İNÖNÜ ANSİKLOPEDİSİ

CİLT IV

M.E. B.

ANKARA 1950—MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

İNÖNÜ ANSİKLOPEDİSİ MERKEZ HEYETİ

GENEL SEKRETER: Agâh Sırrı LEVEND

MÜŞAVİRLER: A. DİLÂÇAR, Adnan ERZİ, Dr. Füruzan KINAL, Faruk KURTULUŞ, Faik Reşit UNAT,

HARİTA, FOTOĞRAF VE RESİM İŞLERİ MÜŞAVİRLERİ

Fazıla AKBAL, Kemal DENKER, Ressam Refik EPİKMAN

DÖRDÜNCÜ CİLDİN YAZILARINI HAZIRLIYANLAR

Prof. Dr. Sara AKDİK, Dr. Himmet AKIN, Feridun AKOZAN, Hamdi AKSEKİ, Prof. Dr. İhsan AKSEL, Avni AKTUÇ, Selâhaddin AKYOL, Hamdi ALAGÜN, Prof. Dr. Orhan H. ALİSBAH, Cemal ALPMAN, Cevat Memduh ALTAR, Prof. Dr. Şinasi ALTINDAĞ, Ord. Prof. Sabri Şakir ANSAY, Ord. Prof. Sadri Maksudi ARSAL, Ord. Prof. Esat ARSEBÜK, Nevzat AYAS, Prof. Dr. Süreyya AYGÜN, Prof. M. Ali AYNİ, M. Ali BAGANA, Dr. Haydar BAĞDA, Prof. Dr. Bekir Sıtkı BAYKAL, Prof. Cavit BAYSUN, Doç. Mahmut R. BELİK, Prof. Dr. Ratip BERKER, Ord. Prof. Dr. Kadri BİLGEMRE, Doç. Dr. Emin BİLGİÇ, Ord. Prof. Dr. h. c. Cemil BİLSEL, Prof. Dr. İzzet BİRAND, Prof. Dr. Hikmet BİRAND, Prof. Pertev BORATAV, Turhan DAĞLIOĞLU, Prof. Dr. Ş. Halil DEMİRCİOĞLU, Prof. Dr. Cemil DİKMEN, A. DİLÂÇAR, Prof. Dr. Muhittin DİLEMRE, Doç. Güzin DİNO, Sabri DOĞRUER, Rüstem DUYURAN, Prof. Dr. Wolfram EBERHARD, Dr. János ECKMANN, Refik EPİKMAN, Prof. H. Vehbi ERALP, Doç. Baha ERDEM, Prof. Dr. Muhittin EREL, Aşki EREN, Doç. Dr. Recai ERMİN, Doç. Dr. Celâl ERTUĞ, Adnan ERZİ, Prof. Dr. Bülent Nuri ESEN, Prof. Ahmet Şükrü ESMER, Prof. Halit EVLİYA, Nezih FIRATLI, Mahmut Ragıp GAZİMİHAL, Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim GÖKAY, Prof. Fatin GÖKMEN, Prof. Mazhar Nedim GÖKNİL, Doç. Abdülbaki GÖLPINARLI, Prof. İsmail Hakkı GÖRELİ, Prof. Dr. Muzaffer Esat GÜÇHAN, Nurettin Can GÜLEKLİ, Prof. Dr. Sadi IRMAK, Doç. Dr. Halil İNALCIK, Abdülkadir İNAN, Şefik İNAN, Doç. Dr. Reşat İZBIRAK, Prof. Dr. Tevfik O. KABAKÇIOĞLU, Ruşen KAM, Dr. Halil Fikret KANAD, Prof. Dr. Nusret KARASU, Ord. Prof. Tevfik Remzi KAZANCIGİL, Dr. Füruzan KINAL, Faruk KURTULUŞ, Osman KURTULUŞ, Agâh Sırrı LEVEND, Prof. Dr. Hüseyin Cahit OĞUZOĞLU, Doç. Dr. Nihal ONGUNSU, Prof. Nail ORAMAN, Dr. Bahattin ÖGEL, Prof. Dr. Yusuf Ziya ÖKTEM, Şefik ÖZDOĞANCI, Prof. Dr. Adolf G. PARTS, Doç. Dr. Nuriye PINAR, Mehmet Emin RESULZADE, Ord. Prof. Dr. Georg ROHDE, Doç. Ferruh SANIR, Ahmet Adnan SAYGUN, Ord. Prof. Muammer R. SEVİG, Ord. Prof. Vasfi Raşit SEVİG, Dr. Niyazi SEZEN, Doç. Dr. Samim SİNANOĞLU, Doç. Dr. Suat SİNANOĞLU, Cevdet Kudret SOLOK, Prof. Nâzım Şakir ŞAKAR, Rüştü ŞARDAĞ, Prof. Dr. Muzaffer ŞENYÜREK, Ord. Prof. Dr. Sedat TAVAT, Esat TEKELİ, Dr. Ahmet TEMİR, Doç. Dr. Mebrure TOSUN, Cemal TURAL, Ali Rıza TÜREL, Rıza UMAR, Faik Reşit UNAT, Ord. Prof. Dr. Mazhar Osman UZMAN, Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, Prof. Dr. Lütfü ÜLKÜMEN, Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER, Suat VARAZOĞLU, Ord. Prof. Dr. WINTERSTEIN, Prof. Suut Kemal YETKİN, Prof. Dr. Zeki ZEREN.

A

ASTURIA (İsp. Asturias), İspanya kuzeyinde bir kıyı yöresi, 1833 ten beri Oviedo yönetim bölümü. Yüzölçümü 11 000 km^2, nüfusu 840 000 dir. Güneyinde Cantabriya dağları (en yüksek doruğu Picos de Europa, 2665 m) ile sınırlanmıştır. Elverişli olmıyan birkaç yol ve bir demiryolu (Pajares geçidi 1364 m) A. yı İspanya'nın iç bölümlerine ve Madrid'e bağlar. Hayvancılık ve madencilik (taşkömürü, çinko) ve bunlara dayanan endüstri gelişmiştir. Merkezi Oviedo'dur.

Tarih: İspanya'nın en eski boylarından birini teşkil eden Astur'ların yaşadıkları A., M. Ö. 26-21 yıllarında Augustus zamanında Roma egemenliği altına girmiştir. Vespasianus'un burasını Hispania Citerior'dan ayırarak bir il haline getirdiği sanılmakta ve bazı Roma belgelerinde bu ilde valilik etmiş kimselerin adlarına raslanmaktadır. Asturia ve Gallaecia adını taşıyan ve Duro'nun kuzeyindeki bölge ile Ebro havzasının yukarı kısmını kapsıyan bu il, Batı Roma İmparatorluğu döneminde Hispania dioecesis'i ve Gallia'lar praefectura'sının bir kısmını teşkil etmiştir. Merkezi Bracara Augusta (Braga) şehri idi.

VIII. yüzyılda A. şehirlerinde Vizigot şeflerinden Pelagius tarafından küçük bir Hıristiyan devleti kurulmuştur. Pelagius, Arap istilâsı sırasında, belki de Covadonga zaferinden sonra (719) kıral sanını almıştır. A., 719 - 791 yılları arasında gelen ilk sekiz hükümdar zamanında gittikçe genişlemiştir. Bu kırallar kâh Cangas de Onis de, kâh Provia'da oturmuşlardır. Kıral Alfonso II. (783. 791 - 842) nin zamanında başkent, 761 de kıral Froila tarafından kurulan Oviedo (b. bk.) da yerleştirilmiştir.

Emevî'lerin İberik yarımadasını istilâları sırasında bağımsızlığını kaybetmiyen A., 913 te León(b. bk.)uda ele geçirerek ülkesine katmış ve zamanla León kırallığı adı altında Arap'ların aleyhine hudutlarını gittikçe genişleten ve komşusu Castilla ile de devamlı mücadele halinde bulunan bir devlet olmuştur. A., 1230 da Castilla kırallığına katılmış ve 1512 de İspanya'nın tek idare altında birleşmesinden sonra da 1833 e kadar yine León kırallığı adını taşıyan bölgenin vilâyetlerinden olarak adını muhafaza etmiş ve bu tarihten sonra kırallığın bölündüğü 48 vilâyet arasında Oviedo ili adını almıştır.

Castilla kıralı Jan I. (1379 - 1390) ın oğlu Henriquez'den beri (1388) İspanya tacına soyca mirasçı olan kimselere de A. prensi veya prensesi sanı verilmiştir.

DİL. Asturia'da halk, arasında konuşulan dil, İspanyolcanın ayrıldığı dört diyelekten (öbürleri: kuzeyde, León ve Aragón; merkezde, edebî İspanyolca [Español] olan Castellano; güneyde, Andalucia) biridir. Merkezi, İspanya'nın kuzeybatı ucuncaki Oviedo bölümünde bulunan bu diyelek, güney komşusu olan León diyeleğine çok yakın olduğu için, bu iki diyeleği León - Asturias şeklinde adlandıranlar olmuştur. Bunlardaki ortak niteliklerin başlıcaları, Aragón diyeleğinde de olduğu gibi, Castellano İspanyolcasının Lâtince f'den olma h'sine karşılık f'nin muhafaza edilmesi ve genel İspanyolcada görülen diftonglaşma (meselâ Lât. *terra*> İsp. *tierra* = yer) temayülünden başka, belli şartlar altında o'nun ue şeklinde diftonglaşmasıdır, meselâ Aşağı Lât. *folia* (< Lâr. *folium* = yaprak), León. *fuella* Astur. *fueya.* fakat Castellano *hoja.* Bu misalde ayrıca görüldüğü gibi. palatal l'ler Asturia diyeleğinde y (ll > y) olmuştur. Başka şartlar altında, l'nin ll olması, Asturia ve León diyeleklerinin ortak niteliklerindendir; Lât. ve Castellan. *luna,* Astur. - León. ve Katalan. *lluna* = ay, kamer. Asuria diyeleği, batı komşusu olan ve İspanyolca ile Portekizce arasında bir köprü teşkil eden Gallego (Galicia) diyeleği ile de bazı ortak nitelikler göstermektedir, Lât. i (Castellan. j)lerin ş oluşu gibi, meselâ Castel. *junco* (< Lât. *iuncus* = saz), Asturia ve Gallego *şunku.* Asturia bölgesisin bir kısmında zaten Gallego diyeleği de konuşulmaktadır. Kelime sonlarında u'ların o, ilk hecelerde de e'lerin i olması, Asturia diyeleğinin özelliklerindendir, meselâ Castellan. *castillo* (< Lât. *castellum* = kasr), Astur. *castiellu;* Castell. *hermano* (< Lât. *germanus*), Astur. *hirmanu* = kardeş, gibi. Başka özelliklerden, iki vokal arasında bulunan r'lerin düşmesi (meselâ Castell. *parece* [Lât. *paret*], Astur. *paece* = görünür), kelime sonlarında çoğul işareti olan s'lerin h olması (meselâ Castell. *tiempos* [Lât. tekil *tempus*], Astur. *tiempoh* = zamanlar), ve fiil çekimindeki arkaizmler (meselâ Castell. *haya.* Astur. *eba* [< Lât. *habeam*] = malik olayım) anılabilir. Asturia diyeleği oldukça arkaiktir (halk bu dile *bable* der); edebiyat ve kültür dili olamamıştır.

ASTYANAKS, Troia'lı kahraman Hektor'la Andromakhe'nin oğlu; *İlias*'ta babası ona «Skamandrios» der, fakat herkes için o Astyanaks («şehrin efendisi») tır. Öyle anlaşılıyor ki iki şahıs, şairin yarattığı Astyanaks'la yerli bir tanrı olan Skamandrios birleştirilmek istenmiştir. Hektor'un savaşa giderken karısı ile vedalaştığı sahnede, küçük A. babasının silâhlarından ürker; Hektor oğlu ile övünür, fakat ana baba gelecekten ümitli değildirler, çocukları için endişe duyarlar.

Andromakhe'nin tahminine uygun olarak (*İl.* XXIV), *Küçük İlias*'ta Akhilleus'un oğlu Neoptolemos, Astyanaks'ı sütninesinin kucağından alıp Troia surlarından aşağı fırlatır. Euripides'in *Trōades* (Troia'lı kadınlar) adlı tragedyasında, belki de *İliou persis* esas tutularak, A. ın kuleden aşağı atılmasına Odysseus'un sebep olduğu söylenir. Roma'da Accius (*Astyanaks*) ve Seneca (*Troades* [Troia'lı kadınlar]) Astyanaks'ın ölümü konusunu ele almışlardır.

ASTYDAMAS (M. Ö. IV. yüzyıl), Yunan tragedya şairi. Aiskhylos'un ailesine mensup olan A., Suidas'a göre, İsokrates'in öğrencisi olmuş, 240 tragedya yazmış, 15 defa birinci gelmiş, heykelinin tiyatroya dikilmesi şerefine erişmiştir. İlk temsili, Diodoros'a göre, M. Ö. 398 yılına raslar. Eserleri kaybolmuştur; A. ın bir yandan ailesine mensup tragedya şairlerinin eski tarzına bağlı kaldığı, bir yandan da devrinin eğilimlerine uyarak öğretici bir eda ile, ince tahlillere girişmiş olduğu tahmin ediliyor. A. adını taşıyan oğlunun da tragedya şairi olduğu biliniyor.

ASTYRA, Batı Anadolu'da aynı adı taşıyan üç eski yerleşme yeri:

1 — Troas bölgesinde, Abydos'un yakınında bir kasaba. Yanında altın madeni ocakları bulunuyordu; Strabon'a göre, kıral Priamos'un zenginliği buradan ileri geliyordu. Başka bilgilere göre, Abydos'luların altın madenleri Kremaste yakınında idi; buna göre, A. ile Kremaste'nin ayrı yer ve tam adının A. Kremaste olduğu kabul olunmaktadır (Kremaste = asılı, yani bir dağ yamacında kurulmuş demektir). Bugünkü birkaç örenin eski A. ya ait olduğu sanılmış ve Eski çağda Rhodios adını taşıyan Kocaçay vâdisindeki Kaletaş veya Gâvurhisar'ın A. öreni olduğu tahmin edilmiştir. Fakat bu tahminlerden hiç birisi tatmin edici değildir. A. nın yerini tayin etmek hususunda en kuvvetli belge, Ksenophon'un *Hellenika* adlı tarihinde (4, 8, 35 v. d.) bulunmaktadır. Burada Ksenophon, 389 yılında Anaksibios'un idaresinde Antandros'tan Abydos'a yürümekte olan Sparta'lılara İphikrates'in baskınını anlatır. Bu baskın Kremaste yöresinde olmuştur. Ksenophon'un sözlerine göre, A. nın eski Rhodios, yani bugünkü Kocaçay vâdisinde değil, bugünkü Değirmendere vâdisinde aranması lâzımgelir. Ayrıca ilâve etmek gerektir ki, coğrafyacı Strabon'un zamanında A. artık mevcut değildi.

2 — Antandros yanında küçük bir şehir, fakat Antandros gibi Troas bölgesine değil, Mysia bölgesine aitti. Burası Antandros'un himayesinde bulunan ve bir kutsal koruda kurulmuş bulunan Artemis Astyrene'nin tapınağı ile ün almıştı. A., Attika deniz bağlaşmasına bağlı idi; adına, vergi listelerinde raslanır. Edremit'in batısında, bugünkü Ilıca'nın yanında kurulmuş bulunduğu tahmin edilebilir.

3 — Aiolis bölgesinde Atarneus şehrinin arazisinde bir yer. Burada kara renkte akan bir sıcaksu kaynağı vardı, bundan dolayı kaplıcası meşhur olmuştu. A. nın yeri şimdiye kadar tayin edilememiştir, fakat Atarneus öreni yöresinde, yani bugünkü Dikili yakınında aranmalıdır.

ÂSUMAN İLE ZEYCAN (veya **Esman ile Ziycan**), Kerem ile Aslı, Âşık Garip, v. b. tipinde türkülü, -yani, nazım ve nesir karışık- bir halk hikâyesi. Âsuman bu hikâyenin erkek kahramanı, Zeycan da kız kahramanıdır. Halk hikâyelerinin konu bakımından sınıflanmasında bu hikâye «aşk hikâyeleri» grupuna girer. İki aile arasındaki (burada, bir tarafın öbür tarafı kendine denk görmemesinden doğan) anlaşmazlıktan dolayı iki sevgilinin birbirine uzun zaman kavuşamamaları, hikâyenin esas temasını verir.

Hikâyenin türlü söylentilerinde vakalara sahne olarak Erzincan, Erzurum, Tercan şehirleri, Murat Suyu kıyıları görülür. En çok yaygın olan taşbasma nüshalarda -ve bunlardan alınmış daha yeni baskılarda- Zeycan Hanımın babası Erzincan Beyidir. Nüshaların ve söylentilerin bazılarında Kaleli, veya Kale, yahut da Kule Bey diye adlanan bu Beyin, Erzincan'daki yerli geleneğe göre, şehirden 20 km doğuda, ve merkez kazasına bağlı Cimin köyünde türbesi vardır. Kendisi o köyde oturan bir derebeyi idi.

Türlü söylentilerde ortak bir öğe olarak, sevgilileri birbirine kavuşturan iyi kalbli paşa rolünde Erzurum Valisi görülür. Bundan başka, Erzincan'da A. ın türbeleri diye bir ziyaret yeri de gösterilmektedir. Bütün bu bilgilerden bu hikâyenin Erzincan-Erzurum bölgelerinin mahsulü olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Bu hikâyede Âsuman'ın maceraları Garip ve Kerem gibi, bir saz şairi-âşık'ın sergüzeştlerine benzer; onun da, yaşamış bir âşık olması ihtimali çok kuvvetlidir. Yaşadığı zaman hakkında herhangi bir tahmin yapmak bugün için mümkün değildir. Hikâyenin, daha çok, olağan vakalarla ve maceralarla örülmüş olması, maceralara sahne olan yerlerin hemen hepsinin Osmanlı İmparatorluğu'nun belli şehir ve bölgelerinde geçmesi, Âsuman'ın, sonradan hayatı etrafında bir aşk hikâyesi meydana gelmiş, gerçekten yaşamış bir âşık olması ihtimalini kuvvetlendirir.

A. hikâyesinin en yaygın nüshadan alınmış konusu kısaca şudur:

Erzincan Beyi Kaleli Bey'in de, kethüdasının da uzun zaman çocukları olmamıştır. Nihayet bir dervişin himmetiyle Kaleli Bey'in bir kızı, kethudanın da bir oğlu olur. Derviş'in tavsiyesine uyarak babaları bunları, büyüyünce birbirine vermeğe ahdederler. İki çocuk okul çağında biribirine âşık olurlar. Âsuman, babası vasıtasiyle Zeycan'ı ister. Bey, karısının da teşvikiyle, kızını bir hizmetlinin oğluna lâyık görmiyerek bu teklifi reddeder. Bunun üzerine Âsuman'ın aşkı bir kat daha artar. Bir gün, onun yolu, Kaleleli Bey'in bulunduğu yere düşer. Beyin karşısına, kıyafet değiştirerek bir saz şairiymiş gibi çıkar. O arada Zeycan da zengin ilhamlı bir şair olmuştur. Bey, kıziyle bu âşıkı karşılaştırmağa niyet eder; tanımadığı Âsuman'a, -kendi kızının şairlik hünerine fazlasiyle güvendiği için- yenilenin yenene kul olması şartiyle kıziyle karşılaşma teklifinde bulunur. Beyin ümidi dışında Zeycan yenilir. Fakat Bey sözünde durmaz; hattâ, daha da ileri giderek, Âsuman'ı cellâtlara teslim eder. Sevgilisini tanımış olan Zeycan, onu ölümden kurtarır. Artık Âsuman, vatanında kalamıyacağını anlamıştır. Diyar diyar gezip nasibini aramak zorundadır. Basra'da bir kahvede yerleşir, ve sanatiyle hayatını kazanır. Çok rağbet görür. Onun yüzünden kazançları azalan başka kahvelerin sahipleri onun vücudunu ortadan kaldırmağa çalışırlar. Bir cadı karı vasıtasiyle onu bir kuyuya attırırlar, Âsuman, kendisine aşk bâdesini vermiş olan Pîr'in himmetiyle kuyudan kurtulur. Derviş onu yurduna ulaştırır. İki sevgili kavuşurlar, ama Erzincan Beyi kızını Âsuman'a vermemekte inat eder. Ancak, Erzurum Valisi'nin aracılığiyle, Vali'nin zorba, kabadayı bir adamının tehdidi sonunda, iki sevgilinin arzularına boyun eğer. Sevgililer muratlarına ererler. Kaleli Bey de, ancak Âsuman'ın şefaatiyle ölüm cezasından kurtulur.

ASUR, Asur şehri (b. bk.) nin baş tanrısı. A. bazen tanrı belirten'i ile, bazen de belirtensiz olarak *A-suar. A-su-ur* ve *As-sur* şekillerinde yazılır. A. adı zaman bakımından üçüncü Ur sülâlesi (M. Ö. 2328-2220) nden Parth'lar çağına (M. Ö. 248 - M. S. 227) kadar uzanır. Mekân bakımından ise A. kültü Asur devleti siyasî sınırları ile onun en yakın nüfuz alanına yayılmıştır. Bu yayılmada Asur kırallarının sık sık idare merkezi değiştirme siyasetlerinin de rolü vardır. Nitekim türlü zamanlarda idare merkezi olan Ninova (Kuyuncuk), Khalah (Nemrud) ve Dūr-Şarrukin (Khorsabad) şehirleri A. kültü merkezleri idiler. Bunların en ünlüsü Asur şehrindeki Eşarra ve Ehursagkur-kurra (= Memleketlerin büyük dağ evi) tapınaklarıdır. Asur sınırları dışında hususiyle Kappadokia'da (M. Ö. II. binyıldaki koloni çağında) ve vaktiyle Asur şehrine hâkim olan Mitanni'lerin ülkesinde, Arrapḫa'da tanrı A. a tapınılıyordu. Babil'de A. kültünün olmayışı çok dikkate değer.

A. adının menşei hakkında çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür. Bu kelimenin Sumerce'den, Subarca'dan veya Doğu Kenan dilinden çıkmış olduğu söylenmiştir, fakat akla en yakın teklif, Asur şehrinin isminden gelmiş olmasıdır. Öyle anlaşılıyor ki, başlangıçta küçük bir şehir olan Asur'un büyümesiyle orantılı olarak yerel tanrı A. un da kutlanma alanı ve ünü genişlemiştir.

Onun harb tanrısı vasfı, bu ünün yayılmasına sebep olmuştur. Asur kıralları, üzerinde tanrı A. un kanadlı bir güneş kursunun ortasında ok atan bir savaşçı şeklindeki anblemi bulunan bayraklarını her savaş alanına taşırlardı. Muharebeyi kazananın tanrı A. olduğuna inanılıyor, ele geçirilen bütün ülkeler ve bütün ganimetler onun malı sayılıyordu. Kırallar onun sadece birer *patesi*'si idiler.

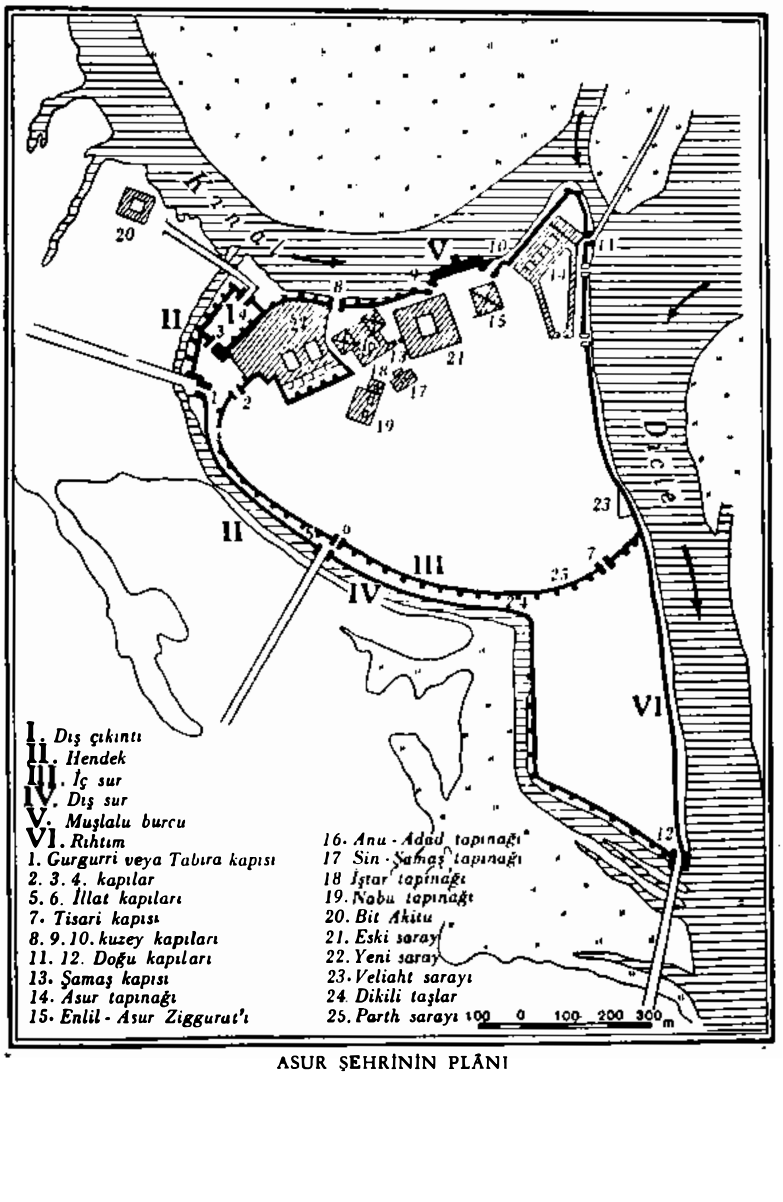
Tanrı A. un vasıflarından biri de onun güneş ve yıldız tanrısı olduğudur. Gerçi Akkadca yazılmış bir Boğazköy metninin duplikatında A-sur yerine İstar yıldızı görülür (krş. Emmanuel Laroche, *Recherches sur les noms des dieux hittites*, Paris 1947, s. 121), fakat tanrı A. a güneşin veya ayın, yani bir tabiat kuvvetinin sembolü olarak hiç bir zaman tapınılmamıştır. Bu görüş belki de güneş kursunun onun sembolü olmasından ileri gelmiştir. Bu sembol, eski doğunun diğer kavimlerinde, güneşi ifade etmekte ise de, Asur'da bu kursun ortasında tanrı A. un harbci kılığında bir figürü bulunduğundan, güneş kursu onlarda daha ziyade harb tanrısı A. un sembolü olduğu sanılmaktadır. Fakat bu güneş kursunun dışardan, hususiyle Mısır'dan gelmiş olması ihtimali çoktur.

Asur'lular tanrı A. u Asur şehrinin Enlil (b. bk.) i olarak gösterirler. Enlil'in «Büyük dağ», «Tanrılar babası» v. b. sanlarını A. da taşımaktadır. Enlil bu vasıflarını tanrı Marduk (b. bk.) tan almıştı. Bu yüzden A. da bir de yaratıcılık kudreti bulunduğu kabul edilmiştir, nitekim yaratılış destanının Asur nüshasında Marduk'un bütün rolleri, zaferleri, şarkıları A. a atfedilmiştir.

Asur kaynaklarına göre, Ninlil veya Bêlit ve Aşşuriti (İştar) A. un karıları, Maḫ sevgilisi, genç kahraman Ninurta oğlu, tanrıça Şerua da kızıdır. Asur takviminde senenin bir ayına tanrı A. un adı verilirdi.

ASUR (veya AŞŞUR), Asur'luların ünlü şehri. Dicle'nin batı (sağ) kıyısında, yukarı Zab suyunun Dicle'ye döküldüğü yerden yaklaşık olarak 60 km uzaklıkta bugünkü Kal'at Şergat örenlerinin eski A. şehri olduğunu C. J. Rich 1821 de keşfetmiştir. Sonra sırasiyle Ross (1836), Ainsworth-Layard (1840) buraya giderek, tepenin iyi bir tarifini yapmışlardır. H. Layard ikinci defa Hormuzd Rassam'la birlikte yaptığı kazıda Salmanassar III. ün oturmuş statüsü ile çiviyazılarının çözülmesine mihenktaşı olan Tiglatpleser I. in yazıtını (prizma) bulmuş, 1853 de Rassam, prizmanın ikinci bir nüshasını elde etmiştir. 1873 te George Smith, diğer birçok metinlerle beraber Adad-Nirari I. in yazıtlarını meydana çıkarmış, bunun üzerine Deutsche Orient Gesellschaft (= Alman Şark Cemiyeti), Abdülhamid II. nin Kayser Wilhelm II. ye kazı yapma müsaadesini bağışladığı tepe üzerinde ilkin Koldewey, sonra W. Andrae'nin başkanlığında sistemli kazılara başlamıştır (1903-1913).

A. şehrinin gelişme tarihi, bir taraftan kazılarla meydana çıkarılan örenlerle, diğer taraftan yapı yazıtları ve şehri tarif eden metin («Der Alte Orient» XXVII, 3, s. 12-17) buluntulariyle bugün hemen hemen tamamen anlaşılmıştır. Başlangıçta A. şehri kuzeyde trapez biçimli küçük bir alandan ibaretti. Gelişme ilk defa Tukulti Ninurta I. zamanında başlamıştır. Asur'lular buna İçşehir (Libbi âli) derlerdi. Yenişehir (Alu eşşu) denilen ilâveler ise Puzur-Aşşur'a atfedilir. Gerek İç (veya Eski) şehir, gerekse Yenişehir, eski doğuda âdet olduğu üzere surlarla tahkim edilmişti. İç duvar (duru) ları Kikia isimli bir kıralın yaptırdığı biliniyorsa da dış duvarların kurucusu bilinmiyor. Fakat hemen hemen bütün kırallar, şehrin duvarlarını tamir ettirmiş olmakla övünmüşlerdir. Şehri dört bir taraftan kuşatan surlar doğuda ve kuzeyde doğrudan doğruya Dicle'nin kıyısında sona eriyordu, hususiyle iç duvarlar burçlarla tahkim edilmiştir. Duvarların yüksekliği 11-12 m, kulelerin yüksekliği 14-15 m idi. Şehri tarif eden metinde

ASUR ŞEHRİNİN PLÂNI

A. un 13 kapısı olduğu yazılıdır. Salmanassar III. ün taht yazıtında ise 8 kapı bulunduğu kayıtlıdır. Kazılarda bunların 7 tanesi bulunup yerleri tespit edilmiştir. Meydana çıkarılan 34 tapınaktan en önemlileri tanrı Asur'un Eşarra ye Ehursagkur-kurra tapınaklariyle, Anu-Adad ve Sin-Şamaş tapınaklarıdır. Şehir tarifi metninde de 38 tapınakla 3 kuleli tapınak (bk. Ziggurat) sayılmaktadır. Bunlardan en büyüğü tanrı Enlil ziggurat'ı idi. Şehrin baştanrısı Asur olduğu halde en büyük kuleli tapınağın Enlil'e ait olması A. da Sumer çağından beri tanrı Enlil'e tapınılmasından ileri gelmektedir. Asur imparatorluğunun M. Ö. 612 de Med kıralı Keyaksar tarafından yıkılmasından sonra Ninova şehri ile beraber A. da tarihe karışmıştır.

ASUR, M. Ö. III. binyıldan M. Ö. 612 ye kadar ilkin Asur (b. bk.) şehrinde, sonra merkez Asur şehri olmak üzere bütün Mezopotamya, Elâm, Suriye, hattâ Mısır da hüküm sürmüş devlet.

Prehistorya: bk. MEZOPOTAMYA.

Tarih çağları: İlk zamanlardan sonra A., ele geçen heykellere, az sayıdaki yazılı belgelere göre önce Sumer, sonra Akkad daha sonra Subar, Kut ve 3 üncü Ur hanedanı egemenliği altında kalmış, henüz Asur'luluk ve bağımsız Asur devleti hüviyetini kazanamamıştır. Fakat bu zamanlarda buraya Sâmi'ler gelmiş ve yerli halk tabakasiyle kaynaşarak yüzyıllarca süren Asur varlığının temelini atmış olmalıdırlar. Listelerde ilk valiler veya şehir beyleri olarak gösterilen Eski Asur çağının ilk temsilcileri Uşpia, Kikia, İtiti gibi, Hurrice (b. bk.) adlar taşımaktadırlar. Bunlar henüz güneye bağlı beylerdi. Sonraki Zarigum da A. ve dolayını, tâbi olduğu 3 üncü Ur kıralı Bursin adına idare ediyordu. A. tarihi, Eski, Orta ve Yeni A. çağları diye üç bölüme ayrılır ve kurulmuş bulunan 5 devlet bu üç bölümde şu şekilde yer alır: İlusuma (M. Ö. 2000) nın kurduğu ve A. lu Sargon I. (M. Ö. 1950) ile sona eren 1 inci devlet ile Şamşi-Adad I. in (M. Ö. 1850) temsil ettiği 2 inci devlet Eski A. çağına; Aşşur-uballit I. (1380-1341) ve kendisinden sonrakiler ile temsil edilen 3 üncü devlet ile Āssur-dan (932-912) ve Adad-nirāri II. (911-890 ?) ile temsil edilen 4 üncü devlet Orta A. çağına; ve nihayet bu zamandan sonrası, Tiglatpileser III. (745-727) ve ondan sonraki Sargonid'lerin temsil ettikleri 5 inci devlet ise Yeni A. çağına girerler.

1 — *Eski Asur çağı:* M. Ö. 2100-1800 yılları arasında gösterilebilecek olan Eski A. çağında A. u bağımsız bir devlet haline getiren eski Babil hanedanının kurucusu Sumu-abum'un çağdaşı olan İlusuma (M. Ö. 2000) dır. Kendisinden sonraki İrisum ve İkunum, belgelerde, A. un bağımsızlığını kuvvetlendiren ve memleketi imar eden kırallar olarak anılırlar. Fakat hususiyle Asur'lu Sargon I. devletin sınırlarını doğuya doğru çok genişletmiş ve bu kıral zamanında A. ile Anadolu arasındaki ticarî münasebetler, Kappadokia tabletleri ile tanıdığımız tipik bir teşkilâtla çok gelişmiştir.

A. un bu ilk tarih çağı hakkında ancak orada çıkan tarihî yazıtlardan bilgi edinilmektedir. Bu çağda A. luların ekonomik durumu ve ticaret çalışmaları, Güney Mezopotamya'ya paralel olarak, şahsî mülkiyet sisteminin çok geliştiği. Kappadokia tabletleri (b. bk.) nden öğrenilmektedir.

Sargon I. zamanında A. un Anadolu'ya da yayılan ticarî nüfuzu, oğlu Puzur-Assur II. den sonra sona ermiş, ve A., önce Larsa'nın son kıralı Rîm-Sin'in idaresine, daha sonra, Mari belgeletinin gösterdiği üzere, aslında Mari kıralı olan ve A. ile Mari'yi birleştirip büyük bir A. devleti kuran Şamşi-Adad I. in idaresine girmiş, daha sonra Şamşi-Adad ile antlaşmalar yapmış olan Hammurabi tarafından Babil egemenliği altına sokulmuş ve Amarna çağı (b. bk.)na kadar sönük bir halde ve Babil ile Mitanni devletlerinin siyasî nüfuzu altında kalmıştır.

2 — *Orta Asur çağı:* Bu çağda A. gerek siyasî, gerekse kültürel bakımdan değişik bir hüviyetle ortaya çıkar. Bir kere, Mısır'ın yaklaşık olarak M. Ö. 1500 den sonra Ön Asya'da tekrar nüfuz kazanması, zamanın büyük devletlerinin kendilerini toplamalarını ve küçük bağımsız devletlerin büyükler arasında bölünmesini gerektirmiştir. Bir taraftan hususiyle Babil, Mitanni ve Mısır birbirlerinin aleyhinde aralarında ikili birlikler yapmağa, bir yandan da küçük devletleri kendi taraflarına çekmeğe çalışmışlardır. Böylece 1400-1350 yılları arasında, yani Amarna çağında büyük A. kıralı Asur-uballit (b. bk.) uzun zaman Babil ve Mitanni nufuzu altında kalmış olan A. u bunların nüfuzundan kurtararak büyük devlet haline getirmiş ve bu çağın diğer dört büyük devletine tanıtmış, Mitanni devletinin parçalanıp ortadan kalkmasına Hitit'lilerle birlikte sebep olmuştur. Kendisinden sonraki Enlil-narari I. (1340-1326), Adad-narari I. (1310-1281), Salmanassar I. (1280-1256), Tukulti-Nimurta I. (1255-1218), gibi kırallar zamanında da, gittikçe zayıflıyan Babil ve Hitit devletlerinin zararına olarak, A. un yükselişi devam etmiştir. Ancak, A. un başına sonraları devamlı gaileler açan Aram'lı kabileler ilk defa Arik-den-ili (M. Ö. 1325-1311) zamanında dikkate alınması gereken bir kuvvet olarak ortaya çıkmışlardır. Buna rağmen, yukardaki kırallar, A. un Babil'e üstünlüğünü ve komşu bölgeler üzerinde egemenliğini sağlamışlardır. Hattâ Tukulti-Ninurta I., Babil tanrısı Marduk'un statüsünü ve esir ettiği Babil kıralı Kastilias'ı memleketine getirmiştir. Fakat az sonra çıkan bir isyanla A. tekrar uzun bir durgunluk dönemine girmiştir. Yalnız A. un bu yükseliş dönemi Mitanni kültür ve tarihiyle sıkı sıkıya bağlı olan Hurri halkının kendi kültür bölgesinden ayrılıp Doğu Anadolu dağlık bölgesine sıkışması, Mitanni'liğin ortadan kalkması ve memleketin tamamiyle Sâmi'leşmesi sonucunu doğurmuştur.

Araya giren bu kısa durgunluk döneminde, egemenliği elde tutmak için Babil ile A. arasında sonuçsuz mücadele sürüp gitmiş, bir aralık yeni bir hanedanın ikinci mümessili olan Aşşur-dan I. (1189-1154) A. u Babil egemenliğinden kurtarmış ise de, A., kısa bir zaman için Babil'e vergi vermek zorunda kalmıştır. Fakat aynı hanedandan Aşşur rēş-işi (1149-1117) ile Tiglatpileser I.(= Tukulti-apil-Eşarra 1117-1090) A. u tekrar büyük devlet haline getirmişlerdir. Bu kırallardan ikincisi kuzeyde Yukarıdeniz (belki Karadeniz) e kadar varmış, batıda Akdeniz'e ulaşmış, Babil'i de egemenliği altına almış, az sonra Babil kendisine sert bir karşılık vermiştir. Tiglatpileser (b. bk.) Mısır ile de dostluk sağlamıştır. Fakat kendisinden hemen sonra A. da yeni bir durgunluk başlamış ve bu hal Assur-dan II. ye kadar sürmüştür. Ancak, bu sıralarda Babil'de de bir gerileme olduğundan, bu durumdan Aram'lılar daha çok faydalanmışlar, A. ve Babil toprakları ile Kuzey Suriye'de daha kesif bir şekilde yerleşmişler, bu memleketlerde birtakım küçük devletler kurmuşlardır. Bu şartlar içinde tahta geçen Aşşur-dan II. (932-912) ile ondan sonra gelen Adad-nirāri II. (911-890 ?), memleketi yeniden kalkındıran ve imar eden, Babil'i tekrar A. nüfuzu altına sokan kırallardır.

Uzun süren bu Orta A. çağı, kültür ve dil bakımından olduğu gibi hususiyle hukuk alanında daha çok Babil etkisi altındadır. Bu çağda dil, Babil lehçesine çok yakınlık gösterir. Eski A. lehçesinden de farklı noktaları bulunan bu lehçenin ona benziyen tarafı tıpkı onun gibi Sumercenin etkisinden kurtulmuş oluşudur. Orta A. çağı kültür tarihinin en önemli olaylarından biri de M. Ö. XIV. yüzyıldan beri gelenek halinde yürürlükte olan hukukî esasların nihayet M. Ö. 1100 yıllarında bir hukuk kitabı halinde tespit edilmesidir.

Eski A. şehri devamlı surette devlet merkezi olmuştu (ancak, bir ara, Ninova'da Adasi adı verilen Ḫurri asıllı bir sülâle A. a aparalel olarak bir müddet hüküm sürmüştür), fakat, Orta A. çağından itibaren devlet merkezi birkaç kere değiştirilmiştir. Bu arada Adad-nirâri I. Kalah'ı ikinci bir merkez olarak kurmuş, oğlu Tukulti-Ninurta I. de sonraları çok oturulmamış olan Asur şehri kuzeyindeki Kār-Tukulti-Ninurta'yı kurdurmuştur.

3 — *Yeni Asur çağı:* A., M. Ö. 900 tarihlerinden, yani Aşşurdān ve Adad-nirari II. nin siyaset ve kültür alanındaki hamlelerinden sonra yeni bir hüviyetle ortaya çıkar: dilde artık, Eski ve Orta Asur belgelerinde olduğu gibi, hâlâ Akkad etkisi bulunmakla beraber, yeni A. lehçesi dediğimiz bu dil, daha basit işaretlerle yazılmağa başlanmış, daha incelmiş ve gelişmiştir. Bu çağın devamı olan Sargonid'ler zamanında edebiyat daha önceleri asla ulaşılamıyan bir incelik ve canlılığa erişmiş, kronik ve yıllık yazıcılığı daha çok gelişmiş, Babil edebiyatının bütün dalları, hususiyle Sargonid'ler zamanında iktibas suretiyle Asur'caya ve A. lulara mal edilmiştir (bk. ASUR EDEBİYATI).

Orta A. çağından beri sürüp gelmekte olan hanedanın Yeni A. çağındaki üyeleri, birkaç istisna ve kısa kısa aralıklar dışında, A. İmparatorluğu'nu geliştirmişlerdir. Bu devir kıralları daima harb ve fütuhatla uğraşmışlardır. Hususiyle Sargonid'ler hanedanını kurmuş bulunan Sargon II. ile üç ardasının hüküm sürdüğü devir, yani Sargonid'ler devri çok önemlidir.

Babil kırallarının dindarlık, âdillik ve halka ihtimam özelliklerine karşılık A. kıralları hususiyle bu çağ belgelerinde ve sanat eserlerinde savaşçı, avcı ve imarcı olmakla övünürler.

Adad-nirâri II. den sonraki Tukulti-Ninurta (M. Ö. 889-884) ve Asurnazirpal II. (M. Ö. 884-859) (b. bk.) hususiyle Tiglatpileser I. in çok uğraştığı Doğu Anadolu'daki Nairi memleketleri ile (bu kırallar zamanında Van gölü dolaylarında Urartu devleti kurulduğundan artık bu zamanda yalnız bu devletin güneyindeki alan Nairi memleketleri adını taşımış olmalıdır), Ḫaphi, Muşki (Phryg) ve Kudmuḫi (Malatya doğusu) ye birçok seferler yapmışlar, Batı Dicle ile Yukarı Fırat arasındaki yerleri A. egemenliği altına almışlardır. Asurnazirpal II. ise birtakım küçük Aram'lı devletler ile Kuzey Suriye ve Finike'yi A. nüfuzu altına sokmuştur. A. tarihinin bu en gaddar kıralı bir müddetten beri devlet merkezini Ninova'dan tekrar Khalah (Nemrud) a nakletmiştir. Ondan sonraki Salmanassar III. (859-824) Kuzey Suriye'deki Aram'lı ve Hitit küçük devletlerine ve Finike'ye daha verimli seferler yapmış, Urartu'nun A. zararına büyümesine karşılık, Babil'i Pers körfezine kadar egemenliği altına almıştır. Salmanassar III. ün ölümüne sebep olan iç isyan ve karışıklıklar yüzünden A. un dış siyasetinde görülen sarsıntı Tiglatpileser III. ün (745-727) iş başına geçmesine kadar sürmüştür. Bu kıral her yönde devletinin sınırlarını genişletmiş, fethedilen yerlere A. idare tarzını yerleştirmiş, istihkâmlar yaptırmış, harb esirlerini şehirlere yerleştirmiştir. Bu arada, batıdaki İsrail ve Yuda devletleri ile batı ve kuzeybatıda bulunan birçok Hitit ve Aram küçük devletlerini tekrar A. nüfuzu altına almış, Urartu kıralı Sardur (b. bk.) u Turuşpa (Van) ya sığınmak zorunda bırakmış ve Urartu nüfuzunu iyice kırmış, Babil'i tekrar A. a tâbi hale sokmuş ve kendisi Babil tahtına oturmuştur. Ayrıca Med memleketlerinde de bazı hudut eyaletlerini ele geçirmiştir. A. da 500 yıldan fazla egemen olan bu sülâlenin en son ve zayıf bir mümessili olan Salmanassar V. den sonra yeni bir hanedan kuran Sargon II. (Şarru-kīn: 722-705) ile A. tarihinin en yüksek devri açılır. Sargon II., ilk fırsatta Samaria'yı ele geçirerek İsrail devletini kesin olarak yıkmış, Elâm ile bağlaşma halinde olan Babil kıralı Merodahbaladan'la ilk karşılaşmaları bir sonuca bağlanmadığından, bunu bir tarafa bırakarak kuzey ve kuzeybatıdaki küçük beylikleri A. a karşı isyana kışkırtan kuvvetli düşmanı Urartu'ya dönmüş, M. Ö. 717-714 yıllarındaki harblerle Kargamış'a kadar nüfuz eden Urartu kıralı Rusas'ı oralardan çıkararak Van'a kadar bütün Urartu'yu istilâ etmiş, Rusas'ın intihariyle Urartu artık kımıldanamıyacak hale gelmiş, ardası Argistis (b. bk.) in düşmanca politikaya devam etmesine rağmen A. kuzeyde büyük bir gaileden kurtulmuş, fakat bu sefer Urartu'yu tehdit edegelen ve az sonra da onu ortadan kaldıran Kimmer tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, fakat kendisi bunlarla fazla uğraşamamıştır. Tekrar Babil'e dönen Sargon II. bu defa orayı da Basra körfezine kadar istilâ etmiş Merodahbaladan'ı Babil'den ve asıl memleketi Bīt-Yakin'den kaçmak zorunda bırakmış, böylece A. un sınırlarını Dilmun (bugünkü Bahreyn) adalarından Kıbrıs'a kadar uzatmıştır. Sargon, Habeşistan ve Mısır ile de düşmanca münasebetlere girişen ilk A. kıralıdır. Yeni bir müstahkem mevki yaptırıp Dūr-Şarrukīn (Khorsabad) adını verdiği yere idare merkezini taşıyan Sargon II. herhalde Berberî kabilelerle yaptığı bir harbde ölmüştür.

Yerine geçen oğlu Sanherib (Sin-aḫḫē-eriba: 705-681) saltanatı boyunca Babil meselesinin halli ile uğraşmıştır. Çünkü babasının ölümünden hemen sonra, Kalde, Elâm ve Aram'lı komşulariyle bağlaşma yapmış bulunan Merodahbaladan tekrar isyan etmiştir. Fakat Sanherib bunu ve yerine geçen yeni Babil kıralını yenerek Babil tahtına oturmuş, az sonra da A. sarayında yetişen Babil'li Bēl-ibni'yi tahta geçirmiştir. Sanherib 694 yılında Güney Kalde ile uğraşır ve sahilden Elâm'a baskın yapmağa çalışırken, Elâm'lılar Kuzey Babil'e çullanmış, oraya kıral yaptığı oğlunu esir olarak götürmüşlerdir. Sanherib bunun üzerine Elam'a sonuçsuz bir sefer yapmış, Babil meselesini kökünden halletmek ve yerine Ninova'yı geçirebilmek düşüncesiyle Babil'i iyice tahrip etmiştir. Diğer harbleri arasında, kendisine bol vergiler getiren Suriye, Finike, Filistin seferleri önemlidir. Bir Arap kabilesine karşı ve Kilikia ile Zagros bölgesine de seferler yapmıştır.

Sanherib, babasının başkenti Dur-Šarrukīn'ı bırakarak Ninova (Kuyuncuk) yi imar etmiş ve burası onun zamanında en parlak devrini yaşamıştır. Daha hayatta iken Aram'lı karısı Nakia'nın etkisiyle küçük oğlu Asarhaddon (b. bk.) u kendisine arda yapması yüzünden diğer oğulları tarafından öldürülmüştür. Buna rağmen duruma hakim olabilen Asarhaddon babasının aksine Babil'e karşı dostça bir politika gütmüş, Babil'deki Denizeli'nde başarılar kazanmış,

Elâm'la önce kötü olan münasebetlerini iyi bir safhaya sokmuş. bazı Med kabilelerinden bile vergiler almıştır. Fakat Urumiye gölü dolayına ve Urartu'ya karşı fazla bir harekette bulunmamıştır. Bununla beraber Güneydoğu Anadolu'da ve Finike ile Filistin'de bazı eyaletleri daha Asur'a tâbi kılmış, hususiyle sabırlı birkaç sefer sonunda Mısır'ı A. egemenliği altına almayı başarmıştır. Asarhaddon Mısır'a yaptığı üçüncü seferde ölmüş, A. tahtına, sağlığında arda yaptığı küçük oğlu Asurbanipal (b. bk.), Babil tahtına ise diğer oğlu Şamaşşūmukin geçmiştir.

Her bakımdan üstün bir kıral olan Asurbanipal (Aşşur-bāni-apli) bir taraftan A. kültürünün Babil'e denk bir seviyeye yükselmesine, bir taraftan da A. un sınırlarının korunması ve bazı yeni zaferler kazanılması suretiyle A. ihtişamının devamına ve A. siyasî nüfuzunun diğer devletlere yayılması yoliyle de bu ihtişamın büsbütün artmasına çalışmıştır. Böyle olduğu halde Mısır onun zamanında A. egemenliğinden çıkmıştır. Bu kıral zamanında A. o zamanki dünyanın en büyük kültür merkezlerinden biri olmuştur. Zira Asurbanipal bir yandan selefleri gibi sürüp giden harblerle uğraşırken, öte yandan da eski Sumer ve Babil kültürüne bir rönesans devri yaşatmıştır. Dünyaca ünlü olan kütüphanesi bu eski eserlerin kopyelerinden meydana gelmiş ve böylece birçok eserlerin zamanımıza kadar gelmesi kabil olmuştur. A. un ihtişamı kısa sürmüş Asurbanipal'in ölümünden sonra klâsik tarihçilerin Sardanapal dedikleri Şınşarişkun zamanında Med kıralı Keyaksar idaresinde birleşen Babil ile diğer yenilmiş milletler Ninova'yı zapt ederek taş taş üstünde kalmıyacak şekilde tahrip etmişlerdir (M. Ö. 612).

Son A. kuvvetleri Ḫarran yöresinde biraz karşı koymuşlar ise de, sonunda bu direnme de kırılmış, böylece kan ve zulümle kurulmuş bulunan büyük A. imparatorluğu sona ermiştir.

ASUR-BABİL EDEBİYATI, Akkad diliyle yazılı edebiyat.

Asur ve Babil'lilerin estetik ölçüleri hakkındaki bilgilerimiz bugün için oldukça eksiktir. Her ne kadar bu edebiyat ürünleri binlerce sayıda ve çeşitli maddelerden yapılmış tabletler üzerine çiviyazısiyle yazılmış olarak elimize geçmiş bulunmakta ve bunların sayısı Mezopotamya'da yapılan kazılarla da günden güne artmakta ise de, henüz gerçek anlamiyle bir edebiyat tarihinden bahsedebilecek durumda değiliz. Ancak bazı metinlerin son zamanlarda bulunan daha eski yazmalariyle, Mesopotamya'da edebiyat türlerinin belli bir gelişmesi olduğu anlaşılmıştır.

Gerek Asur'luların, gerekse Babil'lilerin dilleri kendileri tarafından Akkadca denilen eski bir Samî dilin birer diyeleğidir (bk. Akkad dili). Her iki kavim de çiviyazısını, Irak'ın güneyini Samî'lerden evvel kendilerine yurd edinmiş olan Sumer'lilerden öğrenmişlerdir. Sumer'liler Irak topraklarını bin yıldan fazla bir zaman Samî'lerle paylaşmışlardır. Hususiyle lirik mahiyette olan ve yüzyıl lar boyunca gelişerek çeşitli edebiyat türleri ortaya koymuş bulunan Sumer edebiyatı, Assur - Babil edebiyatını aralıksız olarak etkisi altında bulundurabilmiştir.

Akkad dili ürünlerini M. Ö. III. binyılın ortasından itibaren tanıyoruz. Bu edebiyata ait örnekler, M. S. I. ve nihayet II. yüzyıllarda ortadan kalkar. Çiviyazısının XIX. yüzyılda çözülmesiyle bu dil ile yazılanları incelemek imkânı hasıl olmuştur. Daha pek erken zamanlarda meydana gelmiş olan edebî ürünlerin, aslında Sumer veya Babil'lilerere ait olan bir çoklarının, ancak Asur kopyeleri elimize geçmiştir. Mezopotamya edebiyatı denilen edebiyat çok muhafazakâr ve taklitçidir. Edebî türlerin hemen hemen çoğu Sumer'liler tarafından icat edilmiş olup, bunlardan Samî'lere geçenler büyük bir gelişme geçirmemişlerdir. Bu edebî gelenek halkın gelenekseverliğinin en güzel örneğidir. Bu edebiyatın diğer bir özelliği de anonim oluşudur; yalnız pek az eser, bunlar da çoklukla önemleri ikinci derecede olanlar olmak üzere, yazarının adını taşır. *Dupsarru* adı verilen yazıcılar tahta veya madenden bir kalemle kil tabletin üzerine, henüz yaşken, yazarlardı. Kalemin ucu tablet üzerine çivi başına benzer bir iz bıraktığı için bu yazıya çivi yazısı adı verilmiştir. Noktalama işaretleri kullanmadıkları gibi kelimeleri de aralıksız yazarlardı. Bir konu uzun olur da bir tablete sığmazsa, birkaç tablete yazılır ve bunların hepsi bir seri teşkil ederdi. Bazen tablete yazılan alt yazılarda, yazıcı, tabletin kime veya hangi kitaplığa ait olduğunu veya hangi kitaplık veya arşivden alınıp kopye edildiğini bildirir. Babil'liler edebî eserleri yaymak için kopye ettirirlerdi. Bir çok edebî eserlerin çeşitli yazı şekilleri ve nüsha değişiklikleriyle korunmuş olmasının sebebi, böylece aydınlanmış olur. Kopyeciler orijinal esere daima tamamen sadık kalmıyorlardı. Bazen bir Asur'lu yazıcı bir Babil metnini kopye ederken Asur yazısı kullanıyor ve hattâ kendi zamanında artık kullanılmıyan bazı kelimeleri de değiştiriyordu. Başka değişiklikler de, kopye eden yazıcıya metnin dikte edilmesinden veya çeşitli metinlerden derlenmesinden dolayı ileri gelmiştir. Bazı metinlerde, bazı kelimeleri izah eden daha küçük yazı ile yazılmış, *glossa*'lara raslanır. Hem Akkad'ca, hem de Sumer'ce iki dilde yazılmış bir çok metinler de vardır. Babil'li rahipler, Sumer'cenin Mezopotamya'da ölü dil halinde olup artık konuşulmadığı ve yalnız okullarda kutsal bir kült dili olarak öğretildiği bir zamanda, Sumer ilâhilerini ve daha başka dinî edebiyat ürünlerini toplamışlardır. Bazı Sumer metinleri ise Sumer'ceden Akkadca'ya pek geç zamanlarda tercüme edilmiştir. Büyük tapınakların idare merkezlerinin özel arşivleri bulunup, buralarda dinî, idarî ve hukukî mahiyette çeşitli belgeler korunurdu. Tapınaklara bağlı yazıcı okullarının kitaplıklarında o devrin bütün bilgileri bulunurdu. Okuma yazma bilen rahipler bu zor sanatın öğretmenliğini de yapıyorlardı. Tanrı Nabu, yazıcı'ların koruyucu tanrısı, onların pîri idi.

Vezin: Asur ve Babil'liler manzum olarak destanlar, ve ilâhiler, dualar gibi lirik parçalar, ve sihir metinleri yazmışlardır. Bu kavimlerde uzunluk-kısalık ve vurguya göre vezin vardır. Bu eski devirlerin vezin sistemleriyle pek az uğraşılmıştır. Yalnız İbranca'daki vezin sistemiyle uğraşmış olan Sievers, Asur ve Bebil'lilerin vezin sistemiyle de biraz meşgul olmuştur. Akkad'canın bir başka özelliği de, kelimelerin aslındaki tonlarını daima korumuş olmalarıdır. Bunun için nazım şekli verebilmek için kelimelerin yerini değiştirmek icap ederdi.

Destan türü: Babil'liler destan türünü çok işlemişlerdir. Ön Asya'da Babil'lilerden başka destan türünü geliştiren tek kavim Finike'lilerdir. Fakat Babil'lilerin destanlarındaki derinlik ve güzellik Finike'lilerin destanlarında görülmemektedir. Babil'liler, Sumer'lilerden yadigâr kalan öğeleri iyi bir şekilde kullanabilmişlerdir. Sumer'lilerin hayali, zengin mitolojik karakterler yarata-

bildiğinden Babil'liler bunları sonradan işliyerek büyük destan çeşidini yaratmağı başarmışlardır. Bugün elimizdeki destan çeşidinden olan eserlerin çoğu Asurbanipal'in kikitaplığından kalmıştır. Elimize geçemiyen bir çoklarının adını da aynı kitaplığın kataloglarından öğrenmiş bulunuyoruz. Hususiyle Eski Babil soyu zamanında, destan çeşidi çok rağbette idi.

Metinleri elimize geçen destanların başlıcaları şunlardır: Enûma eliş destanı (yaratılış destanı), Gilgameş destanı, Etana efsanesi, tufan efsaneleri, yeraltı âlemi efsaneleri (*İnanna's* [Sâmî adı: iştar] nın cehenneme inişi, *Nergal*, *Ereşkigal* efsaneleri), *İrra* efsanesi, *Adapa* efsanesi, *Zu* efsanesi, kahraman Tanrı *Ninurta* efsanesi.

Dinî metinler: *İlâhiler, Dualar, Mezamir:* bu lirik dinî eserler, tanrının kudret ve büyüklüğünü terennüm eden ilâhiler, tanrıdan yardım diliyen dualar ile kulun gerek ruhen, gerekse bedenen çektiği acıları terennüm eden mezamir. Bunlar Asur-Babil edebiyatının en güzel ürünleridir. Bu üç türü çok kere birbirinden ayrı olarak incelemek mümkün değildir. İlâhiler, çok kere dualara başlangıç teşkil eder. Hele sihir metinleriyle ilâhilerin karışmasına daha çok rasgeliriz. Bu manzum eserlerin kıtaları çeşitli uzunluktadır. Bu eserler ya Sumerce veya Akkadca olarak yazılmıştır. Sumerce asıllarının çoğunun anlamı hâlâ müphemdir. Babil'lilerin lirik eserlerinin en güzel örneği, Tanrı Şamaş (Güneş Tanrısı) a hitap eden 420 mısralık ilâhidir.

Büyü metinleri: Bu metinler insanlara kötülük eden habis ruhlara karşı (bunları da genel olarak her kötülüğe karşı yapılan büyüler ile belli kötülük veya hastalıklara karşı yapılan büyüler olarak iki kısma ayırmak daha doğrudur), veya fena fallara karşı tertip edilmiştir. Kunstmann, genel büyülere ait metinleri toplamıştır.

Büyü metinleri arasında Maqlû ile Şurpû serilerinin özel bir önemi vardır. Sekiz tablet üzerine yazılmış olan Meqlû serisinin, Assurbanipal kitaplığında korunmuş olan Asurca nüshası elimize geçmiştir. Her büyünün ne gibi ritüelle birlikte okunacağı da bildirilir. Dokuz tabletten ibaret olan Şurpû serisinin ise birinci tableti bulunmamıştır. Bulunamıyan bu tabletin bir ritüel olması ihtimali vardır; çünkü bu seri ritüelsiz olarak bitmektedir. Şurpû serisi Babil'lilerin ahlâk inançları hakkında bize esaslı fikirler vermektedir. Babil'lilerin ahlâkı ile von Selms ile W. von Soden meşgul olmuşlardır.

Kehanet metinleri: herhangi bir iş için hükümdarların, tanrıya danışmalarına ait metinlerdir. Kehânet için çoklukla, tanrı Şamaş ile Arbela (Erbil şehri) İştar'ına başvurulurdu. Tanrıdan gelen cevap ya bir işaret, yahut da bir söz olarak tecelli ederdi. Bunları ancak kâhin yorumlayabilirdi. Belli şemalara göre yazılan bu çeşit metinler beş bölümden ibaret olurdu: 1) giriş duası, 2) sorulmak istenen mesele, 3) yine dua, 4) sorunun tekrarı, 5) son dua. Bize kadar gelen kehanet metinleri Asarhadon ve Asurbanipal zamanlarına aittir. Bu metinlerin hususiyle Assur-Babil tarihi için de önemi çoktur. Soruların hepsi, devrin siyasal meselelerine aittir.

Ritüel Metinleri: Ritüel metinleri de dinî edebiyatın önemli bir kısmını teşkil eder. Ritüeller, çeşitli rahip sınıflarına kült merasimlerinin nasıl yapılacağını gösteren bir nevi din kurallarıdır. Bu metinler hususiyle Babil ve Asur'lulardaki büyücülük ve sihirbazlığın anlaşılmasına çok yardım ederler. Nesir halinde yazılmış olan bu çeşit metinlerin dili genel olarak Akkadca'dır.

Fal metinleri: Assurbanipal'in kitaplığında korunmuş olan metinlerin hemen hemen yarısını fal metinleri teşkil eder. Bu, fal türünün Mezopotamya'da kazandığı önemi gösterir. Assur ve Babil'liler, herhangi bir talimat veya hayat olayından mâna çıkarmağa, bunlarda tanrısal iradenin kendini gösterdiğine inanmak istemişlerdir. Karaciğer falı hususiyle büyük bir rol oynamıştır. Hattâ elimize, ihtimal ki bu bilgiyi öğretmekte kullanılan, üzeri dörtgenlere bölünmüş ve her dörtgen üzerine bir fal yazılmış kil ciğerler geçmiştir. Ciğer falına ait on dört tabletlik bir seri de elimizdedir. Asur ve Babil'lilere pek büyük ün kazandırmış olan astroloji(b. bk.)de fal edebiyatının bir bölümünü teşkil eder.

Tarihî Yazıtlar: Babil ve Asur'luların tarihî yazıtları içinde kıral yazıtları önemli bir yer tutar. Diğer edebî belgelerin hepsiyle birlikte gözönüne alınmak suretiyle, tarihî rekonstrüksyon için pek büyük önemleri vardır. Hammurabi devrinden önce, hususiyle Lagaş *patesi*'si Gudea'nın yazıtları (M. Ö. XXI. yüzyıl) çok ünlüdür. Bunlar manzum değilse de ritmik bir nesir ve özenilmiş bir üslûpla yazılmıştır. Bu yazıtların çoğu, Gudea'nın yaptırdığı tapınaklarda ve bunlar için gerekli malzemenin en iyilerinin nasıl ve hangi memleketlerden getirttiğinden bahseder. Gudea'nın biri aşağıyukarı 800, diğeri de 500 satırlık olan iki prizmasını burada hususiyle anmak yerinde olur. Ḫammurabi ile ardalarının yazıtlarının vasıfları esas itibariyle daha önceki kıral yazıtlarından pek ayrılmaz. Dinî oluşları, esas özelliklerini teşkil eder.

Asur yazıtları ise Babil tarihî yazıtlarından büsbütün ayrılık gösterir. Assur'lular bu çeşit yazıtlarda kendi özelliklerini aksettirmeğe muvaffak olmuşlardır. Bütün Asur yazıtları aynı şemayı, aynı söz gelimlerini, aynı edebî sanatları kullanmışlar ve hiçbir değişiklik gösterememişlerdir. Yalnız Assurbanipal (M. Ö. 668-626) in yazıtlarında edebî eğilimin daha çok bulunduğunu söyliyebiliriz. Asur tarihî yazıtlarını üç sınıfa ayırabiliriz: 1) kronolojik bir sıraya göre kıralın her yıl yaptıklarını anlatan yıllıklar, 2) seferlere göre ayrılan sefernâmeler, 3) daha çok bırakacağı edebî etki gözönüne alınarak düzenlenen yine seferlere ait sanatlı yazılar. Bu son çeşitin edebiyat tarihi için önemi büyüktür.

Kıral yazıtlarında olduğu gibi kroniklerde de Babil ve Asur'luların inançları birbirinden ayrılmaktadır. Babil'liler yılları kıralların saltanat yıllarına göre, Asur'lular ise *eponym* yıllarına göre hesaplarlardı. Bu çeşit metinleri 1) kronikler, 2) kıral veya Eponym listeleri, 3) yıl listeleri, diye üç sınıfa ayırabiliriz.

Hukuk metinleri: Hukuk metinleri vasıtasiyle devlet teşkilâtının ve sosyal düzenin içine nüfuz etmiş oluyoruz. Şimdiye kadar ilk kanun koyucu olarak Ḫammurabi tanınıyordu. Halbuki son zamanlarda yapılan kazılar ondan evvel Eşnunna'lı Bilalama ile İsin'li Lipitiştar'ın da kanunları olduğunu meydana çıkarmıştır. Hammurabi kanunları hukukçular için değil, halk için yazılmıştı. Hangi kaynaklardan toplandığı belli değildir. Hammurabi kanunlarının yazılı bulunduğu stel Sus'ta Fransız'lar tarafından bulunmuş olup, bugün Louvre müzesinde korunmaktadır. Yazıt 2. 20 m boyunda, zirvesi 1. 65 m, tabanı 1. 90 m çapında diyorit bir blok üzerine oyulmuştur. Üst kısmında Hammurabi'yi tanrı Şamaş'ın (güneş tanrısının başlıca vasfı adalet tanrısı olmasıdır) elinden kanunları alırken tasvir eden bir kabartma bulunur. Kanunlar, ilâhi ve destan

(hymnik ve epik) şeklinde uzunca bir girişten sonra 280 paragraftan ibarettir. Sonu da Hammurabi'nin memlekette hak ve adaleti korumak için neler yaptığını anlatan uzun bir epilogla biter. Hammurabi kanunlarının dili nesrin en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir.

İdare, hukuk ve ekonomi konularına ait ayrıca bir çok metinler, Eski Babil, Kas ve Asur devirlerinden bize kalmıştır. Kas'lar devrinde âdet olan *kudurru* adı verilen kabartmalı hudut taşları üzerindeki yazıtlar da kısmen tarihî, kısmen de hukukî bir karakter taşır.

Mektup türü: Babil ve Asur'lularda mektup çeşidi de vardı. Mektupları genel olarak devlet mektupları ve özel mektuplar olarak ayırabildiğimiz gibi, tarih devirlerine göre de vasıflandırabiliriz. Asur ve Babil mektuplarının başlıca vasfı ağızdan söyleniyormuş gibi olmalarındadır. Sosyal seviyesi yüksek olmıyan halkın birbirlerine yolladıkları mektuplar yalnız Eski Babil soyu zamanında görülür. Bu hal, bu devirde genel bir öğrenim seviyesinin varlığına alâmettir. Eski Babil devrinde hususiyle Hammurabi ile valileri arasında gönderilen mektuplar ünlüdür. Mısır firavunları ile Babil, Asur ve ufak Suriye beylikleri arasında alıp verilen ve Mısır'da Tel-el-Amarna arşivinde bulundukları için bugün Amarna mektupları diye tanınan Akkadca mektuplar, M. Ö. XIV. yüzyılda Ön Asya'daki uluslararası mektuplaşmaların çokluğuna delildir. M. Ö. yaklaşık olarak IX. yüzyılda Anadolu'da bugünkü Kayseri yöresinde bir ticaret kolonisi kuran Asur'lu tüccarların bıraktıkları «Kappadokia metinleri» adiyle anılan belgelerin önemli bir kısmını Asur'lularla yerli Anadolu halkı arasında alıp verilen mektuplar teşkil eder.

Başka konulara ait metinler: Geometri ve matematik üzerindeki çalışmalar günlük ihtiyaçların çerçivesini aşan, saha ve hacim hesaplamaları sonucunda meydana gelmiştir. Elimizde jeoloj, botanik, coğrafya, tıp ve kimya üzerinde de yazılmış birçok metinler vardır. Bu zamanlarda büyük bir filoloji çalışması da meydana gelmiştir. Hususiyle Sumer'ceden Akkadca'ya sözlük çalışmaları önem kazanmıştır. Okullarında gramer okutulduğunu da biliyoruz. Hayvan masalları çeşidini de Assur-Babil edebiyatı örnekleri arasında görebiliyoruz. Elimize geçen birçok öğrenci ödevleri bu, edebiyatın elimize geçmiyen bazı metinleri haber vermeğe, yahut da geçmiş olanların eksik parçalarını tamamlamağa yardım etmiştir.

Asur ve Babil'lilerin bütün edebî ürünlerinin ne kadar olduğunu takdir etmek güçtür. Fakat elimizde bulunanlarda sarf edilen yaratıcı kudretin önemi ve eserlerin edebî kıymeti inkâr edilemez.

ASUR DİLİ: bk. AKKAD DİLİ.

ASUR SANATI, Asur devletinin hüküm sürdüğü Kuzey Mezopotamya'da gelişen sanatların hepsi. Eski Doğu'da güzel sanat ile zanaat arasında hiçbir fark yoktu. Hammurabi kanununda mimar ve heykeltraş ile demirci ve kunduracı bir arada geçer. Sanatçıların isimlerini ancak arasıra biliyoruz. A. S., eseri yaratanın değil, o eseri yaptıran kıralın adına bağlıdır.

A. S., Asur'luların siyasî münasebette bulunduğu komşu ülkelerin sanatlarının etkisi altında kalmakla beraber, kendine özgü, millî bir karakter taşır. A. S. nın en eski devirlerinde Sumer'lilerin, II. binyılda Sumer ve Akkad sanatında bir rönesans devri yaşatan Kassit'lerin, hattâ geçici bir zaman için egemenlikleri altında bulunduğu Mitanni ve Ḫurri kavimlerinin, ve nihayet M. Ö. I. binyılda Güneydoğu Anadolu'daki Hitit şehir beylikleriyle olan temas dolayısiyle Hitit sanatının izleri açıkça görülebilir. Meselâ plâstik sanatlarda Sumer sanatının, mimarlıkta (Ziggurat ve saraylarda) Babil, Bit Hilâni denilen özel evlerde Hitit sanatı hâkim olmuştur. Fakat A. na özel karakterini veren, doğruluk, realiteye sadakat kaygusu, nisbetlerde ve çaptaki ululuktur. Eski Doğu'nun sanat anlayışından ayrıldığı önemli bir nokta da, dinî olmaktan kurtulmasıdır. Asur'lular tanrı heykelleri yanında kıral heykelleri, tapınaklar yanında saraylar kurmakla kalmamışlar, ayni zamanda askerlerin bir nehirden geçmesi, bir şehrin zaptı, zafer anıtlarının dikilmesi gibi Asur'lular için daimî bir harb hali (Casus Belli) ile ifade edilebilen günlük hayatın çeşitli olaylarını da tasvir etmişlerdir.

Sanatın bu gelişimi, şüphesiz devletin siyasî kudreti ile orantılı olarak yürümüştür. Bunun içindir ki İmparatorluk çağı A. S. nın da altın devri sayılır.

Mimarlık: Asur mimarlığının en belli karakteri dindışı olmasıdır. Bundan dolayıdır ki Asur'da tapınaklar hep ikişer tanrıya ayrılmış (bk. Asur [şehir]) ve tapınaklar büyük kıral saraylarına ek olarak yapılmıştır. Asur'lular muhit ve iklim şartlarına da uymasını bilmişlerdir. Taşın kıt olduğu bu alüvyal arazide yapı malzemesi olarak daha çok kerpiç kullanılmıştır. Kerpiç duvarlar alçak bir taş temel üzerinde yükselirdi. Ancak tapınak ve saray gibi büyük yapıların cephelerinde ve iç duvarların ortostat'larla kaplanmasında taş kullanılırdı. Pencereler az ve küçüktü. Buna karşılık, kapılar içeriye bol ışık girmesi için geniş ve yüksek yapılır, ve çoklukla açık bulundurulurdu. Bir hol etrafına yapılan küçük odaların tavanları kerpiçten yapılmış kubbelerle örtülürdü. Kubbeler hemen hemen sivri kemer şeklinde idi. Yapılar genel olarak tek katlı idi; birden fazla katlı binaların üst katı daima tahtadan yapılır ve pencereler açılırdı. Asur yapılarında sütun ilk defa M. Ö. 1100 tarihlerinde kullanılmağa başlanmıştır. Sütunların kaidesi taştan, gövdesi tahtadandı. Sütun kaideleri bazen arslan veya boğa şeklinde olurdu. Damlar düz olup kenarları burçvari süslenirdi. Saray ve tapınak gibi büyük binaların kapılarının yanlarına çoklukla büyük sfenks veya aslan heykelleri konur ve şehrin bu heykeller tarafından korunduğuna inanılırdı.

Asur'da bellibaşlı yapı tipleri özel evler, saraylar, tapınaklar ve kalelerdir. Özel evlerde, ortada dört köşe bir hol, bunun etrafında büyükçe odalar vardı; ancak Tiglatpileser III. zamanından sonra Hitit'lerden alınan Bit Hilani (b. bk.) denilen tip kullanılmağa başlanmıştır. Saraylar ise bir nevi büyük evler topluluğu idi. Saraylarda taht odasının bulunduğu arkadaki büyük holden başka saray kapısının hemen arkasında büyük bir şeref salonu daha bulunur ve küçük odaların açıldığı koridorlarla bu hollere gidilirdi. Tapınakların kült salonu Babil'dekiler gibi genişliğine değil, uzunluğuna idi ve bu salonun sonunda küçük bir mihrap vardı. Tapınaklar, tapınak ve tapınak kulesi olmak üzere iki kısımdı. Kuleler tuğladan yapılır ve bir çok katlı (en çok 7 kat) olurdu. Bir kattan diğerine soldan sağa doğru helezonî btr merdivenle çıkılırdı. Surlar çok kalın olarak yapılır ve istihkâmlarla kuvvetlendirilirdi. İç ve dış sur olmak üzere iki sur ve yüzer ayak kadar aralıklarla kuleler yapılırdı.

Heykel: Asur'lularda heykeltraşlık, Mısır'da olduğu kadar gelişmemiş ve halk arasına girmemiştir. Yalnız, kı-

1

4

2

5

3

1 — Kan kusan aslan (Ninova'da bulunmuştur. Asurbanipal devri. Londra'da)

2 — Asker geçidi (Aslantaş'ta bulunmuştur. Tiglatpileser III. devri. İstanbul Arkeoloji müzesinde)

3 — Asurbanipal avda (Ninova'da bulunmuştur. Londra'da)

4 — Eski Asur heykelciği (Asur'da bulunmuştur. Berlin'de)

5 — Tukulti - Ninurta I. in taht altar'ı (İstanbul Arkeoloji müzesi)

1

5

2

6

3

7

4

1 — Ganimetin taşınması ve yazıcılar tarafından listelerinin yapılması (Kalhu'da bulunmuştur. Tiglatpileser devri. Londra'da)

2 — Tunç kabartma (İmgur - Enlil [Balauvat] de bulunmuştur. Salmanasar III. devri. Londra'da)

3 — Savaş arabaları (Kalhu'da bulunmuştur. Asurbanipal II. devri. Londra'da)

4 — Asurbanipal avda (Ninova'da bulunmuştur. Londra'da)

5 — Sargon II. (Dur - Sargon'da bulunmuştur. Torino'da)

6 — Dev boğalar ve yabani adam (Sargon II. sarayının cephesi. Bir kısmı Paris'te)

7 — Silindir mühür (Tarbisi'li Muşeş - Ninurta'ya ait. Londra'da)

rallar tapınakları ve sarayları süslemek için tanrıların ve kendilerinin heykellerini yaptırmışlardır. İşlenecek konunun önce bir resmi çizilir, heykel ona göre yapılırdı. Sanatçının nasıl çalıştığını Salmanassar III. e ait bir kabartma göstermektedir.

Asur heykelciliği en eski zamanlarda Babil'inkine paralel olarak yürümüştür. Meselâ Asur'dan çıkan arkayık bir statü, Sargonit'ler devrinden önceki eserlerle çok yakınlık gösterir (Levha 1, 4). Daha sonraki çağlarda Asur heykelciliği batıdan, hususiyle Eti kültür çevresinden çok etki almıştır. Bu dönemde eski üstatlardan büsbütün ayrılmış, Tiglatpleser I. zamanında da yeni bir gelişme çağına erişmiştir.

Alçak kabartma (Bas-relief): Asur kıralları saraylarının iç duvarlarını Musul yakınlarında çıkan bir nevi yumuşak mermer üzerine yapılmış kabartmalarla süslerlerdi. Kalah (Nemrud) ta bulunan Assur-nasirpal sarayında iki seri kabartma vardır. Bunların biri, kıralın yılbaşında kutladığı sanılan bir âyine ait sahneleri, öbürü de kıralın seferlerinden bazı sahneleri göstermektedir. Bu serilerden birincisi, ikincisinden daha büyük, fakat daha kaba bir şekilde yapılmıştır. Zamanla din konularının önemi azalmış, sonraki kırallar harb sahnelerini buna yeğ saymışlardır. Balawat'ta bulunan bronz kapılar üzerindeki Ermenistan ve Suriye'ye yapılan seferlere dair «repoussé» (madenî levhaların arkasından basınç yapmak suretiyle yapılan) kabartmalar çok zariftir. Tepesi yuvarlak steller M. Ö. IX. ve VIII. yüzyıllarda moda idi. Bunların yukarı kısmında büyük tanrıların sembollerine, güneşe, aya ve Venüs yıldızına tapmakta olan kıral tasvir edilir, mihrap şeklindeki yüzlerine de yazıtlar yazılırdı. Tiglatpileser III. ün kabartmaları genel olarak acemice yapılmakla beraber asker kostümleri hakkında etraflı bilgi vermektedir. Otlıyan hayvanlar motifi sanata bu hükümdar zamanında girmiştir. Sannherib zamanında bir odanın duvarlarını bir tek sahne tasviri ile birbirine bağlamak geleneği başlamıştır. Lakhiş kuşatmasını gösteren tasvirlerle başka yerlerde görülmiyen dev sfenksler böyle yapılmıştır. Sanat Assurbanipal zamanında en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu dönemde hayvan şekilleri yakından incelenmiş, insanlar tabiata daha yakın şekilde işlenmiş ve şekiller daha geniş bir alan üzerinde gösterilmiştir. Bu sayede, Asurbanipal'in sarayını süsliyen, aslan avı, yaralı aslan, Arabistan savaşı ve Kıral şenliği gibi kabartmalar bütün diğer Asur eserlerinden çok daha olgundur.

Yüksek kabartma (ronde-bosse): Bu tarzda yapılmış pek az eser elimize geçmiştir. Bunların en güzeli, Assurnasirpal II. yi temsil eden bir heykelciktir; bası açık, kolları yanlarına yapışık olarak gösterilen hükümdar, elinde kancalı bir deynek ile bir kab tutmaktadır, ayakları birbirine yapışıktır, kumaş katlarını ve genel olarak şeklin alt kısmını belirtmek için hiçbir gayret sarfolunmamıştır. Salmanassar III. ve tanrı Nabu'nun oturur vaziyette bazı heykelleri de vardır. Bunların kitlesel yapısı Gudea heykellerini andırır ve teknikte hiçbir ilerleme göstermez. Diğer taraftan, hayvan kafaları realist bir üslûpla yapılmıştır. Kireç taşından bir aslan başı ile fildişinden bir boğa başı protomları dünyada bu cins sanat eserlerinin en mükemmelleri arasındadır.

Boya sanatı: Tukulti-Ninurta I zamanında (yaklaşık olarak M. Ö. 1250) boya sanatı çeşitli tekniklerle yapılırdı. Tuğlalar mavi, kırmızı ve beyaz renklerle ve hendesî şekiller, palmet (hurma dalı şeklinde süs) ler, klişeleşmiş dinî konularla süslenirdi.

M. Ö. X. yüzyılda, kırallar, henüz büyük frizler için taş getirtecek kadar zengin değilken, saraylarını boyalı tuğlalar ve orthostat (b. bk.) larla süslerlerdi. Bunlarda gösterilen sahnelerin üslûbu, kabartmalardaki sahnelerin üslûbunun aynı idi. Kullanılan renkler itibarî olup, eşyaların tabiî renkleriyle pek sıkı bağları yoktu.

Boyalı ve sırlı çanak çömlek: Üstü sırla kaplı çanak çömleğin yapısı genel olarak kabadır; ancak, kırala mahsus bazı çok süslü ve itina ile yapılmış kablar da bulunmuştur. Bunlar biraz da Mısır etkisiyle, palmetlerle ve hendesî şekillerle süslenmiştir. Bazen hayvan şekilleri, hususiyle keçiler ve kutsal ağaçlar da kullanılmıştır. Babil ve Asur'da şimdiye kadar bulunan eşyanın en zarifi olan bu kablarda biraz Hitit etkisi görülmekle beraber, motiflerde Hitit motifleriyle bir akrabalık bağı görülmüyor.

Taş kablar: Taş vazoların kulplarının süsleri ve adak kablarının yan resimleri, sık sık raslanan sanat eserlerindendir. Kulplar çoklukla hayvan kafaları şeklindedir. Harb sahneleri ve klişeleşmiş dinî konular kabların üzerine kabartma şeklinde işlenirdi. Libation (içki kurbanı) âyinlerinde kullanılan kablar ördek veya kuğu kuşu kafaları ile süslenirdi. Bazı kablar da o zamanki Mısır kablarının kopyasıdır.

Cam: Elimizde Sargon II. (M. Ö. 720-705) nin yazıtını taşıyan bir tek cam kab vardır. Bunun camı özel ve pek ağır bir cinstendir. Diğer bazı örnekler Asur devrine aittir. Buzlu boncuklara da sık raslanmaktadır. «Fırın Kapısı» adını taşıyan ve Asurbanipal'in kitaplığında bulunan bir eserde sır ve cam yapmaya dair bilgi vardır.

Mühürler: Asur mühürleri, Babil mühürlerinin özelliklerinden daha çok Suriye-Hitit mühürlerinin özeliklerini göstermektedir. Asur'da iki çeşit mühür kullanılmışır: silindir şeklindeki mühürler, damga mühürler.

1 — *Silindir şeklindeki mühürler:* Asur devletinin bir il şehri olan Arrapkha (Kerkük) da bulunan silindir mühürler üzerinde çeşitli konularda sahneler görünür. Canavar veya kutsal ağaçlar ve av sahneleri, kayalar üzerinden atlıyan hayvanlar, v. b. sahneleri çok kullanılan motiflerdir. M. Ö. VII. yüzyıla kadar yalnız bu mühür şekli kullanılmıştır.

2 — *Damga mühürler:* Bu şekildeki mühürler M.Ö. VII. yüzyıdan sonra kullnılmağa başlanmıştır. Bunların yuvarlak olan uclarına, belki de mühür asmak için, birer delik açılmıştır. Mühür kazma sanatı bu devirden itibaren çok gelişmiş ve incelmiştir. Tanrılara tapınma sahneleri ve kutsal ağaç gibi dinî konulardan başka, av sahnelerine de çok rağbet gösterilmiş ve bu av sahnelerindeki insan şekilleri, frizlerdeki insan şekilleri kadar mükemmel bir zariflikle çizilmiştir.

Muskalar (Amulette): Asur'da iki türlü muska kullanılırdı: heykelcik (Figurin) ve levha şeklindeki muskalar, üstü yazılı muskalar.

1 — *Heykelcik ve levha şeklideki muskalar:* Babil ve Asur tapınaklarında pişmiş topraktan birçok heykelcikler ve levhalar bulunmuştur. Bunların sanat bakımından değerleri azdır. Bunların hastalık demon(b. bk.)u Pazuzu'nun maskesi gibi bazılarının, üzerlerinde ip geçirilmeğe yarıyan delikler bulunduğundan evlere asılmağa mahsus oldukları anlaşılıyor. Son Asur dönemine ait dinî metinlerden öğrenildiğine göre, bu dönemde terra-kotta (pişmiş toprak) dan veya bakırdan yapılmış heykelcik veya levha şeklindeki bu

muskalar, salgın hastalıkları uzaklaştırmak maksadiyle, tuğladan kutular içine yerleştirilerek, tapınaklarda bazı odaların, evlerde eşiklerin altına veya hastanın yatağının bazı belli yerlerine konurmuş. Bunlar arasında en sık raslanan tipler şunlardır: içine kutsal su konan kablar; madenî değnekler taşıyan, veya bellerinde madenî kuşak ve küçük kamalar bulunan insanlar; baş ve sırtları balık derisiyle örtülü insanlar; insan gövdeli, kuş veya diğer bir hayvan kafalı ve öküz bacaklı karışık yaratıklar; yılanlar, kuşlar, köpekler, ejderhalar, kuyruksuz büyük maymunlar, kayıklar, ellerinde kamalar taşıyan rahipler veya aslan kafalı insanlar. Bu tipler sonradan frizlerde, hususiyle Asur'da IX. yüzyıla ait frizlerde, Mezopotamya ve Suriye'de ise daha eski devirlere ait frizlerde de kullanılmıştır. Bu şekillerin hepsi de Babil mitolojisinden alınmadır. Eldeki metinlerden birinde, bazı tanrı ve yarı-tanrıların hangi durumda tasvir edilmesi gerektiği anlatılmaktadır.

2 — *Üstü yazılı muskalar:* Bu çeşit muskalar, çoklukla dikdörtgen şeklinde taştan levhalar olup üzerlerinde hastalık tanrı veya şeytanlarına hitap eden dualar yazılıdır. Bunlar üstlerindeki delikten bir ipe geçirilerek boyuna takılırdı. Duaların çoğu, geceleyin sokaklarda gezip kızları kısır, ve erkekleri iktidarsız yapan, Lamaştu adlı dişi bir canavara hitap eder. Bu muskalarda Lamaştu'nun ve hastalık şeytanı Pazusu'nun kabartma şekilleri de bulunurdu.

Maden işi: Asur tarihinin son kısmına ait maden sanat eserlerinin en güzelleri, Van gölünün kıyısında, Urartu kırallığının eski başkenti Van şehrinde bulunmuştur. Bunlar arasında, bronzdan boğa kafaları, Asur üslûbunda bir tanrı şekli, yatan sfenksler (bunlara takılan insan kafaları sonradan düşmüş ve kaybolmuştur), yılan şeklinde bir canavar, «repoussé» hayvan şekilleri ile süslenmiş yuvarlak bir kalkan v. b. anılmağa değer. Maden dökme tekniği Sanherib zamanında daha çok ilerlemiştir. Bu hükümdarın Ninova'daki sarayı için dev heykeller yapılmıştır.

Aletler, eşyalar, silâhlar: Demir kolayca paslanıp dağıldığı için demir eşyadan ancak birkaç kalıntı vardır. Bronz eşyadan ise elimize daha çok şey geçmiştir. Alet tipleri, çivi, destere, bıçak, orak gibi basit şeylerdir. Elbiselerde kullanılan madenî eşya arasında en çok raslananlar iğne ve kopçadır. Sanherib'in atlarının koşum takımı alelâde gem ve yanaklıktan ibarettir. Döşemecilikte, demir üzerine bronz kaplamaya çok rağbet edilirdi. Sandalyaların kolları ve ayakları süslü olup, çoklukla aslan veya boğa kafası veya aslan pençesi ile süslenirdi. Binalarda, yağmur oluklarında veya damı süslemede madenden kafalar kullanılırdı. Silâhlar şekil bakımından birbirinden çok farklıdır. Ok ucları bazen kancalı, bazen kancasızdır; düz kama ile iğri kamanın her ikisi de kullanılmakta idi. Hususiyle mızrak uclarının tespiti usulü çeşitli idi.

Fildişi eserler: Nemrud'da bulunan ve muhtemel olarak VIII. yüzyılın sonlarından kalan hazinede fildişinden birçok levhalar da vardır. Bunlar tuvalet kutularının yanları idi. Fildişinden kutu ticareti çok yayılmıştı. Ur'da da bunlardan güzel örnekler bulunmuştur.

ASURA, Hind-İran mitolojisinde Tanrı'lara veya meleklere verilen ad. (Eski İrancadaki karşılığı *Ahura*'dır) sonraları Türkçede Tanrı kavramı *deva* kelimesiyle karşılanmıştır. Gelişen Hind diliyle yazılmış kutsal kitaplarda bu terim, Tanrı'lara karşı şeytan ve cin fikrini anlatmak üzere korunmuştur.

ASURBANİPAL (Asurca: *Aşşur - bani - apli* = Tanrı Asur varisi yaratmıştır [hük. M. Ö. 669 - 626]), Asur imparatorluğunun Sargonid'ler denilen dört büyük kıralının en kudretlisi ve sonuncusu. Babası Asarhaddon, daha sağlığında küçük oğlu olduğu halde, A. i veliaht yapmış, fakat bu hareketi sarayda ve memlekette bir tepki uyandırdığından, ölümünden önce imparatorluğu Asur ve Babil olmak üzere ikiye ayırmış, ölümünden sonra Asur tahtına A. in, Babil'in başına da büyük oğlu Samassum-ukin (b. bk.) in geçmesini vasiyet etmiştir. Ağabeysi, babasının sağlığında bu bölüşmeye razı olduğu halde, biraz da vasal yerine konması dolayısiyle, sonradan kardeşine çeşitli zorluklar çıkarmış, A. uzun yıllar ağabeysi ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Nihayet, 648 de Babil düşmüş ve Samas-sum-ukin ölmüştür. A. böylece, hiçbir vakit tamamiyle susturulamıyan Babil'i ve bütün Asur aleyhtarlarının sığınağı olup, bunlarla birleşmek suretiyle daima Asur'un başına gaileler açan Elâm'ı egemenliği altına almayı başarmıştır.

Dedeleri gibi bizzat harblere katılmayıp askerî seferleri komutanlarına bırakan bu kıral komuta ve strateji bakımından da Sargonid'lerin en kuvvetlisi sayılır. Her ne kadar onun zamanında Mısır elden çıkmış, kuzeyde ve kuzeydoğuda Kimmer'ler ile Med'lerin baskısı çok artmış ise de, Urartu (b. bk.) devleti ile anlaşmış ve Lidya kıralı Giges (guggu) (b. sak.) ile bir bağlaşma yaparak Kimmer akınını kurnazca onların üzerine yöneltmiş, bir Med prensesi ile evlenmek suretile hayatı boyunca Med tehlikesini de önlemiştir. Vaktiyle ağabeysinin bağlaşığı olan ve kendilerile harbetmek zorunda kaldığı Arap'larla dahi anlaşmış ve Arabistan'dan kendisine sefirler gönderilmiştir. Güney Anadolu'daki, daima kuvvetli gördükleri tarafa kayan birtakım beylikleri ya bağlaşma ile kendisine bağlıyarak veya tâbi hale sokarak onları Urartu, Kimmer ve hattâ Lidya etkisinden uzak tutabilmiştir.

A. in en önemli işlerinden biri de kültür alanındaki çalışmalarıdır. Ninova'da bütün bilim kollarını içine alan ve kendi adını taşıyan sistemli bir kitaplık kurmuş, burada hususiyle Babil edebiyatının her alandaki bellibaşlı örneklerini istinsah ettirerek bir araya toplatmıştır. Kil tabletler üzerine çivi yazısı ve Asur diliyle yazılmış binlerce tableti Ninova'da toplıyan dünyanın bu en eski kitaplığı British Museum adına yapılan kazılarda (1927-1932) meydana çıkarılmıştır. A., zamanının eşine az raslanır bilgin bir devlet adamı idi. Küçük kardeşlerinden ikisini de bilim alanında yetiştirmiştir. Bu bilim çalışmalariyle birlikte Asur ve Babil'in türlü şehirlerinde tapınaklar ve kanallar yaptırmak veya tamir ettirmek suretiyle büyük bayındırlık işleriyle uğraşmış, Asur tasvirî sanatı onun zamanında en canlı ve zarif şeklini almıştır. A. dedelerinin aksine ne aşırı Asur tarafçısı, ne de aşırı Babil tarafçısı olmuş, Babil ve Asur'a uzlaştırıcı ve yükseltici bir baş olmuştur. Fakat ölümünden çok kısa zaman sonra Asur çökmüştür.

ASURĪ, Doğu Hindistan'da konuşulan Muṇḍā dil ailesinden olan Kherwārī dilinin bir diyeleği. Chota Nagpur'da Ranchi ile Jashpur dolaylarında 4000 kişi tarafından konuşulmaktadır. Bk. MUṆḌĀ DİLLERİ.

ASURNAZİRPAL (Asurca: *Aşşur - naşır-apli* = Tanrı Asur varisin koruyucusudur), Asur tarihinde iki kıralın adı:

1 — M. Ö. yaklaşık olarak 1100 yıllarında hüküm sürmüş olan ünlü fatih Tiglatpileser I. in torunudur. Orta ve Yeni Asur devletleri arasındaki karanlık ve Asur'un çöküm devresine raslıyan bu kıral hakkında fazla bilgi yoktur. A. dan kalan belgeler, tanrıça İstar'a ithaf edilen biri şikâyet ağıtı, diğeri övgü olmak üzere iki dua ile, üzerinde üç satırlık bir yazı bulunan ve tarihî kıymeti olmıyan damgalı bir tuğla kalmıştır.

2 — (M. Ö. 883-859) Tukulti-Nimurta II. nin oğludur. Devletin yükselmesi ve büyümesi için bir taraftan Asur'a eski gücünü kazandırmaya, öte taraftan Asur silâhının etkisini sınır dışında da tanıtmaya çalışmıştır. A. birçok belgelerinde atalarının girmedikleri topraklara girdiğinden ve önemli başarılarından bahsederse de, bunlarda bir çok mübalâga, hattâ tezat göze çarpar. Asur'un kuzeydoğusunda, yani büyük Zap ile Bohtan suyu arasındaki dağlık bölgede bulunan Tumme, Ḫapḫi v.b. memleketlerine seferler yaparak Kadmuhi ve Muski (Phryg) memleketlerini elde etmeğe çalışmış, kuzey ve batı istikametinde de bugünkü Tur-el-abidin ile aynı sayılan Kaşiyari dağlık bölgesini ve Habur nehri vâdisini ele geçirmiş orta Fırat'taki Aram kabilelerini itaat altına almış, Kargamış'ı kendine âtbi kıldıktan sonra Kuzey Suriye ve Finike'ye seferler yapmıştır. Babil ve Kalde ile çok meşgul olmamıştır.

A., yazıtlarında kendini hunhar ve insanfsız bir istilâcı ve harbci olarak tasvir, ve iyi teçhizatlı ve tâlimli ordusu ile egemenliğini sağlamlaştırdığını iddia eder. Yıllıklarına göre merkezini Kalaḫ (Nemrud) a nakletmiş, tahrip edilen bu şehri yeniden muhteşem bir şekilde kurdurmuş ve harb esirlerini buraya yerleştirmiştir.

ASUROL, organik bir civa tuzu. Frengi sağıtımında kullanılır.

ASURUBALLİT (Asurca: *Aşşur-uballit* = Tanrı Asur yaşattı) iki Asur kıralının adı:

1 — (M. Ö. 1380-1341?), birkaç yükseliş ve gerileyiş kaydeden Orta Asur çağının ilk kudretli kişisi; Mitanni devletinin nüfuzundan kurtararak Asur'un bağımsızlığını sağlamıştır. A., Amarna çağı (b. bk.) muhaberatında Asur devletini temsil eder. A. hakkında ardalarından birisi olan Adadnirari I de etraflı bilgi verir. Bütün bu bilgilere göre bu kıralın icraatı başlıca iki noktada toplanmış görünmektedir: komşu devlet ve toprakları ele geçirerek Asur'u genişletmiş, kudretli bir devlet haline gelen Asur devletinin diğer Ön Asya devletleri arasındaki itibarını siyasî münasebet ve çalışmalarla sağlamıştır. A., herhalde Mitanni kıralı Tusratta (b. bk.) nın ölümü ile ilk defa babası Ireba-Adad zamanında bağımsızlığını kazanmış olan Asur devletini, Hitit kıralı Suppiluluıma (b. bk.) tarafından kuvvetle kendisine karşı desteklenen Mitanni devletinin baskısından kesin olarak kurtarmış, Mitanni kıralı Mattivaza'yı, komşu Alzi ile ittifak suretiyle bertaraf edip arazisini paylaşarak Fırat'ın Toros'lardan Habur vâdisine kadar olan kısmını Asur'a hudut yapmıştır. Bu yüzden de kendisinden önceki birçok Asur kırallarının «şehir beyi» sanını bırakıp «Asur kıralı» sanını almıştır. O zamana kadar Asur'a tâbi göziyle bakan Kas kıralı Burnaburias II. (b. bk.) ye rağmen, Mısır'a Asur'un Büyük Devlet olduğunu kabul ettirmiş ve artık o da Mısır firavunlarına «kardeş» diye hitap eden mektuplar göndermiştir; Babil kıralı Karahardas'a kızını vermiş ve Babil'deki kargaşalıklardan faydalanarak torunu Kurigalzu III. ü tahta geçirmek suretiyle Babil'e de hâkim olmuştur. Böylece Şamşi-Adad I. den beri hiç bir Asur kıralının kullanmadığı «kâinatın kıralı» sanını almıştır.

A., aynı zamanda Ninova'nın kuzeydoğusunda bulunan Muzri memleketini de Asur'a katmıştır. A.. Asur ve Ninova şehirlerinde birtakım tapınak ve saraylar yaptırmış ve tamir ettirmiştir. Bu yapılarda doğrudan doğruya A. a ait olmak üzere 5 yazıt ele geçmiştir.

2 — (M. Ö. VII. yüzyıl), en son Asur kıralı. Babil'lilerin ve Med'lerin hücumu sonucunda Ninova tahrip edildikten (M. Ö. 612) sonra Harran'a sığınmış, oradan da atılmış. Mısır'lıların yardımı ile tekrar Harran'ı elde etmeğe çalışmış ise de muvaffak olamamıştır.

ASVAN (Assuan, Usvan), Yukarı Mısır'da şehir ve yönetim merkezi. A., Nil'in doğu kıyısında ve Birinci Çavlan'ın kuzeyinde Fil adasının karşısındadır. Nüfusu 22 000 dir. Batısındaki çölde eski Mısır'ın kaya mezarları ve berkitilmiş Kopt manastrının (St. Simon) yıkıları vardır. Nil üzerinde, yapılması 1902 de sona ermiş bulunan 1 950 m uzunluğunda 47 m genişliğinde, 180 kapaklı baraj da aynı adla anılır. Bu baraj 1912/13 te yeniden yükseltilmiştir.

A., nehir limanı ve demiryolu durağıdır. Kararlı ve kurak havası dolayısiyle iyi bir kışlaktır. Yakınında demir madeni ve granit ocakları, şehirde Devlet hastahanesi, sanat okulu, katolik, protestan ve kopt kliseleri vardır.

A. yönetim bölümü 437 km^2 yüzölçümünde ve 254 000 nüfusludur.

AŚVAMEDHA, Veda dininde beygirin âyin ile kurban edilmesi.

AŚVATTHA Sakya Muni'nin Buddha olmazdan önce altında yedi hafta murakabeye daldığı Buddha Gaya incir ağacı.

AŚVİNS, Veda dininde birtakım ilâhlar ki Yunanlıların Dioskuros'una benzerler. Sabah ve akşam yıldızlarını temsil eden ikizlerdir. Hastalıkları iyi ettiğine inanılırdı.

ASYA, kıtaların en büyüğü ve Avrasya (b. bk.) karasının büyük doğu bölümü.

Ad: A. adının Akkadca'da «doğu» ve «doğu ülkesi» anlamlarındaki *Asu*'dan geldiği, Akkad'lardan Finike'lilere, onlardan da Yunan'lılara geçmiş olduğu sanılmaktadır.

Konum, Sınırlar ve Büyüklük: A., kuzey, doğu ve güneyde denizlerle kuşatılmıştır; batıda Akdeniz'le Karadeniz'de de kıyıları vardır. XVIII. yüzyıla kadar Don nehri A. ile Avrupa arasında sınır sayılmış iken Strahlenberg 1730 da Ural dağlarını sınır olarak almıştır. Ural'ların devamları olan Obçi sırtlarının, Ural nehrinin ve nihayet Mugocar sırtlariyle Emba nehrinin sınır olarak alındıkları görülür. Rus idare sınırlarına göre ise Avrupa, Ural'lar'ın doğusunda Ob çevreğine kadar uzanır.

Kızıldeniz'in A. ile Afrika'yı ayırdığı kabul edilir ve sınır, daha kuzeyde iki kıtayı biribirine bağlıyan Süveyş kıstağından geçirilir; fakat Anadolu dağları Balkan yarımadasında ve Batı-Sibirya Ural'ların doğusunda uzandığı gibi Suriye ve Arabistan'la Kuzey-Afrika, her bakımdan biribirlerinin devamları halindedirler; hele iklim bakımından olan sınır, ancak Kuzey Afrika'nın batısında ve Atlas Okyanusu kıyılarındadır.

Avustralya ile A. arasındaki adalar üzerinde de iki kıtayı biribirinden ayıracak az çok kesin bir sınır göstermek güçtür.

A. da, kuzeyde Çelyüskin burnundan (77° 40′ kuzey enleminde) güneyde Buru burnuna (1° 16′ kuzey enle-

minde) kadar olan uzaklık 8 500 ve batıda Baba burnundan, doğuda Çukçe yarımadası ucundaki Dejnev burnuna kadar 1 100 km dir. Kıta 11 saat dilimine bölünmüş kuzeyden güneye ve kıyılardan içerilere doğru hemen her çeşit iklim tipine yer vermiştir. Yüzölçümü, sınırlanışına göre 43,6 milyon km^2 ile 44,7 milyon km^2 arasındadır. Bu miktarların, yaklaşık olarak 33,5 milyon km^2 kadarı kıta gövdesi üzerinde, 8 milyon km^2 si yarımadalar ve 2,5-3 milyon km^2 si de adalar üzerindedir.

A. nın yüzölçümü bütün karalarınkinin 1/3 ü, yeryüzünün 1/12 si kadar ve Avrupa'nın dört katından çoktur. Dağlarının uzunluk ve yükseklikleri, nehirlerinin büyüklüğü, merkezi bölümlerinin genişliği kıtanın büyüklüğüne uygundur. Denizden 3 000 km den daha uzak bölümleri bulunduğu gibi, 1 800 km den uzak yerler 3,7 milyon km^2 ve 200 km den uzak yerler 21,2 milyon km^2 genişliğindedir. Merkez bölümlerinin, çok yerde yüksek dağlarla kuşatılmış olması, denizden uzaklığın etkilerini büsbütün kuvvetlendirir.

Büyük Doğal Bölümler: A. beş büyük bölüme ayrılabilir:

1. *Kuzey A.*: Batı Sibirya ile birlikte bütün kuzey aklan (ayrıca Batı Türkeli'nin bu bölüme eklenmesi mümkündür);

2. *İç A.* yahut *Yüksek A.*: İç dağlık alanlarla yüksek düzlükler ve yüksek ülkeler;

3. *Ön A.*: Arabistan, Anadolu, İran (Batı Türkeli ile Hazar çevreğinin bu bölüme eklenmesi de mümkündür);

4. *Güney A.*: Hindistan, Çin Hindi ve güneydoğuda İndonezya adaları;

5. *Doğu A.*: Tonkin körfezinden Çukçe yarımadasına kadar hemen bütün doğu aklan ve kenar denizlerle kıtadan ayrılmış bulunan adalar.

Yapı ve Yeryüzü Şekilleri: A. nın ortalama yüksekliği 950-1000 m dir (Avrupa'nın 300 m). Bütün kıtanın % 30 u 1000 m den, % 15 i 2 000 m den yüksek yerler olup çukur ülkeler % 25 i kadardır. En geniş yüksekel olarak Tibet (ortalama 4000-5000 m) ve yeryüzünün en geniş çukurellerinden olan Batı Sibirya ile Batı Türkeli A. da bulunduğu gibi en yüksek dağ dorukları (Çomolungma = Everest, 8882 m) ve en derin çukurluklar (Baykal gölünün dibi - 1060 m, Hazar'ın dibi - 972 m, Lut gölünün dibi- 793 m) ve buna göre karalar üzerindeki en büyük yükseklik farkları A. dadır.

A. da tektonik bakımdan üç büyük bölge ayırmak mümkündür: Kuzeyde Angara kıtası (Baykal gölü çevresi), güneyde Gondvana kıtasının kalıntıları veya parçaları ve bunlar arasında genç sıradağlar kuşağı. Eduard Suess'e göre A. nın en eski bölümü Angara kıtası (b. bk.) dır. Bu eski kitle gnays, granit ve mikaşistlerden meydana gelmiştir. Külteler Arkaikum'da kıvrılmış, daha sonraki aşınma ve taşınmalarla yontuk alanlar doğmuş ve Kambriyum'dan beri önemli kıvrılmalara uğramamıştır. Buna, sonradan, Paleozoik kültelerin bulunduğu kıvrımlı Sibirya masası eklenmiştir. A. nın jeolojik ve tektonik gelişmesinde en eski kütlelerin İç Asya kuzeyinde bulunması ve kuzeyden güneye doğru gittikçe yeni bölümlerin, yeni kıvrılma ve yükselmelerle ona katılmış olması önemli bir özelliktir. Kuzey A., sertleşmiş eski kütlelerin bulunması yüzünden, yakın jeoloji devirlerinde kıvrımlanmamış olmakla beraber, güney ve doğu bölümlerinde önemli parçalar kırılmalarla yerlerinden oynamış ve ayrılmıştır. Kuzey A. nın Yenisey nehrine kadar erişen batı bölümü ile Doğu Avrupa arasındaki Ural dağları, iki bölüm arasında bir sınır olabilmekten uzaktır. Yalnız Batı Sibirya çukurovasında, eski külteler Doğu Avrupa'dakinden daha derinde olup, küçük bir bölümü deniz tortusu olan daha genç kültelerle örtülmüştür. Masaellerle tepelik yörelerin bulunduğu Doğu Sibirya yüksektir ve eski külteler yüzeyde görülürler.

Sibirya güneyinde uzun çöküntü hendekleriyle, bunlar arasında horst biçimli dağlar vardır. Hendek ve horstlar, Altaylar çevresinde, genel olarak doğu-batı doğrultulu, kuzeydoğuda ise güneybatı-kuzeydoğu doğrultuludurlar.

Batı Sibirya çukurovasının güneyinde Kırgız Eşiği, yüksekliği az olmakla beraber bir sınır kabartısı sayılır. Bu eşiğin güneyinde Batı Türkeli'nin büyük bölümü de çukurovalar özelliğindedir ve Hazar kuzeyindeki düzlükler üzerinden Güney Rusya'ya bağlanmıştır. Burada Üst yurt plâtosu ancak 200 m yüksekliktedir. Tanrı Dağları ile Pamir, Doğu ve Batı Türkelleri'ni biribirinden ayırır.

Tarım çukuru ile Gobi, İç A. nın iki büyük bölümüdür ve yapı bakımından Güney Sibirya dağlık alanını andırırlar.

Kuzey A. nın eski bölümleriyle güneydeki Gondvana kıtası arasında, Mezozoik sonlarında, hattâ Alt Tersiyer'de Tethys jeosenklinali'nin dar denizi bulunuyordu. Bu denizin dibinde biriken tortul külteler, hususiyle Oligosen'de, iki eski kıtanın biribirine yaklaşması ile sıkışarak kıvrılmaya ve alanları daralmaya başlamıştır (Wegener teorisi). Eski kütlelerin en çok yaklaşabildikleri yerlerde, yan basınç en yüksek haddini bulduğundan, şiddetli kıvrılma ve yükselmeler olmuştur; meselâ Himalaya'ların en yüksek bölümleri İrkutsk-Kalkutta doğrusunun batısındadır. Burada yükseklikleri 8 000 m yi aşan 8 doruk vardır.

Genç sıradağlar, genel olarak, iki demet halindedir. Bu demetler bazı yerlerde biribirlerine yaklaşır; böyle yerlerde demetlerin iç sıraları arasında bir sınır göstermek güçtür. Bu gibi yerler dışında demetlerin bazı iç bölümleri ve kitleleri kuşatarak uzaklaştıkları görülür. Sıradağların kuşattıkları iç bölgeler Anadolu'da Ege bölgesi ile birlikte Ege Denizi, İç Anadolu, İç İran, bir araya toplanıp sıkıştıkları yerler de, Batı Anadolu'da Göller çevresi, Doğu Anadolu dağlık bölgesi ile Tibet'in doğu ve batı yanlarıdır. Tibet'in batısında, Pamir'de (Bam-i Dünya = dünyanın damı) daha batıdan gelen Hindukuş (Hindu öldüren) ve Süleyman dağları birleşirken, buradan doğuya doğru Himalayalar, Ard Himalayalar, Karakurum, Kun-lun ve Altındağları biribirinden ayrılarak uzaklaşırlar. Tibet'in doğusunda bir araya toplanmış olan sıradağlar daha ötede yeniden ayrılarak bir bölümü doğuya ve çoğu güneye doğru gider ve bazıları İndonezya adalarını meydana getirirler. Bu dağlar, genel olarak Üst Tersiyer'de vücut bulmuşlardır. Bunların kıvrılıp yükselmesi ve A. ya eklenmesi ile kıta güneye doğru bir hayli genişlemiş ve bu arada Suriye-Arabistan ve Hindistan kütleleri de kıtaya bağlanmıştır.

Suriye-Arabistan kütlesi, bugün de Afrika ile Süveyş kıstağında doğrudan doğruya bağlı ise de Kızıldeniz'in dar çöküntü hendeği ile ondan, dış görünüş bakımından ayrılmış bulunmaktadır; gerçekte Arap ve Dekkan yarımadaları, her bakımdan Afrika'nın Nübye çölünü andırırlar.

Suriye, Arabistan, Hindistan ve Seylan'da da eski kıvrılmalarla meydana gelmiş ve sonradan yontulmuş te-

mel dağlar üzerinde düz ve daha genç tabakalar vardır; bu yüzden geniş alanlar masaeller özelliğini taşır. Buralarda da Angara kıtasında olduğu gibi Mezozoik sonlarında başlıyan geniş tektonik hareketler olmuş ve bunların sonucu olarak volkanlar doğmuştur.

Kıtanın doğu yanında yeryüzü şekilleri, özelliklerini daha çok fay basamakları ile kazanmıştır. Bu özellik, doğuda, üzerinde birtakım adalar ve yarımadaların bulunduğu yayların kenar denizleri Büyük Okyanus'tan ayırmasiyle başlar. Bir düşünceye göre Büyük Okyanus'un batı kenarında, kıtanın doğu bölümünde de görülen birtakım kırılmalar, alçalma ve yükselmeler olmuştur. Başka bir düşünceye göre ise, kıta, kırılma ve kıvrılmalarla yeni bölümler katılması sonucunda doğuya doğru genişlemiştir. Kuzeyde iki basamak arasında bir başkası yoktur ve basamağın birisi Bering denizine doğru alçalır. Daha güneyde basamakların sayısı artar. Büyük ve önemli bir basamak kara üzerindedir (Moğolistan blokunun doğu kenarında Hinğ-an dağları, Moğol basamağı). Bundan sonra, doğuya dağru, Mançurya (Moncu-gvo) Çin basamağı yer almıştır; daha doğuda da, büyük bölümü deniz suları altında kalmış olan Japon basamağı gelir. Bu üçüncü basamağın sular dışında kalan yüksek yerleri yarımada ve ada sıralarını meydana getirir (Aleutlar, Kuriller, Sahalin, Japon ana vatan adaları yayı, Ryu-kyu [Lyu-çyu] ve Filipinler yayı). Nihon (Hondo) adasının ortasından Bonin-Marian adaları yayı ayrılır; bu da belki Palav adaları üzerinden uzanmaktadır. Bu ada sıraları A. kıtasının Büyük Okyanus'la gerçek sınırlarını çizerler. Ada ve yarımadalarla kıta arasında bir dereceye kadar az derin kenar denizler yer almıştır; bununla beraber, meselâ Japon denizinin ortalama derinliği 3 000 m dir ve tabanı doğuya doğru yavaş yavaş yükselir.

Yukarıda belli başlıları sayılan basamaklardan her birisi ayrıca birtakım faylarla horstlar ve hendeklere de bölünmüştür (Şantunğ ve Kora yarımadaları).

Ada yaylarının dış yanında, kuzeyden güneye kadar dar ve uzun derindenizler yer almıştır (Aleutlar çukuru 7383 m, Kuril 8 510 m, Japon 8 500 m, Ryu - kyu 7 481 m, Emden 10 793 m, Marian derin denizi 9 636 m, derinlikte).

Doğu A. nın eski bir yontukdüzler alanı, bu itibarla da eski bir kara kütlesi olduğu ve önceleri belki de Avustralya ile bağlantıda bulunduğu, genç kıvrılmaların ancak arka plânda önem ve değerde oldukları genel olarak kabul edilmiştir.

Kırılmalar, Güneydoğu A. ile Avustralya'yı biribirine bağlamış bulunan eski kara köprüsü üzerinde de büyük etkiler yapmış ve belki de Hint Okyanusu'ndan gelen kırıklarla karşılaşmış ve kesişmiş olduklarından parçalanma artmış ve buradaki adalar çokluğu ve topluluğu doğmuştur.

Ayni etki, adaların aralıklarından geçen deniz yollariyle iki okyanusun bağlılığını sağlamıştır.

Doğu ve güneydoğuda kırılmalarla ilgili yerkabuğu hareketlerinin çokluğu ve sürüp gitmesi, depremlerin gerek sönmüş, gerekse etkin volkanların çokluğu ile de belirmiştir. Bu türlü olaylar bugün de A. nın belirli bölümlerinin çehresini yavaş ve fakat sürekli olarak değiştirmektedir. Depremlerin en çok olduğu yerler Anadolu, Suriye, İran, Pamir, Altaylar, Baykal, Himalaya'lar, Doğu Asya'nın basamaklı kırılma alanları ile adalardır. Sibirya, Dekkan, Kamboç ve Arap kütleleriyle Batı Borneo, Batı Türkeli ve Doğu Sumatra hemen hemen depremsiz yerlerdir. Volkanların en çok olduğu yerler de Doğu A. nın ada ve yarımada yayları (Aleutlar'dan Banda denizine kadar), Sunda sıradağları ve Elburzlar'dır.

Diluvyum buzullaşmasının izleri, yüksek dağlar üzerinde de çok önemli sayılamaz. Her ne kadar sürekli karlar sınırı ve buzullar, dağlar da bugünkünden hayli aşağılara kadar inmiş ve bugün bu sınırın altında bulunan birtakım dağlar o zaman buzullaşmış iseler de, A. nın kuzeyi Kuzey Avrupa ile Kuzey Amerika'nın kuzey bölümünde olduğu gibi içbuzullarla kaplanmamıştır.

Diluvyum'da Brahmaputra, Ganj (Ganga), İndus, Dicle ve Fırat gibi büyük ırmakların birikintileriyle geniş deniz girintileri dolmuş ve bu suretle meselâ Dekkan kütlesi ile kıta arasındaki bağlılık genişlemiş Huanğ-ho (Sarı ırmak) büyük birikinti konisi geniş Çin düzlüğünü meydana getirmiştir.

A. nın çok geniş kurak alanlarından ancak bir bölümü masael veya çukurel karakterindedir; kuraklığın etkisi, bu türlü alanların her yerinde aynıdır; fakat kurak bölgelerin çoğu sıradağlarla kuşatılmıştır. Dağlar rüzgârların getirdiği su buharını yoğunlaştırarak kar veya yağmur şeklinde yağış alabilen yerler oldukları ve kuşattıkları alanlara inen akarsuları besledikleri halde pek az ve ancak tesadüflere bağlı olarak yağış alan iç çevrekler bu akarsuların hızla buharlaştıkları ve sızdıkları alanlar durumundadır. Akarsuların getirdikleri çakıllar, kumlar, milli topraklar iç çevreklerin ortalarına doğru sıra ile birktirilmişlerdir; bu yüzden eteklerde yaygın birikinti konileri, daha uzaklarda tuzlu, killi ve kireçli bataklıklar yer almıştır.. Bitki örtüsünün seyrek ve cılız olması dolayısiyle, böyle yerlerde rüzgârların etkileri kuvvetlidir ve ince parçalar, sularla biriktirildikleri yerlerden rüzgârlarla kaldırılarak taşınır. Kumlar çöllerdeki kumulları, tozlar da yakın bozkırlarda birikerek lös örtülerini meydana getirirler. Lös örtüleri, akarsularla yarılarak boğaz biçimli vâdiler meydana gelmiştir. Bu gibi yöreler hususiyle Kuzey Çin'dedir.

Iklim: A., Kuzey Yarıküre'de oldukça yüksek enlemlerden Ekvator yakınlarına kadar, hattâ güneydoğudaki adalarla birlikte daha da güneye uzandığından, hemen bütün coğrafya enlemlerinin çeşitli iklim tiplerini, güneşlenme, sıcaklık, nemlilik ve yağışın bütün basamaklarını içine alır; fakat araya Avrupa ile, Kuzey Afrika girdiği ve bu yüzden Atlas Okyanus'undan uzak kaldığı için, kıtaların batı yanlarında yer alan gerçek Okyanus iklimleri A. da görülmez. Buna karşı çeşitli kontinantal iklim tipleri çok geniş alanlar kaplar. Diğer kıtalarda, kışın hava basıncı Asya'daki kadar (ocak ayı ortalaması 776 mm ve daha da fazla) yüksek olmadığı gibi yazın da buradaki ölçüde (746 mm) düşük olmaz; halbuki yazın aynı enlemlerde ve okyanuslar üzerinde astropikal yüksek basınç alanı daha da kuvvetli olarak yer alır. Doğu-batı doğrultulu yüksek ve aralıksız sıradağlar önemli iklim sınırları olduklarından güneyden kuzeye doğru tertiplenen iklimler başka kıtalardan daha keskin sınırlıdır.

Kuzey A. (Sibirya) iklimi, doğuda ekstrem hadde erişmek üzere kontinantaldir (Oimekon çevresinde ocak ortalama sıcaklığı — 50° den düşük). Batı Sibirya ve Kuzey Buzdenizi kıyıları bir dereceye kadar daha yumuşak iklimlidir. Batıda, Doğu Avrupa'dakini andıran, doğu rüzgârlarının üstün bulunduğu, çok kere basıncın, yüksek ve havanın durgun geçtiği, her mevsimde, fakat daha çok yazın yağışlı (kuzey bölümde yaz ortası, güneyde yaz başları), yağışların kışın kar şeklinde düştüğü, sıcaklık farklarının

hayli yüksek olduğu görülür. Doğu Sibirya'da ise, Atlas Okyanusundan uzaklık, ayrıca Büyük Okyanus'tan da kıyıların doğrultusuna uygun dağlarla ayrılmış olmak dolayısiyle iklim ekstrem kontinantaldir: yazın hir dereceye kadar düşük basınç (760 mm ve daha da az), yağış çok az, sıcaklık bulunulan enleme göre oldukça yüksek, fakat kışın basınç kıtanın başka yerlerindekinden de çok yüksek, havalar durgun, ışıma yoluyla ısı kaybı fazla, soğuklar batıdakinden çok sert, hava genel olarak durgundur.

Doğuda kıyı bölümleri, yazın sıcak, kışın soğuk olan kıta içleri ile, yazın serin ve kışın ılık olan okyanusun biribirine aykırı etkileri altında bulunur; bu itibarla Doğu A. mevsim rüzgârlarının etki alanındadır.

A. nın batısında, Akdeniz'in kıtalar arasına çok sokulmuş olması dolayısiyle, aynı enlemlerde ve kıtaların batı yanlarında görülen kış yağmurları (Akdeniz) iklimi yer almıştır. Bu kıyılarda kışlar ılık ve yağışlı, yazlar sıcak ve kurak geçer. İçerilere doğru yağışlar azalır ve daha çok baharda yağar. İç bölümlerde dağlar daha çok ve kar şeklinde yağış alır. Bu iklim, gittikçe zayıflıyarak İran'a Batı Türkeli'ne hattâ Himalayalar'a kadar etkisini gösterir.

Güneybatı A. da yaklaşık olarak 30° kuzey enlemine kadar astropikal kurak iklim tipi yer almıştır. Arabistan'ın büyük bölümü, Güney İran, Kuzeybatı Hindistan bu alanın başlıca bölümleridir. Buralarda kuraklık fazla, bulutlanma az, yazın, hele gündüzler çok sıcak, kış ılık (10° yakınlarında), hemen hemen yalnız yüksek dağlar biraz yağışlıdır. Güney Arabistan ve Hindistan'ın diğer bölümleri yazın yağışlı yerlerdir.

A. nın güneyinde, kışın kıtadan okyanusa doğru esen ve alizeleri andıran, genel olarak kuzeydoğu doğrultulu rüzgârlar, yazın ise Hint Okyanusu'ndan kıtaya doğru esen güneybatı rüzgârları üstündür. Bunlar A. nın mevsim rüzgârlarıdır. Güneybatı mevsim rüzgârları, hiç değilse tam olarak geliştiklerinde, Güney Yarıküre'nin güneydoğu doğrultulu alizeleriyle beslenirler; bunlar Ekvator'u geçerken kuzeydoğuya yönelirler. Güney A. da mevsim rüzgârlarının doğrultuları dolayısiyle, kışlar kurak, yazlar yağışlı ve sıcaktır; fakat sıcaklık, en yüksek haddine yağışlar başlamadan önce erişir.

Yüksek ve aralıksız sıradağlarla yüksekellerin, kışın İç A. da soğuyarak ağırlaşan hava kütlelerinin güneye akmasını engellemeleri dolaysiyle, bu dağların güneyinde kış oldukça sıcak geçer. Güney Çin'in aynı enlemlerde bulunan fakat kuzey rüzgârlarının engellenmemiş olduğu yerlerinde ise kışlar daha soğuk olur. Mevsim yağmurları güneyde kuzeydekinden daha önce başlar ve daha geç sona erer. Hindistan ve Çin Hindi'nin güneye ve güneybatıya dönük kıyı bölümleriyle yamaçları, kısa da olsa, mevsiminde bol yağış alır (Çerrapunci'de 12 m); fakat bu kadar bol yağışlar oldukça dar alanlarda olur. Kış mevsim rüzgârlarına dönük bazı kıyı bölümlerinde yağışların çoğu güze ve kış başlarına raslar. Her iki doğrultudan da gelen mevsim rüzgârlarının denizleri aşarak geldiği yerler hemen her mevsimde yağışlı yerlerdir.

İndonezya adalarından kuzeyde bulunanlarda, mevsim rüzgârlariyle yağmurları oldukça açık bir şekilde gelişirler; fakat Ekvator yakınlarında, içtropikal (ekvatoral) iklim kendini gösterir; bununla beraber A. ile Avustralya arasında doğrultu değiştiren mevsim rüzgârlarının etkileri de duyulur. Ekvator üzerinde, kuzey kışında kuzey doğrultulu ve güney kışında güney doğrultulu rüzgârlar üstün bulunur. Buralarda her mevsim yağışlıdır; fakat en bol yağışlı mevsim, güneşin başucdan geçtiği devrelerdir. Buralarda sıcaklık hep bir kararda (yıllık sıcaklık farkı 2° den az, günlük farklar 7-12°), yıllık sıcaklık ortalaması 28°, yağışlar 2 500 mm den çoktur. Daha güneydeki adalarda Güney Yarımküre ile ilgili özellikler belirir.

Güney Çin, Orta Kuşak'ın mevsim yağmurları iklimi alanındadır. Buradan Mançurya'ya kadar, yine yazlar sıcak ve yağışlı, fakat kışlar soğuk veya çok soğuktur (Beypinğ(Pekin)de temmuz ortalama sıcaklığı 26°, ocak ortalaması — 4,7°). Napoli ile aynı enlemde bulunan Beypinğ'de Leningrad'daki kadar soğuk kış, Palermo'daki kadar sıcak yaz olur.

Kenar denizlerle kıtadan ayrılan adalar ve yarımadalar üzerinde, hususiyle Japon adalarında, A. içerilerinden gelen rüzgârlar denizleri aşarak eriştiklerinden iklim daha yumuşaktır; aynı sebeple kış mevsimi de yağışlıdır.

A. nın doğu kenarında sıralanan ülkeler de atmosfer dolaşımlarının sebebi, okyanusun doğu bölümiyle kıta arasındaki sıcaklık ve basınç aykırılıklarıdır; fakat burada mevsim rüzgârları tropikal mevsim rüzgârları bölgesindeki (Güney A.) kadar düzenli değildir. Kışın barometrik depresyonlarla bunların sebep oldukları, periyodik olmıyan hava halleri, Büyük Okyanus'un doğu yanından daha doğuya doğru yer değiştirirler.

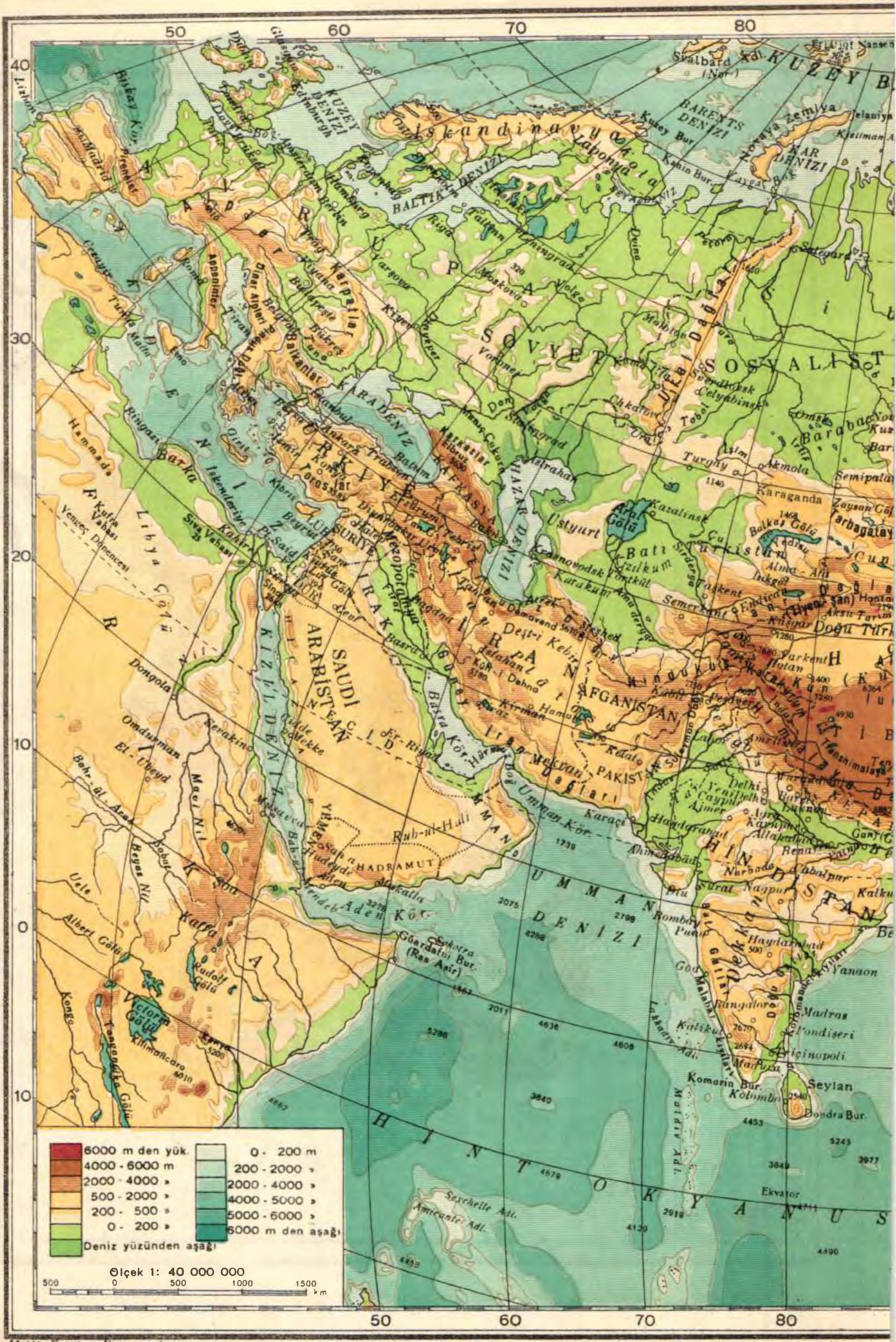
İç A. nın dağlarla kuşatılmış çukur alanlarının, genel atmosfer dolaşımlarından payları yok gibidir. Rüzgârlar hemen sadece yerel sıcaklık ve basınç aykırılıklarından doğar. Denizlerden gelen nemlilik çok azdır; bu yüzden iklim çok kurak, bulutlanma az, yağışlar seyrek, hattâ bazı yerlerde hiç yok, yıllık ve günlük sıcaklık farkları yüksek, denizden olan yükseklikle ilgili olmak üzere yaz mevsiminin sıcaklığı (temmuz ortalamasının 36° ye kadar yükselebildiği yerler), yahut kış soğukları ön plânda önem kazanır. Yalnız çok yüksek dağlar üzerinde, bir dereceye kadar bol ve daha çok kar şeklinde düşen yağışlar dolayısiyle büyük buzullar bulunur (Pamir'de Fecenko buzulu, 77 km uzunluğunda; Batı Kafkasya'da toktoğan karlar sınırı 2 700, doğuda 3 800, Karakurum dağlarında 6 000 m).

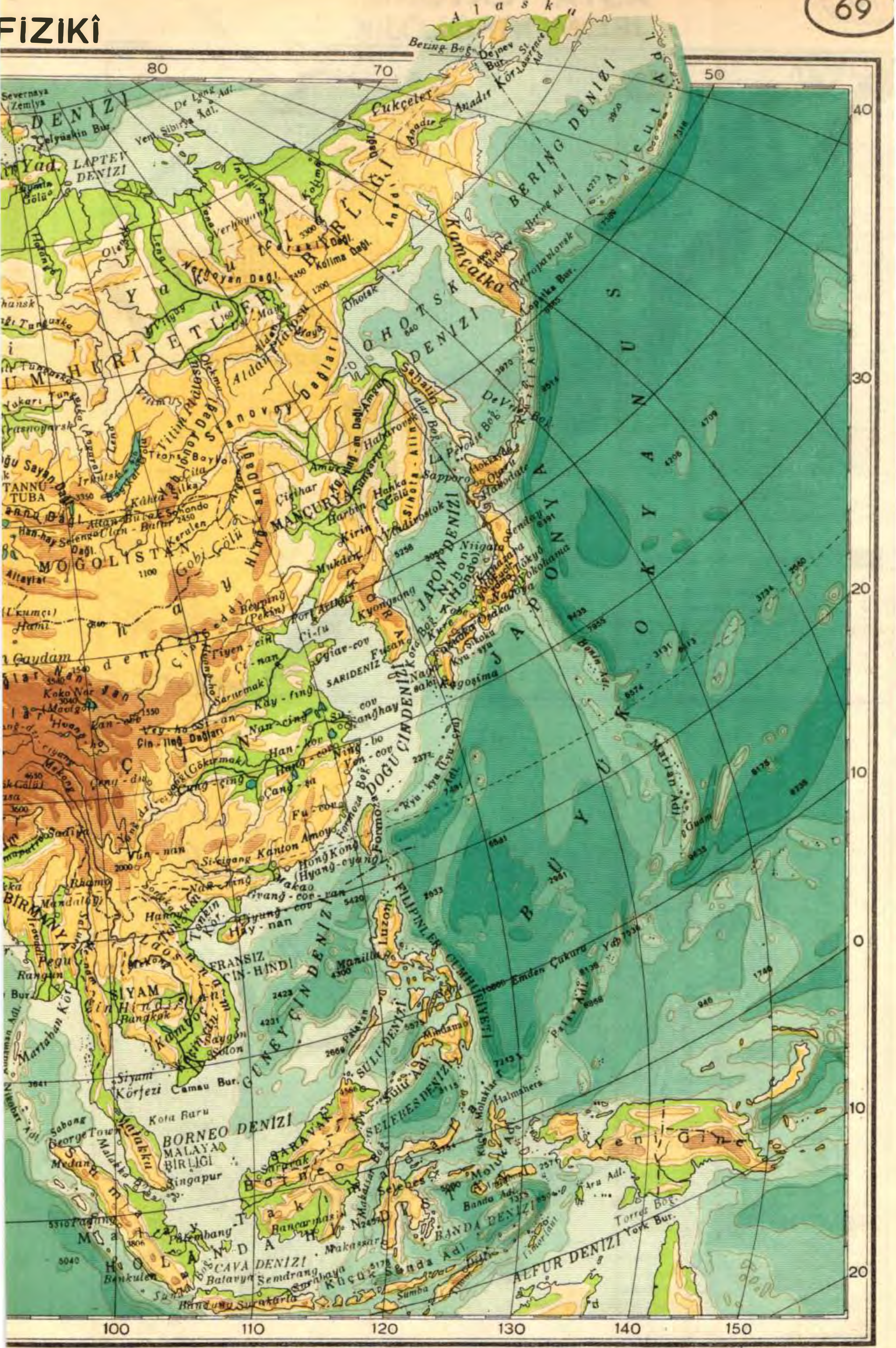
Sular: A. da yalnız birtakım küçük akarsular değil Amuderya (2 500 km), Sırderya (2 850 km) ve Tarım (2 000 km) gibi bazı büyük ırmaklar da denize ulaşamıyarak tuzlu göller ve bataklıklarda sona erer, yahut çöllerde sızarak ve buharlaşarak kaybolurlar. Kıtanın hemen hemen üçte biri bu anlamda merkezi alanlardır. Doğu Anadolu'nun doğu bölümünden Mançurya'nın doğu kenarına ve Altay dağlarından Tibet'in güneyine kadar uzanan çok geniş bir bölgede, denizlere erişen akarsular yoktur; fakat bu geniş bölge, araya giren akışlı bölgelerle birtakım bölümlere ayrılmıştır. Akışsız bölgelerin çoğu da İç Asya'nın yüksek, tekne biçimli çukur yerleridir; bunların en çukur yerlerinde birtakım göller bulunur. Tibet'te Koko Nor (Mavigöl), Tengri Nor (Gök Gölü) Tarım teknesinde Lop Nor, Cungarya'da Urungu, Mogolistan'da Ubso Nor v. b.). Anadolu ile İran'da da aynı şekilde akışsız göller vardır (Van, Tuz, Urmiye gölleri,.. v. b.).

Akışlı ve akışsız alanların sınırları her yerde keskin değildir; birçok yerlerde, denize erişen bir ırmağın çevreğinin akışsız alanlara bir haylı sokulduğu ve bazı iç çevreklerin akarsularını kaparak denize yöneltmiş oldukları görülür.

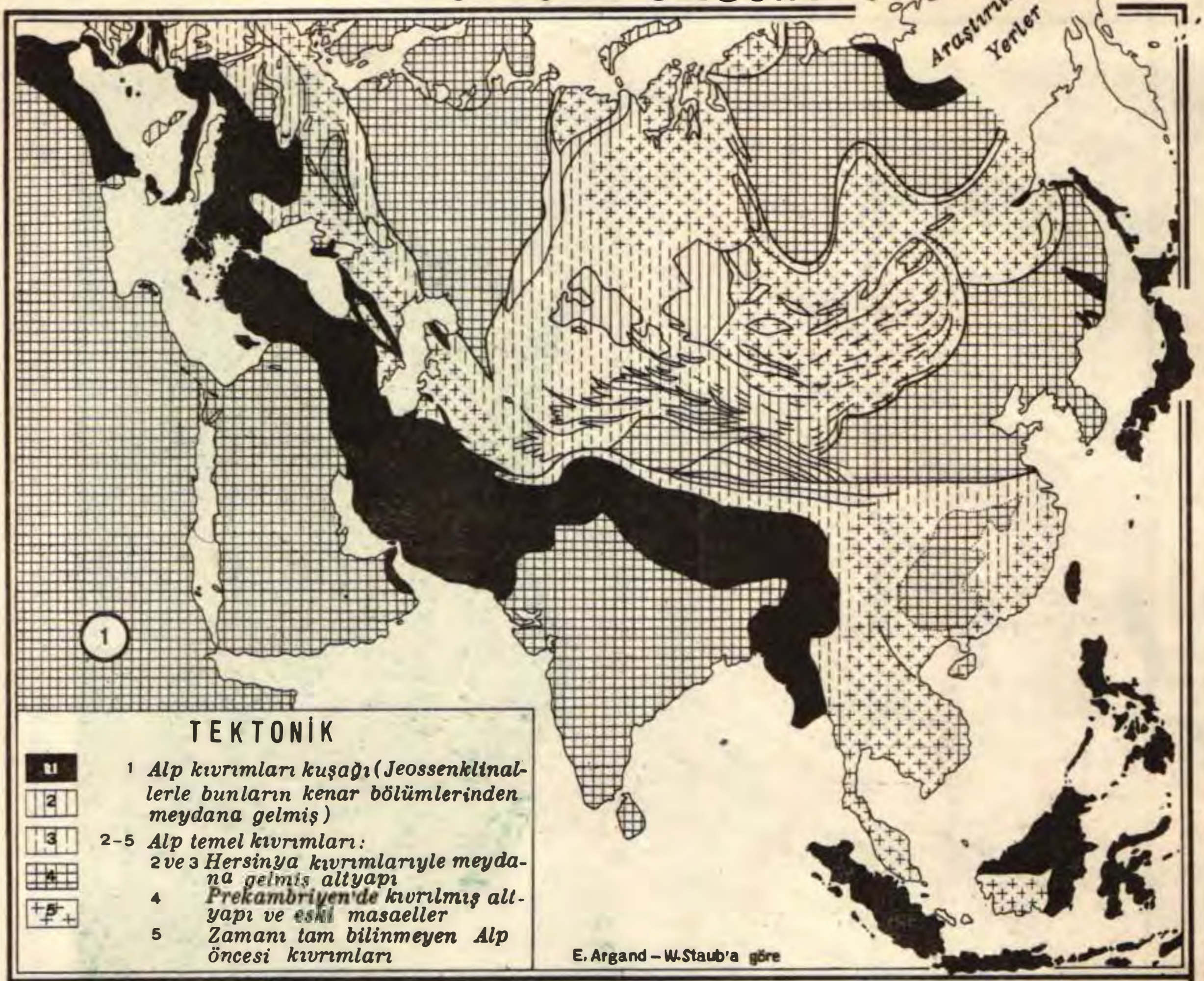
ASYA : JEOLOJİK

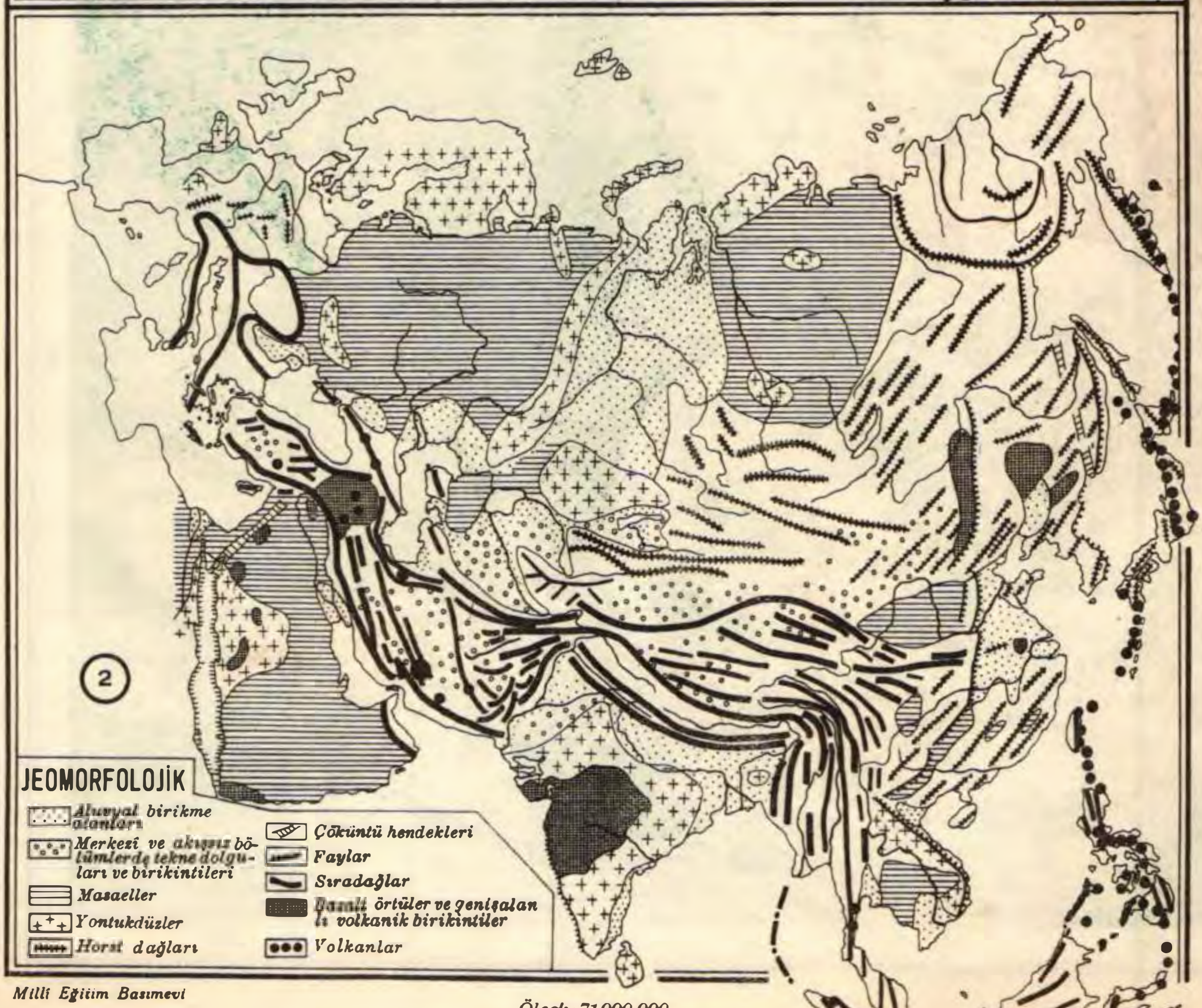

6000 m den yük.
4000 - 6000 m
2000 - 4000 »
500 - 2000 »
200 - 500 »
0 - 200 »
Deniz yüzünden aşağı
0 - 200 m
200 - 2000 »
2000 - 4000 »
4000 - 5000 »
5000 - 6000 »
6000 m den aşağı
Ölçek 1: 40 000 000
500
0
500
1000
1500
km
AVRUPA
SOVYET SOSYALİST
TÜRKİYE
KARADENİZ
HAZAR DENİZİ
İRAN
AFGANİSTAN
PAKİSTAN
HİNDİSTAN
SAUDİ ARABİSTAN
SURİYE
IRAK
UMMAN DENİZİ
HİNT OKYANUSU
KIZILDENİZ
BALTIK DENİZİ
BARENTS DENİZİ
KAR DENİZİ
KUZEY DENİZİ
Aral Gölü
Batı Türkistan
Libya Çölü
Seylan
Madrid
Roma
Moskova
Leningrad
Ankara
İstanbul
Bağdat
Kahire
Delhi
Bombay
Madras
Karaçi
Taşkent
Semerkant
Kabil
Tahran
Aden
Mekke
Er-Riyad
Svalbard Adl.
Novaya Zemlya
Kafkasya
Ural Dağları
Hindukuş
Himalaya
Karakurum
Balkanlar
Karpatlar
Apenninler
Pireneler
Alpler
Skandinavya
Dekken
Ruh-ul-Hali
HADRAMUT
YEMEN
Sokotra
Gardafui Bur.
Victoria Gölü
Tanganika Gölü
Kilimancaro
Kenya
Seychelle Adl.
Maldiv Adl.
Lakkadiv Adl.
Komorin Bur.
Kolombo
Dondra Bur.
Ekvator
50
60
70
80
40
30
20
10
0

Alaska
Bering Boğ.
Çukçeler
Anadır Kör.
BERİNG DENİZİ
LAPTEV DENİZİ
Yeni Sibirya Adl.
Kamçatka
OHOTSK DENİZİ
Sahalin
Stanovoy Dağları
MANÇURYA
MOĞOLİSTAN
Gobi Çölü
JAPON DENİZİ
Niigata
Tokyo
Yokohama
Osaka
Nagoya
Sapporo
Hakodate
SARIDENİZ
DOĞU ÇİN DENİZİ
Formoza
Hongkong
Kanton
Makao
Hay-nan
FRANSIZ ÇİN-HİNDİ
SİYAM
Bangkok
BİRMANYA
Rangun
GÜNEY ÇİN DENİZİ
Luzon
Manilla
Mindanao
SULU DENİZİ
SELEBES DENİZİ
Selebes
Borneo
BORNEO DENİZİ
MALAYA BİRLİĞİ
Singapur
Sumatra
CAVA DENİZİ
Batavya
Semdrang
BANDA DENİZİ
ALFUR DENİZİ
Yeni Gine
Halmahera
Torres Boğ.
York Bur.
Mariana Adl.
Guam
Palau Adl.
Bonin Adl.
Emden Çukuru
BÜYÜK OKYANUS
Aleut Adl.
Bering Ad.
Petropavlovsk
Lopatka Bur.
Kuril Adl.
De Vries Boğ.
La Perouse Boğ.
Kore Boğ.
Nagasaki
Kagoşima
Kyu-syu
Sikoku
Nippon (Hondo)
Hokkaydo
Kyongsong
Fusan
Peyping (Pekin)
Port Artur
Ti-yen-cin
Mukden
Kirin
Harbin
Hanka Gölü
Vladivostok
Habarovsk
Amur
Baykal Gölü
Irkutsk
Lena
Yakutsk
Verhoyansk Dağl.
Kolima Dağl.
Aldan
Sayan Dağl.
TANNU TUBA
Ulan-Bator
Şanghay
Nanking
Hang-çov
Çung-çing
Yun-nan
Mandalay
Kamboçya
Saygon
Siyam Körfezi
Malakka
Medan
Sunda Boğ.
Bandung
Surakarta
Makassar
Küçük Sunda Adl.
Timor
Sumba
Aru Adl.
Ambon
100
110
120
130
140
150
80
70
50
40
30
20
10
0

ASYA: TEKTONİK, JEOMORFOLOJİK

Millî Eğitim Basımevi

Ölçek: 71 000 000

1

2

3

4

5

6

7

8

9

1 — Fuji - Yama yanardağı. 2 — Cava'da bir orman, 3 — Orta Kwangsi'de Pagoda Tepesi (önde pirinç tarlaları), 4 — Kırgızistan yaylasında bir koyun sürüsü 5 — Karakurum dağlarından bir görünüş, 6 — Takla Makan çölü 7 — Baykal gölünden bir görünüş, 8 — Himalâya dağlarında Kinçincunga'nın Guicho - La'dan görünüşü, 9 — Pamir dağlarında Fedçenko buzulu.

1

2

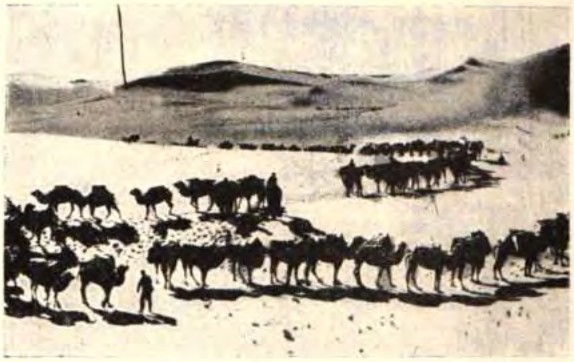
3

4

5

6

7

8

9

1 — Hindu'ların Ganj üzerindeki kutsal şehri Benares, 2 — Büyük Lama Sin Chin Gegen Khan'ın kampı, 3 — Sumatra'da bir yerli köyü, 4 — Kora'da sık yerleşilmiş bir vâdi. 5 — Çin'de Kweilin kayık köprüsü, 6 — Kum çölünde bir kervan, 7 — Siyam'ın başkenti olan Bangkok'ta Menam nehri üzerindeki damlı (kapalı) köprü, 8 — Orta Asya ırmaklarından birinde taşın, 9 — Braldoh ırmağı üzerindeki Dassu dolaylarında keçi derilerinden yapılmış tulumlardan bir sal.

A. nın başlıca aklanları, Kuzey Buz Denizi (11,3 milyon km^2; başlıca Ob, Yenisey ve Lena nehirleri), Büyük Okyanus'un kenar denizleri (9,4 mil. km^2; Amur, Hvang-ho, [Sarıırmak], Yang-dzı-ciyang [Gökırmak]), Hint Okyanusu (7,4 mil. km^2; Mekong, İravadi, Ganj-Brahmaputra, İndus, Dicle ve Fırat), Karadeniz ve Akdeniz (0.7 Mil. km^2) aklanlarıdır.

A. nehirlerinden bazıları yeryüzünün büyük nehirlerindendir; fakat bunlar en büyük nehirler değildir. Yang-dzı-ciyang nehri yuvarlak 5 000 km uzunlukla dördüncü, Ob nehri çevreğinin 3 milyon km^2 yi bulan genişliği ile beşinci gelir.

A. nehirlerinin kaynakları başlıca üç yerde toplanmıştır: 1) Sibirya nehirlerinin kaynak alanları, 2) Güney ve Doğu Tibet, 3) Doğu Anadolu.

Sibirya nehirleri, buzların eriyebildiği baharla yaz başlarında, Güney ve Doğu A. nehirleri mevsim yağmurlariyle yazın, Dicle ve Fırat Doğu Anadolu'da karların erimeye yüz tuttuğu bahar da kabarır.

Bitkiler: A. nın kuzeyinde, Kuzey Buz Denizi boyunca tundraların uzandığı ve bunların güney bölümlerinde bodur birtakım ağaççıkların yer aldığı görülür.

Ormanın kuzey sınırı, yaz mevsiminin uzunluğu ile ilgili ve kıtanın kuzey kıyılarına hemen hemen paralel olmakla beraber, güneşe ve rüzgâra karşı olan konumun ve toprak neminin etkileriyle girintiler, çıkıntılar yapar. Bu sınırın kuzeyinde kalan bazı elverişli yerlerde orman adalarına raslandığı gibi, güneyinde de tundranın adalar halinde serpildiği yerler vardır.

Tundraların güneyinde yine doğudan batıya doğru uzanan ve Sahalin adasına erişen kozalaklılar ormanları (tayga) vardır. Daha nemli olan Batı Sibirya'da bunların aralarına huş ağaçları da karışır. Avrupa'nın kuzeyindeki kozalaklılar ormanlariyle, bu ormanlardan daha güneydeki bozkırlar arasında yazın yeşil (kışın yapraklarını döken) geniş yapraklı ağaç ormanları bulunursa da A. da batı ve orta bölümlerde bu türlü ağaç toplulukları açık olarak görülmez; fakat doğuda, Amur bölgesinde yeniden bozkırlarla kozalaklılar ormanlarının arasına girer. Geniş yapraklı ağaç ormanları, doğuda hususiyle Japonya'da sıcaklığın ve yaz nemliliğinin fazlalığı, belki de Diluvyum buzullaşmasının daha zayıf etki yapmış olması ve bu yüzden gelişmenin o devirde engellenmemiş bulunması dolayısiyle Avrupa'dakinden daha gür ve ağaç türleri daha boldur; fakat daha dar alanlıdır. Bu ormanlar, adalar üzerinde, güneye doğru, yerlerini yavaş vavaş tropikal ormanlara bırakırlar.

A. nın batısında, Anadolu ile Suriye'nin Akdeniz kıyılarında, her mevsimde yeşil kalan sert yapraklı ve genel olarak boyları kısa ağaçların meydana getirdikleri bir bitki topluluğu (maki) bulunur; fakat karaların içerilerine doğru bozkırlara ve nihayet daha uzaklarda çöllere geçilir. Yalnız yüksek yerlerde ormanlar ve Arabistan'ın güneybatısındaki yükseklikler üzerinde seyrek ağaçların bulunduğu savanlar yer alır.

Güney ve Güneydoğu Asya'da tropikal bitkiler çok geniş alanlı ve çok çeşitlidir; fakat yağışlı ve kurak devreler arasındaki keskin nemlilik farkı dolayısiyle ekvatoral bölgelerin her mevsimde yeşil gür ve balta girmemiş ormanları daha dar bir alan kaplar. Bu tip ormanlara ancak Ekvator yakınlarında ve İndonezya Adaları'nda raslanır.

Kıtanın iç bölümlerine doğru, daha çok yaz başlarına raslıyan yağışlı devrenin kısalığı ve kışların soğuk olması yüzünden çok geniş alanlarda ormanlar gelişememiştir. Böyle yerler bozkırlar ve çöllerle kaplıdır. Kamışlı sert otlar, soğanlı ve yumrulu bitkiler, yağışların başlaması ve sıcaklığın artması ile birlikte hızla filizlenir, bozkırlar yeşerir ve çiçeklenir; fakat bu devre çok kısa sürer. İç A. bozkırları Güneybatı Sibirya'dan Moğolistan'a kadar uzandıktan sonra, Sibirya-Moğolistan sınırı çevresinde bir aralık bırakır; Mançurya ve Kuzey Çin'de devam eder. Aral-Hazar çukurelinin, Arabistan, İran, İç Asya ve İndus çevresinin gerçek kurak bölümlerinde çölümsü bozkırlar ve çöller yer almıştır; başlıca çöller: Kızılkum, Karakum, Hindistan'da Tar, İran'da Lut, Arabistan'da Dehna ve Nufud, İç A. da Taklamakan ve Gobi çölleridir. Buralarda geniş alanları kumullar örter. Çöller ve çölümsü bozkırlar ortasında yalnız dağların yüksek yerlerinde bozkırlar, savanlar veya ormanlar görülebilir. Irmak boylarında ve diğer su başlarında vâhalar vardır; fakat böyle yerlerin doğal bitkileri, sürekli ekim dikim dolayısiyle çok değişmiştir. Kuzeydeki vâhaların ağaçları, soğuk mevsimde yapraklarını döken ağaçlardan oldukları halde güneyin sıcak vâhalarında hurmalıklar her mevsimde yeşil kalır.

Hayvanlar: A. tundralarının arktik favnası Avrupa'nınkilere ve bir dereceye kadar da Kuzey Amerika'nınkine uyar. Tundralarda ren geyikleri, beyaz ayılar, kutup tilkisi ve çok çeşitli kuşlar görülür. Daha güneyde, Sibirya ormanlarında, kürklü hayvanların birçok türleri bulunur. Bazı hayvanlar kışı bu ormanlık alanda, yazı tundralarda geçirirler.

Bozkırlar, kurtlarla, yabanıl eşekler, iki hörgüçlü develer ve atların yaşama alanıdır. Kışların soğuk geçtiği İç A. ve Batı Türkeli bozkırlarında toprak altında barınan kemirici hayvanlar (Dipodidae v. b.), çevik ve sürüler halinde yaşıyan Saïga tatarica ve diğer antilop türleri, yabanıl koyun (Ovis ammon) bulunur. Mançurya'da ve Kuzey Çin'in löslerle kaplı alanlarında İç A. bozkırlarının hayvanları yaygındır.

Tibet'te bu yüksek ülkenin yoğunluğu az olan havasına uymuş özel birtakım hayvanlar yaşar; bunların en karakteristik olanı Yak'tır.

Tropikal bölgede bazı maymunlar, karıncayiyenler, kaplan ve parslar görülür, Japon adalarında fakirleşmiş bir favna ve hemen sadece oralarda görülen hayvan türleri dikkati çeker.

A. nın tropikal ve astropikal bölümlerinde favna bakımından birtakım ayrılıklar görülür; Güney Arabistan, Doğu Afrika'yı andırır (Habeşistan favnası). Dekan daha önce Afrika ile birleşik olmanın izlerini taşır. Celebes ve Küçük Sunda adalarında Avustralya favnası üstün durumdadır.

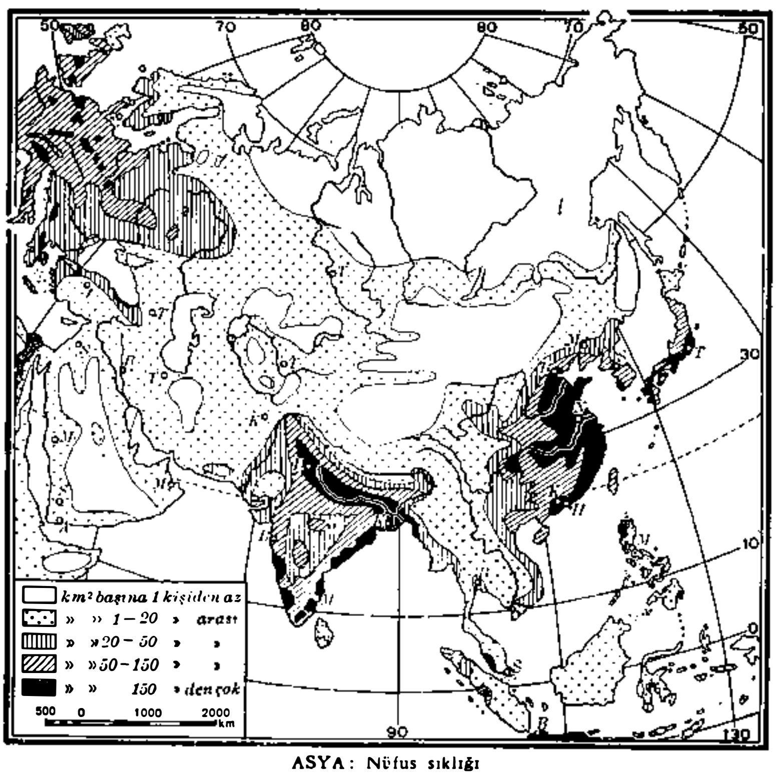
Batı A. ve Akdeniz ülkelerinde de özel bazı hayvan türleriyle karşılaşılır (Ankara keçisi).

A., çeşitli hayvanların eski bir meydana gelme ve yayılma alanı sayılır. Bazı hayvanların Kuzeydoğu A. dan etrafa dağıldıkları sanılmaktadır, meselâ tapir'ler, bugün yalnız Güneydoğu A. ile Orta ve Güney Amerika'da görülen bir hayvandır; bunun gibi, develerin farklı türleri ve aynı soydan diğer bazı hayvanların A., Afrika ve Güney Amerika'da görülmesi, eskiden Kuzey Amerika ile Kuzeydoğu A. arasında bir bağlantının bulunmuş olması ile açıklanmak istenir. Koyun ve keçinin anavatanları da

A. olmak gerekir. Hint fili, tek boynuzlu gergedan, manda, zebu Güney ve Güneydoğu A. nın; yabanıl at, Çungarya'nın; iki hörgüçlü deve, İç A. nın: moşuz öküzü İç A. nın yüksek dağları ile Sibirya'nın; yak yüksek İç A. nın; jibbon ve orangutan Güney A. ile bazı adaların özel hayvanlarıdır.

Nüfus: Sibirya'nın bütün kuzey bölümü, gerek tundralar, gerekse ormanlarla kaplı bulunan yerler, ikliminin sertliği, kışlarının uzunluğu ve çok geniş bölümlerinde toprağın hiç değilse uzun zaman donmuş bir halde kalması dolayısiyle, tarla ziraati yapılamıyan, ancak avcılıkla ve ren geyiği beslemekle geçinilebilen, yalnız kuzeydoğuda sığırcılık yapılabilen, çok geniş bir bölüm olarak kalmıştır; bu yüzden Sibirya'nın kuzey bölümü, Kuzey Buz Denizi kıyılarından, yaklaştırma olarak 50° kuzey enlemine kadar çok seyrek nüfusludur (km^2 ye 0,01 kişi). Güneye doğru 60 ıncı, hususiyle 50 inci kuzey paralelinden daha güneyde Rus'ların yerleştirilmiş olması dolayısiyle nüfus daha sıktır ve yer yer km^2 ye 10-15 kişi düşecek kadardır. Bütün Sibiry'ada km^2 ye, ortalama olarak bir kişiden fazla insan düşmemektedir.

Ön A. nın Anadolu'dan başka bölümlerinde ve kıyılarla vâhalar dışında kalan yerlerde, yani geniş bozkırlar ve çöllerde ya göçebeler dolaşır, yahut buralar büsbütün ıssız alanlardır. İç A. da vâhalar ve dağlık bölümler dışında da aynı durum görülür; fakat Ön A. nın yerleşilmiş yerleri, İç A. dakinden hem daha çok, hem de daha sıktır. Arabistan'la Batı Türkeli dışında kalan Ön A. ülkelerinde km^2 ye 10-20 (Anadolu'da ortalama 24), Batı Türkeli'nde 3, Arabistan ve İç A. da ancak bir kişi düşer. Kurak yerlerde büyük nehir boyları, sulama ile ziraatın kuvvetle gelişebildiği kalabalık alanlar olmuştur (Dicle ve Fırat boyları). İran'da, Batı Türkeli'nde (Amuderya Sirderya) Tarım teknesinde (Tarım nehri ve kolları) bu türlü yerleşme alanlarının diğer örnekleri bulunur.

ASYA: Nüfus sıklığı

Güney ve Doğu A. sıcak mevsimde yağışlı olduktan başka, hususiyle güney ve güneydoğunun bazı bölümleri kurak mevsimde de tarıma imkân verdiğinden çok kalabalıktır; hattâ Hindistan ve Çin yüzyıllar boyunca dünyanın en kalabalık yerleri olarak kalmışlardır. Buralarda km^2 ye ortalama 65-70, Japonya'da 150, her üç ülkenin de bazı yerlerinde 200, hattâ 500 den de çok insan düşmektedir. Çin Hindi ve Cava (km^2 ye 315 kişi) dan gayri İndonezya Adaları daha seyrek nüfusludur.

Güney ve Doğu A., kıtanın % 25 i genişliğinde olduğu halde A. nüfusunun 9/10 u bu bölümlerde toplanmıştır.

A. nın genel nüfusu 1,2 milyar (km^2 ye ortalama 22 kişi) olup karaların üçte biri büyüklüğünde bile olmadığı halde dünya nüfusunun yarısından çoğunu barındırmaktadır. A. nın daha 1-2 milyar insanı barındırabileceği umulmaktadır.

Asya büyük dinlerin beşiğidir. Bugünkü nüfusun hemen yarısı budist, yaklaşık olarak dörtte biri müslüman ve hemen hemen aynı miktarı brahımandır. Bunlar arasında 50 milyon kadar hıristiyan ve yahudi'den başka iptidaî dinlerin salikleri de kaydedilmek gerekir.

Ekonomi: Tundralarda A. nın en eski kavimleri göçebelikle, kara ve deniz avcılığiyle, bir bölümü de sürüler halinde ren geyikleri besliyerek bir dereceye kadar daha ileri bir seviyede geçinirler. Ruslar bu bölgeye kürklü hayvan avı için sokulmuşlar ve bu işe gittikçe artan bir önem vermişlerdir.

Sibirya ormanları henüz, kürklü hayvanların bolluğu ve değerliliği (hususiyle samur) ile ilgili işler dışında yüksek değerli bir ekonomi alanı olamamıştır. Güney Sibirya'nın alçak ve verimli (karatopraklar) bölümleri ile çeşitli birtakım madenlerin bulunduğu dağlık alanları, çoktanberi bir dereceye kadar daha canlı bir ekonomi etkinliğine imkân vermiştir. Bugün Güneybatı Sibirya'nın bazı ürünleri ihraç yapılabilecek bir durum ve miktara erişmiştir. Bu bölümün başlıca ticaret eşyası kürk, deri, kereste ve altındır.

İç A. bozkır ve çölleri de ancak göçebelik ve hayvancılıkla (deve, sığır, at, koyun ve keçi) yaşamak imkânlarını vermiş olan geniş bölümlerdir. Buralarda ekim ve dikim oldukça sınırlı alanlarda yapılabilmektedir; ancak İç A. göçebeleri. sosyal organizasyon bakımından, gerek Kuzey A. (Sibirya) dakilerden, gerekse Doğu ve Güney A. lılardan çok daha önce ileri bir seviyeye erişmişler, bütün kurak ve yarı kurak ülkeler gibi İç A. da yüzyıllar boyunca, her doğrultudaki büyük göçlere kaynaklık etmiş ve hususiyle Avrasya tarihinde kuvvetli tepkiler uyandırmışlardır. Gerek İç A. da, gerekse kıtanın diğer kurak bölümlerinde yüksekçe dağlık ve bu yüzden daha bol yağışlı yerlerden doğan akarsu boylarında, yahut taban sularından faydalanılabilen yerlerde (vâhalar) sulama ile büyük şehirler ve merkezler kurulmuş, geniş ekim dikim alanları yer almıştır. Böyle yerlerde pamuk (Batı Türkeli)

buğday ve arpa yetiştirilir. Ön A. vâhalarında, hurma özel bir ekonomik bitkidir.

Yüksek A. da (Tibet ve çevresi) yak, hem bir binek hayvanı, hem de sütünden, etinden ve derisinden faydalanılan bir hayvandır.

Batı Türkeli, pamuk ve yağ ihracı bakımından artan bir önem kazanmıştır; fakat genel olarak İç A. nın dünya ekonomisindeki payı henüz önemsiz (deri ve yün) dir.

A. nın ekonomik ağırlık merkezi Güney ve Doğu A. dadır. Dünya pazarlarında önemli bir yer tutan bu bölümlerde madencilik de tarım kadar elverişli gelişme ve genişleme şartları bulmuştur. Dünya pirinç ürününün % 98 i, XIX. yüzyıl sonundan beri kauçuğun % 92 si, ipeğin % 86 sı, pamuğun % 20 den çoğu, kalayın % 80 i (Billiton, Bangka, ve Malakka'dan), tütün (Bengal) ve soya fasulyesinin hemen hemen tamamı (Mançurya) A. da elde edilir; ayrıca kıta, şeker, çay, baharlar, kahve ve tütün bakımından da başka kıtalar karşısında büyük bir rakip durumundadır. Dünya kömür ihtiyatının % 20 si A. da (Çin)dır.

Ayrıca, kahve, kakao, baharlar, çivit, hindistancevizi, çeşitli kenevir, kınakına değerli keresteler ve kâfur elde edilir. Adaların büyük bölümünde ilkel ve ekstensif tarzda çapa ziraati eskiden beri yapılagelmektedir; bugün de batı nüfuzu ile girmiş olan plântaj tarımı yanında devam etmektedir.

Doğu A. da (ılıman mevsim yağmurları iklimi) buğday, yağlı taneler (soya, haşhaş) de önemli ürünlerdir.

Domuz, yalnız Doğu A. da ekonomik değeri olan bir hayvandır. İslâmlık domuz etini ve buddhism, genel olarak et yemeyi yasak ettiği için Güney A. da hayvancılığın önemi yoktur. Fil ve manda, hususiyle Hindistan'ın iş ve çekim hayvanıdır. Önemini bugün de kaybetmemiş olan ipek böcekçiliği ile ipekçiliğin anavatanı da Doğu A. dır.

Doğu ve Güney A. nın çok kalabalık olan ahalisi, eski ekonomik kuruluşları içinde ve eski tarım tarzı ile hemen sadece kendi ihtiyaçlarını karşılar durumda iken, bütün dünyada denizler üzerinde uzak taşın ve ulaşımın gelişmesi, bu suretle milletler arasında ekonomik ve kültürel münasebetlerin artması ile yeni şartlara gittikçe daha çok uyan teknik ve ekonomik organizasyonun eseri olarak, zamanla artan bir ölçüde dünya ekonomisine katılmışlar ve bu alanda önemli bir rol oynamaya başlamışlardır.

Son yıllarda Çin ve Hind'in hususiyle kenar bölümlerinde ve Japonya'da bol ve ucuz işçinin, kömür, demir ve daha birçok hammaddelerin bulunması, endüstri bakımından da gelişmenin elverişli şartları ve temelleri olmuştur. Bu yönden A. Avrupa ile Kuzey Amerika'nın önemli bir rakibi olma yolundadır.

Doğu A. da çok küçük parçalara ayrılmış olan topraklar üzerinde intansif bahçe tarımı yapılmakta ve ürünlerin miktarı bu yoldan yüksek bir hadde erişmiş, çalışkan, sebat ve kanaat sahibi kalabalık bir insan kütlesinin - nüfusa oranla - dar bir alanda yaşaması sağlanmış bulunmaktadır.

A. bütüniyle bir hammadde kaynağıdır; fakat son yıllarda, her iki Dünya Harbi'nin ortaya çıkardığı bazı zorlukları yenebilmek için fabrika sayılarının hızla artırılması yolunda çabalamalar başgöstermiştir. Ekonomik gelişme, taşın ve ulaşım sisteminin genişlemesi ve düzenlenmesi ile daha çok hızlanabilir.

A. nın yeraltı zenginliklerinden çoğu, - her ne kadar Ön A. gibi bazı eski medeniyetlerin gelişme yerlerinde çok eskiden beri işletilen maden yatakları varsa da, - el dokunulmamış denecek durumdadır. Altın, Rus A. sında; krom, gümüş ve kurşun Anadolu'da, Altaylar, Himalaya'lar ve Doğu A. da; bakır, Doğu Anadolu'da ve Japonya'da; plâtin Ural-lar'da; kalay, Malaka ve Billiton'da bol sayılacak kadardır. Bilinen demir yatakları (Çin, Mançurya, Kora ve Anadolu) önemsiz değildir. Taşkömürü (Çin ve Hint'te), grafit (Sibirya ve Seylan'da), kaolen (Çin), değerli bazı taşlar (İran, Afganistan, Hindistan ve Çin Hindi'nde) da vardır.

Eski medeniyetler kurmuş olan milletlerde kendilerine mahsus birtakım sanatlar (Türk'lerde ve İran'da halıcılık, Çin ve Hint'te dokumacılık Çin'de porselencilik), modern endüstri ülkelerinin kuvvetli baskısından çok zarar görmüştür.

Ticaret, Japonya ve Ön A. nın büyük bir bölümünden başka yerlerde yabancıların elindedir. Çinli'ler Arap'lar ve bazı İndonezya kavimleri gibi eski tüccar milletler, bugün kendi pazarlarının sınırları içine itilmiş bulunuyorlar.

A. nın iç ticareti eskiden çok zayıftı; ancak Çin ve Hind'in uzaklardan ünü duyulan hazinelerinin uyandırdığı hırs ile hareket eden Avrupa'lıların kıtaya deniz yoliyle ve kenarlarından başlıyarak ayak basmalarından sonra, bu alanda bir canlılık başlamıştır. XIX. yüzyılın ortalarından beri denizler üzerinden taşın imkânlarının artması ve iş hacminin yükselmesi ile A. ticareti de genişlemiştir. Önceleri ancak yerel ihtiyaçları karşılıyan birçok ürünler, zamanla dünya pazarlarına akmaya başlamıştır.

Taşın ve Ulaşım: A. da yeryüzü şekilleri, ayrı bölümlerin iklim özellikleri ve herbiri arasında bu bakımlardan görülen büyük aykırılıklar, bunun sonucu olarak bitki örtüsünün ortaya koyduğu şartlar (çöller, tropikal ormanlar, bataklıklar v. b.), nihayet her bölümde yaşıyan insan, kütlelerinin kültür seviyeleri, taşın ve ulaşımı engelleyici veya kolaylaştırıcı unsurlar olarak değer almıştır. Karalarda taşın tarzları ve taşıtlar arasında, sırt hammalları, el arabalariyle yük ve insan taşınması (Doğu A.), hususiyle merkez bölümlerinde, yük hayvanları (kuzeydeki bozkırlarda tek, güneydekilerde çift hörgüçlü develer, güney kenardaki ülkelerde filler ve zebular, at, eşek, Tibet'le çevresindeki dağlık alanlarda yak, hattâ koyun, Sibirya'da ren geyikleri ile kızak çeken köpekler), daha çok kenar ülkelerde toplanmış olan demiryolları (130 000 km; dünya demiryollarının %10u), kağnı araba, kızak, otomobil gibi birçok çeşitler görülür. Demiryolları Hindistan, Cava, Japonya ve Türkiye'de haylı sıktır, İç A. ya ve dağlık bölgelerle yüksek ülkeye sokulan demiryolları yoktur. İç A. ile Ön A. nın büyük bölümlerinde kervanlarla taşın henüz büyük bir önem taşımaktadır. Birçok yerlerde kervansaraylar vardır.

Nehirlerde su miktarının mevsimlere göre değişmesi (hususiyle güney A. da; mevsim yağmurları), nehirlerden bazılarının ağızlarındaki engeller (Ob, İndüs, Me-nam v. b.) nehir taşınını engellemekle beraber, nehir taşını, Hint'te (Ganj), Çin Hindi'nde (İravadi) ve Çin'de (en çok Yanğdzı-ciyanğ üzerinde) büyük rol oynar. Sibirya nehirleri yılda sekiz ay kadar buzlarla örtülü kalır, Ön A. da Dicle ve Fırat, taşına, bir dereceye kadar elverişlidir.

Ön A., Hindistan, Doğu A. ve bir dereceye kadar da Sibirya'da hava taşını oldukça gelişmiştir. A. nın birçok büyük merkezleri telgraf hatlariyle, kablolarla ve telsiz istasyonlariyle birbirine ve diğer kıtalara bağlanmıştır. Bu türlü araçlar da daha çok kenar bölümlerde toplanmıştır.

A. yı kuşatan denizlerden geçen önemli yollar şunlardır:

1) Avrupa'yı, Akdeniz üzerinden, Süveyş kanalı-Kızıldeniz-Bombay (yahut Kolombo) yoliyle birçok güney ve Doğu A. limanlarına bağlıyan yol (Aden'de bu yoldan ayrılan bir kol Doğu Afrika'ya gider); 2) Kuzey Pasifik yolu: Yokohama - San Francisco (yahut Vancouver); 3) Batı Pasifik yolu (Yokohama-Sydney).

Hint Okyanusu'ndan geçen büyük yoldan ayrılan bir kol da Avustralya'ya gider.

Kuzey Buz Denizi kıyıları, yılın çok büyük bir bölümünde buzlarla kapanır. Büyük taşın için Ob, nihayet Yenisey ağızlarına kadar ancak yazın birkaç ayında taşın yapılabilir.

Siyasal bölümler: XIX. yüzyıl, hususiyle ikinci yarısı, İngiltere ile Rusya'nın, A. ya tam olarak yerleştikleri devirdir. Rusya, doğu, güneydoğu ve güneydeki denizlere mümkün olduğu kadar yaklaşmak, İngiltere ise, Hindistan'ı emniyet altında tutabilmek üzere, onu, kendisine şu veya bu şekilde bağlı devletlerin bulunduğu bir alanla çevrilmiş görmek istediğinden, her ikisi de İç A. ya sokulmayı amaç edinmişler ve bu yüzden iki rakip durumuna girmişlerdir. Bu yüzden iki büyük devletin ellerinde tuttukları kuzey ve güney bölümler arasında egemen, yahut görünüşe göre egemen, fakat herhalde zayıf birtakım devletler varlıklarını koruyabilmişlerdir; ancak Rus-İngiliz rakipliği, A. nın batı bölümünde canlı ve çok açıktır. Doğuda, Japonya'nın çok kısa bir zamanda başardığı büyük kalkınma ve böylece büyük devletler arasına katılması, Amerika Birleşik Devletleri'nin Filipinler yoliyle Büyük Okyanus'ta kuvvetli bir şekilde görünüşü, doğuda, İngiliz-Rus rakipliğinin tezahürüne yer vermemiş gibidir; fakat bunun yerine Japon-Rus-Amerikan rakipliği gittikçe kuvvetlenmiş ve olayların gidişine göre zaman zaman bunlardan birisi daha üstün bir duruma erişmiştir. Bu arada askerlik bakımından çok daha zayıf bir devlet olmasına karşılık, Holânda'nın da çok büyük ve zengin sömürgelerini elde tutabilmesi mümkün olmuştur.

A. ya, dışarıdan gelen bu etkiler karşısında millî duyguların kuvvetlenmesi ve hele «Asya Asyalılarındır» fıkrinin yayılması, yavaş yavaş, fakat gittikçe daha kuvvetle beliren birtakım kımıldanmaların görülmesini sağlamıştır. Japonya'nın daha önce ve İkinci Dünya Harbi içinde başgösteren çalışma ve çabalamaları, Çin'deki gelişmeler, Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlığı, Güneydoğu Asya'daki hareketler, bu doğrultudaki başlıca olaylardır. Bu durum içinde, Asyanın siyasal yüzünün ve hartasının daha ne kadar bir zaman bugünkü gibi kalacağı kestirilemez.

Bugünkü A. Rusya'sının genişliği 18,6 milyon km^2 dir (A. nın üçte biri); fakat bu geniş ülkede ancak 31 milyon insan vardır.

Ön. A. İngiltere'nin el koyduğu bazı kücük yerlerle, bugün Rus'ların sınırları içinde olan bölümleri dışında, yerli ve egemen devletlerin elindedir (Türkiye, Arap devletleri, İsrael, İran ve Afganistan).

Doğu A. nın iki büyük devleti olan Çin ile Japonya'da, Avrupa'lıların ve diğer yabancıların ellerine düşmekten korunabilmişlerdi; üstelik Çin, İç A. nın çok geniş bölümlerini de kendisine bağlamıştı (11 milyon km^2, 400 milyondan çok nüfus); fakat bugün, içten içe parçalanmış ve dış etkilerin oyuncağı durumuna düşmüştür. Japonya'da (690 000 km^2 ve 78 milyon nüfuslu) modern teknik ve hususiyle ekonomide ve orduda ileri bir organizasyonla Doğu A. nın ve bütün dünyanın önemli ve kuvvetli devletlerinden birisi olmuştu. İkinci Dünya Harbi'nden yenilerek çıktıktan ve bugün Amerika Birleşik Devletleri'nin yakın ilgisi ile ve onun gözü önündeki gelişmelerden sonra nasıl bir durum kazanacağı bilinemez.

Güney A. nın çok büyük bölümleri Avrupa'lı sömürgecilerin elinde idi. Yerli devletlerden yalnız Siyam egemenliğini koruyabilmiş, diğerleri kaybetmişlerdi. İngiltere'ye bağlı Hindistan Dekkan yarımadasiyle Ganj ve İndüs ovalarından başka Belucistan'la Birmanya'yı da kapsıyordu (4,7 milyon km^2, 319 milyon nüfus). Ayrıca Seylan Adası, Malakka yarımadası ve Kuzey Borneo'da da İngiltere'nin sömürgeleri vardır; ancak II. Dünya Harbi'nın sonnunda burada Hindistan, Pakistan ve Burma adlariyle Britanya Milletleri Topluluğuna giren üç bağımsız devlet kurulmuş ve Seylan, İngiliz dominyonları arasına katılmıştır.

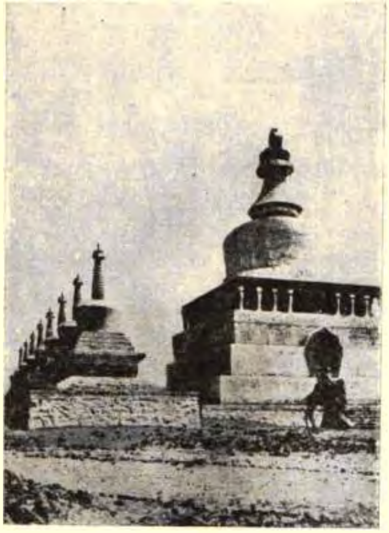
Çin Hindi'nin doğu bölümü de Fransa'nın (700 000 km^2; 19 milyon nüfuslu) İndonezya Adaları'nın büyük bölümü Holânda'nın (2 milyon km^2; 49 milyon nüfus) sömürgeleri idi. Çok daha önce gelişen egemenlik ve hürriyet fikirleri, buralarda da İkinci Dünya Harbi'nden sonra çeşitli doğrultularda ve çeşitli etkiler altında birtakım kımıldanmalar doğurmuştur. Bunlardan başka Sin-ciyanğ, Moğolistan, Mançurya (Mançukuo) da bağımsız sayılmaları mümkün devletlerdir.

A. da sömürgesi olan Avrupa devletlerinden birisi de Portekiz dir; fakat elinde kalan yerler çok küçüktür. A. B. D. lerine ait Filipin adaları da cumhuriyetle idare edilen bağımsız bir devlet haline getirilmiştir.

Asya'nın bölümleri

	Yüzölçümü km^2	Nüfus
Türkiye (Trakya ile birlikte)	776 723	18 790 174
Sovyet Asyası:		
Sibirya	12 700 000	19 500 000
Kazakistan	2 744 000	6 146 000
Kırgızistan	197 000	1 459 000
Özbekistan	378 000	6 282 000
Tacikistan	144 000	1 485 000
Türkmenistan	444 000	1 254 000
Tannu - Tuba	165 754	76 000
Gürcistan	70 000	3 540 000
Azerbaycan	86 000	3 210 000
Ermenistan	30 984	1 300 000
Dış Moğolistan	1 600 000	850 000
İç Moğolistan	320 000	5 500 000
Mançurya	1 300 000	34 748 000
Kora	220 769	24 300 000
Doğu Türkistan (Sin-ciyanğ)	1 641 554	4 360 000
Tibet	2 000 000	3 000 000
Çin	4 000 000	410 000 000
Butan	47 000	300 000
Nepal	140 000	5 600 000
Batı Pakistan	795 037	28 258 000
Doğu Pakistan	139 932	41 845 000
Hindistan	2 735 000	298 820 000
Haydarabad	213 182	16 338 000
Keşmir	213 039	4 022 000
Portekiz Hindistanı	3 981	624 000
Fransız Hindistanı	526	323 000
Seylan	65 608	6 650 000
Burma (Birmanya)	604 511	16 823 000
Siyam	518 162	19 100 000

1

2

3

4

5

6

7

1 — Conjivaram'da bir tapınak (Güney Hint Dravit üslûbunda), 2 — Schande - miao'da bir tapınak, 3 — Nanking'de Meçhul Asker mezarı 4 — Çin seddi (Beyping'in kuzeyindeki Kupeikon yakınında) 5 — Tipik bir Hint köyü, 6 — Bogdo dağlarında bir Taoist tapınağı, 7 — Küçük bir Hint şehrinin çarşısı.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

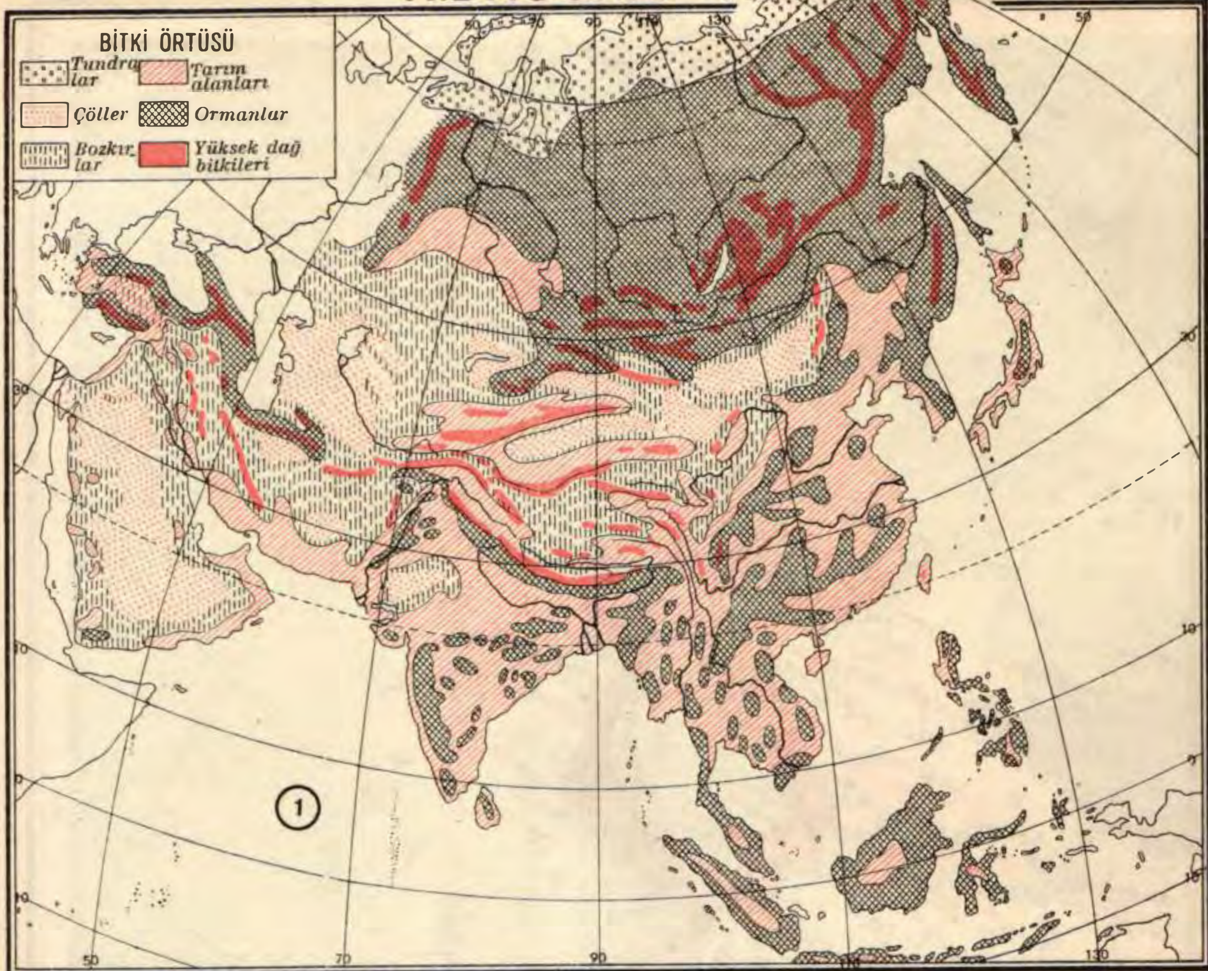
1 — Aynu. 2 — Afganistanlı. 3 — Malayalı, 4 — Koralı, 5 — Güney Çinli, 6 — Zenci. 7 — Sart kızı, 8 — Siyamlı köylü kızı 9 — Bir Moğol kızı, 10 — Türkistanlı bir Türk,

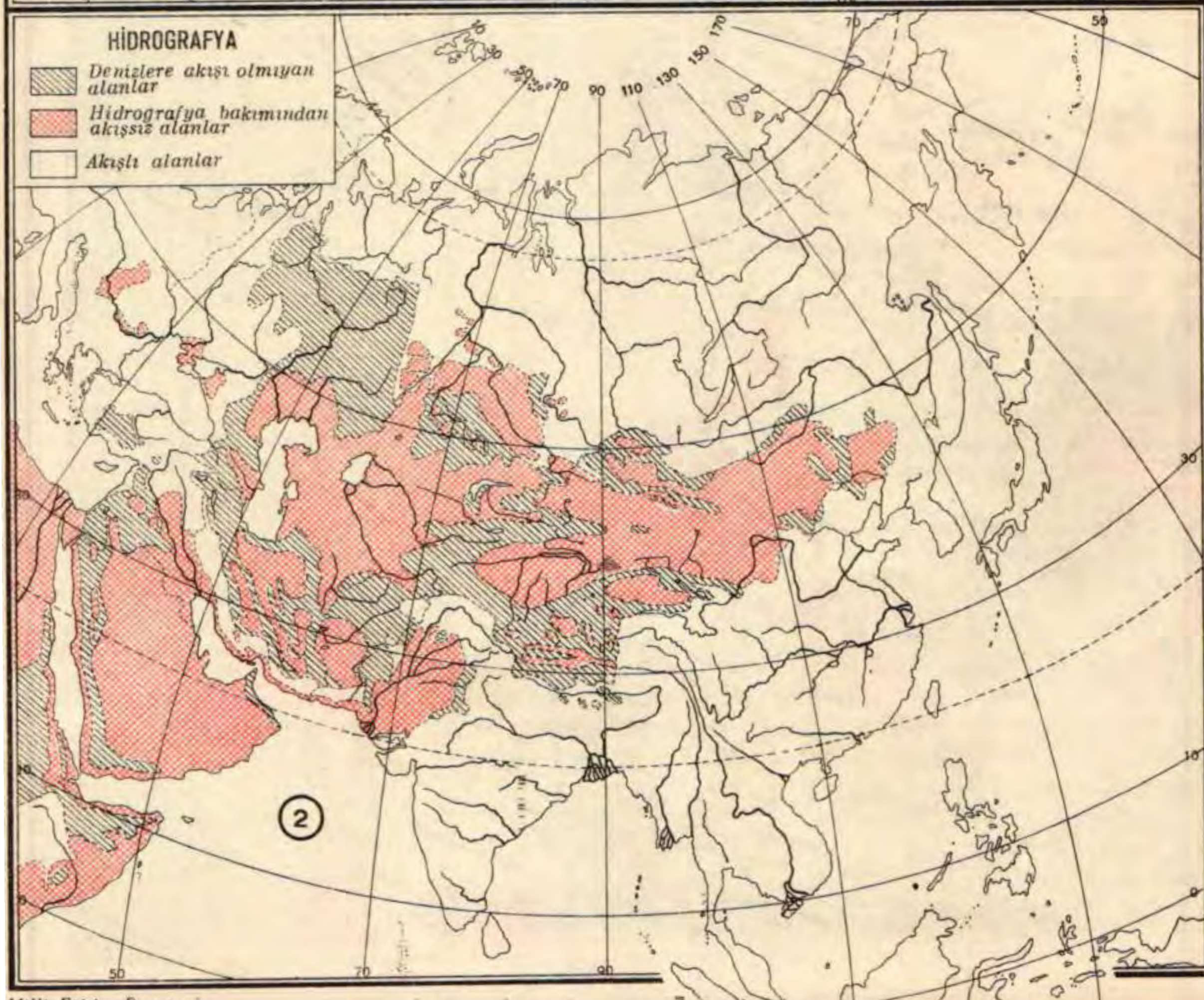
11 — Fena ruhlardan korunmak için «Arslan külâhı» giymiş Çinli bir çocuk, 12 — Bir Çin Mandarini, 13 — Orta Asya'da Altın sülünü ile bir avcı, 14 — Hive'li Türkmenler.

Severnaya Zemlya
LAPTEV DENİZİ
Yeni Sibirya Adl.
Vrangel Ad. (İng.)
Bering Boğ.
St. Lawrence Ad.
Anadır Kör.
Çukçeler
BERİNG DENİZİ
Kamçatka
Petropavlovsk
Lopatka Bur.
Verhoyansk
Nijni - Kolimsk
Yakutsk
Vilyuisk
Olekminsk
Kirensk
Ohotsk
OHOTSK DENİZİ
Nikolayevsk
Sahalin Ad.
Kuril Adl.
Habarovsk
Krasnoyarsk
Irkutsk
TANNU-TUBA
Tulun
Minusinsk
Kâhta
Ulan - Bator
MOĞOLİSTAN
Gobi Çölü
MANÇURYA
(Man-cu-gvo)
Harbin
Mukden
Vladivostok
Hokkaido
Sapporo
Hakodate
Aomori
Sendai
TOKYO
Yokohama
NAGOYA
OSAKA
KYOTO
Kobe
Hirosima
Kyu-syu
Kagosima
JAPON DENİZİ
JAPONYA
Fusan
BEYPİNG (Pekin)
TİYEN-CİN
Kalgan
NAN-CİNG (Nankin)
SANGHAY
Ning-bo
Hang-cov
Han-kov
ÇİN
Çeng-du
Fu-cov
Amoy
Kanton
HONG KONG
GVANG-COV-VAN
DOĞU ÇİN DENİZİ
Formoza (Tayvan)
Taynan
Tayhoku
Yün-nan
Koko-Nor (Mavigöl)
Hanoy
Hay-nan
Tonkin Kör.
FRANSIZ ÇİN-HİNDİ
Saygon
SİYAM
Bangkok
Kambodç
BİRMANYA
Mandalay
Rangun
Martaban Kör.
Andaman Adl. (İng.)
Nikobar Adl.
GÜNEY ÇİN DENİZİ
FİLİPİNLER CUMHURİYETİ
Luzon
Manilla
Mindoro
Palavan
Mindanao
SULU DENİZİ
SELEBES DENİZİ
Kuzey Borneo
SARAVAK
Brunay
MALAYA BİRLİĞİ
Singapur (İng.)
Malakka
Sumatra
Padang
Palembang
Benkulen
Borneo
Pontianak
Bancarmasin
Selebes
Makassar
CAVA DENİZİ
Batavya
Semarang
Surabaya
Bali
Lombok
Sunda Adl.
Timor (Por.)
FLORES DENİZİ
BANDA DENİZİ
Ambuna
Seram
Halmahera
Yeni Gine
Hol.-Wilhelms Land
(Avustralya Mandası)
Tores Boğ.
Carpentaria Kör.
ALFUR DENİZİ
Arafura
BÜYÜK OKYANUS
Bonin Adl. (A.B.D. İşg.)
Volkan Adl. (A.B.D. İşg.)
Marian Adl. (A.B.D. İşg.)
Guam (A.B.D.)
Palav Adl. (A.B.D. İşg.)
Yap (A.B.D.)
Karolin Adl. (A.B.D.)
Aleut Adl.

ASYA: BİTKİ ÖRTÜSÜ, HİDROGRAFYA

Milli Eğitim Basımevi

Ölçek 1: 71 000 000 — 0 1000 2000 km

	Yüzölçümü km²	Nüfusu
Annam	147 600	5 656 000
Laos	231 400	1 023 300
Tonkin	115 700	9 261 000
Koşinşin	64 700	4 616 000
Kamboç	181 000	3 000 000
Malaya Birliği	131 154	5 000 000
Filipinler Cumhuriyeti	296 290	18 204 000
Japonya	681 000	73 000 000
Assam	137 300	10 200 000
Afganistan	731 000	10 000 000
İran	1 643 558	15 154 000
Irak	302 000	3 700 000
El-Kuveyt	5 000	60 000
Bahreyn	552	120 000
Umman	150 900	500 000
Saudi Arabistan	1 580 000	5 750 000
Aden	594	50 000
Hadramut	151 500	120 000
Yemen	62 000	3 500 000
Ürdün	86 300	300 000
Filistin ve İsrael	26 300	1 750 000
Lübnan	9 355	1 025 000
Suriye	188 539	2 860 400
Britanya Borneosu	195 590	790 943
Timor	18 989	463 796
İndonezya	1 483 874	70 000 000
Katar	22 100	26 000

Tarih: Prehistorya: I — *Paleolitik çağ:*

1) *Sibirya:* Sibirya Paleolitiği yaklaşık olarak 50 senedenberi bilinmektedir. Bu ülkede Alt Paleolitik yoktur; bunun da sebebi, bu memleketin çok soğuk olmasıdır. İlkel insanlığın sıcak tutan elbiselere sahip olmadan bu bölgede yerleşemiyeceği meydandadır. Bulunan Paleolitik endüstriler daha ziyade Üst Paleolitik çağa aittir. İlk Paleolitik endüstri Krasnoyarsk yöresinde Aphontova-Gora'da bulunmuştur. Burada bulunan endüstri Musteriyen Orinyasiyen kültürüne atfedilmektedir. İrkutsk şehri yöresinde Biyelaya nehrinin sol sahilinde mamut kemikleri, taş ve kemikten yapılmış aletler ve kadın heykelcikleri bulunmuştur. Bu endüstri Orinyasiyen kültürüne atfedilmektedir (bk. FURON).

2) *Çin:* Çin'de en eski Paleolitik kültür Pekin yöresinde Chou Kou Tien'de bulunmuştur. Pekin Adamı'nın fosil kemiklerinin bulunduğu yerde raslanan ve kuvartz ve kumtaşından yapılmış aletleri ve bazı işlenmiş kemikleri kapsıyan bu endüstri atipiktir ve Avrupa'da tanınan Alt Paleolitik kültürlerden ayrılmaktadır. Chou Kou Tien kültürü ile birlikte bulunan kül ve yanmış odun parçaları insanın daha Alt Paleolitik çağda ateşten faydalanmağa başladığını göstermektedir.

Mogolistan'da Sarınehir'in Ordos kıvrımında, birkaç noktada, muahhar lösün tabanına doğru çok sayıda Paleolitik alet bulunmuştur. Çoğu kuvartzitten yapılmış kaba aletleri kapsıyan bu endüstri, Musteriyen - Orinyasiyen kültürüne atfedilmektedir. Bu endüstri Sibirya'nın Musteriyen-Orinyasiyen'ini hatırlatmaktadır (bk. FURON).

3) *Birmanya ve Cava:* Son yıllarda Birmanya'da İrravadi nehri havzasında yapılan araştırmalar burada çok ilkel bir Alt Paleolitik kültürün bulunduğunu göstermiştir. Buna Anyatien kültürü adı verilmiştir. Bir çoğu fosil odundan yapılmış olan bu aletler çok kaba ve atipiktir. Cava'nın da Paleolitik çağın başından beri yerleşme yeri olduğu bilinmektedir. Güney Cava'da Patjitan denen yerde Şelleen-Aşöleen aletler bulunmuştur. Bundan başka Cava'da Levalluvaziyen ve Klaktoniyen tipte aletler de toplanmıştır. Solo nehri üzerinde Ngandong'da fosil insan kemiklerinin (Solo adamı) bulunduğu yerde de Musteriyen-Orinyasiyen tipte bir iki alet bulunmuştur.

4) *Hindistan:* Hindistan'ın da Alt Paleolitik çağdan beri yerleşme yeri olduğu bilinmektedir. Hindistan'da Preşelleen, Şelleen-Aşöleen, Levalluvaziyen ve Orinyasiyen kültürleri bulunmuştur.

5) *Batı Asya:* Arabistan yarımadasının Paleolitik kültürleri hakkında pek az bilgiye sahibiz. Toplanmış olan aletler Aşöleen, Musteriyen ve Orinyasiyen tiptedirler. Filistin ve Suriye'nin, hususiyle Filistin'in, Paleolitik kültürleri çok daha iyi bilinmektedir. Passemard'ın 1925 te Fırat nehrinin 30 metrelik taraçasında bulduğu el baltalarının istisnasiyle, bu bölgenin Şelleen ve Aşöleen kültürlerini sadece satıh buluntularından tanıyoruz. Filistin'de, Aşöleenin gelişmiş bir safhasını temsil eden, Mikok kültüründen sonra gelen Paleolitik kültürler *in situ* olarak bilinmektedir. Mikok kültürünü Levalluvaziyen-Musteriyen ve bunu da Orinyasiyen kültürü takip etmiştir. Filistin'in Orinyasiyen kültürü Batı Avrupa'nın Orta Orinyasiyen kültürüne çok benzemektedir. Avrupa'da üst Paleolitik çağın Orinyasiyen, Solütreen ve Magdaleniyen kültürlerine ayrıldığını söylemiştik. Filistin'de ise Solütreen ve Magdaleniyen kültürleri yoktur ve Orinyasiyen kültürü, tıpkı Kuzey Afrika'da olduğu gibi, bütün Üst Paleolitik çağı temsil etmektedir. Daha doğuda Mezopotamya'da Zagros dağlarının batı kısmında gelişmiş Aşölleen ve Levalluvaziyen kültürleri bulunmuştur. İran Paleolitiği hakkında henüz daha bilgimiz yoktur. Anadolu'ya gelince, son yıllarda hususiyle Ankara Üniversitesi Antropoloji Enstitüsü'nün yaptığı araştırmalar, Anadolu'nun Paleolitik kültürler bakımından zengin olduğunu ortaya koymuştur. Anadolu'da Şelleen, Aşöleen ve Klaktoniyen kültürleri satıh buluntusu olarak bilinmektedir. Fakat Orta ve Üst Paleolitik *in situ* olarak bulunmamıştır. Asya'da Dördüncü Zaman'a ait birçok önemli fosil insan nümuneleri bulunmuştur. Bunlar arasında Cava'da bulunmuş olan Cava Adamı (Pithecanthropus erectus) ve Çin'de Pekin yöresinde bulunan Pekin Adamı (Sinanthropus Pekinensis) bilinen en ilkel insan nümuneleridir. Asya'da, Pithecanthropus ve Sinanthropus'dan daha gelişkin bir seviyeyi temsil eden, Neandertal Adamı'na ait kalıntılar da bulunmuştur. Cava'da bulunan Solo Adamı (Homo Soloensis) ilkel bir Neandertal nümunesidir. Tipik Neandertal nümuneleri Filistin'de Karmel dağında bulunmuştur. Aynı bölgede Mugharet el Skhul da morfoloji itibariyle daha gelişkin bir tipe raslanmıştır. Son yıllarda Türkistan'da, Buhara yakınında bir Neandertal çocuğunun kemikleri bulunmuştur. Çin'de Chou Kou Tien'de üst mağrada (Upper Java) Homo sapiens türüne mensup fosil Üst Paleolitik insanların kemikleri bulunmuştur.

Böylece, Asya'nın doğu, güney ve batı kısımlarının Alt Paleolitik çağda ve kuzey kısmının da Orta ve daha büyük bir ihtimalle Üst Paleolitik'de yerleşme yeri olmağa başladığını görüyoruz.

II — *Mezolitik çağ:* Mezolitik kültür kalıntıları şimdiye kadar Asya'da ancak birkaç noktada bulunmuştur. Gobi çölünde Şabarak Usu'da eksibeler arasında küçük aletleri

kapsıyan bir kültüre raslanmıştır. Mezolitik kültür Hindistan'da Narbada vadisinde bulunmuştur. Bu kültür mikrolitik aletlerden müteşekkildir. Mikrolitik endüstrinin Hindistan'da Kalkolitik çağa kadar devam ettiği bilinmektedir. Mikrolitik, minik aletlerle temsil edilen bu Mezolitik endüstriye Filistin'de Natufiyen adı verilmektedir. Burada bulunan çakmak taşından yapılan orak yüzleri bu insanların tarım yapmağa başladıklarını telkin etmektedir. Memleketimizde Samsun yöresinde Tekeköy'de ve Burdur bölgesinde Baradiz'de bulunan küçük taş aletler de Mezolitik çağa atfedilmiştir. Filistin'de Natufiyen kültürünün sahiplerinin iskeletleri de bulunmuştur.

III — *Neolitik çağ:* Doğu Asya'da Japonya adaları ilk defa Neolitik çağda yerleşme yeri olmuştur. Burada Neolitik'in en alt tabakaları Aynu'lara aittir. Kuzeydoğu Çin'de de muahhar bir Neolitik kültür bilinmektedir. Hindistan'da Neolitik kültür cilâlı baltalar, çanak - çömlek ve el havanları ile temsil edilmektedir. Mezolitik bahsinde söylediğimiz gibi, bu ülkede mikrolitik bir endüstri bütün Neolitik çağ boyunca devam etmiştir. Batı Asya'ya gelince, bu bölgede saf Neolitik buluntuları pek seyrektir. Bunun da sebebi, burada bakırın çok erken kullanılmağa başlanmış olmasıdır. Anadolu'da Yumaktepe (Mersin) de Kuzey Suriye'de Tel Halaf ve Güney Mezopotamya'da El-Ubeid kültürlerinde Neolitik kültüre raslanmıştır. Mezopotamya'da El-Ubeid kültürünü bakır kullanan müstevlilere ait olan Uruk ve bunu da Cemdet Nasr kültürü takip etmiştir. Elâm'da Susa'nın ve Türkistan'da Anav'ın en eski kültür seviyelerinde bakır bulunmuştur. Batı Asya memleketlerinde de Bakır Çağını Tunç, Tunç Çağını da Demir Çağı takip etmiştir. Madenler Çağının başlangıcından bir müddet sonra bazı Batı Asya memleketleri tarihin ışığı altına girmişlerdir.

Tarih çağları: Orta Asya: Orta Asya çok eski çağlardan beri türlü kültürlerin karşılaştığı bir yer olmuştur. Hususiyle Tarım, Sirderya, Amuderya, İli, Zerefşan bölgeleri batıdan Yunan ve İran, doğudan Çin, güneyden Hint, kuzeyden Sibirya kültürlerinin birleştikleri yerlerdi. Doğuyu Batıya, Güneyi Kuzeye bağlıyan büyük ticaret yolları Orta A. dan geçiyordu. İran'dan gelip Horasan-Merv, Peykent, Osruşana, Fergana ve Kâşgar üzerinden Çin içlerine giden büyük kervan yoliyle Amuderya'nın yukarı kaynaklarına yakın Toharistan ülkesinden Tibet'e giden yol ise yalnız Orta Asya'daki devletlerin değil, fakat komşu devletlerin de birbiriyle mücadelelerine sebep oluyordu.

Diğer taraftan Orta Asya'da kuraklığın başlaması dolayısiyle şehir hayatını devam ettirmek de imkânsızlaşmıştı. Bu sebeple göçebe bir hayat sürmeğe mecbur olan kavimler etraflarındaki komşularını tazyike başlamışlardı. Güney Rusya'nın içlerine doğru İskit kültürünün genişlemesi ve Çin'de Chou (Cov) sülâlesinin kuruluşu bu hareketlerin sonuçları olarak kabul edilebilir. Bundan önce bu baskı Ön Asya'da Sumer ve Hindistan'da da Mohencodaro v. b. medeniyetleri şeklinde kendini göstermişti.

Orta Asya'lı Türk kavimlerinin kurduklarını bildiğimiz ilk devlet - Çinli'lerin Hiung-nu dedikleri - büyük Hun (b. bk.) devletidir. Tou-man (veya Teoman) zamanında büyükçe bir beylik halinde bulunan devlet, Tou-man'ın oğlu Mao - tun (veya Bagatır) (bk. Mete) tarafından büyük bir imparatorluk haline getirilmiştir. Bu devletin Orta Asya Türk tarihindeki büyük yeri, dağınık bir halde yaşıyan Türk veya Türk'lerle akraba olan kavimleri bir idare altına alması ve onlara aynı kültür ve beraber yaşama hissini aşılamasından dolayıdır. Bu sebeple, Mao-tun'un oymağına ve ailesine yüzyıllarca büyük bir değer verilmiş ve bu aileler zaman zaman kurulan Türk devletlerinde birliğin kurulmasına önemli bir surette etkide bulunmuşlardı. Mao-tun. kuzeyde Töles ve Uygur'ların ataları olan boyları Doğu Türkistan'ı, güneyde Yüe-çi (b. bk.) ve Wu-sun (b. bk.) ları egemenliği altına alarak Türk birliğini meydana getirmişti. Bundan başka, Orta Asya'yı baştan başa kaplıyan bu devlet, batı ile doğu arasında kültür münasebetlerini kurarak Orta Asya kültürünün gelişmesine de yardım ermişti. Çin, ancak bu münasebetler sonunda batı âlemini tanıyabilmiş ve ondan sonra kültürel ve ticarî alışverişler başlamıştır. Bu münasebetler Doğu Türkistan yoliyle olmuştur.

Nan-şan eteklerinde oturan Yüeçi'ler II. yüzyılın son yarısında Isıkgöl kenarlarına göçerek orada bulunan Saka (b. bk.) ları Soğdiyana (bk. SOĞUD) ya göçmiye mecbur etmişlerdir. Sonradan Soğdiyana'ya yerleşen Yüe-çi'ler, zamanla güneydeki bölgeleri de ele geçirerek büyük Kuşan (b. bk.) devletinin köklerini atmışlardır. Yüe-çi'ler Isıkgöl'den ayrıldıktan sonra onların yerlerine Wu - sun'lar gelmiş ve bu bölgede yerleşerek Tanrı dağlarını içine alan ve Kuça'ya kadar uzanan bir devlet kurmuşlardı.

Bu sırada Çin ile Hiung-nu mücadelesi devam ediyordu. Hiung-nu'larla tek başına mücadele edemiyeceğini anlıyan Çinli'ler, onları arkalarından vurmak için müttefik aramışlar ve bu münasebetle Batı Türkistan'ı v. b. yi tanıyarak görüş ve bilgi çevreleri genişlemiştir. Bir yandan Doğu Türkistan'ı zaptetmek için ordu hazırlıyan Çinli'ler, diğer yandan da Hiung-nu'ları birbirleriyle vuruşturmuşlardır. Çinli'lerin bu seferleri daha ziyade batıdan gelerek Türkistan'dan geçen ticaret yolunu ellerine geçirmek amaciyle hazırlanmıştı. M. Ö. I. yüzyılın başlarında Orta Asya'nın genel görünüşü şöyle idi: Altay ve dolaylarında Güney ve Kuzey Hiung-nu devletleri; Doğu Türkistan'da Çin egemenliği ve kolonileri; Tanrı Dağları'nda Wu-sun devleti; Semireçi bölgesinde Altay'dan ve Selenga boylarından gelen Töles boyları; Maveraünnehir ve Doğu İran'da ise Yüe-çi'lerin kurduğu Kuşan devleti vardı. Bu durum, M. S. II. yüzyıla kadar sürmüş, yalnız Wu-sun devleti İsa-nın doğuşu sıralarında ortadan kalkmıştır.

Hiung-nu devletinin içinde biri millî. diğeri Çin tarafçısı olmak üzere iki parti meydana gelmişti. M. S. I. yüzyılın son yarısında Çin tarafçıları galip gelmişler, diğerleri ise Aral Denizi kenarlarına kaçmak zorunda kalmışlardı. Bunlar, IV. yüzyılda Avrupa'ya geçerek Avrupa'daki büyük Hun devletini kurmuşlardır.

Çinli'ler II. yüzyılda Hien-pi (b. bk.) lerle birleşerek o tarihlerde Doğu Türkistan'ı ele geçirmek istiyen Kuzey Hiung-nu'ları yenmişler ve bu suretle 155 ten sonra Kuzey Hiung-nu'ların arazisinde bir Hien-pi devleti kurulmuştur. Liao-tung kuzeyinde de bir Wu-huan devleti kurulmuştu. Bu devletin Moğol aslından olması ihtimali vardır. Bu sırada Çin'in iç durumu çok karışıktı; âsi Çin generalleri emirlerine yabancı askerler alarak iktidarı ele geçirmek istemişler; ve bu durumdan faydalanarak Çin topraklarına girip yerleşen Hiung-nu'lar 220 den sonra önemli bir nüfuz sahibi olmuşlardır. Bu döneme Çin tarihinde «üç devlet» veya «parçalanma devri» denir. Bu sırada kuzeydeki Hien-pi'ler gittikçe kuvvetlenmekte, Tibet'te Tibet'lilerin kurduğu devlet büyümekte ve Çin'in içindeki Hiung-

nu'lar ise bir devlet kurmak için hazırlanmakta idiler. Çin'deki Hiung-nu devleti 304 te kurulmakta ve gittikçe büyüyerek Topa devletinin kurulması için gereken şartları hazırlamakta idi. Bundan başka Hiung-nu'lar tarafından birkaç devlet daha kurulmuştu. Çin'in kuzeyinde To-pa (b. bk.) devletinin kuruluşu (385) ve Tibet'lilerin Çin'e girişleri bu devletleri zayıflatmıştı. IV. yüzyılın sonuna doğru Hien-pi'lerde de bir hanedan değişimi olmuştu. Bu sırada ayrıca Tibet nüfuzu ile Türk nüfuzu da karşılaşmıştı. Özet olarak diyebiliriz ki Hiung-nu'ların kalkınma devri olan bu çağ, birçok küçük devletlerin mücadeleleriyle doludur.

Orta Asya'yı beşyüzyıldan fazla bir müddet egemenlikleri altında bulunduran Hun'lar ve onlara rakip olan Wuhuan'-lar, Hien-pi'ler Ortaçağın başlangıcında yerlerini Avar'ların ataları olan Juan juan'lara ve Kuzey Çin'de Türk devleti kuran Toba'lara (Vey sülâlesine) bırakıp dağılmışlardı. Batı Orta Asya'nın Horasan, Harezm, Maveraünnehir gibi bereketli bölgeleri İran'a katılmış bulunuyordu. V. yüzyılın başlarında bu saha doğudaki Juan-juan'ların bağlaşığı olan Ak-Hun (Eftalit) ların egemenliği altına girmiştir (bk. AK-HUN'LAR). Oğuz ve Uygur boylarının ataları olan Kao-ch'ê Töles'leri ve Hiung-nu'lar ise dağınık bir halde idiler. Batı Asya'da bir Avar oymağı tarafından kurulan Ak-Hun devleti bir yandan Hindistan'la uğraşırken, diğer yandan Orta Asya ile münasebette idi. Avar-Ak-Hun, Avar-Çin rekabeti bu devrin tarihî olaylarının esasını teşkil eder. Gök-Türk devletini kuracak Türk'ler Avar egemenliğinde idiler. İşte bu devirdedir ki Doğu Orta Asya'da yeni bir siyasî kuvvet meydana geliyordu. Juan-juan'lara tâbi olan Gök-Türk'lerden bir boy, Asena sülâlesinden birinin çevresinde toplanarak Juan-juan'lara karşı isyan etmiş ve Gök-Türk devletinin temelini atmıştır. Çin tarihleri bu sülâlenin ilk imparatoru olarak İli Han Tumin (Türk yazıtlarında Bumin) i tanıyorlar. Bumin Kağan çok kuvvetlendikten sonra Çin devleti ona 535 senesinde elçi göndermiş, 552 de Juan juan'ları büsbütün ortadan kaldırmış, bu sülâleden üçüncü hakan Kigin (553-572) Sasanî'lerden Ḫusrev Anuşirvan (551-579) ile anlaşarak Ak-Hun'lar'a da son vermiş ve Ak-Hun'ların mirasını İranla paylaşmıştır. Gök-Türk devletinin 552 de kurulmasiyle - büyük Hun devletinin yıkılışından beri yeniden kurulamıyan - ikinci Türk imparatorluğu meydana gelmiştir. Bu imparatorluk Türk âlemini tek idare altında toplamış, Altay'ları baştan-başa kaplıyarak Soğud bölgesini ve Güney Rusya steplerini egemenliği altına almış ve Güney Rusya'daki Batı Türk'leri bu suretle tekrar Türk kültürü çevresine girmişti. Gök-Türk devleti, adı ile, teşkilâtı ile, her cihetten bir Türk devleti idi. Güney Rusya'daki egemenliği dolayisiyle Bizanslılarla münasebette bulunarak karşılıklı elçi göndermişler, İran'daki Sasanoğulları devletiyle de münasebette bulunmuşlardır. Çinli T'ang sülâlesi entrikalarla 630 da Gök-Türk devletini yıkmıştır. 680 de Gök-Türk devleti tekrar kurulmuşsa da 744 te Uygur ve Basmıl'ların (b. bk.) iç baskısiyle devlet yıkılmıştır.

Gök-Türk devletinin yıkılışından sonra Türk oymakları Batı Türkistan ve Güney Rusya sınırlarına yığılmışlardı. Altay'da Uygur devleti Gök-Türk'lerin başkenti yakınında yeni bir başkent kurarak kuvvetlenmekte idiler. Yenisey boyları gerek eski akrabalık, gerekse Gök-Türk'lerin kültür etkileri dolayısiyle Türkleşmişlerdi. Çin kaynakları bu bölgedeki Kırgız'lar hakkında epey bilgi verirler. Kırgız'lar, Uygur devletini uzun zaman çarpıştıktan sonra yıkabilmişlerdir. Uygur devleti, Töles (bk. TÖLES) boyları tarafından kurulmuş, sonradan Mani dinine girerek Doğu Türkçesini ve Türklüğünü temsil eden bir devlet olmuştu. 840 da devlet yıkılınca Uygur'ların bir kısmı Doğu Türkistan'a inerek Uygur medeniyet ve yazı dilini meydana getirmiş; diğer kısmı ise Kansu'da yerleşmişti.

Batı Gök-Türk devletinin kalıntılarından Türkeş devleti (bk. TÜRKEŞ'LER) Batı Asya'daki Türk'leri birleştirmiştir. İslâm âlemine giren ve ondan sonraki devletleri kuran Türk'ler bu devletin uyruklarındandırlar. 766 dan 932 ye kadar süren Karluk (b. bk.) akınları ve etkileri Türk'lerin İslâmlığa girmesini kolaylaştırmıştır.

İran'ı baştan başa fetheden İslâm orduları Horasan'a ve Harezm'e girmişler, böylece artık Türk'lerle karşı karşıya gelmişlerdi. Arap'larla ilk münasebete giren Türk'ler Toḫaristan'daki Karluk yabgusu, Mazendaran beyi Sol ve Horasan Türk'leri başbuğu Nîzek Tarhan olmuştur. Bunlar ortadan kaldırıldıkdan sonra Arap'lar Horasan'da yerleşmişlerdir. Kuteybe b. Müslim gelinceye kadar Arap'-lar Maveraünnahir'de ancak çapulculukla yetiniyorlardı. Bununla beraber 681-683 yıllarında Maveraünnehir'de kışları geçirmeğe muvaffak olmuşlardı. Dağlık bölgelerde geçen savaşlar Arap orduları için çok yıpratıcı idi. Bu bölgelerde Arap'lar, savaştan ziyade diplomasi ve hile yoliyle kazanmağı tercih etmişlerdir. Yerli hükümdarları ve beyleri birbirlerine karşı kışkırtır, sonra her ikisinin de hakkından gelirdi. Soğud hükümdarı 705 te kendi rakibi olan Sunan'a karşı Kuteybe'yi çağırmış; Harezmşah'lar da halkın isyanını bastırmak için Kuteybe'den yardım dilemiştir. Semerkant ve Buhara Arap'lar tarafından alındıktan sonra Arap ordularının bir kısmı Kâşgar'a dayanmıştı. Maveraünnehir'de bütün kaleler ve strateji bakımından önemli yerler Arap'lar elinde bulunmakla beraber yerli halk ile mücadele devam etmiştir. Bu mücadelede Gök-Türk devletinin büyük rolü olmuştur. Doğu Gök-Türk devleti hakanı Kutluğ Han (682-693) Batı Gök-Türk devletinin topraklarını kendi ülkesine kattıktan sonra Türk orduları Soğud ülkesine ve «Demirkapı» ya (Bozgal geçidine) dayanmış, Fakat Horasan'dan gelen Kuteybe karşısında Türk'ler Maveraünnehir'den çıkmak zorunda kalmışlardır (713). Doğu Gök-Türk Hakanı Kapağan'ın (693-716) ölümünden sonra Batı Türk'leri tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlar ve Türkeş'lerin başbuğu Solu Hakan (ölm. 738) Arap'larla mücadeleye devam etmiştir.

VIII. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da Arap'larla Çin'liler karşı karşıya gelmişlerdir. 748 de bir Çin ordusu Yedisu ülkesine, Batı Türk devletinin merkezi olan bölgeye girerek Suyab şehrini yıkmış, bu suretle Karluk ve Türkeş'lerin Arap'lara karşı dayanma gücü kırılmıştır. Çinli'ler Suyab'ı tahrip ettikten sonra Taşkent'teki Arap hâkimi olan Türk beyini öldürmüşlerse de, Ziyad b. Salih komutasındaki Arap ordusu Gav-san-ciçi komutasındaki Çin ordusunu Yedisu'da imha etmiş ve bu savaş sonucunda Batı Asya'da Çin kültürünün yerini İslâm kültürü almıştır. Arap'lar Halife Mehdi zamanında (775-785) Orta Asya'nın muhtelif devletleri ve beylikleriyle temasa geçmişlerdir; Bunlar arasında Soğud ahşidi, Osruşana afşin'i, Fergana hanı, Karluk yabgusu, Dokuz-Oğuz hakanı, «Türkler Hakanı Tarḫan» vardı. Emevî'lerin sukutu, Emin ile Me'-mun arasındaki savaş yerli hükümdar- ve beylerin cesaretini artırmış, Me'mun, Horasan'da iken (809-818) Fergana'ya ve Osruşana'ya karşı asker göndermek zorunda

kalmıştır. IX. yüzyılda Orta Asya'da yerli Müslüman sülâleler meydana gelmeğe başlamıştır: Tahirî'ler (821-873) Saffarî'ler (861-911), Samanoğulları (892-999) Abbasî halifelerini tanımakla beraber memleketlerini bağımsız olarak idare etmişlerdir. Bunlardan Samanoğulları'nın egemenliği devri Orta Asya İslâm tarihinin en parlak devridir. Merkezleri Buhara olan Samanoğulları Maveraünnehir'i ve Horasan'ı imâr etmişlerdir. Bu devirde Türkistan'a doğudan ve kuzeyden gelmekte olan müşrik Türk'ler arasında İslâm kültürü ve dini yayılmakta idi. Samanoğulları'nın egemen oldukları IX.-X. yüzyıllarda Doğu Türkistan'da müşrik Uygur devleti yaşadığı gibi X. yüzyılda yeni bir İslâm devleti olan Karahanlı devletinin kurulduğunu görüyoruz. Bu devletin Dokuz-Oğuz'lardan, yahut Karluk'lardan çıkan bir sülâle tarafından kurulduğu hakkında rivayetler varsa da hangi Türk boyuna mensup oldukları kesin olarak belli değildir. «Kâşgar Hanları» yahut «Karahanlı'la.» denilen bu hanlardan, söylentiye göre ilk defa İslâm dinini kabul eden zat Satuk Buğra (ölm. 955) dır. Herhalde X. yüzyılda İslâm dini ve kültürü Yedisu kuzeylerine ve Kıpçak bozkırlarına doğru yayılmakta idi.

Karahanlı'lar, ülkelerini çok çabuk genişletmişlerdir. Bunlar kendilerini eski Toba devletinin mirasçısı saymış olacaklar ki kendilerine «Tabgaç Han» diyorlardı. Bunlar 999 da Buhara'yı alıp Saman oğulları egemenliğine son vermişler, Horasan'da ve Toharistan'da Gazneli'lere rakip olmuşlardır. Gazneli'ler ile bazen düşmanca, bazen dostça münasebette bulunmuşlardır. Bu sülâlenin son temsilsici, Harezmşah Alâeddin Mehmet tarafından ortadan kaldırılmıştır. (1212). Gazneli'ler ve Karahanlı'lar devletinin çöküşünü hazırlıyan Selçukoğulları XI. yüzyılda meydana çıkmıştır. Selçuklu'lar 1040 ta Horasan'a, sonra bütün Maveraünnehir'e ve Aşağı Siriderya havzasına eğemen olmuşlar, böylece, Doğu İslâm dünyası XI. yüzyılda üç Türk sülâlesinin, Gazneliler Karahanlılar ve Selçuklu'ların egemenliği altına girmişti. Bu Devirde Orta Asya'nın doğu bölgesinde Kıtay (Kidan)lar hâkimdi, bunlar 916 da kuzey Çini de istilâ ederek Kıtay devletini kurmuşlar. Doğu Türkistan, Moğolistan ve Tangut ülkelerini idareleri altına almışlardır. XI. yüzyılın sonlarında göçebe bir Moğol kavmi olan Cürcen'ler kuvvetlenmiş bunların başbuğu Agude kendini imparator ilân ederek 1125 de Kıtay egemenliğine son vermiştir. Kıtay sülâlesinin Yeloydaşı batıya kaçmış ve Yedisu'ya gelip bir devlet kurmuştur; bu devlete İslâm tarihlerinde «Kara Hıtay», Çin tarihlerinde ise «Batı Lao» devleti denir.

XII. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'nın İslâm bölümünde Selçuklu sultanı Sancar hâkimdi. 1131 de Karahanlı Arslan Han'dan Buhara'yı aldıktan sonra bütün Karahanlı'lar, ismen de olsa, Sancar'ın vassalı durumuna düşmüşlerdi. Sancar'ın Oğuz'lar tarafından esir alınması, Doğuda Kara Hıtay'ların, Harezm'de Atsız'ın kuvvetlenmeleri, Orta Asya'da yeni siyasî bir durum meydana getirmiştir. Doğu Türkistan ve Maveraünnehir Kara Hıtay'lar tarafından alınmış; Harezmşah İl Arslan b. Atsız da, Sancar'ın ölümünden sonra (1157) bağımsızlığını ilân ederek Selçuklu'larla Karahanlı'ların mirasına konmağa çalışmış, böylece Kara Hıtay'larla Harezmli'ler karşı karşıya kalmışlardır. Karahıtay'lar 1170 yıllarında Harezmli'lere saldırmağa başlamış, Karahanlı'lardan da yardım görmüştür. Karahanlı devletini ortadan kaldıran Harezmşah Alâeddin Mehmet (1200-1220) bütün Orta ve Ön Asya'nın İslâm ülkelerini eline geçirmiş bulunuyordu. Doğudaki rakibi olan Kara Hıtay hanı, Çingiz'in Moğolistan'da ve Çin'de kuvvetlenmesiyle zayıflamış ve Moğolistan'dan kaçan kabilelerin hususiyle, Nayman'ların, akınlarına uğramıştı. Son Kara Hıtay imparatorunu öldürüp bu devlete hâkim Nayman prensi Küçük, Harezm'le mücadeleye devam etmiş, fakat yerli halkın, hususiyle İslâm'ların, sevgisini kazanamamış, ve Moğol'ların Batı ve Doğu Türkistan'a girmelerini kolaylaştırmış, böylece, Moğol İmparatorluğu İslâm Orta Asya'siyle sınırdaş olmuştur. Harezmşah Mehmet'in yanlış siyaseti ve gururu Çingiz ordularının Maveraünnehir, Horasan, Harezm ve bütün İran'ı istilâsına yol açmıştır. Orta Asya'nın ticaret yollarının, kim tarafından olursa olsun, güvenini sağlıyacak hükümdara hizmete hazır olan meşhur İslâm tüccarları Otrar (b. bk.) olayından sonra Çingiz tarafına geçmişlerdir. Bu zümreyi Mahmut Yalvaç (bk.) temsil etmiştir. Moğol devletinin dağılışından sonra Orta Asya'da çeşitli Türk ve Türkleşmiş Moğol noyanları bağımsızlık dâvasına kalkışmışlardır. Bunlardan en önemlisi ve büyük başarılar elde edeni Timur Bey (1370-1405) olmuştur. Timur devletinin istilâ devri Moğol'ların Çin'den kovulduğu ve tekrar Moğolistan'a döndükleri zamanlara raslar (1368). Son Moğol Çin hakanı Togantemür'ün oğlu Biliktu han, Karakurum'u merkez yaparak bir göçebe hanlık kurmuştur. Moğol'ların diğer bir kısmı Oyrat (b. bk.) lar Çungarya'yı ele geçirmişlerdir.

XVI. - XVII. yüzyıllar Moğol hanlarının ve beylerinin biribiriyle mücadeleleriyle geçmiştir. Doğu Türkistan uzun bir müddet Oyrat egemenliği altında kalmıştır. Yerli halk «Ak Tağlık» ve «Kara Tağlık» adlarını taşıyan tarikatların rekabetleri yüzünden birbirine girmişler, nihayet Doğu Türkistan Çin'in egemenli altına girmiştir. Çin'e karşı ayaklanan halk şiddetle bastırılıyordu. 1826 da Cihangir Hoca adında biri ayaklanarak Çin ordusunu yenmiş, Kâğgor, Hoten, Yarkent ve Yenihisar şehirlerini ele geçirerek kendisini «Han» ilân etmiş, ikinci defa gönderilen Çin kıtalarını da yenmiş ise de, bir kâhin tarafından Çin'lilere teslim edilerek Pekin'de öldürülmüştür. 1865 de Doğu Türkistan'da bir İslâm devleti kuran Yakup Bey, kendini Osmanlı hükümdarının vassalı ilân ederek Abdülâziz (b. bk.) adına altın sikkeler bastırmışsa da (1873) bu devlet de yaşıyamamış Yakup Bey öldürüldükten (1878) sonra burası tekrar Çin'liler tarafından işgal edilmiştir.

Batı Türkistan'da Timur Oğulları'nın egemenliği XVI. yüzyılın başlarında kuzeyden gelen Özbek'ler tarafından kaldırılmıştır. Bu suretle Özbek'ler İran'la karşı karşıya gelmiştir. Özbek'lerle Safevî idaresindeki İran arasındaki savaşlardan birinde Özbek'lerin başbuğu ve Şeybanî sülâlesinin kurucusu Şeybanî Mehmet Han öldürülmüştür (1510). Fakat bu sülâlenin Türkistan ve Horasan'daki egemenlikleri 1597 yılına kadar sürmüştür. O tarihte bu sülâlenin yerine geçen 1735 e kadar egemen olan Astarhanlı sülâlesi devrinde Türkistan Buhara Hanlığı (b. bk.), Hokand Hanlığı, Hıve Hanlığı (b. bk.) adlariyle üç hanlığa ayrılmıştır. Buhara hanlığı'nda Astarhanlı sülâlesi yerine Özbek-Mangıt sülâlesi geçmiş ve Rus İhtilâline kadar Buhara Hanlığını bu sülâle idare etmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın her üç hanlığı da Rus'lar tarafından istilâ edilmiş, Doğu Türkistan, Moğolistan, Çungarya, Tibet ise tamamen Çin egemenliği altına girmiştir.

Ön Asya: Anadolu(Van doğusuna kadar), Mezopotamya, Suriye-Filistin, Arabistan yarımadası ile doğuda İran platosunu içine alan bu geniş alana bazıları İlkçağdaki ortak kültürel gelişim bakımından Hindistan ile Mısır'ı da katarlar. Bunda, Ön Asya memleketlerinin aşağı yukarı beraber başlayıp birbirleriyle münasebetleri sonucunda birlikte gelişen kültür ve siyaset tarihi birliğinin etkisi vardır. Gerçekten de Avrupa henüz kaba yontma taş aleti kullanırken Ön Asya'da yerleşik bir şehir hayatı ile karakterize edilen Neolitik devir medeniyeti çoktan aşılmış ve Kalkolitik kültüre erişilmiş bulunuyordu. Diğer taraftan geopolitik şartlar zoriyle Ön Asya memleketlerinin birinde kurulan kuvvetli bir devlet, Ön Asya hudutları içinde bulunan diğer devletleri de egemenliği altına alıyordu. Bütün tarih boyunca bunun misalleri pek çoktur: daha M. Ö. III. binyılda Mezopotomya'daki Akkad'lar (b. bk.) devrinde Ön Asya'da, başlıyan bu fetih ve istilâ siyaseti, II. binde bir taraftan Hammurabi, diğer taraftan Mısır'ın Orta İmparatorluk devrinde de güdülür. M. Ö. XV. yüzyılda Mitanni (b. bk.) ile M. Ö. XIV. yüzyılda Hitit kırallıkları da bu yolda yürümüştür. Gerçek anlamda Ön Asyada ilk imparatorluğu Asur'lular kurmuştur. Bu geleneği daha sonra Pers'ler devam ettirmiş ve bu bölge sonradan Büyük İskender ve Roma imparatorluklarına katılmış, daha sonra da burada Sasanî ve Arap imparatorlukları kurulmuştur. Ö A. da yazının icadı ile başlıyan tarihî çağlara ilk giren memleketler Mezopotamya ve Nil vâdilerinde kurulan Sumer ve Mısır devletleridir. Uruk IV. (M. Ö. 3200) de yazının bulunmasiyle Mezopotamya IV. bin yılda tarihî devirlere girmiş olur. Mısır'da yazı birinci sülâleden Menes (M. Ö. ca. 3100) zamanında görülür.

M. Ö. III. binyıl: Bu çağda Mısır'da Eski imparatorluk, Mezopotamya'da Akkad monarşisi kurulmuştur. Mısır ünlü ehramlarını kuracak kadar mimarlıkta ileri bir tekniğe ve bürokratik esaslı bir devlet teşkilâtı sistemine sahiptir. Toplum sınıfları meydana gelmiş, dinî edebiyat gelişmiş, takvim düzenlenmiş, geometri ilerlemiştir. Mısır devleti deniz yolu ile dış ticaret mahreçleri arayacak hale gelmiştir. Bu devirde din politeizm esasına dayanmakta ise de, tanrılar tam antrpomorf (= insan şeklinde) değildirler; insan vücudu üzerinde hayvan başları taşımaktadırlar. Mezopotamya'da en önemlileri Kiş, Lagaş, Nippur, Ur ve Uruk olan birçok bağımsız şehir devletleri vardır. Bunlar birbirleriyle mücadele ederken Sâmî asıllı Akkad'lar bu şehirleri ayrı ayrı yenerek kuvvetli bir monarşi kurmuşlardır. Sargon (Şarrukin) ve torunu Naram-sin bir taraftan doğuda Elâm'a, batıda Kuzey Suriye ve Anadolu'ya kadar seferler yapmışlardır. Gerek Güney Mezopotamya'daki bu şehir devletlerinin, gerek Akkad kırallığının belgeleri arkaik Sümer medeniyeti hakkında bize bilgi vermektedir. Burada da Mısır'da olduğu gibi din ve devlet birbirinden ayrılmıyan tek bir kavram halindedir. Tanrılar tamamen insan şeklindedirler ve her sitenin bir tanrısı vardır. Mezopotamya'yı Mısır'dan ayıran özellik, kıral ile uyruğu ayıran hukukî farktadır. Kıral Mısır'da tanrının oğlu olduğu halde, Mezopotamya'da sadece tanrı mümessilidir. Böylece, Mısır'da olduğu gibi bütün memleket kıralın mülkü değildir. Burada fertler de mal ve mülk sahibi olabilirler. İşte bu hal Mezopotamya'da daha III. binyılda mülkiyetin doğmasına sebep olmuştur. Sumer sitelerinin daha arkaik devirde bile bol miktarda bulunan silindir ve damga mühürler, yazılı kanun maddeleri, alış veriş senetleri v. b. bunu açıkça göstermektedir. Roma'da 12 levha kanunlarının ancak M. Ö. 449 da yazıldığı hatırlanırsa, eski doğu ile eski batı kültürü arasındaki büyük fark anlaşılır.

Mezopotomya'nın III. binyıldaki sanatı da hiçbir zaman Mısır'dan aşağı kalmış değildir. Ancak burada taş olmadığı için tapınaklar ve saraylar kerpiçle yapılıyordu. Bundan dolayı bu yapılar zamanımıza kadar gelememiştir. Fakat türlü şehirlerde yapılan sistemli kazılar, Mezopotamya'da plânlı bir mimarlığın varlığını gösteren temel inşaatını, tapınakları süsliyen mozaik, friz ve kabartmaları, heykelleri meydana koymuş bulunmaktadır. Ur kıral mezarlarındaki kıymetli eşyalar da madencilikte ve el sanatlarında Mısır'la boy ölçüşecek kadar güzel ve ileri bir tekniğin eserleridir.

Anadolu'ya gelince, III. binyılda Anadolu Batı ve Orta Anadolu olmak üzere iki kültür bölgesi gösterir. Batı Anadolu'yu Troia, Orta Anadolu'yu Alişar höyükleri temsil etmektedir. Birbirlerinden keramiklerinin özellikleriyle ayrılan bu bölgelerde etrafı surlarla çevrilmiş şehir hayatı kurulmakla beraber, henüz yazı olmadığı görülür. Bu devirde Hitit hiyeroglif yazısının bulunduğu varsayımı henüz ispat edilmemiştir. Ancak, Mısır ve Mezopotamya'nın çağdaş kültürlerine nazaran dinde de geri olan bu yazısız kültürün, saf haldeki altını büyük bir maharetle işliyecek kadar teknikte ileri olduğunu Alacahöyük (b. bk.) kazıları göstermiştir.

M. Ö. II. binyıl: Bu devir, Ön Asya'da izleri bugünkü medeniyetlerde bile hâlâ sezilebilen mülkî, idarî, askerî teşkilâtın temellerinin atıldığı bir çağdır. Bu devrin ikinci önemli bir vasfı da, başka başka menşeli kavimlerin Ön Asya'ya girmeleri ve beraberlerinde getirdikleri yeni kültür öğeleriyle bu çağın bünyesinde değişiklikler yapmış olmalarıdır.

Mısır'da bu devir başlarında orta İmparatorluk (11. ile 12. sülâle) yeniden merkeziyeti sağlamış ve eski devletin mimarlıkta çok ileri gitmesine karşı, bu çağda hususiyle edebî bir yükselme olmuştur. Mezopotamya'da da durum III. binyılın sonlarındakinin aynıdır. Yalnız burada Asur şehri çok kuvvetlenmiş, başka yerlerde, meselâ Orta Anadolu'da ticaret kolonileri kurarak sömürgecilik başlamıştır. Tam bu sıralarda Mezopotamya'ya Sâmî asıllı Ammorit'ler (b. bk.); Anadolu'ya ise Hitit'ler göçetmiştir. Ammorit'ler Mezopotamya'da ünlü Babil (b. bk.) şehri ile birinci Babil sülâlesini kurmuşlar, Hamurabi'nin mensup olduğu bu sülâle zamanında hükümet ve idare mekanizması belli bir sisteme bağlanmış, yollar ve posta teşkilâtı yapılmış, valilikler kurulmuştur. Fakat II. binyılın ilk yarısında Babil, önce Hitit'lerin, arkasından Kass'ların (b. bk.) istilâsına uğramış, Hitit istilâsı bir akın halinde gelip geçtikten sonsa Kass'lar Mezopotamya'da II. Babil sülâlesini kurmuşlardır. 500 yıldan fazla süren Kass egemenliğinin başlangıç kısımları Ön Asya tarihinin «Karanlık çağı»na raslar. Bu devirde Mezopotamya, Mısır, Suriye-Flistin ve Anadolu'nun bütün yazılı belgeleri hep birden susmaktadır. Bu susmanın sebebi, yalnız Ön Asya tarihi için değil, fakat bütün dünya tarihi için çok önemli sonuçlar verecek olan göçlerin meydana getirdiği kargaşalıktır. İlkin kim oldukları ve nereden geldikleri bilinmiyen Hiksos'lar (b. bk.) Mısır'ı istilâ etmişler, arkasından şahıs adları Hint-Arî dil grupuna mensup olduğunu gösteren Mitanni'ler yukarı Fırat'ta Habur nehri etrafına yerleşmişlerdir. Dikkate değer nokta, bu iki kavmin de

Ön Asya'ya atı ve at koşulu harb arabasını getirmeleridir. Artık daimî orduyu teşkil edecek bir savaşçılar sınıfı türemiştir. Bunlar bu devirde Kadeş savaşı gibi tarihte ilk defa görülen büyük meydan savaşları vereceklerdir. Ön Asyanın siyasî yüzünü değiştiren bu göçlerden sonra durum şöyledir: Mısır'da Hiksos'lar ellerindeki üstün silâhla 15 inci sülâle zamanında tekrardan bir nevi derebeylik şeklinde kuvvetlerini dağıtmış olan Mısır şehirlerini kolayca zaptetmişler ve Mısır'da yeni bir sülâle (15 nci ve 16 ncı sülâleler) kurarak bir yüzyıla yakın hâkim olmuşlardır. Fakat Hiksos'lar da gevşeyince, Thebes şehrinde yerli Prens Amosis (b. bk.) isyan ederek yeniden Mısır birliğini kurmuştur. Mısır devleti Yeni İmparatorluk devrinde, 18 inci ve 19 uncu sülâleler zamanında tarihinin en parlak çağına erişmiştir. Evvelâ, Asya'dan gelecek istilâların yolu olan Suriye-Filistin yeniden zaptedilmiş; bu yolun daima emniyette kalmasına gayret edilerek Mitanniler, Hitit'ler, Babil ve Asur'lularla siyasî münasebetlerde bulunulmuştur. Bu münasebetler devrin diplomasi dili olan Akkadca ile yapılıyordu. Bütün bu münasebetleri gösteren çivi yazılı kil tabletler Amenofis (b. bk.) III. ve IV. ün Amarna (b. bk.) daki devlet arşivinde meydana çıkarılmıştır. M. Ö. 1450 sıralarına raslıyan ve Amarna çağı denilen Babil ve Mitanni devletlerinin zayıflamasına karşı, Hitit ve Asur devletleri kuvvetlenmiş ve Hitit kıralı Suppiluliuma (b. bk.) Kuzey Suriye'yi ele geçirmiş, Mitanni devletini ortadan kaldırmıştır. Bu yüzden Hitit ile Mısır devletlerinin arası açılarak ünlü Kadeş savaşı yapılmıştır. Bu sırada Kuzey Mezopotamya'da Asur devleti de gittikçe kuvvetlenmiştir. Bu durum M. Ö. XII. yüzyıldaki «Ege göçleri»ne kadar sürmüştür.

Bu müthiş göçlerde Ön Asya'nın siyasî bünyesi yeniden karışmış; bu karışıklık devrinden sonra Anadolu'da Hitit devletinin yerine Phryg devleti geçmiş, Doğu Anadolu'da Urartu devleti kurulmuştur. Bu hususta bize yalnız Asur kaynakları ile birkaç Mısır yazıtı bilgi vermektedir. Coğrafî şartların zoru ile bağımsız küçük şehir beyliklerinden ibaret olan ve şimdiye kadar Ön Asya büyük devletleri arasında daimî bir mücadele konusu olan Suriye-Filistin'de tarihte ilk defa olarak kavmiyet esasına dayanan bir Benî İsrail (b. bk.) devleti çıkmıştır. M. Ö. 1200-1000 tarihleri arası Ön Asya'da tarihi kaynakların yeniden sustuğu bir çağdır. Ancak büyük Asur İmparatoluğu ile Ön Asya yeniden canlanmıştır.

M. Ö. I. binyıl: M. Ö. I. binyılın ilk yarısında Ön Asya tarihi hemen hemen sadece Asur (b. bk.) tarihi demektir. Doğuda Elam'a, batıda Akdeniz'e kadar uzanan kuzeyde Urartu'yu, güneyde Mısır'ı ve kısmen Arap yarımadasını içine alan büyük Asur İmparatorluğu 612 de yıkıldıktan sonra Asur mirası Med ve Babil devletleri arasında paylaşılmıştır. Az sonra Kyrus (b. bk.) Lydia ve Babil devletlerine de son vermiş ve bundan sonra doğu ile batının siyasî anlamda ilk teması başlamıştır. Batı Anadolu kıyılarındaki Yunan Koloni şehirleri ile Pers devletinin mücadelesi dünya kültür tarihinde teokratik şark monarşileriyle şahsî hürriyet ve demokrasinin ilk savaşı olması bakımından önemlidir. Bu mücadelede Yunan şehirleri koca Pers devletini yenmişlerdir. İskender'in büyük Asya seferi batının, doğu taarruzuna karşılığıdır. İskender'in doğuyu zapt ve istilâ etmesiyle doğu ve batı kültürleri birbirleriyle tamasa gelmişler ve bu temasta batının doğudan aldığı pay daha büyük olmuştur.

Hellenistik ve Roma devri: İskender'in ölümünden sonra (M. Ö. 320) başlıyan Hellenistik (b. bk.) devirde Ön Asya İskender'in ardaları olan komutanları arasında (bk. DİADOKH'LAR) uzun süren mücadeleden sonra, Mısır Ptolemaios'a; Suriye, Mezopotomya ve Güney Anadolu Seleukos'a; Makedonya ve Yunanistan Antipatros'a; Trakya Lysimakhos'a; Lykia Pamphilia ve Phrygia Antigonos'a düşmek üzere paylaşılmıştır. M. Ö. 133 te Bergama kıralı Attalos III ün (b. bk.) Bergama'yı vasiyetnamesiyle Roma'ya bırakması üzerine Roma Ön Asya ile ilgilenmeğe başlamış; az sonrada Ptolemaios ve Seleukos'ların idaresi altında bulunan Mısır, Suriye, Filistin ve küçük Asya'yı zaptederek bu memleketleri imparatorluğun eyalet (Provincia)leri arasına katmıştır. Roma İmparatorluğu'nun 395 te ikiye bölünmesinden sonra Bizans (İstanbul) Doğu Roma imparatorluğunun merkezi olmuş ve Ön Asya bu devirden itibaren Bizans'ın egemenliği altına girmiştir.

Arabistan çevresi, Orta ve Yeni çağlarda Ön Asya: Ortaçağın başlarında Ön Asya'nın doğu tarafları (Irak, Anadolu'nun büyük bir kısmı), Sasanî devleti (bk. SASANÎ'LER) nin elinde, batı kısımları ise (Anadolu'nun büyük bir kısmı, Suriye ve Filistin), Doğu Roma İmparatorluğu'nun payına düşmüş bulunuyordu. Arabistan'a gelince, burası genel olarak göçebe kabileler (bedevi'ler) in, güney bölgeleri de tarihte büyük bir önemi olmıyan birtakım küçük emîrliklerin elinde idi.

Arabistan (b. bk.), Ortaçağlarda uzun zaman Arap bedevî kabilelerinin bir göç ve mücadele alanı halinde, önemsiz bir durumda kalmış, fakat VII. yüzyılın birinci yarısında Muhammed (b. bk.) in İslâm dinini yayması sonucu olarak, bütün Ön Asya'yı kapsıyan geniş bir alanın içinde, dünya ölçüsünde bir devir başlamıştır. Arabistan halkı, bu devirde, tarihte ilk defa olarak, kesin bir şekilde birleşmiş, İslâmlığı kabul eden diğer milletlerin ve hususiyle Türk'lerin gayretleriyle dünya tarihinde yüzyıllarca süren bir devir içinde, siyaset ve kültür alanlarında önemli bir rol oynamış, sınırlarının çok dışına çıkarak, üç kıta üzerinde büyük devlet ve imparatorluk kurmuştur.

Muhammed, yalnız İslâm dinini yaymakla kalmamış, aynı zamanda bu dine bağladığı ümmetini siyaset bakımından da idare etmişti; daha zamanında siyasî sınırlarını büyük bir hükümetin alanı kadar genişletmişti. Ve son yıllarında hususiyle Bizans'a karşı askerî hazırlığa girişmişti. Ardaları (bk. HULEFA-Yİ RAŞİDİN), bu amacı ciddî bir surette gözönünde tutarak, bir taraftan İran'a hücum etmekle beraber Bizans'ı da gözden kaçırmamışlardır. Yermük savaşı (634) nda Bizans imparatoru Heraklius büyük bir yenilgeye uğratıldığı gibi, Kadisiye (635) ve Nihavent (642) meydan savaşlarında Irak (b. bk.) ve İran (b. bk.) daki Sasanî egemenliği de yıkılarak, kısa bir zaman içinde bütün Suriye, İran ve Mısır alınmış, İslâm Devleti, daha ikinci halife Ömer zamanında (634-644) kudretli bir imparatorluk haline gelmiştir. Fakat üçüncü halife Osman (644-656) ın idare ve iradesizliği yüzünden o âna kadar bir birlik halinde, tek bir emel uğrunda çarpışan İslâmların arasına ayrılık girmiş, ve geniş ölçüdeki akınlar durmuştur.

İlk dört halife zamanında aşağıyukarı bir cumhuriyet idaresi kurulmuştu; ancak dördüncü halife Ali'ye karşı Ayşe, Talha, Zübeyr ve Suriye valisi bulunan Muaviye gibi kuvvetli muhalif ve rakiplerin çıkması sonucu olarak, hilâfet Muaviye'ye geçmiş, o da bu müesseseyi irsî hükümdar-

lığa, saltanata çevirmiş, bu suretle Emevî devri başlamıştır (bk. EMEVÎ'LER). Ali zamanında Kûfe'ye nakledilmiş olan hükümet merkezi, bu devirde Şam'a geçirilmiştir.

Emevî'ler de bozulan birliği hemen kuramadıklarından, sürekli ve geniş ölçüdeki fetihler bir müddet daha aksamış ve ancak Abdülmelik zamanında (685-705) yeniden büyük fetihler yapılabilmrştir. Bu devirde Tanca'ya kadar bütün Kuzey Afrika ve İspanya İslâmların eline geçmiş, doğuda da yapılan fetihlerle İslâm İmparatorluğu alanı Atlas Okyanusu'ndan Pencap'a kadar genişlemiştir.

Emevî'lerin güttükleri siyasetleri yüzünden İran'da ihtilâl sonucunda Abbasî'ler (b. bk.) iktidar mevkiine geçmiş (750), hükümet merkezi de Abbasî'ler tarafında Irak'ta yeni kurulan Bağdat'a nakledilmiştir Emevî hanedanı, Abdurrahman tarafından İspanya'da kurulan Endülüs Emevî Devleti vasıtasiyle varlıklarını birkaç yüzyıl daha koruyabilmişlerdir.

Bir zaman sonra Abbasî Halifeliği de nüfuzunu kaybetmiş, idare Büveyhî'lerin, sonra da Dandanakan meydan savaşı (1040) ile Gazneli'lere büyük bir darbe indirerek kuvvetli bir imparatorluk kuran Selçuklu'lar (b. bk.) ın eline geçmiştir (1055). Türk'lerin egemenliği altında Abbasî Halifeliği Moğol'ların Bağdat'ı almaları üzerine sona ermişse de (1258), ismen de olsa, Mısır'da devam etmiş ve İslâmlar kültür bakımından gerek Kuzey Afrika'ya, gerek Güney Avrupa'ya etki yapmakta devam ederek, İspanya'dan ancak 1492 de kesin olarak çekilmek zorunda kalmışlardır. Hicaz'a gelince, bütün bu müddet esnasında hac dolayısiyle dinî önemini korumakla beraber, siyasî kudretini kaybetmiş bulunuyordu. Sonraları İranlı'lara tabi olan Irak, 1534 yılında Osmanlı'lar tarafından alınmış ve Birinci Dünya Harbi'ne kadar bir Osmanlı ülkesi olarak kalmıştır. Yalnız bu arada XIX. yüzyıldan itibaren Irak, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın bir Arap imparatorluğu kurmak arzusu, Süveyş kanalının açılması, Bağdat demiryolunun yapılmasına başlanması, nihayet burada zengin petrol kaynaklarının bulunması dolayısiyle İngiltere için büyük bir önem taşımağa başlamıştı.

Bağdat Halifeliği'ni Büveyhî'lerin elinden kurtaran Selçuklu'lar, batıya doğru genişlemelerine devam ederek, ünlü Malazgirt meydan savaşiyle (1071) Anadolu'yu, bir zaman sonra da Suriye'yi egemenlikleri altına almışlar ve Anadolu'yu kesin olarak Türk'leştirmişlerdir; fakat Melik Şah'ın ölümü üzerine (1092) Ön Asya'yı aşağıyukarı tam olarak egemenliği altına almış bulunan Selçuk İmparatorluğu parçalanmış, İran, Kirman, Irak, Şam ve Rum Selçuklu'larına ayrılmıştır; İznik, Rum Selçuklu'larının merkezi olmuş, Bizans ülkesi Marmara sahillerine sıkışmıştır.

Böylece XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun egemeni bulunan Rum Selçuklu'ları bu yüzyılın sonlarında başlıyan Haçlı seferleri (b. bk.) esnasında (Birinci Haçlı seferi 1096) kuvvetli Haçlı ordularına karşı büyük savaşlar vererek doğuya çekilmek zorunda kaldıklarından, Anadolu'nun batı kısımları gene Bizans'ın eline geçmişti; fakat bir zaman sonra Kılıç Arslan II. nin kazandığı büyük bir zafer sonucunda (1176) Bizans buralarını yeniden elinden çıkarmış ve kesin olarak savunmaya çekilmiştir.

Moğul'lara karşı yapılan Kösedağ meydan savaşı (1243) ile Anadolu Selçuklu'ları (Rum Selçuklu'ları), bağımsızlık ve nüfuzlarını hemen hemen kaybettiklerinden Anadolu'nun hususiyle doğu kısımları İlhanlı (b. bk.) ların egemenliği altına girmiş, batı kısımlarında da birçok beylikler türemiştir (bk. ANADOLU BEYLİKLERİ); bunlardan biri de Osmanlı Beyliği'dir ki, Anadolu birliğini yeniden ve esaslı bir şekilde kurarak, Osmanlı devletini meydana getirmiştir. Bir zaman sonra Timur'un Ankara meydan savaşını kazanması üzerine (1402), Anadolu yeniden eski beyliklere parçalanmıştı; fakat Mehmet I. kardeşleriyle yaptığı savaşları kazanarak, Anadolu birliğini tekrar kurmuştur (1413). Bundan sonra Osmanlı Devleti, Fatih Mehmet zamanında bir imparatorluk, ardaları Yavuz Selim (1512-1520) ve Kanunî Süleyman (1520-1566) zamanlarında büyük bir hızla büyüyerek, dünya ölçüsünde bir imparatorluk haline gelmiştir (bk. OSMANLI İMPARATORLUĞU). Lausanne antlaşması (24 temmuz 1923) ile de Anadolu Türkiye Cumhuriyeti'nin en esaslı toprak parçası olarak tanınmıştır (bk. TÜRKİYE CUMHURİYETİ, ATATÜRK, İNÖNÜ),

Haçlı seferileri sırasında parçalanmış bir halde bulunan Şam Selçuklu'ları da Haçlı'ları Suriye'ye ve Filistin'in dar bir sahil kısmında tespit ederek Ön Asya'nın içlerine doğru ilerlemelerine ve İslâm âleminin yıkılmasına büyük bir kahramanlıkla engel olmuşlardır. Bu sırada buralarda kurulan en önemli Haçlı hükümetleri Urfa (Edessa) ve Antakya prenslikleri ile Kudüs kırallığı olmuştur.

Sonraları Suriye ve Filistin, Haçlı'lara karşı büyük zaferler kazanan Salâhattin Eyyubî'nin kurduğu Eyyubî Devleti ve daha sonra Kölemen devletinin egemenliği altına girmiş ve Timur'un akınlariyle bir hayli zarar görmüş, nihayet Osmanlı Türk'leri tarafından zaptedilmiştir (1516). Bu arada Mısır'ı işgal eden Napoléon, Filistin'e saldırmışsa da, Akkâ müdafii Cezzar Ahmet Paşa tarafından geri dönmek zorunda bırakılmıştır (1798-99). Bundan başka buraları Osmanlı İmparatorluğu'nun zafından istifade eden Mısır valisi Kavala'lı Mehmet Ali Paşa (b. bk.) nın hücumuna uğramış ve bütün Suriye ve Filistin'den başka Adana da bir zaman hemen hemen bağımsız denecek bir şekilde onun tarafından idare edilmiştir (1831-1840). Birinci Dünya Harbi sonunda Suriye, Filistin, Irak ve bütün Arabistan Osmanlı'ların elinden çıkmıştır.

Mısır'ın fethiyle beraber Hicaz ve bir zaman sonra da Yemen Osmanlı egemenliği altına girmiştir; bu suretle Ön Asya'nın hemen hemen tümü, Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır. Son yüzyıllarda Arabistan'da önemli bir olay olarak Vahhabî'lerin dinî bir reform altında siyasî bir rol oynamağa başlamış olmaları zikredilebilir ki, bu hareket bir aralık Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tarafından bastırılmıştı (1811-1819).

Hindistan: Özel coğrafî durumu dolayısiyle Hindistan yarımadası, çok eski devirlerden beri ve çoğu batı-kuzey sınırından olmak üzere, sayısız dış istilâ akınlarına uğramıştır. Hindistan tarihinin en eski devirleri henüz karanlıktır. Zira Prehistorya araştırmaları yalnız Mohencedaro (b. bk.) ve Harappa (b. bk.) da yapılan kazılardan ibarettir. Arî kavimlere ait elimize kadar gelebilen Veda'lar (M. Ö. 1250) ise bu devirlerin siyaset ve toplum durumunu aksettirecek kadar bol ve açık bilgi vermezler. Arî'ler Hindistan'a ayak basınca eski yerliler olan Dravid (b. bk.) leri daha güneye sıkıştırmışlardır. Sonradan Arî'ler de parçalanarak küçük birtakım kırallıklar haline gelmişlerdi.

Hindistan'ın ilk tarihî büyük kırallığını Śaiśunāga (b. bk.) lar kurmuşlardır. Bu hanedandan Bimbisāra (M. Ö. 582-554), Buddha (b. bk.) yı korumuştur. Onun beşinci ardası Candragupta (b. bk.), merkez Pātaliputra

(modern Patna) olmak üzere Maurya hanedanı egemenliğini kurmuştur.

Hindistan, sıra ile İran'lı Dareios'un (M. Ö. 521-485) ve Makedonya'lı Büyük İskender'in (M. Ö. 327-325) de istilâlarına uğramıştır. İskender'den sonra birtakım Yunan prensleri, Baktria'da bir müddet barınabilmişlerse de (bk. Gândhara) bu pek uzun sürmemiştir.

Büyük bir imparatorluğun temelini atmış olan Maurya Aśoka (372-325), koyu bir Buddhist'ti. Onun zamanında Afganistan ve Belucistan da imparatorluğa eklenmiştir. Aśoka'nın ölümü ile parçalanan büyük imparatorluğun yerine Ândhra'lar devleti kurulmuş ise de. çok geçmeden Ândhra'lar Baktria'daki Yunan prenslikleri eline geçmiştir.

İsa'nın doğumu sıralarında Kuzey Hindistan'a Kuşan (b. bk.) lar hâkim olmuşlardır. Kuşan'lar da, kendilerinden önce gelen Saka (b. bk.) lar gibi, eyaletlerini satraplarla idare ediyorlardı. Bu yabancı hâkim tabakaya karşı bir tepki olarak (M. S. IV. yüzyılda) yerli Gupta'lar (b. bk.) hanedanı egemenliği eline almıştır. Daima yabancı unsurlar tarafından himaye gören Budhism (bk. Buddha) de yerini Brahmanizm (b. bk.) e bırakmıştır. Kumāragupta zamanında (415-448) Hindistan Ak-Hun'ların istilâsına uğramış; Skandagupta (455-465) dan sonra Gupta'lar egemenliğine son verilmiştir. Orta Hindistan Jāt'larından Yaśodharman (528 de) Hun'ları Hindistan'dan kovmuştur. VI. yüzyılın sonlarına doğru Taneşvar prensi Harşa (b. bk.), büyük bir yerli Hint imparatorluğunun temellerini atmış, ve Hint kültür tarihinde parlak bir «Harşa Devri» (606-648) yaratmış ise de onun ölümünden sonra Hindistan büyük bir huzursuzluk içinde kalmıştır.

VIII. yüzyılın başlangıcından itibaren (711) Müslüman Arap'lar Hindistan'ı ziyaret etmeğe başlamışlardı. Sonradan Gazneli Mahmut'un, daha sonra da Gor'lu Mehmet'in istilâ hareketleriyle Hindistan'da Müslüman-Türk egemenliği kurulmağa başlamış, 1398 de Timur, 1526 da onun torunlarından Babür (b. bk.) Hindistan üzerine yürümüştür. Babür (1526-1530) le başlıyan hükümranlık devri, 1857 ye kadar sürmüştür. Müslüman-Türk hükümdarlardan Ekber Şah (b. bk. ; 1556 1605), Müslüman ve Hindu düşmanlığını ortadan kaldırmak için çok uğraşmıştır. Kendisi müslüman olduğu halde bir Hindu prensesle evlenmişti; sarayının ileri gelen adamları ve danıştığı kimselerin çoğu Hindu'lardandı; bütün Hindistan halkını tek bir inanç altında toplamak gayesinde idi. Onun ölümiyle bu plânlar da tabiariyle yarım kalmış ve gittikçe zayıflıyan Ekber Şah imparatorluğu ilkin Evrengizip zamanında (1658-1707) Maratha'ların türlü uğraştırmalariyle sarsılmış, sonra da 1739 da İran hükümdarı Nadir Şah'ın hücumuna uğrıyarak çökmüştür.

Portekiz'li Vasco da Gama'nın 1498 de Batı Hindistan sahiline çıkmak suretiyle, Hindistan'a denizden bir yol keşfetmesi üzerine, Hindistan'la Avrupa milletleri arasında da bir temas başlamış, XVI. yüzyılda Hindistan'la kuvvetli bir ticaret bağı kurmuş olan Portekiz'lileri XVII. yüzyılda Fransız'lar, onları Holânda'lılar, Holânda'lıları da İngiliz'ler takibetmişlerdir. 1600 de İngiliz'ler, askerî kuvvetle de desteklemek suretiyle, Hindistan'da «Doğu Hindistan Şirketi» ni kurmuşlardır. İngiliz-Fransız rekabeti, İngiliz'lerin lehine olarak, Paris'te (1763) imzalanan bir anlaşma sonucunda ortadan kaldırılmış, Lord R. Clive (1725 - 1774) in Plassey zaferiyle Hindistan'da ilk İngiliz fiilî egemenliği başlamış, Bengal, Orissa ve Bihar zaptedilmiş ve Bengal'in ilk genel valiliğine Warren Hastings (1732-1818) atanmıştır. Napoléon Bonaparte'ın Mısır seferi, Hindistan'daki İngiliz egemenliğini tehdit gibi telâkki edildiğinden, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun dış siyaseti icaplarından olarak Hindistan'la olan erişim yollarının esaslı bir kontrolüne ve İngiliz deniz kuvvetlerinin kuvvetlendirilmesine lüzum görülmüştür. 1858 de «Doğu Hindistan Şirketi» lağvedilerek Hindistan İngiltere İmparatorluğu'na bağlanmıştır.

Son liderleri Mahatma Gandhi (Hindu) ve Cinnah (Müslüman) olmak üzere Hint milliyetçileri uzun zamandan beri millî bağımsızlıklarını elde etmek için, hiçbir fedakârlıktan çekinmiyerek uğraşmaktaydılar. Müslüman'larla Hindu'lar arasındaki yüzyıllardan beri süren geçimsizlik bu dâvada da birleşmeyi zorlaştırıyordu. Nihayet 15 ağustos 1947 anlaşmasiyle Hindistan'daki İngiliz egemenliği sona ermiş, ve, Hindistan (Delhi) ve Pakistan (Karachi-Karaçi)ın iki bağımsız devlet halinden Britanya Milletleri Topluluğu'na girmeleri kabul edilmiştir.

Doğu Asya: «Uzak Doğu» da denilen Doğu Asya, başlıca Çin, Çin Hindi, Joponya, Moğolistan, Tibet ve Doğu Türkistan'ı içine alır. Çin burada Ön Asya'da Mezopotamya'nın oynadığı rolü oynar. Bütün Asya memleketlerine kendi yazısını vererek onları kültür etkisi altına aldığı gibi kuvvetli kıralların iş başında bulundnğu zamanlarda komşu memleketleri siyasî egemenliği altına da almıştır. Meselâ Japonya, Tibet, hattâ Çin Türkistanı tamamen Çin kültürü etkisindedir. XVIII. yüzyıla kadar kapalı bir kutu gibi kendi içinde yaşıyan Japonya, bu müddet içinde yalnız Çin'le ticarî münasebetlerde bulunduğundan, yalnız Çin etkisi altındadır. Bu memleketler içinde tarihi en iyi bilineni Çin'dir.

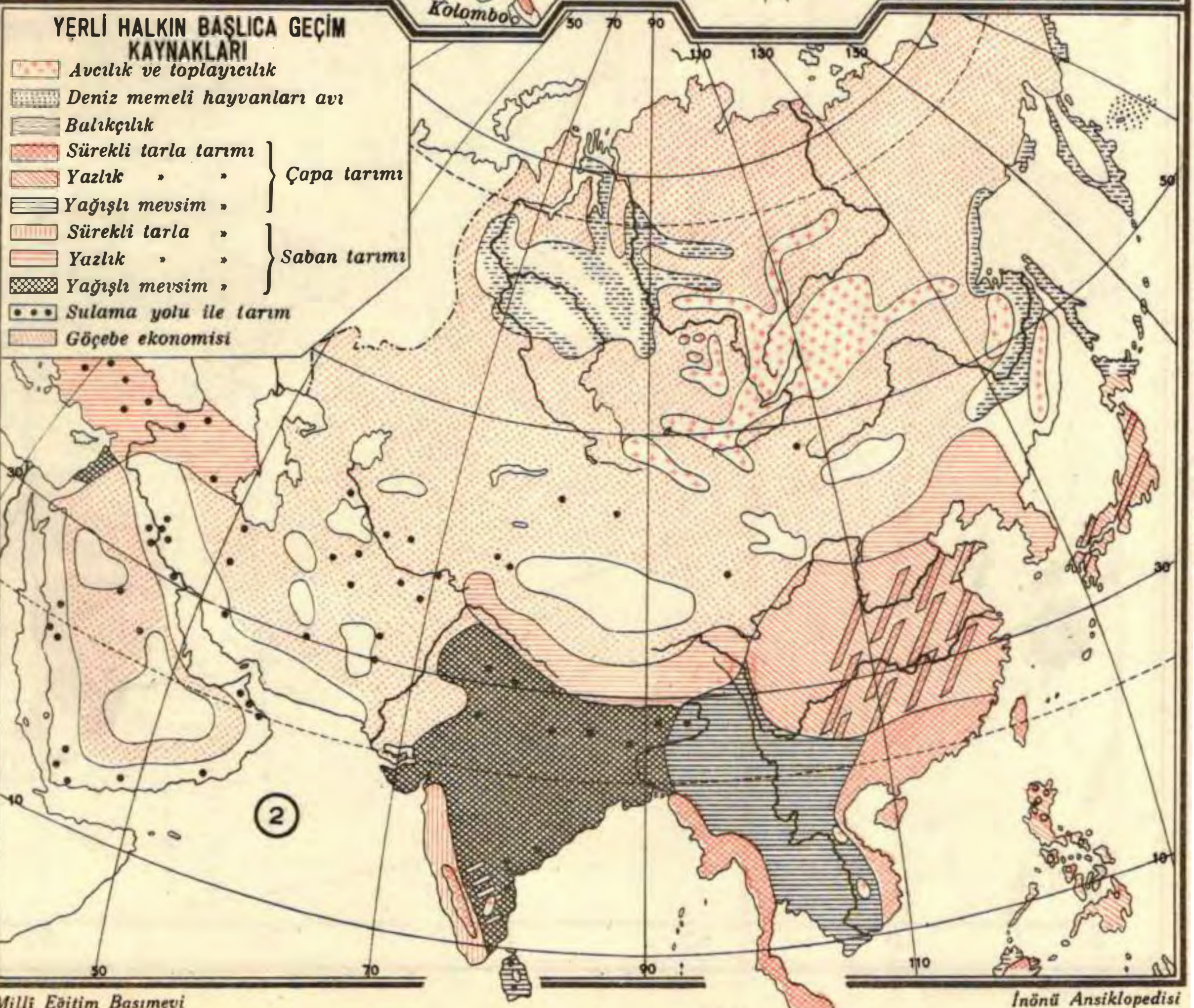
Çin: Çin tarihi En Eski Çağlar, Eski Çin Devletleri, Yeni Çin Devletleri ve Cumhuriyet Devri olmak üzere dört bölüm içinde incelenir.

1 — *En Eski Çağlar* (M. Ö. 2500-1050): Bu devirde Çin'de birtakım kabile devletleri vardı ki, bunlar batıda Yanğ-şav, doğuda Lung-Şan yerli Neolitik kültürleriyle temsil edilirler. Bunları Kalkolitik bir medeniyet olan Hia ve Şang sülâleleri (M. Ö. 1800-1050) takip eder.

2 — *Eski Çin Devletleri:* (M. Ö. 1050—M. S. 220): Bu Bölüm, kırallık ve derebeylik, mutlak diktatörlük ve İmparatorluk olmak üzere ikinci derecede devrelere ayrılır. Başlangıçta bir kabile fedarasyonu halinde bulunan beylikler, harb arabası tekniğinin Çin'e girmesiyle artık tamamen feodal bir nitelik alırlar. Bu feodal beylerden Cov beyliği isyan ederek yeni bir sülâle kurmuştur. Yine feodal bir esasa dayanan bu Cov sülâlesi de M. Ö. 771 de komşu düşman beyliklerin taarruzu ile yıkılmış ise de, aynı sülâleye mensup bir prens tarafından tekrar bir «Doğu Cov» devleti kurulmuştur. M. Ö. 249 a kadar ayakta kalan bu sülâle zamanı, Çin'in manevî kültürünün en çok geliştiği ve inceldiği bir devir olmuştur. Konfüçyüs (Kung-dzı), Laotse (Lav-dzı) gibi en ünlü Çinli filozoflar bu devirde yetişmiştir. Bu sülâle zamanındaki 7 feodal beylikten en kuvvetlisi olan T'sin beyliği, diğer beylikleri yenerek ilk defa Çin birliğini kurmayı başarmıştır. Çin ismi geleneğe göre güya bu T'sin kelimesinden gelirmiş. Şi-huang-di'nin kurduğu diktatörlük esasına dayanan bu sülâle, daima olduğu gibi, kurucusunun ömriyle beraber sona ermiş ve yerine Han sülâlesi geçmiştir. M. Ö. 206 dan M, S. 220 yılları arasındaki dört yüz yıllık Han sülâlesi egemenliği zamanı, sürekli Türk akınlarına ve savaşlarına rağmen, Çin tarihinin altın devri olmuştur. Çünki bu devlet Gentry, yani aydın memurların idare

ASYA : EKONOMİK (ÜRÜNLER, GEÇİM KAYNAKLARI)

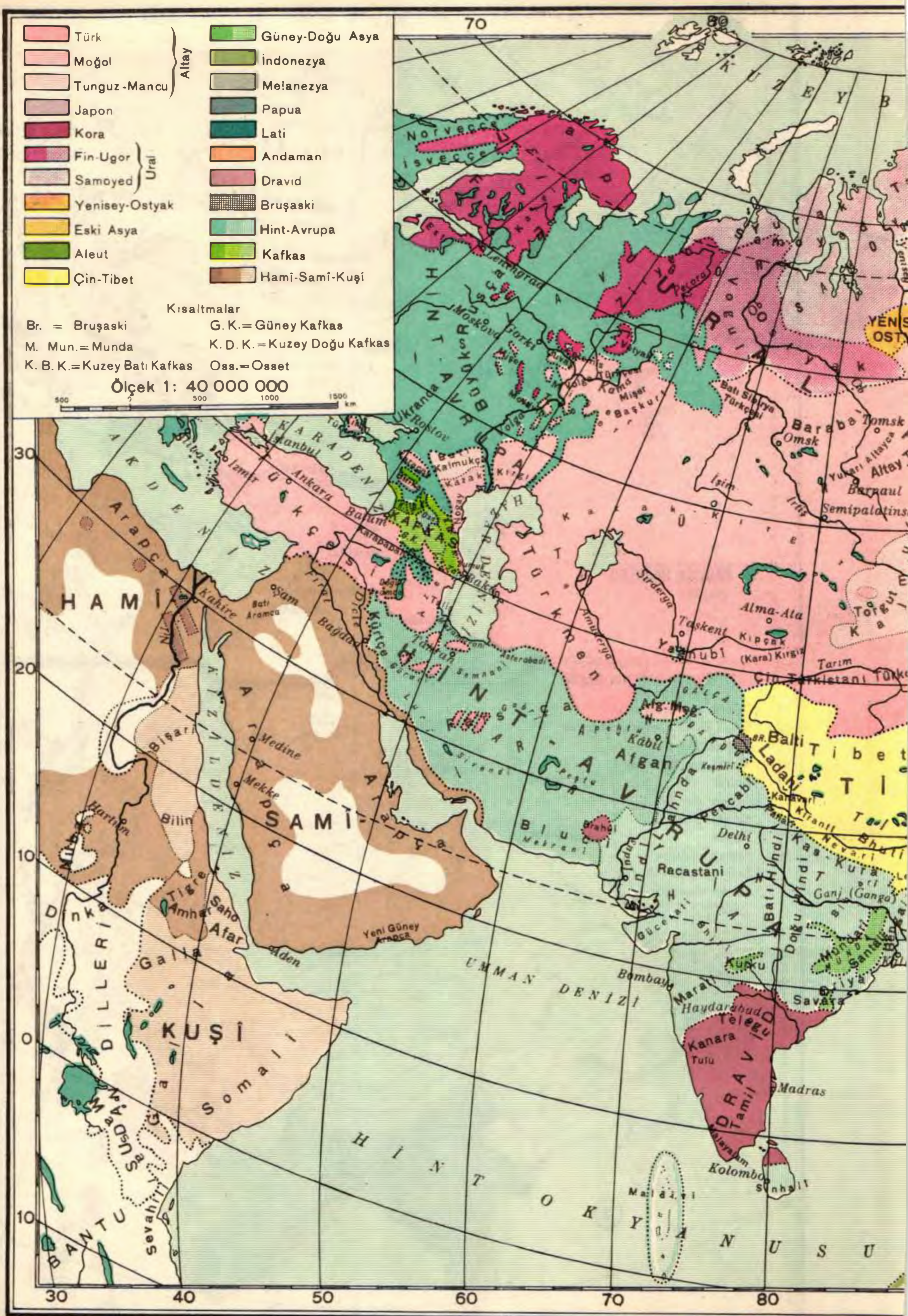

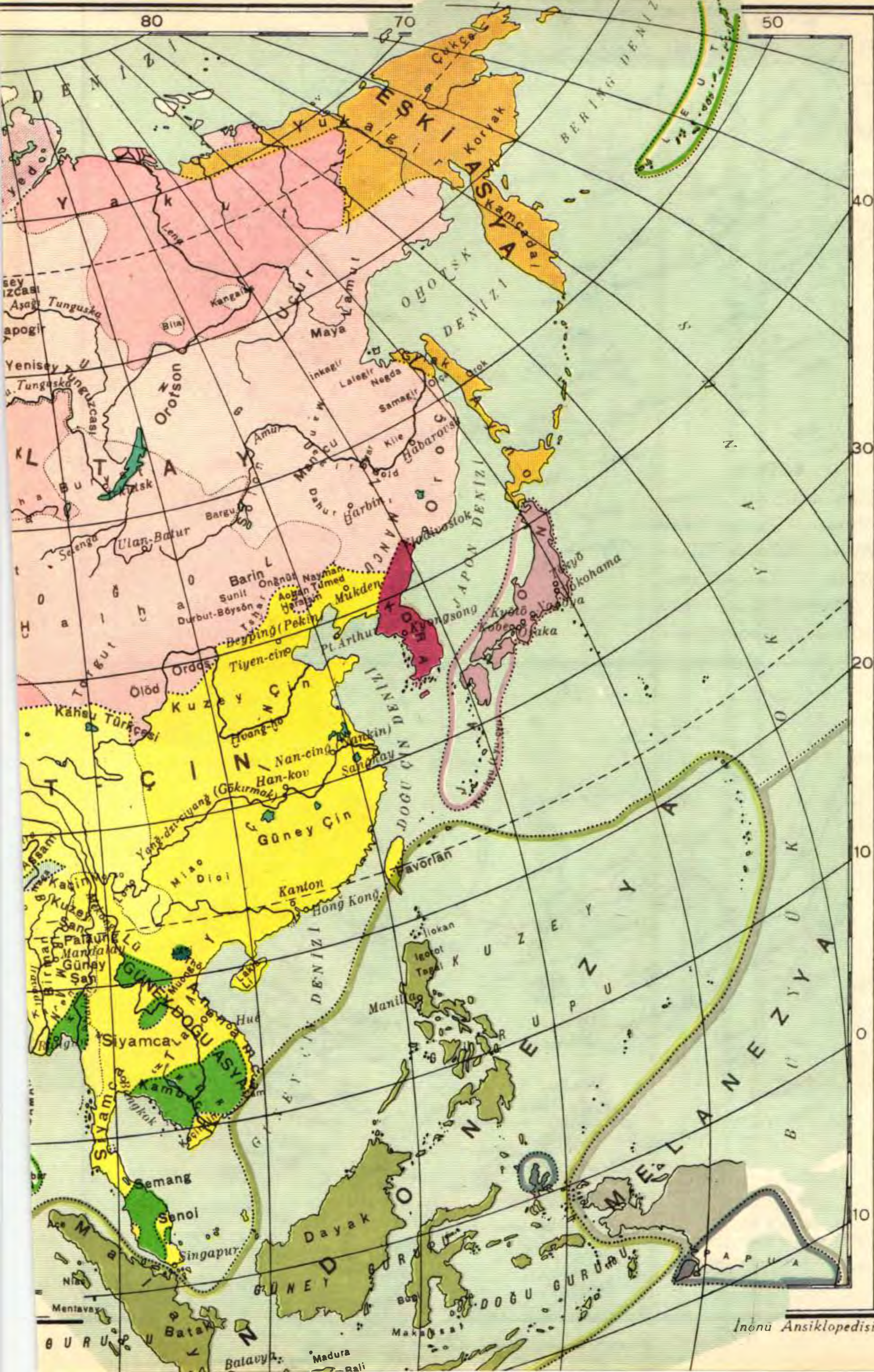

Milli Eğitim Basımevi

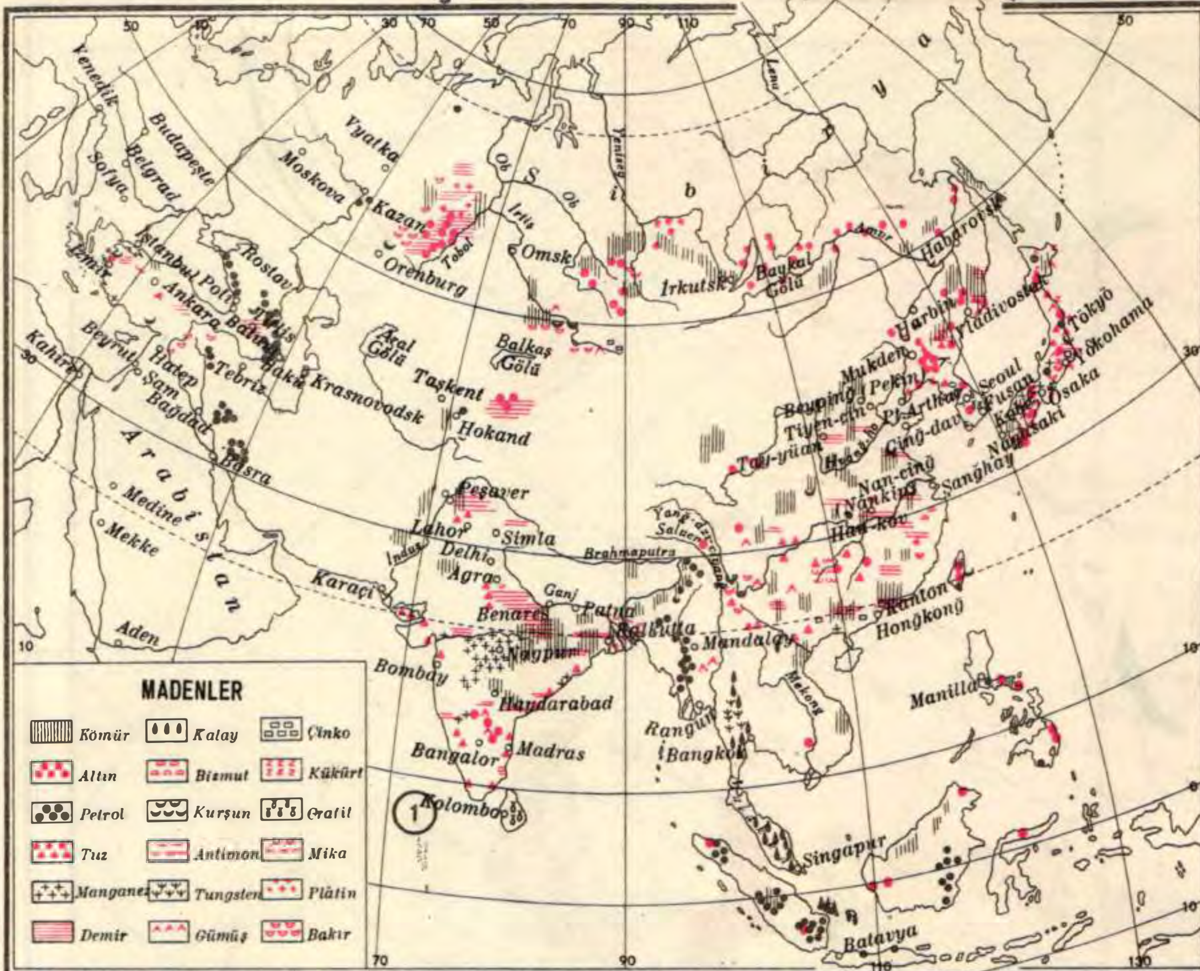
İnönü Ansiklopedisi

Ölçek 1: 62 500 000 — 0, 1000, 2000 km

Türk
Moğol
Tunguz-Mancu
Altay
Japon
Kora
Fin-Ugor
Samoyed
Ural
Yenisey-Ostyak
Eski Asya
Aleut
Çin-Tibet
Güney-Doğu Asya
İndonezya
Melanezya
Papua
Lati
Andaman
Dravıd
Bruşaski
Hint-Avrupa
Kafkas
Hamî-Samî-Kuşi
Kısaltmalar
Br. = Bruşaski
M. Mun. = Munda
K. B. K. = Kuzey Batı Kafkas
G. K. = Güney Kafkas
K. D. K. = Kuzey Doğu Kafkas
Oss. = Osset
Ölçek 1: 40 000 000
HAMÎ
SAMÎ
KUŞÎ
Somali
Galla
Afar
Amhar
Tigre
Bişari
Bilin
Hartum
Nil
Kahire
Şam
Bağdat
Medine
Mekke
Aden
Yeni Güney Arapça
Batı Aramca
Dicle
Fırat
Kürtçe
Ankara
İzmir
İstanbul
Batum
Bakü
Rostov
Moskova
Gorki
Leningrad
Kalmukça
Kazak
Nogay
Başkurt
Mişer
Türkmen
Amuderya
Sirderya
Taşkent
Alma-Ata
Kıpçak
Omsk
Tomsk
Barnaul
Semipalatinsk
Altay
Torgut
Tarım
Batı Sibirya Türkçesi
Pecora
Kabil
Afgan
Belûci
Brahoi
Keşmir
Ladahi
Balti
Tibet
Pencabi
Delhi
Racastani
Güceratî
Bombay
Marati
Haydarabad
Telegu
Kanara
Tulu
Tamil
Madras
Malayalam
Kolombo
Sinhali
Maldivi
Ganj (Ganga)
Nevari
Santali
Kurku
UMMAN DENİZİ
HİNT OKYANUSU
KARADENİZ
AKDENİZ
KIZILDENİZ
BANTU
Sevahili
Dinka
Norveççe
İsveççe
Esti
Ukranca
Tahran
Semnani
Esterabadi
Mekrani
Sirendi
Savara
Kolombo
30
40
50
60
70
80
20
10
0

ESKİ ASYA
Çukçe
Yukagir
Koryak
Kamçadal
BERİNG DENİZİ
OHOTSK DENİZİ
Yakut
Lena
Aşağı Tunguska
Yenisey
Tunguzcası
Kangalas
Bilai
Orotson
Maya
Lamut
Lalegir
Negda
Samagir
Olça
Orok
Amur
Habarovsk
Mançu
Kile
Gold
Dahur
Harbin
Vladivostok
Baykal
İrkutsk
Buryat
Bargu
Ulan-Batur
Selenga
Halha
Barin
Ongnüt
Nayman
Sunit
Tumed
Durbut-Böysön
Mukden
Beyping (Pekin)
Tiyen-cin
Pt. Arthur
Kore
Kyöngsöng
JAPON DENİZİ
Japon
Tokyo
Yokohama
Kyoto
Kobe
Osaka
Ordos
Ölöd
Torgut
Kansu Türkçesi
Kuzey Çin
Hoang-ho
ÇİN
Nan-cing
Nankin
Şanghay
Han-kov
Yang-dsı-kiyang (Gökırmak)
Güney Çin
Miao
Dioi
Kanton
Hong Kong
Formoza
DOĞU ÇİN DENİZİ
GÜNEY ÇİN DENİZİ
Asam
Kaçin
Kuzey Şan
Palaung
Mandalay
Güney Şan
Birman
Lü
Lao
GÜNEYDOĞU ASYA
Hue
Siyamca
Bangkok
Kambodç
Semang
Senoi
Singapur
Malay
Nias
Mentavay
Batak
Dayak
Batavya
Madura
Bali
Makassar
İlokan
Igorot
Tagal
Manila
KUZEY
AVUSTRONEZYA
MELANEZYA
PAPUA
DOĞU GURUBU
BATI GURUBU
Ace
80
70
60
50
40
30
20
10
0

ASYA : MADENLER, BAŞLICA YOLLAR

Millî Eğitim Basımevi

Ölçek 1: 71 000 000 — 0 1000 2000 km

ettiği bir devlettir. Bundan dolayı da buna Gentry Devleti denilir. Han sülâlesinin en büyük kıralı İmparator Vu-di zamanında Hun'lara karşı girişilen taarruz harblerine başlanmış ve Hun devleti ikiye ayrılmıştır. Fakat imparator Vang Mang'ın bir çeşit devlet sosyalizmi esaslı tedbirleri, bir halk ayaklanmasına yol açmış ve M. S. 25 te Han devleti yıkılarak bir «Muahhar Han sülâlesi» kurulmuştur. M. S. 220 ye kadar egemen olan bu sülâle de bir halk isyaniyle sona ermiştir. Han sülâlesinin yıkılmasından T'ang sülâlesinin kurulmasına (618) kadar geçen zaman, denilebilir ki Çin'de Türk kavimlerinin egemenliği devridir. Çaolar, Vei, Hiya ve Leang devletleri kuzey Çin'de Türk asıllı kimseler tarafından kurulmuş Çin devletleridir. «Üç sülâle devri» denilen bu zamanda bu sülâleler birbirleriyle daima boğuşurlarken Hun'lar da yeniden kuvvetlenmiş ve Çin'in kuzey bölgelerini ele geçirmişlerdi. Çin böylece, biri kuzeyde yabancı, öteki güneyde yerli olmak üzre iki kültür bölgesine ayrılmıştır. 580 yılına kadar süren bu ayrılış sonucunnda birbirinden farklı iki kültür gelişmiştir. Güneyde eski Çin gelenekleri ve Buddhizm hâkim olduğu halde, kuzeyde bir Türk kültürü olan Toba gelenekleri ve Gök dini yerleşmiştir.

3 — *Yeni Çin devletleri:* Bu durum, aslında Çin'li olan Sui sülâlesinin 580 yılında kurulmasına kadar devam etmiştir, fakat bu devlet de uzun sürmemiş, ancak ondan sonraki T'ang sülâlesi zamanında Çin birliği yeniden sağlanabilmiştir. Çin kaynaklarında Tu-cüe denilen Tokyo (bk. KÖK-TÜRK) devletinin yardımı ile egemenliği elde eden T'ang sülâlesi zamanında ilk defa batı ile Çin arasında ticarî ve dolayısiyle kültür münasebetleri değişimi başlamıştır. Hıristiyanlık, Zerdüşt dini, Manihaizm, Nasturîlik ve nihayet İslâmlık gibi birçok yeni din ve mezhepler bu devirde Çin'e girmiş ve bu devrin kültürü üzerinde çok etki yapmışlardır.

Bu devirden sonraki «Beş Sülâle» ve «On Devlet» zamanı, tam manasiyle yine bir kargaşalık ve anarşi çağıdır. Ancak 960 ta Sung sülâlesinin kurulmasiyle sükûna kavuşulmuştur. Bu sülâle, Cocen (Ju cun) ların ve Toba'ların ahfadından olan Hi-hya'ların çok kuvvetli olduğu zamana raslar. Nihayet 1126 da Cocen'ler bu devleti sona erdirmişlerse de, aynı sülâleden bir prens tekrardan «Güney Sung» devletini kurmuş ve bu kırallık Moğol egemenliğine kadar yaşamıştır.

Ming sülâlesi (1367-1644) Çin'i Moğol egemenliğinden kurtarmış, fakat memlekette hiçbir zaman tam bir sükûn ve refah kuramamıştır. Bu iç isyanlar arasında Mançu'lara teslim olan bir Çin generali, onlarla birlikte Pekin'i zaptederek (1644) Mançu sülâlesini kurmuştur. 1912 ye kadar Çin'de hâkim olan kırallar bu sülâleye mensupturlar. Bu sülâle zamanı, Çin'in Yeniçağ tarihindeki rolünü tayin eden bir devirdir, zira şimdiye kadar yalnız iç harblerle kendi içinde boğuşan Çin'in karşısına şimdi Avrupa medeniyeti ve tekniği çıkmıştır. XVIII. yüzyılda hızla değişen ve ilerliyen Avrupa devletleri, Çin'de de nüfuz sahası kazanmak istiyorlardı. Nihayet Çin, ünlü Afyon harbinde yenilmiş ve Avrupa'lıların ezici kapitülasyonlarını kabul etmek zorunda kalmıştır.

4 — *Cumhuriyet devri:* Batı devletlerinin bu baskısına karşı ilk defa 1898 de imparator Gvanghü bir intibah ve ıslah devri açmak istemiş ise de, teşebbüsü ana imparatoriçe'nin şiddetli müdahalesi ile önlenmiştir. Bu durum halkın bir defa daha ayaklanmasına yol açmış ve Amerika'da okumuş Doktor Sun-yat-sen tarafından Çin Cumhuriyeti ilân edilmiştir (1912). İstifa etmek zorunda bırakılan son Mançu imparatoru İkinci Dünya Harbinde tekrar Japon'lar tarafından Çin imparatoru ilân edilmişse de, bir kukla devlet mahiyetinden öteye geçememiştir. Çin'de bugün komünist partisine bağlı bir Kuzey ile cumhuriyetçi bir Güney ayrılığı ve rekabeti vardır.

Japonya: Japon tarihinin bir özelliği, yüzyıl öncesine kadar, memleketin dış siyasetinin olmayışıdır. Zira Japonya 1854 e kadar kendi içinde yaşamış ve istisnasız her millete kapılarını kapamıştır. İkinci bir özelliği de, III. yüzyıl sıralarında bir kabile reisi halinde bulunan, fakat Çin etkisiyle İmparator adını taşıyan kıralın mensup olduğu soyun, evlatlık alma (adoption) suretiyle bugün hâlâ kırallık mevkiinde bulunmasıdır. Fakat dünya tarihinde Japonya'ya verilen önem, Japonya'nın akıllara hayret verecek kadar kısa bir zaman içinde Avrupa milletlerinin kültür seviyesine erişmesindendir.

Japonya'nın en eski zamanları bilinmiyor. Gerçi prehistorya devirlerinde adalarda oturulmuş olduğu anlaşılmıştır. Fakat Çin'de veya başka memleketlerde olduğu gibi belli gelişim dönemleri tespit edilememiştir. Japon geleneklerine göre, yazı, Kore'li Wani tarafından 660 ta getirilmiştir. Değiştirilmiş Buddhizm de Japonya'ya Kore'den gelmiştir (623).

Japonya'da ilk devlet 604 te Şotoku Tayşı tarafından kurulmuş, bundan sonraki Taykva (645 - 650) ve Nara (650 - 784) devirlerinde Japon mimarlığının en güzel eserleri yaratılmış, en güzel şiirler bu devirde yazılmıştır. Bu devirlerde asıl kuvvet İmparatordan ziyade Füjivara ailesinden gelen bir başvekilin elindeydi. 1045 ten itibaren imparatorların reşit olmıyan çocukları lehine tahttan feragat etme usulleri ortaya çıkmış, bu da Japon bütçesinin daha çok zayıflamasına sebep olmuştur. Zira bir istifa eden imparatora, bir de vasiye ait olmak üzere iki saray, iki masraf ve dolayısiyle de iki parti vücude gelmiş oluyordu. Bu iki partinin temsilcisi Tayra ve Minamoto aileleri arasındaki mücadele, nihayet 1155 de birincilerin zaferi ile neticelenmiştir. Tayra'lar Ortaçağ Japon devletinin temellerini atmışlardır. Bu derebeylik Japon devletinin iç bünyesine uygun gelmediği halde XIX. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Bu devirde nüfuz ve kudret yine kıralın elinde değildi; Şogun denilen başvekilin yerine bir vasi memleketi idare ediyordu. Şogun veya vasi şahıs Kamakura şehrinde imparator Kyoto şehrinde otururlardı. Çin'deki Moğol egemenliği sona ermeden bu Kamakura devri de sona ermiş ve 1335 te derebeylik devrinin ikinci dönemi başlamıştır. Bu devir birçok iç savaşlarla dolu olduğundan, halk büyük bir ıstırap ve sefalet içinde bulunuyordu. Bundan dolayıdır ki tam bu sıralarda Japonya'ya gelen misyonerler Hıristiyanlık hesabına büyük başarılar kazanmışlardır. Bu karanlık çağdan sonra derebeylik devrinin üçüncü ve son safhasını temsil eden Nabunaga ve Hideyoşi devirleri gelir. Bu devirde artık kişizade ailelerin nüfuzu iyice kırılmıştır. Hideyoşi'ye İyeyesu arda olmuştur. Bu imparator Takugava ailesine mensup olduğundan, bu devre «Takugava devri» denilir. Takugava'lar Japonya'yı yabancı etkilere karşı kapamak istemişlerdir. Hıristiyanlık yasak edilmiş, yalnız millî Şinto dinine müsaade edilmiştir. Böylece Japonya XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına kadar hep gerilemiştir. Aydınlar memleketin dışarıya kapatılmasını bir felâket sayıyorlardı. «Samuray» denilen asker tabakası işsiz

kalmıştı. Bu durum memlekette iki partinin doğmasına yol açmış, sonunda aydınların partisi üstün gelmiş ve onların isteği ile 1854 te Japonya resmen dünyaya açılmıştır. Takugava devri böylece sona ermiş oluyordu. Bu yeni devir tam mânasiyle bir geçiş devridir. Hükümet Anayasa'ya dayanan bir millet meclisi, bir Lordlar Kamarasın'dan ibaretti. İmparator millî dinin en yüksek başkanı ve bizzat Allah'ın oğlu idi. İşte bu devirden sonradır ki Japon'ya başdöndürücü bir hızla ilerlemeğe başlamıştır. Japonya artık «Büyük Japonya». «Büyük Asya» gibi büyük idealler gütmeğe başlamış, bu siyasetin ilk aksi olarak Çin savaşı açılmıştır (1894-5). Bu harb Japonya'ya Formoza adasını kazandırdığı gibi, Kore yarım adasına da bağımsızlığını sağlamıştır. Diğer taraftan 1904 te Rusya'ya karşı girişilen savaş da Japonya'ya Sahalin adalarını ve Güney Mançurya demiryolunu kazandırmıştır. Az sonra Kore işgal edilerek katılmış (1910), Birinci Dünya Harbi sonunda Japonya Almanya'nın Şandunğ yarımadasındaki sömürgesinin güney kısımları ve Amerika tarafından uygun görülen ünlü «21 dilek» ile Çin'in fiilen işgali sağlanmıştır. Fakat bütün bu kazançlar Japonya'nın ihtirasını tatmine yetmiyordu. 1922-31 yılları arasında Japonya biraz arka plânda kalarak hazırlıklarını tamamlamış, 1931 de ilkin Mançurya'ya taarruz ederek burada bir kukla hükümet kurmuş, 1937 de sudan bir bahane ile Çin'in bütün sahil bölgelerini işgal etmiş. 1941 yılında ise Pearl Harbor'daki Amerikan donanmasını bombalıyarak İkinci Dünya Harbi'ne Almanya'nın bağlaşığı olarak girmiştir. Amerikalı'ların 1945 te Hiroşima üzerine ilk atom bombasını atmaları üzerine Japon mukavemeti kırılmış ve Japonya, tarihinde ilk defa olarak işgal edilmiştir. Bugün hâlâ general McArthur'ın kumutasındaki Amerikan ordularının işgali altındadır.

Çin-Hindistanı: İsminin de gösterdiği gibi Çin ile Hindistan'ın birbiriyle karıştığı, temas ettiği bir bölgedir. Çin-Hindistan'ı Doğu Asya ile Doğu Asya adaları arasında bir geçit bölgesi vazifesini görür. Çin-Hindistanı'nda pek eski devirlerdenberi birçok yerli kabileler bulunmaktadır. Bunlar Austroasyatik dil grupuna ait olan Mōn-Ḫmēr dilleri konuşanlar ile kısa boylu ırka mensup bulunan ve herhalde Seylan adası Vedda'lariyle akraba olan birtakım kabileler idiler (Semang, Senoy ve diğerler). Austroasyat'ların anavatanı da herhalde Doğu Asya'dır ve diğer kabilelerin baskısı üzerine bunlar buradan kalkarak, Avustralya'ya kadar yayılmışlardır. Avustralya'nın bütün yerlileri, işte bu grupa girer. Mōn-Ḫmēr kabileleri ise, bükünkü Kamboç'da Ortaçağda büyük ve kuvvetli bir devlet kurmuşlardı, fakat bu devletin yıkılışından sonra. artık onların tarihi rolü de bitmiş sayılabilir.

Çin-Hindistanı. Milâttan itibaren, çok kuvvetli bir Hint etkisi altına girmiştir. Hintli tüccarlar, sahilleri takip ederek, tâ Kanton'a kadar gelmişlerdir. Bugünkü Hanoy şehri yakınında, Hintli'lerin büyük bir ticaret merkezinde Hint malları Çin mallarile değiştirilirdi. Tüccarlar ile beraber, Hint kültürü, hususiyle Hint teffekürü henüz çok ilkel olan bu memleketlere gelmiştir. Buddhizm çok erken bir zamandan itibaren, Çin Hindistanı'nda büyük bir rol oynamış ve yüksek kültür öğeleri, Buddhist rahipler tarafından öğretilmiştir. Bu ticaret merkezlerinde, âdeta milletlerarası bir hayat vardır: meselâ M. S. II. yüzyılda, Hanoy şehri yöresinde, Batı Türkistan'dan gelen tüccarlar oturuyorlardı. Diğer taraftan, buraya kuzeyden de Çin etkisi giriyordu ki, Ortaçağ'ın muhtelif devirlerde, Çinli'ler, Annam üzerinde bir nevi egemenlik elde etmişlerdi. Moğol'lar ise, kısa bir zaman için, bütün Çin - Hindistanı'nı işgal etmişlerdi. Bunu takip eden Ming devrinde (1368 - 1644) ise, Burma ve Siyam devletleri, Çin'e haraç göndermişlerdir. Fakat Ancak XX. yüzyıldan itibaren, Çin etkisi daha ciddî olarak hissedilmekdedir. Çünkü Çin'den yüzbinlerce muhacir geliyordu; hattâ bazı bölgelerde, nufuzun yüzde 40 ını Çinliler teşkil ediyordu.

Kuvvetli bir Hint kültür etkisi altında kalan Burma devleti; 1823-1825 ve 1851-1852 de yapılan iki harbde, toprağının büyük bir kısmını İngiltere'ye vermek zorunda kalmış, daha sonra da İngiltere, Fransa'nın müdahalesinden korkarak, bütün devleti işgal etmiştir (1885). İkinci Dünya Harbi'nde, Burma, Japonya tarafından işgal edilmiş, ve bir kukla hükümet kurulmuştur. İkinci Dünya Harbi'nden sonra ise İngiltere bu memlekete istiklâlini vermek ve millî hükümeti tanımak zorunda kalmıştır.

Çin - Hindistanı'ndaki Fransız etkisi, 1787 de başlar; fakat Fransa ancak 1857 den itibaren dikkatini bu bölgelere çevirmiştir. Annam, Tonkin ve Kamboç'da Fransa çeşitli haklar kazanmıştır: bazı hallerde, yerli hükümdar, Fransa'nın himayesi altına sığınmıştır diğer bölgeler ise doğrudan doğruya Fransız sömürgesi olmuştur. Annam ve Tonkin, sözde Çin himayesi altında bulundukları için, Çin hükümeti Fransız'ların faaliyetini protesto etmiş, fakat 1883-1885 teki Fransız-Çin harbinden sonra, Çin hükümeti bütün haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Böylece, Fransa, İkinci Dünya Harbi başlangıcında, kendine tam mânasile bağlı olan 17 milyon nufuslu bir sömürgeye sahip bulunuyordu. Japonya tarafından çok çabuk zaptedilen bu memlekette de, Japonlar bir millî hareket meydana getirmeğe çalışmışlardır; bunun için, Japon yenilgisinden sonra, Annam halkının büyük bir kısmı Fransız egemenliğini tekrar kabul etmek istememiş ve bağımsız bir «Viet-nam» devleti kurulmuştur. 9 milyon nufuslu Siyam (veya Tay'ların memleketi), Çin - Hindistanı'nın yegâne bağımsız kalabilen devletidir; bunun asıl sebebi, Fransız-İngiliz rekabetidir. İkinci Dünya Harbi esnasında, bu memleket de Japonya ile işbirliği yapmışsa da, harbin sonunda, yine bağımsızlığını koruyabilmiştir.

Malay yarımadası çeşitli Malay beylik ve kırallıkları sahasıdır. Bunların çoğu, Müslüman devletleridir, Malay'lardan başka, burada birçok Hint ve Çinli'ler oturmaktadır. İngiltere, XIX. yüzyılın ortasından itibaren, burada hüküm süren sultan ve kırallar ile anlaşmalar yaparak, 1909 senesinde. bir federasyon teşkil etmiştir. Topraklarındaki kalay ve kauçuk dolayısiyle büyük bir iktisadî önemi olan bu Malay devletler federasyonuda İkinci Dünya Harbi esnasında, İngiliz harb limanı olan Singapur şehri ile beraber Japonya tarafından işgal edilmiştir. Bugün bu federasyonun yeni durumu henüz kesin olarak belli değildir.

İndonezya'da da buna benzer bir durum vardır. Daha Milâttan önceki devirlerde, adalarda yerleşen Hintli tüccarlar ve maceraperestler, çeşitli yerlerde küçük kırallıklar kurmuşlardır. Bu kırallıkların bazıları sonradan müslüman devletler olmuşlardır. Portekizli'ler ancak 1580 de bu adaları ziyaret ettikten sonra Holânda Doğu Hindistan Şirketi bu bölge ile meşgul olmağa başlamış ve Cava Sumatra ve diğer bazı adaları fiilen egemenliği altına almıştır. Çok fazla ezilen yerli halk, 1749 da Cava'da vukua gelen büyük isyandan sonra, bu şirketin kuvveti kırıl-

mıştır. 1798 de bu şirket lağvedilmiş ve biraz sonra bütün bu bölge Napoléon devletinin bir parçası olmuştur. 1811 - 1816 ya kadar, İngiltere bu adaları işgali altında tutmuştur. Holânda hükümeti, bu adaları tekrar aldıktan ve yeni metotları tatbikten sonra yerli halkın ekonomik durumu düzelmiştir. 137 kadar kabileye ayrılmış olan bu bölge siyasî alanda da birleştirilmiş ve iç savaşlar imkânsız bir hale konulmuştur. Bunun için, 1800 de nüfusu aşağı yukarı 3 milyon tutan bu bölgede şimdi 70 milyon insan vardır ve dünyanın en yüksek kesafetini gösteren bölgelerinden biridir. İkinci Dünya Harbi'ne kadar, Holânda hükümeti, gittikçe büyüyen millî hareketi idare edebilmiş ise de Japon işgali sırasında, millî hareket ikiye bölünmüştür: bazı kimseler, Japonya ile işbirliği yaparak, bağımsızlığını bir «Büyük Japon Asya devleti» çerçevesi içinde kazanmağı düşünüyorsa da, gizli mukavemet yapan diğer grup hem Holândalı, hemde Japon'ların egemenliğine son vermek emelinde idiler. Harbden sonra Holânda hükümeti eski nizamı tekrar koymak istediği zaman. yeni kurulan İndonesya hükümeti ile Hollânda arasında bir harb çıkmıştır. Bugün, İndonezya Holândanın bağımsız bir dominyonu gibidir.

Filipin adaları (2 büyük ve 3000 den fazla küçük ada) na gelince; 1512 senesine kadar, dünya tarihinde bir rol oynamamış olan Filipinlerdeki büyük rekabette zaferi kazanan İspanyol'lar, 1565 den 1898 e kadar hâkim olmuşlardır. İspanyol'lar. memleketin gelişmesi için çalıştıkları halde, halkı kuvvetli bir baskı altında tutmuşlardır. Bunun için 1872 ve 1896 senelerinde önemli isyanlar olmuştur. Kûba adası için patlıyan Amerika - İspanya harbi (1898) sırasında, Filipin adaları Amerika tarafından zaptedilmiş, 1902 senesine kadar, yerliler Amerikan istilâcılarına karşı mukavemet göstermişlerdir. Bundan sonra Amerikalılar, memlekete yavaş yavaş bazı hürriyetler vermişlerdir. Adaların Japonya tarafından işgali zamanında ise millî hareket çok gelişmiştir. Bunun için, İkinci Dünya Harbi'nin sonunda, A. B. D. buradaki eski haklarından vazgeçmiş ve Filipin'lerde millî bir Cumhuriyet hükümeti kurulmuştur.

Malay kabilelerinin yeni vatanı olan Pasifik adalarının tarihi de ancak Avrupalı'ların işgali ile başlamaktadır. XIX. yüzyılda, İngiltere, Fransa, ve sonradan Almanya, Amerika ve Holânda, bu ada gruplarını sıra ile işgal etmiştir. 1914 e kadar Almanların elinde kalan en önemli adalar, Marianne, Karolin (Caroline) ve Samoa adaları ile Yeni Gine'nin kuzey yarısı idi. Birinci Dünya Harbi'nden sonra, Marianne ve Caroline adaları Japon manda idaresi altına girmiş ve Amerika'ya karşı bir üs haline getirilmiştir. Amerika 1867 senesinde, büyük bir stratejik kıymeti olan Midway adalarını, 1889 da Samoa adalarının yarısını işgal etmiştir. 1893 senesine hadar bir kıraliçenin idaresi altında bulunan Hawaii adaları bir cumhuriyet haline getirilmiş ve nihayet 1897 de Amerika tarafından işgal edilmiştir.

Asya'da Keşifler ve Araştırmalar: Asya, tarih boyunca doğulular ve batılılar tarafından olmak üzere daima iki yönden incelenmiştir. Fakat İlkçağ tarihinde Asya hakkındaki en esaslı bilgileri şüphe yok ki, Yunanlı'lar vermiştir. Küçük Asya kıyılarında Yunan koloni şehirlerinin kurulmasiyle başlıyan bu bilgi, M. Ö. VI. yüzyılda Anaksagoras'a bir dünya haritası çizdirecek kadar gelişmişti. Milethos'lu Hekateos ilk defa Hindistan'ın adını zikretmiştir. Pers harbleri ise Asya hakkındaki bilgilerin gelişmesinde en kuvvetli âmil olmuştur. Bugün Yakın Doğu denilen bölge içinde, bizzat gezen Herodotos (b. bk.), Hazer Denizi'ni bir içdeniz olarak, Hindli'leri de dünyanın en doğusunda oturan kavim olarak göstermiştir. Ktesias (b. bk.) ise Hindistan'dan «Mucizeler diyarı» diye bahsetmiştir. Fakat gerçek mânada Asya'da ilk keşif seyahati şerefi Büyük İskender'e aittir. Asya'da kuzeyde Amuderya (Oxus) ırmağına, doğuda Sind (Indus)e kadar ordusiyle birlikte ilerliyen İskender, yalnız memleketleri zaptetmek değil, tasarladığı büyük emellerinin gerçekleşmesi için memleketleri iyice tanımak ve bilmek de istiyordu. Bu maksatla, Hindistan dönüşünde İskender komutanlarından Nearkhos'u Sind mansabından Basra körfezine kadar olan kıyıların tanınması için deniz yoliyle göndermiştir. İskender'in ölümünden sonra yine onun komutanlarından Seleukos ilk defa Ganj nehrine kadar sokulmağa muvaffak olmuştur. Yunanlı'ların Asya hakkındaki bütün bildiklerini, Strabon eserinde (11-16. kitaplarda) toplamıştır.

Diğer taraftan. İlkçağdaki Çin kaynakları da Asya hakkında bizi aydınlatmaktadır. M. Ö. II. yüzyılda Asya Christophorus Columbus'u denilen Çinli gezgin Çang Çien, raporlarında Asya'nın coğrafya ve etnografyası hakkında bilgi vermektedir. Doğuda bundan sonra Asya hakkında yeni bilgi, ancak Kök-Türk-Bizans ticareti münasebetleri vasıtasiyle gelmektedir. VII. yüzyılda da Çinli Buddhist hacı Hüan-dzang, Çang-an'dan Khotan'a kadar uzanan seyahatine ait anılarında, hususiyle İç Asya hakkında, bize yol göstermektedir. Nitekim büyük kâşif Aurel Stein, bütün seyahatlerinde en sadık rehberinin bu kitap olduğunu söyler.

Ortaçağda batının Asya ile ilgisi ancak Büyük Moğol Barışı (Pax Mongolica) sayesinde kabil olmuştur. 1245 yılında papa Innocentius IV. ün Moğol'lara elçilikle yolladığı heyet (Giovanni da Pian del Carpine, 1246) Lyon'dan Batu Han'ın bulunduğu memlekete iki yılda gelebilmiş, dönüşünde Hanın cevabı ile birlikte Papaya mufassal bir de rapor takdim etmiştir. Pian del Carpine'nin açtığı bu yoldan, Ortaçağda din gayretiyle harekete geçen Rubruck (1253-1255), Lombardia'lı rahip Anselius, Johannes de Monte Corvino, v. b. gibi daha bir çok gönüllüler gelip geçmişlerdir. Bu arada en çok ün kazanan, Venedikli tüccar Maffeo Polo ile yeğeni meşhur Marco Polo da İç Asya'yı ve Çin'i dolaşmışlardır (1271-1295). Marco Polo buralarda gördüklerini sade, fakat akıcı bir ifade ile kitabında anlatır.

Aynı yüzyıllarda Asya hakkında doğuda da bir kaynak vardır: Çin'li bir Taoist rahip olan Çang-çun 19 öğrencisiyle Çingiz Han'ın karargâhına giderken, öğrencilerden biri geçtikleri yolları ve gördükleri şeyleri not etmiştir. Bu notlar, batılı rahiplerin raporlarının verdiği bilgileri karşılaştırma imkânını sağlamaktadır. Çang-çun kafilesi 1220 senesi mayısında Pekin'den kalkarak Çungarya çölü üzerinden Amuderya'ya kadar gitmiştir.

Arap kaynaklarına gelince; Arap bilim ve keşifleri İslâmlığın doğuşundan sonra başlamıştır. İslâmlığı yaymak için fetih ve istilâ esas olduğundan ve bu iş için birinci derecede coğrafya bilgisi gerekli bulunduğundan, Arap bilimleri içinde ilkönce coğrafya ilerlemiştir. Asya coğrafyası hakkında en eski Arap kaynağı, 1892 de Tumanskiy tarafından Buhara'da keşfedilen *Hudud-ul-âlem*'dir (982 de Farsça yazılmıştır). Bu eserde Hindistan'dan, Çin'den Tibet'ten, hattâ doğu Avrupa'dan bahsedilir. Sonra İbni

Batuta'nın ünlü eserinde de Asya'nın şehirleri, kavimleri ve âdetleri hakkında bilgi verilir. 1403-1406 yılları arasında Castilla kıralı Henriques III. tarafından Aksak Timur'a yollanan ve İstanbul'dan geçerek Trabzon, Kuzey İran ve Horasan yoliyle Semerkand'a giden elçi Clavijo'nun seyahatnamesi de bu bakımdan ayrı bir önem taşır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Asya'daki ticaret yollarına hâkim oluşu da, batılıları Asya yollarını denizden aramağa zorlamış ve ilk defa Vasco da Gama (b. bk.) Afrika'yı güneyden dolaşarak (1497-1499) Hindistan'a varmıştı. Ondan biraz sonra Magalhães (b. bk.) doğudan giderek (1521) Filipin adalarını bulmuştur. Bunu Barents'in Kuzey Denizi'nden Asya'ya ulaşma teşebbüsü takip etmiştir (1594-1596). XVII. yüzyılda yapılan en önemli keşif, Grueber ve d'Orvill isimli iki cizvit rahibin Pekin'den kalkarak Kuku-Nor - Nepal - Lhasa'dan geçerek Ganj vâdisine inmeleridir (1661). 1728 de Bering, kendi adiyle anılan denize ve boğaza ulaşmış, 1742 de de Çelyuskin seferi ile A. nın kuzey kıyılarının tanınması tamamlanmıştır. 1778 de Cook, Bering Denizi'nde ve Boğazı'nda; La Perouse, Japon adalarında araştırmalar yapmışlar, İsveç'li Erik Nordenskjöld'ün Kuzey A. kıyıları boyunca yaptığı seyahatle A. çevresi tam olarak dolaşılmış oldu.

XVIII. yüzyılda Asya keşifleri durgun geçtiği halde XIX. yüzyıl, Asya keşifleri tarihinin bir gelişme devri olmuştur. Bir taraftan Ön Asya'da, diğer taraftan Orta Asya'da araştırma gezileri, kazılar, kazılarda bulunan meçhul yazıların okunması birbirini takip etmiştir. 1802 de Grotefend'in çiviyazılarını okumasiyle başlıyan bu hareket, Ön Asya tarihini aydınlatırken, diğer taraftan da Orta Asya incelemeleri ilerilemiştir. Josef Gabet ve Evarist Huc isimli iki papaz Dış Moğolistan'ın başşehri Urga'da misyonerlik yapmak maksadiyle yola çıkmışlarsa da, imkânsızlıklar karşısında yollarını Tibet'e çevirerek Lamaizm (b. bk.) in esrarlı merkezi Lhasa'ya girmeğe muvaffak olmuşlardır. Evarist Huc bu meraklı maceralarını kuvvetli bir ifade ile kaleme almış ve eseri büyük bir ilgi uyandırmıştır.

Fakat ilmî anlamda ilk keşif seyahati, Çarlık Rusya coğrafya kurumunun 1879 yılında M. N Prjevalski'nin başkanlığında hazırladığı heyetin Orta Asya seferidir. Bu seferlerde çarların Asya politikası için gerekli bilgi toplamak gayesi vardı. Prjevalski tam beş defa Lhasa'ya varmak için sefer heyetiyle yola çıkmış ve maksadına eremeden Isıkgöl yöresinde ölmüştür (1886). Prejevalski'nin başladığı bu işi öğrencisi Kozlov, Gobi çölüne yaptığı başarılı üç sefer ile tamamlamıştır. Onun Etsin-gol yöresindeki eski Kara Khoto şehri örenlerinde bulduğu yazılı belgeler, Tibet'li Tangut kavminin tarihi ve kültürü hakkında çok yeni bilgiler sağlanmıştır. Öte yandan Yenisey vâdisindeki Koşo-çaydam'da Orhon anıtlarının keşfi (1889) ve Danimarka'lı bilgin Vilhelm Thomsen tarafından kısa zamanda okunması (1893) da hususiyle eski Türk tarihi için çok önemli olmuştur.

XIX. yüzyılın başlarında Sven Hedin yalnız Himalaya sıradağlarını keşfetmekle kalmamış, Lamaizm'in merkezi Lhasa'da gördüklerini anlatarak etnografya, din tarihi, v. b. bakımından da önemli olan bilgiler vermiştir. Bundan sonra Vámbéry, Ujfalvy, Almasy gibi bir çok gezginler Asya'nın çeşitli bölgelerinde dolaşmışlardır.

Turfan (b. bk.) a gönderilen dört Alman sefer heyetinin çalışmalariyle 24 çeşit yazı ve bir okadar ölü dil ile yazılmış metin bulunduğu gibi, Buddhist sanatın gelişme safhaları da tespit edilmiştir. Orta Asya tarihinde kendisine unutulmaz bir isim yapan Aurel Stein ise yalnız Çin Seddi'ndeki Yü-men kapısını keşfetmekle kalmamış, Tang-ho ırmağının batısında Hami'ye giden kervan yolunun son konak yeri olan An-si'nin güneydoğusunda dört Çin askerî garnizonundan biri olan Dunğ-huang'dan yaklaşık olarak 15 km mesafedeki Bin Buddha mağaralarında saklı bulunan Buddahist arşivinde Uygur, Kök-Türk, Toḫar, Kuça, Saka, Soğud ve Tibet dilleriyle yazılmış yüzlerce sandık belge toplıyarak Avrupa bilim dünyasının gözleri önüne koymuştur. Amerikalı'ların Orta Asya'da Anav'da (b. bk.) Çin'de yaptıkları araştırmalar da hususiyle Prehistorya kültürleri için önemli sonuçlar vermiştir. Öte yandan, Ön Asya'da da keşifler ve kazılar çok hızlanmıştır. 1914 te Çek bilgini Hrozný, Hitit diliyle yazılmış çiviyazılı Boğazköy (b. bk.) belgelerini okumayı başardığı gibi, bu belgelerden Ḫurrice, Luvice, Proto - Ḫattice, Pala v. b. gibi daha eski Anadolu dilleri de tespit edilebilmiştir. Kuzey Suriye'de Lazkiye'nin 12 km kuzeyindeki Ras-Şamra (eski adı: Ugarit) kazıları da çiviyazısının alfabetik yazı şeklinde gelişimini tespite yaramıştır. Son olarak da Türk Tarih Kurumu'nun Anadolu'nun Alacahöyük, Karaoğlan, Side gibi çeşitli yerlerinde yaptırdığı kazılar Ön Asya'nın Eski tarihi bakımından son derece önemli sonuçlar vermiştir. Hususiyle 1948 de başlanan ve devam edilmekte bulunan Kayseri'deki Kültepe (Kaneş) kazılarından daha ilk mevsimde sayısı binlere varan ve «Kappadokia Tabletleri» diye tanınan Asurca, çiviyazılı senetler ele geçmiştir.

Dağcılar (alpinist) tarafından yapılan birtakım seyahatler de hususiyle Kafkas'ların ve Himalaya'ların tanınmasında çok faydalı olmuştur. A. nın bilimsel yönden tanınmasında birtakım kurumların da büyük hizmetleri dokunmuştur; bunların önemlileri: Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Asiatic Society of Bengal, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Société Asiatique, American Oriental Society, Deutsche Morgenläendische Gesellschaft v. b. dır.

ASYA DİLLERİ, Asya kıtasiyle buna bağlı adalarda konuşulan ve türlü dil ailelerine veya topluluklarına mensup olan dillere verilen coğrafî ad. Monojenez (b. bk., monogénèse; zıddı: polijenez [b. bk., polygénèse]; ayrıca: holojenez [b. bk., hologénèse]) tarafçısı olan, yani bütün dillerin tek bir menşeden çıkmış olduğuna inanan dilciler (bk. ANA DİL; ayrıca: A. Trombetti: *L'unità d'origine del linguaggio*, Bologna 1905 ve A. Drexel: *Die Frage nach der Einheit des Menschengeschlechtes im Lichte der Sprachforschung*, Innsbruck 1924), genel olarak, dillerin Asya kıtasından yeryüzüne yayıldığını söylemişlerdir. Bu görüşü reddedenler çoksa da, Asya kıtasında konuşulan dillerin gerek sırf coğrafî yayılma, gerek biribirleriyle akraba olma (bk. AKRABALIK, dil) bakımından, Asya'nın dışında bulunan birçok dillerle ilgili olduğu ve Asya dilleri ilgisinin bu kıtadan öbür dört kıtaya taştığı bütün dilcilerce kabul edilmiştir (aşağıya bk.). Asya kıtası, dil türlülüğü bakımından Amerika (1230 çeşit dil konuşan 15 - 20 milyon Kızılderili) ve Afrika (435 çeşit dil konuşan 45-50 milyon Sudan-Guinea Zencisi) kıtalariyle boy ölçüşemezse de (fakat, meselâ Assam gibi dar bir bölümde bu yere has olan 60 [bütün Hindistan'da 222], Kafkasya'da da 50 dil konuşulmaktadır), insan soyunun bıraktığı ilk yazılı anıtlarının (Sumerce, Akkadca, M. Ö. 4000 sıraları) hazinesi, alfabenin beşiği (bk. ALFABE), doğudaki büyük

medeniyet dillerinin (kronoloji sırasiyle: Sumerce, Akkadça, Çince, Hititçe, İbranca, Aramca, İranca, Türkçe, Sanskritçe, Arapça, Japonca) yayılma alanı, ve yeryüzünde ana dili olarak konuşulan en yaygın dilin yurdu (Çince: 430 milyon kişi [krş. İngilizce 275 milyon]; Asya'daki öbür büyük diller: Japonca 56, Bengalî 50, Türkçe 45, Batı Hindî 38 milyon) olmakla övünebilir.

Ölü diller: Asya kıtasının pek eski devirlerdeki dil durumu tam olarak belli değildir. Bu husustaki bilgimiz, başlıca, batı Asya'daki çiviyazılı Sumer-Akkad-Hitit-Eski Fars yazıtlarına, doğu Asya'da da Çin ideogramlariyle (en eski örnekler: Hia hanedan sülâlesine [M. Ö. 2205-1766] ait bronz levhalar üzerindeki yazıtlar) yazılı tarihî kaynaklara dayanır; Yunan tarihçileriyle Hint (Sanskrit - Prâkrit dillerindeki en eski yazıt: M. Ö. 251 den kalma Âsoka [b. bk.] emirnamesi), ve Arap kaynaklarının verdiği bilgi daha sonraya aittir (Orta ve Doğu Asya'daki öbür başlıca dillerin, tarihleri belli olan en eski anıtları: Kora M. S. 372, Kanara [Hindistan'da] V. yüzyıl sonu, Tamil [Hindistan'da] VI. yüzyıl, Ḫmēr [Kamboç] VII. yüzyılın ilk yarısı, Malezya dili VII. yüzyıl [Kota Kapur yazıtı], Japonca 712, Türkçe 732 [Orhon yazıtları; Kara Balgasun'daki Gök-Türkçe, Soğudca, ve Çince olmak üzere üç dildeki yazıt, 825 sıralarında], Cava dili 760, Çam dili 813, Tibetçe 822 [Lhasa'daki Çince-Tibetçe yazıt], Mancu 920, Telegu [Hindistan'da] XI. yüzyıl, Çin Hindistanındaki Pāli, Birman, Mōn, ve Pyu dilleri 1084 ? [dört dildeki Myazedi yazıtı], Çin-Tibet sınırındaki Si-hia veya Tangut dili 1094 [Liang-chou yazıtı; kuzey Çin'de Keu-yung-kwa'da bulunan ve Çin, Si-hia, Uygur, Moğol, Tibet, ve Sanskrit dillerinde olmak üzere altı dilde yazılı olan anıt, XIV. yüzyıla aittir], Çin'in kuzeyinde eski Jou-chen veya Niu-chih dili XII. yüzyıl, Moğolca 1204 Siyamca 1293, Annamca XIV. yüzyıl). Asya dillerinde kullanılan yazılar için bk. ALFABE, yayılış, ve YAZI.

Çiviyazılı anıtlar, eski Ön Asya'da yaşamış olan birçok dillerin kalıntılarını meydana çıkarmıştır. Bunlardan, Mezopotamya ile Güneybatı İran'da kullanılmış olan Sumer (M. Ö. 4000-2000; sonra kültür dili olarak devam etmiştir), Elam (M. Ö. 2600-400), Kas (M. Ö. 1700), Guti, Lulubu, kuzey Suriye'deki Subartu (Ḫurri [M. Ö. 1500], Mitanni [M. Ö. 1400], Ugarit Subarcası [M. Ö. 1250]), doğu Anadolu'daki Urartu (M. Ö. 900-600; ve bunun komşuları olan Tay, Saspir, Khalyb, Kolkh, Ṯ͟San, Dril, Tibaren, v. b.), Orta Anadolu'daki Proto-Ḫatti (M. Ö. 2500), Palā (M. Ö. 2000) ve belki de, Asur metinlerinde geçen Kurraḫi, Kinaḫi v. b. ile Hitit metinlerinin andığı Gasgas, Ḫayasa gibi memleketlerin dili bir grup teşkil ederler. Eski Akdeniz-Ege kültürü çevresine giren Kilikia (ayrıca: M. Ö. 900 sıralarına ait Ördekburnu yazıtı [b. bk.]), Lykia (M. Ö. 450-350), Karia (M. Ö. 550), Lydia (M. Ö. 350), Limni (M. Ö. 550), Kıbrıs veya Alasya (M. Ö. 350), Girit (M. Ö. 1800), nitelikleri karanlık olan Pelasg ve Pilist (batıdan Filistin'e göçmen), ve İç Anadolu'daki Pisidia (M. Ö. 300), Mysia (M. Ö. 350-250), Kataonia, Kappadokia, Kommagene (Asur. Kummuḫi), Lykaonia, İsauria, Pamphylia, v. b. dilleri de - ki birçoğu Yunan kaynaklarında anılıdır - daha sonraki bir devire ait olmak üzere, bu gruptandır; bunların hepsi için bk. ÖN ASYA DİLLERİ, ESKİ KÜÇÜK ASYA DİLLERİ. Ön Asya'nın tarihî en eski dilleri sayılan ve uzantısı İtalya'daki Etrusk, İspanya'daki İber ve Bask dillerine kadar varan bu dil grupundan daha eski bir alt-tabaka da bir zaman yaşamış olsa gerek. Kuzeydoğudan gelmiş olduğu sanılan bu alt-tabakaya. şimdi yerine göre Hazerli (Kaspisch), birinci ve ikinci Ön-Sumerli (Proto-Sumerisch), Ön-Fıratlı (Proto-Euphratier), Ön-Dicleli (Proto-Tigridier), Ön Küçük Asyalı (Proto-Klein-asiatisch) denilmektedir (B. Hrozný; *Die älteste Geschichte Vorderasiens*, 3. bas. Prag 1946; B. Landsberger: *Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu* [«Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi» nde, 1944 mart-nisan sayısı, s. 419-429]).

Ön-Hint-Avrupalı (Proto-Indogermanisch) dili, gitgide koyulaşan dalgalar halinde, Anadolu'ya ve Ön Asya'ya akın etmeğe başlamış, ve bu derecelenme, çiviyazılı anıtlar bırakan Luvi (M. Ö. 2000), klâsik Hitit (= Nesa dili; M. Ö. 1900-1200), Aḫḫiyavā (= Akhaia Yunancası öncüsü ?; M. Ö. 1250) dilleriyle, özel bir hiyeroglif kullanan «Hiyeroglif Hititçesi» nde (M. Ö. 1200-700) kendini göstermiştir. Daha geç bir devirde, Hint-Avrupalıların Thrak kolundan olan Kimmer (M. Ö. 700), İran koluna bağlı İskit (M. Ö. 700-600), Eski Saka (M. Ö. 600), ve Alan (M. Ö. 100-M. S. 500) dilleri Kafkas-Anadolu sınırlarında görünmüş, batıda, aynı Hint-Avrupa ailesinin Thrak koluna bağlı Phryg (Asur. Muşki ?; M. Ö. 600 - M. S. 200), Thrak-İllyr grupundan olan ve Ege'nin Yunan-öncesi (pré-hellénique) çağına ait bulunan Trer, Dardan, Teukr, Gergith, Paion, Kaukon, Dryop, Termil, Kuret, Kydon, Leleg, v. b. toplulukların dilleri, daha sonra da Yunanca ile Lâtince, ayrıca da Keltçenin Anadolu'daki göçmen bir kolunu temsil eden Galatça (M. Ö. 250), bir zaman Ön Asya'da yaşamışlardır. Yunanca, pek eski bir devirde başlıyan Yunan sömürgeciliği sıralarında ve Bizans imparatorluğu gününde Eski Küçük Asya dillerini tamamiyle söndürmüş ve bu bölgenin kültür dili olmuştur. Bu bölgedeki eski Hint-Avrupa dillerinin tablosunu tamamlamak için Asur metinlerinde geçen Kardū'ların dilini (M. Ö. 100), Kommagene İrancasını (M. Ö. 800-700), Medceyi (M. Ö. 600), Eski Farsçayı (M. Ö. 500), Avesta dilini (M. Ö. 500), Parth'çayı (M. Ö. 300) ve daha sonraki bir devre ait türlü Pehlevi diyeleklerini (Yazıt Pehlevicesi [Pāhla ik, Parsik], Kitap Pehlevicesi [Huzvarišn, Pāzand]; M. Ö. 250-M. S. 650) anmak gerekir. Bunlardan Eski Farsça, M. Ö. 546 daki Pers zaferinden İskender devrine kadar Ön-Asyanın resmî dili olmuştur.

Ön Asya'da başka bir tabaka olarak da Samî diller yer almışlardır. Bunlar Arabistan yarımadasından arka arkaya çıkan dört dalga halinde Mezopotamya'yı ve Suriye'yi kaplamışlardır. Birinci dalgayı temsil eden Akkad (Asur-Babil; şimdiki Kayseri yakınında Kültepe'de M. Ö. 1900 da kullanılan Eski Asurca dahil) dili, M. Ö. XV.-XIV. yüzyıllarda eski Yakın Doğu'nun milletlerarası dili olmuştur (bk. AKKAD DİLİ). İkinci dalga, Samice'nin Kenan bölümüne (Ugarit, Amurru, Fenike, Moab, İbranî, v. b.) giren dilleri getirmiş (M. Ö. 1300), üçüncü akınla da türlü Aramî diyelekler (Aḫlame, Eski Aramca, Filistin, Samerra, Nebat, Tedmür Aramcaları, Süryanca [ki bunun Nasturî kolu Çin'e kadar gitmiştir], Harran, Babil, Mande Aramcaları, v. b.) bütün öbür Samî dilleri - Arabistan hariç - söndürmüş ve Yunanca'nın yayılmasını durdurmuş, M. Ö. V. yüzyılda Eski Aramca Yakın Doğu'nun idare dili olmuştur; bk. ARAMÎ DİL VE DİYELEKLER. Dördüncü akını temsil eden klâsik Arapça, bir taraftan Güney Arapça (Ḫimyeri) denilen dillerin (Meᶜin, Sebaᶜ, Awsān,

Ḳatabān, Haḍramāwt; M. Ö. 700-M. S. 500) büyük bir kısmını, Ön-Arapça (Liḥyān, Dedān, Ṣemūd, Ṣafā; M. Ö. 600-M. S. 600) nın da tamamını sömürmüş, öbür taraftan da M. S. VII. yüzyılda Aramî dillerin hemen hepsini yok ederek Güney Ön Asya'ya yayılmıştır; bk. ARAP DİLİ. Uzantısı Afrika kıtasına da geçen ve esasen oradaki Hamî dilleriyle de akraba olan Samîce, Asya kıtasında, Arapçadan ve günümüzde yeniden canlandırılan İbranca'dan başka Arabistan yarımadasının güney kıyısına bir adacık halinde sınırlanmış olan Mehri dili, ve Cebel-üd-Druz'la Rumiye gölü dolaylarında birer adacık halinde yaşıyan Batı ve Doğu Aramî dili kalıntıları tarafından temsil edilmektedir; bk. SAMÎ DİLLER. XI. yüzyıldan başlıyarak, Türk dili, bütün Anadolu'yu kaplamıştır.

Türk diyelekleri, eski devirlerde Orta Asya'da konuşulan başka dilleri de sömürmüşlerdir. Bunlar arasında, Orta İranca'nın kollarından olan Turfan Pehlevicesi (Manihaî Türklerin din dili; VIII. - IX. yüzyıllar), Sogudca (I.-IX. yüzyıllar), Orta Saka (VII.-X. yüzyıllar), ve Ḫvarezmî (III. yüzyıl) dilleriyle, Hint - Avrupa ailesinin ayrı bir kolunu temsil eden Toḫarca (Turfan ve Kuça; VII. - X. yüzyıllar) vardır. Eskiden Yenisey nehri dolaylarında yaşamış olan Eski Sibir Dilleri (Paléo-sibérien, ki bazı dilcilere [K. Donner, G. J. Ramstedt, v. b.] göre eskiden daha kuzeye doğru yayılmış olan Çin-Tibet dil ailesinin bir koludur; başkalarına göre ise, bağımsız bir dil ailesidir) nin büyük bir kısmı (Ku-liu-çin [= Geloçi veya Bilae], Kot, Ara, Asan) da Türk diyelekleri tarafından sömürülmüş dillerdendir. Çin kaynaklarından, Hun (Hiong-nu?) Türkçesinden başka Ön-Türk denilen gruptan Cye-gu (eski Kırgız; M. Ö. I. yüzyıl), Juan-Juan (Avar), Tıg-lo (eski Tölös), To-ba (Tabğaç), Ku-lî-kan (Kurukan, eski Yakut ?). Vu-Şun (Türk? veya Tohar?; M. Ö. II.-M. S. III. yüzyıllar), Tu-çüe (eski Türk; VI. yüzyıl), Ön-Moğol A grupundan Dunğ-hu ve H'yen-bi. Ön-Moğol B grupundan Şi-veğ, Ön-Tonğuz grupundan da Su-Şen, Mo-ho, Nü-cın (Ju-çen veya Curcen) adlı topluluklarin dili hakkında, öz adlardan bilgi edinebilmiştir, M. Ö. II. yüzyılda Kafkas sınırlarında görünen Türk-Bulgar, Milât sıralarında aynı yerde raslanan Hazarlar, daha sonra Avrupa'ya akın eden Subar (V. yüzyıl), Avar (VI. yüzyıl), Peçenek (IX. yüzyıl), Kuman-Kıpçak (XI. yüzyıl) v. b. toplulukların dilleri Türkçenin eski kollarındandır. Bu arada Kök-Türk (VIII. yüzyıl), Uygur, Hakanî, Çağatay, Selçuk, Osmanlı Türkçeleri de anılmalıdır. XI. yüzyılda. Orta Asya'da Yemek, Basmil, Kay. Yapaku Çingil, Yağma, Karluk, Uğrak, Çaruk, Çomul, Oğuz, Argu, Kençek v. b. denilen Türk diyeleklerinin yaşadığı da *Divanu Lûgat-it-Türk*'ten anlaşılmaktadır.

Daha güneyde, Hindistan'da, M. Ö. 2500 yılları aralarında Mohenjo-Daro ve Harappa'da (Sind nehri dolaylarında; Sumerce: Meluḫḫa?) Ön-Hint (Proto-Indus; B. Hrozný-ye göre Ön-Hintavrupa grupundandır) dilinin kalıntıları meydana çıkmıştır. Hindistan'ın büyük bir kısmını Arîleştiren (bk. ARYA, dil) Eski Hintçe (Veda dili, ve Sanskritçe) ile Orta Hintçe (Prākrit: Pāli, Māgadhī, Ardhamāgadhī, Māhārāṣtrī, Śaurasenī, Paiśacī; ayrıca Apabhraṁśa (b. bk.), Hint-Avrupa ailesinin bu memlekette bıraktığı ölü dillerdir. Öbür dil ailelerinin eski üyeleri hakkında bilgimiz kıtsa da, XIII. yüzyılda Assam'a giren ve Çin-Tibet dillerinin Tay (Siyam) kolundan olan Ahom diliyle, aynı aileden olup Birmanya'da XI. yüzyılda yaşıyan Pyu dilinin ölmüş olduğunu biliyoruz.

Yaşıyan diller (bk. harita): Asya'da idare veya sömürge dili olarak kullanılan ve merkezleri Avrupa'da bulunan bir çok diller vardır: Sovyetler Birliği'nin Asya kısmında Rusça, Hint yarımadasiyle Britanya sömürgelerinde İngilizce, Çin-Hindistanı'nda Fransızca, Holânda İndonezyasında Felemenkçe, Portekiz sömürgelerinde Portekizce, Filipinlerde eski idareden kalma İspanyolca, Tsingtao'da bir aralık (1897-1914) Almanca. Hint-Avrupalı bu diller yer yer, Asya dilleriyle karışarak, iş hayatında kullanılan melez (créole) şekiller meydana getirmişlerdir: Çin'de Pidgin English (= «Business English»; = İngilizce + Çince), İndonezya ile Batı Pasifik'te Beach-la-Mar (= İngilizce + Malay dili), gibi. İngilizcenin Hindistan'da konuşulan şekline Anglo-Indian denir.

Bugün bu kıtada konuşulan diller şu dil ailelerine veya dil topluluklarına ayrılır: Merkezi Orta Asya'da bulunup bir taraftan Ege Denizi'ne, öbür taraftan da bazı kesiklerle Kuzey Buz Denizi'ne kadar uzanan Türk dilleri. Bunun kuzeydeki kolunu Yakutça temsil etmektedir; Kafkasya ile Ege Denizi arasındaki üyesi de Türkiye Türkçesidir. Kafkasya'daki Türk grupunu Azerî, Balkar, Karaçay, Karapapak, Kumuk ve Noğay diyelekleri meydana getirir. Hazer Denizi ve Ural dağları ile İç Asya arasında konuşulan Türk diyeleklerinin başlıcaları Başkurt, Kazak, Kırgız, Türkmen. Özbek Tarancı, Abakan (Ḫakas: Sagay, Koybal, Beltir, Kaç, Kızıl), Altay (Oyrot, Tölös, Teleüt Çalgandu, Tuba, Kumandu, Şor), Baraba, Çolum-Küerik, Uranha Karagas, ve Çin Türkistanı (Kaşgar. Yarkend, v. b.) diyelekleri ve diyelek gruplarıdır (sınıflama için bk. TÜRK DİLİ). Türk dillerinin doğu komşuları Moğol (Ḫalḫa, Buryat, Kalmuk, v. b.) ve Tunguz (Mancu, Gold, Oroç, Lamut. v. b,) dilleridir. Kalmukca göçmen olarak Hazer Denizi'nin kuzeyinde de konuşulduğu gibi, bazı Türk ve Moğol diyelekleri de İran'da ve Afganistan'da adacıklar halinde yaşamaktadır. Türk, Moğol ve Tunguz, dillerini Altay Dilleri adı altında birleştirmek, bu grupa Kora ve Japon (buna bağlı olarak da Ryu-Kyu adaları dili) dillerini de katmak istiyenler vardır (bu mesele için bk. ALTAY DİLLERİ VE ALTAYİSTİK). Türk dillerinin kuzey komşuları Fin-Ugor dillerinin Ugor bölümünden olan Vogul ve Ostyak dilleri, ve Fin-Ugor dilleriyle beraber Ural grupunu meydana getiren Samoyed (Yurak-S., Yenisey-S., Tagvı-S., Ostyak-S., Kamassin-S. [veya Sayan-S.]) dilleridir. Ural ve Altay dil topluluklarını Ural-Altay adı altında birleştirme denemeleri için bk. URAL-ALTAY DİLLERİ. Asya'nın kuzeydoğu ucunda Paleoasyat, Hyperbor, veya Eski Asya Dilleri (12 dil) denilen grup toplanmış bulunmaktadır. Eskiden batıya doğru daha yayılmış olduğu anlaşılan bu grupu meydana getiren başlıca diller Çukçi Yukagir, Koryak, Kamçadal, Gilyak ve Aynu dilleridir. Bering Boğazı'ndaki bazı adalarla, o bölgedeki Asya kıyılarında, merkezi Kuzey Amerika'da bulunan Eskimo dilinin Yuit ve Aleut diyelekleri konuşulmaktadır. Bir taraftan Yukagir (B. Collinder 1940) ve Eskimo-Aleut (A. Sauvageot 1923) dillerini Ural dillerine, öbür taraftan da Altay ve Eski-Asya dilerini Eskimo-Aleut ve Amerika dillerine (A. Trombetti 1922, v. b.) bağlamak ve bu suretle Ural-Altay dilleriyle Amerika dilleri arasında bir ilgi kurmak denemeleri yapılmıştır. Japoncayı, Austroasyatik veya Güneydoğu Asya Dilleri denilen topluluğa bağlamak denemeleri (S. Kanarawa 1910) ni de bu arada anmak gerekir. Bk. PALEOASYAT DİLLER.

Türk dillerinin güneydoğu komşuları Çin-Tibet dil ailesidir (115 dil). Biri Tibet-Birman, öbürü de Çin-Tay olmak üzere ikiye (bazılarına göre, üçüncü kol olarak : Yenisey-Ostyak) bölünen bu ailenin başlıca üyeleri şunlardır: Tibet-Birman kolundan: Tibet-Himālaya dilleri (asıl Tibetçe ile Baltī, Ladakhī, Purik, v. b.; Himālaya boyunca sıralanan küçük diller: Nēwārī, Sunwār, Lepça, v. b.); Kuzey Assam dilleri (Aka, Daflā, Abor-Miri, Mişmi, v. b.); Orta ve Güney Assam dilleri (Bara, Garo, Dīmā-Sā, Tipurā, v. b. ; Nāgā, Mikir, Empeo Lhota, Angami, v. b. ; Kachin, Sing-phō, v. b.); bu çok karışık bölge için bk. ASSAM DİLLERİ. Birman-Arakan dilleri (Kuku-chin, Medhei, Lashei, v. b.; Birman, Arakan, Mrū v. b.); ve Lo-lo grupu dilleri (Lo-lo, Mo-so, Si-hia, v. b.). Çin-Tay kolunda da Çinceden ve buna bağlı Si-lo-mo, Karen v. b. dillerden başka, Tay (Siyam, Shan, Lao, Lü, Khün, Khām-tī, Man, Miao-tseu v. b.) bölümü yer alır. Bir bakımdan Çin-Tay, başka bir bakımdan da Ḫmēr dillerine bağlanabilen Annam ve bunun akrabası olan Muong dillerinin durumu için bk. ANNAM DİLİ. Çin-Tibet dilleriyle Kuzey Amerika yerli dilleri arasında yakınlık görenler olmuştur (E. Sapir 1915). Yenisey nehri dolaylarında konuşulan ve yukarıda anılan Eski Sibir dil ailesinin kalıntısı sayılan Yenisey-Ostyakçası ile Güney Çin'de konuşulan La-ti, ayrıca Andaman adalarındaki diller (12 dil) ve Hindistan-Tibet-Afganistan-Türkistan sınırında yaşıyan Buruşaski (veya Ḫacuna, veya Verşinsk) dili, Asya'da tek başlarına kalmış küçük dillerdir. Bk. ÇİN-TİBET DİLLERİ, ESKİ SİBİR DİLLERİ.

Annam, Kamboç, Koçinçin, Siyam'da dağınık olarak bazı yerler, Malakka yarımadasının bir kısmı, Nikobar adaları, ve doğu Hindistan'ın Chota-Nagpur bölgesine kadar olan bölgesi, Austroasyatik veya Güneydoğu Asya Dilleri (52 dil) denilen topluluğun yurdudur. Bu diller iki (Annam ve Muong dilleri de bu topluluğa sokulursa, üç) bölüme ayrılır: batıda, yani doğu Hindistan'da Muṇḍā veya Kōl, ortada ve doğuda da Mōn-Ḫmēr. Muṇḍā ailesi eskiden Himālaya'ya kadar yayılmış, orada bir kuzey alt bölümü (Manchātī [veya Paṭnī], Kanāwarī, Bunān, Limbū, Dhīmāl, v. b.) bıraktıktan sonra, Hint-Avrupa ve Tibet-Birman dillerinin baskısı yüzünden, bölünerek güneye çekilmiştir (başlıca diller: Santālī, Muṇḍārī, Bhumij, Kōdā; batıda bir adacık olarak da Kūrkū); bk. MUṆḌĀ DİLLERİ. Mōn-Ḫmēr ailesinin başlıca üyeleri şunlardır: merkezde Mōn veya Talaing, Ḫmēr veya Kamboç, Bahnar v. b; doğuda Çam, Sedang, v. b.. ki Malay dilinin etkisi altında kalmıştır; Malakka'da Semang, Sakai, Yakun, v. b.; Nikobar dilleri; Salwen nehri vâdisinde Palaung, Wa, v. b.; Assam'da da Khāsī; bk. MŌN-ḪMĒR DİLLERİ, AUSTROASYATİK DİLLER.

Güneydoğuda, Asya'nın İndonezya veya İnsulind denilen kısmında konuşulan diller, Malezya-Polinezya veya Austronesya adı verilen büyük dil ailesinin (263 dil) batı kısmı olan İndonezya dilleri grupunu (öbürleri: Mikronezya, Melanezya, ve Polinezya) meydana getirir. İndonezya dillerinin bir ucu, göç dolayısiyle, Madagaskar'ın doğu bölgesinde bulunur, Asya'daki kısmı da yedi grupa ayrılır: Formoza adasının doğu kısmında konuşulan Favorlan, Filipin dilleri (Tagalog. Bisaya, Bontok-İgorot, İbanag, Magindanao, v. b.) ve Sangir (bazılarına göre de, Palau, Yap, Çamorro v. b. adalardaki diller de eklenmelidir, ki çok kere Mikronezya bölümünden sayılır); Seleb adaları dilleri (kuzeyde Tombulu, Totemboan, Gorontalo, v. b.; merkezde Toraca, v. b.; güneyde Bugi ve Makassar); Borneo dilleri (Dayak, v. b.); Cava dilleri (Cava [eski şekli: Kāvi]; Sunda, Madura); Sumatra dilleri (Açe, Batak, Malay, v. b.; ayrıca Nias adası dili); güney Malakka'da Malay veya Malezya dili; Cava'nın doğusunda bulunan adalardaki diller (Bali, Lombok, Sumbawa, Flores, Rotti, Timor, Letti, Babar, Tanimbar veya Timorlaut, Ara, Banda, Amboina, Seran, Moluk takımadaları, v. b.); bk. MALEZYA-POLİNEZYA DİLLERİ, İNDONEZYA DİLLERİ. Asya ile Okyanusya sınırında, Moluklarda ve Yeni Guinea adası ile Avusturalya arasındaki bölgede, Okyanusya dil topluluklarından olan Papua dilleri de konuşulur; bk. PAPUA DİLLERİ. Bazı dilciler (W. Schmidt 1906, v. b.), Austroasyatik veya Güneydoğu Asya dilleriyle Austronesya veya Malezya-Polinezya dillerini Austrik (Austrisch) başlığı altında birleştirmek istemişlerdir. Daha başka dilciler (A. Conrady 1916) buna Çin-Tibet ailesini de katmak teklifinde bulunmuşlardır; bk. AUSTRİK DİLLER. Ayrıca, Muṇḍā ile Ural (W. v. Hewesy 1932), Andaman dilleriyle Papua ve Avusturalya dilleri (R. Gatti 1907, v. b,). Muṇḍā ile Avusturalya (V. Thomsen 1906) dilleri arasında bir yakınlık görenler de olmuştur.

Hindistan yarımadasının güney bölgesiyle Seylân adasının kuzey kısmında ve Lakkadiv adalarında Dravid denilen dil ailesi (26 dil) yaşamaktadır. Eskiden çok daha kuzeye doğru yayılmış olan bu aile, Hint-Avrupa dillerinin baskısı üzerine Belucistan'da Brāhūī dilini bırakarak güneye çekilmiştir. Birer kültür dili olan Kanara, Telugu Tamil ve buna bağlı Malayāḷam dillerinden başka, Tuḷu, Gōṇḍī. Kui Kōlāmī, Kurukh veya Orāōn, Malto, v. b. diller de bu ailedendir; bk. DRAVİD DİLLERİ. Bu dilleri bir taraftan Ural (O. F. Schrader 1924), öbür taraftan da Avusturalya (A. Trombetti 1922) dillerine yaklaştırmak denemeleri yapılmıştır.

Hindistan'ın kalan kısmı ile Seylân adasının güney bölümünde ve Maldiv adalarında, Hint-Avrupa ailesinden olan Hint-Arya dilleri konuşulur. Pek çok üyeleri bulunan bu dil topluluğu dört çevreye ayrılır: Dış çevrede bulunan başlıca diller, batıda Lahnda veya Batı Pañjābī (Mūltanī, v. b.) ile Sindhī (Vichōlī, v. b.), güneyde Marāṭhī (Dēśī, Kōṅkaṇī, v. b.), Seylân ile öbür adalarda Siṁhalī ve Maldivī, doğuda Oṛiyā, Bihārī, (Maīthili, Magahī, Bhojpurī), Bengalī, Assamī; Orta çevrede Doğu Hindī (Awadī, Baghēlī, Chhattīsgaṛhī) vardır; İç çevrede Batı Hindī (Hindōstānī, Urdu; Braj Bhārkhā v. b.), Pañjābī (Ḍōgrī v. b.), Rajasthānī (Mārwārī, Jaipurī v. b.), Gujarātī, Bhilī, Khandēśī, ve Pahāṛī (Nēpālī, v. b.) dilleri yer alır. Bu çevrelerin dışında olarak ve Afganistan'a taşarak, kuzeyde Hint dillerinin Dardistān (Kāfir [Bashgalī Wai-ala, Veron, Kalāshā, Gawarbatī, Pashaī], Khōwar, Dard [Shiṇā, Kāśmīrī, Kōhistānī, v. b.) grupu bulunmaktadır. Çingenece (Romany) de Hint asıllı dillerdendir. Geniş anlamdaki İran'da (asıl İran, Afganistan, Belucistan), Hint-Avrupalı aynı Arya bölümünün İran dilleri konuşulur: Yeni Farsça, merkez diyelekleri (Kāşānî, Mahallatî, Gebrî, Gūrânî Awromānî, v. b.) Hazer diyelekleri (Tatî, Talişî, Lahicânî, Māzenderānî, Semnānî, v. b.), Kürtçe, Zaza'ca, doğuda Belucî (Mekranî diyeleğiyle beraber), Afganca (Peştū, Peḫtū), Kafkasya'da Osetçe, Türkistanda Tācikî, Yağnōbî, Pamirlerde Galça denilen diller (Vaḫî, Sarikolî, Şiğnî, Muncānî, İşkāşamî, v. b.), Hint sınırında da, İran ve Hint dilleri arasında birer geçiş teşkil eden Paraçî, Ormuṛî Barakî, v. b.;

bk. ARYA, dil. Ermenice Kafkasya'da Hint-Avrupa dillerinin özel bir kolunu temsil eder. Ege adalarının çoğunda, aynı aileden olan Yeni Yunanca konuşulur. Hint-Avrupa dillerini Hamî-Samî (H. Möller 1904, A. Cuny 1924, v. b.), Altay (H. Sweet 1900 [«Ario-Altaic»], v. b.). bir arada olarak Ural-Altay, Kora, Eski-Asya (H. Koppelmann 1934 [«Eurasisch»]), Ural (B. Collinder 1934 [«Indo-Uralisch»]), bir arada olarak Ural-Altay, Hamî-Samî, Kafkas, Ön Asya, Eskimo (H. Pedersen 1903 [«Nostratisch»]) dilleri arasında akrabalık görenler olmuştur. Bk. HİNT-AVRUPA DİLLERİ.

Asya'daki Samî dillerinin durumu (Arapça, İbranca, Âramca [Yeni Süryanca], Mehri) yukarıda gösterilmiştir. Kafkas bölgesine gelince, burada Türk ve Hint-Avrupa asıllı olmıyan diller, yani asıl Kafkas dilleri, kuzey ve güney olmak üzere başlıca iki bölüme ayrılır. Güney veya Kartvel bölümüne Gürcü, Mingrel, Svan, Laz dilleri girer. Kuzey bölümün batı yani Karadeniz kısmında Adıge (Kabardi, Çerkes v. b. diyelekler), Abḫaz (ayrıca Abaza diyeleği), ve Ibıh dilleri vardır; bunlardan Ibıh dili şimdi göçmendir. Pek karışık olan doğu yani Hazer Denizine vakın olan kısmın şu alt-bölümleri vardır: Çeçen-Lezgi (Çeçen, İnguş, T'uş; Avar, Andi [Botlik', Godoberi, Çamalal, K'arat'a, Alual, Ḳuanada veya Bagulal, T'indi], Dido, Ḫvarşi, Ḳapuçi); Lak' veya Gazikumuk; Dargva (Ḳubaçi, Hurḳili), Samur (K'üri, Ağul, T'abasaran, Buduḫ, Çek, Rut'ul, T̮Saḫur); Arçi, Udi; Ḫinaluğ; bk. KAFKAS DİLLERİ. Bu dilleri eski Ön Asya dillerine yaklaştırmak denemeleri yapıldığı gibi, bunları, eski bir dil ve kültür tabakasını teşkil ettiği sanılan (N. Marr 1910) ve Yafetik adı verilen aileye bağlamak istiyenler de olmuştur; bk. YAFETİDOLOJİ.

ASYA ASYALILARINDIR, Asya kıtasına, başka kıta devletlerinin karışmasını önleme formülü. Avrupa, kıtaların en küçüğü olmakla beraber diğer kıtaların kaderine hâkimdi. İlkönce Amerika kıtası kendini sömürgelikten kurtarmış ve bu, «Amerika Amerikalılarındır» formüliyle ifade edilmiştir. Asya'nın tamamı Avrupa devletlerinin sömürgesi değildi, bu kıtada bağımsız devletler bulunmakla beraber kıtanın bütün güney tarafı sömürge idi; bağımsız devletler de tehdit altında idi: Rusya, Buhara ve Hive devletlerini yutmuştu; İngiltere, Afgan bağımsızlığını tehdit ediyordu; Çin ve Japonya zorla ticarete açılarak kapitülasyonlara bağlanmıştı; Çin'e karşı uzun süreli kiralama ve nüfuz bölgeleri sistemiyle bir ortakça paylaşma siyaseti uygulanıyordu. Kendini ilkönce kurtaran Japonya olmuş, «Asya Asyalılarındır» formülüne de ilkönce bu memleket bilginlerinin yazılarında raslanmıştır. Japon siyaset adamları bunu Avrupa ve Amerika'nın Çin işine karışmalarını önlemek suretiyle asıl kendi yayılmalarını sağlamak yolunda uygulamak istiyorlardı. Bu, Japonya çıkarına yarıyan dolambaçlı bir emperyalizm formülü idi. Bugün Asya'da bağımsız devlet sayısı artmıştır. Bu devletlerin bir araya gelerek kıta işlerini görüşmeleri yolunda teşebbüsler de vardır. Formül bu anlamda Asya kıtasının geleceiğni koruyucu bir tertiptir.

ASYKHİS, eski Mısır'da IV. soydan Mykerinos'un ardası olduğu sanılan bir firavun. Varlığı kesin olarak bilinmiyor.

AŞ (veya **Ölü aşı**) [Folklor], ölünün arkasından, onun ruhu için yapılıp dağıtılan yemek. Buna, «aş», «ölü aşı» dendiği gibi, «hayır», «hak» da derler.

İstanbul'da bu törenin iki safhası vardır: cenaze akşamı «devir hatimi» indirilir; yani birçok hâfızlar, aralarında Kuran'ın Cüzlerini paylaşarak, birkaç saat içinde Kuran'ı ölünün ruhuna ithaf edilmek üzere hatmederler; onlara ev sahibi irmik helvası pişirip yedirir. Bir de, ölümün kırkıncı günü -ölünün burnunun düştüğüne inanıldığı gün- lokma dökülüp komşulara dağıtılır ve Mevlût okutulur. Birçok yerlerde de, ayrıca, ölümün yedinci günü hayır yaparlar; yani, çörek gibi şeyler pişirip konu komşuya dağıtırlar. İzmir yöresindeki Alevî köylerinde ölünün ruhuna pişirilen yemekler Nevruz günü (martın 23 ünde) mezarlıkta birlikte yenilir. Bu genel ziyafette içki içmek de âdettir. Bu gün için pişirilen ve tedarik edilen yemeklerden, yemişlerden bir kısmı da ölülerin ruhu için yine orada dağıtılır; buna «hak üleştirme» derler. O gün mezarlığa götürülen yiyeceklerden hiçbir şey evlere geri götürülmez; zira, o günkü yemeklerin ölülerin ruhu için yapılarak mezarlığa götürüldüğüne, orada ziyaretçilerin yemesinin ölülerin yemesi demek olduğuna, eve götürülürse, kendilerinden bu yemeklerin esirgendiği için ölülerin güceneceğine inanılır.

Birçok eski dinlerde, ölünün öteki dünyada buradaki gibi bir hayat yaşıyacağına ve herkes gibi yemeğe de ihtiyacı olacağına inanılmıştır. Ölü gömülürken eşyası ve bazı yerlerde atı da beraber gömüldüğü gibi (atını ölüyle birlikte gömmek âdeti Türk'lerde de vardı), belli zamanlarda ölüye yemek de verilirdi. Meselâ, *Dede Korkut* kitabında, Oğuz'ların, kendi dinlerinden olmıyan Kâfirler'in (belki de, genel olarak kendi gelenek ve göreneklerine uymıyan komşu kavimlerin) bir âdeti olarak, ölülerin mezarlarına muntazaman aş götürdükleri anlatılıyor. A. bu eski dinlere göre, ölülerin bu ihtiyaçları sağlanmadığı takdirde, onların yaşıyanları rahatsız edeceklerine inanılırdı. Ölünün ruhuna hayır aşı yapmak âdeti de, eski dinlerdeki ölünün kendine yemek verme âdetinin bir artığı olsa gerektir. Ramazan, bayram, kandil günlerinde, ölünün ruhunun, eski evinin saçağı altına geldiği düşüncesiyle Kuran okumak âdeti de, bu eski âdetlerin -yemek yerine mânevî bir ikramda bulunmak suretiyle- daha çok değişmiş, yeni dinlerin şartlarına uymuş artıkları olmalıdır.

A'ŞÂ, Ebu Beşir Meymun bin Kays El Bekrî (ölm. yaklaşık olarak 629), Arap şairi. Necid'de, Dehnâ çölünün yanında Munufa köyünde doğmuş, Cahiliye devrinin sonlariyle İslâmlık'ın ilk devirlerinde yaşamıştır. Kaside ve yergileri bütün Arabistan'da çok ün kazanmıştır. Aynı addaki başka şairlerden ayırdetmek, belki de onlardan üstün olduğunu anlatmak için, kendisine «El-A'şâ'l-Ekber» (= en büyük A'şâ) denmiştir. A., ne İslâmlık, ne de Hıristiyanlık'ı kabul ettiği halde, belki de tanıştığı Hıristiyan'ların etkisiyle, tek Tanrıya, öldükten sonsa dirilmeye ve ahirete inanırdı. Muhammed'i öven kasidesi çok ünlüdür. A., Ukaz panayırının her açılışında bulunurdu. A. yı *El-Muallâkat-üs-Seb'* (= Yedi Askı) şairlerinden sayanlar da vardır. Hureyre adında çok güzel sesli bir kadına âşık olarak şiirlerinde onu terennüm etmiştir. Şaraba dair yazdığı gazelleri sonraki şairlere örnek olmuştur. A., eski Arap şairleri arasında en çok seyahat edenlerden biridir.

A'ŞÂ, Rabia bin Yahya (ölm. 718 sıraları), Arap şairi. Taglib oğullarındandır. Musul yöresinde doğmuştur. Emevi'ler devrinde ün almıştır. Şam'a giderek halife Velid bin Abdülmelik'e kasideler yazmıştır.

A'ŞÂ HAMDAN (Asıl adı: *Abdurramman b. Abdullah b. el-Hâris;* ölm. 702), Arap şairi. Kûfe'de yaşamıştır. Önceleri fıkıhla uğraşmışken kendini sonradan şiire vermiştir. Haççâc'ın Deylem'e gönderdiği ordu ile gidince esir düşmüş, fakat kendisine âşık olan Deylem'li bir kadının yardımiyle kurtulduktan sonra, şiirlerinde esirlik hayatını ve kaçışını anlatmıştır. İbni Aş'as'ın Haccâc'a karşı ayaklanması üzerine A. da Haccâc aleyhinde yergiler yazmış, savaş sonunda esir düşerek Haccâc'ın huzuruna çıkarılmış, kendisine yergileri hatırlatılınca A. irticalen bir övgü okumuş, fakat buna rağmen idam edilmiştir.

AŞAĞI (Alm. *nieder,* Fr. *bas,* İng. *low*), dilcilikte türlü anlamlarda kullanılan bir terim.

1 — Germanistik'te, eskiden Batı Germence'nin Baltık ve Kuzey Denizlerine yakın bölgelerde konuşulan, sonra göç yoliyle başka taraflara da yayılan bölümü, Aşağı Batı Germence (Niederwestgermanisch, Low West Germanic: Aşağı Frankça [Niederfränkisch], Felemenkçe [Nederlandsch], Flâmanca [Vlaamsch], Frisçe [Friesch], Anglosaksonca [Anglo-Saxon], İngilizce [English], Aşağı Saksça [Niedersächsisch; bugünkü Aşağı Saksça = Plattdeutsch]). Aşağı Almanca (Niederdeutsch, Bas Allemand, Low German) gibi. Zıddı «yüksek» (hoch, haut, high) tir: Yüksek Almanca (Hochdeutsch, Haut Allemand, High German). Yüksek Almanca'nın Bavyera-İsviçre-Avusturya gibi dağlık bölgelerde konuşulan şekline Yukarı Almanca (Oberdeutsch); Aşağı Almanca ile Yukarı Almanca arasındaki şekline de Orta Almanca (Mitteldeutsch) veya İç Almanca (Binnendeutsch) denir. Bk. ALMAN DİLİ, ve BATI GERMENCE.

2 — Diyeleklere bölünmüş olan bir dilin, yüksek (dağlık) bir bölgede konuşulan şekline karşıt olarak alçak (ova) bölgelerde kullanılan şekline verilen ad, meselâ Saksonya'da bir İslâv dili adacığı teşkil eden Sorb, Łužica, veya Wend dilinin Yukarı (Hornjoseıbski, Hornjołužiski; Obersorbisch) bölümüne karşılık Aşağı Sorbca (Dolnoserbski, Dolnołužiski; Niedersorbisch; bk. SORB DİLİ); veya Kafkasya'daki Adıge (Çerkes) dilinin Yüksek (Kabarday) kısmına karşılık Aşağı Adıge (K'yah veya asıl Çerkes: bozkır ve kıyı diyelekleri; bk. ADIGE, ve ABASG-KERKET DİLLERİ); veya Çuvaş Türkçesinin Yukarı (Viryal Çuvaşçası) bölümüne karşılık Aşağı Çuvaşça (Anatri diyeleği), gibi. Bk. ANATRİ.

3 — Bir dilin, eski veya klâsik şekline bakarak, gec bir devirde gösterdiği şeklini vasıflandıran kelime, meselâ Klâsik Lâtince'ye karşılık Aşağı Lâtince gibi, ki Roma İmparatorluğu'nun «Bas Empire» (Aşağı, yani Sonraki İmparatorluk) denilen devrindeki Lâtincedir. Lâtincenin Klâsik şekline bakarak sonraki devirlerdeki bozuk, yani başkalaşarak Roman dillerinin anası olmuş şekline Avam Lâtincesi (Latin vulgaire) denir. Tarih bakımından dillerin türlü devirleri (eğer varsa ve eğer Anglosaksonca [eskisi] - İngilizce [yenisi] gibi ayrı isim taşımıyorlarsa), «arkaik» (archaïque), «eski» (ancien, vieux), «orta» (moyen), «sonraki» (récent, late, spät), «yeni başlangıcı» (frühneu-, early modern), ve «yeni» (moderne, néo-) kelimeleriyle vasıflandırılır; «klâsik» (classique), «klâsik öncesi» (pré-classique), ve «klâsik sonrası» (post-classique) devirleri, şahış ve eser adlarına da izafe edilebilir. «Homeros Yunancası» (Grec homérique), «Veda Hintçesi» (védique), gibi.

4 — Bir dilin, bazı kere «yüksek» kelimesiyle vasıflandırılan çetin ve edebî şekline veya umumca kabul edilmiş konuşma tarzına karşıt olarak bu vasıflardan mahrum olan şekline verilen ad. Meselâ edebî Çincenin Yüksek Wenli (High Wenli [Çin. *wê²n-li³* = törenli dil]) denilen şekline karşılık Kolay veya Aşağı Wenli (Easy or Low Wenli); veya aynı dilin umumca konuşulan ve Yüksek Çince (Hochchinesisch, chinesische Umgangssprache; Standard colloquial Chinese = Mandarin; yerli adı: eskiden *kuân' - hua⁴* = memur dili, şimdi *kuô² - yü³* = millet dili) ye karşılık Aşağı Çine (Niederchinesisch), ki mevzií Çin ağızlarını (Çin. *hsiang¹ - t'an²*) anlatır. Bir dilin edebî (littéraire) şekline karşılık, günlük hayatta kullanılan, yani konuşulan, şekline «geçer dil» (Umgangssprache, parler courant, langue d'usage, colloquial speech) denir, ki norm (norme, standard) un altında olan «halk dili» (langue populaire) den, «teklifsiz dil» (parler familier) den, «aşağılık dil» (langue vulgaire, langue triviale) den, ve argo'dan farklıdır. Bk. DİL, tabakalanma.

AŞAĞI ALMANCA: bk. ALMAN DİLİ.

AŞAĞI ÇIĞIL (Çığıl), Konya'nın Ilgın ilcesine bağlı Çıgıl bucağının merkezi. Nüfusu 3056 (1945) dır. Ilgın kasabasının 25 km güneyinde Karaoğlan deresi kenarında bulunan A., Konya-Ilgın yolu boyundadır. A., Sultan Dağlarının güney bölümü ile Koca Çal Dağı (1940 m) arasındaki çukurlukta kurulmuştur. Çevresindeki dağlarda kuraklığa uymuş ağaçlardan meydana gelmiş orman ve fundalıklar vardır. Halk çiftçilik ve hayvan yetiştirmekle geçimini sağlar. A. da dere ve kaynak sularından faydalanılır. 3 km kuzeydoğusunda Yukarı Çığıl (b. bk.) köyü vardır (bk. ÇIĞIL).

AŞAĞI KAYI, Kastamonu'un Tosya ilcesine bağlı köy. Nüfusu 1075 (1945) dir.

AŞAĞI LAHAN (Eski adı: *Ohu*), Elazığ'ın Karakoçan ilcesine bağlı Lahan bucağının merkezi. Nüfusu 241 (1945) dir. Palu'nun 15 km kuzeyinde bulunan A., Elazığ-Palu-Genç demiryoluna bir araba yoliyle bağlıdır. A. ve çevresinde davar yetiştirilir (bk. LAHAN).

AŞAĞI MESTİKÂN, Malatya'nın merkez ilcesine bağlı Kale bucağının merkezi. Nüfusu 342 (1945) dir. A., Malatya'nın 40 km kadar doğusunda, Elazığ-Malatya şosesi üzerindedir. 4 km güneyinde Yukarımestikân köyü (409 nüfuslu) vardır. Fırat nehri yakınında bulunan A. nın 5 km kadar kuzeyinden demiryolu geçmektedir (bk. KALE).

AŞAĞI PERHANGÖK, Bingöl'ün merkez ilcesine bağlı Fahran bucağının merkezi. Nüfusu 284 (1945) tür. Bingöl kasabasının 20 km kuzeydoğusunda, Göynükdere boyuna yakın bir yerde bulunan A., anayollardan oldukça uzak bir yerdedir. Çevresinde davar beslenir (bk. FAHRAN).

AŞAĞI TAŞLIÇAY, Ağrının Diyadin ilcesi Taşlıçay bucağının merkezi. Nüfusu 989 (1945). A. Karaköse'nin 30 km doğusunda, Murat çayı üzerindedir.

AŞANGO (Achango), Afrika'da Gabon bölgesinde bir yerli boy. A. lar Gabon'un güneybatısında Fernan Vaz nehri ağzında 400 km² lik bir alanda oturmaktadırlar. A. lar ilk defa gezgin Chaillu tarafından bulunmuşlardır. Bu bölgenin bataklık kısımlarında geziler yapan Chaillu, A. ları Zencilerden daha açık tenli, boyları kısa, saçları kıvırcık, elmacık kemikleri çıkık cüceler olarak anlatmaktadır.

AŞANTİ (İng. Ashantee), Batı Afrika'da Altın Kıyısında bir eyalet. Yüzölçümü 63 600 km², nüfusu 580 000 dir. Merkezi Kumassi'dir. Askerî teşkilâtı ve insan kurban etme geleneğiyle tanınmış eski bir Zenci krallığı olan ve XIX. yüzyıl sonunda İngiliz'lerin eline geçmiş bulunan A., Batı Afrika'nın asıl altın ülkesi olup, halkı hususiyle altın işlemeciliğinde hünerlidir.

AŞANTİ veya **ASANTİ** (İng. Ashantee), Batı Afrika'da Gine bölgesinde yaşıyan büyük ve önemli bir yerli boy. A. ler Gine'nin Altın Kıyısının iç taraflarında otururlar. A. lar Zenci'lerin bir koludur. A. ler bazı âdet ayrılıkları olmakla beraber gelenek ve sosyal kurullar ve diyelek bakımından Habeş'lere benzemektedirler. A. ler önce Akdeniz kıyılarının renkli halkı iken sırasiyle Mısırlı'lar, Romalı'lar, Kartacalı'lar ve Arap'lar tarafından güneye, daha sonra bugünkü yerlerine sürüldükleri yolunda bilgin İngiliz gezgini Bowdiche'e dayanan bir söylenti varsa da bu söylenti bilimsel bir temele dayanmamakta ve sadece A. ler ile Mısır'lılar, Habeşler ve İbrani'ler arasındaki yakın benzerliğe dayanmaktadır.

A. lerin yakın zamanlarda Sudan bölgesinden buraya gelip memleketi zaptetmiş ve aristokrasi geleneğini muhafaza etmiş oldukları kabul edilmektedir. A. oldukça yüksek bir uygarlığa ulaşmış cesur insanlardır, ölümü küçümsemekte pek ileri giderler.

A. lerin en karakteristik tarafları aşkları ve esirlerine yaptıkları barbarca muameledir. Kan sevgisi dinlerinin en önemli tarafıdır. Eylûl ayında başlıyan Jam ve üç haftada bir tekrarlanan Adoi bayramlarında çok kan akıtırlar. Savaşçılar daha cesur olmak için öldürdükleri insanların kanını içerler. Cenaze törenlerinde ölünün öbür dünyada hizmetçisiz kalmaması için birçok esirler boğazlanır. Fanti'lere karşı yapılan savaşta ölen ana kıraliçe için oğlu mezarı üzerinde üç bin kişi kestirmiştir. Üzerinde taassupla durdukları bir gelenek de, kırallarının 3333 odalığa sahip bulunmasıdır. Kırallığın geleceğinin buna bağlı bulunduğunu zannederler. A. lerin çoğu puta tapar, aralarında Müslümanlık yayılmışsa da gelenekler üzerinde etki yapamamıştır. Hükümet şekli despotik monarşidir. Taht kardeşten kardeşe miras yoliyle geçer, ölenin kardeşi bulunmazsa kız kardeşinin oğlu, bu da bulunmazsa en ünlü vassal iş başına geçer. Kızlara bu hak tanınmaz. Tarım işleri kadınlar ve esirler tarafından görülür. A. lerin erkekleri yalnız dövüş ve savaşla uğraşırlar. Eşit kimseler arasında işlenen cinayetler kısas yolu ile cezalandırılır.

DİL. Aşãnti veya Asãnti (İng. Ashantee) lerin büyük bir kısmı, Sudan-Guinea dillerinin Fildişi Kıyısı-Dahomey bölümünden olan Çi dilini konuşurlar; buna T'i, K'i, Twi, Oçi, Ok'i, Okin dahi denir. Başka bir sınıflamaya (W. Schmidt 1926, E. Kieckers 1931) göre bu dil, aynı Sudan dillerinden olan Manfu ailesinin Orta veya Egba denilen grupundandır. 1901 yılına kadar Aşanti devletinin dili olan Çi'nin merkezi, Altın Kıyısı içlerinde Kumasi şehri dolayları olmakla beraber. Adansi'ler, Denkira'lar, Amansi'ler, ve Ahafo'lar tarafından da konuşulur. Yakın akrabaları, Beri, Koranza, Kuahu, Akan, Abron, en yakını olarak da Fanti, dilleridir. Aşanti'lerin bir kısmı, denize daha yakın bir bölgede kullanılan Fanti dilini konuşur. Zeki ve sanatkâr olan Aşanti'lerin (400 000 kişi) folkloru da çok zengindir. Dilleri, misyonerler tarafından düzenlenen Lâtin asıllı bir alfabe ile yazılır. Bk. Çİ, ve FİLDİŞİ KIYISI-DAHOMEY DİLLERİ.

ÂŞAR (Ar. *ʿUşr* [Osmanlıca: *Öşür*] kelimesinin çoğulu), İslâm maliyesinde beyt-ül-mâl adına ürün üzerinden ʿuşr adiyle alınan onda bir oranında şer'î vergi. Bununla beraber «Âşar» yalnız toprak ürünlerinden, «Öşür» ise ticaret ve sanat mallarından alınan vergilere ad olmak suretiyle, anlamca birbirlerinden ayrıldıkları da görülmüştür. Buna göre Âşarı toplayanlara «muaşşir» ve öşürü alanlara da «âşir» (b. bk.) denilirdi. Etimolojik bakımdan ʿUşr'un bir taraftan Asurca aynen ödenen vergi anlamında *Iş-ru-u* ile, öbür taraftan İbranca'da ondalık vergi olan *ma'şer* ile yakınlığı vardır.

Plinius'un (23 - 79) kaydına göre Güney Arabistan'da «günlük» üzerinden Sin tanrısı için Öşür alınırdı. Rahiplerin topladıkları ve genel masraflarla, misafirlere harcanan bu vergi için bu bölgeye ait kitaplar da *ʿUşr ve Şuʿert* kelimeleri kullanılmaktadır.

İslâm hukukunda Öşür: Cahiliye devri Arap'larının ürünlerinden bir kısmını Allah'a ve tapınaklara verdikleri bilinmektedir. Fakat Muhammed, Öşür'ü ibadet ile ilgili tutmamış, Arabistan'ın çeşitli bölgelerine gönderdiği emirlerde Öşür'ün, akar sular tarafından sulanan topraklarda tam, sun'î şekilde sulanan topraklarda yarım olarak alınmasını bildirmiş, bunlardan birinde Öşür için *sadaka* deyimini de kullanmıştır. Meselâ Suhâr dolaylarındaki hurmalıklar için onda bir vergi koymuştur. Bu suretle Mekke Medine, Hicaz, Yemen ve bütün Arabistan *Öşrî arazî* (bk. TOPRAK, Huk.) sayılmıştır. Fetihler ilerledikçe Öşrî topraklar artmış ve meselâ Rakka fethi esnasında ehlelzimme'nin istifade etmediği topraklar Öşür ödemek şartiyle müslümanlara verilmiştir. Barış yoliyle alınmış ve hiçbir toprak vergisi konmamış bölgelerde yeni islâm olanlara ait topraklar da Öşrî sayılmıştır. Görünüşe göre genel olarak toprak şahsın durumuna bağlı tutulmaktadır, yani bir müslümanın aldığı toprak, veya İslâmlığı kabul eden birisinin toprağı Öşrî oluyordu. Bir hıristiyana geçen öşrî toprak ise iki öşür, yani«Hums» ödemek zorunda idi. Başka bir kurala göre de, antlaşma ile bağlanan ahalinin müslümanlardan satın aldıkları öşrî topraklar *harac* (b. bk.)a tabi oluyor, fakat tekrar müslümanların eline geçtiği zaman harâcî vasfı değişmiyordu. Bu son hüküm, Hanefî mezhebine ait olup diğer mezhepler başka türlü düşünmektedirler. Öbür taraftan, İslâm cemaatinin başı sıfatiyle imamın (Müslüman hükümdarının) harâcî toprağı öşrî hale getirmek yetkisi vardır. Sonraları üstün gelen bu görüş sonucunda öşrî ve harâcî toprakların tayini tamamiyle imamın isteğine bırakılmıştır. Osmanlı devletinde de yerli töre ile beraber bu esasa uyulmuştur.

Ebu Yusuf'a göre öşür, yalnız dayanıklı ürünler üzerinden alınır. Osmanlı devletinde de bu görüş hâkimdi. Bal ve balık da öşür'e tabi ürünlerden sayılıyordu. Rüşt çağına ermemiş müslümanlar, bazı fakihlere göre öşür öder, bazılarına göre ödemez. Öşür'ün nisbetleri de türlü türlüdür. Yarım öşür, tam öşür, bir buçuk öşür, çift öşür ve bazen daha fazlası olur. Bunu tayin etmek imamın elindedir. Keza öşür geliri her türlü maksatlara ayrılabilir ve harcanabilir.

Osmanlı'larda Âşar: Osmanlı'lar bu vergiye «âşar», «onda», «ondalık» veya yerine göre «ıktaʿ veya dimos» adlarını vermektedirler. Ebussuud'a ve XVI. yüzyılda arazi vergilerinin esaslarını tespit eden diğer Osmanlı Ulemasına göre, Müslümanlara mülk olarak verilen topraklar, öşrî topraklar, yani ancak dinî öşür vergisine tabi topraklardır. Nazarî olarak ancak ürün üzerinden onda bir vergi alınabilir. Müs-

lümanlar boş yerlerde açtıkları yeni topraklar için de öşür verirler. Fetih sırasında hıristiyanlar elinde bırakılan topraklar ise *harâcî* olup bunlardan, müsaadesine göre, ürünün yarısına kadar vergi alınabilir. *Harâc ı mukaseme* denilen bu mahsul vergisi de aynı ulema tarafından öşre benzetilmektedir. Osmanlı imparatorluğunda, hususiyle Anadolu ve Rumeli'de, yukarıki anlamda mülk olan öşrî topraklar pek azdır. Ulemanın yaptığı bu genel tasnife karşılık, kanunlarda *harac-ı mukaseme* olarak gösterilen vergilerde genel olarak öşür adı altında geçmektedir. Böylece, İmparatorlukta toprak ürünleri üzerinden toprağa göre bir nispet altında alınan vergiye genel olarak öşür denmektedir. Fatih Sultan Mehmet devri tahrir defterlerinde her çeşit araziden alınan ürün vergilerine genel olarak «Öşür» adı verilmektedir; Fatih Mehmet'in kanunnamesinde ise «Onda» terimi kullanılmaktadır. Nihayet ürün üzerinden bir nispet altında alınan ve Öşür'ü tamamlayıcı (Mütemmimî öşür) bir vergi sayılan Sâlârye (b. bk.) vergisini de aynı kategoriye sokmak gerekir. Bir yoruma göre Sâlârye, Saman karşılığı olarak otuzda bir alınmaktadır.

Öşür vergisinde nispetin mutlak onda bir olması icap etmez. Kanunnamelerde ürünün yarısından 1/15 ine kadar öşür vergisine raslanmaktadır. Keza, yerine göre Hıristiyan'lardan 1/10 alındığı gibi Müslümanlardan daha fazla alındığı da vardır.

Öşür her türlü toprak ürünlerinden, bu arada çayırdan, bağ, bostan, ve meyva ağaçlarından alınır (bk. GÜĞERİ). Ürünün şıra, pekmez gibi mamulleri, arı kovanları ve avlanan balık da öşür'e tâbidir. Sebzeler pazara götürülüp satılıyorsa, para olarak bir resim, değilse öşür alınır. Evlerin bahçelerinde yetiştirilen sebzelerden öşür ve resim alınmaz. Öşür vergisi timar rejiminin hâkim olduğu devirde genel olarak Timar ve Has sahibine bırakılmıştır. Zaten çoğu Timar'ında oturan bu Timar sahipleri için ürün'ün öşür'ünü toplamak kolaydı. Bu hususta birtakım kanunlar da konmuştur: timar sahibi veya vekili gelip ürünün onda birini ayırmadan (taʿşir etmeden) köylü harmandan ürününü kaldıramazdı. Aksi takdirde elinden toprağı bile alınabilirdi. Fakat Timar sahipleri de bir hafta içinde harman yerine gelmek zorundaydılar. Reaya bu ayrılan ürün demetlerini sipahi için harman yapar ve en yakın pazara yahut köydeki ambara götürürdü. Timar sahipleri bazen ürünün yerine kanunca yasak edilmiş olmasına bakmıyarak «kesim» denilen maktu bir para isterlerdi.

A. ın yukarıda saydığımız esaslarından çoğu cumhuriyet devrine kadar hemen hemen aynen kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Timar rejimi soysuzlaştıktan sonra topraklar *mukataa* (b. bk.) halinde ve doğrudan doğruya devletin idaresinde veya âyan (b. bk.) ların elinde toplanmağa başlamıştır. Doğrudan doğruya devletin eline geçen bu topraklarda, A. vergisi, artık tamamiyle mültezimler vasıtasiyle toplanıyordu. «İltizam usulü» Osmanlı devletinin ilk zamanlarından itibaren vardı. Fakat A. vergisinde genel bir «tahsil» usulü haline gelmesi XVI. yüzyıldan sonradır. Mukataa olarak yerli âyânın eline geçen topraklar da hayat boyunca iltizâma veriliyordu. Daha XVII. yüzyılda Koçi Bey, mukataların iltizama verilmesini ve «fâsık yahudi eminler eline girmesini» memleketin harab olmasının başlıca sebeplerinden saymıştır. Devletin en büyük gelir kaynağı olan A. ın, bu mukataa ve iltizam sistemi sonucunda memleketin başına bir belâ haline geldiği ve hazine için büyük zararlara sebep olduğu gittikçe daha açık bir hale gelmiştir.

İslâhat Devrinde A.: Nihayet 1839 da Gülhane Hattının ilânı üzerine iltizam usulünün sebep olduğu yolsuzlukların düzeltilmesine doğru bir hareket başlamış, vergide adalet esasını yerine getirmek için, A. ın her tarafta onda bir alınmasına karar verilmiş ve Gülhane Hattı'nda «âlât-ı tahribiyyeden olan iltizam usul-i muzırrasının» kaldırıldığı ilân olunmuştur. A. un devlet memurları tarafından toplanmasını sağlamak üzere eyaletlere «muhassıl-ı emvâl» denilen memurlar gönderilmiş (1840) ve bu yeni usule «emânet usulu» denmiştir. Memlekette gereken teşkilât ve yetişmiş maliye memurları bulunmadığı için yeni esasların tatbiki imkânsız hale gelmiş ve üç sene geçmeden. önce A. da uygulanmak üzere vergilerin tahsilinde tekrar iltizam usulüne dönülmüş, vilâyet merkezlerindeki muhassıller kaldırılmıştır. İltizam usulünün kalkmasiyle menfaatleri bozulan sarraf ve mültezim gibi istismarcı grupların çevirdikleri entrikalar da bunda az rol oynamamıştır. Diğer taraftan, A. ve iltizam usulü yıllardan beri halk arasında yerleşmiş olması ve herhangi bir değişiklik sonucunda daha kötüye uğramaktan korkan halkın muhafazakâr ruhu bu entrikalara elverişli bir zemin hazırlamıştır.

Babıâli, A. ın iltizam usuliyle toplanmasını hiç olmazsa islah için, büyük mültezimlerle köylü arasına giren aracıları ve toptan iltizamı bırakmak gayesini güden 11 rebiülâhir 1272 (21 aralık 1855) tarihli bir kanun ile artırma usüllerini ve tahsil tarzını, köylüyü ve devlet menfaatlerini gözönünde tutarak düzelten 1858, 1861, 1871 tarihli nizamname ve talimatları çıkarmıştır. Bununla beraber, hazinenin zararları ve köylünün şikâyetleri o kadar ağırdı ki, 1879 da *A. emaneti* adiyle bir idare kurularak tekrar emanet usulü canlandırılmış, fakat 1887 de emanet usulü yanında kısmen iltizam usulüne dönmek zarureti yine hasıl olmuştur. Bir aralık hükümet, bütün imparatorluk içinde her köyün A. vergisinin ortalamasını hesaplıyarak maktu bir şekilde köylülerden bir çeşit toprak vergisi halinde alınmasını düşünmüş, fakat bu yolda yapılan denemeler de umulan sonucu vermemiştir ve bunda başka siyasî mahzurlar da görülmüştür. İltizam usulâ XX. yüzyıl başlarında hâlâ memleketin % 90 ında tatbik olunmakta idi. Çeşitli kanun ve nizamlardan sonra bu usulün esasları şu şekilde yerleşmişti: iltizam veya ihale her yıl, ürüne göre, hasat zamanından biraz önce resmî makamlar önünde açık artırma ile yapılır. İhale her köy için ayrı ayrı ve bir yıl içindir (yalnız zeytin 2 yıl için). Mültezim, teminat olarak A. miktarının üçte birine eşit bir para yatırmak, yahut bir gayr-i menkul göstermek zorundadır. İhale yapıldıktan sonra mültezim A. ın hukukça sahibidir. Artık onunla borçlusu, yani çiftçi arasına hiç kimse giremez. Mültezim belli zamanlarda borcunu ödemeğe mecburdur. Son vadeden sonra belli bir mühleti geçirirse teminatı hazinece zaptolunur. Devletin, kendi menfaatlerini korumak için aldığı bu tedbirler de beklenen sonucu vermiyordu. Birçok hallerde garanti olarak gösterilen ve hakikî değeri düşük pek çok gayr-i menkulu zaptetmekten başka çare bulunamıyordu. Devletin mültezime karşı köylüyü korumak için aldığı tedbirler de fayda sağlıyamamıştır. Mültezim çoğu zaman köylüden A. ı fazlasiyle alıyor veya ucuzluk varsa para olarak almak istiyordu. Ölçmek üzere hasatta, zamanında harmana gelmiyor ve köylünün zarara uğramasına sebep oluyordu. Buna karşı A. ın hesaplanması hususunda ürününe göre türlü usuller tayin olunmuştur ki bunlar tohum, demet, nümune usulleridir. Mültezim haber verdikten sonra üç gün içinde

ölçmeğe gelmezse köylüye resmi makamlara ölçtürmek hakkı tanınıyordu. Köylü ile mültezim arasında çıkan ihtilâflar sancak idare meclisince görülüyor, onun kararı da itiraza uğrarsa son olarak vilâyet idare meclisince kesin sonuca bağlanıyordu. A., yaş üzüm gibi bazı ürünlerde yalnız para olarak, diğer ürünlerde iki taraf arasındaki anlaşmaya göre ya aynen, yahud da para olarak alınırdı. Fiyatlar genel olarak A. ın ihalesinden sonra idare meclisi tarafından tayin olunurdu. Mültezimler burada da kendi menfaatlerini korumanın yolunu bulurlardı. Çiftçiler aynî olarak verdikleri A. ürününü ambara, yahut en yakın iskele veya kasabaya götürmek zorunda idiler ki, köylünün en ziyade şikâyet ettiği şeylerden biri bu idi.

İltizam için teklif olmaz, veya teklifler kâfi görülmezse «emanet usulü» tatbik olunurdu (1871 nizamnamesi). Bu usule göre A., her 4 - 5 köylük bir grup için tayinolunan bir tane «muaşşir» tarafından toplanırdı. Bunlar sancak A. müfettişleri, bu berikiler de vilâyet A. müfettişleri tarafından teftiş olunurdu. Öşürü tâyin, fiatları tespit ve taşıma işleri iltizam usulünde olduğu gibi yapılırdı. Devlet muaşşir olarak pek çok memur sağlamak ve ambarlar yaptırmak zorunda olduğu için emanet usulünün tatbik kabiliyeti azdı, sonunda, devletin eline daha az para giriyordu.

1897 de «Teslis usulü», 1905 de «Tahmîs usulü» adiyle daha âdil ve ileri bir usul tatbik olunmak istenmiştir. Bu usul son üç, yahut beş yıllık ortalama A. gelirini hesaplıyarak her bölge veya nahiyenin ödiyeceği A. miktarını tespit etmek ve bunu komisyonlar ve ihtiyar meclisleri vasıtasiyle mükellefler arasında topraklarının genişliğine ve verim kabiliyetine gore bölmekten ibaretti. Teslis usulü 1897 den itibaren Anadolu, Arabistan ve Rumeli'nin demiryolu, şose ve iskelesi bulunan kazalarında, tahmis usûlü de 1905 ten itibaren Selânik, Kosova, Manastır ve Anadolu'daki bazı vilâyetlerin belli kazalarında tatbik olunmuş ve 1906 de uygulama alanı biraz daha genişletilmiş ise de sonuç başarılı görülmemiştir. Başlıca mahzuru havalar kötü gittiği yıllarda köylü yine aynı miktarı ödemek zorunda tutuluyordu. Kadastro yapılmamış olduğu için belli bir bucağa düşen verginin mükellefler arasında bölünüşü haksızlıklara ve yanlışlıklara sebep oluyordu. Fakat görülen en önemli mahzur, bu usulün tatbiki sonucunda vergi «bakayasının» iltizam usulüne göre daha fazla olması idi.

Hülâsa, A. ın adalete uygun bir şekilde alınması, memlekette kadastronun ve muntazam maliye teşkilâtının yokluğu sebebiyle mümkün olmuyordu. Diğer taraftan genel ekonomik gerilik, yani köylünün eline ürün vergisini para ile ödeyecek kadar para geçmemesi de bunun başlıca sebeplerinden birini teşkil etmekte idi.

A. ın miktarı 1875 te % 12,5 a çıkarılmıştı. Bazı yerlerde kara gümrükleri (b. bk.) nin kaldırılması bu artırmaya sebep olarak gösteriliyordu. Fakat her taraftan yükselen itirazlar karşısında tekrar onda bire indirilmiş, sonra tekrar yükseltilmiştir. 1896 ya kadar % 11,5 kalmış, 1897 de % 12 ye, daha sonra % 12,63 e kadar çıkarılmıştır. 1900 tarihinde bu % 12,63 ün % 10 u genel hazine masraflarına, % 1,5 u Ziraat Bankasiyle Milli Eğitim'e, % 0,5 genel masraflara, % 0,63 ü askerî ihtiyaçlara karşılık tutuluyordu. 1907 tarihli bir karar ile karışıklığa sebebiyet veren bu % 0,63 zam % 0,50 ye indirilmiştir. A. türlü masraf ve emekler sonunda elde edilen hasat ürünü üzerinden alındığı için değer itibariyle hakikatte % 12,5 un çok üstüne çıkıyordu. Köylü için ürünü en yakın ambara götürme mecburiyetinin ve iltizam usulünün sebep olduğu diğer kayıplar da hesaba katılırsa bu nispet % 50 ye yükselmekte, hâtta kötü topraklar için çiftçinin bütün ürününe el koyma sonucunu vermekte idi. Mukataa topraklarında buna «mukataa-i zemin» adiyle mukataa sahibine verilen ürün miktarını da eklemek gerekmektedir.

A. vergisi, hazinenin gelir kaynakları arasında başta geliyordu.

1909-10 bütün gelirin 5 te birini (5.383.102 altın lira)
1910-11 de » » 4 » » (6.746.950 » »)
1911-12 » » » 4 » » (6.986.668 » »)

Fakat devlet A. gelirini esasen serbestçe kullanamamakta idi. İstanbul, Edirne, Bursa, Tokat, Samsun, Kavala, Yenice, Eskice, Dedeağaç, ve Saruhan ipek öşrü Düyûn-ı Umumiye'ye bırakılmıştı. Keza tütün öşrü eski Osmanlı borçları için terhin edilmişti. Hububat ve diğer maddeler üzerindeki öşürler de muhtelif istikrazlara karşılık tutulmuştu. Bir kısım A. da demiryollarında kilometre garantilerini sağlamakta idi.

Âşar'ın kalkması: 1912 den sonraki harb yıllarında A. vergisinin uygulanma şekilleri ve halk üzerindeki tesirleri büsbütün kötüleşmişti. Türkiye Cumhuriyeti kurulunca ilk işlerden biri bu büyük dâvanın halli olmuş ve 17 şubat 1925 tarihli bir kanunla A. usulü kaldırılmıştır. Bu kanun evvelce düşünülen, fakat tatbik edilemiyen bir tasarıyı gerçekleştirmiştir. Ürün üzerinden aynen vergi alınması ve iltizam usulü bırakılmış, rayiç fiyatlar üzerinden bazı ürünlerden % 10, değerce yüksek bazı ürünlerden % 8 nispetinde bir para vergisi alınması esası konmuştur. Her madde için neredeki rayicin muteber olduğu ayrı ayrı gösterilmiş, bundan başka öşre tâbi arazinin değeri üzerinden zammı ile beraber alınan binde altı arazi vergisi de sekiz misline çıkarılmıştır (bk. **ARAZİ VERGİSİ**).

Osmanlı hükümetinin yüzyıldanberi düşündüğü, fakat bir türlü gerçekleştiremediği bu yenilik sayesinde, devlet ve millet Ortaçağ'a mahsus olan ve Avrupa'nın her tarafında bırakılmış bulunan bu geri vergi usulünden kurtulmuş oldu.

AŞÇI BABA, Hacı Bektaş tekkesindeki evlerden aş evi'nin babasına verilen ad. Hacı Bektaş tekkesindeki on iki evin (bk. **AŞEVİ**) başındaki babaların en önemlisi. A., Hacıbektaş postunda oturan ve Dede Baba denen büyük şeyhin ve tekkenin temsilcisinin vekili ve veliahtı sayılırdı. Dede baba ölünce, A., ehliyeti varsa, Dede Babalık makamına geçerdi.

AŞÇI DEDE, mevlevihanelerde dervişlerin yetiştirilmesine bakan kıdemli derviş. Konya'da Mevlâna tekkesinde bu görevi gören zata «tarikatçı» yahut «ser tarik» denirdi. Tekkeyi temsil eden şeyhten sonra en önemli görev A. nin görevidir.

AŞÇIBAŞI, Yeniçeri ocağını teşkil eden yaya ortalariyle, sekban ve ağa bölüklerinin herbirinde bulunan ve o birliklerin yemeklerini pişirtmekle görevli olan subay. Bunlara kısaca «usta» da denilir, maiyetlerinde yamaklar ve cicelekler bulunurdu. Kendi orta veya bölüklerinde hapis cezasına çarptırılanları tevkif ve hapsetmek, prangaya vurmak görevi de A. larındı. Bu suçlular ceza sürelerini mutfakta geçirirlerdi. Yemek kazanı yeniçerilerce kutsal tutulduğu ve ocağa ait işler her orta veya bölükte kendi kazanlarının çevresinde görüşülmek usul olduğu ve kazanın ortaya çıkarılması ayaklanmanın sembolü sayıldığı

YENİÇERİ AŞÇIBAŞILARI

için kazanla yakından ilgili bulunan A. lar ocakta önemli roller oynamışlar ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaların ve bölüklerin en yüksek subayı olan yayabaşı veya bölükbaşıları da hükümleri altına almağa başlamışlardı. A. ların meşin önlüklü özel bir kılıkları vardı. Bellerinde yanlarına doğru asılı ve kılıflı büyük bir bıçak taşırlardı. En nüfuzluları otuz ikinci ortanın aşçıbaşısı idi.

AŞEMATİ (Aschematie), vücudumuzun organları hakkında sahip olduğumuz bilgilerden bazılarının kayba uğramasına sebep olan bir beyin bozukluğu; meselâ, vücudunun bir tarafı tutmıyan bir şahsın, aklî melekelerinin tabii olmasına rağmen, felcini bilmemesi ve hattâ bazı vakalarda felçli tarafın varlığını bile unutması.

AŞERA, *Tevrat*'ın bir putperest timsali gibi tasvir ettiği kutsal ağaç.

AŞERE-İ MÜBEŞŞERE, Peygamber Muhammed'in sahabe (b. bk.) lerinden ve muhacir (b. bk.) lerden olup Peygamber'in cennetle müjdelediği on zat: Ebu Bekir-es-Sıddîk, Ömer b. el-Hattab, Osman b. Affan, Ali b. Ebi Talib, Talha b. Abdullah, Zübeyr b. el-Avvam, Abdürrahman b. Avf, Sa'd b. Vakkas, Said b. Zeyd, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah.

AŞERME (veya **Aş yerme**), bazı gebelerde, gebeliğin ilk aylarında yiyecek veya nesnelere karşı istek yahut da nefret şeklinde kendini gösteren bazı ruhî dalâletler. İki şekli vardır:

1 — Sebebi uzvî olan A.: gebeliğin ilk aylarındaki hafif gebelik toksikozu vakalarında bazı yemek ve kokulara karşı duyulan nefret veya istek.

2 — Sebebi toplumsal olan A.: her gebenin aşerdiği şeklinde etraftan yapılan telkinlerle gebelerde ruhî bir hazırlık olur, bunun sonucunda mevsimi olmıyan meyvaları istemek, türlü türlü yemekleri arzulamak, sabun yemek, kömür çiğnemek, duvardan kireç ve sıva koparıp yemek, v. b. şeklinde çeşitli, garip, hattâ dalâlet şekline varan istekler belirir. Senelerden beri toplanan arzuların, enteresan görünme veya koca üstüne etki yapma, v. b. isteklerinin bilincaltındaki baskısının da bunda rolü vardır.

Dünya tıp folklorunda bunun dikkate değer çeşitleri vardır. Bizim tıp folklorumuzda tespit edilen bir geleneğe göre, gebe kadın görüp de canının çektiği herhangi meyva veya yemeği yiyemezse kadının karnındaki çocukta uzvî bir eksiklik olurmuş; bunu önlemek için gebe kadının o meyvayı gizlice koparıp yemesi hoş görülür; fakat kadın o sırada elini vücudunun neresine sürerse çocuğun orasında bir leke peyda olurmuş.

Kadınlarda kültür seviyesi yükseldiği nispette A. nin garip şekilleri azalmaktadır.

AŞEVİ, mutfak anlamına gelen dervişlik terimi. Mevlevilerde «matbah-ı şerif» tabirine karşılık diğer tarikatlarda ve hususiyle Bektaşilerde «Aşevi» sözü kullanılır. Bektaşilerde, Hacı Bektaş tekkesi, 12 evden, yani 12 tekkeden meydana gelirdi ki, son zamanlarda bu evlerden sekizi kalmıştı. Bu sekiz ev, sırasiyle şunlardı: kiler evi, aş evi, ekmek evi, mihman evi, et evi, han bağı, dede bağı, balım evi. Her evin, yani tekkenin bir babası, yani şeyhi bulunurdu (bk. AŞÇI BABA). Diğer tekkelerdeki mutfağa da aş evi denirdi ki ayrıca Bektaşi meydanında, Hacı Bektaş'ın ahçısı olarak kabul edilen Seyyit Ali Sultan'ın bir makamı vardı ve Seyyid Ali adına bir post bulunurdu (bk. MEYDAN).

AŞI: 1 — [Hek.]. Bazı bulaşık hastalıklara yalnız bir defa yakalanıldığı pek eskiden beri bilinmektedir. Bunun sebebi hastalığı geçirmekle kazanılan Bağışıklık (muafiyet Immunité) tır. Böyle bir hastalık, bir organizmaya suni olarak geçirilirse suni bir bağışıklık elde edilebilir. Bunun

için de aşı kullanılır. Aşı vücutta aktif bağışıklığı sağlıyan savunma tedbirlerinin hasıl olmasına sebep olur. Aşı olarak şunlar kullanılabilir: hastalık yapan canlı mikroplar; hastalık yapma kuvveti azaltılmış canlı mikroplar; öldürülmüş hastalık mikropları; kuvveti azaltılmış mikrop toksinleri.

I — **Hastalık yapan canlı mikroplarla aşı:** eğer canlı ve hastalık yapmak kabiliyetinde olan mikrop tabiî bulaşmadakinden başka bir yol ile vücuda girerse, her zaman olmamakla beraber, hafif ve öldürmiyen bir hastalık yapabilir ve bunun sonucunda bağışıklık meydana gelebilir. Bugün bunun hemen yalnız tarihî bir değeri kalmıştır. Bu metodun en önemlisi çiçeğe karşı *çiçekleme* (variolation) idi. Bunun için hafif çiçekli hastaların kurumuş çiçek kabukları zedelenmiş deriye sürülmüş (Türkiye ve Hindistan), buruna üflenmiş (Çin) veya kuru üzüm içine konarak yutulmuş (Ermeni'ler) tur. Ölüm, tabiî çiçektekine nazaran daha azdı.

II — **Hastalık yapma kuvveti azaltılmış canlı mikroplarla aşı:** Mikrobun hastalık yapma karakterleri şu suretle kaybedilebilir: başka bir hayvan türüne alıştırmakla; mikrobun kültürlerine fiziksel ve kimyasal etkilerle; mikropta bilinmiyen sebeplerle kendiliğinden meydana gelen değişikliklerle (mutation); bunların bir kaçının birlikte etkisiyle.

Yabancı hayvan vücutlariyle veya fiziksel ve kimyasal etkilerle yapılan kuvvet azaltılması, çiçek, kuduz, verem, veba, şarbon, tavuk kolerası, sarı humma ve lekeli humma aşılarında kullanılır.

1 — *Çiçek aşısı* (Vaccination):

Jenner metodu: Bu metot canlı, fakat sığırdan geçirmekle kuvveti zayıflatılmış mikropla yapılan en eski bir aktif bağışıklık verme metodudur. Hakiki insan çiçeğinin fenni ismi Variola vera, inek çiçeğinin Vaccina (Lât. *vacca* = inek) dır. Çiçek mikrobunun insan için olan hastalık yapma kabiliyeti sığırda azalır. Bu sebepten, inek çiçeği ile insan aşılandığı zaman yalnız aşı yerinde kalan bir deri hastalığı husule gelir. Bu deri hastalığı, asıl insan çiçeğine nazaran, çok az bulaşıcıdır.

Jenner'den evvel dahi inek çiçeğinin koruyucu kuvveti bilinmekte idi. Fakat İngilterede Berkley'de bir tabib olan Jenner inek çiçeğinin insan çiçeğine karşı koruduğunu deney ile ispat etmiş ve inek çiçeği aşısı tıb ve hijiyen pratiğinde bu suretle ancak 1798 de, Jenner'in yayımlarından sonra yer almıştır.

Dünyanın ilk aşı enstitüsü olan Jenner Enstitüsü 1799 da Londra'da açılmıştır. Bugün, çoklukla danalardan, hazırlanan aşı kullanılmaktadır (hayvan lenfi).

Danalardan çiçek aşısı şöyle hazırlanır: Veteriner tarafından muayene edilmiş hastalıksız danaların ekseriya karnı traş edilir ve iyice temizlenir. Derinin üzeri çizilir, buraya aşı maddesi sürülür. Aşılanan yerler steril bezlerle örtülür. Hayvanların vücut sıcaklığının 41,5 dan yukarı çıkmamasına çalışılır. Çoklukla 4 gün sonra çiçek papüllerini kazıyarak mahsul alınır. Lenf (= aşı) e kan karışmaması için dana kazınmazdan önce öldürülür. Keskin küret ile kazınarak alınan ham madde soğukta (-15°) senelerce saklanabilir. Aşı maddesi hazırlamak için bu madde mikropsuz bir kabda % 50 gliserinde ezilir ve bir değirmende ince bir sübye haline getirilir. Ham madde alındıktan sonra dananın otopsisi yapılır. Eğer irinleşme veya verem bulunursa bu ham madde kullanılmaz. Bundan başka, aşı maddesi bakteriyolojik olarak da muayene edilir. Üç hafta durduktan sonra içinde hiçbir tehlikeli bakteri bulunmamalıdır. Hazırlanmış aşının kuvveti tavşan veya kobaylarda denenir. İnce tüplere doldurulur, soğuk ve karanlıkta saklanır. Sıcakta kalırsa birkaç günde etkisiz hale gelir. Bir dana yaklaşık olarak 20 gram ham madde verir; bundan da, yaklaşık olarak 50.000 - 100,000 kişiyi aşılamağa yeter bir aşı maddesi yapılabilir.

2 — *Tavuk kolerası ve şarbon aşıları:* Pasteur 1880 de hasta tavuklardan tavuk kolerası basillerini (Pasteurella avicida) üretmiş ve eski kültürleri deney için tavuklara kullandığı zaman bunların tavukları hasta ettiğini, fakat artık öldüremediğini ve iyi olanların da virulent tavuk kolerası basillerine karşı bağışıklık kazanmış olduklarını görmüştür. Pasteur, şarbon ve kuduz aşılarının esasını burada gördüklerinden çıkarmıştır.

Şarbon basillerinden ilk kuvveti azaltılmış aşıyı Touşsaint 1879, şarbonlu kana % 1 fenol koyarak veya böyle kanı 55 derecede ısıtarak, yapmıştır. Pasteur, şarbon basilleri yüksek derecede (42,6° de) üretilirse virulansının yavaş yavaş kaybolduğunu buldu. Şimdi şarbon aşısı Sobernheim metodu ile yapılmaktadır. Pastaur'ün ikinci aşısı (42°,6′ Sa. 12 gün tutulmuş) ile şarbon bağışık serumu aynı zamanda şırınga edilir.

3 — *Veba aşısı:* Veba basilinin (Pasteurella pestis) alkollü buyyonda üretilmesi ile virulent veba basillerinden virulent olmıyan basiller elde edilebilir. Son zamanda aşı olarak virulent olmıyan canlı veba basilleri kullanılmaktadır.

4 — *Kuduz aşısı:* Pasteur 1880-1884 senesinde kuduzun tabiatını araştırmış, bunun hayvandan hayvana geçirilmesinin kabil olduğunu ispat etmiş ve köpeklere tavşandan elde edilen kuduz aşısı ile aktif bağışıklık verebileceğini göstermeğe muvaffak olmuştur.

Pasteur kuduz bir sokak köpeğinin omur iliği ile işe başlamış, buna «sokak virusu» demiştir. Bununla aşılanan bir tavşan 14 günde kuduzdan ölmüştür. Tavşandan tavşana aşılandığı zaman hayvanlar daha çabuk ölmüşler, 25 pasajdan sonra ise 6-8 günde ölmüşlerdir. Pasteur tavşan için yüksek virulent olan bu tavşan omur iliğine «sabit virus» ismini vermiş ve kuduz virusunun daha emin olarak zayıflaması için sabit virusu kurutmuştur.

Högyes 1889 da kurutmakla kuduz virusunun zayıflamadığını, bilâkis öldüğünü ve bu suretle mikrobun mikdarının azaldığını göstermiştir. Bu sebepten, kurutmak yerine sadece sulandırılmış omur ilik sübyeleri kullanılırsa yine aynı sonuç elde edilmektedir.

Kuduza karşı aşı insanlara ilk önce 6. VII. 1885 de Pasteur tarafından yapılmıştır. Son zamanlarda aşı için Semple metodu üstün tutulmaktadır. Bu aşı fenollüdür ve iki ay saklanabilir. Kuduz aşısı karnın derisi altına şırınga edilir.

İnsanlara kuduz aşısı ancak kuduz hayvan (köpek, kedi, sığır v. b.) tarafından ısırıldıktan sonra yapılır. Bu aşının yapılabilmesi insan kuduzunda kuluçka devri'nin yani ısırıldıktan sonra hastalık çıkıncaya kadar geçen zamanın, ekseriya çok uzun, 20-60 gün ve bazan aylarca olmasından dolayı mümkün olmaktadır. Hastalığın mikrobu ısırılan yerin sinirlerinin lenf yollariyle yavaş yavaş merkez sinir sistemine (beyin ve omur iliğe) gider. Isırılan yer beyinden nekadar uzakta ise kuluçka devri de o nispette uzun olur. Aşıya mümkün olduğu kadar çabuk başlan-

malıdır. Kuduza tutulan her insan ölür. Fakat her ısırılan hastalanmaz. Isırılanların yaklaşık olarak % 10-15 i hastalanır ve ölür. 1913 ten 1937 ye kadar 25 senede Paris'te 29 581 ısırılmış insan tedavi edilmiş. bunların ancak 22 si (= 0,075) ölmüştür.

5 — *Verem aşısı:* E. von Behring 1901 de sığırlara, kendileri için çok az virulent olan, insan verem basilleri ile bağışıklık vermeği denemiştir. Fakat elde edilen bağışıklığın müddeti yeter derecede değildi.

Calmette ve Guerin insanlara bağışıklık vermek için B C G (Bacille Calmette-Guerin) denilen bir verem aşısı bildirmişlerdir. Bu aşı, içinde % 5 gliserinli sığır safrası bulunan bir besi yerinde 13 sene üretilmiş olan canlı sığır verem basillerinden ibarettir; bu sebeple virulanslarını kaybetmişlerdir. B CG insan üzerinda ilk önce 1921 de denenmiştir. O zamandan beri Fransa, Macaristan, ve diğer memleketlerde milyonlarca çocuk aşılanmıştır. Calmette veremli annelerin çocuklarına bunun ağızdan verilmesini tavsiye etmiştir. Bu ağızdan verme metodu önce sığırlarda denenmiştir. Veremli süt-çocuklarının ölümü bu aşi ile oldukça azalmış olsa gerek.

6 — *Lekeli humma*'ya karşı dahi kuvveti azaltılmış mikrop ile aşılar hazırlanmıştır.

III — **Öldürülmüş mikroplarla yapılan aşılar:** Bu aşılar şu maksadlar için kullanılır: salgın tehlikesinde korumak için; intanî hastalıkların sağıtımı için; teşhis için.

1 — *Salgın tehlikesinde:* kolera, tifo, veba, Weil hastalığı ve lekeli hummaya karşı korunmak için:

Kolera aşısı W. Kolle metodu ele şöyle hazırlanır: Kolera vibriyonlarının jelos üzerindeki 24 saatlik saf kültürü 10 cm^3 fiziyolojik tuzlu su ile karıştırılır. Bu 58° de bir saat ısıtılır. Kontrol sonucunda öldükleri görülürse, içine % 0,5 fenol konur. Bir hafta ara ile deri altına olmak üzere iki şırınga yapılır (1,0 ve 2,0 cm^3). Bağışıklık yaklaşık olarak 1/2 - 1 sene sürer.

Tifoya karşı öldürülmüş mikropla ilk aşı 1896 da R. Pfeiffer ve W. Kolle tarafından bildirilmiştir. Tifo basilinin jelos üzerindeki 24 saatlik saf kültürü, fiziyolojik tuzlu su ile sulandırılır, sonra 54° de bir saat ısıtılır, içinde yalnız ölü mikroplar bulunan bu aşıya % 0,5 fenol konur. 0,5 - 1,0 ve 1,5 cm^3 olmak üzere birer hafta ara ile deri altına üç şırınga yapılır. Bağışıklık son şırıngadan yaklaşık olarak 3 - 4 hafta sonra hasıl olur ve ancak 1/2 - 1 sene sürer. Aşılanmış olanlarda da tifo görülebilir, fakat bunlarda hastalık daha hafiftir ve ölüm de aşılanmamışlardan daha azdır.

Paratifo basillerine karşı da aşılar aynı tarzda hazırlanır ve çoklukla bu basiller tifo aşısının içerisine konur.

Veba'ya karşı ısıtarak öldürülmüş veba basilleriyle aşı 1897 den beri Haffkine tarafından Hindistan'da çok miktarda tatbik edilmiştir.

Kızıl, Boğmaca öksürüğü ve epidemik menenjit'e karşı öldürülmüş kızıl streptokoku, boğmaca öksürüğü basilleri ve menengokoklar aşı olarak kullanılır.

Spirochaeta icterogenes ile hasıl olan Weil hastalığı Japonya'da salgın halinde görüldüğünden, orada bu mikrobun öldütülmüş kültürleri ile aşılar hazırlanmıştır.

Lekeli hummaya karşı aşı için fenol ile öldürülmüş lekeli humma mikropları (Rickettsia prowazeki) dahi kullanılır. Bu mikroplar intanî elbise bitlerinin barsaklarından alınır.

2 — *İntanî hastalıkların sağıtımı için:*

Sağıtım aşısı hastada canlı olarak bulunan mikrobun aynı türünü öldürerek yapılır ve birçok defalar şırınga edilir. Aşı ekseriya hastanın kendi vücudundan alınan mikrobun kültürleriyle hazırlanır (autovaccin). Ticarette bulunan aşılarda olduğu gibi, mikrobu başka hastalardan alınmak suretiyle hazırlanan aşılara Heterovaccin denir. Hazırlanması tifo aşısı gibidir ve miktarı gittikçe arttırılmak üzere haftalarca şırınga edilir. Aşı sağıtımı kronik stafilokok, streptokok, gonokok ve menengokok enfeksiyonlarında ve koli basili ile hasıl olan idrar kesesi iltihabında ve malta humması ve bang hastalıklarında, v. b. tavsiye edilir.

3 — *Teşhis için:* a — Gizli gonokok ocaklarının teşhisi için deri içine öldürülmüş gonokoklar şırınga edilir.

b — Yumuşak şankırı ve Lymphogranuloma inguinale'deki hıyarcığın natürünü anlamak için dahi teşhis maksadiyle deri içine öldürülmüş mikrop şırınga edilir (İto ve Reenstierna deneyi ve Frei reaksiyonu).

c — Verem, ruam, trikofiti, v. b. de dahi bu hastalıkların öldürülmüş mikropları teşhis için deri içine şırınga edilir veyahut başka türlü tatbik olunur.

IV — **Kuvveti azaltılmış mikrop toksinleriyle yapılan aşılar:** Difteri, tetanos, dizanteri ve kızıl aşıları bu suretle hazırlanır:

1 — *Difteri aşısı:* Difteri basilleri, insan ve hayvan vücudunda antitoksin teşkiline sebebiyet veren bir zehir yaparlar. Böyle zehirlere toksin denir. Difteri toksini 1887 de Emile Roux ile Yersin tarafından bulunmuş ve antijen natürü de 1890 da E. v. Behring ve E. Wernicke tarafından keşfedilmiştir. Toksin çok zehirli olduğundan doğrudan doğruya aşı için kullanılamaz. İlkönce E. v. Behring 1913 te difteriye karşı difteri toksini ile antitoksinin bir karışığını kullanmıştır. Şimdi başlıca Ramon'un difteri Anatoksin'i kullanılmaktadır. Bu da % 0,4 formalin konması ve bir ay 38-40° de bırakılması ile zehirliliği giderilmiş, fakat bağışıklık vermek kabiliyeti kalmış olan difteri toksininden ibarettir. Son zamanlarda anatoksin şap veya daha iyisi Aluminiumhydroxyd ile çökeltildikten ve adsorbe edildikten sonra bundan yapılan sübyeler deri altına şırınga edilmektedir. Difteri aşılarının sonuçları iyidir.

2 — *Tetanos aşısı:* Tetanos mikrobu normal şartlarda toprakta çok defa bulunur. Şimdi tetanos basilinin toksininden bir tetanos anatoksini hazırlanmakta, bununla askerlere ve beygirlere bağışıklık verilmektedir. Son zamanlarda tetanosa karşı Aluminiumhydroxyd'e adsorbe edilmiş temizlenmiş tetanos anatoksini kullanılmaktadır.

3 — *Basilli dizanteri aşısı:* Basilli dizanterinin bir çok mikrobu vardır. En önemlileri şunlardır: Shiga - Kruse basili, Flexner basili, Kruse-Sonne basili, Schmitz basili.

Bunlardan en zehirlisi birincisidir. Bu, şiddetli bir toksin yapar. Aşı için bunların zehir etkilerinin giderilmesi lâzımdır. Bu da, ya antitoksin dizanteri serumu eklenmesiyle, yahut difteri toksinininde olduğu gibi anatoksin hazırlanması ve bunun şapa adsorbe edilmesiyle yapılır, Dizanteri aşısının etkisi hakkında kesin bir karar vermek henüz kabil değildir.

4 — *Kızıl aşısı:* Kızıl streptokokları çok hassas bir toksin teşkil eder. Bu toksin Amerikalı G. F. ve Gl. H. Dik ailesi tarafından keşfedilmiştir. Aşı ısıtmakla öldürülmüş kızıl streptokoklariyle yapılır. Bazı memleketlerde buna formalinle zayıflatılmış kızıl toksini karıştırılmıştır.

2 — [Zir.], canlı bir bitki veya bitki parçasına, başka bir birki veya bitki parçasının yapıştırılması ve kaynaştırılması. Bu tarife göre A., iki parçalı bir varlıktır. Bu parçalardan altta bulunan kısma *anaç*, üstte bulunana ise *kalem* derler. Aşıyı insanlar tabiattan görerek öğrenmişler ve onu bahçelerinde tatbik etmeğe başlamışlardır.

Bahçivanlıkta iki çeşit aşı vardır: kalem aşısı, göz aşısı.

I — **Kalem aşısı:** 1 - 3 gözü bulunan bir senelik bir dal parçasının bir yaşında veya yaşlı bir gövde üzerine yapıştırılması.

Bu aşının üç çeşidi vardır: İngiliz kalem aşısı, yarma aşı, çoban aşısı.

1 — *İngiliz kalem aşısı:* Bağcılıkta ve meyva ağaçlarında kullanılır. Bu aşı'da kalemle anacın aynı kalınlıkta olması şarttır. Anaçla kalem asmalarda daima gözün bulunduğu taraftan eğri bir şekilde ve aynı uzunlukta kesilir. Bundan sonra gerek kalem, gerek anaç ta kesitin yaklaşık olarak üçte birinde ve üst tarafta olmak üzere, birer dilcik meydana getirilir. Dilcikler birbirlerine geçmek üzere, kalem anaç üzerine oturtulur (bk. aşı sandığı).

Meyva ağaçlarında ise kalem, daima gözün arkasından eğri bir şekilde kesilerek hazırlanır ve yine dilcik yapılır ve kalem, anaç üzerine oturtularak A. rafya ile bağlanır. Bu A. meyva ağaçlarında dışarıda yapılır.

2 — *Yarma aşı:* Elma, armut, ayva gibi yumuşak çekirdeklilerle asmalara uygun bir aşıdır. Kayısı, şeftali, kiraz eriğe pek gelmez. Çünkü bu ağaçlar kolaylıkla zamk atarlar. Zamanı: mart sonu ile nisan ayıdır. Yapılışı: asmalarda toprak hizasından bir parmak aşağıdan, meyva ağaçlarında toprak yüzünden veya biraz yukarıdan anaç yatay kesilir. Aşı yapılacağı zaman kesit serpet denilen eğri yüzlü bıçakla düzlenir. Eğer tek kalem vurulacak ise anaç eğri bir şekilde kesilerek yukarıdaki kısmı düz yatay bir hale getirilir. İki kalem vurulacak ise o zaman anaç tamamiyle yatay kesilir ve aşı usturasiyle ortasından kalem girecek kadar yarılır.

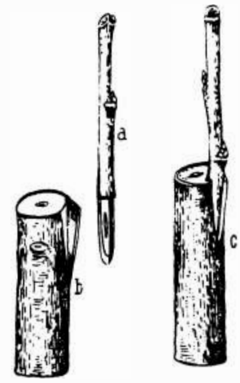
YARMA AŞI

Kaleme gelince, bu, bir gözün iki tarafından kalın bir bıçak sırtı şeklinde kesilerek hazırlanır. Kalemin göz tarafına gelen kabuk kısmı daha kalın, diğer tarafı daha ince olacaktır. Bu şekilde hazırlanan kalem, anaçtaki yarığa yerleştirilir. Bu sırada kambiyum tabakalarının aynı hizaya gelmelerine dikkat edilir. Anaca iki kalem vurulduğu zaman, ortadaki yarık bir kabuk parçasiyle örtülür.

Kalem 2-3 gözlü ve 10-15 santim uzunluğundadır. Aşı bittikten sonra rafya veya pamuk ipliğiyle bağlanır ve macunla kapatılır.

3 — *Çoban aşısı:* Meyva ağaçlarında çok kullanılan bir aşıdır. Kalın dal ve gövdeli ağaçlarda kullanılır. Zamanı: İlkbaharda ağaçlara su yürüyünce ve kabuk odunundan ayrılacağı bir zamanda yani mart sonundan mayıs ortalarına kadar geçen süre içinde yapılır.

Yapılışı: anaç, önce aşı kaleminin vurulacağı yerden yatay olarak kesilir ve yara yeri keskin bıçakla temizlenir. Kalemler yine 2-3 gözlü ve 10-15 santim uzunluğundadır. Kalem, gözün arkasından ve bir taraflı olarak yontulur, yukarı tarafta bir kertik yapılır. Bu suretle hazırlanan kalemin kabukla odun tabakası arasına sokulabilmesi için, aşı bıçaklarının diğer uclarındaki spatül yardımiyle kabuk gevşetilir, şayet kalem içeriye zorlukla girerse, anacın kabuğu çizilir. Kalem yerine sokulduktan sonra pek sıkı olmıyarak bağlanır ve macunlanır.

ÇOBAN AŞISI
a) Kalem,
b) Anaç,
c) Bağlanmamış aşı.

II — **Göz aşısı** (yaprak aşısı), bir senelik bir dal üzerinden bir parça kabuk ile beraber kesilip alınan bir gözün, yine bir senelik bir gövde üzerine yapıştırılması.

Bu aşılarda kalem, bir gözden ibarettir. Zamanı: göz aşısı, sürgün gözlerde ilkbaharda nisan, mayıs aylarında, durgun gözlerde, ağustos, eylûl aylarında yapılır. Yapılışı: iyi ağaçlardan alınan aşı kaleminin yaprakları, gözlerden 1 santimetre mesafede saplarından kesilir. Dalın orta kısmındaki gözün 1 veya 1,5 santim üstünden ve keza 1 veya 1,5 santim altından yatay iki çizgi ile dal yarılır ve göz aşı çakısiyle yukarıdan aşağıya doğru kesilerek altındaki odun tabakasının bir kısmiyle beraber kaldırılır. Bundan sonra anaç üzerinde aşı vurulacak yer tayin edilerek T şeklinde kabuk, odun tabakasına kadar kesilip çakının ağziyle ucları kaldırıldıktan sonra göz hemen buraya sokulur.

Kalemden gözün çıkarılması
a) Gözün çıkarılması.
b) Çıkarılmış göz.

Bu A. da macuna ihtiyaç yoktur, fakat rafya ile yukarıdan başlıyarak bağlamak lüzumludur.

Aşı bıçağı: Aşıcılıkta kullanılan bıçak A. şekline göre ya kalem aşısı çakısı, yahut da göz aşısı çakısı diye 2 çeşidi vardır. Birincinin yüzü düz, ikincinin yüzünün uc tarafı genişçe ve tam ucu geriye doğru kıvrıkçadır.

Aşı macunu: bazı kalem A. larında yara yerlerine sürülen yapışkan bir maddedir. Sıcak, soğuk olmak üzere ikiye ayrılır. Son zamanlarda yalnız soğuk macunlar kullanılmağa başlanmıştır. Bileşimlerinde zift, balmumu ve zeytinyağı vardır.

AŞI BIÇAĞI
a) Kalem aşısı bıçağı.
b) Göz aşısı bıçağı.

Aşı sandığı: masa başında yapılan asma aşılarını çimlendirmek için kullanılır (bk. İNGİLİZ KALEM AŞISI).

AŞI SANDIĞI

Aşı yeri: kalemle anacın birleştiği yere derler. Şayet kalemle anaç arasında büyüme farkı varsa A. yeri şişer, kabarır. Ayva üzerine aşılanan bazı armutlarda A. yeri şişkin olur.

ÂŞIK (XVII. yüzyıl), Türk halk şairi. Murad IV. ün 1631 de öldürülmüş olan musahibi Musa Çelebi için ağıdı ve 1643 yılında başlamış olan Girit savaşlarına dair şiirleri vardır. Â., XVII. yüzyılın haklı bir ün kazanmış kuvvetli halk şairlerindendir.

ÂŞIK ÇELEBİ (asıl adı: *Pîr Mehmet;* 1520-1572) Türk bilgini, şairi ve tezkire sahibi. Â., bütün kaynaklara göre Seyyid (Muhammet peygamberin soyundan) dir. Büyük atası Bağdat'lıdır. Yıldırım zamanında Bursa'ya gelmiş, oraya yerleşmiştir. Kendisiyle çağdaş olan tezkireciler Bursa'lı olduğunu söylerler. Sonraki kaynaklardan yalnız *Şakâyık Zeyli,* Prizren'li olduğunu kaydeder.

Zamanının en tanınmış bilginlerinden okumuş, bir zaman gezgincilikle vakit geçirmiş, bir müddet de Bursa'da Emir Sultan evkafının mütevelliliğinde, sonra da birçok yerlerde kadılıklarda bulunmuştur. Dikbaşlı ve geçimsiz bir adam olduğundan arada bir memuriyetinden çıkarılan Â.,

ÂŞIK ÇELEBİ

yine işsiz kaldığı bir sırada, yazdığı şairler tezkiresini padişaha, Arapça Şakayık Zeyli'nide sadrazama sunarak ölünceye kadar işinden çıkarılmamak üzere Üsküp kadılığına atanmış ve orada ölmüştür.

Hüseyin Vâiz'in *Ravza-tüş-şühedâ*'sını, Gazalî'nin *Et-tibr-ül-mesbûk fi nasâyih-il-mülûk*'ini, Hatip Kasımoğlu'nun *Ravza*'sını, Taşköprülüzade'nin *Şakaytk-ı nu'maniye*'sini Türkçeye çevirmiş, İbni Teymiye'nin siyaset ve askerlikten bahseden *Es-siyase-tüş-şer'iyye fi ıslâhir-râi ver-râiyye*'sini *Mi'râc-ül-eyâle ve minhâc-ül-adâle* adiyle yine Türk diline nakletmiştir. Bunlardan başka, kendi yazdığı manzum *Zigetvarname*'si, *Şehrengiz-i Bursa*'sı, *Divan*'ı *ve Meşâir-üş-şuarâ* adlı bir şairler tezkiresi vardır.

Bu eserlerin en önemlisi *Meşâir-üş-şuarâ*'dır. Â., ebced harfleri üzerine tertip edilmiş olan bu eserinde kendi zamanına kadar gelen ve kendisiyle çağdaş olan şairlerin biyografyalarını, şiirlerinden bazı örneklerle beraber yazar. Tenkid bakımından Lâtifî tezkiresi kadar önemli değildir, bununla beraber, biyografyalarını yazdığı kişilerin, hele sevmediklerinin, özel hayatlarını deşip açıklamadan pek hoşlanır. Onun bu zaafı yüzünden eski şairlerin özellıklerini, inançlarını, meslek ve meşreplerini, bu tezkireden öğrenmek mümkündür.

ÂŞIK GARİP: bk. GARİP.

AŞIK KEMİĞİ (Astragal, Talus), ayak bileğinin yedi kemiğinden biri. Yukarda bacak kemiklerinin alt uclariyle, aşağıda topuk kemiğinin ve yanlarda bacak kemiklerinin aşık çıkıntıları (malleoller) arasındadır.

ÂŞIK KEREM: bk. KEREM.

AŞIK OYUNU (Folklor), koyunun arka ayaklarının diz kısmından çıkarılan ve dört yüzü ayrı ayrı şekiller gösteren ufak kemik (bk. AŞIK KEMİĞİ) ile oynanan oyun. Koyun aşığı, birkaç tanesi bir arada, elde kolaylıkla oynanabilecek büyüklükte olduğu ve yere düştüğü zaman her yüzü üzerinde durma ihtimali bulunduğu için, çok eski amanlardan beri Anadolu ve İç Asya kavimleri arasında, daha sonraları da Yunan ve Roma halkınca zar yerinde kullanılmış ve A. la oynanan çeşitli kumar ve kader oyunları oluşmuştur.

Hitit'lerde A. oyunu herhalde yaygındı. Anadolu'da Hitit kazılarından pek çok A. kemiği çıkmıştır. Ankara Hitit müzesindeki bir kabartmada A. oynıyan kıral çocukları görülmektedir. Eski Yunan'da da aşığın oyunda kullanıldığı biliniyor; Yunanca buna *astragalos* (çoğulu: *astragaloi,* Lât: *tali*) derlerdi. Aşığın dört yüzünün ayrı ayrı isimleri ve değeri vardı. M. Ö. V. yüzyıl sonunda yaşamış Yunan ressamı Zeuksis'in aşık oynıyanlar resmi ünlüdür (bu resmin kopyası için bk. ALEKSANDROS).

Anlaşılan, Yunanlı'larda büyükler de A. oynuyorlardı. Yunanlı'larda, dört aşıkla oynanan A. nun iki tipi vardı: birincisi, bugün bizdeki beş-taş oyunu gibi, aşıkların birini veya ikisini havaya atarken, geride kalanları yerden, belli hareketlerle toplamaktan ibaretti; ikincisinde, aşıkların her bir yüzünün, zardaki gibi, birer değeri vardı: yere serpilen dört aşığın üste gelen yüzlerinin durumuna göre, derece derece iyi veya kötü oyun elde edilmiş olurdu. Bu oyun durumlarından her biri bir tanrı, ünlü bir kahraman, v. b. adlarını taşırdı. En iyi oyun, dört aşıkta dört ayrı yüzün üste gelmesiyle elde edilen «Venüs oyunu»; en kötü oyun da, dört yüzün «bey» konmasiyle elden edilen «köpek oyunu» idi. Kazılarda çok miktarda aşık kemiği bulunma-

sından. Romalı'larda da bu oyuna büyük rağbet olduğu anlaşılıyor.

Arap'lar arasında da, herhalde daha İslâmlıktan önce A. yaygındı. VIII. yüzyıl ortalarına ait kaynaklardan naklen bilgi veren *Kitāb-ül-Agānī*'nin naklettiği bir rivayette bir münasebetle anlatıldığına göre, İslâmlığın doğuşu sırasında A., Arap çocuklarının oyunu idi.

Türk-Moğol kavimlerinin yayıldığı her yerde A.nun türlü çeşitleri de, başka kavimlerden çok daha gelişmiş ve çeşitlenmiş olarak yayılmıştır. Oğuz'ların destanî edebiyatlarının, aynı zamanda onların en eski âdet ve geleneklerini de aksettiren bir ürünü olan Dede Korkut kitabında Oğuz çocuklarının-hattâ Bey ve Han çocuklarının-meydan yerinde A. oynadıkları anlatılır.

Anadolu'da zamanımızda da A., köylerde, küçük kasabalarda ve şehirlerin, modern oyunların eski oyunları unutturmadığı ve onların yerine yerleşmediği mahallelerinde çocukların başlıca kader kumar oyunlarıdır; aşık kemikleri para ile alınıp satılır, boylarına ve bazı özelliklerine göre değer taşıyarak oyuncu çocuklar arasında mübadele maddesi olur. Bu oyunun pek çok çeşitleri vardır. Esas, Yunanlı'lardaki ikinci tip oyunda olduğu gibi, aşık kemiğinin dört yüzünün ayrı ayrı değeri ve hassası olmasındadır. Aşığın, daha enli olan iki yüzünden çukur olan taraf *aç (çik, cuk)*, bunun tümsek olan karşı tarafı *tok* (*tök*, v. b.), dar ve düzce olan diğer iki yüzünden kenarı hafifçe kalkık, ortası çukurca olan tarafı *bey (say, kazak, kallek, kel-ali*, v. b.), bunun kenarsız, düz olan karşı tarafı da *kıt* (*tokan, dalak*, v. b.) adlarını alır.

Anadolu'daki aşık oyunları başlıca iki esasa dayanır: 1 — Sadece, katışılan aşıkların yere serpilmesi; bunların yerde belli vaziyetlerde konmalarına göre, atanın veya karşısındaki oyuncunun kazanması. 2 — Aşıkların, bilye gibi, bir yere dizilmesi, eldeki daha iri, daha ağır bir aşıkla (bu aşık *enek*, veya *atmer*, v. b. gibi ayrı bir ad alır, ve çok defa, içine kurşun veya mum akıtılmak suretiyle oyuna daha elverişli hale getirilir.) devrilmesi, belli bir çizgiden çıkarılması gibi oyunun belli birtakım kurallarına göre elde edilen başarılar sonucunda bir tarafın A. ları utması (kazanması), öbür tarafın da utulması (kaybetmesi). Bu ikinci teknikte, bazı oyun çeşitlerinde, vurmağa mahsus A. ın, veya vurulan A. ların, vuruştan sonra aldıkları durum da gözönüne alınır; bu takdirde yukarda anlatılan iki esasın katışık olarak bulunduğu oyun çeşitleri çıkmış olur. Bundan başka, oyuncuların sıra almasında da, eldeki aşıklar atıldıkları zaman, zarda olduğu gibi yüzlerinin hangisi üste gelirse bu yüzün değerine göre, sırayı tayin edici rol oynar. Genel olarak, aşığın durumları değer sırasiyle: *bey, kıt, aç, tok*'tur.

Aşıkların eski zamanlardan beri fal, niyet ve uğur değerleri de bulunmuş olmalıdır. Aşık oyunları, bu kemiklerin, yere atıldığı zaman aldıkları duruma göre iyi veya kötü kehanetlerde bulunma âdet ve inanışlarından çıkmış olmalıdır. Anadolu'da, bugün, aşık fal ve niyet için kullanılmaz; yalnız bir tek oyunda: atana, aşığın durumuna göre ad verme oyununda (*bey* gelirse bey, *çik* gelirse aç, *tök* gelirse tok, *kıt* gelirse eşek) bu eski âdetlerin bir izi kalmış olsa gerektir.

ÂŞIK ÖMER: bk. ÖMER.

ÂŞIK PAŞA (asıl adı: *Ali*; 1272-1332), Türk şairi. Â., Türkiye Türkçesiyle yazan ilk şairlerdendir. Doğduğu tarih Kırşehir'deki türbesinin kapısı üstünde bulunan Farsça bir kıtadan anlaşılmaktadır. Doğum yeri hakkında çeşitli söylentiler vardır; Anadolu'da doğduğu kesin olarak kabul edilebilir. Babası Muhlis Paşa'dır. Onun babası da Mevlâna'nın dervişi Çelebi Hüsamettin'in büyük babası, şeyh Ebülvefa'ya nispetle «Tarikat-ı vefaiye» denen tarikatın ulusu Baba İlyas'tır. Baba İlyas, Moğol akınında Anadolu'ya gelip Amasya'ya yerleşmişti. Dervişleri pek çoktu ve bunlara «Babaî» denirdi. Baba İlyas'ın en ileri gelen halifesi Baba İshak, Selçuk padişahı Gıyasettin zamanında şeyhi adına büyük bir ayaklanma hazırlamış ve 1237 - 38, 1240-41 tarihlerinde bu ayaklanma merkezi Amasya olmak üzere Sıvas, Kırşehir, hattâ Kayseri'ye kadar yayılmış ve İmparatorluk ordusu tarafından bastırılarak Baba İshak öldürülmüştür. Baba İlyas da bu ayaklanma yüzünden öldürülmüş, yahut bir söylentiye göre ilmine saygı gösterilerek affedilmişti. Oğlu Muhlis Paşa, bazı kaynaklara göre Selçuk imparatorluğunun yıkılmasından sonra Konya'da 40 gün, yahut 6 ay kadar padişahlık etmiş ve bu müddet içinde Babaî'leri kıranlardan öc alıp, padişahlığı halifelerinden Nurettin Sofi adlı birisinin oğlu olup henüz beş yaşında bulunan Karaman'a bırakmıştır ki Karaman Beyliği bu suretle kurulmuştur.

Hayatı hakkında kesin bilgi bulunmıyan Â., Orta Anadolu'da böyle zengin ve nüfuzlu bir sofi aileden yetişmiş olup Kırşehir'de yerleşmiş, orada bir zaviye kurmuş, devrinin siyaset işlerine katılmış ve orada ölmüştür. Tarihî kaynaklardaki kayıtlara göre, Â. nın Elvan Çelebi adlı şair bir oğlu olmuştur; Can adlı diğer bir oğlu olduğu da Kırşehir'deki bir mezar yazıtından öğrenilmektedir.

Âşık Paşa'nın yanlış olarak «Maarifname» ve «Âşık Paşa divanı» da denen *Garibname*'si, mesnevi tarzında yazılmış ve bütünü bakımından hem vezin, hem de konu itibariyle Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinin etkisiyle meydana getirilmiş 10 bâblık büyük bir eserdir; her bâb da 10 destan'a ayrılmıştır. Birinci bâbdaki hikâyelerin konusu birliktir, ikinci bâb ikili hikâyelere, üçüncü bâb üçlülere ayrılmıştır. Tertip bu suretle sürüp gider. İçindeki hikâyelerin bir tanesi *Mesnevî*'den alınmadır, ötekilerde de bu etki açıkça görülür. Tasavvufî-ahlâkî bir eser olan *Garibname*'nin 1329 da yazıldığı eserin son taraflarında kayıtlıdır. Bu esere göre Â., dinî bilgilerde geniş bir yetki sahibi olup, Fars, hattâ İbranî dillerini bilmekle beraber coşkunluk bakımından pek okadar engin bir neşeye sahip değildir. Onun tasavvufu, şeriat kayıtlarına uygun bir tasavvuftur. *Reşehat* tercümesinde bu eserden tanıklar getirildiği gibi XVII. yüzyıl bilginlerinden Sarı Abdullah da *Semerat-ül-Fuad* adlı eserinde Bayramî'lerin Â. divanını okuduklarını haber vermektedir (bk. GARİBNAME). Türlü *Garibname*

ÂŞIK PAŞA TÜRBESİ

nüshalariyle *Cami-ün-Nezâir*'de ve birçok mecmualarda Â.nın *Garibname*'den başka aruz ve heceyle yazılmış birçok şiirleri de vardır. Fakat mecmualardaki «Âşık» takma adiyle kayıtlı şiirlerin büyük bir kısmının ona ait olmadığı muhakkaktır.

ÂŞIK POSTU, Bektaşi meydanında nasip alacak kişinin oturtulduğu post. Bu post, kapıdan girilince sağ veya sol tarafta ve eşik dibinde bulunurdu ki Mevlevî'lerde, mutfaktaki «saka postu», Bektaşî'lerin âşık postunun aynı gibidir.

ÂŞIK VE ÂŞIK EDEBİYATI, Türk halk edebiyatı geleneğinde, aşağı yukarı XV. yüzyıldan sonra şiirin ve nazım-nesir katışığı bir hikâye çeşidinin temsilcisi olan sanatçılar *âşık* diye adlanırlar. Bunların meydana getirdikleri eserlerin bütününe de, halk edebiyatı incelemelerinin geliştiği son 35-40 yıl içinde *Âşık edebiyatı* demek âdet olmuştur. Bu sanatçılara, bilim dilinde «halk şairi», «saz şairi» dendiği de olur. Ermeni şairlerine verilen *aşuğ* adı da *âşık* kelimesinin bozulmuş şeklinden başka bir şey değildir. Saz şairi anlamında âşık deyimi, Kafkas ve İran Azerbaycan'larında yaygındır. Türkistan ve Türkmenistan'da aynı görevleri gören ve aynı özellikleri gösteren sanatçılar bulunmakla beraber bunlar başka adlar taşırlar (bk. BAKSI).

I. — Âşık: Bu halk sanatçılarını daha çok kasaba, köy çevreleriyle, yarı göçebe veya göçebe zümrelerin hayat şartları yetiştirmiş ve yaşatmıştır. Büyük şehirlerde âşıklar yüksek edebiyatın özelliklerine yaklaşmak suretiyle kendi özelliklerinden kaybetmişler, yahut da, kendi özellikleriyle, bu kültür merkezlerinin ancak halk sanatına değer veren çevrelerinde rağbet görüp barınabilmişlerdir. Gerçi, bazı devirlerde, sarayın ve büyük konakların âşıklara kapılarını açtıkları olmamış değildir; halk sanatından zevk alan bazı padişahlar, paşalar ve beyler bulunmuştur. Ancak, aynı zamanda, bu yüksek çevrelere girebilen âşıklar da, köy ve kasaba çevreleriyle göçebe zümreleri arasında kalanlardan epey farklı karakterler göstermişlerdir.

Âşıkların tabiî çevrelerinden biri de asker ocağıdır. İmparatorluk zamanında Yeniçeri Ortaları ve sınır boylarındaki kalelerle, İmparatorluğun Cezayir, Tunus gibi uzak bölgelerindeki askerî merkezler, sadece bazı özellikleriyle öteki çevrelerdeki meslekdaşlarından ayrılan saz şairleri (âşıklar) yetiştirmişlerdir. Zamanımızda da, doğrudan doğruya asker ocağının yetiştirdiği âşıklar bulunmamakla beraber, askerlik hizmetine giren âşıkların orada yeni ilhamlarla sanatlarını zenginleştirdikleri bir vâkıadır.

Gerek kendi yaratmasının ürünü, gerekse başka âşıkların malı olan eserleri, sazının refakatiyle ve özel bir inşat tekniğiyle dinletme işini üzerine almış bulunan âşığın sanatı, kendisinin ve tabiî çevresinin duygularını ifade etmeğe, etrafını, «maddî» bir karşılık beklemeksizin eğlendirmeğe, ve böylece kendini tatmin etmeğe yaradığı gibi aynı zamanda bir geçim vasıtası da olur. Âşık, ya genel toplantı yerlerinde, kahvelerde, düğünlerde, veya başka eğlentilerde toplanan para karşılığı, yahut da bir beyin, bir ağanın hizmetinde uzun veya kısa bir zaman için, ve yine bir ücret (ihsan şeklinde olsun, aylık veya yıllık bir ücret şeklinde olsun) karşılığı sanatını icra eder. Onun sanatında, daima, estetik ve fikrî eğilim ve arzularına cevap vermek zorunda bulunduğu bu toplumsal çevrelerin etkileri görülür. Âşık, bu şartların tabiî bir sonucu olarak, gezginci bir sanatçı olmak zorundadır. Sermayesi tükenince, veya daima değişiklik istiyen her dinleyici çevresinde ilgisizlik başgösterince, bir zaman için meclise yeni bir çeşni getirecek başka meslekdaşlarına yerini bırakarak, ilhamlarını tazelemek üzere kendine yeni dinleyici çevreleri arar; yaratıcı sanatının irticale, nâkıllik hünerinin de hâfızaya dayanması da bunu emreder.

Belli bir estetik ve fikir anlayışı olan bir dinleyici çevresinin ihtiyaçlarını karşılamak zorunda bulunan âşıkın yetişmesi de geleneklerin tayin ettiği birtakım kurallara bağlıdır. Halk içinde en çok rağbet görenler «hak âşıkları», veya «bâdeli âşıklar» dır. Usta âşıkların hepsinin bulûğ çağında, çok defa bir rüya görerek -bazı nadir hallerde uyanıkken- «pîr» elinden, veya «pîr»in delâletiyle, kendilerine sevgili diye takdir edilen güzelin elinden bade içtiklerine inanılır; âşıkların kendileri gibi, çevreleri de bunu gerçek olarak kabul ederler. Mahiyeti açıklanmamakla beraber, aşk badesi, deyimden de anlaşıldığı üzere olağanüstü kudreti bulunduğu düşünülen «manevî bir içki» dir. Bununla beraber bu müphem «bade» yerine, mahiyeti belli bir içkinin -meselâ mevlût şerbeti gibi- hattâ yenilecek alelâde bir nesnenin -meselâ elma gibi bir meyvanın, veya ekmek, fasulye gibi bir gıda maddesinin- geçtiği de olur. Pîr'in veya sevgilinin, olaganüstü birtakım şartlar içinde sunduğu bu sembolik nesne, doğuştan, aşırı bir hassasiyet taşıyan, ve sanat hevesi, çevresindeki ustalarla temas sonucunda kamçılanmakta olan delikanlıya, âşıklığa «sülûk» için bir vesile olur. Böylece sanatçıda aşk ile şairlik beraberce uyanmış bulunur. Sevda macerasiyle şairliğin birlikte başlaması olayı diye vasıflandırabileceğimiz bu gelenek öğesine Türk âşıkları gibi, eski Arap şairleriyle, Ortaçağ Avrupa şiirinin bazı çevrelerinde de raslanır. Bununla beraber, geleneğin en çok geliştiği zemin Tütk halk şiiri olmuştur.

Âşığın yetişmesi ve kendini tanıtması için, şüphesiz, doğuştan kabiliyetle, sadece manevî bir telkin değeri olan «bade içme» inanışı yetmez. Musiki ile şiirin, ve birçok hallerde anlatma sanatının bir arada bulunmasını gerektiren âşıklıkta olgunlaşması için, onun bir de uzun bir çıraklık devresi geçirmesi lâzımdır. Her âşık yıllarca bir ustaya hizmet etmiştir: onunla birlikte dolaşmış, saz fasıllarında ve hikâye meclislerinde ona yardım etmiş; ondan, geçmiş âşıkların eserlerini öğrenmiştir. Ustasının öz malı olan şiirleri -ve eğer varsa hikâyeleri- etrafa nakledecek ve yaşatacak olan da bu çırak-âşıktır. Usta, ona sanatının -şiirde ve musikide- bütün inceliklerini, iyi saz çalmayı, kendiliğinden şiir söylemeyi, usta malı eserleri nakletme tekniğini, zeminin ve zamanın müsaadesi ölçüsünde ve şartlara göre dinleyici çevrelerini memnun etme usullerini de öğretecektir.

Bunlar, âşıkların çevre ve yetişme bakımından ortak ve genel vasıflarıdır. Keskin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün olmamakla beraber, bu halk sanatçılarını, yetiştikleri ve temsil ettikleri muhitleri bakımından, sınıflara ayırabiliriz. Bu ayırmada, âşıkların eserlerindeki hâkim vasıflar miyar olacaktır; yoksa bu eserlerde, kesin bir tasnife imkân vermiyecek şekilde katışık unsurların bir arada bulunduğu da bir gerçektir.

1 — *Kasaba ve şehir çevrelerinde yetişmiş şairler:* bunlar, Divan edebiyatı'nın etkisini belirten, oldukça okumuş çevrelerde rağbet gören konaklara, hattâ saraya kadar sokulabilen, oralarda uzun zaman kalabilen sanatçılardır. Halk topluluğiyle bunlar, şehirlerin âşık kahvelerinde karşılaşırlar, kalabalık dinleyici çevrelerini oralarda bulurlar.

Osmanlı tarihinin uzunca bir dönemi için Yeniçeri çevrelerinin şairlerini de bu zümreden gösterebiliriz.

2 — *Köy şairleri*: büyük şehirlerden uzak kalmış, veya oralarda kendi özelliklerini kaybetmiyecek kadar kısa bir zaman bulunmuş âşıklar; bunlar düğünlerde, köy odalarında, bir de ağaların ve beylerin meclislerinde sanatlarını icra eden şairlerdir.

3 — *Göçebe veya yarı-göçebe çevrelerin şairleri*: hususiyle Güney Anadolu Türkmen boylarının yetiştirdikleri şairler bu sınıfa girer. Bu âşıklar, aşiret beylerinin hizmetinde bulunurlar; aşiretten aşirete gezerler; bu göçebe zümrelerin, gerek kendi aralarında, gerek bunlarla yerleşik unsurların, kavga şeklinde olsun, barış halinde olsun, türlü münasebetleri bu âşıkların başlıca konularını teşkil eder.

4 — *Mezhep ve tarikat vasıfları hâkim olan şairler:* Alevî-Kızılbaş şairler, Bektaşi şairler; diğer birçok tarikatlere mensup olup bu tarikatlerin özelliklerini şiirlerinde gösteren halk şairleri.

II. — Âşık edebiyatı: Âşık edebiyatı dediğimiz söz sanatı ürünlerinin iki önemli kaynağı vardır: 1 — *Sözlü kaynaklar:* yani bu edebiyatı öğrenip nesilden nesile, ve bir yerden başka bir yere nakletmek görevini üzerine almış bulunan âşıkların bellekleri. 2 — *Yazılı kaynaklar:* okuma yazma bilen âşıkların, veya rasgele meraklıların, sevdikleri ve beğendikleri şiirleri - bazan da, kısaltılmış olarak halk hikâyelerinin tam metinlerini veya parçalarını - yazdıkları defterler. Bu defterlerin eskilerine «cönk» derlerdi. Bazı din-tarikat vasfı gösteren halk şairleriyle, büyük merkezlerde ünü yayılmış bir iki lâik halk şairi bir yana, edebî ve tarihî kaynaklarda âşıklara dair hiçbir şey bulmağa imkân yoktur.

Âşıkların yarattıkları ve dinleyici çevrelere naklettikleri eserler başlıca iki büyük türe ayrılır: *Hikâye, Şiir.*

A — *Hikâye:* âşıkların anlattıkları hikâyelere, Türk folklor incelemelerinde «halk hikâyesi» (b. bk.) adı verilir. Bunlar, nazım-nesir katışığı özel bir şekil gösterir. Bu eserleri meydana getirenler de âşıklardır. Oldukça yeni bazı hikâyelerin «musannif» (müellif)i bellidir; fakat daha eskilerin - aşağıyukarı yüz yıl evvelinden daha eski hikâyelerin - musannifleri belli değildir. Kahramanlık hikâyeleri, aşk hikâyeleri, belli halk şairlerinin hayatlarını, maceralarını anlatan hikâyeler bu çeşidin başlıca gruplarını teşkil eder. Âşıklar - eskiden herhalde memleketin hemen her tarafında, bugün daha çok Doğu Anadolu'da - uzun kış gecelerinde, ramazan gecelerinde, düğünlerde ve başka toplantılarda, bazan 3 gece, 7 gece, hattâ daha fazla süren ve musiki, temsil, roman ve şiir gibi birçok sanat öğelerini nefsinde toplamış bulunan bu hikâyeleri anlatırlar. Âşıklar bu sanatlariyle, büyük şehirlerin başka bir çeşit hikâyecilik geleneğinin temsilcisi olan meddah (b. bk.) işine benzer bir iş görmüş olurlar. Yalnız, âşık hikâyeleri meddah hikâyelerinden, hem konuları, hem de üslûp ve ifadeleri bakımından daha az realisttirler. Hususiyle Köroğlu hikâyeleri gibi çeşitlerinde epik gelenekten birçok öğeler taşıyan bu hikâyelerde, anlatma sanatının olduğu kadar, çalma ve çağırma hünerinin de önemli yeri vardır.

B — *Şiir:* Âşıklar yaratıcı ve nakledici olarak çifte görev ile dinleyici çevrelerine sundukları şiir türünde de, şiir kadar musikiyi de temsil ederler. Âşıklar, halk edebiyatını kendi orijinal şiirleriyle zenginleştirdikleri gibi, hiç olmazsa içlerinde sazda usta olan bazıları, yarattıkları besteler, veya eski bestelerde meydana getirdikleri yeni üslûp ve makam değişiklikleriyle halk musikisinin gelişmesinde de önemli bir rol oynamışlardır; bu musiki makamları, çeşit itibariyle, çok zengindir.

Âşık edebiyatı şiiri, konu bakımından şu çeşitlere bölünür:

a—*Destanlar:* bunlar, çok defa bir vaka üzerine söylenmiş uzunca manzumelerdir. Tarihî önemi olan olaylar gibi, sadece âşıkların çevresi için üzerinde durulmağa değer olaylar da - meselâ, bir sel, bir yangın, bir salgın hastalık - destanların konusu olabilir. Hattâ, herhangi bir şikâyet veya alay konusunu da âşıklar, çok defa mizahî destanlarla ifade etmişlerdir: sivrisinek destanı, züğürtlük destanı, v. b. bu çeşidin örnekleridir.

b—*Güzellemeler:* aşk şiirlerini, övgüleri, tabiat tasvirlerini, daha çok lirik değeri olan manzumeleri bu ad altında gösterebiliriz.

c—*Taşlamalar:* yergi ve toplumsal tankid şiirleri.

ç—*Koçaklamalar*: kahramanlık, kabadayılık, cenk ve kavga şiirleri.

d—*Ağıtlar:* ölüm vesilesiyle söylenmiş şiirler.

e—*Muammalar:* çözülmesi zekâ maharetini ve âşıklar için zarurî sayılan bir kültür ve bilgi (tasavvuf, din, tarih) seviyesini gerektiren, bilmeceye benzer suallerle bunların cevaplarından meydana gelen manzumeler. Bu çeşit şiirler, âşıkların irtical kabiliyetlerinin denenmesine yarıyan bir nevi imtihan konusu olurlar. Eskiden âşıkların muamma çözmeleri, özel birtakım törenlere tâbi idi: ya bir kahvede, kendisiyle boy ölçüşecek rakip arıyan bir âşık - bir levha halinde - bir muamma asar, bunun çözülmüş şeklini kapalı olarak bir hakem heyetine teslim ederdi; muammayı doğru olarak çözen ve cevabını saziyle veren âşık, imtihanı kazanmış olurdu; yahut da, iki âşık karşılıklı, sualli cevaplı manzum konuşmalarla, dinleyiciler karşısında birbirini imtihana çekerler, karşısındakini susturan imtihandan galip çıkmış olurdu.

f—Her türlü nasihat, tenkid, şikâyet, iyilik telkini, talihin kötü cilveleri karşısında kendini ve çevresini teselli, mihnet karşısında tevekkül, v. b. gibi ahlâkî konuları işliyen manzumeler.

Bütün bu çeşitli konularda manzumeler halk hikâyelerinin çerçevesi içinde de yer alabilir. Anlatılan olayların müsaadesi ölçüsünde hikâyenin uygun yerlerine bu yedi çeşitten manzumeler sokulabilir. Öte yandan, bu çeşitli ürünleri âşık hikâyeden ayrı olarak da çağırıp söyler. Hattâ, hikâyecilik geleneğinin yaşamadığı yerlerde - veya bu geleneğin bulunduğu çevrelerde de, zor olan hikâyecilik sanatını beceremiyen âşıklar - bu çeşitli konularda şiirlerden başka uzun hikâyelerin ufak parçalarını da çağırıp söylerler. Bu yedi çeşitten manzumelerin inşadı, devirlere ve coğrafî bölgelere göre değişen âdâp ve erkâniyle, genel olarak geceleyin olmak üzere saatleri dolduran âşık fasıllarının bölümlerini teşkil eder. Bu fasıllarda, konulardan başka musiki makamlarının ve nazım şekillerinin de çeşitliliği şarttır. Her fasılda belli birtakım makamlar, ve bunlara bağlı olarak, belli birtakım nazım şekilleri gösteren manzumeler yer alır. Hikâye geleneğinin kuvvetle yaşadığı yerlerde de, asıl hikâyeye girmeden önce, hiç olmazsa bir faslın bazı bölümleriyle bir «giriş» yapmak âdettir.

Âşık edebiyatı, hiç şüphesiz, dil, üslûp ve şekiller bakımından da yüksek edebiyattan önemli farklarla ayrılır.

Bu edebiyatın doğduğu ve geliştiği çevreler düşünülecek olursa, hele konuşma dili ile yazı (edebiyat ve sanat) dili arasında büyük bir ayrılığın bulunduğu 4 5 yüzyıllık uzun bir tarih devri içinde, âşık edebiyatının dil özelliği anlaşılır; âşıklar halkın diline yakın kalmışlar, ve daima kendilerini o dilin kaynağından beslemişlerdir; böylece yüzyıllar boyunca, folklorla el ele, Türk dilinin tabiî gelişmesinde, hiç olmazsa şaire düşen görevi yapmışlardır. Âşık edebiyatı, zaruri olarak dilde de Şark-İslâm kültürünün çerçevesi içinde kalmakla, Arap-Fars etkilerinden kendini tamamiyle kurtaramamakla beraber, yabancı öğeleri millîleştirmeğe muvaffak olmuştur. Türk âşıklarının, genel olarak divan şairlerinden çok daha sade bir dilleri vardır. Köy ve göçebe âşıklarından şehir âşıklarına doğru gidildikçe, bu halk sanatçılarının, Osmanlı edebiyatı ve dolayısiyle, Arap-Fars kültürüne daha çok özendikleri, ve bunun sonucunda da konuşma dilinden uzaklaştıkları görülür.

Bu sözlü edebiyat geleneğinin yazılı yüksek edebiyattan farkları ve ona yakınlıkları, nazım şekillerinde de, aşağıyukarı dilde olduğu gibi bir derecelenme gösterir. Türk edebiyatının epik çağlardan kalma, en eski nazım özelliklerinin yanında, Fars edebiyatından klâsik Türk edebiyatına geçmiş nazım tekniğinin taklidi ve yakıştırması sonucunda meydana gelmiş birtakım şekiller, âşık edebiyatında bir arada bulunur. Bununla beraber, okumuş çevrelerde, büyük şehirlerde yetişen âşıkların divan edebiyatı şekillerine rağbetlerine karşılık, köy ve göçebe âşıkları da sadece âşık edebiyatının özel şekillerini kullanmışlardır.

Bu nazım şekillerini vezin ve kafiye tayin eder. Âşık edebiyatında hâkim vezin, hece veznidir. Ancak divan edebiyatı geleneğine özenen ve yaklaşan âşıkların manzumeleri arasında aruzlu şekillere de raslanır. Kafiye anlayışı, yarım kafiyeye yer verir. En ilkel nazım tekniğinin öğelerinden birini teşkil eden *alliterasiyon* (baş ve iç-kafiye) un izlerini, birbiri ardından gelen mısraların başlarında veya aynı bir mısra içinde ses benzerliklerinden faydalanılarak elde edilen ahenk düzeninde görürüz.

Şekiller, belli sayıda mısraların kıta (hane) denilen bölümlere ayrılışına, bu kıtalardaki mısra sayısına ve her kıta içinde ve kıtalar arasında kafiyenin sıralanmasına veya yer alışına göre belirir.

Âşık edebiyatının nazım şekilleri *heceli şekiller* ve *aruzlu şekiller* diye iki bölüme ayrılır. Her bölümün başlıca şekilleri şunlardır:

1 — *Heceli şekiller:* a—*Koşma-türkü* şekilleri: esas tip, durakları 6 + 5 veya 4 + 4 + 3 olan 11 li, yahut da durakları 4 + 4 veya serbest olan 8 li dörder mısralı kıtalardan meydana gelen şekildir. Birinci kıtada kafiye düzeni *a b c b* (bazan *a b a b*), öteki kıtalarda *d d d b*, v. b. şeklindedir. Birinci kıtanın *a a a b* şeklinde olması haline bazı örnekler görülürse de bunu manzumenin birinci kıtasının eksikliğine (kaybolmuş, veya unutulmuş olmasına) vermek yerinde olur.

Bu şeklin başka tiplerini, nakarat mısraının bir veya iki mısrala uzatılmasiyle, dört yerine beş veya altı mısralık kıtalardan meydana gelen şekiller verir; bunlarda kafiye düzeni şöyle olur:

1 inci kıta: *a b c b d*
2 nci kıta: *e e e b d*
v. b., veya
1 inci kıta: *a b c b bb*
2 nci kıta: *d d d b bb*
v. b.

Bazan da, dört mısralı kıtanın sonuna, kafiye -hattâ bazı ballerde vezin itibariyle de asıl kıtadan tamamiyle ayrı, müstakil bir nakarat parçası (iki mısralık, veya iki mısradan da uzun) eklenen şekillere de raslanır:

1 inci kıta: *a b c b N*
2 nci kıta: *d d d b N*
v. b.

Bazı hallerde (hususiyle daha eski dinî-tasavvufî halk edebiyatında), türkü-koşma şeklinin 4+3, veya serbest duraklı çeşitlerine de raslanır. Yunus ve Kaygusuz gibi şairlerde bu şekil, henüz XVI. yüzyıldan sonraki sabit ve tipik şeklini almamıştır; 8 li türkü-koşmalar da, bu eski din-tasavvuf şiirlerinde aynı mahiyeti gösterir. Bu devirlerde 11 li (türkü-koşma şekliyle) henüz yoktur; bu vezne, eski dinî halk şairlerinde, bazan gazel şeklinde raslanır.

b—*Bayati - mani* şekli: her kıtasında ayrı bir kafiye düzeniyle yazılan 7 heceli nazım şekli. Bu şeklin kafiye düzeni *a a b a, c c d c,* .... v. b. dir. Bu şekil daha çok anonim-folklorik halk türküsünde yer almakla beraber, bazı halk şairlerinin de bu şekille manzumeler söyledikleri olur (Hatayî, ve Bekşaşi şairi Muhiddin Abdal gibi). Keza, Doğu Anadolu'daki âşıklar, hikâye anlatırken veya başka vesilelerle, diğer şekillerle söylenen türkülerin kıtaları arasında -aynı zamanda makamı da değiştirerek- kendi irticalleri ürünü, veya başka âşıkların eseri olan «bayatı» lar söylerler.

2 — *Az kullanılan şekiller:* a—*Musammat koşma:* 6+5 olarak duraklanan 11 linin, mısralarının durak yerlerinde de kafiyelenmesiyle meydana gelen koşma şeklidir. Kafiye düzeni şöyledir:

1 inci kıta: 6 + 5
.... *a* .... *a*
.... *a* .... *b*
.... *a* .... *a*
.... *a* .... *b*
2 nci kıta:
.... *c* .... *c*
.... *c* .... *c*
.... *c* .... *c*
.... *c* .... *b*
v. b.

b—*Ayaklı koşma:* yine 6 + 5 duraklı musammat koşmanın ilk kıtasında iki yerde (ikinci ve dördüncü mısralardan sonra), daha sonraki kıtalarda bir yerde (dördüncü mısradan sonra) 5 heceli bir mısra ilâvesiyle meydana gelen şeklidir. Kafiye düzeni şöyledir:

1 inci kıta: 6 + 5
.... *a* .... *a*
.... *a* .... *b*
.... *b*
.... *a* .... *a*
.... *a* .... *b*
.... *b*
2 nci kıta: .... *c* .... *c*
.... *c* .... *c*
.... *c* .... *c*
.... *c* .... *b*
.... *b*
v. b.

c—*Zincirleme koşma:* her kıtada her mısraı, daha evvelki mısraın son kelimesiyle başlıyan koşma şeklidir. Bunun ayaklısı da olur.

3 — *Aruzlu şekiller:* Âşık edebiyatının aruz veznindeki nazım şekillerini kafiye değil, vezin tayin eder. Bu şekiller, vezinlere göre, aynı zamanda birer makam gösteren adlar alırlar:

a — *Divan* veya *Divanî: fâilâtün fâilatün fâilâtün fâilün* veznindedir. Kıtaların kafiye düzeni çoklukla divan nazmının murabba şekline uyar; bu şekilde olduğuna göre, kıtaların kafiye düzeni üç tip gösterir:

1 inci tip: 1 inci kıta: *a b a b*
2 nci kıta: *c c c b*
v. b.

2 nci tip: 1 inci kıta: *a a a b*
2 nci kıta: *c c c b*
v. b.

Bu iki tip, heceli şekillerden koşma-türkü şekillerini karşılar.

3 üncü tip: 1 inci kıta: *b b a b*
2 nci kıta: *c c c b*
v. b.

Kafiye düzeni itibariyle, divan nazmının gazel, müseddes şekillerine uyan divânîlere de raslanır.

b — *Semâî:* bu da bir musiki makamını karşılar. *Mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün* veznindedir. Hece sayısına bakılacak olursa, 4 er heceli 4 parçadan meydana gelen bu nazım şeklinin, ikişer mısralı musammat (yani, mısra ortalarında kafiyesi bulunan) gazel şeklinde olan tipi, 4+4 duraklı hece vezninde yazılmış koşma-türkü şekline uyduğu içindir ki, semâî makamında söylenen 8 heceli ve koşma şeklinde manzumelere de çok defa semâî dendiği olur. Semâînin, vezin aynı kalmak şartiyle, Divan nazmının gazel, murabba, müseddes şekillerini karşılıyan tipleri de vardır.

c — *Kalenderî: mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feûlün* veznindedir; daha çok gazel şeklinde olur; murabba ve müseddes şekillerine de raslanır. Gazel tipindeki kalenderînin kendi aruz kalıbının birinci ve dördüncü parçalarının (yani *mef'ûlü feûlün* kalıbının) her mısra sonuna gelmesiyle *Ayaklı kalenderî* adını alan yeni bir tip meydana gelir.

Âşık edebiyatının üslûbunu tayin eden öğeler, âşıkların başlıca yaratma ve inşat özelliklerinin tabiî sonuçlarıdır. Âşık edebiyatı aslında sözlü bir gelenektir. Âşık şiirlerini yazmaz, söyler. Büyük âşıklar, ünlü ustalar, irtical kabiliyetleri en yüksek dereceyi bulan sanatçılardır; âşıkın değeri bununla ölçülür. Âşık edebiyatı ürünü olan şiirlerde - hususiyle sözlü geleneğe sıkı sıkıya bağlı kalmış çevrelerin malı olanlarda - irticalin şiire verdiği üslûp özelliği görülür: asıl maksadın, anlamın, kıtaların ilk mısralarından çok son mısralarında teksif edilmesi, kıtaların - hattâ bir çok hallerde mısraların - müstakil anlam taşıması, ve birbirine sıkı bağlarla bağlanmaması, vaka anlatan şiirlerde bile, insicamlı bir anlatma tekniğinin eksikliği, tekrarlar, hususiyle nakarat mısraları üzerinde ısrarla duruş, hep, musiki ile yapılan irticalî bir inşadın verdiği özelliklerdir. Bu üslûp özellikleri usta şairlerde, çok defa şiire yeni meziyetler kazandırmıştır; orta ve ortadan aşağı seviyeli âşıklarda ise, bunlar, halk şiirinin birer kusuru olarak görülür. Genel olarak, bir vaka anlatan şiirlerin anlatma noksanını âşıklar, inşattan önce, şiirde telmih edilen vakayı hikâye eden kısa bir mensur girişle giderirler.

III — **Âşık edebiyatının tarihî gelişmesi:** Âşık edebiyatı XV. yüzyılın sonlarından bugüne kadarki edebiyatımızın bir kolunu teşkil eder.

XV. yüzyıldan önceki çağlarda âşık edebiyatının yerini tutan iki gelenek vardı: biri dinî-mistik halk edebiyatı, ikincisi de destan geleneği.

Türkistan'da XII. yüzyılda derviş-şâir Ahmet Yesevî, ve Anadolu'da da onun ikinci, üçüncü göbek müritleriyle başlıyan dinî-mistik halk şiiri de, âşık edebiyatı gibi sözlü bir gelenekti; bu dervişler de saz (veya onun yerini tutan âletler) çalmış olmalıdırlar; herhalde onlarda da şiir musikiden ayrı değildi. Dinî Türk kültürünün bir çok tezahürlerinde izlerini bırakmış olan eski şaman törenlerinde nasıl söz ile musiki ve dans birbirinden ayrılmıyor idiyse, daha sonra, İslâm kılığına bürünmüş ritüel öğelerden pek çoğunu beraberinde bulunduran dinî-mistik halk şiiri (ilâhiler, nefesler, v. b.) de musikiden, ve bazı hallerde rakıstan ayrılmamıştır. Halk nazmının vezinlerinin ve şekillerinin, âşık edebiyatındaki kesin ve sabit kalıplar almağa başlaması XII. - XIV. yüzyıllar arasındaki bu dinî halk edebiyatı merhalesine raslar.

Destan geleneği, Âşık edebiyatında daha çok hikâyeciliğin ilk kaynaklarından birini teşkil eder. Epik çağlarda destanları anlatan «ozan» ın gördüğü görevlerden çoğunda XV. yüzyıldan sonra - hattâ zamanımızda - yetişmiş âşıklarla bir ortaklık vardır. Ozan da, hikâyeci-âşık gibi, *anlatıcı* bir sanatçıdır: geçmiş kahramanların maceralarını, eski ozanlardan naklen anlatmak, çağdaşı olan kahramanların başlarından geçenlere dinlenecek bir şekil vermek - filânın veya falanın «oğuznamesini düzüp koşmak» - onun işidir. Böylece, ozan'ın, nakledici ve yaratıcı vasıflariyle *anlatıcılık* hünerletine âşıklar mirasçı olmuşlardır. Ayrıca, ozanların, toplantılarda başka edebî türleri de irtical ve inşat eden sanatçılar olduğunu biliyoruz. Meselâ, düğünlerde, ozanlar çalıp çağırırlardı. Ne yazık ki âşıkların ataları olan bu ozanlardan bize bir şey kalmamıştır; onun için, onların eserleriyle âşık edebiyatının tam bir mukayesesini yapmak imkânsızdır. XIV. yüzyıl sonralarında veya XV. yüzyıl başlarında son şeklini aldığını tahmin ettiğimiz, bununla beraber, çok daha eski hikâyelerin bir araya getirilmesinden meydana gelmiş Dede Korkut kitabı, bu ozanların, destanî hikâyecilik sanatının belki son ürünlerinden biridir.

Dinî-mistik halk edebiyatının Anadolu'da ilk zengin örneklerini Yunus Emre'de buluruz; onun hususiyle dindışı (*profane*) konuları işlemiş şiirlerinde âşık edebiyatının ilk habercileri belirir.

Fakat, asıl kendi özellikleriyle Âşık edebiyatı Anadolu'da XVI. yüzyıldan sonra gelişmiştir. Daha önce pek nadir görülen 11 heceli koşmalar, bu yüzyıldan sonra âşıklar arasında en çok kullanılan şekil olmuş, 8 liler önceleri, meselâ XIII. yüzyılda Yunus'ta, XIV. de Hacı Bayram'da, XV. de Kaygusuz'da, çoğu, hece ile ve her mısraı 16 heceden bileşik gazel, bazan da, bu gazelin mısraları tam ortalarından kafiyelendiği zamanlar, aynı zamanda 4 + 4 duraklı dörder mısralı türkü-koşma şeklini gösterdiği halde, bu yüzyıldan itibaren artık kesin şekillerini almıştır.

XV. yüzyılda dindışı halk şiirinin (yani asıl anlamiyle Âşık edebiyatının) temsilcisi diye - o da tahminlere dayanarak - Ozan adlı bir şair gösteriliyor. XV. yüzyıl dinî-mistik halk edebiyatı yüksek edebiyattan henüz tamamiyle ayrılmamış olan XIV. yüzyılın ve Yunus Emre geleneğinin devamı sayılır. Hacı Bayram ile Eşrefoğlu gibi mutasavvıf şairlerde bunu görürüz. Hacı Bektaş'tan sonra Anadolu'da dal budak salmış Bektaşiliğin ulularından Abdal Musa'ya izafe olunan şiirler ve onun müridi Kaygu-

suz'un şiirleriyle, Yunus Emre'nin ancak bazı parçalarında habercilerini gördüğümüz gibi, din meselelerinde zâhir ehline karşı yönetilmiş tenkide, cüretli tasavvuf görüşlerine dayanan mizahlı, nükteli Bektaşi şiirinin temeli kurulmuştur.

XVI. yüzyılda Bektaşi şairlerin elinde Bektaşiliğin ikinci büyük mürşidi Balım Sultan, Kalender Abdal, Muhiddin Abdal, bir yandan Bektaşi şiiri gelişmekle beraber bir de Şah İsmail'in şair ve mürşit şahsiyetine bağlanan, kaynağını ve özelliklerini oradan alan bir Alevî-Kızılbaş şiiri meydana çıkmıştır. Bu yüzyılda Kızılbaş şairlerin hususiyle siyasî nüfuzları önemlidir. Anadolu'da şiirleri çok yayılan, hattâ başka şairlere ait birçok şiirlerin bile kendine izafe edilmesine yol açacak kadar şöhreti başka isimleri gölgede bırakan Hatayî (Şah İsmail), ondan daha sonra, Şah Tahmasb'ın Osmanlı padişahlariyle savaşları devrinde Kızılbaş edebiyatının kudretli temsilcisi olarak görülen Pîr Sultan Abdal, ve onun müridi olması ihtimali bulunan Kul Himmet bu yüzyıldaki Kızılbaş şairlerinin başta gelenleridir.

Asıl karakteristik dindışı Âşık edebiyatı da büyük bir hızla bu yüzyılda gelişmiştir. Kul Mehmet, vezirlik rütbesini almış bir kişidir. Aydın'da oturan bu Osmanlı paşasının bir âşık vasfı alması, âşık edebiyatının XVI. yüzyılda, hususiyle taşrada ne kadar rağbette olduğunu gösterir. Öksüz Dede, Hayalî, Köroğlu, aynı zamanda Osmanlı ordusuna intisap etmiş -veya bu ordunun seferlerinde bir vesile ile bulunmuş - kişilerdir. Şiirlerinde, Osmanlı askerî hayatının, büyük savaşların izlenimleri ve anıları yaşar.

XVII. yüzyılda da, Osmanlı ordusunun seferlerine katılmış, ve şiirlerinde bunun akislerini vermiş şairlere raslarız: Kul Deveci, Tamaşvarlı Âşık Hasan, Kâtibî, Kayıkçı Kul Mustafa, Gevherî. Âşık Ömer bunlardandır. Son iki şair, Âşık edebiyatını Divan edebiyatına yaklaştıran eğilimin tipik temsilcileri sayılırlar. Magrip ocaklarında da Çırpanlı, Geda Muslu, Benli Ali gibi denizci şairler bu yüzyılda yetişmişlerdir. Bu yüzyılda, Güney Anadolu'da -Çukurova ve Toros'lar bölgesinde- yaşamış olan Karacaoğlan'ın değeri, Âşık geleneğinin çerçevelerini aşar; o şekil ve üslûp özellikleriyle âşık edebiyatının temsilcisi olmakla beraber, ilhâmının zenginliği ve ifadesinin kudretiyle Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biri sayılmağa hak kazanır. Karacaoğlan Türk şiir dilini en yüksek derecesine eriştirmiştir.

XVIII. yüzyılda Âşık edebiyatı bir yüzyıl önceki karakterleriyle devam etmiş, fakat o kadar kuvvetli şahsiyetler yetiştirememiştir. Bu yüzyılda, âşık edebiyatı geleneğinin yüksek edebiyata da etki yapmağa başladığını görürüz: büyük divan şairi Nedim'in divanında hece vezniyle, 11 li koşma şeklinde yazılmış bir şiir vardır.

XVI. yüzyıldan başlıyarak zamanımıza kadar Âşık edebiyatı, Bektaşi tarikatiyle birlikte, Hıristiyan Ermeni'leri de cezbetmiş, onlardan bir çokları, Bektaşi tarikatına girdikleri gibi âşık edebiyatının geleneklerini de benimsemişler, ve bu alanda Müslüman şairlerle boy ölçüşecek sanat kuvvetine erişmişlerdir. XVIII. yüzyılda Türkçe şiirler söylemiş bu Ermeni «aşuğ»lardan üç isim anılabilir: Mecnunî, Âşık Vartan, Civan. Bu yüzyılda, âşık geleneğine az çok bağlı Bektaşi şiirinin de, şahsiyetleri sivrilmiş, kudretli temsilcilerini tanımıyoruz. Bu tarihlerden sonra artık şiî İran nüfuzundan kurtulmuş olan Anadolu Kızılbaş'ları ile Bektaşi'lerin şiir gelenekleri kaynaşmağa başlamıştır.

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Bektaşi edebiyatının, genel olarak Âşık edebiyatı geleneğiyle birlikte yeniden canlanmasına şahit oluyoruz. Bektaşi şiirini temsil edenlerden bir kısmı, Âgâhî, Türâbî, Harâbî, v. b. gibi doğrudan doğruya Bektaşi babalarıdır, ve şiirlerinde ana fikir «tarikat»tır. Dertli, Seyranî gibi bazıları ise, Bektaşiliğe sülûk etmiş, veya bu tarikata bağlılık göstermiş olmakla beraber, şiirlerinin bir kısmında bu tarikatın dünya görüşünü ve duygu âlemini aksettirmiş âşıklardır. Dertli ile Seyranî, öte yandan, dindışı cepheleriyle de XIX. yüzyıl Âşık edebiyatının önemli kişileridir. Bu yüzyılda, İstanbul, Âşık edebiyatının gelişmesi bakımından çok müsait bir muhit olumuştur. Sultan Mahmut'un âşıkları koruması, bu geleneğin yeniden canlanma imkânlarını nasıl bulduğunu göstermek bakımından mânalıdır. Hasılı, XIX. yüzyıl, şöhretleri geniş alanlara yayılmış büyük âşıkların yetiştiği bir çağ olmuştur: Güney Anadolu (Toros'lar) bölgesinde Dadaloğlu, Deli Boran; Orta Anadolu'da Ruhsatî, Meslekî, Minhâcî; Doğuda Erzurumlu Emrah, Sümmânî, Tüccârî ve Anadolu âşıklarınca şivesi biraz yadırganmakla beraber, hususiyle Sümmânî ile karşılaşmalariyle, hiç olmazsa Doğu Anadolu'da büyük bir ün kazanmış olan Şenlik gibi âşıklar, sadece yaşadıkları yıllarda değil, ölümlerinden sonra da kişiliklerini unutturmamış ünlü sanatcılardır. Bunlardan daha sonra yaşamış olanlar içinde, meselâ Kağızmanlı Hıfzı gibi, son yıllara kadar hiç duyulmamış, eserleri tanınmamış bazı âşıklar da var ki, keşfedilince büyük değerleri anlaşılıyor.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul'daki kuvvetli âşık geneleği, yerini başka bir geleneğe, semâî kahveleri geleneğine bırakmıştır. Bu kahvelerde söz sahibi olan sanatçılar, artık, icabında bütün İmparatorluk topraklarını gezip dolaşan ve sanatlarında -nereli olursa olsunlar- ortak karakterler gösteren âşıklar değildir; bunlar tipik İstanbul'lu, irticalci şairler, ve çoğu tulumbacı teşkilâtlarına bağlı kimselerdir. Bunlar saz çalmazlar, kahvedeki çalgılar, modern âletlerdi. Okudukları destanlar da çok daha realist, tahkiye tekniği itibariyle daha düzgün, daha insicamlıdır. İstanbul halk edebiyatının özel ürünlerinden biri olan cinaslı tulumbacı mânileri de bu kahvelerde, meydan şairlerinin başlıca irtical ürünlerindendir.

Bugün yaşıyan âşıklar içinde, ilhamlarına yeni öğeler katmakla beraber asıl kendi geleneklerinin kaynaklarından ve kendi âlemleri içinde sanatlarını beslemekle -zaman ve şartların müsaadesi ölçüsünde- başarı kazananlara ve orijinal eserler yaratanlara raslıyoruz. Bunların şöhretleri küçük çevrelerini aşıyor; onlar bütün memlekette kendilerini sevdirebiliyorlar. Ardanuçlu Efkârî, Poshoflu Müdâmî, Yusufelili Huzûrî, Şarkışlalı Veysel ve Ali İzzet gibi âşıkları bu arada sayabiliriz.

Millî edebiyat akımı başlarken Âşık edebiyatı aydın zümrenin şiir anlayışı üzerine epey etki yapmıştır. Rıza Tevfik, Âşık edebiyatının dindışı şiirlerini taklit yollu şiirlerinden başka, Türk edebiyatına Bektaşi zevkini ve duyuşunu sokmağı denemiş; daha sonra da, Ziya Gökalp, didaktik manzumelerine ilâhilerin çeşnisini vermek istemiştir. Millî edebiyat akımının ilk temsilcileri, Rıza Tevfik'ten farklı olarak yeni konuları Âşık edebiyatının tekniğiyle ifade etmeği denemişlerdir. Bu denemeler, daha sonraki şiir akımlarında (hususiyle Cumhuriyetin ilânından sonra) başka yoldan gelişmiştir. Nazım şekilleri ve vezinden ziyade, halk şiirinin ve bu arada, Âşık edebiyatiyle pek çok ortak tarafları bulunmakla beraber, ondan daha zengin ifade imkânlarına sahip olan halk türkülerinin konularından

ve çevrelerinden aldıkları içe ve ruha ait şeyleri kavrayıp anlama, ve böylece, halk şiirini taklitle yetinmeyip, halk şiir dilinin ifade imkânlariyle modern şiiri zenginleştirme gayretleri son yıllarda Türk şiirinin başlıca özelliklerinden birini teşkil eder.

ÂŞIKPAŞAZADE (asıl adı: *Ahmet*; mahlası: *Âşıkî*; 1400-1495 ten sonra), Osmanlı tarihçisi ve şeyh. Babasının adı Şeyh Yahya'dır. *Garibname* sahibi şair Âşık Paşa (b. bk.) nın üçüncü kuşak torunudur. Mecitözü yöresinde dedesi Elvan Çelebi'ye temlik edildiği için Elvançelebi köyü adını taşıyan yerde doğmuştur. Basit bir derviş öğrenimi görmüş ve uzun süren hayatı boyunca çok gezmiş ve zamanının önemli kişileriyle tanışmıştır. Devrinin ne şeyhleri, ne tarihçileri arasında A. nin adı yer tutmamıştır. Tarihçi Âli (b. bk), ve Hoca Sadettin (b. bk.) onun tarihinden ancak bir kaç yerde, o da, Â. yi Âşık Paşa sanarak bahsetmişler, Kâtip Çelebi ise, onu *Keş-füzzünun*'da, önem vermiyerek kaydetmiştir. Â. nin adına bağlanarak *Âşıkpaşazade Tarihi* diye tanınan eseri, 1914 te İstanbul'da yapılan ilk yayımından sonra ün kazanmıştır. Biyografyası hakkında hemen tek kaynak olan tarihindeki kayıtlara göre, çocukluğu şehzadelerin saltanat kavgaları devresine raslıyan Â. henüz pek genç yaşında iken, 1413 te, belki de, Çelebi Mehmet'in Musa Çelebi'ye karşı Rumeli seferine giden kuvvetlerine katılmış, yolda hastalanıp Geyve'de Sultan Orhan'ın imamı İlyas Fakih'in oğlu Yahşi Fakih'in evinde bir müddet kalmıştır. Bu tesadüf Â. ye yazılı en eski Osmanlı tarihi olarak bilinen ve nüshası bugün elde bulunmıyan Yahşi Fakih'in kitabını okumak fırsatını vermiş ve kendisinde bir «Âl-i Osman Menâkıbi» yazmak isteğini uyandırmıştır. Eserini 86 yaşında iken yazmağa başlıyan Â., Yıldırım devrine kadar olan olayları Yahşi Fakih'in yazmasından nakletmiş, Kara Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey'le Yıldırım'ın Ankara savaşında Solak olarak bulunmuş olan Bursa kadısı Koca Naip gibi kimselerden Yıldırım devrine ait olarak duyduklarını ve kendi yaşadığı devirde gördüğü ve işittiği olayları bunlara eklemiştir. Bayezit II. devrinde yazılmış bir anonim Osmanlı tarihi, kaynak olarak kullandığı Â. tarihinden bahsederken Â nin yüz yaşında bulunduğunu ve hayatta olduğunu söylemektedir ki, bundan da, Â. nin 1495 den sora ölmüş olduğuna hükmetmek gerekmektedir.

Â., yine tarihinden anlaşıldığına göre, gençliğini Elvançelebi'deki tekkede geçirmiş, Çelebi Mehmet'in Tokat'ta Bedevî Çardağı'nda hapsettiği Köse Mihal oğlu Mehmet Bey'in 1422 de Murat II. tarafından serbest bırakıldığı sırada Mehmet Bey'le birlikte padişahın Bursa yakınlarında Ulubat köprüsü başında Düzmece Mustafa'nın karşısındaki ordugâhına gelmiş, sonraları, Üsküp sancakbeyi olan İshak beyin (bk. İSHAK PAŞA) maiyetine girerek 1436 da onunla hacca gitmiş, dönüşünde 1437 de Sırp'larla yapılan savaşa, ertesi yıl Macaristan'a yapılan akına, 1448 de ikinci Kosova savaşına katılmış, 1457 de Edirne'de Fatih'in oğulları Şehzade Mustafa ve Bayezid için yapılan sünnet düğününde, davetli şeyhler arasında bulunmuş ve tekrar Üsküp'e dönmüştür.

Â. nin hacca gitmeden önce, bir ara Konya'da Sadrettin Konevî zaviyesinde misafir kaldığı ve orada Şeyh bulunan Abdüllâtif Mukaddesî'den el aldığı da bilinmektedir. Bundan sonraki hayatı hakkında fazla bilgi yoksa da İstanbul'da yaşadığı, Fatih yöresinde Haydar mahallesinde büyük dedesi Âşık Paşa adına bir mesçit yaptırdığı ve kızı Rabia'yı kendi müritlerinden olup devrinin ünlü tasavvufçularından Şeyh Seyyit Vilâyet'le evlendirmiş (1469) bulunduğu anlaşılmakta, İstanbul'da öldüğü ve mesçidinin avlusuna gömüldüğü sanılmaktadır.

A. nin tarihi, Osmanlılar'ın ilk devirlerinden Bayezit II. zamanına kadar olan olayları sade ve tabiî bir üslûpla ve açık bir Türkçe ile anlatmakta, o sıralarda bu gibi eserlerde âdet olduğu yolda aralara katılmış manzum parçalarla da bezenmiş bulunmakta, aynı devirden kalmış anonim *Tevarih-i âl-i Osman*'lara benzemektedir. On bir yazma nüshası bilinen bu eserin bütün nüshalarının ilk bölümleri ufaktefek nüsha farklariyle birbirinin aynı oldukları halde Bayezit II. devrine ait kısımların birbirlerine uymadıkları görülmekte ve Â. nin ölümünden sonra türlü yerlerde başka başka kimseler tarafından eklemeler yapılarak eserin 1502 yılına kadar getirilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Â. nin tarihi bir kronik olduğu kadar, o sırada yaşıyan «mutasavvıf-mücahit» zümreninni görüşlerini aksettirmesi bakımından da önem taşımaktadır; bazı hususlarda tarafsız olmıyan hükümlere de raslanmaktadır. Eserin en çok güvenilir kısımları, yazarın bizzat gördüğü veya yetkili kimselerden naklettiği parçalar olmakla beraber bunları da tenkidden geçirmeksizin kullanmamak lâzımdır. Bazı bilginlerin ileri sürdükleri gibi, Bayezit II. devri tarihçilerinden Mehmet Neşrî (b. bk.) nin Â. tarihinden iktibaslarda bulunmuş olduğu fikri yanlıştır. Çünki Neşrî tarihi 1485 e kadar geçen olaylardan bahsetmekte ve 1492 den önce Bayezit II. ye sunulmuş bulunmaktadır. Â. tarihinin ise genel olarak 1491 de tamamlandığı kabul edilmektedir. Bu sebeple, bu iki tarihin ancak aynı kaynaklardan faydalanmış olduklarını söylemek gerçeğe daha uygun düşmektedir. Â. tarihi ilk defa İstanbul Arkeoloji Müzesi kitaplığındaki nüshasının fotoğrafları esas tutularak ve Vatikan nüshasiyle karşılaştırılarak müze kütüphanecisi Âli Bey tarafından yayınlanmış (*Âşıkpaşazade Tarihi*, İtanbul 1914); ikinci defa Breslau üniversitesi profesörlerinden F. Giese tarafından, eserin on bir yazması ve neşrî tarihi karşılaştırılmak ve Uppsala Üniversitesi kitaplığındaki yazma esas tutulmak suretiyle tenkidli bir şekilde ve Almanca yazılmış bir önsözle basılmıştır (*Âşıkpaşazade Tarihi - Die Altosmanische Chronik des ʿAšıḳpašazāde*, Leipzig 1928-29). İstanbul basımı bilim metotlarına uygun değildir.

AŞIM, üreme bezlerinin gelişmeleriyle eşeysel olgunluk çağına erişen erkek ve dişi hayvanların bir içgüdünün etkisi altında nesillerini devam ettirmek gayesiyle çiftleşmeleri. Genel olarak eşeysel çağa gelmiş erkek ve dişi hayvanların çiftleşmelerinde insanlar karışmadıkları halde, aştırma veya çifleştirmede insanlar, yetiştirici olarak, az çok işe karışmakta, erkek ve dişiyi seçmekte ve kendi ekonomik görüşüne göre bu işin şekil ve zamanı tayin etmektedirler. Üreme bezlerinin ve merkezi sinir sisteminin etkisi altında kendini gösteren eşeysel olgunluk zamanı iklime, ırka, besleme ve bakıma göre değişmektedir. Erkek ve dişi hayvanlarda eşeysel olgunluğun belirtileri başka başkadır. Olgunluk çağına gelen erkek hayvanlar, evcil hayatta hemen her zaman aşıma ve aştırmaya hazır oldukları halde, dişiler bu işe ancak kızgın oldukları zaman müsaade ederler. Yabanî halde yaşıyan hayvanlarda eşeysel çalışma kendi arzularına bırakılmış olmakla beraber tabiat bunun da sınırlarını çizmiştir. Burada dişiler iklim şartlarına göre senenin en uygun zamanında yavrularını dünyaya getirecek şekilde kızgınlık gösterirler. Yabanî halde yaşıyan hayvanlarda ev-

cil olanlara nispetle daha geç görülen eşeysel olgunlukla beraber aşım da başlar. Halbuki evcil hayatta genel olarak aşım veya aştırma eşeysel olgunluktan oldukça sonradır.

Kaide olarak çiftlik hayvanları aşağıdaki yaşlarda çiftleştirilir:

Sıcakkanlı aygırlar	4 yaşında (müstesna olarak 3 yaşında)
Sıcakkanlı kısraklar	3-4 yaşında
Soğukkanlı aygırlar	3 »
Soğukkanlı kısraklar	2-3 »
Dişi eşekler	2-3 »
Erken gelişen boğalar	15 aylık iken
Geç gelişen boğalar	15-22 aylıkken
Erken gelişen düveler	18 »
Geç gelişen düveler	22-24 »
Koçlar	15-18 »
Erken gelişen koyunlar	12-18 »
Geç gelişen koyunlar	30 »
Erkek domuzlar	12-20 »
Dişi domuzlar	9-12 »
Tekeler	6-12 »
Keçiler	6-12 »

Aştırmanın serbest, sınıf usulü ve elde olmak üzere üç şekli vardır.

Serbest A.: yeter miktarda erkek hayvan, daima dişilerle beraber bulunur. Bu takdirde erkekler kızgın hayvanları buldukları zaman aşarlar. Bu şekil aşımda ne aşım tarihi, ne de yavruların babaları belli değildir.

Sınıf usulü A.: Elde bulunan dişiler çeşitli bakımlardan birtakım gruplara ayrılırlar. Her grupa yeter miktarda uygun erkek hayvanlar katılır. Gruplara katılacak erkek hayvanlar 1 den fazla oldukları takdirde bunun da serbest aşım usulünden büyük bir farkı kalmaz.

Elde A.: pedigri, verim ve forma göre bir erkeğe verilecek dişiler aşım zamanından çok evvel tayin ve tespit edilmişlerdir. Kızgınlık zamanında her dişi, evvelce tespit edilmiş olan erkeğe aştırılır. Bu çeşit aştırmada gün farkiyle doğum zamanı ve yavruların ana ve babaları belli olacağından rasyonel hayvancılık yapmak imkânları sağlanır.

Aşma veya aştırmanın faydalı sonucu, erkek hayvan spermalarının tabiî yolla dişi hayvanın üreme organı içerisine girmesi ve olgunlaşmış yumurtayı döllemesidir. A. ın veya aştırmanın olabilmesi için yalnız dişinin kızgın olması yeter değildir. Eşeysel faaliyete ne kadar hazır olsa dahi erkek üreme organında da bir uyanmanın, penis'de bir intiazın olması lâzımdır. Erkek ve dişileri karışık gezen sürülerde erkekler kızgın dişileri buldukları zaman aşarlar; fakat erkek ve dişileri ayrı ayrı tutulan, gelişi güzel aşıma müsaade edilmiyen sürülerde hem erkek hem de dişinin bu iş için hazırlanmalarına lüzum vardır. Erkek ve dişi hayvanları aşıma hazırlamak, türlerine göre azçok değişmektedir. Kısrakları aygıra göstermede rahat durmalarını, tekme atmamalarını sağlamak için kösteklemeye veya ayaklarına kauçuk ayakkablar geçirmeğe kuyruğunu yana almaya ihtiyaç vardır. Kısrak bu suretle hazırlandıktan sonra, bir veya iki seyis tarafından uzun iplerle bağlanan aygır kısrağın yanına getirilir. Ereksiyon olmuş ise bir sıçrama ile A. pek çabuk sona erer. Ereksiyon olmadan aygırı kısrağa yaklaştırmak doğru değildir. A. esnasında seyisin işe karışmasının bazan faydası, bazan da zararı vardır. A. ın faydalı olabilmesi için yalnız aygırın kısrağa sıçraması veya erkek üreme organın dişi üreme organına girmesi yetmez. Ejakülâsyonun da olması lâzımdır. Bundan evvel aygırın kısraktan inmesi hiçbir netice vermiyeceğinden A. yaptıranların buna çok dikkat etmeleri gerekir. Çiftleşme işi bittikten sonra aygır kısraktan ayrılır. Kısrağın köstekleri çözülür, rahatlaşması ve vaginaya veya döl yatağı boynuna atılan spermaların dışarı çıkmamaları için yavaş yavaş gezdirilir.

Sığırlarda çiftleşme daha çabuk ve daha sessizdir. Boğayla inekleri beraber gezen sürülerde boğalar kızgın inekleri gayet çabuk bulur ve aşarlar. Boğaları ayrı olan sürülerde gızgın inekler rahat durmazlar, sütlerini azaltırlar, hiç durmadan bağırarak vulvalarını sık sık açıp kaparlar ve diğer ineklerin üzerlerine sıçarlar. Böyle inekleri etrafı kapalı çok geniş olmıyan bir yere koyduktan sonra buğayı salıvermek yeter. Sağlam ve eşeysel faaliyette bir kusuru bulunmıyan boğalar, genel olarak çok çabuk aşarlar.

Koç ve tekelerde de aşma işi gayet çabuktur. Domuzlarda A. işi diğer hayvanlara nisbetle daha uzun sürer.

Dişi hayvanların eşeysel çalışmalarından istifade gebeliğin devamiyle tahdit edildiğinden kısrak ve inekten senede bir, koyunla keçiden icabında iki veya iki senede üç yavru almak mümkündür. Domuzların da senede iki ve iki senede beş defa doğurması kabildir.

Evcil hayatta erkek hayvanların normal yemleme ve sertleştirici bakımla A. a her zaman hazır olmaları da hudutsuz değildir. Erkeklerin lüzumundan fazla A. la çabuk yıpranmalarını ve bunun sonucu olarak dişilerin kısır kalmalarını önlemek üzere aşacakları dişilerin miktarı tespit olunmaktadır. Erkeklerin yapacakları A. miktarı türe, yaşa, A. mevsimin uzun veya kısalığına ve kondisyona göre değişmektedir. Genel olarak A mevsiminde bir aygıra 50-60 kısrak verilir. Kısraklarda kızgınlık doğumdan sonra 7-11 inci pekaz olarak da 5 inci günde görülür. Doğumdan 9 gün sonra kısrağı aygıra göstermek ve aştırmak çok iyi netice vermektedir.

Ahır sığırcılığında inekleri bütün sene boğaya göstermek ve kızgın oldukları zaman aşırmak mümkündür. Bu takdirde büyümesini bitirmiş ve iyi bakılmış bir boğa elde aşımla 100 ineği idare edebilir. Boğaların yaşlarına göre aşabilecekleri inek sayısı aşağıda gösterilmiştir.:

12-18 aylık boğalar	1 senede	40-60	inek aşabilirler.
18-24 » »	1 »	60-90	» »
Daha yaşlı boğalar	1 »	90-120	» »

Aştırma bütün seneye yayılacak yerde kısa bir mevsim içine sıkıştırılmışsa o zaman bir boğaya verilecek inek miktarını üçte bir indirmek icabeder. A. mevsimi içinde 18 aylık ve daha genç boğalara günde 1, büyümesini bitirmiş olanlara da günde 2-4 aşım yaptırmalıdır.

Domuzlarda, günde en çok 2. A. la bir erkeğe 20-30, aştırmanın bütün seneye yayılması halinde 40-50 verilebilir. Koyunlarda A. mevsimi genel olarak 4-6 hafta sürer. A. ın şekline göre bir koça verilecek koyun miktarı şöyle hesap olunmaktadır:

	Bir genç koça	*bir ihtiyar koça*
Serbest A. da	15 koyun	30-40 koyun
Sınıf usulü A. da	30 »	40-50 »
Elde A. da	40 »	60-80 »

Normal olarak genç tekelere günde 2. A. dan fazla olmamak şartiyle bir aştırma mevsiminde 40, yaşlılara da günde 6. A. ı geçmemek üzere 100 keçi verilebilir.

AŞINMA (geniş anlamiyle: Erosion), kültelerin çözülme-ufalanması yahut türlü kuvvetlerle koparılmasiyle meydana gelmiş taş parçalarının, dışkuvvetlerle süpürülmesi, böylece yerkabartılarının yontulması olayı. Bu yontulmalarla yerşekillerinin kabarık yerleri gittikçe alçalır, yassılır. Yerşekillerini aşındıran dışkuvvetler şunlardır:

1 — Dalga aşındırması (abrasion) deniz ve göllerde beliren çatlak dalgalarının kıyılara çarparak oyması ve kıyılara türlü biçimler vermesi şeklinde olur.

2 — Susüpürmesi (dar anlamiyle dénudation), yağmur sularının, saçaksellerin (seyelan), kar ve buz erimelerinden meydana gelen suların, yüzeyi kaplarcasına ve yamaçları yalarcasına yeri aşındırmaları halinde belirir. Bu türlü aşındırmalarla küçük sel yarıntıları, peri bacaları, pürtükler (lapiez) gibi küçük yerşekilleri meydana gelir.

3 — Kayma ve göçmeler, yerçekiminin etkisiyle ve pek çeşitli tarzlarda (akma, sürünme, kayma, göçme, yuvarlanma) olan ve toprakakması (solifluction), kayşatlar, türlü dağkaymaları gibi hallerde beliren A. lardır.

4 — Rüzgâr süpürmesi (déflation) kurak ve çıplak bölgelerde geniş ölçüde etki yapan ve kum, çakıl, toz gibi ufalanmış taş parçalarını havalandırarak başka yerlere sürükleyen A. şeklidir ki, böylece türlü oyuntu yerleri ve yığıntı alanları (kumullar) meydana gelir. Rüzgârın yeri oyarcasına etki yapması halindeki A'ya rüzgâr kazıması (corrasion) denir.

5 — Cilâlama-çizme (détérsion), çatlatma-sıyırma-sökme (détraction), itme-kıvırma (exaration) şekillerinde beliren çeşitli buz aşındırmalariyle türlü buzul yörelerinin yerşekilleri (buzyalağı, olukvadi, basamaklı vadiler, göl çanakları...) meydana gelir.

6 — Yüksek bir yerden düşen suyun yeri delercesine oyması (évorsion) ile en sert taşlar arasında bile çeşitli derinlikte oyuklar (burgaç delikleri) açılır.

7 — Akarsuların yeri kemirircesine kesmesi ve oyması (dar anlamiyle érosion) ile dar ve derin boğazlar, dik yamaçlı kertikvadiler meydana gelir.

8 — Güneş ışınları, havanın sıcaklığı ve yağmurların etkisiyle buzulların yüzden erimesi (ablation) halinde beliren süpürülmeler ve türlü oyulmalar şeklinde çeşitli A. lar olur.

Bütün bu A. larla yerkabarıklıkları belirgin bir seviyeye (aşıntı durağına) kadar sürer ki, burası kaide seviyesi (b. bk.) dir.

AŞINMA DEVRESİ, Amerikalı coğrafyacı W. M. Davis tarafından konulmuş bulunan ve külte özellikleriyle türlü iklim bölgelerindeki (nemli, kurak, karlı) dışkuvvetlerin çeşitli aşındırma tarzlarına (bk. AŞINMA) bağlı olarak yeryüzü şekillerinin düzenli değişmelerini, oluş ve gelişmelerini açıklayan devirlilik görüşündeki safhalar. A., morfoloji bakımından başlıca üç gelişme çağı gösterir: gençlik çağı, olgunluk çağı, ihtiyarlık çağı.

Bu görüşe göre, yerşekillerinin gelişmesi, yerkabuğunun bir bölümünün deniz üstüne çıkmasiyle başlar. Gençlik çağında yerşekli değişiklikleri henüz başlangıç halindedir. Bu devrede akarsular yataklarını hızla oyar, derinleştirir; derinliğine aşınma ile birlikte giden dağ kaymaları olur, iri çakıl ve kayalar sularla sürüklenir, vadiler boyunda sık sık çağlayanlara yer veren basamaklar belirir, dar ve derin vadiler meydana gelir. Olgunluk çağında yerşekli gelişmesi artık ilerilemiştir. Bu çağda ırmaklar denge yanaylarına (denkeğrilerine) yaklaşmış, vâdi tabanları genişlemiş, vâdi boyundaki basamakların çoğu silinmiş, yamaçlar yatıklaşmış, arazi artık dilik dilik yarılmıştır. İhtiyarlık çağında yerşekillerindeki değişiklikler hemen hemen sona ermiş bulunur. Bu çağdan sonra yörede kazılma, koparılma, yontulma artık çok yavaşlar, birikmeler olur, iniş çıkışlar azalır, yerkabarıklıkları yassılaşır, nihayet bütün yöre denizyüzüne iyice yaklaşacak şekilde alçalmış, hafif dalgalı bir yarıdüzlük biçimi gösterir ki, Davis bu şekle peneplain (Türkçe karşılığı: yontukdüz) adını vermiştir.

Bu üçüncü çağ ile yerşekillerinin gelişme devresi kapanmış olur. İşte bir kara bölümünün deniz üstüne çıkmasından peneplain durumuna gelmesine kadar geçen zaman içindeki aşınmalara (hususiyle akarsu aşındırmaları) Davis «normal aşınma devresi» adını vermiştir. Ancak bu gelişme sırasında farklı tektonik hareketler, iklim değişiklikleri veya volkan püskürmeleri belirdiği takdirde devrede kesilmeler olur.

AŞINMIŞ KIRIK, kırıkların (fayların) aşınarak düzleşmiş hali. Yerkabuğu hareketleri sırasında meydana gelen kırık (fay) basamakları, zamanla yarılır, yontulur; önceleri dik bir yamaç halinde beliren kırık yeri düzleşmeğe doğru gider: nihayet kırık çizgisini yanlarındaki yerlerle bir hizada kesen bir yontukyüz belirir.

AŞINTI SEKİSİ, eski vâdi tabanlarını gösteren bir çeşit kaya sekisidir ki, aşınmanın duraklama devresini karşılar ve böyle bir devrede geniş vadi tabanlarının meydana gelmiş olduğunu gösterir.

AŞINTI YATAĞI, akarsu oyma-aşındırmasının doğurduğu bir yerşekli. Akarsu, geçtiği yeri derinliğine ve genişliğine kemirir, oyar ve kendine bir yatak edinir. Derinliğine yahut genişliğine aşınmadan hangisi daha üstün ise A. derin veya geniş olur.

AŞIRI BASINÇ, fizik ve teknikte bir gazın basıncı (gerilme) ile atmosfer basıncı arasındaki fark. Meselâ basıncı 3 at. olan bir gazın aşırı basıncı 2 at. dir.

AŞIRI BESİ, (Suralimentation; eski terim: *Fart-ı tagdiye*), bir organizmaya normalden fazla besin verilmesi. Bunun etkisi alınan gıda maddelerine göre değişir. Protein fazla miktarda depo edilemez. Fazla yağsız et yenirse metabolizma artar, fakat şişmanlık meydana gelmez. Fazla yağ veyahut yağa çevrilebilen karbohidratlar (un ve şekerli maddeler) yenirse, şişmanlık husule gelir. Zayıf ve hasta organizma için bu şişmanlama faydalı olabilir, çünkü organizmayı kuvvetlendirir ve mikroplara karşı direnci artırır (tüberkülozda aşırı besi sağıtımı yapıldığı gibi). Normal organizma için belli dereceyi aşan yağ toplanması zararlı olabilir (kalbin yağ bağlaması gibi).

AŞIRI OYULMA, ana ırmağın kol derelerden daha şiddetli olarak yatağını oyması, derinleştirmesi olayı. Bu olay en çok buzul yörelerinde görülür (bk. ASILIVÂDİ).

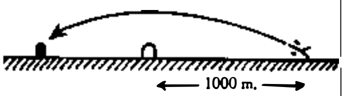
AŞIRI SOĞUTMA, herhangi bir sıvı tamamen sarsıntısız bir durumda bulundurulacak olursa donma derecesini aşabilecek şekilde soğutulabilir.

AŞIRMA ATIŞI, mermiyi ilerdeki birliklerin üzerinden aşırarak yapılan atış. Topçular ve piyade havanları çokluk A. yapar-

AŞIRMA ATIŞI

lar. Tüfek ve makineli tüfekler gibi yatık mermi yollu silâhlarla da A. yapılabilir. Ancak, ilerdeki birlikler, silâhla hedef arasına çekilecek hattın altında kalıyorlar veya düz arazide ilerdeki birlikler en az silâhtan 1000 metre mesafede iseler A. yapılabilir. Düz arazideki aşırma atışlarında yatık mermi yollu silâhlardan yalnız ağır makineli tüfekler emniyetli bir A. a müsaittirler.

AŞIRMA ATIŞI

AŞİB, Hakâri'nin güneyinde, Irak'ın kuzey sınırında eski bir kale. Çok büyük ve sağlam bir kale olan A., Musul ve Halep Atabey'leri devletinin kurucusu olan İmadettin Zengi tarafından zaptedilerek yıkılmış ve yerine İmadiye (b. bk.) kasabası kurulmuştur.

AŞİKAGA, Japon imparatorluk soyundan asîl bir ailenin adı. Bu aile (1336-1573) yıllarında Kyoto'da egemen olmuş ve onbeş şogun (saray nazırı) yetiştirmiştir. En ünlüleri şunlardır:

1 — **Takauci,** ailenin kurucusudur. İmparator Kamakura'nın naipleri olan Hoco'ları devirmiş ve yerlerini alarak 1335 yılında şogun olmuştur.

2 — **Yoşimitsu** (1367-1395), soyun üçüncüsü ve en ünlüsüdür. S. soyunu emir ve nüfuzu altına almıştır. Japonya'nın Çin ile olan münasebetlerini genişletmiş ve şogunların nüfuzunu en yüksek dereceye çıkarmıştır. Kendisinden sonra gelen şogunlar zamanında bu makamın etkisi kararsız ve belirsiz bir hale gelmiş ve memleket iç savaşlarla parçalanmıştır.

3 — **Yoşiaki** (1537-1573), bu soyun sonuncu şogunudur. O da Nobunaga adlı bir derebeyi tarafından iktidara getirilmiş ve yine onun tarafından iktidardan indirilmiştir. A. lar Kyoto'da Muromaçi sarayında yaşamışlardır. Bunların devrine Muromaçi devri de denilmektedir. Bu soyun etkisiyle xıv-xv. yüzyıllarda Kyoto'da edebiyat ve güzel sanatlarda canlı bir gelişme olmuştur.

AŞİL (Achilles, Yun. *Akhilleus*) **KİRİŞİ,** bacağın arka ve alt bölümünde, ayakbileği arkasında, baldır üçbaşlı kasının üç başının birleşmesinden meydana gelen kalın, basık bir kiriş olup topuk kemiğinin arkasına yapışır. Bu kirişe Akhilleus'un adı verilmesine sebep, Yunan mitolojisine göre Troia savaşında kahraman Akhilleus'un bu kirişinden yaralanmasıdır.

AŞİNAGA, çok uzun bacaklı efsanevî bir kişi. Put heykel ve tanrı resimlerinin örneklerini çıkaran Japon sanatçıları A. yı yine efsanevî bir kişi olan uzun kollu Tenaga ile bir arada düşünmekdedirler.

AŞİO (Aşyo), Orta Japonya'da, Tokyo'nun kuzeyinde bir kasaba. Zengin bakır cevherleri bulunan Aşyo Dağı eteğinde kurulmuş olan A. çevresinde birçok maden işletmeleri vardır.

AŞİPAYA (Acipaya), Amerika yerlileri dillerinin Güney Amerika bölümüne giren Tupi-Guarani Orta bölümünün Kuzey Xingú alt-grupundan olan bir dil. Şipaya adı da verilir. Brezilya'da Amazon'un kollarından olan Xingú nehri vâdisinde, aşağı Iriri ve onun sol ayağı olan Carua'nın kıyılarında konuşulur. Yakın akrabaları, Takuñupa, Anambe, Yuruná, ve Manitsauá dilleridir. Bk. TUPİ-GUARANİ DİLLERİ.

ÂŞİR, Müslüman devletlerinde bir kısım vergileri toplayan bir sınıf maliye memurlarının görev adı. Esası müslüman şeriatına dayanan vergiler arasında hayvan ve nakit para dışında ticaret maksadıyla bir yıldan fazla elde bulundurulan ve belli bir miktarın üstünde mallardan zekât-ı aruz (bk. ZEKÂT) ve genel olarak her türlü ticaret eşyasından zekât-ı âşir adı altında bir vergi alınırdı. Bu vergiye «öşür» de denilmiştir (bk. ÂŞAR). Bu vergiler müslümanlardan kırkda, yerli hıristiyanlardan yirmide, yabancı devlet uyruğu olan hıristiyanlardan onda bir nisbetinde veya karşılıklılık esasına uyularak alınır ve müslümanlardan vergi almayan devletlerin uyruğu olan tüccarlar bundan muaf tutulurdu. Bunu toplayan A. lar şehir ve kasabaların dışındaki yollar üzerinde vazife görürlerdi. Aynı zamanda bu yolların güvenliğini sağlamakla ve ticaret kervanlarını yol kesicilerden korumakla da ödevli idiler. Osmanlı devletinin kuruluşu ve genişlemesi sırasında Türk eğemenliği altına giren müslüman memleketlerinde osmanlı maliye teşkilât ve usulleri uygulanıncaya kadar bu vergilerin ve bunları toplıyan memurların bir süre aynen devam ettiği görülmektedir.

ÂŞİR EFENDİ, Mustafa (1729-1804), doksan üçüncü şeyhülislâm, bilim adamı, ve hattat. İstanbul'da doğmuş, ve ölmüştür. Babası, reisülküttap Tavukçu Mustafa efendidir. Â., öğrenimini bitirdikten sonra kadılık mesleğine girerek Mora Yeşilşehir'i, Bursa, Mekke ve İstanbul kadılıklarında bulunmuş (1768-1785), Anadolu kazaskeri (1785) ve iki kere Rumeli kazaskeri (1789 ve 1790) olmuş, kendisini çekemiyenlerin entrikaları yüzünden bir ara Kastamonu'ya sürülmüş, 1798 de şeyhülislâm olmuş, iki sene sonra da azledilmiştir (1800). Devrinde Reis-ül-ulema (= âlimler başı) unvanını almış bulunan Â., aynı zamanda değerli bir hattattı; hususiyle başarı gösterdiği sülüs ve nesih yazıda öğretmeni Kâtipzade Mustafa efendi idi. Sultanhamamı'nda, «Âşir Efendi Kütüphanesi» diye anılan bir genel kitaplık kurmuştur. Son zamanlarda vakıf kitaplıklarının birleştirilmesi üzerine, buradaki eserler aynı ad altında Süleymaniye kitaplığına taşınmıştır. Ankara Caddesi'ni Sultanhamamı'na bağlıyan caddeye de Â. Caddesi adı verilmiştir.

AŞİRET, Arap'larda kabile kuruluşlarında ve bölümlerinde en küçük topluluğun adı. Büyük baba ile oğul ve torunlarından meydana gelen büyük aile anlamına da gelir. Haşim, Ümeyye, Mahzum aileleri birer A. tir. Birkaç A. birleşirse *fasile,* fasileler birleşirse *fahz,* fahzlar birleşirse *batın,* batınlar birleşirse *amara,* amaralar birleşirse *kabile* meydana gelmektedir.

AŞİRET MEKTEB-İ HÜMAYUNU, Arap aşiret beylerinin çocuklarını okutup onlara askerlik ve idare hayatında görev vermek gayesiyle Abdülhamit II. devrinde kurulan yatılı okul. Arap'lar arasında ikide bir çıkan isyan ve karışıklıkların bu suretle önleneceği umuluyordu.

A. 1892 de Beşiktaş'ta, Akaretler'de, kiralanan bir binada açılmış, 1894 te Kabataş'taki saraya (şimdiki İnönü Kız Lisesi) nakledilmiş, istenen sonucun elde edilememesi yüzünden 1907 de kapatılmıştır.

A. un öğrenim süresi beş yıl ve ortaokul seviyesinde olup, diploma alanlar öğrenimlerini Mekteb-i Harbiye (Harb Okulu) veya Mekteb-i Mülkiye (Siyasal Bilgiler Okulu) de tamamlardı. Bu okul yalnız Arap şeyhlerinin çocukları için açılmış olduğu halde, sonradan doğu vilâyetlerindeki Kürt göçebelerinin çocukları ile Arnavutluk'tan getirilen Arnavut

çocukları da alınmıştır. Bir ara Cava'lı müslüman çocukların da A. a alındıkları ve böylece kurumun görevinin genişletildiği görülmüştür.

ÂŞİYAN (Fars. = yuva), Tevfik Fikret (b. bk.) in evinin adı. Rumelihisarı'nda, Kayalar mezarlığı üstündeki sırtta, Robert Kolej duvarının bitişiğinde, Göksu'nun tamkarşısında, Boğaza hâkim bir noktadadır. Bina 1906 da yapılmıştır. Bodrum katı ile birlikte üç kattan bileşiktir. A. ın bodrum katı ve kuzeye bakan duvarı kâgir, öbür kısımları ahşaptır. Evin plânını Fikret kendisi çizmiştir. Bodrum katında yemek odası, mutfak, çamaşırlık ve kiler vardır. Birinci katta, biri giriş kapısı, biri bahçe kapısı olmak üzere iki kapı, büyük bir salon, üç oda, bir hol ve bir helâ; üst katta Fikret'in çalışma odası, ayrıca üç oda ve banyo vardır. Bu katın güney yüziyle denize bakan doğu yüzünü tahta parmaklıklı bir balkon kuşatır. Çalışma odası tahta bir köprüyle Kolejin bahçesine bağlanmıştır. A. ın bahçesi, tabiî hali bozulmıyacak şekilde düzenlenmiştir. Burada, havuzun arkasındaki büyük kayada Fikret'in altı mısraı kazılıdır.

A., İstanbul belediyesi tarafından satın alınarak «Edebiyat-ı Cedide Müzesi» haline getirilmiş ve Fikret'in ölümünün 30 uncu yıldönümü gününde halka açılmıştır (19 ağustos 1945).

Birinci kattaki büyük salon Abdülhak Hâmit Tarhan ile Recaizade Mahmut Ekrem'e, salonun bitişiğindeki büyük oda Edebiyat-ı Cedide yazarlarına ayrılmıştır.

AŞİYRAN: bk. HÜSEYNÎ AŞİYRAN.

AŞK, cinsler arasındaki maddî ve manevî bağlılık. İlkçağ filozoflarından birçoğu A. ta maddî istekten başka hiçbir şey görmemiştir. Fakat Sokrates, Eflâtun, Aristo, İstoa'cılar ve Plutarkhos bunda daha yüksek ve ince duygular da görmüşlerdir. Plutarkhos sevilen insana karşı olan saygıyı A. tan hiç ayırmaz.

Eflâtun'un A. teorisi hususiyle büyük bir ün kazanmıştır. A., güzelliğin cazibesinden başka birşey değildir, fakat hakikî güzellik manevî güzellik olup, maddî güzellikler bunun kaba bir taklidi, cansız bir aksinden başka birşey değildir (bk. EFLÂTUN).

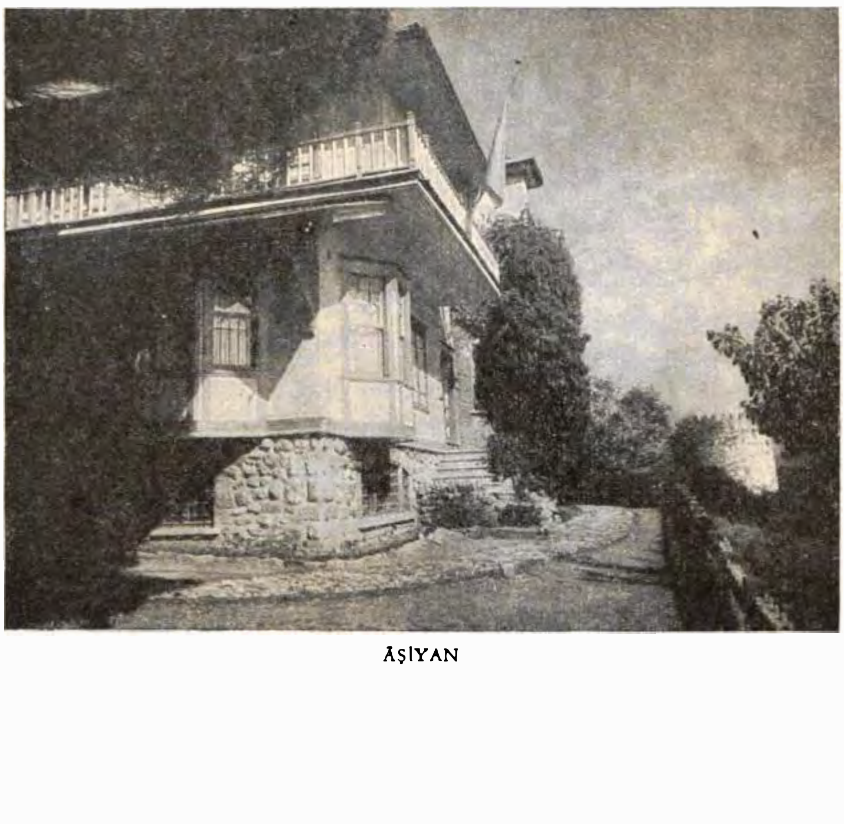
Herbert Spencer, A. ın ünlü bir tahlilini yapmıştır. Bu tahlilin bazı kısımları herkesçe kabul edilen hakikatlerdir. Spencer'e göre cinsî A., bağlılık, samimîlik veya muhabbet (affection), hayranlık, tasvib olunma isteği, kendini takdir, malik olma duygusu ve zevkı, meyil (sempati)in yükselmesi, kuvvetlenmesi elemanlarından ibarettir.

A., sevilenin hakikî değerlerinden başka, bunun dışındaki mümkün değerlerini, sevilenin ideal benliğini de hedef tutar, bunlara doğru yönelmiştir. Psikanaliz, en yükseklerine varıncaya kadar bütün sevgi şekillerine cinsî istekten türemiş gözü ile bakar, zekânın ve kültürün yarattıklarını, cinsî iştiyak (libido) in bir şekli olarak izah etmiye çalışır.

AŞK (Tasavvuf), Sofilere göre aşk, seven kişiyi sevilende, yani «ma'şuk-i hakikî» olan Tanrıda yok olmaya götüren şiddetli sevgi.

Tanrı «vücud-ı mutlak» tır, aynı zamanda «kemal-i mutlak» ve «cemal-i mutlak» tır. Cemal-i mutlak olan Tanrı kendine âşıktır ve görünmek ihtiyacındadır. İşte bu zatî aşk ve görünmek isteği «tecellî» ye ve böylece varlığın meydana gelmesine sebep olmuştur. Tasavvuf (b. bk.) ta A., esas ve mahiyeti bakımından «tecellî» ye ve bu suretle varlığın meydana gelmesine sebep olduğu için yüksek bir mahiyet taşır. Sofiler, A. ın, bütün âlemi kapladığını, bütün âlemin hakikati olduğunu ve her şeyin varlığına A. ın sebep olduğunu söylerler. Sofilerce A. ikidir: *Aşk-ı mecazî,* yani geçici sevgi; *Aşk-ı hakikî,* yani gerçek sevgi.

Aşk-ı mecazî, geçici suretlerden birini sevmektir; aşk-ı hakikî ise, mutlak varlığı, yani tanrıyı sevmektir. Fakat bu gerçek sevgiye herkeste istidat yoktur; onun için, sofiler, şehvetsiz olmak şartiyle geçici sevgiyi de hoş görürler. İnsan, herhangi birini severse, bu sevgi, onu gerçek sevgiye hazırlar, istidadını arttırır, bunun da sonunda geçici sevgi gerçek sevgiye dönebilir. Bundan dolayı, «geçici sevgi, insanı gerçek sevgiye ulaştıran bir köprüdür» sözü, sofiler arasında söylenir. Mutlak varlığa ulaşmağa çalışan «hakikat yolcuları»nı sofiler işte bu yüzden üçe ayırırlar:

ÂŞİYAN

1 — *Ahyar* (hayırlı kişiler): şeriat emirlerine uymak suretiyle mutlak varlığa ulaşmağa çalışanlar. Bunların yolu çok uzundur, çünkü, ibadette riya olabileceği gibi, ibadet insana gurur da verebilir ve bu suretle insanı tanrıdan büsbütün uzaklaştırabilir.

2 — *Ebrar* (fazilet ve kerem sahipleri): ibadet etmekle beraber nefisleriyle de uğraşıp kalblerini temizlemeğe, iyi huylar edinmeğe çalışanlar. Bunlar Tanrıyı zikrederek hakikata ulaşmağa çalışırlar.

3 — *Şuttar* (cezbeliler, şakraklar): Tanrıya aşk ve cezbeyle ulaşmaya çalışanlar. Bunlar cezbe ve aşk ile bir anda mevhum varlıktan geçer, mutlak varlığa ulaşırlar.

Sofiler, hakikat yolcusunu aşka getirdiği için müzik ve raksa da dinî bir mahiyet vermişlerdir. Yine aşk telâkkisi, hakikat yolcu-

sunun güzel ses dinlemek, güzel yüz görmek gibi, hattâ daha basit sebeplerle vecde gelmesinin, meselâ titreyip bayılmasının, nara atmasının hoş görülmesine sebebolmuş ve vecit (esrime = extase), hattâ tevacüt, yani mahsustan esirmiş görünme, insanı hakikata eriştirecek vasıtalardan sayılmıştır. Vecit yüzünden bazen mânasız, bazen de şeriata uymaz sözler (şathiyeler) de söylemişlerdir. Başta vahdet-i vücut inanışı ve A. telâkkisi olduğu halde bütün bunlar, şeriatçıların sofilere karşı çok fena bir gözle bakmalarına, hattâ kâfir demelerine sebep olmuştur.

AŞK BÂDESİ, halk arasında, saz şairlerinin rüyada bir pîrin - veya muhayyel sevgililerinin - elinden içtiklerine inanılan efsanevî-mecazî içki. Halk şairleri böyle bir rüya gördüklerini ve bu içkiyi içtiklerini kabul ederler. Aşk bâdesi sayesinde sanatkâr aşk - aynı zamanda gerçek şairlik kabiliyetini kazanır, halk âşıkı olur. Bk. ÂŞIK VE ÂŞIK EDEBIYATI.

AŞK VE NİYAZ, Arapça sevgi ve farsça ihtiyaç, muhtaç, birşey diliyen, dilek ve istek anlamlarına gelen iki kelimeden yapılmış tasavvuf terimi. Dervişlerce selâm ve tevazu anlamına kullanılır. Bütün tarikatlarda olmakla beraber, hususiyle Mevlevi'lerle Bektaşi'ler çok kullanırlar. Bu iki tarikatın usulünü gösteren mensur kitaplarla sofi şairlerin şiirlerinde geçer. Birisine selâm yollanırken o zatın, dervişlik yolundaki derecesinin yüksekliğine, yani muhip, derviş, şeyh veya baba, halife ve çelebi olmasına göre «aşk ederim», yahut «aşk ve niyaz ederim», yahut da daha büyük bir tevazu ile «kademlerine aşk ve niyaz ederim» denir. Aynı zamanda tekkeye gelen birisi, derviş veya babaya niyaz ettikten sonra yerine oturunca derviş veya şeyh, o can (b. bk.) a «aşk olsun» der. O da tekrar eğilip yeri öpmek suretiyle niyaz eder ki buna «aşk vermek» ve «aşk almak» denir. Bir şey içilince de Bektaşi'lerle Mevlevi'lerde içene «afiyet olsun» yerine «aşk olsun» denir.

AŞKÂBÂD (Aşẖabad Aşabad, Poltorask), Sovyet cumhuriyetlerinden Türkmenistan'ın merkezi. Önceleri Ahal Tekke çevresinin önemli bir Türkmen köyü iken, Hazarötesi demiryolunun yapılmasından sonra gelişmiş ve İran'ın Meşhed şehrine bağlı bir durak olmuştur. Nüfusu 130 000 (1897 de 19 400)dir. Türkmen etnolojisi ile ilgili bir müzesi ve Farsça birçok yazmaların bulunduğu bir kitaplığı vardır. Anav (b. bk.) örenleri 11 km kadar doğusundadır.

AŞKALE: 1 — Erzurum'a bağlı ilce. Yüzölçümü 2440 km^2, nüfusu 28 985 (1945) tir. Merkez bucağından başka Gülveren adında bir bucağı ve 69 köyü vardır.

2 — Erzurum'a bağlı ilce merkezi. Nüfusu 1962 (1945)dir. Denizden yüksekliği 1500 m dir. A. Erzurum'un 55 km batısında demiryolu ve Erzurum-Trabzon transit yolu üzerindedir. Halk tarımla geçinir; başlıca ürünü tahıldır. 15 kadar portatif silo, Ziraat Bankası şubesi, 1937 de kurulmuş belediyesi, fidanlığı, su deposu, küçük bir dispanseri, bir ilkokulu, 10 hanı ve iki oteli, halkevi vardır.

AŞK-I MEMNU, Halit Ziya Uşaklıgil (b.bk.)in romanı. İlkönce Servetifünun dergisinde tefrika edilmiş (No. 413-479), sonra kitap halinde basılmıştır [1900; dili sadeleştirilmiş baskı: 1939].

Romanda, İstanbul mesirelerinde «Melih Bey takımı» diye şöhret alan Firdevs Hanım'ın iki kızından birinin, Bihter'in, kırk yaşlarında, iki çocuk babası, zengin ve dul bir adam olan Adnan Bey'le evlenmesi, bir zaman sonra Adnan Bey'in yeğeni Behlûl ile Bihter arasında başlıyan yasak sevgi, bunun meydana çıkması üzerine Bihter'in intiharı, Adnan Bey'in Behlûl'ü seven ve onunla nişanlanmak üzere bulunan kızı Nihal'in hayal kırıklığı hikâye edilir.

Halit Ziya, 5 eylül 1943 tarihli Ulus gazetesinde çıkan bir yazısında, bu romandaki vakanın «tamamiyle hayal mahsulü» olduğunu, fakat eserdeki kişilerin «muayyen bir şahsın tasviri» olmamakla beraber «birçok şahsiyetlerden istiare edilmiş müteferrik eczadan terekküp eden bir mevcut» olduklarını; meselâ, «İstanbul'un muayyen muhitlerinde, hususiyle Boğaziçi'nde Melih Bey Takımı'nı andıran aileler» bulunduğunu, «eserin başlıca şahsiyetlerinden biri olan Behlûl'ün, hususiyetlerini tanıdığı bir iki, belki üç gençten toplanmış bir genç» olduğunu söyler.

Türk edebiyatında realist romanın en başarılı örneklerinden sayılan A. da, sevilen kadın, artık Tanzimat romanındaki gibi ne bir cariye veya fahişe; ne de genel olarak erkeğe nazaran aşağı, zayıf, zavallı, korunmağa muhtaç bir varlık değil, erkekle eşit haklara sahip bir yaratıktır.

Roman kahramanlarının işi gücü, bunun kahramanlar üzerindeki etkisi ve hayatın aşk dışındaki akışı eserde hemen hiç gösterilmemiştir; bu, bazı münekkitler tarafından tenkid edilmiş ise de, yazarın romanda göstermek istediği yaşayış tarzı da budur zaten : Adnan Bey hazır yiyen bir adamdır; «Melih Bey Takımı» birer zengin erkek ele geçirip rahat yaşamak ister; Behlûl şık giyinme, eğlenme ve çapkınlıktan başka bir şey düşünmez.

A., Türk edabiyatında tekniği kusursuz ilk romandır.

AŞKIN (Transcendant): 1 — Belli bir seviye veya sınırı aşan.
2 — Bireysel zekâ veya bireysel hususlar alanında üstün olan (orta seviyeyi aşan). 3 — Herhangi mümkün bir deneyin sınırlarını aşan (Kant bu anlamda kullanmıştır).

A. ın zıddı içkin (b. bk.) [Fr. immanent] dir.

AŞKÎ (asıl adı: *Mustafa:* ölm. 1934), son devrin ünlü meddahlarından. Burdur'da, XIX. yüzyılın ikinci yarısı başlarında (herhalde 1860 yıllarına doğru) doğmuş, 8-10 yaşlarında İstanbul'a gelmiş, 1876 Rus harbi başlayınca gönüllü yazılmış, harb bittikten sonra İstanbul'a dönmüş, başından geçen bir aşk macerası üzerine meddahlık hevesiyle zamanının ünlü meddahlarından saray döşemecisi Şükrü efendiye çırak olmuş, bir zaman ibrişimci tezgâhtarlığı, sonra mercan terlikçiliği, daha sonra da Bayezit yangın kulesinde râsıtlık (köşlülük) yapmıştır. A. takma adını meddahlığa başladıktan sonra almıştır. Kendi ifadesine göre 60 yıl meddahlık sanatında çalışmıştır. A., İstanbul'da ölmüştür.

A. 500 kadar hikâye ve lâtife bilirmiş. Sade İstanbulda ve sayfiyelerinde hikâye anlatmakla kalmaz, Anadolu şehirlerine de turneye çıkardı. Ortaoyununda ikinci derecede rollere -taklitlere- çıktığı olurdu. En çok başarı gösterdiği taklit Acem taklidi idi. En çok ün kazanan, kendisinin de en çok beğendiği hikâyeleri: Portakalcı Yahudi, Surpik Dudu ile Belâlı Bıçkın, Sulukule kavgası, Ramazan Bey'in ahretliği, Süleymaniye batakhanesi, Acem'in şal satması v. b. gibi türlü taklitlerle süslediği hihâyelerdir. Bazı taklitleri gramofon plâklarına da alınmıştır.

AŞKÎ, [Kadîm] (XV. yüzyıl), Türk şairi. Fatih Sultan Mehmet'in teveccühünü kazanmış ve günde yüz akça almış olması başka şairlerin kıskançlığını uyandırmıştır. Lâtifî ve Hasan Çelebi tezkirelerinde de, şiirlerinin değersiz olduğu, fakat zamanında çok rağbet gördüğü belirtilmiştir. Nazire mecmualarında epey şiirine raslanan A. nin Ankara Millî Eğitim Genel Kitaplığında 923 beyitten bileşik 90 sahifelik küçük bir divanı vardır. Gazellerinde Murat II., hususiyle Fatih Sultan Mehmet'i öven A., şiirlerini oldukça sade bir dille yazmıştır.

AŞKÎ, [Yenihisar'lı, Üsküdar'lı] (asıl adı: *İlyas*; ölm. 1576), Türk şairi. İstanbul'da, Yenihisar (Rumelihisarı) da doğmuş, yine orada ölmüştür. A., gençliğinde Yeniçeri olmuş, bir müddet sonra askerlikten ayrılarak Bayramî tarikatine ve Müeyyetzade Şeyh Hacı Halife'nin tekkesine girmiş, devrin defterdarı tarafından beğenilerek «küttab» zümresine alınmış, bu görevde iken hastalanınca kesilen ödeneğinin tekrar verilmesi için Kanunî'ye iki şiir takdim etmiş, bu sayede tekrar on akça ödenek almış ve ayrıca para yardımı görerek 1538 sıralarında Üsküdar yalılarından birini satın alıp orada yerleşmiş, evi, şairler, bilginler, sofîler, içki ve zevk düşkünü kimselerin toplantı yeri haline gelmiş, bu yüzden borca girmiş, Selim II. zamanında evi rehin edilmiş, kendisi de yine Yenihisar'a taşınmıştır. Rumelihisarı mezarlığında gömülüdür. Bir zaman Üsküdar'da oturduğu için «Üsküdar'lı A.» diye de anılan şairin nazire mecmualarında bir haylı şiirine raslanması ve bütün tezkireciler tarafından beğenilmesi, devrinde oldukça geniş bir ün kazandığını gösterir. Elimizde iki yazma *Divan*'ı vardır, bunlardan biri İstanbul'da Millet Kitaplığında (manzum eserler, No. 297), diğeri Nuruosmaniye Kitaplığında (No. 2857) dır. A., hususiyle murabba ve müseddes şeklindeki şiirlerde daha çok başarı göstermiştir.

AŞKUND, Afganistan'ın Hindistan sınırındaki Nuristan (eski Kâfiristan) bölgesinde konuşulan bir dil. Hint-Arya dillerinin Pişâcha koluna bağlı Dardu (Dardistan) dil grupu içerisinde bir zümre teşkil eden Kâfirî dillerdendir. Alingar ile Pech vadisinde konuşulan bu dilin iki dileyeği vardır: 1 — Batı veya *Aşkūṛū* ki Mangu'ya doğru uzanarak Majegal ile Masevi'de yerleşmiştir. 2 — Doğu veya *Aşkū*, Pech vadisine doğru uzanarak Titīn, Tserū ve Vāmā'da bulunur. Batı kolda br > bl; gr > kl; pr > pl/bl konson grupu değişimleri vardır, meselâ Doğuda *br'a*, Batıda *bla* = kardeş; Doğuda *krum*, Batıda *klōm*, = dam, gibi. Aşkū dili, Dardu dillerinden Wāigalī ile yakından akrabadır; bazı noktalarda da Katī diline benzerliği vardır. Bk. KÂFİRÎ DİLLER, DARDU DİLLERİ.

AŞLUSLAY, Amerika yerli dillerinin Güney Amerika bölümüne giren Matako-Mataguayo ailesinden bir dil. Suhín veya Súxen dili de denir. Arjantin-Bolivya-Paraguay sınırında, Gran Chaco'nun orta bölümünde Pilcomayo nehrinin dolaylarında konuşulan bu dili, eskiden Maskoi dil ailesinden sayarlardı. Bk. MATAKO-MATAGUAYO DİLLERİ.

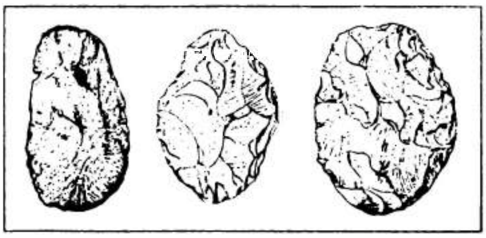
AŞMARİN, Nikolay İvanoviç (1870-1933), Rus dilci ve Türkolog. Kazan ilindeki Yadrin kasabasında doğmuş, Kazan'da ölmüştür. Küçüklüğünden beri Çuvaş Türkleri arasında yaşadığı için, bunların dili, folkloru ve etnografyasiyle ilgilenmiş, 1892 de Moskova'da doğu dilleri okutulan Lazarev enstitüsüne girmiş, daha ikinci kursta iken Çuvaş şiiri hakkında bir etüt yazmış, ve Türkoloji doktoru payesiyle enstitüden mezun olmuştur. Kazan üniversitesinde profesörlüğe getirilmiş, 1929 da da Rus İlimler Akademisine üye seçilmiştir. Kazan *(Neskolko slov o sovremenno, literature Kazanskih Tatar* [Çağdaş Kazan Tatar edebiyatına dair birkaç söz], Petersburg 1905), Volga, ve Kafkas (*Obşçey obzor narodnıh Türskih govor: govor Nuhi* [Türk millî diyeleklerine genel bir bakış: Nuha ağzı], Baku 1926) Türk diyelekleri üzerinde araştırmalarda bulunmuşsa da asıl ihtasası Çuvaş diline sınırlanmıştır. Bu alandaki başlıca eserleri şunlardır: *Materialı dlya izsledovaniya çuvaşskogo yazıka* (Çuvaş dilinin araştırılmasına ait gereçler) [Kazan 1898], *Bolgari i Çuvaşi* (Bulgarlar ve Çuvaşlar) [Kazan 1902], ve *Slovar' çuvaşskogo yazıka* (Çuvaş dilinin sözlüğü; Çuvasça başlığı: *Čăvaş sămahĕsen kĕneki*). Kırk yıllık bir çalışmanın ürünü olan ve Çuvaş folkloriyle etnografyasına ait birçok kelimeleri de içine alan bu büyük sözlüğün plânı, 1899 da, Kazan üniversitesine bağlı Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Kurumunun bülteninde yayımlanmış, baskısına 1927 de, Çuvaşların merkezi olan Çeboksarı'daki Çuvaş enstitüsü tarafından başlanmış, ilk 7 cilt basma verildikten sonra Aşmarin ölmüş, enstitü 1941 e kadar 16 cilt yayımlamıştır; eser 17 nci ciltte tamamlanacaktır. Bu eser, Fin dilcilerinden H. Paasonen tarafından hazırlanmış olup son zamanlara kadar Çuvaşolojinin başlıca sözlüğü olan *Csuvas szójegyzék* (Çuvaş sözlüğü) [Peşte 1908] ten hem çok daha geniş, hem de fonetik notasyonu çok daha ince ve ilmîdir.

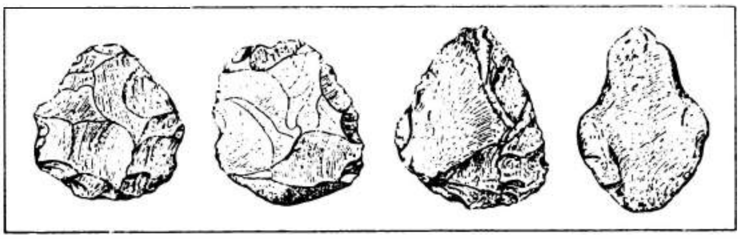
Nikolay İvanoviç AŞMARİN

AŞMUN, Mısır'da, Kahire'nin 40 km kadar kuzeybatısında bir şehir. Nüfusu 10 000 dir. A., Kahire'yi İskenderiye'ye bağlayan ana demiryollarından biri üzerindedir.

AŞÖLEEN (Acheuléen) **KÜLTÜRÜ,** Alt paleolitik çağda Şelleen (Chelléen) den sonraki kültüre verilen ad. (Paleolitiğin [Eski veya Yontmataş Çağı] alt bölümleri için bk. ASYA, prehistorya, AVRUPA, prehistorya). Aşö-

AŞÖLEEN EL BALTALARI

MİKOKİYEN EL BALTALARI

leen ismi Kuzey Fransa'da Somme nehri üzerinde bulunan Saint-Acheul'den alınmıştır. Burada Somme'un 30 metre yükseklikteki sekisinde bir çok Aşöleen aletler bulunmuştur.

Şelleen gibi A. de bir çekirdek kültürüdür. Her iki kültür de «coup-de-poing, boucher ve biface» gibi adlar verilmiş olan el baltasiyle karakterize edilmiştir. Şelleen el baltası oldukça kaba bir alettir. Şelleen insanlar el baltalarını bir çakmak taşı yumrusunu bir uc teşkil edecek şekilde yontmak suretiyle yapmışlardır. Şelleen el baltasının kıyıları muntazam olmadığı gibi, aletin elle tutulduğu zannedilen kısmında, sileks yumrusunun orijinal yüzünün bir parçası da korunmuştur. A. el baltaları genel olarak Şelleen el baltalarından çok daha iyi yapılmıştır. Şelleen ve A. el baltaları arasındaki farklardan bazıları şunlardır: A. el-baltasının yüzünden koparılmış olan yongalar daha incedir; bunun sebebi, yongaların Şelleen'de olduğu gibi yuvarlak bir taşla vurmak suretiyle değil belki bir odun parçası ile döğmek suretiyle koparılmış olmalarıdır. A. el baltasının kıyıları daha muntazamdır ve aletin her tarafı sileks yumrusunun asıl yüzünden bir eser kalmıyacak şekilde işlenmiştir; bazılarının kıyıları bir S harfi teşkil edecek şekilde işlenmiştir. A. el baltası Şelleen el baltasından daha incedir.

A. el baltalarının büyüklüğü değişiktir. Mac Curdy'-ye göre bu el baltalarının uzunluğu 53 milimetre ile 30 santimetre arasında değişmektedir. Furon da, bazı örneklerin iki kilo ağırlıkta olduklarını kaydetmektedir. Keza, A. el-baltalarının şekilleri de çeşitlidir. Alt A. de el-baltaları daha ziyade yumurta biçimindedir. Bu oval aletlere Limanda adı verilmiştir. A. kültürünün üst kısımlarında ise daha ziyade ince uzun ve sivri tipler göze çarpmaktadır. Uzun bir zaman sürmüş olan A. kültürünün gelişimi sırasında el baltaları gitgide küçülmüştür. Küçük sivri el baltariyle karakterize edilen bu son safhaya Mikok kültürü adı verilmiştir. Önceleri prehistoryenler ilk defa Orta Fransa'da Mıkok (La Micoque) denen yerde bulunmuş olan bu küçük el baltalarını Musteriyen kültürüne sokuyorlardı. Fakat sonradan bunları A. in bir devamı sayan ünlü prehistoryen Obermaier'in fikri kabul edilmiştir. Mikok kültürü A. in son safhasından başka bir şey değildir.

A. el baltasının nasıl ve ne gibi işlerde kullanıldığını henüz kesin olarak bilmiyoruz. Şelleen el baltasının kalın ucunda sileks yüzeyinin orijinal yüzünün bulunması bunun elde tutulduğunu düşündürmektedir. Fakat A. el baltasında yumru yüz yoktur, aletin keskin kenarları bunun doğrudan doğruya elde tutulmasını önlemektedir. Bazıları bunun elde bir deri ile tutulmuş olduğunu düşünmektedirler; Obermaier ise bunların bir sapa bağlandıklarına inanır. Bu fikir akla yakın görünüyorsa da, bu usulün yalnız küçük el baltalarına tatbik edilmiş olması ihtimali daha çoktur.

Diğer taraftan, Commont, Şelleen ve A. çağlarında taarruz aleti diyebileceğimiz bir aletin bulunmadığını iddia etmektedir. Bazı müellifler ise, taarruz silâhı olarak bunların odundan yapılmış ve ucları sivriltilmiş mızraklar kullanmış olduklarını zannetmektedirler.

A. el baltaları İngiltere'de, Fransa'da, Güneybatı Avrupa'da, Kuzey Doğu ve Güney Afrika'da, Yakın Doğu'da, Türkiye'de ve Hindistan'da bulunmuştur. Avrupa'da Ren nehrinin doğusunda ancak bir iki noktada A. el baltalarına rastlanmıştır. A. el baltalarının dağılışı bu kültürün Güney Asya, Afrika ve Batı Avrupa'da geliştiğini göstermektedir. Bu da A. el baltalarını kullanmış olan insanların daha ziyade sıcak, tropik ve süb-tropik iklimlerden hoşlandıklarını düşündürmektedir.

Alt A. kültürü Avrupa'da Birinci (Günz-Mindel) Buzul-arası çağının sonuna doğru görülmektedir. Bundan sonra A. kültürünü İkinci (Mindel-Riss) ve Üçüncü (Riss-Würm) Buzul-arası çağlarında görüyoruz. Gerçekten A. insanlar Batı Avrupa'da Sıcak Buzul-arası çağlarında yaşamışlardır. Bu Buzul-arası çağlarında Batı Avrupa bugün olduğundan daha sıcaktı.

Batı Avrupa'da, Ren nehrinin batısında Aşöleen kültürünün hakim bulunduğu sırada, Doğu Avrupa'nın steplerinde taş yongalarından yapılmış aletlerle karakterize edilen kültürler vardı. Daha eskisine Klaktoniyen ve daha yenisine de Levalluvaziyen adı verilen bu yonga kültürlerinin sahiplerinin taş çekirdekten yapılmış el baltaları kullanan A. insanlardan ayrı bir ırka mensup oldukları tahmin edilmektedir. Görünüşe göre, taş yongalarından yapılmış aletler kullanan bu insanlar sıcak iklime olduğu kadar soğuk iklime de alışıktırlar. Buzullar kuzeyden güneye doğru ilerledikleri zaman A. insanlar Güney Avrupa'ya ve Afrika'ya doğru çekilmişler, bu sırada doğuda bulunan yonga kültürünün sahipleri de Batı Avrupa'da A. lerin bıraktıkları yerleri almışlardır. Buzulların tekrar kuzeye çekilmesinden sonraki Sıcak Buzul-arası çağlarında A. kültürünün sahipleri tekrar Kuzey Afrika ve Güney Avrupa'dan Batı Avrupa'ya yayılmışlardır. A. kültürünün sonlarına doğru çekirdek ve yonga kültürleri birbirlerine etki yapmışlardır. Bu karşılıklı etki sonucunda, çekirdek yerine yongadan yapılmış küçük el-baltaları meydana gelmiştir.

A. elbaltalarını yapmış olan insanların fizikî yapıları hakkında bilgimiz pek kıttır. 1935-1936 yıllarında İngiltere'de bulunmuş olan Swanscombe adamı A. çağına aittir. Alvan Marston tarafından bulunmuş olan bu fosil, kafanın arka tarafına ait, bir iki kemik parçası ile temsil edilmektedir. Bu parçaları incelemiş olan Morant ve Le Gros Clark, Swanscombe adamını *Homo sapiens* türüne, yani bugünkü insanın mensup olduğu türe atfetmektedirler. Fakat bu kafatasının alın ve yüz kısımlarının bulunmayışı kesin bir teşhisi güçleştirmektedir.

A. kültürünün çağdaşı olan hayvanlara gelince, A. favnası ilkönce karışık bir favna olarak tarif edilmiştir. Fakat sonradan yapılan araştırmalar durumu aydınlatmıştır. Alt A. çağda fil (Elephas antiquus) ve gergedan (Rhinoceros merckii) gibi sıcak iklim hayvanları yaşıyordu. Buzulların ilerlemeğe başladıkları sırada ise A. kültürü ile birlikte mamut (Elephas primigenius) ve kıllı gergedan (Rhinoceros tichorhinus) gibi soğuk iklim hayvanları görülmektedir.

A. insanları daha ziyade açık yerlerde ve dere kıyılarında oturmuşlardır. Bu insanların evcil hayvanları yoktu; bunlar tarım yapmasını da bilmiyorlardı. Sadece avcılıkla geçinen bu insanlar göçebe hayatı yaşıyorlar ve av hayvanlarının peşinde durmadan dolaşıyorlardı. Bu insanların ağaçtan yapılmış konutları olup olmadığını bilmiyoruz; bunlar bugünkü Avusturalya yerlileri gibi çalı çırpıdan yapılmış rüzgâr siperlikleri altında oturmuş olabilirler. Fakat bu ilkel konutlardan bir eser kalmamıştır.

AŞUDU, Malatya'nın Darende ilcesine bağlı bir köy. Nüfusu 761 (1945) dir. A.. Darende kasabasının 6 km kadar batısında, bir vâdidedir. Köyün etrafı ağaçlık, fakat çevresi çıplaktır. Yakınında bol sulu çağlıyanlarla mağaralar, höyük ve yıkıntılar vardır. Köy halkının çoğu bağcılıkla geçinir. Bir camisi, 5 değirmeni, biri kârgir olmak üzere 3 köprüsü vardır.

AŞURADA, Hazer Denizi'nin güneyinde Mazenderan kıyılarında. küçük bir ada. Harezm'li Alâettin (bk. KUTBİTTİN MEHMET) Moğollara yenildikten sonra A. ya kaçmış ve orada ölmüştür.

AŞURE (aslında *Âşûrâ*): 1 — Arabî Muharrem ayının 10 una raslıyan güne halk arasında verilen adı. 2 — Türkçe'de, bu günde, buğday, bakla çeşidinden kuru sebze ve kuru meyvalarla pişirilen tatlı bir aş. Dilimizde aynı tatlı, ne zaman pişirilirse pişirilsin, aynı adla anılır: A., tatlıcıların her zaman yapıp sattıkları; evlerde, muharrem günlerinden başka zamanlarda da pişirilen bir tatlıdır.

Yahudi'lerde ve başka Samî kavimlerde, İslâmlıktan önce de bu kelime ile anılan ve oruç tutulan bir gün vardı. Ramazan ve bu ay içinde oruç tutma zorunluğu konmadan önce, Muhammed Peygamber, Medine Yahudi'lerinin âdetlerinden âşûrâ orucunu da almış, ve bir zaman müminlerin bu günde oruç tutmaları zorunluğunu koymuştur. Ramazan orucu farz olarak kabul edildikten sonra âşûrâ orucu isteğe bağlı kalmıştır. Sonraları, Muharrem'in 10 uncu günü, sünnî mezhebinden olanlar arasında, A. günü oruç tutmak, A. aşı pişirmek v. b. gibi âdetler yerleşmiştir. A. gününün şiî'ler arasında, Hüseyn'in Kerbelâ'da Muharremin 10 uncu günü şehit olması hâtırası olarak, ayrıca bir önemi vardır: o gün bir matem günü olarak her yıl birtakım törenlere vesile olur. Bu günün matem günü sayılması geleneği, sade şiî'ler arasında kalmayıp, sünnîler arasında da yayılmıştır.

A. gününe İslâm dininde başka birtakım menkıbevî tarih hâtıraları da eklenir: hususiyle Nuh'un gemisinin bu günde Tufan'dan kurtulup Cudi Dağının tepesine oturduğunu anlatan söylentiler önemlidir. A. adlı aşın menşeini de aynı menkıbe izah eder: gemidekiler o günü kutlamak istemişler ve geminin anbarında arta kalan erzakı karıştırıp bir aş pişirmişler. İşte A. pişirme âdeti bundan kalmış. Bundan başka, Muhammed Peygamber'e izafe edilen söylentiler, Âdem'in tövbesinin bu günde kabul edildiğini, İbrahim'in bu günde ateşten kurtulduğunu, Yakub'un, oğlu Yusuf'a bu günde kavuştuğunu anlatırlar.

Eski İstanbul hayatında A. güniyle ilgili başka bir âdet daha vardır: muharremin ilk gününden onuncu gününe kadar dilenciler, nakaratlarında: «Ya hoy goy goy cânım!» sözleri tekrar olunan mersiyeler okuyarak kapı kapı dolaşırlar, ve torbalarına - A. pişirmek maksadiyle - bu aşın içine giren tahıl, kuru sebze ve kuru meyvalar toplarlar ve sadaka verenlere gelenek haline gelmiş bir şekilde dua ederlerdi. Goygoyculuk denen bu âdet şimdi kalkmış bulunmaktadır.

AŞUTKA, Erzincan'ın Kemaliye ilcesine bağlı Aşutka bucağının merkezi. Nüfusu 592 (1915) dir. Kemaliye'nin 1 km güneydoğusunda etekte kurulmuş bulunan A. nın 2 ayrı parçası vardır. Taş duvarlı, düz ve toprak damlı evleri topludur. Köyde kaynak sularından faydalanılır. Halk çiftçilik ve bağcılıkla geçinir. A. da her hafta perşembe günleri pazar kurulur. Bir halkodası vardır.

A. bucağına bağlı 16 köyde 4974 nüfus (1945) bulunmaktadır.

AT, atgiller (b. bk.) e bağlı üç familyadan biri. Omurgalı, memeli ve tek tırnaklıdır.

Evcil atlar büyük vücutlu ve gösterişlidirler. Erkeğine aygır, dişisine kısrak, yavrusuna tay adı verilir.

İyi bir binek atının, bütün vücut kısımlarında bir ahenk aranır. Baş küçük, cidago yüksek, sırt kuvvetli, bel kısa, sağrı uzun ve hafif meyilli, kuyruk yüksek tutuşlu olmalıdır. Fazla canlı ve asabi mizaçlı olmamaları istenen araba atlarında yürüyüş muntazam, adımlar geniş olmalıdır. Hafif araba atlarında bedenin ön kısmı uzun omuzlar meyilli, sağrı kuvvetli ve hafif meyilli; ağır araba atlarında ise cidago kısa ve alçak, boyun uzun. omuzlar kısa ve dik, mizaç lenfatiktir. İş ve tarımda kullanılacak atlar için lenfatik mizaç en iyisidir. Tarımda kullanılan atlarda vücut geniş ve derin, bağlantılar sağlam, bacak kasları kuvvetli, göğüs geniş ve hacimli omuzlar uzun ve meyilli, bel biraz uzunca, sağrı hafif meyilli ve kuvvetli, tırnaklar iyi alışmış ve sağlam olmalıdır.

Atların değerleri genç veya yaşlı olduklarına, yani kendilerinden elde olunacak verimlere göre değişmektedir Atlarda en isabetli yaş tayini kesici dişlerin muayenesiyle yapılmaktadır (bk. ARPACIK NİŞANI).

Don: vücudu örten kıllarla, yele ve kuyruğun gösterdiği renge don denir. En önemli don çeşitleri şunlardır:

Yağız: vücudu örten kıllarla yele ve kuyruk siyah renktedirler.

Al: vücudu örten kıllarla yele ve kuyruk az veya çok kırmızıdır.

Doru: vücudu örten kıllar muhtelif tonlarda kırmızı; yele, kuyruk ve bacakların nihayetleri siyahtır.

Kula: vücudu örten kıllar sarı veya kırmızımtırak sarı olup; yele, kuyruk ve bacakların nihayetleri siyahtır.

Kır: beyaz ile siyah veya koyu kılların karışık olarak vücudu örtmeleri kır donu meydana getirir.

Atın yürüyüş şekilleri: Atın âdeta, tırıs, rahvan ve dörtnal gibi yürüyüş şekilleri vardır:

Âdeta: her ne kadar daima bir çift ayak, hemen aynı zamanda hareket halinde bulunursa da 4 nalın sesi muntazam olmıyan aralıklarla işitilir.

Tırıs: âdeta'nın çabuk şeklidir. Yalnız burada çapraz ayaklar aynı zamanda hareket ederler. 2 nal sesi işitilir

Rahvan: Âdeda ile tırısın ortasıdır. Âdeta yürüyüşten daima 2 ayağın aynı zamanda yerden kalkması ve ileri atılmasiyle, tırıstan da bu iki ayağın çapraz ayaklar olmayıp aynı taraftakiler bulunması ile ayrılır. Tırısta olduğu gibi burada da 2 nal sesi işitilir.

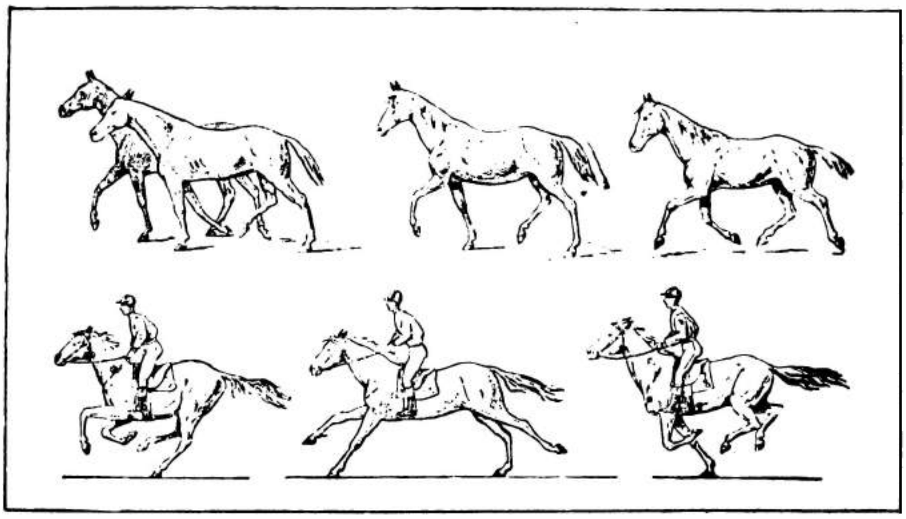
Dörtnal: en hızlı yürüyüştür. Tırıstan farkı, bir ön ve bir arka ayak yerine evvelâ her iki arka ayağın birbiri peşinden, sonra da her iki ön ayağın yine birbiri peşinden yerden kalkmalarıdır. Dörtnalda at daima sıçrama hareketleri yapar. Bu zamanda vücut ileri atılır ve her 4 ayak da yerden kesilir.

Atların taksimi ve at ırkları: Dünyadaki at sayısı 100 milyonu bulmaktadır. Çeşitli tabiat şartları altında insanlar ekonomik bakımdan kendilerine uygun gelen hayvanları elde etmek maksadiyle yüzlerce yıldan beri suni seleksiyon yoliyle pek çok at ırkları meydana getirmişlerdir. Evcil atlar meydana geliş ve kullanış şekillerine göre başlıca iki grupa ayrılırlar:

1 — Sıcakkanlılar (Doğu atları)

2 — Soğukkanlılar (Batı atları)

Doğu atlarında baş, Batı atlarına nazaran daha kısa,

ATIN YÜRÜYÜŞ ŞEKİLLERİ

profil daha düz ve içbükeydir. Göz kapağı ve yüz kemiği çıkıntıları daha belirlidir. Kemikler incedir; tırnaklar sağlamdır. Vücudun yükseklik ve uzunluğu birbirine eşittir. Mizaç. canlı ve asabidir. Binek için elverişlidirler. Suriye, Arabistan, Türkiye, İran, Türkistan ve Kuzey Afrika memleketlerinde yetiştirilen atlar asîl Doğu atlarındandır.

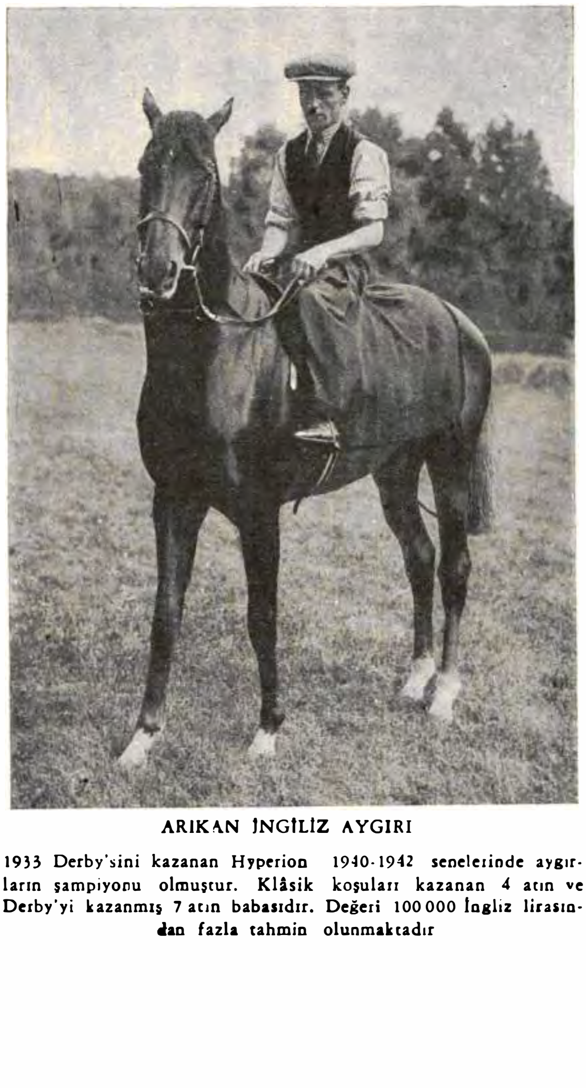
Batı atlarında kemikler daha kalın, fakat kaslar gevşektir. Tırnaklar yassı ve yumuşaktır. Vücutta uzunluk daha fazladır. Mizaç sakin, bazen de lenfatiktir. Çeki ve ağır ziraat işlerine elverişlidirler.

Arap atı: Doğu atlarının en önemlisi Arap atıdır. Arap atının yetiştirildiği bölge Suriye ve Arabistan'dır. Arabistan'da bugün tip bakımından büyük bir karışıklık hüküm sürmektedir. İyi bir Arap atında her şeyden önce vücut yapılışındaki ahenk ve tenasüp göze çarpmaktadır. Baş küçük, alın geniş, gözler iri ve canlı, bakış sevimlidir. Geniş burun delikleri, kuvvetli ve sık nefes almada dörtköşe bir hal aldıkları gibi icabında da küçük bir çizgiye benziyecek kadar küçülürler. Profil düz veya dalgalıdır. Burun üstünde çoklukla çöküntü vardır. Kulaklar küçük, sivri ve diktirler. Cidagodan sonra hafif bir çöküntü yapan boyun, vücutla iyi birleşmiştir. Cidago az belirli ve çoklukla kısadır. Sırt ve bel kısa ve sağlam, sağrı uzun, düz veya hafif meyillidir. Kuyruk tutuşu yüksektir. Karın yuvarlak, böğürler kapalı, göğüs derin, uzun ve geniştir. Omuzlar kuru iseler de ekseriya biraz dikçedirler. Bacaklar ince, sağlam ve kurudurlar. Deri incedir. İpek gibi olan kıllar kısa ve parlaktır. Yürüyüş gayet hafif ve elâstikîdir. Tırıs alçaktandır. Ortalama cidago yüksekliği 13?-148 cm ise de iyi bakım ve yemleme ile 155 cm yi bulur. En fazla doru, kır ve al renklidirler. Arap atı çok dayanıklı bir hayvandır. Uzun ve sürekli yürüyüşlere dayanır. 24-48 saat su içmeden çölde yürüyebilir.

Arıkan İngiliz: Bu ırk İngiltere'de XVII. yüzyılda meydana gelmişse de, tipik şeklini XVIII. yüzyılda almıştır. XII. yüzyıldan beri İngiliz binek atları doğu atlariyle ıslah edilmeye başlanmıştır. İngiltere'ye doğudan getirilen atlardan 36 sı ve bunlardan da hususiyle 3 aygır (Byerley Turk, Darley Arabian ve Godolphin, Barb) çok önemlidir. Birincisi Herod, ikincisi Eclipse, üçüncüsü de Matcheme familyalarını meydana getirmişlerdir. İngiliz atında baş, kuru ve asîldir. Gözler büyük ve canlı, burun delikleri ve ganaşlar geniştirler. Boyun uzun, iyi bağlantılı ve kuvvetlidir. Cidago 165-170 cm arasındadır. Sırt ve bel kısa geniş, sağrı uzun düz veya biraz meyillidir. Bacaklar kuru, açılar kapalı, eklemler kuvvetli ve belirlidirler. Kaburgalar yassı, omuzlar uzun ve meyillidirler. Almanya'da Doğu Prusya, Fransa'da Anglo-Norman ve Macaristan'da Nonius ırkları İngiliz arıkanlarının fazla etkisi altında kalmışlardır.

Soğukkanlı at ırkları: Belçika'da eskiden Flaman, Brabant ve Ardenne olmak üzere üç tip soğukkanlı at vardı. Bugün Belçika atı adı altında bir tip at meydana getirilmiştir. Fransa'da Percheron, Boulonnais ve Bretagne İngiltere'de Shire, Clydesdale ve Suffolk gibi soğukkanlılar vardır.

Yarımkanlı at ırkları: bu grupta asîl binek atından ağır araba atına kadar değişen tipler yer almaktadırlar. En önemlileri Almanya'da Doğu Prusya, Hannover, Holstein, Oldenburg ve Doğu Frisya; İngiltere'de Hackney, Cleveland Brown ve Yorkshire atlarıdır. İngiltere'nin Norfolk ve Holânda'lıların Harttraber tırısçı ırkları yerine şimdi

ARIKAN İNGİLİZ AYGIRI

1933 Derby'sini kazanan Hyperion 1940-1942 senelerinde aygırların şampiyonu olmuştur. Klâsik koşuları kazanan 4 atın ve Derby'yi kazanmış 7 atın babasıdır. Değeri 100 000 İngliz lirasından fazla tahmin olunmaktadır

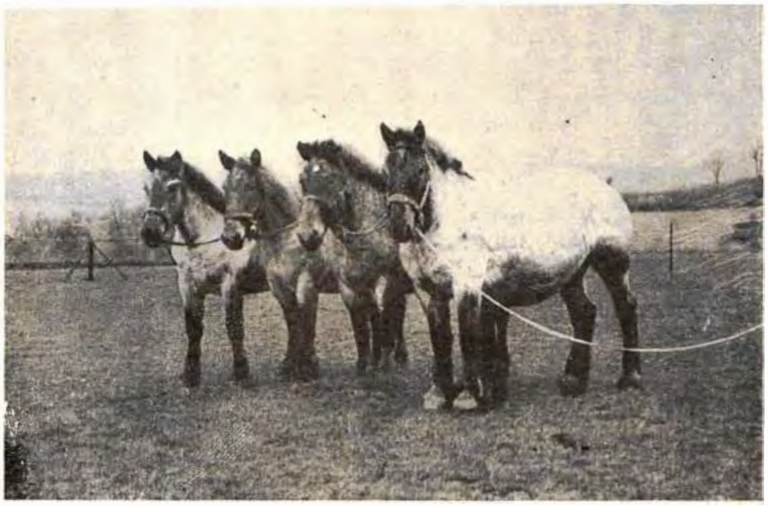
Amerika'da Amerikan tırısçıları ve Rus'ların Orloff'ları geçmişlerdir.

Türkiye at ırkları: 1929 da vergiye tâbi at sayısı 455 000 iken 1945 te % 64 nispetinde bir çoğalma ile 748 460 ı bulmuştur. Komşu memleketlere nazaran bizde at azdır.

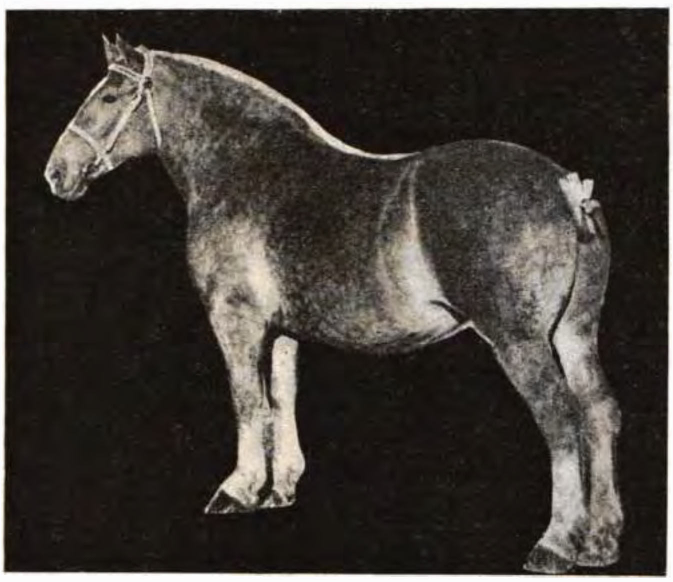
Türkiye'de at daha ziyade binek, araba ve yük hayvanı olarak kullanılmaktadır. Tarım işlerimizde çalıştırılan at miktarı azdır. Binek ve spor hayvanı olarak at eskiden beri memleketimizde yer almıştır. Selçuklu'lar devrinde 100 binlerce atlı ordu kurmak zor bir iş değildi. Çingiz ve Timur ordularında da büyük süvari kuvvetleri vardı. Evliya Çelebi'ye göre Mohács savaşında Osmanlı ordusunda 166 000 atlı bulunmakta idi. XVI. yüzyılda bu miktar 200 000 e çıkmıştır. Avrupa'da modern haraların henüz kurulmamış olduğu XV. yüzyılda Türkiye'de hayvanat ocakları ileri bir halde idi. Fakat sonraları imparatorlukla beraber atçılığımız da gerilemiş, cüsse ve boy itibariyle de atlarımız çok küçülmüştür. Cumhuriyet devrinde atçılığa yeniden önem verilmeğe başlanmış ve bu yolda büyük başarılar sağlamıştır. Karacabey, Çifteler, Konya, Çukurova ve Sultansuyu'nda olmak üzere 5 hara ve yurdun çeşitli bölgelerinde birçok aygır depoları vardır. Karacabey harasında: yarımkan Arap, arı ve Karacabey Nonius, arıkan İngiliz; Çifteler harasında: arı ve yarımkan Arap; Konyada: arı ve yakımkan Arap; Çukurovada: arı ve yarımkan Arap, Karacabey Nonius; Sultansuyu'nda: arıkan Arap yetiştirilmektedir. Hara ve aygır depolarında yaklaşık olarak 2669 damızlık vardır.

BELÇİKA'DA TARIM İŞLERİNDE KULLANILAN ATLAR

BELÇİKA AĞIR KOŞUM ATLARI

BELÇİKA ATI (3 yaş)

Türkiye, coğrafî ve tarihî durumunun sonucu olarak buradan gelip geçmiş veya yerleşmiş birçok kavimlerin beraberlerinde getirdikleri çeşitli at tiplerinin birbirine karıştıkları bir yerdir. Bunun için Türkiye atlarını ancak aralarında geçit formları gösteren birbirleri içerisine girmiş büyük gruplara, tiplere ayırmak kabildir. Çok karışmış olmalarına rağmen Anadolu atları arasından çeşitli ıralarla kendini belli eden eski bir yerli tip ayırmak mümkünkür. Bu yerli tipin ortalama cidago yüksekliği 134 cm dir. Bütün vücut yapısında bir ahenk göze çarpan, küçük ve tıknaz yapılı hayvanlardır. Bu yerli tipten başka Çukurova ve Arap etkisinde kalmış hayvanlarla Uzunyayla tipleri, Kars'ta Malakan, Samsun ve hususiyle Çarşamba'da Canik, Urfa yöresinde arıkan Arap, bazı yerlerimizde de Midilli'ler gibi yerli örnekler bulunmaktadır.

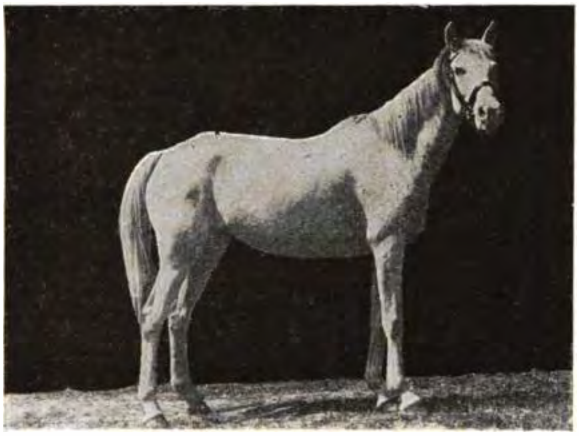
Çukurova atları Adana bölgesinde, hususiyle Osmaniye ve Kozan'da bulunur. Biri koşum, diğeri binek olmak üzere iki tipi vardır. Yerli tipe nazaran

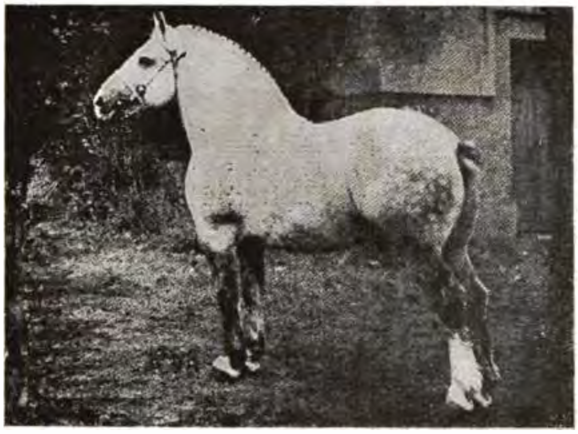
1

2

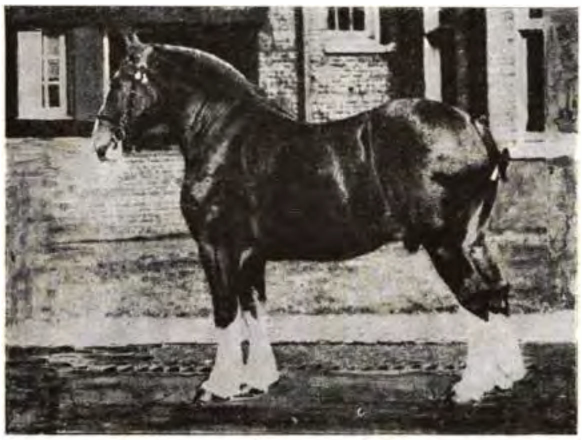
3

4

5

6

1 — Arıkan İngiliz kısrağı. 2 — Nonius aygırı. 3 — Yarımkan Arap. 4 — Büyük Percheron. 5 — Arıkan Arap. 6 — Clydesdale (İngiliz).

YERLİ AT (Anadolu)

daha uzun hatlara sahiptir. Ortalama cidago yüksekliği 137 cm dir.

Arap etkisinde kalmış hayvanlarda yerli karekterlerle beraber, Arap atının etkisi açık olarak görülmektedir; asil yapılı hayvanlardır. Cidago yükseklikleri ortalama 134 cm dir.

Kayseri ile Sıvas arasında Uzunyayla mıntakasındaki atlarımız 1873-74 senelerinde Kafkasya'dan gelen muhacirlerin getirdikleri Çerkez atlarından meydana gelmişlerdir. Oldukça düzgün yapılı, kitleli ve kuvvetli kemik yapılışlıdırlar. Gerek ordu ihtiyacına, gerek çift işlerine elverişli kuvvetli hayvanlar elde etmek için Uzunyayla atları Nonius'larla melezleştirilmektedirler.

Atın yetiştirilme, bakım ve beslenmesi: Sıcakkanlı aygırlar 4 (arasıra 3), sıcakkanlı kısraklar 3 - 4; soğukkanlı aygırlar 3 (arasıra 2), soğukkanlı kısraklar da 3 yaşında eşeysel olgunluk gösterirler. Erken olgunlaşan ırkların aygırlarını genel olarak 3, sıcakkanlıları ise 4 yaşından sonra damızlıkta kullanmalıdır. Kısraklar genel olarak 3 yaşında aygıra gösterilirler. Sıcakkanlı aygırlar genel olarak 20 - 22, kısraklar ise 22 yaşına kadar, soğukkanlı aygırlar ortalama 15-18, kısraklar ise 18 yaşa kadar damızlıkta kalırlar. Dişi hayvanlarda zaman zaman görülen çiftleşme arzusuna kızgınlık denilir. Kısraklarda ilk kızgınlık doğurduktan sonra 7-11 inci, pek az olarak 5 inci günde kendini gösterir, 7-9 gün sürer. Doğurdukten sonra 9 uncu günde aştırmak en muvafığıdır. Döllenmemiş kısraklarda kızgınlık 3-4 haftada bir tekrarlanır. Kısraklarda gebelik 11 ay (333-343 gün) sürer. Gebe kısrakların bakımı, yemlenmesi önce yavrunun gelişmesine, sonra da doğumun zor yahut kolay olmasına etki yapar. Gebe hayvanlara verilecek yemin hacmini gebelik ilerledikçe azaltmak, yani besin kıymeti yüksek, kolay sindirilir yemler vermek lâzımdır. Gebe kısraklara yonca, tırfıl ve kuru ot çok yarar. Yoğun yemlerden en başta yulaf, o yoksa arpa, kepek verilebilir. Gebeliğin ilk aylarında kısraklar normal çalışabilirlerse de 8 inci aydan sonra işi azaltmak lâzımdır. İş zamanı değilse en iyisi, temiz hava, ışık ve yeter derecede hareket bakımından gebe kısrakları merada bulundurmaktır. Kısraklarda doğurma çoklukla kolaydır; 15 - 30 dakikada sona erer, doğurmadan aşağıyukarı yarım saat sonra son da düşer. Tay doğduktan ve göbeği bağlandıktan sonra ananın yalamasına bırakılır. Doğumdan 1-2 saat sonra tay kendiliğinden memeyi bulmağa çalışır. Kısrağa doğumdan ancak 2 saat sonra su, 5-6 saat sonra da kepek çorbası verilir. Kısrağın süt miktarı yükseldikçe yem miktarı da yavaş yavaş çoğaltılır. Verilen yem protein ve madenî maddelerce zengin, sindirimi kolay olmalıdır. Yemlemenin esasını iyi kalitede kuru ot teşkil etmelidir. Bunun yanında ikinci haftadan sonra 4-8 kilo yulaf; biraz buğday kepeği, keten tohumu küsbesi, az miktarda pancar veya havuç bulunmalıdır. Tayın 3-4, hattâ 5 ay emişmesi lâzımdır. Sütten kesilen taylara verilecek yulaf miktarı her ay için 0,5 olarak hesaplanmalıdır. Tayı belirsiz şekilde yavaş yavaş sütten kesmelidir. Sütten ve anasından ayrılan tayı en iyisi birinci günü ahırda bırakmalı, sonra diğer taylarla beraber meraya göndermelidir. Damızlık olacak değerli hayvanlara merada iken dahi az miktarda yoğun yem vermek lâzımdır. Tay bir yaşını bulduktan sonra yoğun yem, hususiyle yulaf, azaltılır. Tırnak bakımına 4-6 ncı hafdadan itibaren başlanır.

At beslemede belirli bir iş gören ata ne kadar yem verilmesi lâzım geldiğini tespit etmek için ilkin atın yaşama ihtiyacını, sonra da yaptığı işin derecesine göre verim payını nişasta değeri ve hazmolabilir öz protein olarak hesaplamak lâzımdır. Bundan sonra Kellner cetveline göre eldeki yemlerin nişasta değeri ve hazmolabilir öz proteinlerine bakarak hayvanın ihtiyacı kapatılmağa çalışılır; her hayvan için günlük yem rasyonu tanzim edilir.

Kellner'e göre 1000 kilo canlı ağırlığındaki iş hayvanlarına:

ATIN DİŞLERİNE GÖRE YAŞININ TAYİNİ:

2,5 - 3 yaş 4 yaş 3 - 5 yaş 5 yaş 6 yaş

	Hazmolabilir öz protein	Nişasta D.
Hafif iş gören atlara	1,0 kg	9,2 kg
Orta iş gören atlara	1,4 »	11,6 »
Ağır iş gören atlara	2 0 »	15,0 »

lâzımdır.

$\frac{3}{4}$ — 1 yaşındaki taylara kışın aşağıdaki yem rasyonu tavsiye edilebilir: (günde)

4 kg. yonca veya tırfıl kurusu
4 » yoğun yem karışığı

8-12 kg. havuç veya hayvan pancarı
2 » saman

600 kilo canlı ağırlığında hafif iş gören bir ata ise günde:

2,5 kg. besin maddesince zengin hayvan pancarı
4,0 » saman
5,0 » orta kalitede kuru ot
3,0 » ince saman

verilmesi tavsiye edilebilir.

At hastalıkları: At hastalıkları dört türlüdür: bakteri ve parazitlerden ileri gelen bulaşıcı hastalıklar, ultravirus'lardan ileri gelen bulaşıcı hastalıklar, âdi tabiatta iç hastalıkları, âdi tabiatta dış hastalıklar.

1 — *Bakteri ve parazitlerden ileri gelen bulaşıcı hastalıklar: Bakteri hastalıkları:* önemlileri şunlardır: *Sakağı = Mankafa* (Malleus = Ruam): Türkiye'de pek yaygın iken veteriner teşkilâtının ciddî çalışmasiyle son yirmi yılda çok azalmıştır. İnsana, eşek ve katıra bulaştığı zaman öldürücüdür. Atlar uzun zaman yaşıyarak mikrop taşır ve saçarlar. Bulaşma vasıtası hasta hayvanlar, genel su yalakları ve yemliklerle genel tavlalar ve nalbant dükkânlarıdır. Mallain'le teşhis olunur. Sağıtımı yoktur. Yeryüzünde, hususiyle Asya ve Afrika'da çok yaygındır. *Su sakağısı* (Coryza contagiosa equorum = Gourme): en çok genç atlar ve tek tırnaklılarda olur, at yetiştirmesini zorlaştırır. Korunma ve sağıtma için yurdumuzda hazırlanan serum ve antivirus kullanılır. Yeryüzünde yaygındır. *Dalak hastalığı* (Anthrax = Charbon): Yurdun her yanında vardır. Ölen ve hastayken kesilen hayvanların kanları ile toprağa bulaşır, toprakta uzun yıllar yaşar. Bulaşık (Lenetli) yerlerden bütün evcil hayvanlara ve hayvan ürünlerinden insana geçer. Barsak ve akciğerde olursa öldürücüdür. Deri üzerindekine karaçıban denir, erken yetişilirse serumla sağıtılabilir. Hastalanan hayvanların hemen hepsi ölür. Yurdumuzda yapılmış «Türk Üniversel Antraks aşısı» adlı koruyucu aşısı ve sağıtıcı serumu vardır. Yeryüzünde yaygındır. Asya, Afrika ve Brezilyada çoktur. *Bulaşık akdamar yangısı* (Lymphangitis epizooticae): yurdumuzun sıcak bölgelerinde zararlar yapar. Sefer zamanlarında çok genişler. Tektırnaklılara özgüdür, insana güçlükle bulaşır, hafif geçer. Koruyucu aşısı vardır, sağıtımı uzun sürer, hastaları işten alıkor. *Ülserli Akdamar yangısı* (Lymphangitis ulcerosae): tektırnaklılara özgüdür. Kolay bulaşır, serumu ve aşısı vardır, sağıtımı uzun sürer, işten alıkor. *Botriyomikoz* (Botryomycose equi): tektırnaklılarda tektük enfeksiyonlar halinde görünür. İnsanlara da arasıra geçer, sağıtılabilir. *Paratifo yavru atma hastalığı* (Paratyphus abortus equi): at yetiştirilen yerlerde en çok damızlık hayvanlarda yavru atmasından ötürü yetiştiriciliği zorlaştırır. İnsana da geçer. Bunlardan başka, *Piyoseptik yavru atma hastalığı* (Pyocepticum abortus equi), *Streptokok yavru atma hastalığı* (Streptococeus abortus equi) *Tayların felci, paratifoları, pioseptikozları, diplokokozları, Koli-aerogenes enfeksiyonları* gibi hastalıklar.

Parazit hastalıklar: Başlıcaları şunlardır: *At frengisi* (Dourine): atlara özgü yetiştiricilik hastalığıdır. Çiftleşme ile hastalardan sağlamlara geçer. Sağıtıcı ilâcı vardır. *At sıtması* (Babesiose equi): iki çeşidi vardır. Kenelerle bulaşır. Sağıtıcı ilâcı vardır. *Mide kurdu* (Gastrophylus): Oestride'lerden küçük sinekler yumurtalarını atların tüylerine bırakır, yalamakla boğaza ve oradan mideye gider, mukozasına yapışır. Bir bölümü de 12 parmak barsağı mukozasına yapışır. Olgunlaşan lârvalar dışkıyla çıkar, bir yere gizlenerek olgunlaşır ve sinek olur. Atlarımızda pek çoktur. Zorlukla sağıtılabilir. *At biti* (Hipobosca equi): pupipar bir parazit olup tektırnaklıların derisi üzerinde yaşar, sığırlara da geçebilir. 7 - 9 mm boyundadır. Sağıtılabilir. *At solucanı* (Parascaris equorum): 35 cm boyuna kadar varabilen, atların ince barsaklarında yaşıyan bir solucandır. Genç hayvanlarda çok zarar yapar. Çok sayıda olursa tıkayarak ölüme sebep olabilir. Sağıtıcı ilâcı vardır. *Oxyurus equi:* kalın barsakta yaşar; Strongylus equi; S. vulgaris; S. edentatus caecum da yaşar. *Trichonema*'lar barsaklarda; *Trichostrongylusaxei* ve *Habronema muscae,* midede; *Parafilaria multipapilloma* deri altında yaşarlar. *Habronema* sürfeleri yaz yaralarına sebep olur. Bundan başka at uyuzları; tenyaları ve sülükleri vardır.

2 — *Ultraviruslardan ileri gelen bulaşıcı hastalıklar:* pek çok çeşidi vardır, başlıcaları şunlardır: *Salgın ciğer ağrısı* (Pleuro-pneumonia contagiosa equi): zaman zaman en çok seferde topluluklarda çıkar, hızla yayılır ve ölümlere sebep olur. Neosalvarsan hem teşhis ve hem de sağıtmayı sağlar. Yurdda hazırlanan Polivalan antivirus ve serum sağıtıma yarar. *Enfluenza* (Influenza equorum): atlarda önemli salgınlar yapar, bir kısmını öldürür. *At vebası* (Pestis equorum): en çok Afrika ve Asya hastalığıdır. Türkiye sınırlarına kadar gelmişse de alınan tedbirlerle sokulamamıştır. Çıktığı yerlerde ağır ölümlere sebep olan şiddetli bir salgındır. Gece sinekleri ve keneler vasıtasiyle bulaşır.

Bulaşıcı öksürük (Bronchitidis infectiosae): çok salgındır. Yakalananlar bir ay şiddetli öksürükten sonra iyileşirler. Her yerde görülmüştür.

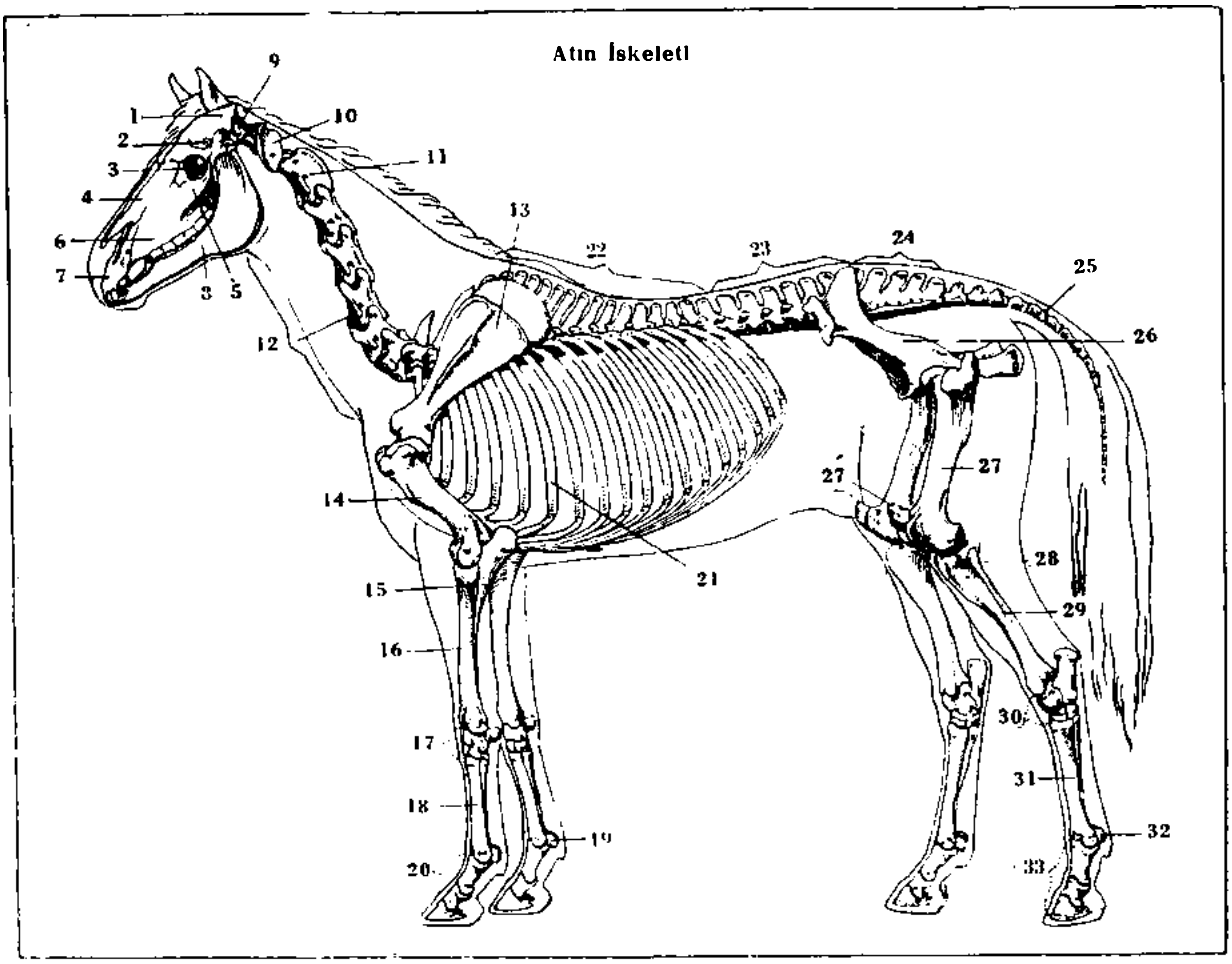
Bulaşıcı kansızlık (Anaemia equorum): yeryüzünde yaygındır. Yurdumuzda göze çarpacak zararları görülememiştir. İnsana da bulaşır.

Bulaşıcı beyin ve omurilik yangısı (Encephalomyelitis equi Borna): bazı yerlerde yerleşmeğe müsaittir. Yavaş bulaşır, hastalığa yakalananlar ölür.

Çiçek (Horse pox): yurdumuzda az raslanır, iyi tabiatlı bir hastalıktır.

Amerika beyin ve omurilik yangısı (Encephalomyelitis equi America): önce Amerika'da görülmüştür. Yurdumuz hayvan yetiştirme müesseselerinde de görülmüştür. Aedes aegypti denilen sokucu sinekler vasıtasiyle bulaşır. Hastaların çoğunu öldürür.

3 — *Âdi tabiatta iç hastalıkları:* bütün organlarda türlü şekillerine raslanır. Bunların başlıcaları şunlardır: kabarcıklı ağız yangısı (Stomatitis vesiculosa simplex), kulakbezi yangısı (Parititis), boğaz ağrısı (Pharyngitis) ve (Laryngitis), akut ve kronik mide nezlesi (Catarrhus ventriculi acutus et chronicus), mide genişlemesi (Dilatatio

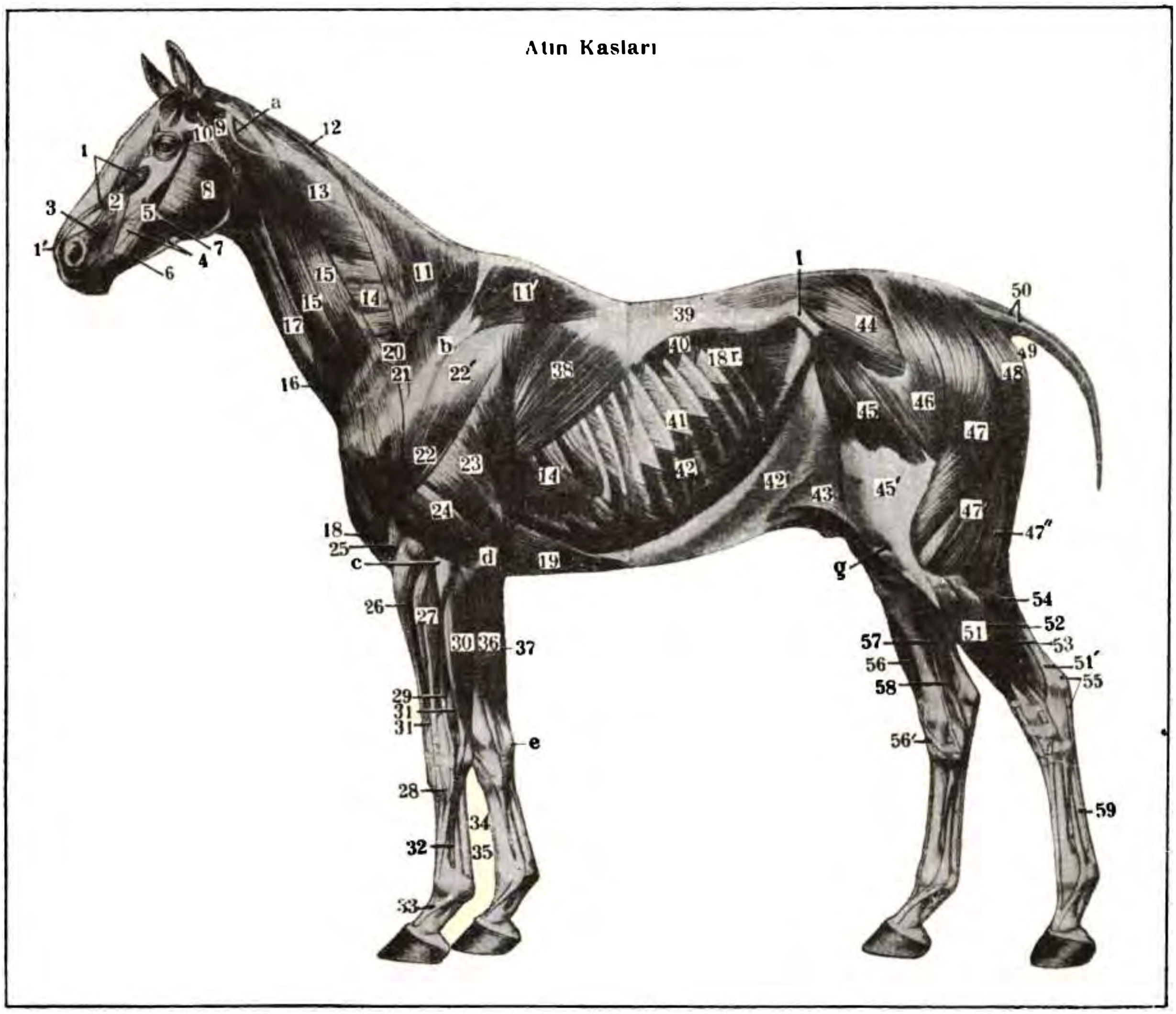
Şekil : 1.

1 — Duvar kemiği; 2 — Alın kemiği 3 — Gözvaşı kemiği 4 — Burun kemiği 5 — Elmacık kemiği; 6 — Üstçene kemiği; 7 — Ensisif kemiği; 8 — Altçene kemiği; 9 — Alıkafa kemiği; 10 — Atlas; 11 — Eksen; 12 — Boyun omurları; 13 — Kurek kemiği; 14 — Kol kemiği; 15 — Dısek kemiğ ; 16 — Döner kemık; 17 — Önbilek kemikleri; 18 — Öntarak kemikleri; 19 — Susam kemikleri; 20 — Önparmak kemikleri; 21 Kaburga kemikleri; 22 — Göğüs omurları: 23 — Bel omurları; 24 — Kuyruksokumu kemiği 25 — Kuyruk omurları; 26 — Kalça kemiği; 27 — Uyluk kemiği; 27 — Dizkapağı kemiği; 28 — Kamış kemiği; 29 — Kaval kemiği; 30 — Artbilek kemikleri; 31 — Arttarak kemikleri; 32 — Susam kemikleri; 33 — Artparmak kemikleri.

ventriculi acuta), nezleli barsak krampı (Enteralgia catarrhalis), mide ve barsak yangısı (Gastroenteritis), Boltulismus barsakta gaz toplanması (Meteorismus intestini), inkibaz (Obstioatio), mide ve barsakta kum birikmesi (Saburra), barsak taşları ve tıkanması (Obturatio intestini) sancısı, barsak sıkışması (Incarceratio et stangulatio intestini) sancısı, barsak düğümlenmesi (Volvulus et torsio intestini), barsağın iç içe girmesi (Invaginatio intestini) sancısı, sancılar (Colica-Dolor coli) olup, mide, barsak, karaciğer ve safrakesesi, sidik yolları, dölerme organları v. b. organ hastalıklariyle periton yangıları. Bunlardan başka sarılık (Icterus) çeşitli karaciğer hastalıkları, karında su toplanması (Hydrops ascits), çeşitli burun ve hava kesesi hastalıkları, gırtlak ve hava borusu hastalıkları, akciğer nezle ve yangıları, ödenleri ve kan oturmaları, karınzarı yangıları. kalb yetmezliği (Insufficientia cordis), kalb genişlemesi (Dilatatio cordis) ve çeşitli kalb hastalıkları, damar hastalıkları, albuminuri, kan işeme, böbrek yetmezliği (Insufficientia renum), üremi, heperemi ve nefroz gibi böbrek hastalıklariyle, çeşitli böbrek yangıları, böbrek taşları, sidık kesesi yangı ve hastalıkları, kan hastalıkları, lenfosarkomatoz, hemoglobinemi, vitamin hastalıkları, çeşitli kanserler, diabetler, beyin ve omuilik hastalıkları, güneş çarpması, sinir sistemi hastalıkları, felçler ve paresi'ler, Psychos'lar, kas, kiriş ve eklem hastalıkları, kaşıntı (Pruritus cutaneus), fazla terleme (Hyperidrosis), kıl dökülmesi (Alopecia), Urticaria, Eritema, akne ve türlü deri hastalıkları, kellik, ve diğer kıl hastalıkları vardır.

Atların iç hastalıkları arasında soluğan (Emphyzeme), soluma hırıltısı (Cornage), lekeli tifo = Anazark (Moıbus maculosus equorum) önemli yer tutar.

4 — *Âdi tabiatta dış hastalıkları:* Başlıcaları şunlardır: cidago, sırt ve bel yara ve ülserleri, bedenin her yerinde raslanan çeşitli yara, nekroz, fistüller, kaza yaraları, kemik şişleri, eklem kesesi şişi, yangı ve yaraları, fistülleri, romatizma, topallıklara sebep olan türlü kas ve eklem hastalıkları, kiriş (tendon) hastalıkları, göz hastalıkları ve bu arada çokça görülen tavukkarası veya gece körlüğü (Irido cyclo chorioditis), keratit, konjonktivit, diş bozuklukları, diş hastalıkları, birçok deri hastalıkları, kıl hastalıkları, bı-

Şekil : 2.

1 — Üstdudak kaldırıcı kası · 2 — Dudakların kaldırıcı kası; 3 — Kanin kası; 4 — Yanak kası; 5 — Elmacık kası; 6 — Altdudak kaldırıcı kası; 7 — Kulakaltı bezinin kası; 8 — Masseter kası; 9 — Kulakaltı kası; 10 — Kulakaltı bezi; 11 — Yamuk kas; 12 — Romboid kas; 13 — Somun kas; 14 — Dişli kas; 15 — Kolbaş kası; 16 — Boyun deri kası; 17 — Göğüstahtası altçene kası: 18 — Yüzlek göğüs kası; 19 — Derin göğüs kasının parçası; 20 — Derin göğüs kasının kürek önü parçası; 21 — Diken üstü kası; 22 — Deltoid kası; 23 — Kol üçbaşlı kasın uzun başı; 24 — Kol üçbaşlı kasın dişi; 25 — Kol kası; 26 — Bileğin iç ekstensor kası; 27 — Parmakların birleşik ekstensor kası; 28 — Philips kasının kirişi; 29 — Parmakların dış ekstensor kası; 30 — Önbilek dış ekstensor kası; 31 — Birinci parmak uzaklaştırıcı kası; 32 — Orta kemik arası kası; 33-32 nin parmakların birleşik ekstensor'una verdiği kuvvetlendirici kol; 34 — Derin fleksor kas ve kirişi; 35 — Yüzlek bükücü kiriş; 36 — Önbileğin iç fleksoru; 37 — Önbileğin dış fleksoru; 38 — Sırtın en enli kası 39 — Sırt bel akzarı; 40 — Sırt dişli kasının ekspirator parçası; 41 — Dış kaburgalar arası kas; 42 — Karnın dış eğri kası; 43 — Kavram; 44 — İlye orta kası; 45 — Geniş akzar geticisi; 46 — Yüzlek ilye kası; 47 — Uyluk çiftbaşlı kası; 48 — Yarı kirişsel kas; 49 — Kokse kası; 50 — Kuyruk kaldırıcı kasları; 51 — Ayak parmaklarının uzun ekstensor kası; 52 — Ayak parmaklarının dış ekstensor kası; 53 — Üçüncü parmak fleksor kası; 54 — Bacak ikiz kası dışbaşı; 55 — Parmakların yüzlek fleksor kası; 56 — Tibial ön kas; 57 — Parmak uzun fleksoru; 58 — Parmakların fleksor kası ve geri tibial kas; 59 — Parmakların derin fleksor kası.
a Atlas'ın kanadı; b Kürek kemiğinin diken çıkıntı; c Kol kemiğinin dış lokma üstü tümseği; d Dirsek çıkıntısı; e Kayık kemiği; f Kalça kemiği dış açısı; g Dizkapağı kemiği.

cılgan, düztaban, tırnak çatlağı, tırnak darlığı, tırnak yaraları, tırnak kıkırdağının nekrozu, irinli yangısı, çeşitli bacak ve başka kemik kırıkları, doğum hastalıklarının her çeşidi olduğu gibi sağıtım maksadiyle türlü şirürjik ameliyeler yapılır.

Atların tabiî ömürleri 30 - 50 yıl sayılırsa da bu yaşa erişenleri azdır. Bununla beraber yurdumuzda 30 yaşında hizmet görmekte olan atlara raslanması az değildir.

Atın anatomisi (Hippotomie): Genel bölüm ve terminolojisiyle insanınkinin (bk. ANATOMİ) aynı ise de bazı organ ve oluşumlarda görevsel bazı ayrımlar meydana gelmiştir. Bu ayrımların en bellibaşlıları şunlardır:

Oynatma sistem: İskelet: atın iskeleti (bk. Şek. 1) 140 tek ve 57 çift kemiği kapsar.

Baş iskeleti: yüz iskeleti ile kafatası iskeleti arasında kesin bir sınır yoktur, ve araduvar kemiği denilen, bir kemik vardır. Dil kemiği altı kolludur.

Omurga: 7 boyun, 18 göğüs, 6 bel, 5 kuyruksokumu, 15 - 19 kuyruk omurundan yapılmıştır.

Öntaraf: köprücük kemiği yoktur. Dirsek kemiği (bk. Şek. 1 [15]) yarısına kadar izi belli olacak şekilde döner kemikle (16) kaynaşmıştır. Ön bilek kemiklerinden (16) çengel kemiği yoktur, el tarağı kemiklerinden (18) 3 üncüsü temelli, ortada ve büyük, 2 inci ve 4 üncüsü ikincil ve küçük olarak yanlarda yer almıştır. Atta yalnız üçüncü parmak vardır (20). Üçüncü parmak kemiğinin üzerinde insanın ayakkabısı yerinde olan çok büyük bir tırnak bulunur.

Arka taraf: kalça kemiği kanadı çok geniştir (26), ve yatay bir durumdadır. Kamış kemiği (28) küçülerek bir kravat iğnesi şeklini almıştır. Ayakbileği kemiklerinden (30) ilk iki konik kemik birbirleriyle kaynaşmıştır.

Eklemler: omuz eklemi yalnız gerilme ve bükülme hareketlerini yapabilir. Dirsek eklemi ile art diz eklemi esnek eklemdir.

Kaslar: (bk. Şek. 2) atın her vücut yarımında 128 kas vardır. Bunlardan 52 si gövde, 23 ü öntaraf, 33 ü art taraf, 20 si baş kaslarıdır. Kaslar terkip itibariyle glikojenden zengindir.

Damar sistemi: Yürek: tabanı insanın ve öbür hayvanlarınkinden daha enli, bir koni biçimindedir (bk. Şek. 3 [1]).

Atardamarlar: Aort yayından yalnız bir kök, kolbaşatardamarı kökü çıkar. Bu kökten sağda kolbaşatardamarı ve solda köprücük altı atardamarı ayrılır.

Sindirim sistemi: Ağız boşluğu: ağızboşluğu vestibulu ile asıl ağızboşluğu alveollar arası kenarın aracılığı ile birbiriyle karışır.

Atın küçük dili de yoktur.

Mide: orta çizginin yalnız solunda yer almıştır (bk. Şekil 4 M). Vücuda göre çok küçüktür. Kardia bölgesinde bir kör kese vardır. Mide kendi üzerine kıvrıldığı için kardia ile pilor birbirine insan ve öbür hayvanlarınkine göre daha çok yakınlaşmıştır. Mide kaslarının kardiadaki özel gidişi atın kusamamasını doğurur.

İncebarsaklar: On iki parmak barsağı: (bk. Şek. 4 [1]) sağ böbrek hizasında boşbarsağa karışır, onu asan zar çok kısadır. Boş barsak uzundur. Kıvrımbarsaktan duvarının hem daha ince oluşu vasıtasiyle, elle yoklanma suretile, hem de körbarsaktan kıvrım barsağa gelerek onun üzerinde boşbarsağa kadar giden bandın aracılığıyle gözle, ayırt edilir. Kıvrımbarsak körbarsağa açılır.

Kalınbarsaklar: Körbarsak: öne dönüktür, çok büyük ve hacimli bir koni şeklindedir. Apandis'i yoktur. Dört teniası vardır.

Kolon: birbiri üzerinde bulunan bir alt ve bir üst kolon halinde gider, diaframa ve leğen boşluğu önünde iki dönemeç göstermek suretiyle karın boşluğuna sığabilmiştir. Yer, yer genişleme ve daralmalar gösterdiği için atın sık sık sancılanmasına sebep olmaktadır.

Sindirim borusu ilişikleri: Kulakaltı tükrük bezi: salgısını üst çene 3 üncü büyük azı dişi hizasında ağız vestibulumuna döker. Dilaltı tükrük bezlerinin yalnız küçük kanallı olanları vardır. Bunlar da salgılarını yan dilaltı boşluğuna dökerler.

Karaciğer: sol lopu (bk. Şek. 4 K.) dış ve iç iki lopa ayrılmıştır. Atın safra kesesi yoktur.

Pankreas: (bk. Şek. 4 P) sağ ve sol iki lop ile bunların ortasında insandaki pankreas başçığı karşılığı olan küçük bir çıkıntı gösterir.

Dalak: geri tarafı enlice bir tırpan demiri şeklindedir. Ön alt bir yön gösterir (bk. Şek. 4. P).

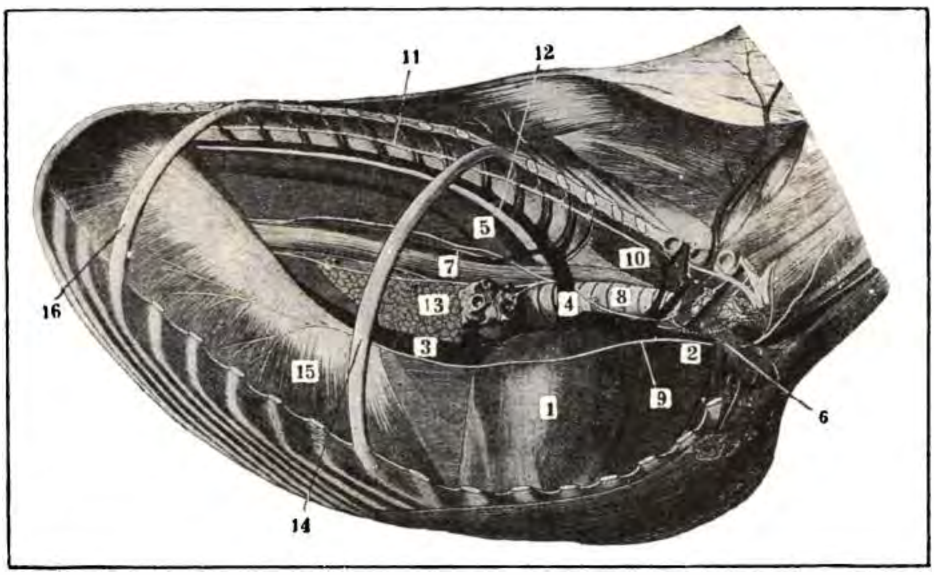
Solunum sistemi: Atın burun deliği üstte kör bir çıkmaz yol gösterir. Gerçek delik alttadır. Burun deliği kanadkıkırdak ve eklenti içkıkırdak, üstduvarkıkırdak ile çatılanmıştır. Üst çene sinusu bir bölme ile ikiye ayrılmıştır.

Gırtlak: Tiroit kıkırdağının orta çizgi üzerindeki yarığı çok derindir. Epiglottis'in yanlarında koni şeklinde birer kıkırdak uzantısı vardır.

Soluk borusu: 48-60 kıkırdak halkasından yapılmıştır ve üstten alta basık bir boru şeklindedir (bk. 3 [8]). Kıkırdakhalkalarının uçlarından biri üstte öbürünün üzerine geçmiştir.

Akciğerler: insanınkine nazaran daha açık renkli ve sağ akciğer 4 sol akciğer ise üç lopludur.

Sinir sistemi: Beyin: atın beyni insanınkinden sonra en çok girintili çıkıntılı olandır. Plânı uzun ovaldır. Yarım küreleri böbrek şeklinde olup bunların küçük beyine dönük

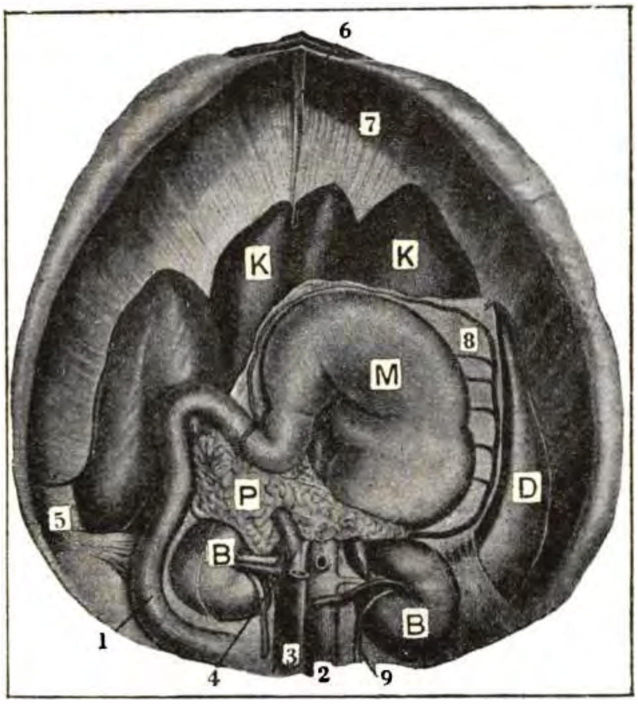

Şekil: 3.

ATIN GÖĞÜS BOŞLUĞU ORGANLARI

(Akciğerler kesilmiştir)

1 — Zarları ile sarılı olarak yürek; 2 — Önboş toplardamar; 3 — Arka boştoplardamar; 4 — Tektoplardamar; 5 — Aort; 6 — Sağ köprücükaltı atardamarı; 7 — Yemek borusu; 8 — Soluk borusu; 9 - Diaframa siniri; 10 — Vagus siniri; 11 — Sempatik sinir; 12 — Göğüs lenfdamarı; 13 — Akciğerin aralopu; 14 — 9. uncu kaburga kemiği; 15 — Diaframa; 16 — 15. inci kaburga kemiği.

Şekil : 4.

ATIN KARIN BOŞLUĞU ORGANLARI

K – Karaciğer; M – Mide; D – Dalak; P – Pankreas; B – Sağ böbrek; B – Sol böbrek; 1 — Oniki parmak barsağı; 2 — Aort; 3 — Arka bostop lardamar; 4 — Kapı toplardamarı; 5 — Sağ uç köşeli band; 6 — Orak şeklinde band: 7 — Diaframa; 8 — Mide dalak bandı; 9 — İdrar borusu.

olan yüzleri küçük ve düzdür. Omurilik pek ayrım göstermez.

Çevresel sinirler: insanınki gibidir.

İdrar ve üreme sistemi: Böbrekler: atın sağ böbreği kupa kâğıdı (bk. Şek. 4. B), sol böbreği fasulye biçimindedir (B′). Böbrek pelvis'i iki yanlarda iki körkese yapar. Buralara böbreklerin yan kısımlarının süzdüğü sidik dökülür. Böbreklerin orta kısımlarının sidiği pelvis'in orta bölgesine süzülür. Atın böbrek pelvisi tubulo alveoler mukos bezleri kapsar, bunlar at sidiğinin bulanık olmasına sebep olurlar. At böbreğinin papillaları birleşerek tek ortak bir papilla meydana getirirler. At böbreğinde böbrek kalisi yokdur.

Uretra: Kamış'ın glansı'nın ucunda bir uretra çıkıntısı yapmak suretiyle insanınkinden ayrılır.

Üreme organları: husyelerin (bk. Şek. 5 [1]) soldaki daha büyük ve ağır olduğu için daha fazla aşağı sarkar. Meni kanalı (4) leğen boşluğu içinde ve idrar kesesinin yanlarında sidik kesesi ampullı (5) denen kalınlaşmaları yapar. Kamış (10) yanlardan basık bir silindir biçimindedir. Glans'ın (12) ön ucu ortasında uretra uzantısını içine alan bir çukurluk vardır. Sünnet derisi (11) üç dürümlüdür. Bunlar deri dürümü, duvar dürümü ve organ dürümüdür, sonuncusu kamışın üzerini sarar.

Dişi üreme organları: Yumurtalıklar: (bk. Şek. 6 [11]) Fasulye biçimindedir. İnsan ve öbür hayvanlarda olduğu gibi kesiti iki bölge göstermez.

Rahim: İnsanınkine göre çok değişiktir. İki boynuzlu (3) ve bölmesiz uterus sınıfını teşkil eder. Uterus boynu kanalının vagina'ya açıldığı yerden geriye doğru yaptığı dürümlü çıkıntı (5) iyi teşekkül etmiştir. Vagina asıl vagina ve vagina vestibulu diye ikiye ayrılmıştır.

Kızlık zarı: Tayda bazen tam, bazen tam olmıyan bir bölme teşkil eder. Vulva: (7) bir çift dudaktan yapılmıştır. Bunların birleşme yerleri öbür hayvanlarınkinin tersine yukarda sivri, aşağıda küttür. Bunlar insan vulvasının küçük dudakları karşılığıdır. Atın klitorisi büyüktür. Vulva'nın iki dudağının altta birleştiği yerde kendisine mahsus bir çukurluk içinde yer almıştır.

Duyu organları: Dokunma duyusu: deri kalınlığı vücut bölgesine ve ırklara göre değişir. Üzeri örtü kıllariyle döşenmiştir. Baş üzerinde duyu kılları da vardır. Derinin eklerinden tırnaklar atta gayet iyi teşekkül etmiş etraf uçlarını koruyan bir organ halini almıştır.

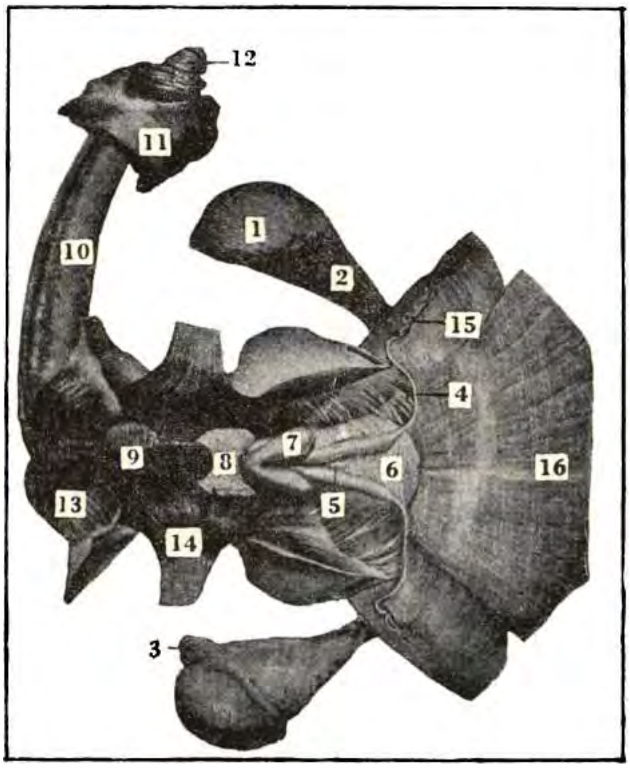
Tad duyusu: dilin üzerindeki dört papilla çeşidinden üçünün histolojik yapısında bulunan tad tomurcuklarının aracılığiyle meydana gelir.

Koku duyusu: insanınki gibidir.

İşitme ve denge duyusu: Dışkulak: sayvan kâğıt külâhı biçimindedir. İnsanınkinin aksine olarak hareketlidir. Sesin geldiği tarafa dönebilir. Bu durumdan ötürü dış kulak kasları da iyi teşekkül etmiştir.

Orta kulak: kulak kemikciklerine bir de mercimek kemiğinin eklenmesiyle insanınkinden ayrılır.

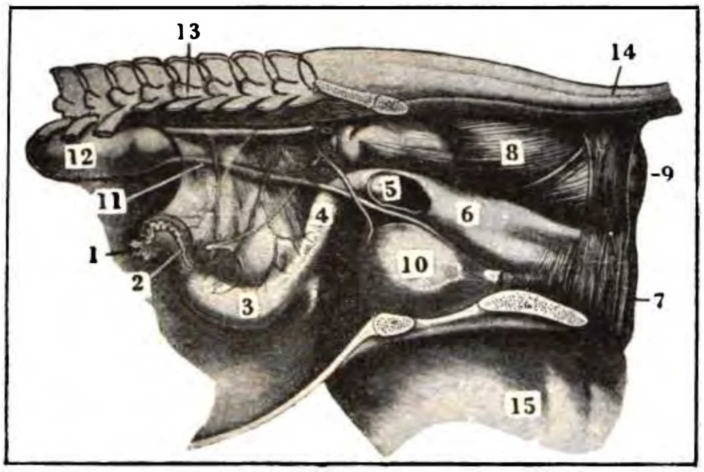
Görme organı: Göz: 1 — Göz küresi önden

Şskil : 5.

ATIN ERKEK ÜRETİM ORGANLARI

1 — Husye; 2 — Kremaster kası, 3 — Epididim; 4 — Meni kanalı; 5 — Meni kanalı ampulu; 6 — Sidik kesesi; 7 — Meni keseciği bezi; 8 — Prostat; 9 — Koper; 10 — Kamış; 11 — Sünnet derisi; 12 — Kamışın glansı; 13 — İşiokavernos kası; 14 — İçtıkayıcı kas; 15 — Kasık kanalının iç deliği; 16 — Karın doğru kası.

Şekil 6.

ATIN DİŞİ ÜREME ORGANLARI

1 — Yumurtalık; 2 — Fallop borusu; 3 — Rahimin boynuzu; 4 — Rahimin gövdesi; 5 — Uterus boynu kanalının vagina dış deliği (rahmin dış duvarı kesilmiştir); 6 — Vagina; 7 — Vulva; 8 — Doğru barsak; 9 — Anus; 10 — Sidik kesesi; 11 — Ureter; 12 — Böbrek; 13 — Belomurları; 14 — Kuyruk; 15 — Sol bacak.

arkaya daha basıktır. Damar gömleğinde Tapetum tabakası vardır. İris'in ortasındaki delik, gözbebeğini sınırlandıran kenarı üzerinde iris granulları denen tane şeklindeki kabartı vardır.

Sinir gömleği üzerinde insandaki sarı leke yerine retina'nın Central yuvarlak bölgesi ve bunun dışında retina'nın Central çizgi şeklindeki bölgesi vardır.

2 — Göz küresini koruyan yardımcı organlar: Göz kapakları: hayvanlarda ve dolayısiyle atta 3 göz kapağı vardır. Üçüncü kapak iç göz açısında bulunan ve konjunktivanın yaptığı bir dürümdür. Gözyaşı bezi tek lopludur. Gözyaşı burun kanalı burun deliğinin alt açısında sona erer ve fazla göz yaşını oraya akıtır. Gözü oynatan kaslardan hayvanlarda ve dolayısiyle atta birde gözü geri çeken kas vardır.

İç salgı bezleri: Kalkansı bez atta iki lopludur.

Hipofizin: aralopu beyin lopunu tamamiyle sarmıştır. Öbür hayvanlardaki hipofiz boşluğu atta yoktur.

Epifiz: arabeyinde üçüncü ventrikülün tavanında yeralmış armut şeklinde bir bezdir. Rengi esmer kırmızıdır. Görevi iyice bilinmemekle beraber dölerme organlarının gelişmesi üzerinde frenleyici bir etki yaptığı iddia edilmektedir. Öbür iç salgı bezleri insanınki gibidir.

Tarih: A. ın ilk defa Orta Asya'da evcilleştirilmiş olduğu bugün artık herkes tarafından kabul edilmiş bir gerçektir. Bu bakımdan Anav (b. bk.) da yapılan kazılar çok enteresandır: M. Ö. 3 000 de veya daha erken başlıyan bu kültürün bütün safhalarında at kemikleri bulunmuştur ve birinci kültür safhasından sonra at kemikleri sayı bakımından daha fazladır. Bu gösteriyor ki Anav kültüründe at büyük bir rol oynamıştır. Buna göre Güney Türkistan'daki Anav ve yöresi atın anavatanı olarak gösterilebilir, bu çağlarda burada yaşıyan kabilelerin ırkî mensubiyetini iyice bilmemekle beraber bunların Türk olmaları ihtimali çoktur. Hint Avrupa grupuna mensup olmaları ise imkânsız gibi görünmektedir. Bu sebepten son zamanlarda bazı bilginler atın Türk'ler tarafından evcilleştirildiğini iddia etmişlerdir. Atın Türk'ler yanındaki itibarı da bunu açıklamaktadır. Sus'ta bulunan bir kemik âlet üzerinde bir atlı resmi vardır. Keza Doğu Mezopotamya'da aynı zamana ait bir çanak çömlek üzerinde üç at koşulu bir araba resmi görülür. Bu ve daha başka buluntular ispat ediyor ki Ön Asya'da M. Ö. 3 000 den evvel evcil atlar vardı. Fakat atın anavatanı Ön Asya olamıyacağına göre buralara Orta Asya'dan gelen göçlerle gelmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Atın ilk cinsleri, Orta Asya iklim ve şartlarına en iyi uyan küçük Przewalski atı ile sonradan pek fazla kullanılmıyan Tarpan atı idi. Przewalski atı çok mütevazı bir cins olduğu için hâlâ bugün Türk'lerde ve Moğol'larda çok yetiştirilir. Batı Türkistan'ın daha iyi şartları altında ancak sonradan büyük boylu güzel atlar yetiştirilmiştir.

Türk'lerde, at kutsal sayılırdı. At kurbanı Gök dininin büyük kurbanlarından idi. Bu âdet, Türk'lerden Çin'lilere, Hint'lilere, hattâ Germen'lere bile geçmiştir. Eski Türk inanışlarına göre, en iyi atlar, Ejderha atlarıdır ki, bunlar, güya içinde bir ejderha yaşıyan bir gölün kenarında otlarken fevkattabii bir şekilde gebe kalan bir attan türemiş imişler. Bu efsane de, tâ Kuzey Hindistan'a kadar yayılmıştır. Diğer efsanelerde, bir ejderha gibi uçan atlardan bahsedilir.

At, ilkönce harblerde büyük bir rol oynamamıştır. Fakat, koşan attan isabetli olarak ok atma tekniği öğrenildikten sonra, Türk kabilelerin kültürü tamamen değişmiştir. Atlı göçebe kültürü denilen bu sonraki kültürün merkezinde, at bulunur. Bu atlı Türk'ler, bir zaman sonra eskiden yaptıkları tarımdan vazgeçmişler ve ihtiyaçları olan bütün bitkisel besini, ya ticaret veya harble tedarik etmeğe başlamışlardı. Türk'lerin dünyanın her kısmında korkulan atlı orduları, etrafındaki tarımcı memleketlere yalnız taarruz etmekle kalmayıp, onları itaat altına da alıyorlar ve efendi olarak onları idare ediyorlardı. Bütün bunlar, ancak at sayesinde mümkün olmuştur. Bunun içindir ki, atın süsü ve at eşyası, Türk sanatının en iyi ve en ince işlenmiş parçalarıdır. At heykelleri de vardır. Ordos istepinde, yani eski Hun imparatorluğu topraklarındaki buluntular bu hususta çok iyi fikir vermektedir. Bundan başka, at, arabaları çekmek ve göçlerde ev eşyası taşımak hususunda da faydalı olmuştur (bk. ARABA).

Çin kaynaklarında birçok defa adı geçen kan terliyen atlar da Türk'lerin bir özelliğidir. Türk diyeleklerinde argımak, argınat veya argın denilen bu cins, hususiyle Fergana'da bulunuyordu ve Çin'liler tarafından yüksek fiatla alınıyor veya haraç olarak kabul ediliyordu. Toba imparatorları da bu cins atları çok beğenmişlerdir. Kaynaklarda ilk defa M. Ö. 104 senesinde adı geçen bu atların, parafiliaria multipapilosa tarafından gelen bir cilt hastalığı vardır ki, hususiyle omuzlarda hafif kanamalara sebep olur ve atların terine hafif bir kırmızılık verir.

At sporları, eski Türk'lerde çok sevilirdi (bk. CİRİT OYUNU). M. S. ki zamanlarda bir nevi top oyunu olan polo oyunu meydana getirilmişti (bk. ÇEVGEN OYUNU). Bu oyun, bugünkü polo ve diğer atlı oyunların kaynağıdır. At yarışlarının ilkönce dinî bir karakteri vardı. Büyük bir adam öldüğü zaman, içinde ölünün bulunduğu çadırın etrafında, at yarışları yapılırdı. Dinî olmıyan at yarışları da vardı. Birçok ka-

bilelerde, ölünün atı mezarda öldürülür ve sahibi ile beraber gömülürdü. At sevgi ve saygısını gösteren âdetlerden biri de ünlü kişilere ait A. ların sahiplerinin ölümlerinde yapılan cenaze törenlerinde bulundurulmasıdır. Tarihin çok eski devirlerinden beri yaşıyan bu âdetin Türk'lerde de yer tuttuğu görülmekte ve hatta Murat IV. ün cenaze alayında savaşlarda bindiği üç atının tersine eğerlenip tabutu arkasından götürüldüğü bilinmektedir (*Naima tarihi*, cilt III., s. 429).

Çin kaynaklarına göre, at eti bazen yeniliyordu, ve Çin'de kasaplık atlar denilen özel bir at cinsi bile vardı. Fakat, kısrak sütü, çok daha önemli olmuştur; çünkü Türk'lerde kısrak sütünden kımız yapılırdı. Bu buluş da herhalde milâttan çok önceki zamanlara aittir. Atın derisi ise, her zaman ve her yerde giyim eşyası için kullanılmıştır. Türkler A. ı M. Ö. XV. yüzyılda Çin'e de sokmuşlardır.

İlkönce yalnız harb arabası için kullanılmıştır. Çin iklimi, at yetiştirmeğe uygun değildir. Bunun için, bugüne kadar Orta ve Güney Çin'de at yoktur. Çin atları, ya Kuzeyden, yani Türk ve Moğollardan yahut Güneybatı Çin'in Tibet'li kabilelerin elinde bulunan yaylalarından alınırdı. Tibet atları, daha küçük, fakat daha dayanıklıdır. Harb için, yalnız Kuzey atları iyidir. Yaklaşık olarak M. Ö. 400 lerde Çin'liler, kuzey komşularından suvari tekniği öğrerince Çin'in iç harblerinde süvari orduları rol oynamıştır. Orta Asya ticaret yolu açıldıktan sonra, Batı Asya'dan ilk büyük, güzel cins atlar Çin'e gelmiştir. Bu cins, Çin iklimine dayanmamışsa da, eski cinsin bu yeni atlarla tesalübünden, Çin'lilerin at cinsi eskisine nazaran daha büyük ve daha güzel olmuştur. Atlar, Çin'de daima pahalı idi, halk arasında pek fazla yetiştirilmemişti. İmparatorların ihtiyacı için, özel haralar varsa da, halk ancak emir üzerine ve askerlikten muafiyet kazanmak için at besleniyordu.

Mitoloji ve folklor: Prehistorya çağlarında biniciliği geliştirmiş, av ve savaş işlerinde ata önemli yer vermiş kavimlerin mitolojilerinde ve destan geleneklerinde olaganüstü vasıflar taşıyan pek çok atlara raslanır. Türk destan ve masallarında da (hususiyle destanlarda) sahibine bütün fevkalâdelikleri sağlıyan atlar sık sık görülür. Her destan kahramanının, adı kahramanın adiyle birlikte yaşıyan, ondan ayrılamaz bir hale gelen bir atı vardır: Manas'ın Ak-Kula'sı; Alman-Bet'in Kıl-Yiren'i, Battal Gazi'nin Aşkar'ı, Dede Korkut destanlarında, Beyrek'in Deniz Kulu'nu, Boz- Aygır'ı (Anadolu rivayetlerinde Beyrek'in bu atı Bengi- Boz adını taşır), ve bütün Oğuz Beylerinin ayrı ayrı adlariyle, Beylerin türlü vesilelerle adları geçtikçe anılan atları: Kazan Bey'in Konur-At'ı, Yüğnek'in Doru-Aygır'ı, Şir Şemseddin'in Ağ-Bedevi'si, Kara Güne'nin Gök-Bedevi'si, Tundar'ın Töpel-Kaşga'sı gibi. Bu atlar, hikâyelerde ve destanlarda maceraları anlatılırken, görüyoruz ki, hep olaganüstü vasıflara sahiptirler: insan gibi duygulu, konuşulanları anlıyan, sahibini tehlike karşısında uyanık tutan ve koruyan vefalı birer arkadaş, aynı zamanda, kahramanın bütün başarılarında belki ondan çok payı olan bu atlar, tılsım mahiyetinde birer varlıktır. Türk mitoloji ve folklorunda, daha özel vasıflarla gösterilen atlara da raslanır: sudan çıkmış efsanevî bir aygırın soyundan gelen atlar, uçan atlar, ölmez atlar gibi.

1. *Sudan çıkmış aygır soyundan atlar:* Bu çeşit atlar hakkındaki söylentilerin en eski kaynağı Türk mitolojisi olsa gerektir. Amu-Derya'nın kollarından Vahş havzasında Rusta-Bik'te, sudan çıkmış aygır soyundan gelme atlar hakkında efsaneler, milâttan önce oraları gezmiş olan Çin'lilerin verdikleri haberlere göre, çok eski zamanlardan beri anlatılmıştır. Bu atlara Arap'lar «Birzevn-i Toḫârî» (Toḫaristan birzevleri) derlerdi. Türk destan ve hikâyelerinde (Manas, Dede Korkut, Boz-Oğlan, Battal Gazi), sonra, Arap cinsinden anlamına getirilerek «bedevî» sıfatiyle karıştırılan «bidevi» veya «bidev» at adı, aynı çeşit atları kasdetmiş olmalıdır. Bunların, bu *bidev* (birzev) sıfatından başka adlarla da gösterildiği oluyor: Dede Korkut kitabında «Deniz-kulunu Boz-Aygır», başka yerlerde «Deniz-Aygırı», gibi. Kars dolayındaki Aygır-Gölü (bu yer adına Dede Korkut kitabında da raslarız) nden, Göksün civarında, Tekir suyunun(Toroslar'da) gözünden bu türlü aygırların çıktığı hakkında yerel söylentiler vardır. Köroğlu hikâyelerinin bir söylentisinde Kır-At'ın atası, Amu-Derya'dan çıkmış bir su-aygırıdır. Başka bir Köroğlu rivayetinde, kahramanın efsanevî atına, su-aygırının neslinden gelme «Tulbar» adı verilir ki, bu ad da Türk destanlarında asîl atlara verilen adlardan biridir. Keza, Köroğlu kollarından birinde, «Koca Bey hikâyesi»nde, Koca Bey'i efsanevî Yedi-Derya adasına götürecek at da, kahramanın sahilde bir yerde bulduğu tılsımlı dizgini sallamasiyle denizden çıkıp kendisine ram olacak attır. Sudan (denizden) çıkma atlar motifi masallarımıza da girmiştir. Su aygırı soyundan at söylentilerine, Türk halk geleneğinden başka yerlerde de raslıyoruz: Arap Binbir Gece hikâyelerinde, Gemici Sindbâd'ın maceraları arasında, onun bir adaya düştüğü anlatılır. Sindbâd bu adada, oranın hükümdarının seyislerine raslar; bunlar, her sene aynı mevsimde padişahın kısraklarını buraya getirirler, denizden bir aygır çıkıp bu kısraklara aşar, sonra onları yemek ister, seyisler aygırı kaçırırlar. Kısraklardan doğan taylar «deniz atı» adını alırlar, bunlar hükümdarın en iyi atlarıdır.

2. *Uçan atlar:* İyi yüzme kabiliyeti cins atların nasıl efsanevî bir deniz aygırından geldikleri fikrine götürmüşse, süratleri de atlara, en eski çağlardan başlıyarak, olaganüstü başka bir vasıf, uçma vasfı, eklemiş olmalıdır. Türk destan ve hikâyelerinde de -başka milletlerinkinde olduğu gibi- sahiplerine zamanı ve mekânı tayyettiren, uçar gibi koşan, hattâ tam mânasiyle uçan atlara raslarız. Kanadları olan ve uçan atların başında Köroğlu'nun Kır-At'ı gelir. Kör seyis (Köroğlu'nun babası) oğluna atı, ışıksız bir ahırda besletmiş, ve belli bir zaman sonra Kır-At kanadlanmıştır. O, istediği zaman kanadlarını açar ve kahraman binicisini istediği yere bir lâhzada götürürmüş. - Hikâye ve rivayetlere göre, Hızır'ın atı da uçan bir at olarak tasavvur olunur.

Eski Türk'lerde atların tanrı kaynaklı olduğuna inanılırdı. Uçan at inanışı da atın gökten indiği inanciyle ilgilidir. Atın tanrısal olduğu inancı, son zamanlara kadar Yakut folklorunda yaşamıştır. Yakut'lara göre ilk at gökten inmiştir; kişi oğlu da yarı at, yarı kişi suretinde bir yaratıktan türemiştir. Çeşitli Türk uluslarındaki rivayetlere göre tanrısal atlar gökten inen kanadlı aygırlardan türermiş; bu aygırlar denizde veya mağaralarda bulunurmuş. M. Ö. II. yüzyıla Çin kaynakları Türk'lerdeki tanrısal at rivayetinden bahseder: Fergana dağlarında göksel atlar bulunurmuş, bunlar bir günde 1 000 «li» (600 km) koşarlarmış; yine Çin kaynaklarında bildirildiğine göre, M. S. VII. yüzyılda Toḫaristan'ın Poli dağlarındaki bir mağarada tanrısal atlar varmış. Noğay destanına göre, tanrısal atların dokuz vasfından biri koltuk altında kanad izleri bulunmasıdır.

Atların uçma niteliği Türk mitolojisini ve folklorunu aşan bir motiftir. Eski Yunan mitolojisinin Pegasos'u da kanadlı bir attır. Tıpkı Koca Bey'e derya kenarında râm olan Deniz-Aygırı gibi, Pegasos da, Tanrıça Athena'nın verdiği bir dizginin tılsımiyle Bellerophon'a râm olmuştur; sonunda, Bellerophon bu atla göğe çıkmak ister, düşer ve mahvolur; Pegasos göğe ulaşır ve bir yıldız olur. Bir Türkmen rivayetine göre de, Köroğlu öldükten sonra onun Kır-At'ı göğe uçmuştur. Grimm kardeşlerin masallarında da uçan atlara örnek bulunur: genç şehzade, Prensesi kaçıracağı zaman sahilde kendisini bekliyen bir at bulur, göklerde uçma kudretine sahip bulunan bu atla sevgilisini alıp götürür.-Çingiz'e adını veren Moğol şamanının da birçok hünerleri yanında, at üzerinde gökyüzüne uçabildiğine inanılırdı.-Binbir Gece masallarındaki uçan yapma atın, mitolojik rivayetlerdeki uçan atların masallara girerken aldığı şekil olacağı düşünülebilir.

At cinsinin aslını anlatan, Anadolu halk söylentilerinde de uçan atlar hakkındaki mitolojik efsanelerin izlerini görmek mümkündür. Toroslar bölgesindeki Abdal söylentilerine göre: At, kanadlı ve kürekli (yüzme uzuvlu) bir yaratık olarak Kaf-Dağı'nın ardında Süt-Gölü'nde bulunuyormuş. Hızır ölüme çare ararken bu atları görmüş, tutamamış; nihayet Süt-Gölü'ne şarap dökmek suretiyle bunları sarhoş edip bir çiftini tutmuş, kanadlarını koparmış bunları çiftleştirmiş. İlk at işte bu çiftleşmeden meydana gelmiş.-Aynı bölgedeki Afşarlar, atın aslını, mitolojik unsurları dinî-yaradılış menkıbeleriyle uzlaştırarak anlatırlar: Âdem Ata, cennetten inerken, Allah onu ata bindi terek bu ilk yurdundan çıkarmış. At o zaman kanadlı imiş; Âdem, at tekrar cennete dönmesin diye onun kanadlarını yolmuş. Atın Burak denilen soyu hâlâ cennette imiş. Kanadları yolunan atın kanadlarındaki kuvvet bacaklarına geçmiş.

3. *Ölmez atlar:* Köroğlu hakkındaki söylentilerin anlattığına göre, Kır-At, Âb-ı hayat'tan içtiği için ölümsüz olmuştur. Söylentilerin bazıları bu atın her yıl bir defa (bir anlatmaya göre 15 günde bir Şam pazarında) satıldığını, böylece boyuna sahip değiştirdiğini anlatır. Bir söylenti de onun İstanbul'da her ay bir fakir sakanın kapısına vardığını, bir ay ona hizmet ettikten sonra başkasına gitmek üzere ortadan kaybolduğunu söyler. Başka bir söylentiye göre de, Köroğlu'nun ölümünden sonra Kır-At'ın bir tepeye çıktığına, kırk gün yem yemeden yas tuttuğuna, hâlâ o tepede yaşadığına inanılmaktadır. Toros bölgesi Abdal'larının, yukarda bir bölümünü anlattığımız ve at cinsinin aslını anlatan söylentilerinde, Kır-At'ın ölmezliğe erişmesinin izahı, Hızır'ın atı için yapılıyor. Bunlara göre: Hızır, Süt-Gölü'nden tuttuğu atların erkeğine binerek Âb-ı hayat'ı aramağa çıkmış. İlk atların dedesi olan bu at, Âb-ı hayat'a ulaşıp ondan içtiği için hâlâ yaşarmış. Bir Alevî inanışı, Ali'nin atı Düldül'ün de ölmezliğe erişmiş bir at olduğunu kabul eder. Ünlü hikâye kahramanı Şah İsmail'in Kamer-Tay'ının da Âb-ı hayat'tan içip ölmezliğe eriştiğini anlatan söylenti vardır.

4 — *At'a bağlı âdetler, inanışlar, törenler:* Roma'lılar ekim ayında tanrı Mars'a at kurban ederler kanını saklarlar, kuruturlar, nisan ayında yapılan Pales şenliklerinde bu tanrıçaya sunarlardı. Germen'lerde de at kurban etme âdeti vardı. Hun'lar, sonbaharda, çayırların ve bitkilerin koruyucusu olan tanrılara, Kök-Türk'ler de, Gök-Tanrı'ya at kurban ederlerdi. At kurbanı Türk'ler İslâm olduktan sonra bile uzun zaman en makbul kurban sayılmıştır. Dede Korkut hikâyelerinde, Manas destanında, XIV. yüzyılda tespit edilen Altınordu destanî hikâyelerinde aygır kurbanından bahsedilmektedir.

Bundan başka, Kök-Türk'ler ölünün atını yakarlar, ve külünü, eşyasiyle birlikte yanına gömerlerdi; onların inanışına göre ölenin eşyası, atı, ve hayatta iken öldürdüğü düşmanları, ölümünden sonra öteki dünyada kendisine hizmet edeceklerdi. Ölenin yanına atını gömme âdeti Germen'lerde de vardı. İslâmlıktan sonra görülen, ölünün mezar taşına silâhlarının ve atının resmini yapma (hâlâ, bazı Alevî mezarlarında buna raslanır) bu eski âdetin sembolleşmiş bir izi olsa gerektir. Kök-Türk'lerde, bir de, ölü öldüğü zaman bir at -veya koyun- kurban edip çadırının önüne yatırma âdeti vardı. Oğuz'larda, ölünün arkasından, matem işareti olarak atın kuyruğunu kesme âdeti de (Dede Korkut hikâyelerinden 12 ncisinde buna ait bilgi verilir) at kurbanı törenlerinin bir izi olmalıdır. Kırgız'larda son zamanlara kadar sürüp gelen bu âdete «tullamak» denir.

Türk'lerde renklerine göre uğurlu ve uğursuz atlar olduğu kabul edilir. Kır-at en uğurlu attır. Bu anlayış Germen'lerde de vardır. Toroslar bölgesine ait bir inanışa göre, Kır-at üzerinde gün doğmadan bir sudan yedi defa geçene sihir tesir etmez. Yağmur yağdırma «rit» lerinde, birçok yerlerde, at kafası mühim rol oynar: birtakım ritüel usullere riayet edilerek at kafası suya atılınca yağmur yağacağına inanılır. Kuru at kafasının sihir-büyü vasıtası olarak kullanıldığı yerler de vardır. Atın kafa kemiğinin, bostan ve tarlalara dikilmesi âdeti de, onun sihir değerinden gelme bir inanışa dayansa gerektir. Germen'ler de, felâketlerden korunmak için tılsım olarak at kafasını kullanırlardı. Aşağı Saksonya'da ve Bavyera'da, uğur getirmesi veya kötülüklerden koruması için, evlerin damı üstüne kuru at kafası - veya ağaçtan oyma at başı - ve at nalı koyma (bu sonuncu, bizim halk âdet ve inanışlarımızda da yer etmiştir) âdeti, Anadolu folklorunda ata bakmak veya atın artığını yemek suretiyle bazı hastalıkların sağıtımı veya bunlardan korunma, v. b. hep ata bağlı eski sihrî inanışların artıklarıdır. Ünlü ve sahipleri tarafından sevilen atlara mezar yapmak da öteden beri Türkler'de âdetti. Bu mezarlar da, tıpkı evliya türbesi gibi, birtakım inanışlara kaynak olmuştur. İstanbul'da bu mahiyette iki at mezarı vardır: birincisi, Karaca Ahmet Sultan'ın türbesi yakınında, Ebu'd-Derdân'ın (bir rivayete göre Karaca Ahmet Sultan'ın) atının mezarı diye kabul edilen yerdir; yürümiyen çocukları bu mezarın etrafında gezdirmek, mezara arpa serpiştirmek, adakta bulunmak ve çocuk yürüdükten sonra atın mezarına arpa getirmek, kurban kesip fıkaraya dağıtmak âdetmiş; ikincisi, Genç Osman'ın (Osman II.) çok sevdiği «Sisli Kır-At» ının Üsküdar'da İhsaniye'de Çiçekçi kahvesinin karşısına düşen yerdeki mezarıdır. Bu mezara da eskiden sancılı atları getirip sancıları geçsin diye çevresinde gezdirirlermiş (bk. AT MEZARI).

AT ANTİLOPU (Hippotragus), geviş getiren çift parmaklı hayvanlardan bovide (Bovidae) familyasına bağlı bir cins. Bu cinse mensup türler 1,25 - 1,60 m yüksekliğinde, mavimtrak veya kırmızıya çalar külrenkli hayvanlar olup erkekleri de dişileri de boynuzludurlar. Gözlerinin altında uzun beyaz bir leke vardır, ağız ve burunlarının etrafı beyaz renklidir. Ense ve boyunlarındaki yelelerden dolayı atı andırdıkları için bu hayvanlara A. adı ve-

rilmiştir. Bu cinsin tipik türlerinden biri *Hippotragus equinus*'tur. Bu hayvanlar Senegal'de Büyük Çöl'ün güneyinden Orange nehrine kadar olan bölgede yaşarlar.

AT CAMBAZI: 1 — At tellâlı, at alım satımını meslek edinen kimse. 2 — bk. CAMBAZLIK.

AT KAYIĞI, eskiden İstanbul'da at ve benzeri hayvanları taşımak için kullanılan mavna biçiminde büyük kayık. İstanbul limanında romorkör ve araba vapuru kullanılmadan önce at kayıkları at ve benzeri hayvanların Anadolu yakası ile İstanbul arasında taşınmasında kullanılırdı. Seferlerde de Osmanlı ordusunun binek ve yük hayvanları aynı araçlarla taşınırdı.

AT KOŞUSU, at neslinin ıslah ve verimlerinin arttırılmalarını sağlıyan vasıtalardan biri. A., çok eski zamanlardan beri yapılmaktadır. Bunun başlangıcı eski Yunan'daki Olimpiyat oyunlarına kadar geri gitmektedir. Olimpiyatlarda yapılan çeşitli yarışlar arasında A. da bulunuyordu. İlkönce atlar arabalara koşulu olduğu halde yarışa girerlerdi; sonraları yalnız bir binici ile yarışlara girmeğe başlamışlardır (M. Ö. 648). Sonra A., Yunan'dan Roma'ya geçmiştir. Roma'da cambazhanelerde çeşitli A. yarışları yapılırdı. Binici, ata çıplak biner ve yedekte de bir at bulundurur. Koşu sırasında bir attan öbür ata atlıyarak hüner gösterirdi. Bir set etrafında dönmek suretiyle yapılan koşular da vardır. Bazı koşular da bir suvari subayının komutası altında on kişilik bir takım tarafından yapılırdı. Roma'lılar da en önemli A. at tanrısı sayılan Neptün şerefine yapılanlardı. Bu yarışlar çok ilgi toplar ve yarışı kazanan binicilere değerli hediyeler verilirdi. Roma cokeyleri de şimdi olduğu gibi çeşitli renklerde elbiseler giyerler ve böylece birbirlerinden kolaylıkla ayırdedilirlerdi. İlk zamanlarda cokeyler tutsaklardan seçilirdi. Sonraları Roma asîlleri de bu işe heveslenmişlerdir. Roma'lılar at meydanlarında ve cambazhanelerde koşturdukları atlara çeşitli güzel adlar takarlardı. Roma'da üzerinde yüz yirmi kadar at adı yazılı bir mermer taş parçası bulunmuştur. Yarışlarda kazanan atların heykelleri dikilir, bu atlar ölünce de mezarları yapılırdı; Roma'da böyle birçok at mezarları vardır. Roma'da A. nu düzenlemek ve teşvik etmek üzere heyetler, meclisler kurulmuştur ki bunlar şimdiki cokey kulüplerin işini görürdü. Bu kurulların başkanları yarışları düzenler, hile ve haksızlık olmamasını sağlardı. Yarışa başlama işaretini veren ayrı bir memur bulunurdu; yarışa başlamadan önce atların önüne bir ip gerilir, işaretçinin işaret vermesi üzerine bu ip salıverilirdi. Yarışı kazananlara paradan başka madalya, altın ve gümüş vazolar ve Yunan'lılarda olduğu gibi defne dalı ve taç da verilirdi. A. üzerine bahse girilmek suretiyle bir nevi kumar da oynanırdı.

Nero zamanında, üzerinde binicisi olmıyan atlar koşturulurdu. Bu atların yan taraflarına uclarına çelik çiviler çakılmış ağaç yuvarlaklar asılır, hayvan koştukça sallanan ağaç yuvarlakların ucundaki çiviler atın yanlarına batar, bu suretle mahmuzlanan at daha hızlı koşardı.

Arap'larda da A. na çok önem ve değer verilirdi. A. nu teşvik için Muhammed de atını koşuya sokmuş ve yarışı kazanan biniciye değerli hediyeler vermiştir. A., Muhammed devrinden sonra Emevî'ler ve Abbasî'ler zamanında da İslâmlar arasında önemini korumuştur. Arap'larda da koşudan evvel atların önüne ip çekilirdi ve atların bir hizada bulunmasına dikkat edilirdi. Genel olarak koşulara on at girerdi ve yarış sonuna göre her derece alana ayrı bir ad verilirdi. Arap'lar tarafından ata binmek, atı terbiye etmek, koşu atları yetiştirmek ve at üstünde muharebe yapmaktan bahseden bir çok önemli eserler yazılmıştır. «Fürûsiyye» ilmi adı altında toplanan bu konulara ait olarak yazılmış kitapların en eskisi Abbasî halifelerinden Mütevekkil için, mîrahuru İbni Ebî Hazzamı Huttalî tarafından yazılmıştır. Bu kişinin Türk olması hakikate çok yakındır.

Bütün eski Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı'larda da A. na öteden beri büyük önem ve değer verilmiştir. Hemen hepsi usta birer binici olan ve millî bir gelenek olan bu işi öğrenmek zorunda bulunan Türk hükümdarları her zaman biniciliği teşvik etmişler ve usta binicileri övmüşlerdir. Osmanlı hükümdarı Murat I. devrinde ilk defa kurulan Sipahi ve Silâhdar bölükleriyle temeli atılan ve Kapıkulu süvarileri (b. bk.) denilen ve sonradan türlü kuruluşlarla geliştirilen ve genel olarak sipahiler (b. bk.) adı altında tanınan ocak da, ünlü biniciler yetiştirmiştir. Bugün Türkiye'nin her tarafında ata, atçılığa ve A. na büyük önem verilmektedir.

İngiliz arıkan atlarının bugünkü yüksek verimli hale gelmelerinde 400 seneden beri sistemle yapılan koşuların (bk. DERBY) çok büyük etkisi olmuştur. Koşu atlarına uygulanan çok sıkı idman şekli, bir çok bakımlardan işe yaramıyacak hayvanları gayet kolaylıkla elemektedir. Bununla beraber, atlar koşu meydanlarında kazandıkları başarılarını ancak, hayatta meydana getirecekleri sıhhatli, verimli yavrularla tamamlayabilirler. Aksi takdirde bütün başarılar, kabiliyetler sonraki nesillere geçmeden er ve geç kaybolup gidecek demektir.

Koşular genel olarak açık ve handikap olarak ikiye ayrılır. Koşu meydanlarının vaziyetlerine göre düz, engelli (av-çit); yürüyüşe göre dörtnal, tırıs; binicilere göre cokey, centilmen, askerî; mesafeye göre de kısa, orta, uzun ve tahammül olmak üzere çeşitli kısımlara bölünür.

Açık koşular: Koşu programlarında handikap diye işaretli olmıyan bütün koşulara açık adı verilir. Yani hayvanların koşarken taşıyacakları ağırlıklar, yalnız yaşlarına göre tayin edilir, başka hiçbir kayıt yoktur.

Handikap koşular: İsminden de anlaşılacağı üzere, «şartlı koşu» demektir. Bu yarışlarda koşan atların taşıyacakları ağırlık, evvelce kazanmış oldukları koşu ve mükâfatlara, yaşlarına ve kuvvetlerine göre değişir. Evvelce koşu kazananlar sonraki koşularda fazla ağırlıkla koşacaklarından koşu durumları güçleşiyor demektir. Koşularda handikap tayin etmek, yani ağırlık farklarını tespit, bilgi ve maharet istiyen bir iştir. Bu işi yapan kimseye handikaper adı verilir.

Düz koşular: Hayvanlar, belirli bir uzaklığı dörtnal ile koşarlar.

Engelli koşular: Koşu meydanlarında atların geçmeye, atlamaya mecbur oldukları birtakım engeller bulunur. Seyicilerde büyük heyecan yaratan engelli koşular başka memleketlerde çok rağbet görmektedir. Engelli koşular «av yarışı», «çit yarışı» olmak üzere iki kısımdırlar.

Av yarışları: İnişli, yokuşlu yerleri, birçok tabiî engelleri, hendekleri, suları bulunan özel alanlarda yapılır. *Çit yarışları*'nda ise hayvanların yolları üzerine bazı yapma engeller konulur. Bizde engelli çit yarışlarında engel yüksekliği en az 1 m ve hendek genişliği de en az 2,5 m dir.

Dörtnal koşuları: Tırıs koşularından başka diğer bütün koşularda hayvanlar dörtnal koşarlar.

Tırıs koşuları: Hayvanların tırıs gittikleri bu yarışlar ya atlara binilerek veya gayet hafif tekerlekli arabalara koşularak yapılmaktadır. Tırıs koşulaının hafif araba atlarının ıslahı bakımından önemleri büyüktür.

Cokey koşuları: Yarışlarda biniciliği kendilerine meslek edinmiş kimselere cokey, bunların yaptığı yarışlara da cokey koşuları denir. Bir atın yarışı kazanmasında yalnız kendinin değil, binicisinin de büyük rolü vardır. Cokeyler anlayışlı, becerikli, sakin ve soğukkanlı olmalıdırlar. Cokeyler çoklukla kısa boylu, ufaktefek ve zayıf kimselerdir. Cokeyin kendi ağırlığını daima aynı tutması gerekir.

Centilmen koşuları: Yarışlarda atlara, mal sahipleri veya onlar adına binicilik meraklısı özel kişiler binerler. Bu yarışlara çok defa «şeref koşusu» adı da verilir.

Askerî koşular: Bu çeşit koşularda atlara üniformalı subaylar biner.

Koşularda mesafe çok büyük rol oynamaktadır. En aşağı yarış uzaklığı 800 metredir. 800-2 000 metre arasında yapılan yarışlara *kısa koşular* adı verilmektedir. *Orta koşular*'da mesafe 2000 - 2800, *uzun koşular*'da da 2 800 - 4 000 metre arasındadır. *Tahammül koşuları*'nda mesafe 4 000 metrenin üstündedir. Tahammül koşularında Arap atları, arıkan İngiliz'leri geçerler; kısa mesafelerde ise arıkan İngiliz'ler hemen daima başta gelir.

Koşular genel olarak şu şekilde yapılmaktadır: koşuya kayıtlı atlar koşu başlamadan önce koşu yerinin bir kenarında eğerleme yerinde hazır bulunurlar. Koşudan 15 dakika önce binicilerin eyer takımları ve diğer teferruatla (başlık hariç) tartılmaları lâzımdır. Böylelikle elde olunan kilo, onun normal ağırlığıdır. Koşuya ağırlık ilâve olunacak ise eğer takımının altındaki özel yere yerleştirilir. Tartı işi bittikten sonra, jokeyler hayvanlarına binmiş oldukları halde gösteri pistine, padoksa çıkıp, dolaştıklarından seyirciler hayvanları burada tetkik etmek fırsatını bulurlar. Bundan sonra hayvanlar verilen işaret üzerine koşu alanına ve o koşunun başlıyacağı yere giderek sıralanırlar ve verilen işaret üzerine koşuya başlarlar. Hayvanların gösteri pistine çıkmalarından itibaren koşunun başlayacağı zamana kadar koşu yerlerinde çok hararetli bir kaynaşma görülür. Koşu oyunlarına ait bilet satan gişelerin önleri dolar, boşalır.

At koşularına gelenler arasında gerçekten at meraklısı, binicilik heveslisi olanlar azdır. Koşu yerlerine halk çoklukla mevsimlik yeni moda kadın elbiselerini göstermek ve koşu oyunları oynamak için gelmektedirler. Memleketimizde yapılan at koşularındaki oyunlar şunlardır:

Müşterek bahis: Yalnız bir koşuda birinci gelecek hayvan için bahse girmek demektir. Koşuda birinci gelecek hayvan üzerinde oynamak istenildiği zaman «ganyan», ikinci gelse dahi kazanmak istenildiği vakit «plâse» bileti alınır. Üç ve üçten daha az hayvanın koştuğu koşularda plâse yoktur. Aynı koşuda 7 ve 7 den fazla hayvan koşarsa 3 üncü hayvana da plâse bileti verilir. Ganyan bir biletle oynandığı takdirde o koşuda oynanılan at değil de aynı mal sahibinin başka bir atı birinci gelse yine kazanılmış olur. Yalnız plâse biletler ahır arkadaşlarının birinci veya ikinci gelmelerinden istifade edemezler. Ganyan kazançlıdır plâsede kazanç azdır, fakat iki tarafa garantilidir.

İkili bahis: Aynı koşuda birinci veya ikinciyi bulmak üzere oynanan koşu oyunudur. İkili bahisin hangi koşuda tatbik edileceği koşu programlarında yazılmaktadır. Birinci ve ikinci gelecekleri evvelce tahmin olunan atların numaralarına göre bilet alınır. Meselâ bir koşuda 3 numaralı atın birinci, 5 numaralı atın 2 inci geleceği tahmin olunmuşsa o zaman 3/5 ikili bahis bileti alınır. Bu biletin kazanması için 3 numaralının mutlaka birinci ve 5 numaralının da mutlaka ikinci gelmesi lâzımdır. Vaziyet tersine olursa kazanılmaz. Ahır arkadaşlarının da bilet üzerine etkisi yoktur.

Çifte bahis: Ayrı ayrı iki koşudaki birincileri bulmak üzere oynanan oyun. İkili bahis gibi bunun da hangi koşularda olacağı programlarda yazılıdır. Koşularda hangi hayvanların birinci gelecekleri tahmin olunduktan sonra bilet alınır. Hayvanlardan birisi birinci gelmezse bilet kazanmaz.

Üçlü bahis: Ayrı ayrı üç koşudaki birincileri bulmak üzere oynanan oyun. Burada oynanan hayvanların her üç koşuda da birinci gelmeleri şarttır. Yalnız ahır arkadaşları bileti kazandırırlar.

AT MASKESİ: bk. MASKE.

AT MEZARI: 1 — At için yapılan mezar (bk. AT, folklor). 2 — Osmanlı hükümdarlarından Osman II. nin «Sisli Kır-at» adlı atının gömüldüğü yerin adı. Osman II. çok sevdiği atı ölünce Üsküdar'da evvelce Şeref âbâd adını taşıyan Kavak Sarayı'nın yeri olduğu tahmin edilen ve şimdi İhsaniye'de Çiçekçi kahvesinin karşısındaki bahçeye raslıyan yere gömdürmüştür. Mezarın üstüne dikilen taşta Sisli Kır-at'ın buraya gömüldüğü ve tarihi yazılıdır. Bu taş sonradan müzeye kaldırılmıştır. A. adı verilen bu yere At Evliyası, Sisli Kır at Taşı, At Taşı da denmektedir (bk. AT, folklor).

AT OĞLANLARI, Osmanlı sarayında «tavla uşakları» da denilen seyislere verilen ad. Bunların bir bölümü İstanbul'da sarayın iç ve dış ahırlarında, bir bölümü de diğer ahırlarda ve haralarda çalışırlardı. Sefer zamanında hükümdarın ve maiyetinin atlarına, çadırları, ağırlığı ve hazineyi, silâhları taşıyan atlara bunlar bakarlardı. A. nın sayısı XVIII. yüzyıl sonlarında altıyüz kadardı. Bunlar 3000. çırakları da 2000 akçe ile timara çıkarlardı.

ATA, eski ve yeni Türk diyeleklerinde «baba» ve «ecdat» anlamına gelir. Türk'ler arasında, büyük hürmet, hattâ kutsallık kazanmış olan şair, bilgin ve din adamlarının ismine eklenir (Korkut Ata, Irkıl Ata, Hakim Ata, Çoban Ata, Mansur Ata gibi). A., bazen de has isimlerin başına getirilir (Ata Sagun'da olduğu gibi). Atatürk adı da bu suretle teşkil edilmiştir.

Azerbaycan'da üvey baba yerine de kullanılan A. kelimesi, ayrıca «Atabeg» ve «Atalık» sanlarının esasını teşkil etmiştir.

ATÂ, Ahmet, [Tayyarzade] (1810 - yaklaşık olarak 1882), Türk tarihçisi ve idare adamı. İstanbul'da doğmuş, Hicaz'da ölmüştür. Babası Enderun-ı hümayun mensuplarından, baş lalalıktan emekli Tayyar efendidir. İlkin Tophane kalemine memurlukla girmiş, Mahmut II. nin iradesiyle Enderun'a kaydolunmuş (1825), fakat babasının ölümü üzerine (1833) ailesinin geçimini sağlamak için Enderun'dan ayrılmış (1834), Koca Yusuf Paşa'nın yeğeni olan ve Anadolu'da iltizam işleriyle uğraşan Sadrettin bey isimli birinin yanında Anadolu'nun birçok köy ve kasabalarında dolaşmış, oradan dönünce de Dâr-ı Şurâ-yi Askerî'ye memur olmuştur. Bir ara Girit vilâyeti divan kâtipliği etmiş, sonra Adana (1845) ve Halep (1847) malmüdürlüğü, İstanbul ordusu muhasebeciliği (1848), Cezair-i Bahr-i Sefid (1859), Filibe (1865), İzmit ve Karesi (1869) mutasarrıflıkları, Herem-i Nebevî müdürlüğü (1886) gibi görevlerde bulunmuştur. 1853 te Trablus halkını yatıştırmağa ve Girit'te ahalinin durumunu incelemeğe, 1858 de de Lübnan

ıslahatına memur edilmiştir. Ölüm tarihi *Sicill-i Osmanî*'de 1877, *Osmanlı Müellifleri*'nde 1879 olarak gösterilmekte ise de, ikisi de yanlıştır; 1882 den az önce öldüğü tahmin ediliyor.

A. nın Mevlevî tarikatı şeyhlerinden Şeyh Nazif'e mensup olduğu bir şiirinden anlaşılmaktadır.

Şiir ile de uğraşan A. nın kendi el yazısiyle hazırlanmış divanı İstanbul'da Millet kitaplığındadır (No. 360). Şiirlerinin büyük bir kısmı tahmis ve tastirlerden ibarettir. Başarılı bir şair sayılamıyan A. nın asıl önemli eseri, «Enderun Tarihi» adı altında tanınmış olan (5 cilt, 1875-1876) *Tarih-i Atâ* dır. Bu eserde Enderun teşkilâtı ve hayatı ile Enderun'dan yetişme devlet adamı ve şairlerin hayatları anlatılmaktadır. 1 inci ciltte Enderun teşkilât ve hayatı; 2 nci ciltte Enderun'dan yetişmiş sadrazamlarla şeyhülislâmların, kaptanpaşaların ve sarayın dışındaki ocaklardan yetişen sadrazamlarla kaptanpaşaların biyografyaları; 3 üncü ciltte yazarın bir kısım çağdaşlarının biyografyaları, Selim III. devrinden sonraki olaylar anlatılmış; 4 üncü ciltte Osmanlı padişah ve şehzadeleriyle, Enderun'dan yetişmiş şairlerin hayatları ve seçilmiş şiirleri; 5 inci ciltte padişah isimlerine göre bir Osmanlı tarihi hülâsası ve 4 üncü ciltteki seçme yazılara ek olarak manzum ve mensur yazılar toplanmıştır.

ATÂ, Mehmet (asıl adı: *Mehmet Atâullah Mefharî*; 1856-1919), Türk yazarı. Mekteb-i sultanî edebiyat öğretmenliği, maliye mektupçuluğu, Islahat-ı Maliye Komisyonu üyeliği gibi çeşitli memurluklarda ve 1919 da Tevfik paşa kabinesinde bir hafta kadar da maliye nazırlığında bulunmuş, İstanbul'da ölmüştür. Türk, Arap, Fars, Fransız dil ve edebiyatlarını iyi bilen A., gazete ve dergilere bazan *Mefharî*, bazan da Atâ imzasiyle makaleler yazmış, Fransızcadan *Usul-i intihap* adlı bir eserle bazı romanlar çevirmiştir (Paul de Kock'tan *Üç fistanlı kız* [1889], *İşret, kumar, nisvan belâsı* [1891], Bernardin de Saint Pierre'den *Paul ve Virginie* [1896, Maarif dergisinde Fransızca asliyle karşılıklı olarak tefrika edilmiştir], v. b.). Fakat onun en ünlü eserleri okullarda senelerce okutulan *İktitaf* [4 cilt, 1898] adlı okuma kitabiyle J. von Hammer-Purgstall (b. bk.) dan çevirdiği *Devlet-i Osmaniye Tarihi* [1.-10. cilt, 1911-1919] dir. A., kitabı yalnız çevirme ile kalmıyarak, içindeki eksik ve yanlışları işaret suretiyle, esere tenkidî görüşlerini de eklemiştir. Bu eserin A. tarafından dilimize çevrilmiş bulunan diğer ciltlerini Millî Eğitim Bakanlığı bastırmağa başlamıştır (11. cilt, 1947).

ATÂ, [Üskübî, Kadı] (XVI. yüzyılın ilk yarısı), Türk şairi. Üsküp'te ölmüştür. Önceleri bilim yolunda çalışmış, sonradan bunu bırakarak Nakşıbendiye tarikatına girmiştir. Tarikate girince *Tecnisat-ı Kâtibî* tarzında, tasavvufî bir eser olan *Tecnisat* bir de *Tuhfe-tül-uşşak* adlı bir eser yazmıştır. A. nın tasavvufî şiirlerden başka dindışı şiirleri de vardır. Divan tertip ettiği tezkirelerde yazılı ise de, henüz ele geçmemiştir. Nazire mecmualarında epey şiiri vardır. Yaşadığı devirde çok rağbet görmüştür. Lütfî tezkiresinde Selim I. devrinde öldüğü, Âşık Çelebi tezkiresinde İshak Çelebi'nin çağdaşı olduğu, *Sicill-i Osmanî*'de de 1552 den sonra öldüğü kayıtlı olduğuna göre, A. nın XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olduğu anlaşılıyor.

ATÂ b. Ebu Rabâh (ölm. 733), Arap fıkıhçı ve hadisçisi. Yemen'de doğmuş, Mekke'de yaşamış ve ölmüştür. Mekke'de müftülüğü sırasında fıkıh, hadis, hususiyle hac konusundaki derin bilgisiyle büyük bir ün almıştır. Öldüğü zaman 88 yaşında idi.

ATÂBE, bugün Suriye, Filistin ve Irak'ta yayılmış bulunan Arap halk türküsü nazım şekillerinden biri. A., Arap'ların Fars edebiyatından alarak «dü beyt» diye adlandırdıkları rübai (b. bk.) şekillerinden biridir. A., 4 mısralık bir nazım şeklidir; kafiyelenişi *a a a b* dir. Son mısra hep *ʿAtâba* kelimesiyle biter ve türkü söylenirken sondaki *ba* hecesi uzatılır. A. de kullanılan vezin *mefâʿîlün mefâʿîlün feʿûlün* (· — — — / · — — — / · — —) dür.

ATABEG (Atabek), ata ve beg kelimelerinden kurulmuş olup Selçuklular devrinde kullanılmış bir san ve önemli bir görevin adı. Bu sanı ilk defa Selçuk hükümdarı Melikşah'ın ünlü veziri Nizamülmülk taşımıştır. Sultan Melikşah devlet işlerini tam bir yetki ile Nizamülmülk'e bırakarak sair bazı sanlarla beraber Atabeg sanını da ona vermiştir. Alp Arslan'ın Malazgird zaferinden sonra Nizamülmülk'ü oğlu Melikşah'ın Atabegliğine atayıp ona ilig, ata hvaca, atabeg gibi sanlar verdiği de bilinmektedir. Atabegliğin büyük Selçuk İmparatorluğunda yüksek bir görev olduğu, sonradan da yüksek bir san karakterini aldığı anlaşılmaktadır. Selçuk hükümdarları İmparatorluğun çeşitli parçalarını soylarından olan beylere dağıttıkları sırada, yaşları küçük olan prenslere vasî ve mürebbi olarak bir A. tayin ediyorlardı. A. ler büyük işler görmüş, önemli görevlerde bulunmuş yetkili Oğuz beyleri arasından yahut sultan'ın kölelerinden olup değerleri ve hizmetleri ile kendilerini gösterip emirlik derecesine yükselmiş komutanlar arasından seçilirdi. Küçük yaştaki Selçuk prenslerinin vasî ve mürebbileri olan ve doğrudan doğruya büyük sultana bağlı bulunan bu A. ler idare ettikleri geniş bölgenin yarı egemen bir hükümdar nâibi gibi idiler. İdarî, malî ve askerî yetkilere sahiptiler. İmparatorluğun çeşitli bölümlerinde zengin gelirli ikta (b. bk.) ları olup, kendilerine bağlı koruyucu kuvvetleri, ve memurları bulunurdu. Ölen bir A. in yerine bazen oğlu atanırdı. Bu gelenek orta çağ İslâm-Türk devletlerinde genel olarak görülen bir prensibe, memuriyetlerin hemen hemen irsî olması esasına dayanmaktadır. Selçuklu'larda saltanat veraseti işi esaslı şekilde halledilmemiş ve bir usule bağlanmamış olduğundan hükümdar ölünce başlıyan taht kavgalarında bu A. lerin görünüşte vasisi bulundukları küçük prensi korumak, gerçekte ise devletin bütün idaresini ellerine geçirmek için iç savaşlara sebep oldukları veya katıldıkları da görülmüştür. A. liğin Selçuklular'dan önceki Karahanlı'lar ve Gazneli'ler gibi Türk devletlerinde de bulunduğu hakkında bir bilgi yoktur. Tarihin her devrinde ve her devlette yaşı küçük hükümdarlara vasi ve naip seçildiği ve mürebbiler verildiği bilinmekle beraber İslâm dünyasında ilk defa Selçuklular'da gördüğümüz bu A. lik kuralının özel bir karakteri olduğundan bunun köklerinin eski Türk geleneklerinde olduğu sanılmaktadır. Nitekim son yıllarda Orhon kitabelerinde bulunan bir ibarenin izahı, Atabeylik müessesesinin daha islâmlıktan önce Doğu Tu-kiu devletinde mevcut olduğunu ileri sürmeğe imkân vermektedir. Bu kadar önemli bir kuralın ilk Selçuklular zamanında birdenbire ve kendiliğinden kurulmasını anlamak zordur. Selçuk imparatorluğunda merkezde bulunan büyük sultanın kuvveti sürüp gittiği müddetçe A. ler egemenlik arzusu gösterememişlerdir. Fakat hususiyle Sultan Sancar'ın ölümünden sonra A. lerin çoğu naibi bulundukları şehzadelerin yerine kendi egemenliklerini yürütmeğe başlamışlardır. Böylece ortaçağ islâm tarihinde Selçuklu sülâlesinin yerine geçen ve genel olarak Atabegler denilen çeşitli soylar kurulmuştur. Şam Ata-

begleri (Böriler) (b. bk.), Musul ve Halep Atabegleri (Zengîler) (b. bk.), Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (b. bk.), Fars Atabegleri (Salgurlular) (b. bk.), bunların en önemlileridir. A. sanı sonradan bu görevde bulunmıyan emirlere ve komutanlara bir san olarak verildiği gibi, bunu kendi kendine alanlar da görülmüştür.

ATABEGLİK, A. müessesesi ve atabeg unvanı bütün Selçuklu devletlerinden (Anadolu ve Kirman Selçukluları gibi) ve atabeg sülâlerinden sonra da diğer Ortazaman Türk-İslâm devletlerinde görülmektedir. Yalnız bu müessese yavaş yavaş mahiyet itibariyle bazı değişikliklere uğramıştır. Meselâ Eyyubî'lerle Memlûklu'larda A. tamamiyle askerî bir görev ve unvan mahiyetini almıştır. Memlûklu'ların ilk devrinde «atabeg-ül-cüyûş» veya «atabegül-asâkir» lik saltanat naipliğinden sonra devletin en yüksek ve en nüfuzlu makamı idi. Fakat XV. yüzyılda bu memuriyet birden bire önemini kaybetmiştir. A., İran Moğol'larında da vardı; İlhanlı hükümdarları, şehazadelerine büyük emirlerden bir atabeg tayin ederlerdi. İdarî bakımdan İlhanlı müesseselerini aynen devam ettiren Celâyirli'lerde de emir ül-ümera'lara (beylerbeyilere) atabeg unvanı veriliyordu. Akkoyunlu'larda dahi A. vardı. Safevilerde ise-lalalık adı altında-bu müessesenin aynı önemle ve aynı şekilde devam ettiğini görüyoruz. Keza İran'da son Türk sülâlesi olan Kaçar'larda «Atabeg-i âzam» unvanı vardı. Keza Hindistan'da kurulan Türk devletlerinin bazılarında-mahiyeti kesin olarak bilinmemekle beraber-Atabeglerin bulunduğu anlaşılıyor.

A. in ve atabeg unvanının izleri, Türk devletleriyle yakın münasebetlerde bulunan Ortaçağ doğu Hıristiyan devletleri teşkilâtında da görülmektedir.

ATABEY (eski adı: Agros), İsparta'ya bağlı Atabey bucağının merkezi. Nüfusu 2 801 (1945). dir Kuleönü ovasının kuzeydoğu ucunda, etekte kurulmuş bulunan A. in taş duvarlı evlerinin çoğu düz ve toprak damlı, bir kısmı da çatılıdır. Anaç, Pazar, Müftü, Çeşme, Sökmen ve Altunca adlı 6 mahalleden meydana gelmiş bulunan A. kasabasının evleri topludur. Kaynak sularından faydalanılır. Halk çiftçilik, halıcılık, dokumacılıkla geçinir. Her hafta pazartesi günleri pazar kurulur. Bir halkodası vardır.

A., belediye teşkilâtı bulunan bucak merkezlerindendir. Posta ve telgraf merkezi vardır. A.. bucağına bağlı 9 köyde 7 931 nüfus bulunmaktadır. Atabey'de Anadolu Selçuklu devleti ricalinden Atabey Mubariz üt din Ertokuş tarafından yaptırılan (H. 621, M. 1224) medrese, önemli Selçuklu Mimarî eserlerinden biridir.

ATABİNEN, Reşit Saffet [Kara Şemsi] (doğ. 1886), Türk yazar ve diplomatı. A., Paris'te Ecole Libre des Sciences Politiques (1904) ten diploma almıştır. Türkiye-Rumanya muhtelit komisyonu (1907), Washington, Madrid, Tahran elçilikleri başkâtipliği, Şûray-ı Devlet (Danıştay) tanzimat dairesi üyeliği (1921), Lausanne barış konferansının birinci safhasında Türk murahhas heyeti genel kâtipliği (1922-23), v. b. gibi görevlerde çalışmış, Büyük Millet Meclisi'nin üçüncü (1927) ve dördüncü (1931) dönemlerinde Kocaeli'nden milletvekili seçilmiştir. Kurucusu bulunduğu Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun başkanıdır.

En önemli eserleri şunlardır: Türkçe *Osmanlı Tarih-i Malî Dersleri* [İstanbul, 1913], *Umumî Harb'in Menşeleri*[1916], *Türklük ve Türkçülük izleri*[Ankara, 1930] *Hazar Türkleri, Avrupa Devleti (VI.—VII. asır)* [İstanbul 1934] v. b., Fransızca *Enquête économique en Anatolie* [İstanbul 1912], *Bilan économique et financier de la Turquie* [İstanbul 1917], *Les caractéristiques de l'architecture turque* [Paris 1938] v. b. dir.

ATACAMA [*atakama* ok.], Kuzey Şili'de bir eyâlet. Yüzölçümü 79 531 km², nüfusu 84 300 (1940) dir.

Bu nüfusun çoğu maden işlerinde çalışır.,

ATACAMA [*atakama* ok.] [Atacama çölü], Kuzey Şili'de And dağlariyle Büyük Okyanus arasında uzanan kıyı çölü. Kuzeye doğru akan soğuk Peru akıntısı (Humboldt deniz akınrısı), A. nın çok kurak olmasına sebep olmuş, bu çöl özelliği yalnız kıyı sisleriyle (garuos) biraz olsun hafiflemiştir. A., 1 000-1 500 m yüksekliğindedir. Yerüstünün kurak ve verimsizliğine karşılık, yeraltı zengindir: güherçile, borax, bakır, gümüş, demir önemli miktardadır. Şilinin ana demiryolu buradan geçtiği gibi, bu yola kısa kollarla bağlı bir sıra limanlar da kurulmuştur ki, bunlar arasında Antofagasta (85 000 nüfuslu) büyümüştür. A. da tarım yalnız su bulunabilen vadilerde, vâhalar halinde, gelişebilmiştir. Nüfusun çoğu madencidir.

ATACAMA veya **ATACAMEÑO,** Amerika yerli dillerinin Güney Amerika bölümünde başlı başına bir aile meydana getiren bir dil. Şimdi hemen ölü hale gelmiş olan bu dil, eskiden Kuzey Şili'nin Pasifik kıyılarından (Atacama ili) başlıyarak Güneybatı Bolivya'ya ve Arjantin'-deki Jajuy bölgesine kadar yayılmış, kuzeyde Aymara, doğuda Kichua, güneyde de Diagit dil aileleri tarafından sarılmıştı. Atakama dilini konuşanların torunları Likan-antai adını taşımış, dillerini de Kunza şeklinde adlandırmışlardır. S. Pedro de Atacama'daki ufak bir kalıntısı ölmek üzeredir. Bazı dilciler Kunza (Cunza) ve Diagit (Diaguita veya Calchaqui) dillerini içine alan ve Cunza-Diaguita şeklinde adlandırılan bir dil ailesi tasavvur etmişlerdir; bk. DİAGİT.

ATACAMA [*atakama* ok.] **ÇUKURU,** Güney Amerika'nın Pasifik kıyıları boyunda uzanan en derin deniz hendeklerinden biri. Derinliği 7 635 m dir. Bu çukurun 300 km kadar doğusunda And dağlarının 6870 m yi bulan dorukları yükselir. Böylece kısa bir mesafede A. çukurunun dibi ile And dorukları arasında 14 500 m yi geçen bir yükseklik farkı görülür. A., bir çöküntü alanıdır.

ATACILIK (Atavisme; Lât. *atavus* = dede; eski terim: *Ceddaniyet*), soyaçekim. Dedelerin belirli bazı bedenî ve ruhî yeteneklerinin sonraki nesillerde yeniden görünmesi, tekrar canlanması hali. Soyaçekimin iki nevi vardır: biri organizmin, doğrudan doğruya, önceki nesilden almış olduğu bazı nitelikleri kendinden sonraki nesle intikal ettirmesi; buna soyaçekimi muhafaza eden nevi adı verilir (konservatif). Diğeri organizmin kendi kendine kazanmış olduğu bazı nitelikleri kendinden sonraki nesle intikal ettirmesidir; buna da soyaçekimin ilerletici (progressif) nevi denir. Muhafazakâr soyaçekimde nitelikler ya ilk nesle olduğu gibi geçer; bu takdirde aralıksız, süren soyaçekimden bahsedilir. Veyahut nitelikler daha sonraki nesillerde veya daha sonraki nesillerin herhangi bir ferdinde tekrar kendini gösterir; bu takdirde tesadüfe veya kanuna tâbi soyaçekimden bahsedilir. İşte organizmin belirli bazı niteliklerinin sonraki nesillerde veya sonraki nesillerin herhangi bir ferdinde tekrar görünmesi haline atacılık denmektedir.

ATACIN'LER (Lât. Atacini), Gallia halkından bir topluluğun adı. Aude nehri kıyılarında otururlardı. Pomponius Mela, Narbonne'un bir A. kolonisi olduğunu söylemektedir. Fransa'nın Gallia topografya komisyonu A. in yaşadığı yeri tespit edememiş ve hartalarına işliyememiştir. Walkenaer, A. in İber'lerle Ligur'ların karışmasından doğan büyük Bebrycus kavminin bir boyu olduğunu bildirmekte; A. in başkentlerinin de Mela'nın Colonia Atacinorum dediği Narbonne'da olmayıp Ausson ırmağının yakınlarında bulunan Aussière şehri olduğunu iddia etmektedir. Burada doğmuş olan Terentius Varro'ya Horatius, Atacinus adını vermiştir. M. Longnon'un hartasında A. ülkesi Volcae Tectosages şehrinin sınırları içinde gösterilmiştir.

ATAÇ: 1 — **Galip**(1879-1947), Türk doktor ve yazarı. İstanbul'da doğmuş, Ankara'da ölmüştür. Hammer tarihini Türkçeye çeviren Mehmet Atâ (b. bk.) nın oğludur. Yüksek öğrenimini İstanbul'da, sonra Fransa'da Montpellier üniversitesinde yapmıştır. İç ve sinir hastalıkları uzmanı olan A., doktor olarak çeşitli görevlerde çalışmış, İstanbul Tıp Fakültesinde tıp tarihi okutmuş, Haydarpaşa İntaniye Hastahanesi başhekimliğinde bulunmuş, en son İstanbul milletvekilliğine seçilmiştir.

A., Vakit ve Ulus gazetelerinde hemen her konuda çeşitli makaleler yayımlamış, son yıllarda Ankara radyosunda «Evin saati» adı altındaki konuşmaları hazırlamıştır; bir kısmını 3 cilt halinde topladığı bu konuşmalardan başka, tıbba ait *Tıbbî Musahabeler, Hıfz-ı sıhhat-i âsap, Tıp Tarihi* [İstanbul 1923], *Tıp Fakültesi* [İstanbul 1925], v. b. gibi eserler yazmış, Claude Bernard'dan *Tıpta Tecrübe Usulünün Tetkikine Giriş* [1934], René Valéry'den *Pasteur'ün Hayatı* [1935], Langlois ve Seignobos'tan *Tarih Tetkiklerine Giriş* [1937] gibi bazı eserleri Türkçeye çevirmiştir.

2 — **Nurullah** (doğ. 1898), Türk yazarı. Galip Ataç'ın kardeşidir. Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) de, bir müddet de İsviçre'de okumuş, sonra liselerde Fransızca ve edebiyat öğretmenliklerinde bulunmuştur. Şimdi Cumhurbaşkanlığı mütercimliği görevinde çalışmaktadır. İlk defa Dergâh dergisi'nde yazmağa başlamış, Akşam gazetesinde tiyatro tenkidleri, daha sonra birçok dergi ve gazetelerde fıkra, tenkid ve sohbetleri çıkmıştır. A., edebiyatımızda tenkidci olarak ün almıştır. Son zamanlarda Ulus gazetesinde *Söyleşi* genel başlığı altında yazdığı sohbetlerde, içinde hiçbir yabancı kelime bulunmıyan yazı denemeleri yapmaktadır. Sohbetlerinin bir kısmını *Günlerin Getirdiği* [1946] isimli bir kitapta toplamış, bundan başka, Fransız, Rus, Alman. eski Yunan ve Lâtin edebiyatlarından Türkçe'ye bir haylı roman ve piyes çevirmiştir.

ATAERKİ (Eski terim: *Pederşahilik*), koca ve babanın egemenliği üzerine kurulan aile ve topluluğu anlatan sosyoloji terimi. İnsan topluluğu anaerki (b. bk.) merhalesini geçtikten sonra bu merhalede binlerce yıl kalmış ve birçok geleneklerini son zamanlara kadar devam ettirmiştir. A. çeşitli uluslarda türlü yönlerde gelişmiş ve türlü şekiller almıştır. Erkeklerin egemenliği en yüksek derecede gelişmek suretiyle aile A. (patriarcat) halini almıştır. Egemenliği sınır tanımıyan müstebit ata bir taraftan kendi evlâdı sayılanların neseplerinin sıhhatine önem vermiş, diğer taraftan da çalışacak işçiler yetiştirmek, bunları çoğaltmak amaciyle çok kadın almağa başlamıştır. A. nin bu şekli Çin'de ve Orta Asya göçebe uluslarında son zamanlara kadar yaşamıştır. Atalar kültü ve ekzogami (b. bk.) bu aile ve topluluğun en göze çarpan taraflarındandır.

ATAGO, Şintoizm (b. bk.) de bir tanrının adı. Bu tanrının, şehirleri yangından koruduğuna inanılır.

ATAHUALPA (Atabalipa) [hük. 1517-1533], Peru İnka'larının sonuncu impapatoru. İmparator Huana-Capac'ın Quito kıralının kızı ile evlenmesinden doğmuştur. Babası tarafından Quito kırallığının mirasçısı gösterilince kardeşi Huascar-ki Huana-Cabac'ın kendi kız kardeşi ile evlenmesinden olan büyük oğludur-İnka'lar imparatorluğunun parçalanmaması için bu karara karşı koymuştur. (1526). İki kardeş arasında başlıyan savaşta önce A. yenilmiş, tutsak olarak kardeşininin eline düşmüş ve Cannar kalesine kapatılmıştır. Bu kaleden kaçan A. kardeşini yenerek tutsak almış, kardeşi ile birlikte bütün (güneş soyu) imparator soyunu idam etmek istemiş ve bütün Quito'yu ve Peru'yu istilâ etmiştir. Tam bu sırada Pizarro ile Almagro, Peru'yu istilâ etmeğe başlamışlardır. A. ve kardeşi, Pizarro ile ayrı ayrı antlaşmalar yapmak istemişlerdir. Pizarro A. ile Cascamarca'da buluşmak iştemiş, A. da buraya emniyet tertibatı almadan gitmiştir. Orada bir katolik papazı A. ya Amerika'yı İspanya kıralının emrine ırakan Papalık emrinden bahsetmiş ve tutsak olduğunu bildirmiştir. A. bunu neye dayanarak söylediğini sorunca papaz elindeki incili göstermiştir. A. kitabı alarak kulağına götürmüş ve birşey duymadığını söyliyerek kitabı yere atmıştır. Bunun üzerine Pizarro, Peru ordusunu kolaylıkla dağıtmış ve A. yı tutsak olarak hapsetmiştir. A. serbesliğini kazanmak için 6.71 × 4.88 m büyüklüğünde bir odayı insan boyu altınla doldurmayı vadetmiş, fakat İspanyol'lar bu vâdin yerine getirilmesi için geçmesi lâzım gelen zamana dayanamamışlardır. Bu aralık Cuzco'da tutulan Huascar, A nın emriyle öldürülmüştür. 1533 yılı St. Jacobus yortusu günü İspanyol'lar İmparatordan serbest bırakılmak karşılığında 1 528 000 peso almışlar fakat kendisini bırakmamışlardır. Almagro, Pizarro'yu A. yı öldürmeğe zorlamış, bunun üzerine A., Pizarro ile Almogro'nun üye oldukları bir mahkemede yargılanmış ve A. kardeş katilliği ile, piçlikle ve Hıristıyanlığı tahkir etmiş olmakla suçlandırılarak ateşte yakılmağa hüküm giymiştir. Hıristiyanlığı kabul ederse boğularak öldürülmesine müsaade edileceği bildirildiğinden A. Hıristiyan dinine girmiş ve boğularak öldürülmüştür. A. nın ölümü ile Peru İmpapatorluğu dağılmış ve İspanyol'ların eline geçmiştir.

ATAÏDE, Don Luis d'(1519-1580) Portekiz generali. İlk seferini Estevão de Gama ile birlikte Kızıldeniz'de yapmış ve deniz seferinde kendini göstermiştir. Portekiz'e döndüğü zaman Karl V. in yanına elçi gönderilmiş, imparatorla beraber protestan prenslere karşı yapılan savaşa katılmış ve Mühlberg savaşında başarısı görülmüştür (1547). Hindistan'a Portekiz hükümeti tarafından kıral naibi olarak gönderilmiş (1569), ve orada Portekiz'e karşı Hint'lilerle Arap'ların yaptığı anlaşmanın tesirsiz kalmasında büyük gayreti ve başarısı görülmüştür. Fakat A. bu başarılı çalışmalarında kendisi için bir menfaat sağlıyamamış, 1585 te Portekiz'e çağrılmış ve evvelce çok teveccüh gördüğü kıral Sebastião'nun-ki Afrika'da Osmanlı'lara karşı ağır bir yenilgiden yeni dönmüştü-gözünden düşmüştür. Kıral kendisini yeniden naip olarak Hindistan'a göndermiş (1580) ve A. kısa bir zaman sonra ölmüştür. A. Portekiz'in ilk sömürgecilik tarihinde çok dikkate değer anılar bırakmıştır.

ATAK (Attok, Attock), Hindistan'ın kuzeybatısında, Pencap'ta bir şehir. A., Kabul ve İndus nehirlerinin kavşağında, Kalkuta-Peşaver yolu ile Hindistan'ı İç Asya ve Ön Asya'ya bağlıyan yol üzerindedir. M. Ö. 326 da Büyük İskender, daha sonra Timurlenk ve Nadir Şah İndus nehrini bu noktadan geçmişlerdir. A. kalesi 1583 te, Atak Banaras adiyle, Ekber tarafından yaptırılmıştır.

ATAKAM (M. S. 433 sıralarında), kibar bir Hun şamanı. Adı, Bizans'lı yazar Priskos (b. bk.) un elçilik seyahatnamesinde (*Excerpta de legationibus*, ed. C. de Boor. Berolini 1903, s. 122) kaydedilmiştir (krş. Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* [Bizans kaynaklarında Türk kavimlerinin dil kalıntıları], Budapest 1943, s. 78). Macar Türkoloğu Gy. Németh'e göre A. «ataşaman» demektir ve bu isimdeki *ata* kelimesi, tıpkı *atabeg, laba-ahond, derviş baba* v. b. tâbirlerdeki *ata, baba* kelimeleri gibi, ismin sahibine karşı gösterilen saygıyı ifade eder. Priskos'un eserinde anılan başka kibar bir Hun şamanının adı *Eşkam* (b. bk.) da aynı yolda yapılmış bir kelimedir (krş. Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása* [Yurt kuran Macarlığın teşekkülü], Budapest 1930, s. 137 v. d. ; Németh Gyula, *Attila és hunjai* [Attilâ ve Hunları], Buda pest 1940, s. 224).

ATAKAMİT, yeşil renkli rombik prismalar halinde bulunan, bakır klorür ve hidroksit Cu Cl_2, 3 Cu (OH_2) bileşiminde bir mineral. A. e Şili, Bolivya ve Avustralya'da rastlanır.

ATAKAPA, Amerika yerli dillerinin Kuzey Amerika bölümüne giren Tunika ailesinden bir dil. Bu ailedeki bütün diller gibi, şimdi ölü hale gelmiş olan bu dil, eskiden, şimdi Amerika Birleşik Devletleri'nin Louisiana denilen bölümünün güneybatı kısmında konuşulurdu; asıl Atakapa'dan başka Akokisa, Bidai, ve Opelusa denilen diyelekleri de vardı. Aile içerisinde yakın akrabaları Tunika, ve Chitimasha (Çitimaşa) dilleriydi, bk. TUNİKA.

ATAKS (Atax), keneler ve uyuzböcekleri (Acarina) takımına bağlı hidraraknide (Hydrarachnidae) familyasına bağlı bir cins. Yumuşak vücutları yumurta şeklindedir; beyaz sarımtırak beyaz, ve esmer lekelidir. 0,7-1,5 mm büyüklüğündedir. Arka bacaklarında yüzmeye yarıyan kıllar vardır. Tatlı su midyeleri (Unio) nin solungaçlarında parazit olarak yaşarlar. *A. bonzi, A. ypsilophorus* türleri tanınmıştır.

ATAKSİ (Ataxie), sarsaklık. Vücut hareketlerini yapmağa yarıyan kas gruplarının, kuvvetlerinde bir eksiklik olmadığı halde ahenksiz ve intizamsız hareketler yapması. Hippokrates bu terimi bütün uzuvların bozuklukları hakkında kullanmıştı. Galenos nabız intizamsızlığına bu ismi vermişti.

Vücut hareketlerinin düzenini idare eden «beyincik» hastalığı, omuriliğin arka kordonlarının ve muhitî sinirlerin hastalıkları A. yapar. A. yi meydana çıkarmak için hastaya bazı hareketler yaptırılır: önce gözü açık, sonra kapalı iken ayakta durmak, gözü açık ve kapalı yürümek, bir bardak suyu masadan alıp içmek, işaret parmağını uzaktan getirerek burnunu göstermek, yatarken ayağının topuğunu diğer ayağının dizi üzerine koymak, ellerle ard arda hareketler yapmak, v. b. A. ye uğramış olan hasta bu hareketleri sarsak ve imtizamsız bir şekilde yapar.

ATALA, Chateaubriand'ın Amerika vahşileri hakkındaki romanı. 1801 de basılmıştır. Yazar, A. yı, *Le génie du Christianisme* (Hıristiyanlığın dehası) adlı eserinin bir bölümü olarak hazırlamış ve ayrıca yayımlamıştır. Eserde Kızılderili (Indian) Chactas ile Atala'nın aşkı hihikâye edilir. Yazar, eserine yazdığı önsözde, tabiat adamının destanını yazmak istediğini, eserinin gerçeğe uygun olması için, tasvir ettiği kabile ve yerleri görmek üzere Amerika'ya gittiğini, A. yı çölde ve vahşilerin kulübelerinde kaleme aldığını söylerse de, gerçekte o yerler hakındaki bilgisini rahip Charlevoix'nın kitaplarından öğrenmiştir. Eserin konusu da, Amerika'da uzun müddet Kızılderili'ler arasında yaşamış bir Fransız'ın daha önce yayımladığı *Odérahi* adlı hikâyenin konusunu andırmaktadır. Romantizm'in kurucularından sayılan yazar, o zamana kadar Avrupa okuyucusunun yabancısı olduğu tabiat ve vahşi insanların âdetlerini tasvir etmeğe girişmiştir. Bununla beraber, eserin erkek kahramanı Chactas, Louis XIV. devrinde esir olarak Marsilya'ya getirilmiş, serbest bırakılınca, Paris'te devrin ileri gelen fikir ve sanat adamlariyle görüşerek Avrupa kültüriyle temas etmiş biridir; Atala ise Kızılderili bir ana ile İspanyol bir babanın kızıdır ve anası gibi o da Hıristiyanlığı kabul etmiştirr. Eser bu yönden incelenince yazarın anlattığı bu iki vahşi zihniyet bakımından Avrupa'lıdır, tasvir edilen tabiat ise bir nevi Arkadia'dır. Chateaubriand da, J. J. Rousseau gibi, vahşi tabiata ve ilkel insana karşı sevgi göstermekle beraber, «bilim ve sanatların terakkisinin ahlâkın düzelmesine yardım etmediği» düşüncesinde değildir; aksine, onun her iki kahramanı da, yarı-medenî vahşilerdir.

Eser, birçok bakımlardan klâsik gelenekten ayrılmakla beraber, yazarın önsözde söylediği üzere, şekil bakımından Homeros'un destanlarına benzetilmek istenmiş ve «Avcılar, çiftçiler, v. b.» gibi birtakım bölümlere ayrılmış, yine klâsik eserlerde olduğu gibi, insanın ihtiraslariyle faziletleri arasındaki mücadelesi tahlil edilmiştir. Roman aşk ihtiraslariyle dinî inançların mücadelesi ve aşkın dine yenilişi mihveri etrafında gelişir. Eserin vakası Kuzey Amerika'da, Louisiana'da, Meschacebé (Mississippi) nehri kıyılarında, XVIII. yüzyıl başlarında, buraların Fransız sömürgesi olduğu sıralarda geçmektedir. Natchez kabilesinin reisi Outalissi'nin oğlu olan Chactas, savaştıkları Muscogulge kabilesine esir düşer; vahşilere mahsus törenle yakılmasına karar verilir; kabile başkanı Simaghan'ın kızı (aslında Lopez isimli bir İspanyol'un kızı) Atala, delikanlıyı sever, onu kurtarıp beraberce kaçarlar, yağmurlu bir günde ormanda yollarını kaybederler, Aubry adlı bir misyoner tarafından kurtarılıp onun mağarasına götürülürler. Bir Hıristiyan olan Atala, annesinin Tanrıya vadettiği adağı yerine getirmek üzere, bekâretini koruyacağına dair yemin ettiğinden, ormanda Chactas'a kendisiyle evlenemiyeceğini söylemiş, nefsine yenilmemek için de gizlice zehir içmişti. Mağarada ölüm halinde olan Atala'ya misyoner Aubry, bu yeminden kurtulmasının mümkün oluğunu bildirirse de artık iş işten geçmiştir. Atala yaşamayı en çok arzuladığı sırada ölür. Chactas, sevgilisini, hazırlanan mezara papazla birlikte götürür, gömer.

A., sunîliğine rağmen, üslûbunun güzelliği ve içindeki fikirlerin asîl yüksekliği sayesinde, çekiciliğini bugüne kadar koruyabilmiştir.

Girodet-Trioson'un Louvre müzesindeki *Atala'nın gömülüşü* adlı tablosu ünlüdür.

ATALA'NIN GÖMÜLÜŞÜ (Girodet: Louvre müzesi)

A., Türkçeye, ilk defa Recaizade Mahmut Ekrem tarafından çevrilmiş [1872], ertesi yıl aynı yazar tarafından piyes haline konulmuştur (*Atala-yahut-Amerika vahşileri* [1873]). Eserin ikinci ve başarısız bir tercümesi yeni harflerle ve yazarın diğer iki eseriyle bir arada basılmıştır (Ragıp Rıfkı: *Atala-Rene ve Sonuncu İbni Serac'in maceraları* [1937]).

ATALALÁ, Amerika yerli dillerinin Güney Amerika bölümüne giren Vilela-Chulupi ailesinden bir dil. Lule-Vilela adı da verilen bu aile içerisinde, Vilela grupundan (öbür grup: Lule) olan bu dil, Kuzey Arjantin'deki Gram Chaco'da, Bermejo nehri dolaylarında konuşulur. Grup içerisindeki yakın akrabaları Chulupi (Çulupi), Pazaine, Sinipé, Vakaa, Okole Umuampa, İpa, Yekoanita, Yook, Teket, ve Guamaïka dilleridir.

ATALÁN, Amerika yerli dillerinin Güney Amerika bölümünde başlı başına bir aile teşkil eden bir dil. Şimdi ölü hale gelmiş olan bu dil ailesi eskiden Ekvador kıyılarında konuşulurdu. Atalán, eski Quito kırallığının denize yakın olan ovalarında konuşulan dilin adı idi. Bu dil ailesi şu dillerden meydana gelmişti: kuzeyden başlıyarak, Manta (Chone ırmağının ağzı ile Salango adası arasında), Huankavilka (Guayaquil bölgesinde), Puna (aynı adı taşıyan adada), Tumbez (Naranjal ırmağından Tumbez ırmağının güneyine kadar uzanan kıyıda). Bazı dilciler bu dilleri, eskiden Peru kıyılarında konuşulan Yunka dil ailesiyle birleştirerek, Huankavilka-Yunka şeklinde adlandırılmış bir dil ailesi tasavvur etmişlerdir. Bk. YUNKA.

ATALANTE (Yun. *atalantos* = kıyas kabul etmez, üstün gelen, çok tahammül eden, yenilmemiş), Yunan mitolojisinde iki kadın kahramanın adı:

1 — **Boiotia'lı A.:** Babası Skhoineus, annesi Minyas'ın kızı Klymene'dir. Koşuda herkesi yenerdi. Babasından, kocaya varmamak isteğinde bulunur; babası, kızının bu isteğine, talipleriyle yarışa çıkması şartiyle, razı olur. Yenen talip A. yi alacak, fakat yenilen ölümle cezalandırılacaktı. Bazı söylentilere göre talipler silâhsız olarak önden koşar, A. ise onları bir mızrakla takip edip, arkadan vururdu. Bu şekilde birçok talip hayatını kaybetmişti. A. ye gönül veren Hippomenes, Aphrodite'nin yardımına başvurur. Aphrodite Hesperid'ler bahçesinden Hippomenes'e üç altın elma verir. Koşarken Hippomenes elmaları birer birer düşürmek suretiyle bunları toplamak için durmak zorunda kalan A. nin koşmasını geciktirir, yarışı kazanır ve kızı alır. Efsaneye göre A. ile Hippomenes elbisesiz olarak koşmuş ve yarıştan sonra ihtiraslarını zaptedemiyerek Kybele'nin tapınağında, başka bir söylentiye göre Zeus'un Parnassos'taki korusunda birbirinin olmuşlardır. Tanrılara karşı işlenen bu saygısızlıktan dolayı pek fazla öfkelenen Aphrodite, âşıkları aslan haline getirmiş ve arabasına koşmuştur.

2 — **Arkadia'lı A.:** İasios (İasos, İasion, bazen de Skhoineus) ile Klymene'nin kızı. Bir erkek çocuk bekliyen babası yeni doğan kızını Parthenion dağına bıraktırmıştır. A. bir dişi ayı tarafından beslenir, sonra çobanlar onu bulup himayelerine alırlar. A. cesur bir avcı olarak Arkadia dağlarında gezer. Onun Artemis'in arkadaşı veya rahibesi olduğu da söylenir. Artemis gibi A. de erkekle her münasebeti reddeder ve kendisini takip eden Hylaios ile Rhoikos adlı Kentaur'ları öldürür. Bununla beraber, kadından kaçan, fakat A. yi görünce vurulan Meilanion'a dayanamayıp onunla evlenir ve Thebai'ye karşı çıkan yedi kahramanın biri olacak olan Parthenopaios'u doğurur.

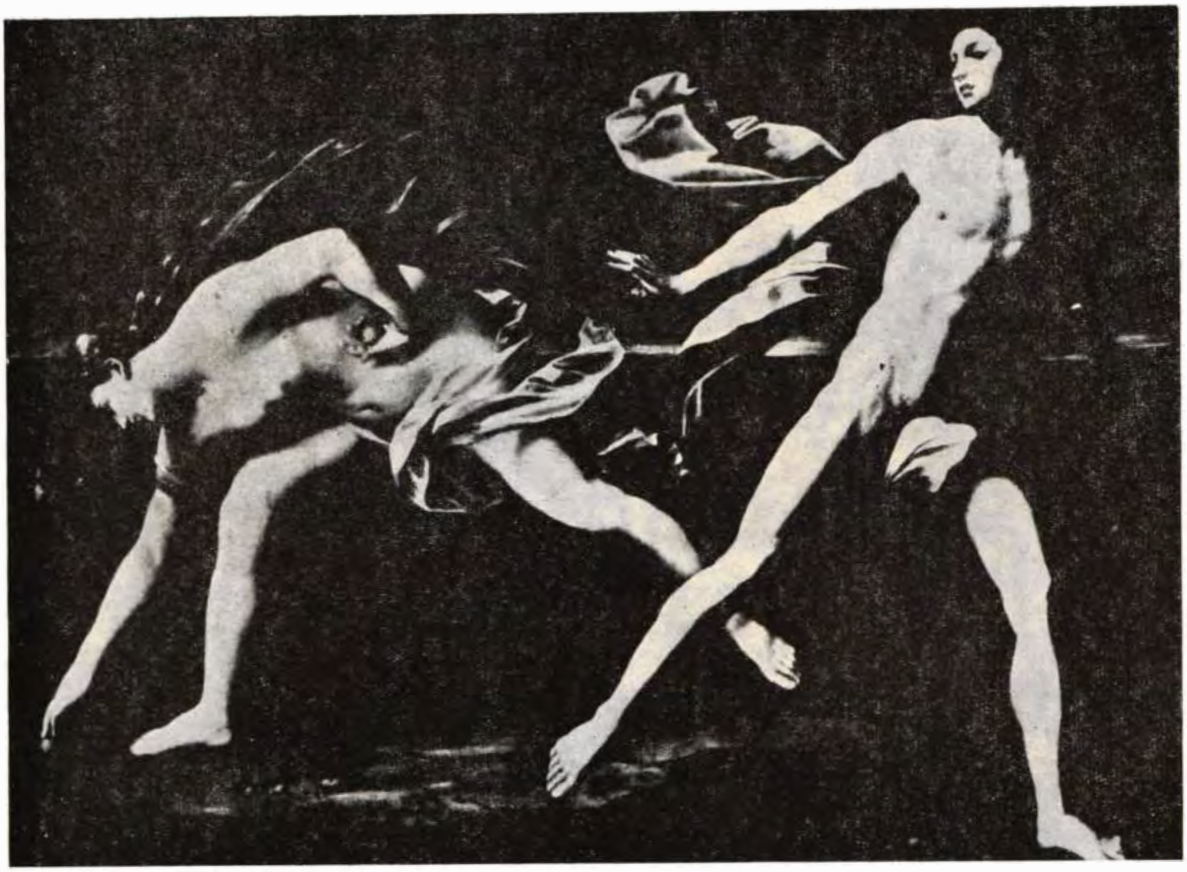
A. daha kızken Kalydon avına katılır ve yabandomuzunu bir okla vurur. Kendisine gönül veren Meleagros zafer nişanesi olarak hayvanın başı ile postunu A. ye verir. Meleagros'un A. ye âşık olması motifi ilk defa Euripides'in *Meleagros* adlı tragedyasında görülür. Efsanenin daha eski şeklinde (Homeros, *İlias*, IX, 529 v. d.) bu aşk motifi yoktur.

Bazı efsane şekillerine göre A. Akastos'un, babası Pelias şerefine tertip ettiği cenaze oyunlarına katılmış ve güreşte Peleus'u yenmiştir.

İki A., birçok benzer vasıfları olduklarından birbiriyle çok defa karıştırılmaktadır; halbuki Hippomenes ve Meilanion ile olan münasebetler o kadar esaslı farklar gösterir ki bu iki kadın kahraman aynı kişi sayılamaz. Bununla beraber, aslında bir kişi, ihtimal ki Artemis'in kendisi olup sonradan birbirinden ayrılmış olmaları mümkündür.

Hesiodos ve Homeros'ta kayıtlı bulunan A. efsanesi tragedya yazarları (Euripides, Aiskhylos v. b.) ve Hellenistik çağ şairleri tarafından birçok defa işlenmiştir.

A. efsanesinden sanatçılar da bol bol faydalanmışlardır. Eski sikkeler, vazolar, kabartmalar, sarkofaglar v. b. üzerinde avcı A. resmi sık sık görülür. En tanınmış antik A. tasvirleri şunlardır: A. yi koşan bir kız şeklinde tasvir eden mermer heykel (Paris, Louvre), A. ile Meleagros (Pompei duvar resmi, Napoli, Museo Nazionale). Avrupa sanatında da A. çok tasvir edilmiştir: A. ile Hippomenes'in yarışını Francesco del Cossa (Berlin), Guido Reni (Napoli, Museo Nazionale), A. ile Meleagros'un hikâyesini ise P. Paul Rubens (Musée de Bruxelles, Madrid'teki Prado Viyana, Kassel, Münih), Charles Le Brun (Paris, Louvre), Jacob Jordaens (Madrid, Prado) v. b. tablolarında tasvir etmişlerdir. James Pradier'nin tuvalet yapan A. mermer heykeli (Paris, Louvre) de ünlüdür.

1

2

3

1 — Atálante ile Hippomenes (G Reni: Napoli, Museo Nazionale). 2 — Koşan Atalante (antik heykel, Paris, Louvre). 3 — Tuvalet yapan Atalante (J. Pradier: Paris, Louvre).

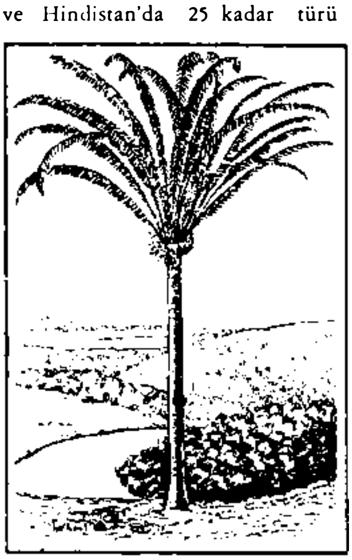
ATALANTİ KANALI (*Eğriboz* yahut *Ağribos körfezi, Evvoikos körfezi,* eski kaynaklarda *Euboia körfezi*), Yunanistan'da Eğriboz adası ile kara arasında, Halkis boğazı kuzeyinde kalan deniz girintisi. Genişliği 10-20 km dir. Kuzeyde Lamiya körfezine doğru uzanır.

ATALANTIE: bk. ATLANTİYA.

ATALAY, Besim (doğ. 1882), tanınmış Türk dil bilgini ve yazarı. Uşak'ta doğmuştur. Uşak rüştiyesini bitirince bir ara medresede okumuş, 1905 te İstanbul'a giderek Darülmuallimin'e girmiş ve orayı bitirmiştir. 1908 den 1919 a kadar birçok yerlerde öğretmenlik, Öğretmen Okulu ve Millî Eğitim Müdürlükleri yapmıştır.

A., Kurtuluş Savaşı ile beraber politika alanına girmiş ve 1919 da Silifke'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kuranlar arasında bulunmuş, Birinci Büyük Millet Meclisi'ne Kütahya milletvekili seçilmiştir. Üç devre Aksaray milletvekilliğinden sonra tekrar Kütahya'dan seçilmiştir. Türkçenin sadeleşmesi yolunda çalışan A., 1926 da Dil Encümeni'ne, 1932 de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ne üye olmuştur. O zamandanberi Türk Dil Kurumu Genel Merkez Kurulu üyesidir. 1937-1942 yıllarında da Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Farsça profesörlüğünde bulunmuştur. Eserlerinin başlıcaları şunlardır: *Maraş tarihi ve coğrafyası* [1923], *Türk büyükleri veya Türk adları* [1923, 1935], *Türk dili kuralları* [1931], *Türkçemizde Men-Man* [1940], *Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme* [1942], *Divanü Lûgat-it-Türk* [çevirme, tıpkıbasım, dizin, 5 cilt, 1939-1943], *Et-tuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it Türkiyye* [çevirme, tıpkıbasım, dizin 1945], *Türkçede kelime yapma yolları* [1946], *Müyessiret-ül-ulûm* [Bergamalı Kadri Efendiden tıpkıbasım, çevriyazılı metin, ve dizin, 1946], *Eş - şuzur - üz - zehebiye* [Molla Salih'ten çevirme. 1949].

ATALE (Attalea), hurmalar (Palmae) dan, Amerika'nın sıcak güney bölgelerinde ve hususiyle Brezilya ve Hindistan'da 25 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Bunlar yüksek boylu ağaçlar olup yaprakları büyük ve bileşiktir. *A. fumifera*'nın yapraklarından elde edilen bir çeşit dayanıklı liften, süpürge ve fırçalar yapılır. Meyveleri fındık gibi sert kabukludur. *A. Cohune*'nin sert meyva kabukları küçük el sanatlarında elbise düğmeleri ve saire için kullanılır. Batı Hindistan'da yetişen *A. excelsa*'nın meyva kabukları kauçuk tütsülemek için *A. excelsa, A. paripa* ve *A. spectabilis* türlerinin ise çekirdekleri kayna- tılarak, romatizma ilâcı olan bir çeşit yağ elde edilir.

ATALE

ATÂLET: bk. EYLEMSİZLİK.

ATALIK, Kırgız - Kazak'ların Nayman - Baganalı boyunun önemli bir koludur. Ulutağ ve Küçüktağ (Ulu tav, kiçi tav) dağlarının çevrelerinde, Sarısu ve Çuv ırmakları kıyılarında bulunurlar. Bunların bulunduğu yerler Kazakistan bozkırlarının en ücra bölgelerinden biridir. Buralarda yaşıyan Kırgız-Kazak'lar arasında XX. yüzyılın başlarına kadar A. oymağının Rus'lara tabilikleri ancak az miktarda vergi vermekten ibaretti. 1916-1917 yıllarında çar hükümetine karşı ayaklanan Nayman, Kıpçak ve Argın boylarının yönetim merkezi, ordu karargâhları, A. sahasında bulunmuştu. Bu ayaklanmada A. oymağı önemli rol oynamış, «serdar» lık bu oymağın beyine verilmişti (bk. BAGANALI).

ATALIK, bir ailenin erkek çocuğunu başka bir ailenin eğitimine vermesi sonucunda ikinci aile babasının bu çocuğa nispetle durumu. Bu âdet Kafkasya, hususiyle Kuzey Kafkasya Türk zümreleri arasında ve ihtimal onlardan geçmek suretiyle, Asset yani eski As'lar ve Çerkezler gibi başka Kafkas kavimlerinde görülmektedir. A. gereğince iki aile arasında yapma bir akrabalık ve hukukî münasebet kurulmuş olur. Kırım hanlarının da şehzadeleri için tatbik ettikleri bu âdetin esasında atabeglik müessesesinin etkilerini görmek kabildir. Çok defa atalık kelimesi tamamiyle atabeg karşılığı olarak kullanılmıştır.

Hususiyle Timurlularda ve onlardan evvel XIV. yüzyıl Hind Türk devletlerinde «atalık» müessesesinin aşağı yukarı atabeg karşılığı olarak bulunduğu görülüyor.

Atalık, son asırlarda Orta Asya'daki küçük Türk hanlıklarında hususi bir mana almıştır. XVIII. yüzyıldan başlıyarak bazı Çingiz soyundan gelen, Buhara'da hanların yanında fi'li egemenliği eline geçiren Özbek prensleri «atalık» sanını taşırlardı.

ATALIK GAZİ: bk. YAKUP HAN.

ATALİA (Athalia), zarkanadlı böcekler (Hymenoptera) in yaprak yabanarıları (Tenthredinidae) familyasına bağlı bir cinsi. Daha ziyade lâhana ve buna benzer sebzelerin üzerinde yaşadıklarından (lâhana ve şalgam yaprak arıları) adı da verilir. 6 - 8 mm uzunluğunda olan bu böcekler sarımtırak veya yeşil renklidir. Başları siyahtır. Yumurtalarını ilkbaharda lâhana, şalgam, turp gibi bitkilerin yapraklarına bırakırlar. Lârvalar kışı lârva veya krizalit halinde toprakta geçirirler. *A. spinaru* adlı türü şalgam ve turp tarlalarını harap eder. *A. rosae* türü ise bahçelerde, çayırlarda yaşar. Hususiyle erik ağaçlarına, arasıra güllere musallat olur.

ATALİA

ATAMAN (Ukrayna şivesiyle: *Otaman;* Polca *Hetman;* Almanca *Hauptmann*), ilk, aynı zamanda en yaygın anlamda başıbozuk veya çete komutanına denir. XVI. yüzyılda Don ve Ukrayna kazaklarının başında askerî A. lar dururlardı. Askerî A., daire, yani halk tarafından seçiliyordu. Daire sözü seçim meydanında toplanan kazakların bir daire teşkil etmesinden gelir. Daire, askerî A. ile ona yardımcı olmak üzere iki «yasaul» ve «diyak» denilen bir kâtip seçerdi. Askerî A. dan daha küçük mevkide Yurt (Hutor) ve Stanitsa A. ları da seçilirdi. Kazaklar sefere çıktıkları zaman kendilerine ayrıca bir sefer A. ı seçerlerdi. Zamanla A., askerî ve idarî anlamını kaybederek toplumsal bir anlam almış, ekonomik bakımdan kazak sosyetesi içinde kuvvetli olan adamlara A. denmiştir. Böy-

lelikle A. bir nevi kazak aristokrasisi demektir. Sonraları A. genel olarak büyük ve barışçı anlamına gelmiştir. XIX. yüzyılda Don kazakları bağımsızlıklarını kesin olarak kaybetmişlerdir. Bu zamandan başlıyarak, A., çar veliahtlerinin bir unvanı olmuştur. A. lığın fiilen idaresi ise, veliaht tarafından tayin olunan bir naibe verilmiş ve buna nakaznoy (= atanmış) A. denmiştir. 1917 ihtilâlinden sonra A. lar yüksek Kazak Dairesi tarafından yeniden seçilmeğe başlanmışlardır. Ukrayna ve Don kazaklarından başka Zaporoj kazakları da kendilerine A. seçerlerdi. Askerî ve idarî başka makamlarca seçilen müdür veya başkanlara da A. denmiştir. Ural nehri kıyılarında balık avlıyan Ortel başkanlarına da A. deniliyordu.

ATAMANTA (Athamanta), maydanozgiller (Umbelliferae) den Avrupa ve Asya'da 9 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Çoğu boz tüylü ve yüksek gövdeli, hepsi otsu olan bu bitkilerin yaprakları tüy gibi dilimli ve herbir yaprakçık çok küçüktür. Şemsiye durumunda olan çiçekleri çok dallıdır. *A. Cretensis* türünün meyvaları, bitkinin kendisi gibi hoş, baharat kokuludur; evvelce mideyi kuvvetlendirici ve müzmin öksürüklere karşı ilâç olarak kullanılırdı. Yurdumuzda yabani olarak yetişen *A. Matthioli* (= *Libanotis rupestris*) türü haziran ve temmuzda beyaz renkli bol çiçek açtığından Avrupa'da taşlık bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

ATAMYAN, Bedros Heronimos (1849 - 1891), Tanzimat devrinde Türk tiyatrosunda oynıyan ünlü aktör. Ankara'lı bir Ermeni Katolik ailedendir. İstanbul'da doğmuş, yine orada ölmüştür. Onun temsillerini seyretmiş olan Adolphe Talasso isimli bir yazar, Türk Tiyatrosu hakkındaki eserinde A. ın, «Comédie Française'in ünlü ve büyük Mounet Sully'sinin doğuda bir eşi» olduğunu ve «Türk'lerin, Shakespeare'i onun sayesinde unutulmaz bir şekilde tanıdıklarını» yazar. Shakespeare'i çok iyi anlıyan ve sevdiren bu aktör, onun eserlerini temsil etmeden önce, bu eserlerdeki olayların geçtikleri yerlere gider, o havanın içine girer, sonra İstanbul'a gelip o piyesi oynarmış.

A., sahne hayatına 14 yaşında iken (1863), şimdiki Konak (Tokatlıyan) otelinin yerindeki bir binada 1861 den 1868 e kadar Ermenice temsiller veren Şark Tiyatrosu'nda atılmış, 1869 da Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'na geçmiş, Fasulyacıyan'ın trupunda da çalışmıştır. 1879 da Tiflis'e gitmiş, orada *Othello*, *Hamlet* ve *Kıral Lear*'i oynamış, 1883 te Moskova'ya çağrılmış ve Rusya'da on yıl kadar süren uzun bir turneden sonra 1888 de tekrar İstanbul'a dönerek Yeni Tiyatro'da Türkçe temsillere başlamış ve aynı yıl içinde yirmi beşinci sanat hayatının jübilesi yapılmış, 1889 da İzmir'e gitmiş, İstanbul'a dönüşünde vereme tutulmuş, kaldırıldığı hastahanede üç aylık bir sağıtım sonunda iyileşir gibi olmuşsa da, birkaç hafta sonra şiddetli bir krizle ölmüştür.

Aynı zamanda şair ve ressam olan A. ın, Shakespeare ve *Hamlet* hakkındaki Ermenice bir tetkik eseri Tiflis'te basılmış [1887], şiirleri de Kafkasya'da ölümünden sonra yayımlanmıştır.

ATANAZYA (Athanasia), bileşikgiller (Compositae) den, Güney Afrika'da 40 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Bunların hepsi ağaç veya ağaççıklardır.

ATANOSKÖY GÖLÜ, Güneydoğu Bulgaristan'da, Burgaz şehri yakınında bir göl. Yüzölçümü 17 km² dir. Uzunluğu 9, genişliği kuzeyde 3, güney bölümünde 1 km dir. Yakınından demiryolu geçer. Gölden tuz elde edilir.

ATAR, Mazdeizm (b. bk.) de ateşe verilen ad. A. büyük Tanrı Ahuramazda (b. bk.) nın oğlu sayılmaktadır. Bu dinde temizlik tanrısı olup hastalığın, ölümün ve habis ruhların düşmanı sayılan Ashavahistha (Arzı Bihişt) nın aynı zamanda ateşe, yani A. a da hâkim ve sıkıca bağlı olduğuna inanılmaktadır.

ATARAKSİYA (Yunanca *ataraksia*, *a* = yokluk eki, *taraksis* = heyecan), ruh durgunluğu, sükûn hali. Bu kelimeyi ilk olarak, Demokritos, hazları ayırt etme ve ölçüleme anlamında kullanmıştır. Epikuros'çular, İstoa'cılar, Şüpheciler, «A. bilgeliğin ülküsüdür» derler. Epikuros'çular ve İstoa'cılar bu kelimeyi Duyumsamazlık (Apathie) anlamında kullanırlar. Epikuros'çulara göre A. her türlü tutku, tasa ve sıkıntıdan kurtularak sade bir hayat sürmekle, acılardan sakınmakla elde edilir. İstoa'cılar, en büyük acıların, işkencelerin bile, her şeyin olduğundan başka türlü olamıyacağını anlıyan akla iradesini uyduran bilgenin saadetini bozamıyacağını, A. nın bundan ibaret olduğunu söylerler. Şüphecilere göre bu, hakikatin zahmetli araştırılmasından kurtularak şüphede karar kılmakla kazanılır; A. bir «gölge gibi» şüphenin peşinden gelir.

ATARDAMAR (Artère; eski terim: *Şiryan*), kanı kalbin sağ karıncığından akciğere, sol karıncığından da bütün vücuda götüren ve yayan damarlara bu ad verilir. Damar sisteminde iki büyük atardamar vardır. Biri kalbin sağ karıncığından akciğerlere gider ve akciğer atardamarı adını alır; öbürü sol karıncıktan çıkar ve bütün organlara kollar gönderir (bk. AORT). Aorttan önce kollar çıkar, bundan dallar ayrılır, bunlardan da yerel kan dolanımında fiziyolojik önemi olan ortalama onda bir milimetre çapındaki dalcıklar (Atardamarcık Arteriole) çıkar. Atardamarcıklar incele incele kılcal (kapiller) damarlarda sonlanırlar.

Atardamarlarda, bütün kan damarları gibi, ambriyonda mezodermden çıkan ve mezenşim denilen ambriyonal dokudan gelişirler. Kan ve kan damarları aynı çekirdekten meydana gelirler. Bunların gelişmesi ilkin ambriyon vücudunun dışında, vitellus kesesinde (Vesicula vitellina) başlar. Burada mezenşim hücrelerinden, kan adacıkları adı verilen hücre kümeleri olur. Kan adacıklarının ortasında bulunan hücreler (Haemocytoblast) kan hücrelerini yaparlar; çevrede bulunan hücrelerden de (Angioblast) kan damarlarının duvarı meydana gelir.

Ambriyonal kan damarlarının duvarı yalnız bir tabaka endotelden ibarettir. Sonra bu endotel borucuğunun dolayında, orta ve büyük atardamarlarda, mezenşimden media denen orta ve adventitia adını alan dış tabaka türer. İlkin atardamar sisteminin esas kökü olan aort meydana gelir.

ATARDAMAR SERTLİĞİ (Artériosclérose), Atardamarların elâstikliğini kaybederek duvarının kalınlaşması, sertleşmesidir. Hastalık daha çok ihtiyarlık çağında, bazı şartlarda da orta yaşlılarda görülür.

Aorta ve öteki geniş atardamarlarda arteriosklerozun erken ve gözle görülebilen değişiklikleri iç tabakada (Intima) sarı çizgiler halinde başlar ve gelişir. Bağ örtüsü ve yağ hücrelerinin yaptığı bu plâklara «Ateromax» denir. Ve bu odaklar damar çapını daraltır. Kol, bacak damarları ve daha küçük atardamarlarda hastalık orta gömlekten başlar. Kas telleri atrofiye uğrar ve yerini fibroza örgüsüne

bırakır. Bu dejenerasyon ve kireçlenme o atardamarların el yoklamında, sert olarak duyulmasına sebep olur. Damar duvarındaki değişiklikler 50-60 yaşından sonra başlarsa «ihtiyarlık arteriosklerozu» denir. Bu değişikliklerin sebebi kesin olarak bilinmemekle beraber, kalıtsal yüklülüğün, (soydan) bünyenin, firengi, damla hastalığı, alkolizm, kurşunla zehirlenme gibi genel hastalık ve etkilerin rolü olduğu kabul edilmiştir.

Atardamar sertleşmesinde damarın çapı daralır ve içinden geçen kan miktarı da azalır, hatta damar bütün bütüne tıkanır. Yaşlıların ve şeker hastalığı olan kimselerin arterioskleroza bağlı gangrenleri işte böyle bir tıkanmıya örnek gösterilebilir.

Atardamarcıklar da sertleşir ve arterioloskleroz denir.

Hastalık belirtileri genel olarak üç esasa dayanır: 1 — kan basısı yüksekliği vardır; 2 — damarların çapının daralması veya tıkanması sebebiyle örgülerde beslenme bozukluğu, bunun sonunda da gangrenler olur; 3 — atardamarların orta gömleğindeki elâstik yapının ve kası örgüsünün yıpranması damar duvarını zayıflatır. Böylece yükselen kan basısının da etkisiyle bu türlü damarlar yırtılır, vücut içinde veya dışında kanamalar görülür.

Bu üç ana sebepten doğan açık belirtiler de şunlardır: hastanın bütün kas sisteminde bir tembellik, gittikçe ilerliyen bir erime vardır. Yemek isteği azalır; bayılma hattâ çırpınmalar görülebilir. Baş ağrısı, el ve ayaklarda gangrene kadar varabilen soğukluk, karıncalanma, uyuşma olur. Bunlardan daha önemlisi beyin damarlarının sertleşmesine bağlı, akıl melekelerinde düşkünlük gerileme oluşudur. Şahıs tutuk tutuk konuşur, sözleri birbirine güçlükle bağlar, çabuk unutur, yersiz gülmeler ve ağlamalar başgösterir. Beyindeki damar çatlamaları sebebiyle inmeler, koma ve ölümler, kalbi besliyen damarların sertleşmesine bağlı göğüs anjini nöbetleri, böbrek hastalıkları beklenen sonuçlardandır. Pnömoni, grip gibi intan hastalıkları da bu gibi kimselerde kötü gider.

Sağıtım: hastalığın özel ve kökünden sağıtımı yoktur. Ancak hastalığın yavaş yürümesini sağlamak amacı güdülür. Bunun için hijyen şartlarına uyulur, bu arada sigara, alkol ve vücut için zararlı maddeleri yasak etmek lâzımdır. Peklik, fazla sıcak ve soğuk gibi etkilerden kaçınmak, ruh alanında daima sakin bir düzen kurmak gerekir.

ATARDAMARCIK (Artériole), küçük atardamarlar olup ortalama olarak çapları bir milimetrenin onda biri kadardır. Dokulardaki yerel kan dolanımında bunların fizyolojik önemleri vardır.

ATARĒS (XIV. yüzyıl), Bizans tarihçisi Geōrgios Pakhymerēs (b. bk.) te geçen bir Türk komutanının adı. A. ile sultan Osman I. in yeğeni Aktimur'un aynı kişi olduğu J. Hammer (b. bk.) den beri tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. A. ismi (— *ēs* Yun. ektir), Bizans kaynaklarında «Tatar» anlamında kullanılan *Atar* (bk. ATTAR) kelimesinden başka bir şey değildir (Gyula Moravcsik: *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* [Bizans kaynaklarında Türk kavimlerinin dil kalıntıları], Budapest 1943, s 79).

ATARGATİS, Eski çağda Suriye'nin yerlileri arasında tapınılan tanrıçalardan birinin adı. Buna Derketo, Dea Syria ve Attaratta da denmiştir. Bu tanrıça sonra Yunan ve Roma dinine de girmişti.

ATARNEUS, 1 — Anadolu'nun kuzeybatısındaki Aiolis adındaki bölgenin kıyısında, Lesbos (Midilli) adası karşısında bulunan ve tahıl yetiştirme bakımından çok bitek bir bölgenin eski adı. Bazen Mysia'ya, bazen de Lydia'ya ait sayılır.

2 — Yukarda adı geçen bölgede bulunan, başka bir adı da Atarna olan bir şehir. 200 m yüksekliğinde bir kale (akropolis) ile üç suru vardı. M. Ö. 480 e doğru İran kıralı tarafından, bir ayaklanma esnasındaki yardımlarından dolayı Sakız'lılara mükâfat olarak verilmiştir. A. ile Pergamon (Bergama) arasında Lydia'lılar tarafından işlenen altın madenleri vardı.

3 — Bergama'nın altında, şimdiki Maltepe burnu yakınında bulunan eski bir şehrin adı.

ATASÖZÜ, az kelime ile bir fikri, bir öğüdü tam ve kesin olarak anlatan, ve atalardan kalma diye kabul edilen kalıplaşmış söz. Atasözleri sözlü gelenekte yaşar; insanların şu veya bu şekilde davranışlarını, bir mesele hakkındaki düşünüşlerini ve belli bir amaçla vermek istedikleri öğüdü âdeta belgelendirmek, çok eskiden de akıllı, bilge kişilerin bu şekilde düşündüğünü anlatmak için söylenir.

Atasözlerinin meydana gelişi bütün halk edebiyatı çeşitlerinin meydana gelişi gibidir. Bunları ilk söyliyenler belli olmamakla beraber, güzel, mânalı ve yerinde söz söylemesini beceren ve bu türlü sözleri iyi ve çok bilen kimseler, herhalde, eskilerini örnek tutarak yenilerini icat etmek, veya ufaktefek farklarla değiştirmek suretiyle bu sözlerin sayısını arttırmışlardır. Atasözleri içinde farklı zihniyetleri, farklı sosyal şartları ifade edenlerin bulunması, zamanla bunlardan yenilerinin çıktığını ve eskilerle birlikte yaşadığını gösterir. Aynı sosyal şartlar içinde yaşıyan çeşitli milletlerin içinde, aynı atasözlerinin meydana geldiği de görülür; bunlar aynı fikirlerin, aynı buluşların ayrı ayrı dillerde ifadesidir.

Atasözleri başlıca üç grupa ayrılır: 1 — bir öğüt veren, bir davranış yolu gösteren, hayat tecrübelerinin sonuçlarını, tabiat olaylarından elde edilen bilgileri tespit edenler; 2 — basit, temsilli sözler; 3 — küçük bir fıkraya benziyen temsilli sözler: «Yengece sormuşlar, neden yan yan gidersin diye, serde kabadayılık var, demiş» sözü gibi.

İlk defa sözlü gelenekte meydana gelen atasözlerinin, sonradan kitabı geçtiği ve bu vasıta ile de yayıldığı olur. Eski şairlerden birçokları, sözlü gelenekteki atasözlerini manzum hale sokmuşlar, ve onların mısraları, tıpkı atasözleri gibi, bu yeni şekilleriyle dilden dile dolaşmış durmuştur. Sâbit'in, Nâbi'nin, Ziya Paşa'nın böyle sözleri vardır. XVI. yüzyılda yaşamış Güvâhî, baştan başa atasözleri, halk fıkraları ve hayvan masallariyle meydana gelmiş *Pendnâme* adlı manzum bir eser yazmıştır. Eski tarihlerden beri, atasözlerini olduğu gibi toplıyan kitaplar da vardır. XI. yüzyılda yaşamış Kâşgarlı Mahmut'un *Divanü Lûgat-it Türk*'ü, başka folklor malzemesi arasında ilk Türk atasözlerini derliyen eserdir. Tanzimat'tan sonra, doğrudan doğruya atasözlerini derlemek amaciyle de bir çok eserler yazılmıştır.

ATAŞE (Attaché), bir memleketin yabancı bir memleketteki elçiliğine bağlı olup, bulundukları memleketin askerlik, ticaret, maliye, basın, millî eğitim gibi özel konulariyle uğraşan memurlarına verilen ad.

Ataşe militer: Yabancı devletler yanında devleti temsil edenlerin emri altında askerlikle ilgili işlerde çalışan ve diplomasi memuru sıfatı olan subaydır. Milletlerarası münasebetlerin bugünkü gelişimi, deniz, hava, ataşlikleri kullanılmasını da gerekli kılmıştır. Bunların olmadığı elçiliklerde ataşemiliter, hem kara, hem'de deniz ve hava kuvvetlerinin gelişimini ve olaylarını takip ederek kendi memleketine bildirir.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, [Gazi] (1881-10 kasım 1938) Türk Kurtuluş Savaşı'nın başkomutanı, mareşal, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı.

Atatürk, Selânik'te Kasımiyye mahallesinde İslâhhane caddesindeki evinde doğmuş, kendisine Mustafa adı verilmiştir. Annesi Sarıgüllü Hacı Sofu ailesinden Feyzullah ağanın kızı Zübeyde hanımdır. Babası Selânik ilkokul öğretmenlerinden Kırmızı Hafız saniyle anılan Ahmet efendinin oğlu Ali Rıza beydir. Ali Rıza bey, Selânik Evkaf kâtipliğinde ve gümrük memurluğunda bulunmuş, 1876 da Selânik Asâkir-i Milliye (b. bk.) taburunda birinci mülâzım olarak görev almış, sonra da kerestecilik yaparak serbest ticaret hayatına atılmıştır. Henüz küçük yaşta iken babası ölen A., annesi tarafından yetiştirilmiştir.

A., ilk öğrenimine babası hayatta iken Selânik'te yeni usulle öğretim yapan özel «Şemsi Efendi Mektebi» nde başlamıştır. A., babasının ölümü yüzünden az sonra bu okuldan ayrılmak zorunda kalmış ve annesiyle birlikte, Selânik eşrafından Hacı Süleyman beyin Çalıçiftliği'nde subaşılık eden dayısı Hüseyin ağanın yanına gitmiş ve köyde yaşamağa başlamıştır. Dayısının, A. ü çiftlik işlerinde çalıştırdığını, kargaları kovmak vazifesiyle bakla tarlalarına bekçilik ettirdiğini gören annesi, oğlunun geleceğinden endişe duymağa başlamış, onu okulsuz ve öğretmensiz bırakmamak için tekrar Selânik'e, büyükannesiyle teyzesinin yanına göndermiştir. A., bu defa Selânik Mülkiye İdadisi'nin rüştiye sınıflarına devama başlamış ise de, bir müddet sonra buradan da ayrılmış ve askerliğe özel bir sevgi beslediğinden annesinin istememesine bakmıyarak kendiliğinden Selânik Askerî Rüştiyesi'ne yazılmıştır (1893).

A., bu okulda arkadaşları arasında, keskin zekâsı ve yüksek kabiliyetiyle kendisini derhal tanıtmıştır. O, en çok matematik derslerinde başarı gösteriyordu. Öğretmenlerinin kısa zamanda dikkatini çeken bu yeni öğrenci, okulda sevilen ve sayılan bir şahsiyet olmuştu. Bir kısım öğretmenleri kendisine küçük bir arkadaş gibi muamele ediyorlardı. O zamana kadar adı sadece Mustafa olan bu çocuğa, birgün matematik öğretmeni: «Oğlum, senin ismin Mustafa, benim de Mustafa; bu böyle olmıyacak. Arada bir fark bulunmalı. Bundan sonra senin adın Mustafa Kemal olsun» diyor ve bunu okul kütüğüne de yazdırtıyor. Böylece, bütün dünyaca saygı ve takdirle anılan bu isim, öğrencileri arasında bulunan müstesna zekâ ve kaabiliyet sahibi bir çocuğa karşı bir öğretmenin duyduğu takdir ve sevgiden doğmuştur (1891).

Atatürk'ün annesi ZÜBEYDE HANIM
(ölm. 1923)

Atatürk ün babası ALİ RIZA BEY
(Asâkir-i Milliye subayı üniformasiyle)
(ölm. yaklaşık olarak 1888)

Mustafa Kemal, hocasının bulunmadığı zamanlarda matematik derslerinde arkadaşlarına müzakerecilik, daha küçük sınıflara da öğretmenlik yapıyordu. Selânik Askerî Rüştiyesi'nden üstün bir başarı ile mezun olmuştur(1895). Bu okul mezunlarının daha yukarı öğrenimlerini Manastır'da bulunan Askerî İdadi'de tamamlamaları usul olduğundan, Mustafa Kemal de Manastır'a gitmiş ve yatılı okul hayatına karışmıştır. Burada matematik dersleri kendisine pek kolay geliyordu, fakat Fransızca'dan geriydi. Öğretmeni bazen acı ihtarlarda bulunmak zorunda kalıyor, bu da kendisinin gücüne gidiyordu. Bu eksiğini gidermek için, okul tatilinde üç dört ay gizlice Selânik'teki Fransız Frère'ler okulunun özel sınıfına devam etmiş ve okul derslerine nispetle fazla derecede Fransızca öğrenmiştir.

A., Manastır Askerî İdadisi'nde iken şiir ve edebiyata da yakın ilgi göstermeğe başlamıştı. Fakat öğretmeni, bunun kendisini asker olmaktan alıkoyacağını söyliyerek, onun şiirle uğraşmasını önlemiştir. Bununla beraber, güzel yazmak ve güzel konuşmak kaabiliyetinin ilk tohumları, onun hayatının bu döneminde filizlenmeğe başlamıştır. Manastır idadi öğrenimini de başarıyla bitiren Mustafa Kemal, 13 mart 1899 da Istanbul'daki Mekteb-i Harbiye (bk. HARB OKULU) ye geçmiş ve piyade sınıfına yazılmıştır. Birinci sınıfı gençlik hayalleri içinde geçiren A., Harbiye'nin ikinci sınıfında askerlik derslerine gereği gibi sarılmıştır. Devam eden matematik merakına, burada bir de hatiplik merakı katılmıştır.

Kendisini bu suretle ileri nin büyük bir hatibi olarak hazırlıyan A. ün kafasında, yavaş yavaş siyasî düşünceler de yer almağa başlamıştı. Abdülhamit II. devrinin bu en sıkı günlerinde, vatansever Namık Kemal'in eserlerini gizli gizli, geceleri yatakhanede, bir kör ışığın altında okuyan bir kısım genç Harbiye'lilerin o da arasına katılmıştı. A., Okulun üç yıllık öğrenimini üstün bir başarıyla, 320 kişilik sınıfının yirmincisi olarak (Sicil No. piyade 317-8) tamamlamış ve o yıl kurmay yetiştirilmek üzere seçilen genç subaylar arasında Erkân-ı

KEMAL ATATÜRK
(1881 — 1938)

Atatürk Harb Okulu öğrencisi iken (1901)

Atatürk Trablusgarp harbinde iken (1913)

Atatürk Kurmay yüzbaşı iken (1907)

Harbiye sınıflarına girmiştir (1902). Bu öğrenim dönemi de üç yıl sürüyordu. A., ikinci sınıfa geçince, o vakitki usule göre Mülâzım-ı evvelliğe yükselmiştir. Buradaki hayatından bahsederken: «Mûtat olan derslere iyi çalışıyordum. Bunların fevkinde olarak bende ve bazı arkadaşlarda yeni fikirler peyda oldu. Memleketin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfetmeğe başladık. Binlerce kişiden ibaret olan Harbiye talebesine bu keşfimizi anlatmak hevesine düştük. Mektep talebesi arasında okunmak üzere mektepte elyazısiyle bir gazete tesis ettik. Sınıf dahilinde ufak bir teşkilâtımız vardı. Ben heyet-i idareye dahildim. Gazetenin yazılarını ekseriyetle ben yazıyordum» demekte ve ileriki büyük mücadelesine nasıl bir cesaretle, daha 22 yaşındayken başladığını anlatmaktadır. Memleketin o günkü idaresini sert bir dille tenkid eden A., eğer karakterinin üstünlüğü, anlayışının keskinliği ve görüşünün samimîliği ile bütün arkadaşları tarafından sevilen ve sayılan bir insan olmasaydı, daha o sırada öğrenimini bitirmeden, devrin hırpalama ve yoketme siyasetine, o da kurban gidebilirdi.

Bu devrede A., bir yandan, gelecekte kendisini siyasî önder yapacak bir hayata hazırlarken, bir yandan da kafasını dolduran türlü askerî meselelerin halli için, klâsik ders konuları dışında kalan, fakat bir komutanın muhakkak bilmesi gereken savaş metotları üzerinde zihin yoruyor, öğretmenlerinden tamamlayıcı ve ufkunu genişletici bilgiler istiyordu. A., kurmaylık öğrenimini 11 ocak 1905 te bitirmiş, bu sınıfa devam eden 37 arkadaşından kurmaylık hakkını kazanan 13 ü arasında beşincilikle ve yüzbaşı rütbesiyle okuldan mezun olmuştur. A. ve arkadaşları, İstanbul'da kalacakları müddet içinde birlikte çalışmalarına devam etmek üzere bir apartıman kiralamışlardı. Burada toplanıyorlar, memleket işleri üzerinde konuşuyorlardı. Bu hareket, Abdülhamit II. devri hafiyelerinin gözünden kaçmamıştı. Güvenerek aralarına aldıkları eski bir arkadaşlarının hiyaneti üzerine birgün yakalanarak hapsedilmişler, Yıldız (b. bk.) sarayı nda padişahın gizliden dinlediği bir odada günlerce sorguya çekilmişlerdir. Bu soruşturmadan bir sonuç alamıyan padişah, bu genç kurmayları merkezi Şam'da bulunan 5 inci orduya sürdürmüştür. Haklarında verilen emre göre 5 inci ordu bölgesinden hiçbir sebeple dışarı çıkmıyacaklardı. A., iki yıl sürecek ve türlü sınıflarda yapılacak olan kurmaylık stajını böylece Suriye'de yapacaktı. Kendisini bu maksatla önce Şam'da bulunan 30 uncu suvari alayına vermişlerdi.

A. ün bu kıta hayatı, kendisine devlet idaresindeki kötülükleri, ordunun eğitiminde ve yetiştirilmesindeki bozuklukları, halkın fena idare yüzünden çektiği sıkıntıları yakından görüp tanımayı kolaylaştırmıştır. A. türlü fırsatlar yaratarak, Suriye'nin hemen dolaşmadığı bir yerini bırakmamıştır. Dürzi'ler (b. bk.) in ayaklanmalarına karşı yapılan bastırma hareketlerinde bulunmuş, bu hareketler sırasında askerlik kudretini arkadaşlarına ve üstlerine tanıtmıştır. O, sade bununla kalmıyor, aynı zamanda çevresindekilere hürriyet ve adalet sevgisini; haksızlığa, istibdada, kötü idareye karşı koymak duygularını da aşılıyordu. 1906 yılının ekim ayında, üç dört arkadaşiyle Şam'da «Vatan ve Hürriyet» (b. bk.) adında gizli bir cemiyet kurmuş ve bu cemiyetin kuruluşunu genişletmek görevini üzerine almıştı. Ordunun Suriye'nin Beyrut, Yafa ve Kudüs gibi diğer şehirlerindeki birliklerinde staj yapmak bahanesiyle dolaşacak ve cemiyete gizlice yeni üyeler bulacaktı. Beyrut ve Kudüs'ten sonra Yafa'ya giden A., orada cemiyete daha çok üye bulmuştu; hattâ, Yafa'daki birlik-

Atatürk Hareket Ordusu'na katılan subay arkadaşları arasında (sivil olan, hatip Ömer Naci [b. bk.] dir). [1909]

lerin komutanı da bunlar arasındaydı. Fakat A. bu işin Suriye'de ağır yürüdüğüne, Makedonya'da olsa daha çabuk başarılabileceğine inanıyordu. Yafa'daki arkadaşları onun gizlice Selânik'e gitmesi için bir imkân hazırlamışlardı. A., Mısır ve Yunanistan yolu ile Selânik'e geçmiş, bir arkadaşının yardımı ile tanınmadan şehre girmeğe muvaffak olmuş, aynı zamanda yıllardır hasretini çektiği anasına ve evine kavuşmuştu. A., sağlık raporu alarak dört ay kadar Selânik'te kalmış ve bu süre içinde güvendiği beş on aydın subay ve öğretmenle iş birliği ederek, Vatan ve Hürriyet cemiyetinin Selânik şubesini kurmuştur. Bu kurucular, cemiyetin ülküsüne sadık kalacaklarına ve memleketi bir devrime kavuşturacaklarına tabanca üstüne and içmişlerdir.

Bu sırada İstanbul'daki hükümet, A. ün Suriye'den kaçtığını haber almış ve kendisinin nerede olduğunu bildirmeleri için Yafa'ya, yakalanması için de Selânik'e emir vermişti. Bunu haber alan A., acele Yafa'ya dönmüş, Yafa komutanı da verdiği cevapta, onun askerî bir görevle Mısır hududunda bulunduğunu bildirerek A. ü o sırada Akabe meselesi (b. bk.) dolayısiyle önemlenen hudut üzerine bir miktar kuvvetle yollamış ve meseleyi kapatmıştı. Bir müddet sonra topçu stajı yapmak üzere Şam'a giden A. ün rütbesi bu sırada kolağalığa yükseltilmiş (20 haziran 1907) ve kendisi ordu kurmayına alınmıştır.

Arkadaşları, 1907 eylülünde A. ü Makedonya'ya, 3 üncü orduya naklettirmeğe muvaffak olmuşlardı. Fakat A., Selânik'e daha gitmeden, ordu komutanı tarafından Manastır'da bulunan ordu karargâhına tayin edilmişti. A. ün Selânik'e geldiği günlerde bir nümune alayının teftişi yapılacaktı. A. de teftiş heyetine katılmış ve Selânik'te oturan ordu komutanının maiyetinde kaldığı takdirde, kendisinden faydalanılacak üstün bir değer taşıdığını göstermişti. A. ü Selânik'te alıkoymuşlar ve ordu kurmayındaki görevinden başka, Selânik-Üsküp demiryolunun müfettişliğini de ona vermişlerdi. Vatan ve Hürriyet cemiyeti, Abdülhamit II. nin istibdadına son vermek üzere gizli olarak çalışan ve genel merkezi Selânik'te bulunan İttihat ve Terakki (b. bk.) teşkilâtına katılmıştı. A. bu teşkilât içinde de önemli bir rol oynamağa başlamıştır. Hususiyle demiryolu müfettişliği görevi, ona Meşrutiyet'in ilânından önceki günlerde bu alanda dilediği gibi çalışmak imkânını vermiştir.

Bir müddet sonra Meşrutiyet ilân edilince (23 temmuz 1908), A. memlekette yeni rejimle birlikte büyük ve radikal bir devrimin gerçekleşeceğini ummakla beraber, görüşlerinin ve düşüncelerinin cemiyetin diğer ileri gelenlerininkilere uymamakta olduğunu pek çabuk anlamıştı. Bununla beraber, İttihat ve Terakki'nin de en önemli uzuvlarından biri olmuş, kongrelerde bulunmuş, Trablus ve Bingazi'de cemiyet teşkilâtını yaymak, hükümet otoritesini kurmak için çalışmıştır. A. bu zamanlara ait duyuşlarını da şöyle anlatmaktadır:

«O zamana kadar saf ve nezih çalışılıyordu. Ben herkesi öyle biliyordum. Şahsî nümayişleri çirkin buldum. Bazı arkadaşların hareketini şayan-ı tenkid gördüm. Tenkidden içtinab etmedim. Bu fenalıkları bertaraf etmek için ilk düşündüğüm tedbir, ordunun siyasetten çekilmesi nazariyesi idi». A. fikrini arkadaşlarına kabul ettirmek için çok uğraşmıştır. Fakat o zamanın zihniyeti bu görüşün doğruluğunu anlıyacak halde değildi. Bunun üzerine kendisi siyasetle ilgisini keserek bütün varlığı ile, çalışmalarını askerlik mesleğine hasretmiş, sessiz ve düzgün, meslekî çalışmalarının alanını genişletmeğe, askerî yayınlarda da bulunmağa başlamıştır. Tercüme ettiği pratik kitaplar ve

bunlara eklediği girişlerle orduda yeni bir eğitim hayatının gelişmesine çalışmıştır (*Takımın Muharebe Talimi* [Selânik, 1909]; *Bölüğün Muharebe Talimi* [İstanbul 1910]). A. ün bu müspet çalışmaları kadir bilen komutanlarca beğeniliyor, kendisini seven arkadaşları ve genç meslektaşları tarafından da ilgiyle takip olunuyordu.

Fakat bu sırada istibdat tarafçılarının yeni rejime karşı hazırladıkları tepki, 31 Mart (13 nisan 1909) Ayaklanması (b. bk.), Meşrutiyet'in ilânında büyük payı olan orduya yeni bir görev yüklemişti. Bu ayaklanmayı bastırmak üzere Rumeli'de bulunan kuvvetlerden hemen bir ordu teşkil edilmiştir. A., «Hareket Ordusu» adını kendisinin verdiği bu ordunun kurmay başkanı olarak, ordu ile birlikte birkaç gün içinde İstanbul önlerine gelmiştir. Ordu komutanlığınca İstanbul halkına hitaben yayımlanan ilk beyanname de onun kaleminden çıkmıştır.

31 Mart Ayaklanması bastırıldıktan sonra, A. tekrar Selânik'e dönmüş, ordunun siyasetle uğraşmaması ilkesini daha kuvvetle ileri sürmeğe başlamış, hattâ bu düşüncesini İttihat ve Terakki kongrelerinden birinde kabul ettirmişse de, bu karar, partiyi idare edenler tarafından uygulanmamıştır. Bu fikre aykırı düşünen İttihat ve Terakki partisinin bazı ileri gelenleriyle A. arasında bu suretle başlıyan görüş ayrılığı, bu parti iktidardan çekilinceye kadar sürüp gitmiştir. A.. artık bütün dikkat ve ilgisini askerlik üzerinde toplamıştır. 1909 ağustosunda Köprülü civarında Cumalı'da süvari alayları arasında yapılan tatbikat talimlerini teftişe giden ordu kurmay başkanının beraberinde bulunmuştur. Burada gördüklerini ve yapılan hareketler hakkındaki tenkidlerini toplıyan *Cumalı ordugâhı* [Selanik, 1909] adlı eserini de bu vesile ile yayımlamıştır. A., Selânik'te açılan 3 üncü ordu subay talimgâhı komutanı olmuş (6 eylül 1909), başarılı çalışmaları takdirle karşılanarak kurmay gezilerinde, harb oyunlarında, manevralarda, birçok generallerle daha yüksek rütbeli subaylar bulunduğu halde, daima harekât müdürlüğü görevini yapmıştır. Kendisi o zamana ait hatıralarından:

«Henüz kolağası rütbesinde olduğum halde, ordunun talim ve terbiyesiyle uğraşıyordum. Bu itibarla şifahî ve tahrirî birçok tenkid yapmak mecburiyeti hasıl oluyor, bu tenkidat bilhassa eski komutanları rencide ediyor. Bunun, benim amelî olmaktan ziyade nazariyatçı olduğumdan ileri geldiğine zahip olarak beni mücazat kabilinden 38 inci piyade alayına kumandan yaptılar» diye bahsetmektedir. Fakat bu yeni görev küçük rütbeli bir subayın erişebileceği en müstesna bir komuta basamağı idi. A., rütbesinin çok üstünde bir seviye istiyen bu görevi başaramıyarak kırılsın diye tayin edildiği bu alayın başında, askerlikteki kudretini daha canlı bir surette tanıtmak imkânını elde etmiş, o sırada Selânik'te bulunan tekmil garnizon kıtalarının, alayın tatbikatlarına kendiliklerinden katılmağa başladıkları ve verdiği konferanslara diğer subayların da kendi istekleriyle koştukları görülmüştür. O zaman Selânik'te bu çalışmalardan şüphelenmişler, A. ü Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa (b. bk.) marifetiyle İstanbul'a aldırmışlardır. Bu suretle, A., 13 eylül 1911 de İstanbul'a gelmiş ve Genelkurmay'da atandığı görevine başlamıştır. A., Selânikte bulunduğu sırada 1910 yazında yapılan Arnavutluk harekâtını (bk. ARNAVUTLUK, tarih) idare eden Mahmut Şevket Paşa'nın kurmay başkanlığını yapmış ve 1910 sonbaharında Fransa'da Picardie'de yapılan manevralarda da Türk ordusunu temsil eden heyet arasında bulunmuştur.

Meşrutiyet yıllarında A., ordunun politikaya karışmamış genç unsurları arasında şahsiyetiyle kendisini tanıtmış, rütbesi küçük olduğu halde, ordunun yenileşmesinde, görünüşte yüksek rütbeli, fakat anlayışta geri ve eski zihniyetli âmirlerin karşısında genç zihniyetin temsilcisi olmuştu. Öyle ki, onun sevimli ve samimî şahsiyetine karşı olan meftunluk, A. ün sert ve acı tenkidlerinden kurtulamıyan yüksek rütbeli bir kısım subayları bile kendisine bağlamıştı.

27 eylül 1911 de İtalyan'ların Trablusgarp'a saldırması üzerine Türk-İtalyan harbi başlamıştı. Bu olay, A. e memleketine ve milletine hizmet için yeni bir fırsat vermişti. Hemen birkaç arkadaşiyle Harbiye Nezareti'nden Afrika'daki birliklerde hizmet istemişlerdi. A. gizlice Mısır yolu ile Tobruk'a gitmiş, buradaki kuvvetlerin kurmaylığını üstüne almıştır. İtalyan'ların kuvvetlerini ve mevzilerini keşfederek, düzenlediği Türk birlikleriyle 22 ocak 1912 de düşmana saldırmış ve Berka'da Türk silâhlarına ilk başarıyı sağlamıştır. Sonra Derne'deki kuvvetlerin başına geçmiştir. Daha yolda iken rütbesi binbaşılığa yükseltilmiş (27 kasım 1911) olan A., bir yıl kadar bu cephede en güç şartlar içinde, bir avuç Türk subay ve erine dayanarak, millî şerefi ayakta tutmağa ve düşmanları zırhlılarının ağır topları sayesinde yerleştikleri sahilden bir adım ilerletmemeğe muvaffak olmuştur.

24 ekim 1912 de Balkan Harbi (b. bk.) başlamıştı. A. bunu haber alır almaz, yeni harb cephesinde görev almayı daha lüzumlu görmüş, İstanbul'a dönerken Mısır'da Komanova yenilgisini, Selânik'in düştüğünü, Bulgar ordusunun Çatalca'ya dayandığını öğrenmiş, bu ağır felâketlerin bu kadar çabuk birbirini kovalamasına bir türlü inanmak istememişti. Avrupa yolu ile Rumanya üzerinden İstanbul'a geldiği vakit durumu duyduklarından daha kötü bulmuştu. O zaman Gelibolu yarımadası'nı karadan korumak üzere Bolayır'da toplanmış olan kuvvetlerin harekât şubesi müdürlüğüne tayin edilmiştir (25 kasım 1912). Bir müddet sonra bu kolordunun kurmay başkanı olmuş, kolordunun başında komutan bulunmadığı için komutanlığı da kendisi yapmış ve durumdan faydalanarak, Gelibolu yarımadasının denizden gelebilecek hücumlara karşı nasıl savunulması gerektiğini yerlerinde incelemiş, ileride kendisini bekliyen tarihî göreve âdeta bir önduyu ile hazırlanmıştır. Balkan Harbi bittikten ve barış yapıldıktan sonra, A. Sofya elçiliği Ataşemiliterliğine gönderilmiş (27 ekim 1913); bir müddet sonra Bükreş, Belgrat ve Çetine ataşemiliterlikleri de ek görev olarak kendisine verilmiş ve rütbesi de yarbaylığa yükseltilmiştir (1 mart 1914). Birinci Dünya Harbi'ne kadar ve harb başladıktan sonra da 1915 yılı başına kadar Sofya'da kalmıştır. A., Osmanlı devletinin bu harbe katılmasında acele edildiği inancındaydı. Sofya'dan harbin bütün cephelerdeki gelişmesini takip ediyor ve daha işin başında bulunulduğu halde sonuçlarını kestiriyordu. Bu görüşlerini gerek resmî makamlara, gerek yakın arkadaşlarına bildirmekten geri durmuyor, Alman orduları Paris üzerine yürüdüğü sıralarda bile işin sonunun Almanya ve bağlaşıkları için vahim olacağını herkese söylemekten çekinmiyordu. Bununla beraber, doğru veya yanlış, bir harbe girildikten sonra kendisinin Sofya'da ataşemiliter olarak seyirci kalmasını doğru bulmamış, orduda faal bir görev alarak yurduna daha verimli olmak için, başkomutan vekili Enver Paşa (b. bk.) ya başvurmuştur. Bir müddet buna aldırış edilmemiş, fakat A. ün ısrarı üzerine o sırada Tekirdağ'da kurulması kararlaştırılan yeni bir tümene

komutan tayin edilmiştir (2 şubat 1915). Bu görevi memnunlukla karşılıyan A., kuruluş halindeki tümenini yirmi gün kadar kısa bir süre içinde güclü kuvvetli, seçkin bir birlik halinde yetiştirmiştir. «19 uncu fırka» adını taşıyan bu tümen, Birinci Dünya Harbi'nde türlü cephelerde önemli hizmetler görmüştür. Tümen Tekirdağ'da hazırlıklarını bitirdikten sonra Maydos (bk. ECEABAT) a geçirilmişti. Bu sırada İtilâf Devletleri, henüz Çanakkale Boğazı'na saldırmamışlardı. Burada herhangi bir saldırış ihtimaline karşı ilk savunmayı yapacak bazı gözetleyici birlikler yerleştirilmiş, A. ün emrine daha bir kısım kuvvetler verilerek, kendisi Maydos mıntakası komutanı sıfatiyle Rumeli yakasında, Ece limanından Seddülbahir ve Morto limanına kadar olan bölgenin savunmasiyle görevlendirilmişti. Osmanlı ordusunun emir ve komutasında söz sahibi bulunan Alman'lar, Çanakkale'ye yöneltilecek bir düşman saldırmasının yarımada üzerinde karşılanması mümkün olmadığı kanaatını besliyor ve tedbirleri Bolayır'dan yapılacak bir çıkartma tehlikesine göre almayı yerinde buluyorlardı. Çanakkale Boğazı'nın dışardan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı savunma şekil ve imkânlarını, daha Balkan Savaşı sırasında Bolayır'da bulunduğu sırada incelemiş bulunan A. ise bu kanaatte değildi. O sıradaki durumu şöyle anlatmaktadır: «Benim kanaatime göre düşman ihraç teşebbüsünde bulunursa iki noktadan teşebbüs ederdi. Biri Sebdülbahir, diğeri Kabatape civarı. Benim nokta-i nazarıma göre düşmanı karaya çıkartmadan bu sahil parçalarını doğrudan doğruya müdafaa etmek mümkündü. Binaenaleyh alaylarımı, böyle sahilden müdafaa edecek surette yerleştirdim». A., aynı zamanda bu suretle yerleştirdiği kuvvetlerini herhangi bir düşman çıkartma hareketine karşı koyacak şekilde, geceyi gündüze katarak talim ve manevralarla çalıştırmakta idi. İtilâf donanmalarının 18 mart 1915 te Çanakkale'ye denizden yaptıkları hücum püskürtülmüş olmakla beraber, Osmanlı hükümeti her ihtimale karşı artık burada bir ordu bulundurmağı lüzumlu görmüş ve Alman generali Liman von Sanders (b. bk.) komutasında 5 inci orduyu kurmuştur. A. ün tümeni de bu ordunun genel ihtiyatı olarak Bigalı'ya yerleşmiştir.

İtilâf orduları 25 nisan 1915 te gün ağarırken habersizce Arıburnu (b. bk.) sahillerine asker çıkarmağa başlamışlardı. A. bunu haber alınca, hiçbir yerden emir beklemeksizin, kendi inisiyatifiyle tümenini harekete geçirmiş, kuvvetlerine yol bularak Kocaçimen tepesine getirmiştir. Sonra durumu anlamak için Conk Bayırı'na yaya olarak gitmiş, orada cephanesi tükendiği için düşman karşısından dağınık bir halde geri çekilen bir tabura süngü taktırarak, ilerliyen düşman karşısında ilk savunma cephesini kurmuş, kendi kuvvetlerini süratle getirterek düşmanın ilerlemesini önlemiş ve derhal karşı saldırışa başlıyarak, geceye kadar düşmanı kıyıdaki ilk sırtlara atmıştır. Böylece daha ilk günden Kocaçimen platosunun elden çıkmasına imkân vermiyerek Çanakkale savunmasının temelini atmış ve İstanbul'u büyük bir tehlikeden kurtarmıştır. A., maiyetindeki komutanlara o gün yazdığı günlük emirde: «Size ben taarruz emretmiyorum. Ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler kaaim olabilir.» demiş ve elindeki pek az kuvvetle üstün düşman kuvvetlerine karşı başarıyı sağlamıştır. A., 19 mayıs 1915 tarihine kadar saldırma ve savunma savaşları yaparak düşmanın her gün biraz daha kuvvetlenen ve artan birliklerini yerlerinde durdurmağa muvaffak olmuş, böylece düşman dar bir şerit teşkil eden işgal alanından bir adım ileri atamıyarak, karşılıklı siper savaşı ile gün geçirmeğe başlamıştır. Bu başarısı dolayısiyle A. ün rütbesi 1 haziran 1915 te albaylığa yükseltilmiştir. Arıburnu çıkarmasından verimli bir sonuç alamıyan düşman, 6/7 ağustos gecesi Anafartalar'a (b. bk. ve bk. ÇANAKKALE HARBİ) asker çıkarmağa başlamıştı. Maksatları boş bulunan Conk Bayırı-Kocaçimen mıntakasını ele geçirmekti. Böylece Arıburnu cephesi yandan vurulduğu takdirde, Gelibolu yarımadasının düşmesi tehlikesi doğabilecekti. Bu durum karşısında A., 19 uncu tümenin son ihtiyatlarını Conk Bayırı'na göndererek burasını elde tutmuş, ordu komutanlığı da, Anafartalar Grupu adı altında bir grup teşkil ederek buraya yarımadanın öteki taraflarından birlikler getirmeğe başlamıştı. İlerliyen düşman karşısında işin sonucunu ümitsiz gören A., alınan tedbirlerin yerinde olmadığı ve tayin edilen komutanın beceriksizliği hakkında ordu komutanının dikkatini çekmek lüzumunu duymuş, yapılacak iş hakkında düşüncesi sorulduğu vakit de: «Daha bir an mevcuttur. Bu anı da ziyaa uğratacak olursak umumî bir felâket karşısında kalmaklığımız pek muhtemeldir» diyerek alınacak tedbirleri saydıktan sonra, buradaki bütün kuvvetlerin kendi komutası altında birleştirilmesinden başka çare olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine 8/9 ağustos gecesi kendisine Anafartalar Grupu komutanlığına tayin edildiği ve derhal taarruza başlaması bildirilmiştir. Komutayı ele alan A., o gün taarruzu idare ederek üstün düşman kuvvetlerini geri atmağa muvaffak olmuş, ertesi sabah tanyeri ağarırken süngüyle düşmanın üzerine atılmak için hazırladığı asker saflarının önüne geçerek ikinci bir hücumda daha bulunmuş, bu saldırış karşısında silâh kullanmağa fırsat bulamıyan düşman fena halde ezilmiştir. O gün düşman Conk Bayırı'nı denizden ve karadan ağır toplaiyle dövmeğe başlamıştı ki, bu sırada bir düşman misketi A. ün kalbi üzerine isabet etmiş, fakat A., göğüs cebindeki saat sayesinde yaralanmaktan ve belki de bir ölümden kurtulmuştur. 10 ağustos başarısiyle A., Çanakkale Boğazı'na karadan yöneltilen ikinci önemli düşman saldırışını da önlemekle İstanbul'u bir defa daha kurtarmış oluyordu. Anafartalar'da çok fena duruma düşmüş olan düşman, 21 ağustosta Küçük Anafartalar'a doğru tekrar hücuma geçmiş, çok şiddetli ve göğüs göğüse yapılan savaşlar müspet bir sonuç vermemiş, yine siper muharebeleri devresi başlamıştır. A., düşmanın bu başarısızlıklar karşısında yarımadayı boşaltacağını sezinlemiş, fakat bu düşüncesinin doğruluğuna daha üst komutanları inandıramamıştı. Yaptığı taarruz teklifine: «İsraf edecek kuvvetimiz hattâ tek bir neferimiz yoktur» cevabı verilmişti. Böylece büyük bir fırsatın kaçırıldığını gören A., ordu komutanına istifasını bildirmiştir (10 aralık 1915). A. e savgı besliyen komutan ise kendisine sadece izin vermiş, o da teessür içinde İstanbul'a gitmiştir. 10 gün sonra geceleyin düşman kuvvetlerinin Gelibolu yarımadasını boşaltması (19 aralık 1915) A. ün sezişindeki doğruluğu göstermiştir. Dünyanın en güclü kara, deniz ve hava kuvvetlerine dayanan bu ordunun çekilmeğe mecbur edilmesi, Türk yiğitlik ve azminin en ölmez eserlerinden biri olarak tarih sayfalarında yaşıyacaktır.

A., Çanakkale dönüşü bir müddet İstanbul'da dinlendikten sonra, izin alarak işlerini düzenlemek üzere Sofya'ya gitmiş, bu sırada Edirne'de bulunan 16 ncı kor komutanlığına tayin edilerek Türkiye'ye dönmüştür. 27 şubat 1916 da karargâhiyle birlikte Diyarbakır cephesinde aynı numarayı taşıyacak başka bir kolordunun başına geçmek üzere Edir-

ne'den ayrılmış, 1 nisan 1916 da da yolda iken rütbesi generalliğe yükseltilmiş, 16 nisanda Silvan'da yeni görevine başlamıştır. A., bu cephede bir kısım savaşları kendisi idare ederek Rus'ların Diyarbakır istikametinde ilerlemelerini durdurmuş ve nihayet karşı bir saldırış yapıp, Çarlığın sayıca üstün ordularını geri püskürterek, Bitlis ve Muş'u düşman elinden kurtarmış (6 ve 7 ağustos 1916), az kuvvetle çok iş görerek üstün komuta ve manevra kabiliyetini bir defa daha göstermiştir. 20 mart 1917 de A., 2 nci ordu komutan vekilliğine getirilmiş ve kendisine Doğu cephesindeki başarıları dolayısiyle altın kılıçlı imtiyaz madalyası verilmiştir. O sırada 2 nci ordu kurmay baş kanı albay İsmet (İnönü) bey idi. Burada A. ile İnönü arasında başlıyan iş ve fikir arkadaşlığı bu iki insanın bir birine çok kuvvetli duygularla bağlanmasının başlangıcı olmuştur.

Bu sırada başkomutan vekili Enver Paşa, A. ü Hicaz'a yollanmak üzere kurulacak yeni bir ordunun komutanlığına memur ederek Şam'a çağırmış, orada Hicaz'ın ve Suriye'nin genel durumunu inceliyen A., tehlikenin büyük ve genel olduğunu görerek, başkomutan vekiline hemen Hicaz'ı boşaltıp oradan getirtilecek birliklerle Suriye cephesini kuvvetlendirmek teklifinde bulunmuştur. A. ün bu teklifini kabul eder görünen başkomutan vekilinin kararı uygulamaması üzerine, Hicaz Kuvve-i seferiyesi'nin kurulması fikrinden vazgeçilmiş ve asillikle 2 nci ordu komutanlığına atanan A., tekrar doğu cephesine gitmiştir.

O sırada Bağdat'ı geri almak amaciyle bir Irak seferi hazırlanmakta idi. Bu işe Alman generallerinden Falkenhayn (b. bk.) da Yıldırım Orduları Grupu komutanı adı altında memur edilmişti. A. de, 18 temmuz 1917 de bu grupu teşkil edecek ordulardan Halep'te toplanmakta bulunan 7 nci ordunun başına getirilmişti. Bu devirde, Alman'lar Türkiye'de müdahele ve tahakkümlerini artırmağa başlamışlardı. A., Falkenhayn'ın düşüncelerini ve işlerini, hele memleketin iç işlerine karışmasını, aşiretlerle kurduğu temasları hiç doğru bulmuyordu Askerlik alanı dışında Türkiye'nin siyasetine ve iç işlerine ilişkin konulara Alman'ların karışmalarını önlemeğe ve bu zihniyete karşı koymağa çalışıyordu. A., o zamanki askerî duruma göre Irak'ta yapılacak hareketlerden hiçbir müspet sonuç çıkmıyacağını görüyor ve bu hususta sadrazama, başkomutan vekiline ve diğer gereken makamlara raporlar göndererek onları uyarmak istiyordu. Onun düşüncesine göre bu Irak seferi yapılacak olursa, tıpkı Kanal seferinde olduğu gibi büyük bir felâkete düşülebilirdi.

Yıldırım Orduları Grupu Halep'te hazırlanırken, Sina cephesindeki İngiliz kuvvetlerinin Filistin ve Suriye için tehlikeli bir durum almağa başlaması, Bağdat'ın geri alınması kararını bir tarafa bıraktırmış ve A., 7 nci ordu ile 5 eylül 1917 de Suriye'ye gönderilmişti. Grup komutanı emrindeki 7 inci ve 8 inci ordularla bir genel taaruza geçerek düşmanı denize dökmeği tasarlıyordu. A., duruma, kuvvet, vasıta ve malzeme nispetlerine, arazi imkân ve şartlarına göre bu plânın uygulanamıyacağı düşüncesindeydi. Bir avuç Türk askerinin Türk olmıyan komutanlar elinde ve hayal peşinde israf edilmesini doğru bulmadığı için bu taarruza razı olmamış, görüşlerini ve memleketin nasıl bir âkıbete doğru sürüklenmekte olduğunu başkomutanlığa bildirmeği yerinde bulmuştu. 7 nci orduya bağlı kolordulardan birinin komutanı bulunan Albay İsmet'le birlikte, memleketin o günkü durumunu açıklıyan ve tehlikeleri bir bir gösteren uzun ve sert bir rapor hazırlamışlardı (20 eylül 1917). Başkomutanlığın, rapordaki fikirlere iştirak etmediğini bildirmesi üzerine, A., kendi kendini bu ordu komutanlığından affetmiş ve vekilini tayin ederek cepheden ayrılmıştır. Bundan vazgeçmesi için yapılan ısrarlar fayda vermeyince. A. ü tekrar 2 nci ordu komutanlığına tayin etmişlerdi. Bunu da kabul edemiyeceğini bildirmesi üzerine, kendisi mezun sayılmış ve İstanbul'a gitmiştir.

Falkenhayn plânını uygulamağa geçemeden İngiliz'lerin yaptıkları taarruz üzerine Filistin'in istilâsı ve Kudüs'ün elden çıkması, A. ün görüşündeki doğruluğu bu defa da göstermişti. A. İstanbul'da bulunduğu sırada, o zaman veliaht bulunan ve padişah adına, Alman kayserinin Türkiye'ye yaptığı ziyareti iadeye gidecek olan Vahdettin (bk. MEHMET VI.) le birlikte Almanya'ya gönderilmiştir (15 aralık-5 ocak 1918). Bu seyahat sırasında müstakbel Osmanlı padişahını yakından tanımak fırsatını bulduğu gibi, Alman Genel Karargâhı'nı ve Alman cephelerini görmüş, İmparator Wilhelm II. ile, Mareşal Hindenburg ve general Ludendorff gibi Alman ordusunun başlariyle görüşmüş ve harbin feci sonucu hakkındaki görüşünü, seyahat sırasında bir taraftan Vahdettin'e bir taraftan da Alman ileri gelenlerine anlatmaktan geri kalmamıştı.

Bu seyahattan İstanbul'a hasta olarak dönen A., bir müddet sonra tedavi ve istirahat için Viyana'ya ve Karlsbad'a gitmiştir. A. ün Orta Avrupa'da yalnız başına geçirdiği bu kısa tedavi ve istirahat dönemi, ona memleketinin çağdaş medeniyet safları arasındaki geri durumunu bütün açıklığıyle gösteren ve Türk milletinin bütün dertlerini bir bir düşündürerek gelecekteki hayatı için tedbirler bulup uygulamak kararını aldırtan önemli bir merhale teşkil eder.

Bu sırada, general Falkenhayn Suriye'deki başarısızlıkları yüzünden memleketine geri çağrılmış, Yıldırım Orduları Grupu komutanlığına mareşal Liman von Sanders getirilmiştir. O sırada ölen Osmanlı padişahı Mehmet V. (b. bk.) in yerine Vahdettin, Mehmet VI. adiyle padişah olmuştur (5 temmuz 1918).

Yeni padişah birkaç gün sonra A. ü İstanbul'a çağırtmış ve kendisinin tekrar 7 nci ordu komutanlığını kabul ederek, hergün biraz daha tehlikeli bir durum almağa başlıyan Suriye'ye gitmesinde ısrar etmiştir. Fakat durum Türkiye'nin aleyhine olarak çok gelişmiş ve Türk ordusunun mukadderatı artık belirmişti. Bunu değiştirmek hiçbir iradenin elinde değildi. 7 ağustos 1918 de bu göreve tekrar atanan A., 18 eylülde Nablus'un güneyinde yerleşmiş bulunan ordusunun komutasını eline almış bulunuyordu. Durumu inceliyen A. bir düşman saldırışının pek yaklaşmış olduğunu derhal anlamıştı. Netekim, 18/19 eylül gecesi kat kat üstün kuvvetlerle düşman taarruza başlamıştı. Sağındaki ve solundaki ordular kısım kısım esir düştükleri halde, A., kendi ordusunu bozulmaktan korumasını bilmişti. A., at üstünde düşmanla temasını kesmiyerek, en son askerlerinin yanında, içinde bulunarak, ordusunu büyük bir düzgünlükle Şam'a kadar çekmiş, mareşal Liman von Sanders, burada kendisine bozulan 4 üncü ve 8 inci orduların artıklarını da düzenliyerek Rayak'da yeni bir savunma cephesi kurmak görevini vermiştir (30 eylül 1918). Fakat aynı günde düşman kuvvetlerinin Şam'a girmesi üzerine, Yıldırım Orduları'nın Halep civarında toplanması kararlaşmıştı. A., 5 ekim 1918 de Halep'e gelmiş ve kendi ordusuna katılan diğer orduların geri kalan kuvvetleriyle birlikte, Halep'in kuzeyinde düşmanla ve silâha sarılmış âsi Arap kuvvetleriyle yaptığı son

Atatürk 7 nci ordu komutanı iken Şam'da (1917)

muharebeyi kazanarak düşman ordusunun ilerlemesini, bugünkü güney hududumuz üzerinde durdurmuş (26 ekim 1918), iki gün sonra da Antakya çevresini bu hududun içine almıştır.

A., Halep'e doğru çekilirken, kor komutanlarından General Ali Fuat (Cebesoy)a, o günkü düşüncelerini açmış, çöken Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine, Türk'lerin yaşadıkları alanlarda yeni bir millî devlet kurmak suretiyle Türk bağımsızlığının korunması mümkün olacağını söylemiş ve Halep kuzeyinde son kazandığı savaşla da bu millî devletin güney sınırlarını Türk süngüleriyle çizmiştir. 30 ekim 1918 de Osmanlı devletinin imzaladığı Mondros mütarekesi (b. bk.) şartları gereğince, Yıldırım Orduları Grupu komutanı mareşal Liman von Sanders Türk ordusiyle ilgisini kesince, o zaman Adana'da yerleşmiş bulunan bu komutanlığa A. getirilmiş, Alman mareşali de ordularına gönderdiği ayrılış yazısında: «Emir ve komutayı bugünden itibaren öğünülecek birçok muharebelerin kahramanı olarak tanınmış Mustafa Kemal Paşa'ya devrettim» diyerek A. ü övmüş ve Adana'dan ayrılmıştır.

14 ekimde iş başına geçen ve Mondros mütarekesini kabul eden İzzet Paşa (bk. FURGAÇ) kabinesi bu mütareke ile memleketi âdeta düşmana teslim etmişti. A., mütareke imzalanmadan önce lâzımgelen makamlara bazı tavsiyelerde bulunmuş, kayıtsız ve şartsız teslim olmanın tehlikelerini anlatmıştı. Vahdettin'e çektiği bir telgrafta da, harbiye nazırı olarak kabinede kendisine yer verilmesini istemişti. Mütareke şartlarını öğrenince de, Sadrazama, bu şartlar arasında yanlış anlaşılmağa elverişli noktalar düzeltilmeden orduların terhis edilmesinin ve galiplerin her dediğine boyun eğilmesinin, düşmanların ihtiraslarını önüne geçilemiyecek bir hale sokacağını bildirmiş (5 kasım 1918), ertesi günü de çektiği telgrafa: «düşmanların aldatıcı muamele, teklif ve hareketlerini, düşmanlardan ziyade haklı ve nazik sayacak ve buna karşılık cemîle göstermeği icap ettirecek emirleri yerine getirmeğe yaradılışı müsait olmadığından» ibaresini ekliyerek komutayı hemen teslim etmek üzere yerine bir başkasının tayinini istemiştir. Ayni zamanda, mütarekenamede geçen Suriye hududu tabirinin kendi ordusiyle düşmanı durdurduğu hudut olduğu ve teslim olması istenen kuvvetlerinin bu hudut dışında, öz Türk vatanının sınırları içinde bulunduğu noktasında israr ederek, teslim olunamıyacağını bildirmiştir. A., mütareke hükümlerinin Türk milletinin menfaatlerine aykırı olarak uygulanmamasını sağlamak üzere, güneyde bir millî hududun elde tutulmasını ve barış şartları görüşülürken kendisine dayanılabilecek bir kuvvetin de düzenlenmesini lüzumlu görüyordu. Bu maksatla, emrindeki askerî birlikleri mümkün olduğu kadar Toroslar'ın kuzeyine çekmek, fazla silâh ve yedek cephanelerle lüzumlu harb malzemesini emniyetli yerlere taşıtmak ve gizlice halka dağıtmak yolunda gereken tedbirleri almağa başlamış, bu suretle, Türk kurtuluş savaşının şerefli birer yaprağını teşkil eden Gaziantep, Urfa ve Maraş savunmalarının ilk hazırlıklarını yapmıştır. A. ün mütareke hükümlerinin uygulanış tutumu üzerindeki devamlı itiraz ve ikazları karşısında ne yapacağını bilemiyen hükümet, nihayet Yıldırım Orduları Grupu komutanlığını lağvetmeğe, ve A. ü İstanbul'a çağırmağa karar vermiştir (7 kasım 1918).

Yıldırım Orduları'nın dağıtılması hakkındaki bu karar kendisine tebliğ edilince A.: «Orduları dağıtalım. Fakat ünvanı muhafaza edelim. Müsaade edin; en ufak bir müfreze halinde dahi olsa, bu namla ben onun dahi kumandanlığı ile iktifa eyler ve vatanıma hizmet ederim» cevabını vererek, Anadolu'da ve ordu başında kalmak istediğini bildirmiştir. Fakat İstanbul'daki hükümet bunu anlıyacak ve ileriyi düşünecek durumda değildi. İzzet Paşa padişah tarafından çekilmeğe mecbur edilmiş, yerine Tevfik Paşa (b. bk.) sadrazam olmuştu. A. e de o sırada İstanbul'da bulunmasının uygun olacağı bildirilmişti.

İtilâf donanmasının Çanakkale'den geçerek, İstanbul azınlıklarının coşkun gösterileri arasında limana girdiği gün (13 kasım 1918), A. de Haydarpaşa'ya inmiş ve limanı dolduran bu büyük donanmanın arasından ve türlü yabancı bayraklarla donanıp coşkun sevinç içinde çalkanan Beyoğlu'ndan geçerek Beşiktaş'ta annesinin Akaretler'deki evine gitmiştir. Hemen eski Sadrazam İzzet Paşa'yı bularak bir aylık sedareti sırasında işlediği siyasî hatâları bir defa daha kendisine anlatmış ve yeni kurulan hükümeti, Mebusan Meclisi'ne güven oyu verdirmemek suretiyle düşürmeye, iş başına millî ülküye bağlı, metîn, azim ve kudret sahibi bir hükümet geçmesini sağlamağa çalışacağını söylemiştir. Bu fikrini tanıdığı ve güvendiği arkadaşlarına ve bir kısım milletvekillerine de kabul ettirmiş, kabinenin programının okunacağı gün (18 kasım) Mebusan Meclisi'ne giderek, düşünce ve görüşlerini resmî toplantıdan önce, çevresini saran milletvekillerine de açıklıyarak, alınacak tek tedbirin kabineye güven oyu vermemek olduğunu ve kabine güven oyu aldığı takdirde, ilk işinin Meclis'i dağıtmak olacağını söylemiştir. Bu özel görüşmede bulunan milletvekilleri, Tevfik Paşa kabinesini düşürmeyi kararlaştırmışlardı. Resmî oturum açıldığı vakit, A. sonucu görmek üzere dinleyiciler locasına geçmiş, fakat umduğu çıkmamıştır. Hükümet ertesi gün istediği güvenoyunu almış ve A. ün tahmini gibi çok geçmeden de Meclis'i dağıtmıştır (21 aralık 1918). A. Meclisten çıkar çıkmaz padişahtan bir görüşme istemiş, padişah 22 kasım günü Cuma selâmlığından sonra kendisini kabul etmiş, ancak onu dinlemekten çok, A. e ordudan kuşkulandığını anlatmış ve ordudan kendisine gelecek fenalığı önlemesini istemiştir. A. bu sözler üzerine padişahtan da şüphelenmiş ve birtakım karanlık düşünceler besliyen bu adam-

dan memlekete bir hayır gelmiyeceğini anlıyarak, padişaha ve onun iş birliği ettiği kimselere güvenmenin artık doğru olmıyacağı, alınacak her tedbirin ve kararın yalnız kendi tedbir ve kararı olması lâzımgeleceği inancına varmıştır.

İstanbul'da durum çok karışıktı. Vatanseverler bezgin ve ümitsiz bir hale düşmüştü. Fikir ve siyaset kuvvetleri ayrı ayrı küçük parçalar halinde çalışıyor, çok kere de birbirleriyle uğraşıyordu. Türk varlığına ve millî duygulara düşman birtakım kurumlar vücude getirilmişti. Yer yer vatansever insanların kurdukları parti ve cemiyetler ise, tutulacak gerçek yolu bilemedikleri için kuvvetlerini yıpratıyorlardı.

Padişah başta olmak üzere, sırtını işgal devletlerine dayamış olan bir kısım siyasî partiler (bk. HÜRRİYET VE İTİLÂF) ve millî birliği içinden yıkmak için yabancı parasiyle kurulmuş cemiyetler, devamlı surette çalışmalariyle hükümetin haysiyet ve nüfuzunu hiçe indirmek için âdeta yarışıyorlardı. Tevfik Paşa da çekilmeğe mecbur bırakılmış, hükümetin başına Damat Ferit Paşa (b. bk.) geçirilmişti (4 mart 1919). Vatanın bir bütün olarak yaşıyabileceğinden ümit kesen bir kısım yurttaşlar ise, yer yer mahallî müdafaa-i hukuk cemiyetleri kurmağa başlamışlardı (bk. ANADOLU VE RUMELİ MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ, ŞARKÎ ANADOLU MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ, RED-Dİ İLHAK). Bir yandan ordu terhis ediliyor, bir yandan da durmadan artan yabancı nüfuz ve müdahalesi karşısında hükümet gün geçtikçe daha zavallı bir hal alıyordu. Memleket için artık kurtuluş ümidi kalmadığına hükmedenler hayatlarını kurtarmak kaygısına düşmüşlerdi. Devamlı ve yaygın bir yabancı propaganda teşkilâtı da, millî birliği parçalamak ve halkta bağımsızlık duygularını baltalamak için durmadan çalışıyordu.

A., İstanbul'a gelen ve memleketin harb sonrası durumunu inceliyerek yazılariyle, sözleriyle cihan efkârını Türkiye hakkında verilecek karara sürükliyebilecek olan yabancı fikir ve yazı adamlariyle temasta fayda görmüş, onlarla kolayca buluşma imkânını sağlamak üzere Perapalas otelinde oturmağa başlamıştı. Onları Türk'ün hakkına ve dâvasına inandıracağını, bu suretle Türk düşmanlarının Türkiye aleyhindeki menfi propagandalarının etkilerini önliyeceğini ve barış masası başına oturulduğu zaman, Türk bütünlüğünü ve bağımsızlığını bozacak kararlar alınmasına engel olabileceğini umuyordu. Bir yandan da, yerli ve yabancı Türk düşmanlarının oynamağa çalıştıkları menfi rolleri yakından öğrenmek ve izlemek istiyordu. İş başında bulunan veya siyasî hayatta faal bir yer tuttuğu görülen kimselerle de temas etmeğe, onları yakından tanımağa ve değerlerini tartmağa çalışıyordu. Daha sonraları da, şimdi «İstanbul Şehri Atatürk Müzesi» olan Şişli'deki eve yerleşmiş ve İstanbul'dan ayrılıncaya kadar bu evde çalışmıştır. A., burada güvendiği arkadaşlariyle toplanıyor, kafasında tasarladığı Kurtuluş Savaşı'nın ilk hazırlıklarını yapıyor, beraber çalıştığı kimselere yaptığı telkinlere inanç ve kurtuluş ufukları açıyordu. Yine bu sırada, daha Sofya'da ataşemiliterken yazdığı, fakat bazı düşüncelerle bastırmadığı *Zabit ve Kumandanla Hasbihal* [İstanbul 1919] adlı küçük kitabını yayımlıyarak, Birinci Dünya Harbi'nden yenilmiş olarak çıkan Türk ordusu subay ve komutanlarının sarsılmış maneviyatlarını yükseltmeğe çalışmayı da ayrı bir vazife bilmişti. A. bu çalışmalardan ve memleketin hergün biraz daha çok yeis verici bir hale düşmesinden fazla sarsılmış, hasta düşmüştü. Bununla beraber çalışmalarına hasta hasta devam ediyordu. Kendisini 2 nci ordu müfettişliğiyle Konya'ya göndermek istemişlerse de, A. rahatsızlığını ileri sürerek kabul etmemişti; çünkü İstanbul'daki hazırlıkları henüz kendisini tatmin edecek duruma gelmemişti.

Bir gün A. Şişli'deki evine albay İsmet'i de davet etmiş, hiçbir şey gizlemiyerek bütün düşündüklerini ona açmıştı. Bu görüşme sonunda her ikisi de beraber çalışmayı kararlaştırmışlardı. A. artık İstanbul'da fazla birşey yapılamıyacağını anlamış, Anadolu'ya geçerek orada çalışmağa karar vermişti.

A., 30 nisan 1919 da, Karadeniz bölgesinde gittikçe önemli bir mesele olmağa başlıyan Pontus'taki Rum eşkıya çetelerinin hareketlerini bastırmak göreviyle birlikte, merkezi Erzurum'da bulunan ordu müfettişliğine olağanüstü yetkilerle atanmıştı. Bu durumdan faydalanabilmek üzere, yeni görevinin yetkilerini belirten yönetmeliğin esaslarını kendisi hazırlamış, emrindeki kuvvetleri artırmayı ve bölgesindeki sivil idare makamlarına da emir verebilme hakkını sağlamıştı. A., memleketi kurtarmak için düşündüklerini kolayca gerçekleştirmeğe yarayacak hususları yoluna koyduktan sonra, karargâhını kurmağa ve kendisine yardımcı olacak güvenilir arkadaşları seçmeğe, İstanbul'da kalan ve kendisine bağlanmış olanlara son direktiflerini vermeğe başlamıştı. A. ün bu suretle Anadolu'ya gitmesi, İtilaf devletlerinin İstanbul'daki temsilcileri üzerinde ve başta sadrazam Damat Ferit Paşa olmak üzere hükümette birtakım şüphe ve tereddütler uyandırmaktan geri kalmamakla beraber, onun her ne suretle olursa olsun İstanbul'dan uzaklaşmasını çıkarlarına uygun bulmuşlardı.

A. ün yol hazırlıklarını tamamladığı bir sırada Yunanlı'ların İzmir'i işgalleri (15 mayıs 1919) hükümeti müşkül bir duruma düşürmüş, şaşkına çevirmişti. A., o gün Babıali'ye, Osmanlı nazırlarına veda ziyaretine gittiği vakit kendilerini çok meyus bulmuş, onların, ne yapılması gerektiği hakkındaki sorularına, kısaca: «Celâdet gösteririz» demişti. A., kırk ay sonra Türk ordusunun başında kazanacağı büyük zaferle sona erdireceği bu işgalin başladığı günün ertesi akşamı, «Bandırma» adlı küçük ve çürük bir vapurla ve beş on kişilik karargâhiyle İstanbul'dan ayrılmış, 19 mayıs sabahı erkenden Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basmıştır.

İzmir'in işgali bütün memlekette büyük bir acı yaratmıştı. A., Samsun'a çıkar çıkmaz, Amasya, Tokat, Sıvas bölgelerinde çalışmaya başlamış, bütün komutanlarla ve sivil idare âmirleriyle temasa geçerek, düşman işgaline ve buna aldırış etmiyen âciz ve hain hükümete karşı milletin nefret duygulariyle kurtuluş isteklerini, bir fikir etrafında toplamak için, yer yer millî kuruluşlar yapılmasını ve bunların desteklenmesini kendilerine tavsiye etmişti. İstanbul'daki bazı vatanseverler ise, büyük devletleri gücendirmemeyi, onların kanadı altına sığınmayı tek çıkar yol olarak görüyorlar ve İtilâf devletleriyle yeni bir savaşa yol açacak hareketlerden kaçınmayı gerekli sayıyorlardı. A. bu düşüncelerde hiçbir doğru taraf görmüyor, onların dayandıkları bütün delilleri ve mantıkları çürük buluyordu. Ona göre, artık Osmanlı devletinin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmıştı. İmparatorluk parçalanmış, ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir anayurt kalmıştı. Düşmanlar şimdi bunu bölüşmekle meşguldüler. Bu duruma göre memleket hayrına alınabilecek tek karar, millî egemenliğe dayanan, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmaktı. A., daha İstanbul'da iken bu karara varmış ve Samsun'da Anadolu topraklа-

1

2

3

4

5

1 — Atatürk Heyet-i Temsiliye Reisi sıfatiyle Ankara'ya geldiği günlerde (1920). 2 — Atatürk bir geçit töreninde orduyu selâmlarken (1922). 3 — Atatürk Sakarya harbini takip ederken (1921). 4 — Atatürk ve İnönü Büyük Taarruza hazırlanan orduyu teftiş ederken (1922). 5 — Atatürk ve İnönü Çankaya köşkünde (1921).

ATATRÜK (Suriye cephesinde 7 nci ordu komutanı iken, 1918)

rına ayak basar basmaz, bu ülküyü gerçekleştirmek için gerekli ilk hazırlıklara başlamıştı.

A., ilk günlerde Pontos hayali peşinde koşan Samsun ve çevresindeki Rum'ları yola getirerek bu bölgede güvenliği sağlamıştır. İzmir'den Anadolu içerlerine doğru genişliyen düşman işgali ve bununla birlikte artan zulüm, halktaki nefret duygularını durmadan artırıyordu. Birçok yerlerden A. ün artık başa geçmesi isteniyordu. Hayatını millete vakfeden A., milletin iradesine baş eğmeği kutlu bir ödev bilmiş ve düşündüklerini gerçekleştirmeğe başlamıştı. 28 mayısta Havza'dan yayımladığı bir genelge ile, Türk milletine, içine düştüğü ölüm tehlikesinin korkunçluğunu bildirmiş millî hayatı ve bağımsızlığı sarsan işgal hareketlerinin bütün millete kan ağlattığını, millî ıstırabın zaptedilmez bir hal aldığını, katlanılması kaabil olmıyan bu halin önlenmesini beklediğimizin telgraflarla bütün düyaya duyrulmasını istemiş, ertesi gün komutanlara da bir yazı göndererek, memleketin her yandan işgali tehlikesi karşısında çete savaşlarına başvurulması ve millî kuvvetlerden faydalanılması lüzumunu bildirmiş, istilâya karşı ilk korunma direktiflerini vermiştir. O sırada milletin isteklerini dikkate almıyarak her ne şekilde olursa olsun barış yapmak ve Türkiye'yi büyük devletlerden birinin koltuğu altına sokmak istiyen Damat Ferit Paşa'nın Paris Barış Konferansı (b. bk.) na gittiğini haber alınca da, milletin kendi haklarını idrak ettikçe ve onu çiğnetmemek için tek vücut olarak fedakârca dayandıkça, galiplerin Türk milletine daha ziyade saygı göstereceklerini, devlet ve milletin tam bağımsızlığının ve çokluğun azlığa feda edilmemesinin esas prensip olduğunu ve barış konferansında ancak bunların savunulması icap ettiğini ilân etmiştir (3 haziran 1919). A. ün bu hareketlerinden memnun kalmıyan yabancılar, İstanbul hükümetini sıkıştırmağa başladıklarından, hükümet kendisini İstanbul'a çağırmıştır (8 haziran). A., bunun üzerine padişaha uzun bir telgraf çekerek, memleketi bekliyen büyük tehlikeyi ve içinde bulunulan karışık durumu bütün açıklığiyle belirtmiş, kendisinin millete karşı üstüne aldığı göreve sonuna kadar devam etmek üzere İstanbul'a dönmiyeceğini, gerekirse memuriyetinden çekilerek, Anadolu'da milletin içinde kalıp vatana karşı olan ödevlerini yerine getirmeğe çalışacağını bildirmiştir.

A., Erzurum'da Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hazırladığı kongre'de bulunmak üzere 13 haziran'da Havza'dan ayrılmıştır. A., başladığı işleri şahsına bağlı olmaktan çıkararak, milletin birliğinden kuvvet alan ve hukuk bakımından milleti temsil yetkisi bulunan bir teşekküle mal etmeği gerekli görüyordu. Bu maksatla, Amasya'da iken 20/21 haziran gecesi, bütün memlekete yaydığı bir genelgede milleti, vatanın bütünlüğünü ve bağımsızlığını kurtarmak için birlikte çalışmağa davet etmiş, hükümetin vazifelerini yapmaktan âciz bulunduğunu, milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararının kurtaracağını, milletin haklı sesini bütün cihana duyuracak bir millî organa ihtiyacı bulunduğunu, bunun için Anadolu'nun her bakımdan en emin yeri olan Sıvas'ta bir millî kongre (bk. SIVAS KONGRESİ) nin hemen toplanması gerektiğini ve bu maksatla seçilecek temsilcilerin derhal yola çıkarılmasını bildirmiştir. Bir millî kurtuluş dâvası için varlıklarından fayda umduğu politika ve fikir adamlarını işbirliği yapmak üzere Anadolu'ya çağırmış ve İstanbul'un Anadolu'ya artık hâkim değil, tabi olmak zorunda bulunduğu fikrini onlara açıklamıştır. İstanbul'daki hükümet ise, dahiliye nazırı vasıtasiyle vilâyetlere verdiği bir emirde, A. ün azlolunduğunu, emirlerinin artık dinlenmemesini bildirmişti. O, bunlara aldırmıyarak işine devam ediyordu. Amasya'dan Tokat'a, oradan Sıvas'a gitmiş (27 haziran), orada yakında toplanacak kongre (bk. ERZURUM KONGRESİ) için yapılması gerekli hazırlıklar hakkında direktifler verdikten sonra Erzurum'a geçmiştir. Erzurum'a varır varmaz (3 temmuz 1919), orada gerek kendisini bekliyen ve gerek beraberinde giden arkadaşlariyle, başlarına gelebilecek her türlü tehlike üzerinde açıkça bir konuşma yapmış, resmî sıfat ve yetkisi ne olursa olsun, kayıtsız şartsız emir ve direktiflerine uyacakları bir şef seçmeleri lüzumunu ileri sürmüştür. Arkadaşları, bunun ancak kendisi olabileceğini hep bir ağızdan söyleyince, A., görevinden ve askerlikten çekildikten sonra da, o vakte kadar yaptıkları şekilde tıpkı üst komutanmış gibi emirlerini yerine getirecekleri hakkında onlardan söz almıştır. Hükümet ise türlü şekiller göstererek onu ya İstanbul'a çağırmak veya Anadolu'da bir kenara çekmek için ısrar ediyordu. Nihayet 7/8 temmuz gecesi A., milletle beraber sonuna kadar çalışmaya mukaddesat üzerine söz vererek, hem görevinden, hem de çok sevdiği askerlik mesleğinden çekildiğini İstanbul'a bildirmiştir.

Bunun üzerine A., Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tertip ettiği kongreyi hazırlıyan heyetin başına geçmiş ve kongreye Erzurum'dan temsilci seçilmiştir. 23 temmuz 1919 da toplanan kongre de A. ü başkanlığına seçmiştir. A., açış nutkunda, memleketin o günkü durumunu belirttikten sonra, milletin iradesine dayanan bir millet meclisi ile, kuvvetini millet iradesinden alacak bir hükümet kurulması lüzumunu ilk hedef olarak göstermiştir. İstanbul'da Damat Ferit Paşa ise, bu hareketi bir ayaklanma olarak ajanslar-

Büyük Taarruz hazırlıkları sırasında Başkomutan
Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa
(6 temmuz 1922)

Atatürk Cumhurbaşkanı seçildiği günlerde
(1923)

la bütün dünyaya ilân ediyor, harbiye nâzırı da, çektiği bir telgrafla, hükümetin askerlikten tardettiği A. ün yakalanarak İstanbul'a gönderilmesini bildiriyordu. 7 ağustosta çalışmalarını bitiren Erzurum Kongresi, millî hudutlar içinde vatanın ayrılık kabul etmez bir bütün olduğunu, yabancı işgal ve müdahalesine karşı, Osmanlı hükümetinin dağılışı halinde milletin hep birlikte karşı koyacağını, gerekirse bu maksatla geçici bir hükümet kurulacağını, millet kuvvetlerinin âmil ve millet iradesinin hâkim olmasının esas bulunduğunu, manda ve himaye kabul olunamıyacağını, Mebuslar Meclisi'nin derhal toplanmasının sağlanması gerektiğini ilân etmiş ve kongre'nin seçtiği «Heyet-i Temsiliye» (b. bk.) ye de A. başkan olmuştu. A., doğu illerinde Müdafaa i Hukuk'un kuruluşunu genişletip kökleştirmek için gerekli tedbirleri aldıktan sonra, Erzurum'dan ayrılarak tekrar Sıvas'a gitmiştir. Memleketin her tarafından gelen temsilcilerden kurulan Sıvas Kongresi de, 4 eylül 1919 da A. ü başkanlığa seçerek çalışmalarına başlamıştır. İstanbul'daki hükümete her dediğini yaptıran yabancıların, Türk milletinin varlığını yok sayan ve haklarını çiğniyen bir durum takındıklarını belirten A., bu hale boyun eğmenin vahim sonuçlarını kongreye açıklamıştır. Kongrenin ilk günlerinde, memlekette millet haklarını ve vatan bağımsızlığını korumak amaciyle kurulmuş bulunan bütün dernekleri içine alan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (b. bk.) kurulmuştur (7 eylül 1919). Erzurum Kongresi'nde kabul edilen esaslar daha genişletilerek kuvvetlendirilmiş ve böylece, A., Sıvas Kongresi'nde bütün millet kuvvetlerini bir elden idare etmek imkânını hazırlamış, milleti belli bir hedefe doğru sevketmeğe başlamıştır.

Sıvas Kongresi millî görevini yapmağa çalışırken, İstanbul'daki padişah hükümeti Malatya'da topladığı kuvvetlerle Sıvas'ı basmak ve kongreyi dağıtıp A. ü yakalatmak için bir komplo hazırlamışsa da, alınan cesaretli tedbirler sayesinde, Damat Ferit Paşa'nın hiçbir şey başaramıyan adamları İstanbul'a kaçmak zorunda kalmışlardır.

Sıvas Kongresi 11 eylülde dağılmış; bu kongrede Heyet-i Temsiliye daha fazla genişletilerek başkanlığa yine A. seçilmiştir. Kongreyi dağıtmak için aldığı tertiplerle millete karşı hiyanetini göstermiş olan Damat Ferit Paşa'ya artık güven kalmadığı için, Heyet-i Temsiliye padişaha çektiği bir telgrafla, ondan, milletin amaçlarına hizmet edecek namuslu insanlardan bir hükümet kurmasını istemiş, ve Ferit Paşa iş başından çekilinceye kadar İstanbul'la hertürlü münasebetlerini kesmek kararını vermiştir (12 eylül). Memleketin düşman işgali altında bulunmıyan her tarafında memnunlukla bu karara uyulmuş, böylece kısa bir süre için Anadolu, Sıvas'ı merkez tanıyarak, Heyet-i Temsiliye başkanı A. ün idaresinde işliyen millî bir hükümet haline gelmiştir. O sırada, bazı soruşturma ve araştırmalarda bulunmak üzere bir Amerikan heyeti Türkiye'ye gelmişti. Sıvas'ta A. ü ziyaret eden bu heyetin başkanı, kendisine, muvaffak olamadığı takdirde ne yapacağını sormuş, A. de, bir millet, varlığını ve bağımsızlığını sağlamak için yapılması mümkün teşebbüsleri ve fedakârlıkları yaptıktan sonra muvaffak olur. Ya muvaffak olamazsa demek, o milletin ölmüş olduğuna hükmetmek demektir. Bu halde, millet hayatta oldukça ve fedakârlığına devam ettikçe başarısızlık söz konusu olamaz cevabını vermiştir.

Damat Ferit Paşa, millet iradesinin bu şahlanması karşısında çekilmek zorunda kalmış (1 ekim 1919), sadrazamlığa Ali Rıza Paşa (b. bk.) getirilmiştir. A. bu yeni hükümetle de hiçbir suretle tam fikir birliği sağlıyamamakla beraber, bazı hususlarda zararlı görmediği ve Mebusan Meclisi'ni toplıyarak millet iradesinden kuvvet alan yeni bir hükümet kurulmasına imkân hazırlıyacağı için, Anadolu ile İstanbul arasında kopmuş olan bağlantıyı yeniden kurmuştur. Yeni hükümet de A. ile görüşmek ve varılan anlaşmayı tespit etmek üzere, bahriye nazırı Salih Paşa (b. bk.) yı Amasya'ya göndermiştir (20 ekim). Bu, A. ün ve onun temsil ettiği millî varlığın Saray ve Babıali tarafından resmen tanınması demekti. Esas meseleler üzerinde uyuşulmuştu. Yalnız A., toplanacak Mebusan Meclisi'nin düşman işgali altında bulunan İstanbul'da çalışmasını mahzurlu görüyor ve memleketin hür köşelerinden birinde açılmasını istiyordu. Salih Paşa bu görüşe katılmakla beraber, buna ancak İstanbul'daki hükümetin karar verebileceğini söyliyerek İstanbul'a dönmüş, Ali Rıza Paşa hükümeti ise, Kanun-i Esasi (b. bk.) ye aykırı düşeceği için meclisin İstanbul'dan başka bir yerde toplanmasına razı olmamıştır. A. bu mesele hakkındaki görüşünün doğruluğunu, olayların pek yakında ispat edeceğini biliyordu. Fakat fazla israr etmemiş, her tarafta seçim işlerine başlanmış, A. de Erzurum'dan milletvekili seçilmiştir (7 kasım 1919). A., bu sırada gelebilecek durumda olan komutanları da Sıvas'a çağırarak, Heyet-i Temsiliye ile birlikte yaptığı özel bir toplantıda (19 kasım), açılacak mecliste millî dâvanın gerçekleşmesi yolunda güdülecek program ve alınacak emniyet tedbirlerinin esaslarını, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin memleketin her tarafında geliştirilmesini, Heyet-i Temsiliye'nin şimdilik Anadolu'da kalarak millî görevine devam etmesini, Paris Barış Konferansı Türkiye hakkında menfi bir karar verdiği, hükümet ve millet meclisi de bunu kabul ve tasdik ettiği takdirde, bu konuda milletin düşüncesi öğrenilmek üzere, cemiyet nizamnamesi gereklerinin yapılmasını karar altına aldırmıştır. Bir taraftan da gizli bir talimatla, halkın vatan savunması için nasıl silâhlandırılıp teşkilâtlandırılacağı kararlaştırılmıştır.

İstanbul'a gidecek milletvekillerinden mümkün olanların kendisiyle bir defa görüştükten ve tanıştıktan sonra meclise katılmalarında fayda gören A., bu maksatla milletvekillerini Ankara'ya çağırmış ve kendisi de Heyet-i Temsiliye ile birlikte vaziyeti sevk ve idare için türlü bakımdan elverişli gördüğü Ankara'ya gelmiştir (27 aralık 1919). Sıvas'tan Ankara'ya kadar bütün köy, kasaba ve şehirlerde halkın kendisine karşı gösterdiği çoşkun sevgi ve bağlılık duyguları, artık bütün milletin A. ü gerçek kurtarıcısı ve şefi olarak tanıdığını göstermekte idi. A. Ankara'da o vakit Tarım Okulu olan ve şimdi Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü bulunan binada kendisine ayrılan daireye yerleşmiş, bir müddet sonra istasyon yanındaki eve taşınmıştır. Ankara, artık millî hareketin merkezi olmuştu. A., millî teşkilâtın her türlü işlerini buradan yürütüyor, sözle yazıyla bütün ilgilileri durmadan aydınlatmağa, tek bir gaye çevresinde aynı düşüncelerle hareket eder bir hale getirmeğe çalışıyordu. Hususiyle, daveti üzerine Ankara'ya uğrayıp direktif almağa gelen milletvekilleriyle görüşüyor, bir yandan da millî kuvvetlere ve Heyet-i Temsiliye'ye her gün bir başka güçlük çıkaran padişah hükümetiyle uğraşıyordu. Milletvekillerinden mecliste kuvvetli bir grup teşkil ederek, onların tek bir dimağ ve enerji halinde millî dâvaya bağlanmalarını istiyordu. Millî isteği kısa bir program halinde belirtmek için, Amasya

Atatürk 26 ağustos 1922 sabahı Kocatepe'de büyük taarruzu takip ederken

beyannamesinde yayımladığı fikirlerle Erzurum ve Sıvas Kongreleri kararlarına dayanarak «Misak-ı millî» (b. bk.)nin ilk müsveddesini de hazırlamış ve kendilerine vermişti. Bu sırada albay İsmet de Ankara'ya gelerek kendisiyle birlikle çalışmağa başlamış bulunuyordu. Her ikisi de millî dâvanın başarıyla sonuçlanmasını sağlamak için yapılan teşebbüslerin artık bir bağımsızlık savaşına varması gerektiği inancına varmışlar ve bu konuda hazırlıklara başlamışlardı.

A., İstanbul'da toplanacak Mebusan Meclisi'nin mutlaka tecavüze uğrayarak dağıtılacağını kesin olarak seziyor, bu takdirde meclisi derhal Ankara'da toplamak için de gerekli tedbirleri alıyordu. Bu maksatla meclis başkanlığına seçilmesinde fayda görüyordu. Yalnız kendisi İstanbul'a gitmeyecek, Ankara'da kalacaktı. 12 ocak 1920 de Mebusan Meclisi İstanbul'da açıldı. Padişahla hühümet, meclise gereken ilgiyi göstermediler. İtilâf devletleri hükümet üzerindeki baskılarını artırdılar ve bazı nazırların değiştirilmesini istiyecek kadar işi ileri götürdüler. Milletvekilleri ise türlü etkiler altında bir başkasını Meclise başkan seçtikleri gibi, mensup oldukları Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupu (b. bk.) nu kurmayarak, Felâh-ı Vatan (b. bk.) adında bir gurup teşkil ettiler. Yaptıkları tek müspet iş Misak-ı Millî'yi resmen kabul (28 ocak 1920) ve ilân (17 şubat) etmek oldu.

Bu sırada Fevzi Paşa (bk. ÇAKMAK) harbiye nazırı olmuş albay İsmet de, yapılacak Kurtuluş Savaşı hakkında A. ile verdikleri kararın uygulanmasını kolaylaştırıcı tedbirleri almak üzere İstanbul'a gitmişti. Meclis günden güne nüfuzunu kaybediyor, hükümet millî mücadeleye karşı cephe alıyordu. İtilâf devletleri, bir yandan Avrupa'da Türkiye'ye teklif edilecek barış projesi (bk. SÈVRES BARIŞ ANTLAŞMASI) üzerindeki son görüşmeleri yaparlarken bir yandan da Yunan ordusunu taarruza geçirdiler. Ali Rıza Paşa çekilmek zorunda kaldı (3 mart 1920). Salih Paşa sedarete geçti (6 mart). Paris'teki barış yüksek meclisi, İstanbul'un İtilâf kuvvetleri tarafından işgalini, İstanbul'daki temsilcileri de bir kısım milletvekillerinin tevkifini kararlaştırmıştı. A., bunu haber alınca, İstanbul'da yapılabilecek işlerden tamamiyle ümidi keserek, yakın arkadaşlarını, icabında hükümet kuracak ve idare edebilecek liyakatli kimselerle birlikte derhal Ankara'ya çağırdı (13 mart). İtilâf kuvvetleri, İstanbul'daki yüz elli Türk aydınını tevkif ettikleri gibi, bir kısım milletvekillerini de Mebusan Meclisi'ne girerek almışlar ve şehri askerî kuvvetlerle işgal etmişlerdi (16 mart). A., vatansever bir telgraf memurunundan bu haberi alınca, ilk işi, bunu bütün memlekete yaymak, İstanbul'daki İtilâf devletleri temsilcilerine, tarafsız bütün devletlerin dışişleri bakanlıklariyle Fransız, İngiliz ve İtalyan parlamentolarına protesto etmek olmuş, yolladığı prostestolarda, Türk milletinin siyasî egemenliğiyle bağımsızlığına indirilen bu darbenin, yirminci yüzyıl medeniyet ve insanlığının kutsal tanıdığı esaslara, hürriyet, milliyet, vatan duyguları gibi bugünün insan topluluklarında temel olan ana fikirlere ve bu fikirlerin kaynağı bulunan insanlığın genel vicdanına aykırı olduğunu ve hiçbir kuvvetin bir milleti yaşamak hakkından mahrum edemiyeceğine olan sarsılmaz inancımızı bildirmiştir. Millete yayımladığı bir beyanname ile de, Osmanlı devletinin hayat ve egemenliğinin sona erdiğini belirterek, Türk milletini hayat ve bağımsızlık hakkiyle geleceğini korumağa çağırmıştır. İcap edenlerle görüşme ve yazışmalarda bulunarak fikirlerini aldıktan sonra da, Ankara'da olağanüstü yetkilerle bir meclis kurmağı ve milletini daresini bu meclise vermeği kararlaştırmıştır (19 mart 1920). Bu yeni meclis milletin yeniden seçeceği temsilcilerle İstanbul'daki Mebusan Meclisi'nden gelebilenlerden kurulacaktı. İstanbul'daki birçok vatanseverler, işgal kuvvetlerine görünmiyerek türlü yollardan gizlice A. ün yanına gitmeğe başlamışlardı. İstanbul'a gitmiş olan albay İsmet'de, er kılığına girerek uzun ve güç bir yolculuktan sonra Ankara'ya gitmiş, Edirne halkı da bu sırada kendisini yeni meclise milletvekili seçmiştir. A. de bu yeni seçimde Ankara milletvekili olmuştur.

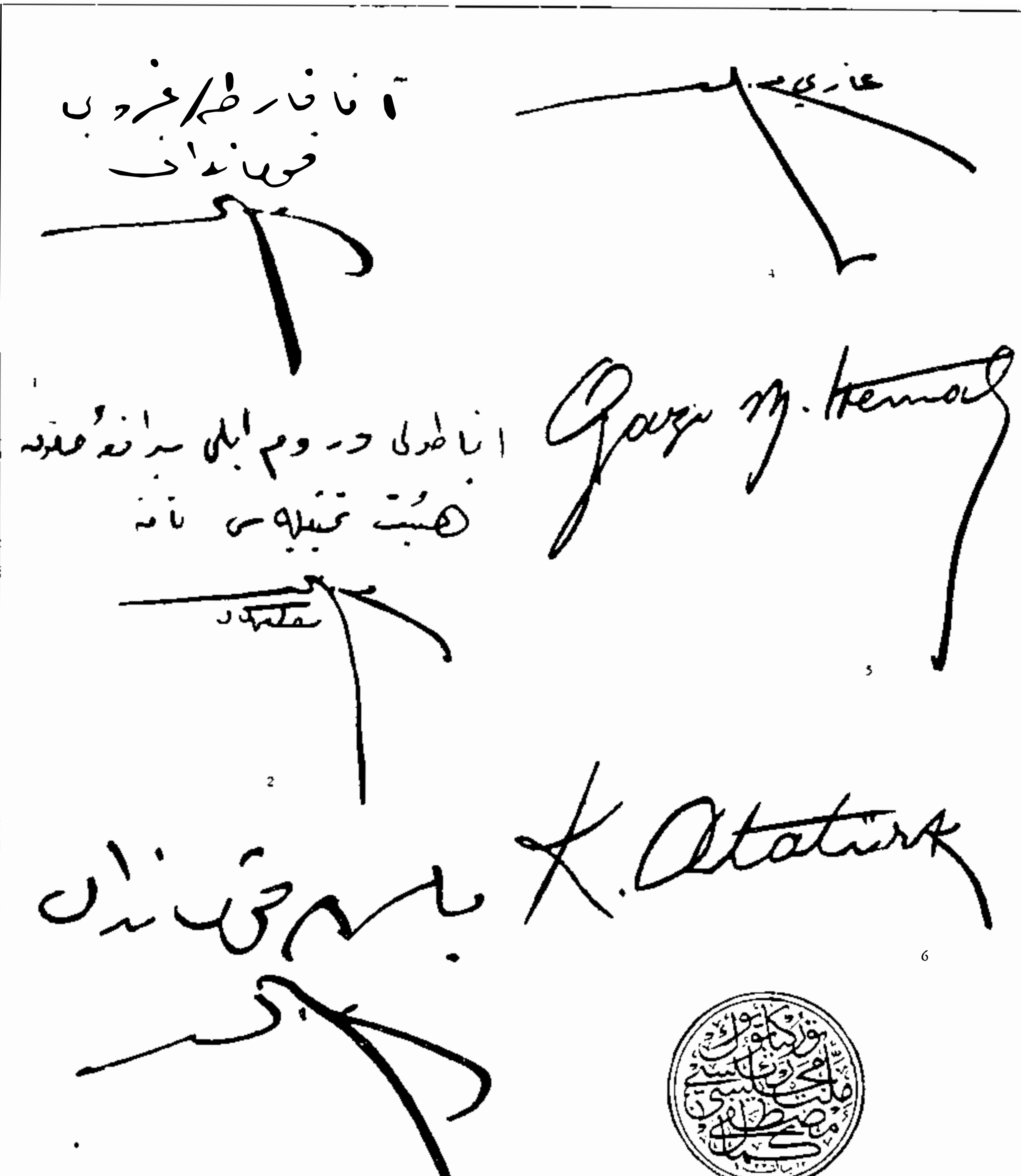
İşgalden sonra padişah Damat Ferit Paşa'yı yine sadrazamlığa getirmiş (5 nisan 1920), o da arkasını yabancı kuvvetlere dayayarak ve bir kısım halkın cahilliğinden faydalanmak istiyerek millî hareketi önlemek için haince birtakım tedbirler almağa başlamıştı. Memleketin birçok yerlerinde ayaklanmalar tertip ettiriyor, millî kuvvetlerle (bk. KUVÂ-YI MİLLİYE) onların başında bulunanları hain olarak ilân eden ve öldürülmelerinin gerektiğini belirten fetvalar çıkartıyor, Kuvâ-yı İnzibatiye (b. bk.) adı altında askerî birlikler düzenliyerek, onları millî varlığını korumak için silâha sarılmak kararını vermiş bulunan Türk milletine saldırtıyordu.

A., bir yandan Saray ve Babıali'nin Türk milletinin bağımsızlığına karşı düşmanlarla birlikte giriştiği bu savaşı önlemek tedbirlerini alırken, bir yandan da Ankara'da kurulacak meclisin bir an önce toplanmasını sağlamağa çalışıyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi (b. bk.) 23 nisan 1920 de Ankara'da büyük bir törenle açılmış ve Türk milletinin içte ve dışta tam bağımsızlığını sağlamak amaciyle kaderini kendi eline aldığını bütün cihana ilân etmiştir. Memlekette Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üstünde hiçbir kuvvet tanımıyan, yasama ve yürütme erklerini kendinde toplıyan bu meclis, içinden ayrılacak vekiller heyeti tarafından idare olunacak bir hükümet kurmağa ve meclis başkanının aynı zamanda hükümetin de başkanı olmasına karar vermiş ve A. ü başkan seçmiştir (24 nisan).

A., ertesi günü meclisin içinden, hükümet kuruluncaya kadar geçici olarak seçtiği yedi kişilik İcra Encümeni (b. bk.) nin başında, yeni kurulan millî devletin hükümet işleri ni yürütmeğe başlamıştır. Albay İsmet de, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisi olarak bu kurulda görev almış bulunuyordu. A., Ankara belediyesinin kendisine hediye ettiği Çankaya (b. bk.) köşküne yerleşmişti, istasyondaki bina da resmî makamını teşkil ediyordu. Geceyi gündüze katarak mecliste, hükümette durmadan çalışıyor, kurulan yeni devletin amacına ulaşması için gerekli bütün tedbirleri aldırtıyordu. Büyük Millet Meclisi, 2 mayısta İcra Vekilleri Heyeti kanununu kabul etmiş ve ayrı ayrı seçtiği vekillerle de devamlı hükümeti kurmuştu. Daha önce (29 nisan) kabul ettiği «Hıyanet-i Vataniye» kanuniyle de içerden ve İstanbul'dan gelebilecek tehlikeleri önleyici sert tedbirler almış, olaganüstü yetkilerle İstiklâl Mahkemeleri (b. bk.) ni kurmuştu. A. ün başında bulunduğu hükümet, varlığını böylece günden güne kuvvetlendiriyor, bir yandan da ordusunu, maliyesini, iç idaresini ileri bir anlayışla düzenliyordu.

Millî hükümetin kurduğu körpe kuvvetler, bir yandan memleket içinde sarayın ve yabancıların çıkarttıkları birtakım ayaklanmaları bastırırken, bir yandan da İzmit'te toplanan düşman ortağı kuvvetleri dağıtmış ve bu başarılar yeni ordunun kendine olan güvenini ve düşmana karşı göreceği işteki şuurunu artırmıştır.

A., hükümetin başında bu işleri görürken, Meclisin içinde de, zaferden emin olmıyan, kendisine karşı çıkmağa,

Atatürk'ün imzaları ve mühürü

1 — Anafartalar grupu komutanı iken (1915).
2 — Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi başkanı iken (11 eylül 1919 - 23 nisan 1920).
3 — Başkomutan iken (10 ekim 1922).
4 — Sakarya zaferinden sonra.
5 — Türk harflerinin kabulünden sonra.
6 — Soyadı aldıktan sonra (26 kasım 1934 ten sonra).
7 — Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal'in mühürü.

yapılan işleri gelişigüzel bahanelerle beğenmemeğe, milli hükümetin kudret ve kuvvetini sarsmağa yeltenen bir kısım zayıf imanlı milletvekilleriyle uğraşmak zorunda kalıyordu. Hususiyle yeni devletin anayasası (bk. ANAYASA) üzerinde yapılan çalışmalar, millet egemenliği konusu üzerinde uzun tartışmalara yol açıyordu. Büyük Millet Meclisi'ni geçici mahiyette sayan ve daha çok Osmanlı rejimine bağlı bulunan bir kısım milletvekilleri, yapılacak kanuna padişah ve halifeye ait hakları saklı tutacak hükümler koydurmak istiyorlardı. A., bu konuda ileride alınacak kararlara engel teşkil edebilecek bağların bulunmasını kesin olarak istemiyor ve kurulan millî devletin, Türk milletinin tek ve gerçek devleti olduğunu, Osmanlı devletinin artık tarihe karışmış bulunduğunu söylüyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi, ilk açılışında hükümet teşkiline karar verirken hükümetin kuruluşiyle ana ilkelere dair A. ün verdiği önerge üzerine, padişah ve halifenin durumunun, memleket düşman istilâsından tamamen kurtulduktan sonra düzenlenecek kanunî esaslara bağlanmasını kabul etmiş bulunuyordu. Anayasa tartışmaları yapılırken A., 25 eylül 1920 de yapılan gizli oturumda, o günkü padişahın hain olduğunu, vatan ve millet aleyhinde düşmanların bir vasıtası bulunduğunu açıkça söyleyerek, onun millî devletle hiçbir ilgisi olamıyacağını kesin olarak belirtmiş ve Meclis'i, hükümetin verdiği kanun tasarısiyle program üzerinde çalışarak, bir anayasa hazırlaması gerektiği noktasında aydınlatmıştı. Böylece, bu konudaki Meclis çalışmaları, 20 ocak 1921 de kabul edilen ve «egemenlik kayıtsız, şartsız milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır», ilkesini taşıyan ve bugünkü anayasamıza temel teşkil eden bir Teşkilât-ı Esasiye kanunu (b. bk.) ile sona ermiştir.

İstanbul hükümetinin 10 ağustos 1920 de imzaladığı Sèvres Barış Antlaşması(b. bk)nı Türk milletine zorla kabul ettirmeği sağlamak üzere, düşmanın Alaşehir, Uşak ve kuzeyde Balıkesir ve Bursa üzerine ilerlemesi Trakya'yı işgal etmesi, Meclis'teki muhalifleri harekete getirmişti. Fakat A. ün mazisini bilen ve dehasına inanan büyük bir vatanseverler çokluğu, onun görüşünden şaşmıyor, onun yanından ayrılmıyordu. A. ün kuvvetli imanı sarsılmaz azmi, keskin ve inandırıcı natıkası bu vatanseverlerin ruhuna zaferin behemehal kazanılacağı inanını, en güç durumlarda bile aşılıyordu. Nasıl ki, bir müddet sonra millî devletin genç ordusunun 10 ocak 1921 de kazandığı Birinci İnönü Savaşı (bk. İNÖNÜ SAVAŞLARI) bunun doğruluğunu ispat etmiş oldu. Bu zafer milletin inanını, başkanına olan güvenini büsbütün artırmış, İtilâf devletleri bile millî hükümetin varlığını bu olaydan sonra tanımak zorunda kalarak, padişah hükümetinin imzaladığı Sèvres Antlaşması'nı değiştirmek lüzumunu duymuşlardı.Bu maksatla toplanan Londra konferansı (b. bk.) na giden millî hükümet temsilcileri «Misak-ı Millî» ile belirtilen Türk istekleri gerçekleşmedikçe barış yapamıyacaklarını söylemişlerdir. Londra konferansı böylece sonuçsuz dağılmış, Yunanistan, İtilâf devletlerini muvaffak olacağına inandırarak tekrar Türk ordusuna saldırmıştır. Bu taaruz da 1 nisan 1921 de İkinci İnönü Savaşında elde edilen Türk zaferiyle püskürtülmüştür. A., bunun üzerine, her iki savaşın muzaffer komutanı bulunan ve Birinci İnönü Savaşı'ndan sonra rütbesi generalliğe yükseltilmiş olan İsmet Paşa'ya yolladığı kutlama telinde, onun İnönü'nde yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiğini söylemiş ve kazanılan zaferlerin, Türk Kurtuluş Savaşı'ndaki önemli yerini belirtmiştir.

İkinci İnönü zaferinden sonraki aylarda, Büyük Millet Meclisi'nde beliren çeşitli akımları bir parti disiplini altında ve belli bir gaye çevresinde birleştirmek lüzumu, kuvvetle kendini duyurmağa başlamıştı. A., bir müddet bu fikir ve görüş ayrılıklarını birleştirmek için türlü denemelerde bulunmuş, fakat devamlı sonuçlar alamadığını görünce «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupu» (b. bk.)adiyle bir grup kurmağa karar vermiştir. Bu grup, Misak-ı Millî esasları çerçevesinde memleketin bütünlüğünü ve milletin bağımsızlığını sağlıyacak bir barış elde etmek için, milletin bütün maddî ve manevî kuvvetlerini bu amaca yöneltmeğe çalışacaktı. A., bu ilkeyi kabul eden milletvekillerinden 151 arkadaşiyle anlaşarak, 10 mayıs 1921 de bu grupu kurmağa muvaffak olmuştur. Grupu kuranlar oy birliğiyle A. ü başkanlığa seçmişler ve böylece Birinci Büyük Millet Meclisi dağılıncaya kadar, hükümet ve meclis çoğunluğu arasında devamlı bir görüş ve işbirliği sağlanmıştır.

Yunan ordusu, başında kıral Konstantin (b. bk.) olduğu halde, Türk ordusundan kat kat daha çok kuvvetle ve daha yeni savaş araçlariyle 23 temmuz 1921 de tekrar taarruza geçmişti. A., cephedeki durumu inceliyerek ordumuzun Sakarya'nın doğusuna çekilmesine ve savaşı burada kabul etmesine lüzum göstermiştir. Durum nazikti. Millî hükümet ve bütün yurt ölümle bir defa daha karşı karşıya gelmişti. Büyük Millet Meclisi, A. ü üç ay süre için Meclis'in bütün yetkilerini kullanmak üzere olağanüstü bir kanunla başkomutan seçti (5 ağustos 1919). Bu kanuna göre başkomutanın vereceği emirler kanun hükmünde idi. A., Büyük Millet Meclisi'nin kendisine gösterdiği güvene teşekkür ettikten sonra, milletimizi esir etmek istiyen düşmanları behemehal yeneceğimize dair olan güven ve inancının bir dakika sarsılmamış olduğunu belirterek derhal işe başlamış ve milletin bütün kaynaklarından ordunun topyekûn faydalanması amacını sağlıyan «Tekâlif-i milliye emirleri» (b. bk.) ni yaymağa başlamıştır. 12 ağustosta Polatlı'da ordunun başına geçen A., tutulacak cephe ile muhtemel savaş alanlarını yerinde incelemek üzere atla yaptığı bir geziden dönerken. atına bineceği sırada düşerek birkaç kaburga kemiği kırılmış, Ankara'ya dönerek gerekli sağlık tedbirlerini aldıktan sonra tekrar cepheye dönmüş, harbi yaralı ve sarılı olarak, vagonundan çıkartılmış bir koltuk üzerinde idare etmiştir.

Yunanlı'lar yeneceklerinden emin olarak 23 ağustosta Sakarya Meydan Savaşı'nı açmışlardı. Çarpışma 22 gün 22 gece sürmüştü. 100 kilometrelik bir cephe üzerinde yapılan ve birçok kanlı ve buhranlı safhaları olan bu savaşta A. harb tekniğine yeni bir kural katmış, kırılan savunma hatlarının yeniden daha gerilerde kurulması usulünü bıraktırarak: «Hat-tı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kaniyle sulanmadıkça terk olunamaz» emrini vermek ve tatbik ettirmek suretiyle düşmanın saldırışını kırmış ve onun zayıf taraflarından, karşı saldırışlara başlamıştır. Düşman, 13 eylülde perişan bir halde Eskişehir-Afyon hattına çekilmeğe mecbur kalmıştır. Böylece A., Türk tarihinde, hattâ cihan tarihinde eşine pek az raslanır büyük bir meydan savaşını kazanarak, Türk milletinin varlığını ve bağımsızlığını korkunç bir tehlikeden kurtarmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, onun bu üstün başarısından duyduğu minnet ve şükranı 19 eylül 1921 de kabul ettiği özel bir kanunla kendisine müşirlik (mareşallik) rütbesi ve Gazi (b. bk.) sanı vermek suretiyle belirtmiştir.

Bu büyük zafer, siyasî alanda Türkiye lehine yeni birtakım sonuçlar doğurmuş, 13 ekim 1921 de Kars antlaşması (b. bk.) ve 20 ekimde de Fransız'larla Ankara sözleşmesi (bk. ANKARA SÖZLEŞME, ANLAŞMA VE ANTLAŞMALARI) imzalanarak, doğu ve güney hududlarımızın Misak-ı Millî esasları içinde tanınması ve güneydeki Fransız işgal kuvvetlerinin memleketten çekilmesi sağlanmıştır.

Sakarya zaferinden sonraki yıl içinde başkomutan A., bir taraftan Büyük Millet Meclisi Başkanı sıfatiyle türlü memleket işleriyle uğraşmakla beraber, Türk ordusunu düşmanı vatandan kovacak bir duruma getirecek her türlü tedbirleri de almıştır. Meclis'te zaman zaman bazı milletvekilleri tarafından ordunun taarruzda geç kaldığı ileri sürülerek yapılan tenkidlere aydınlatıcı cevaplar veriyor, düşmanı vatanın «harîm-i ismet»inde behemahal boğacağı hakkındaki imanını bir an kaybetmiyordu. 1922 martında İtilaf devletlerinin Türk hazırlıklarını gevşetmek maksadiyle yaptıkları mütareke ve barış tekliflerine karşı A., mütareke için şart olarak Anadolu'nun Yunan ordusu tarafından boşaltılmasını istemiş, barış için de Sèvres projesinin değil, Misak-ı Millî'nin kabulü gerektiğini bildirmiştir. İtilâf devletleri her iki teklife de yanaşmadıkları için bundan bir sonuç çıkmamıştır.

Başkomutan Gazi Mustafa Kemal ve maiyeti

(1922)

A. ün başkomutanlık yetkisi üçer aylık kanunlarla uzatılmakta idi. 1922 mayısı başlarında kanunun üçüncü defa yenilenmesi gerekiyordu. Tasarı Meclis'e gelince, A. ün başkomutanlığını çekemiyen bir kısım milletvekillerinin etkisiyle oylar dağıldığı için kabul edilmemişti (5 mayıs 1922). A., bunu hasta olarak yattığı Çankaya'daki köşkünde öğrenmişti. Bu duruma göre ordu komutansız kalmıştı. Erkân ı Harbiye-i Umumiye reisi ile İcra Vekilleri Hey'eti de, çekilmek istiyorlardı. Böylece memleket yeni ve büyük bir buhrana düşecekti. A., 24 saat daha beklemelerini arkadaşlarına tavsiye etmiş ve ertesi günü Meclis'in gizli oturumunda, Başkomutanlığın devam etmesindeki siyasî ve askerî icabı açıkladıktan sonra, düşman karşısında bulunan orduyu, memleketi önüne güç geçilir bir fenalıktan korumak için, başsız bırakamıyacağını kesin olarak anlatmış, bunun üzerine Büyük Millet Meclisi de başkomutanlık kanununu tekrar müzakere ve kabul etmiştir.

A., 1922 haziranı ortalarında taarruz kararını vermiş ve bunu yalnız Batı Cephesi Orduları Komutanı İsmet (İnönü), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi (Çakmak) ve Millî Müdafaa Vekili Kâzım (Özalp) Paşalara açmış, yapılması gerekli hazırlıklar üzerinde kararlar almıştı. Sakarya Savaşı'ndan sonra, düşman ordusunun kuvvetli bir grupu Eskişehir bölgesinde, bir grupu da Afyon-Dumlupınar arasında yerleşmiş bulunuyordu. Yunanlı'ların 15, bizim 18 piyade ve 5 suvari tümenimiz vardı. Kuruluşları ayrı olmakla beraber sayıca ve tüfekçe iki tarafın kuvvetleri artık denk bir duruma gelmişti. Yalnız düşmanın makinalıtüfek, top, uçak, taşıt, cephane ve diğer teknik araçlarının sayısı bizimkinden çok üstündü.

A. ün plânı ordularımızın büyük kısmını düşman cephesinin bir kanadında ve mümkün olduğu kadar bu kanadın dışında toplıyarak bir yok etme meydan savaşı yapmaktı. Bu maksatla, kuvvetlerimizin ağırlık merkezi Afyonkarahisar'ın güneyinde ve Akarçay ile Dumlupınar'a kadar uzanan alanda toplanacak ve düşmanın çok hassas olan bu yerine çabuk ve kesin sonuç alacak şekilde vurmakla, tasarlanan yok etme plânı kısa zamanda gerçekleşebilecekti.

20 temmuz 1922 de üç aylık süresi bitmiş olan Başkomutanlık Kanunu son defa ve süre ile kayıtlı olmaksızın uzatılmış A., Büyük Millet Meclisi'nin kendisine gösterdiği bu güvene teşekkür ederken, ordumuzun artık millî emelleri gerçekleştirecek bir duruma geldiğini, İzmir'in, Bursa'nın, İstanbul'un, Trakya'nın anavatana katılacakları günün yaklaştığını müjdelemişti. A., son hazırlıkları bir defa daha gözden geçirmek için, o sırada memleketimize gelmiş olan İngiliz generali Townshend (b. bk.) ile Konya'da görüşmek bahanesiyle ertesi günü Ankara'dan ayrılarak, genel karargâhın bulunduğu Akşehir'e gitmiş, durumu incelemişti. 27/28 temmuz gecesi İsmet ve Fevzi Paşalarla başbaşa taarruz pilânını bir defa daha gözden geçirmiş ve 15 ağustosa kadar bütün hazırlıkların tamamlanmasını kararlaştırmıştı. 28 temmuz cuma günü ordu birlikleri arasında yapılacak bir futbol maçı vesile gösterilerek, ordu komutanlariyle bazı yakın kolordu komutanları Akşehir'e çağırılmıştı. A., o akşam taaruz konusu üzerinde bu komutanlarla da konuşmuş, birkaç gün daha süren bu çalışmalardan sonra Ankara'ya dönmüştü. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da, 6 ağustos 1922 de gizli olarak ordularına taaruza hazırlık emrini vermişti. A., bu günlerde taaruz kararını hükümete de açmış ve düşmanın esas kuvvetlerini altı yedi gün içinde yeneceğine güvendiğini yakınlarına söylemiş, Ankara'dan otomobille gizlice ayrılmıştı. Fakat o sırada A. Ankara'da imiş gibi davranılıyor, hattâ 21 ağustos günü Çankaya'daki köşkünde bir çay ziyafeti vereceği gazete ve ajanslarla yayımlanıyordu. Halbuki A. 20 ağustosta Akşehir'e gitmiş, 20/21 ağustos gecesi cep-

he komutanına ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisi ile ordu komutanlarına taarruzun nasıl yapılması gerektiği hakkındaki düşüncelerini açıkladıktan sonra, 26 ağustos sabahı için taarruz emrini vermişti. A. ün tasarladığı taarruz bir baskın halini de olacaktı. Bütün hareketler gece yapılarak düşmanın kuşkulanmasına yer verilmemiş, 24 ağustosta başkomutanlık karargâhı Akşehir'den Şuhut kasabasına, ertesi günü de Kocatepe'nin batı güneyindeki çadırlı ordugâha geçmiş, o akşamdan başlayarak Anadolu'nun dışariyle yazı ve telgrafla bütün bağıntısı kesilmişti.

A., 26 ağustos 1922 cumartesi günü sabahı saat 5,30 da yanında Batı Cephesi komutanı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisi olduğu halde savaşı idare ve takip etmek üzere Kocatepe'ye çıkmıştı. Şafak sökerken başlıyan topçu hazırlık ateşini, piyadenin saldırışı takip etmiş ve daha ilk saatlerde düşman mevzilerine girilerek, o gün ve ertesi gün düşmanın Afyonkarahısar'ın güney ve doğusunda uzanan 80 km lik tahkimli cephesi yarılmış ve düşman kuvvetleri kuzeye doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Düşman ordusunun büyük kısmı Dumlupınar'da dört taraftan sarılarak tamamen yok edilmiş, veya esir alınmıştır (30 ağustos 1922). A. ün ateş hatları arasından idare ettiği bu büyük savaş, «Başkomutanlık Meydan Savaşı» (b. bk.) adı altında tarihimizin en parlak sahifelerinden birini teşkil etmektedir. Savaş meydanından nasılsa kaçmış olan Yunan başkomutanı general Trikupis (b. bk.) de iki gün sonra esir edilmiş ve A. ün altı yedi gün içinde elde edeceğini önceden haber verdiği zafer gerçekleşmiştir.

ATATÜRK (son yıllarında)

A. ün 1 eylülde yayımladığı «Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!» emrini alan Türk orduları, bozulan düşmanın arkasını bırakmıyarak 9 eylülde İzmir'e girmeğe ve düşmanı denize dökmeğe muvaffak olmuş kuzeyden Eskişehir üzerinden ilerliyen birliklerimiz de Bursa ve Balıkesir'i alarak aynı tarihlerde Marmara kıyılarına ulaşmıştır. A. de 10 eylül 1922 günü halkın alkışları arasında İzmir'e girmiş, bir beyanname yayımlayarak zaferi Türk milletine kutlarken: «Millet orduları 14 gün içinde büyük bir düşman ordusunu imha ettiler. 400 km lik fasılasız bir takip yaptılar. Anadolu'daki bütün istilâya uğramış memleketlerimizi geri aldılar. Büyük zafer senin eserindir.» diye büyük zaferinin mütevazi blânçosunu yapmış, başarının millete ait olduğunu söylemiştir.

16 eylülde Anadolu'yu tamamiyle düşmandan temizliyen ordularımızın, İtilâf kuvvetlerinin işgali altında bulunan Boğazlar bölgesi (b. bk.) ne yöneldiğini gören devletler telâşa düşerek harbi durdurmayı ve Türk isteklerini barış yoliyle yerine getirmeyi çıkarlarına daha uygun bulmuşlar, Paris'te bir üçlü konferans toplıyarak Türk'lere teklif edilecek barış şartlarını görüşmeğe başlamışlardı. Kararlaşan esaslar 25 eylülde İstanbul'daki Fransız siyasî temsilcisi vasıtasiyle hükümetimize bildirildiği gibi, Ankara sözleşmesini imzalamış olan eski Fransız bakanlarından Franklin-Bouillon (b. bk.) da ayrıca İzmir'e gelerek A. e Paris'te alınan kararları resmen bildirmiştir. Bu kararların içinde, Meriç'e kadar Trakya'nın Yunan kuvvetleri tarafından derhal boşaltılması da vardı. Bu hususları görüşmek üzere toplanması teklif edilen askerî konferansın Mudanya'da olmasını kabul ettiğimiz ve Türkiye adına bu konferansa Batı Orduları Grupu komutanı İsmet Paşa'nın memur edildiği karşı tarafa bildirilmiştir (29 Eylül 1922).

A. 2 ekimde Ankara'ya dönmüş, kendisine büyük bir karşılama töreni yapılmıştır. Ertesi gün Büyük Millet Meclisi'ndeki uzun konuşmasında büyük taaruzu bütün safhalariyle aydınlatmış ve «milletin mukadderatını doğrudan doğruya deruhte ederek yeis yerine ümit, perişanlık yerine intizam, tereddüt yerine azim ve iman koyan ve yokluktan koskoca bir varlık çıkaran» diye övdüğü Büyük Millet Meclisi'nin kendisine verdiği vazifeyi bir asker sadakatiyle yerine getirmiş olduğunu söyliyerek, arkadaşlarını bütün dünyaya karşı temsil ettikleri hürriyet ve bağımsızlık fikrinin zaferinden dolayı kutlamıştır. 3 ekimde başlıyan Mudanya Konferansı (b. bk.), çetin tartışmalar sonunda Türk görüşünü kabul etmek suretiyle 11 ekimde sona ermiş, 15 ekimde yürürlüğe giren mütareke şartları gereğince, Trakya'ya Türk kuvvetleri geçmeğe başlamıştır. A. de bu sırada halkın israrlı daveti üzerine Bursa'ya gitmiştir. A., barış konuşmaları için davet olunduğumuz zaman, Lausanne Konferansı (b. bk.) na da Türkiye başmurahhası olarak İsmet Paşa'nın gönderilmesini istiyor ve bunu sağlamak üzere onun hariciye vekili seçilmesini faydalı buluyordu. B. M. Meclisi de, çekilen hariciye vekilinin yerine İsmet Paşayı seçmişti (26 ekim). İtilâf devletleri, barış konuşmalarına Türkiye Büyük Millet Meclisi

Hükümeti'nin yanı başında Padişah hükümetini de çağırmışlardı. Son Osmanlı sadrazamı Tevfik Paşa da gidecek murahhasları beraberce seçmek üzere Büyük Millet Meclisi başkanlığına başvurmuştu. B. M. M. Hükümeti'nin karşısında hiçbir sıfat ve yetkisi olmıyan sadrazamın bu anlayışsız hareketi üzerine, A., padişahlıkla halifelik hakkında, Büyük Millet Meclisi'nin ilk açıldığı sırada, düzenlenmesi kararlaşan esasların artık belirtilmesinin vakti geldiğini görerek, 80 arkadaşiyle birlikte B. M. M. ne bir önerge vermiş (30 ekim 1922), bunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun artık yıkılmış olduğunu ve yeni bir Türkiye devletinin doğduğunu ve anayasa gereğince egemenlik hakkının millete ait bulunduğunu hatırlatmıştır. Ertesi günü yapılan Müdafaa-i Hukuk Grupu toplantısında saltanatın kaldırılması gerektiğini açıklamış, bir gün sonraki Meclis toplantısında da bu zarureti tarihî delillerle aydınlatarak, verilen önergenin kabulünü istemiştir. Mesele Meclis'in bir karma komisyonunda görüşülmeğe başlanmıştı. A., konuşmaları bir kenarda dinliyordu. Bir kısım milletvekilleri halifeliğin saltanattan ayrılamıyacağı tezini savunmağa başlamışlardı. Müzakerelerin uzadığını ve çıkmaza girmek üzere olduğunu gören A. ün söz alarak yüksek sesle yaptığı tarihî açıklamalardan sonra, komisyonun hemen hazırladığı kanun tasarısı B. M. M. nce onanmış ve böylece Osmanlı saltanatının kaldırılmasına dair olan formalite tamamlanmıştır (1 kasım 1922). B. M. M. nin bu kararı karşısında İstanbul'daki hükümet dağılmış ve B. M. M. hükümeti idaresi burada da kurulmuştur (4 kasım). Padişah Vahdettin'in de 17 kasım günü bir İngiliz zırhlısı ile gizlice kaçtığı öğrenilince, B. M. M. halifeliğe Osmanoğulları soyundan Abdülmecit (b. bk.)i seçmiştir. Bu seçim dolayısiyle, Meclis'te yine bir kısım milletvekillerinin halifeye bazı görev ve yetkiler vermek istemeleri üzerine, A. «egemenlik, hiçbir mâna, hiçbir şekil ve hiçbir renkte ve delâlette iştirak kabul etmez. Unvanı halife olsun, ne olursa olsun, hiç kimse bu milletin mukadderatına ortak olamaz» diyerek Meclis'i uyarmış ve yanlış bir doğrultuya gidilmesini önlemiştir.

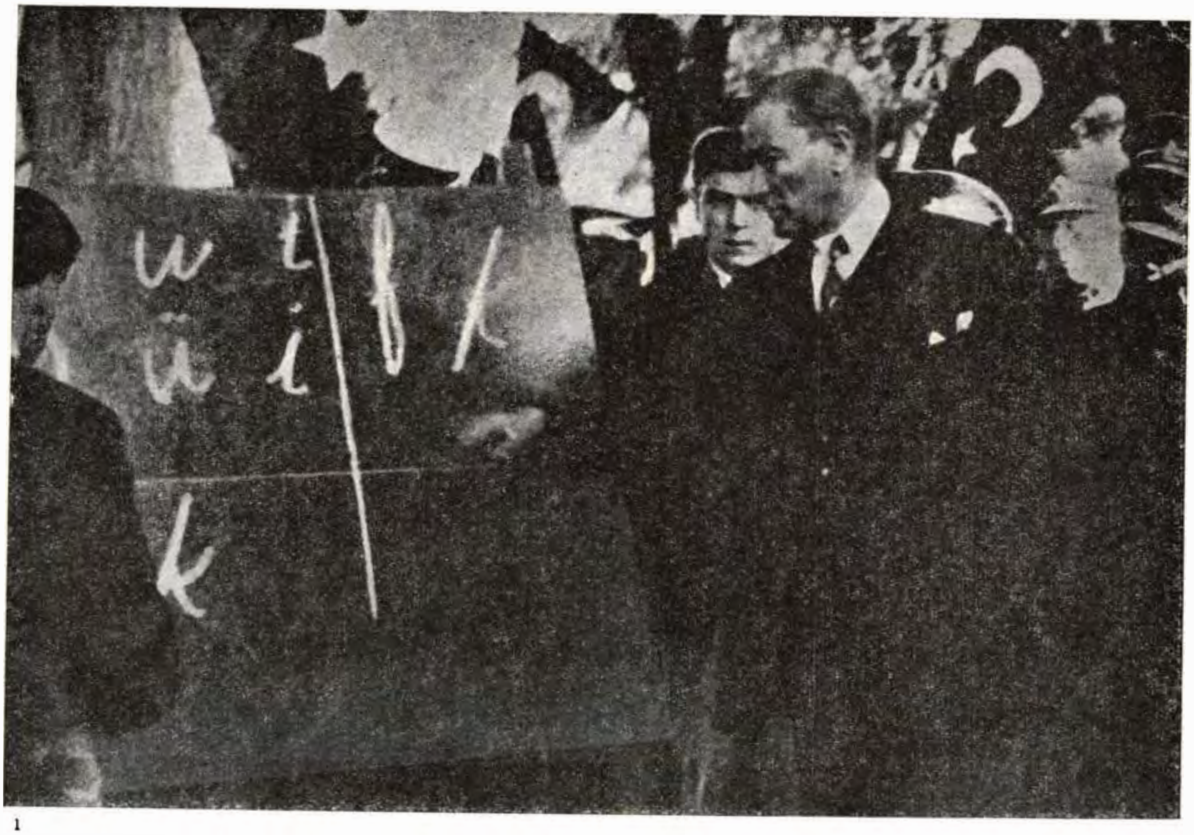
ATATÜRK (Yalova'da) (1934)

Kurtuluş Savaşı'nın bitmesi ve barış görüşmelerinin Lausanne'da başlaması, barıştan sonraki durumu düzenliyecek tedbirleri düşünmeyi gerektiriyordu. Bu arada, B. M. M. seçiminin yenilenmesi de vardı. A. e muhalif olan üç milletvekili yeni bir seçim kanunu tasarısı yaparak Meclis'e vermiş, Meclis de bu teklifi gündeme almış'ı. Bu tasarıya göre, milletvekili seçilebilmek için Misak-ı Millî hudutları içindeki yerlerde doğmuş bulunmak gerekti. Göçmen olarak gelenlerin de, en az beş yıldan beri, bir yerde yerleşmiş bulunması şart koşuluyordu. Böylece A. vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmak isteniyordu. Tasarı konuşulacağı gün (2 aralık 1922) A. söz almış ve:

«Maalesef, mahal-li tevellüdüm, bugünkü hudutlar haricinde kalmış bulunuyor. Saniyen; herhangi bir daire-i intihabiyenin beş senelik mütemekkini dahi değilim. Mahal-li tevellüdüm, bügünkü hudud-i milliyemizin haricinde kalmıştır. Fakat, bu, böyle ise bunda benim kat'iyyen bir kasit ve kabahatim yoktur. Bunun sebebi, bütün memleketimizi, milletimizi, mahv ü muzmahil etmek istiyen düşmanların, harekâtında muvaffak olmaktan kısmen menedilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar, tamamen maksatlarına muvaffak olmuş olsalardı, Allah muhafaza etsin, buraya vâzı-ul-imza olan efendilerin dahi memleketleri hudut haricinde kalabilirdi.

Bundan başka, bu maddenin talep ettiği şartı haiz bulunmuyorsam, yani, beş sene mütemadiyen bir daire-i intihabiyede sakin olamamış isem, o da, bu vatana ifa ettiğim hidemat yüzündendir. Eğer, bu maddenin talep ettiği şartı ihraza çalışsaydım, İstanbul'u kazandırmaktan ibaret olan Arıburnu ve Anafartalar'daki müdafâatımı yapmamaklığım lâzımgelirdi. Eğer ben, bir yerde beş sene oturmağa mahkûm olsaydım, Bitlis ve Muş'u kurtarmaktan ibaret olan vazife-i vataniyemi yapmamaklığım lâzımgelirdi. Bu efendilerin talep ettiği şeraiti ihraz etmek isteseydim, Suriye'yi tahliye eden orduların enkazından, Halep'te bir ordu teşkil ederek düşmana karşı müdafaa etmemekliğim ve bugün hudud-i milliye dediğimiz hududu fi'len tespit etmemekliğim lâzımgelirdi.

Zannediyorum ki, ondan sonraki mesaim cümlenin malûmudur. Hiçbir yerde, beş sene oturamıyacak kadar sarf-ı mesai etmiş bulunuyorum.» diyerek kendisini vatandaşlık hakkından mahrum bırakmak istiyenlerin bu yetkiyi

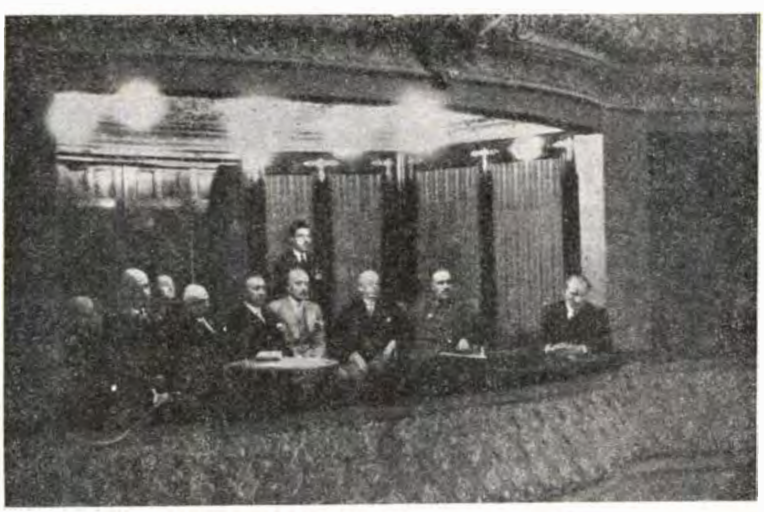
1

2

3

4

1 — Atatürk halka Türk harflerini öğretirken (eylül 1928).

2 — Atatürk Dolmabahçe sarayında Türk harfleri için yapılan bir genel toplantıda (ağustos 1928).

3 — Atatürk İstanbul Üniversitesi öğrencileri arasında bir dersi dinlerken (1931).

4 — Atatürk Ankara Halkevinde Birinci Türk Tarih Kongresi çalışmalarını takip ederken (2 - 11 temmuz 1932).

nereden aldıklarını sormuştur. A. ün bu sözleri üzerine, zaten hem Meclis'te, hem bütün millette büyük bir nefret uyandırmış olan bu teklif reddolunmuş ve yurdun her köşesinden şiddetle protesto edilmiştir.

A.. düşman istilâsından kurtularak bağımsızlığa kavuşan Türk milletinin dünya milletleri arasında lâyık olduğu şerefli yeri bir an önce tutabilmesi ve medeniyet yolunda gereği gibi gelişip ilerliye bilmesi için, yeni bir savaşa girmesini lüzumlu görüyor, onu bu maksatla teşkilâtlandırmak, bütün maddî ve manevî kuvvetlerini bu amaca yöneltmek istiyordu. A. e göre, Kurtuluş Savaşı yalnız vatan topraklarının istilâcı kuvvetlerden kurtarılmasından ibaret değildi. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetini, Osmanlı İmparatorluğu' nun zihniyetinden kurtarmak, Türk topluluğunu dün yaca kabul edilmiş sosyal ve kültürel değerlere kavuşturmak, bu savaşın sınırları içindeydi. A., bunu sağlamak için millî mücadele arkadaşlarını kendi çevresinde toplıyarak, Kurtuluş Savaşı yıllarında milleti bir bütün halinde kurtuluşa götürmekte ve zaferi kazanmakta büyük hizmeti görülmüş olan Müdafaa-i Hukuk teşkilâtını, yeni ilkelerle, harekete getirmeğe ve «Halk Fırkası» (bk. CUMHURİYET HALK PARTİSİ) adiyle siyasî bir parti kurmağa karar vermişti.

ATATÜRK (Cumhuriyetin onuncu yıl dönümü nutkunu söylerken)
(29 ekim 1933)

A. bu partinin başına geçerek, hiçbir sınıf ve zümre farkı gözetmeksizin her Türk vatandaşını bu partinin safları arasında vazife almağa çağırmak, bağımsızlığa kavuşan Türkiye'yi ileri ve zengin bir devlet olarak yaşatmak ülküsünü gerçekleştirmek istiyordu. 6 aralık 1922 de Ankara gazetelerinde çıkan demecinde: «Kurtuluş ve İstiklâl için yapılan büyük savaşı tamamlamak, milletimizin istidat ve kaabiliyetlerini azami derecede geliştirmek ve memleketimizin bütün servet kaynaklarından faydalanmak yolunda hiçbir fırsatı ve vakti öldürmeyerek çalışmaya mecbur olduğumuzu» ve bunu programa bağlayarak gerçekleştirmek için, kendisinin halkçılık esasına dayanan ve Halk Fırkası adını taşıyan bir parti kurmak kararında olduğunu açıklamış ve bu suretle mütevazı bir millet ferdi sıfatiyle hayatının sonuna kadar kendini vatanın hayrına vakfetmek istediğini söylemiştir. Bu partiye memleketin her alanda muhtaç olduğu ıslahatı sağlıyacak bir program çizebilmek için, düşündüklerini kendisine bildirmelerini bütün vatandaşlardan istemiş, yer yer halkla yakından temasta bulunarak onların fikirlerini öğrenmek, onlara kendi düşündüklerini anlatmak için memleket içinde uzun bir inceleme gezisine çıkarak, her uğradığı yerde memleketin türlü mesleklere mensup aydınlariyle ve çeşitli iş sahibi halkla konuşmuştur. Bu gezi sırasında yaptığı konuşmaların birinde: «tam istiklâlle kayıtsız şartsız millet hâkimiyetinin» kurulacak parti programının iki esas maddesi olacağını söyliyerek Türk demokrasisinin temel ilkelerini ortaya koymuş, başka bir konuşmasında da, bu partinin halkımıza siyasî terbiye verecek bir okul olacağını açıklamıştır. A., yeni başlıyan bu siyasî çalışmalarının ilk günlerinde, o sırada, geçirdiği hastalıktan sonra dinlenmek üzere İzmir'de bulunan annesi Zübeyde hanımı kaybetmiştir (14 ocak 1923).

Büyük Millet Meclisi, Lausanne'da kararlaşan barış esasları ve barıştan sonra yapılacak devrim hareketleri hakkında milletin oyunu yetki ile kullanacak yeni milletvekillerinin iş başına gelmesini gerçekleştirmek üzere, 1 nisan 1923 te seçimin yenilenmesine karar vermişti. A., bu seçimden sonra kurulacak meclisin güdeceği ilkeleri, 8 nisan 1923 te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına, «Dokuz umde» (b. bk.) adı altında yayımlamış ve bu cemiyetin gerekli formalite tamamlandıktan sonra Halk Fırkası haline gireceğini bildirmiştir. 9 eylülde hükümetten gerekli müsaadeyi almış olan parti, 11 eylülde yaptığı toplantıda A. ü genel başkanlığına seçmiş ve 19 kasım 1923 e kadar bu sıfatla partiyi idare etmiştir. Bundan sonra parti başkan vekilliğini Başvekil İsmet Paşa'ya bırakmakla beraber, hayatının sonuna kadar Cumhuriyet Halk Partisi değişmez genel başkanlığı sıfatını muhafaza etmiştir. C. H. P. de, ölümünden sonra 26 aralık 1938 de yaptığı olağanüstü kurultayda, onu partinin «Ebedî Şef» i ilân etmek suretiyle kurucusuna olan şükran borcunu ve bağlılığını belirtmiştir.

A., 20 kasım 1922 de açılan ve iki ay kadar süren bir aradan sonra 23 nisan 1923 te tekrar başlayan Lausanne konferansı müzakerelerini büyük bir ilgi ile takip ediyordu. A., bu müzakerelerde hakkımızın derhal ve kolaylıkla teslim edilemiyeceğini biliyordu. Çetin mücadeleler olacaktı. Görüşmelerin lehimize gelişerek istediğimiz sonuca ulaşması için Türk başmurahhasiyle sıkı temasta bulunuyordu. Lausanne'dan gelecek telgraf ve mektupların, gecenin hangi saatinde gelirse gelsin kendisine derhal verilmesini emretmişti. Cevapların murahhas heyeti başkanına gecikmeden yetiştirilmesi işiyle kendisi meşgul oluyordu. Sonucun müspet olacağına emindi. Netekim 24 temmuz 1923 te imzalanan Lausanne Barış Antlaşması (b. bk.), başarılan askerî zaferi tamamlıyan siyasî bir zafer olmuştu. Böylece, Misak-ı Millî hudutları içinde tam bir bağımsızlığa sahip genç ve kuvvetli bir Türkiye kurulmuştur. Lau-

sanne Barış Antlaşması'nın tarihimizdeki özel önemini A. büyük nutkunda (bk. NUTUK): «Bu muahedename, Türk milleti aleyhine asırlardan beri hazırlanmış, Sèvres muahedenamesiyle ikmal edildiği zannedilmiş büyük bir suikastin inhidamını ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte emsali namesbuk bir siyasî zafer eseridir» sözleriyle belirtmiş bulunmaktadır.

11 ağustos 1923 te ilk toplantısını yapan ikinci Büyük Millet Meclisi, başkanlığa yine oybirliğiyle A. ü seçmişti. 23 nisan 1920 den beri A. ün bu sıfatla başında bulunduğu millî devletin şekli esasen bir cumhuriyetti. Yalnız, önce Misak ı Millî'yi gerçekleştirmeği birinci hedef tutan A., bu adı açıkca ortaya atarak düşmanlara karşı yapılan savaşta millî kuvvetleri parçalayacak bir rejim münakaşasına girmek istememişti. Millette gördüğü büyük gelişme istidadına dayanacak olan devrim hareketlerini millî bir sır olarak saklıyor ve bunları sırası geldikçe açıklıyordu. Kurulan millî devleti de gerçek adiyle bir cumhuriyet halinde teşkilâtlandırmak bu düşündüklerinden biri idi. Bu maksatla birinci meclisin dağılışından, ikinci meclisin toplanışına kadar olan süre içinde ilgili uzmanları bir komisyon halinde toplıyarak yeni devlet için esaslı bir anayasa projesi hazırlatmış, zaman zaman başkanlık ettiği bu toplantılarda çalışmaları kendi düşünce ve direktifleriyle aydınlatmıştı. 22 eylül 1923 te bir yabancı gazete yazarına verdiği demeçte, Türkiye teşkilât ı esasiyesinin henüz gelişme yolunda olduğunu ve kesin şeklini almamış bulunduğunu söylemekle, memleket ve cihan efkârına rejim hakkındaki görüşünü açıklamıştı. Bu sırada hariciye vekili ve Malatya milletvekili İsmet Paşa'nın bazı arkadaşlariyle Ankara'nın devlet merkezi olması hakkında vermiş olduğu önerge kabul edilmiş ve Ankara'nın devlet merkezi olduğu anayasaya bir madde halinde eklenmişti (13 ekim 1923). 25 ekim 1923 te ortaya çıkan bir kabine buhranı da A. e rejim hakkında düşündüğünü gerçekleştirme fırsatını sağlamıştır.

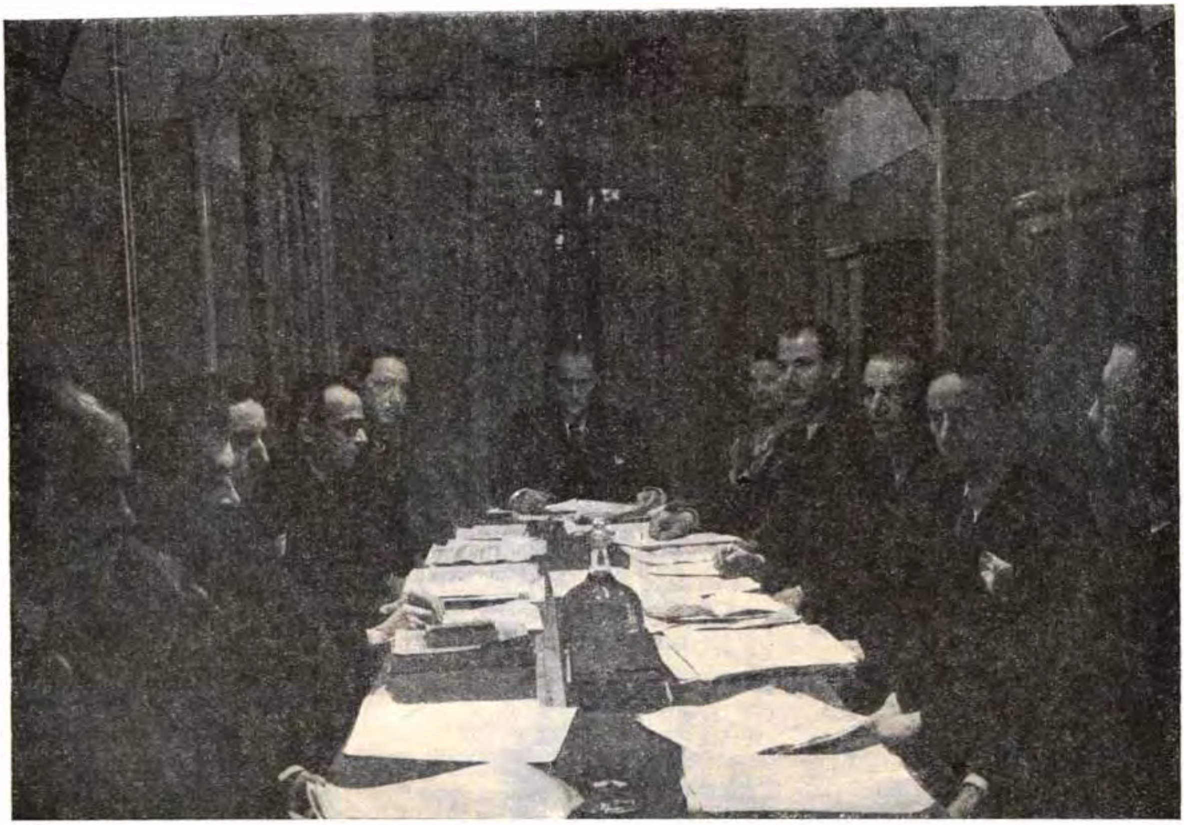
Yeni mecliste beliren ve iktidarı eline almak istiyen bir zümre, hükümetin müspet çalışmalarına engel olacak bir muhalefet yolu tutmuş ve böylece Bakanlar Kuruluna iş görmek imkânını bırakmamıştı. A., Fethi (bk. OKYAR) beyin başında bulunduğu İcra Vekilleri Heyeti'ni Çankaya'daki köşkünde toplıyarak, kendilerine hükümetten çekilmeleri ve yeniden vekil seçilecek olurlarsa kabul etmemeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Bundan yalnız, o zaman İcra Vekilleri Heyeti'nde bir vekil sıfatiyle bulunan ve her vekil gibi meclis tarafından ayrıca seçilen Erkân ı Harbiye i Umumiye reisi müstesna olacaktı. A., bu tedbiriyle muhaliflere hükümet kurmak ve idare etmek iktidarında olmadıklarını ispat etmek istiyordu. Netekim 28 eylül akşamına kadar Meclis, bütün gayretiyle çalıştığı halde, milletvekillerinin üstünde birleştikleri bir vekiller listesi çıkaramamıştır. A., o akşam bazı arkadaşlarını yemeğe çağırmış, yemekte: «Yarın Cumhuriyeti ilân edeceğiz» demiş ve arkadaşlarını uğurladıktan sonra hariciye vekili İsmet Paşa ile yalnız kalınca, her ikisi birlikte bir kanun tasarısı hazırlamışlardır. O tarihte yürürlükte olan 20 ocak 1921 anayasasının birinci maddesinin sonuna: «Türkiye devletinin şekl i hükümeti cumhuriyettir» hükmü ilâve edilmiş ve kanunun öteki maddelerinde yapılması gerekli değişiklikler belirtilmiştir. 29 ekim günü Halk Partisi meclis grupu, İcra Vekilleri Heyeti teşkili meselesi üzerindeki tartışmalara tekrar başlamıştı. İşin güçleştiğini gören bir kısım milletvekilleri A. ün düşüncelerini öğrenmek istedikleri zaman, A. gruptan bir saat kadar mühlet istemiş, bu süre içinde Meclis'teki odasında bazı milletvekillerini çağırarak, gece hazırladıkları kanun tasarısı üzerinde onların düşüncelerini öğrendikten sonra, grup toplantısında anayasanın bazı maddelerinin değiştirilmesi gerektiğini açıklamış ve İsmet Paşa ile hazırladıkları müsveddeyi okumak üzere kâtiplerden birine vererek kürsüden inmiştir. Meseleden, önce haberi olmıyanlar, birdenbire, cumhuriyet ilânı teklifi karşısında kalmışlardı. Lehde ve aleyhte yapılan uzun tartışmalardan sonra teklif kabul edilmiş, Parti grupundan sonra toplanan Meclis, hazırlanan kanun tasarısını «Yaşasın cumhuriyet» sesleri arasında saat 23,30 da kabul etmiştir. Bundan sonra hemen cumhurbaşkanı seçimine başlanmış ve oybirliğiyle saat 20,45 te A. ilk defa olarak Türkiye Cumhurbaşkanlığı'na seçilmiştir. Bunun üzerine kürsüye gelen A., Meclis'çe kabul edilen kararın önemini ve Türkiye tarihinde başlıyan bu yeni dönem hakkındaki düşüncelerini ve devlet başkanı sıfatiyle takip edeceği proğramı açıklamış ve: «Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır» diyerek sözlerine son vermiştir. A. Cumhurbaşkanı sıfatiyle, aynı akşam İsmet Paşa'yı Cumhuriyet hükümetinin başvekilliğiyle görevlendirmiş ve ertesi günü de, ilk Cumhuriyet başvekilinin seçtiği İcra Vekilleri Heyetini onayarak, bir hafta önce başlıyan kabine buhranına son vermiştir.

A., cumhuriyetin ilânından sonra cumhuriyete gölge getirebilecek, yeni durumdan memnun kalmıyanların siyasî ihtiraslarına alet olabilecek bir mahiyet gösteren halifeliği rejim için zararlı görmekte idi. Şahsî saltanat kaldırıldıktan sonra, başka bir ad altında, fakat aynı mahiyette bir makam olan halifeliğin de kalkmış olması lâzımgeleceğini kabul ediyor, ancak bunun için uygun bir zaman ve fırsat bekliyordu. Türlü olaylar A. e hak verdirmekte idi. Halife Abdülmecit'in, kendi durumunu yanlış anlaması bunların başında geliyordu. Bir kısım hareketleriyle millî egemenlik için endişe verecek bir durum yaratıyordu. Bazı politikacılar da, hilâfet hükümet demektir, hilâfetin haklarını ve vazifelerini ortadan kaldırmak hiçbir kimsenin, hiçbir meclisin elinde değildir, diyerek, halifeyi bir padişah gibi tanımak istiyorlardı. Bu hareketler, halifeliğin kaldırılması hakkında bir karar almayı gerektiriyordu. A. ü bu konuda karar vermeğe zorlıyan en kuvvetli âmil ise, memlekette yapmayı tasarladığı toplumsal ve lâik devrim hareketlerine halifenin varlığının bir engel olacağı düşüncesiydi. Bu işte artık kesin bir karara varmanın zamanı geldiğini gören A., önce bütün ordu müfettişleriyle kolordu komutanlarını bir harb oyunu (b. bk.) vesilesiyle İzmir'de toplamış (şubat 1924), başvekil İsmet ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisi Fevzi Paşalar da bu toplantılarda bulunmuşlardır. O arada, halifelikle birlikte Şeriye ve Evkaf Vekilliği (b. bk.) nin kaldırılması, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'nin Bakanlar Kurulu dışında, barış zamanında başkomutanlık yetkisini kullanacak askerî bir makam olarak kalması ve memleketteki bütün öğretim kurumlarının birleştirilmesi (bk. TEVHİD-İ TEDRİSAT) kararlaştırılmıştır. A., 1 mart 1921 günü Büyük Millet Meclisini açarken söylediği nutukta bu lüzumları belirtmiş, 3 mart günü de B. M. M. kabul ettiği dört kanundan biriyle halifeliği kaldırmış ve Osmanoğulları hanedanı mensuplarını Türkiye sınırları dışına çıkarmış ve bu kararla memleketimizde cumhuriyet rejiminin yerleşmesini sağlamıştır.

A. e göre, Türk milleti en kısa bir zamanda yeni bir medeniyet anlayışına ve seviyesine erişmek zorunda idi. O,

1

2

1 — Türk Tarih Kurumu'nun Atatürk'ün başkanlığında yaptığı toplantılardan biri (temmuz 1931). 2 — Türk Dil Kurumu Merkez Heyeti'nin Atatürk'ün başkanlığında yaptığı toplantılardan biri (ekim 1932).

medeniyetin yüksek kudreti karşısında, Ortaçağ kafasiyle yaşıyan, milletlerin mahvolmağa veya hiç olmazsa esir ve zelil yaşamağa mahkûm bulunduklarına inanıyordu. En medenî ve en müreffeh milletlerden biri olarak varlığımızı yükseltmemizi başlıca dâva olarak tanıyor ve yapılacak devrimlerin yalnız kurumlarda değil, düşüncelerde de olmasını, Türk milletine dinamik bir ülkü olarak aşılamak istiyordu. A., Türk toplumunu Doğu medeniyet telâkkilerinden uzaklaştırmak, gerçek anlamiyle Batı medeniyetinin bir öğesi haline getirmek kararındaydı. Çünki A., medeniyet dünyası olarak yalnız Batı dünyasını anlıyordu. Bu medeniyete girmenin de onun teşkilât, bilim, teknik ve sanat şekilleriyle metotlarını kabul etmekle gerçekleşeceğine emindi. Bu maksatla Türk devletini ve Türk toplumunu Batı medeniyetine uygun bir yolda düzenlemek istiyordu.

Cumhuriyetin ilk günlerine kadar memlekette Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuk sistemi ve zihniyeti yürürlükte idi. Türkiye Cumhuriyeti ise yeni bir hukuk düzenine muhtaçtı. Osmanlı hukuk düzeni türlü kanunlara ve geleneklere dayanan, Müslüman ve Hıristiyan olduğuna göre vatandaşları birbirinden ayrı tutan bir cemaatler hukuku sistemi idi. İmparatorluk İslâmlığı resmî din olarak tanımış ve bu hüküm, Cumhuriyetin 20 nisan 1924 te Büyük Millet Meclisince kabul edilen anayasasında bile yer almıştı.

A. yeni Türkiye devletini, ayırıcı değil, birleştirici kanun ve kurallarla yürütmek istiyordu. Milliyet fikri bir ferdin değil, bir topluluğun malı idi. Bu anlayışın temeli ise, millî sınırlar içinde yaşıyan insanların sevinçte ve kederde ortak olmaları, beraberce mesut ve müreffeh yaşamaları idi. Bunun gerçekleşmesi ise, ancak din ile devlet işlerini birbirinden ayırmakla mümkün olabilirdi. Böylece politikacıların, dini siyasete âlet ederek fertlerin dinî hislerini istismar etmeleri önlenmiş olacaktı. Bu sebeple A., yeni Türkiye devletini her türlü din etkilerinin dışında lâik bir devlet haline getirmeyi lüzumlu görüyordu.

Bu devrimlerin hukuk alanına girenlerini gerek anayasada, gerek Türk toplumsal hayatını lâik esaslar üzerinde yeniden kuran kanunlarda görmekteyiz. A., 1 mart 1924 te Meclis'i açış nutkunda hukuk ve adliyenin de ıslâhından bahsetmiştir. Muhafazacı bir Ortaçağ hukuk anlayışının sembolü ve son kalesi olan halifeliğin yıkıldığı günlerde, memlekette azçok batı hukuk ilkelerine dayanan adalet kurumlarının karşısında yer almış olan ve Ortaçağın dinî hukuk geleneklerine göre çalışan şer'iye mahkemeleri de kaldırılmıştır (1 mayıs 1924). Türk Medenî Kanunu (b. bk.) nun kabulü (17 şubat 1926) ile de, Türk milleti ümmet medeniyetinden çağdaş medeniyete geçmiştir. Bu kanun ile, yüzyıllar boyunca tabiî haklarından mahrum bırakılmış Türk kadını, kocasının tek karısı, çocuklarının öz anası olmak haklarını kazanıyor ve modern Türk ailesinin temeli atılmış oluyordu. Türk medenî kanununun kabulünden sonra diğer hukuk kanunlarımız da lâik esaslara göre ayarlanmış, 10 nisan 1928 tarihinde de anayasada artık hiçbir mânası kalmamış olan Türkiye devletinin resmî dini hakkındaki hüküm kaldırılarak, yeni devletin hukuk düzeni büsbütün lâikleştirilmiştir. Bu yapılan değişiklikler, yüz elli yıldan beri Türkiye'de yapılması istenen ıslahat teşebbüslerini gölgede bırakan, köklü ve toplumun bünyesine uygun hareketler olmuştur. Bütün bunlara baş olmak şerefi A. ündür.

İmparatorluk devrinde, Türkiye'de genç nesli yetiştirme işi de dinî ilkelere dayanıyor ve bundan da ancak büyük şehir ve kasabalarda sayılı vatandaşlar faydalanmak imkânını buluyorlardı. Köylü vatandaşlar tamamiyle ihmal edilmişti. Hükümetin genel bir eğitim siyaseti yoktu. Dinî mahiyette öğretim yapan ve geri zihniyeti besliyen medreselerin yanıbaşında, yine dinin ve doğu medeniyet anlayışının etkisinden kurtulamamış devlet okulları açılmıştı. Bunlardan başka kendi dilleriyle, diledikleri programlara göre devlet kontrolu dışında öğretim yapan ve bir kısım memleket çocuklarına Türk milletinin varlığına zararlı telkinlerde bulunan yabancı ve azınlık okulları da vardı. Bu çeşitli eğitim kurumlarının türlü amaçlara göre çalışması, vatandaşlar arasında dil, bilgi, duygu ve hayat görüşü bakımından farklı nesiller yetiştirmekte ve dolayısiyle memlekette millî bir kültürün kurulmasına engel olmakta idi. A., Türk milletinin medenî milletler arasında yerini alabilmesi ve memleketin muhtaç olduğu devrimlerin yapılıp kökleşmesi için, kültür hayatımızın da lâik ve modern esaslara göre düzenlenmesini istiyordu. Bu amacın gerçekleşmesi için, A. daha Kurtuluş Savaşı yıllarında görüşlerini açıklamağa başlamış, Yunan orduları Eskişehir'den Sakarya'ya doğru ilerlemeğe hazırlanırken Ankara'da toplanan (15 temmuz 1921) Maarif Kongresi'nde, o güne kadar güdülen eğitim ve öğretim usullerinin, milletimizin geri kalmasında en büyük âmillerden biri olduğunu belirttikten sonra, millî bir eğitim programına muhtaç olduğumuzu söylemiş ve eski devrin hurafelerinden, milletimizin yaratılışiyle hiçbir münasebeti olmıyan yabancı fikirlerin etkilerinden büsbütün uzak, millî ve tarihî karakterimize uygun bir kültüre ihtiyacımız bulunduğunu, devlet reisi sıfatiyle ilk defa ortaya koymuştur. A., zaferden sonra Türk milletinin Kurtuluş Savaşı'nda kazanmış olduğu millî heyecanı devam ettirmek ve varlığımız üzerinde yıkıcı etkiler yapan geri zihniyetle de savaşmak istiyordu. A., cehlin yokedilmesinde ve memleketin hurafelerden kurtulmasında en büyük başarıyı okuldan bekliyordu. Kendisine memleketi kurtardınız, şimdi ne yapmak istersiniz diye soranlara çok defa, Maarif Vekili olarak Türk milletinin kültür seviyesini yükseltmeğe çalışmak en büyük emelimdir, cevabını veriyordu. Hususiyle köylüyü okutmanın Millî Eğitim siyaseti için bir temel prensip kabul edilmesini istiyordu. A., Türkiye'nin millî eğitim alanında yapılacak devrimin yalnız okullar açmak, programları ve usulleri düzenlemekle gerçekleştirilemiyeceğini de biliyordu. Genç nesile verilecek eğitimin millî bünyenin ihtiyaçlarına cevap verebilmesi için, bir elden ve bir esasa göre idare edilmesi gerekliydi. Bunun için medreselerin mutlaka kaldırılması ve bütün okulların memleketin eğitim politikasından sorumlu ve yetkili tek merci olan Millî Eğitim Bakanlığına bağlanması şarttı. A., bu düşüncesini de ilk defa 1923 te C. H. P. ni kurmak için vatandaşlarla temasta bulunmak üzere yaptığı büyük memleket gezisinde İzmir'de: «Milletimizin, memleketimizin bilgi veren kurumları bir olmalıdır. Bütün memleket çocukları, kadın ve erkek aynı surette orada yetişmelidir.» diyerek ortaya atmış. bu fikrini 1 mart 1923 Meclis'i açış nutkunda da belirttiği gibi ikinci B. M. M. seçimleri için yayımladığı «Dokuz umde» programında buna özel bir yer ayırmıştır.

Halifeliğin kaldırılması zamanının geldiğini B. M. M. ne haber verdiği gün (1 mart 1924), eğitim ve öğretim kurumlarının bir elde birleştirilmesi işinde de öldürülecek vaktimiz kalmadığını ve bu yoldaki gecikmelerin zararlı olacağını açıklıyarak, Meclis'ten belirli kararlar beklediğini söylemişti. Büyük Millet Meclisi de, 3 martta kabul ettiği

1

2

1 — Atatürk İngiltere kıralı Edward VIII. ile birlikte (4 ekim 1936). 2 — Atatürk İran şehinşahı Rıza Şah Pehlevi ile görüşürken (haziran - temmuz 1934).

kanunlardan biriyle, medreseleri kaldırmış ve A. ün Türk millî eğitiminde görmek istediği birliği gerçekleştirmiştir.

A. ün eğitim alanında gerçekleşmesini istediği ikinci ilke, Türk eğitiminin lâik esaslara dayanmasıydı. O, çağdaş bir toplumda din eğitiminin devlet eliyle verilmesini zararlı buluyordu. A. e göre: «Hayatta en hakikî mürşit, ilimdir» ve genç Türk nesline verilecek eğitimin behemehal ve ancak millî olması lâzımdır. Bu sebeple, medreseler kapatıldıktan biraz sonra okul programlarından da din dersleri çıkarılarak öğretim lâikleştirildiği gibi, yabancılarla azınlıklara ait okulların dinî ve siyasî maksatlarla çalışmalarının önüne geçilmek üzere gerekli tedbirler de alınmıştır.

A., Türk milletinin Batı medeniyetine girmesi için sadece devlet kurumlarında yapılan devrimleri yeter görmüyordu. Ona göre bu devrimler toplum hayatında büyük ve esaslı değişiklikler yapılmak suretiyle tamamlanabilirdi. Bunun için de Türk'ler arasında son yüzyıllar boyunca devam eden yaşayışın ve hayat görüşünün değişmesi şarttı; bu da ancak aile eğitimiyle gerçekleşebilirdi. Yeni nesilleri yetiştirecek olan Türk anasına bu önemli görevini başaracak imkânları sağlamak, ailede ve toplumda kendisinden esirgenmiş bulunan tabiî hakları tanımak lâzımdı. A., Kurtuluş Savaşı'nda erkeğinin yanıbaşında görevini kahramanca yapmış bulunan Türk kadınının, vatan topraklarının kurtarılmasında olduğu gibi, bu toprakların değerlendirilmesinde de etkili bir şekilde çalışmasını gerekli buluyordu. Ona göre, refah ve saadet çalışanların hakkı idi. Türk milletinin refahlı ve mesut olması için de, muhtaç olduğu başlıca vasıf çalışkan olmaktı. Türk kadını ekonomik hayatta da mutlaka erkeğinin yanında yer almalıydı. Bu maksatla A., 1923 ten başlıyarak her vesile ile kadının ailedeki ve toplumdaki yerini açıklıyordu. Aileyi teşkil eden kadın ve erkeğin tabiî haklarına sahip olmaları, aile görevlerini yapabilmeleri için gereklidir diyordu. A., bu düşüncelerini hareketiyle de desteklemek için, 29 ocak 1923 te İzmir'de Lâtife Uşaklıgil'le evlenirken (ayrılışı: 5 ağustos 1925), o zamana kadar uyulan evlenme geleneklerinden ayrılmış, memleketin içinde yaptığı birçok gezilerde eşini yanında bulundurmuş ve devlet başkanının bu hareketinin her seviyeden halk üzerinde müspet etkileri görülmüştür. A., toplum hayatında, çalışma alanında olduğu kadar eğlenme alanında da kadınla erkeğin bir arada bulunması lüzumuna inandığı içindir ki, halkı bu anlayışa alıştırmak üzere balolar tertip ettirmiş, kadın ve erkeğin her hususta eşitliğini sağlamak için, Türk kadınının hüviyetini gizliyen çarşaf ve peçeyi bırakmağa halkı teşvik etmiştir. 1925 te İnebolu'da söylediği bir nutukta, Türk kadın hayatında gerçekleştirilmesi gereken devrimi anlatırken: «Onlar yüzlerini cihana göstersinler ve gözleriyle cihanı dikkatle görebilsinler; bunda korkulacak birşey yoktur» diye, bu konuya açıkça temas etmiştir. 1926 da kabul edilen Türk Medenî Kanunu ile Türk kadını bütün medenî haklarına kavuşmuştur. A., Türk toplumunda erkek ve kadın arasında tam bir eşitlik istediği için ona sosyal ve medenî haklardan sonra siyasî hakların da verilmesini tabiî görüyordu. Bu sebeple, Medenî Kanun'un kabulünden 4 yıl sonra 1930 da kabul edilen yeni belediyeler kanunu ile Türk kadınına belediye üyesi seçmek ve seçilmek hakkı verilmiştir. A., Türk kadınına memleketin yüksek idaresine de katılmak, milletvekili seçmek ve seçilmek hakkını kazandırmak için de fikirleri hazırlamaktan geri durmamış ve 5 kasım 1934 te kabul edilen bir kanunla, vatandaş haklarının bu en kutsalı da Türk kadını için tanınmıştır.

Doğu medeniyet âlemine mensup milletleri, batılılardan ayıran dış özelliklerden en önemlisini kılık teşkil ediyordu. İmparatorluk devrinde memleketimizde ortak ve medenî bir kılık yoktu. Halk, yaşadığı yerin iklim ve ekonomi şartlarına uyan türlü ve yerli kılıklar kullanıyordu. Ordu mensupları ve sivil idarede görev alan memurlarla bir kısım aydın halk, batı memleketlerinde kullanılanlara benzer şekilde üniforma veya elbise giydikleri halde, memlekette kökleşmiş olan taassup zihniyetiyle, baş giyeceği bakımından arada bir fark yapmağı zarurî buluyorlar, fes, kalpak ve benzerlerini serpuş olarak giyiyorlardı. Şapka küfrün sembolü sayılıyordu. Din ve tarikat mensuplarından başka bir kısım cahil halk da, çeşit çeşit sarıklar sarmayı dine uygun sanıyordu. Mahmut II. devrinde resmî serpuş olarak kullanılan fes, doğu medeniyeti ile batı medeniyetini ayıran bir dış alâmet olmuştu. Kurtuluş Savaşı yıllarında A. ün çevresinde toplanmış olan aydınlar, Osmanlılığın sembolü bildikleri fesi bırakarak kalpak giymeğe başlamışlardı. A., bütün insanların ortak oldukları batı medeniyetinin bir bütün olarak alınmasını gerekli saydığı için, bu medeniyetin ışığında yaşıyan dünyanın kabul etmiş olduğu medenî kıyafetin de benimsenmesini gerekli görüyor, fakat bunun kolayca gerçekleştirilemiyeceğini de biliyordu. Din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının, lâiklik esaslarının kabul edilmesinin henüz gereği gibi hazmolunmadığı bir devirde, fes yerine şapka kullanılması bir kısım cahil halkta kuvvetli tepki uyandırabilirdi. 1925 başlarında ilk defa sağlık sebepleri ileri sürülerek orduda kasket ve kep giyilmesi kabul edilmiş, Büyük Millet Meclisi oturumlarında, diğer genel toplantılarda, okullarda, dairelerde başı açık oturmak âdeti yayılmağa başlamıştı. Yaz mevsiminde bir kısım aydınlar panama veya hasır şapkalar giymeğe de başlamışlardı. A., bu alanda gerçekleştirmek istediği devrimi de yapmağa artık karar vermişti. 24 ağustos 1925 günü sabahı Ankara'dan Kastamonu'ya gitmek üzere erkenden yola çıkmış Kastamonu'da kendisini karşılamağa gelenleri elinde tuttuğu panama şapkası ile başı açık selâmlamış, gerek orada ve gerek İnebolu'da söylediği nutuklarda her bakımdan medenî insan olmamız için fikrimizle, zihniyetimizle, kılığımızla tepeden tırnağa kadar değişmemiz lâzımgeldiğini belirtmiştir. A. ün bu nutukları ajans ve basınla memleketin her tarafına yayımlanınca, memleketin hemen her tarafında devrimci zihniyeti benimsemiş olanlar, hiçbir resmî emir ve karar beklemeden şapka veya kasket giymeğe başlamışlardır. Ankara'ya dönüşünde kendisini karşılıyanların hemen yarısı şapka giymiş, şapka ve kasket bulamıyanlar da törene başı açık katılmışlardı. Köylerde kendi çevrelerine mahsus kılıklariyle erkeklerinin yanıbaşında serbesçe yaşadıkları halde, şehir ve kasabalarda çarşaf giyip peçe örtünen Türk kadınları da, bunları atarak bütün medenî dünya kadınları gibi giyinmeğe ve şapka kullanmaya başlamışlardır. Bu hal karşısında, A. ün başkanlığında toplanan İcra Vekilleri Heyeti yayımladığı bir kararla şapka giymeği bütün devlet memurları için kabul etmiş (2 eylül 1925), halkın, hiçbir mecburiyet olmadığı halde şapka giymeğe başladığını gören Büyük Millet Meclisi de, 25 aralık 1925 te kabul ettiği bir kanunla Türkiye'de fes, kalpak ve benzerlerini giymeyi yasak etmiştir. Bu devrimle A., Türk toplumunda din ve mezhep esasına dayanan «serpuş» ayrılığını ve bunun beslediği geri bir zihniyeti daha ortadan kaldırmış oluyordu. Batının serpuşunu kabul etmekle Türk milleti, kendisini bu medeniyet toplu-

luğundan ayıran dış şekle ait en önemli farkı da kaldırmış bulunuyordu.

Şapkanın kabulünden önce, memlekette dinî bir sıfat ve yetki ifade eden sarık sarmak hakkı, bir düzene bağlanmış değildi. Bu sebeple bir çok yetkisiz insanlar, başlarındaki sarıktan aldıkları kuvvetle cahil halkın önüne geçerek onu peşlerinde sürüklüyorlardı. Bununla beraber, halkın din duygularını kötüye kullananlar, yalnız bu hoca kılığına girmiş cahil yobazlar değildi; bunların yanıbaşında türlü isimler altında kurulmuş olan tarikat (b. bk.) ların mensupları da vardı. Dinî kıyafete bürünmüş yobazlarla bu yapma dervişler, hükümetin işlerini kendi çıkarlarına zararlı buldukları zaman dine aykırıdır diyerek, halkı hükümete karşı ayaklandırdıkları olurdu. Netekim, Kurtuluş Savaşı sırasında, padişah yer yer bunlardan millî harekete karşı faydalanmağa çalıştığı gibi, 1925 te doğu illerinde başlarında Şeyh Sait (b. bk.) in bulunduğu şeyhler ve onlara gözü kapalı bağlanmış cahil bir kısım vatandaşlar da, Cumhuriyet hükümetine ve onun yaymağa başladığı devrimci zihniyete karşı silâha sarılmışlardı. Bu hareketler hükümet tarafından bastırılmakla beraber, tekke ve tarikatların varlığı, Türk milletinin medeniyet yolunda ilerlemesine zaman zaman engel olabilirdi. Bu sebeple, A.. Kastamonu'dan döner dönmez, tekkelerin kapatılıp tarikatların kaldırılmasını ve eski devirlerde yaşamış büyüklerimizi anmağa bir vesile olmaktan çok, batıl inanışların kökleşmesine bir vasıta olarak kullanılan türbelerin kapatılmasını hükümetten istemiştir. 2 eylül 1925 te bakanlar kurulunun bu konuda aldığı karar da, 30 kasım 1925 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği özel bir kanunla tamamlanmıştır.

Türk topluluğunu çağdaş milletlerden ayıran unsurlar arasında dinî geleneklerle ilgili bulunan ve modern hakatın icaplarına uymıyan takvim ve saat sistemleri de özel bir yer tutuyordu. A. ün irşatları üzerine milletlerarası yullanılan milâdî takvimle, zevalî saat usulünün kabulü hakkında hükümetin teklif ettiği kanun tasarıları da, Büyük Millet Meclisi'nce kabul edilmiştir (26 aralık 1925).

A. ün kısa bir süre içinde gerçekleştirdiği büyük devrim hamlelerini, çıkarlarına aykırı bulan yenilik ve ilerilik düşmanları, bütün kinlerini onun şahsında toplamaya başlamışlardı. A. ün memleket hayatında etkili rol oynamaya başladığı ilk günden beri, düşmanlarından bir kısmı, onun vücudunu ortadan kaldırmağı kararlaştırmışlar, fakat tasarladıkları türlü alçakça tedbirleriuygulamağa Ankara'da imkân bulamamışlardı. Onun 1926 yazında Batı Anadolu'da yapmağa başladığı bir memleket gezisi sırasında İzmir'e uğradığı zamanda, bu kara düşüncelerini gerçekleştirebileceklerini ummuşlardı. Fakat hükümet bu kötü niyetlileri hemen suçüstü denecek bir durumda yakalamıştır (15 haziran 1926). Bütün memleketi hem büyük bir teessür içinde bırakan, hem de vaktinde haber alınarak önüne geçildiği için candan sevindiren bu olayı, A. Balıkesir'de iken haber almıştı. Beş on vicdansızın, A. ün şahsında Türk milletine yapmak istedikleri bu cana kıyma teşebbüsü karşısında A.: «Benim nâçiz vücudum birgün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır» diyerek, milletine beslediği güven ve sevgiyi bir defa daha belirtmiştir. Bu teşebbüs haber alınır alınmaz hemen İzmir'e giderek işe el koyan İstiklâl Mahkemesi, kısa zamanda suçluları lâyık oldukları ağır cezaya çarptırmış ve Büyük Millet Meclisi, 3 kasım 1926 toplantısında A. ün kurtuluşunu millet adına resmen kutlamıştır.

ATATÜRK (Yugoslavya kıralı Aleksandar'ı Dolmabahçe'de karşılarken) (4 ekim 1933)

İkinci Büyük Millet Meclisi de 26 haziran 1927 de seçim dönemini tamamlıyarak dağılmıştı. A., yeni seçimden önce Cumhuriyet Halk Partisi'nin toplanacak genel kongresinde büyük bir nutuk söylemeğe ve bunda, o güne kadar olan siyasî hayatının ve işlerinin milletçe bilinmiyen taraflarını açıklıyarak, Türk devrim tarihinin önemli yıllarını aydınlatmağa karar vermişti. Bu konuda aylarca süren hazırlıklarda bulunmuş, bu arada, 16 mayıs 1919 da ayrıldığı İstanbul'a da 1 temmuz 1927 de ilk resmî ziyaretini yapmıştır. İstanbul halkı tarafından coşkun sevinç gösterileriyle karşılanan A., devlet başkanlarının İstanbul'da oturmalarına ayrılan Dolmabahçe sarayında şehrin temsilcilerini kabul etmiş ve kendileriyle yaptığı konuşmada İstanbul hakkındaki duygularını açıklamıştır.

Yeni yapılacak seçimlerde milletvekili olacak ordu mensuplarının ordu ile ilgilerini kesmiş bulunmaları gerektiğinden, A. 4 temmuz 1927 de askerlikten emekliye ayrılmıştır. Seçimde Cumhuriyet Halk Partisi adayları oybirliği ile seçilmiş, A. de yine Ankara'dan milletvekili çıkmıştır. Parti kurultayı 15 ekim 1927 de Ankara'da B. M. M. binasında toplanmıştır. A., partinin ilk genel kongresinin Sıvas Kongresi, bu seferki toplantının ise ikinci genel kongre olduğunu söyliyerek kurultayı açmış, böylece, C. H. P. nin, 7 eylül 1919 da Sıvas Kongresi'nde kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir devamı olduğunu bir defa daha belirtmiştir. 20 ekim günü akşamına kadar altı gün süren bu kongrede, A., 36 saatta biten ve 19 mayıs

1

2

3

4

5

6

7

1 — Atatürk'ün ressam Thorak tarafından çizilen bir profili (1935). 2 — Ankara Ulus meydanında zafer anıtı ve çevresinin en eski hali (Açılışı: 24 kasım 1927). 3 — Atatürk'ün İstanbul'da Gülhane parkında ilk dikilen heykeli (Açılışı: 5 ekim 1926). 4 — Ankara'da Etnografya müzesi önündeki Atatürk heykeli (Açılışı: 4 kasım 1927). 5 — Ankara Cumhuriyet meydanındaki Atatürk heykeli (Açılışı: 4 kasım 1927). 6 — Atatürk'ün Samsun'daki heykeli (Açılışı: 15 ocak 1932). 7 — Atatürk'ün İzmir'deki heykeli (Açılışı: 27 temmuz 1932).

ATATÜRK (Ankara Gazi Orman Çiftliği'nin kuruluş günlerinde, 1926)

1919 da Samsun'da karaya çıktığı tarihte memleketin içinde bulunduğu durumdan başlıyarak, Kurtuluş Savaşı'nın geçirdiği safhaları, cumhuriyetin kuruluşunu, bundan sonraki devrim hamlelerini ve devrime karşı yapılan hareketleri bütün ayrıntıları ve belgeleriyle anlatan büyük nutkunu vermiştir. A., bu nutkunu Türk gençliğine olan ünlü hitabe- (bk. NUTUK) siyle bitirerek, kurduğu Cumhuriyeti Türk gençliğine emanet etmiş ve bütün servetini partisine bağışlamıştır.

A., Türk milletinin hayatında gerçekleşen bütün devrimlerin, ancak eğitim vasıtasiyle millî benliğe sindiği zaman yerleşmiş olacağına inandığı için, millî kültürümüzü lâik esaslar içinde geliştirmeğe önem veriyordu. Ona göre, Türk toplumunun, kendisi için verimli olmıyan bütün kültür araçlarından kurtulması gerekliydi. Bu araçlar arasında alfabe önemli bir yer tutuyordu. Arap alfabesinin harf sistemi Türkçenin kolay yazılıp okunmasına engel olduğu için, okuyup yazma öğrenmek uzun yıllara bağlı idi. Bu hal, Türk milletinin medeniyet nurundan gereği gibi faydalanmasına imkân vermiyordu. A., Arap alfabesini bırakarak yerine bütün batılı milletlerin hemen hepsinin kullandığı Lâtin esasından alınma bir Türk alfabesi kabul edilmesini istiyordu. A., bu işe 1927 yılında kesin kararını vermişti. Gerekli hazırlıkları düzenlemeğe başlamış, 1928 yılının kış ayları araştırma ve incelemelerle geçmişti. A., bütün dil ve tarih bilginlerimizle tanınmış şair ve ediplerimizi çevresinde topluyor ve bu maksatla çalıştırıyordu. Hükümetin bu konuyu incelemek üzere kurduğu Dil Encümeni, 26 haziran 1928 de resmen çalışmağa başlamıştı (bk. TÜRK DİL KURUMU). Başvekil İsmet Paşa bu encümenin çalışmalarını çok yakından takip ediyor ve birçok toplantılarına başkanlık ediyordu. Encümen, Türk alfabesini ve imlâ kurallarını tespit edince o sırada İstanbul'da bulunan A. tarafından çağrılmıştı (1 ağustos 1928). A., Encümenin çalışma sonuçlarını maksada yeter gördüğü için, bu büyük devrim hamlesini de artık halka bildirmek istemiştir. 9 ağustos 1928 akşamı Sarayburnu parkındaki gazinoda tertiplenmiş bir müsamereye davet olunan A., orada söylediği bir nutukla Türk harf devrimini millete açıklamış ve Türk alfabesini öğrenmenin bir vatanseverlik ve milliyetseverlik ödevi olduğunu söylemiştir. Halkının yüzde doksanı okuma yazma bilmiyen bir milletin bugünkü medeniyet dünyasında yaşamaktan utanması gerektiğini açıklıyarak, Türk milletinin utanmak için değil, iftihar etmek için yaratılmış, tarihi iftiharla dolu bir millet olduğunu belirtmiştir.

Bu yeni direktifi cehalete karşı açılan bir savaş olarak kabul eden Türk milleti, başka teşvik veya emre ihtiyaç duymadan Türk alfabesiyle okuyup yazmağı öğrenmeğe koyulmuş, öğrenmiş olanlar da henüz bilmiyenlere öğretmeğe başlamış, hükümet de halkın bu candan ilgisine dayanarak, Türk alfabesinin memlekette yayılması için esaslı tedbirler almıştır. A., bu çalışmaları teşvik için memleket içinde geziye çıkmış, halkı yer yer toplıyarak kara tahta başında kendilerine dersler vermiş, 1 kasım 1928 günü B. M. M. nin açılış söylevinde de, bu konudaki millet iradesinin kanunlaşması lüzumunu belirtmiştir. Aynı günde Meclis, başvekil İsmet Paşa'nın teklifiyle hükümetten gelen tasarıyı müzakere ve kabul etmiştir.

A., dil devriminden sonra, ilgisini Tarih alanında toplamıştır. Millî tarihi, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşına Osmanlı devrinin tarih anlayışiyle öğretmeğe çalışmak, onu millî gurur ve güvenini besliyen en zengin bir hazineden mahrum bırakmak olurdu. A. e göre, kurtardığımız vatan toprakları gibi, Türk milletinin geçmişi, medenî hüviyeti ve insanlık değerleri de yabancı istilâlara uğramıştı. Türk'lerin İslâmlığı kabul ettikten sonra yaptıkları işler ve yetiştirdikleri bilginler, batı bilim dünyasınca Arap medeniyetinin malı sayılmıştı. Türk'lerle Avrupa'lılar arasındaki çetin savaşlar yüzünden de, dünya edebiyatında Türk'ler için kin ve garezle beslenen bir görüş hâkim olmuştu. Bütün dünya, yakın zamanlara kadar, Türk'ü sarı ırktan, batılılara nispetle daha geri bir insan tipi olarak tanıyordu. Türk'lerin yalnız asker oldukları, medenî kaabiliyet ve istidattan mahrum bulundukları, hiçbir medenî eser yaratmadıktan başka, birçok medeniyetleri de yok ettikleri ileri sürülüyordu. Bir kısım Avrupa devletleri, bu görüşe dayanarak, yüzyıllar boyunca üzerinde yaşadığımız medeniyet eserlerimizle bezediğimiz vatan toprakları üstünde bile hak iddia etmişlerdi.

A., dayanağı olmıyan bu haksız, iftiracı ve kinci tarih iddialarının yanlış olduğuna inanıyor ve tarihi, vatanımızın bizim olduğuna en büyük manevî delil sayıyordu. Genç Türk nesillerine her çağda parlak ve üstün medeniyetler kurmuş beyaz ırka mensup bir milletin evlâdı olduklarını, üzerinde yaşadıkları toprakların gerçek sahibi bulunduklarını anlatacak ve onlara millî inan ve güven aşılayacak bir tarih kültürünü, millî eğitimin ana temellerinden biri yapmak istiyordu.

A., bu maksatla 1929 yılı kış aylarında çalışmağa başlamış ve kendi görüşünü kavrıyan tarih uzmanlarının millî tarihimizi ilgilendiren konular üzerinde çalışmalarını istemiş, ve bu konuya ait kaynak ve belgeleri toplıyan bir kitaplık kurdurmuştur. A., bilginlerle uzmanların çalışma sonuçlarını inceliyor ve ilgililerle görüşme ve tartışmalar yaparak hakikate varmağa çalışıyordu. A., gerek Türk milletini ve gerek bütün dünyayı eski ve yanlış tarih anlayışından ayırarak yeni ve doğru bir tarih anlayışına götürmek istiyordu. Gözönünde bulundurduğu nokta, tarih biliminin metoduna uygun olarak yapılacak araştırmalarla bilim âleminin doğru, açık, herkesçe kabul edilebilecek sonuçlara varmasıydı.

Atatürk ve İnönü bir askerî manevrada (1937)

A. ün 1930 yılı yazında Yalova'da geçirdiği dinlenme ayları, bu konudaki uğraşmaların en çok hızlandığı bir devre olmuştur. Bu çalışmaların mahsulü, *Türk Tarihinin Ana Hatları* adı altında pek az sayıda bastırılmış ve bir anket mahiyetinde olarak Türk tarihi uzmanlarının incelemesine sunulmuştur. Kitabın bazı bahisleri ya doğrudan doğruya yazılma veya düzeltilme ve tamamlanma suretiyle A. ün kaleminden çıkmıştır. Kitabı hazırlıyan heyet, o tarihlerde «Türk Tarihi Tetkik Heyeti» (bk. TÜRK TARİH KURUMU) adını taşıyordu. Bu anket üzerinde heyete bildirilen düşünce ve tenkidler çalışmaları hızlandırmış ve okullarımızdaki tarih öğretimini bu millî tarih görüşüne göre düzenlemek maksadiyle dört ciltlik bir tarih serisi yazılmağa başlanmıştır. A., 15 nisan 1931 tarihinde, resmî bir dernek olarak, sonradan Türk Tarih Kurumu adını alan, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ni kurmuş, 1931 yaz aylarında Dolmabahçe sarayında geçirdiği tatil günlerini de okullar için hazırlanan kitaba vermiştir. Bütün cihan tarihini objektif bir görüşle açıklamağa çalışan bu kitaplar, 1931 - 1932 ders yılında bütün okullarda tarih öğretimine esas tutulmuştur. 1932 temmuzunda Ankara'da tarih uzmanlariyle profesör ve öğretmenlerinin katıldığı Birinci Türk Tarih Kongresi toplanmış, Türk Tarih tezi üzerinde hazırlanmış olan inceleme ve tenkid raporları, geceleri uzmanlar tarafından A. ün başkanlığında gözden geçirilmiş, gündüzleri A. ün başından sonuna kadar derin bir ilgiyle takip ettiği genel toplantılarda açıklanmış veya üzerlerinde tartışmalar yapılmıştır. Bu tezin esası şudur: Türk milletinin tarihi, o günlere kadar zannedildiği gibi yalnız Osmanlı tarihinden ibaret değildir. Türk'ün tarihi pekçok eskidir ve Türk'ler temasta bulundukları milletlerin medeniyetleri üzerine etki yapmış ve onları geliştirmiş eski ve ileri bir medeniyete sahiptir.

A. ün kültür hayatımızda önemle ele aldığı konulardan biri de Türk dilidir. O, dil devrimini 1928 de gerçekleşen harf devriminin tabiî bir sonucu sayıyordu. Osmanlılar devrinde Arap ve Fars dillerinin etkisi altında yalnız aydınlarca anlaşılan yapma bir dil meydana gelmişti. Türk dili, son yirmi beş yıldan beri yabancı kurallardan mümkün olduğu kadar sıyrılmış, sadeleşmeğe ve kendi yolunda gelişmeğe yüztutmuş olmakla beraber, eski yapma dilin artıkları hâlâ sürüp gitmekteydi. Yüzyıllardan beri ihmal edilmiş olan Türk dilinin gelişmesini tesadüfe bırakmamak, bu gelişmeyi kolaylaştırıp hızlandıracak tedbirler almak, bunun için de Türk dili üzerinde önemle ve israrla çalışmak lâzımdı.

A., bu amacı gerçekleştirmek için de, 12 temmuz 1932 de, sonradan Türk Dil Kurumu adını alan Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ni kurmuş, memleketin tanınmış dil uzmanlarını bu kurumun bilim kadrosu içinde görevlendirmiştir. Amaç, Türkçe'nin sözlük, terim, gramer, sentaksı ve etimolojisini incelemek ve bu suretle hem dilimizin gelişmesine, hem de Türkçe'nin dünya dilleri arasındaki yerini belirtmeğe çalışmaktı. Bu konuya bütün memleket aydınlarının ilgisini çekmek ve meseleyi memleketin ortak dâvalarından biri haline getirmek için, 26 eylül 1932 de Dolmabahçe sarayında Birinci Türk Dil Kurultayı'nı toplatmıştır. A. ün başından sonuna kadar hazır bulunduğu bu toplantılarda, Türk dilini öz benliğine kavuşturmak için güdülecek program tartışılarak kabul edilmiş, ve Kurultay dağıldıktan sonra da, Türk Dil Kurumu bütün gayretiyle bu proğramı gerçekleştirmeğe koyulmuştur. A., kurumun bütün çalışmalarını yakından ve büyük bir ilgiyle takip ediyor resmî devlet işleri dışındaki bütün zamanını, Dil Kurumu'nun kendi başkanlığında yaptığı çalışmalara ayırıyordu. A. ün gerek Tarih, gerek Dil Kurumlarının bilimsel çalışmalariyle olan ilgisi, onun büyük hastalığına kadar hiç eksilmeden sürmüş ve kendisinin bu teşvikleriyle takipleri millî şuurumuzun millî bir kültürle gelişip kalkınmasının başlıca âmili olmuştur.

A., Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışında ekonomik âmillerin ön plânda yer tuttuğunu biliyordu. Kapitülâsyonlar, Osmanlı ülkesini Avrupa endüstrisi için ortak bir pazar yeri haline getirmiş, devlet maliyesini, bütçesini ödünç para ile düzenleme zorunda bırakmış, yabancı sermayenin millî ekonomimize zararlı şartlarla memlekette yerleşmesine sebep olarak Türk ekonomisini kökünden sarsmıştı. Birinci Dünya Harbi'nin galipleri, Sèvres Antlaşmasiyle bu durumu devam ettirmek, siyasî bağımsızlığını elinden aldıkları Osmanlı devletini ekonomik bağımsızlığından da yoksun bırakmak istiyorlardı. A., Türk Kurtuluş Savaşı'na girişirken «tam bağımsızlık»ı amaç olarak belirtmişti. Bunu, bir söylevinde «İstiklâl-i tam denildiği zaman, bittabi siyasî, malî, iktisadî, adlî ve askerî ilâh... her hususta istiklâl-i tam ve serbestî-i tam demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde istiklâlden mahrumiyet, millet ve memleketin mâna-yı hakikisiyle bütün istiklâlden mahrumiyeti demektir» sözleriyle açıklamıştı. A., bütün millî mücadele yılları boyunca millî ekonominin bağımsızlığı ve temelleri üzerinde fırsat buldukça görüşlerini daima belirtmiş, ekonomik hayatımızı boğan kapitülâsyonların hiçbir surette tanınamıyacağını söylemiştir. Memleketin müstahsil sınıfını teşkil ettiği halde, aydınlarca değeri tanınmıyan köylünün, ilk defa olarak memleketin gerçek sahibi ve efendisi olduğunu Büyük Millet Meclisi kürsüsünden söyliyen ve memleketin bu büyük istihsalci kütle için yapmak zorunda bulunduğu ödevleri açıklıyan da A. tür.

Misak-ı Millî'nin kapitülâsyonların kaldırılması hakkındaki maddesinde yer alan millî istek, Lausanne barış antlaşmasiyle gerçekleşmiş bulunuyordu. A. ise bunu bek-

1

2

3

4

Atatürk'e ait bazı portre ve büstler

1 — Atatürk Portresi (İbrahim Çallı: Dolmabahçe Resim ve Heykel Müzesi). 2 — Atatürk Anafartalar Grupu komutanı iken (Avusturya'lı ressam Kraus, 1916). 3 — Atatürk büstü (Nusret Suman). 4 — Atatürk büstü (Zühtü Müritoğlu).

100 kuruş 1 lira 50 kuruş 25 kuruş
Üzerinde Atatürk'ün resmi bulunan gümüş paralar (1934-1936)

lemeden, daha Lausanne antlaşması için henüz görüşme ve tartışmalar yapıldığı bir sırada, hükümetin İzmir'de bir ekonomi kongresi toplamasını, burada memleketin ekonomisiyle ilgili bütün meselelerin bir proğrama bağlanmasını teşvik etmişti. Kongrenin ilk toplantısına başkanlık eden A., bu alanda yapılacak işlerin önemine dikkati çekmiş, yeni Türkiyeyi lâyık olduğu mertebeye ulaştırmak için, behemahal ekonomimize birinci derecede önem vermek zorunda olduğumuzu belirtmişti. O sırada, memleketi kalkındırmak için muhtaç olduğumuz büyük maddî imkânları sağlıyacak bir yabancı sermayenin memlekete girmesinden çekinmeğe yer olup olmadığı üzerinde tartışmalar yapılmakta idi. A. bu tartışmaları önlemek ve Türkiye'de ekonomik alanda sermaye işletmek istiyen yabancı firmaları teşvik etmek için yaptığı bir demeçte, kapitülâsyonlardaki şartlara dayanan bir yabancı sermayenin artık Türkiye'de yaşıyamayacağını, fakat memleketimiz kanunlarına uymak suretiyle çalışmak istiyenlerle ekonomik alanda yapılacak iş birliğinden hiçbir suretle çekinilmediğini belirtmiştir.

A.. memleket ekonomisinin en geniş bir anlamda geliştirilmesini gerekli buluyordu. Onun bu görüş ve anlayışı, devamlı harblerin bütün kaynaklarını kuruttuğu ve kapitülâsyonların donmuş bir hale soktuğu millî ekonomimizi kalkındırmak, harap bir hale gelmiş olan vatanı bayındırmak, toprağın altında ve üstünde el sürülmemiş bütün iş alanlarından faydalanmak hususlarında hükümetin güttüğü programın temelini teşkil etmiştir. A. e göre, yeni Türkiye devletinin kuruluşunu zorunlu kılan âmiller ve içinde bulunulan şartlar devletçi bir ekonomiyi lüzumlu kılıyordu. Çünki devletçi bir ekonomi olmadan kapitülâsyonların yüzyıllarca ezici etkileri altında yaşamış olan memleketi kurtarmak mümkün olmadığı gibi, Sakarya'ya kadar gelip dayanan istilâ ordularının tahrip edici etkilerini ortadan kaldırmak da mümkün değildi. Kendini halkçı olarak ilân eden bir devletin, halkın her türlü ihtiyaçlarından kendini sorumlu görmesi ve bu ihtiyaçları karşılamak için gerekli her türlü tedbirlere başvurması da pek tabiî idi. Bir yandan devlet ekonomisi geliştirilirken, öte yandan özel veya yabancı sermayeye yeni çalışma alanları gösterilmiş, ve bu arada kapitülâsyonlar zamanında memlekete girmiş yabancı sermayeye dayanan imtiyazlı kurumlar bir bir satın alınarak, devlet veya belediye işletmeleri haline getirilmiştir. A., millî sermayeyi çoğaltmak, özel teşebbüsleri teşvik ederek korumak ve Türk bankacılığını geliştirmek amaciyle İş Bankası'nı kurmuş (26 ağustos 1924), memlekette modern çiftçiliği geliştirmek maksadiyle yapılacak teşebbüslere bir örnek olmak üzere de, Ankara'nın kıraç bir kısım toprakları üzerinde, kendi parasiyle, çevresinde her türlü tarım tesislerini de toplıyan büyük bir Orman Çiftliği yaptırmış (5 mayıs 1925), daha birkaç benzerini de memleketin başka yerlerinde kurdurmuştur.

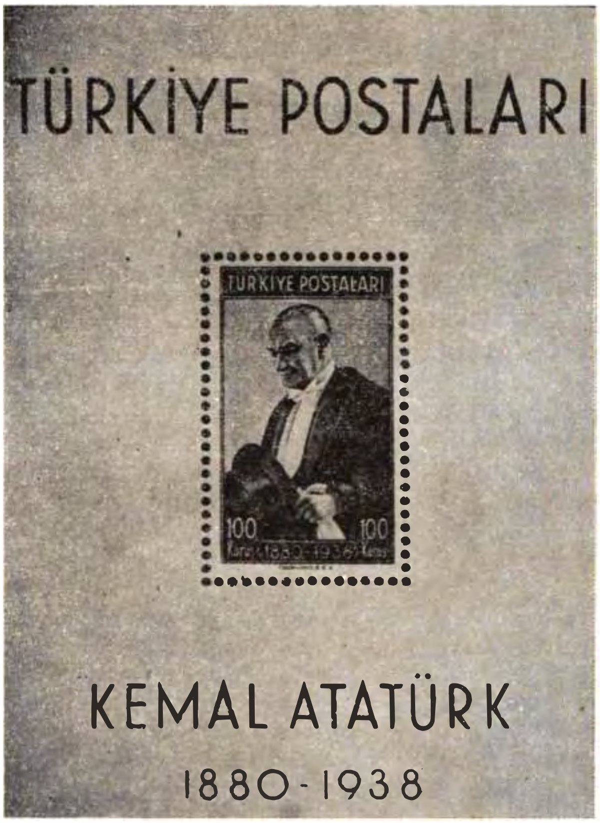
A., memleket içinde her zaman yaptığı gezilerde söylediği sözlerle devamlı olarak Türkiye ekonomisinin gelişmesini ve ilerlemesini desteklemekten bir an geri durmamıştır.

A., bağımsız bir devletin varlığı için gerekli olan millî bir dış siyaseti de, temel şartlardan biri olarak kabul ediyordu. Millî mücadeleye atıldığı ilk günden başlıyarak hep bu ilkeyi savunmuş ve her fırsattan faydalanarak bunun gerçekleşmesine çalışmıştır. A., milletlerin kendi kendilerini idare etmelerini kutsal bir hak tanıyordu. Ona göre, bugünkü medenî milletlerin karşılıklı münasebetlerinde hâkim olan: «Her milletin kendi mukadderatına kendi hâkim olması» hakkı, yeryüzündeki bütün milletler için tanınması gerekli bir esastı. A., hiçbir istilâcı ve intikamcı duyguya kapılmadan, Misak-ı Millî esaslarına dayanan ve barış antlaşmalariyle çizilen hudutlar içinde her bakımdan bağımsız, mesut ve refahlı bir Türkiye devleti kurmağı ülkü biliyordu. Onun dış politikada değişmez ilkesi: «Yurtta barış, cihanda barış»tı. A. ün bu görüşü, Lausanne'dan sonra milletlerarası münasebetlerimizin gelişmesinde ve devletin kısa bir zamanda dış politikada itibar kazanmasında en büyük âmil olmuştur. Birçok devletlerle dostluk antlaşmaları, komşu memleketlerle saldırmazlık paktları yapılmış ve böylece uyandırdığı güven sayesinde Türkiye 1932 de Milletler Cemiyeti (b. bk.) ne üye olmağa çağırılmıştır. Birçok yabancı devlet hükümdarlariyle, başkanları ve önemli hükümet adamları zaman zaman A. ü ziyaret etmişler, milletlerarası meselelerde onun ileri görüşlerinden faydalanmışlar, doğu memleketlerinin bir kısım hükümdarları da onun devrimcilik izinden yürümeğe çalışmışlardır. 1933 ten sonra Avrupa'da başgösteren siyasî buhran Türkiye'nin güvenliği için tedbirler almayı gerektirdiği vakit, batıda Balkan Antantı (1934), doğuda Sadâbâd Paktı (1937) imzalandığı gibi, 1936 Montreux Antlaşması ile de, Lausanne'ın Türk Boğazlar'ının askersizlendirilmesi hakkında taşıdığı kayıtlar kaldırılmıştır.

A., Türkiye'nin avrılmaz bir parçası olan Hatay üzerindeki hakkımızın da birgün tanınacağına inanıyor ve bunu kuvvetle değil, siyasetle gerçekleştirmek istiyordu. Nitekim, Cumhuriyet hükümetinin bu konudaki gayretleri ile 4 temmuz 1938 de Hatay bağımsız bir Türk devleti olmuş, A. ün ölümünden sonra da anavatana katılmıştır.

A., millî düşüncelerle insanî duyguları birbirine aykırı görmiyen bir dünya görüşüne de sahipti. A. e göre Türk'ler, devletler ailesinin bir unsurudur ve dünyanın barışı ve saadeti için çalışmak ödevindedir. A., devletler arası münasebetlerin millî olduğu kadar, insanî duygular üzerine kurulmasiyle, ancak milletleri felâketten kurtarmak kabil olacağına inanıyordu. O, milliyet ve insanlık idealleri üzerine kurulan Balkan Antantı ve Sadâbâd Paktı ile bunun en canlı örneklerini göstermişti. Balkan Antantı konseyinin Ankara'da yaptığı bir toplantıda, A. ün delegelerle konuşurken söylediği şu sözler, onun için devrimizin en büyük insanlarından biri sayıldığını gösterecek tanıtlardan biridir:

«Artık insanlık mefhumu, vicdanlarımızı tasfiyeye ve hislerimizi ulvileştirmeğe yardım edecek kadar yüksel-

Atatürk'ün ölümünün birinci yıldönümü hâtıra bloku

miştir... İnsanları mesut edecek yegâne vasıta onları birbirine yaklaştırmak, onlara birbirini sevdirmek, karşılıklı maddî ve manevî ihtiyaçlarını temine yarayacak hareket ve enerjidir. Cihan sulhu içinde beşeriyetin hakikî saadeti ancak bu yüksek ideal yolcularının çoğalmasiyle mümkün olacaktır.», «Eğer devamlı sulh isteniyorsa kütlelerin vaziyetlerini iyileştirecek beynelmilel tedbirler alınmalıdır. İnsanlığın heyet-i umumiyesinin refahı, açlık ve tazyikın yerine geçmelidir. Dünya vatandaşları haset, açgözlülük ve kinden uzaklaşacak şekilde terbiye edilmelidir.»

A. ün 1937 de gördüğü ve göstermeğe çalıştığı bu hakikatı, medenî dünyanın ancak beş yıl süren kanlı bir boğuşmadan sonra anlamağa başladığını görmek, onun büyüklüğünü kuvvetle belirtmeye yeter.

Onun hayatı boyunca Türk milleti için yaptığı hizmetler böylece gözden geçirilince, Türk vatandaşlarının birer soyadı aldığı sırada, B. M. M. nin 24 kasım 1934 tarihinde kabul ettiği özel bir kanunla millet adına ona *Atatürk* soyadını vermesinin sebebi kolayca anlaşılır.

İlk defa kendisine «Ata Türk» diye hitap eden Saffet Arıkan'dır. Arıkan, Türk Dil Kurumu başkanı bulunduğu sırada dil bayramı münasebetiyle radyoda yaptığı konuşmada ona bu hitapta bulunmuştur (26 eylül 1934).

A., 1938 başlarında memleket içinde her zaman yaptığı inceleme gezilerinden birinde hastalanmış, mayıs başlarına kadar süren bu rahatsızlığı bütün memlekette derin bir üzüntü yaratmıştır. Hastalıktan kurtulduğu günlerde (11 mayıs 1938), vaktiyle Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağışladığı mülkleriyle devlete bıraktığı çiftliklerine ve Ankara belediyesine verdiği bir kısım araziye ait kanunî muameleleri tamamlatmıştır. 19 mayıs 1938 de Ankara'da 19 Mayıs Stadyomu'nda yapılan gençlik ve spor bayramını seyrettikten sonra güney illerinde yeni bir incelemeye çıkan A., Mersin ve Adana'da birkaç gün süren bu gezide yorularak yeniden hastalanmış ve hemen İstanbul'a götürülmüştür. Memleketin tanınmış doktorlariyle Fransa ve Almanya'dan getirilen uzmanlar tarafından konsültasyonlar yapıldığı halde, ilerlemesinin önüne geçilemiyen hastalığının siroz olduğu anlaşılmıştı. A. ün memleket için pek önemli olan sağlığını tez günde tekrar elde etmesi için her çareye başvuruluyordu. Deniz havasından faydalanması için Savarona (b. bk.) yatına taşınmıştı. A., enerji ve neşesini kaybetmeden memleket işleriyle yine her zamanki gibi uğraşıyordu. Ağustos sonlarında, durumu tekrar Dolmabahçe sarayına alınmasını gerektirmişti. 5 eylül 1938 de gizlice çağırttığı bir notere vasiyetnamesini yazıp vermişti. Ölümünden sonra açılan bu vasiyetnameye göre A., ailesi efradiyle yakınlarına geçimlerini sağlıyacak parayı ayırdıktan sonra, geri kalan bütün servetini Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağışlamış ve bunun yıllık gelirinin yarısını da, aralarında bölüşülmek üzere, kendi kurduğu Türk Tarih ve Türk Dil Kurumlarına vakfetmiş ve böylece millî kültürümüzün bu iki büyük temeline ne derece önem verdiğini göstermiştir.

A. ün günden güne fenalaşan hastalığını büyük küçük bütün memleket halkı yakın bir ilgiyle takip ediyor, iyileşmesini bütün varlığiyle diliyordu. Görülen hastalık krizleri üzerine, 16 ekimden sonra sağlık durumu hakkında günlük raporlar yayımlanmağa başlanmıştı. Cumhuriyetin 15 inci yıl dönümünü hasta yatağında geçiren A., 1 kasım günü B. M. M. nin açılış töreninde de bulunamamıştır. Bir müddet iyiliğe yönelen hastalık tekrar normal seyrinden çıkarak şiddetlenmişti. 8 kasımda yayımlanan rapor üzerine bütün memleketi tekrar derin bir yeis kaplamış ve nihayet korkulan sonuç bütün açıklığiyle gerçekleşmiş ve A.,

Atatürk'ün ölümünün birinci yıldönümü hâtıra pulları serisi

1

2

3

4

5

6

7

8

1 — Atatürk'ün tabutu Dolmabahçe katafalkında (16 - 18 kasım 1938). 2 — Atatürk'ün tabutu Ankara katafalkında (20 kasım 1938). 3 ve 4 — Atatürk'ün cenazesi geçici kabire götürülürken. 5 — Atatürk'ün cenazesini selâmlıyan İngiliz mareşali. 6 — Atatürk'ün cenaze töreninde Cumhurbaşkanı İnönü. 7 — Atatürk'ün cenaze töreninde bir yabancı askerî birliğin bandosu. 8 — Atatürk'ün tabutu Ankara'da geçici kabrine konulduktan sonra (21 kasım 1938).

10 kasım 1938 perşembe günü saat 9 u 5 geçe gözlerini hayata kapamıştır. Kara haber memleketin her köşesini derin bir mateme boğmuş, onu kaybetmenin acısı Türk milletine günlerce gözyaşı döktürmüş ve bütün dünya, Türk'ün bu matemine ortak olmuştur. 16 kasım günü, tabutu Türk bayrağiyle örtülü bir katafalk üzerinde Dolmabahçe sarayında halkın ziyaretine açılmış, her yaştan bütün İstanbul halkı son hürmet görevini yapmak üzere üç gün üç gece durmadan akan gözü yaşlı bir insan seli halinde önünden geçmiştir. 19 kasım 1938 günü büyük bir törenle Dolma bahçe'den kaldırılan tabut, Sarayburnu'ndan Yavuz zırhlısına naklolunmuş, İzmit'ten trene konularak ertesi sabah Ankara'ya getirilmiştir. Başta yeni seçilen Cumhurbaşkanı ve A. ün en yakın arkadaşı İnönü olmak üzere hemen bütün Ankara'nın saygıyla karşıladığı cenaze, bir top arabasiyle Büyük Millet Meclisi önünde hazırlanan muhteşem katafalka naklolunmuş ve Ankara'lılar da kurtarıcılarının önünden ertesi sabaha kadar geçmişlerdir. 21 kasım 1938 pazartesi sabahı resmî tören başlamış, tabut 12 milletvekili tarafından top arabasına kaldırılmış, 12 general topun çevresinde yer almıştır. Başta yabancı devletlerin yolladıkları asker birlikleri olmak üzere, törene katılan birliklerle okullar cenazeyi selâmlıyarak geçmişler, Cumhurbaşkanı, Büyük Millet Meclisi başkanı, başbakan, bakanlar, milletvekilleri, komutanlarla büyük rütbeli memurlar ve bu törende bulunmak için gönderilen yabancı devlet delegasyonları cenazeyi takip etmişlerdir. A. e geçici kabir olarak ayrılan Etnografya Müzesi'ne getirilen cenaze, hazırlanan mermer lâhide saygıyla yerleştirilmiş, kadirbilen Türk milletinin yüreğinde adı sevgi ve saygı içinde ebedî olarak yaşıyacak olan A. ün fâni vücudu, böylece, çok sevdiği vatan topraklarına teslim edilmiştir. O gün, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bir beyanname yayımlıyarak, Türk milletinin bu kayıptan duyduğu derin acıyı ve A. e beslediği saygı ve minneti belirtmiş, Büyük Millet Meclisi de Türk milletinin bu büyük evlâdı için şerefine uygun bir kabir yapılmak üzere gerekli ödeneği ayırmış, Ankara'da Rasattepe'de bu maksatla bir Anıt-Kabir (b. bk.) yapılmağa başlanmıştır.

Bibliyografya: Ağaoğlu, Samet: *Kuvâ-yi-Milliye Ruhu*, İstanbul 1944. Aker, Şefik: *Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27. Alay*, İstanlul 1935. Alp, Tekin: *Kemalizm*, İstanbul 1936. Andréa-Apak, Hüseyin Rahmi: *Felâkete Doğru-Yunan Ordusunun Anadolu Seferi*, İstanbul 1932. Ankara Halkevi: *Atatürk 19 Yıl Önce Bugün Ankara'ya Gelmişlerdi*, Ankara 1938. Apak, Rahmi: *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, İstanbul 1942. Arif, Mehmet: *Anadolu İnkılâbı, Mücahedat-ı Milliye Hâtıratı (1335-1339)*, İstanbul 1924. Aspinall-Oglander, C. F.-Tunay, Tahir: *Büyük Harbin Tarihi: Çanakkale-Gelibolu Askerî Harekâtı*, İstanbul 1939; ayn. yaz.-Hulûsi, M.: *Çanakkale*, c. I-II, İstanbul 1940. Aşkun, Vehbi Cem: *Sıvas Kongresi*, Sıvas 1945. Atatürk, Kemal: *Nutuk (1919-1927)* c. I.-II. *Vesikalar* c. III., İstanbul 1934; ayn. yaz.: *Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe* («Belleten» de, sayı 28 [1943], s. 17-69). Atay, Falih Rıfkı-Saydam, Mahmut: *Büyük Gazi'nin Hâtıratından Sahifeler* («Hâkimiyet-i Milliye»de, 19 mart-12 nisan 1926); Atay, Falih Rıfkı: *İnkılâbçı Atatürk* («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939); ayn. yaz.: *19 Mayıs*, Ankara 1944. Atay, Neşet Halil: *Büyük Meclis ve İnkılâp*, Ankara 1933. Aykut, M. Şeref: *Birinci Millet Meclisi*, («Milliyet» gazetesi, 17 kasım 1931 — 22 ocak 1932); ayn. yaz.: *Kemalizm*, İstanbul 1936. Balaban, Mustafa Rahmi: *Gazi Paşa Hazretlerinin Maarif Umdesi ve Asri Terbiye ve Maarif*, Ankara 1923. Banoğlu, Niyazi Ahmet: *Atatürk*, İstanbul 1943. Başar, Ahmet Hamdi: *Atatürk'le Üç Ay ve 1930 dan Sonra Türkiye*, İstanbul 1945. Bayur, Yusuf Hikmet: *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, İstanbul 1934; ayn. yaz.: *Atatürk*, («Belleten» de, No. 10 [1939], s. 247-268); ayn. yaz.: *10 uncu Yıl Nutku Hakkında Bir Hâtıra* («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939); ayn. yaz.: *Sakarya Vuruşması Dolayısiyle Bir Angı* («Yücel» de, sayı: 91-93 [1942], s. 6-7). Bozkurt Mahmut Esat: *Atatürk İhtilâli*, İstanbul 1940. Bozok, Salih: *İki Hâtıra ve İki Mektup* («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939). Bulca, Nüzhet: *30 Ağustos Zaferine Doğru*, İstanbul 1949. Bursa Halkevi: *Kemal Atatürk 1881-1938*, Bursa 1939. BYUM: *Atatürk'ün Vefatları*, İstanbul 1938. Cebesoy, Ali Fuat: *Atatürk'e Dair Üç Hâtıra* («Ulus» gazetesi 10 kasım 1939). C. H. P.: *Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi*, Ankara 1943; ayn. kurum: *C. H. P. 25 yıl*, Ankara 1948. Çağlar, B. Kemal: *Şam'ın Değerli Evi* («Yücel» de, sayı: 133 [1947], s. 369-370). Çalışlar, İzzettin: *İstiklâl Harbi Hâtıratı*, 1-5 kısım, İstanbul 1932; ayn. yaz.: *31 mart ve Mustafa Kemal*, («Ulus» ta, 13 nisan 1940). Çambel, Hasan Cemil: *Atatürk ve Tarih* («Belleten» de, No. 10 [1939], s. 269-272); ayn. yaz.: *Attilâ'dan Atatürk'e-Atatürk*, I.-II. bölüm, İstanbul 1948. Doğruer, Sedat: *Yıldırım'ın Âkıbeti*, İstanbul 1927. Dursunoğlu, Cevat: *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara 1946. Engin, M. Saffet: *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, I.-III. İstanbul 1938-1939. Erem, A. R.: *İlk Üç Tamim, Üç Kurultay, Dört Zafer*, («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1942). Erkilet, Hüseyin Hüsnü Emir: *Yıldırım 1333-34*, İstanbul 1921 (s. 78-91). Fatih Halkevi: *Onun İçin Yazılanlar ve Söylenenler*, I. İstanbul 1939. Gökalp, Ziya: *Doğru Yol-Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri*, Ankara 1923. Günaltay, Şemsettin: *Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahrî Profesörlüğü Hakkında Bir Hâtıra* («Belleten» de, No. 10 [1939], s. 273-274). Güngör, Salâhattin: *Yakınlarının Ağzından Atatürk*, İstanbul 1944. Gürer, Cevat Abbas: *Ebedî Şef Atatürk'ün Zengin Tarihinden Birkaç Yaprak*, I. İstanbul, 1939. İğdemir, Uluğ: *Atatürk*, Ankara 1939; ayn. yaz.: *Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hâtıraları* («Belleten» de, No. 28 [1943], s. 1-19). İlbay, Asaf: *Atatürk'ün Hususi Hayatı*, («Tan» gazetesi, 9 haziran-6 ağustos 1949). İncedayı, Cevdet Kerim: *Türk İstiklâl Harbi-Garp Cephesi*, İstanbul 1925; ayn. yaz.: *Türk İstiklâl Mücadelesi Konferansları*, İstanbul 1927. İnönü, İsmet: *Atatürk'ün Birkaç Hususiyeti*, («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939). İnan, Âfet: *Gerilla Hakkında İki Hâtıra*, («Belleten» de, No. 1 [1937], s. 10-14); ayn. yaz.: *Vatan ve Hürriyet*, («Belleten» de No. 2 [1937], s. 290-298); ayn. yaz.: *Mukaddes Tabanca*, («Belleten» de, No. 3-4 [1937], s. 605-610); ayn. yaz.: *Atatürk ve Tarih Tezi* («Belleten» de, No. 10 [1939], s. 243-246); ayn. yaz.: *Atatürk'ün Fikir Hayatı* («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939); ayn. yaz.: *Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyan*, («Belleten»de, No. 31 [1944], s. 387-401). İnan, Afet-Karal, Enver Ziya: *Atatürk Hakkında Konferanslar*, Ankara 1946; Jäschke, Gotthard-Aksu, Niyazi Recep: *Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi* c. I.-II. İstanbul 1939-1941. Karal, Enver Ziya:, *Türk İnkılâbının Mahiyeti ve Önemi*, İstanbul 1937. İslâm Ansiklopedisi: *Atatürk* (c. I, s. 719-807), İstanbul 1949. Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: *Atatürk*, İstanbul 1946. Kar-

gı, Yahya Galip: *Atatürk'ten Bir Hâtıra*, («Yücel» de, sayı: 133 [1947], s. 365 - 368). Kızıldoğan, Hüsrev Sami: *Vatan ve Hürriyet = İttihat ve Terakki* («Belleten» de, No. 3-4 [1937], s. 619-625). Kumral, A. Muhtar: *Atatürk Diktatör müdür?* İstanbul 1949. Küçüka, Necip Ali: *Atatürk'e Dair Bazı Hâtıralar*, («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939). Malkoç, Nazmi: *1920 [1336] Yılının Kurtuluş Savaşları*, İstanbul 1937. Morkaya, Burhan Cahit: *Gazi Mustafa Kemal*, İstanbul 1930; ayn. yaz.: *Atatürk'ün İki Cephesi*, İstanbul 1939. Melzig, Herbert: *Kemal Atatürk*, Ankara 1938; ayn. yaz.: *Atatük Bibliyografyası* Ankara 1941. ayn. yaz.: *Yeni Türkiye'nin Siyasi Bibliyografyası*, İstanbul 1944. Okyar, Fethi: *Sakarya Harbine Ait Hâtıralar*, («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939). Onat, Naim Hâzım: *Atatürk'ten Birkaç Hâtıra*, («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939). Onbaşıoğlu, Adnan: *Atatürk'ün Ölümünden Sonra Dünya Matbuatının Yazdıkları*, İzmir 1938. Öngören, İbrahim Tali: *Bingazi'den Anadolu'ya Kadar* («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939). Safa, Peyami: *Mustafa Kemal Paşa*, İstanbul 1922; ayn. yaz.: *Türk İnkılâbına Bakışlar*, İstanbul 1938. Sanders, Liman von: *Türkiye'nin Hürriyet Harbi*, Ankara 1923. Sevük, İsmail Habib: *Atatürk İçin*, İstanbul 1939; ayn. yaz.: *O zamanlar (1920-1923)*, İstanbul 1939. Seyfioğlu, Ali Rıza: *Gazi ve İnkılâp* İstanbul 1933. Sherrill, Charles H. - Ahmet Ekrem: *Atatürk Nezdinde Bir Yıl Elçilik*, İstanbul 1935. Ayn. yaz. - Bükerman, Cemal: *Üç Adam, Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini*, İstanbul 1937. Simavi, Lütfü: *Sultan Mehmet Reşat Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*. İstanbul 1924 (s. 119 - 271). Soku, Ziya Şakir: *Atatürk-Büyük Şefin Hususi, Askerî ve Siyasi Hayatı*, İstanbul 1938; ayn. yaz.: *Atatürk'ün Hayatı*, İstanbul 1938.Somer, Mehmet: *Çocukluğuna Dair Bazı Hâtıralar*, («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939). Sungu, İhsan: *Atatürk'ün Babası Ali Efendi ve Mensup Olduğu Selânik Asâkir-i Milliye Taburu*, («Belleten» de, No. 10 [1939], s. 289-3*8). Şapolyo, Enver Behnan: *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, İstanbul 1944. Tan, M. Turhan: *Atatürk*, İstanbul 1939. Tanju, Halûk Cemil: *Beyaz Kitab-Kemal Atatürk (1881-1938)*, İstanbul 1939. Tasvir: *Atatürk Kimdir? Kemalizm Nedir?* İstanbul 1943. Türk, Suat Tahsin: *Türkiye Cumhuriyeti Devleti e Haliki Gazi Mustafa Kemal*, İstanbul 1933. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*. (T. B. M. inde ve C. H. P. Kurultaylarında 1919-1938). İstanbul 1945. Türk Neşriyat Yurdu: *Türkün altın Kitabı Gazi'nin Hayatı*, İstanbul 1928. Türk Tarih Kurumu: *Tarih IV. - Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul 1932. Unat, Faik Reşit: *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşuna Ait Vesikalar I-II*. («Tarih Vesikaları» nda, sayı I. [1941], s. 3 - 9; sayı 2. [1941], s. 81-90); ayn. yaz.: *Atatük'ün Askerlikten İstifası ve Millî Savaşa Millet Ferdi Olarak Başlaması* («Tarih Vesikaları» dergisinde, sayı: 5 [1912] s. 321 - 325); ayn. yaz.: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşuna Ait Bâzı Vesikalar*, («T. V. D. nde, sayı, 6 [1942], s. 401-406); ayn. yaz.: *Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığa tâyini ve Kendisine Müşürlük Rütbesiyle Gazilik Unvanı Verilmesi Hakkında Bazı Vesikalar*, («T. V. D.» nde, sayı: 8[1942], s. 81-100; ayn. yaz.: *Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi* («T. V. D.» nde, sayı 10 [1943], s. 241-252); ayn. yaz.: *Ebedî Şef Atatürk'ün Dil Kurumuna Direktifleri* («T. V. D.» nde, sayı: 11 [1943], s. 321-324); ayn. yaz.: *Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi Sıfatiyle Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bâzı Vesikalar*, («T. V. D.» nde. sayı: 12 [1943], s. 401-409); ayn. yaz.: *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bâzı Vesikalar*. («T. V. D.»nde, sayı: 13 [1944], s. 1-15). Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Türk Tarihi Yazılırken* («Belleten» de, No. 10 [1939], s. 349-353). Ünaydın, Ruşen Eşref: *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat*, İstanbul 1930; ayn. yaz.: *Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hâtıralar*, Ankara 1933. Yalman, Ahmet Emin: *Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa ile Bir Mülâkat* («Vakit» ten, No. 1468, 10 ocak 1922). Yularkıran, Cevdet R.: *Reşit Paşa'nın Hâtıraları*, İstanbul 1940. Yücer, Rıza Ruşen: *Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hâtıra*, İstanbul 1947. Zübeyroğlu, M. Fuat: *Yurdumuz*, İstanbul 1925 (s. 33-37). — *Asker Atatürk* («Ulus» gazetesi, 10 kasım 1939). — *Atatürk* (Askerî Mecmua'nın olağanüstü sayısı) İstanbul 1939. — *Bursa Seyahati*, İstanbul 1923. — *Büyük Harbde Gazi Hazretlerinin 19. Fırkadan İtibaren Kumanda Ettikleri Kıtalarla İdare Buyurdukları Muharebelerin Kısaca Hülâsaları ve Tarihleri*, Ankara 1941. — *Çanakkale Muharebatı-Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi*, cüz: 1, İstanbul 1922. — *Dumlupınar*, Ankara 1924. — *En Büyük Kaybımız*, İstanbul 1938. — *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*, Ankara 1923. — *İktisat Esaslarımız - İzmir İktisat Kongresi Kararları*, Ankara 1923. — *Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Sonbahar Seyahatleri*, Ankara 1925. — *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925 - 1926*, İstanbul 1926 (s. 48 - 64).

Abdülkadir Mehmed Sabih: *Kemal Atatürk*, Kahire 1937. Ali Şah, İkbal - Angielskiego: *Kemal - Tworca Nowej Turcji*, Varşova 1933. Ali Shah. İkbal: *Kemal: Maker of Modern Turkey*, Londra 1934. Aniante, A. - Lenoir, I.: *Moustapha Kemal: Le Loup gris d'Angora, L'epopée du Victorieux*. Paris 1934. Armstrong, H. C.: *Grey Wolf, Mustafa Kemal, An Intimate Study of a Dictator*, Londra 1932, New York 1933. Armstrong, H. - Soulié ve Vaney: *Mustafa Kemal*, Paris 1933. Armstrong, H-Wit, Peter: *Der Graue Wolf [Das Leben des Diktators Mustafa Kemal]* Berlin 1933. Armstrong, H. - Kellner: *Mustafa Kemal Paşa*, Prag 1935. Armstrong, H. - Ozeroviç: *Kemal Paşa [Bozkurt]* Belgrad 1935. Auren: *Kemal Slar Näven Ibordet*, Stockholm 1934. Bainville, J.: *Les Dictateurs* Paris 1935 (s. 220-231: Atatürk). Battaglia: *Prozess der Diktatur*, Viyana 1930 (s. 296-319: Mustafa Kemal Paşa). Böttiget: *Führer der Völker*, Berlin 1935 (s. 65-87: Atatürk). Chambrun, C.: *Atatürk*, Paris 1939. Cin, Dzing: *Kai Ma-ırğ Çuan-ci*, Shanghai 1939. Deny, J.: *Souvenirs du Gâzi Moustafa Kemâl Pacha* («La Revue des Etudes Islamiques» den ayrı basım), Paris 1927. Dittmann W.: *Köpfe der Weltpolitik*, Essen 1936 (s. 210-235: Atatürk). Elhafinavi, Mustafa: *Elbatl, Mustafa Kemal*, Kahire 1937. Elhancı, Emin: *Muzakerat-ül Gazi Mustafa Kemal Paşa*, Kahire 1926. Elhaşimi, Mehmed: *El-Ebtalüs - Selâse*, Bağdat 1933 (s. 47-69: Mustafa Kemal). Elmurabıt Enver: *Mustafa Kemal Paşa*, Şam 1936. Froembogen, H.: *Kemal Atatürk, Soldat und Führer*, Stuttgart 1935. Froembogen. H. - Kennet. K.: *Kemal Atatürk, The Epic Story*

of the Man who Created Modern Turkey, New York-Londra 1937. Gentizon, P. : *Moustapha Kemal ou L'Orient en Marche*, Paris 1929. Hall, J. W.: *Eminent Asians, Six Great Personalities of the Near East*, New York-Londra 1936 (s. 147-338: Mustafa Kemal). Hanki, Aziz: *Türk ve Atatürk*, Kahire 1937. Jukets, Sekai: *Su Den*, Tokyo 1931 (s. 459-509: Mustafa Kemal). Laub, O. ve Schaefer, E.: *Kemal Atatürk [Leben und Werk in Bildern]*. Leipzig 1939. Mikusch, D. v: *Gazi Mustafa Kemal, Zwischen Europa und Asien*, Leipzig 1929. Mikusch-Linton, J.: *Mustafa Kemal* [Between Europe and Asia], Londra 1931. Mikusch - Vaillant, V. et Kuckenburg, J. : *Gazi Mustapha Kemal, La Résurrection d'un Peuple*, Paris 1931. Mikusch-Mesiha: *Mustafa Kemal El-Mesel-ül Alâ*, Beyrut 1933. Mélia. J.: *Moustapha Kémal ou la Rénovation Turque*, Paris 1929. Melzig, H.: *Kemâl Atatürk*, Frankfurt a. Main 1937. Rossi: *Il Ghazi Mustafa Kemal Pascia*, Roma 1933. Rössler, F.: *Kemal Pascha*, Berlin 1933. Said ve Sabit: *Siret-i Mustafa Kemal Paşa*, Kahire 1922. Savar, Maksim: *Gazi Mustafa Kemal Paşa* [Njegov Život i Djela] Bosna Sarayı 1931. Sherrill-Carolet, P. : *Mustafa Kemal, l'homme, l'oeuvre, le pays*, Paris 1934. Sherrill-Clarence, L.: *Trois hommes, Roosevelt, Mussolini, Kemal*, Paris 1936. Szirmai, R.: *Mussolini, Kemal, Stalin és a többiek*, Budapeşte 1935 (s. 163-226: Kemal). Tesovič: *Mustafa Kemal Atatürk*, Prag 1935. Tevfik, Mehmed: *Kemal Atatürk*, Kahire 1936. Tevfik, Mehmed - Ferhanî, İsmail Firdevsî: *Kemal Atatürk*, İran 1317-1938. Tomič, Z. S.: *Kemal Atatürk [Tuvorac nove Turske]* Belgrad 1939. Tongas, G.: *Atatürk et le vrai visage de la Turquie Nouvelle*, Paris 1937. Tongas, G. - Rynd, F.: *Atatürk and the True Nature of Modern Turkey*, Londra 1939. Toto, İsmet: *Gazi Kemal Atatürk*, Tiran 1935. Tröbst, H.: *Soldatenblut vom Baltikum zu Kemal Pascha*, Leipzig 1925. Vaidi, Toma A. : *Kemal Atatürk*, Atina 1936. Wortham, H. E.: *Mustapha Kemal of Turkey*, New York-Boston 1930. Zara P.: *Moustapha Kemal, Dictateur*, Paris 1936.

ATÂULLAH: bk. CEMALÜLHÜSEYNÎ.

ATÂULLAH, [Arapzade] (1720-1785), şeyhulislâm. Ahmet III. ün imamı ve şehzadeler hocası olan ve Rumeli Kazeskeri iken ölen Abdurrahman efendinin oğludur. On sekiz yaşında iken müderris olmuş (1737), Halep, Şam, Mekke (1756-1780), daha sonra İstanbul kadısı (1779), Anadolu (1781) ve Rumeli kazaskeri (1782), ve şeyhülislâm olmuştur (1784). A., şeyhülislâmlıkta 63 gün kaldıktan sonra ölmüştür.

ATÂULLAH, [Hoca] (*Ataullah Atâi Ahmet*; ölm. 1571) Türk bilgini. Birgi'de doğmuş, İstanbul'da ölmüştür. 1547 de Rüstem Paşa medresesine müderris, 1550 de Şehzade Sarı Selim'e öğretmen olmuş, Selim II. tahta geçince (1566), A., padişah hocası tayin edilerek değerlendirilmiştir. A., bayram kutlama törenleri protokolunda herkesten önce gelir ve padişah kendisine saygısını göstermek için ayağa kalkardı. Selim II. üzerindeki nüfuziyle, sorumsuz olarak memleket işlerine karışmıştır. Devrinin tanınmış bilgin ve şairlerindendir.

ATÂULLAH, Mehmet (ölm. 1715), şeyhülislâm. Babası Eyyubî İbrahim efendi isimli bir kadıdır. Üç defa fetva eminliği (1682, 1686, 1701), İstanbul kadılığı (1702), Anadolu kazaskerliği (1704), iki defa Rumeli kazaskerliği (1706, 1712) görevlerinde bulunduktan sonra şeyhülislâm olmuş (1713), zamanında ilmî rütbelerin para ile satılması alıp yürüdüğünden üç ay sonra azledilmiştir. A. Sadrazama dil uzattığından Sinop'a sürülmüşken (1714), bindiği geminin yolda batması üzerine sürgün yeri Bolu'ya çevrilmiş ve az sonra orada ölmüştür.

Devrinin seçkin bir fıkıh bilgini olarak tanınan A. in *Fıkh-ı Atâî* diye tanınan bir eseri vardır.

ATÂULLAH, Mehmet, [Dürrizade] (1729-1785), şeyhülislâm. Şeyhulislâm Dürrizade Mustafa efendinin oğludur. Altı yaşında müderris ve 1758 de Selânik Mollası olmuş, Mekke payesi almış (1762), İstanbul kadısı (1769), bir kere Anadolu (1774), iki kere Rumeli kazaskerliği görevlerinde (1779, 1782) bulunduktan sonra şeyhülislâm olmuş (1783), iki yıl kadar sonra eski sadrazam Halil Hamit Paşa (b. bk.) ile birlik olduğu ileri sürülerek azledilip hacca gitmek üzere Gelibolu'ya sürülmüş (1785) ve aynı yıl içinde orada ölmüştür.

ATÂULLAH, Mehmet, [Topal, Ebu İshakzade] (1760-1811), şeyhülislâm. Babası şeyhülislâm Mehmet Şerif efendidir; dedesi Mehmet Esat efendi de şeyhülislâmdı. A., on iki yaşında iken müderris rütbesini almış, aynı zamanda öğrenime devam etmiş müderris Tokatlı Mustafa efendiden ders görmüş, daha sonra Kudüs mollası olmuş (1782), Edirne payesini almış (1789), Mekke kadısı olmuş (1791) İstanbul'a dönünce Rumeli ve Anadolu payesini almış (1798), sonra Rumeli kazaskerliğine atanmıştır (1804). A., 1806 da şeyhülislâm olmuş, Kabakçı Mustafa ayaklanmasında isyancılar tarafını tutmuş, Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelmesi üzerine şeyhülislâmlıktan azlolunmuş (1808), önce Bebek'teki yalısında oturmağa mecbur edilmişken bir ay sonra Kızanlık kasabasına, sonra Güzelhisar'a sürülmüş (1810) ve orada ölmüştür.

A. ın Arapça ve Türkçe münşeat'ı ve takrizleri, *Tefsir-i Beyzâvî'ye* yarım kalmış Türkçe haşiyesi vardır. A. şiir de yazmış olmakla beraber, kuvvetli bir şair sayılamaz. İstanbul Üniversitesi kitaplığında üç yazma divanı vardır (No. 1659, 2902, 3590); üçüncüsü kendi el yazısiyledir.

ATÂULLAH, [Şânizade] (1771-1826). Türk tıp ve matematik bilgini, tarihçisi. Medine mollası Elhac Mehmet Sadık efendinin oğludur. Büyük babası tarakçı olduğundan ailesi, aynı anlama gelen Şânizade saniyle ün almıştır. İlk öğrenimini bitirdikten sonra tıbba ve pozitif bilimlere merak ederek Süleymaniye tıp medresesine girmiş, burayı bitirince de Mühendishane'ye girerek geometri, astronomi ve astrolojide büyük bir yetki kazanmıştır. 179› te müderris, 1819 da Mütercim Âsım'ın yerine vakanüvis olmuş, 1821 de Mekke mevleviyetine atanmıştır. Çeşitli bilim dallarında geniş bilgisi bulunan A , zamanının değerli bir hekimi de olduğu için bir aralık saray başhekimliğine getirilmesi düşünülmüş, fakat, Hâlet efendinin Mahmut II. ye yaptığı etki yüzünden bu makama geçememiştir. Gerek kendisini çekemiyenlerin uğraşmaları, gerekse hekimbaşı Behçet efendinin etkisiyle gözden düşen A., 1824 te vakanüvislikten de uzaklaştırılmıştır. Yeniçerilerin ortadan kaldırıldığı sıralarda Bektaşiliğin de yokedilmesine girişildiğinden, Bektaşi olduğu ileri sürülerek Tire'ye sürülmüş ve orada ölmüştür. Mezarı Tire'dedir. Doğu ve batı dillerini bilen, resim ve musikiden anlıyan A., telif ve tercüme eserleriyle büyük bir ün kazanmış, batı bilim dünyasınca da tanınmıştır. Tıp terimlerini ilk defa tercüme etmekte gösterdiği başarı, hizmetlerinin başında gelir. Yeni

tıbbın öncülerinden sayılan A. ın tıbba ait eserleri şunlardır: *Mi'yâr-ül-etibbâ* [İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1819]: bu eser Viyana'lı Prof. von Stoerck'in *Medizinisch-praktischer Unterricht für die Feld und Landwundärzte der österreichischen Staaten* [Viyana 1776] adlı eserinin Bartolameo de Battisti di San Giorgis tarafından İtalyanca'ya *Istruzione medico-practica ad uso dei chirurghi civili e militari* [Venedik 1778] adiyle yapılan tercümesinden Türkçe'ye çevrilmiştir; *Mir'ât-ül-ebdân fî teşrih-il-a'zâ-il-insan* [yazılışı: 1815; bas. İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1819]: teşrihe ait olan ve nereden tercüme edildiği bilinmiyen bu eser de *Mi'yâr-ül-etibbâ* ile bir arada basılmıştır; *Usul-üt-tabîa* [1815]: fizyolojiye ait olan bu eser de *Mi'yâr-ül-etibbâ* ile bir arada basılmıştır; *Kavânîn-i cerrahîn* [Mısır, Bulak basımevi 1828], *Müfredat-ı ecza-yı tıbbiye.*

A., bunlardan başka, askerliğe ait *Kavânîn-ül-asâkir-il-cihadiye* [yazılışı 1815, bas. 1819], *Tanzim-i piyadegân ve suvariyân,* v. b. ile matematiğe ait *Ter eme-i cadide-i usul-i ta'limiye* adlı eserleri yazmıştır; A., aslı Fransızca olan son eseri İtalyanca tercümesinden çevirmiştir. Tarihe ait *Tarih* [4 cilt, başka başka basımevlerinde basılmıştır, 1867-1875] adlı eseri 1808 den 1821 ortalarına kadar geçen olayları kapsar.

Şiirlerinde Atâ mahlasını kullanan A ın divançesi İstanbul'da Üniversite kitaplığındadır (No. 1352).

ATÂULLAH MEHMET BEY (ölm. 1788), reis-ül-küttap. Ebubekir Rasim Paşa'nın oğludur. Cebeciler kâtipliği, piyade mukabeleciliği, silâhtar kâtipliği, küçük tezkirecilik (1775), büyük tezkirecilik (1779), arpaeminliği (1780), başmuhasebecilik (1781), iki kere tersane eminliği (1782, 1785) ve reisülküttaplık (1786) gibi görevlerde çalışmıştır. 1772 de Bükreş'te Rus murahhaslariyle yapılan konuşmalarda Abdürrezzak Bâhir Paşa (b. bk.) nın maiyetinde bulunmuştur.

ATAY, Falih Rıfkı (doğ. 1894), Türk yazarı. İstanbul'da doğmuş, orta öğrenimini özel bir rüşdiye ile, Mercan idadisinde, yüksek öğrenimini de Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi'nde yapmıştır. 1913 te memurluk hayatına girmiş ve Babı ali mektubî kalemi ile dahiliye nezareti özel kaleminde çalışmıştır. Birinci Dünya Harbi'nde yedek subay olarak 4 üncü ordu karargâhında bulunan A, 1917 sonlarında İstanbul'a dönerek bahriye nezareti özel kalem müdür muavini olmuş, aynı yıl içinde Çarkçı Mektebi edebiyat öğretmenliği görevine atanmıştır. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra İkinci Büyük Millet Meclisine Bolu'dan milletvekili seçilmiştir (1923); şimdi Ankara milletvekilidir.

Falih Rıfkı ATAY

A. ın ilk manzum ve mensur yazıları 1911 de Tecelli adlı bir dergide, daha sonra da Servetifünun'da çıkmıştır; 1913 te Tanin gazetesinde yazmaya başlıyan A., Birinci Dünya Harbi'nde hem Tanin, hem Yeni Mecmua'da çalışmış, Mütareke'de dört arkadaşiyle birlikte Akşam gazetesini kurmuş (1918), burada yazdığı makale ve fıkralarla, Kurtuluş Savaşı aleyhinde bulunanlara şiddetle karşı koymuştur. Daha sonra Hâkimiyet-i Milliye, Milliyet ve Ulus gazetelerinde uzun müddet başyazarlık etmiştir. Makale, fıkra, anı, müsahabe, roman, seyahatname gibi çeşitli türlerde yazı yazan A., üslûbunun kuvveti ve güzelliğiyle tanınmıştır.

Fıkralarını *Eski Saat* [1933], Birinci Dünya Harbi'ne ait anılarını *Ateş ve Güneş* [1918], *Zeytindağı* [1932, ikisi bir arada 1938] adlı kitaplarda toplamış ve bir haylı seyahat kitabı yayımlamıştır: *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya* [1930], *Denizaşırı* [1931], *Yeni Rusya* [1931], *Moskova, Roma* [1932], *Londra Mektupları, Taymis Kıyıları* [1934], *Bizim Akdeniz* [1934] *Tuna Kıyıları* [1938], *Hind* [1944], *Yolcu Defteri* [1946].

A., *Roman* [1932] adlı, reportaj tarzında bir de roman yazmıştır.

ATAYAĞI İSTİRİDYESİ (Ostrea hippopus; Fr. Pied de cheval), bu istiridye türünün büyük ve kalın bir kavkıası vardır. Yumuşakçaların, midyeler (Lemellibranchiata) takımının istiridyeler (Ostreidae) familyasına bağlıdır. Yenilir, fakat okadar lezzetli değildir. Manş Denizi kıyılarında yaşar.

ATAYÎ (XV. yüzyıl), Çağatay Türk şairi. A., Belh'lidir. Ahmet Yesevî dervişlerinden olan ve Türk'ler arasında çok ün kazanmış bulunan İsmail Ata'nın torunlarından olduğu için, Atayî (Türkçe *Ata* kelimesine yanlış olarak Arapça nispet *î* si eklenmek suretiyle yapılmıştır) mahlâsını almıştır. Ali Şîr Nevaî (b. bk.) A. nin sofiyane şiirlerinin Türk'ler arasında pek yaygın olduğunu ve şairin çok Türkâne söyleyip kafiye ile kendisini kayıtlı görmediğini ve mezarının Belh yöresinde bir köyde bulunduğunu yazar.

ATÂYÎ, [Âhî Çelebi, İvazpaşazade] (ölm. 1438), Türk şairi. Musa Çelebi zamanında Bursa'yı Karamanoğlu'nun hücumundan koruyan ve bu yüzden vezir olarak haylı müddet bu hizmette bulunduktan sonra, Murat II. devrinde kendisinden şüphelenildiği için gözlerine mil çekilen Hacı İvaz Paşa'nın oğludur. Edirne'lidir. Murat II. kendisini saraya alarak musahip yapmak istemiş, fakat babasının âkıbetini düşünen şair, padişaha «dirig» redifli bir gazel sunmak suretiyle bu görevden kurtulmuştur. Lâtifî, A. yi *Mevlid* sahibi Süleyman Çelebi'nin küçük kardeşi olarak göstermekteyse de, Bursa'lı Belig, Âli'nin *Künh-ül-Ahbar*'ından naklen Lâtifî'nin bu sözünün yanlış olduğunu ve zaman bakımından bunun mümkün olmadığını açıkça bildirmektedir. Sehî, A. i Türkçe şiire ilk defa mesel katan kudretli bir şair sayar. Lâtifî'ye göre de o, Şeyhî'den sonra en iyi bir şairdir ve başka şairler gibi «mütercim ve sadegû» değildir. «Güneş» redifiyle yazılan kasidelerin ilkini bu şair yazmıştır. Ahmet Paşa'nın tanınmış kasidesi, buna naziredir. A. nin divanı elimizde yoktur. *Mecmua-tün-nezâir, Cami'ün-nezâir, Mecma'un-nezâir* gibi nazire mecmualariyle diğer mecmualarda A. nin şiirlerine rastlanmaktadır. Farsça şiirleri de vardır. Genç yaşında ölen şairin mezarı Bursa'da Pınarbaşı'ndaki aile kabirliğindedir.

ATÂYÎ, [Nevâlîzade] (ölm. 1617), Türk şairi. Mehmet III. ün hocası Akhisarlı Nuh Nevâlî efendi (ölm. 1594) nin oğludur. Müderrislik etmiştir. Rıza tezkiresinde yaratıcı şair olarak vasıflandırılan A. nin mecmualara bir haylı şiiri alındığına ve bazı gazellerine başka şairler tarafından nazireler yazıldığına göre, devrinde epey ün

kazandığı anlaşılmaktadır. Baki yolunda yazan A., hususiyle gazel tarzında başarı göstermiştir. Küçük bir yazma divanı İstanbul'da Üniversite kitaptığındadır (No. 709).

ATÂYÎ, [Nev'îzade] (asıl adı: *Atâullâh;* 1583-1635) Türk şairi ve biyografya bilgini. XVI. yüzyıl şairlerinden Nev'î (b. bk.) nin oğludur. Öğrenimini bitirdikten (1601) sonra bir müddet müderrislik etmiş (1605-1608), daha sonra kadılık mesleğine girip sırasiyle Lofça, Babaeski, Varna, Rusçuk, Silistre, Tekirdağ, Hezargrat, Tırhala, Mizistire ve Üsküp kadılıklarında bulunmuştur (1608 - 1635). Üsküp kadısı iken işten el çektirilmesi üzerine İstanbul'a gitmiş, orada ölmüştür. Şeyh Vefa türbesi avlusunda babasının yanında gömülüdür.

Fıkıhtan *El - kavl - ül - Hasen fi cevab - il - kavli limen* adlı bir kitabiyle *Divan*'ı, *Hamse*'si ve *Şakayık zeyli* diye tanınan *Hadâyık-ul-hakayık fî tekmile-tiş-Şakayık*'ı vardır. Şöhreti, *Hamse*'siyle *Şakayık zeyli* yüzündendir. *Hamse*'sini meydana getiren kitapların adları şunlardır: *Sâkiname, Nefha-tül-ezhâr, Sohbe-tül-ebkâr, Hefthan, Hilye-tül-efkâr.* İran şairleriyle boy ölçüşmek için yazdığı hamsesi, şimdiye kadar ilk dört mesneviden ibaret sanılıyordu, beşinci mesnevi meydanda yoktu. Beşinci mesnevisi olan *Hilye-tül-efkâr* son zamanlarda eksik olarak bulunmuş ve yayımlanmıştır (Agâh Sırrı Levend: *Atayî'nin Hilye-tül efkâr'ı*, Ankara 1948). *Nefha-tül-ezhâr* ile *Sohbe-tül-ebkâr*'ında eskilere ve zamanına ait bazı hikâyelerle devrinin tabiî olmıyan aşka ait olaylarını anlatır, kadının ve kadın sevgisinin erkeğe bir ayıp olduğunu söyler. *Hefthan*'ı Nev'î'nin *Hasbihal*'ine benzer; muhayyel ve tasavvufî aşk 7 hikâyesinden ibarettir. *Sâkiname*'nin başında Anadoluhisarı'ndan, Göksu'dan, Yûşa tepesinden, Gümüşselvi'den, Alemdağı'ndan bahseder.

A. nin bugün için en önemli eseri, *Şakayık zeyli'*dir [İstanbul 1852]. Bu eserde Taşköprülüzade'nin *Şakayık*'ının bitimi olan 1558 yılından, eserin yazılış tarihi olan 1634 yılına kadar gelip geçen padişahların, vezir, bilgin ve şeyhlerin biyografyaları vardır. Kişiler padişahların zamanlarına göre sıralanmıştır. Şairler, ayrılmamıştır; böyle olmakla beraber, bugün hemen her hususta başvurulan ana kitaplardandır.

ATBARA (Ar. *Bahr-ül-esved;* İlkçağ'da: *Astaboras*), Nil nehrine kuzeyde katılan en son kol. A., Habeşistan'daki Tana gölünden Goang adiyle çıkar, güneyden gelen Gandova'yı alır, dağlık bölgeden çıktıktan sonra A. adiyle kuzeye doğru akar, daha ileride kuzeybatıya döner, 1120 km lik bir yoldan sonra El-Damer yakınında Nil'e dökülür. A. nın en önemli kolları Bahr-üs-Salam ile Bahr-üs-Setit yahut Takaseh'tir. En sonuncu kolu olan Gaş, yalnız yağmurlu mevsimlerde A. ya su boşaltır.

A., temmuz-ağustosta kabarır ve saniyede 4200 m^3 su taşır, bu sırada çok bulanık akar. Bu sebepten adına Bahr-ül-esved (Karagöl) denilmiştir. Kurak mevsimde ağzından 250 km yukarıda, yatağı boyunda birçok bataklıklar meydana gelir.

ATBARA, İngiliz-Mısır Sudan'ında, Nil kenarında, Atbara ırmağının ağzında bir şehir. A., Vadi Halfa-Hartum demiryolu boyunda işlek bir istasyon, Port Sudan demiryolunun başlangıç yeridir. Sudan demiryollarının yönetim merkezi olan A. da demiryolu malzemesi hazırlıyan fabrikalar vardır. Radyo merkezidir.

ATBASAR, Kırgız-Kazak Cumhuriyeti'nde aynı adı taşıyan bir ırmak üzerinde küçük bir şehir. Son bağımsız Kırgız-Kazak Hanı Abılay'ın torunu Sultan Kene-sarı'nın açtığı kurtuluş savaşını bastırmak üzere Bozkırlara gönderilen askerlerin dayanak noktası olarak 1848 de kurulmuştu. Nüfusu 6 741 (1926) dir. Müslümanların bir camii ve medresesi, ortodoksların da bir kilisesi vardır. Bu küçük şehir, Çarlık devrinde her yıl haziran ayında kurulan panayırı sayesinde bütün Batı Sibirya ve Türkistan'da ün kazanmıştı.

ATCHISON, [*æçîsîn* ok.], Amerika Birleşik Devletlerinin Kansas devletinde bir şehir. Nüfusu 12 600 (1940) dür. A., Missouri ırmağının sağ yakasındadır. Tarım ürünleri ticaretinin canlı bir yeridir. Demir tel ve çelik eşya yapım yerleri ile koleji vardır. XIX. yüzyıldaki göçmen yerleşmesi sırasında A., Uzak Batı'ya uzanan yolların çıkış yeri olmuştur.

ATÇA, Aydın'ın Nazilli ilcesinin Kılavuzlar bucağının merkezi. Nüfusu 4 321 (1915) dir. Nazilli'nin 12 km batısında, Büyük Menderes ovasının kuzey kenarında, demiryolu boyunda kurulmuş bulunan A. nın işlek bir istasyonu vardır. Aydın-Nazilli şosesi de buradan geçer. Kuzeyi dağlık olan A., Yağdere çayı üzerinde düzlükte gelişmiştir. En çok kaynak sularından faydalanılır. Taş duvarlı, damları kiremitle örtülü bulunan evleri topludur. Çevresindeki bitek topraklarda tahıl ekilir, pamuk yetiştirilir. Zeytinlikleri de vardır. Halkın bir kısmı dokumacılıkla geçinir. Haftada bir defa pazar kurulur. Bir halkodası vardır. A. belediye teşkilâtı bulunan bucak merkezlerindendir.

ATE, Yunan mitolojisinde, Hesiodos'a göre, Zeus ile geçimsizlik tanrıçası Eris'in kızı. A., insanların anlayış ve duygularını bozarak onları felâkete düşürür. A., manevî bir olayın kişileşmesidir. Böylece, bir insanın «kendine hâkim» olmadığı bir anda yaptıkları, o insanın dışındaki bir tanrısal kuvvete bağlanırdı.

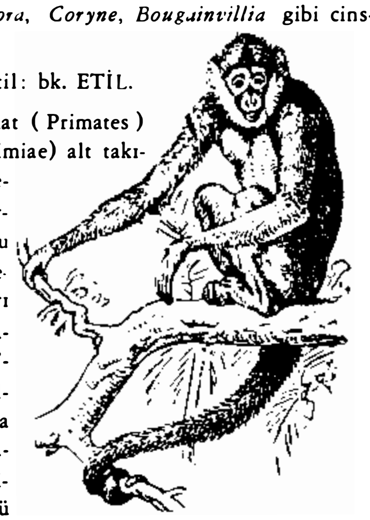
ATEBRİN, sentelik bir sıtma ilâcı. A., kimyasal yapısı bakımından, bir 9 -amino-akridin türevidir.

ATEİZM: bk. TANRISIZLIK.

ATEKATA (Athecata), sölenter'lerin hidroidea (Hydroidea) takımının Tubulariae alt takımından bir tip. Poliplerin etrafında Teka bulunmadığı için A. adı verilmiştir. *Tubularia, Cordylophora, Coryne, Bougainvillia* gibi cinsler bu tiptendirler.

ATEL, Atēl, Atil: bk. ETİL.

ATELES, primat (Primates) ların maymunlar (Simiae) alt takımına bağlı sebide (Cebidae) familyasının bircinsi. Narin yapılı bu maymunların ön ekstremiteleri ve kuyrukları uzundur. Gruplar halinde Güney Amerika'nın, hususiyle Brezilya'nın, ormanlarında yaşarlar. Eti için avlanırlar. Koaita adı verilen *A. paniscus* türü siyah renklidir. Kuyruksuz boyu 65 cm kadardır.

Ateles

ATELİK (Atelic, Atélique; Yun. *a* = yokluk eki, *telos* = son) [Dil.], bazı fiil mastarlarının esas anlamlarındaki bitmemişlik fikrini belirten aspekt (b. bk.) e denir; erişsiz. Meselâ *aramak* fiilinin anlamında devam ve bitmemişlik fikri bulunduğu için atelik'tir; tamamlanmışlık fikrini veren zıddına «telik» (telic, télique) denir, *bulmak* gibi. Fiil «zaman» (tempus) larının bazılarında da atelik'lik vardır, meselâ *yazıyorum, gidiyordun, gelmektedir*, gibi. Atelik'e anlamdaş olarak, «tümlenişsiz» (imperfectif), «gidişli» (cursif), «sürekli» (duratif), «hattî» (linéaire), «ilerlemeli» (progressif), «bitimsiz» (inaccompli), «tamamlanmamış» (incomplète, incomplet) gibi terimler de kullanılır. Bk. ASPEKT.

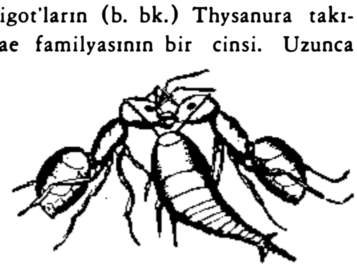
ATELKÜZÜ: bk. ETELKÜZÜ.

ATELLA, Güney İtalya'da eski bir kasaba. Şimdiki Sant' Arpino, Grumo ve Pomigliano d'Atella (Frattaminore) kasabalarının yerinde idi. Campania ovasının ortasında, Capua'dan Neapolis'e giden yol üzerinde Osk kavminin önemli bir tarım ve ticaret merkezi olan A., II. Pön Harbi sırasında halkının hem Kartaca'lılar, hem de Roma'lılar tarafından göçe mecbur edilmesi üzerine önemini kaybetmişse de, sonraları tekrar gelişmiştir. M. Ö. 30 yılında Vergilius *Georgica* adlı eserini Octavianus'a burada okumuştur (bk. ATELLANAE FABULAE).

ATELLANAE FABULAE, Osci Ludi (= Osk sahne oyunları) adı da verilen halk sahne oyunları. İsmini Campania'da Atella adındaki Osk şehrinden (Capua ile Napoli arasındaki şimdiki Sant'Arpino) almıştır ki, bu oyunların asıl çıktığı yer de burasıdır. Aslında Osk dilinde oynanan bu oyunlar sonradan Roma'da Lâtince olarak temsil edilmiş ve zamanında Bononia'lı şair L. Pomponius (M. Ö. II. yüzyıldan M. Ö. 89 yılına veya daha sonraya kadar) ve Novius (aynı devirde yaşadığı sanılıyor) un gayretleriyle halk tarafından çok tutulmuş ve sevilmiştir. Ayrı ayrı aşağıyukarı 300 beyit ve birçok isimler zamanımıza kadar gelebilmiştir. A. nın değişmez tipleri vardı: Marcus, Bucco, Pappus, Dossenus gibi; Pappus budala bir ihtiyardır; bunların hepsi İtalyan halk sahne ve kukla oyunlarının karakter maskeleriyle mukayese edilebilir. Çoğu A. ler aşağı halk tabakalarının hayatını kaba ve hayasızca gülünç bir şekilde tasvir etmekteydi. A. nin kalan parçaları Ribbeck tarafından *Scaenicae Romanae poeseos fragmenta*'da (cilt II, 3. bas. 1898) toplanmıştır.

ATELOPUS, kurbağagiller (Amphibia) in kurbağalar (Anura) takımına bağlı Engystomatidae familyasının bir cinsi. Orta ve Güney Amerika'da yaşıyan bu kurbağa cinsinin parmaklarında tutunmağa yarıyan safihalar ve aralarında yüzme zarı vardır. *A. nigricans* türü 3 cm büyüklüğündedir ve siyah zemin üzerinde sarı ve kırmızı lekelidir.

ATELURA, apterigot'ların (b. bk.) Thysanura takımına bağlı Lepis matidae familyasının bir cinsi. Uzunca yuvarlak vücutlarının arka uclarında kısa uzantılar vardır. *A. formicaria* adlı türü karınca yuvalarında yaşar.

ATELURA

ATEMATİK (Athématique), dilde, çekim ve yapı eklerinin köke araçsız olarak yapışığını, araya, tema (thème) yapan bir vokalin veya unsurun girmediğini anlatan nitelik (zıddı: tematik [thématique] tir); meselâ Türkçede *kış-lık, gel-di, ev-den*, ve *av-cı* kelime yapıları atematik'tir, ve bunlara «atematik oluşum» (formation athématique) denir. Lâtincede, meselâ *ag-* kökünden olma *ag-i-mus* (= yaparız; *ag*+*i* = tema, *-mus* = çekim eki) tematik, **ag-tor*> *ac-tor* (= yapan; *ag* = kök + *-tor* = yapı eki) atematik'tir. Hint-Avrupa dillerinde, tematik-atematik farkı çekimde ve yapıda önemli bir rol oynar. Bk. TEMA.

ATEMELES, kınkanadlı böcekler (Coleoptera) in kısakanadlılar (Staphylinidae) familyasına bağlı bir cinsi. Bunlar vücut durumu, yaşayışları itibariyle karıncalara benzerler ve karınca yuvalarında yaşarlar. Vücutlarında bulunan kıl demetlerinden çıkardıkları sarhoş edici bir maddeyi karıncalar çok severler. Bunun için yuvalarında bunları ihtimamla beslerler. Daimî olarak bir karınca yuvasında kalmazlar yuva değiştirirler. Yazın *Formica*, kışın *Myrmica* yuvalarında yaşarlar. *A. emarginatus* Avrupa'da yaşar.

ATEMELES

ATEMPOREL (Lât. a = yokluk eki, *tempus* = zaman) [Dil.], fiilde, mastar (infinitif) şeklinde, ve bizdeki «geniş zaman» (muzari) da olduğu gibi, bir işin veya oluşun «her zaman» yapıldığını veya olduğunu gösteren, bu sebeple de «zamansız» (atemporel, achronistisch, zeitlos, timeless) sayılan şekil, *su akar, yer döner*, gibi. Bu terim daha çok, bazı dillerde hem «şimdikilik» (hal)i hem de «geniş zaman»ı anlatan ve «présent» (praesens) denilen zamana yalnız «geniş zaman» değeri verilmek istenildiği vakit kullanılır. Meselâ Fr. *la terre tourne* (= Yer döner) cümlesinde *tourne* (= döner) fiili «présent atemporel» zamanındadır. Bazı dilciler, bu atemporel (= zamansızlık, zamandışı olmaklık) kavramını, «alışkı» (consuétudinal, habituel) kavramından ayırmak istemişlerdir. Buna göre meselâ *Yer döner* «atemporel» zamansız olduğu halde, *sütü kahve ile içerim* cümlesindeki fiil sadece alışkı gösterir; bk. GENİŞ ZAMAN, AORİST, ve ZAMAN.

ATERİKS (Atheryx), çiftkanadlı böcekler (Diptera) in brakisera (Brachycera) grupundan leptide (Leptidae) familyasına bağlı bir sinek cinsi. Su kenarlarında yaşıyan bu sinekler siyah, sarı, esmer renkli ve enine çizglidir. Dişiler yumurtalarını dallar üzerine bırakır ve ölünceye kadar burada kalırlar. Diğer dişiler gelerek buraya yeniden yumurtlarlar. Böylece dallar üzerinde kümeler halinde dişilerin yumurtalarına ve cesetlerine rastlanır. *A. İbis* Avrupa'da yaşıyan türüdür.

ATERİNİDE (Atherinidae), kemikli balıkların *Percesoces* alt takımına bağlı bir familyadır. Bu familyanın balıklarında vücut azçok uzamıştır. Biraz da yuvarlakçadır. İki tane ve birbirinden uzak sırt yüzgeci vardır. Göğüs yüzgeci oldukça yukarıdadır. Kuyrukları derin çatallıdır. Pulları küçüktür. Yan çizgileri pek belli olmaz. Avrupa'da yaşıyan türlerinde solungaç kapağından kuyruk köküne kadar uzanan gümüşi bir şerit vardır. Dişleri zayıftır. Başın yan taraflarında oldukça büyük gözleri vardır. Daha

ziyade sıcak denizlerde yaşarlar. Bazen tatlı sulara çıkarlar. Bu familyanın tipik cinsi Atherina (bk. GÜMÜŞ BALIĞI)dır.

ATERİS (Atheris), yılanlar (Ophidia) alt takımının Viperidae familyasından bir cins. Tropik Afrika'da, ağaçlar üzerinde yaşıyan küçük, sarı yeşil renkli yılanlar.

ATERURA (Atherura), kemirici hayvanlar (Rodentia) takımının oklu kirpiler (Hystrichidae) familyasına bağlı bir cinsi. Uzun kuyrukları pullarla örtülüdür ve ucunda

ATERURA

bir püskül vardır. Boyu 40 cm kadardır. Çıplak küçük kulakları vardır. Vücudun yan taraflarında ve sırtta dikenler bulunur. Sarımtırak veya kül renkli bu hayvanlar Afrika, Hindistan ve komşu adalarda yaşar. *A. africana* türü batı Afrika'da yaşar.

ATESTE, Kuzey İtalya'da eski bir şehir; bugünkü adı Este. Birinci ve İkinci Demir Çağı'nda Kuzey İtalya'nın başlıca yerleşme yerlerinden biri olan A., M. Ö. IX. - III. yüzyıllarda Venet'lerin en önemli merkezidir. Roma'lıların Kimber'lerle yaptıkları savaşlardan sonra, Gallia Cisalpina bölgesinin diğer şehirleri ile birlikte Roma'lıların egemenliği altına girmiş, M. Ö. 49 yılında vatandaşlık haklarını elde etmiştir.

ATEŞ, 1 — bir maddenin yanma (b. bk.)sı sırasında meydana gelen ışık olayları, veya ışık ve ısı yayan kor hali. A., çoğu zaman kor halinde katı cisimleri ve parlıyan gazları ihtiva eder.

2 — (Askerlik): 1— Patlayıcı silâhların atılması; 2 — bir kıtaya veya ağır silâha ateş ettirmek için verilen komut. Bu komut askerlik dilinde kısaltılmış olarak «Teş» şeklinde kullanılır.

Ateş açmak: silâhın etkili menzili içine giren düşman üzerine ateşli silâhla mermi atmak.

Ateş baskını: umulmıyan zamanda ve yerde yapılan ateş. Bu, birden bire ve büyük ateş süratiyle kısa zamanda yapılır. Buna «grup ateşi» de denir.

Ateş birliği: kendinden sonuçlu bir ateş beklenen birlik; bugün için bir topçu taburu bir ateş birliğidir.

Ateş darbesi: hafif makinalı tüfeklerle arka arkaya yapılan birkaç mermilik ateş.

Ateş desteği: herhangi bir hareketi başarıya ulaştırmak üzere uyarlı olarak ateşin düşman üzerinde bulundurulması. Buna «ateş himayesi» de denir.

Ateş disiplini: en uygun ateş mevzilerinden en etkili ateşleri, en az cephane sarfiyle yapmak.

Ateş faaliyeti: ateş etmek suretiyle gösterilen muharebe güdümü.

Ateş fasılası: hedefin kaybolması veya diğer sebeplerle ateşe ara vermek. Bu da ateş kesmekten farklıdır. Zira ateş fasılaları pek kısa zaman içinde olur ki bunda ateşin kesilmiş olması ve muharebenin önemi kaybetmiş olması düşüncesi yoktur.

Ateş hattı: en ilerde düşmanla temas halinde bulunan birliklerin meydana getirdikleri cephe. Bu terim halk dilinde cephe karşılığı olarak kullanılır.

Ateş hazırlığı: silâhın işlemesini sağlamak için gerek silâhın ve gerekse cephane ve diğer malzemenin bakım ve ikmalini yaparak ateş muharebesine hazırlamak. Bunu, taarruzlardan evvel düşman üzerine ateş etmek suretiyle yapılan «hazırlık ateşi» ile karıştırmamalıdır. Birincisinde ateş için hazırlanmak, diğerinde bizzat ateş etmek vardır.

Ateş idaresi: ateş üstünlüğü elde etmek, hedefleri önemine göre ayırmak ve ateşi kesin sonuç alınacak yerlerde toplıyacak şekilde bir birliğin veya birçok birliklerin ateşlerini düzenlemek.

Ateş idaresi plânı: bir veya birçok birliklerin ateşlerini hedeflerin önem derecelerine göre zamanca ve yerce kesin souuç elde edilecek gibi bulundurarak ateş üstünlüğünü devam ettirebilmek üzere ateş idaresinin plânlanması.

Ateş kes!: ateşi kesmek için verilen komut. Bu komut üzerine silâhlar emniyete alınır. Dolu olan silâhlardaki mermiler dahi ateşlenmez. Gerekirse bu mermiler «namlu boşalt !» komutu ile ateşlenir.

Ateş kesafeti: ateşin çoğuna verilen ad. Bu kesafet en değerli hedef üzerinde bulundurulur.

Ateş kesmek: bir muharebe fasılası veya ikmal noksanlığı dolayısiyle ateşi durdurmak.

Ateş kuvveti: ateşli silâhlardan mürekkep birliklerin meydana getirdikleri kuvvet. (Topçu, Makinalı tüfek, Roket birlikleri, Bombardıman uçak grupları gibi).

Ateş menzili: silâhın mermisinin ulaşabildiği mesafe. Her silâhın menzili bu olmakla beraber genel olarak etkili menzili de ateş menzilinin 2/3 si kadardır.

Ateş mevzii: bir silâhın ateş etmek üzere yerleştiği yer. Bu mevziler birkaç değiştirme mevzii ve sahte mevzile de çoğaltılarak düşmanın aldatılması ve silâhın uzun müddet bu mevzilerden faydalanarak çalışmasına devamı sağlanır.

Ateş meydanı: savunmada bulunan bir birliğin asıl muharebe hattının ilersinde görerek ateş imkânı veren saha.

Ateş muharebesi: boğuşmalar hariç olmak üzere yalnız ateşli silâhlarla yapılan muharebe.

Ateş müdafaası: müdafaada bulunan bir birliğin yaptığı ateş muharebeleri.

Ateş nevileri: (eski adı: Ateş nizamı), tek top, grup, yaylım, sıra ateşi gibi bir bataryanın toplariyle yaptığı çeşitli ateşler.

Ateş plânı: herhangi bir hareketi desteklemek üzere ateşli silâhların, o hareketi nasıl destekliyeceklerini gösteren plân.

Ateş sahası: ateşin etki gösterdiği bölge. Her silâha, veya ateşe iştirak eden silâhların sayısına göre etki bölgesi değişir.

Ateş serbest: bir ateş komutu. Acele hallerde hafif silâhların kendiliğinden hedef ve ateş bölümü yaparak ateş etmelerini sağlamak için verilir.

Ateş sürati: bir silâhın yıpranmadan bir dakika veya bir saatte en çok atabileceği mermi miktarı (meselâ, bu sürat hafif sahra obüslerinde dakikada 4:6 ve saatte 20:80 mermi, ağır sahra obüslerinde dakikada 2:4 ve saatte 30:45 mermidir).

Ateş şekilleri: ateşi çeşitli maksatlar için kullanmak (bu suretle yapılan ateşler kullanma maksadına göre isim alır: taciz ateşi, tahrip ateşi, tevkif ateşi, sındırma ateşi, körletme ateşi gibi).

Ateş taksimi: hedeflerin önem derecelerine göre, ateşin bu hedefler üzerine bölünmesi.

Ateş tanzimi: etkili ateşi hedef üzerine oturtabilmek için, mesafe ve yanlamasına olan hataları gidermek üzere yapılan ateş.

Ateş toplamak: bir silâhın ateşinin önemli hedefler üzerinde (tümende sıklet merkezinin ilerlemesini kolaylaştıracak yerlerde, savunmada, düşman sıklet merkezinin harekâtını aksatacak yerlerde) bulundurulması suretiyle buralardaki harekât üzerinde baskı meydana getirmek.

Ateş üstünlüğü: düşmanın ateşli silâhlarını ateş baskısı altına alarak onların ateş faaliyetlerini aksatmak.

Ateşin kaydırılması: evvelce hazırlıkları yapılmış olan hedef bölgelerinden birine ateş edilirken diğerinden daha önemli hedefin çıkması üzerine ateşin bu yeni hedef üzerine yöneltilmesi veya taarruzun ilerlemesi halinde kendi birliklerine zarar vermemek için, ateşin o birliklerden uzak bulunan diğer hedeflere veya hedef derinliklerine çevrilmesi.

Ateşle sürgülemek: geriden yardım alamaması için düşmanın gerisini ateşle kapamak.

Ateşleme kablosu: ateşleme makinasını tahrip edilecek yere bağlıyan kablo.

Ateşleme plânı: tahrip kalıpları ve diğer tahrip maddeleri konarak tahribi hazırlanmış olan bir köprü veya başka bir yerin bir veya birkaç ateşleme makinasiyle ateşlenmesinin nasıl yapılacağı ve tahrip işindeki ateşleme irtibatlarının ne suretle düzenleneceğini gösteren plân.

3 — (Felsefe): Hindistan'da Brahmacılıktan önce bütün tabiat gücleri ve hele ışık olayları, gök uzayında dolaşan ateşler, tanrılaştırılmıştı. Bu ateşlere toptan «Deva» lar deniliyordu. Bu kelime ışıltılı anlamındadır.

Eski Pers'ler «ışık ve ısı» ilkesine tapıyorlardı. «Işık ve ısı» hayatın ve anlağın da ilkesi sayılıyordu. Bu dinî - felsefî inana göre, güneş bir imge, ateş de onun simgesidir. Ateşi devam ettirmek için alevi her türlü yabancı öğelerden sıyırıp saflaştırmalı, onu gölgesiz bir ışık halinde pırıldatmalıdır. «Ateşe tapıcılık» ın temeli, işte bu görüştür. Bu eski öğreti, Zerdüşt tarafından işlenmiş ve olgunlaştırılmıştır. Eski Yunanlı'larda su, hava, toprak ve esîr gibi öğelerin yanında ateş de ayrıca bir öğe sayılırdı.

Yunan filozoflarından Herakleitos kendi felsefe sisteminde ana düşünce olan «oluş» u, «sürekli hareket» i ve değişikliği simgesel bir şekilde temsil etmiş olmak için doğa olayları içinden ateşi seçmiştir, Bu filozofa göre, ateş, simge olmaktan da ileri bir şeydir. O, bütün doğa olaylarının altında gizlidir. Bütün hayat, ışıktan ve ısıdan gelmektedir. Bunun için evrende «oluş» un aldığı görünür şekli; özdeksel olaylar arasında en esaslı örnek olarak kavratan, ateştir. Sönen ve tekrar yanan bu ilksiz ateş, bize «oluş» u gereği gibi anlatır. Ancak, bu ateş bayağı ve kaba mânasiyle alınmamalıdır. O, gözlerden kaçan ince bir varlıktır: hem özdek, hem anlaktır.

Ateş, Yunan mitolojisinde de önemli bir yer tutar. O, Yunan'lılardan Roma inanlarına da geçmiştir.

4 — (Folklor): İnsanların ilk dinlerinde ateşin, bazı hallerde onun tanrılaştırılmasına kadar varan önemi ve kutsallığı düşünülecek olursa, bütün milletlerin folklorlarında (inanışlarında, âdetlerinde, dine bağlı veya dinle ilgisiz törenlerinde) ateşin önemli bir yer almasının mânası anlaşılır. Eski Yunanlı'lar A. in, evrenin ilk çağlarında, yalnız tanrıların imtiyazında bulunan bir vasıta olduğunu düşünürlerdi. Sonra, tanrı oğullarından (Titan'lardan) biri, Prometheus, insanlara acımış, tanrı Hephaistos'un demir ocağından çaldığı kıvılcımı, nartheks adlı ve sapının içi oyuk bir bitkinin sapı içinde gizliyerek insanlara götürmüş, insanlar da böylece ateş yakmasını öğrenmişler. Yunan mitolojisindeki bu inanışın benzerlerini şaman dinine bağlı Türk-Moğol kavimlerinde de buluruz. Yakut'ların inanışında ateş, Gök-tanrısının oğludur. Yenisey'lilere göre, onların ataları, şimşek vasıtasiyle gökten A. i almışlardır; bir sihirbaz, bunu kullanmasını insanlara öğretmiş; insanlar bir meydanda ortaklaşa büyük bir A. yakmışlar, herkes kendine lâzım olan A. i oradan almış. Yakut'ların yıldırım çarpmış bir ağacın kıymıklariyle yakılan ateşle balık avı yapacakları gölü temizlemeleri de bu inanışın başka bir görünüşüdür. Yılda bir defa yenilenen ve evlerin söndürülen ocakları buradan alınan A. le canlandırılan, müşterek A. âdetine başka bir çok yerlerde: Teleüt'lerde, Yakut'larda, Rus'larda, Tatar'larda, Çuvaş'larda, Fin'lerde raslanır. Bu âdet bazı Anadolu köylerinde de görülür; Balıkesir'in bir köyünde, salgın hayvan hastalığı olduğu zaman, iki çıplak adam insanlığın ilk çağlarında olduğu gibi, ilkel bir usulle iki ağacı birbirine sürterek elde ettikleri kıvılcımlardan bir A. yakılır; bütün evlerin o gün söndürülmüş olan ocakları bununla yeniden canlandırılır. Altay kavimlerinde gök, gündüzü karşılar, sembolü ak taştır, yer gecenin karşılığıdır, sembolü kara taştır; gök baba, yer anadır. Bu öğelerin birbiriyle temasından ateş doğmuştur. Moğol'larda da ateş, Ana (tanrıça) olarak vasıflanır ve yerle gök ayrıldığı zaman doğduğuna inanılır. Bütün bu inanışlar, çok daha eski bir A. kültünün, hattâ A. in tanrı olarak düşünüldüğü natürist bir din çağının artıkları olmalıdır. Nitekim, Kök - Türk'lere elçi olarak giden Bizans'lılar, onların A. le ilgili törenlerini görerek Türk'lerin A. e taptıklarına kanaat getirmişlerdi. Daha başka inanışlar ve âdetler, bu eski A. kültünün, ta zamanımıza kadar, hattâ eski dinlerinden tamamiyle uzaklaşmış milletlerin içinde dahi, devam eden izlerini gösterir:

Yakut'lar, A. karşısında eğilerek A. e yemin ederler. Ostyak'lar, Yurak Samoyed'leri, A. e bir bıçak sokarak: «Suçum varsa Ateş-nine beni yesin» derler. Bu yemin âdetlerinden başka A. in bilicilik (bakıcılık) vasıtası olarak kullanıldığı yerler de vardır: Yakut'larda, oturan bir adam, kucağına bir kıvılcım sıçrayınca, bunu bir uğur, bir müjde sayar, öpüp başına koyar. Arap kaynakları, bir Türk hükümdarının karargâhında yapılan bir töreni anlatırken, bu törenle birlikte yapılan dualardan, kesilen kurbanlardan sonra, alevlerin rengine göre bakıcıların ge-

lecekten haber verdiklerini bildiriyor: yeşil alev yağmur ve berekete, beyaz (açık renk) alev kötü ürüne, kırmızı alev harbe sarı alev hastalığa, hükümdarın ölümüne veya uzun seferlere delâlet edermiş. A. in ocakta veya mangaldaki durumuna göre meselâ A. in içinde bir közün kalkık durmasının bir misafirin geleceğine alâmet sayılması gibi-, A. vasıtasiyle tahminler yürütmek, bu eski bakıcılık usullerinin bir artığı olabilir.

A. in, kutsallığına ait vasıflarından biri de, temizleyici oluşudur. Onun bu hassasına bağlı pek çok inanışlar ve âdetler (törenler) saymak mümkündür. Altay kavimlerinden, hususiyle avcı olanlar, silâhlarını ve malzemelerini A. ten geçirirler. Böylece bu vasıtalarla iyi av yapılacağına, çünkü A. in onlardaki kötü ruhları kovduğuna inanırlar. Yakut'lar balık avladıkları gölü temiz saymıyorlarsa onu, tercihan yıldırım isabet etmiş bir ağacın kıymıklariyle yakılmış A. le temizlerler. Buryat'larda, ölünün cenaze töreninde bulunmuş kimseler tütsülenirler, ve genel olarak Sibirya ve Orta Asya kavimlerinden bir çoğunda, ölüye dokunmuş kimseler iki A. arasından geçerler. Bir çok Altay kavimlerinde doğumdan sonra bir ay müddetle kadının A. e dokunması yasaktır, dokunursa, kutsal A. i kirleteceği düşünülür; sonunda kadın A. ten geçirilmek suretiyle temizlenir. Bizans kaynaklarından öğrendiğimize göre, Kök-Türk'lerde de A. vasıtasiyle insanları kötü ruhlardan temizleme âdeti vardı; hattâ, Bizans elçileri, Hanın huzuruna çıkmadan, A. ten geçmek zorunda bırakılmışlardı. Yakut'lar, salgın hayvan hastalıklarında, yukarda anlattığımız suretle A. yakarak, bu A. in alevleri ile insanları ve hayvanları temizlerler. Buryat'lar da böyle hallerde ahırlarının önünde yaktıkları A. in üzerinden hayvanları atlatırlar. Toros'lar bölgesinde, yeni yapılan bir ahıra at sokulmadan, yahut da, yeni satın alınan bir at ahıra sokulmadan, ahırın kapısının iki tarafında A. yakıp atı ortasından geçirirler. Bu âdetin bir benzerinin Balıkesir'in bazı köylerinde de bulunduğuna yukarda işaret ettik: orada bu tören, sığırlar kara-yanık denilen hastalığa tutulduğu zaman yapılır; yukarda anlatıldığı şekilde elde edilen A. le, bir dağın yamacında, dar bir geçit yapılıp orada çalı çırpı, odun yakılır, ve bu A. in ortasından, sığırlar sahipleriyle birlikte geçerler. İlk A. i yakmış olan çıplak adamlar ellerindeki yanan odun parçalarını hayvanlara ve sahiplerine değdirirler. Bu âdet, A. in hastalıkları giderici, şifa verici vasfının kabul edildiğini gösteriyor ki, aynı sihrî-dinî inanışın bir sonucudur. Aynı köylerde A. le sızı dağlama usulü, yani bir yeri sızlıyan kimsenin, ağrıyan uzvu üzerine konmuş pamuğu bir çıradan yakma âdedi de aynı esasa dayanır. Hayvanları A. le temizleme âdeti, bizim Balıkesir köylerindekine benzer şekliyle bazı Avrupa halk âdetleri içinde de vardır. Avrupa Ortaçağında cadıları, sihirbazları, dinsizleri yakma âdeti, A. vasıtasiyle insanları ve çevreyi şerir ve habis ruhlardan temizleme usulünü kullanmış olan putperest ataların âdetlerinin devamından başka bir şey değildir.

Bir çok Avrupa kavimlerinde olduğu gibi zamanımıza kadar, Anadolu'da da bazı takvimî törenler, daha uzaktan da olsa, eski ateş kültünün izlerini taşır. Roma'lıların, 21 nisanda, otlakların ve ağılların tanrıçası Pales şerefine yaptıkları törenler, aradan iki bin yıl geçtiği halde (Ovidius'tan bu yana) ayrıntılarına kadar benzerliklerle Avrupa milletleri arasında ve Anadolu'da sürüp gelmiştir. Orta Anadolu'nun ve Samsun-Sıvas bölgelerinin ünlü bir eğlencesi olan, Ankara yöresinde de «sin-sin» adiyle anılan, A. etrafındaki dans, herhalde çok eski zamanlardan kalma bir âdettir; bu oyun, düğünlerde delikanlıların başlıca eğlencelerini teşkil eder. Diğer A. şenlikleri Anadolu'da çocuk oyunları şeklinde yaşamaktadır. Bazı yerlerde «betnem» veya «beddam», başka yerlerde de «gâvur küfrü» veya «hasır küfrü» adlariyle anılan çocuk eğlenceleri de genel olarak paskalya zamanına raslar, sabah erkenden yapılır. Ovidius'un uzun uzun anlattığı Pales şenliklerinde olduğu gibi çocukların günahlardan, kötülüklerden temizlenmek maksadını belirten tekerlemelerle A. üzerinden atlamaları, şenliğin başlıca öğelerinden birini teşkil eder. Avrupa'da bu âdet, bazı yerlerde bizdeki gibi bahar mevsiminde, fakat daha yaygın olarak, yaz başlangıcı gün dönümü sıralarına raslıyan St. Ioannes yortusunda büyüklerin de katıldıkları bir törendir. Amacı, havayı, çevreyi, insanları kötülükler ve günahlardan temizlemek, habis ruhları kovmak, böylece bereket ve uğur sağlamaktır.

5 — (Hekimlik): (Fièvre; eski terim: *Humma*), türlü sebepler etkisiyle vücut ısısının yükselmesi. Isı yükselmesiyle beraber bir çok sahalarda değişiklikler görülür: kalb atımı hızlanır, dolayısiyle nabız sayısı artar, nefes alma sıklaşır iştiha azalır, çok susanır, dil paslanır, sindirim güçleşir, kabız artar, idrar azalır ve koyulaşır. Sinir sistemine ait, baş ağrısı, halsizlik, yorgunluk, kafada ağırlık, çalışmaya karşı isteksizlik, dalgınlık, rahatsız uyku, korkulu rüyalar, yahut uykusuzluk vardır. Bazen huzursuzluk çoğalır, bağırtı, rahat durmamazlık, hezeyan ve delilik hali görülür. Bununla beraber genel hali ilgilendirmiyen ateşler de vardır (bazı veremlilerde, malta hummasında); uzun süren ateşte hasta zayıflar, vücudun yağı erir, albümini de sarfolunur. Her sıcaklık yükselmesi (hipertermi) A. değildir. Sağlam insanda sıcaklık derecesi koltuk altında 37° den aşağıdır. Termometre ile sıcaklık ölçülen diğer yerlerde, rektum(şerç)da ve dil altında, koltuk altına göre 3 - 5 diziyem kadar bir yükseklik bulunur. Günün başka başka saatlerinde sıcaklıkta değişiklik görülür. Sabah 6 ile 8 arasında en düşük, öğleden sonra 5 - 7 arasında en yüksektir. Bu saatlerde olmak üzere, âdet olarak günde iki defa sıcaklık ölçülür. Sıcaklık 37,5° yi geçince A. var demektir. 37,5° - 38° sübfebril, 38° - 38,5° hafif A., 38,5° - 39,5° yüksek A., 39,6° - 40,5° pek yüksek A. tir. Nadir olarak A. 42 dereceyi aşar ki ölüm tehlikesine işarettir. A. bir çok defa, sıtmada olduğu gibi, birden titreme ve üşüme ile başlar: hasta zangır zangır titrer, dişlerini birbirine vurur, üşümeden şikâyet eder, derisi soğuk, soluk ve tavuk derisi gibi pürüzlüdür (kıllar dikili bir durum almıştır); halbuki bu zaman iç sıcaklık yükselmeye başlamıştır. Bu başlangıç devresinden sonra, yüz kızarır, deri sıcaklaşır, hasta sıcaklık duyar, artık hastalık hali yerleşmiştir. Hastalığa göre birkaç saat birkaç gün veya haftalar sürdükten sonra, A. düşer. Düşüş ya birdenbire bol terle olur (krizis), akciğer iltihabında olduğu gibi, yahut yavaş yavaş, birkaç günde olur (lizis), tifoda olduğu gibi. Her A. te titreme görülmez. Her günkü sabah, akşam derecelerini bir kâğıda yazarak sıcaklık grafiği elde edilir. Bu grafiklere göre birtakım A. tipleri seçilir: *Devamlı A.* (f. continua): sabah, akşam sıcaklıkları arasında, en fazla yarım derecelik fark vardır. *İnen A.* (f. remittens): sabah, akşam arasındaki fark bir dereceden fazladır. *Kesik A.* (f. intermittens): sıtmada olduğu gibi az süren ateş nöbetlerinden sonra,

sıcaklık tamamiyle normale düşer. Sıtmada çoklukla ateşsiz devreler 24 veya 48 saat kadardır. *Tekrar gelen A.* (f. recurrens): 5-7 gün süren A. li devreyi bir o kadar süren A. siz devre takip eder, fakat sonra tekrar sıcaklık yükselir, böyle iki, üç nöbet tekrarlar. *Dalgalı A.* (f. undulans): ateşli ve ateşsiz devreler daha uzundur, haftalar sürer. Bir çok defa grafik hiç bir intizam göstermez, buna düzensiz ateş (f. irregularis) de denilir.

A. orta beyindeki (üçüncü ventrikül tabanında) hararet merkezinin, A. yapan (pirojen) cisimler tarafından tenbih edilmesiyle meydana gelir, merkez normalden yüksek bir seviyeye ayarlanmış bulunur. Vücutta metabolizma çoğalmasiyle fazla hararet olur, halbuki hararet kaybı aynı nispette olmaz, böylece sıcaklık derecesi yüksekte kalır. Sıcaklık tanzim mekanizması A. halinde de iş görür. A. li hastanın sıcaklığı meselâ soğuk banyo ile düşürülse, kısa bir zaman sonra sıcaklığı eski derecesine yükselir. Yalnız bu tanzim mekanizması normaldeki kadar iyi işlemez, meselâ hasta soğuktan daha çabuk müteessir olur. A. yapan cisimler genel olarak mikropların toksinleri ve bunların hücrelere etkileriyle meydana çıkan cisimlerdir. İnfeksiyon hastalıkları genel olarak A. li seyreder ve A. de genel olarak enfeksion işaretidir, fakat sebebi mikrobik olmıyan A. ler de vardır: protein parçalanma mahsullerinin kana geçmesi (aseptik ameliyattan sonra, nesiçlere kan sızıntısında röntgen ışını tatbikinden sonra), osmos bozukluklarında (damara hipertonik glükoz şırıngası, kanın suyunun azalması «dehidrasyon» halinde), sıcaklık merkezini ilgilendiren bazı beyin âfetlerinde (ur, kanama v. s.), bazı şimik cisimler etkisiyle (kafein, kokain). Çocukların A. e istidatları genel olarak fazladır, hafif şiddetteki sebepler yüksek A. ler yapar. A. organizmin hastalık yapan faktöre karşı lüzumlu bir reaksiyonudur. A. kendi başına bir tehlike teşkil etmez.

Sağıtım: Modern hekimlikte A. in sebebi araştırılarak sebebe karşı spesifik sağıtım varsa tatbik edilir. Sebebin kalkmasiyle A. de düşer. Yoksa bir zamanlar yapıldığı gibi mutlaka A. i düşürmek için yüksek mıktarda antipiretik ilâçlara başvurulmaz. Zaten A. halinde yüksek mıkdarda antipiretik vermek tehlikeli olabilir. İlâcın hararet merkezini felce uğratmasiyle, sıcaklık birden normale ve daha aşağıya düşer, aynı zamanda damarlar merkezinin felci dolayısiyle kan dolaşımı zaafı, nabzın fazla hızlanması ve küçülmesi, morarma (siyanoz) görülür (kolaps). Yalnız hastalığın sebebine karşı spesifik sağıtım yoksa, A. oldukça yüksek gidiyorsa ve hasta A. in ikinci derecede etkilerinden fazla rahatsız oluyorsa ve hususiyle uzun süren A., hastanın besisine zarar veriyorsa, A. e karşı ilâçlar kullanılır. Bir de yüksek A. lerde, vücut soğuk su ile ıslatılmış çarşafla sarılır. Bir zamanlar hususiyle tifolularda kullanılan soğuk su banyoları bizde revaç bulmamıştır.

A. li hastalar için genel tedbir: Hasta, orta derecede ısıtılmış (18°), iyi havalanan sessiz odada, yatakta kalmalıdır. Ağız, burun v. b. temizliğine dikkat olunmalı ve muntazam dışarı çıkması sağlanmalıdır (tenkiye); yiyecek olarak daha ziyade karbonhidratlar ve sindirimi kolay yiyecekler verilir (meyva suları, hoşaf. unlu çorbalar, et suyu, süt, ayran. v. b.), hasta yetecek kadar sıvı içmeli (kaynak suları, maden suları) ve diğer taraftan portakal suları ve limonata ile de, A. li hastaya lüzumu olan C vitamini bol verilmelidir.

ATEŞ GECESİ, Ortodoksların her yıl ateş yakarak kutladıkları yortunun adı. Bu yortuya azizlerden Yahya (Ioannes) nın adı verilmiştir ve yortu Hıristiyan kilisesinde Yahya'nın günü olan 24 haziranda kutlanmaktadır. Hıristiyanlıkta eskidenberi Yahya yortusu denilen ve eski Germen'lerin yaz gündönümü yortusu ile, birçok eski milletlerde raslanan bir dinî törenin kalıntısi olan ateş bayramında yüksek yerlerde, kasaba ve köy meydanlarında ateş yakılır, ateş etrafında oyun oynanır, bazı yerlerde de uğur sayıldığı için ateşin üstünden atlanır. İstanbul'daki Rumlarda A. sini 23 haziranı 24 hazirana bağlıyan gecede kutlarlar.

ATEŞ GEMİSİ, eski savaşlarda yakıcı maddeler yükletilerek düşman gemilerini yakmak için kullanılan savaş gemisi. Bu gemilere yanıcı maddelerle dolu fıçılar, katranlanmış çırpı demetleri, terementi yağı, kükürt hamuru ile güherçile ve kömür, humbara gibi şeyler doldurulurdu. Bu malzeme geminin ambarına konur ve ambarın üstü kafesli bir kapakla örtülürdü. Ateş gemileri çoğu zaman savaş gemilerinin arkasına bağlanarak çekilirdi. Savaş gemisi düşman gemisine mümkün olduğu kadar yaklaşınca A. ni çözerdi. A. yelken ve kürekle düşman gemisine yaklaşır, kanca atarak rampa ederdi. O zaman gemi komutanı tayfaları sandala bindirir ve A. indeki yanıcı maddeleri bir meşale ile yakar, kendisi de sandala atlardı. Ateş gemilerinin komutan ve tayfaları en cesur ve usta denizciler arasından seçilirdi. A. çok eski zamanlardan beri ahşap gemilere karşı kullanılmış olup, zırhlıların icadından sonra bırakılmıştır. Bu gemiler daha ziyade limanda demirli bulunan düşman gemilerini yakmak işınde kullanılırdı.

ATEŞ KAYIĞI, eskiden İstanbul'da Boğaziçi'nde kullanılan üç veya dört çifteli bir nevi kayık. Ateş kayıkları dar ve hafif yapıldıklarından pazar kayıklarından hızlı giderlerdi. Eskiden yangın olduğu zaman yangın tulumbaları Rumeli kıyısından Anadolu kıyısına bu kayıklarla taşınırdı. Bundan dolayı bunlara A. denilmiştir. Ateş kayıkları Eminönü'nde nöbet beklerlerdi. Anadolu yakasında yangın çıkınca İstanbul'un yangın tulumbaları tulumbacılarla beraber bu kayıklara yüklenirdi. Yangın nöbetçisi de elinde harbisini tuttuğu halde kayığın arka tarafında dururdu.

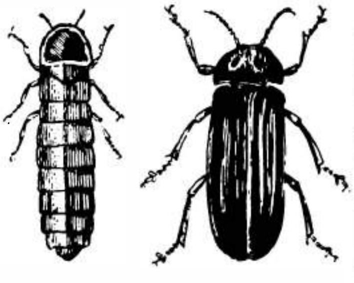
ATEŞ KULESİ, İlk ve Ortaçağlarda bir devletin sınırlarını geçen düşmanı başkente haber vermek için üzerinde ateş yakılan kule. Bu kuleler memleket sınırlarından başlıyarak birbirini gören tepeler üzerinde yapılır ve dolayları palangalar ve toprak siperlerle tahkimli bir hale getirilirdi. İçlerinde her zaman, öbür kulelerden verilecek işaretleri gözliyen nöbetçiler bulundurulurdu. Bu kulelerin tepesinde yakılan büyük meşalelerle verilen işareti her kule birbirine naklederdi. Bu kulelerin işaret yerlerinde bir su saati de bulunurdu. Bu saatin borusu üzerinde dakikaları gösteren dereceler bulunur, ateş yakıldığı zaman saatin musluğu açılır ve su akmağa başlardı. Boru içindeki suyun hizası istenilen yere gelince meşale içeri çekilirdi. Bu olayı takip eden karşıki kulede de ateş görülür görülmez saatin musluğu açılır ve ateş kulenin içine çekildiği zaman suyun göterdiği rakkam yazılırdı. Ateşin devamı zamanını gösteren bu rakkama göre bu iş için, evvelden hazırlanmış cetvellere bakılarak bu rakkamların karşılığı olan harfler yazılarak kelimeler ve cümleler kurulurdu. Şimdi denizcilikte kullanılan ışıkla konuşma sisteminin kaynağı budur. Bu kuleleri en çok Yunanlı'lar, Romalı'lar ve Bizanslı'lar kullanmışlardır.

ATEŞ OKU, eskiden savaşlarda ahşap evlerden kurulmuş kasabaları yakmak ve kalelerde yangın çıkarmak için kullanılan bir savaş aracı. Yangın çıkarmak istenilen yerlere atılan oklara bir ateş tertibatı eklenir, buraya bağlı olan fitil ateşlendikten sonra ok, yay ile veyahut mancınıkla hedefe atılırdı. Bu suretle atılan ok hedefe değince okun ucu oraya saplanıp kalır ve yanmakta olan fitil oka eklenen ateş tertibatını tutuşturur ve okun yapıştığı yeri yakardı. A. nun türlü büyüklükte ve nevide olanları yapılmıştır. A. na eklenen keseye konan veya bu okların delikli olanlarının deliklerine doldurulan yanıcı madde reçine, zift, yağ ve kükürtten yapılırdı. Bazen de bu işte Âteş-i Rumî (b. bk.) kullanılırdı. A., Roma'lılar tarafından savaşlarda filleri korkutmak için kullanıldığı gibi, Osmanlı ordularında da kullanılmıştır,

ATEŞ TAPINAĞI (Âteşgâh, Âteşgede), ateşe tapanların (bk. ZERDÜŞT) ibadet için yaptıkları tapınak. Bu tapınakların içi büyüktür, fakat asıl ibadet yeri 20 m^2 kadardır. Kutsal ateş ortada ve etrafı kapalı bir yerde yanar. Yanan ateş ancak pencerelerden görülebilir. Ateşin bir tarafına erkekler, bir tarafına kadınlar dizilir, ortada din adamları bulunurdu. A. nın içi çok süslüdür. Yabancılar A. na giremezler. İçeri girmek istiyenler kapıcı tarafından tanınmıyorsa kendilerini özel işaretlerle tanıtmak zorundadırlar. Yüzyıllardan beri yanan bu kutsal ateşte her odun yakılmaz, sandal ve kondor türünden kokulu ağaçlar yakılır.

ATEŞBALIĞI: bk. SARDALYA.

ATEŞBÖCEĞİ (Lampyris), kınkanadlı böcekler- (Coleoptera)in Lampridae (Malacodermata) familyasına bağlı bir cinsi. 8-15 mm büyüklüğünde, iri gözlü, dişileri kanadsız olan bu böceklerin erkek ve dişilerinin karınlarının alt tarafında parlama organları vardır; bunlar ilkbahar ve yaz akşamları güzel ışık saçarlar. Dişileri uçamaz, toprak üzerinde dolaşır. Erkekler uçuşurlar ve saçtıkları ışık sayesinde birbirlerini bulurlar. *L. nervosa*, *L. maculicollis* türleri Akdeniz memleketlerinde yaşar, *L. noctiluca* Avrupa'da yaşıyan türüdür. Aynı familyaya bağlı olan *Luciola*, *Phausis* cinsleri de ışık saçarlar ve Avrupa'da yaşarlar.

ATEŞBÖCEĞİ

ATEŞÇİÇEĞİ (Salvia splendens), ballıbabagiller (Labiatae) den, dünyanın bütün bölgelerinde ve fakat çoğu Akdeniz ve Meksika'da olmak üzere 500 kadar türü yetişen Salvia cinsinin bir türüdür. Bir yıllık otsu bir bitki olup, yaprakları genişçe ve sivri uclu, kenarları dişlidir. Her sürgünün ucunda uzun salkım durumunda, al renkli bol çiçek açtığından bahçe ve saksılarda yetiştirilen çok makbul bir süs bitkisidir. Beyaz veya menekşe renkli çiçek açan bodur veya yüksek boylu çeşitleri de vardır. A. güneş ve suyu pek sevdiğinden, bahçenin çok güneş gören yerlerine tohumları nisanda atılır veya camekânlarda yarı yarıya çürümüş gübre ile karıştırılmış mil'li topraklı sandıklara şubattan marta kadar ekilir ve iki defa şaşırtılarak asıl yerlerine dikilir. A. yaz başlarından sonbahara kadar çiçek açar.

ATEŞÇİÇEĞİ

ATEŞE TAPMA: bk. ZERDÜŞT.

ATEŞELİ (İspanyolca: *Tierra del Fuego*, Fr. *Terre de Feu*, Alm. *Feuerland;* bu ülkeyi bulduğu sıralarda Magellan, geceleyin kıyıda büyük ateşler gördüğü için bu adı vermiştir), Güney Amerika'nın güney ucundaki adalar topluluğu. A., Güney Amerika karasından Magellan boğaziyle ayrılmış olup, güneyde Horn burnuna kadar uzanır ve büyük bir ada olan asıl A. nden başka birçok adalardan meydana gelmiş bulunur. Yüzölçümü 72 000 km^2 dir. Bunun batıdaki 50 000 km^2 si Şili'ye, 68° 36′ batı boylamının doğusunda kalan 22 000 km^2 lik bölümü Arjantin'e aittir.

A. nin dağlık olan batı ve güney bölümü And kıvrım kuşağının bir parçasıdır. Ülkenin en yüksek yeri olan Monte Sarmiento (2 400 m) buradadır. Bu bölgedeki fiyortlar, kıyılara çok girintili çıkıntılı bir görünüş vermiştir. A. nin kuzey ve doğu bölümü ise, masayapılı Tersiyer tabakalariyle Dördüncü Zaman tortullarının geniş yer tuttuğu tepelik ve düzlüklerden teşekkül etmiştir.

Nemli-soğuk okyanus iklimi özelliğini gösteren A. nde yazın sıcaklık ortalama 10° ye çıkar, kışın 0° den aşağı iner. Batıdan doğuya doğru yıllık yağış tutarı hızla azalır (Batıda 2 000 mm, doğuda 300 mm). A. nde denize kadar uzanan büyük buzullar vardır. Erimezkarlar sınırı 700 m yükseklik gösterir. A. nin batı bölümünde eldeğmemiş ormanlar (hususiyle kayın ağaçları) ile doğu bölümünde taşlık bozkırlar uzanır.

A. nin sayıca çok az olan yerli halkı, dil ve kültür bakımından üç boydan meydana gelmiştir: en güneyde Yamaná'lar, bunların hemen kuzeybatısında Halakvulup'lar, kuzeydoğuda (asıl adada) Selknam'lar. Yamaná ve Halakvulup'ların cedlerini, pek eskiden, belki de henüz bir kara köprüsü teşkil etmiş bulunan Bering boğazından geçmek suretiyle Kuzeydoğu Asya'dan Amerika'ya göçetmiş olan ilk insanlardan sayarlar. Yamaná'ların bugün yerleşmiş bulundukları bölgede daha önce kimsenin bulunmadığı ve bunların yaklaşık olarak 2 000 yıl kadar önce buraya gelmiş oldukları düşüncesi, prehistorya araştırmaları sonunda, ihtimal içine girmiştir.

A. nin bu eski ahalisi balıkçı ve avcı olup, bir kısmı da orman ürünleriyle geçinirler. Buna uyar şekilde dış görünüşleri sade ise de, daha zengin ve hattâ oldukça gelişmiş fikir hayatına sahiptirler.

Sayıları pek azalmış ve gittikçe de azalmakta bulunan bu yerli halkın yanında, 1850 den beri artan Avrupa'lı göçmenler önemli yer tutmuştur. A. nde km^2 ye 1 kişiden çok az nüfus düşer.

A. nin kuzey bölümündeki Pampa düzlüklerinde pek geniş çiftlikler (Farm) de memleketin başlıca zenginlik kaynağı olan 3 milyon kadar koyun beslenir. Magallane'den yün ihraç olunur. Koyun etinin başka yerlere gönderilmesi için soğuk hava tesisleri yapılmıştır. Fok balığı avcılığı da yapılır. A. nin batı bölümünde maden kömürü yatakları bulumaktadır.

A. adasının güney kıyısında, Beagle boğazında kurulmuş bulunan 2 000 kadar Arjantin'linin oturduğu Ushuaia kasabası (55° güney enleminde), yeryüzünün en güneye düşen büyücek yerleşme yeridir. Adanın doğu kıyısında ise birer küçük iskeleden ibaret bulunan El Paramo ve Rio Grande vardır.

A., 1520 de Magellan tarafından bulunmuştur. 1616 da Le Maire ve Schouten güneyden dolaşmış, böylece burasının bir ada olduğu daha o zaman anlaşılmıştır. Daha iyi bilgileri Cordoba ile King, Stokes, Fitzsoy ve Darwin vermiş, fakat asıl araştırmalar, memleketin 1881 de Şili ile Arjantin arasında bölünmesinden sonra yapılmıştır. Şili'ye düşen bölümde kıymetli madenler bulunmuş, 1882 - 1892 arasında A., altın elde etme işine girişen epeyce göçmen çekmiştir. 1896 da Nordenskjöld zengin kömür yatakları bulmuş. 1919-1924 arasında Gusinde ve Koppers etnografya araştırmaları yapmışlardır.

ÂTEŞ-İ RUMÎ (Feu grégeois, Rum ateşi), eskiden deniz savaşlarında düşman gemilerini ve yanmaya elverişli şeyleri yakmak için kullanılan ateş.

Bu ateş eldeki tarih bilgilerine göre ilkönce Bizans'lılar tarafından Arap'lara karşı kullanılmıştır. Sonraları Arap'lar da bu ateşi kullanmışlar ve bu sebeple Arap'ların «harrâka» adını verdikleri A. ye Batılılar «Arap ateşi» de demişlerdir.

Â., su ile sönmediği ve deniz yüzünde yayılarak yandığı için buna «Deniz ateşi» adı da verilmiştir. Â. yi Çin'liler bulmuştur. Bizans'lılar bu ateşi öğrendikten sonra deniz ve kara savaşlarındaki yıkıcı kuvvetini denemişler ve 4-5 yüzyıl bu ateşi bir savaş sırrı olarak saklamışlardır. Bu da kendilerine bir üstünlük sağlamış ve düşmanlarını yıldırmıştır.

Â. nin terkibi hakkında Bizans kaynaklarında açık bilgi verilmemiştir. Bizans tarihçileri daha çok bu ateşin tanrısal bir kuvvet. terkibinin de kutsal bir sır olduğunu, bu sırrı saklamak gerektiğini, saklamıyanların kiliseye karşı gelmiş sayıldığını ve haklarında ağır cezalar uygulanacağını söylemekle yetinmişlerdir. Bununla beraber Â. nin kullanıldığı zamanlarda bilinen kimya elemanlarından bu vasıfları taşıyanların neden ibaret olduğunu inceliyen bilim adamları, Â. nin terkibi hakkında gerçeğe yakın bir sonuç elde etmişlerdir. Güherçile, kükürt ve zift maddelerinden yapılan bir karışım Â. nin esasını teşkil ediyordu. Bu karışıma neft yağı da katılmak suretiyle Â. hamur haline getirilmiş ve bu hamura istenildiği kadar katılık veya sıvılık verilmesi sağlanmıştır. Neft yağının yayılarak yanması, ziftin eriyerek ve yapışarak yanıp yakması, güherçilenin karışık bulunduğu bazı maddelerin azlığına veya çokluğuna ve bileşimlerine göre hafif veya hızlı yanması Â. ye bu özelliğini ve değerini verdirmiştir. Sonraları bu hamura kömür tozu da katılmak suretiyle güherçilenin daha çabuk yanması sağlanmıştır. Â., Bizans'lıların elinde kalmamış müslümanlar bu ateşin kullanılışını Çin'lilerden öğrenerek deniz ve kara savaşlarında çeşitli suretlerde ve hilelerle kullanmışlardır. Böylelikle «Arap ateşi» adını alan. Â., Arap'lardan Avrupa'ya geçmiş ve Fransa'da, İngiltere'de, Almanya'da birçok savaşlarda kullanılmıştır. Topun bulunmasından sonra da Â. yangın güllelerinde kullanılmış ve havantopu ile atılmışsa da yavaş yavaş önemini kaybetmiştir. Â. nin Bizans'ta ilk defa, Muaviye zamamımdaki İstanbul kuşatmasında (672-673) kullanıldığı ve bu ateşin Baalbek veya Mısır'da Heliopolis'te mimarken İstanbul'a kaçan Kallinikos adında bir Rum mimarı tarafından getirildiği yolunda bir söylenti vardır. Bundan ötürü Kallinikos yanlış olarak Â. yi ilk bulan adam olarak tanınmıştır.

Â. yi ilk kullananın Kallinikos olmadığı ve IV. yüzyılda, hattâ II. yüzyılda bile bu ateşin bilindiği ve Çin'den Anadolu ve Suriye'ye yayılmış olduğu sanılmaktadır. Napoléon III. un yaverlerinden general Fave, Paris millî kitaplığında bulduğu çok eski bir Arap yazmasında Â. hakkında en esaslı bilgiyi elde etmiştir. Eski tarihçilerin (Lebeau, Cesare Cantù) Â. hakkında verdikleri bilgiye göre Â. müthiş bir gürültü ile düşman gemileri veya safları üzerine atılır ve az zamanda her şeyi yakar, yok ederdi; su bu ateşin yanmasına ve yayılmasına engel olamazdı. Bizans'lılar düşmanlarına dehşet vermek için Â. yi madenden dökülmüş korkunç hayvan şekilli âletlerin ağzından atarlardı. Â., savaşlarda her işte kullanılmakla beraber en çok donanmalara karşı kullanılırdı. Topun kullanılmasından evvelki deniz savaşlarında gemiler bordo bordoya yanaşarak savaşırlardı ki, bunda Â. önemli bir rol oynamıştır. Top ilk bulunduğu zaman eskiden mancınıkla atılan Â., topla atılmış ve savaşlarda düşmana daha büyük zararlar vermiştir. Arap'lar hususiyle Haçlı seferlerinde Â. den büyük ölçüde faydalanmışlardır. Aksak Timur da bazı kuşatmalarda, hususiyle İzmir kuşatmasında Â. yi kullanmıştır. İstanbul kuşatmasında Rum'lar Â. ile Osmanlı donanmasını yakmak istemişlerse de Fatih'in aldığı tedbirler bunu sonuçsuz bırakmıştır. İstanbul'un Türk'ler tarafından alınmasından (1453) sonra da Â. ortadan kalkmamış ve savaşlarda bundan faydalanılması düşünülmüştür. Louis XIV. ve Louis XV. zamanlarında savaş uzmanları Â. yi geliştirmişler ve yaptıkları denemelerde gemilerin su kesimlerindan aşağı kısımlarını yakmışlardır.

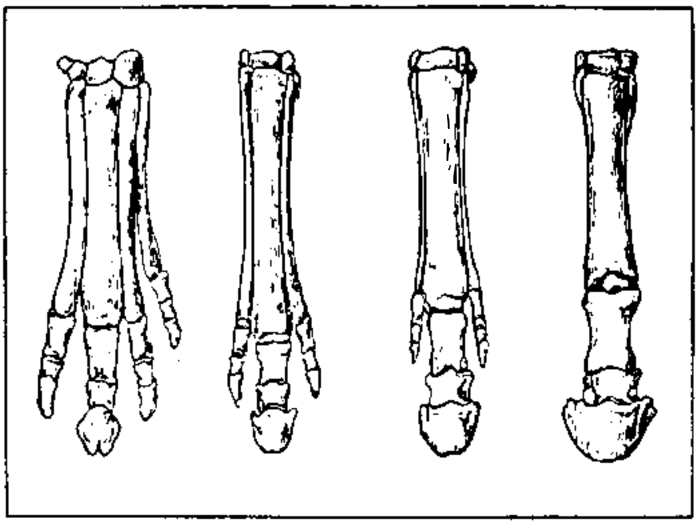
ATETOS (Athétose, Athésie, Yun. = tespit olunmıyan). ellerin intizamsız hareketi, çarpık el hareketi. Hususiyle çocuklarda doğum travması sonucunda husule gelen, el ve ayaklarda solucanvari hareketlerle kendini gösteren doğmalık bir hastalıktır.

ATEUCHUS: bk. SKARABEUS.

ATGİLLER (tekparmaklı hayvanlar; Perissodactyla), memelilerden tırnaklı hayvanlar (Ungulata) takımının bir alttakımı. Bu alttakıma bağlı familyalardan bugün yalnız üç tanesi yaşamaktadır: 1 — Tapir'ler (Tapiridae; ön ayakları 4, arka ayakları 3 parmaklı), 2 — Gergedan'lar (Rhinocerotidae; 3 parmaklı), 3 — Atlar (Equidae; tek parmaklı).

Bu alt takımın esas karakteri, ön ve arka ayakta üçüncü parmakların fazla gelişmesidir. Hayvanın bütün ağırlığı bu parmaklara yüklenir. Parmak sayısı çoklukla tekdir. Bu hal yalnız arka ayaklara hastır. Ön ayaklarda bazen çift parmak bulunabilir; tapirlerde olduğu gibi.

Parmak sayısı 5 ten 3 e ve 1 e kadar azalmıştır. Dişleri tamamdır. Bazen köpekdişleri pek küçük kalmıştır, veya hiç yoktur.

ATGİLLER: Parmakların gelişimi

Atlar familyasına bağlı hayvanların yalnız erkeklerinde köpekdişleri her iki çenede bulunur ise de ufak çıkıntılar halindedir. Azı dişlerinin taçlarındaki geniş çıkıntılar doğru veya hilâl şeklinde veya enine bölmeler teşkil edecek surette birbiriyle birleşmişlerdir.

Kesici dişler her iki çenede de vardır. Köprücük kemikleri safra keseleri yoktur. Bügünkü tekparmaklılar yanlız Avusturalya'da bulunmazlar. Fakat dünyanın diğer kısımlarında yaşamaktadırlar ve yaşamışlardır. A. in ataları Üçüncü Zaman'ın Eosen devrinden itibaren yaşamağa başlamışlardır. Eosen'de yaşıyan Lophiodon, tapirlerin; Üst Pliyosen'de yaşıyan Coelodonta, gerdaganların; Alt Eosen'de yaşıyan Eohippus, Alt Oligosen'de yaşıyan Mesohippus, Üst Oligosen'de yaşıyan Miohippus Pliyosen'de yaşıyan Hipparion, atların atalarını teşkil ederler. Tekparmaklılar alttakımı en parlak devrini çoktan yaşamıştır. Bugün tabiatta, çiftparmaklılara nazaran tekparmaklıların rolü pek azdır. Eğer insanlar at ve merkep gibi evcil tekparmaklıları kullanmamış olsalardı bu alttakımın önemi muhakkak bugün daha azalırdı.

ATHABASKA (Athabasca, Athapasca), Kanada'nın batısında ırmak ve göl. A. ırmağı Kanada Kayalık Dağları'ndan doğar ve buzullarla beslenir; ayrıca Küçük Esir Gölü'nün ayağını da alır. Grand Rapids'de sert akışlıdır; bunun yukarısında ve aşağısında taşına elverişlidir. Uzunluğu 1 040 km dir. A. ırmağı aynı addaki göle dökülür, yılda altı ay kadar donar.

A. gölünün yüzölçümü 11 500 km^2 dir. A. ırmağından başka akarsular da bu göle dökülür. Suları Büyük Esir Irmağı yoliyle Büyük Esir Gölü'ne ve oradan da Meckenzie ırmağı ile Kuzey Buzdenizi'ne akar.

ATHABASKA DİLLERİ (Algonkin ailesinden olan Cree dilinde: *Ayabaskaw* veya *Arabaskaw* = serpili kamışlar). Amerika yerli dillerinin Kuzey Amerika bölümüne giren Na-Dene ailesinin en büyük kolu. Eskiden ayrı bir aile olarak kabul edilen bu diller, Amerikalı dilcilerden E. Sapir tarafından 1915 te, Alaska ile Kanada'nın Pasifik kıyılarında ve adalarında konuşulan Tlingit (güney Alaska kıyıları) ve Haida (Kraliçe Charlotte adaları ve Britanya Columbia'sı) dil gruplariyle birleştirilmiş, meydana getirilen büyük aileye Na-Dene adı verilmiş (E. Sapir: *The Na-Dene Languages. A. Preliminary Raport* [«American Anthropologist» adlı dergide, Lancaster, yeni seri, cilt XVII. 1915, s. 534-558]) ve menşe bakımındnn Çin-Tibet dillerine bağlanmak istenmiştir. Athabaska grupundaki diller (47 dil), fonetik bakımından, çok kere sızıcı olarak da çıkan gırtlak seslerinin, bir takım klik (click)lerin ve aspirasyonların mevcudiyetiyle ve ton kullanmakla vasıflanır. Morfoloji bakımından bu diller, görünüşte «polisentetik» iselerse de, gerçekte tek heceli unsurlardan olmadır. Hemen hepsi nominal olan bu unsurlar, belli bir sıraya göre yanyana gelerek, iğreti bir bitişme ile «kelime» meydana getirir. Kök esasen nominal olduğu için, fiil de nominal tabandan olmadır; birçok bileşik nominal köklere de raslanır. Fiil yapısı oldukça karmaşıktır. Zaman kategorisinden ziyade çatı (voix) ve aspekt (b. bk.) esası hakimdir; fiilin aktif ve statik şekilleri arasında esaslı bir fark gözetilir; sayıyı, özne (fail) ile nesne (meful) niteliklerini göstermek için birçok öneklere ve kök değişimine baş vurulur; gerek isim gerekse fiil şekillerinden sonra artlaç (postposition)lar kullanılır. Bk. NA-DENE. Athabaska dilleri, yayılma alanının genişliği bakımından, Kuzey Amerika dilleri arasında birinci gelir. Kuzeyde, bir taraftan Kuzey Buz Denizi'nden kuzey Meksikaya, öbür taraftan da Pasifik'ten Hudson Körfezine, güneyde de Río Colorado'dan Río Grande'nin ağzına kadar yayılmıştır. Coğrafî olmak üzere üç grupa ayrılır:

A — *Kuzey grup* (30 000 kişi): Tinneh veya Dene de denilen bu grupun üç bölümü vardır: 1 — Doğu bölüm: batıda Kayalık Dağlar'la Mackenzie nehrinin aşağı kısmı; güneyde Athabaska ve Peace nehirlerinin su taksimi çizgisi, Athabaska gölü ve Churchill nehri; kuzeyde ve doğuda Hudson Körfeziyle Kuzey Buz Denizi'nin kıyılarını şerit gibi çevreliyen Eskimo toprakları, bu bölümün sınırlarını çizer. Bölümdeki başlıca diller şunlardır: a — Kuzey Kanada'da Yellowknife nehrinin doğusunda Tatsanottine veya Yellowknives (Couteaux-jaunes); b — Büyük Esir ve Büyük Ayı Gölleri arasında Thlingchadinne veya Dogribs (Côtes-de-chien); c — Mackenzie nehrinin kıyılarında kuzeyden güneye doğru sıralanarak Kawchodinneh veya Hares (Peaux-de lièvre) ile Echaottine veya Slavey; ç — Slave nehri kıyılarında Chipewayan veya Montagnais (bunun kolları olarak: Athabaska gölünün kıyılarında asıl Athabaska; aynı gölün doğusunda Cariboo-Eaters; Saskatchewan bölümünün kuzeybatı kısmında Thilanottine); d — Peace nehri üzerinde Tsattine veya Beavers; e — Yukarıda çizilen sınırın dışında, çok daha güneyde, Saskatchewan nehrinin yukarı kısımlarında, Algonkin ailesinden olan Siksika veya Blackfeet diline komşu olarak Sarsi. 2 — Kuzeybatı bölüm: Alaska'da ve Kanada'nın buna komşu olan bölgesinin Kayalık Dağlar'a kadar uzanan kısmında konuşulur; kıyılarda Eskimo diliyle çevrili olan bu bölüm, yalnız Cook Körfeziyle Copper nehrinde denize erişir. Bölümdeki başlıca diller şunlardır: a — Porcupine ve Tanana nehirleriyle Yukon'un orta, Mackenzie'nin de aşağı kısımlarında Kuchin (ki Mackenzie nehri dolaylarında Loucheux denir); b — Copper nehrinde Ahtena veya Atena; c — Yukon nehrinin aşağı kısımlariyle Koyukuk nehrinde ve Cook Körfezinde Khotana. 3 — Güneybatı bölüm: Kanada'nın dağlık kısmında,

yukarı Yukon'dan Britanya Columbia'sının güney kısımlarına, doğuda da Kayalık Dağlar'a kadar uzanan bir alanda konuşulur. Na - Dene ailesine giren Tlingit ve Haida, aile dışı olarak da Tsimshian ve Wakash dilleri bu bölümü Pasifik'ten ayırır. Bölümün başlıca dilleri şunlardır: Kuzeyden Güneye doğru a — Nahane (bölümleri: Kaska, Tahltan, Taku); b — Sekani, Babine veya Nataotin (aynı adı taşıyan gölün kıyılarında); c — Stuart gölünden Fraser nehri kıyısındaki Alexandria kasabasına kadar Carriers veya Takulli; ç — Chilkotin veya Tsilkotin (aynı adla anılan vâdide).

B — *Pasifik grupu* (20,000 kişi; Kaliforniya'da 7000): Yayılma alanı şöyledir: Britanya Columbia'sında küçük bir adacık, Amerika Birleşik Devletleri'nin Washington bölümünde iki başka adacık, ve Oregon'daki Umpqua nehrinden başlıyarak, kıyı ve Coast Range Dağları boyunca güneye, Kaliforniya'daki Eel nehrinin kaynaklarına kadar. Bu alan içerisinde, Klamath nehrinin hizasında, Algonkin ailesinden olan Yurok dili yer almıştır. Gruptaki başlıca diller şunlardır: a — Washington bölümünde, şimdi ölmüş olan Kwalhickwa; b — Umpkwa veya Umpqua ile Kokwil (Coquille) veya Mishikhwutmetunne (ki eskiden, aynı adı taşıyan nehirlerin kıyılarında kullanılırdı); c — Rogue nehri ile ayaklarının kıyılarında Shastakosta, Tututunne, ve şimdi ölmüş olan Taltushtuntude: ç — Oregon'da Chetko (aynı adla anılan nehrin kıyılarında); d — Kaliforniya'da Smith nehrinin kıyılariyle Crescent dolaylarında Tolowa; e — Kaliforniya'da Trinity nehrinin aşağı kısımlarında Hupa ile Tlelding; f — Kaliforniya'da Redwood nehrinin yukarı kısımlarında Whilkut; g — Aynı nehrin aşağı kısımlariyle, Klamath dilinin buradaki sınırı olan Bald tepelerinde Chilula; h — Mattole (aynı adı taşıyan nehrin kıyılarında); i — Kaliforniya'da Eel nehrinin vâdilerinde Sinkyone, Lassik, Wailaki, ve Kuneste..

C — *Güney grup* (30,000 kişi): Amerika Birleşik Devletleri'nin Arizona ve Yeni Mexico bölümlerinin büyük bir kısmını, Utah ile Colorado bölümlerinin güney bölgelerini, Texas ile Kansas bölümlerinin batı çevrelerini, ve Meksika'nın kuzey bölümünü kapsar. Grupa giren başlıca diller şunlardır: a — Eskiden Meksika Körfeziyle Texas ve Río Grande arasında göçebe olarak, şimdi ise Yeni Mexico'da yerleşmiş olarak konuşulan Lipan; b — Kuzeydoğu Arizona ile kuzeybatı Yeni Mexico'da San Juan nehrinin güneyinde Navaho; c — Navaho dilini, kuzeyden başka her taraftan çeviren ve birçok oymak ağızlarına ayrılmış olan Apache (diyelekleri için bk. APACHE).

Bu üç grupun dışında olarak, Amerika Birleşik Devletleri'nin Colorado ve Oklahoma bölümlerinde, Kiowa dilini konuşanlar arasına girmiş bulunan ve Kiowa Apache denilen Athabaska asıllı dili de anmak gerekir; konuşanları birkaç yüz kişidir. Bu dilin kuzeyden gelmiş olduğu söylenirse de, güneydeki Apache'den ayrılmış bir kol da olabilir. Bk. KUZEY AMERİKA DİLLERİ.

ATHALARICHS (yaklaşık olarak 516 - 534), Ostrogot'ların kıralı. Büyük babası Theodoricus'tan sonra kıral olmuş ve 526-534 yılları arasında annesi Amalasuntha'nın vasîliği atında hükümdaılık etmiştir. Bu durumdan kurtulmak için beyhude gayretlerde bulunmuştur.

ATHALIE [*atalî* ok.], Fransız şairi Racine (b. bk.) in 5 perdelik korolu ve manzum tragedyası. Racine'in şaheserlerinden biri sayılan A., aynı zamanda şairin son eserlerinden biridir. *Esther* gibi, Mme de Maintenon'un isteğiyle, Saint-Cyr okulunun kız öğrencileri tarafından oynanmak üzere yazılmıştır (1691). A., halka ilk defa ancak 1702 de Bouillon düşesinin evinde oynanmıştır; eser seyirciler tarafından soğuk karşılanmış, fakat 1716 da Théâtre-Français (=Fransız Tiyatrosu) de oynandığı vakit üstün bir başarı kazanmıştır.

David soyunu ortadan kaldırmak istiyen Athalie, Ochozias'ın çocuklarını ve küçük torunlarını öldürtmüş ve İsrail tahtını zorla ele geçirmiştir. O sırada henüz beşikte olan ve ölümden kurtulmuş bulunan Joas kim olduğunu bilen büyük rahip Joad ve karısı Josabeth tarafından Eliacin adı ile tapınakta büyütülmüştür. Joad, Athalie'nin imansızlıklarına ve gaddarlıklarına bir son vermek için Joas'ı Juda kıralı ilân etmeğe karar vermiştir. O sırada gördüğü bir rüyadan kuşkulanan kıraliçe Athalie, tapınağa gelir, rüyada gördüğü tehlikeli çocuk Eliacin'i tanıyarak ondan kurtulmak ister. Fakat Joad daha önce davranarak tapınağın papazlarını silâhlandırır ve Joas'ı onlara tanıtır. Athalie tapınağa döndüğü zaman kendi tahtında Joas'ın oturduğunu görür. Kıraliçe tapınağın dışına sürüklenir ve öldürülür.

Racine, A. nin konusunu *Kitab-ı Mukaddes*'ten almıştır (II. [IV.] Kırallar XI.; ve II. Tarihler XXII. XXIII.). Eserin birçok yerlerinde R. J. Hérée'nin 1605 te yazdığı *Triomphe de la Ligue* adlı eserinin de etkisi görülmektedir. Bundan başka, 1658 de Clermont cizvitleri öğrencilerine *Athalie* adlı bir tragedya oynatıldığı da biliniyor.

ATHAMANTA: bk. ATAMANTA

ATHAMAS, Yunan efsanesinde Orkhomenos kıralı. Evvelâ bulutlar tanrıçası Nephele ile evlenmiş, bundan Phriksos ile Helle adlı iki çocuğu olmuştur. Sonra Kadmos'un kızı İno ile evlenmiştir. Nephele kızgınlığı ile memleketi susuz bırakınca İno, Phriksos'u kurban etmeğe kalkmış, fakat Nephele çocuklarını altın yapağılı bir koç üstünde kaçırmıştır. Bu kaçırma esnasında Helle, Çanakkale Boğazı (Hellespontos) nda denize düşmüş ve yalnız Phriksos, Kolkhis'e erişebilmiştir (bk. ARGONAUT'LAR). A. sonradan Hera'nın gazabına uğrıyarak bir aralık çıldırmış ise de çabuk kurtulmuş ve bir kehanet gereğince vahşi hayvanlara misafir olmağa gitmiştir. A. bunu Thessalia'da, Phthiotis'te bulmuştur.

ATHANAGILDE (hük. yaklaşık olarak 554-567), İspanya Vizigot'larının kıralı. Theudisele'in ölümünden sonra seçilen fakat hiç sevilmiyen rakibi Agila (b. bk.)ya karşı askerlik işlerindeki üstünlüğü dolayısiyle Andalusia (Endülüs) lı vatandaşları tarafından kıral seçilmiştir. Fakat düşmanına karşı yalnız kendi kuvvetiyle çarpışamıyacağını anlayınca İspanya'nın güney kıyılarındaki deniz üslerini vermek karşılığında Doğu Roma İmparatoru İustinianos'tan yardım istemiştir. Liberius komutasındaki Bizans ordusu İspanya'ya girmiş ve A. bu orduya dayanarak düşmanını Sevilla yanında yenmiştir. Merida'ya kaçan Agila, askerleri tarafından öldürülmüş ve A. bütün İspanya Got'larının kıralı olmuştur. Toledo'yu kendisine başkent yapan A., bundan sonra anlaşmaya aykırı olarak bütün İspanya'ya yayılmağa başlıyan Bizans kuvvetleri ile çarpışmışsa da tam bir başarı sağlıyamamıştır. Kırallığını şefkatle idare eden ve uyruklarında iyi hâtıralar bırakan A., iki kızını Meroving'lerden iki prense, Neustrie kıralı Chilpereiks ile Austrasia kıralı Siguberath'a vermiştir.

ATHANAREIKS (ölm. 381), Vizigot'ların ünlü şeflerinden biri. Büyük Konstantinos zamanında çok nüfuzlu olan Rotestheus'un oğludur. Bir puta tapıcı olan A., Hıristiyanlığın Got'lar ve genel olarak Germen'ler arasında yerleşmemesine çok çalışmıştır. A. in bu hareketi Roma idaresindeki memleketlere ve rahip Wulfila'nın ruhanî dairesine bir çok insanın göçmesine sebep olmuştur. Din işinde bu derece şiddet göstermekle beraber egemenliği altındaki yerlerde yine din birliğini sağlıyamamıştır. İmparator Valens tarafından korunan Fridigern, A. e rakip olarak ortaya çıkınca A. müşkül bir duruma düşmüştür. Hun istilâsı sırasında (375) bu yüzden önemli bir rol oynayamamış ve kuvvetli bir savunmada bulunamamıştır. Prut nehrinin gerisine çekilen A. orada Alatheus ile Safrach'ın idaresindeki Ostrogot'ların hücumuna uğramıştır. İstanbul'da bulunan imparator Theodosios'un yardımını sağlıyan A. bu tehlikeyi de atlatmış ve Fridigern'in ölmesi üzerine uzun zamandan beri istediği kırallığa geçmiş ve az sonra ölmüştür.

ATHANASIE: bk. ATANAZİYA

ATHANASİOS (298-373), Hıristiyan kilise babalarından biri. İskenderiye piskoposu Aleksandros'un kâtipliğiyle Nikaia (İznik) ruhanî meclisine (325) katılmıştır. A. oradaki tanrıbilim tartışmalarında kendini göstererek meclisin Areiosçuluk(b. bk.)u reddeden ve İsa'nın Allah ile aynı cevherden olduğunu kabul eden kararlar almasında etkisi olmuştur. A. 328 de İskenderiye piskoposu olmuş, Nikaia kararlarını şiddetle savunması yüzünden 5 defa azledilip sürülmüş, 17 sene sürgünde kalmıştır. A., Hıristiyanlık tarihinin önemli kişilerindendir.

ATHARVA-VEDA (*Brāhma-Veda* diye de adlandırılır), Hint edebiyatının *Veda* adı altında hülâsa edilen en eski anıtlarından dördüncüsü. A. din *Kanōn*'una uygun değildir; apokrif sayılır. En eski kısımlarında insan ve hayvan hastalıklarına karşı vecizeler, büyülenmeye, çarpılmaya, cinler ve zararlı hayvanlara karşı beddualar ve afsun duaları, sihirler v. b. vardır. A. nın dokuz okulu bilinir; ve iki metni tanınmıştır. Biri Śaunaka'ların Vulgata şekli (Roth ve Whitney tarafından yayımlanmıştır, 2. bas. 1924), öbürü Paippalāda'ların Keşmir'de kıymet bulan şeklidir (biricik elyazmasının tıpkı basımı Bloomfield ve Garbe tarafından yayımlanmıştır, 3 cilt Baltimore 1901). Whitney A. yı tam olarak tercüme etmiştir (Lanman tarafından yayımlanmıştır, 2 cilt, 1905); Grill de A. nın bir kısmını Almancaya çevirmiştir: *Hundert Lieder des A.*, (A. dan yüz ilâhi) [2. tabı 1888]. Bk. VEDA.

ATHAULF (hük. 410-415), Vizigot'lar kıralı Alaricus(b. bk.)un eniştesi ve Alaricus'tan sonra Vizigot'lar kıralı. Zaman zaman İmparator Honorius ile dost ve düşman olmuştur. Rhein boylarındaki Germen boylarının kırallığa yükselttikleri Iovinus ve kardeşi Sebastianus'un Gallia'yı istilâ etmeleri üzerine imparator Honorius'un yardımını sağlıyan A., Alp'leri geçerek Iovinus ile kardeşini yenmiş ve Languedoc ile Aquitanya'yı almıştır. A., 414 te Honorius'un kızdardeşi Galla Placidia ile evlenmiştir. Bu evlenme Narbonne'da Roma âdetlerine göre yapılmış ve A. bundan sonra Vizigot'ları Roma'lılaştırmağa çalışmış; daha sonra, Gallia'da kont Constantius ile yaptığı savaşta yenilerek İspanya'ya dönmüştür. A. Barcelona'da ölmüştür.

ATHELSTAN [Aethelstan] (894-940), İngiltere'nin Sakson kırallarından biri. A. in kırallık devri İngiltere tarihi için önemli olaylarla doludur. İhtiyar Edward'ın oğludur (meşru olmıyan oğlu olduğu sanılmaktadır). Büyük babası Alfred A. ı çok severdi. 924 te babası ölünce yerine A. geçmiş ve az zaman sonra Kingston'da taç giymiştir.

Kıral olduktan sonra A. nin yaptığı ilk iş Tamworth'da Northumbria'nın İskandinav kıralı Sihtric ile bir anlaşma yapmak olmuştur. Bu anlaşma sonunda A. Sihtric'e kız kardeşini vermiştir. Bir yıl sonra Sihtric ölünce A. Northumbria kırallığını devralmıştır ve Cumberland'ın Dacre şehrinde adanın bütün kıralları A. e teslim olmuşlardır. Bunlar Batı Gal kıralı Howel Dda, Cumbria kıralı Owen, İskoçya'lılar kıralı Constantine, Bamburgh'lı Ealdred'dır. Bu olaydan sonra A. bütün Britannia'nın kıralı olmuştur; yine bu olaydan sonra A. Sihtric'in kardeşi Guthfrith'i kovmuş, York'taki Danimarka'lılar kalesini yıkmış, Hereford'da kendisine teslim olan Gal'lıları kabul etmiş, sınırlarını Wye boyunca çizerek Cornwall'lıları Tamar'ın batısına sürmüş, Exeter'i de alarak tahkimli bir şehir haline getirmiştir. 934 te Constantine ile Anlaf Sihtricsson'un kendisine karşı yaptıkları anlaşma üzerine İskoçya'yı karadan ve denizden istilâ etmiştir. İskoçya bu istilâda A. e teslim olduysa da üç yıl sonra orada A. e karşı büyük bir birlik kurulmuştur. Bu birliğe İskoçya kıralı Constantine, Strathclyde Gallı'ları, iki Norveçli önder ve Anlaf Sihtricsson ile Anlaf Godfredsson katılmışlardır. Bu iki önder İrlandalı olmakla beraber İngiltere'de kuvvetli tarafçıları vardı. Brunanburh'ta büyük bir savaş yapılmış ve A. ile kardeşi Edmund tam bir üstünlükle savaşı kazanmışlardır. A. gerçek anlamda Britannia kırallığını iddia edebilecek ilk Sakson kıralıdır. Resmî yazılarda kendisine her zaman «rex totius Britanniae» sanı verildiği gibi A ilk defa olarak Yunanca «basileus» sanını kullanmıştır. A. aynı zamanda İngiltere'yi Avrupa kıtasiyle sıkı temas haline getiren ilk kıral olmuştur. Beş kız kardeşini Fransa ve Almanya'nın tanınmış prensleri ve hükümdar soyları ile evlendirmiştir. Yine ilk defa olarak A. ile Norveç kıralı Harold Fairhair arasında karşılıklı elçiler gönderilmiştir. A. Gloucester'de ölmüş ve sağlığında değerli hediyelerle süslediği Malmesbury manastırında gömülmüştür. Hiç evlenmemiş ve çocuk bırakmamıştır. A. adı altında birçok kanunlar zamanımıza kadar gelmiştir. Londra şehri yargıç kararları adlı koleksiyon bunlardandır. Bu koleksiyonda A. in bir sözü yazılıdır. A. başpiskoposa 12 yaşında bir çocuğun hırsızlık yaptığı için idam edilmesinin çok çirkin bir şey olduğunu söylemiş ve yaş haddini 15 e çıkarmıştır.

ATHENA (veya *Athēnē*, yahut *Pallas Athēnē*; Homeros'ta *Athēnē*, M. Ö. IV. yüzyıldan başlayarak genel olarak *Athēna*), Yunan mitolojisinin en önemli gök tanrıçalarından biri. A. nın menşeini Hellen devrinden önceki zamanlarda aramak daha doğrudur. Knossos'ta bulunan mühür damgalarında, yahut Mykenai'de meydana çıkan bir fayans levha üzerinde bir kalkana, baş, ayaklar ve mızrak tutan bir el ilâvesiyle yarı fetiş, yarı antropomorf bir tanrıça resmedilmiştir; bu tanrıçanın A. nın ilk şekli olduğunu birçok bilginler kabul etmektedirler. A. isminin iyi bir izahı yapılamadığı gibi ne «Pallas» sanı, ne de Homeros'un kullandığı «Tritogeneia» sanı kesin olarak açıklanabilmiştir.

Homeros şiirlerinde A. yı çok defa Zeus'un en çok sevdiği kızı olarak tasvir etmektedir. Birçok bakımlardan babasına benzemektedir. Genel olarak Yunan şehirlerinin koruyucusu olan A. bu vasfından dolayı «Polias» (= şehri

Velletri'deki Athena (sağ kolu yanlış şekilde tamamlanmıştır) mermer heykel; Louvre'da.

koruyan) veya «Promakhos» (= ön safta savaşan) sanlarını taşımaktadır. A. nın şehir tanrıçası olarak en büyük bayramı Atina'da Panathenaia idi. A. nın tercih ettiği kahraman, «ince fikirli», kurnaz, harb hilelerini bulmada usta Odysseus'tur. Çömlekçinin fırınını, dülgerin gönyesini icat eden odur. Erkeklere öküzleri boyunduruğa vurmayı, sabana koşmayı, maden işçiliğini, ayakkabıcılığı ve endüstrinin diğer kollarını öğretmiştir. Kadınlar da iplik eğirip güzel elbiseler işlemeyi, ev işlerini ondan öğrenmişlerdir. Penelope'ye ve Pandareos'a el işlerindeki becerikliliği veren yine odur. A., Hera ve kendisi için peplos(b. bk.)işlerdi. Bu gibi işlere «A. nın işleri» denirdi. Gayet güzel dokunmuş bir peplos'un Panathenaia bayramlarında takdim edilmesi onun Ergane (= işçi kız) karakteri ile ilgilidir. Troia'yı zaptetmek için tahta at yapma fikrini Epeios'a veren odur.

Hesiodos'a göre: Uranos ve Gaia, o sırada A. ya gebe olan Zeus'un ilk karısı Metis (= fikir)in insanlar ve tanrıların kıralı olacak bir oğlan doğuracağını Zeus'a haber verirler. Bunun üzerine Zeus, Metis'i küçük bir hayvan şeklini alması için kandırır (daha sonraki bir efsaneye göre Metis bir sinek olmuştur), Zeus derhal Metis'i yutar ve zamanı gelince Hephaistos (veya Prometheus) Zeus'un alnını bir balta ile yarar ve A. altın bir zırh takımı içersinde, uzun bir zafer narası atarak bir şimşek gibi sıçrar (Hesiodos, *Theogonia*, 886; Pindaros, *Olymp*, VII. 35).

A., mitte olsun, ibadette olsun, hayalî veya tasavvurî olmaktan ziyade pratik bir tanrıçadır. Bundan dolayıdır ki âyinlerinde pek az sembolizm bulunur. Daha sonraki çağda sosyal bir tanrıça olarak görünür. Olympia'lılar arasında A. mucit ve sanatçı olarak tanınmaktadır. Pandora'nın meydana getirilmesi için ruhu veren yine o olmuştur. İşçi (sanatçı)lere özel sevgisi vardır. Paris'in gemilerini yapan Phereklos'u bütün insanlardan daha çok severdi. Söylentiye göre Boiotia'da flütu icat etmiştir. İnsanların kullanabilmesi için atı terbiye eden o olmuştur (Damasippos [=at evcileştiren]). Yine bu sebeptendir ki gem ve yuları bulmuş ve Bellerophon'a Pegasos'u idare edebilmesi için dizgini vermiştir. Denizciliği de himaye eder, onun içindir ki Atina bahriyesine başarı sağlamıştır. Attike'de çiftçiliği korumaktadır. Zeytini dikip büyütmesini öğreten odur. A., Attike egemenliği üzerine Poseidon ile kavga etmişti. Hakemler de memlekete daha faydalı olan tanrının egemenliğini tanımağa karar vermişler; bunun üzerine Poseidon, Atina Akropolis'inde yabasının bir vuruşu ile yerden tuzlu su çıkarmış, A. ise zeytin ağacını ekmiş, sonunda daha faydalı tanrıça olan A. kazanmıştır. Zeytinin bir dalı silâh kuvvetiyle kazanılan barışın bir remzidir. A. nın en belirli moral sıfatı iffetidir. Ona bir tabiat tanrıçası göziyle bakılamaz. A. daha çok devletler, şehirler, güzel sanatlar ve endüstri üzerinde hâkim bir tanrıçadır; kısaca insan hayatının bütün aydın tarafının tanrıçası.

Arkadia'daki sanı da A. Alea (= fenalığı önliyen) dır. Birçok anıtlar üzerinde Nikephoros (= zafer getiren) olarak uzanmış elinde Nike'nin bir şeklini tutar vaziyette resmedilmiştir.

Sanatta A. iki tipte temsil edilmektedir: daha sık tesadüf edilen birincide mızraklı, kalkanlı ve miğfer giymiş olduğu halde ve Gorgon bağlı Aigis'i taşır bir vaziyette resmedilmektedir; diğer tipte ise genç kız kıyafetinde ve silâhsızdır. Her ikisinde de baykuş ve yılan bazen özel alâmeti olarak görünmektedir. Zeytin dalı ve horoz da alâmetleri arasındadır.

Tanrıçanın artistik tasvirlerine gelince, elimizdeki ilk eser Palladion'un bir kopyesi gibi görünen kaba bir eserdir. A. nin yine kaba, fakat daha enteresan tasvirleri ilk boyalı vazolar üzerinde görülmektedir. Daha sonra onu Pheidias'ın meydana getirdiği tip olarak görürüz ki pek az değişikliğe uğramıştır. Pheidias'ın yapmış olduğu A. heykellerinden en ünlü 3 tanesi Atina Akropolis'ine dikilmişti: 1 — Parthenon'daki *A. Parthenos:* fildişi ve altından olan bu heykel aşağıyukarı 12 metre yüksekliğinde idi. A. ayakta, uzun bir elbi

Lemnos Ahtena'sı (Strasbourg müzesindeki tamamlamaya göre); mermer heykel; Dresden, kafası Bologna'dadır.

se giymiş, başında bir sphynks ve grifonlar ile süslü bir miğfer taşımakta, göğsünde yılanlarla süslenmiş ve ortasında Gorgon'un başı bulunan aigis (b. bk.) bulunmakta idi. Sağ elinde bir Nike, yani kanadlı zafer sol elinde ise kalkana dayanmış bir mızrak tutmakta idi. Bu kalkanın dış tarafında amazonlarla, iç tarafında ise devlerle bir mücadele tasvir edilmiştir. 2 — *A. Promakhos:* Marathon harbinde alınan ganimetlerden yapıldığı söylenen fevkalâde büyük bir heykeldir. 3 — *A. Lemnia:* Burada bâkir güzelliğin parlak bir tipi olarak silâhsız temsil edilmiştir. Pheidias zamanından itibaren tanrıçanın esas belirli vasfı sakin ciddiyeti, kendini bilen kudreti ve açık zekâsı idi.

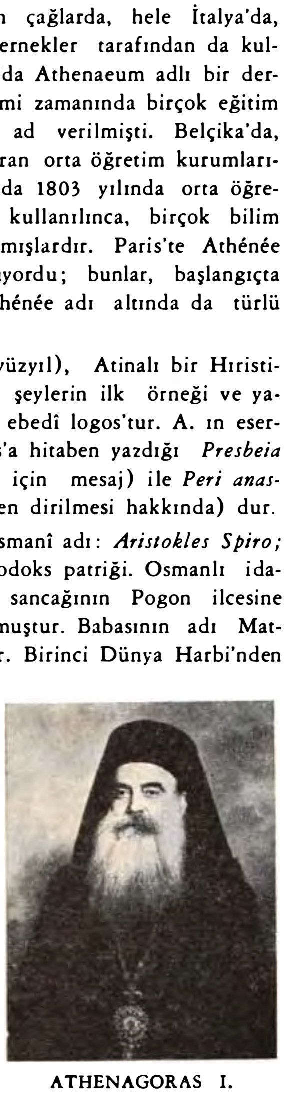
A. nın kültü Magna Graecia'da çok yaygındı. İtalya'da Minerva ile bir tutulmakta idi.

ATHENAEUM (Yun. Athēnē ve Lât. Minerva adını taşıyan tanrıçanın tapınağı demek olan Athēnaion'dan alınmıştır), M. S. 135 yılına doğru imparator Hadrianus tarafından Kapitol (Capitolium) üzerine temellendirilmiş bir öğretim ve eğitim kurumu. Bu kurumda dersler kamusaldı. Profesörler, devlet hesabına barınıyor ve besleniyorlardı. A. un varlığı, V. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu kurumda üç belâgat ve fesahat (eloquentia), on gramer, beş eytişim (diyalektik), bir felsefe, iki hukuk (jurisprudentia) profesörü bulunmaktaydı.

A. (Athēnē) adı, modern çağlarda, hele İtalya'da, pek çok edebî veya bilimsel dernekler tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. Londra'da Athenaeum adlı bir dernek kurulmuştur. Fransız devrimi zamanında birçok eğitim ve öğretim kurumlarına da bu ad verilmişti. Belçika'da, İsviçre'de Fransız liselerini andıran orta öğretim kurumlarına Athénée denilmiştir. Fransa'da 1803 yılında orta öğretim okulları için Lycée terimi kullanılınca, birçok bilim dernekleri Athénée adını takınmışlardır. Paris'te Athénée adını almış üç dernek bulunuyordu; bunlar, başlangıçta başka adlarla kurulmuş ve Athénée adı altında da türlü safhalardan geçmişlerdir.

ATHENAGORAS (II. yüzyıl), Atinalı bir Hıristiyanlık savunucusu. A. a göre, şeylerin ilk örneği ve yaratıcı kuvveti, tanrıda bulunan ebedî logos'tur. A. ın eserleri İmparator Marcus Aurelius'a hitaben yazdığı *Presbeia peri Khristianōn* (Hıristiyanlar için mesaj) ile *Peri anastaseōs mekrōn* (Ölülerin yeniden dirilmesi hakkında) dur.

ATHENAGORAS I. (Osmanî adı: *Aristokles Spiro;* doğ. 1886), İstanbul Rum Ortodoks patriği. Osmanlı idaresinde iken Yanya'nın Ergiri sancağının Pogon ilcesine bağlı Karaplana köyünde doğmuştur. Babasının adı Mattheos Spiro, anasınınki Eleni'dir. Birinci Dünya Harbi'nden sonra, Korfu metropoliti iken New York metropolitliğine getirilmiş, 18 yıl kadar o görevde bulunmuş ve patrik Maksimos V. in istifası üzerine 1 kasım 1948 de Fener Synodos'u tarafından 268 inci oikumenikos (b. bk.; evrensel) patriği olarak seçilmiştir.

ATHENAGORAS I.

ATHĒNAÎA, tanrıça Athena (b. bk.) şerefine Atina'da yapılan dinî yortu.

ATHENAÎOS (doğ. 200), Yunan hatip ve dilcisi. Mısır'da Naukratis'te doğmuştur. Aslında 30 kitaptan bileşik olup en önemlilerinden 15 tanesinin zamanımıza kadar geldiği *Deipnosophistai* (Bilginlerin ziyafeti) adındaki eserinde bir sofra sohbeti şeklinde eski Yunan âdetlerinden, ev hayatından, edebiyat ve bilimden bahseder. Bu koleksiyonun edebiyat bakımından da kaynak eser olarak çok büyük önemi vardır: yazar, eski şairlerden aldığı beyitlerle onların kaybolan eserleri hakkında bir dereceye kadar fikir vermektedir.

ATHENAÎS [Ailia Eudokia] (yaklaşık olarak 401-460), Doğu Roma imparatoriçelerindendir. Atinalı filozof Leontios'un kızı olup Atina'da doğmuştur. Çok iyi bir öğrenim görmüş, güzel, bunlardan başka türlü meziyetlere sahip olduğu için hayatta başarı kazanacağına inanan babası tarafından mirastan yoksun edilmiştir. A., İstanbul'a gelmiş ve Augusta Poulkheria'ya başvurmuştu. Augusta bu kızı beğenerek Ailia Eudokia adiyle vaftiz ettirmiş ve kardeşi Theodosios II. ile evlendirmiştir (7 haziran 421). A., kısa zamanda kocası üzerindeki etkisinden faydalanarak devlet ve mezhep işlerine karışmağa başlamış; klâsik Yunan edebiyatına mensup olması sıfatiyle etrafına aynı kültür içinde yetişmiş insanları ve kendi erkek kardeşlerini toplıyarak onlara devletin en yüksek mevkilerini vermiştir. 437 de kızı Licinia Eudocia'yı Batı Roma imparatoru Valentinianus III. ile evlendirmiş, hususiyle 439 - 441 yılları arasında nüfuz ve itibarı pek yüksek bir dereceye ermiştir. Bu durumu çekemiyen Augusta ve adamları A. ile mücadeleye başlamışlar, nihayet, imparatorun çocukluk arkadaşı Paulinos ile münasebetini ileri sürerek A. yı lekelemişlerdir. Theodosios II., Paulinos'u öldürmüş, iftiradan üzülen A. de Kudüs'e çekilmiş (442), orada da rahat bırakılmıyarak münzevî bir hayat geçirmeğe zorlanmıştır. A. burada bir aralık monafisizm mezhebine girdiyse de sonradan Ortodoksluğa dönmüş, Roma'nın Vandal'lar tarafından yağmasında kızı ile damadının esir düşmesine çok üzülmüş, son yıllarını Kudüs'te birçok hayır müesseselerini yaptırmak ve ibadet etmekle geçirmiştir.

Hıristiyanlığa eski Yunan kültürünü sokmak gayretini göstermiş şahsiyetlerden biri olarak ün alan A., şairliğiyle de tanınmıştır. Fakat lisanı ve nazmı bozuktur. İran harbine dair yazdığı manzum eser müstesna, A. in hemen bütün şiirlerinde dinî konuları ele aldığı görülür. A., *Ahd-i Atîk*'in birkaç kitabını nazmetmiş, Homeros'tan aldığı mısralarla bir «İnsan hayatı» yazmıştır (*Homero Kentron*). En önemli sayılan eseri Hıristiyan azizlerinden Antakya'lı Kyprianos hakkındaki manzumesidir.

ATHENE: bk. KUKUMAV.

ATHENODOROS (yaklaşık olarak M. Ö. 100), Rodos'lu heykelci. Bugün Roma'da Vatikan Müzesinde bulunan «Laocoon» adlı ünlü heykel grupunun, Agesandros ve Polydoros ile birlikte, yapıcılarındandır.

ATHENS [*æthīns* ok.]: 1 — Amerika Birleşik Devletleri'nin Georgia devleti topraklarında bir şehir. Nüfusu 21 000 (1940) dir. A., işlek bir demiryolu istasyonudur. Bir üniversitesi vardır.

2 — Amerika Birleşik Devletleri'nin Ohio devleti topraklarında bir şehir. Nüfusu 8 000 dir. Cincinnati-Washington ana demiryolu boyunda işlek bir istasyon olan A. da bir üniversite vardır.

ATHERİNA: bk. GÜMÜŞBALIĞI.

ATHERTON [*ætħırtın* ok.], **Gertrude Franklin** (kızlık soyadı: *Horn*; 1857-1948), Amerika'lı kadın romancı. San Francisco'da doğmuştur. Ünlü Benjamin Franklin, dayısının dayısı idi. A., Kaliforniya (California)nın İspanyol idaresine ait zamanından beri eski tarihini canlandıran romanlarla yazı hayatına atılmış ve bu alanda başlıca şu eserleri vermiştir: *Patience Sparhawk and Her Times* (P S. ve zamanı) [1897], *The Californians* (Kaliforniyalılar) [1898], *The Ancestors* (Atalar) [1907], *The Avalanche* (Çığ) [1919]. Bu arada bir de Kaliforniya tarihi yazmıştır (*California, an Intimate History* [1914]). Tarihî roman alanında en önemli eseri, kahramanı, Amerika Birleşik Devletleri'nin kurucularından Alexander Hamilton olan *The Conqueror* (Fatih) [1902] adlı romandır. *Senator North* (Senatör N.) [1900] adlı roman da Amerika tarihine aittir. Avrupa'yı da dolaştıktan sonra, A., kozmopolit, sosyal, ve antik romanlar da yazmıştır. Bunlardan *The Ivory Tower* (Fildişi kulesi) [1910] Münih'i *Black Oxen* (Siyah öküzler) [1923] Paris'i, *The Immortal Marriage* (Ölmez izdivaç) [1927] de eski Atina'daki Aspasia'yı canlandırır. *Dido, Queen of Hearts* (Kalblerin kıraliçesi Dido) [1929] adlı roman da Virgilius'un ikinci binyıl törenleri için hazırlanmıştır. *The Sophisticates* (Kaşarlanmışlar) [1931] adlı eseriyle yine sosyal romana dönmüştür.

ATHOS: bk. AYNAROZ.

ATHYMBRA, eski Anadolu'nun Karia bölümünde, Maiandros nehri kenarında bir kasaba. Sparta'lı Athymoros tarafından kurulmuştu. Kasabalar birleşmesi (synoikismos, Ş. G. b. bk.) suretiyle, Nyso şehrinin bir kısmını teşkil etmiştir.

ATHYRAS, Trakya'da Selymbria (Silivri) ile Byzantion (İstanbul) arasından Marmara'ya akan Çekmece ırmağının eski adı. Bu ırmağın ağzında, bugünkü Büyük Çekmece'ye yakın bir noktada aynı isimde bir liman vardı. A., bir başpiskoposluk merkezi idi.

ATICI KANAL, ersuyu (meni; sperma)nu dışarıya atan kanal olup ersuyu kanalı ile ersuyu keseciklerine ait boyun adlı kesenin dar kısmının birleşmesinden meydana gelir. 2,5 cm uzunlukta olan ve ersuyu yolunun küçük bir bölümünü yapan bu kanal, prostat içinden geçtikten sonra siyek (urethra)e açılır. Çiftleşmede, ersuyu, bu kanaldan kesik kesik ve hızla siyekin prostat parçasına, bu yolla da dışarıya atılır.

ATIF (Fr. Renvoi), devletler özel hukukunda, yetkili kanunun başka memleket kanununa bir meselenin çözülmesini göndermesi.

A., kanun uyuşmazlıklarını çözecek kuralların her devlette aynı olmamasından doğmaktadır. Meselâ, Fransa, İtalya gibi birtakım memleketlerde, şahsî ahkâma giren ehliyete ve aile hukuku meselelerinin hallinde «Millî Kanun»un (ilgili kimsenin bağlı olduğu devlet kanunu) uygulanması usuldür; Anglosakson memleketlerinde ise konut kanunu uygulanır. Bir kimsenin konutu, kendi devleti ülkesinde olabileceği gibi, yabancı bir memlekette de olabileceğinden devletlerden bir kısmının millî kanuna, bir kısmının da konut kanununa itibar etmesi «Atıf» denilen keyfiyete meydan verebilir. Şöyle ki, Fransa'da oturan bir İngiliz'in şahsî hükümlerine ait bir dâvaya Fransız mahkemesinde bakılırken, yargıç, kendi memleketi sistemine göre İngiliz'in millî kanunu olan İngiliz kanununu uygulamak zorunda ise de, İngiliz kanunu şahsî ahkâm meselelerinde konut kanununu esas tuttuğu için İngiliz'in millî kanununun uygulanmasını emreden Fransız sistemi ile, konutun bulunduğu yer kanununun («Fransız Kanunu»nun) uygulanmasını emreden İngiliz sisteminden hangisine uyulması gerektiği noktasında tereddüde kapılabilir. Burada A., Fransız sistemine göre, yetkili bulunan İngiliz kanununun bir İngiliz hakkında dahi konut kanununa meseleyi havale etmesi keyfiyetindedir. Fransız mahkemesi bu havaleyi kabul eder de İngiliz'in konutunun kanunu olan Fransız kanununu onun hakkında uygularsa A. câri oluyor demektir; aksi takdirde A. ı kabul etmemiş olur.

Bundan anlaşıldığı üzere: 1 — A. ı doğuran sebep kanunun uyuşmazlıklarını çözmeğe yarıyan kuralların aynı olmayışıdır 2 — A. bir memleket mevzuatının yabancı bir kanuna verdiği yetkiyi yabancı kanunun geri çevirmesi tarzında olur. 3 — A. kabul edildiği takdirde, kabul eden memleketin kanunlar uyuşmazlığına ait kuralları ihlâl edilmiş olur: millî kanun uygulanacak iken onun yerine sırf A dolayısiyle konut kanununun uygulanması gibi.

A. meselesi bilginler arasında tartışmalıdır. Fakat birçok memleketlerde kabul edilmiştir. Bizde ticaret kanunumuzun poliçe, emre yazılı senetlerler, çeklere ait kanunlar ihtilâfı fasıllarında ehliyet hakkında A. kabul edilmiştir (mad. 601. 606, 636).

ÂTIF, Ahmet (ölm. 1807), reisülküttap Üsküdar'da aktarlık eden Çankırılı Derviş Osman'ın oğludur. Çocukluğunda İstanbul'a gelmiş, Lâleli Mustafa efendiye kapılanarak onun sadaret kethüdalığı sırasında (1781) hazine kâtibi olmuş, yedi yıl âmedcilik görevinde (1788-1795) bulunmuş, 1798 de Raşit Mehmet efendinin ölümü üzerine reisülküttaplığa geçirilmiştir. Hastalığı dolayısiyle bu görevden ayrılmış, sonra zahire nazırlığında ve iki yıl kadar sadaret kethudalığında (1802-1803), daha sonra da çavuşbaşılıkta bulunmuştur. Devrinin yazı kudreti, zarifliği, nükteciliği ve hezelciliği ile tanınmış kişilerindendir.

ÂTIF, Mehmet, [Kuyucaklı] (ölm. 1846), Türk matematik bilgini. *Mecelle*'yi şerheden Kuyucaklızade Âtıf'ın büyük babasıdır. İzmit ve Şam kadılıklarında bulunduktan sonra İstanbul kadılığına atanmıştır (1845). Şam kadısı bulunduğu sırada İslâm matematik bilgini Bahaüddin Âmilî'nin *Teşrih-ül-eflâk* adlı eserini *Teshil-ül-idrak fî Teşrih-ül-eflâk* adiyle genişleterek Türkçeye çevirmiştir (1831). Bir nüshası İstanbul'da Yahya efendi kitaplığında bulunan *Nihayet-ül-bâb fî şerhi hülâsa-tül-Hisab* adlı eseri de değerlidir.

ÂTIF, Mehmet,[Kuyucaklızade] (1850-1898), Türk bilgini. İstanbul'da doğmuştur. Babası Mısır Mollası olan bilginlerden Abdurrahman Nafiz efendi, dedesi bilginlerden İstanbul kadısı Kuyucaklı Mehmet Âtıf efendi, dedesinin babası ünlü bilgin Kuyucaklı Abdurrahman efendidir. Eğitim ve öğrenimine ailesi tarafından önem verilmiş ve tefsir sahibi Mısır'lı bilgin Şeyh İbrahim El-Saka'dan tefsir ve hadîs dersi almıştır. İstanbul'da ders okutup icazet vermiştir. Mekteb-i Mülkiye'de okuttuğu *Mecelle* dersleri ile çok tanınmıştır. Son görevi Evkaf idare meclisi başkanlığıdır. Okuttuğu kitaplara şerhler, bazı bahislerin halli için broşürler yazmıştır. *Kitab-ı Şirket*'in sonuna kadar *Mecelle* şerhi, *Arazi kanunu şerhi*, *El-İmdad imarifeti uluvv-il-isnad* adlı eserleri basılmıştır.

ÂTIF, Mustafa, [Defterdar] (ölm. 1742), Türk hattat, şair ve maliyecisi. İstanbul'da doğmuş ve ölmüştür. Devrinin sayılı zenginlerinden olan babası Mustafa efendiyi Şehit Ali Paşa idam ettirerek malının büyük bir kısmına el koydurmuştur. Â., İzzet Ali Paşa'nın defterdarlığı sırasında onun mektupçuluğunda bulunmuş, defterdar-ı şıkk-ı evvel (= başdefterdar) liğe kadar yükselmiş (1727-1742), bu görevden, bir defa azledilerek Gelibolu'ya sürülmek, bir defa da hacca gitmek suretiyle iki kere ayrılmıştır. Defterdarlığı sırasında yerini elden kaçırmamak için sarayda büyük bir nüfuz ve yetki sahibi bulunan ve devlet adamlariyle hükümet işleri üzerinde etkisi görülen Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa (b. bk.) ya her ay bin altın hediye ettiği defterlerinde görülmüştür.

Şiir alanında Nabi yolunda didaktik manzumeler yazan Â., Arapça ve Farsça şiirler de yazmıştır. 714 beyitlik küçük divanının İstanbul kitaplıklarında birkaç yazma nüshası vardır.

Devrinde hattatlıkla da ün almış bulunan Â., sülüs ve nesih yazıyı Ağakapılı İsmail efendi ile onun oğlu Mustafa efendiden meşketmiştir. Divanî, rık'a ve siyakat'ta da usta bir hattat olan Â. ın hususiyle keskin divânî yazıları, hat öğretmenleri tarafından örnek olarak kullanılmıştır. «Kamerî sene» yerine «Şemsî sene» kullanmanın devlet hazinesine sağlıyacağı faydaya dair hazırladığı lâyiha üzerine maaşların, mevacibin ve vazifelerin 1740 dan başlıyarak şemsî sene esasına göre ödenmesine başlanmıştır (*Tarih-i Cevdet* c. VI. 150, 172). Â., İstanbul'da çok önemli bir kitaplık kurmuştur (bk. ÂTIF EFENDİ KİTAPLIĞI).

ÂTIF, [Seyyit Mehmet oğlu] (1399-1469) Kırım'lı bilgin ve siyaset adamı. Gözleve'de doğmuş, Bahçesaray'da ölmüştür. Â., Altınordu devleti zamanında önemli bir rol oynamış bulunan Seyyit Mehmet'in oğludur. Zamanına göre kuvvetli eğitim ve öğrenim görmüş ve Kırım Hanlılığı'nı kuran Hacı Giray'ın hizmetine girmiştir. Â., 1427 de Mısır ile Kırım arasında eskiden olduğu gibi iyi münasebetlerin yeniden kurulmasını sağlamak göreviyle elçi olarak Mısır'a gönderilmiştir. Hacı Giray 1428 de han olup hükümetini sağlamlaştırınca Â. ı yanına müşavir almıştır. Lehistan ve Rusya ile barış halinde yaşamak istiyen Hacı Giray, Â.ı Lehistan kırallığına da elçi göndermiş ve A. Lehistan'la anlaşma yapılmasını sağlamıştır. Hacı Giray Kırım'dan Ceneviz'lerle Venedik'lileri kovmak ve Kırım'ı büyük bir hanlık yapma gibi fikir ve plânlarında Â. ın düşünce ve çalışmalarından çok faydalanmıştır. Â. hususiyle Karadeniz'in kuzeybatı kıyılarında yaşıyan göçebe Türk boyları arasında çok çalışmış, bunlarla Noğay'ların Kırım hanlığına bağlanmasında önemli hizmetlerde bulunmuştur. Yine bu sırada Kırım'ın İstanbul'a elçiler göndermesinde, Osmanlı donanmasının bir bağlaşık sıfatiyle Kırım kıyılarına gelip Ceneviz'lere karşı harekete geçmesinde (temmuz 1454), eğitim ve öğretim amaciyle birçok Kırımlı'nın İstanbul'a gitmesinde de Â. ın etkisi olduğu sanılmaktadır.

ÂTIF EFENDİ KİTAPLIĞI, defterdar Âtıf (b. bk.) ın kurduğu kitaplık. Â., İstanbul'da, Vefa'dadır. Bir okuma salonu, bir kitap hazinesi ile kütüphanecilerin oturmasına mahsus üç evden bileşiktir. Â. nda 2681 cilt yazma kitap bulunmaktadır. Medhaldeki mermer bir levha üzerine kazılmış bulunan vakfiye hülâsasının altında 1741 tarihi, kitaplığın ne zaman kurulmuş olduğunu gösterir. Okuma yeri, dörtgen şeklinde bir salonla bunun üç yanındaki beş sofadan bileşiktir. Bir kapıyla okuma salonuna açılan kitap hazinesi, rutubeti önlemek için özel bir şekilde kurulmuştur: bu kısım, kesme taştan yapılmış kemerler üzerine oturtulmuş olup bol güneş alır; zemini kalın kalaslarla döşenmiş, kitap dolapları da ahşap setler üzerine oturtulmuştur.

ATIM, herhangi bir silâhla atılacak mermilerden biri.

Atım bombardımanı: bir uçağın üzerindeki bombaları birden bırakmıyarak birer ikişer atmak suretiyle yaptığı bombardıman.

Atım kudreti: belirli bir atış açısı ile bir silâhın mermisinin azamî menziline ulaşması (meselâ piyade tüfenklerinde 30 derecelik bir açı ile atış yapan silâh 4 500 metrelik en uzun mesafesine varır ki bu atımın ve silâhın kudreti nihayet buna yetmektedir).

ATIŞ (eski terim: *Endaht*), herhangi bir silâhla usulüne göre mermi atmak.

Atış cetveli: bir silâhın veya çeşitli mermilerin çeşitli mesafelerdeki kudret ve durumunu gösteren cetvel. Silâhlara bu cetvellerdeki mermi yolu ve kudret durumları dikkatte tutularak vazife verilir. (Meselâ, 98 modeli bir piyade tüfeğinin S. S. mermisiyle 1 200 metreye atış yapıldığı zaman çıkış açısı 1° 4′ 30″, düşüş açısı 1° 54′ 0″, tepe mesafesi 687 inci metrede, tepe yüksekliği = merminin en çok yükseldiği yer 7,5 metre, son hızı saniyede 335 metredir ki bunu atış cetveli gösterir).

Atış cüzdanı: atıcının her atışta elde ettiği sonucu kaydetmeğe yarıyan ve atış yeri defterinin küçük bir örneği olan cüzdan.

Atış eğitimi: önce boş silâhı, sonra, derece derece, manevra fişekli veya manevra hartuçlu silâhı ve hakiki mermili silâhı kullanmak ve nihayet her türlü muharebe görevlerini atışla yapabilmek için yapılan eğitim.

Atış emniyeti: bir kazaya meydan verilmemesi için gerek atış yapan kıtada, gerekse atış bölgesinde, kullanılan silâhların en uzun menziline göre bir sahanın emniyete alınması işidir.

Atış grupu: hafif silâhlarla atış için her sınıfın ayrıldığı ve çeşitli atış şartı istenen gruplar. Bu sınıflar başlıca A ve B gruplarıdır.

A grupunda: piyade, süvari, otolu ve bindirilmiş bölüklerle motosiklet bölükleri bulunur.

B grupunda: A grupu dışında kalan birliklerle karargâhlar ve bütün komutanlıklar, okullar, kurumlar bulunur. Bu iki gruptan A grupunun atış görevleri B ye nazaran daha ağır şartlıdır.

Atış hattı: tankların silâh menzillerine göre atışa başlıyacakları hat.

Atış icmali: bir bölüğün bir atış yılı içinde çeşitli atışlarda sarfettiği cephaneyi atanın adı, tarihi ve miktarları kaydedilmek suretiyle gösteren cetvel.

Atış kavisleri: uçaksavar birliklerinin atış plânlarında bataryaların etki bölgelerini gösteren kavisler.

Atış listesi: topçu atışlarında her atımın uzun, kısa, sağa, sola düşüşlerini kaydetmeğe, bu suretle, atışın iyi veya fena gidişini tespite yarıyan liste.

Atış mesafesi: silâhtan hedefe kadar olan uzaklık.

Atış meselesi: bir muharebe atışını veya atış tatbikatını idare için hazırlanmış olan mesele.

Atış meydanı: daha çok ders ve ders muharebe atışları için atış yolları ve hedeflerini kapsıyan meydan (bk. OK MEYDANI).

Atış nevileri: bir silâhın hedefini görerek veya görmiyerek yaptığı ateş.

Atış nişanı: topçu sınıfında hafif silâhla atış dahil olmak üzere topçu hizmetlerinde üsün başarı gösteren erata verilen nişanlar. (Buna diğer sınıflarda «Nişancı işareti» denir).

Atış Okulu: çeşitli atış uygulamalarının yapıldığı askerî okul. Bu okullar genel olarak piyade ve topçu için ayrı olmak üzere kurulurlar. Harb Okulu'nu bitiren veya bilgileri eskimiş olan subaylar ve görülecek lüzuma göre gedikli erbaşlar bu okullardan geçirilirler. Bugünkü isimleri «Piyade okulu» ve «Topçu okulu»dur. Buralarda birliklerin atış eğitimindeki beraberliğini sağlamak maksadını güden atış uygulamaları yapıldığı gibi meslek ders ve uygulamaları da yapılır.

Atış öğretmeni: silâhın özelliklerine göre onunla nasıl atış yapılacağını öğreten erbaş veya subay.

Atış plânı: atışın idaresi için hazırlanan plân.

Atış sıhhati: herhangi bir sılâhla yapılan atışta dağılmanın azlık veya çokluğuna göre silâhın gösterdiği nitelik.

Atış sınıfı: atıcının yetişme derecesine göre ayrıldığı sınıf. Acemi atış sınıfı, usta atış sınıfı, keskin nişancı atış sınıfı gibi ki bu sınıfların birinden diğerine geçmek için kendi sınıfındaki atış görevlerini başarı ile bitirmesi lâzımdır.

Atış usulleri: atışların yapılmasında dikkatte tutulacak teknik bilgiler.

Atış talimatı: ders, muharebe, müsabaka veya herhangi diğer bir atışın nerede, ne zaman, nasıl ve ne gibi şartlar içinde yapılacağını açıklıyan talimat.

Atış tatbikatı: bir muharebe görevi verilerek bilinmiyen bir arazide bölükten büyük bir kıtaya yaptırılan atış.

Atış tekniği: atış bakımından silâhların teknik nitelikleri ve bu niteliklerin korunması tedbirleri, bunlardan yerinde faydalanma ve atış yapma usullerini kapsıyan bilgiler.

Atış tenkidi: herhangi bir atışın sonunda atıcıya, atış yapan kıtaya ve atışı idare edenlere atıştan lüzumu gibi faydalanabilmeleri için atışın iyi ve aksak taraflarını belirtmek ve daha iyi sonuçlar alınması için öğütler vermek üzere yapılan konuşma.

Atış yeri defteri: ders ve muharebe ders atışlarında atışa katılanları, atış şartlarını, alınan dereceleri, hava halini, sarfedilen cephaneyi kaydetmeğe mahsus defter. Bu defter atış yerinde doldurulur. Herhangi bir kâğıda yazılarak sonradan atış yeri defterlerinin doldurulması yasaktır.

ATITLÂN: 1 — Orta Amerika'da, Guatemala'da etkin bir volkan. Yüksekliği 3 525 m.

2 — Guatemala'da bir göl. A. volkanının kuzeyindedir. Gölün uzunluğu 39, genişliği 16 km, derinliği 600 m dir. Çok yerde dik ve kayalık yamaçlarla kuşatılmıştır.

3 — (Santiago de A.), Guatemala'da Solola departmanında eski bir yerleşme yeri. A. Gölü kenarındadır. Nüfusu 9 000 kadar olup sıcak su kaynakları, pamuklu dokumacılığı vardır. A. Amerika'nın Avrupa'lılar tarafından tanınmasından önce Zutukil yerli devletinin merkezi idi.

ATİKALİPAŞA CAMİİ, İstanbul'da Çemberlitaş yanındadır. Diğer adı Sedefçiler camiidir. 1496 da Bayezid II. nin sadrazamlarından Hadım Ali Paşa (b. bk.) yaptırmıştır. İstanbul'un en önemli eserlerinden biri olan A., çok kubbeli sistemden merkezî yapı sistemine doğru olan gelişmenin ilk adımıdır. Bayezid camiinde kuzey bölümüne bir yarım kubbe eklenmekle ikinci büyük adım, Şehzade camiinde ise dörtbir tarafa yarım kubbeler konmakla son gelişme adımı atılmıştır. Bu itibarla A., Bursa camileri ile Bayezid camii arasında bir geçiş safhasıdır.

Atikalipaşa camii

Ortadaki büyük merkezî kubbe, yanlarda birer fil ayağı ve ikişer küçük kubbe, mihrap yönünde büyük bir yarım kubbe, kuzey, yani ön kısımda da revak kubbeleri tarafından taşınmaktadır. Minaresi giriş kapısının sağ yanındadır. Önündeki revakın direkleri porfir olup buraya başka bir yerden alınarak konmuştur. XVII. yüzyılda yaşamış sadrazamların bir kısmı bu cami avlusunda gömülüdür. A. dolaylarında Yemen fâtihi meşhur Sinan Paşa'nın, Çorlulu Ali Paşa'nın ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yapıcılık bakımından değerli cami, medrese, ve çeşmeleri vardır.

ÂTİKE, Kureyş kabilesinden Zeyd b. Amr'ın kızı ve Aşere-i mübeşşere'den Sait b. Zeyd'in kız kardeşi. Üstün güzelliği ve zekâsı ile ünlüdür. Â., Mekke'li olup hicretten önce İslâm dinine girmiştir. Önce halife Ebubekir'in oğlu Abbullah ile evlenmiştir. Abdullah bu evlenmeden sonra ibadet ve cihat görevlerinde ihmal gösterdiğinden Ebubekir'in emriyle boşanmışlarsa da sonra tekrar evlenmişlerdir.

Abdullah, Taif savaşında ölünce, Â., halife Ömer ile evlenmiş, Ömer'in katledilmesi üzerine Aşere-i mübeşşere'den Zübeyr b. Avvam ile evlenmiştir. Zübeyr'in ölümünden sonra Ali'nin oğlu Hüseyin ile evlenmiş, onun da Kerbelâ'da öldürülmesine şahit olmuştur. Ali ile Mervan da Â. ile evlenmek istemişlerdir.

Â. nin iki kocası savaş alanında öldüğünden, halk arasında: «kahramanca ölmek istiyen Â. ile evlensin» sözü çıkmıştır. Kocası Zübeyr b. Avvam'ın ölümü dolayısiyle söylediği mersiye ünlüdür.

ATILIA KANUNU, bâliğ olmamış kadınlara bir vasî tayin edilmesiyle ilişkin bir Roma kanunu. Bu kanun vasî tayini hakkını şehir Pretoruna verir.

ATİLLÂ: bk. ATTİLÂ.

ATİLLA [*ətillə* ok., Macarcadan]; 1 — Macar millî kıyafetinde sutaşı ile süslenmiş uzun etekli caket. 2 — Macar suvarilerinin sutaşılı tören caketi.

ATİMİA (Atimie; Yun. *a* = yokluk eki, *timia* = şeref), Sparta ve Atina'da siyasî haklardan mahrum edilme cezası. Bütün siyasî haklardan, yahut bazı haklardan mahrum edilme yolunda uygulanırdı.

Başlıca, millete ihanet edenlere, rüşvet veren ve alanlara askerlikten kaçanlara, yalancı şahitlere, devlete karşı borçlarını ödemiyenlere uygulanırdı. Belli şartlar altında vatandaşlık hakları yeniden kazanılabilirdi.

ATİNA (Yun. Athēnai), Yunanistan'ın başşehri. Nüfusu 499 000 (1938; 1836 da 14 900, 1870 te 48 000, 1896 de 111 500, 1920 de 285 400, 1928 de 459 200) dir. Denizden yüksekliği 80 - 100 m dir. A., Attika düzlüğünün ortalarında, denizden 5, Pire limanından 7 km uzaktadır. Attika'da kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu Turkovuni sırtları, güneybatıda az çok aralıklı birtakım tepelere ayrılır; bunların önemlileri Likavittos (Lykabettos, 277 m), Akropolis (156 m) ve Museion (147 m) tepeleridir. A. nın büyük bölümü Akropolis ile Likavittos arasındadır. Akropolis eteklerinde, düzensiz doğrultulu yollar ile küçük ve sıkışık evlerin bulunduğu eski bölümü, bunun kuzeydoğusunda düzgün caddeli, esirgenmeksizin kullanılmış mermerlerden yapılı büyük yapılar bulunan modern bölümü vardır. Mermer. yakınında bulunan Hymettos (bügünkü Trelovuni) tepesinden çıkarılır. A. kuzey-güney doğrultulu kara yolu üzerinde, doğu-batı doğrultulu deniz yoliyle, Pire limanı üzerinden ve çok yakından ilgilidir. Bu bakımlardan önemli bir taşın merkezi, yerli sanatların (halıcılık, çömlekçilik, tabaklık) da bulunduğu bir şehir ve Yunanistan'ın kültür ve yönetim merkezidir. Endüstri, A. nın bir yeraltı demiryoliyle bağlı bulunduğu Pire limanında merkezleşmiş, ticaret de şehrin güneybatısına kaymıştır. A. da zengin müzeler, 1837 de kurulmuş Üniversite teknik okul ve daha birtakım eğitim ve öğretim kurulları vardır. Yunan Millî Bankası'nın merkezi A. dadır. A., hususiyle eski anıtları dolayısiyle yabancıların çok uğradığı bir yerdir.

ATİNA: genel görünüş

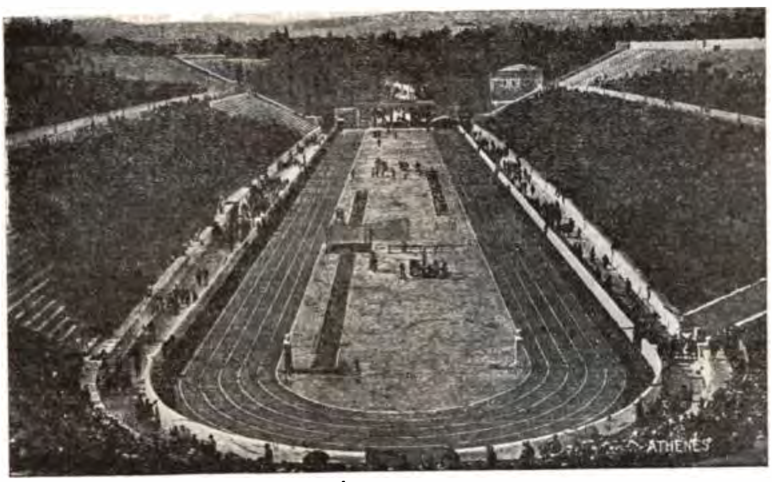
A. nın nüfusu hemen hemen yüz yıl içinde 35 katına yükselmiş, fakat en hızlı artış, mübadil Rum'ların Anadolu'dan Yunanistan'a gitmeleriyle olmuştur. O zaman A. daha çok güneye doğru büyümüş ve Pire (Peiraieus) limaniyle birleşecek duruma girmiştir. Ayrıca Faliron (Phaleron) da ona katılmış gibidir.

A. nın iç taşını elektrikli tramvaylar ve otomobillerle sağlanır.

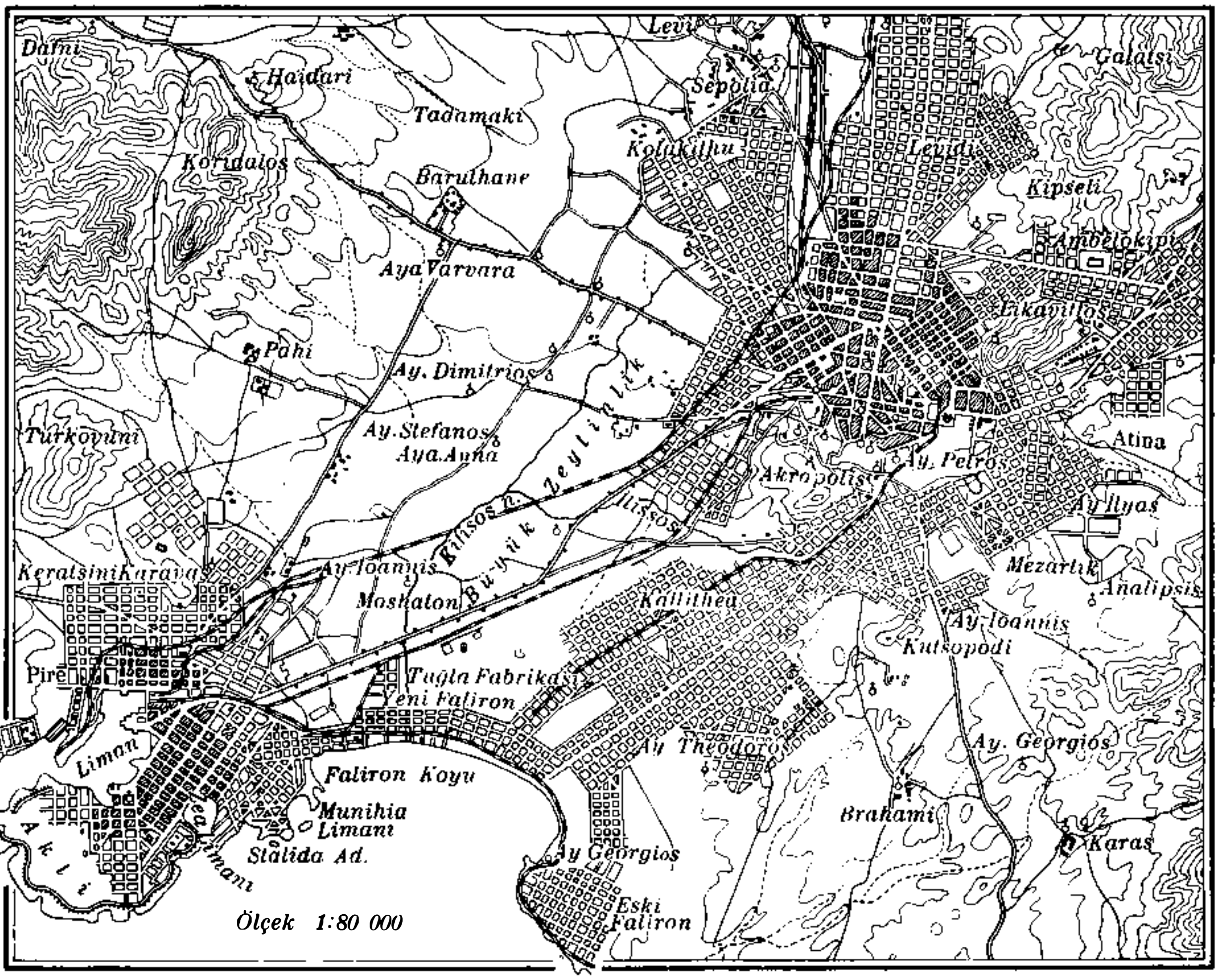
Topografya: Atina (Athēnai) şehrinin eneolitik devrinde Akropolis'in güney yamaçlarından neıelere kadar yayıldığını tespit etmek güçtür. Miken devrinde de Pelasg surlarının etrafında toplanan şehrin yayıldığı saha tespit edilememektedir. Son Miken devrinde (M. Ö. 1100-900) ve Geometrik devirde (M. Ö. 900-700) mezarların Akropolis'in kuzey batısına, yani tarihî devirde Dipylon (Çiftekapı)un inşa edildiği yere kadar uzandığına bakılırsa şehrin bu devirlerde epey gelişmiş olduğuna hükmetmek gerekir. Kayaya oturtulmuş olan evlerin temel izlerinden anlaşıldığına göre, şehir Nympha'lar tepesi Pnyks tepesi, Areiospagos ve Museion tepeleri üzerine kurulmuştu. Bu bölgenin güneşli ve sıhhî şartlara uy-

ATİNA: Üniversite ve Millî Kitaplık

ATİNA: Stadyum

AT NA ŞEHRİNİN ŞİMDİKİ PLÂNI

gun olması, Phaleron koyu ile Munikhia ve Zea limanlarına gayet yakın olması, Atina'nın yegâne menbaı olan Kallirrhoe çeşmesinin Akropolis'in güneydoğusunda, İlissos ırmağının yakınlarında bulunması, şehrin bu tepeler üzerinde kurulmasını gerektiren başlıca sebeplerdir. Herodotos'un (VI 137) Pelasg'ların Hymettos'un yamaçlarında, Atina'nın yakınlarında yaşamış olduklarına dair verdiği bilginin ne dereceye kadar doğru olduğu belli değilse de, mezarlarda önce gömme âdetinin, sonra yakma âdetinin, daha sonra da her iki âdetin yanyana hüküm sürmesi, bu devirlerde Attike'de yeni bir etnik unsurun veya yeni bir medeniyetin belirdiğine dair bir delildir.

Theseus'un synoikismos'u, yani Attike'nin çeşitli yerli idarelerinin bir merkezde, Atina'da toplanması geometrik devir (M. Ö. X. - VIII. yüzyıllar) le klâsik devir arasında (M. Ö. 700 - 500) Akropolis'in kuzeybatısında, ekonomik hayatın gelişmesine çok elverişli bir yerde yeni bir merkezin kurulmasına sebep olmuştur, Attike'nin üç geçidine giden yolların bu noktada birleşmesi, Atina'nın muhtaç olduğu tahılı getirtmesini, hususiyle çanak çömlek gibi eşyayı göndermesini kolaylaştırıyordu. Bu sebeple Agora da, Akropolis'in kuzeybatısında kurulmuş, Akropolis'i güneyinde bırakarak doğuya doğru kaymıştır; Agora'nın kuzeyinde kısa bir zamanda bir çok mahalleler meydana gelmiştir. M. Ö. V. yüzyılda, Pers harblerinin zaferle neticelenmesi üzerine, Themistokles'in denize hâkim olmak siyasetinin bir sonucu olarak Phaleron koyu yerine Pire (Peiraieus) limanına önem verilince, eski Atina'nın tepeler üzerine kurulmuş batı ve güneybatı mahalleleri büsbütün bırakılmıştır; çünkü Pire'yi Agora'ya bağlıyan yol eski mahallelerden geçmiyordu.

Atina'nın M. Ö. I. yüzyıla kadarki hali budur; Yunan yarımadasında ve Küçük Asya sahillerinde bir çok yeni ve eski şehirler yeni bir zihniyetin ifadesi olan plânlara göre kurulduğu, Pire şehri bile baştan aşağı şehircilik kurallarına göre tanzim edildiği zaman dahi, Atina resmî binalarının ihtişamına rağmen, sokakları eğri büğrü, evleri eski ve dağınık bir şehir olarak kalmıştır.

Roma devrinde, hususiyle İmparator Hadrianus ve Herodes Attikos zamanında şehrin imarına büyük bir önem verilmiş, şehir batıdan doğuya doğru gelişmiştir; Roma şehircilik kurallarına uygun olarak kurulan yeni büyük mahalle (Hadrianoupolis veya Yeni Atina) doğuya doğru yayıldıktan sonra, güneye sarkmış, böylece, en eski mahallelerin kurulmuş olduğu Akropolis'in güney yamaçlarına ulaşmıştır. Atina şehri, bu şekilde yüzyıllar boyunca, yeni devirlerin yeni ihtiyaçlarına uyarak gelişmesi esnasında, Akropolis'in etrafında tam bir daire çizmiştir: onun için Atina, dingil başını Akropolis'in teşkil ettiği bir tekerleğe benzetilmiştir (*polis trokhoeides*, Herod. VII 140).

Muhtelif devirlerde yapılan başlıca eserler: Geometrik devirden Solon zamanına kadar Atina'da siyasî ve dinî

Zeus Olympios (= Olympos'lu Zeus) tapınağı

ihtiyaçlarla bir çok resmî binalar, tapınaklar, sunaklar yapılmışsa da, çoğunun isimlerinden başka bir şey kalmamıştır. Devletin kutsal ocağının bulunduğu ve arkhon eponymos'un oturduğu Prytaneion, arkhon basileus'la arkhon polemarkhos'un oturdukları Bukoleion, en büyük mahkemenin toplandığı Heliaia, ilk defa öküzlerin sabana koşulduğu rivayet edilen Buzygion, kefaret için kurulduğu anlaşılan Leokorion bunlar arasındadır.

Peisistratos ve oğulları zamanında Atina'nın kanalizasyon ve su tesisatı işleri başarılmış, Attike'nin yolları işine girişilmiş, Olympos'lu Zeus'un muazzam tapınağının temelleri atılmıştır. Büyük Dionysos bayramlarının kutlanması Agora'da *orkhestra*'nın inşasını gerektirmiştir.

Demokrat idarenin kurulmasından sonra, VI. yüzyılın son yılları ile V. yüzyılın ilk kısmında önemli bayındırlık işlerine girişilmiş, bu arada Prytaneis meclisi için Tholos yapılmış, Pnyks tepesi halk meclisinin toplantılarına ayrılmıştır; fakat Pers istilâsı ve Themistokles'in yeni siyaseti daha ziyade askerî tesislerin kurulmasını gerektirmiştir. Şehrin surları yeniden yapılmış, Pire ile Atina üç sur ile birleştirilmiştir. Kimon zamanında Agora'da Polygnotos'un ve arkadaşlarının eserleri ile süslenen Stoa Poikile (Alacalı Revak) ve Hermes Revak'ı inşa edilmiştir. Perikles, (b. bk.) Atina-Pire surlarını tamamlamaktan, Pire'de rıhtımlar, tersaneler, depolar yaptırmaktan başka, şehrin, hususiyle Akropolis'in, Yunan mimarlığının en güzel eserleri ile bezenmesini sağlamıştır: Parthenon, Propylaia, Erekhtheion, Athena Nike tapınağı (bk. AKROPOLİS), Kolonos Agoraios'ta kurulan Hephaistos tapınağı, Lykeion gymnasion'u, çeşitli idman yerleri ve hamamlar hep bu devirde yapılmıştır.

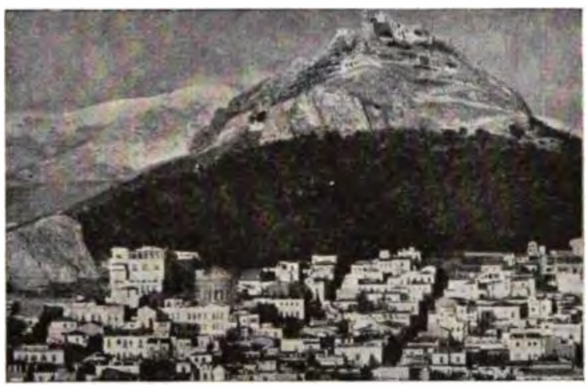
Peloponnesos harbi zamanında Atina'nın imar işleri uzun yıllar ihmal edilmiş; Kleon'un teklifi ile bir kısım mahalleler şehir surlarının dışında bırakılmış, Sparta'nın zaferi sonucunda Atina-Pire surları yıktırılmıştır. Bu surlar sonradan tekrar kısmen yapılmıştır; daha sonraki yıllarda zengin aileler şehrin güzelleşmesine yardım etmişlerse de, Lykurgos'un zamanına kadar önemli eserler vücude getirilmiş değildir. Lykurgos (M. Ö. 338-326) Akropolis'te, Pire'de, Lykeion'da bir çok eser meydana getirmiş, stadyumu inşa ettirmiştir. En güzel khoregia anıtları bu devre aittir.

Hellenismus devrinde şehirde bir gelişme kaydedilmez. Ancak yabancı hükümdarların bağışları önemlidir: Ptolemaios (Philadelphos) Ptolemaion gymnasion'unu, Bergama kıralı Attalos I. (M. Ö. III. yüzyılın sonu) Lakydeion parkını, Attalos II. (M. Ö. 159-138) Agora'da kapalı bir çarşı inşa ettirmişlerdir; Diogeneion gymnasion'u, adını Makedonya'lı general Diogenes'ten alır. Atina, Makedonya kıralı Philippos V. in yaptığı tahriplerden (M. Ö. 200) ve Pire'nin Sulla tarafından muhasarası sırasında çok zarar görmüştür.

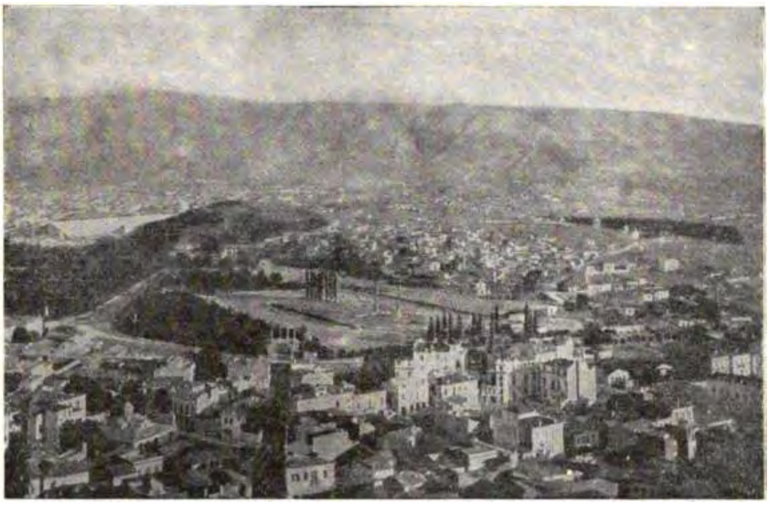
Roma devrinde, Atina sakin bir hayata kavuşmuş, gelişmekte devam etmiştir: su saati (M. Ö. I. yüzyılın ortaları) ve Agrippeion tiyatrosu yapılmış, fakat Atina'nın imarında hususiyle İmparator Hadrianus'un büyük iyiliği dokunmuştur: Hadrianus kitaplığı, Hadrianus gymnasion'u, Yeni Atina kapısı, Pantheon, Hera ve Panhellen Zeus tapınakları onun eseridir; Peisistratid'ler zamanında temeli atılan, Suriye kıralı Antiokhos IV. zamanında (M. Ö. 175-164) inşasına devam edilen Olympos'lu Zeus tapınağı Hadrianus zamanında tamamlanmıştır. Şehre su getirtmek işi İmparator Antoninus Pius zamanında M. S. 140 yılında sona ermiştir. Bu zamanda şehrin en yüksek mevkilerine yükselen filozof ve hatip Herodes Attikos (M. S. 125-160) şehrin imarı için çalışmış, çarşıyı idare heyetinin binası olan Agoranomion'u, Tykhe tapınağını yaptırmış, stadyumu mermerle kaplatmıştır. Bundan sonra Atina şehrinin imar tarihi yalnız inhitat ve tahribat kaydeder.

Surlar: Akropolis'i çeviren Pelasg surunun dışında kalan aşağı mahalleleri içine almak maksadı ile, M. Ö. VII. yüzyılda inşa edildiği sanılan yeni surlar M. Ö. 480 ve 479 da Pers'ler tarafından yıkılmıştır. Bugün izlerini dahi bulmak güçtür.

Themistokles surundan bir şeyler kalmıştır: Dipylon mıntakasında uzunca bir duvar parçası hâlâ göze çarpmaktadır. Dipylon bugün harabe halindedir: kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan iki kalın duvar arasında (40/26 m) bir açıklık vardı: bu açıklığın kuzey ve güney kenarları çifter kapılı birer duvarla kapatılmıştı; güney kapılarının arasındaki duvar ayağının ön tarafında bir sunak vardı. Şehir tarafında, Dipylon'un güneydoğu köşesinde büyük bir çeşme vardı. Dipylon'un 60 metre kadar batısında, Hiera pyle veya Eriai pylai olması ihtimali bulunan ikinci bir kapı daha vardı. Themistokles surunun batı kısmı bu iki kapıdan, önce güneybatı doğrultusunda uzanıyor, Pire kapısından sonra güneydoğu doğrultusunu tutarak Nympha'lar tepesini aşıyor ve tekrar güney batıya dönerek Pire ile Atina'yı bağlıyan kuzey surla birleşiyor, nihayet Melite kapısına kadar kuzeyden güneye giden bir hat çiziyordu; Melite kapısından bir az evvel Pire'yi bağlıyan güney surla birleşiyordu. Kleon'un Atina'nın savunmasını kolaylaştırmak için yaptırdığı ayırıcı sur (diateikhisma) batı tarafındaki bu surun büyük bir kıs-

Lykabettos (Akropolis ten görünüşü)

HYMETTOS (Akropolis'ten görünüşü)

mını şehrin dışında bırakmıştır. Themistokles surunun güney kısmı az çok doğru bir hat çizerek, İlissos vâdisi boyunca Olympos'lu Zeus tapınağına kadar varıyordu: bu kısımda Diomeia kapısı ile İtoniai pylai adlı kapı vardı. Surun doğu kısmı tapınaktan Diokhares kapısına kadar kuzey doğrultusunda uzanıyor; buradan başlıyan kuzey kısmı eğri bir hat çizerek, surların kuzeybatı köşesini teşkil eden Dipylon'a varıyordu; Akharnai kapısı ve Hippades pylai (Süvari kapısı) bu kısımda idiler.

Hadrianus'un yeni mahalleyi içine almak için yaptırdığı sur Themistokles surundan, İtoniai pylai yakınında, İlissos boyunca kuzeydoğu doğrultusunda ayrılıyor, sonra Hymettos ve Lykabettos'un eteklerini takip ederek kuzeye doğru uzanıyor ve batıya dönerek Themistokles suru ile Diokhares kapısının biraz yukarısında birleşiyordu. Hadrianus'un Olympos'lu Zeus tapınağının kuzeybatı köşesinde, yani Themistokles surunun biraz içerisinde, yaptırdığı Hadrianus kapısı eski ile yeni şehri ayırıyordu. Muhafaza edilen kapı eğri hatlı Roma mimarîsi ile doğru hatlı Yunan mimarîsinin ahenkli bir şekilde birleştirilmesinden doğan güzel bir eserdir.

Agora ve yöresi: Dipylon'dan kuzeybatı - güneydoğu doğrultusunda uzanan bir cadde (dromos) Kolonos Agoraios'un kuzey eteklerini takip ederek Agora'ya gidiyordu. Gerek Agora, gerek Dipylon, gerek surların dışında kalan mahalle Kerameikos demos'unu teşkil ediyordu. Caddenin iki yanı boyunca revaklar vardı; bunların ön tarafında ünlü erkek ve kadınların heykelleri bulunuyordu; yolun güney kenarını teşkil eden Uzun Revak (makra stoa) ile Kolonos Agoraios arasında Aphrodite Hegemone, Demos ve Kharit'lerin kutlağının örenleri bulunmuştur. Agoranın batı kenarında, caddenin meydana açıldığı noktanın güneyinde arkhon basileus'un konutu olan Stoa Basileios (Kıral Revakı) vardı; arkhontların, tayinleri sırasında yemin ettikleri Zeus Agoraios'un (?) sunağı revakın ön tarafına düşüyordu.

M. Ö. IV. yüzyılın başında yapılan veya daha eski olan ve Euphranor'un resimleri ile bezenen Zeus Eleutherios revakı da meydanın batı kenarındaydı; resimlerde on iki tanrılar, Demokrasi ile Demos'un arasında Theseus, Mantineia muharebesi görülüyordu; vatanlarının bağımsızlığı için ölen Atina'lıların kalkanları bu revakta asılıydı. Revak, adını orada dikili duran Kurtarıcı Zeus heykelinden (M. Ö. 479 ?) alıyordu. Atina'lıların kurtarıcı gözü ile baktıkları İmparator Hadrianus'un bir heykeli sonradan bu revakın yakınına dikilmiştir. Aynı sırada efsanevî İon'un babası Apollon Patroos'un bir tapınağı vardı: tanrının üç heykelinden birini Euphranor, diğerini Leokhares, üçüncüsünü Kalamis yapmıştı. Agora'nın güneybatı köşesinde arşiv binaları vardı (ta arkheia): ilki Pheidias veya Agorakritos'un bir heykeli ile süslenen ve devlet arşivi vazifesini gören Metroon olmalıydı. Bule'nin toplantı yeri olup, girişinde bule sunağı veya ocağı denen bir ibadet yeri bulunan, Zeus Bulaios'un ağaçtan yapılmış bir heykeli (ksoanon) ile, Apollon'un, Demos'un tasvirleri ile bezenen Buleuterion; strateglerin binası olan Strategion; kura ile seçimlerin yapıldığı Kleroterion; Prytaneus mevkiinde olanların kurban kestikleri ve yemek yedikleri Tholos veya Skias adlı dairevî bina Agoranın hep bu tarafında toplanıyorlardı.

Agora'nın güney kenarında, Areiospagos'un eteklerinde, Ares'in tapınağı bulunuyordu: Ares (b. bk), bir efsaneye göre, Poseidon'un oğlunu öldürmek suçu ile ilk olarak Areiospagos mahkemesinin huzuruna çıkmıştı. Tapınakta Alkamenes'in eseri olan Ares'in heykeli, Athena ile Enyo'nun heykelleri vardı. Aralarında Atina phyle'lerinin eponym kahramanlarının heykelleri, Kephisodotos'un Plutos'la Eorene'si (M. Ö. 371 ?), Polyeuktos'un Demosthenes'i de bulunan birtakım heykellerin Tholos'un arkasından Ares'in tapınağına kadar geldiği sanılıyor. Bu tapınağın etrafında başka heykeller de vardı: bunlardan biri Pindaros'un heykeliydi. Agora'nın, icabında bir halatla çevrildiği için, Periskhoinisma denen kısmında bulunan Demosthenes'in heykelinin yakınında genç Peisistratos'un yaptırdığı on iki tanrılar sunağı vardı: Atina'dan ayrılan türlü yolların uzunluğu bu sunaktan itibaren ölçülürdü: sunak mil taşlarının hareket noktasını teşkil ederdi.

Bütün bu heykellerin biraz ötesinde, Agora'nın güney kenarının doğu köşesinde Tiran öldürücüleri (bk. HARMODİOS) nin grupu vardı. Bu grupun yakınına başka heykellerin dikilmesi yasak edilmişti; fakat sonradan Atina'lılar hürriyet kahramanı olarak tanıdıkları Antigonos ve Demetrios (Poliorketes) için bir istisna yapmışlardır; hattâ kısa bir zaman için orada Brutus'la Cassius'un heykelleri de görülmüştür. Agora'nın bu kısmına Orkhestra deniyordu ve kuvvetli bir ihtimalle, tiyatro yapılmadan önce temsiller burada veriliyordu. Orkhestra'ya bitişik Attalos II. ye ithaf edilen Attalos Revakı vardı; örenleri duran bu bina 116 m uzunluğunda, 20 m genişliğindeydi: zemin katta, ön sırası ionik kanallı 45 dorik sütundan, arka sırası kanalsız attik kaideli 2! sütundan ibaret olan iki sıra sütunun süslediği 13,28 m derinliğinde bir ön kısım, ve 4,90 × 4,61 m boyutunda birtakım dükkânlardan bileşik bir arka kısım vardı.

Attalos'un revakının kuzeyinde bugün tamamen yok olan Stoa Poikile (Alacalı Revak) bulunuyordu: Polygnotos bu revakın bir duvarına İlion'un zaptını, Panainos (belki Mikon'la birlikte) karşı duvara Marathon muharebesini, Mikon da ara duvara Theseus - Amazonlar dövüşü-

nü resmetmişlerdi (M. Ö. 470-450). Orada öğrettiği için, Zenon'un öğretisine Stoa (İstoa) öğretisi deniyordu. Lakedaimon'lulardan ve Sikyon'lulardan harb ganimeti olarak alınan kalkanlar burada asılı idi. Revakın ön tarafında Solon'un ve kıral Seleukos'un heykelleri vardı. Attalos Revakı ile Stoa Poikile arasında veya Stoa Poikile'nin kuzeyinde Agora'ya açılan ve bir zafer anıtı ile süslenen bir kapı vardır: anıt M. Ö. 320-319 da bir süvari muharebesinde kazanılan zafer için dikilmişti; kapının yanında M. Ö. 500-480 yıllarına ait eski bir Hermos Agoraios heykeli vardı. Karşı karşıya duran Stoa Poikile ile Stoa Basileios arasında iki veya bir sıra hermalar vardı. Bu hermaların Hermes Revakı'nın ön tarafına dizilmiş olmaları ihtimali vardır. Bu hermalar, Agora'nın resmî binalarla tapınaklara ayrılan bu güney kısmını, ticaret hayatının merkezini teşkil eden kuzey kısmından ayırıyordu. Kuzey kısmında barakalar, çadırlar kurulur, açıkta alış veriş yapılırdı; Leos'un üç kızına ithaf edilen Leokorion kutlağı Agora'nın bu kısmındaydı: bu kızlar, bir kehanete uyarak, memleketi kıtlıktan kurtarmak için canlarını feda etmişlerdi Hububat alışverişine tahsis edilen Alphitopolis Revakı da herhalde bu kısımdaydı. Devlet hapisanesinin, Aigina'lı kahraman Aiakos'un kutlağının da Agora'da olduğu bir ihtimal olarak ileri sürülmektedir.

Agora'nın ortasında, yüzü kuzeye bakan, 41 m uzunluğundaki Devler Revakı, Roma İmparatorluğunun son zamanlarına ait, karışık malzeme ile yapılmış bir binadır. Üç geçitli girişi süsliyen devlerin ikisinin bacak kısmı yılan şeklinde, birininki balık şeklindedir. Girişin iki yanında çeşmeler vardı.

Ptolemaios (M. Ö. 285-247) un yaptırdığı söylenen ve kitaplığı ile ün alan Ptolemaion gymnasion'u Agora'nın hemen yakınında, doğu tarafında bulunuyordu. İçerisinde Ptolemaios'un tarihçiliği ile tanınan kıral Juba II. nin ve belki Soloi'li Khrysippos'un heykelleri vardı. Heliaia'nın Ptolemaion'a yakın, Akropolis'le Areiospagos'un teşkil ettiği yerde bulunmuş olması ihtimali vardır; onun yanında, çalınan eşyanın satılığa çıkarıldığı Kekrop'lar Agora'sı vardı. Agora'nın batı kenarının arkasında bulunan Kolonos Agoraios (Agora Tepesi) ta iyi korunan ve yanlışlıkla Theseion denen Hephaistos tapınağı yükseliyordu. Yüzleri altışar (13,72 m), yanları on üçer sütunlu (31,77 m), Pentelikon mermeri ile kaplı, dorik bir peripterdir; aşağı yukarı Parthenon'la aynı devirde yapılmıştır. Pronaon'un frizinde bir grup tanrı huzurunda üç Kyklop'la bir mücadele görülmektedir; batı girişindeki frizde Kentaur'larla bir muharebe temsil edilmiştir. Doğu yüzündeki kabartmalı on metop Herakles'in başarılarını, iki yandaki en yakın sekiz metop da Theseus'nu başarılarını tasvir etmektedir. İçeride Hephaistos'la Athene'nin heykelleri vardı. Agora Tepesinde tanrı Hephaistos'un himayesi altında bakırcı dükkânları vardı; iş arıyan hamallar bu tepede toplanırlardı. Tepede ayrıca, mermer heykeli Pheidias'ın elinden çıkma, Aphrodite Urania'nın kutlağı vardı. Aias'ın oğlu Eurysakes'in kutlağı herhalde Kolonos Agoraios'la, Pnyks tepesini ve Nymphalar tepesini içine alan Melite demos'u arasında bulunuyordu.

Akropolis'in batı kısmı: Şehrin bu tarafında üç eski demos'u tespit etmek az çok mümkündür: Kollytos demos'u Akropolis'in güneybatısına raslıyordu; Koile demos'u Pnyks'ün batı yamacında olmalıydı; Pnyks tepesi ile Nympha'lar tepesi de Melite demos'una dahildi. Tepeler üzerine kurulu olan şehrin bu batı kısmı klâsik devirde, hattâ Kleon'un diateikhisma'sı ile şehrin dışında bırakılmıştı. Nympha'lar tepesinde Nympha'ların ve Demos'un bir kutlağının, tepenin doğu yamacında da Zeus'un bir kutlağının bulunduğunu yazıtlardan öğreniyoruz. Batı yamaçta kayada kazılan 13 m uzunluğunda iki duvar ve çıkıntı halinde beliren bema (kürsü) küçük Pnyks denilen yeri teşkil ediyor: burasının bir toplantı yeri veya bir mahkeme olması ihtimali vardır.

Nympha'lar tepesinin güneyindeki yassı tepe Pnyks tepesidir: kayada oyulan ve kuzeybatıdan güney doğuya doğru uzanan iki duvarın birleştiği yerde, üç basamakla çıkılan bir kaidenin üzerinde 3 m yüksekliğinde bir kürsü (*bema*), vardır. Kuzey duvarında oyulan basamaklar toplantı yerine girip çıkmak için yapılmış olsa gerek; duvarla çevrili olan bu 6 000 m^2 lik saha herhalde kürsüye doğru bir meyil yapıyordu. Pnyks'ün güneybatısında bir kutlak (Herakles Aleksikakos kutlağı olabilir) veya bir tapınak olmalıydı.

Agora'dan Akropolis'e çıkan iki yoldan biri Pnyks'le Areiospagos'un arasından geçiyordu: Kollytos geçidi (stenopos Kollytos) bu olsa gerek. Burada Atina'nın mütevazi bir mahallesi vardı; Roma devrinde kısmen veya tamamen yeniden yapılan evlerin bir çoğu M. Ö. VI. - V. yüzyıldan kalma olduğunu ispat etmektedir. Pnyks'ün eteğinde bir meydan vardı; su tesislerinin varlığı orada bir çeşme olduğunu düşündürüyorsa da. bu çeşmenin Peisistratid'ler zamanında yapılan Enneakrunos olması ihtimal dışındadır. Bu çeşmeli meydanın karşısında, ana yolun öbür tarafında kahraman Amynos'un küçük bir propylon'dan girilen kutlağı vardı. Sonradan burada, Amynos'la beraber tıp ve sıhhat tanrıları Asklepios'la Hygieia'ya da tapınılmıştır. Asklepios'un heykelini misafir eden Sophokles'in kutlağa yakın bir yerde Deksion adı ile ibadet ettiği söylenir. Amyneion'un kuzeyinde bir kutlak daha vardı: taş duvarla çevrili, üçgen şeklinde, ikiye bölünmüş bir araziydi. Güneydeki küçük kısımda küçük bir tapınak vardı; büyük kısımda dört sütunlu bir sunağın kaidesi görülmektedir; kuzeybatı köşesinde şarap yapmak için bir baskı âleti ve bir tekne vardı. Bu kutlağın Dionysos en limnais (Bataklıktaki Dionysos) kutlağı olduğu ve bu tekne (lenos) dolayısı ile de burada Lenaia bayramının kutlandığı düşünülmüştür. Fakat bu kutlağın şehrin biraz dışında bataklık bir arazi olabileceği hissini veren İlissos yakınlarında, Olympos'lu Zeus tapınağı yöresinde bulunmuş olması ihtimali belki daha kuvvetlidir. Bu eski kutlağın Roma devrinin başlangıcında veya az evvel bir Bakkheion, yani bir İobakkhoi (Dionysos müminleri) cemiyetinin merkezi haline sokulduğunu biliyoruz.

Şehrin inzibat kuvvetini teşkil eden İskit okçularının kışlası, Boreias'ın Oreithyia'yı kaçırdığı yeri gösteren kutlak Areiospagos'un batı yamaçlarındaydı. Tepenin doğu tarafında Areiospagos mahkemesi vardı: Burada cinayet dâvalarına bakılırdı. Kayaya kazılan basamaklarla çıkılan yüksek bir düzlükte dikdörtgen bir eksedra'nın temel izleri vardır; daha yüksek bir düzlükte kayadan bir küp görülüyor; bunun Athene Areia sunağı olduğu zannedilmektedir; aynı yerde suçlunun oturduğu (hybris) ve dâvacının oturduğu (anaideia) iki beyaz taş vardı. Eumenid'lerin kutlağı (bk. ARES) Areiospagos'un kuzeydoğu köşesinin alt kısmında bulunuyordu; üç tasvirden biri Kalamis'in, diğer ikisi Skopas'ın eseriydi.

ATİNA (Akropolis ve yöresi)

Akropolis'in kuzey kısmı: Yazılı kaynaklarda Akropolis'in kuzeyinde, yani her ihtimalle Kydathenaios demos'unda bir çok binadan bahsediliyorsa da, bunlardan hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır. Eleusis tanrılarının kutlağı olan Eleusinion'un Akropolis'in kuzeybatı köşesinin altında, Pelasg surunun yakınında, Panathenaia bayramında alayın takip ettiği ana cadde üzerinde olduğunu Amerikalı'ların 1938-1939 da yaptıkları kazılar teyit etmiştir. Ana caddenin Areiospagos'la Akropolis'in arasındaki dar geçide daldığı yerde, Eleusinion'un yakınlarında, Kylon'un arkadaşlarının verilen söze rağmen öldürülmesine kefaret olmak üzere inşa edilen Kyloneion vardı. Daha aşağıda, Agora'nın doğu kenarına yakın bulunan Ptolemaion'un yöresinde Theseus'un kutlağı vardır; Kimon kahramanın kemiklerini M. Ö. 475 te Skyros'tan buraya taşıtmıştı; duvarları Mikon'un resimleri ile süslü idi. Diogeneion ve Aglaurion hep bu civarda olmalı idi; ancak Aglauros'un kutlağının çok daha kuzeyde olması ihtimali vardı. Dioskur'ların heykellerinin bulunduğu ve gayet eski olduğu anlaşılan Anakeion Akropolis'in aşağısında, düzlük bir yerde olmalıydı. Kutlakta Polygnotos'un Leukippos kızlarının düğünü, Mikon'un Argonaut'ların dönüşü konulu birer resmi vardır.

Şehrin en önemli resmî binalarından biri olan Prytaneion her ihtimalle Akropolis'in yamacında bulunuyordu; devletin kutsal ocağının bulunduğu, en eski zamanlarda arkhon eponymos'un oturduğu bu binada Solon'un kanunlarından bir kısmı korunuyor, hayvanların ve eşyanın işlediği cinayetlere de bakan Phylobasileis mahkemesi toplanıyor, devletin misafirleri yemeklerini yiyorlardı. Prytaneion'da Sulh'un, Hestia'nın, Miltiades'in, Themistokles'in ve Otuz Tiranlar tarafından öldürülen hürriyet kahramanı, pankras dövüşçüsü Autolykos'un heykelleri vardı: bu sonuncusu Leokhares'in eseriydi.

Serapis tapınağının Akropolis'in kuzeyinde mi, yoksa doğuda, Hymettos'un ilk yamaçlarında mı olduğu tespit edilememektedir.

Bu adı geçen eserlerin kuzeyinde Roma devrine ait, daha iyi korunmuş birkaç bina vardır: dikdörtgen şeklinde, Pentelikon mermeri ile kaplı dorik bir propylon, Athene şerefine inşa edilmişti; 13 × 13 m boyutunda olan bu binanın cephesinde 7,87 m yüksekliğinde dört sütun var; üç kapısı bulunan duvar cephesinin 7,50 m gerisindedir; propylon'un içerisinde, kuzey yanında mermer üzerinde Hadrianus'un bir kanunu okunmaktadır. Roma Agora'sı adı ile anılan, fakat belki de Hadrianus'un gymnasion'u olan büyük bir bina (112 × 96 m) bu propylon'u kendi batı girişi yapmış, doğu cephesini de gene üç girişli ikinci bir propylon'la (11,25 × 10,70 m) bezemiştir; kuzey tarafında da bir propylon'un bulunmuş olması ihtimali vardır. Binanın içinde 82 × 57 m boyutunda büyük bir avluyu çevreliyen 100 den çok ionik sütun, doğu propylon'un sütunları gibi, Hymettos mermerinden yapılmaydı. İki kısa kenarın sütunları gerisinde odalar vardı. Gymnasion'un 30 m kuzeyinde Hadrianus'un kitaplığı, lekeli kırmızı Phrygia mermerinden yapma 100 den çok sütunu, su mermerinden duvarları, yaldızlı tavanları, resimleri, heykelleri ile muhteşem bir bina olmalıydı. Batı cephesinde 14 Korinthos sütunu, giriş kapısının önünde de 4 Korinthos sütunu ile bezeli bir propylon (12 × 7 m) vardı; kuzey tarafında, biri dikdörtgen, ikisi yarı daire şeklinde, 3 absid vardı. Binanın ortasında, 100 kadar sütunun çevrelediği bir avlu (81,75 × 59,88 m), avlunun ortasında da büyük bir havuz (58 × 13 m) vardı. Kitaplık odaları binanın doğu kısmında bulunuyordu. Biraz daha doğuda, Hadrianus gymnasion'unun hizasında, üç basamak üzerine oturtulan, Pentelikon mermeri ile kaplı, sekizgen şeklindeki küçük bina

bugün Rüzgârlar Burcu adı ile anılıyorsa da, aslında Andronikos'un M. Ö. I. yüzyılda yaptırdığı su saati binasıdır; iki kapıdan girilip çıkılırdı. Sekiz kenarlı yassı bir piramit teşkil eden damın tam ortasında, rüzgâra göre dönen bir Triton elindeki sopa ile rüzgârın yönünü gösterir, saçağın altında, rüzgârları temsil eden sekiz kabartma da hangi rüzgârın estiğini öğretirdi.

Akropolis'in doğu kısmı: Sonradan eski Atina ile Yeni Atina'yı ayırmak için yapılan Hadrianus kapısının batısında Lysikrates'in anıtı (M. Ö. 335 - 334) görülmektedir. Khoregia'da birinciliği alan vatandaş kazandığı sehpayı (tripous), inşa ettirdiği bir anıtın üzerine koyar, Dionysos'a vakfederdi. Lysikrates'in anıtı, 4 m yüksekliğinde, 3 × 3 boyutunda bir kaide üzerine oturtulmuş, 6,50 m yüksekliğinde Pentelikon mermerinden yapma, altı yarım Korinthos sütunu ile bezeli dairevî küçük bir tapınaktır. Sütunlara dayanan İon tarzındaki epistylion'da bir kabartma korsanların, Dionysos'un marifeti ile, yunusbalığı oluşlarını gösteriyor. Anıt, böyle zafer anıtları ile süslenen ve bu yüzden Sehpalar caddesi adını alan cadde üzerinde idi.

Bunun doğusunda, temeli Peisistratos zamanında atılan ve ancak M. S. 130 yılında tamamlanan Olympos'lu Zeus'un 205,60 × 129 m boyutunda muazzam bir kaide üzerinde, 17,25 m boyunda 104 sütunu ile yükselen muhteşem tapınağı vardı. Korinthos üslûbunda ve Pentelikon mermerinden yapılmış olan bu yapının cephesinde sekizerden üç sıra üzerine 24 sütun, iki yanında yirmişerden iki sıra üzerine 80 sütun vardı. Tapınağın kaidesini ve aynı zamanda yükseldiği alanı teşkil eden taşlık çevre heykellerle doluydu, ayrıca burada Kronos'la Rhea'nın bir tapınağı ve Ge'nin bir alanı vardı. Bu sahanın en büyük girişi kuzey yandaki propylon'du. Pytho'lu Apollon'un tapınağı ile dokuz yerinden su akan muazzam Kallirrhoe çeşmesinin Olympieion'un güneyinde, İlissos yakınlarında bulunmuş olması ihtimali kuvvetlidir. Çeşmeye yakın, bir tepenin yamacında Demeter'le Kore'nin ve Triptolemos'un birer tapınağı vardı; gene bu yörede muhtelif yabancı kıral ve prenseslerin heykelleri ile süslenen bir Odeion bulunuyordu; fakat bunların yerini tespit etmek çok güçtür.

Gene İlissos'un yakınlarında, Ardettos tepesinin eteğinde, M. Ö. 330 yılına doğru Lykurgos tarafından inşa ettirilen ve Herodes Attikos tarafından yeniden Pentelikon mermeri ile yaptırılan, yaklaşık olarak 50 000 kişilik stadyum 204,07 m uzunluğunda ve (en geniş yerinde) 33,36 m genişliğindeydi. Kuzeybatı tarafındaki girişin bir revakla kapatılmış olması ihtimali vardır. Stadyumun batısında, Ardettos'un üzerindeki örenler Tykhe'nin tapınağı, stadyumun doğusunda yükselen tepedeki örenler de Herodes'in mezarı olabilir. Roma devrinden kalma örenler arasında bir küçük, bir de büyük iki hamam vardır.

Atina'nın güney kısmı: Klâsik devirde hemen hemen tamamen terk edilmiş olduğuna göre, bu alanda hiçbir önemli bina bilinmiyor. Museion'un kuzeydoğu eteğinde kayaya oyulmuş iki oda, bir de çukur vardır: burası Sokrates'in hapisanesi adı ile anılır. Museion'un tepesinde Suriyeli prenslerden, Roma konsulü C. Iulius Antiochus Philopappus'un mezarı vardır: 3,50 m yüksek bir kaidenin üzerinde Pentelikon mermerinden yapma absid şeklinde 10 metrelik üç hücreli bir anıt yükselir: ortadaki hücrede Antiokhus Philopappus'un heykeli, sol hücrede dedesi Antiokhos IV. ün heykeli görülüyor.

Surların dışı: Şehir içinde yeşil alanların bulunmuş olması ihtimali varsa da, bu hususta bilgi pek azdır. Şehir dışında ise, çeşitli büyük parkların yayıldığı, bunların bazılarında gymnasion (b. bk.) lar bulunduğu ve ünlü felsefe okullarının yer aldığı bilinmektedir. Dipylon'dan çıkıp şehir dışına götüren yol üstünde, Artemis Kalliste kutlağının ötesinde, orada bir bahçesi olan Akademos veya Hekademos'tan Akademeia (bk. AKADEMİ) adını alan bir park vardı; burada Peisistratid'ler zamanından kalma bir gymnasion bulunuyordu. Akademeia'nın girişinde, Aşk'ın bir sunağından başka, Prometheus'un ve Hephaistos'un tasvirlerinin bulunduğu eski bir kaide vardı, bu, lampadedromia'ların, meşale koşularının hareket noktasını teşkil ediyordu. Akademeia'nın içinde türlü sunaklar ve, gymnasion'un koruyucusu olmak dolayısı ile bir Athene tapınağı bulunuyordu. Eflâtun'un ders verdiği bahçe bu parka çok yakındı; orada Musa'lara vakfettiği Museion'dan başka, kendi heykeli ve belki de mezarı vardı. Attalos I. in filozof Lakydes için temin ettiği bahçe (Lakydeion) bu civarda olmalıydı.

Başka büyük bir gymnasion da Lykeion'du. Lykeion şehrin doğusunda, İlissos'un yakınlarında olmalıydı; Perikles'in kurduğu bir gymnasion'u vardı, süvarilerin talim meydanıydı. Diokhares kapısından gidilirdi. Aristo'nun okulunu bu gymnasion'da kurduğu biliniyor. Park, ismini, eskiden beri orada bulunan Apollon Lykeios kutlağından alıyordu.

VI. yüzyılda var olduğu anlaşılan Kynosarges gymnasion'u şehrin güneyinde, Diomeia kapısının dışında olmalıydı; kynik felsefenin kurucusu Antisthenes burada felsefesini öğretmiştir; gymnasion'un isminden felsefesine kynik denmiştir.

Mezarlar şehir dışındaydı: Akharnai kapısının, Diokhares kapısının, İtoniai pylai'in dışında da mezarlar vardı. Fakat en eskisi ve en büyüğü Kerameikos demos'unda, Dipylon'un dışındakiydi: en güzel mezar taşları burada bulunmuştur. Devlet mezarlığı Akademeia'ya doğru olan alanda idi; en ünlü adamlar, vatan için ölen Atinalı'lar ve bağlaşıklar oraya gömülürlerdi.

Tarih: Antik devir: İon lehçesi grupuna giren Attike'liler yerli, yerli olduklarına göre de, Pelasg olduklarını kabul ederlerdi. En eski zamanlarda Attike'de çeşitli küçük devletler vardı: Eleusis'in oldukça yakın zamanlara kadar bağımsızlığını korumuş olması bunun en belirli bir delilidir. Atina'yı merkez yaparak bu devletleri birleştiren Theseus olmuştur. Attike dört phyle'ye bölünmüştü: phyle'ler aslında akrabalığa dayanan ve phratria denen birliklerden bileşikti. Phyle'nin başında bir Phylobasileus (phyle kıralı), phratria'nın başında da bir phratriarkhos (phratria reisi) bulunurdu. Eski devletler ortadan kaldırıldıktan sonra, phyle kırallarına birtakım siyasî ve idarî yetki verilmişse de, bu yetkilerin sonradan, siyasî hüviyetleri gitgide daha iyi beliren demos'lara devredilmesi gerekmiştir.

Kırallıktan arkhontluğa nasıl geçildiği bilinmemektedir: arkhontların ilk zamanlarda, tıpkı kıral gibi, ömürleri süresince yerlerinde kaldıkları, ikinci bir zamanda on yıl için ve ancak üçüncü bir zamanda bir yıl için seçildikleri zannediliyorsa da, bu kesin olarak belli değildir. Üç arkhont vardı: birine basileus (kıral) deniyordu, din işlerine bakardı; öbürüne polemarkhos deniyordu, askerî komutandı; yetkisi en geniş olan üçüncüsüne de, adını yıla verdiği için, eponymos deniyordu. Daha yakın zamanlarda adlî yetkileri olan altı thesmothet bu üç ark-

hontla beraber, Atina'yı idare eden Dokuz Arkhontları teşkil etmişlerdir.

M. Ö. VI. yüzyılın başına kadar iktidar eupatrid'-lerin asîllerin elinde kalmıştır; fakat halkın fakir düşmesi, borçlarını ödeyememek yüzünden şahsî hürriyetinin dahi elinden alındığını görmesi, ilk kaynaşmalara sebep olmuştur. M. Ö. 594 yılında arkhont seçilen Solon birtakım zecrî tedbirlerle halkın ıstıraplarını biraz olsun hafifletebilmişse de, daha sonraki yıllarda iki ihtilâl hareketi, bir de tiranlığı kurma teşebbüsü kaydedilmiştir. Kylon'un tiran olmak için yaptığı yeni bir teşebbüsten sonra, Atina'nın üç kuvvetli partisinden ikisinin başları olan Megakles'le Peisistratos anlaşmışlar, bunun sonucunda Peisistratos Atina tiranı olmuştur. Megakles, sonradan, üçüncü partinin başı Lykurgos'la anlaşıp Peisistratos'u Atina'dan kovmuşsa da, Peisistratid'lerin tiranlığı aralıklarla otuz altı sene sürmüştür.

Hippias'ın kovulması ile (M. Ö. 510) Megakles'in oğlu Kleisthenes Atina'ya mutedil bir demokrasinin ifadesi olan bir anayasa vermiş ve Attike'yi yeni idarî bölgelere ayırmıştır: Attike trittyes denilen üç kısma ayrılmış (Diakria, Mesogair, Paralia); her üç kısımdan eşit sayıda alınan demos'larla sayısı ona çıkarılan phyle'ler teşkil edilmişti. Her phyle kura ile bule için 50 âza seçerdi Yeni demokrasiyi tiranlık tarafçılarına karşı korumak gayesi ile M. Ö 488-87 yılında ostrakismos kanunu çıkarılmıştır: bu kanun sayesinde, demokrasi için tehlikeli sayılan bir çok kimseler sürgüne gönderilmişlerdir. Dış tehlike de başgöstermekte gecikmemiş, tiranların kovulmasına yardım etmiş olan Sparta kıralı Kleomenes, yeni rejimi beğenmiyerek Atina'yı işgal etmiş ve oligark bir hükümetin başa geçmesini sağlamış, fakat halk ayaklanarak Kleomenes'i şehirden ayrılmak zorunda bırakmıştır. Kleomenes'in bağlaşık toplıyarak yaptığı ikinci bir teşebbüs de sonuç vermemiştir. Bu sıralarda Küçük Asya'daki İon'lar ayaklanmış: Eretria'lılarla Atina'lılar Asya'ya asker gönderip Pers'lerin büyük bir şehri olan Sardeis'i ateşe vermişlerdir. Bu arada arkhont tayin edilen Peisistratid'lerin akrabası Hipparkhos (M. Ö. 496-95) Pers kıralına yaklaşmaya çalıştıysa da, Dareios M. Ö. 494 te Asya İon'larını yendikten sonra Yunan yarımadasını işgale kalkışmış, fakat M. Ö. 490 yılında Marathon savaşında Miltiades tarafından yenilmiştir.

Aristeides'in muhalefetine rağmen Themistokles'in giriştiği büyük deniz siyaseti, Aigina'nın Atina'lıları yenmesinden sonra (M. Ö. 488) gerçekleşme yoluna girmiş ve bu siyaset sayesinde Themistokles Salamis deniz muharebesi ile Yunanistan'ı kurtarmıştır. Plataiai ve Mykale zaferleri Pers tehlikesini anavatandan uzaklaştırmıştır. Pers harbleri esnasında Yunanistan'ın bağımsızlığı için yaptığı fedakârlıklar, Atina'yı Yunan devletlerinin en kudretlisi kılmıştır. Bu andan itibaren Peloponnesos harbine kadar Atina deniz imparatorluğunu kurmak için çalışmıştır. Bir çok Yunan şehirleri Sparta'yı bırakıp Atina'nın koruyuculuğu altına girmişlerdir (M. Ö. 478-77). Atina ile Sparta'nın arası açılmaya başladığı halde, Atina, hususiyle Kimon'un gayreti ile, daha uzun yıllar Pers'lerle dövüşmüş; bu arada Kimon'un Eurymedon zaferi Lykia ile Pamphylia'nın bağlaşmasını sağlamıştır. Themistokles'in gözden düşüp sürgün edilmesi Kimon'un vaziyetini kuvvetlendirmişse de, Pers tehlikesinin gittikçe azalması ve Atina'nın bağlaşıkları arasında o nispette hâkim bir rol oynamak istemesi ilk memnuniyetsizliklerin doğmasına sebep olmuştur. Naksos'tan sonra Taşoz da (M. Ö. 466-65) Atina'ya isyan etmiş, Kimon'un yanlış bir hareketi sürülmesine ve Atina ile Sparta'nın aralarının daha da açılmasına sebep olmuş, yerine geçen Ephialtes'in vurularak öldürülmesinden sonra iktidara Perikles geçmiştir.

Perikles zamanında Atina en parlak devrini yaşamıştır: Perikles şehre en güzel binaları kazandırmış, fakir halka yardım etmiş, buğday dağıttırmış, büyük eğlenceler tertip ettirmiş, çıkarttığı bir kanunla halk mahkemelerinin yargıçlarına ücret olarak iki obol verilmesini sağlamıştır. Vatandaşların imtiyazları arttıkça, vatandaşlık hakkından istifade edenlerin sayısını sınırlandırma yoluna gidilmiş, Perikles'in kabul ettirdiği bir kanunla anası da babası da Atina'lı olmıyan her insan metoikos (yabancı) kabul edilmiştir. Perikles'in dış siyaseti, Atina'nın egemenliğini kuvvetlendirmek olmuştur. Argos'la Megara, Atina ile bağlaşma yapmışlar; Atina, Korinthos, Epidauros ve Aigina ile harb ederken, Mısır'da isyan eden İnaros'a yardımdan da vazgeçmemiştir. Sparta'lıların Boiotia'daki müdahaleleri ile yarattıkları tehlikeli durumu atlattıktan sonra Atina'lılar Aigina'yı zaptetmişler, donanmasını ele geçirmişler, zaferle dövüşmeye devam etmişler; Mısır'da bir yenilgiyi bahane ederek (M. Ö. 455) Delos adasında korunan bağlaşık hazinesini Atina'ya taşımışlardır. Harb 451 e kadar devam etmiş, sürgünden dönen Kimon, Sparta ile silâh bırakışması yapıp Pers'lere karşı mücadeleyi şiddetlendirerek Kıbrıs'a sefer etmiş, orada ölünce, Kallias sulhu ile Atina'lılar Mısır'da ve Kıbrıs'ta herhangi bir harekette bulunmaktan vazgeçmişler, Pers'ler de Ege'ye donanma yollamamayı, Asya'daki Yunan'lılara dokunmamayı taahhüt etmişlerdir. Atina ile Sparta bu bir iki yıl zarfında Delphoi ve Boiotia meseleleri yüzünden çatışmışlarsa da harb çıkmamıştır. Lokris'in, Phokis'in, Megara'nın elden gitmesi, Euboia'nın ayaklanması bir aralık demokrat rejimi sarsmış; fakat oligark partinin başı Thukydides'in sürgün edilmesi (M. Ö. 445) Perikles'in yerini sağlamlaştırmasına sebep olmuştur. Daha sonraki yıllar, Peloponnesos harbine kadar - Samos harbi hariç -barış ve refah devri olmuştur. M. Ö. 444 te Perikles'in teşebbüsü ile Güney Italya'da Thurioi şehri, 437-36 da da Amphipolis kurulmuştur.

Korkyra ile Epidamnos arasında çıkan bir ihtilâf Atina ile Korinthos'un arasını açmış; Poteidaia'nın Atina'ya isyan etmesi, Perikles'in Megara'ya ticarî abluka ilân etmesi, Peloponnesos harbinin patlak vermesine sebep olmuştur (M. Ö. 431). Senelerce Sparta'lılar Attike'ye, Atina'lılar da Peloponnesos sahillerine akın yapmışlar; Sphakteria başarısı Kleon'u halkın gözünde büyütmüş; fakat Sparta'lılar Atina'yı Trakya'da vurmaya teşebbüs edince, tarihçi Thukydides Amphipolis'i koruyamadı diye sürülmüş, Kleon da şehrin savunması sırasında ölmüştür (M. Ö 422). Nikias'ın yaptığı barışla iki taraf aşağıyukarı «status quo ante» esası üzerinde anlaşmışlar (M. Ö. 421), iki devletin biribiri ile dolaylı bir şekilde mücadele etmesi sulhu bozmamıştır. Akeste (Segesta) ile Selinus şehirleri arasında çıkan anlaşmazlık Atina'nın Sicilya işlerine karışmasına fırsat verdiği zaman Selinus'un tarafını tutan Syrakusai, Sparta'dan yardım görmüştür. Alkibiades'in sefere çıktıktan sonra geri çağırılması, Nikias'ın tereddütlü hareketi Atina ordusunun mahvına sebep olmuş, Yunan yarımadasında Sparta'lıların, Atina'nın bağlaşığı olan Argos'a saldırmaları ile harb tekrar alevlenmiş (M. Ö. 414), Dekeleia işgal edilmiştir.

Sicilya bozgunu sonucunda iktidara gelen oligarklar Drtö Yüzler Meclisi'ni kurmuşlarsa da (M. Ö. 411). Theramenes

müfritlerin Sparta ile anlaşmak tarafçısı olduklarını anlayınca, cephe almış, idare mutedil oligarkların eline geçmiş; fakat Kyzikos zaferinden sonra tekrar demokrasi kurulmuştur: Alkibiades geri çağırılmış; bir çok yararlıkları dokunduğu halde, sorumlu olmadığı bir yenilgi sonunda tekrar kovulmuş, Sparta'lı Lysandros, Atina donanmasını Aigospotamoi'de yok etmiş (M. Ö. 405); Atina kuşatılmıştır. Aşırı oligarklardan bileşik olan Otuz Tiranlar idaresi kurulmuş, itidalli siyaseti beğenilmiyen Theramenes ölüme mahkûm edilmiştir.

Thrasybulos'un idaresinde demokratlar başkaldırmışlarsa da, iki parti Sparta'nın hakemliği altında bir anlaşmaya varmak zorunda kalmıştır. Yunanistan'da Sparta'ya karşı düşmanlık artmış, kıral Agesilaos, Asya'da Pers'lerle dövüşürken (M. Ö. 396), Atina, Korinthos ve Boiotia, Sparta'ya harb açmış, Agesilaos geri dönmek zorunda kalmış; Konon, Knidos'ta Sparta donanmasını yok etmiş (M. Ö.394). Antalkidas barışı (b. bk.) ile (M. Ö. 386) harb sona ermişse de, Atina eski imparatorluğu kurmak ümidini büsbütün kaybetmiştir. Daha sonraki yıllarda Atina, Thebai ile anlaşarak Sparta ile dövüşmeye devam etmiştir. Fakat yeni bir tehlike belirmiş; Amphipolis yüzünden Atina Philippos'la harbe girişmiş (M. Ö. 357), bu arada Karia'lı Mausollos'un marifeti ile Khios, Rodos, Kos ve Byzantion Atina'dan ayrılmışlar, Philippos'la harb M. Ö. 346 da sona ermiş (Philokrates barışı); fakat elaltından mücadele devam etmiştir. Amphissa yüzünden çıkan harbde Atina ve Thebai kuvvetleri Khaironeia'da bozguna uğramışlar; Philippos, Pers'lerle harb etmeyi tasarladığı için, Atina'lılara ağır şartlar koşmamıştır. Philippos'un ölümü ile ümide kapılan Atina'lılar, Büyük İskender'in isyan eden Thebai'yi nasıl yerle bir ettiğini görünce (M. Ö. 335), her türlü teşebbüsten vazgeçerek, yalnız otuz gemi ile de olsa, Asya seferine çıkan Makedonya kıralına yardım etmişlerdir. İskender'in ölümünden sonra (M Ö. 333), isyan eden Yunan'lılar Krannon'da yenilmişler: Demosthenes kendini zehirlemiş(M. Ö. 322); Antipatros Atina'da oligark bir idare kurmuş; demokratların kısa bir müddet için iktidarı ele geçirmelerinden sonra, Kassandros şehri Phaleron'lu Demetrios'un mutedil idaresine bırakmıştır. M. Ö. 307 de Antigonos'un oğlu Demetrios, Pire'ye çıkmış, Atina'da demokratları iktidara getirmiştir. Diadokh'ların Yakın-Doğu'yu kasıp kavuran mücadeleleri senelerce Atina'ya rahat yüzü göstermemiştir. Atina'nın, Mısır ve Sparta ile birlikte Makedonya'ya karşı yaptığı mücadele (M. Ö. 266-262) kötü sonuç verince, şehir tekrar Makedonya'lıların egemenliği altına girmiş; fakat Makedonya kuvvetleri M. Ö 252 de Munikhia'dan, M. Ö. 229 da da Pire'den çekilmişler. Philippos V. Atina ile tekrar uğraşmaya başlayınca, Atina Roma'ya yaklaşmış ve ona karşı daima uysal bir siyaset gütmüştür. Hürriyetin elden gittiğini anlayınca, Mithridates'le beraber Roma'lılara karşı dövüşmüş ise de, Sulla şehri zaptederek yağma etmiştir.

İç harblerde Caesar'a ve Augustus'a cephe aldığı halde, Atina cezalandırılmamıştır. Hadrianus Atina'nın bayındırılmasına çalışmış, Panhellenik toplantılar tertip etmiştir. İmparatorluk devrinde Atina Yunanistan'ı temsil eden bir merkez olmuştur. Muhtar bir idaresi vardı; halk meclisi görevine devam etmiş, Areiospagos'un salâhiyetleri arttırılmış, Herodes Attikos şehre çeşitli eserler kazandırmıştır. Yunan kültürünün hayranı olan Marcus Aurelius, Atina üniversitesinin gelişmesini sağlamış, Septimius Severus zamanından başka, Atina daima itibar görmüş, üniversitesi en zor zamanlarda dahi ihmal edilmemiştir. Fakat İustinianos'un hukuk ve felsefe öğretimini yasak etmesi, üniversitenin, üniversite ile beraber Atina'nın sönmesine sebep olmuştur (M. S. 529).

Ortaçağ: Bizans'ın egemenliği altında A. önemini kaybetmiş ve bir taşra kasabası seviyesine düşmüştür. Eski kroniklerde A. adı pek geçmemektedir. Athene Promakhos ve Athene Parthenos heykelleriyle diğer birçok sanat eserleri Bizans'ı süslemek için A. dan oraya götürülmüştür. Parthenon, Erekhtheion, Theseion ve başka tapınaklar Hıristiyan kiliseleri haline getirilmiştir. Fakat A. nın önemi her ne kadar kaybolmuşsa da Bizans'la olan münasebeti büsbütün kesilmemiştir. İmparator Konstantinos II. 662-663 te birkaç ay A. da kalmıştır. Bizans imparatoriçeleri arasında A. lı kişizade ailelere mensup olanlar da vardı. 869 da A. metropolitlik merkezi olmuştur. 995 te Bulgar çarı Samuil, Attike'yi yakıp yıktığı zaman A. kurtulmuştur. İmparator Basileios II., Samuil'i bozguna uğratıp (1014) 15 000 Bulgar esirini kör ettikren sonra A. ya gitmiş ve zaferini Meryem kilisesi haline getirilmiş olan Parthenon'da parlak bir şükran âyiniyle kutlamıştır (1018). XII. yüzyılda A. nın ekonomik hayatı biraz yükselmiş gibi görünüyor. Hususiyle ipekçiliği hız almıştır. Ünlü Arap coğrafyacısı İdrisî, A. yı kalabalık bir şehir olarak vasıflandırmaktadır. A. ya ait ilk etraflıca bilgiyi 1175 veya 1180 den başlıyarak A. metropolitliğinde bulunan Mikhael Akominatos'a borçluyuz. A. ya geldiğinde sokakları harap bir halde bulan bu bilgin metropolit, vaız ve mektuplarında halkın fakirliği ile cahilliğinden, papazların bilgisizliğinden, korsanların ettiklerinden ve valilerin zulüm ve tamahkârlığından sık sık şikâyet etmektedir.

Bizans, Haçlılar tarafından zaptedilip Lâtin İmparatorluğu kurulunca Bizans İmparatorluğu bölünmüş ve Attike ile Boiotia Thessalonike (Selânik) Kırallığı'na katılmıştır (1204). Bu sonuncunun kıralı Boniface de Montferrat, A. yı fief (b. bk.) olarak Bourgogne'lu Otton de la Roche'a vermiştir. «A. nın efendisi» sanını alan Otton'a Yunan'lılar megas kyrios (=büyük efendi) derlerdi. Fakat Otton, A. da değil, Bizans valilerinin âdetine uyarak Thebai'de oturuyordu, adı Satines şeklinde tahrif edilen A. ise büsbütün ihmal edilmiştir. Metropolit Akominatos kaçtıktan sonra Otton, kendi saray papazını A. başpiskoposu yapmış, ortodoks kiliselerini de katolik kiliseleri haline getirmiştir.

1225 te Otton yurduna dönünce hükümdarlığı akrabası Guy I. e bırakmıştır. Guy I., 1258 de Fransa kıralı Louis IX. dan «A. dukası» sanını almıştır. Bu sıralarda A. nın ekonomik hayatında yeniden yükselme görülmektedir. Dukalar, kendi gelirlerini çoğaltmak amaciyle, A. da eskiden beri işlenmekte olan ipekçiliği geliştirmişlerdir. Dukalık zamanında A. nın Cenova, Venedik ve Pisa ile olan ticaret münasebetleri işlekti. Katalan egemenliği zamanında ise İspanyol tüccarları A. ya kadar gelmişlerdir.

1263 te Guy I. den sonra duka olan oğlu Jean, 1275 te Epeiros'ta Bizans imparatoru Mikhael VIII. Palaiologos'un ilerleyişini durdurmuş, fakat 1278 de Euboia (Eğriboz)nın yanında Bizans'lılara yenilerek esir düşmüştür. 1280 de yerine geçen küçük kardeşi Guillaume kendini Napoli kıralının vasalı olarak tanımıştır. 1287 de dukalığa küçük yaştaki oğlu Guy II. getirilmiştir. Bu 1308 de ölünce Roche sülâlesi sönmüş ve A. dukalığı akraba Brienne sülâlesine mensup Walther'e geçmiştir. Walther ce-

sur ve müteşebbis bir adamdı. Hizmetine aldığı Katalonya'lı ücretlilerle Bizans'lılardan Neopatras'ı zaptetmiş, fakat daha sonra ücretlileriyle bozuşup savaşa girince Kephisos meydan savaşında öldürülmüştür (1311). A. ile Thebai'yi işgal eden ücretliler Kephisos savaşında esir ettikleri Fransız Roger Deslaur'u duka ilân etmiş, fakat ertesi yıl dukalığı Sicilya kıralı Aragón'lu Federico'ya sunmuşlardır. Bununla A. dukalığı Sicilya'ya tâbi kılınmış ve oradan gönderilen memurlarla idare edilmiştir.

Aragón-Sicilya idaresi 1381 e kadar sürmüştür. Sicilya kıralı Federico III. ün erkek ardası olmadığından Katalonya'lılar Aragón kıralı Pedro IV. ü duka olarak tanımışlardır. Fakat 1387 de Korinthos valisi Floransa'lı Neri (Ranieri) Acciaiuoli zaten az sayıda bulunan Katalonya'lıları yenerek A. yı ele geçirmiştir. Napoli kıralı tarafından duka olarak tanınan Neri I. karargâhını Propylaia'da kurmuştur. Bu binanın güney kanadına ekli «Frenk kulesi»nin bu zamanlarda yapılmış olması ihtimali vardır. Neri I. in ölümünden (1394) sonra A. sekiz yıl Euboia'daki Venedik balyosu'nun idaresinde kalmış, 1402 de Neri I. in gayrımeşru oğlu Antonio I. Venedik'lileri A. dan çekilmeğe mecbur etmiştir. Bu arada A. da Türk nüfuzu gittikçe artıyordu. 1415 te Antonio I., Türk'lere vergi vermeğe razı olmuştur. Türk nüfuzu Neri I. in ardaları Neri II. (hük. 1435-1439 ve 1441-1451), Antonio II. (hük. 1439-1441), Francesco I. (hük. 1451-1454) zamanında da devam etmiş, hattâ Fatih. 1454 te Francesco I. i azledip birkaç yıldan beri sarayında misafir bulunan Francesco II. (hük. 1454-1458) yi dukalığa oturtmuştur. Türk'ler 1458 de A. yı işgal ederek Acciaiuoli sülâlesinin hükümdarlığına son vermişlerdir.

Yeniçağ: Fatih Mehmet'in Mora seferi sırasında Türk'ler tarafından 1458 de zaptedilen A., Kaptan Paşa eyaleti sancaklarından biri olan Eğriboz sancağına bağlı bir kaza merkezi yapılmıştır. A. nın bir kısım kiliseleri camiye çevrilmiş. Akropolis'teki Parthenon tapınağı da, bir minare eklenerek cami haline konulmuştur. Evliya Çelebi, A. nın Mekke ve Medine vakfı olup kızlarağası nezaretinde bir hâs-ı hümayun olduğunu yazmakta; kadısı, müftüsü, yeniçeri serdarı, dizdarı ve 150 hisar eriyle muhtesip, bacdar, haraç ve emin ağaları, şehir kethüdası, mimar ağası, subaşısı, bir de Rum'lar üzerine Patrik'i bulunduğunu kaydetmekte ve cami yapılmış olan Parthenon'un san'at güzelliğini canlı bir şekilde tasvir etmektedir (*Seyahatname* VIII., s. 249-267).

A., 1827 de Yunan ihtilâlcilerinin eline geçmiş ve 1829 Edirne Antlaşması (b. bk.) ile Yunan bağımsızlığının tanınması üzerine Yunanistan'a bırakılmıştır. 1832 den beri bu devletin başkenti bulunmaktadır.

ATINA, eski İtalya'da üç şehrin adı.

1 — Kuzey İtalya'da Venet'lerin şehri; Plinius zamanında yalnız örenleri vardı.

2 — (veya Atinum) Latium'da, Melpis'in kaynağı yanında, Volsc'ların şehri. Çok eski bir şehir olmakla beraber adına Roma tarihinde seyrek olarak raslanır. M. Ö. 290 da Roma'lılar tarafından tahribedilmiştir. Cicero zamanında kalabalık nüfuslu bir praefectura (b. bk.), daha sonra da bir municipium (b. bk.) idi. Tribus Teretina'ya aittir. Adı bugün de Atina'dır. Eski surların ve bir su yolunun yıkıları hâlâ durmaktadır.

3 — Lucania'da bir şehir, şimdiki Atena. Municipium olduğu sanılmaktadır.

ATİNA, Rize'ye bağlı Pazar (b. bk.) ilce merkezinin eski adı. Bu ad, halk arasında Atina Pazar şeklinde de kullanılırdı.

ATİNA OKULU, Raffaello'nun 25 yaşındayken yaptığı en ünlü freskolarından biri. A., Roma'da Vatikan müzesinde, İmza Odası (Stanza della Segnatura) denilen salondadır. Bu resim felsefeyi temsil etmektedir. Resmin tam ortasında Yunan felsefesinin iki büyük üstadı, Eflâtun ile Aristo bulunuyor. Her ikisi de ayakta, tartışma halinde; İdealist felsefenin kurucusu Eflâtun parmağı ile yukarıyı işaret ediyor; realist felsefenin büyük temsilcisi Aristo ise eli ile yeri gösteriyor. Etrafta dinleyiciler. Solda Sokrates birkaç kişi ile konuşuyor. Diogenes merdivenlere uzanmış yatıyor. Aşağıda resmin sağında Eukleides, matematikçiler grupu içinde yerde duran bir levha üzerinde bir geometri dâvasını çözmeğe çalışıyor. Biraz ötede ellerinde küreler bulunan astronomlar görülüyor. Resmin sol tarafında bir çocuk. Pythagoras'ın önünde, üzerinde musiki notalarının yazılı bulunduğu bir kâğıdı tutuyor. Pythagoras da dizine dayalı bulunan bir kitaba yazı yazmaktadır. Arka plândaki filozoflar manevî, ön plândakiler ise tabiî bilimleri temsil ediyorlar ve gruplara ayrılmış bulunuyorlar. Ama bu görünürdeki dağınıklığa rağmen figürler bir merkez etrafında toplanmaktadır. Resmin ortasında bulunan Eflâtun ile Aristo'nun geride kalmaması için, merdiven motifinden faydalanılmıştır. Arka plânda kalan diğer figürlerin dikkati çekmesi için de hareket geriye doğru gidildikçe azalmaktadır. Mimarînin büyük münhanisi içinde öndeki gruplara hâkim olan münhaniler, arka plândaki dikey çizgiler önünde ayakta duran figürlerin sakin duruşları haline çevriliyor.

Eser, beyaz ve mavi renklerin eşsiz bir ahengi ile dikkati çekmekte, her figür kendi karakteri ile bütün içinde yerini almaktadır.

ATINAT'LAR, eski İtalya kavimlerinden biri. Mars'larla birlikte bir konfederasyon teşkil eden A., Liris (şimdiki Liri) vâdisinde Mars'ların şehri Antinum (şimdiki Civitá d'Antino) u da bulunduğu bölgede oturuyorlardı.

ATINIUS KANUNLARI (Lât. *Leges Atiniae*), Romalı'larda üç kanunun adı: 1 — Vulturnum, Liternum, Puteoli, Salernum ve Buxentum kolonilerinin durumunu tanzim etmek üzere M. Ö. 197 de halk tribunu C. Atinius'un teklifi üzürine kabul edilmiştir.

2 — M. Ö. 148 de yapılan ikinci Atinius kanunu *gelecekleстіо* (b. bk.) ya kadar halk tribunlarına senatonluk haklarını sağlamıştır.

3 — M. Ö. 149 dan önce yapıldığı sanılan üçüncü Atinius kanunu ise çalınmış olan eşyanın kullanmakla iktisap (usucapio) edilemiyeceğine aittir.

ATİPUS (Atypus), örümcekler (Araneida) takımına bağlı atipide (Atypidae) familyasının bir cinsi. 3 grup halinde sekiz gözü vardır. Başları yüksektir. Boyları 20 mm kadar olur. Siyah veya esmer renkli veya sarımtırak renkli olabilirler. Toprak içinde borular kazarlar ve bunların etrafını ağ maddesiyle örerler. Dişiler yumurtalarını buraya bırakırlar. *A. piceus* adlı türü Avrupa'da yaşar.

ATİPUS

ATİNA OKULU (Raffaello; Vatikan'da)

ATİSTİRİDYESİ: bk. İSTİRİDYE.

ATİYYE (Atiyye-i Seniyye), Osmanlı padişahlarının bayram, muharrem, nevruz gibi belli günlerde veya türlü vesilelerle, ileri gelen devlet ve saray adamları ile, hizmet veya sadakati görülenlere verdikleri para veya kılıç, saat, enfiye kutusu gibi değerli eşya. Son padişahların zamanına kadar sürüp gelen ve para olarak verilen A. ye «ihsan-ı şahane» adı da verilirdi. Osmanlı devriide Mekke emirlerine Mısır hazinesinden devlet adına verilmekte olan yıllık paraya da «atiyye-i hümayun» denilirdi.

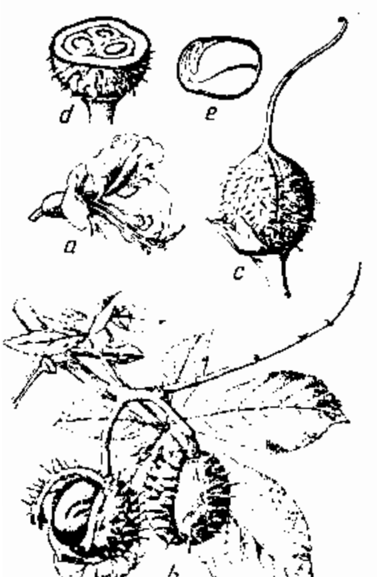
ATJÈH: bk. AÇE.

ATKA, Eskimo-Aleut dillerinin Aleut kolunu meydana getiren iki dilden biridir (öbürü: Unalaska). Aleut adalarının Asya'ya doğru uzantısının ucunda bulunan bu dil, Andreanov, Rat, ve Near adalarında konuşulur. Bk. ESKİMO-ALEUT DİLLERİ.

ATKARACALAR, Çankırı'nın Kurşunlu ilcesine bağlı bucak ve merkezi. A. bucağının nüfusu 9 596 (1945), köy sayısı 21 dir. A. bucak merkezinin nüfusu 2 045 tir. A., Ankara-Zonguldak demiryolu üzerindeki istasyonundan 2,5 km kadar uzaktadır. Ilgaz Kurşunlu-Çerkeş-Gerede yolu A. dan geçer.

ATKASNISI (Sekpinc, Sagapenum), İran'da yetişen *Ferula persica*'dan çıkarılan sarı-kırmızı renkli, fena kokulu bir reçine. Sinir hastalıklarında kullanılır.

ATKESTANESİ (Aesculus), atkestanesigiller (Hippocastanaceae) den, dünyanın birçok yerlerinde 16 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Hepsi ağaç veya ağaççık olan bu bitkilerin yaprakları el gibi dilimli, 5 ilâ 9 yaprakçıktan bileşik ve gövdeleri üzerinde karşılıklı durumdadır. Yaprakçıkların kenarları dişli, çiçekleri bileşik salkım olup, ağaç üzerinde dik dururlar. Çanak ve taç yaprakları 4-5 tanedir. Meyvesi deri gibi sert ve üzeri kalın dikenli bir kapsüldür. Olgunlaşınca uzunluğuna çatlıyarak açılır ve içerisinden kestane şeklinde büyük tohumlar çıkar. Vatanı Balkan yarımadası ve Kafkasya olan beyaz çiçekli *Aesculus hippocastaneum* ile vatanı Kuzey Amerika olan koyu pembe çiçekli *Aesculus pavia* ve daha bazı türleri güzel çiçeklerinden, hususiyle düzgün gövdesinden ve bol gölge yapan geniş yapraklarından dolayı yol kenarlarına dikilen makbul süs ağaçlarıdır.

ATKESTANESİ
a – çiçek, b – meyvalı bir dal, c – genç meyva, d – meyvanın yatay kesiti, e – tohumun yatay kesiti.

ATKESTANESİGİLLER (Hippocastanaceae), ikiçeneklilerden bir bitki familyası. Bu familyaya bağlı 18 kadar ağaç cinsi vardır ki hepsinin yaprakları parmak gibi dilimli, çiçekleri güzel ve gösterişli salkımlar halindedir. En önemli cinsi Atkestanesi(b. bk.)dir.

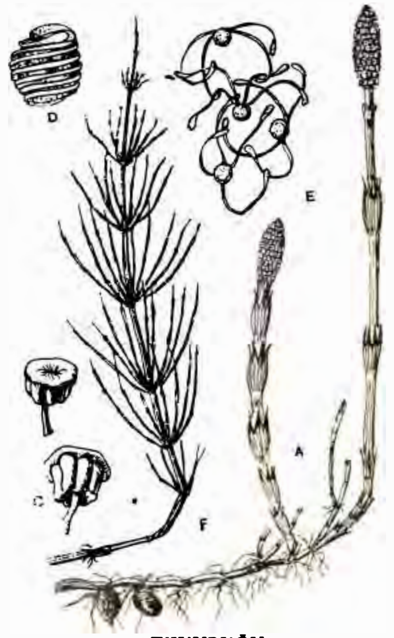
ATKESTANESİ
a – çiçekli bir dal, b – genç meyvalı dal.

ATKINSON [*ætkinsın* ok.], **Eleanor** (kızlık soyadı: *Stackhouse;* 1863-1942), Amerikan romancısı. Kuzeybatı Indiana'da Rensselaer'de doğmuştur. Edebiyat hevesi, çocukluğunda annesinin kendisine Scott, Burns ve Tennyson'dan okuduğu şiirlerle başlamıştır. Indianapolis Normal Training School'da okumuş, sonra Chicago'da gazetelerde çalışmağa başlamış, «Chicago Tribune» gazetesinde Nora Marks takma adiyle yazılar yazmış, 1891 de Francis Blake Atkinson ile evlenmiştir. Hikâyeleri ince ve beşerî olup samimî bir üslûpla yazılmıştır. Yazıları her nesil tarafından sevilerek okunmuş, hususiyle, köpek hikâyeleri genç nesil arasında çok rağbet görmüştür. Bunlar arasında *Greyfriars Bobby* [1912] âdeta klâsik olmuştur. Diğer eserlerinin başlıcaları şunlardır: *Mamzelle Fifine* [1903], *The Boyhood of Lincoln* (L. ın çocukluğu) [1908], *Lincoln's Love Story* (L. ın aşk hikâyesi) [1909], *The Story of Chicago* (Chicago hikâyesi) [1910], *A Loyal Love* (Sadık bir aşk) [1912], *Herats Undaunted* (Yılmaz H.) [1917], *Poilu, A Dog of Roubaix* (Poilu, Roubaix'li bir köpek) [1918], v. b.

ATKINSON [*ætkinsın* ok.], **Thomas Witlam** (1799-1861), İngiliz gezgini. York kontluğunda doğmuş, Kent'te ölmüştür. Manchester'de mimarlık ve ressamlık yapardı. Sonradan gezi merakına düşüp Orta Asya'da ve hususiyle Gobi çöllerinde büyük geziler yapmıştır (1846-1854). *Exploration in Oriental and Western Siberia* (Batı ve Doğu Sibirya'da keşif gezileri) [Londra 1858], *Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor* (Amur nehrinin yukarı ve aşağı bölümlerinde geziler) [Londra 1860] adlı eserleri vardır.

ATKUYRUĞU (Equisetum), atkuyruğugiller (Equisetaceae) familyasından, dünyanın her yerinde 24 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Hepsi otsu olan bu bitkilerin toprak altında sürünen bir köksapı (rhizome) ve bundan çıkan kökler ile, içerisinde besin depo edilen yumrucuklar vardır. Köksap uclarından ilkbaharda dallanmıyan gövdeler

çıkıp, bunların uclarında kozalak şeklinde sporkesesi toplulukları bulunur. Çiçeksiz olan bu bitkiler, spor torbalarından toprağa dökülen kamçılı sporların çimlenmesiyle ürerler. Çimlenen spordan evvelâ küçük bir bitkicik, sonra bunların üzerinden asıl eğreltiotu bitkisi hasıl olur. Yaz başlarında spor torbalı sürgünler kuruyarak, yerine yine köksap uclarından kat kat dallanmış gövdeler çıkar. Yaprakları pul gibi küçük kalmıştır. Eğreltiotlarına sulak tarla, çayır, bataklık, hendek kenarları ve orman içlerinde çok raslanır. Gövdelerinde silis bol bulunduğundan eskiden kapkacak temizlemede kullanılırdı. Hususiyle bataklık A. (*E. palustre*)nun sığırlar için hafif bir zehir olduğu söylenir. Atkuyrukları evvelce halk arasında çeşitli dertlere karşı ilâç olarak kullanılırdı. Güney Amerika'da 12 metre kadar uzun gövdeli tırmanıcı türleri (*E. giganteum*) de vardır. Elimize geçen fosillerden, eğreltiotlarının jeolojik devirlerde pekçok türleri yaşamış olduğu anlaşılmaktadır.

ATKUYRUĞU

A – velût dalcık, soğan taşıyan rizom'dan çıkmış, vegetatif dal henüz gonca durumundadır. B ile C- Sporangia'lı sporofil; C – bunun açılmış şeklini gösterir. D – Perispor'un iki helezoni şeridi (Hapter) ni gösteren spor. E – kurumuş durumda helezoni şeritleri yayılmış sporlar. F – kısır vegetatif dalcık.

ATKUYRUĞUGİLLER (Equisetum), bitki sisteminde tohumsuz bitkilerden, bugün yaşamakta olan bir tek cinsi bulunan bir familya. Familyanın diğer cinsleri ve bugün yaşamakta olan Atkuyruğu (b. bk.) cinsinin birçok türleri Trias ve Jura devirlerinde yaşamış ve fosilleşmişlerdir.

ATLAMATAŞI: 1 — İstanbul'da Unkapanı ile Küçükpazar arasında bir yerin adı. 2 — Üsküdar'da bir semtin adı. 3 — Karadeniz Boğazı dışında Rumeli Feneri'nden 2 km uzakta büyük bir deniz kayasının adı. Boğaz kayıkçıları ve balıkçıları sisli havalarda bu kayayı bir işaret noktası olarak kullanırlar. A. nda bir deniz kurtarma istasyonu ve dolayında büyük bir dalyan vardır.

ATLANDI, Konya'nın Kadınhanı ilcesinin Kurthasanlı bucağına bağlı bir köy, bir çay ve bir ova. A. köyü Kadınhanı'nın 24 km kuzeyinde, Nane Irmağı da denilen A. çayı boyundadır. Nüfusu 1001 (1945) dir. A. çayı, Ilgın'ın güneyindeki Akdağ'dan doğar; Ilgın ovasının doğusunda geniş bir bataklık yaptıktan sonra, demiryolu üzerinde Bekleme denilen yerde bir boğaza girer; Döğer ve A. ovalarına (denizden yüksekliği 1 000 m) doğru akar ve A. köyünün kuzeydoğusunda kaybolur. A. ovası, düdenlerin bulunduğu kuru bir vâdi yoliyle Akgöl'e, oradan da Sakarya'ya bağlanır. Iklimin daha nemli olduğu Diluvyum'da oluştuğu sanılan bu vadinin Hacıfakılı köyünden aşağıda kalan bölümü Akgöl'e kadar bataklık ve sazlıktır.

ATLANT (Atlante), sütun vazifesini gören, omuzlarında tavanı veya binaların bazı çıkıntılı kısımlarını tutan veya binaların bazı çıkıntılı kısımlarını süsliyen erkek heykeli. Bu heykel kadın olursa Karyatid adını alır. Karyatidler hemen daima giyinmiş olup, halleri sükûnetli ve asîldir. A. lar ise daima çıplak olup duruşları şiddetli bir gayreti anlatır (bk. ATLAS).

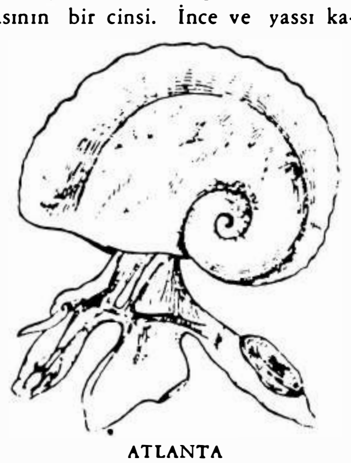
ATLANT

Yunan'lılarda A. ların hususiyle Dor üslûbunda yapılan binalarda kullanıldığını görüyoruz. Buna karşılık daha yumuşak sayılan İon üslûbundaki binalarda daha çok karyotid'ler kullanılırdı. Romalılarda A. ların adı Telamon'du.

A. lar Rönesans ve Barok çağında yeniden çok moda olmuştu. Fakat daha sonra da tâ modern zamana kadar, hususiyle balkon tutan A. lara sık sık raslanır.

ATLANTA [*ıtlæntı* ok.], Amerika Birleşik Devletleri'nden Georgia'nın başşehri. Alleghany dağlarının güney eteğindedir; 1845 te kurulmuştur. Nüfusu, bir bölümü zenci olmak üzere 302 000 (1940; 1920 de 200 620) dir. Denizden yüksekliği 355 m dir. Canlı bir endüstri (dokuma, maden, makine, pamuk yağı), ticaret (tütün, pamuk, hayvan ve kereste) ve taşın merkezidir. Birçok yüksek okulları ve bu arada birisi devlete ait olmak üzere beş üniversitesi vardır.

ATLANTA, yumuşakçaların Gastropoda takımına bağlı Atlantidae familyasının bir cinsi. İnce ve yassı kabukları helezoni kıvrılmıştır. Kabuk çabuk kırılabilir. Ayakları yüzgeç şeklindedir. Vücut kabuk içine çekildiği zaman örtü vazifesini gören bir kapak taşır. Kabuk ve hayvanın kendisi saydamdır. 7-8 cm boyunda olabilirler. Daha ziyade gece hayvanlarıdır. Denizlerde, kıyılardan uzak yerlerde yaşarlar. *A. peroni* adlı türü bütün sıcak denizlerde bulunur.

ATLANTA

ATLANTIC [*ıtlæntik* ok.], Atlas Okyanusu (b. bk.) nun İngilizce kısaltılmış şekli (bk. ATLANTİK).

ATLANTIC CITY [*ıtlæntik siti* ok.], Amerika Birleşik Devletleri'nin New Jersey devleti topraklarında, Atlas Okyanusu kıyısında, çok turist çeken bir plâj şehri. Nüfusu 64 000 dir. A., Philadelphia'nın 89 km güneydoğusundadır. Buraya gelip giden turistlerin miktarı yılda

16 milyonu bulur. Şehirde 1200 otel ve pansiyon ile birçok gezinti yerleri vardır. A., aynı zamanda işlek bir hava istasyonudur. UNRRA (b. bk.) meclisinin 10. XI. 1943 ile 1. XII. 1943 arasındaki ilk toplantısı burada olmuştur.

ATLÁNTICO [*atlantiko* ok.], Güney Amerika'da Kolumbia devleti topraklarında, Magdalena ırmağının aşağı bölümünde bir eyalet. Yüzölçümü 3 070 km², nüfusu 268 000 (1938) dir. Nüfusun çoğu zenci ve mulatte'lerdir. Ormanların kesildiği yerlerde muz, şekerkamışı, tütün çok miktarda yetiştirilir. Hayvan beslenir. Merkezi Barranquilia'dır.

ATLANTIDE: bk. ATLANTİS.

ATLANTİK, Atlas Okyanusu (b. bk.) adının kısaltılmış şekli.

ATLANTİK EŞİĞİ, Atlas Okyanusu'nun ortasında kuzey-güney doğrultusunda (S) biçiminde uzanan ve buradan başlayıp doğuda Avrupa-Afrika'ya, batıda Amerika'lara doğru birtakım kolları uzanan büyük bir denizaltı sırtı (bk. ATLAS OKYANUSU).

ATLANTİK FOKLARI, İngiliz adaları yakınlarında yaşıyan iki fok cinsinin büyüğüne «gri fok» veya «Atlantik foku» denir.

Yavrular sonbahar, hatta bazen kış aylarında doğar. Foklar ağustos ve eylûl aylarında belli bazı küçük adalarda birleşir ve yavrulamağa başlar. Kasım'da adalar yavru foklarla doludur. Yavruların doğumundan az zaman sonra büyük foklar çifleşir, gebelik müddetleri tam bir yıldır. Her erkeğin 12-20 kadar dişisi vardır. Yavruların rengi beyaz olup büyüdükçe renkleri koyulaşır, nihayet gri bir renk alır.

İngiliz Parlamentosu fokları, türeme aylarında koruyan bir kanun kabul etmiştir. Resim için bk. FOK.

ATLANTİK PAKTI, Amerika Birleşik Devletleri'yle Kanada ve Batı Avrupa devletleri arasında Washington'da 4 nisan 1949 da imzalanan karşılıklı savunma ve yardımlaşma antlaşması.

Birleşme yolunda ilk adım Benelux (b bk.) anlaşmasiyle atılmıştır. Belçika, Holânda ve Luxemburg'un 5 eylül 1944 te Londra'da imzaladıkları gümrük birliği sözleşmesiyle başlıyan bu yaklaşma, 17 mart 1948 de İngiltere ve Fransa'nın da katıldıkları Bruxelles Paktı (b. bk.) nın temeli olmuştur. Bruxelles Paktı beş devlet arasında elli yıl için savunma, ekonomik, sosyal ve kültürel bir birlik meydana getirmek amaciyle yapılmıştır.

Beş devletin, güvenlik işlerini görüşmek üzere daimî bir askerî komite kurmaları ve dışişleri bakanlarının bir danışma kurulu halinde her üç ayda bir toplanmayı kararlaştırmaları üzerinedir ki Amerika Birleşik Devletleri de bunu destekleme yoluna girmiştir. Amerika Birleşik Devletleri savunma bakanı, savunma ihtiyaçlarını incelemek üzere 1948 kasımında Paris, Londra ve Berlin'e gitmiş ve olaganüstü bir askerî durum halinde Almanya'daki Amerika işgal kuvvetlerinin Batı Avrupa silâhlı kuvvetlerine katılması plânları görüşülmüştür. Bruxelles Paktı'nın beş devleti ile Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada bir «Kuzey Atlantik güvenlik paktı» yapmak için 10 aralık 1948 de Washington'da görüşmelere başlamışlar, bu devletlere Norveç'in de katılması ile yapılan çalışmalardan sonra 11 mart 1949 da metin hazırlanmış, 18 martta yayımlanmış ve 4 nisanda 12 devletin temsilcileri tarafından Washington'da imzalanmıştır.

İmzalıyan devletler şunlardır: Amerika Birleşik Devletleri Belçika, Danimarka, Fransa, Holânda, İngiltere, İslanda, İtalya, Kanada, Luxemburg, Norveç, Portekiz.

Pakt, İmzalıyan bütün devletlerce onanmış ve 24 ağustos 1949 da yürürlüğe girmiştir. Onama, başlıca, Amerika senatosunda, Fransa ve İtalya parlementolarında tartışmalı olmuştur.

Hükümleri: Kuzey Atlantik Paktı bir preanbül (öncelik) ile 14 maddeden ibarettir. Öncelikte âkıd devletler «Birleşmiş Milletler Anayasası prensip ve amaçlarına inanlarını ve bütün milletler ve hükümetlerle barış içinde yaşama arzularını» bir daha teyit ederek gayretlerini başlıca şu üç nokta etrafında birleştirmeye karar verdiklerini belirtmektedirler: 1 — Kendi milletlerinin demokrasi, ferdî hürriyet ve kanun egemenliği ilkelerine dayanan hürriyetini, mirasını ve medeniyetini korumak; 2 — Kuzey Atlantik çevresinde huzur ve istikrarı korumak; 3 — kollektif savunma, barış ve güvenliği korumak için birleşmek.

Âkıd devletler, milletlerarası bütün anlaşmazlıklarda barış yollarına başvurmayı, tehdit ve kuvvet kullanmaktan çekinmemeyi (mad. 1); hür müesseseleri kuvvetlendirmeyi, bu müesseselerin temeli olan prensiplerin daha iyi anlaşılmasını sağlamayı, istikrar ve refahı gerçekleştirecek şartları yerine getirmeyi ve ekonomik siyasetlerde anlaşmazlıkları gidermeğe çalışmayı ve bu konuda işbirliğini kuvvetlendirmeyi (mad. 2); karşılıklı yardımda bulunmak suretiyle silâhlı bir taarruza karşı şahsî ve ortaklaşa karşı koyma imkânlarını artırmayı (mad. 3); pakt devletlerinin toprak bütünlüğü, siyasî bağımsızlığı veya güvenliği tehdide uğrarsa, âkıd taraflar birbirleriyle danışmayı (mad. 4) taahhüt etmektedirler. Paktın çok önemli olan 5 inci maddesinde «Âkıd taraflar, içlerinden birine veya birkaçına karşı, Avrupa veya Kuzey Amerika'da yapılacak silâhlı bir taarruzun, hepsine yöneltilmiş bir taaruz sayıldığında mutabıktırlar; imdi, böyle bir silâhlı taaruz yapıldığı takdirde her birinin-Birleşmiş Milletler Anayasası'nın 51 inci maddesiyle tanınan ferdî ve kollektif meşru savunma hakkını kullanarak-Kuzey Atlantik bölgesinin güvenliğini iade etmek ve yürütmek için, silâhlı kuvvet kullanmak da dahil olmak üzere, gerekli tedbirleri kendi başlarına ve diğer âkıd devletlerle ortaklaşa hemen almak suretiyle taaruza uğrıyan tarafa veya taraflara yardım etmeği kabul ederler. Böyle herhangi bir silâhlı taaruzdan ve bu taaruz sonucunda alınacak bütün tedbirlerden Güvenlik Kurulu (bk. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER) na haber verilecektir. Güvenlik Kurulu'nun Milletlerarası barış ve güvenliği iade etmek ve yürütmek için gerekli tedbirleri alması üzerine, bu tedbirlere son verilecektir.» denmektedir. Paktın diğer maddelerinde âkıd taraflardan herhangi birinin Avrupa veya Kuzey Amerika'daki topraklarına, Fransız Cezair'ine, âkıd taraflardan herhangi birinin Avrupa'daki işgal kuvvetlerine veya kuzey Atlantik bölgesindeki adalarına, gemilerine ve uçaklarına bir taaruz yapılınca, 5 inci maddenin tatbik olunacağı (mad. 6.); Paktın Birleşmiş Milletler üyeliği hak ve mükellefiyetlerini ve Güvenlik Kurulu'nun Başlıca sorumunu bozmadığı (mad. 7); tarafların Pakta aykırı bağlaşmaları olmadığı ve olamıyacağı (mad. 8); bütün tarafların bir konsey ile bu konseye 3 ve 5 inci maddelerin tatbiki için tedbirler tavsiye edecek bir savunma komitesini hemen kuracağı (mad. 9); âkıd tarafların pakt prensiplerinin tatbikini destekliyebilecek ve kuzey Atlantik bölgesi güvenliğinin sağlanmasına yardım edebilecek herhangi bir Avrupa devletini pakta katılmaya oy birliğiyle davet edebileceği (mad. 10); paktın 20 yıl yürürlükte kaldıktan sonra, yeni-

den gözden geçirilebileceği (mad. 12); paktı imzalamış devletlerden herhangi birinin 20 yıl sonra, bir yıl önce haber vermek suretiyle, çekilebileceği (mad 13) ve paktın Amerika Birleşik Devletleri arşivinde saklanacağı (mad. 14) yazılıdır.

ATLANTİK ŞARTI (Atlantic Charter), Atlantik Okyanusu üzerinde 14 ağustos 1941 de İngiltere'nin Prince of Wales zırhlısında imzalanan tanınmış belge. İkinci Dünya Harbi içinde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt ile Birleşik Kırallık Başbakanı W. Churchill, Kuzey Atlantik Okyanusu'nda Newfoundland açıklarında buluşarak (3-14 ağustos) memleketlerinin siyasetinde daha iyi bir dünya geleceği için, umutların üzerlerine dayandıkları bazı ortak prensipleri belirtmeyi uygun görmüşler ve bunları bildiren sekiz maddelik bir belgeye A. adını vermişlerdir ki İkinci Dünya Harbi'nin ilk önemli belgesidir. 1 ocak 1942 de Washington'da Beyaz Saray'da 26 devletin ve daha sonra -Türkiye de içlerinde olmak üzere- 25 devletin imzalamış olduğu Birleşmiş Milletler Deklârasyonu, bu Şart'ta yazılı amaç ve ilkelerin kabul edildiğini açıkladığı gibi (bk. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER BİLDİRGESİ), Birleşmiş Milletler Anayasası'nı hazırlıyan Dumbarton Oaks (b. bk.) ve San Francisco Konferansı görüşmelerinde de bu şart prensiplerine dayanılmıştır.

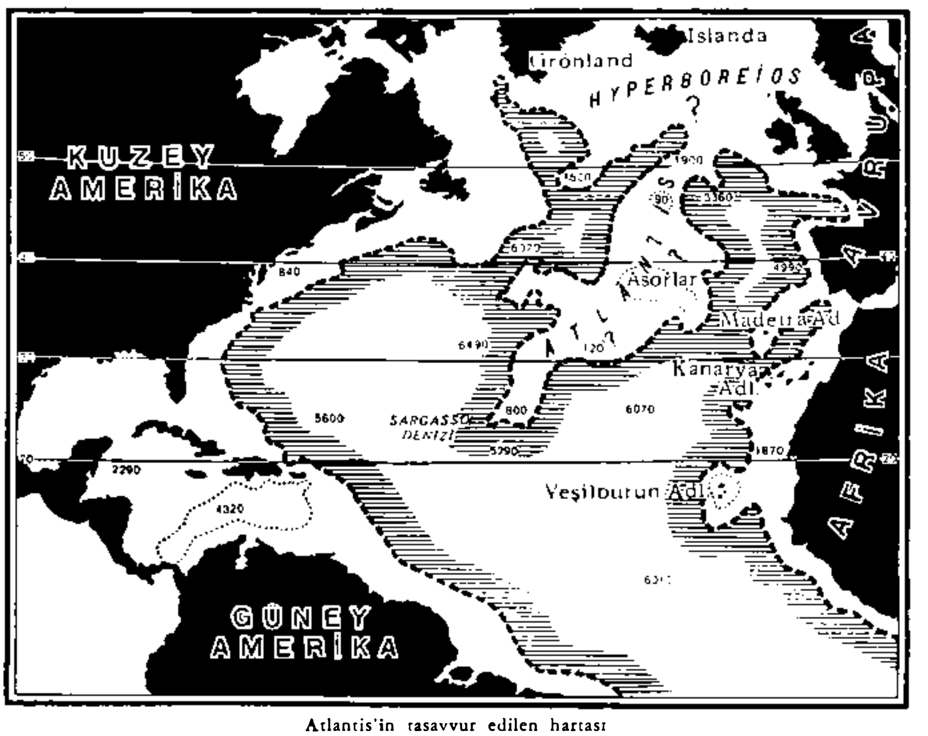
Şartın hükümleri: 1 — iki millet toprak genişlemesi aramıyacaklardır: 2 — toprak değişmeleri milletlerin serbes oylariyle olacak, 3 — milletlere, idaresi altına girecekleri hükümet şeklini seçme hakkı tanınacak ve kendi kendilerini idare hakları ellerinden alınmış milletlere bu hakları sağlanacak, 4 — küçük büyük, yenen ve yenilen bütün devletlerin dünya ham maddelerinden ve ticaretinden eşit şartlarla faydalanmaları kolaylaştırılacak, 5 — herkese daha iyi çalışma, ekonomik ilerleme ve toplumsal güven sağlıyacak milletlerarası bir iş birliği, yapılacak, 6 — Nazilik kesin olarak yıkıldıktan sonra bütün milletlere güvenle ve bütün insanlara korkusuz yaşama teminatı getirecek bir barış kurulacak, 7 — bu barış bütün insanlara açık denizleri ve okyanusları dolaşmak imkânını verecek, 8 — kuvvet kullanma bırakılacak, genel ve sürekli bir güvenlik sistemi kurabilmek için, kara, deniz ve hava kuvvetlerini tecavüz yolunda kullanan milletler silâhsızlandırılacak ve barışsever milletler için ezici silâlanma yükü hafifletilecek.

ATLANTİS, Atlas Okyanusu'nda batmış, efsanevî bir ada. A. efsanesinin ilk şeklini Eflâtun'un *Timaios*'unda bulmaktayız: Mısır rahipleri Solon'la konuşurken Mısır'lıların dokuz bin yıllık tarihî kayıtlarından bahsederler. Bu kayıtlara göre Herakles Sütunları (Cebelitarık) nın ötesinde Küçük Asya ile Libya ülkesinden daha büyük bir ada ve bu adada kuvvetli bir kırallık vardı. A. orduları bütün Batı Avrupa ülkeleri ile Libya'yı çiğnemiş, fakat Atina'lıların mukavemetiyle karşılaşınca daha ileri gidememişlerdi. Şiddetli bir deprem sonunda A. adası bir gece içinde Okyanus'ta batmıştır. Bu hikâyeye Eflâtun'un *Kritias*'ında kayıtlı bazı tafsilât daha katılır: A. kıralları Poseidon ile bir Autokhton (b. bk.) kızından neşet etmişlerdir. İdeal bir cumhuriyet olan A. te tabiî ve sunî istihkâmlar, mükemmel yollar, zengin madenler ve refah vardı. A. halkı çok yüksek kültürlü idi; ancak siyasî ve ahlâkî bozukluk yoluna sapmakla Zeus'u kızdırmışlardı. Bununla A. hikâyesi bitiyorsa da bütün efsanenin anlatılmadığı sanılmaktadır.

A. efsanesinde Eflâtun'un imgelem(muhayyilesi)inin ne kadar payı olduğunu ve ne dereceye kadar gerçeğe dayandığını kestirmek mümkün değildir. Antik yazarlardan meselâ Aristo onu büsbütün uydurma bir hikâye olarak vasıflandırır, fakat efsanenin hakikat olduğuna inananlar da vardı. Yeni Eflâtuncular onu allegorik bir şekilde açıklamışlardır.

Ortaçağda A. efsanesi Yunan'lılardan Arap coğrafyacılarına, onlardan da Avrupa yazarlarına geçmiştir. Bunlar A. efsanesinin gerçeğe dayandığına inanıyorlardı. Hattâ bu efsanenin etkisi altında Atlas Okyanusu'nda bulunan başka muhayyel adalar hakkında da efsaneler meydana gelmiştir: Antilia (bk. ANTİL'LER), Avalon (b. bk.), Brazil (b. bk.), St. Brendan (b. bk.) adası, Lyonnesse (b. bk.), Yeşilada (b. bk.) v. b. gibi. Bundan başka Yunan mitolojisine ait Mutlular adası (b. bk.) ve Homeros'un *Odysseia*'sında bahsedilen Phaiak'ların adası hakkındaki efsaneler de rağbette idi. XIV. ve XV. yüzyıllara ait, hattâ daha sonraki haritalarda işaretlenmiş bulunan bu adalar birçok macerasever gemicilerin keşif gezilerine çıkmalarına sebep olmuştur.

Rönesans çağından başlıyarak bilgin ve yazarlar A. efsanesini rasyonel bir şekilde açıklamayı denemişlerdir. Bu arada A. in prehistoryada Avrupa ile Amerika arasında

Atlantis'in tasavvur edilen haritası

bir kara köprüsü halinde bulunduğunu, İskandinavya, Amerika, Kanarya Adaları, Niger'in ağız(munsap) bölgesiyle Küçük Syrt'in veya Güney İspanya'da Tartessos şehrinin burası olabileceğini düşünenler de olmuştur. Etnoğrafyacılar da A. halkında Guancho. Bask veya eski İtalya'lıların atalarını aramışlardır. Bununla beraber XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bile A. efsanesinin gerçek olup olmadığı üzerinde ciddî tartışmalar yapılmış ve Montaigne, Buffon ve Voltaire gibi yazarlar bile bu efsaneye inanmaktan çekinmemişlerdir.

A. efsanesinin etkisiyle edebî eserler de vücuda gelmiştir. Ünlü İngiliz filozofu Francis Bacon'ın *Nova Atlantis* (Yeni A.) başlıklı siyasî romanı Eflâtun yolunda bilim esasları üzerine kurulmuş bir toplumu tasvir eder. Rüzgârlar tarafından Okyanus'un henüz keşfedilmemiş bölgelerine sürüklenen gemiciler, bilinmiyen bir adaya yanaşır ve orada büsbütün yeni bir âlemle karşılaşırlar. Yeni A. adı verilen bu adanın halkı tam bir saadet içinde yaşamaktadır. Devletin idaresi bir bilginler heyetinin elindedir. Bu heyetin bir üyesi, sistemli bir iş bölümü ile kurallı istihsalin nasıl gerçekleştirildiğini gemicilere anlatır. Yeni A., yeni felsefî prensiplerin uygulandığı ideal bir devlettir.

Fransız romancısı Pierre Benoît'nın *L' Atlantide*[1919] başlıklı romanı da çok tanınmıştır. Eserin başkahramanı Antinéa adında bir kadındır. Antinéa, Sahra'da Hoggar yaylasındaki sarayında oturur ve yanına çektiği seyyahları aşkiyle delirtip mahveder. Romanda iki Fransız subayının Antinéa ile olan trajik macerası anlatılmaktadır.

Buna karşılık Katalan şairi Jacinto Verdaguer *L' Atlàntida* [1876 ikinci bas. 1934] başlıklı manzum epopesinde, Atlas, Hesperid'ler, Titan'lar hikâyeleri ve başka efsane unsurlariyle genişlettiği A. efsanesini işlemiştir.

Jeolojide A., bugünkü Atlas Okyanusu'nun yerinde, muhtemel olarak, uzanmış bulunan karalara verilen addır. Böylece Paleozoikte Amerika'nın kuzeyi, Kuzey Avrupa ile bunlar arasında uzanmış bulunan kara kütlesine «Kuzey A.», Güney Amerika'yı Afrika'ya birleştiren kara parçasına «Güney A.» adı verilmiştir. Afrika'nın batı kıyısı boyunda batmış büyük bir A. adasının varlığını gösterecek delillere dayanan yeni jeolojik olaylar bilinmemektedir. Wegener teorisini kabul edenler için A., muhtemel olarak, jeoloji devirleri boyunca batıya doğru giderek şimdiki yerini almış bulunan Amerika'dır.

ATLANTİYA (Atlantia), sedefotugiller (Rutacea) den, Hindistan, Çin, Malezya ve Avusturalya'nın sıcak bölgelerinde 10 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. İki türü süs bitkisi olarak yetiştirilir.

ATLANTOSAVRUS (Atlantosaurus), fosil sürüngenler (Reptillia) in Dinosauria takımına bağlı atlantosavride (Atlantosauridae) familyasının bir cinsi. Timsahlara benziyen bu hayvanlar en iri kara hayvanları idi. Boyları 33 m kadar uzundu. Arka ekstremitelerindeki femur kemiklerinin iki metre kadar uzunluğu vardı. İskeleti Kuzey Amerika'da kayalık dağlarında alt kretaşe tabakalarında bulunmuştur.

ATLAS, Yunan mitolojisinde göğün taşıyıcısı. Hesiodos'ta kayıtlı efsaneye göre Titan İapetos ile Okeanid (Okeanos kızı) Klymene'nin oğludur. Bazı yazarlar A. ın babası olarak Uranos (gök), Aither (esîr) veya Poseidon'u, annesi olarak da Ge (toprak), Kleito, Libye, Hemera (gün) veya Okeanid Asia'yı gösterirler. Kardeşleri, Hesiodos'a göre, Prometheus, Epimetheus, Menoitios, başka kaynaklara göre Kronos, Hesperos veya Briareus, Gyges, Steropes, Hyperion ve Polos adlı Titan'lardır. Eflâtun'un *Kritias*'ında Poseidon ile Kleito'nun ikizer olarak doğurduğu on çocuktan ilk ikisi A. ile Eumelos'tur. Karısı Okeanid Pleione, bazen Okeanid Aithra, seyrek olarak Hesperis, Kalypso veya Selene (ay) dir. A. ın Pleione'den yedi kızı dünyaya gelmiştir: Maia, Elektra, Taygete, Alkyone, Kelaino, Sterope ve Merope. Hesiodos bu yedi kızın Pleiad'larla aynı olduğunu söylemektedir. Başka söylentilere göre Hyad'lar, Hesperid'ler, Dione, Kalypso, Maira, Hesperos ve Auson da A. ın çocuklarındandır. A., birçok antik hükümdar sülâlelerinin kütüklerinde efsanevî ata olarak gösterilmiştir.

A. a ait en eski efsane şekillerini Hesiodos ve Homeros'ta bulmaktayız. Hesiodos'a göre A., yeryüzünün en batı kenarında Hesperid'lerin yanında, gecenin gündüzle buluştuğu yerde oturur, başında ve yorulmaz kollarında göğü taşır. Homeros'a göre göğün dayandığı sütunları tutan A., kızı nympha Kalypso'nun da yaşadığı uzaktaki Batı denizinde bulunur ve bütün denizin derinliklerini bilir (*Odysseia*, I, 52). Daha sonraki efsaneler A. ın gök sütunlarını veya gök kubbesini omuzunda, sırtında, ensesinde veya vücudunun başka yerlerinde taşıdığını anlatırlar. Yine başka söylentilere göre A., dünya eksenini omuzunda tutar veya onu omuzu ile döndürür. Hesiodos A. ın göğü kendi isteğiyle değil, Zeus tarafından kendisine yükletilen bir vazife olarak taşıdığını hikâye eder. Pindaros bu vazifeyi ceza olarak vasıflandırır, daha sonraki yazarlar ise bu cezaya sebep olarak A. ın Titan'lar tarafından Zeus aleyhinde tertiplenen ayaklanmaya katıldığını, hattâ bu ayaklanmayı idare ettiğini gösterirler.

Klâsik şairler A. ı her zaman bir kişi olarak düşünürler. Buna karşılık tarihçi Herodotos kuzeybatı Afrika'da yerlilerin A. dağı ve gök sütunları adını verdikleri bir dağdan bahseder. Yani bu söylentiye göre A., Mauretania kıralı veya bir çobandır. Perseus, kendisini misafir kabul etmediğinden, A. a Gorgo'nun başını göstermek suretiyle onu bir kaya-dağ haline getirmiştir. A. ı efsanevî Atlantis (b. bk.) adasının kıralı olarak gösteren söylentiler de vardır. Bundan başka A. ın bir astronom, matematikçi, gök kubbesinin mucidi, filozof, hattâ çalgıcı olduğu fikri de yaygındır. Hermes ile Herakles astronomiyi A. tan öğrenmişler. Antik yazarlar A. ın Herakles'le olan sergüzeştinden de çok bahsederler. A., Batı'da Hesperid'ler bahçesinin komşusu veya sahibidir. Bu bahçeden Herakles için altın elmaları o getirir. A., elmaları getirinceye kadar Herakles göğü omuzuna alır. A. yeniden elde ettiği hürriyetten o kadar memnundur ki dönünce yükü geri almak istemez. Herakles ancak bir hile ile yükünden kurtulabilir: göğü bundan sonra da taşımağa razı olduğunu söyler, ancak omuzunda yastığı düzeltinceye kadar A. tan göğü tutmasını rica eder; bu hilenin farkına varmıyan A., altın elmaları yere koyup yükü omuzuna alır, Herakles ise elmaları alıp gider.

A. antik sanatta sık sık tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerin çoğu Herakles'le olan sergüzeştiyle ilgilidir, meselâ Olympia'daki Zeus tapınağının metopu onu Hesperid'ler bahçesinden altın elmaları çalıp Herakles'e verirken gösterir. Hellenistik çağda gök kubbesini taşıyan A. heykelleri çok rağbette idi. Bunların en tanınmışı Napoli Millî Müze (Museo Nazionale) sinde saklanan mermer heykeldir.

ATLAS, hartalar takımı. Coğrafya, tarih, deniz, gök ve dil A. ları adiyle birkaç türe ayrılır:

1 — **Coğrafya ve Tarih Atlasları:** yeryüzünün herhangi bir parçasının veya bütününün bugünkü, yahut geçmişteki coğrafya ve tarihini türlü yönden göstermek üzere yapılmış harta (b. bk.)lar takımı. Dünyayı omuzları üstünde taşıdığı tahayyül edilen mitolojik tanrının yaptığına benzetilerek dünya hartalarını toplıyan koleksiyonlara verilen A. adının bu anlamda kullanılması, Mercator (b. bk.) un 1595 yılında yayımlanan atlasına bu ismin verilmesiyle başlamış ve XVII. yüzyıldan itibaren genelleşmiştir. Bununla beraber, A., ilk olarak XVI. yüzyılda yapılmış değildir.

Hellenistik çağın sonlarında Klaudios Ptolemaios (b. bk.) un yazdığı coğrafya kitabına bağlanmış bir harta serisi bulunduğu, M. S. I. yüzyılın sonuna doğru Tyros'lu Marinos (b. bk.) tarafından yapılan hartadan anlaşılmaktadır. İslâm memleketlerinin Coğrafyasının tanınmasına eserleriyle hizmette bulunmuş olan bir kısım İslâm bilginleri (bk. ARAP'LARDA BİLİM) de eserlerine ekledikleri hartalarla Ortaçağda çizilmiş bazı önemli A. lar bırakmışlardır. Bunların başında, bir Türk bilgini olan Belhî(ölm. 934) tarafından yapılan ve İstahrî (X. yüzyıl ortaları) ile İbni Havkal (975) ın *Kitab-ül-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserlerine geçmiş olduğu kabul edilen hartalardır ki, bunlara *Mappae Arabicae* adlı eserinde K. Miller «İslâm Atlası» adını vermektedir. Bu A. ta bir cihan hartasiyle Arabistan ve Hint Okyanusu, Kuzey Afrika (Mağrip), Mısır, Suriye ve Akdeniz hartaları ve başka İslâm memleketlerine ait diğer 14 harta vardı. Bundan sonra El-Mukaddesî (947-986) nin eserindeki hartalardan bileşik A. gelir. İdrisî (1100-1166) nin eserinin 1182 de yazılmış bulunan kısaltmasında (İstanbul, Hekimoğlu kitaplı. No. 688) ki hartalar da ayrı bir A. sayılabilir; bunun özelliği ekvatörün güneyindeki memleketleri de göstermesidir.

Ptolemaios'un hartalarından, Ortaçağ boyunca elden ele geçerek birbirinden kopye edilmek suretiyle, matbaanın icadına kadar faydalanılmış ve bunlar ilk defa ağaç veya bakır levhalar üzerine kazılmak suretiyle basılarak, Ptolemaios'un Lâtince olarak yayımlanmış bulunan kitabına eklenmiştir (1477 ve 1480). Bu hartalar eserin Fatih Mehmet tarafından yaptırılan Türkçe tercümesinde de vardır (İstanbul, Ayasofya kitaplığı, No. 2610). Aslında 27 tane olan bu hartalar, tabiatiyle dünyanın ancak eski çağlarda tanınan bölümlerini göstermekte idi. Kitabın sonraki baskıları yapıldıkça yeni tanınan ve incelenen memleketler (Güney Afrika, Orta ve Doğu Asya, Yeni Dünya) ile durumları değişmekte olan İtalya ve Fransa gibi memleketleri gösteren yeni hartalar da bunlara katılmağa başlanmıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Roma'da Lafreri (b. bk.) tarafından bu yeni hartaların tam bir koleksiyonu *Tavole moderne di geografia raccolte et messe secondo l'ordine di Tolomeo* (Toplanarak Ptolemaios'un takip ettiği sıraya göre sıralanmış modern hartalar) adı altında ve baş sayfası dünyayı sırtında taşımakta olan tanrı Atlas (b. bk.) ın resmiyle süslü olarak bastırılmıştır [1565-1570]. Yine bu yıllarda ve İtalya'da yayımlanan bu A. ile hiçbir bağı olmaksızın, Anvers'te bundan daha sistemli bir A. da Holânda'lı coğrafyacı Abraham Ortelius (b. bk.) tarafından *Theatrum Orbis Terrarum* (Dünya sahnesi) [1570] adiyle çıkarılmıştır. Bunun arkasından Gerardus Mercator'un 1578 de Ptolemaios'un hartalarını tamamen kopye etmek ve bunlara yenilerini katmak suretiyle yaptığı 106 hartasını bir tek cilt içinde toplıyan ve ölümünden sonra 1595 te yayımlanan *Atlas, sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura* (Atlas. yahut dünyanın kurumu hakkında kozmoğrafik düşüncelerle kurumun şekli) adlı eseri gelir. Bunun da ilk sayfasında yine tanrı Atlas'ın dünyayı ölçmekte olduğunu gösteren bir resim vardır. Bu eser Holânda ve Belçika'da ün kazanmış ve tekrar tekrar yapılan baskılarına yeni hartalar ve birkaç dilde açıklamalar eklendiği gibi, başka dillere de tercüme olunmuştur. Böylece, Mercator'un A. ındaki hartalar kopye edilerek veya esas tutularak hemen her memlekette türlü A. lar çıkarılmıştır. Nitekim, yine Holânda'da Jansson ile Bleaw tarafından Mercator A. dan faydalanılarak *Theatrum Orbis Terrarum sive Atlas Novus* (Dünya manzarası veya yeni Atlas) [3 cilt, 1640] adı altında çıkarılan A. ın son baskısında büyük boyda 500 harta bulunmaktadır.

XVIII. yüzyılda da Almanya'da Seutter'in [1730], Avusturya'da Schraembl'in [1786], Fransa'da Guillaume Delisle [1733], Robert de Vaugondy'nin, İtalya'da P. Santini'nin [1776] çıkardıkları A. lar başarılı sayılmışlardır. Memleketimizde Türkçe olarak ilk yayımlanan ve Faden (b. bk.) ın İngilizce A. ından faydalanılarak Mahmut Raif efendi (b. bk.) tarafından o sırada Üsküdar'da bulunan Matbaa-i Âmire'de bastırılmış bulunan *Cedid Atlas Tercümesi* [1804] de XVIII. yüzyılda Avrupa'da basılan A. lara çok benzemektedir.

XIX. yüzyılda A. ların basım tekniğine birçok yenilikler katıldığı gibi hartaların da yeni topoğrafik incelemelerden faydalanılarak kartoğrafik değer bakımından daha üstün vasıflar taşıması da sağlanmıştır. Az bilinen memleketler için de gezginlerin gezi notlariyle krokileri esas tutularak gerçeğe yakın hartalar yapılmağa başlanmıştır. Bu devirde Almanya'da Gotha'da Justus Pathes'in harta basımevi, Adolf Stieler'in bugün de ününü koruyan eserini yayımlıyarak ilk mükemmel A. ı basmağa muvaffak olmuştur [1823]. Bu A., sonraları yüksek bilgi ve yetki sahibi coğrafyacı, hartacı, çizici ve gravürcülerin devamlı ve düzenli çalışmaları sayesinde milletlerarası bir değer alarak defalarca basılmış ve 1925 te yapılan onuncu basımiyle yüzüncü yıldönümünü kutlanmıştır. Andree'nin [1885] ve Debes'in [1894] bir çok defa basılan el A. ları ve Sydow-Wagner'in H. Haack ve H. Lautensach tarafından yenilenen *Methodischer Schul-Atlas*'ı [1932] da gerek bilgi dayanakları, gerek basım tekniği bakımından başarılı eserlerdir.

İngiltere'de Johnston'un *Royal Atlas* [1855] ve Philips'in *Imperial Atlas*'ı ile Fransa'da L. Vivien de Saint-Martin'in yayımlamağa başladığı *Atlas Universel* [1877] de XIX. yüzyılda coğrafyanın bu iki memlekette gelişmesine hizmet etmişlerdir. Paris'te öğrenimde bulunan subaylarımızdan Ali Şeref'in, Bonnefont'un A. ını Türkçeleştirerek orada bastırdığı *Yeni Atlas* [1868] ile Hasan Ferit'in Matbaa-i Âmire'de bastırdığı 40 büyük paftadan müteşekkil *Yeni coğrafya A.ı* [1891] da XIX. yüzyılda yayımlanmış olan başlıca Türkçe A. lardır. Fransa'da *Atlas Universel*'in bastırılması işini Saint-Martin'in ölümünden sonra F. Schrader üzerine almış, eser büyük bir özenle pek ağır yayımlandığı için, ancak 1912 de bitirilebilmiştir. Fransa'da Vidal de la Blache'in *Genel A.* sı [1909] ile İtalya'da Agostini'nin *Grande Atlante Geografico*'sı ile İtalyan Turing Kulübü'nün bastırdığı *Atlante Internazionale* (Milano, 1929) son yıllarda çok tanınmış

A. lardandır. İngiltere'de basılmış A. lar, arasında ise John Bartholomeo'nun *The Regional Atlas of the World* en çok tutunmuşlardandır.

Son yarım yüzyıl içinde A. basmak işlerinde büyük bir gelişme olmuş ve fiziksel, ekonomik coğrafya incelemeleriyle, coğrafya öğretmine yarıyacak özel A. lar yapıldığı gibi tarih incelemelerini kolaylaştıracak bir çok tarihî A. da yayımlanmıştır. Almanca'da Berghaus'ın fiziksel coğrafya A. i ile Spruner-Mencke'in, F. W. Putzgers'in ve E. Niepmann'in tarihî A. ları, Heinrich Kiepert'in *Atlas Antiquus*'ı, Fransızca'da D. F. Schrader'in *Atlas de Géographie Historiqus*'i (1922) İngillzce'de W. R. Shepherd'ın *Historical Atlas*'ı (1930), bu konuda en çok tanınmış A. lardır.

Brockhaus, Britannica, Italiana ansiklopedileri de üzerinde özenle çalışılmış her çeşit hartalarla zengin birer A. vücuda getirmiş bulunmaktadır. Bunların yanıbaşında orta ve ilkokullar için coğrafya ve tarih öğrenimine yardımcı olmak üzere didaktik karakterde hemen her memlekette birçok okul A. ları da yapılmıştır.

Amerika'da basılmış birtakım büyük ve ünlü A. lar da gerek coğrafya incelemeleri, gerek coğrafya öğretimi için özel bir önem taşımaktadır. Bunların başında Charles O. Paullin'in *Atlas of the Historical Geography of the United States* (Birleşik Amerika'nın tarihî coğrafya A. ı) [New York, 1932]i ile Britannica Ansiklopedisinin *World Atlas* (Dünya A.) [New York 1947] ı ve Hammond'un *New World Atlas* (Yeni dünya A.) [Garden City 1948]i ve hususiyle I. Paul Goode'un *School Atlas* (Okul A.) ı gelmektedir. Memleketimizde de son yıllarda her dereceden başlıca okul coğrafya A. ları Faik Sabri Duran (b. bk.) tarafından yayımlanmıştır.

2 — **Deniz Atlası:** deniz hartalarından bileşik A. lardır. Genel olarak kıyıların başlıca girinti ve çıkıntılariyle, kıyı fener ve demirleme yerlerini, kayalıkları, akıntı doğrultularını ve bu denizlerde işliyen taşıtların başlıca liman ve iskeleler arasında çeşitli mevsimlere göre takip edecekleri en elverişli rotaları gösterir (bk. PORTULANUS). Deniz A. ve hartalarının da, en eskilerine XVI. yüzyıldan itibaren raslanmakta ve ilk hartaların düzlem küre şeklinde yapıldıkları görülmektedir (bk. MAPPA MUNDI). Türkiye'de de bu çeşit harta ilk defa 1513 te Pirî Reis (b. bk.) tarafından ceylan derisi üzerine yapılmış ve 1517 de Mısır seferi sırasında Yavuz Selim'e sunulmuştur (Faksimilesi: Türk Tarih Kurumu Yayımı, 1933, 1935 İstanbul). Bununla beraber asıl ilk Türkçe deniz A. ı yine Pirî Reis'in 1521 de telif ve 1523 te Kanuni Sultan Süleyman'a sunduğu *Kitab-ül-bahriye* [bas. İstanbul, 1935] dir. Bu eser Akdeniz çevresini kapsıyan ve bugün birçoğu ortadan kaybolmuş bulunan birtakım eski Avrupa deniz hartalarından da faydalanılmak suretiyle hazırlandığı için özel bir önem taşımaktadır.

Bugün denizcilerin kullandıkları A. ların yanıbaşında yardımcı birtakım hartaların önemli bir yer tutmağa başladığı görülmektedit. Hususiyle Washington'daki Merkezî Meteoroloji Bürosu'nun her ay yayımladığı *Pilot Chart*'lar, Atlantik ve Kuzey Pasifik Okyanuslarında tarihini taşıdığı aydan önceki ayın durumuna göre bu deniz bölgelerinde buzdağlarının (b. bk.) yerlerini ve sınırlarını, alizelerin limitlerini ve başlıca rüzgârların esiş doğrultularını, akıntıların sükûn alanlarını, siklon izlerini göstermeleri bakımından bu denizlerdeki ulaşıma, donanma hareketlerine ve açıkdeniz balıkçılığına büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

3 — **Gök Atlası:** durağan yıldızların, nebülözlerin, takımyıldızların, yıldız kümelerinin gök küresi üzerindeki durumlarını gösteren gök hartaları takımı. Kullanılabilen ilk büyük harta I. Bayer'in *Uranomekia Nova* (Augusburg 1603) adlı A. sı olup bunda takımyıldızların en parlak yıldızları ilk defa olarak Yunan ve kısmen de Lâtin harfleriyle adlandırılmıştır. Bugün birçok büyük ve mükemmel, çeşitli gök A. ları vardır.

4 — **Dil Atlası** (Atlas linguistique, Sprachatlas): 1— Geniş anlamiyle, dünya dillerinin gruplara ayrılmış tablosunu, veya kıtalara ve memleketlere göre gruplanmasını gösteren hartalar takımı. Bu anlamdaki atlasların düzenlenmesi daha kolaydır. Dünya dillerinin genel atlası, A. Meillet - M. Cohen'in (*Les langues du monde*, Paris 1924, 18 harita), W. Schmidt'in (*Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*, Heidelberg 1926, ayrıca 14 harita ihtiva eden *Atlas* cildi) ve T. Milewski'nin (*Zarys językoznawstwa ogólnego*, 3 ciltte 2 kısım, Lublin - Kraków 1947 - 1948 [3. kısım hazırlanmaktadır; *Atlas* cildini teşkil eden kısım 2 bölüm 2 de 63 harita) dil sınıflamaları kitaplarında yer almıştır; ayrıca A. Drexel'in *Sprachen, Völker und Rassen der Erde* (187.5 × 147 cm ve 6 ilâve, Innsbruck 1934), A. Drexel - R. Wimpissinger'in de *Atlas linguisticus* (66 × 45 cm boyunda 29 harta, Innsbruck 1934) adlı eserleri vardır. Birçok coğrafya atlaslarının dile ayırdıkları hartalarla, *Der Grosse Brockhaus* ve *Enciclopedia Italiana* gibi bazı ansiklopedilerin hazırlattıkları dil hartaları da bu arada anılabilir. Dil bakımından çok incelenmiş olan Avrupa kıtası için, başlıca şu atlaslar vardır: H. Dugout: *Atlas philologique élémentaire, essai de classification géographique des langues actuellement parlées* (Zika-wei 1910), Stanford: *Sketch-Map of the Linguistic Areas of Europe* (Londra 1917), D. Schäfer: *Karte der Länder und Völker Europas nach Sprache und Volksdichte* (Viyana 1927), *L'Europa etnico-linguistica* (Novara 1916), L. Dominian: *Frontiers of Language and Nationality in Europe* (New York 1917), 1919 da Amerikalı'lar tarafından hazırlanmış fakat yayımlanmamış *Linguistic Map of Europe*, A. Meillet-L. Tesnière: *Les langues dans l'Europe nouvelle* (2. bas. , Paris 1928), A. Dauzat: *L'Europe linguistique* (Paris 1940). Bunlardan başka, Eski Yunanca'nın (C. D. Buck: *Introduction to the Study of the Greek Dialects*, 2. bas., Boston 1928; H. Pedersen: *Linguistic Science in the Nineteenth Century*, Cambridge, U. S. A. 1931), İtalik diyeleklerinin (J. Whatmough: *The Foundations of Roman Italy*, Londra 1937), İr'cenin (*Report of the Comisiún na Gaeltachta*, Dublin 1925), Roman dillerinin (G. Gröber: *Grundriss der romanischen Philologie*, cilt I, 2. bas., Strasbourg 1904), Germen dillerinin (H. Paul: *Grundriss der germanischen Philologie*, cilt I, 2. bas. , Strasbourg 1901), İslâv dillerinin (L. Niederle: *Slovanské Starožitnosti*, 4 cilt, Prag 1902 - 1924; İ. V. Jagič: *Entsiklopediya slavyanskoy filologii*, Petersburg 1910), Rus diyeleklerinin (N. N. Durnovo, N. N. Sokolov, D. N. Uşakov: *Opıt dialektologiçeskoy kartı russkogo yazıka v Evrope*, Moskova 1915) Polonya ile Baltık bölgesinin (Birinci Dünya Harbi sonunda, Barış Konferansı için Amerika Genel Kurmayı tarafından hazırlanan *Poland: Ethnographical Map* ile *Baltic Provinces: Ethnographical Map*). İkinci Dünya Harbi'nden sonra, Amerika Dışbakanlığının [Department of State, Division of Map Intelligence and Cartography] siyasî tartışma konusu olan bölgelere ait çıkar-

dığı hartalar (Polonya; ayrıca Mancukuo, İndonezya, Çin Hindi, v. b.), Orta Avrupa ile Balkanlar gibi karışık bölgelerin (meselâ *Der Grosse Brockhaus* ansiklopedisinde; aynı yerde ayrıca Almancanın diyelekleri hartası, O. Bremer tarafından, 1935), İsviçrenin (H. Frey, «Geographia Helvetica» da, Bern 1949), hartaları hazırlanmıştır. Avrupa'nın dışında, Kafkasya'nın (*Etnografiçeskaya karta Kavkazkago kraya*, Tiflis 1909), Ural ve Altay topluluklarının (J. Klaproth: *Asia polyglotta*, 2. bas., Paris 1831, atlas cildi; ayrıca: *A Manual on the Turanians and Pan-Turanianism* adlı eserdeki *Map of Eurasia Showing the Distribution of Turanian Peoples*, Londra 1921), Suriye ile Filistin'in (G. Bergsträsser: *Sprachatlas von Syrien und Palästina*, Leipzig 1915), Hindistan'ın (G. A. Grierson: *Linguistic Survey of India*, 11 cilt, Kalkuta 1909-1922), Amerika yerli dillerinin (J. W. Powell: *Linguistic Families of American Indians North of Mexico*. Washington 1907; C. Thomas-J. R. Swanton: *Indian Languages of Mexico and Central America*, Washington 1911; W. Lehmann: *Zentral Amerika*, cilt II, kısım 1: *Die Sprachen Zentral-Amerikas: Übersichtskarte der Sprachen Mexikos und Mittelamerikas, Nordwest-Südamerikas und Westindiens*, Berlin 1920) de hartaları meydana getirilmiştir.

2 — Dar anlamiyle, bir memleketin veya bir bölgenin diyelek ve ağızlarını, aralarındaki ince farklara göre gösteren hartalar takımı. Diyelek bilgisi veya diyalektoloji (dialectologie) nin «dil coğrafyası» (géographie linguistique, Sprachgeographie) veya «diyelek coğrafyası» (Dialektgeographie, dialect geography; bk. DİL COĞRAFYASI) bölümünün konularından olan bu gibi küçük ölçekteki hartalar türlü esaslara göre yapılabilir: fonem, ton, gramer, sintaks, ve kelime hazinesi; hazırlananlar en çok fonetiği (géographie phonétique, Lautgeographie) ve kelime hazinesine (Wortgeographie) göredir. Konuşmada biribirinden farklı unsurlar ve şekiller kullanılan bölgelerde, hattâ ayrı ayrı köylerde, halkın bir kısmı meselâ bizde edebî dildeki *okumak* kelimesini olduğu gibi *okumak*, başka bir kısmı *oḫumaḫ*, daha başka bir kısmı da *ukumak* şeklinde telâffuz ederse, k, ḫ, u farkı hartada ayrı ayrı gösterilir, k ile işaret edilen yerler çizgi ile birleştirilir, ḫ'larla u'lar için de aynı yapılar ve böylece, coğrafyadaki «izoterm» ve «izobar»lara benziyen «izograf» (isographe) veya «izoglot çizgileri» (lignes isoglottiques) denilen çizgiler meydana getirilir, ve aynı niteliği gösteren halka da «izoglos» (isoglosse) denir. Bu misâlde «izograf» lar fonetiğe göre olduğu için, bu çizgilere «izofonik çizgiler» (lignes isophoniques), bu ayrıntılara göre gruplanan halka da «izofon» (isophone) adı verilir. Eğer, meselâ edebî dilde *sincab* denilen hayvana Türkiye'de *çekelez*, *tiğin* v. b. denilen yerleri hartada çizgilerle birleştirirsek, kelime farkını esas alan «izoleksik»-(isolexique) ler meydana gelir. Aynı şekilde ton, gramer, ve sintaks farkı esaslarına göre çizilen izograf'lara da sırasiyle «izotonik» (isotonique), «izomorfik» (isomorphique), ve «izosintagmik» (isosyntagmique) denir. Bir bölgedeki izograf'lar her bakımdan biribirine uyarsa, yani izofonik, izotonik, izomorfik, isosintagmik, ve isoleksik çizgiler biribirine aşağı yukarı intibak ederse, o zaman bu ortaklaşa çizgiye «dil sınırı» (limite linguistique, Sprachgrenze) adı verilir. İzograflar genel olarak fonoloji (b. bk.) ye, yani değişimin anlam farkı yapıp yapmaması esasına göre de çizilebilir. İzograf'ların etnografya ve kültür tarihi bakımından da faydaları vardır, meselâ, Kuzey Alman'ları Güney Alman'larından ayıran niteliklerden biri, kuzeydeki p, t, k seslerin belli şartlar altında pf, s, f, ch olmasıdır, *ik/ich* (= ben), *make/mache* (= yaparım), *Dorp/Dorf* (= köy), *dat/das* (= nötr tekil harf-i tarif), *Appel/Apfel* (= elma) gibi. İzograf'lar göstermiştir ki meselâ Rhein bölgesinde, Essen ile Düsseldorf şehirleri Kuzey Almancadaki şekilleri kullandıkları halde, Düsseldorf'ta *ik* yerine *ich* kullanma istisnası vardır, Köln'de karışık olarak *ich*, *mache*, *Dorp*, *dat*, *Appel*, Koblenz'te *Dorf*, Mainz'ta da *das* şekilleri yaşamaktadır. Kelime hazinesi bakımından da, meselâ, Güney Fransa diyeleklerinde halk «arı» ya *abeille* (< Lât. *apis*), kuzeyde de *mouche à miel* (= bal sineği) demektedir.

Diyalektoloji'nin «diyelek grameri» (dialect grammar), ve diyelek sözlüğü» (dialect dictionary) gibi kollarından farklı olan (bk. DİYALEKTOJİ) bu gibi çalışmalara esaslı olarak 1876 da Almanca alanında başlanılmıştır. O yılda G. Wenker, önce Düsseldorf şehri (*Das rheinische Platt*, Düsseldorf 1877) dolaylarındaki, sonra daha geniş bir alandaki ağızları bu şekilde incelemeğe başlamış ve 1881 de 6 hartayı ihtiva eden bir atlas yayımlamıştır (*Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland*, Marburg). Daha sonra, seçtiği 40 tipik cümleyi devlet yardımiyle ve öğretmenlerin aracılığiyle, Almanya'da konuşulan 40.000 den fazla ağıza tercüme ettirmiştir. Bu anketin sonucuna dayanılarak, 1: 1 milyon ölçeğinde ve *Sprachatlas der Deutschen Reichs* adı altında, 2 nüsha olarak yazma halinde meydana getirilen hartalar (biri Marburg'da, öbürü Berlin Devlet Kütüphanesinde) F. Wrede tarafından seçilerek, ve notlar ilâve edilerek, 1: 2 milyon ölçeğinde 1926 dan beri Marburg'da, *Deutscher Sprachatlas* adiyle yayımlanmaktadır. Bu atlas birçok tartışmalara yol açmışsa da (O. Bremer: *Beiträge zur Geographhie der deutschen Mundarten in Form einer Kritik des Sprachatlas*, Leipzig 1895, ve *Zur Kritik des Sprachatlas*, Leipzig 1896; G. Wenker-F. Wrede: *Der Sprachatlas des Deutschen Reichs*, *Dichtung und Wahrheit*, Marburg 1895; F. Wrede: *Deutsche Dialektgeographie: Berichte und Studien über Wenkers Sprachatlas*, Marburg, 1908 ve devamı), onun prensipleri, dil coğrafyasının kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır (K. Jaberg: *Sprachgeographie*, Aarau 1908, ve *Aspects géographique du langage*, Paris 1936; E. Gamillscheg: *Sprachgeographie*, Bielefeld 1928; A. Dauzat: *La géographie linguistique*. Paris 1922). Almanya'da Suebya (Schwaben) bölgesinin de ayrıca 28 hartalı bir atlası yapılmıştır (H. Fischer: *Geographie der schwäbischen Mundart*, Tübingen 1895).

Bundan sonra, E. Edmont ile J. Gilliéron tarafından yapılan Fransa dil atlasında (*Atlas linguistique de la France*, 35 kısım, Paris 1902-1910) başka bit yoldan gidilmiştir. Bunda, usta bir fonetikçi olan E. Edmont, köy köy dolaşarak, birer kişi ile konuşmuştur. Bütün iş tek bir uzmana yükletilmiş olduğu için, Alman'ların 40 000 yerine karşılık Fransa'da ancak 629 köy gezilebilmiştir; fakat Almanların 40 cümlesine karşılık, Fransa'da incenilen her köylüye 2048 kelime veya deyim sorulmuştur. Sonra aynı metotla Korsika'nın atlası da meydana getirilmiştir (*Atlas linguistique de la Corse*, Paris 1914). Coğrafî diyalektoloji işi, köy köy dolaşılmak suretiyle meydana getirilebilen, ince, ve çok vakit alan bir iş olduğu için, tek bir kişi yalnız başına geniş bir bölgenin atlasını meydana getiremez; bunun için heyetler lâzımdır. Tek şahıslar ya dar bir bölgenin tam bir dil hartasını,

ya da genişçe bir bölgenin sadece bir iki özelliğini gösteren haritasını meydana getirebilir, nitekim meselâ C. Haag (*Die Mundarten des Neckar und Donaulandes*, Reutlingen 1898) Schwab bölgesinin küçük (güney) bir kısmını C. G. Kloeke (*De Hollandsche expansie*, Lahey 1927) de Holânda'da *muis* (= fare) ve *huis* (= ev) kelimelerinin, vokal durumu bakımından haritasını meydana getirmiştir. Fransa'da ayrıca Vosges (O. Bloch: *Atlas linguistique des Vosges mêridionales*, Paris 1917), Bretagne (P. Le Roux: *Atlas linguistique de la Basse-Bretagne*. Rennes 1924 ve devamı), ve Landes (G. Millardet: *Petit atlas linguistique d'une région des Landes*, Toulouse 1910) bölgelerinin atlasları da yapıldığı gibi, kuzey Holânda'nın (J. te Winkel: *De Nordnederlandsche tongvallen. Atlas van taalkaarten met tekst*, Lahey 1899-190·). Belçika'nın (E. Blanquaert: *Dialect-Atlas van Klein-Brabant*, Anvers 1925; H. Vangassen: *Dialect-Atlas van Zuid-Oost Vlaanderen*, 2 cilt, Anvers 1931, ve *Dialect Atlas van Nord-Oost-Vlaanderen en Zeeuwsch-Vlaanderen*, Anvers 1935), Danimarka'nın (A. Bennike - M. Kristensen: *Kort over de danske folkemal*, Kopenhag 1898-1914), Katalonya'nın (A. Griera: *Atlas linguistic de Catalunya*, Barcelona 1932 ve devamı), Rumanya'nın (G. Weigand: *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig 1898-1909; A. Candrea: *Atlasul linguistic al Banatului*, Bükreş, yılı yok ve bitmemiş; ayrıca: S. Puşcariu'nun *Atlas linguistic romînesc* için yaptiği hazırlıklar: *Apel către prietenii atlasului linguistic*, Cluj 1929).

İtalya'nın K. Jaberg ile J. Jud tarafından hazırlanan dil atlası (*Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, 16 cilt, Zofingen 1928-1940) nda, genel olarak Fransa atlasındaki metoda uyulmuşsa da, kültür farklarını ve folklor özelliklerini göstermeğe daha önem verilmiş, eşya resimleri eklenmiş, bunu sağlamak için de her köyde iki kişi incelenmiştir; köyleri üç kişi dolaşmıştır. Müelliflerin metodu, *Der Sprachatlas als Forschungsinstrument* (Zofingen 1928) adlı eserlerinde açıklanmıştır. İtalya'da M. Bartoli de 1924 ten beri *Atlanto linguistico italiano* adını alacak ve başka bir metodla meydana getirilecek bir atlas için hazırlık yapmaktadır.

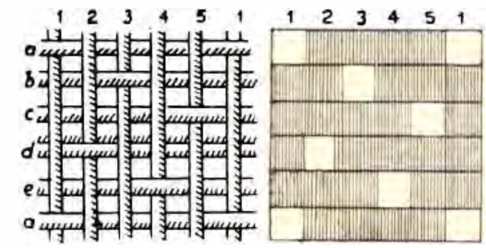
Amerika Birleşik Devletleri ile Kanada'nın dil atlası (*Linguistic Atlas of the United States and Canada*) plânının hazırlanmasında İtalyan atlasını meydana getirenlerden faydalanılmışsa da, bazı esaslı değişiklikler yapılmıştır. İdareyi H. Kurath ele almış, ve önce New England bölgesinden başlanmıştır. Bu bölgeyi 9 kişi dolaşmış, yaş (yani nesil) ve kültür farkı da gösterilmek üzere her köyde 2 kişi incelemiş, ve metinler, bazı değişki işaretlerinin (shiftsigns) ilâvesiyle, Milletlerarası Fonetik Birliği (International Phonetic Association) nin kullandığı alfabeyle kaydedilmiş, ve bu bölgedeki iş 25 ayda tamamlanarak, 734 haritadan ibaret olan eser, *Linguistic Atlas of New England* adı altında yayımlanmıştır (6 ciltte 3 kısım, Providence 1939-1943); ayrıca *Handbook of the Linguistic Geography of New England* (Providence 1939) başlıklı açıklaması da çıkmıştır; şimdi memleketin öbür bölgeleri ele alınmış bulunuyor. Şu dakikada yeryüzünde en olgun dil atlası bu atlastır.

Türkiye'de, geniş bir derleme şeklinde diyalektoloji incelemelerine başlanmış bulunuyor. İnce derleme hazırlıkları yapıldıktan sonra, Türkiye Dil Atlası'nın plânlanmasına geçilecektir.

ATLAS veya **Saten** (Satin), ipekten yapılmış, yüzü çok parlak ipek dokuma. Bu çeşit dokuma iki kısma ayrılır:

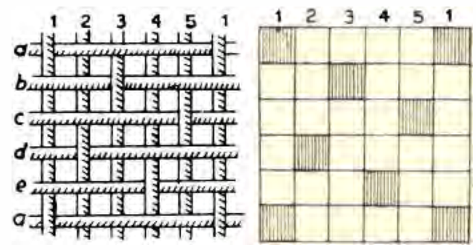
1. Çözgü atlasları (veya satenleri).
2. Atkı atlasları (veya satenleri).

Birincisinde çözgü ipliklerinin tamamı (şek. 1), ikincisinde ise atkı ipliklerinin tamamı (şek. 2) kumaşın yüzünde bulunur. Her iki şekilde de kumaşın yüzeyi düz ve desensizdir. Bunu sağlamak için kumaşın yüzünde

Şek. 1 (Çözgü atlası)

bulundurulacak çözgü veya atkı ipliklerinin ince numara olmaları ve bu ipliklerin, sayı itibariyle az ve daha kaba numara diğer bağlama ipliklerini ve bağlama noktalarını örtebilmeleri bakımından imalât sırasında mümkün olduğu kadar birbirine yakın yerleştirilmeleri gerekir.

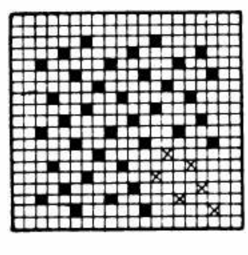

Şek. 2 (Atkı atlası)

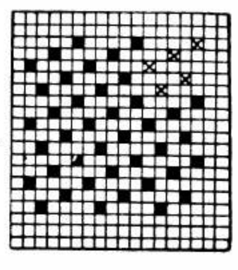
Atlas kumaşta bulunan çözgü ipliklerinin her biri kumaşın yüzünde veya tersinde, dokuma sanayiinde kullanılan diğer bağlama nevilerinde olduğu gibi, birbirini takiben gözükmeyip ayrı ayrı belirmektedir. Bu çeşit bağlama şekli yalnız atlas kumaşa tatbik edildiğinden ayrı bir özellik göstermektedir.

Atlas kumaşın imalinde kullanılan çeşitli bağlama şekillerini tamamlamak için 5-30 çözgü ve atkı ipliğine ihtiyaç vardır.

Bağlamalar arasındaki fasılalar eşit olursa (şek. 3), kumaş üzerinde desen bakımından alınan sonuç muntazamdır; aksi halde, yani bağlamalar arasındaki fasılalar muntazam olmazsa (şek. 4), kumaş üzerinde alınan sonuç muntazam olmaz.

Şek. 3

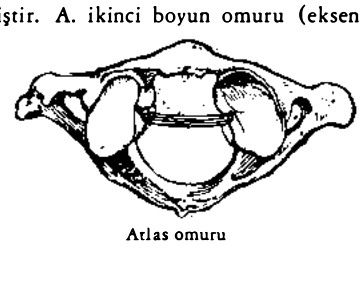
Şek. 4

Çin A. ının çözgüsü ipek, atkısı ketendir; Bruges A. ının ise çözgüsü ipek, atkısı yündür. İpekli A. lardan gayrı, yukarda anlatılan çeşitli A. bağlama usulleri ile yarı ipek, yün ve keten atlaslar da yapılır.

A. ın Çin veya Hindistan'dan çıktığı söylenir. Herhalde ilk A. ların ipeğin çıktığı memlekette yapılmış olduğu şüphesizdir. VI. - VIII. yüzyıllarda İran'da yapılmış büyük hayvan resimleri ve av sahneleri ile süslü kumaşlarda, bu süslerin zemininin A. olarak dokunduğu görülmektedir. A. ın Avrupa'ya Endülüs yolu ile batıdan ve Haçlı seferlerinden sonra Doğu Akdeniz'den geçmiş olduğu sanılıyor. A., Türk memleketlerinde de ta eski devirlerden beri makbul sayılmış, giyim veya döşeme çeşitlerinde kullanılmıştır. Memleketimizde yünle karışık A. lar yapıldığı gibi, ince kılapranlarla işlenmiş çeşitleri de dokunmuştur. XIV. yüzyıldan başlıyarak XVI. yüzyılın sonuna kadar büyük bir gelişme gösteren Bursa ipek kumaşları arasında A. ın özel bir yer tuttuğu bilinmektedir. Hususiyle al ve yeşil renklileri makbul sayılırdı. XVII. yüzyıldan sonra ise kapitülâsyonların etkisi ile Avrupa'da yapılan A. lar daha ucuza satılabildiği için, yerli A. lar rağbetten düşmüş ve gerilemiştir. Evliya Çelebi. XVII. yüzyıl ortasında İstanbul'da A. ticareti yapan 105 dükkân ve 300 esnaf bulunduğunu yazmaktadır. Bunlar eski Bedestan (b. bk.) esnafının en zenginlerinden sayılıyorlardı.

A. genel olarak esvaplık ve şallık için kullanıldığı gibi, yorgan yüzü ve yastık başlığı olarak da kullanılırdı. Osmanlı sarayında A. kumaşlar kışın giyilen elbiselerde kullanıldığı için bu mevsime saray deyimlerinde «A. mevsimi» de denirdi. Vezir mertebesine yükseltilen paşaların padişahlara sunmaları gereken 12 peşkeşten biri 12 top A. idi. Vezirlere gönderilen menşurlar da yeşil A. mahfazalar içinde yollanırdı. Son devirlerde sadrazamların başkâtip veya başmabeyinci tarafından Babıali'ye getirilen sedaret hatt-ı hümayunları da kırmızı A. keseler içine konulmakta idi. 1554 te memleketimize gelmiş olan Alman elçisi Busbecq (b. bk.) *Legationis Turcicae epistolae quatuor* [Paris 1589 ve Hannover 1605; Türkçesi: *Türk mektupları*, İstanbul 1939] adlı eserinde Türk suvarilerinin al, mor veya nefti A. tan elbise giydiklerini kaydetmekte, Nimetî efendi (XVII. yüzyıl) kanunnamesinde de müteferrikaların resmî üniformasının A. tan olduğu gösterilmektedir. 1812-1831 yılları arasındaki saray ve İstanbul olaylarından bahseden *Vekaayi-i Letâif-i Enderuniyye* (İstanbul. 1859) yazarı Hafız İlyas'ın eserinden de çuhadarların kış mevsiminde törenlerde etekli atlas kaftan giydikleri anlaşılmaktadır. A. değerli kitapların güzel ciltlerini korumak için yapılan kılıf ve mahfazalarda kullanıldığı gibi, bu kumaştan, yazılı sancaklar da dokunmuş veya işlenmiştir. A., kıymetli kürkleri kaplamakta da kullanılmıştır.

ATLAS, omurgalı hayvanların (Vertebrata) boyun omurlarının ilkine verilen ad. Bu omur, başın ağırlığını taşır; mitolojideki Atlas'ın dünyayı taşımasına benzetilerek bunada A. adı verilmiştir. A. ikinci boyun omuru (eksen-epistropheus) nun bir uzantısı etrafında dönebilen bir kemik halkadan ibarettir. Kurbağagillerde, sürüngenlerde, kuş ve memeli hayvanlarda A. omuru vardır.

Atlas omuru

ATLAS ARTKAFA OYNAĞI, eklemlerin oynak grupundan olup artkafa kemiğinin iki lokmalariyle atlas denilen birinci boyun omurunun üst yüzü arasındadır. Bu oynak başın, öne eğilmesini ve yukarı kalkmasını sağlar. Bu oynağın önünde ve arkasında, atlasın kavisleriyle artkafa kemiği arasında bu oynağın adını alan ön ve arka iki bağ vardır. Hekimlikte bu oynağın yerinden çıkmasına sık raslanmaz; oynağın çıkması hemen ölüme sebep olur.

ATLAS DAĞLARI (bu ad, eski Yunanlı'ların Atlas tanrılarının burada oturduğu efsanesinden alınarak verilmiştir[bk. ATLAS, mit.]. Yerliler, dağ sıralarına bu adı vermez, yer yer çeşitli adlar kullanırlar), Afrika'nın kuzeybatı bölümünde uzanan dağ sıraları topluluğu. Doğu-kuzeydoğu-batı-güneybatı doğrultusundaki uzunluğu 2 000 km, enliliği doğuda 300, batıda 500 km kadardır. Kapladığı yerin yüzölçümü 750 000 km^2 dir. En yüksek yeri Cebel Ayaşi'-de 4 500 m dir.

Afrika eski kütlesine yamanmış bulunan ve Akdeniz çevresinin genç kıvrım dağlarından olan A., Tunus'tan Atlas Okyanusu'na doğru uzanan sıradağlar halinde görülür. Doğuda A., Tunus ve Hammamet körfezleri arasındaki bölümde çöküntüler sonucu olarak kıvrım sisteminden ayrılmış, arayerde Cebel Hamid yarımadasında uzantı halinde kalmıştır. A., kıvrım dağlarının, hafif çanaklaşmış ve Kretase örtüleriyle kaplı Kuzey Büyük Sahra ile olan güney sınırı, Güney Tunus'taki Şot'lar çukurunun kuzeyinden geçer, Biskra çukurundan Vadi Şedi'ye ve Laguat'a, oradan Figig üzerinden Draa vâdisi boyuna varır, daha batıda Atlas Okyanusu'na ulaşır. O halde, bütün bu dağlık bölge, Afrika eski kütlesi ile bugün ancak kalıntıları bulunan Batı Akdeniz'in yerindeki batmış kütle arasına sıkışmıştır (bk. AKDENİZ).

Bu kıvrım kuşağı ortasında kıvrılmalara uğramamış bir bölüm vardır ki, burası kuzeydeki kıvrım dağ sıralarını (Kuzey Tunus ve Akdeniz kıyısı boyunca uzanan Tell Atlas [Arapça = tepe]ı ile buraya ayrı bir bölüm halinde bitişen Rif dağları) güneyde Tunus dağlariyle başlıyan, Fasta Yüksek Atlas ve Anti-Atlas adlariyle devam eden Sahra Atlas'larından (2 330 m) ayırır. Rif dağları ile Tell Atlas'ları arasına, Miyosende deniz basmasına uğramış bulunan Moluya - Tassa çukuru girmiştir. Yüksek Atlas'tan kuzeydoğuya doğru uzanan ve fakat Tell Atlas'larına kadar gidemiyen Orta Atlas dağları (Musa Dağı 4 000 m), ara yerde bir kıvrım ve kubbeleşme kuşağı halinde belirir, aradaki sertleşmiş kütleyi iki bölüme ayırır ki, batıdakine Fas Mesetası, doğudakine Cezayir Mesetası (600 m) denir. Bunlardan birincisi Rif dağlariyle Yüksek Atlas'lar arasında, ikincisi Tell ve Sahra Atlas'ları arasındadır. Rif kıvrım yayı ile İber yarımadasının güney bölümündeki dağlar arasında ilgi bulunmakta ve bu dağlar Alp kıvrım sistemine bu yoldan bağlanmaktadır. Öte yandan A., Sicilya üzerinden Apennin'lere bağlıdır.

Iklim bakımından A., yazları kurak, kışları yağışlı geçen Akdeniz ülkeleri arasında yer tutar. Yalnız Atlas Okyanusu ile Akdeniz'e dönük bulunan 100 km kadar genişliğindeki kıyı şeridi boyunda deniz etkisi belirgin olarak görülür; buralarda yıllık yağış tutarı 1 700 mm yi bulur. Bununla ilgili olarak burada her vakit yeşil duran ormanlar ve maki'ler, yer yer gür bir şekilde yetişmiş olarak, geniş yer kaplar. Bu kuşağın alçak yerlerinde meşe ormanları, daha yukarılarda çam ve sedir ormanları yahut sert yapraklı ağaççıklardan meydana gelmiş fundalıklar uzanır.

İçerilere gidildikçe kuraklık artar (yıllık yağış tutarı 200 mm), otluklarla bozkırlar geniş yer tutar, hattâ çöl bozkırları belirir ki, buranın en önemli bitkisi sert halfa otlarıdır. Orman ve fundalıklara burada ancak kışın karla örtülen Yüksek Atlas'ların yukarı yerlerinde raslanır

A. nda yaban hayvanları, pek eskiden beri insanın etkisi yüzünden gittikçe azalmıştır. Aslan sadece geçilmesi güç dağlık bölgelerde kalabilmiştir. Dağlar arasındaki ormanlık dar vâdilerde kayalıklar arasında barınan, «magot», yahut Berber maymunu (Macaca silvana) adı verilen ve buraya mahsus olan kuyruksuz bir çeşit maymun yaşamaktadır. Av hayvanlaıı arasında gazal, dağkoyunu, tilki, çakal, sırtlan da vardır. Kurak yerlerde kertenkele ve yılan çoktur.

A. nın yaklaşık olarak % 40 ı ormanlık, fundalık, çalılık ve ekilen yerler, % 60 ı ise bozkır ve çöllerdir. Bu geniş bölgenin % 36 sı ve hele Cezayir'in Şot'lar bölümü, denize akışı bulunmıyan yerlerdir.

A. nın bu doğal özellikleriyle ilgili olarak, kıyıya yakın yerlerinde tahıl tarlalariyle bağ, meyva, zeytin yetiştirilen alanlar geniş yer tutar. Dağ ormanlarından hususiyle mantar elde edilir. Dağlar arasındaki yerlerde dağlardan inen sularla kaynaklar ve yeraltı suları, yer yer yeşillikler halinde vâhaların meydana gelmesine imkân vermiştir. Bozkırlarda yetişen ve önceleri çeşitli dokumalar için hammadde olmuş bulunan halfa otundan bugün kâğıt da elde edilmektedir. Cezayir-Tunus sınır bölgesinde fosfat ile çinko ve demir madenleri vardır (bk. AVRAS).

ATLAS EKSEN OYNAĞI, boyun omurlarının birincisiyle ikincisi arasında olan bu oynakta iki ayrı eklemleşme vardır. Biri, atlasın ön kavsi ile eksen omurun dişsi çıkıntısı arasındadır ki kapı rezesi gibi dikine ekseni üzerinde başın sağa sola dönmesini sağlar, öbürü de atlas'ın alt yüzü ile eksen omurun üst yüzü arasındadır. Bu oynağın çıkıkları, atlas veya eksen omur kırıklariyle birlikte görülebilir. Omuriliğin basınç altında kalmasından dolayı hastalık ölüme sebep olabilir.

ATLAS OKYANUSU (kısaca *Atlantik* şekli de kullanılır. Eskiçağda Herakles sütunlarının batısındaki denize Mare Atlanticum denirdi. Varenius'tan beri [1650] Avrupa ve Afrika ile Amerika arasındaki dünya denizinin bir bölümüne verilen addır), Avrupa-Afrika ile Amerika karaları ve Kutup'lar arasında uzanan büyük deniz. A. dünya denizini meydana getiren üç okyanustan biri ve büyüklüğü bakımından Büyük Okyanus'tan sonra ikincisidir. Yüzölçümü, kenar denizleri sayılmazsa 82 milyon km^2, kenar denizleri ile birlikte 106 milyon km^2 dir. Bu sonuncu yüzölçümiyle A., yeryüzünün 1/5 ni tutar. Antarktika'dan Kuzey Kutup'a, oradan Bering Boğazı'na kadar uzanan A. nun kuzey-güney uzunluğu 16 500 km yi geçer, Meksika körfeziyle Karadeniz arasındaki enliliği 13 000 km yi bulur, ortalama genişliği ise 5 500 km gibi bir değer gösterir. En derin yeri Porto Rico çukurunda 8 530 m dir. Ortalama derinliği 3 300 - 3 900 m dir.

Biçimi, bölümleri, derinlikleri: A. 55° güney enleminden Islanda adasına kadar, ortasında uzanan S biçimli bir denizaltı sırtı ile iki ana bölüme ayrılmıştır. Boydan boya uzanan bu uzun sırt, okyanusun doğu ve batısını kuşatan karalara hemen hemen paralel şekilde gider. Yalnız Ekvator yakınlarında, Romanche yarıntısı (7 370 m) adı verilen yerde, küçük bir kesilme olmaktadır. «Atlantik eşiği» adı da verilen bu sırtın bulunduğu yerlerde denizin en derin yerleri ancak 4 000 m kadar olduğu gibi, güney enlemleri boyunda 3 000 m lik yerler geniş yer tutar, 2 000 lik yerler de uzanır. Romanche çukuru ile ikiye ayrılan bu sırtın kuzeyde kalanına «Kuzey Atlantik sırtı», güneydekine «Güney Atlantik sırtı» denir. Bunlar üzerinde bir sıra adalar yer tutmuştur.

A. ortasında uzanan ve derindeniz çanakları arasında tabandan 3 000 m yüksekte bir denizaltı dağ sırası görünüşü bulunan bu sırt, okyanusu doğu ve batı olmak üzere iki bölüme ayırmıştır ki, herbirini enlileme kesen denizaltı eşikleri arasında da birçok derindeniz çanakları sıralanmıştır. A. nun batı bölümündeki çanaklar, Rio Grande eşiğinin güneyinde kalan Arjantin çanağı ile bunun kuzeyinde uzanan Brezilya çanakları, Para eşiğinin kuzeyine düşen Kuzey Amerika çanağı ile bunun bölümleri olan Newfoundland ve Labrador çanaklarıdır. A. nun doğu bölümündeki derindeniz çanakları ise, Atlas-Hint ve Kap eşikleri arasında kalan Agulhas çanağı, Kap ve Balina sırtları arasındaki Kap çanağı, Balina ve Gine sırtları arasında uzanan Angola çanağı, daha kuzeyde birbirlerinden yine denizaltı eşikleriyle ayrılmış Gine, Sierra Leone, Yeşilburun (Cabo Verde), Güney ve Kuzey Kanarya, İspanya ve Batı Avrupa çanakları sıralanır. En güneyde Atlas-Hint-Güney Kutup çanağı yer tutmuştur ki, burası Hint Okyanusu'na doğru uzanır. Bütün bu çanaklar 5 000 m den daha derindir. İki yerde ise bu derinliği çok aşar: Porto Rico çukuru (8 530 m), Güney Sandwich çukuru (8 264 m). Kuzeyde, 600 m den daha az derinlik gösteren Grönland'dan Islanda adasına, Föro (Føroyar) ve Shetland adalarına doğru uzanan Islanda denizaltı sırtı uzanır. Bu sırtın kuzeyinde Norveç batısındaki deniz yer alır.

A. nun en büyük iki kol denizinden biri Amerika Aradenizi, ötekisi Avrupa Aradenizi (Akdeniz ve kolları) dir. Her ikisi de birçok bölümlere ayrılmış olup, çeşitli biçimler gösterir.

A. nun önemli parçaları arasında pek sığ kenar denizlerini de belirtmek gerekir. Bunlar Avrupa'nın kuzeybatısında, Asya'nın kuzeyinde ve Kuzey Amerika'nın kuzeydoğusunda uzanır. 0-200 m arasında derinlik gösteren bu kenar denizlerinin başlıcaları, Manş, İrlanda denizleriyle Kuzey ve Baltık Denizleri, Avrupa'nın şelfi boyunca sıralanan Barents, Kar, Batı Sibirya, Nordenskjöld, Doğu Sibirya, Çukçe denizleri ve Amerika - Arktika adaları arasına sokulan deniz kollariyle Hudson Körfezi, St. Lawrence deniz girintisidir. Newfoundland sığ yeri bu az derin denizler arasında yer tutar. Bütün bu şelf denizlerinin, jeoloji bakımından yakınlarındaki kara ile yakın ilgileri vardır.

Şelf denizlerinin tabanında karalardan gelme türlü parçalar tortulanmıştır. Derindeniz çanaklarının tabanlarında ise kırmızı killer ve pek ince balçıklar (globijerinli balçıklar) yer tutmuştur.

A. ndaki adalar iki tip gösterir: Okyanusu çevreliyen karaların yapısından olan adalar, volkanik adalar. A. ortasındaki küçük adalar volkaniktir. Birinciler arasında Spitzberg, Franz Josefsland, Jan Mayen, Kanarya, Yeşilburun, Falkland adaları, Güney Antil'ler ve Güney Georgia vardır. Volkanik adalar arasında ise Islanda, Asorlar, St. Helena, Ascension, Bouvet adaları bulunmaktadır.

Meydana gelişi: A. nu çevreliyen karalar, eski kütlelerle paleidlerden meydana gelmiştir ki, jeologlarca «Atlantik yapısı» adı verilen bu yapı ile A. nun meydana

gelişi arasında ilgi aranmıştır. Gerçekten, aynı yapıdaki kıyıların belirgin şekilde birbirine paralel gidişi, kara kütlelerinin kayarcasına yer değiştirmiş olduğu ve bu arada A. nun gelişıiği düşüncesinin ortaya konmasına yol açmıştır. Birçok araştırıcılara göre de, A. nun hiç değilse güney bölümü, Mezozoikte Afrika ile Brezilya kütlelerini birleştirmiş bulunan büyük bir Güney Karası'nın çökmesiyle meydana gelmiştir. Jeologlara göre, Spitzberg ile İrlanda arasındaki Kuzey A. bölümü, Tersiyer sonunda meydana gelmiş, İskandinavya yükselirken burası çökmüştür Bu arada Güney Grönland ve Labrador'da Kanada Kalkanı deniz altına dalmıştır. Kuzey A., Yukarı Tersiyer'de bugünkünden farklı bir biçim göstermiştir. Daha Pliyosen'de Avrupa ile Amerika arasında bağlantı bulunduğu kabul edilmektedir. En yeni devirlerde çökmüş bulunan bu köprünün yerinde, bugün Islanda ile İngiltere adalarının kuzeyi arasında uzanan denizaltı sırtı yer tutmuştur. Bu arada Alpid'lerin A. kıyısında kesildikleri gözönüne alınmış, bunların okyanus içinde devamettiği düşünülmüştür.

Fiziksel özellikleri: A. nda tuzluluk ve yüzdeki sıcaklık, 5° kuzey enleminin her iki yanında hemen hemen simetrik bir şekilde dağılmıştır. 40° güney enleminin güneyinde az tuzlu sular (0/00 33-34) vardır. Buradan Amerika kıyıları boyunca devam etmek üzere dönenceye doğru tuzlu sular kuşağı, dar bir dil halinde uzanır. Çok tuzlu sular ise (0/00 36 37) 10-25° güney enlemleri arasında, hususiyle 20° enleminde 0/00 37 yi de geçtiği batı kenarında bulunur. Afrika kıyılarında ise soğuk su akıntısının bulunduğu yerlerle Gine körfezinde az tuzlu yerler görülür.

A. nun kuzey bölümü, güney bölümüne göre daha tuzludur. Yengeç dönencesinin her iki yanında geniş yerler kaplayacak şekilde bu tuzlu yerlerde tuzluluk 0/00 36 dan çok, hele Asor'lar batısında 0/00 37,5 tir. Bu kuşak içine Avrupa ve Amerika aradenizleri de girer. Tuzluluğu 0/00 35 ten çok olan yerler A. nun doğu tarafında Norveç'in batısındaki denize kadar uzandığı halde. Amerika tarafındaki az tuzlu sular güneye doğru çok inerler. Kuzey kutbu çanağının üstteki suları da az tuzludur.

A. boyunca bu kuşak biçimli uzanış denizyüzü sıcaklığında da görülür. En sıcak sular (27° den çok) 5-10 kuzey enlemlerinde, sıcak sular (25° den çok) doğuda 5 güney enleminden 12 kuzey enlemine kadar, fakat batıda 30 kuzey enleminden 20 güney enlemine kadar uzanır. 10° izoterm, güneyde yaklaşık olarak 45 güney enlemine, kuzeyde batı kıyılarında 40° Avrupa tarafında ise 60° kuzey enlemine kadar uzanır. Her yanı çevrili soğuk su bölgeleri ise Fas önlerinde ve Güneybatı Afrika kıyılarında görülür. Soğuk sular, Güney Amerika ve hususiyle kuzey Amerika kıyıları buyunca Ekvator'a doğru sokulurlar. Böylece Yeni İskoçya (45° enlemi) 5 derece sıcaklık gösterir ki, bu miktar Norveç'in batısındaki denizde 70° enleminde görülür.

A. ndaki bu eşit olmıyan dağılış deniz akıntıları yüzünden olur. Bu akıntılar, rüzgârların etkisiyle doğar. alizelerin meydana getirdiği kuzey ve güney ekvatoral akıntılar, büyük bir düzenlilik ve hızla doğudan batıya akarlar. Bu akıntılar. sıcak ve çok tuzlu suların batıda toplanmasına sebep olurlar. Bu arada güney ekvatoral akıntı, Brezilya kıyılarının uzanışına uyarcasına, kuzeybatıya doğru döner. Kuzey ve güney ekvatoral akıntılar arasında, 20° batı boylamından itibaren, batıdan doğuya giden Gine akıntısı belirir. Kuzey ekvatoral akıntısının bir kolu, Antil akıntısı adiyle Antil adalarının dışa bakan temelinden geçer, bir başka kol Amerika Aradenizine girer, batı rüzgârlarının etkisi ve yoğunluk farkı dolayısiyle, Florida akıntısı adiyle Meksika Körfezini terkeder. Florida boğazından çıkar. Florida ve Antil akıntıları Gulf Stream (b. bk.)i meydana getirirler.

Küçük enlemlerden gelen bu sıcak su akıntılariyle kutup suları karşılaşır ve birbiri içine girerler: Baffinland ile Labrador kıyılarını güden ve Newfoundland bankının güneyinde Gulf Stream'in yanına katılan Labrador akıntısı, bir ucu Grönland'ın güneyinden geçerek Davis Boğazı'na uzanan, bir ucu da İslanda'nın kuzeyinde Föro adalarına doğru gitmeğe çalışan Doğu Grönland akıntısı.

Güney ekvatoral akıntı, Güney Amerika kıyıları boyunca Brezilya akıntısı adiyle güneye doğru uzanır. Bu akıntı, 40° enleminin aşağısında, Falkland adalarının doğusundaki büyük batı rüzgârı akıntısından kuzeye doğru bir kol halinde uzanan soğuk Falkland akıntısı ile karşılaşır. Batı rüzgârı akıntısı, bütün A. nu Drake boğazından Afrika'nın güney ucuna kadar enlileme geçer. Bu akıntı Agulhas akıntısına dayanır. Bundan ve karadan esen rüzgârların etkisiyle Güneybatı Afrika kıyılarında yukarı doğru çıkan dip sularından Benguela akıntısı doğar ki, kuzeybatı doğrultusunda akarak güney ekvatoral akıntıya ulaşır ve böylece astropikal akıntı halkası da kapanır.

A. ndaki su dolaşımını iyi anlıyabilmek için, denizin derinliklerindeki akıntıları da tanıtmak gerekir. Okyanus'un pek derin yerlerindeki akıntılar. doğrudan doğruya ölçülememiş ise de, suyun sıcaklığı ile tuzluluk derecesinin ölçülmesinden faydalanılarak suyun yoğunluğunu bulmak ve bunların farkından dip akıntılarının meydana geldiğini çıkarmak mümkün olmuştur.

A. sularının sıcaklığı ve tuzluluğu, kutup daireleri dışındaki yerlerde derine doğru gidildikçe azalır. Meselâ Gine Körfezinde yüzdeki 29° sıcaklık, 50 m derinde 13° ye iner.

A. ndaki gelgit olayları, şiddet ve gidişleri bakımından yalnız kıyılarda iyi bilinmektedir. Gelgit genliği (yani denizin gelgin ve gitgin zamanları arasındaki fark) okyanusun enginlerinde az olup, St. Helena ve Ascension adaları çevresinde 1 m den aşağıdır. Akdeniz ile Baltık Denizi'nde ise bundan da azdır. Buna karşılık, huni biçimli koylarda (St. Malo körfezi, Bristol koyu, Fundy körfezi) bu miktar 10-15 m ye yükselir.

Newfoundland bankı bir yana bırakılırsa, A. nda deniz buzulu, kutup bölgelerinden dışarıya pek uzanmaz. A. nun kuzey bölümündeki buzdağları, Grönland'ın buzullarından meydana gelerek, ocak ayında Newfoundland'ın doğusunda görülürler. temmuzda bu buzdağlarının en geniş sınırlarına ulaştığı (ortalama sınır 42° kuzey enlemi ve 52° batı boylamından 45° kuzey enlemi 42° batı boylamına kadar) görülür. En sonraya kalan bazı parçaların ise şaşılacak derecede uzaklara gittikleri, Bermuda adalarının güneydoğusuna ve İrlanda'nın 550 km kadar güneybatısına uzandıkları gürülmüştür. Bununlabe-raber, buzdağlarının çokluğu ve yayılış yerleri, iklim şartlariyle ilgili olarak yıldan yıla değişir.

Iklim: A., bütün iklim kuşaklarını içine alacak şekilde uzanır. Genel olarak yıllık oynamalarının az olmasiyle tanınmış bulunan A. iklimi, 20° kuzey enleminin

kuzeyinde, başka yerlerine göre, sıcak (Norveçin batısındaki denizde — 15°), bunun güneyinde ve 30° batı boylamının doğusunda ise serin olup, bu serinlik bilhassa dipten soğuk suların çıktığı güneybatı Afrika kıyılarında artar. Ekvator kuşağında yağış ortalama 100-150 cm ye çıkar, A. nun en az yağış alan kutup bölgelerinde ise 20 cm den aşağı düşer.

Canlılar: A. nun tropikal kuşaktaki bölümünde canlılar soyca kutup bölgelerinde ise sayıca çokluk gösterir. Planktonlar en üstte 100 m kalınlığındaki tabakada çok olup, ışığın sızamadığı 400 m derinliklere doğru gittikçe seyrekleşir. Kuzey Kutup bölgesi ayıbalığı ile fokun çok bulunduğu yerdir. 40° kuzey enlemine kadar uzanan Kuzey A. intikal bölgesinin geniş şelf bölümlerinde ringa, çıtarı balığı yatakları önemli yer tutar. Sıcak sular içinde yaşamağa alışmış bulunan tropikal deniz hayvan ve bitkileri, Gulf Stream akıntısiyle yüksek enlemlere sürüklenir. Burada bunlarla beslenen balık sürüleri yaşar. Newfoundland çevresini içine alan bu bölge, en bereketli balık avı yerlerinden biridir.

Kuzey A. da akıntıların kapalı bir devre meydana getirdiği geniş yerin ortasında Bermuda, Asor'lar ve Antil'ler arasında, akıntısız bir bölge meydana gelmiştir ki, buraya Sargaso Denizi (b. bk.) denir. Deniz akıntılarının sürüklediği bitkiler yavaş yavaş burada birikmiş, A. nun bu bölümü yosunlar (Sargassum) dan oluşmuş yüzen çayırlar bölgesi olmuştur. Burası, yılanbalığının uzun zaman aranılan üreme bölgesidir.

Drake boğaziyle Bouvet adaları arasındaki Güney Atlantik intikal bölgesi pek büyük yosunlarla özel kuşlardan olan albatıos ve Kap güvercininin çok bulunduğu bir yerdir. Penguinler, Angola kıyıları yakınında 15 güney enlemine sokulacak şekilde, dipten çıkan soğuk suların bulunduğu yerlerde görülürler. A. nun, Antarktika yakınlarında ise penguinler sürüler halinde bulunur, buralarda çok sayıda büyük balina soyları da yaşar.

Ekonomik değeri: Balık verimi bakımından A., dünya denizleri arasında birinci sırada yer tutar. Hele Avrupa ve Amerika'nın şelf bölgelerinde pek büyük balık yatakları vardır. Ringa balığı (yılda 1300 milyon kg) hususiyle Kuzey Denizi ile Norveç kıyılarında yakalanır, morina balığı (yılda 1500 milyon kg) Lofoten adaları çevresiyle Islanda yakınlarında ve Newfoundland sığlığında avlanır, çıtarı balığı ise en çok Kuzey Denizi'nde tutulur. A. ndaki balık avından elde edilen miktar, yılda ortalama 1 milyar liraya yaklaşacak bir değer gösterir. Kuzey A. av bölgelerinin fakirleşmesinden sonra, balina avcılığının ağırlık merkezi A. nun güney bölümüne (hususiyle Güney Georgia çevresi) geçmiştir.

Taşın ve ticaret: Taşın ve ticaret bakımından A., Dünyanın en önemli denizidir. Bütün gemilerin % 75 i bu denizden geçer, % 50 si ise Avrupa ile Amerika arasında işler. Bugün A. da işliyen taşıtların % 97 si buharlı veya motorlu gemilerdir. Genel olarak, bu gemilerin yollarında rüzgâr ve akıntılar hemen hemen gözönüne alınmamaktadır. Yalnız dünya taşınının ana yolu halinde beliren Manş-New York denizyolunda buzdağları tehlikesi gözönüne alınarak, gemi yolları mevsimlere göre ölçülü bir şekilde yer değiştirir. Bir de sıcak Gulf Stream akıntısile soğuk Labrador akıntısının karşılaştığı Newfoundland çevresinde, gemi gidiş gelişleri için zaman zaman tehlikeli olan sisler belirir.

A. nun kuzey bölümündeki denizyolu, dünyanın en işlek gemi yoludur (yılda 50 milyon tonilâtoluk gemi gidiş gelişi). Bunun çoğu Amerika Birleşik Devletleri ile Büyük Britanya gemilerine düşer. Bu arada A. nun bir kolu olan Akdeniz'den Uzak Doğu'ya uzanan denizyolunun yıllık gemi işleyiş değeri 25 milyon tonilâtoyu, yalnız Akdeniz'de işleyen gemilerin tutarı ise 15 milyon tonilâtoyu bulur. Panama kanalı üzerinden Uzak Batı'ya uzanan denizyolundaki yıllık gemi işleyişi 17, A. B. D. nin doğu ve batı kıyıları arasındaki miktar 10 milyon tonilâtoyu geçer. Orta Amerika gemi seferleri 12, Güney Amerika'nın doğu kıyılarına olan miktar 16 milyon tonilâtoyu bulur. Böylece A. nda işleyen gemi değerinin, öteki iki okyanusta işleyenlerin 2 katını geçtiği görülür. Bununla ilgili olarak, yeryüzünün 30 kadar olan en büyük limanlarından hiç değilse 20 kadarı A. nun kıyılarında gelişmiştir.

Hava seferleri bakımından da A. nun değeri artmıştır. Daha 1928 de uçak ve zeplin seferleri için henüz bir deneme devresinde bulunan A., bugün uçak taşınının önemli yer tuttuğu bir yol olmuştur. Türlü memleketlerin (A. B. D., Brezilya, İngiltere, Holânda, İsviçre) uçakları A. nun doğu ve batı kıyılarını birbirine bağlamıştır. Bu arada işlek bir havayolları ağı meydana getirmiş bulunan Pan Amerikan uçakları, Avrupa'nın türlü şehirleriyle A. B. D. nin doğu şehirleri arasında işlediği gibi, Dakar-Asor'lar New York ve Capetown-Ascension adaları-Doğu Brezilya hava yollariyle de her iki yarıküreyi birbirine bağlamıştır.

A. nun posta yollarını bugün, daha çok, denizaltı kabloları teşkil etmektedir. Bu kablolardan 16 sı Kuzey A. nu enlileme geçmekte, çoğu İrlanda ile Newfoundland arasında uzanmaktadır. Güney Amerika ile Avrupa arasında ise 6 kablo bulunmaktadır ki, bunlardan biri bütün Batı Afrika kıyılarını dolaşmakta, bir başkası Yeşilburun ve Ascension üzerinden Ümit Burnu'na ulaşmaktadır.

Nihayet, A. nun her iki kıyısında radyo istasyonları da gittikçe artmaktadır.

Jeopolitik önemi: A. üzerine olan deniz egemenliğinde, tarih boyunca zaman zaman değişmeler olmuştur: 1500-1600 arasındaki İspanyol-Portekiz devrinden sonra, 1700 e kadar Holânda'nın üstünlüğü kendini göstermiştir. 1700-1800 yılları arasındaki Fransız-İngiliz egemenliği, XIX. yüzyılda, yerini daha çok Büyük Britanya'ya bırakmıştır. Birinci Dünya Harbi, A nda bir Britanya-Amerika Birleşik Devletleri üstünlüğünü kurmuş, bu devreden sonra Britanya'nın üstünlüğü, daha çok, Hint Okyanusu'na kayarak, A. ndaki yeri A. B. D. tutmuştur. Çevresinde birçok ileri endüstri ve ticaret memleketlerinin ve dünya ölçüsünde kalabalık nüfusun yer tuttuğu A., daha uzun zaman dünya siyasetinde önemli bir dünya denizi olarak kalacak görünüyor.

Keşif tarihi: İlkçağda Akdeniz bölümünden ba ka A. nun Kanarya adaları ile Büyük Britanya adası arasındaki doğu bölümünün bir parçası biliniyordu. Hernekadar, Norman'lar VIII. - XI. yüzyıllarda Norveç'ten başlıyarak Islanda üzerinden ve Güney Grönland'dan Labrador'a ve Yeni İskoçya'ya, hattâ daha güneyde Asor adalarına kadar uzanmışlarsa da, ancak Hint yolunun araştırılması sırasında A. nun sınırları ve ortası hakkında bilgi edinilebilmiştir.

1486 da Bartelemeu Diaz Afrika'nın güney ucuna ulaşmış, 1492 de Christophorus Columbus Antil'lere, 1520 de Magellan Amerika'nın güney ucuna varmıştır. Daha 1600

de, A. nun kutup dışında kalan yerleri tanınmıştır. XVII. yüzyılda Varenius ile Halley tarafından A. nun rüzgârları ve akıntıları ana çizgileriyle ortaya konmuş ise de, gemi işleyişiyle ilgili olarak fizikî coğrafya bakımından olan sistemli araştırmalar, ancak 1850 de Murray ile başlamıştır. Bu araştırmalar, A. ndan gelip geçen gemici milletlerin hidrografya servislerinin yardımiyle ve elverişli araçların icadiyle birlikte yürümüş, derindeniz araştırmalarına doğru gitmiştir.

A. ndaki araştırma seferleri arasında en bellibaşlıları Dolphin'in araştırmaları (Amerika'ya aittir, 1851-1852), esaslı surette Challenger (İngiliz, 1873-1876), Gazelle (Alman, 1874-1876), Blake ve Albatross (Amerika, 1883 ten beri), Valdivia (1898), Gauss (1901-1903), Scotia (İngiliz, 1903-1904), Planet (1906), Michael Sars (Norveç, 1910), Deutschland (Almanya, 1911-1912), Dana (Danimarka, 1921), Meteor (Almanya, 1925-1927) vardır.

ATLAS ÜLKELERİ (Berberistan yuhut eski İslâm coğrafyacılarınca verilmiş bir ad olan Mağrib [Batı Ülkesi] in bir bölümü; bugünkü Fas'ı karşılıyan batı bölümü için Mağrib-ül-Aksâ [Uzak Batı Ülkesi], Cezayir'i karşılıyan orta bölümü için Mağrib-ül-Evsat [= Orta Batı Ülkesi] denirdi), içerisinde Cezayir, Fas ve Tunus'un bulunduğu, Afrika'nın kuzeybatı bölümü. A., Akdeniz, Atlas Okyanusu ve Büyük Sahra arasında uzanır. Batı-doğu doğrultusundaki uzunluğu 2 000 km, enliliği ise ortalama 300 - 400 km yi bulur. Güney sınırı Draa vâdisiyle Gabes körfezi arasında belirgin olan A. nin yüzölçümü, yaklaşık olarak 800 000 km^2, nüfusu 12 milyon kadardır.

Afrika karasının kuzeye doğru bir çıkıntısı olan bu bölge, jeoloji yapısı ve yerşekilleri, iklimi ve bitki toplulukları bakımından Güney Avrupa ülkelerine benzer Avrupa'dan sadece Cebelitarık ve Sicilya boğazlariyle ayrılmış bulunur. A. nin hele kuzey bölümü, türlü özellikleriyle Akdeniz ülkelerinden biri olarak görülür. Öte yandan A. nin dağları, yapı ve biçim bakımdan, batıdan Güney İspanya dağlarına, doğuda ise Sicilya üzerinden Apennin'lere bağlıdır. Avrupa'ya bu derece benzediğinden ve bu kara ile yakın ilgisinden ötürü, A. ne, Avrupa'nın bir çok bakımlardan bir bölümü gibi gözönüne alınan «Küçük Asya» ya benzer bir sözle «Küçük Afrika» adı bile verilmiştir.

Yapı yerşekilleri bakımından A., Üçüncü Zaman kıvrımlariyle meydana gelmiş bulunan ve Alp kıvrım sistemine bağlı olan sıradağlardan olup, Afrika'nın eski yapılı öteki bölümlerinden iyice farklıdır. Afrikanın eski yapılı gövdesine âdeta yapışmış gibi bulunan A., sadece bu sebepten bu kara parçasından sayılır.

Ana çizgileriyle A., iki büyük dağ sırasiyle (bk. ATLAS DAĞLARI) bunlar arasında kalan yüksek plâtolardan meydana gelmiştir. A. nin batı bölümünde 4 500 m yüksekliğe varan «Yüksek Atlas'lar», doğuya doğru iki ana dağ sırası halinde uzanır, daha doğuda Akdeniz kıyısı boyunda uzanan Tell Atlas'lariyle, Büyük Sahra'nın kenarında yükselen Sahra Atlas'ları yer tutar. A. nin orta ve doğu bölümündeki dağlar, batıdakilere göre daha alçaktır (Cezayir'de Cebel Curcura ve Cebel Avres 2300 m, Tunus'taki dağlar 1200-1600 m). A. nin en kuzeybatı bölümündeki Rif Atlasları ise ayrı bir sıra halinde uzanır. Bu dağ sırasiyle Fas Atlas'larının ana sıraları arasında kırıklı bir yapı gösteren ve «Fas Mesetası» denilen plâtolar yer tutar. Daha doğuda, çok daha geniş yer kaplıyan ve 900 km uzunluk gösteren Cezayir yüksek plâtoları (Cezayir Mesetası) uzanır.

Kuzeyde kıyıya paralel giden Tell Atlas'larının uzanışı, güneyde Büyük Sahra çöllerinin belirgin bir sınırla yer tutması, batıda Atlas Okyanusu'nun bulunması A. nin ayrıksı durumuna sebep olmuştur. Yalnız doğuda Tunus kıyı bölgesinin daha kolay geçilebilir olması, tarih boyunca, kültürel etkilerin daha çok buradan olmasına yol açmıştır. Öte yandan, A. nde bir sıra bitek topraklı ovalar sıralanmıştır ki, bunlar arasında Fas'ta Atlas Okyanusu boyunca uzanan ova, Tunus'ta Mecerda ovası ile daha güneyde «Sahel» adı verilen kıyı ovaları, Cezayir'de Mitica ovası önemli yer tutar.

A. nin kuzey kıyıları, akarsu ağızlarında yer yer alçak yerleri bulunan dik ve yüksek uzunlama kıyılardır. Kıyı boyunca büyük koyların sıralanmış bulunması, büyüklü küçüklü birtakım limanların kurulmasına imkân vermiştir. Tunus'un kuzeyine düşen A. nin doğu kıyıları ise enlileme uzanan kıyılardan olduğu için girintili çıkıntılı, çok koyludur. Bunun güneyindeki Tunus kıyılariyle Fas ovası kıyıları, çok yerde alçak ve yatık, iyi doğal limanları bulunmıyan düz kıyılardır.

İklim ve bitki örtüsü bakımından A., yaz kuraklığı kış yağışlılığı ve kuraklığa uymuş bitki topluluklariyle Akdeniz ülkeleri özelliğini gösterir. Yalnız dağ sıraları arasında deniz etkisinden uzak kalmış yüksek bozkırlarla çöle yakın bulunan yerlerde Büyük Sahra çölünün özellikleri belirir. Kıyı boyundaki bölgelerde yaz mevsimi orta derecede sıcak, kış mevsimi ılık geçtiği halde, içerilere doğru iklim sertleşir, günlük ve mevsimlik sıcaklık oynamaları artar, kış yağışları azalır. Yüksek plâtolarla dağlara kışın kar yağar. A. nin iklim özelliklerinden biri, devirli olarak beliren, çok vakit üç gün kadar esen sıcak çöl rüzgârlarıdır ki, bu sırada sıcaklık son derece artar, atmosfer ince kum ve tozla dolar. Bununlaberaber, memleketin hemen her yerinde iklim yaşamağa elverişlidir.

Bitki toplulukları bakımından A., Akdeniz'i çevreliyen ülkelere pek benzer. Zeytinlikler ve bağlarla birlikte, karakteristik Akdeniz bitkilerinden olan pistazie'ler, keçiboynuzu ağaçları, bodur meşeler geniş yer tutar. Dağların kuzeye dönük yağışlı yamaçlarında mantar meşesi, Halep çamı ve sedir ağacı ormanları bulunur. Ormanların tahrip olunduğu yerlerde maki adı verilen fundalıklar yer tutar. Daha içerilerde ve hele çukur yerlerde katırtırnağı çalıları ile halfa otu ve yavşan (artemisia) ların geniş yer tuttuğu ağaçsız bölgeler, bunlar arasında da şiddetli yaz buharlaşmaları sırasında kuruyup üzerinde tuz kabukları bırakan tuzlu göller önemli yer tutar. Sulama ile meydana getirilmiş olan vahalar ise Sahra Atlaslarının güneyinde sıralanır.

A. nüfusunun çoğu İslâm dinindendir. Memleketin asıl ahalisi olan Berber'lerle buraya sonradan gelmiş bulunan Arap'lar, zamanla birbirine haylı karışmış ve A. nin çok yerinde Arap dili konuşulur olmuştur.

Avrupa'lıların ve hususiyle Fransız'ların çokça gelip yerleşmeleri, ekonomik ve yönetsel bakımdan sokulmaları dolayısiyle yerli halk arasında Fransızca da oldukça yayılmıştır. Alışverişin canlı olduğu şehirlerde Yahudi'ler de vardır. Tutarı 12 milyonu geçen nüfusun bir milyon kadarı Avrupalıdır (memleketin her tarafında Fıransız'lar, doğu bölümünde İtalyan'lar, batısında İspanyol'lar, yer yer

İsviçreli'ler...). A. nda yerli halkın bir kısmı bitek kıyı bölgeleriyle şehirlerde yerleşmiş bulunmakta, kurak iç bölgelerde ise davarcılık eden yarı-göçebeler yaşamaktadır.

A. nde çifçilik ve sapan kültürü pek eskiden beri bilinmekle beraber, yarı göçebeliği andıran hayvan yetiştirme de eskidir. Son zamanlarda buraya göçeden ve yerleşen Avrupalıların yaşayış ve geçim tarzları da önemli yer tutmağa başlamıştır. Denilebilir ki A. Kuzey Afrika'nın en çok Avrupalılaşmış olan bölümüdür.

Ekonomi bakımından A., çeşitli zenginlikleri kendinde toplamıştır. Eski Roma'lıların bir zahire anbarı olan A., bugünkü Fransa'yı türlü ürünleriyle doyurmakta, orman ve maden (demir, çinko, fosfat) işletmeleri de yıldan yıla gelişmektedir. A. ni enine boyuna geçen bir çok demiryollar, ana şose ve yollar, ekonomik gelişmeyi hızlandırmıştır. Fransa için A., ekonomik ve siyasal bakımdan son derece kıymetlidir.

En eski tarihi henüz karanlık bulunan ve zenci soylarının buralara kadar yayılmış olup olmadıkları henüz bilinmiyen A ne doğudan esmer veya sarışın Berberî soyları göçetmiş ve sapan kültürünü de birlikte getirmişlerdir. Daha II. bin yılda Fenike denizcileri burada koloniler kurmuş, doğu ülkelerinden türlü eşyaları ve hususiyle Asya'da yetişen bitkileri buraya getirmiş, sulama yoliyle tarımı öğretmişlerdir. Bundan sonra Roma imparatorluğu buralara kadar yayılmış ise de, bu olay Roma'lılaştırmağa yetmemiş, sadece Berberi kültürü arasına Roma kolonilerinin girmesiyle kalmıştır. Daha sonraları Hıristiyanlık, Vandal göçleri olmuştur. Bütün bu olayların etkileri yüzde kaldığı halde, VII. yüzyılın sonundan beri Arap'ların buraya girişleriyle ve hele II. yüzyıldan beri Arap bedevilerinin Cezayir ve Tunus'a biraz da Fas'a göç etmeleriyle önemli değişiklikler devri belirmiştir. Şehirlerde, köylerde oturan ve Mağrıbî yahut Mağribli (Avrupa'lıların Maure veya More adını verdikleri halk) denilen eski ahali, Arap dili ve kültürünü kabul etmiş, Berberî'ler ancak bazı dağlık bölgelerde eski medeniyetlerini saklayabilmiş, bozkırlarda Arap göçebeleri (Bedevî'ler) yer tutmuş, İslâmlık her tarafta yayılmıştır. Devlet yönetimi bakımından Arap halifeleriyle olan bağlantı kısa zamanda gevşemiş, XIII. yüzyılda üç ayrı devlet (Fas, Cezayir, Tunus) belirmiştir. Bunlardan Cezayir ve Tunus XVI. yüzyılda Osmanlı Türk'lerinin yönetimine geçmiştir.

Bundan sonra 1830 da Fransız'lar Cezayir'e ayak basmışlar, 1881 de Tunus'ta himaye idaresini kurmuşlar, daha sonra da Fas'a sokulmuşlardır.

Ana çizgileriyle A. nın doğal yönden ve kültür bakımından birbirine benziyen tarafları bulunmasına ve gelecekte aynı gelişmelere yer verecek görünmesine rağmen, bugün her birinin özel tarafları bulunan üç bölüme ayrılmış olarak görülmektedir (bk. CEZAYİR FAS, TUNUS).

ATLASÇİÇEĞİGİLLER (Cactaceae), bitki sisteminde 1 500 kadar türü olan bir bitki familyası. Hemen hepsi Amerika'nın çöl ve bozkırlarında yetişen bu bitkilerin çoğu etlimsi, yani sukkulent'dir. Kuraklığa dayanmak için bazı türlerinin yaprakları ya çok küçülmüştür ve kolayca düşer (*Opuntia*) cinstendir veya büsbütün kaybolmuştur. *Phyllocactus, Epiphyllum, Rhipsalis* gibi bazı cinslerde gövde, ya yaprak gibi yassılaşmış, yahut terlemeyi azaltmak amaciyle üst yüzlerini küçültmek için *Opuntia*'larda olduğu gibi yuvarlak, *Peireskia, Rhipsalis* gibi bazı türlerinde ise çubuk şekşekline girmiştir. Bunlardan başka, gövdeye çarpan güneş ışınlarının çabucak kaybolması için, gövdelerinin üzerleri çok defa uzunluğuna veya helisel bir durumda dilimli veya meme gibi çıkıntılıdır. Bu gibi tedbirler de yetmediğinden bitkilerin üst yüzleri deri gibi kalınlaşmış ve hattâ kalınca bir mum tabakasiyle örtülmüş, hücrelerinin içerisi ise sümüksü ve çok yoğunlaşmıştır.

Cereus giganteus (*Carnegiea gigantea*) gibi sütun şeklinde olan kaktüslerin boyu 12, çevresi 2 metre büyüklüğünde olabilir. Bunlar ya uzun bir sütun gibi yükselir, yahut şamdan, ağaç gibi şekillerde dallanır. Yuvarlak kaktüslerin meselâ *Echinocactus pygmaeus* (*Frailea pygmaea*) gibi 2 cm çapında küçükleri bulunduğu gibi *Echinocactus ingens* gibi 1,25 metre çapında ve 1000 kilo ağırlığında büyükleri de vardır.

Birçok A. in üzerleri «areole» adı verilen sık, âdeta yastık gibi toplu dikenlerle örtülmüştür. Bu dikenler bazı türlerde pek uzun ve düz, bazılarında ise uc tarafından kolayca kırılabilir «glochid» adı verilen çengeller vardır. Bazı yuvarlak kaktüslerin kenarlarında kolayca kırılıp ayrılan ve kök salan çok sayıda sürgünler meydana gelir. Hususiyle yassı ve yuvarlak gövdeli *Opuntia*'lar, epifit olarak yaşıyan, aslında gövdeden başka birşey olmıyan yalancı yapraklı ve sarkık gövdeli *Phyllocactus* türleri, yuvarlak gövdeli *Rhipsalis* türleri, ağaç şeklindeki *Peireskia* ve *Cereus* türleri hep zengin dallanan türlerdir. Birçok *Cereus* ve diğer kaktüs cinsleri, kök veya gövdeleri üzerinde meydana gelen çıkıntılar ile dallanırlar. Bazılarının sade gece açan, çoğu hoş, fakat sarımsak gibi kötü kokulu veya kokusuz olan renkli veya renksiz güzel çiçekleri vardır: çiçekler çok defa teker teker veya sapsız olarak areol'lerin üzerinde, meme gibi çıkıntıların koltuklarında veya *Melocactus, Cephalocereus* cinslerinde olduğu gibi tüylü özel çiçek yastıklarının içerisinde bulunurlar. Çiçeklerin gerçek çanak yaprakları yoktur. En dıştaki taç yaprakları pul gibi yapraklar olup içe doğru helisel durumda sıralanarak hakiki taç yapraklarına tahavvül ederler. Taç yapraklarının dibinde oluşan boru, *Echinopsis, Cereus* ve *Phyllocactus* gibi birçok türlerde pek uzundur. Erkek organları pek çoktur ve taç yapraklarının teşkil ettiği borunun iç çevresine tutunmuşlardır. Tozlaşma Kolibri adı verilen özel kuşlar veya böceklerle, bazen de bilhassa gece çiçek açan türleri uzun hortumlu kelebeklerle olup, bazı türler, daha çiçek açılmadan kendi çiçek tozlariyle döllenirler (kleistogam), Çiçeğin yumurtalığı altta ve bir gözlüdür. Tepecik baş şeklinde veya ışınlı durumda birkaç kollu, iğne tek bir tane ve uzuncadır. Meyveleri nohut veya yumruk büyüklüğünde olup üzüm gibi etlimsidir; içerisinde pek çok tohum bulunur. *Marmillaria* ve *Echinocactus* gibi bazı cinslerin türlerinde süt bulunur. *Lophophora* (= *Anhalonium*) *Williamsii* ve diğer birkaç türün sütünde zehirli alkaloid ve saponin maddeler vardır.

Yerli halk A. den çeşitli şekillerde faydalanır. Gövdelerinden kereste ve yakma odunu elde edilir. Bazı *Cereus* türleri, üst yüzlerinde fazla mum bulunduğundan, kurutularak meşale gibi, etlimsi gövdelerinden ise hayvan yemi olarak faydalanır. Birçok türlerinin meyveleri yenir, hatta son zamanlarda şekerlemeler bile yapılıp satılmaktadır. Amerika'da olduğu gibi yurdumuzun güney illerinde de, *Opuntia* ve *Cereus* türleri tarla ve yol kenarlarına dikilerek, sık ve geçilmez canlı çitler yapılır. Bazı *Nopalea*,

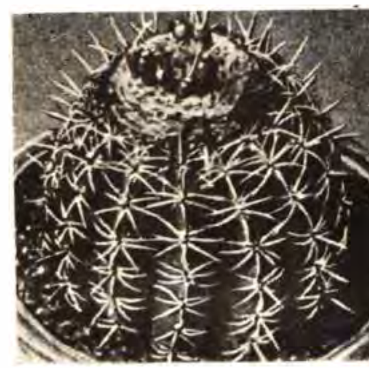

1

2

3

4

5

6

7

8

9

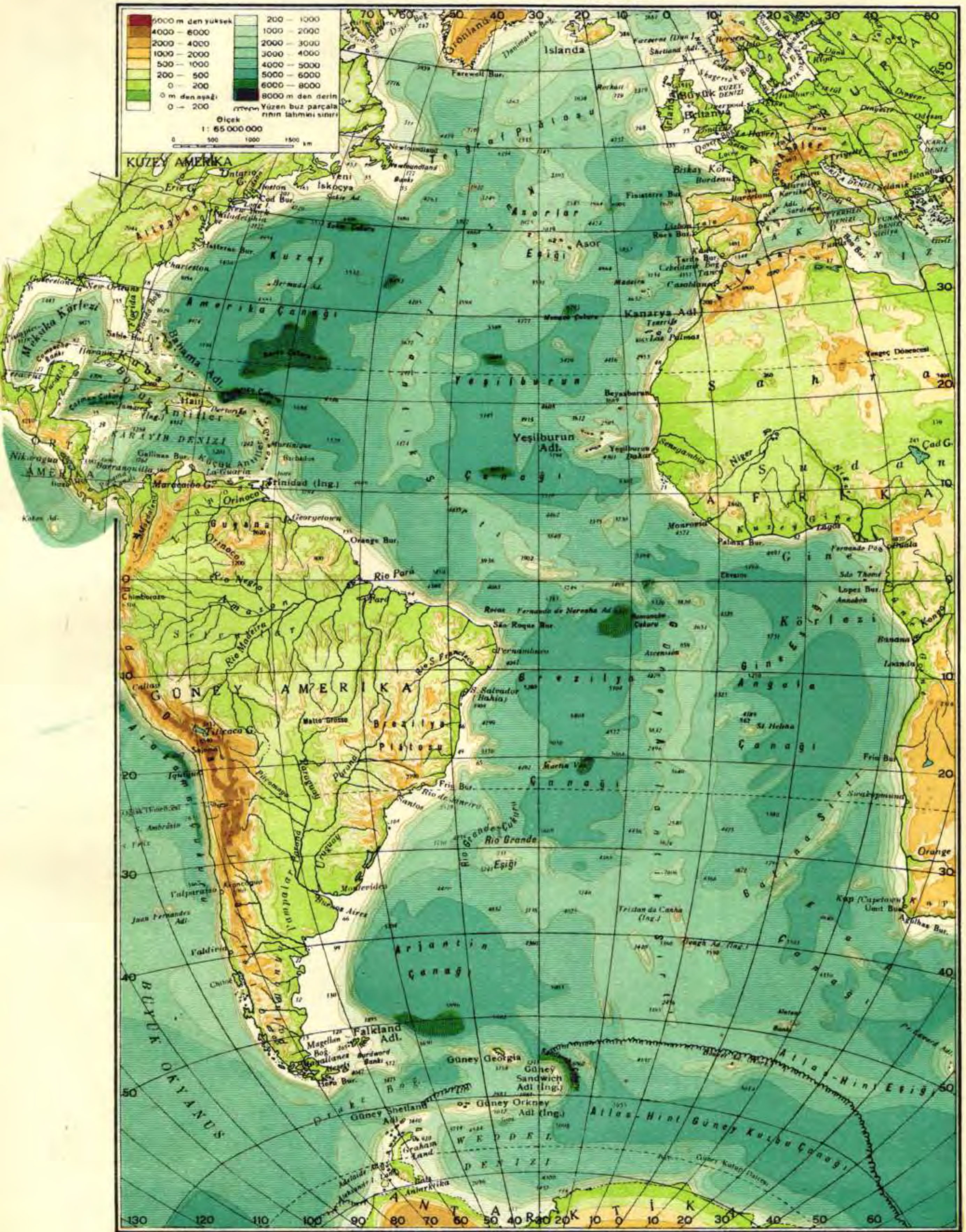

10

11

12

1 — Mamillaria plumosa, 2 — Lophophora Williamsii 3 — Cereus senilis. 4 — Ariocarpus trigonus, 5 — Echinocereus Baileyi, 6 - Melocactus Maxonii, 7 — Echinocactus ingens, 8 — Mamillaria bombycina, 9 — Echinocactus corniger. 10 — Cereus flagelliformis, 11 — Echinopsis paraguayensis. 12 — Mamillaria surculosa.

ATLAS OKYANUSU

Opuntia ve *Peireskia* türleri üzerinde Koşnil adı verilen bir çeşit yuvarlak bit yetiştirilir. Zehirli türleri hususiyle *Lophophora Williamsii* Meksika İndiyana'sında dinî törenlerde buhurdan olarak kullanılır. *Cereus* (*Selenicereus*) *grandiflorus* türünden kalb sağıtımında kullanılan etkili bir madde elde edilir.

Atlasçiçekleri pek güzel şekil ve renklerde çiçekler açtıklarından ve kolay yetiştiklerinden süs bitkisi olarak çok yayılmıştır. Hususiyle bol çiçek açan yılan gibi gövdeli atlasçiçeği *Cereus* (*Aporocactus*) *flagelliformis*, sarkık olan birçok yapraklı atlasçiçekleri melezleri yani *Phyllocactus* türleri, keza geceleyin beyaz renkli çok büyük çiçek açan *Cereus* (*Selenicereus*) *grandiflorus* yani Gece kıraliçesi, bundan başka yine bir tırmanıcı atlasçiçeği olan *C.* (*S.*) *nyctn'alus* türleri ve kezalik *C.* (*Piptanthocereus*) *peruvianus* ve bunun varyetesi monstrosus en çok yayılmış stün atlasçiçekleridir. Bunlardan başka *Echinopsis* tür ve melezleri de makbul süs kaktüsleridir.

Bakım ve yetiştirilmesi: Her ne kadar kaktüsler oda içlerinde güneşsiz yerlerde zarar görmeden büyürlerse de, hususiyle bol çiçek açmaları için saksılar, güneşli, sıcak yerlere, pencere kenarlarına konmalıdır. *Phyllocactus*, *Epiphyllum* ve *Rhipsalis* gibi epifit türleri çok, diğer kaktüsler ise az sulanmalıdır. Epifit türler kestane toprağını, diğer bir çok kaktüs türleri ise ince kum, tuğla kırıntısı, az miktarda yanmış gübre, dere tını ve kireç karıştırılmış toprak harcını severler. Kaktüsler, eylül sonlarından itibaren az, kışın ise pek az sulanmalı ve kışı en az 8-10 derece ısıda pencere önlerinde geçirmelidir. Üretilmeleri tohumlariyle, bir çok türlerde dipten ayrılan sürgün veya organlarla olur. Böylece koparılıp diğer bir saksıya dikilirlerse ilkbaharda kolayca kök salarlar. Bol çiçek açan bir tür, daha iyi kök salan *Peireskia*, *Opuntia* ve *Cereus* gibi anaç ödevini gören diğer bir kaktüs üzerine kolayca aşılanabilir. Aşı, anacın düzgün veya girinti şeklinde kesilmiş yerine aynı şekilde kesilmiş diğer bir kaktüs organının oturtulması ve düşmemesi için üzerine lâstik bir ipi hafifce germek suretiyle kolayca yapılabilir.

ATLET (Athlète; Yun. *athlētēs* = yarışan; *athlos* = mücadele, yarışma), Antik devrinde yarışmalara maddî bir kazanç sağlamak için giren, sporu geçim vasıtası olarak meslek halinde uygulıyan kimse. Bugünkü anlamiyle atletik sporların bir veya birkaç dalında çalışarak vücuduna ahenkli bir gelişme sağlıyan ve üstün bir vücut verimine sahip olan sporcu.

Yarışmaların heves, ün ve şan için yapıldığı klâsik çağda bu sıfat eski Yunanlı'larda bütün sanat ve vücut yarışmalarına (müzik ve jimnik agonlar) katılanları belirtirken M. Ö. V. yüzyılda vücut yarışlarını meslek edinen kimselerin türemesi üzerine yalnız bu gibileri ayıran bir ad olmuştur. Bu çeşit A. ler, iri ve masif bir vücutla beraber üstün bir mücadele tekniği elde etmek için daha genç yaşlarından başlıyarak özel bir besin ve sert bir idman rejimi ile yetiştirilirlerdi. Besin rejimleri ve yaşama tarzları, bir nevi pratik doktor ve masör olan *aleiptēs*'ler, idman programlarında *gymnastēs* denilen antrenörler tarafından düzenlenirdi. A. ler buğday ekmeği, taze peynir, kuru incir, sığır veya domuz eti ve şarapla çalışmaların ağırlığı ile denk bir ölçüde beslenirler, normal cimnastik hareketlerinden başka, ağırlık kaldırma ve taşıma, demir çubukları bükme, kum torbalarına yumruk atma gibi sert ve ağır temrinlerle vücutlarını kuvvetlendirirler, yumru kaslı yapıları ile olağanüstü kuvvet başarıları gösterirlerdi. A. ler koşu, disk ve mızrak atma, atlama gibi sporlarda yarışmakla beraber fazla para kazanmak için daha çok halkın heyecanını körükliyen ve temaşa zevkini bir tutku haline getiren *pugilatus* (= boks), *palē* (= güreş) gibi sporlara ve hususiyle boks ve güreşin bileşiği olup tarafların birbirlerini yenmeleri için her türlü girişmeğe imkân veren, hattâ ölümle bitebilen *pankration* adlı tehlikeli boğuşma sporuna fazla önem verirlerdi. Başarıların en değerlisi bu sonuncuda elde edileni idi. Yunan A. leri bir sirk metaı haline getirdikleri sporları ile M Ö. 186 dan itibaren Roma yarış meydanlarında görülmeğe başlamışlardır. Daha sonra imparator Augustus'un kurduğu *Aktiades oyunları*'nda büyük ilgi çekerek vatandaşlık ve diğer bazı imtiyazlara sahip olmuşlardır. İmparatorluk devrinde Roma'da atlet loncaları, büyük spor arenaları kurulmuş olmakla beraber Romalı'lar asaletleriyle bağdaştırmadıkları bu hareketlere daima seyirci kalmayı tercih etmişlerdir. A. ler, devirlerinin sporlarını teknik bakımdan çok ileri bir seviyeye ulaştırmışlar, fakat onu yarış meydanlarında, sirklerde uygulanan bir heyecan ve tutku konusu haline getirmekle soysuzlaştırmışlar ve böylece eski Yunanistan'da halka mal olan amatör yarışma zihniyetinin ve köklü vücut terbiyesi geleneğinin yıkılmasına sebep olmuşlardır. Bu yüzden başta Euripides olmak üzere o devrin bütün filozof, moralist ve doktorları atletliği kuvvetle reddetmişlerdir.

ATLETİK (Athlétique; Yun. *athlētikē*): 1 — yarışma sanatı. Eski Yunan cimnastik ve agonistiğinde «mükemmel insan»ı elde etmek için vücut eğitimi. Bu dönemde, çelenk gibi manevî değerler için yarışılırdı. A. sonradan maddî kazanç sağlamak kastı ile bir meslek haline getirilmiş ve soysuzlaştırılmıştır.

Modern sporların beşiği olan İngiltere'de XIX. yüzyılın ortalarına doğru Athletic şeklinde yeniden meydana çıkan bu kavram, oradan bütün dünyaya yayılarak sportif mahiyetteki yürüyüş, koşu, atma ve atlamalarla bunların bileşik yarışmalarına alem olmuştur. Kelime Amerika'da güreş, yüzme, boks, eskrim, oyunlar, cimnastik gibi daha başka spor ve hareket çeşitlerini içine alan geniş bir kavramdır.

2 — Atletizme nispeti bildiren sıfat.

Atletik sporlar (Atletizm): Vücuda ahenkli bir gelişme sağlamak amacı ile yapılan beden güc ve yeteneklerinin insan, zaman veya mekân öğelerine karşı yarıştırılmasına imkân veren, sonuçları ölçülebilen, yarışma ve uygulama şekilleri kurallarla düzenlenmiş yürüyüş, koşu, atma, atlama, güreş ve benzeri gibi tabiî mahiyetteki vücut hareketleri. Bunlardan yürüyüş, koşu, atma ve atlamalar *hafif atletizm;* güreş, boks, ağırlık kaldırma ve jiu-jitsu çeşitleri *ağır atletizm* olarak sınıflandırılırsa da, ağır atletizme giren sporlar başlı başına birer grup sayılarak atletizmle genel olarak hafif atletizmin bütün bölümleri kastedilir. Hafif atletizmin bölümleri:

I — Yürüyüşler: 10 ve 50 km.

II — Koşular: 1) düz koşular: kısa mesafe (sürat, koşuları: 100, 200, 400 m.; orta mesafe (yarı mukavemet) koşuları: 800, 1500 m; uzun mesafe (mukavemet) koşuları: 3, 5, 10 km lik koşular, tabiî arazide yapılan kır koşuları ve Marathon koşusu (42. 195 km); 2 — engelli koşular: 110, 200, 400 m engelli ve 3000 m çitli-hendekli; 3 — bayrak koşuları: 4×100 m, 4×400 m, 4×1500 m, 10×100 m,

olimpik bayrak (800 + 200 + 200 + 400 m). İsveç bayrak (400 + 300 + 200 + 100 m), balkan bayrak (800 + 400 + 200 + 100 m).

III — Atlamalar: durarak veya hız alarak yüksek, uzun, üç adım atlama, sırıkla yüksek atlama.

IV — Atmalar: gülle, disk, mızrak ve çekiç atma.

Eski Yunan atletiğinin soysuzlaşıp ortadan kakmasından sonra uzun bir müddet, bütün vücut eğitimi vasıtaları gibi, unutulan atletik sporlar, ancak XIX. yüzyılın ortalarına doğru İngiltere'de üniversite gençliği arasında kurulan birliklerde yeniden canlandırılmış, oradan, önce İngiliz kolonilerine, Birleşik Amerika'ya, daha sonra da çeşitli harb ve barış münasebetleri ile Avrupa, Afrika ve Asya'ya yayılmıştır. Hususiyle 1896 dan itibaren milletleri türlü spor yarışları için bir araya toplıyan modern Olimpiyat oyunları ve Birinci Dünya Harbi'nden sonraki münasebetler atletizmin milletler arasında geniş ölçüde yavılıp gelişmesine yaramıştır. Birleşik Amerika en yaygın atletizm geleneğine, dolayısiyle birçok dünya rekorlarına sahip memleket olarak başta gelmektedir. Türkiye'ye de aynı yollardan giren atletizmin 1910 yılına kadar götürülebilen bir geçmişi varsa da ilk zamanlarda azınlıklar arasında ve Galatasaray Sultanisi'yle kulübünde yapılan münferit ve mahdut hareketler olmaktan ileri gidememiştir. Ancak 1922 yılında «Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı» adlı ilk spor teşkilâtının kuruluşu ile yeniden organize edilen kulüpler bu spor bölümünde de varlık ve gelişme göstermişlerdir. Olimpiyat ve Balkan oyunlarına katılma ve başka milletlerin sporcuları ile karşılaşmaların sağladığı teknik yetişme imkânları Türkiye'de atletizmi ilk zamanları ile kıyaslanamıyacak bir seviyeye ulaştırmıştır.

Başlıca Atletizm Rekorları (1.XII.1949)

	Dünya	Türkiye	
		İlk	Son
100 m	10.2 san.	11.6 san.	10.6 san.
200 m	20.3 »	26 »	22.2 »
400 m	45.9 »	60.2 »	49.4 »
800 m	1 dak 46.6»	2 dak. 16 »	1 dak. 55.8»
1 500 m	3 » 43 »	5 » 00.6»	3 » 58.7»
5 000 m	13 » 58.2 »	18 » 25.2»	15 » 12.3»
10 000 m	29 » 35.4 »	45 » 11 »	31 » 12.4»
110 m engelli	13.7 »	20.1 »	14.7 »
400 m »	50.6 »	60.8 »	55.1 »
Gülle atma	17.68 m	11.26 m	15.20 m
Disk »	55.33 »	33.70 »	46.67 »
Mızrak	78.70 »	35.56 »	64.43 »
Çekiç »	59 79 »	29.53 »	49.04 »
Yüksek atlama	2.11 »	1.57 »	1.865 »
Uzun »	8.13 »	5.825 »	7.10 »
Üç adım »	16.00 »	11.92 »	15.075 »
Sırıkla »	4.77 »	2.97 »	4.01 »

ATLI, Lemi (1869-1945), Türk şarkı bestecisi. Üsküdar'da Sultantepesi'nde doğmuştur. İçerenköyü'nde gömülüdür. Küçük yaşta ana ve babasını kaybetmiş, ablasının yanında büyümüştür. İlk musiki derslerini Fatih Askerî Rüştiyesi'ne giderken, Hafız Yusuf Efendiden almış, eniştesinin konağında tertip edilen saz âlemlerinde musiki terbiyesi gelişmiş, daha sonra hocası'nın delâletiyle tanıdığı Hacı Arif Beyin A. üzerinde çok büyük ve geniş etkileri olmuştur. Musiki âlemine ilk eseri olan karcıar makamında ağır aksak bir şarkı ile henüz 17 yaşında iken atılan A., aynı zamanda «Boğaziçi bülbülü» lâkabını kazanacak kadar başarılı bir okuyucu idi. Tanzimat'tan sonra, toplum ve çeşitli sanat hayatında başlıyan romantizm akımının musiki alanında Hacı Arif Bey, Şevki Bey, v. b. üzerinde olduğu gibi A. üzerinde de etkisi görülür. A., 500 e yakın şarkı bestelemiştir. Şarkılarında genel olarak şakrak bir lirizm vardır. Hususiyle ritm zevki ve melodik ifade özelliği A. da birçok bestecilerimizden üstündür.

LEMİ ATLI

ATLI ASKER: bk. MÜSELLEM, SÜVARİ OCAĞI, SİPAHİLER, SİLAHTAR BÖLÜKLERİ, YENİÇERİLER.

ATLI BİRLİKLER, kadrosu itibariyle daha çok hayvanlı olarak teşkil edilen birlikler (koşulu veya yüklü topçu, süvari birlikleri, atlı keşif kıtaları gibi).

Atlı keşif kıtası: Her türlü silâhı atta taşınan, tümen ve daha büyük birliklerin atlı olarak keşif hizmetini gören kıta. Bu kıtalara aldıkları görevin önemine göre bazen bisikletli, motosikletli, otolara bindirilmiş kıtacıklar, tank ve topçu da verilebilir. Bu verilen birlikler onun atlı nispetini geçmez, geçtikçe atlı keşif kıtası, motörlü keşif kıtası haline sokulur.

Atlı muharebe: at üzerinde iken yapılan her türlü savaşma.

ATLI HAN, efsaneye göre Oğuz Han'ın atası (*Şecere-i Terâkene:* Ebulgazi Bahadır Han). Yafes oğlu Türk'ün altıncı göbekten torunu olan Alınca Han'ın ikiz oğullarından Tatar'ın torunu Yalınca Han'ın oğludur. Babasından sonra hükümdar olmuş, hükümdarlığı zevk ve saadet içinde geçmiştir. Öldüğü zaman yerine ömrünü av ve savaşla geçiren oğlu Atsız hükümdar olmuştur.

ATLI MUKABELECİSİ, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından önce kapıkulu süvarilerine ait kayıtları tutmak, ulûfe defterlerini kontrol etmekle görevli maliye kaleminin âmiri. A., devlet teşkilâtında Hâcegân-ı Divân-ı Hümayun (b. bk.) denilen memurlardandı. Aynı zamanda saray kapıcıları ile, birinci ve ikinci mirahorlara tabi saray memur ve hademelerinin dahil bulunduğu saray ağalarının defterleri de A. tarafından kontrol edilirdi.

ATLI SPOR, Türk'ler arasında eskiden beri oynanan ve sevilen atlı sporların en önemlileri çevgen (b. bk.), oğlak (b. bk.) ve cirit (b. bk.) oyunlarıdır.

ATLI TÜFEKÇİ, Kanunî Süleyman devrinde 1524 tarihli kanunname ile düzenlenen ve Mehmet Ali Paşa'nın zamanına kadar süren Mısır eyaleti yerli muvazzaf askerî kuvvetlerinden 900 kişilik bir cemaat. Bu sayı Evliya Çelebi zamanında 1088 kişiye çıkmıştır. Bir ağası, bir kethüdası ve bir kâtibi bulunan A. ler birer at beslemekle ve at üzeridden tüfek atmak maharetini kazanmak için talim ve idman yapmakla ödevli idiler. Sözü geçen kanun ile Mısır'da tüfek sahibi olmak hakkı yalnız hisar erleri ile azepler'e (b. bk.) ve A. lere tanınmış ve kendileri için ticaret ve sanatla uğraşmak ve yeniçeriler gibi ak börk giymek yasak edilmiştir.

ATLI ULÛFECİ, Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından önce bir kısım şehirlerin kalelerinde. kale muhafız komutanı olan dizdar (b bk.) ın maiyetinde bulunan küçük süvari birlikleri.

ATMACA (Accipiter), gündüz yırtıcı kuşları (Accipitres), takımına bağlı Kartalgiller (Falconidae) familyasının bir cinsi. Oldukça kısa gagalarının kökü geniş, ucu sivri ve aşağı doğru kıvrıktır. Kanadlar kuyruğun ortasına kadar uzanır. Kuyruğun ucu küt ve yuvarlaktır. Bütün dünyaya yayılmış pek çok türü vardır.

A. nisus adlı türüne *Nisus communis* adı da verilir. Türkiye'de ve bütün palearktik bölgede yaşar; yalnız Mısır'da bulunmaz. 32 - 40 cm boyu vardır. Kuyruk uzunluğu 15 cm dir. Oldukça uzun bacaklı bu kuşlaıın sırtı mavi külrengidir. Karın kısmı açık renkli ve enine şeritlidir. Kuyrukları üzerinde 4 tane enine şerit vardır. Kuyruk ucu beyaz kenarlıdır. Kuyruğun altında siyah şeritler vaıdır. Kışın Kuzey Afrika ve Hindistan'a göç ederler. Baharda Türkiye'ye dönerler. Ormanlık ve dağlık yerlerde yaşarlar. Küçük kuşlar, fare, kurbağa ve böceklerle geçinirler. Kendilerinden büyük kuşlardan dahi korkmıyan cesur hayvanlardır.

A. gentilis adlı türünün diğer adı da *Astur palumbarlius*'tur. Buna Çakırkuşu adı da verilir. Türkiye'de ve palearktik bölgede ve Kuzey Amerika'da yaşar. Afrika'da yalnız Fas'ta bulunur. 55-68 cm boyundadır. Kuyruk uzunluğu 22 cm dir. Vücudun üst kısmı külrengidir, veya koyu kahverengi gridir. Alt tarafı ise beyaz renkli ve enine doğru koyu çizgilidir. Uzun kuyruklarının üzerinde enine şeritler vardır. Yerli ve gezici kuşlardandır. Ormanlık

Atmaca

Atmaca veya Çakırkuşu

yerlerde yaşarlar şehir ve köy yörelerine gelirler, küçük kuşları, memeli ve sürüngenleri yerler.

Türkiye'de yaşıyan diğer bir A. türü de *A. badius breviceps*'tir. *A. velox* adlı türü de Amerika'da Kaliforniya'da yaşar.

A. lar kümes hayvanlarına musallat olduklarından zararlı hayvanlardır.

ATMACA KARTALI (Hieraaëtus fasciatus), gündüz yırtıcıkuşları (Accipitres) takımına bağlı Kartalgiller (Falconidae) familyasının bir türü. Şekli ve rengi atmacaya ve uçuşu kartala benzer. Sırt koyu kahverengi, kuyruk üstü gri, altı ise beyazdır. Ucunda kahverengi geniş bir şerit vardır. Karın tarafı beyaz veya pas rengidir. Burada koyu çizgiler bulunur. A. yerli bir kuştur. Yalnız kuluçka zamanı ve kışın seyrek olarak kuzeye ve güneye uçuşlar yapar. Fareler, küçük kuşlar. sürüngenler ve böceklerle geçinirler. Kuzey Afrika. Güney Avrupa ve Asya'da yaşar. Türkiye'de de vardır.

Atmaca kartalı (H. fasciatus)

ATMACACILAR (Atmacacıyan-ı Hassa), Osmanlı padişahlarının saraylarında şikâr halkı veya avcılar (b. bk.) denilen ve padişahın avlanmasına hizmet eden kimselerden atmaca yetiştiren ve bu hayvanı av vasıtası olmak üzere kullanmakta ihtisası bulunan bir zümrenin adı. XVIII. yüzyılda sarayda 30 kişilik bir bölük teşkil etmekte idiler. Bunların âmirlerine Atmacacıbaşı denirdi. Atmacacıbaşı sarayın dış hizmetlerine bakan Birun ağaları (b. bk.) arasında yer alan ve avcıbaşılar denilen çakırcıbaşı ve şahincibaşından sonra protokolda üçüncü gelirdi.

ATMAN, Buddha'nın dininde insanın şahsiyetini idare eden «ben» dediğimiz varlık. Bütün evrenin de böyle bir «ben»i olduğu o kavramdan çıkmıştır,

ATMAN, Bizans kaynaklarında Osmanlı devletinin kurucusu Sultan Osman için kullanılan adlardan biri. Bk. ATUMAN 1, ATUMANĒS, ATUMANOĞLĒS, ATUMANOS 1.

ATMANOS, Bizans kaynaklarında iki anlamda kullanılan bir ad: 1 — Osmanlı; 2 — Bizans'lı bir keşiş (1169 sıralarında): İōannēs Atmanos. Bk. ATUMANOS.

ATMENİA veya **ATENİA, ATENOA,** eski Anadolu'nun Pisidia bölgesinde bir yer. Limnai (Hoyran ve Eğridir gölü)nin kuzeydoğu veya doğu kıyısında veya kıyıya yakın bir yerde bulunuyordu.

ATMEYDANI, İstanbul'da Sultan Ahmet camii önündeki meydana XIX. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı'larca verilen ad. A. Bizans'ın hippodromu idi. A. 196 yılında Roma imparatoru Septimius Severus (193 - 211) tarafından kurulmuş, sonra Konstantinos (306-337) tarafından hippodrom şeklinde tamamlanmıştır. Bizans'ın toplum ve siyaset hayatında çok önemli yeri olan at ve araba koşuları burada yapılıyordu. İlk zamanlar A. nın her tarafı sütunlar ve heykellerle süslü idi. Dördüncü Haçlı Seferi'nde Lâtin'lerin İstanbul'u işgalleri sırasında (1204) A., Haçlılar tarafından yağma ve tahrip edilmiştir. İstanbul'un Türk'ler tarafından alınmasından sonra hippodroma at meydanı adı verilmiş, at talimleri ve cirit oyunları yeri olarak kullanılmış, bayramlarda, büyük saray düğünlerinde şenlikler burada yapılmıştır. XVI. yüzyılda birkaç büyük vezir konağının (Makbul İbrahim Paşa ve Sokollu Mehmet Paşa konakları) ön yüzleri A. na karşı yapılmıştır. XVII. yüzyıl başlarında Sultan Ahmet camii yapılınca (1617) A. çok daralmıştır. Eskiden çok geniş olan A. nın yalnız at ve araba koşularına ayrılan alanı 118.5×370 metre ölçümünde idi. A. nın ortasında bugün yaklaşık olarak 75×300 ölçümünde bir park ve dolaylarında Tapu Dairesi, Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu, Sultan Ahmet camii ve Divanyolu vardır. Bahçenin içinde Dikilitaş, Örme sütun, Burmalı sütun ve Alman çeşmesi bulunmaktadır. Dikilitaş, Mısır'da Tutmosis III. (M. Ö. 1504-1450) tarafın-

ATMEYDANI (XVII. yuzyıl)

dan Heliopolis'te güneş tapınağı önüne tanrı Ammon adına diktirilmiş bulunan obelisk'lerden biridir. Bizans imparatorlarından Iulianus, 361 de bunu Bizans'a getirtmek üzere yerinden kaldırtmış ise de, ölümiyle iş yarıda kalmış, ve yıllarca yerde bırakılan taş. nihayet 390 da imparator Theodosios I. tarafından getirtilerek buraya diktirilmiştir. Yüksekliği 30 metreyi bulan bu dikili taşın Bizanslılar tarafından yapılmış kaidesinin yüzlerinde de Bizans hayatını canlandıran ve At meydanında yapılan koşuları gösteren kabartmalar vardır.

Örme sütunun ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber Konstantinos Porphyrogennetos (911 - 959) tarafından diktirildiği veya eskiden kalma bir sütunun tamiri suretiyle vücude getirildiği söylenmektedir. Sütunun üzerini kaplıyan ve imparator Makedonya'lı Basileios I. (867-886) in fetihlerini gösteren tunç levhalar Lâtin'lerin istilâsı zamanında (1204-1261) yerlerinden, para döktürülmek üzere sökülüp eritilmiştir. Yılanlı Sütun denilen ve Yunan'lıların Plataiai'de Pers'lere karşı sağladıkları zaferin (M. Ö. 479) anısı olarak Delphoi'deki Apollon tapınağına sunulmuş bulunan Burmalı Sütun ise Büyük Konstantinos tarafından Yunanistan'dan getirtilerek buraya diktirilmiştir. Halk arasında Alman Çeşmesi diye anılan çeşme ise 1895 te Almanya imparatoru Wilhelm II. tarafından Abdulhamit II. ye bir cemileolarak yaptırılmıştır.

A., Bizans devrinde olduğu gibi Osmanlı devrinde de bazı ayaklanmalara ve iç savaşlara sahne olmuştur (bk. ATMEYDANI OLAYI, SİPAHİLER, VAK'A-İ HAYRİYE). 1863 te Türkiye'de ilk defa tertip edilen genel sergi A. da açılmıştır (28 şubat). İzmir işgalini protesto maksadiyle İstanbul halkının yaptığı büyük miting de burada olmuştur. (23 mayıs 1919). Abdülâziz'in son yıllarında ilk defa zaptiye nazırı Hüsnü Paşa tarafından bir genel bahçe haline getirilerek halkın faydalanmasına açılan ve bugün de bir şehir parkı halinde korunan A. a şimdi Sultan Ahmet Parkı denilmektedir (bk. HİPPODROM).

ATMEYDANI OLAYI, Osmanlı hükümdarı Mehmet IV. (1648-1687)ün ilk saltanat yılında yeniçerilerle sipahiler arasında Atmeydanı'nda yapılan korkunç ve kanlı şehir savaşı. İstanbul halkının bir kısmı ve devlet adamlarından bazıları sultan İbrahim'in tahttan indirilip öldürülmesinden memnun olmamışlardı. Sultan İbrahim'i tahttan indirenler rüşvet alınmasından, yapılan hırsızlıklardan ve haksızlıklardan şikâyet etmekte idiler. Saltanat değişmesi üzerine işbaşına geçenler de evvelce şikâyet ettikleri bu kötülükleri aynen yapmaktan kendilerini alamamışlardır. Memurluk alım satımı tekrar başlamıştı. Kapıkulu sipahilerinin ulûfeleri zamanında verilemiyordu. Culûs bahşişi (b. bk.) almak istiyen sipahiler memleketin her tarafından başkente geliyorlardı. Hazinenin durumu bunlara culûs bahşişi verilmesine elverişli değildi. Sadrazam Sofu Mehmet Paşa (b. bk.) nın devlet giderlerinde kısıntı sağlamak üzere saraydan başlıyarak aldığı tedbirler, sipahilerin işlerine de gelmemişti. Sultan İbrahim'i tahttan indirip öldürenler yeniçerilere dayanmış olduklarından, bu seferki muhalifler de sipahileri elde etmek suretiyle yeni bir fitne çıkarmak istiyorlardı. Sadrazam Sofu Mehmet Paşa yaşlı, haris ve iktidarsız bir adam olduğundan fitneyi yatıştırmaktan ziyade, yanlış hareketleriyle körüklemiştir. Sipahilerin Atmeydanı'nda toplanıp sadrazam ile şeyhülislâmı istemediklerine dair saraya haber göndermeleri ve hükümdarın da sadrazama karşı sipahileri tutan büyük annesi Kösem Sultan (b. bk.) ın tesiriyle hadise çıkarmadan dağıldıkları takdirde sadrazam ile şeyhülislâmı azledeceğine dair söz vermesi, işi büsbütün karıştırmıştı. Bu söz Atmeydanı'nda toplanan sipahileri yatıştırmadığı gibi, Ortacami (b. bk.) de toplanan yeniçeri ağalarını da çok kızdırmıştır. Atmeyda-

SULTAN AHMET PARKI

nı'nda toplanan sipahilerin idamlarına fetva almış olan sadrazam da padişahın bu sözü üzerine Ortacami'ye giderek ağalara sığınmıştı. Sadrazamın daveti üzerine şeyhülislâm, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ve İstanbul kadısı da buraya gelmişlerdi. Uzun ve gürültülü konuşmalardan sonra yeniçerilerin sipahilere, dağılmaları için gönderdikleri elçinin sipahiler tarafından öldürülmesi üzerine, iç savaş bütün dehşetiyle başlamış, iyi silâhlanmamış bulunan ve idare edilemiyen sipahilerin yenilmesiyle bitmiştir (28 ekim 1648). Yeniçerilerin yolladığı elçiyi, mevkiini kaybetmemek istiyen ihtiyar sadrazamın sipahi kıyafetine sokup gönderdiği yeniçerilerin öldürdüğü yolunda bir söylenti de vardır. Bu olay Osmanlı ordusunun iki önemli kuruluşu olan yeniçeriler ve sipahiler arasında 1603 te Yemişçi Hasan Paşa (b. bk.) tarafından yapılan tedip hareketi üzerine başlıyarak 1654 yılına kadar sürüp gitmiş olan düşmanlık duygularının artmasına ve Anadolu'da Gürcü Nebi (b. bk.) ve Katırcıoğlu (b. bk.) ayaklanmalarına sebep olmuştur.

ATMEYDANI SARAYI: bk. İBRAHİM PAŞA SARAYI.

ATMOSFER (Atmosphère; Yun. *atmos* = nem, *sphaira* = küre), yeryuvarlağını çevreliyen gaz tabakası. A. içinde vuku bulan olayları meteoroloji, klimatoloji, jeofizik ve astronomi inceler. Geniş anlamda A. altında gökcisimlerini (gezeğenler, güneş, durağan yıldızlar) kuşatan gaz tabakası anlaşılır. Bu maddede yer atmosferi bahis konusu olacaktır (gök cisimlerinin A. leri için ait oldukları kelimelere bak.).

A. in terkibi: Çeşitli gazların karışımından oluşan A., balonla erişebildiğimiz yaklaşık olarak 30 km yüksekliğe kadar (büyük bir ihtimalle bunun da üstünde kuru hava olarak) yapılan ölçülere göre, aşağıdaki gazlardan bileşir:

Gaz	Azot	Oksijen	Necip gazlar
Hacım yüzdesi	78,03	20,99	0,94
Ağırlık yüzdesi	75,44	23.07	1,44

Buna göre yaklaşık olarak A. in $\frac{1}{5}$ ini oksijen, $\frac{1}{4}$ ini azot teşkil etmektedir. Necip gazların A. deki payları şöyledir (hacım yüzdeleri): % 0,93 argon, % 1, 8.10^{-3} neon, % 1.10^{-4} krypton, % 9.10^{-6} dan az xenon. Helium'un payı % 5.10^{-4} dür. Karbondioksit'in (CO_2) % 0,03 kadar payı olup bu, yükseklikle azaldığı gibi yere ve zamana göre de küçük bir salınıma uğrar (kara üzerinde, şehirlerde, geceleyin daha çok ve deniz üstünde, kara yakınlarında, gündüzün daha az). Hidrojenin payı için verilen değerler yer üzerinde % 0,01 ile % 5.10^{-5} arasında değişmektedir. Daha büyük yüksekliklerde (20 km) yapılan araştırmalarda hidrojen bulunamamıştır.

A. de az miktarda ozon (O_3) olup hacım payı % $2,5.10^{-7}$ dir. Hava, fırtınalardan sonra ozon'ca zenginleşir. Havadaki oksijen, üzerine düşen güneş ışınlarının kısa dalga boylarını absorbe ederek, ozon meydana getirir. Öte taraftan ozon'da kısa dalga boylu ışınları şiddetle absorbe eder. Ozon'un bu absorbsiyonu kendisinin tekrar parçalanmasına sebep olur. A. deki ozon miktarı stratosfer'in ısı idaresi için önemli bir rol oynar. Ozon miktarının maksimum olduğu bölge 20 - 25 km yüksekliktedir.

A. de önemli bir yeri olan su buharının miktarı sıcaklık ve iklime göre büyük değişimler gösterir ve hacım payı % 4 de kadar yükselir; su buharı alt sınırına (% 0,002) 9-13 km de erişir. Bunlardan başka A. de amonyak ve başka azot bileşikleri, kükürtlü asitler ve bilhassa toz, duman, is, bakteriler v. b. maddeler de bulunur.

Eski teorilerin hepsinin aksine olarak kuvvetli bir karışmayı hesaba katmak gerektiğinden, en yüksek (1000 km) tabakalara kadar havanın aynı oranda azot ve oksijen'den oluştuğu kabul edilebilir.

Sıcaklık, basınç, yoğunluk: Bugünkü deney araçları ile A. in dikey doğrultudaki sıcaklık seyrini yaklaşık olarak 30 km yüksekliğe kadar ölçmek mümkün olmuştur. Sıcaklık, yükseldikçe hızla azalır ve belli bir yükseklikte en küçük değerini alır. Bu yüksekliğe kadar erişen ve içinde meteorolojik olayların vuku bulduğu nemli A. tabakasına *troposfer* adı verilir. Troposfer'in yüksekliği kutuplarda 10 km ye, ekvatorda 17 km ye kadar uzanır. Troposfer'in üstünde bulunan nemsiz A. tabakasına *stratosfer* denir. Şimdiye kadar stratosfer'de kuramsal düşüncelerle bir izotermi isteniyordu; fakat bugünkü bilgilerimize göre burada bir sıcaklık yükselimi görülmektedir. Orta enlemdeki yerler için troposfer içinde yukarı doğru sıcaklık azalması yaklaşık olarak 1 km için 6° C dir. Tek tek hallerde meteorolojik hava durumuna göre büyük yüksekliklerde dahi çoğu zaman invensiyonlar (sıcaklığın artması) görülebilir. A. in çok yüksek tabakalarına ait bütün sıcaklık bilgileri kuramsal düşüncelerle elde edilmiştir. Sıcaklığın troposfer ile stratosfer sınırında en küçük değerine eriştiği gibi, su buharı da burada minimum değerini alır. Şekil: 1 bir stratosfer uçuşunda 22 km yükseklikten alınmış bir resmi göstermektedir. Resimde nemli troposfer ile stratosfer arasındaki sınır görülmektedir.

Şekil ; 1

Güney Dakota (A. B. D.) da 11 XI. 1935 te A. W. Stevens ve O. A. Anderson tarafından 22.066 km yükseklikten alınan bu resimde troposferle stratosferin sınırı ve ufkî iki nokta arasını birleştiren doğru ile yerin eğriliği açık bir şekilde görülmektedir.

Her cisim gibi A. de içindeki maddelerin ağırlığı yüzünden aşağıya doğru bir basınç yapar. Yer yüzeyine dikey olarak A. in sınırına kadar uzanan bir hava sütunu 76 cm yüksekliğinde bir civa sütununu dengede tutar. Şu halde A. in yer yüzeyinde bir cm^2 üzerine yaptığı basınç 1, 033 kg dır. Buradan A. in kütlesi 5, 27.10^{18} kg, yani yer kütlesinin milyonda birinden daha az olarak bulunur.

Hava basıncı yükseklik ile küçülür, çünkü yükseldikçe üstte kalan hava sütunu azalır. A. in yoğunluğu da ayni suretle yükseklikle azalır. Sıcaklığın, basıncın ve yoğunluğun 100 km ye kadar değişimi aşağıdaki cetvelde görülmektedir (Penndorf'a göre):

Yükseklik km	Sıcaklık c° C°	Basınç m m Hg	Yoğunluk g cm^{-3}
0	+ 15°	760	$1225,5.10^{-6}$
10	− 50	198	$412,7.10^{-6}$
20	− 56,5	41	$87,96.10^{-6}$
30	− 45,5	8,8	$17,91.10^{-6}$
35	− 40	4,2	$8,32.10^{-6}$
40	− 10	2,1	$2,93.10^{-6}$
50	+ 50	0,65	$0,93.10^{-6}$
60	+ 10	0,21	$0,34.10^{-6}$
70	− 30	$5,7.10^{-2}$	$0,11.10^{-6}$
80	− 70	$1,3.10^{-2}$	$2,80.10^{-8}$
90	+ 2,5	$2,9.10^{-3}$	$4,90.10^{-9}$
100	+ 75	$0,9.10^{-3}$	$1,30.10^{-9}$

A. in fiziksel özelikleri: A. in ısı iletimi iktidarı metallerinkine göre çok küçüktür. A., içinden geçen her ışınımı *difüz* yansıtma ve absorbsiyon ile zayıflatır. *Difüz refleksiyonla* zayıflatmaya havanın bütün kısımları, hava molekülleri, hususiyle toz, su buharı ve başka karışımlar etki yaparlar. Güneşten gelen ışınımın uzun dalga boylu bölgesi kısa dalga boylu bölgesinden daha fazla *difüz* yansımaya *uğrar* ve kırmızı ışınım hemen hiç zayıflamadan A. ri geçer. Viyole ışınımın hemen yarısı, ultraviyole ışınım ise hemen büsbütün yok edilir. Bu sebepten yükseklerde (dağlarda) ultraviyole ışınım etkisini yerdekinden daha çok gösterir. Göğün rengi A. in kendi rengi değildir; hava molekülleri en çok mavi ışınları yansıttığından, gök mavi renkte görünür. Hava içindeki su buharı ve karbondioksit gazı (karbonik gaz) da içinden geçen ışınımın kısmî bir sönükleşmesine (selektif absorbsiyon) sebep olur. Böylece güneş ve yıldız spektrumunda A. e ait kara absorbsiyon çizgileri ve şeritleri (Fraunhofer çizgileri) meydana gelir. Güneşin batarken ısı etkisinin ışık etkisinden daha hızlı azalmasının sebebi uzun dalga boylu bölgedeki şiddetli *absorbsiyondur.*

A. in şeffaflığı yere ve zamana göre önemli değişimlere uğrar; çünkü hususiyle A. deki, *difüz* yansıtma ve *absorbsiyona* sebep olan maddeler her yerde ve her zaman aynı miktarda değildir. Şeffaflık, en çok su buharından oluşan, sis ile azalır. Toz, duman gibi maddeler de hava şeffaflığını azaltır.

Güneş veya diğer gökcisimlerinden gelen ışınlar A. içinden geçerken sürekli bir kırılmaya uğrar ve bir eğri boyunca gözleme yerine gelir (bk. KIRILMA). Bu kırılma gökcisminin ufuktan yüksekliğine göre değişir ve en büyük değerini ufukta alır. Kırılma ufukta yaklaşık olarak 35′ kadar olup bu olay güneşin battıktan sonra ve doğmadan önce ufkun üstünde görülmesine sebep olur. Aynı suretle kırmanın üst ve alt kenara olan etkilerinin farklı olması yüzünden, güneşin ve ayın batış ve doğuşları sırası dikey doğrultudaki çapları küçülür ve bunlar elips şeklinde görünür.

A. Yer'in ısı idaresinde önemli bir rol oynar. Güneşin Yer'e gönderdiği enerjinin A. in üst sınırındaki değeri santimetre kare için dakikada 2 kalori kadardır. Buna güneş sabiti denir ve bugün bilinen sıhhatli değeri 1,94 cal/cm² min = 1,85 BG/m² dir. Yer kesitine düşen toplam enerjiyi hesaplamak için güneş sabitini πr^2 (r = 6367 km) ile çarpmak gerekir. Böylece:

$$E = 2,36 \cdot 10^{14} \text{ BG (beygir gücü)}$$

bulunur Bu, Yer'imizin ısı idaresini düzenliyen enerjidir. İnsan hayatı için gerekli ısıyı veren, rüzgârların ve suların hareketlerini, bulutların meydana gelmesini, bitkiler âlemindeki özümlemeyi sağlıyan, kısacası, Yer üzerindeki bütün enerjilerin kaynağı A. in üstüne düşen bu enerjidir. Bu enerjinin yeryüzüne ortalama olarak ancak % 63 ü erişebiliyor; geri kalan kısmı absorbsiyon ve difüz yansımaya uğrıyarak A. de alıkonulmaktadır.

Yer'in bazı yerlerindeki enerji miktarının değişimi ve A. in ısınma ve soğuması A. içinden geçen ışınım ile olmayıp esas itibariyle yer yüzeyi aracılığı ile sağlanır. Yer yüzeyi, üstüne düşen ışınım ile ısınır ve gelen ışınımın bir kısmını yansıtır ve yeryüzüne yakın A. tabakalarına iletim yolu ile de ısı verir. Havaya böylece ne miktar enerjinin verildiği yer yüzeyine son derece bağlıdır. Bir hava kütlesini belli bir miktar ısıtmak için kara üstünde deniz üstündekinden daha az ışınım miktarı gereklidir. Böylece kara iklimi ile deniz ikliminin farklı oluşunun sebebi anlaşılmış olur.

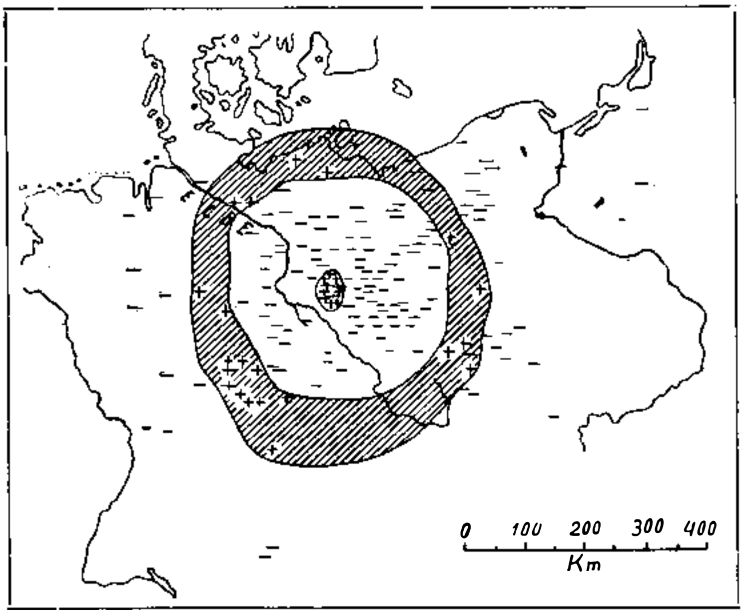
A. in tabakalarına enerji yer yüzeyinden ısı iletimi ile taşındığından, bu tabakalar yeryüzünün gündüzün ve yazın ısınması, geceleyin ve kışın soğuması gibi ısı değişimlerine hemen aynı şekilde maruz kalırlar. Daha yüksekteki hava tabakalarının ısınması ısı iletimi ile olamaz; çünkü havanın ısı iletimi iktidarı çok küçüktür. Yeryüzünde iletim ile ısınan hava kütlesi, genişlemesi ve böylece yoğunluğunun azalması yüzünden yükselir ve buraya ısı taşır (Konveksiyon). Böylece yükselen havanın yerine başka hava kütleleri gelir. Yeryüzünün tropiklerde orta enlemlerdekinden ve karada denizdekinden daha çok ısındığı gözönüne alınırsa, sürekli ve zamanla esen rüzgârların izahı bulunmuş olur (bk. ALİZE, MEVSİM RÜZGÂRLARI).

A. seismiği: A. içinde sesin yayılması garip bir özellik göstermektedir. Volkan püskürmelerindeki gürültülerin veya top seslerinin yayılışı ses kaynağı ile eşmerkezli olarak vukubulur ve belli bir uzaklığa kadar doğrudan doğruya erişir. Bu normal işitme sınırını aştıktan sonra (> 60 km) sesin işitilmediği bir «sessizlik bölgesi» başlar. Fakat ses kaynağından uzaklaştıkça sessizlik bölgesi sona erer ve 100-160 km de tekrar bir işitme bölgesi başlar ki buraya «anormal ses bölgesi» denir. Şekil 2 de, 26 haziran 1926 da Jüterbog'ta sun'î bir infilâk ile yapılan deneme sonunda sesin işitildiği (+) ve işitilmediği (—) bölgeler görülmektedir. Tek tek deneylerin sonucu ses dalgalarının yaklaşık olarak A. in 40-45 km yükseklikteki tabakalarından yansıdığını göstermektedir. Burası iki değişik özellikte A. tabakasının birleştiği sınırdır. Şu halde bu yükseklikte sıcaklığın yer yüzeyindekinden daha fazla olması gerekmektedir.

A. in yüksek tabakaları: A. in yüksek tabakalarının terkibine dair bilgiler meteorların parlamasında ve kutup ışıkları olaylarında gözlenen tayıflardan çıkarılır.

A. içinde parlıyan gece bulutları (muhtemel olarak A. içine karışmış toz kümeleri) 60-150 km yüksekliklerde tespit edilmiştir. Meteorlar akan yıldız olarak 600 km den 80 km ye kadar gözlenebilmiştir. Kuzey ve Güney Kutupları bölgelerinde (hususiyle 20° - 30° kutup uzaklığındaki bölgede) görülen kutup ışıklarının (kutup fecirleri) rasat

edildiği yüksekliklerin alt sınırı 80 km dir. Şimdiye kadar kutupışıklarının gözlenildiği en büyük yükseklik 1000 km dir. Yükseklik gözlemleri biıbirinden uzak iki yerden fotoğraf almak suretiyle yapılır. Kutup ışıklarının spektrel araştırılması gözlenen çizgilerin azot ve oksijen'e (atom olarak nötr ve bir ve iki defa iyonize halde) ait olduğu sonucunu vermiştir. Kutup ışıklarının spektrumlarında hidrojenin de varlığı gösterilmiştir. Fakat eskiden tasavvur edilen hidrojen tabakası spektrel olarak hiçbir zaman tespit edilememiştir. Bu sonuçlara göre A. in pratik olarak sınırı yer sakinlerinin rasat edebildikleri olayların sona erdiği yükseklik olarak (1000 km) kabul edilebilir.

Şekil : 2

A. elektrisitesi: A. içinde dik doğrultuda yere yönlenmiş uzaysal bir elektrik alanı hüküm sürer. Bu elektrik alanının yeryüzü yakınındaki alan şiddeti ortalama olarak 120 Volt/m dir. Bu değer yükseklikle azalır ve daha 9 km de ancak 3 Volt/m değerine düşer. Yere karşı gerilim yükseklikle artar ve balonla erişilebilen en yüksek A. tabakalarında (yaklaşık olarak 30 km) 200 000 Volt değerini alır. Yer negatif elektrik yüklü olup toplam yükü $5{,}4.10^5$ coulomb ve yük yoğunluğu cm^2 başına $6{,}7.10^5$ elektrondur.

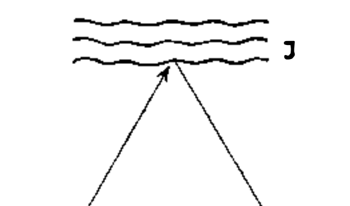
A. in alt tabakaları radyo aktif ışınımın ve kosmik ışınımın etkisiyle iyonize olur ve daima pozitif ve negatif elektrisite taşıyıcılarına (iyonlara) malik bulunur. A. elektrik iletimi iktidarına maliktir. Yerin elektrik alanı pozitif iyonları yere doğru, negatif iyonları yükseklere doğru harekete geçirir. Böylece yere doğru bir elektrik akımı meydana gelir ki, bunun şiddeti $2{,}7.10^{-16}$ Amp/cm^2 dir. Şu halde Yer'e akan toplam akımın şiddeti yuvarlak olarak 1 500 Amp dir. Bu akım yüzünden yerin negatif elektrik yükü ve böylece elektrik alanı birkaç dakika içinde yok edilebilirdi. Buna rağmen yerin negatif yükünün nasıl korunabildiği problemi henüz çözülememiştir. Bu konuda Simpson ve Wilson tarafından ortaya atılmış ve fırtına bulutlarındaki yüksek gerilimin meydana gelişi ile yerin normal elektrik alanının fırtınalarla muhafaza edildiğini izaha çalışan teoriler vardır.

A. in alt tabakalarında iyonizasyon, hususiyle hava basıncının değişimi yüzünden, salınımlar gösterir. Hava basıncının azaldığı sıralarda yerden gaz şeklinde radyo aktif emanasyonlar çıkar ve bunlar iyonizasyonun artmasını sağlar.

İyonosfer: A. in yüksek tabakalarındaki iyonizasyon güneşin ültraviyole ışınımının, *korpusküler* ışınımın ve kozmik ışınımın etkisiyle olmaktadır. Böylece meydana gelen iyonlanmış tabakalara *İyonosfer* adı verilir. İyonosfer tabakalarından birisi 110 - 120 km arasındaki E-veya kâşiflerinin adı ile Kenelly-Heaviside tabakası, ötekisi 160-260 km arasındaki F-veya kâşifinin adı ile Appleton tabakasıdır. Yaz günlerinde (nisandan eylüle kadar) bu tabakalar tekrar kısmî tabakalara ayrılır. E-tabakasının normal iyonizasyonu hemen münhasıran güneşin ültraviyole ışınımı ile ve F tabakasının iyonizasyonu korpusküler ışınım ile meydana gelmektedir. Elde olunan deney sonuçlarının teorik incelenmesi bu tabakalardaki sıcaklığın oldukca yüksek olması gerektiğini göstermektedir.

İyonosfer tabakası üzerine düşen kısa elektrik dalgaları, ışığın aynada yansıdığı gibi, yansırlar ve tekrar yere dönerler. Bu özellikten faydalanarak Appleton bu tabakaların yüksekliğini ölçmeğe muvaffak olmuştur: R radyo istasyonundan gönderilen radyo dalgaları B ye iki yoldan gelir: (şek. 3): Birisi yer dalgası olarak R B yolu ile ötekisi uzay dalgası olarak iyonosfer'den yansıyan R İ B yolu ile. Bir sinyal için elde olunan yer ve uzay dalgaları arasındaki zaman farkı ile İyonosferin yüksekliği hesaplanabilir. İyonosfer tabakalarının yansıtma kabiliyeti gündüze, geceye, mevsimlere ve güneş lekelerine tabi olarak değişir. Bu tabakalar tam bir ayna gibi yansıtma gösterdikleri gibi hiç yansıtma yapmadıkları zamanlar da olur. E-tabakası orta dalga boylu radyo dalgalarını güneş battıktan sonra en iyi yansıtır. Kısa dalga boylu radyo dalgaları E-tabakasında yansımaz ve bundan geçerek F-tabakasına erişir ve bu tabakada yansımaya uğrarlar. Deniz aşırı uzaklıklara radyo dalgalarının yayılmasını temin eden, elektro magnetik dalgalar için A. içine konulmuş yansıtıcı bir ayna olan, bu iyonosfer tabakalarıdır.

Mögel 1928-29 da yaptığı denemelerde, kısa bir zaman için, bütün kısa dalga radyo istasyonlarının birden bire kesildiğini ve 10-60 dakika kadar sonra tekrar normal durumun başladığını tesbit etti (Mögel-Dellinger Efekt). Kısa tacizler güneşin kromosferindeki fışkırtılar yüzünden olmaktadır.

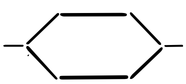

Şekil : 3

Fiziksel temellere dayanarak ozon miktarına, ses dalgalarının yayılımına, kutup ışıklarına ve iyonosfer tabakasına ait elde olunan ölçü sonuçları A. in yapısına ait bilgileri kısa zamanda esaslı bir surette değiştirmiştir. A. içinde şimdiye kadar balonlarla yaklaşık olarak 35 km den daha yükseklere erişmek mümkün olmuyordu. Fakat son zamanlarda Amerika Birleşik Devletleri'nde V_2 roketleriyle 162 km yüksekliğe erişilebilmiştir. Böylece, daha sonraki çalışmaların A. in yapısına ait deneysel temellere dayanan emin bilgiler sağlayacağı umulabilir.

ATMOSFER, su buharı, gaz ve buharlar için fizik ve teknikte kullanılan basınç birimi olup iki çeşidi vardır: 1 — Fiziksel basınç birimi (kısaltma *Atm*): 1 Atm = (O°C derecede) 760 mm yüksekliğindeki bir civa sütununun, 1 cm^2 üzerine yaptığı basınç. Değeri yaklaşık olarak 1,033 kg dır. 2 — Teknik basınç birimi (kısaltma *at*): 1 at = 1 kg/cm^2 = (O°C derecede) 735,5 mm civa sütununun 1 cm^2 üzerine yaptığı basınç = (+ 4°C derecede) 10 000 mm su sütununun 1 cm^2 ye yaptığı basınç = 0,968 Atm dir. Basınç ölçüsünde mutlak ve izafî basınç ayırdedilir. Mevcut hava basıncının üstünde kalan fazlası ölçülürse izafî basınç ve bu gözönüne alınmayıp bütün basınç bahis konusu olursa mutlak basınç elde olunur. Meselâ manometre ile izafî basınç ölçülür.

ATOFAN, nikris hastalığına karşı ilâç olarak kullanılan organik bir madde. Kimyasal bileşimi - fenil - kinolin karboksilli asit olan A. organismadan ürik asit çıkarılmasını arttırır. Atofan sodyum ile sodyum salisilat eriyikleri atofanil adı altında nikris, mafsal ve adele romatizması hastalıklarının tedavisinde kullanılır.

ATOKSİL, H_2N — — As O (OH) ONa, arsanilik asidin mono sodyum tuzu. Uyku hastalığının sağıtımında ilâç olarak kullanılan A. salvarsanın elde edilmesinde ilkel madde vazifesini görür.

ATOL (Maldiv dilinden), ortasında bir denizkulağı bulunan değirmi mercan adalarına verilen ad. Bu denizkulağının okyanusla ilgisini sağlıyan kanallar vardır. Denizyüzünden birkaç m kadar yükseklikteki adalar halinde bulunan A. ün dışa bakan yamacı dik olup, ortasındaki denizkulağının derinliği en çok 100 m yi bulur. A. lerin büyüklüğü pek farklıdır (En büyükleri 1 000 - 2000 km^2). En çok Büyük Okyanus'ta bulunan A. ler, başlangıçta bir adayı çevirmiş bulunan resiflerin, adanın ağır ağır çökmesi sonunda bu halka biçimini almasiyle meydana gelmiştir.

ATOLLA, skifomeduz (Scyphomedusae) ların parçalı meduzlar (Lobomedusae) takımına bağlı bir meduz cinsi. Efirobside (Ephyrobsidae) familyasından olan bu meduz çeşidinin 16-32 duygu organı ve Temekülü vardır. Derin denizlerde yaşar.

ATOM (Yun. *atomos* = bölünemiyen), maddenin elektrikçe nötral en küçük parçacığı olup yalnız bulunabileceği gibi kendinin ayni veya farklı diğer atomlarla birleşmiş halde de bulunabilir.

Atomların varlığı fikri ilk defa İngiliz kimyacı ve fizikçisi John Dalton (1766 - 1844) tarafından 1803 de yazılan bir eserde ileri sürülmüştür. Deneysel olarak kurulmuş olan belirli oranlar ve kat kat oranlar kanunlarını izah için, Dalton bütün cisimlerin atomlardan teşekkül ettiğini kabul etmiştir. Dalton'a göre atomlar çok küçüktür ve parçalanamazlar. Her kimyasal elemanın atomları birbirinin aynı olup karakteristik bir kütleye maliktirler. Farklı kimyasal elemanların atomları fiziksel ve kimyasal özelikleri bakımından birbirinden farklıdır. İki veya daha fazla elemanın atomları sabit oranda birleşerek kimyasal bir bileşiğin moleküllerini teşkil ederler.

Toplanmış olan sayısız kimyasal ve fiziksel hakikatler (yukarıda bahsi geçen kanunlar, strüktür kimyası, reaktiflik kanunları, gazların özelikleri, spektrumlar, kanal ışınları, X ve elektron ışınları, sun'î ve tabiî radyoaktiflik) atomların varlığını kesin bir şekilde ispat etmişlerdir. Monoatomik bir gazın (helyum) bir santimetre küpünde, O°C ve bir atm basınç altında 2 687 $\times 10^{19}$ atom bulunmaktadır. Atomların çaplarının mertebesi 10^{-8} cm olup bunlar elektrik yüklü taneciklerden kurulmuş karışık bir yapı gösterirler: Merkezde pozitif yüklü çekirdek bulunur ve etrafı negatif yüklü elektronlar tarafından sarılır. Atom yapısının çekirdek teorisi denilen, bu teori radyoaktif cisimlerden çıkan yüksek hızlı α - taneciklerinin maddeden geçişini inceliyen Lord Rutherford tarafından ileri sürülmüştür (1911). Atom çekirdeğinin çapının mertebesi 10^{-1} cm olup atomun yarı çapından 100 000 defa daha küçüktür.

Elektronun negatif yükü $-e = -1.60 \times 10^{-19}$ kulondur. Bir atom tam sayıda Z elektron ihtiva eder ve elektronların yükü çekirdeğin $+Ze$ pozitif yükü tarafından nötralleştirilir.

Çekirdeğin yükünü elektronların yük birimi cinsinden gösteren Z sayısına o atomun atom numarası denir ki, bu, verilen bir elemanın bütün atomlarında aynıdır. Hidrojenin atom numarası en küçük yani 1, Curium'un atom numarası en büyük olup 96 dır. Yalnız birkaç misal vermek için şunları da analım: Oksijenin atom numarası 8, demirin 26, gümüşün 47, altının 79. uranyumun 92 dir.

Bir, iki, üç, v. s. elektronlarını kaybeden bir atom bir defa, iki defa, üç defa iyonlaşmış pozitif yüklü iyon adını alır. Kendi elektronlarından fazla elektron ihtiva eden bir atoma negatif iyon denir.

Çekirdeklerin etrafındaki elektronlar çekirdeklerin çekme kuvvetlerinin ve diğer elektronların itme kuvvetlerinin etkisi altındadır. Elektronların atom içindeki düzeni ve özelikleri hususiyle atomların optik analizi ve X ışınlarının spektrumları ile aydınlatılmıştır. Ayni bir elemanın her atomunun karakteristik bir spektruma malik olduğu denel olarak bulunmuştur. Spektrumlar dalga boyları λ veya frekansları ν ile karakterize edilen spektral çizgilerden bileşiktir. Frekansı ν olan her bir ışık kıvantının enerjisi $h\nu$ olup buradaki h ye Planck etki kıvantı denir ve değeri 6.624×10^{-27} erg saniyedir. Bohr'un (1913) frekans kuralına göre bir atomun elektronları yüksek enerjili (E_2) durumundan daha alçak enerjili (E_1) durumuna geçerlerse ışınım yayar. İki hal arasındaki enerji farkı $E_2 - E_1$ ile yayınlanan ışık kıvantının enerjisi birbirine eşit yani $E_2 - E_1 = h\nu$ dür. Bir atomdaki enerji hallerine stasyoner haller denir. Her atomda bütün diğer mümkün hallere göre en küçük enerjiye tekabül eden kararlı bir durum vardır. Bu hale atomun temel hali ve bütün diğer hallere de uyarılmış halleri denir. Atomlar gerekli miktarda enerji alarak temel halden uyarılmış bir hale geçebilirler. Bu enerji atomlara sunî olarak elde edilmiş ve hızlandırılmış elektronların çarpması veya atomların ışıkla aydınlatılıp onların bu ışığı absorplaması ile verilebilir.

Uyarılmış atomların yaydıkları ışık atomdaki elektronların mümkün olabilen enerji seviyeleri hakkında bilgi verir. Atomdaki her bir elektronun hareketini takip etme imkânı yoktur. Dalga mekaniği veya matriks mekaniği şeklindeki modern kıvanta mekaniği, astronomide gezegenlerin güneş etrafındaki yörüngelerinin tayin edilebilişine benzer şekilde, çekirdek etrafında dönen elektronların yörüngelerini hesaplama imkânını vermemektedir. Bu gerçek, Heisenberg'in (1927) belirsizlik ilkesine uyması için klâsik dinamik kanunlarının tadil edilmeleri mecburiyetinden ileri gelmektedir. Dalga mekaniğinde her bir münferit elektron

dalga fonksiyonu ile tarif edilmektedir. Bir atoma ait bir elektron için yalnız belli sayıda dalga fonksiyonları vardır. Dalga fonksiyonundan elektronu karakterize eden şu nicelikler bulunabilir: a — enerjisi, b — çekirdek etrafındaki hareketinin açısal momentinin büyüklüğü, c — açısal momentinin (yörüngesel açısal momenti) yönü ve ç — elektronun öz açısal momentinin (buna spin denir) yönü. Dalga mekaniğinde farklı stasyoner haller dört kıvant sayısı ile numaralanır. Elektronun enerjisi bütün kıvant sayılarına bağlı ise de bu enerjiyi daha esaslı olarak baş kıvant sayısı n (basit dalga fonksiyonlarında) belirtir. Azimutal (yan) kıvant sayısı l elektronun yörüngesel açısal momentinin büyüklüğünü kesin olarak belirtir. Magnetik kıvant sayısı m ve spin kıvant sayısı s elektronun yörüngesel açısal momentinin yönünü ve spinini belirten diğer iki niceliktir.

Dalga fonksiyonlarının sınırlı sayısı ve bir atomdaki elektronlar için mümkün stasyoner haller yukarıdaki kıvant sayılarının (spin kıvant sayısı müstesna) dalga mekaniğine göre yalnız tam sayılar olabileceğini ifade eder. Bu kıvant sayıları da birbiri ile aralarında bağlanabilir. Baş kıvant sayısı n, 1, 2, 3, 4, . . . , değerlerini alabilir. Azimutal kıvant sayısı baş kıvant sayısından en az bir küçük olmak üzere değerler alabilir ve negatif olamaz. Halbuki magnetik kıvant sayısı verilen bir l için $-l$ ve $+l$ arasındaki her bir tam sayı olabilir. Elektronun spin kıvant sayısı ancak iki $+1/2$ ve $-1/2$ değerlerini alabilir. Atomdaki bir elektronun enerjisi baş kıvant sayısı n ile birlikte büyür; yani nispeten daha küçük baş kıvant sayısına malik olan elektron daha büyük kıvant sayılı elektrona nazaran çekirdeğe daha kuvvetle bağlanır ve ona daha yakındır.

Çekirdek etrafında sıralanan elektronlar Pauli (1925) nin eksklusyon ilkesine uyarlar. Bu ilkeye göre: bir atomda dört kıvant sayısı birbirinin aynı olan iki elektron bulunamaz. Şu halde her atomda, dalga fonksiyonlarında baş kıvant sayısı 1 olan yalnız 2 elektron, baş kıvant sayısı 2 olan yalnız 8 elektron ve genel olarak baş kıvant sayısı n olan $2n^2$ elektron mevcut olabilir. Bu elektronların diğer kıvant sayılarının ise en az bir tanesi diğerlerinden farklıdır.

Pauli ilkesi yardımiyle periyodik sistemde elemanların sıralanması fizikçe izah edilebilir. Elemanlar artan atom numaralarına göre sıralandığı takdirde kimyasal özeliklerinin periyodiklik gösterdiği çok zaman önce bulunmuştur. Kimyasal özelikleri için en gevşek bağlanmış olan elektronlar yani en yüksek kıvant sayısındaki elektronlar sorumludur. Bunlar elektron tabakasının en dışındaki elektronlardır. Hidrojen atomunun mevcut tek elektronu temel halde $n = 1$ kıvant sayılı dalga fonksiyonunda bulunur. Helyum atomunun (atom numarası $Z = 2$) iki elektronundan her ikisi de $n = 1$ kıvant sayılı dalga fonksiyonlarını işgal ederler. Çünkü bu halde her bir elektronun kıvant sayıları $n = 1$, $l = 0$, $m = 0$ $s = 1/2$ ve $n = 1$, $l = 0$, $m = 0$, $s = -1/2$ olup Pauli ilkesine aykırı düşmez. Lityum atomunun (atom numarası $Z = 3$) üç elektronundan yalnız ikisi $n = 1$ dalga fonksiyonunu işgal edebilir, üçüncü elektron ise $n = 2$ olan dalga fonksiyonunda bulunur ve bu sebeple diğerlerinden çok daha gevşek bağlanır. En gevşek bağlanmış elektronlara değer (valence) elektronları denir. Lityumda, hidrojende olduğu gibi bir değer (valence) elektronu vardır. Çekirdek yükü 4 olan berilyum atomunda $n = 2$ kıvant sayılı dalga fonksiyonlarında iki elektron vardır ve bunlar berilyumun iki değer elektronunu teşkil ederler. Çekirdek yükü 9 olan fluor atomunda değer elektronlarının sayısı 7 ye yükselir ve daha sonraki atomda - neon - $n = 2$ kıvant sayısındaki bütün mümkün sekiz dalga fonksiyonu sekiz elektronla işgal edilmiştir. Çekirdek yükünün bir artmasiyle sodyum atomunun 11 inci elektronu kıvant sayısı $n = 3$ olan bir dalga fonksiyonunu işgal eder. Bu yeni elektron diğer elektronlardan çok daha gevşek bağlandığından sodyum atomu yalnız bir tane değer elektronuna sahip bulunur. Bu sebeple sodyumun kimyasal özelikleri lityuma çok fazla benzemektedir.

Baş kıvant sayısı $n = 1$ olan iki elektron dolu bir tabaka teşkil ederler, bu tabakaya K tabakası denir. Baş kıvant sayısı $n = 2$ olan 8 elektronun dolu tabakasına L tabakası, baş kıvant sayıları 3, 4, . . . , olan diğer elektron tabakalarına da M, N, . . . , tabakaları denir.

Kimyasal özeliklerden başka elemanların değer (valence) elektronları ile tayin edilmiş ve bu sebeple periyodiklik gösteren başka özelikleri de bulunmaktadır. Tek bir elektron tarafından işgal edilen hacım - atomik hacım - iyonlaşma enerjisi yani bir elektronu uzaklaştırmak için gerekli enerji miktarı, optik spektrumlar ve hususiyle bu spektrumlardaki mültiplisite bir çok periyodik özeliklerin birkaç misalidir.

Fiziksel araştırmalara göre atomların çekirdekleri basit bir elemanter tanecik olmayıp daha basit taneciklerden, proton ve nötronlardan kurulmuştur. Proton hidrojen atomunun çekirdeğini teşkil eden bir pozitif yüklü taneciktir. Kütlesi 1.672×10^{-24} gm veya tek bir elektronun kütlesinin 1836 katıdır. Kütle birimi eşelinde (bk. Atom Ağırlığı bölümü) protonun kütlesi 1.00758 K. B. dir. Çekirdeklerde bulunan ikinci elemanter tanecik olan nötronun kütlesi 1.0089 K. B. olup bu yüksüz bir taneciktir. Serbest nötron kararlı olmayıp tedricen, neticede hidrojen atomlarını teşkil etmek üzere, proton ve elektrona parçalanır. Elektron nötronun yapı taşı olarak nazarı itibara alınmaz, o yalnız nötronların parçalanması reaksiyonunda teşekkül eder.

Hidrojen çekirdeği hariç bütün diğer atomların çekirdekleri Z sayıda proton ve N sayıda nötrondan teşekkül etmiştir. Protonların sayısı o atomun atom numarasına eşittir. Çekirdekte bulunan nötron ve proton sayılarının toplamına çekirdeğin veya atomun kütle numarası denir. Bir elemanın atom numarası o elemanın kimyasal sembolünün sol aşağısına ve kütle numarası sağ yukarısına yazılır. Meselâ $_{30}Zn^{64}$ atom numarası 30 ve kütle numarası 74 olan çinko atomunu gösterir. Kütle numarası ile atom numarası arasındaki fark çekirdekte bulunan nötronların sayısını verir. Çekirdek içindeki taneciklerin kütleleri çekirdeğin dışındaki elektronların kütle lerine nispetle çok ağır olduğundan atomun kütlesi pratik olarak çekirdeğin kütlesine eşittir. Mahiyeti itibarı ile elektriksel olmıyan fakat 10^{-12} cm den az mesafelerde meydana çıkan kuvvetler proton ve nötronları bir arada tutar.

Proton ve nötronlar mümkün olabilen her oranda kararlı çekirdekler vermek üzere birleşmezler. En basit bileşik çekirdekte bir proton ve bir nötron vardır. Bu kütle sayısı iki olan hidrojen çekirdeğidir. Bu çekirdeğe ağır hidrojen (deuterium) adı da verilir. İki veya daha fazla nötron ihtiva eden kararlı hidrojen çekirdeği yoktur.

İki protonu olan çekirdek helyum atomunun çekirdeğidir, bu ayni zamanda iki nötron ihtiva eder. İçinde yalnız bir nötron bulunan helyum çekirdeği de vardır, fakat başka kararlı helyum çekirdeği mevcut değildir. Ayni atom numarasına fakat farklı nötron ve bu yüzden farklı kütle ve kütle numarasına malik olan çekirdeklere (veya atomlara) izotop denir.

Bir elemanın çekirdeğinde -yukardaki misallerde görüldüğü gibi- nötron sayısı bazı sınırlar içinde değişebilir. Meselâ oksijen atomunun 8, 9, 10 nötron ihtiva eden üç muhtelif çekirdeği vardır.

Çekirdek dışındaki elektronların miktarı ve sıralanışı aynı olduğundan her üçü pratik olarak aynı kimyasal özellikleri gösterirler. Bunların kütle numaraları karşılıklı olarak 16, 17, 18 dir. Genel olarak elemanların çeşitli izotopları vardır. Fakat izotopları olmıyan yani bütün atomları ayni çekirdek bileşimine sahip elemanlar da bulunmaktadır. Meselâ aluminyum, iyot, altın böyle elemanlardır. İzotoplarının sayısı en fazla 10 olan kalayın kütle numaraları 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122 ve 124 dür. Hafif elemanların çekirdeklerinde nötron bölü proton oranı yaklaşık olarak 1 : 1 gibidir; fakat çekirdeğin atom numarası arttıkça bu oran büyür. Meselâ bizmut (Bi) çekirdeği 83 proton ve 126 nötron ihtiva etmektedir.

Aynı kütle numarasına sahip fakat farklı proton ve nötron ihtiva eden çekirdeklere izobar denir. Tabii elemanlar arasında bir çok izobarlar bilinmektedir; meselâ kütle sayısı 36 olan kükürt ve argon izobardırlar Argon çekirdeği 18 proton ve 18 nötron ihtiva ettiği halde kükürt çekirdeği 16 proton ve 20 nötron ihtiva eder. Başka bir misal: kütle numaraları 204 olan cıva ve kurşun izobarlarıdır. Cıva izobarı 80 proton ve 124 nötron ihtiva eder, halbuki kurşun izobarında 82 proton ve 122 nötron bulunmaktadır. Çekirdek $h / 2\pi$ birimi ile ölçülen zati bir açısal momente sahip olabilir. Şimdiye kadar bilinen en yüksek çekirdek açısal momentini yukardaki birim cinsinden 9/2 değerinde bizmut göstermektedir. Her hangi bir açısal momente sahip olmıyan çekirdekler de mevcuttur. Böyle çekirdeklere misal olarak kütle numarası 4 olan helyum, kütle numarası 16 olan oksijen, kütle numarası 40 olan kalsiyum ve kütle numarası 208 olan kurşun gösterilebilir. Protonlar ve nötronlar da $1 / 2 \times h / 2\pi$ değerinde zati açısal momentlere sahiptirler.

Çekirdeğin kararlılığının çekirdekte bulunan proton ve nötronların miktarına nasıl bağlı olduğunu veren kanunlar henüz izah edilmemiştir. Fakat kararlı çekirdeklerin bileşiminde bazı enteresan kaideler de mevcuttur. Meselâ, tabiatta kütle numarası 2 olan hidrojen izotopu, kütle numarası 6 olan lityum izotopu, kütle numarası 10 olan bor izotopu ve kütle sayısı 14 olan azot izotopu gibi hepsi hafif olan çekirdekler istisna edilirse aynı zamanda proton ve nötron sayısı tek olan çekirdekler bulunmamaktadır.

Çekirdeklerin kütlesi onu teşkil eden proton ve nötronların kütlesinden daima daha azdır. Bu kütle azalması proton ve nötronların çekirdeği teşkil etmek üzere birleştiklerinde çekirdeğin teşekkül enerjisine tekabül eder. Relâtivite teorisine göre Δm gm kütle Δmc^2 (erg) enerjiye tekabül eder. Burada c saniyede santimetre olarak ışık hızıdır. Çekirdeği proton ve nötron yapı taşlarına parçalamak için çekirdeğin teşekkülünde azalan kütleye tekabül eden enerjiyi tatbik etmek gerekir. Çekirdeğin yapı enerjisi ismini de alan bu enerji adi kimyasal olaylarda görünen enerjilere nispetle büyüktür. Meselâ dört gram helyum çekirdeğini yapı taşları olan iki proton ve iki nötrona parçalamak için hesaplanabilen gerekli enerji 85 ton kömürün yanmasından elde edilecek enerjiye eşittir. Bu sebepten çekirdekler çok kararlıdırlar; proton ve nötronlarına parçalanmazlar. Çekirdeklerde mevcut olan elemanter tanecik başına hesaplanan kütle azalması evvelâ çekirdeğin kütle numarası ile artar, sonra sabit kalır ve ağır çekirdeklerde de kütle numarası ile azalır.

Her ne kadar bütün çekirdekler proton ve nötronlarına parçalanmaya karşı kararlı iseler de, tabiatta bulunan ağır atomların çekirdekleri bazı başka çekirdeklere nazaran kararsızdırlar. Böyle çekirdekler α - tanecikleri (α - bozunması) veya elektronlar (β - bozunması) yayınlıyarak parçalanırlar. Bu atomlara tabii radyo aktif denir. α - tanecikleri helyum atomların çekirdekleridir. Bu partikülleri yayınlıyan çekirdekler atom numarası iki küçük olan yeni bir çekirdeğe dönüşür. β - bozunmasında yayınlanan elektronlar çekirdekte mevcut değıldirler, fakat serbest bir nötron nasıl bir proton ve bir elektrona dönüşürse çekirdekteki bir nötrondan da böyle bir dönüşme ile elektron teşekkül eder. β - bozunmasından sonra çekirdeğin atom numarası başlangıç hale nazaran bir yükselir.

Elemanların tabiatta bulunmıyan bir çok çekirdekleri sunî olarak yapılmıştır. Eğer nötron bölü proton oranı kararlı çekirdek bileşimine tekabül etmezse böyle sun'i çekirdekler kendiliğinden değişikliğe uğrıyarak kararlı hale dönerler. Buna suni radyoaktiflik denir. Eğer nötron bölü proton oranı çok büyükse nötronlar protonlara dönüşerek elektron yayınlanır ve oran küçülür. Eğer bir çekirdekte nötron bölü proton oranı çok düşükse protonlar nötronlara dönüşerek oran büyür ve pozitif elektron, pozitron (1932 de Anderson tarafından keşfedilmiştir) yayınlanır. Dış elektron tabakasından bir elektronun çekirdek tarafından yakalanması (K yakalanması denir) da mümkündür. Bu halde çekirdekteki bir proton nötrona döner. Bu olaylar esnasında çekirdeğin kütle numarası değişmez.

Atom ağırlığı: kimyasal eleman atomunun müşterek bir standard atoma göre nisbi kütlesi (ağırlığı) dır. Müşterek standard olarak oksijenin atom ağırlığı, uluslar arası bir anlaşma ile, 16.0000 kabul edilmiştir. En hafif eleman olan hidrojenin bu esasa göre atom ağırlığı 1,0080 ve tabiatta bulunan en ağır eleman uranyumun atom ağırlığı 238,07 dir.

Atom ağırlıkları kimyasal ve fiziksel olarak tayin edilebilir. Bir elemanın atom ağırlığını kimyasal olarak tayin etmek için bu elemanın bir birleşiği alınır. Bu bileşik içindeki diğer elemanların atom ağırlıkları büyük bir doğrulukla bilinmelidir. Bileşik çok saf halde bulunmalıdır, fakat bu şart pek kolay gerçekleşemez. Bundan sonra bileşik, içindeki atomların ağırlıkları bilinen, başka bileşiklere dönüştürülmek suretiyle nicel olarak analiz edilir. Tayin için en yüksek duyarlıkla çalışmalıdır. Başlangıç ve ara bileşiklerinin hepsinin bileşimleri, yani atomlarının oranları bilinirse analitik niceliklerden atom ağırlığı hesaplanabilir.

Misal: Lityum, gümüş ve klor'un atom ağırlıklarını tayin etmek için bir miktar tartılmış lityum klorür (kimyasal formülü LiCl yani bileşik içinde herbir lityum atomuna kesin olarak bir klor atomu düşmektedir) gümüş

klorür (AgCl herbir gümüş atomuna kesin olarak bir klor atomu düşmektedir) haline geçirilir ve tartılır. Sonra gümüş klorür çok saf metalik gümüş (Ag) haline indirgenir ve tekrar tartılır. Lityum klorürün başka bir kısmı da lityum perklorat ($LiClO_4$ - bu bileşikte her bir lityum atomuna kesin olarak bir klor ve dört oksijen atomu tekabül etmektedir) haline geçirilir ve yine tartılır. Tartılan maddelerin ağırlıklarından üç elemanın atom ağırlıkları hesaplanabilir.

Atom ağırlıklarının fiziksel tayini metotlarından birisi gazlara tatbik edilebilmekte ve Avogadro kanununa dayanmaktadır. Bu kanuna göre, aynı şartlar altında, muhtelif gazların aynı hacımlarının kütleleri (ağırlıkları) bu gazların molekül ağırlıkları ile orantılıdır. Gazlar mükemmel gaz halinde olmalıdır. Eğer gaz molekülünün bileşimi bilinirse, nisbi yoğunluk ölçülerinden atom ağırlığı tayin edilebilir. Meselâ, saf oksijen ve saf neon gazlarının ayni şartlar altında, yoğunlukları tayin edilirse karşılıklı olarak 0.0012774 ve 0.0008057 değerleri elde edilir. Aynı hacımdaki gazların ağırlıklarının oranı gazların yoğunluklarının oranına eşit olduğundan oksijenin molekül ağırlığının neonunkine oranı yoğunluklarının oranına eşit, yani 0.0012774 / 0.0008057 olur. Oksijen molekülü iki atomdan teşekkül ettiği halde neon molekülleri neon atomlarının aynı olduğundan oksijenin ve neonun atom kütlelerinin oranını bulmak için yukardaki oranı ikiye bölmek gerekir. Oksijenin atom ağırlığını 16.0000 kabul ederek neonun atom ağırlığı $\frac{16.0000 \times 0.0012774}{2 \times 0.0008057} = 20,183$ bulunur.

Atom ağırlıkları tayininde kullanılan ikinci fiziksel metot farklı kütleli atomların (veya moleküllerin) eylemsizliklerinin de farklı olmasına dayanmaktadır. Bir dış elektronunu kaybetmiş olan atomlar (veya moleküller) bir elektrik alanında hızlandırılırlar. Bu hızlandırılmış iyonlardan bir demet magnetik ve elektrik alanına sevkedilir. Taneciklerin ilk hareket doğrultularından sapmaları yardımı ile kütleleri tayin edilebilir. Kütle spektrografı analizi, diğer iki metotla elde edilemiyen çok yüksek bir doğrulukla tayinler yapacak şekilde inkişaf ettirilmiştir. Bu metot yalnız izotop atomların kütlelerinin tayinini değil aynı zamanda bu izotopların izafi bolluğunu da bulmağa yarar.

Yukarda anlatılmış olan metotlardan ilk ikisi çok sayıda moleküllerin kütlelerini birbiri ile mukayese etmektedir. Halbuki sonuncu metotta herbir izotopun atom (molekül) kütleleri tayin edildikten sonra izotopların izafi bolluğundan elemanların atom ağırlıkları hesaplanır. Tabiî oksijenin içinde kütle numaraları 16, 17 ve 18 olan izotoplar 2494: 1 : 5 oranında bulunmaktadır. Bu farklı kütlelere sahip olan atomların ağırlığı 16.0000 olarak kabul edilir ve bu değerle diğer elemanların kütleleri mukayese edilir.

Kütle spektrografı ile yapılan tayinlerde atomların kütleleri, kütle numarası 16 olan oksijen izotopu ile mukayese edilir. Ve bu tek izotopun atom ağırlığı 16.0000 kabul edilir. Böylece iki ayrı standard kullanıldığından iki tane de ayrı atom ağırlığı eşeli elde edilir. Kimyasal mukayese standardı olarak oksijen izotoplarının karışımı alındığından bu esasa göre tayin edilen atom ağırlıkları kimyasal atom ağırlıklarını verir. Mukayese standardı olarak oksijenin kütle sayısı 16 olan izotopu alınırsa fiziksel atom ağırlıkları elde edilir. Fiziksel atom ağırlıkları sayıca kimyasal atom ağırlıklarından büyüktür. Fiziksel eşeldeki atom ağırlıklarının kimyasal eşeldekilere oranı 1.000272: 1 olduğundan bunlar birbirlerine kolaylıkla çevrilebilirler.

Farklı kaynaklardan elde edilen kimyasal elemanlar atom ağırlıklarında hafif bir değişiklik gösterirler. Bir kaç özel hal istisna edilirse bu değişiklikler yalnız en duyar kütle spektrografı ile yapılan tayinlerde görülebilir. Bu farklar alelâde kimyasal çalışmalarda gözlenemiyecek kadar küçüktür.

Milletlerarası kimya birliğinin atom ağırlıkları komisyonu her yıl bastırdığı milletlerarası atom ağırlıkları cetvellerinde atom ağırlıklarında yeni tayinlere dayanan değişiklikleri yayınlamaktadır. Tek bir atomun ağırlığı kimyasal yollarla tayin edilemez, fakat maddenin atom-gramındaki atomların sayısından hesap edilebilir. Atom-gramdan mikdarı gram olarak atom numarası kadar olan madde anlaşılır. Atom ağırlığı 55.85 olan demirde, bir atom gram diye 55.85 gram demire denir. Bir atom-gram maddede 6.0228×10^{23}-Avogadro sayısı-atom vardır ve böylece her demir atomunun ortalama kütlesi $55.85 : 6.0228 \times 10^{23} = 9.273 \times 10^{-24}$ gramdır.

Atomun transmütasyonu (sun'i): çeşitli elemanların birbirine dönmesi için atomların çekirdek yüklerinin değişmesi gerekmektedir. Bu olay ilk defa Lord Rutherford tarafından 1919 da, azotun radyoaktif bir kaynaktan yayılan α - tanecikleri (helyum atomunun çekirdekleri) ile bombardıman edilmesinde gözlenmiştir. α - taneciklerinden bazıları azot atomlarının çekirdeklerine girer, bir proton atılır ve oksijen atomunun çekirdeği teşekkül eder. Elemanların suni transmütasyonunun daha fazla incelenmesi çekirdeklerin α - tanecikleri ile bombardımanının çekirdek yükleri çok büyük olmıyan atomlarda mümkün olduğunu göstermiştir. Hattâ en zengin 8.8 MeV (milyon elektron volt) enerjili tabii α - tanecikleri bile yük sayısı yaklaşık olarak 20 den büyük çekirdeklerin kâfi derecede yakınına gelemez. Kullanılan α - tanecikleri ile mukayese edilirse dönüşmeye uğrayan çekirdeklerin miktarı çok küçüktür.

Sun'i olarak elde edilmiş yüklü ve çok yüksek enerjili tanecikler (protonlar, ağır hidrojen ve helyum çekirdekleri, elektronlar) bütün çekirdeklere girip onları değiştirebilirler. Bugün her tek yüklü bir partikül için bu enerji 200 MeV'a kadar yükseltilmektedir (ilerde 1000 MeV ve daha yüksek değerler elde edileceği tahmin edilmektedir). Nötronun keşfedilmesi ile çekirdek araştırmalarında başka kudretli bir alet bulunmuştur. Nötron yüksüz olduğundan bu çekirdeğe çok kolay girebilir. Çekirdeği geçebilir veya daha başka bir değişiklik olmaksızın absorplanarak elemanın daha ağır bir izotopu meydana gelmiş olur. Nötronun absorplanması proton, pozitron, elektron, ağır hidrojen çekirdeği, α - taneciği ve hatta iki nötron fırlatılması ile beraber olabilir. Bazı ağır elemanların nötronla bombardımanında çekirdekler eşit olmıyan iki kısma bölünürler ve ayni zamanda yeni nötronlar teşekkül eder. Çok defa bir nötronun absorplanması ile tedricen parçalanan bir çekirdek elde edilir (sun'i radyo aktiflik). Bu kararsız çekirdek yüklü tanecikler fırlatarak yeni kararlı bir çekirdeğe döner.

Atom enerjisi (daha doğru olarak: çekirdek enerjisi) çekirdek bölünmesi ismini alan çekirdek değişmeleri esnasında maddenin transmütasyonundan elde edilen enerjiye denir. Relativite teorisinin bir sonucu olarak enerji ve madde birbiri ile eşdeğerdir. 1 kg maddenin tamamiyle enerjiye dönüşmesi ile 25×10^9 kilovat - saatlik bir enerji elde

edilir. Bu enerji Türkiyenin 40 yıl müddetle elektriksel enerjisine tekabül eder (1946 da Türkiyede 562 676 $\times 10^3$ kilovat - saat enerji elde edilmiştir).

$_{92}U^{235}$, $_{94}Pu^{239}$, $_{92}U^{233}$ gibi bazı ağır çekirdekler bir nötron absorpladıktan sonra atom numaraları 30 (çinko), 64 (gadolinyum) arasında bulunan iki kısma bölünürler. Elde edilen çekirdeklerin kütlesi başlangıçtaki çekirdeğin ve çekirdeğe giren nötronun kütleleri toplamından daha küçüktür. İkiye bölünen her çekirdek için yaklaşık 165 MeV luk bir enerji serbest hale geçer. Başka bir ifade ile bir gram U - 235 in bölünmesinden 18 700 kilovat - saatlik enerji elde edilir. Maddenin faydalanılabilen enerjiye çevrilmesinde halen bilinen yegâne çekirdekler yukarda verilenlerdir.

Bölünebilen çekirdeklerden çekirdek enerjisinin elde edilmesi şu olaylara dayanmaktadır: U - 235 gibi bir çekirdek bir nötron absorbe ederse yüksek kinetik enerjili yeni iki veya üç nötron vermek üzere bölünür. Bu nötronlar başka U - 235 çekirdekleri tarafından yakalanırsa bu çekirdekler de bölünür, yeni nötronlar ve enerji açığa çıkar. Böylece bu zincir reaksiyonu bütün bölünebilen madde sarfedilinceye kadar devam edebilir. Tabiatta bulunan uranyum kütle sayısı 235 olan izotoptan ancak % 0.7 ve kütle numarası 238 olandan % 99.3 ihtiva etmektedir. Bu sonuncu izotop bir nötron absorbe ederek bölünmediği gibi yeni nötronlar da fırlatmaz. Bu sebeple tabii uranyum zincir reaksiyonunu devam ettiremiyeceğinden uranyumun bölünmesini temin edecek nötronları bir dış kaynaktan elde etmek gerekir.

Çekirdekler nötronları seçerek absorbe ederler. Herbir çekirdek hızları kendine en uygun sınırlar içinde olan nötronları yakalar. Meselâ U - 238 çekirdeği hızları yaklaşık olarak saniyede 50 km olan nötronları yakaladığı halde U - 235 bilâkis hızları yaklaşık olarak saniyede 1 km olan nötronları tercih eder. Çekirdekler nötronları absorbe etmeksizin de onlarla çarpışabilir, böyle çarpışmalara esnek çarpışma denir. Esnek çarpışmalarda yüksek enerjili nötronlar kinetik enerjilerinin bir kısmını kaybederler ve bu suretle yavaşlatılırlar. Eğer nötronları absorplamıyan, fakat onları esnek çarpışmalarla yavaşlatan bir madde, uranyum içine sokulursa bu maddeye gelecek nötronların hızları U 238 in tercihen absorplıyacağı hızdan çok aşağı düşer. Bu hızları saniyede yaklaşık olarak 1 km ye kadar yavaşlatılmış nötronlar tekrar uranyuma girdiğinde U-235 çekirdekleri tarafından absorplanır ve yeni nötronlar meydana gelerek bu çekirdekler parçalanır. Moderatör adı verilen böyle bir maddenin mevcudiyetinde zincir reaksiyonu kendini muhafaza ederek devam edebilir. Pratik olarak bütün U-235 kullanılıncaya kadar reaksiyon devam eder. Moderatör olarak grafit kullanılır ve yukarda tasvir edilen böyle bir düzeneğe atom pili denir. İlk defa dayanıklı bir pil 2 aralık 1942 de Chicago Üniversitesinde işletilmiştir.

Bir atom pili içindeki parçalanmalar pili ısıtır ve böyle bir pil bir ısı motorunun ısı kaynağı olarak kullanılabilir.

U-239 çekirdeği kararlı değildir Pu-239 teşkil etmek üzere dönüşür. Meydana gelen bu çekirdek de nötronlarla tekrar bölünebilir. Bu suretle pil içinde U-238 i yavaş yavaş Pu-239 haline çevirmek ve bu çekirdeğin de bölünmesinden elde edilecek enerjiyi kullanmak mümkün görünmektedir. Bu yol, bütün tabii uranyumu parçalamak suretiyle enerjisinden faydalanmak imkânını verdiğinden çok büyük bir önem taşımaktadır.

Aynı şekilde toryum Th-232 nötron yakalıyarak ve parçalanarak U-233 çekirdeğine dönebilir. Bu çekirdek de tekrar bölünebilir. Yer kabuğunda toryum çok daha bol bulunduğundan, dünyanın enerji sarfiyatı, ham maddesi hissedilir bir azalma göstermeksizin çekirdek enerjisinden temin edilebilir.

Çok büyük miktarda enerji meydana getiren çekirdek reaksiyonları güneşte vuku bulmaktadır. Güneşin yaydığı enerji pek muhtemel olarak dört protondan helyum çekirdeklerinin sentezi ile açığa çıkmaktadır. Bu sentezlerin kararsız azot 13 ve oksijen 15 izotoplarını ihtiva eden ara kademelerden ilerlediği zannedilmektedir.

Atom bombası: daha doğrusu çekirdek bombası, çekirdek bölünmelerinde maddenin enerjiye dönüşmesinden hasıl olan enerjinin gayet kısa bir zamanda ve pek yoğun bir halde serbest hale gelmesi esasına dayanır. Bölünebilen maddeler-meselâ kütle numarası 235 olan uranyum izotopunun çekirdeği veya kütle numarası 239 olan plutonyum çekirdeği-bir nötron yakalıyarak iki çekirdeğe bölünür ve aynı zamanda bu bölünmeden yeni nötronlar teşekkül eder. Bu yeni nötronlar geri kalan diğer çekirdekler tarafından yakalanabilir ve böylece bölünen çekirdeklerin sayısı büyük bir hızla mütemadiyen artar. Bu surette çok kısa bir zamanda sınırlı bir bölgede çok büyük miktarda enerji serbest hale geçer. Atom bombası bu yüzden çok müthiş tahrip edici bir kudrettir. Bölünme ürünleri de kuvvetli radyo aktif olup çok tehlikelidir.

Eğer bölünebilen maddenin kütlesi belli bir kritik miktardan aşağı ise bölünme esnasında teşekkül eden nötronlar çekirdekler tarafından yakalanmaktan kurtulabilirler ve civardaki maddeye geçerek orada absorbe edilirler. Bu takdirde bu nötronlar çekirdeklerin bölünmesinde faydalı olmadıklarından bomba patlamaz Patlamayı husule getirmek için bu bölünebilen maddenin birbirinden ayrı tutulan iki veya daha fazla parçası bir araya getirilerek kritik kütlenin üstünde bir kütle teşkil edilir.

Atom bombası fikri 1939 da Amerika Birleşik Devletleri'nde oturan Avrupa'lı bir bilginler grupu tarafından ortaya atılmıştır. Projenin gerçekleştirilmesi A. B. D., Büyük Britanya, Kanada bilginlerinin birlikte çalışmaları sonunda mümkün olabilmiştir. A. B. D. hükümeti dört yılda atom bombası işleri için 2 milyar dolar harcamıştır.

Nagasaki üzerinde atom bombasının patlaması (9. VIII. 1945)

İlk tecrübe bombası 16 temmuz 1945 te öğleden önce 05:30 da Kuzey Meksika'da Albuquerque'nin 120 mil güneydoğusundaki çölde Alamogordo hava üssünde patlatılmıştır.

İlk atom bombası İkinci Dünya Harbi'nde 6 ağustos 1945 öğleden önce (Japon saati ile) saat 09:15 te 343 000 nüfuslu bir Japon kara üssü olan Hi-

roşima'ya bir üstün uçankaleden atılmıştır. İkinci bomba 195 000 nüfuslu Nagasaki'ye 9 ağustos 1945 te öğleden sonra (Japon saati ile) saat 12:01 de atılmıştır. Bombalar yaklaşık olarak 20 000 ton trinitrotoluen (T. N. T.) kadar tahrip kudretinde idiler. Birinci bombadan 66000 insan ölmüş, 69 000 insan yaralanmış ve 200 000 insan evsiz kalmıştır. İkinci bombadan 39 000 insan ölmüş, 25 000 yaralanmış ve 90 000 kişi de evsiz kalmıştır.

Marshall adalarında bulunan Bikini mercan adasında 1 temmuz 1946 da öğleden önce saat 09:00 da ve 25 temmuz 1946 da öğleden önce (Bikini saati ile) saat 08:35 te iki atom bombası deneyi yapılmıştır. Birinci bomba suyun üstünde, ikincisi su altında patlatılmıştır.

Başkan Truman, 23 eylül 1949 da verdiği demeçle Sovyet Rusya'da üç atom infilâkı tespit edildiğini bildirmiştir.

ATOM ENERJİSİNİN MİLLETLERARASI KONTROLÜ, atom bombası Hiroşima üzerinde patlarken San Francisco konferansı sona ermiş, Birleşmiş Milletler şartı tanzim edilmiş, fakat henüz yürürlüğe girmemişti. 24 ocak 1946 da, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, bu meseleyi incelemek üzere Güvenlik Meclisi'nin otoritesi altında görevi şu suretle tespit edilmiş olan bir «Atom Enerjisi Komisyonu» kurmuştur. Güvenlik Meclisi üyesi devletlerle Kanada'nın temsil edildiği komisyonun görevleri şunlardır:

a — Milletlerarası barışçı gayeler için esaslı bilimsel değiş (mübadele)i geliştirmek,

b — Tamamiyle barışçı gayeler uğrunda kullanılmasını sağlamak için gereken ölçüde atom enerjisinin kontrolünü sağlamak,

c — Atom silâhlarını ve kütle halinde imhayı mümkün kılan diğer bütün önemli silâhları silâhlar arasından çıkarmak,

ç — Taahhütlerine riayet eden devletleri korumak için doğrudan doğruya veya dolayısiyle ihlâl tehlikelerine karşı denetlemede bulunmak ve diğer her türlü vasıtalarla etkili koruma tedbirleri almak.

Komisyonun çalışmaları, atom enerjisinin sırf barışçı gayeler uğrunda kullanılmasının ve bu hususun da milletlerarası bir teşkilât tarafından etkili bir kontrola tabi tutulmasının teknik ve pratik bakımlardan mümkün olduğunu meydana koymuşsa da meselenin siyasî ve hukukî cephesi henüz halledilememiştir.

ATOMARİA, kınkanadlı böcekler (Coleoptera)in kriptofagide (Cryptophagidae) familyasına bağlı bir cinsi. Uzunca ve az kubbeli vücutları kıllarla örtülüdür. 1-2 mm büyüklüğünde olan bu böcekler parlak siyah, esmer veya sarımtırak renklidir. Bacakları kırmızımtırak sarı veya esmerdir. *A. linearis* türü şeker pancarlarına zarar verir; *A. analis* türü ise kilerlerde ve samanlıklarda yaşar.

Atomaria

ATOMCULUK (Fel.) her şeyin basit ve ayrılması mümkün olmıyan birtakım maddî öğelerden, yani atomlardan oluştuğunu ileri süren felsefe anlayışı. Bu anlayışa göre dünyada her şey atomlardan oluştuğu gibi her olay da atomların birleşmesinden ve ayrılmasından, birbirini çekmesinden ve itmesinden meydana gelmektedir. Felsefe tarihinde ilk atomcular Demokritos, Leukippos ve Epikuros'tur. A., XVII. yüzyılda P. Gassendi tarafından yeniden ortaya atılmıştır.

ATOMİK DİLLER (Langues atomiques), Çince gibi, isim, sıfat, fiil, zarf v. b. «söz bölümleri» (aksam-ı kelâm, parties du discours) arasında esaslı bir fark gözetmiyen, cümle içinde kelimeler yanyana geldiği zaman aralarındaki gramatikal ve sintaktik münasebetleri göstermeğe yarıyan şekillendirici unsurları, yani yapılıkları, çekim ve yapı ekleri bulunmıyan, bükün (flexion)e de uğramıyan, ve bunları ancak ton farkı ile, kelimelerin cümledeki diziliş sırasiyle, ve aslî anlamlarını bırakarak kelimeler arasındaki ilgiyi kurmağa yarıyan «boş kelime» (b. bk., mot vide, Çince: hsü^{1}-tse^{4})lerle sağlıyan, genel olarak da «izolan» (isolant) denilen dillere, kelimelerin bölünmezliği göz önünde tutularak verilmiş olan ad. Başka dillerde, bu gibi dillerin sadece kelime köklerinden ibaret olduğu düşünülerek, ve «atomik diller» karşılığı olarak «kök dilleri» (Wurzelsprachen, radical languages) dahi denmiştir. Bk. İZOLAN DİLLER.

ATORAİ, Amerika yerli dillerinin Güney Amerika bölümüne giren Aravak ailesinin Kuzey Amazon bölümünün Río Branco grupundan bir dil. Ataroi, Aturrai, Atorad, Atorradi, Atorayo, ve Aturati de denilen bu dil, son zamanlara kadar, Río Branco'nun doğusunda, İngiliz Guyana'sı ile kuzey Brezilya sınırlarında konuşulurdu; şimdi aynı aileden olan Wapisána dili tarafından hemen tamamiyle sömürülmüştür. Bk. ARAVAK DİLLERİ.

ATOSSA, eski Pers prenseslerinden bazılarının adı. En ünlüsü, Kyros'un büyük kızıdır. A., kardeşi Kambyses'in sonra da Dareios Hystaspes'in karısı olmuştur. Birinci Kserkses'in anasıdır. Hellas'a karşı Kserkses'in tekrar sefere başlamasında başlıca âmil olanlardandır. Aiskhylos'un *Persai* (Persler) adlı tragedyasında önemli rolü vardır.

ATOUS (Athous), kınkanadlı böcekler (Coleoptera) in elateride (Elateridae) familyasına bağlı bir cinsi. Uzunca vücutlu bu böcekler 10-15 mm boyundadır. Siyah renklidir ve üzerinde külrengi kıllar vardır. Lârvalar yırtıcıdır. Diğer böceklerin lârva ve pupalariyle geçinir. Ormanlaıda, eski odunlar üzerinde yaşar. *A. niger* Avrupa'da yaşıyan türlerinden biridir.

ATÖLYE, ressam, heykelci, mimar ve fotoğrafçıların çalışmaları ve endüstri işleri için özel surette yapılmış yer, işlik. Bu yerlerde, kuzeyden açılan geniş ve yüksek pencerelerden aydınlık girer 45° lik bir açıdan A. içerisine giren aydınlığa «A. ışığı» denir. Bu ışığı yansımasız olarak sağlamak için çoklukla resim ve heykel atölyeleri, binaların üst katlarında veya tek kat olarak yapılır. Atölye pencerelerinin kuzey tarafta oluşu model ve resim üzerine gelen ışığın güneş durumuna göre değişmemesi ve daima aynı kalması içindir. Bu suretle elde edilen soğuk ve aynı kalan bir ışık altında modelin formları daha büyük bir açıklıkla meydana çıktığı gibi renklerde gerçek değerini alır.

Empresyonist çığıra bağlı sanatçıların açık hava resmini ortaya atmalarından sonra A. ler hemem hemen camlı olarak yapılmağa başlanmıştır. Camdan bir kafese benziyen bu A. ler içinde, tıpkı açık havada olduğu gibi modelden çalışmağa başlanmıştır. Bir ustanın, kendi sanat görüşüne göre öğrencilerine resim dersi verdiği toplu çalışma yerine de A. denir. Usta çırak geleneğinin sürdüğü devirlerde hemen her büyük sanatçının bir A. si vardı. Bunlar arasında Roma'da Raffaello'nun Anvers'te Rubens'in Madrit'te Velasques'in, Paris'te David, Ingres ve Delacroix'-

RESİM ATÖLYESİ

nın A. leri hususiyle kayda değer. Güzel sanatlar okullarında A. lerin açılması ve derslerin parasız olarak verilmesi üzerine özel A. lerdeki çalışmalar bir duraklama devrine girmiş ve gençliğin çoğu bu yeni açılan kurullara akın etmeğe başlamıştır. Sonradan bu okullardaki öğretimin noksanlığına karşı yapılan tenkidler, özel A. ler lehine bir tepkinin doğmasına yol açmıştır.

Endüstri işleri için ayrılan yapımevlerine de A. denir. Bizde A. deyimi daha çok güzel sanat işleri yapılan yerler için kullanılır.

ATPAZARI, at alınıp satılan pazar. Bütün büyük şehirlerde öteden beri atpazarı kurulması bir gelenek olmuştur. İstanbul'da da biri Fatih'te, diğeri Üsküdar'da iki atpazarı vardır. Fatih'teki Fatih Sultan Mehmet zamanında kurulmuştur. Burası Fetih'ten önce sığır pazarı olarak kullanılıyordu. 26 ağustos 1908 Çırçır yangınından önce bu pazar bayındırdı. Yangından sonra pazarın başka bir yere taşınması düşünülmüşse de esnafın müracaatı üzerine 1913 te eski yerine yeniden getirilmiştir. Eskiden çok büyük bir alanı kaplıyan ve bir kethüdası bulunan A. sonradan küçültülmüş ve eski atpazarının içinde bulunan birçok yerler bugün ayrı birer mahalle haline gelmiştir (Saraçhane, Mutaflar). Yangından önce Atpazarı dört beş sokaklı büyük bir meydan halinde idi. Otuz kadar hayvan ahırı, birkaç Mutafhane, nalband ve semerci dükkânları ve dolaylarında binicilikle ilgili her türlü araçları yapan saraç dükkânları ile dolu bir çarşı vardı. A. birkaç defa yanmış ve yeniden yapılmıştır. Pazarın yukarı tarafında bir dua meydanı vardı. Esnaf, sabahleyin dükkânlarını açmadan burada mahalle imamının duasını dinler, sonra işe başlardı. Abdülhamit II buraya bir namazgâh yaptırmıştır; Atpazarı meydanının ortasına da Abdülmecit I., 1853 te güzel bir çeşme yaptırmıştır. Atpazarı'nda attan başka öküz ve benzeri hayvanlar da satılırdı. Mahmut II. devrinde Asâkir-i Mansure (b. bk.) süvari birlikleri kurulduğu zaman, orduya lâzım olan at ile atlı askerlerin araçları A. dan sağlanmıştı. Bu olaydan da anlaşıldığı gibi A. şahısların ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, devletin de at ve atçılık araçlarını sağlamaya yarıyordu. Üsküdar'daki Atpazarı küçüktü, yaptığı iş de Fatih'teki kadar önemli değildi. Fatih'teki her gün açık olduğu halde Üsküdar'daki yalnız cuma günleri öğleye kadar sürerdi. Pazarın idaresi belediyeye aittir. Satılan hayvanlardan alınan vergiler zaman zaman değişikliklere uğramıştır. Pazarda günlük işlere, hayvan alım-satımına, esnafın işlerine bakan memurlar, ayrıca, hayvanların sağlığını kontrol eden veterinerler vardır.

ATRAFAKSİS (Atraphaxis), karabuğdaygiller (Polygonaceae) den Anadolu, Doğu Akdeniz bölgesi ve Orta Asya bozkırlarında 20 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Bunların hemen hepsi küçük ağaççıklardır. Dalları boz kabuklu, yan dalları aşağı doğru sarkık ve kısmen dikenli, yaprakları küçük, açık yeşil, uzunca elliptiktir. Çiçekleri kısa saplı ve açık kırmızı renkte olan *A. Billardieri* türüne Orta Anadolu bozkırlarında çok raslanır.

ATRANAS (Atranos, Adırnas) **ÇAYI,** Domaniç çevresinden Karaerik ve Hozan adlariyle çıkan, Orhaneli'nden Kocaçay adiyle geçen akarsuyun Ömeraltı ve Kızılelma dağları arasındaki bölümünün adı. Mustafa Kemal Paşa'nın güneyinde Kirmasti çayına karışır.

ATRANOS: bk. ORHANELİ.

ATRATO (Rio Atrato), Güney Amerika'da Kolumbia devleti topraklarının kuzeybatı bölümünde bir ırmak. Uzunluğu 665 km dir. A.. Batı Kordiler'lerdeki Citara dağının 3 200 m yükseklikteki yerlerinden doğar. Aşağı bölümünde küçük gemilerin işlemesine elverişlidir; Uraba körfezinin batı tarafında bataklık bir deltadan geçtikten sonra denize dökülür ki, buradaki sedler büyük gemilerin içeri girmesine engel olur.

ATREBAT'LAR (Lât. = *Atrebates* veya *Atrebatii*), Belçika Gallia'sının eski halkı. A. ülkesi Strabon'a göre batıda Manş denizi, kuzeydoğuda Morin'ler, doğuda Nervi'ler, güneyde Viromandus'lar ve Ambian'larla çevrilmiş ormanlık ve bataklık bir yerdi. Caesar zamanında A. 15 000 kişilik bir orduya sahiptiler, M. Ö. 52 de 4 000 kişilik bir kuvveti Caesar emrinde bulundurmayı kabul etmek zorunda kalmışlardır. M. Ö. 57 de A. bütün Belgium halkının katıldığı bir birliğe girmişler ve Axona'da yenilmişlerdir. Sonra Caesar'a karşı savaşmak için yeniden Nervi'lerle birleşmişler, fakat Sambre üzerinde tekrar yenilmişlerdir. Caesar hizmetleri dolayısiyle mükâfatlandırmak istediği Commius'u A. a kıral atamış. kanunlarını, anayasalarını hazırlamakta onları serbest bıraktığı gibi vergilerini de bağışlamıştır. Daha sonra A., Morin'lerle birleşerek yurtlarını Germen'lere karşı savunmuşlardır. Yurtları Morin'lerin bir kısım toprakları ile beraber XIII. yüzyılda Arras ruhanî dairesini teşkil etmiştir. Başkentleri Nemetacum, yahut Nemetocenna denilen Arras (b. bk.) idi.

Başka bir A. kolonisi de Büyük Britanya'da Thames kıyılarında şimdiki Berkshire dolayında oturmakta idi Ptolemaios A. için burada Calleva (şimdiki Silchester) adlı bir yer göstermektedir. Caesar'a göre bu A. Belçika Kelt'lerinin bir bölümü olup Belçika'dan İngiltere'ye geçmişler ve yerleşmişlerdir.

ATREK (Etrek), aşağı bölümünde Mâveraihazer bölgesiyle İran arasında sınır teşkil eden bir ırmak. Uzunluğu 600 km dir. A., Horasan'da, İran'ın kuzey sınırına yakın dağlık yerlerden çıkar Hazer Denizi'nin güneydoğu köşesine dökülür.

ATREMİ (Atrémie; Yun. *a* = yokluk eki, *trĕmo* = hareket ediyorum), kasların astenisi olmaksızın ruhî enerjinin zayıflaması sonucunda bacakların tam bir hareket iktidarsızlığına kadar gidebilen irsî bir nevrasteni şekli. Bu hastalar gerçekten felçli olmadıkları halde aylarca, hattâ yıllarca yatakta kalırlar.

ATRENE, eski Anadolu'nun Lydia veya Phrygia bölgesinde bir yer.

ATREUS, Yunan mitolojisinde Mykenai kıralı, Pelops ile Hippodameia'nın oğlu, Thyestes'in ağabeysi, Agamemon ile Menelaos'un babası. Evlâtlarına Atreid'ler (Atreus oğulları) denir. Efsaneye göre, A., üvey kardeşi Khrysippos'u öldürerek Mykenai'ye kaçmış ve oranın kıralı olmuştur. Kardeşi Thyestes, A. un karısını baştan çıkararak kaçmış; kaçarken A. un oğlu küçük Pleisthenes'i yanında götürmüş, onu kendi çocuğu gibi büyütüp A. u öldürmek üzere yollamış Pleisthenes'in ne maksatla geldiği anlaşılınca öldürülmüş; fakat A., öldürttüğü Pleisthenes'in kendi oğlu olduğunu anlayınca Thyestes'ten öc almak istemiş, yalancıktan barışarak onu iki oğliyle birlikte Mikenai'ye çağırmış, çocukları öldürterek etlerini yemek olarak babalarının önüne koymuş. Fakat bu cinayet karşısında gün tanrısı Helios yolunu değiştirmiş ve memleket kıtlık içinde kalmıştır. Kovduğu kardeşini kâhinin emriyle aramağa çıkan A., seyahati esnasında Thesprotos kıralına uğramış ve orada, kim olduğunu bilmeden, kardeşi Thyestes'in kızı Pelopeia ile evlenmiştir. Fakat kadın daha önce kendi babası Thyestes'ten gebe kaldığı çocuğu Aigisthos'u doğurmuş ve A., Aigisthos'u kendi oğlu gibi büyütmüştür.

A. un oğulları Agamemnon ile Menelaos, Thyestes'i bulup Mykenai'de hapsetmişler, Aigisthos da, Thyestes'i öldürmek üzere oraya gönderilmiştir; fakat baba oğul birbirlerini tanımışlar, ikisi birleşerek A. u öldürmüşler ve tahtı ele geçirerek Agamemnon ile Menelaos'u kovmuşlardır.

Boğazköy'de bulunan Hitit tabletlerinde geçen Attarişşiyaş ile A. adını karşılaştıranlar olmuştur (bk. AḪḪİYAVA, dil).

ATRİA: bk. ADRİA.

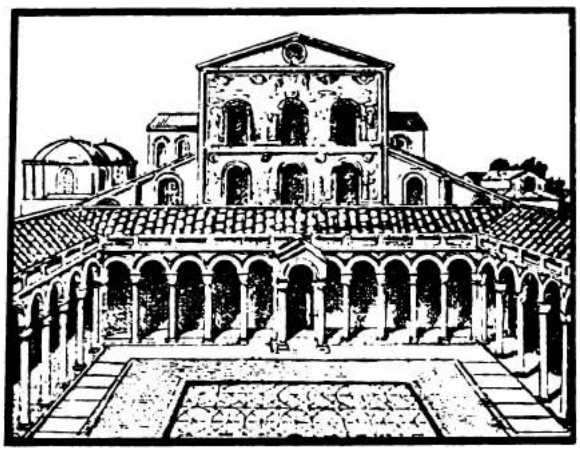
ATRIO (İtal. «atların çekildiği dış avlu» anlamına gelen *Atrio del cavallo*'dan) Vesuv'un Monte Somma'sı ile ortasındaki yeni volkan konisi arasında kalan yarım ay biçimli uzun çukurluk. A., bu biçim karmavolkanlar için kullanılan bir terim olmuştur (bk. SOMMA).

ATRİPA (Atrypa), fosil brakipodlar (Brachipoda) ın Testicardines takımına bağlı atripide (Atripidae) familyasının bir cinsi. Kubbeli olan kabuğu uzunluğuna oluklu ve nadiren düzdür. *A. reticularis* adlı türü silur'dan üst devona kadar yaşamıştır. Türkiye'de Adapazarı yöresinde Ferizli Devon kalkerleri içinde ve Manyas gölü yöresindeki Tatar köyde bulunmuştur.

ATRIUM, eski Roma ve Yunan evlerinin ortasında üstü açık bırakılan avlu. A. un etrafında sütunlu revaklar yapılır ve odaların kapıları bu revakların gezintisine açılırdı. Avlunun ortasında bir havuz bulunurdu. A. ların çoğu mermer döşeli olup bazı evlerde A. un üzerine tente getirilir ve ev halkı hep orada otururdu. A., Romalı'larca kullanılan bir tabir olup Yunanlı'lar buna *avula* derler. Eski Asya milletlerinde de bu şekilde ev avluları olduğu bilinmektedir. Eski Hitit ve Anadolu evlerinin hepsinde bu avlular vardır(bk. BİT HİLANİ).

ATRIUM

ATRIUM

ATROA veya **OTROİA,** eski Anadolu'nun Bithynia bölgesinde bir yer. Askania Limne (b. bk.) ye yakın bir yerde bulunmuş olduğu sanılıyor. Bizans'tan Kilikia Kapısı'na giden büyük cadde A. ya yakın bir yerden geçiyordu.

ATROFİ (Atrophie; Yun. *a* = yokluk eki, *trophē* = gıda), besisizlik. Genel yahut yersel beslenme azlığı veya bozukluğu etkisiyle anatomik kısımların, gelişmenin tam tersi olan bir hal almaları.

Organ A. si organın küçülmesi, yahut çalışan hücre sayısının azalması ile kendini gösterir. Organ A. si kendisine gelen besinlerin azlığından, damar ve sinir sistemi hastalıklarından, netabolizmayı düzenliyen hormon ve ferment sistemi muvazenesizliğinden, doğrudan doğruya organa etki yapan enfeksiyon-entoksikasiyon gibi hastalık sebeplerinden ileri gelir. Vücutta işe yaramıyan ve kullanılmıyan kısımlar da A. ye uğrar. Yeni doğan çocukların göbek kordonunda çocuk büyüdükçe Timus (thymus) ta, ağrı ve hastalık sebebiyle hareket edemiyen kol ve bacakta A. görülür. Basınca uğrıyan kısımlar da A. ye uğrar. Urlar, anevrilma (b. bk.) lar basınçla civar organlarda, hattâ kemiklerde A. yaparlar. Yatalak hastaların arkalarında açılan yaralar vücudun ağırlığıyle hasıl olan deri A. sindendir. Çevresel sinirlerin hastalıkları, yaralanmaları A. nin en bellibaşlı sebeplerindendir. Beyin hastalıkları sonu olan felçlerde ise A. hareketsizlikten doğar. Açlık, zayıflatıcı hastalıklardan sonra görülen kaşeksi (cachexie) ve ihtiyarlık, genel A. yapar. Besleyici damarları daraltan ve tıkıyan hastalıklarda beslenemiyen organ A. ye uğrar.

A. bazen çok hızlı olarak gelişir. Karaciğerin akut sarı A. si birkaç gün içinde çok ilerler. A. bazen dokularda farkedilebilecek değişiklik yapmaz ve bir oluşum eksikliğinden Hipoplazi (hypoplasie) farkedilmesi güç olur. Bazen de karaciğerin akut sarı A. sinde olduğu gibi, ana doku tanınmıyacak hale gelir. Yahut esas hücrelerin yerine bağdokusu ve yağ toplanır; hattâ bu sebeple organ görünüşte büyümüş olabilir.

Sağıtım: A. hallerinde esas sebebi önlemeğe çalışmalıdır. Sebep hareketsizlik, basınç, sinir, damar hastalıkları, genel besi ve metabolizma bozukluğu, enfeksiyon v. b. olduğuna göre sağıtım değişir. Lokal kas A. lerinde masaj, mekanoterapi, jimnasrik v. b. gibi fizik sağıtım metotlarından iyi sonuçlar alınır.

ATROPA veya **ATROPE:** bk. GÜZELAVRAT OTU.

ATROPATENE, Media'nın kuzeybatı bölgesi (Küçük Media). A. adı, satrap Atropates (b. bk.) adından doğmadır. Atropates Med aslındandı; İskender'in ölümünde A. onun idaresinde kalmıştı. Atropates'in burada kurduğu kırallık Roma'lılar devrine kadar bağımsız kalmıştır (bugünkü Azerbaycan).

ATROPATES, Pers kıralı Dareios III. zamanında Media satrapı. A., Büyük İskender'le Dareios arasındaki Gaugamela savaşında (M. Ö 331) İran ordusunda İskender'e karşı savaşmış, fakat Dareios'un ölümünden sonra İskender'le birleşmiştir. İskender tarafından Media satrapı yapılan A., kızını Perdikkas ile evlendirmiştir. İskender'in ölümünden sonra kendisine kuzeybatı Media verilmiş ve burada hükümdar olmuştur. Bu bölge ondan sonra Atropatene (b. bk.) diye anılmıştır.

ATROPİK ASİT, a-fenil-akrilik asit, $CH_2 = C (C_6 H_5) COOH$, tarçın asidi ile isomer olan bir asit. A. tropik asit veya atropinin derişik hidroklorik asitle ısıtılmasından teşekkül eder.

ATROPİN, $C_{17} H_{23} N O_3$, güzelavrat otunda (Lât. Atropa belladonna) bulunan zehirli bir alkaloittir.

Kimya bakımından bir ester olup tropa asitinin tropin esteridir. Ergime noktası 115, 5° olan parlak beyaz billurlar teşkil eder. Tadı acıdır.

Tabiî A. rasem izomeri olduğundan optikçe aktif değildir. Aktif şekli Hiyosiyamin'dir. Bunun, polarize ışığın polarizasyon düzlemini sağa ve sola çeviren iki izomeri vardır. Klorhidrik asit veya sodyum hidroksit ile ısıtılırsa sabunlaşarak d, l-tropa asidi ve tropine ayrılır. Atropin sentetik yoldan da elde edilmiştir, göz bebeğini büyüttüğü için göz hastalıkları sağıtımında kullanılır.

ATROPOS (Yun. = bildiğinden şaşmaz), Yunan mitolojisinde ecel tanrıçası. Adalet tanrıçası Themis'in

Üç Kader Tanrıçası (Michelangelo)

kader tanrıçası olan üç kızından biri ve kardeşlerinin en büyüğü. Romalı'lar A. a Morta, yani «ölüm tanrıçası» adını vermişlerdir. A. un öbür iki kardeşi Klōthō (= iplik büken [Lât. Nona = dokuzuncu, yani gebeliğin dokuzuncu ayına hâkim doğum tanrıçası]), ile Lakhesis (= pay ayıran [Lât. Decuma veya Decima = onuncu; dokuzuncudan sonra geldiği için]) tir. Kardeşlerinin en genci, doğuma hâkim Klōthō, elinde bir öreke olduğu halde hayat ipliğini büker; ikincisi daha ziyade hayatın ortasına ve evlenmeğe hâkim Lakhesis iği çevirir ve iplikten istediği kadar paylar ayırır; A. da değişmiyen kesin bir kararla iplikten belli bir boyu keserdi. Eski Yunan sanatçıları A. u en çok elinde bir makas veya başka bir keskin âlet ile tasvir etmişlerdir. Michelangelo'nun Floransa (Pitti) da bulunan «Üç Kader Tanrıçaları» kompozisyonu ünlüdür.

ATSIZ (Adsız), Konya'nın Akşehir ilcesi merkez bucağına bağlı bir köy Nüfusu 669 (1945)dur. Akşehir'e 4. Akşehir istasyonuna 1 km kadar uzaklıkta bulunan Atsız köyünün büyük çayırlığı, eski çağlarda güney yolu üzerinde kervanlara duraklık etmiştir.

ATSIZ (Adsız) (ölm. 1156), Anuştekin'in torunu ve Mehmet'in oğlu. Harezm emirlerinden olup bu yeri babasının ölümünden sonra almıştır (1127/1128). Selçuklu hükümdarı Sancar'a tâbi idi. Cand ve Mangışlak (Min-kışlak [= Bin kışlak]) şehirlerini almış ve Türkistan içerlerine bir sefere çıkmıştır. Bir müddet sonra bağımsızlık sevdasına düşüp isyan etmişse de Sancar tarafından yenilmiş ve memleketten kovulmuştur (1138). Sancar A. ın yerine kendi yeğeni Süleyman'ı geçirmiş, fakat bir yıl sonra Harezm halkı A. yı çağırmış ve Süleyman'ı kovmuştur. A., da Sancar'a bağlılık yemini etmiş (1141), sultanın Kara-Hita'lara yenilmesi (1141) üzerine yeminini bozmuş, Horasan'ı ve Merv'i alarak ertesi yıl Nişabur'a da girmişse de Sancar'a karşı duramamış ve yeniden sultana bağlanmıştır (1144). A., bir müddet sonra üçüncü defa ayaklanmış ve sultanın elçisini Amu nehrine attırmıştır. Sancar bunun üzerine Harezm'e yürümüş (1147) ve A. yeniden sultana itaat göstermiştir. Görüşmede A. sultana hürmetsizsik gösterdiği halde, yerinde bırakılmıştır. 1153 yalında Sancar Oğuz'lara esir düşünce, A., Sancar tarafını tutarak Horasan'ı almağa kalkmış, esaretten kurtulup kaçan sultana bağlılığını devam ettirmiş, bir müddet sonra da 59 yaşında ölmüştür.

ATSIZ (Adsız), [Abakoğlu] (ölm. 1079), büyük Selçuklu'lar hükümdarı Melikşah devrinde yaşamış bir Türk emîri. 1071 de Kudüs ve bir iki şehir dışta kalmak üzere bütün Filistin'i Fâtımî'lerden almıştır. Şam'ı da uzun zaman kuşatmış ve 1076 da almıştır. Mısırıda Fâtımî'lerden almak istemişse de başaramamış birkaç yıl sonra Fâtımî ordusu A. ı Şam'da kuşatmıştır. Melikşah'ın Suriye valisi Tutuş Şam'a doğru yürüyünce, Fâtımî ordusu çekilmiş ve Tutuş, A. yı kendisi için tehlikeli gördüğünden idam ettirmiştir.

ATSIZLAR (Adsızlar), Türk folklorundan anlaşıldığına göre, eski çağlarda A. denilen kahramanlar vardı. Bunlar bir hükümdara veya bir beye kapılanarak büyük işler yaptıktan sonra ad alırlardı. Atsız adiyle tanılan tarihî hükümdarlar hakkında da böyle hikâyeler söylenmiştir. Türk folklorundaki bu A. motifinin menşei çok eski aşiret hayatının şartlarından doğan görenek ve geleneklere dayanır. Eski aşiret hayatında topluluğa yarayacak bir iş yapmadıkça, bir

hüner göstermedikçe çocuğa «gerçek ad» verilmezdi. Bu gelenek Yakut'larda ta XIX. yüzyıla kadar sürmüştür. Boy'daki kişilerin gerçek adları ancak boyun kendi içinde geçerdi; boydan, herhangi bir sebeple dışarı çıkanlar ancak boy adını taşırlardı. Birbirini tanımıyan iki adam karşılaştıkları zaman «kimsin?» sorusuna karşı boyunun adını söylerdi (*Divanü Lûgat-it-Türk*, III. 141). Şimdiki Kırgız Kazak'larda dahi böyledir. Ceza olarak boydan kovulanlar veya kaçanlar mensup oldukları boyun adını taşımak hakkından da mahrumdurlar; şahsî adlarının boy dışında hiçbir değeri olmadığı için A. olurlar ve başka bir boya veya ticaret ve iş merkezleri olan kentlere sığınırlardı Aşiret teşkilâtının sert yasasının meydana getirdiği işte bu göreneklerin izleri olarak Türk folklorunda, hususiyle Altay'lıların destan ve masallarında, A. motifi yerleşmiştir.

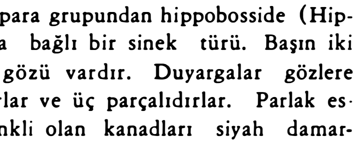
ATSINA, Amerika yerli dillerinin Kuzey Amekika bölümüne giren Algonkin ailesinden bir dil; bunu konuşan oymaklara verilen Gros-ventres adiyle de anılır. Bu dil ailesinin Ova ve Atlantik bölümünün Batı kolundan olan Arapaho grupuna bağlanan ve Arapaho dilinin en yakın akrabası sayılan bu dil. Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Dakota bölümünün doğu kısmı ile Minnesota bölümünün batı kısmı ve Kanada'nın Manitoba bölümünün güney çevrelerinde konuşulur. Bk. ALGONKİN, ve ARAPAHO.

ATSİNEĞİ (Hippobosca equina), çiftkanadlı böcekler (Diptera)in Pupipara grupundan hippobosside (Hippoboscidae) familyasına bağlı bir sinek türü. Başın iki tarafında birer iri faset gözü vardır. Duyargalar gözlere yakın çukurlardan çıkarlar ve üç parçalıdırlar. Parlak esmer renklidir. Esmer renkli olan kanadları siyah damarlıdır. Bacaklar esmer sarımtırak renklidir ve üzerinde koyu renkli halkalar vardır. 7-9 mm boyundadırlar. Hususiyle yazın ve güzün atlara musallat olurlar. Kuyruk altında karın üzerinde yaşarlar ve hayvanların kanlarını emerler. Bu yerlerinde sinek bulunan atlar huysuzlanır. Bunun için bu kısımları daima su ile yıkamak ve temiz tutmak lâzımdır. At sineğine benziyen bir tür de develerde yaşıyan *H. camelina* türüdür.

ATSOLUCANI: bk. SOCARIS.

ATSÜLÜĞÜ (Haemopis sanguisuga), sülükler (Hirudinea) takımına bağlı bir tür. Bu hayvanların yutaklarında bulunan ve çene ismi verilen kitin safihalarında seyrek ve irice dişler vardır. Besinini solucanlar, yumuşakçalar teşkil eder. Atların, sığırların, insanların yutaklarına yapışarak kan emer, yumurtalarını toprağa bırakır. Avrupa'da Kuzey Afrika'da yaşar.

ATTA, zarkanadlı böcekler (Hymenoptera)in karıncalar (Formicidae) familyasına bağlı bir cins. Tropikal Amerika'nın ormanlarında yaşıyan bu karıncanın işçilerinin bazıları (bahçıvanlar) yuvalarında gübre tarhları üzerinde Mantar yetiştirirler. Karıncalar ağaçların yapraklarını keserek yuvalarına taşırlar ve burada bunları çiğniyerek gübre tarhları meydana getirirler. Mantarları besin olarak kullanırlar. *A. cephalotes* adlı tür Güney Amerika'da yaşar. Yerliler tarafından buna «Sauba» adı verilir. Bunların yuvaları 2,5 metre yüksekliğinde tepeler halindedir. Bunlar zaman zaman sürüler halinde civardaki portakal ve limon ağaçlarına hücum ederek bahçeleri harap ederler ve ağaçları tamamiyle yapraksız bırakırlar.

ATTA

ATTACA [*attąka* ok.] (Mus.), bir eserin birbiri ardından gelen iki parça arasında durulmayıp birinden ötekine hemen veya çok kısa bir durmadan sonra geçileceğini ifade etmek üzere notalara yazılan İtalyanca bir terim. Meselâ Beethoven'ın «Ayışığı» adiyle tanınmış olan do diyez minör piyano sonatının (op. 27 no. 2) birinci kısmının sonundaki «attaca subito il seguente» yazısı, birinci ve ikinci kısımların aralıksız olarak birbirlerine bağlanacaklarını anlatır.

ATTAGAİNA, eski Anadolu'nun Kappadokia bölgesine bağlı Orpanene veya Orphanene ilinde bir köy veya kasaba.

ATTAGENUS, kınkanadlı böcekler (Coleoptera) in Dermestidae familyasına bağlı bir cinsi. Küçük boylu, esmer siyah renkli olan bu böceklerin kanadları üzerinde açık renkli kıllar vardır. Çiçekler ve ağaçlar üzerinde yaşarlar. Bitkilerin öz suyu ile geçinirler. *A. pellio* adlı türü daha ziyade evlerde yaşar. Larvaları postlara, doldurulmuş hayvanlara, kürklere musallat olur ve bunları tahrip eder.

ATTAGENUS

ATTAİA veya **ATAİA, ATEA, ATTEA,** eski Anadolu'nun Mysia bölgesinin (eski Aiolis'in) Ege kıyısında, Midilli karşısında bir şehir. A. ya ait, Roma İmparatorluğu zamanından kalma sikkeler bulunmuştur; bunların üzerinde Attaitōn (yani A. lıların) sözü ile nehir tanrısı veya çelenk tutan bir kartal resmi vardır. Yine bu şehrin Ephesos ile bağlaşmasına ait, imparator Caracalla zamanından kalma sikkeler de vardır. A. nın şimdiki Dikili'nin yerinde bulunan eski Attaleia (bk. ATTALEİA 2) ile aynı olması ihtimalı vardır. Bu şehrin adı Attes, Atys ile münasebetli görülmektedir.

ATTAİA, eski Anadolu'nun Phrygia bölgesinde bir tuz gölü. Tatta (şimdiki Tuz veya Koçhisar) gölü ile aynı olduğu sanılıyor.

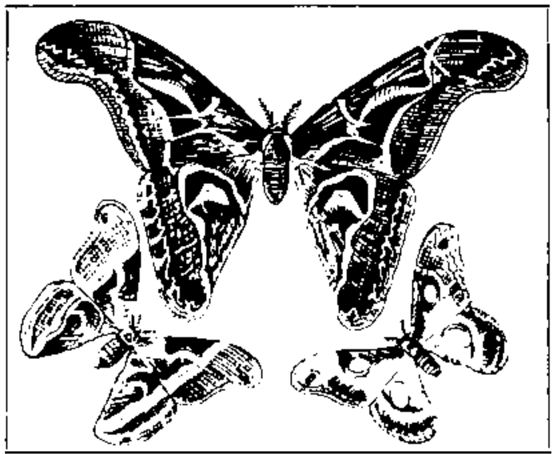
ATTAK (Attaque) [Dil.], ilk sesi vokal olan bir kelimenin telâffuzunu başlama tarzı (Alm. Stimmeinsatz, Einsatz, İng. initial-glide, on-glide); girişim. Gırtlaktaki soluk deliği (mizmar, glotte)yle ses kirişlerini ilgilendiren bu olay dört şekilde olabilir: 1 — Kelimenin başına bir h getirmekle, meselâ *a* yerine *ha* gibi, ki buna «aspirasyonlu attak» (attaque aspirée, gehauchter Einsatz) denir; bk. ASPİRASYON. 2 — Telâffuzdan evvel, soluk deliği ile ses kirişlerinin gerilmeden ve sarsıntısız olarak birbirinden açılarak vaziyet almasiyle, ki buna da «yumuşak attak» (attaque douce, leiser Einsatz, weicher Einsatz) veya «tedricî attak» (attaque graduelle ou progressive) adı verilir. Bizde, İngilizcede, Fransızcada, bütün Roman ve İslâv ve daha başka birçok dillerde, ilk sesi vokal olan kelimelerin telâffuzu bu şekilde başlar. Arapçada bu şekilde olan *a* için «hamzat al-waşl» denir. 3 — Telâffuzdan evvel, soluk deliği dudaklarının iyice kapanması (occlusion glottale occlusion laryngale), ciğerlerden gelen havanın bu dudakların, yani ses kirişlerinin altında toplanması,

bunları zorlayıp açması suretiyle. «Sert attak» (attaque claire, attaque forte, fester Einsatz, harter Einsatz) adı verilen bu olay yazıda ʾ işaretiyle gösterilir, ki Arapçadaki hemze ([ʾ]; a için «hamzat al-ḳaṭʿ») nin transkripsiyonudur, meselâ *ʾamrun* (= emir) gibi. Bu şekilde meydana gelen, hafif bir öksürüğe benziyen, ve gerçekte ötümsüz (sourd) bir «gırtlak kapantılısı» (occlusive glottale) olan bu sese «soluk deliği çarpması» (coup de glotte, choc glottal, glottal catch, Stoss, Kehlkopfverschluss, Knacklaut, Danca: Stød, Arapça: hemze) denir, ki kelimenin yalnız başında değil, ortasında ve sonunda da meydana gelebilir; bk. HEMZE. Bu türlü attak başlıca Almancada kendini göstermektedir. Bu dilde, ilk sesleri vokal olan her kelime bu şekilde başlar. Meselâ *in einem Eimer ist ein Apfel* (= bir kovada bir elma var) cümlesi, kelimeler arasında soluk kesmeleri yapılarak *ʾin ʾeinem ʾEimer ʾist ʾein ʾApfel* şeklinde söylenir, ki Almanlarca buna «gehackte Aussprache» (= kesmeli telâffuz) denir; bir Türk, bir İngiliz, bir Fransız, v. b. Almancadaki aynı cümleyi kesmesiz söylerler (= «bindende Aussprache», yani «bitişmeli telâffuz»). 4 — Soluk deliği dudaklarının biribirine tamamiyle değmeden hareket etmesi, bütün gırtlağın yükselmesi, ve birdenbire çıkan solukla ses kirişlerinin derin tınnetli bir ses meydana getirmesi suretiyle, ki «basınçlı attak» (attaque pressée, gepresster Einsatz) adını alır. Bu basınçtan meydana gelen boğuk, derin, ve çatlamaya benziyen ses - ki ötümlü (sonore) bir «gırtlak veya yutak sızıcısı» (fricative glottale ou pharyngale) dır - Arapçadaki «ayn» (ع) sesidir, ve transkripsiyonda ʿ işaretiyle gösterilir, *ʿaynun* (= göz), gibi. Bu kategoriye ilâve olarak, bir de «soluklu-basınçlı attak» (attaque aspirée et pressée, gehauchter-gepresster Einsatz) çeşidi vardır, ki soluklu ve basınçlı çeşitlerin karmaşma sından olmadır, Arapçadaki tumturaklı (mudbık, emphatique, pressé) ḥ sesi, gibi, meselâ *ḥacarun* (= tas); bk. ASPİRASYON.

Bazı kere, kelime başlarında görünen çift konsonların telâffuzunu desteklemek üzere, başa getirilen anaptiks (b. bk.) veya «vikaye» vokaline «attak vokali» (voyelle d'attaque) dendiği gibi, bu olaya da «vokalik attak» (attaque vocalique) adı verilir. Türk. *spor* yerine *ispor*, Fr. **sprit* yerine *esprit* (< Lât. *spiritum* = ruh) gibi.

Fonetikte «attak» olayını, bir taraftan herhangi bir fonemin telâffuzundaki ilk safhayı (ikincisi: «tutuş» [tenue Haltung], üçüncüsü: «çözülüş [détente, Ausgang]) anlatan «geriliş» (tension, Eingang) terimiyle, öbür taraftan da patlayıcı konsonların telâffuzundaki ilk safhayı (ikincisi: «kapanış» [occlusion, Verschluss], üçüncüsü: «patlayış» [explosion, métastase]) adlandıran «çekiş» (implosion, catastase) olayı ile karıştırmamalıdır. Almanlar, her hangi bir fonemin telâffuz başlangıcına (sonuna: Ausgang) bazı kere «Eingang» yerine, «attak»ın karşılığı olan «Einsatz» terimini de kullanırlar. «Geriliş» anlamındaki «Einsatz» terimi, kendinden evvel başka bir fonem bulunmıyan bir fonemin telâffuz başlangıcını (sonuna: Absatz) anlatmak için söylenir; kendinden evvel başka bir fonem bulunan bir fonemin telâffuz başlangıcına (sonuna; Abglitt) da «Anglitt» denir. Bk. BOĞUMLANMA.

ATTAKUS (Attacus), saturniidae familyasına bağlı bir kelebek cinsi. Heterocera gurupundandır. Hindistan, Doğu Asya ve İndo-Malay bölgesinde yaşıyan bu kelebek çeşidinin iri ve güzel renkli kanadları vardır. Dişi ve erkekte aynı olan bu kanadlar açıldıkları zaman 24 cm gelir ve sarımtırak veya koyu kırmızı esmer renkli zemin

ATTAKUS

üzerinde, pencere camına benzer üç köşe bir leke ve beyaz, siyah ve sarı süsler vardır. *A. atlas* adlı türünün tırtıllarına kâfuru ağaçları üzerine de rastlanır ve kozalarının sapları vardır. İpeğinden endüstride istifade edilir. *A.* (*Philosamia*) *cynthia* adlı türü Asya'dan Fransa'ya getirilerek yetiştirilmeye başlanmıştır. Tırtılları *Ailanthus* üzerinde yetiştirilmektedir.

ATTALA veya **ATTALEİA,** eski Anadolu'nun Phrygia veya Pisidia bölgelerinden birinde bir yer.

ATTALEA: bk. ATALE.

ATTALEİA, ATTALEA veya **ATTALİA,** eski Anadolu'da üç şehrin adı:

1 — Lydia bölgesinde bir şehir. Eski adı Agroeira veya Alloeira idi. Roma'lılar zamanında Pergamon (Bergama) kırallığına bağlı idi. Bizans devrinde Sardeis (b. bk.) metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkezi idi. A. nın nerede bulunduğu hakkında eski kaynakların verdiği bilgiler biribirini tutmamaktadır. Şimdiki Selçuk dolayında Gürdük Kale'nin yanında veya Ahmetli ile Selendi arasında bir yerde bulunmuş olduğu sanılıyor.

2 — Pergamon kırallarına ait olup şimdiki Dikili'nin yerinde bulunan bir liman şehri. Strabon'da bu ad *Attea* şeklinde geçmektedir. Attaia (b. bk.) şehrinin bu yerle aynı olması mümkündür.

3 — Pamphylia bölgesinde, şimdiki Antalya (b. bk.)

ATTALEİATĒS, Mikhaēl (XI. yüzyıl), Bizans'lı tarihçi. Doğum tarihi belli değildir. Attaleia (Antalya) da doğmuş, sonradan İstanbul'a taşınmış ve avukatlık yaparak önemli bir servet sahibi olmuştur. Çeşitli yüksek görevlerde bulunan A., askerî mahkeme başkanı olarak imparator Romanos IV. e seferlerinde refakat etmiş ve imparator Mikhaēl VII. Dukas'ın Peçenek'lere karşı yaptığı seferlere de aynı sıfatla katılmıştır. Daha sonra patrikios (b. bk.), proedros (b. bk.) ve magistros (b. bk.) luk rütbelerine kadar yükselmiştir. Bu sonuncu rütbeyi kendisine imparator Nikēphoros Botaneiatēs vermiştir. A. bir manastır (1077) ve bir yetimhane kurmuştur. Bizans'ın en kibar çevrelerinde yaşıyan A. in ölüm yılı bilinmemekte, ancak 1079 dan sonra kendisinden bahsedilmemektedir. Eserlerinden bir hukuk kitabı ve bir söylevden başka *Historia* (Tarih) [1079-80] başlıklı ve imparator Nikēphoros Botaneiatēs'e ithaf edilen bir tarih eseri bize kadar gelmiştir. Bu sonuncu eserinde önsözde belirttiği gibi kendi işittiklerine ve gördüklerine dayanarak 1034 ten 1079 a kadar geçen olayları anlatmaktadır. Esaslı araştır-

malara dayanılarak kaleme alınan bu eser, tamam olmamakla beraber, çok değerli ve güvenilir bir kaynaktır. A., Komnēnos'lar zamanında moda olan klâsik akımın müjdecisidir. Üslûbu ve anlatış tarzı arkaik ve yapmacıklıdır. VI. yüzyılda yaşamış Agathias'ın tarih eserini örnek olarak alan A., çeşitli kavimlere çok defa arkaik adlar vermektedir.

A. in *Historia*'sı genel Türk tarihi bakımından da çok önemli bir kaynaktır. Selçuklu'ların Bizans imparatorluğuna karşı yaptıkları savaşları, Anadolu'daki Selçuklu yayılmasını ve Selçuklu-Bizans münasebetlerini uzun uzadıya ve ayrıntılariyle anlatmakta, Peçenek-Bizans savaşlarından bahsederek Oğuz ve Kuman'lara da dokunmaktadır. Bundan başka Bizans egemenliği altında bulunan Bulgar'lardan, Macar'ların 1059 da Bizans'a karşı yaptıkları akından ve imparator Romanos Diogenēs'in Macar'ları Türk'lere karşı bir bağlaşma yapmağa ikna etmek için sarfettiği gayretlerden de bahsetmektedir.

A. in bu eserinden İōannēs Skylitzēs Continuatus (b. bk.), Nekēphoros Bryennios (b. bk.), Anna Komnēna (b. bk.) ve İōannēs Zōnaras (b. bk.) gibi tarihçiler faydalanmışıır.

Historia'nın tenkidli bir basımı yoktur. Biricik basımı: W. Brunet de Presle I. Bekker(us), *Michaelis Attaliotae historia* [Bonnae 1853]. Seçme parçalar Miller'in *Receuil des Historiens des Croisades. Historiens Grecs I* [Paris 1875, s. 3-99] başlıklı eserinde okunabilir. Tam Lâtince tercümesi Presle-Bekker'in basımında, bazı parçalarının Almanca tercümesi de K. Dieterich'in *Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde I-II* [Leipzig 1912] adlı kitabında vardır. Fazla bibliyografya için bk. Gyula Moravcsik. *Byzantinoturcica I.* Budapest 1942, s. 258-260.

ATTALOS'LAR, Anadolu'da Pergamon (Bergama) kıralları soyu.

Attalos'ların Şeceresi

Attalos
- Philetairos (ölm. M. Ö. 262)
- Eumenes (karısı Satira)
  - Eumenes I. (ölm. M. Ö. 241)
- Attalos
  - Eumenes
  - Attalos (karısı Antiokhis)
    - Attalos I. (karısı Apollonis ölm. M. Ö. 197)
      - Eumenes II. (karısı Stratonike ölm. M. Ö. 159)
        - Attalos III. (karısı Berenike ölm. M. Ö. 133)
      - Attalos II. (karısı Stratonike ölm. M. Ö. 138)
      - Philetairos
      - Atenaios

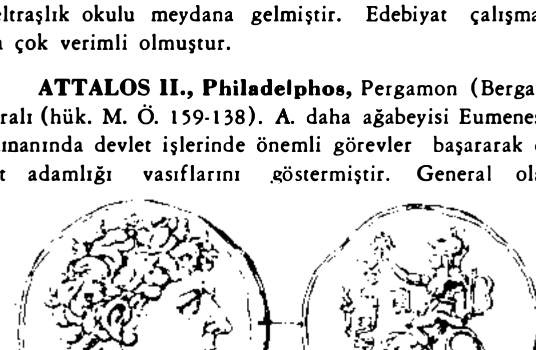
ATTALOS I., Soter, Pergamon (Bergama) kıralı (hük. M. Ö. 241-197). 28 yaşında Eumenes I. yerine geçen A. ın ilk işi Anadolu'daki Galat'lara verilmekte olan haracı kesmek olmuştur. Bunun üzerine Galat'larla Perga-

ATTALOS I.(sikke)

mon arasında çıkan büyük savaşta A. muzaffer olmuştur. Bu zafer Hellas'ta bile tes'it edilmiş ve kendisine Soter (kurtarıcı) lâkabı verilmiş, bunun üzerine A. kıral sanını almıştır. A. kıral olunca Seleukos'lar devletine bağlılık da kalkmıştır. A. Suriye devletindeki taç ve taht kavgalarından istifade ederek devletinin hudutlarını Anadolu'da genişletmeye ve onu kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Fakat Anadolu'da Akhaios (b. bk.) meydana çıkınca bu işinde gerilemiş ve yenilgilere uğramıştır. Akhaios'un Anadolu'da bertaraf edilmesinden sonra Antiokhos III. ün Suriye devletiyle tekrar komşu olmuş, bunun baskısından kurtulmak için batıda Roma'lılarla birleşmiş ve bu bağlaşmağa sonuna kadar sadık kalmıştır Hayatının büyük bir kısmını Makedonia kıralı Philippos V. ile savaşlarda geçirmiştir. M. Ö. 211 de Aitol'ler ve Roma'lılarla birlik olarak Philippos ve Akhaia'lılara karşı savaşmış ve birinci Makedonya harbini bitiren M. Ö. 205 sulhuna katılmıştır. M. Ö. 201 de Philippos'un taarruzları üzerine Rhodos ile birlikte tekrar Makedonya'ya karşı savaşa girişmiş (M. Ö. 199) Roma'nın açmış olduğu ikinci Makedonya harbine katılmıştır. Suriye kıralı Antiokhos III. ün taaruzu üzerine bağlaşığı Roma'dan yardım görmüştür A. zamanında Pergamon, Anadolu'da büyük devlet rolünü oynamış, Hellenistik kültürün başlıca merkezlerinden biri olmuştur. Galat'lar üzerine olan zafer vesilesiyle yapılan ve tanrılara vakfedilen heykeller sayesinde Hellenistik devrin yeni bir Pergamon heykeltraşlık okulu meydana gelmiştir. Edebiyat çalışmaları da çok verimli olmuştur.

ATTALOS II., Philadelphos, Pergamon (Bergama) kıralı (hük. M. Ö. 159-138). A. daha ağabeyisi Eumenes II. zamanında devlet işlerinde önemli görevler başararak devlet adamlığı vasıflarını göstermiştir. General olarak

ATTALOS II. (sikke)

Pergamon kıtaları başında Roma'lılarla birlikte Anadolu'da Antiokhos III. (b. bk.) ile olan Magnesia savaşına ve Galat'lar seferine katılmış, elçi olarak da birçok defalar Roma'ya gitmiştir. Kıral olduğu zaman kendisine kardeş

sevgisinden ötürü Philadelphos denmiştir. A., Roma ile olan bağlaşmaya dayanarak bir taraftan haıblerle, diğer taraftan da diplomasi yolu ile Anadolu ve doğu işlerine karışmıştır. Her ne kadar bir aralık Bithynia kıralı Prusias II. ye yenilmiş ve Roma tarafından savunulması gerekmiş ise de (M. Ö. 154), bu, kendisinin Suriye ve Bithynia taç ve taht kavgalarına karışmasına ve hattâ Tıak'lara karşı sefer yapmasına mâni olamamıştır. A., 82 yaşında ölmüştür. Diğer Attalos'lar gibi, bilim ve sanat koruyucusu olan A. zamanında da Pergamon, Hellenistik kültürün önemli bir merkezi olarak kalmıştır.

ATTALOS III., Philometor, Pergamon (Bergama) kıralı (hük. M. Ö. 138-133); A. II. nin yeğeni ve ardası. Daha 18 yaşında Roma'ya giderek Roma sosyetesine girmiş olan A., hükümete geçtiği zaman 33 yaşında idi. A. ün 5 sene süren idaresi zamanına ait bilgiler çok azdır. Yazaılaı kendisini bir taraftan zâlim, kana susamış bir adam olarak, diğer taraftan devlet işlerinden çok, bahçe işleriyle uğraşan bir edebiyat ve sanat meraklısı olarak göstermektedirler. Hayatının tek önemli olayı, bilinmiyen bir sebepten dolayı devleti bir vasiyetname ile Roma halkına bırakmasıdır (M. Ö. 133). Roma bunu kabul edip Pergamon'u işgal ederek Anadolu'da ilk Roma eyaletini (provincia) kurmuştur.

ATTALUS, kınkanadlı böcekler (Coleoptera) in malahiide (Malachiidae) familyasına bağlı bir cinsi. Küçük boylu bu böcekler daha ziyade Akdeniz bölgesinde bulunur. *A. alpinus* adlı türü ise Alp'lerde yaşar.

ATTALYDA, eski Anadolu'nun Lydia bölgesinde bir şehir. A. adı, Lyd'lerin ceddi Atys (b. bk.), başka bir sanıya göre Atys ile oğlu Lydos adından gelmedir.

ATTANASSOS, eski Anadolunun Phrygia bölgesinde bir yer.

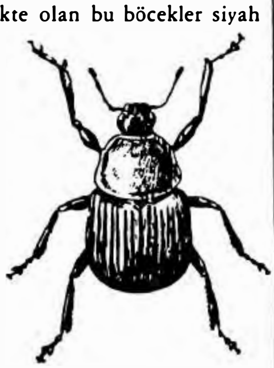
ATTAR veya **ATAR,** Bizans kaynaklarında *Atarios*, *Ataros* ve *Attarios* şeklinde geçen *Tatar* kavim adının anlamdaşı.

ATTÂR, Feridüddin Muhammed (yaklaşık olarak 1119-1193), Sofî Fars şairi. Babasının, Şaban oğlu Mustafa'nın oğlu Ebu Bekir İbrahim olduğu söylenir. 1119 yılında doğduğu, 1193 ile 1235 arasında öldüğü sanılmaktadır. Nişabur'ludur. Çocukluğu Tûn'da geçmiştir. Babası, 1200 yahut 1207 de ölen ve menkıbeye göre Moğol istilâsını haber verip sır olan Kutbüddin Haydar'ın dervişidir. A., bugün meydanda olmıyan *Haydarnâme*'yi bu sofî için yazmıştır. Eczacı ve doktor olduğunu ve bu yüzden Attâr adını aldığını kendisinin söylediği sanılmaktadır. Padişahlara değer vermediğini, saraya mensup olmadığını, hiçbir zalimin ekmeğini yemediğini, aşağılık adamlara büyük adını takmadığını, saygıya lâyık olmıyanlara bağlı bulunmadığını, başında padişaha yaranma havası olmadığından kapıcının sillesinden de emin olduğunu, hattâ divan kâtiplerine ait bir mahlas bile almadığını övünerek anlatır. Necmüddin-i Kübrâ halifesi Bağdat'lı Mecdüddin'in dervişi olduğu söylenirse de, Necmüddin-i Kübrâ'yı büyük bir saygıyla anmasına bakılırsa, doğrudan doğruya bu ünlü sofînin dervişi olsa gerektir. Zaten Mecdüddin'den, bir arkadaş gibi bahseder. *Mazhar-ül-acâib*'den önce yazdığı eserlerde, Sünnî görünürse de bu eserde Şîiliğini açığa vurmuş, hattâ bu yüzden Semerkandî diye andığı Sünnî müftüsü, öldürülmesi için fetva vermiş. evi yağma edilmiş, kitabı yakılmış, kendisi Mekke'ye kaçmak suretiyle canını kurtarmıştır. Bunları, Mekke'de yazdığı son eseri olan *Lisan-ül gayb*'da anlatır. Uzun bir ömür sürdüğü anlaşılan Attâr'ın şeyhlik yapıp yapmadığı bilinmemektedir. Tasavvufa pek bağlıdır, fakat onun tasavvufu sistemleşmiş bir tasavvuf olmayıp daha çok aşka ve cezbeye dayanan vecitli bir «tahakkuk» yoludur. Bu bakımdan Attâr, Kalenderî'lere ve Melâmetî'lere pek yakındır. Peygamber ve erenler hakkında yazılmış bin kitap okuduğunu, tam 39 yıl sofîlerin şiir ve hikâyelerini topladığını kendisi söyler. Eserlerindeki hikâyelerin içinde Nasrettin Hoca'ya, Bektaşî'lere, sarhoşlara ait ve hâlâ halk tarafından söylenegelen hikâyelere raslanır. Bu bakımdan eserleri, yalnız şiir ve tasavvuf bakımından değil, folklor bakımından da çok değerlidir. Ortada olmıyan *Haydarnâme* ile sonradan kendisinin yok ettiği *Cevâhirnâme* ve *Şerh-ül-kalb* ve bugün ilk telifi elimizde bulunmıyan *Husrevnâme*'den başka *Dîvan-ı Esrarnâme*, *Mantık-ut-tayr* [Türkçeye çev. Abdülbaki Gölpınarlı, 2 cilt, 1944-45]. *Musibetnâme*. *Muhtarnâme*, *İlâhînâme*, [Türkçeye çev. Abdülbaki Gölpınarlı, 1947] *Husrevnâme* (ikinci telifi), *Bülbülnâme*, *Pendnâme* [son defa Türkçeye çev. Nuri Gencosman, 1946], *Mi'racnâme*, *Cemcemenâme*, *Vuslatnâme*, *Üştürnâme*, *Cevâhir-üz-zat*, *Hallâcnâme*, *Bisernâme*, *Mazhar-ül-acâib* ve *Lisân-ül-gayb* adlı mesnevileri ile, sofîlerin biyografyalarına ait mensur *Tezkire-tül-evliyâ* adlı bir eseri vardır. Bunlardan başka *Heftvâdî*, *Hayyatnâme*, *Vasiyetnâme*, *Kenz-ül-hakaayık*, *Kenz-ül-esrar*, *İhvân-üs-safâ*, *Velednâme*, *Miftâh-ül-fütûh* adlı mesneviler de eserleri arasında sayılmakta ise de yukardaki eserlerinde bunlardan hiç bahsetmediğinden kendisine ait oldukları şüphelidir. Sofî şairlerden Mevlâna ve Mahmut Şebüsterî gibi büyük şairler bile Attâr'ı büyük bir saygı ile anarlar. *Mantık-ut-tayr* ve *İlâhînâme* esas bakımından Mevlâna'nın *Mesnevi*'sine örnek ve kaynak olan eserlerdir; yalnız, A. da Mevlâna'nın coşkunluğu ve şiir kabiliyeti yoktur. Onun eserleri, daha çok sistemli ve plânlıdır. *Pendnâme* ile *Mantık-ut-tayr*, yüzyıllarca okunmuştur. 1329 da ölen sofî Seyid Ali-yi Hemedânî, *Mantık-ut-tayr*'dan kısa bir antoloji yapmış, *Mesnevi* açımlayıcısı Şem'î (ölm. 1596) bu eseri de açımlamıştır. Gülşehrî, XIV. yüzyılda bu kitabı örnek tutarak aynı adda bir kitap yazmıştır; ancak, Gülşehrî'nin kitabının tercüme olmadığını kaydetmek gerektir. *Mantık-ut-tayr*'ı Mevlevilerden Fedaî adlı bir şair, 1635 te manzum olarak Türkçe'ye çevirmiştir [taşbasması, İstanbul 1857]. Bu tercümenin bazı eksikleri vardır. *Mantık-ut-tayr*'ı Avrupa'ya Hammer tanıtmış, kitabın metni, Tassy tarafından, pek yanlış olarak bastırılmış [Paris 1857], yine Tassy tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir [1863]. Eserin bir kısmı R. P. Masani tarafından *The Conference of Birds* adiyle İngilizceye çevrilerek bastırılmıştır [1924]. *İlâhînâme*'nin metni Prof. H. Ritter tarafından nüsha farklariyle bastırılmıştır [İstanbul 1910]. *Tezkiret-ül-evliyâ*'nın da Bombay ve Avrupa basmaları vardır.

ATTÂR, Hasan b. Muhammed (1766-1834 veya 1836), Arap yazar ve kelâmcısı. Kahire'de doğmuştur. Öğrenimini El-Ezher'de yapmış, Suriye ve Türkiye'de bulunmuş, sonra, Kahire'de Mehmet Ali Paşa tarafından kurulan resmî *El-Vakaayi-ül-Mısriyye* gazetesinde çalışmış (1828-1831), sonra El-Ezher şeyhliğine atanmıştır. Arap nesri hakkındaki *İnşa-ül-Attâr* (Kahire 1853, üçüncü bas. 1882; Bombay 1884) adlı eseri ünlüdür.

ATTARİA, Bizans kaynaklarında Tatar ülkesi için *Tataria*'dan başka olarak kullanılan bir deyim.

ATTELABUS, kınkanadlı böcekler (Coleoptera) in hortumlu böcekler (Curculionidae) familyasına bağlı bir cinsi. Genel olarak orta büyüklükte olan bu böcekler siyah renkli ve kırmızı, pas rengi kanadlıdırlar. Kuzey Yarımküresine yayılmışlardır. *A. curculionides* adlı türü Avrupa'da yaşar ve dişileri meşe yapraklarını keserek kundak şeklinde yuvarlar ve bunun içine yumurtasını bırakır. Kışı burada geçiren yumurtaların larvaları toprağa geçerek pupa haline gelir.

ATTELABUS

ATTELEBUSA veya **ATELBUSA** (Yun. = çekirge adası), eski Anadolu'nun Pamphylia (Antalya) kıyısı karşısında bir ada. Bk. REŞAT ADASI.

ATTERBOM [*ąttīrbum* ok.], **Pehr Daniel Amadaeus** (1790-1855), İsveçli şair ve edebiyat tarihçisi. Åsbo (Östergötland ilinde) da doğmuş, Uppsala'da ölmüştür. Bir köylü protestan vâizinin oğlu olup, Uppsala üniversitesinde okuduktan (1805-1815) sonra, Almanya'yı ve İtalya'yı gezmiş (1817-19; buna ait eseri: *Minnen från Tyskland och Italien* [Almanya'dan ve İtalya'dan anılar], 1859), yurda dönüşünde veliaht Oskar'ın özel öğretmeni olmuş, 1821 de Uppsala üniversitesinin öğretim kuruluna katılmış, 1828 de felsefe, 1835 te de estetik ve modern edebiyat profesörlüğüne getirilmiş, 1839 da İsveç Akademisine üye seçilmiştir.

Pehr Daniel Amadaeus Atterbom

1807 de «Aurora» adlı bir dernek kurarak, İsveç edebiyatında, başlıca Alman şairlerinden (Tieck, Novalis, v. b.) mülhem olan «yeni romantizm» (nyromantik) çığırını açmıştır. *Polyphem* adlı geçici dergiden sonra çıkardığı *Phosphoros* (1810-1813) adlı aylık derginin adından, bu çığırda yürüyenlere «Phosphorist» (b. bk.) denmiştir. Daha sonra, «Aurora» derneğinin üyeleriyle beraber *Poetisk Kalender* (1812-1822) adlı dergiyi idare etmiş ve Hammersköld, Dahlgren, Palmblad gibi edipler burada yetişmiştir. Bunlardan başka, başlıca eserleri şunlardır: Almanya'nın romantizm filozofu olan Schelling'den alınan ilhamla ve Novalis üslûbunu taklit yoliyle yazılmış lirik ve mistik şiirler toplaması olan *Blommorna* (Çiçekler) [1812 ve 1816], Tieck'i andıran ve allegorik bir peri dramı olan *Lycksalighetens ö* (Saadet adası) [1824-27]; bir peri masalından alınma *Fågel Blå* (Mavi kuş) başlıklı sahne yazısı yarıda kalmıştır. *Svenska siare och skalder* (İsveçli filozoflar ve ozanlar) [6 cilt, 1841-55, ilâvesi: 1864] adlı eseri, İsveç edebiyatının klâsik çağın sonuna kadar olan kısmının, biyografya şeklindeki tarihidir.

ATTERESİ: bk. YAVŞANOTU

ATTICISMUS, Yunan ve Roma edebiyatında bir dil ve üslûp akımı. Hellenism devrinde bütün Yunan âleminin ortak dili olarak gelişen dil (koinē) e ve yine aynı devirde doğan ve rağbet gören Asianismus (bk.) akımına karşı koyan bazı gramerci ve yazarlar, «yeni» olan her şeyden ayrılarak, gerek lûgat kullanışında, gerek ifade tarzında klâsik Attike yazarlarını örnek tutmayı hedef edinmişlerdir. Sonraları Roma'da, geçmiş devirleri itibar mevkiine yükselten Augustus çağının klâsikçi ve gelenekçi ikliminde Yunan rhetorlarının ve gramercilerinin çalışmaları ile nazarî olarak gelişmek fırsatını bulmuş ve A. adı ile anılmış olan bu akım hususiyle dil alanında derin ve sürekli etki yapmıştır. M. S. I. yüzyılda, klâsik edebiyatta bulunmıyan lûgat ve deyimleri bile bile kullanan Yunan yazarı yok gibidir. M. S. II. yüzyıldan itibaren de A. akımının esasını teşkil eden «klâsik örneklere göre yazmak ideali»ni karşı akımlara mensup nazariyecilerin dahi kabul etmesi üzerine, pek az istisna ile bütün Yunan yazarları *konuştukları* dili değil, *öğrendikleri* dili kullanagelmişlerdir: bugün Yunan yazı dili ile konuşma dili arasındaki ayrılık bundan ileri gelmektedir.

Roma'daki Yunan rhetorlarının üslûp alanında meydana getirdikleri aynı mahiyetteki akım dar bir çerçeveye bağlı kaldığı için, dil alanında görüldüğü kadar etkili olmamış uzun zaman tutunamamıştır. Ancak Roma'da, Cicero devrinde Yunanlıların bu davalarını benimsiyerek kimi Asianismus, kimi A. cephesinde yer almış olan Roma'lı yazar ve hatipler arasında şiddetli mücadeleler olmuştur.

ATTİE veya **ATYE,** Sudan - Guinea dillerinin Fildişi Kıyısı - Dahomey grupundan bir dil. Bu grupun «deniz kulağı» (lagune) dilleri denilen bölüme giren ve Aké, Korubu da bu dil, Fildişi Kıyısı'nın güneydoğu bölgesinde Comoé ırmağının aşağı kısmında konuşulur. Nede, ve Bode (Bude) olmak üzere iki diyeleği vardır. Yakın akrabaları, Vetere, Abure, Gwa, Ebrie veya Kyama, Abe, Ari, Adyukru, Aladyã, ve Avikam dilleridir. Bk. FİLDİŞİ KIYISI-DAHOMEY DİLLERİ.

ATTİKA (Attique) [G. S.], bazı binaların başlıca kornişini taçlandıran alçak kat. İki türlü A. vardır:

Aralıksız uzanan A. fransızca «attique continu»; iki kat arasındaki A. ya da «attique interrompu» derler. Aralıklı A. çok defa sütunlarla süslüdür.

ATTİKA TABANI, mimarlıkta, aralarında bir *scotia* (taban oyması) bulunan bir üst, bir de alt *torus* (profilli silme kaval) tan ibaret bir sütun kaidesi. Bu deyim ilk defa Yunan'lılar tarafından İonik üslûp hakkında kullanılmıştır. Sonra Romalı'ların en makbul kaidesi haline gelmiş, Bizans, Roman ve ilk gotik üslûplarında bol bol kullanılmıştır.

ATTİKE, Orta Yunanistan'da üçgen şekilli yarımada. Doğusunda Ege Denizi, aynı yönde ve karşısında Eğriboz adası, batısında Egina (Egin) körfezi vardır. Yüzölçümü 2 200 km² kadardır. Hususiyle güney kıyı bölümünde yarı kurak, ıssız ve bazı bölümleri Akdeniz bitki ve ormanlariyle örtülmüş dağlık bir alandır. Kuzeyindeki dağlarda (Parnes 1412 m) da daha çok Kretase kalkerleri bulunur. Bu dağların güneye doğru devamları olan Pentelikon (1 109 m) ve Hymettos (1 027 m; balı ile tanınmış) dağlarında yapıda kullanılan güzel mermerler boldur. Atina yakınında çömlekçilikte kullanılan topraklar, Lavrion çevresinde kurşun, kalay çinko, (Eskıçağda gümüş) çıkarılır. A. toprakları tarıma pek elverişli değildir; başlıca ürünleri üzüm, zeytin, incir ve bir miktar tahıldır. Nüfus en

çok Marathon ve Eleusis kıyı ovalarında ve hususiyle Atina'da toplanmıştır. Ahalinin çoğu Rum'laşmış Arnavuttur.

DİL. Attike (Attikē)diyeleği, Eski Yunancanın Doğu diyelekleri bölümündendir, ve bu bölüm içerisinde İonia diyeleğiyle beraber İonia-Attike grupunu meydana getirir. Attike diyeleği, Yunanistan'ın kara kısmında, Euboia adasına ve bütün İonia'ya deniz tarafından komşu olan merkezi de Athēnai (Atina) şehrinde bulunan ve nispeten dar Attike bölgesine (klâsik çağda nüfusu: 200.000-300.000) sınırlanmıştı. İon diyeleğiyle beraber, ana Yunancanın aynı kolundan oluşmuş bulunan, bazı dilcilere göre hattâ İon'canın sadece bir kolu sayılan Attike diyeleği, karada kalmış, eskiden onun gibi karaya sınırlanmış olan İonia diyeleği ise Ege adalarının bir kısmına, oradan da daha uzaklara açılmıştır. Yunan dünyasında ilk olarak parlak bir medeniyet kuran İonia'lılar (İones < İawones)ın diyeleği M. Ö. VIII. yüzyılda bir edebiyat dili olmuş, ve üç alt-bölüme ayrılmıştır: 1 — Batı İonca veya Euboia (Eğriboz) - Khalkidikē (Halkidikya yarımadası) İoncası. 2 — Merkezî İonca veya Kyklad'lar İoncası (güney uçdaki adalar hariç). 3 — Göçmen olarak Doğu İonca veya Küçük-Asya İoncası (12 şehir [Dodekapolis: Erythrai, Klazomenai, Kolophōn, Teos, Lebedos, Ephesos, Milētos, Myūs, Priēnē, v. b.; Ege'deki güney Küçük-Asya kıyıları, Halikarnassos [Bodrum] tan Smyrna [İzmır] ya kadar; ayrıca Phokaia [Foça], ve Samos [Sisam], Khios [Sakız] adaları; Thrakia, Hellespontos [Çanakkale] Propontis [Marmara] ve Eukseinos-Pontos [Karadeniz] kıyılarındaki koloniler). İon diyeleği, Euboia'daki Khalkis ve Eretria şehirlerinin Küçük-Asya'da, İtalya'da (Campania'daki Kymē [Lât. Cumae], ayrıca Neapolis [Napoli]) kurdukları şehirlerde, ve Phokaia'lıların Gallia'daki kolonilerinde (Massalia [Lât. Massilia; Merseille, Marsilya], Agathē [Lât. Agatha; Agde]) konuşulurdu. Bk. İONİA, dil.

Yaygın İonia diyeleğinin bu üç bölümüne karşılık, Attike diyeleğinin ayrıntılarını bilmiyoruz. Zaten dar bir bölgeye sınırlanmış bulunan bu diyelek, siyasî sebeplerden dolayı, erken bir devirde Attike'nin resmî dili olduğu için, bütün yazılar genel Attike dilinde yazılmış, yerel ağızlar-eğer var idilerse-yazı bırakmamışlardır; eski çağlarda Attike kolonileri de yoktu.

İonia-Attike diyelek grupu, bazı noktalarda, Kypros (Kıbrıs), hususiyle de Arkadia diyeleğiyle ortak nitelikler gösterir, meselâ «eğer» anlamındaki şart bağlacı bazı diyeleklerde *ē* iken, İonia - Attike'de *ei* şeklindedir; tematik olmıyan infinitifler, öbür diyeleklerde -menai, -men, -mēn - mein bitimliğini alırken, İonia Attike, Arkadia ve Kıbrıs diyeleklerinde -nai ekiyle biter, «imek» anlamına Homeri' ve Thessalia *emmen*, Aiol ve Dor *ēmen*, Delphoi ve Boiotia *eimen*, Girit *ēmēn*, fakat İonia-Attike *einai*. Arkadia *ēnai*, «vermek» anlamına Homerik ve Lesbos *domenai*, Thessalia, Boiotia, Batı Yunanca *domen*, Rhodos ve Pamphylia *domein*, fakat İonia-Attike *dounai*, Kıbrıs *doFenai*, gibi.

İonia-Attike diyeleğini öbür diyeleklerden ayıran başlıca ayraçlar şunlardır: 1 — Eski Yunancadaki «digamma» (yazıda F; ses değeri w), öbür diyeleklere bakarak daha erken bir devirde bu diyelekte kaybolmuştur, *Foikos* (krş. Lât. *vicus*) yerine *oikos* = ev, mesken, gibi. 2 — Ana Yunancadaki uzun *ā*, öbür diyeleklerde olduğu gibi kalmış, bu diyelekte ise a^e değerine kayarak, sonunda, *ē*'ye çevrilmiştir, meselâ «ana» anlamına olarak Aiol, Arkadia-Kıbrıs, Dor ve bütün Batı Yunancada *mātēr* (krş. Lât. *māter*), fakat İon-Attike *mētēr* (sonra *mēter*); Pamphylia *tīmāFesa*, Dor *tīmāeis* (= değerli), fakat İon-Attike *tīmē* (=değer). İon-Attike diyeleğinde, eskiden, İranca *Māda* (= Med'ler) adı *Mēdoi* (Kıbrıs'ta *Madoi*), Lyd'ce *Milātos* adı da *Milētos* (öbür diyeleklerde: *Milātos*) şeklinde yazıldığı halde, sonradan yeni bir uzun ā türetilerek, meselâ Ahaimenid İran kıralı *Dārayavahuş*'un adı *Dāreios* şeklinde kullanılmıştır. 3 — «Nicelik metatezi» (metathesis quantitatum) denilen olay. Buna göre İon-Attike diyeleğinde, birincisi uzun ikincisi de kısa olmak üzere iki vokal arka arkaya geldiği zaman, uzun vokal kısalmış, kısa vokal de uzamıştır (ēo > eō gibi); yanyana gelen vokallerin ikisi de uzun olduğu zaman, birinci vokal kısalmıştır (ēō > eō gibi), yani eski āo veya āō başka diyeleklerde olduğu gibi kalmış (veya ā şeklinde derleşmiş), İon-Attike'de ise önce ēo, ēō sonra eō'ya çevrilmiştir (veya ō şeklinde derleşmeye uğramıştır): meselâ «görüş» anlamına Boiotia diyeleğinde *thiāōria*, fakat İon-Attike *theōria* (<* *theāFōriā*); «gemi'nin» anlamında genitif, öbür diyeleklerde *nāFos*, *nēFos*, fakat İon-Attike *neōs*; «müsait» anlamına Lakonia diyeleğinde *hilēFos*, fakat İon-Attike *hileōs*; deniz tanrısının adı olarak Homerik *Poseidāōn*, Arkadia *Posoidānos*. Lesbos *Poseidān*, Girit, Rhodos Delphoi *Podeidān*, Boiotia *Poteidāoni*, fakat İon *Poseideōn*, Attike *Poseidōn*; «şafak» anlamına Dor diyeleğinde *āFōs*, *āōs*, veya *ēōs*, fakat İon-Attike *eōs* 4 — Şahıs zamirlerinden «biz» ve «siz» öbür diyeleklerde nominatif -es, akkusatif -e ekleriyle bittiği halde, İon-Attike diyeleğinde sırasiyle -eis, ve -eas/-as bitimliğini almışlardır, meselâ «biz» ve «bizi» anlamlarına Dor *hāmes*, *hāme*, Lesbos *ammes*, *amme*, fakat İon-Atttike *hēmeis* (<**hēmees*), *hēmeas*; Attike: *hēmās*). Öbür diyeleklerdeki bu nominatif'ler, gerçekte, akkusatif'lerden (eski: **hasme*/**hahme*) olmadır, akkusatif'ler oldukları gibi kalmıştır; İon-Attike'de ise önce akkusatif'ler eski ana şekillere -as ekinin eklenmesiyle meydana getirilmiş, sonra bunlardan nominatif'ler türetilmiştir. 5 — Atematik fiillerin aktif, bazı kere de passif «-di'li geçmiş zaman» çoğul 3. şahis şekilleri, öbür diyeleklerde -n (<-nt) ekiyle yapıldığı halde, İon-Attike'de s- aoristinden olma -san bitimliği kullanılmıştır, meselâ Homerik ve Batı Yunancada sırasiyle «koydular», «verdiler», «çözdüler» anlamlarına *ethen*, *edon*, *elythen*, fakat İon-Attike *ethesan*, *edosan*, ve *elythēsan*. 6- Bazı çoğul datif'lerle, sayı adlarında, ve fiil çekiminde görünen, «efelkistik» (b. bk., ephelcystique; Yun. eph-elkystikos = sona çağırılmış) veya «müteharrik» denilen ve kelime sonlarında e, i,'den sonra yer alan bitimlik n'si hemen yalnız İon-Attike diyeleğine sınırlanır, meselâ *paisi* yerine *paisin* (= çocuklara), *eikosi* yerine *eikosin* (= 20), *esti* yerine *estin* (= dir) *tithēsi* yerine *tithēsin* (= koyar), *epaideue* yerine *epaideuen* (= eğitirdi), gibi. 7- Genel Yunancada yalın isimlerde fail eki -ter/-tor, bileşik isimlerde de -tas iken, İon-Attike diyeleğinde, farksız olarak -tēs (< -tās) eki kullanılmıştır, meselâ «araba yapan» anlamına Dor *armostēr*, fakat Attike *harmostēs*. 8- «İmek» (Yun. *einai*) fiilinin bitmemiş zaman 3. şahıs şekli (= idi), öbür diyeleklerde *ēs* (<**ēs-t*) iken, İon-Attike'de *ēn* (Homerik *ēen* <**ēsen*) dir. 9- Bazı zarflar öbür diyeleklerde -ei ile sonlandığı halde, İon-Attike'de bitimlik -ou şeklindedir, meselâ «bulunulan yerde» anlamına Batı

Yunanca *hopei*, *autei*, *homei*, İon-Attike *hopou*, *autou*, *homou*. 10- Bazı ön-takı (préposition)ların sonunda öbür diyeleklerde çok kere vokal bulunmadığı halde, İon-Attike'de vardır, *an*, *par*, *kat*'a karşılık *ana* (= yukarısına), *para* (= boyunca), *kata* (= aşağıya) gibi.

İonia ve Attike diyelekleri arasındaki başlıca farklar şöyle özetlenebilir: 1 — Eski ā'nın > ē oluşunda Attike diyeleği bazı istisnalar gösterir: e,i,r'den sonra ā'lar olduğu gibi kalır, meselâ İon *geneē* (cins), *oikiē* (= ev), *khōrē* (= alan, saha), fakat Attike *geneā oikiā*, *khōrā*. 2 — Yukarıda anılan ea, eo, eō eoi vokal bileşmeleri İon diyeleğinde genel olarak derleşmeye uğramaz, *einai* (= imek) fiilinin participium praesens'i Attike'de *ōn* iken, İon'da *eōn* olduğu, özel ad olarak da İon *Poseideōn*'a karşılık Attike'de *Poseidōn* şekli bulunduğu gibi. 3 — İon diyeleğinde M. Ö. IV. yüzyıldan sonra (= Yeni İonca [Neuionisch]), eu ile eo eşitleşmiştir. meselâ «seyirci» anlamına *theoros*'un yanıbaşında *theuros* şekli de bulunduğu gibi (Attike: *theōros*). 4 — İon diyeleğinde o, veya ō (ou) + a = ō şeklinde vokal kaynaşmaları (= krasis, b. bk., crase) vardır, meselâ «mücadelenin» anlamına *tou agōnos* > *tōgōnos* (Attike: *tāgōnos*); aynı şekilde oē > ō (Attike: oē < o + a) kaynaşması da görülür, «sekizinci» anlamına *ogdōkonta* (Attike: *ogdoēkonta*) gibi. 5 — İon *kseinos* (Attike: *ksenos* = yabancı) ve *kourē* (Attike: *korē* = genç kız) misallerinde görülen vokal gelişimine karşılık. sonraki İon'cada vokal kısalması vardır, *neos* (Attike: *neōs* = gemi'nin), *theoros* (Attike: *theōros* = seyirci) gibi. 6 — Attike diyeleğinde ss > tt, ve rs > rr değişimlerine raslanır, İon *glassa* (genel Yunanca: *glōssa*), Attike *glotta* = dil; Homerik ve öbür diyelekler *lyssa*, Attike *lytta* = hiddet; İon *ersēn*, genel Yunanca *arsēn*, Attike *arrēn* — erkek; genel Yunanca *tharsos*, Yeni Attike *tharros* = cesaret. 7 — ā temalı isimlerinin çekiminde eril tekil genitif bitimliği Attike'de -āo, İon'da -eō, ō; çoğul genitif eki Attike'de -ōn, İon-da -eōn, -ōn; çoğul datif eki de Attike'de -āsi(n), İon'da -ēisi(n)dir. 8 — Bazı isimlerin tekil genitif'lerinde de farklar vardır, *polis* (= şehir) ten Attike *poleōs*, İon *polios*; *basileus* (= kıral) tan Attike *basileōs*, İon *basileos*; *-klēs*'le biten özel adların genitif,i Attike'de *-kleous*, İon'da *-kleos*'la biter. 9 — mi- bitimlikli fiiller, İon diyeleğinde çok kere «kısaltılı fiiller» (verba contracta) gibi çekime uğrar, meselâ «imek» anlamına *einai* yerine *ein*, «koymak» anlamına *tithenai* yerine *tithein*, gibi. Aynı *tithenai* fiilinin «orta» (medium) çatılı bitmişlik (perfectum) zamanının çoğul 3. şahıs şekli Attike'de -ntai bitimliğini aldığı halde, İon'da *titheatai* olmuştur. 10 — Şart partikülü Attike'de *ean*, *an* iken, İon'da *ēn*'dir; Attike'deki yapı eklerinden *-eios*'a karşılık İon'da *-ēios* şekli vardır. 11 — İon'da birçok basitleşmiş şekillere rasnanır, Att. *boulomai*, İon. *bolomai* = istemek; Att. *hieros*, İon. *iros* = kutsal; Att. *deiknymi*, İon. *dekumi* = gösteririm; Att. *ekeinos*, İon. *keinos* = öteki; Att. *euthys*, İon. *ithys* = doğru; Att. *hestiā*, İon. *istiē* = ocak; Att. *dēmiourgos*, İon. *dēmîorgos* = dünyayı yaratan, v. b. gibi. 12 — Karışık şekillere de raslanılır, Att. *meizon*, İon. *mezōn* (<**megī-ōn*) = daha büyük; Att. *koinos*, İon. *ksynos* = genel ortak; Att. *krateros*, İon. *karteros* = kuvvetli; Att. *ēnegka*, İon. *ēneika/ēnika* = taşıdım Att. *heāutō*, İon. *heōütō* = o kendine, v. b. gibi. Bk. İONİA, dil.

Attike diyeleği, Atina'nın kazandığı siyasî ve kültürel önem sayesinde, zamanla öbür diyelekler üzerinde hakim bir duruma erişmiştir. İon, Aiol- (Lesbos), ve Dor diyelekleri de bir zaman edebiyat dili olmuşlarsa da, Perikles devrinde, başta. eskiden Homeros'un kullandığı İon'ca olmak üzere, öbür diyelekler yerlerini Attike diyeleğine bırakmak zorunda kalmışlardır. Attike diyeleğinin eski şekli (Eski Attik [Altattisch]), İon'canın etkisi altında bulunuyordu ise de, buna karşılık. sonra Attike diyeleğinin etkisine kapılan ilk diyelek İon'ca olmuştur. Eski Attike diyeleği, Attike tragedyalarında ve Thukydides'te raslanır. M. Ö. V. yüzyıldaki saf Attike diyeleği (Reinattisch) de Aristophanes, Platon gibi yazarlarda ve Lysias, İsokrates, Demosthenes gibi hatiplerin dilinde görülmektedir. Attike Deniz Birliği, bu diyeleği M. Ö. IV. yüzyıldan başlıyarak Yunan dünyasına yaymış, ve «Sonraki Attik» diyeleği (Neuattisch), kısmen de İon'ca esas alınarak, bütün Yunanlılarca anlaşılır ortaklaşa bir dil (koinē dialektos; bk. KOİNE) meydana getirilmiştir. M. Ö. IV. yüzyılda yazan Aristoteles'in eserleri koinē'leşmek üzere olan Son Attik diyeleği (Spätattisch)ndedir. Bk. YUNAN DİLİ; ayrıca bk. F. Bechtel: *Die Griechischen Dialekte*, 3 cilt Berlin 1921-1924, C. D. Buck: *Introduction to the Study of the Greek Dialects*, 2. bas. Chicago 1928, A. Thumb: *Handbuch der griechischen Dialekte*, 2. bas. Heidelberg 1934.

Attike kısaltısı: (Correptio attica, Abrègement attique), Attike diyeleğinde görülen bir metrik olayı. Buna göre, eğer bir hecede kısa bir vokalden sonra iki konson gelirse, ve konsonlardan birincisi ötümsüz (sourd) patlayıcı, ikinci de nazal veya akıcı çeşittense, ozaman hece, açık ve kısa sayılabilir, *kyknos* (= kuğukuşu), *patros* (= babanın), gibi.

Attike tekrarlaması: (Redoublement attique), Attike diyeleğinde bitmişlik zamanları tekrarlama ile yapılan fiillerde görülen bir olay, ki vokalle başlıyan bir hecenin tekrarlanmasından ibarettir, *op-ōpa* (= görmüşüm) gibi.

ATTİKORA (Atticora), ötücü kuşlar (Passeres) takımının kırlangıçlar (Hirundinidae) familyasına bağlı bir cinsi. Kırlangıçlardan daha küçük, ve ince gagalariyle ayırt edilirler. Kuyrukları fazla çatallı değildir. Renkleri mavimtırak siyah, göğüsleri beyaz şeritli, karınları tamamiyle beyaz olan bu kuşların bir çok türü Orta ve Güney Amerika'da yaşarlar. 15 cm. büyüklüğündedirler. *A. fasciata* adlı türü Bolivya, Guyana'da ve *A. melanoleuca* adlı türü de Brezilya'da yaşar.

ATTİKOS (M. S. II. yüzyılın son yarısı), Eflâtuncu filozof. Bu devirde eklektizm (seçmecilik) ile bozulmuş olan Eflâtunculuk'un yeniden canlanmasına ve temizlenmesine çalışmış, Askhalon'lu Antiokhos (b. bk.) zamanından beri âdet halini almış bulunan Eflâtun ile Aristo felsefesinin birbiriyle karıştırılmasına şiddetle karşı koymuştur. Fakat kendisi de Eflâtunculuğa bazı stoik düşünceler karıştırarak yenmeğe çalıştığı eklektizme düşmüştür. *Aristo'nun akidesini Eflâtun'unkiyle karıştıranlara karşı* adlı eserinden bazı parçalar kalmıştır.

ATTİLÂ (yaklaşık olarak 400-453), Hun Türk'lerinin ünlü hükümdarı. Babası Muncuk (b. bk.) tur. A. adı eski kaynaklaıda çeşitli şekillerde görülür: *Attilas*, *Atilas*, *Atillas*, *Attēlas* (Bizans), *Attila*, *Attyla*, *Attala* (Lâtin), *Atila*, *Atila*, *Atil* (İslâv), *Ezzilo* (Eski Yüksek Alman), *Etzel* (Orta Yüksek Alman), *Ettel*, *Hettel*, *Ethe-*

la (Aşağı Alman), *Aetla* (İngiliz), *Atli* (Kuzey Germen) *Et(h)ele, Ethela, Athila, Attila, Atila,* (Macar) v. b. Bu isim A. nın olgunluk çağında kullandığı isimdir. Çocukluğunda taşıdığı adı bilmiyoruz. «Attila» adı, Gotça *atta* (baba) kelimesinden Gotça *-ila* küçültme ekiyle teşkil edilmiş olup anlamı «babacık»tır (Németh Gyula: *Attila és hunjai* [A. ve Hun'ları], Budapest 1940, s. 221). A. ile «Bulgar hükümdarları listesi» (b. bk.) nde geçen *A-itoḫol* (b. bk.) aynı kişi olduğu sanılıyor (Gyula Moravcsik: *Byzantinoturcia II.* Budapest 1945, s. 81).

Tarihte A.: A., gençliğinde rehine olarak bir süre Aşağı-Tuna kıyısındaki Novae (Sviştov)de kalmış ve burada daha sonraki büyük rakibi Aetius (b. bk.) ile tanışmıştır. Roma İmparatorluğu'nun bütün hatalarını ve zayıflığını yakından görmek fırsatını bulan A., daha sonra Bizans'a karşı güttüğü politika için Novae'de edindiği zengin tecrübelerden faydalanmıştır.

A., amcası Ruga (b. bk.) nın ölümünden (434) sonra ilkin ağabeysi Bleda (b. bk.) ile birlikte hükümdarlık ediyordu. Her ihtimale göre A. nın idaresindeki kısım Hun İmparatorluğu'nun Bizans sınırına dayanan parçası idi; Bleda ise imparatorluğun batı bölümünde hüküm sürüyordu.

A., hükümdarlığının hemen başlangıcında Doğu Roma imparatoru Theodosios II. ile Tuna kıyısındaki Margus (Smederevo, Türkçesi: Semendre)ta bir barış antlaşması akdetmiştir (434). Bu antlaşmanın başlıca hükümleri şunlardı: Bizans'lılar Hun'lara 700 libra (b. bk.) altın yıllık vergi ödiyecekler; Hun kaçaklarını yurtlarına sokmıyacaklar, şimdiye kadar Roma İmparatorluğu'na kaçmış olanları da iade edecekler; Hun tutsaklığından kaçmış olan Bizans'lıları da iade edecekler, yoksa adam başına 8 altın kurtarmalık ödiyecekler. Hun'larla savaş halinde olan kavimlerle bağlaşmıyacaklar; sınır boyu ticaretinde Hun'lar Bizans'lılarla eşit haklara sahip olacaklar.

Hun'lar Oktar (b. bk.) ve Ruga zamanında Hun yayılmasının en batı nokıası olan Kuzey denizine erişmişler ve Ruga Romalı'larla yaptığı bir antlaşma gereğince Pannonia (Batı-Macaristan)yı almıştır. Böylece, Avrupa'daki Hun imparatorluğu'nun temelini atan, bu iki hükümdar olmuştur. A. tahta çıktığı zaman Hun İmparatorluğu Karadeniz'den Ren'e kadar uzanıyor ve aşağıyukarı bugünkü Güney-Rusya'yı, Romanya'yı, Yugoslavya'nın kuzey bölümünü, Macaristan'ı, Avusturya'yı, Çekoslovakya'yı, Güney ve Orta Almanya'yı kapsıyordu. Bu muazzam imparatorluğun merkezi bugünkü Macaristan'da idi (bk. ATTİLÂ'NIN BAŞKENTİ).

Bizans kaynakları 434 ile 441 arasında A. dan bahsetmemektedir. Bu süre içinde A., Hun'lara tâbi çeşitli kavimler arasındaki gevşek bağları pekiştirmek suretiyle kuvvetli bir merkezî idare vücuda getirmekle uğraştığı için, Bizans İmparatorluğu'nu pek rahatsız etmemiştir. Fakat teşkilâtlandırma işini bitirdikten sonra dikkatini ilkin Bizans, ondan sonra da Batı Roma İmparatorluğu üzerine çevirmiştir. Bir bahane ile Margus antlaşmasını bozarak ordulariyle Bizans sınırını aşmış ve yalnız Sirmium (Mitrovica'nın yanında) ve Tuna kıyısındaki Singidunum (Belgrat), Viminacium (Nova Palanka'nın karşısında) ve Ratiaria (Akçaı) şehirlerini değil, imparatorluğun içerisinde bulunan Naissus (Niş), Philippopolis (Filibe) v. b. şehirlerini de almıştır (441). Ertesi yıl Hun'lar Gelibolu yarımadasında bir Bizans ordusunu fena bir bozguna uğratmışlardır. Öyle ki Bizanslı'lar için barış istemekten başka bir çare kalmamıştır. Yeni barış antlaşmasında (442 veya 443) Bleda ile A. ödenmemiş olan vergiler karşılığı olarak 6.000 libra altın istemiş ve ödenecek olan yıllık vergiyi 2.100 libra altın üzerinden tesbit etmişlerdir. Hun tutsaklığından kaçan Bizans'lıların kurtarmalığı adam başına 12 altına yükseltilmiştir.

A., Bleda'yı öldürdükten sonra (445) Hun tahtının biricik sahibi kalmıştır. Barış antlaşmasını bozarak büyük bir ordu ile Trakya'ya saldırmış ve Balkan yarımadasını ta Korinthos'a ve Bizans şehrine kadar istilâ etmiştir. Bu akın sonucunda. aralarında Markianopolis (Bulgaristan'da Varna yöresinde) ve Serdica (Sofya) da bulunmak üzere, 70 ten fazla şehir alınmıştır (447). Ertesi yıl (448), A., Theodosios'u yeniden harble tehdidetmiş ve Tuna'nın sağ kıyısında Pannonia'dan Novae'ye kadar 5 günlük bir mesafe genişliğinde bir alanın boş bırakılmasını ve İllir panayırının bundan böyle Tuna kıyısında değil. Naissus'ta yapılmasını istemiştir. A. nın bu «sahipsiz toprak» la güttüğü amaç, Bizans toprağına yönelen Hun kaçışlarını önlemekti.

Son derece sıkıştırılan Bizans sarayı A. dan kurtuluşu artık ancak Hun hükümdarının ölümünden ummuştur. Bizans baş saray adamı hadım Krysaphios, A. nın elçisi Edekon'a para vadederek A. ya karşı bir suikast düzenlemiş ve bunu örtmek için A. ya herkesçe sayılan senator Maksiminos'un başkanlığında, tarihçi Priskos (b. bk.) un da katıldığı bir elçilik heyeti göndermiştir (448). Bu suikast plânını, elçilik heyeti üyelerinden yalnız dilmaç Vigilas biliyordu. Fakat Edekon A. ya her şeyi anlattığı için tasarlanan bu suikast başarılamamıştır. A., Bizans'a iki elçi göndermiş ve ağır tehditlerle Krysaphios'un başını istemiştir.

Korkutulan Bizans sarayı bu güç durumda iken, A. birdenbire değişivermiştir. (449). Onu yatıştırmak için gönderilen kibar Bizans elçilerini iyi karşılamış, hattâ önceleri istediği Tuna kıyısı toprak parçasından da vazgeçmiş, Vigilas'ı ve kurtarmalık istemeden birçok Bizans'lı tutsağı serbest bırakmış, yalnız Krysaphios'un başının gönderilmesi üzerinde ısrar etmiştir. Öyle ki Bizans'lılar bu isteği de yerine getirmek zorunda kalmışlardır (449 veya 450).

A. nın Bizans'a karşı güttüğü politikadaki âni değişikliğin sebebini onun bundan sonra Batı Roma İmparatorluğu'na karşı yönelmesinde aramak gerekir. A. 448 e kadar Batı Roma İmparatorluğu'nun dostu ve bağlaşığı idi. Fakat bu tarihten itibaren bu durumun değiştiğini gösteren alâmetler belirmişti. A. görünüşte dost kalmakta devam etmekle beraber birdenbire Roma'nın düşmanlarını desteklemeğe başlamıştır. Gallia köylü ayaklanmasının elebaşılarından Eudoxius'un A. ya sığınması (448) veya Ripuar Frank kıralının ölümünden sonra taht dâvasında iki kıraloğlundan büyüğünün A. dan küçüğünün ise Aetius'tan yardım istemesi (450) iyi bir alâmet sayılamamıştır. Bu arada A., Batı Roma İmparatorluğuna (Ravenna sarayına) karşı da, Bizans'a karşı yaptığı gibi kibirli ve tehdidedici bir tavır takınmış ve ağır isteklerde bulunmuştur. Meselâ Silvanus adında bir Roma'lı sarrafı, Hun'ların zaptettikleri Sirmium şehrinin piskoposu tarafından bazı şartlarla A. nın kâtibi Constantius'a teslim edilen altın âyin kaplarını Constantius'tan rehin olarak kabul ettiği ve rehnin kurtarılması için tespit edilen müddet bitince kapları

İtalya'lı bir piskoposa sattığı için hırsızlıkla suçlandırmış ve Silvanus'un kendisine verilmesini istemiştir. A. nın, bu gibi isteklerle silâhlı bir çarpışma için sadece bahane aradığını Ravenna'da herkes iyi biliyordu.

A., nihayet kolladığı fırsatı bulmuştu. Batı Roma imparatoru Valentinianus III. ün kızkardeşi Honoria - zamanla çocuklarının Valentinianus'un çocuklarına karşı taht dâvacısı olarak ortaya çıkmaması için- ailesi tarafından evlenmemeğe mahkûm edilmişti. Honoria, ihtimal ki ailesinden öcünü almak için tam o sıralarda tahta geçen A. ya bir nişan yüzüğü göndermişti. Fakat A., prensesin bu teklifine cevap bile vermemiş ve iş yavaş yavaş unutulmuştur. Bu arada Honoria'nın kendi saray adamlarından birisiyle ciddî bir aşk münasebetine giriştiği meydana çıkmıştır. Bunun üzerine ana imparatoriçe Placidia, kızını ilkin Bizans'ta, ondan sonra Ravenna'da hapsettirmiştir (449). Bunu haber alan A., elçilerini Ravenna'ya göndermiş ve «nişanlısı» Honoria'nın hemen serbest bırakılmasını ve müstakbel karısının mirası olmak üzere İmparator Constantius'un özel malının ve Batı Roma İmparatorluğu'nun yarısını istemiştir (450). Ravenna sarayı A. nın bu isteğini tabiî reddetmiş ve Honoria'yı acele evlendirmiştir. A. bir müddet daha isteği üzerinde ısrar etmiş, fakat sonra ondan vazgeçmiş, hattâ harb hazırlıklarını örtbas etmek için Ravenna sarayı ile yeniden eyi münasebetler kurmağa çalışmıştır.

A. nın Batı Roma İmparatorluğu ile hesaplaşma plânını Bizans'ta Theodosios II. nin ölümünden sonra Markianos'un tahta çıkması (450) da hızlandırmıştır. A., yeni imparatoru barış antlaşmasına göre verilmesi gereken vergiyi ödemeğe davet etmiştir. Fakat Markianos, yalnız dostlarına hediye verdiğini, buna karşılık harble tehdidedenler için yalnız erleriyle silâhları bulunduğunu bildirerek vergi vermeyi reddetmiş, aynı zamanda sözlerine daha büyük bir kesinlik vermek için harb hazırlıklarında bulunmuştur. Bu iş A. yı Bizans'a saldırmaktan alıkoymuş ve A. iki imparatorluğun birbiriyle anlaşmasına imkân vermemek için bir an önce Batı Roma İmparatorluğu'nu çiğnemeğe ve Bizans'la hesaplaşmayı daha sonraya bırakmağa karar vermiştir. 450 yılının ikinci yarısını askeri ve diplomatik hazırlıklar doldurmuştur. A. her şeyden önce Yukarı Pannonia ile Ren arasında yaşıyan Germen bağlaşıklarına hazırlanmayı emretmiştir. Güzel sözün etkisiz kaldığı yerlerde kuvvet kullanmaktan da çekinmemiştir.

ATTİLÂ (Macar tarihçisi Thuróczi'nin kroniğinden)

Bu zamanlar Batı Roma ordusu da (daha çok) imparatorlukta yaşıyan bağlaşık Germen kavimlerinden bileşikti. Bunlardan Batı Got'ları (Vizigotlar) kendi başlarına da A. nın istilâ plânına karşı koyabilecek kuvvette idiler. A. ancak Batı Got'larının kuvvetini kırmakla Batı Roma İmparatorluğu'nu çiğniyebileceğini iyi biliyordu. Bunun için Roma'lılarla Batı Got'larını birbirlerinden ayırmağa çalışıyordu. Gallia seferine çıkmadan önce Valentinianus'a Batı Got'ları üzerine yürüdüğünü, Batı Got kıralı Theodorik'e ise Gallia'ya, yalnız Roma boyunduruğunu kırmak için gittiğini haber vermiştir.

Nihayet 451 yılının ocak ayında A. Tisza yöresindeki karargâhından Gallia üzerine hareket etmiştir. Tuna boyundaki Roma şehir ve istihkâmlarını yıktıktan sonra, yolda çeşitli Germen kırıntılariyle büyümüş olan yarım milyonluk ordusiyle martın sonuna doğru Mainz'ta Ren'e varmış ve ırmağı geçmiştir. Çok geçmeden Metz (7 nisan) ve Rheims de düşmüştür. A. nın plânı, Roma ordusu yetişmeden önce Batı Got'larını yok etmek, ondan sonra da Roma başkomutanı Aetius'u Alp'lerin geçitlerinde beklemekti. Bunun için güneye dönmüş ve mayısta, strateji bakımından büyük bir önemi olan Orléans'da Batı Got Kırallığı'nın sınırına varmıştır.

A. nın saldırışı Aetius'u hazırlıksız yakalamıştır. Aetius Roma ordusunu toplamağa başladığı zaman A. artık Gallia'da ilerliyordu. Ücretli asker alma usulü ve 450-451 kışında İtalya'yı hırpalıyan kıtlık, ordunun tertiplenmesini geciktiriyordu. Roma'lıların en çok yardım bekledikleri Batı Got'ları, ilkin tarafsız kalmak istemişler, fakat sonra tehlikeyi fark ederek Aetius'a katılmışlardır.

Aetius'la Theodorik'in oğlu Thorismund'un komutasında birleşen Roma-Batı Got kurtarıcı ordusu 24 haziranda, düşmek üzere olan Orléans'a varmıştır. A., hemen kuşatmayı bırakmış ve çarpışmaya elverişli bir yer bulmak için Catalaunum (Châlons - sur - Marne) ovasına çekilmiş, Aetius da ardından gitmiştir. Dünya tarihinde Catalaunum (veya Mauriacum) meydan savaşı (b. bk.) adiyle anılan bu büyük ve kanlı çarpışma (Got tarihçisi Jordanes 165.000 ölüden bahsetmektedir) temmuzun başlarında olmuştur. Her iki taraf ağır kayıplara uğramış, fakat kesin bir sonuç çıkmamıştır. A. geri çekilmiş ve Aetius buna engel olamamıştır.

Sonuçsuz kalan Gallia seferi A. nın kuvvetini kıramamıştır. Hun hükümdarı ertesi yıl (452) İtalya'yı ele geçirmeğe kalkışmıştır. Yoluna düşen ilk şehri, Aquileia'yı uzun bir kuşatmadan sonra yerle bir etmiş, Mediolanum (Milano), Pavia ve diğer birçok şehirleri de zaptettikten sonra doğru Roma yoluna sapmıştır. Roma büyük bir korku içinde idi. A. dan barış istemek için Büyük sanı ile ün almış olan papa, Leo iki eski consul ile birlikte A. ya gitmiştir. A. nın karargâhı Po ile Mincio'nun birleştiği yerde Roma yolu üzerinde idi. Hun ilerigelenleri, Alarik (b. bk.)in başına geleni ileri sürerek A. yı Roma üzerine yürümekten vazgeçirmeğe çalışıyorlardı. Bu arada Hun ordusunu açlık ve salgın iyice hırpalamış, bundan başka Markianos'un Hun ülkesine saldırdığı haberi de gelmiştir. Bütün bu hususlar kibar elçilik heyetinin ricasını dinlemek için yeter sebepti. A., yıllık vergi karşılığında geri çekilmeği düşünüyordu. Son olarak, Honoria ile onun payını kendisine vermedikleri takdirde tekrar Roma üzerine yürüyeceğini söyliyerek onları tehdidetmiştir. İran'a karşı plânlar tasarladığı gibi şüphesiz Batı Roma İmparatorluğu'nu da buyruğu altına almak istemiştir. Fakat tehditlerini artık yerine getirememiştir. Ertesi yıl tam yeni karısı İldiko (b. bk.) ile yaptığı düğün gecesi burun kanamasından ölmüştür (453).

A. nın ölümü üzerine çok büyük bir yuğ töreni yapılmıştır. Jordanes (b. bk.) bunu şöyle anlatmaktadır: «A. nın cenazesi kıral sarayının önünde kurulan büyük bir ipek çadırda süslü bir katafalk üzerine konulmuştur. Yuğ töreni en seçkin Hun yiğitlerinin katıldığı savaş oyunlariyle başlamıştır. Aynı zamanda Hun şairleri güzel bir sağu söylemişlerdir.» Jordanes bu sağuda ifade edilen düşünce ve duyguları şöylece kaydetmektedir: «Hun'ların en büyük kıralı, Muncuk'un oğlu, en cesur kavimlerin hükümdarı Attilâ, kendisinden önce hiç duyulmamış bir kuvvetle kendi başına Skitya ve Germania ülkelerine sahip olmuştur. O, birçok şehirler ele geçirmek suretiyle her iki Roma İmparatorluğu'nu korkutmuş ve bunlar, başka yerler de onun eline geçmesin korkusiyle, onu ricalarla ve yıllık vergi ödemek suretiyle yatıştırmışlardır. Bütün bunları talihin özel bir lûtfu ile yaptıktan sonra, düşmanların darbeleri altında veya kendi adamlarının hıyanetiyle değil, düğün neşeleri içinde, kuvveti hiç bozulmamış olan milleti arasında, en ufak bir acı duymadan ölmüştür. Hiç kimsenin öc istiyemiyeceği bu ölümü kim ölüm sayabilir?» Çadırın etrafında bir daire teşkil eden Hun savaşçıları bu sağuyu elemli sesleriyle tekrar ediyorlardı. A. bundan sonra gömülmüştür (bk. ATTİLÂ'NIN MEZARI).

A. dünya tarihinde tanınan en büyük ordu komutanlarından ve devlet teşkilâtçılarından biri ve Çingiz Han'dan önce dünya egemenliği fikrinin en seçkin temsilcisidir. A. da herkesi kendine çeken, tabiatüstü, tarif edilmez bir kuvvet vardı. Onu gördükçe, maiyetindekileri sessizce bir titreyiş sarardı. En büyük oğlu İlek (b. bk.) bile babasının gözüne bakmağa cesaret edemezdi. Sarayında bulunan çeşitli kavimlerin kıral ve başbuğları, A. nın emirlerini hassa muhafızları imiş gibi bekler ve A. göziyle işaret etti mi, ses çıkarmadan, fakat titreme ve korku içinde huzuruna gelip emirlerini yerine getirirlerdi. Bununla beraber bu korku, bir insanın müstebit ve zalim hükümdara karşı beliren korkusu değil, insanın üstün bir yaratığa karşı duyduğu, âdeta dinî bir saygı idi. Uyrukları tarafından A. ya tabiatüstü bir kuvvetin isnadedildiğini Priskos'ta kayıtlı şu hikâye de göstermektedir: 448 de A. ya giden Bizans elçilik heyetine iki Hun elçisi de katılmıştır. Serdica (Sofya)da Bizans'lılar, Hun elçilerini de davet ettikleri büyük bir ziyafet tertibetmişlerdi. Yunan'lılar Theodosios'u, Hun'lar da A. yı överken, Yunan'lılardan biri Tanrıyı insanla karşılaştırmanın ayıp olduğunu söylemiştir (Tanrı söziyle Theodosios'u, insan söziyle de A. yı kastetmiştir). Bunun üzerine Hun'lar çok kızmışlardır. Çünki onlara göre Tanrı olan A. idi. Priskos'un kaydettiği başka bir hikâyeye göre, Hun'lar, Ağaçeri (Priskos'ta: Akatziroi) oymağını yenmelerini bir Ağaçeri başbuğuna borçlu idiler. A. kendisini mükâfatlandırmak için sarayına çağırmıştır. Ağaçeri başbuğu hileden korktuğu için gitmemiş, fakat şu haberi göndermiştir: insan için Tanrı huzuruna çıkmak güçtür; kendisi göz kırpmadan güneşe bakamadığı halde tanrıların en büyüğüne nasıl bakabilirdi?

A. nın ünü herkesi korku ile dolduracak kadar müthişti (Jor danes). A. tehditlerde bulunmaktan geri kalmazdı. En küçük bir incitme onu pek fazla kızdırır ve hemen savaşla tehdidederdi. Böylece, istediği birçok şeyleri savaşsız da elde edebilmiştir.

A. müstebit olmakla beraber iyi ve âdildi. Yoksa yalnız uyruklarının değil, yabancı kavimlerin sadakat ve sevgisini nasıl sağlıyabilirdi? Adalet duygusu hayatına karşı tertiplenen suikastı keşfedince suçsuz Maksiminos'u suçlu Vigilas'tan ayırdedebildiği zaman da kendini göstermiştir.

A. dünyaya sonsuz bir gururla bakardı. Bir defasında bir çoban otlakta bulduğu eski bir kılıcı A. ya götürmüştür. A. bu «Tanrı kılıcı» (b. bk.) na çok sevinmişti ve Jordanes'in yazdığı gibi «plânlar tasarlamakta pek cüretli olduğundan bütün dünyanın hükümdarı olmasının kendisi için mukadder olduğunu sanıyordu.»

Roma imparatorlarına karşı olan davranışı sert, hattâ kaba idi. Bunlara yüksekten bakar ve kendilerini sadece köle sayardı. Bu bakımdan Theodosios'a gönderdiği haber dikkate değer: «Theodosios asîl, kibar bir babanın oğludur. A. da öyle, ve babası Muncuk'un yaptığı gibi asaletini sapsağlam korumuştur. Buna karşılık Theodosios, A. ya vergi verip kölesi olmak suretiyle babasından kalma bu asaleti kaybetmiştir.»

Bizans'lılar, kendisine barbarlara verdiklerinden fazla değer vermediklerini A. ya sık sık duyurmuşlardır. Bu, kendini Gök'ün oğlu zanneden A. nın gururunu pek fazla incitmiştir. Her şeyden önce, imparatorun elçi olarak bayağı bir adam göndermesini büyük bir hakaret saymıştır. O, yalnız konsul'lukta bulunmuş olan adamlarla görüşmeği isterdi. Elçi olarak, ilerigelen zengin Bizans'lılar geldiği zaman A. büsbütün değişmiş: hep nezaket ve âlicenaplık göstermiştir. O zaman elçileri karşılamağa sınırlara kadar da gitmiştir. A., her ne pahasına olursa olsun imparator çapında bir hükümdar olarak tanınmak istemiştir. Honoria ile evlenmek işinde de, siyasî avantajlardan başka, imparatorla aynı rütbede olan bir hükümdar olduğunu bütün dünyaya göstermek için ısrar etmiştir.

Kendi itibarlarına titizce dikkat eden Bizans'lılar A. ya verdikleri ağır vergileri, yaptığı hizmetler karşılığına Hun hükümdarına ödenen ücret olarak göstermeğe çalışmışlardır. İşin şaşılacak tarafı şudur ki, A., ilkin bu oyuna razı olmuş ve imparatorun kendisine hitabettiği *magister militum* (mareşal) unvanını memnunlukla kabul etmiştir. Bu yüksek Roma rütbesi şüphesiz A. nın gururunu okşamıştır. Fakat çok geçmeden A. bu unvanı az bulmuş, imparator olmak istemiştir (Priskos).

Jordanes A. yı şöyle tasvir etmektedir: «Mağrur vücudunun kuvveti hareketlerinden de belirsin diye gururla yürüyor ve gözlerini her yana çeviriyordu. Savaşı pek çok sevmekle beraber tedbirle hareket eder ve istediğini en çok akliyle elde ederdi. Yalvaranlara karşı kendini merhametli gösterir ve kendisine boyun eğenlere yumuşak muamelede bulunurdu.» Got tarihçisine göre A. kısa boylu, geniş göğüslü idi. İri başına nispetle gözleri ufak görünüyordu. Seyrek sakalına ak düşmüştü. Yassı burunlu ve esmer renkli idi.

A. kurnazdı ve başlıca taktiği olan hileyi çok severdi. Bizans sarayının kendisine karşı tasarladığı suikasttan haberi olduğu halde bilmezlikten gelmiş ve Vigilas'ın rüşvet olarak aldığı parayla Bizans'a dönmesine müsaade etmiştir. Fakat hem Vigilas'a, hem de elçilik heyetinin diğer üyelerine gündelik yiyeceklerinden başka bir şey satın almalarını yasak etmiştir. Ve bunu, Vigilas'ın geri döneceği zaman

altınları niçin getirdiğinin sebebini açıklıyamaması için hile olarak yapmıştır. Gerçekten öyle de olmuştur. Yakalanan Vigilas, yanında bulunan altınların hesabını veremeyince suikast plânını itiraf etmek zorunda kalmıştır.

A akıncı bir hükümdar olmakla beraber kültüre de yüksek bir değer vermiştir. Okumuş adamlara büyük bir saygı göstermesi, hattâ bunlardan birini (Pannonia'lı Onegesius'u) güvendiği adamlar arasına alması bununla açıklanabilir. Şehirleri ve kültür eserlerini mânasızca yıkmaktan hiç hoşlanmadığını biliyoruz. Bu bakımdan, tarafçılık eden eserlerde «barbar» diye vasıflandırılan A. meselâ Roma'yı yıkan Got Alarik veya Vandal Geizerik'e hiç benzemez. Büyük törenlere sahne olan sarayı hükümdara lâyık bir ihtişamla döşenmişti. Fakat bu parlak çevrede A. sadeliği severdi. Misafirlerine gümüş kablarda en nefîs yemekleri ikram ettiği halde kendisi tahta tabakla yetinir ve sadece et yerdi. Misafirlerin önüne altın ve gümüş kupalar konduğu halde A. ya bir tahta kupa verilirdi (Priskos). Giyimi de basit, fakat temizdi. Kılıç kemeri, çarık kayışı veya atının koşumu diğer Hun'larınki gibi altın veya mücevherlerle süslenmiş değildi.

Bu sadelik A. nın en göze çarpan karakter çizgisi idi. A. hayatın neşeli taraflarına önem vermezdi. Ziyafetlerde diğerleri gibi gülmezdi. Ozanların söyledikleri Hun kahramanlık destanlarını mağrur bir memnunlukla dinler, fakat genel eğlenceye katılmazdı. Başlıca eğlencesi avdı.

A. hurafelere fazla inanıyordu. Çevresinde birçok falcı ve kam vardı. Fala baktırmadan bir adım bile atmazdı. Bir defasında falcılar kendisine neslinin sarsıntı geçireceğini fakat en küçük oğlu İrnek'te yeniden eski ışığiyle parlıyacağını söylemişlerdir. Bu zamandan başlıyarak veliaht İlek'e İrnek'i tercih etmiştir. Bu hareketi Hun İmparatorluğu için çok zararlı olmuştur. İlek, kendine gereken itibarı sağlıyamadığı için, A. nın hemen ölümünden sonra kargaşalıklar baş göstermiş ve imparatorluk çok geçmeden çözülmüştür. A. hurafelere o kadar inanmamış olsaydı Catalaunum (Mauriacum) meydan savaşı da başka türlü sonuçlanacaktı. Fakat falcılar Hun'ların yenileceğini söylemişler ve A. bu falın etkisi altında yalnız savunmayı ve her şeyden önce kendi hayatını düşünmüştür. Hurafeye inanması A. yı zayıflatmıştır. Roma'yı ele geçirmekten onu alıkoyan sebepler arasında da hurafenin önemli bir rolü vardı. Halbuki «ebedî şehri» zaptetmek A. için kolay bir iş olacaktı. Bununla beraber bunu yapmamış, Roma'yı ele geçirdikten az sonra ölen Alarik'in akibetini düşünerek geri çekilmiştir.

Efsanelerde A.: A. ile ilgisi olan Avrupa milletlerinde A. hakkında pek çok efsaneler vardır. Bunlar Hun hükümdarını birbirinden çok farklı bir şekilde göstermektedirler.

Hun efsanelerinde A. : A. etrafında daha sağlığında bazı efsanevî hikâyeler meydana gelmiştir. Bu hikâyelerin en değerli bölümleri tam A. da beraber olmak üzere Hun'ların da inandıkları parçalardır.

A. Batı kaynaklarında «flagellum Dei» (Tanrının kırbacı) diye adlandırılmaktadır. Batı milletlerinin inanına göre A., günahlara dalmış olan Hıristiyanlığı cezalandırmak için, Tanrı tarafından gönderilmiştir. Tanrının kendisine verdiği bu göreve A. nın kendisinin de inandığını biliyoruz. Zaten bu görevin sembolü olan «Tanrı kılıcı» elinde idi. Tanrı kılıcı efsanesi Jordanes'te kayıtlıdır. Buna göre bir çoban hayvanlarını otlatırken bir buzağının topalladığını ve bacağının kanadığını farkeder. Kanlı izi takibederek toprağa gömülü bir kılıcın ucunu görür. Kılıcı çıkarmak istediği zaman kılıç alevler saçar. Fakat çok geçmeden alevler yatışır ve çoban kılıcı topraktan çıkarıp A. ya götürür. A. mucizeli kılıçta bir gök alâmeti görür ve Tanrının dünya egemenliğini, eline verdiğine kanaat getirir.

Aquileia leylekleri efsanesi de A. zamanına aittir. Prokopios (b. bk.) ve Jordanes'in hikâye ettiğine göre A. İtalya seferi sırasında Aquileia'ya varır, fakat tahkimli şehri bir türlü alamaz. Orduları ümitlerini kesmek üzere iken surlar altında dolaşan A. leyleklerin, yavrularını şehrin çatılarından yakında bulunan ovaya taşıdıklarını görür. Leyleklerin bu göçünü bir gök işareti sayan A., onların yakın tehlikeyi sezdikleri için yavrularını şehirden kaçırdıkları yani şehrin çok geçmeden düşeceği sonucunu çıkarır. Bunun üzerine Hun'lar tekrar hücuma geçip şehri ele geçirirler.

A. nın cenaze törenine ait Jordanes'te kayıtlı tasvirin doğru olup olmadığını ve hususiyle A. nın mezarını kazmış olan uşakların hemen orada okla vurulduklarına dair olan bölümünde efsanenin ne kadar payı olduğunu söylemek güçtür (bk. ATTİLÂ'NIN MEZARI). Herhalde burada, öldürülen kimselerin öteki dünyada ölene hizmet edeceklerine dair olan Doğu inancı söz konusudur.

Bizans efsanelerinde A. : A. nın parlak hükümdarlığı çağdaşlarına ne kadar tabiatüstü bir olay olarak göründü ise beklenilmedik ölümünü de çağdaşları o nispette olağanüstü bulmuşlardır. Priskos'un hikâyesini nakleden Jordanes ile Theophanes (b. bk.) ten öğrendiğimize göre A. düğün gecesi herhangi bir iç kanama (burun kanaması) yüzünden ölmüştür. Fakat hemen ölümünden sonra Bizans'ta, Hun hükümdarının kendiliğinden ölmediği, fakat ya Aetius'un rüşvet verdiği hassa muhafızlarından birisi yahut, - bu daha romantiktir - gerdeğe girdiği kız tarafından öldürüldüğü dedikoduları dolaşmağa başlamıştır (Malalas, b. bk.). Bilinmiyen bir Bizans kaynağına dayanan, X. yüzyıla ait *Ellinskiy letopisets* (Elen kronikçisi) adlı Rus kroniği birçok romantik unsurlar katmak suretiyle burun kanaması hikâyesini de vermektedir: Roma'yı kuşatan «Macar kıralı» A., kale surunda gördüğü imparatorun güzeller güzeli kızını tehditle babasından ister. İlerigelenlerin yalvarmaları üzerine kız A. nın yanına iner, fakat A. nın burnundan kan boşanır ve ölür.

A. nın ölümüne dair, Priskos'tan başlıyarak Jordanes yoliyle Batı kaynaklarının pek çoğuna geçen başka bir hikâye de vardır. Buna göre İmparator Markianos A. nın öldüğü gece rüyasında onun yayının kırıldığını görür. Bu hikâyede Hun başarılarının sırrı olan «Tanrı kılıcı» nın yerine yayın geçmesi dikkate değer.

Daha sonraki efsane ve hikâyelerde o kadar yaygın olan *flagellum Dei* (Tanrının kırbacı) deyimi de ilk defa Bizans yazarlarında görülür (Philostorgios, b. bk.). Bununla beraber ancak *De civitate Dei* (Tanrının ülkesi hakkında) başlıklı eserinde, Roma'yı yıkan Alarik'in Got'larına «flagellum Dei» sıfatını veren St. Augustinus (b. bk.) sayesinde yayılmıştır. Bu deyim yarım yüzyıl sonra A. ve Hun'lara da geçmiş, fakat A. isminin daimî anlamdaşı olarak ancak XI. yüzyıldan başlıyarak genelleşmiştir.

Got-Longobard efsanelerinde A. : Batı'da A. ve Hun'lara ait bilgi ve efsaneleri ilk toplıyan yazar, Got Cassiodorus (b. bk.) tur. *Historia Gothorum* (Got tarihi) adlı

eseri kaybolmuşsa da içindekileri Jordanes'in özetinden biliyoruz.

Catalaunum meydan savaşı (b. bk.) nın Jordanes'te okuduğumuz tasvirindeki, savaştan önce kendilerine danışılan ve A. ya yalnız düşman komutanının öleceğini söyliyen barsak ve kuş falcıları, savaşın dalgalanışı. Homeros ve Vergilius'u andırırcasına, ırmağın ölülerin kaniyle taşması ve ölülerin destanlara yakışacak bir şekilde kabarık olan sayısı v. b. herhalde yazarın muhayyilesinin mahsulü veya efsanedir.

VIII. yüzyılda yaşıyan Longobard Paulus Diaconus (b. bk.) Jordanes'in kaydettiği efsanelere daha yeni birkaç efsane katmıştır. A. nın İtalya seferini ayrıntılariyle anlatan ilk tarihçi odur. Bütün Kuzey İtalya şehirlerinin anatarihini, yıkılış ve yeniden yapılışını A. ya bağlamak âdeti onun zamanında artık pek yaygın olmuş olsa gerektir. Aquileia'nın Jordanes'te anlatılan efsanevî kuşatılışı Paulus Diaconus'ta yeni bir epizodla, Hun'ların eline geçmemek için kendini evinin kulesinden Nantissa ırmağına atan güzel ve iffetli Digna hikâyesiyle zenginleşir. Bundan başka papa Leo ile A. nın görüşmesi hikâyesi de ilk defa bu tarihçinin eserinde görülür. A., papa Leo ile görüştükten sonra gerçekten geri döner ve daha sonra, âdetinin aksine olarak niçin yumuşak davrandığı sorulduğu zaman, papa ile konuşurken papanın yanında, onun ricasını dinlemediği takdirde kendini ölümle tehdideden başpapaz kıyafetli. kılıcını çekmiş, saygıdeğer bir ihtiyar görmüş olduğunu ileri sürer.

Got tarihçisi Hydatius (b. bk.) a göre, Aetius İtalya'ya saldıran A. yı fena bir bozguna uğratır. Sevilla'lı Isidorus'a (b. bk.) göre ise türlü türlü felâketler ve Markianos'tan yediği yumruktan sonra yurduna kaçan A. çok geçmeden ölür ve Hun'lar birbirlerini kırarlar. Yazar bu olayda Tanrının A. ya karşı takibettiği mucizeli hareketini görür: Tanrı A. yı sadece günahkâr insanlığın cezalandırılması için kullanmıştır ve A. bu görevi yerine getirdikten sonra, ona artık yardım etmemiştir.

Menkabe (legenda) *lerde A. :* Hıristiyan azizlerinin hayatını nakleden menkabelerin amacı Tanrının gerektiği anda kulları için mucizeler yapmağa da hazır olduğunu ve silâhsız, sofu kilise adamlarının dünya hükümdarı olan «korkunç, barbar» A. ya her zaman galebe çaldıklarını göstermektir.

A. dan yüzyıl sonra ünlü Gallia tarihçisi Tours'lu Gregorius (Grégoire de Tours) Gallia'da meydana gelmiş en eski iki A. menkabesi kaydetmiştir. Bunlardan biri Orléans piskoposu St. Anianus hakkındadır. Başka bir tarihî kaynakta da görüldüğü gibi St. Anianus A. tarafından kuşatılan Orléans'ın kurtarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Fakat Gregorius'un anlatışında bu tarihî olay efsanevî bir renk almıştır. Anianus Tanrıya şehri kurtarması için cemaatiyle beraber dua eder. Bundan sonra Tanrı yardımının gelip gelmediğini öğrenmek için halkı surlara gönderir. Fakat kimse birşey görmez. Tekrar dua ettikten sonra halkı bir defa daha surlara gönderir, bu sefer de hiçbir şey görmezler. Piskopos «Siz dua etmekte devam edin, Tanrı sizi bugün kurtaracaktır» diye cemaatine tembih eder. Biraz sonra Anianus'a ufuklarda bir toz bulutunun yükseldiğini haber verirler. Gerçekten, Tanrının yardımı Aetius ile Thorismund'un kurtarıcı orduları suretinde gelmiştir. Hun'lar surlardan kovalanırlar. Bu hikâyenin daha sonraki varyantları Hun'ların yenilgisini daha fazla renklendirir: muhasara eden Hun'ları birkaç gün yağmur hırpalar. Hun'lar müthiş bir yenilgiye uğrarlar; bir kısmı Loire'da boğulur, geri kalan kısmı ise kurtarıcı ordu tarafından kılıçtan geçirilir.

Başka bir menkabe Metz şehrinin yok oluşuna aittir. Tours'lu Gregorius'un anlattığına göre, Pannonia'dan yola çıkan Hun'lar yollarında her şeyi yıkıp yaktıktan sonra Metz'e varır, şehri ateşe verir, halkı kılıçtan geçirir ve kiliselerde papazları keserler. Yalnız St. Stephanus kilisesi sağlam kalır. Çünki St. Stephanus ile iki havari, şehrin kurtuluşu için dua eden sofu bir adama rüyasında halkın fenalık ve günahları yüzünden şehrin yok olacağını ve yalnız St. Stephanus kilisesinin sağlam kalacağını söylemişti.

A. ya ait olarak Gallia'da meydana gelen üçüncü menkabe Belçika'daki Tongres şehri piskoposu St. Aravatius hikâyesidir (Aravatius IX. yüzyıldan itibaren St. Servatius ile karıştırılmıştır). Bu çok dindar piskopos, A. nın Gallia'ya yaklaşmasını haber alır almaz Roma'ya gider ve oruç tutarak gece gündüz havarilerin mezarları başında halk için dua eder. Fakat havarilerin birisi birdenbire dile gelerek «Ey aziz adam, beni niçin rahatsız ediyorsun? Tanrı Hun'ları Gallia'ya götürüp onlara memleketi yıktırmayı kararlaştırdı. Şimdi öğüdümü tut: hemen geri dön, evini düzenle ve mezarını hazırla» der. Piskopos böyle yapar. Papazları ve cemaati ile vedalaştıktan sonra Maestricht'e gider, orada hastalanır ve A. gelmeden önce ölür.

Bu menkabenin daha sonraki varyantlarında Metz ve Aravatius-Servatius hikâyesi birleştirilmiştir. St. Servatius (Aravatius) Roma'dan dönüşünde havarilerin mesajını Metz piskoposu St Auctor'a bildirir. A. Metz'e varır. Hun'lar şehri yıkar, fakat St. Stephanus kilisesine yaklaşınca gözleri kör olur ve kiliseyi bir kaya olarak görürler.

VIII.-IX. yüzyılda meydana gelen Sta. Genoveva menkabesinin bir epizodu da A. ya aittir. A. nın Gallia'yı yıktığını haber alan Paris halkı şehirden daha güvenilir bir yere kaçmak ister, fakat Genoveva Paris'in kurtulacağını söyler. Paris'liler kızı yalancı peygamberlikle suçlandırarak öldürmek üzere iken Auxerre'den St. Germanus'tan bir haberci gelir ve Genoveva'nın kehanetini doğrular.

Troyes'nın koruyucu velisi St. Lupus menkabesinde de A. dan bahsedilmektedir. Piskopos Lupus A. dan şehre dokunmamasını rica eder; A. razı olur, ancak Lupus'tan kendisine Ren'e götüren yolu göstermesini ister; Lupus, A. ile Ren'e kadar gider ve orada A. onu serbest bırakır.

St. Lupus ve A. VIII. yüzyıla ait St. Memorius menkabesinde de geçmektedir. Burada A. merhametsiz, kana susamış pagan bir kıral olarak karakterlendirilmektedir. Lupus, Troyes'nın selâmeti için dua eder. Rüyasında bir melek kendisine 12 mâsum çocuk vaftiz etmek ve ellerinde haçla, mezamîr okuyarak onları papazlar ve Memorius'la birlikte A. ya göndermek emrini verir. Lupus öyle yapar. A. bu alayın çıkardığı sesi duyunca korkuya düşer ve gelenlerin kim olduklarını sorar. Çok geçmeden Memorius cesaretle A. nın karşısına çıkar ve Lupus'un şehre dokunmaması hususundaki ricasını bildirir. A., öfkelenerek papazlarla çocukların kellelerini vurdurur ve haçı ateşe attırır. Fakat ateşten sıçrıyan bir kıvılcım A. nın

uşaklarından birini kör eder. Memorius: «Tanrıya inanırsan onu iyileştirebilirim» der. A.: «İnanırım» diye cevap verir. Memorius ellerini üzerine koymak suretiyle uşağı iyi eder. A.: «Adın ne?» diye sorar. «İnanırsan söylerim.» «İnanırım.» «Adım Memorius'tur. Ya senin adın nedir?» «Benim adım Atthela ve komutanımınki Selenus'tur.» Fakat böyle olduğu halde A., Memorius'un başını kendi eliyle keser ve cesedini ırmağa attırır. Gece müthiş bir fırtına kopar. A., ordusiyle bozgun bir halde kaçar.

Daha sonra St. Lupus menkabesi bir kat daha renklenir. *Legenda Aurea* (b. bk.) ve başka menkabe koleksiyonlarında şu dramatik sahneye raslanır: Troyes piskoposu St. Lupus, A. dan: «Bu yeri tahribeden ve üzerinde yürüyen sen, kimsin?» diye sorar. A.: «Hun'ların kıralı, Tanrının kırbacı A. yım.» Lupus derin bir ah çekip bir söz oyunu ile şöyle cevap verir: «Bense, vah bana, Tanrının kırbacını hak eden Kurt'um (Lupus Türkçe «kurt» demektir), Tanrının sürüsünün yok edicisiyim.» Bundan sonra Lupus kapıları açtırır. Hun'lar şehirden geçer, fakat zarar yapamazlar. Çünki Tanrı onları, Metz'te yaptığı gibi, körlükle cezalandırır.

Ortaçağ sonlarına ait kaynaklarda Rheims piskoposu St. Nicasius ve kızkardeşi Sta. Eutropia'nın öldürülmeleri de A. ya isnadedilmektedir. Halbuki daha eski kaynaklara göre her ikisi Vandal'ların yaptıkları akın esnasında ölmüşlerdir.

A. ya ait menkabelerden en tanınmışı Sta. Ursula ile 11000 bakirenin kurban edilişi hikâyesidir. Kudretli bir pagan prensi İngiltere kıralından kızı Ursula'yı ister. Ursula, Tanrının tembihi üzerine, kocasına Hıristiyan dinin öğretileceği üç yıl süresince bakireliğini muhafaza etmek şartiyle görünüşte evlenmeğe razı olur. Ursula on nedimesi ve 11000 kızla gemilere binerek güveyin şehrine varır, fakat gemilerden çıkmazlar. Üç yıl tamam olduktan sonra

URSULA'NIN ÖLÜMÜ (Memling)

birdenbire kopan bir fırtına gemileri Köln'e sürükler. Burada gemilerden çıkarlar. Bir melek Ursula'ya kızlarla beraber şehit olacağını söyler. Bakireler yeniden gemilere binerek Basel'e kadar gemi ile, oradan da yaya olarak Roma'ya giderler. Roma'dan aynı yoldan dönerek Köln'e varırlar. Hun'lar tam o sırada şehri yağma etmektediıler. Gemiden çıkan bakireleri kılıçtan geçirirler. Ancak A., Ursula'nın güzelliğine kapılır ve kıza evlenme teklif eder. Bunu reddetmesi üzerine Ursula'yı da okla vururlar. Hun-lar gemileri soymağa kalkıştıkları zaman gemilerde on bir melek ordusu ile karşılaşınca kaçarlar ve Köln kurtulmuş olur.

İtalyan efsanelerinde A.: İtalya'da A. efsanesi özel bir gelişme gösterir. Aquileia'nın kuşatılması, Kuzey İtalya'nın işgali, papa Leo ile A nın görüşmesi, bir de A. nın imparator kızı Honoria ile evlenmek plânı tarihçiler sayesinde herkesçe tanınmış ve yerli efsanelerin türemesi için tükenmez bir kaynak olmuştur. Bundan başka A. dan yüz yıl sonra Roma'yı zapteden Doğu Got kıralı Totila (b. bk.)nın adı A. adı ile karıştırıldığı için Totila'nın yaptığı birçok şeyler de A. ya maledilmiştir. Floransa'nın eski tarihini yazan Ricordano Malaspina (ölm. 1281) ve Giovanni Villani (ölm. 1348) nin anlattığına göre A., Floransa kişizadelerini birer birer çağırarak kellelerini vurdurur ve bu şekilde yirmi bin kişiyi öldürtdükten sonra şehri yıkar. Bunun için Dante, *Divina Commedia* (İlâhî komedya) sında (*Inferno*, XIII) A. yı cehennemin yedinci dairesine, kanlı zalimler arasına koyar.

A. nın Po nehrini hiçbir zaman geçmediğini biliyoruz. Buna karşılık Totila, Floransa'yı gerçekten kuşatmıştır. A. isminin Totila ismine benzediği için A. hem tarih eserlerinde, hem efsanelerde Floransa ve Roma'ya kadar götürülür.

İtalyan menkabelerinde A. ya ancak tektük raslanır. Modena piskoposu St. Geminianus hikâyesi, St. Lupus hikâyesini andırır. A., Hun'lar tarafından kuşatılan Modena'nın surları üzerinde halkını cesaretlendiren Geminianus'tan kim olduğunu sorar. Piskopos: «Tanrının kuluyum» diye cevap verir. A. kibirle: «Eğer Tanrının kuluysan ben Tanrının kırbacı A. yım. İtaatsiz ve efendilerinin emirlerini hor görenin dövülmesi ve kırbaçlanması haktır» der. Geminianus tevazu ile: «Bütün kudret Tanrının elindedir ve sen Tanrının kırbacı olduğunu söylediğin için, eğer kendimi onun kulu olarak tanırsam, onun kırbacına karşı durmam» diye cevap verdikten sonra şehrin kapılarını açar. Hun'lar şehirden geçerler. Ancak Tanrının emriyle Hun'ların gözleri kör olur ve elleri boş olarak şehirden el yordamiyle çıkarlar.

IX. yüzyılda yaşıyan Agnellus'un Ravenna kilisesi tarihinde Ravenna başpiskoposu Johannes de şehrini Hun'lardan kurtarır. Burada A. âdeta bir Hıristiyan olarak vasıflandırılmıştır. Hun'lar Ravenna yöresine saldırırlar. Tehlikeyi gören Johannes, papazları ile birlikte A. ya gitmek üzere yola çıkar. Tahtında oturan A., papazlar alayını görünce: «İlâhiler söyliyen bu kutsal adamlar kimdir? Nereden geliyorlar? Ne istiyorlar? Böyle bir şey asla görmedim. Bunlar kardan beyaz, her şeyden güzel ve pek seçkindiıler» der. Alayın başında olan başpiskoposun kendi oğulları uğruna kendini feda etmek istediğini A. ya söylerler. A. bir adamın bu kadar oğlu nasıl olabildiğini bir türlü anlamaz. Bunun üzerine kendisine bunların mânevi oğul-

lar olduklarını açıklarlar. A. nın rengi uçar, vecde gelir. Cenneti ve haça gerilen İsa'yı görür. Ayıldığı zaman şöyle bağırır: «Ey kendi oğulları için kendini ölüme atan iyi baba! Ey tarif edilemez cana yakınlık! Ey kutsal sabır!» A., şehri bağışlar ve şerefine donatılan sokaklardan geçer.

A. nın yaptığı Kuzey İtalya seferi birçok yerli efsanelerin türemesine yardım etmiştir. Hemen hemen her Kuzey İtalya şehrinin ana tarihi A. tarafından yıkılmasiyle başlar. Meselâ Venedik'liler, atalarının Aquileia'nın yıkılmasından sonra o adalara kaçtıklarını iddia ederler. En eski Venedik kroniği X. yüzyıla ait *Chronicon Altinate*'ye göre A. büyük bir ordu ile Eski Venedik'e saldırır. Halk su üzerine yapılan evlere göçer. Tanrı Hun'ların aklını bulandırır: bazıları suya atlar, bazıları birbirini taşlayıp öldürür, bazıları ise dağ tepesinden suya veya ateşe atlarlar. Totila'yı (!) kurtlar yer. A. ve Hun'ların İtalya'da yok oluşu İtalyan A. efsanelerinin hemen hemen devamlı bir motifidir. Bunun sebebini A. da değil, Totila hikâyesinde aramak gerekir. Totila gerçekten İtalya'da, Doğu Roma komutanı Narses ile yaptığı Spoleto meydan savaşında ölmüştür.

X. yüzyılda Konstantinos Porphyrogennetos (b. bk.) da Venedik'in eski tarihini A. ya bağlar. Ona göre «Avar'ların kıralı A. gelip bütün Frenk ülkesini yakıp yıktıktan sonra, Frenkler Aquileia ile Frenk ülkesinin öteki kalelerinden kaçarak Venedik'in boş adalarına göçmeğe ve kıral A. dan korktukları için orada kulübeler yapmağa başladılar.»

Batı kaynaklarının A. hakkında verdikleri çirkin ve sevimsiz karakter tasvirinden köpek yüzlü İtalyan A. sı doğmuştur. A. nın kel başı ve köpek kulakları olduğunu ilk defa yukarda adı geçen Malaspina'da okuyoruz. İhtimal ki Jordanes'in A. nın sakalı hakkında kullandığı *canis aspersus* «ak düşmüş» deyimi yanlışlıkla *canis aspectus* «köpek yüzlü» şeklinde okunmuş ve bu suretle A. Plinius'tan beri bilginlerin bahsettikleri antik köpek başlılarla aynı sayılmıştır.

XIV. yüzyılda A. nın bir köpekten türediği hakkında bir hikâye de yazılmıştır. Bu hikâyenin ilk şekli Venedik'te San Marco kitaplığında bulunan yazma *Estoire d'Atile* (A. hikâyesi) dir. Aynı yüzyıl ortasında Niccolò da Casola adında bir şair bu konu etrafında bir A. destanı kaleme almıştır. Bu destanda A. artık Hun değil, Macar kıralı olarak gösterilir. Vaktiyle Macaristan'da Ostrubal veya Osdrubal adlı bir kıralla onun dünya güzeli bir kızı vardı. Kızı birçok kişioğlu istemişse de hepsi reddedilmiştir. Annesi kızını Bizans imparatoru Justinianus'un oğlu Eraclius'a vermek istediği için onu kız arkadaşlariyle birlikte yüksek bir kuleye kapatmıştır. Kız dış âlemden tamamiyle kapalı kalsın diye yiyecekler bile kuleye bir iple çekilir. Kız kendisiyle bir tazı eniği de götürür ve onunla beraber yatar. Tazı büyür ve kız tazıdan gebe kalır. Kıral rezaletten kurtulmak için kızını bir kontla evlendirir. Korkunç günah yine meydana çıkar. Çünki yeni doğan çocuk bir köpeğe benzer. Çocuğa A. ismini verirler. A. büyüdükten sonra büyük babasının tahtına çıkar. Komşu hükümdarlar ve beyler A. yı namusluluğu, zekâsı ve yüksek ruhluluğu dolayısiyle çok severler. A. Hıristiyanlardan nefret eder. Katolik dininin Macaristan'a yaklaştığını duyunca hiddetlenir ve büyük bir ordu ile İtalya ve İllirya'ya saldırarak Aquileia'ya kadar her şeyi yakıp yıkar. Destanın bundan sonraki bölümünde İtalya seferi bütün inceliğiyle anlatılmaktadır.

Köpek yüzlü, kötü ruhlu A. ve onunla savaşan İtalyan kıral ve şövalyeleri hakkında İtalyan edebiyatında gayet çok masal, hikâye, kahramanlık destanı ve roman vardır. XIV. yüzyıla ait bir İtalyan kroniğinde Aquileia leylekleri hikâyesinin tersine de raslanır: Aquileia'lılar, şehirlerinin yok olacağını önceden sezdikleri için şehirden kaçarlar, fakat kaçışlarını maskelemek için surlara tahta kuklalar yerleştirirler. Bu hile ancak A. nın doğanlarından birinin bir kuklanın başına konduğu ve hem kuklanın hem de doğanın uzun bir süre hareketsiz kaldığı zaman anlaşılır.

İtalyan efsanelerinin çoğunda A. İtalya'da yok olur. Böyle bir hikâyeye göre A. bir casus eliyle yakalanır ve asılır.

A. geleneği İtalya'da uzun zaman yaşamakta idi, hattâ Rönesans çağında anı olarak A. resmiyle paralar basılmıştır (bk. ATTİLÂ PARALARI).

Germen efsanelerinde A.: Fransız kahramanlık destanlarında A. nın ismi bir defa bile geçmemektedir. Buna karşılık Germen kavimlerinin ortaçağ kahramanlık şiirinde büyük Hun hükümdarı sık sık raslanan bir şahıstır.

Eski ve Orta Yüksek Alman kahramanlık şiirinde A., sarayında Germen hükümdarlarının yaşadığı veya Germen kıral oğullarının büyüdüğü kudretli bir kıraldır. A. bu eserlerde yüksek ruhlu, cana yakın ve hareketsiz olarak karakterlendirilmektedir. A. ismine ilk defa IX. yüzyıla ait Eski Yüksek Almanca *Hildebrandslied* (Hildebrand destanı) de raslanır: yurduna dönen ve kendi babasiyle çekişen Hildebrand, vaktiyle Odoakar'ın önünden A. ya kaçan Bern'li Dietrich (b. bk.) in silâhşorudur. A. burada sahneye çıkmaz, arka plânda kalır.

X. yüzyılda Lâtince olarak kaleme alınan *Waltharius manu fortis* (Kuvvetli elli W.) adlı destanda A. ile Hun'lardan çok bahsedilmektedir. A. eski zaferlerini tekrarlamak amaciyle Frank kıralı Gibicho'ya saldırmak üzeredir, fakat onunla barışır ve henüz küçük yaşta olan Hagen'i tutu olarak sarayına alır. Bundan sonra Burgund'lara karşı sefer açar, fakat onlarla da barışır ve tutu olarak kıral Herrich'in kızı Hildegunde'yi Macaristan'a götürür. Nihayet aynı şartlar içinde Aquitania kıralı Alpher'den oğlu Waltharius'u da tutu olarak sarayına alır. Alman prensleri A. nın sarayında çok iyi bir şövalyelik eğitimi görürler, hattâ Hagen ve Waltharius, Hun komutanları sırasına yükselirler. İlkin Hagen, ondan sonra da Hildegunde ile birlikte Waltharius da A. dan kendi yurtlarına kaçarlar. A. kaybettiği evlâtlarının hasretini çekip durur.

Bundan sonra XIII. yüzyılda yaşıyan, adı bilinmiyen Bavyera veya Avusturya'lı bir şairin eseri, *Nibelungenlied* (Nibelung destanı) gelir. A. bu muazzam destanın ikinci yarısında 20 nci «maceradan» başlıyarak görünür. Adı burada *Etzel*'dir. A. birinci karısı Helche (bk. ARIĞKAN) nin ölümünden sonra, Hagen tarafından arkadan vurulan Siegfried'in dul karısı Burgund Kriemhild'i ister. A. itibarlı, kudretli ve yüksek ruhlu bir kıraldır. Ancak pagan olduğu için teklifinin kabul edilmiyeceğinden korkmaktadır. Fakat elçisi Bechelaren'li Rüedeger von Ungern, Etzel'in sarayında birçok Hıristiyan şövalyelerin bulunduğunu ve Hun kıralının vaftiz edilmeğe hazır olduğunu ileri sürerek, tereddüdeden Kriemhild'i ikna etmeğe muvaffak olur. Düğün Viyana'da yapıldıktan sonra düğün alayı A. nın başkenti Etzelnpurc (Etzelburg «A. kalesi» yani Budin) a varır.

Kriemhild, kocasının öcünü almak için, Burgund (Nibelung) ları Etzelnpurc'a çağırır. Hiçbir şeyden haberi olmıyan A., kayınbiraderi Gunther'i ve Siegfried'in katili Hagen'i büyük bir misafirseverlikle kabul eder. Misafirlerin şerefine parlak şövalye oyunları tertiplenir. Bu arada Hun'lar ve Burgund'lar arasında kanlı savaş başlar. Bunun ilk kurbanı Bloedel (Bleda) dir. Binlerce Hun ölmekle beraber A. nın hâlâ hiçbir şeyden haberi yoktur. Ancak oğlunun Hagen tarafından öldürülmesi üzerine savaşa katılır. Bununla beraber rolü bundan sonra da pasiftir. Karısı da öldürülür. Fakat Kriemhild'in öcünü alacağına, sadece ağlar.

Nibelung destanî A. sı XIII. yüzyıl Alman veya Macar kıralları gibi bir şövalye-kıraldır, zırh ve tulga giyer, adamlarını büyük bir salonda kabul eder, süslü bir taht üzerinde oturur ve atalarının kahramanlık işlerini tasvir eden oymalı bir kupadan içer.

Biterolf, Rosengarten (Gül bahçesi), *Etzels Hofhaltung* (A. nın sarayı) ve *Klage* (Şikâyet) gibi daha sonraki Alman kahramanlık destanlarında A. Nibelung destanındaki kişiliği ile anlatılır.

A. ya Kuzey Germen kavimlerinin efsanelerinde de raslanır. Eski İzlânda diliyle yazılan *Edda* (b. bk.) larda adı *Atli*'dir. Fakat burada artık Alman destanlarında gördüğümüz hareketsiz, canayakın, centilmen hükümdar değildir. Atli, servet düşkünü, kurnaz ve sinsidir. Got ve Burgund kahramanlarını soyabilmek için onları tuzağa düşürür.

Atlaquida başlıklı Edda şarkısında Atli, kayınbiraderi Gunnar'ı adamları ile birlikte misafirliğe çağırır. Atli'nin karısı Gudrun, tehlikeye dikkatini çekmek için kardeşine kurt tüyü ile kaplı bir altın yüzük yollar ve Högni(Hagen) Gunnar'ın yola çıkmaması için direnirse de Gunnar adamları ile yola çıkar. Atli, Gunnar'ı askerlerle dolu kuleli kalesinde bekler. Gunnar kaleye girer girmez yakalanır ve bağlanır. Gunnar kurtulmalık teklif eder. Atli, Nibelung definesini ister. Gunnar definenin saklandığı yeri söylemez. Bunun üzerine yılanlar arasına atılır. Fakat Gudrun kardeşinin öcünü alır: savaştan dönen Atli'ye kendi çocuklarını yedirir ve kendi çocuğunun kafatasından içirir. Nihayet uşaklara rüşvet vererek sarhoş Atli'yi öldürür ve sarayını ateşe verir.

Atlamâl adlı Edda şarkısında ise Gudrun uşakla gönderdiği mektupta kardeşine tehlikeyi anlatmak ister, fakat hain uşak yolda mektubu bozup değiştirir. Gunnar, Atli'nin kalesine varır ve Atli onu astırır. Gudrun çocuklarını keser ve etlerini babalarına yedirir. Högni ise uyuyan Atli'yi öldürür.

Şurası muhakkak ki, Edda'lar Atli'si Alman A. sına nispetle çok daha az Hundur ve tarihî bir kişidir. Sözü geçen iki Edda şarkısında «Hun» adı (*hunske*) da yalnız bir kere, Gudrun'un ilk kocası Sigurd'un sıfatı olarak geçer. Fakat Sigurd'un ülkesi *Hûnaland*'ın devler ülkesi olduğuna bakılırsa *hunske* kelimesinin anlamı da «Hun»dan ziyade «dev, yiğit» olsa gerektir. *Gudrunarhvot* başlıklı şarkıya göre Sigurd da Atli tarafından öldürülür. Atli ismine diğer Edda şarkılarında da raslanır; meselâ bir yerde Atli adında bir kahraman kuşlarla konuşur. Görülüyor ki, Edda şairleri için Atli Hun kıralı değil, sadece kötü ruhlu bir hükümdar demektir.

Hunnenschlacht (Hun'ların savaşı) adiyle tanınan Eski Kuzey Germen destan parçasında A. nın ismi geçmemektedir. Burada Hun hükümdarının adı *Humli*'dir. Bu destana göre Got kıralı Heidrekr'in iki oğlu vardır: meşru Angatyr ve piç Hlodr. Bu sonuncu çocuk Hun ülkesinde gerçek babası Humli (Attilâ)nin sarayında büyür. Heidrekr'in ölümünden sonra Hlodr, Angatyr'den miras payı olarak Got ülkesinin yarısını, karanlık ormanı, yol kenarındaki mukaddes kabri ve Danpar kıyısındaki parlak taşı ister. Angatyr bu istekleri reddeder. Bunun üzerine Humli büyük bir ordu ile Got ülkesine saldırır, fakat savaşta hem kendisi hem de Hlodr ölür.

Danimarka kronikçisi Saxo Grammaticus (b. bk.) un 1200 sıralarında kaleme aldığı *Gesta Danorum* (Danımarka'lıların kahramanlık destanları) adlı eserin Hun'lara ait bölümünde de Hun hükümdarının adı A. değil, sadece *Hun*'-dur. Bu hikâyeye göre Hun, Danimarka'lılarla yaptığı savaşta hayatını kaybeder. Ölümünden sonra aynı adlı kardeşi Hun'ların komutanlığını eline alır ve 170 Hun kıralı ile birlikte Danimarka'lılara teslim olur. Danimarka kıralı Frotho esir Hun'a Saxonia'yı, bunun bağlaşığı Olimar'a ise Holingardia'yı bağışlar.

XIII. yüzyıla ait *Thidrekssaga* (Thidrek destanı) başlıklı destanda Nibelungenlied geleneği, İzlânda *skald* (ozan) şiiri ve Arthur veya Artus (b. bk.) efsanesi ile karışmıştır. Bu manzumede Atli (Attilâ), Friz kıralından zaptettiği Susat (Soest) ta oturmaktadır. Komşu Bertanga (Britanya) kıralı Artus'un iki oğlu Atli'nin yanına kaçar. Atli bunlara Brandenburg'u ve Ren yöresindeki Ungarskog (Macar ormanı) u verir. Thidrek (Dietrich) Atli'nin müşaviridir. Högni (Hagen) Atli'yi define dağı içine kapatır ve Atli orada açlıktan ölür.

Daha sonraki kronikler Hun geleneğini büsbütün değiştirirler. Meselâ 1 400 sıralarında yazılan *Königshofen kroniği*'nde A. papa Leo ile yaptığı görüşmeden sonra ölmek için yurduna kaçar. Ölümünden sonra oğullarının bazısı İngiltere'ye, bir tanesi de İspanya veya İtalya'ya gider. Hun ve Got'ların kıralı Bern'li Dietrich olur.

Yukarıda gördüğümüz gibi Güney Germen efsanelerinde A. cana yakın, yüksek ruhlu bir şövalye olarak tasvir edilmiştir. Bununla beraber Alman halk efkârında kana susamış, zalim A. hayali de yaşıyordu. Bunu yalnız Sta. Ursula menkabesi değil, Hıristiyan kilise ve tarih geleneği de canlı tutuyordu. Erfurt'lu bir nazımcı meselâ kıral Adolf'un 1294 te Thüringen'e yaptığı saldırışı «vahşi Hun kıralı A. nın işlediği suçlara» benzetir.

Macar efsanelerinde A.: En son araştırmalara göre Macar kavmi Karpat'lar havzasına yerleşmeden önce bir süre Hun İmparatorluğu'na bağlı idi. Böylece bugünkü yurtlarını işgal eden Macar'lar eski yurtlarından Hun-Macar aynılık inanını da beraberlerinde getirmişlerdir. Macar'larla ilk temasa gelen Batı milletleri «Hungarus» (Macar) ve «Hunnus» (Hun) kavim adlarının benzerliği ve her iki kavmin aynı dış görünüşü yüzünden Macar'ları da Hun sanmışlardır.

XI. yüzyıl sonlarına doğru kaleme alınan *Gesta Hungarorum* (Macar'ların kahramanlık destanları)da Hun-Macar geleneği artık kaydedilmektedir. Buna göre Hun ve Macar aynı kavim ve Árpád(b. bk.)da A. soyundandır. Árpád vaktiyle Hun İmparatorluğu'nun merkez bölümü olan Macaristan'ı kendi mirası olarak işgal eder. Hun-Macar aynılığı ve miras motivi atalardan kalma bir gelenek olsa gerektir. Gesta'da kayıtlı diğer motifler ya Batı'dan alınmış (meselâ «Attilâ flagellum Dei») veya Macaristan'da meydana gelmiştir. Aquincum (b. bk.) yıkılarına bağlı A. nın başkenti efsa-

nesi bu ikinci nevidendir. Gesta'yı kaynak olarak kullanan Anonymus (b. bk.) a göre A., Tuna kıyısında (yani Aquincum'da) bulduğu eski yapıları onartmak ve hepsini tahkimli surlarla çevirtmek suretiyle «kırallık başkentini» kurmuştu. Macar'lar buraya «Budavâra» (Buda kalesi, bk. BLEDA), Alman'lar ise «Ecilburg» (Etzelburg = Attilâ kalesi) adını vermişlerdir. Árpád'ın komutası altında buraya gelen Macar'lar A. nın başkentini pek sevmiş ve A. nın sarayında büyük şölenler vermişlerdir.

Árpád hanedanı (b. bk.) nda A. hâtırası pek kuvvetli idi. Bunu Árpád'ların hazneleri arasında saklanan «A. kılıcı» (b. bk.) veya bu hanedanın A. soyundan olduğunu ispat etmek amaciyle uydurulan «A. kürüğü» (b. bk) de göstermektedir.

XII.-XIV. yüzyılda *Attila Atıla, Ethela, Etele, Etila* gibi kişi adları Macaristan'da büyük bir rağbet görüyordu (*Attila* kişi adı olarak bugün de kullanılıyor). Hattâ Somogy (b. bk.) ilindeki *Atala* (eski şekli *Atila*) köyü A. isminin yer adı olarak da kullanıldığını meydana koymaktadır.

Macaristan'da A. geleneğinin yayılmasına kıral László IV. (b. bk.; krş. ÁRPÁD HANEDANI: A. ve Türkler) çağı da çok elverişli idi. László'nun saray papazı Kézai Simon (b. bk.) Hun tarihini kıral sarayında hüküm süren Türk çevresinde yazmıştır. *Chronicon Hungaricum* (Macar kroniği) [1282-84 sıralarında] başlıklı eserinin birinci bölümü Hun tarihini A. nın ölümüne kadar anlatır Kézai, A. yı âdeta macarlaştırmıştır. A. yahut Kézai'nin kullandığı ad ile *Ethela*, Kézai'ye göre, kısa boylu, esmerdir, siyah ve parlak gözleri, geniş göğsü, mağrur bir yürüyüşü vardır. Cesur, savaşlarda kurnaz ve tedbirli, kuvvetli, yüksek ruhludur. Silâhları güzel, çadırı ve giyimi temizdir. Cömertliği için A. yı yabancılar da çok severler. Başkenti *Sicambria* (Aquincum) dan sefere çıkar ve yoluna düşen şehirleri zaptettikten sonra Strassburg'a varır. Buradan güneye dönerek birçok Fransız şehirlerini yıktıktan sonra Katalonya (İspanya) sınırına kadar gider. Burada ordusunu ikiye böler ve bir kısmını Marrakeş sultanı Miramammona (= *emir-ül-mü'minin*) ya karşı gönderir. Bu arada Etius (Aetius) baskın şeklinde A. ya saldırır, fakat A. onu fena bir bozguna uğratır. Miramammona'ya karşı gönderilen, fakat vaktinde dönmiyen ordu, A. dan korktuğu için Katalonya'da kalır. Buraya bugün de «Hunca» *span* (= Macarca *ispân* «ilbay») dedikleri komutanın adından gelme *Ispania* adı verilmektedir. A. bundan sonra Fransa ve Flandria'yı çiğner, oradan da Köln'e varır ve Sta. Ursula ile 11 000 bakireyi kılıçtan geçirir. Danimarka, Norveç, Litvanya ve Prusya'yı da buyruğu altına aldıktan sonra Macaristan'a döner ve kardeşi Buda (Bleda) yı, A. nın yokluğunda Sicambria'ya kendi adını vermeğe cesaret ettiği için öldürür. Bu sebeple A. nın öfkesinden korkan Alman'lar buraya «Echulburc» (Etzelburg) adını verirler, fakat bu yasağa aldırış etmiyen Macar'lar bugün de «Ó Buda» (Eski Budin) adını kullanırlar. Çok geçmeden A. İtalya'ya karşı sefer açar. Aquileia'yı, bir leyleğin şehirden göçtüğünü görünce, surların yanına eyerlerden büyük bir kule yaptırmak suretiyle zapteder. Aquileia halkının büyük bir kısmı kaçarak Eski Venedik'i kurar. Areiosçu (bk. AREIOSÇULUK) Ravenna piskoposu A. yı Roma üzerine yürümeğe kışkırtır. Papa A. yı karşılar ve Lombardia'dan çekilmesini diler. A., papanın başı üstünde çekilmiş kılıcı ile kendisini tehdideden bir ihtiyar görünce ürker, geri döner ve Ravenna piskoposunu papazlariyle birlikte kılıçtan geçirir. Pannonia'ya vardığında A. ya; Baktrian'lar (b. bk.) kıralının dünya güzeli kızı Mikolt'u, karısına kuma (ortak) olarak getirirler. Düğün gecesi fazla içki ve sevişme sonucunda A. nın burnundan kan boşanır ve boğazına biriken kandan boğulur.

Yerli Macar efsanelerinden ve Batı kaynaklarından da faydalanan Kézai, A. ya, Totila'ya, hattâ İspanya kıralı Alfonso VIII. e ait tarihî ve efsanevî bilgileri birbiriyle karıştırır ve keyfine göre değiştirir. Kézai, A. nın büyüklüğünü ve bununla Macar milletinin şan ve şerefini her fırsatla belirtmek ister: A. nın son kumasını Büyük İskender'in karısı Roxane'nin Baktrian kökenine bağlar ve Ahd-i Atik'teki kıral Davut'un karısı Mikol'un adını bu amaçla Mikolt şeklinde değiştirerek ona verir.

Kézai'nin Macaristan'daki etkisi büyüktü. Kendisinden sonra gelen kronikçiler hep onun Hun tarihini tekrarlarlar. Fakat etkisi Macaristan dışında da önemli idi. Venedik tarihini yazan Venedik kronikçileri (*De origine Hunnorum* [Hun'ların menşei hakkında] başlıklı kısa kroniğin yazarı, Paulinus Minorita, *Chronicum Venetum* [Venedik kroniği] u yazan Venedik docu Andrea Dandolo v. b.) Kézai'nin eserinden bol bol faydalanmışlardır. Kézai'nin Hun Macar tarihi Heinrich Mügeln'in Almanca kroniği (XIV. yüzyıl) ve adı bilinmiyen başka bir Alman kronikçisinin Lâtince manzum kroniği (XIV. yüzyıl; J. Ch. Engel: *Monumenta Hungarica*, Viennae 1809) sayesinde Avusturya ve Almanya'da da tanınmış oldu.

XIII.-XIV. yüzyılda romantik türeyiş efsaneleri Avrupa'da büyük bir rağbet görüyordu. Çeşitli milletler kendi menşelerini herhangi bir şekilde A. ya bağlamayı çok severlerdi. Yukarıda adı geçen Saxo Grammaticus'un Hun hikâyesi XIV. yüzyıla ait Jean d'Outremeuse'ün dünya kroniği ve hususiyle *Lehli-Macar kroniği* (Kronika węgiersko-polska. «Monumenta Poloniae Historica» da, cilt I, Lwów 1869) bu amaçla meydana gelen eserlerdendir. XIII. yüzyılda kaleme alınan Lehli-Macar kroniği dikkate değer. Burada Güney İslâv ve hususiyle Hırvat'ların eski tarihiyle ilgili olarak A. hikâyesi anlatılmaktadır. Bu eserde A., Macar kıralı ve adı *Aquila*'dır. Aquila bütün dünyayı buyruğu altına almak için Kuzey'den sefere çıkar. Litvanya, Danimarka ve İskoçya'yı çiğner, sonra Köln'e varır ve Sta. Ursula ile 11 000 bakireyi kılıçtan geçirdikten sonra Austria (= Austrasia, b. bk.) ya oradan da Apulia'ya gider. Bir melek kendisine, havarilerin mezarı bulunan Roma'ya gideceğine geri dönerek Hırvat-Slavon kıralı Kazimir'in öcünü almasını tembih eder. A., o zaman Venedik'e gider ve kendi adı verilen Aquileia'yı kurar. Bunu yaptıktan sonra Karintia'dan geçerek Hırvatistan-Slavonya'nın sınırına varır. Kazimir'i öldüren Hırvat-Slavon kırallarını yendikten sonra Drava'yı geçer ve Macar erkeklerini Hırvat ve Slavon kadınlariyle evlendirmeğe karar verir. Kendisi de Slavon hükümdarının kızıyle evlenir. Buradan Macaristan'a gider ve çok beğendiği bu ülkeye *Ungaria* adını verir. İlk oğlu Koluman (bk. KÖNYVES KÁLMÁN) ı bir Hırvat kızıyle evlendirir. Bunun oğlu Béla, babasının ölümünden sonra Aquileia'ya gider ve Yunan imparatorunun kızıyle evlenir. Béla'nın oğlu Jesse (Géza) dir. Bunun Lehli karısı Athleita (Adelheid) Macar'ları Hıristiyanlığa döndürür.

Bu kroniğin yazarı da Kézai'nin yaptığı gibi, millî şeref uğruna tarihî olayları değiştirmiş ve A. ile Macar'ları Hırvat'ların kardeşi yapmıştır. Hırvatistan ile Dalmaçya'nın Macaristan'a katılması kıral Szent László ve Köny-

ves Kâlmán zamanında (1091, 1105) olmakla beraber kronik sahibi, Macar-Hırvat hanedan bağlarının çok eski olduğunu ispat etmek amaciyle bu olayı A. ya kadar götürmüştür.

Thuróczi János (b. bk.) un *Chronicon Hungarorum* (Macar'ların kroniği) (1488)u Macar A. geleneğinin gelişmesinde yeni bir merhale teşkil eder. Thuróczi, A. efsanelerini yeniden değerlendirir ve eserine başka kaynaklarda bulunmıyan hikâyeler de alır. Meselâ münzevi hikâyesi böyledir. Buna göre Orléans'dan Catalaunum'a yürüyen Hun'lar bir münzevi yakalıyarak A. nın karşısına çıkarırlar. Kâhinliği ile tanınan bu münzeviden A. savaşın nasıl sonuçlanacağını sorar. Münzevi: «Bütün milletlere hâkim, kudretli Tanrı sertliğinin kılıcını şimdi senin eline vermiş bulunuyor. Yani Tanrının kırbacı sensin ve Tanrı, yolundan sapanları senin gücünle cezalandırıyor. Fakat istediği zaman bu kılıcı senden alıp bir başkasına verebilir... Haberin olsun ki, bu sefer savaşta altta kalacaksın, fakat tespit edilen süreden önce ne kovalayış kılıcı elinden düşecek, ne de bu sefer hükümdarlığın büsbütün yok olacaktır.» Thuróczi ilâve eder: A. bundan sonra kendisine «flagellum Dei» (Tanrının kırbacı) diye hitabettirir.

Kıral Mátyás (hük. 1458-1490, b. bk.) zamanında Macaristan'da A. saygısı parlak devrini sürüyordu. Thuróczi, Mátyás'a «Attilâ II.» lâkabını vermiştir. Mátyás Macar tarihini yazan saray tarihçisi Antonio Bonfini'ye kitabının A. bölümüne özel bir önem vermesini tembih eder. Bonfini'de A., Livius (b. bk.) tarzında, içinde sık sık Roma'lı tanrı adları geçen uzun söylevler verir.

Mátyás çağı'nda A. saygısı o kadar büyüktü ki, bu, Macar olmıyan yazarların dikkatini de çekmiştir. Bu etki altında İtalyan hümanist şairi Callimachus Experiens (b. bk.) *Vita Attilae* (A. nın hayatı) [1489 sıralarında] adında bir A. biyografyası yazmış ve A. nın karakterini çizmek için model olarak kıral Mátyás'ı almıştır. Buna göre A., tıpkı Mátyás gibi, zeki, kurnaz ve amacına erişmek için hiçbir vasıtadan korkmıyan bir müstebittir. Yarım yüzyıl sonra Niccolò Machiavelli (b. bk.) nin *Il principe* (Hükümdar) [1532] başlıklı ünlü eseri çıktığı zaman Callimachus'un Attilâ'sı birkaç defa yeniden bastırılmıştır. Çünki yazar, Machiavelli'den önce gerçek hükümdar tipini tasvir etmişti.

Thuróczi ve Bonfini sayesinde A. bilgisi Macar milletinin geniş tabakalarına kadar yayılmıştır. Büyük Hun hükümdarının dramatik olaylar bakımından zengin hayatını yurtta dolaşan ozan ve saz şairleri terennüm eder, tarihçiler ise Macarca ve Lâtince eserlerde işlerlerdi. Bazı kişizade ailelerin hazinelerinde A. ya atfedilen kalkan, topuz ve başka eşya «keşfedilmiştir.» A. nın mezarı ve definesini de aramağa başlamışlardı. Nitekim 1799 da Nagyszentmiklós'ta meydana çıkarılan Peçenek definesi (bk. NAGYSZENTMIKLÓS DEFİNESİ) «A. definesi» diye adlandırılmıştır.

XIX. yüzyıl millî romantizm edebiyatı ve hususiyle büyük şair Arany János (b. bk.) un A. çağını yaşatan destan ve manzumeleri, bundan başka masal, halk ve okul kitapları A. efsanelerine daha canlı ve daha renkli bir şekil vermiştir. Edebiyatın etkisi altında halk muhayyilesinin bugün de yeni A. efsaneleri yarattığını görüyoruz. Macar halkı yer, ırmak, çay, dağ, kaya adlarını veya kale örenlerini seve seve A. ve Hun'lara bağlar; meselâ A. nın karısı Réka (bk. ARIĞKAN) Rékas köyü yöresinde veya Réka çayında gömülüdür. A. nın başkarargâhı Debrecen'in yakınındaki Etelaka'da idi (halk etimolojisine göre Etelaka = Etel [Attilâ] + laka [ikametgâhı]). A. nın uzun sakallı bir adamın öğüdiyle ordularına su sağlamak için kılıcını yere batırmak suretiyle açtığı Kisbodza çayı veya ezdiği düşmanın kanından meydana gelen Csudástó gölü efsanesi de böyledir. Son zamanlarda kaydedilen bir halk efsanesine göre A. nın dokuz karısından birisi, pişirdiği yemeği övmediği için A. yı zehirler. Bu gibi efsaneler Macaristan'ın her bölgesinde halk arasında büyük bir rağbet görmektedir.

Güney-İslâv efsanelerinde A.: Güney-İslâv efsanelerinde A. ile Hun'ları, köpek başlı, zalim, merhametsiz yaratıklar olarak tasavvur edilmektedir. Yerli efsanelerde Digna hikâyesinin birçok çeşitleri vardır. Friaul'da A. ya ait birçok hikâyeler bilinmekte ve Hun hükümdarının mezarı Isonzo'da veya Aquileia yakınında aranmaktadır. Bu efsanelerde Paulus Diaconus'un veya köpek kulaklı İtalyan A. efsanesinin etkisini görmek kolaydır.

Yapıcı A.: Efsanelerde A. nın yıkıcılığından çok bahsedilmekle beraber Avrupa halk efkârında bir yapıcı A. da yaşamaktadır. Birçok Kuzey İtalya şehirlerinin yıkıldıktan sonra yeniden yapılması veya Macaristan'da Aquincum (b. bk.) örenlerinin onartılması A. ya maledilmektedir. Fakat ayrıca kurulması doğrudan doğruya A. ya isnadedilen şehirler veya anıtlar da vardır. Meselâ İtalyan geleneğine göre Udine şehrini A. kurmuş ve bir komutanının adına göre adlandırmıştır. Burada Roma'lılardan kalma bir kulenin adı son zamanlara kadar «Torre d'Attila» (A. kulesi) idi. XII. yüzyıla ait bir kayda göre, Almanya'da Trier'in yanındaki Igel'de hâlâ duran Roma'lılara ait zafer takı A. tarafından dikilmiştir. Aynı kaynak bir «A. köprüsü»nü de haber vermektedir. XIV. yüzyılda yaşıyan Jacques de Guise *Annales Hannoniae* (Hannonia yıllıkları)sinde, A. nın Austrasia (b. bk.) yı yakıp yıktığını, fakat oğlu Hernac (bk. İRNEK)ın Douai'nin yanında Hornaing dedikleri bir istihkâm (bu isim bugün de kullanılır) yaptığını anlatır. Sonra şunları ilâve eder: A. Bavai'yi zaptettikten sonra Hoyum (Hui), Hugnia (Heigne), Hugniacum, Subhugniacum, Hunonia v. b. kasabaları kurmuştur.

Edebiyatta A.: A. efsanelerinin ortaçağda oynadığı rolü yeniçağda edebiyat üzerine almıştır. Çeşitli milletlerde A. nın hayatını konu olarak alan birçok edebî eserlere raslanır.

İtalyan edebiyatında Roco degli Arminesi (1583) ve Ascanio Lonati (XVI. yüzyıl)nin A. dan bahseden manzum kronikleri defalarca bastırılmıştır. Belmonte Cagnoli'nin birkaç A. manzumesi (1625-28) vardır. Matteo Noris bir *Attila* operası (1672) yazmışsa da Giuseppe Verdi'nin *Attila* adlı operası bu yoldaki eserlerin en tanınmışıdır. sözü Temistocle Solera tarafından yazılan bu opera Venedik'te oynanmış (1846), fakat büyük bir başarı kazanamamıştır.

İspanyol edebiyatında Cristóbal de Virués'in *Atila furioso* (Çıldırmış A.) [1609] ve Luis Vélez de Guevara (ölm. 1644) nın *Atila azote de Dios* (Tanrının kırbacı A.) başlıklı tragedyaları anılmaya değer.

Fransız yazarlarından Pierre Corneille'in bir *Attila* tragedyası vardır. Şairin zayıf eserlerinden sayılan bu piyes sahneye konmuş (1667), fakat rağbet görmemiştir.

Henri de Bornier'nin *Les noces d'Attila* (A. nın düğünü) [1880] başlıklı dramı da anılabilir.

İngilizlerde J. George Sayne Rainsford *Attila or the Huns* (A. veya Hun'lar) [1837] adiyle bir roman yazmıştır.

A. nın hayatı Alman yazarlarını da ilgilendirmiştir. Hepsinden önce Zacharias Werner'in *Attila, König der Hunnen* (Hun'ların kıralı A.) [1808] başlıklı romantik tragedyasını anmalıyız. Heinrich Rusti (1853). Johann Michael Solte (1865), Albrecht Romann (1872), Otto Consentius (1881) ve Heinrich K. S. von Zimmermann (1883) ın A. dramları kalem denemelerinden başka bir şey değildir. Bundan başka Josef Marlin (1847) ve Felix Dahn (1884) ın az tanınmış birer A. romanı vardır.

Macar'lar A. yı kendi ataları saydıkları için edebiyatlarında A. ya ait eserlerin sayısı önemlidir. Bunlar arasında büyük yazarlar (Arany, Gárdonyi, Bánffy) ın şaheserleri de eksik değildir. Valkai András ve Gosárvári Mátyás A. hakkında birer manzum kronik (XVI. yüzyıl) yazmıştır. XVII. yüzyıl büyük destan şairi kont Zrínyi Miklós'un ünlü bir *Attila* epigramı vardır. Sahne eserlerinden Bessenyei György'ün (*Buda tragédiája*) (Buda'nın tragedyası) [1773] ile *Attila és Buda tragédiája* (A. ile Buda'nın tragedyası) [1787]; Vajda Péter (ölm. 1846) in *Buda halála* (Buda'nın ölümü); Szász Károly'un *Attila halála* (A. nın ölümü) [1890]; Dobsa Lajos (ölm. 1902) un *Attila és Ildikó* (A. ile İldiko) ve Harsányi Kálmán'ın *Ellák* (İlek) [1924] adlı tragedyaları; Márkus László'nun *Attila* [1912] ve kont Bánffy Miklós'un karakter tasviri bakımından çok kuvvetli olan *Nagyúr* (Büyük bey) [1913] başlıklı dramları tanınmıştır. Bunlardan Dobsa, Márkus ve hususiyle Bánffy ile Harsányi'nin piyesleri büyük bir başarı ile sık sık oynanmıştır. Manzum hikâyeler sırasında en başta klâsik şair Arany János'un şaheserlerinden sayılan *Buda halála* (b. bk. Buda'nın ölümü) [1864] destanı gelir. Bundan başka Tompa Mihály (ölm. 1868) ın *Etele hun királyról* (Hun kıralı A. hakkında), Fülöp Áron'un *Attila* [1909] ile *Attila fiai* (A. nın oğulları) [3 cilt, 1885-1908] ve Kós Károly'un *Ének Attila királyról* (Kıral A. hakkında destan) [1909] adlı manzum hikâyeleri de değerlidir. Romancılara gelince, şunları anmak gerekir: Pálffy Albert: *Attila, Isten ostora* (Tanrının kırbacı A.) [1859, beşinci bas. 1899]; büyük klâsik romancı Gárdonyi Géza: *A láthatatlan ember* (Görünmiyen insan) [1902; Türkçeye tercümeleri: *Görünmeyen adam*, «Bugün» gazetesinde, Adana 1945; *Anlaşılmıyan insan*, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan «Dünya Edebiyatından tercümeler»de 1946]; Fáy András: *Attila* [1914]; Pekár Gyula: *Attila*.

Türk edebiyatında A. hakkında romanlar (Peyami Safa: *Atila*, 1931; Aptullah Ziya Kozanoğlu: *Atlı Han*, 1942), bir küçük hikâye (Enver Behnan Şapolyo: *Attila*. 1934) ve manzum piyesler (S. Behzat: *Attila'nın düğünü*, 1934; Behçet Kemal Çağlar: *Attila*, 1935; M. Kemal Ergenekon: *Attila*, 1935, ikinci bas. 1938; Naci Tanseli: *Attilâ*. 1948) vardır.

Resimde A. : A. nın fevkalâde hayatı ressamlara da ilham vermiştir. Büyük İtalyan ressamı Raffaello Santi (ölm. 1520) papa Julius II. nin siparişi üzerine Vatican'daki Sala d'Eliodoro (Heliodoros salonu) için «St. Leo ile A. nın mülâkatı» freskini yapmıştır. Alman'lardan Peter Cornelius (ölm. 1867) ve Julius Schnorr von Carolsfeld (ölm. 1872)in birer A. konulu resmi vardır. Fakat bunlardan Wilhelm von Kaulbach (ölm. 1874)ın «Hun savaşı» (yani Catalaunum meydan savaşı) adını taşıyan tablosu daha tanınmıştır. Macar ressamlarından Than Mór (ölm. 1899) un Budapeşte'deki «Vigadó» konser sarayında görülen «A. nın ziyafeti» (b. bk.) adlı büyük freski ve Paczka Ferenc (ölm. 1925) in «A. nın düğün gecesi» tablosu ünlüdür.

Bibliyografya: A. hakkında en önemli kaynaklar: Priskos: *Historia Byzantiakē kai ta kat' Attēlan* [472 sıralarında] (basımları: *Excerpta de legationibus*, ed. C. de Boor, Berolini 1903, s. 121-255, 575-591; C. Müller: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, cilt IV, Paris 1851, s. 69-110, cilt V. 1, Paris 1870, s. 24-26; L. Dindorf *Historici Graeci Minores*. cilt I, Lipsiae 1870, s. 275-352); Jordanes: *De Getarum origine actibusque* [551] (basımı: Th. Mommsen: *Jordanis Romana et Getica*, Berlin 1882). Diğer edebiyat: R. Roth: *Attila Hunnorum rex*, Jenae 1671; J. G. Rabener: *Programma de Attila*, Freiberg 1688; G. A. Meerheim: *Dissertatio de Attila*, Wittenberg 1778; E. Gibbon: *History of Attila*, London 1786, Almancaya tercümesi: *Das Leben des Attila*, Lüneburg 1787; I. Fessler: *Attila König der Hunnen*, Breslau 1794; P. G. Klemm: *Attila nach Geschichte und Sage*, 2 cilt. 1827; W. Herbert: *Attila King of the Huns*, London 1838; A. Thierry: *Histoire d'Attila et de ses successeurs*, 2 cilt Paris 1856, üçüncü bas. 1865; Veltman: *Attila i Rus v IV-V vekah*, Moskova 1858; R. Haage: *Geschichte Attilas*, Celle 1862; A. d'Ancona: *La leggenda d'Attila Flagellum Dei in Italia*, Bologna 1880; Ballagi Aladár: *Attila bibliográfiája* («Irodalomtörténeti Közlemények»te, [1882] s. 229-269, 410-430); B. Guyon: *Aquileia e la genesi della leggenda di Attila*, Udine 1896; J. Bleyer: *Elemente der ungarischen Hunnensage* («Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur» da, cilt 31 [1906], s. 429-599); K. Bierbach: *Die letzten Jahre Attilas*, Berlin 1906: E. Troplong: *La diplomatie d'Attila* («Reveue d'histoire diplomatique»te, cilt 22 [1908], s. 540-568): Fóti J. L.: *A római Attila-legenda* («Akadémiai Értesítő»de, cilt 21 [1910], s. 49-64); R. Foss: *Attila in Geschichte und Sage*, 1910; E. Hutton: *Attila and his Huns*, 1915; A. Soları: *Gli Unni e Attila*, Pisa 1916; J. Moravcsik: *Attilas Tod in Geschichte und Sage* («Kőrösi Csoma-Archivum»da, cilt 2 [1926-32], s. 83-116); M. Brion: *La vie d'Attila*, Paris 1928, Türkçeye tercümesi: *Attilâ*, İstanbul 1931; A. Alföldi: *Attila* («P. R. Rohden und A. Ostrogorsky: Menschen die Geschichte machten» de, cilt 1 [Wien 1930]); A. C. Krappe: *La légende de la naissance miraculeuse d'Attila, roi des Huns* («Moyen-Âge»da, cilt III. 2 [1931], s. 96-104); M. Brion: *Attila et la vie des Huns*, Paris 1931; H. de Boor: *Das Attilabild in Geschichte. Legende und heroischer Dichtung*, Bonn 1932; Hüseyin Namık: *Attilâ ve oğulları*, İstanbul 1933; Reşat Ekrem: *Attilâ ve Hunlar*, İstanbul 1933 (çocuklara mahsus); Réchid Saffet: *Contribution à une histoire sincère d'Attila*, Paris 1934; R. Grousset: *L'empire des steppes. Attila-Gengis Khan-Tamerlan*, Paris 1938; Németh Gyula: *Attila és hunjai*, Budapest 1940; Szász Béla: *A hunok története. Attila nagykirály*, Budapest 1943; E. A. Thompson: *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948.

ATTİLÂ DEFİNESİ: bk. NAGYSZENTMIKLÓS DEFİNESİ. Resimler için ayrıca bk. ALTIN İŞÇİLİĞİ.

ATTİLÂ KILICI, IX-X. yüzyılda hazırlanmış süslü bir Macar kılıcı. Aslında Árpád hanedanı (b. bk.) kırallarının malı olan ve vaktiyle Attilâ'ya ait olduğu sanılan bu kılıcı Macar kıralı Salamon (hük. 1063-1074)un annesi 1063 te Bavyera dükası Nordheim'lı Otto'ya hediye etmiştir. Yüzyıllar boyunca Alman imparatorlarının taç giyme alâmetlerinden olan bu kılıcın Attilâ ile hiçbir ilgisi yoktur. Şimdi Viyana saray hazinesinde saklanmaktadır.

ATTİLÂ KÜTÜĞÜ, XI. yüzyıl ortalarında, Árpád hanedanı (b. bk.) nın Attilâ'dan türediğini ispat etmek amaciyle, adı bilinmiyen bir Macar kronikçisi tarafından uydurulan bir kütük. Birçok tartışmalara sebep olan bu kütük şu adları içine almaktadır: 1 — Nuh. 2 — Yafet. 3 — Tana. 4 — Nem(b)rot veya Membrot. 5 — Hunor. 6 — Bor. 7 — Dama. 8 — Keled. 9 — Keve. 10 — Kear. 11 — Beler. 12 — Kadar. 13 — Othmar. 14 — Farkas. 15 — Bondofard. 16 — Buken. 17 — Csanád. 18 — Budli veya Rudli. 19 — Beztur. 20 — Mike. 21 — Miske. 22 — Ompud. 23 — Külcse. 24 — Levente. 25 — Leel. 26 — Zamur. 27 — Zambur. 28 — Bolug. 29 — Bulcsu. 30 — Zulta. 31 — Berend. 32 — Kadicsa. 33 — Opos. 34 — Ethei. 35 — Szemen. 36 — Turda veya Torda. 37 — Bendeguz. 38 — Ethele veya Attila. 39 — Csaba. 40 — Ed. 41 — Ügyek. 42 — Előd. 43 — Álmos (b. bk.).

Alman sinoloğu F. Hirth, *Die Ahnentafel Attilas nach Johannes von Thurócz* (Thuróczi János'a göre Attilâ'nın kütüğü) [1900] başlıklı eserinde Macar kronikçisi Thuróczi János (b. bk.) un *Chronicon Hungarorum* (Macar'ların kroniği) [1488] adlı kroniğinde bulduğu bu kütüğü, Kitab-ı Mukaddes'ten alınan ilk dört ad müstesna, aslî ve mevsuk sanarak, Çin yıllıklarında kayıtlı Hiunğ-nu (Hun) hükümdarları listesi ile münasebette olduğu teorisini ileri sürmüştür. Hirth'e göre A. ve Hiunğ-nu kütüğü arasındaki münasebet şöyledir:

1 — T'ou-man = Budli.
2 — Mao-tun (<* Baktur) = Beztur.
3 — Lao-şanğ = Mike.
4 — İ-çi-sie = Miske.
5 — Ts'ie-ti-hou = Ompud.
6 — Hu-lo-ku = Külcse.
7 — Hiü-liü-k'iüan-k'iü = Levente.
8 — Çi-çi = Leel.

Hirth'in bu teorisini W. Radloff, J. B. Bury ve F. E. Krause gibi ünlü bilginler de kabul etmişlerdir. Halbuki bu teori tamamiyle yanlıştır. Çünkü bu kütükte kayıtlı isimler, ilk beş isimden sarfınazar, eski Macar şahıs adlarından başka bir şey değildir (L. Ligeti: *Die Ahnentafel Attilas und die hunnischen Tan-hu-namen* [Attilâ'nın kütüğü ve Hun Tan-hu adları], «Asia Major» da, cilt 2 [1925]).

ATTİLÂ PARALARI, Rönesans zamanında İtalya'da basılan hâtıra paralarının bir türü. Gümüşten veya bakırdan yapılan bu paraların işçiliği hep kabadır. Gümüş A. nın ön tarafında Attilâ'nın sakallı bir resmi ve etrafında «ATTILA 441 REX» (Attilâ 441 kıral) veya «REX 441 ATTILA» kelimeleri, arka tarafında ise üstünde «AQUILEIA» yazılı bir şehir veya kale resmi vardır. Bakır A. nın ön tarafında Attilâ, etrafında «ATTILA FLAGELLUM DEI» (Tanrının kırbacı Attilâ) veya «ATTILA REX FLA. LUM D.» (Attila rex flagellum Dei = Tanrının kırbacı kıral Attilâ) deyimi yazılı taçlı bir kıral veya Satyros (b. bk.) kulaklı Pan (b. bk.) şeklinde tasvir edilmiş bulunur, arka tarafında ise bir aslanın üstünde oturan bir ihtiyar adam resmi görülür. Rönesans çağında İtalya'da başka ünlü tarihî şahıslar (Hannibal, Caesar, Büyük İskender v. b.) adına da hâtıra paraları basmak âdetti. A. çeşidinden, aynı darphanede Attilâ'nın kardeşi Buda (bk. BLEDA) ismi yazılı hâtıra paraları da basılmıştır. Bk. BUDA PARALARI.

ATTİLÂ'NIN BAŞKENTİ, bunun nerede bulunduğu sorusu hâlâ kesinlikle çözülmemiştir. A. ni ziyaret eden Bizans tarihçisi Priskos'un verdiği bilgilerden Bizans elçilik heyetinin Aşağı Tuna, Temes, Béga ve Tisza ırmaklarını geçtiği anlaşılır. fakat A. ne ulaşıncaya kadar ne gibi başka ırmaklar geçildiği ve ne kadar yol alındığı belli değildir. Genel olarak kabul edilen görüşe göre, A., Macaristan'da, Tisza ile Maros veya Tisza ile Kőrös ırmaklarının birleştiği yerde bulunmuş olsa gerektir.

Priskos'a göre A., büyük bir köydü. Yalnız Attilâ'nın sarayı ve ilerigelenlerin evleri ahşaptan yapılmıştı; halk çadırlarda oturuyordu. Güzel, çentikli keresteden yapılmış ve süslü bir tahta çitle çevrilmiş olan kuleli kıral sarayı bir tepenin üstünde yükseliyordu. Attilâ'nın sarayından sonra en güzel yapı Attilâ'nın başadamı Onegesius (b. bk.) un sarayı idi; bu da bir çitle çevrilmişti, fakat kuleleri kıral sarayınınkiler kadar süslü değildi. A. nde biricik taş yapı Onegesius'un hamamı idi. Bunun için gereken taş Pannonia'dan getirilmiştir, çünkü başkent bölgesinde ne taş ne de ağaç vardı.

A. nde en çok konuşulan diller Hunca ile Gotça idi. Lâtinceyi genel olarak tacirler konuşurdu. Yunanca oldukça az konuşulurdu.

Macar Attilâ efsanesinde A. Aquincum (b. bk.) a yerleştirilmiş ve ismi *urbs Attilae* veya *civitas Attilae* «Attilâ şehri» olmuştur (bk. ATTİLÂ: Macar efsanelerinde A.). Ortaçağda *urbs* (*civitas*) *Attilae*'nin Budin şehrinin sıfatı olarak kullanıldığı da görülür. Almanca'ya *Ecilburg*, *Etzelburg* «Attilâ kalesi» şeklinde çevrilen *urbs (civitas) Attilae* deyimi Alman Attilâ efsanesine de geçmiştir.

ATTİLÂ'NIN MEZARI, bunun nerede olduğuna dair elimizde hiçbir tanıtlı belge yoktur. Attilâ'dan yüzyıl sonra yaşıyan Got tarihçisi Jordanes (b. bk.) in anlattığına göre Hun'lar, büyük ölünün sağusunu okudukan sonra (b. ATTİLÂ, Tarihte A.) onun mezar tümseği üzerinde *strava* (b. bk.) dedikleri bir şölen yapmışlardır. Bundan sonra Attilâ'nın cesedini altın, gümüş ve demirden hazırlanmış üçlü bir tabuta kapatarak, suyunu geçici olarak başka bir yatağa akıttıkları bir ırmağa gömmüş, ondan sonra ırmağı yeniden eski yatağına götürerek, mezarın yeri ebedî bir sır kalsın diye mezarı kazmış olan uşakları okla vurup öldürmüşlerdir. Burada mezar tümseğinin anılması ırmak yatağına gömmek işi ile çelişme halindedir. Ölüleri ırmak yatağına gömmek âdetine Got'larda raslanır (bk. ALARICUS veya ALARİK). Buna karşılık göçebe Türk kavimleri ölülerini, ölünün sağ iken en çok sevdiği uşaklarla birlikte tümsek altına gömerlerdi. Bundan başka Asya göçebe kavimlerinin, hususiyle yüksek mevki sahiplerinin nereye gömüldüğünü hiçbir vakit kimsenin öğrenmemesine dikkat ettikleri de biliniyor. Nitekim 1245-1246 da papanın elçisi olarak Tataristan'ı gezen Johannes Plano de Carpini (b. bk.). seyahatnamesinde Tatar (Moğol), larda ilerigelenlerin mezarlarını gizli tutmak âdetinin

bulunduğunu söylemektedir (L. Ligeti: *Bilinmiyen İç-Asya.* İstanbul 1946, s. 104 v. d.). Demek ki Jordanes burada türlü türlü âdetlere ait gelenekleri birleştirmiştir.

Attilâ'nın mezarı Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde (Macaristan, Avusturya, Kuzey İtalya, Fransa Galiçya v. b.) aranmıştır. Hun hükümdarının başkentinin Macaristan'da bulunmuş olduğuna bakılırsa (bk. ATTİLÂ'NIN BAŞKENTİ) mezarının da aynı yerde bulunmuş olması gerekir. Fakat bu mesele tarihçiden daha çok efsane araştırıcısını ilgilendirir.

ATTİLÂ'NIN ZİYAFETİ, Macar ressamı Than Mór'un Budapeşte «Vigadó» konser sarayındaki freski. 448 de Attilâ'nın başkentine giden Bizans elçilik heyeti üyelerinden ünlü tarihçi Priskos, eserinin bir yerinde büyük Hun hükümdarının elçilik heyeti şerefine verdiği ziyafeti tasvir ederken şunları anlatmaktadır: «Akşam olunca meşaleleri yakmışlardı. İki Hun içeri girip Attilâ'nın karşısında durmuş ve kendi hazırladıkları destanlarla hükümdarın zafer ve cengâverliklerini terennüm etmişlerdi. Davetliler gözlerini onlara dikmiş ve bazıları destanlardan zevk almış, bazıları da savaşları hatırlıyarak düşüncelere dalmışlardı.» Than'ın freski bu sahneyi canlandırır. Attilâ basamaklı tahtında düşüncelere dalmış olarak ciddî bir tavırla oturur; sağında en çok sevdiği oğlu İrnek (b. bk.), öne eğilerek dikkatle destanları dinler; yanında ozanların coşkun şarkılarından heyecana gelmiş Hun delikanlıları, masanın önünde ise geçmişin şanlı hâtıralarına dalmış ihtiyarlar görünür Resmin sağ tarafında Bizans elçilik heyeti, arka plânın kubbeli hücrelerinde ise Attilâ'nın kadınları (sol tarafta başkadını Arığkan, b. bk.) oturur.

ATTİLÂ'NIN ZİYAFETİ (Than Mór: Budapeşte'de Vigadó konser sarayında)

ATTİS, Küçük Asya tabiat tanrıçası Kybele'nın kültünde bitkilerin ölmesi ve yeniden canlanmasını temsil eden esas şahıs. Efsaneye göre A. Kybelenin sevdiği ve afif kalacağına dair kendisinden söz aldığı güzel bir çobandır. Fakat vaadını tutmadığı için Kybele onu çıldırtır, ve kısırlaştırır. Bu hikâye kült âdetlerinin bir nevi izahı sayılabilir. Gaşye gelip kendi kendilerini kısırlaştıran rahipler tarafından idare edilen dinî ibadet cümbüşleri Yunanistan'a yayılmış ve hususiyle İmparatorluk sıralarında Roma'da kutlanmıştır.

ATTLEE [*ætli* ok], **Clement Richard** (doğ. 1883), İngiliz devlet adamı. Orta halli bir ailenin çocuğu olarak Londra'da doğmuş, Haileybury ve Oxford kolejlerinde öğrenimini yaptıktan sonra 1905 de Inner Temple'da avukat olarak çalışmağa başlamıştır. Londra'nın East End bölgesinde işçilerle temasa gelerek sosyal meselelerle ilgilenmiş, 1907 de İşçi Partisi'ne girmiş ve 1913 de Londra Üniversitesi İktisat Fakültesi (School of Economics)nde öğretim görevlisi olmuştur. Birinci Dünya Harbi'nde Gelibolu, Mezopotamya ve Fransa cephelerinde askerî hizmetler gördükten sonra 1919 da binbaşı rütbesiyle ordudan ayrılan A., 1919 da Stepney belediye başkanı. 1922 de Limhouse'dan saylav seçilmiş, birinci ve ikinci işçi hükümetlerinde önemli yerlere gelmiş, 1935 te İşçi Partisi liderliğine seçilmiş ve parlamentoda muhalefeti idare etmiştir. 1940 ta Churchill'in koalisyon hükümetinde Mühr-i has bakanı, 1942 de de dominyonlar bakanı olmuş ve Başbakan yardımcılığı görevini üstüne almıştır. 1945 de San Francisco'da toplanan Birleşmiş Milletler konferansında İngiltere'yi temsil etmiştir. 1945 te yapılan genel seçimlerde İşçi Partisinin kazanması üzerine otomatik olarak Başbakanlığa geçmiş ve Hazine Birinci Lordluğu ile Milli Savunma Bakanlığını da üzerine almıştır (26 temmuz 1945). Başbakan sıfatiyle İşçi Partisinin programını uygulayarak memleketini sosyalleştirmeğe, bir yandan da Amerika ve Fransa ile işbirliği halinde dünya barışını yeniden kurmağa çalışmaktadır.

Clement Richard ATTLEE

ATTOCK: bk. ATAK.

ATTOK: bk. ATAK.

ATTRAKSİYON (Attraction; Lât. *ad* = ... e doğru, *trahere* = çekmek) [Dil.], biribirine yakın bulunan ses, kelime ve şekillerin uyuşmalarındaki sebep; cazibe. Bu sebep mihanikî - fizikî olduğu zaman, olay çok kere, assimilasyon (b. bk., assimilation) adını alır. Fonetikçe, yani ses bakımından benzeşmelerin çoğu (organik veya bitişik assimilasyon) bundandır. Meselâ *yokdur* kelimesinin *yoktur* şeklinde söylenmesi, bir assimilasyon olayıdır; sebebi de fiziyolojiktir, yani bu misalde, ötümsüz (sourd) k sesinin ötümlü (sonore) d sesini ötümsüz t'ye çevirmesi şeklinde beliren «en az çaba» (moindre effort) prensipine dayanır. Sebep psikolojik olduğu zaman (armonik veya uzaktan assimilasyon). olay çok kere yine assimilasyon adını taşıdığı halde, analojinin esası olan attraksiyon'a dayanır. Meselâ *şoson* (< Fr. chausson) kelimesinin *şoşon* şeklinde söylenmesinde bir ş - s>ş - ş armonizasyonu (bk. ARMONİ, dil) vardır, ki psikolojiye dayanan bir attraksi-

yonla meydana gelmiştir. Bunların hepsi için bk. ASSİMİLASYON. Türkçedeki vokal uyumu da, heceler arasında yani uzaktan olduğu için, attraksiyon sayılır. Bu olay Türkçede esas olarak ince (palatal: e, i, ö, ü) ve kalın (veler: a ı, o, u) vokallerin kendi aralarında uyuşması şeklinde belirdiği halde, son hecelerinde labial yani yuvarlak (o, ö, u, ü) bir vokal bulunan köklere gelen birçok çekim ve yapı eklerinin vokali ı, i yerine u, ü (bazı diyeleklerde daha geniş bir kuralla illabial e, i, a, ı yerine labial o, ö u, ü) olur, meselâ *tür-li* yerine *tür-lü; tuz-sız* yerine *tuz-suz*, gibi. Bu olaya «labial attraksiyon» (attraction labiale) denir. Kelime köklerinde de görülen bu olay, diyeleklere göre azçok değişir, meselâ Güneybatı diyeleklerde o, ö vokalleri kelimenin ancak birinci hecesinde bulunabilir, Altay *kol-don*, fakat Türkiye Türkçesi *kol-dan*, gibi. Hepsi için bk. LABİAL ATTRAKSİYON, ve VOKAL UYUMU.

Attraksiyon, gramer ve sintaks alanında da kendini gösterir. Meselâ bazı dillerde erillik (müzekkerlik) - dişillik (müenneslik) bakımından «mutabakat» (accord, concordance) kurulması, gramatikal cins attraksiyonu (attraction du genre) etkisiyle olur. Ancak, Lât. *me-us bon-us fili-us* (= benim iyi oğlum) gibi bir kelime takımındaki cins uyuşmasında yanlış birşey bulunmadığı için, buna cins attraksiyonu değil, «cins assimilasyonu» (assimilation du genre) veya «sintaks assimilasyonu» (assimilation syntaxique) demek daha doğru olur. Bu gibi hallerde, attraksiyon, daha çok, yanlış assimilasyonlara, yanlış olarak kapılmıya, verilen addır, meselâ cins bahsinde Lât. *hoc stultitia est* (= bu, deliliktir) yerine *haec stultitia est*, gibi. Bu misalde, *stultitia* (= delilik) dişil olduğu halde, «bu» anlamına gelen kelime «delilik» in sıfatı olmadığı için onunla cins bakımından uyuşması gerekmez; *hoc* şeklinde nötr kalması gerekir; halbu ki cins bakımından, yanındaki kelimeye kapılarak *haec* dişil şekline girmiştir. Aynı şekilde, «hal attraksiyonu» (attraction du cas) da vardır. Meselâ Lât. *urbs quam statuo*, (= kurduğum şehir) yerine *urbem quam statuo* gibi. Bu misalde de, kelime takımı «şehir, ki onu kuruyorum» şeklinde olduğu için, «şehir» anlamına gelen kelimenin nominatif (*urbs*) şeklinde olması gerektiği halde, akkusatif «ki onu» (*quam*) ya kapılarak kendisi de akkusatif (*urbem*) olmuştur, ki aynı zamanda bir «relatif attraksiyonu» (attraction du relatif) dur da.

Yukarıdaki misaller «grammatikal attraksiyon» (attraction grammaticale) misalleridir. «Sintaksik attraksiyon» (attraction syntaxique) a da «zaman» (attraction temporelle) ve «kip» (attraction modale) attraksiyonları girer. Bunlardan birincisine, bazı dillerde «zamanlar uyuşması» (consecutio temporum, concordance des temps, sequence of tenses) denilen olay bir misaldir; meselâ İngilizcede baştümcedeki (proposition principale) fiil geçmiş zamanda olursa, uyrumlu tümcedeki (prosposition subordonnée) fiilin de, belli şartlar altında, geçmiş zamanda bulunması gerekir, meselâ *he said that he was ill* (= hasta olduğunu söyledi; tam tercümesi: «dedi ki hasta idi»). Fiili subjonktif (inşaiye) kip (siga) inde bulunan bir baştümcenin, bazı hallerde, uyrumlu tümcesindeki fiilin de aynı kipte bulunması gerekliği de «kip attraksiyonu» na bir misaldir.

ATTRİBUT (Lât. Attributum; *ad*... = e, *tribuere* = tahsis etmek, ayırmak) [Dil.], cümle kısımları (Satzteile) nın tahlilinde türlü anlamlarda kullanılan bir terim; haber, müsned, v. b.

Basit gramerde, Almanlara göre A. (Attribut veya Beifügung), bağlı bulunduğu isim (substantif)le beraber «tayin grupu» (Bestimmungsgrup) denilen şekilde bir kavram birliği meydana getiren ve isme raci olan bir tayin (adnominale Bestimmung)dir. Buna göre, isim (appozisyon [b. bk., Apposition, Beisatz, bedel] şeklinde), sıfat (Beiwort), zarf, ve bölücük (particule)ler, araya «şekil kelimesi» (Formwort) yani edat girsin girmesin, A. olarak kullanılabilir: meselâ «*kıral*, Karl» (appozisyon), «*ocuğun* şapkası» (-in halinde A., izafet; Genitiv attribut), «*kardeşim için* bir hediye» (edat [postposition]lı isim), «*ihtiyar* adam» (sıfat), «*bugünkü* gençlik» ve «*oradaki* ağaç» (zarflık [adverbial]) gibi.

Aynı basit kavrayışla, İngilizlere göre A. (Attribute, Attributive, veya Adherent), bir özne (fail) veya nesne (meful)yi tadil (modifier) eden, vasıflandıran, ona bir hassa, mahiyet, veya karakter atfeden, ve sıfat değerinde olan bir kelime veya kelime takımıdır, «*çalışkan* çocuk», «*bendeki* kitap» gibi, ki dilcilikte bunlardan birincisine genel olarak «sanlık veya epitet» (b. bk.; épithète), ikincisine de «belirten veya determinan» (b. bk.; déterminant) denir. Özneyi veya nesneyi tadil ettiğine göre A. a «özne atributu» (attribut du sujet) ve «nesne attributu» (attribut de l'objet) adı verilir. İngiliz kavrayışına göre, isime katılan bir sıfatın A. olabilmesi için, onun isimle «yapışkı» (adherent) halinde bulunması yani appozitif olmaması gerekir. Buna göre, yukarıdaki «*kıral*, Karl» misalindeki *kıral* kelimesi A. sayılmaz, çünkü virgülle ayrılan *kıral* ve *Karl* kelimeleri «yapışkı» halinde değil, appozitif'tirler. Sıfat isimi, zarf da aynı şekilde fiili tadil (modifier) ettiği için, İngilizcede zarflara da bazı kere A. denmektedir, «iyi yazmak» gibi. Bu kavrayışa göre, masdar (infinitif), ortaç (participe), bağ-fiil (gérondif, converbe)ler de attribut görevinde bulunabilir, «*okumağa değer* bir kitap» (krş. İng. a book to read, Fr. un livre à lire), «*uçan* kuş» «*korkulur* adam», «*ekşimiş* şarap», «*gidilecek* yol» gibi.

Yine aynı basit tahlile uyarak, Fransızlara göre A., isim cümlelerinde «predikat veya yüklem» (prédicat, müsned)e yani «imek» (être) fiiline bağlı kelimeye verilen addır, meselâ «şarkı *güzel* idi». Buna göre A., isim, sıfat, zamir, fiil, veya zarf olabilir: «kedi bir *hayvan*dır» (attributif isim, substantif attributif), «yaprak *yeşildir*» (attributif sıfat, adjectif attributif), «gelen *o* dur» (attributif zamir, pronom attributif), «onun her işi yapması *canla başla*dır» (attributif zarf, adverbe attributif). Bu misallerde, *-dir* bir yüklem fiili (verbe prédicatif, copule) olduğu için, ona bağlı A. lara da «yüklem veya predikat haddi» (terme prédicatif) adı verilir. A. terimi bu anlamda alınırsa, bu cümlelere «attributif cümle» (phrase attributive), fiile de «attributif fiil» (verbe atributif) dahi denebilirse de, asıl «yüklem veya predikat» kavramını A. dan ayırmak gerekir; bk. PREDİKAT. Asıl predikat'ı attribut'la karıştıran kavrayışa göre, grammatikal yani normal predikat (prédicat grammatical)a «grammatikal attribut» (attibut grammatical); «*benim* konuşan» misalinde görülen ve «mantıkî veya psikolojik» denilen predikat (prédicat logique ou psychologique)a da «mantıkî veya psikolojik attribut» (attribut logique ou psychologique) adı verilir, çünkü konuşan *benim* kelimesi, gramer bakımından cümledeki görevi ne olursa olsun, sözün mantıkî tümleci (complément logique) olarak ileri sürülüyor. Ayrıca, bir cümlede koşaç (copule) olarak «imek» fiilinden başka bir fiil kullanılırsa, A. a «predikatif attribut» (attribut prédicatif; yüklemli haber; İng. adjunct) adı verilir, «matematikte *birinci* geldi», «beni *deli* etti», «onu *mesut*

kıldı», «*hasta* düştü», «*sağlam* görünüyor», «*şair* diye geçiniyor», «kitabı *enteresan* buldum», «seni *zengin* zannetti», «beni *onu* sandı», gibi. «Öğretmeni *başkan* seçtik», «adını *Mustafa* koydular» gibi cümlelerde, predikat halinde olan geçişli (müteaddi, transitif) fiillere bağlı attribut'lara da «predikatif attribut» veya daha doğru olarak «nesne tümleci [meful mütemmimi] attributu» (attribut du complément d'objet) denir. «*Yorgun* geldi», «*sağ* döndü» gibi cümlelerde geçen zarflık sıfatlar (adjectif adverbial) da birer «adverbial predikatif attribut» (atttibut adverbial prédicatif) dirler. «Elmanın *tatlısı*, *ekşisi*» misalinde de attribut'ta zarf niteliği (attribut pronominal) vardır. Türkçede «imek» (ve «durmak») fiilinden olan ve meselâ *geldim*, *gelirsin* gibi fiillerde olduğu gibi birer «fiil zamiri» olarak değil de, *iyiyim*, *iyisin*, *iyidir* gibi sözlerde geçen -im, -sin, -dir v. b. zamirler (eski terimle: muttasıl zamirlerin nisbî bölümü)e «attribut zamirleri» (pronom attributif; yukarıda «gelen odur» misalinde Fransız kavrayışına göre «pronom attributif» denilen *o* zamiri gerçekte bir «pronom prédicatif»tir) denir.

İsveçli (bk. A. Noreen: *Vårt språk*, 9 cilt, Lund 1903-1905, ve bunun Alm. özet tercümesi: *Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache*, Halle 1923, s. 309-339), Danimarkalı (bk. O. Jespersen: *The Philosophy of Grammar*, Londra 1924, s. 108-144) ve dili ilmî bir şekilde inceliyen başka Alman, İngiliz, ve Amerikalı dilcilere göre, cümle yapısında attribut'un durumu şudur: Cümlede kelimeler veya kelime grupları arasında karşılıklı münasebetleri (Beziehung) idare eden bir bağ (A. Noreen'e göre: nexus, Verbindung) vardır. Bu bağ, bağımlılığın derecesine göre, iki çeşit olur: 1 — Sıradaşlık veya tertiplilik (coordination, Beiordnung, parataxe) e tekabül eden adneksiyon (Adnexion, Anknüpfung), 2 — Uyrumluluk veya tetabu (subordination, Unterordnung, hypotaxe) un karşılığı olan konneksiyon (Konnexion, Verknüpfung) ; meselâ buna göre, «baba ve oğlu» adnektif, «baba ile oğlu» konnektif'tir. Gerek adneksiyon, gerekse konneksiyon'da cümle bölümleri arasındaki bağ iki şekilde sağlanabilir: ayrı cümle şeklini (Satzform) verdiren veya verdirmiyen bölücüklerle. Meselâ «biz oynar iken geldi» birinci, «oyun esnasında geldi» ikinci çeşittendir. Birincilere konyunksiyon (Konjunktion), ikincilere de apudpozisyon (Apudposition) denir. Adnektif rol gören konyunksiyon'lar obyunksiyon (Objunktion), konnektif göre.de bulunanlar da subyunksiyon (Subjunktion) adını alır. Adneksiyon'da kullanılan apudpozisyon'lara sepozisyon (Seposition), konneksiyonda geçenlere de prepozisyon (Präposition) adı verilir. Adneksiyon münasebeti kopulatif (atıflı: meselâ *bu ve şu*), adversatif (istidraklı: meselâ *bu değil, fakat şu*), disyunktif (terdidli: meselâ *bu veya şu*), ve divisif (taksimlı: *bazan bu, bazan şu*) olabilir. Konneksiyon iki türlüdür: 1 — İhbarî veya predikasiyon (Prädikation, geschlossene Wortverbindung; O. Jespersen'a göre: nexus), 2 — Tavsifî - itmamî veya adyunksiyon (Adjunktion, offene Wortverbindung; O. Jespersen'a göre: junction); meselâ «köpek azgınca havlıyor» cümlesinde predikasiyon (O. Jespersen'a göre: nexus), «azgınca havlıyan köpek» sözünde de adyunksiyon (O. Jespersen'a göre: junction; H. Sweet [*A New English Grammar*, Oxford 1892] e göre de: assumption) vardır. O. Jespersen'ın terminolojisinde, neksus (nexus) daki birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü derecedeki unsurlara sırasiyle superneks (supernex), adneks (adnex), subneks (subnex), ve sub-subneks (sub-subnex) denir; meselâ «kalem çok iyi yazıyor» cümlesinde, «kalem» superneks (fail), «yazıyor» adneks (fiil), «iyi» subneks (zarf), «çok» ta sub-subneks (zarfın zarfı) tir. Yunksiyon (junction) da da, birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü derecedeki unsurlar sırasiyle superyunkt (superjunct), adyunkt (adjunct), subyunkt (subjunct), ve sub - subyunkt (sub - subjunct) adını alır; meselâ «çok iyi yazan kalem» sözünde «kalem» superyunkt (fail), «yazan» adyunkt (attribut), «iyi» subyunkt (zarf), «çok»da sub-subyunkt (zarfın zarfı) tur (superyunkt. ile superneks'i adyunkt ile adneks'ten ayırmak için bazı dılciler, eskiden, birincilere Hauptglosse, Prinzipale Glosse veya head-word, ikincilere de Nebenglosse, Akzessorische Glosse veya adjunct-word demişlerdir). Buna göre, attribut başlıca adyunkt'un (sıfatlık), bir bakımdan da adneks'in (zarflık) karşılığıdır. Attribut veya adyunkt iki çeşit olur: 1 — sınırlıyan-vasıflıyan, 2 — sınırlamıyan; bu ikincisi sadece süs için (epitheta ornantia) kullanılan bir sıfatlık'tan ibarettir, «sayın bay» gibi. Attribut'un başlıca rolü tayin etme (détermination), atfetme (attribution), ve hamletme (adjection), yani cümlenin özne (fail, müpteda, müsnedünileyh) sini veya nesne (meful, haber, müsned) sini tadil (modifier) etmektir. Bazı dilcilere, meselâ H. Paul'a (*Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 5. bas. 1937) göre attribut münasebeti (Attributivverhältnis) cümleden yani predikasiyon'dan çıkmış bulunduğu attribut'un da zayıflamış bir predikat (degradiertes Prädikat) olduğu, hattâ başka dilcilere göre attribut ile vasıflanan kelime arasında gizli bir «imek» fiili (latent copula) sezildiği için, attribut ile predikat arasında büyük fark yok demektir. Bu kavram genişlemesi sayesinde, sanlık-epitet (épithète) veya «yapışkı» (adhérent) niteliğinde olan attribut'u bedel (apposition) değerinde olanına yaklaştırmak da mümkündür; yukarıdaki son açıklamaya göre, meselâ attributif (epitetik) olan «romanın kahramanı olan Ahmet...» sözü, «romanın kahramanı Ahmet'tir» predikatif şekline nasıl yaklaştırılabiliyorsa, appozitif olan «Ahmet, romanın kahramanı...» şekline de aynı derecede yaklaştırılabilir; bu yaklaştırma da zımnen anlaşılan *-dir* fiiline dayanır. Attributif, adyektival, adverbiyal, predikatif ve benzer terimlerin birbirine yaklaştırılması da, genişliyen bu kavramın içindedir «hasta adam» (adyektival), «hasta hayatı» (attributif), «hasta yaşamak» (adverbiyal), «hasta yaşıyan adam» (adverbiyal-attributif), «hasta etmek» (predikatif), «adam hasta geldi» (attributif-predikatif), v. b. gibi.

Amerikalı dilcilerden L. Bloomfield'e göre (*Language*, 3. bas. New York, 1946), sintaks bakımından cümleler başlıca şu tiplere ayrılır: dışmerkezli (exocentric) takımdan «fail-fiil» (actor-action: meselâ «Ahmet koştu»), «fail-hedef» (action-goal: meselâ «bana bak»), «münasebet-mihver» (relation-axis: meselâ «benim ile», «evin yanında», «kutunun içinde»). Attribut bu çerçeveye girmez; o içmerkezli (endocentric) denilen takıma giren «nitelik-şey» (character-substance) tipındendir, meselâ «zavallı Ahmet» gibi. Attributif cümle daima uyrumlu (tetabulu, subordonné)dur; appozitif cümle ise sıradaş (tertipli, coordonné) olup, seri (serial) tipindendir.

Attribut kavramı, yalnız sintaksta değil, kelime yapısında da kendisini gösterir. Bunu, birçok çeşitleri olan «bileşik kelime» (mot composé) lerde görüyoruz. «Sıralamalı» (juxtaposé; meselâ *daha erken*, *çok iyi*) denilen çeşidinden başka, bu kelimelerin, sıradaşlığa dayanan (composé par coordination) bölümünün türlü çeşitlerinde («ko-

şuntulu» [copulatif, Hintçe = dvandva; meselâ *anababa*, *kaptıkaçtı*], «tekrarlamalı» [itératif, répétitif, Hintçe = amredita; *civciv*, *zikzak*] v. b.) bu kavram yoktur. Fakat, uyıumluluğa dayanan (composé par subordination) çeşidinde bu esas kendini gösterir. Bunlar iki türlüdür: 1 — Attribut'ları vasıflandırıcı, tayin edici (épithétique, déterminatif) değerinde bulunanlar (attributif, appositif, déterminatif; Hinçte = tatpurusha), ki aynı zamanda, genel olarak, sintaksa da uygun olurlar (composé syntaxique; Hintçe = karmadharya); meselâ isim esaslı *karatavuk*, *başçavuş*, *sivrisinek*, fiil esaslı *gecekondu*, *gelberi*, *alaşağı*, gibi. Sintaksa uygun olmıyan (composé asyntaxique) şekilleri de bulunduğu gibi (meselâ *tepegöz* [= gözü tepesinde], *duvarbir* [= duvarları bir olan], *kankırmızı* [= kan gibi kırmızı olan]), sintaksa yarı-uygun (semi-syntaxique) türü de vardır, meselâ *babaanne* («baba annesi» yerine), *açıkgöz* («açık gözlü» yerine); attribut'ları sayı olanlara, Hintlilerce «dvigu» denmiştir, *altıparmak*, *kırkayak*, *beşbıyık*, gibi. Bileşik kelimelerde attribut zarflık (adverbial) değerinde de olabilir (Hintçe = a'yayibhava), meselâ *tepeüstü*, *yalınayak*, *denizaşırı*, *başaşağı*, gibi. *Alyanak*, *kabasakal* misallerinde görülen ve «malik olma» anlamına dayanan bileşikler de «iyelikli» (possessif; Hintçe = bahuvrihi) sınıfına aittir. 2 — Attribut'ları tamamlayıcı (complétif) bir tümleç değerinde, sintaks bakımından da bağımlı halde (composê de dépendence, composé de rection) bulunan bileşikler, *ağaçkakan*, *günebakan*, *uçaksavar*, *hanımeli*, *kuzukulağı*, *dereiçi*, gibi. Bunların da sintaksa uymıyan çeşitleri vardır, meselâ *başörtü* («baş örtüsü» yerine), *Erenköy* («Eren köyü» yerine), *çalçene* («çene çalan» yerine), *sallarbaş* («başını sallar» yerine). Bütün bu misallerde görüldüğü gibi eğer bileşimin muhassalası (resultant phrase) ile bileşime giren esas unsur (head), söz bölümleri (aksam-ı kelâm) bakımından aynı sınıftan iseler, veya bu unsurlar aslî anlamlarını muhafaza etmişlerse, bileşik kelime «içmerkezli» (endocentric, esozentrisch) cinsten sayılır; aksi takdirde buna «dışmerkezli» (exocentric, exozentrisch) denir. Meselâ, *sinekkaydı* bileşiği bir isimle bir fiilden oluştuğu halde, muhassalası sıfat veya zarf olduğu, *hanımeli* kelimesinde de bileşim unsurlarının aslî anlamları değiştiği için, bunlar «dışmerkezli» dir; öbür taraftan, *başçavuş* kelimesinde unsurlar sıfatlıklarını ve isimliklerini muhafaza ettikleri, *uçaksavar* kelimesindeki unsurlar da aslî anlamlarından ayrılmadıkları için, birer «içmerkezli» bileşiktir.

Bu arada, kelime kökleri bahsinde, F. Bopp'a uyarak, bunları ikiye ayırmak, bir şeyi belirtmeye yarıyanlara «göstermelik» veya «zamirlik» (indicatif veya pronominal), bunların dışında kalan ve bir şeyin niteliğini veya nasıl olduğunu gösterenlere de yerine göre «haberlik» (attributif), «yüklemlik» (prédicatif), «kavramlık» (significatif), ve «fiillik» (verbale) diyenler olmuştur. Buna göre, dilin oluşumunda, esasta attribut değerini taşıyan köklerin bulunduğunu kabul etmek gerekirse de, attribut kavramı bir «söz bölümü» (Redeteile) değil, bir «cümle bölümü» (Satzteile) dür; yani, türlü söz bölümleri aynı görevde bulunabilirler, çünkü attribut bir durum, bir görev (fonction) dir; meselâ *sinekkaydı* ve *çıtkırıldım* «isim + fiil» kalıbında bulundukları, hattâ birer cümle oldukları halde, attributif görevde bulunmak üzere meydana getirilmiştir.

Dil tipleri bahsinde de attribut kavramının yeri vardır. Bir bakımdan, diller ikiye ayrılır: «fiil dilleri» (verb language) veya «predikatif diller» (predicative language) ile «isim dilleri» (noun language) veya «attributif-possessif diller» (attributive-possessive language). Bunlardan birincisinde, cümlenin esasını fiil (fail + predikat) teşkil eder, Türkçede, İngilizcede, Arapçada v. b. dillerde olduğu gibi. İkincilerde ise, cümlenin esasası isim (isim + attribut'ları) dir, Eskimo dilinde olduğu gibi; meselâ bu dilde, «onu öldürdüm» anlamı fiil esaşına göre değil, «ölüm-onun-benim» şeklinde «isim + attribut» esasına göre söylenir.

ATTUDA veya **ATTUDDA,** eski Anadolu'nun Phrygia bölgesinde bir şehir. Şimdiki Sarayköy (Denizli ilinde) ün batısında, Hasköy'ün yanında bulunuyordu. A. da bir Men Karu tapınağı vardı. «Attuddeon» ve «Attudeon» yazılı paralar M. Ö. II. yüzyıldan Roma İmparatorluğu çağına kadar mevcuttur.

ATTWOOD [*ętwud* ok.], **Thomas** (1765-1838), İngiliz bestecisi. Bir kömürcünün oğludur. Chapel Royal (Saray kilisesi) da korocu idi. Prince of Wales, tarafından korunan A. musiki öğrenimini İtalya'da yapmıştır. A., Viyana'da Mozart'tan da ders almıştır. 1796 yılında St. Paul kilisesinde orgcu olmuşrur. Bazı şarkıları hâlâ söylenmektedir. *The Soldier's Dream* (Askerin rüyası), *In Peace Love Tunes the Shepherd's Reed* (Barış içinde sevgi çobanın kavalını akort eder), *To All that Breathe the Air of Heaven* (Cennet havasını teneffüs eden herkese) bunlar arasındadır.

ATTWOOD [*ętwud* ok.], **Thomas** (1773-1856), İngiliz maliyecisi ve siyaset adamı. Birmingham'da doğmuş ve ölmüştür. Büyük bir bankanın başında bulunduğu sırada hükümetin piyasadaki kâğıt paralar yerine madeni paralar koymak politikasiyle çaıpışmıştır. A. daha sonra hükümetin bu malî bolitikasıyle parlamentoda çarpışmak için «Birmingham siyasî birliği» adlı bir parti kurmuştur. A. un projesi tutulmuş ve kendisi parlamentoya seçilmişse de orada umduğu yeri alamamıştır, az sonra parlamentodan ayrılarak mücadelesine eskisi gibi devam etmiştir. 1816 da kâğıt paıalar hakkında birçok broşürler yayımlanmıştır.

ATUMAN, ATUMANOS, Bizans kaynaklarında üç anlamda kullanılan bir ad: 1 — Osmanlı devletinin kurucusu Sultan Osman'ın adlarından biri. Bk.ATMAN. 2 — Osmanlı. Bk. ATMANOS 1. 3 — Thebai metropoliti Simōn Atumanos (XIV. yüzyıl).

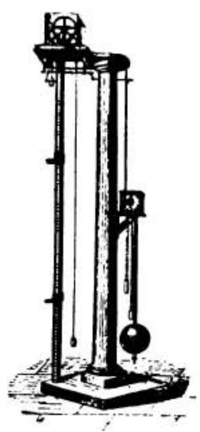
ATUMANĒS, ATUMANOGLĒS, Bizans kaynaklarında Osmanlı devletinin kurucusu Sultan Osman için kullanılan adlardan ikisi. Bk. ATMAN, ATUMAN, ATUMANOS 2.

ATURİA, fosil dört solungaçlı mürekkep balıkları (Tetrabranchiata) nın navtiloidler (Nautiloidea) alt takımına bağlı bir cinsi. Geniş sifoları ve daha fazla ondüleli sütür çizgileri vardır. Üçüncü zamanda Eosen ve Miyosen de yaşamışlardır. *A. lingulata* türü Eosen tabakaları içinde bulunmuştur.

ATWOOD [*ętwud* ok.], **George** (1745-1807), İngiliz matematikçisi ve fizikçisi. Cambridge'de Trinity kolejinde okumuş ve Cambridge üniversitesinde fizik profesörlüğü yapmıştır. Başbakan Pitt, A. u Londra'ya çağırmış, gümrük idaresinde ve Maliye Bakanlığında kendisine iş vermişti. Burada fazla işi olmadığından A. fizik denemeleri ile uğraşmış, kendi adına izafe edilen düşme makinasını icad etmiş ve *An Analysis of a Course of Lectures on the Principles of Natural Philosophy* (Tabiat felsefesinin prensiplerine dair derslerin bir analizi) [1784] adlı eserini yazmıştır.

ATWOOD MAKİNESİ veya **ATWOOD DÜŞME ÂLETİ,** düzgün değişen harekete ait kanunları yavaşlatılmış düşme halinde incelemeğe ve dinamik prensiplerini denel olarak sağlamaya yarayan alet.

Serbest düşme hareketi çok hızlı olduğundan, düşen cismin belli zamanlarda bulunduğu konumları ve aldığı yolları tam bir sıhhatla gözlemek mümkün olmaz. Bu zorluğu yenmek için serbest düşme hareketi ya grafık kayıt metotları ile vasıtasız, veya bu hareketi yavaşlatıcı tertiplerle vasıtalı olarak incelenir. Atwood makinesi ve eğikdüzlem bu vasıtalı metotlardandır.

Atwood makinesi

Yavaşlatılmış düşme metotlarında esas şudur:

Newton'ın ikinci hareket kanununa göre, bir cisme büyüklük, doğrultu ve yönce sabit bir kuvvet etki yaparsa cisim düzgün değişen bir hareket yapar. Cisimlerin ağırlığı, yani bu cisimler üzerinde yer'in çekim kuvvetleri, oldukça geniş bir bölgede büyüklük, doğrultu ve yönce sabit bir kuvvet olacağından, düşme hareketi de düzgün değişen bir hareket olacaktır. Buna göre, düşen bir cisim, kendi ağırlığından daha küçük bir kuvvetin etkisi altında, aynı cinsten fakat doğrudan doğruya tetkik edilecek kadar yavaşlatılmış bir düşme hareketi yapacaktır.

Âletin parçaları: yatay bir eksen etrafında ihmal edilebilen bir sürtünme ile dönen çok hafif bir makara. Bu makaranın boğazından (çevresindeki oyuk) geçen ince bir iplik ve bu ipliğin iki ucuna asılmış bulunan eşit iki kütle. Alınan yolları okumağa mahsus düşey bir cetvel. Bu cetvel üzerinde arzu edilen yerlere tesbit edilebilen biri delikli diğeri dolu iki tabla mevcuttur. Sağdakı M kütlesi düşüş mesafelerini ölçmeye yarıyan cetvelin sıfır taksimatı hizasında bulunan menteşeli tabla üzerine oturtulur ve üstüne küçük bir m «ek kütlesi» (sürşarj) konur. Sistemin hareketi geçmesi için menteşeli tablanın kordonu çekilir (bu tertip elektrikli de olur) ve sistem ek kütlenin ağırlığı olan mg sabit kuvvetinin etkisi altında düzgün hızlanan bir harekerle harekete koyulur. Hareketin inmesi

$$\gamma = \frac{mg}{2M + m + \frac{I}{R^2}}$$

dir. Bu formülde m, ek kütleyi; M, ipliğin uclarına asılı bulunan eşit kütlelerden birisini; I, makaranın kendi dönme eksenine göre *eğlemsizlik* momentini; R, makara çevresinin yarıçapını ve g, yer çekim inmesini gösteriyor.

Makaranın bütün kütlesinin (M') çevresinde toplanmış olduğu kabul edilirse $I = M' R^2$, makara dairesel bir disk şeklinde ise

$$I = \frac{1}{2} M' R^2$$

ve makaranın kütlesi ihmal edilebilirse (çok hafif makara hali) I = O olur. Formülden görüleceği üzere. m ek kütlesi küçük seçildikçe γ da küçülür ve hareket yavaşlar.

Mesafeler Kanunu: Atwood düşme aleti ile şu deneyler yapılabilir: alınan yolların geçen zamanların kareleri ile orantılı olduğu,

$$h = \frac{1}{2} \gamma t^2 \text{dir.}$$

Hızlar Kanunu: hızların zamanla orantılı olduğu $v = \gamma . t$ dir. Eylemsizlik prensipinin sağlanması: Kuvvetin yok edilmesinden sonra başlıyan düzgün doğru hareket. İnmenin kuvvetle orantılı olması.

Bu düşme aleti çok zaman George Atwood'a izafe edilir (1784); buna benzer bir aletin daha önce C. G. Schober tarafından yapıldığı (1746) bilinmektedir.

ATYOKHORİON, eski Anadolu'nun Phrygia bölgesinde Maiandros (şimdi Büyük Menderes) kıyısında Motella (şimdi Medele) ve Dionysopolis (şimdi Denizli ilinde Ortaköy) yakınında bir yer. Burada bir Apollon Laitmenos tapınağı vardı.

ATYS, Batı Anadolu'daki Lyd'lerin ceddi. Herodotos'a göre Lydia'nın ilk kıral sülâlesi A. in oğlu Lydos'dan çıkmıştır.

ATYS, Anadolu'da Lydia kırallarından Kroisos'un oğlu. Herodotos'un söylediği hikâyeye göre bir yaban domuzu avında Adrestos'un kargısının isabetiyle ölmüştür.

ATZİKERİÊS, Bizans kaynaklarında Kırım hanı Hacı Giray II. (hük. 1420-1466) nin adı.

ATZULA, eski Anadolu'da Sangarios (şimdi Sakarya) yakınında bir kale.

AUAKE, Amerika yerli dillerinin Güney Amerika bölümünde, başlı başına bir aile teşkil eden bir dil. Amazon nehrinin kuzeyinde tecrit edilmiş küçük dillerdendir. Güney Venezuelâ'da Orinoco nehrinin ayaklarından olan Caróni'yi besliyen Parauá ırmağının kaynağı dolaylarında küçük bir topluluk tarafından konuşulan bu dil ölmek üzeredir. Kuzeydeki komşusu, bazılarına göre bağımsız bir dil sayılan, başkalarına göre ise Aravak dil ailesine bağlanan Kuliana veya Kulina dilidir; güneyinde de Şiriana dil ailesi bulunur. Bk. GÜNEY AMERİKA DİLLERİ.

AU: bk. ALTIN.

AUBANEL [*ōbanęl* ok.]. **Théodore** (1829-1886), Provençal dilinde yazan Fransız şairi. Avignon'da doğmuş, aynı şehirde ölmüştür. Matbaacılık ve kitapçılıkla uğraşmış. Roumanille ve Mistral ile birlikte, güney Fransa'daki Yeni Provençal edebiyat dilini canlandıran şeflerden olmuştur. Félibrige (b. bk.) adını taşıyan ve 1854 te teşkilâtlanan bu derneğin 1855 te çıkarmağa başladığı *Armana prouvençau* (Provençal almanağı) adlı dergiye yazı yazmış, lirik şiirleri de *La miougrano entre duberto* (Yarı açılmış nar) [1860], *Li fiho d'A ignoun* (Avignon kızları) [1885] ve *Lou reire- soulèu* (Ahret güneşi) [ölümünden sonra 1899] başlıkları altında toplanmıştır. *Lou pan dôu pecat* (Günah ekmeği) [1878] adlı manzum piyesi Montpellier'de Provençal dilinde, Fransızca tercümesi de Paris'te oynanmıştır. *Lou pastre* (Çoban) [1866] ve yarıda kalmış *Lou raubatori* (Baştan çıkaran) [1872] adlı iki piyesi de vardır.

AUBANEL

AUBE [*ōb* ok.]: 1 — Fransa'nın kuzeydoğusunda departman. Champagne'ın güney bölümiyle Burgogne'un bir bölümü sınırları içindedir. Yüzölçümü 6 026 km²; nüfusu 240 000 (1936)dir. Merkezi Troyes'dır.

2 — (Lât. Alba) Seine nehrine sağdan karışan bir akarsu. Uzunluğu 248 km dir. A., Langres plâtosundan doğar; Rouvers'den sonra 45 km lik bölümü taşına elverişlidir. Pont sur Seine'in yukarısında ana ırmağa karışır.

AUBER [*ōbęr* ok.], **Daniel - François - Esprit** (1782-1871), Fransız bestecisi. Normandiya'da, Caen şehrinde doğmuş, Paris'te ölmüştür. Daha on bir yaşında iken romanslar yazmağa başlamıştır. Ticaret öğrenmesi için babası tarafından İngiltere'ye gönderilen A., 1804 te Fransa'ya döndüğü zaman ticareti bırakarak kendini musikiye vermiştir. 1806 da «Apollon Çocukları» adlı musiki cemiyetine üye olduğu sırada artık bir besteci olarak tanınmaya başlamıştı. Cherubini ile çalıştıktan sonra asıl yolunu bulabilmiş, hususiyle sahne eserlerinde kendini göstermiştir. 1812 de Chimay şatosunda temsil edilen *Jean de Couvin* adlı eserinden sonra sahne hayatında hızla gelişen A., *Le séjour militaire* adlı operası ile ilk defa halkın önüne çıkmış (1813), fakat büyük bir başarı kazanamamıştır. İlk başarısını 1820 de temsil edilmiş olan *La bergère châtelaine* operası ile kazanmıştır. A., 1820 ile 1825 yılları arasında ya kendi başına veya Hérold veya Boieldieu ile birlikte birçok eser meydana getirmiştir. Bunların arasında en önemli olanı, 1825 te yazdığı *La maçon* adlı oprasıdır. Bu eser, A. in opera-komik alanında başta gelen besteciler arasında yer almasını sağlamıştır. Önceleri Rossini tarzında vokalizler ile dolu eserlerin kendisini başarıya ulaştıracağını sanmış olan A., tuttuğu yolun yanlışlığını çabucak anlamış ve Fransız ruhunu çok iyi aksettiren opera-komik'te kendi yolunu bulmuştur. A in ilk büyük eseri *La Muette de Portici* [1828] adlı operasıdır; ikinci önemli eseri *Fra Diavolo* [1830] operasıdır. A., bundan sonra daha pek çok eser vermiştir. Fakat eserlerinde, hususiyle yaşı ilerledikçe, aynı seviyeyi koruyamamış olan A., hayatının son zamanlarında yaylı sazlar için kuartetler de yazmıştır. 1829 da Gossec'in yerine Akademiye üye seçilmiş, 1842 de konservatuvar müdürlüğüne getirilmiştir.

D. F. E. AUBER

AUBERLEN [*aubîrlîn* ok.], **Karl August** (1824-1864), Alman protestan dinbilimcisi. Almanya'da Fellbach'ta doğmuş, Basel'de ölmüştür. Tübingen'de okumuş, 1851 de Basel'de dinbilimi profesörü olmuştur. Orada kısa bir zaman içinde hem öğretmen, hem de yazar olarak dikkati çekmiştir. Gençliğinde Hegel, Goethe ve Baur'un etkisi altında kalmış, fakat yaşı ilerledikçe çok muhafazakâr olmuştur. Dinbilimine ait birtakım eserler yazmıştır. Bazıları şunlardır: *Der Prophet Daniel und die Offenbarung Johannis* (Danyal peygamber ile Yahya apokalipsis'i), *Die göttliche Offenbarung* (Tanrısal apokalipsis).

AUBERT [*ōbęr* ok.]: 1 — **Jacques** (1683-1753), Fransız viyolonisti ve bestecisi. Paris civarında Belleville'de ölmüştür. «Peri Sultanı» [1725] v. b. gibi birçok sahne eserinden başka keman ve continuo için sonatlarından birleşik beş kitap, konçertolar, iki keman için sonatlar, v. b. yazmıştır. Üç kısımlı keman konçertosu kalıbını İtalyan'lardan alarak Fransa'ya sokan A. olmuştur.

2 — **Louis - François - Marie** (doğ. 1877), Fransız bestecisi. Paris'te doğmuştur. Birçok piyano parçaları, şarkılar, piyano ve orkestra için bir *Fantezi*, *La forêt bleue* adlı bir opera, orkestra için bir *Habanera*, bir keman ve piyano sonatı v. b. yazmıştır.

AUBERVILLIERS [*ōlerviliẹ* ok.], Fransa'da Seine departmanında Saint Denis yönetim bölümünün merkezi. Paris kuzeyinde ve onun yakın çevresindedir. Nüfusu 55 871 dir.

AUBIGNÉ [*ōbinyẹ* ok.]: 1 — **Jean Henri Merle d'** (1794 - 1872), İsviçreli protestan ruhani ve Reform tarihçisi. Cenevre'de Eaux Vives'de doğmuştur. Babası Aimé Robert Merle d' A., (1755-1799)nin ataları Fransız protestan göçmeni idi. A., Almanya'da okumuştur. Birkaç sene Hamburg'da Fransız protestan kilisesinde ve 1823 te Bruxelles'de rahiplik etmiş, bu sırada Fransız protestan kiliseleri meclisine başkan olmuştur. Daha sonra bir İsviçre enstitüsünde kilise tarihi profesörlüğü yapmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Discours sur l'étude de l'histoire du Christianisme* (Hıristiyanlık tarihinin incelenmesi hakkında araştırma) [Cenevre 1832], *Le Luthéranisme et la Réforme* (Luthercilik ve Reform) [Paris 1844]; *Germany, England and Scotland, or Recollections of a Swiss pastor* (Almanya, İngiltere ve İskoçya, yahut bir İsviçreli rahibin anıları) [Londra 1848]; *Le Protecteur ou la république d'Angleterre aux jours de Cromwell* (Koruyucu, yahut Cromwell devrinde İngiltere cumhuriyeti) [Paris 1848]; *Trois siècles de lutte en Écosse, ou deux rois et deux royaumes* (İskoçya'da üç yüz yıllık bir kavga, yahut iki kıral ve iki kırallık) [Paris 1850]; *Historie de la Réformation au XVIe siècle* (XVI. yüzyılda Reform tarihi) [Paris, 1835-53; yeni baskı 1861-62, 5 cilt.]; *Historire de la Réformation en Europe au temps de Calvin* (Calvin devrinde Avrupa'da Reform tarihi) [8 cilt, Paris 1862-78]. Oliver Cromwell'in gayelerini ve karakterini savunan küçük risaleleri ve İskoçya kilisesindeki kargaşalıkları anlatan taslağı önemlidir. A. belgelere dayanan geniş bir bilgiye sahiptir, fakat tarafsız bir tarihçi olmaktan çok reformcuların savunucusudur.

2 — **Théodore-Agrippa d'** (1552 - 1630), Fransız şair ve yazarı. Saintonge'da doğmuş, Cenevre'de ölmüştür. Coşkun bir Calvinci olarak yetişmiştir. Öğrenimini Paris ve Cenevre'de yapmıştır. 5 yaşından itibaren Lâtince, Yunanca ve İbranca'yı öğrenmeğe başlamış, 15 yaşında, dikkate değer bir cesaretle ikinci iç harbe katılmıştır. Kıral Henri de Navarre'ın maiyetinde bulunmuş ve efendisi Henri IV. adiyle Fransa kıralı olabilmek için Calvinciliği inkâr ettiği zaman, A., Maillezais şatosuna çekilmiştir. Henri IV. ün ölümünde, Marie de Medicis'nin siyasetine karşı gene dinî sebeplerle muhalefet etmiş ve bundan dolayı Cenevre'de yaşamış ve orada yaptırdığı Crest şatosunda ölmüştür.

En önemli eseri beş büyük kısımlık *Les Tragiques* [1616] adlı uzun şiiridir. A., bu eserinde XVI. yüzyılda Fransa iç harbini bütün facialar ile anlatmış, devrin zih-

niyetini ve ihtiraslarını kuvvetle ifade etmiştir. A. nin bu büyük eserinde, Rönesans şiir kavramının özelliklerini aşan vasıflar vardır. Pleïade'ın sevimli, hoş, yalnız sanat incelikleri arıyan ve ancak bilgili kimselere hitap eden saray şiiri akımının yanında, A., fikre hitap eden, kendine göre hakikatler öğretmek istiyen, yergi, polemik, hitabet ustalıkları ile şekillenmiş bir şiir çeşidi yaratmıştır. *Les Tragiques*'in bölümleri ağır ve bazen şekilsiz bir ifade ile fazla uzatılmış olmasına rağmen, Fransız edebiyat tarihinde zaman geçtikçe daha önemli bir yer tutmaktadır.

T. A. d' AUBIGNÉ

A. nin *Les Tragiques*'te bahis konusu ettiği meseleler, tarihte artık önemini kaybettiği ve okuyucular yeni bir şiir nevi ve yeni hâdiselerle ilgili bulunduğu için. eser yayımlandığı vakit ilgi çekmemiştir.

A. nin diğer eserlerinin başlıcaları *Histoire universelle depuis 1550 jusqu'en 1601* (1550 den 1601 e kadar evrensel tarih) [3 cilt. 1616-1620] ile *Les aventures du baron de Fœneste* (Baron de F. in maceraları) [1617] adlı yergili romanıdır.

AUBUSSON [*ōbüsǭ* ok.], Fransa'nın Auvergne bölümünde, Creuse departmanında bir kasaba. Nüfusu 5 860 olan A.. Masa örtüsü ve halı dokumacılığı ile tanınmıştır. «A. halıları» adiyle anılan bu dokumalar, XVI. yüzyıldan beri burada yapılmaktadır.

AUBUSSON [*ōbüsǭ* ok.], **Pierre d'** (1423-1503), Malta şövalyelerinin en büyüğü ve ünlüsü. Eski Marche eyaletinin bir bölümü olan Creuse departmanının Royère kantonunda Monteil-au-Vicomte şatosunda doğmuş, Rodos'ta ölmüştür. İmprator Sigismund'un damadı «meşhur» Albert (bk. ALBRECHT V.)in komutasında Semendre'de Türklere karşı savaştığı, sonra Fransa'ya giderek Monterau, Praguerie ve veliaht Louis'nin komutasında İsviçre savaşlarına katıldığı yolunda söylentiler vardır. Sonra Kudüs Saint-Jean şövalyelerinin ruhanî tarikatına girmiştir. 1457 de Grand maître (büyük üstad) Jacques Milly tarafından, İstanbul'u almış olan Türk'lere karşı yardım istemek üzere Fransa kıralı Charles VII. nin yanına gönderilmiştir.

Rodos'a döndüğü zaman Auvergne başpapazı olmuş ve 1476 da Pierre-Raymond Zacosta'nın yerine grand maître seçilmiştir. Bu göreve başlayınca Rodos'u Türk hücumundan korumak için tedbirler almış, bu suretle kendisine Hıristiyanlık âleminde büyük bir ün sağlamıştır. Fatih'in ölümünden sonra Bayezit - Cem kavgası, A. u yakın doğu olayları üzerinde çok etkili bir duruma getirmiştir. Cem, 1482 de kendisini Osmanlı devletinin Avrupa'daki topraklarına geçirmesi için A. ile anlaşmış, fakat Cem'i ele geçiren A., sözünü tutmıyarak ondan Hıristiyanlık adına faydalanmak istemiştir. A., Cem'i önce Fransa'ya göndermiş, sonra Papa Innocentius VIII. e teslim etmek zorunda kalmış (1489), buna karşılık kardinallik rütbesini kazanmış ve Papa'nın Asya genel elçiliğine atanmıştır. A. son senelerinde Fransa kıralları Charles VIII. ve Louis XII. ile birlikte Türk'lere karşı bir Haçlı seferi hazırlamayı düşünmüşse de Cem'in papa Alexander VI. tarafından zehirlenmesi bu projeyi suya düşürmüştür. A., 27 sene Saint-Jean şövalyelerinin başında bulunmuştur. Heykeli Versailles müzesindedir.

AUCASSIN ET NICOLETTE [*ōkasę̄ e nikolęt* ok.], XIII yüzyılda yazıldığı tahmin edilen bir nevi türkülü hikâye (chante-fable). Yarım kafiye ile yazılmış olan nazım kısmı türkü şeklinde, nesir kısmı ise masal gibi söylenirdi. Türküsünün notaları korunabilmiştir. Eserin, Kuzey Fransa'da veya Belçika'da yazılmış olduğu tahmin ediliyor. Konusu çok basittir: Beaucaire kontunun oğlu olan Aucassin. Arap köle Nicolette'le sevişir; Aucassin'in ailesi çocuklarının bir köleyle evlenmesine razı değildirler. Nicolette bunların düşmanlıklarından kurtulmak için kaçar; Aucassin arkasından gider. Romanesk maceralardan sonra tekrar ayrı düşerler, fakat Nicolette'in gayret ve cesareti sayesinde gene buluşurlar. Bu arada ana ve babası ölen Aucassin mirasa konar; Nicolette'in de bir padişah kızı olduğunu öğrenir; artık beraber yaşamalarına ne ailevî, ne toplumsal bir engel kalmamıştır. Evlenirler ve mesut olurlar. Aucassin adının El-Kasım olduğu sanılıyor; hikâyenin menşei Arap ve Bizans kaynaklarına bağlanmak isteniyorsa da bu, kesin delillerle ispat edilememiştir. Yazarı belli değildir. Tek yazması Paris millî kitaplığındadır. A., kitap halinde 1808 de yayımlanmıştır. İsveççe, İtalyanca, Çekçe, Rusça gibi birçok dillere tercüme edilmiş bulunan eserin hususiyle İngilizce ve Almanca tercümeleri önemlidir.

AUCH, Fransa'nın güneybatı bölgesinde, Gers departmanının ve başpiskoposluğunun merkezi bulunan şehir. Gers ırmağı üzerindedir. Nüfusu 13 313 tür. Son Gotik üslûbunda ünlü bir kadetrali, müzesi ve kitaplığı vardır. Yünlü ve pamuklu dokuma ticareti, şarapları ve Armagnac Brandisi denilen özel bir içkisiyle ünlüdür. A., Eliumverrum adiyle kurulmuş olup sonraları Augusta Auscorum adını taşımıştır. Kelt iberlerinden Ausc'lar (b.bk.) ın merkezi idi. 732 de Endülüs Arap'ları tarafından tahribedilmiştir. Ortaçağ'da Armagnac kontluğunun merkezi olmuştur.

AUCHENIA: bk. LAMA.

AUCHINLECK [*ǫhinlęk* veya *ɔkinlęk* ok.], **Sir Claude John Eyre** (doğ. 1884), İngiliz mareşali. Birinci Dünya Harbi'nde Mısır'da, Aden'de ve Irak'ta hizmet görmüş, sonra Hindistan'a gönderilmiş, 1939 da İngiltere'ye alınmıştır. İkinci Dünya Harbi'nde. Norveç'teki Narvik harekâtını Müttefik kuvvetler komutanı olarak idare etmiş, sonra İngiltere'de güney cephesi komutanlığına getirilmiş (1940), Hindistan'a başkomutan olarak gönderilmiş (1941), daha sonra Ortadoğu komutanlığında bulunmuş ve Kuzey Afrika'daki harekâtı idare etmiş (1941-42), tekrar Hindistan başkomutanlığına atanmış, 1946 da mareşalliğe yükselmiş ve 1947 de emekliye ayrılmıştır.

AUCKLAND [*ǫklīnd* ok.], Yeni Zelânda'nın en büyük şehri. Nüfusu 224 000 (1941)dir. A., Kuzey Adası'nın kuzeybatıya doğru olan uzantısının çok dar bir kıstak yerinde, sönmüş bir volkan olan Mount Eden'ın eteğinde kurulmuş, çevresine doğru serpilmiştir. İki ayrı denizde çift limanı bulunan A. ın batısında Tasmanya denizinin bir girintisi olan Manukau Harbour (Manukau limanı), doğusunda ise Büyük Okyanus'un Hauraki kör-

fezinin bir girintisi halinde görülen ve önü bir sıra adalarla çevrili bulunan Waitemata Harbour (A. nın asıl limanı) vardır. Bu deniz girintilerinin kıyıları çok girintili çıkıntılı olup rüzgârlara karşı korunaklıdır.

A., Yeni Zelânda'nın en eski limanıdır (1840 ta başkent olmak üzere kurulmuştur). Bu limana girip çıkan gemilerin yıllık tutarı 2 milyon tonilâtoyu geçer ki, bu miktar Yeni Zelânda limanlarına gemi gidiş gelişinin yarısını bulur. Yeni Zelânda'nın ticaret merkezi olan A. limanından ihraç edilen mallar arasında yün ile kavri reçinesi (kavri çamı adı verilen ağaçtan elde olunan ve Yeni Zelânda'da çok bulunan sütü andırır bir çeşit reçine) önemli yer tutar.

A., Kuzey Adası'nın türlü yerlerine demiryollariyle bağlanmıştır. A. ile Sydney, Honolulu arasında uçak seferleri vardır, bövlece bu şehirle yeryüzünün türlü yerleri (hususiyle Kuzey Pasifik adaları, Kuzey Amerika'nın batı. Asya'nın doğu kıyıları) hava yollariyle bağlanmış bulunmaktadır.

A. da birçok kültür kurulları bulunduğu gibi, bir üniversite (University College) de vardır.

AUCKLAND [*oklînd* ok.] **ADALARI**, Yeni Zelânda'nın 380 km güneybatısında adalar topluluğu. Yüzölçümü 852 km^2 dir. A. zaman zaman balık avcılarının toplandığı geçici yerleşme yerlerindendir. A. 440 km^2 genişliğindeki asıl Auckland adasından başka üç büyük ve üç küçük adadan meydana gelmiştir. Antarktika ve çevresinden kuzeye yönelen kopmuş buzlar, A. çevresine kadar sokulur. Adaların çok yeri ormanlık olup, balina ve fok avcılarının çok faydalandıkları limanları (Port Ross gibi) vardır.

A., 1806 da Captain Abraham Bristow tarafından bulunmuş, 1807 de Yeni Zelânda'ya katılmıştır.

AUCOC [*ōkok* ok.], **Jean-Léon** (1828-1910), Fransız hukukçusu ve idarecisi. Paris'te doğmuş ve ölmüştür. Danıştay dilekçe dairesi başkanı sonra danıştay üyesi olmuştur (1869). Hür fikirleri ve idaredeki ehliyeti yüzünden, 4 eylül 1870 ten sonra, eski danıştayın yerini alan geçici komisyona eski üyelerden yalnız o seçilmiştir. Yeni danıştayın Millî Meclis tarafından seçilmesi sırasında A. bayındırlık dairesi başkanı olmuştur. Siyasî ve Manevî Bilimler Akademisi üyesi olan A. un başlıca eserleri şunlardır: *Le Conseil d'Etat avant et depuis 1789* (1789 dan önce ve sonra danıştay) [1876], *Conférences sur l'administration et le droit administratif* (İdare ve idare hukuku üzerine konferanslar) [1882-1886], *De l'usage et de l'abus en matière de législation comparée* (Karşılaştırmalı kanunlar alanında kullanma ve kötü kullanma) [1892] *Code de l'organisation judiciaire de Russie* (Rusya'nın adlî teşkilât kanunu) [1894], *La discipline de la Légion d'honneur* (Légion d'honneur disiplini) [1895].

AUCOCERET'LER (Lât. *Aucoceretes*), Romalı'lar zamanında Pirene dağlarının yamaçlarında yaşıyan bir kavim.

AUDAİOS veya **AUDİOS** [Lât. *Audaeus, Audius*, Suryan. *Udo*] (ölm. 372), Audaiosçuluk (Audianisme, bk. AUDAİOSÇULUK) diye tanınan Hıristiyan mezhebini kuran bir din adamı. Mezopotamya (Irak) da doğmuştur. Doğum tarihi bilinmemektedir. Çok sofu olan ve bir çilekeş gibi yaşıyan A., papazların fazla serbest yaşayışına şiddetle hücum ederek kendisiyle aynı fikirde olan kişileri, hattâ papaz ve piskoposların birçoğunu tarafçısı yapmış ve kurduğu mezhebin ilk piskoposu olmuştur. İmparator Büyük Konstantinos, A. u Karadeniz'in kuzeyinde yaşıyan Got'lar arasına sürmüş fakat A. doktrininden vazgeçmemiş ve Hıristiyan Got'lar arasında da tarafçılar bulmuştur. Çok ihtiyar yaşında sürgünde ölmüştür.

AUDAİOSÇULUK veya **AUDİOSÇULUK** (Audianisme) Audaios (b. bk.) tarafından kurulmuş bir Hıristiyan mezhebi. Audaiosçular resmî Hıristiyan kilisesinden başlıca iki noktada ayrılmışlardır: 1 — Nikaia (İznik) ruhanî meclisinin (325) kararlarını kabul etmiyerek Yahudi Paskalya (bk. PASKALYA) yortusunu kutlamakta devam etmişlerdir; 2 — *Ahd i Atîk*'in «Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı» (Tekvin I, 27) ayetini kelime kelime yorumlıyarak Allahı tamamiyle insan şeklinde tasavvur etmişlerdir (antropomorfizm). Toroslar'ın güneyinde, Suriye ve Irak'ta oldukça yaygın olan A. mezhebi 375 sıralarında hemen hemen büsbütün sönmüştü. Bununla beraber Mısır Hıristiyan münzevileri arasında Allahı insan şeklinde düşünen mezhepçilere IV. yüzyılın sonlarında da raslanır.

AUDE [*ōd* ok.], Fransa'nın güneyinde bir ırmak. Uzunluğu 223 km dir A., kaynağını Pirene dağlarından alır Lyon körfezine dökülür. 150 km lik aşağı bölümü sallarla yapılan taşına elverişlidir.

AUDE [*ōd* ok.], Fransa'nın güney bölümünde bir departman. Yüzölçümü 6 342 km^2, nüfusu 285 000 dir. Departmanın en verimli yerleri Aude vâdisi boyundaki topraklardır. A. da tahıl (buğday, mısır) çok yetişir, bağlar, zeytinlikler geniş yer tutar. Aude vâdisi, Fransa'nın en iyi üzüm yetiştiren yerlerindendir. A. da koyun kaz beslenir, arı kovanları çoktur. Manganez, demir, bakır madenleri varsa da maden endüstrisi gelişmemiştir. Yalnız departmanın merkezi olan Carcassonne çevresinde yün işleri yapılır.

AUDEN [*odîn* ok.], **Wystan Hugh** (doğ. 1907), İngiliz asıllı Amerikan şairi. York'ta doğmuştur. 1937 de kırallık şiir madalyasını almış, 1939 da Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiş, orada yerleşerek Amerikan uyrukluğuna girmiş, 1948 de Amerikan Pulitzer şiir ödenini kazanmıştır. Ünlü Alman romancısı Thomas Mann'ın kızı Erika Mann'la evlidir. A. in eserleri daima ilgi çeker; canlı, kuvvetli bir uslûbu vardır; içinde yetiştiği muhitle fikir mücadelesi halindedir. En önemli eserleri: *Poems* (Şiirler) [1930]; *The Dance of Death* (Ölüm dansı) [1933]; *Spain* (İspanya) [1937]; *The Double Man* (Çift adam) [1941]; *New Year Letter* (Yeni sene mektubu) [1941]; *For the Time Being* (Şimdilik) [1944]. A., Bunlardan başka, antolojiler tercümeler yayımlamış, başkalariyle birlikte de kitaplar yazmıştır.

AUDHUMBLA, İskandinavya mitolojisinde bir ineğin adı. Snorra Edda (bk. EDDA) ya göre erimekte olan ana buzdan meydana gelmiş olan bu inek, sütiyle dev Ymir'i beslemiş ve buzla kaplı olan taşı yalamak suretiyle Odin, Vile, Ve adlı tanrıların babası Bure'yi meydana getirmiştir.

AUDIFFRET [*ōdifre* ok.], İtalyan asıllı asîl bir aile olup XI. yüzyıldan beri Fransa'da Barcelonnette'de yerleşmiştir. Ünlü üyeleri şunlardır:

1 — **Charles-Louis-Gaston marquis d'** (1787-1878), politikacı ve maliyeci. Paris'te doğmuş ve ölmüştür. Sayıştay başkanlığı, çift meclis üyeliği, âyan meclisi üyeliği yapmış, Légion d'honneur büyük haç nişanını almış, Siyasî ve Manevî Bilimler Akademisi'ne üye atanmıştır. Genel muhasebe sisteminde büyük reform yapmış ve bu alanın gerçek kurucusu olmuştur. Maliye'ye dair birçok dikkate değer eserler yayımlamış olup en değerlisi *Le Système financier de la France* (Fransız maliye sistemi) [1840] dir.

2 — **Pasquier, Edme-Armand - Gaston, duc d'** (1823 - 1905), politika adamı. Genel öğretim müdürlüğü yapmış ve Pasquier şansölyesi olan büyük amcasının evlâtlığı olup «duka» sanını kazanmıştır. Danıştayda çalışmış, 1871 de Orne'dan saylav seçilmiştir. Orléans'cılar partisinde yer almış, Thiers kabinesinin düşmesinde önemli rol oynamış ve kuvvetli bir hatip olarak tanınmıştır. Monarşik karışıklığın sebebi olmuş, fakat Fransa'nın yeni kuruluşunda yenilmiştir. Sonra sol liberaller merkezine yaklaşmış [1875], millet meclisi başkanı, sonra âyan üyesi ve başkanı olmuştur.

AUDITOR ROTAE, Rota Romana (b. bk.) adı verilen Vatikan Yargıtayı üyesi.

AUDOUX [*ödū* ok] **Marguerite** (1863-1937), Fransız yazarı. Rahibeler tarafından bir yetimhanede büyütülmüş, ilkin çobanlık, sonra terzilikle hayatını kazanmıştır. *Marie-Claire* [1910] ve *L'atelier de Maire - Claire* (Marie Claire'in atölyesi) [1920] isimli romanlarında büyük bir sadelikle hem kendi hayatını anlatmış, hem de Paris hayatının bazı özelliklerini belirtmiştir.

AUDRA, Hindistan'daki Hint - Arya dillerinin Orta Hintçe (Prākrit) devrinde ve memleketin Māgadha bölgesinde yaşamış olan Māgadhī Prākritçesinden oluşmuş Apabhraṁśa diyeleklerinden biri; Autkala da denir. Bugün doğu Hindistanda, Ganges nehrinin aşağı kısımlarının güneyinde konuşulan Oṛiyā dili, Audra'dan olmadır. Grup içerisindeki yakın komşuları, Dhakkī (Doğu Bengali'nin ceddi), Gauda (Kuzey Bengalī ile Assamī'nin ceddi), Śakārī (Bihārī'nin ceddi), ve Sābarī diyelekleridir. Bk. APABHRAṀŚA.

AUDRAN [*ödrą* ok.], **Edmond** (1842-1901) Fransız bestecisi. Lyon'da doğmuş, Tierceville (Oise) de ölmüştür. Nidermeyer okuluna girmiş, orada beste ödenini kazanmış, Marsilya'da kilise koro şefi olarak çalışmıştır. Bu şehirde 1862 yılında Scribe tarafından yazılmış *Ours et le Pacha* (Ayı ve paşa) adlı vodvili bir operet haline getirerek ün almıştır. 1846 da Favart'dan ilham alarak *La chercheuse d'esprit* (Nükte budalası kadın) adlı operayı oynatmıştır. 1866 da *La Nivernaise* (Niverne'li kadın), 1868 de *Le Petit Poucet* (Parmak çocuk) operalarını bestelemiştir. *Le grand Mogol* (Büyük Moğol) [1877], *Gilette de Narbonne* [Narbonne'lu Gilette] [1892], *Miss Helgelt* [1890] ve hususiyle *La Mascotte* (Uğur getiren) [1880] opereti tanınmış eserleri arasındadır.

AUDUBON [Fr. *ödübǭ*, İng. *ǫdyubīn* ok.], **John James** (1785-1851), Amerikan tabiî bilimler bilgini. Santo Domingo (Haiti) da, Les Cayes'te doğmuştur. A., küçük yaşta babası tarafından Fransa'ya götürülmüş, bir süre askerî okula gitmiş, kısa bir zaman da Paris'te resme çalışmıştır. A., daha küçüklüğünden itibaren tabiatı sevmiş, koleksiyonlar yapmış, bir ara babasının Philadelphia yakınındaki çiftliğinde kalmış. Fransa'ya dönüşünde avcılık etmiş ve kuş resimleri çizmiştir. A., babasının işlerinin bozulması üzerine Amerika'ya gitmiş, orada *The Birds of America* (Amerika'nın kuşları) [1827-1838] adlı büyük eserini yazmıştır; bir seri halinde üst üste çıkarılan bu eserde kuşların 489 kadar cinsini gösteren 435 renkli levha ve 1065 şekil vardır. Bu eser, Amerika kuşlarının tanınmasını sağlamıştır. Resimlerin çizilmesi ve malzemenin toplanması hususunda oğulları John ve Victor kendisine yardım etmiştir. A., eserinin basıldığı yıllarda, yeni örnekleri toplama, resimleri çizme ve baskıya nezaret etme işi için Amerika ile İngiltere arasında sık sık seyahat etmiş, *Ornithological Biography* (Kuşların biyografyası) [1831-39] ve *A Synopsis of the Birds of North America* (Kuzey Amerika kuşlarına toplu bir bakış) [1839] yı bastırdıktan sonra New York'ta yerleşmiş ve yeni çalışmalara koyulmuştur. *The Birds of America*'yı küçük boyda yeniden bastırmış [1840-44], sadık arkadaşı ve iki oğlunun kayınbabası John Bachman'ın işbirliğiyle The *Viviparous Quadrupeds of North America* (Kuzey Amerika'nın doğuran dört ayaklıları)yı yazmıştır. Bu eserin folio levhaları 1844-46 yıllarında basılmıştır; A., eserinin tam olarak basılmış şeklini göremeden ölmüştür.

AUE, (Aue im Erzgebirge), Almanya'nın Saksonya bölümünde bir şehir. Nüfusu 25 800 dür. Chemnitz'in 25 km güneybatısında bulunan A., işlek bir demiryolu kavşağı, makine ve dokuma endüstrisi merkezidir.

AUE, Hartmann von (yaklaşık olarak 1165-1210/1220 arası), Ortaçağ Alman şairi. A., Schwab sülâlesinden olup manastırda yetişmiş bir ministerial (b. bk.) idi. 1197 de Haçlı seferlerine katılmıştır. Lâtince ve Fransızca biliyordu. Lâtin yazarlarını tanıdığı eserlerinden anlaşılmaktadır. Şiiri, sırf kendi ruhî ihtiyacını tatmin etmek için yazmış olan A., lirik, hususiyle epik eserler kaleme almıştır. Fransız yazarı Chrétien de Troyes'nın kuvvetli etkisi altında kalarak Artus efsanelerine ait şövalye hikâyeleri yazmış, böylece, Ortaçağ şövalye konusunu Alman edebiyatında işlemiştir. A., çağdaşları tarafından, açık ve canlı üslûbun ustası olarak kıymetlendirilmiştir.

Eserleri: Şövalye hikâyeleri: *Erek*(c) *Iwein*. Efsaneler: *Gregorius auf dem Steine* (Taş üzerindeki Gregorius), *Der arme Heinrich* (Zavallı Heinrich) ki, Alman edebiyatında Orta-Yüksek Almanca ile yazılan eserler arasında kaynağı bilinmiyen tek eser budur. Şekil ve muhteva bakımından A. nin en güzel eseri sayılmaktadır. Üslûbu açık ve canlıdır. Konusu XIX. yüzyılda Gerhart Hauptmann tarafından dram, Ricarda Huch tarafından hikâye halinde yeniden işlenmiştir. *Büchlein* (Kitapçık) ruh ile beden arasındaki münasebetleri anlatan bir şiir kitabıdır. A. nin aşka ve Haçlı seferlerine ait lirik şarkıları da vardır. Eserlerinin hep bir arada tenkidli baskısı F. Bech tarafından yapılmıştır (3 cilt, 1867-69; 3. bas. 1888-93).

AUENBRUGGER [*aulnbrugīr* ok.], **Leopold, Edler von Auenbrugg** (1722-1809), Avusturya'lı hekim. Graz'da doğmuş, Viyana'da ölmüştür. Önce İspanyol hastahanesinde görev almış, sonra serbest olarak çalışmıştır. Tıp tarihinde, perküsyon (percussion; gövdeye eli koyup ona parmakla vurma) usulünü bulmuş olmakla ününü sağlamıştır. Bu usulü tanıtan eseri *Inventum novum ex percussione thoracis humanis ut signo abstrusos interni pec-*

toris morbos detegendi (İnsan gövdesine parmakla vurmak suretiyle, alınan işaretten göğüsteki gizli hastalıkları tanımak için yeni buluş) [Viyana 1761] adını taşır. Bu buluş uzun zaman unutulduktan sonra, Fransa'da Corvisart (1808) ve Piorry (1828) tarafından yeniden ele alınmış ve Laënnec (1815) tarafından oskültasyon (auscultasıon; gövdeye kulağı dayayıp dinleme) usulü ile tamamlanmıştır.

AUER VON WELSBACH [*auır fon velsbah* ok.]: 1 — **Aloys** (1813-1869), Avusturya'lı basım işleri uzmanı. Wels'te doğmuş, Viyana yakınındaki Hietzing kasabasında ölmüştür. 1837 de Linz şehrinde öğretmen olmuş, 1841 de de Viyana Saray ve Devlet Basımevi müdürlüğüne getirilmiştir. 1864 yılına kadar idare ettiği bu basımevini, kendinin icadı olan yeni makinelerle techiz etmiştir. Yazdığı başlıca eserler şunlardır: *Typenschau des gesamten Erdkreises* (Yeryüzünde kullanılan bütün matbaa harflerinin sergisi) [1845], *Geschichte der kaiserlichen und königlichen Hof- und Staatsdruckerei* (Kıral-imparator sarayına ve devlete ait basımevinin tarihi) [1851] ve *Die Entdeckung des Naturselbstdrucks* (Eşya resimlerini tabiî olarak basma icadı) [1853]. İdare ettiği basımevinden çıkan ünlü eserler arasında, 600 dile çevrilmiş «Rabbanî dua» (Pater noster) metni kolleksiyonu da vardır. Bu matbaacı 1860 yılına kadar sadece Auer soyadını taşımış, o tarihte kendisine şövalyelik verilmiş ve soyadına *von Welsbach* eklenmiştir.

2 — **Carl** (1858-1929), Avusturya'lı kimyacı ve mucit. Aloys A. v. W. ın oğludur. Viyana'da doğmuş, Treibach (Karinthia'da) ta ölmüştür. Heidelberg üniversitesinde Bunsen'den kimya öğrendikten sonra, «nadir topraklar»üzerinde çalışmış ve bu araştırmalarına Viyana üniversitesinde devam etmiştir. 1885 te, «nadir topraklar» serisinden evvelce bir eleman sanılan didymium'da bir ayrışma meydana getirmiş, ayrışanları praseodymium ve neodymium adiyle iki ayrı eleman olarak tespit etmiştir. 1908 de, G. Urbain'in aynı konu üzerinde 1907 deki çalışmalarından ayrı olarak, ytterbium (paleoytterbium) u da aldebaranium (Urbain'in neoytterbium dediği) ile cassiopeium (Urbain'in lutecium dediği) elemanlarına ayırmıştır. Aynı zamanda tenvirat işlerinde de çalışarak 1885 te, bizde «lüks» denilen «gömlekli» (Auer gömleği) parlak gaz lâmbasını, 1900 de de, teli osmium madeninden yapılmış olan elektrik ampulünü (Osram) icadetmiştir. Önemli icatlarından biri de, seryüm (cerium) ile demirden yapılan ve sert bir cisimle sürtüldüğünde kıvılcım çıkaran pirofor maden (Auer madeni 1904) dir, ki bugünkü benzinli cep çakmaklarında kullanılan çakmak taşıdır.

C. AUER VON WELSBACH

AUERBACH [*auırbah* ok.], **Berthold** (1812-1882), Alman romancısı. Köy hayatını anlatan hikâyeleriyle ün almıştır. Karaorman'da Nordstetten'de doğmuş, Cannes'da ölmüştür. Tübingen, Münih ve Heidelberg'de öğrenimini yapmış, Strauss ve Schelling gibi tanınmış öğretmenlerden felsefe okumuştur. Yahudi olan ana ve babası onu haham yapmak istemişlerse de, A., Spinoza'yı okuduğu ve onun etkisi altında kaldığı için din öğrenimini bırakmış ve kendisini edebiyata vermiştir. Eserleri çok okunmuş ve taklit edilmiştir. Ünlü eserleri şunlardır: *Das Ghetto* (Yahudi mahallesi) genel başlığı altında yayımlanan ve konuları Yahudi tarihinden alınan roman serisi: *Spinoza* (1837), *Dichter und Kaufamann* (Şair ve tüccar) [1839] v. b.; ayrıca baş eserini teşkil eden *Schwarzwälder Dorfgeschichten* (Karaorman köy hikâyeleri) [4 cilt; 1843-1854] ve başka köy hikâyeleri toplaması olan *Nach dreissig Jahren* (Otuz yıl sonra) [3 cilt; 1876]. Yine halk hikâyelerini içinde toplıyan bir takım halk takvimleri (*Der Gevattersmann,* [1845-46, v. b.]) de vardır. En önemli romanı olan *Auf der Höhe* (Yüksekte) [1865], toplum hayatı ve eğitim meselelerini ele almıştır. A. ın edebî eserlerinin müsveddeleri Marbach arşivine konmak üzere Suebya'daki Schiller derneğine geçmiştir (1897).

AUFFENBERG [*auffınberg* ok.], **Josef, Baron von** (1798-1857), Alman subayı, dram yazarı. Freiburg'da doğmuş, Baden prensliğinin saray nâzırı olarak ölmüştür. A., saray tiyatrosu komitesi reisi olduktan sonra kendisini büsbütün dramatik şiir sanatına vermiştir. *Humoristische Pilgerfahrt nach Granada und Cordova* (Granada ve Cordova'ya eğlenceli bir hac seyahati) [1835] inde İspanya'ya yaptığı bir seyahatten bahsetmiştir. *Pizarro* [1823] ve *Die Spartaner* (Spartalı'lar) ile elde ettiği başarıdan sonra birçok resmî nutuklar ihtiva eden tarihî dramlar ve bir trilogya olan *Alhambra*'yı yazmıştır. *Nordlicht von Kasan* (Kazan kuzey fecri) ı Karl Pfeffer 1880 de opera olarak bestelemiştir.

AUFIDENA, eski İtalya'nın Samnium bölgesinde, Caracen'lerin oturdukları alanda, Sangrus (Sangro) ırmağının kaynağına yakın bir şehir, şimdiki Alfedena. Nekropolis (b. bk.) i ünlüdür. Yakınındaki Barrea'da önemli Osc (b. bk.) yazıtları bulunmuştur.

AUFIDIUS, Titus (M. S. I. yüzyılın ikinci yarısı), Sicilya'lı Yunan hekimi. Bithynia'lı Asklepiades'in öğrencisi idi. *Peri psykhēs* (Ruh hakkında) ve *Peri khroniōn pathōn* (Müzmin hastalıklar hakkında) başlıklı eserler yazmıştır. Bu eserler bize kadar gelememiştir. A., göğüs iltihabı sağıtımında günde iki masaj, ruh hastalıklarında ise hastanın kırbaçlanmasını, bağlanmasını, aç ve susuz bırakılmasını, şarap içmeyi ve cinsî birleşmeyi tavsiye eder.

AUFIDIUS BASSUS (M. S. I. yüzyıl), Romalı tarihçi. İmparator Augustus ile imparator Tiberius'un biyografyalarından başka çağdaşları tarafından çok övülen *Li ri belli Germanici* (Germen savaşı kitapları) başlıklı bir eser yazmıştır. A. un eserleri bize kadar gelememişse de Seneca, ihtiyar Plinius ve Cassiodorus onları kaynak olarak kullandıkları için muhtevaları bizce bilinmektedir.

AUFRECHT [*aufreht* ok.], **Theodor** (1822-1907), Alman dilci. Leschnitz (Oppeln yöresi) te doğmuş, Bonn'da ölmüştür. Sanskritçe uzmanıdır. Berlin üniversitesinde yetişmiş, 1850 de orada doçent olmuş, Sanskritçedeki vurguyu (*De accentu compositorum Sanscriticorum,* Bonn 1847) ve Umbr dilinin anıtlarını (Kirchhoff'la beraber: *Die umbrischen Sprachdenkmäler,* 2 cilt, Bonn 1849-1851) ele alan ilk eserlerini yazdıktan sonra, 1852 de Berlin'de A. Kuhn ile beraber, şimdiye kadar devam eden «Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete

der indogermanischen Sprachen» (Hint-Avrupa dilleri alanında mukayeseli dil araştırmaları dergisi) adlı dergiyi kurmuştur. Aynı yılda İngiltere'ye giderek, Max Müller'le beraber Sanskritçe metinler üzerinde çalışmış, 1862 de İngiltere'de Edinburgh üniversitesinde, 1875-1889 yıllarında da Almanya'da Bonn üniversitesinde Sanskritçe profesörlüğünde bulunmuştur. İndoloji alanında hususiyle, başta Ṛg eda olmak üzere birçok Sanskritçe eserlerin transkripsiyonlu metinlerini yayımlamakla, ve bu dile ait birçok kataloglar meydana getirmekle tanınmıştır: *Die Hymnen des Rigveda* (Ṛgveda ilâhileri) [2 cilt, Berlin 1861-63, 2. bas. 2 cilt, Bonn 1877], *Das Aitareya Brāhmaṇa* (A B.) [Bonn 1879], *Catalogus catalogorum. An Alphabetical Register of Sanskrit Works and Authors* (Kataloglar kataloğu. Sanskrit eserlerinin ve yazarlarının alfabetik indeksi) [3 cilt, Leipzig 1891-1903], v. b.

AUGAİ, eski Anadolu'nun Pamphylia kıyısında bir kasaba. Alanya'nın kuzeybatısında Fiğla Burnu'nun yakınında bulunuyordu.

AUGAZA veya **EUAZA, EUGAZA,** eski Anadolu'nun Asia (b. bk.) bölgesinde bir kasaba veya köy.

AUGE, Yunan mitolojisininde Tegea (Arkadia) da tapınılan Athene ile aynı kişi sayılan tanrıça Alea'nın efsaneleşmiş şekli. Asıl efsaneye göre A., Tegea kıralı Aleos'un kızı ve Athene'nin rahibesidir. Herakles'le gizli aşk münasebeti olan A., Telephos'u doğurur. Bu rezaleti haber alınca pek fazla öfkelenen babası, A. yi oğlu Telephos ile birlikte bir sandık içine kapatıp denize attırır. Dalgalar sandığı Mysia'ya Kaikos ırmağının ağzına götürür. Bu ülkenin kıralı Teuthras mültecileri himayesine alır, A. ile evlenir, evlât edindiği Telephos'u da Troia sarayında büyütür ve Troia kıralının kızı Astyokhe ile nişanlar.

A. efsanesi Attike dramında (Aiskhylos, Sophokles Euripides'te) esaslı değişiklikler geçirmiştir. Buna göre A., Tegea'lı Aleos ile Neaira'nın kızıdır. Delphoi'de, Aleos'a, «kızının doğuracağı çocuk dayısını öldürecek» diye bir kehanette bulunulur. Aleos hemen yurduna döner, kızını Athene'nin rahibesi yapar ve bâkireliğini korumadığı takdirde kendisini ölümle tehdideder. Fakat alınyazısından kimse kaçamaz. Herakles, Tegea'ya gelir, Aleos'un misafiri olur ve A. ye tecavüz eder. Aleos kızını gebe görünce suda boğmak emriyle Nauplios'a teslim eder. A., Nauplia yolunda Parthenion dağında bir erkek çocuk dünyaya getirir ve onu dağda bırakır. Çocuğu ilkin bir dişi geyik besler, sonra Arkadia kıralı Korythos'un çobanları onu bulurlar. Telephos, çobanların -başka bir söylentiye göre Korythos'un- yanında büyüdükten sonra Aleos'un sarayına gider. Aleos'un oğulları Hippothoos ile Pereus şüpheli menşei yüzünden, yeğenleri olduğunu bilmedikleri Telephos ile alay ederler Pek fazla öfkelenen çocuk da tanımadığı dayılarını öldürür. Aleos, Korythos'tan çocuğun geri verilmesini isteyince Telephos'un kim olduğu meydana çıkar. Aleos torununu tanır ve suçunun bağışlanması hakkında Delphoi'a gidip kâhinlere başvurmasını kendisine tembih eder. Telephos, Delphoi'a gider ve orada, suçunun bağışlanması için annesini Mysia'da araması gerektiği cevabını alır. Kendisi gibi Parthenion'da büyümüş olan dostu Parthenopaios'la beraber yola çıkan Telephos, Mysia kıralı Teuthras'ın sarayına varır. Tam o sırada Messene'li kahraman İdas, Mysia'yı tehdidetmektedir. Telephos, dostu ile birlikte İdas'ı yener. Teuthras, yaptığı iyi hizmetlerin mükâfatı olmak üzere, vaktiyle bir sandık içinde Mysia'ya gelmiş olan ve evlât edindiği A. yi Telephos'la nişanlar. Fakat mağrur kadın Herakles'ten sonra hiçbir fâninin karısı olmak istemez ve kendisine zorla kabul ettirilmek istenen kocayı gerdekte öldürmek için kılıcını el altında bulundurur. Telephos gerdeğe girip A. ona kılıçla saldırmak üzere iken birdenbire kocaman bir yılan peyda olur. Bunu bir gök alâmeti sayan A. kılıcını indirip maksadını itiraf eder. Kavga esnasında anne ile oğul birbirlerini tanırlar. Telephos annesiyle birlikte Tegea'ya döner.

A. efsanesi Pergamon (Bergama)da, kendilerinin Telephos'tan türediklerine inanan Attalos'lar tarafından resmî efsane olarak kabul edilmiştir. Berlin'e götürülmüş olan Pergamon'lu Zeus sunağının frizinde bu efsanenin çeşitli sahneleri görülmektedir.

AUGÉ [*ōję* ok.], **Claude** (1854-1924), Fransız sözlükçü ve ansiklopedici. Isle Jourdain (Gers departmanında) de doğmuş, Fontainbleau'da ölmüştür. Larousse yayımevine girerek 1885 ten beri müessesenin müdürlerinden biri olmuş, ilk ve orta öğretim için birçok eserler, bu arada müzik, şarkı ve tarih kitapları, ayrıca da ünlü bir gramer serisi (*Cours de grammaire* [1890-95]) çıkarmıştır. Sözlükçü Pierre Larousse'un halefi olarak *Nouveau Larousse illustré* ansiklopedik sözlüğü (7 cilt 1897-1904, ilâve cildi 1906; yenisi: *Larousse du XXe Siècle* [6 cilt 1928-1933] oğlu Paul Augé tarafından), bunun iki ciltlik (*Larousse pour tous* [1907-09]; yenisi *Larousse Universel* [1922- 3]; daha yenisi: *Nouveau Larousse Universel* [19 8-49] oğlu Paul Augé tarafından) ve bir ciltlik (*Petit Larousse illustré* [1905], yenisi: *Nouveau Petit Larousse illustré* [19 4]; ayrıca *Larousse classique* [1910], *Larousse de poche* [1912] ve *Larousse élémentaire* [1914]) özetlerini, ayrıca da bunların aylık tamamlayıcısı olan *Larousse Mensuel illustré* (1907 den beri devam etmektedir)yi yayımlamıştır.

AUGEİAS veya **AUGEAS** (Lât. **AUGIAS**), Yunan mitolojisinde Elis kıralı. Babası Helios (= güneş), başka söylentilere göre Eleios, Phorbas veya Poseidon, annesi de Hyrmine veya İphiboe'dir. Efsaneye göre A. ın üç bin sığırı vardır Herakles'in on iki vazifesinden biri bu sığırlarla ilgilidir. Eurystheus, Herakles'e, A. ın ahırında otuz yıldan beri yığılmış bulunan gübreleri bir gün içinde temizleme vazifesini verir. Herakles, Elis'e gider, A. a; ahırının bir günde temizlenmesine karşılık, sığırlarının onda birini ücret olarak vermesini teklif eder. A. bu işin başarılabileceğine pek inanmamakla beraber razı olur. Herakles anlaşmanın tanığı olarak A. ın oğlu Phyleus'u çağırır, sonra Alpheios ile Peneios ırmaklarını ahırdan geçirmek suretiyle imkânsız görülen bu işi bir gün içinde bitirir. Bununla beraber A. tespit edilen ücreti vermekten çekinince Herakles kendisine karşı savaş açar, onu ve Phyleus'tan başka bütün çocuklarını öldürüp Elis tahtına Phyleus'u oturtur. Başka bir söylentiye göre Herakles A. ı öldürmez fakat harb esiri olarak Phyleus'a teslim eder. Phyleus babasına kırallığı geri verir ve A. tabiî ölümüne kadar hükümdar kalır.

A. la ilgili bir de şu efsane vardır: Arkadia kıralı Agamedes, üvey oğlu Trophonios'la beraber A. için bir hazine binası kurar, fakat bir taşı gevşek bırakarak gece öz oğlu Kerkyon'la beraber gizlice içeri sokulup bütün

kıymetli eşyayı çalar. A. meçhul hırsızı yakalamak için Daidalos'a tuzaklar kurdurur, Agamedes yakalanır. Trophonios, kendisini ifşa edememesi için Agamedes'in başını kesip Kerkyon'la beraber kaçar.

Avrupa dillerinde «A. ın ahırını temizlemek» sözü zor, fakat yapılması gerekli işleri anlatmak için kullanılmaktadır.

AUGEREAU [*ōjrǭ* ok.], **Pierre-François-Charles** (1757-1816) Castiglione dukası, Fransa mareşali. Paris'te doğmuş ve malikânesi olan La Houssaye'da ölmüştür. Babası uşak, anası manavdı. Önce Napoli askerî birliklerine, sonra 1792 de Fransız ordusuna girmiş, orduyu Vendée'den Pyrenée'ye kadar parlak bir surette sevketmiş, 1795 te korgeneral olmuştur. İtalya seferinde Castiglione'yi almış, bütün savaşlarda üstün başarılariyle kendisini tanıtmış, düşmandan alınmış bayrakları Paris'e götürmeğe memur edilmiştir. Direktuvar'ın çoğunluğu hesabına 4 eylül 1797 hükümet darbesini yapmış ve Napoléon kendisine mareşallık ve Castiglione dükalığını vermiştir. A., İmparatorluğun bütün savaşlarında birinci derecede rol oynamıştır. Hususiyle Iena, Eylau ve Leipzig harblerinde kendini göstermiştir. Louis XVIII., A. ya «Pair de France» sanını vermiştir. A., mareşal Ney'in mahkemesini görme işini reddetmiştir. Cesur, çalışkan, iş görür bir komutandı. İhtilâs yoliyle para yaptığı söylentisi vardır; «A. nun ambarları» sözü halk diline geçmiştir.

AUGES, Yunan mitolojisinde Helios'un oğlu. Kardeşleri Thrinaks ve Makareus ile beraber Telkhin'leri yurtlarından Rhodos'a kovmuştur. A., Augeias (b. bk.)ın başka bir şeklidir.

AUGIER [*ōjiyę̄* ok.], **Emile** (1820-1889), Fransız tiyatro yazarı; Valence'da doğmuştur. Hukuk öğrenimi görmüşse de, genç yaşında yazdığı *La Ciguë* (Baldıran) piyesinin büyük başarı kazanması üzerine tiyatro hayatına atılmıştır. 1882 de Légion d'Honneur nişanı verilmiştir. Piyeslerinde ailenin müdafaasını yapmıştır; aileyi toplumun temeli olarak görür; bundan başka, o devirde paranın toplum hayatında oynadığı önemli rolü ve genel olarak, İkinci İmparatorluk Fransa'sının birçok özellikleri üzerinde durmuştur; eserlerindeki kişiler ve konuşmalar canlıdır, fakat uslûbunda önemli bir özellik yoktur.

Emile AUGIER

Eserleri: *La Ciguë* (Baldıran) [1844]; *Un homme de bien* (Efendi adam) [1845]; *L'Aventurière* (Serkeş kadın) [1848]; *Gabrielle* (1849); *Le gendre de M. Poirier* (M. Poirier'nin damadı) [J. Sandeau ile beraber; [1853]; *Ceinture dorée* (Yaldızlı kemer) [1855], *Lionnes pauvres* (Fakir dişi aslanlar) [1858], *Maître Guerin* [1868]. A., J. Sandeau ile olduğu gibi E. Foussier, Labiche gibi yazarlarla da birlikte eserler yazmıştır.

AUGİLOS veya **AİGİLOS,** eski Anadolu'nun Kuzey Phrygia bölgesinde bulunduğu sanılan bir dağ.

AUGMENT (Lât. *Augmentum*, Yun. *Auksesis* = büyüme gelişme), Hint-Avrupa ana dilinde indikatif kipinin geçmişliğe ait olan «geçmişte bitmemişlik» (imperfectum), «-di'li geçmişlik» (aorist), ve «geçmişlik öncesi» (plus-quam perfectum) zamanlarını gösteren fiil şekillerinin başına eklenen *e- eki, ki başlıca Sanskrit (ve Eski Fars), Ermeni, ve Eski Yunan dillerinde muhafaza edilmiş olup, bunlarda sırasiyle a-, e- e- şekillerini almıştır. Meselâ Skr. *á-ricat*, Erm. *e-likʿ*, Yun. *e lipe* = bıraktı, gibi. Bu ek eskiden, geçmiş zamanı gösteren müstakil bir zarf'tı, kendine mahsus vurgusu vardı, öbür zarflar gibi fiilden evvel gelir fakat ona bitişmezdi; meselâ Ana Hint-Avrupa **é bherom* (= taşırdım; Skr. *á bharam*), **pró bherti* (= öne taşır; Skr. *prá bharati*, krş. Lât. *profert*) gibi. Sonra zarfla fiil bitiştiler, Skr. *ábharam*, Eski Fars. *abaram*, Yun. *epheron* = taşırdım, Erm. *eber* (= taşıdı; bu dilde yalnız aorist tekil 3. şahısta vardır). Phryg dilinde de 3. şahısta görülmüştür *e daes* = koydu gibi (krş. Skr. *á-dhāt*, Erm. *e d*, Yun. *e-thēke*). Avesta İrancasınca genel olarak kullanılmadığı gibi, Sanskritçede de, fiilin geçmişlik anlamı besbelli olduğu yerlerde kullanılmadığı vardır; Yunancada da öyledir. Sanskritçede ve Yunancada a-/e- augmenti imperfekt ile aoristte ayrı ayrı görülmektedir, Skr. *a-dadhāt*, Yun. *e tithei* = koyardı; Skr. *á dhāt*, Yun. *e thēke* (*n*) = koydu gibi; orta (medium) çatı (voix) lı fiiller için de öyledir, meselâ Yun. *e-titheto* = kendisi için koyardı, *e theto* = kendisi için koydu.

Bu ek, konsonla veya vokalle başlıyan bir fiilin başına geldiğine göre iki şekil gösterir: 1 — Yukarıdaki misallerde olduğu gibi, kendinden sonra konson geldiği zaman, ayrı bir hece teşkil ettiği için, «sillabik augment» (augment syllabique) adını alır. 2 — Vokalle başlıyan bir fiilin başına geldiği zaman da «temporal augment» (augment temporel) denir, ve hece sayısını artırmadan, çok kere bu vokalle birleşerek uzun bir hece veya bir diftong meydana getirir, Skr. **a-ajam* > *ājam*, Yun. **e-agon* > *ēgon* = sürdüm, gibi. Yunancada, s, i, u gibi seslerin düşmesi yüzünden, e ile başlıyan fiil şekillerine e augmenti geldiği zaman bazı kere ei diftong meydana gelir, meselâ **e-ekhon* > Attik Yun. *eikhon*, Dor. *ēkhon* (< **e* [*s*]-*ekhon*) = malik idim, gibi.

AUGMENTATİF veya **AMPLİFİKATİF,** bazı dillerde büyültme ekinin vasfı (vergrössernd), meselâ İtalyancada *casa* (= ev) dan *-one* augmentatif ekiyle *casone* (= büyük ev), Rusçada *dom* (= ev) dan *-işçe* augmentatif ekiyle *domişçe* (= büyük ev) gibi. Küçültme (tasgir, diminutif; meselâ *ev - evcik*) şeklinin zıddıdır Türkçede *kulübe*'ye karşılık *ev*, *ev*'e karşılık *konak*, *kanak*'a karşılık *saray* gibi kelimelerde özel büyültme eki kullanılmadığı için, bunlar morfoloji bakımından değil, ancak leksikal augmentatif'ler sayılabilir. Türkçedeki *güneşlerde gezmek*, *kanlara boyamak* gibi deyimlerde geçen çoğul şekillere bazı kere amplifikatif (pluriel d'amplification) adı veriliyor. Benzer anlamlar arasındaki farklar için bk. ASSEVERATİF.

AUGSBURG [*a̯ugsburg* ok.], Alp'lerin Bavyera önyerinde, Lech ve Wertach ırmaklarının kavşağında bir şehir. Nüfusu 185 704 tür. Denizden yüksekliği 490 m dir. A., İtalya'ya giden eski bir ticaret yolu üzerindedir. Ortaçağ'da büyük ve önemli bir şehirdi. Bugün de demir yolları kavşağında, makine, hususiyle basım makineleri, dokuma endüstrisi ve biracılık merkezi bir yerdir.

Tarih: M. Ö. 15 tarihlerinde Romalı'lar tarafından kurulmuş olan *Augusta Vindelicum* (veya *Vindelicorum*) adlı bir askerî koloniden meydana gelmiştir. V. yüzyılda Hun'lar tarafından tahrip edildikten sonra Frank kırallarının egemenliği altına girmiştir. Büyük Karl'ın Bavaria dukası Tassilo III. e karşı yaptığı harblerde yeniden tahrip edilmiştir. VI. yüzyıldan sonra piskoposluk şehri olan A. da 924-973 te Aziz Ulrich hüküm sürmüştür. 955 te Macar'lar tarafından kuşatılmış, imparator Otto I. in yardımı ile bundan kurtulduktan sonra şehir uzun yıllar piskoposlara karşı bağımsızlığını korumak için uğraşmış ve en sonunda «serbest imparatorluk şehri» (freie Reichsstadt) olarak tanınmıştır (1276). Şehir yönetiminde hüküm sürmekte olan aristokrasi rejimi, 1368 de yerini esnaf loncalarına bırakmıştır. 1488-1534 arasında Suabia Birliği'nde yer almış bulunan A., XIV. ve XV. yüzyıllarda geniş ölçüde bir gelişme göstererek ticaret ve sanat bakımından büyük bir önem kazanmış, Nürnberg'in yanında Kuzey ile Güney Avrupa arasındaki ticaretin en büyük bir antreposu, aynı zamanda Alman sanatı ile humanizma hareketinin bir merkezi haline gelmiştir. Hususiyle Fugger ve Welser gibi, Floransa'daki Medici'lerle aynı ayarda nüfuz ve kuvvetli zengin tüccar aileleri zamanında A. un iktisadî ve siyasî önemi çok artmıştır. Birçok Reichstag'lara sahne olan A. da Luther tarafından Papa elçisinin istekleri reddedilmiş (1518), 25 haziran 1530 tarihli ünlü *Augsburg İtikatnamesi* (b. bk.) meydana getirilmiş ve 1534-38 de Reformasiyon uygulanmıştır. Schmalkald harbinden sonra imparator Karl V. (Charles Quint), şehrin yönetimini ileri gelenlerin eline vermiştir. A. un zenginliği ve parlaklığı Otuz Yıl Harbi sırasında mahvolmuş, nüfusu 45 000 den 16 000 e inmiştir. Şehir 1632 de İsveç kıralı Gustav Adolf'un ve 1635 te İmparator ordularının istilâsına uğramıştır. Germanya İmparatorluğu'nun topraklarını Louis XIV. e karşı savunmak amacı ile 9 temmuz 1686 da imparator Leopold I., ile Holânda, İsveç, İspanya ve Kuzey Almanya hükümdarları arasında burada yapılan Augsburg Bağlaşması (antlaşması) Fransız ordularının Palatin'e girmelerine vesile olmuştur. İspanya Veraseti Harbi sıralarında şehir, Fransız ve Bavyera kuvvetleri tarafından kuşatılmıştır (1703). Pressburg Barışı ile A., «serbest imparatorluk şehri» olmak imtiyazını kaybetmiş ve 1806 da Bavyera'ya katılmıştır. A. piskoposları XV.-XVIII. yüzyıllarda Dillingen'de oturmuşlardır. 2 500 km^2 tutan piskoposluk toprakları, 1803 te dünyevîleştirilerek Bavyera'ya verilmiştir. A., XIX. yüzyılda bol su kuvveti sayesinde gelişmiş ve önemli bir endüstri şehri haline gelmiştir. İkinci Dünya Harbi'nde birçok defa bombalanmış, 28 nisan 1945 te müttefik orduları tarafından işgal olunmuştur.

AUGSBURG ANTLAŞMASI: bk. AUGSBURG, tarih.

AUGSBURG DİN BARIŞI, Avrupa'da Din Harbleri devrinde Luther tarafçısı Protestanlarla Katolikler arasında Augsburg'da imzalanmış olan barış (26 ekim 1555). Bu barışla o andaki mezhep durumu tanınmış, herkese, uyruğu bulunduğu hükümdarın mezhebini kabul etmesi zorunluğu konmuş, 1552 Passau Antlaşması zamanındaki kilise malikâneleri durumu kabul olunmuştur. Dünyevî hükümdarlara mezhep değiştirme serbesliği verilmiş, fakat ruhanî prenslerin bu haktan faydalanmaları gayet sıkı kayıtlara bağlanmıştır (Reservatum ecclesiasticum). Calvinciler bu Din Barışının dışında bırakılmışlardır.

AUGSBURG İTİKATNAMESİ (Confessio Augustana), Lutheran kilisesinin ana doktrinlerini kapsıyan yazı. 28 maddeden ibaret olan A., 2 kısımdır. Birinci kısımda (madde 1-21) Protestanlığın ana inançları, ikinci kısımda (madde 22-28) Katolik kilisesinin fenalık ve suiistimalleri anlatılmaktadır. Bu yazı, imparator Karl V. in, mezhep ayrılığına bir son vermek amacı ile Augsburg'da büyük bir Reichstag toplanması için emirname çıkarması üzerine Protestan hükümdarlardan Saksonya seçmen prensi Johann'ın isteği ile Luther tarafından meydana getirilmiş ve Melanchton tarafından hem Lâtince, hem de Almanca olarak kaleme alınmıştır. Aslında Saksonya prensinin bir müdafaası olan A., Reichstag'a kendi başlarına özel bir itikatname (Confessio Tetrapolitana) takdim eden dört hükümdar müstesna olmak üzere, bütün Protestan Alman hükümdarları tarafından uygun görülmüştür. A., karşı tarafa bir barış teklifi mahiyetinde olduğundan gayet barışçı bir dille yazılmış ve her şeyden önce barış zemini olmak üzere iki mezhep arasındaki ortak noktaların belirtilmesine önem verilmiştir. 25 haziran 1530 da Saksonya şansölyesi Bayer tarafından Reichstag önünde okunduktan sonra Lâtince nüshası ile birlikte takdim edilmiştir. İmparatorun yasak etmesine rağmen ve Protestanların haberi olmaksızın itikatname, Reichstag toplantısı henüz bitmeden basılmış ve 1530 yılında yedi basımı çıkmıştır. Daha sonraki basımlarında birtakım değişiklikler (variata) görülmektedir. Orijinal metinleri meydanda olmadığından değiştirilmemiş (invariata) şekli ile değiştirilmiş şekilleri üzerinde sonradan Protestan dinbilimciler arasında birçok tartışmalar olmuştur.

AUGURACULUM, eski Roma'da iki yerin adı:

1 — Capitolium'un en yüksek noktasında bir açık meydan. Burada, gök alâmetlerini gözetliyen augur'lar (b. bk.) için otla örtülü ve güney tarafı açık bir kulübe veya bir çadır vardı.

2 — Quirinalis tepesinin güney yamacının bir noktası. Burada da bir augur kulübesi veya çadırı bulunuyordu.

AUGURATORIUM, eski Roma'da Palatinus tepesinde Magna Mater tapınağının doğusunda augur'ların gök alâmetlerini gözetlemelerine yarıyan bir bina. Kampta komutanın çadırı (tabernaculum) na bağlı ve auspicium (bk. AUGUR'LAR)ların alındığı yere de A. veya augurale denirdi.

AUGURITAN'LAR, (Lât. *Auguritani*) veya **AUGURENS'LER** (Lât. *Augurenses*), eski Numidia'da yaşıyan bir kavim. A. ın başkenti (adı bilinmemektedir) M. S. V. yüzyılda bir piskoposluk merkezi idi.

AUGUR'LAR (Lât. *augur*, çoğul: *auguri*), Romalı'larda bir rahip kurulu üyeleri. A. ın görevi devlet memuru veya başka bir kişinin müracaatı üzerine tanrısal alâmet (auspicium, augurium, signum)lerin gözetlenmesi ve açıklanması, yani tasarlanan bir teşebbüsün tanrılar tarafından onanıp onanmadığını öğrenmekti. Memurların seçilmesi, işe başlaması, senatus ve halk toplantıları, ordu kurulması, harb ve barış hakkında karar verme, savaş açma ve devleti ilgilendiren başka işlerde tanrıların fikrinin sorulması gerektiğinden A. a başvurulurdu.

A kurulu (collegium augurum)nun vücuda getirilmesi Romulus'a veya Numa Pompilius'a isnadedilmektedir. Bu kurulun ilkin, biri kıralın kendisi olmak üzere, 3

üyeden bileşik olduğu tahmin ediliyor. Tarquinius Priscus (hük. M. Ö. 616-578) üyelerin sayısını 6 ya çıkarmıştır. Bununla beraber M. Ö. 300 sıralarında kurulun yalnız 4 üyesi vardı. Çünkü Livius'a göre iki üyelik açıktı. M. Ö. 300 yılına ait Ogulnius kanunu (lex Ogulnia) 4 patricius üyeye 5 plebeius üye katmak suretiyle A. ın sayısını 9 a çıkarmıştır. Sulla (M. Ö. 138-78) zamanında bu sayı 15 ti, Iulius Caesar (M. Ö. 100-44) zamanında ise 16 ya yükselmiştir. Bu sayı bütün imparatorluk çağında bu kadar kalmıştır. A. kurulunun M. S. IV. yüzyıla kadar var olduğu sanılmaktadır.

Ancak kibar ve seçkin kişilere verilen augurluk görevi ömür boyunca sürerdi. Açık kalan yerlere ilkin kurul kendi seçtiği üyeleri getirir, fakat Domitius kanunu (lex Domitia) çıktıktan (M. Ö. 103) sonra, 35 tribustan kura ile seçilen 17 tribus yeni A. ı kurulun önceden aday koyduğu kişilerden seçerdi. Bir augur aynı zamanda başka rahip kurullarına da mensup olabilirdi.

A. ın resmî nişaneleri erguvanî ve al yollu kıyafet (trabea) ve boğumsuz, ucu eğri asâ (lituus) idi. Resmî münasebetlerle, diğer yüksek rütbeli rahipler gibi, A. da toga praetexta (bk. TOGA) giyerlerdi, oyunlarda şeref yerleri vardı, vergi ve askerî hizmetten muaftılar.

Tanrıların isteğini öğrenmek için en tabiî alan, göktü. Çünkü Iuppiter burada yıldırımları ve kuşların uçuşunu, iradesini insanlara bildirecek şekilde yönetirmiş. Bunun için augur göğün bulutsuz olduğu ve rüzgârın esmediği bir gece yarısı veya seher vakti auspicium hususunda kendisine başvuran kişinin huzurunda, geniş bir manzara gösteren bir tepe üstünde yer alırdı. Dua edip kurban sunduktan sonra, gözetlemesini yapmak istediği yer (templum)i gökte ve yerde asâsiyle çizer ve onu takdis ederdi. Templum'un sınırları içerisinde kurduğu çadırda başı açık olarak oturup tanrılardan alâmetler ister ve cevap beklerdi. Augur güneye doğru dönmüş bir durumda idi ve böylece uğurlu sayılan doğu soluna düşmüş olduğundan sol yandan gelen alâmetler uğurlu, sağ yandan gelenler ise uğursuz sayılırdı. Yunanistan'da durum bunun tam tersi idi: burada alâmetleri bekliyen rahip kuzeye doğru dönmüş olduğundan sağdan gelen alâmetler uğurlu sayılırdı. Alâmetler alındıktan sonra, augur tanrıların isteğini memura bildirirdi. Memur ise augur'un hükmüne uymak zorunda idi.

Tanrıların isteğini bildiren alâmetler iki türlü idi: bir soruya cevap olarak alınan (auspicium impetrativum) veya tesadüfî alâmet (auspicium oblativum)ler. Yine bu gibi alâmetlerin beş çeşidi vardı: 1 — Gökteki alâmetler (caelestia auspicia): hususiyle gök gürlemesi ve yıldırım, bazan da yıldız düşmesi veya başka olaylar. Soldan sağa çakan bir yıldırım uğurlu, sağdan sola çakan ise uğursuzdu. Bununla beraber herhangi bir yönden gelen yıldırım halk toplantıları (comitia)nda o gün bütün işlerin askıda bırakılmasına yeter bir sebepti. 2 — Kuşlardan gelen alâmetler (signa ex avibus): bunlar kuşların uçuş yönüne veya ötmeleri ile herhangi başka ses vermelerine aitti. Kartal, akbaba, atmaca v. b. (alites = uçan kuşlar) birinci, baykuş, saksağan, ağaçkakan, karga, kuzgun, horoz v. b. (oscines = öten kuşlar) ikinci grupa girerdi. Bazı kuşlar alites olarak uğurlu, oscines olarak ise uğursuz veya bunun tersi olan alâmetler verirlerdi. Yine bazı kuşların yalnız görülmesi uğurlu veya uğursuz sayılırdı. 3 — Tavukların yem yiyişinden çıkarılan alâmetler (auspicia ex tripudiis): tavuklara yem atılırdı; eğer tavuk hırsla yer veya gagasından bir şey düşürürse, bu uğurlu bir alâmetti. Bu usul, basit olduğundan, hususiyle orduda kullanılırdı. 4 — Sürüngen veya dört ayaklı hayvanlardan gelen alâmetler (pedestria auspicia veya auspicia ex quadrupedibus): sınırları çizilmiş bir alanın içerisinde sürüngen veya dört ayaklı hayvanların yürüyüşünün veya sesinin gözlenmesi. 5 — Uğursuz olaylarla verilen alâmetler (signa ex diris [dirae = deorum irae = tanrıların öfkesi]): çeşitli sesler, tapınakta bir bastonun yere düşmesi, sürçme, aksırma veya halk toplantısında birinin sara nöbeti geçirmesi gibi.

Uğursuz bir alâmetin sonucu olarak bir işin sonraya bırakılması gerektiği takdirde ertesi veya başka bir gün auspicium tekrarlanabilirdi.

A., kimse tarafından kontrol edilmediklerinden alio die (başka bir gün) söziyle halk toplantılarını her zaman dağıtıp verilen kararları hükümsüz bir hale getirecek yetkide idiler. A. ın bu imtiyazlı durumunu daha sonra siyasî partiler sık sık kötüye kullanmışlardır. Bunun için bu hususta bazı tahditler konulmuştur. Romalı'ların dindarlığı azaldıkça A. ın itibarı da düşmüş ve auspiciumlar yavaş yavaş boş formaliteler haline gelmiştir. Meselâ yeni bir konsul, praetor veya quaestor işe başlayıp bir alâmet isteyince kendisine sol yandan yıldırım görüldüğünü haber vermek âdetti.

Avrupa dillerinde «augur gülümseyişi» sözü halden anlıyanların büyük kütlenin kolay inanışına gülümsemelerini anlatmaktadır.

AUGUST I.: bk. ZYGMUNT II.

AUGUST II., [Güclü] (1670-1733), Lehistan kıralı. A., Osmanlı tarihlerinde Nalkıran saniyle anılmaktadır. Dresden'de doğmuş, Varşova'da ölmüştür. Saksonya Seçmen Prensi Johann Georg III. ün ikinci oğlu olup ağabeysi Johann Georg IV. ün ölümü üzerine 1694 te Friedrich August I. sanı ile Saksonya tahtına geçmiştir. 1683 Viyana Seferi ile başlıyan ve sürüp giden Osmanlı — Avusturya ve bağlaşıkları arasındaki harbde Avusturya İmparatoru ordusunun başkomutanı sıfatiyle 1695 ve 1696 yıllarında Türk'lere karşı Macaristan'da başarısızlıkla savaşmıştır. 1697 de Lehistan kıralı Jan Sobieski öldüğü zaman boş kalan Lehistan tacını giymek amaciyle mezhep değiştirerek Protestan iken Katolik olmuş, aynı zamanda da Avusturya imparatorunun adayı olarak Leh ileri gelenlerine yedirdiği bol rüşvetler sayesinde en kuvvetli rakibi Conti prensini yenerek kendini Lehistan kırallığına seçtirmeğe muvaffak olmuştur (27 haziran 1697). Orta derecede bir asker şahsiyeti olan A. un bu suretle imparator orduları başkomutanlığından ayrılması Osmanlı tarihi için de önemli olmuştur. Çünki yerine getirilen Prens Eugen, zamanının en büyük askerî dehası olarak kendini göstermiş ve harb talihini

AUGUST II.

Avusturya'lıların lehine döndürerek Türk'lerin kesin olarak yenilgiyi kabul etmelerinde birinci derecede âmil olmuştur. A., Türk'lere karşı bir müddet daha harbe devam ettikten sonra 1701 de İsveç kıralı Karl XII. ye karşı Rusya ve Danimarka ile bir bağlaşma yapmıştır. Leh'ler kendisine yardım etmediklerinden yalnız Saksonya ordusunun başında İsveç topraklarına girmiş, fakat 1702 yazında Karl XII. ye karşı Kliszów ve 1704 mayısında Pułtusk Meydan Savaşlarını kaybetmiştir. Bunun üzerine Lehistan Diyet Meclisi A. u kırallıktan çıkardığını ilân ederek yerine Stanisław Leszczyński'yi seçmiştir. Saksonya'ya kaçan A., Rusya ile bağlaşmasını yenileyince İsveç Kıralı 1706 şubatında Saksonya'ya girerek Fraustadt Meydan Savaşı'nda Saksonya'lıları ağır bir yenilgiye uğratmış ve 24 eylül 1706 tarihli Altranstaedt Barışı ile Seçmen Prensi Lehistan tahtından vazgeçmeğe, Stanisław Leszczyński'yi Lehistan kıralı olarak tanımağa ve Rusya ile bağlaşmasını kaldırmağa zorlamıştır. İspanya Veraseti Harbi sıralarında imparatorun tarafında Fransa'ya karşı Belçika'da savaşan A., 1709 da İsveç kıralı Karl XII. nin Poltava'da Rus'lara yenilip Türkiye'ye sığınması üzerine, Altranstaedt Antlaşması'nı hükümsüz sayarak yeniden Rusya ve Danimarka ile birleşmiş ve ancak Rusların yardımı ile Stanisław Ledóchowski'nın baş kanlığındaki Leh mukavetini kırıp kırallığı tekrar ele geçirmeğe muvaffak olabilmiştir. A. Leh'lerle Saksonya'lılar arasındaki kıskançlık yüzünden 1716 da Varşova Anlaşması ile Saksonya ordusunu Lehistan'dan çıkarmak zorunda kalmıştır. İsveç ile barış, Karl XII. nin ölmesinden sonra 1719 da Stockholm'da yapılmış ve A., Lehistan kıralı olarak tanınmıştır.

Bundan sonra daha sakin ve mutlakiyet tarzında bir hükümdarlık hayatı sürmeye başlıyan A. Lehistan'ı kendi hanedanı için irsî bir kırallık haline getirmek, kıralın nüfuzunu artırmak ve Leh ileri gelenlerinin kuvvetlerini kırmak için çalışmış, fakat muvaffak olamamıştır. Fransa kıralı Louis XIV ü taklit ederek büyük bir debdebe ve âlâyiş içinde sürdüğü saray hayatının gerektirdiği masraflar, Saksonya maliyesini sarsmakla beraber, A. un devrinde Saksonya'nın merkezi olan Dresden şehri ihtişamlı binalar ve anıtlarla süslenmiş, endüstri ilerlemiş, hususiyle yeni keşfolunan ve geliştirilen porselen endüstrisi sayesinde memleket zengin bir gelir kaynağı kazanmıştır. A. katolik mezhebine geçince Hohenzoller hanedanından bir prenses olan eşi Christiane Eberhardine (ölm. 1727), ondan ayrı yaşamağa başlamıştır. 1733 şubatında ölen A., Friedrich August adında meşru bir oğul ile birçok gayr-ı meşru evlât bırakmıştır. Gayr-ı meşru oğullarından en tanınmışı Mareşal Saxe sanı ile anılan Moritz von Saxen'dır.

AUGUST III. (1696-1763), Lehistan kıralı. Protestan olarak yetiştirilen A., 1712 de katolik mezhebine geçerek 1719 da Avusturya imparatoru Joseph I. in kızı Maria Josepha ile evlenmiş ve 1733 şubatında babası Güclü A. un yerine Friedrich A. II. saniyle Saksonya Seçmen Prensi olmuştur. Lehistan kırallığına adaylığını koymuş Pragmatik Sanktion (b. bk.) u kabul etmesi karşılığında Avusturya imparatorunun ve Rusya'nın Kurland üzerindeki hak iddialarını tanıması karşılığında da Çariçe Anna'nın yardımını kazanmağa muvaffak olarak Lehistan kırallığına seçilmiştir (ekim 1733). Bunun üzerine çıkan Lehistan Veraseti Harbi'nde Rus askerinin yardımı ile rakibi olan Fransız adayı Stanisław Leszczyński'yi Lehistan'dan atmağa muvaffak olarak ocak 1734 te Lehistan tacını giymiş, fakat ancak 1736 Varşova Barış Antlaşması ile kırallığı tanınmıştır. Avusturya imparatoru Karl VI. nın ölmesi üzerine, imparator Joseph I. in damadı sıfatiyle Habsburg topraklari üzerinde hak iddialarında bulunmuşsa da Avusturya Veraseti ve Silezya harblerinde imparatoriçe Maria Theresia'nın tarafına geçmiş, 1756 da Yedi Yıl Harbi (b. bk.) çıkınca da Avusturya ve Rusya'nın bağlaşığı olarak Prusya'ya karşı savaşmıştır. Büyük Friedrich, Saksonya ordusunu esir ederek memleketi istilâ ettiği zaman Varşova'ya kaçmış ve ancak harb bittikten sonra 1763 de Dresden'e dönmüştür.

AUGUST III.

A., zamanının çoğunu Dresden'de geçirmiş, Saksonya'da devlet işlerini nazırına bırakmış, Lehistan'da ise Rus nüfuzunun artarak memleketin büsbütün Rus tahakkümüne girmesine meydan vermiştir. Sistemli olarak Lehistanı ilhak etmeğe çalışan Rus çariçesi Yekaterina II., 1763 te A. un ölümünden sonra kendi gözdesi Stanisław Poniatowski'yi Lehistan kırallığına seçtirmiş ve böylece Leh bağımsızlığına son vermiştir. Lehistan'a bu şekilde Rus tecavüzü yüzünden Türk'ler, Kaynarca Barış Antlaşması (b. bk.) ile sona eren 1768-74 Osmanlı - Rus harbine sürüklenmişlerdir. A., müzik ve resme karşı büyük bir ilgi göstermiş, Dresden'deki sanat eserleri koleksiyonlarını zenginleştirmiştir.

AUGUSTA, Augustus veya ardaları tarafından kurulmuş birçok eski şehrin adına katılan bir kelime. Bu şehirlerin başlıcaları şunlardır:

1 — **A. Ausciorum:** Aquitania'da Burdigala (Bordeaux) dan Tolosa (Toulouse)ya giden yol üzerinde Ausc'ların başkenti. Asıl adı Eliberre, Eliumberrum, Climberrum şeklinde kayıtlıdır. Şimdiki Auch (b. bk.).

2 — **A. Bagiennorum:** Liguria (İtalya)da Bagienn'lerin başkenti. Şimdiki Bene Vagienna.

3 — **A. Praetoria:** Duria maior (Dora Baltea) vâdisinde Salass'ların ülkesinde bir şehir bugünkü Aosta (İtalya). M. Ö. 24 sıralarında Augustus tarafından kurulmuş bir askerî koloni olup Küçük ve Büyük St. Bernhard (Alpis Poenina ve Graia) belinden geçen yolların anahtarı olduğundan stratejik ve ticarî önemi büyüktü. Eski surları, tiyatrosu, amphitheatrumu ve zafer kemeri hâlâ durmaktadır.

4 — **A. Rauricorum** veya **Raurica, Rauracorum:** Rauric (veya Raurac)lerin başkenti. Örenleri şimdiki August (İsviçre, Basel'in yanında) şehrinin yakınında görülmektedir.

5 — **A. Suessionum** veya **Suessonum:** Gallia Belgica'da Suession (veya Suesson)ların şehri. Şimdiki Soissons (Fransa).

6 — **A. Taurinorum:** Gallia Cisalpina'da Taurin'lerin başkenti, şimdiki Torino (b. bk.). Eskiçağda önemli ve müstahkem bir şehirdi.

7 — **A. Treverorum:** Gall Trever kavminin başkenti, şimdiki Trier (Batı Almanya). İmparator Diocletianus'tan itibaren Provincia Belgica Prima'nın başkenti idi.

8 — **A. Vindelicum** veya **Vindelicorum:** Vindelicia, daha sonra Raetia Secunda'nın başkenti, şimdiki Augsburg (b. bk.).

9 — **A. Viromanduorum:** Gallia Belgica'da Viromandu'ların başkenti, şimdıki Saint-Quentin veya Vermand (Fransa).

AUGUSTA, eski Anadolu'nun Kilikia bölgesinde bir şehir. Adana ile Karataş arasında bulunuyordu. Burada bulunan ve üstlerinde «Augustanon» yazıtı bulunan paralar. M. S. 19-20 yıllarına ait olup bu şehrin yeniden kurulmuş ve tekrar A. adını almış olduğunu gösterir.

AUGUSTA: 1 — (Agosta) Sicilya adasının doğu kıyısında liman ve şehir. Nüfusu 18 000 (1939) dir. 1232 de Friedrich II. tarafından kurulmuştur. Sardalya, tuz, yağ, üzüm ve şarap ticareti ile tanınmıştır. A., kıyıya köprülerle bağlı kayalık bir ada üzerindedir. Messina-Siracusa demiryolunun uğrağıdır.

2 — [*ɔgąstī* ok.] A. B. D. nden Maine'in merkezi. Nüfusu 20 000 (1940) dir. A. taşına elverişli olan Kennebec nehri boyundadır. Pamuk ipliği fabrikaları ve canlı bir ticareti vardır.

3 — [*ɔgąstī* ok.] A. B. D. nden Georgia'da şehir. Nüfusu 66 000 (1940) dir. Savannah nehri buraya kadar taşına elverişlidir. A., demiryolu kavşağındadır. 1735 de Salzburg'dan sürülmüş olan Protestanlar tarafından kurulmuştur. Güneyin önemli bir pamuk pazarı, pamuk, kereste, ve makine endüstrisi merkezidir. Georgia Üniversitesinin Tıp Fakültesi buradadır (kuruluşu: 1828).

AUGUSTA, Ján (1500 1572). Çek Kardeşler Birliği (Çek. *Jednota Bratrská*. Lât. *Unio Fratrum Bohemiae*) adiyle tanınan Protestan mezhebi pıskoposu. Kendi mezhebini Bohemya Lutherci kilisesiyle birleştirmeğe çalışan A., Almanya Luthercileriyle sıkı bir münasebet kurmuş, hattâ birleşme işini görüşmek üzere iki defa Wittenberg'e gitmiştir. Aynı zamanda hem kürsüde hem de yazılarında birleşmeye muhalif olan Husçulara şiddetle hücum etmiştir. Bununla beraber Luthercilerle tasarladığı birleşme gerçekleşmemiştir. Kıral Ferdinand'a karşı tertiplenen ayaklanma (1547) muvaffak olmayınca, bu ayaklanmanın başlıca propagandacısı olan A. yakalanmış (1548), defalarca işkenceye çekilmiş ve on yedi yıl Křivoklát kalesi zındanında hapsedilmiştir. Zındanda iken Çek Kardeşler Birliği'nin inanç ve dinî törenlerini bahis konusu eden *Sumovnik* (Summa theologiae = dinbilimin özeti) başlıklı eserini yazmıştır. Fakat bu eser, hapiste hazırladığı ilâhilerle beraber, Kardeşler Birliği tarafından reddedilmiştir. A. hürriyetini yeniden elde etmek için Husçuluğa dönmüş fakat bu hareketi yüzünden Kardeşler Birliği'nden çıkarılmıştır. Daha sonra eski kilisesine geri alınmış ise de artık nüfuzunu kesin olarak kaybetmiştir. A., Kardeşler Birliği'ni Husçu kilisesiyle birleştirmeğe de çalışmış, fakat bu yoldaki teşebbüsleri de boşa çıkmıştır. Tarafçılar bırakmadan ölmüştür. Mahpusluk anılarını öğrencisi ve hücre arkadaşı J. Bílek yayımlamıştır.

AUGUSTA HISTORIA (Lât. Augustus tarihi), 117-284 yıllarına ait Roma tarihini, daha doğrusu Hadrianus'tan Carinus'a kadar hükümdarlık etmiş imparatorların biyografyalarını içine alan Lâtince bir tarih eseri. A. nın elimizdeki nüshası tamam değildir, giriş kısmiyle birkaç satırı eksiktir. Diocletianus ile Constantinus zamanında Aelius Spartianus, Vulcatius Gallicus Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus, Aelius Lampridius ve Iulius Capitolinus tarafından kaleme alınmış olduğu sanılmaktadır. Bu yazarlar hakkında biyografik bilgilerimiz yoktur. Ancak Yunan ve Lâtin edebiyatlarını bildiklerine bakılırsa ya meslekten yetişme yazarlar veya kibar kişilerin kâtip veya kütüphanecileri oldukları farz edilebilir.

A., bahis konusu ettiği devir için çok defa biricik kaynağımız olmak itibariyle çok önemlidir. Halbuki gerek tarihî, gerekse edebî eser olarak zayıftır. İçindeki biyografyalar Suetonius yolunda yazılmış, kullanılan kaynaklar müphem, tanık olarak gösterilen yazarlar ya meçhul veya büsbütün uydurmadır. Meselâ en çok adları geçen Marius Maximus ve Aelius Cordus hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Bununla beraber ilk biyografyalar için güvenilir bir kaynağın, herhalde bize kalmamış bir annales (b. bk.) in kullanılmış olması ihtimali vardır.

AUGUSTALIA, Romalı'larda imparatorlar şerefine kutlanan devlet yortusu. M. Ö. 19 da başarılı bir Doğu seferinden Roma'ya dönen imparator Augustus şerefine Senatus tarafından tanrıça Fortuna Redux'a ithaf edilen bir sunak yaptırılmış ve imparatorun dönüş günü (12 ekim) A. adiyle resmî yortu olarak ilân edilmiştir. Iulius -Claudius sülâlesinin hükümdarlık zamanında A. yortusu Arval kardeşler (b. bk.) tarafından Palatinus'taki Augustus tapınağında bir kurbanla kutlanırdı. M. Ö. 11 den başlıyarak A. yortusuna ilkin 5, daha sonra 3 ekimden 12 ekime kadar süren oyunlar katılmıştır. Bu oyunlar koşu ve temsillerden ibaretti. A. yalnız Roma'da değil, çeşitli münasebetlerle İtalya'nın başka şehirlerinde, hususiyle Yunanca konuşulan eyaletlerde de kutlanırdı. Yunan halkı A. ya *Sebasta* veya *Sebasteia* (= yüce) adını vermiştir.

Tacitus'un bahsettiği ve M. S. 14 te ihdas edilmiş olan *ludi Augustales* (Augustus oyunları) A. münasebetiyle yapılagelen oyunlardan farklı olsa gerektir.

AUGUSTAL'LER (Lât. *Augustalis*, çoğul: *Augustales*), eski Roma'da Augustus'un ölümü (M. S. 14) ve apotheosis (b. bk.) inden sonra Tiberius tarafından kurulmuş bir rahipler kurulu. Sodales Augustales (Augustal arkadaşlar) adiyle tanınan bu kurul, senatorlar sınıfına mensup 21 üyeden bileşikti. A. in görevi Augustus ile gens Iulia (Iulius sülâlesi) nın kültü idi. A., kült törenlerini Roma'da Palatinus tepesindeki Augustus tapınağında yaparlardı. Bundan başka yılda bir defa Roma yöresinde Appius yolu (b. bk.) üzerindeki Bovillae kasabasında A. kültüne bağlı oyunlar tertiplenirdi.

Municipium ve kolonilerde Augustus ile gens Iulia kültünden başka yaşıyan imparatorun kültünü yapan A. kurulları vardı. Bunlar Roma'daki A. kurulundan farklı idiler. *Seviri Augustales* (Augustal altı erkek) veya *Augustales* adı verilen bu kurullar 6 şar, daha sonra bazen daha fazla üyeden bileşiktiler. Sevirlik masraflara bağlı bir şeref görevi olduğundan ilkin bir, bazen iki veya üç yıl, fakat imparatorluğun II. yüzyılı sonundan itibaren ömür boyunca sürerdi. Zengin plebeiuslardan seçilen sevirler, başkent senatorlarına eşit decuriolar sınıfına ithal edildiklerinden taşrada yeni bir kişizade sınıf sayılan A. sınıfının kurulmasına sebep olmuşlardır.

Augustus zamanında bazı legio assubaylarına da Augustalis denirdi.

AUGUSTAS, eski Trakya'da Rodop dağında bir istihkâm.

AUGUSTEUPHRATESIA veya **AUGUSTOEUPHRATENSIS, AUGUSTA EUPHRATENSIS,** M. S. 330 ile 359 arasında Kommagene (b. bk.) ve Kyrrhestike (b. bk.) eyaletlerinin birleştirilmesiyle vücuda getirilen bir Roma eyaleti. Başşehri Hierapolis (şimdiki Münbic, Suriye) ti. Yeni eyalete A. adı, 338-350 arasında birkaç defa Doğu'da ve 343, 347 ve 360 ta Hierapolis'te bulunmuş olan imparator Augustus Constantius şerefine verilmiştir. A. aşağıyukarı güneydoğu Anadolu'nun Amanos dağları, Toros'lar ve Fırat nehriyle sınırlandırılan kısmını ve Kuzey Suriye'nin bazı parçalarını (yaklaşık olarak Halep çizgisine kadar) içine alıyordu.

AUGUSTIAN'LAR veya **AUGUSTAN'LAR** (Lât. *Augustiani* veya *Augustani*). Roma imparatoru Nero'nun saray alkışçıları. Sayıları beş binden fazla olan A., M. S. 59 da Roma asîl ve halk sınıflarına mensup gençler arasından seçilmişlerdir. A. ın vazifesi Nero'yu Roma'da ve gezilerinde alkışlamaktı.

AUGUSTINUS [İngilizcesi: **Augustine;** *ɔgîstayn* ok.] (ölm. 604; bazı kayıtlara göre 612 veya 614), Benedictusçu rahipler sınıfına mensup Katolik misyoner. «Anglosakson'ların resulü» saniyle tanınmıştır. Roma'da St. Andreas manastırı başkeşişi iken, Papa Gregorius I. tarafından 596 yılında Anglosakson'ları Hıristiyan etmek üzere İngiltere'ye gönderilmiş, 40 keşişle beraber 597 de Güney İngiltere'ye çıkmıştır. Bertha adında Hıristiyan bir kadınla evli bulunan Kent kıralı Athelbert'i vaftiz ettikten ve Canterbury'de yerleştikten sonra, Fransa'daki Arles şehrine giderek Virgilius tarafından piskopos olarak takdis edilmiş, 601 yılında da Papa tarafından İngiltere başpiskoposluğuna tayin edilmiştir. Böylece de ilk Canterbury Başpiskoposu olmuştur. Fakat İngiltere'deki Kelt ve Anglosakson kiliselerini birleştirememiştir. Azizler sınıfına alınan Augustinus adına Canterbury'de bir kolej yaptırılmıştır. Canterbury Başpiskoposunun kürsüsüne Augustinus kürsüsü denir. Yortusu, ölüm günü olan 26 mayıstadır.

AUGUSTINUS, St. Aurelius (354-430), ünlü Kilise Babası, Hıristiyan Lâtin yazarı, filozof ve dinbilimci. Tagaste (Numidia, Kuzey Afrika) de doğmuştur. Babası Patricius, pagandı ve ancak ölümünden biraz önce Hıristiyan olmuştur. annesi Sta. Monica çok dindar bir Hıristiyan kadındı. A. öğrenimini Tagaste, Madaura ve Kartaca'da bitirdikten sonra ilkönce Tagaste'de gramer okutmuş daha sonra Kartaca, Roma (383) ve Mediolanum (Milano) da (384-386) rhetorik öğretmenliği yapmıştır. A. un gençlik hayatı çok derbeder geçmiştir. 374 ten 383 e kadar Maneşçi (bk. MANESÇİLİK veya MANİLİK) mezhebin üyesi idi, fakat annesinin ve hususiyle Mediolanum piskoposu St. Ambrosius'un etkisi altında Hıristiyan olmağa karar vermiş ve gayr-i meşru oğlu Adeodatus ve öğrencisi Alypius ile beraber 387 yılı paskalya yortusunda Ambrosius tarafından vaftiz edilmiştir. 388 de annesi, oğlu ve dostlariyle birlikte Afrika'ya dönmek üzere yola çıkmış, fakat annesi Ostia'da ölmüştür. 388 ile 391 arasında, kendini tamamiyle edebî çalışmalarına vererek, kâh Tagaste'de, kâh Kartaca'da âdeta bir çilekeş gibi yaşamıştır. Hıristiyanlar arasında ünü gittikçe artan A., 391 de Hippo Regius cemaati tarafından papazlığa, 395 te ise piskoposluğa seçilmiş ve Hippo Regius piskoposu ölünce (396) onun yerine geçmiş ve ölümüne kadar bu görevde kalmıştır. Katolik kilisesi A. u. azizler sırasına çıkarmıştır. Yortusu ölüm günü olan 28 ağustostadır.

A. gerek filozof, gerekse dinbilimci olarak Hıristiyan felsefe ve dinbilimi tarihinde çok önemli bir yer almaktadır. Pek çok eseri vardır. Bunlar hakkında *Retractationes* (Tereddütler) [428 sıralarında] başlıklı otobiyografik eserinde kendisi bilgi vermektedir. Eserlerinin en büyük kısmı dinî konular hakkındadır. Bununla beraber A. dindışı bilimlerle de uğraşmıştır. Daha Mediolanum'da iken *septem disciplinae* (yedi bilim) yi birer kitap halinde ele almayı tasarlamışsa da yalnız grameri tamamlamıştır; diyalektik, rhetorik, geometri, aritmetik, felsefe ve müzikten yalnız sonuncuyu bitirmiştir. Hayatının bu dönemine ait eserlerinden şunları anabiliriz: *De beata vita* (Mutlu hayat hakkında), *Soliloquia* (Murakabeler) ve hususiyle *De immortalitate animae* (Ruhun ölmezligi hakkında). Bütün bu eserlerinde Yeni Eflâtunculuğun kuvvetli etkisi görülür. Diğer eserlerinin başlıcaları: *Confessionum libri XIII* (İtirafların 13 kitabı) veya kısaca *Confessiones* (İtiraflar) [398 sıralarında]: dünya edebiyatının şaheserlerinden biri olan bu kitapta A., annesinin ölümüne kadar kendi iç gelişmesini anlatırken, kendi kusur ve zaaflarından tam bir samimilikle bahseder; amacı, kendi kendini örnek vermek suretiyle Tanrı lûtfunun en büyük günahkârlara bile nasıl bir etki yapabildigini göstermektir; *De civitate Dei* (Tanrı ülkesi hakkında) [428]: insanlığın Tanrı tarafından yönetilen tarihi, iyi ile kötünün savaşında Tanrının zaferi; *De doctrina Christiana* (Hıristiyan doktrini hakkında): bir nevi dinbilim ansikolepedisi; *De natura gratiae* (Tanrı lûtfunun tabiatı hakkında); *De gratia et libero arbitrio* (Tanrı lûtfu ile serbest irade hakkında); *De Trinitate* (Ekaanim-i selâse hakkında); *Speculum* (Ayna): *Kitab-ı Mukaddes*'ten alınan iktibaslara dayanılarak yazılmış olan bu eser *Kitab-ı Mukaddes* araştırmaları bakımından çok önemlidir; *Epistolae* (Mektuplar): 386-429 yıllarına ait olup bize kadar gelen 223 mektubunun büyük tarihî kaynak değeri vardır. Eserlerinin yarısından fazlasını Donatusçuluk (b. bk.), Maneşçilik, Pelagiusçuluk (b. bk.) v. b. bâtıl mezhepler aleyhinde tartışma yazıları teşkil eder. A. un dili sade ve tabiî, anlatışı durudur. Eserlerinin en iyi basımı *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum* (Lâtin Kilise Yazarları Külliyatı) [Viyana 1887-1911] başlıklı eserdedir.

A., Hıristiyan dininin dogmalarını Yunan felsefesi ile uzlaştırmayı denemiştir. Felsefesinin merkezinde Tanrı kavramı ve ruhun ölmezliği meselesi vardır. A., aklının bütün kuvvetiyle Tanrıyı ve ruhu anlamak ister. Deum et animum scire cupio (Tanrıyı ve ruhu bilmek istiyorum). Tanrının varlığı ve ruhun ölmezliği hakkındaki öğretisini gerçeğin mahiyeti hakkındaki doktrini üzerine kurmaktadır. A. a göre gerçek, yalnız sübjektif insan düşünüşünde değil, fakat bunun dışında da var olsa gerektir yoksa her insan aynı değişmez gerçeği tanıyamazdı. Gerçek, mahiyetine göre değişmez, ezelî ve ebedîdir. Eğer meselâ $7 + 3 = 10$ matematik gerçeği sadece insanın zihninde var olsa, tıpkı insanın zihni gibi değişirdi, halbuki mahiyetine göre değişmez. Şüphe edemiyeceğimiz ezelî ve ebedî gerçeklerin var olması da lâzımdır. Çünki her şeyden şüphelensek de şüphelenmemizden, yani düşünmemizden şüphe edemeyiz. Si dubitat, vivit (İnsan şüphe ederse yaşar). Si fallor, sum (Yanılırsam varım). A. a göre gerçeğin varlığı onun düşünülmüş olmasını gerektirir. Sine cognitore nihil verum esse potest

(Tanıyan bir kimse olmayınca hiçbir şey gerçek olamaz). Eğer gerçeğin varlığı her zaman onu düşünen bir var olana muhtaç ise — gerçeğin, onu düşünen insanlardan ayrı olarak ezelden beri var olduğuna bakılırsa — onu ezelden beri düşünmek suretiyle ezelî gerçeğin varlığını sağlıyan bir var olanın var olması lâzımdır. Bu var olan ezelî olduktan başka bir ruhtur, yoksa ezelî gerçeği düşünemez, yani Tanrıdır. Deus pater veritatis (Tanrı gerçeğin babasıdır). Tanrı her şeyin kaynağıdır: en yüksek varlık, en yüksek iyilik en yüksek sevgi ve en yüksek güzellik odur. Tanrıyı sevmek gerçeği sevmek demektir. Tanrıyı hedef tutan bir felsefe insanı gerçeğe götürür. Verus philosophus est amator Dei (Gerçek filozof Tanrıyı sever). Tanrı ruhun güneşidir, onun ışığında nesnelerin değişmez gerçeğini görebiliriz.

A., gerçek kavramından Tanrının varlığını çıkardığı aynı usavurma ile ruhun ölmezliğini de belgitlemektedir. Eğer tanıyan özne kalıcı bir şey tanırsa kendisinin de kalıcı olması lâzımdır. Ruhumuzla kalıcı gerçekler tanımağa muktedir olduğumuzdan ruhumuz da kalıcı. yani ölmezdir.

A. a göre iman iradedir: Tanrı lûtfunu irademizin yönettiği imanla elde edebiliriz. Âdem'in iradesi iyiyi yahut kötüyü seçmek bakımından serbestti. Fakat Âdem ilk günahı işleyince kendisinin ve zürriyetinin iradesinin yalnız kötü işler yapmak serbestliği kalmıştır. Âdem'den beri insan iradesi günah işlememeğe muktedir değildir ve insan kendi güciyle ebedî azaptan kurtulamaz. Ancak Katolik kilisesinin aracılığı ile ilâhî lûtfu sağlıyarak kurtulabilir.

A. a göre insanın başlıca amacı Tanrıdır. Ruhun Tanrı ile birleşmesi en büyük mutluluktur. Kötülük pozitif bir şey değil, iyinin yokluğu, yani negatifliktir. A. günahın kaynağını vücutta, hususiyle vücudun zevklerinde görür: bunun için bekârlığı evliliğe tercih eder. İmandan çıkmıyan her şey günahtır ve ilâhî adalet günahı cehennemle cezalandırır, fakat ilâhî iyilik lûtuf yoliyle insanların bir kısmını cehennemden kurtarır. Tanrı kendi isteğiyle bazılarını ebedî mutluluğa, bazılarını ise ebedî azaba mahkûm eder (praedestinatio = önceden ayırma). Devlet de günahın mahsulüdür. Çünki bencidir ve ilâhî amaçlara hizmet etmek için kurulmuş değildir. Ancak Kilisenin otoritesine kendini tâbi kılmak bakımından değeri vardır. Görevi vatandaşların rahatını ve asayişi sağlamak, dünya işlerini düzenlemektir.

Augustinus, *De ordine* adlı eserinde, dilin menşei bahsinde, şimdi «dinamiklik teorisi» diye adlandırabileceğimiz teorinin tarafçısıdır. O da, Kilise Babaları'ndan Büyük Basileus ile Nyssa'lı Gregorios'un, sonra da Aquino'lu Thomas'ın ileri sürdükleri gibi, Allahın insana dil kabiliyeti (dynamis, potentia) vermiş bulunduğuna, insanın da bu kabiliyete dayanarak dili yaratmış olduğuna inanmıştır. Buna göre, eşyayı adlandırma, insan zekâsının bir işidir. *De civitate Dei* adlı eserinde de ana dilin İbranca olduğuna işaret etmiştir. *De dialectica* başlıklı yazısında İstoacı'ların anomali (b. bk.) hakkındaki görüşlerini açıklamış, ve eşya ile bunların adı arasında tabiî bir bağ bulunması hususunda İskenderiye okulunun analoji (b. bk.)ye dayanan görüşünü ve etimoloji metodunu tenkidetmiştir.

AUGUSTINUS TRIUMPHUS (1243-1328), Katolik dinbilimci ve diplomat. Augustinusçu münzeviler tarikatı (bk. AUGUSTINUSÇULAR) na mensup olan A., Paris'te dinbilim profesörlüğü yaptıktan sonra Napoli'ye gitmiş ve kıral Carlo II. nin çok nüfuzlu bir müşaviri olmuştur. Yayımlanmamış birçok felsefe ve dinbilim eserleri vardır. En ünlü eseri, Papa Iohannes XXII. ye ithaf ettiği *Summa de potestate papae* (Papa iktidarı hakkında toplu bir eser) dir. A. bu eserinde lâik hükümdara karşı papanın mutlak üstünlüğü tezini ileri sürmektedir.

AUGUSTINUSÇULAR (Fr. *Augustins*), St. Aurelius Augustinus'a isnadedilen manastır tüzüğü (Lât. *Regula St. Augustini* = St. Augustinus Kuralı) ne göre yaşıyan katolik keşiş ve rahibeler (bk. ASSOMPTIONNISTE). Başlıca tarikatları şunlardır:

1 — **Augustinusçu münzeviler tarikatı** (Lât. *Ordo eremitarum St. Augustini*): İki zümresi vardır:

a) *Ayakkabılı A.*: bir vakitler çok yaygın olan bu tarikatı Papa Alexander IV., ayrı ayrı yaşıyan Augustinusçu münzevileri birleştirmek suretiyle kurmuştur (1256). Bu A. ın giyimi: sokakta siyah (manastırda beyaz) cüppe, sivri kukulete, kayış kemer ve ayakkabılar. Görevleri müminlerin ruh işleriyle uğraşmak ve vaız vermektir. İlkin mülk ve gelirleri de vardı, fakat 1567 de Papa Pius V. bu tarikatı dilencilik eden keşiş tarikatlarına katmıştır. Tanınmış sözlükçü Ambrosius Calepinus ve ünlü din adamı Martin Luther de bu tarikattandı. Tarikatın başında bir generalis, her manastırın başında ise bir prior (pîr) vardır. Bu tarikate mensup rahibeler beyaz elbise giyinirler ve siyah başlık kullanırlardı; görevleri, birlikte ibadet, yoksul ve hasta bakıcılığı idi. 1918 de 400 kadar müesseseleri vardı. St. Tomás de Villanueva ile St. Nicola da Tolentino bu tarikatın ünlü kişileridir.

b) *Ayakkabısız A.*: öncekilerden farklı olarak bunlar çarık giyerler. İspanyol (kuruluşu 1588), İtalyan (kur. 1592) ve Fransız (kur. 1596) olmak üzere üç kongregasyon (b. bk.) dan bileşik olan bu tarikatın Roma'da ayrı bir baştemsilci (generalis vicarius) si vardır. Ayakkabısız Augustinusçu rahibeler kongregasyonu 1589 da Madrid'de kurulmuş, fakat İspanya dışına çıkmamıştır. XX. yüzyıl başlarında 100 kadar müessese bu tarikat mensupları tarafından idare ediliyordu.

2 — **Augustinusçu kanonikler:** XI. yüzyıldan itibaren Augustinus Kuralı'na göre yaşıyan kanonik (b. bk.) lere raslanır. Bunlar üç zümreye girerler: St. Bernhard dağı (İsviçre), St. Mauricus (İsviçre) ve Avusturya Augustinusçu kanonikler kongregasyonu. Bunların görevi genel olarak birlikte ibadet, giyimleri kongregasyonlara göre beyaz veya siyah cüppe, beyaz âyin gömleği ve beyaz âyin pelerinidir.

3 — **Augustinusçu kanonissa** (b. bk.) **lar:** bunlar beyaz veya siyah elbise giyinir, siyah başlık kullanırlar. Görevleri öğretmenlik ve hastabakıcılıktır. En tanınmış zümreleri XVII. yüzyılda Fransa'da kurulan Notre-Dame rahibeleri kongregasyonu (chanoisses de la Congrégation de Notre-Dame) dur.

AUGUSTOBONA, Gallia Lug(u)dunensis'te Tricass'ların şehri, birçok yolların düğüm noktası, şimdiki Troyes (Fransa).

AUGUSTOPOLİS, eski Anadolu'da iki yerin adı:

1 — Kilikia'da bir şehir.

2 — Phrygia Salutaris'te bir şehir ve piskoposluk merkezi. Afyonkarahisar'ın güneydoğusundaki Çobanlar (bucak) ın yanında bulunuyordu.

AUGUSTOWSKI, Polonya'daki Wisla ve Niemen nehirlerini birleştiren 102 kilometre uzunluğunda bir kanal. 1824-1849 yılları arasında yapılmıştır.

AU ·USTUS (Lât. = yüce), eski Roma'da bir san. Bu san ilk olarak M. Ö. 27 ocak 16 tarihinde Roma Senatus'u tarafından o zaman devlet içinde huzur ve sükûn sağlamış olan Octavianus'a verilmiştir. Yeni kurulan hükümetin şekli ve bu sanın verilmesi ile Roma bir nevi monarşi kuruyor ve bu isim de onun sembolü oluyordu. A sanı, imparator Tiberius (hük. M. S. 14-37) tan sonra Senatus tarafından her imparatora verilen bir san olmuştur.

AUGUSTUS, ağustos ayının Lâtince adı. Yılı 1 martla başlatan eski Roma takvimine göre yılın altıncı ayı olup asıl adı Sextilis (sextus = altıncı) idi. Senatus, Sextilis'ten önceki Quintilis (quintus = beşinci) ayına Iulius Caesar şerefine Iulius adını vermişti; Augustus'un konsulluğa seçilmesi, üç kere triumphus (zafer alayı) tertiplemesi, iç harbi başarı ile bitirmesi, Mısır'ı zaptetmesi v. b. gibi mesut olaylar hep Sextilis'te olduğu için bu aya da, Augustus'a nispetle A. adını koymuştur. Iulius Caesar'ın yaptığı takvim reformuna göre o zamana kadar 29 günden ibaret olan Sextilis (Augustus) ayı 31 günlük bir ay haline getirilmiştir. Bk. TAKVİM.

AUGUSTUS [GAIUS IULIUS CAESAR OCTAVIANUS] (asıl adı: **Gaius Octavius**; M. Ö. 23 eylül 63 - M. S. 19 ağustos 14), ilk Roma İmparatoru. Daha küçük yaşında iken babası ölmüştür. Büyük dayısı Caesar'dan yakın bir ilgi görmüş ve çocuğu olmıyan Caesar, A. u M. Ö. 45 te kendisine mânevî evlât ve tek varis yapmıştır. Daha 18 yaşında iken dayısı ile Afrika seferine gitmiştir. Sonra Parth'lara karşı açılan savaşa katılmak üzere Illyria'ya gitmiş ise de dayısının öldürüldüğü (M. Ö. 15 mart 44) haberi üzerine Roma'ya dönmüştür. O zamanki konsul Marcus Antonius (b. bk.) Roma'da kendisini Caesar'ın siyasî varisi olarak göstermişti. Caesar'ın mânevî evlâdı olduğu için, A. bu hakkın kendisine ait olduğunu iddia etmiş, bu da A. ile Antonius'un arasının açılmasına sebep olmuştur. Üyelerinin çoğu Antonius'u sevmiyen Roma Senatus'u ile Cicero bu düşmanlığı istismar etmiştir. Genç Octavianus M. Ö. 43 te Antonius'a karşı yapılan Mutina savaşına askerleri ile birlikte katılmış ise de, yenilince Senatus A. a yüz çevirdiği için, A., Antonius ile barışmıştır. Bunlar Lepidus'u da aralarına alarak ikinci Triumviratus (üçler birliği)u kurmuşlardır (M. Ö. 43). Bu üç adam doğuda cumhuriyete sadık kalan Brutus ve Cassius idaresindeki orduyu Makedonya'da Philippi'de yendikten (M. Ö. 42) sonra bunların Roma ve İtalya'daki tarafçılarını da öldürtmüşler, memleketi aralarında bölüşerek kendi başlarına hükmetmeğe başlamışlardır. Bu bölüşmede Antonius'a doğu ülkeleri, Lepidus'a Afrika, genç Octavianus'a Batı Avrupa (İtalya'dan başka) düşmüştü. Fakat çok geçmeden bunların aralarında anlaşmazlıklar başgöstermiştir. Antonius'un karısı ve kardeşi yüzünden A. ile aralarında çıkan anlaşmazlık nihayet M. Ö. 40 ta ikisinin Brundisium'da buluşup anlaşmaları ile sona ermiş ve Antonius, A. un kızkardeşi ile evlenmiştir. A., bundan sonra Roma'ya tahıl getirme işini sekteye uğratan Sextus Pompeius ile ilkin Antonius ve Lepidus ile birlikte, sonra da yalnız başına uğraşarak bu tehlikeyi önlemiş (M. Ö. 36), aradan çok geçmeden Afrika'daki arkadaşı Lepidus'u da siyasetçe hükümsüz hale getirerek Antonius ile karşı karşıya kalmıştır. Antonius doğuda Kleopatra ile eğlenir ve Parth'lara karşı yapılacak hareketlerde ihmalci davranırken Octavianus Roma'da yerini kuvvetlendirmeğe ve tek başına egemenlik kurmağa çalışmıştır. M. Ö. 32 de Antonius A. un kızkardeşi olan karısını bırakınca, A. durumdan faydalanma zamanının geldiğini anlamış, Kleopatra'nın doğuda büyük bir imparatorluk kurmak emelini beslediğini, Antonius'un da buna gözyumduğunu ve Kleopatra'yı desteklediğini iddia ederek Mısır'a karşı Senatus'un harb açmasını sağlamıştır. Antonius azledilerek A. a geniş yetkiler verilmiştir. M. Ö. 2 eylül 31 de Aktion (b. bk.) da yapılan savaşta Kleopatra ile Antonius yenilmişler, bir yıl sonra İskenderiye alınınca da intihar etmişlerdir.

Augustus'un gençliğine ait büstü (Roma, Vatikan müzesi)

Augustus'un zırhlı heykeli (Prima Porto'da bulunmuş, şimdi Roma, Vatikan müzesindedir)

M. Ö. 29 da Roma'da büyük zafer alayı yapan A. un artık rakibi kalmamıştır. Şimdi meşru ve kanunî bir hükümet kurmayı kolaylaştırmak için o zamana kadar kendisine verilmiş olan bütün yetkileri geri vermiş ve yeni bir şekil altında eski idareyi kurmağa çalışmıştır. Senatus şükranını bildırmek için Octavianus'a Augustus sanını vermiştir (M. Ö. 27). Fakat iş yalnız bununla kalmamış, Augustus'a prokonsul yetkisi (Imperium proconsulare) ile bütün silâhlı kuvvetlerin başkomutanlığı ve dış politika üzerine kontrol hakkı verilmiştir. Bu suretle A. artık devletin bütün işlerinin başı olmuştur. Sözde cumhuriyet tekrar kuruluyor ve devletin başına «ilk vatandaş» (Princeps civitatis) getirilmiş oluyordu; fakat hakikatte, iktidarın baştaki adamla senatus arasında bölünmüş şekli olan bir nevi monarşi kurulmuş oluyordu. Burada senatusa temsilî, baştaki adama da fiilî iktidar düşüyordu. Bu monarşinin adı «principatus» tur ve Roma'da imparator Diocletianus'a kadar devam etmiştir.

Bundan sonra A. artık her yıl (M. Ö. 23 e kadar) konsul seçilmiş, M. Ö. 23 te tribunus yetkisi (Tribunicia potestas) verilmiş, M. Ö. 12 de başrahip (pontifex maxi-

mus) olmuş, nihayet M. Ö. 2 senesinde kendisine «vatanın babası» (pater patriae) sanı verilmiştir.

A. hükümet işlerini düzeltirken devletin genel durumunu da düzeltmeğe devam etmiştir. 20 senelik karışıklık her tarafta düzeni bozmuştu. A., devletin sınırlarını genişletmekten ziyade tespit ve tahkim etmek istemiş, fakat bunun için Afrika, Avrupa ve Asya'da harbler yapmak zorunda kalmıştır: İspanya'da savaşmış, Pannonia, Dalmatia ve Batı Germania (Elbe nehrine kadar) ile Alp'lerdeki kavimler A. un üvey evlâtları Tiberius ile Drusus tarafından itaat altına alınmışlar, Gallia'da barış ve sükûn yeniden kurulmuş, doğuda Parth'lar ile anlaşma yapılmıştır. Bütün bunlar Senatus ile Roma halkını memnun etmiştir. A. memleket içinde de faydalı işler yapmış, hususiyle ahlâk ve âdetleri düzeltmeye çalışmış ve evlenmeleri teşvik etmiş (lex Papia Popaca, lex Iulia), orduda disiplini kuvvetlendirmeğe ve eski dini canlandırmaya çalışmış, Roma şehrini güzelleştirmeğe, kendi ifadesiyle tuğla şehri mermer bir hale koymağa gayret etmiştir. Roma dünyası A. u kurtarıcı olarak selâmlamış ve senenin altıncı ayı (sextilis) na onun adını (Augustus) vermiştir.

A., oğlu olmadığı için, üvey oğlu Tiberius'u veliaht yapmış, bir seyahatten dönerken hastalanarak ölmüştür. A. yalnız usta bir politikacı değil, aynı zamanda büyük bir devlet adamıdır. A., büyük Roma devletini ayakta tutan ve ona iki yüzyıl müddetle barış ve sükûnu sağlıyan büyük plânlar yapmıştır. Bilim ve sanatı korumuştur (Augustus devri). Yaptığı işler hakkındaki rapor (Res gestae) (bk. AUGUSTUS VASİYETNAMESİ) Ankara'daki Augustus tapınağı duvarlarında ve yine Anadolu'da Pisidia Antiokheia'sında bulunmuştur (Monumentum Ancyranum). A. un birçok müzelerde büstleri ve heykelleri vardır.

AUGUSTUS TAPINAĞI ÖRENİ

AUGUSTUS TAPINAĞI, Ankara'nın en önemli antik binası. Binanın esası yaklaşık olarak M. Ö. II. yüzyıl sonlarına doğru yapılmıştır. İlk yapılan kısmın Phrygia tanrıçası Men'e ithaf edilmiş olması ihtimali vardır. A. sikkelerinde en eski şekil olarak tapınağın yalnız celladan ibaret tasvir edildiği görülmektedir. Roma imparatorluk çağında cellanın etrafı sütunla kuşatılarak tapınak, tanrıça Roma ile imparator Augustus'a ithaf edilmiştir. Tapınakta anıt başlıklarında ve cellada görülen süslerden, bu kısmın hellenistik çağdan kaldığı anlaşılıyor. İmparatorluk çağına ait sikkelerde ise tapınak etrafının sütunla çevrili olduğu görülmektedir. Alman arkeoloğu Schede 1926-28 yıllarında tapınakta kazı yapmış, fakat o zaman etrafında evler olduğundan kazı alanını genişletemiyerek, binanın hellenistik çağa ait bulunduğu ve Nero çağından kalan bir sikke resmine bakarak da, İon üslûbunda olduğu sonucuna varmıştı. Fakat 1939 da tapınağın etrafı açılmış Türk Tarih Kurumu'nun yaptırdığı kazı sonunda bunun Korinthos üslûbunda bir pseudodipteros olduğu anlaşılmıştır. Sütun sayısı 15/8 di. Plân bakımından Magnesia'daki Artemis tapınağının eşidir. Pronaos önünde dört, opisthodomosta antlar arasında iki sütun vardı. Cella plânı bakımından da yine Magnesia'daki Zeus tapınağına benzer. Alınlıklarının boş bırakıldıkları ve kabartmasız oldukları anlaşılıyor.

Bizanslı'lar tapınağı kiliseye çevirerek cella duvarlarına pencereler açmışlar, arka duvarı büsbütün yıkarak opisthodomosa bazı eklemeler yapmışlardır. Bu eklemelerin kalıntıları hâlâ durmaktadır. Bugün cellanın arka, ve camie bitişik olan yan duvarının bir kısmından başka diğer kısımları ayakta durmaktadır. Kapısının yüksekliği 8.40, genişliği 3.34 metredir.

AUGUSTUS VASİYETNAMESİ veya **MONUMENTUM ANCYRANUM**(= Ankara Anıtı), Ankara'da Augustus tapınağının duvarlarına kazılmış olup Augustus'un hayatında yaptığı işleri anlatan çok önemli bir yazıt. Augustus'un, ölümünden (M. S. 14) biraz önce, yetmiş altı yaşında iken kaleme aldığı ve pek isabetli olmıyarak «Augustus vasiyetnamesi» diye anılan bu belge, Augustus'un ölümünden sonra Tiberius tarafından Senatusta okunmuş, sonra iki tunç levha üzerine kazılarak Roma'da Augustus türbesine, kopyaları ise imparatorluğun çeşitli eyaletlerindeki Augustus tapınaklarına konmuştu. Yüzyıllar boyunca A. nın hem aslı, hem de kopyaları yok olmuşsa da, An-

kara'daki kopyası oldukça iyi bir halde bugüne kadar korunabilmiştir.

Ankara'daki A. iki dilde yazılmıştır. Pronaos'ta iki antın iç taraflarına kazılmış olan Lâtince aslından başka, Yunanca konuşan halkın anlaması için porticus'un güneydoğu duvarına Yunanca tercümesi kazılmıştır.

«Rerum gestarum divi Augusti...» kelimeleriyle başlıyan A. nin ilk cümlesi şudur: «Tanrısal Augustus'un yeryuvarlağını Roma milletinin egemenliği altına almak için yaptığı işleri, devlet ve Roma milleti adına yaptığı masrafları gösteren belgenin bir nüshası aşağıdadır.» A. nde, M. Ö. 43 - M. S. 14 yılları olayları anlatılarak Augustus'un askerî ve diplomatik başarıları, rütbeleri, sivil ve ruhanî memurlukları, şeref unvanları, Roma halkına yaptığı para ve yiyecek yardımları, tertibettiği oyun ve şenlikler, vücuda getirdiği muazzam inşaat bir bir sayılmaktadır. Augustus'un insan ve devlet adamı olarak büyüklüğünü gösteren şu sözleri karakteristiktir: «Bütün dünya üzerinde kara ve denizde iç ve dış harblere giriştim. Muzaffer olduğum zaman sağ kalan bütün vatandaşlara merhamet gösterdim. Tehlikesizce affedilmesi mümkün olan yabancı milletleri yok etmekten ise muhafaza etmeyi tercih ettim.»

A., XVI. yüzyıl ortalarından beri Avrupa bilginlerince tanınmıştır. XVII. - XVIII. yüzyıllarda bazı Avrupa bilginleri yazıtı incelemek ve kopyasını almak için Ankara'ya gelmişlerdir. Bununla beraber, ancak 1861 de G. Perrot ve E. Guillaume'un başkanlığı altında Ankara'ya gelen heyet, Lâtince metnin ilk tam ve Yunanca metnin o zaman görülebilen kısımlarının kopyasını alabilmiştir. Bu kopyadan faydalanarak ünlü Alman klâsik filoloğu Th. Mommsen *Res gestae divi Augusti* (İlâhî Augustus'un icraatı) [Berlin 1883] başlığıyle A. nin ilk ilmî basımını yapabilmiştir. Bu tarihten itibaren A. defalarca yayımlanmış ve çeşitli Avrupa dillerine çevrilmiştir. Bu yayımların başlıcaları: B. Cagnat - C. Peltier: *Res gestae divi Augusti, d'après la dernière recension avec l'analyse du commentaire de Th. Mommsen*, Paris 1886; E. G. Hardy: *The Monumentum Ancyranum*, Oxford 1923; C. Barini: *Monumentum Ancyranum. Res gestae divi Augusti*, «Biblioteca della Rivista Historia», Milano 1930; J. Gagé: *Res gestae divi Augusti. Texte établi et commenté*, Paris 1935; Türkçe tercümesi: H. S. Gelendos: *Monumentum Ancyranum. Ogüst mabedi kitâbesi*, İstanbul 1939; H. Dereli: *Augustus, Ankara anıtı (Monumentum Ancyranum)*, İstanbul 1949.

A'UḤ, Kafkas dillerinin Kuzeydoğu veya Çeçen-Lezgi kolunun Çeçen bölümü (1 — Çeçen, 2 — İnguş, 3 — Bats') nden bir dil. Çeçen (millî adı: Naḥçuy muot') dilinin bir diyeleğidir, ve en yakın komşusu olan İçker diyeleğiyle beraber, Çeçencenin Dağ Çecencesi denilen bölümünü meydana getirir. Kuzeydoğu Kafkasya'da, Groznıy şehrinin güneyinde, Terek nehrinin ayaklarından olan Argun suyu ile Aksay arasında, Veden kasabası dolaylarında konuşulur. Bk. ÇEÇEN DİLİ.

AUJESZKY [*ọuyeski* ok.] **Aladár** (1869-1933), tanınmış Macar bakteriyoloğu. Budapeşte Yüksek Veteriner Okulu profesörü ve Bakteriyoloji Enstitüsü müdürü idi. Genel bakteriyolojiden başka hususiyle insan ve hayvan bakteriyolojisi ile uğraşmıştır. Birçok yeni keşifleri vardır. Evcil hayvanlar için ilk defa kuduz aşısı hazırlıyan odur (1900). Bilim âleminde «Aujeszky hastalığı» (b. bk.) adiyle anılan yalancı kuduz hastalığını da ilk defa A. bulmuştur. Bundan başka bakteri sporlarının boyanması için yeni bir usul bulmuş ve kendi zamanına kadar bilinmiyen birçok bakteri cinslerini tarif etmiştir. Başlıca eserleri: *A baktériumok természetrajza* (Bakterilerin tabiat bilgisi) [1912] *Általános bakteriológia* (Genel bakteriyoloji) [1924].

AUJESZKY [*ọuyeski* ok.] **HASTALIĞI,** köpek, kedi, domuz, ve seyrek olarak başka hayvanlarda da gözüken, bulaşık beyin ve omurilik yangısından ibaret bulunan bir hastalık. İlkönce Aujeszky tarafından anlatılmıştır. Köpek ve kedilerde çabuk seyirlidir. Hasta hayvanın vücudunun bazı yerlerini şiddetle kaşıması ve ısırması bu hastalığın en göze çarpan belirtisini teşkil eder. A. na «yalancı kuduz» adı da verilir.

AUKRUST, Olav (1883-1929), Norveçli şair. Lom'da doğmuş, aynı kasabada ölmüştür. Memleketi olan dağlık Gudbrandsdal vâdisinde köylü hayatı yaşamış, ilhamını tabiattan ve millî kaynaklardan almış, ve Nynorn denilen yeni millî Norveç dilinde yazmıştır. *Himmelvarden* (Dağda anıt olarak yığılan taş kümesi) [1916] ve *Solrenning* (Güneşin doğuşu) [1930] adlarını taşıyan başlıca eserlerinde, Norveç manzarası ve havası içinde, milletinin manevî gelişimini ve kaderini renkli ve ahenkli bir dille ve lirik tablolar şeklinde terennüm etmiştir. *Hamar i hellom* (Dağlardan gelen ruh) [1926] ve yarıda kalmış olan *Norske terningar* (Norveç zarları) [1931] adlı eserleri de aynı karakteri taşır.

AUKSENTİOS (Lât. *Auxentius*), tanınmış iki Areiosçu piskopos:

1 — **Dorostorum (Silistre) lu A.** (IV. yüzyıl), ünlü Got piskoposu Ulfilas'ın öğrencisidir. 380 de Dorostorum piskoposu olarak Ulfilas'la birlikte Bizans'a gitmiş ve İmparator Theodosios için Ulfilas'ın doktrini ve hayatı hakkında bir eser yazmıştır.

2 — **Kappadokia'lı A.** (IV. yüzyıl). Büyük Konstantinos kendisine karşı koyan piskoposları azledince, A. u Mediolanum (Milano) piskoposu Dionysus'un yerine getirmiştir. A. bundan sonra Batı'da Nikaia (İznik) kilise meclisi kararlarının büyük bir muhalifi olarak tanınmıştı. Ortodoks İmparator Valentinianus tahta çıkınca A. yerinde kalmış, fakat tanrıbilim öğretilerine, Poitiers'li Hilarius açıkça hücum etmiştir.

AUKSESİA, bir Yunan tanrıçası. Tanrıça Damia ile birlikte Aigina'da tapınılırdı. Herodotos'ta kayıtlı bir efsaneye göre, Epidauros'lular, bir kıtlık sebebiyle, Delphoi kâhinlerinin öğüdü ve Apollon'un emriyle Attike zeytin ağacından Damia ve A. heykellerini yapmışlardır. Attike'den başka bir yerde zeytin ağacı bulunmadığından Epidauros'lular, kutsal sayılan zeytin ağacı karşılığında, Atina'lılara tanrıça Athene Polias için yıllık kurban vergisi ödemek zorunda kalmışlardır. Daha sonra Epidauros'lulara tâbi Aigina'lılar kuvvetlenince iki tanrıça heykelini Epidauros'tan kaldırıp Aigina'ya götürdükleri için, Epidauros'lular kurban vergisini vermekte devam etmeyi reddetmişlerdir. Bunun üzerine Atina'lılar Aigina'lılara karşı bir sefer açmış ve tanrıça heykellerini kaçırmayı denemişlerse de muvaffak olamamışlardır. Atina menşeli bir efsane şekline göre Atina'lılar kendi mallarını geri almak için Aigina'ya yalnız bir tek gemi ile yanaşmış, fakat heykelleri kaidelerinden iplerle kaldırmağa yeltenince diz üstü düşmüşler,

müthiş bir deprem ve fırtına kopmuş, gemi tayfası da delirip birbirlerini öldürmüşlerdir. Buna karşılık, Aigina menşeli efsane şekline göre Atina'lılar bir değil, birçok gemi ile gelmiş, fakat Argiv'lerle bağlaşık Aigina'lılar tarafından bozguna uğratılmışlardır. Atina'lılardan yalnız bir kişi kurtularak Atina'ya kaçabilmiştir. Bunu ise öfkelenen Atina kadınları elbiselerinden çıkardıkları iğnelerle vurup öldürmüşlerdir. O zamandan başlıyarak Atina'da iğnelerle tutturulan «Dor» kıyafeti yerine iğnesiz «İon» kıyafeti kullanılması emredilmiş.

Bu efsanevî hikâyede yalnız Aigina'da zeytin ağacından yapılmış iki diz çökmüş tanrıça heykeli bulunduğu kısmı hakikattır. Bu heykellerin diz çökmüş durumları yüzünden A. ile Damia verimlilik ve hususiyle doğum tanrıçaları olarak düşünülmüşlerdir. Kültlerine dair Herodotos'ta Demeter kültünü andıran şu âdet anlatılmaktadır: A. ile Damia kültünde onar erkekten bileşik bir koro tarafından kadınlarla alay eden yergiler okunurmuş. Başka bir söylentiye göre iki genç kız A. ile Damia, Kıbrıs'tan Troizen'e gelmiş ve tam o sırada ayaklanmış bulunan halk tarafından taşa tutulup öldürülmüşlerdir. Bu olayın hâtırası için lithobolia (b. bk.) yortusu konmuştur.

AUKSOKROM GRUP: bk. BOYARMADDE.

AUKŠTAIT [*aukştait* ok.], Hint-Avrupa dil ailesinin Balt-İslâv kolunun Balt bölümünden olan Litvan dili (Lietuviškai) nin bir diyelek grupu. Litvan'canın Merkez ve Doğu diyeleklerini içine alan bu grup Yukarı Litvanca (öbürü: Žemait veya Aşağı Litvanca [kuzeybatıda, Memel'de ve Doğu Prusya'da]) da denir. Memleketin güney, güneydoğu, ve doğu kısımlarında konuşulan, ve öbür diyeleklerden başlıca intonasyon sistemi bakımından ayrılan bu diyelekler, edebî Litvan'canın esasını teşkil etmiştir. Bk. LİTVAN DİLİ.

AULAEUM, eski Roma tiyatrosunda kullanılan perde. Bu kelimenin aslı olan Yunanca *aulaia* kelimesi hususiyle evin iç tarafını dışarıya doğru kapıyan ve bir duvar veya kapı yerini tutan perde veya halı anlamına gelir. Büyük İskender zamanından başlıyarak Yunanistan'da Doğu tarzı örtüler örnek tutularak yapılmış boyalı işlemeli veya kumaşa dokunmuş figürlerle süslenen örtüler çok rağbette idi. Hellenistik devir saraylarından, hususiyle Pergamon (Bergama) sarayından bu gibi örtüler Roma'ya gelmiş ve orada yalnız örtü değil, tiyatro perdesi olarak da kullanılmıştır.

Modern tiyatrodan farklı olarak Roma tiyatrosunda temsil başlarken perde yukarı çekilmez, aşağıya, sahnenin altında bir boşluğa indirilir, temsilden sonra ise yukarı çekilirdi. Birden fazla perdeli piyeslerde her perdeden sonra A. un yukarı çekilip çekilmediğine dair hiçbir kayıt yoktur.

AULAİ, eski Anadolu'da iki yerin adı:

1 — Kilikia bölgesinde Tarsus ile Ankhiale (b. bk.) arasında bir yer.

2 — Lydia'da bir yer.

AULAİU TEİKHOS (Yun. = Aulaios hisarı), eski Trakya'da müstahkem bir şehir. Bugünkü Kurudere (Kırklareli ili, Pınarhisar bucağı) nin yerinde bulunuyordu.

AULAKS, eski Anadolu'nun Asia veya Lydia bölgesinde bir yer.

AULARD [*ōlār* ok.], **François-Alphonse** (1849-1928), Fransız profesörü ve tarihçisi. Montbron (Charente) da doğmuştur. Aix, Montpellier, Poitiers ve Janson-de-Sailly liselerinde öğretmenlik yaptıktan sonra Paris'te Edebiyat Fakültesinde Fransız ihtilâli tarihi dersleri okutmakla görevlendirilmiştir (1877-1922). Bu tarihten başlıyarak yalnız Fransız ihtilâli denemeleri ve incelemeleri ile uğraşmıştır. Fransız tarihinin bu bölümüne yeni bir görüşle bakmış ve bu konuda şiddetli bir tenkid usulü takip etmiştir. Radikal Parti'nin üyesi olmuş ve değerli eserler yayımlamıştır. 1877 de yayımladığı *Leopardi* tezinden sonra yazdığı eserler şunlardır: *Les orateurs de l'Assemblée Constituante* (Kurucular meclisi hatipleri) [1882], *Les orateurs de la Législative et de la Convention et Danton* (Legislative ve Convention meclisleri hatipleri ile Danton), *L'Histoire politique de la Révolution Française* (Türkçesi: Fransız İnkılâbının siyasî tarihi, 3 cilt, 1944, 1945) [1905], *Les droits féodaux sous la Révolution* (İhtilâl zamanında feodal haklar) [1925]. *Patriotisme et la Révolution* (Vatanperverlik ve ihtilâl) [1925], *Le Christianisme et la Révolution* (Hıristiyanlık ve ihtilâl) [1925]. Kendisi tarafından kurulan «Révolution Française» (Fransız İhtilâli) dergisinde, ders ve tetkiklerinde Fransız ihtilâlini her yönden incelemiştir. «Les débats de la Société des Jacobins» (Jacobin derneği müzakereleri) ni, ve «Le Recueil des actes du Comité de Salut Public» (Selâmet-i Umumiye komitesi kararları) dergisini yayımlamış, «La Justice» (Adalet) «L' Ère Nouvelle» (Yeni zaman), «La Dépêche» (Telgraf) dergilerinde çalışmıştır.

AULE, iki eski yerin adı:

1 — Eski Yunanistan'ın Arkadia bölgesinde bir yer. Burada bir Pan tapınağı vardı.

2 — Haimos (Balkan) sıradağlarının güney tarafında, Adrianupolis (Edirne) e yakın bir kale.

AULE (IX. yüzyıl), Bizans kaynaklarında Bulgar Türk hükümdarlarının sarayına verilen ad. Bu kelimenin kökeni hakkında iki sanı vardır: 1 — Homeros'ta da geçen Yunanca *aulē* (saray). 2 — Türk *aul.*

AULEON, Bizans devrinde Haliç (İstanbul) in körfeze benziyen ucuna verilen ad.

AULERC'LER (Lât. *Aulerci*), Romalı'lar zamanında Kuzeybatı Gallia'da, Loire ve Seine arasında yaşamış kuvvetli ve geniş bir alana yayılmış bir kavim. Caesar'da şu üç başoymağı kayıtlıdır: 1 — Cenoman'lar (Lât. Aulerci Cenomani); bunların büyük bir kısmı, eski yurtlarını bırakan ilk Gall kabileleriyle birlikte Alp'lerden geçerek Kuzey İtalya'ya yerleşmiştir. 2 — Eburovic'ler (Lât. Aulerci Eburovices). 3 — Brannovic'ler (Lât. Aulerci Brannovices).

AULICH [*aulih* ok.], **Manswed** (1793 - 1861) Polonyalı misyoner. 1831-1843 yılları içerisinde Türkiye ve İran'da çalışmıştır. Hususiyle İstanbul, İzmir ve Kafkasya'da uzun zaman bulunmuştur. 1850 yılında Kraków'da, Doğu'daki dinî misyonuna dair bir rapor yayımlamıştır.

AULIN, Tor (1866-1914), tanınmış İsveç kemancısı. Stokholm'da doğmuştur. Zamanının en iyi kemancılarından biri olarak geniş bir ün kazanmış, besteci ve orkestra şefi olarak da tanınmıştır.

AULİNDENOS, eski Anadolu'nun Phrygia bölgesinde bir göl. Şimdiki Salda gölü.

AULİS, eski Yunanistan'ın Boiotia bölgesinde, Euripos kenarında, Euboia (Eğriboz) adasındaki Khalkis şehri karşısında bir kıyı şehri. İki körfez arasında kayalık bir yarımadada, şimdiki Vathy şehrinin yakınında bulunuyordu. Yunan efsanesine göre Troia'ya karşı hareket eden Yunan filosu A. te toplanmıştır. Fakat Agamemnon'un suçu yüzünden öfkelenen Artemis, müsait olmıyan rüzgârlar göndererek filonun yola çıkmasına engel omuş ve ancak Agamemnon'un kızı İphigeneia (b. bk.)yı kurban etmesi üzerine müsaade etmiştir.

AULİU KOME (Yun. = Aulios köyü), eski Anadolu'nun Güney Lydia bölgesinde Hypaipa (b. bk.) — Larissa (b. bk.) yolu üzerinde bir köy veya küçük kasaba.

AULLAGAS GÖLÜ (Lago de Poopó), Bolivya'da sığ ve tuzlu bir göl. Denizden yüksekliği 3 700 m, derinliği 3 m; uzunluğu 100, en geniş yeri 50 km; yüzölçümü 3 700 km². A. Titicaca Gölünün ayağını (Desaguadero) alır; fazla suları Coipasa tuzlu gölüne boşalır. Ancak küçük taşıtların işlemesine elverişlidir.

AULNOY [*ōnua* ok.], **Marie-Catherine Jumel de Berneville de la Motte, Comtesse d'** (1650 sıraları-1705), Fransız kadın yazar. Sonradan Aulnoy kontu olan François de la Motte'la evlenmiş, siyasî entrikalara giriştiği için 1679 da İspanya'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Madame Lafayette'i taklit ederek *Hippolyte comte de Douglas* (1690) başlıklı bir roman, ayrıca da *Mémoires de la cour d'Espagne* (İspanya sarayından anılar) [2 cilt 1679-81], *Relation du voyage d'Espagne* (İspanya gezisi hikâyesi) [1690], *Mémoires secrets sur la cour de France* (Fransa sarayı hakkında gizli anılar) [1692], ve *Mémories de la cour d'Angleterre* (İngiltere sarayı hakkında anılar) [1695] adlı eserleri yazmışsa da, kendisini tanıtmış olan eser, Ch. Perrault tarzında yazılan, mehaz olarak da İtalyan G. B. Basilenin *Pentamerone*'sine dayanan *Contes nouvelles, ou les fées à la mode* (Yeni masallar, veya moda olan periler) [1698; en ünlü. masal: *l'Oiseau bleu* = Mavi kuş] adlı kitabıdır.

AULOKRENE veya **AULU KRENE,** (Yun. = flüt kaynağı), eski Anadolu'nun Phrygia eyaletinde, Apameia Kibotos (Dinar; bk. APAMEİA 3) şehrinin yakınında Maiandros (Büyük Menderes)un kaynak bölgesi. Aurokra (b. bk.) nın da bu civarda bulunmuş, hattâ A. ile aynı olması ihtimali vardır.

AULON (Yun. = dar vâdi, derbent), İlkçağda birçok yerin adı. Başlıcaları şunlardır:

1 — Eski Anadolu'nun Kilikia sahili ve Kıbrıs adası arasındaki deniz parçası.

2 — Suriye'de Khrysorrhoas (Baradâ) vâdisi.

3 — Eski Makedonya'nın Mygdonia bölgesinde Bolbe (Selânik'in doğusunda Volvi, Türkçe Beşik) gölünün Strymon (Orfanto) körfezine aktığı vâdi. Burada aynı adda bir istihkâm da vardı.

4 — Yunanistan'ın Attike bölgesinde, Laureotike dağında bir derbent, şimdiki Korphona derbendi.

5 — Yunanistan'da Sparta'nın güneyinde, Eurotas vâdisinin daralmış olan kısmı.

6 — Yunanistan'da Messene ile Triphylia arasındaki Neda vâdisi. Burada bir Asklepios Aulonios tapınağı vardı.

7 — Arnavutluk'ta şimdiki Avlonya (b. bk.).

AULONİA, eski Anadolu'nun Hellespontos bölgesinde, şimdiki Karabiganın yakınında bulunmuş olan bir kasaba.

AULOS (Lât. *tibia*), eski Yunanlı'ların flüte benzer müzik âleti. Tek ve çifte olarak iki çeşidi vardı. Çifte A. ların yine iki çeşidi vardı: 1 — *Phryg A. u:* bunun sağ borusu doğru, sol borusu ise ötekinden biraz kısa olup eğri idi. 2 — *Yunan-Roma A. u:* bunun her iki borusu doğru, eşit ve ıraksaktı. Her iki tip A., borularının ayrı ayrı ağızlıkları olduğu halde, çalınırken birden ses verirdi. Boruların ucu açıktı. İlkin borularda dörder delik vardı, fakat daha gelişmiş olan A. larda deliklerin sayısı beş, altı, on, on iki, on beş veya yirmi dörttü. Parmaklardan uzak olan delikler boruya takılı halkalarla kapatılıp açılırdı. A. lar saman, kamış, ağaç, kemik, fildişi v. b. maddelerden yapılırdı.

A. çalana *aulētēs*, A. çalgısına *aulētikē*, A. la refakat eden şarkıya da *aulōdia* denirdi.

AULULARIA: bk. PLAUTUS.

AUMALE [*ōmāl* ok.], **Henri-Eugène-Philippe-Louis d'Orléans, duc d'** (1822-1897), Birinci Louis-Philippe ile Marie-Amélie'nin oğlu. Paris'te doğmuş. Zucco (Sicilya) da ölmüştür. Öğrenimini Henri IV. lisesinde yapmış, 17 yaşında iken orduya girmiştir. Cezayir'de parlak hizmetleri ile kendisini göstermiş ve 1843 mayısında tahkimli bir yer olan Smala Abd el-Kader'i alması kendisine ün sağlamış ve korgeneral rütbesine yükselmiştir. 1847-1848 yıllarında Fransa'nın Afrika sömürgeleri valiliğini yapmıştır. Sonradan İngiltere'ye çekilmiş ve tarih incelemelerine koyulmuştur. Önce *Histoire des princes de Condé* (Condé Prenslerinin tarihi) [7 cilt ve endeks, 1869-1895] adlı eserini yazmış, bu eser Napoléon III. tarafından toplattırılmıştır. Millî Meclis'e Oise saylavı olarak katılmış, 1871 de Fransız Akademisine seçilmiştir. Sonradan tekrar askerliğe geçmişse de 1883 te kendisine işten el çektirilmiş, daha sonra da askerlikten çıkarılmıştır. Siyasete ve askerliğe dair birçok eserleri vardır. Fransız Akademisi'ne, Güzel Sanatlar Akademisi'ne ve Siyasî ve Ahlakî Bilimler Akademisi'ne üye seçilmiştir.

AUMONIER [*ɔmouniey* ok.], **Stacy** (1887-1928), İngiliz romancı ve hikâyecisi. Hayatını ilkin ressam ve dekoratör olarak kazanmış, 1913 te yazı hayatına atılmıştır. Uzun bir hastalıktan sonra İsviçre'de ölmüştür. En ünlü kitabı 1919 da yazdığı *The Querrils* adlı romanıdır; A., bu eserinde, harb zamanındaki bir aile hayatını anlatır. Diğer önemli eserleri: *One After Another* (Sıra ile) [1920]; *Heartbeat* (Çarpıntı) [1922]; *Little Windows* (Küçük pencereler) [1931] v. b. dir.

AUNESİS, eski Anadolu'nun Pamphylia bölgesinde bir kıyı şehri. Antalya körfezinde, Karpuzçayı'nın ağzında bulunmuş olduğu sanılıyor. Ünlü tersaneleri vardı.

AURA (Lât. = hava, koku, nefes), histeri, epilepsi, astma gibi nöbet nöbet gelen hastalıklarda hastanın nöbetten hemen önce duyduğu duyu, esinti.

AURA veya **AURE,** Yunan mitolojisinde iki anlamda geçer:

1 — Titan Lelantos ile Periboia'nın kızı, Artemis'in arkadaşı. Kendisine gönül veren Dionysos, Aphrodite'nin yardımiyle onu elde eder. A., ikiz çocuk doğurunca delirir, çocuklarının birini yer ve intihar maksadiyle kendini Sangarios (Sakarya) ırmağına atmak ister. Fakat Zeus onu bir pınar haline getirmek suretiyle kurtarır.

2 — Aktaion veya Atlante'nin köpeği.

AURAKLEİA, eski Anadolu'nun Phrygia bölgesindeki Aulokrene (b. bk.) nin başka bir adı.

AURA'LAR (Yun. *Aurai*), Yunan mitolojisinde kişileştirilmiş, yumuşak, hafif rüzgârlar.

AURELİUS: bk. MARCUS AURELİUS.

AURANİTİS, *Abd-i Atik*'te (Hezekiel, XLVII, 16, 18) eski Filistin'in, Iordanēs (Ürdün) ırmağının kuzeydoğusuna ve Taberiye gölünün doğusuna düşen bölgesi. Yaklaşık olarak şimdiki Güney Suriye'de Cebel Havran (veya Cebel-üd-Durûz, Lât. Asalmanus mons)ı ve bunun batısındaki Nukra ovasını içine alıyordu. Bk. HAVRAN.

AURAS, Balkanlar'da Istros (Tuna) a dökülen bir ırmağın antik adı. Şimdiki Lom ırmağı (Bulgaristan) olduğu sanılmaktadır.

AURELİA: bk. DENİZANASI.

AURELİANE, eski çağda iki yerin adı:

1 — Eski Anadolu'nun Mysia bölgesinde, Euenos (Havran çayı) kıyısında, Adramyttion (Edremit) körfezine yakın bir kasaba. Örenleri Havran (Balıkesir ili, Edremit ilcesi)ın yakınında görülmektedir.

2 — A. veya Aureliana, Romalı'lar zamanında Moesia Superior'da Tuna kıyısında, Timakos (Timok) ırmağının doğusunda bir istihkâm. Bizans imparatoru İustinianos onu yeniden tahkim etmiştir.

AURELIANUS, Claudius Lucius Valerius Domitius,(212?-275), Roma İmparatoru (hük. M. S. 270-275). A., Pannonia'lı bir köylü olup, Roma ordusuna girerek kendisini göstermiş, İmparator Claudius II. Gothicus (hük. M. S. 268-270) ölünce Pannonia'daki ordu tarafından imparator ilân edilmiştir. A. ilk iş olarak selefi zamanında Goth'larla başlanan harbe devam etmiş, bunları Moesia'dan çıkarmış, fakat Dacia'yı bırakmıştır. A., sonra Germen'lerle savaşmış, Rhein ve Tuna hudutlarını emniyet altına almıştır. A. bundan sonra Roma'nın surlarını yeniden genişletip sağlamlaştırmaya başlamış, daha sonra doğuya gitmiş, Palmyra kiraliçesi Zenobia (272)ya ve Mısır'da isyan eden Firmus'a karşı seferler yapmıştır. A., Gallia'da bağımsızlığını ilân eden Tetricus'a karşı yürüyerek onu yenmiş, bu suretle 274 te İmparatorluğun tekrar birliğini kurmuş, aynı yıl Pers'lere karşı sefere çıkmış ise de Trakya'da öldürülmüştür. A., başarılı harbler yapmış, orduda disiplini sağlamış, düzenli bir idare kurmuş ve geniş bir para reformu yapmış olmakla ünlüdür. Roma imparatorlarının içinde ilkönce taç giyen A. tur.

AURELIANUS REOMENSIS (IX. yüzyıl), Katolik keşişi ve müzik yazarı. Reomé veya Moutiers-Saint Jean (Fransa)da yaşıyan A., *Disciplina musica* (Müzik bilgisi) başlığiyle katolik kilise müziği tarihi bakımından çok önemli bir risale yazmıştır.

AURELİUPOLİS, eski Anadolu'nun Lydia bölgesindeki Tmolos (b. bk.) şehrinin daha sonraki adı.

AURELIUS, Victor (M. S. IV. yüzyıl), Romalı tarihçi. Sallustius (b. bk.) yolunda *De Caesaribus* (= İmparatorlar hakkında) başlığiyle, Augustus'tan Büyük Constantinus'a kadar Roma imparatorlarının kısa biyografyalarını yazmıştır.

AURELIUS YOLU (Lât.: *Via Aurelia*), eski İtalya'nın önemli ana yollarından biri. M. Ö. II. yüzyılda yapılmış olduğu sanılan A., Roma şehrini Kuzey İtalya ve Gallia'ya bağlıyordu. Roma'dan hareket ederek Alsium (Palo) da deniz kıyısına varan bu yol, ilkönce yalnız Cosa'ya kadar gidiyordu, fakat sonradan Vada Volaterrana (Vada)ya, M. Ö. 109 da Cenova ve Dertona (Tortona)ya, Augustus zamanında ise ta Gallia'ya kadar uzatılmıştır. Bugünkü şose de esas itibariyle A. nu takibeder.

AURELLE DE PALADINES [*ōręl dı paladįn* ok.], **Louis-Jean-Baptiste D'**(1801-1877), Fransız generali. Malzien'de doğmuş, Versailles'da ölmüştür. 1841-1848 yıllarında Cezayir'de çalışmış, 1851 de tümgeneral olmuş, sonra Kırım harbine katılmış, 1855 yılında korgeneralliğe yükselmiştir Alman Fransız harbinde Gambetta tarafından 1 inci Loire ordusu komutanlığına atanan (14 ekim 1870) A, düşmanın takip hareketini Salbris'de durdurmuş ve Coulmiers'de general Thann'ın ordusunu yenmiştir. Bu savaştan sonra Alman'lar 2 000 tutsak bırakarak Orléans'ı boşaltmak zorunda kalmışlardır. Kasım ayı sonunda A. ordusu Ladon, Mezierès savaşlarında üstün savaşmışlar, fakat aralık ayında Orléans'ı Alman'lara bırakmak zorunda kalmışlardır. A., 1871 de Allier'den saylav seçilmiş, barış için oy vermiş ve kırallık tarafçıları arasında yer almıştır. 1873-1874 yıllarında 18 inci kolordu komutanlığını yapmıştır. 1875 âyan üyeliğine atanmış, bir yıl sonra da âyan başkanı olmuştur. *La première armée de la Loire* (Birinci Loire ordusu) [Paris 1872] adlı bir eseri vardır.

AUREUS MONS (Lât. = Altındağ), Romalı'lar zamanında iki yerin adı:

1 — Moesia Superior (Yukarı Moesia) da Margus (Yugoslavya'da şimdiki Smederevo, Türkçesi Semendire) un batısında bir kasaba.

2 — Pannonia Inferior (Aşağı Pannonia) da, Tuna boyunca Aquincum (b. bk.) dan Mursa (Drava kenarında şimdiki Osijek, Türkçesi Osek) ya giden yol üzerinde bir konak. Örenleri şimdiki Baranyavár (Macaristan, Baranya ili) ın yakınında görülmektedir.

AURHAZ, Ortaçağ Ermeni kaynaklarında Kafkasya Avar'ları (bk. AVAR'LAR 2) nın adı. Bu ad, Arap ve Fars yazarlarının aynı anlamda kullandıkları Avhar (b. bk.) kelimesiyle anlamdaştır (V. Minorsky: *Ḥudūd al-ʿ-Alam 'The Regions of the World'* [«E. J. W. Gibb Memorial. New Series» te, cilt XI Londra 1937, s. 447]).

AURIC [*ōrįk* ok.], **Georges** (doğ. 1899), Fransız bestecisi. Lodève (Hérault departmanında) de doğmuştur. Paris'in Montmartre semtinde oturan ve «Altılar» («Les Six»: D. Milhaud, A. Honegger, G. Auric, F. Poulenc, L. Durey, ve Germaine Taillefer) denilen gruptandır. Paris konservatuvarında yetişmiş, önce Ravel'in karışık tekniğini taklit etmişse de sonra Erik Satie'nin sadeliğini örnek almış ve halk şarkıları üslûbuna dayanmıştır. A. 1920 den

önce yazdığı *Les noces de Gamache* adlı balet ile *La reine de coeur* başlıklı opera-komiği ortadan kaldırmıştır. Piyano için yazdığı küçük parçalardan ve beş melodiler koleksiyonundan ziyade, *Les Facheux* (konusu Molière'den, 1924), *Les Matelots* (1925) *Pastorale* (1926), ve *La Concurrence* (1933) adlı baletleriyle tanınmıştır. Bunlardan birkaçı Diagilev balet şirketi tarafından sahneye konmuştur.

AURIGA, gök küresinin kuzey yarısında rekta asansiyonu $5^h\ 30^m$ ve enkilinasyonu 40° civarındaki bölgede bulunan takımyıldızın Lâtince adı. Türkçesi Arabacı olan bu takımyıldızın en parlak yıldızı Capella (alpha-Aurigae) dır.

AURIGA, eski Romalı'larda arabacı, hususiyle yarış arabasını süren arabacı. Sirk oyunları münasebetiyle tertiplenen araba yarışlarına katılan A. lar genel olarak kölelerden olup tunica (b. bk.) larının rengi arabasını idare ettikleri tarafın rengi (kırmızı, beyaz, mavi veya yeşil) nin aynı idi. Yarışta kazanan A., para ödeni alırdı.

AURIGNY [*ōrinyį* ok.], Alderney (b. bk.) adasının Fransızca adı.

AURILLAC [*ōriyąk* ok.], Güney Fransa'da, Auvergne'de, Cantal departmanının merkezi. Nüfusu 19 041 dir. A., çok memur yetiştiren bir şehirdir. Hayvan ticareti, kitaplığı, maden suları, tarihî kilisesi ile tanınmıştır. Ortaçağın ünlü bir öğretim yeri idi.

AURIOL [*ōriọl* ok.], **Vincent** (doğ. 1884). Fransız devlet adamı, IV. Fransız Cumhuriyeti'nin ve Fransız Birliği (Union Française) nin ilk başkanı. Revel (Haute-Garonne departmanında) de doğmuştur. Hukuk tahsilini bitirdikten sonra siyaset hayatına atılmış, Toulouse'da çıkan *Midi Socialiste* gazetesinde yazı yazmış ve 1914 te sosyalist partiden saylav seçilmiştir. 1920 de, mensup olduğu partinin Komünist Enternasyonaline katılma kararı üzerine, azınlıkta kalan arkadaşlariyle beraber sosyalist partiyi yeniden teşkilâtlandırmıştır. 1919 da Fransa parlâmentosunda sosyalist grupun genel yazmanlığına geçmiş ve 1939 a kadar bu görevde bulunmuştur. Bu arada parlâmentonun Maliye encümeni başkanlığında da bulunmuş (1924-25), 1924 teki Paris konferansında Edouard Herriot'ya yardım etmiş, 1925 te de Washington'a giden Fransız heyetine katılmıştır. Birinci Léon Blum kabinesinde Maliye (1936-37), Camille Chautemps kabinesinde Adalet (1937-38), ikinci Léon Blum kabinesinde ise Koordinasyon bakanı (1938-1940) olmuştur. İkinci Dünya Harbi'nde Vichy hükümetine muhalif olduğu için hapsedilmiş, 1942 de hapishaneden dağa kaçmış, 1943 sonbaharında da uçakla Londra'ya kaçarak Gen. de Gaulle'ün oradaki hükümetine katılmıştır. Fransa'nın kurtuluşundan sonra, Kurucular Meclisi'ne üye seçilmiş, de Gaulle hükümetinde Devlet bakanı olmuş, 1946 da önce Kurucular Meclisi'ne, sonra Millî Meclis'e başkanlık etmiş, 16 ocak 1947 de de Versailles Kongresi tarafından Fransa Cumhuriyetine ve Fransız Birliğine başkan seçilmiştir.

Vincent AURIOL

AURISPA, Giovanni (1370-1459), Yunan eserleri üzerinde çalışmış İtalyan bilgini. Noto (Sicilya'da) da doğmuş Ferrara'da ölmüştür. 1418 de İstanbul'a gitmiş, Yunan'lılar hakkındaki bilgisini genişletmek ve elyazmaları aramak için orada birkaç sene kalmış, 250 kadar yazma topladıktan sonra Venedik'e dönmüştür.

A., papa Eugenius IV. e, daha sonra Nicolaus V. e sekreterlik yapmıştır.

AUROKRA, eski Anadolu'nun Phrygia bölgesinde bir vâdi. Livius'ta Rocreni (= Aurocreni) Fontes adında geçmektedir. Şimdiki Dombaz Ovası (Dinar'ın yakınında) olduğu sanılmaktadır. Eski Aulokrene (b. bk.) ile aynı olması ihtimali de vardır.

AURORA [*ɔroụrī* ok.], Amerika Birleşik Devletlerinin Illnois devleti topraklarında, Chicago'nun hemen batısında bir şehir. Nüfusu 47 170 tir. Canlı bir ticaret şehri olan A., işlek bir demiryolu kavşağı, demiryolu malzeme fabrikalariyle çelik dökümhaneleri, pamuk dokumacılığı, boya fabrikaları, tütün işlemeciliğinin gelişmiş bulunduğu bir endüstri merkezidir. Sokaklarını elektrikle aydınlatan ilk şehirdir (1881).

AURORA, Yunan mitolojisindeki seher tanrıçası Eos (b. bk.) un Lâtince adı.

AURUNC'LAR (Lât. Aurunci), Osk milletine mensup eski İtalya kavimlerinden biri. M. Ö. V. yüzyılda, Latium ovasının güneybatısında. Campania hududundan Paludes Pontinae (Pontina bataklıkları) ye kadar uzanan böl gede, IV. yüzyılın sonlarında aşağı Liris (Garigliano) bölgesinde ve bugünkü Rocca Monfina'da otururlardı. Başkentleri Aurunca veya Ausona oradaki volkanik dağlar üzerinde kurulmuştu. A. ın öbür şehirleri, Fundı (Fondi), Formiae (Formia), Minturnae (Minturno) ve Vescia idi. A. birkaç defa Romalı'larla harbetmişlerdir (347, 340, 337 yıllarında); en sonunda 313 yılında ayaklanmışlar ve isyanları Romalı'lar tarafından şiddetle bastırılmış ve kavmin kuvvetleri baştan aşağı kırılmıştır. Romalı'lar, Lâtin'ler Harbinden sonra (337) Fundi ve Formiae şehirlerine vatandaş hakkını (civitas sine suffragio) vermişler, 313 te Aurunca'nın yerine Suessa Aurunca adlı koloniyi, 295 yılında Sinuessa ve Minturnae'de koloniler kurmuşlardır. Bk. AUSON'LAR.

DİL. Aurunc'lar (Aurunci), Latium'un güney kısmiyle Campania'da, Liris ile Volturnus arasında, Hint-Avrupa ailesinin İtalik kolundan olan Osk (halkın adı: Osci < Opsci) dilini konuşurlardı. Aurunc'ların, üzerinde Osk yazısiyle yazılmış *Aurunkud* adını taşıyan paraları bulunmuştur. Yunanlı'larca Auson'lar (Ausones) denilen halkın dili. Aurunc diliyle bir olsa gerek.

AUSC'LAR (Lât. *Ausci* veya *Auscii*), Aquitania'nın en önemli kavimlerinden biri. M. Ö. 56 da Romalı'lara boyun eğen A. ın başkenti Eliumberrum (veya Eliberre Climberrum), daha sonraki adiyle Augusta Ausciorum (bk. AUGUSTA 1) idi. Bk. AUCH.

AUSETAN'LAR (Lât. *Ausetani*), Roma'lılar zamanında Hispania Tarraconensis'in kuzeydoğu bölgesinde Hiberus (Ebro) ve Pirene'ler arasında yaşıyan bir kavim. A. ın başlıca şehirleri Aquae Calidae, Ausa (bk. VİCH) ve Gerunda idi.

AUSON, Yunan mitolojisinde Odysseus ile Kyrke veya Kalypso'nun, başka söylentilere göre İtalos ile Leutaria'nın veya Atlas ile Kalypso'nun oğlu. A. a nispetle, onun kırallığı altındaki kavme *Auson* (bk. AUSON'LAR), Sicilya denizine de Yunanca *Ausonios pontos, Ausonion pelagos*, Lâtince *Ausonium mare* (A. denizi) adı verilmiştir. Bir söylentiye göre A., Lipara adasına adını veren Liparos'un babasıdır.

AUSON DENİZİ (Lât.: *Ausonium mare*, Yun. *Ausonios pontos, Ausonion pelagos*), İskenderiye ve Roma çağı yazarlarında Mare Siculum (Sicilya denizi) un anlamdaşı. A. ile kuzeydoğuda Epeiros ve Peloponnesos kıyıları, kuzeybatıda İtalya, Sicilya ve Malta, güneyde ise 35° kuzey arz dairesi ile sınırlandırılan deniz kısmı kastediliyordu.

AUSONIA, Roma ve Hellenistik çağ yazarlarında Italia anlamında kullanılan bir deyim. Aslında İtalya'nın Yunan olmıyan kısmı demekti.

AUSONIUS, Decimus Magnus (yaklaşık olarak 310 - yaklaşık olarak 393), Burdigala (Bordeaux) lı Hıristiyan Lâtin rhetor ve şairi. Dayısı rhetor Aemilius Magnus Arborius'un etkisi ve himayesi altında rhetorik öğrenmiş ve rhetorluğa hazırlanmıştır. Dayısı ile birlikte Tolosa (Toulouse) ya yaptığı gezi sırasında imparator Constantinus'un Tolosa'da bulunan erkek kardeşleriyle tanışmıştır. Arborius Konstantinopolis'e çağırılınca (yaklaşık olarak 330), A., Burdigala'ya dönmüş ve rhetorluk öğrenimini bitirdikten sonra aynı şehirde gramer, daha sonra rhetorik öğretmeni olmuştur. Yetiştirdiği öğrenciler arasında daha sonraki Nola piskoposu Paulinus'da bulunmuştur. Öğretmenlik görevinde otuz yıl kaldıktan sonra 365 sıralarında imparator Valentinianus I. tarafından oğlu Gratianus'un mürebbisi olmak üzere Augusta Treverorum (Trier) sarayına çağırılmıştır. O zamanki öğretim programına göre A. genç prense ilk önce gramer, ondan sonra da rhetorik öğretmiştir. Gratianus A. a karşı her zaman büyük bir saygı göstermiş ve tahta çıkınca (375) onu yüksek mevkilere, hattâ konsulluğa tâyin etmiştir (379). A., imparator sarayında aşağıyukarı yirmi yıl kaldıktan sonra, Gratianus'un katli (383) üzerine, özlediği doğum yeri olan Burdigala'ya dönmüş ve kendini edebî çalışmalarına vererek ömrünün geri kalan kısmını ya orada veya Burdigala civarındaki malikânesinde geçirmiştir.

Çağının en okumuş adamlarından biri olan A., büyük bir şair değildir. Okuyuculara hitaben yazdığı bir manzumesinde kendini *poeta* (şair) değil, *grammaticus* (gramerci) ve *rhetor* (hitabet öğretmeni) diye vasıflandırmaktadır. Bize kalan eserlerinin en önemlileri şunlardır: 1 — Mensur eserler: *Gratiarum actio* (Gratia'ların işi), konsulluğa tâyini için Gratianus'a yazdığı bir teşekkürname; *Periochae Homeri Iliadis et Odyssiae* (Homeros'un İlias ve Odyseia'sından özetler); *Epistolae* (Mektuplar). 2 — Manzum eserler: *Epigrammata* (Epigramlar); *Parentalia* (Akrabalık manzumeleri) ve *Commemoratio professorum Burdigalensium* (Burdigala öğretmenlerinin anılması), ölmüş akraba ve edip dostları hakkındaki anma şiirleri; *Epitaphia* (Mezar yazıtları), hususiyle Troia kahramanları hakkında; *Caesares* (İmparatorlar), Iulius Caesar'dan Elagabalus (Heliogabalus) a kadar hükümdarlık eden Roma imparatorları hakkındaki anma şiirleri; *Ordo nobilium urbium* (Asîl şehirler sırası), Roma, Constantinopolis (İstanbul), Carthago (Kartaca), Antiochia (Antakya), Alexandria (İskenderiye) ve Augusta Treverorum (Trier) hakkında yazılmış kısa manzumeler; *Ludus septem sapientum* (Yedi hakîmin oyunu), yedi Yunan hakîminin vecizeleri; *Idyllia* (İdiller), bu grupa giren yirmi manzumesinden Bingen'den Trier'e kadar yaptığı Ren ile Mosel gezisini canlı renklerle ve derin bir tabiat anlayışiyle anlatan *Mosella* adlısı (483 hexametre) ünlüdür; *Cento nuptialis* (Düğünlük örtü), açıksaçık bir manzume; *Cupido cruciatus* (Haça gerilmiş Cupido [= aşk tanrısı]); *Technobaegnium*, tek heceli kelimelerle biten hexameter (b. bk.) ler; *Eclogarum liber* (Eklogalar kitabı), astronomi ve astroloji konuları hakkında; *Epistolae* (Mektuplar). A. un eserleri, içine aldığı çok sayıda dil yenilikleri dolayısiyle Gallia Lâtincesi ve Lâtin vezni tarihi bakımından çok önemlidir.

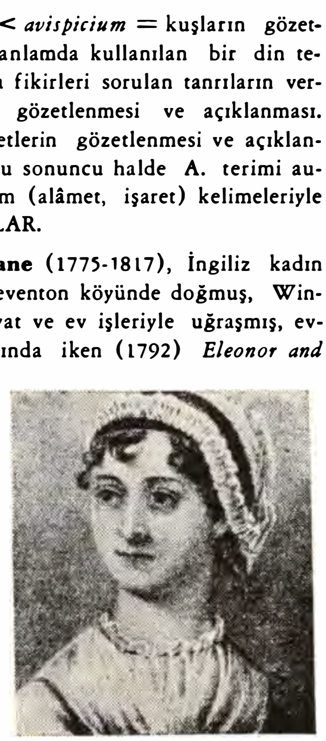
AUSON'LAR (Yun. ve Lât. *Ausones*), İtalya'da eski bir halk topluluğu. İtalya yarımadasının Campania bölgesinde, Silarus ve Liris'in dolaylarında kıyılardaki Yunan sitelerinden artakalan yerlerde oturuyorlardı. Livius'a göre Cales, Ausona, Minturnae ve Vescia şehirlerini ellerinde tutuyorlardı. Aurunc'larla yakınlıkları vardır. Roma fetihlerinden sonra bu kavim görünmez olmuş ve Romalı'larla kaynaşmıştır. Bu halkı Osko kavmine bağlıyanlar vardır. Yunanlı'lar Ausonia adını bütün İtalya yarımadasına yaymışlardır. Bk. AURUNC'LAR.

AUSSIG [*ausig* ok.], Çekoslovakya'da, Bohemya bölgesindeki Ústi nad Labem (b. bk.) şehrinin Almanca adı.

AUSPEX (Lât. < *avispex* = kuş gözetleyicisi), Romalı'larda augurlar (b. bk.) ın eski adı.

AUSPICIUM (Lât. < *avispicium* = kuşların gözetlenmesi), Romalı'larda üç anlamda kullanılan bir din terimi: 1 — Bir iş hakkında fikirleri sorulan tanrıların verdikleri kuş alâmetlerinin gözetlenmesi ve açıklanması. 2 — Her türlü ilâhî alâmetlerin gözetlenmesi ve açıklanması. 3 — İlâhî alâmet. Bu sonuncu halde A. terimi augurium (alâmet) ve signum (alâmet, işaret) kelimeleriyle anlamdaştır. Bk. AUGUR'LAR.

AUSTEN [*ɔstin*], **Jane** (1775-1817), İngiliz kadın romancı. Hampshire'ın Steventon köyünde doğmuş, Winchester'de ölmüştür. Edebiyat ve ev işleriyle uğraşmış, evlenmemiştir. Henüz 17 yaşında iken (1792) *Eleonor and Marianne* (Eleonor ve Marianne) adlı ilk eserini (bu eseri sonradan *Sense and Sensibility* adiyle yeniden kaleme almıştır) yazan A., 1796 - 1798 yıllarında *Pride and Prejudice* (Gurur ve peşin hüküm; Türkçesi: Aşk mı, gurur mu?, 1947) [yazılışı 1796-1797; bas. 1813], *Sense and Sensibility* (Sağduyu ve duyarlık) [yazılışı 1797-1798; bas. 1811; Türkçesi 1946],

Jane AUSTEN

Northanger Abbey (Northanger manastırı) [bas. 1818] adlı eserini yazmış, fakat bunlar, kitapçılar basmak istemedikleri için, yazıldıkları yıllarda yayımlanmamıştır. 1798-1809 arasında hemen hiçbir şey yazmamış olan A., 1811-1816 yıllarında yeniden yazı hayatına atılmış ve *Mansfield Park* [1814], *Emma* [1816], *Persuasion* (İnandırma) [bas. 1818] romanlarını kaleme almıştır. İlk eseri olan *Pride and Prejudice* onun en çok tanınan kitabı olmakla beraber, son devirlerinde yazdığı *Emma* ve *Mansfield Park* daha ince işlenmiş daha olgun ve zengin eserlerdir. A., romanlarında, hayatını aralarında geçirdiği taşra insanlarının günlük yaşayışlarını anlatmıştır. Bura insanlarının âdetleri, birbirleriyle olan münasebetleri, küçük heyecan ve üzüntüleri bu eserlerde en ince ayrıntılarına kadar hikâye edilmiştir. Yaşadığı devirdeki edebiyat akımının aksine olarak, A., konularını günlük hayattan aldığı eserlerinde yalnız gözleme önem vermiş ve realiteye sadık kalmayı gaye bilmiştir. Hafif iğneli ve akıcı üslûbu, romanlarının kolay okunmasını sağlar. Ünü yavaş yavaş genişliyen A., bugün, İngiliz edebiyatının en önemli kişilerinden sayılmaktadır.

AUSTENİT, demirin sementit ile teşkil ettiği karma billûrlardan ibaret bir demir-karbon alaşımı.

AUSTER, Yunan mitolojsinde fırtınalı lodosu sembolize eden Notos (b. bk.) un Lâtince adı.

AUSTERLITZ (*aųstirlits* ok.; Çekçe'si **Slavkov u Brna),** küçük bir Çekoslovak şehri. Moravya nehrinin ayaklarından Littawa üzerinde olup 4 230 nüfüsludur.

Tarih: A. adı, Napoléon I. in Avusturya — Rusya birleşik ordularına karşı burada kazandığı parlak zafer (2 aralık 1805) dolayısiyle tarihe geçmiştir. Napoléon, Viyana'yı aldıktan sonra 70 000 kişilik ordusu ile Avusturya'lılara ve Rus'lara karşı cüretli bir yürüyüş yaparak ordusunu A. savaş alanında toplamış ve Rus komutanı Kutuzov'un 90 000 kişilik ordusunun hücumunu beklemiştir. Fransız ordusunun sağ kolu geride bulunuyordu. Kutuzov'un plânı Fransız'ların yollarını güneyden kesmekti. Savaş sabahın dördünde sisli bir havada başlamış, sekize doğru güneş bu sisi dağıtmıştır (bu, «A. güneşi» adiyle ün almış olan olaydır.). Solda Lannes, Murat, Kellermann, Avusturya komutanı Bagration'u A. üzerine atmış; ortada Soult durumun kilit noktası olan Pratzen plâtosunu aldıktan sonra sağa doğru bir dönme yaparak Oudinot ve garde (muhafız alayı) ile birlikte Rus'lara arkadan hücum etmiş ve Rus'ları Tellnitz ve Sokolnitz bataklıkları üzerine atmıştır. Donmuş olan bataklıkların buzları top gülleleri ile kırılmıştı. Kutuzov, plânının başarısızlıkla biteceğini anlamış ve Avusturya — Rusya İmparatorları tarafından idare edilen savaşa katılmamıştır. Savaşın kaybedildiğini gören Avusturya imparatoru hemen mütareke istemiştir. Napoléon askerlerine yazdığı beyannameyi şu sözlerle bitirmiştir: «A. de bulundum demeniz yetecektir. Alacağınız karşılık işte bir yiğit! olacaktır.» A. savaşında düşmanları Fransız'lara pekçok malzeme bırakmıştır. Fransız askerleri bu savaşa «üç imparator savaşı» adını vermiştir.

AUSTIN [*ɔstin* ok.], Amerika Birleşik Devletleri'nde Texas devletinin merkezi olan bir şehir. Nüfusu 88 000 (1940) dır. Colorado ırmağı boyunda kurulmuş bulunan A., hızla büyümüş (daha 1920 de nüfusu 34 880 idi), ana demiryolu boyunda bir endüstri. ticaret ve üniversite (kuruluşu: 1883) şehri olmuştur. Pamuk, yün. canlı hayvan ticareti önemlidir. Şehirde dilsiz ve körlere mahsus hastanetre vardır.

AUSTIN [*ɔstin* ok], **Alfred** (1835-1913), İngiliz şairi. Leeds yakınında Headingby'de doğmuş, Ashford'da ölmüştür. 1896 da Tennyson'ın yerine saray şairi (Poet Laureate) olmuş ve bu seçim şiddetle tenkid edilmiştir. Eserleri şunlardır. Şiirleri *The Season* (Mevsim) [1861], *Soliloquies* [1882]; tragedyaları *Savonarola* [1881], *Prince Lucifer* [1887]; mensur eserleri *The Garden that I Love* (Sevdiğim behçe) [1894], *In Veronica's Garden* (Veronica'nın bahçesinde). Bazı lirik şiirlerinde canlılık ve samimîlik vardır.

AUSTIN [*ɔstin* ok.], **Mary Hunter** (1868-1934), Amerikan romancısı ve deneme yazarı. Carlinville'de doğmuştur. Blackburn üniversitesinde öğrenimini bitirdikten sonra (1888) Kaliforniya'ya gitmiş, daha sonra New Mexico'da yerleşmiş ve yakındaki kızılderililerle ilgilenerek onların yaşayışlarını yazmıştır. A., çöl ve orada oturanlar hakkında şairane bir tasvir olan ilk eseri *The Land of Little Rain* (Az yağmurlu ülke) [1903] ile derhal ün almıştır. A., daha sonraları romanlar yazmış, dergilerde kadınlık, sosyal meseleler ve yazma sanatı hakkında makaleler yayımlamıştır. Fakat o, Kızılderilileri tahlil eden ve Amerikan hayatını gösteren yazılarında daha büyük bir başarı göstermiştir.

Başlıca eserleri şunlardır: *The Basket Woman* (Sepetçi kadın) [1904], *The Flock* (Sürü) [1906], *Lost Borders* (Kaybolmuş sınırlar) [1909], New York'ta oynanan piyesi *The Arrow Maker* (Ok yapıcısı) [1911], *26 Jayne Street* (26. J. sokağı) [1920], Kızılderililerin şiirlerinin tercüme ve tahlilini veren *The American Rhythm* (Amerikan ahengi) [1922], v. b.

AUSTRAL ENGLISH: bk. AVUSTRALYA, dil.

AUSTRASIA veya **OSTRASIA,** bazen **AUSTRIA** («Doğu Kırallığı»), Meroving'ler zamanında, 511 den 751 e kadar Frank Devleti'nin doğu kısmına verilen ad. Batı kısmının adı Neustria (b. bk.) idi. A. yaklaşık olarak bugünkü Fransa'nın Lorrain bölgesini, Belçika'nın büyük bir kısmını ve Ren'in sağ kıyısını içine alıyordu, fakat bazen Fransa'nın Champagne bölgesi de A. ya bağlı gösterilmektedir. Başşehri Metz'ti. 843 te Verdun antlaşması gereğince A. Alman Ludwig'in kırallığına katılmıştır.

AUSTRIAZISMUS: bk. AVUSTURYA ALMANCASI.

AUSTRİK DİLLER (Austrische Sprachen), bazı dilcilere göre. Austroasyatik (b. bk.) veya Güneydoğu Asya dilleriyle Austronezya (b. bk., başka adı: Malezya-Polinezya) dil ailesinin birleşmesinden meydana gelen büyük bir dil ailesi. «Güney Adaları dilleri» (Austronezya) ile «Güney Asya dilleri» (Austroasyatik, ki bu terim de W. Schmidt tarafından icat edilmiştir, 1906) ni birleştiren «Güney dilleri» (Austrik; Lât. *auster* = güney) kavramını ve bu fikri ifade eden «austrik» (austrisch. austric, austrien) terimini, ilk olarak Avusturya'lı dilcilerden W. Schmidt ortaya koymuş (*Die Mon - Khmer - Völker, ein Bindeglied zwischen Völkern Zentralasiens und Austronesiens,* Braunschweig 1906), sonra başka dilciler de aynı fikirde bulunmuşlardır. Meselâ. A. Trombetti (*Elementi di Glottologia,* Bologna 1923) bu kavram için Muṇḍā - Polinezya (gruppo Munda-Polinesiaco) terimini teklif etmiş, «australe» terimini de «boreale» (= kuzey; Avrasya ve Amerika)-ye karşıt olarak, Afrika ve Okyanusya dilleri için kullanmıştır. W. Schmidt'in okulundan olan A. Drexel de (*Die*

Frage nach der Einheit des Menschengeschlechtes im Lichte der Sprachforschung, Innsbruck 1924), «Austroid» terimini «kuzey ırkı» anlamına aldığı «Skythoid»e karşıt olarak «güney ırkı» için kullanmıştır. Daha başka dilciler (meselâ A. Conrady: *Eine merkwürdige Beziehung zwischen den austrischen und den indochinesischen Sprachen* [E. Kuhn armağan kitabında, Breslau 1918]), Austrik ailesine Çin-Tibet dillerini de bağlamak istemişlerdir.

W. Schmidt'e göre, Austronezya ve Austroasyatik dil aileleri arasında, kelime hazinesi, fonetik, kelime yapısı (ön ek [préfixe] ve iç-ek [infixe] kullanma), sintaks (zamirlerde genitif'in sona alınması) bakımlarından ortak nitelikler vardır. Bk. MALEZYA - POLİNEZYA DİLLERİ, AUSTRONEZYA DİLLERİ ve AUSTROASYATİK DİLLER.

AUSTROASYATİK DİLLER (Langues austroasiatiques), eskiden, Muṇḍā veya Kōl (doğu Hindistan'ın Chota-Nagpur bölgesi, ayrılmış bir kol olarak da Himālaya sırtları) ve Mōn-Ḫmēr (Çin Hindistanı'nda) adları altında ayrı ayrı gruplanan dil ailelerinin birleştirilmesi ve bazı komşu dillerin de katılmasiyle meydana getirilen ve 52 dilden olma geniş bir dil ailesi. Bu ad altında birleştirme, Avusturya'lı dilcilerden W. Schmidt tarafından yapılmıştır (*Die Mon-Khmer-Völker, ein Bindeglied zwischen Völkern Zentralasiens und Austronesiens*, Braunschweig 1906). Bu grupa giren dillerin bütün güney Asya'yı değil, yalnız güneydoğu Asya'yı kaplamış olduğunu, «austroasyatik» (Lât. *auster* = güney) teriminin ise «güney Asya'ya ait» anlamına geldiğini düşünenler, bu grupu «Güneydoğu Asya Dilleri» (South-East Asiatic Languages) şeklinde adlandırmayı daha doğru buluyorlarsa da, «austroasyatik» terimi tutunmuştur.

Şimdi yayılma alanı, kesintili olarak, Annam, Tonkin, Kamboç, Koçinçin, Siyam'da dağınık olarak bazı yerler, Malakka yarımadasının bir kısmı, Nikobar adaları, doğu Hindistan'ın Chota-Nagpur bölgesine kadar olan bölümü, ve Himalaya sırtları olan Austroasyatik diller, bazılarına göre iki (Muṇḍā, ve Mōn-Ḫmēr; Annam ve Muong dilleri de bu topluluğa sokulursa, üç) esas bölüme ayrılırsa da, Austroasyatik kavramını ilk olarak ortaya atmış olan W. Schmidt, bunları şu beş grupa ayırmıştır: 1 — Proto-Malakka veya Eski Malakka grupu: Malakka'da Malay aslından olmıyanlar tarafından konuşulan *Semang*, ve *Sakai* veya *Senoi*, 2 — Khāsī Nikobar veya Merkez grupu: a — Assam'da *Khāsī* (bölümleri: *Syenteng, War, Lyngngam*); b — *Nikobar*, aynı adı taşıyan adalarda; c — Salwen bölümü: Salwen nehrinin orta kısmının sol kıyılarında *Wa, Palaung, Riang*, belki de ek olarak *Le-met* ile *Khamūk* veya *Khmu*. 3 — Mōn Ḫmēr veya Güneydoğu grupu (Çin Hindistanı'nda): a— Pegu körfezi dolaylarında *Mōn* veya *Talaing* veya *Pegu;* b — Kamboc'da *Ḫmēr* veya *Kamboç;* c — Laos ile Annam'da *Bahnar;* ç — Koçinçin'de *Stieng, Röngao;* d — Mekong nehri havzasında «vahşi» dilleri veya «dağlık» dilleri (Hill dialects) denilen *Moï, Kha, Koui, Chong, Pear, Penong*, v. b.; e — «Yeni Malakka» dilleri denilen *Bersisi* ile *Yakun*. 4 — Muṇḍā veya Kōl veya Kuzeybatı grupu (Hindistan'da): a — Ganges nehrinin güneyindeki Kherwārī veya Doğu bölümü: *Santālī, Kārmālī, Māhlē, Muṇḍārī, Bhumij, Bīrhār, Kōḍā, Ho, Tūrī, Asurī, Korwā* veya *Kourā;* b — Chota-Nagpur ile bunun dolaylarındaki Batı bölümü: *Kūrkū, Muwāsī, Khāṛiā, Juāng*; c — komşu Hint-Avrupa ve Dravid dillerinin etkisi altında kalmış olan Karışık bölüm: Madras bölgesinde *Savara* ile *Gadabā*. Bazı dilciler, başkalarının Çin-Tibet dillerinden saydığı Himālaya veya Kuzey grupunu (Complex pronominalized Himalayan; Tibet ve Assam gruplarına bağlı birer «Himālaya grupu» da vardır, ki bunlar ayrıdır) da buraya eklemişlerdir: batıdan başlıyarak *Manchāṭī* veya *Paṭan, Bunān, Ranglōī, Kanāshī, Kanāwarī, Rangkas* veya *Saukiyā, Dārmiyā, Byāngsī, Chaudāngsī, Vāyu, Khambu, Yākhā, Jimdār, Limbū, Thāmī, Dhīmāl*. 5 — Çam veya Güneydoğu Karışık dilleri (Mischsprache) grupu ki Malaya diliyle karışmış olup Austronezya dillerine bir geçiş teşkil eder: Annam'da *Çam, Rade, Raglai, Jarai, Kanço, Sedang*. Bazı dilciler, başkalarının Çin-Tibet ailesinin Tay koluna bağladıkları *Annam* ve *Muong* (Tonkin ile Annam'da) dillerini, Austroasyatik dillerin bir kolu olarak göstermişlerdir (bk. ANNAM DİLİ). N. Matsumuto Japoncayı da Austroasyatik dillere bağlamak istemiştir (1928). Austroasyatik diller arasında Mōn, Ḫmēr, Çam gibi kültür dilleri bulunmuştur. Bu alandaki dil göçleri ve Austroasyatik dillerin Austronezya dilleri ile olan bağı için bk. ASYA DİLLERİ, ve AUSTRİK DİLLER.

Austroasyatik dillerin ortak nitelikleri vardır. Fonetik sistemi oldukça basittir; basit vokallerden başka, üç patlayıcı konson, bunların sızıcı çeşitleri, nazaller, ve serebral (cérébral, cacuminal) ler vardır. Kelime vokal veya tek konsonla biter, hece içinde, r, l müstesna, iki konson yanyana gelemez. Muṇḍā ve Nikobar dilleri hariç, hiçbir dilde son-ek (suffixe) yoktur; n, y. r'den başka öbür konsonlar, tek tek, bu ödevi görür. Buna karşılık ön- (préfixe) ve iç-ek (infixe) lerin rolü önemlidir, meselâ Ḫmēr dilinde *kāt* (= kesmek) tan *kʿnāt* = ölçü, *kōmnāt* = parça, *tʾkat* ve *dâmkāt* = hastalık, *skāt* = parçalamak, *sāŋkāt* = bölme, *bāŋkāt* = kesip ayırmak. Ön-eklerin tam vokalli (ka, ki gibi), kısa vokalli (kᵊ gibi), vokalsiz (k, kʿ gibi) ve «sıfır derece» (yani, ön-ekin tamamiyle düşmesi) çeşitleri vardır, meselâ «yeni» anlamına Mōn *tami*, Ḫmēr *tʿmīg*, Stieng *mêi*. Ka- ile ta- isim ön-ekleridir, pa- illî (causatif) fiil yapar, Eski Ḫmēr *ār* (= gitmek) dan *pār* = gitmesini sağlamak, gibi. Bazan iki ön-ek üstüste gelebilir, meselâ Palong *yam* = ölmek, *p-yam* = öldürmek, *pan-p-yam* = öldürülmüş. En önemli ön-ek ve (kelimelerin kökünü yararak içine giren) iç-ekler n, ve p'dir; bunlardan n eki nazal (n, m, ṇ) ve akıcı (r, l) konsonlarla gelişerek mn, rn şeklini de alabilir. Ḫmēr dilinde n, mn, ve p bulunduğu halde, Santālī ve Muṇḍārī dillerinde yalnız p eki vardır. Eklerden n, birçok iş görür, alet ismi, soyut isim (nom abstrait) ve sıfat türetir, Nikobar dilinde de mukayese (comparatif) anlamını katar; meselâ Mōn *put* = kazmak, oymak, *pnut* = mil, kalem, Khāsī *kiau* = büyük anne, *kᵊniau* = ihtiyar, gibi. Ḫmēr ve Nikobar dillerinde mn, rn gelişmiş ekleri de vardır, meselâ Nikobar *loe* = elbise, *lamanūa* = bohça, Ḫmēr *dö* = üzerine koymak, *drenö* = destek. P eki, fiilden isim (meselâ Ḫmēr *lök* = dikmek, *lepök* = bina; Stieng *sa* = yemek yemek, *sᵊpa* = aş, yiyecek; Santālī *osor* = genişletmek, *opsor* = fırsat) Muṇḍarī ve Santālī dillerinde de en üstünlük (superlatif) derecesi, ve müşareket (réciproque) fiilleri yapar, meselâ Muṇḍārī *maray* = iyi, *maparaŋ* = en iyi; Santālī *dal* = vurmak, *dapal* = vuruşmak, Muṇḍārī *tam* = yere atmak, *tapam* = birbirini yere atmak, gibi. M eki de fail ismi (nomina agentis), ortaç (participium) ve sıfat türetme işine yarar. Bu dillerin eski çağında kelime sınıfları bu eklerden belli olurdu. İsimde cins (eril, dişil)

yerine «canlı» ve «cansız» olmak üzere sınıf (classe) farkı vardır. İsim halleri (casus), çekim ekleriyle (désinence) değil, edat (préposition) larla belirtilir. Genitif, ait olduğu kelimeden sonra geldiği için, bu dillerde iyelik (possessif) takıları vardır. Muṇḍā dillerinde, komşu dillerin etkisiyle şimdi genitif öne alındığı halde, sona eklenen bu iyelik takıları kullanılır, meselâ Santālī *eŋga* = ana, *eŋgañ* = anam, *eŋgam* = anan, gibi. Akkusatif halinde olan nesne (meful) fiilden sonra gelir. Bu dillerden bazılarında şahıs zamirlerinin, çoğul'dan başka bir de ikil (duel) şekilleri vardır; bazılarında çoğul'lar eski üçül (trial) lerden kalmadır. Muṇḍā, Nikobar ve Bahnar dillerinde, şahıs zamirlerinin birinci şahıs ikil ve çoğul şekillerinde, muhatabın da «biz» in kapsamı içinde olup olmadığına göre «içindeli» (inclusif) ve «dışındalı» (exclusif) farkı vardır, meselâ Santālī *abon* (= biz, «siz» de dahil), *alę* (= biz, «siz» siz), gibi. Bu özelliklerin çoğu arkaikliği gösterir. Bazılarına göre bu aileye sokulmıyan Annam ve Himālaya gruplarının, bu ortak niteliklere uymıyan ayrı özellikleri vardır. Himālaya grupunda zamirler çok karmaşıktır; zamir, kökle morfem'in arasına sokulur, meselâ «oğlum» anlamı «oğul-benim-o» (*hâpân-iñ-e*) şeklinde söylenir. Annam grupundaki tonlar ve başka özellikler için bk. ANNAM DİLİ. Ayrıca bk. MUṆḌĀ DİLLERİ, ve MŌN-ḪMĒR DİLLERİ.

AUSTRONEZYA DİLLERİ, merkezi Asya kıtasının güneydoğusundaki adalar olup kuzeyde Formosa adasının güneydoğu kısmına, güneyde de Yeni Zelânda'nın güney ucuna, batıda Afrika kıtasına bağlı Madagaskar adasının doğu kısmına, doğuda da Büyük Okyanus'un Güney Amerika'ya yakın bir noktasında bulunan Paskalya Adası (Şili'ye ait Isla de Pascua veya Rapanui) na kadar yayılan bir alanda serpili bulunan adalarda (Hindistan'a ve Çin Hindistanı'na bağlı adalar, Avustralya, Tasmanya, Yeni Ginea'nın ve Moluk'ların birer kısmı hariç, fakat Malakka yarımadasının güney kısmı dahil) konuşulan ve 263 dilden ibaret olan dil ailesine verilen ad. Yeni Ginea, Moluklar Yeni Caledonia, ve Melânezya adalarının bazısında konuşulan Papua (b. bk.) dilleri, Austronezya dil ailesinin alanına girmiş bir zümredir; Avustralya ve Tasmanya dilleri de birer ayrı dil ailesi meydana getirmişlerdir.

Austronezya (Austronesia = «güney adaları»; Lât. *auster* = güney, Yun. *nēsos* = ada) dillerinin başlıca bölümleri şunlardır: *İndonezya* (Indonesia = «Hint adaları», Lât. *Indus* = Hint; Madagaskar, Cava, Sumatra, Borneo, Filipinler, Selebler, ve Yeni Ginea'ya kadar bütün adalar), *Melânezya* (Melanesia = «siyah adalar». Yun. *melas* = siyah [insanlar]; Salomon, Santa Cruz, Rotuma, Banks, Yeni Hebrid'ler, Loyalty, Fiji adaları ve komşu adalar), *Mikronezya* (Micronesia = «küçük adalar», Yun. *mikros* = küçük; Gilbert adaları, Marshall adaları, Caroline'ler, ve komşu adalar), ve *Polinezya* (Polynesia = «çok adalar», Yun. *polys* = çok; Yeni Zelânda - Hawaii - Rapanui adaları üçgeni içinde kalan bütün adalar: Chatham, Rarotonga, Mangareva, Paumotu, Marquise'ler, Tahiti, Tonga, Samoa, Futuna, Fakaafo, Ellice adaları, v. b.; coğrafya bakımından Melânezya'ya ait olan takımadaların bazısında Polinezya dilleri konuşulur) dilleri. Melânezya, Mikronezya ve Polinezya dilleri koluna *Okyanusya* Dilleri (Ozeanische Sprachen) de denmiştir.

Bu dil ailesinin W. v. Humboldt (*Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java*, 2 cilt, Berlin 1836-39) tarafından konulan adı Malezya - Polinezya Dilleri (malaio-polynesische Sprachen, langues malayo-polynésiennes) idi; ozaman Melânezya dillerinin bu aileden olduğu ispat edilmemişti. Melânezya dilleri bu aileye bağlandıktan sonra, W. Schmidt (*Die sprachlichen Verhältnisse Ozeaniens...in ihrer Bedeutung für die Ethnologie*, Viyana 1899), aynı zamanda eski terimin, bu dil ailesinin batı sınırı Malezya (Malaya)da bulunduğu fikrini verdiğini ve Madagaskar'ı içine almadığını da ileri sürerek, bütün «güney adaları» nın dil birliğini ifade eden Austronezya Dilleri terimini icat etmiştir. Böyle olmakla beraber, eski terim daha yaygındır. Özellikleri için bk. MALEZYA-POLİNEZYA DİLLERİ.

AUTARİAT'LAR (Yun. *Autariatai* veya *Autarieis*), bir İllyr kavmi. Millî kahramanları İllyrios'un oğlu Autarieus idi. Bir vakitler ciddî bir kuvvet sahibi olan A., Adriya sahili yönünden gittikçe ilerliyen Kelt'lerin baskısına dayanamıyarak Balkanlar'ın içerisine doğru çekilmek zorunda kalmışlardır. M. Ö. 300 sıralarında A. ın büyük bir kısmı Makedonya'lıların egemenliği altına girmiş, geri kalan kısmı ise çeşitli Dalmat kabileleri içinde erişmiştir.

AUTESİON, Yunan mitolojisinde Thebai'li Tisamenos'un oğlu. Polyneikes'in soyundan olan A., Laios ile Oidipus'un Erinys'leri tarafından kovalanarak, kâhinlerin öğüdü üzerine, Dor'ların yanına kaçar. Bir söylentiye göre A., Thera adasına ismini vermiş olan Theras'ın babasıdır. Yine başka bir efsane şekli onu Aristodemos'un karısı Argeia'nın babası olarak gösterir.

AUTEUIL [*ōtöy* ok.], Paris'in bir mahallesi (bk. PARİS).

AUTEUIL, Société d' [*sosyetę dōtöy* ok.], Fransa'da XVIII. yüzyılda Madam Helvétius'ün salonunda toplanan edebiyatçı ve bilginler cemiyeti. Bunların en ünlüleri şunlardı: Condillac, d'Holbach, (Paris'te bulunduğu zamanlarda) Franklin, Turgot, Chamfort, Morellet, Cabanis, Destutt de Tracy v. b. Madam Helvétius'ün ölümünden sonra (1800), Destutt de Tracy'nin yine Auteuil'de bulunan evi bu cemiyetin ve buna katılan yeni üyelerin merkezi olmuştur.

AUTİSPARATE, eski Anadolu'nun doğu bölgesinde Satala'dan Artaksata'ya giden yol üzerinde Fırat nehrine yakın bir yer.

AUTODAFE (Portek. *auto da fe*, İsp. *auto de fe*, Lât. *actus fidei* = iman dâvası), İspanyol ve Portekiz engizisyonu zamanında itizal suçiyle ölüme mahkûm olanların ölüm hükmü yerine getirilirken yapılan alay töreni. Aslında, A. yalnız Engizisyon mahkemesi kararının açık olarak ilânı demekti, fakat bu ilânın sonucu her zaman idamdı. A. alayları genel olarak mayıs ile aralık arasında bir pazar günü tertiplenirdi. Bu korkunç törene halk kütle halinde akar, hattâ kişizade erkekler bu törende faal bir rol oynıyabilmekle şeref duyarlardı. Törenin parlaklığını yükseltmek için çok defa bütün maiyetiyle kıral da hazır bulunurdu. Alayı Dominicusçu (b. bk.) keşişler açar, bunların arkasından tövbekâr itizalciler, bunların arkasından sambenito adı verilen dar göm-

AUTODAFE

leğe benzer giyimler içinde ve sivri külâhlarla ölüm mahkûmu itizalciler yalınayak yürürlerdi. Alayın sonunda kaçak itizalcilerin resimleri götürülürdü. Bundan sonra alay kiliseye girer ve ölüm mahkûmları, ellerinde söndürülmüş birer mumla, haça gerilmiş İsa'yı tasvir eden bir heykelin önüne dizilirlerdi. İdam hükmünün okunmasını dinledikten sonra mahkûmlar sivil memura teslim edilirlerdi. Ölüm mahkûmu bâtıl inancından vazgeçtiği takdirde, lûtuf olsun diye, evvelâ boğulur, yoksa canlı olarak ateşte yakılırdı. Aynı zamanda kaçak itizalcilerin resimlerini ve daha önce ölenlerin cesetlerini de ateşe atarlardı. Kütle halinde A. ler, 1481 den başlıyarak tertiplenmiştir. En parlak A. töreni 1680 de Madrid'de kıral Carlos II. nin huzurunda geçmiştir. Kütle halinde son A. 1781 de olmuş, fakat Valencia'da 1826 da dahi bir itizalci ateşte yakılmak suretiyle idam edilmiştir.

A., Avrupa dillerinde mecazî olarak herhangi bir şeyin kütle halinde ateşte yakılması anlamına da gelir, kitaplar A. si gibi.

AUTOKATALİZ, reaksiyon ürünlerinden birinin aynı reaksiyonu hızlandırması. Meselâ, antimonlu hidrojenin parçalanması, bu sırada ayrılan antimon tarafından hızlandırılır.

AUTOKHTE, Yunan mitolojisinde Perseus'un kızı ve Aigeus'un karısı.

AUTOKHTHON, efsanevî Atlantis (b. bk.) in kıralı. Babası Poseidon, annesi ise topraktan meydana gelmiş insanlardan Euenor'un kızı Kleito'dur. A. ismiyle Atlantis halkının yerli olduğu belirtilmiştir.

AUTOLEON, efsanevî bir Yunan kahramanı. Kroton'lu idi. Lokris'lilerle Kroton'lular arasında geçen Sagras meydan savaşında, Lokris'lilerin kahraman Aias için her zaman açık bıraktıkları yerden onların safına girmek istediği zaman yaralanmış ve yarası ancak kâhinlerin öğüdiyle Akhilleus adasına gidip Aias'tan özür dilemesi üzerine iyileşmiştir. Bu adada konuştuğu Helene'den şair Stesikhoros'a, kör olmak istemediği takdirde bir palinodia (b. bk.) yazması gerektiği haberini getirmiştir.

AUTOLYKOS, eski Yunanistan'da birkaç efsanevî ve tarihî kişinin adı. En tanınmışları şunlardır:

1 — **Efsanevî A.,** ünlü bir hırsız ve sahtekâr. Homeros ve Hesiodos'ta kayıtlı bir efsaneye göre, Hermes, A. a hırsızlık ve yalan yere yemin etme hünerini öğretmiş. *Odysseia* (XIX 394. XXI 219) da A. Odysseus'un dayısıdır. Daha sonraki efsane şekilleri A. un babası olarak Hermes'i, annesi olarak da Deion'un kızı Philonis'i veya Daidalion'un kızı Khione'yi gösterirler. Hesiodos'a göre A. her şeyi görünmez hale sokabilirdi. A. un, Yunan mitolojisinin başka bir kurnaz kişisi olan Sisyphos'la yarışması tanınmıştır. Buna göre Sisyphos kaybolmuş olan sığırlarını bir türlü bulamaz, çünkü A. her şeyi başka bir hale sokar. Bunun için Sisyphos sığırlarının tırnaklarına kendi monogramını basar ve A. u ziyaret ettiği zaman kendi hayvanlarını onun avlusunda tanır. Bu ziyaret dolayısiyle Sisyphos gizlice veya başka bir söylentiye göre A. un rızasiyle onun kızı Antikleia'yı Odysseus'un annesi yapar. Her iki efsane şekline göre A., bu olayı bildirmeden, kızını Laertes (Odysseus'un babası) ile evlendirir. Yine başka bir söylentiye göre A., kızını Sisyphos'la evlendirir, bu da onu gebe bırakarak babasına geri gönderir. A. efsanesinin esas motifi A. ile Sisyphos'un birbirini karşılıklı olarak aldatmasıdır. Efsanenin daha sonraki bir şeklinde Sisyphos'un öcü gittikçe ön plâna sokulurken başka bir şeklinde kurnaz Odysseus yaratılmıştır.

Pausanias'a göre A. un karısı Neaire, kızı İason'un annesi Polymede, oğlu ise Sinon'un babası Aisimos'tur. Bu son iki kişi çok akıllı ve kurnazdırlar.

2 — **Atinalı A.,** Lykon ile bir Rodos'lu kadının oğlu. Çok güzel bir çocuk olduğundan zengin Kallias onu gözdesi yapmış ve M. Ö. 422 de tertiplenmiş büyük Panathenaion münasebetiyle pankration'da galip gelen A. şerefine, Ksenophon'un *Symposion* (Ziyafet) da tasvir ettiği ziyafeti vermiştir. Kallias'la A. un münasebeti komedya yazarları tarafından da işlenmiştir. Heykelci Leokhares ise atlet A. heykelini yapmıştır. Atina Lakedaimon'lular tarafından işgal edilince (M. Ö. 404), düşmana büyük bir cesaretle karşı koyan A. az sonra Otuzlar'ın emriyle idam edilmiştir.

3 — **Atinalı A.** (M. Ö. IV. yüzyıl), devlet adamı. M. Ö. 368 de Atinalı'ların elçisi olarak Lesbos'ta bulunuyordu. M. Ö. 346 da kendisini Areiopagos'ta Demosthenes'in tarafçılarından Timarkhos'un rakîbi olarak görüyoruz. Khaironeia savaşından (M. Ö. 338) sonra, halkın kararı dışında, ailesini gizlice Atina'dan kaçırdığı için, Lykurgos tarafından korkaklıkla suçlandırılmıştır.

4 — **Pitane (Aiolis) li A.** (M. Ö. IV. yüzyıl), eserleri bize kalan en eski Yunan matematikçisi. Pitane'de, daha sonra Sardeis'te matematik öğretmenliği yapmıştır (M. Ö. 310 sıralarında). Öğrencileri arasında daha sonraki Akademia başkanı Arkesilaos (yaklaşık olarak M. Ö. 315-241/40) da bulunuyordu. A., Eukleides'in çağdaşı olmakla beraber, ondan daha yaşlı ve daha önce yazı yazmış olsa gerektir. Çünki Eukleides'in *Phainomena*'sı A. un *Peri kinumenēs sphairas* (Kubbenin dönmesi hakkında) ile *Peri epitolōn kai dyseōn* (Durağan yıldızların doğması ve batması hakkında) başlıklı astronomik risalelerine dayanmaktadır. A., bu eserlerini yazarken, bize kadar gelmemiş bir astronomik eserden de faydalanmıştır. Tabiî, A., Yer'i değil, fakat gök kubbesini döner olarak düşünür. Durağan yıldızların doğma ve batmasından gerçek ve görünüşteki doğma ve batmaları ayırdeder. A. un eserlerini tenkitli bir şekilde Yunanca ve Lâtince olarak F. Hultsch yayımlamıştır: *Autolyci de sphaera quae movetur liber, de ortibus et occasibus libri duo* (A. un dönen kubbe hakkındaki kitabı, doğma ve batmalar hakkındaki iki kitabı) [«Bibliotheca Teubneriana»da, Leipzig 1885].

AUTOMATİA, Yunan mitolojisinde tesadüf tanrıçası. Syrakusai'da kültü vardı.

AUTOMEDON, Homeros'un *İlias* (XVI 148, 219, 684, XVII 429, 459, 536, XXIV 574) ına göre Diores'in oğlu, Akhilleus'un dostu ve arabacısı, Patroklos'un savaş arkadaşı. A., Skyros'tan on gemi ile Troia'ya karşı çıkmıştır. Vergilius'un *Aeneis* (II 477) ine göre Akhilleus'un ölümünden sonra Neoptolemos'un arabacısı olur. Roma'lı yazarlarda A. arabacı (bk. AURIGA) lar için sık sık kullanılan bir addır.

AUTONOE, Yunan mitolojisinde birkaç kadının adı. En önemlileri şunlardır:

1 — Kadmos ile Harmonia'nın kızı, Aristaios'un karısı ve Aktaion'un annesi. Dionysos tarafından delirtilir

ve kızkardeşleri Agaue ve İno ile beraber Pentheus'u yırtıp parçalar. Aktaion'un ölümünden sonra Thebai'dan Megara yanındaki Erenaia'ya gider. Klâsik çağda burada mezarı gösterilirdi.

2 — Danaos ile nympha Polykso'nun kızı.

3 — Peireus'un kızı. Herakles'ten Palaimon'u doğurur.

4 — Oineus'un kızı, Meleagros'un kızkardeşi.

5 — Odysseus'un karısı Penelope'nin hizmetçisi.

AUTRAN [*ötrą̃* ok.], **Charles - Georges - Marcel** (doğ. 1879), Fransız dilci ve Doğubilgini. Saint-Estèphe (Gironde bölgesi) te doğmuştur. Kahire'deki Fransız Enstitüsü üyesi olmuş, ve Doğu Akdeniz'deki eski kültürler ve diller üzerinde çalışmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Les Phéniciens. Essai de contribution à l'histoire antique de la Méditerranée* (Fenike'liler. Akdenizin eski tarihine yardımcı yazı denemeleri) [Paris 1920]. *Tarkondemos. Réflexions sur certains éléments graphiques figurant sur le monument appelé «sceau de Tarkondemos»* (Tarkondemos. «Tarkondemos mühürü» denilen anıt üzerindeki grafik unsurlar hakkında bazı düşünceler) [Paris 1922], *Les langues propres de l'Asie Antérieure ancienne* (Eski Ön-Asya'ya has olan diller) [A. Meillet-M. Cohen'in «Les langues du monde» adlı eserinde, s. 273-318, Paris 1924], *Sumérien et Indo-européen. L'aspect morphologique de la question* (Sumer ve Hint-Avrupa dilleri. Meselenin morfolojik veçhesi) [Paris 1925], *De quelques vestiges probables méconnus jusqu'ici du lexique méditerranéen dans le sémitique d'Asie Mineure et notamment de Canaan* (Küçük - Asya Samicesinde, hususiyle Kenan dilinde, Akdeniz dilleri kelime hazinesinin, şimdiye kadar bilinmiyen ve bulunması muhtemel olan izleri hakkında) [«Journal Asiatique» dergisinde, Paris 1926], *Introduction à l'étude critique du nom propre grec* (Yunanca özel adların tenkidî etüdüne giriş) [Paris 1926 ve devamı].

AUTRAN [*ötrą̃* ok.], **Joseph** (1813-1877), Fransız şairi. Marsilya'da doğmuş, yine orada ölmüştür. İlk önemli eseri *La Mer* (Deniz) [1835] adlı poemidir. Diğer önemli eserleri *Laboureurs et soldats* (Çiftçiler ve askerler) [1854], köylü yaşayışını tasvir eden *La vie rurale* (Kır hayatı) [1856], *Epîtres rustiques* (Kır mektupları) [1862], *Le poème des beaux jours* (Güzel günlerin poemi) [1862], konusunu «Kitab-ı Mukaddes» ten aldığı *Les paroles de Solomon* (Süleyman'ın sözleri) [1869]; *Sonnets capricieux* (Kaprisli soneler) [1873] ve *La légende des paladins* (Paladin'ler efsanesi) [1875] adlı poemi ile Odéon'daki temsilinde çok büyük bir başarı kazanan beş perdelik *La Fille d'Eschyle* (Akhilleus'un kızı) [1848] dramı ile *Cyclope* (Kyklop) [1863] adlı manzum dramıdır. A., 1868 de Fransız akademisine üye seçilmiştir.

AUTRICUM, Gallia Lug(u)dunensis'te Carnut'ların şehri. Daha sonraki adları *Urbs Carnotena, Civitas Carnotum* v. b. idi. Autura (Eure) ırmağı kenarında, şimdiki Chartres (Fransa) ın yakınında bulunuyordu.

AUTUMNUS (Lât. = sonbahar), Roma mitolojisinde sonbahar tanrısı. Yunan mitolojisindeki Hora'lar (b. bk.) ın etkisi altında Roma'da da ilkönce bütün mevsimler genç kızlar şeklinde düşünülürdü, fakat daha sonra A. kelimesi eril olduğundan, Yunan sonbahar tanrıçası Roma'lılarda erkek tanrı olarak kabul edilmiştir. Sanatta A., elinde bolluk boynuzu, başı çiçeklerle, yeşil ve sarımsı yaprak ve üzüm salkımlariyle taçlandırılmış olarak tasvir edilmiştir. A. ın yanında çok defa bir dişi pars bulunurdu. A. un kültü yoktu.

AUXERRE [*osę̄r* ok.], Orta Fransa'da Yonne departmanının merkezi. Nüfusu 23 000 dir. Şarap, kömür, yün, kimya maddeleri ticareti vardır.

AUXIMUM, eski İtalya'nın Picenum bölgesinde, Adriya Denizi'nden 12 km mesafede, Ancona'dan Nuceria'ya giden yol üzerinde bir müstahkem şehir, şimdiki Osimo (b. bk.). Hâlâ duran surları M. Ö. 174 te yapılmıştır. Yazıtların ve forum (bugünkü piazza) undaki eski anıtların da gösterdiği gibi A. sivil harbler ve imparatorluk zamanında çok önemli bir rol oynamıştır. M. S. VI. yüzyılda Prokopios onu Picenum (b. bk.) un başşehri diye vasıflandırmaktadır. A. un limanı Ancona idi.

AUVERGNE [*övęrn'y* ok.], Fransa'da Massif Central'in orta bölümü. Yüzölçümü 15 000 km^2 kadardır. A., denizden 600 m yüksekliği bulunan, derin vâdilerle yarılmış bir plâtodur. Bunun üstünde yer yer birçok sönmüş volkanlar yükselir: Cantal (1858 m), Mont Dore (1884 m), Puy de Dôme (1465 m) gibi. A. in sert, fırtınalı, kasırgalı bir iklimi vardır. Plâtoların üstü ormanlık, fundalık ve otluktur ki buralarda nüfus seyrektir. Daha kalabalık olan vâdi tabanlarındaki çok bitek topraklardan ise tahıl, sebze, meyva elde edilir, yer yer bağlar, kestanelik ve cevizlikler uzanır. Fakat A. yöresinde hayvan yetiştirme başta gelir. Maden, taşkömürü ile maden suları vardır. Başlıca şehirleri Aurillac ve Clermont-Ferrand'dır.

DİL. Auvergne'de bugün kültür dili olarak Fransızca konuşulursa da, bu bölge, Roman dilleri grupuna giren fakat Fransızcadan ayrı olan Provençal dili alanının bir kısmıdır. Bu bölgenin Auvergnat denilen dili, «Yeni Provençal» (Provençal moderne) dilinin bir diyeleğidir (öbürleri: Limousin, Quercinol, Rouergat, Languedocien, Bas-languedocien, Asıl Provençal [Rhodanien, Marseillais, Alpin alt-bölümleriyle], ve Fransızca ile Provençal dili arasında bir geçiş olan Dauphinois). Akraba diyelekler içerisinde Auvergne diyeleğine en yakın olanı Limousin diyeleğidir. Her ikisi de Fransızca alanına yakın oldukları için onun etkisi altında kalmışlardır. Auvergne (Lât. Arvernia) diyeleği, Yukarı (Haute-Auvergne) ve Aşağı (Basse-Auvergne) olmak üzere iki başlıca alt-diyeleğe ayrılır. Bu diyeleğin, Provençal dili içerisindeki başlıca fonetik özellikleri şunlardır: Vokalizmde: 1 — Aşağı Lâtincedeki diftonglar burada çok karmaşık şekiller almıştır, au > öü > ö gibi, meselâ Lât. *aurum*, genel Prov. *aur*, Auv. *ör* (= altın, Fr. *or*). 2 — Aş. Lât c (= k) den olma y (k > ẖ > y) den evvel bir a geldiği zaman, bu diyelekte ay diftongu meydana gelir, Lât. *factum*, genel Prov. *fach* (*faç* ok.), Auv. *fayt* (= yapılmış, olay, Fr. *fait*); bu diftongun ei şekli de vardır, Aş. Lât. *lactum*, genel Prov. *lach*., Auv. *leit* (= süt, Fr. *lait*). 3 — Aşağı Lâtincedeki vurgulu e ve o vokalleri c (= k) den evvel geldikleri zaman, bu diyelekte diftonglaşmış, ve c düşmüştür, Aş. Lât. *focus*, Eski Prov. *fuoc, fuec*, Yeni Languedoc *fioc*, Auv., Lim., Prov. *fio* (= ateş, Fr. *feu*). 4 — Aşağı Lâtincede veler l sesinden evvel gelen i vokali ile bu l arasında, bu diyelekte bir çeşit diftong türemiş ve l kaybolmuştur, Aş. Lât. *filum*, Prov. *fyel, fyal, fyol*, Auv. ve Lim. *fyau, fyo* (= tel, Fr. *fil*). 5 — Nazal seslerden evvel gelen a vokali veler bir değer kazandığı için, o'ya çevirilmiştir. Aş. Lât. *lana*, genel Prov. *lân*, Auv. *lôno*

(= yün, Fr. *laine*). 6 — N,m konsonlarından evvel gelen vurgulu vokallerin nazalleşmesi, genel olarak Provençal diyeleklerinde yoksa da, Fransızcanın etkisi bu olayı Auvergne (ve Limousin) diyeleğine de sokmuştur. 7 — Kelime sonlarında, vurgu desteği görevinde bulunan vokaller öbür diyeleklerde muhafaza edildiği halde, Aşağı Auvergne ve Limousin diyeleklerinde tonsuz olan her e vokali, Fransızcanın etkisiyle «okunmaz e» haline gelmiştir. Konsonantizmde: 1 — Auvergne, Limousin ve Dauphinois diyeleklerinde, c + a > tš (= Türkçe ç) veya t̯s; g + a > dž (= Türkçe c) veya d̯z oluşunda Fransızcaya uyulmuş, genel Provençal'da ise bu durumda bulunan c'ler ve g'ler değişmemiştir, Lât. *cantare*, Prov. *canter*, Fr. *chanter*, Auv., Lim., Dauph. *tšanta*, *t̯santa* (= şarkı söylemek, şakı). 2 — Bu diyeleğe mahsus olmak üzere, i ü, ö'den evvel gelen bütün konsonlar türlü değişikliklere uğramıştır, Lât. *simplex*, Auv. *šẽple* (= basit, Fr. *simple*) gibi. 3 — İki vokal arasında bulunan akıcı konsonlar (yani l,r), gw > w değerine geçmişlerdir, Lât. *pala*, Auv. *pago*, *pawo* (= kürek, Fr. *pelle*); Aş, Lât. **solic'lum* (< Lât. *sol*), Auv. *souguel* (= güneş, Fr. *soleil*). 4 — ct konson bileşimi için yukarıda vokalizm 2'ye bk. 5 — Kelime sonlarına gelen çoğul eki - s, bazı Provençal diyelekletinde okunduğu halde, bu bölgede Fransızcaya uyularak okunmaz. Bundan başka, özel çoğul şekilleri de türemiştir, genel Prov. *omes*, Auv. *omei* (= adamlar, Fr. *hommes*); Aş. Lât. *va·ca* (Fr. *vache*, = inek), Auv. tekil *vatšo*, çoğul *vatša*, gibi. Bk. PROVENÇAL DİLİ.

AV: bk. AVCILIK.

AVACİ (Awaji, Awadschi, Avadsi), Japonya'da Şikoku adası ile Hondo arasında, Japon kenar denizinin çıkış yerinde bulunan bir ada. Yüyölçümü 570 km²; nüfusu 190 000. Toprakları çok verimlidir.

AVAÇA, Kamçatka'nın doğu kıyısında bir deniz girintisi. 3 km genişliğinde ve 6 km uzunluğunda bir boğazdan girilir. Yüksek ve volkanik dağlarla kuşatılmıştır. Bunlardan 266 m yükseklikteki Avaçinskaya Sopka, biçimi Vesuv'ü andıran etkin bir volkandır. Petropavlovsk da buradadır.

AVADANCI, Osmanlı sarayındaki hademelerden iki sınıfın adı. A. ların bir sınıfı. Enderun Sofa ocağı (b.bk) eskilerinden olup sünnet ve sarık odalariyle bunların sofasını süpürür sünnet odası hamamını yakarlardı. Öbür sınıf ise, avadan bostancıları olup 12 kişi idiler. Altışar altışar nöbet beklerlerdi. Padişah gezmeğe gideceği zaman nöbette bulunan altı avadancıdan üçü başçukadar'dan ok takımlarını, diğer üçü de tüfekçibaşı'dan tüfeklerle barut ve kurşun alırlar ve hükümdarın arkasından giderlerdi. A. bostancılarından biri Selim III. ü öldürenler arasına karıştığından Mahmut II. A. lığı kaldırmış ve yerlerine bu hizmetleri görmek üzere «Mabeyn bostancıları» denilen yeni bir sınıf kurmuştur.

AVADANLIK, marangozların, taşçıların ve benzeri işçilerin kullandığı âletler. Başlıcaları: keser, burgu destere, eğe, törpü, gönye, rende, bıçkı ve pilânye'dir. Otomobil, kamyon ve benzeri taşın araçlarının içinde taşınan küçük onarım aletlerine de A. denir.

AVÂİT veya **AİDAT**, Tanzimat'tan önceki devirde kanunlarla konulmuş belirli vergiler dışında, birtakım hizmetler karşılığı olarak, ilgililerin bu işleri gören memur, kâtip, tahsildar, mübaşir ve hademelere vermekle ödevli tutuldukları paralar. Belli aylıkları olmadığı devirde kadıların gördükleri işlerden aldıkları ücretlere de A. denirdi.

Bu paraların tahsilinde kolaylık olması için bu gibi müteferrik hizmetler karşılıklarının A. adı altında ahaliye salınması yoluna gidilmiş ve müfredatı gösterilmediği için de buna her şey katılarak bu tertipten türlü çeşit giderlerin karşılanmasına başlanmıştır. Bu suretle herhangi bir hizmet karşılığının A. tertibinde bir defa yer alması ile, artık ona lüzum kalmasa bile, devamı âdet olur ve genel olarak bunlara «Avâid-i mutade» denirdi. Hattâ vergi salmalarında söz ve rol sahibi bulunan yerli âyan kendilerinin ödemeleri gereken vergilerle, faydalandırmak istedikleri kimselere verilecek hediye ve iane gibi şeylerin karşılıklarını da hep A. adı altında halka yükliyecek kadar ileri gitmişlerdir.

Tanzimat'tan sonra belli vergilerin üstüne eklenen toplama giderleri karşılığı ile devletçe bastırılan «kıymetli evrak»ın satış bedelleri için de A. deyimi kullanılmış ve A., böylece, devlet bütçesinin gelirleriyle ilgili malî terimler arasında da yer tutmuştur.

AVAL, ticarî borç senedinin (çek poliça) bedeli sahibi tarafından ödenmediği takdirde, ödemeyi üzerine almak için yapılan kefalet. Senet birden fazla imzalı olsa da bunu satın alan yeter bulmadığı takdirde. birden fazla A. istiyebilir. A. veren, senedi, «Aval içindir» kaydını koyarak imzalar.

AVÂLİK (Bedevi dilinde **Mavvelek** veya **Mavlekî**), güney Arabistan'da bir kabileler topluluğunun adı. Oturdukları yerin güneyinde Umman denizi, batısında Dasina'nın güney bölümü ile Avadil topraklarının orta bölümü, Kuzey Batısında Kasab (Gezab), Kuzeydoğusunda ve doğusunda Vahidî'ler ve Ziebi'lerin toprakları bulunmaktadır. A. toprakları ikiye bölünür.

1 — Yukarı A. toprakları; burada üç büyük yayla vardır. En büyük vâdisi Abadan'dır; iklimi tropikal olup toprakları kuvvetlidir. Burada buğday, mısır. tütün ve çivit yetişir. Başkenti Nisab (Ansab) dır; kale duvarları kale gibi evleri ve büyük bir camii olan bir kasabadır. Yukarı A. in güneydoğusunda oturan halk kendi emîrlerine bağlı olup bunlar yalnız savaş zamanında ve dış politika bakımından yukarı A. sultanına bağlıdırlar. Emîrleri Yaşbum (Yeşbom) kasabasında oturur. Bütün bu kabileler askerliği severler ve Hindistan ordusuna asker yazılırlar.

2 — Aşağı A., toprakları doğuda Monka yaylası ile bir takım verimsiz tepelerden ve ovalardan ibarettir. Başlıca vadileri herzaman susuz olan Ahvar (Hauvar) vadisidir. Bu vadide birtakım kabileler yaşamaktadır. Bunların büyük bir kısmı Ahvar'da oturan sultana bağlıdır. Sultan bunlardan vergi alır ve bunlar üzerinde yargılama hakkına sahiptir.

AVALOKİTEŚVARA, Hindistan'da kuzey Buddhistleri arasında, Bodhisatva (Buddha'dan evvelki mertebe) mertebelerinin başlıcasına yükselmiş bir Buddhist. A. kültü III. yüzyıldan başlayarak Hindistan'da yayılmıştır ve A. Halkın hafızasında ve anılarında şefkat ve samimilikle yer tutmuştur. Çin'de ve Japonya'da adı ve şekli değiştirilmiş ve kadın tanrı haline getirilmiştir. A. ya Çin'de Kouanpin, Japonya'da Kwanpan adı verilmiştir. A. kendisi gibi Bodhisattva olan Mahāsthāmaprāpta ile birlikte Amitabha'nın yanında bulunmuş ve halkın ruhlarını cennete göndermesi yolunda budd'ya yalvarmıştır. Mezhebi Tibet'te, Çin'de ve Japonya'da yayılmıştır.

AVALON veya **AVALION, AVOLLON, AVILION, AVELION,** Ortaçağ Batı şövalye şiirinde efsanevî bir ada Kelt mitolojisine göre bu ada yalnız en seçkin kahramanların girebildikleri bir cennet veya periler ülkesidir. A. adasının adı Arthur efsanesinde de geçer. Buna göre kıral Arthur, yaptığı son savaşta yaralanarak A. adasına sığınmıştır (bk. ARTHUR veya ARTUS). Daha sonraki şövalye efsanelerinde kahraman Iwein, Roland ve Ogier'nin de A. adasına geldiği anlatılmaktadır.

A. kelimesini Keltçe *afal* (elma) kelimesiyle açıklarlar. Buna göre elma cennetin zevk ve sevinçlerini sembolize edermiş.

A. un nerde bulunduğuna dair türlü türlü fikirler ileri sürülmüştür. Birçokları Somerset (İngiltere) kontluğunda bulunmuş olduğunu sanmaktadırlar. Nitekim buradaki Glastonbury Tor (G. tepesi) da en yüksek noktasına varan sırta «Isle of Avalon» (A. adası), Glastonbury şehrine ise A. adı verilmekte idi.

AVALON [*ævilın* ok.] **YARIMADASI,** Kuzey Amerika'da Yeniyer (Newfoundland) adasının güneydoğusunda yarımada. Elverişli doğal limanları vardır. Yeniyer'in merkezi St. Johns, bu yarımadanın kuzeydoğusundadır ve Güney İrlanda'ya giden yedi kablonun çıkış yeridir.

AVALOS: 1 — **Ferdnando Francisco de** (1489-1525), İspanya generali ve ikinci Pescara ve Aquino markisi. Napoli kırallığında doğmuş ve ölmüştür. Ünlü kadın şair Vittoria ile evlenmiştir. Milano savaşını yapmış, Ravenna'da yaralanarak tutzak edilmiştir. Luis XII. kendisini Fransa'ya karşı silâh kullanmamak sözü ve 6000 altın eğüfidye karşılığında serbest bırakmış ise de A., sözünde durmamıştır. 1513 te Morta'da Venedik'lilere karşı savaşmış, Cenova'yı almış ve La Bicoque'da Fransız'larla, daha sonra da Lautrec milisleri ile boğuşmuş ve Napoli'de piyade askerlere komuta etmiştir. Napoli hidivliğinden faydalanarak kendisini bağımsız yapmak istemişse de Karl V. in generallerinden Milano Valisi Antoine de Leyva tarafından göz hapsine alınmıştır.

2 — **Alfonso de** (1504-1541), Del Vasto markisi ve üçüncü Pescara markisi. Fransız'lar kendisine Du Guast yahut Du Gast adını vermişlerdir. Nopoli'de doğmuştur. Karl V. in milis kuvvetlerinin komutanı olmuş ve önemli bütün İtalya savaşlarına katılmıştır. François I. tarafından Osmanlı İmparatoru Süleyman I. e gönderilen heyeti öldürtmüştür. Tunus harbine (1535) katılmış, Fransız'larla bağlaşıkları Türk'lere karşı Nis'te, Korsika'da savaşmış ve Cerosole d'Abba'da yenilmiştir.

AVAM, eskiden okumak yazmak bilmiyen veya sosyal seviyesi düşkün olan halk hakkında kullanılan bir terim. Eski Osmanlı tarihçileri tarafından çok yerde, şehir ve memleket ayaklanmalarına, ayaktakımı denilen işsiz güçsüzler arasından katılanlar hakkında ve aşağılama için kullanılmıştır.

AVAM KAMARASI: bk. PARLÂMENTO.

AVANOS: 1 — Kırşehir iline bağlı ilce. Nüfusu 31 002, yüzölçümü 1793 km²; merkez bucağının nüfusu 19 778, köy sayısı 33 tür. Ayrıca Karahasanlı bucağına bağlı 24 köyü vardır.

2 — Kırşehir'e bağlı ilce merkezi. Kızılırmak kenarındadır. Ankara-Kayseri demiryolu üzerindeki Himmetdede istasyonundan uzaklığı 35 km olup her gün araba ve otomobiller işler. Nüfusu 4 683 (1945) tür. Halk, halıcılık, bağcılık ve meyvacılıkla geçinir. Testi ve çömlekçilik gelişkindir. Cuma günleri pazar ve ekim ayının beşinden dokuzuna kadar panayır kurulur. Belediyesi 1884 te kurulmuştur. Ziraat banksı şubesi vardır. Kızılırmak üzerindeki köprünün ayakları 1898 de konmuş ve üstü 1925 te betonarme olarak tamamlanmıştır. Orta ve ilkokulları spor meydanı, 2 000 m² lik parkı ve bir kavak fidanlığı vardır. Kasaba, Kızılırmak kenarında dolapla işliyen bir değirmende elde edilen elektrikle 1946 dan beri aydınlatılmaktadır. Bir dispanseri ve içmecesi vardır.

AVANS (Avance): 1 — Binalarda yapılan çıkıntılar.

2 — Oyun veya yarışlarda: kendine güveni olan tarafın rakîbine yaptığı müsaadekârlık.

3 — Ticarette: doğacak herhangi bir borca karşılık tutarak evvelden verilen bir miktar para.

4 — Memurların yol masraflarına, işçilerin haftalıklarına sayılmak üzere verilen peşin para.

5 — Bankalarda: ticaret senetleri, mallar esham ve tahviller, basılmış paralar, külçe halinde kıymetli madenler, ve mücevherleri teminat olarak veren müşterilere açılan hesap.

6 — Okul, hastahane veya askerî birliklerin ve devlet dairelerinin gerekli öteberi giderlerini karşılamak için kesin hesabı sonradan görülmek üzere emirlerine verilen para.

ĀVANTĪ, Orta Hintçe (Prākrit) ye giren Ardhamāgadhī (b. bk.) diyeleğinin bir Apabhraṁśa (b. bk., = halkça kullanılan dil bozuntusu) sının adı. Aynı Ardhamāgadhī Apabhraṁśa'nın başka bir diyeleğine de Cāṇḍālī denirdi. Āvantī'den, bugün iç Hindistan'ın doğu bölümünde konuşulan Doğu Hindī dili çıkmıştır. Bk. APABHRAṀŚA.

ĀVANTYA, Orta Hintçe (Prākrit) nin bir kolu olan Śaurasenī diyeleğinin Apabhraṁśa'larından, yani bozuntularından biri. Bugün konuşulan «Yeni Hint» dillerinden Rajasthānī dili (batı Hindistan'da aynı adı taşıyan bölgede), Āvantya dilinden olmadır. Bk. APABHRAṀŚA.

AVAR DİLİ, üç halk topluluğunun dillerine verilen ortak ad.

1 — M. S. V. yüzyılın başlarında Moğolistan'da ard arda Uygur'ları ve Hun'ları yenen, VI. yüzyıl ortalarında da T'u-kiue Türk'lerine yenilen, Çin kaynaklarındaki adı, türlü transkripsiyonlara göre Şo-şo, Ju-ju, Juan-juan, Ju-juan, ve Yuän-yuän şeklinde geçen halkın dili. Kalıntıları birkaç kelimeden ibarettir. Meselâ, kendi boy adlarından başka, Çincede *Şe-lün* şeklinde kaydedilmiş olan kıral adı, ve genel Türkçede geçen *ḫaġan* (= kaġan = «yarıcı», krş. Moğolca *ḫaġa* = ikiye ayrılmış; bu adın başka şekilde anlamlandırılması için bk. A. Caferoğlu: *Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları* [«Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası», cilt I, 1931, s. 105-119]; ayrıca bk. László F.: *A kagán és családja* [«Kőrösi Csoma-Archivum» da, cilt III, 1940]). Bu dilin niteliği ve Altay dillerinden hangisine ait olduğu belli değildir. Bazılarına (meselâ P. Pelliot: *A propos des Comans* [«Journal asiatique» te 1920], J. Deny, v. b.) göre, bu Avar'ların dili Moğolca idi, başkalarına (Gombocz Z., Németh Gy., ve birçok dilciler) göre ise Türkçe idi, daha başkalarına göre de, ırk ve dil bakımından idare sınıfının ve halkın ayrı ayrı kollara mensup bulunabildikleri için, bu dilin menşei karanlık, kendisi de karışıktır. Böyle

olmakla beraber, bu dil, Türkçenin Hiunğ-nu (= Hun?) grupundan sayılabilir. Bu son kanış kabul edildiği takdirde, bu dil, 2. maddede ele alınan dille esas bakımdan birleşir. Yalnız, bunları birbirinden ayırt etmek için, bu dile «Asya Avar'ları dili», öbürüne de «Avrupa Avar'ları dili» demek uygun olur.

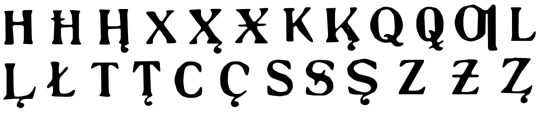
2 — Anayurdu Asya'da olup, adları ilk olarak 461-465 yıllarında Avrupa kaynaklarında geçen, VI.-IX. yüzyıllarda Karadeniz'le İtalya ve Almanya arasında bulunan yerlere akın etmiş olan Avar Türk boyunun (Yun. Abaroi, Avaroi, Lât. Avari) dili; Bk. AVAR'LAR 1. Bu dili, Asya Avarları dilinden ayırmak, aynı zamanda da başka unsurlarla karışmış olduğunu anlatmak için, buna «Yalancı Avar» (Pseudo-Avar) veya Uarḫon Avarları (Yun. Uarkhōnitai, ki Menandros'ta [s. 400] ve Theophylaktos Simokattes'te [s. 234] *Uar kai Khuni* [= Avar ve Hun] şeklinde geçen adların birleşmesinden olmadır) dili denir. Bu dilden, kendi boy adlarından (*Avar* = isyan eden, Çağataycada ve Anadolu diyeleklerinde *abamak* = karşı koymak, ayaklanmak; krş. aynı anlamdaki boy adı *Kabar (< kabmak)*; zıddı: *Avşar* = itaat eden) başka, Yunan harfleriyle (Menandros'ta, Theophylaktos Simokattes'te v. b.) kısmen de Lâtin alfabesiyle (Frank yıllıklarında) zaptedilmiş bazı özel adlarla rütbe ve memurluk adları kalmıştır. Özel adların başlıcaları şunlardır: 1 — Kağan adı olarak, Yun. harfleriyle *Baianos* (Türkçe ve Moğolca *Bayan* = «zengin»). Bu ad, şimdi Moğolcada, eskiden de Bulgar Türkçesinde bulunduğu için, eski Türkçede de bulunmuş olması tahmin edilebilir. Olmasa bile, Avar'ların bu adı taşıyan kağan'ı Moğolcaya veya Eski Çuvaşçaya göre adlandırılmış da olabilir, çünkü Avar devleti bir konfederasyon olduğu için, farklı kollardan olan halkı biraraya toplamıştı. «Divanü Lûgat-it-Türk» te ve «Houtsma Sözlüğü» nde *Bayundur* şekli vardır, Türkmenlerde de *Bayandır* bir oba adıdır; kelime olarak *bayamak, bayu-mak*, «zengin olmak» demektir; krş. şimdi kullandığımız *bayındır* = mamur, refahlı. 2 — Yun. harfleriyle *Kōkh* = *kök* (bir Avar elçisinin adı). 3 — Yun. *Kandikh* = *Kandık* (başka bir elçinin adı). 4 — Yun. *Solakhos* = *solak* (elçi adı). Rütbe adları: 1 — Yun. harfleriyle *khaganos*, Lât. *caganus* = *ḳağan* (anlamı için 1. maddeye bk.). 2 — Lât. *iugurrus* = *yuguruş*, ki ḳağan'dan sonra gelen bir yüksek rütbenin (İslâmda: vezir) adı idi; bu ad Uygurcada, «Ḳutadğu Bilig» de ve «Divanü Lûgat-it-Türk» te *yugruş* şeklinde geçiyor, bk. M. Fuad Köprülü: *Zur Kenntnis der Alttürkischen Titulatur* («Kőrösi Csoma-Archivum» da, 1938, s. 327-344, Türkçesi: *Eski Türk unvanlarına ait notlar* [«Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası» nda, cilt II 1932-39, s. 17-31]). 3 — Lât. harfleriyle *tudun*, Eski Yüksek-Almanca'da *zodan, zotan* = Türkçe *tudun*, ki tarḫan'dan sonra gelen bir askerî rütbenin adı idi. Orhon yazıtlarında (bk. V. Thomsen: *Alttürkischen Inschriften aus der Mongolei* [«Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» dergisinde, cilt 78, yıl 1924, s. 121-175]), ve Hazar Türklerinde (Yun. şekli *tudunos*) de bulunan bu adın lûgat anlamı «idare etmek» anlamına gelen *tut-*(mak)a dayanır, *tutağan, tutun, tudun*, gibi. Uygurlarda da *tuduy* ve *tutuy* şeklinde geçen bu rütbe adını bazıları Çinceden ödünçleme olarak göstermektedirler (*tutuy* < Çin. *tu-tʻung* = vali; bk. A. v. Gabain: *Alttürkische Grammatik*, s. 345, Leipzig 1941). 4 — Lât. *canizauci* veya *camzanci* (aslı rütbe adı olan bu kelime kağan adı olarak kullanılmıştır) = *kam-saucı, kam-savcı*. Burada, *kam* «şaman» anlamınadır; krş. Huncada *Eş-kam* (= dost şaman), *Atakam* (= baba şaman, bk. ATAKAM); *savcı* ise «haberci, yalavaç, peygamber» anlamını verir; krş. Kazanca *yaucı* = yalavaç. 5 — Yun. *bookolabras* = *bō-kolabur* = Avar sihirbazı. *Bō* < *boğ, buğ* = baş, en büyük, anlamınadır. *Kolabur* = *kılavuz* (Bulgar-Türk. *kulabur, kolabur*, Uygur. *kulaguz*, Kâşgarî *kulabuz*, Çağatay. *kolavuz, kolauz*); bk. L. Rásonyi: *Bō-kolabur* («Halil Ethem Hâtıra Kitabı», s. 243-248, Ankara 1947).

Tarihte Avar adı olarak geçen *Tarniakh, Kotzagēroi, Zabender* v. b. Avar'lara katılan yabancı oymaklara ait olsalar gerek (bk. AVAR'LAR 1: Ad).

Avarcanın Türk diyelekleri arasındaki yerine gelince, yukarıda sayılan adlardan bu hususta gerekli bilgi çıkarılabilmiştir. Meselâ *yuguruş* adının y ile başlaması, bu dilin, Türkçeyi iki ana kola bölen r/z ayracı bakımından z grupundan olduğunu gösterir; z'den de y'ye geçilebilir (krş. Koybal *azak*, Uygur *adak*, Yakut *ataḫ*, Türkiye Türkçesi *ayak*, fakat Çuvaş *ụra*). Ayrıca, *tudun* (<*tuδun*) adındaki d fonemi de bunu tanıtlar, çünkü r grupundan olan Bulgar Türkçesinde *tudun*'un karşılığı *turun*'dur ve bu ada o dilde raslanmıştır (bk. A. Samoyloviç: *Turun-tudun: yeşço primer turko-bulgarskago rotat͡sizma* [«Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii pri Rossiyskoy Akademii Nauk» dergisinde, cilt 5, yıl 1918, s. 398-400]; ayrıca: J. Markwart: *Kultur- und Sprachgeschichtliche Analekten:* [«Ungarische Jahrbücher» dergisinde, cilt 9, yıl 1929, s. 68-103]). Yine *kamsavcı* kelimesinin *sav* (= söz, haber) kısmı da *sab* şeklinde Kök-Türkçe'de geçmiştir. İşte bütün bunlar gösteriyor ki, Avar dili, Hun'ların, Kök-Türk'lerin ve Uygur'ların konuştuğu diyelek grupundandır. *Bō-kolabur* kelimesine gelince, *kılavuz*'a karşılık *kolabur* şeklinin, yani z yerine r foneminin bulunması, bu adın, öz Avarca olmadığını, Avar imparatorluğuna tâbi Bulgar Türk'leri (Kuturgur, Uturgur) nin dilinden olmasiyle açıklanabilir. Bk. Gombocz Z.: *A pannōniai avarok nyelvéről* («Magyar Nyelv» dergisinde, cilt XII, yıl 1916, s. 97-102) ve Németh Gy.: *A honfoglalō magyarság kialakulása*, Budapeşte 1930, s. 103-105.

3 — Kafkas dillerinin Kuzeydoğu veya Çeçen-Lezgi kolundan bir dil. Lezgi'lerce konuşulan dillerin en önemlisi olup, Andi ve Dido dil gruplariyle beraber, bu kolun Avar-Andi (b. bk.) bölümünü meydana getirir. Yerli adı *maʻarul mat͡sʻt͡sʻ* (= dağ dili) tır. Ana dili olarak, Azerbaycan'ın kuzeyinde, Dağıstan'ın Ḫasaf-yurt bölgesinin kuzeydeki Çir yurt ve Dılım mevkilerinden güneydeki Zakatalı şehrine kadar uzanan bir alanda 234 000 kişi tarafından konuşulursa da, ana dilleri farklı olan birçok Dağıstan'lılar (Avar'ların doğusunda Dargi, Gazikumuk, Arçi, T͡S'aḫur, v. b.; batısında da Andi, Dido, v. b.) arasında da anlaşma vasıtasıdır. Aynı zamanda bir edebiyat dilidir de; bk. AVAR EDEBİYATI. Kuzeyde Kumuk Türkçesi, doğuda Dargi, Gazikumuk veya Lakʻ, Arçi, güneyde Gürci, batıda Çeçen, Andi, Dido dilleri Avarcayı çevreler. Hususiyle, bütün güneydoğu Kafkasya'nın ticaret dili olan Kumuk Türkçesiyle çarpışma halindedir. Ayrıldığı on bir diyelek şunlardır: kuzeyden başlıyarak Nak'ḫbak' veya Salatav, Baḳĭ veya Gumbet, Ḳoysubu, Teḫnut͡sal, Unḳraḳ', Hid, Ḳel, Ḳarak'ḫ, H'andalal, ve T͡S'or. Diyelekler kuzey (Ḫunt͡sak; yerli adı: Ḫunt͡s mat͡s'ts') ve güney (Dshar = č'ar) olmak üzere ikiye ayrılır; bunlara «Kuzey Avarca» ve «Güney Avarca» da denir.

Avar dilinin fonetiği konson bakımından çok zengindir. Bu dilde bulunan 50 fonemin 45 i konson, ve ancak 5 i (a, e, i, o, u) vokaldir. Eskiden, bazı diyakritik işaretlerin ilâvesiyle Arap yazısını kullanan (bk. ALFABE) Avar dilinin bu 50 sesi, Sovyetler gününde 1928 de düzenlenen Lâtin esaslı alfabede 39 yazı ve bir apostrof'la gösterilir (1939 da İslâv asıllı alfabe kabul edilmiştir).

Lâtin esaslı Avar alfabesinden bazı harfler

Konsonların bir kısmı uzun, yani ikiz (şeddeli, géminé) olduğundan, bunlar için çift harf kullanılır, ss, cc, xx, gibi, ki bunlar ayrı ayrı sesler sayılır. Dikkati çeken özel konsonlar şunlardır: aspire p, t, k, ve hemze; gırtlakta patlıyan (occlusif guttural) t‘,k‘ çeşitleri; Arapçada da görülen ‘(ع), ḥ (ح), ẖ (خ), ḳ (ق); ẖ'nın uzunu; orta damaktan söylenen uzun h; dil yanından sızan (latéral) kısa ve uzun l'ler; ikiz s ile ş; bizde de bulunan j ile ç; t ile l, k ile l, ẖ ile l, t ile s, k ile ẖ bileşimleriyle meydana gelen türlü afrike (b. bk.) konsonlar, bunların uzunu, ve gırtlaktan patlayıcı çeşitler, t͜s‘, t͜l, ẖl, k‘ẖ, t͜s‘ts‘, gibi. Avar konsonantizmi bu kadar karmaşık olmakla beraber, hecede iki konson yanyana gelmez. Avarcanın konsonantizmi için, aşağıdaki bibliyografyadan başka bk. N. Troubetzkoy; *Les consonnes latérales des langues caucasiques septentrionales* («Bulletin de la Société de Linguistique de Paris» de, cilt 23, yıl 1922, s. 184 ve devamı; aynı müellif; *Die kurzen und geminierten Konsonanten der awaroandischen Sprachen* («Caucasica» dergisinde, cilt 3, Leipzig 1926, s. 7-36; ve J. van Ginneken: *La nature des consonnes latérales dans les langues septentrionales* («Contribution à la grammaire comparée des langues du Caucase» adlı eserinde, s. 22-30, Amsterdam 1938).

Avarcanın morfolojisi şöyle özetlenebilir: İsim, sıfat, ve zamirde cins yerini tutan 3 «sınıf» (classe) vardır: a— usu olan eril, b— usu olmıyan dişil, c — kalanlar. Buna göre, kelimeye eklenen sınıf belirticisi şekli değişir, erilde v(u̯), dişilde i (j), tarafsızda da b olur:, meselâ isimde *vac* = kardeş, *jac* = kızkardeş, *bac* = hayvanlarda kardeş veya kızkardeş; sıfatlarda: «ac» anlamına eril *v - àqar - a - u̯*, dişil *j - àqar - a - i̯*, tarafsız *b - àqar - a - b;* zamirlerde: *do - u̯* = o (erkek) *do - i̯* = o (kadın), *do - b* = o (şey). Dört çeşit isim çekimi vardır: 1 — eril, 2 — dişil, 3 — özel ad, 4 — tarafsız (neutre). En önemli isim hali, «tarafından, vasıtasiyle» anlamını katan ergatif halidir, çünkü öbür haller çok kere bunun üzerine kurulur; yalnız, komitatif (= beraberlik hali) ile ekuatif (= - ce hali), nominatif üzerine kurulmuştur. Nominatif, akkusatif, genitif, datif, komitatif, ekuatif, ve ergatif'ten başka, birçok lokatif (=yer hali)ler vardır. ki «üzerinde» «içinde», «yanında», «altında» gibi durumlardan başka, «uzaklaşma», «yaklaşma», «içinden geçme», «bir yöne doğru uzaklaşma», «bir yöne doğru yaklaşma» gibi hareket halleri de gösterir, ve bu hallerin hepsi özel çekim ekleriyle yapılır. Genitif, yani belirten, belirtilenden sonra gelir, meselâ *ču insul* = «at babanın» yani «babanın atı» gibi. İsim çekiminde vokal ve konson değişikliği olur, meselâ *emèm*(< * *emen*) = baba, *umùm — ul* = babalar; *k‘et‘o* = kedi, ergatif hali *g‘at‘ica*, çoğulu *k‘ut‘ul*, gibi. Sıfat, isimden evvel gelir ve daima sınıf gösteren eki alır; attribut (b. bk.) olduğu zaman isimle, sınıf ve aded bakımından mutabakata uğrar, meselâ *k'uadijau̯ či* = büyük erkek, *k'udijai̯ č'užu* = büyük kadın, *k'udijab ču* = büyük at. Sıfatlarda mukayese için özel ek yoktur. Sınıf işareti çıkarıldığı zaman, kalan sıfat kökü zarf olarak kullanılır. Sıfat ve zamir, isim gibi çekime uğrarlar.

Fiilde şahıs zamiri kullanılmaz; sınıf işareti bu işi görür, meselâ *dun v - àqula* = bir erkek diyor, *dun j - àqula* = bir kadın diyor, gibi. Özne (fail) ile nesne (meful) bu şekilde gösterilir, meselâ *- ok°* (= sevmek) kökünden *dii̯e v - ok°ula emèn* = babamı severim, *dii̯e j - ok°ula ebèl* = annemi severim. Fiilde gerçek aktif çatı (voix active) yoktur; passif (ergatif = «tarafından») le söylenir, ki bir bakımdan da kausatif'tir (bk. H. Schuchardt: *Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen,* Viyana Akad. 1896). Bundan dolayı, Avarcada ortaç (participium) önemlidir ve relatif'in yerini tutar; meselâ «o kitabı ki yazdım» yerine, «tarafımdan yazılan kitap» gibi. Yani, ergatif hali, geçişli (transitif) fiilin mantıkî öznesi (faili), akkusatif hali de geçişsiz (intransitif) bir fiilin öznesi veya geçişli bir fiilin mantıkî nesnesi (mefulü) dir. Fiile, «ise de», «ya.. ya», pekitme, soruyu kuvvetlendirme, şüphe gibi anlamlar katan birçok ekler bitişir. Fiil çekiminde, salt (indicatif), dilek (optatif) emir (impératif), şart (conditionnel, şart-dilek (conditionnel-optatif) kipleri birçok ortaçlar, fiil isimleri (nom verbal), fiil zarfları (adverbe verbal) vardır. Avar fiilinde «zaman» çeşitleri çok zengindir ve bunlara aspekt (b. bk.) değeri de katılmıştır: şimdikilik (praesens) zamanının «genel» (général), «belirmesiz» (indéterminé) «başlamalı» (inchoatif), «gerekirli» (obligatif), «maksatlı» (intentionnel), «tekrarlamalı» (itératif); «tamamlanmışlık» (perfectum) zamanının da «hikâye» (historique), «söylentili» (putatif), «başlamalı» «tekrarlamalı», «gerekirli» ve bunların karmaşık şekilleri vardır: «hikâye-söylentili», «başlamalı-söylentili», «hikâye - başlamalı», «gerekirli söylentili», «maksatlı-söylentili», «maksatlı-tekrarlamalı» gibi.

N. Marr'ın Yafetidoloji (b. bk.) teorisine göre Avar dili, bütün Kuzey Kafkas dilleri gibi (Abẖaz'ca hariç), Yafetid dillerin «spirant grupu» ndandır (Güney Kafkas dilleri: «sibilant grup»; Abẖazca: «spirant + s karmaşık grupu»). Dağıstan'ın bir kısmında eskiden Kafkas Ałbanları (Ałvan; bk. ALBANİA) oturdukları için, bazan Avarcaya bazan da Dağıstandaki bütün Kafkas dillerine «Albanca» (Albanisch) denilmektedir; bu sınıflamaya göre, Çeçen grupu (Çeçen-İnguş, T‘uş veya Bat͜s'), Gazikumuk veya Lak‘, ve Udi dillerine de Leg (Lègue) dilleri adı verilmiştir (J. van Ginneken, anılan eser, 1938). Birçok Kafkasologlar arasında, Prof. Lev İvanoviç Jirkov (doğ. 1885), bugün hususiyle Avarca uzmanı olmuştur.

Gramerler ve Sözlükler: P. K. Uslar: *Avarskiy yazık* (gramer, metin, ve sözlük), Tiflis 1889. A. Schiefner: *Bericht über Baron P. K Uslar's awarische Studien,* Petersburg 1872. A. Schiefner: *Awarische Texte,* Petersburg 1873. R. v. Erckert: *Avarische Sprache* («Die Sprachen des kaukasischen Stammes» adlı eserinde, s. 156 - 178, Viyana 1895). G. Dumézil: *Introduction à la grammaire comparée des langues caucasiennes du nord,* Paris 1923. L. İ. Jirkov: *Grammatika avarskogo yazıka,* Moskova 1924. N. Troubetzkoy: *Langues caucasiques septentrionales* (A. Meillet-M. Cohen'in «Les langues du monde» adlı eserinde, s. 327-342, Paris 1924). A. Dirr: *Das Awarische* («Ein-

führung in das Studium der kaukasischen Sprachen» adlı eserinde, s. 162-183, Leipzig 1928). G. Dumézil: *Textes Avar* («Journal Asiatique» te, cilt CCXXII, yıl 1933, s. 265-302). L. İ. Jirkov: *Avarsko-russkiy slovar'* (gramer özeti ile beraber), Moskova 1936.

AVAR EDEBİYATI, Kuzeydoğu Kafkasya'da Avar (maʿarul maṯsʿṯsʿ) dilinde yazılmış edebiyat. İki yüz binden fazla bir nüfusla beslenen bu edebiyatta, halk edebiyatının hemen her türü temsil edilmiştir. Avar (Türkçe = isyan eden)ların memleketinde tarihin türlü devirlerinde sık sık çarpışmalar olduğu, ve XIX. yüzyılda Şeyh Şamil gibi bir Avar kahramanı çıktığı için, kahramanlık şarkıları türü, hususiyle zengindir. Bu türün yanıbaşında aşk şarkıları ve yergiler yer alır. Bu şiirlerin çoğu inşat da olunur. Avar folklorunda, İskender ve Rüstem efsanelerinin yankıları da vardır. Masal (Bukuçı Han, Balay ile Boti, Bakire Sultan, Üç Dilek v. b. masallar) kısmı da oldukça zengindir.

Yazılı edebiyat pek eski değildir. Son zamanlara kadar, şairlerin eserleri çok kere nesilden nesile sözlü olarak geçer, bazı kere de yazma halinde kalır ve basılmazdı. İslâmlığın etkisiyle XIX. yüzyılda, Avarcanın fonetiğine uyabilmek için bazı ilâveler yapılarak, Arap alfabesi kabul edilmiş, bu yazı ile Avarca şiirler yazılmış, aynı zamanda Arapçadan epeyce eser de Avarcaya çevrilmiştir. Eski neslin şairleri arasında, Muhammed-Kura Muhammedov'u, Nur-Muhammed Dibir'i, Batlay'lı Çanka'yı, Yetim Emin'i, Batıray'ı ve hususiyle Kaḫab-Rosso'lu Mahmud(ölm. 1919)la İnho'lu Ali-Hacı'yı (1864-1889) anmak gerekir. Bunlardan Mahmud, Avar'ların en büyük şairi olarak tanınmıştır. Seviştiği kızın kardeşi tarafından kılıçla öldürülen bu şairin dağınık eserleri, «Dağıstan İlmî Araştırma Enstitüsü» tarafından toplanmıştır. «Ayrılış» başlıklı uzunca aşk şiiri en tanınmış eseridir. Sesi çok güzel olan ve genç yaşta ölen Ali-Hacı da Avar'ların en büyük saz şairidir; en tanınmış şiiri «Saçlara düşen ak» başlığını taşır.

Sovyetler devrinde, 1928 de Avar'lar Lâtin esaslı bir alfabe kabul ederek *Maarulav* (= Dağlı) adlı bir dergi kurmuşlar, yazarlar da onun etrafında toplanmışlardır. Bunlar arasında, aşk ve ihtilâl şairi Muhammed-Mirza Şemsüddin (doğ. 1870), aşkı ve kahramanlığı terennüm eden Kerimoğlu Ömer Araşev (doğ. 1893), «Avar şarkıları» adlı şiir kitabiyle *Gerbebil-Ges* başlıklı destanı yazan Zahid Hacıev, yergi şairi Hamza T͡Sadassa («Öğütler» başlıklı manzum yergi), ve «Yeni nesil» adlı şiir kitabının yazarı olan Muhammed Saidî (doğ. 1902), yeni neslin ileri gelen şairleridir. Yeni Avar edebiyatının ilk nesircisi, «Kan için kan» ve «Allah» başlıklı romanları yazan Receb Din-Magomaev (doğ. 1905) dir. İlk hikâyeleri «Maarulav» dergisinde tefrika halinde çıkan Şahabüddin Mikaylov (doğ. 1899) da «Toprak» adlı romaniyle, Avar romancıları arasında ün kazanmıştır. Dağıstan'daki öbür Kafkas dilleri edebiyatları için bk. LEZGİ EDEBİYATI, DARGİ EDEBİYATI, GAZİKUMUK EDEBİYATI.

AVAR HALKALARI, Frank kaynaklarında *hring* («halka») adı verilen, daire şeklinde yapılmış Avar kale hatları. Avar savunma sisteminin temelini teşkil eden bu halkalar, Büyük Karl'ın biyografya yazarı Eginhard (Einhard)ın anlattığına göre şu şekilde yapılmıştır: yere çakılmış direklerin arası yaklaşık olarak 20 kadem yükseklik ve 20 kadem genişlikte taşla ve başka sağlam madde ile doldurulmuş, üzerine toprak konulmuş ve toprağa dikenli çalılar dikilmiştir. Çapı bazan birkaç mil olan bu halkalara dar kapılardan girilirdi. Avar'lar bu halkaların içerisinde otururlardı ve hazinelerini de buralara yığarlardır. Her istihkâm böyle birkaç halkadan ibaret olup en iç halka kağana aitti, kağanın konutu ve hazineleri burada bulunurdu. Çağdaş kaynaklar, Büyük Karl'ın istilâ seferinde o kadar ağır ilerliyebilmesini bu halkaların gösterdikleri mukavemete atfetmektedirler. Avar halkalarının izleri Macaristan'ın birçok yerinde hâlâ görülmektedir.

AVAR-ANDİ, Kafkas dillerinin Kuzeydoğu veya Çeçen-Lezgi bölümünün bir grupuna verilen ad. Üç bölümden olmadır: 1 — Avar (b. bk.) 2 — Andi bölgesinde, Andi Koysu nehrinin aşağı kısmı vâdilerinde *'Andi* (veya *Ḳ'uannu*), *Botliḳʿ*, *Godoberi*, *Çamalal* (veya *Hihatl*), *K'arat'a*, *Al°ual°* (veya *Aḫvaḫ*), *Ḳuanada* (veya *Bagulal*) ve *T'indi*. 3 — Aynı bölgede, Andi Koysu'nun yukarı kısımları (Didoetʿi) nda konuşulan *Dido*, *Ḫwarşi*, ve *Ḳapuçi* dilleri. Bütün bu dillerin ortak nitelikleri vardır. Özelliklerini muhafaza etmekle beraber, morfolojik yapıları basitleşmiştir. Gramatikal cins yerini tutan «sınıf» (classe)ların sayısı üçe (eril, dişil ve tarafsız; Çeçen grupunda altı cins vardır) inmiştir; yalnız Andi dilinde dört cins vardır. Fiil çekiminde sürekli (duratif) ve bir-andalık (ponctuel) aspect (b. bk.) farkı kaybolmuştur. İsim çekiminde, isim bükünü (flexion nominale) şekilleri yerine zamir bükünü (flexion pronominale) şekilleri kullanılmak suretiyle, hallerin sayısı azalmıştır. Avarcada meselâ hemen her ismin, işaret zamirlerinin modeli üzerine kalıplanmış çekimi (déclinaison) yapılabilir. Fonetik bakımından, bir taraftan *kʿḫ* ile *k'ḫ* gibi veler afrike'lerin bulunması, öbür taraftan da soluklu ötümsüz λʿ (latérale spirante sourde aspirée; A. Dirr'de: l°), soluksuz ötümsüz kısa sızıcı λ (latérale spirante sourde inaspirée brève; A. Dirr'de: t°), soluksuz ötümsüz uzun [ikiz] sızıcı λλ (latérale spirante sourde inaspirée longue; A. Dirr'de: t:), ve ṭḻ gibi, dil yanından sızıcı (latérale) seslerin çokluğu (bk. N. Troubetzkoy: *Les consonnes latérales des langues caucasiques septentrionales* [«Bulletin de la Société de Linguistique de Paris» de, cilt 23, yıl 1922, s. 184 ve devamı]), bu grupun başlıca özelliği sayılır.

Kafkasolog A. Dirr (*Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen*, Leipzig 1928) e göre bu diller, «Dağıstan grupu»nun Batı kolunu meydana getirir ve üçe bölünmesi şu şekildedir: 1 — Avar. 2 — Andi-Bogos (Andi ile Bogos dağları arasında): 'Andi, Botlikʿ, Godoberi, K'arat'a, Bagulal veya Ḳuanada, Çamalal, T'indi, Al°ual° veya Aḫvaḫ. 3 — Didoet (Didoetʿi = Dido yurdu): Ḫwarşi, Dido, Ḳapuçi, Ḫuntsal. Bk. ANDİ; AVAR DİLİ, 3; ÇEÇEN-LEZGİ DİLLERİ.

AVARE, [*avār* ok.] **L',** Molière'in 5 perdelik mensur komedyası. İlk defa 9 eylül 1668 de Paris'te, Palais-Royal salonunda oynanmıştır. Beş perdelik bir komedyanın klâsik tiyatro kurallarına aykırı olarak nesirle yazılması o devirde alışıl- mamış birşey olduğundan A. ilk zamanlarda başarı kazanamamışsa da, sonraları Molière'in en çok oynanan eserlerinden biri olmuştur. Eserin vakası, Paris'te, zengin fakat cimri bir burjuva olan Harpagon'un evinde geçer. Harpagon altmış yaşlarında dul bir adamdır. Ölen karısından Cléante adında delikanlı bir oğliyle Élise adında gelinlik bir kızı vardır. Bir deniz kazasında kızın hayatını kurtardıktan sonra ona âşık olduğu için Harpagon'un evine vekilharç sıfatiyle giren Napolili kişizade Valère ile Élise sevişmek-

tedir; Cléante da Mariane isimli fakir bir kızı sevmektedir. İçi altın dolu çekmecesini bahçesine gömen ve dünyada paradan başka hiçbir şeye değer vermiyen Harpagon, kızını Anselme adlı zengin bir ihtiyarla, oğlunu da dul bir kadınla evlendirmeyi, kendisi ise oğlunun sevgilisi Mariane'i almayı tasarlar. Cléante, sevdiği kızla gizlice evlenmek için gereken on beş bin frank ödünç parayı çok yüksek faizle verecek olan tefecinin kendi babası olduğunu öğrenir. Aynı kızı almak istiyen baba ile oğulun arası son derece açılır, Harpagon oğlunu mirasından mahrum edip evinden kovar. O sırada Cléante'ın açıkgöz uşağı La Fléche, Harpagon'un çekmecesini çalar; Anselme gelince, Valère ile Mariane'ın onun çocukları olduğu anlaşılır, on altı yıl önce bir deniz kazasında birbirlerini kaybetmiş olan baba ile çocuklar kavuşurlar, Harpagon da çekmecesine tekrar kavuşması ve düğün masraflarını Anselme'in ödemesi şartiyle kızının Valère'le, oğlunun da Mariane'la evlenmelerine razı olur.

Hem karakter, hem de töre komedyası olan A. da bir ahlâk kusuru yüzünden baba ile çocukları arasındaki insanî bağların nasıl koptuğu, ailenin nasıl çözüldüğü gösterilmiştir.

A. üzerinde çeşitli eserlerin etkisi vardır. Eserin ana çizgisi ve bir çok sahneleri Lâtin komedya şairi Plautus'un *Aulularia* (bk. PLAUTUS) adlı komedyasından alınmıştır. *Aulularia*'dan alınan yerler şunlardır: cimrinin, parasını sağladığı yerin öğrenilmesinden korkması, her söz ve hareketten kuşkulanması ve ikide bir gidip altınlarının yerinde durup durmadığını yoklaması; başkasını seven kızını zengin bir ihtiyara vermeğe kalkışması; sorguya çektiği uşağının üstünü başını araştırması ve ondan üçüncü elini de göstermesini istemesi (perde I., sahne III.; krş. *Aululariap.* I, sh. I. ve p. IV., sh. IV.); kızını alacak olan zengin adamın çeyiz istemeyişine önem verişi (p. I., sh. V.; krş. *Aulularia* p. II., sh. II.); Harpagon'un ziyafet hazırlığı (p. III., sh. I.; krş. *Aulularia* p. II., sh. IV., VIII.); Harpagon'un hasisliği hakkındaki söylentileri Jacques Usta'nın anlatması (p. III., sh. I.; krş. *Aulularia* p. II., sh. IV.); Harpagon'un çekmecesinin uşağı tarafından çalınması (p. IV., sh. VI.; krş. *Aulularia* p. IV., sh. VIII.) ve bunu öğrendiği zaman feryat etmeğe başlıyan cimrinin ünlü monoloğu (p. IV., sh. VII.; krş *Aulularia* p. IV.. sh. IX.); Valère, Elise'e karşı duyduğu aşktan bahsederken, Harpagon'un çalınan çekmeceden bahsediyor sanması (p. V., sh. III.; krş. *Aulularia* p. IV., sh. IX.).

A. üzerinde diğer eserlerin etkisine gelince, Harpagon ile çocukları arasında geçen evlenme üzerindeki konuşmada (p. I., sh. IV.) Quinault'un *La mère coquette* [1664] ve Desmarets'nin *Aspasie* [1636] adlı eserlerinin; tefecinin borç verdiği adama para yerine bir yığın işe yaramaz eşya vermek istemesi (p. II., sh I.) ve borç verdiği kimsenin kendi oğlu çıkması (p. II., sh. II.,) sahnelerinde Boisrobert'in *La Belle Plaideuse* [1955] adlı komedyasının; aracı kadınla Harpagon arasındaki yüz ve avuçtan istikbali okuma sahnesinde (p. II., sh. V.) Ariosto'nun *Suppositi* adlı eserinin ve diğer bazı sahnelerde Larivey'nin *Les esprits* adlı komedyasiyle İtalyancadan çevirdiği *La veuve* adlı başka bir komedyanın ve daha birkaç eserin az veya çok etkisi vardır.

A. Türkçeye ilk defa Ahmet Vefik Paşa tarafından bir Yahudi ailesine tatbik edilmek suretiyle ve *Azarya* adiyle nakledilmiş; daha sonra Teodor Kasap tarafından, Türkçede hasisliği temsil eden Pinti Hamit (b. bk.) tipine tatbik edilerek *Pinti Hamit* [1873] adiyle adapte edilmiş; eserin tam tercümesi ancak son yıllarda yayımlanmıştır (İsmail Hâmi Danişmend: *Cimri* [1938-1943]; Yaşar Nabi Nayır: *Cimri*, [1945].

AVÂRIZ: bk. YERŞEKLİ.

AVÂRIZ, Tanzimat'tan önce Osmanlı maliyesinde belli vergilerden başka harb, zelzele, su baskını gibi olağanüstü hallerde ve hususiyle uzun süren harblerde malî sıkıntıyı karşılamak ve hükümete yardım olmak üzere halka hizmet, para veya eşya şeklinde yükletilen geçici vergi. A. vergisi Osmanlı'lara İlhanlı'lardan geçmiştir.

Başlangıçta hudûs-ı avârız denilen A. vergisi Divan (b. bk.) ın teklif ve kararı üzerine padişahın emriyle tahsil olunduğu için sonraları «avârız-ı divaniyye» adiyle, örfî vergiler arasına girmiştir. Buna A. akçesi de denirdi. Tarihler ve bazı eserler, A. ın ilk defa Bayezid II. zamanında İstanbul'da olan büyük depremden dolayı konulduğunu yazıyorlarsa da, daha önceleri de A. ın var olduğu arşiv defterlerindeki kayıtlardan ve bu devirlere ait temlikname ve vakfiyelerden anlaşılmaktadır.

Lûtfi Paşa *Âsafnâme*'de avârız'ın dört beş senede bir para olarak alınan bir vergi olduğunu söyler. Bu vergi o zamana göre (XVI. yüzyıl ortalarında) orduya alınacak peksimet bedeli olmak üzere adam başına yirmi akça olarak tespit edilmişti; para kıymetinin düşmesi üzerine A. akçası miktarı sonraları çok yükselmiştir. A. akçası beş senede bir yirmi akçe alınmak üzere bazı yerlerde daimî bir şekil de almıştır.

A., ihtiyaca göre çeşitli oluyordu; bir yerden tahıl, başka bir yerden amele, usta, kürekçi ve bir başka bölgeden de para olarak alınırdı. Bundan dolayı hükümetçe önceden gerekli maddeler tespit edilerek, A. haneleri denilen vergi birliklerini gösterir bir defter hazırlanır, vilâyetlerdeki kadılara yollanırdı. Memleket eşraf ve âyanından birleşik heyetler huzuriyle, tayin edilen A. için vilâyet halkına salma yapılırdı. Hükümet bazan A. hanelerine göre onda bir, yirmide bir kişiyi bedel olarak ister, bunu aldıktan sonra o kişiye verilecek aylığı da mahallinden alırdı. Meselâ 1571 tarihindeki Lepant, yani İnebahtı deniz savaşındaki yenilgiden sonra hükümet donanmaya bu yolda kürekçi toplamıştı; A. vergisi birçok kısımlara ayrılarak Tanzimat'ın ilânına kadar devam etmiştir.

A. vergisinin devamlı bir hal alması bazı mahaller halkını bu vergiyi karşılamak için karşı tedbirler almaya sevketmiş, bu suretle halk arasındaki dayanışma ve yardımlaşmanın bir eseri olan A. vakıfları meydana gelmiştir; hayırsever zenginler tarafından yapılan bu vakıflar hâsılatiyle, vakıf şartlarına göre kasaba veya köye düşen A. akçası ödenir aynı zamanda o köy ve kasabanın toplumsal ihtiyaçlarından olan su yolları, çeşme ve kaldırımlar da tamir edilirdi (bk. AVÂRIZ SANDIKLARI).

AVÂRIZ KALEMİ, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Tanzimat'tan önce, defterdarlık (b. bk.) kapısını teşkil eden 46 maliye kaleminden A. gelirinin kayıt ve hesaplarının tutulması, eyaletlere salınması ve toplanmasiyle görevli olanının adıdır. Asker yollama işlerinin gerektirdiği giderlerin ve orduya satın alınan yiyecek ve içecek bedelleriyle komutanlara verilen paraların ve ayniyat olarak verilen eşyanın da hesabı bu kalemde tutulurdu.

AVÂRIZ SANDIKLARI, Avârız vakıfları(bk. AVÂRIZ) gelirlerinin saklanması için kurulan sandıkların adı. Bunlara «Kazâ - belâ sandığı» da denildiğini Ahmet Vefik Paşa *Lehçe-i Osmanî*'de kaydetmektedir. A. nın sermayelerini, vakıfların gelirlerinden başka halkın yaptığı bağış ve adaklar teşkil ederdi. Önceleri A. vergisini ödeyemiyen yoksul halka yardım amaciyle kurulan bu sandıklar, zamanla ve hususiyle Tanzimat'tan sonra, şehir, köy ve mahallenin ortak ihtiyaçlarını karşılıyan ve yoksul kadınlar ile yetim çocukları barındırmak, beslemek, giydirmek için vakfedilen hayır gelirleriyle beslenen birer sosyal yardımlaşma sandığı haline gelmiştir. 1870 tarihinde maarif nizamnamesiyle subyan okulları (bk. İLK ÖĞRETİM) için ayrılan gelir kaynakları arasında A. sandıkları da sayılmıştır. Büyük şehirlerde esnaf loncaları tarafından kurulan esnaf orta sandıkları (b. bk.) da yaptıkları işler bakımından bunlara benzediği için genel olarak bu adla anılırlarsa da büsbütün ayrı nitelikte kurumlardır (bk. ESNAF ORTA SANDIKLARI).

A. birer yardımlaşma kurumu halinde 1877-1878 Osmanlı Rus savaşına kadar yaşamış, hükümetin para sıkıntısını gidermek için, bu çeşit kuruluşların paralarına el koyması üzerine ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte 1930 tarihli belediyeler kanununda A. gelirinden söz edilmesi, bu sandıkların bazı şehir ve kasabalarda o tarihe kadar az çok bir faaliyetle sürüp gittiklerini degöstermektedir.

AVÂRIZ VAKFI, getirdiği kira veya sağladığı ürün bir köyün veya mahallenin, faizi de o yerin esnafının ihtiyaçlarına harcanmak üzere kurulan vakıf. Bir köyde veya mahallede ve esnaf loncalarında hastalık yüzünden çalışamıyanlara, fakir ölülerin gömülmesine, köy veya mahallenin su, kaldırım v. b. işlerine harcanmak üzere kurulan vakıflar da bunlardandır (bk. AVÂRİZ SANDIKLARI).

AVARİA: 1 — VII. - IX. yüzyıla ait Bizans kaynaklarında Avar Türk ülkesinin adı. Batı kaynakları aynı anlamda daha çok *Hunnia* (Hun ülkesi) kelimesini kullanırlar.

2 — Bugünkü Dağıstan Sovyet Cumhuriyeti'nin Avar ve Andi Koysu ırmakları arasında Çir-Yurt köyünden Zakatalı'ya kadar uzanan iç kısmı. Başkenti Ḫunsag (Avarca: Ḫunṯsak) tır. Rus'lar bu alanı ilk defa 18'7 de işgal etmiş, fakat 1843 te bırakmak zorunda kalmış ve ancak 1859 da kesin olarak buraya hâkim olmuşlardır (bk. DAĞISTAN, tarih). Ahalisi Avar'lardır. Bk. AVAR'LAR 2.

A., Ortaçağ Arap ve Fars coğrafya eserlerinde *Bilâd-üs-Serîr* (= Taht ülkesi) adiyle anılmaktadır. Bu ad, Arap yazarları (İbni Rusta, Mesûdî, İstahrî) nın buranın hükümdarları için kullandıkları *sâhib-üs-serir* (= taht sahibi) sanından kısalıp meydana gelmiştir. İbni Rusta ile Gardizî'nin Serîr hükümdarını *Avar (Avaz)* diye adlandırması ayrıca dikkate değer (V. Minorsky: *Ḫudūd al-ʿĀlam. The Regions of the World* [«E. J. W. Gibb Memorial. New Series» de, cilt XI, Londra 1937, s. 447 v. d]).

AVARİN: bk. NAVARİN.

AVARİS, Hiksos'lar (b. bk.) ın Nil'in kuzeydoğusundaki müstahkem idare merkezlerinin Yunanca adı. Eski Mısırca adı Hat-uart'tır. Yeri kesin olarak bilinmemekle beraber, Bubastis (bugünkü Zagazig) ile Süveyş kanalı arasındaki Tell-el-Yahidiye'nin yerinde olduğu sanılmaktadır. A. in eski Teb şehrinin plânına göre kurulmuş, Hiksos egemenliği süresince, saraylar, tapınaklar ve bahçelerle süslenmiş olduğu sonraki Mısır yazılarında anlatılmaktadır. Ramses(b. bk)ler zamanına ait bir masalda, Hiksos kıralı Apophis (b. bk.) in Teb kıralına «Nil atının gürültüsünden uyuyamadığı...» haberini de göndermesi üzerine başlıyan savaş sonunda, A. in tahrip ve yağma edildiği anlatılır. A. teki ihtişam üzerine çöken felâketi acıklı bir dille terennüm eden bir destan ele geçmiştir (krş. Adolf Erman: *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum,* Tübingen 1922, s. 75). A. te yalnız tanrı Suteck (Seth) e tapılıyormuş.

AVAR'LAR: 1 — (III. - IX. yüzyıl), dünya tarihinde önemli rol oynamış olan bir Türk kavmi.

Ad: A. adı eski kaynaklarda *Juan-juan, Ju-jan* (Çin); *Avaroi, Avareis, Avares Garamantes, Hunnoi, Khunni, Kotzagēroi, Ombroi, Pseudavaroi* (=Yalancı A.), *Sklavoi* (= İslâv'lar), *Skythai, Tarniakh, Uar, Uarkhōnitai, Zabender* (Bizans); *Avari, Avares* (Lâtin); *Abḫar* (Suryani), *Avari, Avare, Obri, Obre* (İslâv) şekillerinde görülür. Fakat şunu da ilâve etmek gerekir ki, Bizans yazarları *Avar* kelimesini yalnız A. ı değil, bazan Hun'ları işaretlemek için de kullanırlar (Gy. Moravcsik: *Byzantinoturcica II,* Budapest 1943, s. 59 v. dd., 302). Macar bizantinoloğu Moravcsik Gy. *Avar* ve *Abaris* (b. bk.) adlarını birbirine bağlamayı denemiştir (*Abaris, Priester von Apollon,* «Kőrösi Csoma-Archivum» dergisi, I. Ergänzungsband 1936, s. 104-118).

Tarih: A. ın tarihi Asya dönemi (III. - VI. yüzyıl) ve Avrupa dönemi (VI. - IX. yüzyıl) olmak üzere ikiye ayrılır. Hiunğ-nu (Hun) İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, M. S. 200 sıralarında, Çin kaynaklarında *Juan-juan* veya *Ju-jan* (= göçebe) [Çin kaynaklarında *Avar* kelimesi geçmemektedir] diye adlandırılan A., Orta Asya'da bağımsız bir imparatorluk (kabile konfederasyonu) kurmuşlardır. Juan juan İmparatorluğu gittikçe kuvvetlenerek 400 sıralarında artık İrtiş ırmağından Kora yarımadasına kadar uzanıyor, yani eski Hiunğ-nu İmparatorluğu alanını kapsıyordu. Çin kaynaklarına göre 458 de Çin'lilerle Juan-juan'lar arasında harb patlamıştır. Yüz bin atlı ve yüz elli bin arabanın katıldığı ve bizzat Çin imparatorunun idare ettiği Çin ordusu çölden geçerek bin *li* (b. bk.) ilerlemiş ve Juan-juan'ları fena bir bozguna uğratmıştır. Bu bozgundan sonra Juan-juan'lar kuzeye doğru çekilmiş ve eski yurtlarına dönmeğe cesaret edememişlerdir. İki yıl sonra, 460 ta ise Juan-juan'lar Turfan Kırallığı'na saldırmış ve kıral Gançev'i öldürmüşlerdir. Bizans kaynakları da bu olaylardan bahsetmektedir. Tarihçi Priskos'un bildirdiğine göre, eski yurtlarından kovulan *Avar'lar* («Avar» ismi ilk olarak Priskos'ta geçmektedir), Sabir'ler (b. bk.)i, bunlar ise Şaragur (b. bk.), Urog (yani Ogur) ve Onogur'lar (b. bk.)ı batıya doğru itmişlerdir. Priskos bu olayların 461 ile 465 arasında olduğunu ilâve etmektedir. Juan-juan İmparatorluğu bir süre daha devam etmişse de, 552 de, o zamana kadar Juan-juan'lara tâbi olan Kök-Türk'ler, Juan-juan İmparatorluğu'nu yıkmış ve egemenliği ele geçirmişlerdir. Çin kaynaklarına göre, Kök-Türk'lere boyun eğmek istemiyen Juan-juan'ların bir kısmı Çin'e sığınmış, geri kalan kısmı da batıya doğru kaçmıştır. Kök-Türk'ler Juan-juan'ları yendikten sonra, Orta Asya'nın diğer kuvvetli bir imparatorluğu ve Juan-juan'ların eski bağlaşığı olan Eftalit (Ak Hun'lar) İmparatorluğu'nu da ortadan kaldırıp buyrukları altına almışlardır.

Çin kaynaklarında verilen bu bilgiyi Bizans kaynakları da doğrulamaktadır. Bizans tarihçisi Theophylaktos Simokattes, *Historiai* (Tarihler) [VII. yüzyılın ilk yarısı] başlıklı eserinde şunları anlatmaktadır: «Kök-Türk'ler Eftalit'leri ve çok korkulan başka bir Asya kavmi olan A. ı

yenmişler ve A. ın bir kısmı Taugast (Orhon yazıtlarında Tabğaç = Çin) a sığınmıştır.»

Çin ve Bizans kaynaklarının verdiği bu iki bilginin aynılığı apaçıktır, yani Çin'lilerin *Juan-juan* dedikleri kavim ile Bizans'lıların *Avar* adını verdikleri kavmin aynı olduğu anlaşılır (Németh Gy.: *A honfoglaló mag arság kialakulása* [Yurt kuran Macarlığın teşekkülü], Budapest 1930, s. 101 v. dd.). Bununla beraber bazı doğu bilginleri Juan-juan'ların Avrupa A. iyle aynı, yani Türk olduğunu kabul etmemektedirler. Fransız sinoloğu P. Pelliot bunların Moğol aslından olmaları ihtimalini ileri sürmektedir(«Journal Asiatique» seri XI, cilt XVI [1920], s. 147, «T'oung Pao» cilt XXXII/4 [1936], s. 235). Macar türkoloğu Ligeti L. Asya A. ının Türk olduğunu reddetmemekle beraber hüviyetlerini bulanık bulmaktadır (*Az ismeretlen Belső-Ázsia,* Budapest t. s., Türkçe tercümesi: *Bilinmiyen İç-Asya* [çeviren: Sadrettin Karatay], İstanbul 1946, s. 33). Başka bir Macar doğubilgini Sinor D. ise, meseleyi müspet bir sonuca vardıramadan, Juan-juan-Avar aynılığı aleyhine cephe almaktadır («Journal Asiatique» dergisi, cilt 235 [1946-1947], s. 34 v. dd.). Fakat elimizde fazla deliller olmadıkça Juan-juan'ların Türk Avrupa A. ı ile aynı olduklarını reddetmeye yeter sebep yoktur. Çünkü Juan-juan kabile konfederasyonunda Moğol kabilelerinin bulunması ne kadar mümkün ise Türk'lerin bulunduğu da o kadar muhakkaktır.

Asya'dan gelen A., ilkin İtil (Volga) bölgesindeki Oğur Türk'lerine sığınmış, sonra başka bir kabile konfederasyonu halinde, fakat gene Avar adiyle, yukarda anlatılan olaylardan birkaç yıl sonra Kafkas'ların kuzeyinde, Alan ülkesi sınırında görünmüşlerdir. Theophylaktos Simokattes bu A. ın hakikî değil, «Yalancı A.» (*Pseudavaroi*) olduklarını ve Avar ismini sadece diğer kavimlere korkunç görünmek için takındıklarını söylemektedir. Öte yandan Kök-Türk kağanı İstemi de Avrupa'ya gelen A. ı Asya'da kalan A. dan ayırdetmek için *Uarkhuni* (*Uarkhōnitai,* bk. UARKHUNİ) diye adlandırmaktadır. Bununla beraber A. ın Avrupa'da görünmelerinin tam Kök-Türk'lerin Asya A. ını çiğnedikleri zamana rasladığı olgusu göze çarpmaktadır (Németh: aynı eser, s. 102). Bundan başka A. kadar cenkçi bir kavmin 552 den sonra büsbütün kaybolması ihtimali yoktur (V. Minorsky: *Ḥudūd-ül-ʿĀlam* [«E. J. W. Gibb Memorial. New Series» de cilt IX, London 1937, s. 448]). A. ın bu ayırdedilmesi yeni kabile konfederasyonu halinde göründüklerinden ileri gelmiş olsa gerektir.

Kafkas bölgesine varan A. ın kağanı (adını bilmiyoruz) 558 de Kandık adlı bir başadamının başkanlığında Bizans'a bir elçilik heyeti göndermiştir. Bizans'lılar Avar elçilerini büyük bir ilgi ile karşılamış ve hususiyle omuzlarından aşağı sarkan örgülü uzun saçlarını hayretle seyretmişlerdir. Kağan, İmparator İustinianos'a silâhlı bir bağlaşma teklif ederek yapacağı hizmetler karşılığına yıllık yardım parası ve kavmi için yerleşmeye elverişli topraklar istemiştir. İustinianos elçilere zengin hediyeler vermiş ve bu işi düşüneceğini, kararını çok geçmeden elçisi Valentinos'la kağana bildireceğini söylemiştir.

VI. yüzyıldan beri Bizans imparatorları Bizans sınırı boyunca yaşıyan barbar kavimlerle sık sık bağlaşarak bunları imparatorluğun güvenini tehdideden diğer barbarlar aleyhine kışkırtmak suretiyle yabancı kan ve kuvvetle imparatorluğun sınırlarını savunmak aynı zamanda ister düşman, ister bağlaşık olsun, barbarların kuvvetini zayıflatmak politikasını gütmüşlerdir. İmparatorluğu rahat bırakmak için komşu barbar kavimlerin hükümdarlarına, bunları rahatsız etmek için ise daha uzakta bulunanlara daimî bir yardım parası, âdeta ücret öderlerdi. İustinianos (hük. 527-565) da hükümdarlığının ilk yıllarında, Pers'lerin tarafını tutan ve Kafkas'larla sınırdaş Bizans eyaletlerine sık sık akınlarda bulunan Onogur'lara karşı Sabir'leri, daha sonra da Kuturgur'lar (b. bk.)a karşı Sabir'lerle Onogur'ların birleşmesinden meydana gelen Uturgur'lar (b. bk.)ı bu suretle kullanmış ve Kuturgur ile Uturgur'lara karşı, bağlaşma teklifiyle gelen A. dan da aynı şekilde faydalanmak istemiştir. Fakat bu sefer, A. ın kuvvetini hesaba katmadığı için aldanmıştır. İtil (Volga)-Don bölgesinde yüz yıldan beri yerleşmiş ve toprağına bağlı bir Bulgar Türk kavminin değil, korkunç bir düşmanın önünde Batı'ya doğru sokulan cenkçi bir kavmin karşısında bulunduğunun farkına varmadığı için, Kandık'ın sözlerini pek ciddîye almamıştır. Kağana gönderdiği Valentinos'a, imparatorluğu Kafkasya yönünden gelebilecek her türlü düşman saldırışlarından savunmak şartiyle kağana yıllık yardım parası ve hediyeler vadetmek, fakat toprak verilmesinden bahsetmemek, olsa olsa ne vaitte, ne de kesin bir rette bulunmamak talimatını vermiştir.

Kağan bu şartlara şimdilik razı olmuş, fakat imparatorluğun düşmanları olan Kuturgur'ları yola getireceğine Kuturgur başbuğu Zabergan'la bağlaşmış ve onun yardımiyle ilkönce İtil ile Don arasında yaşıyan Şaragur, Barsil (b. bk.) ve Uturgur'ları, ondan sonra da Dnyepr ile Dnyestr arasında oturan İslâv Ant'larını buyruğu altına almış ve böyle kuvvetlenmiş olarak Aşağı Tuna bölgesinde Bizans sınırına varmıştır (562).

Kağan buradan Bizans'a elçiler göndererek yerleşmeye elverişli toprakların verilmesini ısrarla istemiştir. İustinianos, Herul'lerle Doğu Got'ları gittikten sonra halksız kalan Aşağı Pannonia üzerinde görüşmelere girişmiştir. İmparatorun, Yukarı Pannonia'ya az önceleri girmiş olan Longobard'larla Tuna'ya dayanan Gepid'leri birbiriyle muvazenede tutmak için A. ı bu iki kavimle Bizans İmparatorluğu arasına yerleştirmeyi cidden düşünüp düşünmediğini, veyahut sadece vakit kazanmak isteyip istemediğini bilmiyoruz, fakat şurası muhakkak ki, bu görüşmeler bir sonuca varmamıştır. A. bu tarihten itibaren Bizans İmparatorluğu karşısında düşman gibi duruyorlardı, fakat kuvvetlerini o sırada kudretlerinin sağlamlaştırılması için kullanmışlardı. Karpat'ların kuzey ve batısında Vistül, Elbe ve Oder ırmakları boyunca oturan İslâv'ları buyrukları altına alarak ve Ren'e kadar sokularak Austrasia (b. bk.) Frank kıralı Sigebert I. ile birçok defa çarpışmışlardır. Sigebert'in yenilgisiyle (566) biten bu çarpışmalar bir Avar-Frank bağlaşmasını sonuçlandırmıştır. Bundan sonra A. Aşağı Tuna boylarında kurulmuş olan karargâhlarına dönmüşlerdir.

Bu arada İustinianos ölmüş ve Bizans tahtına yeğeni İustinos II. (hük. 565-578) çıkmıştır. Aynı zamanda A. da Bayan (hük. 565 602) adında yeni bir kağan seçmişlerdir. Genç Avar hükümdarı Bayan, yeni imparatorla eski antlaşmayı yenileştirmek için Bizans'a bir elçilik heyeti göndermiştir. Kabiliyetsiz, fakat kendini beğenmiş İustinos Avar heyetini kibirle karşılamış, yıllık hediyeleri ancak bir hizmet karşılığı olarak vereceğini göylemiş ve A. a sadece köle gözüyle baktığını elçilere duyurmuştur. Avar elçileri Bizans'tan tehditler savurarak ayrılmışlardır. Bayan, kendisi de buna pek fazla kızmakla beraber ses çıkarmamış ve antlaşmayı feshetmemiştir. Çünkü bir olayla ilgileniyordu.

Bu sıralarda yirmi yıl önce Pannonia'ya gelen Longobard'lar ve Hun İmparatorluğu'nun çözülüşünden beri Macaristan'ın Tisza ötesi bölgesi ile Erdel, Eflâk ve Buğdan'da oturan Gepid'ler arasındaki mücadele tam mânasiyle patlak vermiş bulunuyordu. Longobard kıralı Alboin, Bayan'a elçiler göndermiş ve Gepid devletini ortadan kaldırmak için bir bağlaşma teklif etmiştir. Bayan birtakım sürüncemelerden sonra teklifi kabul etmiş, ancak Longobard'ların hayvanlarının onda birini ve zafer kazanıldığı takdirde ganimetin yarısını ve Gepid ülkesini kendisi için istemiştir. Alboin bu şartları kabul etmiştir. Kısa süren savaş 567 de Gepid'lerin kesin hezimetiyle sonuçlanmıştır. Gepid kıralı Kunimund savaşta ölmüş, kavminin kalıntıları da Avar kağanını metbu tanımışlardır. Bayan, bir yıl sonra İtalya'ya göç eden Longobard'ların topraklarına da sahip olmuştur (568). Vaktiyle Attilâ'nın yaptığı gibi (bk. ATTİLÂ'NIN BAŞKENTİ), Bayan da başkarargâhını Tisza ırmağı boylarında kurmuş ve Macaristan toprağında iki yüz elli yıl tutunabilen Avar İmparatorluğu'nun temelini atmıştır.

Pannonia'nın işgali ile Attilâ'nın eski imparatorluğu hemen hemen tam bütünlüğü ile Avar kağanının eline geçmiştir. Bayan'ın imparatorluğu, merkezi Macaristan olmak üzere, Elbe, Alp'ler ve Sava vâdisinden Don'a kadar uzanıyordu. Aşağı Tuna-Dnyestr ve Dnyepr bölgesi İslâv'ları, Dnyepr ve Don arasında oturan Kuturgur ve Uturgur kavim kırıntılarının hepsi Bayan'ın egemenliğini tanıyorlardı, fakat Don ile Kuban bölgesi Uturgur ve Onogur'ları Bayan'a tâbi değildiler. 568 de Bizans'a giden Avar elçisi Targit, Uturgur'ları hâlâ A. a tâbi kavimler arasında anmışsa da aynı yıl sonunda Uturgur'ları artık Kök - Türk egemenliği altında buluyoruz.

Gepid'leri yendikten sonra A., yeniden Bizans'a geçen Sirmium (Mitrovica) şehriyle «Sirmium yarımadası» denilen Tuna ile Sava arası bölgesi müstesna, bütün Gepid topraklarına sahip olmuşlardır. Bayan, kendine ait olduğunu ileri sürdüğü Sirmium'u ele geçirmek için 568 de şehre saldırmış, fakat geri püskürtülmüştür. Avar kağanı, böyle hallerde yapmak âdeti olduğu üzere, geri çekilmiş, fakat çok geçmeden geri dönerek tekrar şehrin teslimini ve Sirmium'un Bizans'lılara geçirilmesinde payı olan bir Gepid başadamının iadesini istemiştir. Sirmium komutanı pazarlık yapmağa yetkisi olmadığını ileri sürerek bu istekleri reddetmiş, olsa olsa A. imparatora elçiler göndermek isterlerse elçilere sınırı geçmek müsaadesini vereceğini söylemiştir. Bayan buna razı olmuş, ancak bazı hediyeler istemiş, fakat Bizans'lılar bunu da reddetmişlerdir. Bunun üzerine Bayan tehditler savurarak geri çekilmiş, fakat tehditlerini yerine getirmek üzere on bin Kuturgur savaşçısını Dalmaçya'yı talan etmeğe göndermiştir.

Bundan sonra Bizans'a bir Avar elçilik heyeti gitmiştir. Bayan bu sefer garip isteklerde bulunmuş: her şeyden önce vaktiyle Bizans'lılar tarafından Uturgur ve Kuturgur'lara ödenegelen, fakat bu kavimler Avar buyruğu altına girdikten sonra ödenmesi kesilen yıllık yardım meblâğlarının şimdi kendisine ödenmesini ve tabiî, Sirmium'un teslimini istemiştir (568). İustinos bu istekleri kesin olarak reddetmiş ve A. a karşı en seçkin generali Tiberios'u göndermiştir. Tiberios A. ile başa çıkamayınca A. üzerine bizzat imparator yürümüşse de disiplinsiz ordusunun kaçması için, A. ın savaş gürültüsü yetmiştir. Öyle ki İustinos Bayan'ın dikte ettiği barış şartlarını kabul etmek ve yıllık 80 000 altın vergi ödemeğe razı olmak zorunda kalmıştır. Yalnız Bayan'ın Sirmium'dan vazgeçmesi şaşılacak bir şeydir (573).

A. ile Bizans'lılar arasında bu şekilde iade edilen barış bir süre devam etmiştir. Bayan da Sirmium işini unutmuş gibi görünüyordu. Kendi inşaatları ile uğraşıyor ve bunlarda Bizans'lıları örnek tutuyordu. Hamamlar yaptırmak bahanesiyle Bizans'tan ustalar istemişti. O zaman Bizans tahtında artık yeni bir imparator, Tiberios (hük. 578-582) oturuyordu. Tiberios istenilen mimar ve dülgerleri göndermiş, fakat bunlar varır varmaz Bayan, Tuna üzerinde bir köprü yaptırmak niyetinde olduğunu kendilerine bildirmiştir. Bu işi haber alan Singidunum (Belgrat) komutanı köprü yapılmasına itiraz etmiş, fakat Bayan Bizans'a karşı düşmanca niyetleri olmadığını yeminle teyidederek komutanı yatıştırmıştır.

578 de A. Bizans'lıların ricası üzerine Aşağı Tuna boylarında oturan İslâv'lara saldırmışlardır. Fakat ertesi yıl Sirmium yüzünden A. ile Bizans'lıların arasının tekrar açılması üç yıl süren bir savaşa sebep olmuştur (579-582). A. uzun bir kuşatmadan sonra Sirmium'u zaptetmişlerdir. Kağan Bayan yeni barış antlaşmasında son üç yıl içinde ödenmemiş olan yıllık para karşılığı olarak 240 000 altın istemiştir. Bizans'lılar için bu isteği yerine getirmekten başka çare yoktu (582). Bu zamanlarda Avrupa'nın en kuvvetli devleti şüphesiz Avar İmparatorluğu idi.

Barış uzun sürmemiştir. Daha 582 de Tiberios ölmüş ve Bizans tahtına Maurikios (hük. 582-602) çıkmıştır. Bayan, antlaşmanın yenileştirilmesi için imparatora elçiler göndererek yıllık verginin 80 000 den 100 000 altına yükseltilmesini istemiş, fakat Maurikios bunu reddetmiştir. Bunun üzerine Bayan 583 yazında Tuna kıyısındaki Singidunum (Belgrat), Viminacium (Koštolac) v. b. istihkâmları zaptettikten sonra ta Karadeniz kıyısına kadar sokulmuş ve Ankhialos (Anḫialo, Ahyolu) u işgal etmiştir. Bu esnada Bizans orduları İran'da meşgul oldukları için imparatorluk gerçekten büyük bir tehlikede idi. Fakat Bayan o yıl daha ileri gitmemiş, soğuk kış onu başkarargâhına dönmeğe mecbur etmiştir. Ertesi yılın başlangıcında imparator yıllık vergiyi 100 000 altına yükselttiğini bildirmiş, Bayan ise bundan sonra imparatorluğa dokunmıyacağına yemin etmiştir (584).

Barış antlaşması akdedilir edilmez, A. ın tebaasından olan İslâv'lar Aşağı Tuna'yı geçmiş ve yağma ederek ta Bizans'a kadar ilerlemişlerdir. İslâv'ların bu beklenilmedik saldırışlarının kağanın rızasiyle olduğu kağanın maiyetinden kaçarak Bizans'lıların eline geçen bir Avar *bōkolabur* (bk. AVAR DİLİ 2)u tarafından açığa vurulmuştur. Kağanın hıyanetinden dolayı pek fazla hiddetlenen imparator, o sırada yıllık verginin geri kalan taksitini almağa gelen Avar elçisi Targit'e casus ve hain diye hitabederek onu altı ay bir adada hapsettirmiştir. Bunun üzerine savaş tam şiddetiyle patlak vermiştir. Bayan, Tuna kıyısındaki Ratiaria (Akčar) Bononia (Vidin), Durostorum (Silistre) v. b. şehirler de dahil olmak üzere bütün Tuna vâdisini yakıp yıkmıştır (586). Fakat ertesi yıl Trakya seferinde Adrianopolis (Edirne) in yanında yenilmiş ve barış istemek zorunda kalmıştır (587).

Bu olaydan sonra Bizans sarayı artık A. a karşı tecavüz politikası gütme zamanını gelmiş sayıyordu. Bunun için Maurikios, Pers harbi başarı ile sona ermiş bulunduğundan serbes kalan askerî kuvvetleri Ankhialos ta yığmıştır.

Fakat 591 de Bayan da harekete geçmiş, Ankhialos'a saldırarak şehri zaptetmiştir. Bizans ordusu başkomutanı Priskos güneye doğru geri çekilmiş, fakat Bayan ardından giderek Drizipera (karıştıran)yı iyice kuşatmışsa da bir müddet sonra kuşatmayı bırakmış ve Bizans kuvvetlerinin toplanmış bulunduğu Tzurullos (Çorlu) üzerine yürüyüp şehri kuşatmıştır. Bizans şehrinin savunulması bakımından bu yerin önemi büyüktü. Bizans'lılar tehlikeyi defetmek için bir hileye baş vurmuşlardır: bir gün Avar öncü kıtaları bir casus yakalamış ve üstünü aradıkları zaman adamın yanında Maurikios tarafından Priskos'a hitaben yazılmış bir mektup bulmuşlardır. Bu mektupta imparator Priskos'a dayanmasını tembih ederek büyük bir ordu ile doğrudan doğruya Avar ülkesi üzerine yürüdüğünü yazıyordu. Bundan büyük bir endişeye düşen kağan, bir an önce yurtta kalanların yardımına koşabilmek için Priskos'a barış teklif etmiş ve Priskos bunu sevinçle kabul etmiştir. Çünkü imparatorun mektubu sahte idi ve sadece kağanı aldatmak için yazılmıştı.

Bu arada kış gelmişti ve İslâv'lar Bizans İmparatorluğu'na saldırmağa hazırlanıyorlardı. Tuna kıyısındaki istihkâmların savunulmasiyle görevlendirilen Priskos, başkarargâhını Durostorum (Silistre) da kurmuş ve o da savaş için hazırlıklarda bulunmuştur. Bu hazırlıkları haber alan Bayan, Priskos'un barış antlaşmasını bozmasını protesto etmiştir. Fakat Priskos, aldığı tedbirlerin A. a değil, İslâv'lara yöneltilmiş bulunduğu cevabını vermiştir.

Bu İslâv'ların oturdukları yer bugünkü Romanya'da Seret-Prut bölgesi idi. Priskos, İslâv'ları yenmenin A. ın kuvvetini zayıflatmak demek olduğunu bildiği için, onların üzerine bir baskın yapmış ve Moesia, Dalmaçya ve Trakya'da gasbettikleri zengin ganimetleri geri almıştır. Bizans komutanı İslâv'lara karşı 594 ve 595 yıllarında da seferlerini tekrarlamışsa da Bayan, tebaasından olan bu İslâv'lar lehine hiçbir şey yapmamıştır.

Birkaç yıl rahat durduktan sonra Bayan 598 de Bizans'lılarla tekrar bozuşarak Singidunum (Belgrat) u büyük bir mukavemetle karşılaşmadan zaptetmiş, surlarını yıkmış ve ahalisini Pannonia'ya sürmüştür. Fakat bununla da yetinmiyerek Dalmaçya'ya saldırmış ve orayı talan etmiştir. Bunu haber alan Priskos, doğru Yukarı Pannonia'ya gidip geri dönen A. ı orada bozmuş ve Dlmaçya'dan topladıkları ganimeti geri almıştır. Bunun üzerine kağan bütün kuvvetini toparlamış ve Trakya'ya girerek memleketi yakıp yıkmıştır. Fakat çok geçmeden ordusunda başgösteren veba yüzünden seferden vazgeçmiş ve Bizans'lılarla barışmıştır (599).

Ertesi yıl harb yine patlak vermiştir (600). Priskos, Tuna'nın sol kıyısını işgal etmiş ve bununla Avar İmparatorluğu'nun merkezini tehdide başlamıştır. Bayan, Bizans'lıları Tuna'nın öte kıyısına geri atmanın Avar İmparatorluğu'nun yaşaması bakımından hayatî bir önemi olduğunu anlıyarak dört oğlunu hemen Tuna'dan asker geçirmekle uğraşan Priskos üzerine göndermiş, kendisi de Bizans'lılara arkadan saldırmak üzere yola çıkmıştır. Fakat oğullarının ordusu bozularak Bizans ordusunun manevralarına engel olamamışlardır. Bayan, kendi topraklarını savunmak için geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Bizans'lılar A. ı beş meydan savaşında fena bir bozguna uğratmışlardır. Bayan'ın oğulları savaşta ölmüştür. Tisza'yı geçmeğe ancak vakit bulmuş olan Bayan'ın kendisi de az kaldı öldürülecekti. Bayan ordularını yeniden toplamış, fakat son meydan savaşını da kaybetmiştir. Bizans'lılar bukadarla yetiniyorlarmış gibi daha ileri gitmemiş, fakat Tuna'nın kuzey kıyısını boşaltarak karargâhlarına dönmüşlerdir (601). Bu acı yenilgiden az sonra Bayan da ölmüştür (602).

Bayan'ın ölümünden sonra A., imparatorluklarının ortadan kalkmamasını Bizans'ta çıkan iç karışıklıklara borçludurlar. Yeni Bizans imparatoru Phokas (hük. 602-610), bütün kuvvetini İran seferinde kullanabilmek için, A. a barış teklifinde bulunmuş ve yeni kağana, Maurikios'un kestiği ağır yıllık yardım meblâğlarının tekrar verileceğini bildirmiştir. A. bundan sonra akınlarının hedefi olarak İtalya'yı seçmiş ve 609 da Kuzey İtalya'ya Longobard'lara yardım kıtaları göndermişlerdir. Bu münasebetle Cremona'yı soyanlar arasında A. a tâbi on bin İslâv askeri vardı. Fakat A. ile Longobard'lar arasında bir anlaşmazlık çıkmış olsa gerektir. 610 da kağan Longobard dukası Gisulf'un kale ve başkenti olan Forum Julii (Friaul) üzerine yürümüş ve ilk çarpışmada Gisulf'un ordusunu bozmuştur. Bu savaşta Gisulf da ölmüştür. Bundan sonra kağan kaleyi kuşatmış ve zaptetmiştir.

Bu arada Bizans tahtına Herakleios (hük. 610-641) geçmiştir. Yeni imparatorun ilk işi kağanın karargâhına kibar elçiler göndermek olmuştur. Kağan elçileri büyük bir nezaketle kabul etmiş ve imparatorla şahsen de görüşmek istediğini kendilerine bildirmiş, buluşma yeri olarak da Bizans şehrinden yarım fersah uzaklıkta bulunan Herakleia'yı (Marmara Ereğlisi) teklif etmiştir. Kağanın bu nezaketinden fevkalâde memnun kalan imparator, yüksek misafirinin şerefine şenlik ve araba yarışları tertiplenmesini emretmiştir. Fakat kağan için bu buluşma Bizans başkentine bir baskın yapmak için bahaneden başka bir şey değildi. Gerçekten de böyle olmuştur. Kağan en seçkin askerleriyle yola çıkmış ve ilerigelen adamlariyle birlikte kendisini karşılamağa gelen imparator ve maiyetine saldırmıştır. Fakat hıyaneti önceden sezen imparator vaktinde kılık değiştirerek Bizans'a kaçmış ve gereken savunma tedbirlerini almıştır. Kağan, başkentin varoşlarını tahribetmişse de Bizans'ı zaptedememiştir. Bu arada ordusunda görülen salgın hastalık olayları da onu geri dönmeğe mecbur etmiştir (616).

Kağanın bu hıyaneti, misillemeyi gerektiriyordu. Fakat imparator mukaddes haçı bulmak için İran'a gitmeğe hazırlanıyordu. Bunun için Avar elçilerinin Bizans'ta görünmesi pek işine yaramıştır. Elçiler her şeyi disiplinsiz orduya yükliyerek kağanı temize çıkarmağa çalışıyorlardı. İmparator kağanın isteklerini kabul ederek 200 000 altın karşılığında barışı sağlamıştır (616).

Herakleios, kendini Avar tehlikesine karşı bu şekilde emniyete aldıktan sonra 622 de İran seferine çıkmıştır. Başarılı ilerleyişi Pers kıralı Ḫoşru II. yi A. ı imparatora karşı kışkırtmağa sevk etmiştir. Bu pek güç bir iş değildi. 626 ilkbaharında meydana gelen Avar-Pers bağlaşma antlaşması gereğince kağan İslâv ve Bulgar Türk (Kuturgur) bağlaşıklariyle birlikte Bizans surlarına kadar ilerliyecek, bu arada Pers ordusu da Khalkedon (Kadıköy) a varacak ve İslâv kayıkçıları tarafından Avrupa kıyısına taşınacaktı. İki bağlaşık ordunun birleşme tarihi olarak 626 haziran ayı tesbit edilmişti. Buna göre Pers ordusu haziran ayında Khalkedon'da görünmüş, fakat kağan ancak 27 temmuzda Bizans'a varabilmiştir. Bununla beraber, bağlaşıkların iyice hazırladıkları bu plân başarı kazanamamış, Bizans filosu İslâv filosunu yok edip Pers ordusunun denizden geçmesine engel olabilmiştir. Kağan ağır kayıplara uğrıyarak kuşatmadan vazgeçmek ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Efsaneye göre Bizans şehri kurtuluşunu Panagia (Meryem

ana) ya borçlu idi. «Akathistos» adlı ilâhide bu olayın hâtırası hâlâ yaşamaktadır.

Bu başarısızlıktan sonra A. ın eski korkunç kudreti azalmağa yüztutmuştur. Bizans kaynakları da bundan sonra Avar saldırışlarından bahsetmemektedir.

Bu sıralarda Avar İmparatorluğu'na tâbi İslâv kabileleri kımıldanmağa başlamışlardır. Samo adında bir Frank tüccarı Avar İmparatorluğu'nun Karpatlar havzasının batısındaki kısmında oturan dağınık İslâv kabilelerini teşkilâtlandırdıktan sonra Avar buyruğunu silkip atmış ve Frank kıralı Dagobert I. ile Bavyera dukasını yenerek bağımsız bir devlet kurmuştur (625). Herakleios da A. ın kuvvetini zayıflatmak için hemen Samo ile bir bağlaşma yapmıştır. Aynı zamanda, vaktiyle Bayan'ın ilerlemesiyle Pannonia'ya getirilen Kuturgur ve Uturgur kabileleri de ayaklanmışlar, fakat bozularak dokuz bin kadar kişisi Bavyera'ya sığınmıştır (630). Bu ayaklanışın arkasında Herakleios ve bağlaşığı olan Onogur kağanı Kobrat (b. bk.) ı görüyoruz. Bu zamanlar hızla yayılan İslâmlık Bizans İmparatorluğu için gittikçe artan bir tehlike teşkil ediyordu. İki cephede birden savaşmak zorundan kurtulmak için Herakleios, A. ile olan mücadeleyi siyaset alanına dökerek, A. ı tecridetmek politikasını gütmüştür. 630 sıralarında Avar İmparatorluğu'nun güney sınırına dayanan Bizans eyaletlerine, âdeta bir siper olarak, Vistül, Oder ve Elbe bölgesinden Dnyestr, Seret ve Prut vâdileri yoliyle Aşağı Tuna boylarına inen ve Hıristiyanlığı kabul ederek imparatoru metbu tanıyan Hırvat ve Sırp kabilerini yerleştirmiştir. 635 te Herakleios ve Kobrat eski bağlaşmalarını sıkı bir silâhlı dostluk şeklinde yenileştirmişlerdir. Bu antlaşmanın akdinden iki yıl sonra, Avar kağanı yerine «kendi halkından» bir kağan istiyen Kuturgur'ların yeni bir ayaklanması olmuş, fakat A. bunu da bastırmışlardır. Böylece A., Karpat havzasındaki topraklarını elde tutabilmişlerse de, Avar ülkesinin batı kısmının İslâv'ların, Karpat'ların doğusundaki kısımlarının da Kobrat'ın eline geçmesine engel olamamışlardır.

Herakleios uzağı gören bu politikasiyle Avar İmparatorluğu'nun yıkılmasını hazırlamıştır. Çünkü her yandan tecridedilen ve hareketsizliğe mahkûm edilen A., yavaş yavaş yumuşamış ve bir vakitler o kadar cenkçi olan bu kavim yurdunu kuvvetlendirip elde tutmaktan âciz kalmıştır.

VII. yüzyıl kaynakları bir Avar seferinden daha bahsetmektedirler. 662 de Benevento dukası Grimoald tarafından tahtından indirilen Longobard kıralı Pertari, Avar kağanının karargâhına kaçmıştır. İki yıl orada kaldıktan sonra Grimoald kağandan gizlice Pertari'nin iadesini istemiş, kağan da bunu reddetmiş, fakat Pertari A. ı güç bir duruma sokmamak için kendiliğinden Pavia'ya gidip Grimoald'a teslim olmuştur. Sekiz yıl sonra (670) Friaul dukası Lupus, Grimoald'a karşı ayaklanmış, Grimoald da A. dan yardım istemiştir. Kağan hemen hareket etmiş, ordusunu ikiye ayırarak Kuzey İtalya'ya saldırmış, Lupus'u bozguna uğratmış ve memleketi yakıp yıkmıştır. Grimoald, A. ın yaptıkları tahribatı fazla bulduğu için kağana yardımından dolayı teşekkür ederek yurduna dönmeğe davet etmiştir. Kağan Lombardia'yı kılıcı ile işgal ettiğini ileri sürerek Grimoald'ın isteğini reddetmiş, fakat Longobard'ların savaş hazırlıklarını görünce İtalya'yı bırakıp karargâhına dönmüştür.

676 da tamamiyle barışçı bir maksatla Bizans'a bir Avar elçilik heyeti gitmiştir. Bundan sonra A. hakkında uzun müddet hiçbir bilgiye raslanmamaktadır.

736 da A., Bavyera'daki Laureacum (Lorch) şehrine saldırıp onu yıkmışlardır. Fakat Bavyera'lılar A. ı geri kovmağa muvaffak olmuş, hattâ misillemeden de geri kalmamışlardır. Böyle Avar-Bavyera sınırı meselesi yüzünden A. ile Bavyera'lılar arasında yirmi yıl süren bir savaş başlamıştır. Nihayet Frank'lardan da yardım gören Bavyera'lılar galip gelerek sınırı Enns ırmağından Mons Cetius (Viyana'nın batısında bugünkü Kahlenberg) — İstirya(Steiermark) çizgisine kadar itmişlerdir. Bu savaşlar A. ın kuvvetini fena halde sarsmış ve Avar devletinin kesin olarak ortadan kalkmasını çabuklaştırmıştır.

Bavyera dukası Tassilo II., Frank devletine karşı tasarladığı harb için A. la bağlaşmıştır. Antlaşma gereğince İtalya'ya ve Bavyera'ya birer ordu gönderen kağanın bu hareketi Frank hükümdarı Büyük Karl' ı A. la kesin şekilde hesaplaşmağa sevk etmiştir (788). Tehdideden tehlikeyi anlıyan A., harbi önlemek için 790 ilkbaharında Worms'a elçiler göndermişler, fakat Büyük Karl'ın ret cevabından başka bir şey elde edememişlerdir.

Büyük Karl esaslı hazırlıklardan sonra 791 de Avar seferini açmıştır. Saldırış, İtalya. bir de Tuna'nın sağ ve sol kıyısı yönünden başlamıştır. İtalya ordusu Sava ve Drava ırmakları vâdilerinden ilerliyecekti. Askerî bakımdan çok önemli olan Tuna'nın sağ kıyısında yürüyen orduya Büyük Karl kendisi komuta etmiştir. Aynı zamanda Tuna'dan kuvvetli bir filo Tuna kıyılarında harekâtta bulunan kara ordularını destekliyordu.

Büyük Karl Enns ırmağını geçerek epey uzaklıkta düşmanla karşılaşmadan Kahlenberg tepesindeki Avar kalesine varmıştır. A., kaleyi kuşatan Frank ordusuna epey zayiat verdirdikten sonra, anayurtlarından bağları kesileceğinden korktukları için kaleyi bırakıp sık ormanlara ve daha arkada bulunan yerlere sığınmışlardır. Büyük Karl, Avar kalesini zaptedip yıktıktan sonra bugünkü Viyana'nın yakınında bir «Avar halkası» (bk. AVAR HALKALARI) na varmış, fakat bunu ancak A. ın inatçı mukavemetini kırdıktan sonra ele geçirebilmiştir. Sol kıyıda ilerliyen Frank ordusu da Vág ırmağı boylarında buna benzer bir «halka» yı işgal etmiştir. Bu arada filo da ilerliyordu. Filo ile iki kara ordusu bugün Csallóköz (Bratislava ve Komárom arasında) adı verilen büyük Tuna adasında birleşip adadaki Avar istihkâmını kuşatmış ve zaptetmiştir. Böylece A., Tuna boyunca kesin bir bozguna uğramışlardır. Bu arada İtalya yönünden ilerliyen Frank ordusu da Drava ile Sava'nın teşkil ettiği «Sirmium yarımadası» denilen alanı ve burada bulunan bir «halka» yı işgal etmiştir. A., çok emin sandıkları bu yere pek çok hazine yığmışlardı. Bu hazineler Frank'ların eline geçmiştir.

Bütün Pannonia A. ı Frank'lara boyun eğmişlerdir. Bundan sonra yalnız Avar İmparatorluğu'nun Tuna ve Tisza'nın doğusundaki kısımlarının istilâsı kalmıştı. Fakat Büyük Karl kışın basması ve ordusunda başgösteren veba yüzünden şimdilik savaşın devamından vazgeçmiştir (791).

Bu olaylardan sonra A. çok perişan bir durumda iken Sakson elçileri gelmiş ve onları Frank'lara karşı ayaklandırmağa çalışmışlardır. A.ın bir kısmı buna büyük bir temayül göstermişse de, barış partisi üstün gelmiş, yeni seçilen kağan (adı, kaynaklarda *Tudun* diye kayıtlı ise de *tudun* şahıs adı değil, rütbe adıdır, bk. AVAR DİLİ 2) Büyük Karl'a bir elçilik heyeti göndermiş ve kavmi ile birlikte kendini Frank himayesi altına koyup Hıristiyanlığı kabul etmek arzusunda olduğunu bildirmiştir. Fakat Büyük Karl, Avar elçilerini sert karşılamış ve kağanın dileklerini reddetmiştir.

Çok geçmeden Avar seferi yeniden başlamıştır. İtalya ve Tuna yönünden gelen Frank orduları A. ın şiddetli mukavemetini kırarak Tisza'ya kadar ilerlemişlerdir. Büyük Karl'ın oğlu Pipin'in komuta ettiği ordu «kağanların halkası» nı zaptedip halkada yığılmış bulunan muazzam hazineyi ele geçirmiştir. Tudun barış istemiş, barış «kağanların halkası» nın yıkıları üzerinde akdedilmiş, Pipin Tudun ve ilerigelen A. la birlikte Aachen'e gitmiştir (796).

Tudun Büyük Karl'a sadakat yemini etmiş ve Hıristiyan olmak arzusunu bildirmiştir. Tudun'la arkadaşlarının vaftiz töreni çok parlak olmuştur. Fakat Hıristiyanlığı kabul etmekle Büyük Karl'ın Avar ülkesine dokunmıyacağını uman Tudun aldanmıştır. Büyük Karl, Frank İmparatorluğu'nun güvenini sağlamak için «Hunnia» (Avar ülkesi) da askerî istasyonlar maydana getirmeği lüzumlu görmüştü. Bununla, hem A. ın ayaklanmasını, hem de Bizans İmparatorluğu tarafından gelebilecek saldırışları önlemek istiyordu. Bunun için iki Pannonia ile Tuna'nın sol kıyısında Vág ırmağına kadar uzanan toprakları Frank İmparatorluğu'na katmış, Avar ülkesinin geri kalan kısmını da Frank *fief* (b. bk.) i yapmıştır. Bu suretle Frank ve Bizans İmparatorlukları birbiriyle sınırdaş olmuşlardır. Bizans yazarlarının Sirmium yarımadasına *Frankokhorion* («Frank ülkesi») adını vermeleri bu tarihtedir. Bundan başka Büyük Karl, Bizans imparatorlarının Avar kağanlariyle gizlice bağlaşmasını önlemek amaciyle Pannonia'da Tuna boylarına Alman ve İslâv'lar yerleştirmiştir.

Büyük Karl'ın aldığı bu tedbirler A. ı son derece kırmıştır. Bir daha ayaklanarak başta Tudun olmak üzere Hıristiyanlığı silkip atmış, Bavyera'ya saldırmış ve Büyük Karl'ın kaynı kont Gerold'u savaşta öldürmüşlerdir (799).

Bunun üzerine Büyük Karl hem akrabasının öcünü almak, hem de A. ın bu hareketlerinin başarısından cesaretlenerek gelecekte buna benzer teşebbüslere girişememelerini sağlamak için hemen A. a karşı sefer açmış ve 803 e kadar süren bir harbde A. ın kudretini tamamiyle yok etmiştir. Kaynaklarda 803 te Tudun ismi kaybolur. Halefi Zodan Frank'lara boyun eğmiş görülür.

Büyük Karl'ın ilk işi fethettiği Avar ülkesini teşkilâtlandırmaktı. Pannonia sınırı boyunca beş kontluk ihdas etmiş. aynı zamanda bütün «Hunnia» (Avar ülkesi) yı Salzburg piskoposunun ruhanî idaresi altına koymuştur. Frank'ların gönlünü almak için Zodan'ın Hıristiyanlığa dönmüş olması muhtemeldir. Halefleri Hıristiyan idiler. 805 te kağanın adı Theodorus, bunun halefinin adı da Abraham'dı.

Bağımsız Avar İmparatorluğu ortadan kalktıktan sonra komşu İslâv'lar Avar ülkesi üzerine düşmüşlerdir. Kanlı savaşlardan sonra hâlâ ortadan kalkmamış olan A. dağınık şekilde yabancı kavimler, hususiyle İslâv'lar içinde erimişlerdir. Bununla beraber A. ın bir kısmı 814 te Bizans'ı kuşatan Bulgar hükümdarı Krum'un ordusunda savaşmıştır. Bundan sonra A. ın ismi kaynaklarda iki defa daha geçmektedir. 819 da Hırvat başbuğu Ljudević'in Frank'lara karşı ayaklanmasına A. da katılmışlardır, fakat üç yıl sonra Avar elçilerini yeniden Aachen'de görüyoruz. A. hakkındaki son kayıt Papa Eugenius II. nin 826 da kağan Tudun ile Moravya prensi Mojmir'e yazdığı mektuptur. Macaristan toprağında arta kalan bazı Avar kalıntıları 896 da Karpat'lar havzasını işgal eden Macar'larla karışmışlardır.

Devlet teşkilâtı: Hun'ların olduğu gibi A. ın bir Priskos (b. bk.) u çıkmadığı için A. ın devlet teşkilatına ve umumiyetle hayatlarına ait bilgilerimiz çok eksiktir.

A. da Hun'lar gibi bir atlı göçebe kavimdi, Avar devletinin teşkilâtı da diğer göçebe Türk devletlerinin teşkilâtından farklı değildi. Avar devleti kabile konfederasyonu esası üzerine kurulmuştu. Bu devlette idareci Avar kabilesinden başka türlü kavimler ve kavim kırıntıları vardı. Diğer göçebe Türk ulusları gibi Avar ulusu da sonradan katılan yabancı kavimlerle kuvvetleniyordu. Bizans tarihçisi Theopylaktos Simokattes, VI. yüzyıl sonlarına doğru Tarniakh, Kotzagēr ve Zabender adlı kavimlerin veya kavim kırıntılarının A. a sığınıp katıldıklarını yazmaktadır. Orta Avrupa'ya doğru yürüyen A. Kafkasya'dan geçerek birçok Bulgar Türk (Ogur, Uturgur, Kuturgur. Onogur) kavim parçalarını da beraberlerinde sürüklemişlerdir. Türk kavimlerinden başka Germen'ler (Gepid'ler) ve önemli sayıda İslâv'lar da Avar konfederasyonuna girmişlerdir. Sonradan katılan bu kavimlerin görevi umumiyet itibariyle sınırları savunmak ve savaşta öncü hizmetini görmekti. Kağan Bayan meselâ Kuturgur'lara Dalmaçya'yı talan etmek emrini vermişti. Bizans tarihçisi Menandros, Bayan'ın, Kuturgur'lar tesadüfen yok olurlarsa, onlara pek acımıyacağı için kendilerini gönderdiğini ilâve etmektedir.

Avar konfederasyonunun başında *kağan* (b. bk.) vardı. (Bizans kaynaklarında da genel olarak *khaganos* tâbiri geçmektedir, fakat Avar hükümdarı için bazen *rēks basileus* [= kıral], *arkhōn*, *arkhēgos* [= emîr, reis], *ethnarkhē* [= kavim reisi], *kyrios* [bey], *hēgemōn*, *hēgumenos*, *monarkhos* [= hükümdar] kelimeleri de kullanılmıştır). Kağan yalnız Avrupa Avar devleti reisinin değil, Asya Avar (Juan-juan) devleti reisinin de unvanı idi (bk. László F.: *A kagán és családja* [Kağan ve ailesi], «Kőrösi Csoma-Archivum» dergisi, cilt III, 1940, s. 5).

Einhardi Annales (Einhard'ın Yıllıkları) [yıl 782, «Monumenta Germaniae Historica Scriptores» te, cilt I, s. 163] adiyle tanınan Frank kaynağına göre «Caganus et Iugurrus, principes Hunorum» yani Hun (= Avar) ların önderleri kağan ve yugurrus (Türk. yuğruş) tur. Bu kayıttan birçok göçebe kavimlerde görülen «çifte kırallık» sisteminin (krş. Alföldi A.: *A kettős királyság a nomádoknál* [Göçebelerde çifte kırallık], Károlyi-Emlékkönyv [Károlyi Hâtıra Kitabı] de, Budapest 1933, s. 28-39) A. da da mevcut olup olmadığına dair hiçbir sonuç çıkarılamaz. Nitekim Asya A. ında da çifte kıallık sisteminin varlığına ait hiçbir bilgi yoktur (bk. László F.: aynı eser, s. 22). Avar yugurrusunun rolünü de inceden inceye bilmiyoruz. Ancak Karahanlı'larda (XI. yüzyıl) ve Hindistan Türk'leri (XII - XIV. yüzyıl) ndeki *yuğruş* (b. bk.) rütbesinin «vezir» anlamına geldiğine bakılırsa yugurrusun rütbe bakımından kağandan sonra geldiğini kabul etmemiz gerekir.

A. da *tudun* (b. bk.) rütbesi de mevcut olmuş olsa gerektir. Ancak Frank kaynakları, yukarda görüldüğü gibi, tudun kelimesini rütbe adı olarak değil, bir kağanın ismi olarak kullanmaktadırlar.

Avar devlet teşkilâtı büsbütün askerî mahiyette idi. A., saldırış seferlerinde savaşa herhangi bir Avrupa devleti ile başa çıkabilecek kadar kalabalık bir ordu sokabilmişlerdir. Taarruz ordusunun teşkilâtı şöyle idi: A. ve Bulgar Türk'leri süvariyi, İslâv, Gepid ve başka tâbi kavimler piyadeyi ve filoyu teşkil etmekteydiler. Sirmium'u kuşattıkları zaman muhasaracılıkta henüz oldukça melekesiz olan A., sonraları muhasara sanatını ve muhasara makinelerinin kullanılmasını o derece benimsemişlerdir ki, onlara en müstahkem yerler bile pek az dayanabilmiştir. Yurt

savunma sistemine gelince, bunun temelini «halkalar» (bk. AVAR HALKALARI) teşkil ediyordu.

A. ın dini hakkında tarihî kaynaklar susmaktadır. Ancak diğer göçebe Türk kavimleri gibi A. ın da şamanist oldukları farzedilebilir. Bunun böyle olduğunu dinle ilgili iki Avar adı da teyidetmektedir. *Einhardi Annales* (göst. yer; s. 199) 811 yılına ait olarak *Canizauci* veya *Camzanci* adında bir Avar beyi zikretmektedir. Macar türkoloğu Németh'e göre, bu ad *Kamsaucı* şeklinde okunmalıdır ve anlamı *kam* (şaman) + *sauçı, savcı* (şefaatçı, yalavaç, peygamber) dır (Németh Gy.: aynı eser, s. 104). Bu kişinin adına bakılırsa, görevinin aslen şamanlık olduğu muhakkaktır. Diğer ad, *Bookolabras*'tır. Theophylaktos Simokattes, 582 sıralarında Bookolabras isminde bir Avar *magos* (büyücü, sihirbaz) veya *hiereus* (papaz) inin Bayan'ın karargâhından kaçıp Bizans'lıların eline geçtiğini (yuk. bk.) yazmaktadır. Türlü şekillerde açıklanan bu kelime şahıs adı değil, şamanizmle ilgili bir ruhani rütbe adı (*bökolabur*) dır (bk. AVAR DİLİ 2).

A. Hıristiyanlığı geç kabul etmiştir. Bizans'lıların A. arasında Hıristiyan dinini yayıp yaymadıklarına ait bilgiler yoktur. Avar ülkesinde Hıristiyanlık propagandası yapmak amaciyle yola çıkan ilk Batı Hıristiyan papazı, Emmeram adında Poitiers (Fransa) li bir rahipti. Emmeram 649 da Bavyera başkenti Ratisbona (Regensburg) ya varmış, fakat Avar ülkesine erişmeden önce pagan Bavyera'lılar tarafından öldürülmüştür. Ondan sonra Worms piskoposu Ruppert de aynı amaçla yola çıkmış ve Avar ülkesinin batı bölgelerini gezerek A. ı Hıristiyan yapmağa çalışmıştır. Batı'da çok korkunç şöhretlerine rağmen A. bu Hıristiyan papaza hiç dokunmamışlar, fakat Hıristiyanlığı kabul etmeğe de pek yanaşmamışlardır. A. ın Hıristiyanlığı kabulü, yukarda görüldüğü gibi, ancak Frank istilâsiyle başlamıştır.

Avar dış politikasına gelince, kağanlar ile Bizans sarayı arasındaki münasebet her zaman gergindi. Öyle ki, her iki devlet birbirine karşı iki yüzlülük ve kurnazlık politikası güdüyordu. Bizans imparatorlarının Avar kağanlarına ödedikleri yıllık yardım paraları hakikatte ağır yıllık vergilerden başka bir şey değildi. Buna karşılık, imparatorlar Avar ülkesini her zaman Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası sayarlardı ve bu toprakları kaçak oldukları için Bizans himayesine giren A. a hediye olarak verdikleri iddiasındaydılar. Tabiî kağanlar bu iddialara şiddetle itiraz ederlerdi.

Tıpkı Hun'lar gibi, A. da Germen'lere karşı müsamaha politikası takibediyorlardı. Longobard'lar A. la dostça münasebette idiler, yenilgiye uğrıyan Gepid'ler de A. a boyun eğmeyi akraba Longobard'lara tâbi olmaya tercih etmiş, A. da Gepid'lere hiç de köle muamelesi yapmamışlardır. Gepid'ler Avar konfederasyonuna girmişler ve isimleri ancak Avar ismi ile beraber tarih sahnesinden kaybolmuştur.

Fakat A. İslâv tarihinde, münasebette bulundukları bütün kavimlere göre, en büyük rolü oynamışlardır. Göçebe atlı olan A., akınlarında kendilerine piyade hizmeti görecek asker sağlamak amaciyle, işgal ettikleri sahalara İslâv kavimlerini seve seve yerleştirmişlerdir. A. Orta Avrupa'da göründükleri zaman İslâv'lar Karpat'lar-Vistül bölgesindeki yurtlarında yarı yarıya yerleşmişlerdi, fakat A. sayesinde Elbe'ye, Pannonia (Batı Macaristan) ya ve Balkan'larda Dalmaçya, Arnavutluk, hattâ Orta Yunanistan'a kadar yayılmışlardır. Böylece Avar tarihinin İslâv ana tarihi bakımından büyük önemi inkâr edilemez. A. İslâv'ların hafızasında çok derin bir iz bırakmışlardır. Öyle ki, eski Rus kronikleri yüzyıllar sonra bile A. ın İslâv'ları, pek çok hırpaladıklarından şikayet etmektedirler. İslâv'ların, A. ın yok olmasından duydukları sevinci şu Rus atasözü de göstermektedir: *Pogiboşa aki obre* («Avar'lar gibi yok oldular»).

Kültür: Avar kültürünün en önemli yadigârları Macaristan'da şimdiye kadar kazılan 15 000 Avar mezarından çıkarılmıştır. Bu buluntular başlıca iki grupa ayrılmaktadır. Birisi İç-Asya özellikleri gösteren «Keszthely grupu» dur ve doğrudan doğruya İç-Asya'dan gelen A. a aittir. (Keszthely, Batı Macaristan'da Balaton kıyısında bir kasaba olup civarında zengin Avar mezarları bulunmuştur). Bu grupa giren eşyalar ağır dökme kayış tezyinatı, koşum takımları ve küçük plâstik eserlerdir. Bu eşyalar üzerinde hayvan döğüşleri hayvanları parçalıyan grifon, üzüm salkımı ve yaprak şekilleri vardır. Bu gurupun etkilerini Macaristan'ın dışında Moravya'da Alman kabilelerine, hattâ Fransada Meroving'lerin daha sonraki çağına ait buluntularda da görmekteyiz. Buna karşılık ikinci grup buluntuları eski İskit, Hun, Bizans ve Got etkilerinin birbiriyle karışmasından meydana gelip Hun İmparatorluğu'nun çözülmesinden (453) sonra Dnyepr bölgesinde (aşağıyukarı bugünkü Ukrayna) oluşmuş bulunan «Martinovka kültürü» (b. bk.) nün özelliklerini göstermektedir ve her şeyden önce A. la birlikte bu alanlardan Macaristan'a giden Kuturgur ve başka Bulgar Türk kavimlerine aittir. Bu grupa giren eşyaları dövme madenî levha tekniği karakterlendirmektedir.

Macaristan'da yapılan kazılar A. ın antropolojik menşeinin tespitini de mümkün kılmıştır. Macar antropoloğu Bartucz'a göre «Keszthely grupu» na giren Avar mezarlarında bulunan kafatasları genel olarak Brakisefal karakter taşımakta, yani sade eşyaların işleniş tarzı değil, iskeletler de idareci Avar kavminin İç-Asya'dan geldiğini ispat etmektedir (Bartucz L.: *A magyarországi avarok faji összetétele és ethnikai jelentösége* [Macaristan A. ının ırk bakımından teşekkülü ve bunun etnik önemi], «Ethnographia» dergisi, cilt 45 [1934], s. 101-109).

Avar mezarlıkları bazan bin kadar mezarı içine almaktadır. Bu olgu, A. ın büyük topluluklar halinde oturduklarına delâlet eder (krş. AVAR HALKALARI).

A. ölüyü zemini meyilli olan mezarda yüzünü doğuya çevirerek yatırırlardı. Kibar ölülerini deriye sarıp bir ağaç tabutun içerisinde, atı ile birlikte gömerlerdi. Öteki dünya yolculuğunda aç kalmasın diye, mezarda ölünün yanına çeşitli yemekler de koyarlardı.

A ın başlıca silâhı yaydı. Bunu ayrı bir mahfaza içinde kemerin sol tarafına, sadağını (ok kutusunu) da kemerin sağ tarafına takarlardı. Yaydan başka A. kılıc da kullanırlardı. Avar kılıçları ya düz veya hafifçe mukavves yüzlü idi. Özengiler daire şeklinde yapılırdı.

Avar arkeolojik buluntuları arasında çifte borulu bir kaval hususiyle dikkate değer. Kavimler göçü çağından bize kadar gelen bu biricik müzik âleti Macaristan'da Jánoshida (Szolnok ili) kazısında 1933 te bir Avar mezarından çıkmıştır. Bir erkek iskeletin el kemikleri arasında bulunan bu kavalın ses delikleri 2+5 şeklinde sıralanmıştır. Benzerlerine Kafkasya, Türkistan ve hususiyle İtil (Volga) bölgesi kavimlerinde bugün de rastlanmaktadır (Bartha D.: *A jánoshidai avarkori kettösstp* [Jánoshida'daki Avar çağı çift kaval], «Archeologia Hungarica» da, cilt XIV, Budapest 1934).

Zamanla A. ın hiç olmazsa bir kısmı yerleşik hayata geçmiştir. Pannonia yerleşik A. ı ticarette önemli bir rol oynamışlardır. Batı'ya doğru yönelen Avar ticareti her zaman, Frank eğemenliği zamanında bile, çok işlekti. Frank kaynaklarının bildirdiklerine göre, Batı Avrupa tüccarları Avar ülkesine girmez, fakat Avar tüccarlarının getirdikleri malları Regensburg'ta teslim alırlardı.

A. lüksü sever bir kavimdi, güzel elbiseler giyer, kıymetli silâhlardan, altın ve gümüş kablardan hoşlanırlardı. Hattâ Avar'lar gibi giyinmek ve saç kesmek bir süre Bizans'ta moda olmuştur. Altın bakımından çok zengin idiler. Ganimet ve yıllık vergi olarak Avar ülkesine bol bol altın akardı. Öyle ki, o zamanki dünyanın altın mevcudunun üçte ikisi A. ın eline geçmişti. Bu altının en büyük kısmını kuyumcular eritip altın eşya yapmak için kullanırlardı. Erdel'de Firtos kasabasının yanında yapılan kazıda kuyumculuk âletleri ve klişeleri ile birlikte üç bin Bizans altını da bulunmuştur. Büyük Karl'ın A. a karşı açtığı seferin başlıca sebeplerinden biri de Avar altınlarını ele geçirmekti. Frank zaferinden (796) sonra Batı'ya taşınan altının tedavüle çıkarılması, altın fiatının birdenbire düşmesi sonucunu vermiştir.

Avar tarihinin kaynakları: 1 — Asya A. ı (Juan-juan) na ait Çin kaynakları henüz tam olarak toplanıp yayımlanmamıştır. Avrupa dillerine tercümeleri de yoktur. En önemlileri şunlardır: T̰S Hien: *Nan T̰S'i-su* (Güney T̰S'i sülâlesi [479-501] tarihi) [520 den önce]; Yao Se-lien: *Liang-su* (Liang sülâlesi [502-556] tarihi) [633]; Wei Sou: *Wei-su* (Wei sülâlesi [386-550] tarihi) [560], bk. Ligeti L. (derliyen): *A magyarság östörténete* (Macar'ların ana tarihi), Budapest 1943, s. 261 v. d. — II Avrupa A. ı hakkındaki bilgilerimizin başlıca kaynakları Bizans tarihçileri ve Frank yıllıklarıdır. Bununla beraber A. la meşgul olan toplu bir eski eser yoktur. En önemli Bizans kaynakları: Menandros: *Historia* (Tarih, 558-581) [VI. yüzyılın ikinci yarısı, «C. de Boor: *Excerpta de legationibus*» ta, Berlin 1903, s. 170-221, 442-477]; Theophylaktos Simokattes: *Oikumenikē historia* (Genel tarih, 582-602) veya *Historiai* (Tarihler) [VII. yüzyılın ilk yarısı, «C. de Boor: *Theophylacti Simocattae historiae*» de, Leipzig 1887]; Georgios Pisides'in Bizans şehrinin 626 da A. tarafından kuşatılmasını konu olarak alan manzumesi (I. Bekker: *Georgii Pisidae expeditio Persica, bellum Avaricum, Heraclias*, Bonn 1836) de kıymetli bir vesikadır. Pisides'in, A. Türk'lerin bir dalıdır şeklindeki mülâhazası ayrıca dikkate değer. A. dan bahseden Bizans kaynakları hakkında Gy. Moravcsik'in *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker* [Budapest 1942] başlıklı eseri bol bilgi vermektedir. Frank yıllıkları: *Einhardi Annales, Annales Bertiniani, Annales Laurissani, Poeta Saxo II*, «Monumenta Germaniae Historica. Scriptores» te, cilt I.

Bibliyografya: H. Howorth: *The Avars*, «Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain» de, N. S. cilt 21 [1889], s. 721-810; Borovszky S.: *A népvándorlás kora* (Kavimler göçü çağı) [«Marczali H.: *Nagy Képes Világtörténet*» (Büyük Resimli Dünya Tarihi) te, Budapest t. s., «Avar'lar» bölümü, s. 446-496]; Lukinich I.: *Az avar-görög háborúk történetéhez* (Avar-Bizans savaşları tarihine dair) [«Történeti Szemle» (Tarih Belleteni) de, cilt 3 [1914], s. 46 60, 161-190]; Vikár B.: *A pannoniai avarok nemzetsége* (Pannonia A. ının milliyeti) [«Magyar Nyelv» (Macar Dili) de, cilt 12 [1916], s. 207-210]; J. J. Mikkola: *Avarica* («Archiv für slavische Philologie» de, cilt 41 [1927], s. 158-160); L. Hauptmann: *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siècle* («Byzantion» da, cilt 4 [1927-1928], s. 137-170); Baschmakoff: *Étude sur l'origine des Avares* («Ethnographie» de, 1928, s. 1-8); B. v. Arnim: *Avarisches* («Zeitschrift für slavische Philologie» de, cilt 9 [1932], s. 403-406); Hüseyin Namık: *Attilâ ve oğulları*, İstanbul 1933, s. 151-196; R. G. Davidson-T. Horváth: *The Avar Invasion of Corinth* («Hesperia» da, cilt 6 [1937], s. 227-240); H. Preidel: *Zur Frage des Aufenthaltes der Avaren in den Sudetenländern* («Südostdeutsche Forschungen» de, cilt 4 [1939], s. 395-406); L. Rásonyi: *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara 1942, s. 64-73; Fettich N.: *Az avarkori müipar Magyarországon* (Macaristan'da Avar çağı sanat endüstrisi) [«Archeologia Hungarica» da, cilt I, Budapest 1926]; N. Fettich: *Cimetières avares en Hongrie* («Nouvelle Revue de Hongrie» de, cilt 26 [1933], s. 292-297); A. Alföldi: *Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde* («Eurasia Septentrionalis Antiqua» da, cilt IX [1934], s. 285-307 [çok mühim]); László Gy.: *Adatok az avarkori müipar ó- keresztény kapcsolataihoz* (Avar çağı sanat endüstrisinin eski Hıristiyan bağları için malzeme) [Budapest 1935]; L. Rásonyi: *Macar arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, Ankara 1938.

2 — Bir Kafkasya kavmi, Lezgi'ler (b. bk.)in bir kolu. 234 000 nüfuslu bir müslüman topluluğu olan A., türlü kabileler halinde Dağıstan'ın Avaria (bk. AVARİA 2) bölgesinde yaşamaktadırlar. Orta-çağ Arap kaynaklarında *Abar*, *Avhar*, Fars kaynaklarında *Avhar*, Ermeni kaynaklarında ise *Aurhaz* diye anılan Kafkasya Avar'larına bugünkü Dağıstan Türk'leri *Tavlu* (dağlı) adını vermektedirler. Bazıları bunların kavimler göçü zamanındaki Avar Türk'lerinin torunları olduklarını söylerlerse de, bu iddiaya dil bilgisi itiraz etmektedir. Tarihleri için bk. DAĞISTAN, tarih; etnografyaları için bk. LEZGİ'LER; ayrıca bk. AVAR DİLİ 3, ve AVAR EDEBİYATI.

KAFKAS AVARI (erkek)

AVAR'LAR KAPISI: bk. İSTANBUL, surlar.

AVARYA (Avarie): 1 — **Deniz Hukukunda:** Deniz yolculuğu sırasında, gerek kazâ, gerek insan fiil veya kusuru, yahut harb

KAFKAS AVARI (kadın)

sebepleriyle, gemi ve yükün uğradığı hasar ve zararlar ile olağanüstü masrafların bütününe verilen ad. Büyük Avarya ve Küçük Avarya diye ikiye ayrılır.

Büyük Avarya: Ortak bir tehlikenin uzaklaştırılması maksadiyle kaptan tarafından veya onun emriyle gemiye ve yüke bilerek verilen bütün zararlar ile tehlikeye karşı alınan tedbirlerden doğan zararlar, ve yine aynı maksatla yapılan masraflar. Büyük A., gemi, yük ve navlun arasında paylaşılır. (D. T. K. madde 1241; 1924 tarihli York ve Anvers kuralları, A. kuralı).

Başlıca Büyük Avarya tipleri: a — denize mal atma, b — hafifletme, c — oturtma, ç — barınma, d — gemi savunması, e — tevkif, f — masraf ve dispeç için borçlanma olaylarıdır. D. T. K. Büyük Avarya'nın genel şartlarını tayin ettikten başka bu Büyük Avarya tiplerinden her biri için bazı özel hükümler de koymuştur. Bu özel hükümler Büyük A. ihtimallerini bazan genişletmekte, bazan daraltmaktadır.

Küçük Avarya: Büyük Avarya sayılmıyacak bir kazâdan doğan ve D. T. K. nun 1162 nci maddesi hükmüne girmiyen A. lardır (D. T. K. madde 1242). Burada zarar, ilgililer arasında paylaşılmıyarak kimin başına gelmiş se, onun tarafından çekilir.

2 — **Diğer taşıma işlerinde:** A. veya A. lanma terimi, taşınan malın tam kaybı veya kısmen kaybı yerine, daha çok malın mahiyetinde hasıl olan ve değerini gideren değişmeleri ifade eder.

3 — **Sigorta hukukunda:** A. terimi kısmî veya küçük ölçüde hasar ve zarar anlamında kullanılır. Maddî kayıp olmuşsa «zarar avaryası», olağanüstü masraflara girişilmişse «masraf avaryası» vardır, denir.

AVÂSIM (el-Avâsim), Arapça'da «koruyanlar, istihkâmlar» anlamına gelen A. adı Ömer devrinden başlıyarak İslâm ülkesi ile Bizans topraklarını ayıran Suriye-Anadolu askerî sınır ve savunma alanlarına verilmiştir. Birbirine düşman olan bu iki âlem ilk önce aralarında geniş bir toprak bölümünü boş bırakmışlar ve bu suretle korunmağa çalışmışlardır. Sonraları ise (Emevîler devri) Arap'lar bu insansız bölüme yerleşmişler, Rum'ların yıkarak çekildikleri şehirleri onarıp berkitmişlerdir. Askerlik bakımından önemli olan Tarsus, Adana, Misis, Ceyhan, Maraş ve Malatya gibi şehirler, askerî yolların birleştiği yerlerde veya dağ geçitlerinin ağzında bulunuyordu. Bu sınır toprakları Abbasî'lerin ilk devirlerine kadar, dört halife ve Emevî'ler zamanındaki fetihlerden sonra Suriye'de kurulan beş askerî bölgenin en kuzeydekine bağlanmıştı. Bu bölge Abbasî'lerin ilk devirlerinde çok genişlemiş olduğundan Harunürreşid burasını A. adı altında, hâkim bir idare bölgesi haline getirmiştir. Bu hal uzun zaman devlet sınırlarının savunmasını sağlamıştır. Bu yeni bölge Antakya eyaletinde Asî nehri ağzına ve güneydoğuda Halep ve Menbic'e ve buranın kuzeyinde Bizans sınırına kadar olan yerleri kaplıyordu. İlk kurulduğu zamandan beri bu askerî bölge ikiye bölünmüştü. Güneydeki iç bölge asıl A. ve kuzey ile kuzeydoğuda Sugur (b. bk.) (yarık, sınır) denilen berkitli kuşak. X. yüzyılda bu dış kuşak kıyıdaki Avlas'tan Tarsus, Adana, Misis, Zibatra, Maraş, Malatya ve Hısn Mansur (Adıyaman) dan geçer ve Fırat üzerinde Sumaysat (Şimşad)a varır ve oradan Fırat'ın batı kıyısı boyunca güneye doğru uzanırdı. Buna göre iki büyük devlet arasındaki sınır, Toroslar ve Dış Toroslar zinciri boyunca uzanıyordu. A. eyaletinin merkezi önce Menbic iken sonra Antakya olmuştur. Sugur toprakları da çoğu zaman A. valisinin emri altında bulunurdu. Harunürreşid devrinde A. eyaleti büsbütün as' erîleştirilmiş, önemli yerlere sürekli garnizonlar yerleştirilmiş ve yeniden birçok hisarlar ve sınır kaleleri yapılmıştır. Bu sınır eyaleti Bizans - Abbasî çarpışmalarında çok önemli bir rol oynamıştır. Buradan yaz başlangıçlarında Bizans topraklarına akınlar yapılır, ganimetler elde edilir, tutsaklar alınırdı. Bu hal sınır boylarındaki halkı yıldırdığından buralarda her zaman nüfus azalır, halifeler de imparatorluğun uzak eyaletlerinden çeşitli boyları buraya naklederlerdi. Bu hal buralardaki halkın çok karışmasına sebep olmuştur.

El - Vâsık (842 - 847) devrinden başlıyarak Bizans'lılar Arap'ları tekrar geriye sürmüşlerdir. Hamdanî'lerden Seyfüddevle X. yüzyıl ortasında geçici olarak bu sınırı koruyabilmişse de, savunma bölgesinin en önemli kaleleri olan Adana ile Tarsus uzun zaman Bizans'ın elinde kalmıştır. Bundan sonra A. eyaleti Haçlı seferlerinde kurulan Antakya Hıristiyan beyliği topraklarına katılmıştır.

AVATAR (Sanskritçe: *avatāra* = iniş), Hindu dininde, tanrısal bir varlığın yeryüzüne inmesi ve insan veya hayvan şeklinde cisimleşmesi. Hususiyle *Vişnu*'nun ruh halinden cisim haline geçmesi anlamına gelir.

Veda'lardan sonra gelen kitaplarda, bazı tanrıların, hususiyle Brahman teslîs kişilerinden biri olan Vişnu tanrısının cisimleştikleri, insan kılığına girdikleri yazılıdır. Vişnu sadece iyilik ve hayır için cisimleşmiştir. İnsanları, hattâ tanrıları bir tehlike korkuttuğu zaman, o, sade bir şekle veya bir kahraman cismine girerek yeryüzüne iner. Purāna (kozmogoniden bahseden Hind kitapları) lar ve kutsal şiirler Vişnu'nun yeryüzüne inişinin sayısı üzerinde anlaşmış değildir. Bunlarda 32 iniş tespit edilmiştir. Fakat bütün Hindu'larca kabul edilen iniş sayısı 10 dur:

1 — balık, 2 — kaplumbağa, 3 — yabandomuzu, 4 — yarı insan yarı aslan şeklinde bir canavar, 5 — cüce, 6 — Rāma, 7 — Gamadağni'nin oğlu Rāma, 8 — Krişno (Krsna), 9 — Buddha, 10 — henüz vuku bulmamıştır (ileride dünyayı batıracak olan Kalki (beyaz kanadlı bir at) olacaktır.

AVATARALAMA (cisimleşmiş lama), Buddhist'ler tarafından tanrıların ve Bodhisattva (b. bk.) ların cisimleşmesini sağlamak için ölen ve kalıplarını terkeden aziz kişilere verilen ad. Lama denen bu aziz kişilerden biri öldüğü zaman onda yerleşen tanrının ruhu yeni doğmuş bir çocuğun vücudunda görülür, onda varlığını mucizelerle belirtir ve ölenin yerine geçer.

AVATİME, Sudan-Guinea dillerinin Fildişi Kıyısı-Dahomey grupundan (groupe ébournéo - dahoméen) olan bir dil. Kedemonye de denilen bu dil, grupun Volta (Volta nehri) bölümüne girer ve Missa tepesinin güneybatısında Avatime dolaylarında konuşulur. Bu bölge, Alman'ların eski Togo sömürgesinin kuzey bölümü olduğu için, Sudan-Guinea dillerini başka bir şekilde sınıflıyan Alman dilcileri, Avatime dilini, komşu Nyangbo ve Tafi dilleriyle beraber, Bantuid (b. bk.) dillerin Güney veya Togo grupunun güney Togo bölümünden sayarlar (bk. E. Funke: *Versuch einer Grammatik der Avatimesprache*, Berlin 1909). Bk. FİLDİŞİ KIYISI-DAHOMEY DİLLERİ.

ÂVÂZE, eski Türk musikicileri, makamları, melodik karakterlerindeki özelliklere göre, dört bölüm içinde incelemişlerdir. A., bu bölümlerden ikincisinin adıdır. 7 âvâze vardır: geveşt, selmek, şehnaz, hisar, mâye, gerdaniye, nevruz. Bunlar bugünkü anlayışımızla birer mürekkep makamdır (bk. MAKAM).

AVCI, piyade eri. A., taşıdığı silâha göre çeşitli isimler alır: tüfekli avcı, hafif makinalı tüfekli avcı, havan avcısı gibi.

Avcı basamağı: mevzi harblerinde siperlerden çabuk çıkarak hücum edebilmek için siperlerin ön kenarlarında (şevlerinde) yapılmış olan basamaklar.

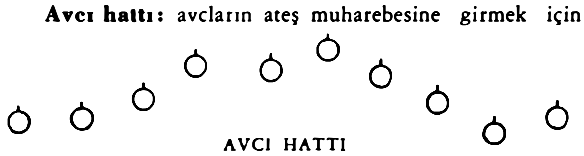
Avcı borusu: borazanların (borucuların) çaldıkları boru.

Avcı botu: küçük çaplı birkaç top ve bir kısım su bombasiyle donatılmış ve belirli bölgelerde mayın gemileri veya çok zayıf zırhlı gemilere karşı kullanılan küçük tekneler.

Avcı bölüğü: piyade bölüğü.

Avcı çukuru: bir erin silâhına daha etkili ateş etme imkânını sağlamak ve kendini düşmanın ateş etkisinden korumak için meydana getirdiği çukur. Bu çukur, yatarak ateş etmeğe yetiyorsa «yatma çukuru», diz üstünde veya çökerek ateş etmeğe yetiyorsa «diz çukuru», ayakta ateş etmeğe yetecek derecede derin ise «boy çukuru» adını alır. Bu avcı çukurlarını boy derinliğinde olmak üzere birbirine bağlıyan hendeğe de «Avcı hendeği» denir.

Avcı hattı: avcıların ateş muharebesine girmek için

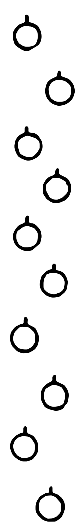
AVCI HATTI

birbirlerinden beşer adım aralıklı ve bir hizada olmıyarak meydana getirdikleri bir şekil; buna «avcı zinciri» de denir.

Avcı kolu: avcıların beşer adımdan aşağı olmıyan mesafelerle birbirleri gerisinde meydana getirdikleri ve dar mânilerden geçerek düşmana ilerleme için kullandıkları bir şekil.

Avcı mangası: piyade mangalarına verilen ad. tanksavar mangaları bunun içine girmez.

Avcı taburu: bk. PİYADE, piyade taburu.

AVCI KOLU

AVCI BÖLÜĞÜ, Yeniçeri Ocağı'nın sekban (b. bk.) bölüklerinden 33 üncü bölüğün adı. Komutanlarına, avcıbaşı(b. bk.)ndan ayrılması için, «Serşikârî» denilen bu bölük, sekban bölüklerinin en itibarlısı idi. Devlet adamlarının ve ocak ağalarının oğulları bu bölüğe yazılırlar. padişah için avlanırlar veya padişahla birlikte ava giderlerdi (bk. AVCILIK). Yazı İstranca dağlarında geçirirler, hükümdar savaşa gitse de bunlar gitmezler; ulûfelerini sekbanbaşı'ndan alırlardı. Çorbacıları yani komutanları herhangi bir sebeple ayrılınca, dışarıdan kimse atanmayıp işlerinden en eskisi bu yere yükseltilirdi.

AVCI TABURLARI, Abdülhamit II. nin son zamanlarında ikinci ve üçüncü ordularda bağımsız olarak kurulan dört özel piyade taburuna verilen ad. A. na seçkin subay ve erler alınır ve özel bir üniforma giydirilirdi. Makedonya'da eşkıya kovalamakta önemli hizmet görmüş olan A. meşrutiyetin ikinci defa ilânı işinde de etkin rol oynamışlar ve Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'da Yıldız sarayının korunması ile görevlendirilmişlerdi. 31 mart ayaklanmasını hazırlıyanlar tarafından elde edilen A. erleri bu harekette ön ayak olmuşlar ve ayaklanma günü Mebusan Meclisi'ni sararak bir nazırı ve bir mebusu öldürmüşlerdir. Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra A. kaldırılmış ve erleri cezalandırılmıştır.

AVCIBAŞI, Yeniçeri Ocağı'nda yeniçerilere tüfek talimi yaptırmakla görevli Oda (b. bk.) erlerinin âmiri. Etmeydanı'nda bu maksatla kurulan talimhanede yeniçerilere tüfek kullanmayı, kendilerine Avcı denilen bu Odanın erleri öğretirler ve padişah savaşa gidince bunlar da birlikte giderek orada da yeniçerilere ve Ocağa yeni katılan askerlere tüfekle atış öğretirlerdi. Aralarına dışardan kimse sokulmazdı. A. başka bir göreve yükselirse içlerinden en eskisi yerine geçirilirdi. Bunlar da İstranca dağlarında avlanırlardı. Öteki orta ve bölüklerde de sayısı yüzü geçen bir kısım yeniçerilere Avcı (Şikârî) sanı verilmekte ve bunların da padişah gitmedikçe savaşa çıkmadıkları. arkadaşlarına tüfek atışını öğretmekle görevli bulundukları eski kayıtlardan anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılın sonlarına kadar Yeniçeri Ocağı'na bir atış okulu hizmeti görmüş olan bu odanın talimhanesinde önceleri haftada üç gün ve sonraları yalnız perşembe günleri atış öğretimi yapılırdı. 3, 4 ayda bir de yeniçeri ağasiyle Ocağın ileri gelenleri önünde yeniçeri orta ve bölük komutanları (Yayabaşılar ve Ağa bölükbaşıları) atış yaparlardı. Daha sonra yeniçeri erlerinin atış yetenekleri gözden geçirilir ve başarılı atış yapanlara gümüş tas veya birer altın öden verilirdi.

AVCILAR, Osmanlı imparatorluğu devrinde XIX. yüzyıl başlarına kadar, saraydaki av kuşlarına ve hayvanlarına bakmakla, bunlarla avlanmakla veya dışarıda çalışarak saraya av kuşu yetiştirmekle veya saray için av yapmakla görevli bulunanların genel adı. Bunlar ulûfeli (b. bk.) tımarlı, (b. bk.) ve tekâlîf (b. bk.) den affedilmiş olmak üzere üç kısma bölünmüşlerdi. Ulûfeliler ya sarayda hizmet ederlerdi (bk. ATMACACILAR, ÇAKIRCILAR, DOĞANCILAR, ŞAHİNCİLER, TURNACILAR) veya Yeniçeri Ocağı'nın bazı orta ve bölüklerine mensup bulunurlardı. Şikâr halkı da denilen saraydaki A. ların başları Çakırcıbaşı olmakla beraber enderun erkânından sayılan hassa Doğancıbaşısı da önemli bir yer tutardı. XVII. yüzyıl başında 30 u doğancı, 27 si çakırcı, 276 sı şahinci ve 45 kişisi atmacacı, v. b. olmak üzere şikâr halkının 592 kişi olduğu bilinmektedir.

Timarlı A. lar Anadolu ve Rumeli'nin elverişli yerlerinde Av kuşları yetiştirmekle veya avlanmakla meşgul olurlardı. Timarlı avcılık babadan evlâda, kardeşe, akrabaya geçerdi. Muafiyetli A. ın ellerinde beratları bulunurdu. Bunların yaşadıkları eyalet, sancak ve kazalarla hizmetlerini, adlarını ve sanlarını, ellerindeki dirliklerin gelirlerini gösteren defterler devlet arşivindedir. Bunlara defterli A. da denirdi. Defterli A. ın bir kısmı yuvacı veya yavrucu, bir kısmı da götürücü ve gürenci, diğer bir kısmı ise doğrudan doğruya avcı idiler. Yuvacı ve yavrucular kayalık yerlerde saraya ait çakır, şahin ve atmaca yuvalarını

korurlar ve yavrular kanadlanıncaya kadar onlara bakarlardı. Üleş zamanında İstanbul'a gelerek yavruları doğancıbaşı (b. bk.) ya verirlerdi. Üsküdar'da hâlâ adını saklamakta bulunan Doğancılar meydanı, av kuşlarını besliyenlerin toplantı yeri idi. Her yıl Eflâk ve Buğdan'dan saray için şahinler getirilirdi. A., avladıkları hayvanların postlarını da her sene ağalarına getirip edâ tezkeresi denilen bir alıt karşılığında teslim ederlerdi. Bu suretle derlenen ayı, kaplan, zerduva, sansar, vaşak, tilki, çakal derileri saraya verilirdi. Bu işleri düzenliyen görevlerden şahincibaşılık 1828 de, çakırcıbaşılık 1830 da kaldırılmış ve bunlara bağlı olarak çalışan defterli A. ın da muafiyetleri geri alınıp kendileri öteki köylüler gibi vergiye bağlanmışlardır.

AVCILIK, yabani hayvanları ölü veya diri olarak ele geçirmek için yapılan işler. A., kara ve deniz avcılığı olmak üzere iki çeşittir.

Tarih: İnsanların ilk çağlarında yırtıcı hayvanlardan korunmak için A. yapılırdı. Çiftçilik ve hayvanların evcilleştirilmesi devirlerine kadar insanlar yiyeceklerinin önemli kısmını avcılık ile elde etmişlerdir. İnsanlar hayvan postlarına büründükleri devirlerde giyeceklerini sağlamak için de, lifli bitkilerden ve hayvan kıllarından dokuma yapılmasına başlanıncaya kadar, A. yapmak zorunda kalmışlardır.

Medeniyet geliştikçe geçim vasıtası olmaktan yavaş yavaş çıkan A., sonraları vakti hali yerinde olanların bir açık hava sporu haline gelmiştir. A. ın Türk'lerin

Hindistan'da eski bir Türk kıraliçesinin avcı kuşla at üstünde ava gidişi (British Museum'da).

hayatında da en eski devirlerden beri millî bir gelenek halinde ve ön plânda yer tutmakta olduğu; savaş hazırlıkları için türlü yönden öğretici ve yetiştirici bir eğitim aracı olarak A. tan faydalanıldığı görülmektedir. Türk memleketlerinde tertip edilen büyük avların, Avrupa memleketlerinde yapılan eski ve yeni avlarla kıyaslanamıyacak derecede büyük bir ihtişamı vardı. Avlar, tazı ve zağarlardan, şahin, doğan, sungur, tavşancıl gibi ava alıştırılmış türlü kuşlardan faydalanılmak suretiyle, kement, ok, ve da'ha sonraları tüfekle yapılırdı. Bu avlara kadınların da katıldığını gösteren belge ve minyatürler vardır. Aslı British Museum'da bulunan bir minyatür, Hindistan'daki kadın Türk hükümdarlarından birinin at üzerinde bir kuşla ava gidişini göstermektedir. Türk'ler çocuklarına küçük yaşta avlanmayı öğretirler ve evlâtlarının ilk avlarından sonra şölen denilen büyük ziyafetler verirlerdi. Hakanların verdikleri bu çeşit ziyafetlerin parlaklığı dillere destan olmuştu. Sığır denilen genel avların Türk'lerin hayatında tuttuğu önemli yeri *Oğuz Kağan Destanı*'nda görmek mümkündür. A. ilk zamanlarda dinî bir şekille başlamış ve yavaş yavaş mahiyetini değiştiren millî törenlerden biri haline gelmiştir. Oğuz boylarının kendilerine ongun olarak birer avcı kuş seçmiş olmaları da avın dinî inançlarla bağıntılarını gösteren bir delil olarak kabul etmeği, gerektirmektedir. *Dede Korkut* kitabında da avın Türk sosyal hayatındaki önemli yerini görmek mümkündür. Genel avların Çingiz yasasındaki yerini Cüveynî belirttiği gibi İbni Arabşah'ın *Acaib-ül-makdur*'undan, bu geleneğin Timur devrinde de aynen yaşadığı anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçuklu'larında genel avların yılda iki defa yapılmasının usul tutulduğunu, ve bu avlara sultanın bütün devlet ileri gelenleriyle boy beylerini davet ettiğini ve avda ilk atışın Oğuz töresince onun tarafından yapıldığını İbni Bibi'den öğrenmekteyiz. Yüzyıllar boyunca aynı parlaklıkla devam eden bu avlar şölen denilen bir ziyafetle sona ererdi.

Türk'lerin A. taki ustalık ve üstünlükleri komşu milletlerin de gıptasını çekmiş ve Arap yazarlarından Câhiz *Risaletü fî fazâil-il-Etrâk* (Türkçesi: Türk'lerin faziletleri, [1925] adlı eserinde Türk'ün, at üzerinde iken vahşi hayvanları, kuşları avladığını; hayvanını doludizgin sağa, sola yukarı, aşağıya koştururken havaya atılan ok hedeflerini, saklanmış olan av hayvanlarını, yere dikilmiş nişanları, uçan yırtıcı kuşları vurduğunu; en yorgun olması icabeden zamanlarda bile gözüne bir yaban merkebi veya bir geyik ilişecek olsa, hiç yol yürümemiş ve hiç yorulmamış, sanki bütün o zahmetleri çeken bir başkası imiş gibi büyük bir kuvvet ve neşe ile hemen avın arkasından fırladığını kaydetmektedir.

Osmanlı Türk'lerinde de A. geleneği öneminden hiçbir şey kaybetmeden yaşamış, muharebe olmadığı zaman padişahların ve maiyetlerinin uğraştıkları başlıca iş olmuştur. Orhan'ın büyük oğlu Süleyman Paşa (b.bk.) bir av kovalarken öldüğü gibi, Murat I. ve Yıldırım Bayezit de A. a büyük önem vermişler ve maiyetlerinde bu maksatla sayısı beş altı bin kişiyi bulan özel kuruluşlar vücuda getirmişlerdir. Yıldırım'ın Niğbolu muharebesinde esir ettiği ve sonradan serbest bıraktığı Fransız şövalyelerine yaptığı Av gösterisinde 7000 doğancı ile 6000 zağarcının bulunduğu, köpeklere canfesten çullar örtülmüş, parslara mücevherli tasmalar takılmış olduğu bilinmektedir. Türk hükümdarının ava olan bu ilgisini gören Conte de Never, Fransız

esirlerinin fidyesini getiren heyetle padişaha yolladığı değerli hediyelerin arasında 12 akdoğanla inci ve elmas işlemeli doğan eldivenleri de vardır. Yıldırım'ın Ankara savaşı (b. bk.) ndan önce Timur'a hakaret maksadiyle ordusuna sürgün avı tertip ettirdiği de bilinmektedir. Yıldırım'dan sonraki Osmanlı padişahları, birkaçı bir yana bırakılacak olursa, avcı lâkabiyle ün alan Mehmet IV. (hük.1649-1687) e kadar avla uğraşmaktan geri durmamışlardır. Murat II. nin bizzat av talimlerine katılarak koşarken hedefe ok attığını gösteren bir minyatür Topkapı sarayı müzesi kolleksiyonlarında (No. 1925) vardır. Ahmet I. ve Mustafa II. de ava çok düşkündüler. Murat IV. ün tertip ettirdiği 20 – 30 000 kişilik sürgün avları ünlüdür. Sultan İbrahim'in bile av için Edirne'ye gittiğini, padişahın İstanbul'dan bu ilk çıkışını fırsat bilerek, beraberindeki yeniçerilerin bahşiş istediklerini, bunun üzerine padişahın «bana ava giderken yeniçeri lâzım değildir.» sözleriyle bunları geri çevirdiğini Naima (b. bk.) yazmaktadır (c. IV. 78). Mehmet IV. saray kadınlarını da ava birlikte götürürdü. Av kuşlariyle ve bazen büyük sürgün avları şeklinde yapılan bu avlar çokluk İstanbul yöresinde, Kâğıthane, Üsküdar ve Sarıyer dolaylarında yapılırdı. Çatalca, Çorlu, Karıştıran ve Lüleburgaz'ı içine alan İstranca bölgesi ise geniş avlanma alanını teşkil ediyordu. Avda padişahların beraberinde «şikâr ağaları» denilen çakırcıbaşı (bk. ÇAKIRCILAR), şahincibaşı (bk. ŞAHİNCİLER) ve atmacacıbaşı (bk. ATMACACILAR) emirlerindeki avcılar (b. bk.) ile doğancıbaşı (bk. DOĞANCILAR) ve maiyeti bulunurdu. Doğancıbaşı av sırasında padişahın en yakınında bulunur, av getirdikçe bahşiş alırdı. Padişahlar Edirne sarayında oturdukları vakitlerde ise Ergene ve Değirmenlik dolaylarında avlanırlardı.

Anadolu'da vali ve sancakbeyleri tarafından da genel avlar yapılmakta olduğu, bu maksatla halkın sancakbeyleri ve subaşılar tarafından avasürüldükleri, bir kısım halkın da avcıların atlarını beklemek göreviyle günlerce işlerinden alakonuldukları ve bu sebeple yapılan şikâyetler üzerine halkın bu işlere zorla götürülmesinin yasak edildiği ve av yapılmak istendiği takdirde yapılacak ilân üzerine, kendi istekleriyle gelenlerle av yapılmasının usul tutulmasının emrolunduğu da bazı kanunnamelerden anlaşılmaktadır.

Av hayvanları: Türkçede çoklukla «av» kelimesi ile ifade olunan bu hayvanlar, yerine ve zamanına göre çeşitli bölümlere ayrılmıştır.

Bunlar genel olarak *Büyük av hayvanları* ve *Küçük av hayvanları* diye ikiye ayrılır ise de, geyik, domuz, kurt, tilki v. b. ye *Kıllı av hayvaları*; kuşlara da, *Tüylü av hayvanları* denir.

Almanya'da Ortaçağdan kalma bir bölüme göre, avlanma hakkı yalnız derebeyine ait olan geyik, domuz, sülün gibi av hayvanlarına *Üstün av* (Hochwild), herkes tarafından avlanılması caiz olan karaca, tilki, tavşan v. b. gibi av hayvanlarına da *Aşağı av* (Niederwild) adı verilir.

Av hayvanlarından bir kısmı yerlidir, yani daima dünyaya geldikleri yerlerde yaşarlar, bir kısmı ise yazları kuzey, kışları da güney memleketlerinde geçiren ve ilkbaharda güneyden kuzeye, sonbaharda da kuzeyden güneye göçen, geçit kuşlarıdır (culluk, bıldırcın, ördek, kaz, kırlangıç, leylek v. b. gibi).

Av usulleri: Eski devirlerde av hayvanları tuzak kurmakla, köpek, yahut doğan ve şahin gibi kuşlarla tutulur; geyik, karaca, domuz tilki gibi hayvanlarsa, sürekçiler veya köpeklerin yardımı ile kovalanarak ve atla takip edilerek yorgun düşürülmek suretiyle avlanırdı.

Ortaçağda avcılık yalnız geçim için yapılmıyordu. O zamanlar avcılık savaştan sonra Beylerin en zevkli ve en şerefli meşgaleleri sayılıyordu. Doğancılığın ikbal devri ile ateşli silâhların yayılması arasındaki devirde atlı olarak ve kalabalık bir köpek sürüsü ile geyik, domuz ve tilki avları yapılması çok revaç bulmuştu. Ateşli silâhların kullanılmasına başlanılmasından beri av hayvanları sürekçiler vasıtası ile avcıların teşkil ettikleri bir cephe üzerine sürülmek (sürek avı), yahut köpek (zağar) yardımı ile aranmak sureti ile avlanılmaktadır.

Saklanarak av hayvanlarını beklemek ve icabında çığırtkan veya mühre ile yaklaştırıp vurmak usulüne «Küme avı» denir. Zehir ve tuzak ile avlanmak genel olarak kanunlarla yasak edilmiştir. Ancak ekinleri korumak maksadiyle bazı hallerde zehir ve tuzak kullanılmasına izin verilmektedir.

Av hukuku: Eski çağlarda ve ilkel topluluklarda herkesin avlanabilmek hakkı vardı. Ortaçağa kadar avcılık hukukuna dair açık hükümlere raslanmamaktadır. Frank'lar zamanında her toprak sahibinin kendi arazisi üzerinde avlanmak hakkı vardı. Daha sonraki zamanlarda avcılığa dair hükümlere raslanmağa başlanır. İlk zamanlarda yalnız kendi arazilerinde avlanmakla yetinen derebeyleri sonraları sahipsiz topraklardaki avlanma haklarını da, yalnız kendilerine ayırmışlardır. İmparator Büyük Karl zamanında köylüler ve hususi arazi sahipleri derebeylerinin himayelerini kazanabilmek için mülkiyet haklarının bir kısmını ve bu arada çoklukla av hakkının tamamını derebeylerine bırakıyorlardı.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru faydalı av hayvanlarını korumak maksadiyle senenin belli zamanlarında ve karlı havalarda avlanılması ve kırlarda avcılık hakkı olmıyan kimselerin silâhla ve başıboş köpeklerin serbestçe dolaşmaları av hayvanlarının yavrularının tutulması, yumurtalarının toplanması, yuvalarının bozulması hususları açık hükümlerle yasak edilmiştir.

Fransız ihtilâlinden sonra Fransa'da ve yavaş yavaş diğer Avrupa memleketlerinde avlanma hakkı mülkiyet hakkına bağlanmıştır. Fakat bu geniş avlanma imkânı av hayvanlarının tükenmeğe yüztutmasına sebep olmuştur. Av hayvanlarının bu yüzden tükenmesi keyfiyetinin millî ekonomi ve kültür bakımlarından sakıncalı olduğu her tarafta anlaşılarak kısa bir zamanda av işleri ve imkânları kanunlarla düzenlenmiştir. Av hakkı yine mülkiyet hakkına bağlı kalmakla beraber, av hayvanları devlet malı olarak ele alınmış, özel avlanmalar için asgarî bir had tayin olunarak senenin belli zamanlarında avlanmak yasak edilmiş ve av tezkeresi usulü konulmuştur. Bu ilkeler içinde avcılığa ait hükümlerin her memlekette gittikçe artan bir özen ile uygulanması sonucunda av hayvanları tükenmekten kurtarılmış olduğu gibi avcılar da memleket için faydalı bir disiplin altına alınarak avcılık gelişme yoluna girmiştir.

Memleketimizde Tanzimat'tan önceki devirlerde av hakkında bazı fıkıh hükümlerinin bulunduğu, bunlardan bir kısmının Mecelle'de (1868) yer almasından anlaşılmaktadır. Avın mubah olduğu, bir avcının tüfeğinin sesinden başkasının hayvanı ürkerek kaçarken düşüp ölür veya sakatlanırsa ödemekle ödevli tutulmayacağı, köpeklerin tuttukları avlarla ücretle tutulan avcıların avladıkları hayvanların mal sahibine ait bulunduğu, avın ayaklariyle yahut kanadlariyle savuşup kurtulabilecek durumda olması gerektiği, evcil hayvanların ve insana alışkın yaban hayvanlarının avının

yasak olduğu gibi esaslar bunların başlıcalarıdır. Sonradan 1882 tarihinde *Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi* çıkarılmıştır. Bu nizamname kara ve deniz A. ı hakkında hükümler taşımakta idi. 1876 tarihli Belediye kanununun bir maddesinde 15 ağustostan önce ve şubat sonundan sonra av kuşlarını vurmanın yasak olduğu hakkında da hüküm vardır. 5 mayıs 1937 tarihli ve 3167 sayılı *Kara avcılığı kanunu*, kara avcılığı hakkında birtakım yeni hükümler koymuş ve adı geçen nizamnamenin kara avcılığına ait eski hükümlerini yürürlükten kaldırmıştır. Şu kadar ki, deniz avcılığı hakkında hâlâ adı geçen nizamname hükümleri yürürlüktedir.

1937 tarihli kanuna göre, av hayvanları üç grupa ayrılmıştır: 1 — Her vakit avlanabilenler (kurt, çakal, yaban domuzu, karga, saksagan, v. b.). 2 — Belirli zamanlarda avlanabilenler (ceylan, karaca, tavşan, keklik sülün bıldırcın, ördek, kaz, v. b.). 3 — Avlanması yasak olanlar (geyik, dağ koyunu, yarasa, kirpi, turaç, çalıkuşu, guguk çobanaldatan, bülbül, sığırcık, kırlangıç, leylek, v. b.).

Belirli zamanlarda avlanan hayvanların bütün Türkiye'de nisan, mayıs haziran, temmuz aylarında avlanması, bunların zehirle avlanması, şehir kasaba, köyler içinde ve sahibinin izni olmaksızın kanunda yazılı özel yerlerde ve orman idaresinin izni olmaksızın bütün ormanlarda avlanılması yasaktır. Avcılık yapabilmek av izni almağa bağlıdır. İzin şahsa mahsus av tezkeresi ile alınır; bu tezkere valiler, kaymakamlar, bucak müdürleri tarafından verilir. Bir av tezkeresi Türkiye'nin her yerinde avlanmayı sağlar. Tezkere hangi yıl alınmış ise ertesi yılın başına kadar geçer. Köylüden tezkere için harç alınmaz. Av dernekleri üyelerinden yarım harç alınır. Silâh taşımak yetkisi olmıyanlara av tezkeresi verilmez. Av işlerine orman idareleri bakar. Kanuna aykırı hareketler için verilecek cezalar kanunda gösterilmiştir.

Deniz, nehir, göl ve derelerde yapılacak avcılığa gelince, bugün yürürlükte bulunan tüzük hükümlerine göre, kendileri yemek için avcılık eden donanma ve ticaret gemileri mensuplarından başka, gerek yemek, gerek endüstride kullanmak üzere buralarda balık, kuş v. b. hayvan avlıyanlar ruhsat tezkeresi almak zorundadırlar. Tezkeresiz avcılık yapanların av malzemesiyle avladıkları şeylere elkonulur. Tezkereler bir senelik ve şahsa mahsustur. Avlanılan şeylerden balıkhanelerde arttırma ile satış fiatı üzerinden % 25 av vergisi alınır. Kendileri için olta ile balık avlayanlar yalnız ruhsat tezkeresi almak zorundadırlar. Balık avı hükümetçe yasak edildiği müddetçe avcılık edenlerin av aletleri zaptolunduktan başka kendilerinden para cezası alınır.

Nehir ve derelerde, memleketin havasını bozacak bataklıklar vücuda getirecek surette çit ve sed yapmak, kimyevî terkip kullanarak balıkların tohum ve yumurtalarını öldürmek yasaktır.

Av silâhları: Çok eski zamanlarda besin sağlama vasıtası olan avcılığı yapabilmek için o zamanın insanları çeşitli av aletleri yapmış ve kullanmışlardır. Bunlar Taş Devri'nde ağaç sırıklar, taştan baltalar gibi birtakım kaba aletlerle sonraları lobut, mızrak, kargı, ok ve harpon gibi birtakım aletlerdir. Bu devrin avcılığında av hayvanlarını içine düşürmeğe mahsus kuyu ve hendekler çok kullanılmıştır. Kullanılan aletler pek az ve pek ilkel olduklarından etkileri gayet azdı, bundan dolayı da aletten ziyade hile ile avlanılırdı: ateş yakmak, çukur açmak, avı sarp kayalıklara doğru sürmek gibi.

Taş Devri sonlarında A., çiftçilik ve hayvancılıktan sonra gelmekte idi. Tunç Devri'nde A. spor şeklini almağa başlamıştır; bunu Sumer, Hitit, Miken, Mısır ve Asur'lulara ait resimlerde görmekteyiz.

Yunanlı'lar ve Romalı'larda A. a o kadar önem verilmemiştir. Kelt'ler ve Germen'lerde ise pek önemli idi. Kelt'ler hususiyle köpekle avı çok geliştirmişlerdi. Bugünkü av köpeklerinin ırklarını Kelt'lere kadar geriye götürmek mümkündür.

Ortaçağda eskiden beri kullanılmakta olan ilkel av âletleri mızrak, ok, yay ve kılıç yerine daha gelişmiş aletler meydana gelmiştir.

Haçlı seferlerinden sonra ateşli av silâhları kullanılmağa başlamıştır. Bunlardan ilk başlangıçta kullanılanlar çok etkisizdiler. Ateşli silâhlar arasında ancak çakmaklı tüfek ilk defa işe yarayabilmiştir. Bundan sonra Almanya'da ve Fransa'da av silâhlarının çeşitlenmesi başlar. Almanya'da daha çok atış silâhları ile av geliştiği halde, Fransa'da köpekle zorlıyarak yapılan av gelişmiştir.

Av silâhları harb silâhlarına benzemekle beraber bazı özellikleri vardır. Genel olarak daha hafiftirler. Kuş ve küçük hayvanların avları için tek ve çifte av tüfenkleri; uzaktan avlanan büyük avlar için de yivli av tüfenkleri kullanılmaktadır. Hem yakından kuş ve küçük avları, hem de uzaktan büyük avları vurmak için Drilling denilen üçlü av tüfenkleri de kullanılmaktadır. Bunların çeşitli çap ve sistemleri olmakla beraber en çok kullanılanları üst iki namlusu düz ve alt tek namlusu yivli olan tüfeklerdir. Bütün avlar için kullanılan genel silâh türlü sistemdeki av tüfekleridir. Bunlar şekil itibariyle harb silâhlarına epey benzerler.

Av tüfekleri: demir traverslerle birbirine bağlanmış iki demir borudan ibaret olan Arkebüz'ün tanınmış en eski av çiftesi olduğu sanılmaktadır. İki namlusu lehimle tut-

1 — Otomatik beşli av tüfeği, 2 — Bindirme kırma av çiftesi, 3 — Yarım otomatik beşli av tüfeği, 4 — Hammerless kırma av çiftesi, 5 — Horozlu kırma av çiftesi, 6 — Yarım otomatik beşli av tüfeği, 7 — Winchester sistemi büyük ava mahsus yivli kurşun tüfeği, 8 — Yivli kurşun tüfeği, 9 — Yivli kurşun tüfeği (Karabina), 10 — Yivli kurşun tüfeği (Karabina), 11 — Dürbünlü av Karabinası.

tutulmuş av çiftesi ancak XVIII. yüzyılda meydana getirilmiştir. Bu tüfekler çakmaklı idi. Horoz yahut müsademe iğnesinin vurmasiyle patlayıp barutu ateşliyen Fulminate de mercure ancak 1820 de kullanılmıştır. O tarihte türlü sistemde müsademeli tüfekler görülmeğe başlamıştır. Hemen her silâhçının bir sistemi vardı. Memesi üzerine geçirilen kapsül ile ateş alan tüfek en çok beğenilendi. O zamana kadar icat edilen bütün tüfekler ağızdan dolduruluyor, barut ve saçma, harbi ile dövülerek yerine yerleştiriliyordu. Daha sonraları kubuz kısmı (culasse) müteharrik ve fişekle doldurulan tüfek icat edilmiş, bu tüfek bir çok inceleme ve denemelerden geçtikten ve geliştikten sonra şimdiki modern av tüfeği haline gelmiştir.

Kırma çifteler: zamanımızda en çok kullanılan hakikî ve klâsik av tüfeği iki namlulu ve çifte adı verilen av tüfekleridir. Ağızdan dolma çifteler artık ancak bazı köylüler tarafından kullanılıyor. Bir zamanlar dünyanın her tarafında, hususiyle Fransa'da çok kullanılmış olan iğnesi fişeğinin üzerinde bulunan «iğneli çifte»ye artık memleketimizde de tesadüf edilmemektedir. Zamanımızda bütün dünyada en çok kullanılan iki model av çiftesi yapılmaktadır. Bunlar, fişekleri merkezî kapsüllü «Horozlu çifte» ile gizli horozlu «hammerless» denilen çiftedir. Her ikisinde de kapsüllü fişeğin dip tablasının merkezinde bulunan fişekler kullanılır. Horozlu çiftelerin kurulu olup olmadığı kolayca görüldüğünden ve makanizma kısmı gayet basit ve sağlam olduğundan dolayı bu tüfekler bazı avcılar tarafından tercih edilmektedir. Hammerless'in girinti ve çıkıntısı yoktur, kullanılması çok kolaydır ve açılırken otomatik olarak kurulur. Bu tüfekteki emniyet tertibatı tüfeğin horoz ve tetiklerini bağladığından kullanıncaya kadar patlamasına engel olmaktadır. Kırma av çiftelerinin çeşitli kapanma tarzları vardır. Çifte mandallı İngiliz T'si bunların en kullanılışlısıdır. Görünüşü ve kullanışının kolaylığından dolayı horozlar gerisinde yapılan ve ufkî surette hareket eden küçük manivelâ Avrupa'da buna tercih edilmektedir(top-lever). Bu manivelâ namluyu bağlıyan iki, yahut üç mandala kumanda etmektedir.

Sabit namlulu çifteler: harb tüfekleri gibi sabit namlulu ve kubur kısmı fişek doldurmak için geriye çekilen, bu sırada da iğne ve tetikleri kurulan tüfeklerde kullanılmaktadır. Bunlar, yanyana bağlanmış iki borulu çiftelerdir. Birkaç sene önce üst üste bağlanmış borulu çifteler de yapılmıştır; bunlara memleketimizde «bindirme namlulu (canons superposés) tüfekler» denilir. Bunlar kuş ve küçük avlar için kullanılır. Bu çiftelere tamamiyle benziyen, fakat namluları yivli çifteler de vardır; bunlar büyük ve vahşi hayvan avlarında kullanılır. Bunlardan başka, tek namlulu otomatik av tüfekleri de vardır. Bunların hazneleri beş fişek almakta ve otomatik olarak bu fişekleri sıra ile atmaktadır. Bu tüfekler diğer çiftelere nispetle ağırdır. Fişekler boşaldıkça tüfeğin dengesi daima değişmektedir. Bunların yarım otomatik sistemleri de vardır. Bunlardan başka bir de yalnız büyük avlara mahsus olmak üzere kullanılan ve pek az farklarla harb silâhlarına benziyen tek ve beş kurşun atmağa mahsus tüfekler vardır (karabina). Bunlar memleketimizde az kullanılmaktadır. Bazılarının üstüne uzaktaki avları emniyetle vurmak için özel bir de dürbün takılmaktadır

Av köpekleri: Avcılıkta kullanılan köpekler.

Av köpeklerinin ırkları: av köpeklerinin bugün hem görünüş, hem de çalışma tarzı bakımından birbirinden büyük farklar gösteren pek çok ırkları vardır:

I. — *Av bulunca ferma eden (duran) köpekler:* bunlar, ırkı en çok olan ve bütün dünyada en çok kullanılan köpeklerdir. Kuş ile tavşan avında kullanılır. İki çeşidi vardır: ferma eden kısa tüylü av köpekleri, ferma eden uzun tüylü av köpekleri.

A — *Ferma eden kısa tüylü av köpekleri:* bunların arasında İngiliz, Fransız ve Alman ırklı köpekler vardır:

1 — *Puvanter (Pointer) ırkı:* İngiltere'de yetiştirilmiş olan bu ırkın ecdadının eski Brak olduğu söylenilmektedir. Puvanter, şekli çok güzel, adaleli, çevik, mükemmel

PUVANTER (Pointer)

bir köpektir. Uzunca olan başında alın ile burun arasında derin ve net bir kırık vardır. İnce ve ipek gibi olan kulakları Brak'lara nispetle daha kısadır. Sırt çizgisinde bulunan kuyruğu orta uzunlukta olup dibi ve ucu çok incedir. Rengi, beyaz fon üzerinde portakal rengi, sarı, kahverengi, ve siyah paftalıdır. Tamamiyle siyah olanı da vardır. Çok kuvvetli, sür'atli ve dayanıklı olan bu köpek uzak avlıyan köpeğin (chien à grande quête) gerçek tipidir. Olağanüstü bir koku alma kudreti vardır. Avın kokusunu çok uzun mesafelerde alır, ferması sert ve uzundur. Çok ateşli ve hırslı olduğundan terbiyesi kolay değildir. Avı az olan geniş ovalarda çok yürümek icap eden yerlerde genç, kuvvetli ve yorulmak bilmiyen iyi avcılar bu atlet yapılı köpekten istifade edebilirler. Memleketimizde çok beğenilen bir ırktır.

2 — *Brak'lar* (Braque): bunlar çok itaatli ve terbiyeleri kolay olan köpeklerdir. Koku alma hassaları Puvanter kadar kuvvetli değildir. Fermaları çok iyidir, avı çok iyi getirirler. Bu ırklardan ovalarda da, ormanlarda da iyi sonuçlar alınır. Bataklıklarda da iyi avlanırlarsa da romatizmaya yakalanırlar.

Fransız Brak'ı: vücütça iri ve usuvları kuvvetli olan bu köpeğin menşei Fransa'dır. Kulakları uzun, dudakları sarkıktır. Rengi kestane yahut kestane üzerine beyaz yahut gri beneklidir.

Ariège yahut *Toulouse Brak'ı:* bu ırk Fransız Brak'ından melezleme suretiyle elde edilmiştir. Ona çok benzer ve aslı gibi iri vücutludur. çalışkan ve usludur. Rengi beyaz olup kulaklarında sarı yahut kestane renkli benekler vardır.

Dupuy Brak'ı: iri ve yüksek bir köpektir. Başı ince, burnu tazı gibi uzundur; baş ile burun arasında kırık yoktur, kulakları oldukça küçüktür. Rengi beyaz fon üzerinde mat kestanerenginde paftalıdır.

Saint-Germain Brak'ı: rengi beyaz fon üzerine portakal rengi paftalıdır. Biraz benekli olanları da vardır. Alnı geniştir ve buruna kuvvetli bir kırıkla bağlıdır. Koku alma

hassası kuvvetli ve güzel gösterişli bir köpektir. Terbiyesi kolay, iyi huylu bir ırktır.

Bourbonnais Brak'ı: kuvvetli ve kısa yapılı bir köpektir. Rengi beyaz ile kestane rengidir. Bu ırkın bazıları kuyruksuz olur. Memleketimizde tanınmış bir ırk değildir.

Auvergne Brak'ı: çok güzel gösterişli ve iri bir köpektir. Rengi beyaz fon üzerine siyah pafta ve lekelidir; uzaktan gri gibi görünür.

Alman Brak'ı: iki tiptir; biri çok iri, diğeri daha küçük ve ince yapılıdır. Rengi beyaz ve kahverengi karışık çok sık benekli ve kahverengi ile karışık kırmızı-gridir. Kuyruk kesik, biçimsiz ve kalın tüylüdür. Bu, her çeşit avda kullanılabilen ve çok beğenilen bir köpektir. Bundan başka Alman kısa tüylü av köpeği olan üç renkli *Württemberg Brak'ı*, koyu kahverengi ve koyu sarı benekli *Holstein Brak'ı*, alnında beyaz yıldız ve boynunda beyaz bulunan ve sırtı daha koyu renkte benekli kırmızımsı renkli *Hannover Brak'ı*, sarı lekeli siyah renkte *Ruhr Brak'ı*, gümüş rengi gri renkte *Weimar Brak'ı*, burnu ve boyun altı ile alında beyaz bir yıldız bulunan kırmızı sarı renkteki *Westphalia Brak'ı*, köpekleri anılabilir.

B — *Ferma eden uzun tüylü av köpekleri:* 1 — *Setter'ler:* İngilizler tarafından yetiştirilirler. Bu köpekler gayet güzel yapılı, çok kuvvetli koku alma hassası olan, havadan koku alarak çok yer arıyan köpeklerdir. Fermaları kuvvetli ve uzundur. İyi ırktan olanlar çok enerjiktirler. Bütün uzun tüylü köpekler gibi sıcaklıktan rahatsız olurlar. Vücut yapıları gayet mütenasiptir.

Bunlar bir çok familyaya ayrılırlar:

İngiliz Setter'i: bu familyaya yanlış olarak *Laverack Setter'i* de derler. Bu Setter'in başı hafif ve uzundur. Dudakları oldukça sarkık, sırtı kısa, omuzu yassı ve geniştir. Kuyruğu uzun tüylüdür. Rengi daima beyaz fon üzerine çeşitli familyalarda başka başkadır. *Blue belton* familyasında beyaz fon üzerine siyah pafta veya benekler, *Lemon belton* familyasında beyaz fon üzerine sarı pafta veya benekler, *Liver belton* familyasında beyaz üzerine kestane veya kahverengi pafta veya benekler, *Tricolor* (= üç renkli) familyasında ise beyaz fon üzerine bu renklerin hepsinden pafta veya benekler vardır. İngiliz Setter'inin bütün bu familyalarında av hususunda pointer'in aynı özellikleri vardır. Yalnız, puvanter açık ovalarda, bu Setter ise ormanlık ve bataklık arazide daha iyi çalışır.

İNGİLİZ SETTERİ

Gordon Setter'i: bu Setter'in gordon dukaları ailesi tarafından yetiştirildiği söylenir. Şekil bakımından İngiliz Setter'ine oldukça benziyen bu köpeğin rengi siyah olup kaşlarında, yanaklarında ve bacaklarında koyu sarı renkler vardır. Avlama tarzı daha yavaşça ve tabiatı daha uysaldır.

İrlanda Setter'i: maun rengi kırmızı ile kırmızının bir çok parlaklıklarını ipek gibi tüylerinin saçaklarında toplıyan bu muhteşem spor köpeğinin menşeinin çok eski olduğu söylenmektedir. Av bakımından ötekiler derecesinde olan bu köpek terbiye hususnnda biraz inatçıdır.

İRLANDA SETTERİ

Bütün bu Setter familyaları memleketimizin bir çok yerlerinde avcılarımız tarafından çok sevilerek kullanılmaktadır.

2 — *Fransız Epanyöl (épagneul) leri:* Fransa'da yetiştirilirler. Kısa arayışlı, kokuları Setter'lerden daha az, itaatli, ferması ve avı getirmesi iyi köpeklerdir:

Bunlardan *Fransız Epanyölü*, *Pont-Audemer Epanyölü*, *Picard Epanyölü* ve *Breton Epanyölü*'nden ibarettir. Son senelerde bu Epanyöl Fransa'da çok beğenilmektedir.

3 — *Fransız Griffon'u:* Fransa'da yetiştirilir. Tüyleri yumuşaktır. Yüzleri sakallı gibi olan bu köpekler çok zeki, atılgan ve her nevi kuş ve tavşan avına yararlar.

II. — *Ferma etmeden avı kaldıran köpekler:* bu köpekler kuş ve tavşanı ferma eden köpekler gibi ararlar. Fakat avı bulunca arama tarzlarını birdenbire değiştirerek, vücutlarının, başlarının, kulaklarının ve kuyruklarının bazı hareketleriyle avcıya bunu belli ederler. Ferma etmezler ve hemen atılarak avı kaldırırlar. Bu esnada bazan kısa bir havlama sesi çıkarırlar. Bunlar küçük *Spanyel* (spaniel) lerdir. Bu köpekler evvelce memleketimizde az kullanılmakta idi. Fakat şimdi bazılarına tesadüf ediliyor. Bunlar, beyaz üzerine sarı paftalı *Clumber spaniel*, sarıya çalan kahverengi *Sussex spaniel*, yüksekçe boylu üzerine sarı paftalı *Welsh spaniel*, siyahtan başka her renkte olan

COCKER SPANIEL

Springer spaniel ve her renkte olabilen *Cocker spaniel*, bir de su avlarında kullanılan *Irlanda su spanyel'i* = (Irish water - spaniel) dir.

III. — *Vurulan avları getirmeğe mahsus köpekler* (Retriever): bu köpekler avı arayıp bulmaz. Fakat vurulmuş olan avları bularak getirirler.

Bu ırkı İngiliz'ler yetiştirmişlerdir. Bir familyası düz tüylü labrador yahut *Flat coated*, diğer koyu beyaz tüylü *Curly coated*'dir.

IV. — *Avı kovalıyan köpekler* (kopoylar): memleketimizde avı kovalıyan köpeklere kopoy denilmektedir. Bunların vazifesi avı bulmak ve hemen kaldırarak arkasından havlıyarak takip etmek ve avcının önünden geçirtmektir. Bunlar iki kısımdır: küçük av kopoyları, büyük sürek avı kopoyları (chiens de grands équipages).

Küçük av kopoyları: iki kısma ayrılırlar: *Briquet:* vücutları oldukça büyüktür. Çeşitli nevileri vardır. Ya kısa tüylü. yahut grifon gibi sert ve uzun tüylü olur. *Basset:* kısa bacaklı köpeklerdir. Çeşitli familyaları vardır. Bütün bu köpekler tavşan avı için kullanılır. İngiliz'lerin de tavşan

İNGİLİZ BEAGLE KOPOYU

avı için *Beagle, Harrier* isminde iki küçük güzel kopoyu vardır.

Küyük sürek avı kopoyları: bunlar yaya veya atlı süreklerde avı takip ederek; yaban domuzu. kurt ve tilkiyi kovalıyarak yakalıyan kopoylardır.

Avrupa'da çok eski zamanlardan beri atlı sürek avları vardır. Bunlar şimdi tarihî kıymetlerini kaybetmişlerse de yine İngiltere'de ve Fransa'da böyle bir çok köpekli sürek sürüleri vardır (meute). Bu köpeklerden Fransa'da *Normand, Poitou, Saintongeois, Gascon, Vendée* familyaları kullanılmaktadır. İngiliz'lerin müşhur *Foxhound*'leri vardır.

V. — *Yeraltı avı köpekleri:* Yeraltı avı toprağın

ALMAN TEKELİ

altındaki yuvalarında bulunan tilki ve porsukları oralara köpekleri sokarak yakalatmaktan ibarettir. Bu nevi avda *Fox-terrier* familyası köpekleriyle Almanya'da yetişmiş olan *Tekel* (Dachshund) isminde bir nevi basset kullanılmaktadır.

VI. — *Tazılar:* memleketimizin bazı kısımlarında çok süratli koşabilen bu köpekler hâlâ tavşan ve tilki kovalıyarak yakalamakta kullanılmakta ise de İngiltere'de ve diğer memleketlerde ancak süs ve yarış köpeği olarak kullanılmaktadır. Bunlar sert tüylü *Deerhound* ile yumuşak tüylü ve beyaz fon üzerine muhtelif renkte paftalı Rus tazısı *Borzoi* ve tüysüz İngiliz tazısı *Greyhound* ile orta tüylü Arap tazısı *Sloughi*'den ibarettir. Memleketimizde bir kısa tüylü ve bir de doğu illerimizde Arap tazısına benziyen bir tazı familyası vardır.

Spor: A., ihtiyaç olmaktan çıktıktan sonradır ki spor olmuştur. A., Anglosakson'larca, fikir ile adaleleri birlikte çalıştıran ve insanda tabiatla, fizikî kuvvetlerle, hayvanlarla, yenilmesi gereken güçlüklerle mücadeleyi kamçılıyan bir spor olarak kabul edilmiştir.

A. ın en önemli kuralları, silâh kullanmakta ve atış yapmakta çok ihtiyatlı davranmak, iyi arkadaş olan köpeği rasyonel bir surette kullanmasını bilmek, av hayvanlarını aramak ve onlara yaklaşmak, avın özel kanunlarına hürmet etmek ve avcılık hakkının kullanılmasında mutedil davranmak v. b. dir. Avcılığın en büyük zevki av hayvanlarını sporcu zihniyetiyle güzel bir şekilde vurmak ve bunun en güç şeklini aramaktır.

Avcılık kulüp ve cemiyetleri: Bir çok memleketlerde amaçları birbirinden farklı olan pek çok avcılık kulüp ve cemiyetleri vardır. Bunların bazı memleketlerde çok eski, zengin ve ünlüleri de bulunmaktadır. İlk zamanlarda bu kulüp ve cemiyetlerin hedefi, azalmakta olan av hayatlarının korunması ve çoğaltılması olmuştur.

1875 yılında Berlin'de kurulmuş olan Allgemeine Deutsche Jagdschuzverein (Umumî Alman Avcılığını Koruma Cemiyeti) bütün Almanya'da o zamandanberi yayılmıştır. Bu cemiyetin amacı, arazi ve orman işletmeleri ile birlikte av hayvanlarının bakım, artma işlerine yardım etmek, av kanunları çıkartıldığı zaman devlet makamlariyle görüşmek v. b. dir. 1918 de kurulan Reich avcılığı cemiyeti de aynı gaye ile çalışmaktadır. Avusturya'da bazı şehir ve kasabalarda avcılığı koruma cemiyetleri vardır. Fransa'daki Saint Hubert Avcılık Kulübü de aynı gayeyi güden çok eski ünlü bir kulüptür. Bunların benzerleri birçok memleketlerde kurulmuşıur. Bütün bu cemiyet ve kulüpler avcılığın iyi bir şekilde yapılmasını sağlamakla beraber memleketlerindeki yerli av hayvanlarının himaye ve artmasiyle meşgul olmaktadırlar. Bir de Milletlerarası bir Avcılık Konseyi (Conseil International de la Chasse) vardır ki vazifesi bütün dünyadaki av hayvanlarının muhacir kuşlar da dahil olmak üzere korunması ve avların avcılık kural ve nizamlarına riayet edilerek yapılmasını sağlama tır. Memleketimizin de girmiş bulundugu bu konseyin merkezi Paris'tedir. Memleketimizde bir çok şehir ve kasabalarda pek çok avcılık kulüp ve dernekleri bulunmaktadır. Bunların en eskileri İstanbul, Ankara, İzmir, ve Samsun'da kurulmuştur.

Avrupa'nın bazı memleketlerinde avlanılabilecek hükümet arazisi az olduğundan avcılar birleşip bir cemiyet kurarak satın aldıkları, yahut kiraladıkları arazide av hayvanı yetiştirerek orada avlanmaktadırlar. Bu yolda çalışan

XVIII inci yüzyılda ressam Levnî tarafından yapılan bir av minyatürü
(Topkapı Sarayı Müzesi No. 262)

cemiyetlerin sayısı pek çoktur. Fransa'da ilceler bile arazilerinde avcılığa bir ücret karşılığında müsaade etmektedirler.

Fransa, İtalya v. b. de, avcılığın bazı özel nevilerine (Dağ avcılığı cemiyetleri gibi) mahsus cemiyetler de vardır. Bunlardan başka, bir de av köpeği kulüpleri (Kennel Club) vardır; bunlar aynı ırk köpeği yetiştiren avcıların toplanarak o ırkı korumak ve saf olarak yetiştirilmesini sağlamak için kurdukları cemiyetlerdir.

AVCIOTU (Adonis), düğünçiçeğigiller (Ranunculaceae) den Asya ve Avrupa'nın ılıman bölgelerinde 20 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Yaprakları parmak gibi dilimli, çiçekleri tek ve büyücek olan Adonis türlerinden *Adonis vernalis* ve *Adonis autumnalis* sarı çiçeklidirler. Anadolu'da baharın tarla ve bahçelerde kırmızı çiçek açan kanavcıotu (*Adonis flammea*) na çok raslanır. Adonis türlerinde kalbe etki yapan Adonidin adlı bir zehir vardır.

AVDAGOST (veya Avdagoşt), Afrika'nın kuzeybatısında eski bir şehir olup bugün kaybolmuştur. A. un yerinin 10°-11° batı boylamları ile 18°-19° kuzey enlemleri arasında, Fransız Mauretania'sındaki Ticika askerlik üssünün güneybatısında olduğu sanılmaktadır. A. hakkında pek az bilgi vardır. A. un önceleri Gana Kırallığı'nın kuzey sınırında Zenata (Sanhaca) lar tarafından kurulmuş bir pazar yeri olduğu sanılmaktadır. X. yüzyıl sonlarına doğru Gana'nın büyük bir bölümü Zenata'lar tarafından alınmış ve A. kuvvetli bir devletin başkenti olmuştur. 961-971 yıllaıında burada Tinyerutan adında bir Zenata hükümdarı ve bunun emrinde de yirmiden fazla zenci kıral bulunuyordu. XI. yüzyılda Murabıt'lar burasını aldılar. Zenata'ların kuvveti günden güne azalmış ve XIII. yüzyıl başlarında ülkeleri Sussu'lar tarafından istilâ edilmiştir. Zenata'ların bir bölümü memleketlerinden ayrılmış, bir bölümü de vergiye bağlanmıştır. A. un nüfusu çok olup halkı Mağrip ve Afrikiyye'den gelme Arap'lardan, Berberî'lerden, bir de Zenci'lerden ibarettir. Bahçeler ve hurmalıklarla donanmış dış mahallelerle çevrilmiş olan şehrin camileri, okulları, büyük ve süslü genel binaları, güzel evleri ve işlek pazarları vardı. Altın tozu burada para yerine de kullanılıyordu. A., İdrisî'ler zamanından sonra gerilemeğe başlamıştır. Zamanla nufus azalmış, ticaret gerilemiş ve devecilikle yaşar bir hale düşmüştür. Şehir Zenata'ların egemenliğinin dağılması sonucunda kaybolmuştur.

AVDAN, Konya'nın Bozkır ilcesinin merkez bucağına bağlı köy. Nüfusu 1121 (1945) dir. A., Bozkır'ın 15 km kuzeydoğusunda, Çarşamba çayı vâdisinin kuzey yamacındadır. Çevresi dağlık ve ormanlıktır. Halkı tarla tarımı ve işçilikle geçinir.

AVDETÎLER: bk. DÖNMELER.

AVÊ (dil): bk. CANEIROS.

AVE MARIA (Lât. = Selâm, ey Meryem), İsa'nın annesi Bâkire Meryem'in şerefine okunan bir Katolik duasının Lâtince metninin ilk iki kelimesi; aynı zamanda bu duanın adı. A. duası üç kısımdan bileşiktir: 1 — İsa'nın doğacağını haber vermesi sırasında melek Cebrail'in Meryem'e selâm ve hitabı: «Selâm, ey lûtufla dolu Meryem, Rab seninledir» (*İncil*, Luka I, 28). 2 — Zekeriya'nın karısı Elisabet'in kendisini ziyarete gelen Meryem'e söylediği sözler: «Kadınlar arasında kutlusun ve rahminin meyvası [İsa] kutludur» (*İncil*, Luka I, 42). Bu cümlede «rahminin meyvası» deyiminden sonra gelen «İsa» kelimesi İncil'de yoktur ve Ortaçağ kaynaklarına göre papa Urbanus IV. (hük. 1261-1264) tarafından ilâve edilmiştir. 3 — Meryem'e yalvarış: «Ey aziz Meryem, Tanrının Anası, biz günahkârlar için şimdi ve ölüm saatimizde duacı ol! Amin.» Bu son kısım XVI. yüzyılda meydana gelmiştir.

Meryem'e Cebrail'in sözleriyle hitabetmek Katolik kilisesinde çok eski bir âdettir. Bununla beraber A. resmî dua olarak ancak papa Pius V. in emriyle (1568) yayılmıştır.

A. bestecilere de ilham vermiştir. Çok sayıda A. melodilerinden Josquin Des Prés, Giovanni Pierluigi da Palestrina, Johann Sebastian Bach, Franz Schubert, Charles François Gounod, George Cooper, Max Bruch, Ildebrando Pizzetti, Robert Nathaniel Dett ve Emil Ábrányi'nin eserlerini anabiliriz. Kiliselerde en çok Gounod ve Schubert'ın A. sı çalınır.

AVEBURY [*eybîri* ok.], **Sir John Lubbock, Lord** (1834-1913), İngiliz tabiat bilimleri bilgini. Siyaset ve maliye adamı ve yazar. Londra'da doğmuş, Kingsgate Castle (Ramsgate) de ölmüştür. Eton kollejinde okumuş, 1848 de maliye mesleğine girmiş, babası öldükten sonra onun idare etmekte olduğu bankanın müdürü olmuştur. 1870 yılında parlâmentoya girmiş, liberallerin sıralarında yer almış, daha sonra birlikçi-liberallere katılmıştır. Parlemento hayatı çok başarılı çalışmalarla geçmiş ve İngiliz'lerin günlük hayatlarını ilgilendiren önemli kanunların çıkmasını sağlamıştır. 1900 de Baron olarak «lord» sanını almıştır. İşlerinden vakit buldukça tabiat bilimlerine çalışmış ve ilk insanın hayatı ile arıların ve karıncaların yaşayışlarını incelemiştir. Yüzden fazla ilmî andaç yazmış ve birçok ilmî konferanslar vermiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Prehistoric Times* (Prehistorik zamanlar) [1865], *The Origin of Civilization* (Medeniyetin menşei) [1870], *The Origin and Metamorphoses of Insects* (Böceklerin aslı ve istihaleleri) [1873], *British Wild Flowers* (Büyük Britanya yabani çiçekleri) [1875], *Ants, Bees and Wasps* (Karıncalar, arılar ve yabani arılar) [1882], *Flowers, Fruits and Leaves* (Çiçekler, yemişler ve yapraklar) [1886], *The Pleasures of Life* (Hayatın zevkleri) [1887], *The Senses, Instincts and Intelligence of Animals* (Hayvanların zekâları, duyguları ve içgüdüleri) [1888], *The Beauties of Nature* (Tabiatın güzellikleri) [1892], *The Uses of Life.* (Hayatın faydaları) [1894].

AVEIRO [*avēiru* ok.]: 1 — Portekiz'de Beira'nın kuzeybatısında, kıyıda bir yönetim bölümü. Yüzölçümü 2 909 km², nüfusu 429 870 (1940) tir. Dağlık bölümünde hayvancılık, kıyı düzlüklerinde bağcılık, meyvacılık (portakal), zeytincilik ve balıkçılık yapılır. Bakır yatakları ve tuzlaları vardır.

2 — Portekiz'de A. yönetim bölümünün merkezi ve Rio Vouga ağzındaki haliçte liman ve demiryolu istasyonu. Nüfusu 12 735 (1940) tir. Canlı bir ticaret (yağ ve şarap) merkezidir. Garnizonu vaıdır. Deniz tuzu ve sardunya çıkarılır.

AVELINE [*av'lin* ok.], **Claude** (doğ. 1901), Fransız yazarı ve romancısı. Birinci Dünya Harbi'nden sonra yetişen yazarlardandır. Yayım hayatına 1928 den beri katılmıştır; ünlü eserleri, aynı zamanda neşrettiği ve *La vie de Philippe Denis* (Philippe Denis'in hayatı) ismi altında birleştirdiği *Madame Maillart* ve *La fin de Madame Maillart* (Madame Maillart'ın sonu) [1930], *Le prisonnier* (Esir) [1936], İkinci Dünya Harbi sırasında yazdığı *Le temps mort* (Ölü zaman) [1944], *Avec toi-même* (Kendinle beraber) [1944], *Les devoirs de l'esprit* (Aklın vazifeleri) [1945] dir.

AVELLANEDA [*avelyanedha* ok.], Arjantin'de Buenos Aires yakınında şehir. Nüfusu 399 021 (1914 te 46 300) dir. Canlı bir endüstri merkezi ve toprak mahsulleri pazarıdır.

AVELLANEDA Y ARTEAGA [*avelyanedha i arteaga* ok.], **Gertrudis Gómez de** (1814 - 1873), İspanyol kadın tiyatro yazarı ve şairi. Puerto Príncipe (Kuba) de doğmuş, Madrit'te ölmüştür. 1836 da İspanya'ya gitmiş, orada «La Peregrina» takma adiyle 1841 de ilk şiirlerini (*Poesías líricas*) bastırmıştır. *El Mulato Sab* (Melez Sab) [1839] ve *Guatimozín* [1846] gibi romanları pek önemli değildir. Yeni ve romantik tarzda bir tragedya olan *Alfonso Munio* [1844] ve konusunu «Kitab-ı Mukaddes» ten aldığı *Saúl* [1849] ve *Baltasar* [1858] piyesleriyle sahnede başarı kazanmıştır.

AVELLINO: 1 — İtalya'da, Napoli'nin doğusunda Kampanya bölgesinde bir eyâlet. Yüzölçümü 2872 km², nüfusu 450 000 (1939), 1 km² ye düşen nüfus 157 dir. A., topraklarında tahıl, üzüm, zeytin, sebze, meyva elde edilir.

2 — Aynı addaki eyâletin merkezi olan bir şehir. Nüfusu 29 000 dir. A., bu çevrenin tarım ürünlerinin toplandığı yerdir. V. yüzyıldan beri piskoposluk merkezidir.

AVEMPACE veya **AVEN PACE:** bk. İBNİ BACCA.

AVENARIUS, Ferdinand (1856 - 1923), Alman şairi. Berlinde doğmuş, Kampen-auf-Sylt'te ölmüştür. Önemli bir dergi olan «Kunstwart»ın kuruculuğunu ve müdürlüğünü yapmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Lebe!* (Yaşa!) [1883], *Stimmen und Bilder* (Sesler ve resimler) [1897]. Fikirlerindeki derinlik şiirlerindeki özelliği sağlamıştır.

AVENARIUS, Richard Heinrich Ludwig (1843-1896), Alman filozofu. Paris'te doğmuş, Zürich'te ölmüştür. Yirmi sene kadar Zürich'te felsefe profesörlüğü etmiştir. A., Leipzig'te «Akademisch - philosophischer Verein» (Üniversiteliler felsefe birliği) ın kurucularından olup *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*'nin ilk yayımlayıcısıdır. A. un başlıca eserleri *Philosophie als Denken der Welt gemäss dem Princip des kleinsten Kraftmasses* (En küçük kuvvet ölçüsüne göre dünya kavrayışı olarak felsefe) [1876] ve *Kritik der reinen Erfahrung* (Salt deneyim tenkidi) [1888-90] dur.

AVENNIO veya **AVENIO,** Gallia Narbonensis'te Rhodanus (Rhône) un sol kıyısında giden yol üzerinde Cavarı'ların önemli bir şehri, şimdiki Avignon (Fransa). İlkin Massilia (Marseille) ya bağlı olan A. ın daha sonra, Caesar sayesinde latinitas (Roma vatandaşlığına girme hakkı) ı elde ettiği sanılıyor. Bazı örenleri hâlâ durmaktadır. bk. AVIGNON, tarih.

AVENTICUM veya bazen **AVENTICULUM,** Helvet'lerin başşehri. Adı ilk defa Tacitus'ta kayıtlı bulunan A., Augusta Praetoria (bk. AUGUSTA 3) dan Augusta Rauricorum (bk. AUGUSTA 4) a giden yol üzerinde şimdiki Avenches (İsviçre, Vaud kantonu, Almancası: Wiflisburg) yerinde bulunuyordu. Adı Kelt tanrıçası Aventia'nın adına bağlanan A., vaktiyle çok bayındır bir yerdi, fakat sonraları çok ihmal edilmiş ve M. S. 260 sıralarında Alemann'lar tarafından yıkılmıştır. Örenleri hâlâ durmaktadır.

AVENTINIAN'LAR, İtalyada komünist, sosyalist, Demokrat, Liberal ve Katolik partilerinin işbirliği ederek meydana getirdikleri Faşizm'e karşı duran cepheye verilmiş ad. Bu deyim, eski Roma'lılar zamanında Pleb'lerle Patrici'ler arasındaki çarpışmada Pleb'lerin ikinci büyük grevi tertipliyerek Roma'nın Aventinus tepesine çekilmeleri (M. Ö. 449) nden ötürü kullanılmıştır. Aventinian'lar, sosyalist saylav Matteotti'nin öldürülmesi üzerine Faşizm rejiminin iç siyasetine karşı protesto olmak üzere 1924 haziranında, parlemento görüşmelerine katılmamak için sözbirliği etmişlerdir. 1925 te Mussolini'nin, seçim kanununda yenilik yapmak esasına göre kendilerine yaptığı barış teklifini reddetmişlerdir. Bunun üzerine 1926 da bütün bu partilerin parlementodaki üyelikleri hükümsüz sayılmış, basın çalışmaları yasak edilmiş ve parti örgütleri dağıtılmıştır. Bu olaylar karşısında Faşizmin aleyhinde olan siyasal liderler dış memleketlere kaçmağa başlamışlardır.

AVENTINUS veya **AVENTINUS MONS** (= A. tepesi), eski Roma'nın kurulduğu yedi tepeden biri. Tiberis (Tevere)in sol kıyısında, Palatinus tepesinin güneybatısındadır. Şimdiki adı Aventino'dur. Bk. ROMA.

AVENTURİN, kırmızımtrak kahverenginde bir kuvars çeşidi. Demir oksitli çatlaklar veya içindeki mika yüzünden altın gibi parıldıyan A., Ural'larda, Madrid civarında ve Avusturya'da Steiermark'ta bulunur ve yüzük taşı, küpe v. b. gibi süs eşyası yapmakta kullanılır.

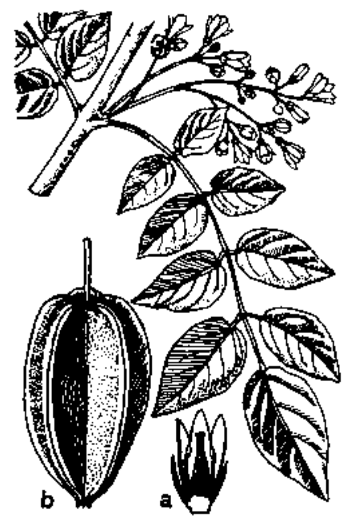
AVENZOAR: bk. EBU MERVAN BİN ZÜHR.

AVERÇENKO, Arkadiy Timofeeviç (1881-1925), Rus mizah, hikâye ve sahne yazarı. Ukrayna'lıdır. Sivastopol'da doğmuş, mülteci olarak Prag'da ölmüştür. Babası tüccar olduğu için kendisi de bir aralık ticarî bürolarda çalışmış, 1906 da Petersburg'da etrafına tanınmış yazar ve sanatçıları toplıyarak, edebiyatta ününü sağlamış olan *Satirikon* (1908-1913) adlı mizah dergisini çıkarmıştır. «Jurnal dlya vseh», «Utro», «Zritel» v. b. gazetelerinde de yazı yazmıştır. Hikâyelerinin ve bir perdelik piyeslerinin başlıcaları *Vesëlıe ustritsı* (Şen istiridyeler) [6. bas. 1911], *Rasskazı dlya vızdoravlivayuşçih* (Nekahat devrinde olanlar için hikâyeler) [5. bas. 1913], ve *Çudesa v reşete* (Elek içinde harikalar) [1915] adlı eserlerinde toplanmıştır. Yazılarında sosyal yergi bulunmakla beraber, Anglo-Amerikan humor'unun etkisi sezilmektedir. Averçenko grotesk mizahın ustasıdır; piyeslerinde fars çeşnisi vardır. Millî karakter taşıma bakımından zayıf, kozmopolitlik tarafı ise kuvvetli olan yazılarından birçoğu derlenerek «Groteskler» başlığı altında yabancı dillere tercüme edilmiştir. *Dyujinu nojey v spinu revolyutsii* (İhtilâlin sırtına bir düzine bıçak) [921] ve *Rasskazı tsinika* (Bir sinik'in hikâyeleri) [1925] adlı eserlerinin konusu Rus ihtilâlinden alınmadır. Bir kısım hikâyeleri Vâ-Nû tarafından dilimize çevrilerek yayımlanmıştır.

AVERESCU [*avereşku* ok.], **Alexandru** (1859-1938), Rumen mareşali ve siyaset adamı. Besarabya'da İsmail'de doğmuş, Bükreş'te ölmüştür. 1877-78 Türk-Rus harbinde hizmet görmüş, Torino Yüksek Harb Okulu'ndan diploma aldıktan sonra 1888 de kurmay yüzbaşı olmuştur. 1894 te Rumen Harb Akademisi müdürlüğüne, 1895 te de Berlin ataşemiliterliğine getirilmiştir. 1906 da generalliğe yükseltilmiş, 1907 de Millî Savunma Bakanı sıfatiyle orduyu kuvvetlendirmiş, 1912 de Genelkurmay Başkanlığı'na geçmiş, 1913 te, Balkan Harbi sırasında Bulgaristan cephesin-

de ordu komutanı olmuştur. Birinci Dünya Harbi'nde de Mărăşti muharebesinde (temmuz 1917) ün kazanmıştır. 1918 de ilk defa olarak başbakanlığa getirilmiş ve bu sıfatla bir aralık Barış Konferansı'na katılmıştır. İkinci defa olarak 1920-21, son defa olarak da 1926-27 de başbakan olmuştur. 1918 de kurduğu «Halk ligası» (Liga poporului) 1920 de «Halk partisi» (Partidul poporului) adını almıştır. Kuvvetli bir stratej olan Averescu'nun birçok eserleri arasında şunlar anılmağa değer: *Tactica* (Taktik) [3 cilt, 1887-89]. *Leçtiuni de geografie militară* (Askerî coğrafya dersleri) [1895), ve *Jocul de războì* (Harb oyunları) [1903].

AVERHOA (Averrhoa), oksalidace (Oxalidaceae) den, tropik Amerika'da üç kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Hepsi ağaç ve ağaççıklar olan bu bitkilerin yaprakları bileşiktir. Yenilen ekşimtrak lezzetli meyvelerinden dolayı sıcak memleketlerde çok yetiştirilir.

AVERHOA

a — Çiçeğin uzunluğuna kesidi.
b — Meyva.

AVERNO GÖLÜ (Lât. *lacus* veya *lacus Averni*, Yun. *Aornos*), Napoli'nin 15 km kadar batısında, küçük, daireye yakın yuvarlaklıkta Küme (Lât. Cumae) yakınında bir krater gölü. Çevresi 3 km, derinliği 65 m dir.

Yunan ve Lâtın mitolojisine göre A. dipsizdi ve içinden çıkan kibritli dumanlar havayı o derece zehirlemişti ki gölün üzerinden uçan kuşlar ölü olarak suya düşerlerdi. Yunanca *Aornos* (*a* = yokluk eki, *ornis* = kuş yani kuşsuz) adı bu söylentiyle ilgil dir. Burada Avernus adında bir tanrıya da tapınılırdı. Bu tanrı A. nün kişileştirilmesinden başka bir şey değildir. İlkçağda A. ile ilgili olarak birçok efsaneler vardı. Homeros'a göre Odysseus, Vergilius'a göre ise Aeneas yeraltı dünyasına buradan inmişlerdi. Eskilerin inançlarına göre, yeraltı dünyası ırmaklarından Styks (Lât. Styx) ve Periphlegeton'un kaynaklarını, yeraltı dünyası tanrıçası Hekate'nin kutsal korusunu ve kâhine Cumae'li Sibylla'nın mağarası burada idi. Güneş ışığını hiçbir zaman göremiyen Kimmer'lerin oturdukları derin mağaraların da bu bölgede bulunduğu sanılıyordu. Roma başkomutanı ve Augustus'un damadı Agrippa, gölü çevreliyen sık ormanları kestirip buraya bağlar diktirmiş ve A. nü Lucrinus gölüne bir kanal ile liman şehri Cumae'ye ise bir tünelle (şimdiki Grotte di Pietro la Pace) bağlamıştır. Gölün güney ucundaki şimdiki Grotta della Sibilla Cumana (Cumae'li Sibylla Mağarası) nın, Agrippa tarafından kurdurulan yapıların bir kalıntısı olduğu sanılıyor.

AVERROÉS: bk. İBNİ RÜŞD

AVERS [*avîrs* ok.], İsviçre Alp'lerinde bir vâdi. Alp'ler üzerindeki yerleşme yerlerinin en yüksekleri (1949 m de Cresta, 2135 m yükseklikte Juf) buradadır. A., Arka Ren'in Averser Rhein adındaki kolunun aktığı vâdinin yukarı bölümüdür.

AVERSA (İlk çağ'da: Atella), İtayla'da Campana düzlüğünde şehir. Nüfusu 23 600 dür. Katedralı ve beyaz şarabı ile tanınmıştır. Denizden yüksekliği 38 m, çevresi verimli ve sık nüfusludur. A., demiryolu kavşağındadır. Kavimler göçünde yıkılmış, 1029 da Normann'lar tarafından yeniden kurulmuştur.

AVERTİN, kimyasal bileşimi tribrom-etil alkol olan organik bir madde. A. suda eriyebilen billûrlar şeklinde bulunur ve eriyik halinde, tenkiye suretiyle, ameliyatlarda hastaları uyutmak için narkotizan olarak kullanılır. A. narkozu çabuk başlar ve 4-6 saat devam eder.

AVERY [*eyvîri* ok], **Samuel Putnam** (1822-1904), Amerikan sanat eserleri satıcısı ve uzmanı. New York'ta doğmuş, yine aynı şehirde ölmüştür. Bakır gravürcülüğiyle işe başlamış, daha sonra ağaç gravürcülüğü yaparak birçok kitapları resimlemiştir. 1865 te sanat eserleri ticaretine başlamış ve bu çeşit eserlerin bilim ve sanat değerleri bakımından uzmanı olmuştu. Metropolitan sanat müzesini kurmuş ve idaresine bakmıştır. İyi bir mimar olan oğlu Henry Ogden A. (ölm. 1880) nin hatırası için Columbia üniversitesinde Avery mimarlık kitaplığını, 1893 te bir kızının hâtırası için de Columbia üniversitesi öğretmen kolejinde bir kitaplık kurmuştur. A., New York genel kitaplığına 17000 kitap hediye etmiştir. A. nin ölümünden 8 yıl sonra Columbia üniversitesinde baba ve oğulun hâtırasına «Avery hall» kurulmuş, bu bina dekoratif ve mimarlık sanatına ait değerli kitapları toplıyan bir kitaplık olarak kullanılmıştır; 1928 de kitap sayısı 29 000 idi.

AVES: bk: KUŞLAR.

AVESTA, eskiden Zerdüşt (Zarathuştra, Zoroaster) dininin ve bunu bugün Hindistan'da devam ettiren Parsî (b. bk.) lerin kutsal kitabı. Eski İran dillerinden birinde yazılmıştır; bu dile bugün «Avesta dili» (b. bk.) denir. *Avestā*-ya Orta İranca çağında *Apastāk*, daha sonra da *Avistā* denmiştir; «esas metin» anlamınadır. Eskiden *Zendavesta* şeklinde anılması, Parsî'lerin buna *Zend u Avista* demesine dayanır; *zend*, sadece «açıklama, tercüme, yorumlama» anlamınadır; ikisi birden «esas metin ve bunun [Pehlevîce] açıklanması» demektir.

Elde bulunan Avesta, aslının ancak kısmî bir kalıntısını temsil eder. Sasanî geleneklerine göre, eskiden 21 *nask* (*nosk*) veya kitaptan olma büyük bir Avesta vardı. Pehlevîce «Dīnkard» (IX yüzyıl) adlı eserde ve «Rivayet»-lerde, bunun bölüm adları hakkında bilgi bulunur. Fakat bu «büyük Avesta» da, aslının bütünü değildir; asıl ve tam Avesta, İskender'den evvel mevcut olmuş olsa gerek «Dinkard» ın müellifi tarafından verilen bilgi de, elde bulunan Avesta'ya, hususiyle de bölüm adlarına uymadığı için, «21 bölümlü Avesta» söylentisi gerçeğe dayanmaz. Herodotos'tan başlıyarak Yunan, daha sonra da Lâtin klâsiklerinde Avesta'nın mevcudiyeti hakkında belgeler vardır. Plinius, M. Ö. III. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı Hermippos'a atfen, Zerdüşt'ün 20 × 100.000 mısralık bir eser meydana getirmiş olduğunu söyler. Arap tarihçisi Taberî'ye göre, bu yazılar 21 öküz derisi üzerinde yazılmıştı. Mesʿudî, bu bilgiyi doğrularken, eserin 21 kısımlı olduğunu ve eski İranca'da yazılmış bulunduğunu da ilâve etmiştir. «Dīnkard» a göre, Avesta'nın iki nüshası vardı; bun-

lardan biri yanmış, öbürü de Yunanlıların eline geçmiştir. Bir «Rivayet» e göre, İskender akınında çıkan yangından sonra, bazı Zerdüşt rahipleri, eserden kalan parçaları toplamışlardır. Yine «Dīnkard» a göre, Arsakid kırallarından Vologeses (I. veya III.) in gününde bu kalıntılar düzenlenmiş, ve III. - IV. yüzyıllardaki Sasanî kırallar zamanında yeni redaksiyon tamamlanmış, Aramî menşeli Pehlevî yazısı esası üzerinden de Avesta diline uygun ve vokalli bir alfabe tertip edilerek, Avesta kitabı bu şekli ile yazıya çekilmiştir. Günümüzde, bazı bilginler, İran yazısının menşeine dayanarak, Avesta'nın güneybatı Sasanî redaksiyonundan evvel Parth dilinde bir kuzeydoğu Arsakid redaksiyonu bulunduğunu ortaya çıkarmışlar, ve eski metni rekonstitüe etmeğe çalışmışlardır (bk. ANDREAS, Fr. C.). Şimdi elde bulunan Avesta, Sasanî devrinden kalmışsa da, menşei Sasanî değildir. İslâm ve Moğol devirlerinde de birçok kısımları kaybolmuştur. Eldeki metinde hangi parçaların aslî olduğunu ve hangilerinin Sasanî devrinde ilâve edildiğini kesin olarak tayin etmek güçtür. Avesta dili gramerine tamamiyle uygun olan metinlerle, esaslı prensipleri ihtiva eden parçalar, yani Gāthā'larla büyük Yaşt'lar, ve hususiyle manzum kısımlar, şüphesiz Zerdüşt zamanından kalmadır. Bu metinlerin eskiliğine, yani hangi yüzyılda yazılmış olduğu meselesine gelince, uzmanlar arasında türlü tahminler vardır. Meselâ bazılarına göre bunlar Aḫaimenid'lerden evvelki çağa aittir, başkalarına göre de Avesta'nın aslî metni Aḫaimenid'ler zamanında Media'da yazılmıştır; bazılarına göre Avesta, İran'ın doğu kısmında başkalarına göre de batısında meydana getirilmiştir. Ne de olsa, Avesta'nın meydana getirilmesi Zerdüşt zamanından Sasanî devrine kadar devam etmiştir. Sasanî devrinin son zamanlarında, Avesta dili halkça anlaşılmaz olduğundan, Avesta'nın hepsi değilse de büyük bir kısmı Pehlevîceye tercüme edilmiştir; bu tercüme, din kurallarının uygulanması bakımından eski metinlerin anlaşılması için önemli ise de, Gāthā'ların tercümesine hiç güvenilmez. Parsî rahiplerden Neryosangh, bu Pehlevîce tercüme üzerinden Avesta'yı Sanskritçeye çevirmiştir.

Elde bulunan Avesta yazmaları nispeten yenidir; hiçbiri baştan başa tamam olmadığı için, bunlar birbirini tamamlar. En eski yazma (1258 den kalma), Kopenhag'daki Pehlevî «Vispered» kısmıdır; sonra Cambay'daki (1323-1324 ten kalma) «Herbad Mihriāpān kaī Khusro» denilen yazma gelir; Londra ile Kopenhag'daki iki «Vendīdād», ve Kopenhag'la Oxford'da bulunan iki «Yasna» daha sonraya aittir. «Avesta-vulgata» denilen şimdiki Avesta'nın bölümleri şunlardır: 1 — *Yasna* (= dua; Pehlevî. *Yazişn*, Fars. *İzeşne*) lar: Parsîlerin esas din kitabı olan bu kısım *hāiti* denilen 72 bölüme ayrılmıştır, düzenlenmesi de şöyledir: a — giriş (bölüm 1 — 27): ki bunda mukaddes «Haoma» bitkisine ait dua ile Ahunavairya duası dikkati çeker; Ahuramazda [Ormuzd, Hürmüz] ya ve gökteki büyüklere hitap eden yakarış ve övgüler de vardır. b — *Gāthā*'lar (böl. 28 - 54): Avesta'nın en eski ve manzum kısmıdır; nazım şekillerine göre 5 e ayrılmıştır: 7 + 9 veya 7 + 8 heceli 3 mısradan olma *ahunavaitī gāthā*, 4 + 7 heceli 5 mısradan olma *ustavaitī gāthā*, 4 + 7 veya 5 + 7 heceli 4 mısradan olma *spentā mainyū gāthā*, 7 + 7 heceli 3 mısradan olma *vohu khsathrā gāthā*, 7 + 5 heceli 2 mısra ile 7 + 7 + 5 heceli 2 mısradan olma *vahiştōiştī gāthā;* 34 üncü ve 43 üncü bölümleri arasında, *haptan-ghāiti* veya *haptan-hātay* (= yedi bölümlü yasna) denilen mensur bir kısım vardır. c — *Aparō Yasnō* (= sonraki yasna; böl. 55 - 72): bunda da ateşe ait *Sraoşa* duası ünlüdür. 2 — *Vispered* (= bütün önderler): Yasna'lar tarzında ve onlara ek olarak yazılmış yakarışlardır. *Karde* denilen 24 bölümden ibarettir. 3 — *Vendīdād* (doğru şekli: *Vidēvdād* = *daiva*'lara, yani «dev», «cin» lere karşı kanun): Parsî'lerin dinî kanun kitabıdır. *Fargard* denilen 22 bölümü vardır. Birinci bölüm, dualistik bir kavrayışla yaratılışı, tufanı; ikincisi, «altın çağ» kıralı olan Yima (= Fars. Cemşīd) ya ait efsaneyi anlatır; öbür bölümler de türlü tenbihler (başlıca Ahriman'a karşı; ayrıca tarıma, hayvancılığa, ateş ve su gibi kutsal şeylerin korunmasına, ibadete, günahtan kurtulmağa, v. b.) vardır. 4 — *Yaşt* (= övgü ilâhileri)-lar: Yazata (Fars. *İzed* veya *Yazdān*) denilen ve tapılmağa lâyık sayılan 21 varlığa sunulan övgüler; İran hükümdarını tebcil eden kısma *Khvarna* (= celâdetin tecellisi) denir. Bu yaşt'lardan 9-10 tanesi büyüktür ve eski İran'lıların dinî şiirini temsil eder, tıpkı «R̥g Veda» nın Hintli'lerinkini gösterdiği gibi. Bunlara mitoloji ve masal da karışmıştır: meselâ Anāhita (Ardvisūr), Mithra (Mihr), Fravaşi (Ferverdīn), Verthraghna yaşt'larında olduğu gibi. Yaşt'ların en önemlisi, eski İran'ın kahramanlık destanı sayılan ve dünyanın sonunu da sezdiren 19 uncu yaşt'tır. Ameşa-spanta, Haoma, ve Sraoşa yaşt'ları da dikkati çeker. Yaşt'ların bir kısmı aslî değil, sonradan yazılmıştır. 5 — *Khorda-Avesta* (= hurda, yani küçük Avesta): kısa duaları ihtiva eder. Bölümleri şunlardır: *Nīrang i kustīk bastan, Srōş vāç. Hoş bām, Nyāyişn, Gāsānbār.* Avesta'da bunlardan başka, kaybolmuş eski bölümlerden kalma parçalar da vardır: *Nīrangistān, Pursisnīhā, Aogemadaēçā, Hadōkht Nask*, v. b. Avesta metriği, Hindistan'daki Veda'ların metriği gibidir, ki Avesta'nın en eski kısımları yazıldığı zaman, Hint ve İran kültürünün birbirinden çok uzaklaşmamış olduğunu gösterir. Buna göre de, Avesta'nın yurdu olarak, kuzeydoğu İran'ı kabul etmek doğru olur.

Batı dünyasının dikkatini Avesta'ya çeken ilk Avrupa'lı alim T. Hyde olmuştur (*Historia religionis veterum Persarum eorumque magorum*, 1700). Avesta'nın tercümesini ilk olarak Avrupa'ya getiren de Fransızlardan A. H. Anquetil-Duperron (b. bk.) olmuştur (1771). Avesta bilgisinin ilmî olarak kurulmasını da M. E. Burnouf'a borçluyuz (*Commentaire sur le yaçna, l'un des livres religieux des Perses, ouvrage contenant le texte zend expliqué pour la première fois*, Paris 1833). Avesta'nın başlıca metin yayımları ve tercümeleri şunlardır: Metin: N. L. Westergaard: *Zendavesta or the Religious Books of the Zoroastrians. The Zend Texts*, Kopenhag 1852-1854; F. Spiegel: *Avesta*, Viyana 1851-1858 (yalnız Vendīdād, Vispered, ve Yasna'lar; ilâve olarak Pehlevîce tercümesi); K. F. Geldner: *Avesta, die heiligen Bücher der Parsen*, Stuttgart 1886-1896. Tercümeler: A. H. Anquetil-Duperron: *Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre*, Paris 1771; Fr. Spiegel: *Avesta* (3 cilt, Leipzig 1852-63; *Zend*, 2 cilt, 1864-68); C. de Harlez: *Avesta*, Liége 1875-77, 2. bas. Paris 1881; J. Darmesteter ve L.H. Mills: *The Zend-Avesta* («The Sacred Books of the East» serisinde, Oxford 1880-1887); J. Darmesteter: *Le Zend-Avesta, traduction nouvelle avec commentaire*, Paris 1892-93; F. Wolff: *Avesta, die heilige Bücher der Parsen*, Leipzig 1910; Ch. Bartholomae: *Gathas des Avesta, Zarathustras Verspredigen*, Strasbourg 1904; H. Lommel: *Die Yäšts des Avesta*, Leipzig 1927. Etüdler: M. Haug: *Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of*

the Parsis, 3. bas. E. W. West tarafından, Londra 1884; F. K. Geldner *Awestaliteratur* (W. Geiger ve E. Kuhn'-un «Grundriss der iranischen Philologie» adlı eserinde, cilt II, Strasbourg 1896). Avesta'daki öğreti için bk. ZERDÜŞTÇÜLÜK, Avesta dili için bk. AVESTA DİLİ, Avesta alfabesi için bk. ALFABE.

AVESTA DİLİ, Hint-Avrupa dil ailesine giren Arya dillerinin İran kolundan olan bir dil. Zerdüşt (Zarathuştra, Zoroaster) dininin kutsal kitabı olan *Avesta*'da kullanıldığı için, ona bu ad verilmiştir; bk. AVESTA. Aẖaimenid'ler tarafından kullanılan ve bir çeşit çiviyazı ile yazılan Eski Farsça, ayrıca da Med, İskit, Sarmat, Eski Saka, ve Alan dilleriyle beraber, Eski İran dilleri grupunu meydana getirir; bu grup içerisinde de Avesta dili (Awestisch, avestique, Avestan), Med, İskit, Sarmat, Eski Saka ve Alan dilleri Eski İrancanın Kuzey bölümünü temsil ederler. Eskiden, *Avesta*'nın İran'ın kuzeydoğusunda yazılmış olduğu sanıldığı için, bu dile Eski Baktria dili (Altbaktrisch) de denilmiştir; *Avesta* önce *Zendavesta* adiyle tanındığı için de aynı dile *Zend* diyenler de olmuştur; bazıları da *Zend* terimini, «Sonraki Avesta diyeleği» için kullanmışlardır. Şimdi elimizde bulunan *Avesta*, M. S. III. yüzyılda, Sasanîler devrinde, güneybatı İran'da Sasanîlerin yazıt dili olarak kullandığı Parsīk diyeleğine has olan ve 22 konson yazı işareti ihtiva eden alfabe esas alınmak ve buna vokal işaretleri de eklenmek suretiyle («Kitap Pehlevîcesi» [Huzvarişn ve Pāzand] nde kullanılan 14 işaretin esas alınmış olması ihtimali daha azdır) meydana getirilen bir alfabe ile yazılmıştır. Bazı dilciler, Samî esaslı İran yazısının önce Parth'larda kullanıldığını göz önünde tutarak, *Avesta*'nın bu güneybatı redaksiyonundan evvel, kuzeydoğuda Arsakid'ler yani Parth'lar (Pāhlavīk) devrinde eski ve aslî bir redaksiyonu bulunduğunu iddia etmişler, Fr. C. Andreas (b. bk.) ile J. Wackernagel bir kısım *Avesta* metninin eski şeklini rekonstitüe etmeğe çalışmışlardır. *Avesta*'nın en eski kısmını teşkil eden Gāthā'ların müellifi Zarathuştra M. Ö. VII. yüzyıldan önceye ait olamadığı için, bu dilin eskiliğini ancak o yüzyıla kadar çıkarmak hatıra gelebilirse de, elde bulunan Avesta dili, din dili olduğundan arkaik bir karakter taşıdığı halde, birçok gelişimler görmüş, işlenmiş bir dil manzarası göstermektedir; bundan dolayı da çok daha eskiden (M. Ö. 1100) mevcut olduğunu kabul etmek gerekir. Biricik anıtı *Avesta* ise de, hiç olmazsa M. Ö. VII. yüzyıldan İskender devrine kadar İran'da bir kültür ve din dili rolünde bulunmuş, Aẖaimenid'lerin idaresinde kullanılan resmî dil de Eski Farsça olmuştur. Zarathuştra, dinini kurduğu zaman, doğu İranlılar hâlâ göçebe halinde bulunuyor, ve Arya geleneklerini muhafaza ediyorlardı. Zarathuştra halkına *Gāthā* diyeleğinde vaaz etmiştir, ki bu dil işlenerek sonra ruhban sınıfının kullandığı «Sonraki Avesta diyeleği» (jungawestisch) haline gelmiştir. Avesta dilinin bu son şekli de Sasanîler zamanına kadar devam edegelirken yavaş yavaş halkça anlaşılmaz bir hale gelmiş, bu yüzden Pehlevîceye baş vurulmuş. İslâm devrinde de Parsî'ler Avesta dilini bu bozuk ve ölü şekliyle, din dili olarak Hindistan'a götürmüşlerdir. Böyle olmakla beraber, Orta Farsça (başlıca Pehlevî)-nın güney diyelekleri Eski Farsça'dan gelişmiş oldukları gibi, Avesta dili de aynı Orta Farsça'nın kuzey diyelekleri üzerinde etki yapmışır. Bugünkü Yeni Farsça, Avesta dilinin değil, Eski Farsça'nın devamıdır. Avesta dilinin Arya dilleri arasındaki yeri, ve bunlarla mukayesesi için bk. ARYA'-LAR, dil; ayrıca bk. İRAN DİLLERİ.

Avesta geç bir devirde yazıya geçirildiği (Sasanî redaksiyonu 379 yılına doğru tamamlanmıştır) için, şimdiki transkripsiyonu hatalıdır. Meselâ, Sanskritçe *devá-* (= Allah) kelimesinin Avesta karşılığı *daēva* (< ana Hint-Avrupa **deiṷos*) şeklinde yazıldığı halde, *Avesta*'nın vezninden ve başka kaynaklardan, doğru şeklinin *dēva* olduğu anlaşılmıştır. Yine *Avesta*'da *hū* (= güneşin) olarak geçen kelimenin doğrusu da iki heceli *h(ū)rō* (krş. Veda *sū́rō* = güneşin) şeklinde olması gerekir. Bunun sebebi, Pārsīk alfabesinde bu kelimenin karşılığı olarak geçen ve HVR, HRV, HRR, ve HVV şekillerinde okunabilen yazı işaretinin, yazıcılar tarafından HRV (= *h[ū]rō*) değil, HVV (= *hū*) şeklinde okunmasıdır.

Bazılarına göre Eski İranca'nın Kuzeydoğu, başkalarına göre de Kuzeybatı (dolayısiyle de Med diline, ve İran'ın bugünkü Hazer diyeleklerine akraba) kolundan sayılan Avesta dilinin iki diyeleği (Gāthā diyeleği, ve «Sonraki Avesta diyeleği») arasında ortak nitelikler vardır. Fonetikte: 1 — Yakınında bulunan fonemlerin etkisi altında a - vokalinin türlü değerlere geçmesi. 2 — *nm*'den evvel gelen kısa, ve *mr*'den evvel gelen uzun vokallerin nazalleşmesi. 3 — Kelimelerin içerisinde anaptiks (b. bk.) ve epentez (b. bk , épenthèse) şeklinde, parazit fonemlerin veya konsonları destekliyen vokallerin türemesi. 4 — Genel İrancada kelime başlarında görünen *ṷr-* fonem takımının *rṷ-* (yazıda: *urv*) şekline girmesi ve yine Genel İrancada kelime sonlarındaki -ai/-au diftonglarının -ē/-ō haline gelmesi. Morfolojide: 1 — Gerek isim, gerekse fiil çekiminde tema (thème) vokallerinin atematik (b. bk.) tabanlara da teşmil edilmesi. 2 — Fiilin geçmişlik zamanlarında kullanılan augment (b. bk.) in, yani a- (< * e-) ön-takısının nadiren kullanılması. 3 — Konsonlu temporal taban (Tempusstämme) larda görünen konjonktif a vokalinin daha belirgin olan ā'ya çevrilmesi. 4 — Çekimde ikil (duel) genitif eki. nin - å (< Arya *- ās), çoğul (cemi) instrumental ekinin de - īš olması. Sintakste: 1 — Tekil (müfred) lokatif'in tekil instrumental ve tekil datif'le; genitif'in datif ve lokatif'le çoğul datif - ablatif'in çoğul instrumental'le karıştırılması. 2 — İnstrumental halin özne (fail) hali, bazan da akkusatif ve vokatif olarak kullanılması. 3 — Çok kere partitif genitif'in özne (fail) ve nesne (meful) olarak kullanılması. 4 — Dilek (optatif) kipinin tamamlanmışlık (perfectum) zamanının, irreel kip olarak kullanılması. 5 — ṣ- aoristine ait konjonktif ve partisip şekillerinin geleceklik anlamında kullanılması. 9 — Orta (medium) çatının passif çatı (voix, bina) olarak kullanılması.

Gāthā diyeleğine, yalnız asıl Gāthā'lar (Yasna 28-34; 43-51; Haptanbātay Yasna'sı [Yasna 35. *3-41*], ve Ā-Āiryə-mā - Išyō duası [Yasna 54. *1*]) girer. Gāthā diyeleğinin bazı niteliklerini (kelime sonu vokalinin uzun olması, v. b.) taşıyan öbür Gāthā'lar (meselâ Yasna 12; 13; 14; 27. *13 - 15*; 56; 58), sintaksları karışık olduğu için «Sonraki Avesta diyeleği» nden sayılır. Gāthā diyeleğinin eskiliği, fonetik durumun, kelime şekillerinin ve cümle yapısının arkaikliğinden anlaşılır. Meselâ Gāthā'larda aspire'ler kanunu (bk. ASPİRE, ve ARYA'LAR, dil) nun istisnası yoktur. Hintçenin *Veda* diyeleğinde olduğu gibi, tekil ablatif'in, yalnız a- esaslı tabanlarda özel bir şekli vardır. Tekil, ikil, ve çoğul şekiller biribirinden kesin olarak ayırt edilmiştir. Çoğulda, tarafsız (neutre) olan bir özne'nin fiili daima tekil olur. *Veda*'larda da olduğu gibi, men edatı olan *mā*, yalnız tenbih (injonktif) kipine bağlıdır.

«Sonraki Avesta diyeleği» ne, *Avesta*'nın şu kısımları aittir: birçok Yasna'lar (1-12; 15-27; 55; 57; 59-72); Vispered; Khorda Avesta [Khurtak Apastāk]; Yaşt'lar; Sīh Ročak; Āfrīnakan'lar; ve Vidēvdāt (bunlar için bk. AVESTA); ek olarak bazı küçük metinler ve parçalar. Bu diyeleğin başlıca özellikleri şunlardır: 1 — Genel İrancadaki patlayıcı (p, t, k, gibi) fonemlerin (eğer s/ş ve n/m fonemlerinden sonra gelmiş değillerse), sızıcılar sınıfına geçmesi. 2 — *m* sesinden evvel gelen z'nin s'ye, bazı şartlar altında da s'nin ϑ'ye çevirilmesi. 3 — Aspire'ler kanununun icabı olarak meydana gelen ötümlü (sonore) fonem gruplarının ötümsüz (sourd)ler çeşidine geçmesi. 4 — Genel İrancada *du̯*, Gāthā diyeleğinde de *db* şeklinde görünen fonem grupunun, cümle başlarında *t̯b* şekline çevrilmesi. 5 — Fiilde ilkil (primaire) orta (medium) çatı (voix, bina) nın, ikil (duel, tesniye) eki olan -ϑe'nin, gerizaman (praeteritum) zamanına nakledilmesi. 6 — Fiillerde ikil yerine çoğul kullanılması. 7 — Fiillerde, Arya dilinde **-madhi* şeklinden meydana gelmiş olan ve şahıs eki olarak kullanılan ikincil (secondaire) ekin bırakılması, ve onun yerine ilkil (primaire) *-maiδe* ekinin kullanılması. 8 — Tematik (bk. ATEMATİK) tabanlarda birinci şahısın ilkil eki olan *-a* yerine *-āmi* ekinin kullanılması. 9 — Tekil ablatif şeklinin, her çeşit tabanlara teşmil edilmesi. 10 — *a-* tabanlarında çoğul nominatif bitimliği olan -a'nın öbür temalara da geçmesi. 11 — Genitif'in datif değeriyle kullanılmasının genelleşmesi. 12 — Dilek (optatif) şeklinde olan bazı fiillerin gerizaman (praeteritum) değeriyle kullanılması. 13 — Konjonktif şekillerin indikatif ve hususiyle gerizaman indikatifi değerinde kullanılması. 14 — Dilek kipinin, nefi edatı olan *mā*'ya bağlanması. 15 — Salt (absolu) ablatif'in *paiti* şekli ile kullanılması.

Avesta dilinde a, ā, e, ē, ə (a ile u arası ï), ə̄ (evvelkinin uzunu), o, ō, å̄ (uzun ve lâbial a), ą (nazal a), i, ī, u, ū vokalleriyle k, χ (= ḫ), g, γ (= ġ), č (= Türk. ç), ǰ (= Türk. c), t, ϑ (= th), d, δ (= dh), t̰ (yarı ötümlü [mi-sonore] sızıcı t), p, f, b, w, n, ŋ (gutural nazal), ŋ′ (evvelkinin yumuşamışı [mouillé]), m, y, v, r, s, z, š (Türk. ş), ž (= Türk. j) h, h' (yumuşamış [mouillé] h), ve χᵛ (lâbial χ) konsonları vardır. Avesta dilinin mukayeseli fonetiği için bk. ARYA'LAR, dil; Avesta alfabesi için bk. ALFABE, levhalar. Morfolojide, eril (müzekker), dişil (müennes), ve tarafsız (neutre) olmak üzere üç gramatikal cins; tekil (müfret), ikil (tesniye), ve çoğul (cemi) olmak üzere üç sayı; nominatif, akkusatif, ablatif, genitif, datif, instrumental, lokatif, ve vokatif olmak üzere de sekiz isim hali (cas) vardır. Eskiden eril ve dişil isimler arasında şekil bakımından bir fark yok idi ise de, sonradan bazı vokaller dişil'e tahsis edilmiştir, Gāthā'da ve «Sonraki Avesta» da *aspā* = kısrak, «Sonraki Avesta»da *aspa* = at; «emir» anlamına Gāthā'da *sə̄nghav-* (eril), «Sonraki Avesta» da *saŋhū* (dişil), gibi. Tarafsız cinsin, yalnız nominatif'le akkusatif'te önemi vardır. Gelişme unsuru olmıyan kök temalı (Wurzelstämme) kelimeler bulunduğu gibi, bazı unsurlarla gelişmiş temalar da vardır; bunlardan başlıcaları sızıcı patlayıcı, akıcı, nazal, yarıvokal, ve vokal esaslı temalardır, -s, -t -nt, -r, -n, -i, -u, -a, -a, gibi. İsim çekimi, bitimlikleri tema çeşitlerine ve gramatikal cinse göre değişir; çekim, bükün (b. bk.. flexion)-le de olur, yani kökteki vokal, hattâ konson, değişir, meselâ «yüksek» anlamına *barš*, genitif *bərᵉzō*; «ses» anlamına tekil nom. *vāχš*, gen. *vačō*, gibi. Meselâ «sığır» anlamına gelen *gav-* isminin tekildeki çekimi şöyledir: nom. *gāuš*, akk. *gąm*, inst. *gava*, dat. *gavōi*, gen. *gə̄uš*, abl. *gaot̰*, lok. (raslanmamıştır, fakat bitimliği -ē'dir), vok. (raslanmamıştır, fakat bitimliği -a'dır). Genitif belirtilenden sonra (meselâ *nmānahe pourušaspahe* = Pourušaspa'nın evinden), sıfat da isimden evvel veya sonra gelir; sıfat + isim şeklinde yapılmış birçok bileşik isimler vardır, *χᵛa-* = iyi, *āϑra* = nefes, *χᵛāϑra* = iyi nefes(li), gibi: ortaç-(participium) lardan ve bağ-fiil (gerundium) lerden olma sıfatlar da vardır *kāmē dūtım* = haberi özliyerek. *puϑrəm varšta* = oğul doğuran gibi. Zamirler de isim ve sıfatlar gibi çekime uğrar. Bağıntı (relatif), soru, ve gösterme zamirlerinin, cinse göre değişik şekilleri vardır. Şahıs zamirlerinin bir çeşidi de ek halinde kelimenin sonuna sığınır (enclitique). «Ben» zamiri şöyle çekilir: nom. *azəm*, akk. *mąm*. dat. *maⁱbyā*, abl. *mat̰*, gen. *mana*. Sayı adları 1 den 10 a kadar şöyledir: *aēva*, *dva*, *ϑray*, *čaϑwar*, *panča*, *χšvaš*, *hapta*, *ašta*, *nava*, *dasā*. Fiilde, aktif ve orta (medium) olmak üzere iki çatı (vox), indikatif, konjonktif (ve injonktif), optatif, ve imperatif olmak üzere dört kip (modus), şimdikilik (praesens), bitmemişlik (imperfectum), bitmişlik (perfectum), bitmişlik öncesi (plus-quam-perfectum), aorist, ve geleceklik (futurum) olmak üzere de altı zaman (tempus) vardır. «İmek» fiilinin şimdikilik zamanın tekil ve çoğul şekilleri şöyledir: *ahmī*, *ahī*, *astī*; *mahī*, *stā*, *həntī*. «Taşımak» anlamına gelen fiilin aktif şimdikiliği *barāmi*. *barahi*, *baraⁱti*. *barāmahi*, - - - (raslanmamıştır), *barəntі*; geçmişliği de *barəm*, *barō*, *bārat̰*, *barāma*, *barata*, *barən* şeklinde çekilir. Akkusatif, datif, genitif-ablatif, instrumental, ve lokatif halleri masdar olarak da kullanılır. Cümle, özne (fail), fiil, nesne (meful) sırasına göre düzenlenir, meselâ *azem ahmi zaraϑuštra haomō ašava dūraošō* = ben, ey Zarathuştra, gerçek-kutsal Haoma (bitkisi), ölümden koruyan ım.

Gramerler ve sözlükler: F. Justi: *Handbuch der Zendsprache. Altbaktrisches Wörterbuch, Grammatik, Chrestomathie*, Leipzig 1864. F. Spiegel: *Grammatik der altbaktrischen Sprache*, Leipzig 1867. A. Hovelacque: *Grammaire de la langue zende*, Paris 1868. C. de Harlez: *Manuel de la langue de l'Avesta, grammaire, anthologie, lexique*, 2, bas. Louvain 1881. W. Geiger: *Handbuch der Awestasprache. Grammatik, Chrestomathie und Glossar*, Erlangen 1879. F. Spiegel: *Vergleichende Grammatik der alterânischen Sprachen*, Leipzig 1882. Ch. Bartholomae: *Handbuch des altiranischen Dialekte. Kurzgefasste vergleichende Grammatik, Lesestücke und Glossar*, Leipzig 1883. K. E. Kanga: *A Practical Grammar of the Avesta Language*, Bombay 1891. A. V. W. Jackson: *An Avesta Grammar*, Stuttgart 1892. Ch. Bartholomae: *Vorgeschichte der iranischen Sprachen, und Awestasprache, und Altpersisch* (W. Geiger ile E. Kuhn'un «Grundriss der iranischen Philologie» adlı eserinde, cilt I, Strasbourg 1895). H. Reichelt: *Awestisches Elementarbuch*, Heidelberg 1909. A. V. W. Jackson: *Avesta Reader*, Leipzig 1893. K. E. Kanga: *A Complete Dictionary of the Avesta Language in Guzerati and English*, Bombay 1900. E. Blochet: *Lexique des fragments de l'Avesta*, Paris 1900. M. Schuyler: *Index verborum of the Fragments of the Avesta*, New York 1901. L. N. Mills: *A Dictionary of the Gathic Language of the Zend-Avesta* (eksik), Leipzig 1902. Ch. Bartholomae: *Altiranisches Wörterbuch*, Strasbourg 1904. Ch. Bartholomae: *Zum altiranischen Wörterbuch*, Strasbourg 1906.

AVEYRON [*averõ* ok]: 1 — Fransa'nın güneyinde Garonne nehri çevreğinde, Tarn ırmağının Mentauban yakınında sağdan aldığı bir kol. Uzunluğu 140, taşına elverişli bölümü 45 km dir.

2 — Güney Fransa'da Garonne nehri çevreğinde departman. Yüzölçümü 8871 km², nüfusu 315 000 dir. Merkezi Rodezdir. A. departmanının doğusunda Cevennes, kuzeyinde 1471 m yüksekliğinde Aubrac dağları vardır. Karstlaşmış Causses Jura kalkerleri yöresi de sınırları içindedir. Halkın geçimi koyunculuğa (Roquefort peyniri ve yün) dayanır. A. ve çevresinde ırmaklar dik yamaçlı derin vâdiler açmışlardır.

AVFÎ, Nureddin Muhammed b. Yahya b. Tahir b. Osman El-Avfî El-Buharî El-Hanefî (yaklaşık olalak 1171 - yaklaşık olarak 1233), Fars yazarı. Buhara'da doğmuş, Dehli'de ölmüştür. Buhara'lı bir bilgin ailesindendir. İlk öğrenimini doğduğu şehirde yapan A. nin gençliği orada geçmiştir. 1200 den sonra Semerkand'e giderek Batı Karahanlı devleti veliahtı Kılıç Arslan Hakan Osman b. İbrahim'in münşisi olmuş, birkaç yıl geçince de (1203 ten başlıyarak) Horasan, Sistân ve Harezm'in birçok şehirlerinde dolaşmış, Moğol istilâsı sırasında Sind'e gitmiş (1220), Sind ve Multan'da hüküm süren Nâsırüddin Kabaca'nın yanında, onun ölümü (1227) nden sonra da Dehli sultanı Şemsüddin İltutmuş'un yanında, Dehli'de yerleşmiştir.
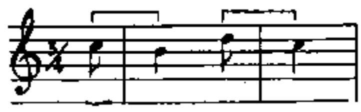
Eserleri şunlardır: *Lubâb-ül-elbâb:* şairler tezkiresidir. A., bunu, Sind'de bulunduğu sırada, hükümdarın veziri Ayn -ül-mülk Fahrüddin Hüseyin adına hazırlamıştır [yazılışı 1221]. Eser, İslâmlık'tan sonraki Fars şairleri hakkında yazılmış ilk tezkiredir. Saffarî'ler, Samanlı'lar, Gazneli'ler, Selçuklu'lar devrinde yetişen şairler hakkında bilgi veren ilk kaynaktır. Eser, bir önsöz ile 12 bölümden ibarettir. Şairliğin fazileti, şiirin mahiyeti, Fars şiirinin başlangıcı, şiirle uğraşan hükümdarlar, devlet adamları, bilginler ve yazarın yaşadığı devre kadar yetişen şairler hakkında bilgi verir.

Cevâmi-ül-hikâyât ve levâmi-ür-rivâyât: A., bu eseri Sind hükümdarı Nâsırüddin'in emriyle yazmağa başlamış, Dehli'de bitirerek İltutmuş'un veziri Nizamülmülk Cüneydî'ye sunmuştur (1232 sıraları). A. nin en ünlü eseri budur. Kitap 4 kısıma, her kısım da 25 baba ayrılmıştır. 1 inci kısımda Peygamber, evliya, hükümdar, vezir, bilgin ve çeşitli meslek sahipleri hakkındaki rivayetler; 2 nci kısımda iyi huylar; 3 üncü kısımda kötü huylar; 4 üncü kısımda kara ve denizlerdeki garip şeyler, tılısımlar, eşya özellikleri ve hayvan tabiatları anlatılır.

A., eserini yüz kadar kitaptan faydalanmak, bunlardan parçalar almak suretiyle hazırlamış ve eserine, dolaştığı birçok yerlerde gördüğü ve duyduğu şeyleri de eklemiştir. O devrin toplum hayatını anlatan eser hususiyle tarih bakımından çok önemlidir. Kitap XIII. yüzyılla XVII. yüzyıl arasında çok ün almış, türlü kısaltmaları yapılmış, bir çok yazarlar tarafından kaynak olarak kullanılmış, Türkçeye de birkaç defa çevrilmiştir. İbni Arapşah ve şair Necati'nin tercümeleri ortada yoktur. Celâlzade Salih'in yaptığı tercüme (1550) nin birkaç nüshası Türkiye ve Avrupa kitaplıklarında bulunmaktadır.

A., bunlardan başka Kadı Tenûhî'nin *El-Ferecü ba'd-eş-şidde* adlı eserini Farsçaya çevirmiştir.

AVFTAKT (Alm. Auftakt; Yun. Anakrusis), musiki sanatında, kendinden sonraki kuvvetli vurgu ile birlikte, herhangi bir motifi meydana getiren zayıf vurgu. Musiki eserlerinin en başında gelen ve ölçünün kuvvetli vurgusu üzerine düşmiyen kıymetlere de A. denir. Şu misalde: iki ölçü çizgisinden önceki sekizlik nota gibi. Nota yazısında, ölçüleri birbirinden ayıran çizgiler, bir de ortaklaşa yatay çizgiler ile birbirlerine bağlanan notaların arasında kalan boşluklar rölatif anlamdaki kuvvetli vurguların kolayca tespit edilmesini sağlarlar. Fakat iki ölçü çizgisi arasında kalan notaların kuvvetli ve zayıf vurguları, veya ortaklaşa yatay çizgi ile birbirine bağlı olan notalar arasındaki kuvvetli ve zayıf vurguların yerleri, maalesef tayin edilemez:

AVFTAKT

AVFTAKT

Musiki cümlelerinde, motifleri, kuvvetli bir vurgu ile, arkadan gelen motifin ilk kuvvetli vurgusu arasında tespit etmek (a) veya zayıf vurgu üzerinde başlıyan bir notayı, gelişigüzel bir nota, yahut da bir bitiş notası sanmak kadar yanlış bir şey olamaz. Motiflerin A. notası ile başlamaları yalnız bir şekil meselesi değil, daha ziyade bir müzik tasavvurunun geleneksel şekline uymak demektir. A. notası, bütün müzik düşüncelerinde bir çıkış noktası olma önemini taşır.

AVGAN (Avğan), Kütahya'nın Uşak ilcesinin Ulubey bucağına bağlı köy. Nüfusu 1428 (1945) dir. A., Uşak'ın 30 km güneyinde, Ulubey istasyonunun 14 km doğusundadır. Yakınında A. höyüğü vardır.

AVGİT: bk. OJİT.

AVHAR, Ortaçağ Arap ve Fars coğrafya ve tarih eserlerinde Kafkasya Avar'ları (bk. AVAR'LAR 2) nın adı.

AVIANUS veya **AVIANIUS** (M. S. IV. veya V. yüzyıl), Roma masal şairi. Yunan masal şairi Babrios yolunda distikhon (b. bk.) şeklinde kaleme aldığı masallardan 42 tanesi bize kadar gelmiştir. Süslü, fakat duru bir dille yazılmış olan bu masallar Ortaçağ okullarında rağbette görmüştür. İngiliz filozofu Alexander Neckam (1157-1217) *Novus Avianus* (Yeni A.) başlıklı eserinde A. masallarını taklidetmiştir. Defalarca yayımlanmış olan A. masallarının en önemli baskıları: E. Baehrens: *Poetae Latini minores* (Leipzig 1883), R. Ellis (Londra 1887), L. Hervieux: *Fabulistes Latins* (Paris 1894).

AVICEBRON: bk. İBNİ CEBRON.

AVICENNA: bk. İBNİ SİNA.

AVIDIUS, Cassius (M. S., II. yüzyıl), İmparator Marcus Aurelius zamanında Roma ordusu komutanı. Suriye valisi olarak Parth'lara karşı başarı ile savaştıktan (162-165) sonra Tigris (Dicle) nehrini geçmiş ve Ktesiphon ile Seleukeia şehirlerini zaptetmiştir. Bazı söylentilere göre imparatorun ahlâksız karısı Faustina A. a evlenme teklif ederek kendisinde hükümdarlık hırsını uyandırmıştır. A. Mı-

sır'da bir ayaklanmayı yatıştırınca askerlere kendini imparator ilân ettirmiş (175), fakat üç ay sonra iki subay tarafından öldürülmüştür.

AVIENUS, Gennadius (M. S. V. yüzyıl), 450 de Roma konsulü. Eski ve çok nüfuzlu bir Roma ailesine mensup olan A., 452 de Papa Leo I. ve İtalya'nın o zamanki başkomutanı Trigetius ile birlikte, Attilâ'yı Roma şehrini zaptetmekten vazgeçirmek üzere Hun hükümdarının karargâhına gitmiştir. Raffaello Santi'nin Papa Leo ile Attilâ'nın buluşmasını tasvir eden ünlü tablosunda papanın yanındaki figürlerden birisi A. tur. BK. ATTİLÂ: Resimde A.

AVIENUS, Rufius Festus (M. S. IV. yüzyıl). tanınmış Roma'lı şair. Etruria'daki Volsinii (Bolsena) de kibar bir aileden doğmuştur. Yunan şairi Aratos'un *Phainomena* (Gökte gözüken olaylar) adlı astronomik-didaktik destanı ile başka bir Yunan şairi olan Dionysios'un *Periēgēsis tēs oikumenēs* (Dünya gezisi) başlıklı seyahatnamesini *Descriptio orbis terrae* (Yeryüzünün tasviri) adiyle heksametron (b. bk.) vezninde Lâtinceye çevirmiştir. Bundan başka *Ora maritima* (Deniz kıyıları) adiyle senarius (b. bk.) vezninde yazılmış ve Akdeniz, Karadeniz ve Hazer Denizi kıyı bölgesini tasvir eden bir manzume kaleme almıştır. Bu uzun manzumenin bugün elde bulunan 713 mısralık parçası Batı Avrupa'nın Atlas Okyanusu'ndan Massilia (Marseille) ya kadar uzanan kıyı kısmının en eski tasviridir. A. epigramlar da yazmıştır. Bütün eserlerini Giles (Oxford 1835), A. Holder (Leipzig 1887), Aratos tercümesini ise A. Breysig (Leipzig 1882) yayımlamıştır.

AVIGNON [*avinyõ* ok.], Fıansa'nın güney bölümündeki Provence'da, Vaucluse departmanının merkezi. Nüfusu 52 110 (1936) dur. Rhône ırmağı boyunda kurulmuş bulunan A. kale duvarlariyle çevrili, birçok eski kiliselerin ve papanın şatosunun bulunduğu tarihî bir köprübaşı ve ticaret şehridir. İpek, şarap, kökboya ticareti ile makine endüstrisi önemli yer tutar. A., Rhône çukurluğunu boylıyan ana demiryolu boyunda işlek bir istasyondur.

Tarih: A. (Lât. Avenio), eskiden Gallia Cavar'larının başkenti. Romalı'lar zamanında Gallia Narbonensis eyaletinin en önemli yeri idi. A., birçok defa Barbarların ve Arap'ların istilâlarına uğradıktan sonra sıra ile Burgund ve Arles kırallarının, Provence, Toulouse kontlarının eline geçmiştir. XII. yüzyıl sonlarında burada cumhuriyet idaresi kurulmuş, fakat 1226 da Albigenses (b. bk.) lere yardım etmesinin cezası olarak Fransız kıralı Louis VIII. tarafından alınarak kaleleri yıkılmış, özerkliğine son verilmiş ve 1251 de Toulouse ve Provence kontlarına boyun eğmek zorunda bırakılmıştır.

A., 1309-77 arasında papaların oturma yeri olmuştur. Papalığın «Babil Esareti» denilen bu zamanda, Roma'da tutunamadıkları için Fransa'ya sığınmak zorunda kalmış bulunan Papalar, A. da tamamiyle Fransız nüfuzu altında kalmışlardır. 1378 - 1408 tarihlerinde, «Papa aleyhtarı» (antipape) olarak ortaya çıkarılan (bk. BÜYÜK ŞİZMA) Clemens VII. ile Benedictus XIII. A. da oturmuşlardır.

1274 te Papa Gregorius X., komşu bir kontluk olan Benaissin'i Fransız kıralından almış bulunuyordu. 1348 de Papa Clemens, Napoli kıraliçesi ve Provence kontesi Jeanne'dan Avignon'u da satın almıştır. Papalar bundan sonra A. yı, temsilcileri vasıtasiyle idare etmişlerdir. Bu hal. birkaç defa Fransız'lar tarafından işgal edilmesine (1603 - 64, 1688 - 89, 1768 - 74) rağmen 1790 a kadar devam etmiştir. Papalık, bu tarihte bütün topraklariyle Fransa'ya katılan A. üzerindeki haklarından 19 şubat 1797 de Tolentino Barışı ile vazgeçmiştir.

Papaların oturma yeri olduğu zamanlarda A., özel bir siyasî önem kazanmış, aynı zamanda birçok kilise ve başka büyük binalarla geniş ölçüde bir bayındırlığa kavuşmuştur. XIII. ve XVIII. yüzyıllarda bir endüstri merkezi olarak zenginleşmiştir. Bugün tarihî binaları ile güzel bir Başpiskoposluk şehri olup, müzesi, arkeolojik eserler koleksiyonu, heykel, resim ve portre galerileri ile tanınmaktadır. Çok sayıda yazma eserleri bulunan kitaplığı, Fransız vilâyet kitaplıklarının en zenginlerinden biridir. İleri bir ipekçilik endüstrisi gelişmiştir.

AVİKAM, Sudan Guinea dillerinin Fildişi Kıyısı-Dahomey grupundan (groupe ébournéo-dahoméen) olan bir dil. Avikom. Avekvom, Gbãnda, Brinã, Kwakwa, ve Lahu dahi denilen bu dil, grupun «deniz kulağı» (lagune) dilleri denilen bölümündendir. Fildişi kıyısında, Bandama nehrinin ağzına yakın bir bölgede konuşulur. Yakın komşuları Attie, Vetere, Abure, Gua, Ebrie, Abe, Ari, Adyukru, ve Aladyan dilleridir. Bk. FİLDİŞİ KIYISI - DAHOMEY DİLLERİ.

AVİKOL (Avicole; Lât. *avis* = kuş, *colere* = ikamet etmek), kuşlar üzerinde yaşıyan parazit hayvanlara verilen ad. Uyuz böceklerinden *Sarcoptidae* familyasına bağlı bazı türler (*Analges passerinus* gibi) avikol durlar (bk. ANALGES).

AVİKULA (Avicula), yumuşakçaların midyeler (Lamellibranchiata) takımına bağlı avikulide (Aviculidae) familyasının bir cinsi. Sağ ve sol kabukları birbirinden farklıdır ve kabukların üst kısmında öne ve arkaya doğru birer uzantı vardır. Bunlar kabuğa bir kuş kanadı manzarası verdiği için bunlara «Kuş midyeleri» adı da verilir. Kabuğun içinde parlak bir sedef tabakası vardır. Kısa ayaklarında bisus iplikleri vardır. Sıcak ve mutedil denizlerde yaşar. *A. hirundo* adlı türü Akdenizde ve denizlerimizde yaşar. Kabukları sarımtrak kahverengidir.

AVİKULA
M = kas izi.

A. alt Silur'danberi yaşamaktadır. Ve birçok fosil türleri vardır. *A. cf. caudigera* türü memleketimizde Toroslarda ve Çakıt boğazında alt Senomiyen'de bulunmuştur.

AVİKULARİA (Avicularia): 1 — Örümcekler (Araneida) takımına bağlı avikulariide (Aviculariidae) familyasının bir cinsi. Kısa bacaklı ve vücudu uzun kıllı bu örümceklerin *A. avicularia*

AVİKULARİA

adlı türü 5 cm büyüklüğündedir ve koyu kahverengi veya siyah renklidir. Güney Amerika'da yaşıyan ve küçük kuşları bile avlıyabildiği için «kuş örümceği» adı da verilir. 2 — Molluscoidea gurupundan briyozoa (Bryozoa) sınıfına bağlı hayvanların polimorf olan kolonilerinde bulunan bir hayvan tipine verilen ad. A. kuş başına benzer alt ve üstte olmak üzere iki çeneden yapılmıştır; bu çeneler kaslar vasıtasiyle hareket ettirilir. Bunlar koloninin besin işini üzerine almış hayvanların yakınında bulunurlar ve küçük organizmaları yakalıyarak ölünciye kadar saklarlar; bu organizmaların besin olarak kullanılacak kısımları buradan besin hayvanlarına gönderilir. A. lar aynı zamanda koloninin savunma ve temizlik işlerini de üzerine almışlardır.

ẠVILA: 1 — İspanyada Eski Castilla'nın güneyinde bir eyâlet. Yüzölçümü 8047 km, nüfusu 236 044 (1941)tür. Kuzey bölümündeki yüksek ovalarda buğday ekilir, hayvan yetiştirilir. Güney bölümü ise ormanlık Sierra de Gredos ile kalabalık geniş vadilerden meydana gelmiştir.

2 — Orta İspanyada, aynı addaki eyâletin merkezi olan bir şehir. Nüfusu 20 261 (1941)dir. Madrit'in 90 km kuzeybatısında, Kastilya dağlarının kuzey yamacında, bir tepe üzerinde kurulmuştur. Denizden yüksekliği 1114 m dir. Dağ geçitleri yakınında bulunan A., tarih boyunca stratejik önemi olan tahkimli bir şehir olmuştur ki eski kale duvarları ve burcları zamanımıza kadar kalmıştır. Bugün işlek bir demiryolu kavşağı olan A. ve çevresinde dokuma endüstrisi ile maden işletmeleri vardır. Piskoposluk merkezidir.

Eskiçağda Abyla yahut Abela adiyle anılan A. daha IV. yüzyılda piskoposluk merkezi olmuş, 1455-1807 arasında bir üniversitesi bulunmuştur. Bu şehir Avila'lı Theresia adiyle söylenen ve karmelit'ler tarikatine bağlı bulunan rahibenin doğduğu yer olması bakımından da ün vermiştir.

ÁVILA [*ạvila* ok.], **Juan de** (1494 ? - 1569), İspanyol azizi. Toledo piskoposluğunda Almodovar'da doğmuştur. Salamanca üniversitesinde hukuk, Alcalá'da felsefe ve tanrıbilim öğrenimi görmüş, 1530 da Sevilla başpiskoposluğunun isteğiyle Andalucia'da yerleşerek, hayırseverliği, alçak gönüllülüğü ve iyi bir günah çıkartıcı oluşu sayesinde etrafına, içlerinde Santa Teresa, S. Juan de Dios Francisco Borgia gibi kişiler bulunan birçok mürit toplamıştır. Eserleri 1618, 1757, 1792 ve 1805 te Madrit'te bir araya toplanmıştır. En ünlü eseri *Audi fili* (Dinle, oğlum) dir.

ÁVILA Y ZÚÑIGA [*ạvila i thụnyiga*], **Luís de** (1490 - 1560), İspanyol tarihçi. Placentia'da doğmuştur. Zuniga ailesinden zengin bir kızla evlenmiş ve onun aile adını kendi adına eklemiştir. Kısa zamanda imparator Karl V. in sevgisini kazanarak Roma sefirliğine atanmış ve kendisine Alcantara şövalyeleri büyük komutanlığı rütbesi verilmiştir. 1541 de İmparatorla birlikte Afrika'ya gitmiş, ve Schmalkalden harbinde hizmet ederek bu harb hakkında yazdığı *Comentario de la guerra de Alemania, hecha de Carlos V. en el año de 1546 y 1547* (1546 ve 1547 yıllarında Carlos V. tarafından Almanya harbi hakkında düşünceler) [1548] adlı tarihi Fransızca, Almanca, Felemenkçe, İtalyanca ve Lâtinceye çevrilmiştir.

AVILÉS [*avilẹs* ok.], İspanya'nın kuzeyindeki Asturya bölgesinde bir şehir. Nüfusu 18 037 dir. A., 6 km lik bir girinti halinde karaya sokulmuş bulunan Ria de Avilés adlı kuytu Rias kıyısında kurulmuş iyi bir doğal limandır. Demiryollariyle kıyı boyundaki şehirlere ve gerisindeki bölgeye bağlanmıştır. Çevresinde demir, bakır ve kömür madenleri vardır. Endüstri ve ticareti gelişkindir.

AVION'LAR (Lât. *Aviones*), İlkçağda bir Germen kavmi. Avion adı «adada oturan» anlamına geldiğine bakılırsa, A. ın Kuzey Germania'da, Elbe ırmağının ağzına yakın olan adalarda oturdukları sanılmaktadır.

AVİTAMİNOZ (Avitaminose), vitamin azlığı ve eksikliğinde görülen hastalık hallerine genel olarak verilen ad.

Yiyeceklerin tam besiyi sağlıyacak değeri alması için, yağ, şeker, albümin gibi maddelerin yanında vitaminlerin de yeter mıktarda bulunması gerekir. (bk. VİTAMİN).

Vitamin eksikliğinden hastalık hali belireceğini ilk defa 1896 da Holândalı Eijkman göstermiştir. Bu hekim Cava'daki hastahanenin tavuklarında ayak ve kanadların felce uğraması, çırpınmalar, isteksizlik, zayıflama ve sonunda ölüm gibi bazı belirtilerin çoğaldığını görmüştür.

Bu sürekli olayların sebebi incelenirken hayvanların epey zamandan beri kabuksuz pirinçle beslendiği anlaşılmış ve eğer pirinç, kabuğu ile verilirse, bu hallerin düzeldiği denenmiştir. Daha sonra da bu görgülerin, uzakdoğuda yaygın bir halde bulunan beriberi hastalığı olduğu inancına varılmıştır. Eijkman'ın bu buluşundan önce, XVIII. yüzyılda bir İngiliz hekimi skorbüt'ün portakal suyu ile iyileştiğini görmüş, fakat etkide bulunan maddenin ne olduğunu bildirmemiştir.

«Vitamin» adı verilen ve besi övünlerimizde yetersiz oldukları takdirde bazı hastalıkların meydana çıkmasına sebep olan bu cisimler üzerinde araştırmalar çoğalmıştır. Sağlık ve hastalıkda vitaminlerin oynadığı önemli rol gün geçtikçe meydana çıkmaktadır. Şimdi birçok vitaminler «sentez» yoliyle elde edilmekte ve hattâ birçok hastalıklarda ilâç gibi kullanılmaktadır.

İnsanın vitamin ihtiyacı, harcanan vitaminin miktarına, yaşa, cinse ve bazı özel şartlara bağlıdır. Gebelerde çocuklarda, hastalıklarda bu ihtiyaç artar. Beslenme tarzının da vitamin ihtiyacı üzerine etkisi vardır. Meselâ, şekeri nişastası bol beside B_1 vitamini zengin olmalıdır. Bundan başka vücutta kalsyom ve fosfor arasındaki nispet bozulunca D vitamini ihtiyacı yine çoğalır.

Bazı perhizler vitamin azlığı doğurabileceği gibi, sindirim aygıtındaki bozukluklar da vitaminin kana geçmesini geri bırakabilir. Yahut bazı mikroplar vitaminlerin yapısını bozarak vücudun onlardan faydâlanmasına engel olurlar.

A. un belirtileri vitaminin cinsine göre ayrı ayrıdır:

A Avitaminozu: Birinci Dünya Harbi'nde 1916-1917 yıllarında Danimarka'da çocuklarda görülen keratomalasi denilen göz hastalığı üzerindeki incelemeler, ve bu konuda farelerde yapılan deneyler, yağda eriyen bir vitaminin varlığını göstermiştir. Çünkü hastalık tereyağı ve balık yağı ile iyileşiyordu. Danimarka'da bu hastalığın yayılmasına sebep de bu memleketin tere yağlarını bol kazançla Almanya'ya satması, kendi çocuklarının yağsız süt, margarin ile beslenmesi olmuştur.

Beside A vitamini eksilince şu haller görülür:

1 — *Gözde:* Gözyaşı bezleri çalışmadığından göz kurur. Gözyaşının koruyucu rolü ortadan kalkınca da mikroplar ürer, iris tabakasında yaralar, delinmeler konjoktivada yangılar olur.

2 — *Deride ve epitelyomda:* Sertleşme, kuruluk kepeklenme, diş etlerinde cerahatlenme (piyore), kulakta simuslarda, idrar yollarında, yangılanma, bronşit, safra ve idrar taşları görülür.

3 — *Gece görmemezlik:* Gözün karanlığa alışması için A vitamininin rolü büyüktür. Ve retina tabakası bu vitaminden zengindir. Karanlıkta vitamin, proteinle birleşerek kırmızı renkli maddeyi husule getirir. Işığa tutulunca ayrılır. Sıcak ülkelerde çok görülen gece körlüğü, eskiden beri A vitamini bakımından zengin olan kara ciğerle tedavi edilir.

4 — *Sinir sisteminde:* Hayvanlarda omurilik'in dejenerasyonu (yozlaşma) belirtileri (hareketlerde tutukluk ve düzensizlik) kol ve bacaklarda uyuşmalar, spazmozlar, gelip geçici inmeler görülür.

5 — *Büyüme, gelişmede aksama:* A vitamini yokluğunda gelişme, büyüme durur.

6 — *İnfeksiyonlara karşı durma:* Deneylerle de ortaya konmuştur ki, A vitamini azlığında bulaşıcı hastalıklara karşı dayanım azalır.

İnsanın günlük A vitamini ihtiyacı 3-5 miligramdır. Albümini az maddelerle beslenmede vitaminsizlik belirtileri daha erken kendini gösterir.

B grupu Avitaminozu: Uzak Doğu'da halk arasında yaygın bir halde bulunan bir çok ölümlere sebep olan beriberi'nin beslenme hastalığı olduğunu ilk önce Japon hekimi Takaki göstermiş, gemi tayfalarını kabuksuz pirinç yanında süt ve et ile besliyerek hastalığın önünü almıştır. Yalnız bu zat asıl sebebi albumin eksikliğinde sanmıştır. Sonraları Holânda Hindistanı'na bu konuda araştırma yapmıya gönderilen bir komisyonun genç üyesi Eijkman asıl sebebi ortaya koymuştur.

B grupu avitaminozunun bu grupa giren vitaminlere göre şekilleri vardır:

B_1 Avitaminozu: B_1 vitamini eksikliği beriberi hastalığı yapar.

Beriberi de iki şekilde kendini gösterir:

Birisi sinir sistemini tutan şekildir. Bu yüzden bacaklarda duyu bozuklukları ile başlıyan, sonra kollara çıkan inmeler olur. Başlangıçta hastaların yürümesi çok karakteristiktir (steppaji); hastalık ilerledikçe çok zayıflama ve bütün sinir sisteminde dejenerasyon görülür. İkinci şekil, hidrops'lu şekildir. Deri altına ve örgüler arasına kanın sıvı kısmı sızar ve şişlikler, kalb yetersizliği kendini gösterir. Kalb büyümüş, genişlemiştir. Kan basısı düşüktür.

Kabuksuz pirinçle beslenen güvercinlerin, ayaklarında ve kanadlarında 30-35 gün sonra felçler ve hareket intizamsızlığı görülür. Hayvan istekten kesilir, yeşil bir sürgün vardır. Tüylerini temizlemez, bir köşede pinekler. Sonra başı arkaya yatar ve şiddetli çırpınmalar başlar, hayvan taklalar atar. Bir müddet sonra ölür.

B_2 Avitaminozu: B_2 vitamini eksikliği farelerde gelişmeyi durdurur. İnsanlardaki belirtisi kesin olarak sınırlandırılmamıştır.

B_6 Avitaminozu: Bu vitamin eksikliğinde pellagra hastalığı meydana çıkar.

Pellagra çok mısır yenilen bölgelerde görülür. Hastalık, deride, sindirim yollarında ve sinir sisteminde kargaşalıklar yapar.

Vücudun el sırtı, ense, yüz gibi güneş gören kısımlarında deride ilk önce kırmızılıklar başlar sonra bu kızartılar sulanır, daha sonra da kurur, çatlaklar, kepeklenme, renk koyulaşması hasıl olur. Dil kızıldır, soyulmuş gibi görünür; ağrılıdır. Sindirim bozuklukları, sürgün, sinir sisteminde yangılanma belirtileri ortaya çıkar. Balık eti bu hastalığa karşı iyi bir ilâçtır.

Kansızlığa karşı gelen vitamin faktörü:

B_2 — kompleksinden olan bu vitamine henüz bir harf verilmemiştir, bunların adı ile, Castle faktörü diye anılır. Bu faktörün yokluğunda pernisioza adı verilen bir kansızlık ve sprine denen bir sürgün olur. sağıtım için karaciğer özleri çok iyi gelir.

C Avitaminozu: C vitamininin eksikliğinden doğan en tanınmış hastalık skorbüt'tür. Taze yiyeceklerden mahrum kalan uzun deniz yolculuklarında, savaşta kuşatmada kalanlarda raslanan bu hastalığın belirtileri şunlardır: diş etleri kanar, kemikler ağrır, zayıflama, kansızlık vardır. Takîm edilmiş (mikropsuslaştırılmış) sütle beslenen çocuklarda kemiklerde değişmelerle kanamalarla kendini gösteren Barlo hastalığı da yine C vitamini eksikliğindendir. 1747 de bir İngiliz denizci hekimi, skorbüte portakalın iyi geldiğini göstermişti. Fakat sonraları bu hastalığın daha çok intanî olduğu inancına gidilmiştir. Ancak 1907 de Norveç'te kobayları kuru yiyeceklerle besliyerek Holst ve Fröhlich tarafından skorbüt tablosu elde edilebilmiştir.

Skorbüt yalnız kobay, maymun ve insanlarda görülen, deneylerle fare tavşan ve köpekte husule getirilemiyen bir hastalıktır.

Skorbütte en çok göze çarpan kıldamarların dıvarlarının zayıflığıdır. Kanamalar, deri altında mor lekeler halindeki kan oturmaları hep bu yüzdendir. Ayrıca kemik değişimleri, çabuk kırılmalar görülür.

D Avitaminozu: D vitamini eksikliğinden raşitizm denen kemik hastalığı olur.

Raşitizm XVII. yüzyılda İngiliz hekimi Glisson tarafından ilk defa olarak sınırlandırılmıştır, fakat sebep uzun zaman bilinememiştir. Ancak son yıllarda bu hastalığın D vitamini eksikliğinden ileri geldiği öğrenilmiştir.

Belli bir besinle beslenen farelerde deneyler yapılarak bu hastalık meydana çıkarılmış ve balıkyağı ile de değişiklikler iyileştirilmiştir. Böylece bulgu gerçekleşmiştir.

D vitamini eksikliğinde şu belirtiler görülür:

Vitamin azlığı eğer çocukluk çağında ise kemiklerin kireçlenmesinde, D vitaminine ihtiyaç olduğundan, Raşitizm hastalığı meydana çıkar D vitamini azlığı yetişkin kimselerde ise ostomalasi denen hastalığın belirmesine sebep olur.

Raşitizm'de başlangıçta çocuğun bileklerinde şişkinlik, kaburgalar üstünde elle yoklanınca duyulan tesbih taneleri gibi dizilmiş katılıklar, başta konak görülür. Sonraları bel kemiği bükülür, kamburlaşır, göğüs kemiği öne doğru çıkar, bacaklar çarpılır.

Yetişkinlerin osteomalasi denen D vitamini eksikliğinden doğan kemik hastalığında ise kemiklerde yumuşama, çabuk ve kolay kırılmalar göze çarpar. Bu hastalık daha çok gebelerde görülür.

İnsanın günlük D vitamini ihtiyacı, çocuklarda, en aşağı 0, 002 miligramdır. Raşitik çocuklarda, alıştırma için günde 0, 01 santigram D vitamini verilmelidir.

E Avitaminozu: Fareler üzerinde yapılan deneylerde, E vitamini yokluğunda ilk önce spermatozoit'ler hareketlerini yavaşlatırlar, sonra bütünbütüne canlılıklarını kaybederler. Daha sonraları yumurtaları (testis) küçülür, Atrofiye uğrarlar. cinsel istek kalkar.

Dişilerde, vitamin E yokluğunda başlangıçta gebelik olabilir. Fakat ana, yavrularına karşı ilgisizdir. Ondan sonraki gebeliklerde yavru ölü doğar. Nihayet «ana karnındaki yavru» nun eridiği görülür.

H Avitaminozu: H vitamini deriyi korur. Yokluğunda, cildin yağ bezlerinin çalışmasında bozukluk ve sertleşme görülür. Bu vitamin insanlarda, derinin çok yağlanması, ergenlik psoriazis, saç dökülmesi, ekzema gibi hastalıklarda ilâç diye kullanılır.

K Avitaminozu: K vitamininin yokluğunda, kanın pıhtılaşmasında gecikme ve bu yüzden kanamalar olur.

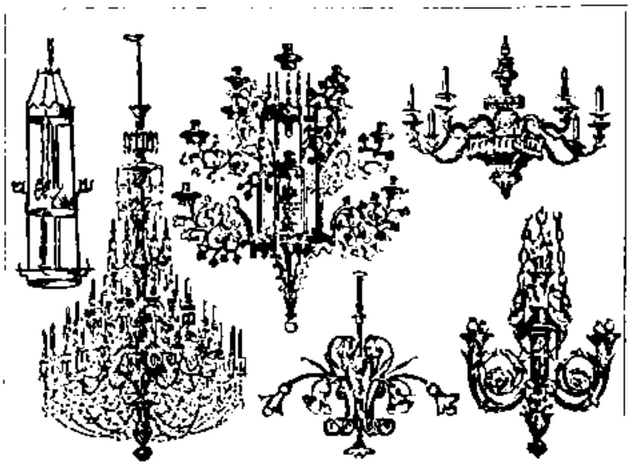
P Avitaminozu: Bu vitamin kıldamarların kapillor koruyucusudur. P vitamini yokluğunda kıldamarları yırtılır, deri altına kanamalar olur (purpura hastalığı gibi).

AVİTOHOL, Bulgar Türk Dulo (b. bk.) hanedanının efsanevî atası. A. adı VIII. yüzyılın ilk yarısında tertiplenmiş olan ve «Bulgar hükümdarları listesi» (b. bk.) diye tanınan kütükte kayıtlıdır. Bu kütüğe göre A. 300, oğlu İrnik ise 150 yıl yaşamıştır. Kütükte verilen tarihlere dayanılarak yapılan hesaplara göre A. un ömrü 164-463, İrnik'inki ise 464-613 yıllarına raslamaktadır (J. Marquart: *Die nichtslavischen (altbulgarischen) Ausdrücke in der bulgarischen Fürstenliste,* «T'oung Pao» dergisinde, c. XI, 1910, s. 650, 662). A. adının anlamı, Marquart'a göre, **Apıt-oğul* (= Ataların oğlu) dur ve bu adın, onu taşıyan kişinin ataların şan ve şerefini yükseltmek ödeviyle yüklemli olduğu sanılıyor. (J. Marquart: *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften,* Leipzig 1898, s. 77; J. Markwart: *Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten,* «Ungarische Jahrbücher» dergisinde, c. IX, 1929, s. 83, not 2).

A un büyük Hun Türk hükümdarı Attilâ ile aynı kişi olduğu, bilginler tarafından kabul edilmektedir. Bu kanaati, bir yandan kütükte verilen tarihler, öte yandan da A. un oğlu İrnik'le Attilâ'nın oğlu İrnek (b. bk.) in aynı kişi olduğu olgusu da kuvvetlendirmektedir. Hem A. un, hem de İrnik'in hükümdarlar listesinde gösterilen yaşı (300 ve 150 yıl!) tabiî, efsanedir. Fakat eski hanedanların kütüklerinde, ilk tarihî atadan önce, vaktiyle ana yurtta efsanevî bir yaş idrak etmiş mitik bir ata koymak âdetti. Hattâ kronikçilerin çoğu zaman bu kadarla da yetinmiyerek, sülâlenin menşeini ta Peygamber Nuh'a kadar geri götürdüklerine dair de misaller vardır (krş. ATTİLÂ KÜTÜĞÜ). Dulo hanedanının kütüğünü hazırlıyan kronikçiler de böyle mitik iki ata olarak, Bulgar halk geleneğinde yaşıyan Attilâ oğlu İrnik'i ilk tarihî ata Gostun'dan önce kütüğe almış, fakat bunun babası Attilâ'nın ismi yerine aynen halk geleneğinde yaşıyan A. ismini koymuşlardır. A. a ait bibliyografya için bk. Gy. Moravcsik: *Byzantinoturcica,* II, Budapest 1943, s. 81, 296 8.

AVITUS, Eparchius veya **Marcus Maecilius** (hük. M. S. 455-456), Batı Roma imparatoru. Gall Arvern kabilesine mensup olan A., Got kıralı Theodorich I. (hük. 419-451) in oğullarının mürebbisi olarak uzunca bir süre Tolosa (Toulouse) da kalmış ve kıral üzerinde büyük bir nüfuz kazanmıştır. 430 ve 435 te Roma başkomutanı Aetius'un çeşitli Germen kabilelerine karşı açtığı seferlere katılmış, 439 da ise Gallia ordusu komutanlığına atanmış, fakat bu görevinden istifa ederek malikânesine çekilmiştir. Attilâ 451 de Gallia'yı zaptedince A. Got'ları Aetius'la birleşmeğe ikna etmiştir. 454 te imparator Petronius Maximus tarafından Gallia başkomutanlığına atanan A., imparator ölünce, Got kıralı Theodorich II. (hük. 453-466) nin yardımiyle askerleri tarafından Gallia'daki Arelate (Arles) de imparator ilân edilmiştir (9 temmuz 455). Roma senatusu bunu tasdik etmiştir. Bununla beraber A. hükümdarlık için yaratılmış bir kişi olmadığından Roma'da karışıklıklar başgöstermiştir. Rakibi Ricimer bundan faydalanarak senatusu imparator aleyhine kışkırtmıştır. A., Gallia'ya Arelate'ye gitmiş ve az sonra bir ordu ile İtalya'ya dönmüş, fakat Placentia (Piacenza) da Ricimer tarafından bozguna uğratılmış ve imparatorluktan istifa etmek zorunda kalmıştır (17 mayıs 456). Kaçarken yolda ölmüş ve Brivatensis Vicus (Brioude) ta defnedilmiştir. Kızı Hıristiyan yazar Sidonius Apollinaris'le evlenmiştir.

AVİZE, tavana asılan, mum dikilecek veya ampul takılacak kolları bulunan bir ışıtma aracı. 2, 3, 5, 6, 12, ve hattâ daha çok kolluları da vardır. A. ler zamanla cami-

AVİZELER

lerde, kiliselerde veya büyük binalarda önceleri kullanılan top kandillerin yerini tutmağa başlamış ve saraylarla konaklardaki büyük salonların aydınlatılmasında, bunlardan faydalanılmıştır. Elektriğin bulunmasından sonra mum ve havagazı A. lerinin yerini elektrik A. leri almış; tiyatro, sinema salonu gibi genel yerlerde de büyük ve güzel A. ler görülmeğe başlamıştır. Pirinç veya tunçtan dökülenleri veya dövme demirden, ağaçtan veya billûrdan yapılanları vardır. Hususiyle billûrdan pek güzel A. ler yapılmıştır. İstanbul'da Çeşm-i Bülbül (b bk.) den yapılmış, kolları zarif renkli lâleler, karanfiller ve güllerle bezenmiş bazı A. lere de raslanmıştır. Billûr A. ler Fransa veya Bohemya gibi bu işlerde ileri gitmiş memleketlerden yapılmış olarak alınır veya getirilen parçalar memleketimizde bu işi bilenler tarafından Türk zevkine göre düzenlenerek A. haline konulurdu. İstanbul'da Topkapı Sarayı müzesinde XVII. yüzyılda Fransa'dan hediye olarak gelmiş ve neceften yapılmış orijinal bir A. vardır. Ortaçağda, Endülüs ve Mısır'da yapılmış bakırdan A. ler de özel bir değer taşırlar.

Osmanlı savaş gemilerinin İstanbul tersanesinde yapıldığı devirde, gemilerin bitmelerine yakın ve denize indirilmelerinden önce padişah ve devlet adamları tarafından gönderilen kumaşlarla donatılması geleneğine de A. denirdi. bu padişahın izniyle yapılır ve hediyeler başta padişahınki gelmek üzere, asılırdı (*Vasıf tarihi,* c. I., s. 23).

AVİZEAĞACI (Yucca), zambakgiller (Liliaceae) den Güney ve Orta Amerika'da 30 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Hepsi ağaç ve ağaççıktırlar. Yaprakları şerit şeklinde dar ve uzun olup, daha ziyade ağacın ucunda demet şek-

linde dizilmişlerdir. Çiçekleri uzun bir bileşik salkım durumunda ve ağacın tepesindedir. Her bir çiçek oldukça büyük, çan şeklinde ve aşağı doğru biraz sarkık olup rengi beyaz veya sarımtraktır. Çiçeklerin tohum bağlaması için lâzım olan tozlaşma, Avizeağacı güvesi (*Pronula yuccasella*) ile olur. Bu güvelerin kelebekleri, yumurtalarını çiçeğin dişi organı içersine bırakırken diğer bir avize ağacından getirmiş olduğu çiçek tozlarını da tepeciğin üzerine bırakarak tozlaşmayı sağlar. Buna karşılık dişi organ içerisine bırakılan yumurtadan çıkan tırtıllar da büyümeleri için lâzım olan besini, dişi orgnı yiyerek temin eder. Bu suretle bitki ile Avizeağacı güvesi arasında bir ortak yaşama vardır.

AVİZEAĞACI
a – Çiçek, b – Erkek organlar ve dişi organ c – Erkek organ, d – Yumurtalığın enine kesidi, e – Meyva kesidi, f – Tohumun boyuna kesidi.

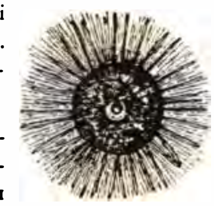
Bir çok türlerinin yapraklarından çıkarılan lifler, ticarette çeşitli adlar altında satılır. *Y. arborescens*'den kâğıt yapılır. Mohave çöllerinde teker teker rastlanan *Y. brevifolia* (*Y. mohavensis*), dallı budaklı büyük bir ağaçtır. Bazı türlerin meyvelerinden faydalanılır. Amerika'da bu bitkinin çeliklerini bahçe kenarlarına dikerek canlı çitler yaparlar. Drazena'yı andıran. *Y. filomentosa* ve *Y. gloriosa* yurdumuz ve Orta Avrupa bahçe ve parklarında güzel yaprak ve hususiyle çiçeklerinden dolayı süs ağaççığı olarak çok yetiştirilir. Ağaç gibi olan bazı türlerine Güney Avrupa parklarında rastlanır. Meselâ *Y. elephantipes* 10 metre yükselebilir. Bunun lifleri kaba dokumacılık ve sicim imalinde kullanılır.

AVKSİS (Auxis), kemikli balıklar (Teleostei) ın akantopterigii (Acanthopterygii) alt takımına bağlı skombride (Scombridae) familyasının bir cinsi. Ton ve torik balığına benziyen bu cinsin uzunca bir vücudu vardır. Birinci ve ikinci sırt yüzgeci arasındaki mesafe fazladır. Vücutlerinin yan tarafında ve sıtta doğru kısımda açık renkli bir bölge vardır ve burada koyu renkli çizgi ve lekeler bulunur. Sırt tarafı mavimtrak ve karın tarafı gümüş gibi parlaktır. Sıcak ve ılıman denizlerde yaşar.

A. thazard adlı türü İstanbul civarında da yakalanır ve balıkçılar tarafından palamutun bir çeşidi olan sivri ile bu balık ekseriya karıştırılır ve buna da Sivri adı verilir.

AVLAĞI, Çorum'un Osmancık ilcesine bağlı bir bucak. A. bucağının merkezi, 8.6 (1915) nüfuslu Kâmil köyüdür. Bu köy, Osmancık'ın 17 km kadar kuzeyinde, Adadağı eteğinde, Kızılırmağa birkaç km uzaklıktadır. Köyde kaynak suları içilir, evleri ahşaptır. A. bucağına bağlı 12 köyde 6252 (1945) nüfus vardır.

AVLAKANTA (Aulacantha), birhücreli hayvanlar (Protozoa) ın ışınlılar (Radiolaria) takımına bağlı Tripylaria alttakımından bir cinsi. İskeletleri içi boş radiyer iğneciklerden ibarettir. Küre şeklindeki bu hayvancıklar denizlerde yaşarlar. 1,5 - 2 mm çapındadırlar. *A. scoiymantha* adlı türü Akdeniz'de yaşar.

AVLAKANTA

AVLAKASPİS (Aulacaspis), böceklerin rinkot'lar (Rhynchota) takımının Homoptera alt takımına bağlı kosniller (Coccidae) familyasının bir cinsi. *Pseudaulacapsis* cinsi adı da verilir. Akdeniz memleketlerinde ve Türkiye'de yaşıyan bu böcekler ağaçlar için çok zararlı hayvanlardır. *A. pentagona* adlı türü dut, şeftali, kiraz ve kayısı ağaçlarının dal ve gövdelerinde yaşar. Limon sarısı renginde olan dişiler kırmızımtrak sarı renkli ve 2 mm uzunluğundaki kabukları altında gizli olarak bulunurlar ve birçok hayvan bir araya toplanarak kalın bir kabuk halinde ağaçların gövde ve dalları üzerinde bulunurlar. Kokonları beyaz renklidir ve bunlardan iki kanadlı erkekler meydana gelir. Hususiyle ipek böcekciliğinde kullanılan dut ağaçları için çok tehlikelidir. İtalya'da buna çok raslanır. Bunlarla tarımda mücadele edilmektedir.

AVLAKODUS (Aulacodus), memelilerin kemiriciler (Rodentia) takımına bağlı olan oktodontide (Octodontidae) familyasına bağlı bir cinsi. Bu cinse *Thryonomys* adı da verilir. Basık vücutları ve geniş burunlu kısa başları vardır. Kulakları küçük ve çıplaktır. Ayaklarında dörder parmak ve orak şeklinde kıvrılmış kuvvetli tırnaklar vardır. Kuyrukları ince ve vücudun yarı uzunluğundadır. Vücut uzunluğu 50 cm kadardır. Kılları diken şeklindedir, kılların ucu kıvrılabilir. Mavimtrak külrengi vücutlarının alt tarafı esmer renklidir. Ağızın etrafı beyazımtraktır. Afrika'da yaşarlar. *A.* (*Thryonomys*) *semipalmatus* adlı türünün arka ayaklarında yüzme zarı vardır. Su kenarlarında sazlıklar içinde yaşarlar. Eti için yerliler tarafından avlanırlar.

AVLAKODUS

AVLAKORİNKUS (Aulacorhynchus), kuşların gugukgiller (Coccygomorphae) takımına bağlı ramfastide (Rhamphastidae) familyasının bir cinsi. Tukan'lara benziyen bu kuşlar uzun gagalı, kademeli kuyruklu, dar ve uzun kanadlıdırlar. Çoklukla yeşil renklidirler. Gerdanları siyah ve mavi renkli olabilir. 35 cm kadar boyları vardır. Güney Amerika'da yaşarlar. 15 kadar türü vardır. *A. calorhynchus*, *A. artrogularis* tanınmış türlerindendir.

AVLAKOSERAS (Aulacoceras), fosil yumuşakçaların iki solungaçlı mürekkepbalıkları (Dibranchiata) takımına bağlı belemnitler (Belemnoidea) alttakımının bir cinsi. Küçük rostrumu ve büyük alveolu vardır. Sifoları kenardadır. Triyas'da yaşamıştır. Alp'lerde bulunmuştur. Tethys bölgesine yayılmıştır.

AVLAKOSTEFANUS (Aulacostephanus), fosil dörtsolungaçlı mürekkepbalıkları (Tetrabranchiata) nın Ammonitler (b. bk.) alttakımına bağlı *Cosmoceratidae* familyasının bir cinsi. Jura (Malm) tabakalarında bulunmuştur.

AVLAN GÖLÜ, Antalya'nın batısında, Elmalı kasabasının 18 km kadar güneyinde bir göl. Yüzölçümü 16

km^2, eni-boyu 4 km kadardır. Biçimi bir dörtgeni andırır. Güneyinde Mancarlı dağı yükselir. Elmalı-Finike şosesi, gölün doğu kıyılarından geçer. Gölün güney kıyısında aynı adda bir de köy vardır. A., türlü bölmeler gösteren ve geniş bir polye (b. bk.) olan Elmalı ovalar dizisinin güney bölümündeki yayvan bir çanakta meydana gelmiştir. A. kalker arazide meydana gelmiş bir karst gölüdür. Derinliği çok azdır. Gölde iki üç kilo ağırlığında balıklar tutulur. Berrak ve durgun bir su, balçıklı bir tabanı örter. Gölün kenarlarında suların süzüldüğü yahut döne döne dibe dalıp kayboldukları delikler (düden'ler) vardır. Güneybatıdan gelen bir çay A. nü besler.

AVLASTOMUM (Aulastomum), sülükler (Hirudinea) takımının çeneli sülükler (Gnathobdella) alttakımına bağlı *Hirudinidae* familyasının bir cinsi. Yassı vücutları olan bu sülüklerin barsak cepleri küçüktür. Boyları 6 - 10 cm kadardır, renkleri koyu kahverengi veya yeşilimtraktır. Sırtlarında koyu lekeler vardır. 5 çift gözleri, vücutlarında 95 kadar segment vardır. *A. gluo* adlı türüne aynı zamanda *Haemopis sanguisuga* adı da verilir. Atsülüğü de derler. Bütün Avrupa'da tatlı sularda yaşarlar, solucanlar ve salyangozlarla geçinirler. Atların, sığırların ve arasıra insanların yutaklarına gelerek oraya yapışırlar.

AVLETES (Auletes), kınkanadlı böcekler (Coleoptera) in hortumlu böcekler (Curculionidae) familyasına bağlı bir cinsi. Mavimtrak siyah renkli bu böcekler 2,5-3 mm boyundadırlar. Eski dünyada yaşarlar. *A. basilaris* Avrupa'da yaşıyan bir türüdür.

AVLOKOPİUM (Aulocopium), fosil silisli süngerler (Silicispongiae) in *Lithistidae* takımına bağlı bir cinsi. Küre şeklinde veya ters bir koni şeklinde olan vücutlarında kısa bir sap vardır. Huni şeklinde merkezi bir boşluk bulunur, bu boşluktan vücut cidarına açılan birçok radiyer kanallar vardır. İskelet silis iğneciklerinden yapılmıştır. Üst ve Alt Silur tabakalarında bulunmuştur.

AVLONA: bk. AVLONYA.

AVLONİUM (Aulonium), kınkanadlı böcekler (Coleoptera) in kolidiide (Colydiidae) familyasına bağlı bir cinsi. Esmer veya kırmızımtrak renkli, kırmızı kanadlı olan bu böceklerin boyları 3,5 - 6,5 mm dir. Larvaları ipide (İpidae) familyasına bağlı böceklerin ağaç kabuklarında açtığı kanallarda yaşar ve bunların düşmanıdır. *A. ruficorne, A. trisuleum* Avrupa'da yaşıyan türlerindendir.

AVLONYA (Valona, Arnavutça: Vlorë), Arnavutluk'un güney bölümünde bir liman. Nüfusu 9 100 dür. Aynı addaki koyda, tepelik bir yörenin eteğinde kurulmuş bulunan A. nın yakınında bitek bir ova uzanır. Limandan zeytin ve petrol ihrac olunur. Deniz tuzlaları vardır.

A., aynı adı taşıyan ve 1448 km^2 yüzölçümü, 56 607 (1941) nüfusu bulunan ilin merkezidir.

Tarih: A. Roma istilâsından önce Illiria'da kurulmuş şehirlerdendir. İlkçağda İtalya yarımadası ile Epiros ve Yunanistan arasındaki yolun önemli bir iskelesi olmuştur. Ortaçağda. hususiyle Haçlı seferleri sırasında da önemini kaybetmemiş, Istanbul Lâtin İmparatorluğu kurulduktan sonra bu devletin idaresine geçerek Lâtinlerin Epiros despotluğunun bir şehri olmuştur. Sonraları evlenme yoluyla Napoli kırallarına geçmiş, Sicilya kıralı Carlo d' Angio (1220-1285) Napoli kırallığına da sahip olunca Adriya kıyılarında kendine bağlı küçük yerli Prenslikler kurmuş, A. da bunlardan birinin merkezi olmuştur. Sonradan bağımsız bir hale gelen A. Prensliği 1383 de Türk akıncılarının sıkıştırması karşısında Venedik Cumhuriyetinin himayesine girmiştir. 1417 de Balaban Bey (b. bk.) komutasındaki Türk ordusu tarafından ilk defa zaptolunan A. tekrar Arnavut'ların eline geçmiş, Çandarlı Halil Paşa tarafından yine zaptolunmuş, İskender Bey zamanında (1443) elden çıkmış, 1460 da Venediklilere satılmış, yine Osmanlılar tarafından alınmış, XVII. yüzyılda Venedikliler tekrar ele geçirmişler, kesin olarak bir Türk şehri haline gelmesi ancak 1690 dan sonra mümkün olabilmiştir.

A. Osmanlı idaresinde Rumeli eyaletine bağlı bir sancak merkezi olmuş. hattâ Gedik Ahmet Paşa (b. bk.) nın İtalya seferine (bk. APULIA SEFERİ) memur edildiği sırada bu sancağın paşalığı da kendisine ek görev olarak verilmek suretiyle A. nın karşı kıyıya geçirilecek Türk kuvvetleri için bir üs yapılması düşünülmüştür.

A., 1867 Vilâyet teşkilâtı nizamnamesinden sonra Yanya ilinin Berat sancağına bağlı bir ilce merkezi haline getirilmiş ve bu durumunu Balkan harbi başlarına kadar muhafaza etmiştir. Arnavutluk bağımsızlığının ilânından (28 kasım) sonra 4 aralık 1912 de ilk Arnavut Millî meclisi A. da toplanmış ve geçici Hükümet burada kurulmuştur.

AVLOPİGE (Aulopyge), kemikli balıklar (Teleostei) ın ostariofizi (Ostariophysi) alttakımına bağlı sazanlar (Cyprinidae) familyasının bir cinsi. Bu cinsin Bosna ve Dalmaçya'da nehirlerde yaşıyan bir türü vardır (A. hugeli). 10 - 15 cm boyunda olan bu balığın vücudu pulsuzdur. Uzun ve sivri burnu, dört küçük bıyığı vardır. Gümüş gibi parlak vücutlarında siyah benekler bulunur. Dişilerinin anüslerinde küçük bir boru şeklinde bir uzantı vardır.

AVLOPORA (Aulopora), fosil antozoon (Anthozoa) ların Tabulata grupundan *Auloporidae* familyasının bir cinsi. Bu mercan çeşitleri sürünen ağ şeklinde koloniler teşkil etmişlerdir. Bu koloniyi teşkil eden huni şeklindeki hayvancıklar kendilerini yere tespit etmişlerdi. Silur'dan Karbon devrine kadar yaşamışlardır. *A. conglomerata* adlı türü İstanbul'da Pendik yöresinde Devon tabakaları içinde bulunmuştur.

AVLORİNKUZ (Aulorhynchus), kemikli balıklar (Teleostei) ın katosteomi (Catosteomi) alt takımına bağlı avlorinkide (Aulorhynchidae) familyasının bir cinsi. Büyük Okyanus'un kuzey kısımlarında yaşıyan bu balığın uzun bir burnu vardır. Dikence (*Gasterosteus*) balığının yakın akrabasıdır.

AVLOSTOMA (Aulostoma), kemikli balıklar (Teleostei) ın katosteomi (Catosteomi) alttakımına bağlı *Fistulariidae* familyasının bir cinsi. Uzunca vücutları ve boru şeklinde uzamış baş ve burunları ile küçük pulları ve körelmiş dişleri vardır. Kuyruklarında uzamış ışınlar yoktur ve rombik şekli vardır. Boyları 5 cm kadardır. Atlas ve Hind Okyanusu'nun tropik bölgelerinde yaşarlar. Esmer zeytunî renklidir. Sırttta esmer ve mavi lekeler vardır. Sırt ve kuyruk yüzgeçlerinde siyahleker bulunur. *A. chinense* adlı türü Hind Okyanusu'ndan büyük Okyanus'a kadar uzanan bölgede yaşar.

AVNİ, Fatih Sultan Mehmet'in şiirde kullandığı mahlas (bk. MEHMET II.)

AVNÎ, [Yenişehirli] (asıl adı: *Hüseyin*; yaklaşık olarak 1826/27-1883), Türk şairi. Rumeli Yenişehirinde doğmuştur. Kethudalıklarda bulunmuş olan Sıtkı Ebubekir Paşa'nın oğludur. Yenişehir'in ünlü bilginlerinden Celâl Efendiden Arapça, Farsça, edebiyat dersi almış, bu bilgilerini Vidin'de bulunduğu sıralarda vali Sami Paşa'nın yardımiyle genişletmiştir. Paşa'dan Mevlâna'nın *Mesnevi*'sini okumuştur. A., hemşerilerinden Beşiktaş Mevlevîhanesi şeyhi Hasan Nazif Dede'nin kıziyle evlenmiş, sır kâtibi Mustafa Nuri Paşa'nın Bağdat valiliği (1859) ne ve Irak müşirliğine tâyininde divan kâtibi olarak onunla birlikte gitmiş; bir süre Gelibolu tahrir-i emlâk komisyonunda bulunduktan sonra, Üsküdar Bidayet Mahkemesi'ne üye olmuştur. Genç yaşında veremden ölen karısı Emine Hanımın acısı ile münzevi bir hayat geçirdiği Üsküdar'daki evinde ölmüş, vasiyeti üzerine Eyüp'te Bahariye Mevlevîhanesi'nde karısının yanına gömülmüştür.

AVNÎ, [Yenişehirli]

A., XIX. yüzyılda Divan edebiyatının en değerli şairlerindendir. Divan tarzının her şeklinde eser yazmıştır. Hemen bütün şiirlerinde tasavvuf teması hâkimdir. Doğu kültürüne kuvvetle hâkim bulunan, Arapça ve Frsçadan başka Rumcayı da bilen A. nin manzum ve mensur bir haylı eseri vardır: *Divan* [İstanbul 1888]: damadı Şevki bey tarafından bastırılmıştır. Birçok yanlışlarla basılmış olan bu divan, yazmalarına göre çok eksiktir. *Kaside-i cülûs-i Murad-ı Hâmis* [İst. 1876]: 67 beyitlik bir kasidedir. *Ateşkede:* Şeyh Galip'in *Hüsn ü Aşk*'ına nazire olarak yazılan bu mesnevi yarım kalmıştır. *Mir'ât-ı Cünun*: bazı manyak tipleri mizahî bir şekilde anlatan ve mesnevi tarzında yazılmış olan bu eser de yarım kalmıştır. *Bülbülname:* zamanında, bülbüle hitaben şiir yazma modasına manzum bir tarizdir. *Nihan-i Kazâ:* Nef'î'nin *Sihâm-ı Kazâ*'sı yolunda yazılmış hicviyelerden bileşik olan bu eser kendisi tarafından yakılmış ise de ufak bir kısmı dağınık kâğıtları arasında kalmıştır. *Yenişehirname:* Rumeli Yenişehirinin manzum tarihçesi; yarım kalmıştır. *Farsça Divan. Mesnevi tercümesi:* bir kısmı kaybolan bu mensur tercüme sade bir dille yazılmıştır. Önsözü manzumdur. Elde bir iki cildi vardır. *Abnâme:* Bahariye mevlevihanesinin susuzluğundan şikâyet yollu yazılan ve Abdülhamit II. ye sunulmuş olan mensur ve manzum bir istida. Baştan sona kadar «su» mazmunlariyle dolu olan bu eser «Eşref» gazetesinde yayımlanmıştır. *Istılahat Lûgati:* bilim ve felsefe deyimlerine ait bir sözlük; yarım kalmıştır. *İntak:* Yunancadan çevrilmiş roman. Arap harflerinin kifayetsizliğine dair yazdığı bir risale ile bazı siyasî makaleleri de basılmamıştır.

AVNİ PAŞA (ölm. 1861), Osmanlı generali. Enderundan yetişmiş olan ve Asakiri Mansure (b. bk.) kurulduğu vakit orduya giren (1826) bu zat yeni ünüformayı ilk olarak giymiştir. Halkta yeni giyime karşı gösterilen memnuniyetsizliği önlemek için bir müddet Bursa'ya sürülmüş ve ahali yeni elbiselere alışmağa başladıktan sonra 1827 de mükâfat olarak rütbesi birden Albaylığa yükseltilerek İstanbul'a getirilmiştir. General olduktan sonra ordularda ve Askeri Şura üyeliğinde bulunmuştur.

AVNİYE, Sultan Aziz devrinde İstanbul'da çok kullanılan kukulâtalı bir kaput. Çoklukla siyah veya devetüyü renginde çahadan yapılırdı. Önleri kukulâtanın kenarı, omuz, yan ve kol dikişleri çuhanın renginde bir şeritle çevrilirdi, bedeni ve kolları bol olurdu. A. bu devirde genelleşmekle beraber yeniçerilerin kışlıkları arasında da rastlanan ve yağmurluk denen eski bir üst giyeceğidir. Serasker Hüseyin Avni Paşa (b. bk.) tarafından ordu subayları için de kabul edildiğinden A. adı verilmiştir. Yavaş yavaş azalmakla beraber İkinci Meşrutiyet devrine kadar kullanılmıştır.

AVOGADRO, Amadeo, Conte di Quaregna e Ceretto (1776-1856), İtalyan fizikçi. Torino'da doğmuş, aynı şehirde ölmüştür. 1820-22 ve 1834-1850 yıllarında Torino üniversitesinde riyazî fizik profesörlüğünde bulunmuştur. Yeni zamanlarda, maddenin moleküler yapısiyle uğraşan ilk fizikçilerden biridir. Fizik tarihindeki şöhreti, türlü gaz moleküllerinin nisbî adedinin hacım, ısı, ve basınçla olan ilgisi hakkında 1811 de «Journal de Physique» adlı dergide Fransızca olarak yayınlanan ve *Essai d'une manière de déterminer les masses relatives des molécules élémentaires des corps et les proportions selon lesquelles elles entrent dans les combinaisons* (Cisimlerin elementer moleküllerinin nisbî ağırlığının nasıl tespit edileceği ve bileşimlere hangi oranla girdikleri üzerinde bir deneme) adını taşıyan yazısında formülleđiği kaideye dayanır ki, «Avogadro kaidesi» (b. bk.) adiyle tanınmıştır. Bu alim, molekülün, madde yapısının en küçük haddi olmadığını, atomlara da irca edilebileceğini de biliyordu. *Fisica de corpi ponderabili ossia Trattato della costituzione generale dei corpi* (Tartılır cisimlerin fiziği, yani cisimlerin genel yapısı bahsi) [4 cilt, Torino 1837-41] adlı büyük bir eseri de vardır.

AVOGADRO

AVOGADRO KAİDESİ, Avogadro tarafından 1811 de konulan bir kaide Buna göre, aynı sıcaklık ve basınç altında bütün gazların aynı hacımlarında aynı sayıda molekül bulunur. Daha sonra kinetik teori yardımiyle de doğruluğu ispatlanmış olan bu kaide kimyanın en önemli temellerinden biridir. A., Gay-Lussac hacımlar kanununun (b. bk.) aydınlatılmasına hizmet ettiği gibi, gazların molekül ağırlıklarının tayinine de yarar. Çünkü bu kaideye göre, aynı şartlar altında gazların aynı hacımlarında aynı sayıda molekül bulunduğundan, çeşitli gaz ve buharların eşit hacımlarının ağırlıklarının oranı molekül ağırlıklarının oranı gibidir. Buna dayanarak bir gazın, meselâ oksijenin, molekül ağırlığı atom ağırlıkları ölçü sistemine göre bir defa tespit edildikten sonra ($O_2 = 32$), herhangi bir gaz veya buharın ölçülen yoğunluğunu oksijenin yoğunluğu ile karşılaştırmak suretiyle o gaz veya buharın molekül ağırlığı hesaplanır. D = oksijenin yoğunluğu, D' = molekül

ağırlığı bilinmiyen gazın yoğunluğu, M = aranılan molekül ağırlığı olursa $\frac{D'}{D} = \frac{M}{32}$ dir. Buradan $M = 32\frac{D'}{D}$ bulunur. 0° sıcaklık ve 760 mm. basınç altında bütün gazların birer mol miktarı (molekül ağırlığına karşılık olan gram miktarı) 22,42 litre işgal eder.

AVOIRDUPOIS veya **AVERDUPOIS** (Fr. *avuar dü pua*, İng. *ævirdîpoyz* ok. ; Eski Fransızca *aveir de peis* [avoir de poids] = ağır mal), İngiltere'de ve Amerika Birleşik Devletleri'nde kıymetli madenler, mücevherat ve ilâçlar müstesna her türlü mal için kullanılan bir ağırlık sisteminin adı. Bu sistemde pound (libra) 453,60 g değerindedir. Diğer birimler: ounce (pound'un $\frac{1}{16}$, dram (ounce'in $\frac{1}{16}$ i), stone (14 pound), quarter (2 stone), hundred (4 quarter) ve ton (20 hundred) dir. Kıymetli madenler, mücevherat ve ilâçlar için *Troy* sistemi denilen diğer bir ölçü sistemi kullanılır.

AVON (*eyvîn* ok. ; Keltçe *avon* yahut *afon* = ırmak), İngiltere'de birkaç ırmağın adı:

1 — Doğu A. (East Avon) [*îst eyvîn* ok.], Güney İngiltere'dedir. Christchurch'da Manş denizine dökülür. Boyu 80 km dir. Salisbury'ye kadar gemi işlemesine elverişlidir.

2 — Aşağı A. (Lower Avon) [*louir eyvîn* ok.], Orta İngiltere'- dedir. Severn halicine dökülür. Uzunluğu 120 km dir. Bath'a kadar gemi işler.

3 — Yukarı A. (Upper Avon) [*apîr eyvîn* ok.], Severn ırmağına sağdan karışan bir kol. Boyu 155 km dir. Bu ırmak boyunda Shakespeare'in doğduğu Stratford şehri vardır.

AVOSET KUŞU (Recurvirostra avocetta), bataklık kuşları (Grallae) takımına bağlı skolopaside (Scolopacidae) familyasının bir türü. Bazı yazarlar tarafından yağmur kuşları (Charadriidae) familyasına da bağlanır. İnce, yassı ve uzun gagaları yukarı doğru kıvrıktır. Kısa ve yuvarlak kuyrukları vardır. Bacakları uzundur. Ayak parmakları arasında tırnaklara kadar uzanan yüzme zarı vardır. 40-45 cm büyüklüğündedir. Beyaz renkli vücutlarının tepe kısmı, başın yanları, ense, el uçma tüyleri ve kanad örtü tüyleri siyah renklidir. Gaga siyahtır. Orta ve Güney Avrupa, Afrika, Asya sahillerinde yaşar. Göçücü kuşlardandır. Hindistan'da ve Afrika'da kışlar. Keza göl kenarlarında ve bataklıklarda da yaşar. Orta Anadolu'nun göllerinde sık sık raslanır.

AVOSET KUŞU

AVRAMİN, difenil-metan sınıfından sarı renkli bir boyarmadde. A. mordanlanmış pamuk ve kâğıt boyamakta kullanılır.

AVRANYUM, ısıya karşı çok dayanıklı bir plâtin-altın alaşımı.

AVRAS DAĞLARI (Batı kaynaklarında Aures veya Aurès), Kuzey Afrika'da, Sahra Atlasları'nın en yüksek bölümü (Şelia doruğu 2 329 m). Bu doruk, Cezayir'in de en yüksek yeridir. A., eni-boyu 100 km yi bulan bir kare biçimi gösterir, Biskra-Batna demiryolunun geçtiği çukurluk, A. nı batıdaki sıradağlardan ayırır. A., Cezayir yüksek plâtolariyle Büyük Sahra arasında yükselen, çok yarılmış ve parçalanmış, Kretase kalkerlerinden meydana gelmiş genç kıvrım dağlarındandır. Uzunlama vâdilerden geçen sular, çöle ulaşınca kaybolurlar. A. nın yüksek yerleri kışın karla örtülür. Çöl tarafından sıcak rüzgârlar estiği zaman sıcaklık 40° yi bulur. A. nın çukur ve sulak yerlerinde hurmalıklarla zeytinlikler ve meyva bahçeleri uzanır. Dağın yüksek yerlerinde yer yer meşe ve çam koruluklariyle fundalıklar vardır. Ekilebilir toprak çok dar olduğundan halk, yamaçları kazarak düzleştirdiği yerlerde ekin eker, geri kalan yerlerinde hayvan beslenir. Bu sebeple A. nda yarı göçebe yaşayışı vardır.

Atlas Ülkeleri'nin kalabalık yerlerinden olan A. nda 90 bine yakın nüfus barınmaktadır. Bu nüfus, en çok, vâdilerde toplanmıştır. (bk. ATLAS DAĞLARI, CEZAYİR).

Etnografya ve Tarih: Avras halkı 90 000'e yakın olup 36 duara bölünmüş 11 boy halindedirler. Nufus sıklığı batıdan doğuya azalır, vâdilerde çoğalır. Halk karışıktır. Berberî'ler temel öğe olmakla beraber sonradan gelen öğelerle karışmışlardır. Bu unsurlardan Vandal'lar, Romalı ve Bizans'lı sömürgecilerin torunları, ve daha sonra gelen Arap'lar önemlidir. Berberî'ler bugün de dağlık ve sarp bölgelerde. Arap'lar ise vadilerde çoğunluk halindedir. Halkın çoğu Berberî olduğundan A. halkının yüzleri genel olarak Berberî'lere benzer. Berberî'ler kendilerine Kabail (Kabîleler) adını verirler, Arap'lar ise onlara Şaviya demektedirler. Bu deyimi Arap'ların Berberî'leri hor ve aşağı görmek ve göstermek için kullandıkları sanılmaktadır. Koyun anlamına gelen *şa* ile başlıyan Şaviya sözü ile Arap'lar Berberî'lerin kafalarında beyin yerine et bulunduğunu anlatmak istemişlerdir. A. halkı göçler, harbler ve istilâlar dolayısiyle çok karışmış olduğundan vücut yapılışları bakımından ayrılık göstermektedirler. Aralarında sarı saçlı ve mavi gözlüler, öteki Berber memleketlerinde görülenlerden çoktur. Şaviya *ḥakba'ilīs* (kabile dili) dedikleri ve öbür boylar tarafından anlaşılmıyan bir Berberî diyeleği kullanmaktadır. Şaviya'lılar Arap istilâsından beri müslümanlığı kabul etmişlerse de daha evvel putatapıcılığın, Yahudiliğin ve Katolikliğin de buraya girmiş olduğu, bunların hâlâ görülen izlerinden anlaşılmaktadır. Haç şeklinde döğme yapmak, kutsal tanınan yerlerde kurban kesmek, tekparçalı büyük taşlardan yapılmış anıtlar karşısında yemin etmek, yılın belirli mevsimlerinde bayramlar yapmak, yılbaşı gününü şarkılar, danslar ve dinî törenlerle kutlamak gelenekleri de bunu göstermektedir. Julien takvimi kullanan Şaviya'ların gün adları Arapça'dan alınmıştır. Çok eskiden kalmış olan ve bugün de kuvvetle yaşayan bu çeşitli gelenekler Şaviya'ların İslâmlığa sıkıca sarılmalarına ve dinî tarikatlara girmelerine engel olamamıştır. A. ta birçok zaviyeler ve tarikatlar olup Fransız işgalinden sonra zaman zaman yapılan ayaklanmalarda bu tarikatlerin önemli rolü olmuştur. A. ta halk, zevk ve şehvete düşkün olup ahlâk bağları gevşektir, boşanmalar pek çoktur. Serbest kadınlar ve azria denilen boşanmış kadınlar pek çok olup bazı yerler (Mena'a) zevk eğlence yeri olarak bütün bölgede ün almıştır A. da yerin kuruluş durumu her yerde halkın yaşamasına ve topraktan faydalanmasına elverişli değildir. Doğal kaynakların eşit olmayarak dağılmış bulunması halkın yaşayışı üzerinde etki yapmıştır. Hiçbir yerde ihtiyaçlarını tam olarak sağlayamıyan

halk, göçebe hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. A. ın güneyindeki boylar kışın kuzeydeki tarlalarını ekerler ve yazın ürünü kaldırmak için tekrar oraya giderler. Güzün de hurma almak için Sahra'ya inerler. Göçtükleri zaman çadırda, bir yere kondukları vakit de dallarla birbirinden ayrılan çakıl ve kilden yapılmış toprak örtülü evlerde yaşarlar. Dar vâdilerin bazılarında, topraktan iyice faydalanmak ve düşmanlardan korunmak için mağaralarda, kaya kovuklarında otururlar. Evler vadi yamaclarında, sarp tepelerde gelaa (kal'e, bazı yerlerde Saklias) denilen birkaç katlı büyük taş yapıların dolayında köyler kuracak şekilde dizilmiştir. Bu yapıların içlerinden dönemeçli merdivenlerle, katlara ve ürün ambarlarına çıkılır. Köy halkı başka bir bölgeye göçtüğü zaman gelaalar bekçiler tarafından korunur. Son zamanlarda Saklias adı bütün köye verilen bir ad anlamında kullanılmaktadır.

Arap'lar A. a geldikleri sırada burada büyük Zenata ailesinden olan Avraba Cerava adlı Berberî kabîleleri oturuyordu. Bunlar dağlara bekilerek egemenliklerini korumuşlardır. Bizans'lılar da A. ın güney yamaçlarında istihkâmlar yaptırarak bunları imparatorluk sınırlarında uzakta tutmağa çalışmışlardı. Arap istilâsı Berberî'lerle eski düşmanları Bizans'lıları birleştirmiştir. Ukbe b. Nafi (b. bk.) Magrib'e girdiği zaman birleşmiş Berberî Bizans kuvvetleri Arap'lara çok kayıp verdirmişlerdir. Gene bu sırada A. kabîleleri Kusayle komutasında diğer Berberî kabîlelerle yapacakları ayaklanmada işbirliğini sağlamak üzere birleşmişler ve Kusayle'yî başkomutan seçmişlerdir. Kusayle kırallığı Züheyr b. Kays tarafından yıkılınca, A., yenilenlere ve Arap'lara karşı koyanlara bir sığınak olmuştur. VIII. yüzyılın başlarında Hassan b. el-Numan'ın Valiliği sırasında Cerava kıraliçesi Kâhine (b. bk.) efsanelerinde anlatılan savaşlardan sonra Cerava ve Avraba'lar tükenmiş ve yerlerine Trablus'tan ve güney Afrikiyye'den getirilen Hovara ve Lovata Berberî'leri yerleştirilmiştir. Bütün bu yerli halk zorla veya istekleri ile Müslüman yapılmışsa da, VIII. yüzyıldaki *bazilik* ve X. yüzyıldaki nakkarilik gibi ehl-i sünnet akidelerine aykırı mezheplere severek girmek suretiyle egemenliklerini korumak istemişlerdir. XI. yüzyıldaki Hilâlî istilâsı A. ın etnografik durumunu değiştirmiştir. Asbec'lerin bir kolu olan Durayd'ler önce kuzeydeki sırtlara yerleşmişler sonra güneye inerek Hovara'nın bir bölümünü Araplaştırmışlardır. Bunların bir parçası da dağlara giremiyerek kenarda kalmışlar ve yerlilerle karışarak Berberî'leşmişlerdir. Egemenliklerini koruyan ve Constantine eyaletini ellerine geçiren Hafsi'lere boyun eğmiyen Berber A. halkı sonraki yüzyıllarda Magrip tarihinde bir rol oynamamıştır. Daha sonraki Türk egemenliği de durumda bir değişiklik yapmamıştır. XVI. yüzyıldan başlıyarak Türkl'er Biskra'da bir kuvvet bulundurmuşlar ve XVIII. yüzyıldan sonra da A. da kendi siyasetlerini güdecek başkanlar seçmek teşebbüsüne girişmişlerdir. Fransız istilâsına kadar A. kabîleleri egemenliklerini ve siyasal kurallarını kurumuşlardır. Fakat hiçbir zaman bir devlet ve hattâ Curcura'daki Berber kabîlelerinin federasyonu gibi bir birlik kuramamışlardır. Bunların kurallarının kökü köylerdi. Köylerin yönetimi de birbirine düşman ailelerin elinde bulunuyordu. Kabîleler arasında kanlı çarpışmalar hiç eksik olmazdı. Sofulukları ve savaşçılıkları ile ün almış ailelerin başkanları bu durumdan faydalanarak büyük zaviyeler kurmuşlardır. Fransız işgali bu duruma son vermiştir. Costantine alınınca (1837) bey ile nüfuzlu kimselerin A. a sığınması üzerine burasının da alınması gerekli görülmüş ve Batna ve Biskra işgal edilmiştir (1844). Ertesi yıl Duc d'Aumale (b. bk.) güneyden A. a ilerlemiştir. 1848-1849, 1859, 1871, 1879 yıllarındaki ayaklanmalar kanlı savaşlardan sonra bastırılmışıır.

1879 dan sonra A. da ayaklanma olmamıştır. A. topraklarının kuzey bölümünden geri kalan kısmı verimsiz olduğundan sömürgeciler buralara sokulmamışlar ve yerlileri kendi hallerine bırakmışlardır.

AVRASYA, birbirinden kesin doğal sınırlarla ayrılmamış bulunan Avrupa ile Asya'ya birlikte verilen ad. A. sözü, Avrupa kelimesinin «Avr» bölümü ile Asya kelimesinden yapılmıştır (Batı dillerinde «Eur» ile yapılarak Eurasien, Eurasie, Eurasia şekilleri meydana gelmiştir). A. nın yüzölçümü 54.7 milyon km^2, nüfusu 1 745 milyondur. A., karaların üçte birini tutar, burada dünya nüfusunun 4/5 yaşamaktadır.

AVRASYA DİLLERİ (Eurasische Sprachen), yeryüzündeki dil aileleri arasında, geniş ölçüde bir akrabalık bağı arıyanlardan bazıları tarafından Avrupa ve Asya dilleri birliğine verilen ad. Bunlardan H. Koppelmann (*Die eurasische Sprachfamilie* [= Avrasya dil ailesi], Heidelberg 1933), genel olarak Hint-Avrupa, Ural, Altay, Kora, Gilyak, Aynu, ve Sumer dillerini bu ad altında birleştirmeğe çalışmış, Prag fonoloji (b. bk.) ekolünden R. Jakobson da (*K ḫarakteristike yevraziyskogo yazıkovogo soyuza* [= Avrasya dil birliğinin karakteristikleri hakkında], Paris 1931), kendi bakımından, Avrupa ve Asya dilleri arasında ortak nitelikler görmüştür. G. Ascoli'nin «ariosemitico» (1864; = Arya ve Samî), H. Sweet'in «ario-altaic» (1900; = Arya ve Altay), H. Möller'in «semitisch-indogermanisch» (1907; = Samî ve Hint-Avrupa), H. Pedersen'in «nostratisch» (1903; = «bizim diller»), N. Marr'ın «yafetid» (1910; = Yafesî), B. Collinder'in «indo-uralisch» (1934; = Hint-Avrupa ve Ural), A. Cuny'nin de «nostratique = indoeuropéen-chamitosémitique» (1943; = Hint-Avrupa ve Hamî-Samî) adı altında ve türlü şekillerle, Avrupa ve Asya dillerini akrabalık bakımından bir araya toplama denemeleri de bu arada anılabilir. Bk. AKRABALIK, dil; DİLLER, sınıflama.

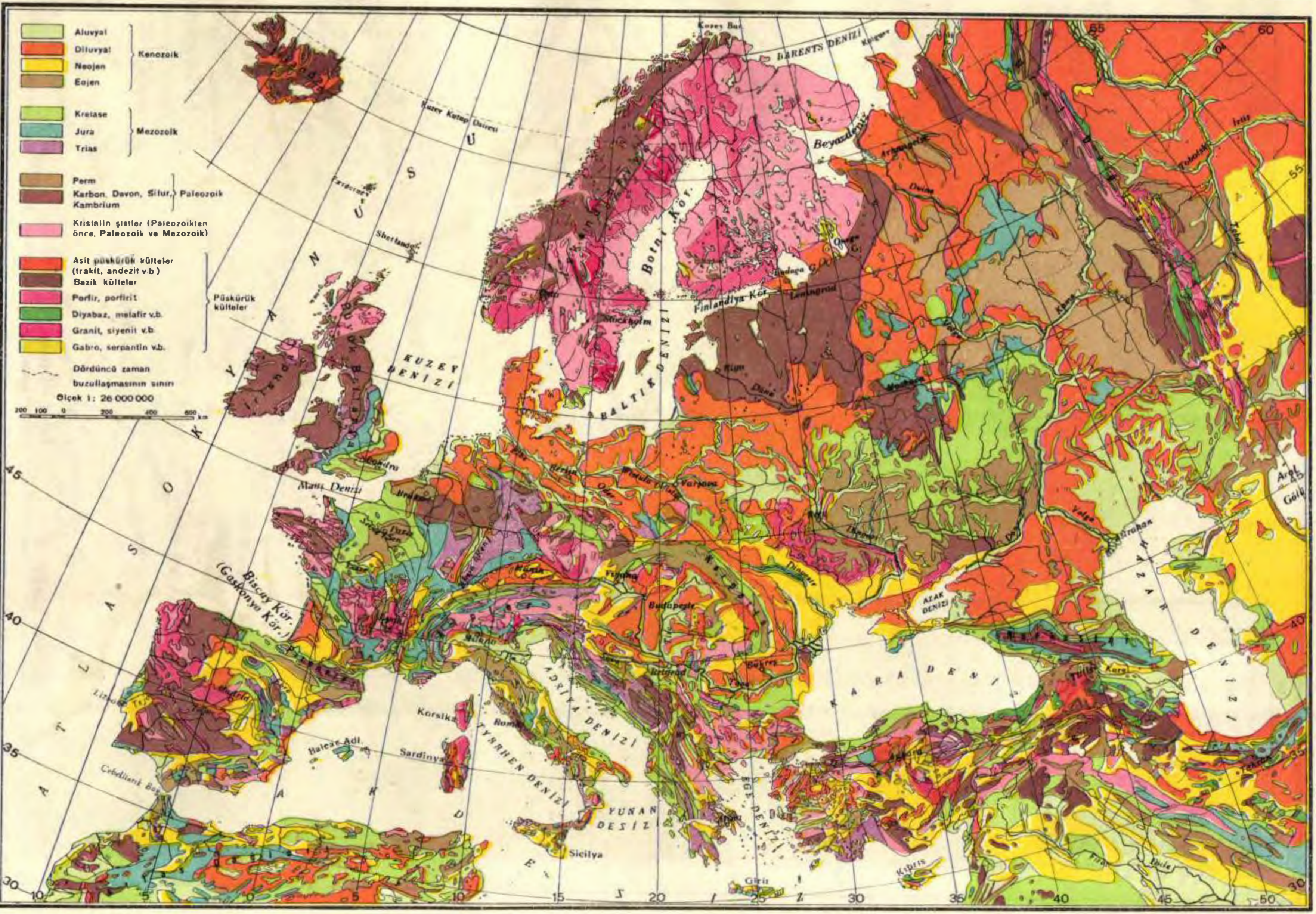
AVRAT PAZARI, Osmanlı İmparatorluğu devrinde XIX. yüzyıl sonlarına kadar bazı büyük şehirlerde, yalnız kadınların alışveriş yaptığı ve satıcıları da kadın olan pazar yerlerine verilen ad. İstanbul'da bu maksatla kurulan pazara Kanunî devrinde Hürrem Sultanın iltimasiyle kendi tesisi olan Haseki dârüşşifası ve imareti yakınlarında bir yer ayrılmıştı. A., Cerrahpaşa caddesinin, Haseki caddesinden gelen Yağhane sokağiyle birleştiği yerde kurulurdu. Sonraları bu semt A. adı ile anılmağa başlamıştır. Burada Şehzadebaşı'ndaki Direklerarası'ndan daha küçük ve üstü kiremitle örtülü ahşap bir direklerarası daha yapılmıştı. 1905 yılında bu direklerle çatılar kaldırılarak dükkânların durumu değiştirilmiştir.

AVRE [*avr*' ok.], Kuzeydoğu Fransa'da Somme nehrinin bir kolu. A. Amiens yakınında ana nehire dökülür. Kaynakları. 134 km uzunluğundaki borularla Paris'e çevrilmiş ve böylece günde 100 bin m^3 su sağlanmıştır.

AVRES: bk. AVRAS DAĞLARI.

AVRİKALSİT, bileşiminde billûr suyu bulunan bir çinko-bakır karbonat minerali. A. sedef gibi parlayan yeşil iğneler şeklinde bulunur.

AVRUPA: JEOLOJİK

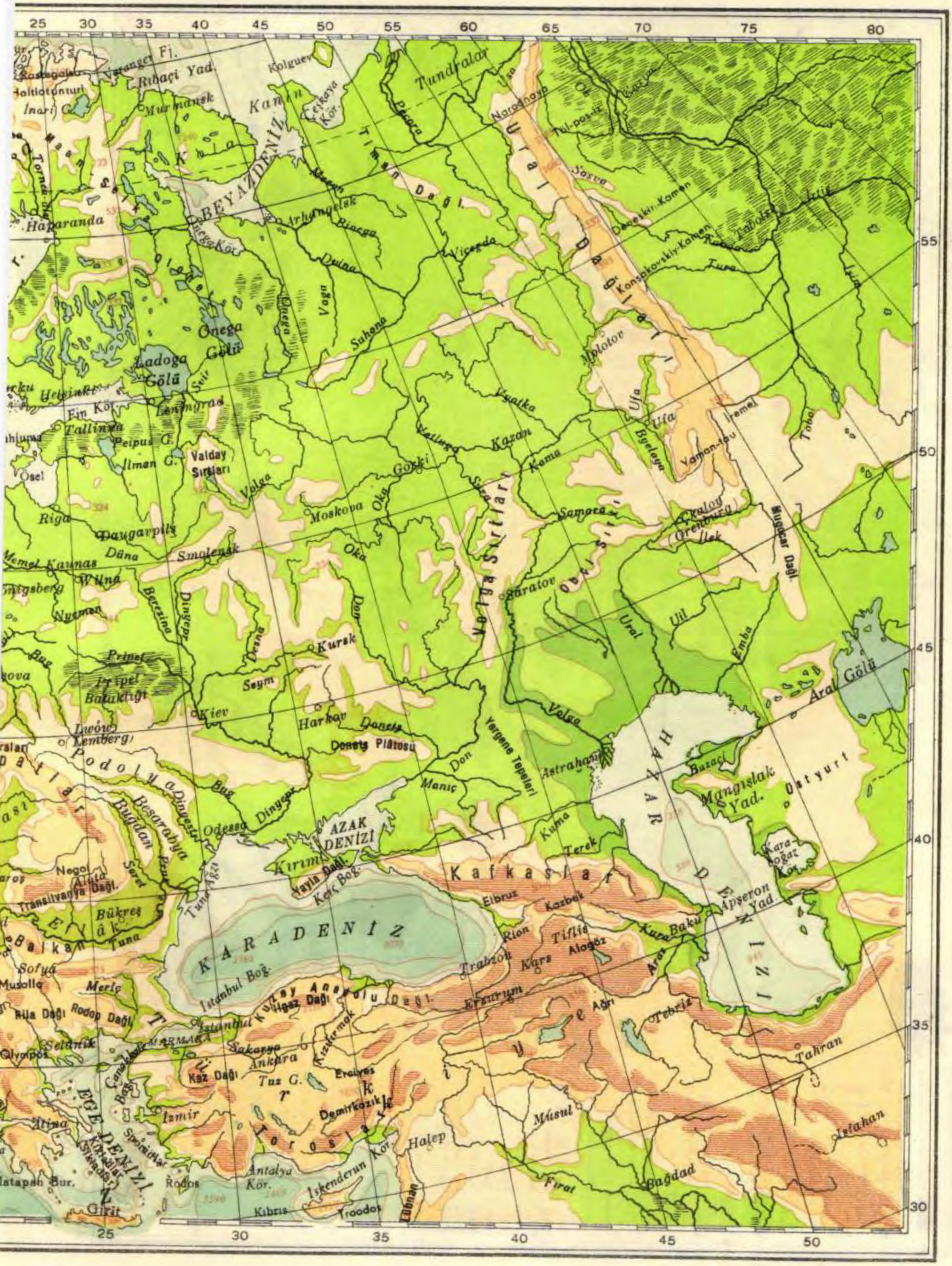

Milli Eğitim Basımevi

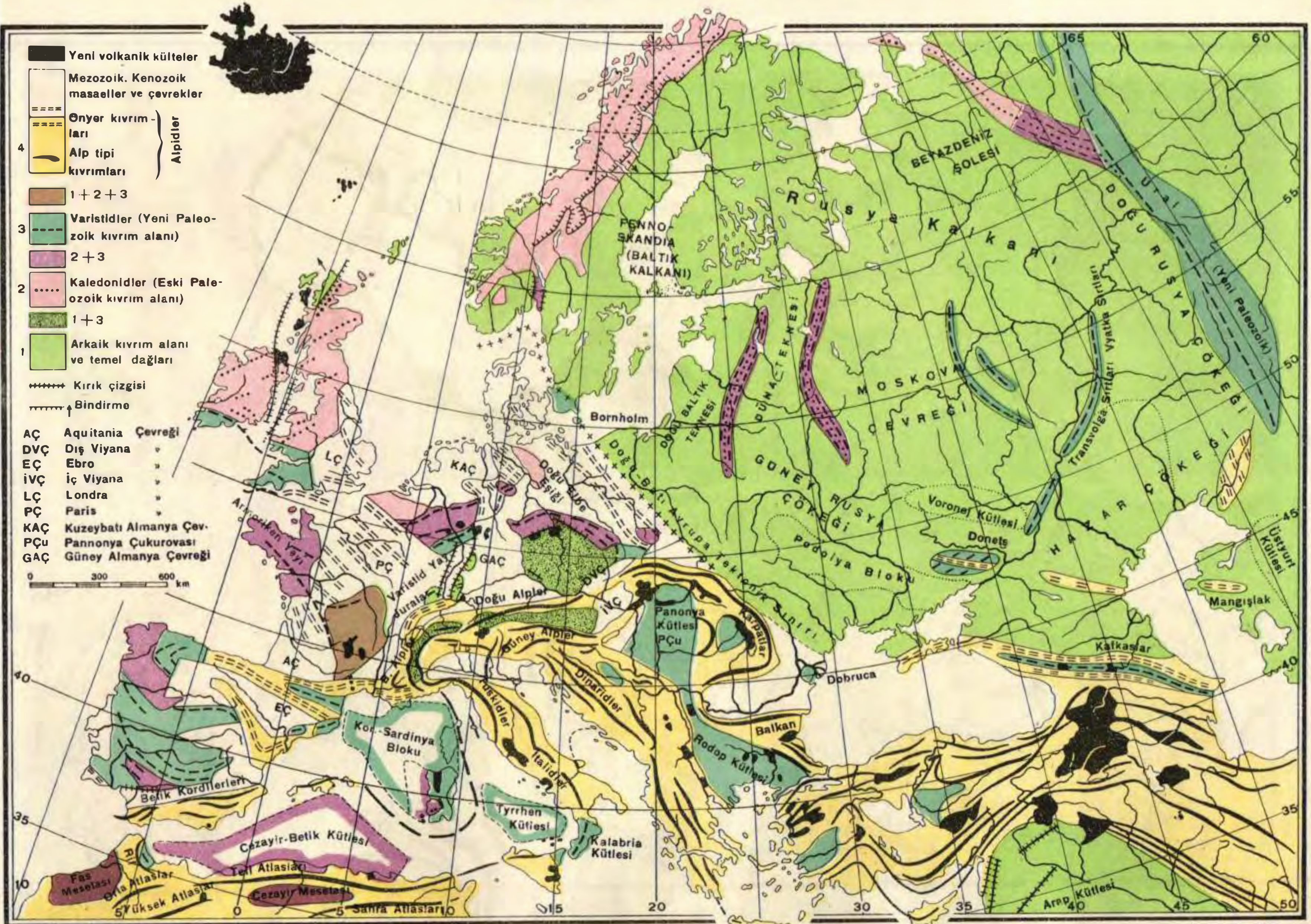
İnönü Ansiklopedisi

AVRU

2000 m den yüksek
500 – 2000 m
200 – 500 »
0 – 200 »
Deniz yüzünden aşağı
0 – 200 m
200 – 1000 »
1000 – 2000 »
2000 – 4000 »
4000 – 5000 »
5000 – 6000 »
6000 m den derin
Ölçek 1 : 18 000 000
ATLAS OKYANUSU
İzlanda
Reykjavik
Vatnajökull
Föro Adl. (Föryar Adl.)
Shetland Adl.
Orkney Adl.
Rockall
BRİTANYA ADL.
Hebrid Adl.
Moray Firth
Grampian Dağl.
Edinburgh
Porcupine Bank
Donegal Kör.
Galway Kör.
Shannon
İrlanda
Belfast
Dublin
Newcastle
Büyük Britanya
Snowdon
Bristol Kör.
Cornwall
Land's End Bur.
Scilly Adl.
Londra
Thames
Dover
The Wash
Manş Denizi
Anglo-Norman Adl. (Channel)
KUZEY DENİZİ
Statland
Trondheim
Dovre Fjeld
Snehetta
Sogne Fjord
Bergen
Hardanger Fjord
Hardanger Fjeld
Stavanger
Lindesnes Bur.
Oslo
Skagerrak
Skagen Bur.
Kattegat
Jütland Yad. (Jylland)
Kopenhag
Vigten Adl.
Lofoten
Vesteraalen
Kuzey Kutup Dairesi
Stockholm
Mälar G.
Vättern G.
Gotland
Öland
Bornholm
Danzig
Kiel
Hamburg
Bremen
Ems
Weser
Elbe
Stettin
Berlin
Warthe
Oder
Harz
Dresden
Breslau
Prag
Frankfurt
Main
Amsterdam
Brüksel
Maas
Ren
Le Havre
Normandiya
Paris
Marne
Seine
Bretagne (Britanya)
Nantes
Loire
Champagne
Vosges
Moselle
Schwarzwald
Münih
Viyana
Bern
Alp Dağl.
Mt. Blanc
Gr. Glockner
Biscay Kör. (Gaskonya Kör.)
Gironde
Bordeaux
Dordogne
Garonne
Massif Central
Mt. Dore
Lyon
Saône
Rhône
Marsilya
Lion Kör.
Pirene Dağl.
Aneto Tepesi
Finisterre Bur.
Cantabria Dağl.
Eski Castilla
Bask Dağl.
Porto (Oporto)
Douro
Duero
Aragon
Sra da Estrella
Sra de Gredos
Sra de Guadarrama
Tejo
Tajo
Madrid
Lizbon
Roca Bur.
Yeni Castilla
Katalonya
Barcelona
S. Vincent Bur.
Sierra Morena
Guadalquivir
Andalusia (Endülüs)
Sra Nevada
Mulhacen
Tarifa Bur.
Cebelitarık Boğ.
Balear Adl.
Minorka
Mallorca
Ibiza
Korsika
Sardinya
Bonifacio Boğ.
Milano
Lombardiya
Po
Cenova
Cenova Kör.
Floransa
Triyeste
Venedik
Roma
Napoli
Tiber
TYRRHEN DENİZİ
ADRİYA DENİZİ
Apenin
Gran Sasso
Lipari Adl.
Palermo
Sicilya
Etna
Messina Boğ.
Passero Bur.
Malta
Taranto Kör.
Tunus
Hamamet Kör.
Cezayir
Tel Atlasları
Sahra Atlasları
Yüksek Atlaslar
Fas
Marakeş
Umm-ur-Rebia
Drava
Sava
Bosna
Saraybosna
YUNAN DENİZİ

Barents Denizi
Kolguev
Kanin
Çeşkaya Kör.
Tundralar
Peçora
Timan Dağl.
Ural Dağları
Ob
Sosva
Narodnaya
Tol-pos-iz
Denejkin-Kamen
Konjakovskiy-Kamen
Tobol
Tura
İrtiş
Beyaz Deniz
Arhangelsk
Pinega
Dvina
Vaga
Onega
Suhona
Viçegda
Murmansk
Kola
Rıbaçi Yad.
Varanger Fj.
Haparanda
İnari G.
Onega Kör.
Onega Gölü
Ladoga Gölü
Helsinki
Fin Kör.
Tallinn
Leningrad
Peipus G.
İlmen G.
Valday Sırtları
Ösel
Riga
Daugavpils
Düna
Memel
Kaunas
Wilna
Nyemen
Smolensk
Moskova
Oka
Volga
Gorki
Vetluga
Vyatka
Kazan
Kama
Molotov
Ufa
Bgelaya
Yaman-tau
İremel
Samara
Çkalov
Orenburg
İlek
Mugocar Dağl.
Volga Sırtları
Saratov
Genel Sırt
Ural
Uil
Emba
Aral Gölü
Tobol
Don
Dinyepr
Berezina
Desna
Kursk
Seym
Pripet
Pripet Bataklığı
Bug
Kiev
Harkov
Donets
Donets Plâtosu
Lwów (Lemberg)
Podolya Dinyestr
Besarabya
Buğdan
Yergene Tepeleri
Astrahan
Buzacı
Mangışlak Yad.
Ustyurt
Kara-boğaz Kör.
Odessa
Azak Denizi
Manıç
Kuma
Terek
Kırım
Yayla Dağl.
Kerç Boğ.
Kafkaslar
Elbrus
Kazbek
Rion
Tiflis
Alagöz
Kura
Baku
Apşeron Yad.
Aras
Hazar Denizi
Karadeniz
Tuna Ağzı
Tuna
Bükreş
Transilvanya Dağl.
Sofya
Musolla
Rila Dağı
Rodop Dağl.
Meriç
Selanik
Olympos
Balkan
İstanbul Boğ.
İstanbul
Marmara
Çanakkale Boğ.
Kaz Dağı
İzmir
Ege Denizi
Atina
Kikladlar
Sporadlar
Rodos
Girit
Ankara
Sakarya
Kızılırmak
Ilgaz Dağı
Anadolu Dağl.
Trabzon
Erzurum
Kars
Ağrı
Tebriz
Tahran
Erciyes
Tuz G.
Demirkazık
Toroslar
Antalya Kör.
İskenderun Kör.
Halep
Kıbrıs
Troodos
Lübnan
Musul
Fırat
Bağdad
İsfahan

AVRUPA: TEKTONİK

AVRİKULA (Auricula), salyangozlar (Gastropoda) takımının Pulmonata (Akcigerliler, b. bk.) alttakımına bağlı avrikulide (Auriculidae) familyasının bir cinsi. Uzunca kabukları siyah epidermis tabakasına maliktir. Kabuğun açıklığında kulağı andıran kalın dudaklar vardır. Beyaz veya esmer renklidir. Üzerinde uzunluğuna çizgiler vardır. 6-12 cm boyundadır. Çoğunun gözleri yoktur. Tropik memleketlerde deniz kenarlarında yaşar. *A. judae* adlı türüne yuda kulağı da derler. Doğu Hindistan'da kumluk yerlerde yaşarlar. *A. aruris* yine aynı bölgede yaşıyan bir türüdür. Pek çok fosil türü vardır.

AVRİKULA

AVRIL, Philippe (XVII. yüzyıl), Fransız Cizvit papazı ve misyoneri. 1685 te Papa tarafından Türkistan yoliyle Çin'e gitmekle görevlendirilmişti. Suriye ve İran'dan geçmişse de daha ileri gidemiyerek Moskova'ya ulaşmış ve Rusya yoliyle Çin'e varmak istemiş, fakat bunu da başaramamış, ancak Orta Asya'ya kadar gidebilmiştir (1685-1690). A. in seyahat maksatlarından biri de Cizvit organları vasıtasiyle Türk'ler aleyhinde bağlaşmalar vücuda getirmekti. Papa'nın ajanı sıfatiyle dolaşıyor ve Hıristiyan'larla bağlaşmalar sağlıyordu. A., Yaş şehrine geldiği zaman yanında Beauvoillier de vardı. Yaş'ta Avusturya delegeleriyle buluşmuşlar, fakat delegeler A. in gelmesinden önce Yaş'ta bağlaşma antlaşmasını imza etmişlerdi. Seyahat eserleri yazmıştır. En önemlisi *Voyage en divers états d'Europe et d'Asie pour découvrir un nouveau chemin à la Chine* (Çin'e yeni bir yol bulmak için türlü Avrupa ve Asya memleketlerine yapılan gezi) [Paris 1692 ve 1693] adını taşır. Eserin Almancası da vardır.

AVRİN, bileşimi p, p'- dioksi-fukson olan koyu sarı renkli bir boyarmadde. A. sodyum tuzu halinde kâğıt boyamakta kullanılır. A. nın metil türevi olan rosalik asit sarı, alkali tuzları menekşe renginde olduğundan endikatör vazifesini görür.

AVRİPİGMENT, arsenik trisülfür As_2S_3 bileşiminde rombik bir mineral. Özgül ağırlığı 3,48 ve sertlik derecesi 1,5-2 olan A., limon sarısı renginde, yağlı veya sedef gibi parlak, yarı saydam, sert levhalar halinde bulunur ve sarı boya olarak kullanılır. A. suda ve sulu asitlerde erimediğinden zehirli değildir.

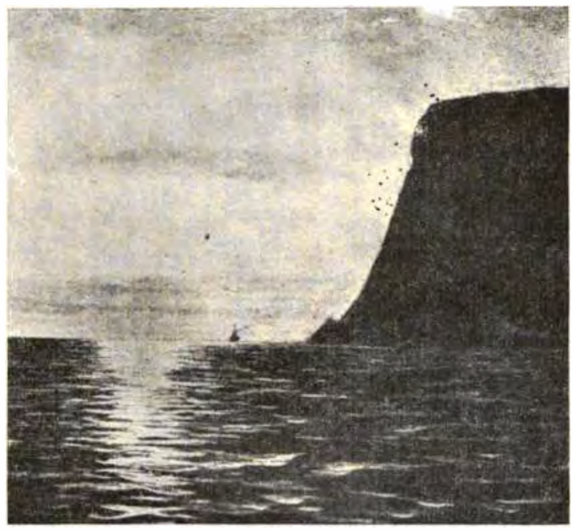
AVROKS (Aurochs), geviş getiren memeli hayvanlar (Ruminantia) bovide (Bovidae) familyasına bağlı ve bugün nesli tükenmiş olan *Bos primigenius* adlı bir öküz (sığır) türüne Alman'lar tarafından verilen ad. Dilivium'dan tarihî zamanlara kadar yabanî olarak Avrupa'da yaşamıştır. İri vücutlu ve düz boynuzlu bu öküz çeşidi siyah renkli idi, yelesi yoktu. Hususiyle Almanya, Polonya ve İngiltere'de yayılmıştı. A. bugünkü birçok evcil öküz ırklarının atasıdır.

AVROKS

AVRUPA, Eski Dünya karalarından biri. Yüzölçümü 10 milyon km^2 (bütün karaların 1/15 i), nüfusu 555 milyon (dünya nüfusunun 1/4 ü)dur. A., sınırları iyice belli bir kara olmaktan çok Asya'nın batıya doğru uzanmış bir yarımadası gibidir. Bu sebepten Asya ve A. ya tek ad verilerek Avrasya (b. bk.) bile denmiştir. Fakat kendine mahsus doğal ve kültürel gelişme göstermiş olduğundan, bu büyük yarımadaya uzun zamandan beri ayrı bir kara parçası (Batı Ülkesi) gibi bakılmıştır.

A. adının menşei hakkında türlü söylentiler vardır. Yunan efsanelerine göre sözde, tanrı Zeus Fenike kıralının A. adındaki kızını kaçırıp Yunanistan'a getirdikten sonra bu kıtaya onun adını vermiş imiş.

Kuzey Burnu: burası Avrupa karasının en kuzey noktasıdır.

Son araştırmalara göre de Sâmî dillerdeki *erb* (Akkadca *erêbu*) = «güneşin batması» anlamına geldiğinden, güneşin battığı taraf anlamına A. denilmiş, tıpkı «güneşin doğması» anlamına gelen *aşû*'ya dayanarak, güneşin doğduğu taraftaki memleketler anlamına *Asia* denildiği gibi.

A. adı, Yer tanrısı Europa'dan alınma olup, Batı memleketlerinde buna göre adlandırılmıştır (Europa, Europe gibi). Öte yandan Sâmî dillerindeki *ereb* (karanlık) sözünden gelen ve «Doğu Ülkesi» ne karşılık «Batı Ülkesi» nin adlandırılmasında kullanılmış olması gereken bu ad, başlangıçta Yunanistan-Makedonya bölgesi (yarımada ve adalar dışında) için kullanılmış, M. Ö. VI. yüzyıldan beri Asya'ya karşı olan kara parçasına verilmiştir.

Konum, büyüklük, şekil: A., 71° (Kuzey Burnu) ile 26° (Punta Maroqui) kuzey enlemleri ve 9,5 (Kap da Roca) batı boylamı ile 60° (Ural'ler) doğu boylamı arasında uzanır. A. nın yüzölçümü Avustralya'dan biraz fazla olduğu halde, Asya'dan sonra en çok nüfuslu kara (km^2 ye 55 kişi) olup, zamanımıza kadar dünya medeniyetinin en canlı ve yaratıcı yeri olması bakımından önemli yer tutmuş-

1

2

3

4

5

6

7

8

1 — Avrupa'nın en yüksek doruğu olan Mont Blanc
2 — İtalya'da Vesuv yanardağının krateri ve orta konisi.
3 — Deniz sulariyle dolmuş eski buzul vâdilerinden biri: İskandinavya'da Hardanger fiyord'u. 4 — Alp dağlarında Avrupa'nın en uzun buzulu olan Aletsch buzulu. 5 — Kuzey Almanya'da Pomeranya gölleı yöresinden bir görünüş. 6 — Güney İsveç'te Vener gölünden çıkan Götaälv ırmağı boyundaki çağlıyanlar; burası önemli bir elektrik enerjisi istihsal yeridir. 7 — Güney Fransa Batı Alplerinden bir görünüş. 8 — Lugano gölünden bir görünüş.

Holânda'da bir polder

tur. Enliliği 4 000 km kadar olan A. topraklarının % 90 ı ılıman iklim kuşağında, ancak % 10 u soğuk bölgededir. Uzunluğu 5 600 km olup, 3 saat dilimi üzerinde (Batı, Orta, Doğu A. saat dilimleri) yer tutmuştur. Asya, Atlantik ve Akdeniz arasında bulunan A. karalar yarıküresinin ortasında bulunduğundan buradan yeryüzünün türlü köşelerine kolayca uzanılabilmiştir.

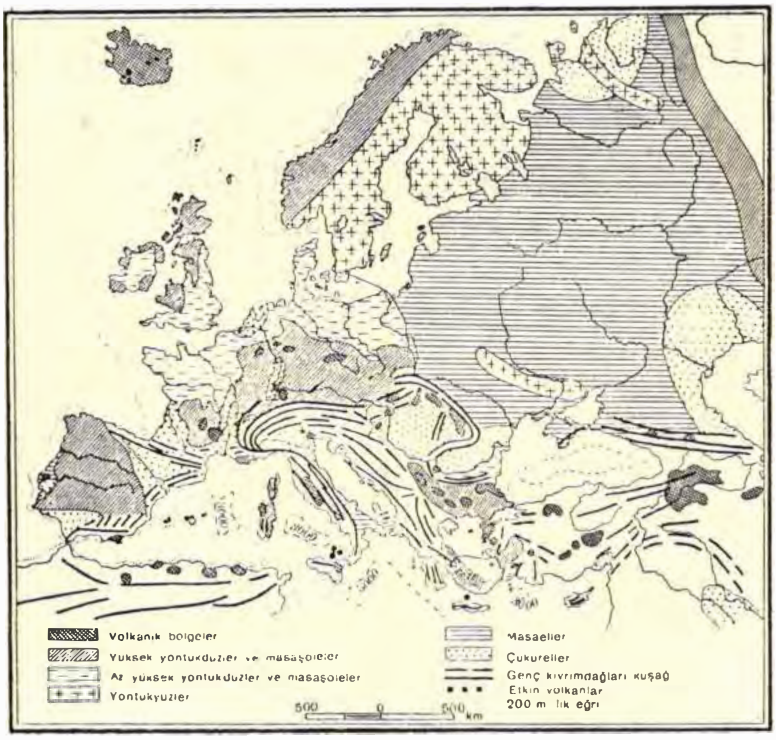
Yarımada ve adaları çok olan (kara yüzölçümünün % 35 i, 3,5 milyon km²) A. nın kıyılarının boyu 37 000 km yi bulur. Birçok yarımadaları bulunan A. ya «yarımadalar yarımadası» adı bile verilmiştir. Bu parçalı ve çok girintili çıkıntılı durumu A. ya denizle yakın ilgi kazanmak imkânını vermiştir. Öyle ki, kıyıdan ortalama uzaklık ancak 340 km kadardır (yüzölçümünün yalnız % 20 si denizden 600 km içerdedir, denize en uzak yeri ise 1 200 km yi bulur ki, bu miktar Asyada 2 500 km dir).

Yerşekilleri: A. nın ortalama yüksekliği 300 m dir. Bütün karaların ortalama yüksekliği 840 m kadar olduğuna göre, A., yeryüzünün en az yüksek karasıdır. A. nın bütün yüzölçümünün % 60 ı, yüksekliği 0-200 m arasında değişen çukurellerden meydana gelmiştir. Bunların en geniş olanı Ural'lardan Baltık ve Kuzey Denizi kıyılarına kadar uzanan düzlük, hafif dalgalı, tepelik Kuzey A. çukurelidir. Bu çukur kuşağın kuzeyinde, eski yontukdağlardan olan İskandinavya dağlık bölgesi (2 500 m) yükselir ki, türlü yükselmelerle meydana gelmiş bulunan bu dağlar, Büyük Britanya adasının kuzey bölümünde de (1 350 m) devam eder. Orta ve Batı A. ile bunlara bağlı bulunan Güney İngiltere'de alçak ve yassı yontukdağlar (yüksekliği 2 000 m den aşağı) ile bunlar arasında kalmış çukur çevrekler ve tepelik yöreler uzanır. Daha güneyde, Atlas Okyanusu kıyısından Karadeniz'e kadar yüksek kıvrım dağları sıralanır: Pirene'ler (3 400 m), Alp'ler (4 810 m), Karpat'lar (2660 m), Balkan dağları (2 375 m). Bu dağ sıralarından ayrılan büyük kollar (Apennin, Dinar, Pindos dağları), Güney A. yarımadaları boyunca uzanırlar. Bu dağların yanında yüksekeller (Castilla) ve çukurel çevrekleri (Endülüs, Po ovası, Pannonya ovası, Eflâk) sıralanır. Bu kuşak içerisinde genç volkan dağları (Vesuv, Etna, Santorin) teşekkül etmiştir. Yerşekilleri bakımından A. için önemli nokta, 2 000 m den yukarı yerlerin, karanın yüzölçümünün % 1 kadarını tuttuğu, yüksek dağlık yerlerin bile bol bol geçit yerleri göstermesi ve yüksek dağ sıralarının karanın orta yerlerinde uzanarak kıyı yakını bölgelerin denize geniş ölçüde açık bulunmasıdır.

Jeoloji: Bugünkü A. karası, Avrasya'nın bir bölümü olan ve Alt Paleozoik tabakalarından meydana gelmiş bulunan Fennosarmatia ile bir sıra eski şolelerden meydana gelmiş olup, türlü kıvrım dağlariyle kesilmiş ve çevrilmiştir. Aynı zamanda Arkaik temel arazide en eski kıvrılmalar görülmekte, bunlar arasına granitik ve bazik püskürüklerin sokulmuş bulunduğu müşahede olunmaktadır. Buradaki tortullar başkalaşıma uğramıştır.

Aşağı Paleozoikte kıvrılmalar (Kaledonya dağoluşumu) olmuş, İskandinavya'dan Büyük Britanya adasının kuzey ve batısına kadar, bugünkü A. nın kuzeybatısında büyük bir dağlık kuşağın ana yapısı belirmiştir. Daha sonraki dağoluşumları (orojenez) ile yeni yeni kıvrılmalar olmuştur.

Bundan sonraki varistik kıvrılmalar (Hersinya dağoluşumu) ile A. nın yay biçiminde uzanan dağları meydana gelmiştir. Varistik kıvrım dağları İrlanda ve İngiltere'den kuzeybatı Fransa'ya doğru uzanır, buradan bir kol Arden'ler ile Ren dağla'rını, bir başka kol da Orta Fransa'daki dağları teşkil eder. Daha doğuda varistik kıvrım yayı Vosges ve Karaorman üzerinden Sakson'ya dağlarına ve Südet'lere uzanır. Varistik kıvrımlar İber yarımadasında da yertutar. Bu kıvrılmalara yer vermiş bulunan geniş te-

AVRUPA: Jeomorfolojik

1

2

3

4

5

6

7

8

1 — Yüksek dağlaıda dağınık köy evleri. 2 — Saksonya'da daire biçimli köylerden biri: Werbelin. 3 — Kuzey İngiltere göller bölgesinde Keswick ve Derwentwater. 4 — Pirene dağlarının yüksek yerlerindeki dağ köylerinden biri. 5 — Güney Norveç'te köy evleri. 6 — Bir Sloven köyü. 7 — Gal bölgesinin çeşitli manzaralarından biri. 8 — Fransa'da Jura plâtolarından bir görünüş.

mel arazi, daha sonra Alp kıvrılmaları arasına girdiği gibi, bu genç kıvrım sıraları arasında da arakütleleri (Korsardinya, Pannonya arakütleleri gibi) olmuşlardır. Varistik kıvrılmaların sonuna doğru meydana gelen Ural dağları ile Rusya ve Sibirya masa arazileri birbirine bitişmiştir.

Nihayet, Mezozoik ve Kenozoikte meydana gelen Alp kıvrılmaları (Alp dağoluşumu) ile Eski Dünya'da ekvatora hemen hemen paralel giden ve Atlantik'ten Pasifik'e kadar uzanan geniş kıvrım kuşağının bir bölümü, A. da en yeni kıvrımdağları kuşağını teşkil etmiştir. Önceleri asimetrik bir yapı gösterdiği düşünülmüş (E. Suess) olduğu halde, sonraları simetrik bir gidiş (L. Kober) kabul edilmiş, böylece bugün bu kıvrım sisteminin çeşitli unsurlardan meydana geldiği hakkında bir temayül belirmiştir.

Balear adalariyle Korsika ve Batı Alpler arasında bulunduğu düşünülen bağlantı farazîdir. Alp sistemine bağlı önyer kıvrım dağları arasında şunlar görülür: Kuzeybatı Valânsiya'daki Keltiber dağları, Pirene'ler, Jura'lar, Kafkas'lar. Mezozoik ve Kenozoik'te önyerlerde kırıklar boyunca dikine yer değiştirmeler olmuş, eski temel arazi yer yer çökmüş veya yükselmiş, yerine göre ya horst'lar (Vosges, Karaorman, Harz...) ve yontukşoleler teşekkül etmiş, yahut geniş ölçülü tortulanma çevrekleri (Paris çevreği gibi) belirmiştir. Bu arada Ren hendeği, horstlar arasında yerinde kalmış bir bölüm olarak görülür. A. nın Akdeniz bölümü kıvrımlı-kırıklı bir yapı gösterir.

Alp dağoluşumu ile ilgili olarak A. da volkan olayları belirmiş, hele Yukarı Tersiyer'deki püskürmeler geniş yer tutmuştur. Bugün de püskürmekte bulunan Vesuv, Etna, Santorin yanardağları ile pek çok sıcak su kaynakları, sükûna doğru giden bu volkan kuşağındaki son belirtilerdir. Dördüncü Zaman'da A. nın kuzey bölümü geniş buz örtüleri altında kaldığı gibi yüksek dağlardaki buzullar ve erimezkar sınırı da bugünkünden ortalama 1 000 m daha aşağıya inmiştir.

Doğal zenginlikleri: A., kültür ve medeniyetinin gelişmesinde büyük yer tutmuş bulunan madenlerin bir kısmı pek eskiden beri işletilmiş (meselâ: Saksonya ve Cornwall'deki kalay madenleri), bir kısmı da son zamanlarda, bilhassa harb ihtiyaçlarını karşılamak üzere, çıkarılmıştır. Bugün A. nın en zengin madenleri şunlardır:

Demir: İsveç ve Rusya'da magnetit yatakları, Lahn-Dill bölgesinde olijist, Erzgebirge'de siderit, Lorraine'de oolitik demir cevherleri (minette). Kurşun ve çinko: Polonya Yukarı Silezyası, Monteponi (Sardinya), Cartagena ve Linares (İspanya), Liffai (Yugoslavya) de. Cıva: Almaden (İspanya), Monte Amiata (Toscana), İdria (Krain) da. Krom: Sırbistanda türlü yerlerde, Makedonya'da, Norveç'te. Manganez: Nikopol (Rusya) da. Pirit: Rio Tinto (İspanya), Rammelsberg (Harz), Meggen (Westfalya) ve İskandinavyanın türlü yerlerinde. Boksit (bauxite): Güney Fransa, Macaristan, İstirya'da. Kükürt: Sicilya'da. Fosfat: Kola yarımadası ve Lâponya'da. Potas: Orta Almanya (Stassfurt) da, Alsace Güney Baden, Katalonya, Rusya da. Taş kömürü: İngiltere ve İskoçya'da, Kuzey Fransa-Belçika-Ren-Westfalya bölgesinde, Donets'te. Linyit: Almanya, Çekoslovakya ve Macaristanda önemli miktarda. Petrol: Kafkaslar, Karpatlar ve Alpler genç sıradağlarının kenar bölgelerinde.

A. nın hususiyle dağlık bölgelerinde çok zengin olan su kuvvetinden de geniş ölçüde faydalanılmaktadır.

Iklim: A. nın çok yeri ılıman kuşak içindedir. Bununla beraber, kuzeyden güneye uzanışa, denizle ilgiye ve türlü yüksekliklere göre farklı iklim bölgeleri belirmiştir. A. nın türlü bölgelerinde yazın esen, daha çok, serin-nemli batı rüzgârları ile kışın esen soğuk-kuru kuzey ve doğu rüzgârlarının etkisi önemlidir. Bu arada «Golf Stream» akıntısı da A. nın batı bölgelerinin, kutup yakınında bile mülâyim olmasına sebep olmuştur (A. nın batı kıyılarında kutup dairesine kadar buz tutmıyan yerler uzanır.). Sıcaklık A. da kışın ve yazın kuzeyden güneye doğru artar: ocakta -20° den $+12^{\circ}$ ye, temmuzda $+8^{\circ}$ den $+30^{\circ}$ santigrada kadar. Batıdan doğuya doğru da mevsimlik sıcaklık farkları artar: 5° den 40° ye kadar. A. nın en soğuk yerleri (ocak ortalaması -22° olan yerler) Kuzeydoğu Rusya ile Alplerin buzkar bölgelerinde, en sıcak yerleri (temmuz ortalaması 25° - 30° olan yerler), Akdeniz çevresinde (Sicilya, İç-İspanya) görülür.

A. da yıllık yağış tutarı, denizden içerilere doğru azalır: deniz yakınındaki yerlerde, yuvarlak bir sayı ile 200 cm den, içerilerde 25 cm (Hazar çukurluğu çevresi)ye iner. Bu arada dağların rüzgâr değen yamaçları (Alpler, Dinar Dağları...) da yine 200 cm yağış alır ve daha az yağışlı yerler ortasında yağışı bol birer ada durumu gösterirler. A. nın Akdeniz boyundaki bölgeleri, kış yağmurları iklimi içerisine girer, burada yazlar kurak ve sıcak, kışlar yağışlı ve ılık geçer.

A. da şu iklim bölgeleri ayırdedilir: 1—Karanın kuzeydoğu ucunda, İskandinavyanın yüksek yerlerinde ve Alplerde, biribirinden ayrı parçacıklar halinde görülen tundra yöreleri (en sıcak ay 10° den aşağı, yağış 50 cm den az). 2—A. nın kuzey ve doğusu ile Orta A. nın orta dağlarında görülen kışları soğuk, nemli iklim bölgesi (ocak sıcaklığı -3° den az, temmuz 10° den çok, yıllık yağış 25-100 cm). 3—Batı ve Orta A. bölgelerinin nemli ılıman bölgesi (en soğuk ay -3° ile $+18^{\circ}$ arasında, yıllık yağış 50 cm den çok). 4—A. nın güneyindeki sıcak ve yazları kurak bölgeler (Akdeniz bölgesi, yağışın 2/3 si kışın yağar). 5 — İç-İspanya ve Güneydoğu A. nın bozkır iklimi bölgeleri (sıcaklık 3 teki gibi yağış 50 cm den az).

Sular: Gerek yağışın çokluğu ve gerekse okyanusa doğru olan genel eğime uyar şekilde, A. sularının % 35 i (yaklaşık olarak 3,5 milyon km^2 lik yerdeki sular) Atlas Okyanusu'na, % 23 ü (1,3 milyon km^2 kadar) Kuzey Buzdenizi'ne, % 30 u (3 milyon km^2 ye yakın) Akdeniz'e dökülür. Yaklaşık olarak % 12 si (1,2 milyon km^2 kadar) de akışsız bölgeler (Hazer Denizi, Alplerdeki küçük bölümler, Dinar Dağlarındaki karst çanakları) dir.

A. nın en büyük ırmağı olan Volga kapalı bir denize (Hazer'e), ikinci büyüklükteki Tuna bir içdenize(Karadeniz) dökülür. Akdeniz'e dökülen ırmaklar (Po, Rhône, Ebro), Baltık ve Kuzey Denizi'ne dökülenler (Vistül, Oder, Elbe, Ren,..) ile Atlas Okyanusu'na dökülen ırmaklar (Loire, Duero, Tajo), orta büyüklükte, fakat yıllık oynamaları oldukça az, bol sulu akarsulardır. Bu sebepten bu ırmakların çoğu gemi işlemesine elverişli olup çok yerde birbirine kanallarla bağlanmıştır.

A. akarsularının hepsi, yılın her mevsiminde akan, çoğu kar erimeleri ve sağanak yağmurlarından sonra kabaran devamlı ırmaklardır (Orta A. tipi akarsular). Güneyde, daha dar bir bölgede, Akdeniz tipi (yazın iyice çekik, hatta çok yerde büsbütün kuruyan akarsular, fiumare) ile Alp tipi (buzullarla beslendikleri için daha düzenli sular) yer

1

2

3

4

5

6

7

8

1 — Bordeaux şehrinden bir görünüş. 2 — Strasbourg'da Kléber meydanı ve Katedral. 3 — Bruxelles'de Brouckère meydanı. 4 — Stuttgart'ta pazar meydanı. 5 — Estonya'da Reval şehrinden bir görünüş. 6 — «Kuzeyin Venedik'i» denilen Stockholm'den bir görünüş. 7 — Rhône deltasının başı: Arles. 8 — Prag'dan genel bir görünüş.

tutar. Bu arada Dinar dağları, Kalker Alpler gibi kalker yapılı bölgelerde görülen karst hidrografyası ile evvelce buzullarla örtülmüş bulunan yerlerdeki (İskandinavya, Kuzey Almanya, Alpönyeri) pek çok bataklık ve göller yöreleri A. nın özelliklerindendir. Bu göllerin en büyükleri Ladoga ve Onega'dır. Genel olarak, A. sularından enerji istihsali ve taşın işlerinde çok faydalanılmaktadır.

Bitki ve hayvanlar: A. nın bitki örtüsü ve hayvan topluluğu, iklim bölgelerine uyar. Bu canlılar örtüsü jeolojik gelişme ile de ilgilidir. Tersiyer'de tropikal ve astropikal bitkiler A. da geniş yer tutmuş, bunun ardından gelen Buzul Devrinde ise kutup bitkileri geniş ölçüde yayılmıştır. A. karası, diluvyal buz örtüsünden sıyrıldıktan sonra, buraya her yandan bitkiler sokulmuş, önce doğudan bozkır bitkileri girmiş, sıcaklık ve nemliliğin artmasiyle birlikte her türlü bitkiler yer tutmağa başlamış, böylece katgılı bir bitki örtüsü meydana gelmiştir.

Iklim ve bundan da çok bitki örtüsiyle yakın ilgisi bulunan hayvan topluluğunu da, orman ve bozkır hayvanları halinde iki grupta toplamak mümkündür. Jeolojik gelişme ile ilgili olarak hayvan topluluğunda da gelişmeler olmuş, Tersiyerde tropikal hayvanların yaşıyabildiği bir yer olan A. ya, Buzul Devrinde kutup hayvanları (rengeyiği, misköküzü) sokulmuş, hele insanın ekip-dikme düşüncesiyle otlukları tuttuğu ve ormanı gerilettiği sıralarda, türlü bozkır hayvanları da ormana sığınmışlardır.

A. nın bitki örtüsünü. kuzeyden güneye doğru, şu bölgelere ayırmak mümkündür: 1 — Arktika bölgesi (Lâponya Kola yarımadasının kuzeyi, Rusyanın en kuzeyi): Buraları tundra adı verilen buzlu bozkırlardır ki, yosunlarla kuytu yerlerde bodur çalılık ve ağaçlardan meydana gelmiş fakir ve cılız bir bitki örtüsü gösterir. Bu bölgede rengeyiği, beyazayı, lemming gibi kutup hayvanları yaşar.

2 — Bu bölgenin güneyinde, Finlândiya ve Kuzey Rusya'dan Güney A. dağlarına kadar giden pek geniş bir orman kuşağı uzanır. İğne ve geniş yapraklı yahut karma ormanlarla, çayır, moor ve bataklıkların başlıca bitki örtüsünü teşkil ettiği bu kuşak, kuzeyden güneye çeşitli özellikler gösterir: Kuzeyde (İskandinavya memleketleri, Finlândiya, Kuzey Rusya) iğne yapraklı ağaçlardan meydana gelen ormanlar pek geniş yer tutar; huş, lâdin ve çam ağaçlarının kuzey sınırı buradan geçer. Ortada (Batı ve Orta A. ile Orta Rusya) daha çok geniş yapraklı ve karma ormanlar önemli yer kaplar. Bu ormanlar, birçok yerlerini tarlaya bırakarak, bugün dağlara ve ekime - dikime elverişsiz yerlere doğru gerilemişlerdir. Burada meşe, lâdin ağaçları önemli yer tutar. Güneyde (Güney Almanya, Karpat memleketleri, Kuzey Balkanlar), dağ ormanlarında lâdinin yanında köknarın da arttığı görülür. Bu kuşakta yaşıyan hayvanlar arasında ayı, kurt, tilki, porsuk. sansar, geyik, karaca, kemiriciler kısmen barınabilmişlerdir.

3 — Akdeniz bölgesi: Burada her vakit yeşil duran geniş yapraklı ağaçlardan meydana gelmiş ormanlar ve maki (b. bk.) adı verilen fundalıklar geniş yer tutar. Dağlık yerlerde Orta A. ormanlarının benzerleri görülür. Bu kuşakta ormanlar arasında otlak yerleri teşkil eden yaylalar çoktur. Burada Astropikal kuşak hayvanları (çakal, sürüngenler) yaşar.

4 — Doğu A. nın güney bölümünde Aşağı Tuna'dan Ukrayna'ya, oradan da Aşağı Volga'ya kadar uzanan otluk bozkırlar geniş yer tutar. Burası Hazer denizine doğru tuzlu bozkırlarla çöl bozkırlarına doğru uzanır. Güney Rusyadaki bu bozkırların benzeri, Macar ovasında da, ada halinde, görülür Buralarda bozkır hayvanları yaşar. Bunlar arasında Asya bozkırlarının özel hayvanlarından biri olan, önceleri Doğu A. da da çok yayılmış, hatta Buzul Devrinde Batı A. ya kadar sokulmuş bulunan «saiga» adlı bir nevi antilop'lar (Saiga tatarica) başta gelir.

5 — A. nın, orman sınırı üstünde (1 000 - 2500 m) uzanan yüksek dağlık yerlerinde Alp çalılıkları ile çayırlıklar başlıca bitki örtüsünü teşkil eder. Buralarda dağkeçisi ve dağsıçanı yaşar.

Nüfus: A. yeryüzünün en kalabalık kara parçasıdır: ortalama nüfus sıklığı 55 den çoktur (Asya'da 25, Kuzey Amerika'da 6). Daha 1 800 yılında ancak 200 milyon nüfusun barındığı A. da (bu sırada km² ye 20 kişi düşüyordu), nüfus sayısı 1 900 de 400 milyonu bulmuş (km² ye 40 kişi), 1940 da ise bu miktar 530 milyona yükselmiş, 1949 da 555 milyonu bulmuştur. A. da nüfusun bu hızlı artışının başlıca sebepleri, doğumun çokluğundan fazla çocuk ölümünün azaltılmış olması, ömrün uzamış bulunması, endüstrinin geniş ölçüde gelişmesidir.

Bu küçük karadaki toprakların, durmadan artan bu nüfusu güçlükle beslemeğe başlaması, dışgöçleri doğurmuş, artan nüfusun önemli bir kısmı (Birinci Dünya Harbi'nden önce yılda 150 000 kadar) başka kıtalara gidip yerleşmiş, böylece 1 800 den beri dışarıya göçedenlerin sayısı 40 milyonu geçmiştir. Bu göçler, en çok Amerika'ya olmuştur. XIX yüzyılın ortasında göçedenlerin başında Germen'ler, bundan sonra Lâtin'ler gelmiş, son zamanlarda da İslâv'lar çok yer tutmuştur.

A. da nüfus, farklı şekilde dağılmıştır: en kalabalık yerler endüstri bölgeleri (Batı ve Orta A.) ile dağlık yerler dışında kalan zengin meyva bölgeleri (İtalya gibi) dir ki, buralarda km² ye 100 ve daha çok kişi (bazı endüstri bölgelerinde ise 500 kişi) düşer. Buna karşılık, Doğu A. nın geniş düzlüklerinde km² ye 20-50, İskandinavya ile Orta A. nın dağlık yerlerinde 20 kişiden az nüfus düşer. Böylece A. da çok kalabalık memleketlere (İngiltere, Belçika, Holânda, İsviçre, Almanya) karşılık, bunlara göre seyrek nüfuslu memleketler (bütün Doğu A., İsveç, Fransa) yer tutmuş bulunur.

Sık nüfuslu bölgeler ortasında büyük birer insan topluluğu halinde gelişmiş bulunan şehirler, A. da önemli yer tutar. Daha 1800 de sayıca az ve etrafları güven sağlamak düşüncesiyle kale duvarlariyle çevrili ve serpilememiş şehirlere karşılık, bundan sonraki devirde şehirler, gerek büyüklük ve gerekse sayı bakımından çok gelişme göstermiş, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başı, A. için yalnız endüstrileşme devri olmakla kalmamış, geniş ölçüde şehirleşme de bu zamanda olmuştur. Nüfusu 100 000 den çok olan büyük şehirlerin sayısı 1850 de 65 iken, 1900 de 171 e çıkmış, 1940 ta ise 300 e yükselmiş, böylece bugün bütün A. nüfusunun 1/5 kadarı büyük şehirlerde yerleşmiştir. Bununlaberaber, A. nüfusunun yarısı, bugün de, köylerde yaşamaktadır.

Nüfus sıklığı, yerleşme, ekonomik işletme bakımlarından A. yı türlü özellikleriyle şu bölgelerde görmek mümkündür: 1 — Orman ve tarla işletmeleriyle dağınık evlerden meydana gelmiş köylerin, birbirinden epeyce uzak büyük şehirlerle endüstri çevrelerinin görüldüğü seyrek yollu, orta derecede kalabalık Doğu A. 2 — Şehir ve köy yerleşmelerinin karışık şekilde geniş yer tuttuğu çok kalabalık ve sık

1

2

3

4

5

6

7

8

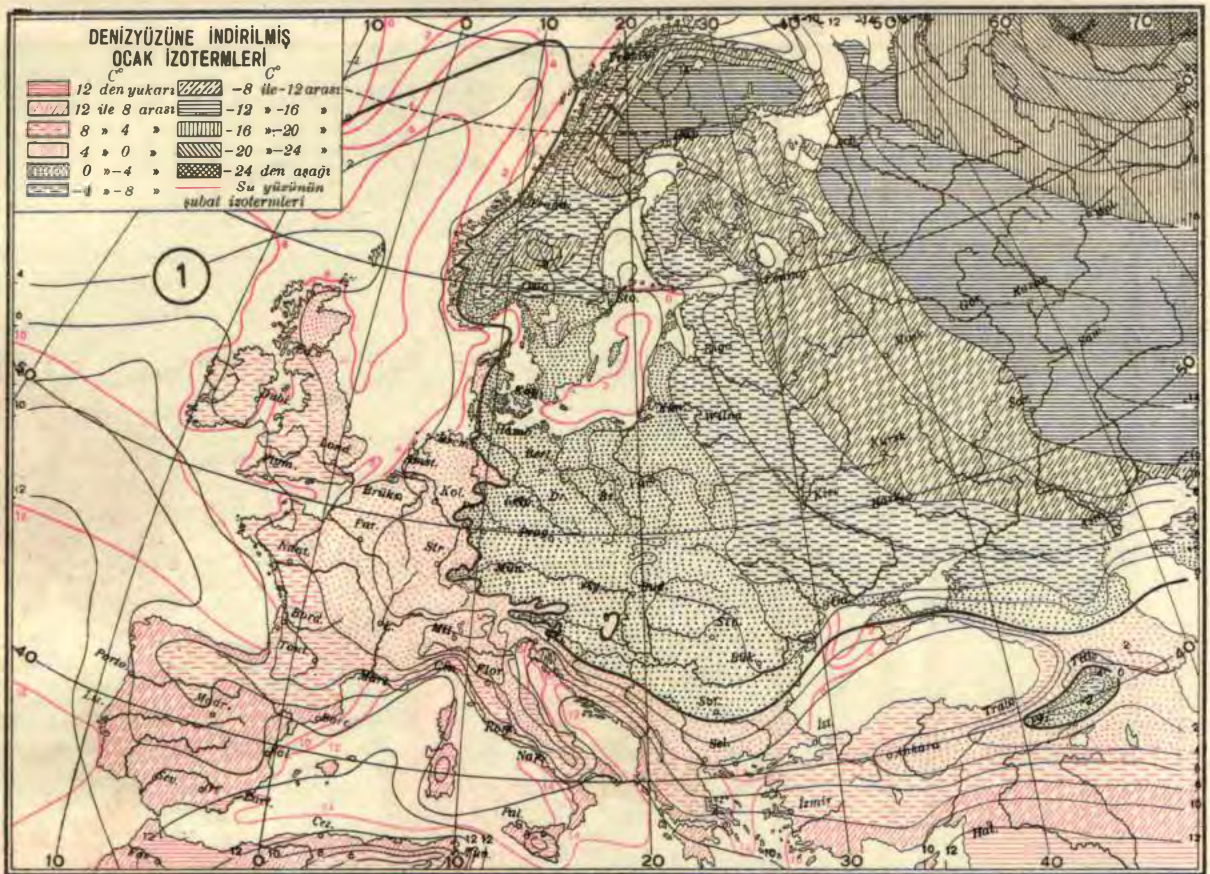

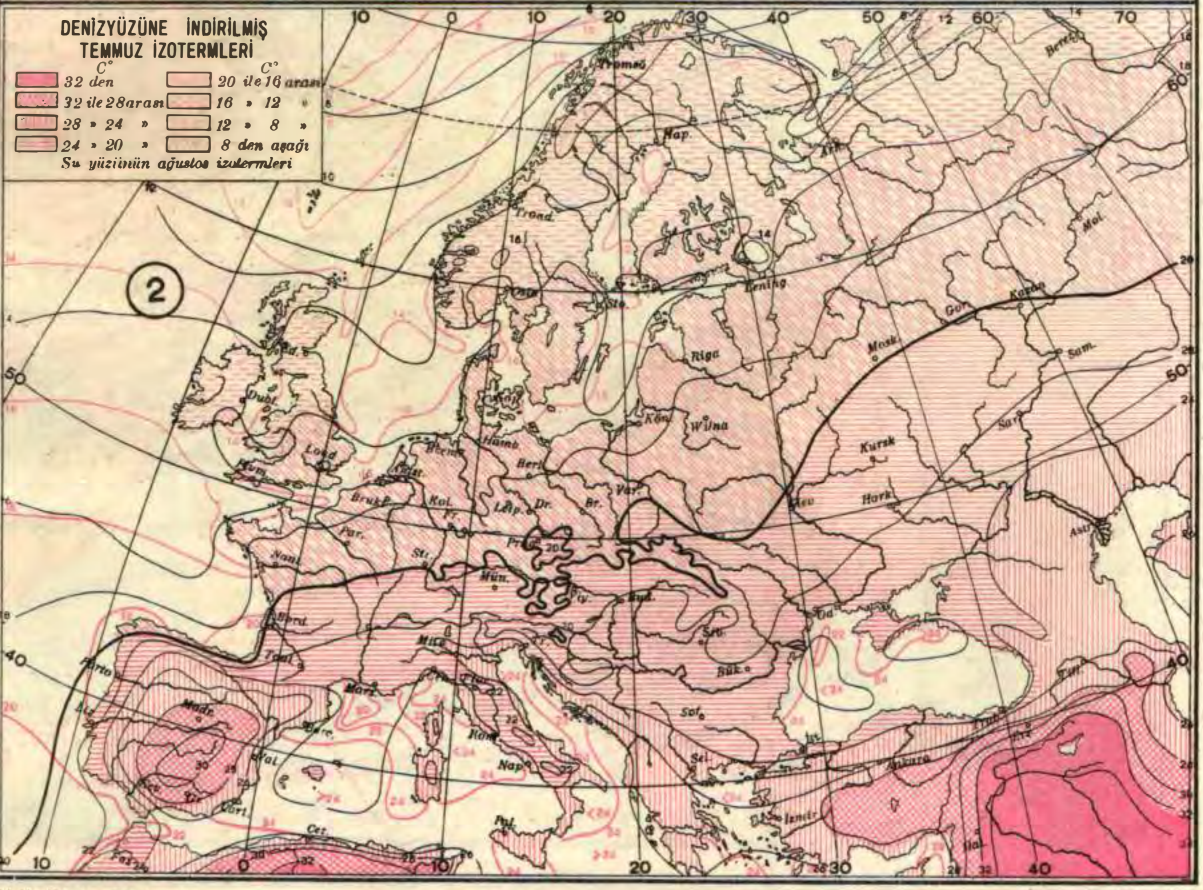
9

1 — Pola yakınında bir yoldan geçen İstirya çiftçileri. 2 — Letonya'da çiftçiler. 3 — İskoçya'da balık ayıran kadınlar. 4 — Macar pusta'larından bir görünüş. 5 — İtalya'da Modena'da bir sebze ve yemiş pazarı. 6 — Murmansk: Barents denizi kenarında Kuzey Rusya'n'n buz tutmıyan tek limanı. 7 — Lorraine'de Nancy yakınında yüksek fırınlar. 8 — Fransa'da su kuvvetinden faydalanılan merkezlerden biri: Eze santrali. 9 — Campina petrol kuyularından bir görünüş.

AVRUPA: IKLİM

(OCAK, TEMMUZ İZOTERMLERİ)

AVRU

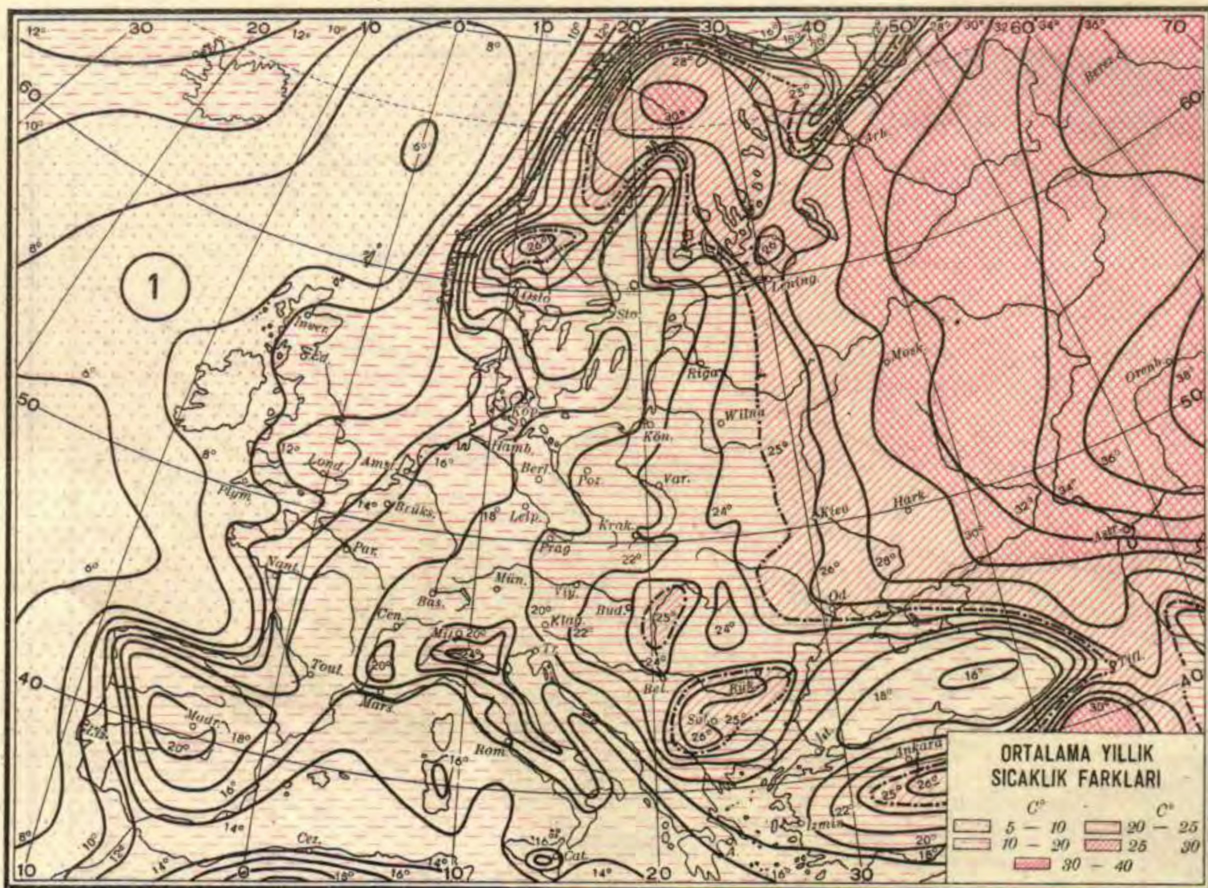

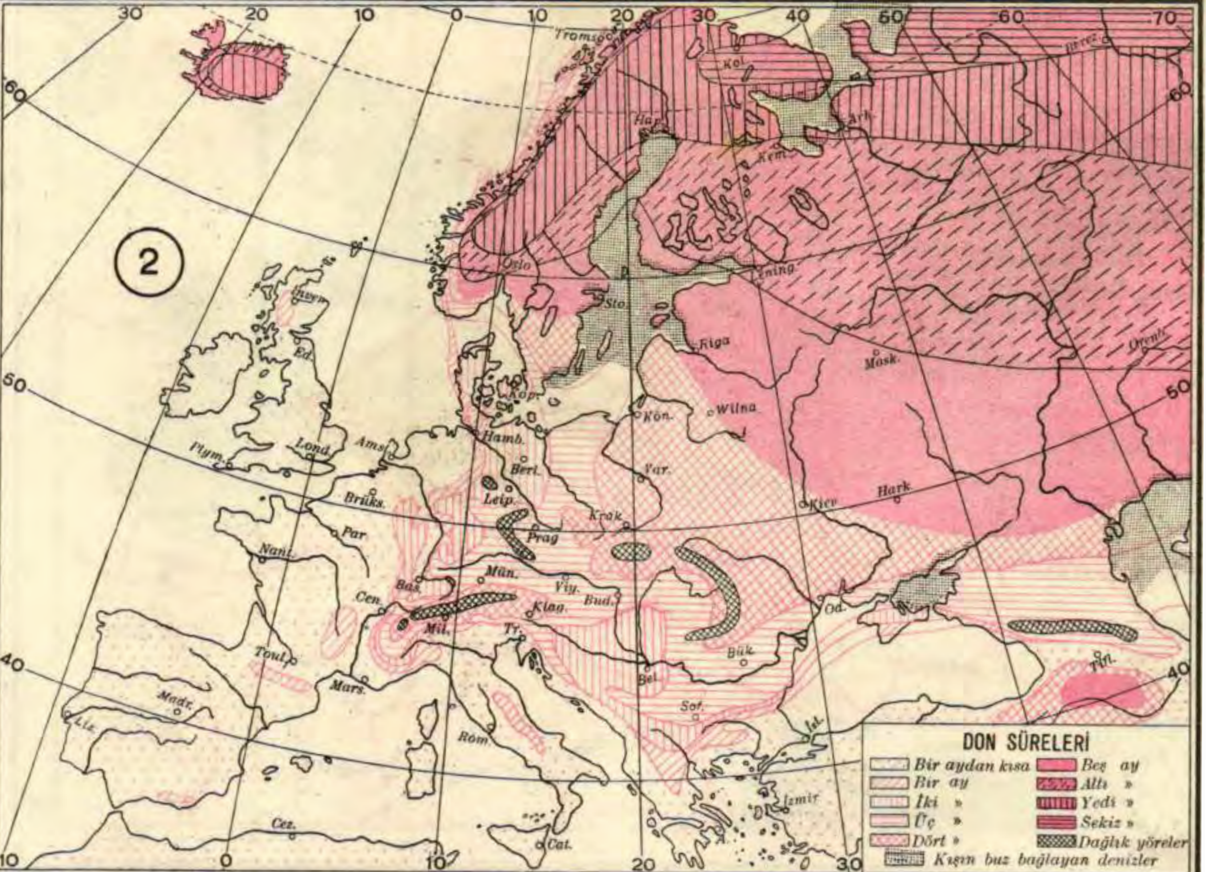
Milli Eğitim Basımevi

BARENTS DENİZİ
BEYAZ DENİZ
FİNLANDİYA
ESTONYA
LETONYA
LİTVANYA
BEYAZ RUSYA
UKRAYNA
MOLDAVYA
RUMANYA
BULGARİSTAN
GÜRCİSTAN
ERMENİSTAN
AZERBAYCAN
SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLERİ BİRLİĞİ
RUSYA SOVYET FEDERATİF SOSYALİST CUMHURİYETİ
KARADENİZ
AZAK DENİZİ
HAZAR DENİZİ
MARMARA
EGE DENİZİ
TÜRKİYE
Murmansk
Kandalakşa
Arhangelsk
Kotlas
Kirov (Vyatka)
Vologda
Kostroma
İvanovo
Yaroslavl
Kalinin
MOSKOVA
LENİNGRAD
Helsinki
Tampere
Vassa
Oulu
Riga
Kaunas
Minsk
Pinsk
Gomel
Smolensk
Vitebsk
Bryansk
Oret
Kursk
Tula
Tambov
Penza
Voronej
Harkov
Poltava
Kiev
Jitomir
Lublin
Brest
Rovno
Stanislav
Vinnitsa
Odessa
Kerson
Simferopol
Sivastopol
Yalta
Kerç
Taganrog
Rostov
Stalino
Krasnodar
Novorosiisk
Maykop
Armavir
Pyatigorsk
Grosni
Mahaçkala
Tiflis
Batum
Bakü
Krasnovodsk
Kutais
Soçi
Sohum
Tuapse
Stalingrad
Astrahan
Saratov
Engels
Kuybişev
Ulyanovsk
Kazan
Gorki (Nijni Novgorod)
Ufa
Çkalov (Orenburg)
Uralsk
Aktyubinsk
Temir
Emba
Magnitogorsk
Zlatoust
Çelyabinsk
Troytsk
Kustanay
Kurgan
Sverdlovsk
Molotov (Perm)
Krasnouralsk
Nijni-Tagil
Tobolsk
Tümen
Samarovo
Berezovo
Surgut
Sarapul
İjevsk
Volga
Don
Dnyepr
Oka
Kama
Belaya
Ural
Dvina
Onega
Mezen
Peçora
Ob
İrtiş
Tobol
Komsomol Kör.
Kara-boğoz
Ladoga G.
Onega G.
Peipus G.
İlmen G.
Fin Kör.
Kola Yad.
Kanin Yad.
Kolguev
Kıbrıs
Girit
Rodos
Sakız
Midilli
Sofya
Filibe
Varna
Burgaz
Edirne
Tekirdağ
İstanbul
Üsküdar
Bursa
Eskişehir
Ankara
Kayseri
Sivas
Erzurum
Trabzon
Samsun
Sinop
Ereğli
Maraş
Adana
Tarsus
Mersin
Konya
Afyonkarahisar
Antalya
İzmir
Manisa
Halep
Antakya
Lazkiye
Larnaka
Lefkoşa (Nicosia)
Musul
Bağdad
Hit
Fırat
Dicle
Hemedan
Tahran
Kum
Reşt
Barfuruş
Culfa
Erivan
Gümri (Leninakan)
Bükreş
Braşov
Ploeşti
Cluj
Craiova
Köstence
Sulina
Selanik
Larisa
Volos
Atina
Pire
Kalamai
Hanya
Kandiye
Rusçuk (Ruse)
Plevne
İslimye
Eski Zağra
Kişnev
Bender
Belgorod
Zaporoje
Dnyepropetrovsk
Krivoi Rog
Kirova
Mariupol
Makeevka
Voroşilovgrad
Karaganda
Harkov
Lwów (Lemberg)
Przemysl
Çernovits
Debrecen
Oradea Mare
Arad
Timişoara
Grodno
Kaliningrad (Königsberg)
Wilno
Tallinn (Reval)
Tartu (Dorpat)
Pernov
Pskov
Vipuri (Viborg)
Kotka
Petrozavodsk
Çerepovets
Rybinsk
Serpuhov
Kaluga
Miçurinsk
Orehovo Zuyevo
Dzerjinsk
Kislovodsk
Orhonokidze
Kem
Pitsamo
Inari
Kuopio
Tornio
Vadsö
Hammerfest
Kuzey Bur.
Matapan Bur.

AVRUPA: IKLİM

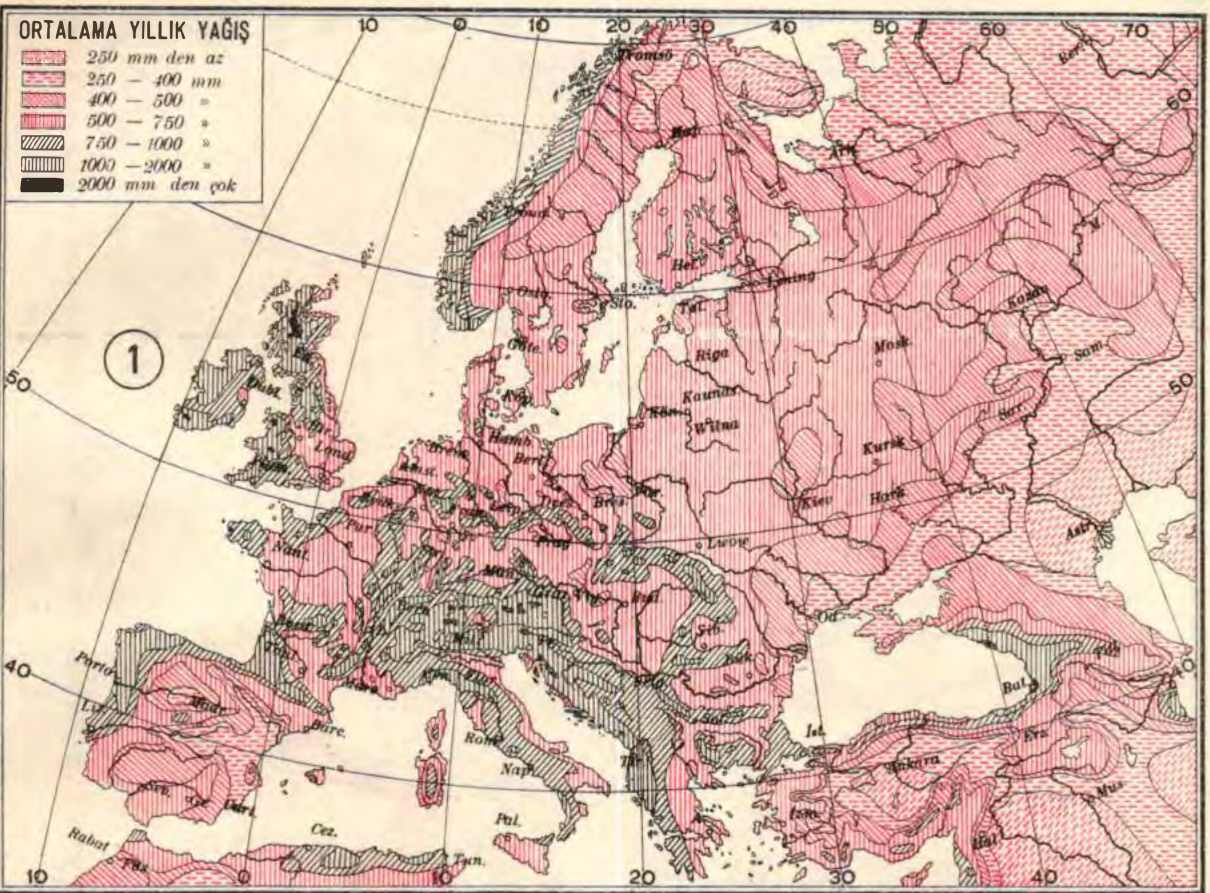
(SICAKLIK, DON SÜRESİ)

AVRUPA : IKLİM

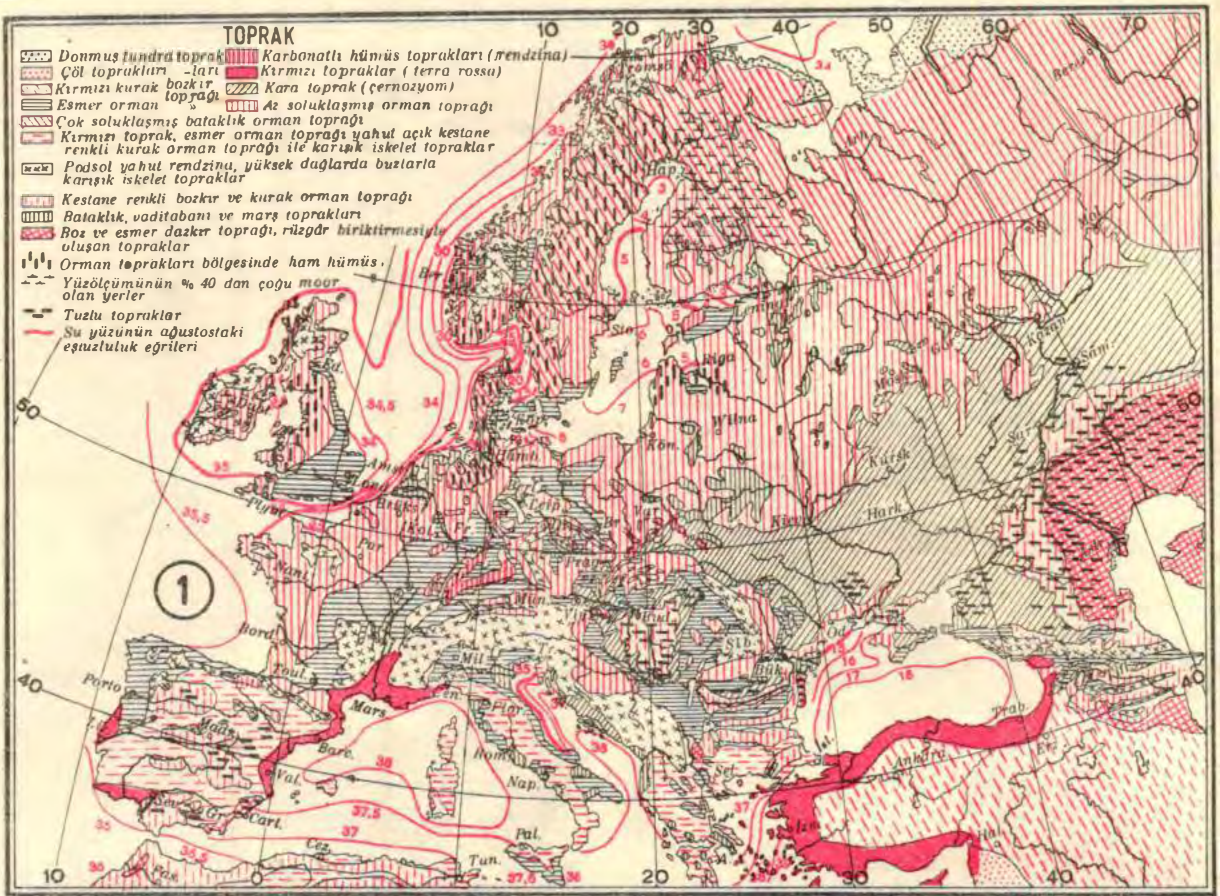
(YAĞIŞ, IKLİM BÖLGELERİ)

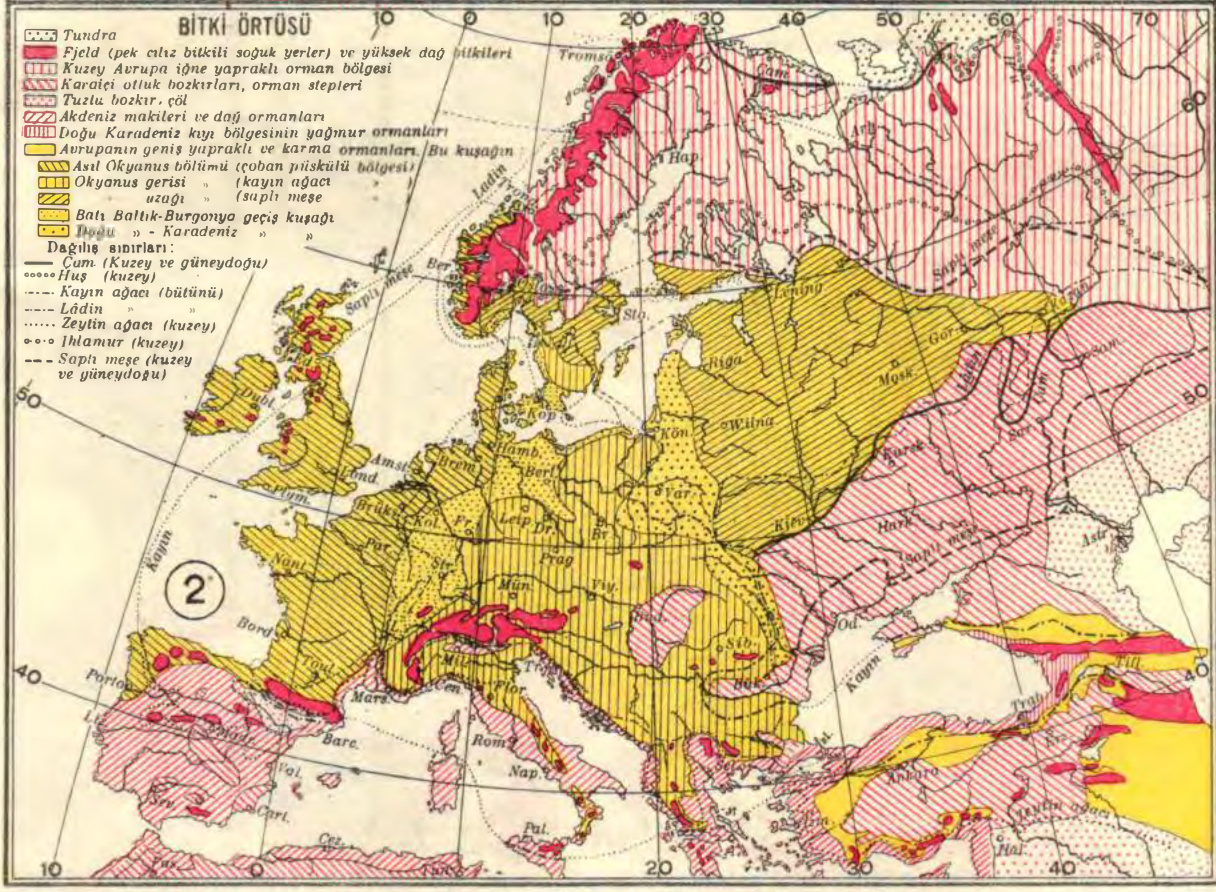

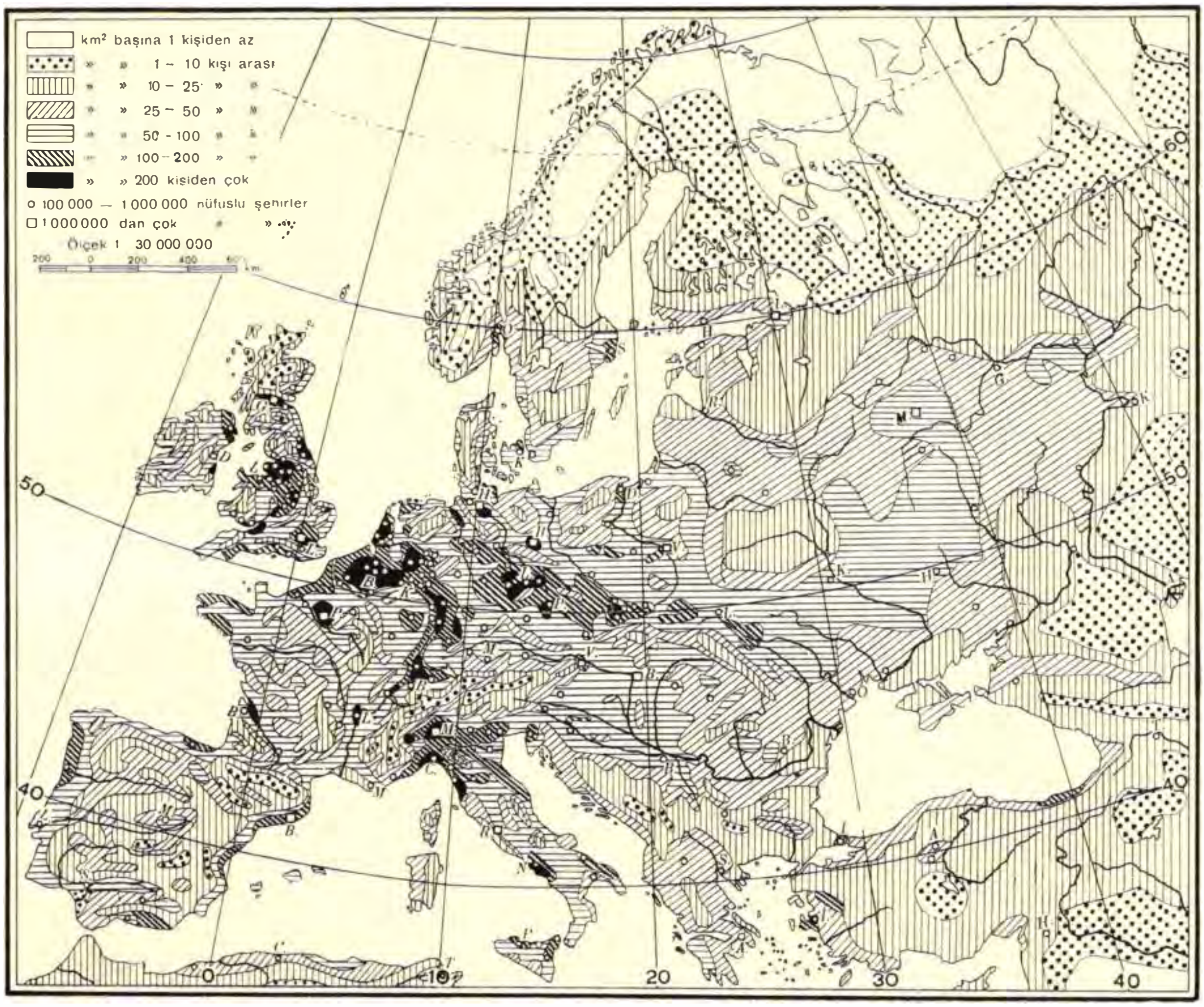
Ölçek 1: 34 000 000 500 0 500 1000 km

AVRUPA: TOPRAK-BİTKİ ÖRTÜSÜ

Ölçek 1: 34 000 000 — 500 0 500 1000 km

AVRUPA: Nüfus sıklığı

yollu Orta ve Batı Avrupa. 3 — Nüfus ve yerleşme sıklığının birbirinden farklı değişik özellik gösterdiği, şehri andıran kapalı köy yerleşmelerinin bulunduğu, bu arada tek tek şehirlerle meyvalıkların yer tuttuğu, taşın işlerinde denize çok bağlı, eski kültür memleketleri olan Güney A.

Taşın: A. daki yerşekillerinin, yolların geçmesine güçlük göstermiyecek durumda bulunması (yüksek dağların bile çok geçit vermesi, ovaların ve çukur düzlüklerin çok olması ve birbirine doğal bağlantıları bulunması), ırmakların çoğunun gemi işlemesine doğal bakımdan elverişli olması

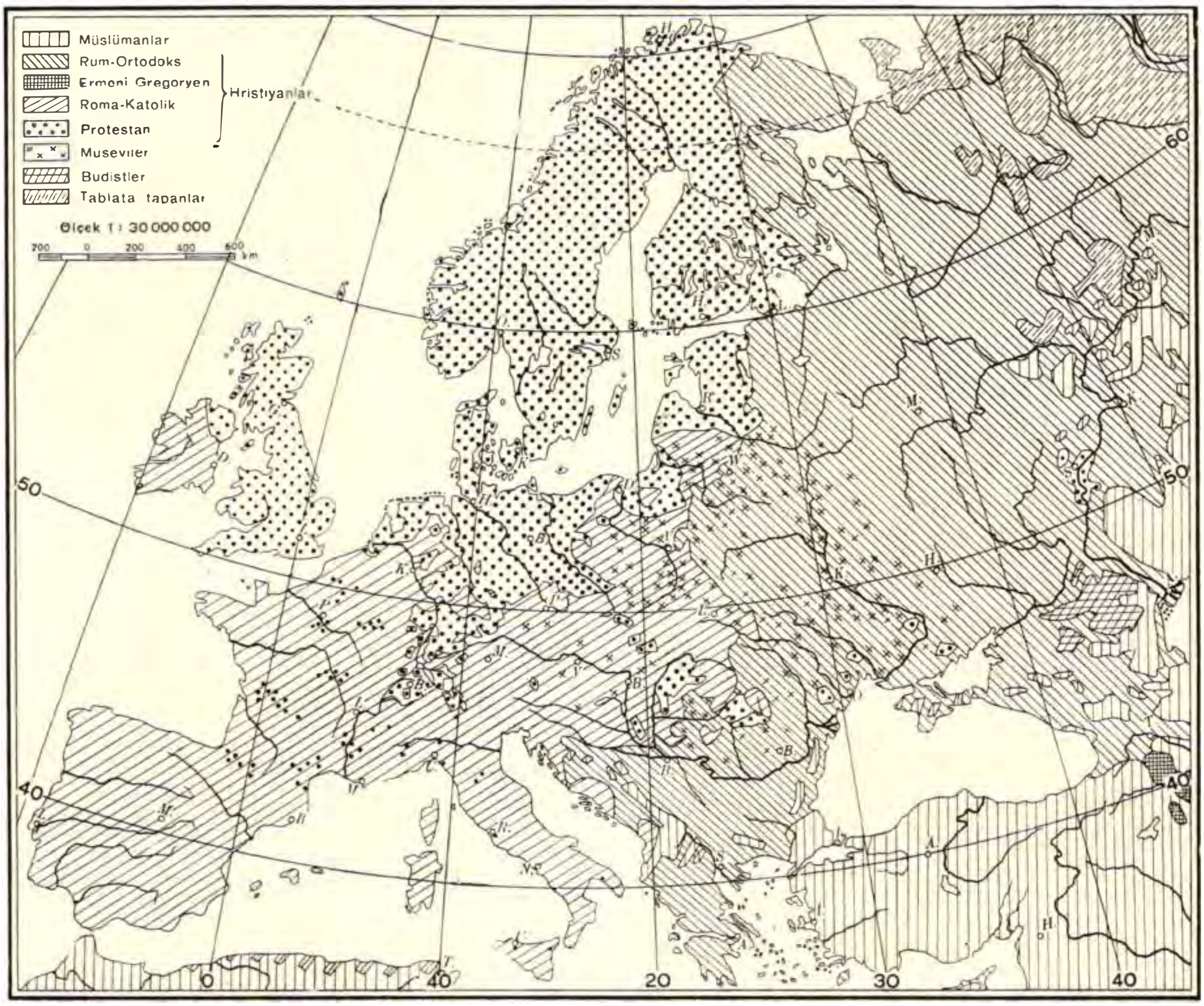

Kiel Kanalı

ve türlü akarsu ağlarının birbirlerine kanallarla kolayca bağlanabilmeleri, kıyılarının çok girintili çıkıntılı bulunması, nihayet nüfusun sık, ekonominin gelişkin olması bu kara parçasında türlü yol ve taşıtların pek ileri gitmesine imkân vermiştir.

Uzunluğu 400 000 km yi geçen demiryollariyle A. Kuzey Amerika'dan sonra ikinci gelirse de, sıklık (100 km² ye 3,7 km demirloyu) bakımından ondan daha üstün bulunmaktadır. Aynı hal şose ve suyolları (ırmak, kanal) için de böyle olmuş, hele Batı ve Orta A. da en yüksek sıklık derecesini bulmuştur. Bu arada pek çok denizyolları, Kuzeybatı A. nın dünya ölçüsünde iş yapan limanları (Londra, Liverpool, Hamburg, Rotterdam) ile Akdeniz'in büyük limanlarını (Marsilya, Cenova) dünyanın başka karalarına bağlamıştır. Son zamanlarda havayollarında da gittikçe artan bir gelişme olmuş, A. yı dünyanın hemen her yerine bağlıyan uçak seferleri artmıştır.

Ekonomi: A. ekonomisinin başlıca özelliği, büyük bir çeşitlilik göstermesi ve başka kara parçalarına sıkı bağlarla bağlı bulunmasıdır. Bunun sebeplerini A. karasının doğal şartlarında ve beşerî-ekonomik gelişmede aramalıdır. Bu arada A., coğrafya durumu ve taşın'ın elverişliliği sayesinde yalnız dünyanın kuvvetçe başta gelen kara parçası olmakla kalmamış, yakın vakte kadar dünya ekonomisinde

AVRUPA : Dinler

hâkim bir yer tutmuş, yüzölçümü 60 milyon km² yi bulan, nüfusu 600 milyonu aşan sömürgelere sahip olmuş, böylece dünya nüfusunun 2/3 ni ekonomi bağlariyle kendine bağlamıştır.

Başlangıçta pek geniş ormanlarla kaplı bulunan A., verimli toprakları ve zengin madenleriyle orta ve yeni çağlarda çeşitli tarla, bahçe, otlak işletmelerine yer vermiş, madencilik ve dünya ölçüsündeki endüstrisi gelişmiş, bu arada ormanlar yüzölçümünün % 30 na inmiş, ekim-dikim alanları (bozkırlar buna dahil) % 50 ye çıkacak şekilde artmış, ekime elverişsiz bulunan yerlerle yerleşme ve yollara yerini bırakan topraklar, bütün yüzölçümünün % 20 sine yaklaşacak derecede yükselmiştir. Ekonomik gelişme sürdükçe ve endüstrileşme hızlandıkça, tarımla geçinenlerin tutarı, bütün nüfusun % 40 na inmiş, küçük ve büyük endüstride çalışarak geçinenler % 50 ye çıkmıştır. Bu olay bilhassa Batı A. da kendini kuvvetle göstermiş ve çiftçi nüfus % 30 a (Büyük Britanya'da hattâ % 10 a) inmiş olduğu halde, Güneydoğu ve Doğu A. memleketlerinde, A. nın batı ve ortasına göre endüstri daha az gelişmiş (Bulgaristan ve Rusya'da % 10 kadar, Letonya, Estonya'da % 20), böylece teknik bakımdan geri kalmış ve kendi yağiyle kavrulabilen, fakir bir Doğu A. ya karşılık, başarılı işler yapmış, ileri gitmiş, fakat bununlaberaber dışarıdan mal çekmek ve dışarıya mal satmak zorunda bulunmuş olan bir Batı A. belirmiştir. Aradaki bu farkın giderilmesi için gittikçe daha çok denkleşmeye doğru gayret gösteriliyor. Bu değişmeler sırasında tarım alanında bir benzerlik kalmış ise, bunu A. nın doğal şartlarında aramalıdır. Bu sebepten, bugün de kuzeyden güneye doğru, toprağa bağlılık yönünden şu ekonomik kuşakları ayırdetmek mümkündür:

1 — Tundralar bölgesi: rengeyiği beslenen, avcılık ve balıkçılık yapılan yerlerdir.

2 — Kuzeydeki iğne yapraklı ormanlar bölgesi: orman işletmeleri, avcılık, arpa ekimi, sığır yetiştirme yeridir.

3 — Çok seyrelmiş bulunan iğne-geniş yapraklı karma orman kuşağı: İskandinavya - Güney Finlandiya, Danimarka ve Kuzey Britanya'nın yulaf bölgesi, Orta Rusya, Baltık Ülkeleri ve Kuzey Almanya'nın çavdar bölgesi, Güney Britanya, Almanya ve Fransa'nın buğday bölgesi ile bunun güneyinde buğday - mısır kuşağı yer tutar.

4 — Akdeniz kuşağı: zeytin, turunçgiller, üzüm yetiştirilen yerlerdir.

Fakat A. da elde edilen türlü ürünler, bu arada önemli yer tutan balıkçılık (morina, ringa balığı, Akdeniz'de ton balığı, sardalya ...), bol miktarda istihsal sağlamakta ise de, yine bu kara parçasında yaşıyanların ihtiyacı karşılanamamaktadır. Bu sebepten A., denizaşırı ticaretine geniş ölçüde yer vermek zorunda kalmıştır.

1

2

3

4

5

6

7

1 — Edirne'de büyük köprü.

2 — Edirne'de üç şerefeli cami.

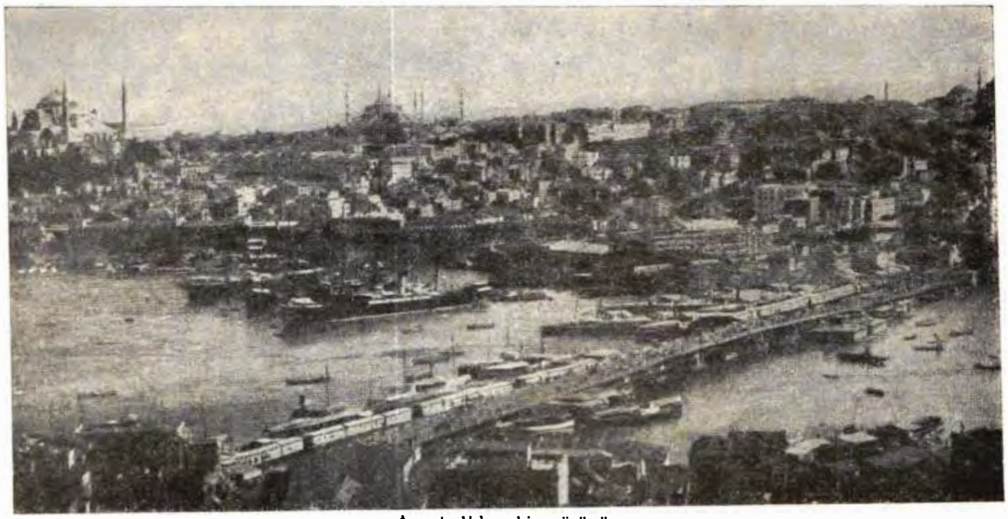
3 — Pompei harabeleri: geride Vesuv yanardağı.

4 — Gand'da Flandr kontlarının şatosu.

5 — Yeni Castilla yüksekelinde bir şato.

6 — Mostar (Hersek'in başşehri) da cami ve başka Türk eserleri.

7 — Bohemya dağlık yöresinde Prenstein şatosu.

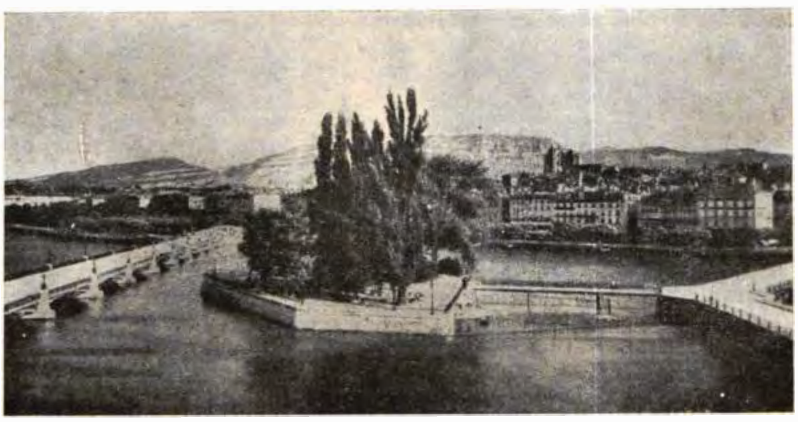
İstanbul'dan bir görünüş

A. da eski el sanatlarının temeli üzerinde gelişen endüstri, en çok iki türlü yerde toplanmıştır: Biri, zengin maden cevherlerinin bulunduğu yerler (Batı, Kuzey ve Orta A. nın eski dağları), ötekisi taşın'ın canlı bulunduğu ve düğüm noktası teşkil ettiği yerler. Bu endüstri bölgeleri, bilhassa A. nın okyanusa yakın bulunan bölümünde toplanmış bulunmakta, karanın başka yerlerinde (İber yarımadası, Kuzey İskandinavya, Rusya) de yer yer gelişmiş görülmektedir. Amerika ve Asya (Japonya) nın gittikçe artan rekabetine rağmen A. endüstrideki istihsaliyle dünya ihtiyacının önemli bir kısmını bugün de karşılamakta ise de, 1900 den 1938 e kadar. dünya ticaretindeki payı % 70 den % 56 ya düşmüştür. Gelecekte A. kuvvetli rakipleriyle çok yarışmak zorunda kalacaktır.

Yönetim: Doğal yapılışı ve tarih boyunca süren gelişmesiyle ilgili olarak A. da büyüklük, nüfus tutarı ve iç bünye bakımından birbirinden farklı birçok devletler kurulmuştur. İkinci Dünya Harbin'den önce doğal birlik gösteren her bölgede bir büyük devlet yerleşmiş olarak görülür: İngiltere (245 000 km^2, 48 milyon nüfus), Fransa (551 000 km^2, 41 milyon nüfus), Almanya (470 000 km^2, 65 milyon nüfus), İtalya (310 000 km^2, 45 milyon nüfus), Sovyet Rusya (5,9 milyon km^2, 130 milyon nüfus). Bunlar arasında bir kısmı tamamiyle bağımsız bulunan, bir kısmı da peyk durumunda olan orta, küçük ve cüce devletler yeralmıştır: yüzölçümü 30 000 - 505 000 km^2 ve nüfusu 3-30 milyon olan 17 orta devlet, yüzölçümü 27 000 - 66 000 km^2 ve nüfusu 1-3 milyon olan 5 küçük devlet, yüzölçümü 0,4-27 000 km^2 ve nüfusu 1 025 - 1, 100 000 olan 6 cüce devlet. Bu 33 devletten 16 sı (bütün A. nın yüzölçümünün % 23 ü, nüfusunun % 32 si) meşrutî krallıkla idare edilirdi. Geri kalan yerler cumhuriyetle idare edilen memleketlerdi. 1918 Versailles sulhü ile, millî sınırlara iyice uymakla beraber, bir çok bölümlere ayrılmış bulunan A. da İkinci Dünya Harbi'nden önceki yıllar içinde ve bu harp sırasında geçici bazı değişiklikler olmuş, daha sonra azlıkların mübadelesi veya anayurtlarında yerleşmeleri için çalışılmış ise de, Birinci Dünya Harbi sonundaki parçalı durum, hemen hemen olduğu gibi kalmıştır.

ZAGREB

CENEVRE: J. J. Rousseau Adası

Bibliyografya: H. Wagner: *Landeskunde von Europa* (1915). L. W. Lyde: *The Continent of Europe* (Londra 1924). F. Machatschek: *Europa als Ganzes* (1929). R. Blanchard: *Géograghie de l'Europe* (Paris 1936). E. Winkler: *Küsten Europas*, (Atlantis 1944). F. Machatschek: *Das Relief der Erde* (I, 1938). W. Gorczynski: *Division climatique de l'Europe* (Varşova 1934). M. Pardé: *Fleuves et rivières* (Paris 1933). P. Jaeger: *Die Gewässer Eurasiens* (Pet. Mitt. 1935). A. Hettner: *Grundzüge der Länderkunde, c. I. Europa* (1932). S. Strakosch: *Das Agrarproblem im neuen Europa* (1930). E. Hantos: *Le régionalisme économique en Europe* (Paris 1939). E. M. Kulischer: *The Displacement of Population in Europe* (Monteral 1943). J. Ancel: *Manuel géogr. et politique*

1

2

3

4

5

6

7

8

1 — Lâponya'da çocuğunu gezdiren bir anne. 2 — Çocuğunu başında taşıyan bir Portekizli anne. 3 — Yunan evzonlarının millî kıyafeti. 4 — Portekiz'de Alemtejo'da harmana götürülen buğday. 5 — Litvanya'da bir köy evi (tahtadan yapılmış üstü otla örtülü). 6 — Bern Oberlandı'nda gün batarken «Alp borusu» adı verilen aletle sığırlarını çağıran bir çoban. 7 — İskoçya'da eskimiş bir gemi teknesinden yapılmış bir ev. 8 — Alsace'da bir çiftlik binasının avlusu.

AVRUPA

Memleketin dilimizde söylenen adı	Memleketin adının asıl yazılışı	Yüzölçümü km²	Nüfusu	Nüfus sıklığı
Almanya	Deutsches Reich	355 872	66 002 634 (1946)	185
Batı Almanya	Bundesrepublik Deutschland	245 373	44 637 347	182
Doğu Almanya	Deutsche Demokratische Republik	107 173	17 313 734	161
Saar	Saarland	2 436	851 615	308
Berlin	Gross-Berlin	890	3 199 938	3596
Andorra	Republica de Andorra	534	6 200	11
Arnavutluk	Shqipnia	28 538	1 250 000 (1946)	44
Avusturya	Österreich	83 867	6 818 000 (1946)	81
Belçika	Koninkrijk België (Fr. Royaume de Belgique)	30 500	8 512 000 (1947)	273
Bulgaristan	Bılgariya	110 900	7 022 000 (1947)	61
Büyük Britanya (İngiltere)	United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland	244 734	49 318 000 (1946)	196
Çekoslovakya	Česko-Slovenská Republika (kısaltılmış ČSR)	127 765	12 164 000 (1947)	110
Danimarka	Kongeriget Danmark	44 330	4 074 000 (1945)	86
Föro adaları	Føroyar	1 399	29 198 (1945)	18
Finlandiya	Suomen Tasavalta	337 113	3 887 000 (1947)	11
Fransa	République Française	550 986	40 518 000 (1946)	76
Holânda	Koninkrijk der Nederlanden	32 900	9 452 000 (1946)	270
İrlanda	Saorstát Éireann	68 895	2 953 000 (1946)	43
İslanda	Island	102 846	132 000 (1946)	1,2
İspanya	España	505 521	27 552 000 (1947)	54
İsveç	Sverige	448 000	6 763 000 (1945)	14
İsviçre	Schweiz, Suisse, Svizzera	41 295	4 265 000 (1941)	109
İtalya	Republica d'Italia	301 019	45 645 000 (1947)	148
Liechtenstein	Liechtenstein	160	12 000 (1945)	10
Luxemburg	Luxemburg (Letzeburg)	2 590	281 000 (1945)	115
Macaristan	Magyarország	93 010	8 653 000 (1946)	97
Monako	Monaco	1.6	19 000 (1946)	1600
Norveç	Norge	322 600	3 123 000 (1946)	10
Polonya	Rzeczpospolita Polska	312 615	23 929 000 (1946)	88
Portekiz	República Portuguêsa	88 700	7 722 000 (1940)	84
Rumanya	România	237 752	16 409 000 (1945)	65
San Marino	Republica di San Marino	61	12 000 (1947)	241
Sovyetler Birliği (Avrupa'da)	Soyuz Sotsialistiçeskih Sovyetskih Respublik (SSSR)	5 134 000	150 200 000 (1947)	9
Beyaz Rusya	Belorusskaya SSR	226 000	10 400 000 (1940)	45
Ukrayna	Ukraynskaya SSR	578 000	40 200 000 (1940)	69
Trieste	Trieste	783	320 000 (1946)	420
Türkiye	Türkiye Cumhuriyeti	776 723	18 860 200 (1945)	24
» (Avrupa'da)		23 975	1 493 970 (1945)	62
Vatikan	Sovrana Città del Vaticano	0.44	1 025 (1947)	2500
Yugoslavya	Jugoslavija	255 042	15 324 000 (1947)	60
Yunanistan	Vasilion tis Ellados	132 562	7 300 000 (1947)	33

européen (Paris 1936). H. Schmidt: *Europa, Natur und Schicksal eines Erdteils* (1945).

Tarihöncesi: İnsanların fikirlerini yazı ile saptamağa başladıkları andan bu güne kadar geçen yıllara Tarihî çağlar. yazının keşfinden evvelki çok daha uzun zamana da Prehistorik çağlar denmektedir. İnsanlar yakındoğuda yazıyı bundan hemen 6 000 yıl önce keşfetmişlerdir. Prehistorik çağlar ise aşağıyukarı bir milyon senelik bir zamanı kapsamaktadır.

Aşağıyukarı bir milyon yıl kadar sürmüş olan prehistorik çağ iki kısma ayrılır: Taş çağı ve Madenler çağı. Taş çağı da Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik çağlara ayrılır. Bazı prehistoryacılar Paleolitik çağdan önce bir de Eolitik çağın mevcut olduğunu kabul ederler.

Arz'ın tarihi ise Arkeozoik, Birinci (Paleozoik), İkinci (Mezozoik), Üçüncü (Tertiaire) ve Dördüncü (Quaternaire) zamanlara ayrılır. Bu zamanlar içinde Prehistoryacıları en çok ilgilendiren Üçüncü ve Dördüncü zamanlardır. Paleontoloji insanın Üçüncü zamanın sonlarına doğru doğduğunu açıklamaktadır. Üçüncü zamandan sonra gelen Dördüncü zaman insanın yeryüzüne hâkim olduğu zamandır. Bu zamana bu sebeple Antropozoik zaman da derler. Dördüncü zaman tabakaları içinde Hominidae, yani insan familyasının muhtelif cins (genus) ve türlerini (species) temsil eden bir çok fosil insan iskeletleri, bunların kullandıkları aletler ve yaktıkları ateşlerin külleri bulunmuştur.

Dördüncü zaman Pleistosen (veya buzul çağı) ve Holosen çağlarına ayrılmaktadır. Holosen şimdi içinde yaşamakta olduğumuz çağdır.

Üçüncü zamanın sonuna doğru ağaçlardan yere inmiş olan insanın, eski atalarının, ne çeşit aletler kullandıklarını bilmiyoruz. Fakat insanın bu ilk atalarının ellerine geçen taşları ve ağaç dallarını alet olarak kullandıklarını tahmin ediyoruz. Dördüncü zaman insanları ise iyi işlenmiş taş aletler ve çağın sonuna doğru kemikten ve boynuzdan yapılmış aletler kullanmışlardır. Bu çağda odundan yapılmış aletlerin de kullanılmış olması kuvvetle tahmin ediliyor. Fakat odun çabuk çürüdüğü için korunamıştır. Dördüncü zaman tabakaları içinde rasgeldiğimiz taş aletler ise bir evrim sonucunda meydana gelmiş olduklarından, insanın atalarının Paleolitik çağdan önce çok daha kaba ve ilkel aletler kullanmış olduklarını farzedebiliriz. Fakat ilk insanların yerden alıp alet olarak kullandıkları taşlar herhalde tabiî şekilde kırılmış olan taşlardan farksızdır. İlk insanların kullandıkları taşları bulsak bile bunların alet olduklarını tanımak kolay olmaz. Paleolitik çağdan önce yaşadıklarına şüphe olmıyan Üçüncü zaman insanlarının alet olarak kullandıkları zannedilen taş parçalarına eolit ve bu çağa da Eolitik zaman adı verilmiştir. Batı Avrupa'da bulunan bazı çakmaktaşı parçalarının eolit oldukları iddia edilmiştir. Fakat bunların birçoğu Eosen, Oligosen ve Miyosen tabakaları içinde bulunmuştur. Bu çağlarda insan yaşamadığı bilindiğinden, bu taşları alet olarak kabul etmeye imkân yoktur. Prehistoriyacılar bu taşların çoğunun alet olarak kullanıldıklarına inanmamaktadırlar. Prehistoryacıların çoğu yalnız Doğu İngiltere'de Ipswich yöresinde Reid Moir tarafından bulunmuş olan rostrocarinate'lerin insan eliyle yapılmış olduklarını kabul etmektedirler.

Paleolitik (Eskitaş çağı = Yontmataş çağı) çağda ise, taş aletler okadar gelişmiş bir şekil göstermektedirler ki, bunların insan eliyle yapıldıklarına hiç şüphe yoktur. Paleolitik çağ üç kısma ayrılır: Alt, Orta ve Üst Paleolitik. Paleolitik çağ tam, jeologların Pleistosen (Buzul çağı) dedikleri çağa raslar.

Avrupa tarihöncesi kültürleri pek çok incelenmiş olduğundan, A. daki tarihöncesi safhaları, bütün dünya tarih öncesi için muayyen terimler haline gelmiştir.

Avrupa'da Paleolitik kültürlerin izahına başlamadan önce, bu çağ insanlarının ne çeşit bir çevrede yaşadıklarını bilmek gerektir. Pliyosen çağda Avrupa'da mutedil ve hattâ süptropik iklim şartları hüküm sürüyordu. Fakat Dördüncü zamanın başlarında ısı gitgide düştü ve bu çağda buzullar Avrupanın büyük bir kısmını kapladı. Maksimum buzul çağında İskandinavya, şimdiki Baltık Denizi, Kuzey Almanya, İngiltere'nin büyük bir kısmı ve Rusya'nın en büyük parçası çok kalın bir buzul örtüsü ile kaplı idi. Bu büyük buzul örtüsü Ural dağları yöresinde Batı Sibirya buzul örtüsü ile birleşiyordu. Kuzey Avrupa'yı örten ve İskandinavya'da yaklaşık olarak 3 000 metre kalınlıkta olan bu muazzam buzul örtüsünün güneyinde buzulsuz bir arazi şeridi bulunuyordu. Bunun güneyinde Alp sıradağlarının bulunduğu yüksek yereyde de müstakil bir buzul bölgesi teşekkül etmişti. Buzulları teşkil eden su buharlaşma yolu ile denizlerden geldiğinden, normal olarak nehirler vasıtasiyle tekrar denize iade edilen milyonlarca metre küp suyun buzul yığınları halinde karada birikmesi, buzul çağlarında deniz seviyesinin düşmesine sebep olmuştur. Kuzey Avrupa'da meydana gelen bu büyük buzul yığınının ağırlığı altında yerkabuğu da çökmüştür. Ortalama ısının yükselmesi ile bu geniş buzul örtüsü ortadan kalktıktan sonra karada buzul halinde birikmiş olan su, denizlere iade edilmiş ve böylece deniz seviyesi tekrar yükselmiştir. Ayrıca buzul örtüsünün ortadan kalkmasiyle, bunun ağırlığı altında çökmüş olan yerkabuğu da yavaş yavaş yükselmeğe başlamıştır. Bu yavaş yavaş yükseliş bugün de devam etmektedir. Son yüz yıl içinde Kuzey Avrupa'da Botni körfezi kıyılarının 87 santimetre kadar yükseldiği saptanmıştır. Buzullaın yeryüzünde ilerlemesini ve çekilmesini açıklamak için ortaya türlü teoriler atılmıştır. Fakat bu teorilerin çoğunun, bazı eksik ve yanlışları vardır ve bilginler buzul çağlarını meydana getiren etmenler üzerinde henüz daha bir anlaşmaya varamamışlardır.

Pleistosen sırasında Avrupa'da buzullar dört defa ilerlemişlerdir. Penck ve Brückner bu dört buzul istilâsına, en eskiden en yenisine doğru, Günz, Mindel, Riss ve Würm buzul çağları adlarını vermişlerdir. Avrupa'da dört defa ilerledikleri saptanmış olan buzullar ilerledikten sonra tekrar geri çekilmişlerdir. Böylece üç buzul çağı arası vardır. Bunlara Günz - Mindel (birinci), Mindel - Riss (ikinci) ve Riss - Würm (üçüncü) Buzularası çağı denilmektedir. Bugün içinde yaşadığımız çağın da dördüncü bir Buzularası çağı olduğunu söyliyenler vardır. Buzulların güneye doğru ilerledikleri anlarda, Fransa gibi bugün ılıman bir iklime sahip olan bölgelerde tundra şartları hüküm sürüyordu. Meselâ Würm Buzul çağı esnasında Fransa'da ren geyiği ve mamut (Elephas primigenius) gibi soğuk iklim hayvanlarının yaşadığını görüyoruz. Öte yandan, Buzularası çağlarında ise ısı artıyordu ve Fransa bugün olduğundan daha sıcaktı. Meselâ ilk Buzularası çağında Fransa'da fil, suaygırı (hippopotam) ve aslan gibi sıcak iklim hayvanlarının yaşadığı görülmüştür. Buzullar ilerledikleri zaman sıcak iklim hayvanları güneye, Afrika'ya hicret etmişlerdir. Bunların yerine de kuzeyde tundralarda yaşıyan hayvan cinsleri geçmiştir. Buzullar çekilirken tundra favnası kuzeye doğru

çekilen buzulları takip etmiş ve bunların yerine sıcak iklim favnası geçmiştir. İnsan da, ilerliyen ve çekilen buzullara uyarak bazan güneye, bazan da kuzeye doğru göçmüştür. Yani Pleistosen sırasında meydana gelen büyük iklim değişiklikleri insanlarla hayvanların büyük ölçüde göçmesine sebep olmuştur. Son buzul örtüsü (Würm) aşağıyukarı bundan 25 000 yıl önce çekilmeye başlamış ve kuzeye doğru geriliyen buzullar aşağıyukarı bundan 9 000 yıl önce Kuzey İsveç'te erimiştir. Bundan sonra buzullar, Kutup bölgesi bir yana, yalnız yüksek dağlarda kalmıştır. İşte A. da Pleistosen çağ insanları, bu gibi sert iklim şartları altında yaşamışlardır. Pleistosen çağ sırasında İngiltere en az bir defa Avrupa kıtasına bağlanmıştır. Bunun gibi Dördüncü zaman insanları Cebelitarık'ta ve Güney İtalya ile Kuzey Afrika arasında meydana gelen bir kara köprüsü vasıtasiyle Afrika'dan Avrupa'ya ve oradan İngiltere'ye veya Avrupa'dan Afrika'ya geçmek imkânını bulmuşlardır. Avrupa, bugün olduğu gibi, Dördüncü zamanda da Asya'ya bağlı idi. Böylece, bu çağda insanlar Asya'dan Avrupa'ya veyahut Avrupa'dan Asya'ya geçebilirlerdi.

Alt Paleolitik çağın en eski kültürüne Şelleen adı verilmektedir. Şelleen kültürün karakteristik alet şekli el baltasıdır. Bunlar bir çakmak taşı yumrusunun bir kısmını bir uç meydana getirecek şekilde yontmak suretiyle yapılmıştır. Aletin bir tarafında yumrunun tabii sathı muhafaza edilmiştir. El baltasının hangi işlerde kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Şelleen aletler daha ziyade dere sekilerinde bulunmaktadır. Şelleen insanlar Günz - Mindel buzularası çağında yaşamışlardır. Bu çağda Avrupa'nın iklimi bugünkünden daha sıcaktı. Bu çağda Batı Avrupa'da güney fili (Elephas meridionalis), gergedan (Rhinoceros etruscus), Machairodus ve hippopotam gibi hayvanlar yaşıyordu.

Şelleen'ni Aşölleen (b. bk.) kültürü takip etmiştir. Bu kültür de bir el baltası kültürüdür. Yalnız bu kültürün el baltaları Şelleen aletlerden daha iyi yapılmıştır. Aşölleen kültürü Günz-Mindel Buzularası çağının sonlarına doğru görünmektedir. Bu kültüre Mindel-Riss ve Riss-Würm Buzularası çağlarında da raslanmaktadır. Aşölleen'in en son safhasında el baltaları çok küçülmüştür. Aşölleen'in bu son safhasına Mikok kültürü adı verilmiştir. Alt Paleolitik çağda Şelleen ve Aşölleen gibi çekirdekten yapılmış taş aletlerle karakterize edilen kültürlere ilâve olarak taş yongalarından yapılmış aletler de vardır. Alt Paleolitik çağa ait başlıca yonga kültürleri klaktoniyen ve levalluvaziyendir. Klaktoniyen kültürü Mindel Buzul çağına tekabül etmektedir. Levalluvaziyen kültürü ise Mindel - Riss Buzularası ve Riss Buzul çağında bulunmakta ve Würm Buzul çağının başlarına kadar devam etmektedir. Aletlerin coğrafi dağılışından, çekirdek ve yonga kültürlerinin farklı insan ırklarına ait oldukları sanılmaktadır. En sonunda Levalluvaziyen ve Aşölleen kültürlerinin karşılıklı olarak birbirine etki yaptıkları görülür. Meselâ bu son safhada Avrupa'da taş yongalarından yapılmış küçük el baltalarına raslanır.

Avrupa'nın Alt Paleolitik insan fosilleri hakkında pek az bilgimiz vardır. 1935 yılında İngiltere'de bulunmuş olan Swanscombe adamı, Alt Paleolitik çağa ait olduğunu kesin olarak bildiğimiz biricik fosil örnektir. Bu Aşölleen çağa aittir. Heidelberg adamı ile, üzerinde yapılan tartışmalar henüz daha sona ermemiş olan Piltdown fosil adamının da Alt Paleolitiğe ait olması mümkündür.

Orta Paleolitik çağ Avrupa'da Musteriyen kültürü tarafından temsil edilmektedir. Würm Buzul çağının ilk safhasına (Würm I) tekabül eden Musteriyen Neandertal adamının (Homo neanderthalensis) kültürüdür. Bu kültür de bir yonga kültürü olmakla beraber, Musteriyen aletler klaktoniyen ve levalluvaziyen aletlerden farklıdır. Musteriyen kültürün karakteristik alet şekilleri uçlar ve yan kazıyıcılardır. Mağaralarda yaşamış olan Neandertal adamının fosil kemikleri Fransa Almanya, Belçika, İtalya, Yugoslavya, Cebelitarık ve bu boğazın güney kıyısında Tanca'da bulunmuştur. Bugünkü insandan daha ilkel bir seviyeyi temsil eden Homo neanderthalensis, çok soğuk iklim şartlarına göğüs germiştir. Neandertal adamı ölülerini gömmüş olan ilk insan soyudur. Bundan da Neandertal adamının bazı dinî inançlara sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Birinci ve ikinci safhalariyle, Würm II ye tekâbül eden Üst Paleolitik çağ, Orinyasiyen, Solutreen ve Magdaleniyen kültürlerine ayrılmaktadır. Bu çağ da çok soğuktu.

Orinyasiyen kültürü lâm şeklinde ince uzun aletlerle karakterlendirilmektedir. Bu kültürde taştan yapılmış bıçakları, uç kazıyıcılarını ve burin'leri görüyoruz. Orinyasiyen Alt, Orta ve Üst Orinyasiyen denilen üç safhaya ayrılmaktadır. Orta Orinyasiyen'in Asya'dan geldiği sanılmaktadır. Orinyasiyeni Solutreen kültürü takip etmiştir. Bu kültür söğüt yaprağı şeklinde çok iyi yapılmış taş aletlerle karakterlendirilmektedir. Solutreen aletler tazyik metodu ile yapılmıştır. Solutreen kültürün Fransa'ya Doğu ve Orta Avrupa'dan geldiği sanılmaktadır. Solutreen'i Magdaleniyen kültürü takip etmiştir. Magdaleniyen'in, Solutreen'lerin istilâsı neticesinde, Pirene bölgesine itilmiş olan Orinyasiyen kültürünün bir devamı olması mümkündür. Solutreen ve Magdaleniyen kültürleri yalnız Avrupa'ya aittir (bk. ASYA, prehistorya). Hususiyle Magdaleniyen kültürü yalnız Batı Avrupa'da görülmektedir. Asya'da ve Afrika'da Üst Paleolitik çağ yalnız Orinyasiyen kültürü tarafından temsil edilmektedir.

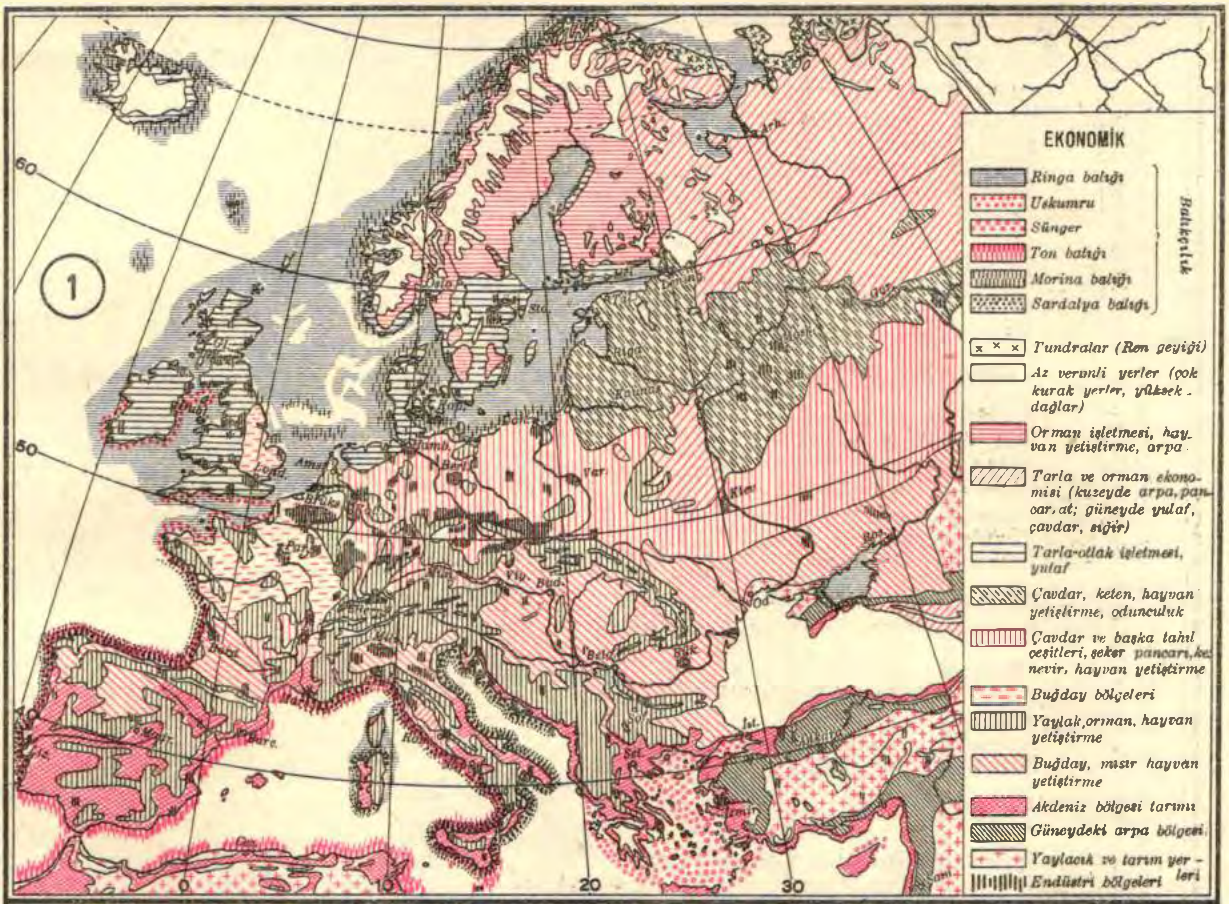
Üst Paleolitik çağda insanlar taştan başka kemik ve ren geyiği boynuzundan yapılmış aletler de kullanmışlardır. Bu çağda sanatın doğduğunu ve geliştiğini görüyoruz. Bu çağ insanları mağara duvarları ve kemikler üzerinde hayvan ve insan resimleri çizmişlerdir. Bunlardan başka bu çağdan kalma boyalı resimler, kabartmalar ve bazı heykelcikler de bulunmuştur. Bu resimler mağaraların insanların oturdukları ağız kısımlarında değil, daha çok karanlık iç kısımlarında görülmektedir. Yapılan incelemeler bu resimlerin sihirle ve dinî ayinlerle ilgili olduğunu göstermiştir. Meselâ bu insanlar okla vurulmuş bir hayvan resmi yapmakla, o gün bu hayvanı kolaylıkla avlıyacaklarını sanıyorlardı.

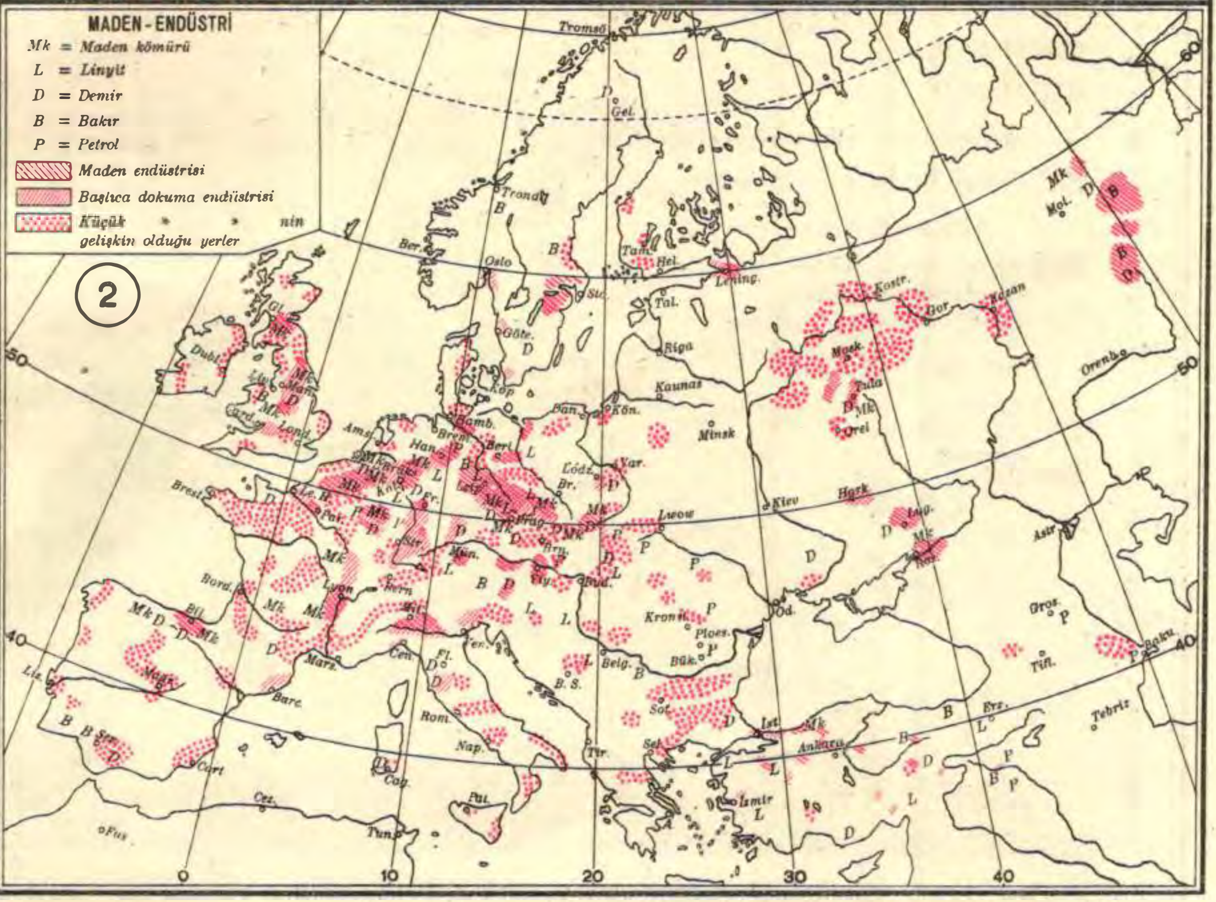
Üst Paleolitik çağda yaşamış olan insanlar Neandertal adamından farklıdırlar. Bunlar bugünkü insan türüne yani Homo sapiens türüne mensupturlar. Cromagnon, Grimaldi, Chancelade, Předmost ve Obercassel adamları bu çağa ait bazı fosil insan örnekleridir.

Avrupa'da Magdaleniyen kültürü ile birlikte Paleolitik çağ sona erer. Paleolitiği Mezolitik çağ takip etmiştir. Paleolitik çağ adamları avcılıkla geçinen göçebe insanlardı. Bu insanlar tarım yapmasını bilmedikleri gibi evcil hayvanlara da sahip değildiler. Bu çağda insanın en büyük keşfi ateştir. Mezolitik (Orta Taş) çağda buzullar tamamen kaybolmuş ve ısı artmıştır. Bu çağda Avrupa'nın Pleistosen zamanında tundra ve soğuk step şartlarının hü-

AVRUPA: EKONOMİK

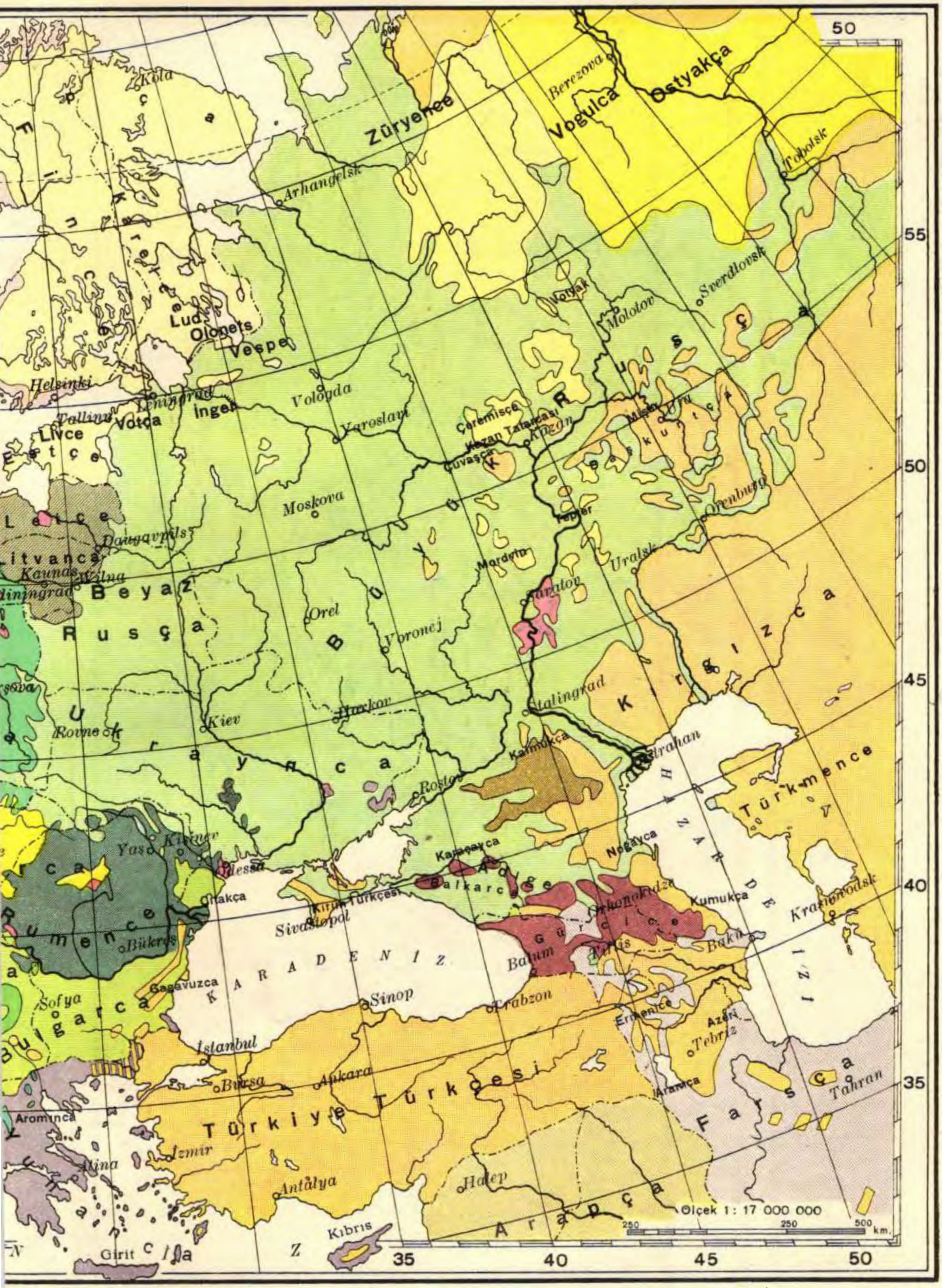
(EKONOMİK - ENDÜSTRİ)

AVRUPA: BU

Ural-Altay Dilleri
Altay Dilleri
Türkçe: Türkiye Türkçesi, Gagavuz, Çıtak, Kırım Türkçesi, Azerî, Türkmen, Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay, Kırgız, Kazan Tatarcası, Mişer, Tepter, Çuvaş
Kalmuk
Ural Dilleri
Samoyed
Baltık Fincesi: Fince, Karelce, Estçe, Lapça . . .
Volga-Ural » : Mordvin, Çeremis, Züryen, Votyak
Ugor : Macar, Vogul, Ostyak
Fin-Ugor
Hint-Avrupa Dilleri
Roman Dilleri
Portekizce
İspanyolca, Gallego
Katalanca
Fransızca, Provençal
İtalyanca, Sardca
Rhaeto-Romanş
Rumence, Arominca
Keet D.
Goidel: İrce, Manx, Gaelce
Brython: Welsh, Bretonca
Germen D.
İngilizce
Felemenkçe, Flamanca, Frisçe
Almanca
İskandinav: Danca, İsveççe, Norveççe, Förce, İslandca
Balt D.
Letçe, Litvanca
İslav D
Büyük Rusça, Beyaz Rusça, Ukraynca
Polca, Kasubca, Slovintsce, Sorabca Çekçe, Slovakça
Slovence, Hırvatça, Sırpça, Bulgarca
Arnavutça
Yunanca
Avrupa Dışı Hint-Avrupa Dilleri
Farsça, Tat, Taliş, Osset, Ermeni
Kafkas Dilleri
K.batı: Abhaz, Adıge
K.doğu: Çeçen, Lezgi
Güney: Gürcü, Lâz
Hami-Samî D.
Berberce
Arapça, Maltızca
Aramca
Baskça
İslandca
Förce
Trondheim
Oslo
Stockholm
Göteborg
Kopenhag
Norveççe
İsveççe
KUZEY DENİZİ
BALT
Gaelce
İrce
Belfast
Edinburgh
Manx
Newcastle
B.A. Cliath (Dublin)
Welsh (Kymri)
İngilizce
Londra
Frisçe
Felemenkçe
Amsterdam
Bremen
Hamburg
Kiel
Stetin
Berlin
Poznan
Magdeburg
Aşağı Almanca
Flamanca
Brüksel
Wallonca
Kolonya
Frankfurt
Sorab
Dresden
Breslau
Prag
Orta Almanca
Almanca
Lüxenburg
Nancy
Strasburg
Nürnberg
Çekçe
Slova
Münih
Viyana
Bratislava
Yukarı Almanca
Basel
Cenevre
Rhaeto-Romanş
Slovence
Macar
Le Havre
Paris
Bretonca
Nantes
Fransızca
Bordeaux
Lyon
Milano
Triyeste
Venedik
Torino
Cenova
Hırvatça
Sırpça
Baskça
Bayonne
Bilbao
Provençal
Marsilya
Nice
Gallego
Porto
Valladolid
Zaragoza
Katalanca
Barcelona
Korsika
Korsça
Roma
İtalyanca
Lizbon
Portekizce
Madrid
İspanyolca
Alghero
Mallorca
Menorca
Balear Adl.
Sardinya
Sardca
Napoli
Brindisi
Malaga
Cebelitarık
Tanca
Cezayir
Palermo
Mesina
Catania
Sicilya
Tunus
Maltızca
Berberce

Züryence
Vogulca
Ostyakça
Berezova
Tobolsk
Arhangelsk
Kola
Lud
Olonets
Vespe
Helsinki
Leningrad
Tallinn
Votça
İnger
Livce
Vologda
Yaroslavl
Çeremisçe
Kazan Tatarcası
Kazan
Çuvaşça
Votyak
Molotov
Sverdlovsk
Orenburg
Moskova
Daugavpils
Kaunas
Vilna
Beyaz Rusça
Orel
Voronej
Mordvin
Saratov
Uralsk
Kırgızca
Stalingrad
Kiev
Harkov
Rovne
Ukrayınca
Rostov
Kalmukça
Astrahan
Türkmence
Nogayca
Karaçayca
Balkarca
Kumukça
Krasnovodsk
Yaş
Kişinev
Odessa
Kırım Türkçesi
Sivastopol
KARADENİZ
Batum
Gürcüce
Tiflis
Bakü
Bükreş
Rumence
Gagavuzca
Sofya
Bulgarca
Sinop
Trabzon
Ermenice
Azeri
Tebriz
İstanbul
Bursa
Ankara
Türkiye Türkçesi
Farsça
Tahran
Aramca
Aromınca
İzmir
Atina
Antalya
Halep
Arapça
Kıbrıs
Girit
Ölçek 1 : 17 000 000
250
250
500 km.
35
40
45
50
55

AVRUPA: ULAŞIM

küm sürmüş olduğu bir çok bölgelerinde geniş ormanlar teşekkül etmiştir. Isının Buzul çağının sonundan bugüne kadar devamlı olarak yükseldiği sanılabilir. Fakat bu doğru değildir. Kuzey Avrupa'da Atlantik safhası adı verilen ve aşağıyukarı M. Ö. 5 000 ve 2 500 yılları arasında bulunan bir çağ, ısının maksimum haddi bulduğu çağdır. Atlantik çağda Kuzey Avrupa bugünkünden daha sıcaktı.

Paleolitik çağın sonunda buzulların kuzeye doğru çekildikleri yukarda görülmüştü. Buzul çağında Güney Fransa'ya kadar inmiş olan ren geyiği gibi soğuk iklim favnası da buzulları takibederek kuzeye doğru çekilmiştir. Soğuk iklime alışmış olan Üst Paleolitik avcıların bir kısmı da ren geyiği ile birlikte kuzeye doğru hareket etmişlerdir. Bunların yerine yeni kavimler, belki de Kuzey Afrika'dan, Avrupa'ya gelmiş ve burada Üst Paleolitik insanların torunları ile karışmışlardır.

İlk keşfedilen Mezolitik kültüre Aziliyen adı verilmiştir. Bu kültür mikrolit denilen çok küçük taş aletler, boynuzdan yapılmış zıpkınlar ve üzerleri boyalı çakıl taşlariyle karakterlendirilmektedir. Aziliyen zıpkınları (harpoon) şekil bakımından Magdaleniyen kültürün zıpkınlarından farklı olduktan başka, geyik boynuzundan yapılmışlardır. Diğer taraftan, Üst Paleolitik çağa ait zıpkınların çoğu ren geyiği boynuzundan yapılmıştır. Başka bir Mezolitik endüstriye Tardenuvaziyen adı verilmektedir. Daha ziyade Güney Avrupa'da görülen bu endüstri küçük mikrolitik aletlerle karakterlendirilmektedir. Bu mikrolitlerin bazıları üçgen, bazıları da yarım ay şeklindedir. Bu aletler arasında burin'ler de bulunmaktadır. Avrupa'nın Üst Paleolitik endüstrilerinden çok farklı olan bu yeni endüstri nereden gelmiştir? Bundan evvel Solutreen ve Magdaleniyen kültürlerinin yalnız Avrupa'ya ait olduklarını ve Afrika ile Asya'da Orinyasiyenin Paleolitiğin sonuna kadar devam ettiği görülmüştü. Kuzeybatı Afrika'da Orinyasiyene, Kapsiyen ve Oraniyen kültürleri denilmektedir. Aralarında pek az fark bulunan Kapsiyen ve Oraniyen kültürlerinin evrimini takip ettiğimiz zaman, taş aletlerin gitgide küçüldükleri ve sonunda mikrolit oldukları görülmektedir. Böylece, Tardenuvaziyenin Avrupa'ya Kuzey Afrika veya Akdeniz havzasından gelmiş olması mümkündür.

İspanya'nın Astüriyen ve Kuzey Avrupa'nın Maglemoziyen endüstrileri de Mezolitik safhaya aittir. İskandinavyada insanlar ilk defa Mezolitik zamanda yerleşmişlerdi.

Avrupa'nın Üst Paleolitik insanları dolikosefal (uzun kafalı) idiler. Fakat Mezolitikte Avrupada dolikosefallerin yanında brakisefal'lerin de var oldukları görülmektedir. Bu brakisefaller Avrupaya nereden gelmiştir? Şimdiye kadar bunların Asya'dan gelmiş oldukları farzediliyordu. Fakat Kuzey Afrika'da Afalou-bou Rhumel de yapılmış olan kazı, burada Kapsiyen tabakada dolikosefallerin yanında brakisefallerin de var olduklarını göstermiştir. Böylece, bu brakisefaller Mikrolitik Tardenuvaziyen endüstrisi ile birlikte kuzey Afrika'dan gelmiş olabilirler. Fakat Mezolitik safhada Avrupa'da görülen bu brakisefallerin menşei meselesi henüz daha, kesin olarak halledilmemiştir.

Mezolitik çağ insanları da Üst Paleolitik insanlar gibi, avcılık ve balıkçılıkla geçiniyorlardı. Mezolitik insanlar yalnız köpeği evcilleştirmişlerdir. Bu insanlar henüz tarım yapmasını bilmiyorlardı. Bunların köpekten başka evcil hayvanları da yoktu.

Mezolitiği takipeden Kjoekkenmöddinger (mutfak kalıntıları) ve Kampinyen kültürlerinde ilk defa çanak çömleğin kullanıldığını görüyoruz. Bazı prehistoryacılar bu kültürleri Mezolitik adı altında toplamakta iseler de, çoğu bunlara Proto-Neolitik adını vermektedirler. Proto-Neolitiği gerçek Neolitik takip etmiştir.

Diğer bir adı Cilâlıtaş çağı olan Neolitik (Yenitaş) çağında insanlar taş aletleri cilâlamasını öğrenmişlerdir. Ayrıca bu çağ insanları tarım yapıyorlardı ve evcil hayvanlara sahiptiler. Avrupa'nın Neolitik insanları arpa, buğday ekiyorlar ve evcil domuz, keçi, koyun ve inek besliyorlardı. Ayrıca bu insanlar ketenden kumaş dokumasını ve çanak çömlek yapmasını da biliyorlardı. Tarım ve evcil hayvanlar köy hayatını mümkün kıldı. Bu köylerden bazıları, savunma için, göllerin içine çakılan kazıklar üzerinde kurulmuştu. İsviçre göllerinde yapılan araştırmalar göl evlerinin kalıntılarını meydana çıkarmıştır. Neolitik çağ insanları megalitik tesisler yapmışlardır. Bunlar arasında men hir ve dolmenler bulunmaktadır. Neolitik çağda Avrupa'nın nüfusu, daha evvelki çağlara nazaran, çok artmıştır. Avrupa'nın Neolitik kültürlerinin bazı unsurlarının Asya'dan geldiği kabul edilmektedir.

Neolitik çağını Madenler çağı takip etmiştir. Bakır, insanların ilk kullandıkları madendir. Bunu tuncun keşfi takip etmiştir. Bakır oldukça yumuşak bir madendir. Fakat bakıra bir miktar kalay karıştırmak suretiyle elde edilen tunç çok daha serttir. Tunç Yakındoğuda aşağıyukarı M. Ö. 3000 yılında kullanılmağa başlanmıştır. Tunç Yakındoğudan Yunanistan, İtalya ve İspanya'ya dağılmıştır. Kuzey Avrupa ancak M. Ö. 2 000 sıralarında tunç kullanmağa başlamıştır. Bu çağda Yakındoğu ve Mısır'ın medeni kavimleri yazı yazmasını biliyorlardı ve tarihî çağlara geçmiş bulunuyorlardı. Bu sırada Avrupa ise henüz daha prehistorik çağlarda yaşıyordu.

Tuncu, demirin keşfi takip etmiştir. Demirin M. Ö. 1 500 yılı civarında Batı Asya'da ve muhtemel olarak Anadolu'da keşfedildiği kabul edilmektedir. Demir Yakındoğudan Yunanistan ve İtalya'ya ve daha sonra Orta ve Kuzey Avrupa'ya dağılmıştır. Orta Avrupa'da Demir çağı M. Ö. aşağı yukarı 900 yılında başlamaktadır. Kuzey Avrupa'lılar, bundan bir müddet sonra demir kullanmaya başlamışlardır.

Demir çağında Orta Avrupa'da iki kültürün geliştiği görülmektedir. Bunlardan birincisi M. Ö. birinci bin yılın ilk yarısına tekabül eden Halstatt kültürüdür. Bu çağda yaşamış olan Orta Avrupa'lılar henüz daha yazı yazmasını ve parayı bilmiyorlardı. M. Ö. birinci bin yılın ikinci yarısına tekabül eden La Tène kültürü Halstatt kültürüne göre biraz daha ileridir. Bu kültürün sahipleri Yunan paraları kullanmağa başlamışlardı. Avrupa'nın Yunan ve Roma medeniyetlerinin dışında kalan kısmında ilk yazı bu çağın sonuna doğru görülmektedir. Yani Yunanistan ve İtalya'da yüksek bir medeniyetin tarihin tam ışığı altında geliştiği bir sırada, Orta, Batı ve Kuzey Avrupa henüz daha prehistorik çağda bulunuyordu. Ancak Roma'lıların istilâlarından sonra tarihin ışığı Avrupa'ya nüfuz etmeğe başlamıştır.

Tarih: Irk ve dil bakımından (bk. AVRUPA DİLLERİ) büyük kütlesi aynı cinsten bulunan Avrupa milletlerinin yaşayış tarzlarında, inanış ve geleneklerinde, sosyal, siyasî ve dinî düzenlerinde de belli bir benzerlik görülür. Böylece geniş anlamda tek bir kültür birliği teşkil eden A. nın tarihi de bir bütün olarak ele alınabilir ve genel çizgileriyle belirtilebilir.

M. Ö. V. yüzyıl ile M. S. VIII. yüzyıl arasında ancak adımlıyarak yürüyen ve çok kere de aksayarak mey-

dana gelen bu kültür birliğinin başlıca etmenleri, Yunan kültürünün Akdeniz çevresine yayılması ile, Roma İmparatorluğunun ve daha sonra Roma kilisesinin egemenliği, bir de, Roma İmparatorluğunun toplum ve siyaset düzenini alt üst eden göçler olmuştur.

A. nın en eski tarihi bu kıtanın güney doğusunda başlamıştır. M. Ö. XV. - XVIII. yüzyıllarda Ege kültürüne dayanan Yunan kültürü, Yunan dehasının, maddeci kültüre veya eski Mısır ve Asya kültürüne karşı bir tepkisi olarak, M. Ö. VI. ve IV. yüzyıllarda Yunan sitelerinde gelişmiştir. En geniş alanlara yayıldığı zamanlar, M. Ö. III. - I. yüzyıllar olmakla beraber, bu devirde artık Yunanlı karakterini kaybetmiş, daha yaygın bir kültürler karışımı halini almıştır. Büyük İskender ve ardaları tarafından kurulan devletlerde gelişip Hellenizm adını alan ve aydın bir özellikte olan bu kültürüdür ki, yavaş yavaş Roma İmparatorluğuna ve bütün Avrupa'ya yayılmış, her tarafta derin izler bırakmıştır.

Yunan ve Hellenizm dünyasının site ve küçük devletlerinden sonra, Roma İmparatorluğu, Avrupa'nın geniş alanlarında büyük bir siyasî egemenlik kurmuştur. M. S. II. yüzyıla kadar Kuzey Afrika ve Batı Asya'yı bütün Akdeniz çevresini, İspanya, Gallia ve Güney Britanya'yı kendi içine alarak büyük bir siyasî varlık halinde ortaya çıkan Roma İmparatorluğunda iç savaşlar sona ermiş, Pax Romana denilen Roma barışı kurulmuştur. O tarihlerde az nüfuslu olan, Rusya, İskandinavya, Germanya, Avusturya, İskoçya ve İrlanda gibi geniş alanlar, bu imparatorluğun dışında kalmışlardır. Bütün sınır boyunca yapılan tahkimli hatları bekliyen Roma garnizonları, imparatorluğu dışardan gelecek saldırışlara karşı korumuşlardır. Gerçekte A. da kalabalık insan yığınlarının yaşadığı medenî bölgeler genel olarak üç yüz yıl süren Roma egemenliği altına girmiştir. Roma İmparatorluğunun her tarafında tek bir siyasî otorite ve aynı sosyal düzen hüküm sürmüştür. Geniş ölçüde görülen yerel özerklikler ise tamamiyle Roma örneğine göre düzenlenmiştir. Bu tek düzen, imparatorluk içindeki milletleri birbirine yaklaştırmış, aynı yaşayış, görüş, duyuş ve inanış tarzına yöneltmiştir. İmparatorluğun yıkılmasından sonra da bu ortak kültür, M. S. 500 den başlıyarak tarihin ağırlık merkezi kuzeye kaymakla beraber, Avrupa'nın malı olarak yaşamıştır. Roma'lıların konuştuğu Lâtin dili, İtalyanca ile Fransızca, İspanyolca, Portekizce ve Rumence gibi dillerin anası olmuştur.

Asya'da doğmuş ve yakındoğunun Yunanca konuşan milletleri tarafından teşkilâtlandırılmış olan Hıristiyanlık dini de yine Romalı'lar zamanında A. ya girmiştir; ancak imparator Büyük Konstantinos'un 313 de kendini Hıristiyan ilân etmesi üzerinedir ki, uyruğunun büyük çoğunluğu hıristiyanlığı kabul etmiş, etmiyenler de Hıristiyan olmağa zorlanmıştır. IV. yüzyılın sonlarına doğru da başka dinler yasak edilerek hıristiyanlığın resmî devlet dini olarak bütün teşkilâtı kurulmuştur. Roma kilisesi Lâtinceyi Hıristiyanlığın ortak dili olarak kabul etmiştir. Daha çok, şehir halkına mahsus bir din olan Hıristiyanlık, yavaş yavaş şehir dışında yaşıyan büyük halk toplulukları arasına girmiş ve A. birliğinin ortaya çıkmasında, hususiyle Roma İmparatorluğunun yıkılmasından sonra, «imperium» birliğinin devam ettirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

M. S. III. yüzyıldan başlıyarak gittikçe kuvvetten düşen Roma İmparatorluğu, dışardan gelen sürekli saldırışlar sonunda çökmüştür. Göçler devri denilen bu zamanda Doğu ve Orta A. da yaşıyan kavimler, memleketlerinin verimsiz topraklarını bırakarak, Roma İmparatorluğunun sınırları içinde kendilerine yurt aramışlardır. Bu sürekli akınların baskısı altında Romalı'lar tarafından asker olarak hizmete alınan Barbarlar, İmparatorlukta gittikçe nüfuz kazanmışlar ve zamanla İmparatorluk ordusunun başkomutanlığını bile ele geçirmişlerdir (Arbogastes, Stilicho Aetius ve Ricimer gibi). 376 tarihi genel olarak Barbar istilâsının başlangıcı diye kabul olunur. Bu tarihte doğudan gelen Hun'ların önünden kaçan Batı Got'ları (Visigot), Tuna'nın güneyine geçmişler, 378 yılında Edirne meydan savaşında büyük bir Roma ordusunu yenmişlerdir. 410 yılında bunların kıralı Alarik, Roma'yı ele geçirip yağma etmiş, sonra Gallia'ya girerek Toulouse'da yerleşmiş ve egemenliğini İspanya'ya kadar genişletmiştir. Öte yandan başka Germen kavimleri de, Ren nehri yolundan imparatorluğa girmişlerdir. Bunlardan Vandal'lar, İspanya'ya giderek bir müddet Andalusia'da oturduktan sonra Afrika'ya geçmişler, Kuzey Afrika'da yerleşerek Kartaca'yı kendilerine başkent yapmışlardır. Savoy'da yerleşen Burgund'lar, Rhône nehrinin sağ tarafındaki bölgelerde bir devlet kurmuşlar (435), Frank'lar ise Gallia'nın kuzeydoğu kısmını ellerine geçirmişlerdir. Kuzeydenizi kıyılarından kalkan Germen kavimlerinden Jut, Sakson ve Angl'lar da İngiltere'nin doğu ve güney bölgelerini kendilerine yurt edinmişlerdir. 395 de, Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı İmparatorlukları adlariyle ikiye bölünmesinden yüzyıl geçmeden, Batı İmparatorunun, Barbarlardan teşkil edilmiş muhafız kıtalarının komutanı Odoaker, 476 da Batı İmparatorluğunu ortadan kaldırmış, imparatorluk alâmetlerini Bizans'a göndermiştir. Böylece Batı İmparatorluğunun memleketleri, Germen kıralları arasında paylaşılmış, İtalya'da Doğu Gotları (Ostrogot), İspanya'da Batı Gotları, Afrika'da Vandal ve Gallia'da Frank kırallıkları meydana gelmiştir. Roma İmparatorluğu memleketlerini Doğu İmparatorluğunun elinde toplamak amaciyle VI. yüzyılda İustinianos I. tarafından girişilen ve oldukça başarı sağlıyan teşebbüs de kendisinin ölümünden sonra eski durumun geri dönmesine engel olamamıştır. Kurulan kırallıklardan en sürekli olanı aşağıyukarı 481 den başlıyarak Gallia'da yayılmış olan Frank Devleti olup Meroving hanedanı idaresinde iki yüzyıldan çok sürmüştür. Fakat öteyandan yabancı bir öğe içlerine sokulmuştur. VII. yüzyılda ortaya çıkarak kısa bir zamanda kuvvetlenen İslâmlık, çok geçmeden Kuzey Afrika, Batı Asya, İspanya ve Gallia'nın bir kısmını istilâ etmiştir. Böylece Roma İmparatorluğunun vücude getirmiş olduğu Akdeniz memleketleri birliği bozularak Hıristiyan âlemi, İslâm âleminden ayrılmıştır.

Göçler sonunda İmparatorluğun içine yayılan kavimlerden Batı Got'ları ile Doğu Got'ları, nüfusu kalabalık olan Akdeniz bölgesinde hiçbir eser bırakmadan Roma halkı arasında erimişlerdir. Germanya, Gallia, Britanya ve Kuzey İtalya'da yerleşenler ise çoğu kendi adlariyle anılan bu memleketleri, Ortaçağda, yeni bir A. kültürünün merkezleri haline getirmişlerdi. Lombard istilâsı üzerine zayıf düşen Orta İtalya'da, Roma yalnız bırakılmış ve burada papa Büyük Gregorius I. (hük. 590-604) uzak memleketlere misyonerler göndererek bu memleketleri papalığın nüfuzu altına sokmağa başlamıştır. Daha sonra batı kilisesi ile doğu kilisesinin birbirinden ayrılması, papalığa ruhanî iktidardan başka cismanî iktidar da sağlamıştır.

Bundan sonra kesin olarak A. tarihinin ağırlık merkezi Batı ve Orta A. ya kaymıştır. Frank devleti Katolikliği kabul etmiş, bütün Germen ve Ren'in sağında Saale ile Elbe nehirlerine kadar yerleşmiş İslâv kavimlerine boyun eğdirmiştir. Meroving hanedanından sonra iktidara gelen Karoling hanedanı, Frank egemenliğini genişletmiş, İslâmları Pirene'lerin ötesine atmış, bütün Gallia'yı birleştirmiş, papa tarafından yardıma çağrılması üzerine İtalya'yı ele geçirmiş, nihayet, 800 tarihinde büyük Karl'ın Roma'da taç giymesi ile de Batı İmparatorluğunu yeniden kurmuştur. Böylece Avrupa'da yeniden Doğu ve Batı olmak üzere iki İmparatorluk ortaya çıkmıştır. Ebro'dan Elbe nehrine kadar A. yı egemenliği altına alan Büyük Karl (Charlemagne), devletinin merkezi olarak Aachen = Aix-la-Chapelle şehrini seçmiş, imparatorluğunu sıkı bir teşkilâtla düzenlemiştir: yerel yönetimi ellerinde tutan kuvvetleri duka, ve kontları kayıtsız şartsız olarak kendisine bağlanmaya zorlamış, yüksek rütbeli rahiplere geniş yetkiler vermiştir. Bütün memleketi, kırala bağlı cismanî ve ruhanî makamların idaresine bırakmıştır. İki sınıfın elinde olan bu yönetim sistemi çok geçmeden bütün A. ya yayılmıştır. VIII. yüzyılda, Roma kültürünün biricik koruyucusu olarak kalan rahipler sınıfında bile, kültür seviyesi çok aşağıya düşmüştü. Yalnız İrlanda'da klâsik kültür geleneği hâlâ yaşıyordu. Büyük Karl, Britanya ile İrlanda ve İtalya'nın en bilgin adamlarını çevresinde toplamış, sarayını bir bilim merkezi haline getirmişti. Böylece meydana gelen Karoling Rönesansı, Ortaçağ kültürünün belli bir seviyeye çıkmasını sağlamıştır (bk. KAROLİNG, Rönesans). Frank kıralları, imparator sanını aldıktan sonra da Frank geleneğine uyarak memleketlerini, oğulları arasında pay etmek usulünü bırakmamışlardı. Böylece 843 Verdun antlaşmasiyle Büyük Karl'ın imparatorluğu üç torunu arasında bölünmüştür. Bunlardan Karl'a Pirene'lerle Meuse, Saône ve Rhône nehirleri arasındaki memleketler; Ludwig'e, Ren nehrinin doğusundaki yerler; en yaşlısı olan Lothar'a ise imparatorluk saniyle birlikte Lombardiya kırallığı (İtalya) ile Fransa ve Almanya arasında kuzeye doğru uzanan toprak parçaları kalmıştır. Böylece Fransa, Almanya, İtalya - Burgundya kırallıkları meydana gelmiştir. 870 tarihinde Meersen antlaşması ile İtalya ve Burgundya kırallığı memleketleri, Fransa ve Almanya arasında paylaşılmış ve böylece bu topraklar üzerinde bin yıldan beri zamanımıza kadar süregelen anlaşmazlıkların, hususiyle Fransa ve Almanya düşmanlığının tohumu atılmıştır.

IX. yüzyılda A., son defa olarak yeni bir istilâya uğramıştır: İskandinavya'dan kalkan Viking'lerle Norman'lar, bütün bu yüzyıl boyunca gemileriyle Kuzey Germanya, Britanya, Fransa, İspanya ve İtalya sahillerine akınlar yapıp bu memleketleri yağma etmişlerdir. Bunlar, bir yandan da sürekli olarak İngiltere'de Danelaw, Fransa'da Normandiya'da yerleşmişlerdir. IX. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de Batı Saksonları kıralı Büyük Alfred (849-899) gerek kültür ve gerekse İngiltere üzerinde siyasî egemenlik bakımından, A. da Büyük Karl'ınkine benzer tarihî bir rol oynamıştır.

Bütün Ortaçağ boyunca ve daha sonralara kadar A. nın sosyal ve siyasî düzenine temel olan feodalizm (bk. DEREBEYLİK) sistemi de yine IX. yüzyılda gelişmiştir. Önce Fransa'da doğan bu sistem, Rusya ile Balkan'lardan başka bütün A. ya yayılmış ve her yerde birbirinin aynı olan sosyal halk sınıfları ortaya çıkmıştır. Her memlekette bir büyük bey ve buna bağlı bir çok küçük beyler meydana gelmiştir. Bunlar arasında çıkan harbler Pax Romana [Roma barışı] devrinden önceki gibi, A. nın günlük olayları haline gelmiştir. Feodal sistem kıral hanedanlarının kuvvetini günden güne sarsmakla beraber, XI. yüzyıldan başlıyarak kırallıklar kendilerini toplayıp kuvvet ve nüfuzlarını gittikçe arttırmışlardır. Bu kırallıklar arasında en kuvvetlisi, Fatih William tarafından bir elde toplanan ve sıkı bir merkeze bağlılıkla düzenlenen İngiltere kırallığı olmuştur. Fransa'da kırallık sanı bir yüzyıl boyunca Karoling'lerle Paris çevresindeki nüfuzlu aileler arasında çetin çatışmalara sebep olduktan sonra, 987 de kesin olarak, sonradan Capet diye anılan bir aileye kalmıştır. Fakat kıralın otoritesi, doğrudan doğruya kıral hanedanına ait bölgelerin dışına çıkamamış, yalnız adla kendisine bağlı olan duka ve kontlar üzerinde nüfuz kuramamıştır. Normandiya dukaları ve Anjou (b. bk.) kontları, çok kere Fransa kırallarından daha kuvvetli ve itibarlı olmuşlardır.

İspanya'nın kuzeyindeki Hıristiyan kırallar da, İslâmlarla uğraşarak kuvvetlerini artırmışlar, memleketlerini genişletmişler. XI. yüzyılda İberya yarımadasının ortalarına kadar yayılmışlardır. Portekiz, Castilla ve Aragón kırallıkları, işbirliği ederek İslâmlara karşı savaşmışlar, böylelikle İspanya'da her biri ayrı bir lehçe konuşan Portekiz, Castilla, Katalonya devletlerini geliştirmişlerdir.

A. nın kuzey ve doğu bölgelerinde ise, XI. yüzyıla kadar henüz Hıristiyanlaşmamış olan kavimler yaşamışlardır. Bunların başında bulunan savaşçı şefler, Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra kıral sanını almışlardır. Böylelikle, İskandinavya kırallıklariyle Lehistan ve Bohemya gibi İslâv kırallıkları ve Macar kırallığı meydana gelmiştir.

Almanya'da ise kırallığın seçimle olması yolu tutulmuştur. Sırasiyle Sakson, Frank ve Sueb duka hanedanları, Alman kıralı sanını taşımışlardır. Sakson kıralı Otto I., 963 te imparator sanını almış ve bundan böyle bu, Almanya kırallarının sanı olarak kalmıştır. Önceleri imparatorların Roma'da papanın eliyle taç giymeleri bir gelenek olmuştur. İmparator aynı zamanda Germanya, İtalya, Burgundya hükümdarı olduğundan Kutsal Roma-Germen imparatorluğu diye adlandırılan bu devlet uzun zaman için, Karoling İmparatorluğunun bölünmesiyle ortaya çıkan devletler arasında üstünlüğü elde tutmuştur. Germen İmparatorları içinde en kudretlisi olan Heinrich III. Almanya'nın doğusundaki kırallıkları da nüfuzu altına almıştır. Buna karşılık Kutsal Roma-Germen imparatorlarının kuvveti, papalarla yapılan uğraşmalar sonunda zayıflamıştır. Heinrich III. ün ölümünden (1056) sonra papalar, kendilerini ve İtalya'yı Alman boyunduruğundan kurtarmışlardır. Gregorius VI. ve Urbanus II. zamanında papalık batı âleminin hem ruhanî, hem de cismanî başkanlığını elde ederek birinci Haçlı Seferini (bk. HAÇLI SEFERLERİ) gerçekleştirmiştir. İmparator Friedrich I. (1152 - 1190), tekrar papalığa oyun eğdirerek Kutsal Roma - Germen İmparatorluğu'nu yeniden üstün bir kuvvet haline getirmiştir. Fakat imparatorluğun asıl tam erginliğe kavuşacağı bir sırada İmparator Heinrich VI. nın ölümü (1197) ile kuvveti sona ermiştir. Papalık, Innocentus III. zamanında yeniden batı dünyasının liderliğini ele geçirmiştir. Aynı sıralarda Fransa, 1154 ten beri baskısı altında bulunduğu İngiliz egemenliğinden kurtulmuş, Almanya'da Hohenstaufen hanedanının sönmesinden sonra batıyı ve İtalya'nın bir kısmını kendi baskısı altına almıştır. Doğuya doğru topraklarını genişleterek birçok kereler impa-

ratorluk tacını ele geçirmek teşebbüsünde bulunmuş, fakat öteyandan 1339 da İngiltere ile sonu gelmez bir harbe (1453 e kadar; bk. YÜZYIL HARBİ) tutuşmuştur. Bu zamanlarda iç anlaşmazlıklar ve kavgalar yüzünden son derece sarsılan Germanya, büyük A. siyasetinde önemli bir rol oynayamamıştır. Fakat doğuda güttüğü sömürgeleştirme siyaseti ile (1140 tan beri) Alman kültürünü İslâv memleketlerine sokmuş ve buralarını germenleştirmiştir (bk. TEUTON TARİKATI).

Tamamiyle dinci olan Ortaçağ kültürü, kilise ile ruhanîler tarafından temsil edilmiştir. Kültür dili olan Lâtince, rahipler elinde kalmış, manastırlar eğitimde, büyük bir rol oynamıştır. XIII. yüzyılda kurulmuş olan Paris üniversitesi, bir çok fakülteleri ile batı dünyasının bir kültür merkezi haline gelmiştir. A. nın tanınmış bilginleri burada profesör olarak toplanmışlar, öğrenimi yapmak istiyenler A. nın dört köşesinden buraya koşmuşlardır. Alman Albert, Thomas Aquinas, Raymond Lulle, bu yabancı öğrencilerin en ünlülerindendir. Paris Üniversitesi, İtalya'dan başka bütün A. memleketlerine örnek olmuştur. Böylece A. da antik ve doğu öğretim sistemlerinden ayrı olarak ortak bir öğretim sistemi meydana gelmiştir. Sanat ve edebiyat bakımından da bütün A. da birlik görülür. XII. yüzyılda Fransa'da doğmuş olan gotik mimarlığı, A. nın belli başlı memleketlerinde XV. yüzyıla kadar üstün yapı üslubu olarak yaşamıştır. A. nın ortak bilim dili Lâtince ile yazılmış olan felsefe ve din kitapları, bütün A. milletlerine hitap etmiş ve milletlerarası bir özellik taşımıştır. Millî diller, ancak halk için yazılan eserlerde kullanılmıştır. Eskiden A. da kültür merkezi olan şehirler, zamanla önemlerini kaybederek beylere bağlı az nüfuslu ve fakir yerler haline gelmişler, orta çağın son yüzyıllarına kadar da böyle kalmışlardır. Fakat A. da para ekonomisinin başlaması ile şehirler canlanmış, çabukça kalkınarak sanayi merkezleri haline gelmiş, nüfusları artmış, zenginleşmiş ve bu hal beylerin egemenlik otoritelerini sarsmıştır. Şehirlerin yeniden uyanması, ilkönce Bizans ve İslâm dünyası ile münasebette bulunan, kültür seviyeleri daha üstün İtalya'nın liman şehirlerinde görülür. Sonradan Fransa ve Almanya'nın büyük ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler de bunları takip etmiştir. Kültür bakımından çok daha geri olan ve yalnız tarım memleketleri olarak kalan doğu A. da ise şehirler çok daha geç gelişmişler, ancak XIV. yüzyılda öteki şehirler gibi önem kazanmağa başlamışlardır. Şehirlerin siyasî düzenleri, efendilerine olan bağlılıklarına göre birbirinden ayrı olmuştur. İtalya'da Venedik, Cenova, Floransa gibi şehirler tam egemen devletler haline gelip tüccar aristokratlar tarafından idare edilmiştir. İtalya ve Almanya'da bazı şehirler ise «Serbest şehirler» veya «İmparatorluk şehirleri» adı ile imparatora gevşek bağlarla bağlı bir çeşit Cumhuriyetler halinde yaşamışlardır. Hükümdarların buyrultularına dayanarak komün esaslarına göre düzenlenen şehirler, yavaş yavaş kuvvetlenerek, ölçülü de olsa, bir çeşit egemenlik elde etmişlerdir. Bunlar seçimle iktidara geçen ileri gelenler tarafından idare edilmişlerdir. Ingiltere, Fransa ve İspanya'da doğrudan doğruya kırala ait topraklarda bulunan şehirlerin idaresi ise, kıralın temsilcilerine verilmiştir. Tahkimli şehirlerde yaşıyan halk, Almancada kale anlamına gelen ***Burg*** kelimesinden yapılmış, Lâtince *Burgenses* deyimi ile anılmıştır. Bunlar köylü ile aristokrasî arasında orta bir sınıf teşkil etmişler, sanatlarına göre birtakım loncalara ayrılmışlardır. Bu kütlenin üzerinde, tüccar, yargıç ve memurlardan kurulan bir çeşit aristokrasi bulunmuştur ki, buna sonradan Fransızca *bourgeois* adı verilmiştir.

A. da bütün Hıristiyanlığın başı sayılan imparatorluğun her yerde nüfuzunu kesin olarak kurmak için yaptığı mücadeleler başarısızlıkla sona ermiştir. Büyük «fetret» (1254-73) zamanından beri İmparatorluk sanını taşıyan Alman Kırallığı, aynı hanedanın elinde kalmamıştır. İmparatora bağlı olan hükümdarlar kendilerini imparatorun nüfuzundan kurtarmışlar, zamanla bağımsız hükümdarlar haline gelmişlerdir. 1273 te Alman kırallığına yani Kutsal-Roma-Germen İmparatorluğuna seçilen Habsburg hanedanından Rudolf Avusturya dükalığını kendine mal ederek Viyana'yı başkent yapmıştır. Luxemburg hanedanından seçilen imparator Karl IV. (1346-78), Bulla Aurea (altın ferman)yı tertipliyerek imparator seçimini bir düzene bağlamış, imparatoru seçecek olan seçmen prenslerin (Kurfürsten) sayısını yediye indirmiştir. Fakat bütün bu gayretlerle beraber imparatorluk hiçbir zaman tam anlamiyle iktidar ve nüfuz sahibi olamamış, sırf bir sandan ibaret kalmıştır. İmparator'a bağlı olan Orta A. ile İtalya, çok sayıda küçük devletlere ayrılmış ve bu hal XIX. yüzyıla kadar sürmüştür.

Batı A. da ise kırallar, XIV. ve XV. yüzyıllarda topraklarını genişletmişler ve kuvvetlerini arttırmışlardır. İngiltere'de Edward I. ile Edward III., almış oldukları yerler sayesinde kırallığı kuvvetlendirmişlerdir. Fransa'da kırallar Yüzyıl Harbi sonunda topraklarının büyük bir parçasını İngiltere'ye bırakmak zorunda kalmakla beraber, XV. yüzyılın sonlarına doğru memleketin birliğini sağlıyarak nüfuzlarını her tarafa tanıtmışlardır. Feodal kuvvetler, uzun harbleri sürdürmeğe yetmediğinden, Fransa kıralları ücret (solde) karşılığı olarak ordu teşkil etmek zorunda kalmışlar, böylece ilk defa olarak «soldat» [asker] deyimi ortaya çıkmıştır. İspanya'da Aragón kıralı. Barcelona donanmasına dayanarak Sicilya ile Sardinya adalarını almıştır. İberya yarımadasındaki devletlerden en büyükleri olan Aragón ile Castilla, Fernando ile Isabella'nın evlenmeleriyle birleşmiştir (1474). Bu evlenme İberya yarımadasında İslâm egemenliğine son verilmesini kolaylaştırmış, Büyük İspanya devletinin temelini hazırlamıştır. İspanya kendini İslâm egemenliğinden kurtarmak üzere bulunduğu bir sırada, Doğu A. da Türk'ler, Bizans'ı alarak önüne geçilmez bir kuvvetle A. nın ortalarına doğru ilerlemeğe başlamışlardır. Böylece A. devletleri arasına giren bu yeni öğe, A. tarihinin akışına geniş ölçüde etki yapmıştır. Son zamanlara kadar sürmüş olan A. devletler sistemi, asıl bu devirde meydana gelmeğe başlamış, Kuzey A. daki üç İskendinav kırallığı da Danimarka kırallığı elinde birleşmişlerdir (1397). Lehistan'ın mirasçısı Hedwig (hük. 1381-1399) ile Litvanya büyük dukası arasında yapılan bir evlenme sonunda Lehistan ile Litvanya Büyük Dükalığı bir devlet halinde birlik kurmuşlardır. Jagiellon hanedanı, (b. bk.) Hussit'ler (b. bk.) zamanında (1419-34) Almanya'dan ayrılarak millî bir devlet haline gelen Bohemya'yı ve Macar kırallığını kendi idaresinde birleştirmiştir.

1477 den başlıyarak Habsburg'ların devleti, büyük bir devlet olarak genişlemiş, Burgundya'yı da ele geçirerek 1496 da bir evlenme sonunda İspanya ile de bağlanmıştır. Böylece doğan Habsburg-Fransız rakipliği, uzun zaman A. tarihine hükmetmiş, ilkönce İtalya'ya egemen olmak için savaşlar başlamıştır (1494-1559).

Katolik kilisesinin bütün A. ya hükmetmesine karşı, en çok ezilmekte olan Almanya'da doğan Reform hareketi, A. nın orta ve kuzey memleketlerinde pek çabuk gelişmiş ve katolik mezhebini parçalamıştır. Reform devrinde Almanya'nın büyük bir kısmı ile kuzey memleketleri Roma kilisesinin bağlarından kurtulabilmişlerdir. Habusburg - İspanya devletinin hem Fransa'ya, hem de Alman Reform hareketine karşı giriştiği savaşlarda Alman Protestanlığı kendini güç kurtarabilmiş (1555 Ausgsburg Barışı), Habsburg'lar da İtalya'da üstün kuvvet olarak Fransa'ya karşı tutunabilmişlerdir (1559). Almanya'da din ayrılıkları günden güne artarken ve Fransa mezhep kavgasiyle sarsıntılar geçirirken, Holânda, İspanya'nın boyunduruğundan kurtulmuş ve yeni bir protestan deniz devleti olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda İngiltere, kıraliçe Elizabeth zamanında (1533-1603) geleceğin büyük bir deniz devleti olarak gelişmeğe başlamıştır (bk. ARMADA). Reform hareketine engel olamıyan Roma kilisesi, kendini toparlıyarak protestanlığı ortadan kaldırmak yolunu tutmuş (Karşı Reformasyon) hususiyle katolikliğin ön safında savaşarak kendini tamamiyle papalığın emrine veren Cizvit tarikatının büyük çalışmalariyle Habsburg'lara ait olan memleketlerle Lehistan, Belçika, İrlanda'da ve Fransa'da başarılı sonuçlar elde etmiştir. Bununla beraber A. da inanç birliği bundan sonra kurulamamıştır. Katoliklik ile Protestanlık arasında dinden ve Habsburg'lularla Fransa arasında siyasetten gelen aykırılıklar ve Otuz Yıl Harbi (b. bk.) patlak vermiştir (1618 - 48). Başlangıçta Katoliklik ile Protestanlık arasında bir mücadele olan bu harb, bir kardinalin idaresinde bulunan Katolik Fransa'nın Protestanlar tarafında yer almasiyle, din savaşı özelliğini kaybetmiş, Habsburglar'ın A. da hegemonya kurmak hülyasını suya düşürmüş ve sonunda Protestanlarla Fransa'nın lehinde bitmiştir. Kardinal Richelieu zamanında Fransa, A. nın en kuvvetli ve nüfuzlu devleti olmuştur. Öte yandan İsveç, Kıral Gustav Adolf'un idaresinde Otuz Yıl Harbi'ne Katılmış ve Almanya'da geniş toprak parçaları kazanmakla kuzey A. nın büyük bir devleti olarak ortaya çıkmıştır. Otuz Yıl Harbi'ne sahne olduğundan baştanbaşa yıkılıp yakılan Almanya'nın elinden Westfalya Barış Antlaşmasiyle (1648) büyük toprak parçaları alınmış, anayasası çözülerek hemen hemen değerini kaybetmiş olan İmparatorluk, her biri kendi çıkarına çalışan ve imparatoru zayıf durumda bırakan, yüksek sınıfın hareketleriyle büsbütün parçalanmıştır. Buna karşılık Fransa'da kırallık, yüksek sınıfı ezerek kendi hizmetine almış ve en sonunda 1659 Pirene Barış Antlaşmasiyle de İspanya'ya Fransa'nın üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Böylece uzun yüzyıllar süren Habsburg-Fransa kavgası Fransa'nın lehinde bir sonuca bağlanmıştır. Kardinal Richelieu ile Mazarin'den sonra iktidarı doğrudan doğruya ele alan Kıral Louis XIV. , İsveç, Lehistan, Alman prensleri, İtalyan prensleri ve Osmanlı İmparatorluğu ile kurmuş olduğu geniş bir bağlaşma sistemi ve dostluklarla bütün A. ya hükmetmeğe başlamış, Habsburglu'larla Fransa arasındaki mücadeleyi Fransa lehinde bitirmeğe, ve imparatorluk tacını giymeğe uğraşmıştır. Böylece «Güneş Kıral» zamanında Fransa, A. dengesini bozar gibi görününce, kendilerini tehdit ve tehlikede gören devletler birbirleriyle birleşmişlerdir. Hususiyle 1688 devrimi ile Holânda'lı William III. ın kıral olarak başına geçtiği İngiltere, Fransa'nın hükmetme isteğine karşı A. hürriyetinin savunucusu olarak ortaya çıkmış, Fransa aleyhindeki bağlaşmaların meydana gelmesinde öncülük etmiştir. Bu suretle A. da üstünlük kurmak uğrunda «Güneş Kıral»ın giriştiği İspanya Veraseti Harbi, Louis'nin torunu Philippe, İspanya tahtına geçmiş olduğu halde, Fransa'nın zayıf düşmesiyle sona ermiş, 1713 Utrecht ve 1714 Rastadt Barış Antlaşmalariyle A. dengesi yeniden kurulmuştur. Bu sıralarda A. tarihi için en önemli olaylardan biri, Köprülü'ler idaresinde kuvvetlenen Osmanlı imparatorluğunun yeniden Orta A. ya doğru ilerlemesi, fakat 1683 de Viyana önünde uğradığı yenilgiden sonra Kutsal Liga (b. bk.) ya karşı yaptığı savaşlarda tutunamıyarak gerilemesi sonunda, Tuna bölgesinde Avusturya-Macaristan'ın yeni bir İmparatorluk halinde ortaya çıkması; bir başka olay da, Fransa'nın bağlaşığı olan İsveç'i, Kuzey Harbi'nde yenerek, Baltık kıyılarına inen Rusya'nın A. devletleri topluluğuna katılmasıdır. Aynı zamanda büyük devletler arasındaki yarışma ve düşmanlıktan ustaca faydalanan Alman devletlerinden Brandenburg-Prusya, çok geçmeden A. ölçüsünde bir önem kazanmıştır. Kıral Büyük Friedirch, Prusya'yı, Avusturya'ya karşı giriştiği harblerle büyük devletler arasına katmış, kendi aleyhinde kurulan A. bağlaşmasına karşı, Yedi Yıl Harbi'nde (1756-63) kuvvetini sarsmamaya muvaffak olmuştur. Yedi Yıl Harbi sıralarında geçen bir sömürge savaşında Fransa, deniz aşırı topraklarının büyük bir kısmını İngiltere'ye kaptırmıştır. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile giriştiği uzun bir harb (1768-74) sonunda Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamakla artık A. dengesinde birinci derecede rol oynıyan bir devlet olmaktan çıkmış, Lehistan'ın, komşuları olan Rusya, Prusya ve Avusturya arasında paylaşılması ile de Rusya, A. nın ortalarına kadar sokulmuştur.

XVIII. yüzyıl A. da bir aydınlanma devri olmuştur. Ortaçağın sıkı bağlarını kırıp atan insan kafası, artık herşeyi akıl ile ölçmekte, aklın kabul etmediği şeylere inanmamaktadır. Böylece 1688 devriminden beri İngiltere'de başlıyarak daha çok Fransız yazarlarının eserleri ile bütün A. ya yayılan yeni düşünüş tarzı, Locke, Hume, Montesquieu, Voltaire, Lessing, Schiller, Goethe gibi büyük temsilciler bulmuştur. Zamanın hükümdarları da bu düşünüş tarzının etkisi altında kalmışlar, Prusya kıralı Büyük Friedrich, Rus Çarıçası Yekaterina, Avusturya imparatoru Joseph ve Toskana prensi Leopoldo, aydın birer despot olarak tarihe geçmişlerdir (bk. AYDINLANMA DEVRİ).

Fransa'da hükümetin siyaset alanındaki başarışızlıkları ekonomik, sosyal ve malî durumun günden güne kötüleşmesinden doğan memnunsuzluk, 1789 da büyük Fransız devrimine sebep olmuştur. Bu hareketin amacı, Fransa'da Amerikan örneğine göre bir anayasayı sağlamak, ona dayanarak siyasî hürriyeti kurmak ve zadegânla rahip sınıflarının imtiyazlarını ortadan kaldırmaktan ibaretti. Fakat Fransa kırallığını korumak amaciyle, öteki hükümdarların Fransa'da beliren bu yeni isteklere karşı harekete geçmeleri, bir çok harbleri doğurmuştur. Bu harbler sırasında sivrilen Napoléon Bonaparte, ihtilâl hükümetinin başkanlığına ve en sonunda Fransız İmparatorluğuna (1804) kadar yükselmiş, İtalya'yı almak ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğ'nu yıkmak suretiyle Louis XIV. ün plânlarını gerçekleştirmiştir. Napoléon'un başdöndürücü zaferleriyle 1810-11 de Baltık Denizi'ne kadar uzanmış olan Fransa, A. devletlerinden çoğunu yenerek bağlaşmasına girmeğe zorlamıştır. Napoléon'un bütün Avrupa'yı Fransız egemenliği altında birleştirmek için yenmesi gereken başlıca devletler olarak, yalnız Rusya ile İngiltere kalmıştı. Fransız imparatorunun

Rusya'yı yenmek için giriştiği teşebbüs, 1812 Moskova seferinde Fransız ordusunun yok olmasiyle sona erince, Fransız boyunduruğundaki milletler ayaklanmışlar, Avusturya Rusya, İngiltere ve Prusya orduları işbirliği ederek Napoléon'u tahttan düşürmüşlerdir (1814 - 1815). Böylece 1815 Viyana Kongresi ile A. da kurulan siyasî düzen (Restorasyon düzeni) ve bunu güven altına alan hükümdarlar arasındaki Kutsal Bağlaşma (b. bk.), bütün milletlerin hürriyet ve bağımsızlık isteklerini karşılıyamamış, birçok memleketlerde halk kendi hükümetleri aleyhine ayaklanmıştır. Millî ayaklanmalar, bağımsızlıklar ve birlikler devri olan bu yüzyılda A. da görülen en önemli değişiklikler şunlardır: Balkan milletlerinin Türk idaresinden çıkması (1815 den başlıyarak); Belçika'nın Holânda'dan ayrılarak Belçika Krallığının kuruluşu (1830); Fransa'da Bourbon hanedanının tahttan çekilmesi (1830); bunun üzerine Fransa Cumhuriyeti'nin (1848), ve Napoléon III. tarafından İkinci İmparatorluğun (1852) kuruluşu; Alman birliğini meydana getirmek teşebbüsleri (1848); İtalya Birliğinin sağlanması (1859-60) ve (1886) Avusturya ile Prusya arasında en kuvvetli Alman devleti olarak önderliği ele almak mücadelesi, 1866 da Bismarck tarafından Prusya lehine başarıldıktan sonra Avusturya Almanya'dan çekilmiş; bunun üzerine güney Alman devletleri birer antlaşma ile Kuzey Almanya birliğine bağlanmışlardır. Avusturya'nın içine girmiyeceği bir Alman birliğinin kurulmasına engel olmak için Fransa'nın yaptığı teşebbüs 1870 - 71 Alman - Fransız Harbi, 1871 de Alman Birliğinin gerçekleşmesi ve Reich'in kuruluşu ile sona ermiştir. Aynı zamanda Roma'nın alınmasiyle de İtalya birliği tamamlanmıştır (1870).

Aynı yüzyılda endüstri alanında yapılan büyük atılışlar A. milletlerini birçok ekonomik ve sosyal meseleler karşısında bırakmıştır. Uzak geleceği güven altına almak amaciyle elden geldiği kadar genişlemek, denizaşırı memleketlerde sömürgeler sağlamak yolunu tutan büyük A. devletleri arasında, bellibaşlı anlaşmazlıklar başgöstermiştir. Almanya en kuvvetli devlet olarak A. da yerini ve nüfuzunu koruyabilmek için 1873 de Avusturya ve 1882 de İtalya ile birleşerek Üçlü Bağlaşma'yı meydana getirmiş, aynı zamanda, Avusturya ile Rusya, aralarında Balkanlar'a ait görüş ayrılığı olduğu halde, dostluk bağlarını korumuşlardır. 1890 da Bismarck'ın başbakanlıktan ayrılması üzerine Alman siyasetinde başlıyan değişiklik, Rusya ile Fransa'nın birbiriyle anlaşmalarına yol açmış (1891), Almanya'nın sömürge ve donanma siyaseti en sonunda İngiltere'yi (1904) de Fransa ve Rusya (1907) ile bağlaşmağa yöneltmiştir. Böylece Üçlü Bağlaşma ve Üçlü Anlaşma devletleri diye ayrılan iki grup arasında Fas meselesi (1906-1911) ve Balkanlar'daki Avusturya-Rus ayrılığı (1908) yüzünden çok defa büyük bir harb patlamak tehlikesi kendini göstermiştir. 1774 Küçük Kaynarca Barış Antlaşması'ndan sonra Osmanlı devleti, Rusya ile Avusturya'nın sürekli baskıları karşısında gerilemiş, ıslahat teşebbüslerine giriştiği halde, bir türlü kendini toplıyamamıştır. Rusya'nın öldürme siyasetine karşı İngiltere. Fransa ve İtalya ile bağlaşık olarak yaptığı Kırım Harbi'nden sonra 1856 Paris Barışı ile Osmanlı İmparatorluğu. A. devletleri topluluğuna alınmış olmakla beraber, bir türlü canlanamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, 1877-78 Rus harbinde büyük toprak kaybına uğramış, iç ayaklanmalarla uğraşmaktan başını alamamış, en sonunda (1912-13) Balkan Harbi'nde, Rus nüfuzunda bulunan Balkan devletlerine A. daki topraklarının büyük bir kısmını bırakmak zorunda kalmıştır. Aynı zamanda bu Balkan Harbi, dünya barışını tehlikeye koyan bir buhrana sebep olmuştur.

A. da ikiye bölünen büyük devletler topluluğu arasındaki ayrılık ve menfaat yarışmaları, silâhlı barışı daha çok uzatmamış, nihayet Birinci Dünya Harbi (1914-18) patlak vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu üçlü bağlaşma devletlerinin yenilmesiyle biten bu harbin sonunda A. nın dört büyük imparatorluğu, yani Rusya, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Osmanlı İmparatorlukları yıkılmış, bunlardan Baltık devletleri, Polonya, Çekoslovakya ve Türkiye devletleri doğmuştur. Öte yandan Balkanlar'da Rumanya ile Yugoslavya çok büyümüş, Almanya'nın da sınırları daralmıştır. Bu durum içinde A. nın askerce en büyük kuvveti kalan Fransa, doğudaki bağlaşıklarına (Polonya, Çekoslovakya. Rumanya) dayanarak A. da üstünlük kurmuştur. Aynı zamanda bütün A. kültürünü tehlikeye düşürebilecek yeni bir harbi önlemek amaciyle bütün A. milletlerini siyasî ve kültürel bir birliğe doğru götürecek olan Milletler Cemiyeti (b. bk.) kurulmuştur. Birinci Dünya Harbi'nden sonra bütün A., ekonomik ve sosyal bir buhran içine düşmüş, Rusya'da komünizm, İtalya'da faşizm ve Almanya'da nazizm gibi siyasî rejimler meydana çıkmıştır. Milletler Cemiyeti, bu ideoloji akımlariyle bazı milletlerin emperyalistlik ve hükmetme hırsları karşısında görevini yapamamış, İkinci Dünya Harbi'nin çıkmasını önliyememiştir (1939). Bütün A. yı baştan başa kana boyıyan İkinci Dünya Harbi (b. bk.) zorba devletlerin yenilerek büsbütün ortadan kalkmalariyle sona ermiş, fakat harbi kazanan demokratları da halsiz bırakmıştır; öte yandan harb alanında demokratlarla işbirliği eden komünist Rusya, Baltık devletlerinin bağımsızlıklarına son vererek bunları kendine katmış, Yugoslavya, Bulgaristan, Rumanya, Çekoslovakya, Macaristan ve Polonya'yı nüfuzu ve egemenliği altına sokmuş, Avusturya ve Almanya'daki işgal bölgeleriyle Orta A. ya kadar olan geniş toprakları kontrolü altına alarak buraları bir «demir perde» ile demokrasi âleminden ayırmıştır. Aynı zamanda Rusya, Kominform (b. bk.) teşkilâtiyle siyaset ideolojisi olarak komünizmi bütün dünyaya yaymağa çalışmaya başlamıştır. Batı A. milletleri, bu tehlike karşısında Amerika'nın ekonomi ve askerlik bakımından yaptığı yardım ile (bk. AVRUPA EKONOMİK İŞBİRLİĞİ) çabuk toplanmışlar ve Atlantik Paktı (b. bk.) ile Rusya'nın bütün dünyayı egemenliği altına almak yolundaki çalışmalarına karşı koymak üzere birleşmişlerdir. Öte yandan 26 haziran 1945 te kurulan Birleşmiş Milletler teşkilâtı (b. bk.) bugün hürriyet, bağımsızlık ve barış içinde yaşamak istiyen bütün milletlerin bel bağladıkları en kuvvetli dayanak olmuştur.

Bununla beraber, dünya sulhü bir türlü gerçekleştirilememiş Bulgaristan, Rumanya, Çekoslovakya, Macaristan ve İtalya ile barış antlaşmaları yapılmış, fakat Avusturya ve Almanya ile yapılacak barış esaslarında anlaşmaya bir türlü varılamamıştır. Bu durum karşısında demokrat devletlerle Sovyet Rusya arasında gittikçe artan anlaşmazlıklar, İkinci Dünya Harbi sona erdiği sırada dört büyük devlet tarafından belli bölgelere ayrılarak askerî işgal altına alınan Almanya'da, demokrat devletlerin işgalinde bulunan batı kısmında yeni bir Alman devletinin kurulmasını gerektirmiş ve Almanya'da üçüncü Reich'ın dağılmasından sonra kurulmuş bulunan yerel devletlerden Amerika işgal bölgesindeki Bavyera, Hessen, Württemberg - Baden, Bremen; Büyük Britanya bölgesindeki Aşağı Saksonya, Kuzey Ren-

Westfalya, Schleswig-Holstein, Hamburg; Fransa bölgesindeki Renanya-Palatina, Württemberg - Hohenzollern ve Baden adındaki on bir ülke (Land) nin birleştirilmesiyle vücuda gelen ve Bonn şehrini merkez yapan «Alman Federatif Cumhuriyeti» (Bundesrepublik Deutschland) kurulmuştur (8. V. 1949). Bunun üzerine Sovyet işgal bölgesinde kalan Brandenburg, Saksonya-Anhalt, Mecklenburg, Saksonya, ve Thüringen ülkeleri de birleşerek 7. X. 1949 tarihinde merkezi Berlin olmak üzere «Alman Demokrat Cumhuriyeti» (Deutsche Demokratische Republik) adı altında bir Alman halk Cumhuriyeti kurmuş bulunmaktadır.

AVRUPA ABLUKASI, Fransız İmparatoru Napoléon I. in 21 kasım 1807 tarihinde İngiltere'yi abluka altına alması ve A. nın İngiltere ile her türlü ticaret ve haberleşmesini yasak etmesi, tarihte «Avrupa ablukası» (Blocus continental) adı ile anılır.

Bu abluka dolayısiyle, A. karasının, Büyük Britanya adalariyle ticaret ve haberleşmesi yasak edildikten başka Avrupa'da Fransa'nın veya bağlaşıklarının işgali altındaki yerlerde İngiliz uyruğuna ait mallar ve mülkler de, ele geçirilmiş, İngiliz mallarının alım satımı yasaklanmış. İngiltere'ye ait olan veya İngiliz fabrikalarından, yahut İngiliz sömürgelerinden gelen eşyaya el konmuştur. Doğrudan doğruya İngiltere'den veya sömürgelerinden gelen hiçbir gemi, işaret ettiğimiz yerlerde hiçbir limana kabul edilmemiştir. Bu şekli ile abluka, Avrupa'nın İngiltere'ye kapalı bulundurulması demekti.

Fransa ile bağlaşıkları veya Fransız işgali altındaki memleketler, yani Holânda, İspanya, Prusya, Avusturya ve bütün Almanya, Avrupa ablukasına uymak zorunda idiler. Sonradan Rusya ve İsveç de Fransız'lara katılmıştır. İngiltere ile Fransa arasındaki bu düşmanlık hareketleri, normal ticareti durdurmuş, ham madde sağlayan yolları ve sanayiin sürüm yerlerini kapamış, her yerde işlerin durmasına sebep olmuştur. Ablukanın bu zararlı etkileri çok geçmeden milletleri kızdırmış, abluka antlaşmasından birer birer ayrılmağa mecbur etmiştir. Napoléon'un başarısızlıkları da bu tarihlerde başlamıştır.

AVRUPA BİRLİĞİ, Avrupa kıtasındaki devletler arasında ekonomi ve siyaset alanında işbirliğini sağlıyacak devamlı bir kuruluş vücuda getirmek fikri etrafındaki hareketler.

A. fikri esaslı olarak ilkönce Birinci Dünya Harbi'nden sonra Avusturya'lı kont Coudenhove - Kalergi tarafından Paneuropa (b. bk.) adiyle ileri sürülmüş (1924) ve Fransız devlet adamı A. Briand'ın Milletler Cemiyeti'ne verdiği (1930) proje üzerine de bu konuyu incelemek üzere bir özel komisyon kurulmuştur. Ancak ilgililer tarafından gereği gibi benimsenmiyen bu fikir Almanya'da Hitler rejimi kurulduktan sonra büsbütün suya düşmüştür. Fakat İkinci Dünya Harbi'nden sonra 1946 eylülünde W. Churchill, Zürich Üniversitesinde verdiği bir söylevle dünyanın dikkatini yeniden bu fikre çekmiştir. Bunun üzerine, fikrin yayılması ve halk tarafından benimsenmesi için her tarafta önemli kurullar meydana gelmeğe başlamıştır. Merkezi Cenevre'de olmak üzere 17 milletin katılmasiyle kurulan «Union Européenne des Fédéralistes» ve Avrupa Parlâmentolar Birliği bu kuruluşların en önemlilerinden biridir. Herbiri kendi alanında ve ayrı yollardan çalışan bu kurulların çalışmalarını birleştirmek maksadiyle, 1947 sonlarında «Avrupa Birliği Hareketleri Milletlerarası Koordinasyon Komitesi» adiyle bir komite kurulmuştur. Bu komite, 1948 mayısında Lâhey'de tertiplediği ve hemen bütün A. memleketlerinden, tanınmış devlet ve bilim adamlarının, her sınıf ve zümreye mensup çeşitli demokratik anlayışları temsil eden kimselerin katıldığı Lâhey kongresi ile, A. nin gerçekleşmesi yolunda önemli bir adım atmış, danışma mahiyetinde bir «Avrupa Konseyi» (Council of Europe) kurulmasını kararlaştırmıştır.

«Avrupa Birliği Hareketleri Milletlerarası Koordinasyon Komitesi», bu kongreden sonra «Avrupa Hareketleri» (European Movement) adı altında sürekli bir teşekkül olmuştur. A. ni gerçekleştirmeye çalışan bu milletlerarası kurumdan başka, her memlekette «Millî Konsey» ler de kurulmaya başlanmıştır. Böylece teşkilâtlanan «Avrupa Hareketleri» nin 1949 şubatı sonlarında Bruxelles'de tertiplediği yıllık kongrede, memleketimiz de bir heyetle temsil edilmiştir. Bu kongrede «Birleşik Avrupa» nın genel politikasının ana hatlariyle, «Avrupa Konseyi» nin kuruluş tarzına, görev ve yetkilerine dair esaslar saptanmıştır. Bu çalışmalar sayesinde, A. fikri özel teşebbüs alanını aşarak resmî bir duruma girmiştir (bk. AVRUPA KONSEYİ).

AVRUPA DENGESİ, devletlerden hiçbirinin öbürlerini tehlikeye koyacak kadar büyüyememesi amacını güden siyasî tertip. Bu tertipte, devletlerin nüfus, ülke ve kuvvetçe eşitliği değil, kudretlerin aşırı artışını önliyecek yolda bölünüşü esastır. A. nin tarihi bu niteliğiyle eskidir. Nitekim Fransa'yı çerçeveliyen bütün toprakların (İspanya, İtalya, Avusturya, Belçika ve Almanya) Karl V. in tacında birleşmesi üzerine Fransa kıralı François I. in savaşa atılması ve yenilince Kanunî Sultan Süleyman'a başvurarak yardım istemesi kuvvetlerde denge aramadır. Louis XIV. ve Napoléon'a karşı yapılan birleşmelerde ve savaşlara'da hep denge hâkimdir.

Dengenin antlaşmalara girmesi, XVII. yüzyılda başlamış, XVIII. ve XIX. yüzyılların antlaşmalarında ve devletlerin siyasî görüşme ve yazışmalarında en çok yer almıştır. Napoléon'a karşı birleşen devletler 1813 te imzaladıkları antlaşmada «kuvvetlerin makul ölçülü bölünüşüne ve adaletli bir denge esasına dayanan bir barış istediklerinden» bahsetmişlerdir. 1815 Viyana Kongresi'nde dengeye şu anlam verilmiştir: Denge, hakların, menfaatların ve kudretlerin öyle bir tertibidir ki, bununla Avrupa hiçbir devletin veya grup devletlerin eline düşmemeyi, bir devletin tanınmış hakları ve ülkeleri öteki bir veya birkaç devletçe keyfe göre çiğnenmemeyi; kurulmuş düzeni koruma yolunda devletleri her gün harb olacakmış gibi sürekli tehlike altında değil, barışı bozacak olana bunun fayda sağlayamıyacağı inaniyle barış ve huzur içinde yaşatmayı sağlar. 1854 te Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere ve Fransa arasında imzalanan bağlaşmada «Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü sınırları içindeki varlığının A. devletleri arasında, kuvvetler dengesini korumada temel olduğu» kaydedilmiştir. XX. yüzyıl başlarında da denge sözü geçmiştir. 1915 te zafere güveni olduğu sırada, Alman şansölyesi Bethmann Hollweg Reichstag'da, «İngiltere'nin, denge siyaseti yok edilmelidir. Almanya terazi kefelerinde istediği gibi ağır basmakta hâkim kalmalı, üstün bir kuvvet, kuvvetlerin eşitliği yerine geçmelidir», diye haykırmış, Fransa'nın eski Cumhurbaşkanı Poincaré «Alman emperyalizmi uzun zaman A. dengesiyle uyuşabilir bir şey değildi» demiştir.

Kuvvetlerin dengesi barışı koruyucu siyasî bir tertip olmakla beraber, iki yüzlü bir kılıç gibi siyasetin elinde iyi ve kötü işler için de kullanılmış, Lehistan XVIII. yüzyılda denge adına paylaşılmış, Osmanlı imparatorluğundan birçok yerler bu vesile ile ayrılmıştır; devletlerin iç ve dış işlerine bununla karışılmıştır; denge bozulunca, onu yeniden kurma, «kompansasyon» denilen taviz ve bölüşme politikasına yol açmıştır. Öte taraftan dengeyi tutmak için yapılan bağlaşmalar, garantiler, silâhlanmalarda buna karşı gelmeleri doğurmuştur. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson 1916 ve 1917 de, rekabetlere dayanan denge prensipine karşı şöyle demiştir: «Gelecek barışın sürekli olabilmesi için onun insanlığın teşkilâtlandırılmış kuvvetiyle sağlanması gereklidir. Bunda, kudretlerin denkliği değil, beraberliği bulunmalıdır». Milletler Cemiyeti'nin kuruluşiyle milletlerarasında işbirliği prensipi kabul edilmiş ve denge siyasî edebiyattan silinmeğe başlamıştır. Birleşmiş Milletler Teşkilâtı (UNO) da dünya barışını kuvvetlerin dengesi üzerine değil, bütün milletlerin eşitliği ve egemenliği prensipiyle teşkilâtlanması temeli üzerine kurduğu için görünürde artık dengeye yer kalmamıştır. Böyle olmakla beraber, İkinci Dünya Harbi'nden doğan siyasî durum Birleşmiş Milletler anayasası çerçevesinde gelişememiş olduğundan dünya iki kuvvet grupunun dengesiyle, hergün harb tehlikesi içinde kıvranmaktadır.

AVRUPA DİLLERİ, Avrupa kıtasiyle buna bağlı adalarda konuşulan, türlü dil ailerine veya topluluklarına mensup olan, ve göçmen olarak başka kıtalarda da raslanan dillere verilen coğrafî ad. Tarihöncesi insan ırklarının kalıntılarına dayanarak, bazı araştırıcılar Avrupa kıtasını dillerin dağılıp yayılma merkezlerinin önemlilerinden biri saymışlardır. Bu fikre son zamanlarda ideoloji ve siyaset de karıştırılarak, Nordik ırk ve onun konuştuğu diller, hususiyle Germence, Asya göçmeni değil, öz Avrupalı, hattâ öz Germen topraklarının malı olarak tanıtılmak istenmiştir. Bu arada bir yazar (R. A. Gorsleben: *Hoch-Zeit der Menschheit*, Leipzig 1930) Arilerin, ana dilin ve yazının ana yurdu olarak Germanik kuzey Avrupa'yı göstermiş, Nazi Almanya'sının övgüsünü kazanan başka bir yazar da (H. von Pudor: *Die Entstehung der Sprache*, 23 fasikül Leipzig 1935-1938 ile *Beihefte: Neue Helgoland Forschungen*, 30 sayı, Leipzig 1937-1941), Heligoland adasını, batmış efsanevî Atlantis kıtasının kalıntısı sayarak, onu Nordik ırkın, ana dilin, kültürün ve yazının beşiği diye ileri sürmüştür. 1926 yılında orta Fransa'nın Glozel adlı yerinden Dr. A. Morlet tarafından Cilâlıtaş çağına ait olduğu iddia edilen (bk. A. Morlet ve E. Fradin: *Nou. elle station néolithique*, II. *L'alphabet de Glozel*, Vichy 1926) 86 işaretli ve alfabemsi yazıtlar bulunmuşsa da bunların sahte olduğu sonradan anlaşılmıştır. Kuzey Portekiz'deki Alvão (b. bk.) mevkiinde dolmenler üzerinde görünen alfabemsi işaretlerle kuzey İspanya'da Pasiega (b. bk.) mağarasında bulunan piktograflar gerçek olarak Cilâlıtaş devrinden kalma iseler de bunlar büyü işaretlerinden başka birşey değildir. Bu gibi işaretlere ve piktograflara İsveç'te (Bohüsland kaya piktografları), İsviçre'de (Münsingen'de Demir çağından kalma cam incisi üzerindeki yazıt), Fransa'da (Morbihan'da Mané-Lüd kurganları üzerindeki işaretler) ve başka yerlerde raslanmıştır; bk. YAZI.

Avrupa'yı bütün dillerin ana yurdu diye gösteren yukarıdaki görüşlerle benzerleri ilmin dışında kalıyorlarsa da, Avrupa kıtasını, hususiyle onun doğu ve orta doğu kısmını, bazı dil ailelerinin (aşağıya bk.) ana yurdu olarak kabul eden ilim adamları çoktur. Böyle olmakla beraber, Avrupa dilleri ile Asya dillerinin ortaklaşa nitelikleri vardır. Hattâ, her iki kıtada konuşulan dillere bu bakımdan bir «dil alyansı» (alliance des langues, Sprachbund, lingvistiçeskiy soyuz, bk. ALYANS; ayrıca bk. R. Jakobson: *K ḫarakteristike yevraziyskogo yazıkovogo sovuza*, Paris 1931) veya bir «dil çevresi» (linguistic cycle. cykl lingwistyczny, bk. ÇEVRE, dil; ayrıca bk. T. Milewski: *Zarys językoznawstwa ogólnego*, cilt II. bölüm 1, Lublin-Kraków 1948, s. 1 - 12) meydana getirdiğini iddia edenler vardır. Türlü dil ailelerine mensup olup Avrupa dil alyansına veya çevresine giren diller, bazı dilcilere göre birbirine «zincirleme akrabalık» (Kettenverwandtschaft, serie di concatenazioni; bk. A. Trombetti: *L'unità d'origine del linguaggio*, Bologna 1905, s. 13 - 14) bağlariyle bağlıdır; yani batı ve orta Avrupa'da bulunan bir dil ailesi (Hint - Avrupa) Doğu Avrupa'da bulunan dil ailesiyle (Ural = Fin - Ugor + Samoyed), doğu Avrupa'daki batı Asya'dakiyle (Türk), batı Asya'daki orta Asya'dakiyle (Moğol), orta Asya'daki de doğu Asya'dakiyle (Tunguz) akrabadır (bk. AFFİNİTE, ve AKRABALIK, dil). Hint-Avrupa, Ural-Altay, Hamî-Samî, Eski Küçük Asya, ve Akdeniz dillerini «bizim diller» anlamına kullanılan «Nostratisch» adı altında birleştirmek istiyenler (H. Pedersen 1903, 1924) olduğu gibi, Hint-Avrupa dilleriyle Hitit («Indo-Hittite» şeklinde, E. H. Sturtevant 1933, T. Milewski 1936), Fin-Ugor (N. Anderson 1879, K. B. Wiklund 1906, H. Pedersen 1933), Ural («Indo-uralisch», H. Sköld 1927, B. Collinder 1934), Altay («Ario-altaic», H. Sweet 1900, F. van den Velden 1912, 1920, S. Mladenov 1936), Türk (A. v. Edlinger 1920, 1936, A. Cevat Emre 1935, V. M. Jirmunskiy 1945), Moğol (B. Y. Vladimirtsov 1925), Kora («Eurasich», H. Koppelmann 1934), Sumer (C. Autran 1925), Eskimo (C. C. Uhlenbeck 1935, W. Thalbitzer 1945), Hamî-Samî (G. Ascoli 1864, Fr. Delitzsch 1873 F. Hommel 1879, H. Möller 1906, 1911, H. Pedersen 1907-8, A. Cuny 1924, 1943), Lykia (S. Bugge 1897, P. Meriggi 1936), Lydia (P. Meriggi 1936) Ligur (P. Kretschmer 1905, H. Hirt 1907). Etrusk (S. Bugge 1897, E. Goldmann 1929-30), İber-Bask (C. C. Uhlenbeck 1891), Yafetid (N. Marr 1920, F. Braun 1922), Dravid (H. T. Colebrooke 1805), İndonezya (R. Brandstetter 1914), hattâ Çin (G. Schlegel 1872) dili arasında akrabalık görenler, ayrıca da Ural-Eskimo (C. C. Uhlenbeck 1905, A. Sauvageot 1923-4), Ural-Yukagir (B. Collinder 1940, K. Bouda 1940, T, Milewski 1948), Ural-Dravid (F. O. Schrader 1924) ve Finugor-Munda (W. v. Hevesy 1935) gruplarını akraba sayanlar bulunmuştur. Bk. AVRASYA DİLLERİ

Avrupa kıtasında konuşulan dillerin sayısı öbür kıtalardakine bakarak kabarık değildir. Büyük kültür dillerinin bu kıtada gelişmiş olması, dil sayısının çoğalmasına engel olmuştur. Dünya dilleri (langue mondiale) derecesine yükselmiş olan büyük kültür dillerinden çoğu başka kıtalara (başlıca Amerika'ya) da göç etmiş ve yayılmış bulunuyor; birçok yerlerde sömürge dili veya kreol dil (b. bk.) haline gelmiştir. Bugün 275 milyon kişi tarafından konuşulan İngilizce aynı zamanda 552 milyonluk Britanya Commonwealth'inin ve 140 milyonluk Amerika Birleşik Devletleri'nin resmî dilidir; 110 milyon kişinin konuştuğu Rusça 195 milyonluk Sovyetler Birliği'nde geçer dildir. İspanyolca 95 (65 milyonu Amerika'da), Almanca 80 (Avusturya,

İsviçre'nin bir kısmı, Luxemburg, Liechtenstein, ve Almanya'dan alınan topraklar dahil), Fransızca 68 (Belçika, İsviçre'nin bir kısmı, Kanada'nın bir kısmı, Cezayir, Tunus, Fas, Çin Hindistanı, ve sömürgeler dahil), Portekizce 48 (40 milyonu Brezilya ile sömürgelerde), İtalyanca 43 (bir kısmı Afrika'daki eski sömürgelerde) milyon kişi tarafından konuşulur; Felemenkçe, Holânda ile İndonezya'nın meydana gedirdiği 55 milyonluk bir toplulukta kullanılır; Türkçe de Balkan'larda *lingua franca* (b. bk.) rolünde bulunmuştur. Fakat bunlardan hiçbiri, konuşanların sayısı bakımından, Asya kıtasının malı olan Çince (430 milyon) ile boy ölçüşemez.

Avrupa dilleri yazılı anıtların eskiliği bakımından da Asya dillerinden çok geridir. En eski Sumerce metinler M. Ö. 4 000 e ait iken, Avrupa'daki en eski anıt M. Ö. XVII. yüzyıldandır (Girit resim yazısı, Girit lineerleri, Phaistos diski, Yunanistan kıtasında olmak üzere de Mykenai, Orkhomenos, ve Salamis'te bulunan Girit ve Kıbrıs-Girit yazılariyle yazıtlar). Sonra sıra ile şunlar gelir: Yunan, M. Ö. VII. yüzyıl (Thera ve Melos adalarındaki yazıtlar); Etrusk, M. Ö. VII. yüzyıl (mezar yazıtları); İtalik, M. Ö. VII. yüzyıl (Praenestia fibulası); Lâtin, M. Ö. VI. yüzyıl (Forum Romanum'daki siyah taş yazıtı); Fenike, M. Ö. V. yüzyıl (Marsilya'daki Pön yazıtları); İber, M. Ö. IV. yüzyıl (İspanya'daki Alcoy yazıtı); Gallia [Goluva] dili, M. Ö. II. yüzyıl (özel adlar); Turdetan, M. Ö. II. yüzyıl (güneydoğu İspanya kıyılarındaki sikkeler); Got. M. S. II. yüzyıl (Volhynia'da Kowel'den çıkan mızrak ucundaki *run* harfleriyle yazıt); Eski Nord, III. yüzyıl (Norveç'te Øore Statu'da bulunan mızrak ucundaki *run* harfleriyle yazıt); Eski İr. IV. yüzyıl (*ogham* harfleriyle yazıtlar); Arapça, VIII. yüzyıl (Akdeniz adalariyle Endülüs'teki yazılar); Eski-Yüksek Almanca, VIII. yüzyıl (Lâtince yazılarda Almanca glos'lar); Anglosakson, 737 (Lâtince Moore yazmasındaki Anglosaksonca cümleler); Eski Saksonca, 830 (*Heliand* şiiri); Fransızca, 842 (Strasbourg andı [*Serment de Strasbourg*]); Gal [Kymry. Welsh] dili, IX. yüzyıl (glos'lar); Eski İslâvca veya Bulgarca, 863 (*Kitab-ı Mukaddes* tercümesi; yazma: *Codex Zographensis*, X - XI. yüzyıl); İtalyanca, 964 (Capua belgesi [*Carta di Capua*]); Provençal, X - XI. yüzyıl (*Boethius* şarkısı); Sardca, XI. yüzyıl (iş kâğıdı [*Condake de Scu. Petru di Silki*]); İspanyolca, 1145 (Oviedo şehrinin beratı); Katalanca, 1171 (Roda manastırı için rehin kâğıdı); Portekizce, 1192 (Guarda şehrinin beratı [*Foral da Guarda*]); Rhaetoromanşça, XII. yüzyıl (Lâtince bir yazmada satır arası tercüme); Peçenek Türkçesi, XII. yüzyıl (Macaristan'da Nagy-Szent-Miklós yazıtları); Rusça, XII. yüzyıl (İgor alayının destanı [*Slovo o polku İgorevě*], yazması: XV. yüzyıl; en eski Rusça yazma: 1377 de *Pověst' vremennıḫ lět'* adlı vekayiname, Lavrentiev yazması); Macarca 1 200 sıraları (Cenaze vaazı [*Halottibeszéd*]); Fince, 1232 (glos'lar); Estçe, XIII. yüzyıl (glos'lar); Sırpça, 1234 (Dubrovnik knezi Jani Dañdoľ'un Sırbistan kıralı Stefan Vladislav'la dostluk antlaşması belgesi); Kuman Türkçesi, 1303 (Venedik'teki *Codex Cumanicus*); Dalmat Romancası, 1325 (bir mektup); Züryen, XIV. yüzyıl (*Kitab-ı Mukaddes* tercümesi); Hırvat, 1392 (Stjepan Dabiša'nın voyvoyda Hrvoj'a beratı); Çekçe. XIV. yüzyıl (Lâtince *Mezmur* kitabında satır arası tercüme [*Žaltář Wittenberkský*]); Arnavutça, XIV. yüzyıl (Grottaferrata manastırındaki yazma); Baskça, XV. yüzyıl (bir şarkı [*Leloaren cantua*]); Polca, XV. yüzyıl (Meryemana ilâhisi [*Pieśń Boga Rodzica*]); Bretonca, XVI. yüzyıl (dinî piyesler); Litvanca, 1547 (Luther kateşizmi); Rumence, 1560 (Coresi *İncil'i*); Letçe, 1585 (Katolik kateşizm).

Dil göçleri ve ölü diller: Avrupa'da tarih başlangıcında şu dil ailelerinin veya topluluklarının yaşamakta olduğu anlaşılmıştır. Trakya kıyılarını, Ege adalarını, Yunanistan'ı, Girid'i, Balear adalarını, İber yarımadasını, Fransa'nın Rhône ağzı-Lyon-Havre çizgisinin batısındaki kısmını, ve Britanya adalarını, Eski Küçük Asya dilleri (Altkleinasiatisch, Asianique, Anatolic) nin Akdeniz-Atlas uzantısını teşkil eden diller kaplamıştı. Bunların Girit'teki şekli Eteokret (Filistin'e göç eden kısmı: Pilist), Yunanistan'daki Pelasg, İspanya-Portekiz-Fransa-İrlanda - İngiltere'deki İber (İspanya'nın güneydoğu kıyılarındaki: Tartes veya Turdetan, güneybatı Fransa'daki: Aquitan), İskoçya'daki de Pikt adiyle tanınmıştır; bk. ESKİ KÜÇÜK ASYA DİLLERİ. Bu dillerin Doğu ve Batı bölümleri arasında, yani Orta Akdeniz'de, Ligur dil topluluğu yer almış, ve Apenin yarımadasiyle buna bağlı adaları (Sicilya, Sardinya, Korsika), güneydoğu Fransa'yı, İsviçre'yi, ve Avusturya Tirol'unu kapsamıştı; bk. LİGUR DİLLERİ. İber-Ligur alanının güneydeki uclarına Afrika'daki Hamî gruptan olan Numidia dili etkisini bırakmış olabilir (G. von der Gabelentz 1894, H. Schuchardt 1912. A. Trombetti 1925). Kuzeydoğu Avrupa'da Ural (Fin-Ugor + Samoyed) dil ailesi yaşamakta idi. Bunlar, güney ucu müstesna bütün İsveç'i, Finlandiya'yı, kuzey Norveç'i, Memel'e kadar Baltık denizinin doğu kıyılarını, ve Rusya'nın Memel - Voronej-Ufa-Ural çizgisi kuzeyindeki kısmını kaplamıştı. Hint-Avrupa dillerinin ana yurdunu Avrupa topraklarında gösteren teoriye göre, Pelasg-Ligur-İber dil alanı ile Ural dil alanı arasında Hint-Avrupa dilleri bulunuyordu. Baltık'tan Tuna'ya ve Alpler'e kadar yayılmış olan bu dil ailesinin iç bölümleri şöyle idi: kuzey İsveç'le Danimarka'da (her iki memleketin adaları dahil) ve Weser'le Oder nehirleri arasındaki kuzey Almanya'da (Bremen - Hannover-Stendal-Stettin çizgisi) Germen dilleri; Köln'den başlıyarak ve Rhein'ın her iki tarafında olmak ve doğuda München-Nürnberg-Erfurt çizgisine kadar uzanmak üzere batı ve güneybatı Almanya'da Kelt dilleri; Baltık kıyısında, Stettin ile Memel arasında uzanan bir çizgiden güneyde Karpat'lara kadar yayılan bir alanda Balt-İslâv dilleri; Çek-Avusturya-Macar sınırlarında İllyr-Venet dilleri; Yugoslav-Macar-Rumen sınırlarında Yunan-Makedon dilleri; Ligur alanının içerisinde, kuzey İtalya'da bir adacık halinde İtalik diller; Rumen-Slovak-Macar sınırında Thrak-Ermeni dilleri; Karadeniz'in kuzeybatı kıyılarından Çernovits-Kiev-Ḫarkov-Rostov'a kadar Besarabya ve Ukrayna topraklarında Hint-İran dilleri; Saratov-Stalingrad bölgesinde de Toḫar dili; Luvi-Hitit kolu da zaten Anadolu'ya geçmiş bulunuyordu. Kafkas bölgesinde, sonradan aynı adla anılan diller yer almıştı. Avrupa'da dillerin yayılması Hint-Avrupa ailesinin lehine ve şu şekilde olmuştur (bk. HİNT-AVRUPA DİLLERİ):

Kelt dilleri önce batıya, Belçika'ya, Fransa'ya, İspanya'ya, yani genel olarak İber dili alanına (Kelt-İber karması), Britanya adalarına (bu adalarda, eski tabakadan yalnız Pikt dili kalmış) saldırmış, sonra da doğuya ve güneydoğuya, Almanya'ya, Balkan'lara, ve Karadeniz'in kuzeybatı kıyılarına kadar yayılmış (Anadolu'daki kolu: Galat dili), fakat İtalik ve Germen kollarının ilerlemesi

üzerine Milât sıralarında geri çekilerek kuzeydoğu Fransa'ya, Belçika'ya ve Britanya adalarına sınırlanmıştır. Bir zaman sonra, Avrupa karasındaki kalıntı (Gallia [Goluva] dili) de ölmüş, ve Keltçe yalnız Britanya adalarında konuşulmağa devam etmiştir. Fakat V. yüzyılda Anglosakson'canın bu adalara saldırması üzerine Keltçe bu adaların batı ve kuzey kısımlarına (Goidel denilen kolu: İrlanda, Manx adası ile İskoçya'da; Brython denilen kolu da İngiltere'nin Gal [Wales] eyaletiyle Cornwall bölgesine) ve Fransa'daki Bretagne eyaletine sığınmıştır. Cornwall'daki dil (Carnoack, Cornish) XVIII. yüzyılda İngilizce tarafından söndürülmüştür. İskoçya'da pek az kalıntı bırakmış olan Pikt dili de ölü dillerdendir; bk. KELT DİLLLRİ.

İtalik diller önce Ligur alanını sömürmüş (Ligur topluluğuna bağlı Pre-İtalik diller: Cenova körfezi kıyılarında: Ligur, Taurin, Tricor, Inguan; Korsikada: Cors; Sicilya'da: Elym ve Sican; kuzey İtalya'da: Pre-Sabel dilleri [Picen veya Norvilara, Lepont]), Apenin yarımadasını ve batı Akdeniz adalarını kaplamıştır; bk. PRE-İTALİK DİLLER. Sonra, Ege kıyılarındaki Lydia ile Limni adasından Etrusk (Tyrrhen) dili göçmen olarak gelmiş ve bu yarımadanın batı kısmının ortasına yerleşmiş, hattâ Alp'lere kadar kol salmış (Rhaet dili), bir bölümü de Sardinya adasına çıkmıştır (Sardana dili). Zamanla İtalik diller bunları da sömürmüştür. Aynı şekilde İllyr-Venet kolundan bir bölüm İtalya'nın Venetia (Venet dili) ve Apulia (Iapyg dilleri: Daun, Pencet, Messap, ve Sallent) bölgelerine göçmüşse de bunlar da çok geçmeden sömürülmüştür. Calabria bölgesiyle Sicilya'ya akın eden Yunanca, ayrıca da Malta, Sardinya adalarına ve Fransa'nın Marsilya ve Avignon bölgelerine göçmen olarak gelen Samî aileden Fenike (Pön) dili serpintileri aynı akıbete uğramışlardır. İtalya yarımadasını kapsıyan İtalik diller şu tabloyu teşkil ediyordu: Roma dolaylarındaki Latium'da Latin, Praeneste, Falisc, Hernic dilleri, Umbria'da Umbr dili, Latium'dan Adriya denizine kadar uzanan bölgede Sabel dilleri: Volsc Mars, Aeq, Sabin, Vestin, Paelign, Marrucin, Latium'dan Calabria'ya doğru uzanan bölgede Osc dili, Sicilya'da da Sicul dili. Bir zaman sonra Lâtince İtalik dillerin hepsini sömürmüş, Roma devleti devrinde güney Belçika'dan başlıyarak Fransa'yı, İber yarımadasını (Biskaya körfezi kıyılarında Fransa-İspanya sınırı hariç), Apenin yarımadasının hepsini, batı Akdeniz adalarını, İsviçre'nin bir kısmını, Dalmatia kıyılarını, Balkan'ların bir kısmını (Balkan Lâtincesi) kaplamıştır. Bu devirden sonraki Aşağı Lâtince şeklinden Roman dilleri çıkmıştır. Bunlardan, Dalmat Romancası denilen dilin Veglia kolu XV. Ragusa Kolu da XIX. yüzyılda İslâvca tarafından sömürülmüştür. Roman dilleri Eski ve Orta (Eski Fransızca, [Langue d'oil], Eski İspanyolca, Eski Portekizce, Eski Provençal [Langue d'oc] v. b.]) devirlerini geçirerek bugün Yeni şekillerini almıştır; bk. ROMAN DİLLERİ. Bu dillerden olan Eski Fransızcanın Anglo-Norman diyeleği siyasî bir rol oynamıştır (XI. yüzyıl). VIII. yüzyılda Arapça İspanya'ya (Endülüs Arapçası, aljamía b. bk.), Malta, Pantelleria, ve Sicilya adalarına akın etmişse de, Malta adası müstesna, zamanla öbür adalardan çekilmiştir. Roman dillerinin doğu sınırı Germen ve İslâv dillerinin baskısı altında biraz geri çekilmiş bulunuyor. Balkan Lâtincesi de adacıklar halinde dağılmıştır; bk. İTALİK DİLLER ve İTALİK-KELTİK DİLLER.

İllyr-Venet kolu, İstria-Dalmatia - Epiros kıyılarına doğru inmiş, oralarda Dalmat, Histr, Latovic, Iapyd, Liburn, Autariat ve Taulant bölümlerini meydana getirmiştir. İtalya'daki bölümü, yukarıda tarif edildiği üzere, İtalik diller tarafından sömürüldüğü gibi (Arnavutça'nın oradaki kolları müstesna), Balkanlardaki bölümü de İtalik ve İslâv, kısmen de Yunan-Makedon kolları tarafından sıkıştırılarak bugünkü Arnavutluk'a ve dolaylarına sınırlandırılmıştır; bk. İLLYR-VENET DİLLERİ.

Tohar'canın Türkistan'a göç etmesi, Hint-İran kolunun batı sınırının da Karadeniz'in kuzeydoğusuna çekilmesi üzerine, Thrak-Ermeni kolu, Marmara'ya ve Karadeniz'in batı kıyılarına inmiş, Anadolu'ya da kol salmıştır (Ermeni, Phryg, Mysia, Bithynia dilleri). Balkan'larda Thrak, Get ve Dak (son ikisi Rumanya'da), Karadeniz kıyılariyle Kırım'da da Kimmer dilleri kalmıştır. Bunlar zamanla İtalik. Yunan, İslâv ve Türk dilleri tarafından söndürülmüştür; bk. THRAK-ERMENİ DİLLERİ. İran kolundan olan İskit dili (M. Ö. VII. - VI. yüzyıllar), bir aralık Karadeniz'le Hazer denizinin kuzeyindeki ovaları kapladıktan (Hazer'in doğusunda: Doğu İskit [Soğudca]; batısında: Batı İskit [Eski Saka Sarmat, Alan] diyelekleri) sonra, Batı İskitçenin başlıca temsilcisi olan Alan dili (M. Ö. I. - M. S. XIII. yüzyıllar) Avrupa'ya akın ederek orada kaynaşmış, Kafkas'ların ortasında da kalıntı olarak Oset dilini bırakmıştır; bk. İRAN DİLLERİ.

Yunan-Makedon kolu Makedonya'ya, Yunanistan'a ve adalara inerek Pelasg ve bütün Yunan-öncesi (Pré-hellénique: Leleg [Pelasg'cadan daha eski], Kaukon, Dryop, Kuret, Teukr, Girit'te ayrıca Kydōn) dillerini yok etmiştir. Sonra, bu kol ikiye bölünerek (M. Ö. VII. yüzyıl). Makedon bölümünde Makedon, Paion, ve Agrian dilleri yaşamış. Yunan bölümü zamanla bunları da sömürmüş, daha sonra da bir taraftan Anadolu'ya, Karadeniz kıyılarına, Balkan'ların güney kısmına, öbür taraftan da güney İtalya'ya, Sicilya'ya, güney Fransa'ya, ve doğu Akdeniz kıyılarına kol salmış, sonra Türk, İslâv, ve Roman dillerinin baskısı altında Yunanistan'a ve adalara çekilmiştir. Genişlemiş devrinde Yunan'canın dallanması şöyle olmuştur: I. — Eski tabaka: 1. — İon-Attike grupu (Doğu İon, Merkez İon, Batı İon, Attike). 2 — Akhaia grupu (Arkadia, Anadolu'da da: Pamphylia ve Kıbrıs). 3 — Aiol grupu (Thessalia, Boiotia Ege adalarında da: Lesbos). II. — Sonraki tabaka: 1 — Kuzeybatı grup (Epiros, Aitolia, Lokria-Phokia, Akhaia, Elis Akarnania, Phthiotis). 2 — Dor grupu (Megara, Korinthos, Argos, Lakonia, Messenia, Girit, Melos-Rhodos). M. Ö. IV. yüzyılda İon-Attike grupu öbürlerini söndürmüş, ve bu gruptan *koine* denilen «müşterek» bir Yunanca meydana gelmiştir; Bizans devrindeki Yunanca da bunun devamıdır. Yalnız bugün eski Dor diyeleklerinin küçük bir kalıntısı mevcuttur; bk. YUNAN-MAKEDON DİLLERİ.

Germen kolu kuzeye, güneye, Memel'e kadar da doğuya doğru yayılmış, ve Doğu, Kuzey, ve Batı olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Got, Gepid, Burgund, Rug, Skir, Lemovi, Siling, ve Vandal dillerini içine alan Doğu bölüm bir aralık (M. S. 350 sıraları) Tuna boyunca Karadeniz kıyılarına ve Kırım'a kadar inmiş, Got dilinin doğu kısmı (Ostrogot) buralarda epeyce kalmış, sonra İtalya'ya kadar serpili olarak yayılmış, batı kısmı (Visigot) İspanya,ya varmış, Burgund dili Fransa'ya girmiş, Vandal dili Afrika'ya bile geçmiştir. M. S. 500 den sonra Doğu Germence tamamiyle sönmüştür; yalnız Ostrogot'çanın Kırım'daki (Kırım Gotçası) ve Kafkas'ların Taman yarımadasındaki (Tetrax Gotçası) kalıntısı XVIII. yüzyılın ortalarına kadar

yaşamıştır. Eskiden Suion'ların, Gaut'ların, ve Herul'ların konuştuğu Kuzey Germence bir birlik (Ana Nord'ca [Urnordisch], M. S. 300-700) halinde kaldıktan sonra İskandinav memleketlerine ve İslanda'ya kadar olan adalara yayılarak Doğu ve Batı olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Doğu koldan İsveççe Finlandiya'ya da girmiş Gotland adası dili (Altgutnisch) çok geçmeden ölmüştür. Batı koldan olan ve Orkney, Shetland, Hebrid adalarında konuşulan Norn dili de 1800 sıralarında yerini İngilizceye bırakmıştır. İskandinav dillerinin 700-1530 yılları arasındaki şekillerine genel olarak Eski Nord'ca (Altnordisch) denir, ve memleketlere göre adlandırılır: Eski İslandca, Eski Norveççe, Eski Danca, Eski İsveççe, gibi. Germen kolunun batı bölümü, yani Batı Germence, kuzeybatı (Aşağı [Nieder]) ve güneybatı (Yüksek [Hoch]) olmak üzere ikiye ayrılmış, Cimbr, Iut, Angl, Saks, Chauk, ve Fris'çeden (Saks, Fris, ve Chauk'lara Ingväon denirdi) olma kuzeybatı kol Jutland yarımadasiyle Fris adalarından Çukur Ülkeler (Nederland)e kadar yayılmış, bunlardan Iut, Angl, kısmen de Saks diyelekleri V. yüzyılda İngiltere'ye geçerek Anglosakson'cayı (Northumbria, Mercia, Kent, ve Batı Saks diyelekleri) meydana getirmiştir (700-1150; daha sonra Anglo-Norman dilinin Fransa'dan akın etmesiyle Orta İngilizce 1150-1500). Saks dilinin Almanya'da kalan kısmı Eski Saks (Altsächsisch, 800-1100) ve Orta Aşağı Almanca (Mittelniederdeutsch, 1100-1600) devirlerini geçirdikten sonra bugünkü Aşağı Saksça şekline girmiştir, ki Plattdeutsch denilen Yeni Aşağı Almancanın başlıca bölümüdür. Kuzey Holânda ile Schleswig'e ve Fris adalarına yerleşen Fris dili de 1250-1600 yılları arasında Eski Fris'çe denilen şeklini yaşamıştır. Lombard, Suev, Cherusk, Katt (Suev, Cherusk, Katt'lara Herminon denirdi), Frank (Istväon'ların başlıca bölümü), Alemann, Markomann ve Quad diyeleklerinden olma güneybatı Germence güneye ve doğuya doğru yayılmış, Lombard (Langobard) dili Alpleri aşarak İtalya'ya girmiş ve XI. yüzyılda orada kaybolmuştur. Frankçanın bir kısmı Aşağı denilen Kuzeybatı kısma geçerek, orada Eski Aşağı Frankça (Altniederfränkisch, 800-1200)yı meydana getirmiştir, ki Orta Aşağı Frankça (1200-1800) merhalesinden geçtikten sonra Holânda ve Flandria'da kısmen de kuzeybatı Almanya'da konuşulan bugünkü şeklini (Yeni Aşağı Frankça) almıştır. Güneybatı grupun öbür diyelekleri de ikiye bölünerek Yüksek (Hoch), arazi bakımından Orta (Mittel) ve Yukarı (Ober) Almanca diyeleklerini doğurmuştur. Yüksek Almanca, Eski (740-1100) ve zaman bakımından Orta (1100-1500) denilen şekillerden geçmiştir. Arazi bakımından Orta Almanca denilen şekil, Aşağı ve Yukarı Almanca arasında bir geçiştir. Rhein, Mosel, Ripwar Frankçaları ile Thüringen ve Yukarı Saks diyelekleri Orta Almancanın başlıca kollarıdır. İsviçre ile Alsace'ın bir kısmını kaplamış olan Alemann, Schwabia'yı tutan Suev, Bavyera ile Avusturya'da yerleşmiş olan Markomann diyelekleri Yukarı Almancayı meydana getirmiştir. Orta Avrupa'da İslâv-Macar bölgesine girmiş olan Quad diyeleği geri çekilmek zorunda kalmış, ve başka diyeleklerle kaynaşmıştır. Böyle olmakla beraber, Batı Germence doğuda Baltça ile İslâvcadan arazi kazanmıştır; bk. GERMEN DİLLERİ.

Balt-İslâv kolu eski bir devirde Balt ve İslâv olmak üzere ikiye bölünmüştür. Baltık denizinin Doğu Prusya'dan Estonya'ya kadar uzanan bölgesine yerleşmiş olan Balt bölümü içerilere doğru genişlemeğe başlamış, fakat bir taraftan Fin-Ugor, öbür taraftan da İslâv ve Alman dilleri onu yine Baltık kıyılarına sıkıştırmışlardır. Baltçanın Batı üyelerinden olan ve Doğu Prusya'da konuşulan Eski Prus dili (Prūsiskai) XVI. yüzyılda ölmüştür. Pomesan, Pogesan, Varme, Sambe, Natanga, Barta ve Sasna diyelekleri ile Sudav ve Iatving (Yadzving) dilleri de aynı batı bölümüne bağlı idiler; hepsi de aşağı yukarı aynı zamanda ölmüştür. Ölü Nadrav ve Scalav diyelekleri de Prus-Litvan dilleri arasında geçiş diyelekleri idiler. Baltçanın Doğu bölümünde birer ayrı üye olan Aist, Galind (Golyad), ve Kur (Kurland'da; ölm. 1 700 sıraları) dilleri ile Letçeye bağlı Zemgal (Aa ırmağı dolaylarında) ve Sel (Dvina ırmağı kıyılarında) diyelekleri de eski devirlerde ölmüştür. Baltçanın Batı bölümü tamamiyle ortadan kalkmıştır; bk. BALT - İSLÂV DİLLERİ, ve BALT DİLLERİ.

İslâv bölümüne gelince, tarihe geçmiş en eski üyeleri Velt ve Lugi diyelekleri (Oder ırmağı dolaylarında) olan bu dil topluluğunun batıya doğru ilerleyişi Almanca tarafından geriye atılmış, buna karşılık bu topluluk Balt, Ural (Fin Ugor + Samoyed), Altay, Got, Roman, ve Yunan dillerini gerileterek, bir taraftan doğuya ve kuzeye, öbür taraftan da, Macar-Germen-Roman seddini yararak, güneye doğru yayılmıştır. Buna göre de bu kol Doğu, Batı, ve Güney olmak üzere üç dala ayrılmıştır. Batı İslâvca, Almancanın en çok hırpaladığı bir dil topluluğu olmuştur. Bu bölüm içerisinde Leh̬it (Lechite) grupun kuzey kısmını teşkil eden Hannover (Drevian, Brezian), Elbe (Smolints, Polab, Varnav, Linian, Morikan, Ratar), Rostock (Vagrian, Obodrit, Batı Çızan, Kuzey Ran), Oder (Doşan, Havolan, Stodoran, Sprevian, Çerspenan, Doğu Çızan, Güney Ran, Dolents, Vkran, Volinian, Periçan) diyeleklerinin hepsi söndürülmüş, bunların en önemlisi olan Polab (= Laba [Elbe] kıyısı) dili XVII. yüzyılda göçmüştür. Bu gruptan yalnız Vistul ırmağı diyelekleri (Pomorski) Danzig'in kuzeybatısında ufak adacıklar halinde hâlâ yaşamaktadır. Leh̬it grupun güney kısmını teşkil eden Pol'ca (Pole = ova) nın doğu ve güney sınırlarında bulunmuş olan eski Kuyav, Polan, Golesits, Opolan, Dyadosan, ve Bobran diyelekleri de ölmüştür. Eskiden Saksonya'da geniş bir alanda yayılmış olan Lusats (veya Wend, veya Sorab) grupu da bugün çok büzülmüş, Aşağı Lusats'çanın Serbişç, Nizits, Neletits, Lusats, Yukarı Lusats'çanın da Milçan, Sorab, Nişan, Dalemints diyeleklerinden çoğu kaybolmuştur. Batı İslâvcanın başka bir kolu olan Çekçenin Luçan, Zliçan, Dudleb gibi eski diyelekleri Çekçe içinde kaynaşmıştır. Doğu İslâvca (eski Ant dili), İslâvcanın en çok genişliyen kolu olmuştur. Eskiden Kuzey (Novgorod Slovencesi, Kriviç) ve Güney (Dregoviç, Derevlan, Volhınian, Buzan, Kiev Polanları, Severan, Uliç, Tıverts, Radimiç, Vyatiç) şeklinde bölünen Rusça, sonradan Büyük Rus, Beyaz Rus ve Ukrayn şeklinde üç dil üzerine sınıflanmıştır. İslâvcanın Balkan'lara giren Güney kolu, en eski İslâvca anıtını bırakmıştır (IX. yüzyılda Eski İslâvca, veya Kilise İslâvcası [TSerkovnoslavyanska], veya Eski Bulgarca), ki sonra kullanıldığı memleketlere göre Bulgar Kilise İslâvcası (Orta Bulgarca), Sırp Kilise İslâvcası ve Rus Kilise İslâvcası adlarını almıştır. Hemen bütün İslâv dillerinin Eski denilen şekilleri vardır: Eski Rusça, Eski Polca, Eski Çekçe. Eski Sırpça gibi. Güney İslâvcanın bazı eski diyelekleri de kaybolmuştur: Bulgar grupundan Balkan Severan'ları, Smolents'leri, ve Dragoviç'leri, Sırp - Hırvat grupundan Balkan Morav'ları, Balkan Obodrit'leri, Sloven grupundan da Pannonia İslâvları diyelekleri; bk. İSLÂV DİLLERİ.

Avrupa dillerinin ezici çoğunluğunu, yukarıda göç ve yayılma tablosu çizilen Hint-Avrupa dilleri teşkil eder. Ural (Fin-Ugor + Samoyed) ailesi, Hint - Avrupa baskısı altında, kütle halinde Baltık kıyılarına ve kuzey Avrupa'ya çekilmiş, bir kısmı da Rusya içlerinde adacıklar halinde dağılmıştır. Fin-Ugor dillerinin Ugor bölümünden olan Macarca, öbür arkadaşları olan Vogulca ile Ostyakçadan ayrılarak, Volga yoliyle Kafkas'ların kuzeyinden geçerek IX. yüzyılda Balkan'ların kuzeyine girmiş, ve İslâv - Germen-Roman dil toplulukları arasına yerleşmiştir; bk. URAL DİLLERİ, FİN-UGOR DİLLERİ, ve SAMOYED DİLLERİ. Ondan evvel (II. yüzyıldan başlıyarak) Altay dillerinin Türk kolundan olan Hun, Bulgar-Türk (Ogur, Onogur, Kuturgur, Uturgur), Sabir veya Suvar, Avar, Hazar, Peçenek, Kuman-Kıpçak, dilleri, Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya girmiş, bazıları Orta Avrupa'ya kadar sokulmuştur. Bunların hepsi zamanla öbür diller (başlıca Macar. İslâv, ve Rumen dilleri) tarafından sömürülmüş, Bulgar-Türkler güney İslâv dilini kabul etmişlerdir. Bununla beraber Kumancanın kalıntıları XVI. yüzyıla kadar yaşamıştır. Türk grupundan birçok diyelekler Ural'ların batı tarafında Hazer denizine kadar Volga kıyılarında, ve Karadeniz havzasında yayılmış, Kafkas'lara da girmiştir. Osmanlı Türkçesi Balkanlarda yayılmış bir aralık Adriya denizi kıyılarına ve Orta Avrupa'ya kadar sarkmıştır; Tuna üzerindeki Adakale Türkçesi bu genişlemenin bir yadigârıdır. Türkçenin bıraktığı izler bütün Balkan dillerinde hâlâ yaşamaktadır. Altay ailesinden başka bir dil, Moğolca, XIII. yüzyılda Rusya içlerine kadar girerek izlerini bırakmıştır. Bunun bir diyeleği olan Kalmukçanın bir kısmı da Hazer denizinin kuzeybatı kıyısına yerleşmiştir; bk. ALTAY DİLLERİ ve TÜRK DİLLERİ. Eski Kafkas dillerinden pek az kalıntı vardır; Kafkas Albancasının izleri bugün kuzeydoğu Kafkas dillerinde görülmektedir.

Bugünkü diller (bk. Harita): Bugün Avrupa'da toplu olarak, altı dil ailesine mensup diller konuşulur: Hint-Avrupa, Ural, Altay (merkezi Asya'da), Kafkas, Eski Küçük Asya, ve Samî (merkezi Asya ile Afrika'da). Çoğunluğu teşkil eden Hint-Avrupa ailesinin kolları, ana hatlariyle şu yayılış tablosunu gösterir: Avrupada, kuzeybatının uclarında Kelt, güneybatı üçgeninde Roman (doğuda da bir adacıkla beraber), merkezde, kuzeyde ve kuzeybatıda Germen, doğuda Balt ve İslâv dilleri. Güneydoğu, İslâv, Roman, İllyr, Yunan, ve Türk dilleri arasında paylaşılmıştır; kendine has olan «Balkan dilleri» özellikleri vardır (bk. BALKAN DİLLERİ, ayrıca bk. Kr. Sandfeld: *Linguistique balkanique*, Paris 1930). Ural grupu kuzey ile kuzeydoğuda (merkezde bir adacıkla beraber), Altay grupuna giren diller de güney ile doğuda toplu, serpili, veya girişik olarak yerleşmişlerdir. Eski Küçük Asya dillerinin ufak bir kalıntısı güneybatıda, Samî aileninki de Akdenizde'dir. Hint-Avrupa ailesinden olan Hint, İran, ve Thrak-Ermeni kollarının kalıntılarına veya göçmen üyelerine Kafkas'larda veya dağınık olarak kıtanın birçok yerlerinde raslarız. Bu tablonun ayrıntıları cetvel halinde şöyle gösterilebilir:

I. Altay dilleri: A. — Türkçe: 1 — ş/z kolu: a - Oğuz grupu: Türkiye Türkçesi, Rumeli ağızları, Tuna Türkçesi, Gagauz, Kırım Türkçesi I, Azeri, Türkmen, Karapapah; b - Kıpçak grupu: Balkar, Karaçay, Kumuk, Noğay, Kırım Türkçesi II, Çıtak, Karaim, Kazan Türkçesi, Mişer, Tepter, Başkurt; 2 — l/r kolu: Çuvaşça. B - Moğolca: Batı kolundan Kalmukça.

II. Ural ailesi: A. Fin - Ugor kolu 1 — Fin bölümü: a - Baltık Fincesi: Asıl Fin (Suomi; diyelekleri: Batı, Merkez, Güneybatı, Doğu), Karel (diyelekleri: Pohjois, Etelä, Novgorod, Tver), Inger, Olonets, Lüd Vepse, Vot (Çud), Est (diyelekleri: Kuzey [Tallinna], Güney [Tartu]), Liv (Randalist veya Kalamied); b - Lap (Säbme; diyelekleri: Kola, Enate, Norveç, Luleä, Ume, Güney [İsveç]); c - Fin-Mordvin: α - Perm grupu: Züryen (Komi), Votyak (Udmurt); β - Mordvin grupu: Mordvin (diyelekleri: Mokşa, Ersä) Çeremis (Mari; diyelekleri: Batı, Doğu). 2 — Ugor bölümü: a - Macar (diyelekleri: Batı, Dunántúl [Tuna ötesi], Palóc, Alföld, Tuna-Tisza, Kuzeybatı, Kuzeydoğu, Királyhágó ötesi [güney ve batı Transylvania]. Székely [doğu Transylvania], Csángó [Moldavia]); b - Ob - Ugor grupu (hemen hepsi Asya'da): Vogul (Mansi; diyelekleri: Kuzey, Doğu, Batı, Güney), Ostyak (Hantı; diyelekleri: Obdorsk, Berezov Kondinsk, İrtış - Konda, Surgut, Vah, Yukarı Ob veya Vasyugan). B. Samoyed kolu: 1 — Yurak-Samoyed (Nenets), öbürleri Asya'da olmak üzere, 2 — Tavgı - Samoyed (Nganasan), 3 — Yenisey - Samoyed (Enets), 4 — Ostyak - Samoyed (Selkup), 5 — Kamasin - Samoyed (Sayan); Samoyed dillerinin 40 dan fazla diyeleği vardır.

III. Hint - Avrupa ailesi: A. Hint kolu: 1 — Romany (Çingenece, Avrupa'da serpili olarak); 2 — Poşa (Kafkas Çingenecesi). B. İran kolu: 1 — Hazer diyelekleri: a - Taliş (Azerbaycan'da Aras nehri ağzında); b - Tat (Apşeron yarımadasında); 2 — Oset (Kafkas'yada; millî adı: İron'ca; diyelekleri: Tagaur [doğu] ve alt - diyeleği Tual [güney]; Digor [batı]). C. Thrak - Ermeni kolu: Ermenice (diyelekleri: Doğu [Kafkas'yada], Batı [Avrupa'da dağınık olarak)]. Ç. Yunan kolu: Yunanca (Hellēnika; diyelekleri: Koinē'den olma Kuzey ve Güney, ayrıca Dor'canın kalıntısı olan Tsakon; yazı dili şekilleri: a - Kathareuusa, b - Dēmotikē veya Rōmaikē veya Kathomilumenē; bizde ayrıca Rumca ağzı). D. İllyr kolu: Arnavutça (Shqip; diyelekleri: Geg [kuzey], Tosk [güney]).

E. Roman kolu: 1 — İtalyanca (diyelekleri: a - Kuzey [Gallo-İtalyan]: Liguria ve Cenova, Piemonte, Lombardia, Emilia - Romagna; b - Kuzeydoğu: Venedig; c - Merkez: Toscana ve Floransa, Umbria, Lazio ve Aquila, Marelis, Kuzey Korsika, Güney Korsika; ç - Güney: Abruzzi, Napoli, Puglia [Apulia] ve Tarentino, Calabria, Sicilya. 2 — Sardca (diyelekleri: a - Logudoro, b - Campindano, c - Gallura). 3 — Fransızca (diyelekleri: a - Asıl Fransız: α - Kuzeybatı: Norman [merkezi: Caen, Rouen], Maine [merkezi: Mayenne, Laval]; β - Kuzeydoğu: Picard [merkezi: Amiens, Arras], Wallon [merkezi: Liége]; γ - Doğu: Champenois [merkezi: Troyes, Reims], Lorrain [merkezi: Metz], Franccomtois [merkezi: Besançon], Bourguignon [merkezi: Dijon]; δ - Batı: Saintongeois [merkezi: Saintes], Poitevin [merkezi: Poitiers], Angevin [merkezi: Angers], Touraine [merkezi: Tours]; ε - Merkez: Île - de Français [merkezi: Paris], Orléanais [merkez: Orléans]); b - Franco-Provençal: Lyonnais, Dauphinois, Vaudois, Neuchâtelois, Valaisien, Savoyard). 4 — Provençal (diyelekleri: a - Asıl Provençal: Auvergnat, Limousin, Quercinol, Rouergat, Languedocien, öz Provençal; b - Gascon [güneybatıda, Garonne nehri ile Pirene'ler arasında; edebî şekli: Béarnais]) 5 — Katalanca (diyelekleri: a - Pirene diyelekleri: Andorra, Rousillon [Fransa'da]; b - Doğu ve Batı; c - Valencia; d - Adalar: Balear, Alghero [Sardinia'da]). 6 — İspanyolca (diyelek-

leri: a - Asturia; b - León; c - Aragón; ç - Castellano; d - Andalucia; e - Kanarya adaları; f - Yahudi İspanyolcası [Judéo - espagnol]). 7 — Gallego (kuzeybatı İspanya'da; diyelekleri: Kuzey, Güney). 8 — Portekizce (diyelekleri: a - Kuzey: Entre Douro - e - Minho, Trás os Montes; b - Merkez: Bairão; c - Güney: Estremenho, Alemtejo, Algarve; ç - Adalar: Asor'lar, Madeira; d - Yahudi Portekizcesi [Judéo -portugais]). 9 — Rhaetoromanş (diyelekleri: a - Romauntsch veya Churwelsch [Grison veya Graubünden'de]: α - Oberland: Obwald [Surselv], Nidwald (Subselv], β - Engadin [Yukarı ve Aşağı Engadin], Münstertal, γ - Halbstein [Yukarı ve Aşağı Halbstein]; b - Ladin [Tyrol'da]; c - Furlan ve Karn [Friaul'da]). 10 — Rumen (diyelekleri: a - Dako - Rumen: Ulah [Valach], Moldav, Besarabiya, Transylvania, Bukovina, Banat; b - İstro - Rumen [Adriya denizi kıyılarındaki İstria'da; Çiribiriski de denir]; c - Makedo - Rumen: a - Aromın veya TSintsar [Yunan - Arnavut sınırında]; b - alt diyelek olarak: Meglen [Yunan - Yugoslav sınırında]).

F. Kelt kolu: 1 — Goidel bölümü: a - İr'ce (Gaedhilge; diyelekleri: Munster, Leinster, Connacht, Ulster); b - Manx (Man adasında); c - İskoçya Gael'cesi. 2 — Brython bölümü: a - Kymry [Gymrãeg] veya Gal dili (Welsh; diyelekleri: α - Kuzey: Anglesey, Carnarvon, Merioneth; β - Güney: Cardigan, Carmarthen, Glamorgan); b - Breton (Breiz; diyelekleri: Trégor, Léonard, Cornouaille, Vanne; hepsi kuzeybatı Fransa'da).

G. Germen kolu: 1 — İngilizce (diyelekleri: a — Güney; b — Kent; c — Midland; ç — Kuzey [İskoçya'daki şekli: Scottish]). 2 — Felemenkçe (Nederlandsch; diyelekleri: a — Kuzeyde: Hollandsch; b — Güneyde: Vlaamsch [Flandria'da]). 3 — Fris'çe (diyelekleri: Batı, Doğu, Kuzey). 4 — Almanca (diyelekleri: a — Yüksek Almanca [Hochdeutsch]: α — Yukarı Almanca [Oberdeutsch]: Alemann [İsviçre Almancası, Alsace Almancası, Schwab Almancası], Bavyera-Avusturya Almancası; β — Yukarı ve Orta Almanca arası: Doğu Frankça; γ — Orta Almanca [Mitteldeutsch]: Rhein Frankçası, Mosel Frankçası, Thüringen ve Yukarı Saksonya Almancası, Doğu Orta Almanca; δ — Orta ile Aşağı Almanca arası: Ripwar Frankçası; b — Aşağı Almanca [Niederdeutsch veya Plattdeutsch]: α — Aşağı Frankça, β — Aşağı Saksça, γ — Doğu Aşağı Almanca [Ostniederdeutsch]; c — Jiddisch: Doğu ve Batı). 5 — Danca (diyelekleri: a — Doğu: α — Ada Dancası, β — Doğu Julland [Jutland]; b — Batı: α — Batı Jylland, β — Kuzey Slesvig [Schleswig] veya Güney Jylland). 6 — İsveççe (diyelekleri: a — Svea [Mälar gölü dolayı]; ayrı bir kol olarak da: Finlandiya İsveççe'si veya Doğu İsveççe; b — Norrland; c — Göta [Västergotland]; ç — Güney İsveççe [Småland]; d — Gotland İsveççesi. Yazı dili: Rikssprâk; konuşma dili: Talssprâk). 7 — Norveççe (Norveç'te kullanılan Danca: Riksmål veya Dansk-norsk; millî dil: Landsmål veya Folkemål veya Nynorn, diyelekleri: a — Westland b — Ostland). 8 — För'ce, yani Föro adaları (Føroyar) dili. 9 — İslandca (diyelekleri: a — İslanda, b — Grönland).

H. Balt kolu: 1 — Letçe (diyelekleri: a — Tahm, b — Merkez, c — Yukarı veya Latgal). 2 — Litvanca (diyelekleri: a — Aşağı veya Žemait: Tels, Rosien; b — Yukarı veya Aukštait: Merkez, Doğu).

İ. İslâv kolu: 1 — Batı İslâv: a — Pomorenya dili (diyelekleri: a — Kaşub, b — Slovints, c — Zabor); b — Polca (diyelekleri: α — Mazov. β — Malbor-Warm, γ — Büyük Polca. δ — Küçük Polca, ε — Silezya [Śląski], ζ — Merkez, η — Doğu); c — Lusats [Łužiski] veya Sorab [Serbski] (diyelekleri: α — Aşağı, β — Yukarı); ç — Çekçe (diyelekleri: α — Batı. β — Doğu. γ — Morav [Hanak]); d — Slovakça (diyelekleri: α — Batı, β — Merkez, γ — Doğu). 2 — Doğu İslâvca: a — Rusça veya Büyük Rusça [Velikorusskiy] (diyelekleri: α — Merkez: Pskov, Tver-Moskova, Doğu-merkez; β — Kuzey: Novgorod, Volga, Kuzeydoğu; γ — Güney: Tula, Don, Güneybatı, Güneydoğu); b — Beyaz Rusca [Biełaruski] (diyelekleri: α — Güney, β — Kuzey); c — Ukraynca [Ukraïnski] (diyelekleri: α — Kuzey; Poles, Kuzeydoğu, Kuzey-Güney; β — Güney: Güney Volhınia, Podolia, Dnyestr, San, Lemsk, Boiks, Orta Karpat ötesi, Hutsul, Bukovina; γ — Doğu; eskiden Avusturya - Macaristan'da konuşulan Ukraynca'ya Ruthen'ce denirdi): 3 — Güney İslâvca: a — Slovence (diyelekleri: α — Güneybatı, β — Kuzeydoğu): b — Sırpça-Hırvatça (diyelekleri: α — Štokav: [Sırpça ve Hırvatça]: Merkez, Sırpça-Bulgarca geçiş diyelekleri; β — Čakav [Hırvatça]; γ — Kajkav [Hırvatça]; Bosna'da Müslümanlar tarafından konuşulan Štokav diyeleğine Boşnakça denmiştir); c — Bulgarca (diyelekleri: α — Doğu; β — Makedonya, γ — Batı).

Akdeniz kıyılarında ve gemilerde, başlıca Roman (İtalyanca, Fransızca. İspanyolca) dillerinin katışmasından oluşan, bazı Yunanca ve Arapça unsurları da içine almış bulunan karışık bir dil (langue mixte) konuşulur; buna Sabir veya Lingua franca denir. Avrupa kıtasında birçok Milletlerarası Yardımcı Diller de türemiştir, Volapük, Esperanto, son olarak da Mondial (H. Heimer tarafından, Lund 1947) gibi; bk. MİLLETLERARASI YARDIMCI DİLLER.

IV. Samî aile: Arapça'nın Maltız diyeleği (Malta adasında).

V. Eski Küçük Asya dilleri: Bask (Euskuara; Atlantik kıyısında İspanya-Fransa sınırı; diyelekleri: 1 — Batı: Vizcaya; 2 — Merkez ve Doğu: a — Guipuzcoa, b — Yukarı Navara, c — Labourd [Fransa'da]).

VI. Kafkas dilleri (Karadeniz'le Hazer denizi arasındaki Manıç çöküntüsü Kafkas'larda Avrupa-Asya sınırı sayılıp sayılmadığına göre bu diller de Avrupa veya Asya dillerinden sayılır): A. Kuzeybatı veya Abasg-Kerket: 1 — Adıge (diyelekleri: a — Kabarday: α — Asıl Kabarday, β — Besleney; b — K'yah veya Çerkes: α — Bozkır diyelekleri: Abzah veya Abadzeh, Bjeduh, β — Kıyı diyelekleri: Şap'suğ, Natuhay, Hak'uç); 2 — Ibıh (diyelekleri: a — Sahe, b — Vardane); 3 — Abhaz (diyelekleri: a — Kıyı: α — Bzıb, β — Abjuy, γ — Samurzakan; b — Dağ: Abaza). B. Kuzeydoğu veya Çeçen-Lezgi: 1 — Çeçen grupu: a — Çeçen (diyelekleri: Galğay, A'uh, İçkeri); b — İnguş; c — T'uş veya Bats'; 2 — Avar-Andi grupu: a — Avar (diyelekleri: α — Kuzey veya Huntsak, β — Güney veya Ç'ar), b — Andi alt-grupu: α — 'Andi veya K'uannu, β — Botlik', γ — Godoberi, δ — Çamalal, ε — K'arat'a, ζ — Al°ual°, η — Kuanada veya Bagulal, θ — T'indi; c — Dido alt-grupu: α — Dido, β — Hvarşi γ — Kapuçi. 3 — Lak' veya Gazikumuk. 4 — Dargva grupu: a — Dargva, b — Kubaçi veya 'Erbuk', c — Hurk'ili. 5 — Samur grupu: a — Kuzeydoğu alt-grupu: α — K'üri (diyelekleri: Asıl K'üri, ve Ahti), β — Ağul, γ — Tabasaran; b — Güneydoğu alt-grupu:

α — Buduḫ, β — Cek veya Hapudi veya Krız; c — Rut'ul veya Meḫıd; ç — ṮS'ahur. 6 — Arçi. 7 — Udi. 8 — Hinaluğ. C. Güney veya K'art'vel: 1 — Gürcî (diyelerleri: a — Asıl Gürcî, b — Gur [Müslüman ağzı: Acar], c — İmeret, ç — Ḫevsur, d — Pşav, e — Tuş, f — Mthiul, g — İngilo); 2 — Laz veya Ç'an; 3 — Mingrel; 4 — Svan. Bk. KAFKAS DİLLERİ. Ayrıca bk. A. Meillet ve L. Tesnière: *Les langues dans l'Europe nouvelle, Statistique des langues de l'Europe*, 2. bas., Paris 1928; A. Dauzat: *L'Europe linguistique*, Paris 1940.

AVRUPA EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLÂTI (Organization for European Economic Cooperation; kısaltması: OEEC), Avrupa Kalkınma Programı (b. bk.) na giren memleketler için kurulmuş bir teşkilât. Merkezi Paris'tedir. Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı General George C. Marshall'ın 5 haziran 1947 de Harvard Üniversitesinde söylediği bir nutuk üzerine kurulmuştur. Birinci kısmı Amerikan halkına hitap eden bu nutukta, Marshall, milletlerarası durumun endişe verici olduğunu, Amerikan refahının, dünya barışının kurulmasına engel olan Avrupa veya Asya memleketleri halkının içinde bulundukları sefaleti unutturmaması icabettiğini; Birleşik Amerika'nın bu milletlere hiçbir memleketi, hiçbir doktrini dışarda bırakmıyarak, kalkınmaları için esaslı şekilde yardım etmesi lâzımgeldiğini açıklamıştı. Nutkun ikinci kısmında da Avrupa'yı ikaz etmiş; Avrupa'nın iktisadî ve ticarî yapısı harb yüzünden bozulduğu cihetle; gelecek üç veya dört yıl içinde ödeme dengesini sağlıyamıyacağını, bu durumun ise bizzat tahribat ve harabî kadar vahim olduğunu mühim olan «dünyanın ekonomik sıhhatını» yerine getirmek olduğunu, zira o olmadan «siyasî sıhhat, ve güvenli sulh» mümkün olmıyacağını söylemişti. Ve Amerika Birleşik Devletleri Hükümetinin duruma çare bulmak ve Avrupa'nın şifa bulmasına yardım etmek üzere yaptığı gayretleri daha ileri götürmesi için, bizzat Avrupa memleketleri arasında, ihtiyaçları gidermek ve Amerikan Hükümetinin alacağı tedbirleri etkili kılmak üzere yapacakları işler üzerinde bir anlaşmaya varmaları gereğini belirtmişti.

İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanları arasında Paris'te başlıyan görüşmeler akamete uğrayınca, 3 temmuz 1947 de İngiltere ve Fransa, Mr. Marshall'ın bu nutkuna cevap teşkil edecek bir raporu hazırlamak üzere Paris'te bir konferans hazırlığına girişmişlerdir. Bu konferansa, İspanya'dan başka bütün Avrupa memleketleri çağırılmıştır. A. nın menşei işte bu davettir.

Fransa ve İngiltere'den başka şu son dört memleket: Avusturya, Belçika, Danimarka, Holânda, İrlanda, İslanda, İsveç, İsviçre, İtalya, Luxemburg, Norveç, Portekiz, Türkiye, Yunanistan daveti kabul etmişler ve konferansa murahhaslarını göndermişlerdir. Çekoslovakya, daveti kabul ettiğini bildirmişken, çok geçmeden, Sovyet etkisi ile, muvafakatını geri almış, Sovyetler ve nüfuzu altındaki Peyk Devletler ise daveti kabul etmemişlerdir.

Konferansın 12 temmuz 1947 de Mr. Bevin'in başkanlığında yaptığı dört günlük bir çalışmadan sonra ekonomik İşbirliği Komitesi kurulmuştur. Bunun yanında Tarım, İaşe, Enerji, Çelik, Ulaşım gibi teknik komiteler de kurulmuş;. daha sonra bu teknik komitelere, Kereste, İşçi, Ödeme Dengesi Komiteleri de eklenmiştir. Bütün bu komitelerin vazifesi bir rapor hazırlamaktı. Bu raporun dört yıllık (1948-1951) olması kararlaşmıştı. Konferansa katılan memleketlerden, kurulan teknik komitelerin konularına giren hususlarda bilgi istendi.

Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi, geçici bir kuruluştu. Vazifesi de, bir Avrupa kalkınma proğramı hazırlamaktan ibaretti (bk. MARSHALL PLÂNI).

Komitenin hazırladığı rapor 22 eylül 1947 de kabul edilmişti. Fakat Paris konferansı çalışmalarının eylül sonlarında bitişi, işbirliği komitesi tarafından kurulan teşkilâtı büsbütün ortadan kaldıramamış, bunlardan bazıları, çalışmalarına devam etmişlerdir. İşbirliği komitesinin de sık sık toplanmasını gerektiren işler çıkıyordu. Zamanla, katılan memleketler tarafından ekonomik alanda girişilen gayretlere hız verecek daimî bir teşkilât kurulması zarureti belirmiştir. Böyle bir teşkilâtın hissedilen yokluğunu, Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi genel sekreteri 15 mart 1948 tarihli raporunda belirtmiştir.

Daha 15 ocak 1948 de İngiltere ve Fransa, davetci devlet sıfatiyle, daimî bir teşkilât kurulması hususunda, işbirliğine katılan memleketlere teklifte bulunmuşlardı. Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesinin 15 mart 1948 tarihli toplantısında, daimî bir teşkilât kurulması işini tetkik etmek üzere bir «hazırlık grupu» teşkil edilmiştir. Bu grupa 16 memleket temsilcileri ile, işgal altındaki Almanya'nın Batı işgal bölgeleri temsilcileri de katılmışlardır. Bu grubun hazırlayıp işbirliği komitesine sunduğu metin (Avrupa Ekonomik İşbirliği sözleşmesi) ve eki olan iki protokol 16 nisan 1948 de katılan 16 memleketin bakanları, ve Batı Almanya işgal bölgeleri başkomutanları tarafından imza edilmiştir. İşbirliğine, katılan memleketlere bir takım vecibeler yükleyen bu anlaşma ile A. kurulmuş oldu. Bu sözleşme Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 5252 sayılı kanunla 8 temmuz 1948 tarihinde onanmış bulunmaktadır.

Teşkilâtın amacı: 1 — ilgili memleketler arasında ekonomik işbirliğini geliştirmek, 2 — Bu memleketlerin giriştikleri taahhütlerin icrasını ve millî programlarının tahakkukunu kolaylaştırmak 3 — Amerika Birleşik Devletlerine, Avrupa'ya yardım programının uygulanmasında yardım etmektir.

«Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı» nın organları şunlardır: a — Konsey. b — İcra Komitesi. c — Genel Sekreterlik. ç — Teknik komiteler.

Teşkilâtın en yüksek organı olan Konsey bir karar organıdır. Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilâtının genel politikası ile ilgili meseleler Konseyin yetkileri sahasına girer. Teknik komitelerin hazırlık çalışmaları bir karara bağlanmak üzere konseye gelir.

Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilâtının önemli meseleleri, Konseye gitmeden önce, İcra komitesince incelenir. Bu komite, Konsey tarafından seçilen yedi memleket temsilcisinden kurulur. Karar yetkisi yoktur. Konseyden aldığı talimata uygun olarak çalışır.

Teknik Komiteler, genel sekreterlik ile, katılan memleketlerin temsilcilerinin işbirliği yapmalarına imkân vermektedir. Bu komitelerin çalışmalarına, sözleşmeye giren her memleket katılabilir. Fakat fi'len, her komiteye, ancak o komitenin konusu ile ilgisi olan memleket katılmaktadır. Komiteler yatay veya düşey olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktadır:

a — Yatay komiteler, belli bir ekonomik mekanizmayı, bütün memleketleri içine alarak, inceleme göreviyle ödevlidirler. Bu suretle:

1 — Program (İstihsal ve yatırım programlarını yapar), 2 — Ödeme dengesi., 3 — Mübadeleler, 4 —

Avrupalılar arası tediyeler 5 — İşçi komiteleri kurulmuştur.

b — Düşey komiteler, çalışma alanları daha sınırlı olmak üzere kurulan: 1 — İaşe ve tarım, 2 — Tarım makinaları, 3 — Kömür, 4 — Elektirik, 5 — Petrol, 6 — Çelik, 7 — Ham madde, 8 — Teçhizat, 9 — Demirden başka madenler, 10 — Kimyevî maddeler, 11 — Kereste, 12 — Kâğıt hamuru ve kâğıt, 13 — Dokuma, 14 — İç taşın, 15 — Deniz taşını komiteleridir.A. bütün bu kuruluşları ile Paris'te çalışmalarına devam etmektedir. 1949 da Batı Almanya devleti de bu teşkilâta alınmıştır.

AVRUPA HAREKETLERİ: bk. AVRUPA BİRLİĞİ.

AVRUPA KALKINMA PROGRAMI, (European Recovery Program) Ekonomik İşbirliği İdaresi (b. bk.) nin Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı (b. bk.) ına girmiş memleketlere yapacağı yardım işlerini düzenliyen program (bk. MARSHALL PLÂNI). Bu adın milletlerarası kısaltması ERP şeklindedir.

AVRUPA KAMU HUKUKU, devletler arasındaki hukukun geçen yüzyılda devletlerce de kullanılmış adı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu hukuk sistemine girişi bu adla olduğu için, tarhimizde önemi vardır. 1856 Paris antlaşmasının 7 nci maddesiyle Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya, Rusya ve Sardinya İmparator veya kıralları, Osmanlı devletinin, A. kamu hukuku ve menfaatlerinden faydalanacağını ilân etmişlerdir.

Tarihin büyük devletlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu, Roma'nın ardası olarak kendini başka devletlerden üstün sayardı (Avusturya İmparatoruna Çasar demeyi ancak Žitvatorok antlaşmasiyle tanımıştı). Bu üstünlük ile batı devletlerine fermanlarla müsaadeler ihsan eylerdi. Süreleri, veren padişahın hayatiyle biten bu müsaadeler genişliyerek, genelleşerek ve süreklileşerek bir sistem halini almıştır. Yabancıya, memlekette üstünlük sağlıyan ve devlet egemenliğini her alanda engelliyen bu sistemden devletler hukuku sistemine geçmek şarttı. Kırım harbinde Fransa, İngiltere ve Sardinya'yla bağlaşma halinde olduğumuz için bu harb sonunda yapılan 1856 tarihli Paris antlaşmasına yukarıki hüküm konabildi. Buna o vakit o kadar önem verildi ki, Meclis-i Vükelâ Paris'te başdelege olan Âli Paşa'yı tebrik etti. Bununla beraber kötü sistem fiilen devam etti. Bunun kalkışı Lausanne antlaşmasiyle sağlanabilmiştir (bk. LAUSANNE ANTLAŞMASI, kapitülâsyonlar).

AVRUPA KONSEYİ (Council of Europe), Avrupa'nın ortak mirası olan ülkü ve ilkeleri korumak, bunları gerçekleştirmek, ekonomik-sosyal ilerlemeyi sağlamak, ve bu yolda sıkı bir işbirliği yapmak amaciyle Avrupa devletlerinin çoğu arasında kurulmuş bir teşkilât.

Avrupa Birliği hareketleri Milletlerarası Koordinasyon Komitesi (bk. AVRUPA BİRLİĞİ) ağustos 1948 de bir «memorandum» yayımlıyarak bir Avrupa danışma kurulunun teşkilini; icraî kudreti bulunmamak şartı ile üyelerinin millî parlâmentolar tarafından seçilmesini teklif etmişti. Eylûl 1948 de Fransa ve Belçika hükümetlerinin teşebbüsü üzerine, Bruxelles antlaşmasına (b. bk.) imza koymuş olan beş devlet, bu «memorandum» u incelemeğe karar vermişler, 25, 26 ekimde beş devlet dışişleri bakanları Bruxelles Antlaşması Danışma Konseyi toplantısında buluştuklarında 5 Fransız, 5 İngiliz, 3 Belçikalı, 3 Holândalı ve 2 Luxemburg'lu temsilciden bileşik bir komite kurmuşlar ve bu komiteyi Avrupa devletleri arasında daha sıkı bir birlik sağlama çareleri aramaya ve kendilerine bir rapor vermeğe memur etmişlerdir. Bu karara varılmadan birkaç gün önce İngiltere dominyon başbakanları Londra'da bir konferans aktetmiş ve Britanya'nın Bruxelles Antlaşması yolu ile diğer Avrupa komşuları ile birlik teşkil etmesinin Britanya Commonwealth'i Devletleri, Birleşmiş Milletler ve dünya barışının korunması menfaatleri ile bağdaştığını görmüşlerdi. Büyük Britanya hükümetinin bu alandaki ilk olumlu teklifi Dominyonlar Konferansından hemen sonra yapılan Paris toplantısında ileri sürülmüştür. Bu teklifler de yukarda sözü geçen Komiteye verilmiştir. Teklifler hükümetler tarafından tayin olunan ve bütün partilerin temsilini gerektirmiyen bir A. ni gözönünde tutuyordu. Konsey bakanlara münhasır olmıyacak, herhangi bir karar alınması için genel rıza yetecekti. Bunun üzerine «Avrupa Hareketleri» nin İcra Komitesi bir uzlaşma teklifinde bulunmuştur. Buna göre hem bir Bakanlar Komitesi, hem Danışma Kurulu kurulacak ve danışma kurulunda bütün partilerin temsilcileri bulunacaktı. Yeni bir beş millet komitesi eski Fransız Başbakanlarından Mr. Herriot'nun başkanlığında olmak üzere 26 kasım 1948 tarihinde Paris'te bu üç plânı incelemeğe başlamış, şubat 1949 tarihinde 5 dışişleri bakanı tarafından Danışma Konseyine şu teklifler yapılmıştır.

1 — A. bir Bakanlar Komitesi ve bir Danışma Kurulundan teşekkül etmelidir; 2 — Komite, savunma ile ilgili olanlardan gayrı, genel mahiyette bütün meseleleri görüşebilmelidir. 3 — Hükümetlerin arzu edecekleri tarzda teşkil edecekleri Kurul Komiteye tavsiyelerde bulunabilmeli, fakat teşriî yetkisi olmamalıdır. 4 — Kurul çoğunlukla karar almalıdır; 5 — Kurul toplantıları normal olarak senede bir kere ve açık olmalıdır.

Danışma Konseyi kurulacak A. hazırlığına katılmaları için diğer A. devletlerinin de çağrılmalarına karar vermiş ve İtalya bu arada hususiyle anılmıştır.

7 mart tarihinde Danimarka, İrlanda, İsveç, İtalya ve Norveç hükümetlerine davetiyeler yollanarak yeni görüşmelerde bulunmak üzere ilk beş devlete katılmaları istenmiştir. Mayıs ayının 3 ünde on devletin dışişleri bakanları Londra'da toplanarak bir statü hazırlanmasına karar vermişler ve bu statü elçilerden bileşik bir komite tarafından kaleme alınmıştır.

A. Statüsü dışişleri bakanları tarafından 5 mayıs 1949 tarihinde imzalanmış ve aynı gün yayımlanmıştır. Bakanlar A. nin ilk toplantısının ağustos 1949 da Strasbourg'da yapılacağını da ilân etmişlerdir. Türkiye ve Yunanistan'ın Konseye girme tekliflerinin müsait karşılanması kararlaştırılmıştı. A. ilk açılış toplantısını 1949 ağustos ayı içinde Strasbourg'da yapmıştır. Evvelce adaylıkları kararlaştırılmış olan Türkiye ve Yunanistan bu toplantıda kesin olarak üyeliğe kabul edilmişler ve 8 ağustos 1949 da Türkiye Dışişleri Bakanı ile sekiz kişilik Türk delegasyonu toplantılara katılmışlardır. A. statüsü de Büyük Millet Meclisi'nce 5456 sayılı kanunla 12. XII. 1949 tarihinde onanmıştır. İslanda da Konsey'e kabul edilmiştir. Avusturya'nın, Batı Almanya'nın ve Portekiz'in kabulü için de teklifler yapılmıştır.

A. nın amacına, Konsey organları vasıtasiyle ortak menfaatleri ilgilendiren meselelerin incelenmesi, anlaş-

malar akdi ve ekonomi, toplum, kültür, bilim, hukuk, idare, sahalarında bir ortak hareket hattının kabulü ve insan haklariyle ana hürriyetlerinin korunması ve geliştirilmesiyle varılacaktır. Üyelerin A. çalışmalarına katılmaları onların Birleşmiş Milletler'in ve taraf bulundukları diğer milletlerarası kurul ve birliklerin çalışmasına katılmalarını bozmaz. Millî savunma ile ilgili meseleler A. nin yetkileri içine girmez. A. nin her üyesi hukukun üstünlüğü prensipini ve hükmü altında bulunan her şahsın insan haklarından ve ana hürriyetlerinden faydalanma prensipini kabul eder. A. teşkilâtı bir bakanlar komitesi, bir istişarî asamble, bir de genel sekreterlikten ibarettir. Konseyin merkezi Strasbourg'dur. Vazifesi, üye devletler arasında işbirliğinin gelişmesine çalışmak olan bakanlar komitesine her üye devlet bir temsilci ve bir oy ile katılır. oy verme tarzı statüde açık olarak gösterilmiştir. A. nin Statüsü hükümlerinin yorumunda adi çoğunluk, yeni hükümlerin kabulünde ve bütçeye ait meselelerde hazır bulunan üyelerin, yeni üyeler kabulünde ise komitenin bütün üyelerinin 2 - 3 çoğunluğu ile karar verilmesi gereklidir. Komitenin aksine karar vermediği hallerde bakanlar komitesi toplantılarını danışma kurulunun merkezi olan Strasbourg şehrinde ve gizli olarak yapar.

Danışma asamblesine gelince, bu kurul ancak kendisine, bakanlar komitesinin danışacağı işler hakkında karar verebilir. Her yıl Strasbourg şehrinde toplanır ve toplantı dönemi en çok bir ay sürer. Aksine karar verilmedikçe toplantılar açık olur. Danışma asamblesinin görüşmeleri sonucunda alacağı kararları ve yapacağı teklifleri kabul edip etmemek hususunda her devlet serbest bulunmaktadır. A. nin büro işleri genel sekreterlik tarafından idare edilecektir. Kural olarak genel sekreter bakanlar komitesinin hazırlıyacağı adaylar listesinden asamble tarafından seçilecektir. Fakat kuruluş döneminde bu usulün tatbiki mümkün olmadığı için Konsey Statüsünü hazırlıyanlardan biri olan Fransız diplomatı Jacques Camille Paris'te kurucu devletler tarafından bu vazifeye tayin olunmuştur.

AVRUPA PARLÂMENTOLAR BİRLİĞİ: bk. PARLÂMENTOLAR BİRLİĞİ.

AVRUPA TÜCCARI, XIX. yüzyılın birinci yarısında İstanbul ve İzmir gibi büyük kıyı şehirlerinin Hıristiyan ve Musevi ahalisinden yabancı memleketlerle ticaret yapan ve bazı özel haklara sahip bulunan tacirlere verilen ad. Bazı arşiv belgelerinde bunların «Avrupa ve Acem ve Hind tüccarı» diye sözü geçmesi iş alanlarına doğu memleketlerinin de girdiğini göstermektedir. Bununla beraber dış ticaret hakkı Hayriyye tüccarı (b. bk.) denilen ve A. ları gibi imtiyazlı bir sınıf teşkil eden müslüman tüccarlara yasak edilmiş değildi. Yalnız. A. ları yabancı dil bilmeleri ve Hıristiyan olmaları dolayısiyle Avrupa ile daha kolay ticaret yapmakta idiler.

Selim III. zamanında devletçe bu suretle yerli tüccarlara kolaylıklar göstererek, kapitülâsyonların koruyuculuğu altında memleketin dış ticaretini ellerinde tutan yabancı tüccarlara (bk. MÜSTEMEN) karşı dış ticaret yapacak kimseleri çoğaltmak ve dolayısiyle millî ticareti geliştirmek amacı güdülmüştür. Bu işleri düzenleyip yürütecek bir devlet organına da ihtiyaç duyulmuş ve memlekette ticaret bakanlığının ilk temeli sayılabilecek olan bir vazife olmak üzere «A. nazırı» ünvaniyle Divan-ı hümayun beylikçisi (b. bk.) ne ek görev halinde verilmiştir. A. ların bu makamla münasebetlerini sağlamak ve işlerini yürütmek üzere de, birer yıl süre ile kendi aralarından seçecekleri «Avrupa tüccar vekili» denilen iki temsilcilik kurulmuştur.

A. a bu vekillerin verdikleri mühürlü dilekçeler üzerine, nazır tarafından 15 altın lira harç karşılığında ve padişah değiştikçe aynı suretle yenilenmek üzere birer berat (b. kk.) verilirdi. Bu beratların İstanbul kadılığı Bab mahkemesince (b. bk.) verilirdi. Bu beratların İstanbul Kadılığı Bab mahkemesince (b. bk.) sicile geçirilmesi usuldendi. «Nişan-ı Hümayun» adı verilen bu beratta tüccarın imtiyazları gösterilirdi. Buna göre A. ları veya adamları bir yere gitmek istedikleri zaman, vekillerin verecekleri dilekçe üzerine, yapacakları ticaretin konusu ve şartları gösterilmek suretiyle kendilerine yabancı tüccarlara yapıldığı gibi yol emri verilirdi, şahıslarının, çocuklarının ve karılarının yiyeceklerine ve içeceklerine ve giyeceklerine dokunulmazdı. Yanlarında ortak ve memurlariyle ikişer hizmetçi bulundurabilirlerdi. Adamlarından biri gerekirse memleketin başka bir ticaret merkezinde oturabilirdi. Mühürlü ve usulüne uygun sened gösterdikleri veya vekilleriyle itibarlı esnaf şahitlik ettikleri takdirde, her kimde olursa olsun, alacakları yargıçlar tarafından hemen tahsil ettirilir, ve bundan % 2 den fazla resim alınmazdı. 4000 akçeden fazla olan davalarına mahkemelerde bakılmayıp bu dâvalar Arz odası (b. bk.) nda Sadrazamın önünde görülürdü. Aleyhine açılan dâva dolayısiyle A dan birinin mehkemeye ve Babıali'ye çağrılması gerekirse, kendisini itibardan düşürecek bir duruma sokmamak için nazırın görevlendireceği bir mübaşir veya bir tüccar ile çağrılırdı. Hapsedilmeleri gerekirse bu da nazır tarafından yapılırdı.

A. ın yabancı tüccarlarla aralarında bir anlaşmazlık çıkarsa mesele önce nazır ve divan-ı hümayun tercümanı ve nazır tarafından uygun görülen birkaç tüccar tarafından incelenir, sonuç Divanda görülmek üzere Reisülküttab(b. bk.)a bildirilirdi. Bu dâvaların 4000 akçelikten aşağı olanları yerindeki yargıçlar tarafından görülür. Yukarı olanları. İstanbul dışında ise, merkeze naklolunarak Arz Odası'nda yargılanırdı. A. ın eliyle memlekete giren mallardan hangi memleketten gelirse gelsin yabancı tüccarlar için yapıldığı gibi % 3 gümrük resmi alınırdı. Memleket dışına çıkardıkları mallardan da yalnız % 3 alınırdı. Başkaca hiçbir resim istenmezdi. Ölümlerinde mirasçıları işi olduğu gibi yürütmek istedikleri takdirde berat onların adına yenilenir ve malları nazır tarafından ilgililer arasında kanun uyarınca bölünürdü. A. lar kendileri için yılda 20 kuruş hizmetçilerinin her biri için onar kuruş cizye (b. bk.) verirlerdi Bu cizyeler vekiller tarafından toplanıp defteriyle her yıl muharrem başında toplu olarak nazıra, onun, tarafından da İstanbul Cizyedar (b. bk.) ına teslim olunurdu. Memleketin menfaatlerine aykırı hareketi görülenlerin ellerinden beratları alınırdı:

Devlet tarafından bu yolda korunan A. lar, kısa zamanda çok zengin olmuşlar, aralarından mallarını kendi gemileriyle taşıtan birçok armatörler yetişmiştir. İçlerinden Türkiye aleyhindeki politika işlerine karışanlar, Ethnikē Hetaireia (b bk.) ya girerek ayaklanmalarda rol oynıyanlar, Yunan ihtilâli sırasında Mora'daki çetecilere para yardımında bulunanlar, silâh kaçakçılığı yapanlar da olmuştur.

AVSELLA (Aucella), fosil yumuşakçaların midyeler (Lamellibranchiata) sınıfına bağlı *Anisomyaria* takımının *Aviculidae* familyasının bir cinsi. Kabukları biribirine eşit değildir. Kilit kenarı kısadır. Kabuk eğri olarak bir tarafa

doğru uzamıştır. Üzerinde oluklar ve daireler şeklinde çizgiler vardır. Ust Jura ve Alt Kretase tabakalarında bulunmuştur.

AVŞAR: bk. AFŞAR.

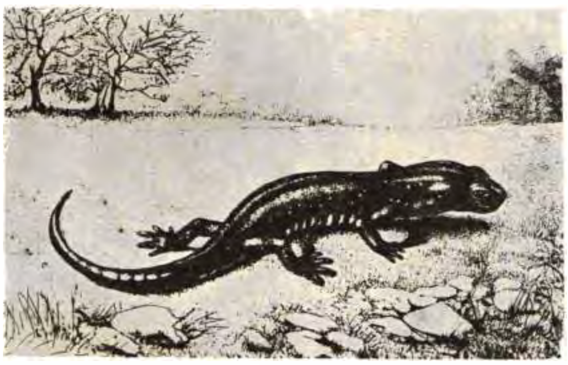
AVŞAR ADASI (türlü kaynaklarımızda *Avşa Adası, Türkeli Adası, Arap Adası* da yazılıdır), Marmara denizinde Kapıdağı yarımadasının hemen batısındaki adalardan biri ve Paşalimanı adasından sonra en büyüğü. Uzunluğu 9, enliliği ortalama 4 km, yüzölçümü 25 km² kadardır. A., içerisine içpüskürüklerin sokulmuş bulunduğu kristalin şistlerden meydana gelmiş eski bir yapı gösterir.

A. na Girit ve Bulgaristan'dan gelmiş bulunan göçmenler yerleştirilmiştir. Ada halkı bağcılık, biraz da balıkçılıkla geçinir. Kayısı, badem ağaçlıkları vardır. Erdek ilçesinin Marmara bucağına bağlı bulunan A. nın başlıca köyleri Türkeli (1945 te 615 nüfuslu) ile Yiğitler (262 nüfuslu) dir. Adanın batı kıyısına yakın bir kayalıkta deniz feneri vardır.

AVŞAR AĞZI: bk. HALK MUSİKİSİ.

AVTALİA (Autalia), kınkanadlı böcekler (Coleoptera) in stafilinide (Staphylinidae) familyasına bağlı bir cinsi. Kırmızımtrak esmer, sarımtrak kahverengi veya kırmızı renkli olan bu böceklerin boyları 1,2 - 2,5 mm kadardır. Çürümekte olan bitki artıkları altında veya mantarlar içinde yaşarlar. *A. impressa* adlı türü Avrupa'da mantarlar içinde yaşar.

AVTODAKS (Autodax), kurbağagiller (Amphibia) sınıfının Urodela takımına bağlı semenderler (Salamandridae) familyasına bağlı bir cins. Alligator semenderi (A. lugubris) adlı türü Kaliforniya'da yaşar. Boyu 75 mm kadardır. Koyu külrengi ve karın tarafı sarı lekelidir. Akciğerleri yoktur. Deri ve ağız boşlukları ile solurlar. Hayatları su dışında geçer ve yumurtlamak için bile suya gitmezler. Dişi, yumurtaları etrafında kuluçkaya yatar.

AVTODAKS

AVTOKRATES (Autocrates), kınkanadlı böcekler (coleoptera) in triktenotomide (Trictenotomidae) familyasına bağlı bir cinsi. 6,5 cm kadar boyunda olan bu böceklerin 1 cm uzunluğunda ileri doğru uzamış çeneleri, uzun duyargaları ve yeşil parlak renkleri vardır. Hindistan'da Himalaya dağlarının güney yamaçlarındaki ormanlarda çürümekte olan ağaçlarda yaşar.

AVTOLİTUS (Autolytus), halkalı kurtlar (Annelida) grupunun poliketler (Polychaeta) takımına bağlı sillidide (Syllididae) familyasının bir türü. Serbest hareket ederler (Errantia). 4 kırmızı gözü vardır. Baş taraflarında parçalara ayrılmamış tentaküller vardır. 32-49 segmentten yapılmış vücudu kırmızımtraktır. Boyları 4-12 mm kadardır. Gayr-î cinsi olarak çoğalan bir hayvanın (otok form) arka tarafından tomurcuklanma ile yeni bir hayvan meydana gelir ve bu cins çoğalır (epitok form). Her iki çeşid hayvan arasında dış, şekli bakımından da fark vardır. *A. prismaticus* adlı türü Kuzey Denizi'nde yaşar.

AVTOLİTUS

AVTOMİKSİS (Automixis; Yun. *autos* = kendisi, miksis = karıştırma) M. Hartmann'a göre aynı ferdin meydana getirdiği gametlerin birbirini döllemesine veya bir hücrenin kendisi bölünmeden çekirdeklerinin birbiriyle birleşmesine bu ad verilir. Üç tip A. vardır: 1 — Aynı bir ferdin meydana getirdiği gametlerin birbirini döllemesi (Paedogamie); Actinophrys adlı bir hücreli hayvanda olduğu gibi, 2 — Bölünmemiş bir hücrenin ikiye bölünen çekirdeğinin tekrar birbiriyle birleşmesi (Autogamie); Ichthyosporidium adlı bir hücreli hayvanda olduğu gibi, 3 — Eğer kendisi bölünmeden çekirdekleri birleşen bu hücre bir dişi gamet (yumurta) veya bir gametangium olursa bu şekildeki A. ya da Parthenogamie adı verilir; Ascomycet adlı mantarlarda olduğu gibi.

A. in aksine, muhtelif fertlerin meydana getirdiği gametlerin birbirini döllemesine de Amphimixis adı verilir.

AVTOTOMİ (Autotomie; Yun. *autos* = kendisi, *tome* = kesme), birçok omurgasız hayvanlarda (kurtlarda, artropod'larda, yumuşakçalarda, ekinoderm'lerde) ve bazı omurgalı hayvanlarda (kertenkelelerde) vücutlarının belli organlarını bir uyartı üzerine kendi kendilerine kopararak atmalarına verilen ad. Bu kopan organlarda preforme ve ince kopma yerleri vardır. Meselâ bir tehlike anında, veya bir yere sıkışma hallerinde, düşmanlarının saldırmalariyle hayvanın vücüdunda meydana gelen refleksler sonucu olarak bazı organlar (meselâ yengeçlerin ayakları) kopar. Bu suretle hayvan hürriyetine kavuşur ve birçok tehlikeleri atlatmış olur. Kopan kısımların yerine, bunların rejenerasiyon kabiliyeti sayesinde, yenileri meydana gelir.

AVTOZOM (Autosom), hayvan ve bitki hücrelerinin cinsiyet kromozomları (gonozomlar veya heterokromozomlar) ndan başka diğer bütün kromozomlarına verilen ad. Diploid hücrelerde A. lar daima çifttir ve homolog kromozomları meydana getirirler.

AVUÇ: bk. AYA.

AVUKAT, bir ücret karşılığında hukuk ve kanun işlerinde kendilerine başvuran kimselere yol göstermeyi, bu işler hakkında dilekçe ve lâyihalar yazmayı, mahkemelerde ve resmî daireler önünde iddia ve savunmada bulunmayı meslek edinmiş olan kimse (Avukatlık kanunu, m. 22, 23).

Avukatlık, adliyemize 16 zilhicce 1299 (1882) tarihli nizamname ile girmiştir. O vakitki adı «dâva vekili» dir. Ondan önce herkes dâva vekilliği edebilirdi. Fıkhın vekâlet hükümlerine göre, herhangi iki kimse arasındaki bir vekâlet akdi, dâva vekilliği için yeterdi (Mecelle, 1516).

1302 (1885) tarihli padişah Buyrultu'su ile dâva vekilliği hukuk dâvalarında eskisi gibi başıboş bırakılmıştır.

İkinci Meşrutiyet (1908) in ilânından sonra, dâva vekilliği hakkında bazı kanunlar çıkarılmış, şeriye mahkemelerinde vekâlet yapabilecekler için ayrı kanun kabul edilmiştir.

Cumhuriyet devrinde dâva vekilliği 1924 tarihli «Muhamat Kanunu» ile ciddî olarak ele alınmış, bu kanun 6 ocak 1926 tarihli ve 708 numaralı «Avukatlık Kanunu» ile değiştirilmiş, 11 nisan 1928 tarih ve 1220 No. lu ve 20 Haziran 1934 tarih ve 2516 No. lu kanunlarla değişikliklere uğramış, sonra bütün bu kanunlar kaldırılarak yerlerine 14 temmuz 1938 tarihli ve 3499 No. lu «Avukatlık kanunu» yürürlüğe girmiştir. 141 maddelik olan bu kanun avukatlık şartlarını iyileştirmiş ve avukatlığın bir kamu hizmeti olduğunu açıklamıştır. Bu kanuna göre A. a karşı görev sırasında veya yaptığı görevden dolayı işlenen suç, devlet memuruna karşı işlenen suç sayıldığı gibi, A. ın görevden doğan veya görev sırasında işlediği suçtan dolayı hakkında kovuşturma yapılması da Adalet Bakanının iznine bağlı tutulmuştur.

Avukatlık kanununa göre, avukatlığa kabul edilebilmek için gerekli şartlar şunlardır: Türk olmak, 23 yaşını bitirmiş bulunmak, hukuk fakültesinden çıkmış olmak (Siyasal Bilgiler Okulu'ndan veya yabancı bir memleket hukuk fakültesinden çıkanlar Türk hukuk fakültesi programlarına göre eksik olan derslerden imtihan ile tasdikname alırlar; Mekteb-i Kuzât ve Nüvvap mezunları hukuk mezunu sayılırlar. Avukatlıkla birleşmesi caiz olmıyan bir hizmet veya işte bulunmamak (m. 3; istisnaları m. 4 ve 5), vazifesini daimî surette yapmaya engel vücutça veya akılca hastalığı bulunmamak, kısıtlı ve avukatlığa engel kanunî bir hali olmamak ve kanunda (m. 2, bent A ve B) yazılı suçlarla cezalı bulunmamak, dolanlı veya taksirli olmıyarak iflâsına karar verilmiş ise itibarını yeniden kazanmış olmak ve stajını bitirmiş bulunmak. Son şarttan öncekiler stajyer olmak için de aranır. Bu kanuna göre kadınlar da stajyer ve A. olabilirler.

Staj süresi bir yıldır. Bunun ilk altı ayı Adalet Bakanlığının göstereceği mahkemelerde, ikinci altı ayı Avukat yanında yapılır.

Staj süresince stajyere aylık veya ücret verilmez.

Kanunun 21 inci maddesine göre en az dört yıl yargıçlık, savcılık profesörlük ve bu gibi sayılı başka memuriyetlerde hizmet etmiş olanlar stajdan istisna edilmiştir.

Stajını bitiren veya bundan istisna edilmiş olan kimse avukatlık edeceği bölge barosuna kaydedilmesini istiyebilir. Kaydedilmek için kaydolunmak istediği baro bölgesinde oturmak ve bir büro kurmak lâzımdır.

A., mahkemede kanun ve yönetmeliğine göre bir cübbe ve başlık taşıyacaktır.

Levhaya kaydedilen A. başka bölgelerdeki ve Türkiye'nin her tarafındaki mahkemelerde ve yargıtayda dâva alabilir ve savunabilir. Bazı memleketlerde olduğu gibi bir sınırlama yoktur.

A. tutmak istiyen kimse, levhada kayıtlı bir A. a başvurur; fakat birtakım yerlerde (mesela Almanya'da) olduğu gibi dâvasını mutlaka avukata vermek zorunda değildir.

Bölgesi içinde en az 15 A. bulunan her il merkezinde bir Baro kurulur. Bu kuruluşu Adalet Bakanlığına bildirilmekle Baro bir tüzel kişi olur.

Her baronun bir genel heyeti, bu heyetin seçeceği bir baro reisi ve bir idare meclisi vardır. Baro reisi baroyu temsil eder. Adalet Bakanının, bütün A. larla baro idare meclisi ve reisi üzerinde nezaret hakkı vardır.

İdare meclisi disiplin meclisi sıfatiyle A. lara disiplin cezaları verebilir. Bu meclisin ihtardan başka vereceği cezalara karşı Adalet Bakanlığında kurulan haysiyet divanına itiraz edilebilir.

Asliye mahkemesi bulunan ve A. sayısı 5 veya daha çok olan yerlerde baro idare meclisi tarafından tayin edilen bir avukatın nezareti altında bir Adlî Müzaheret Bürosu kurulur (m. 122 ve sonrakiler).

AVUKAYA, Sudan - Guinea dillerinin Ubangi (Oubanguien) grupundan bir dil. Abukaya, Mittu, Mittumadi, ve Amadi de denir. Orta Afrika'da, Belçika Kongo'su ile İngiliz - Mısır Sudanı sınırlarında Uelle nehrinin yukarı kısımlarında konuşulur. Başlıca diyelekleri, asıl Avukaya, Abaka, Luba, ve Amadi'dir. Alman dilcilerine göre bu dil, Afrika dillerinin Wule ailesinin Doğu grupundan olup Logbwari, ve Madi dillerinin yakın akrabasıdır. Bk. UBANGİ DİLLERİ.

AVUL, yerleşik Doğu Türk'lerinin dilinde, köy. Belediye idaresi bulunmıyan 10 - 15 bin nüfuslu kasabalara dahi A. denir. Göçebe Türk boylarında ise A. ençok 10 - 15 çadırdan ibaret ve birlikte göç eden yakın kardeşlerin teşkil ettiği topluluktur. Küerikçe'de A. yerine köy anlamına gelen ağıl kelimesi kullanılır.

AVULSİF (Lât. *avulsio* = çekip çıkarma), fonetikte bir terim. İnsan ses meydana getirirken (tasavvut, phonation, Lautbildung), sesin boğumlanma (tehecci, articulation) sı için, ses cihazı türlü hareketler yapar. Bu hareketlerin şekline göre, sesler şu üç grupa ayrılır: 1 — Soluk sesleri (Spiratae, Atemlaute), 2 — Emme sesler (Avulsivae, Sauglaute), 3 — Fırlatma sesler (Iactivae, Wurflaute). Bu üç çeşit sesin meydana getirilebilmesi için, esas boğumlanma unsuru olarak, ses cihazının sırasiyle soluk hareketi, emme hareketi, ve fırlatma hareketi yapması gerekir. Soluk sesleri dışa-verişli (expiratoire) ve içe-çekişli (inspiratoire) çeşitlerine, yani soluğu dışa vermek, veya içeriye çekmek suretiyle meydana getirilen seslere ayrılır, ki normali dışa-verişli çeşididir. Emme sesler sınıfına «şakırtı sesleri» (Click, clic, claquement, Schnalz) girer. Fırlatma sesler sınıfı da «şakırtımsı sesler» (schnalzartig) den olmadır. Bunlar arasındaki farkı anlıyabilmek için, bir «kapantılı ses» (occlusif, Verschlusslaut, stop)in boğumlanmasındaki üç merhale (1 — çekiş [implosion, catastase], 2 — kapanış [occlusion, Verschluss], 3 — patlayış [explosion, métastase]) den üçüncüsü olan «patlayış» olayının her üç çeşitteki tarzını birbiriyle mukayese edelim; çeşitler arasındaki esas fark, bu olayın tarzına ve hareketin yönüne dayanır. Soluk seslerinde patlayış (explosion), sesin dışa-verişli veya içe-çekişli olduğuna göre, ağız ve geniz boşluğu (Ansatzrohr)nın dışına veya içine doğru olur. «Şakırtı sesleri»nde patlayış, dil veya dudak kaslarının, ağız ve geniz boşluğunun arkasına veya altına doğru emme şeklindeki bir hareketiyle meydana gelir. Fırlatma seslerde patlayış, kas hareketlerinin tarzına göre şu üç şekilde olur: 1 — gırtlağın aşağıya doğru hareketiyle, yani soluk borusunun içine doğru 2 — dudakların biribirinden ayrılmasiyle, yani düşey (şakulî) bir yönde. 3 — gırtlağın yukarıya doğru hareketiyle yani soluk borusunun dışına doğru. Bu üç tarzdaki patlamaya göre de, fırlatma seslere «içe fırlatma sesler» (injectivae), «sıyırıp fırlatma sesler» (disjectivae; boğumlanma yerine göre de: «dudak-arddamak sesleri» [labiovelares]), ve «dışa fırlatma sesler» (ejectivae) denir.

Avulsiyon (avulsion), yukarıda anılan «şakırtı sesleri»(click, Schnalz)ne has olan bir «çekip çıkarma», yani em-

me hareketiyle bir «patlama» (explosion) meydana getirme hareketidir. Bundan dolayı da Almancada bunlara hem «şakırtı sesi» (Schnalzlaut [İng. click = çıkırtı]), hem de «emme ses» (Sauglaut) denmiştir. Meselâ bir şeyi kuvvetle öperken çıkarılan ses (Kusslaut), bir «dudak şakırtısı» (clic labial) olduğu gibi, atları teşvik etmek için arabacıların çıkardığı ses de «dil yanı şakırtısı» (clic latéral)dır. En çok Güney Afrika dillerinde (Bantu Hottentot, Bushman) bulunan bu «şakırtı sesleri»nin 24 kadar çeşidi vardır (labial, labio-dental, interdental, postdental. abversal, cérébral, latéral. latéral - arrondi, latéral - vélaire, v. b.). Avulsif seslerdeki boğumlanma mekanizması şöyledir: kapantı (occlusion) çifte olur, yani ağız içindeki soluk iki taraftan engellenir, biri ard-damaktan (vélaire), öbürü dil ucundan (apical), bazan da dudaktan (labial); bu şekilde dört taraftan kapatılan ağız kovuğu içerisinde, dilin orta kısmının alçalması sonucunda, hava azalır, yani seyrekleşir; kapantıyı yapan kasların gevşemesi üzerine, hava içeriye doğru patlar, ve «şakırtı» denilen karakteristik ses meydana gelir; dil ucunun (apical) yaptığı kapantının yerine, ve patlamanın mahiyetine, yani net veya karışık (affriqué, bk. AFRİKE), önde veya arkada olmasına göre bu şakırtının mahiyeti de değişir; ard-damaktaki (vélaire) kapantının çözülmesine, gırtlaktan bir patlama (explosion glottale), solukluluk (aspiration), veya genizlilik (nasalité) de katılabilir.

«Şakırtı sesleri»nin, genel olarak, soluk almak (Atmung)a bağlı değildir, ve yukarıda anılan içe-çekişli (inspiratoire) fonemlerden bambaşkadır; bu sonuncular, çifte kapantı ve emme hareketi yapılmadan, sadece soluk içe çekilirken çıkartılan seslerden olmadır, meselâ içe çekerek söylenilen *he!* gibi; içeriye çekmekle emmek arasında büyük fark vardır. Bazı kere, «avulsif» kelimesini «yutmak» anlamına kaydırmak suretiyle, «içe-çekişli» (inspiratoire) seslere de, ilmî olmıyarak, «avulsif» denilmiştir. «Şakırtı sesleri» solukla ilgili olmadığı için, ötümlü (sonore) de olamaz. Bazan «ötümlü şakırtı sesleri» (voiced clicks) terimi kullanılırsa da, bu olaydaki ötümlülük, şakırtının esasını teşkil etmez; şakırtı devam ederken, aynı zamanda burun yoliyle de ses çıkarma mümkün olduğu için, bu ötümlülük o sese aittir. Bk. ŞAKIRTI SESLERİ; ayrıca bk. R. Stopa: *Die Schnalze: ihre Natur, Entwicklung und Ursprung*, Kraków 1935.

AVUNKULAT (Lât. *avunculus* = dayı), anaerki (b. bk.) çağının bir hâtırası olarak bazı topluluklarda görülen yeğenle dayı arasındaki sıkı münasebetleri ifade için etnologlar tarafından kabul edilen terim. A. kurumunun menşei anaerki topluluğundadır. Bu toplulukta çocuğun velisi dayısı olup nesebi anaya bağlı olmasiyle A. sosyal bir kurum olmuştur. A. ilk defa Cornelius Tacitus tarafından Germen kavimlerinde görülmüştür. Fakat bugün Elam (b. bk.) lılarda ve Lykia'lılarda A.ın varlığı tesbit edilmiştir. Bu yazara göre Germen'ler kızkardeşlerinin oğullarını öz oğullarından daha yakın görürlerdi; antlaşmaların garantisi için rehine alırken yeğeni öz oğula tercih ederlerdi. Şimdiki etnoloji araştırmalariyle birçok ilkel ve göçebe kavimlerde A. kurumu, yahut bu kurumla bağlı geleneklerin bulunduğu tesbit edilmiştir. Göçebe Türk boylarında yeğen ile dayı arasındaki hukuk münasebetleri «yeğenlik» terimi ile ifade edilmektedir (Türk Hukuk Tarihi Dergisi I. s. 34-36). Kırgız ve Altay boylarının örf ve âdete dayanan töreleri, yeğene dayısı üzerinde bir sürü haklar tanımaktadır; amca üzerinde ise böyle haklar bahis konusu değildir. Bütün Türk lehçelerinde *dayı* ve *yeğen* anlamlarını ifade eden *dayı, tay < tagay; yeğen < ciyen, siön* gibi terimler aynı kökten türemiştir. Amca ve erkek kardeş çocuklarını ifade eden ortak terimler yoktur. Bazı Türk kavimlerinde erkek kardeş çocuklarına da «yeğen» denilmesi, A. ile bağlı gelenekler ortadan kalktıktan sonra yerleşmiştir.

AVURT, yüzün yumuşak olan ön bölümü. Avurt derisi altında, kalınca bir yağ dokusu katı vardır ki deriyle kemik katı arasını doldurur. Bundan dolayı A., bu dokunun çoğaldığı şişmanlıkta kabarık; azaldığı zayıflıkta da çökük olur.

AVUSTRAL ADALAR: bk. TUBUAİ ADALARI.

AVUSTRALASYA ADALARI, Asya'nın güneydoğusu ile Avustralya arasındaki deniz bölümünde bulunan adalar (bk. İNDONEZYA ADALARI).

AVUSTRALASYA ARADENİZİ, Asya'nın güneydoğusiyle Avustralya arasındaki Sulu, Selebler, Sunda, Banda, Sawn, Arafura denizlerinin toplu adı. En derin yeri 6 500 m; yüzölçümü 8 milyon km².

AVUSTRAL KITA (Terra Australis), Ortaçağ'dan XVIII. yüzyıla kadar Güney Kutup çevresinden başlıyarak yer yer 40° güney enlemine kadar eriştiği sanılan büyük kara parçası. İlk olarak James Cook (1773 - 75) Antarktik bir kıtanın 60 ıncı güney paralelinden beriye geçemediğini bildirmiştir.

AVUSTRALYA, kıtaların en küçüğü (7,7 milyon km²). İlk olarak görülen kuzeybatı kıyıları, Eskiçağ'da güney yarıkürede bulunduğu sanılan büyük güney karasının (Terra Australis incognita) kıyıları sanılarak, kıtaya bugünkü ad verilmiştir. Tasman'ın kullandığı Yeni Holânda adı tutunamamıştır. A. nın doğu ve kuzeydoğusunda, Büyük Okyanus'un 80 milyon km² lik bir alanına dağılmış bulunan binlerce adayı Avustralya adaları adiyle bu kıtaya bağlıyanlar, diğer okyanuslardaki adalara da Okyanusya denebileceğini ileri sürenler olmuştur. Bugün A. adı Tasmanya ile birlikte büyük ada için kullanılmaktadır.

Bütün kıta, Avustralya Birliği (Commonwealth of Australia) adı altında, Britanya Milletler Topluluğunun bir üyesidir.

Konum ve büyüklük: A., Güney Yarımküre'de, Eskidünya kıtalar topluluğunun güneydoğusundadır. Oğlak dönencesi hemen hemen ortasından geçer. Güney ve batısından açık denizler (Hint Okyanusu), doğusunda Büyük Okyanus (Tasman ve Mercan denizleri), kuzeyinde Avustralasya aradenizi (Arafura ve Timor denizleri) ve Doğu Hint adaları vardır. Banda denizi A. ile Asya arasında sınır sayılır. A., bu durumiyle kenarda ve uzak bir köşede kalmış, bu yüzden de ancak XVII. yüzyılda tanınmaya başlamıştır. Sığ Torres Boğazı (genişliği 150 km) Yeni Gine'yi, Bass Boğazı (genişliği 224 km, derinliği 88 m) Tasmanya'yı Avustralya'dan ayırır. Bununla beraber her iki ada da kıta şelfi üzerindedir.

A. nın kuzeyindeki York Burnu (10° 50′ güney enleminde) ile Tasmanya'nın Güney Burnu (43° 49′ güney enleminde) arasındaki uzaklık 3 200, Steep (112° doğu boylamında) ve Byron (153° 34′ doğu boylamında) burunları arasındaki uzaklık 4 100, Carpentaria ve Spencer körfezleri arasında ise 1 700 km uzaklık vardır. A. nın Tasmanya ile birlikte olan yüzölçümü 7 703 850 km² dir.

Kıyılar: A. kıyılarının uzunluğu, Tasmanya'nınki ile birlikte 19 700 km (392 km^2 ye 1 km) dir. En büyük girintiler kuzeyde Carpentaria körfezi, güneyde Büyük Avustralya Koyu (Great Australian Bight) dur. Ortasındaki çukur bölümü ile bu iki körfez A. nın doğu ve batı bölümlerini biribirinden ayırır. Riya (rias) tipinden olan doğu kıyıların kuzey bölümüne paralel olarak uzanan set rasiflerinin (Great Barrier Reef) uzunluğu 2 000 km kadar olup Torres Boğazı'ndan 25° güney enlemine erişir. Bunlar, gerilerindeki sakin, fakat sığ ve birçok yerlerinde kayalık deniz bölümünü açık denizlerden ayırır ve yalnız nehirlerin ağızları kaışısında aralıklanırlar. Doğu kıyının güney bölümü ile Victoria kıyılarında bu türlü engeller yoktur; hattâ birçok güzel ve elverişli körfez ve haliçler de (Sydney v. b.) yer almıştır; ancak buralarda da dağların kıyı doğrultusuna uygun, kıyılara yakın ve çok yerde doğu yamaçlarının dik olması, gerilerle bağlantıyı az çok güçleştirmektedir. Güneyde Nullarbor kıyıları da düz, girintisiz ve çıkıntısız, dik ve kayalıktır; yalnız bu kıyıların doğusunda önemli ve kıyılarında oldukça sık yerleşme noktaları bulunan Spencer ve St. Vincent körfezleri vardır.

A. kıyılarının bazı bölümleri de sığ olduğundan (Carpentaria körfezinin güney ve doğu kıyıları gibi), yahut uygun ve korunaklı girintiler olsa da ardellerinde geniş bozkırlar ve çolümsü bozkırlar bulunduğundan (kuzeybatıdaki gibi) elverişli şartlara sahip sayılmaktan uzaktır. Çok yerde alçak veya düz olan batı kıyıların yalnız güney bölümünde uygun birkaç deniz kolu vardır. Kuzeyde Dampier Land'dan Arnhem Land'a kadar olan kıyı bölümü çok girintili çıkıntılıdır.

A. kıyılarının yakınlarında Tasmanya'dan başka başlıca adalar, kuzeyde Wellesley, Wessel, Melville, Bathurst, batıda Dirk Hartog, doğuda Fraser, güneyde Kangaroo, King ve Flinders adaları ve ada gruplarıdır.

Yapı ve yerşekilleri: A. önceleri Avustralasya üzerinden Asya'ya bağlı idi; ancak bu bağlantı, oldukça eski bir jeoloji devrinde ortadan kalkmıştır. Diğer taraftan A. nın, doğudaki adalardan hiç değilse Fici grupuna kadar olanlarla ve Yeni Zelânda ile bağlı bulunduğu, yapıları ile bitki ve hayvan topluluklarının özelliklerine dayanılarak kabul edilmektedir.

A. nın yüksek ve dağlık alanları ve yükseklik farkları azdır. Doğu ve batı kenarlar orta bölümlerinden daha yüksek ve kıtanın ortalama yüksekliği 300 m dir. Yüksekliği 200 m den az olan yerler kıtanın % 40 ını, 200-1000 m yükseklikteki yerler % 60 kadarını kaplar. 1000 m den yüksek yerler ise kıta alanının ancak % 0,6 sı, 500 m den yüksek alanlar % 16 sı kadardır. Kıtanın ortasındaki en çukur yerinde Eyre gölü (— 12 m) vardır.

A. yapı ve şekil bakımından, Dekan plâtosu ile Güney Afrika'yı (bk. GONDVANA KITASI) andırır. Kaledonya ve Hersinya kıvrımlarına uyan kıvrılma alanları büyük ölçüde yontulmuştur ve A. da genç kıvrım dağları yoktur. A. yerşekilleri bakımından üç büyük birliğe ayrılabilir: 1 — Doğu A. Dağları 2 — Batı A. masası, 3 — Bunların arasında kalan çukur bölge.

Doğu A. dağlarının en yüksek bölümleri güneydedir (A. Alpleri; 2241 m). 1 000 m den yüksek yerleri de aynı bölümde (Victoria, Yeni Güney Wales ve Queensland'ın güneydoğusunda) dir; daha kuzeyde Mt. Darlymple (1280 m) çevresine kadar, yükseklikler 1 000 m nin altında kalır. York yarımadasının güneyinde geniş ve oldukça yüksek bir plâto özelliğini alırlar; kuzeyinde basık bir tepelik yöre vücuda getirirler.

Ayrı bölümleri çeşitli adlarla anılan (A. Alpleri. Mavidağlar, Liverpool, McPherson dağları v. b.) Doğu A. dağlarının Yeni Gine'den Tasmanya'ya kadar kapladıkları alanın uzunluğu 3 000 km dir. Hepsinin yüksek bölümlerinde, A. nın eski yontukdüzünün, faylar ve çöküntü alanları ile aralıklanmış parçaları az çok açık bir şekilde görülür. Büyük Okyanus'a bakan yamaçlar dik, fakat doruklardan batıya doğru olan eğim az, hattâ bazı yerlerde belirsizdir. Nehirlerin Carpentaria körfezine doğru aktıkları kuzey bölüm dışında, batı aklanın bütün nehirleri güneye veya güneybatıya doğru, ya Eyre gölüne (ancak yağışlı mevsimde erişirler), yahut A. nın bir tek büyük nehir sistemi olan Murray-Darling'e katılırlar.

Batı A., genişliği yer yer değişen bir kıyı önyerinden, sarp yamaçlarla erişilen büyük bir masaeldir. Batı A. Masasının batı kenarı genel olarak ortalardan yüksektir; fakat yükseklik farkları azdır; bununla beraber orografik bir birlik de yoktur. Orta bölümde doğu - batı doğrultulu, Musgrave dağlarından Murchison'a kadar uzanan, üzerinde aynı doğrultuda. biribirinden ayrı birtakım yükseklikleria bulunduğu bir dağ eşiği vardır. Yükseklik, bu eşikten kuzeye ve güneye doğru azalır. Güneyde Nullarbor düzlüğü, dik bir yamaçla, Büyük A. Koyu kıyılarında sona erer. Kuzeyde Gibson ve Büyük Kum Çöllerinin kapladığı düzlüklerden Doksan Mil Kıyıları (Ninety Mile Beach) na erişilir. Geniş bölümlerinde plâto özelliğinde olan bu düzlükler kuzeydoğuda ve güneybatıda birtakım daha yüksek düzlük bölümleriyle sınırlanmıştır. Kuzeyde Tasmanland'da 800 m ye erişen ve içeriye doğru basamaklarla inilen bir horst vardır. Kıtanın iç bölümlerinden gelenler için bir sıradağ gibi görülen King Leopold Range, bu basamaklardan birisidir. Arnhemland'da da benzer yükseklikler vardır.

Batı A. masasının batı kenarları, denizden, sıradağ gibi görünür (Perth yakınındaki Darling Range gibi). Bu kenar, kuzeyde Furtescue ve Murchison nehirleri arasında kalan bölümünde 1000 m den daha yüksek ise de oradan güneye doğru alçalır. Büyük A. Koyu'nun başlangıcında, Russel Range'de ancak 585 m ye erişebilmekle beraber bu da iç bölümden yüksektir.

Orta A. çukur bölgesinde Carpentaria körfezi aklanı, Cloncurry ve Barkly masa yöreleriyle Eyre gölü çevreğinden ayrılır. Darling - Murray çukurovası ile Eyre çevreği arasında da Gray, Stanley sırtları ve Main Barrier Range gibi, bazı bölümlerinde 500 m yi geçen yükseklikler vardır. St. Vincent körfezinin doğusundaki Mount Lofty ve Eyre çevreğine doğru uzanan Flinders Range, çukur Orta A. da önemli dağlardır.

Üzerinde Stuart Range'in bulunduğu alçak bir eşik, Eyre gölü güneyinden kuzeybatıya doğru yükselerek, A. nın merkez bölümünün en yüksek noktalarının bulunduğu çevreye erişir. Orada Mount Woodroffe'ta 1594 m ye erişen Musgrave Range ile Mt. Hegulin'de 1459 m ye yükselen Macdonnell Range vardır. Eyre gölü çevreğini batıdan sınırlıyan Batı A. Masası'nın kenar yükseklikleri, daha kuzeyde Barkley masaelinin kenarlariyle birleşir.

Batı A. da kıtanın temel yapısı olan A. Kalkanı'nın büyük bölümü yüzeyde yer almıştır. A. Kalkanı büyük bir arkaik kitledir ve iki grup külteden meydana gelmiştir (yeşil külteler ile granit, gnays ve kristalin şistler). Bunlar, kıtanın güneybatı köşesinden Nullarbor düzlüğüne, Victoria

çölüne ve Murchison altın alanına (doğuya ve kuzeye) doğru aralıksız bir yüksek düzlüğün tabanının vücuda getirmişlerdir. Daha ileride Nullaıbor düzlüğü ile Victoria çölünün Tersiyer ve Kretase tabakaları altında kaybolurlarsa da A. nın merkez bölümünün dağları etrafında yeniden yüzeye çıkarlar ve hususiyle Musgrave Range çevresinde geniş alanlar kaplarlar. Gibson çöliyle Büyük Kum Çölü'nde (Great Sandy Desert) A. Kalkanı daha genç (Permo-Karbon) tabakalarla örtülmüş olmakla beraber kuzeyde Tasmanland'da yeniden meydana çıkar. A. nın batı kenarında büyük bir fay yüzeyinin önünde Permo Karbon, Jura ve Tersiyer külteler yer almıştır.

Carpentaria körfezinin güney ve güneydoğusunda başlıyan büyük bir jeolojik çukur, gittikçe genişliyerek Büyük A. Koyu'na erişir. Bu alan geniş bölümleriyle, orografik bakımdan ayrılan Orta A. çukur bölgesine uyar. Bu jeolojik çukur Kretase ve Tersiyer tabakalariyle örtülmüştür. Bu tabakalar da doğu, güneydoğu ve batıda Paleozoik ve Arkaik kültelerle kuşatılmıştır. Güneyde Lofty dağı ile Flinders Range'de Kambriyum ve Prekambriyum, kuzeybatıda Macdonnell dağları çevresinde geniş alanlı Alt Silur tabakaları yer almıştır. Bu eski külte katlarında Kaledonya dağ oluşumu ile paralel görülen kıvrılmalar olmuştur. Arnhem Land ile güney ve güneydoğusunda da Kambriyum ve Prekambriyum tabakalar geniş bir alan kaplar.

Orta A. da Kretase deniz tortularının dağılışı ile büyük artezik tekne arasında sıkı bir bağlılık vardır. Bu tekne ile yakından ilgili Jura kumtaşları, gerek Queensland'da gerekse batıda yüzeydedir.

Murray - Darling düzlüğünde ve Flinders dağları batısında Tersiyer bir örtü vardır; fakat bunlardan ikinci alanda, birçok yerlerde temel dağlar, genç tabakaların ortasında adalar halinde yükselmektedir.

Doğu A. dağlarının yapısı çok daha karışıktır. Üst Silur'dan başlıyarak Paleozoik ve Mezozoik formasyonlardan birçoğunun külteleri bu dağların yapısına katılmış görülmektedir. Güneyde kıvrımlı Paleozoik (hususiyle Silur ve yer yer Devon ve granitlerle birlikte) kuzeyde Mezozoik kütleler üstündür. Sydney yakınlarında ve Queensland'ın doğusunda taşkömürünün de bulunduğu Karbon devri tabakaları oldukça geniş alanlar kaplar. Bu bölümdeki kıvrılmalar Hersinya kıvrılmalarına paralel kabul edilir; fakat faylarla ayrılan parçaların çekül doğrultusundki hareketlerinden doğmuş olan bugünkü dağlarla eski kıvrımların doğrultuları arasında bir bağlılık yoktur. Doğu A dağlarında genç püskürük kültelere (bazalt ve trahit) birçok yerlerde raslanır. Bunların yüzeye çıkmasiyle, granitleri kovalıyan subölümü çizgisinin gidişinde değişiklikler olmuştur.

Önceleri bütün kıtayı kaplıyan yontukdüz, hususiyle doğuda faylar ve çekül doğrultusundaki hareketlerle parçalanmıştır. Bu eski düzlük Doğu A. dağları üzerinde dar veya geniş plâtolar halinde görülür. Bu hareketler oldukça yenidir; kırıklar henüz her yerde taze, az olan yükseklik farkları bile aşınma ve taşınmalarla ortadan kalkmamış ve köşeler sertliklerini kaybetmemiştir. Eski yontukdüzün, hemen her yerde kalın ve sert, laterit tabiatında bir tabaka ile örtüldüğü ve bu tabakanın yakın pluvial devirde birçok yerlerden aşınarak kalktığı, kalıntılarından anlaşılmaktadır.

Doğu A. dağları, bugünkü sürekli karlar sınırının altında bulunmakla beraber A. Alp'leri Diluvyum'da buzullaşmış ve buzyalakları, yüksek dağ gölleri gibi birtakım buzul şekilleri vücud bulmuştur; bundan başka bütün A. da Kambriyum (Eyre gölü güneyinde), Perm (hemen her yerde) ve Kretase (Orta A. da) buzullaşmalarının önemli izleri vardır.

Iklim: A. Güney Yarımküre'de (10° 50′ ve 43° 49′ güney enlemleri arasında) tropikal, astropikal ve ılıman kuşaklarda yer almış bir kıtadır. 40 ıncı paralel güneyinde batı rüzgârları, yıl boyunca önemli bir değişiklik göstermeksizin eserler. Yazın (ocak) kıta üzerinde geniş bir alçak basınç alanı gelişir. O zaman güneyin batı rüzgârları ile doğuda Büyük Okyanus üzerindeki alizeler bu çekim alanına yönelerek güney kıyılarda güney veya güneybatı, doğu kıyılarda doğu veya güneydoğu doğrultularını alırlar. Doğu A. dağlarının dış etek ve yamaçlarına bol yağış bırakan doğu ve güneydoğu rüzgârları, bu dağları aştıktan sonra, yerin eğimine uyarak alçalırken ısınır, kuraklaşır ve geçtikleri yerlerde buharlaşmayı artırırlar. Bu sıcak ve yakıcı kurak rüzgârların güney kıyılara kadar eriştikleri olur ve bazı yıllarda zararlı derecede kuraklığa yol açarlar. Hint Okyanusu üzerinde ve kıtanın bulunduğu enlemlerde esen alizelerin doğrultularında ise önemli bir değişiklik olmaz.

Güney kışında (temmuz), kıta üzerinde, merkezi güneyde olmak üzere gelişen yüksek basınç alanı, astropikal yüksek basınç alanı ile birleşir ve bu çevrede güney alizelerini kuvvetlendirici bir etki yapar.

A. kıtası tropikal siklonların yollariyle kuşatılmıştır. Bu siklonlar, yılda, ortalama olarak 1 - 2 kere kıtanın içerilerine de girer ve uzunca süren (birkaç saatten bir güne kadar ve daha da fazla) toz ve kum fırtınalarına (Willy Willies) yol açarlar; fakat başka zamanlarda boş yere beklenen yağmurlara da bunlarla birlikte kavuşulur.

Yeni Güney Wales'in kıyı yörelerinde «Southerly Bursters» denilen ve V biçimli depresyonların sebep oldukları, sıcak günlerde birdenbire patlak veren fırtınalar olur.

Yağışlar, genel olarak ve Kosciusko plâtosu ile Tasmanya dışında yağmur şeklindedir. A. da yılda 760 mm den çok yağış alan yerler, Carpentaria körfezinin güney kıyıları dışında kuzey ve doğu kenarlarda, kıtanın güneybatı köşesinde ve Tasmanya'dadır. Daha az yağmur alan yerler, sıcaklıkla ilgili olmak üzere yetecek kadar yağışlı sayılamaz; ancak orta bölümlerde (kıtanın üçte biri) 250 mm den ve hele Eyre gölü çevresinde 125 mm den daha az yağış olur. Buna karşı Cairns (en bol yağışlı yer; 4 200 mm) ile Townswille arasındaki yağışlar 1 500 mm den çoktur.

A. beş büyük iklim bölgesine ayrılır: 1 — kuzeyde mevsim (yaz) yağmurları bölgesi (ocak ortalama sıcaklığı 25 - 30°, temmuzun 20 - 25° yağış tutarı 500 - 1500 mm). 2 — Kurak ve yarı kurak bölge (büyük bölümlerinde belirli yağışlar yok; ocak ortalaması 25 - 30°, temmuz 10 - 20°; yağış 500 mm den az), 3 — Güneyde kış yağmurları bölgesi (Akdeniz iklimi; ocak ortalaması 20 - 25°, temmuzun 10° den düşük; yağışlar 250 - 1500 mm), 4 — Alizelerin etkisiyle yazın yağışlı bölge (Doğu kıyıların kuzey bölümü; kışın kurak; ocak ortalaması 20 - 30°, temmuzun 15 - 20°; yağış 750 - 1500 mm), 5 — Her mevsimde yağışlı bölge (doğu kıyıların 25° güney enleminden daha güneyde kalan bölümü; ocak ortalaması 20 - 25°, temmuzun 10°; yağışlar 750 - 1500 mm; en bol yağış yazın).

Batı A. da Marble Bar kıtanın en sıcak yeridir. Burada yılda ortalama 100 gün 38° den yüksek sıcaklık olur; kuzeyde Daly Waters'te ise böyle günlerin sayısı 82 dir.

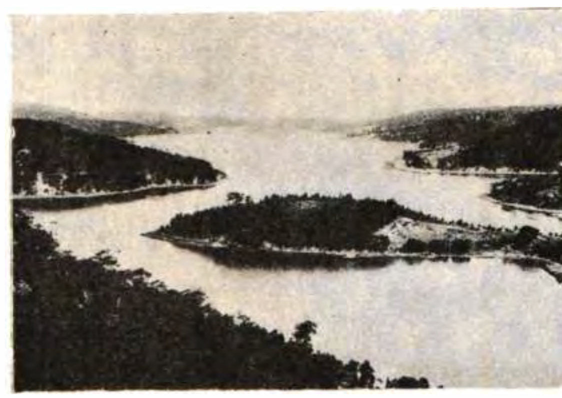
1

2

3

4

5

6

7

1 — Hawkesbury nehri. 2 — Bir ırmak geçidi. 3 — Darling çevresinde aluvyonlu yörelerin bitki örtüsü. 4 — Newport'ta Kuringai kanalı. 5 — Güneybatı Avustralya'da ökaliptus ormanı. 6 — Bir nehir balıkçılığı merkezi. 7 — Bir kangaru grupu.

Yağışların yıllar arasında belirli ve düzenli olmaması, zaman zaman bütün kıtanın veya bazı bölümlerinin üst üste birkaç yıl kuraklığa uğraması, tarım ve hayvancılığı tehlike altında tutar. Beklenmedik sağnaklar ve bunların sebep oldukları büyük su baskınları da daha az zararlı olaylar değildir.

Akarsular ve göller: A., akarsuların çok az olduğu bir kıtadır. Doğu ve güneydoğunun bol sulu, fakat kısa kıyı akarsularından başkaları ancak periyodik veya epizodik akışlıdır. Kuzeyde yaza raslıyan yağışlı mevsimden sonra, uzun süren kurak mevsimde, akarsular, çok geniş yataklarının içinde cılız dereler halinde kalırlar. İç bölümlerin kurak iklimlerinde ise, ancak tesadüflerle yağan yağmurlardan sonra, vâdilerden kısa bir zaman için su aktığı görülür. Batı kıyının akarsuları da kısa bir devre dışında hemen bütün yıl susuzdur.

Doğu A. dağlarından batıya doğru akan nehirler arasında Murray, sürekli akışlı ve A. Alpleri'ne yağan karlarla da beslendiği için en çok su geçiren bir akarsudur; bununla beraber 1914-15 kuraklığında o da kurumuştu. Murray'nın Doğu A. dağlarından aldığı kolların bir bölümü de önemsiz ve küçük akarsular değildir (Murrumbidgee, Lachlan v. b.); fakat buharlaşma ve sızma yüzünden sullarının ancak dörtte biri denize ulaşır. Bu yüzden Albury'ye kadar yapılan nehir taşımında güçlükler vardır. Murray'nın diğer önemli kolu olan Darling, A. nın en uzun (2450 km) nehridir. Suları, her yıl kurak mevsimde azalarak yatağı boyunce gölü andıran birtakım parçalara bölünür ve taşın, ancak ve arasıra Bourke'ye kadar yapılabilir. Bazı yıllarda ise hemen hiç mümkün olmaz, halbuki bu nehirler bol su bırakan yağışlardan sonra, yataklarına sığamıyarak geniş alanları su altında bırakırlar, gerek can gerekse mal zararları yaparlar. Murray-Darling nehir sisteminin çevreği 910 000 km² (kıta alanının % 11 i) genişliğindedir.

Mavi Dağlar'da Sylvia çağlıyanı

Doğu A. dağlarının Queensland kuzeyindeki bölümlerinden, Cloncurry ve Barkly plâtolarından, Macdonnell dağları çevresinden doğan akarsular, Eyre gölü çukur alanına doğru akarlarsa da bunların ancak pek azı yağışlı zamanlarda bu göle erişebilir. Böylece Batı A. Masası da eklendiği takdirde A. nın çok büyük bir bölümü (% 53) akışsız bölge olarak ayrılır. Batı A. akışsız bölgesi, batı kıyının vâdilerinin başlangıçlarına ve güneyde Büyük A. Koyu kıyılarına kadar kadar erişir.

A. nın en büyük gölü Eyre'dir (9 500 - 15 000 km²). Diğer önemli göller de Spencer körfezi çevresinde denizin altına dalan büyük çukur bölgededir. Bunlardan başka merkez dağları arasında (Amadeus) ve Batı A. da (Mackay, Carey, Carnegie v. b.) da birtakım tuzlu göller ve bataklıklar vardır. Bu göllerden pek çoğu yazın kurur. Diluvyum'da çok daha geniş alanlar kaplamış bulunan göllerden Torrens'in, bugün kurumuş olan ayağı ile fazla sularını Spencer körfezine boşalttığı anlaşılmaktadır.

A. da akarsuların bu ölçüde az olmasından doğan büyük güçlükler artezik teknelerin bulunması ve oralardaki derin su katlarından faydalanılması ile ve suni baraj gölleriyle bir dereceye kadar hafifletilmiştir. Artezik tekneler, kıtanın hemen hemen yarısını kaplar. Bunların su verimleri her yerde aynı olmamakla beraber, bu yoldan yerleşilebilir tarım alanları doğmuştur. En büyük artezik tekne (1934 te 4808 kuyu) Carpentaria körfezinin güneydoğu köşesinden başlar; doğu sınırı, Doğu A. dağları boyunca güneye doğru uzanarak Yeni Güney Wales'e erişir ve Eyre Gölü çevreğinin büyük bölümünü içine alır. Suyun bulunduğu kumlu tabaka Paleozoik ve Kretase tabakaları arasındadır. Bundan başka büyük bölümü Yeni Güney Wales'te olan büyükçe bir tekne ile batıda ve kuzeybatıda daha birtakım artezik tekneler vardır.

Bitki ve hayvanlar: A. nın diğer kıtalarla olan bağlılığının oldukça eski çağlarda kesilmiş olması ve bu yüzden bitki ve hayvanlarının başka karalarla ilgisiz bir şekilde ve büsbütün kendi çevresi içinde gelişmesi birtakım yerli türlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yalnız kuzey bölümdeki tropikal bitkiler Güney ve Güneydoğu Asya'dakilere yakınlık ve benzerlikler gösterir. Bunlar doğuda, batıdakinden daha çok güneye doğru sokulabilmişlerdir. A daki bitki türlerinin 4/5 i diğer kıtalarda görülmez. Güneybatı köşe bu bakımdan en çok dikkati çeken bir bölümdür.

A. da kesin ve gerçek anlamiyle çöl, ancak belirli ve sınırlı bazı küçük alanlarda vardır. Doksan Mil Kıyıları'ndan başlıyarak Pilbara altın alanı ile Broome arasından içerilere doğru genişliyen Büyük Kum Çölü'nün güneyinde Gibson çölü ve bundan, daha nemlice olduğu için farklı bir bitki topluluğunun yer aldığı yüksekçe alanlarla ayrılan Büyük Victoria Çölü vardır. Her üç çölde kumullar varsa da bunlar, üzerinde aralıklı olarak yetişen Spinifex (Triodia irritans) otlariyle yerlerinde tutulmuştur. Spinifex'lerin, Eyre gölü çevresinde olduğu gibi çok aralıklı olarak yetişebildiği yerlerde kumullar yerlerini değiştirebiliyorlar. Spinifex, gerçek bozkırların bitkilerinden olmadıkları için, yayıldıkları alanlar da bozkırlardan değil, yarı çöllerden sayılır. Güzel görünüşlü çöl meşeleri (Casuarina decaisneana) de aynı alanların özel bitkilerindendir.

Flinders dağları ile Pilbara altın alanı ve Eyre Gölü yakınlarındaki taşlık ve kayalık çöllerden başka, suların ancak pek seyrek düşen yağmurlardan sonra toplanabildiği, geri kalan zamanlarda 1 - 2 cm kalınlığında bir tuz tabakası ile örtülen göl çanakları (kepir) gerçek kurak alanlardır.

Spinifex'lerle kaplanmış yerler, çok geniş Scrub yöreleriyle kuşatılmıştır. Bunlar çalılık bozkırlardır. Güneyde ökaliptus, kuzeyde akasya türleri (3 - 4 m boyda) üstün bulunur. Yağışların daha bol olduğu bölümlerde (İç Queensland, Macdonnell Dağlarının kuzeyi ve Batı A.) az yağışlı yerlerin ormanlarının özellikleri belirir.

A. da akarsu boylarında galeri ormanlarının (yine ökaliptus) bulunduğu otluk bozkırlar da vardır (Darling Düzlüğü ve Queensland). 20 nci paralelin kuzeyinde boylu otların yetiştiği savanlar başlar. Şişe ağaçları, savanların yalnız A. da görülen karakteristik bitkilerindendir.

A. ormanlarının tropikal ormanlar dışında kalan büyük bölümü, yerel şartlara göre farklı özellikler gösteren ökaliptus ormanlarıdır. Bozkırlar ve savanlardan en nemli ormanlara kadar çeşitli türlerinin yayıldığı ökaliptuslar çok farklı iklim şartlarına en iyi bir şekilde uymuş bitkilerdir. Kurak iç bölümlerde cılız. bodur ve çalılaşmış türleri, A. güneybatısında boyları 60 m yi ve güneydoğuda yüz (Eucalyptus amygdalina), hattâ 160 m yi geçen ve gövdelerinin çevresi 25 m yi bulan, reçineli, her mevsimde yeşil kalan türleri vardır.

Sydney'in güneyinden Gippsland'a kadar erişen kenar bölgede suptropikal yağmur ormanları yer almıştır. Kuzeye doğru gittikçe gürleşen ve sıklaşan, aralarına tırmanıcı bitkilerin de karıştığı bu tip ormanlar, kuzey kenar bölümlerde tropikal yağmur ormanlarını kuşatırlar. Bunların karakteristik ağaçları Alsophila australis, Dicksonia antarctica, Cyathea ve güneydoğuda Fagus cunninghami'dir. Tasmanyada da kayın ve kozalaklılar araya girer.

Güneybatı A. ormanları hemen yalnız ökaliptuslardan meydana gelmiştir (Eucalyptus marginata, E. diversicolor, E. sedunca). Buradaki bitkilerin % 82 si başka hiçbir yerde görülmiyen türlerdir (ot ağaçları, Kingia australis v.b.)

Çeşitli palmiyelerin bulunduğu tropikal yağmur ormanları, başlıca Queensland'ın kuzeydoğu kıyılarında Cairns ile Townswille arasında bulunur. Birçok yerlerde raslanan mangrove ormanları burada da anofellerin yatağıdır. Tasmanya'da ve A. Alpleri'nde, doğu yamaçlarda batıdakilerden daha aşağılara inebilen, özel birtakım bitkilerin meydana getirdiği yüksek dağ bitkileri topluluğu vardır.

A. için, hususiyle hayvanları bakımından «yaşıyan fosiller ülkesi» demek yerindedir. Başka hiçbir kıta, Kretase ve Tersiyer başlangıcındaki hayvanları, ana çizgileriyle, bu kadar iyi bir şekilde koruyamamıştır. A. ya ilkel insanlarla birlikte getirildiği sanılan yabanileşmiş bir köpek (dingo; koyunların en büyük düşmanı), bazı fareler ve yarasalardan başka yüksek tertipten yerli memeli hayvanlara raslanmaz. Onların yerini monotrematalar (deri bir kabuk içinde yumurtlıyan memelilerden, fakat gagalı bir hayvan ve karınca kirpisi gibi), keseliler (Marsupialia; kangaru ve benzerleri) almıştır. Kuşlar (Casuariidae, emu cennet kuşları, papağanlar) ve diğer hayvanlar da özel şekillidirler (çeşitli zehirli yılanlar, boyları 1,5 m yi bulan kertenkeleler, çekirgeler, Triyas ve Jura'da Avrupa'da yaşıyanların benzeri ciğerli balıklar). Kıtaya göçen Avrupa'lılar kendi evcil hayvanlarından başka, bilerek veya bilmiyerek diğer birtakım hayvanları ve bitkileri de getirmişlerdir (adatavşanları, ötücü bazı kuşlar, bazı zararlı bitkilerin tohumları). Bunlardan adatavşanları pek çok üriyerek zararlı hayvanların başında yer almışlardır.

Etnoloji bk. AVUSTRALYALILAR.

Nüfus ve Yerleşme: A. nın eski yerlileri ancak 60 - 70 bin kişi kadar kalmıştır. Kıta, her ne kadar Holanda'lılar tarafından bulunmuşsa da İngiliz'ler tarafından iskânedilmiştir. İlk olarak 1788 de 750 cezalı Botany Bay'da karaya çıkmış ve o yıl Sydney kurulmuştur. Daha sonra gönderilen cezalı grupları ile de daha başka yeni yerleşme yerleri kurulmuştur. A. da zengin altın alanlarının bulunması (1851), işsiz kimseleri de oraya çekmiş ve onların teşebbüsleri ile sürgünlerin gönderilmesi önce sınırlanmış, daha sonra da büsbütün kaldırılmıştır (1868). Ancak o tarihe kadar gelen sürgünlerin sayısı 200 000 i bulmuştu.

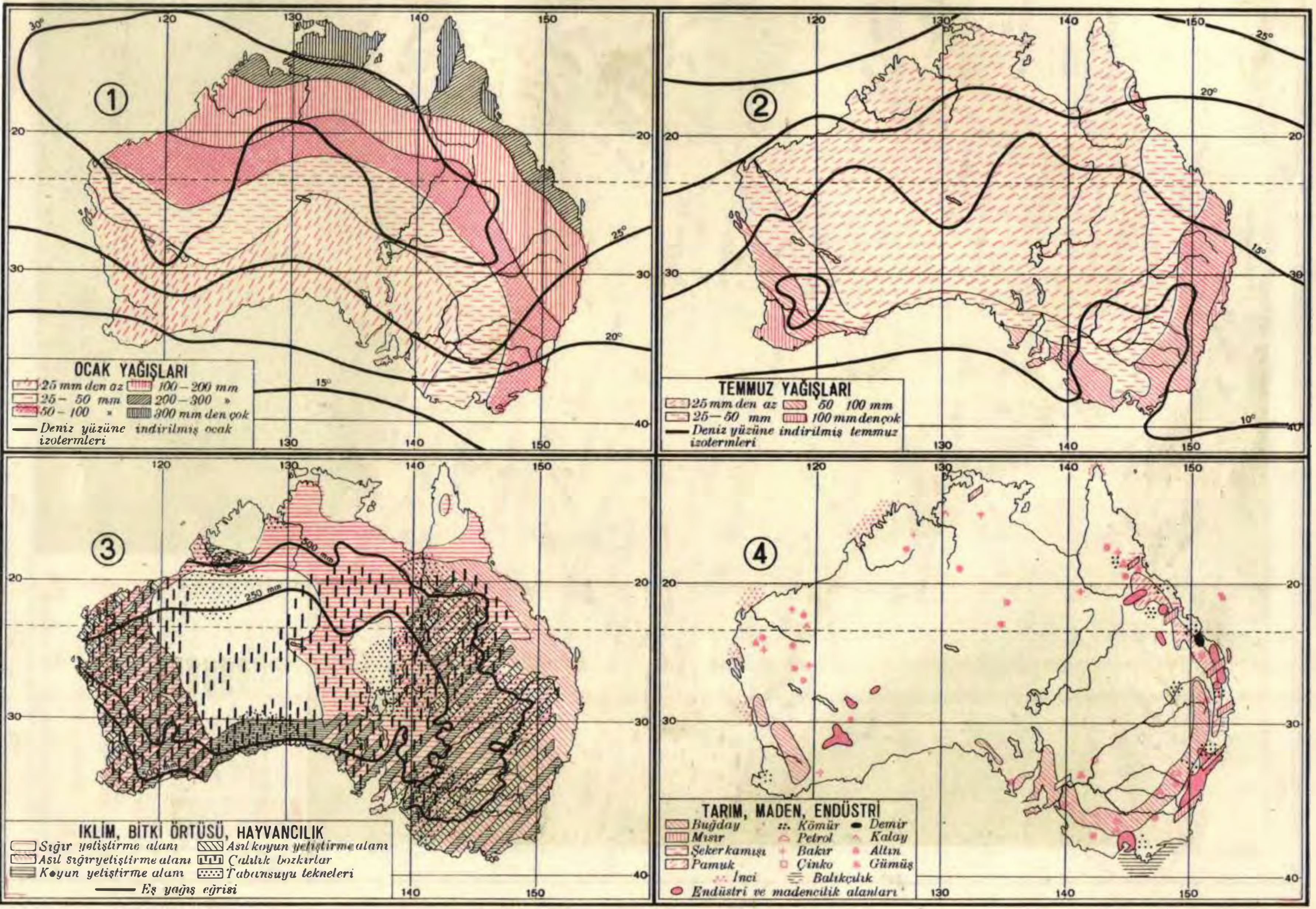
A. nüfusu 1851 de 444 000, 1900 de 5 milyon, 1921 de 5,44 milyon iken 1944 te 7 448 622 yi (km^2 ye 1 kişi kadar) bulmuştur. İlk olarak renklilerin göçleri engellenmiş, beyazların göçü güçleştirilmiş ve kıta daha çok İngiliz'lere açılmıştır (Britanya'lılar % 96).

Nüfusun dağılışı bakımından A. nın ayrı bölümleri arasında önemli farklar vardır. Verimsiz iç bölümlerde eski yerliler bulunur. Çok geniş alanlarda ancak ekstensif şekilde hayvancılık yapılmaktadır. Kıyılar, hususiyle doğuda en sık nüfuslu yerlerdir; fakat A. nüfusunun hemen hemen yarısı altı büyük şehirde, % 30 kadarı da milyon luk şehirler olan Sydney (1 398 000) ve Melbourne'da (1 170 000) toplanmıştır. Halkın % 60 ı endüstride, % 25 kadarı da tarım ve maden işlerinde çalışır. Renkli ırklar arasında Çin'liler çoğunluktadır.

Batı A. altın alanlarının bulunması, nüfusun kurak bölümlere de sokulmasına sebep olmuş ise de, bir yandan altının azalması, öte yandan iklim şartlarının ortaya koyduğu güçlükler dolayısiyle böyle yerlerin nüfusunda azalma görülmektedir. Büyük şehirler, tıpkı birçok sömürgelerde olduğu gibi kıyılarda ve önemli maden yatakları çevresindedir. A. Birliği'nin merkezi Canberra (kuruluşu 1913, nüfusu 15 000) dır.

Ekonomi: A. da, endüstri alanında önemli ilerlemeler olmuş ise de tarım ve hammadde ülkesi olmanın verdiği özellikler büyük bir değişikliğe uğramamıştır. Doğal durumuna uygun olarak en önemli iş hayvancılıktır. Her yıl 4 - 5 yüz bin ton (dünya üretiminin 1/4 ü) yün ihraç ederek bu alanda birinciliği korumaktadır. Sulanan yerlerin de araya katılması ve yer yer kuru ziraat metodu ve ziraatte makinenin kullanılması, yılda 2 - 3 milyon ton (dünya ihracat tutarının 1/5 i) buğday çıkarılmasını sağlamaktadır; fakat yıllar arasında, yağış bakımından önemli farklar olması ve sık sık başgösteren kuraklık, üretimi hep bir seviyede tutmaya engel oluyor. Mısır, şekerkamışı, pamuk, tropikal meyvalar (ananas ve muz), şarap (Güney A.) ve meyva üretimi (hususiyle Tasmanya'da elma) bakımından gittikçe artan bir ilerleme görülmektedir. Fakat madencilik alanında, maden yataklarının çoğunun bulunduğu yerlerdeki iklim şartlarından doğan güçlükler yüzünden ilerilemekten uzak bulunuluyor. Böyle olduğu halde A., elde edilen kurşun bakımından üçüncü, altın ve gümüş bakımından beşinci geliyor. Bakır, kalay, demir, kömür ve değerli taşlar (opal) da ihraç edilir. Yakın zamanlarda konserve, dokuma, deri endüstrisi ve değirmencilikte önemli gelişmeler olmuştur. Endüstrinin gelişmesinde doğuda

AVUSTRALYA : IKLİM, EKONOMİK

AVUSTRA

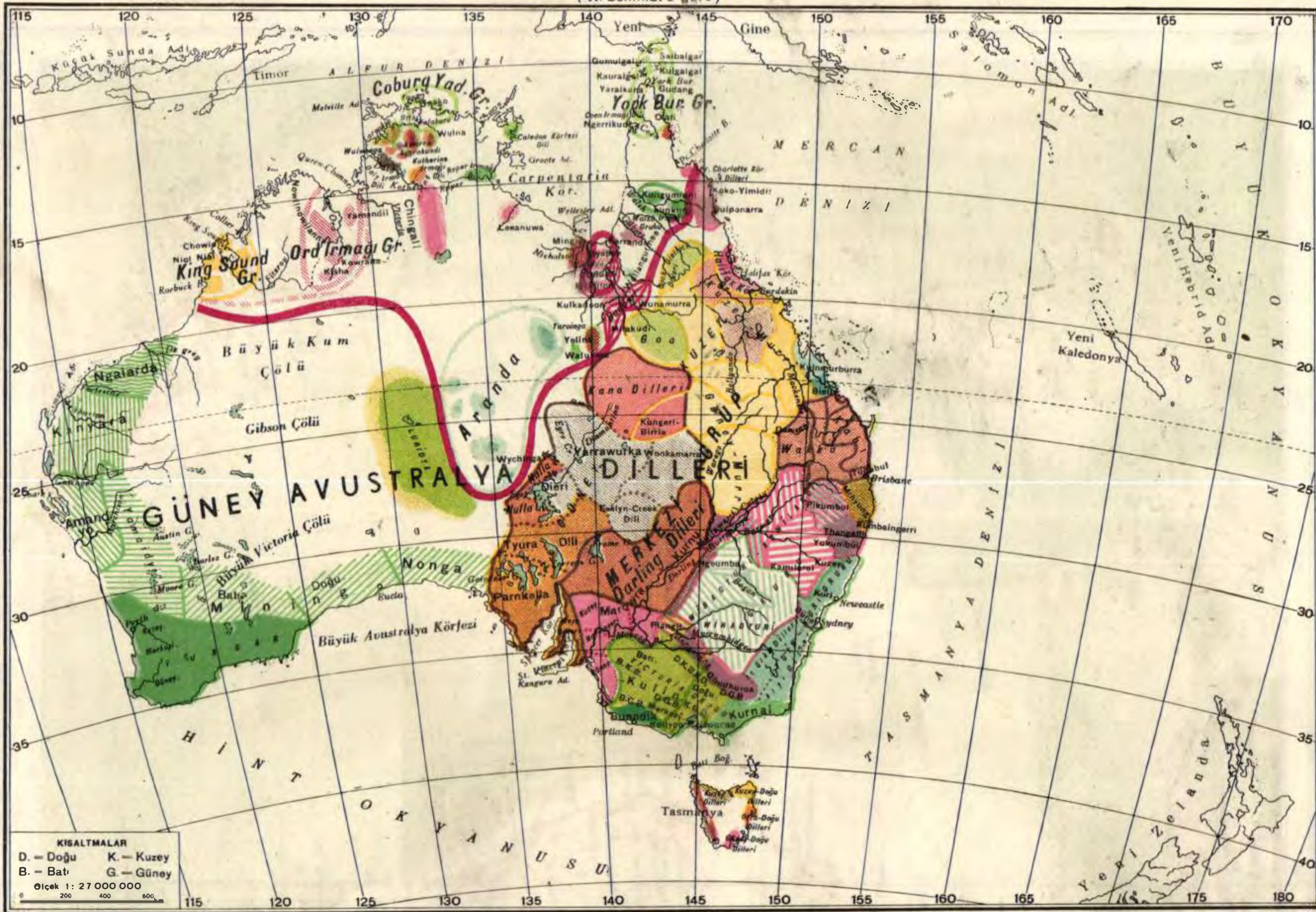

SUNDA DENİZİ
Kü. Sunda Adl.
Flores
Timor
Sumbava
Lombok
Sumba
Kupang
Savu Adl.
Güneybatı Adl.
Güneydoğu Adl.
Timorlaut Adl.
Babar Adl.
ALFUR DENİZİ
TİMOR DENİZİ
Van Diemen Kör.
Coburg Yad.
Melville Ad.
Pt. Darwin
Darwin
Arnhem-Land
Pine Creek
Roper
Carpentaria Kör.
Groote Adası
Frederik Hendrik Ad.
York Yad.
Wellesley Adl.
Queen-Channel
Cambridge Kör.
Wyndham
Victoria
Kuzey Avustralya
Newcastle Waters
Woods G.
Kimberley
King Sound
Collier B.
Danpier Ld.
Derby
Broome
Roebuck B.
Fitzroy
Normanton
Croydon
Charleston
Cloncurry
Selwyn Range
Georgina
Port Hedland
De Grey
Bü. Kum Çölü
Orta Avustralya
MacDonnell Ra.
1470
Alice Springs
Macdonald G.
Amadeus G.
Barrow Ad.
Exmouth Kör.
Roebourne
Marble Bar
Fortescue
Onslow
Mt. Bruce
1226
Kuzeybatı Bur.
Ashburton
Batı Avustralya
Gibson Çölü
Musgrave Ra.
1585
Oodnadatta
Carnarvon
Mt. Augustus
1090
Gascoyne
Murchison
Shark Kör.
Dirk Hartog Ad.
Steep Point
Meekatharra
Nannine
Wiluna
Sandstone
Laverton
Mt. Magnet
Austin G.
Barlee G.
Bü. Victoria Çölü
Güney Avustralya
Eyre Gölü (Kuzey)
Stuart Ra.
Cooper
Torrens G.
Gairdner G.
Flinders Ra.
Nullarbor Ovası
Eucla Çölü
Eucla
Northampton
Geraldton
Darling Ra.
Moore G.
Kalgoorlie
Coolgardie
Norseman
Esperance
Gawler Dağl.
Port Pirie
Port Augusta
Peterborough
Eyre Yad.
Port Lincoln
Spencer Kör.
Wallaroo
Port Adelaide
Adelaide
St. Vincent Kör.
Kanguru Ad.
Encounter B.
Kingston
Bü. Avustralya Körfezi
Perth
Fremantle
Northam
Bunbury
Mt. William
Stirling Ra.
Albany
Coğrafyacı Kör.
Augusta
Leeuwin Bur.
Recherche Takımadaları
King George Sound
Broken Hill
Wilcannia
Frome G.
Queensland
Yeni
Portland
Warrnambool
5523
5633
5640
HİNT OKYANUSU
4000 m den yük.
3000 - 4000 m
2000 - 3000 »
1000 - 2000 »
500 - 1000 »
200 - 500 »
0 - 200 »
Dz. yüzünden aşağı
0 - 200 m
200 - 1000 m
1000 - 2000 »
2000 - 3000 »
3000 - 4000 »
4000 - 5000 »
5000 - 6000 »
6000 - 7000 »
7000 - 8000 »
8000 m den derin
500 000 den çok nüfuslu yerler
100 000 - 500 000 » »
100 000 den az » »
Ölçek 1 : 20 000 000
200 0 200 400 600 km

150
155
160
165
170
175
Trobriand Adl.
Woodlark Ad.
Entrecasteaux Adl.
Owen Stanley Dağl.
Mt. Victoria
Güney Bur.
Samarai
Lousiade Adl.
Tagula
Yeni Gorgia Adl.
Salomon Adl.
Isabel
Malaita
Guadalcanal
San Cristobal
Rennell Ad.
Duff Adl.
Santa Cruz Adl.
Anuda
Fataka
Torres Adl.
Tukopia
Banks Adl.
Aurora
Espiritu Santo
Malekula
Ambrym
Aragh
Sandwich Ad.
Erromango
Yeni Hebrid Adl.
M E R C A N
D E N İ Z İ
Büyük Set Resifleri
Mellish Resifi
Chesterfield Adl.
Sandy Adl
Bellona Resifi
Mt. Panie
Yeni Kaledonya (Fr.)
Uvea Ad.
Loyalte Adl.
Lifu
Mare
Numea
Çam Adl.
Oğlak Dönencesi
Matthew Ad.
Hunter Ad.
Bowen
Mackay
Mt. Dalrymple
Clermont
Rockhampton
Mt. Morgan
Bundaberg
Sandy Bur.
Maryborough
Gympie
Brisbane
Roma
Tuvumba
Ipswich
Warwick
Byron Bur.
Macpherson Ra.
Lismore
Moree
New-England Ra.
Grafton
Narrabri
Armidale
Mt. Sea View
Kempsey
Liverpool Ra.
Dubbo
Orange
Bathurst
Newcastle
Parramatta
Sydney
Randwich
Botany B.
Goulburn
Canberra
Cooma
Eden
Bombala
Albury
Avustralya Alpleri
Wilson Promontory Bur.
Bass Boğ.
Furneaux Adl.
Launceston
Hobart
Tasmanya
T A S M A N Y A
D E N İ Z İ
Middleton Resifi
Lord Howe Ad.
Norfolk Ad. (İng.)
Üç Kıral Ads.
B Ü Y Ü K O K Y A N U S
Kuzey Bur.
Whangarei
Hauraki Kör.
Auckland
Hamilton
Thames
Plenty Kör.
Doğu Bur.
Kuzey Adası
Gisborne
New-Plymouth
Mt. Egmont
Vanganui
Napier
Hastings
Hawke Kör.
Palmerston North
Wellington
Farewell Bur.
Nelson
Blenheim
Cook Boğ.
Gremouth
Hokitika
Mt. Cook
Yeni Zelanda
Christchurch
Lyttelton
Canterbury Kör.
Güney Adası
Timaru
Oamaru
Dunedin
Batı Bur.
Invercargill
Kingston
Güney Bur.
Foveaux Boğ.
10
15
20
25
30
35
40
150
155
160
165
170
175
180
185

AVUSTRALYA: DİLLER

(W. Schmidt'e göre)

1

2

3

4

5

6

7

8

1 — Swan nehri ve Mill Point. 2 — Güneybatı Avustralya'da Albany limanı. 3 — Sydney limanında bir koy. 4 — Melbourne: Victoria'nın başşehri. 5 — Avustralya'da koyunculuk. 6 — Koyunların kırkılması. 7 — Yünleri sınıflama. 8 — Batı Avustralya'nın iç bölgesindeki Kalgoorlie altın işletmeleri.

bulunan zengin kömür yataklarının, A. Birliği devletleri arasında gümrük engellerinin kaldırılmasının, yüksek ve koruyucu gümrük tarifelerinin, diğer endüstri ülkelerinden uzak bulunmanın ve bu yüzden yüksek olan taşın masraflarının da koruyucu gümrük vergisi gibi etki yapmasının, hususiyle Yeni Güney Wales ve Victoria'da büyük rolü görülmekle beraber A. da henüz işçi azlığının tam bir gelişmeyi engellediği de bir gerçektir.

Çeşitli ökaliptuslar çok yönlü faydalanmaya elverişli olduğundan ormancılık (sert kereste) da gelişmektedir.

Hayvancılık, hususiyle büyük kuraklıklardan çok zarar görmüştür; bununla beraber A. da 1938 de 1,7 milyon at, 1,1 milyon domuz, 13 milyon sığır, 113 milyon koyun sayılmıştır. Her yıl milyonlarca sığır ve koyun kesilmiş olarak, soğuk hava tertibatlı vapurlarla ihraç edilir. Bu arada sütçülük de gelişmiş bulunmaktadır. Kuzey ve kuzeydoğu A. kıyılarında inci avı yapılır.

Ticaret: A. her şeyden önce bir hammadde ülkesidir. İhracatta sıkı bir devlet kontrolü altında tutulan tarım ve hayvan ürünleri (yün, deri, et, yağ, buğday ve unu, taze ve kuru meyva), ithalâtta çay, petrol, dokumalar, makineler, madenî eşya ve kimyasal maddeler başta gelmektedir. Ekonomik bağlılığın en kuvvetli olduğu ülkeler İngiltere ile (3/4) onu hayliî geriden kovalıyan Japonya'dır. İç ticaret, ayrı bölgeler arasında doğal şartlar bakımından ayrılıklar dolayısiyle canlıdır.

Taşın ve ulaşım: A. nın iç bölümlerinde su yollarının azlığı (bk. akarsular ve göller bölümü), bulunanların da düzenli taşına elverişli olmaması yüzünden demiryollarına önem verilmesi gerekmiştir. Büyük bölümü devletçe işletilen, üç ayrı genişlikteki demiryollarının uzunluğu 44 975 km dir. Fakat bunların çoğu limanlardan başlıyan ve içeride bir noktada sona eren yollardır. Kıta aşırı tek demiryolu, 1917 de işletmeye açılan, doğubatı doğrultulu (Port Augusta - Kalgoorlie - Northam - Perth) demiryoludur. Port Augusta, henüz bitirilmemiş olan kıta aşırı diğer demiryolunun (Alice Springs'e kadar olan bölümü ile Darwin - Birdum bölümü işlemeye açık) ve 1827 de sona eren kıta aşırı telgraf hattının başlangıcıdır. Birdum ile Alice Springs arasındaki (900 km) demiryolunun yapılması henüz sona ermemiştir. Bundan başka bu yolun iki ayrı bölümü arasındaki taşın da pek cansızdır. Port Augusta'dan doğuya ve güneydoğuya giden demiryollarından birisi Melbourne'dan sonra doğu kıyı boyunca kuzeye, batıda Perth yakınında ayrılan iki koldan birisi güneye, öteki kuzeye uzanır. Bunlardan başka daha birtakım kollar da vardır. Anayollardan ayrılan kolların en çok olduğu yer doğu bölümdür. A. da muhtelif merkezleri biribirine bağlıyan karayolları da önemlidir (772 230 km).

Motörlü taşıtlar, her yerde olduğu gibi A. da da gittikçe artan bir önem kazanmaktadır (motosikletlerle birlikte 620 000). A. da anayollar iyi yapılmıştır; fakat bunlar da daha çok kenar bölümlerde toplanmıştır. İç bölümlerde develer çekim, yük ve binek hayvanı olarak kullanılır.

Havayollarının gelişimi, A. için özel bir önem taşır. Patikaların bile bulunmadığı iç bölümlerde, kısa ve kara üzerinden bağlılığı bulunmıyan uzak yerler arasında uçak seferlerinin büyük faydası görülmektedir.

A. limanları arasındaki taşının, hususiyle demiryolunun pek az olduğu kuzey ve batıdaki değeri büyüktür. Bununla beraber bu bakımdan en elverişli kıyılar, nüfusun sık ve uygun limanların daha çok olduğu doğu kıyılardır. Dış ticaretin artmasiyle ölçülü olarak deniz aşırı taşının geliştiği görülmektedir. Başlıca limanlar Melbourne, Sydney, Newcastle, Brisbane ve Adelaide'dir.

Kıta aşırı telgraf hattının kuzey ucundaki Port Darwin, bir kablo ile Cava kablo kavşağına ve A. bu yoldan ilk olarak Avrupa'ya telgrafla bağlanmıştı. Bundan başka kıta üzerinde pek çok telgraf hattı ve kablo çıkış yerleri vardır. Ayrıca Birinci Dünya Harbi'nden beri sayıları gittikçe artan telsiz ve radyo istasyonları kurulmuştur.

Tarih: Avustralya'da insan hayatının ne kadar eski olduğu hakkında açık bir bilgi yoktur. Bulunan ilkel taş aletler, eski taş devri kültürüne aittir. Bununla beraber Avustralya yerlileri, yeni Taş devri kültürünü hiçbir zaman aşamamışlardır.

Avustralya'nın ilk defa kimler tarafından keşfedildiğini tesbit etmek de mümkün değildir. XIII. yüzyıldan beri Çin'lilerin Avustralya hakkında birtakım bilgileri olduğu, aynı şekilde Malaya'lıların da bu kıtanın kuzey kıyılarını tanıdıkları anlaşılmaktadır. Marco Polo'nun haber

A. Birliği devletleri ve idarelerindeki topraklar:

	Yüzölçümü km²	Nüfusu (1946)	Merkezi
1 — Yeni Güney Wales	801 396	2 924 656	Sydney
Lord-Howe adaları	16	161	
2 — Victoria	227 610	2 030 887	Melbourne
3 — Queensland	1 737 524	1 091 226	Brisbane
4 — Güney Avustralya	984 341	636 000	Adelaide
5 — Batı Avustralya	2 527 530	494 080	Perth
6 — Tasmanya	67 894	251 063	Hobart
Macquarie adaları	349		
7 — Kuzey Territorium - Orta Avustralya	1 356 120	5 250	Darwin
8 — Birliğin başşehri çevresi.	2 435	15 000	
9 — Dış ülkeler:			
Papua	234 490	301 500	Port Moresby
Norfolk	39	1 231	
Mandalar (Eski Alman Yeni Ginesi, Bismarck adaları, Nauru adası)	236 000	491 000	
Toplam (1 - 8 No. lu bölümlerin)	8 171 744	7 448 622	

verdiği bir güney kıtasını gösteren ilk harta, Avrupa'da XIII. yüzyılın ilk yarısından beri tanınmaktadır. Magallıães'in maiyeti de 1522 de A. nın batı kıyılarını görmüş olduklarından bahsetmişlerdir. Şu halde A. nın keşfinden çok önce böyle bir kıtanın, bir *Terra Australis*'in varlığı bilinmektedir. Kalıcı bir sonuç sağlamıyan bazı keşif teşebbüslerinden ve bu arada Portekizli Godinho de Èredia (1601) in seferinden sonra A. karasına ayak basan ilk Avrupa'lı, Holânda Doğu Hindistan Ticaret Kumpanyası tarafından Yeni Gine'nin büyüklüğünü saptamağa memur edilen Willem Janszoon olmuştur (1605); bu zat A. ın kâşifi sayılmıştır. 1606 da yine bir Holânda'lı olan Duyfken veya Dove, Cava'dan hareketle A. nın kuzeyinde Carpentaria körfezine girmiş, Keetweer burnuna kadar ilerlemiştir. Bir grup insan karaya çıkarılmışsa da yerlilerin saldırışına uğramış ve memleketin iç taraflarına girmek teşebbüsünde bulunulmamıştır. Aynı yılda Luis Vaez de Torres de, kendi adı ile anılan boğazı geçmiştir. Fakat Torres Boğazı bundan sonra unutulmuştur. Daha sonraki yıllarda Holânda gemicileri A. nın güneybatı kıyılarını keşfetmişlerdir. Bunlar arasında Pelsaert en tanınmışıdır (1640 tarihlerinde). Holânda'ya ait Doğu Hindistan'ın genel valisi A. Van Diemen, 1642 de Abel Tasman'ı, varlığı önceden bilinen Terra Australis'i keşfe memur etmiştir. Mauritius'tan hareket eden Tasman, kendisinin Van Diemens Land adını verdiği, fakat sonradan Tasmanya diye adlandırılan adaya varmış (24 kasım 1642) ve bu adanın batı kıyılarını dolaşmıştı. 1644 te yaptığı ikinci bir seferde Yeni Gine'nin güney sahilinden kalkarak A. da Carpentaria körfezine girmiş ve buradan kuzeybatı burnuna kadar kuzey sahili takip etmiştir. O sırada «Yeni Holânda» diye adlandırılan bu yerleri Tasman çok elverişsiz ve hiçbir işe yaramaz memleketler olarak tasvir etmiştir. Bu yüzdendir ki daha sonra uzun yıllar A. ya keşif seferleri yapmağa hiç kimse heves etmemiştir. 1688 de A. ya varan İngiliz seyyahı William Dampier de, Tasman'ın bu memleketler hakkında söylediklerini doğrulamıştır. Ancak 1770 tarihinde Kaptan James Cook, Yeni Zelânda tarafından gelerek A. nın doğu sahilini en kuzey noktasına kadar takip etmiş ve Torres Boğazı'nı yeniden keşfetmiştir. Botany Bay'da karaya çıkarak İngiliz kıralı adına memleketi işgal etmiştir. Cook'un 1772 de yaptığı ikinci seferin o kadar önemi yoktur. 1777 de Cook, Atlantik ve Pasifik Okyanuslarını bağlıyan bir kuzeydoğu boğazını aramakta iken bir defa daha Tasmanya ve Yeni Zelânda sahillerine varmıştır. 1798 - 99 da da G. Bass ve M. Flinders, Tasmanya kıyılarını gemi ile dolaşmışlardır.

A. nın tarihi, 1788 ocak ayında Botany Bay'da A. ya sürülen mahkûmlarla bir İngiliz kolonisinin kurulmasiyle başlar (bk. SYDNEY). 1801 - 1803 yıllarında A. nın çevresini dolaşan Matthew Flinders Yeni Güney Wales ile Yeni Holânda'nın aynı yer olduğunu işaret etmiştir: Bundan sonra adadan Avustralia adı ile bahsedilmeye başlanmıştır. Koloniciler, uzun yıllar sadece deniz kıyısı boyunda kalmışlardır. Memleketin iç taraflarına ancak yavaş yavaş sokulmak mümkün olmuştur. 1813 te Wentworth, Blaxland ve Lawson'ın, yol vermez sarp Mavi Dağlar'ı aşmalarından sonradır ki, bu dağların batısında kalan nehirlerle düzlükler, seyyahlar için çekici birer araştırma yerleri olmuştur. 1836 ya kadar Evans, Oxley, Hume ve Hovell, Cunningham, Sturt ve Mitchell gibi seyyahlar tarafından Darling-Murray bölgesi araştırılmıştır (1823-1829). 1839 da Eyre, göller alanı ile güney sahili bölgesini gezmiştir. Kuzeybatı ve kuzey sahillerinin hartası 1817-27 de Philipp Parker King tarafından yapılmış ve bütün sahillerin hartası 1817-42 de Wickham ve Stokes tarafından tamamlanmıştır. Batı Avustralya kolonisinin kurulması üzerine 1829-65 yılları arasında buranın kıyı bölgelerinde birçok seyyahlar tarafından araştırmalar yapılmıştır. 1830 da Dale, güneyde 160 km derinliğine kadar kara içlerine girmiş, 1845 te Hillmann daha kuzeyde Moore gölünü bulmuştur. 1848 de Gregory, Murchison nehrini; 1854 de Austin, kendi adiyle anılan gölü keşfetmişlerdir. Fakat bu gezginlerden hiçbiri daha içerlere sokulamamıştır. XIX. yüzyılın ortaları, A. nın keşif tarihi için bir kahramanlık devresi olmuştur. Memleketin en çetin yerlerine kadar araştırmaların yapıldığı bu gezilerde birinci derecede yerleşme alanlarını bulmak ve bunların sömürülmesini hazırlamak amacı güdülmüştür. Çoğu İngiliz olan bu gezginler, ölüm tehlikesi içinde çalışmışlar, Kennedy, Burke ve Leichhardt gibi bazıları da bu yolda ölmüşlerdir. Kıtayı bir baştan öbür başa kadar geçen büyük geziler, Sydney'den Carpentaria körfezine ve kuzeybatı kıyısına 1844 te Leichhardt ve 1845 te Mitchell tarafından; aksi doğrultuda 1855 - 58 de Gregory kardeşler tarafından yapılmıştır. 1844-45 te Stuart'ın başarısızlıkla sona eren bir teşebbüsünden sonra 1860-61 de R. O'Hara Burke ve 1862 - 63 te MacDuall Stuart kıtayı güneyden kuzeye yani Adelaide'den Carpentaria körfezine; ve 1862 de Landsborough ve MacKinley, 1864 ile 1865 - 66 da MacIntyre geçmeğe muvaffak olmuşlardır. Bu gezilerden elde edilen bilgilere dayanılarak 1870 72 de Port Augusta ile Port Darwin arasındaki telgraf hattı yapılmıştır. Bu hat boyunca hemen kurulan yeni yerleşme yerleri, doğuya ve batıya yayılan keşif gezileri için çıkış noktaları vazifesini görmüştür. 1872 de Giles, Amadeus gölüne ulaşmış; 1873 te Gosse 125° doğu boylamına; 1870-74 de Warburton, Alice Springs'den kalkarak MacDuall sıradağları üzerinden Perth'e varmışlardır. Batı A. nın iç taraflarının keşfine 1874 ile 1878 tarihleri arasında Forrest kardeşler, Giles, Hodgkinson ve Barklay devam etmişlerdir. 1879 da John. Forrest, hemen hemen hiç tanınmıyan Kuzeybatı A. ya ilk büyük keşif gezisini yapmıştır.

Aşağıyukarı 1 800 den beri hızlı bir tempo ile A. nın iç bölgelerinde yerleşmeler yapılmağa ve buralardaki otlaklardan faydalanılmağa başlanmıştır. Bilimsel araştırmalar ve memleketin hartasını alma işlerinde, ahalinin ve hükümetin yalnız kâr getiren işleri gözönünde tutan zihniyetleri yüzünden, büyük başarılar gösterilememiştir. Böylece XIX. yüzyılın son 30 yılı içinde yapılmış olan birçok keşif gezilerine rağmen kıtanın kuzeyinde büyük kum çölünün ve güneyinde Victoria çölünün geniş alanları tanınmamış olarak kalmıştır. XX. yüzyılda yapılan büyük keşif gezilerinin en önemlileri şunlardır: 1901 de Gillen ve Spencer, 1905 te Maurice ve Murray, 1908 09 da Weston, 1910 da Mjöberg tarafından kıta bir baştan öbür başa (güneyden kuzeye) katedilmiştir. 1901 - 2 de J. W. Gregory, Eyre gölü'nü araştırmıştır.

İngiliz'ler, Amerika Birleşik Devletleri'nin İngiltere'den ayrılması üzerine, hemen A. ya göçmen yerleştirmeğe başlamışlardır. Elden çıkan Amerika'nın bu şekilde yerini doldurmak, aynı zamanda cezalılar için yeni bir sürgün kolonisi meydana getirmek istemişlerdi. 1788 yılı başında ilk vali Arthur Philipp, 750 cezalı ile Botany

Bay'de karaya çıkmıştır. Yeni Güney Wales (New South Wales) adı verilen yeni koloni, ilk zamanlarda A. nın bütün doğu kısmını ve Tasmanya'yı içine almakta idi. 1829 da batı A. kolonisi ve aynı zamanda Perth ve Albany şehirleri, 1835 te güney A. kolonisi, 1836 da Adelaide şehri kurulmuştur. 1842 de Yeni Güney Wales'e temsil esasına dayanan bir anayasa verilmiştir. 1851 de bu koloninin güney parçası ayrılarak Victoria, 1853 te Tasmanya, 1859 da da yine kuzey parçası alınarak Queensland adlariyle kendi başlarına birer koloni haline getirilmişlerdir. Cezalıların A. ya sürgün olarak gönderilmesine 1851 de son verilmiştir. Aynı zamanda memlekette bulunan altın madenleri birçok gönüllü göçmenlerin bu kıtaya akmasına sebep olmuştur. Batı A. ya insan yerleşmesine 1829 da başlanmıştır. Tarım işçileri sıkıntısını bir dereceye kadar karşılamak amaciyle 1850 den beri buraya gönderilmekte olan cezalıların da 1865 te kesin olarak arkası kesilmiştir. Güney A. kolonisi ise hiçbir zaman sürgün yeri olarak kullanılmamıştır.

A. kolonilerinin bir devlet halinde birleşmeleri yolunda XIX. yüzyılın ortalarından beri yapılmış olan teşebbüsler bir süre başarısızlıkla sonuçlanmıştır. En sonunda emperyalizm akımının etkisi altında Sır Henry Parkers'in liderliğini yaptığı birlik hareketi, zafere ulaşmış ve 9 temmuz 1900 de birlik anayasası yayımlanmış ve 1 ocak 1901 de A. Birliği (Commonwealth of Australia) kurulmuştur. Büyük Britanya devleti adına bu federasyona giren altı devlet şunlardır: Yeni Güney Wales, Victoria Queensland, Güney A , Batı A. Tasmanya. Yalnız Yeni Zelânda bu birliğe girmemiştir. İngiliz Yeni Gine'si (Papua) nin ve 1911 de de o zamana kadar Güney A. ya ait bulunan Kuzey Territorium'un yönetimleri Birlik hükümetine bırakılmıştır.

A. Birliğinin ilk başkanlığına Barton geçmiştir (1801-03). Madenciliğin gelişmesi ve ticaret ile endüstrinin, sayıları pek az olan büyük liman şehirlerinde toplanması, işçi sendikalarının büyük bir nüfuz sahibi olmasını sağlamıştır. Koruyucu gümrük siyaseti gütmek işiyle, Deakin'in liderliğindeki muhafazakârlarla serbest ticaret tarafçıları olan Cook'un başkanlığındaki liberallerin yanında, başlarında Andrew Fisher ile Hughes'ın bulunduğu İşçi Partisinin parlâmentoda kuvvetli bir durumu vardır ve 1904 ten beri sık sık kabineyi bu parti kurmuştur. İşçi Partisi çok ileri malî kanunlar çıkartmıştır. İşçi ücretlerinin en düşük haddini tespit etmiş, işçilerle anlaşmazlıkların halli için federasyon hakem mahkemeleri kurmuş, sekiz saatlik çalışma prensibini uygulamıştır. 1908 de ihtiyarların korunması için bir teşkilât meydana getirmiştir. 1907 tarihli yüksek gümrük tarifesi kanunu ile endüstri işçilerine yüksek ücret verilmesi sağlanmak istenmiştir. Anavatana karşı ise tenzilâtlı gümrük tarifesi uygulanmıştır. İngiltere - Japonya Bağlaşması (1902-21) A. da iyi karşılanmamış, buna karşı mücadele edilmiştir. 1909 - 1910 da mecburî askerlik esasını kabul eden A. 1911 tarihli savunma kanunu ile memleketin askerî teşkilâtını düzenlemiş, aynı zamanda bir de A. donanması meydana getirmiştir. Birlik merkezinin hangi şehirde bulunacağı meselesi uzun tartışmalara yol açmış, en sonunda Canberra'nın kurulması (1913) ile bu mesele halledilmiştir. Birinci Dünya Harbi'nde A., bütün kudretiyle İngiltere'ye yardım etmiş, Çanakkale ve Flandriya harblerine 400 bin kişilik bir kuvvetle katılmış ve 59 bin kişi zayiat vermiştir. 1929 da kaldırılan askerlik yükümlülüğü İkinci Dünya Harbi sıralarında yeniden konulmuştur. Bu mesele yüzünden önceleri İşçi Partisi parçalanmış, bir küçük kısmı 1915 te hükümetin başına geçmiş olan Hughes'in başkanlığında Liberallerle birleşen Millî Parti'yi kurmuştur. 1923 te Millî Parti'nin lideri Bruce, Hughes'in yerine başbakanlığa geçmiştir. 1922 de Milletler Cemiyeti'ne giren A., milletlerarası işçi konferanslarının hepsine katılmıştır. Birinci Dünya Harbi ile İkinci Dünya Harbi arasındaki zamanda her yönde önemli gelişmeler göstermiştir. İkinci Dünya Harbi'nde de anavatana ordu ve donmasiyle büyük yardımlarda bulunmuştur. A. Birleşmiş Milletler Teşkilâtının da etkin bir rol sahibi olan üyelerindendir.

Londra'da Thames kıyısında 1911-14 yıllarında A. Birliği hükümeti tarafından A. Yüksek Komiseri ve Victoria ile Tasmanya genel temsilcileri büroları için yaptırılan binaya «Australia House» (= A Evi) denilmiş, Sydney şehrinin 1788 de kaptan Arthur Philipp tarafından kuruluş günü olan 26 ocak A. nın millî bayramı (Australia Day) olarak kabul edilmiştir

Anayasa: 9 temmuz 1900 tarihli anayasaya göre, Commonwealth adı verilen Avustralya Birliğinin şekli bir konfederasyondur. Bu konfederasyonu teşkil eden devletler şunlardır: Yeni Güney Wales. Queensland, Tasmanya. Victoria, Batı ve Güney Avusturalya. Konfederasyona girebilecek veya konfederasyon tarafından devlet olarak kurulacak diğer sömürgeler veya arazi. Buna göre bugün Kuzey ve Orta A. ülkeleri ile federal başkent çevresi birliğin birer parçası olarak tanınmaktadır.

Yasama yetkisi: Kıral ile Âyan ve Temsilciler Meclisi'nden bileşik ve Konfederasyon Parlâmentosu adı verilen bir kurula aittir. Kıralı bir genel vali temsil eder. Genel vali parlâmento toplantılarını tespit edebilir ve geri bırakabilir, temsilciler meclisini dağıtabilir. Parlâmento yılda en az bir defa toplanır.

Âyan Meclisi: Her devlet ahalisi tarafından 6 sene için seçilecek kimselerden kurulur Her devlet ahalisi bir dereceli seçim usulü ile altı Âyan üyesi seçer. Toplantı nisabı üçte ikidir.

Temsilciler Meclisi: Doğrudan doğruya birlik halkı tarafından nüfus çoğunluğu esasına göre ve üç sene için seçilen üyelerden kurulur. Üye sayısı her devlete en az beş kişi düşmek şartiyle 75 tir. Parlâmento, temsilcilerin sayısını eksiltebilir veya arttırabilir. Toplantı nisabı yine üçte ikidir. Başkanın oy hakkı yoktur. Ancak reyler birbirine eşit olursa oy verir ve oyu üstündür.

Yürütme erki: kıralı temsil, genel valiye ait olup anayasanın ve konfederasyon kanunlarının yürütülmesi ile ilgilidir. Yedi kişi olan bakanları Birlik Parlâmentosu üyeleri arasından genel vali seçer. İstişari oy hukukuna sahip bir de federal yürütme meclisi vardır.

Yargı erki: Avusturalya Yüksek Divanı adiyle yüksek bir federal divan ile parlâmentonun kuracağı ve federal yargı hakkına sahip olacak diğer mahkemelere aittir.

Devletler Anayasaları Konfederasyon anayasasına aykırı olamaz. Bundan başka, devletlerden her birinin ayrı parlamentoları, valileri ve bakanları vardır ve bunlar Konfederasyon Parlâmentosuna ait olanların dışında kalan yetkilere sahiptirler.

Anayasanın değiştirilmesine dair tasarı her iki meclis tarafından salt çoklukla kabul edilmek ve kabulden

en az 2, en çok 6 ay sonra Temsilciler meclisi seçmenlerinin onanmasına arzolunmak lâzımdır.

İki meclis arasında anlaşmazlık çıkacak olursa Genel vali her iki meclisin kabul ettiği şekilleri seçmenlerin oyuna sunar.

DİL. Avustralya'da devlet ve kültür dili İngilizcedir. Anglo-Sakson dünyasının, hususiyle de Britanya Commonwealth'inin içerisinde. İngilizce yerel şekiller aldığı gibi (bk. ANGLİSİZM), Avustralya'da da *Austral English* (Australian English = Avustralya İngilizcesi) meydana gelmiştir; Yeni Zelânda'da kullanılan İngilizceye de bu ad verilir. Avustralya İngilizcesinin ayrıca bir edebiyatı da vardır; bk. AVUSTRALYA EDEBİYATI.

Genel İngilizceden ancak bazı deyimler bakımından farkı olan bu Avustralya İngilizcesinde, en çok yerel hayvan ve eşya isimleri göze çarpar. Başlıcaları şunlardır: *kangaroo* (yerli dilde: *kanguru* = keseli [marsupial] hayvanlardan biri), *wombat* (yerli dilde: *womback* veya *wombach* = keseliler cinsinden başka bir hayvan), *wallaby* (yerli dilde: *wolabā* [*walla* = sıçramak] = küçük kanguru). *boomerang* (yerli dilde *buma* = vurmak, + *arang* [kelime eki] = yontulmuş ve köşeli sopa şeklinde kullanılan ve fırlatılan silâh). Avustralya'nın New South Wales kısmından alınan kelimeler arasında *dingo* (= bir çeşit köpek) ile *paramatta* (= yün ve pamukla dokunmuş ince bir kumaş; Sydney yakınındaki Paramatta [*bara* = balık, *matta* = su] kasabasının adından) da vardır. Yeni Zelânda'daki Maori dili de İngilizceye *kiwi* (= kanatsızlar [apteryx] cinsinden bir kuş; ötüşü *ki-wi* şeklinde olduğu için ona bu ad verilmiştir), ve *pah* (= kale; yerli dilde *pà* = kuşatmak) kelimeleri vermiştir. Bütün bu kelimeler Avustralya İngilizcesinden genel İngilizceye geçmiştir; bk. E. E. Morris: *Austral English. A Dictionary of Australasian Words, Phrases. and Usages*, Londra 1898. Sidney J. Baker: *The Australian Language*. Londra 1945.

Avustralya'da İngilizce toplu halde güneydoğuda, güneybatı ile kuzeydoğu kısımlarının da kıyılarında konuşulur. Avustralya'nın iç bölgeleriyle kuzey kısımlarında ise yerli diller vardır. İngilizcenin bulunduğu bölgede de yaşıyan bu dillerin sayısı 140 kadardır; bunlar için bk. AVUSTRALYA DİLLERİ. Avustralya-Yeni Gine adası sınırı da «Papua» denilen dillerin yurdudur fakat bunların merkezi Avustralya'nın dışındadır. Son zamanlarda Kuzeydeki Cape York yarımadasından, sığıntı olarak Pigme (Pygmy) dilleri de meydana çıkarılmıştır. Tasmanya adasındaki diller de ayrı bir topluluk olan «Tasmanya dilleri» ailesini meydana getirir. Avustralya'da İngilizce konuşanların sayısı 7½ milyon, yerli dilleri kullananlar da 60 000 kişi kadardır.

AVUSTRALYA ALPLERİ, Avustralya'da dağlık doğu bölümün güneyinde en yüksek dağ. Granit ve gnayslardan meydana gelmiş, yer yer geniş alanlı bazalt lâvlariyle örtülmüştür. Diluvyum'da oluşmuş buzyalaklariyle küçük yüksek göller dışında Avrupa Alplerini andıran hiç bir özelliği yoktur. En yüksek noktası (2240 m) Mount Kosciusko'dur.

AVUSTRALYA DİLLERİ, Avustralya'da konuşulan yerli dillere verilen coğrafî ad. Adanın 7 600 000 nüfusu içinde 60 000 kişi tarafından dağınık olarak konuşulur.

Avustralya'da dil göçleri ve tabakaları: Sayısı 142 ye varan ve birçoğu sönmüş veya sönmek üzere olan bu dillerin, linguistik anlamda bir «dil ailesi» teşkil etmesi henüz ispat edilememiştir. Bazı dillerden ele geçirilebilen malzemenin azlığı, genel olarak bütün malzemenin çok geç bir devirde toplanmış olması, bu arada eski devirlerden beri birçok dillerin birbiriyle karışmış bulunması, ve yazılı eski anıtların yokluğu Avustralya dillerinin mukayeseli etüdünü ve bunların geriye doğru izlenmesini güçleştirmiştir. Geniş ölçüde bu dillerle uğraşan Avusturyalı dilci W. Schmidt Avustralya'daki 142 dilin herbirinden aynı listeye göre 44 kelime ile şahıs zamirlerini toplamış (W. Schmidt: *Gliederung der australischen Sprachen*, «Anthropos» dergisinde, cilt VII - XIV, Viyana 1912-1919; krş. A. L Kroeber: *Relationship of the Australian Languages*, «Journal and Proceedings of the Royal Society of New South Wales» dergisinde, cilt LVII, 1923, s. 101-117) ve bu malzemeyi mukayese esası alarak Avustralya dillerinin sınıflamasını yapmıştır. Buna göre (bk. harita), Avustralya dilleri, Güney ve Kuzey olmak üzere iki başlıca kola ayrılır. Herbirinin ana bölümleri şöyledir: I. — Güney Avustralya: A. — Victoria dilleri. B. — Yuin-Kuri dilleri. C. — Güney dilleri. Ç. — Yukarı Murray ırmağındaki karışık diller. D. — Doğu dilleri E. — Batı dilleri. F. — Merkez grupu: 1 — Güney merkez, 2 — Kuzey merkez: a — Batı alt-grupu, b — Doğu alt-grupu. G. — Wiradyuri-Kamilaroi grupu: 1 — Güney alt-grupu, 2 — Kuzey alt-grupu. II. — Kuzey Avustralya: A. — Kelimeleri konsonla biten diller. B. — Kelimeleri sonant seslerle (n, m ŋ, r. l) biten diller. C. — Kelimeleri vokalle biten diller. Bu iki kol arasında menşe birliği yoktur.

O tarihten beri yapılan araştırmalar ve incelemeler, şimdiki ağırlık merkezi Avustralya'nın kuzeyindeki Yeni Gine adasında bulunan ve Papua denilen dillerin Avustralya dillerinin üzerine yapmış olduğu kuvvetli etkiyi meydana çıkarmıştır. Bugünkü bilgimize göre, eskiden Papua dilleri Büyük Okyanus'ta çok daha geniş bir alan kaplamışlardır. Avustralya'da da eski bir dil tabakasını temsil eden birçok dil aileleri yaşamış, bunların daha arkaik bir tipi de 1878 e kadar Tasmanya adasında konuşulmuştur (bk. TASMANYA DİLLERİ). Güneydoğu Asya'dan Austroasyatik dillerin (b. bk.) İndonezya'ya akın etmesi üzerine, Papua dilleri Yeni Gine'ye ve Avustralya'ya doğru gerilemiş, Yeni Avustralya dili (Neo-Australian) şeklinde adlandırabileceğimiz bir dil de Torres Boğazı ve York Burnu yoliyle kuzeyden güneye doğru inmeğe başlamıştır. Bu dil bir taraftan adanın dört tarafına yayılır ve çeşitlenirken, öbür taraftan da bazı merkezlerde, hususiyle doğuda, güneyde ve batıda, birleşme ve kaynaşma hareketleri meydana gelmiş, bunun sonucu olarak da eski ve yeni nitelikler birbirine karışmış, bu arada yeni nitelikler de türemiştir. Bunun için Yeni Avustralya dilleri tabakasındaki diller bir dereceye kadar ortak nitelikler kazanmıştır. Daha yüksek neolitik bir kültüre dayanan bu yeni tabaka dili, antropologların «en eski kültür» dedikleri tabakayı temsil eden Eski Avustralya (Palaeo-Australian) dilini adanın güneydoğudaki Victoria bölümüne sıkıştırmıştır. W. Schmidt'in sınıflamasında da Victoria dilleri, adanın en ilkel dil zümresini teşkil eder. Eski ve Yeni Avustralya dil tabakaları arasında, güneyde, Murray ırmağının güney vâdilerinde, Narrinyeri denilen dil ailesi özel bir yer işgal eder. Yeni Avustralya dillerinin, kuzeyde, doğuda, ve güneyde, arkaizmlerini muhafaza etmiş olan kenar (pé-

riphérique) dil grupları da vardır. Avustralya'nın yeni dil tabakası adanın hemen her tarafında gelişirken, Yeni Gine'den Papua cinsinden olan yeni bir dil akını gelmiş ve kuzeyden üçgen şeklinde adanın ortalarına kadar inmiştir. Bu dil çarpışması sonucunda, Yeni Avustralya dil tabakasının bir kısmı Papua dilleriyle karışmış ve ayrı bir tabaka teşkil etmiştir. Daha sonra, arkadan gelen yeni bir Papua akını, Avustralya-Papua karışık dil tabakasının kuzey ucundaki kısmını hemen hemen tamamiyle Papualaştırmıştır. Şöyle ki, W. Schmidt'in «Kuzey Avustralya dilleri» dediği bölümün büyük bir kısmı, Papualaşmış dillere, bir kısmı Papua-Yeni Avustralya karışık diller sınıfına, kalan küçük bir kısmı da Yeni Avustralya dil tabakasının kuzey periferik diller bölümüne girer (bk. PAPUA DİLLERİ).

Avustralya dillerin'n sınıflanması: Bu dil göçlerinden sonra, Avustralya dilleri, benzerlik derecesine göre sınıflanmış şu tabloyu gösterir:

I. — *Eski Avustralya dil tabakası:* A. — Buandik grupu: Batı, Kuzeydoğu, ve Güneydoğu diyelekleri. B. — Koliyon. C. — Kulin grupu: 1 — Kulin, diyelekleri: Ngenngenwurru, Wuddyawurru, Bunurong, Woiwurru, Tannaguwurru, Wuttyabaluk. 2 — Piangil.

II. — *Narrinyeri ailesi:* A. — Kıyı gerisi Narrinyeri'si: Doğu: a — Sittha, b — Kemendok; Kuzey, ve Batı diyelekleri. B. — Kıyı veya Güney Narrinyeri'si.

III. — *Yeni Avustralya dil tabakası:* A. — *Batı grup:* 1 — Yungar: Kuzey, Merkez, ve Güney diyelekleri. 2 — Luridya-Mining alt-grupu: a — Doğu Luridya; b — Batı Luridya; c — Nunkaberri; Kanyara; Ngaiarda veya Maiaka; ç — Yamaidyi; d — Amandyo; e — Batı Mining; f — Doğu Mining. 3 — Spencer Körfezi alt-grupu: a — Nonga; b — Parnkalla; c — Tyura; ç — Meyu, diyelekleri: Dora, Wallaru, Adelaide. B. — *Merkez grupu:* 1 — Eyre Gölü alt-grupu: a — Nulla; b — Yarrawurka; c — Dieri; ç — Evelyn Creek. 2 — Wonkamarra. 3 — Kungeri-Birria. 4 — Darling Irmağı altgrupu: a — Marowra: Güney, ve Kuzey Marowra; b — Kurnu; c — Baddyeri. 5 — Kana alt-grupu: a — Ulaolinya - Wonkayera; b — Kana; c — Karawalla-Tunberri. C. — *Kuzey grup:* 1 — Kogai-Wakelburra veya Murri alt-grupu: a — Batı bölüm: Kogai: Barku; Paruga; b — Doğu bölüm: Cook District diyelekleri: Mamburra, Burdekin, Wakelburra. 2 — Goa. 3 — Bundyil, diyelekleri: Mikadun, Miape, Mykulon, Mitakudi, Wunamurra. 4 — Kuinmurburra. 5 — Halifax Körfezi alt-grupu: Güney, Merkez, ve Kuzey diyelekleri. Ç — *Doğu grup:* 1 — Minyung-Wiradyuri altgrupu: a — Turubul; b — Minyung: Kuzey, Merkez, ve Güney Minyung; c — Thangatti; ç — Yukumbul; d — Pikumbul; e — Murawarri; f — Euahlayi veya Yualeai; Wirri-wirri; Ngurie; g — Kamilaroi; h — Wailwun; i — Burrabinya; j — Ngeumba; k — Wongaibon; l — Wiradyuri; m — Emu-mudyung. 2 — Kabi: Merkez, Kuzey, ve Güney Kabi. 3 — Wakka: Doğu, ve Batı Wakka. 4 — Kuri, diyelekleri: Gundunggaia, Dharruk, Port Jackson, Darkinñung, Awabakal, Katthung, Biripi. Wannarua. 5 — Yuin, diyelekleri: Ngunawal, Thurga, Dyirringan, Tharumba, Wodi-wodi, Illawara, Thurawal. D — *Periferik diller:* 1 — Kuzey periferi: a — King Sound diyelekleri: α — Niol-niol; β — Chowie; γ — Ruby Creek; b — Ord Irmağı diyelekleri: α — Nowilnowilanna; β — Yamandil; γ — Kowrana; δ — Kisha; ε — Daly Irmağı dili; c — Melville Adası dili; ç — Kakadu; d — Torres Boğazı Adaları dilleri: α — Saibalgal; β — Gumulgal; γ — Kauralgal veya Kaiwalgal; δ — Kulkalgal. 2 — Doğu periferi: a — Koko Yimidir; b — Bulponarra; c — Bieli; ç — Gowar; d — Kumbainggeri. 3 — Güney periferi: a — Bangerang; Nagarrimowro; b — Dhudhuroa; c — Pallanganmiddah; ç — Kurnai.

IV. — *Papua-Yeni Avustralya karışık dilleri:* A. — Aranda grupu: 1 — Yaroinga 2 — Underekebina. 3 — Aranda. 4 — Wychinga. 5 — Urabunna 6 — Kaitish. B. — Walukera. C. — Yelina.

V. — *Papualaşmış diller:* A. — Prenses Charlotte Körfezi dili. B. — Weymouth Körfezi dili. C. — Miriam. Ç. — York Burnu grupu: 1 — Batı alt-grup: a — Mapun Irmağı dili; b — Coen Irmağı dili; c — Nggerikudi. 2 — Doğu alt-grup: a — Gudang; b — Yaraikana; c — Otati. D. — Akunkul: 1 - Akunkun. 2 — Kuguminny. E. — Mingin. F. — Leeanuwa veya Aluna. G. — Chingali. H. — Karandi grupu: 1 — Walsh Irmağı dili. 2 — Karandi: a — Kıyı gerisi Karandi'si: α — Kuzey diyelek; β — Güney diyelek; b — Kıyı Karandi'si. 3 — Kulkadun. 4 — Wollangurmi. İ. — Roper Irmağı grupu: 1 — Roper Irmağı dili. 2 — Catherine Irmağı dili. I. — Kuzey grup: 1 — Caledon Körfezi dili. 2 — Wulna. 3 — Awarra. 4 — Aggrakundi. 5 — Larrakia. J. — Coburg Yarımadası dilleri: 1 — Yalakuru. 2 — Unalla. 3 — Yaako. 4 — Yarl. 5 — Iy. 6 — Oitbi. K. — Wulwonga.

Avustralya dillerinin yapısı: Avustralya dilleri, genel olarak, arkaik ve ilkel dillerden sayılır (bk. İLKEL DİLLER). Onları konuşanlar, antropoloji bakımından şimdiki insan ırkının (Homo sapiens) en ilkel tipindendirler; soyları sönmek üzeredir. Bu dillerde, ilkel insan topluluklarını teşkilâtının incelenmesi için faydalı malzeme bulunmaktadır (bk. ARANDA, ve ayrıca: A. Sommerfeldt: *La langue et la société: caractères sociaux d'une langue de type archaïque.* Oslo 1938). Avustralya dillerinin tarihî ortak nitelikleri tespit edilememiştir. Ortaklaşa dış niteliklerinin başlıcaları şu birkaç noktada toplanabilir: 1 — Sızıcı (fricatif) seslerden s, f, ẖ'nin bulunmaması; buna karşılık t', d' gibi damak (palatal) seslerin bulunması, bu seslerin de t͡s ve d͡z gibi affrike seslere kayması. 2 — Aynı dilde olmak üzere, ötümlü (sonore) — ötümsüz (sourd) konson farkının bulunmaması, yani k ile g'nin, t ile d'nin, p ile b'nin ayırt edilmemesi, ve patlayıcı seslerin sırasiyle k ile g t ile d ve p ile b değerleri arasında ortalama olarak bulunması. 3 — Kelime türetimi ve çekimi (flexion, tasrif) nin daha çok sonek (suffixe) lerle yapılması. 4 — Yeni tabakada, kelime başlarında ve sonlarında bulunan seslerin genel olarak basit olması, eski tabakada ise başta ve sonda çift konson bulunabilmesi (başta: kl, pl, tr, pr, v. b.; sonda: lk, lt, rk, rt, v. b.). 5 — Başka ilkel dillerde de olduğu gibi, birçok basit kavramların bileşik bir şekilde anlatılması, meselâ Yungar dilinde *kāta nurgo* = «baş yumurtası» = beyin, gibi. 6 — Sayı adları sisteminin ilkel olması. 7 — Ayırt edici ve sınıflayıcı gramatikal gereçlerin teferruatlı olması, hususiyle de şahıs zamiri sisteminin çeşitli bir manzara göstermesi.

Morfoloji alanında, Avustralya dillerinde, ayrı ayrı dillerde bulunmak üzere, şu nitelikler göze çarpar: İsimde, «iki» sayı adına dayanan ikil (dual, tesniye) şekli de vardır; çoğul (cemi) ise esasta üçül (trial) dür, meselâ Güney Narrinyeri: *korni* = adam, *kornar* = adamlar

(gerçekte = 3 adam, krş. *nepaldar*, *maltiar* = 3), *korneñk* = iki adam (krş. *niñeŋk* = 2); Kuzey Narrinyeri *meru* = adam, vokal değişiminine dayanan çoğul *mera* = adamlar, *merakul* = iki adam (krş. *taŋkul* = 2). Ayrıca üçüle de raslanmıştır: Kulin *wille* = opossum, çoğulu *willebarak* üçülü *willebarakkulik*. İsim çekimi soneklerle yapılır; ismin mutlak (absolutif), faillik (ergatif, actif, agential), genitif, datif, ablatif, vokatif, beraberlik (social), yanındalık (adessif), uzaktalık (abessif), kalmaklık (commoratif), aletlik (instrumental), v. b. halleri vardır. İsim türetmeye yarıyan sonekler arasında, isimleri sıfatlandıran, fiilleri isimleştiren, isimleri küçülten, mahrumiyet anlatan sıfatları kıyaslıyan ekler de bulunur. Sıfat, isimden sonra da gelebilir, meselâ Yungar *gabi* (su) *odern* = tuzlu su. Yeni Avustralya dil tabakasında, genitif, tamladığı isimden evvel, Eski Avustralya tabakasında ise sonra gelir, Koliyon *kan* = saç, *morok* = baş, *kan-morok* = başın saçı, Yungar *walū* = saç, *kāta* = baş, *kāta-walū* = başın saçı; bu husus, Eski ve Yeni tabakaları birbirinden ayırt eden başlıca niteliklerden biridir.

Zamirin, içinde kullanıldığı cümlenin geçişli (transitif) veya geçişsiz (intransitif) olduğuna göre ayrı şekiller alabilir, meselâ Yungar *ŋani* = kim? (geçişsiz), *ŋando* = kim? (geçişli), *ŋait* = ne? (geçişsiz), *yan* = ne? (geçişli). Bazı dillerde «kim» ile «ne», yani şahısla eşya gösteren soru zamirleri farkı yoktur, Parukalla *ŋanna* = kim?, ne?, gibi. Şahıs zamirlerinde tekil (müfret) 3. şahısta eril (müzekker), dişil (müennes) farkı bulunduğu gibi, bazı dillerde canlı, cansız farkı da gözetilir, meselâ Daly Irmağı dilinde *yi*, *i* = o (eril), *nin* o (dişil), *mun* = o (canlı [hayvan]), *vun* = o (cansız [eşya, yer]). Eril-dişil farkı tekil 1. şahısta da bulunabilir, Saibalgal *ŋai* = ben (eril, geçişsiz), *ŋatu* = ben (eril, geçişli), *ŋazo* = ben (dişil, geçişsiz), *nözo* = ben (dişil, geçişli). Muhatabın dahil sayılıp (inclusif) sayılmadığına (exclusif) göre, ikil ve çoğul 1. şahıs zamirlerinin iki şekli vardır meselâ Wiradyuri *ŋalli* = biz ikimiz (ben ve sen; inclusif), *ŋalliguna* = biz ikimiz (sensiz; exclusif), *ŋeani* = biz (sen de dahil), *ŋeaniguna* = biz (sensiz). İyelik (mülkiyet) zamiri takısı ismin sonuna ya doğrudan doğruya veya bir ara ekiyle takılır, meselâ Wiradyuri *marra-di* = el-im, Wongaibon *ga* ara ekiyle *ŋuraŋ - ga-dzi* = tarla-m. Akrabalık adları için özel iyelik ekleri vardır, Koko Yimidir *peba-to* = baba-m. Bazı dillerde iyelik zamirleri, şahıs zamirlerine getirilen soneklerle yapılır, meselâ Daly *ŋa* = ben, *ŋa-main* = benim; bunlar isimlerden sonra da getirilebilir, *alalk ŋamain* = çocuğum, gibi. Önek şeklinde iyelik takıları, ve bunların isimden evvel getirildiği de görülmüştür.

Sayı adları türlü dillerde ikili (binaire), üçlü (trinaire), beşli (quinaire), yirmili (vigésimal) esasa göre olabilir. İkili esasa göre, 3 sayısı 2 + 1, 4 sayısı 2 + 2, 5 sayısı 2 + 2 + 1 şeklinde anlatılır, meselâ Güney Narrinyeri *kukko* = çift, *kukko kukko* = 4, *kukko kukko ki* = 5, *kukko kukko kukko* = 6, *kukko kukko kukko ki* = 7. Üçlü esase göre, Kamilaroi *māl* = 1, *būlār* = 2, *gūliba* = 3, *būlār-būlār* = 4, *būlār-gūliba* = 5, *gūliba-gūliba* = 6. Beşli sisteme göre, 5 = bir el veya «ellerin yarısı», 10 = iki el, 15 = iki el bir ayak, 20 = iki el iki ayak şeklinde sayılır, meselâ Daly *nanyilk yenak* = 5 (= el bir), *nanyilk veren* = 10 (= el iki), *nanyilk veren mad'an yenak* = 15 (= el iki, ayak bir), *nanyilk veren mad'an veren* = 20 (= el iki ayak iki), Yungar *mard'in baŋga gud'ir gañ* = 6 (= ellerin yarısı + 1). Dillerin bir kısmında yalnız 3 e kadar sayılır, ondan yukarısı için «çok», «pek çok» gibi deyimler kullanılır, Wiradyuri 1 = *ŋumbai*, 2 = *bula*, 3 = *bula-ŋumbai*, 4 = *buŋgu* (= çok), 5 = *buŋgugalaŋ* (= pek çok); genel olarak 20 den yukarısı sayılmaz.

Fiil çekimi soneklere dayanır; ettirimli (illî, causatif), dönüşlü (mutavaat, reflexif), karşılıklı (müşareket, réciproque) gibi fiil binaları yapan ekler de vardır: özne (fail) zamirinin kısaltılmış şekli fiilin sonuna eklendiği gibi (meselâ Wiradyuri *yanana-tu* = giderim; krş. *ŋatu* = ben), nesne (meful) zamiri de fiil gövdesine alınabilir, Wiradyuri *bumali-ŋīn-dyu* = onu dövebilirdim, gibi. Masdar (infinitif), şeklinden başka şart, emir, men (prohibitif, metutif), izin (permissif), başlama (inceptif) v. b. kipleri (siga) ile geniş (muzari) ve şimdikilik (hal) zamanları bulunduğu gibi geçmişlik ve geleceklik zamanları da pek ayrıntılıdır: bir fiilin bugün, dün, yakın geçmişte, uzak geçmişte, pek uzak geçmişte, belirli bir geçmişte, belirsiz bir geçmişte, veya başka bir geçmişten evvel işlenmiş olduğuna göre bugünkü geçmişlik (praeteritum hodiernum), dünkü geçmişlik (praeteritum hesternum), yakın geçmişlik (praeteritum propinquum), uzak geçmişlik (praeteritum remotum), pek uzak geçmişlik (praeteritum remotius), belirli geçmişlik (praeteritum definitum), belirsiz geçmişlik (praeteritum indefinitum), ve geçmişlik öncesi (plusquamperfectum) zamanları vardır; aynı şekilde, geleceklik de bugünkü, yarınki, yakın, uzak, belirli, belirsiz, ve bitmiş (futurum exactum) türlerini gösterir: meselâ Dieri *ŋato ŋanka-la wiri* = birkaç gün evvel yapmıştım, *ŋato ŋanka-na-la* = vaktinde yapmıştım, *ŋato ŋanka-na-wonti* = uzun zaman evvel yapmıştım, Wiradyuri *būm-ē-giri* = vurmuş olacağım, *būm-al-āwa-giri* = hemen vuracağım, *būm-al-ŋāri-āwa-giri* = bugün muhakkak vuracağım, gibi.

Akrabalık bağları: Avusturya dillerini Afrika (hususiyle Nil-Çad, ve Nil Habeş grupları; E. M. Curr 1886-87), Melanezya-Polinezya (H. Schnorr v. Carolsfeld 1890, v. b.), Dravid (J. Mathew 1899), Andaman (A. Trombetti 1905, 1922, R. Gatti 1907-09) ve başka dil ailelerine bağlamak istiyenler olmuşsa da, bu yolda ileri sürülen tanıtlar çok zayıf görülmüştür. Öbür taraftan, Eski Avustralya tabakasının da Papua (dolayısiyle de Andaman) dilleriyle ilgili bulunduğuna dair ortaya atılan görüşler daha müsait karşılanmıştır. Fakat bu ihtimalleri gerçekleştiren hiçbir mukayeseli gramer henüz yapılmış değildir.

AVUSTRALYA EDEBİYATI, Avustralya ve Tasmanya adalarının teşkil ettiği Avustralya Commonwealth'-inde 1810 yılından beri İngiliz dilinde yazılmakta olan edebiyat (ayrı bir Dominion olan Yeni Zelânda için bk. YENİ ZELÂNDA EDEBİYATI).

Başlangıcı ve genel nitelikleri: Avustralya 1688 den beri İngiliz denizcileri (William Dampier, James Cook, v. b.) tarafından ziyaret edilmişse de, ilk yerleşme 1788 de İngiltere'den gönderilen 778 cani için Arthur Phillip tarafından kurulan Sydney Cove (New South Wales bölümünde şimdiki Port Jackson) mevkiinde olmuş, Avustralya edebiyatı da bu cezaevi havası içinde, 22 yıl sonra orada başlamıştır. Bu tarihten önce Avustralya'da yalnız kanunnameler ve resmî yazılar buluruz. Michael Robinson'ın 1810-21 yılları arasında türlü vesileler münasebetiyle yazdığı şiirlerinden

sonra, bir şiir kitabı olan ve *First Fruits of Australian Poetry* adını taşıyan ilk eser, New South Wales başyargıcı Barron Feild tarafından yazılmış ve 1819 da Sydney'de basılmıştır. Bu şekilde başlıyan Avustralya edebiyatının başlıca karakteristikleri şunlar olmuştur: Avustralya kırlarının (yerli İngilizcede: *bush*, lûgat anlamı: «çalı»), cezaevinden kaçıp çalılıklarda gizlenen canilerin (yerli İngilizcede: *bushranger*), koyunculukla uğraşmak üzere kırlarda yerleşen ailelerin (yerli İngilizcede: *squatter*), cezaevinden çıkarak serbest hayata kavuşanlarla (emancipist) aristokrat göçmenler (exclusivist) arasındaki mücadelenin, 1840-1850 yıllarında altın madenlerinin ortaya çıkarılması üzerine bu memlekete yapılan «altın akını» (gold rush) nın, topografya, tarih, şiir ve roman şeklinde tasviri ve terennümü. Avustralya'daki edebiyat anavatandaki edebiyatın denizaşırı bir kolu olarak başlamış ve gitgide bağımsızlığını kazanmıştır. Avustralya edebiyatı doğduğu zaman İngiliz edebiyatı Romantizm çağında bulunduğu için, Avustralya edebiyatı daha ilk adımlarında bu çığırda yürümüştür.

İlk devirde şiir: İlk yazılar göçmenler ve idare adamları tarafından yazılmış, millî ruh ancak ikinci nesil zamanında belirmeğe başlamıştır. Bunlardan ilki, New South Wales'teki cezaevlerinden birinde çalışan bir cerrahın oğlu W. C. Wentworth'tır. Sömürgenin kuruluşundan ancak 5 yıl sonra doğan bu zat, 1819 da memleketini ve Tasmanya'yı tasvir ettikten (*A Statistical, Historical and Political Description of New South Wales and Van Diemen's Land*) sonra, Sydney'de ilk gazete olarak çıkan *The Sydney Gazette*'te Avustralya'yı terennüm etmiş (*Australasia*, 1823), Sydney'de avukat olarak yerleşmiş, bir arkadaşiyle 1824 te kurduğu *Australian* gazetesinde Avustralya'da self-government esasını savunmuş, 1852 de de Sydney üniversitesini meydana getirmiştir. Aynı New South Wales bölümüne göçmen olarak gelen din adamlarından J. D. Lang, *Aurora Borealis* (1826) başlıklı dinî şiirin ve *Historical and Statistical Account of New South Wales* (1834) adlı tarihin yazarıdır. Bu yıllarda ilk yerli şairlerden biri olan C. Tompson bu ruhla terennüm ettiği şiirleri (*Wild Notes from the Lyre of a Native Minstrel*, 1826) ortaya koymuştur. Bundan sonra, 1850 sıralarında, D. H. Deniehy, W. B. Dalley, H. Halloran, R. P. L. Rowe, J. S. Moore, Caroline W. Leakey (*Lyra Australis*, 1854) gibi ikinci derecedeki şair ve gazeteciler arasından değerli yazarlar sivrilmeğe başlamıştır. Bunlardan birincisi olan Ch. Harpur, Avustralya kır manzaralarını ve oradaki hayatı terennüm etmiş (*Thoughts: a Series of Sonnets*, 1845; *A Poet's Home*, 1862; *The Tower of the Dawn*, 1865; en tanınmış şiiri: «Creek of the Four Graves»), cezaevinden kaçanların hayatını da bir sahne eserinde (*The Bushrangers*, 1853) canlandırmıştır. Meksika'daki harbe katıldıktan sonra Avustralya'da yerleşen şair R. H. Horne, *Orion* (1843) başlıklı allegorik ve mitolojik epopesinden başka birtakım tarihî ve manzum piyesleriyle (*Cosimo de Medici*, 1837; şaheseri: *The Death of Marlowe;* 1837; *Gregory VII*, 1849; *Judas Iscariot*, 1848) ve *Australian Facts and Prospects* (1859) adlı nesriyle tanınmıştır. Sir Henry Parker (*Stolen Moments*, 1842; en iyisi olan *Murmers of the Stream*, 1857) ile J. L. Michael (*Songs without Music*, 1857; manzum hikâye: *John Cumberland*, 1860) ikinci plânda kalmışlar, ondan sonra H. Kendall, başlıca Wordsworth'tan mülhem olan kuvvetli bir lirik şair (*Poems and Songs*, 1862; *Leaves from Australian Forests*, 1869; *Songs from the Mountains*, 1880; en sevilen parçalar: «Araluen» [ölen kızına ağıt], «Hy-Brasil», «Cooranbena», «After Many Years») olmuştur. Genç bir yaşta intihar eden A. L. Gordon, Avustralya'nın en büyük şairi olarak tanınmıştır. Atla kırları dolaşan ve başlıca biniciliği ve kır manzaralarını terennüm eden Gordon (*Sea Spray and Smoke Drift*, 1867; *Bush Ballads and Galloping Rhymes*, 1870; *Racing Rhymes and Other Verses* [ölümünden sonra, 1901]; en tanınmış parçalar: «How we beat the Favourite», «The Sick Stockrider», «Whispering in Wattle Boughs», «Wolf and Hound»), *Ashtaroth* (1867) adlı dramatik liriğiyle de ün kazanmıştır. İskoçya'lı göçmen J. B. Stephens, Avustralya'nın en neşeli ve mizahçı şairi (*The Black Gin and Other Poems*, 1873; *Poetical Works*, 1902; en sevilmiş parçalar: «To a Black Gin», «Universally Respected»; Avustralya'nın vatanî şarkısı: «The Dominion of Australia») olmuştur; *Convict Once* (1871) başlıklı manzum hikâyenin de müellifidir. Yeni Zelânda edebiyatının da malı olan T. Bracken, en kuvvetli şiirlerinin büyük bir kısmını Melbourne'da yazmıştır (*Behind the Tomb and Other Poems*, 1871; *Flowers of the Free Lands*, 1877; en sevilen parçası: «Not Understood»). Bunun yanında A. P. Martin'in şiirleri (*Sweet Girl Graduate and Random Rhymes*, 1876; *Lays of To-day*, 1878) sönük kalmıştır.

Millî akımlar: Avustralya'da tam anlamiyle millî edebiyat, 1881 yılında Sydney'de kurulan *The Bulletin* adlı haftalık derginin etrafında toplanan 5 şair (J. Farrell [*How He Died and Other Poems*, 1887; *Australia to England*, 1897; *My Sundowner and Other Poems*, 1904], H. Lawson, V. J. Daley [*At Dawn and Dusk*, 1898; *Poems*, 1908; *Wine and Roses*, 1911], Ch. Brennan, B. O'Dowd [*Dawnyard*, 1903; *The Silent Land*, 1906; *The Bush*, 1912]) le başlamıştır. Bunlardan, Avustralya'nın millî şairi sayılan ve asıl soyadı Larsen olan Henry Lawson, şiirleri (*In the Days when the World was Wide*, 1896; *The Skyline Riders*, 1910) nden başka, manzum ve mensur hikâyeler (*Short Stories in Prose and Verse*, 1895; *While the Billy Boils*, 1898; *Joe Wilson and His Mates*, 1899; *Children of the Bush* 1900; ayrıca: *On the Track*, 1900; *Over the Sliprails*, 1900) de yazmıştır. Eski neslin şairleri arasında Queensland'li vatansever G. E. Evans (*The Australian Symphony*, 1891; manzum hikâye: *The Repentance of Magdalene Despair*, 1891), «bush» şairi B. H Boake (*Where the Dead Men Lie and Other Poems*, 1897; en tanınmış parça: «A Vision out West»), şair, romancı ve nesirci Fr. Adams (*Poetical Works*, 1887; deneme: *Australian Essays*, 1886; romanlar: *John Webb's End*, 1891; *The Melbournians*, 1892; hikâyeler: *Australian Life*, 1892); ballad ustası olan ve «Banjo Paterson» lâkabiyle tanınan A. B. Paterson (*The Man from Snowy River and Other Poems*, 1095; en tanınmış parça: «Black Swans»), altın madenlerini terennüm eden E. G. Dyson, R. Richardson (*Willow and Wattle*, 1893), P. J. Holdsworth, W. Gay (*Sonnets and Other Verses*, 1894), J. L. Cuthbertson (*Barwon Ballads*, 1893), Grace J. Carmichael (*Poems*, 1895), ve G. G. McCrae (*Satyrs and Sunlight*, 1909; *Idyllia*, 1922) yer alır. Daha yenilerden W. H. Ogilvie, E. J. Brady, Mary Gilmore (*Hound of the Road*), B. O'Hara D. P. O. Reilly, Sh. Neilson (*The Heart of Spring*), H. McCrae, Avustralya argosunu da kullanan C. J. Dennis (*The Sentimental Bloke*), R. Quinn, L. Gellert, ve W. J. Turner gibilerini burada anmak gerekir.

Roman: Avustralya'da ilk romanlar, «bush» hayatından olmak üzere, Ch. Rowcroft tarafından yazılmış (*Tales of the Colonies*, 1843; *The Bushranger of Van Diemen's Land*, 1846), sonra Catherine H. Spence «altın akını» nı romanlarına fon yapmıştır (*Clara Marison*, 1854; *Tender and True*, 1856). Aynı zamanda gazeteci ve sahne yazarı da olan Marcus Clarke, *For the Term of His Natural Life* (1874) adlı eseriyle, cezaevi hayatı romanlarının en kuvvetlilerinden birini vermiştir. «Boldrewood Rolf» takma adiyle tanınan Th. A. Browne, «bushranger» ve «squatter» temalı birçok romanlar (şaheseri: *Robbery under Arms*, 1888; *A Colonial Reformer*, 1890; *The Squatter's Dream*, 1890; *The Miner's Right*, 1890; *A Sydneyside Saxon*, 1891) yazmıştır. Bu büyüklerin yanında, G. G. McCrae (*The Man in the Iron Mask*, 1873), G. Boothby (*Bushigrams*, 1897), konularını Avustralya sosyetesinden alan Mrs. Campbell-Praed (*Policy and Passion*, 1881; nesir: *My Australian Girlhood*, 1902), «Tasma» adını kullanan Mrs. J. C. Couvreur (*Uncle Piper of Piper's Hill*, 1889), Pasifik hikâyecisi G. L. Becke (*By Reef and Palm*, 1894; *His Native Wife*, 1896; *Pacific Tales*, 1897), aile romanları yazan Ada Cambridge (*The Three Miss Kings*, 1891; *Materfamilias*, 1898; nesir: *Thirty Years in Australia*, 1903), F. Scott (*Colonial Born*, 1900), «Tom Collins» takma adiyle tanınan J. Murphy (*Such is Life*, 1903), C. A. Beans (*The Dreadnought of the Darling*), çocuk hikâyecisi Ethel Turner, «bush» hayatını inceliyen Barbara Baynton (*Bush Studies*), fantastik hikâyeci Mrs. Aeneas Gunn (*The Little Black Princess; We of the Never-Never*, 1912), «Steele Rudd» adını kullanan mizahçı A. H. Davis, G. Egerton, sahne yazarı da olan L. Stone, B. L. Farjeon (*Grief: A Story of Australian Life*, 1896) ikinci plânda kalırlar. Aslen İngiliz olup bir müddet Avustralya'da kalarak oradaki hayattan alınma roman yazanların eserleri (W. Howitt: *A Boy's Adventure in the Wilds of Australia*, 1854: H. Kingsley: *Recollections of Geoffrey Hamlyn*, 1859; E. W. Hornung: *A Bride from the Bush*, 1890, *The Boss of Taroomba*, 1894) İngiliz edebiyatının malı sayılır.

Deneme, tenkid, tarih: Avustralya'da sahne yazıları gelişmiş bir nevi sayılmaz. Yukarıda adı geçenlerden başka, komedya yazarı C. H. Chambers (*The Tyranny of Tears*, 1886; *Captain Smith*, 1888; *The Saving Grace*, 1890) bu arada anılabilir. Nesir, deneme ve tenkid alanında da, yukarıda anılanlar arasında, A. T. Strong (*Peradventure*, 1912). Shakespeare tenkidcisi T. G. Tuncker (*Shakespeare's Sonnets*, 1924) ve Oxford'da klâsik filoloji profesörü olan G. Murray yer alır. Gelişmiş bir nevi olan tarih alanındaki yazarlara şunları da katmak gerekir: E. G. Wakefield (*Letters from Sydney*, 1829; *New British Province of South Australia*, 1834), W. Westgarth (*Australia Felix: an Account of the Settlement of Port Phillip*, 1843; *Victoria, late Australia Felix*, 1853), J. E. T. Woods (*History of the Discovery and Exploration of Australia*, 1865), S. Bennett (*History of Australian Discovery and Colonization*, 1867), G. W. Rusden (*History of Australia*, 1883), H. G. Turner (*A History of the Colony of Victoria*, 1911), ve B. R. Wise (*The Making of the Australian Commonwealth*, 1913).

Son zamanlar: XX. yüzyıl başlarında, Avustralya edebiyatında başlıca iki cereyan belirmiş bulunuyordu. Bunlardan birincisi, eski geleneği devam ettirerek yerli rengi ve Avustralya milliyetçiliğini eserlerde belirtmek, ikincisi de genel kültür cereyanlarına katılarak edebiyat ufkunu genişletmek amacını gütmüştür. Yeni Avustralya edebiyatının en parlak siması Henry Handel Richardson imzasını kullanan kadın romancıdır. 1908 de verdiği *Maurice Gusest* adlı romandan sonra, yaşamayı bir facia haline getiren hayat şartlarını tasvir eden şaheser bir triloji (*The Fortunes of Richard Mahony*: 1 — *Australia Felix*, 1917; 2 — *The Way Home*; 3 — *Ultima Thule*, 1930) meydana getirmiştir. Yine büyük romancılardan olup beraber yazan ve M. Barnard Eldershaw bileşik adını kullanan Miss Barnard ile Miss Eldershaw, *A House Was Built* (1931), *The Glasshouse* (1936), *Plaque with Laurel* (1937) romanlarından sonra, XX. yüzyıl Avustralya'sını 400 yıl sonraki Avustralya'ya bağlıyan *Tomorrow and Tomorrow* (1948) adlı romaniyle ün kazanmışlardır. Avustralya'nın kuruluşunun 150 nci yıldönümü münasebetiyle, kurucu Arthur Phillip'in biyografyası (*Phillip of Australia*, 1938) de bu yazarların kaleminden çıkmıştır. Aynı zamanda bir ressam olan, *Vision* (1924) dergisini kuran Norman Lindsay, romanlarında (*The Cautious Amorist*, 1934; *Age of Consent*, 1938; *Halfway to Nowhere*, 1948) cemiyete karşı isyan etmiş, 1931 de *Red Heap* adlı romanı satıştan menedilmiştir. James Joyce gibi İngiliz, Gertrude Stein gibi Amerika'lı romancıların, şuuraltı gerçeklerini bildirmeğe çalışan uslûbunu taklit eden Patrick White, *Happy Valley* (1939; «Australian Literature Society» nin ödenini kazanmıştır) ve *The Living and the Dead* (1941) adlı natüralist, ultra modern ve kötümser romanların yazarıdır. Robert Close'un *Love me Sailor* (1947; ayrıca: *The Dupe*, 1948) adlı romanı da mahkemece hüküm giymiş romanlardandır. Helen Simpson (*Under Capricorn*, 1937) ilk sömürge çağını, Winifred Birkett (*Earth's Quality; Portrait of Lucy*, 1938) pastoral hayatı, Ruth Park (*Harp in the South*, 1946) ile Jon Cleary (*You Can't See Round Corners*, 1946) Sydney'deki endüstri mahallelerini, Leonard Mann (*A Muder in Sydney*, 1937) aile facialarını, Alison McDougall (*Wind in the Spring*, 1938) Avustralya'daki sakin hayatla Avrupa'daki hayat kargaşalıklarını, Eleanor Dark (*Prelude to Christopher*, 1936; *Sun Across the Sky*, 1938; *Waterway*, 1938) memleketindeki kültür ve materyalizm çarpışmalarını, Katherine S. Prichard (*Intimate Strangers*, 1937; *Golden Miles*, 1948), Seaforth Mackenzie (*The Young Desire It*, 1937; *Chosen People*, 1938), Vance Palmer (*Cyclone*, 1948; piyes: *Hail Tomorrow*, 1948), D. O. Cotterell (*The Singing Gold*, 1929), Ion L. Idriess (*Lasseter's Last Ride; Man Tracks; Cattle King*, 1937), Cecil Mann (*Light in the Valley*, 1948), Kylie Tennant (*Lost Haven*, 1948) da genel olarak Avustralya'daki sosyal hayatı romanlarında canlandırmışlardır. Yeni yazarlar arasında S. M. M. Franklin, M. Millos, Zora Cross, Mary L. Mack, J. Pollard, B. Penton, D. Stewart. G. Casey, Dorothea Mackellar, ve Myra Morris gibileri de anılmalıdır. Ph. Lindsay, J. Lindsay, Mary Mitchell, M. Boyd, Christina Stead gibi romancıların seçtikleri konular genel olarak Avustralya'nın dışında kalmıştır. Avustralya edebiyatı henüz dört, beş nesil görmüş genç bir edebiyat olup şimdi 8 milyona yakın bir nüfus tarafından beslenmekte ve süratle gelişmektedir.

Bibliyografya: A. B. Foxcroft: *The Australian Catalogue*, Melbourne 1911. A. P. Martin: *The Beginnings of Australian Literature*, Londra 1898. H. G. Turner ve A. Southerland: *The Development of Australian Literature*,

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

1 — Queensland'li bir kadın. 2 - Victoria'lı bir erkek. 3 — Yeni Güney Wales'li bir kadın. 4 — Bir Karundi cenkçisi 5 — Warramunga kabilesinden genç bir kadın. 6 — Yerlilerden iki tip. 7 8, 10, 11 — Avustralya yerlilerinin hayatlarından türlü sahneler. 9 — Kuzeybatı Avustralya'da silahlı yerliler.

New York 1898. H. Child: *The Literature of Australia and New Zealand* («The Cambridge History of English Literature» adlı eserde, cilt XIV, Cambridge 1916, s. 361 - 371). N. Palmer: *Modern Australian Literature*, Melbourne 1924. C. H. Gratten: *Australian Literature*, Seattle 1929. H. M. Green: *An Outline of Australian Literature*, New York 1930. E. M. Miller: *Australian Literature, 1810 - 1938*, Oxford 1942. B. Stevens: *The Golden Treasury of Australian Verse*, 2. bas. Londra 1912. W. Murdoch: *The Oxford Book of Australian Verse*, Oxford 1918. P. Serle: *An Australian Anthology*, Londra 1927.

AVUSTRALYA KÖRFEZİ (Büyük), Avustralya kıtasının güneyinde geniş, açık ve büyük deniz girintisi. Kuzeyinde Nullarbor düzlüğünün dik, girintisiz ve çıkıntısız yüksek kıyıları vardır.

AVUSTRALYALILAR, Avustralya yerlileri uygarlık ve ırk vasıfları bakımından dünyanın en aşağı halkından sayılır. Bunlar çok eski bir zamanda, daha kuzeydeki bölgelerden gelmişler, Asya takımadaları ve Torres boğazı yoliyle adaya yayılmışlardır. Bu yerliler bugünkü ırklardan açıkça farklıdırlar ve birçok bakımlardan ilkel paleolitik Neandertal (b. bk.) adamına benzemektedirler. Kuzey kıyılardaki Avustralya'lıların Malezya'lılarla ve Yeni Gine'lilerle az çok karıştıkları görülmektedir. İç bölümlerdekilerin hepsi aynı cinsten olup dil bakımından ayrı olmakla beraber Tasmanya yerlileriyle fiziksel yapı ve uygarlık bakımlarından sıkı bağlar göstermektedirler. Baldwin Spencer'e göre A. da hususiyle boylarda göze çarpan kişisel değişmeler görülmektedir. Bu fiziksel yapı ayrılıkları bölgelere göre değişmektedir. Kaş çizgileri hususiyle erkeklerde çok kuvvetlidir. Burun geniş ve doğuştan derince basıktır. Derileri koyu esmerdir, fakat siyah değildir. Bir kısmının saçları düz, bir kısmının kıvırcıktır. Bazılarında sakal çok gelişmiştir, bazılarında da hiç yoktur. Dolikosefal, prognat (uzun ve çıkık çeneli) ve platirriniyen (yassı burunlu) dirler. Vücut yapılışı düzgün değildir. Kol ve bacak uzun ve incedir. Ayaklar görülmemiş derecede uzundur. A. iğrenç

A: Avustralya yerlilerine ait türlü eşya

surette pistirler. Kuzeyde yaşıyanlar her mevsimde çıplak gezerler. Güneyde yaşıyanlar daha şiddetli bir iklimde bulundukları için birbirine eklenmiş kanguru derileri giyerler. A., ilkel bir şekilde yaşarlar, yiyeceklerini her zaman sağlıyamazlar ve ne bulurlarsa yerler. Kanguru, su kertenkelesi ve yılan avlayıp yerler. Bunları bulamayınca siyah karınca, böcek, böcek yumurtası ve bitki kökleri v. b. gibi şeyler yerler. A. kaba veya yontulmuş taştan ve tahtadan silâh yaparlar. Hususiyle bumerang denilen ve atıldıktan sonra tekrar atanın yanına düşen bükülmüş bir sopa kullanırlar. Silâhlarını tahtadan yapılmış bir kalkan tamamlar. A. küçük kabilelere bölünmüşlerdir. Şefleri yoktur. Toplulukları yaşlılar idare ederler. Aralarındaki anlaşmazlıklar bayramlarda çözülür. Evlenmeler, kadını satın alma veya kaçırma suretiyle yapılır. Kadın esir gibidir, ve kocasını beslemekle görevlidir. Bilgileri çok geridir. Zekâlarının aşağılığına rağmen üzerine çizgiler ve işaretler oyulmuş bir tahta ile kabileden kabileye görüşmek ve anlaşmak usulünü bulmuşlardır. Ölülerini gömerler, yakarlar, yahut bir çatı üzerine koyarlar. Ceset çürüyünce kemikleri başka bir yere taşınır ve gömülür. Dinleri ilkeldir. Dinlerinde totemizm önemli rol oynar. Bazı kabileler Iruntarinia'ya yani ruhların varlığına, ecdat ruhunun bir cisim halinde görünmesine ve çuringa denilen taş veya tahta parçasının sihirli bir kudret taşıdığına inanırlar. A. ın tapınakları ve tanrıları yoktur. İlkel Avustralya ırkı uygarlıkla karşılaşma sonunda yavaş yavaş sönmektedir. Son Tasmanya'lılar çoktan kaybolmuşlardır. Bugün Avustralya nüfusunun büyük kısmı ingiliz göçmeni olmak üzere beyaz ırktandır. Avustralya'da aynı zamanda Çin'liler de vardır. Bununla beraber, Avustralya'da bir ırk dâvası yoktur.

B: Üzerinde bir ölünün totemi oyulmuş ağaç

AVUSTURYA, Orta Avrupa'da bir ülke ve bir devlet. Yüzölçümü 83 867 km², nüfusu 6 818 000 (1947), nüfus sıklığı ortalama 81 dir. Başşehri en doğu bölümünde 1 734 000 (1948) nüfuslu Viyana'dır.

Adı, durumu, sınırları: Dünyanın türlü ülkelerinde A. karşılığı başka başka adlar kullanılmaktadır: Fransa'da *Autriche*, İngiltere ve İtalya'da *Austria*, Macaristan'da *Ausztria*, Çekoslovakya'da *Rakousko* gibi. Alman'larla Avusturya'lılar *Österreich* adını kullanırlar. Eski Osmanlı'lar zamanında A. karşılığı olarak *Nemçe* sözü kullanılmıştır.

A., Birinci Dünya Harbi'nden sonra (1918) eski Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Almanca konuşulan bölümünde kurulmuş bir cumhuriyettir (53 milyon nüfuslu eski imparatorluğun sekizde birinden ibaret). A., kuzeyde Bohemya kütlesi ve Tuna boyundan güneyde Alp önyeri (Alpenvorland) ne ve Alp'lere iyice sokulur. Ba-

Viyana'dan bir görünüş (Belvedere)

tıda Ren ırmağından doğuda Pannonia ovasına kadar uzanır. A., kuzey ve kuzeydoğuda Çekoslovakya, kuzeybatıda Almanya, batıda İsviçre, güneybatıda İtalya, güneyde Yugoslavya, güneydoğuda Macaristan ile sınırlanmıştır.

Orta Avrupa'nın güney bölümünde doğudan batıya doğru daralarak uzanan A., denizlere açık olmıyan bir iç memlekettir. Batı Avrupa'dan uzanan ana yolların Alpönyeri'ni geçerek doğuya doğru uzandığı Tuna boyu ile Alp ve Karpat'lar arasında bir geçit yeri bulunan Leitha çukurunun A. topraklarında bulunması, kuzeydoğu - güneybatı doğrultusunda uzanarak Silezya-Moravya geçidi-Doğu Alp'ler-Po ovasını birleştiren yolun Viyana çevreğinden geçmesi, A. ya önemli bir geçit memleketi özelliğini sağlamıştır. Bu arada büyük vâdi çukurlukları ve birçok boyunlar (Brenner, Arlberg), Alp'leri aşarak güneye ve batıya doğru kolay bağlantı yerlerini teşkil etmişlerdir. Böylece, durumu ve geçit yerlerini tutmuş olması bakımından A., doğal ve kültürel bakımlardan Batı ve Doğu Avrupa arasında önemli bir geçiş yeridir.

Yerşekilleri ve yapı: A. nın çok yeri Alp'lerde de bulunduğundan dağlık bir memlekettir. Yerşekilleri bakımından A. yı şu bölümlerde toplamak mümkündür:

1 — Kuzeyde Bohemya kütlesi, güneydoğu ve doğuya doğru yavaş yavaş alçalarak uzanan, 500-800 m yükseklikte, eski kristalin kütlelerle Mezozoik tabakaların aşınmasından meydana gelmiş bir yontukdüz'dür. Burası bütün A. nın onda birini tutar. Tuna'ya soldan karışan kollarla iyice yarılmış bulunan bu yontukdüz üzerinde yer yer dağlar ve sırtlar uzanır. Tuna nehri bu kütleyi güneyden yarmavadiler açacak şekilde yarmıştır.

2 — Alp ve Karpat önyerleri ile Macar ovasının buraya düşen ucu, A. nın çukur ve düz yerlerini teşkil eder. Buraları A. nın ancak $\frac{2}{10}$ unu tutar. Bu düzlüklerden biri Alpönyeri'nin doğu parçasıdır. Burası denizden 400-500 m kadar yükseklikte, buzul devri tortulları (buzultaşlar, fluvioglâsyal tabakalar) ile örtülü bir sekiler ve kıranlar yöresidir. Burada yalnız Kobernauser Wald ile Hausruck (800 m ye kadar) iyice parçalanmış Pliyosen tabakalarından meydana gelmiştir. Enns ırmağının doğusunda ise çok yeri buzul devri çakıllariyle kaplı, üzeri lös'lerle örtülü, altı Miyosen tabakalarından teşekkül etmiş 200 - 300 m yüksekliğinde bir sekiler yöresi görülür. Alpönyerinin doğusunda Karpat önyeri uzanır. Bohemya kütlesinin doğu eteklerinden Karpat'lara kadar tepelikler halinde uzanan bu yörenin yapısını Miyosen kumları ile Schlier adı verilen bir çeşit killi tabakalarla bunlar üzerindeki lös'ler teşkil eder. Bunun doğusunda uzanan Viyana çevreği, Alp'lere doğru bir girinti meydana getirir. Nihayet, Alp'lerin doğu etekleri boyunca Graz'a kadar uzanan ve Pannonia ovasının bir kenarı olan tepelik ve düzlük yöre (Burgenland), 300 - 500 m yükseklikte olup, Yukarı Tersiyer tabakalarından meydana gelmiştir.

3 — A. topraklarının onda yedisi Alp'lerdedir. Kuzeyde dar bir alanda uzanan molass yapılı Vorarlberg dışında, güneye doğru sıralar halinde fliş yapılı Alp'ler, Kuzey Kalker Alp'ler, Orta ve Güney Kalker Alp'ler sıralanır. Batıda A Merkez Alp'lerinin ana doruğuna, doğuda Tirol ve Karinthia'da Güney Kalker Alp'lere kadar varır. Bu dağlar arasında uzunlama giden 2 vâdi çukurluğu vardır: kuzeyde Vorarlberg ile Inn, Salzach, Enns ve Orta Mur vadileri sırası, güneyde Rienz vâdisi, Toblacher Feld, Drava vâdisi. A. Alp'lerinin çukur boyunlariyle büyük akarsuların Kuzey Kalker Alp'lerdeki derin yarmavâdileri, bu dağlara parçalanmış bir biçim vermiştir. Daha çok Oligosen devrinin şaryajlı bir yapısını göstermesine rağmen, merkezdeki Doğu Alp'ler, Miyosen başında yontulmuş, alçak, yassı dağlar biçimine girmiştir. Bundan sonra Miyosen ve Pliyosendeki şiddetli yükselmelerle bu dağlar bugünkü yüksekliğine (3 000 - 3 500 m) erişmiş, Alp sıraları arasındaki çanaklar meydana gelmiş, akarsu ve vâdi ağları gelişmiş, bugünkü yerşekillerinin ana çizgileri böylece belirmiştir. Eski yassı yerşekillerinin oldukça geniş yer tutan kalıntıları, yalnız kuzeydoğu Kalker Alp'ler plâtolarında (Rax Alpleri) kalmıştır. Buzul devrinde bu dağların çok yeri buzul aşındırma ve yığmasiyle değişikliklere uğramış, birçok dağ ve vâdi gölleri meydana gelmiştir. Bugün, buzul alanları Kalker Alp'lerin en yüksek doruk katında (Parseier Spitze 3 038 m, Dachstein 2996 m) bile azalmıştır. Buna karşılık, Ötztal, Zillertal Alp'leri ile Hohe Tauern'de buzulların sayısı çok olup (200 den çok buzul), geniş yer kaplar. Grossglockner, A. nın en yüksek sivrisi (3 798 m), Pasterze en büyük buzulu (1870 te 32 km^2, 1930 da 24,5 km^2) dur. Kar sınırı Merkez Alplerinde ortalama 2 900 m, kuzey Kalker Alp'lerinde 2 700 m yükseklik gösterir.

Iklim, bitki: A. iklimi, batıda çok nemli ve serin Okyanus iklimi özelliği gösterdiği halde, doğuda, daha çok, kara iklimini andırır. Bohemya dağlarının iklimi sert olup, kar ve yağmurları boldur. Alpönyeri'nde yağış daha azdır. Hele doğuya doğru daha da azalır (yılda 50 - 60 cm), yıllık sıcaklık oynamaları artar, bu arada şiddetli batı rüzgârları eser, kışlar çok sisli olur. Viyana çevreğinde olduğu gibi, Burgenland'da da yaz mevsimi çok sıcak geçer, yağış az olur. Alp'lerin türlü yerlerinde birbirinden farklı iklim yöreleri vardır: genel olarak Alp'lerin dışa bakan yamaçlarında yağış boldur (yılda 150 - 250 cm), dağlar arasına sıkışmış vâdilerle çanaklarda ise buna göre çok azdır (ortalama 50 - 100 cm). Hususiyle yazın kuzeybatı rüzgârlarına karşı olan yamaçlara çok yağmur yağar (meselâ yıllık yağışı 194 cm olan Reute'de yalnız yazın yağan yağmur miktarı 76 cm yi bulur). Alp'ler arasındaki çevrek ve vâdilerde (hele Klagenfurt'ta) kışlar çok soğuk geçer. A. Alp'lerinde föhn (b. bk.) rüzgârları da öneli yer tutar.

A., Alp'lerin ve Pannonia ovasının bitki örtüsü ve hayvan topluluğunun birbirine girdiği bir yerdir. Çoğu iğne yapraklı ağaçlardan meydana gelmiş bulunan orman-

1

2

3

4

5

1 — Karinthia'da Drava ırmağı boyunda Villach kasabası. 2 — Kitzsteinhorn (Hohe Tauern, Salzburg) karşısında Zell am See'nin görünüşü. 3 — Aşağı Avusturya'da Tulluer çevreğinde Tuna vâdisinin tabanı ve Greifensteln şatosu. 4 — Tirol'de Wildspitze doruğu. 5 — Tirol'de Innsbruck (geride Alpler). 6 — Tâhkimli yeri ile birlikte Salzburg.

lar, hususiyle Alp'lerde geniş yer tutar. Kalker Alp'lerde 1 400 m, Ötztal Alp'lerinde 2 170 m arasında değişen orman sınırı üstünde, Alp çalılık ve çayırlıkları uzanır. Yaban hayvanları arasında geyik, karaca, dağkeçisi tavşan, yaban horozu, keklik çok miktarda yaşar.

Sular: A. nın başlıca nehri, Tuna'nın Passau ile Bratislava arasında kalan 350 km lik bölümüdür. A. topraklarının Vorarlberg dışında kalan yerlerindeki akarsular Tuna'nın bu bölümü ile buna karışan kollardan meydana gelmiştir. Bohemya kütlesinden Tuna'ya birçok küçük kollar (Grosse Mühl, Aist, Krems, Kamp) karışır, Alp'lerden ise Salzach ile birleşerek büyük bir ırmak halini alan Inn ve daha ileride Kalker Alp'lerinden gelen Traun, Enns, Ybbs Traisen, nihayet sağdan Leitha, soldan March ırmakları dökülür. Viyana yakınındaki düzenlenmiş yatağından Tuna, ortalama olarak saniyede 1973 m^3 su geçirdiği gibi, sedlerle çevrilmiş bulunan su baskını yerlerinde, en kabarık zamanlarında 10 000 m^3 su geçirdiği olur. Suların yıl içindeki en kabarık zamanları, dağlardaki kar ve buzların eridiği ve şiddetli yağmurların yağdığı yaz aylarına raslar. Tuna boyundaki birçok yarmavâdiler boyunda su kuvvetinden enerji elde edilmekte, 25 yıldan beri, gittikçe artarak, Alp'lerdeki su kuvvetlerinden de faydalanılmaktadır (1945 te 1 26 milyon Kw, yalnız Vorarlberg'den 1946 da 285 000 Kw enerji elde edilmiştir). A. nın türlü yerlerinde çok turist çeken birçok güzel göller vardır.

Nüfus: A. da Alman'lar, bütün nüfusun % 90 dan çoğunu teşkil eder: % 10 dan azı ise Sloven (Karinthia'da), Hırvat, Çek, Macar (Burgenland'da) ve Yahudi'lerden meydana gelmiştir. A. halkının % 95 i Almanca konuşur. İkinci Dünya Harbi'nden önce sayıları 300 000 i bulan Yahudi'ler, en çok, Viyana'da toplanmışlardı. A. da din bakımından da birlik vardır: nüfusun % 90 dan fazlası Katolik olduğu halde, ancak % 4 ten biraz fazlası Protestan, % 2 kadarı Musevîdir. Doğal ve ekonomik şartlarla ilgili olarak nüfus, en çok, Viyana çevreği (km^2 ye 200 kişi) ile Vorarlberg (km^2 ye 153 kişi), Alp'lerdeki uzunlama vâdiler (km^2 ye 100 kişi) de toplanmıştır. Buna karşılık, Alp'lerde ortalama nüfus sıklığı 25 35 kadar bir değer gösterir, daha yüksek yerlerde ise 8 - 10 kişiye inecek kadar seyrekleşir.

A. nın sık nüfuslu yerleri tarım bölgeleridir: Alpönyeri'nde nüfus sıklığı 114, Burgenland'da 100, Steier tepelik yöresinde 130, Klagenfurt'ta 90. Buna karşılık, bütün A. nüfusunun $\frac{1}{3}$ ü Viyana ve çevresinde toplanmıştır. Nüfusun $\frac{1}{10}$ u ise 2 büyük şehir (Graz 153 000, Linz 109 000) ile 20 000 den çok nüfuslu 8 şehirde bulunmaktadır. A. da nüfus, çok ağır bir şekilde artmaktadır.

Çukur düzlüklerde yerleşme ya derlitoplu yahut dağınık köyler halindedir. Alp'lerde ise tek tek çiftlik evleri serpilmiştir, burada büyük köylere yalnız geniş vâdilerde raslanır.

A. da çalışan nüfusun tutarı 3 milyonu geçer; bunun 1 milyondan çoğu tarım ve orman işlerinde, 1,5 milyonu endüstri ve türlü sanatlarla ticaret ve taşın işlerinde çalışır.

Ekonomi: A. da ormanlar geniş yer tutar (bütün yüzölçümünün % 37 si). Orman ağaçları arasında en çok bulunanı lâdin (% 80 den çoğu) ve kayın ağacıdır. Çayırlık ve otlaklar bütün A. topraklarının % 27 sini, tarla ve bahçeler ortalama % 25 ini (çukur yerlerde ise % 50-70 ini) teşkil eder. Boş yerler % 12 (Tirol'de % 25) kadardır. Tahıl ekilebilen yerler çok yerde 1 400 - 1 500 m yüksekliklere kadar çıkar, merkez Alplerinde nadir olarak 1 700 m den yukarı tırmanır, Kalker Alplerde ise 1 000 m den aşağı iner.

En çok ekilen bitkiler çavdar, yulaf, patates, buğday (yalnız çukur düzlüklerde), doğuda mısır (700 m yüksekliğe kadar) ve şekerpancarı, Karinthia'da karabuğday, yem bitkileridir. Aşağı A. ve Burgenland'da iyi üzüm yetiştirilir, şarap yapılır

A. da hayvan yetiştirme önemli yer tutar. Sayıları 2,5 milyona yaklaşan iyi cins yerli sığırlarla 2,8 milyon domuz ve 8,9 milyonu geçen tavuk, A. için beslenme ve gelir kaynaklarıdır. Arı beslenme yerlerinde ise 400 000 kadar kovan vardır. Bunlara göre az olmakla beraber, koyun, keçi ve at da baslenir.

A. demir ve tuz madenleri bakımından zengindir. Taşkömürü ile linyit de oldukça boldur. Yıllık demir cevheri istihsali 1 milyon tonu bulur. Tirol ve Salzkammergut'ta tuz Bleiberg'de kurşun ve çinko madenleri vardır. Az miktarda bakır da bulunmaktadır. Buna karşılık, yılda 3 milyon ton kömür çıkarmakla A., kendi ihtiyacının ancak yarısını karşılayabilmektedir. 1932 den beri Aşağı A. da Zisterdorf yakınında petrol elde edilmektedir (1944 te 1,213 milyon ton).

A. endüstrisinin % 40 ı Viyana şehri ve çevresinde ve başlıca şehirlerde toplanmıştır. Yer yer Ren, Orta Inn, Mur, Mürz vâdileri boyunda da endüstri merkezleri vardır. Başlıca endüstri dokuma, makine ile ağaç işleri üzerine olanlardır.

Ulaşım: A. nın yolları iyi ve çoktur. Demiryollarının uzunluğu 8 000 km yi geçer. Bunun 1 700 km den çoğu elektrikle işler. Milletlerarası tiren katarlarının A. daki kavşak yeri Viyana'dır. Buradan türlü yönlere ana demiryolları uzanır. A. nın şoseleri de çok ve iyidir (25 000 km). Bu yollarda işliyen motorlu taşıtların sayısı 45 000 kadardır. A. nın hemen bütün şehirlerinde uçak meydanı vardır (İkinci Dünya Harbi başında 6 uçak meydanı, 50 uçak vardı). Yalnız Tuna vapur ve şileplerin işlemesine elverişlidir. Bu yoldan hususiyle yiyecek maddeleri taşınır (yılda ortalama 1 8 milyon tonilâto). Bunun yarısı Viyana'yı besler.

Turizm, A. ya çok gelir sağlar (1937 de A. ya içeriden ve dışarıdan 3.7 milyon, turist gelmiştir. Bunun 1.2 milyonu dışarıdan). Turistler, ençok, Salzkammergut, Tirol, Karinthia ve Viyana'ya gelirler.

Ticaret: Birinci Dünya Harbi'nden çok küçülerek çıkmış bulunan A., harbin yüklediği borçlar, işsizlik ve parasızlıktan çok güç duruma düşmüş, 1922 de iflâs derecesine gelmiş, masrafın $\frac{1}{3}$ ünü bile kapatamaz olmuş iken, o zaman Milletler Cemiyeti'nin yardımı ve yeni şartlara uyan programların iyi yürütülmesiyle 1926 da malî durumunda artık tehlike kalmamıştır. İkinci Dünya Harbi'nin başlamasına kadar A. nın ticaret bilânçosu oldukça denk kalmıştır: ithalat 1,46, ihracat 1,23 milyar Schilling. A., dışarıdan ençok yiyecek satın alır. Çavdar, yulaf, patates, şekerpancarı, süt, tereyağı, peynir, bal iç ihtiyacı karşılayabilecek derecede ise de, buğday, mısır, et, sebze, şarap ile balık, Akdeniz ve tropikal memleketler ürünlerini satın almak zorundadır. Ayrıca, taşkömürü ve antrasit (Polonya, Çekoslovakya, Saar ve Ruhr'dan), ham ve yarı

işlenmiş maddeler (dokuma ve makine endüsrisi için) de satın alır. Sattığı başlıca mallar: işlenmiş eşyalar (dokumalar, hazır elbise, çamaşır, demir ve çelik eşya, makine kâğıt) ile bazı işlenmemiş maddeler (ağaç ve kâğıtlar, maden cevherleri, ham ve eski demir) dir. İkinci Dünya Harbi'nden önce A. nın ençok alışveriş ettiği memleketler, başta Almanya gelmek üzere, Çekoslovakya, Macaristan, Rumanya, İtalya, İsviçre idi. A. nın bu ekonomik durumu, Almanya ile birleştikten sonra bozulmuş, hele harb yılları ve savaş sonrasında çok sarsılmıştır (bk. cilt 2 deki harta 23).

Arma: A. armasını, tekbaşlı, kırmızı dilli, ve kanadlarını yarı açmış siyah bir kartal temsil eder. Kartalın başında üç dişli ve dişleri kale dişlerine benziyen bir taç, sağ pençesinde bir orak, solunda da bir çekiç verdır; bunların hepsi altın rengindedir. Kartal, göğsünde arma şeklinde bir kalkan taşımaktadır; kalkanda kırmızı, gümüşü, kırmızı olmak üzere yatay üç yol vardır.

AVUSTURYA ARMASI

Bayrak: A. nın millî bayrağı kırmızı, beyaz, kırmızı olmak üzere yatay üç yoldan ibarettir. İdare bayrağının beyaz yolunda A. arması yer almıştır (bk. BAYRAK).

DİL: bk. AVUSTURYA ALMANCASI.

Tarih: A. nın tarihi, M. S. VI. yüzyılın başından beri Germen kavimlerinden Baiuvar'ların Tuna ve Alp'ler bölgesinde sürekli bir egemenlik kurmaları ile başlar. Buralarda çok eski zamanlardan beri insan yaşadığını bize ispat eden birçok bulunıular ele geçmiştir. M. Ö. 400 tarihlerine doğru Kelt'lerin en kuvvetli kabileleri olan Taurisc'ler veya sonraki adı ile Noric'ler ve Boi'ler, Doğu Alp'ler bölgesine, Bohemya ve Macaristan ovasına girerek buraları zaptetmişlerdir. Romalı'lar M. Ö. I. yüzyılda Tuna'nın güneyindeki memleketlerin fethini tamamlıyarak Noric'leri itaatleri altına almışlardır (M. Ö. 15-14). Germen kavimlerinden Marcomann'larla Quad'ların Kelt'leri kovarak yerleşmiş bulundukları Tuna hattı kuzeyine yaptıkları bir seferde başarı elde edemiyen Romalı'lar, kuzey sınırı olarak Tuna hattını kabul etmiş ve bu nehrin güneyindeki memleketleri Raetia Noricum ve Pannonia adlariyle üç vilâyet halinde teşkilâtlandırmışlardır. Daha Romalı'lar zamanında Vindobona, sonraki Viyana, şehri o bölgenin önemli bir merkezi olmuştur. M S. V. yüzyıldaki kavimler göçleri devrinde Hun'lar 432 de Pannonia ovasında yerleşmişlerse de Attilâ'nın ölümünden (453) sonra burası Doğu Gotlar'ının eline geçmiştir. Odoakar'ın İtalya'ya hâkim olduktan sonra 478 de Alp'lerin kuzeyindeki Roma garnizonlarını geri çekmesi üzerine burada kurulan Herul'lar (b. bk.) ın devleti kısa bir zaman yaşıyabilmiştir. Enns nehrinin batısında kalan dağlık bölgeler Germen kavimlerinden Marcomann'ların soyundan gelen Baiuvar'lar tarafından işgal edilmiştir. Bunun doğusunda kalan topraklara Longobard'lar (b. bk.) gelmişler, bunların 568 de İtalya'ya göç etmeleri üzerine buralara, Avar'lar (b bk.) yerleşerek 3,5 yüzyıl müddetle hüküm sürmüşlerdir. Bunların arkasından bir takım İslâv kavimleri gelerek Alp vâdilerine yavaş yavaş yerleşerek Raetia ve Styria'ya kadar sokulmuşlardır. Böylece Avusturya, Germen'lerle İslâv milletlerin birbirleriyle karşılaştıkları etnoğrafik bir yer haline gelmiştir. Aslında Frank olan Samo (b. bk.) adında bir adam, 622 de Avar'ların batı sınırlarında birkaç Sloven kabilesini birleştirerek bunları bağımsız bir devlet haline getirmiştir. Samo'nun 668 de ölümü üzerine Bohemya, Moravya ve Karinthia, Avarlar'a karşı yarı bağımsız memleketler olarak kalmışlardır. 650 tarihlerine doğru Brenner Geçidini aşmış ve Güney Tirol'de yerleşmeğe başlamış olan Baiuvarlar, çok geçmeden oturdukları bütün memleketlerle birlikte Frank devletinin siyasî ve kültürel nüfuzuna girmişlerdir. Bu zamanlarda Frank memleketinden gelen Hıristiyan misyonerleri, Salzburg ve Passau Piskoposluklarını kurmuşlardır. Bununla beraber Agilolfing'ler (b. bk) hanedanından gelen dukalar (553-788) sayesinde Baiuvar'lar tâ baştan beri geniş ölçüde özerk kalmışlar, hususiyle Frank kıralı Dagobert'in ölümünden (638) sonra hemen hemen bağımsız bir duruma gelmişlerdir. Ahalisi Sloven olan Karinthia dukalığını 738 de tabiiyetleri altına almaları üzerine Baiuvar'ların siyasî önemleri büsbütün artmıştır. Fakat onların bu kadar kuvvetlenmesini hoş görmiyen Frank kıralı Büyük Karl, duka Tassilo'nun mukavemetini kırarak memleketini tamamiyle Frank devletine ilhak etmiş ve sonra sınırlarını daha da doğuya doğru genişleterek yeni kazandığı toprakların Drava nehrinin kuzeyinde kalan kısmını Ostmark (=Doğu ülkesi) ve aynı nehrin güneyindeki kısmını Friuli adlariyle iki büyük uc beyliği (Mark) halinde teşkilâtlandırmıştır (811). Bu uc memleket, bir yüzyıl müddetle aynı durumda tutulabilmiş, komşu kavimlerin saldırışlarına, hususiyle bunların en kuvvetlisi olup 828 de kurulmuş bulunan Büyük Moravya devletine karşı korunabilmişleıdi. Fakat 896 da Macaristan ovasında tehlikeli bir kuvvet olarak ortaya çıkan Magyar'lar (Macarlar), 906 da Büyük Moravya Devleti'ni yıktıktan sonra 907 de kendilerine karşı koymak teşebbüsünde bulunan Margrav Liutpold'u Pozsony (bugün Bratislava) Meydan Savaşında ezmiş ve memleketi yakıp yıkmışlardır. Böylece o bölgedeki Germen kültürünün bütün izleri hemen hemen büsbütün ortadan kalkmıştır. Bütün Orta Avrupa'yı kasıp kavuran Macar'lar, ancak 933 te İmparator Heinrich I. tarafından durdurulmuş ve 955 te İmparator Büyük Otto tarafından Lech Meydan Savaşında ağır bir yenilgeye uğratılarak kesin surette geri atılmışlardır. Bu suretle yeniden eski sınırlara kadar ilerlenmiş ve imparator Otto'nun üvey oğlu Heinrich, Bavarya Dukalığına atanmıştır. Bunun oğlu Kavgacı Heinrich, dukalığının doğu kısımlarında Enns ile Traisen suları arasında yeniden Ostmark'ı kurmuştur. İmparator Otto II., Kavgacı Heinrich'ten dukalığı alarak Suabia hanedanından Otto'ya vermiş ve Ostmark'ı da kendi taraftarlarından biri olan Babenberg hanedanından Luitpold veya Leopold'a bağışlamıştır. İşte bu olayın vuku bulduğu 976 tarihi, gerçek Avusturya devletinin doğuş yılı olarak kabul edilmektedir. Gerçekten de Avusturya (Ösıerrlich) tâbiri, bunun oğlu ve ardası olan Heinrich I. zamanında ilk defa olarak ortaya çıkmıştır (996). Bundan sonraki zamanlarda Baiuvar'ların oturdukları topraklar bir takım bölgeler şeklinde taazzuv ederek Ortaçağda Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu (bk. ALMANYA, tarih) anayasasının gelişmesi sonucunda kendi başlarına birer devlet, birer siyasi territorium haline gelmişlerdir. Bu durum, daha sonraki bütün siyasî değişik-

likler içinde varlığını koruyabilmiş, Habsburg'lar (b. bk.) zamanında taç memleketleri (Kronländer) ve Avusturya Cumhuriyeti zamanında da federasyon memleketleri (Bundesländer) olarak kendini muhafaza etmiştir. Daha 976 da Karinthia, Bavyera'dan ayrılarak bağımsız bir dukalık halinde ortaya çıkmıştır. Uc memleketlerden (Mark), çok kere çevresindeki bölgelerle birleşerek, Avusturya Margravlığı (1156 dan itibaren dukalık), Steiermark Margravlığı (1180 den beri dukalık) ve Krain Margravlığı meydana gelmişlerdir. Ruhanî Territorium'lar olarak da Salzburg, Trient ve Aquileia piskoposlukları meydana gelmiştir. Öteki piskoposluklara ait topraklar üzerinde ise büyük zadegân aileleri dünyevî hükümdarlıklar kurmuşlardır. Böylece Tirol ve Gorizia (Görz) kontlukları ortaya çıkmışlardır. Bütün bu hanedanlar arasında en kuvvetlisi Babenberg ailesi olmuştur. 976 dan beri Ostmark yani Avusturya Margravlığı taçını elde bulunduran Babenberg'ler (b. bk.) 1156 da Avusturya dukası ünvanını (Privilegium minus) ve 1192 de Styria (Steiermark) yı kazanmağa muvaffak olmuşlardır. Babenberg hanedanından gelen hükümdarlar şunlardır: Leopold I. (976-994), bunun oğlu Heinrich I. (994-1018), bunun kardeşi Adalbert (1018-1055), bunun oğlu Ernst (1055 - 1075), Leopold II. (1075 - 1096), Leopold III. (1096 - 1137), Leopold IV. (1137 - 1141), bunun kardeşi Heinrich II. (1141 - 77), bunun oğlu Leopold V. (1177 - 94), Katolik Friedrich (1194 - 98), Leopold VI. (1198 - 1230) ve sonuncusu olarak Kavgacı Friedrich (1230 - 46).

1246 da Babenberg hanedanı sönünce, imparator Friedrich II.. boş kalan Avusturya ile Styria'yı imparatorluk dirliği olarak geri almıştır. Buna itiraz eden Baden Margravı, Papa Innocentius IV. in de teşvikiyle, veraset hakkı iddia ederek ortaya çıkmış ve 1248 de Viyana'yı zaptetmiş, fakat 1250 de ölmüştür. Bunun üzerine Bohemya kıralı Otakar II. İmparatorluğun zayıf bulunmasından faydalanarak, 1251 de Avusturya'yı ele geçirmiş, 1260 da o aralık Macarlara geçen Styria'yı Macar'ların elinden almış, 1269 da da miras yolu ile Karinthia ve Krain'ı kazanmıştır. Ancak Habsburg hanedanından Rudolf (1273 - 91)un elinde imparatorluğun yeniden kuvvetlenmesi ile Bohemya Kırallığının Macaristan ve Alp'lerdeki kuvveti kırılabilmiş, Marchfeld meydan savaşı (1278)nda, Otakar II. ordusunu ve canını kaybetmiştir. Bunun üzerine Almanya kıralı Rudolf I., imparatorluğun yeniden eline geçen Avusturya ile Styria Dukalıklarını oğulları Albrecht I. (sonraki Alman imparatoru) ile Rudolf II. ye vermiş, ertesi yıl Rudolf, önemli bir para karşılığında bu memleketler üzerindeki haklarından vazgeçmiş ve böylece her iki dukalık da Albrecht I. e kalmıştır. Karinthia ile Carniola (Krain) da, Görz ve Tirol kontu olan Meinhart'a bırakılmıştır (1286).

Görünüşte Babenberg hanedanından daha kuvvetli bir mevki tutmuş olan Habsburg kıral ailesi (bk. HABSBURG'LAR). yalnız güneydoğu Alman topraklarını elegeçirmek siyasetini değil, fakat aynı zamanda ve daha büyük bir gayretle Güney Almanya'da sahip bulunduğu araziye dayanarak bir defa ele geçirmiş bulunduğu Alman Kırallığı, yani Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu sanı da korumak politikasını gütmüştür. Böylece Avusturya memleketleri, bunlardan başka Germanya İmparatorluğunun güneybatısında Suabia, Alsace ve İsviçre'ye de sahip bulunan ve bunları daha da genişletmeğe çalışan bir kıral hanedanının, yani Habsburg'ların dayandıkları ana memleket olmuştur. Alman kıralı sıfatiyle Albrecht I. (1298 - 1308), Thüringen'i kendi hanedanına maletmek teşebbüsünde bulunmuş, fakat bunu başaramamıştır. Bohemya'da Přemysl hanedanının sönmesinden sonra, 1306 da en büyük oğlu Rudolf III. ü kırallığa seçmiş, fakat Rudolf 1307 de ölmüştür. 1308 de Albrecht I. in öldürülmesi, Habsburg'lar için ağır bir darbe olmuştur. Bunun üzerine Alman Kırallığı tacını giyen Luxemburg hanedanı, Bohemya'yı ele geçirmiştir. Albrecht I. in oğlu ve Avusturya memleketlerindeki ardası Güzel Friedrich (1314-22), Alman kırallığı tacı için yapmış olduğu savaşlarda imparator Bavyera'lı Ludwig'e karşı yenilmiştir. Aynı zamanda İsviçre Federasyonuna dahil memleketlerin, kendilerini Habsburg'lardan ayırarak bağımsızlığa kavuşturma hareketi başlamış ve böylece XIV. - XV. yüzyıllarda büyük toprak parçaları Habsburg'ların elinden çıkmıştır (bk. İSVİÇRE, tarih). Habsburg'lar, Alman Kırallığı tacı uğrunda yaptıkları mücadelede başarısızlığa uğramalarına karşılık çok başarılı bir territoriyal siyaset gütmüşlerdir. Yavaş yavaş, güneydoğuda Bavyera Dukalığı ile ruhanî prenslikler müstesna olmak üzere, bütün memleketleri kendi ellerinde birleştirebilmişlerdir. Güzel Friedrich'in kardeşi duka Albrecht II., Meinhardt hanedanının elinden Karinthia ve Krain'ı (1315), bunun en büyük oğlu Rudolf IV. Tirol'u (1363), kardeşi Leopold III. iç Istria'yı (1374) ve Trieste'yi (1382), daha sonra imparator Maximilian da Görz Kontluğu'nu (1500) almışlardır. Habsburg'ların Kuzey İtalya'da yerleşmek teşebbüsleri ise başarısızlıkla sona ermiştir. Bununla beraber XIV. yüzyılın sonlarına doğru Voralberg'i ellerine geçirerek güneybatıdaki topraklariyle bağlamağa muvaffak olmuşlardır. Böylece çok kuvvetlenen Habsburg hanedanının, daha XIV. yüzyıl ortalarında öteki hükümdar hanedanları arasında edinmek istediği mevkiin derecesini *privilegium maius* (büyük imtiyaz) adlı bir vesika bize göstermektedir. 1357 de Duka Rudolf IV. tarafından tahrif yolu ile tanzim edilen *privilegium minus* (küçük imtiyaz) un genişletilmiş bir şekli olan bu belge ile, Habsburg hanedanına Seçmen Prens (Kurfürst, Electeur) derecesi sağlanmak istenmiştir. Fakat, tıpkı başka hükümdar hanedanları gibi Habsburg'larda da hükümdarın en büyük oğlunun mirasçı olması usulü (Primogenitur) uygulanmadığından memleketleri, daima kardeşler arasında bölünmüş ve bu yüzden kuvvetleri parçalanarak uzun zaman zayıf düşmüşlerdir. 1397 de Rudolf IV. ün kardeşleri Albrecht III. ile Leopold III., babalarının mirasını aralarında paylaşmışlardır. Hanedanın Albertin koluna Avusturya Dukalığı (Aşağı ve Yukarı Avusturya), Leopoldin koluna ise öteki topraklar düşmüştür. Leopold III. ün oğulları Ernst ile Friedrich IV., Styria ile Tirol'ü (1406 - 1411) paylaştıklarından hanedan üç kola ayrılmıştır.

Alman Kırallığı tacını ele geçirmiş olan Luxemburg hanedanı (b. bk.) hükümdarları, bu ünvanlarından faydalanarak Bohemya ve Macaristan'da yerleşmeğe çalışmışlardır. Bunlarla 1346 dan beri miras antlaşmaları yapan Habsburg'lar, sonradan Luxemburg'luların mirasları üzerinde hak iddia etmişlerdir. Böylece Duka Albrecht V., kayınbabası olan imparator Sigismund'un ölümünden sonra Bohemya ve Macaristan kıralı aynı zamanda Albrecht II. adiyle Kutsal Roma-Germen imparatoru olmuştur (1438). Ertesi yıl ölünce hanedanın Leopoldin kolundan Styria Dukası Friedrich V., Alman kırallığına seçilmiş ve 1452 de Friedrich III. adiyle imparator sanını almıştır. Bu impara-

tor, Avusturya Dukalığını 1453 de Arşidukalığa yükseltmiştir. Kıral Albrecht II. in oğlu Ladislas (László) ın ölümiyle 1457 de Habsburglar'ın Albertin kolu söndüğü zaman Bohemya ve Macaristan'da millî kırallar tahta geçmişlerdir. Yine aynı suretle varissiz kalan Aşağı ve Yukarı Avusturya topraklarına sahip olmak için imparator Friedrich III., kardeşi Albrecht VI. (ölm. 1463) ayaklanan yerli zadegâna karşı uzun yıllar savaşmak zorunda kalmışlardır. Habsburg'ların, bu kavgalar yüzünden zayıf düşmelerinden faydalanan Macaristan kıralı Matthias Corvinus, 1480 de Aşağı Avusturya ile Steiermark'ın bir parçasını ele geçirmiş, 1485 de Viyana'yı almıştır. Öte taraftan Habsburg'lar büyük başarı ile uyguladıkları evlenme siyaseti sayesinde Holânda (Niederland) yı kazanmışlardır. Friedrich III. ün oğlu olan Maximilian I., Cesur Charles'ın kızı ve Burgundia'nın varisi olan Maria ile 1477 de evlenmiş ve Fransa ile giriştiği savaşlar sonunda bu memleketin büyük bir kısmını elde tutmağa muvaffak olmuştur. Maximilian'ın 1486 da Alman Kırallığına seçilmesinden sonra Habsburglar, Alman Kıralı ve Kutsal Roma-Germen İmparatoru sanına hemen hemen sürekli olarak sonuna kadar sahip olmuşlardır. Hanedanın Leopoldin kolundan Tirol dukası Sigismund, 1490 da toprakları üzerindeki haklardan Maximilian I. in lehine olmak üzere vazgeçmiştir. Aynı yılda Matthias Corvinus'ın ölmesi üzerine Aşağı Avusturya'yı da yeniden ele geçiren Maximilian I., Habsburg'ların bütün memleketlerini bir elde toplamağa muvaffak olmuştur. Fakat Macaristan tacını kendi ailesine kazandırmak teşebbüsü başarısızlıkla sona ermiştir. 1493 te babasının yerine imparatorluk tahtına geçtikten sonra Bavyera (1504) ve Venedik'e (1508 15) karşı yaptığı savaşlarla Güney Almanya'daki topraklarının sınırlarını düzeltmiştir. Kendisinin kurduğu merkezî memurluklar modern Avusturya devlet teşkilâtının temelleri olmuştur. Güttüğü siyaset Avusturya siyaseti olmaktan ziyade imparatorluk siyaseti olup aynı zamanda hanedanının kuvvetini artırmağa da gayret etmiştir. İmparator olarak Reich üzerinde nüfuzunu pek kuvvetlendirememiş, fakat buna karşılık hanedanını Avrupa'nın en büyük hükümdar ailesi mertebesine çıkarmağa muvaffak olmuştur. Oğlu Güzel Philipp'i İspanya'nın vârisi olan Çılgın Johanna ile (1496) ve kızı Margarete'yi Aragón prensi ile (1497) evlendirmiş, böylece İtalya'daki toprakları ve bütün sömürgeleri ile İspanya'yı Habsburg'lara kazandırmıştır. 1515 de Viyana'da yaptığı bir antlaşma, kendisine Bohemya ve Macaristan kıralı olan Jagiello hanedanından Ulászló (Władysław) ile bir miras ve evlenme bağlaşması sağlamıştır. Böylece Maximilian, Habsburg'ların bundan sonraki parlak devirleri ve Avusturya'nın büyük devlet olarak meydana gelmesi için bütün şartları sağladıktan sonra 1519 da ölmüştür.

Maximilian I. ile Güzel Philipp'in zengin mirası, Maximilian'ın torunları Karl V. ile Ferdinand I. e kalmıştır. 1516 da İspanya kırallığına geçen ve 1519 da imparatorluğa seçilen Karl V., 1521 Worms ve 1522 Bruxelles paylaşma antlaşmaları ile Avusturya topraklarını kardeşi Ferdinand I. e bırakmıştır. Bohemya ve Macaristan kıralı Lajos (Türk tarihlerinde: Laoş) II., 1526 da Türk'lere karşı yaptığı Mohács (Mohaç) meydan savaşında telef olduğu zaman, Ferdinand I. Lajos II. nin kızkardeşi Anna ile evli bulunması dolayısiyle, çocuk bırakmaksızın ölen Macar kıralının mirası üzerinde hak iddia etmiştir. Bunun üzerine Bohemyalı'lar, yeni hükümdarlarından bazı imtiyazlar elde etmek karşılığı olarak, kendisini kıral seçmişlerdir. Macaristan'da ise daha büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Burada muhalif parti, Erdel voyvodası Zápolyai János'u Habsburg tarafçıları da Ferdinand I. i Macaristan kırallığına seçmişlerdir (1526). Hırvatistan Ferdinand'ı, Slovenya ise Zápolyai'yi hükümdar olarak tanımışlardır. İki rakip arasında çıkan harpte Zápolyai Türk'leri yardıma çağırmış, Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman da Macar'ların yardımına koşarak 1529 da Viyana'yı kuşatmıştır. Ferdinand, Viyana'yı almağa muvaffak olamıyan Türk'lerin Macaristan içerlerinde yerleşmelerine engel olamamıştır (bk. MACARİSTAN, tarih). 1538 tarihli Nagyvárad (Varad) barışı ile Zápolyai, Macaristan'ın kendi elinde bulunan kısmını ve kıral ünvanını ölümünden sonra bütün Macaristan Ferdinand'a geçmek şartiyle muhafaza etmiştir. Fakat 1540 da Zápolyai öldüğü zaman Macarlar, Osmanlı padışahının tasvibi ile, öleninin oğlu János Zsigmond'u desteklediklerinden yeniden harp başlamış ve Türk'ler bu defa da Avusturya'lıları yenerek Macaristan'ın büyük bir kısmını daha ele geçirmişlerdir. 1547 de de Ferdinand I. Macaristan'ın Türk'ler tarafından ilhakını ve padişaha otuz bin duka yıllık bir vergi vermeği kabul etmek zorunda kalmış ve beş yıl için bir mütareke imzalamıştır.

Ferdinand I., ağabeysi Karl V. in Protestanlara karşı giriştiği çetin savaşlara doğrudan doğruya karışmamıştır. 1530 da Alman kırallığına seçildiği zaman, hiç vakit kaybetmeden mezhep kavgalarını sona erdirmek amaciyle teşebbüslerde bulunmuştur. Bu maksatla topladığı Trient konsilinde müspet bir sonuç elde edememiş, fakat 1552 Passau ve 1555 Augsburg barışlarının maydana gelmesinde önemli bir rol oynamıştır.

1556 da çekilen Karl V. in yerine Kutsal Roma-Germen İmparatorluğuna seçilen Ferdinand I., devrinin sonlarına doğru Türk'lerle yeniden savaşa başlamıştır. Fakat Türk kuvvetleri karşısında 1562 de sekiz yıllık bir barış antlaşmasını İstanbul'da imzalamak ve böylece yıllık vergisini ödemeye devam etmek ve Erdel üzerindeki iddialarından vaz geçerek Türk'lerin yapmış oldukları son fetihleri de kendilerine bırakmak zorunda kalmıştır.

Ferdinand I. in zamanı, Avusturya memleketlerinin iç teşkilât ve yönetimdeki gelişmeler bakımından da gayet önemli bir devir olmuştur. Bu hükümdar, Maximilian I. in merkeziyetçi siyasetine devam etmiş ve tedrici olarak bütün memleketlerinde müşterek olan bir çok idarî kuruluşlar vücude getirmiştir. Bu suretle ardalarına bütün memleketlerini ortak esaslara göre yönetebilmek, bunlar arasında dış, askerî ve malî işlerde gerçek bir birlik yaratmak imkânını hazırlamıştır. Bu merkezî teşkilât, dış işler ve genel yönetim işleriyle meşgul olmak üzere 1527 de meydana getirilen özel müşavere divanı (Geheimer Rat); bunun verdiği kararları uygulıyan genel saray kançılaryası (Allgemeine Hofkanzlei); devletin askerlik donanma ve tahkimat işlerine bakmak üzere 1556 da teşkil olunan saray harb meclisi (Hofkriegsrat); bir de 1527 de merkezî bir maliye makamı olarak kurulan saray hazinedarlığı (Hofkammer) ndan ibarettir.

Ferdinand I., Habsburg'larda öteden beri riayet olunan mirasın vârisler arasında paylaşılması geleneğinden de büsbütün ayrılmamıştır. Memleketlerinin parçalanmasını önlemek suretiyle 1543 de en büyük oğlu Maximilian'ı Bohemya ve Macaristan kırallığına kendi ardası olarak bırakmış ve geri kalan yerlerin bölünmeden 3 oğlu tarafından birlikte yönetilmesini kararlaştırmış olmakla beraber.

1554 te başka bir belge ile Avusturya topraklarını oğulları arasında bölüştürmüştür. 1564 te kendisi öldüğü zaman yürürlüğe giren bu bölüşe göre, Bohemya ve Macaristan kıralı olan Maximilian'a Aşağı ve Yukarı Avusturya; Arşiduka Ferdinand'a Tirol ve İç Avusturya; Arşiduka Karl'a da Styria, Karinthia, Carniola, Görz, Trieste ve Avusturya İstiraja'sı kalmıştır.

Maximilian II. (1564 - 1576) Avusturya tahtına geçtiği zaman, Erdel beyi tarafından yardıma çağrılan Türk'ler, yeniden Avusturya'ya karşı sefer açmışlardır (bk SZIGETVÁR SEFERİ). Sziget kalesi, cesur müdafii Zrínyi Miklós (Türk tarihinde: Demirkazık) un gayretleriyle Kanuni Sultan Süleyman'ın saldırışlarına bir müddet karşı koymağa muvaffak olmuşsa da, 1566 da düşerek Türk'lerin eline geçmiş ve böylece Maximilian II. Orta Macaristan'da en kuvvetli dayanaklarından birini kaybetmiştir. 1568 de Türk'lerle bir defa daha eski hükümler dairesinde 8 yıllık bir barış antlaşması yapılmış ve bu antlaşma sonraları birkaç defa daha yenilenmiştir (1573, 1576, 1584, 1591).

Maximilian II. nin din kavgalarına karşı takındığı tavır Protestanların lehine olmuştur. Karl V. in imparatorluk mirasını oğlu Philipp'e bırakmak istemesi, Maximilian'ı İspanya Habsburg'larına karşı cephe almağa, dolayısiyle Protestanlara karşı yumuşak davranmağa sevketmiştir. Böylece 1571 tarihli Teminat Fermanı ve 1572 tarihli Gratz (Gradça) Din Barışı ile Protestanlara din serbestliği verilmiş, bunun sonucu olarak Avusturya memleketlerinde, hususiyle zadegân arasında Protestanlık geniş ölçüde yayılmıştır. Maximilian'ın kendisi ise, Protestanlığa sempati beslemekle beraber; Almanya'da iki Protestan akidesi arasındaki tezatları, Habsburg'ların diğer Katolik hanedanlariyle olan bağlarını ve daha başka siyasî düşüncelerini gözönünde tutarak, Katoliklikten ayrılamamıştır. Fakat imparator olduğu zaman, memleketlerindeki Protestanlar ezici bir çoğunluk haline gelmiş bulunmakta idiler.

Maximilian II. nin oğlu ve ardası Rudolf II. (1567-1612) zamanında Avusturya memleketlerinin hemen hepsinde Katolik Tepkisi başlamıştı. Yeni imparator din hürriyetini tanımamış, şiddetli karşı tedbirler almağa teşebbüs etmiş, fakat zayıf şahsiyeti yüzünden bunları tamamiyle uygulamağa muvaffak olamıyarak Protestanlığın, hususiyle şehirlerde gelişmesinin önüne geçememiştir. Katolik kilisesinin kendi kendini islah etmek suretiyle Protestanlığı ortadan kaldırmak amaciyle giriştiği Karşı Reformasyon (b. bk.) hareketinin bayraktarlığını yapan Jezvit'ler, Avusturya memleketlerinde önemli ve başarılı bir çalışma alanı bulmuşlardır. Genel olarak Avusturya'nın XVI. yüzyıl tarihi, hükümdar hanedanının, aynı zamanda Protestanlığın savunucusu olan memleket zadegânına karşı yaptığı mücadelelerle doludur. Almanya'da karşı reformasyon hareketinin liderliğini Habsburg'larla Bavyera'da hüküm süren Wittelsbach hanedanı yapmışlardır. Rudolf II. ın kardeşi olup aşağı ve yukarı Avusturya'nın hükümdarı olan Ernst ile İç Avusturya'nın hükümdarı olan Arşiduka Karl ve bunun oğlu ve ardası olan Ferdinand, kendi memleketlerinde Protestanlığa karşı şiddetle ve başarı ile mücadele ederek Protestanları ezmişler ve Katolikliğin kuvvetlenmesini sağlamışlardır. Bu başarılardan cesaret alan Avusturya hükümeti Bohemya, Moravya ve Macaristan'da da aynı şekilde hareket etmek teşebbüsünde bulunmuştur. Fakat Habsburg aleyhtarlarının başına geçen Bocskay Istvân, Türk'lerin yardımiyle imparatorun kuvvetlerini yenmiştir. Bu savaşlar sırasında da birçok Macar şehirleri Türk'lere bırakılmıştır. Bu mücadelenin sonunda yapılan 1606 Viyana Antlaşması iyle Macar'lara din hürriyeti sağlanmış ve Türklerle yine aynı tarihte statüko esası üzerine imzalanan Zsitvatorok (Žitvatorok, Jidva boğazı) Barışı (b. bk.) ile Osmanlı padişahı, Avusturya imparatorunu kendi derecesinde bir hükümdar olarak tanımıştır. 1609 tarihinde de Bohem ya'lılara din hürriyeti garanti edilmiştir. 1608 de Protestan Birliği ve 1609 da Katolik Ligası (b. bk.) nın teşkili ile mezhep kavgaları, Protestan Birliği'nin Fransa'dan, Katolik Liga'sının ise İspanya ve papadan yardım görmeleri yüzünden, daha çetin bir safhaya girmiştir. Bir taraftan da çoktan beri rahatsız olan imparator ile kardeşi Matthias'ın aralarının açılması, meseleye daha ciddî bir mahiyet vermiştir. 1512 de kardeşinin yerine tahta çıkan imparator Matthias, Macar'lar ve Türk'lerle yeniden ihtilafa düşmüş, bunun sonunda Bethlen Gâbor'u Transilvanya beyi olarak tanımağa mecbur kalmış, 1 temmuz 1615 te Zsitvatorok Antlaşması'nı 20 yıl müddetle uzatmıştır. İmparator Matthias, bütün enerjisini Habsburg'lar devletindeki iç kavgalara harcamak zorunda kaldığından, Avrupa siyasetinde aktif bir rol oynamak imkânını bulamamıştır.

Tirol hükümdarı Arşiduka Ferdinand'ın idaresindeki topraklar, 1595 te Habsburg'ların öteki iki koluna geçmiştir. 1619 da imparator Matthias'ın ölmesi ile Maximimian II. nin soyundan gelen hanedan kolu sönünce, 1590 da İç Avusturya'da babası Karl'ın yerine geçmiş bulunan Arşiduka Ferdinand, Avusturya, Bohemya ve Macaristan'ın sahibi olarak Ferdinand II. (1619-1637) adiyle imparator olmuş ve böylece Habsburg'ların başına Styria kolu geçmiştir. Ferdinand II., yalnız Tirol'le İç Avusturya memleketlerini kardeşi Arşiduka Leopold V. e bırakmıştır. Fakat çok geçmeden (1665 de) bu kol da söndüğünden Habsburg memleketlerinin son defa bölüşülmesini teşkil eden bu hal de ortadan kalkarak bütün memleketler bir elde toplanmıştır.

Habsburg'ların güttükleri Karşı Reformasyon siyasetine karşı Protestanların günden güne artan hiddet ve mukavemetleri, 1618 de Bohemya ayaklanmasiyle patlak vererek Otuz Yıl Harbi (b. bk.) nin başlamasına sebep olmuştur. Bohemyalı'lar 1619 da Protestan Palatina Seçmen Prensi Friedrich V. i kendilerine kıral seçmişlerdir. İmparator Ferdinand II 1620 de Weissenberg (Bilá hora) meydan savaşını kazanarak ayaklanmayı bastırmağa muvaffak olmuştur. Bu zaferinden faydalanarak Bohemya'da Protestan zadegânının geniş topraklarını ellerinden almak suretiyle, kuvvet ve nüfuzlarını kırmış, 1627 kanunlariyle Bohemya'da mutlak yönetimi kurmuş ve bütün halkı katolikliğe dönmeğe zorlamıştır. Fakat Karşı Reformasyon faaliyetinin baskısı, öte yanda, geçici bir zaman için Bavyera'ya rehin bırakılmış bulunan Yukarı Avusturya'da, Stephan Fadinger tarafından idare edilen Köylü Ayaklanması (b. bk.) nın patlamasına sebep olmuştur. Otuz Yıl Harbinin ilk yıllarında başarılar kazanarak Protestanlığı ortadan kaldırmağa muvaffak olduğunu sanan imparator, 1629 da çıkardığı bir İade Fermanı (Restitutionsedikt) ile, 1552 tarihli Passau Antlaşmasından beri Protestanların eline geçmiş olan bütün mal ve mülkün Katoliklere iade edilmesini emretmiş ve aynı zamanda Katolik hükümdarlara uyruklarını kendi mezheplerini kabule zorlamak hakkını vermiştir. Böylece imparator, kuvvetinin doruğuna ulaşmıştır. Fakat 1630 dan beri İsveç'in ve 1635 den beri de Fran-

sa'nın Otuz Yıl Harbi'ne Protestanlar tarafında olarak karışmaları. İmparatorun satvetini kırmış, bütün plânlarını altüst etmiştir. 1635 te Ferdinand II., Prag Antlaşması ile o zamana kadar Bohemya'ya ait olan Lausitz memleketini Saksonya'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Oğlu ve ardası imparator Ferdinand III. (1637-57), harbin sonunda Vestfalya Barış Antlaşması (b. bk.) nı imzalıyarak Habsburg'ların Almanya üzerindeki nüfuzlarından vazgeçtiği gibi, Habsburg'lulara ait olan Alsace'ı da Fransa'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Bütün bu mücadeleler sırasında Avusturya ve Bohemya memleketlerinde mutlak idare, aristokrasiyi ve yereli halkları, bununla birlikte Karşı Reformasyon hareketi de protestanlığı yenmiştir. Ancak Yukarı Avusturya'nın Styria ve Karinthia vilayetleriyle Bohemya'ya bağlı Silezya'da Protestanlık tutunabilmiştir. Gün geçtikçe yerli aristokrasi yerine bütün Avusturya şuurunu taşıyan ve çoğu yabancı memleketlerden gelen yeni bir aristokrasi sınıfı meydana gelmiş ve Avusturya devleti fikrini artık bu sınıf temsil etmeğe başlamıştır.

Gerçekten de Avusturya Habsburg'larına ait memleketlerin bir elde birleşmesiyle vücuda gelen devlet, XVII. yüzyılın ikinci yarısında İmparator Leopold I. (1657-1705) in güttüğü başarılı Doğu siyaseti sayesinde, Avrupa'nın büyük bir devleti haline gelmiştir. Avusturya'nın Macaristan'a karışmaları dolayısiyle Macar büyüklerinin Türklerden yardım istemeleri üzerine çıkan büyük Osmanlı-Avusturya harbinde Türk'lerin Viyana önünde müttefik Alman ve Avusturya kuvvetlerine karşı yenilmelerinden sonra Avusturyalı'lar, Lehistan, Venedik, Papa ve Rusya ile birleşerek (bk. KUTSAL LİGA) ve Fransa'dan yardım görerek bütün Macaristan'ı ele geçirmeğe muvaffak olmuşlardır. 1683 ten beri sürüp gelen bu harbin sonunda Türk'ler, 1699 Karlofça (Karlóca) Barış Antlaşması (b. bk.) ile, Banat müstesna olmak üzere, bütün Macaristan'ı Avusturyalılara bırakmak zorunda kalmışlardır. 1696 da da Erdel (Transilvanya), Avusturya'nın egemenliği altına geçmiştir (bk. ERDEL, tarih). Böylece Avusturya, doğudaki topraklarını çok genişletmiş ve ağırlık merkezi Doğu Avrupa'ya, Tuna alanına intikal eden bir devlet haline gelmiştir. Leopold I., öteden beri Macaristan'da Karşı Reformasyon hareketini uygulayarak bu memleket halkını da Katolik yapmağa gayret etmiştir. 1768 de Kont Tököly Imre, Türk'lerin yardımı ile bu baskıya karşı ayaklanmıştır (Kurucz ayaklanması). Türk'lerin yenilmesinden sonra 1687 de toplanan Pozsony Diyet Meclisinde de Macaristan tacı Habsburg'lara babadan evlâda kalacak bir miras olarak tanınmıştır. Macar'ların bundan sonraki mukavemetleri, Ferenc II. Rákóczi'nin ayaklanması (1703-11), Türk yardımından faydalanamadığından, herhangi bir sonuç sağlıyamamıştır. Bununla beraber imparatorun kurmak istediği mutlak rejim (absolutizm) ve uygulamak için bütün kuvvetiyle çalıştığı Karşı Reformasyon hareketi, Macaristan ve Erdel'de tamamiyle muvaffak olamamıştır. O arada Karlofça Barışı ile kaybettikleri yerleri, yeniden almak için harb açan Türk'lere karşı, Avusturya komutanı Savoia'lı Prens Eugen'in idaresinde 1716 da başlayan harbin sonunda imzalanan 1718 Pasarofça (Požarevac) Barış Antlaşması (b. bk.) ile Banat, Küçük Eflak, Bosna'nın kuzey parçası ve Belgrad ile birlikte Sırbistan Avusturalyalılar'a geçmiştir. Bundan sonra Avusturyalılar, Türk'lerden almış oldukları yerleri koruyabilmek için sınır boylarını tahkim etmişler ve özel savunma tedbirleri alarak gerekli teşkilâtı kurmuşlardır. Doğuda elde ettiği bu başarılara karşılık Avusturya, Batı Avrupa'daki siyasetinde muvaffak olamamıştır. Fransa'nın Avrupa'ya, hâkim olma siyasetine karşı, birleşen İspanya, İngiltere ve Holânda ile bağlaşık olarak giriştiği Holânda Harbi (1672 79) ve Palâtin Veraset Harbi (1688 - 97) Avusturya'ya hiçbir kazanç sağlamamıştır. Fransa kıralı Louis XIV. ün Avusturya'ya ve Kutsal Roma - Germen İmparatorluğuna ait toprakları Fransa'ya katmak amaciyle güttüğü yeniden birleşme siyasetine, Türkler'in hücumundan korktuğundan, etkili bir şekilde karşı koyamıyarak Fransız kıralının isteklerine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Leopold I. in İspanya Verasetini ikinci oğlu Karl'a sağlamak istemesi yüzünden çıkan İspanya Veraseti Harbi (b. bk.), imparatorun Büyük oğlu ve ardası Joseph I. (1705 - 1711) e devam ettirmiş ve Avusturya, bağlaşıkları olan İngiltere ve Holânda ile birlikte Fransa'nın kuvvetini kırmağa muvaffak olmuştur. Fakat kardeşi ve ardası Karl VI., İspanya ve Avusturya Habsburg'ları memleketlerinin bir elde birleşmesini menfaatine aykırı gören İngiltere'nin, 1713 te Fransa ile Utrecht Barışı (b. bk) nı imzalaması üzerine, yardımsız kaldığından, 1714 te Fransa ile Rastatt Barışı (b. bk.) nı yapmıştır. Bu barış ile İspanya, Bourbon hanedanına; Belçika, Milâno, Mantova, Napoli ve Sardinya memleketleri de Avusturya'ya kalmıştır. İmparator 1718 de Sardinya'yı Piomonte'ye vererek karşılığında Sicilya'yı almıştır.

İmparator Karl VI. nın bundan sonraki siyasetinin ağırlık merkezini, ne ağabeyisinin, ne de kendisinin erkek çocukları bulunmadığından, Habsburg'ların mirasının büyük kızı Maria Teresia'ya sağlamak için giriştiği çalışmaları teşkil eder. Bu amaçla 1713 te hazırladığı bir veraset kanununu (bk. PRAGMATICA SANCTIO), gerek dış devletlere ve gerekse Reich (bk. ALMANYA, tarih) hükümdarlarına, aynı zamanda Avusturya tacına bağlı memleketlere kabul ettirmek için durmadan çalışmış ve genel olarak birtakım fedakârlıklar karşılığında hemen hemen bütün devletlere bunu tanıtmıştır. 1733 te boş kalmış olan Lehistan kırallığına kimin geçeceği davası yüzünden Fransa'ya karşı giriştiği harb de, 1735 de Napoli ile Sicilya'nın İspanya prensi Don Karlos'a bırakılmasiyle sona ermiştir. 1736 da Rusya ile bağlaşık olarak Türk'lere karşı açtığı harbde de yenilmiş ve 1739 Belgrad Barış Antlaşması (b. bk.) ile 1718 Pasarofça antlaşmasında Avusturya'ya geçmiş bulunan yerleri tamamiyle Türk'lere geri vermek zorunda kalmış, böylece Karlofça Barışı sınırlarına çekilmiştir.

Avusturya'nın her bakımdan gelişerek büyük bir Avrupa devleti haline geldiği Leopold I. ile Karl VI. nın ölümüne kadar geçen bir yüzyıla yakın zamanda (1657 - 1740) memleket içinde bir takım önemli islahat yapılmıştır. Hükümdarlar, bütün gayretlerini, bir yandan memleket ileri gelenlerinin imtiyazlarını sınırlandırarak veya büsbütün kaldırarak kendilerine itaatli bir duruma getirmek, bir yandan da merkezî organların devlet yönetiminde nüfuzlarını artırmak yolunda harcamışlardır. Sürekli harblerin zaruri kıldığı masrafları karşılamak için hiç eksik olmıyan para sıkıntısı, bu otokratik ve merkeziyetçi gayretlerin temposunu zaman zaman azaltmışsa da neticede imtiyazlı sınıfların, hususiyle Bohemya ve Almanya memleketlerinde kuvvetleri kırılmış, merkezî organların islâhı sayesinde her tarafta hükümetin nüfuzu artmıştır: 1660 ta dış işlerle meşgul olmak üzere bir meclis kurulmuş, 1705 te İç Avusturya ve Tirol'deki yerli yönetim teşkilâtları kaldırılmış, yi-

ne aynı yılda Avusturya saray kançılaryası yeni bir düzene konmuş, 1709 da Viyana'da bir daimî meclis meydana getirilmiştir. Bunlardan başka belli esaslara dayanan şuurlu bir ticaret ve endüstri siyaseti güdülmüş, maliyenin düzeltilmesi yolunda birtakım başarılar sağlanmıştır. Merkantilizma sistemi Avusturyada çok başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Joseph I., 1706 da Viyana Bankası'nı kurduğu gibi, Karl VI. da, Ostende ve Tirieste'de büyük ticaret kumpanyaları kurmuş, birçok vilâyetlerde ticaret evleri meydana getirmiş, 1715 te devlet gelirleri için merkezî bir teşkilât ve 1718 de bir ticaret nazırlığı ihdas etmiştir. Yine bu devirde kendine mahsus özellikleriyle bir Avusturya barok kültürü doğmuştur. Bu kültür, en ziyade Viyana sarayı ile büyük zadegânın hükmettikleri şehirlerde; bir de St. Florian, Klosterneuburg, Melk ve daha bazı manastırlarda kendini göstermektedir. Devrin en ünlü mimarları, Lucas von Hildebrand, Fischer von Erlach, Dienzenhofer ve Prandauer gibi şahsiyetlerdir. Rafael Donner gibi heykeltraş ve daha birçok ressamlar da bu barok kültürünün parlak temsilcileri olmuşlardır. Musiki ve barok tiyatrosu da büyük bir gelişme kaydetmiştir.

1740 da Maria Theresia, Pragmatica Sanctio kanunu hükümlerine göre babasının yerine tahta geçtiği zaman, Habsburg'ların memleketlerini; kendisini tanımak istemeyip bu toprak üzerinde hak iddia eden Prusya, Bavyera, Saksonya, Fransa ve İspanya'ya karşı savunmak zorunda kalmıştır. Böylece başlıyan Avusturya Veraseti Harbi-(b. bk.) nde imparatoriçe, birinci ve ikinci Silezya Harblerinin sonunda yaptığı 1742 Breslau ve 1745 Dresden Barış Antlaşmaları (b. bk.) ile Prusya'ya zengin Silezya eyaletinin büyük bir kısmını bırakmak zorunda kalmıştır. 1748 Aachen Barışı ile de İtalya'daki Parma ve Piacenza Dukalıklarını İspanya Burbon'larına vermeğe mecbur olmuştur. Bu kayıplar karşılığında Maria Theresia'nın kocası bulunan Lorrain hanedanından Toscana Büyük Dukası Franz Stefan, Franz I. (François I.) adiyle Avusturya imparatorluk tacını giymiştir. Yeni Habsburg-Lorrain hanedanının atası olan bu imparator, karısı ile ortaklaşa devleti idare etmiştir. Nazırı Kaunitz (b. bk.) in telkinleriyle Maria Theresia, bundan sonra dış siyasette bütün çalışmasını Prusya'yı yenip Silezya'yı geri almak amacı yolunda teksif etmiştir. Gerçekten de Prens Kaunitz, Rusya'yı ve Habsburg'ların öteden beri düşmanı olan Fransa'yı kazanmak suretiyle Prusya'ya karşı kuvvetli bir bağlaşma meydana getirmeğe muvaffak olmuş ve böylece Yedi Yıl Harbi (b. bk.) başlamıştır. 1756 dan 1763 e kadar süren bu harbde Prusya kıralı Büyük Friedrich, Avusturya'lılarla Rus'lara karşı birçok yenilgilere uğramakla beraber, sonunda Silezya'yı korumağa ve aynı zamanda Avrupa'nın büyük devletleri arasındaki yerini savunmağa muvaffak olmuştur. Buna karşılık Avusturya, bu kayıpları doğuda yeni topraklar ele geçirmek suretiyle biraz olsun kapatmıştır: 1772 de Lehistan'ın birinci paylaşılması (bk. LEHİSTAN, tarih) ile Galiçya (b. bk.) ve Lodomeria (b. bk.) yı kazanmış; o sıradaki Osmanlı-Rus harbinden faydalanarak 1774 de Bukovina (b. bk.) yı elde etmiş ve 1775 de bu memleketin Avusturya'ya bırakılması İstanbul'da imzalanan bir sözleşme ile Türk'ler tarafından da onanmıştır. Franz I. in 1765 de ölmesinden sonra, annesiyle ortaklaşa devleti idare etmek üzere tahta geçen imparator Joseph II. (1765-90), Avusturya'ya ait Belçika'yı Bavyera ile değişmek plânını uygulamak istemiş ve bu yüzden Bavyera Veraset Harbi (b. bk.) çıkmıştır. Prusya'ya karşı yaptığı bu harbin sonundu imzalanan 1779 Teschen Barış Antlaşması (b. bk.) ile Avusturya, Bavyera'dan Innviertel bölgesini koparmağa muvaffak olmuştur. 1785 te Belçika'yı Bavyera ile değişmek plânını yeniden ele alan İmparator, Büyük Friedrich'in teşkil ettiği Alman Prensleri Bağlaşması (Fürstenbund) ile karşılaşmış ve başarısızlığa uğramıştır. Joseph II., Annesinin ölümünden (1780) sonra kükümdarlıkta tek başına kalınca, Rusya ile bir bağlaşma yapmış (1881) günden güne münasebetlerini sıkılaştırarak Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak için Rusya ile işbirliği etmiş ve 1788 de Çar devleti ile birlikte Türkiye'ye hücum etmiştir. Fakat Avusturya kuvvetleri her tarafta ağır yenilgilere uğramıştır. Joseph II. 1790 şubatında öldüğü zaman yerine geçen kardeşi Leopold II. (1790-92), memleketi iç ve dış güçlükler içinde bulmuştur. Yeni imparator, herşeyden önce bu güçlükleri ortadan kaldırmağa çalışmış, her türlü toprak ilhakını reddettiğini ilân ederek 1790 ağustosunda Prusya ile Reichenbach Anlaşması (b. bk.) nı ve eylülde Türk'lerle harbden önceki toprak mülkiyeti statükosuesasına dayanan bir mütareke imzalamıştır. Böylece 4 ağustos 1791 tarihli Sviştov (Ziştovi) Barış Antlaşması, hem Türk'lere, hem de Avusturya'lılara harpten önceki sınırlarını sağlamıştır. Sonra Prusya ile şubat 1792 de bir bağlaşma imzalıyarak Büyük Friedrich zamanından kalma Avusturya-Prusya düşmanlığını ortadan kaldırmağa muvaffak olmuştur.

Maria Theresia iç siyasette devletin bütün kuvvet kaynaklarını dış tehlikeye karşı toplamak amacını gütmüştür. Babası Karl VI. zamanında çok bozulmuş olan devlet maliyesini düzenlemiştir. Avusturya Veraseti ve Yedi Yıl Harbleri'nden sonra orduda esaslı bir islahât yapmıştır. Kont Kaunitz'in gayretleriyle geniş ölçüde bir yönetim islâhatına girişilmiştir. 1742 de dış siyaset için bir devlet kançılaryalığı, 1749-61 de iç yönetim için Avusturya-Bohemya kançılaryalığı, 1762 de Avusturya'ya bağlı her memleket için ayrı bir eyalet hükümeti (Gubernien) vücude getirmiştir. Fakat merkeziyetçiliği hedef tutan bu islâhat, yalnız Bohemya ve Avusturya memleketlerini içine almış, Macaristan bunun dışında kalmıştır. İslâhat aynı surette eğitim, adliye, ekonomi ve sosyal işler alanında da yapılmıştır. Bütün bunlarda daima belli bir ölçü, itidal ve Katoliklik zihniyeti esas olmuştur. Buna karşılık Joseph II., tamamiyle aydın abzolutisma zihniyetiyle hareket ederek geniş ölçüde cezrî islâhata girişmiştir. Amacı, her bakımdan tam bir birlik gösteren bir Avusturya devleti meydana getirmekti. Ordu, memur sınıfı ve devlet dili olarak Almanca, imparatorluğun çeşitli milletlerini birbirine bağlayacak unsurlar olarak sayılmıştır. Aydın Absolutizmin enerjik bir temsilcisi sıfatiyle imparator, köy siyasetinde serfliği kaldırmış (1781), kilise siyasetinde 1781 Tesamüh Beratı (Toleranzpatent) ile Protestan ve Ortodoks Hıristiyanlara din serbestliği tanımış, manastırların çoğunu ortadan kaldırmıştır. Jopesph II. nin üstüste yaptığı bu cezri reformlara karşı Macaristan ve Belçika'da eski hakların ve geleneklerin muhafazası için mukavemet hareketleri başgöstermiş, hattâ Belçika'da bir ayaklanma bile olmuştur. (1789-90 Brabant ayaklanması; bk. BELÇİKA, tarih). Hükümdarlığının son zamanlarında imparator bu islahatının büyük bir kısmından vazgeçmek zorunda kalmışsa da sosyal ve kilise işlerindeki yenilikleri (Josephinisme) ölümünden sonra da yaşamıştır ve Ardası Leopold II., Macaristan ve Belçika'yı yatıştırmağa muvaffak olmuştur.

Leopold II. nin ölümü üzerine Kutsal Roma - Germen İmparatoru olan oğlu Franz II. (1792 - 1806), ihtilâlci Fransa'ya karşı girişilen harblere katılmak zorunda kalmıştır. Prusya ile bağlaşık olarak Fransa'ya karşı giriştiği 1792 seferinde bir başarı sağlıyamamıştır. Aynı zamanda Prusya ile Rusya, Lehistan'ın ikinci paylaşılmasında (1793) Avusturya'ya pay vermemişlerdir. Ancak Lehistan'ın üçüncü defa paylaşılmasında (1795) Kraków ve Yeni veya Batı Galiçya'yı alabilmiştir. Fransa'ya karşı devam eden harbde (Birinci Koalisiyon Harbi) 1794 Fleurus (b. bk.) yenilgisi ile Belçika'yı kaybetmiştir. Prusya'nın 1795 te Fransız'larla Basel (Bâle) Barışını yaparak harbden çıkmasından sonra, 1796 da Avusturya orduları komutanı Arşiduka Karl'ın kazandığı zaferler, sonuç üzerinde bir etki yapmamış, ve Napoléon Bonaparte 1796 - 97 de İtalya'daki parlak başarılariyle harbi Avusturya'nın aleyhine bitirmiştir. 1797 Campoformio Barışı (b. bk.) ile Avusturya, Belçika ile Lombardia'yı kaybetmiş, Ren nehrinin batısında kalan memleketler üzerinde Fransız egemenliğini tanımıştır. Buna karşılık Venedik Cumhuriyetinin toprakları (Venetia, Istria ve Dalmaçya) nı kazanmıştır. Avusturya hemen ertesi yıl yeniden Fransa'ya karşı harb açmış (İkinci Koalisiyon Harbi), 1799 savaşlarında başarılar elde etmekle beraber ertesi yıl Marengo ve Hohenlinden yenilgilerine uğramıştır. 9 şubat 1801 tarihli Luneville barışı (b. bk.) nda Avusturya toprak kaybetmemiş, hattâ 1803 te Trient ile Brixen'i kazanmıştır. Napoleon I. in İmparator sanını alması üzerine Franz, 1804 te kendine irsî Avusturya İmparatoru sanını vermek zorunda kalmıştır (Franz I. adiyle). 1805 te yeniden Fransa'ya karşı silâha sarılınca (Üçüncü Koalisiyon Harbi) Napoléon Viyana'yı işgal etmiş ve Osterlitz meydan savaşında Avusturyalıları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. 28 aralık 1805 Petresburg Barışı ile Avusturya Vorlande, Tirol, Dalmaçya ve Venetia'yı kaybetmiş, karşılığında o aralık dünyevî bir hükümdarlık haline konan Salzburg Arşipiskoposluğunu almıştır. Napoléon'un Ren Birliği (b. bk.) ni meydana getirmesi üzerine Franz, 1806 da imparatorluk tacını bırakmak zorunda kalmıştır. Böylece eski Roma - Germen İmparatorluğu sona ermiştir (bk. A. İMPARATORLUĞU). Napoléon, Prusya'yı yıkarak bütün Almanya'yı egemenliği altına almakla uğraşırken Avusturya, Fransız imparatoruna karşı ayaklanmak için geniş ölçüde hazırlanmağa başlamıştır. Dışişleri bakanı Kont Stadion ile Avusturya orduları başkomutanı Arşiduka Karl bu siyasetin liderleri olmuşlardır. Gerçekten de Avusturya, Napoléon İspanya'da uğraşırken, 1809 da Fransa'ya harb açmış, fakat bağlaşıksız olarak savaşmak zorunda kalmıştır. Arşiduka Karl, Aspern zaferini kazanmış ve Tirol'de Andreas Hofer, Fransız'larla Bavyera'lılara karşı başarılı bir ayaklanma yapmış olmakla beraber, Avusturyalılar, Wagram yenilgisi üzerine Schönbrunn Barışını (ekim 1809) imzalıyarak Innviertel, Batı Galiçya, Tarnopol memleketlerini ve Karinthia'nın bir kısmını kaybetmişlerdir. Bu olaylar Arşiduka Karl ile Kont Stadion'un gözden düşmelerine ve Avusturya'da reform hareketinin durdurulmasına sebep olmuştur. Yeni dışişleri bakanı Prens Metternich, Napoléon ile uyuşmak yolunu tutmuş ve 1810 da Avusturya imparatorunun kızı Marie Louise'in Napoléon ile evlenmesini sağlamıştır. Fransız imparatoruna uysallık göstermek zorunda kalan Prusya gibi Avusturyada Napoléon'un 1812 Rusya seferine bir yardımcı kıta ile katılmıştır. 1813 baharında Prusya'nın Napoléon'a karşı ayaklanması ile Alman millî kurtuluş savaşı başladığı zaman Avusturya, öteden beri edindiği acı tecrübelerin etkisi altında, başta çekingen kalmış ve böylece Almanya'da Fransız tahakkümüne karşı millî mücadelenin önderliği rolünü Prusya'ya bırakmıştır. Ancak yazın Napoléon'a karşı harbe (Dördüncü Koalisiyon Harbi) girmiş ve Schwarzenberg'in başkomutanlığındaki Avusturya ordusunun katılmasiyle bağlaşık kuvvetleri ağır basmağa başlamıştır. Çok geçmeden Metternich'in mahareti sayesinde bağlaşıklar arasında diplomasi liderliği Avusturya'ya bırakılmıştır. 1814 baharında Napoléon'un düşmesi üzerine, Avrupa'ya yeni bir düzen verecek olan Viyana Kongresi (b. bk.) toplanmıştır. Avusturya, son harblerde kaybettiği eski memleketlerini tekrar almış, fakat savunması güç olan Güneybatı Almanya'daki topraklarından vazgeçmiş ve bununla da Reich'in Ren sınırını savunma yükünden kurtulmuştur. Batı Galiçya Rus Lehistan'ına bırakılmış ve Kraków bağımsız bir devlet haline getirilmiştir. Lombardia-Venetia kırallığı Avusturya'da kalmıştır.

Metternich tarafından büyük bir ustalıkla sevk ve idare edilen Avusturya, Viyana Kongresin'den sonra Avrupa siyasetinde üstün bir durum ve nüfuz sahibi olmuştur. Alman imparatorluğu tacını kabul etmemekle beraber yeni Germanya Konfederasyonu'nda liderlik rolünü oynamaktan geri kalmamıştır. Bu devirde A. İtalya'ya da tamamiyle hâkim bulunmaktadır. Habsburg hanedanının Toscana ve Modena da hüküm süren tâli kolları, Napoli, Sicilya, Parma ve Piacenza'daki Burbon'lar ve Papa, Avusturya'nın nüfuzu altındadırlar. Metternich Sistemi diye anılan Restorasiyon (b. bk.) devri siyasetinin başlıca esası, muhafazakârlık ve meşruluk prensipidir. Bu siyasetin ana dayanağı, Avusturya Rusya ve Prusya hükümdarları arasında imzalanan Kutsal Bağlaşma (b. bk.) dır. Metternich, o zaman Avrupa'nın hemen her tarafında ortaya çıkan milliyet ve liberallik akımlarına karşı Viyana Kongresi'nin düzenini ve mutlak hükümdarlık sistemini şiddetle savunmuştur. 1818 Aachen, 1820 Troppau, 1821 Leibach, 1822 Verona kongrelerinde Metternich, Avrupa siyasetinde hâkim rol oynamıştır. Prusya ile iyi geçinmiş ve Germanya Konfederasyonu içinde ona eşit devlet muamelesi yaparak, 1819 Karlsbad kararları ve 1834 Viyana konferansları ile bu devletin Avusturya siyasetini desteklemesini sağlamıştır. Avusturya, İtalya'da çıkan millî ayaklanmaları bastırmak için, 1820-21 ve 1831-32 de olmak üzere iki defa silâhlı müdahelede bulunmuştur. Kendi ilkelerine sadık kalarak Avrupa'nın birçok yerlerindeki milliyet akımlarına karşı şiddetle mücadele eden Avusturya başbakanı, Osmanlı İmparatorluğu içinde kendini gösteren ayni mahiyetteki akımlara, Hıristiyan milletlerin ayaklanmalarına karşı, bunları sürekli olarak kışkırtan ve destekliyen Rusya ile Avusturya arasındaki sıkı münasebetleri gözönünde tutarak, hiçbir tepki göstermemiştir. Tanzimat'ın ilânı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun giriştiği islâhat hareketlerinde Türk'lere itidal ve muhafazakârlık tavsiyelerinde bulunmuştur. Fransa'da 1830 temmuz ihtilâlinin etkileri Metternich sistemini ancak geçici bir zaman için sarsabilmiştir. Bu sistemin yavaş yavaş gerilemesi, ancak 1840 ta başlamıştır. Alman memleketlerinde gayet sıkı bir polis rejimi ve sansür bütün hürriyeti boğacak bir duruma gelmişti. Memlekette esaslı islâhat tedbirleri alınmamış, malî sıkıntıdan kurtulmak mümkün olmamıştır. Esasen iç siyaset üzerinde Metternich, hiçbir zaman tam bir nüfuz sahibi olamamıştır. İç siyasete Metternich'in şahsî rakibi Kont Kolowrat - Leibsteinsky

(b. bk.) hâkim olmuştur. 1835 de imparator Franz I. ölüp de yerine akıldan hasta oğlu Ferdinand I. geçtiği zaman Arşiduka Ludwig, Arşiduka Franz Karl, Metternich ve Kolowrat'dan teşekkül eden bir niyabet meclisi, yönetimi ele almıştır. Metternich Sisteminin bütün sıkılığına rağmen Habsburg'lar İmparatorluğu içindeki Alman soyundan olmıyan milletler arasında da milliyet akımları başlamıştır. 1840 ta Macar'lar, Macarcayı resmî dil olarak tanıtmağa muvaffak olmuşlardır. Macar Diyet Meclisi'nde millî liberal bir muhalefet. günden güne kuvvetlenmiştir. Aynı zamanda İslâv'larda da milliyet cereyanları uyanmış, Çek'lerle Hırvat'lar Güney İslâvlığı fikrini ortaya atmışlardır. Galiçya'daki Lehliler de millî ülkü peşinde koşmağa başlamışlardır. Küçük bir serbest devlet olan Kraków, Leh milliyetçilik hareketinin ve ayaklanma hazırlıklarının merkezi haline gelince Avusturya, bu devletçiği 1846 da ilhak etmiştir.

Metternich devrinin sonlarına doğru Avusturya'da büyük bir kültür gelişmesi göze çarpmaktadır. Tiyatro hususiyle halk tiyatrosu çok ilerlemiştir. Daha önce Alman klâsik edebiyat ve felsefesi devrinde Haydn, Mozart ve Beethoven ile en yüksek mertebesine ulaşmış bulunan müzik de, Schubert, Johann Strauss ve Brückner gibi büyük bestekârlar yetişmiştir.

Fransa'da 1848 şubat ihtilâli, bütün Avrupa'daki etkisinin en şiddetlisi Avusturya üzerinde göstermiştir. Viyana'da 13 mart 1848 de çıkan ihtilâl sonunda Metternich düşmüş ve yerine Ficquelmont Pillersdorf (b. bk.) geçmişlerdir (15 mart). Bunun zamanında çıkarılan liberal anayasa, Macaristan dışında başka Habsburg'lar idaresindeki memleketler için yürürlüğe konmuştur. Aynı zamanda Germanya Konfederasyonu'na yeni bir şekil vermek amaciyle Frankfurt Millî Meclisi (b. bk.) toplanmıştır. Öte yandan da Milano ve Venedik'te Sardınya-Piemonte devleti tarafından desteklenen millî ayaklanmalar başarı ile sona ermiştir. Viyana'da çıkan bir halk ayaklanması sonunda hükümet, 15 mayısta seçim kanununun değiştirilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Yeni Reichstag'ın anayasayı yapacak olan kurucu meclis sıfatiyle çağrılması ve her türlü seçim tahdidinin kaldırılması istenmiştir. Bunun üzerine imparator ailesi Viyana'dan kaçarak Innsbruck'a sığınmış ve Viyana'da hükümet bir müddet âsi halkın eline düşmüştür. Haziran ortalarında Prag'da çıkan bir Çek ayaklanması, Avusturya generali Prens Windisch-Graetz tarafından şiddetle bastırılmıştır. Çok geçmeden Avusturya'lılar, İtalya'daki ayaklanmayı bastırmağa, Sardınya ordusunu yenerek Lombardia'yı ele geçirmeğe muvaffak olmuşlardır. Viyana'da ise Ficquelmont-Pillersdorf hükümeti düşerek Wessenberg-Dohlhoff kabinesi iş başına gelmiştir. Macaristan'daki kaynaşmalar da eylül 1848 de patlak vermiştir (bk. MACARİSTAN, tarih). 6 ekimde Viyana'da yeni bir ayaklanma çıkmış ve savunma bakanı Latour öldürülmüştür. Bu ihtilâl, ancak Prens Windisch-Graetz (b. bk.) ordusunun Viyana'yı hücumla almasiyle sona ermiş, âsilerin elebaşıları idam olunmuştur. Yeni parlamentonun gördüğü en önemli iş, 7 eylül kanunları ile köylülerden serflik rejiminden kalma bütün kayıtların kaldırılması ve vergi yüklerinin hafifletilmesi olmuştur. Yeni kurulan hükümetin başına enerjik ve kabiliyetli bir devlet adamı olan Prens Schwarzenberg geçmiştir. 2 aralık 1848 de İmparator Ferdinand, yeğeni Franz Joseph I. in lehine olmak üzere tahtından çekilmiştir. Macar'lara karşı harbe girmiş, İtalya'da yeniden harekete geçen Sardunya kıralı Karl Albert yenilerek (21-23 mart 1849) oğlu Vittorio Emmanule II. ile hemen barış yapılmıştır. Kuzey İtalya ayaklanmasının tamamiyle bastırılması 1849 ağustosunda Venedik'in düşmesi ile sona erdirilmiştir. 4 mart 1849 da çıkarılan ve bütün imparatorluk memleketlerini kapsıyan bir anayasa ile, Habsburg'lar devletinin birliği ve bölünmezliği saptanmıştır. Fakat Macaristan'da âsiler Avusturya kuvvetlerine başarı ile karşı koymağa muvaffak olmuşlardır. 14 mart 1849 da Macar Diyet Meclisi, Habsburg hanedanının elinden Macar kırallığı tacının alındığını ilân etmiş ve yeni kurulan Macaristan Cumhuriyeti'nin başına Kossuth Lajos(b. bk.) u geçirmiştir. Fakat bir Rus ordusunun Avusturya yardımına koşması üzerine Macar'lar dayanamamışlar ve sonunda Macar başkomutanı Görgey, Világos'ta teslim olmuştur (13 ağustos 1849). Bu sırada Avusturya ve Rus zulmünden kaçan birçok Macar ve Leh milliyetçileri, bütün siyasî tazyik ve tehditlere boyun eğmekten kendilerini koruyan Osmanlı İmparatorluğu'nda güvenli bir sığınak bulmuşlardır (bk. MÜLTECİLER MESELESİ).

Bu karışıklıklar ortadan kalktıktan sonra Avusturya, Almanya'da eski nüfuzunu yeniden kazanmak için çetin bir mücadeleye girişmek zorunda kalmıştır. Frankfurt Millî Meclisi'nde Avusturya'yı dışarda bırakarak Prusya'nın liderliği altında bir Alman Devletleri Birliği vücuda getirmek istiyen Küçük Almanya (b. bk.) tarafçılariyle Avusturya'nın da birliğe katılması fikrini savunan Büyük Almanya (b. bk.) tarafçıları arasındaki çetin mücadelede eski Avusturya-Rusya yarışması bütün şiddetiyle kendini göstermiştir. Küçük Almanya tarafçılarının çoğunluğu kazanmaları üzerine Avusturya, Frankfurt Millî Meclisi'ndeki temsilcilerini geri çekmiştir. Fakat Prusya Kıralı Friedrich Wilhelm IV. ün, kendisine teklif olunan Alman İmparatorluğu'nun tacını kabul etmemesi yüzünden, Meclisin bütün yaptıkları boşa çıkmış olmakla beraber Avusturya, Prusya'nın yeniden ele aldığı kendi liderliği altında bir Alman Birliği kurmak plânına şiddetle karşı koymuş ve sonunda Rusya'nın yardımiyle kasım 1850 Olmütz (Olomouc) Anlaşması (b. bk.) nda eski Germanya Konfederasyonu'nun yeniden kurulmasını Prusya'ya tanıtmıştır.

Böylece her tarafta güçlükleri yenerek eski yerini tekrar kazanan Avusturya hükümeti, içerde mutlak yönetimi kuvvetlendirmek için birtakım tedbirler almıştır: Prens Schwarzenberg 1849 Anayasasını kaldırmıştır (31 aralık 1851). Bunun 1852 nisanında ölmesinden sonra Kont Buol-Schauenstein dış siyasetin başına geçmiştir. Bu hükümette, en nüfuzlu şahsiyet, içişleri bakanı Bach olmuştur. Bach'ın tamamladığı yeni absolutizm rejimi, merkeziyetçiliği, iç yönetimde birçok islâhat tedbirleri ve kilise siyaseti uygulaması gibi özellikleriyle Metternich sisteminden büsbütün farklıdır. 1855 de papa ile imzalanan bir anlaşma gereğince Avusturya'da bütün ilk öğretim ve orta öğretimin büyük bir kısmı ruhanîlerin nezaretine bırakılmıştır. Yönetim, Macaristan da dahil olmak üzere, imparatorluğun bütün memleketlerinde aynı esaslara göre düzenlenmiştir. Her şeye rağmen Schwarzenberg-Bach sistemi, feodal hakların korunması amacını gütmemiştir. Bach, Avusturya'nın ticaretini geliştirmek, ekonomisini kuvvetlendirmek ve maliyesini düzenlemek için birçok tedbirler almıştır. Fakat dış siyasette Buol-Schauenstein (b. bk.) başarı sağlıyamamıştır. Germanya Konfederasyonu içinde Prusya'ya eşit devlet muamelesi yapılmadığından iki devlet arasındaki

düşmanlık günden güne artmıştır. Prusya, her tarafta Avusturya'nın Almanya işlerine karışmasına şiddetle karşı koymuş, Frankfurt Meclisinde Prusya'nın temsilcisi olan Bismarck, Avusturya aleyhtarı siyasetin ateşli bir savunucusu olarak ortaya çıkmıştır. Kırım Harbi (b. bk.) sırasında Avusturya, güttüğü siyasetle, ihtilâller sırasında kurtuluşunu borçlu bulunduğu Rusya'nın düşmanlığını üzerine çektiği gibi, Rusya'ya karşı savaşan bağlaşıkları da memnun edememiştir. 1859 da başlıyan İtalya harbi, Fransız İmparatoru Napoléon III. tarafından yardım gören Sardinya-Piemonte kuvvetlerinin zaferi ve Lombardia'nın Avusturya'dan koparılarak İtalya Birliği'ne katılması ile sona ermiştir. Bu olayların tepkisi ile Avusturya'da geniş ölçüde iç değişiklikler olmuştur. Bach'ın yerine Kont Goluchovski geçirilmiş, maliye bakanı Bruck da meşrutî sisteme dönülmesini tavsiye etmiştir. 20 ekim 1860 tarihli bir yasa (Oktoberdiplom) ile federalist bir sistem kabul edilerek Macaristan tacına bağlı memleketlere yeni bir düzen verilmiş imparatorluğun öteki memleketleri için birer yerel meclis (Landtag) kurulmuştur. Bu hal sureti, merkeziyetçi düşünceler besliyen Alman liberallerini tatmin edemediğinden, Kont Goluchowski düşmüş ve yerine geçen Schmerling, Alman liberallerinin istedikleri şekilde devletin birliğini koruyan ve Alman unsurunun egemenliğini sağlıyan eserleriyle şubat 1861 anayasasını (Februarpatetnt) çıkarmıştır. Bu sıralarda Avusturya Almanya'da günden güne kabaran millî hareketle yakından ilgilenmiş, Germanya Konfederasyonu'na yeni bir şekil vermek teşebbüslerinde Prusya'nın muhalefeti ile karşılaşmıştır. İmparator Franz Joseph I., bütün Alman hükümdarlarını Frankfurt'ta toplamağa davet etmiş, fakat Prusya buna katılmayı da reddetmiştir. Kendisinin içinde bulunmadığı Alman Gümrük Birliği (bk. ZOLLVEREIN) ni dağıtma gayretleri de boşa çıkmıştır. Ancak Alman-Danimarka anlaşmazlığında Avusturya ile Prusya işbirliği ederek ikisi birden Danimarka'ya harb açmışlar (1863-64) ve bu devleti Schleswig ile Holstein dukalıklarını kendilerine bırakmağa zorlamışlardır (1864 Viyana Antlaşması). Aynı zamanda Avusturya'nın iç siyasetinde de bir değişiklik olmuştur: Şubat anayasasının Macaristan'da uygulanması mümkün olmadığından Schmerling'in Alman liberallerinden kurulmuş hükümeti düşmüş ve yerine Kont Belcredi'nin federalist ve eski Macar muhafazakârlarından tertip ettiği hükümet geçmiştir (temmuz 1865). 20 eylül 1865 tarihli beyanname ile imparator, mevcut anayasanın hükümsüz olduğunu ilân etmiştir. Fakat bu anayasaya bağlı kalan liberallerin mukavemeti yüzünden durumun düzeltilmesi gene kabil olmamıştır. Macaristan'da Deák Ferenc'in kuvvetli liberal partisi, böyle yarım tâvizlerle yetinmiyerek Macar bağımsızlığını elde etmek gayretini artırmıştır.

Bu arada Schleswig ve Holstein dukalıklarının ortaklaşa idaresi konusunda Avusturya ile Prusya'nın arası açılmış ve günden güne şiddetlenen rekabet, iki devletin arasında bir harb çıkması sonucunu doğurmuştur (1866). Avusturya, Prusya'nın bağlaşığı olan İtalya'lıları yenmeğe muvaffak olmuşsa da Prusya'ya karşı Königgrätz meydan savaşını kaybederek (3 temmuz 1866) Nikolsburg ve Prag Antlaşmaları (26 temmuz, 23 ağustos) ile Almanya'nın Prusya tarafından düzenlenmesine engel olmamağı kabul etmiştir. İtalya ile yaptığı 3 ekim 1866 tarihli Viyana Barışı ile de Venetia'yı bu devlete bırakmıştır. Böylece Avusturya, Almanya'dan elini çekmiştir. Artık Almanya'ya dayanmak mümkün olmadığından ve geri kalan topraklardaki Alman'lar, imparatorlukta Alman unsurunun hâkim olmasına yetmediğinden, Avusturya, Macar'larla sıkı bir işbirliğiyle varlığını korumak yolunu tutmuştur. 1866 da iş başına geçen Kont Beust, devleti Avusturyalı'larla Macar'ların ortak egemenliğine (dualismus) dayanan esaslarla kuvvetlendirmek siyasetini gütmüş, 18 şubat 1867 de Viyana'da Macar'ların lideri Deák ile bir uzlaşma antlaşması imzalamıştır. Böylece Macaristan'da 1848 anayasası tekrar yürürlüğe konmuş, Kont Andrássy Macaristan başbakanlığına atanmış ve imparator Franz Joseph, Budapeşte'de Macaristan Kırallığı tacını giymiştir. 21 aralık 1867 de yeni bir anayasa yayımlanmış ve bundan sonra Habsburg'lar Devletinin resmî adı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu (b. bk.) olmuştur. Bütün teşkilât bundan sonra bu çifte egemenlik esasına göre düzene konmuştur. İmparatorluğun Transleithan (Leitha ötesi) denen doğu kısmında Macar'lar ve Cistleithan (Leitha berisi) denilen batı kısmında Alman'lar, imparatorluğun hâkim unsurları olarak devleti yönetmişlerdir. Fakat milliyet mücadeleleri günden güne şiddetlenmiştir. 30 aralık 1867 de kurulan Auersperg kabinesi (Burjuva kabinesi), 28 mayıs 1868 tarihli mezhep kanunları ile ruhbanın Alman unsurunu koruması yüzünden de İslâv unsurların muhalefetiyle karşılaşmıştır. 4 nisan 1870 de kurulan Porocki hükümeti de işin içinden çıkamadığından 7 şubat 1871 de Hohenwart'ın başkanlığında federalist ve Alman düşmanı bir kabine kurulmuştur. Fakat Çek'lere ve Lehlilere yaptığı geniş musamahaları, 30 ekimde bunun çekilmesi ve yerine Auersperg'in başkanlığında anayasa'ya sadık yeni bir kabinenin geçmesi sonucunu vermiştir. 8 kasım 1871 de Prusya düşmanlığı ile tanınmış olan Beust iş ten çıkarılmış ve o vakitler Macar başbakanı olan Kont Andrássy Gyula imparatorluk hükümetinin başbakanı olarak iş başına getirilmiştir. Beust'ın çekilmesiyle Avusturya'nın dış siyaseti. o günlerde Fransız-Alman harbi sonunda kurulan Almanya İmparatorluğu ile işbirliği yapmak esasına göre ayarlanmıştır. Mart 1873 te tek dereceli seçim prensibine dayanan yeni bir seçim kanunu çıkarılmış, Katolik kilisesinin hakları kanunlarla tesbit olunmuştur. Dış siyaset, 1872 de Almanya, Rusya ve Avusturya İmparatorluğu arasında imzalanan Berlin Anlaşmasına (Üç İmparator Bağlaşması) ve 1879 da Almanya ile Avusturya arasında yapılan korunma bağlaşmasına dayanmaktadır. Bu siyaset, Andrássy'nin ardaları tarafından da devam ettirilmiştir. Avusturya'nın menfeatleri Balkanlar'da Rus menfaatleriyle çarpışmakta ve Rusya'nın Balkanlar'a doğru ilerlemesi ve Balkan milletlerini kışkırtması. Avusturya için hayatî bir tehlike teşkil etmekte ise de Bismarck'ın ince diplomasi sanatı bütün bu menfaat ayrılıklarını bağdaştırmakta ve Üç İmparator Bağlaşmasını yürürlükte tutmağa muvaffak olmaktadır. Bu sebepledir ki Avusturya, 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde, Rus'ların İstanbul üzerine yürümeleri karşısında kaynaşan efkâr-ı umumiyenin, hususiyle Macaristanda'ki hareketlerin bütün baskısına rağmen, tarafsız kalmış ve bu harbin sonunda Balkanlar'ı düzene koyan Berlin Kongresi (b. bk.) nde Osmanlı'ların Bosna ve Hersek vilâyetlerini işgal yetkisini alarak 29 temmuz 1878 de bu işgali fiilen gerçekleştirmiştir. Kont Badeni (1895-97), 1896 da seçim kanununu islâh etmeğe muvaffak olmuş, fakat Macar'larla bir uzlaşmaya varmak yolunda giriştiği teşebbüslerinde başarısızlığa uğramıştır. Ardaları Gautsch ile Thun, bu alanda tam bir düzen kurmuşlarsa da 1 900 de iş başına geçen Koerber hükümeti zamanında durum düzelmiştir. Beck'in

başkanlığındaki koalisyon kabinesi de 1907 de Macar'larla bir uzlaşma ve seçim kanununda islâhat yapmağa muvaffak olabilmiştir. İstanbul'da İkinci Meşrutiyet ilân edildikten sonra Avusturya-Macaristan hükümeti, 7 kasım 1908 tarihinde çıkardığı bir beyanname ile Bosna ve Hersek'i kendi İmparatorluğuna ilhak etmiş ve Yenipazar sancağını Türk'lere geri vermiştir. 1912-13 Balkan Harbinde Avusturya-Macaristan sıkı bir surette tarafsızlığı korumuştur. Güney İslavlarının Avusturya'ya karşı giriştikleri Büyük Sırbistan propagandaları, 28 haziran 1914 te Avusturya - Macaristan veliahti Arşiduka Franz Ferdinand ile eşinin Bosnasarayı'nda bir Sırp öğrencisi tarafından öldürülmeleri sonucuna götürmüştür. Bunun üzerine Avusturya, Sırbistan'a şiddetli bir nota vermiş, fakat Rus yardımından emin olan Sırp hükümeti buna kaçamaklı cevap verdiğinden, 28 temmuz 1914 te Avusturya Sırbistan'a harb ilân etmiştir. Rusya'nın işe karışması ve Avusturya ile bunun bağlaşığı olan Almanya'ya karşı ordularını seferber etmesi, Birinci Dünya Harbi'nin patlamasına vesile olmuştur. Osmanlı (b. bk.) İmparatorluğu, Bulgaristan ve Almanya ile bağlaşık olarak Avusturya'nın karışmış olduğu Birinci Dünya Harbi sırasında Çek'lerle güney İslavlarının bağımsızlığa kavuşmak gayretleri büsbütün artmıştır. Bu hareketler İmparator Franz Joseph'in 2 kasım 1916 da ölmesiyle yerine küçük yeğeni Karl I. in geçmesinden sonra, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılmasını çabuklaştırmıştır. İmparator Karl I. in, bağlaşıklarını bırakarak ayrı bir barış yapmak için giriştiği gizli görüşmelerde İtilâf Devletleri'nin takındıkları menfi tavrın da bu dağılma üzerinde büyük etkisi olmuştur. İmparator Karl I. in 24 ekim 1918 de bir beyanname çıkararak Avusturya Macaristan'ın federal bir devlet haline konulacağını ilân etmesi de çözülmeyi önliyememiştir. Çek'ler (14 ekim), Güney İslâvlar'ı (29 ekim) ve Macar'lar (24 ekim), imparatorluktan ayrılarak ayrı birer bağımsız devlet kurmuşlardır (bk. bu memleketlerin tarihi). Geri kalan Alman Avusturya'sında da imparator, 11 kasım 1918 de devlet işlerinden elini çekmiştir. Karl'ın imparatorluktan çekildiğinin ertesi günü geçici meclis olarak 30 ekim 1918 den beri toplanmakta bulunan eski Avusturya - Macaristan saylavlar meclisinin (Abgeordnetenhaus) Alman temsilcileri, Alman Avusturyası'nın demokratik bir cumhuriyet olduğunu ve Alman cumhuriyetinin bir parçası bulunduğunu ilân etmişlerdir (12 kasım 1918). Hemen arkasından çıkarılan bir kanunla (22 kasım) Bukovina ve Galiçya müstesna olmak üzere eski imparatorluk topraklarının Almanca konuşan bütün memleketleri A. nin parçaları olarak ilân olunmuştur. Bu, girişilecek barış müzakerelerine hukukî esas olarak düşünülmekle beraber Çek'ler, Bohemya, Güney Silezya, Güney Moravya ve Böhmer Wald (b. bk.) bölgelerine girerek buralarda yeni kurulmuş olan yerel Alman hükümetlerini ortadan kaldırmışlar; Slovak'lar da Bratislava (Pressburg) ya kadar sokulmuşlardır. Mütareke esaslarına göre de Güney Tirol İtalyan'lar, Güney Steiermark ise Yugoslav'lar tarafından işgal edilmiştir. Böylece zorla küçültülmüş olan yeni A. da 16 şubat 1919 tarihli seçimlerle geçici meclis yerine kurucular meclisi teşkil olunmuştur. Bu mecliste en kuvvetli parti Sosyal Demokratlar olmakla beraber bunun yanında Hıristiyan Sosyalistlerle Büyük-Alman Halk Partisi (Grossdeutsche Volkspartei) nüfuzlu partiler olarak yer almışlardır.

Austromarxismus denen ve Otto Bauer'in liderliği altında bulunan radikal Sosyal Demokratlarla sosyal zihniyetin hakim bulunduğu öteki partilerin işbirliği sayesinde nisanda kabul olunan bir kanunla Habsburg hanedanı, bütün malları elinden alınmak suretiyle memleket dışı edilmiş ve zadegânlık ünvanlariyle nişanlar ilga olunmuştur. Fakat Almanya'ya katılmak meselesi kesin bir sonuca bağlanmadığı, ve devlet teşkilâtı henüz tamamlanmış ve taazzuv etmemiş bulunduğu gözönünde tutularak, geçici bir devlet başkanı seçmekten kaçınılmıştır. Sosyal Demokratların nüfuziyle uygulanmak istenen sıkı bir merkeziyetçilik sistemi, burjuva ve köylünün hâkim blunduğu eski Avusturya hanedanının mülkü bulunan memleketlerde şiddetli bir muhalefetle karşılanmıştır. Vorarlberg'de İsviçre'ye katılmak, Tirol'de Viyana'dan tamamiyle ayrılarak, Güney Tirol ile birleşmek meyilleri belirmiş, Karinthia'da merkezden ayrı olarak Yugoslav'lara karşı silâhlı bir mücadele teşkilâtı kurulmuştur. 15 mart 1919 da Sosyal Demokrat şansölyesinin ve Hıristiyan Sosyal şansölye muavininin başkanlıkları altında bir koalisyon kabinesi kurulmuştur. Meclisteki radikal solculuk temayüllerine rağmen, Budapeşte ve Münih'te şûra cumhuriyetleri hüküm sürdüğü o sıralarda bile Avusturya'da iktidarı ele geçirmek için tertiplenen bütün komünist teşebbüsleri şiddetle bastırılmıştır.

Haziran'da başlayıp 10 kasım 1919 da imzalanan ve tamamiyle Versailles Barışı örneğine göre dikte ettirilen Saint Germain Barış Antlaşması (b. bk.) ile yeni cumhuriyetin sınırları tayin olunmuştur. Buna göre Wilson prensipleri-(b. bk.)ne aykırı olarak Almanca konuşulan Südet'ler, Güney Tirol ve Güney Steiermark Avusturya'dan koparılmıştır. Yugoslavya ile olan sınır, 10 kasım 1920 de yapılan bir plebisit ile tayin olunmuştur. Devletin adı Alman Avusturyası değil. Avusturya Cumhuriyeti şekline sokulmuş, Almanya'ya katılması yasak edilerek bu cihet ancak Milletler Cemiyeti'nin onamasına bırakılmıştır. Saint Germain Barışı'nın kabulü ile Avusturya dışında kalan yerler temsilcilerinin ayrılmasından sonra mecliste fikir ayrılıkları günden güne şiddetlenmiştir. Kıraliyetçi bir muhalefet zümresi bertaraf edilmekle beraber Sosyal Demokrat partisindeki Opurtünist akıma karşı Otto Bauer'ın liderliği altındaki Austromarxismus ağır basmağa başlamış, Hıristiyan Sosyalistler partisinde ise Fink'in liderliği altındaki demokrat akıma karşı Seipel, Kienböck ve Baugoin'ın liderliği altında Viyana istikameti denilen daha ziyade sağa meyilli bir akım belirmiştir. Böylece haziranda koalisyon kabinesi dağılarak Hiristiyan Sosyalistler partisinden Mayr başkanlığında bir intikal hükümeti kurulmuştur. İşte 1 ekim 1920 tarihli federal Anayasa bu kabine zamanında çıkmıştır. Avusturya'yı teşkil eden memleketlerdeki tarihî şuuru belirtmek bakımından önemli olan bu anayasaya göre federasyon 9 memleketin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Bunlar Burgenland, Karinthia Aşağı Avusturya Yukarı Avusturya, Tirol, Steiermark, Salzburg, Vorarlberg ve Viyana'dırlar. Parlamento iki meclisten bileşiktir (bk. Anayasa bölümü).

Kasım 1920 de yapılan millî meclis seçimlerinde Hiristiyan Sosyalistler en kuvvetli parti olarak meydana çıkmıştır. Bununla beraber iktisadî ve siyasî güçlükler karşısında Mayr çekilerek yerine hiçbir partiye mensup olmıyan Schober'in kabinesi geçmiştir (1921 haziran). Avusturya'nın sınırları, kesin olarak bu hükümet zamanında saptanmıştır. Yine iktisadi ve mali sıkıntı, mayıs 1922 de

Seipel'in başkanlığında yeni bir koalisyon kabinesinin kurulması sonucunu vermiştir. 1922 yazında Avusturya'da enflasyon olunca Seipel Avusturya'nın yaşayıp yaşıyamıyacağı meselesini esaslı olarak halletmeğe karar vererek ilgili devletlerle temaslarda bulunmak ve hattâ İtalya'ya bir para ve gümrük birliği teklifini yapmak üzere Verona, Prag ve Berlin'e gitmiştir. Bu temaslardan müspet bir sonuç alamayınca Milletler Cemiyeti'ne başvurmuştur; Milletler Cemiyeti Avusturya'ya uzun vâdeli bir milletlerarası kredi sağlamış ve Almanya ile birleşme yasağını yeniden teyit etmiştir. 1926 ya kadar süren bu yardım sayesinde Avusturya parasının değerlendirilmesi ve Schilling sisteminin uygulanması mümkün olmuştur. 1922 den 1929 a kadar Avusturya'nın iç siyasetinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Hıristiyan Sosyalistler en kuvvetli parti olarak kalmışlar ve 1928 aralık ayında, 1920 den beri iktidarda bulunan vatanperver M. Hainisch'in yerine, kendi adayları olan W. Miklas'ı Fedarasyon başkanlığına getirmeğe muvaffak olmuşlardır. Ancak Sosyal Demokratlara karşı üstünlüğü koruyabilmek için, öteki küçük partilerle de işbirliği yapmak zorunda kalmışlardır. İç siyasette elde ettiği başarılara dayanan şansölye Schober (ocak 1930) Lâhey Kongresinde Avusturya'yı tâmirat borçlarından tamamiyle kurtarmaya ve yeni bir milletlerarası istikraz yapmaya muvaffak olmuştur. Fakat çok geçmeden ordu makamları arasındaki anlaşmazlıklar, kavgalar Schober'in düşmesi sonucunu vermiştir. Baugoin zamanında yapılan seçimlerde Sosyal Demokratlar en kuvvetli parti olarak ortaya çıkmışlardır. Dünya iktisadî buhranının etkisiyle ve Avusturya'da yapılan vergi indirmesiyle devletin geliri çok azalmış, işsizlerin sayısı yükselmiş ve böylece büyük bir buhran başlamıştır.

Hangi hükümet başta olursa olsun, Avusturya dış siyasetinin amacı bütün komşu devletlerle iyi münasebetler kurarak siyasî ve iktisadî yalnızlığın önüne geçmek olmuştur. Burgenland meselesi Macaristan'la, Güney Tirol meselesi İtalya ile iyi münasebetlerin kurulmasına yıllarca engel olmuştur. Fakat 1930 da her iki devletle de münasebetler iyileşmiştir. Buna karşılık Küçük Antant devletleri (b. bk.) yle işbirliği yapmak uygun görülmemiştir. Milletler Cemiyeti'nde Fransa'nın bir Avrupa birliği (b. bk.) meydana getirmek teklifi, Avusturya'nın birbirini tamamlıyan bölgelerin teşkilâtlandırılması ile işe başlamak yolundaki teklifi ile değişikliği uğramıştır. Bu zihniyetledir ki, Alman dış işleri bakanı Curtius ile Avusturya hükümeti arasında Viyana'da bir Alman Avusturya Gümrük Birliği anlaşması imzalanmıştır (19 mart 1931). Bu anlaşma Fransa ile Çekoslovakya başta olmak üzere İngiltere ve İtalya tarafından şiddetli itirazlara uğramış, Avusturya ve Almanya'ya karşı alınan iktisadî ve malî tedbirlerle bu devletler ifiâs edecek bir duruma düşürülmüş ve sonunda Milletler Cemiyeti'nde Alman-Avusturya Gümrük Birliği plânından vazgeçilmesi kararlaştırılmıştır. Bu iktisadî buhran Ender'den sonra Buresch kabinesinin de düşmesi sonucunu vermiş ve 1932 mayısında Hıristiyan Sosyalist Partisi'nden Dollfuss (b. bk.) şansöliye olmuştur.

Bu arada Almanya'da yayılan Nasyonal Sosyalizm hareketi, Avusturya'da da kuvvetlenmiş, Hitler'in iktidara geçmesiyle faaliyeti büsbütün artmıştır. Aynı zamanda Almanya'ya katılmak (Anschluss) hareketi canlanmıştır. Avusturya milis askeri teşkilâtı (Heimwehren) genel olarak Nazi'lere tarafçılık etmiştir. Dollfuss bu Nazi çalışmasına karşı şiddetli tedbirler almakla beraber İngiltere, Fransa ve İtalya'dan yeter derecede desteklenmediğinden, sonunda mülâyim davranarak Heimwehr liderlerinden biri olan Emil Fay'i şansölye yardımcılığına getirmek zorunda kalmıştır. Dollfuss, Sosyal Demokratların Nazi'lere karşı yardım tekliflerini reddetmiş; sosyalistlerin başvurdukları bir silâhlı mukavemet hareketi, kanlı bir şekilde bastırılmıştır (şubat 1934). Bunun üzerine Nazi terörü günden güne artmıştır. 25 temmuzda yaptıkları bir hükümet darbesi teşebbüsünde muvaffak olamamakla beraber Dollfuss'un hayatına son vermişlerdir. Bu olaylar karşısında İtalya seferberlik yapmış, Yugoslavya askerî tedbirler almıştır. Yeni şansöliye Kurt Schuschnigg (b. bk.), Almanya ile anlaşmak zeminini hazırlamak üzere, Hitler tarafından Franz von Papen (b. bk.) in Viyana'ya elçi olarak gönderilmesi üzerine sükûn ve asayışı sağlayabilmiş, fakat selefinin İtalya'ya dayanmak siyasetinden vazgeçmemiştir. Avusturya ahalisi, öteden beri tarihî ve iktisadî bağlarla bağlı bulunduğu Almanya'ya siyasetçe de katılmak arzusunu beslemiş olmakla beraber, Hitler'in iktidara geçmesinden sonra onun yaptıklarını görünce buna hiç de istekli olmamıştır. Yalnız Alman parası ve yardımı ile teşkilâtlandırılan Avusturya Nazi Partisi, Almanya'ya katılmaya tarafçılık etmiş ve bütün kuvvetiyle bu yolda çalışmıştır. Dr. Schuschnigg bu akıma karşı koymuş, ve Avusturya'nın bağımsızlığını korumak için çok çalışmıştır. Tehlikeli gördüğü Heimwehr teşkilâtını dağıtarak üyelerini muntazam orduya (Vaterland Front) girmeğe zorlamış, bir çok muarızlarını bertaraf etmiş ve âdeta bir diktatör olmuştur. Bununla beraber sürekli olarak karışıklıklar çıkaran Nazilerin hareketleri, Almanya'nın Avusturya işlerine karışmasına yol açmıştır. Bu hale son vermek ümidiyle Schuschnigg 11 temmuz 1936 da Almanya ile bir anlaşma imzalamıştır. Buna göre Almanya Avusturya'nın egemenliğini tanıyor iç işlerine karışmamağı vaat ediyordu. Avusturya da Almanya'nın iç nizamını tanıyor ve genel siyasetinde Almanya ile işbirliği yapmağa söz veriyordu. Fakat bu anlaşma Avusturya'da iç kaynaşmaların yatışmasını sağlıyamamıştır. Avusturya Nazileri karışıklıklar çıkarmağa devam ederek Viyana'daki Alman askerî ataşesini veya büyük elçiyi öldürmek suretiyle Hitler'e müdahale vesilesi yaratmak teşebbüsünde bulunmuşlardır. Polisin buna engel olması üzerine Avusturya şansölyesi, Hitler tarafından bir görüşmeye davet edilmiş, burada Führer'in tehditleri altında Schuschnigg Avusturya Nazileri ile işbirliği yapmağa zorlanmıştır. (şubat 1938). Avusturya Nazi liderlerinden Seyss-Inquart, kabinede iç işleri bakanı olunca hemen Berlin'e çağrılarak Almanya'ya katılmasını sağlamak için Avusturya'da bir plebisit yapılması emrini almıştır. Bunu haber alan Schuschnigg, plebisitin derhal yapılacağını ilân etmiştir. Fakat Hitler, dâvayı kaybetmek ihtimali karşısında, hemen Alman ordusunu harekete geçirerek plebisitin daha geç bir zamana bırakılmasını ve şansölyenin çekilmesini istemiştir. Kan dökülmesine engel olmak için Schuschnigg, Avusturya ordusuna, Alman'lara karşı konulmamasını tavsiye ederek iş başından ayrılmış ve böylece Hitler 13 mart 1938 de Avusturya'nın Almanya'ya katıldığını ilân etmiştir. Bunun üzerine Ortaçağdaki durumu gözönünde tutularak verilen Ostmark (doğu uc memleketi) adiyle Almanya'nın bir eyaleti haline gelmiş olan Avusturya, bağımsızlığını kaybetmiş ve bütün teşkilâtını Almanya'nınkine uydurmuştur. İkinci Dünya Harbi sonunda 1945 yılının ilk aylarında müttefik orduları tarafından işgal edilen

Avsturya yeniden diriltilmiş, Avrupa'da bağımsız bir devlet olarak varlığı tekrar tanınmış ve barış imzalanıncaya kadar dört askerî işgal bölgesine ayrılmıştır.

Bibliyografya: Charmatz: *Wegweiser durch dir Literatur der österreichischen Geschichte.* 1922. *Fontes rerum Austriacarum,* 76 cilt, Viyana 1852 - 1918. *Österreich Ungarns Aussenpolitik* 1908 - 1914, 8 cilt 1930. Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaisertum Österreichs,* 60 cilt, 1857 - 92. Kröner: *Handbuch der Geschichte Österreichs,* 5 cilt, 1876 - 79; *Grundriss der Österreichischen Geschichte,* 4 kasım, 1881 - 82. A. Huber: *Geschichte Österreichs,* cilt 1-5, 1885-96; cilt 6 Oswald Redlich tarafından, 1921. Luschin von Ebengreuth: *Österreichische Reichsgeschichte,* 2 kısım 1895 - 96. Werunski: *Österreichische Reichs- und Rechtsgeschichte,* 1 - 10, 1894 - 1931. F. M. Mayer: *Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf das Kulturleben,* 2. baskı 1909; yeni baskı 2 cilt 1929 - 31. Brethholz: *Abriss der Geschichte Österreich-Ungarns* 1926. K. ve M. Uhlirz: *Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen u. Ungarn,* cilt 1 ve 2, 1927-30; *Neue österreichische Biographie* (1921 - 1932), 7 cilt. A. Beer: *Die orientalische Politik Österreichs seit 1774,* 1883; *Die österreichische Handelspolitik im 19. Jahrhundert,* 1891. Charmatz: *Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert,* 2 cilt 1918; *Österreichs äussere und innere Politik von 1895 bis 1914,* 1918. Von Sıbik: *Metternich,* 2 cilt. 1925. Schüssler: *Österreich und das deutsche Schicksal,* 1925. Sieghart: *Die letzten Jahre einer Grossmacht,* 1932. A. von Arneth: *Prinz Eugen von Savoyen,* 3 cilt 1858 - 59; *Geschichte Maria Theresias,* 10 cilt 1863-79. Zwiedincek-Südenhorst; *Österreich unter Maria Theresia, Joseph II. und Leopold II.*, 1848. A. Beer: *Österreichiche Handelspolitik unter Maria Theresia und Joseph II.*, 1898. Kretschmayer: *Maria Theresia* 1925. Von Srbik: *Das Österreichische Kaisertum und das Ende des Heiligen Römischen Reiches.* 1927. F. M. Mayer und Pirchegger: *Geschichte und Kulturleben Deutschösterreichs von 1526-1792,* 1931.

Anayasa: Avusturya anayasası 1 ekim 1920 de kabul edilmiş ve türlü zamanlarda değişikliklere uğramıştır. Avusturya birçok devletlerden (eyalet) meydana gelmiş federa lbir devlettir.

Yasama organı: Yasama erki eyaletler ve meslekler konseyi ile millî konsey tarafından kullanılır.

Millî konsey üyeleri federasyon halkı tarafından seçilir. Seçim, nispî temsil ilkelerine göre gizli oy ile yapılır; tek derecelidir. 21 yaşını dolduran vatandaşlar seçime katılırlar. 29 yaşını bitirmiş olan saçmenler millî konseye üye seçilebilirler. Seçim süresi 4 yıldır. Millî konseyin karar alabilmesi için üye tam sayısının üçte birinin hazır bulunması ve hazır üyelerin salt çoklukla karar vermesi lâzımdır. Görüşmeler herkese açıktır.

Kanun teklif etmek hakkı millî konsey üyeleri ile federal hükümete aittir. Eyaletler ve meslekler konseyi ancak federal hükümet vasıtasiyle teklifte bulunabilir. 200 000 seçmen veya 3 eyaletteki seçmen sayısının yarısı tarafından yapılacak teklifler (halk teşebbüsü) kanun tasarısı halinde hükümetçe millî konseye sunulur. Millî konsey uygun gördüğü takdirde bir kanunu halkın oyuna sunabilir. Bütün seçmenler bu refarandoma katılırlar. Federasyon başkanı millî konseyi dağıtabilir.

Eyaletler ve meslekî kurullar konseyi iki meclisten kurulmuştur. Bunlardan eyaletler meclisi federasyondaki eyaletler meclislerinin temsilcilerinden; meslekî kurullar meclisi ise bu kurullar temsilcilerinden meydana gelir. Millî konsey ile eyaletler ve meslekî teşekküller konseyinin kanun işlerinden başka, antlaşmaların onanması, maliye işleri, hükümetin denetlenmesi gibi görevleri de vardır.

Yürütme organı: Federasyon başkanı ile federal hükümetten meydana gelir. Federasyon başkanı halk tarafından doğrudan doğruya ve gizli oyla seçilir. Seçime katılmak mecburîdir. Başkan 10 sene için seçilir. Devleti temsil etmek, elçiler göndermek, yabancı elçileri kabul etmek, antlaşmalar yapmak, şansölye (başbakan) yi seçmek, memur tayin etmek gibi birçok hakları vardır. Kendisi millî konseye karşı sorumludur.

Federal hükümet, yürütme işlerini görür. Üyeleri millî konseye karşı sorumludur.

Yargı erki: yargı erki mahkemelere aittir. Yargıçlar federasyon başkanı tarafından tayin edilirler. Bir de anayasa divanı vardır. Bu divanın birçok yetkileri arasında kanunların anayasaya uygun olup olmadığını incelemek ve seçimlerin yolsuzluğu hakkında karar vermek yetkisi de vardır.

Anayasada değişiklik yapılabilmesi millî konseyin kararı ile olur. Tamamen değiştirilme halinde halkın oyuna başvurulması zorunluğu vardır.

AVUSTURYA ALMANCASI, Alman dilinin Avusturya'da kullanılan şekli. Avusturyada edebiyat dili, Almanya'da da kullanılan edebî Almanca olmakla beraber, konuşma dilinde, şehirli ağzında bile, *Austriazismus* denilen özellikler göze çarpar. Meselâ, «cumartesi» ne kuzey Almanya'da *Sonnabend,* güneyde ise *Samstag* denildiği gibi, Avusturya'da da *Samstag* şekli kullanılır. Almanya'da «ikindi kahvaltısı» na *Vesper* (< Lât. *vespera* = akşam) denilmesine karşılık, Avusturya'da *Jause* (< Sloven. *jušina* = öğle yemeği) kelimesi kullanılır. «Bir şeyi unutmuş olmak» anlamına Berlin'linin kullandığı *es vergessen* deyimine karşılık, Viyana'lı *darauf vergessen* der. Avusturya'da halk arasında «selâm!» karşılığı olarak *servus!* (Lât. = hizmetçi, köle) deyimi kullanılır, ki Berlin'de yoktur. *Fesch* (< İng. *fashionable* = şık), *Fiaker* (= bir çeşit araba; St. Fiacrius adından), *Gigerl* (= moda delisi; yerli ağızda = «horoz»), *Ländler* (= bir çeşit yavaş vals), *Schlager* (= bir çeşit dans havası), *Spitzel* (= haber kapan), *Strohwitwe* (= kocası gezide olan kadın), *Techtelmechtel* (= havaî ask; < İtal. *teco meco* = senle benle), *Trottel* (mankafa, aptal) gibi Austriazismus'lar, Goethe ve Bismarck devirlerinde genel Almancaya geçmişlerdir.

Diyelek olarak, Avusturya ağızları, Yüksek - Almanca (Hochdeutsch; öbür bölümleri: Aşağı - Almanca ve Orta Almanca; bk. ALMAN DİLİ) nin Yukarı (Oberdeutsch) kolunun Bavyera kolundandır; zaten Avusturya halkı göçmen Bavyeralılardan olmadır. Avusturya ağızları, Bavyera diyelek toplulukları içerisinde Eski Bavyera - Avusturya (Altbairisch-Österreichisch) denilen ve Orta Bavyera (Mittelbairisch) ile Güney Bavyera (Südbairisch) şeklinde iki bölüme ayrılan diyelek grupunun (öbür grup: Kuzey Bavyera veya Yukarı Pfalz [Nordbairisch oder Oberpfälzisch]) bir kısmını teşkil eder. Orta Bavyera diyelek topluluklarından Aşağı Avusturya (Niederösterreichisch; merkezi: Viyana); Yukarı Avusturya (Oberösterreichisch; merkezi:

Linz); Çekoslovakya'daki Güney Südet Almancası ile Ilgau (Çekçe: Jihlava) dil adacığı, Macaristan'a taşan Haidboden, Slovakya'daki Pressburg (Slovakça: Bratislava) ağızları, Unterinn, Salzkammergut, Oberennstal, Pongau ile Pingau (merkezi: Zell), kısmen de Yukarı Bavyera (Oberbairisch; Salzburg bölgesinde) diyelekleri, Kuzey Avusturya'da konuşulur. Güney Bavyera diyelek topluluklarından da, Steiermark (merkezi: Graz), Macaristan sınırındaki Heanz (Burgenland bölümünde), Kärnten (merkezi: Klagenfurt), Slovenya'daki Gottschee (Slovencesi: Kočevye), İtalya'daki Sette Comuni (Sieben Gemeinden) ile Tredici Comuni (Dreizehn Gemeinden) topluluklarının ağızları, ve Tirol (merkezi: Innsbruck; diyeleğin iç bölümleri: Oberinntal, Mittelinntal, Pustertal, ve Güney Tirol, ki bunların bir kısmı İtalya'ya taşar) diyelekleri de Güney Avusturya'da yaşamaktadır. Avusturya'nın İsviçre ve Liechtenstein sınırındaki Vorarlberg bölümündeki (merkezi: Bregenz) ağızlar, Yukarı Almanca'nın Bavyera-Avusturya kolundan değil, Aleman kolundandır. Avusturya'daki diyelekler, Alman dilinin güneydoğu sınırı diyelekleri olup, Rhaeto-Romanche, İtalyan, Sloven, Hırvat, Macar, Slovak, ve Çek, yani Roman, İslâv, ve Fin-Ugor dilleriyle çevrilmiştir. Bk. ALMANYA, Alman diyelekleri hartası.

Yukarı Almanca içerisinde, Avusturya diyeleklerinin, Aleman koluna karşı, Bavyera koliyle ortak nitelikleri vardır. Meselâ: 1 — Küçültme eki Aleman bölgesinde -la -le, -li iken, Bavyera-Avusturya'da -e, -el, -erl'dir, Aleman *Mädla*, Bavyera-Avusturya *Mädel* (= genç kız; Yüksek-Almanca: *Mädchen*) 2 — Bavyera-Avusturya bölümünün birçok yerlerinde, ikinci şahıs zamirlerinin eski ikil (duel, tesniye) şekli şimdi çoğul (cemi) olarak kullanılır: *ihr* (= siz) yerine *es* (*ös*); *euch* (= sizi, size) yerine *enk*, gibi; Aleman bölümünde bu şekiller yoktur. 3 — -st- ve -sp- konson bileşimleri Bavyera-Avusturya bölgesinde olduğu gibi kaldığı halde, Aleman tarafında -scht- (= şt), ve -schp- (= şp) değerine çevrilir, Bavyera - Avusturya (ve Yüksek Almanca) *Last* (= yük), *Haspel* (= çıkrık), fakat Aleman *Lascht* ve *Haschpel*. gibi. 4 — Bavyera-Avusturya grupunda a'lar genel olarak o'ya çalar, *was* (= ne) yerine *wos*; *gesagt* (= söylemiş) yerine *gsogt*, gibi; Aleman grupunda bu vokal yuvarlaşması yoktur. Öbür nitelikler için bk. BAVYERA, dil.

Bavyera-Avusturya kolu içerisinde de Eski Bavyera-Avusturya bölümü, Kuzey Bavyera diyeleklerinden birçok niteliklerle ayrılır; meselâ Kuzeyde ie, uo, ve üe diftonglar sırasiyle oi (ei), ou, ve ei olur, *wie* (= nasıl) yerine *woi*, *lieb* (= sevimli) yerine *leib*. Orta-Yüksek Almanca *bruoder* (Yenisi: *Bruder* = kardeş) yerine *Brouda*, Orta-Yüksek Alm. *früeje* (Yenisi: *frühe* = erken) yerine *freih*, gibi; öbür farklar için bk. BAVYERA, dil.

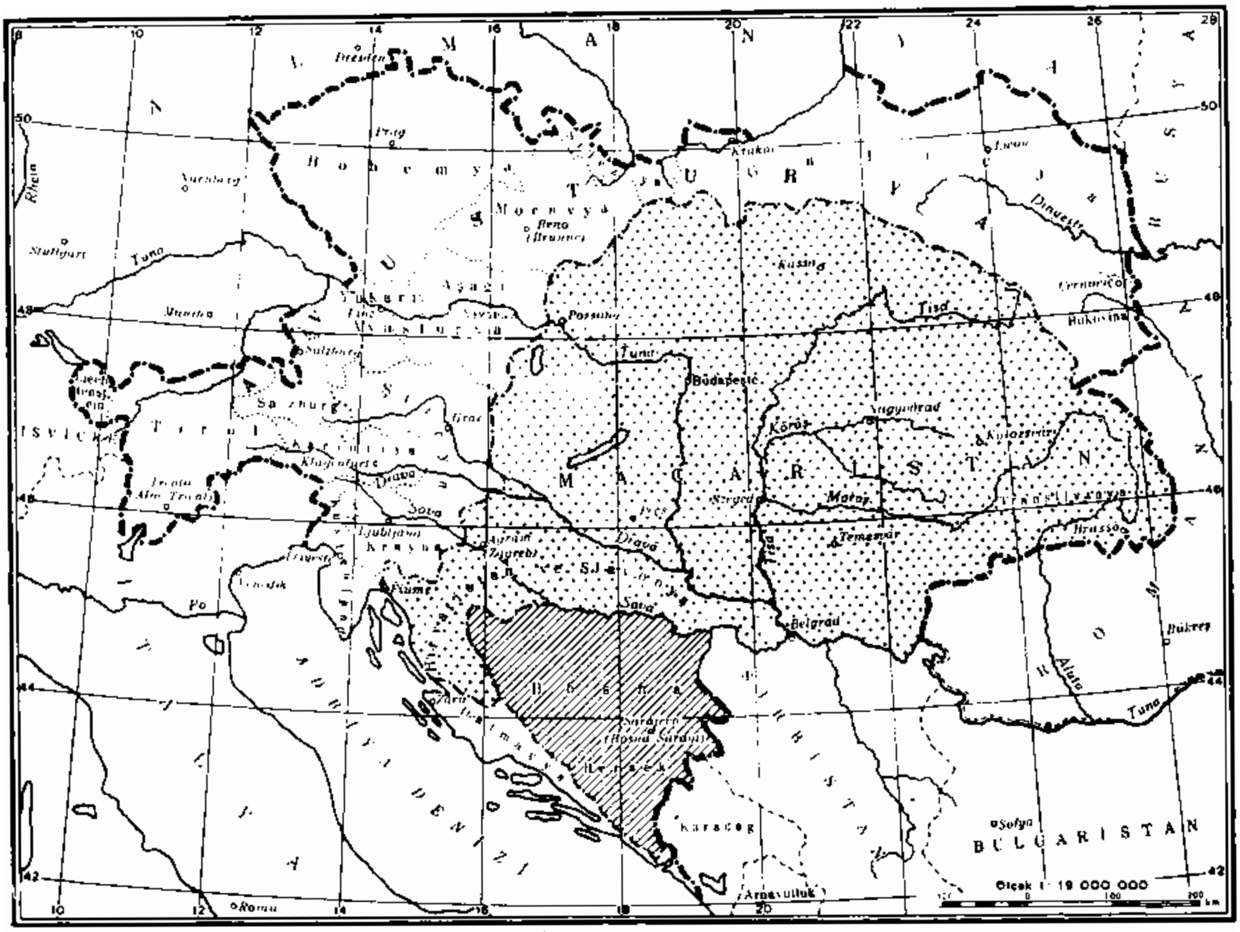
Bavyera kolunun asıl Avusturya'da konuşulan diyelekler grupuna gelince, Orta Bavyera (yani Avusturya'da: Yukarı Avusturya, Aşağı Avusturya, v. b. ağızlar; yukarıya bk.) diyeleklerinin başlıca ayraçları şunlardır: 1 — k sesi k, kk olarak kalır, veya kh şeklinde aspire (b. bk.) değere geçer, meselâ *trocken* (= kuru) yerine *drucke*; *Kalb* (= dana) yerine *Kholb*. 2 — Orta-Yüksek Almanca ie, uo diftongları ia, ve ua olur, meselâ *Krieg* (= harb) yerine *Kriag*; *gruoz* (Yenisi: *grüsse* = selâmlarım) yerine *griass*; *muoz* (Yenisi: *muss* = mecburum) yerine *muass*. 3 — Orta-Yüksek Almanca â vokali o'ya çevrilir, *Vater* (= baba) yerine *Voda*. 4 — Orta-Yüksek Almanca ei bileşimi oa ile karşılanır, *Stein* (= taş) yerine *Stoa* gibi. 5 — L > i; al > oi; el > äi gibi ses değişimleri de vardır, meselâ *Teufel* (= şeytan) yerine *Teifi*; *halbe* (= yarı) yerine *hoibi*; *Geld* (= para) yerine *Gäid*. Güney Bavyera (Tirol, Steiermark, Kärnten, v. b.; yukarıya bk.) diyeleklerinin başlıca ayraçları da şunlardır: 1 — e'ler açık ö'ye çevrilir, meselâ *gesehen* (= görmüş) yerine *gsöchen*. 2 — b konsonu p'ye çevrilir, k konsonu da keskin afrike (b. bk.) olarak kch (= kẖ) şeklinde söylenir, *Berg* (= dağ) yerine *Perg*; *Brot* (= ekmek) yerine *Proat*; *Kalb* (= dana) yerine *Kcholb*; *keinen* (= hiçbir) yerine *kchoan*; *gekommen* (= gelmiş) yerine *kchem*; *trocken* (= kuru) yerine *trukch* gibi. Bölgelere göre farklar da vardır: meselâ, Steiermark'a karşılık Kärnten ağzında ei'ler oa değil sadece a olur, *Stein* (= taş; Steiermark'ta *Stoa*) yerine *Staan* gibi; Tirol'a karşı Steiermark'ta -st- bileşimi -scht- olmaz, kelime başlarında kch afrike'si bulunmaz, ei'ler oa, ou'lar da a olur, *ein* (= bir) yerine *oan*, *auch* (= dahi) yerine *aa*, gibi; Gottschee'de w yerine b (meselâ *Wind* yerine *Bind* = rüzgâr), kelime başlarında da f yerine w bulunur, *fest* (= sıkı) yerine *wescht*, gibi; Sieben Gemeinden'da, çok kere kelime sonlarındaki i, o ve e vokalleri a'ya çevrilir, *wie* (= nasıl) yerine *bia*, *wo* (= nere) yerine *ba*, *Wolle* (= yün) yerine *Bolla*, *zwei* (= iki) yerine *sboa*, gibi. Avusturya'lıların telâffuzu, Bavyera'lılarınkinden daha yumuşak ve çabuktur; Bavyera'lılar sert, ve uzata uzata konuşurlar.

Avusturya'da yerli diyelek kullanan yazarlar arasında şunlar anılmağa değer: Aşağı Avusturya (Viyana) lı: I. Castelli, J. Misson, J. G. Seidl, A. v. Klesheim («Wenn's Mailüfterl weht»), J. G. Frimberger; Yukarı Avusturya'lı: F. Stelzhamer, L. Hörmann, K. A. Kaltenbrunner, N. Puschka; Steiermark'lı: K. Morre («Das Nullerl»), P. Rosegger («A por Wörtl an meini Londsleut»), H. Frauengruber («Ausseer Geschichten»); Kärnten'li: Th. Koschat; Tirol'lu: K. Schönherr, Schrott-Fiechtl; Vorarlberg'de Aleman diyeleğinde: A. Walser, F. M. Felder, G. Koch. Avusturya edebiyatı için bk. ALMAN EDEBİYATI.

Gramerler ve sözlükler: M. Höfer: *Etymologisches Wörterbuch der in Oberdeutschland, vorzüglich in Österreich üblichen Mundart*. 3 kısım 1815. I. Castelli: *Wörterbuch der Mundart in Österreich unter den Enns*. 1847. Loritza: *Neues Idioticon Viennense* 1847. K. Schober: *Die Deutschen in Nieder-und Oberösterreich, Salzburg, Steiermark, Kärnten und Krain*, 1881. M. Lexer: *Kärntisches Wörterbuch*, 1862. J. B. Schöpf: *Tirolisches Idiotikon*, 1866. J. Schatz: *Die tirolische Mundart*, 2. bas. 1913. H. Tschinkel: *Grammatik der Gottscheer Mundart*, 1908. T. Unger ve F. Khull: *Steierischer Wortschatz*, 1903. Ayrıca bk. K. Weinhold: *Bayrische Grammatik*, 1867. J Schatz: *Altbayrische Grammatik*, 1907. J. A. Schmeller: *Bayrisches Wörterbuch*, 2. bas. 1872-77.

AVUSTURYA İMPARATORLUĞU: Napoléon tarafından 1 ağustos 1806 da Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'na son verildiğinin ilân edilmesi üzerine Avusturya tacına bağlı memleketlerin 1806 1867 yılları arasında taşıdığı resmî ad.

AVUSTURYA-MACARİSTAN İMPARATORLUĞU, Germanya Konfederasyonu (b. bk.) nun çözülmesinden (1866) ve Macaristan'la bir anlaşmaya varılarak iki devlet arasında birlik kurulmasından sonra (1867-1918) Avusturya

AVUSTURYA - MACARİSTAN İMPARATORLUĞU (1867 - 1918)

İmparator-luğu (b. bk.) na verilmiş olan resmî ad. Bu birliği bazı Macar bilim ve siyaset adamları kişide birlik sayarak Macaristan'ın milletlerarası kişiliğini koruduğunu ileri sürmüşlerse de genel olarak A. nun, gerçek bir birlik teşkil ettiği kabul olunmuştur.

Birliği meydana getiren anlaşma, Avusturya ile Macaristan arasında 18 şubat 1867 de yapılmış ve iki devletten her birinin parlâmentolarında ayrı ayrı onanmıştır. Buna göre: A. içte birbirinden tamamiyle ayrı iki devlettir. Bunlardan her birinin ayrı parlâmentosu (Macaristan'da Országgyűlés, Avusturya'da Reichsrat), ayrı kanunları, ayrı hükümetleri, ayrı bayrakları vardır. Hükümdarlarının sanı ve yetkileri de ayrıdır (Avusturya'da imparatordur, yetkileri geniştir; Macaristan'da kıraldır, yetkileri dardır). Ancak iki devlet dışta birleşiktir. Devletin adı bir (Avusturya-Macaristan), hükümdarları bir, elçileri bir (Avusturya-Macaristan elçisi), andlaşmaları bir bayrakları bir (Avusturya ve Macaristan bayraklarının birleşmesi), harbde ordu ve donanmaları birdir. Bu işler için dört müşterek bakan vardır: dışişleri, harbiye deniz ve maliye. Bunları kontrol etmek için de Avusturya ve Macaristan parlâmentolarının seçtiği üyelerle kurulan ve her yıl sıra ile Viyana veya Budapeşte'da toplanan bir Delegasyon meclisi vardır.

Macaristan, milletlerarası kişilik ordu ve para işlerinde kendine daha ileri durum sağlamaya ve birliği zayıflatmağa çalışmış, birliği kuran 1867 anlaşması, 1878, 1887, 1897 ve 1907 de güçlüklerle uzatılmıştır. 1907 anlaşması ile gümrük ve ticaret birliği bitmiş, ticaret ve ulaştırma işleri bir antlaşma ile düzenlenmiş, gümrük hemen hemen ayrılmış ve yabancı devletlerle yapılacak ekonomik anlaşmaları her iki devlet temsilcilerinin de imzalaması esası kabul edilmiştir.

Avusturya-Macaristan birliği Birinci Dünya Harbi bitiminde sona ermiştir (bk. AVUSTURYA, tarih). Avusturya 19 eylûl 1919 tarihinde Saint - Germain antlaşması (b. bk.) nı ve Macaristan 4 haziran 1920 tarihinde Trianon antlaşması (b. bk.) nı ayrı ayrı imzalamak suretiyle barış devrine girmişlerdir.

A. iki parçadan teşekkül etmiştir:

1 — *Zisleithan kısım*, yani Leitha suyunun berisinde (batısında) kalıp doğrudan doğruya Habsburg tacına bağlı ve Avusturya meclisinde (Reichsrat) temsil edilen memleketler. Bunlar, Aşağı ve Yukarı Avusturya Arşidukalığı, Salzburg, Steiermark, Karinthia, Krain Dukalıklariyle Adriya Denizi kıyılarındaki Triest çevresi, Görz, Bradisca ve İstriya memleketleri, Vorarberg'i de içine alan Tirol Kontluğu, Bohemya Kırallığı, Moravya Margravlığı, Silezya Dukalığı, Galiçya Kırallığı, Bukovina Dukalığı ve Dalmaçya Kırallığı'dır.

2 — *Transleithan kısım*, yani Leitha ırmağının ötesinde (doğusunda) kalan ve doğrudan doğruya Macar tacına bağlı bulunan memleketler. Bunlar da Macaristan Kırallığı ve buna katılmış olan Hırvatistan-Slovenya ve serbest şehir Fiume'dir. Birer siyasî ve iktisadî birlik olan bu iki kısımdan başka bir de 1878 Berlin antlaşmasiyle

askerî işgal altında özerk bir yönetime bağlanan ve 1908 de ilhakı yapılan Osmanlı devletinin Bosna ve Hersek vilâyeti vardır ki burası her iki devlet tarafından ortaklaşa idare edilmiştir. A. nın yüz ölçümü 677 000 km² tutmakta ve % 23,5 u Alman, % 19 Macar ve % 16,5 Çek ve Slovak, % 15,5 Hırvat ve Sırp % Lehli, % Ruten, % 6,5 Rumen, % 2,5 Sloven, % 3,5 İtalyan v. b. olmak üzere 51 milyon (1910) nüfusu bulunmakta idi.

AVUSTURYA VERASETİ HARBİ (1741 - 48), Pragmatica Sanctio (b. bk.) denilen Habsburg Hanedanına mahsus veraset kanunu hükümlerine dayanarak Avusturya -Macaristan veliahtı Maria Theresia 20 kasım 1740 ta tahta çıkmıştır. Buna karşı, İmparator Ferdinand I. in kızı Anna'nın torunu sıfatiyle Bavyera seçmen prensi Karl Albrecht ile imparator Joseph I. in damadı sıfatiyle Saksonya seçmen prensi ve aynı zamanda Lehistan kıralı Augustus III., bir de eski antlaşmalarla veraset hakları iddialarına dayanarak, İspanya kıralı ayaklanmışlardır. Bu amaçla 28 mayıs 1841 de Bavyera ile İspanya arasında imzalanan Nymphenburg antlaşmasına, 1 kasım 1841 de Saksonya ile Prusya, daha sonra da Napoli ile Sardinya devletleri de katılmışlardır. Eylül 1741 de Karl Albrecht, bir Fransız yardımcı kıtasının da bulunduğu ordunun başında Avusturya'ya girmiştir. Aynı zamanda bir İspanya ve Napoli ordusu da Avusturya'nın İtalya'daki topraklarına saldırmıştır. Prusya kıralı Friedrich II. tarafından Moravya'da yenilen Maria Theresia, 11 haziran 1742 de Prusya ile Breslav Barışını imzalamış ve Saksonya'da bunu kabul etmiştir. Bundan sonra Avusturya'lılar, İngiliz'lere bağlaşık oldukları halde, Fransız'ları Bohemya'dan çıkarmışlar (1742), 1743 de Bavyera'yı işgal etmişler ve Dettingen zaferini kazanarak (27 haziran 1743) Rhen nehrinin batı tarafına geçmişlerdir. 1745 de Karl Albrecht'in ölümünden sonra oğlu Maximilian, Füssen Barışı ile bütün veraset haklarından vazgeçmiştir (22 nisan 1745). Prusya ile yeniden başlıyan harb de 25 aralık 1745 tarihli Dresden Barışı ile sona ermiştir. Buna karşılık Fransa ile İspanya harbe de am etmişler ve ancak Rusya'nın Avusturya'ya yardıma koşmasından (2 haziran 1746) sonra Aix-La-Chapelle Barışı'nı imzalamışlardır (28 ekim 1748). Bu antlaşma ile Pragmatica Sanctio garanti edilmiş, buna karşılık Avusturya Pania ile Piacenza'yı İspanya Prensi Don Felipe'ye bırakmıştır.

AVVAKUM Petroviç (1620/21 - 1681), Rus protopop (başpapaz) u. Novgorod yakınında, Grigonov köyünde doğmuştur. Bir köy papazının oğludur. Yüryev şehri başkilisesi protopopluğuna kadar yükselen A., bu sırada Rus kilisesini yükseltmek ve düzenlemek için Moskova'da kurulan «Dinseverler Birliği» ne üye olmuştu.

XVII. yüzyılın ortalarında Nikon (b. bk.) Rusya patriği olunca İstanbul'daki yeni Rum kilisesi örnek tutularak Rus kilisesindeki tören ve âyinlerde birtakım yenilikler yapılmış (1653), hususiyle, beş parmak yerine üç parmakla ıstavroz çıkarılması kabul edilmişti. Bu yüzden, Rus kilisesi iki düşman partiye bölünmüş, devletin de desteklediği yeniliği kabul etmeyip ayrılık (raskol) a sebep olanlara «raskolnik», yahut da «starover» veya «staroobriyadets» (eski dini kullanan) denilmiş, bunlarsa yenilik taraftarlarını «Nikon'cular» diye adlandırmışlardır.

A., ateşli mizacı ve kuvvetli kalemiyle muhafazakârlığı temsil eden Staroobriyadets partisinin en önemli önderlerinden biri olmuş ve bu yüzden hayatı sıkıntı ve işkence içinde geçmiştir. Önce zincire vurularak bir manastır hapishanesine atılmış, sonra karısı ve dört çocuğiyle birlikte Sibirya'ya sürülmüş (1653), orada on bir yıl kadar sıkıntılı ve işkenceli bir sürgün hayatı yaşadıktan sonra Moskova'ya dönmesine müsaade edilmiş, fakat yenilik aleyhindeki çalışmaları yüzünden bu sefer de Arhangelsk eyaletindeki Mezen köyüne sürülmüş (1664), daha sonra da saçları kesilmek suretiyle papazlıktan çıkarılmış (1666), aforoz edilmiş, muhtelif manastır hapishanelerinde zincire vurulmuş, işkence görmüş, nihayet yakılmak suretiyle öldürülmüştür.

Geleneklere sıkısıkıya bağlı çok mutaassıp bir din adamı olan A. un dinbilimi yeni kilise âyinleri, din düsturları, hitabe ve mektuplar v. b. gibi çeşitli konularda elliden çok eseri vardır.

Başından geçenleri anlatan *Jitie* (Hayatım; Türkçeye tercümesi 1946) adlı eseri bunlar arasında en ünlüsü olup, Rus edebiyatında yazılan ilk otobiyografyadır. Anadili olan Rusçayı sevdiğini söyliyen A, o zamanlar Rusya'da edebî dil olarak kullanılan Slâvcayı bırakarak eserlerini Rusça ve konuşma diliyle yazmıştır.

AVZİLLE, Güney Arabistan'da bir aşiretin adı. A. ler Yâfi'a aşireti ile Avâlik (b bk.) aşireti arasında bulunan ve Cebel Kavr (Kor) in baştanbaşa kestiği dağlık bölgede otururlar. Oturdukları bölgenin iklimi tropikal olup toprak bereketlidir. Avzille memleketinde eğemen kabileler yaşamaktadır. Bunlar yalnız savaş zamanında başkentleri olan Gudr (Loder) da oturan sultanlarına itaat ederler. Gudr'da büyük bir pazar kurulur. En önemli ürünü baldır.

AWADHĪ, Hint-Avrupa dillerinin Arya kolunun Hint-Arya bölümünden bir dil. Orta Hintçe (Prākrit) nin Ardhamāgadhī denilen diyeleğinden olma bugünkü Doğu Hindī (Eastern Hindī) dilinin en önemli diyeleğidir (öbürleri: Baghēlī ile Chattīsgaṛhī). Bu diyeleklerden, Awadhī'nin güneyinde olan Baghēlī, ona dil bakımından da yakın olanıdır; daha güneyde olan Chattīsgaṛhī diyeleği, komşusu bulunan Oṛiyā ve Marāṭhī dillerinin etkisi altında kalmıştır. Awadhī, Orta Hindistan'ın kuzey kısmında bulunan ve merkezi Lucknow şehri olan Oudh bölgesinin büyük bir kısmında (Hasdoi ve Feyzabad bölümleri hariç) 16 milyon kişi tarafından konuşulur; zaten «Awadhī» adı da «Oudh dili» demektir. Bundan başka, serpili olarak Oudh'ın doğusundaki Jaunpur, güneyindeki Mirzapur ve Allahabad bölgelerinde 110.000 Müslüman Hintli, Assam'da da 32 000 kişi tarafından da kullanılır. Doğuda Bihārī, batıda da Batı Hindī diliyle sınırlanmıştır. Awadhī'ye *Kōsali* (Oudh'ın eski adı: Kōsala), *Baiswṛ* (Oudh'daki Baiswāṛa adlı bir boyun adından), ve *Pūrbī* (= doğu dili) adları da verilmiştir. Baiswāṛī, yani Baiswāṛa'ların konuştuğu Awadhī, bir altdiyelek sayılabilir. Doğu Hindī dilinin başlıca edebiyat diyeleği Awadhī'dir (Baghēlī edebiyatı çok zayıftır). «Yeni Hint» dilleri arasında Kuzey Hindistan'ın destan dili sayılan Awadhī'yi kullanan en eski ediplerden biri Müslü mandı: *Padumāwati* adlı felsefî destanın muharriri olan Malik Muhammed Jāisī (1540 sıraları); en büyük Awadhī şairi de Tulasī Dās (ölm. 1624) tır; bk. HİNDĪ EDEBİYATI. Awadhī hem Dēvanāgarī hem de Kaithi yazısiyle yazılır (bk. ALFABE, yayılış). Grameri için bk. DOĞU HİNDĪ

AWARRA, Avustralya yerli dillerinin Papualaşmış (bk. PAPUA DİLLERİ) diller tabakasının Kuzey grupundan bir dil. Adanın kuzeybatı ucunda konuşulur. Yakın akrabaları Caledon Körfezi dili ile Wulna, Aggrakundi, ve Larrakia dilleridir. Bk. AVUSTRALYA DİLLERİ.

AWİDİ veya **AOUİDİ,** Sudan Guinea dillerinin Nil - Kongo grupundan bir dil. İngiliz - Mısır Sudanında, Bahr-el-cebel'in doğu kıyısında konuşulur. Bu dile bazı kere yanlış olarak Abukaya da denir. Bk. NİL - KONGO DİLLERİ.

AWROMĀN ve **AWROMĀNĪ** (Dil.), batı İran'ın Irak sınırına yakın olan bir yerde Bağdad Hemedan şosesinin kuzeyinde, Küçük Zab ile Diala nehirlerinin kaynakları arasında bulunan bir kasabanın adı, ve bu addan olup İranistik'te kullanılan iki anlamlı bir terim.

1 — Orta Farsça veya Pehlevî (Pāhlāvīk) dilinin, tarihi belli olan en eski anıtının bulunduğu yer. «Awromān belgesi» denilen bu yazı anıtı (şimdi Londra'daki British Museum'da), bir bağ satımı hakkında 8 satırlık bir papirus'dur; aynı yerde bulunan ve bir yüzü Yunanca yazılı olan başka bir papirus'un arkasında da 5 satırlık Pehlevîce bir yazı vardır ki çok bozuk olduğundan, tam olarak okunamamıştır. M. Ö. 13 - 12 yıllarına ait olan bu yazıtlarda, Pehlevîceye has olan ve türlü dilcilere göre maske, logogram, kriptogram (cryptogram), ideogram, heterogram, allogram (bk. ALLOGRAFİ) denilen yazı metodunun, yani Aramca yazıp Pehlevîce okumanın başlangıcı görülmüştür. Yazıtta kullanılan dilin tahlilinden anlaşıldığına göre, Awromān Pehlevîcesi, Kuzey İranca grupundandır(bk. aşağıda madde 2; ARYA'LAR, dil; PEHLEVÎ DİLİ, ve İRAN DİLLERİ). Ayrıca bk. N. S. Nyberg: *The Pahlavi Documents from Avroman* («Le Monde Oriental» adlı dergide, cilt 17, yıl 1923 Uppsala, s. 182-230).

2 — Yeni Farsça'nın «Merkezî» (Central) denilen diyeleklerden (Semnānī, Kaşānī, Gabrī, v. b.) biri (Awromānī). Yukarıda tarif edilen Awromān kasabasının dolaylarında konuşulur. Bu bölüm içerisinde, Pāwäī, Gūrānī, ve Zāzā diyelekleriyle beraber, «Zagros diyelekleri» (Zagros-Dialekte) ni meydana getirir ve İranca ile Kürtçe arasında bir geçiş teşkil eder. Asıl İranca - Kürtçe karması olan diller Gerrūsī ve Kohrudī diyelekleridir; Awromānī, esas bakımından İranca olup, sonradan gelen Kürtçe tabakasının etkisi altında kalmıştır; bk. A. M. Benedictsen ile A. Christensen: *Les dialects d'Awromān et de Pāwä*, Kopenhag Akad. 1921. Awromānī, İran dillerinin Kuzey kolundandır (Kuzey - Güney farkı başlıca şu olaylara dayanır: 1 — Genel İrancadaki s, z - št -, ve - rd - sesleri Kuzeyde olduğu gibi kaldığı halde Güneyde sırasiyle ϑ [h], d [δ], - st - ve - l - olmuştur. 2 — Genel İrancadaki tr sesi, Kuzeyde hr, Güneyde de s şekline girmiştir). Kuzey bölümü içinde, Awromānī, Kuzeybatı grupundandır; bk. P. Tedesco: *Dialektologie der westiranischen Turfantexte* («Le Monde Oriental» adlı dergide, cilt 15, yıl 1921, Uppsala, s. 184 - 258). Bk. İRAN DİLLERİ.

AWSĀN, Samî dillerin Batı kolunun Güney bölümünün Güney grupundan olan bir dil. «Güney Arapça» (Sudarabisch, sudarabique) veya Ḥimyerî (Ḥimyarite) denilen dilin bir diyeleğidir. Eskiden Arabistan yarımadasının güney kıyılarının batı kısmında (Yemen) konuşulurdu. Kendinden başka, bu dil grupunu meydana getiren Sebaʿ, Meʿīn, Ḳatabān, ve Ḥaḍramāwt diyelekleri arasında, en yakın akrabası Ḳatabān diyeleğidir; hattâ onun bir altdiyeleği de sayılabilir. Bir bakımdan da Awsān, Ḳatabān, Ḥaḍramāwt ve Meʿīn diyeleklerinin, Sebaʿ diyeleğine karşı, ortak nitelikleri vardır. Awsān diyeleğinden eski abidevî Himyerî yazısiyle kaydedilmiş kısa yazıtlar kalmıştır (bk. C. Conti Rossini: *Chrestomathia arabica meridionalis epigraphica,* Roma 1931, s. 94 - 97). Ayrıca bk. GÜNEY ARAPÇA.

AXAGUA veya **AJAGUA** [*aḫągua* ok.], Amerika yerli dillerinin Güney Amerika bölümüne giren Aravak (b. bk.) ailesinden olan bir dil. Ailenin Kuzey kolunun Batı bölümündendir. Şimdi ölü hale gelmiş olan bu dilin, grup içerisindeki akrabaları Toa, Zapara, Kaketio (hepsi de ölü), Goaxiro, Parauxano, Kosina dilleridir; bunlar içerisinde en yakını da Kaketio'dur. Axagua dili, eskiden Venezuelâ'da Tocuyo ırmağının kaynağı dolaylarında konuşulurdu. Bk. ARAVAK DİLLERİ.

AXAMENTA (Lât. *axare* = adlandırmak), Romalı'larda Sali rahipleri (Lât. *Salii*) tarafından okunan ve tanrılara ayrı ayrı değil, ortak bir hitabe ile yönelen bir ilâhi türü. A., Roma şiirinin en eski yadigârlarından sayılır. İmparatorluk zamanında bu ilâhilerde imparatorun veya imparator sülâlesinin üyelerinden birisinin adını zikretmek âdetti.

AXEL - HEIBERG LAND [*ęksel hąybîrglænd* ok.], Kuzey Buz Denizi'nde Amerikan Arktik Adaları'nın kuzeyinde, yerleşilmemiş bir ada. 80° kuzey enleminde ve 90° batı boylamındadır. Yüzölçümü 36 500 km² dir.

AXENBERG [*ąksînberg* ok.], İsviçre'de Dörtkanton gölünün doğu kenarında bir kaya duvarı ve bir dağ. Uri kantonundadır. Yüksekliği 1022 m dir. Gölün kıyısından ve kaya duvarının önünden Axen caddesi ile Gotthardt demiryolu geçer ve yüksekte Axenstein kür yeri vardır. A. kaya duvarı Orta Jura ve Alt Kretase kalkerlerinden meydana gelmiştir. Tellsplatte ile Tellskapelle buradadır.

AXINTE URICARUL [*aksinte urikarul* ok.], Rumen tarihçisi. Nerede ve hangi tarihte doğduğu ve öldüğü belli değildir. 1661 den 1709 a yani Istrate Dabija'nın hükümeti ele alışından Mihail Rakoviţă'nın Babıâli'ce azline kadar süren zamana ait Buğdan olaylarını yazmıştır. (*Letopiseţul Moldovei dela 1661 - 1709*). Bu eseri tamamlıyan ve 1711 - 1716 yıllarına ait olan bir vakaayinamesi de vardır.

AXOLOTL: bk. AKSOLOTL.

AXUME: bk. AKSUM.

AXUMIS: bk. AKSUM.

AY [*ąi* ok.], Fransa'nın Champagne bölgesinde Reims yönetim bölümünün merkezi. Üzümcülüğü ve çok güzel şampanyalariyle tanınmıştır. Nüfusu 7270tir.

AY, Yer'e en yakın gök cismi. A, Astronomide bir hilâl ☾ sembolü ile gösterilir. A., sabit yıldızlar gibi her gün, Yerin ekseni etrafında dönmesinden ileri gelen, zahirî günlük hareketini yaparak bütün gökyüzünü dolaşır. A. sabit yıldızlara göre de durumunu gittikçe değiştirir. Bunun sebebi A. ın Yer etrafındaki gerçel hareketidir. A., eksentirisitesi 0, 054 908 ve ekliptiğe eğikliği 5° 8′ 40″ olan, elips şeklinde bir yörünge üzerinde hareket ederek 27 gün 7 saat 43 dakika 11, 5 saniyede

Yer ile ayın büyüklüklerinin karşılaştırılması

Ayın tamay zamanına yakın görünüşü (Lick Observatuvarında alınmıştır)

Yerin etrafında bir kere dolaşır ve sabit yıldızlara göre yeniden ayni duruma gelmiş bulunur. Bu zaman aralığına «bir yıldızıl» ay denir. A. ın Yer etrafındaki öz hareketi daima doğuya doğru olup gökte yıldızlara göre her gün 13° 10′, 6 geri kalmasına ve böylece her gün yaklaşık olarak 50 dakika daha geç doğmasına ve batmasına sebep olur. A. yer etrafında eliptik bir yörünge üzerinde hareket ettiğinden, Yere olan uzaklığı sabit değildir; en yakın bulunduğu zaman 363 300 km en uzak olduğu zaman 405 500 km (ortalama olarak 384 400 km) uzaklıkta bulunur. Bu uzaklık Yer yarım çapının yaklaşık olarak 60 katı olup bu yolu ışık 1 1/4 saniyede alabilir. Bu sonuca göre Yer büyüklüğünde 30 tane küre yan yana sıralanırsa, Yer ile A. arasındaki boşluk doldurulmuş olacaktır.

A. ın ortalama zahirî yarım çapı 15′ 32″, 8, ekvatoral yatay paralaksı 57′ 2″, 7 dir. Bu değerlerle A. ın yarım çapı 1738 km bulunur. Şu halde Yer ile A. arasına 110 tane A. sıralanabilecektir. A. ın alanı Yerinkinin 0,074, hacmi 0, 020 ve kütelsi 0 012 katı olup ortalama yoğunluğu suya göre 3 44 ve Yerinkine göre 3,5 tür. A. ın çekme kuvveti Yerinkinin 1/6 ri kadardır. Bu hale göre A. üzerinde 1 kg ağırlığında olan bir cisim Yer üzerinde 6 kg ağırlığında olacaktır

A. ın ekseni etrafındaki dönme süresi, Yer etrafındaki yıldızıl dolaşma süresine eşittir. Bu sebepten Yerimizden A. ın yarısı görülebilmesi gerekirse de A. ın yaptığı zahirî salınımlar yüzünden, yarısından biraz daha fazlası da görülebilir. A. ın üç çeşit zahirî salınımı vardır: 1) A. ın ekseni etrafındaki dönme hareketi düzgün olduğu halde, Yer etrafındaki dolanma hareketi düzgün değildir. Bu sebepten değişik durumlarında yarısından biraz daha fazlası görülebilir; buna boylam salınımı denir. 2) A. ın dönme ekseni yörünge düzlemine dik olmayıp, dikmeyle 6° 37′ 5″ lik bir açı meydana getirmektedir. Bunun sonucu olarak A. ın kuzey ve güney kutuplarının 6° 37′ 5″ daha ötesi görülebilir; buna enlem salınımı denir. 3) yeryüzünden gözleme yapıldığından A. doğarken ve batarken yücelimdekinden, yaklaşık olarak 1° kadar daha fazlası görülebilir. Buna da günlük veya paralaktik salınım denir. Zahirî olan bu üç salınımdan başka A. ın bir de gerçel salınımı vardır ki bu da A. elipsoidinin Yere doğru olan ekseninin. salınım zahiri miktarı kadar, Yer A. merkezler doğrusundan ayrılması ve Yerin çekme kuvvetinin bu ekseni merkezler doğrusuna gelmek üzere sürüklemesinden ileri gelir. Bu sonuncu fiziksel veya gerçel salınım pek küçüktür. Bütün bu salınımlar göz önünde tutularak şu sonuca varılır: A. ın yaklaşık olarak 3/7 ü daima, 1/7 i bazan görülmekte ve 3/7 ü hiç görülememektedir. Fakat A. ın görülemiyen kısmının da temel bakımdan görülen kısmının benzeri olduğunda şüphe yoktur.

A. ın kendisi bir ışık kaynağı olmayıp sönük bir cisimdir. A. güneş ışığı ile aydınlanır; Yer'den bakıldığı zaman görülen parlaklık güneş ışığının A. yüzündeki yansımasından ileri gelir. A. yüzünde yansımaya uğrıyan güneş ışığının azı veya çoğu Yere doğru olduğuna göre, A. hilâl, yarım daire, tam daire gibi değişik parlaklık şekillerinde görünür ki. bunlara A. ın safhaları (fazları) denir.

Ayın muhtelif fazlarındaki parlaklık şekilleri

A. kavuşum durumunda yani Yer'e göre güneşin bulunduğu yanda olursa, Yere karanlık yüzünü çevirmiş olur; bu duruma *yeni A.* fazı denir. Bu fazda A. güneşle beraber batar. Bundan bir veya iki gün sonra batıda A. ın aydınlanan kısmının bir parçası *hilâl* şeklinde görünür. Bu durumda A. güneşten biraz sonra batar. Hilâlin uçları,

herzaman için güneşin bulunduğu yerin ters yönüne doğrudur. Yeni A. dan bir hafta sonra A. ın yarısı parlak görünür. Bu duruma A. ın *birinci dörtte bir* fazı denir. Bir hafta daha sonra güneş ve A. karşım durumlarında yani Yerin, güneş bir yanında, A. öteki yanında bulunur ki o zaman A. ın aydınlanan kısmının hepsi görünür; bu duruma *tam A* fazı denir. Yeni A. dan tam A. a kadar geçen zaman aralığında, yerin Kuzey Yarımküresinden bakılırsa, A. ın parlak kısmı, sağ yarısında ve Güney Yarımküresinden bakılırsa, sol yarısında görülür. Bu halde A. ın parlaklığı gittikçe artar.

Yerin kuzey Yarımküresinden ayın birinci dörttebirinin teleskoptan çevrik görünüşü.

Büyüyen A ☾ : Tam A. dan sonra parlaklık gittikçe azalır ve A. ın tekrar yarısı aydın görünür. Bu duruma da A. ın *son dörtte bir* fazı denir. Bundan bir hafta daha sonra A. tekrar yeni A. fazına gelmiş bulunur. Tam A. dan yeni A. a kadar geçen zaman aralığında, Yerin Kuzey Yarımküresinden bakılırsa, A. ın parlak kısmı sol yarısında ve Güney Yarımküresinden bakılırsa, sağ yarısındadır. *Küçülen A.* ☽ : Parlak kısmının, az veya çok olmasına göre, A. ın *yaşı*, yani yeni A dan beri geçen günlerin sayısı, yaklaşık olarak belirtilebilir. Böylece A. 3, 14, v. b. günlüktür denir. İslam dininde ve A. takvimi kullanan memleketlerde yeni A. dan sonra gelen ilk günlerde hilâlin görülmesi önemlidir. Ayların ve özel olarak ramazan ayının başlangıcı, bayramın ilk günü bir çok İslâm memleketlerinde hilâlin görülmesi ile belirtilir. Hilâlin görülmesi hava, yükseklik ve Yer üzerinde gözleme yerine bağlı olduğundan, memleketimizde bu ilkel metot kaldırılmış, bu şartlara bağlı olmıyan belli bir yükseklik ve yerden görülebileceği zamanının hesap yolu ile belirtilmesi esas tutulmuştur,

Güneş Yer ve A. bir doğru üzerinde bulunur ve Yer ortada olursa, bu halde bir ay tutulması (b. bk.), eğer A. ortada bulunursa, bir güneş tutulması (b bk.) olur. A. hilâl şeklinden göründüğü zaman aydın olmıyan kısmı büsbütün karanlık değildir. Bu kısım hafif ateşli kül renginde görünür. Ateşli kül ışığı denilen hafif aydınlık yerden A. a yansıyan güneş ışığının tekrar yere yansıması ile olmaktadır.

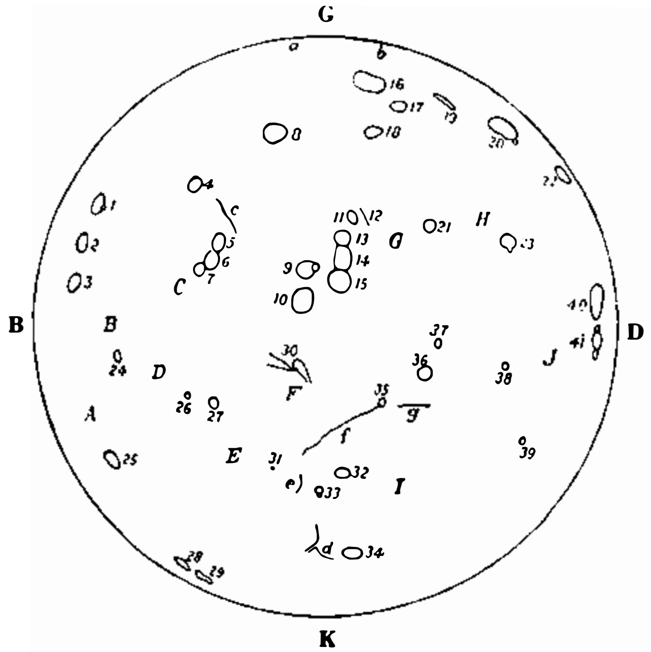
A. ın kutuplarında bir basıklık belirtilememiştir. Dönme hızının yavaşlaması da bu sonucu sağlamaktadır. Buna karşı A. ın gaz şeklinde akar ve en sonra katı cisim şekline geldiği kabul edilerek, yerin çekme kuvveti etkisi altında, büyük ekseni yere doğru olan, bir elipsoit şeklini aldığı sonucuna varılmıştır. Fakat büyük eksen, görünen A. kursunun çapından pek az farklıdır.

A. ın hissedilebilir derecede bir atmosferi yoktur. Atmosferin yokluğu A. ın, önüne gelmek suretiyle, örttüğü bir yıldızdan gelen ışığın, A. ın kenarında hiç bir kırılmaya ve parlaklık azalmasına uğramaması olayı ile meydana çıkarılmış olur. Yıldızın kenara yaklaştıkça spektrumunda hiçbir değişiklik olmayışı dahi atmosferin yokluğunu sağlıyan bir olaydır. Atmosferi olmadığı için A. ın, Yerde olduğu gibi, mavi bir göğü yoktur. Yaklaşık olarak 13,5 gün süren A. gündüzünde ve ayni süre uzun olan A. gecesinde gök her zaman karanlık olup A. üzerinde bulunan bir insan, yıldızları pırıldamıyan parlak birer nokta şeklinde görecek ve yıldızlar A. gündüzünde dahi görülebileceklerdir.

Atmosferin yokluğu yüzünden A. üzerinde derin ve mutlak bir sessizlik hüküm sürmektedir; orada en yüksek sesleri dahi duymak mümkün olmıyacaktır.

A. ın Yere en yakın gök cismi olması, yüzünün kolaylıkla ve iyice araştırılması imkânını vermektedir. Serbest gözle bile A. ın yüzünde büyük, küçük birtakım lekeler ve ovalar görülebilir. Çok büyüten bir dürbünle A. ya bakılırsa, volkan kraterlerine benziyen, kenarları yüksek dairesel sahneler, denizlere benziyen sincabi renkte geniş ovalar, bir çok sıradağlar ve tepeler görülür. Geniş ovalar sincabi renkte olup denize benzediklerinden, eskiden büyük denizler sanılıyordu. Bu sebepten bunlara deniz ve körfez adları verilmiştir. Bunlardan bazılarının adları şunlardır: Yağmurlar denizi (Mare Imbrium) Soğuk denizi (Mare Frigoris), Buhranlar denizi (Mare Crisium), Fırtınalar denizi (Mare Procellarum), Sakin deniz (Mare Tranquilitatis), Ferahlık denizi (Mare Serenitatis) v. b. A. da atmosfer olmadığından suyun da olmadığı kesin olarak bellidir. Volkan kraterine benziyen, halka şeklinde sıra dağlarla çevrilmiş, ortaları dairesel düzlükler olan arızalar, A. yüzünün karakteristik yapı şekillerinden en önemlileridir. Halka biçiminde olan bu sıradağlara setler adı verilir. Bu dairelerden bazılarının çapları 200 km kadar olduğu gibi, en yakın komşu yerlerden yükseklikleri 8 000 m kadar olanları da vardır (Himalayanın en yüksek tepesi kadar). Bu halkamsı sıradağlara bilginlerin adları verilmiştir. Ortadaki düzlüğün tam ortasında çok kere. koni şeklinde tepeler bulunur ki, bu suretle halkamsı sıradağlar büyük volkan kraterlerini andırırlar. Bu kraterlerin gerçel olarak volkanların fışkırması yüzünden mi, meteorların A. yüzüne düşmesi sebebiyle mi, yoksa A. ın soğuması yüzünden hacminin küçülmesi ve böylece meydana gelen habbelerin çökmesi ile mi meydana geldiği şimdilik kesin olarak belirtilmiş değildir. Fakat bunların sonuncusu belki de en doğru olsa gerektir. A. üzerindeki sıradağlara Yerin sıradağlarına benzetilmek suretiyle, Altay dağları, Alp'ler, Kafkas'lar, Apenin'ler gibi yer yüzündeki dağların adları verilmiştir. Bunlardan başka pek az tek başına koni şeklinde dağlar ve derinlikler vardır. A. üzerinde çok dar ve çoğu doğru olup 300 - 500 km uzanan oluklar ve tam A. zamanında, 30 km kadar genişlikte ve setlerden radiyal şekilde çıkan ve dağları ovaları aşarak 2000 km kadar uzanan beyaz şeritler de göze çarpar.

A. yüzeyine güneş ışıkları dik geldiği zaman sıcaklık 120° ve güneşin doğuşundan (A. için) az önce — 100° olarak bulunmuştur ki, bundan A. gecesi ile gündüzün arasındaki sıcaklık farkının 200° kadar büyük olduğu anlaşılır. A. ın dış kısmının fiziksel oluşması temel bakımından sona ermiştir. Bugün A. üzerinde hiçbir değişikliğin görülmeyişi bu özelliği sağlamaktadır.

Ay yüzeyinin önemli kısımlarını gösteren ay hartası

Denizler: A-Buhranlar denizi (Mare Crisium), B-Bereket denizi (Mare Fecunditatis), C-Balözü denizi (Mare Nectaris). D-Sakin deniz (Mare Tranquilitatis), E-Ferahlık denizi (Mare Serenitatis), F-Buharlar denizi (Mare Vaporum), G-Bulutlar denizi (Mare Nubium), H-Mizaçlar denizi (Mare Humorum), I-Yağmurlar denizi (Mare Imbrium), J-Fırtınalar Okyanusu (Oceanus Procellarum).

Dağlar: a-Leibnitz dağları, b-Doerfel dağları, c-Altay dağları, d-Alp'ler, e-Kafkas'lar, f-Apenin'ler, g-Karpat'lar,

Kraterler v. b. : 1-Petavius, 2-Vendelinus, 3-Langrenus, 4-Piccolomini, 5-Catharina, 6-Cyrillus, 7-Theophilus 8-Maurolycus, 9-Albategnius, 10-Hipparkhos 11-Thebit, 12-Uzun duvar 13-Arzachel, 14-Alphonsus, 15-Ptolemaios 16-Clavius, 17-Longomontanus, 18-Tycho, 19-Schiller, 20-Schickard, 21-Bullıaldus, 22-Lagrange, 23-Gassendi, 24-Taurentus, 25-Kleomedes, 26-Jansen, 27-Plinius, 28-Endymion, 29-De la Rue, 30-Hyginus, 31-Linné, 32-Arkhimedes, 33-Aristyllus, 34-Eflatun, 35 Eratosthenes, 36-Kopernik, 37-Reinhold, 38-Kepler, 39-Aristarkhos, 40-Grimaldi, 41-Hevel.

A. ın Yer üzerinde olan etkilerinden en önemlisi gelgit olaylarını meydana getiren çekme etkisidir. Atmosfer üzerinde de gelgit varsa da, bunun derecesi, aletlerimizin belirtemiyeceği kadar küçüktür. A. ın hava şartları üzerine hiçbir etkisi yoktur. Yeni ve birinci dörttebir A. zamanında fırtınaların çok olduğu söylenirse de doğru değildir. Yer sarsıntılarına da A. ın hiçbir etkisi yoktur. A. daki şartlar organik bir hayatın bulunmasına elverişli değildir. Bu sebepten A. da insan olmadığını kesin olarak söyliyebiliriz; zaten insan olsaydı bugünkü dürbünlerimizle Selenitlerin (b. bk.) eserlerini görebilirdik. Fakat insanın varlığını belli edecek hiçbir hareket görülmemektedir.

A. yüzünün bize görünen kısmının tafsilâtlı hartaları yapılmıştır. Birleşik Amerika'da Lick, Harvard College, Yerkes observatoryumlarında alınmış A. resimleri üzerinde A. yüzünün yapı şekilleri açık olarak görülmektedir.

Aya seyahat : bir mekân gemisi içinde Yerden ayrılıp Aya veya diğer yıldızlara seyahat promblemi öteden beri insan zekâsını meşgul eden, fakat şimdiye kadar gerçekleştirilemiyen hayallerden biri olmuştur. Yerin çekim kuvvetinden kurtulup diğer gök cisimlerine bir seyahat yapmak prensip itibariyle mümkündür. Böyle bir seyahatin en yakın komşumuz olan Aya bile henüz yapılmamış olması teknik güçlüklerden ileri gelmektedir.

Yerin çekim kuvvetini yenerek bunun etkisinden kurtulmak ve başka bir gök cismine seyahat edebilmek için iki yol vardır:

1 — Eğer bir cisim Yerden saniyede 11180 metre (saatte 40248 kilometre) hızla mekânın içine doğru atılacak olursa, bu cisim artık Yerin çekiminden kurtulur ve mekân içinde seyretmeye başlar; bu hıza *kaçma hızı* denir. Her gök cismine ait bir kaçma hızı olup bunun değeri gök cisminin kütlesine tabidir. Bazı gök cisimlerine ait kaçma hızları: Ay için 2396 m/sec, güneş için 618200 m/sec, Mars için 5180 m/sec, Jüpiter için 61120 m/sec.

Yerden mekân içine doğru 11180 m/sec lik bir hızla fırlatılacak bir mekân gemisinin yerin çekim kuvvetinden kurtulması prensip bakımından mümkün olmakla beraber böyle bir gemi içinde seyahat edecek insanların hayatta kalmaları mümkün olmıyacaktır; çünkü insan büyük ivmelere yani büyük hız değişimlerine dayanamaz. Bir insan ortalama olarak ancak 25 m/sec^2 lik bir ivmeye yani 25 m/sec lik bir hız değişimine dayanabilir, bunun üstündeki ivmelerin etkisi altında ölür. Bu derece küçük ivmelere bile güçlükle dayanabilen insan yavaş yayaş erişmek suretiyle, istenildiği kadar büyük hızlara dayanabilmektedir. Yerden bir top vasıtasiyle atılmak suretiyle kaçma hızı olan 11180 m/sec lik bir hıza, insanın dayanabileceği bir ivme ile, erişebilmek için kullanılacak topun namlı uzunluğunun 2500 kilometre, yani Atlantik denizini aşacak uzunlukta olması gerekmektedir. Görülüyor ki problem bu yoldan çözülememektedir.

2 — Yıldızlar arası seyahati yapabilmek için ikinci yol insanın dayanabileceği küçük ivmelerle mekân gemisini Yerin çekim kuvvetinden yavaş yavaş kurtarmaktır. Newton'un aksiyon- reaksiyon prensipine göre bu suretle yerden ayrılmak mümkündür. Tepkili uçakların, raketelerin ve Alman'ların İkinci Dünya Harbi'nde kullandıkları V_1, V_2 silâhlarının hareketi bu prensipe dayanmaktadır. Raket (b. bk.) şeklinde yapılmış bir mekân gemisi yavaş yavaş sürekli bir şekilde artan hızlarla yerden yıldızlar arası mekânın içine doğru hareket ettirilebilir ve böylece gemideki insanlar da ölüm tehlikesiyle karşılaşmaksızın, Ay'a veya gezegenlere gitmek prensip bakımından mümkün olur. Raket Yerden hiçbir mesnede ihtiyaç göstermeksizin tepki kuvvetlerinin etkisiyle uzaklaşır. Gemi atmosfer içinde giderken atmosfer dışındaki hareketinden daha büyük kuvvet sarfedecektir; çünkü atmosfer içinde yerin çekim kuvvetinden başka atmosferin mukavemetini de yenmek gerekecektir. Böylece harekete başlıyan mekân gemisi, yavaş yavaş kaçma hızına erişinciye kadar, tepki kuvvetlerini meydana getiren muharrik bir enerji kullanacak ve bu kaçma hızına eriştikten sonra mevcut kinetik enerjisi ile mekân içinde gidişine devam edecektir. Bu maksat için çeşitli raket modelleri üzerinde çalışılmıştır (bk. RAKET).

Atom enerjisinin keşfine kadar tekniğin karşılaştığı en büyük güçlük maksada uygun muharrik maddenin sağlanması idi. Mekân gemisinin Yerin çekim kuvvetinden kurtulmasını ve gidilecek gök cismi üzerine inerken firen yaparak yavaş yavaş inmesini ve nihayet oradan ayrılıp aynı kuvvetleri yenerek tekrar yere yavaş yavaş inmesini sağlamak için kullanılacak muharrik madde ağırlığının faydalı kısmın ağırlığından çok büyük olması gerekiyor. Ayın üzerine inmeksizin sadece etrafında dolanıp tekrar yere dönmek suretiyle yapılacak bir seyahat için bile, mekân gemi-

Ay yüzeyinin kuzeydoğusundaki Mare Imbrium Sol yukarıda sıradağlar Apenin'ler, sağ yukarıda Karpat'lar, sol aşağıda Alp'ler, sağ aşağıda Jura'lar.

sinin faydalı kısmı bir ton olduğuna göre, gidiş ve dönüş için birlikte götürülecek muharrik madde (meselâ karabarut) miktarının en iyi şartlar altında 400 ton olması gerekiyor. Bu nisbetsizlik yüzünden Ayı ziyaret mümkün olamıyor ve enerjisi daha yoğun muharrik maddelerin bulunması bekleniyordu. Fakat atom enerjisinin keşfi ile uzun zamandır bir hayal olmaktan daha ileri gidemiyen Aya seyahat problemi yakın bir gelecekte gerçekleştirilebilecek bir merhaleye gelmiş bulunmaktadır. Atom enerjisinden meydana gelen büyük ölçüdeki ısı ile suyun buhar haline getirilmesi ve bu suretle gemiyi hareket ettirebilecek reaksiyon kuvvet lerinin sağlanması mümkündür; böylece kaçma hızına erişebilmek için 43 gram Uranyum ile 77 ton suya ihtiyaç olacaktır. Bu rakamlar hesaplarla bulunan teorik sayılardır. Hakikatte bugün atom bombasında bu teorik enerjinin % 1-5 i meydana çıkarılabilmektedir. Atom enerjisinden faydalanmak suretiyle ayın üzerine inmeksizin sadece etrafında dolanıp tekrar yere dönmek üzere yapılacak bir seyahat iki gün kadar sürecektir.

Bilimin bugünkü durumu gözönünde tutularak aya veya gezegenlere yakın bir gelecekte gitmenin mümkün olacağı, fakat bizden çok uzak olan sabit yıldızlara kadar gidip gelmenin hiçbir zaman gerçekleştirilemiyeceği söylenebilir.

Folklor: Anadolu Türk folklorunda A. ın aslının ne olduğu hakkındaki inanışlar, mitolojik efsaneler karekterini taşır. Bu inanışlara göre: A. kız, güneş erkektir. Bazı söylentilerde bunlar iki kardeş bazılarında ise iki sevgili, veya karı kocadır. Bazı söylentilerde, A. erkek ololduğu için karanlık gecenin, kız olan güneş de gündüzün bekçiliği ile görevlendirilmiştir. Bunun için A. hükmettiği zaman bütün tabiat öğeleri erkeklik vasfını alır.

Yandaki resimden bir kısım (ok, Arkhimedes ovasını göstermektedir)

A. ın lekeleri hakkındaki söylentiler: a) Güneş, kocası A. a kızıp, onun yüzüne hamur (çamur, hayvan tersi, v. b.) sürmüş, b) A. a kızarak onun yüzünü anası kirletmiş, c) İslâmî karakter almış bazı söylentiler ise. lekelerin menşei hakkında, Allah'ın, gündüzle geceyi biribirinden ayırdetmek için, A. ın yüzünü Cebrâil'in kanadına sildirdiği, böylece onun, güneş ışığı kadar olan ışığını azaltıp yüzünde de lekeler bıraktığı şeklinde bir görüşe dayanır. d) Bir de bu lekeler, Muhammed Peygamberin A. ı parçalaması mucizesine bağlanır: Peygamber'in bu mucizesi sonucunda, A. ın parçaları Peygamber'in göğsüne inmişler, lekeler, Peygamber'in bunlar üzerinde bıraktığı izlerden meydana gelmiş. e) Kız olan güneş utanınca, Allah bir avuç iğne alıp onun yüzüne atmış, bunun üzerine A. gülmüş; bu, A. ın sırıtan bir insana benzeyişinin - yüzündeki çizgilerden ötürü aslını anlatmak istiyen başka bir açıklamadır.

Güneşin ilkin erkek, A. ın da kız iken, A. ın herkesin kendi yüzüne bakmasından utanarak, güneşle cinsiyetini değiştridiği ve böylece erkek olduğu, güneşin ise, yüzüne bakanlardan utandığı için onların gözlerine ışıkların batırdığı yolunda mitolojik bir efsane de Çin'de vardır.

A. tutulması hakkındaki açıklamalar da mitolojik efsaneler niceliğindedir: a) Kız olan güneşin göğsünden akan sütü, ejderhalar ve devler yılda bir kere içmek için yola çıkarlar. yolda A. bunlarla döğüşür, melekler, onu korumak için kanadlarını gererler, böylece A. görünmez olur. b) Gökte bir ejderha A. ı boğmak ister veya, A. ın önüne iki canavar çıkar. onu boğmak isterler, A. korkusundan kararır. c) A. yolda giderken dik bir yokuşa raslar. bu yokuşun arkasında görünmez olur. d) A. ın, dört yanını periler, cinler kaplayarak onun ışığını kapatırlar. e) A. bir inektir, cadılar onu kovalarlar; A. eğer yakalanırsa ışığını kaybeder; fakat çok kere gökyüzünde A. ı yakalıyamazlar, ancak Kafdağında ona yetişebilirler; orda tutup ineği sağarlar, inek zayıflar: A. ın ilk günlerinde, hilâl halindeki zayıflığı bundandır.

A. tutulması hakkındaki bu söylentilerin aşağıyukarı hepsi onun gökyüzünde kendisine düşman varlıklarla savaştığı inanışına dayanır. Bu inanışlarda A. ın düşmanlarının

elinden kurtarılması için alınması gereken tedbirler de gösterilmiştir: silâh atmak, teneke çalarak veya başka şekilde gürültü, şamata yapmak, ezan okumak, selâ vermek gibi. Böylece, maddî veya manevî yollardan bu kötü kuvvetleri korkutma ve ürkütme amacı gözetirler. Bir inanışa göre, atılan kurşunlar biribirini destekliyeceği, nihayet bir kurşunun A. a kötülük yapmak istiyen varlığa kadar erişip ondan A ı kurtaracağı düşünülür; onun için de her taraftan ne kadar çok kurşun atılırsa o kadar etkili olacağı sanısı beslenir.

Bu mitolojik karakterine bağlı olarak A., bazı hastalıkların kaynağı, veya iyileştirme vasıtası, müjde ve uğur habercisi, bakıcılık vasıtası olma gibi inanışlara da konu olmuştur. Kabakulak gibi bazı çocuk hastalıklarının, çocuğu A. a baktırmak suretiyle iyileşeceğine inanılır. Çok cılız veya sakat kalmış, yaşamasından ümit kesilmiş çocukları bazı yerlerde, bir küreğe koyup A. a doğru sallamak ve «ya al, ya ver! ya öldür, ya iyi et!» demek âdeti vardır. Bazı çocuk hastalıklarının ise, çocuğun çok küçükken A. a bakmış olmasından ileri geldiğine inanılır. Çocuk ağzının bazı yerlerinde görülüp «aylık» adı verilen iltihapların aydan alındığına inanılır ve çocuk belirli usullerle A. a baktırılarak iyi edilir. Genel olarak hastalara, Ay ışığı altındaki sudan içi yazılı tasla su içirmenin iyi geleceği, ölecekse bile bu suretle hastanın rahat öleceği sanılır. Gene, büyülenmiş bir kimseden büyünün etkisini silmek için, onu ay ışığı gören suda yıkamak âdeti de A. ın hastalıklara karşı olduğu gibi, kötü ve zararlı kuvvetleri giderme hassasının bir sonucudur.

Fal-bakıcılık işlerinde de A. ın rolü önemlidir. Yeni A. ın gökteki haline ve rengine göre havanın yağmurlu, kurak, rüzgârlı olacağı hakkında bilgi edinilir. Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat it-Türk*'ünde, A. ın hâlelendiği zaman yağmur yağacağına Türk'lerin inanıp uğur bildiklerini kaydetmekle bu bakıcılık inanışının eskiliği hakkında bize bilgi vermiş olur. Gene bir kalbur içine konmuş kaşıkları A. a karşı tutup çalkaladıktan sonra yere atarak, kaşıkların duruşuna göre, niyet sahibi olup yola, veya askerliğe gidecek olan kimsenin geleceği hakkında haberler vermek de A. la ilgili bakıcılık usullerinden biridir. Bazı kadın bakıcılar ise avuç çizgileriyle A. ın çizgilerini karşılaştırarak geleceği daha karışık bir usulle bildirirler.

Hilâl şeklindeki A. ın ilk görülüşünde birinin yüzüne bakmanın uğurlu olmıyacağı inanışı, yukarda anlatılan ve A. ı bir inek gibi gösteren efsaneye bağlanabilir: cadıların Kafdağı'na kadar kovaladıkları ve orada sağıp zayıflattıkları bu çağ, A. ın mahkûm ve gücsüz bir halde kötü kuvvetler elinde tutsak bulunduğu sıradır. Böyle zamanlarda yanındakine bakmadan yere tükürmek gerekir. Bu âdet altın veya gümüş bir nesneye baktıktan ve bir dua okuduktan sonra yanında bulunanın yüzüne bakmak gerektiği inanışına çevrilmiş, sonra da, ilk A. ı görünce iyi dileklerle yanındakinin yüzüne bakma âdeti haline girmiştir. Bu inanıştan, bir de, ilk A. ı görünce yüzüne bakılan kimsenin uğurlu veya uğursuz olduğunu, o A. içindeki işlerin uğurlu veya uğursuz gitmesiyle anlamak inanışı çıkmıştır. Genel olarak A. ın yenisi (hilâl hali) uğursuz, eskisi uğurlu sayılır; meselâ tavuğu kuluçkaya, A. eskiyince yatırmak gerekir, yoksa yumurtalar cılk çıkar.

DİL. Ay, gerek mitolojide gerekse folklorda, birçok boş inançlara konu olduğu gibi, dilin ve yazının türeyişi bahsinde de, ilmin dışında kalan bazı nazariyelere esas teşkil etmiştir. Bernhard Marr'ın *Die Sembolik der Lunation. Von der Entstehungsursache des Sprach- und Sagenschatzes der Gesamtmenschheit* (Leipzig 1905) ve Ernst Böklen'in buna dayanan *Die Entstehung der Sprache im Lichte des Mythos* (Berlin 1922) adlı eseri bu cümledendir. Bu son esere göre, dil, bundan 100.000 yıl önce anlaşma vasıtası olarak değil, dinî bir akt olarak meydana gelmişmiş. O, başlangıçta ay kültünün ifade vasıtası olduğu için, mitolojik bir karakter taşırmış. İlk insanlar ayı, değişen safhalariyle, bir ağıza benzetmişler, onun konuştuğunu sanmışlar, kendileri de dillerini oynatarak ayın türlü safhalarını taklit etmişlermiş. Bu hareketlerden çıkan ilk sesler, ay safhalarının sayısı (28) kadarmış, alfabe bunları gösteren 28 işaretten meydana gelmişmiş, ay ve ilâh adlarını ifade eden ilk kelimeler uzun, anlamaları karanlık, sesler de karışıkmış, sonra zamanla dil dünyevileşmiş, kelimeler kısalarak anlamları belirmiş, sesler de durularak konson + vokal + konson tipinde, ayın üç başlıca safhasının (ilk çeyrek, bedir, son çeyrek) temsil eden üç sesli ve tek heceli kökler türemiş. ana kelime de'*öm* mukaddes hecesi olmuşmuş. Önce «ay» anlamı her şeyi ifade eden holosémie kaynağı iken, zamanla polysémie yani «çok anlamlılık» derecesine sınırlanmış, daha sonra da dar anlamlar ve monosémie yani «tek anlamlılık» esası meydana çıkmışmış: bk. DİLİN TÜREYİŞİ.

AY (Takvim), günlük hayatımızda kullandığımız bir takvim yılı her biri 30 veya 31 gün olmak üzere, 12 parçaya bölünür; bu 12 parçadan her birine bir aylık zaman aralığı veya sadece bir A. denir. Ayların takvim yılındaki sırasına göre sıra numaraları ve adları şunlardır: 1-ocak, 2-şubat, 3-mart, 4-nisan, 5-mayıs, 6-haziran, 7-temmuz, 8-Ağustos 9-eylül, 10-ekim, 11-kasım, 12-aralık. Nisan, haziran, eylül ve kasım ayları 30 gün. şubat 28 gün (uzunyıllarda 29), öteki aylar 31 gündür. Ayların 30 veya 31 gün çektiği, bir elin yumruğunu kapayıp şehadet parmağının kemiğinden başlıyarak, çıkıntılar 31, çukurlar 30 sayılmak suretile anlaşılır.

Ayın yer etrafında bir kere dolaşması için geçen zaman aralığına bir A. denir. Başlangıç noktasının seçilişine göre beş değişik A. vardır: 1 — *Yıldızıl A*: ayın gökte her gün 13° lik bir hareketle bütün gök yüzünde 360° lik tam bir büyük daire çizerek sabit yıldızlara göre yeniden ayni duruma gelmesi için geçen zaman aralığı olup 27 gün 7 saat 43 dakika 11,5 saniyedir. 2 — *Tropik A.*: ayın ekliptikel boylamının 0° den 360° ye kadar büyümesi (ilkbahar noktasından tekrar ilkbahar noktasına gelmesi) için geçen zaman aralığı olup yıldızıl A. dan 7 saniye kadar daha kısadır; uzunluğu 27 gün 7 saat 43 dakika 4,5 saniyedir. Bu A. ın daha kısa olmasının sebebi ilkbahar noktasının 4' kadar aya doğru geriye hareket etmiş olmasıdır. 3 — *Drakonik A.*: ayın bir düğüm noktasından yeniden ayni düğüm noktasına gelmesi için geçen zaman aralığıdır. Düğüm noktası ayı karşılamak üzre geriye doğru hareket ettiğinden, drakonik A., yıldızıl A. dan daha kısadır ve uzunluğu 27 gün 5 saat 5,6 dakikadır. 4 — *Anomalistik A.*: ayın ayberi (Perigeum) noktasından yeniden bu noktaya gelmesi için geçen zaman aralığıdır Uclar çizgisinin hareketi ayınkinin aynı olduğundan, anomalistik A., yıldızıl A. dan daha uzun olup 27 gün 13 saat 18,5 dakikadır. 5 — *Sinodik A.* : ayın güneşle iki müteakip kavuşum veya karşım durumu yani müteakip iki yeni ay fazı veya bir tam ay fazından bundan sonraki tam ay fazına kadar geçen zaman aralığıdır. Güneş ve ayın hareketi, sabit yıldızlara göre aynı yönde

olduğundan, sinodik A., yıldızıl A. dan daha uzundur. Yıldızıl yıl Y, sinodik ay S ve yıldızıl ay A arasında: $\frac{1}{S} = \frac{1}{A} - \frac{1}{Y}$ bağıntısı vardır. Y ve A nın belli değerleri ile, bu förmülden sinodik A. ın uzunluğu hesaplanabilir; böylece 29 gün 12 saat 44 dakıka 2,8 saniye bulunur.

Yukarıda anlatılan bu beş çeşit A. a *astronomi A. ları* denir. Takvimlerde bu değişik beş A. dan, temeli ayı birbiri ardı sıra ayni fazda görme olan, sinodik A. esas tutulmuştur. Bir çok doğu memleketlerinde, özel olarak İslâmlarda A. takvimi kullanılmaktadır. Eskiden Türkiye'de de kullanılan ve Takvim i hicrî-i kamerî adı verılen bu A. takvimine göre A. ların uzunlukları, 29 veya 30 ar gün olup adları ve uzunlukları şöyledir: muharrem 30, safer 29, rebiülevvel 30, rebiülâhir 29, cemaziyelevvel 30 cemazielâhir 29 recep 30. şaban 29, ramazan 29, şevval 29, zilkade 30, zilhicce 29 veya 30. Buna göre kamerî A. ın uzunluğu. ortalama olarak 29 gün 12 saattir. Bu mıktar, kamerî A. ın temeli olan sinodik A. dan 44 dakika 2.8 saniye eksiktir. bk. TAKVİM.

AY HAN, Oğuzname menkabelerine, ve bu çeşitten menkabe kaynaklarına göre Oğuz Han'ın altı oğlundan biri ve yaş bakımından Gün Han'dan sonra ikinci oğlu. Ay Han'ın da dört oğlu olmuştur. Bunlar, Yazır, Yabar, Cabar veya Çapar, Dodurga, Düğer'dir. Böylece Ay Han'ın oğulları, menkabe şeceresine göre 24 Oğuz boyundan dördüne adlarını vermişlerdir. Bunlar Oğuz'ların Sağ - Kol (Bozoklar) bölümüne girer.

Oğuz menkabesine göre, A., Oğuz'un gökten düşmüş bir ışığın ortasında otururken görüp beğendiği ve aldığı kızdan, yani ilk karısından doğmuştur. Herhalde A., öteki kardeşleri gibi, Oğuzlar'ın eski dinlerinin natürizm öğesiyle gelişen merhalesindeki tanrılardan biriydi. Şecerede bu Han boylardan bir kısmının yüce atası gibi düşünülmüştür. Bu düşünüş, Oğuz dininin natürizmden ata kültüne geçiş merhalesine işaret eder. Oğuz menkabesinde bu merhale, A. la kardeşlerinin analarının, gökten inen bir ışık içinde, bir kız diye düşünülmesinden ilham almış olsa gerektir.

AYA (Anat.), elin bilekle parmaklar arasında kalan iç yüzü, avucun bir parçası. Aya dörtgen biçiminde ve çukurca olup kılsızdır. Dış ve iç yanında başparmakla küçük parmak hizasına düşen iki tümseklik vardır. Dıştaki, tenar kabartısı, içteki de tenar karşıtı veya hipotenar kabartısı adını alır. Bu iki kabartı altında elin başparmağiyle küçük parmağını oynatan kaslar olduğu gibi bu kabartılar arası da deri altında, aya aponevrosu denen kalınca bir akzarla örtülüdür. Bu akzar altında, ayada aya yayları denen yüzeysel ve derin atardamar ağızlaşması, parmaklara giden sinirler, parmakları kapatan (fleksor) kasların kirişleriyle bu sonunculaı saran ve sinovyal denen zar kılıflar ve kirişlere yapışan soluncansı kaslar bulunur.

Aya aponevrosu: Aya bölgesi derisi altında, ona yapışık olarak bulunan ve orta kısmı kalınca. üçgen biçiminde bir akzar.

Aya bölgesi: aya içinde kalan ve derinliği eltarağı kemiklerine kadar uzanan kısım. Yüzeyden derine doğru aya derisi, aya aponevrosu, aya kasları tabakalarından ve sonuncu tabakanın önünde ve ardındaki katlarda bulunan yüzeysel ve derin aya yayları ile parmaklara giden sinirlerden ibarettir.

Aya çizgileri: Aya derisindeki kırışıklara verilen ad. El falında bunların biçimleri önem alır. Bu çizgilerin başlıcaları dört tanedir. Bunlar geniş tarafı içe bakacak şekilde yatık M harfi biçimindedirler. Bunlardan üstteki, yani bileğe yakın olanı hayat çizgisi, birbirlerini çaprazlayan ortadakiler, kafa ve şans çizgileri, alttaki, yani parmak köklerine yakın olanı kalb çizgisi adını alır.

Aya derisi: Aya kısmını örten kılsız deri. Altındaki aya aponevrosuna yapışık olduğundan fazla oynak değildir. Üzerinde el oynamasından meydana gelen. aya veya avuç çizgileri adını alan kırışıklıklar vardır.

Aya kasları: tenar ve hipotenar kabartıları içinde bulunan başparmak ve küçük parmağı oynatanlardan başka iki kas: biri önkolda bulunan ince uzun bir kas olup uzun aya kası adını alır ve aşağıda aya aponevrosunda sonlanır; öbürü de hipotenar kabartısı içinde ve deri altında bulunan ayanın deri kası olup kısa aya kası adını da alır.

Aya yayları: aya bölgesi içinde yüzeysel ve derin olarak bulunan enine iki atardamar kavsi. Yüzeysel olanı, aya aponevrosunun hemen altında olup ulnar (kübital) arterin ucu ile radial arterin aya dalının ağızlaşmasından; derin kavis ise eltarağı kemiklerinin önünde olarak radial arterin ucu ile ulnar (kübital) arterin aya dalının ağızlaşmasından meydana gelir.

AY - ABA, [Müeyyet] (ölm. 1174), büyük Selçuklu sultanı Sancar zamanında ün alan Oğuz komutanlarından Hususiyle Sancar'ın esaret ve ölümünden sanra Horasan ve Maverâünnehir'de giriştiği çok önemli siyasî ve askerî çalışmalariyle tanınmıştır.

A., yıllarca maiyetinde hizmet ettiği Sultan Sancar'ın Oğuz'lara yenilip esir düşmesinden (1153) sonra emrindeki kuvvetleri yeniden teşkilâtlandırmış, yarı bağımsız bir şekilde istilâcılara karşı mücadeleye devam etmiş, bu arada, esir hükümdarı bir yolunu bularak kaçırmağa muvaffak olmuş (1156), fakat onun az sonra ölümü üzerine, çıkan karışıklıkların bastırılması için çalışmış; Sancar'ın yerine tahta geçen Mahmut Han'a da yardım etmiş ve yeniden başkaldıran Oğuz'ları yıpratma savaşlarına devam etmiştir. A. bir aralık Horasan'da Mahmut Han'dan daha üstün bir önem kazanmış, Nişabur ve Tus bölgesinde bir egemenlik kurmuştur. 1161 de hükümdarla arası açılınca, onu yenerek Horasan'da kendi adına hutbe okutmuştur. Sonradan Irak Selçuklu sultanı Arslan Şah'ın egemenliğini kendi isteğiyle kabul eden (1163 kasım A., Harezmşah'ların Selçuklu ülkesine karşı besledikleri istilâcı emellere karşı koymağa çalışmış, yıllarca süren mücadelelerden sonra Harezmşah İl - Arslan'ın halefi Tökiş tarafından öldürülmüştür. A. nın Toğan Şah adındaki oğlu Harezmşah'larla mücadeleye devam etmiştir.

AYACUCHO [*ayakuço* ok.], Güney Amerika'da Peru Cumhuriyetinde yönetim bölümü. Yüzölçümü 47 111 km², nüfusu 320 000. A., Apurimac nehrinin kaynak alanındadır. Tarla tarımı, hayvancılık ve madencilik (altın, gümüş, nikel) gelişkindir. Kahve ve pamuk ta elde edilir. Merkezi 20 000 (1927 sayımı) nüfuslu, denizden 2560 m yüksekte bulunan A. şehridir. Bu şehir 1539 da Francisco Pizerro tarafından kurulmuş olup 1825 den önce Humanga diye anılırdı. Şehrin 20 km doğusundaki A. köyü yakınlarından geçen ve İspanyol'ların Güney Amerika'daki egemenliklerine son veren savaş yüzünden köyün adı şehire verilmiştir. Zafer günü millî bayramlardan biridir. A. da bir üniversite vardır.

AYACUCHO [*ayakuço* ok.], Amerika kızılderili dillerinin Güney Amerika bölümüne giren ve eski Peru'daki İnka'ların dilini de içine alan Quichua (Kiçua) dil ailesinin başlıca üyesi olan Quichua veya Runa-simi dilinin bir diğeleği. Kuzey Peru'da Ayacucho bölgesinde konuşulur; bk. QUICHUA.

AYADA ETENELENME (Plancentation marginale) Çiçeklerde etene (placenta) lerin, meyva yapraklarının birleştikleri bölgelerden yahut da yumurtalık merkezine kadar sokulmuş meyva yaprakları kenarlarından çıkmasına denir (bk. ÇİÇEK).

AYAİRİNİ (Yun. *Hagia* [Yeni Yun. *Aya*] *Eirēne*) İstanbul'daki Bizans kiliselerinin en eskilerinden biri. A.

Ayairini klisesi: kuzeyden görünüş

nin kuruluşu, M. S. IV. yüzyılın başlarına, İmparator Büyük Konstantinos devrine kadar çıkmaktadır. Bizans kaynakları Ayasofya (b. bk.) için «en büyük», A. için «eski» sıfatını kullanmışlardır. Her iki kilise biribirine yakın olarak kurulmuş ve bir avlu içine alınmış oldukları gibi aynı kişiler tarafından idare edilirlerdi.

A. 532 yılında Nika ayaklanması sonunda çıkan yangında Ayasofya ile birlikte yanınca, İmparator Justinianus onu yeniden ve daha büyük olarak yaptırmış, böylece, A., Ayasofya'dan sonra başkentin en büyük kilisesi olmuştu. Kilise, İsauria'lı İmparator Leon zamanı (717-741) nda olan büyük bir yer depreminden bir haylı zarar gördüyse de yeniden onarılmıştır. XI. yüzyılda tekrar hasara uğradığını biliyoruz.

A. kilisesi, İstanbul'un Türk'ler tarafından alınmasından sonra camie çevrilmediği için iç ve dışında değişiklik yapılmamıştır. Kilise, Topkapı sarayını çevreliyen «Sur-i Sultanî» içine alınarak birtakım silâh ve ganimetlerin saklanması işinde kullanılmıştır. Bu yüzden uzun müddet «Cebehane» adını taşıyan kilise, Ahmet III. (1703-1730) devrinde bir nevi silâh müzesi (Dâr-ül-esleha) haline sokulmuştur. Fakat Mahmut II. (1808-1839) devrinde Yeniçeriliğin kaldırılması sırasında, Yeniçerilere ait birçok eşya ve Avrupa memleketlerinden elde edilmiş olan ganimetler ortadan kaybolmuştur. Her türlü eski eser ve silâh toplamağa meraklı olan Tophane müşüri Ahmet Fethi Paşa (b.bk.) tarafından A. 1850 yıllarına doğru, müze haline getirilmiştir. Buna, 1869 da «Müze-i Hümayun» adı verilmiş, 1875 te müze Çinili Köşk'e taşınınca, A. depo olarak kullanılmıştır. Meşrutiyet (1908) ten sonra burası «Askerî Müze» haline getirilmiştir. Kilisenin çevresi şimdi metrelerce yükseklikte toprak ve moloz tabakasiyle dolmuş olduğundan içerisi çok rutubetlidir. Bu yüzden, İkinci Dünya Harbi başında buradan emniyetli bir yere kaldırılmış olan kıymetli kolleksiyonlar, başka bir binada teşhir edilmeye karar verilerek geriye getirilmemiş, A. boş bırakılmıştır.

Ayairini kilisesi: içten bir görünüş

Esas itibariyle Iustinianos devri karakterini saklamış olup 100×32 m. yüzölçümünden bir dörtgen üzerinde yükselen A., «kubbeli bazilika» tipindedir. Asıl kilise kısmı, iki sıra pilye ve İon üslûbunda işlenmiş başlıkları bulunan narin sütunlarla üç nefe ayrılmış olup orta nef yanlardakilerden hemen hemen üç misli daha geniştir. Doğusundaki absid'in içi yarım daire şeklinde, dışı ise üç yüzlüdür. Kilisenin üzeri iki kubbe ve irili ufaklı birtakım tonozlarla örtülüdür. Kubbelerden büyüğü ortadaki geniş nefin doğu tarafını örtmektedir. Bunun çapı 15 m, döşemeden itibaren iç yüksekliği de 35 m dir. Kubbe kasnağının etrafında 20 pencere yeri varsa da bir çoğu örtülmüş olduğundan ışık azalmıştır. Diğer kubbe, büyük kubbe ile nartesk arasındaki sahayı örtmektedir. Bu kubbe elips şeklinde olup kasnaksız ve basıktır. Dış taraftan dam hissini veren bir çatı ile örtülüdür. Üzerleri tonozla örtülü olan yan nefler iki katlıdır. Bu bakımdan Ayasofya'yı hatırlatmaktadır. Nartesk kısmı asıl kiliseye nazaran kuzey ve güneyde bir parça taşkıncadır. Asıl kilise ile bu kısım arasında 5 kapı vardır. Nartesk'ten Atrium'a da 5 kapı ile geçilmekteydi, fakat bunlardan üçü şimdi örtülüdür. Atriumun etrafı üzerleri tonozla örtülü revaklarla çevrilidir. Türk devrinde avlunun etrafına daha bir sıra revak eklenmiş olduğundan avlu oldukça daralmıştır.

A. nin dışında, Bizans tapınklarının çoğunda olduğu gibi, zariflikten çok, bir ağırlık göze çarpmaktadır. İçinin ise Ayasofya kadar olmamakla beraber, zengin süslerle bezenmiş olduğu muhakkaktır. Fakat bugün absid'i örten yarım kubbede görülen mozayik (altın yaldızlı zemin üzerinde büyük bir haç) ile diğer bazı ufaktefek süslerden başka süse raslanmamaktadır.

AYAK (Anatomi), insanda bacağın alt bölümünde bulunan kısım. Bacağa, *bacak aşık eklemi* ile bağlıdır. Ayağın yere gelen kısmına *taban*, sırtına *ayak sırtı*, arkadaki kabarık bölüme de *topuk* denir. İskeleti 26 kemikten yapılmıştır. Bunlardan 7 si *ayak bileği kemikleri*'dir. En arkada, altta bulunarak topuğun iskeletini yapan *topuk kemiği*, bunun üzerinde *aşık kemiği*, aşık kemiğinin önünde *ayak kayık kemiği*, bunun da önünde 3 tane *konik kemik* bulunur. Topuk kemiğinin önünde ve kayık kemiğinin dışında *zar kemik* yer almıştır. Ayak bilek kemiklerinin önünde de içten dışa doğru sayılan, 5 tane ve birbirlerine paralel durumda olan *ayak tarak kemikleri* bulunur. Bunların ön uçları *ayak parmak kemikleri* ile eklem yapmıştır. Parmak kemiklerinin ilk sırasına *birinci dizi kemikleri*, son sırasına *üçüncü dizi kemikleri*, orta sıraya da *ikinci dizi kemikleri* denir. Her parmakta üç kemik olduğu halde başparmakta 2 kemik vardır (ikinci dizi kemiği yoktur).

Ayağın iskeletini yapan bu kemikler tabanda bir düzlem üzerinde bulunmazlar, aşık kemiği tepede olmak üzere topuk kemiğinden ayak tarak kemikleri yönüne doğru bir kemer yapacak biçimdedirler; bu kemerin dayanma noktası arkada topuk kemiğinin topuk çıkıntısı, önde ise tarak kemiklerinin ön uclarıdır. Bu durum, bağ, kas kirişleri ve kaslarla sağlanmıştır. Bu kemer düzleşirse düztabanlık hali meydana gelir. Ayak sırtının bacağa yanaşması (ekstansiyon) işini *tibial ön kas, ayak parmaklarının uzun ekstensor kası* ve *ayak bagparmağının uzun ekstensor kası* yaptırır. Her üç kas da bacağın ön bölgesinde bulunurlar.

Ayak sırtının bacaktan uzaklaşması (fleksiyon) işini *baldır üç başlı kası* yaptırır. *Tibial arka kas, ayak parmaklarının uzun fleksor'u* ve *ayak başparmağının uzun fleksor kasları* ile pronator kaslardan olan *uzun* ve *kısa fibular kaslar* da bu harekete yardım ederler. Bunlardan ilk dört kas bacağın arka bölgesindedir. Son ikisi dış bölgede bulunur.

Ayak tabanının dışa döndürülmesi işini *uzun* ve *kısa fibular kaslar* yaptırır. Tabanın içe döndürülmesi işini *tibial arka kas, ayak parmaklarının uzun fleksor*'u ve *ayak başparmağının uzun fleksor*'u yaptırır.

Ayağın içe yaklaştırılması işini, tabanı içe döndüren kaslar, uzaklaşması işini de tabanı dışa döndüren kaslar yaptırır.

Son dört, ayak parmaklarının taban tarafına bükülmesi (fleksiyon) işini *ayak parmaklarının uzun fleksor*'u ile tabanda bulunan *ayak parmaklarının kısa Fleksor kası* yaptırır. İlk söylenen kasın içine tabanın ortasında bulunan *taban kare kası* ile *solucanımsı kaslar* da katılırlar. Ayak başparmağını, *başparmağın uzun fleksor*'u ile tabanda bulunan *başparmağın kısa feleksor kası* tabanı büker. Beşinci parmak da bu işe, tabanın dış bölgesindeki, *beşinci parmak fleksoru* katılır.

Bunlardan başka tabanda, içte *ayakbaşparmağının abdukdor*'u ile *adduktor kasları*, dışta da beşinci parmağın *abduktor*'u ile *opponens kası* vardır. Tarak kemikleri arasında da *tabanın kemikler arası kasları* bulunur.

Tabanda bulunan bütün kaslar ve deri, sinirlerini *tibial sinirin* dalı olan *taban iç* ve *taban dış sinirin*'den alırlar. Tabanda bulunan yapılar damarlarını *tibial arka atar damarın* dalı olan *taban iç* ve *taban dış atardamarın*'dan alır. Toplardamarları atardamarların yandaşlarıdır.

Taban kaslarını alttan örten ortada sağlam fibröz yapıya *taban akzarı* denir. Bu akzarın dışında deri altı kası vardır. Burada birtakım bölmelerin içine sıkışmış durumda *yağ kıtıkları* bulunur. Tabanda yere değen kısımda yer almış vücut ağırlığını dağıtmaya yarıyan *deri altı keseleri* vardır. Taban derisi arkada çok kalın, önde daha az kalındır. Deri kılsızdır terbezlerinin çok olmasına karşılık yağ bezleri yoktur.

Ayak parmaklarının, ayak sırtına bükülmesi (ekstension) işini *ayak parmaklarının uzun ekstensor*'u ile, ayak sırtında bulunan, *ayak parmaklarının kısa eksternsor*'u yaptırır. Bu işi ayak başparmağına, *başparmağın* uzun *eksten sur*'u ile *ayak başparmağının kısa ekstensor*'u yaptırır. Bundan başka ayak sırtında *kemikler arası sırt kasları* vardır. Ayak sırtının atardamarları tibial ön atardamarının dallarından gelir. Toplar damarların derinde olanları, atardamarların yandaşıdır. Yüzgündekileri deri altında önce bir toplardamar ağı veya yayı yaparlar. *İç taraftakiler büyük safen toplardamarına*, dıştakiler *küçük safen toplardamarlarına* dökülürler.

Derinin iç bölümünün sinirleri *yüzeyel fibular sinirin* dallarından olan *ayak sırtı derisi iç* ve *orta* sinirinden gelir. Dış bölümünün siniri *baldır siniri*'nin dallarından *ayak sırtı derisi dış sinirinden* gelir. Ayak sırtı derisi tabana nisbeten incedir. Kıl, terbezleri, yağ bezleri bulunur. (Resim için bk. ANATOMİ, levhalar).

Ayak hastalıkları: Ayak vücudu yerle birleştiren halkadır. İki önemli görevi, vücut ağırlığını taşımak ve vücudun yer değiştirmesini sağlamaktır. Ayak oynakları, ayağın sırta, tabana, içe, dışa bükülmesi, ayak ucunun içe ve dışa dönmesi gibi her istikamette ayak hareketlerini sağlarlar. Ayaktaki her ârıza ve hastalık bu hareketlerde bir kısıklık ve rahatsızlıkla kendini gösterir. Ayak ârıza ve hastalıkları, pek değişik ve karışık sebeplerle, ayağın çeşitli dokularında çeşitli şekillerle görülür. Ayrı sebepler benzer hastalık belirtileri de verebilir. Bütün ayak hastalık ve ârızalarının tanınması, sebeplerinin anlaşılması ve sağıtımı zamanımızda pratik önemi çok artmış olan Ortopedi konusuna girer.

Ayak hastalıklarından özellikle statik bozuklukların meydana getirdikleri ayak şekil değişiklikleri, basit şekillerinde, tabanın içe bakması (Pes Varus), dışa bakması (Pes valgus), ayak ucunun düşmesi (Pes equinus), parmakların yükselip ayağın topuğa basması (Pes calcaneus), ayak kemerinin çökmesi (Pes Planus), yükselmesi (Pes cavus), ön kemerin çökmesi (Pes transversor-Planus) gibi tiplere ayrılır. Ancak pratikte ayak değişikliklerinin bu sade şekilleri pek görülmez. Daha çok, bu sade şekiller biribirleriyle birleşerek çeşitli klinik tiplerini meydana getirirler. Pes equinus-varus (çomak ayak) pes plano-valgus (düztaban) v. b. gibi.

Bütün ayak şekil değişiklikleri içinde bu son iki tip en çok görülenleri ve pratik önemleri en çok olanıdır. Doğuştan pes equino-varus, küçük yeşta, henüz dokuların sıklaşıp sertleşmemiş oldukları erken vakalarda manipulasyon'la düzeltilebilir ve sağıtılabilirler. Gecikmiş vakaların sağıtımı çetin zorluklarla karşılaşır; ağır ameliyatlara ihtiyaç gösterebilir. Küçük çocuklarda topuğun iç kenara basmış (Pes valgus) çok görülür. Vücut ağırlık çizgisini içe düşerek ayağın statik düzenini bozan bu ârıza, ayakkabı ökçesinin iç kenarını biraz yükseltip biraz da ileri doğru uzatarak, zamanında önlenmezse düztabanlık ve dizin içeri çarpılması (K-bacak) gibi sakatlıklıklara yol açar. Böyle çocukların ağırlık çizgisini normal doğrultuya getirip diz ve bileklerindeki gerginlik ağrılarını gidermek için, ayak uclarını içeri basarak yürüdükleri dikkati çeker.

Ayak çok ağır görevini başarabilmek için normal şeklinde, sağlam ve kuvvetli olmalıdır. Ayağın normal faaliyetini yapması veya aşırı yorularak zorlanması aynı derecede zararlıdır. Ayağın normal durumunda tutulması, ayak kemiklerinin normal biçim ve düzenlerinde olması, bağların sağlam ve elâstikî bulunması ve özellikle kas, sinir dolanım sistemlerinin ârızasız çalışmaları ile mümkün olur. Ayak zorlaması, aşırı yüklenme ve yorgunluklarla ham ayaklarda ağrılar ve kramplarla kendini gösterir (yeni kura erleri). İlk zamanlarda istirahatla geçen bu tablo, dayanılmıyacak ağır şartların devamı, veya farkına varılmamış ârızaların bulunması ve ayağın zayıf olması halinde önemli ihtilâtlara yol açar. Ayağa uymıyan ayakkabılar, zorlayıcı şartlar altında ayağın devamlı kullanılması (balet artistleri), fabrika işçilerinde olduğu gibi devamlı ayakta durmak za-

rureti, büyük şehirlerde asfalt yollar ve nakıl vasıtalarının artması ile ayak faaliyetinin normalaltına düşmesi, zamanımızda sosyal önem kazanan bir grup hastalıklar meydana getirmiştir.

Ayak hastalıkları bahsinde ayak terlemesi de önemli bir yer alır. Ayak, kalın tabakalarla örtülü olur ve açık hava ile temas edemezse, sıcak mevsimlerde hararet değişmesini yapamaz, fazla ısınır ve terler. Ter içinde ıslı ayağın derisi bozulur. Ayak terlemesi, özellikle ârızalı ayaklarda ciddî hal alır, bu ayaklarda kanamalar dahi görülebilir.

Ayağın korunması için, ayakkabıların bası terazisinin düzeninde olması, topuk kısmının ayağı iyi kavraması, iç kenarının düz, burun kısmının ayak parmaklarının serbestçe hareketine ve yayılmasına imkân verecek yeterlikte geniş bulunması lâzımdır. Yüksek ve dar ökçe kadınlarda, belin fazla çukurlaşması, dizlerin hafif bükülmesi ile özel bir duruş ve yürüyüş nizamı icabettirir. Genç kadınlar buna kolaylıkla uyarlar, bazıları böyle daha da rahat ettiklerini söylerler. Fakat fazla yorgunlukla, eğer iç organlarda da düşüklük varsa, vasomotör bozuklukların sebebi olabilir. Oynaklarda değişmeler gösteren yaşlı kadınlarda ise bel ağrılarına sebep olur. Özellikle sıcak havalarda, ayakların her akşam yıkanması, iyice kurulanarak pudralanması, çevre şartlarının müsaadesine göre çıplak ayakla her gün halı üstünde veya açıkta bir müddet dolaşılması ayak tırnaklarının düz kesilmesi ihmal edilmemesi lâzım olan tedbirlerdir.

Uzun süreli bütün yatalak hastalarda, özellikle felçlilerde ayağın gerekli cihazlarla normal duruşunda korunarak şekil değişikliklerinin önlenmesi gereği unutulmamalıdır.

AYAK, göllerin fazla suyunu boşaltan akarsular (bk. GİDEGER).

AYAK, Halk Edebiyatında, kafiye.

Ayak açmak yahut **ayak vermek :** saz şairleri arasında yapılan şiir yarışması (müşaare) nda ilk kıtayı söylemek: yarışmaya katılan şairler, hep bu kıtanın son mısraındaki ayak ile nazire söylemek zorundadırlar.

Ayak uydurmak: saz şairleri arasında yapılan şiir yarışması (müşaare)nda ilk şiiri söyliyenin şiirindeki ayağa uyarak nazire söylemek.

AYAK DİVANI, Osmanlı İmparatorluğunda pek çabuk yapılması gereken önemli olağanüstü işler için padişahın huzuriyle kurulan divan. A. kurulması savaş alanında olup da hükümdar bulunmazsa divana vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem adları da verilen sadrazam başkanlık ederdi. Padişahtan başka herkes ayakta durup görüşülen iş acele bir karara bağlandığından bu divana A. adı verilmiştir. Fatih devrinden sonra padişahların divana başkanlık etmemeleri üzerine halkın ve ordunun, bazı kere son dereceyi bulan ıstıraplarını ve şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara söylemek istemesi A. kurulmasına sebep olmuştur. Hükümdarların yapmak zorunda bulundukları A, ya önemli saydıkları ve kuşkulandıkları yolsuzlukları gidermek için, yahut da askerin isyanı veya halkın şikâyeti üzerine olurdu. Sadrazamların yaptıkları A. ise çoğu vakit savaş zamanlarında ve ordugâhta olurdu. Ordu erkânı ile ocak subaylarının katıldıkları divanda açıkça konuşulur ve acele karar verilirdi. Kanunî Sultan Süleyman hacca giden bir Türk gemisinin Malta şövalyeleri tarafından yakalanması ve İstanbul'un su ihtiyacının artan nüfusa göre ayarlanması için iki defa A. yapmıştır.

Ayak divanlarının en önemlileri hükümdarların yapmak zorunda bırakıldıkları divanlardır. Murat IV. zamanında kapıkulu askerlerinin ayaklanması üzerine iki, bir kere de padişahın kendi arzusiyle olmak üzere üç kere A. kurulmuştur. Birincisinde isyancılar hükümdara taht kurdurmuşlar ve Sadrazam Recep Paşa'nın telkini üzerine padişahı abdest alıp dışarı çıkmağa ve A. kurmağa zorlamışlardır. Bu divanda Yeniçeriler hükümdarın yanına kadar sokulmuşlar ve öldürmek istedikleri Hafız Ahmet Paşayı elinden alıp parçalamışlar ve memurlukların satılmaması, halktan rüşvet alınmaması hakkında hükümdardan söz almışlardır. Gene Murat IV. zamanında, 1631 yılında Vezir-i âzam Hüsrev Paşa'nın Tokat'ta öldürülmesi üzerine Yeniçeriler ayaklanarak saraya saldırmışlar ve hükümdardan A. istemişlerdir. Hüsrev paşaya karşılık olarak defterdarı, ocak ağasını ve hükümdarın müsahiplerinden birinin başlarını istemişler ve bunları alıp öldürmüşlerdir. Bundan başka, isyancılar saraydaki şehzadelerin sağ olup olmadıklarını anlamak için kendilerini görmek istemişler, gördükten sonra, şehzadeleri hükümdara emniyet edemiyeceklerini bildirerek kefil istemişler ve şeyhülislâm ile Recep paşanın kefil olması üzerine dağılmışlardır. Murat IV. zamanında üçüncü bir A. daha olmuş ve bu sefer hükümdar ocak ağalarını çağırarak kesin olarak itaatlarını istemiştir. Bu A. saray bahçesinde ve deniz kenarında bulunan Sinan Paşa köşkünde toplanmıştır. Divanda vezir-i âzam şeyhülislâm, kazasker, nakib-ül-eşraf, bilginler, Yeniçeri Ocağı ağaları bulunmuş, Yeniçeri Ocağından itaat edeceklerine dair söz alınmış ve hükümdarın emri üzerine Ocak ağaları itaat yemini etmişlerdir. Mehmet IV. zamanında da hükümetin piyasaya çıkardığı züyuf akçe (ayarı bozuk para) yüzünden zarar gören esnaf ve halk saraya dolarak padişahı A. kurmağa zorlayıp dertlerini anlatmışlar, hükümdar da «böyle zulme rızam yoktur» diyerek ellerine ferman vermiş ve sadrazamı azletmiştir (1651). Ayak divanlarının sonuncusu gene Mehmet IV. devrinde, 1658 de Sadrazam Köprülü Mehmet Paşaya karşı, Abaza Hasan Paşanın teşviki ile Anadolu'daki paşaların ayaklanmaları üzerine kurulmuştur. Hükümdar Erdel seferinde bulunan Sadrazamı hemen Edirne'ye getirtmiş, otag-ı hümayunda padişahın huzuriyle A. toplanmış ve hükümdar durumu açıklayarak Anadolu'daki isyancılar üzerine yürünmesini istemiştir. Divanda bulunanlarla ordu bunu hep birlikte kabul etmişlerdir.

AYAK ESNAFI ve **SATICILARI,** evlerin çeşitli ihtiyaçlarını sağlıyan şeyleri şehrin sokaklarında gezerek ve bağırarak satan esnaf ve satıcılar. A. nın kasaba ve şehirlerin günlük hayatında önemli yeri vardır. Hususiyle büyük şehirlerde bunların sayıları ve çeşitleri artmakta ve rolleri daha önemli olmaktadır. İstanbul'da bu esnafın ve satıcıların ötedenberi üstün bir yeri vardı, çeşitleri de pek çoktu.

Bunlardan İstanbul'un şehir tarihine geçmiş tipler türemiştir. Bu esnaf büyük şehirlerin daha çok kenar mahallerinde dolaşırlar.

AYAK NAİBİ, Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtında çarşı ve pazarlarda esnafı denetleyenlere verilen ad. İmparatorluğun eski teşkilâtında şehir işlerine kadılar bakardı. İstanbul kadıları da aynı zamanda şehrin belediye başkanı idiler. A. leri kadı adına çarşı ve pazarlarda gezerek satıcıları denetlerler, narha uygunsuzluk gösterenlerle, hileli terazi kullananları cezaya çarptırırlardı.

AYAK OLTASI (Ask.), mevziler önünde, içinde ve derinlikteki yerde insanların ayağına takılıp hareketini güçleştirmek için dikensiz telden yapılan bir engel. Bunlar ya yere çakılmış kısa kazıklara gerili teller veya her kazığa ilmikli olarak bağlanmış ve içine ayak girince bilekten boğarak yere düşüren bir tel halinde yapılır.

Ayak oltası maniası: ayak oltası engellerinden meydana getirilmiş bir engel bölgesi.

AYAKADASI, Batı Anadolu'da Reşadiye yarımadasının güney kıyısına yakın bir yerde ve Sömbeki adası karşısında, Karaincir ve Yassı adaları arasında küçük bir ada.

AYAKAPI, İstanbul'da, Haliç'te, Fener ile Cibali arasında bir yer olup İstanbul surunun Haliç'teki kapılarından biridir. Kapının iç tarafında bugün Gül camii denilen eski Aya Theodosia kilisesi bulunmaktadır. Bu kilisenin Bizans mimarlığı bakımından özelliği ve değeri vardır. Bu kilise önceden askerlik işlerinde anbar olmak kullanılmış ve Selim III. zamanında camie çevrilmiştir. Ayakapı'da XVI. yüzyıl Türk yapıcılığının güzel birer örneği olup bugün harap halde bulunan bir hamam ile bir çeşme vardır.

AYAKÇI, Mevlevi ve Bektaşilerden dervişliğe ikrar verip soyunan, yani derviş elbisesini giyinerek hizmet için tekkede kalan muhip. Muhip, yâni tarikata girmiş olan ya ömrünün sonuna kadar muhip olarak bu ilk derecede kalır, yahut da bir müddet sonra derviş olmaya karar verir, Şeyhe müracaat eder. Müracaatı kabul edilirse eviyle ve ailesiyle alâkasını keser, tekkeye girer. Mevlevilerde «çile» denilen belli müddeti hizmetle geçirir, derviş olup hücreye çıkar, yani tekkede bir oda sahibi olur. Bektaşilerde ise ömrünün sonuna kadar hangi tekkede ise orada bir hizmetle vakit geçirir. Dervişliğe ikrar veren canların ilk hizmetleri «Ayakçılık»tır. Ayakçılık, o canı hizmete alıştırmak için konmuş hafif bir hizmettir. A., âdeta elulağı ve yardımcıdır. Dedeler, küçük hizmetleri bu cana buyururlar, mutfakta da canlara yardımda bulunulur. A., semaʿ çıkartıncaya kadar sikke giyemez, arakiye giyer. Mevlevî mutfağında 18 hizmet vardır. A. lık, ilk hizmettir. Üstüne yeni bir can gelince abdesthaneleri temizlemeğe memur olur ki buna «Abrizcilik» derler. Bektaşilerde dervişliğe ikrar verene «kalender» denir. Kalender, bir müddet arakiyeyle hizmet eder, sonra bir âyin-i cem tertip edilerek kendisine taç giydirilir.

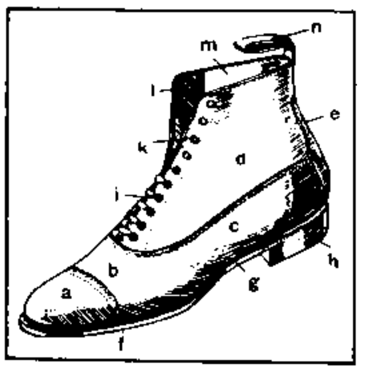
Bir de tekke de derviş çok olur, sayısı 18 i aşarsa hizmet sahiplerinin maiyetine birer A., yani yardımcı verilir ki bunun, asıl A. lıkla münasebeti yoktur.

Selçuklu ve Akkoyunlu hükümdar saraylarında da görevliler arasında A. adı alan ve sultanın sofra ve şarap hizmetleriyle meşgul olan kimseler vardı.

AYAKKABI, bir ayak giyim eşyası. A., genel olarak 2 esas kısımdan bileşiktir: saya, taban.

1 — *Saya:* saya, ayağın üst kısmını kaplıyan yüzün adıdır; ayakkabının cinsine göre çoklukla deri, bazen keçe, kumaş v. b. den olabilir.

Saya çeşitli parçalardan meydana gelmiştir: a — Burun kısmı (maskaret): çoklukla ayrı kesilmiş olup yüze sonradan dikilir. b — Yüz: ayağın üst kısmını saran ve maskaretli A. larda burun kısmının dikiş yoliyle ilâve edildiği parçadır. c — Yan kısımlar (gamba): ayağın iki yanını kaplıyan parçalardır; ayağın arkasında biribirine dikilmişlerdir. Bu dikiş çok kere «flota» denen bir şeritle gizlenmiş, aynı zamanda kuvvetlendirilmiştir. Sayanın iç yüzünde ya bezden, veya «yarma» denen düşük evsaflı deriden bir astar bulunur. Fotin bağının geçtiği deliklerin altına, fotinlerde kapsüllerin tespit edildiği kenarların iç kısmına yarma astarlar dikilmiştir. Erkek ayakkabılarında bağın bulunduğu yarığın altına isabet eden kısma bir dil konulmuş, fotinlerde, giymeyi kolaylaştırmak için arkaya bir de kulak eklenmiştir.

AYAKKABININ PARÇALARI

a — burun (bombe), b — yüz, c — alt yanlar (gamba), d — yanlar (üst yan), e — flota, f — taban, g — mafsal, h — ökçe, i — ayakkabı bağı ve deliği, k — kapsüller, l — delik ve kapsül altı astarı, m — astar, n — kulak.

2 — *Taban:* taban, ayakkabının altına gelen ve yerle temas eden kısımdır; kösele lâstik v. b. gibi dayanıklı bir maddeden yapılır. Tek bir parçadır. A. larda tabanın kalınlığı A. nın cinsine göre 1,5 - 2 mm den 8 - 10 mm ye kadar değişebilir. Normal olarak kadın iskârpinlerinin taban kalınlığı 3 mm erkek A. larının 5 mm, yürüyüş için kullanılan kalın A. ların ise 8 - 10 mm arasındadır. Bununla beraber taban kalınlığı modaya göre de değişebilir. Saya ile taban arasında, dışardan görünmiyen ve A. yapımı sırasında sayanın raptedildiği bir taban astarı vardır. Taban astarı bir iç taban vazifesi görür, gayet incedir ve eskime imkânlarının azlığı dolayısiyle çoklukla iyi vasıflı olmıyan yarma deriden yapılmaktadır. Tamamlanmış bir ayakkabıda burun kısmında bombe, arka kısmında da fort dikkati çekmektedir. Bu kısımlar A. nın dışardan gelen çarpmalara dayanması lâzımgelen yerleri olması dolayısiyle, ya tazyik edilmiş mukavvadan, veya köseleden yapılmıştır. Çoklukla A. nın ortasına, taban ile taban astarı arasına ayak için bir dayanak olmak üzere ayrıca tazyikli mukav.a veya köseleden bir parça bir mafsal konulmaktadır. Tabanın arka ucunda ökçe bulunmaktadır. A. nın çeşidine göre ökçenin yüksekliği değişebileceği gibi tahtadan veya köseleden de yapılabilir.

A. ların büyüklükleri özel numaralarla ifade olunur. Avrupa'da genel olarak kabul edilen esasa göre A. nın uzunluk numaraları: No. 24 = 16 0796 cm, No. 33 = 22,0058 cm, No. 38 = 25,3922 cm, No. 43 = 28,7786 cm dir. A. larda ayrıca bir de tarak numarası vardır.

A. cinsleri: A ların, iskarpin (yarım A.), fotin, kadın ayakkabısı, çizme, bağlı fotin, yandan düğmeli fotin, tahta A. (tabanı tahta), keçe A. ve keçe çizme (tabanı ve sayası keçe), lâstik A., hasır A., rugan A., sandal gibi çeşitlerinden başka, çivili, dikişli ve yapışma tabanlı olmak üzere de birtakım cinsleri vardır. Sonuncu cinslerde, A. lar tabanın sayaya birleştirilmesi usulüne göre isim almıştır.

A. yapımı: A. eskiden baştan başa elde yapılırdı. Zamanımızda, hususiyle ilerlemiş memleketlerde, ayakkabı fabrikalarda yapılmaktadır.

Fabrikalarda A. şöyle yapılmaktadır: sayanın parçaları, A. nın yapılacağı deriden, mukavva veya çelik model

KENARLI BİR AYAKKABININ MAKİNE İLE İMALİ

1 — Saya parçalarının kesilmesi. 2 — Bir fotin sayasının en önemli parçaları: a-maskaret, b-yüz ve aşağı yanlar, c-yan parçaları. d-flota, e-dil. 3 — Saya parçalarının dikiş makinasında dikilerek birleştirilmesi. 4 — Sayanın bütünü. 5 — Tabanın ve ayakkabının diğer alt kısımlarının kesilmesi. 6 — Ayakkabının alt kısımları: a-taban astarı, b-bombe parçası, c-ökçe, d-fort, e-taban. 7 — Bir ayakkabı kalıbı. 8 — Taban astarının kalıba tesbiti. 9 — Sayanın kalıba yerleştirilmesi. 10 — Monte işi. 11 — Monte edilmiş saya. 12 — Vardolanın dikilmesi (batuma). 13 — Kenarı dikilmiş saya. 14 — Kazuma ameliyesi. 15 — Kazuma ameliyesinden sonra ayakkabı. 16 — Taban kenarının freze edilmesi. 17 — Ökçenin ayakkabıya tesbiti 18 — Taban ve ökçeli saya. 19 — Ökçenin freze edilmesi. 20 — Kenarların parlatılması. 21 — Taban yüzünün zımparalanması. 22 — Taban yüzünün parlatılması. 23 — Sayanın ütülenmesi 24 — Ayakkabı.

ler yardımiyle ve bıçakla kesilir. Bu iş ya elle, yahut deri kesme makinesiyle de yapılır. Saya parçaları fabrikanın saya dikiş kısmında dikilir, bu suretle sayanın bütünü meydana gelir. Kösele kesme makinalarında taban, burnun sert kısmı, fort, v. b. parçalar kesilir. Kösele kesme makinalarında çoklukla bir de ökçe hazırlama atölyesi bulunur. Hazırlıkları tamamlanan saya parçaları monte kısmına gönderilir. Saya, burada, kalıplara geçirilir ve ufak demir çivilerle taban astarına bağlanır, yani monte edilir. Monte işi küçük fabrikalarda elle, büyük fabrikalarda ise makinelerle yapılır: a — taban astarını kalıba bağlıyan makine (taban astarı çekme makinesi), b — sayayı kalıba geçiren makine (büyük monte makinesi), c — monte edilen yani astarına raptedilen sayaya düzgün bir satıh verebilmek için kullanılan çekiç makinesi.

Monte işinden sonra taban sayaya birleştirilir. Tabanın sayaya birleştirilmesinde türlü usuller vardır, bu usullere göre de A. çivili, dikişli, yapışık tabanlı v. b. olmak üzere türlü cinslere ayrılır.

I — Amerikalı MacKay usulü: Bu usule göre. monte atölyesinden gelen A. dan kalıp çıkarılır ve taban 2 - 3 demir çivi ile geçici olarak bağlanır, bundan sonra taban kenarları boyunca, ya taban astarına dikilir (dikiş makinesinde) veya tahta çivi makinesinde çivilenir. Birinci halde dikişli, ikinci halde tahta çivili A. yapılmış olur.

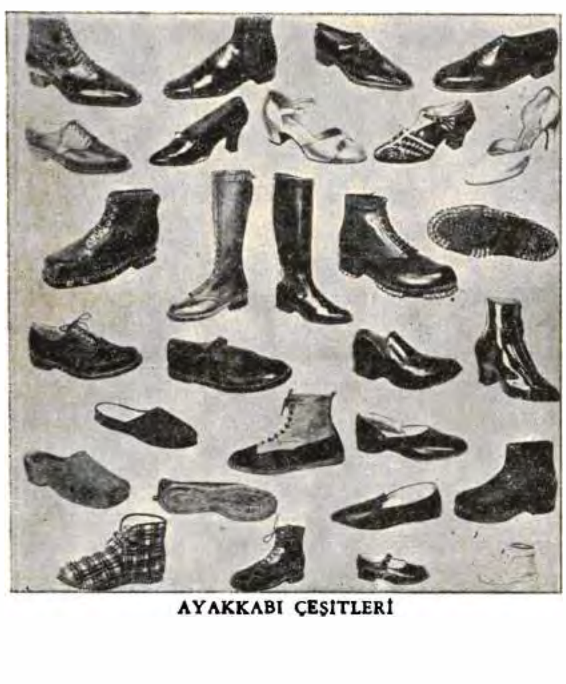
Dikişli A. lar aynı zamanda gizli dikişli olarak da yapılabilirler: bunun için de, taban üzerinde kenarlar boyunca çizilmek suretiyle yarıklar yapılır ve dikiş bu yarıkların içine gelecek surette dikilir, sonra yarığın kaldırılan kenarları indirilerek, özel tutkallar (yarık çimentosu) ile yapıştırılır ve yarık kapama makinesi ile iyice bastırılır.

II — Amerikalı Goodyear usulü: kenarlı A.: Bu usule göre monte işi bitmiş olan, yani sayanın tabana birleştirilmesi işine kadar hazırlanmış olan A. ya, sayanın alt kenarı boyunca kösele bir şerit (vardola) geçirilir. Bu bağlama işi, doğrudan doğruya taban astarına değil de, tabanın astarının kenarı boyunca yukarı kaldırılmış olan yekpare bir parçaya (bir dudağa) ve sayanın alt kenarına dikilmek suretiyle yapılır. Vardola, batuma makinesinde dikildiği için, bu işe «Batuma işi» denir. Batumadan sonra vardolanın üzeri temizlenir, sayanın fazlası kesilir, tabanın eklenmesi için her şey hazırlanmış olur.

Tabanın hazırlanmış olan sayaya dikilmesi işine «Kazuma» denir. MacKay usulü ile bu usul arasındaki fark, tabanın doğrudan doğruya taban astarına değil de bir kenar şeridine, vardolaya tespitinden ibarettir. Kazuma dikişi kazuma makinesinde yapılır. Dikiş taban üzerinde bulunan ve taban kenarını dolanan bir yarık içerisindedir, daha sonra yarığın ağzı kapatılmaktadır. Yani A. gizli dikişlidir. Vardola üzerindeki dikişler, dikiş forma makinasiyle derinleştirilir ve intizama sokulur.

Bu çeşit A. lar MacKay A. larından daha elastikîdirler ve formaları daha uzun zaman bozulmaz.

III — Yapıştırma tabanlı A. lar: Ago usulü: bu usulle taban yapıştırılmaktadır. Bunun için de taban ve sayanın yüzleri bağlantı yerlerinde pürtüklü bir hale getirilmekte ve üzerine özel bir tutgal olan ago çimentosu sürülmekte, bundan sonra taban yerleştirilmekte ve pneuma-

AYAKKABI ÇEŞİTLERİ

tık bir presle sıkıştırılmaktadır. Bu iş 10 - 30 dakika içinde sona erer. Bu usulle en ince derileri işlemek kabildir. Çok kere balo ve rugan A. larda bu usül tatbik edilmektedir.

IV — En hafif A. larda kullanılan diğer bir usul de, tabanın ters olarak kalıba tespit edilmesi ve sayanın da ters çevrilmiş olarak, yani saya astarı dışta olmak suretiyle kalıba geçirilmesi ve yapılacak batuma dikişi cinsine göre tabana dikilmesidir. Daha sonra A. tersyüz edilir ve asıl yüz dışarı gelir. Taban astarı olarak gayet ince bir deri veya bir kumaşla örtülmüş mukavva yeter. Bu usul terlik yapmada kullanılır ise de, ago usulü kolaylık bakımından bu usule daima tercih edilir.

V — Sandal yapımında kullanılan usul: burada da taban kalıba geçirildikten sonra saya geçirilir ve kenarlı A.-larda olduğu gibi yüz tabana kazuma dikişi ile tespit edilir.

Tabanı ile sayası yukarıda saydığımız usullerden birisi ile birleştirilen A. nın tabanı düzlenir, tabanın kenarları kenar firezesinde kesilir, ökçenin iç kenarları tanzim edilir, taban ve ökçe zımpara makinesinde zımparalanır, taban kenarları parlatılır, tabanın yüzü ile ökçe boyanıp cilâlanır. Bunlar özel makinelerle yapılır ve ambalajlanmaya hazır edilir.

Türkiye'de A. endüstrisi: Memleketimizde A. ihtiyacının büyük bir kısmı el yapımı ile sağlanır.

Sümerbank'a bağlı olan Beykoz deri ve kundura müessesesi, memleketimizde kurulan ilk deri ve kundura fabrikasıdır. Bu fabrika bugün senede ortalama 2 187 000 çift askerî, ve 459 000 çift sivil kundura yapabilmektedir.

Beykozdaki fabrika 1810 senesinde Hamza Bey adlı birisi tarafından tabakhane olarak kurulmuş, 1816 da Mahmut II. tarafından satın alınarak ordu ihtiyacına tahsis edilmiştir. 1842 de ilk defa makineleştirilmiş, 1884 te bir günde 250 - 300 çift kundura yapabilecek bir tesis eklenmiştir. 1912 de günde 250 çift A. yapılmakta idi, bu tarihlerde tesisatta günde 1000 çift A. yapmak için lüzumlu makinalar sipariş edilmiş, 1916 senesinde bu miktarın 2 000 çifte çıkarılmasına çalışılmıştır. Beykoz fabrikası 1933 te Sümerbank'a devredilmiştir.

AYAKLANMA, halkın devlet içinde hukuk düzenini yürütmekle görevli organlara şiddet yolu ile karşı koyması. Bunun teşviki dahi suçtur. A. çoğu zaman silâhlı olur. Asker tarafından yapılırsa özel hükümler uygulanır.

AYAKLI KOŞMA, halk edebiyatında müstezat şekliyle yazılan koşmalar. Buna «yedekli koşma» da denir. İlk dörtlüğün ikinci ve dördüncü mısralarından, diğer dörtlüklerin de yalnız dördüncü mısralarından sonra o mısralarla kafiyeli birer kısa mısra (ziyade, yedek) vardır.

AYAKLI MANİ, mani şekillerinden biri. Birinci mısrada tam bir cümle söylenmez sadece aşağıdaki mısralarda kafiye olarak geçecek kelime verilir. Bu türlü manilerde hep cinas sanatı yapılır.

AYAKSIZLAR: bk. APODA.

AYALA, Ramón Pérez de (doğ. 1881), İspanyol romancısı ve tenkidcisi. Oviedo'da doğmuştur. Fen ve Hukuk öğrenimini aynı şehrin üniversitesinde yapmıştır. Büyük Britanya'da sefirlik, Millî Kitaplıkta ve Prado Müzesinde müdürlük etmiştir. 1928 de Millî Akademiye üye seçilmiştir.

Başlıca eserleri şunlardır: Cizvitleri terbiyeci olarak şiddetle tenkid eden *A. M. D. G.* [1910] başlıklı kitaptan başka *Luz de Domingo* (Pazar ışığı) [1920] *Belarmino y Apolonio* [1921], *El curandero de su honra* (Namusunun hekimi) [1927], *Tigre Juan* (Kaplan Juan) [1933]. Son iki eserinde A. klâsik bir İspanyol tipi olan Don Juan etrafında cinsiyet konusu üzerinde çalışmıştır. Bundan başka Ortega y Gasset ile birlikte bir müddet «España» dergisini idare etmiştir. A. nın üslûbu çok yerli özellikler taşıdığından eserlerinin tercümesi güçtür. Konularında ve düşünüş tarzında İspanyol hayat ve mizacının geniş etkisi vardır. Dar bir okuyucu kütlesine hitap etmiştir.

AYALA Y HERRERA, Adelardo Lopez de (1828-1879), İspanyol dram yazarı ve siyaset adamı. Guadalcanal'da doğmuştur. Çok genç yaşta tiyatro eserleri yazmağa başlamış, *Un hombre de estato* (Bir devlet adamı) adlı dört perdelik manzum piyesi Ispanyol tiyatrosuna kabul edilmiş [1851], bir yıl içinde *Castigo y perdôn* (Ceza ve af) ve *Los dos Guzmanes* (Iki G. lar) piyesleriyle geniş bir kitle tarafından tanınmıştır. 18:4 te, en güzel eseri sayılan *Rioja*'yı yazmıştır. Siyaset alanında mutedillerin faal üyesi bulunan A. nın 1855 ten sonra yazdığı piyesleri üzerinde siyasî inançlarının etkisi görülür. *El Conde de Castralla* (Castralla Kontu) adlı eserinin 1856 da üçüncü temsilinden sonra oynanması hükümet tarafından yasak edilmiş, bunun üzerine A. mutedillerden ayrılmış ve 1857 de Badajoz'dan liberaller adayı olarak saylav seçilmiştir. Sık sık siyasî kanaat değiştiren A., 1871 de tekrar ilk muhafazakâr ilkelerine dönerek Alfonso XII. nin birinci kabinesine üye olmuştur. Bu sırada A. nın *El tanto por ciento* (Yüzde şu kadarı) ve *El tejado de vidrio* (Camdan dam) adlı romantik ve yergili piyesleriyle dramcılık ünü genişlemiştir. Son eseri *Consuelo* (Teselli) [1878] dur. En iyi lirik eseri, Emilio Arrieta'ya yazdığı *Epístola* (mektup) dır.

AYALON, Filistin'in dağlık yöresinde eski bir şehir. Şimdiki Yalo. Ayalon vâdisine bugün Merci-ibni Omer denmektedir. İsrail din adamlarının merkezlerinden birisi idi.

AYAMÂN, Amerika kızılderili dillerinin Güney Amerika bölümüne giren Xiraxara (Şiraşara) dil ailesinin başlıca üyesi olan Xiraxara dilinin bir diyeleği (öbürleri: asıl Xiraxara, ve Gayón). Eskiden Venezuela'da Tocuyo ırmağının orta kısmı kıyılarında konuşulurdu. Kalıntılarına bugün San Miguel, Aguada Grande ve Moraturo (Lara bölümü) yörelerinde raslanmaktadır. Bazı dilciler, bu diyeleği Aravak (b. bk.) ailesine bağlamak istemişlerdir.

AYAMAVRA: bk. LEVKOS.

AYAMONTE, İspanya'nın güneyinde, Huelva'da liman ve şehir. Guadiana ırmağının ağzı yakınında ve sol kıyısındadır. Nüfusu 13 200 dür. Garnizonu, eski istihkâmları, tersanesi ile bir sınır şehri, balıkçılık ve canlı bir ticaret merkezidir.

AYAN, Ohotsk denizinin batı kıyısında, Rusya'nın Uzakdoğudaki limanlarından biri. Liman, kasım ayından mayısa kadar donmuş bir halde bulunur. A. ın ancak birkaç yüz nüfusu vardır. Önemi, Lena nehri bölgesiyle olan bağlantıyı sağlamasındandır.

AYAN: bk. OYANA.

ÂYAN, bir şehrin bir kavmin ulular, ileri gelen büyükleri. Osmanlı padişahlarının buyurultularında, hususiyle XVIII. yüzyıldan itibaren devlet işlerindeki ilgileri sebebiyle, bunlardan, «eşraf ve âyan-ı belde», «vücuh ve âyan-ı şehir» gibi deyimlerle bahsedilmektedir. Bu deyim aynı anlamda olarak daha önce Orta Asya ve Horasan taraflarında da kullanılmıştır.

Osmanlı devletinde A. nın nüfuzları ve hükümete karşı dikbaşlı bir tavır takınmaları 1682 de başlıyan ve dört devletle on altı sene süren sefer esnasında görülmüştür. Hazinenin ihtiyacından dolayı malî mukaatıaların malikâne usulü ve hayat kaydı şartiyle 1694 tarihinden itibaren yerli eşraf ve A. tarafından idare edilmesi, onların zenginleşmelerine ve harb yüzünden, zayıflıyan hükümet otoritesine karşı nüfuz kazanmalarına sebep olmuştur.

Daha sonraki seferlerin ve hususiyle Kaynarca antlaşmasiyle sonuçlanan 1768 seferinin yarattığı kötü durum, bu Â. ın nüfuzunu daha çok artırmış, hükümetçe kendilerinden asker istenilmesi, onların silâhlı kuvvetler toplamasına meydan vermiş; 1787 seferinde ise il ve ilcelerde hükümet nüfuzu büsbütün ellerine geçmiştir. Bundan dolayı, özel idare, vergi alınması, asker sevki ve erzak sağlanması gibi daha önce kadıların gördükleri işler hep bunlara geçmiştir.

Â., yerli şehir ve kasaba halkı tarafından seçilip o yerin valisi tarafından verilen buyurultu ile işe başlardı. Fakat 1779 dan başlıyarak valilerle çatışan Â. a sadrazamlar tarafından buyrultu verilmesi yolu açılmıştır. Sonraları bu usul birkaç defa bozulmuş, 1786 da Â. lık kaldırılarak yerine şehir kethüdalığı konmuş, fakat şehir kethüdaları o yerin ikinci ve üçüncü derecedeki sınıf adamlarından oldukları için halk kendilerini tutmamış, bunun üzerine, 1790 da Â. usulünün devam ettirilmesi zorunda kalınmıştır.

XVIII. yüzyıl sonuyla XIX. yüzyılın ilk yarısı içindeki Â. dan Yozgat, Çorum, Kayseri, Ankara, Tokat, Amasya ve dolaylarında Çapanoğulları; Manisa, İzmir, Aydın taraflarında Karaosmanoğulları; Rumeli'de Rusçuk, Tırnova, Hazergrad'da (daha sonra nüfuzu Edirne'ye kadar inen) Tirisnikli İsmail; Serez ile Drama taraflarında serezli İsmail Bey; Gümülcine'de Tokatçıklı Süleyman, Silistrede'de Yılıkoğlu Süleyman büyük nüfuz ve ün kazanmışlardı. Bunlardan her biri yirmi otuz bin kişilik kuvvet sahibi olup bölgelerinde sikkesiz hükümdar gibi idiler; birbirleriyle savaşırlar, barışırlar, bağlaşma yaparlar, hükümeti hiçe sayarlardı; beceriksiz durumda olan hükümet bunları ayaklandırmadan, aynı zamanda da birbirleriyle anlaşmalarına meydan vermeden idare etmek siyasetini gütmek zorunda kalırdı. Çapanoğlu Süleyman Bey, Selim III. e olan samimî bağlılığı sebebiyle Nizam-ı cedit (b. bk.)in Anadolu'da yayılmasına hizmet etmiştir. Bu büyük Â. lardan başka bunlara bağlı veya başlıbaşına hareket eden fakat nüfuzları daha az olan küçük Â. lar da vardı.

Memlekette bellibaşlı islahata girişen Mahmut II., büyük bir enerji ile, hükümet içinde hükümet teşkil eden Â. ın yerine oğullarını tayin etmiyerek Â. ocaklarını ortadan kaldırmıştır.

ÂYAN: bk. SENATO, PARLÂMENTO.

ÂYAN (HEYET-İ ÂYAN), 23 aralık 1876 tarihli Osmanlı kanun-i esasîsine göre kurulması gereken Meclis-i Umumî'yi vücuda getiren iki heyetten biri. Bu heyetlerden birini halk tarafından iki dereceli usulle dört yıllık süreler için seçilen mebusan, diğerini de hükümdar tarafından hayat süresince olmak kaydı ile tayin edilen âyan teşkil ederdi. Â. üyelerinin sayıca mebus (milletvekili) üyelerinin üçte birini aşmaması şarttı. Â. başkan ve üyeliğine atanabilmek için işlerine ve eserlerine güvenilen ve devlet işlerinde beğenilen hizmetleriyle tanınmış olmak ve kırk yaşını doldurmak lâzımdı. Kanun-i esasînin 62 nci maddesi Â. üyeliğine nazırlık, valilik, ordu komutanlığı, kazaskerlik, elçilik, patriklik ve hahambaşılık gibi vazifelerde bulunmuş olanlarla kara ve deniz feriklerinin (tümgeneral ve tümamiral) ve gerekli şartları haiz bulunan başka kimselerin tayin olunacaklarını ayrıca belirtmektedir; Kanun-ı esasînin 1908 den sonra değiştirilen hükümlerine göre Âyan heyeti her sene kasım ayı başında davetsiz toplanır ve Padişahın iradesi ile açılır ve dört aylık bir dönemden sonra yine iradeyle kapanırdı. Mebusan heyeti toplanmadıkça Âyan heyetinin toplanması caiz değildi. Olağanüstü hallerde Padişahın kendiliğinden veya Mebusların salt çoğunluğunun yazılı isteği üzerine meclis-i umumîyi vaktinden evvel açması ve bu meclislerin karariyle veya kendiliğinden belli toplantı süresini uzatması caizdi. Meclis-i umumînin açıldığı günlerde her iki heyetin mevcut üyelerinin nazırlarla birlikte bir arada toplanması ve geçen yıl içinde devletin iç ve dış işlerine ve gelecek yıl için alınması gerekli tedbirlerle girişilecek işlere dair Padişahın bir nutku okunması usuldendi. Â. üyeleri o gün Sadrazamın önünde, bulunmıyanlar ise sonradan kendi arkadaşlarının yanında, başkanları önünde Padişaha ve vatana sadık olacaklarına, kanun-ı esasî hükümlerine ve kendilerine verilecek vazifelere riayet ederek aksi harekette bulunmaktan sakınacaklarına andiçerlerdi. Âyan heyeti, Mebusan heyetince kabul edildikten sonra kendisine verilen kanun ve bütçe tasarılarını madde madde okuyup kabul etmek suretiyle inceler; bunlarda din işlerine, Padişahın haklarına, hürriyete ve kanun-i esasî hükümlerine, devletin bütünlüğüne, memleketin iç güvenliğine, vatanın savunmasına ve korunmasına, umumî âdaba dokunur bir nokta görürse düşüncesini belirterek ya büsbütün reddolunmak veya değiştirilmek, yahut düzeltilmek üzere mebusan heyetine geri gönderirdi. Kabul ettiği tasarıları ise onayarak Sadrazamlık makamına yollardı. Yeniden kanun yapmak veya yürürlükteki kanunlardan birini değiştirmek Â. üyelerinin haklarındandı; bu takdirde Â. heyetinin doğrudan doğruya kabul ettiği bu tasarılar Mebusan heyetine gönderilir, oraca da kabul edilirse Padişahın tasdikine sunulurdu. İlk âyan heyeti 19 mart 1877 pazartesi günü Abdülhamit II. tarafından Dolmabahçe sarayının büyük salonunda Meclis-i Umumi'nin açılmasiyle işe başlamıştı. Padişah tarafından başkanlığına Server Paşanın atandığı bu heyetin 27 üyesi bulunmaktaydı. Ertesi sene de çalışmalarına devam eden bu heyet 13 şubat 1878 tarihinde Mebusan heyetinin Abdülhamit II. tarafından dağıtılması ve tekrardan toplantıya çağırılmaması üzerine 1908 de İkinci Meşrutiyet'in ilânına kadar vazife görmiyen bir kadro halinde kalmış ise de başka bir göreve atanmıyan üyeleri devlet bütçesinden ödeneklerini almakta devam etmişlerdir. Devlet yıllıklarında heyet-i âyan başlığı altında adları ve sanları muntazam bir şekilde yayımlanmış ve protokolda kendilerine gereken yer ayrılmıştır. Hattâ Padişah tarafından bu süre içinde heyete yeni bazı kimselerin tayin edildikleri görülmüş. fakat esasen yaşlı kimselerden kurulmuş olan bu heyetten 1908 e kadar ancak 3 kişi ayakta kalabilmiştir. 17 aralık 1908 tarihinde mev-

cut üyelere yenileri katılmak suretiyle tamamlanan Âyan heyeti zaman zaman değişen ve sayısı artan kadrosu ile kanun-ı esasî hükümleri dairesinde, mütareke devrine kadar çalışmaya devam etmiş, 16 mart 1920 de İstanbul'un İtilâf devletleri tarafından işgali üzerine mebusan heyeti dağıldıktan sonra İstanbul'da Padişah hükümetinin kendi kendini lâğve karar verdiği 4 kasım 1922 tarihine kadar da kadrosu ile varlığını korumuş ve İstanbul'un Millî hükümete katılmasından sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetince hiçbir suretle tanınmadığından, kendiliğinden dağılmıştır.

AYANCIK: 1 — Sinop iline bağlı ilce. Nüfusu 56 009 (1945), yözölçümü 1673 km^2 dir; merkez bucağına bağlı köy sayısı 37 dir. Türkeli ve Yenikonak bucaklarına bağlı 82 köy vardır.

2 — Sinop iline bağlı ilce merkezi. Nüfuzu 2 552 (1945)dir. Karadeniz kıyısındadır. A., aynı adla anılan bir tepenin kuzey ve doğu eteklerinde, Çayboyu düzlüğünde 80 yıl kadar önce kurulmuştur. Kuzey rüzgârlarına açık bir kıyıda olduğu için, fırtınalı zamanlarda, deniz yolundan günlerce faydalanılamadığı olur.

A. ın, birisi Devlet Orman İşletmesine ait olmak üzere iki iskelesi vardır. A. a haftada bir kere vapur uğrar. Sinop'a 78 km lik bir yol ile karadan, motörlerle de denizden bağlılığı vardır. Devlet Orman İşletmesi'ne ait kereste fabrikasında 1500 kadar işçi ve memur çalışır. 1929 yılında çalışmaya başlıyan Zingal şirketi, yerini 1945 te Devlet Orman İşletmesi'ne bırakmıştır. Çevresinden elde edilen keten tohumu, elma ve armut İstanbul'a ve Samsun'a gönderilir. İhracat daha çok İnebolu üzerinden yapılır, kereste, kestane ve yumurta ihraç edilir. Hafta pazarı perşembe günleri kurulur. 18 eylülde başlıyarak üç gün süren panayırı vardır. A. ta taşçılık ve sepetçilik gelişmiş iki önemli sanat halindedir. Kasabada bir çocuk bahçesi, iki ilkokul, 4 000 m^2 genişliğinde fidanlık vardır. İçme suyu kuyulardan sağlanır. Elektrik tesisatı ve iki dispanseri vardır.

AYANDUN, Sinob'un Ayancık ilcesine bağlı Türkeli bucağının eski adı.

AYAPANA (Eupatorium), bileşikgiller (Compositae) den, çoğu Amerika'da olmak üzere 400 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Bunlar uzun gövdeli otsu bitkiler veya ağaçcık olup yaprakları dilimsiz veya seyrek olarak el gibi üç ve daha fazla parçalara bölünmüştür. Bol çiçekli, çiçekleri bileşik salkım durumunda ve parlak renklidirler. Avrupa'da ve yurdumuzdaki ormanlarda, su kenarlarında çok raslanır. *E. cannabinum* türü 50-175 cm yüksekliğinde bir ot olup kök kısmı yerde sürünür. Yaprakları karşılıklı durumda olup her bir yaprak 3-5 dilimli, her bir dilim mızrak şeklinde, kenarları intizamsız, destere gibi dişlidir. Gül kurusu renginde bol çiçek açar. Bu bitkinin tadı acı ve kokusu fena olan, yendiği zaman kusturan ve ishal etkisi yapan yaprak ve kökleri, önceleri halk tarafından kurutulup kurt dökme, sıtma, sarılık, cilt hastalıkları gibi çeşitli hastalıklara karşı kullanılırdı. Güney Amerika'nın tropik bölgelerinde yetişen türlerinden bir çesit İndigo renk maddesi, batı Hindistan'da yetişen *E. Dalea*'dan ise vanilya erzatzı, sıcak memleketlerde yetişen ve hattâ bazı yerlerde tarımı yapılan *tri ·linerve* türünden de Ayapana çayı yapılır. *E. Rebandianum* (buna Paraguay sakkarin bitkisi de denir) türünden tatlı bir madde elde edilir. *E. cannabinum* beyaz veya parlak kırmızı renkli olup katmerli çiçek açan çeşitleri ve birçok kuzey Amerika türleri vardır. Saksı ve bahçelerde yetiştirilen süs bitkileridir. *E. Ligustrinum, E. riparium, E. ianthinum, E. atrorubens* gibi ağaç olan Meksika türleri de ötekiler gibi süs bitkisi olarak kullanılır.

AYAPANA

AYAR: 1 — (Fizik), bir ölçü aletinin doğru ölçü yapmasını sağlamak amaciyle yapılan tanzim ve düzeltme işlemine verilen ad.

Laboratuvarlarda ve endüstride kullanılan ölçü aletlerinin presizyonu, bu aletleri yapan fabrikalarca bildirilir. Bu aletlerin bir kısmı ayarlanmış (= etalone edilmiş) olarak, bir kısmı da yapıldığı gibi piyasaya sürülür. Piyasadan alınan bir ölçü aletini, bu aleti bir ölçmede kullanmadan önce, ayar etmek gerekir. Bu ayar işleminde önce alet iş'arının doğru olup olmadığı kontrol edilir, gerektiği takdirde düzeltme yapılır ve bundan sonra alet ölçme yerine konur.

Ölçü aletlerinin ayar edilmesi çok önemli bir iştir; bir ölçme esnasında ilk yapılacak iş, kullanacağımız ölçü aletini ayarlamaktır. Her memlekette bu ayar işleri ile görevli resmî makamlar vardır. Meselâ, galvanometre ve ampermetrelerin, bir terazi ve ağırlık kutusunun, civalı bir termometrenin, bir termoelektrik çiftin ve ilâh ayarlanması yapılmadan, bu aletlerden doğru bir ölçü beklemek imkânsızdır. Bu ayarlama işleminde, önceden ayarlanmış olan aletlerden veya ayarlanacak aletin dahil bulunduğu bir devre veya bir tertipte ayarı mümkün kılan bilinen başka olaylardan faydalanılır. Meselâ, galvanometre ve ampermetrelerin ayarı, ya ayarlanmış galvonometre ve ampermetre yardımiyla veya elektroliz (b. bk.) yoliyle; cıvalı bir termometrenin ve bir termoelektrik çiftin ayarı ise, bilinen sabit sıcaklıklara göre yapılır. Çok doğru ölçmeler için. ayarlama işini zaman zaman tekrarlamak faydalı olur. Evlerimizdeki elektrik, havagazı ve su saat ve sayaçları da zaman zaman ayarlanır.

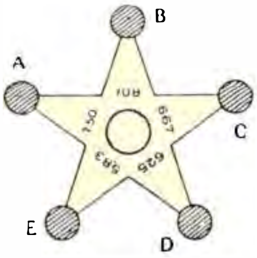
2 — (Kuyumculuk), bir alaşımın (= halita) 1000 gramında bulunan kıymetli madenin miktarına verilen ad. Meselâ, Türk lirasında, binde 916 $\frac{2}{3}$ gram altın ve 84 $\frac{1}{3}$ gram bakır bulunur. Gümüş paralarda, yaklaşık olarak, 900 kısım gümüş ve 100 kısım bakır bulunur. Meselâ eski mecidiyede. $\frac{830}{1000}$ gümüş ve $\frac{170}{1000}$ bakır vardır. Gümüşten yapılan kıymetli eşyada (çatal, bıçak, tabak v. b.) 800 kısım gümüş ve 200 kısım bakır bulunur.

Altın ve gümüş alaşımlarının ayarı, kal (Cupellation) ameliyatı ile tayin olunur.

Kuyumcular, çok defa bir altın alaşımındaki (veya ziynet eşyası) altının miktarını, yani ayarını, yaklaşık ve çabuk tayin etmek için mehenk (veya mihenk) taşı deni-

len siyah renkli silisli bir taş kullanırlar. Bu taşın A, B, C, D ve E uclarında farklı ve belli ayarda altın alaşımları ayar yıldızı bulunur (bk. şekil).

Mehenk taşı üzerine ayarı tayin olunacak alaşımdan bir çizgi çizilir ve bu çizginin yanına ayar yıldızında bulunan belli ayarlı alaşımlardan da aynı kalınlıkta birer çizgi çekilir. Bu çizgiler, hafif altın suyu veya kıral suyu (nitrik ve klorür asitleri karışımı) ile ıslatılır. Bu ıslatma işinde çizgilerin bakır kısmı erir, altın çizgileri kalır. Bu suretle ayarı bilinmiyen alaşımdan kalan çizginin kalınlığı ile ayarları bilinen beş alaşım çizgilerinin kalınlıkları birbirleriyle mukayese edilerek mücevherin çizgisinin, diğer alaşımlardan hangisinin çizgisine benzediği aranır.

Mehenk taşı ve Ayar yıldızı

Ayar yıldızı deneyinde tecrübeli kimseler, yüzde bir kadar küçük bir hata ile altın alaşımlarının ayarını tayin edebilmektedirler.

AYAS, Seyhan ilinin Ceyhan ilcesine bağlı Yumurtalık bucağının merkezi. A., 603 (1945) nüfuslu bir köydür. İskenderun körfezinin kuzeybatısında Ceyhan nehrinin ağzına yakın bölümünün, Akyatan denizkulağı ile Torluk kıyı kordonu'nun etkisi altında doğuya büküldüğü yerde bulunan Yumurtalık limanının kuzeydoğu kıyısındadır. Eski çağda burada Aiagi, yahut Aegae şehri ve limanı vardı. Ona Ortaçağda Venedik'liler Lagazzo, yahut Ajazzo adını vermişlerdir. Şehir hususiyle XII. ve XIV. yüzyıllarda, Haçlıların kurduğu prensliklerin gerileme devirlerinde gelişmiştir Abbasîler devrinde gerek Basra körfezi, gerekse kara yollariyle doğudan gelen ticaret eşyası Bağdat'ta ve XIV. yüzyılda Moğol'ların yayılışları sırasında Tebriz'de toplanarak Doğu Akdeniz iskelelerinden Venedik ve Cenova'ya gönderilirdi. Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin büyüyen ve ilerliyen ortak deltaları burada kurulan liman şehirlerinin zamanla değerlerini kaybetmelerine yol açmıştır. Bu suretle Tarsus limanının dolması da A. ın gelişmesine hız vermiştir. A. ın, Anadolu'yu Suriye ile Irak'a ve daha doğuya bağlıyan kara yolları üzerinde az çok elverişli bir yerde bulunması, Ceyhan nehrinin, ayak bölümünde, taşına elverişli bulunması, nihayet kıyıya yakın bir ada üzerindeki kale ile de korunabilmesi elverişli şartları teşkil ediyordu. Doğu ile batı arasında bir mübadele yeri olan A. ta Moğol, Irak'lı, Suriye'li, Venedik'li ve Ceneviz'li tüccarlar bulunurdu; hattâ buradaki Venedik kolonisini bir balyos idare ediyordu. Ceneviz'lilerle Venedik'liler arasındaki rakiplik, kanlı çarpışmalara yol açacak kadar sert ve kuvvetli idi. Batı âlemine karşı uyanık bulunmak zorunda olan Ön-Asya devletleri arasında Mısır, 1347 de A. ı kesin olarak aldı. XVI. yüzyıl başında Mısır Memlûk'lerinin bütün topraklarını ele geçiren Yavuz Sultan Selim A. ı da Osmanlı İmparatorluğu'na maletti ve şehir Adana eyaletine bağlı bir ilce merkezi oldu. Bu arada doğu ticaretinin Akdeniz'den uzaklaşması yavaş yavaş A. ın önemini kaybetmesine sebep oldu. XIX. yüzyılda A. ta eski günlerini hatırlatan örenlerle, bir köyden başka bir şey kalmamıştır. Kapalı bir limanı bulunmasına rağmen A. ile Adana arasında Misis tepelerinin bulunması ve Mersin'in demiryoluna kavuşmuş olması, A. ın yeniden canlanmasına engel oldu (bk. YUMURTALIK).

AYAS PAŞA (1482-1539), Osmanlı vezir-i âzamlarından. Avlonya'nın güneyindeki Himara halkındandır. Bayezıd II. devrinde devşirme olarak alınmış, enderun'da yetişmiş, taşraya çıkarak yeniçeri ağası olup İran (1514) ve Mısır (1516-17) seferinde bulunmuş ve Anadolu beylerbeyi iken isyan eden Canberdi Gazalî'nin yerine Şam beylerbeyliğine (1520), sonra Rumeli beylerbeyliğine (1522), daha sonra kubbe vezirliğine getirilen A., ikinci vezir bulunurken vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın katli üzerine onun yerine birinci vezir olmuştur (1536).

A. nın mezarı Eyub Camii'nin bostan iskelesi tarafındaki kapısının dışındadır; Kanunî'nin bütün seferlerinde bulunmuş olup bunlardan Avlonya ve Buğdan seferleri vezir-i âzamlığı zamanına raslamıştır. Güzelce Kasım Paşa ile evlenen kızı, *Hılye-i Hâkaanî* adlı eserin nâzımı Hâkaanî Mehmet Bey'in annesidir. A., Vize civarındaki Saray kasabasında cami, medrese, mektep ve imaret yaptırmıştır. Kendisinin kabir taşiyle pençe denilen imzasında babasının adının Mehmet diye kayıtlı olduğuna göre, babasının sonradan İslâmlığı kabul ettiği sanılmaktadır.

AYASLAR (Ayazlar), Konya'nın Ilgın ilcesinin, Argıthan bucağına bağlı köy. Nüfusu 1352 (1945). Ilgın'dan 32 km uzakta, Doğanhisar bucak merkezinin 6 km güneydoğusunda, Deştiğin çayı boyundadır. Çevresi ormanlıktır.

AYASOFYA (Yun. *Hagia* [Yeni Yun. *Aya*] *Sophia*), en ünlü Bizans kilisesi. İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra A., Fatihin emri ile camiye çevrilerek muhafaza edilmiş ve 1935 te müze haline getirilerek korunması sağlanmıştır.

AYASOFYA: yukarıdan görünüş

A. nın bugünkü şekli imparator İustinianos devrine, M. S. VI. ı yüzyılın birinci yarısına ait olmakla beraber, klisenin ilk defa Büyük Konstantinos'un imparatorluk merkezini Byzantion'a getirerek şehri onarmaya başladığı sıralarda (M. S. 326), kurulduğu kabul edilmektedir. Fakat bu bina çok küçük görüldüğünden veya, diğer bir fikre göre, bir yer depremi sonunda yıkılmış olduğundan, imparatorun oğlu Konstantios onu yeni baştan daha büyük ve süslü olarak yaptırmış ve açılışını 15. II. 360 tarihinde törenle kutlamıştır. Basilika şeklinde ve üstü ahşap bir çatı ile örtülü olduğu tahmin edilen bu kilise, Sarayın ve şehrin en büyük kilisesi olduğundan, Megalē Ekklēsia (=Büyük kilise) diye anılıyordu. Fakat daha sonraları, V. yüzyıldan başlıyarak, «İlahî Hikmet» in remzi sayılan «Hagia Sophia» adı ön plâna geçmiş ve bu ad bütün Bizans devri boyunca devam edip Türk'ler zamanında A. şeklinde yaşamıştır.

1

2

AYASOFYA: 1 — Güneyden görünüş; 2 — Batıdan görünüş.

Konstantios II. nin yaptırdığı kilise, devrin ünlü din adamlarından Patrik İoannes Khrysostomos'un sürgüne gönderilmesi üzerine başgösteren ayaklanmada, 20.VI.404 tarihinde, yanıp harap olmuş; bunun yerine yeniden yapılan bina. Theodosios II. devrinde (8.X.415) halka açılmıştır. Bugünkü A. nın batı avlusunda 1935 yılında yapılmış olan kazıda, toprak seviyesinden iki metre aşağıda, bu kilisenin batı yüzünü süslediği anlaşılan 5,5 m derinliğinde sütunlu bir galeri (portik) ile narteks (son cemaat mahalli) duvarlarının bir kısmı meydana çıkarılmıştır. Galeriye beş basamaklı bir merdivenle çıkılıyor ve buradan üç kapı ile nartekse geçiliyordu. Kazı sırasında bulunan ve şimdi A. nın batı tarafındaki bahçesinde görülen sütun başlıkları, kabartmalarla süslü epistyl hatıllarından ve diğer mimarlık parçalarından anlaşıldığına göre, orta kapı diğerlerine nazaran daha yüksek olup cephesinde büyük bir alınlık bulunan propylon tarzında yapılmıştır. Narteksin arkasında beş nef (sahn) li olduğu sanılan asıl kilise binası yükseliyordu. Ancak, kilisenin genişliğini tam olarak tesbit etmek mümkün olamamıştır.

Theodosios II. A. sının ömrü de pek uzun olmamıştır. 532 yılında, ocak ayının 13/14 üncü gecesi, Hippodrom'da başlıyan ve İustinianos'un az kalsın tahtını kaybetmesine sebep olacak derecede genişliyen bir ayaklanmada - Nika ayaklanması - şehrin büyük kısmı ateşe verildiği sırada A. da yangından kurtulamamıştır. Çağdaş kaynakların verdikleri bilgiye göre ayaklanmanın kanlı bir şekilde bastırılması üzerine imparator, A. nın yeni baştan ve o zamana kadar görülmemiş bir büyüklük ve zenginlikte inşasına karar vermiş ve derhal işe başlanmıştır. Plânları yapmak ve yapıyı idare etmek ödev ve sorumluluğu devrin ve belki de bütün mimarlık tarihinin en ünlü simalarından olan Tralles (Aydın) li Anthemios ile Miletos (Balat) lu İsidoros'a verilmiştir. İmparator, yeni binanın yangına ve depreme karşı dayanıklı olmasını şart koştuğundan, kilisenin kemer ve kubbelerle örtülmesi ve yapı malzemesi olarak hemen hiç ahşap kullanılmaması kararlaştırılmıştır. Bu sebeple, fil ayakları ve hatıllar kesme taştan, sütunlar, başlıklar, kaplamalar, söveler v. b. beyaz veya renkli mermerle mozaikten yapılmıştır. Fakat binanın asıl duvar, kubbe ve kemerlerinde hep tuğla kullanılmıştır.

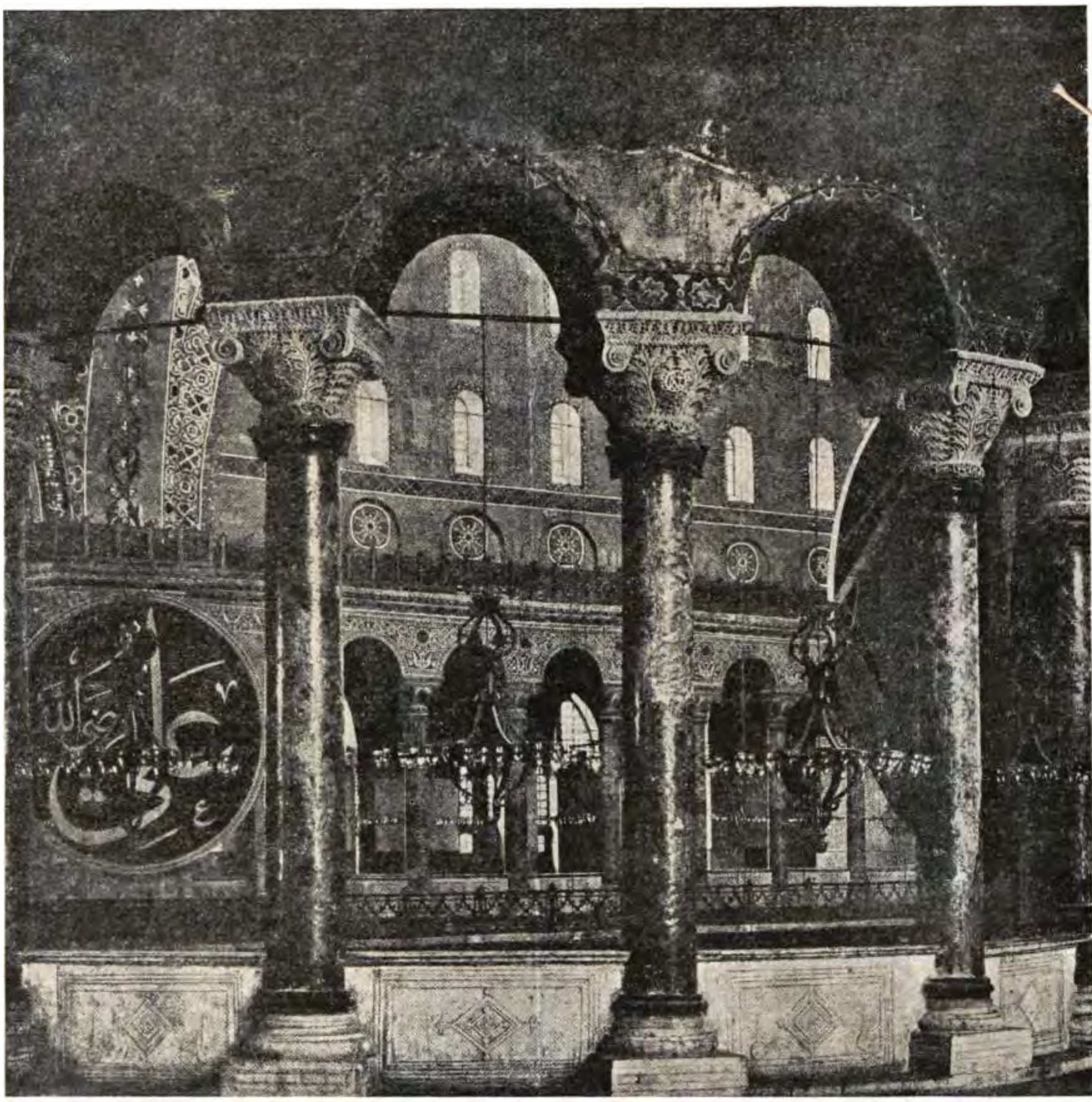
Büyük yangından kırk gün sonra temeli atılan binanın 27. XII. 537 tarihinde büyük bir açılış töreni yapılmıştır. Dört atlı bir zafer arabasiyle açılış törenine gelen İustinianos, yüksek kubbenin altında: «Ey Süleyman, seni geçtim» diye haykıracak kadar büyük bir gurur duymuştu. Fakat 22 yıl sonra, daha imparatorun sağlığında, bir yer depreminin etkisiyle büyük kubbenin doğu tarafı yıkılmış (7. V. 558), bu defa kubbenin onarılmasına memur edilen İsidoros'un aynı ismi taşıyan yeğeni, evvelce fazla basık olarak yapılmış olan kubbeyi yedi metre kadar yükseltmek ve yan basınçları karşılayacak şekilde dayanaklar yapmak suretiyle binayı onarmış ve kilise, ikinci defa olarak, 2. XII. 562 de büyük törenle açılmıştır.

Kilisenin batı tarafında evvelâ atrium (b. bk.) bulunuyordu. Bu avlunun ortasında fıskıyeli bir havuz (kantharos) vardı. Fakat 1935 kazısında buna dair birşey bulunamamıştır. Atriumun doğu tarafından üç kapı ile dış narteks(b. bk)e geçilmektedir. Dar ve uzun bir yer olan bu kısmın üzeri manastır tonozu ile örtülüdür ve sade bir şekilde sıvanmıştır. Buradan beş kapı ile iç narteks'e girilir. Duvarları renkli mermer levhalarla ve üzerini örten tonozları tamamiyle mozaikle kaplı olan bu kısmın kuzey ve güneyinde iki büyük kapı görülür. Kuzeydeki kapıdan üst kat galeriye çıkılır. Güneydeki ise şimdi müzenin giriş kapısını teşkil etmektedir Kapının kanadları kalın meşeden yapılmış ve üzeri antik devirden kalma işlemeli tunç levhalarla kaplanmıştır. İç narteksin doğusundaki dokuz kapıdan asıl kiliseye geçilir. Bu kapıların en süslüsü ortadaki «İmparator kapısı» adını taşıyan kapıdır. Öteki kapıların çerçeveleri mermerden, bunun ise bronzdan yapılmıştır.

Asıl kilisenin kapladığı alan kareye yakın bir dik dörtgen şeklindedir. Doğudaki mihrap ile beraber iç yüz ülçümü 80, 9 m boy (mihrapsız 74, 8 m) ve 70 m enindedir. Bu geniş alanın orta kısmını 24,3 m yüseklikte dört büyük fil ayağına dayanan 33 m çapında büyük bir kubbe örtmektedir. Kubbenin yerden yüksekliği 55, 6 m, kendi iç yüksekliği de 13,8 m olup iskeleti tuğladan yapılmış 40 kaburgadan ibarettir. Bunların arasında üst tarafları kemer şeklinde olan 40 pencere vardır. Büyük fil ayaklarını birbirine bağlıyan dört büyük kemerin -15, 65 m yükseklikte- birleştikleri noktalarda üç köşeli birer pandantif meydana gelmiştir. Alt sivri ucları fil ayaklarına dayanan bu pandantiflerin yukarı tarafları kubbe kasnağını tamamlar. Büyük kubbenin doğu ve batı yönlerine yaptığı basınç birer yarım kubbe tarafından karşılanmakta ve sonra daha küçük kubbelere geçmektedir. Doğu tarafındaki küçük yarım kubbelerden ortadaki mihrabın üzerini örtmekte, batı tarafında buna karşılık küçük bir yarım kubbe bulunmadığından, bu vazifeyi galerinin üst katı görmektedir. Büyük kubenin kuzey ve güney yönlerindeki tazyiklerini iki katlı galeriler ve dayanaklar karşılamaktadır. Böylece kemer ve kubbelerin çeşitli yönlere yaptıkları basınçların, bunları birbirine çarpıştırmak suretiyle hafifletildiği veya tamamiyle ortadan kaldırıldığı görülmektedir.

Binanın ağırlığını taşıyan sütunların sayısı 107 olup bunlardan 40 tanesi aşağıda, 67 tanesi de yukardadır. Sütunların çoğu *verde antico* denilen yeşil renkli somaki mermerden (alt kattaki sekiz büyük yeşil somaki sütun Ephesos' daki Artemis tapınağından getirilmiştir), bir kısmı da koyu vişne renginde Mısır portfirindendir. Fakat bütün sütun kaideleri, İustinianos ve karısı Theodora'nın monogramlariyle bezenmiş olan sütun başlıkları, ve yere döşenmiş olan geniş mermer levhalar Marmara adasının (Prokonnesos) meşhur beyaz mermerlerinden yapılmışdır. Duvarlar, kemerlerin başlangıcına kadar, yeşil Thessalia mermerinden yapılmış uzun şeritler ve bunların arasında bulunan koyu vişne renkli Mısır porfiri, altın sarısı Lybia mermeri, pembe damarlı Phrygia mermeri, açık yeşil damarlı Karystos (Euboia) mermeri, fildişi renkli Kappadokia mermeri ve İmparatorluğun çeşitli yerlerinden getirilmiş az bulunur kıymetli mermer levhalarla kaplıdır. Bu kaplamalar üst kısımda *opus sectile* tekniğinde yapılmış bir şerit ve bir konsol ile sona erer. Mermer levhalar vaktiyle altın yaldızlı olan dişli çitalarla çerçevelenmiştir,

Mermer kaplamaların üst kısımlariyle bütün kemer, tonoz ve kubbeler mozaikle kaplıdır. A. mozaiklerinde yer genel olarak üzerine ince bir altın varak yerleştirilmiş küçük cam parçacıklarından yapılmıştır. Altın varak üzerinede ayrıca ince bir cam yapıştırılmış olduğundan, altın varak dış etkilere karşı dayanmakta ve böylece mozaik yer yüzyıllarca parlaklığını muhafaza etmektedir. Aynı şekilde yapılmış gümüş mozaikler de vardır. Kırmızı, mavi, yeşil gibi renkli kısımlar ise renkli cam veya tabiî renkli taşlardan elde edilen parçacıklarla işlenmiştir.

AYASOFYA: Kuzey galerisi, doğu taraf tonozlu rampası

Mozaiklerin haçlı ve insan figürlü olan kısımları evvelâ badana ve sonra 1847-49 da yapılan onarmada, yağlı boya veya üç santimetre kalınlığında bir alçı tabakasiyle örtülmüştür. Bunlar 1932 yılındanberi temizlenip meydana çıkarılmaktadır.

İustinianos devrine ait mozaiklere iç narteks ve yan galerilerde raslanmaktadır. Bunlar, geometrik süslerle kemerlerin tam ortalarına konmuş haçlardan toplanmaktadırlar. Bu devrin figürlü mozaikleri zamanımıza kadar gelmemiştir. Bunların hepsi ikonoklast (putkıranlar) devrinde 726-842 yok edilmiştir. Bu sebeple A. daki insan figürlü mozaiklerin hepsi IX. yüzyılın birinci yarısından sonraki devre aittir. Şimdiye kadar temizlenmiş olan mozaiklerin başlıcaları şunlardır:

İç narteksin güney kapısının üst tarafında altın yaldızlı bir zemin üzerinde ortada taht üstünde oturmuş Meryem ile kucağında oğlu İsa, solunda İmparator Konstantinos, sağında İustinianos görülmektedir. Konstantinos, Meryem'e kurduğu şehrin, İustinianos da yaptırdığı tapınağın - A. nın - birer maketini sunmaktadırlar (IX. yüzyılın).

İmparator kapısının üstündeki levha: ortada bir taht üzerinde oturmuş olan İsa'nın arka tarafında, madalyon içinde, sağda Meryem'in, solda Cebrâil'in portreleri görülür. İsa'nın sağ eli takdis eder şekilde kalkmış, sol eli ise üzerinde: «Barış ve düzenlik içinde bulunun. ben dünyanın ışığıyım» yazılı bir levha tutmaktadır. İsa'nın önünde Leon VI. (886-912) veya Basileios II. (976-1025) olduğu sanılan bir imparator yere diz çökmüş durumda tasvir edilmiştir.

Mihrap yarım kubbesinin içinde, kucağında oğlu İsa'yı tutan Meryem tasvir edilmektedir (IX. yüzyıl). Meryem'in solunda, kemer içinde, kanadlı bir melek resmi vardır. Meleğin ustaca işlenmiş beyaz elbisesi bilhassa dikkati çekmektedir.

Yukarı kat güney galerisinin doğu duvarındaki mozaikler: Birinci levhada: ortadaki taht üzerinde oturmuş vaziyette İsa, sağ eli takdis eder şekilde, sol elinde kapalı bir İncil tutmaktadır, sağında İmparator Konstantinos IX. Monomakhos (1042-55) bir kese dolusu altın solidi'yi sunar durumda, solunda da İmparatoriçe Zoe görülmektedir.

AYASOFYA: Güneydoğu tonozlu rampa duvarının mermer kaplaması

Daha sağdaki levhada: ortada kucağında çocuğu ile Meryem, sağında İoannes II. Komnenos (1118-43) -aynı şekilde elinde kese ile-, solunda İmparatoriçe İrene; her üçü de ayakta görülmektedir. Bu levhanın sağında Aleksios II. Komnenos'u ayakta ve genç olarak tasvir eden bir mozaik vardır.

Bu temizleme işini yapan Fossati ile, o sıralarda İstanbul'a gelip A. hakkında büyük bir eser yayımlamış olan Selzenberg tarafından, durumları tesbit edilerek renkleri ve şekilleri tanıtılan daha birçok figürlü mozaik vardır ki, henüz meydana çıkarılmamıştır.

Binanın içinde ışık boldur. Elverişli olan her yerde pencere bırakılmış olduğundan günün her saatinde içeriye bol ışık girmekte ve bu bol ışık altında altın yaldızlı mozaiklerle çeşitli mermer levhalar, göz alıcı güzel bir dekor teşkil etmektedirler.

Kilisenin orta bölmesinin doğu tarafı çeşitli tasvirlerle süslü yüksek bir bölme kafesle diğer taraftan ayrılmıştı. Ruhanîlere ayrılmış olan bu yerde bema (= kutsal eşya dolabı ve âyin masası) bulunuyordu. Mihrabın önünde ise patriğin tahtı ve iki yanında, yarım daire şeklinde, papaz peykeleri vardı. İustinianos devrinde papaz ve yardımcılarının sayısı 425 kişi olarak tesbit edilmiştir. Ayrıca 100 de kapıcı vardı. Daha sonraları bu papaz ve kapıcıların sayısının 800 e kadar çıktığı görülmektedir. Bununla beraber bunlar, A. nın yakınındaki Hagia Eirene (Aya İrini) ve başka iki küçük kiliseye bakmakla da görevlendirilmişlerdi.

Orta nefte, büyük kubbenin doğu yarısı altında, devrinin en ince bir sanat eseri olan vaaz kürsüsü (ambon) bulunuyordu. Bugün ambonun bulunduğu yerin yakınında opus sectile tekniğinde yapılmış bir yer mozaiği görülmektedir. Daha sonraki devirlere ait olup Omphalion adını taşıyan bu yerde, Rus gezgini Anton (XII. yüzyıl) un anlattığına göre, imparatorlara taç giydirirlermiş.

İkinci kat galerilerin büyük kısmı vaktiyle kadınlara ayrılmıştı. Bu sebeple bu kısma kadınlar galerisi deniliyordu. Bu kata kilisenin dört köşesinde bulunan - güneydoğudaki üzerinde bir istinat duvarı yapılmış olduğundan şimdi kapalıdır- dört helezoni yolla çıkılmaktadır. Üst kat güney galerisinin orta kısmında mermer bir bölme ile ayrılmış olan kısım, ruhanî meclislerin toplanmasına mahsustu. Bu kısmın sonunda, yerde görülen mezar levhası Venedik docu H. Dandolo'ya aittir. 1204 te İstanbul'u zapteden haçlı ordusu komutanı olan ve 1205 te ölen bu zatın lâhdi içindeki zırhlı elbise ve arması Fatih tarafından ressam Gentile Bellini'ye armağan edilmiştir.

A. da, İustinianos devrinde ikinci defa açılışından sonra, ilk önemli onarım, Basileios I. zamanında (869) yapılarak kubbedeki çatlaklıklar giderilmiştir. Batı tarafındaki dört büyük dayanak ayağının da bu devirde yapılmış olduğu sanılır.

986 yılındaki yerdepremi kubbenin bir kısmının yıkılmasına sebep olmuş ve bu kısım onarılmıştır.

Andronikos II. zamanında (1317), kilisenin etraf duvarları, hususiyle kuzey ve güney tarafı, dışarıdan piramit şeklinde yapılan dayanak duvarlariyle kuvvetlendirilmiş, böyle olmakla beraber 31 yıl sonra kubbenin doğu tarafındaki bir parçası yıkılmış ve bina ancak halktan toplanan iane ile onarılabilmiştir. A. ya en büyük fenalığı Ba-

AYASOFYA: Batı galerisinin ortasındaki mozaik ve tahta kiriş

AYASOFYA: Narteks kubbesinin mozaiği

1

2

3

4

AYASOFYA: 1 — Narteks, kuzeye doğru. 2 — Batı galerisinin ortası, kilise tarafı. 3 — Orta salonda bir sütun başlığı. 4 — Yan tonozlarda bir sütun başlığı.

AYASOFYA: Narteks'in güney girişi üstündeki mozaik

tılı Hıristiyanlar yapmışlardır. 1204 yılında İstanbul'u zapt ve yağma eden Haçlı orduları A. yı da yağma edip ağır tahribata uğratmışlardır. Bu sırada bütün kutsal eşya yağma edilmiş, bazıları hayvanlara süs olarak takılmış, bazılariyle de hayvanlar sulanmıştır.

29. V. 1453 tarihinde İstanbul'un fethi ile A. kilisesi de Türk'lerin eline geçmiş, Fatih ilk cuma namazını burada kılmıştır. Türk'lerin A. ya girdikleri zaman, bina içine sığınmış olan sivil halkı öldürdükleri ve Fatih'in içeriye atla girdiği gibi sonradan düşmanca birçok söylentiler ortaya çıkarılmışsa'da, Fatih'in A. nın içine yaya olarak girdiği muhakkak olduğu gibi, Türk askerinin A. ya girişini görenlerin hiçbirisi de, halkın öldürüldüğünden veya binaya karşı bir hürmetsizlikten bahsetmemişlerdir. Türk'ler A. ya karşı daima büyük bir ilgi ve saygı göstermişler ve yaptıkları ustaca onarımlar ve dayanak duvarlariyle bu büyük anıtın günümüze kadar ayakta durabilmesini sağlamışlardır.

Fatih'in emriyle A. kilisesinin camie çevrilmesi üzerine gerekli bazı değişiklikler yapılmış ve binanın esas yapısı olduğu gibi korunmuş, hattâ insan figürlü mozaiklere de dokunulmamıştır. Bunların daha sonra, Kanunî devrinde, badana ile örtüldükleri anlaşılmaktadır. Güneydoğudaki büyük dayanak duvarları Fatih devrinde yapıldığı gibi bu taraftaki tuğla minarenin de - genel olarak - Fatih devrinden kalma olduğu kabul edilmektedir. Bayezid II. devrinde Kuzeybatı köşesindeki zarif ince minare, Selim II. devrinde de batı tarafındaki iki kalın minare mimar Sinan eliyle yapılmıştır. Murat III. devrinde mimar Sinan, imparator Andronikos tarafından yaptırılmış olan payandaları yeniden örmek ve yeni dayanak duvarları eklemek suretiyle camii çökme tehlikesinden kurtarmıştır. Yine bu devirde imparator kapısının sağ ve solunda - iç tarafta - Bergama'dan getirilmiş Hellenistik devir mahsulü iki büyük mermer küp yerleştirilmiş, büyük fil ayakları önünde görülen zarif müezzin mahfilleri yaptırılmıştır. Mihrabın iki tarafındaki iki büyük şamdan ise Kanunî Süleyman tarafından Budin'den getirilerek camie vakfedilmiştir.

Murat IV. zamanında duvarları süsliyen âyetler Bıçakçızâde Mustafa Çelebi tarafından yazılmıştır. Çok sanatkârane bir işçilik gösteren mermer minber ile büyük kubbenin altında, sol tarafta yine mermerden yapılmış vaaz kürsüsü aynı padişah devri eserlerindendir.

Camiin güney galerisinin gerisinde, güzel bir parmaklık ile ayrılan duvarları İznik ve Kütahya çinileriyle süslenmiş olan kitaplık, Mahmut I. devrinde yapılmıştır; içinde pek kıymetli yazma kitaplar vardır.

Abdülmecit devrinde camiin içi ve dışı esaslı surette onarılmıştır. İsviçreli mimar Gaspar Fossati'nin sorumluluğu altında iki yıl süren bu çalışmalar sırasında (1847 - 49) büyük kubbe demir çemberlerle sağlamlaştırılmış, tehlikeli bir şekilde eğrilmiş olan 13 sütun düzeltilmiş, mozaikler açılarak bozuk olan kısımları onarıldıktan sonra haçlı ve insan figürlü olanların üzerleri kapatılmış, başka kısımları ise açık bırakılmıştır. Ahmet III. ve Mahmut I. devirlerinde değişiklikler gören Hünkâr mahfili bugünkü şekli almış, binanın dışı sıvanarak üzeri şimdi de mevcut olan kırmızı yollu sarı badana ile badanalanmış ve nihayet minarelerde gerekli onarımlar yapılmıştır. Binanın içinde ikinci kat galerileri hizasında duvarlara asılmış olan 7,5 m çapındaki Çeharıyâr-i güzin levhaları bu devirde Kazasker hattat Mustafa İzzet efendi tarafından yazılmıştır (bunlardan

AYASOFYA: Orta sahn, batıya doğru

evvelki levhaları hattat Teknecizâde İbrahim efendi yazmıştı). Büyük kubbenin içini süsliyen âyet de Mustafa İzzet efendinin eseridir. Ayasofya'ya bitişik ve aralıklı olmak üzere gerek Bizans, gerekse Türk devirlerinde yapılmış çeşitli binalar vardır. Bizans devrinde yapılmış olanlardan büyük kısmı bugün ortadan kalkmıştır. Şimdi bulunanlardan vaftishane (baptisterion) güney kapısının sağında (içinde Sultan Mustafa ve İbrahim yatmaktadır), yuvarlak plânlı hazine dairesi (skeuophylakion) kuzeybatıdadır. Güney giriş kapısının batısındaki üstü tonozla örtülü olan yerin, Bizans kaynaklarında atrium yakınlarında bulunduğu ve içinde gayet ustaca yapılmış bir su saatinin muhafaza edildiği bildirilen, muvakkithane (horolgion) olduğu sanılır.

Güney tarafındaki bahçede her biri ince birer sanat

ve mimarlık eseri olan ve dış yüzleri mermerle kaplanmış bulunan padişah türbeleri yapılmıştır. Bunlardan en eskisi Selim II. türbesi olup mimar Sinan'ın eseridir. Plânı dört köşe olan binanın hususiyle içi ve önündeki revakı çok süslüdür. Üzeri iç ve dış olmak üzere iki kubbe ile örtülmüştür. Güney batısındaki türbe Murat III. e aittir. Plânı altı köşeli olan bu binanın da üzeri çift kubbelidir; mimar Davut Ağa tarafından yapılmıştır. Türbenin bitişiğindeki küçük bina, Mehmet III. ün tahta çıkarçıkmaz öldürttüğü küçük şehzadeler için yapılmıştır. Bahçenin doğu tarafında ise Mehmet III. ün kendi türbesi bulunmaktadır. Plânı sekiz köşeli olan bu binanın kapı kısmı sonradan eklenmiştir. Güneybatı tarafındaki avluda görülen okul binası, çok zarif şadırvan ve kuzeydeki İmaret Mahmut I. devri eserlerindendir. Bununla beraber Fatih Vakfiyesinden anlaşıldığına göre okulun ilk kuruluşu Fatih devrine kadar çıkmaktadır.

W. Emerson - R. L. Van Nice : *Hagia Sophia and the First Minaret Erected after the Conquest of Constantinople* (American Journal of Archeology, cilt LIV, 1950 28 - 40).

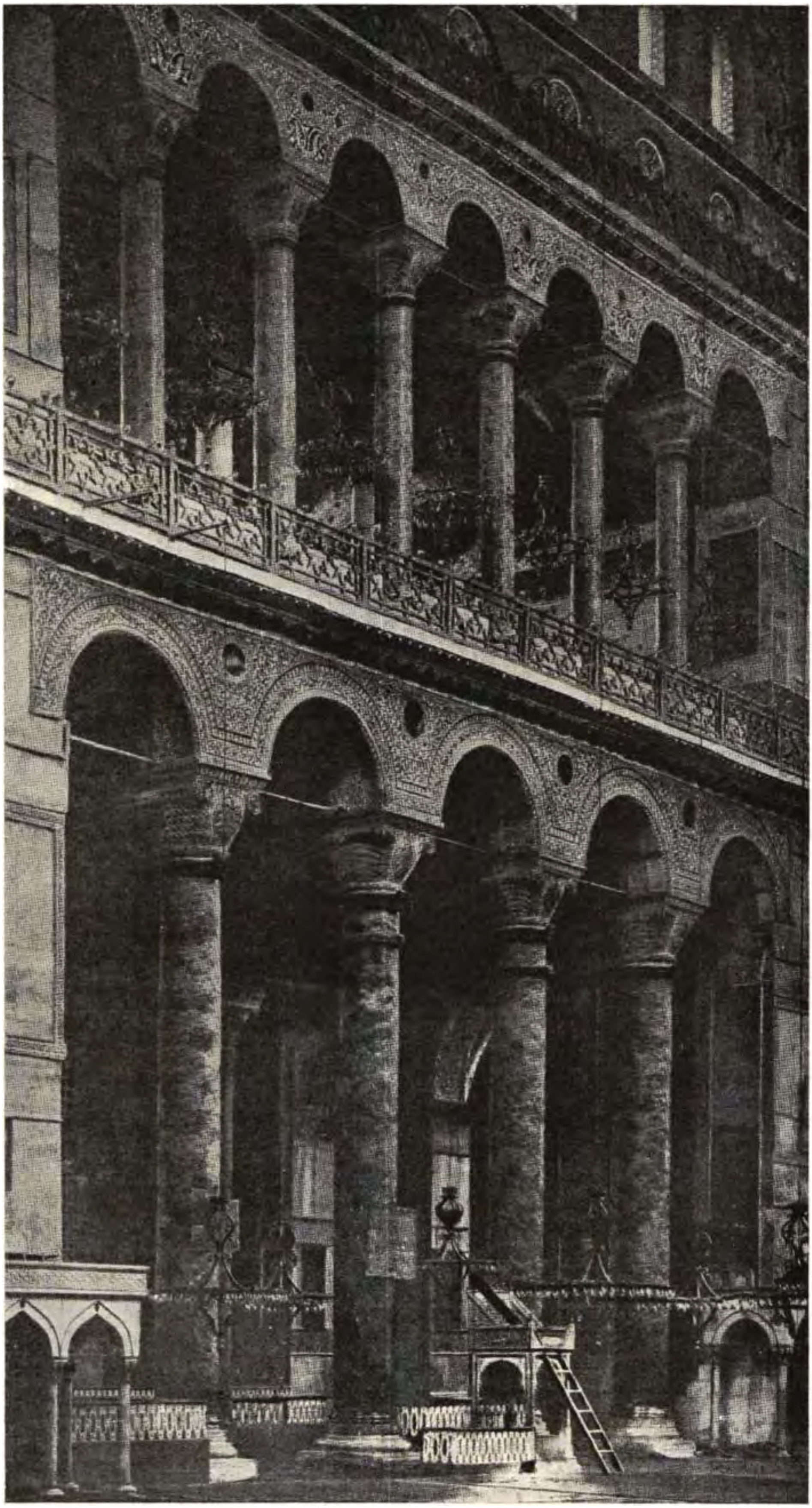
Folklor: Birçok büyük yapılar gibi A. da günümüze kadar, halk dilinde yaşıyan ve X. yüzyıldan bu yana yazılı kaynaklarda tesbit olunan türlü efsanelere ve inanışlara konu olmuştur. Bunlardan bir kısmı Hıristiyan kaynaklarından çıkmıştır. Bizans'ın ve komşu memleketlerin Hıristiyan halkı içinde doğmuştur; bunlar İstanbul'un alınmasından ve A. nın cami haline getirilmesinden sonra da anlatılagelmiştir. Bir kısmı ise fetihten sonra Müslümanlar arasında doğmuş söylenti ve inanışlardır. A. nın fetih öncesi ve sonrası folkloruna ait söylentilerin pek çoğunu tesbit etmiş olan yazılı Türk kaynakları arasında hususiyle *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* ile *Solakzade Tarihi*'ni anabiliriz.

Söylentilerden bir kısmı A. nın kuruluşuna aittir. Bunların anlattığına göre: A. nın plânını Kayser İustinianos, dinî âyin esnasında kutsal ekmekten bir parça kapıp kaçıran bir arının peteğinde bulduğu kilise maketinden almıştır. Başka bir söylenti, kaysere rüyasında tapınağın plânını bir meleğin gösterdiğini anlatır. A. nın kuruluşu sırasında da meleklerin yardımı eksik olmamış: para sıkıntısı çeken kaysere bir melek hergün yük yük altın vererek kilisenin yapma masrafını sağlamış, kayser bu sırrı etrafındakilere söyleyinceye kadar bu olağanüstü yardım devam etmiş. Binanın yapılışına da bir melek bakar, yapıyı hertürlü zarardan korurmuş; bir gün bu melek, işbaşından ayrılmış bulunan ustave işçileri çağırtmaya, ustalardan birinin oğlu olup o sırada iş yerini beklemekte bulunan çocuğu yollamak istemiş, çocuk oradan ayrılmak istemeyince melek: «Sen dönünceye kadar ben beklerim» demiş. Çocuğu gönderenin bir melek olduğunu anlıyan hükümdar ve adamları, melek A. yı hiç bırakmasın ve dünya durdukça kiliseyi korusun diye, çocuğu bol ihsanlarla uzak bir memlekete sürmüşler. A. nın mimarı, kemerler tamam olduktan yedi yıl sonra, kubbeyi tamamlamak üzere işe tekrar başlamağa gelmiş; bunun sebebini soran hükümdara, yapıyı acele tamamlamağa zorlanacağını tahmin ettiğini ve vapının temellerinin toprağa iyice oturmasını beklemeden kubbe yapılmış olsaydı ilerde yıkılması muhakkak olduğunu da bildiği için kaçmak zorunda kaldığını söylemiş. - söylentiler, İslâm A. nın, Muhammed zamanında bir zelzele sonunda yıkılmasından sonraki tamirinde kubbenin ancak Peygamberin bir mucizesi sayesinde tutturulabildiğini anlatırlar: Hızırın tavsiyesiyle bir rahipler heyyeti Mekke'ye gidip Muhammed'in tükrüğünü, Mekke toprağı ve zemzem suyu almışlar; bunlarla yapılan harçla kubbeyi tutturmak mümkün olmuş. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre tapınaktaki büyük kubbenin ortasındaki altından yapılmış top kandil, bu «mucizeye teberrüken» Fatih tarafından astırılmıştır. Yine aynı kaynaktaki bir söylenti, Muhammed'in tükrüğü ile yapılan harcın A. nın «terliyen direk» diye tanınan sütununun altında karıldığını anlatır.

Efsanelerden bir kısmı da A. yapısının türlü parçalariyle ilgilidir: kapılardan birinin üzerindeki lâhit biçiminde bir yer vardır ki, burası söylentilerde, imparatorun kızının mezarı diye gösterilir; bu kızın yılan sokmasiyle öleceği önceden haber verilmiş, babası, kızını korumak için birçok tedbirlere baş vurmuş, böyle olduğu halde, alınyazısını önlüyememiş, kızının cesedini olsun yılanların saldırışından korumak için onun mezarını kilisenin yüksek bir yerine koydurmuş, fakat bir yılan bu taş lâhit içine de sokulup yuva yapmış: Evliya Çelebi'nin söylediğine göre, ortadaki büyük kapı ile, kıble tarafındaki kapı, Nuh'un gemisinin enkazından yapılmıştır. - «Terliyen direk» veya «Ağlıyan direk» adiyle anılan sütundaki delik, Hızır'ın kiliseyi cami haline sokmak için bütün tapınağı Kâbe istikametine çevirmek istediği zaman parmağını soktuğu yermiş; halk bu deliğe parmağını sokar, direkten gelen ıslaklığın türlü dertlere deva olacağına inanırmış. Evliya Çelebi'ye göre A. nın başka bir çok yerlerinde de şifa verme ve keramet çeşidinden türlü hassaları vardır: camideki kuyudan içilen su yürek oynamasını iyi eder, altın top altında, usuliyle dua eden kimse unutkanlık ve bunaklıktan kurtulur; aynı yerde, yine aynı suretle dua eden kimse muradına erermiş. Kubbenin o noktasına Kadir gecesi Hızı'ın geldiği inanışı halk arasında yaygındır. Cami'in bir yerindeki niyet dolabına, deliğinden atılan paranın ses verip vermediğine göre dileğin olup olmuyacağı anlaşılırmış.

Söylentilerin büyük bir kısmı da İstanbul'un fethi hadisesiyle ilgilidir; bunlar da Hıristiyan ve İslâm kaynaklarından geldiğine göre ayılır: Hıristiyan halkın arasında yaşıyan söylentilere göre fetih günü kalabalık bir cemaatle patrik dua ederken Osmanlı askerleri A. ya girmişler, patrik o anda bir kapıdan sırrolmuş: bu kapı «açılmaz kapı» dır; kapının önünde paskalya günleri kırmızı yumurta kabukları görülürmüş. - Fetih esnasında A. nın büyük mihrabını bir gemiye yükleyip götürürlerken, Marmara'nın bir yerinde gemi batmış; denizin o noktasında şimdi de mihrabın battığı yer belli imiş; orası hiç dalgalı olmazmış, deniz dibinden güzel kokular gelirmiş. Yine Hıristiyan menkabelerine göre, bir defa Sultan Süleyman zamanında, dervişler gece A. ya ibadete gittikleri zaman içerde ışıklar görmüşler ve sesler işitmişler, padişaha keyfiyeti haber vermişler, Süleyman adamlariyle gelmiş. dışardan onlar da aynı hali görmüşler, fakat içeriye girdikleri zaman ışıklar sönmüş ve sesler kesilmiş; bu, A. da ölülerin âyini imiş.

A. nın orasında burasında bulunan bazı izler ve işaretler de türlü inanışlara ve efsanelere konu olmuştur: fetih günü Fatih - yahut Yâvedûd Sultan - atıyle A. ya girmiş, cesetlere basaraktan ilerlemiş, bir yerde atı şahlanmış o zaman kılıcını duvara çalmış ve kanlı elini kemerlerden birinin üzerine basmış: duvardaki bir çatlak, kılıcın izi, yüksek bir yerdeki el izine benzer işaret de «pençe nişanı» diye bugün de gösterilir. Büyük giriş kapısının kapanmaz hale gelmesi de bir söylenti ile açıklanır:

AYASOFYA; orta sahn, yan sıra sütunlar

Fatih veya fethe katılan başka bir zat, A. ya girerken bu kapıyı bir vuruşta toprağa gömmüş, kapı o zaman kapanmaz olmuş.

Bugün İstanbul'un eski eserler müzelerinden biri olan A., sade mimarî ve tezyini sanatların değil, eski ve yeni pek çok efsanelerin de müzesidir.

AYASOFYA KİTAPLIĞI, İstanbul'un ünlü genel kitaplıklarından biri. Kurucusu Osmanlı hükümdarlarından Mahmut I. dir. Kitaplık Ayasofya camiinin içinde, camiin iki büyük istinat duvarı arasındaki boşlukta kurulmuştur(1742). Okuma odası dik dörtgen şeklinde olup boş ve geniştir. A. nda aralarında pek nadir ve değerlileri de bulunan 5000 den fazla yazma eser vardır. Bunların bazıları Mahmut I. in, 113 tanesi Şeyhülislâm Saadetin efendinin vakfıdır (Ayrıca önemli sayıda eski ve yeni harflerle basılmış eserler de vardır).

AYASTEFANOS (Yun. *Hagios* [Yeni Yun. *Ayios*.] *Stephanos*), İstanbul'da şimdi Yeşilköy denilen bir bucak (Coğ. için bk. YEŞİLKÖY). A. adı, eski bir kiliseden gelmektedir. Haçlı seferleri sırasında Lâtin'ler İstanbul'u almadan önce karargâhlarını A. dolayında kurmuşlardı (1203). A. un, İstanbul'un 1453 yılında Türk'ler tarafından sarılmasında Fatih'in ilk aldığı yerlerden eski Hagios Stephanos olduğu yolundaki söylenti tarihçe açıklanmamıştır. A. un Osmanlı devleti tarihinde olduğu gibi daha önceleri de ticaret ve askerlik bakımlarından önemli rolü olmamıştır. Yalnız son yüzyıl başlarındanberi İstanbul'un zenginleri A. ta yazlık köşkler yaptırmışlar ve burasını bir dinlenme ve gezinti yeri haline getirmişlerdir.

A. adı tarihte ilkönce, Osmanlı devleti ile Rusya arasında yapılan 1876 harbinden sonra burada imzalanan A. antlaşması (b. bk.) ile ün almıştır.

A. ikinci meşrutiyetten sonra yeni ve önemli bir tarih olayına daha sahne olmuştur. (31 mart 1325 – 13 nisan 1909) da İstanbul'da başlıyan ve ikinci Meşrutiyeti söndürmek amacını güden ayaklanmayı bastırmak için Selânik'ten gönderilen Hareket Ordusu (b. bk.), önce A. a girmiştir (19 nisan 1909). Hareket ordusu A. a geldikten sonra Mebusan ve Âyan meclisleri üyeleri A. ta Yacht Club'de Âyan başkanı Sait Paşa'nın başkanlığında millî meclis halinde toplanmış ve Abdulhamit II. nin hal'i işini görüşmüştür. İstanbul'un işgalinden sonra da Âyân ve Mebusan üyeleri Ayasofya'daki dairelerine dönmüşler ve Mebusan meclisi salonunda toplanarak Abdülhamit II. nin hal'ine karar vermişlerdir (27 nisan 1909).

1878 de Rus'ların A. a geldiklerinin anısı olarak diktikleri anıt Birinci Dünya Harbi başladığı zaman halk tarafından yıkılmıştır.

AYASTEFANOS ANTLAŞMASI, Osmanlı-Rus devletleri arasında 3 mart 1878 tarihinde Ayastefanos (şimdiki Yeşilköy) ta imzalanan antlaşma. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da İslâv birliği propagandasına kuvvetle başlanmıştı. Panislâvistler 1867 yılında Moskova'da yaptıkları bir kongrede Balkan memleketlerinde İslâv birliği propogandasına hız verilmesine karar vermişlerdi. Bu karardan sonra Sırbistan, Rumanya ve Karadağ'da sistemli çalışmalar başlamış ve Bosna-Hersek ile Bulgaristan'ı da ele alarak Balkanlarda Osmanlı devletine karşı bir ayaklanma yaratmak ve Rusya'nın başkanlığı altında büyük bir İslâv imparatorluğu kurmak yoluna girilmiştir. 1875 te Hersek'te başlayan ayaklanma hemen bastırılamamış ve Bosnalılar'da bu ayaklanmaya katılmıştır. İsyancılar Sırp'larla ve Karadağ'lılarla birleşmek istemişlerdir. Osmanlı Devleti ayaklanmayı bastıramayınca araya giren Avrupa devletleri Bosna - Hersek'te ıslâhat istemişler Osmanlı devleti de bunu yapmağı kabul etmiştir. Bir yıl sonra Bulgaristan'da da ayaklanma olmuş ve Bulgar'lar birçok Türk köylerini yağma ederek halkını öldürmüşlerdir. Bu sırada Sırp'larda da ayaklanma hazırlıkları görülmüştür. Osmanlı Devletinin bozuk olan maliye durumu bu ayaklanmalar üzerine büsbütün bozulmuş ve devlet büyük ölçüde kabaran borçlarının 14 milyon lira tutan faizini ödemiyecek bir duruma düştüğü için ancak faizin yarısını para olarak ödeyebileceğini ilân etmiş, bu hal de, Avrupa'da devlete karşı kötü bir hava yaratmıştır.

Bu sırada Selânik olayı (b. bk.) denilen olayın da patlaması havayı büsbütün bulandırmış ve «Berlin Memorandumu» denilen ağır bir bildiriyi Avrupa devletleri Osmanlı Devletine verilmek üzere hazırlamışlardır (30 mayıs 1876). Fakat o gece Abdülâziz indirilip Murat V. hükûmdar ilân edildiğinden bu memorandumu bildirememişlerdir. Kısa bir müddet sonra Sırp'lar Osmanlı Devletine başvurarak Bosna'yı işgal edeceklerini, Karadağ'ın da Hersek'e asker göndereceğini bildirmişler, uygun cevap alamayınca devlete savaş açmışlardır.

Ağır yenilgiye uğrıyan Sırp'lar Avrupa'dan yardım istemişlerdir. Avrupa devletlerinin araya girmesiyle savaş durmuş ve barış konuşmaları başlamıştır. Bu sırada hastalığının iyi olmıyacağıan laşılan Murat V. indirilmiş ve Abdulhamit II. hükümdar olmuştur. Sırplar'la uyuşulamadığından savaş yeniden başlamıştır. Rus çarı tarafından atanan bir generalin komuta etmekte olduğu Sırp ordusu ezilmiş ve Sırp'ların en önemli dayanağı olan Aleksinac kalesi alınmış olduğundan Rusya Osmanlı devletine bir nota vererek mütareke yapılmasını istemiştir. İngiltere de, Şark meselesinin görüşülmesi için İstanbul'da bir konferans toplanmasını ileri sürmüş ve bu teklifler Osmanlı devleti tarafından kabul edilmiştir.

İstanbul'da toplanan konferansa İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya, Rusya devletleri delege göndermişlerdir. Bu delegeler kendi aralarında toplanarak Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, ve Bosna - Hersek işlerini görüşüp kararlarını Osmanlı devletine bildirmek istemişlerdir. Konferans 23 . XII. .1876 günü Haliç'te Tersane sarayında toplanmış ve Osmanlı Dışişleri Bakanı Saffet Paşa açış söylevini verirken öteden beri hazırlanmakta olan kanun-ı esasî'nin ilân edildiğini bildiren toplar atılmağa başlamıştır. Osmanlı devleti Avrupa devletlerinin Balkanlar hakkındaki tekliflerini reddetmiş ve konferans sonuçsuz olarak dağılmıştır. Bundan sonra Rus Dışişleri Bakanı İgnatiev büyük Avrupa devletlerini dolaşmış ve Rusya'nın Osmanlı devletine karşı girişeceği hareketlere müsaade sağlamağa çalışmıştır. Bunun üzerine İngiltere Şark meselesi için Londra'da yeni bir konferans toplanmasını teklif etmiş, toplanan bu konferansın kararlarını ve ayrıca çar tarafından yapılan teklifleri de Osmanlı Devleti kabul etmemiştir (1877).

Bu ret cevapları üzerine Rusya, Osmanlı devletine savaş açmıştır (24.IV.1877). Rumanya, Karadağ devletleri ile Osmanlı devletine karşı ayaklanan Bulgar'lar da Rusya ile birlikte savaşa katılmışlardır. Savaşı Yıldız sarayından idare eden Abdülhamit II. nin komutanları arasında anlaşmazlıklar görülmüş, Pilevne'de Osman Paşa (b. bk.) nın, Anadolu cephesinde Ahmet Muhtar Paşa (b. bk.) nın ve bütün ordunun büyük kahramanlık ve fedkârlığına rağmen, komutanın fena olmasından, savaş kaybedilmiştir. Bu

arada Abdülhamit II. çardan barış istemiştir. Balkanları aşıp Edirne'yi alan Rus'lar barış tekliflerini bildirmişlerdir. Bu şartlar kabul edilmiş ve mütareke yapılmıştır. İngiltere Rusya'ya karşı bir gösteri yapmak istemiş ve donanmasını Marmara'ya göndermiştir. Rus'lar da buna karşılık olarak karargâhlarını Ayastefanos'a taşımışlardır. Antlaşma burada yapılmıştır (3 mart 1878).

Antlaşma metninin özeti: Rumanya. Karadağ ve Sırbistan'ın egemenliğini Osmanlı devleti tanıyacaktır. Bulgaristan, Osmanlı devletine vergi veren imtiyazlı büyük bir emîrlik (prenslik) olacaktır. Bulgaristan'ın sınırları, Rus ordusu Osmanlı devletinin Avrupa'daki topraklarından çekilmeden önce Osmanlı-Rus devletleri tarafından belirtilecektir. Bulgaristan'ın beyi halk tarafından seçilecek ve bu seçimi büyük Avrupa devletleri tanıdıktan sonra Osmanlı devleti onaylayacaktır. Bulgaristan beyliğine büyük devletler hanedan soylarından bir prens seçilemiyecektir. Osmanlı ordusu Bulgaristan'dan çekilecek ve eski kaleler yıkılacaktır. Bulgaristan'da güvenlik ve düzenliği korumak için sayısı Osmanlı-Rus devletleri tarafından belirtilecek bir Bulgar ordusu kuruluncaya kadar iki yıl müddetle 50 000 i geçmemek üzere Rus askeri Bulgaristan'da kalacaktır. Bulgaristan'ın Osmanlı devletine vereceği yıllık verginin tutarı Osmanlı devleti ile Avrupa devletleri ve Rusya arasında kararlaştırılacaktır. Tuna kaleleri yıkılacak ve Tuna'da harb gemisi v. b. bulunmıyacaktır. Tuna karma komisyonunun görevleri, olduğu gibi bırakılmıştır. İstanbul konferansının ilk toplantısında Avrupa devletlerinin Bosna - Hersek hakkındaki teklifleri Osmanlı devleti - Rusya - Avusturya arasında oy birliğiyle yapılacak değiştirmeden sonra hemen Bosna - Hersek'te yürürlüğe girecektir. Bu eyaletin 1880 den sonraki vergisi de üç devlet arasında kararlaştırılacaktır. Girit adasında 1868 buyrultusu uygulanacaktır. Doğu Anadolu'dan Rus ordusu çekilince Ermeni'lerin güvenliğini Osmanlı devleti, kendi üzerine alacaktır. Rusya'nın istediği harb tazminatını (1 410 000 000 ruble) Osmanlı devleti ödeyecektir. Rusya bu paranın 1 000 000 000 rublesini almaktan vazgeçmek karşılığında Ardahan, Kars Batum, Beyazıt başta olmak üzere Asya'da ve Avrupa'da bazı yerle rin kendisine bırakılmasını istemiş ve Osmanlı devleti bunu kabul etmiştir. Çanakkale ve Karadeniz boğazları Rus gemilerine ve tarafsız devletlerin gemilerine açık kalacaktır. Bu barış başlangıcı antlaşmasının onaylanmış kopyaları 15 gün içinde Petersburg'da karşılıklı olarak alınıp verilecektir. Kesin barış antlaşmasının nerede ve ne zaman yapılacağı Petersburg'da kararlaştırılacaktır.

Bu antlaşmayı Osmanlı devleti adına dışişleri bakanı Saffet Paşa ile Berlin büyük elçisi Sadullah Paşa, Rusya adına İgnatiev ile Nelidov imzalamıştır. Bu antlaşmayı Osmanlı baş delegesi Saffet Paşa uzun zaman ağladıktan sonra imzalayabilmiştir. Bu antlaşma Osmanlı devletinin Avrupa'daki topraklarını tasfiye ediyordu. Rumanya, Sırbistan, Karadağ egemenliklerini ele alıyorlar ve Tuna'dan Akdeniz'e kadar Rus etkisi altında bulunan büyük bir Bulgaristan kuruluyordu. Avrupa'da Osmanlı devletinin Arnavutluk, Trakya ve Bosna - Hersek gibi toprakları kalıyordu. Fakat bu toprakların bir çoğunun da devlet ile bir sınır bağlantısı kalmıyordu. Önce İngiltere, sonra öteki büyük Avrupa devletleri, hükümleri çok ağır olan bu antlaşmadan duydukları endişeyi belirtmişlerdir. Sonunda, Paris antlaşmasını bozan Ayastefanos antlaşmasının Paris antlaşmasını imzalıyan devletler tarafından Berlin'de yeniden incelenmesine karar verilmiştir(bk. BERLİN ANTLAŞMASI). Osmanlı devleti Rusya'nın yeni bir saldırışına karşı korunmak için İngiltere ile de bir savunma antlaşması yapmış(4. VI. 1878) ve bir Rus saldırışında İngiltere'nin Osmanlı devletine gerekli yardımı yapması karşılığında Kıbrıs adasını İngiltere'ye bırakmıştır.

AYASULUK (Aya Suluğ), İzmir ilinin Kuşadası ilcesine bağlı bir bucak merkezi olan küçük bir kasaba. A., Batı Anadolu'da Küçük Menderes nehrinin Ege denizine dökülmesinden önce suladığı ovanın güneydoğu kenarı yakınlarında bulunan ve düz ova üzerinde, ada gibi yükselen bir tepenin sırtlarındadır. Kıyıdan 9 km içeride İzmir - Aydın demiryolunun 77 nci kilometresindedir. Şimdi burası bucağın adı olan Akıncılar veya kasabaya daha önce verilmiş olan Selçuk adıyle anılmaktadır. Fakat pek eskiden kalmış olan Ayasuluk adı da kaybolmamıştır. A., Ortaçağda önemli bir ticaret merkezi idi ve ünlü Ephesos şehri de önce burada kurulmuştu. A. un kurulmuş olduğu tepe M. Ö. VI. yüzyılda kıyıda bulunuyordu. Küçük Menderes'in getirdiği bol çamurlar ve kumlar şimdiki ovanın yerini kaplıyan sığ körfezi yavaş yavaş doldurmuştur. Bunun üzerine Ephesos şehri daha batıya, şimdiki örenlerinin bulunduğu yere götürülmüştür (M. Ö. 250). Bir zaman sonra buradaki liman da dolmuş ve I. yüzyılda, daha batıda yeni bir liman kurulmuşsa da nehir durmadan denizi doldurduğundan sonunda Ephesos sönmüştür. Küçük Menderes nehri M. Ö. III. yüzyıldan M. S. II. yüzyıl ortasına kadar 8 km yer kazanmış olup o zamandan beri ancak 1 km kazanabilmiştir ki bunun sebebi nehir aluvyonlarının gittikçe daha açık ve derin deniz alanına raslamış olmasıdır.

Eski çağlarda ünlü bir şehir olan Ephesos yavaş yavaş kaybettiği denize yeniden kavuşmak için birkaç kere yer değiştirip sonunda sönünce Bizans devrinde şehir gene eski yerine Ayasuluk tepesi eteğine gelmiş ve bu sefer daha çok bir iç şehri olarak yeniden gelişmiştir. Arap'lar buralara kadar gelmişler ve şehrin yakınlarından geçmişlerdir (798). Selçuklu Türk'leri Anadolu'yu aldıktan sonra A. birkaç kere el değiştirmiş ve Konya Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra Aydınoğulları'nın olmuştur (1333). Ünlü gezgin İbni Batuta bu şehri Hızır Bey'in zamanında gezmiş, şehrin adını A. olarak kaydetmiş ve şehir hakkında bilgi vermiştir. Türk'ler devrinde A. gelişmiş, korsanlar ve adalarla İzmir'deki hıristiyanlar baltalamalar yaptıkları halde gene önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Aydınoğlu Hızır bey zamanında A. ta Venedik ve Cenova konsolosları bulunuyordu. XIV. yüzyıl sonlarında yılldırım A. u alınca Venedik'lilere daha önce Aydınoğulları tarafından verilmiş olan imtiyazları kabul etmiştir. Timurda A. ta konaklamış ve Türk beylerini buraya çağırmıştır. Mehmet I. zamanında A. yeniden Osmanlı devletine geçmiş ve Murat II. tarafından onarılmıştır. Osmanlı idaresi kurulunca A. Aydın sancağına bir ilce olarak bağlanmış, sonra İzmir'in gittikçe gelişmesi ve kıyıda bulunan Kuşadasının da A. un yerini alması üzerine eski şehir körlenmiş ve bataklık bir çevre içinde küçülerek köy haline gelmiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında buradan geçen Evliya Çelebi A. örenleri arasında gördüğü eski eserleri, bu arada A. taki Aydınoğlu İsa beye ait yazıtlı büyük camii hayranlıkla anlatmış, fakat A. ta yalnız 100 - 120 kadar toprak örtülü ev bulunduğunu kaydetmiştir. XIX. yüzyılda burasını gören gezginler A. un daha gerilemiş olduğunu bildirmişlerdir. İzmir - Aydın demiryolu A. un hayatına biraz etki yapmıştır. Ortaçağ Batı

kaynaklarında A. adı İtalyanlar tarafından verilmiş olan Altoluopo, Haulte-loge, Altolloch Latologo adlariyle anılmıştır. Türk devrindeki A. bir tepe üzerinde kurulmuş olduğundan kasabanın adının İtalyanca «yüksek yer» anlamına gelen Alto - Luogo'dan geldiği sanılırsa da, bu adlar şehrin topografik durumundan dolayı verilmemiştir. Daha önceleri Bizanslı'lar Ephesos'a burada mezarı bulunan havârî İoannes'in sanı olan Ayios (Hagios) Theologos adını vermişlerdir. Bu ad sonraları halkın dilinde bozularak Türkçe'de A., İtalyanca'da Altoluogo olmuştur. Türk idaresi kurulduğu zaman bu havârinin kilisesi camie çevrilmiştir. A. ovasının doğu taraflarında bugün pamuk ve tahıl tarlaları ve incirlikler bulunmaktadır. Ünlü Ephesos örenleri arasında bulunan ve eski zamanlardan kalan sanat eserlerinin en değerlilerinden olan Artemis (Diana) tapınağı Herostratos adlı ün budalası biri tarafından yakılmışsa da (M. Ö. 356) sonradan, yeniden yapılmıştır. Şehir ve «Acaib-i Seb'a» dan biri olan tapınak, harbler ve istilâlar sonucunda harap olmuş ve Konstantinos zamanında büsbütün yıkılmıştır. Havârilerden Paulos burada vaaz etmiş, sonra öğrencilerinden Timotheus şehrin ilk piskoposu olmuştur. Burada ilk kurulan Hıristiyan tapınağının başkanı Ayios (Hagios) Theologos (=Tanrı ile konuşan Aziz) saniyle ün almış, havârilerden İoannes olduğundan bu tapınağa ve sonra da bütün kasabaya bu ad verilmiştir ki A. adı da buradan gelmekredir.

Hıristiyanlığın ilk çağlarında burada iki ruhanî meclis toplanmıştır (431 ve 449). Yunanlı'lar zamanında burada ünlü bilginler ve sanatcılar yetişmiştir. Filozof Herakleitos, şair Hipponaks ve ressam Apelles bunlardandır.

AYAŞ, 1 — Ankara iline bağlı ilce. Nüfusu 26 517 (1945), yüzölçümü 1 633 km², nüfus sıklığı ortalama 16-dır. Güdül adlı bir bucağı vardır. Bütün ilcede 42 köy bulunmaktadır.

2 — Ankara'nın 45 km kadar batısında bir kasaba ve A. ilcesinin merkezi. Nüfusu 3 420 (1945) dir. A. Ankara'yı Beypazarı'na bağlayan şose üzerinde, Ayaş suyu vâdisinin genişçe bir yerinde, vâdi içerisine doğru sokulmuş küçük bir kasabadır. Denizden yüksekliği 870 m dir. Kasabanın birbirinden 1 km kadar uzaklıkta iki ayrı bölümü vardır ki, biri kuzeyde ve yüksekte bulunan Karakaya semti, ötekisi bunun güneyinde çukur bir yerde serpilmiş bulunan asıl A. mahalleleridir. Birbirine bir parke yolla bağlı bulunan her iki bölüm arasında buğday tarlaları ve sebze bahçeleri vardır.

İbicek dağının güney yamacında, kasabanın güzel manzaralı, temiz havalı ve meyva bahçeleriyle dolu bir bölümü olan Karakaya, A. ın ilk kurulduğu yer olmuş, kasaba sonraları gelişerek taşın ve su bakımından daha elverişli olan bugünkü yerine inmiştir. A. ın bu eski bölümünde Kırkodalar denilen ve eskiden kale olduğu sanılan bir yer vardır. Bir de Abdüsselâm ve Gökler Dağının geçit yeri olan Ayaşbeli (1360 m) ile A. arasında kasabanın uzak bir mahallesi sayılan bir köy vardır ki, buraya Başayaş (nüfusu 409) adı verilir.

A. ın evleri, eski Ankara'nın evlerine benzer. Damları çatılı ve kiremitle örtülü, altı ahır, üstü oda ve sofadır. Her evin önünde bir bahçe vardır. A. kasabasında 800 kadar ev, 4 cami 5 mescit 1 hamam, 1 kaplıca, 2 han 4 fırın, 3 köprü ve 30 kadar çeşme vardır. Suları iyi ve boldur. Cami-i Kebir denilen ve Selçuklulardan Sultan Alâeddin'in yaptırdığı sanılan eski bir cami ile Bünyamin camii A. taki eski eserlerdendir. Havası sağlam olan A. ta sıtma ve başka hastalıklar azdır.

A. halkının % 90 ı çiftçidir. Önceleri sadece yerel ihtiyacı karşılayacak kadar sebze ekildiği halde, Ankara'nın devlet merkezi olmasından sonra çeşitli sebzeler (hususiyle patlıcan, domates, lâhana kabak) birer ticaret eşyası olmuştur. Meyvacılık ise bu derece gelişememiş olmakla beraber, türlü meyvalar (erik elma, armut, ceviz, ayva) yetiştirilir; Ankara pazarına hususiyle, dut, vişne, iğde gönderilir.

Hayvan yetiştirmenin önemli yer tuttuğu A. ve çevresinde halkın bir kısmı yazın yaylaya çıkar. Yaylalar, A. kasabasından 5 - 10 km kadar uzaktadır. Beslenen hayvanlar arasında tiftik keçisi ile koyun başta gelir. Az sayıdaki el tezgâhlarında pala (bir çeşit kaba kilim) dokunur.

A. kasabası içinde ticaret canlı değildir. A. pazarına yalnız daha uzaklara gidemiyen köylüler alış veriş için gelir. Geri kalanları ise, Beypazarı, Polatlı, Ankara'ya ticaret için giderler.

A. ın en başta gelen varlıklarından biri de içmece ve kaplıcasıdır. A. a pek derinlerden gelen bu kaynaktan sodyum sülfatlı, klorürlü, radyo-aktiviteli kıymetli sular çıkar. A. içmecesinin en büyük özelliği sıcak oluşudur. Dünyada bu özelliği gösteren içmelerin en ünlüsü Karlsbad'dır ki A. içmecesi etki bakımından bu ünlü kaynağın benzeridir. Bu bakımdan A. içmecesi, Ankara şehri yakınında çok ziyaretçi çeken bir zenginlik kaynağı olabilecek durumdadır. A. içmecesi, şişmanlıkta, karaciğer hastalıklarında, safra yolları iltihaplarında, müzmin kabızlıkta en faydalı şifa kaynağıdır. Fazla içilirse müshil işini görür. İçmeden başka, banyo olarak A. suları, sıcaklığı, radyo-aktivitesi dolayısiyle her türlü eklem romatizmalarında fayda sağlar. İçme ve banyo için yeter bollukta suyu ve iki oteli bulunan A. kaplıcası, Ankara için olduğu kadar, Türkiye için de eşine az raslanan kaplıcalardan biridir (bk. Ankara ili hartası, No. 60).

AYAVASİLEYOS (Ayios Vasileios [Hagios Basileos], Ayvasil, Lankada, Koronia), Yunanistan'da Selânik'in doğusunda bir göl. Eni 6, uzunluğu (doğu-batı doğrultusunda) 10 km dir. Suları bir ayakla daha doğudaki Beşik gölü'ne ve oradan Orfano körfezine dükülür. Bol balık bulunur.

AY - AY, memelilerin Primates takımına bağlı yarı maymunlar (Prosimiae) alıtakımının davbetoniide (Daubetoniidae) familyasından *Daubetonia* (*Chiromys*) *madagascariensis* adlı türe, yerliler tarafından verilen ad. İri başlı, kısa boyunlu ve narin vücutlu olan bu maymunun 40 - 45 cm kadar boyu, aynı uzunlukta bir kuyruğu, iri kulakları ve küt dişleri vardır. Ekstremiteleri birbirine eşittir ve uzun parmakları ve tırnakları vardır. Baş parmakları daha kuvvetlidir. Bu esmerimtrak, siyah renkli hayvanların yüzleri kırmızımsı külrengi olup gözlerinin etrafında koyu bir halka vardır. Madagaskar'da yaşarlar. Geceleyin ava çıkarlar. Hareketleri ağırdır. Böceklerle veya bambus ve şeker kamışlarının özleri ile geçinirler.

AY - AY

AYAZ (ölm. 1105), Hemedan emîri. Saltanat için birbiriyle boğuşan Selçuklu'lardan Berkyaruk ile kardeşi Mehmet I. in çarpışmasında önemli bir rol oynamıştır. Önce

Mehmet I. tarafını tutmuş, sonra Berkyaruk tarafına geçmiştir. Berkyaruk'un ölümünden sonra onun oğlu Melikşah'ın atabeği sıfatiyle Mehmet I. e karşı çarpışmış, fakat onun tarafından tuzağa düşürülerek öldürülmüştür.

AYAZ, Gazneli Mahmut'un sevgi ve güvenini kazanmış bir köle. Tarihî kaynaklarda hayatı hakkında geniş bilgi yoktur. Yüzyıllarca yaşıyan söylentilere göre, zekâsı ve yakışıklılığı ile Gazneli Mahmut'un kalbini kazanmış, onun en yakın adamları arasında yer almıştır. Ayaz adı İslâmî edebiyatta «örnek bir nedim» sembolü olarak kullanılmıştır.

AYAZAĞA KASRI, İstanbul'da Beşiktaş ilcesinde, Ayazağa'da bir kasır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Serkis Kalfa tarafından yapılmıştır. Havuz köşkü diye de tanınmıştır. Köşkün yeri önce Yeniçeri Ocağı'nda kul kethüdası Ayazağa'nın çiftliği idi. Sonradan Emlâk-ı emîrîye geçmiştir. Abdülâziz devrinde orada birçok tenezzüh köşkleri yapılmıştır. A. da bunlar arasındadır. Abdülâziz'in sık sık ziyaret ettiği bu küçük köşk tahtadan yapılmıştır; geniş saçaklarla örtülüdür; duvarları Abdülâziz'in Avrupa seyahati sırasında İngiltere'den seçerek getirttiği çinilerle örtülmüştür. Tavanı çok güzel tahta süslerle işlemeli olan büyük salonda da bir ocak ve mermer fıskiyeli bir havuz, ayrıca bir de av odası vardır.

A. bugün millî emlâka aittir. Hususiyle dış kısımları ve saçaklar harap bir haldedir. Binicilik Okulu olarak kullanılmaktadır.

AYAZMA (Yun. *Hagiasma*), Ortodokslarda İsa'nın vaftizinin hâtırasına ithaf edilen kutsal su ve su kaynağı. Ortodokslar bu sudan içerler veya onu vücutlarına sürerlerse çektikleri hastalık ve dertlerden kurtulacaklarına inanırlar. Memleketimizin bazı yerlerinde Bizans devrinden kalma ve Ortodokslarca kutsal sayılan A. lar vardır.

AYAZMA CAMİİ, İstanbul'da Üsküdar semtinde Kızkulesi karşılarına raslıyan sırtta, Nuruosmaniye ile camilerimize uygulanmıya başlıyan barok mimarî tarzında yapılmış tek minareli ve tek kubbeli bir camidir. Mustafa III. tarafından annesi Mihrişah Emine Sultan ve kardeşi Şehzade Süleyman adlarına 1760 yılında yaptırılmıştır. Bina üç kapı ile girilen bir avlu içinde olup kesme Bakırköy kalker taşından yapılmıştır. Kubbesi bütün camilerde olduğu gibi üzeri kurşunla örtülü tuğladandır. Cami içindeki hünkâr mahfiline bağlanan bir hünkâr dairesi binanın doğuya olan çıkıntısını teşkil eder. İçi ikinci sıra pencerelerin başladığı yüksekliğe kadar mermer somaki levhalarla kaplanmıştır. Minberi mermer olup renkli somakiler ve oymalarla süslenmiştir. Mihrabı kırmızı somakidendir. Avlunun esas kapısının Boğaz tarafındaki köşesinde yine cami ile beraber yapılmış bir çeşme vardır. Camiin dış yönlerindeki kuşluklar da dikkati çeker.

AYAZMA KAPISI, İstanbul surunun Haliç tarafındaki kapılarından biri. Unkapanı köprüsü ile Odunkapısı arasındadır. Bugün bu yerde keresteciler, tuğlacılar, kireç ve benzeri yapı gereçleri satan esnaf bulunmaktadır.

AYBARS (V. yüzyıl), büyük Hun hükümdarı Attilâ'nın amcası. Adı, Bizans'lı yazar Priskos'un elçilik seyahatnamesinde (*Excerpta de legatonibus*, ed. C. de Boor. Berolini 1903, s. 146) *Oybarsios* şeklinde alınmıştır (krş. Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, Budapest 1943, s. 292). Macar türkoloğu Gy. Németh'e göre *Oybarsios*'ta, (*-ios* Yunanca ektir) Türk *Aybars* (Aypars) kişi adı gizlenmektedir. Aybars M. T. Houtsma'nın sözlüğünde (*Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894) kaydedildiği gibi, iki kısımdır. İlk kısmı *ay*, ikinci kısmı *bars* (pars) olan birleşik Türk kişi adlarından biridir: *Ay, Ay-taş, Ay-beg, Ay-demür, Ay-dut, Ay-tegin; Bars, Tay-bars, Böri-bars, Bars-toğan, Küç-bars, Kara-bars, Oğul-bars* (Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulasa* [Yurt kuran Macarlığın teşekkülü], Budapest 1930, s. 132 v. d. ; Németh Gyula, *Attila és hunjai* [Attila ve Hunları], Budapest 1940, s. 222). Alman türkoloğu W. Bang (Keleti Szemle XVII, 112-114) bu adı başka türlü açıklamaktadır; ona göre bu ismin birinci kısmı *oy* olarak okunmalıdır ve anlamı gri, bozdur yani bütün isim *Oybars*'tır ve vaşak demektir. Fakat Bang'ın açıklaması, genel Türk ad verme usulüne uymadığı için yanlıştır.

AYBASTI, Ordu'nun Gölköy ilcesine bağlı bir bucak. Bucak merkezi, 1 236 (1945) nüfuslu Esenli'dir. A. nın güneyi dağlıktır. Bucağa bağlı 21 köyde 18 212 (1945) nüfus vardır.

AYBEG, Kutbüddin (ölm. 1210), Sultan Muizzüddin Muhammed Gori'nin Memlûklerinden ve Dehli (Delhi) deki Türk Memlûkleri devletinin kurucusu. Sultan Muizzüddin'in Hindistan'da İslâm egemenliğinin yerleşmesinde çok önemli rolü olduğu gibi, A. de Hindistan fetihlerinde değerli hizmetleri ile kendisini göstermiş bir komutandır. Gazneli'ler ve Selçuklu'lar gibi Muizzüddin de Abbasî'lerden beri sürüp gelen geleneğe uyarak Türk köleleri satın alır ve idare adamları ile komutanlarını onların arasından seçerdi. A. i de Gazne'de bir esir tacirinden almıştı. A. daha önce Nişabur kadısının yanında kalmış, okuyup yazma öğrenmiş, dinî eğitim görmüş ve kusursuz bir binici ve okçu olmuş, zekâsı ve iyi ahlâkı ile de ün almıştı. Bir eğlence toplantısında A., sultanın kendisine verdiği ihsanları saray hizmetlilerine dağıtmış, bunu duyan Muizzüddin ötedenberi çok sevdiği A. in yaradılışındaki üstünlüğü anlıyarak onu önemli görevlere atamak suretiyle geleceğini hazırlamıştır. Emir-i ahûrluk ve Kohram sipehsâlârlığına atanan A., Harezmşah'lar ile yapılan savaşlarda ve hususiyle Hint seferinde kendini göstermiştir. Büyük imparatorluğunu Gazne'de oturup idare etmek lüzumunu duyan sultan, Hindistan'daki yerlerinin yönetimini A. e bırakmıştır. Büyük askerî olaylar dolayısiyle ordusu ile arasıra Hindistan'a inen sultan, A. in eline bırakmış olduğu Hindistan işlerine hiç karışmıyordu. A. in başarılı idaresinden ve Gazne hazinesine sağladığı büyük ganimetlerden çok memnun olan sultan, A. e «melik» sanını vermiş ve devletinin Hindistan'daki toprakları için onu veliaht seçmiştir. A., Kuzey Hindistan'da devamlı zaferler sağlıyarak hem ününü artırmış, hem de İslâm dininin bu geniş alanda kuvvetle yerleşmesini sağlamış ve Gazneli'lerin Lâhor merkez olmak üzere kurdukları Kuzey Hint ülkesini Dehli'den Kalincar ve Gucerat'a ve Lahnauti'den Lâhor'a kadar yayılan büyük bir imparatorluk haline getirmiştir. A. giriştiği bütün seferleri kazanmış, birçok kaleler ve şehirler almış, her yıl binlerce Hintli'yi müslüman yapmış yüzyıllar boyunca görülmemiş derecede ganimet sağlamış, Dehli'yi kendisine başkent yaparak Türk Memlûkleri arasından seçtiği değerli komutanlarına dayamak suretiyle her tarafta sağlam bir idare kurmuştur. Muizzüddin'in Gazne'ye dönerken bir Hintli tarafından öldürülmesi (1202) üzerine A. derhal Lâhor üzerine yürümüş ve Gazneli'lerden beri, Hint müslümanlığının ünlü merkezi olan

bu büyük şehrin bütün ileri gelenleri, askerler ve halk tarafından karşılanmış ve Lâhor sarayında tahta oturarak hükümdar ilân edilmiştir. Herkes kendisine biat etmiş ve Fîruzkûh'ta hükümet süren Gıyasüddin Mahmud Gorî de bu durumu tanıyarak A. e «sultan» sanını vermiş ve hükümdarlık alâmeti olarak çetr (b. bk.) göndermiştir. A. hükümdar olduktan sonra iyi idaresiyle her sınıf halkı kendisine bağlamıştır. A. atlı top oyunu (kûy ü çevgân) oynarken attan düşerek ölmüştür. Yerine oğlu Ârâmşah geçmişse de bir yıl sonra eniştesi ve babasının sevgili komutanı İltutmuş (b. bk.) tarafından yenilerek tahttan atılmıştır. Bundan sonra Müslüman - Hint egemenliği birbirine düşman dört kola bölünmüştür. A. çok kuvvetli yaradılışı, sağlam karakteri, insanları tanımakta ve seçmekteki üstünlüğü, sanat ve bilim severliği, bayındırlık işlerindeki başarıları ile ün almış ve Hindistan'da Türk-İslâm kültürünün ve egemenliğinin kurulmasında ve yayılmasında birinci derecede rol oynamış olmakla ünlü olduğu gibi bütün önemli yerlere Türk komutanlarını getiren, damatlarını ünlü Türk'lerden seçen, sarayında ve devletinde Türkçe konuşmayı gelenek haline koyan bir milliyetçi olmakla da tanınmış üstün bir devlet adamıdır.

AYBEG [*Aybak; İzzettin Ebü'l - Mansur Aybeg - el Muazzam*]; (ölm. 1249), Şam sultanı el-Melik-ül - Muazzam Şerefeddin İsa'nın kölesi. Kahire'de ölmüş, Şam'da gömülmüştür. Havran'da Salhad şehri ile dolayları timar olarak A. e verilmiş ve A. saray kâhyası atanmıştı. 1227 de el-Melik-ül-Nâsır Davud, babası İsa'nın yerine Şam sultanı olunca A. de Şam naipliğine atanmış ve bütün siyasî nüfuzu eline almıştır. Bir müddet sonra Davud'un amcası el-Melik-ül-Eşref, Şam'ı alınca A. naiplikten uzaklaştırılmış, yalnız Havran'daki timarını koruyabilmiştir. A. bir zaman daha nüfuzunu korumuşsa da sonra hainlik etmesinden korkulduğundan siyasî nüfuzuna son verilmiştir. A. idare ettiği ülkede birçok bayındırlık işleri yapmış, Şam'da üç, Kudüs'te bir Hanefî medresesi kurmuş, Kuzey Arabistan'dan ve Mezopotamya'dan Şam'a giden ticaret yolunun kendi memleketinden geçen bölümünü onartmıştır. Çölde Kal'e-tül-Erzak'ı yaptırmış ve İnak'taki Birka denilen büyük su deposunu tamir ettirmiş, Sala'da büyük bir han yaptırmıştır. A. in bu bayındırlık merakı maiyetine de geçmiştir. A. ile Şerefeddin İsa'nın adları Haçlı seferleri tarihine de karışmıştır.

AYBE - TÜL - HAKAYIK, Edip Ahmet (b. bk.) in «Gerçekler heybesi» anlamına gelen manzum eseri. Kitabın adı, çeşitli nüshalardaki yazı farklarından dolayı, *Hibe-tül-hakayik, Gaybet-ül-hakayık, Atebe-tül-hakayık* şekillerinde de okunmuştur. XII. yüzyılın ilk yarısında, Taşkent'in güneyinde Benaket şehri yöresinde, Yügnâk'te kaleme alındığı sanılmaktadır. Hâkaniye lehçesi ile yazılmış olan kitabın birkaç nüshası bulunmuştur:

1 — Uygur harfleriyle yazılmış olan nüsha. 1444 te, Semerkant'da, o devrin tanınmış hattatlarından Zeynelâbidin bin Sultanbaht Cürcânî Hüseynî tarafından yazılmıştır. Necip Âsım tarafından Ayasofya kitaplığında (No. 4012) bulunmuştur.

Bu nüshada, eserin başında ve metnin içinde, kitabın Uygur harfleriyle yazılmış olan adı, Reşit Rahmeti Arat tarafından *Atebe-tül-hakayık* (gerçekler eşiği) şeklinde okunmuştur.

2 — Uygur harfleriyle yazılıp kelimelerin altında, bunların okunuşu harekeli Arap harfleriyle de gösterilmiş olan nüsha. Bunun 1480 de şehzade Abdürrazzak Bahşi adlı biri tarafından İstanbul'da yazıldığı, kitabın sonundaki bir kayıttan anlaşılmaktadır. Necip Âsım, ilk defa Ayasofya kitaplığında (No. 4757) bulduğu bu nüshayı, kitabın dili ve tarihi hakkında eklediği açıklamalarla ve *Hibe-tül-Hakayık* adiyle iki cilt halinde yayımlamıştır [İstanbul, 1918].

Bu nüshada, kitabın adı, harekeli Arap harfleriyle *Hibe-tül-hakayık* şeklinde kayıtlıdır («Hibet» kelimesinde «he» harfinden sonra bir «ye» harfi bulunduğu için, bu kelimeyi «Heybet» şeklinde de okumak mümkün ise de, «ye» nin altına konan esre işaretinden ötürü «Hibet» şeklinde okumak zarureti vardır).

3 — Harekeli Arap harfleriyle yazılmış olan nüsha. Topkapı sarayı kitablığının hazine kısmındadır (kayıt No. 35552, sıra No. 244, hususi No. 14). Hangi tarihte, kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmiyor; içinde Bayezid II.nin mührü bulunduğuna göre, onun devrinde (1481-1512) İstanbul'da yazıldığı tahmin olunabilir. Bu nüshada da, kitabın adı *Hibe-tül-hakayık* şeklinde yazılıdır (iki yerde açıkça *Hibe-tül-hakayık* şeklinde kaydedilmiş, yalnız bir yerde «he» den sonra bir «ye» harfi yazılmış, fakat onun da altına, hecenin «hi» şeklinde okunması gerektiğini gösteren bir işaret konmuştur).

4 — Arap harfleriyle yazılmış olan nüsha. Millî Eğitim Bakanlığı eski kitaplıklar müdürü Hasan Fehmi Turgal'ın Uzunköprü'de bulduğu, fakat hangi tarihte ve kimin tarafından yazıldığı bilinmiyen bu nüshada, kitabın adı *Gaybet-ül-Hakayık* şeklinde yazılıdır. (Hasan Fehmi Turgal'ın ölümünden sonra bu nüshanın şimdi nerede olduğu belli değildir; yalnız, Türk Dil Kurumu uzmanlarından Dehri Dilçin, Necip Âsım tarafından yayımlanmış olan 2 inci nüsha ile bu nüshayı karşılaştırmak suretiyle bir A. metni hazırlamışsa da bu metin henüz basılmamıştır).

5 ve 6 — Ankara Millî Eğitim Bakanlığı Genel kitaplığında korunan ve XIV. yüzyılda yazılmış olan bir mecmuada; bir de Prusya Bilim Akademisi'nde Türkçe Uygur metinleri arasındaki bir varakta kayıtlı bulunan birer dörtlük

Kitabın 1, 2, 3, 5 ve 6 ncı nüshalarının tamamının ve 4 üncü nüshasının yalnız bir sahifesinin tıpkı basımları ile metnin yeni Türk harfleriyle karşılaştırmalı bir nüshası Reşit Rahmeti Arat tarafından hazırlanmış, Türk Dil Kurumu tarafından *Atebe - tül - hakayık* adiyle bastırılmıştır (1950); kitabın başına. ayrıca, eser hakkında etraflı bir önsöz ile sonuna birçok notlar eklenmiştir.

A., Türk'ler İslâm medeniyeti çevresine girdikten sonra doğmaya başlıyan islâmî Türk edebiyatı verimlerinden - 1069/70 te yazıldığını bildiğimiz *Kutadgu Bilig* (b. bk.) den sonra - elimize geçen ikinci eserdir.

Yazar, kitabını, «Emîr-ül-ecell Dâd Sipehsâlâr Bey» in adına armağan etmiştir; bunun, XII. yüzyıl başında yaşıyan «Dâd Sipehsâlâr Mehmet Bey» olduğu ve şairin yaşadığı Semerkant bölgesinde hüküm sürdüğü sanılmaktadır.

Eser, giriş, asıl metin ve takrizler olmak üzere üç ana kısma ayrılabilir. Takrizler dışındaki kısımlar, takrizlerden birinde de yazıldığı gibi, 14 bâb üzerine hazırlanmıştır; bunlardan 5 i giriş kısmında, 9 u asıl metin kısmındadır:

I — *Giriş:* 1 — Münâcât (10 beyit). 2 — Naat (5 beyit). 3 — Dört sahâbe (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) nin methi (5 beyit; 2 inci nüshada 4 beyit); kaside şek-

linde yazılmış olan bu üç konu, aynı kafiye ile devam eden bir bütündür. 4 — Emîr-ül-ecell Dâd Sipehsâlâr Bey'in methi (14 beyit); bu da kaside şekliyle ve öncekilerden ayrı bir kafiye ile yazılmıştır. 5 — Kitabın yazılış sebebi (6 beyit); kaside şekliyle ve redifli kafiye kullanılarak yazılmıştır.

II — *Asıl Metin:* Bu kısım, şairin *Nevi* adını verdiği sekiz nevi (2 nci ve 3 üncü nüshalarda altı, 1 inci ve 4 üncü nüshalarda yedi), ile kısa bir sonsöz bâbından ibarettir ve hepsi dörtlüklerle yazılmıştır: 1 — İlmin faydası, cahilliğin zararı (12 dörtlük; 2 nci nüshada 11 dörtlük ve 1 beyit [dörtlüğün bir beytinin yazılması unutulmuştur]). 2 — Dili tutma, âdâp ve usulleri (12 dörtlük). 3 — Dünyanın değişmesi ve ahvalinin başkalaşması (12 dörtlük). 4 — Cömerliğin iyiliği ve hasisliğin zemmi (10 dörtlük). 5 — Tevazu, kibirsizlik (7 dörtlük); 2 nci ve 3 üncü nüshalarda bu bâbın üzerine, «Beşinci Nevi» olduğunu bildiren başlık yazılmamış ve buradaki dörtlükler Dördüncü Nevi'e aitmiş gibi gösterilmiştir. 6 — Hırs ve uzun emel (7 dörtlük); bütün nüshalarda bu bâbın üzerine, «Altıncı Nevi» olduğunu bildiren başlık yazılmamış ve bu dörtlükler, 2 nci ve 3 üncü nüshalarda Dördüncü Nevi'e (18-24 üncü dörtlükler), 1 nci ve 4 üncü nüshalarda da Beşinci Nevi'e (8-14 üncü dörtlükler) katılmıştır. («Hırs ve uzun emel» den bahseden bu yedi dörtlüğün evvelki Nevi'lerdeki cömertlik ve hasislik, tevazu ve kibir konulariyle hiçbir ilgisi olmadığı düşünülürse, bunların ayrı bir Nevi olduğu ve başlığının yazılmasının unutulduğu anlaşılır; Beşinci Nevi, «Yine gerekli bir sözüm var sana» anlamına gelen bir mısrala başladığı gibi, bu dörlüklerin ilki de, aynı eda ile yazılmış olan «Yine nasihatimi al, uzun emel besleme» anlamına gelen bir mısrala başlamaktadır; bu da, bu dörtlüklerin ayrı bir nevi olduğuna delâlet ediyor. Bununla beraber, kesin bir hüküm verebilmek. ancak, daha başka nüshaların bulunmasından sonra mümkün olabilecektir). 7 — İyi ahlâk (9 dörtlük). 8 — Çeşitli mânaları kapsıyan müteferrik beyitler (27 dörtlük). 9 — İtizar ve sonsöz (5 dörtlük).

III — *Takrizler:* Bu kısımdaki üç manzum takriz, daha sonraki yüzyıllarda yazılmıştır; yazar ve kitap hakkındaki başlıca bilgileri bu takrizlerden öğreniyoruz: 1 — Kimin yazdığı bilinmiyen takriz (1 dörtlük); buradan, «edibin gözlerinin anadan doğma kör» olduğunu, kitabını «on dört bâb» üzerine hazırladığını öğreniyoruz. 2 — Timurun büyük emîrlerinden biri olup «Seyfî» mahlasiyle Farsça ve Türkçe şiirler yazan ve XV. yüzyıl başlarında ölen Emîr Seyfeddin (Emîr Hacı Seyfeddin) in yazdığı takriz (1 dörtlük); buradan, şairin «edipler edibi, fâzıllar başı» diye ün aldığını öğreniyoruz. 3 — Timur çocukları devrinde, XV. yüzyılda, büyük emîrlerden biri olan Emîr-i Kebir Aslan Hoca Tarhan'ın yazdığı takriz (9 beyit; mesnevi şeklinde); buradan da, Edip Ahmet'in doğduğu yerin «Yügnak», babasının adının «Mahmut-i Yügnâkî» olduğunu, kitabın adına «Aybe-tül-Hakayık» (*Hibe-tül-hakayık, Atebe-tül-hakayık, Gaybet-ül-hakayık*) dendiğini, «Kâşgar dili» ile yazıldığını öğreniyoruz.

Eser, aruzun *feûlün feûlün feûlün feûl* kalıbiyle yazılmıştır; bu kalıp hece vezninin $6+5=11$ kalıbına çok yakındır. *Kutadgu Bilig* gibi *Aybe-tül-Hakayık*'ın da bu vezinde yazılması, İslâmî Türk edebiyatının ilk verimlerinde henüz Türk halk edebiyatı etkilerinin bulunduğunu gösterir. Bu etkiyi, daha açık olarak, eserde kullanılan nazım şekillerinde görürüz: baştaki münâcat, naat sahabeler methi, Dâd Sipehsâlâr Bey methi ve kitabın yazılış sebebi bölümlerinde İslâmî edebiyat geleneğine uyularak kaside şekli kullanıldığı halde, asıl metin Türk nazım şekli olan ve manilerde olduğu gibi *a a b a* tarzında kafiyelenen dörtlüklerle yazılmıştır. Kitabın birçok yerlerinde «kal, yol, til», «sözleme, kizleme, azlama» gibi yarım kafiyeler de kullanılmıştır ki, bu, Türk halk şiirlerinin başlıca özelliklerinden biridir. O devirde dile yeni yeni girmeğe başlıyan Arap ve Fars kelimelerinin, asılları gibi değil de, Türk dilinin özelliklerine göre okunuşu da, İslâmî kültürle Türk kültürünün ilk zamanlardaki mücadelesini göstermesi bakımından önemlidir. Bununla beraber, kitapta, *Kutadgu Bilig*'e nazaran daha çok Arap ve Fars kelimeleri kullanılmıştır; bu da, A. in öbüründen daha sonra, İslâmî kültürün Türk'ler arasında daha çok yayıldığı bir devirde yazıldığını gösteren delillerden biridir. Kelimeler aruz kalıplarına henüz iyi uydurulamamış, imâle ve zihaf gibi kusurlar bir çok yerlerde sık sık tekrarlanmıştır; bu, Edip Ahmet'in, vezne ve dile hâkim, usta bir sanatçı olmadığını gösterir.

A., didaktik bir eserdir; şair, kitabını, birtakım dinî-ahlâkî nasihatler vermek amacıyle yazmıştır. Asıl metnin sekizinci Nevi'ini teşkil eden «Çeşitli mânaları kapsıyan müteferrik beyitler» bâbında mescidin harap, milletin beynamaz ibadetin riya, âbidin mukallit olduğundan, doğru yola gidene yol bulunmadığından ve yolsuzların yolunun genişliğinden, âriflerin türkü söyleyip raksettiğinden, âlimin ameli, zâhidin zühtü bıraktığından, şarapçının iyi kişi sayıldığından, haramın helâl diye yendiğinden acı acı şikayet eden yazar, diğer bâblarda dünya ahvalini, âyet ve hadîslerle de kuvvetlendirmek amacını güttüğü dinî-ahlâkî nasihatlerle düzeltmeğe çalışır: bilginin faydasını, cahilliğin zararını; cömertliğin bütün kirleri yıkadığını, hasisliğin kötülüğünü; kibirliliği bırakıp mütevazı olmak, fenalık edene iyilik etmek, kabahatlinin kusurunu bağışlayıp düşmanlığın kökünü kazımak gerektiğini; harisliğin sonunun gam, nedamet, hasret olduğunu anlatır ve dünyanın göçülecek bir menzil olduğunu, dışındaki süsü görüp de ona gönül bağlamamak lâzım geldiğini, uzun emel istememek gerektiğini, herkesin kısmetinin önceden yazıldığını, dünyada alınyazısını yaratanın Allah olduğunu ve bütün musibetlerin alınyazısından geldigini, fakat akılsız insanın onu bir sebepten doğar zannettiğini söyler.

Yazar, kitabının türlü yerlerine 5 âyet, 12 hadîs ve Arapça 4 beyit serpiştirmiş, bunları yorumlama yoluna gitmiş, bazı yerlerde de âyet ve hadîslere telmihlerde bulunmuştur.

Eser, Maverâünnehir, Harezm, Horasan alanlarında XVI. yüzyıla kadar okunmuş ve taklit edilmiştir.

AYBUGİR, Batı Türkeli'nde, Aral gölünün güneybatısında bir göl. Hive'nin kuzeybatısında Amuderya nehrinin sulariyle beslenen A. gölü Aral gölünün eski bir ayağıdır.

AYÇİÇEĞİ (Helianthus annuus), bileşikgiller (Compositae) den Amerika'da 55 kadar türü yetişen bir bitki. Bunlar çok kere uzun gövdeli otsu bitkiler olup yaprakları dilimsiz, çiçekleri ise büyük bir başçık şeklindedir. Başçığın kenar çiçekleri kısır olup taç yaprakları sarı ve büyük, uzunca bir dil şeklindedir. Orta çiçekleri erselik ve fakat taç yaprakları bitişik beş dişli çok küçük bir borucuk şeklindedir. En tanınmış türü, vatanı Meksika

olan A. dir. Buna yurdumuzun bazı yerlerinde Günebakan da derler. A. bir kaç metre yüksekliğinde, tepesi dallı budaklı, gövdesi sert tüylerle örtülü, içerisi ise özlüdür. Kalb veya üç köşe şeklinde ve kenarları dişli olan yaprakları oldukça büyük ve uzun saplıdır. Büyük ve gü-

AYÇİÇEĞİ

zel çiçeklerinden dolayı bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirildiği gibi hususiyle Rusya ve yurdumuzda Trakya bölgelerinde tohumlarından yağ çıkarmak için bir çapa bitkisi olarak geniş ölçüde ekilir. Bu bitki besince zengin olmıyan topraklarda bile kolay ve çabuk büyüdüğünden, yağ, hayvan yemi veya arı yemi olarak çok yetiştirilir. Beyaz, sarımtrak, siyah veya çizgili kabuklu, 17 milimetre kadar uzun olabilen meyvelerinin tohumlarında % 32 miktarında yağ vardır. Soğuk presle sıkılarak elde edilen ay çiçeği yağı, zeytin yagına benzer. Fakat hemen tamamen kokusuz bir yemek yağı olarak sıcak presten elde edileni ise aynı zamanda ressam boyaları ve suni tereyağı imalinde kullanılır. Küspeleri hayvanlara yedirilir.

AYDIN (Âşık Aydın), *Celâli Bey ve Mehmet Bey* adlı büyük halk hikâyesinin kişilerinden biri. Köroğlu hikâyelerinden bağzılarında görülen âşıklar gibi, bu hikâyedeki A. da tehlikeli maceralara atılan kahramanın emrinde bir âşık tipidir. Görevi kahramanı ve arkadaşlarını eğlendirmek, hikâyede, sazla, türkiyle konuşmak gerektiği yerlerde bu işi görmektir. Bu tip âşık - Köroğlu kollarından birindeki Âşık Cünun gibi - daha çok komik bir karakter taşır. A., ayni zamanda, sadık, vefalı bir dost timsalidir: Celâli Bey'e, oğlu Mehmet Bey'in zindanda ölümünü beklediğini 40 günlük yoldan haber vermeğe koşmuş, böylece efendisinin hayatını kurtarmıştır.

AYDIN, Batı Anadolu'da Büyük Menderes ovasında bir şehir. Nüfusu 18 504 (1945)tür. Şehrin kapladığı yer 266 hektar, denizden yüksekliği 65 m dir.

A., Menderes Kütlesi adı verilen eski sertleşmiş bölgenin bir parçası olan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan Aydın sıradağları (Cevizlidağ 1646 m) nın güney eteğinde ve bu sıradağın güneyinde aynı yönde uzanan Büyük Menderes çöküntü hendeğinin kuzey kenarında, denizden 50 km içeride kurulmuştur. Şehir, kuzeydeki dağlardan inen Tabakhane deresinin, ova kenarına biriktirmiş olduğu aluvyonla örtülü yerlerin eğimli yüzü üzerinde gelişmiştir. Büyük Menderes ırmağı, A. ın 10 km güneyinden geçer. A. böyle bir yerde Afyonkarahisar-İzmir ana demiryolu boyunda, doğu-batı doğrultusunda uzanan yol üzerinde ve bu yolun güneyde Muğlaya, kuzeyde Tire'ye bağlandığı yerde, ırmak boyundaki bataklıklardan uzak, sert kuzey rüzgârlarına kapalı, suyun kolay sağlanabileceği bir alanda, zengin bir incir bölgesi ortasında kurulmuştur.

A. da yazlar çok sıcak geçer. Bu sıcak günlerde, hele öğle vakti şehirde hayat durur gibi olur. Yağmurlar en çok kışın ve ilkbaharda yağar. Kar pek seyrek düşer ve yerde kalmaz. A. da en çok esen rüzgâr, batıdan gelen İmbat'tır. İmbat, öğleden sonra başlar, günün sıcak saatlerinde eser, gecenin geç vakitlerine kadar hafifliyerek sürer. Harmanlar, bu rüzgârla savrulur. Burada Gümüşkanad adı verilen poyraz ise zaman zaman eser. İmbat, serin ve nemli olduğundan incirlerin büyümesine, poyraz olgunlaşmasına yardım eder. Poyraz sürekli eserse incirler küçük iken kavrulur. Bu sebepten incir yetiştirenler, üç gün İmbat, bir gün Gümüşkanad esmesini isterler.

A. ın çevresindeki dağların alçak yerlerinde Akdeniz bitkileri (500 m yüksekliklere kadar yer yer geniş ölçüde yabanî zeytin ağaçları), yüksek yerlerinde ise fundalıklar önemli yer tutar. Şehrin kuzeyindeki Paşa yaylasından aşağı Kayacık köyüne kadar yaklaşık olarak 6 km^2 lik sarıçam ve karaçam ağaçlarından meydana gelmiş bir koru vardır. Fundalıklarda meşe ve pırnar ağaçları karışık bulunur. Fakat A. çevresinde işletmeğe elverişli orman pek az bulunduğundan kereste Çine ve Denizli ormanlarından gelir. A. çevresindeki çayırlarda kasaplık büyükbaş hayvan yetiştirilir ki, bunlar en çok İzmir'e gönderilir. Yine bu çevredeki kışlak denilen otlaklarda iç bölgelerden getirilen çok sayıda davarlar kışlarlar.

A., Kurtuluş Savaşı'nda hemen tamamiyle yandıktan sonra, plânlı bir şekilde yeniden kurulmuş düzgün bir şehirdir. Şehrin güneyi, bahçelerle doğu ve batısı incir bahçeleri ve zeytinliklerle çevrilidir; kuzey kenarı ise çok dik olduğundan A. yalnız kuzeybatıya (Kemer mahallesi) ve kuzeydoğuya (Yapı Kooperatifi evleri) doğru genişleyebilmektedir. Şehrin içinde de boş yerler çoktur.

A. birbirini kesen iki geniş ve güzel bulvarın (Gazi Bulvarı 2,5 km, Hükümet Bulvarı 1 km) etrafında ve demiryolunun iki yanında, büyümüş daire biçiminde bir şehirdir. Sıcağın ve serinletici hâkim rüzgârın (İmbat) etkisi gözönüne alınarak, şehrin sokakları, mümkün olduğu kadar, batıya açık şekilde düzenlenmiştir. İki büyük bulvara açılan caddelerle sokaklar çok düzgündür. Hükümet Bulvarının güney ucunda iki park vardır. Bulvar ve caddelerin ortası çam ve palmiyeler, kenarları ökaliptüslerle gölgelendirilmiştir.

Bulvarların kavşak yeri ve çevresinden Tabakhane deresi ve istasyon ötelerine kadar uzanan orta bölümü, şehrin iş alanıdır ki, bunun bir parçası pazar yerini teşkil eder. Bu bölümde 600 kadar dükkân ve mağaza ile bankalar bulunur. Depolarla toptancı mağazaları, ençok, çarşı ve pazar bölümünün etrafında sıralanmıştırı. Büyüklü küçüklü imalâthaneler, şehrin türlü bölümlerine dağılmıştır. A. ın tabakhane deresi doğusunda kalan bölümiyle batıdaki kısmını dört köprü birbirine bağlamıştır. Şehir, 1937 den beri elektrikle aydınlatılmaktadır.

A. ın ortasındaki bu iş alanının etrafında mahalleler yer almıştır. İş alanına yakın mahallelerle kuzey mahallele-

AYDIN: Hükümet bulvarı (güney tarafı)

İncir ovası olarak adlandırılabilecek (meyva ağaçlarının % 90 ından çoğu incir) verimli bir çukurovanın ekonomik merkezi ve pazar yeri olan A. tarım ve tarıma dayanan bir ticaret ve küçük endüstri şehridir. Bunlar arasında incir yetiştirme ve işleme başta gelir. Özenle yetiştirilen incir ağaçları Büyük Menderes ırmağı vâdisinin su basan yerlerinin dışından başlar, 500 m yüksekliklere kadar tırmanır. Iklim şartlarının elverişliliği ve A. çevresi topraklarının kumlu -killi- hümüslü olması, sarı lop incirın, kalite bakımından dünya incirleri arasında birinciliği kazanmasını sağlamıştır. Türkiye incir satışının yarıdan çoğunu vermekle A. incirleri memlekete yılda 3-4 milyon lira girmesine yolaçmıştır. Zeytinlikler de, incirlikler arasında ve dağ yamaçlarında yertutmuş olup hususiyle zeytinyağı ve sabun îmaline yarayan zeytinleri verir. Şehrin çevresinde ve hele Tabakhane deresi boyunda çok yer tutan meyva ve sebze bahçelerinden elde edilen ürün, şehrin ihtiyacını karşıladığı gibi İzmir ve Afyonkarahisar yönlerine de gönderilir. Fakat incir çok kâr sağladığı için, bu bahçeler yavaş yavaş incirlik haline getirilmektedir.

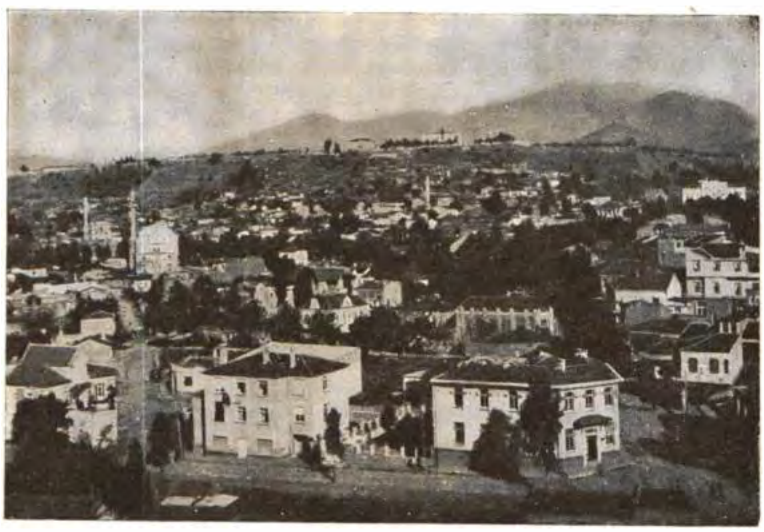
A. da tarıma dayanan endüstri arasında zeytinyağı ve sabun imali, çırçır yapım yerleri (pamuğu çekirdeğinden ayıran ve balya yapan yerler), meyankökü fabrikası, incir ve üzüm işleyen yerler başta gelir. Bu fabrika ve yapımevleri şehrin türlü yerlerinde kurulmuştur. Bunlar arasında «Mak Andros ve Forbes Amerikan Meyankökü Balya Fabrikası», ovada kendiliğinden yetişen ve kökünü derinlerdeki tabansuyuna daldıran tatlımsı bir bitkinin köklerini, 180 kiloluk balyalar halinde işler, Amerika'ya gönderir (Bu köklerden bir nevi bal çıkarılır, posalarından mukavva yapılır, kalın köklerden eczacılıkta faydalanılır). Türkiye meyankökü istihsalinin (1945 te 25 milyon kilo) beşte birini A. verir. Mayıs ve haziran ayları içinde toplanan bu kökler ya yerinde satın alınır, yahut köylülerin bir kısmı getirir. satar. Bu kökler Nazilli, Söke ve çevrelerinden vagonlarla, A. çevresi ve Çine'den develerle getirilir.

rinde, daha çok, tüccar ve esnaf oturur. Bunu çevreleyen batı, güney ve doğudaki kenar mahallelerde ise, bağ ve bahçelere yakınlığı dolayısiyle, çiftçiler yerleşmiştir. Bu kenar mahallelerde evler ve nüfus, şehrin başka yerlerine göre daha sıktır. Şehrin dış mahallelerini çevreliyen çok bitek topraklarda meyva, sebze bahçeleri, incirlikler, zeytinlikler geniş yer tutar.

A. da evlerin çoğu tuğla, beton duvarlı ve çatılıdır. İş alanındaki yapılar iki katlı olup, alt katları dükkün, mağaza, depo, üst katları otel, muayenehane v.b. dir. Mahallelerdeki evletin çoğu tek katlıdır. A. şehrinin bulunduğu yer, sık sık yersarsıntılarına (son büyük deprem 1895 ağustosunda olmuştur) uğradığından, eski evlerin çoğu ahşap yapılmış, bu sefer de zaman zaman beliren yangın tehlikesi başgöstermiştir. Buna rağmen, yerinin önemi ve zengin bir bölge ortasında bulunuşu A. ın gelişmesini durduramamıştır.

Ege bölgesinin eskiden beri başlıca şehirleri arasında yer tutmuş bulunan A. da nüfusun Ch. Texier'ye göre XIX. yüzyıl ortasında 60 bin olduğu V. Cuinet'ye göre XIX. yüzyıl sonunda 36 bin, Philippson'a göre XX. yüzyıl başında 40 bin kadar bulunduğu kaydedilmektedir. Esaslı nüfus sayımına dayanmadan elde edilen bu sayılardan sonra, 1927 sayımında şehir nüfusunun 11 978, 1935 te 15 086, 1940 ta 17 600 olduğu, 1945 te ise 18 504 e yükseldiği görülmüştür. Bu son sayılara göre şehrin nüfusu gittikçe artmıştır.

Bugün nüfusunun hepsi Türk olan A. şehrinde, geçen yüzyıllar içinde de nüfusun büyük bir kısmını Türk'ler teşkiletmiştir. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın ilk yıllarına ait nüfus sayılarını veren yabancı kaynaklar, A. nüfusunun % 70-80 i nin Türk'ler olduğunu, ancak geri kalan kısmının azlıklardan (Rum, Ermeni, Yahudi) meydana geldiğini kaydetmişlerdir. Geçen yüzyıllarda A. yalnız nüfus çoğunluğu ile değil, aynı zamanda yapısı ve görünüşü ilede Anadolunun eski bir Türk şehri olduğunu göstermiştir. A. daki eski eserler arasında Üveys camii (1589 dan önce), Süleyman bey camii (1683), Cihanoğlu camii (1856) sayılabilir.

AYDIN: Genel görünüş

1

2

3

4

5

6

7

8

1 — Tralles örenlerinden Üç Gözler. 2 — Germenciğin Tekin köyü dolaylarında Magnesia örenlerinden bir görünüş. 3 — Sökenin Balat köyünde Miletos tiyatrosunun bugünkü durumu. 4 - 5 — Sultanhisar bucağı dolaylarında Nyssa örenlerinden görünüş. 6 — Sökenin Akköy bucağına bağlı Yenihisar köyünde Apollon tapınağının genel görünüşü. 7 - 8 — Apollon Didymos tapınağının sütunları üzerindeki işlemeler.

A. da yılda ortalama 3 milyon kilo sabun yapılır ve memleketin birçok yerlerine gönderilir. Sabun yapımı için gereken zeytinyağı A. çevresinden yahut Milâs taraflarından getirilir. Şehirde pamuklu bez dokuyan 100 kadar el tezgâhı varsa da bunlar gittikçe azalmaktadır. Bu tezgâhlarda çalışanlar, bağ ve bahçelerde çalışmağı daha elverişli bulmaktadırlar. Önceleri sayıları çok olan boyahaneler, Avrupa'dan gelen yapma boyalar karşısında gittikçe gerilemiş ve bu çevrenin çok gelişmiş kökboyacılığı böylece sönmüştür. Daha Kurtuluş Savaşı'ndan önce sayıları 60 ı bulan ve derileri Yunanistan'a kadar gönderen tabakhaneler, işgal, yangın gibi sebeplerden çok azalmıştır. A. da kurulmuş bulunan buz fabrikası şehrin ihtiyacını karşıladığı gibi, demiryolu boyundaki kasabalara ve İzmir'e de gönderir.

A., çevresinin işlek bir pazar yeridir Haftada bir gün kurulan ve heriki yönden gelen trenlerin taşıdığı pazarcılarla şehir ve çevresindeki halkın canlı bir alış veriş yeri olan A. da çeşitli mallar satılır. Bunlar arasında Tepeli mahallesi ile İmamköy halkının yapıp sattıkları sepetler, Nazillinin turfanda sebzeleri, Tire'nin ip ve urganları Çine'nin testi, küp ve toprak kapları, İncirliova ve Ödemiş'in patetes, soğanları ile yağ, peynir, yoğurt, yumurta ve her çeşit manifatura eşyası satılır. İlkbaharda İsparta Afyon, Burdur, Denizli ile çevrelerinden tereyağı almak için A. pazarına gelenler oldukça çok olur. A. da zahire pazarı da kurulur. Buraya tahıl Koçarlı, Söke ve A. çevresinden kağnılarla, un Denizli fabrikalarından develerle, Buğday Afyon'dan trenle getirilir. A. çevresinde yetişen tahıl, şehrin ancak üç aylık ihtiyacını karşılayabildiğinden bu ihtiyaç İç Ege bölgesiyle İç Anadolu'nun batı taraflarından sağlanır. A. da hayvan pazarı, şehrin doğusunda, mezbaha yakınında kurulur. Bir yılda bu pazarda türlü cinsten 8-10 bin hayvan satılır. Bu hayvanlardan bir kısmı A. ve İzmir çevrelerinden, çoğu Muğla'dan gelir.

A. da Aydın Millî Bankası adiyle 1 milyon lira kadar sermayeli, mahallî bir banka bulunduğu gibi, Ziraat, İş, Osmanlı bankalarının da birer şubeleri vardır.

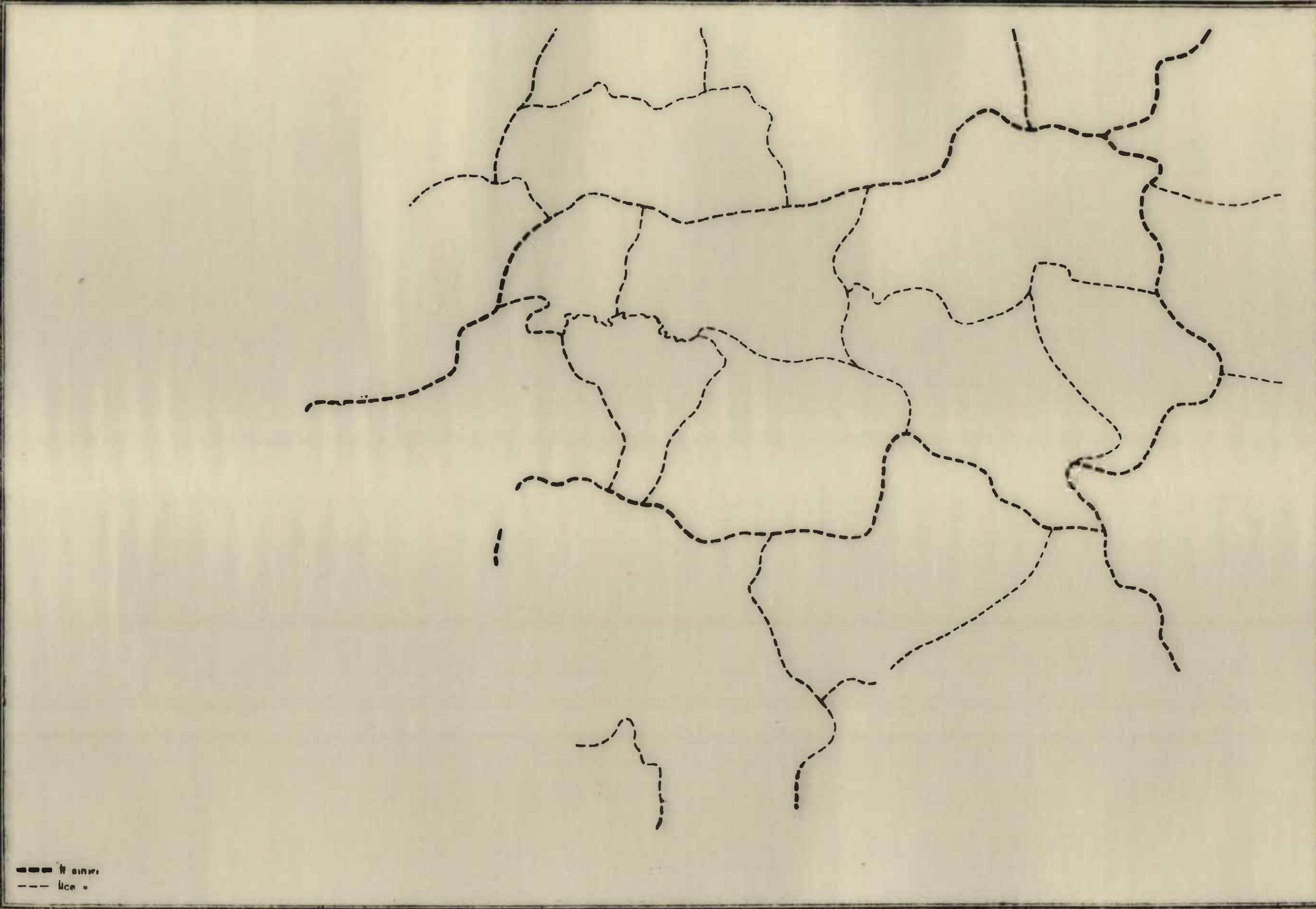
A. ın ihraç limanı 130 km uzaktaki İzmir'dir. A. 1856 - 1860 da, memleketimizde ilk olarak yapılan ve bu işe girişen İngiliz sermaye sahiplerinin amacına göre karadan Hindistan'a gidecek yolun başlangıcını teşkil edecek olan 130 km lik bir demiryolu ile İzmir'e bağlanmış, daha sonra (1888) bu yol Dinar ve Eğridir'e uzatılmış (418 km), böylece eski bir kervan yolu uğrağı olan A. ın önemi daha da artmıştır. Bu demiryoluna hemen hemen paralel giden bir de şose vardır. Bugün A., düzgün şoselerle Küçük Menderes ovasına ve güneyde Muğla üzerinden Akdeniz'e bağlanmıştır. Bu yollarda motörlü taşıtlarla birlikte develerle de eşya taşınmaktadır.

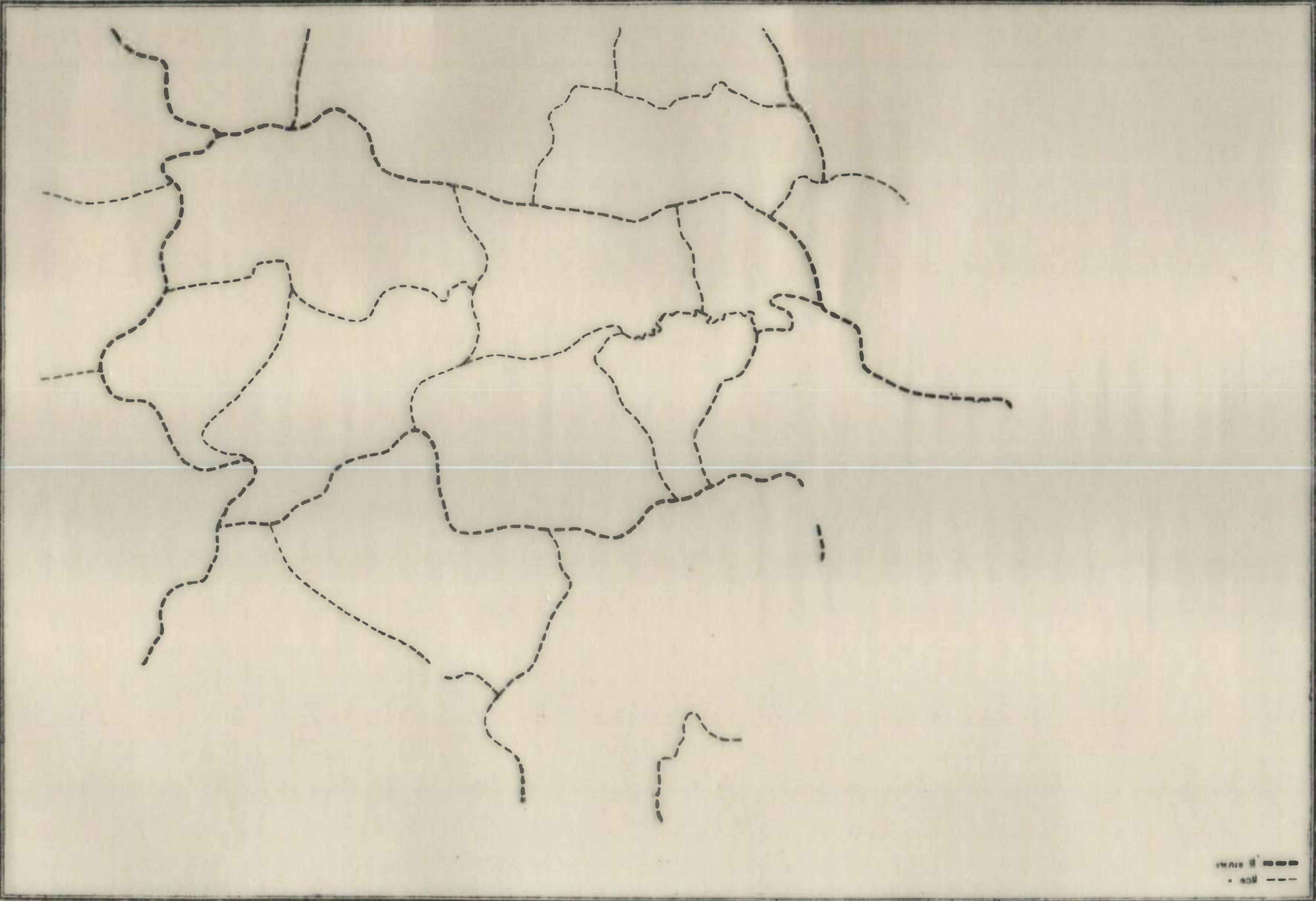
A. da lise, erkek ve kız sanat enstitüleri, ticaret lisesi vardır.

Tarih: Klâsik çağda Mesogis denilen dağların (Aydın dağları) eteğinde kurulmuş olan ve kendi adındaki vilâyetin merkezi olan ve yakın zamanlara kadar «Aydın Güzelhisarı» adı ile anılan bu şehir, İlk ve Ortaçağların Tralleis (b. bk.) i üzerinde kurulmuştur. Eski Tralleis, şimdi Aydın gibi ovada değil, ovaya ve yollara dik yamaçlarla hâkim, etrafından derin vâdilerle ayrılmış, aşağıyukarı 160 - 170 m yükseklikte, dört köşeli bir düzlük üzerine yerleşmiş bulunuyordu. A., Ege bölgesinin bayındır şehirlerinden biri sayılırdı. Adı daima «mamur», «çiçekli» ve «kuvvetli» sıfatları ile anılırdı. Etrafındaki toprakların verimliliğinden başka Ephesos ve Miletos limanları ile iç bölgeler arasında bir transit yeri olarak gelişmişti. Fakat gerek istilâlar. gerekse sık sık olan zelzeleler yüzünden binaları harap olan Tralleis'ten bugün bir şey kalmamıştır. A., Tralleis'in hemen yanında, Büyük Menderes ovasının kenarında, dağların eteğini dar bir vâdi ile yaran Tabakhane Deresi (eskiden Rudon) nin vaktiyle ovaya getirdiği Alüvyonların meyilli sathı üzerine kurulmuştu. A., daha doğrusu eski Tralleis, Malazgirt harbinden sonra Anadolu'nun Türk'ler tarafından ilk fethinde alınmış, fakat Birinci Haçlı muharebelerinden az sonra tekrar Bizanslı'lara geçmiştir. Bununla beraber sık sık Türk akınlarına uğramıştır. Daha sonra İkinci Haçlı ordusunun uğradığı bu şehir Kılıç Arslan II. zamanında Selçuklu ülkesine katılmıştı.

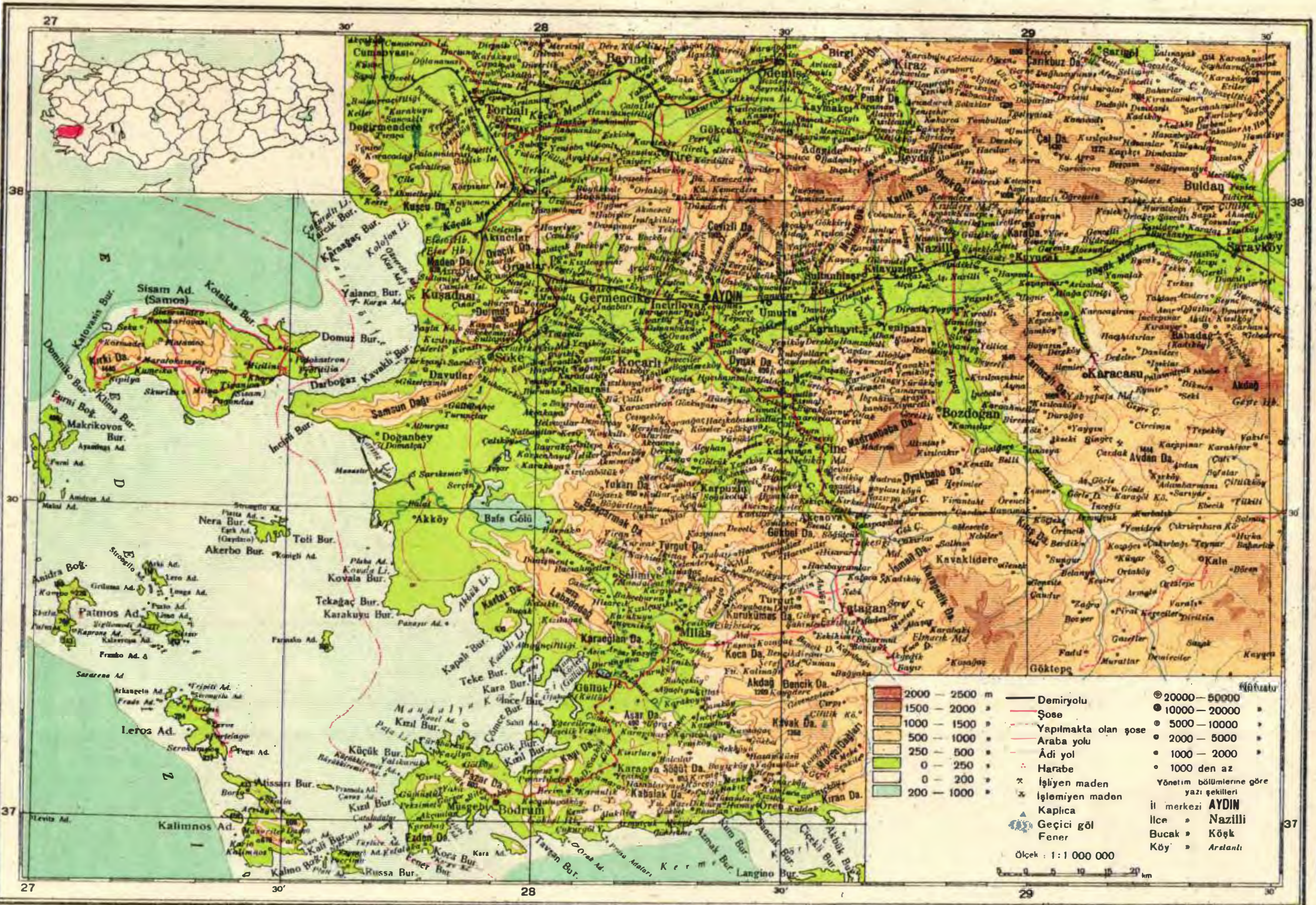
1176 yılında Kılıç Arslan II. ile imparator Manuel arasındaki savaşı Selçuklu'lar kazanmış ve sultanın yolladığı kuvvetler Menderes vâdisini ve bu arada A. ı zaptetmiştir (1177). Fakat az sonra imparator buraları yeniden geri almıştır. Yine akınlarla tahribedilen A. Gıyasüddin Keyhusrev zamanında «sahilbeyi» (Emir-üs-sevâhil) sanını taşıyan Emîr Menteşe tarafından kesin olarak Bizans'tan alınmıştır (1280). Selçuk devletinin dağılma devrinde A., emir Menteşe'nin damadı olup buralarda fetihleri ile ün almış Sasa Beyin egemenliği altına girmiş ve Sasa Beyin Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından öldürülmesi (13.0) üzerine önceleri Güzelhisar adı verilen bu şehir Mehmet Beyin aile veya soyadının eklenmesiyle bir zaman Aydın Güzelhisarı adını taşımış, sonraları yalnız A. adiyle anılmıştır. Burada Aydınoğulları ile Osmanlı'lar ve İzmir Beyliği arasında birçok çarpışmalar yapılmış, sonunda A. önce Yıldırım Bayezid, sonra da Murat II. tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır (1426). A. Osmanlı devleti'nin Anadolu eyaletine bağlı bir sancak merkezi olmuştur. XVIII. yüzyıla kadar bu şekilde idare edilen A. XIX. yüzyıl başlarında bütün Ege bölgesinde etkileri duyulan Karaosmanoğullarının eline geçmiştir. Bu derebeylik durumuna Mahmut II. devrinde son verilmiş ve A. 1811 teşkilâtında bir eyalet merkezi haline getirilerek sınırları genişletilmiştir. 1864 vilâyet teşkilâtında merkezi İzmir olmak üzere Batı Anadolu'da kurulan ve sancaklarından birinin merkezinin de adını A. teşkil eden büyük vilâyete de Osmanlı devletinin son günlerine kadar A. vilâyeti adı verilmiştir.

Birinci Dünya Harbi sonunda, Mondros Mütakeresi hükümlerine dayanarak İzmir'i işgal eden Yunan kuvvetleri, 27 mayıs 1919 da A. a da girmişlerdi. Bu haksız saldırışa karşı her yerde görülen karşı koyma, A. da da gerek 57 tümen birliklerinin kendiliğinden Menderes cephesini tutması, gerek başta henüz yirmi beş yaşında bir genç olan Yörük Ali Efe gibi ünlü zeybekler gelmek üzere halkın silâha sarılarak millî kuvvetler kurması şeklinde kendini göstermiştir. Yörük Ali'nin ordu birliklerinin de katılması ile 15 Mayıs 1919 da yaptığı Malkoç baskını Kurtuluş Savaşı tarihimizin ilk başarılı olaylarından biridir. Bu baskına başlıyan savaş 30 haziran 1919 da A. ın Yunanlı'lardan kurtarılmasını sağlamış ve milletçe direnme duygularını arttırmıştır. Fakat üstün kuvetlerle yeniden saldıran düşman kuvvetleri, 4 temmuz 1919 da şehri tekrar almış ve büyük zafere kadar (7 eylûl 1922) A. üç yıl Yunan işgalinde kalmıştır.

AYDIN

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

A., Aydınoğulları zamanında, bunların zaman zaman Birgi ve Ayasluğ şehirlerinde merkezlerini kurmuş olmalarından dolayı gelişememiştir. Osmanlı idaresi zamanında ise bu şehirlerden İzmir'den başka öbür ikisinin sönmesine karşılık gelişmiş, Anadolu'nun önemli bir kültür merkezi olmuş ve değerli bilim adamları yetiştirmiştir.

AYDINELİ, Aydınoğulları beyliğinin kuruluşundan başlıyarak XV. yüzyıl başlarına kadar, Batı Anadolu'da bu devletin egemenliği altında bulunmuş olan bölgesi. Küçük Menderes (Caistros) ve Büyük Menderes (Meandros) havzalarını çeviren ve eski çağlarda «İonia» ve «Meosie» bölgelerinin bulunduğu yerlerdır. Türkler buralra A veya «Leşkerîeli» veya «Bilâd-ı leşkeriye» adını vermişlerdir.

Selçuk ve Arap tarihçileri eserlerinde İznik imparatoru Theodoros Laskaris I. i genel olarak «Leşkerî» saniyle anmışlar ve onun idaresindeki Batı Anadolu hakkında da «Leşkerîeli» deyimini kullanmışlardır. İşte Bizans'ın elinde kalan son parçalardan biri olması bakımından «Aydıneli» ne, «Leşkerîeli» denildiği anlaşılmaktadır. Aydıneli'nin sınırları kuzeyde Saruhaneli, güneyde Menteşeeli, doğuda Germiyaneli, batıda Ege denizi ile çevrilmiştir. Buradaki bellibaşlı şehir ve kasabalar şunlardır:

Ayasuluğ (= Ephesos), İzmir (= Smyrna), Tire (= Tyra), Birgi (= Pyrgion), Sultanhisar (= Nyssa), Germencik (= Magnesia), Aydın Güzelhisarı (= Tralleis), Karacasu (= Geyveköyü = Aphrodisias), Alaşehir (= Philadelphia).

Malazgirt zaferinden sonra (1071), Selçuklular istilâsının Marmara ve Ege kıyılarına kadar uzandığı düşünülürse A. nin fethini XI. yüzyıl sonlarına kadar çıkarmak gerekir.

Gerçekten, o tarihlerde İzmir'e egemen olan Çaka Bey'in bu dolayları kısa bir zaman da olsa elinde tuttuğu (1081 - 1097); fakat yüzyılın sonlarında Birinci Haçlı ordularının etkisiyle Batı Anadolu'nun tekrar Bizans'lılar eline geçtiği ve böylece A. ve çevresinin de iki yüzyıl kadar süren Bizans - Türk mücadelelerine sahne olduğu bilinmektedir.

AYDIN İLİ, Büyük Menderes ovasının Sarayköy batısında kalan ve Ege Denizi'ne kadar uzanan orta ve aşağı bölümiyle bu çukurluğu çevreliyen dağlık yerlere uzanan yönetim bölümü. Yüzölçümü 7 647 km², nüfusu 294 407 (1945) dir. İlin ortalama nüfus sıklığı 38 dir. Merkez ilcesiyle birlikte 6 ilceden meydana gelmiştir: Bozdoğan, Çine, Karasu, Nazilli, Söke. Bütün ilde 15 bucak, 448 köy vardır.

A. merkez ilcesinin yüzölçümü 1 872 km², nüfusu 105 155 (1945) tir. İlcenin bucakları Germencik, İncirliova Karahayıt, Koçarlı, Köşk, Umurlu'dur. A. merkez ilcesine bağlı 160 köy bulunmaktadır.

AYDINOĞULLARI, XIV. yüzyıl başlarında Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkıldığı sıralarda batıya doğru gelişen Türk fetihlerinin meydana çıkardığı Anadolu Beylikleri (b. bk.) nden biri.

XIII. yüzyılın ilk yarısında, Anadolu Selçuklu İmparatorluğu yükseliş devrine ulaştıktan sonra, Kösedağ savaşiyle (1243) Moğol egemenliği Selçuklular üzerine çökünce, devlet otoritesinin günden güne zayıflaması sonunda Uc'larda hareket serbesliği çoğalmıştır. Artık sınır boylarındaki çeşitli öğeler üzerinde uc emîrlerinin nüfuzu artmış, Moğol'ların yüklediği ağır vergilerden sıyrılmak istiyenler, Sınır beylerinin himayesine koşunca, Bizans sınırlarında daha büyük kuvvetler yığılmağa başlamıştır.

Bu sebeplerden yüzyılın ikinci yarısında Aydıneli çevresinde de Türk baskısı gittikçe artmış ve imparator Mikhael VIII. 1269 - 1278 yıllarında tertiplediği önemli seferlerle Batı Anadolu'yu korumaya girişmiş ise de 1280 - 1282 tarihlerinde Menteşe Beylerinin idaresindeki Türk kuvvetleri, Büyük Menderes boylarında bulunan Tralleis (= Aydın Güzelhisarı), Nyssa (= Sultanhisarı), gibi tahkimli şehirleri ele geçirmeğe muvaffak olmuşlardır. Eski Karia ile Büyük Menderes boylarından bir kısmına yerleşen Menteşe Beyliği,- denizcilikte de ileri giderek Rodos şövalyelerine karşı başarılı seferler yapmıştır. Beri tarafta, komşu Germiyan Beyliği'nin 1283 ten itibaren Kütahya, Afyon, Denizli dolaylarında gelişerek batıya doğru Bizans topraklarını istilâya giriştiği düşünülürse Batı Anadolu'nun ve bu arada Aydınelinin fethini tamamlıyan akınların Menteşe beylerinden başka ya Germiyanlılar veya onlara bağlı Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Karesioğulları, İnançoğulları gibi uc emîrleri tarafından yapıldığı kolaylıkla düşünülebilir.

Gerçekten XIV. yüzyıl başlarında Germiyan hükümdarı Alişir oğlu Yakup I. beyin Alaşehır (= Philadelphia) kuşatmasına, Menteşe beyin damadı Sasa Bey kuvvetlerinin katıldığı; buna karşı imparator Mikhael IX. un Batı Anadol'daki son toprak parçalarını korumak için Moğol hükümdarına sonuçsuz kalan bir yardım teklifi yaptığı gibi, yabancı Katalan askerlerini çağırarak 1304 ilkbaharında Anadolu'ya kuvvetler yolladığı; fakat reisleri Roger de Flor'un Alaşehir, Birgi, Tire, Ayasuluğ gibi tahkimli yerlerde başlı başına hüküm süreceğinin sezilmesi üzerine hemen Gelibolu'ya geri çevrildiği bilinmektedir.

İşte bu sıralarda başlangıçta Germiyanoğlu hizmetinde iken sonradan Menteşe'nin damadı Sasa Bey'in çağırması üzerine onunla işbirliği yaparak savaşa devam eden A., Aydıneli'nin fethinde büyük rol oynamışlardır. Fakat çok geçmeden Sasa Bey'le Aydınoğlu Mehmet Bey'in çekememezlik suretiyle araları açılmış, birbirleriyle yaptıkları savaşların sonunda Sasa Bey, bağlaşıkları olan Frenklerle birlikte ezilmişlerdir (1307 - 1308). Böylece rakipsiz kalan A. da Aydıneli'nde egemen kalarak yeni bir beylik kurmuşlardır (1308 -1425).

Aydıneli'nin fethi üzerine A. nın en büyükleri olan ve «Mübariz - üd - dîn» saniyle anılan ve Gazi «Sultân - ül-guzzât» sanını alan Mehmet Bey başa geçmiştir.

Aydınoğlu Mehmet Bey (1308 - 1334), Ortaçağ İslâm - Türk geleneğine göre hükmettiği yerleri hanedân üyeleri arasında paylaştırmış, kendisi de devlet merkezi olarak seçtiği Birgi (bugün Ödemiş'e bağlı bir bucak merkezidir) şehrinde oturarak «Ulubey» yani hükümdar sıfatiyle memleketi idare etmiştir.

Mehmet Bey Aydıneli'ni beş kısma ayırarak oğullarından her birini oralara bey olarak atamıştır. Büyük oğlu Hızır Şâh'a Ayasuluğ (bugünkü Selçuk) u ve Sultanhisar'ı; Umur Paşa'ya İzmir'i; İbrahim Bahadır Bey'e Bodemya'yı; Süleyman Şah'a Tire'yi vermiş ve en küçük oğlu İsâ Bey'i de Birgi'de alıkoymuştur. Bu beylerin yanında merkezde olduğu gibi vezirler, emîrler ve diğer hükümet ileri gelenleri vardı.

İlk zamanlarda Beyliğin en önemli iskelesi Ayasuluğ idi. A. buradaki tersane ve donanmaları sayesinde deniz seferlerine atılmışlardır. Bu hususta Mehmet Bey'in ikinci oğlu Umur Bey'in giriştiği fetih hareketleri dillere destan

olmuştur. Onun 1328 de sahil İzmir'ini de ele geçirmesi üzerine A. nın denizcilikteki çalışmaları kat kat artmıştır. Umur Paşa da denilen bu zatın komutasındaki Türk kuvvetleri Adalar denizi'nde (1328); Rumeli, Yunanistan ve Mora bölgesinde birçok akınlar yapmışlar (1333), Epiros despotluğunu tekrar ele geçirmek istiyen Bizans İmparatoru Andronikos isteği üzerine III. a yardımda bulunmak üzere Arnavutluk'a da bir sefer yapmışlar (1336) ve her seferinde çeşitli ganimetlerle döndükten başka Birgi'ye haraç ve cizye verme şartlarını düşmanlarına kabul ettirmişlerdir. Buna karşılık Venedik, Rodos ve Kıbrıs gemilerinden bir araya gelmiş bağlaşık Haçlı donanmasının İzmir üzerine bir çıkarma hareketine başladıkları sıralarda, Aydınoğlu Mehmet Bey, Birgi yöresinde tertiplediği bir avda suya düşerek hastalanmış ve çok geçmeden ölmüştür (1334).

Aydınoğlu Mehmet Bey'in bilimle uğraştığı; fikir ve sanat adamlarına yüksek itibar gösterdiği; kendi adına kitaplar yazdırıp birçok tercümeler yaptırdığı anlaşılmaktadır.

İslâm seyyahı İbni Battuta'nın Mehmet Bey'in Birgi deki sarayında gördüğü benzersiz konforu tasvir edişinden A.nın zenginliği ve hayat seviyelerinin yüksekliği hakkında bir fikir edinmek kabil olmaktadır. Tanınmış kadı İbni Melek ve müderris Muhiddin bu devrin en ünlü bilginleri sırasında yer almaktadır.

Mehmet Bey'in Birgi'de Ulucami diye anılan, 1312 de yaptırdığı camiinin ve hususiyle içindeki minber ile bütün pencere kanadlarının işçiliği, Türk sanatının başeserlerinden sayılmağa değer. Hâlâ ayakta duran bu güzel camiin bitişiğinde Mehmet Bey'in, - sonraları oğullarından üçünün kabirlerinin eklendiği - bir türbesi vardır.

Gazi Mehmet Bey'in ölümünden sonra Gazi Umur Bey (1334 - 1348) amcaları ve kardeşlerinin sürekli arzuları üzerine başa geçmiştir. Birgi'de Ulubey'lik makamında ancak üç gün oturabilen ve Bahâ-üd-dîn saniyle anılan Gazi Umur Bey İzmir'e çıkarma yapmağa savaşan istilâcılar üzerine atılarak onları şiddetle koğmuş ve sonra da Saruhanoğlu Süleyman Bey ile birlikte yaptığı Yunanistan ve Mora seferlerinde sayısız tutsak ve ganimetler alarak yeniden İzmir'e dönmüştür (1334 - 1335).

Bu sıralarda Aydıneli sınırındaki Alaşehir (= Philadelphia) Bizans'a bağlı bulunuyor, yüzyılın başından beri Türk taarruzlariyle karşılaştığı halde komşu beyliklere karşı kullandığı uysal politika yüzünden - gerektiğinde cizye ve haraç vererek - varlığını devam ettirebiliyordu. Önceleri Germiyanoğlu Yakup Bey I. in vergiye bağladığı bu şehir, bu sefer de Aydınoğlu Umur Bey'in savaş hedefi oldu (1335). Kendisi burayı kuşattığı sırada üç yerinden yaralanmışsa da sonunda şehri teslim olmak zorunda bırakmış, asker koymağa vergi ve müslümanlara ait birtakım müsaadeler almağa da muvaffak olmuştur. Ertesi sene Bizans imparatoru Andronikos III. Saruhan ve A. ile bağlaşma yaparak onların yardımı ile Adalar'daki ayaklanmaları bastırabildiği gibi, başvekili Kantakuzenos'un Umur Bey'le Foça'da yaptığı görüşmeden sonra da Alaşehir halkının vergilerini bağışlatma yolunu bulabilmiştir; sonunda Umur Bey'le bir kardeşlik antlaşması yapmış ve Sakız Adası'nı A. a bağlamıştır (1336). Bu bağlaşmalardan sonra Umur Bey Bizans'ın en sadık dostlarından biri olarak Arnavutluk topraklarında çıkan ayaklanmaları da bastırmağa savaşmıştır (1337). Gazi Umur Bey Yunanistan seferi (1338) nde - Osmanlı hükümdarı Fatih Mehmet II. nin sonraki yüzyılda İstanbul fethinde yaptığı gibi. Korinthos Berzahı'ndan gemilerini karadan kalaslar üstünde öbür tarafa aşırıp İnebahtı körfezi'nde çarpışmış; öte taraftan üçyüz gemi ile İstanbul önünden Karadeniz'e geçerek Kili'ye çıkmış ve Eflâk illerini talan etmiştir (1339 - 1340). Umur bey Andronikos III. ün ölümünden sonra da (1341) Bizans'ta çıkan taht kavgaları sırasında dostu Kantakuzenos'un tarafını tutmuş, kuvvetleriyle Rumeli'ye geçerek kendisinin yardımına koşmuştur.

Artık bu tarihlerde A. Adalardenizi egemenliğini elinde tuttuğundan Girid'e, Kıbrıs'a kadar da seferlere girişmişlerdir. Böylece Umur Bey'in ünü ve başarıları her yöne yayılmış, hususiyle Lâtin dünyasının Yakın-doğudaki menfaatlerini büsbütün baltalamış bulunduğundan Papa Clemens VI.yı A. üzerine yeni bir Haçlı seferi tertibine teşvik etmiştir. Bu kere Kıbrıs, Venedik, Cenova ve Rodos gemilerinden birleşmiş olan bağlaşık donanma sahil İzmir'ini ansızın ve büyük bir baskınla almağa muvaffak olmuşsa da Yukarı İzmir'i elinde tutan Umur Bey'in şiddetli ve sürekli taarruzları yüzünden güvenilir bir sonuç elde edememişlerdir (1344 - 1345).

İşte Bizans İmparatorluğu'nu elde eden Kantakuzenos'un, rakipleri ile mücadele için Osmanoğlu Orhan Bey'le Karasi Beyi Yahşi Bey'in bağlaşmalarına sığınması, Umur Bey'in kendi işleriyle ve hepsinin başında İzmir tehlikesini yoketmekle uğraşmakta olması sıralarına raslar. Hattâ Kantakuzenos, kızı Theodora'yı Osman Bey'in oğlu Orhan Gazi'ye vermek için Aydınoğlu Umur Bey'in de oyunu almış ve düğün 1346 mayısında Silivri'de yapılmıştır.

Bu tarihlerde Clemens VI. nın İzmir'e yardım göndermemesi yüzünden İzmir taaruzunun kesin bir sonuç vermiyeceğini anlıyan bağlaşıklar, A. ile bir antlaşma yapmağa karar vermişler; hattâ Rodos şövalyeleri İzmir ticaretinin aksamasını sağlamak için Umur bey'le karşılıklı bir barış antlaşması bile imzalamışlardır (1347 sonları). Bu antlaşmaya göre İzmir, baştanbaşa Türk'lere teslim edilecek, sahil hisarının istihkâmları Lâtin'lere yıktırılacak, Türk'ler tarafından Hıristiyanlara bazı ticarî imtiyazlar verilecekti. Fakat öteki bağlaşıklar bu şartlara razı olmadığından Papa bu antlaşmayı onaylamamıştır. Bunun üzerine meseleyi silâh kuvveti ile halletmeğe karar veren Gazi Umur Bey Sahil İzmir'ini, bütün gücü ile yüklenerek kuşatmışsa da ön saflarda kahramanca vuruştuğu bir sırada şehit düşmüştür (1348). On sekiz yaşında başlayarak yirmi bir yıl içinde yirmi altı savaş yapan ve bütün hayatını savaş alanlarında geçirmiş olan Gazi Umur Beyin şehit oluşu. A. nın manevi kuvvetlerini sarstığı için İzmir üzerine yapılan bu kurtarma teşebbüsünden de sonuç alınamamıştır.

Gazi Umur Bey devrini, denizaşırı fetihlerle elde edilen ganimetlerin getirdiği zenginlik yüzünden A. Beyliği'nin ekonomi, fikir, askerlik ve siyaset alanlarında geliştiği bir «yükselme devri» olarak saymak gerektir. Bu zamanda batı ile olan ticaret münasebetleri artmış, Ayasluğ'da basılan ve Gillati (= Zilyati) denilen Hıristiyan tipindeki paralar iki tarafın alışverişini kolaylaştırmağa son derece yardım etmiştir. Denizcilik geleneğinin Osmanlı'lara geçen birtakım özellikleri Umur Bey zamanı ile ilgili olduğu gibi, daha sonraları bile Rumeli'deki Osmanlı askerlerinin «Gazi Umur Bey başı için» diye yemin ettikleri anlatılmaktadır. Herhalde Türkl'erin Rumeli'ne geçişinde Aydınoğlu Gazi Umur Bey'in öncülerden sayıldığı ve Osmanlı askerlik teşkilâtında A. nın etkisi görüldüğü anlaşılmaktadır.

Zamanımıza kadar gelebilen Umur Bey adına yazılmış veya tercüme olunmuş birtakım eserlerden ve Osmanlı «Tahrir defterleri» nden öğrenildiğine göre, kendisi okuyup yazan ve bilim adamlarını koruyan bir kimse olup zamanında intizamlı olarak yer sayımları yapılmış; mülk ve arazi sahiplerine onun özel nişaniyle beratlar verilmiştir. Onun Birgi'de, Keles (şimdiki *Kiraz*) te ve Alaşehir'de cami, mescid, medrese gibi bircok vakıfları bulunduğu; üç kızından her birinin cami, dar-ül-huffaz, çeşme ve su kemeri gibi hayratı olduğu bilinmektedir. Umur Bey'in cesedi Birgi'deki kendi türbesine gömülmüşken - deprem veya su baskını yüzüden - XVII. yüzyıl başlarında babası Mehmet Bey'in türbesine taşınmıştır.

Gazi Umur Bey'in İzmir uğurunda şehit düşmesi üzerine yerine büyük kardeşi Ayasuluğ emîri Hızır Bey geçmiştir(1348). Fakat Hızır Bey Umur Bey'in boşluğunu dolduracak bir kimse olmadığından Hıristiyanlara karşı daha çok dayanılamamış çok ağır şartlar taşıyan ve kapitülasyon niteliğini gösteren bir antlaşma imzalanmıştır (18 ağustos 1348). Bir önsöz ile yirmi maddelik olan bu antlaşma beyliğin gitgide kuvetten düşmesine başlıca sebep teşkil etmiştir denilebilir. Lâtin'lerin buralarda birtakım limanları elde bulundurabilmek için büyük sefer zorluklarına katlanmaları şüphesiz mübadele zaruretlerinin bir sonucudur. Netekim Menderes üzerindan aşağılara indirilerek dış memleketlere gönderilen maddeler arasında ipek, ipekli kumaşlar, zahire, zafran, susam bal, balmumu, meyan kökü, palamut, şap, işlenmiş deri, halı gibi mallar vardır. Buna karşılık oralardan da kumaş, kalay, kurşun gibi maddeler gelmekte idi. İhracat için Ayasuluğ'un denize yakın kısmında ayrı bir nehir limanı vücuda getirilmiştir ki, burada İtalya'lı tüccarların antrepoları olduğu da bilinmektedir.

Bu zamanda devlet merkezi Hızır Bey'in eskiden beri emîri bulunduğu Ayasuluğ'a nakledilmiş ve kendisinden sonra «Fahr-üd-dîn» saniyle başa geçen kardeşi İsâ Bey de Ayasuluğ'da hüküm sörmüştür (1360 - 1390).

İsa Bey devrinde Lâtin'lerin Doğu Akdeniz'deki egemenliğine son vermek için Mısır'la Anadolu Beylikleri arasında işbirliği yapmak teşebbüslerini ve Aydın Beyliği'nin Murat I. ile dost ve bağlaşık dururumunu gösteren tanıtlar olduğu gibi, deniz egemenliğinin ellerinden gitmesiyle savaş yolu kapanan Anadolu'nun batı kıyısındaki Saruhan, Aydın ve Menteşe Beyliklerinin Rumeli'deki fetihlere katılmak ve o yöreye yerleşecek nüfusu sağlamak bakımlarından Osmanlılara yardımda bulundukları da muhakkaktır. Gerçekten Osmanlı şehzadelerinden Yakup Çelebi ile Bayezid I. in düğünlerine Mısır sultanının ve Aydın Beylerinin, hattâ bütün Batı Anadolu Beylerinin gönderdiği heyetler gelmişler; Kosova Savaşı'nda (1389), Osmanlı ordusu yanında Kastamonu, Saruhan, Aydın, Menteşe, Germiyan ve Hamit kuvvetleri de yer almışlardı.

Bu savaşta Murat I. in şehit düşmesi ile oğlu Bayezid I. in, ağabeysi Yakub'u öldürterek tahta geçmesi üzerine Karamanlılar başta olarak Anadolu tarafında aleyhte bir bağlaşma topluluğu görüldü. Bu yüzden Bayezid I. Rumeli tarafını hemen sağlama bağladıktan sonra ilk iş olarak Anadolu yakasındaki tehlikeleri yok etmeğe girişmiş ve bu arada düşman tarafında bulunan A. oğlu üzerine de yürümüştür. Önce Alaşehir'i aldıktan sonra Aydın oğlu İsâ Bey'in mukavemetini görmeden Aydıneli'ni de zaptetmiş (1390), İsâ Bey'e Tire'de oturmak kaydiyle bazı yerlerin idaresi ve soy'un vakıflarını kullanma serbesliği verilmekle beraber, hutbe, para ve timarların beratını verme gibi hükümranlık hakları Bayezid I. e geçmiştir. Bayezid I., bu sefer esnasında İsâ Bey'in kızı Hafsa Hâtûn ile evlenerek aradaki bağı kuvvetlendirmiş ve Aydıneli'nin idaresini oğlu Süleyman Çelebi'ye bırakmıştır. Bayezid I., Hızır Bey'in vaktiyle Lâtin'lerle yaptığı 1348 antlaşmasını yeniliyerek onlarla ticaret münasebetlerini devam ettirmiştir (21 mayıs 1390). XIV. yüyılın ikinci yarısında, siyasî ve ekonomik önemini kaybeden Aydın beyliği'nin, fikir ve sanat alanında söylemeğe değer bir canlılık gösterdiğine işaret etmeliyiz. Bilginleri ve sanat adamlarını çok seven A. oğlu İsa Bey'in Ayasuluğ'da (1375) yaptırdığı büyük cami, sonradan Bursa'-da ve İstanbul'da görülen kubbeli camilerin yapı tarzına örnek olmuştur. Bu devirde, en önde fikir ve fen adamlarından olan ve eserleriyle tıp dünyasında çığır açan Aydın'lı ünlü hekim Hacı Paşa yetişmiştir. İsâ Bey'in önce Birgi'de ayrı bir türbesi varken Umur Bey gibi sonradan mezarı babasının yanına nakledilmiştir. Onun Ayasuluğ'daki imaret ve çeşmeleri, Birgi ve Keles'teki camilerinden başka, kızına ve karısına ait zaviye ve çeşmeleri de vardır.

Timur'la Yıldırım'ın tahtlarından indirdikleri beylerden herbirinin - yeniden kendi ülkelerine sahip olmak maksadiyle-karşı taraflara kaçtıkları; bunlar arasında A. nın da Timur'un yanına kaçanlardan bulunduğu; hattâ Ankara Savaşı(1402)nin kızıştığı sıralarda ilk defa A. askerleri'nin Timur tarafındaki kendi beyleri yanına geçtiği; bu hal ötekilerini de kışkırtarak Osmanlı ordusunun bozguna uğradığı bilinmektedir.

Osmanlılar tarafından her biri ayrı bir politika ile kazanılan Anadolu Beylikleri Ankara Savaşı sonunda Yıldırım'ın tutsak düşmesi ve ordunun dağılması üzerine, Timur'un zekâsiyle yeniden canlandırılmış ve böylece Anadolu'-nun siyasî birliği bozulmuştur. İşte bu arada A. da eski topraklarına sahip olmuşlardır ki, Yıldırım Bayezid'in Osmanlı ülkesine kattığı 1390 tarihinden Timur'un tekrar Aydıneli'-ni eski sahiplerine vermesine (yani 1402 yılı) kadar geçen on iki yıllık zaman A. Beyliği için «Saltanat fâsılası» olarak kabul edilegelmiştir.

Timur, Ankara muharebesinden sonra Aydıneli'ne gelmiş ve Tire'de kışlamıştır. Aydınoğlu İsâ Bey'in oğullarından Musa Bey ile Umur II. Bey 1402-1403 yılı kışında Timur'u Tire şehrinde konuklamışlardır. Timur, 2 aralık 1402 tarihinde İzmir'e vararak o zamana kadar Hıristiyanlar elinde kalan Sahil - İzmir'ini iki haftalık sıkı bir kuşatmadan sonra aldığı gibi Foça ile Sakısı'da haraca bağlamıştır. Timur'un her ili yine eski beylerine vererek dönmesinden ve yolda Yıldırım'-ın ölmesinden sonra, Osman oğulları arasındaki saltanat kavgaları dolayısiyle, bu beylikler bir zaman serbesçe yaşamışlar ve bu arada A. da kendi illerine egemen olmuşlardır.

Fakat, Aydınoğlu İbrahim Bahadır Bey'in oğullarından İzmir Dizdârı (subaşı) Hasan Ağa ile kardeşi Cüneyd Bey elbirliği ile hak iddiasına kalkışmışlar; sonunda, Cüneyd İzmir'de, Hasan Ağa da Ayasuluğ'da hükümlerini geçirmeğe muvaffak olmuşlardır. İşte bu olaylar sırasında İsâ Bey'in oğullarından Musa Bey'in ölümü üzerine hükümdar olan Umur II. Bey (1403), rakiplerini ortadan kaldırmak için akrabası olan Menteşeoğlu İlyas Bey'den yardım istemiş; Hasan ağa, Ayasuluğ üzerine yüklenen bu bağlaşık kuvvetlere karşı koyamadığından teslim olmuş ve Menteşeoğlu tarafından Marmaris'e sürgün edilmiştir. Fakat Cüneyd Bey bir gemi ile gidip kardeşini ve adamlarını hapisten kaçıra-

rak İzmir'e getirdiği gibi, Ayasuluğ'u da kuşatarak eline geçirmiştir. En sonunda Umur II. Bey kızını Cüneyd Bey'le evlendirerek onunla anlaşmış ve 1405 te ölmesi üzerine de Cüneyd Bey Aydıneli'ni başlı başına idareye başlamıştır. (1405 ten aralıklarla 1425 e kadar).

İzmiroğlu diye anılan Cüneyd Bey, Osmanoğulları arasındaki taht kavgalarına, Aydıneli'ndeki yerini sağlamlaştırmak için, bir sıra mücadelelere girişmiştir. O her seferinde Osmanlı şehzadelerinden birini tutarak zaman zaman kendisine bağlaşıklar bulmak veya mevcut bağlaşmalara girmek politikasını gütmüştür. Her ne kadar birçok kereler kazanamamışsa da suçunu bağışlatma yollarını bulmuş ve kendini yeni görevlere atandırmağa muvaffak olmuştur. Her şeye rağmen komşu beyliklerle dost geçinmeğe çalışmış, gerektiği zaman onları savaşa kadar sürükliyebilecek bir kudret ve nüfuza sahip olduğunu da göstermiştir. Netekim, kendisine başvuran şehzade İsâ Çelebi'ye yardım etmiş; rahat durmadığından bir zaman Süleyman Çelebi tarafından Ohri valiliğine geçirilmiş; Süleyman'ın rakibi Musa Çelebi ona yeniden memleketini vermiş, Mehmet Çelebi'nin Musa Çelebi'yi yenmesi üzerine yine kolayını bulup ona katılmıştır. Fakat Mehmet Çelebi'de halini beğenmediğinden ona Niğbolu valiliğini vermiştir (1415). Cüneyd Bey bundan başka Düzmece Mustafa denilen şehzade Mustafa olaylarına karışmış, onun veziri sıfatiyle yeni bir maceraya atılmıştır.

En sonra Murad II., Cüneyd Bey'e eski beyliğini vererek (1422) onu şehzade Mustafa'dan ayırmıştır. Kendi adını taşıyan gümüş paralardan da anlaşıldığına göre, her dönüşünde Aydıneli'ne tamamiyle egemen olan Cüneyd Bey bu kere boş durmayarak etrafında bağlaşıklar toplamağa başlamıştır. Bunun üzerine Murat II. Anadolu'ya yürüyerek onu memleketinden kovmuş (1424) ve Menteşe, Aydın, Saruhan ve Hamit'i ele geçirmişse de Cüneyd'i elegeçirmesi mümkün olamamıştır. Sonradan Cüneyd üzerine Sancakbey'i Yahşi Bey'le, daha sonraları, Anadolu Beylerbeyi Timurtaş Paşazade Oruç Bey'in gönderilmesine rağmen yine bir sonuç alınamamıştır. En sonunda Oruç Bey'den sonra Anadolu Beylerbeyi olan Hamza Bey Cüneyd'in oğlu Kurt Hasan'ı yenerek esir etmiştir. Cüneyd Bey ise Sisam adası karşısındaki İpsili kalesine çekilmiş, fakat Karamanlılardan umduğu yardımın yetişmemesi, Venedik'lilerin denizden Osmanlı'lar lehine yolunu kesmeleri sebebiyle teslim olmak zorunda kalmış ve hemen öldürülmüştür (1425). Böylece A. soyunun hükümdarlığı sona ermiş ve Aydıneli de Osmanlı ülkesine büsbütün katılmıştır.

Aydınoğlu Cüney Bey'in Tire'de câmii, İzmir'de bir imareti, babası İbrahim Bey'in Urla'da bir camii çeşmesi ve hamamı, İzmir'de bir zaviyesi; kardeşi Hasan Ağa'nın da İzmir'de bir mesçidi, Seydiköyü'nde ve Ödemiş'in Boyasınköyü'nde birer câmii olduğu; Cüneyd Bey'in Bayezid Kurt Hasan ve Hamza adındaki üç oğlundan Bayezid Bey'in İzmir'de bir kervan Sarayı; onun oğlu Ömer Bey'in de İzmir'de bir imareti bulunduğu vakıf kayıtlarından anlaşılmaktrdır.

Cüneyd Bey'le yapılan savaşlarda hizmeti geçen sancak bey'i Halil Yahşi Bey, Aydıneli valiliğinde kaldımıştır. Murat II. 1443 de saltanatı Mehmet II. ye bırakıp Manisa'ya çekildiği sırada kendi nezaretinde kalmasını istediği sancaklar arasında Aydıneli de vardı. Anadolu Beylikleri'nin Osmanlı'lar tarafından kullanılma ve idaresi işi ilk zamanlarda büyük zorluklar doğurmuştur. Hususiyle yerli beylerin ve torunlarının soy haklarını korumaya çalıştıkları da görülmüştür.

Gerçekten, daha Murad II. nin ölümünde (1451) Karamanoğlu'nun etrafında diğer beyliklerden meydana gelmiş yeni bir bağlaşmanın doğduğu ve Fatih'in hemen bir sefer tertip ederek durumu yatıştırdığı bilinmektedir. Hattâ bu savaşlarda yararlığı görülen İshak Paşa - etrafı daha yakından kontrol etmesi için - Anadolu Beylerbeyi sanı ile Kütahya'ya yerleştirilmiş ve bu zamana kadar Ankara'da bulunan Anadolu Beylerbeyliği merkezi, bir kanunla Ankara'dan, Kütahya'ya kaldırılmıştır (1451).

İşte böylece A. Osmanlı'lara geçince Aydıneli de Aydın Sancağı veya Livâ-i Aydın adı altında Anadolu Beylerbeyliğine bağlanmıştır.

AYDIN PAŞA, Osmanlı siyaset ve idare adamı. Murat IV. devri devlet adamlarından olup 1628 yılında Habeş beylerbeyi ve Cidde beyi sanlariyle Hicaz valiliğine atanmış ve bu görevde iki yıl kalmıştır.

AYDINCIK: bk. EDİNCİK

AYDIN - GÖLGE, resim sanatında bir tablo üzerinde ışıklarla gölgelerin, biribirini değerlendirecek surette dağılışı. Corregio, aydın-göle'nin yaratıcısı olarak kabul olunmaktadır. İtalya'da Giorgione, Tiziano, Tintoretto; İspanya'da Velasquez, Murillo; Fransa'da Chardin, Prudhon aydın gölgeyi ustalıkla kullanan ressamlardır. Aydın-gölgeyi erişilmez bir sanatla kullanan en büyük ressam Rembrandt'dır.

AYDINLANMA DEVRİ, Avrupa'da, hususiyle Batı Avrupa kısmında XVII. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl başlarına kadar süren bir fikir hareketi. Bu ad Almanlar tarafından verilmiştir (Aufklärung). Kant'ın tanınmış bir tarifi ile aydınlanma, «insanın kendi kabahati olarak içine düştüğü erginsizlikten çıkması» dır. Bu fikir hareketinin amacı kültürde aklı, insanın değer ve haysiyetini egemen kılmaktır. Her zaman bizzat düşünmek ve aklı hakikatin yegâne mehek taşı olarak kabul etmek çığırı, ilk defa olarak Descartes, Spinoza, Locke, Leibniz ve Kant gibi Batının ünlü düşünürleri tarafından açılmıştır. Bu çeşit düşünme ilkönce İngiltere'de başlamış (Locke, Hume), kısa bir zaman içinde devrimci bir unsur olarak Fransa'da yayılmış (Bayle, Montesquieu, Voltaire, ansiklopedistler), buradan İspanya'ya kol salmış ve nihayet Almanya'ya geçmiştir (Lessing, Mendelsohn, Büyük Friedrich). Bilimde aydınlanma, Wolff'un felsefesi ile sistemleştirilmiştir. Hugo Grotius'un temsil ettiği tabiî hukukun etkisi ile aydınlanma, kendine has bir devlet görüşü geliştirmiştir. Buna göre devlet, hükümdar ile uyrugu arasında aktedilmiş ezeli bir antlaşmadır. Devlet, din ve mezheplere karşı tarafsız, dolayısiyle müsamahalıdır. A. nın karakteristik bir tarafı, eğitim ve öğretimin geliştirilmesi yolunda büyük bir heyecanla gayretler sarfedilmiş olmasıdır. Rousseau, Basedow, Campe, Pestalozzi gibi büyük terbiyeciler bu devrin insanlarıdır. Aynı zamanda âdetlerde, dil ve giyinişte de tabiî ve aklî hayat şekillerine doğru kuvvetli bir eğilim görülmektedir. Aydınlanma akımının en derin izler bırakmış olduğu alan, dindir. İngiltere'de kilise tarafından nesilden nesile nakledilegelen görenekler ortadan kaldırılmış, ve Deist (b. bk.) ler tarafından ileri sürülen tabiî dinin üç ana gerçeği (Tanrı, fazilet, ölümsüzlük) sonucuna varılmıştır. (Tindal, Toland v. b.) Aynı akım Fransa'da, Lamettrie ve Holbach'ın materiyalizmine dayanan atheizmin doğmasına

âmil olmuştur. Almanya'da ise din alanında aydınlanma, bir iki istisna bir tarafa bırakılacak olursa, mutedil geçmiştir. Devrin düşünme hayatına hâkim bulunan Wolff'un felsefesi akıl ile vahyı aynı hakka sahip iki şey olarak yanyana kabul etmektedir. Katoliklikte A., Cesvitlere karşı duyulan derin bir kin ve nefret halinde kendini göstermiştir. Bunun sonucu olarak 1773 te Cezvit tarikatı kaldırılmıştır. Bir fikir akımı olarak aydınlanmanın pratik hayatta görülen sonuçları, ilkönce Kuzey Amerika'da olmak üzere, esirliğin kaldırılması ve geri görüşlülük ülküsünün gerçekleştirilerek uygulanması olmuştur.

Aydınlanma akımı Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine girememiştir. XVIII. yüzyılda, hususiyle Lâle Devri'nde memleketimizde gürülen yeniliklerle aydınlanma akımı arasında bir bağ kurulmak istenmesi yerinde değildir.

AYDINYAN, Arsen (1825-1902), Viyana Mhitharist (b. bk.; Mekhithariste) lerinin başrahibi (1886-1902) ve dilci. İstanbul'da doğmuş, Viyana'da ölmüştür. *Knnakan k'erakanuthiwn ardi hayerēn lezui* (Modern Ermeni dilinin tenkidî grameri) [Viyana 1868] adlı eserinde, bu dilin yeni zamanlardaki evrimini, Yeni Ermenicenin oluşumunu, ve Türkçenin bu evrim üzerindeki etkisini incelemiştir. Armenoloji'nin başlıca organı olan *Handēs Amsoreay* (Viyana, 1887 den başlıyarak) adlı derginin kurucusudur.

AYDOĞDU BEY, Osman Gazi'nin kardeşi Gündüz Alp'in oğludur. Bursa tekfurunun bağlaşıklariyle birlikte 1302 yılında Osman Bey'e karşı Dimboz'da yaptığı savaşta şehit olmuştur. Osman Gazi üstün geldiği bu savaşın sonunda, Ulubat kalesine sığınmış olan Kite tekfurunu alarak şehit düşen yeğenine karşılık öldürtmüştür. A nın mezarının Dimboz yakınlarında Koyunhisarı'na giden yolun üzerinde bulunduğunu ve hastalanan atların bu mezarın çevresinde dolaştırılırlarsa iyi olduklarını Âşıkpaşazade (Giese basımı, s. 22) ve Neşrî (c. I., s. 114) tarihleri yazmaktadır.

AYDOĞMUŞ, İsparta'nın merkez ilcesi Keçiborlu bucağına bağlı köy. Nüfusu 1 138 (1945) dir. A., Dinar'ın 10 km güneyinde, kuzeybatı - güneydoğu doğrultulu, denizden yaklaştırma 1 000 m yükseklikteki A. ovasının doğu kenarındadır. Sandıklı - İsparta - Burdur şosesi A. ovasından geçer. Ovanın doğusunda bir de 1898 m yükseklikte A. dağı vardır. A. köyünde ekim dikimden başka dokumacılık da yapılır.

AYDOS: 1 — Karadeniz kıyısında Kerempe burnunun 25 km kadar güneybatısında denize dökülen bir çay. Uzunluğu 65 km dir.

2 — Kocaeli yarımadasının batı bölümünde, Kartal'ın kuzeydoğusunda dağ. Yüksekliği 537 m dir. Güney eteğinde Yakacık (1945 te 1 408 nüfuslu) ve Soğanlı köyleri vardır.

3 — Osmanlı tarihçileri, Osmanlı Türk'lerinin Kocaeli yarımadasını ilk zapttetikleri sırada (1336) A. adasında olan ve Samadra ile birlikte zapt olunan ve şimdi mevcut olmıyan bir kaleden bahsederler. A. dağının kuzeyinde bulunan Keçikale öreninin bu kaleye ait olması ihtimali vardır.

Kalenin Fatihi, adı bu olaya bir efsaneyle bağlanan Abdurrahman Gazi (bk.) dir.

4 — Ankara'ya bağlı Çubuk kasabasının 25 km kadar kuzeyinde bir dağ. Yüksekliği 1 800 m dir. Sakarya ile Kızılırmak'ın su bölümü çizgisi A. üzerinden geçer ve Çubuk çayı bu dağdan doğar. A. un kuzey bölümü andezitlerden, güney bölümü doğuda Paleozoik, batıda Mezozoik kütlelerden meydana gelmiştir.

5 — Ulukışla'nın 25 km güneybatısında, Toros'ların doruklarından biri. Yüksekliği 3 500 m dir. A., Bolkar dağlarının kuzeyindedir. Anamas'lı ve Zanapa dereleri, başlıca kaynaklarını bu dağdan alırlar. Yapısı Karbon ve Perm tabakalarından meydana gelmiştir. Yamaçlarında yer yer orman ve fundalıklar vardır.

6 — Bulgaristan'da, Burgaz şehrinin 30 km kadar kuzeybatısında, Aydos dağı eteğinde ve aynı addaki dere boyunda bir kesaba. Nüfusu 8 700 dür. A., İslimiye (Sliven) - Burgaz demiryolu boyunda işlek bir istasyon ve türlü yönlerden uzanan 6 şosenin birleştiği bir kavşak yeridir. Lisesi ve taş işleme okulu vardır. Tarım ürünleri merkezidir. Ya[illegible]ınında kaplıcalar vardır. Osmanlı devrinde Tuna boyuna giden doğu yolunun önemli uğraklarından birini teşkil etmekte idi.

ÂYET, *Kuran*'ın cümlelerinden her biri. *Kuran*'ın Â. leri İslâm inanışına göre 23 yılda türlü sebeplere ve olaylara göre inmiştir. İlk inen Â. ler, 96 ncı surenin ilk 5 Â. idir. En son inen Â. de 4 üncü surenin 3 üncü Â. i dir; Â. lerin son kelimesine «fâsıla» denir; bunlar Â. leri birbirinden ayırır; fâsılaların son harflerine «fâsıla harfi» denir.

Â. leri inişlerine göre bazı bölümlere ayırmışlardır:

1 — *Mekkî:* üç anlamda kullanılır: a — Mekke'de inen bütün Â. ler. b — Mekke'lilere hitaben inen Â. ler. c — Hicret'ten önce inmiş olan Â. ler (buna göre, Hicret'ten sonra inenler Mekke'de inmiş dahi olsalar Mekkî sayılmazlar).

2 — *Medenî:* a — Medine'de inen Â. ler. b — Medine'lilere hitabeden Â. ler. c) Hicret'ten sonra inmiş olan bütün Â. ler.

Â. leri, içlerindeki hükümlere göre de bazı bölümlere ayırmışlardır:

1 — *Muhkemât:* anlamları türlü şekillerde yorumlanmağa elverişli olmayıp yalnız bir şekilde anlam verilebilecek olan Â. ler.

2 — *Müteşâbihât:* anlamları açıkça anlaşılamıyan veya türlü türlü yorumlanmağa elverişli olan Â. ler.

AYGIR, at ve eşeğin enenmemiş erkeğine verilen ad.

AYGIR ADASI, Beyşehir Gölün'ün kuzey bölümündeki adalardan biri ve kıyıdan en uzak olanı. Uzunluğu 2.5 km, genişliği birkaç yüz m dir. 116 m yüksekliğindeki göl yüzünden çok yüksek olmayan A. nın yapısı, batısındaki Manas Dağlarını meydana getiren karışık fasiyesli Mezozoik tabakalar (kalker) dandır.

AYGIR GÖLÜ, Kars'ın 18 km kuzeybatısında bir göl. Yüzölçömü 3,5 km^2, uzunluğu 3, enliliği 1 km kadardır. Gölü çevreliyen dağlarla yüksek düzlükler 2 000 - 2 500 m yüksekliğindedir. Göle - Kars şosesi, gölün hemen kuzeyinden geçer.

AYGIT: bk. ÂLET

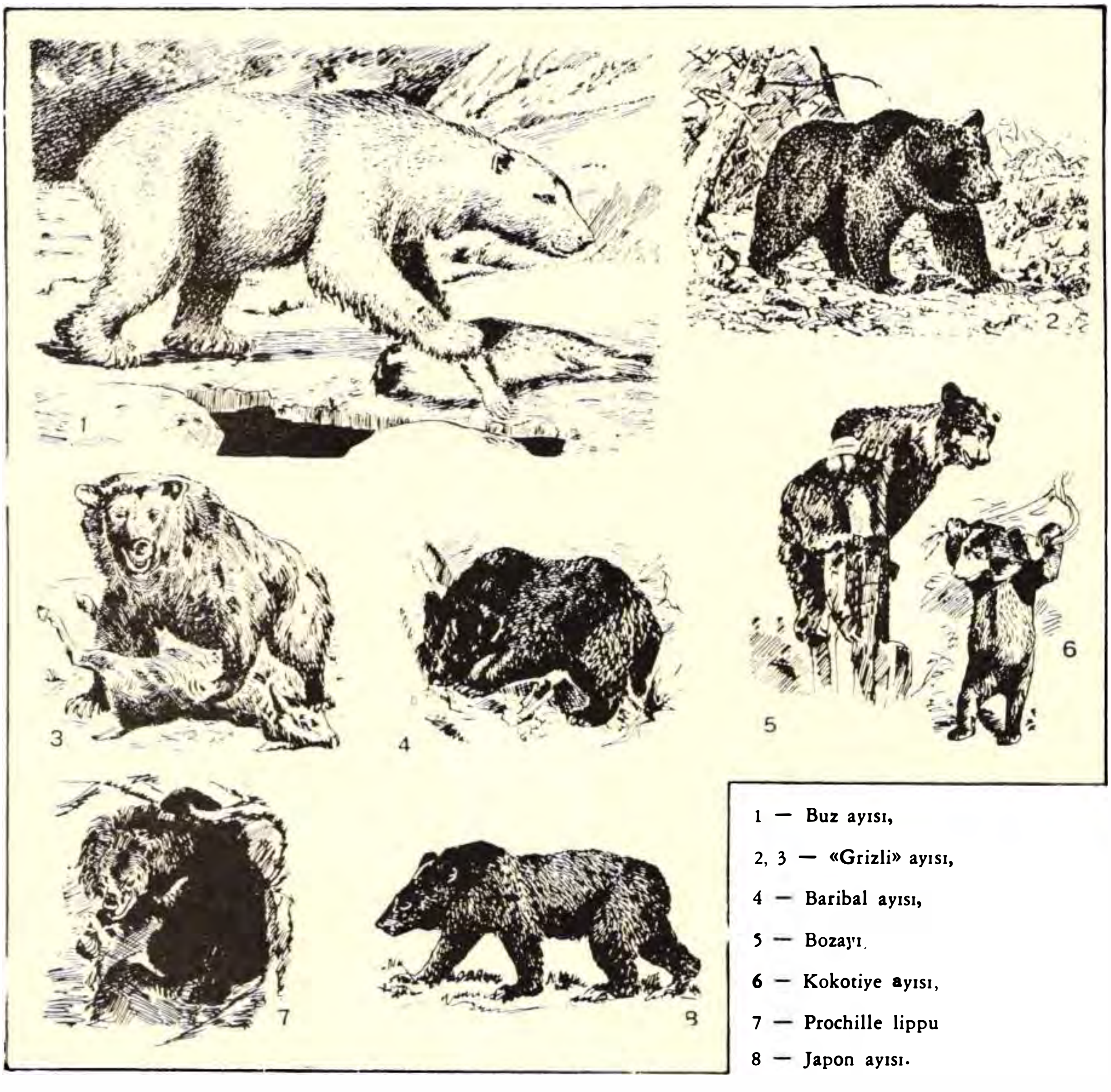
AYGUN, Çin Mançurya'sında Amur nehrinin sağ kıyısında Blagoveşçensk'in 30 km güneyinde 36000 nüfuslu bir şehir. A. 1684 tarihinde Rus'lara karşı askerî bir dayanak noktası olarak çinliler tarafından kurulmuştur. Rus'lar 1858 de Amur'un sol kıyılarını ele geçirdikten sonra A. Çin Mançuryasının Amur üzerinde bir ticaret merkezi ve nehir limanı olmuştur. 1900 de Rus'lar tarafından tahrip olunmuş ise de son zamanlarda yeniden ve kuvvetle gelişmiştir. Şehrin diğer adı Hay-lug-Kiang-Çöng (Kara ejderler suyu şehri) dir.

AYGUT ALP (ölm. 1330 dan sonra), Osman Gazi'nin silâh arkadaşlarından bir aşiret beyi. 1302 de İnönü sancakbeyi olmuş, bir çok savaşlarda yararlıkları görülmüştür. Hereke'nin 1326-1330 yılları arasında yapılan ilk fethinde Türk kuvvetlerine komuta etmiştir. İlk Osmanlı denizcilerinden, İmralı adası fâtihi Kara Ali (Emir Ali) nin babası ve Yıldırım Bayezid'le birlikte Ankara savaşında esir düşen Kara Timürtaş Paşa'nın dedesi ve İstanbul'un alınmasına Anadolu beylerbeyi olarak katılan Umur Bey'in büyük dedesidir.

AYĞAN (540 sıralarında), Bizans'ta hizmet gören bir Hun Türk hassa muhafızı. Bizans tarihçisi Prokopios'ta kayıtlı bulunan bu adın Türkçe olduğu sanılmaktadır (Gyula Moravcsik: *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* [Bizans kaynaklarında Türk kavimlerinin dil kalıntıları] Budapest 1943, s. 64).

AYI (Ursus), ayıgiller (Ursidae) familyasının bir cinsi. Memeli bir etçil olan bu hayvanların bir çok türleri vardır. Bütün dünyaya yayılmışlardır. Yalnız Afrika'da ve Okyanusya bölgelerinde yaşamaz. En sıcak olduğu gibi en soğuk bölgelerde de yaşarlar. Bu hayvana yüksek dağlarda, buzlarla örtülü deniz kıyılarında raslanır. Ağır, tabanları üzerinde yürüyen büyük hayvanlardır. Burunları sivri, kuyrukları kısa ve postları sık tüylüdür. Kulakları kısa ve gözleri oldukça küçüktür. Ön ve arka ayaklarında da beş parmak vardır. Tabanları tamamiyle çıplaktır. Yalnız beyaz ayıların tabanları tüylüdür. 42 dişi vardır. Et yedikleri gibi bitkisel maddeleri meyva ve kökleri yerler. Tarlalardaki ekinlere musallat olur ve harap ederler. Balı çok severek yerler. Yavruları ise yalnız bitkilerle geçinir. Ayıların birçok türleri yalnız yaşarlar. Birleşme zamanında dişisi ile beraber bulunur. Hemen bütün türler geceleyin meydana çıkar ve avlarını ararlar. Gündüzleri inlerinde gizlenirler.

Gerçek ayı (Ursus) ların bugün yaşıyan 19 türü vardır. Bulunan fosillere göre de Dördüncü Zaman'da 6 tür ayı yaşamıştır. *Bozayı* (*Ursus arctos*), diğer bir çok alt türleri ile birlikte Avrupa'nın dağlık yerlerinde Asya'da, Suriye, Filistin ve İran'da yaşarlar. Hayvan mürebbileri tarafından terbiye edilen ayılar bunlardandır. Kuzey Amerika'da yaşıyan ayı türü ise «Grizli ayısı» denilen boz renkli ayı- (*U. horribilis*) dır.

1 — Buz ayısı,
2, 3 — «Grizli» ayısı,
4 — Baribal ayısı,
5 — Bozayı,
6 — Kokotiye ayısı,
7 — Prochille lippu
8 — Japon ayısı.

Ayılar cinsinin bir alt cinsi de «Euarctos» ismi verilen siyah ayılardır. Bunlar da Kuzey Amerika'da yaşarlar. Bu alt cinsin en çok tanınmış temsilcisine «E-Ursus-Americanus» denilen siyah ayı veya *Baribal Güneş veya Malak ka* (*U. malayanus*) Borneo, Sumatra, Malakka'da yaşar.

Beyaz ayı (*U. maritimus*): kutup bölgelerinde buzlar arasında yaşar. Postunun rengi beyazdır. Fok'lar ve balıklarla geçinir. Parmaklarının arasında deri bulunduğundan güzel yüzer.

Mağara ayısı Ursus cinsinin en eski temsilcisi dilüviyum devrinde yaşıyan *U. spelaeus*'tur. Bugünkü boz ve beyaz ayıdan daha büyük idi.

Türkiye'nin dağlık ve ormanlık bölgelerinde yaşıyan boz ayıdır. Ayının postu çok kıymetli, genç ayının da eti çok lezzetli olduğundan usta avcılar tarafından avlanır. Pusuda yatmak, köpeklerle inlerinden çıkarılmak veya tuzak kurmak suretiyle avlanır. A. lar umumiyetle ağır hareketli, kaba, ahmak hayvanlardır. Fakat ayının musikiye karşı bir meyli vardır.

AYI ADASI (Bäreninsel), İskandinavya ile Spitzberg arasında bir ada. Yüzölçümü 620 km² dir. A., 1596 da Holânda'lı Barents tarafından bulunmuş, 1920 de Norveç'in yönetimine geçmiştir. Adada bol miktarda çeşitli kuşlar ile kömür ve fosfat yatakları vardır. A. da yalnız balina ve fok avcıları barınmaktadırlar.

AYI ADALARI, Asya kıtasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ülkesinde Yakutsk sahilinin kuzeydoğusunda, Kolyima ırmağı ağzı karşısında, Doğu Sibirya denizinde küçük adalardan bileşik birtakım ada topluluğu.

AYI PAVURYASI (Dromia vulgaris), krustase'ler (Crustacea) in torakostraka (Thoracostraca) grupundan dekapod'lar (Decapoda) alt takımının Dromiidae familyasına bağlı bir yengeç türüne balıkçılar tarafından verilen ad. 5 - 7 cm boyunda olan yengeçlerin sefalotoraks'ları kubbelidir. Alınları üç köşelidir. Makas taşıyan birinci bacakların uçları yuvarlaktır ve kaşık şeklinde çukurlaşmıştır. 2 nci ve 3 üncü bacakları kalın, 4 üncü, 5 inci bacakları ise çok küçüktür ve küçük makaslar taşırlar. Vücudun üst tarafında çıkıntılar vardır. Vücutta ve bacaklarda kısa ve sık kıllar vardır. Koyu esmer renklidir. Birinci ayak kırmızımtraktır. Sırtlarında ekseriya bir çeşit turuncu renkli bir sünger (Suberites) taşırlar ve bunun altında kendilerini gizlerler. Akdeniz ve Kuzey Deniz'nde yaşar. Eti yenir.

AYI PAVURYASI

AYIBALIĞI, bazen foklara (Phoca vitulina) verilen ad (bk. FOKLAR).

AYIGİLLER (Ursidae), memelilerin etçil (Carnivora) takımına bağlı bir hayvan familyası. Tabanları üzerine basarak yürüyen, kaba vücutlu, sivri burunlu ve beş parmaklı hayvanlar. Kuyrukları çok kısadır. Bu familyaya, gerçek ayılar (Ursus), dudaklı ayılar (Melurus) ve bambus ayıları (Ailuropus) cinsleri bağlıdırlar.

AYIKLAMA: bk. BUDAMA.

AYIL, Moğol'larda küçük topluluk halinde göç eden ve birkaç aileden ibaret olan topluluk. A., Altay'lı Türk'lerde iki anlama gelir: 1 — bulunduğu arsa ile beraber bir ev veya çadır, 2 — bir su kenarında toplu ev veya çadırların tümü. A., Moğol'lara Türk'lerden geçmiştir. Bu terimin Moğol'ca karşılığı *hoto*'dur. A., Türkçe *ağıl*'ın Moğolca ve Altaycada aldığı şekildir. Ağıl kelimesine ilk defa VIII. yüzyıla ait Suci yazıtında raslanır. Bu yazıtta Kırgız beyi «on ağıl sahibi» olduğunu söylüyor. Ağıl kelimesi bugünkü Türk lehçelerinde āl, ayıl, avul, ıal şekillerini almıştır. Ağıl şekli Batı Türkçesiyle Küerikçe'de kalmıştır (bk. AVUL).

AYIMAG, Moğol ulusları (bk. ULUS) birçok A. lara ayrılırdı. A., kabilenin bir bölüğü (daha doğrusu: phratria) dür. A. üyeleri biribirine kan kardeşi sayılırdı. A. teriminin değişiği olan *oboğ>obok* kelimesi XII.-XIII. yüzyıllarda boy anlamını ifade etmiştir. Bu Moğolca terim XIII. yüzyıldan sanra bütün Türk diyeleklerine *omok, oymak aymak* şekillerinde geçmiştir. Türkçe *oba* kelimesinin de çok eski devirlerde kabile yahut soy anlamına gelen *obog> obag* kelimesinden türemiş olması mümkündür.

AYINTAP: bk. GAZİANTEP.

AYIP (Huk.), satılan maldaki özür, bozukluk veya eksiklik. Bu halin var olmasından çeşitli haklar ve dâvalar doğar.

AYIPENÇESİ (Acanthus), acantaseler (Acanthaceae) den Akdeniz bölgesinde 20 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Uzun ömürlü ve hepsi otsu olan bu bitkilerin alt yaprakları rozet şeklinde toprağın üzerinde dizilmişlerdir. Yaprakları büyük, koyu yeşil, kenarları derince kertiklidir. Yurdumuzda Orta Anadolu ve diğer bölgelerde, hususiyle kıraç yamaçlarda *A. hirsutus* ve *A. Sipinosus* türlerine çok raslanır. Bir çok türleri güzel yaprak ve hususiyle çiçeklerinden do layı bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilirler.

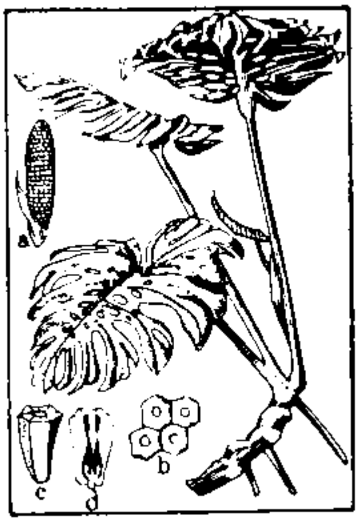
AYIPENÇESİ

AYIRAÇ (Kim.), husule getirdikleri karakteristik tepkimelerden faydalanarak, verilen bir nümunede bir cismin varlığını ve mahiyetini tanıtmağa yarıyan maddeler.

Kimyada belli cisimler grupunun ortak ayıraçları olduğu gibi, hemen her cismin de kendisine özel bir A. ı vardır. A. lar, yerine göre, ya renk değiştirmek veya çökelti bırakmak, yahut da gaz çıkarmak v. b. suretiyle karakteristik tepkimeler verirler.

AYITABANI (Monstera), arasea (Araceae) familyasından Amerika'nın sıcak bölgelerinde 27 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Bunların bir kısmı azçok tırmanıcı, bazıları ise gövdelerinden aşağı doğru sarkan kalınca hava kökleri çıkaran küçük ağaççıklar olup, yaprakları uzun saplı, yaprak ayaları geniş, oval şekilde, fakat delikli veya tüy gibi derin dilimli, gövde üzerinde iki sıralı dizilmişlerdir.

Çiçekleri, sürgün uclarında teker teker veya ikisi üçü bir yerde, etlimsi koçan durumunda olup, her koçanda 30 cm kadar uzunluğunda sarımtırak renkli bir örtü yaprağı vardır. Bunlardan hususiyle *Monstera deliciosa* (yanlış olarak *Philodendron pertusum* da denir) 1 m kadar geniş olan uzun saplı, koyu yeşil renkli, derin dilimli, yuvarlak güzel yapraklarından dolayı camekân ve odalarda saksılar içerisinde yetiştirilen çok makbul bir süs ağaççığıdır. Gövdesinden çıkan kalın hava kökleri aşağılara kadar sarkar. Koçan şeklinde olan etlimsi meyvesi, yapılış ve lezzet bakımından ananası andırır, olgunlaşınca ananas gibi kokar. Fakat meyve içerisinde bulunan mikroskopik küçüklükte ve iğne şeklindeki kalsiyum oksalat kırıstallerinden (Raphid) dolayı yendiği zaman boğazı yakar ve kaşındırır. A., gübreli toprak ve bol su ister. Kışın oda ısısı 10 dan aşağı düşmemelidir. Üretilmesi sürgün uçlarının veya köklü gövde parçalarının sıcak yastıklara dikilmesiyle olur.

AYITABANI
a – Çiçekler, b – Çiçeklerin üstten görünüşü, c – Tek bir çiçek, d – Çiçeğin uzunluğuna kesiti.

AYIÜZÜMÜ (Arctostaphylos), fundagiller (Ericaceae) den Kuzey Yarımküre'de 18 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Hepsi büyükçe ve küçük ağaççıklardır. Hususiyle çam ormanları arasında çok raslanan A. (Uva ursi) küçük bir ağaççık olup yaprakları sertçe, derimsi, kenarları düz, ve yaz kış dökülmez. Çiçekleri beyaz veya pembe renklidir. Meyvası kırmızı, yuvarlak ve küçük bir üzüm olup pamaklar arasında un gibi kolayca dağılır. Yapraklarından Arbutin maddesince zengin bir çeşit glikozit elde edilir ki buna «Folia Uvae ursi» denir. Bu madde çok etkili bir müdrir, aynı zamanda, içersinde tanenli maddeler de fazla olduğundan, bir mukbbızdır. Sistite karşı ilaç olarak kullanılır.

AYIÜZÜMÜ
a – Çiçeğin kesiti, b – Başçık, c – Üzerinde meyvası olan dal.

AYIN TARİHİ, Basın - Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan aylık resmî dergi. Memleket içinde ve dışında geçen olaylar hakkında bilgi vermek ve önemli nutuklarla demeçlerin ve belgelerin metinlerini toplamak suretiyle yaşanan devrin kronolojisini belirtmeye hizmet eden A. ilk defa eylül 1923 de Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü tarafından Ankara'da her ay sonunda olmak üzere çıkarılmaya başlanmış ve bu seri 86 ıncı sayıya kadar (mayıs 1931) basılmıştır.

İkinci çıkışı Matbuat Umum Müdürlüğü'nün İçişleri Bakanlığına bağlı olarak tekrar kuruluşundan sonra yeni bir şekilde ve ayrı sıra numarası altında ocak 1934 tarihinden başlıyarak devam etmektedir. 1 - 48 inci sayılarına ait indeksler de ayrıca yayımlanmıştır.

ÂYÎN, âdet, üslûp, tarz, kanun ve töre anlamlarına gelen Farsça bir söz. Tarikatlarda, ilk zamanlarda neşe vakitlerinde, son zamanlarda belli günlerle kutlu gecelerde tekkelerde yapılan mukabeleye denirdi. Edep, erkân ve âyin kelimeleri, anlam bakımından birbirine çok yakındır.

Musiki: Â., dinî musikimizde Mevlevi tarikati âyinlerine mahsus geniş formlardan birinin adıdır. Â., Mevlevi tekkelerinde mukabele günleri bir nevi dinî raks olan semâ esnasında ney, kudum ve bazı kere bunlara ek olarak keman, kanun gibi musiki aletleri ile çalınıp söylenen saz ve söz eserlerinin şematik kuruluşundan bileşiktir.

Â. ler semâ'ın şekline uygun olarak, dört bölüme ayrılır. Her bölüme «selâm» denir: birinci selâm, ikinci selâm, üçüncü selâm, dördüncü selâm, gibi. Selâmlar, başlıbaşına birer parça olmakla beraber, tali kısımlarla veya doğrudan doğruya birbirine bağlı bir bütün halinde Â. i teşkil ederler. Bunlar makam ve hususiyle ritm bakımından çeşitli ve karekteristiktir. Â. lerin başında çalınan «devr-i kebir» ritmindeki bir peşrevden sonra gelen birinci selâm çoklukla «devr-i revan», «devr-i Hindî» «düyek» ve «ağır düyek» ritmlerinden biri ile; ikinci selâm «ağır evfer»; üçüncü selâm «devr-i kebir» ritimleri ile bestelenir ve bu selâmın sonlarına doğru «ağır düyek», «ağır frenkçin», «çifte düyek» gibi bir ritmden sonra «aksak semaî» ritmine ve daha sonra «yörük semaî» ile bestelenmiş başka bir bölüme geçilir. Dördüncü selâm ikincinin tekrarı gibidir ve bir «aksak semaî» veya son «yörük semaî» ile biter.

Mevleviler, güftelere en fazla Mevlâna'nın gazel ve rubailerinden ve bazı kere *Mesnevi*'sinden, parçalar almışlardır; bundan sonra da Sultan Veled, Sultan Veled'in oğlu Ulu Ârif Çelebi (ölm. 1320), Mevlevilerce Sultan-ı Dîvânî denen Divane Mehmet Çelebi (ölm. 1545 den sonra), Şahidî Dede (ölm. 1550) ve Şeyh Galip (1757-1799) gibi Mevlevi büyüklerinin şiirleri de Mevlâna'nın şiirleriyle beraber Â. lere alınmıştır. Fakat bunlar Mevlâna'nın şiirlerine nispetle azdır; Mevlâna'nın şiirlerinden seçmeler bulunmıyan Â hiç yoktur. Yalnız Beşiktaş Mevlevihanesi şeyhi Yenişehir Fenerli Şeyh Hasan Nazif Dede (ölm. 1860), güftesini kendi şiirlerinden seçerek Hâşim Bey (ölm. 1868)e bir Â. besteletmiş, fakat bu Â. Mevlevilerce geleneğe aykırı görülmüş ve ancak bir kere Beşiktaş Mevlevihanesinde okunabilmiş, ondan sonra da unutulmuştur. Üçüncü selâma *Menakıp - ul - ârifîn* sahibi Eflâkî Ahmet Dede (ölm. 1360) nin Sultan Veled'i öğen «olur» redifli şiirinden tanınmış iki beytini almak âdet olmuştur. Â. lere Mevlevi büyüklerinden başka yalnız Yunus Emre'nin bir mısraı, bazı eklentiler ve terennümlerle alınmıştır. Mevlevi Â. lerini besteliyenler içinde Itrî (1711-1712), Köçek Mustafa Dede (ölm. 1688), Nâyî Osman Dede (ölm. 1750), Müsahip Ahmet Ağa (ölm. 1794), Büyük Dede ve Dede Efendi denen Hammamî İsmail Dede (ölm. 1843), Küçük Dede denen Zekâi Dede

(ölm. 1897), Bahariye şeyhi Hüseyin Fahrettin Dede (ölm. 1911), Rauf Yekta (ölm. 1935) ve Ahmet Avni Konuk (ölm. 1938) gibi doğu musikisinin en büyük ustatları vardır. Â. lerin içinde Hüseynî, Dügâh ve Pencgâh makamlarında bestelenmiş üç tanesi Mevlevi A. lerinin yazılı olduğu mecmualarda «Beste-i kadîm» diye kayıtlıdır ve bestecileri bilinmemektedir. Bunların Meraga'lı Hoca Abdullah'ın oğlu Abdülâziz ve Molla Câmi tarafından bestelendiğini söyliyenlar olduğu gibi, Sultan Veled ve Mevlâna'nın Rubab çaldıkları bilindiğinden bu besteleri, onlara isnadedenler de olmuştur. Elde kesin bir belge bulunmamakla beraber, bu üç bestenin XV. yüzyıldan sonraya ait olmadığı muhakkaktır.

Â. okuyanlara «Âyinhan» denirdi ki bu sözün yerine Mevlâna zamanında, Arapça, okuyan ve söyliyen anlamına gelen «kavvâl» dendiğini Eflâkî tezkiresinden anlıyoruz. Hacı Bektaş menâkıbinde de kavvâl yerine Farsçası olan «gûyende» sözü geçmektedir. Mevlevi Â. lerinin yalnız peşrevler müstesna 40 tanesi, İstanbul Konservatuarı tarafından toplanıp yayımlanmıştır (İstanbul, 1934-1939). Sadettin Nüzhet Ergun da, *Türk Musikisi Antolojisi*'nde 66 Mevlevî Â. inin fihristini tertip etmiştir.

ÂYİNE-İ İSKENDERÎ, İskender devrinde Aristo'nun icat ettiğine inanılan ayna. Bu ayna ile düşman daha uzakta iken görülür, ona göre savunma tertibatı alınırmış. Â., Divan edebiyatı mazmunları arasına girmiştir. İran şairlerinden Emîr Husrev-i Dihlevî (1253-1324) nin Â. adlı bir mesnevisi vardır.

ÂYİN-İ CEM, Bektaşi ve Mevlevi tekkelerinde kullanılan bir terim. Cem âyini. Cem'e ait tören anlamına gelir. Hint tanrılarından biri olan ve İran mitolojisinde bir şah olarak adı geçen Cemşid (veya Cem)in şarabı icat ettiği söylenir; bu bakımdan, içki meclisine «Bezm-i Cem» (= Cem meclisi) dendiği gibi, dostlarla toplu bir halde içki içmeye de «Âyin-i Cem» denir.

Bektaşi'lerde, mahabbet (b. bk.) lerde içki içildiğinden nasip (b. bk.) ve mahabbet törenlerine, bu münasebetle Â. dendiği ve bu sözün Bektaşi'lerden Mevlevi'lere geçmiş olduğu ihtimali de düşünülebilir.

A. sözü çoklukla Ayn-i Cem (b. bk.) tarzında kullanılır.
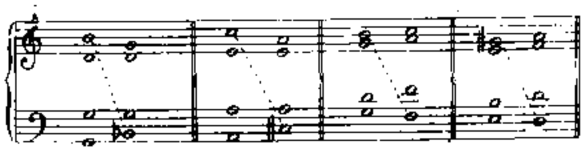
ÂYİN-İ EKBERÎ, Hindistan Moğol-Türk imparatorlarının ünlü devlet adamlarından Ebu'l-Fazl Allâmî (1551-1602) nin Farsça eseri. Â. Ekber (1556-1603) zamanında devletin genel teşkilâtını, toplum ve siyaset durumunu anlatır. Beş bölümden ibaret olan Â. nin çeşitli basımları vardır (C. I., III. Delhi 1885; Luknov, 1869, 1882, 1893; Kalkuta 1867-77). Eser iki defa İngilizce'ye çevrilmiştir. XIX. yüzyılda, Necef Ali Han b. Muhammed'in yazdığı şerhin bir nüshası British Museum'dadır.

AYKAÇ, Fâzıl Ahmet (doğ. 1884), Türk yazar ve şairi. İstanbul'da doğmuş, mutasarrıf bulunan babasiyle beraber Türkiye'nin türlü kasaba ve şehirlerinde dolaştığı için, Gümüşhane rüştiyesinde, Musul idadisinde, İstanbul'daki bir Fransız lisesinde, bir ara da Sanayi-i Nefise mimarlık şubesinde okumuştur. 1908 den sonra İstanbul'da Dârülmuallimin, Sanayi-i Nefise, Galatasaray Lisesi gibi türlü okullarda pedagoji, estetik, felsefe, edebiyat, Fransızca gibi çeşitli dersler okutmuş, sonra milletvekili seçilmiştir (1929). 1950 seçimlerine kadar Elâzıg ve Diyarbakır milletvekili olarak siyasî hayatta yer almıştır.

A., ilk defa Fecr-i Âti topluluğunda yazıcılık hayatına atılmış, fakat asıl kişiliğini, daha sonra, mizah yolunda yazdığı manzum ve mensur yazılarla göstermiştir. İlk defa Tanin gazetesinde yayımlamağa başladığı, Nef'i, Fuzûli, Şeyh Galip üslûbiyle zamanın tanınmış siyaset adamları hakkındaki hicivli manzumeleri ve Abdülhak Hâmit, Recaizade Mahmut Ekrem, Cenap Şahabettin, Mehmet Emin Yurdakul, Halit Fahri Ozansoy gibi şairlerin üslûplarını tehzil yoliyle yazdığı manzumeler yayımlandıkları devirde çok ilgi çekmiştir. A., manzum yazılarını *Dîvançe-i Fâzıl* [1913], *Harman sonu* [1919], *Fâzıl Ahmet* [c. I, 1934], mensur yazılarını da *Kırpıntı* [1924], *Şeytan Diyor ki* [1927] adlı kitaplarda toplamıştır.

AYKAVA, Japonya'da Sado adasında bir şehir, çevresinde altın ve gümüş vardır.

AYKIRI İLGİ (Mus), kromatik olarak hareket eden bir ses kulakta kötü bir etki bırakmaz. Buna karşılık,

AYKIRI İLGİ

bu hareket iki ayrı ses arasında ve bir sekizli aralığı ile bölünmüş olursa, hoş olmıyan bir etki yapar; Çünkü kulak, bir armoni değişmesi sırasında meydana çıkabilecek olan böyle bir hareketin aynı kısımda bulunmasını bekler ve armoni münasebetlerini bütün vuzuhu ile kavrıyamaz. Nazariyatta bu hale A. adı verilir. Kromatik değişme arasında bir sekizli bulunduğu için, buna «sekizli A.» denir.

Bir yazıda tonun üst ve alt çekenleri (dominantları) düzenlerinin ardarda gelmesi, yeden ile alt çeken arasında üç tam perdelik bir aralığın ortaya çıkmasına sebebiyet verir. Bu aralığa üç perde (triton) derler. Önce üst sonra alt çeken geldiği takdirde bu üç perde aralığının etkisi oldukça serttir. İki perde arasındaki bu ilgiye «üç perde A.» adı verilir.

Ortaçağ Polifoni musiki devrinden beri besteciler, A. nin özel etkisinden bir «ifade öğesi» olarak faydalanmak imkânlarını daima aramışlardır.

AYLA (Aila, Mısır Akabesi, Elat, Eloth, Elparan, Elana, Eyle), Kızıldeniz'in kuzeydoğuya doğru uzanan Akabe körfezinde Akabe'den yarım saat uzakta Jala yıkık ve kalıntılarının bulunduğu yerde eski bir ticaret ve liman şehri. Romalıların Hindistan yolu üzerinde bir indirme, bindirme limanı ve önemli kervan yollarının düğüm noktası idi.

AYLAKS (Aylax), zarkanadlı böcekler (Hymenoptera) in mazı arıları (Cynipidae) familyasına bağlı bir cinsi. Birçok otsul bitkilerde mazıları meydana getirir. Türkiye'de yaşıyan *A. levantina* adlı türü adaçayı (Salvia) nda mazılar (urlar) meydana getirir. *A. papaveris* adlı türü de Avrupa'da yaşar ve gelinciklerde ve diğer *Papaver* türlerinde mazılar meydana getirir.

AYLANTUS (Ailanthus), simarubiase (Simarubiaceae) den çoğu sıcak Asya bölgelerinde olmak üzere 15 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Hepsi ağaç olan bu bitkilerin gövdeleri düzgün, yaprakları büyük ve bileşiktir. Uzun bir bileşik salkım durumunda olan çiçekleri keskin kokulu, meyvaları uzunca kanadlı ve sonbaharda dökülme-

den önce kırmızı bir renk alırlar. Vatanı Çin, Japonya ve Hindistan olan *A. glandulosa* tanınmış bir tür olup, Avrupa ve memleketimizde park ve yol kenarlarına dikilir; çok çabuk büyüyen bir süs ağacıdır. Buna yurdumuzun bazı yerlerinde Kokarağaç da derler. Yumuşak olan kerestesi marangozculukta ve bilhassa araba imalinde, yaprakları ise ipek böceği yemi olarak kullanılır. Diğer bazı türleri gibi *A. glanduiosa*'nın kabuk ve yapraklarından tababette şerit dökme için ilâç yapılır.

AYLANTUS

AYLIK ANSİKLOPEDİ, İstanbul'da İskit Yayınevi tarafından yayımlanan aylık bir ansiklopedi. A. in ilk sayısı 1944 haziranında çıkmış ve 60 ıncı sayıda beşinci cildini tamamlıyan bu seriye, genel bir indeks eklenerek yayımına son verilmiştir (1949).

Fransızca *Larousse Mensuel*'in mekanizması örnek tutularak yayımlanan A. ye her ayın, ansiklopedide yer alması gerekli yerli ve yabancı olayları işlenip alınmakta, geçmişteki önemli olaylar ve şahıslar hakkında da yıl dönümlerinin rasladığı aylarda bilgi verilmektedir.

A. memleketin yetkili profesör ve bilim adamlariyle uzmanlarına yazdırılmış bine yakın bendi bir araya toplayan resimli bir müracaat kitabıdır. Haziran 1950 de 12 fasiküllük bir cild halinde tamamlanan ikinci seri, daha küçük boyda basılmış ve daha hafif konular da yazıları arasında yer almıştır. Kurucusu ve yayım müdürü Server İskit'tir.

AYMAK (Dil.), Afganistan Moğolcası. Afganistan'ın ortasında, Herat'ın güneydoğusundan Kâbil'in güneybatısına kadar uzanan dağlık Hezaristan bölgesinde «Çahār [yerli dilde: Çōr] Aymak» (b. bk.; = dört oymak) denilen 250 000 nüfuslu bir topluluk tarafından konuşulur. XIII. yüzyıldaki Moğol akınının Afganistan'da bıraktığı kalıntısı olan, çiftçilik ve çobanlıkla geçinen bu yarı göçebe dört oymak (1. Cemşidî, 2. Hezare [bunlar Farsçanın arkaik bir şeklini konuşur], 3. Firuzkûhî, 4. Teymānî)ın dili, Kalmuk veya Oyrat diliyle beraber Moğol ailesinin Batı kolundan (Doğu kol: Buryat, Bargu, Daḫur, Güney, Ḫalḫa) sayılırsa da, Aymak diyeleklerinin arkaik karakteri, onu, Moğolca'nın son zamanlarda Rus - Çin sınırında meydana çıkarılan, aynı arkaik karakteri taşıyan ve *MoƔol* (*Moŋġol* değil) denilen diyeleğine yaklaştırır.

Aymakçayı asıl Moğolcadan ayıran başlıca fonetik nitelikler şunlardır: A. Vokalizmde: 1 — a ile e arasında (ä), e ile i arasında (ė) bulunan birer vokalle, dudakları büzmeden söylenen ve genel olarak ü karşılığı olan arka bir u (ɯ) nun kullanılması, meselâ Aymak *nikän*, Moğol *nigen* = bir; Aym. *ç'ėç'äk*, Moğ. *tsetseg* = çiçek; Aym. *ɯkär*, Moğ. *üker* = öküz; Aym. *ɯinä*, Moğ. *üniye*, *ünige* = inek, gibi. 2 — Ana Moğolcanın ö, ü vokallerinden başka, e, i vokallerinin, hattâ g'nin de, belli şartlar altında bu ɯ vokaline çevrilmesi: Aym. *kɯkä*, Moğ. *köke* = gök, mavi; Aym. *ɯdɯr*, Moğ. *edür* = gün; Aym. *sɯdɯn*, Moğ. *sidün* = diş; Aym. *söɯl*, Moğ. *segül* = son, kuyruk. 3 — a vokalinin çok defa, e vokalinin de bazı kere, o/ō'ya çevrilmesi: Aym. *ḳarō*, Moğ. *ḳara* = kara, siyah; Aym. *miḳōn*, Moğ. *miḳan* = et; Aym. *arbōn*, Moğ. *arban* = on; Aym. *dɯrbōn*, Moğ. *dürben* = dört; Aym. *ç'aƔōn*, Moğ. *tsaġan* = beyaz (fakat krş. Aym. *Ɣacar*, Moğ. *ġadzar*=yer, toprak). 4 — Vokallerin, hece kaynaşması sebebiyle de uzaması; Aym. *ulōn*, Moğ. *ulaġan* = kırmızı; Aym. *ɯç'kōn*, Moğ. *etsügen* = dünkü; Aym. *ḳaşūn*, *ḳoşūn*, Moğ. *ġasigun* = tuz, acı; Aym. *tērmōn*, Moğ. *tegermen* = değirmen; Aym. *temōn*, Moğ. *temegen* = deve (fakat krş. Aym. *ɯndäƔōn*, Moğ. *ündegen* = yumurta; Aym. *elciƔōn*, Moğ. *eldzigen* = eşek). B. Konsonantizmde: 1 — Ana Moğolcadaki patlayıcı art ḳ(q)sesi, belli şartlar altında, birçok yerde de Türkçenin etkisiyle, asıl Moğol (Moŋġol)cada sonradan, sızıcı art ḫ (χ) sesine çevrildiği halde, bu ses Aymakçada, arkaik MoƔol diyeleğinde de olduğu gibi, k esasını muhafaza etmiştir: meselâ Aym. *uḳar*, Moğ. *oḳar*, fakat Kalmuk *oḫor* = kısa. 2 — Buna karşılık, Aym. Ɣ (sızıcı art g): Moğ. ġ (patlayıcı art g) karşılaşması vardır. Aym. *Ɣōl*, Moğ. *ġal* = ateş, alev; Aym. *Ɣulur*, Moğ. *ġulir* = un, gibi. 3 — Affrikelerden, belli şartlar altında, Aym. c'(d'ž'): Moğ. dz; Aym. ç'(t'š'): Moğ. ts [Ana Moğol. ts: Aym. ç': Ḫalḫa ts'/ç': Buryat s/ş: Kalmuk ts/ç veya s/ş] karşılaşmasına raslanır, meselâ Aym. *c'öɯn*, Moğ. *dzegün* = iğne; Aym. *c'ɯrkä*, Moğ. *dzirüke*, Kalmuk *zürkŋ* = yürek; Aym. *ç'äŋgiz*, Moğ. *tsiŋgis* = Çingiz (krş. Türk. *teŋgiz*, deniz); Aym. *ç'ėç'äk*, Moğ. *tsetseg* = çiçek. 4 — Belli şartlar altında, Aym. ş: Moğ. s karşılaşması vardır: Aym. *şira*, Moğ. *sira* = sarı, gibi. 5 — Bazı yerlerde Aym. f: Moğ. b karşılaşmasına da raslanır: Aym. *arfėi* veya *arfä* Moğ. *arbai* = arpa. Aymakçada b > w değişimi de görülmüştür, *Kabul* (Kâbil) > *Ḳōwūl*, gibi.

Naran = güneş, *morin* = at, *ḳurdun* = çabuk, *modun* = odun, *usun* = su, misallerinde görüldüğü gibi, birçok kelimeler Aymak ve Moğol dillerinde değişiksiz olarak aynıdır. Buna karşılık, birçok kelimeler de çok değişik şekiller gösterir, meselâ k > t değişimiyle Aym. *teftäna*, Moğ. *kebtekü* = yatar. Türkçeden ve Farsçadan Aymakçaya geçmiş olan kelimeler de türlü değişikliklere uğramıştır: Aym. *ɯftäŋ* < Türk. *öptek* < *ötpök* < *ötmök* < *etmek* < *ekmek*; Aym. *uçōƔ* < Türk. *ocak*; Aym. *ɯzɯm* < Türk. *üzüm*; Aym. *bōbō* < Türk. *baba*; Aym. *äŋgɯr* < Fars. *ängūr* = engür, üzüm; Aym. *azōr* < Fars. *hazār* = hezar, 1000; Aym. *daraşt* < Fars. *daraḫt* = ağaç; Aym. *çōr* < Fars. *çahār* = dört; Aym. *asmōn* < Fars. *asmān* = gök; Aym. *ḫōb* < Fars. *ḫūb* = iyi, güzel. Fonetikte ve kelime hazinesinde olduğu gibi, morfoloji alanında da Aymakçanın özellikleri vardır, meselâ Aymakça iyelik (mülkiyet) takısı (-*çi*) ile *namçi yema bi?* = adın nedir? (*nam* = Farsça «ad»), fakat Moğolca *çinu* [= senin] müstakil zamiriyle *nere çinu yambar bü ?* = senin ad nedir? Bk. MOĞOL DİLLERİ, HEZARE; ayrıca bk. H. C. v. d. Gabelentz: *Über die Sprache der Hazâras und Aimaks* («Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» dergisinde, cilt XX [1866], s. 326-335) ve G. J. Ramstedt: *Mogholica: Beiträge zur Kenntnis der Moghol-Sprache in Afghanistan* («Journal de la Société Finno-ougrienne» dergisinde, cilt XXIII [1905], s. I-IV, 1-60).

AYMARÁ'LAR, Yukarı Peru'nun eski halkı. A. Quichua'lar tarafından İnka İmparatorluğu'nun kurulmasından önce oldukça yüksek bir uygarlık kurmuşlardı. Şehirlerinde çeşitli sanat kollarında çalışan sanatçılar bulunuyordu. A. güneşe tapıyorlar, güneş tanrısına tapınaklar yapıyorlardı. Çocuklarının, hususiyle kız çocuklarının, kafataslarını nisbetsiz şekilde uzatıyorlardı. Quichua'ların egemenliği altına giren A. daha sonra İspanyol istilâsına karşı koymamışlar ve Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Yalnız, eski dinlerinde bulunan bazı âdetleri ve bu arada dinî törenlerde dans etmek geleneklerini korumuşlardır.

DİL. Aymará, Amerika kızılderili dillerinin Güney Amerika bölümünde bir dil ailesi teşkil eder. Şimdi, Doğu Bolivya'da ve güney Peru'da 2.000.000 kadar kişi tarafından konuşulmaktadır. Güney Amerika'nın İnka-öncesi denilen eski tabakadan olan bu önemli dil eskiden, yani XII. yüzyılda, güneye, kuzeye ve doğuya doğru çok daha geniş bir alanda konuşulurdu. Şimdi birçok yerlerde yerini Quichua (Kiçua) diline bırakmış bulunuyor. Bugün Peru'da Quichua dilini konuşan Cana, Canchi (her ikisi de Titicaca gölünün kuzeyinde), Chumbivilca (Apurimac ırmağı dolaylarında), Aymará (Aimaraes bölümü), Chanca (Ayacucho bölümü), Lipes (aynı adı taşıyan bölümde) ve Chichas (Bolivya'da) oymakları eskiden Aymará diyeleklerini konuşur, kuzey Şili'deki Arica bölgesi, Peru'da Urubamba ırmağı kıyıları ile Andahualyas bölümü, hattâ aynı memleketin Lima, Tarma ve Huarochiri bölümleri de aynı dilin yayıldığı alanlardı. Şimdi Aymará dilinin alanı şöyle sınırlanmıştır: 1 — Peru'da; Puno ilinin Cercado de Puno ve Chucuito bölümleri yani Titicaca gölünün güneybatı kıyıları; Arequipa ve Moquegua illerinde, henüz İspanyolcayı kabul etmemiş olan bazı oymaklar; Lima ilinde adacıklar halinde bazı köyler. 2 — Bolivya'da: La Paz ilinin bütünü ile Oruro ilinin bir kısmı (doğuda Chayanta, güneyde de Poopó gölü dolayları). Aymará dilinin bugünkü diyeleklerinin başlıcaları şunlardır: 1 — Titicaca gölünün etrafında *Colla.* 2 — Aynı gölün batısında güneyinde de Desaguadero'ya kadar, *Lupaca.* 3 — Aynı gölün doğusunda, güneyinde de Callapa'ya kadar, *Pecase* veya *Pacaxe.* 4 — Peru'da Arequipa'nın kuzey batısında *Collagua,* 5 — Bolivya'da Desaguadero ile Coipasa gölü arasında *Caranga* veya *Caranca.* 6 — Bolivya'da Poopó gölünün kuzeydoğusunda *Charca.* 7 — Aynı gölün güneyinde *Quillagua* veya *Quillaca.* 8 — Peru'da Lima ilindeki bazı köylerde *Cauqui.* Bk. GÜNEY AMERİKA DİLLERİ; ayrıca bk. E. W. Middendorf: *Die Aymará Sprache* (Leipzig 1891). Aymará'ların eskiden kullandığı piktografik işaretler için bk. YAZI.

AYMÉ [*emē* ok.], **Marcel** (doğ. 1902), Fransız yazarı. Joigny (Yonne departmanında) de doğmuştur. Köylü bir ailedendir. Görünüşte mizahlı ve fantastik birer hikâye sanılan fakat esasta acı ve realist birer yergi olan hikâye ve romanlar yazmıştır. İşçi hayatından alınma *La rue sans nom* (Adsız sokak) [1930], İkinci İmparatorluk zamanındaki köylüleri yeren ve yazarın şaheseri sayılan *La jument verte* (Yeşil kısrak) [1933] ve küçük memurların hayatını canlandıran *La maison basse* (Alçak ev) [1935] bu niteliği taşımaktadır. 1929 da Théophraste-Renaudot ödenini kazanan *La table-aux-crevés*'den başka çocuklar için yazılmış *Contes du chat perché* (Tünemiş kedinin masalları) [1934 ve devamı] başlıklı masalları, *Le passe-muraille* (1946) başlığı altında toplanan hikâyeleri, *Travelingue* (1941) ve İkinci Dünya Harbi'ndeki Fransa'yı canlandıran *Le chemin des écoliers* (Okulluların yolu) [1946], *Uranus* (1948) adlı romanları, ve bir köy traji-komedisi olan *Lucienne et le boucher* (Lucienne ile kasap) [1948] piyesi ayrıca anılmağa değer. Nurullah Ataç, bu yazarın sekiz masalını 1941 de *Sarmanın masalları* adı altında dilimize çevirmiştir.

AYMELLEL, Samî dillerin Batı kolunun Güney bölümünün Güney grupundan olan Gurage dilinin (edebî diyeleği: Çöha) bir diyeleği. Habeşistan'da aynı adı taşıyan bölgede, memleketin güneybatısında Samî dilleri blokundan güneye doğru ayrılmış bir adacık halinde konuşulur. Bu dil ailesinin güneydeki sınır üyesidir; bk. GURAGE.

AYMONIER [*emōyē* ok.], **Etienne François** (1844-1925), Fransız subayı, gezgini ve dilcisi. Savoie'lıdır. Fransız Çin Hidisinde (Koçinçin ile Kamboç'ta) subay olarak bulunmuş, sonra idareciliğe geçmiş, memleketi coğrafya ve arkeoloji bakımlarından araştırmıştır. Fransa'ya dönüşünde Paris Sömürge Okulu müdürlüğüne getirilmiştir. Kamboç (eski Ḫmēr) medeniyeti, arkeolojisi, dili, ve yazıtları hakkında önemli eserleri vardır: *Dictionnaire français-cambodgien* (Fransızcadan Kamboççaya sözlük) [Saygon 1874], *Dictionnaire khmer-français* (Ḫmērceden Fransızcaya sözlük) [Saygon 1878], *Le Cambodge* (Kamboç) [3 cilt, Paris 1909-1912]; ayrıca, A. Cabaton'la beraber Çin Hindisindeki Çam dilinin bir sözlüğünü de meydana getirmiştir (1906).

AYN CÂLÛT (Câlût kuyusu), Kuzey Filistin'de, Şeria ırmağına soldan karışan Câlût çayı boyunda, Zer'in kasabasının hemen doğusunda bir yerin adı. Söyleniye göre Davut ile Câlût arasındaki savaş burada olmuştur. 1260 da Kutuz komutasındaki Mısır'lılar, Moğol'ları burada bozmuşlardır. Hulâgû Han 1258 de Bağdat'ı alıp Abbasî hilâfetine son verdikten sonra Kitboga komutasında Suriye'ye asker göndermiş, Kitboga Halep, ve Şam'ı almış, Mısır üzerine yürümek maksadiyle güneye inmişti; Ayn Câlût mevkiine geldiği zaman Mısır'ın Türk sultanı Kutuz komutasındaki ordu ile karşılaşmıştı; Kutuz'un öncü komutanı Baybars'ın (Kutuz'un yerine hükümdar olmuştur) gayretiyle Moğol kuvvetleri perişan edilmiş ve komutanları olan Kitboğa ölmüştür (1260). Ayn Câlût muharebesi Suriye'yi Moğol istilâsından kurtarmış ve Kutuz'un yerine geçen Baybars Moğol'ların peşini bırakmıyarak onları Suriye'den çıkarmış ve bir daha da sokmamıştır.

AYN DİLFE, Antakya ile Halep arasında, Reyhanlı kasabasının 16 km kadar doğusunda, Türkiye-Suriye sınırı yakınında Barişa dağının kuzey yamacından çıkan büyük bir kaynak. Yakınında Kasr-ül-Banat manastırının yıkıntıları bulunan A. çevresi, İlkçağdan beri yerleşme yerleri olmuş, Hıristiyanlık ve hele İslâmlık devrinden bugüne birçok yapı kalıntıları kalmıştır. Son zamanlarda göçebe davarcıların gelip kondukları bir yer olmuş bulunan A., eskiden beri işlek bir kervan yolu uğrağı olmuştur.

AYN DRAHAM, Kuzey Tunus'ta Cebel Bi'r ile Cebel Fersig arasında bulunan ve Mecerda vâdisini Akdeniz kıyısındaki Tabarka limanına bağlıyan yolun geçtiği stratejik önemi bulunan bir geçit yeri. A., 1881 de Fransız'lar tarafından ele geçirilmiş, bir ordugâh haline getirilmiş, bu çevrede yeni bir kasaba doğmuştur.

AYN GALAKA, Büyük Sahra çölünde, Borku yöresinin başlıca yerleşme yeri. A.. kuzeyindeki Tibesti dağlarından (3 400 m) zaman zaman inen suların eriştiği bir yerde, kervan yolu yakınındadır.

AYN MÛSA (Mûsa kaynağı), Filistin'in güney bölümünde, Petra dağının doğusunda bir yer. *Kuran*'da adı geçtiği için İslâm geleneği ile ilgisi vardır.

AYN SEFRA, Güney Cezayir'de Fransız'ların dört askerî yönetim bölümünden biri. Yüzölçümü 642 527 km², nüfusu 193 000 dir. A. nın merkezi, aynı adı taşıyan 2 000 nüfuslu, Kenadza'yı Oran'a bağlıyan demiryolu boyunda işlek bir ticaret yeri ve tahkimli bir kasabadır.

AYN ŞEMS (eski adı: Beth Şemeş), Mısır'da bir kasaba. A., Yunanlı'lar tarafından ünlü güneş tapınağı bulunduğu için Heliopolis adı verilen On adlı eski Mısır şehrinin Arapça adıdır. A. in İslâmlığın ilk zamanlarında önemli bir şehir ve bölge merkezi oldugu yolunda söylenti olduğu gibi A. in bir ören olduğunu söyleyenler de vardır. Fâtimî halifesi Aziz, A. te kale duvarları yaptırmışsa da A. sonra harap olmuştur. Örenlerin artıkları arasında bulunan tapınağın iki dikili taşı Arap'ları çok ilgilendirmiştir. Bu taşlardan biri hâlâ yıkılmış olarak durmaktadır, üzerinde 1500 kilodan fazla maden vardır. Eskiden bu iki dikili taş arasında üzerinde binicisi bulunan bir at vardı. A. in ünlü olmasının bir sebebi de burada hükümet tarafından bakılan bir pelesenk bahçesinin bulunmasıdır. Meryem'in Mısır'dan Filistin'e giderken Isa'nın çamaşırlarını bu kaynakta yıkadığı yolunda Mısır ve Arabistan halkı arasında bir söylenti vardır. Söylentiye göre bu olaydan sonra bu kaynak şifalı olmuştur ve ancak onun suladığı yerlerde pelesenk ağacı yetişmektedir.

AYN VERDE, Resülayn (bk. CEYLANPINAR) ile aynı yer olduğunu Yakut-ı Hamevî (b. bk.) bildirmektedir. Yezid'in halifeliğini tanımıyarak Hüseyin'i halife yapmak üzere Irak'a çağırdıkları halde kendisine yardım edemiyerek falâketine sebeb olan, Hüseyin'i öldürenlerle çarpışıp bu uğurda ölmedikçe üzerlerinde ağır bir günah kalacağına inanan Irak'taki Şiîlerden bir bölümü, Emevî'ler tarafından Irak'ı almak için Abdullah b. Zeyd komutasında gönderilen ordu ile bu yerde savaşmışlardır. Kûfe'deki başkanlarının idaresinde toplanan bu şiîler tövbe etmiş olduklarından tevvabin adını almışlardır. Bu savaşta tevvabin ve başkanları ölmüşlerdir. Bu olay islâm tarih ve edabiyatında büyük bir anı bırakmıştır.

AYNA, üzerine düşen ışık ışınlarını yansıtabilen cilâlı yüzeyler. Bu yansıtıcı yüzey, bir düzlem ise aynaya *düzlem ayna*, bir küre kapağı ise *küresel ayna* (konkav ve konveks aynalar), bir dönel paraboloit şeklinde ise *parabolik ayna*, bir elipsoit şeklinde ise *eliptik ayna* v. b. adları verilir.

Düzlem A. : Aynaların en basit şekli düzlem olanıdır. Evlerdeki âdi cam aynalar, cilâlı madenî levhalar, pencere camları, vernikli düz tahtalar, sıvıların yatay yüzeyleri v. b. birer düzlem aynadır.

İlk insanlar tarafından bilinen aynalar, yalnız havuz ve göllerin durgun su yüzeyleri idi. Mısır'lılar, Yahudi'ler, Yunanlı'lar ve Romalı'lar gibi eski milletler, cilâlı madenden yapılmış aynalar kullanmışlardır: bunlardan İlkçağda hususiyle Etrüsk'lerin, İskit'lerin bronz aynaları, Romalı'ların gümüş aynaları ve Arkhimedes'in konkav aynaları anılmağa değer. Hattâ Yunan matemetikçisi Arkhimedes'in M. Ö. 212 de Syracusa'nın işgali sırasında, bir çok konkav ayna kullanmak suretiyle güneş ışınlarını limandaki gemiler üzerinde toplıyarak Roma donanmasını yaktığı söylentisi vardır.

Cam aynalar ilk defa XIV. yüzyılın başında Venedik'te yapılmıştır. Bu A. ların arkası madenî bir örtü ile kaplanmıştır. Eski zamanlarda bu sır maddesi, bir civa -kalay amalgamı idi. Şimdi ise kimyasal olarak çökeltilmiş ince gümüş tabakası sırı kullanılır. Bu gümüş tabakası, bir vernik- sellak örtüsü ile korunur. Bazı vernik örtüsünde kırmızı kurşun bileşiği vardır.

Tabiatta çok raslanan su yüzeylerindeki akislerin gözlemi (yani düz aynaların önlerindeki eşyanın aynı görüntüler vermesi) eski zamanlardan beri insanları yansıma kanunlarını aramağa zorlamıştır. Bu görüntülerin oluşumu incelenmek suretiyle yansıma kanunları bulunmuştur.

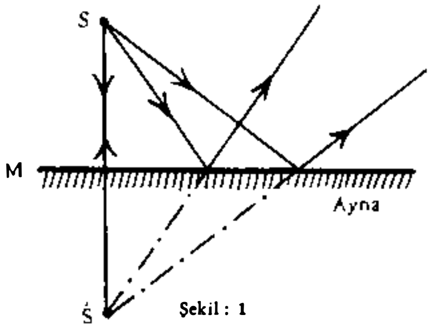
Bir ışık ışını cilâlı bir yüzeye rasladığı vakit iki kanuna uyarak yansır:

Birinci kanun: gelen ışın, gelme noktasındaki normal ve yansıyan ışın aynı bir düzlem içinde (gelme düzlemi) bulunur.

İkinci kanun: gelme açısı (gelen ışının normal ile yaptığı açı) yansıma açısına (yansıyan ışının normal ile yaptığı açı) eşittir.

Şek. 1 de, bir düzlem aynada ışıklı bir S noktasından çıkan ışınların yansıması görülmektedir.

Burada yansıyan ışınlar, cismin aynaya göre simetriği olan bir Ś noktasından geliyormuş gibi gözükürler; bu Ś noktasına S noktasının *görüntü*'sü adı verilir. Düzlem aynaların yansıttığı ışınlar, aynaların arkasındaki görüntülerden geliyor gibidir. Düzlem aynaların verdikleri görüntüler:

Şekil : 1
Düzlem aynada yansıma

1 — Zahirîdir; hakikatta var olmadıklarından bir ekran üzerine alınamazlar.

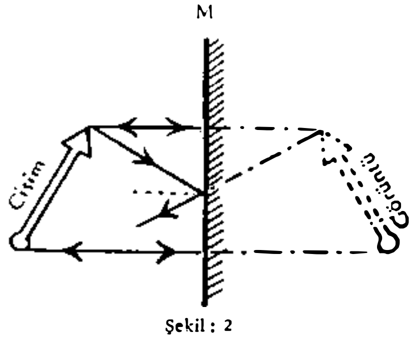
2 — Görüntüler, aynaya göre cismin simetriğidir.

3 — Cisimle aynı boyutta ve doğrudurlar. Fakat, cisim ile görüntüsü üst üste getirilemez. Avuç içleri birbirine bakan sağ ve sol el gibidirler.

Şek. 2 de bir cismin düzlem aynadaki görüntüsü görülmektedir.

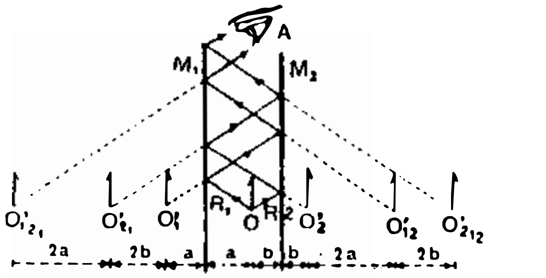
Düzlem aynaların terkibi ile *paralel, kesişen* (açılı) ve *döner aynalar* sistemi elde edilir.

Paralel aynalar: yansıtıcı yüzeyleri birbirine bakan iki düzlem ayna arasına ışıklı bir O cismi konursa, teorik olarak sonsuz sayıda, görüntü elde edilir.

Şekil : 2
Düzlem aynada görüntü

Cisimden çıkan bir ışın M_1 A. sı üzerinde yansıdıktan sonra M_2 A. sı üzerine düşer ve burada tekrar yansıyarak yine M. aynası üzerine gelir ve böylece yansıma devam eder. Bu ışına, O'_1 O'_2 O'_{21} O'_{12}, v. b. görüntü serisi karşılıktır (Şek. 3).

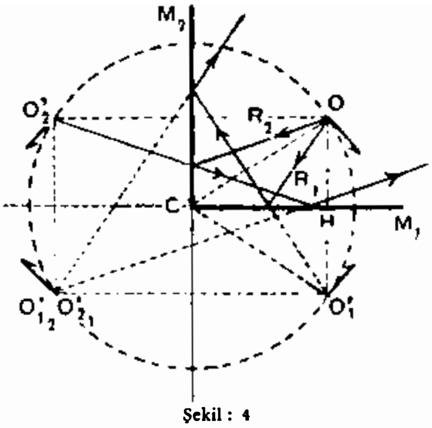

Şekil : 3

Paralel aynalarda görüntüler

Bütün bu görüntüler, O dan geçen ve A. lara dieyk olan bir doğru üzerinde bulunurlar

Kesişen A. lar: aralarında bir açı yapmak üzere düzlemleri birbirini kasen iki A. arasına bir ışıklı O cismi konulacak olursa, sayıları, A. lar arasındaki açı ile değişen çok sayıda görüntüler elde edilir. Şek. 4 te A. ların dikey olması haline karşılık olan görüntüler çizilmiştir. Buradaki üç görüntü ile cisim, merkezi C ve yarıçapı CO olan bir daire çevresi üzerinde bulunurlar. Yahut, merkezi C olan bir daire içine çizilen dikdörtgenin bir köşesinde O cismi, diğer üç köşesinde üç görüntü bulunur. Genel olarak, aynalar arasındaki açı ($\alpha°$) ise, görüntü sayısı $\frac{360}{\alpha} - 1$ olur.

Şekil : 4

Dikey aynalarda görüntüler

Meselâ, $\alpha = 90°$ ise (dikey aynalar) 3 görüntü,

$\alpha = 60°$ ise 5 görüntü

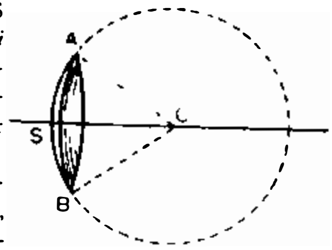
$\alpha = 45°$ ise 7 görüntü elde edilecektir.

Kesişen A. ların bir tatbikatı İngiliz fizikçisi D. Brewster'in bulduğu *Kaleydoskop* (b. bk.) tur.

Döner A.: bir düzlem A. döndürüldüğü vakit yansıyan ışınlar, bunun sonucunda da görüntü yer değiştirir. A. kendi düzlemi içindeki bir eksen etrafında α açısı kadar dönerse doğrultusu değişmeden gelen bir ışına ait yansıyan ışın, 2 α kadar döner. Yansıma kanunlarının bu sonucu, küçük açıların optik ölçülme metodunun (Kelvin ve Poggendorf metodu) esasını teşkil eder. Meselâ, galvanometre ve elektrometre gibi ölçü âletlerindeki küçük sapmalar, bu metotla ölçülür. Net bir görüntü elde etmek istendiği vakit, düzlem A. yerine, küçük bir konkav A. kullanmak uygun olur.

Gemicilerin kullandıkları *A. lı Sekstant* (b. bk.) aletinde de döner A. pirensipinden faydalanılır. Düzlem A. lar, evlerde, eğlence yerlerinde ve dekoratif maksatlar için kullanılmakla beraber, büyük ölçüde *optik aletlerde,* hususiyle astronomik aletlerde ve helyosta olarak kullanılırlar.

Küresel A. lar: daha iyi görüntüler elde etmek için, düzlem A. lar yerine, küresel A. lar kullanılır. İçi boş saydam bir küre kapağının iç tarafı A. ise, küresel A. ya *Konkav küresel A.*, dış tarafı A. ise, *Konveks küresel A.* adları verilir. Bu A. larda, A. nın kesildiği kürenin merkezine A. nın *eğrilik merkezi* C, eğrilik merkezi ile küre kapağının tepesinden S geçen doğruya, A. nın *asli optik ekseni,* eğrilik merkezinden geçen başka doğrulara *talî eksenler* denir (Şek. 5).

Şekil : 5

Konkav (çukur) ayna: konkav küresel A. lara, yansıma kanunları uygulanarak yansıyan ışınların doğrultuları bulunabilir ve görüntüler çizilebilir. Küresel A. larda *açıklık* (şek. 5 de A C B açısı) az olursa, yani, ufak bir küre kapağı alınırsa, yahut A. nın önüne bir diyafram konularak kenarlardan gelen ışınların A. üzerine düşmesi önlenirse (merkezî ışınlar kullanmak) *A. kusurları* (kostik eğriler ve fokallar) önlenmiş olur ve A. cismin benzeri görüntüler verebilir. Bu şartlar altında A. nın aslî optik eksenine paralel olan bir ışık demeti, A. üzerine düşürülürse yansıyan ışınlar aynı bir F noktasından geçer. Bu F noktasına, A. nın *odak noktası* (veya odağı) denir. Odak noktasının A. nın tepesi ile eğrilik merkezinin ortasında bulunduğu anlaşılır. A. nın tepesi ile odağı arasındaki uzaklığa yani eğrilik yarıçapının yarısına, *odak uzaklığı* (f) denir.

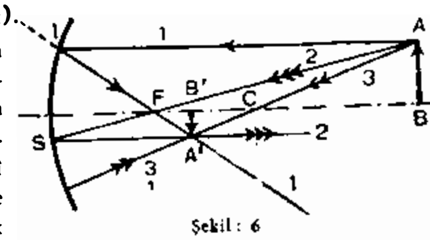
Işınların zıt yönde dönüşü prensipine göre, F odağına konan ışıklı bir cisimden çıkan ışınların A. da yansıdıktan sonra, asli optik eksene paralel olarak gideceklerdir (A. nın projektör olarak kullanılması).

Konkav A., eğrilik merkezine konan bir cismin görüntüsünü yine eğrilik merkezinde veren bir A. dır.

Konkav A. da görüntülerin çizilmesi için, yansıma kanunlarına göre, yansıma doğrultuları bilinen aşağıdaki üç özel ışını kullanmak uygun olur:

1 — A. nın aslî optik eksenine paralel olarak gelen ışın. Bu ışın yansıdıktan sonra A. nın F odağından geçer (Şek. 6 da 1 ışını).

2 — A. nın F odağından geçen ışın. Bu ışın yansıdıktan sonra A nın aslî optik eksenine paralel olarak gider (2 ışını).

Şekil : 6

Görüntü çiziminde kullanılan üç özel ışın

3 — A. nın eğrilik merkezinden geçen ışın. Bu ışın yansıdıktan sonra yine aynı doğrultuda geriye döner (3 ışını).

Konkav A. larda,

1 — Cisim ∞ ile odak arasında bulunursa, görüntü odak ile merkez arasında teşekül eder. Bu görüntü hakiki, ters ve cisimden küçüktür. Cisim A. ya doğru hareket ederse görüntü de odaktan itibaren, daha yavaş olarak, cisme doğru hareket eder ve gittikçe büyür.

2 — Cisim eğrilik merkezine gelince görüntü de eğrilik merkezine gelir; hakiki ters ve cisimle aynı büyüklüktedir.

3 — Cisim eğrilik merkezi ile odak noktası arasına girince, görüntü hakiki, ters ve cisimden büyük olur.

4 — Cisim odak ile A. nın tepesi arasında bulunursa görüntü A. nın arkasında teşekkül eder; zahirî, doğru ve cisimden daha büyüktür (Konkav A. nın dev A. sı veya tıraş A. sı olarak kullanılması).

Şu halde konkav A. hakikî ve zahirî görüntüler verebilir. Cisim ve görüntü daima zıt yönlerde hareket ederler. Cisim ve görüntünün yerleri hakkında, ışık ışınlarının zıt yönde dönüşü pirensipi vardır. Bu geometrik etüt sonuçlarını A. formüllerinden analitik olarak görmek de mümkündür. Bu söylediklerimizi aşağıdaki tabloda özetliyebiliriz:

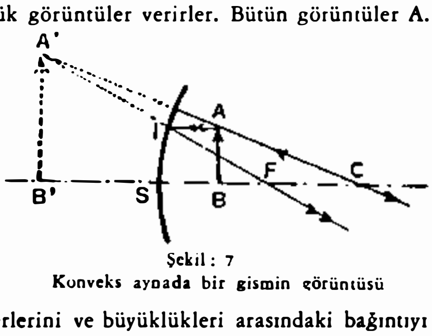
Cismin yeri.....	∞ — C	C — F	F — S
görüntünün yeri .	F — C	C — ∞	A. nın arkasında
büyüklük......,	büyük görüntü	büyük görüntü	büyük görüntü

Konkav A. lar, projektör veya ışıldak (b. bk.) olarak kullanılabilirler. A. nın odağında bir elektrik ampulünün fitili bulunacak olursa A. nın aslî optik eksenine paralel ışınlar elde edilir. Fakat, A. nın açıklığı küçük olacağından, ancak gelen ışınların küçük bir kısmından faydalanılabilir. Bundan dolayı büyük projektörlerde parabolik A. lar kullanılır. Bir konkav A. da, baş, odak ile A. arasında tutulduğu vakit yüzün büyük ve doğru bir görüntüsü elde edileceğinden mükemmel bir traş A. sı olarak kullanılabilir. Motor lâmbalarının reflektöründe, bisiklet fenerlerinde ve dişçilikte çok kullanılır.

Isı da, ışık gibi, A. lar tarafından yansıtıldığından konkav bir A. ısı ışınlarını (radyasyon) odak noktasında toplamak üzere kullanılabilir. Bu takdirde odakta bulunan cisim ateş alabilir veya ergiyebilir.

Konveks (tümsek) A.: dışı A. olan bir küre kapağından ibarettir. Madenî mücellâ küreler, cam balonlar, cam ve madenî bilyalar, göz v. b. birer konveks A dırlar. Bu A. lar optikte daha az kullanılır. Böyle bir A nın önünde duran bir cismin görüntüsü A. nın içinde teşekkül ettiğinden hakiki olamaz (Şek. 7). Bu A. lar yalnız zahirî, ve cisimden küçük görüntüler verirler. Bütün görüntüler A. ile odak arasında gözükür.

Konveks A. lar otobüslerde geriyi gösterici olarak kullanılır.

Şekil: 7
Konveks aynada bir gismin görüntüsü

Küresel A. formülleri: cisimle görüntünün karşılıklı yerlerini ve büyüklükleri arasındaki bağıntıyı bildiren matematik ifadelerdir. *Başlangıç noktası A. nın S tepesi olduğuna göre,* Cismin A. ya olan uzaklığı P, görüntünün A. ya olan uzaklığı P', A. nın odak uzaklığı f ile gösterilirse bu üç kemiyet arasında

$$\frac{1}{f} = \frac{1}{P} + \frac{1}{P'}$$

bağıntısı vardır. Bu formülde f, konkav A. da pozitif konveks A. da negatiftir. P ve P', S nin aynı tarafında ise pozitif aksi halde negatiftirler.

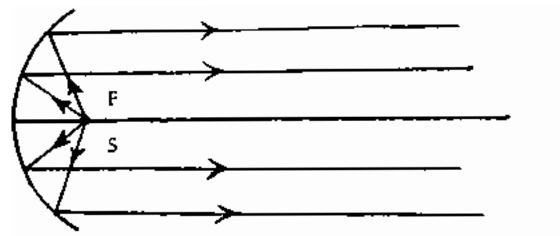
Başlangıç noktası F odak noktası olarak seçildiğine göre, cismin odağa olan uzaklığı π, görüntünün odağa olan uzaklığı π' ile gösterilirse, $\pi . \pi' = f^2$ olur. Bu formülden görüleceği üzere, π ve π' daima aynı işaretlidir; yani cisim ve görüntü daima odağın aynı tarafında bulunurlar. Bu formüle A. lardaki Newton formülü adı verilir.

Çismin boyu C, görüntünün boyu g ile gösterilirse

$$\frac{g}{C} = -\frac{P'}{P} \text{ olur}$$

Parabolik A. lar: yansıtıcı yüzeyi bir dönel paraboloit (kesiti parabol) olan A. lardır. Küresel A. lardaki kusurlardan kurtulmak için parabolik A. lar kullanılır. Parabolün matematik özelliklerinden birisi, parabolun her hangi bir noktasını odağa birleştiren doğru ile bu noktadan parabolün eksenine cizilen paralelin, bu noktanın normali ile eşit açılar yapmasıdır. Odak noktasına bir küçük ampul veya bir ark lâmbası konursa tamamiyle paralel ışınlar elde edilir. (Şek. 8).

Parabolik A. lar, deniz fenerlerinde, gemilerde, lokomotif ve otomobillerde projektör olarak kullanılır. Astronomik teleskopların büyük reflektörleri de parabolik A. dır.

Şekil: 8
Parabolik aynanın deniz feneri olarak kullanılması

Işığın bir noktada toplanması için de geniş ölçüde parabolik A. kullanılır.

Eliptik A. lar: yansıtıçı yüzeyleri bir elipsoit yüzeyi (kesiti elips) olan A. lardır. Yapımları çok zor olan bu tip A. lar fizikçiler için ideal A. lardır. Eliptik konkav bir A. nın odaklarından birisinde bulunan bir cismin görüntüsü öteki odakta teşekkül eder. Bu A. lar sinema projeksiyonlarında kullanılır.

Fresnel A. ları: bk. GİRİŞİM (Optik).

AYNA (Maia squinado), krustase'ler (Crustacea) in dekapodlar (Decapoda) gurupundan Maiidae familyasına bağlı bir yengeç türü. Buna deniz örümceği de derler. Bir yumurta şeklinde olan sefalotoraksın üst tarafı fazla kubbelidir ve dişler taşır. Alın ileri doğru uzamış olup burada boynuz şeklinde iki uzantı vardır. Göğüs bacaklarından öndekiler daha uzundur. Makaslar sivridir. Vücut dikenlerle örtülüdür. Kırmızımtrak menekşe rengindedir. Boyları 18-20 cm kadar olabilir. Sırt taraflarında çoklukla yosunlar, *Bryozoon*'lar, *Hydroidpolyp*'ler bulunur. Bunun resimlerine eski Yunanlı'ların paraları üzerinde de raslanır. Akdeniz'de yaşarlar. İstanbul balıkçıları tarafından avlanır. Eti azdır.

AYNA (Maia)

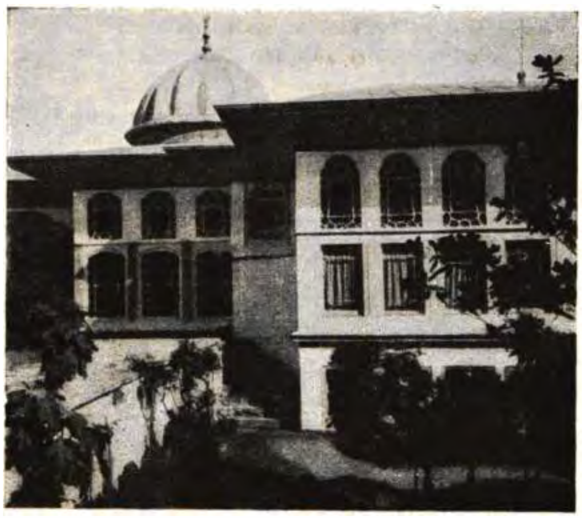
AYNALI GALVANOMETRE: bk. GALVANOMETRE

AYNALIKAVAK KASRI, İstanbul'da Haliç'in Hasköy semtinde Aynalıkavak denilen yerdeki kasır. Bunun, Kanunî tarafından yaptırıldığı yolunda bir söylenti varsa da 1613 yılında burada Ahmet I. in emriyle tersane bah-

Aynalıkavak kasrı (XVIII. yüzyıl sonları)

çesinde bir kasır yapıldığı ve bunun bir zaman sonra yıkıldığı ve Selim III. devrine kadar burada Osman II., Murat IV., İbrahim I., Mahmut IV. emirleriyle yeniden bazı binalar yapıldığı bilinmektedir. Önceleri Tersane Kasrı denilen bu kasır, Ahmet III. zamanında A. adını almıştır. 1718 Pasarofça (Požorevac) antlaşmasından sonra Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı hükümdarına çok büyük ve güzel aynalar hediye etmiş ve Ahmet III. bunları Tersane Kasrının çeşitli yerlerine koydurmuştur. Bu olaydan sonra kavak kadar uzun endam aynaları sözü halk arasında dolaşmış ve sonradan kasrın adı A. olarak kalmıştır. 1779 Aynalıkavak antlaşması burada imzalanmıştır. A., I. Abdülhamit'in sadrazamı Koca Yusuf ve Selim III. ün emriyle Kaptan-ı derya Küçük Hüseyin Paşaların gözcülüğü altında onarılmıştır. Selim III. tarafından sonraları kullanılmıyan A.

Aynalıkavak kasrı (bugünkü durum)

bakımsızlıktan haraplaşınca yıktırılmış ve burada barok üslûbunda yeni bir saray yapılmıştır (1792). Bunun bodrum katı taş, esas katı ahşaptır.

AYNALIKAVAK TENKİHNAMESİ, İstanbul'da Haliç'te Aynalıkavak kasrında Osmanlı devleti ile Rusya arasında 10 mart 1779 tarihinde imzalanan antlaşma. Küçük Kaynarca antlaşması (21 temmuz 1774) ve bunun bazı hükümlerini kısmen düzelten İstanbul Antlaşması (şubat 1775) ile Kırım bağımsız bir devlet olunca Rus'lar Kırım'ın iç işlerine karışmak ve Kırım'da hükümete karşı ayaklanmalar hazırlıyarak bu yeni devletin işlerini bozmak siyasetine kuvvet vermişler; Rusya Çariçesi Yekaterina II., Kırım'da bulunan tebaasının bu iç ayaklanma- lardan ve asayişsizlikten zarar gördüğünü ileri sürerek evvelce Petersburg'a yanaşmış bulunan Şahin Giray adlı bir Kırımlı prensi zorla Kırım hanı yaptırmıştır (1777). Şahin Giray, han olunca Kırım'ı yanında bulunan Rus subayının arzusuna göre idare etmeğe başlamıştır. Bu durum Kırım Türk'lerini kızdırmış ve Babıali'ye şikâyetlerine sebep olmuştur. Kırım olaylarını dikkatle incelemekte olan Babıâli de işe karışmış ve Selim Giray'ı, han olarak Kırım'a göndermiştir. Şahin Giray - Selim Giray çarpışması Rus kuvvetine dayanan birincinin üstünlüğü ile sona ermiş ve Selim Giray, İstanbul'a dönmüştür. Bunun üzerine Osmanlı devleti Rusya'ya harb açmağa ve Karadeniz yoliyle Kırım'a asker göndermeğe karar vermişse de, bu savaşı kendi çıkarına uygun görmiyen Fransa araya girmiş ve A. imza edilerek mesele anlaşma yolu ile sonuçlanmıştır. A. ile Kaynarca antlaşmasının bazı maddeleri açıklanmıştır. Osmanlı devleti Şahin Giray'ın hanlığını tanıyacak, Rus'lar da üç ay içinde Kırım'daki askerlerini çekeceklerdi.

Antlaşma metninin özeti: Kırım egemen bir devlettir. Çingiz soyundan bir prens halkın oyu ile han seçilir. Osmanlı hükümdarı aynı zamanda Müslümanların halifesi olduğundan han ve Kırım halkı bu seçimin şer'an takdis edilmesini padişahtan isterler. Rusya bu dinî işlere karışmıyacak, Osmanlı devleti de dinî meseleler dışında Kırım'ın idarî işlerine ve Kırım Devleti'nin bağımsızlığına hiçbir suretle karışmamayı taahhüt edecektir. Hanlık boşalırsa, halkın seçeceği yeni hanı halife itiraz etmeden takdis edecektir. Kaynarca antlaşması ile Kırım üzerindeki haklarından vazgeçen Osmanlı hükümdarı bu haklarını geri almak için teşebbüste bulunmıyacaktır. Kırım'da olağanüstü bir olay çıkarsa iki devlet birbiri ile anlaşmadan işe karışmıyacaklardır. Rusya'ya Karadeniz ve Akdeniz'de (Fransız'lar-la İngiliz'lere olduğu gibi) serbest ticaret hakkı tanınacaktır.

A. Kaynarca antlaşmasının bir eki ve açıklaması sayıldığından, süresiz olarak imzalanmış olan Kaynarca antlaşması bununla tekit edilmiştir.

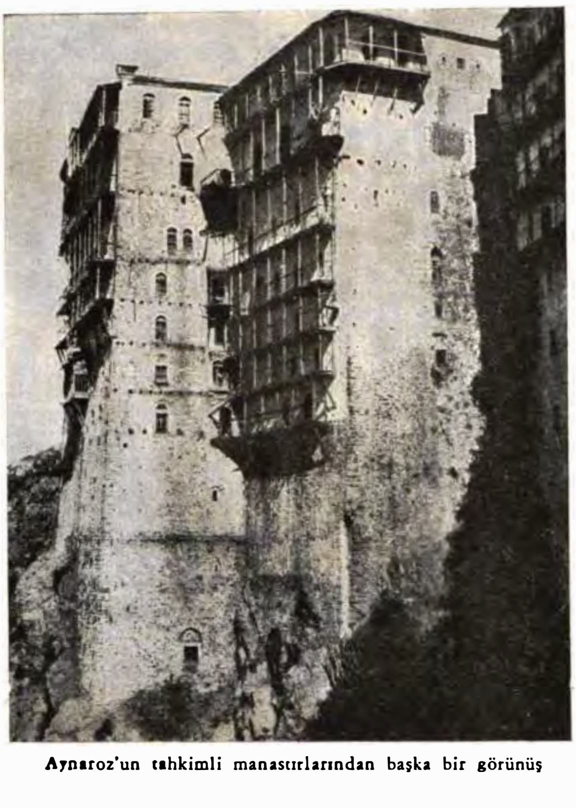
AYNAROZ (Athos, Aynoroz, Hagion Oros = kutsal dağ).

1 — Selânik'in güneydoğusunda, Kalkidikya (Halkidikya) yarımadasının güneydoğuya doğru uzanan üç dilinden en doğudaki. Uzunluğu 50, genişliği ortalama 10 km, yüzölçümü 314 km²; nüfusu, hepsi erkek olmak üzere 4 900 (1928) dür. A. da bir Rum Ortodoks Cumhuriyeti vardır. Burası, münzevi ve çile çekmeye gelen papazların yeri olarak 968 yılında Athanasios tarafından kurulan büyük Lavra manastırı etrafında ve XI. yüzyılda büyümeğe başlamıştır. Bizans, Osmanlı ve Yunanistan yönetiminde egemenliğini büyük ölçüde korumuştur. Yunan papazlarından başka Rus, Bulgar ve Romen papazları da bulunur. A. un merkezi olan Karyes çevresinde 20 kadar büyük ve eski çağların korsanlarına karşı tahkimlenmiş ve ayrıca birçok küçük çile yerleri durumunda manastırlar da vardır. Papazlar, ekim-dikim ve bazı sanatlarla uğraşır, dinî kabartmalar yapar, pazar ve panayırlarda alış veriş ederler. Buraya her yıl binlerce ziyaretçi gelir ve aylarca manastırlarda kalırlar.

Aynaroz'dan bir görünüş

Murat I. devrinde Türk'ler tarafından zaptedilen (1374) A., özelliğinden ötürü Bostancıbaşı (b. bk.) lara bağlanmış ve onlar tarafından Bostancı Hasekilerinden biri, A. Zabiti adı ile buraya memur edilmek suretiyle yarımadanın devlet adına yönetimi sağlanmıştır. A. un aynı zamanda Patriklikten çıkarılanların sürgün yeri olarak kullanıldığı, 1573 ve 1709 da yazılmış iki hükümden anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi A. u da gezmiş ve *Seyahatname*'sinde buradaki kilise ve manastırların zenginliğini övmüştür (c. VIII. s. 102). XIX. yüzyılın başlarında Selânik eyaletinin bir sancağı sayılan A., 1864 vilâyet teşkilâtında il merkezine bağlı bir ilce haline getirilmiş ve 1866 da kabul edilen özel bir tüzük uyarınca hükümet işlerinin kaymakamın başkanlığında manastırların her sene değiştirilen birer vekilinden olma ve «lonca» denilen bir kurul tararafından yürütülmesi yolu tutulmuş. 1912 Balkan Harbi'nde Osmanlı egemenliğinden çıkıncaya kadar bu şekilde yönetilmiştir. A. un imtiyazları Küçük Kaynarca antlaşmasının (1774) birinci ve Berlin antlaşmasının (1878) altmış ikinci maddesi ile de tasdik olunmuştur.

Aynaroz'un tahkimli manastırlarından başka bir görünüş

2 — A. dilini kaplıyan dağ ve onun güney ucundaki en yüksek tepesi. Yüksekliği 2033 m dir. İki yanı fay çizgileriyle sınırlanmış olan dağ, mermerlerden meydana gelmiştir. Dili karaya bağlıyan kıstağın yüksekliği en çok 15 m dir. Bu kıstakta önceleri açılmış bir kanalın kalıntı- ları görülür.

3 — A. dilinin güneyinde bir burun.

4 — A. dilinin doğusunda körfez (Hayoros, Sinyitikos, yahut Aynaroz körfezi).

AYNAROZ VERGİSİ, Kalkidikya yarımadası Osmanlı idaresinde bulunurken buradaki manastırlara ait çiftliklerin âşarına karşılık olarak, Murat I. zamanında verilen ve Selim II. zamanında teyit olunan (1569) bir imtiyaz uyarınca senelik olarak alınan yıllık vergi.

AYNÎ (asıl adı: *Hasan;* 1766 - 1837), Türk şairi. Antep'te doğmuş, İstanbul'da ölmüştür. Çocukluğunda kefşger (yemenici) çıraklığı yapan A., Antep'te sık sık çıkan ayaklanmalar yüzünden memleketinden ayrılmak zorunda kalmış ve birkaç yıl Darende, Elbistan, Maraş'ta kaldıktan sonra İstanbul'a gitmiştir (1790). 20 yaşında iken medreseye girmiş ve öğrenimini orada tamamlamıştır. İstanbul'da vezir konaklarına devam ederek kendisini zamanın ileri gelenlerine tanıtmış, bu suretle Sadaret Kaymakamı Tayyar Mahmut ile kaptan-ı derya Abdullah Ramiz Paşaya kapılanmıştır. 1831 de Babıali Arapça ve Farsça öğretmenliğine atanan A., Selim III. gibi Mahmut II. nin de birçok bağışlarını görmüş. *Divan*'ındaki kasidelerle bunu belirtmiştir.

A. nin *Nazm-ül-cevahir* adlı Türkçe, Arapça, Farsça manzum bir sözlüğü, yeniçeriliğin kaldırılmasına, askerlik teşkilâtına ve zamanın ileri gelenleri ile bilginlerinin hallerine dair *Nusratname* adlı bir eseri, *Divan*'ı ve *Sâkiname*'si yardır. *Sakiname*'de 50 yıllık (1788 - 1836) olaylara, yapılan yapılara ve onarmalara dair tarihler önemli bir yer tutar. Bu eseri ölümünden sonra, oğlu Dîvan-ı hümayun hâcegânından Galip Efendi bastırmıştır.

AYNÎ, Bedreddin (1360 - 1451), İslâm tarihçi ve fıkıhçısı. Ayıntap'ta doğmuştur. Küçük yaşta Ayıntap'ta başladığı öğrenimine Bihisni, Kahta, Malatya ve Halep'te devam eden, sonra Şam'da, Kudüs'te, Kahire'de bulunan A., tarikata da girerek bir süre Kahire'de Berkukiye zaviyesinde kalmıştır. Birkaç kere Şam'a ve Ayıntap'a seyahat ettikten sonra 1398 de hacca gitmiş, bundan sonra, birkaç kere azil ve tayin edilmek suretiyle, muhtesiplik, Hanefî başkadılığı, evkaf nâzırlığı, müderrislik (1398 - 1449) görevlerinde bulunmuş, hayatının sonlarına doğru gözden düşerek üzerindeki bütün görevleri alınmış, 91 yaşında iken ölmüş ve kendi kurduğu Medrese-tül-ayniye'ye gömülmüştür.

Zamanının fikir hayatında önemli yeri olan A., çağdaşı bulunduğu Makrizî ve Askalanî ile, dostça olmamakla beraber, münasebette bulunmuştur. Fıkıh, hadîs, dilbilgisi ve sözlük bilimlerinde uzman bulunan A. nin hususiyle tarih ile muhadarat'ta geniş bilgisi vardı. Büyük İslâm tarihçilerinden biri olup eserlerinin çoğunu Arapça

yazan A., eski İran şahlarına dair *Tarih-ül-ekâsire* adlı kitabını Türkçe olarak yazmıştır. A. nin başlıca eserleri arasında şunları sayabiliriz:

İkd-ül-cuman fi tarihi ehl-iz-zaman: genel bir tarihtir. Tekvin bahsi ile Hicret'e kadar olan eski tarihten sonra 1446 yılına kadar geçen olaylar anlatılmıştır. *Tarih-ül-Bedrî* diye tanınan bu eser 20 cilt olarak hazırlanmıştır. A., kardeşi Şihabüddin Ahmet ile birlikte bunun 8 ciltlik kısa bir nüshasını hazırlamıştır; eserin bu kısa şeklinin hazırlanmasında Şihabüddin Ahmed'in daha çok emeği geçtiğinden eser *Tarih-uş-Şihabî* diye tanınmıştır. Yazar, eserini 3 cilt olarak kısaltmış, ona *Tarih-ül-bedr fi evsafi ehl-il-asr* adını vermiştir. Bu kısaltılmış olan nüshada, asıl eserde bulunmıyan bazı önemli bilgiler vardır.

El-makaasıd-ün-nahviyye fi şerhi şevâhidi şurûh-il-elfiyye: İbni Malik'in Elfiye'sinin dört şerhinden alınmış şiir misallerine dairdir.

Umdet-ül-kaarî fi şerh-il-Buhârî: Buhârî'nin *Sahih*'ine yazılmış etraflı şerh. Bu eser İstanbul'da 12 cilt olarak basılmıştır.

A. nin, bunlardan başka, hadîs, usul-i fıkıh, tarih v. b. ye dair irili ufaklı birçok eserleri daha vardır. Onun muhâdara ve nevâdir hakkındaki *Zeyn-ül-mecâlis* adlı kitabı ve sevgilerini kazandığı hükümdarlar için söylediği kasideleri de vardır.

AYNÎ, Mehmet Ali (1869 - 1945), Türk bilgini. Manastır'ın Serfiçe kasabasında doğmuş, İstanbul'da ölmüştür. Mekteb-i Mülkiye'den diploma aldıktan (1888) sonra öğretmenlik, millî eğitim müdürlüğü, mektupçuluk, mutasarrıflık, valilik gibi görevlerde bulunmuş, emekliye ayrıldıktan sonra İstanbul Darülfununda tasavvuf ve din tarihi profesörlüğüne atanmış (1914), üniversite islâhatında kürsüsünün kaldırılması üzerine (1933) bu görevden ayrılmıştır.

A., 1926 da Amerika'da Harvard'da ve 1930 da İngiltere'de Oxford'da toplanan felsefe kongrelerinde Türk delegesi olarak bulunmuş ve Milletlerarası Felsefe Kongreleri Teşkili Komitesi üyeliğine seçilmiştir. Otuz beş kadar eseri vardır. Başlıcaları *Tasavvuf Tarihi, İlim ve Felsefe, Muhyiddin-i Arabî'nin felsefesi* (Fransızca), *Hacı Bayram-ı Veli, Milliyetçilik* (1943) v. b. dir.

AYN-İ ALİ EFENDİ, [Müezzinzade] (ölm. XVII. yüzyılın ilk yarısı), Türk maliyecisi. Manisa'da doğduğu sanılmakta ise de doğum ve ölüm tarihleri ve nasıl yetiştiği bilinmemektedir. Defter eminliği, divan kâtipliği, süvari mukabeleciliği, Mısır defterdarlığı ve hazine kethüdalığı gibi görevlerde bulunmuştur. Defter emini iken mahlûl timarların başkalarına verilmesi usulünü belli esaslara bağlamış ve bunlara hileli belgelerle haksız olarak sahip çıkma yollarını kapamıştır. 1607 de sadrazam Kuyucu Murat Paşanın emri ile tertip ettiği timar ve zaamete ait kanunlar hakkındaki tenkidî risalesi Osmanlı idare ve maliye tarihleri bakımından önemli kaynaklardan biri sayılmaktadır. *Kavanin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mazamin-i Defter i Divan* adını taşıyan bu eserin yedi bölümü ve bir önsözü vardır. İki yıl sonra yine Murat Paşanın teşviki ile Hicrî 1018 (1609) yılının recep, şaban ve ramazan aylarında (bk. REŞEN) dağıtılan ulûfelerin bir cetvelini *Risale-i Vazife-horan-ı Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman* adı altında toplamıştır. Bu iki risale Ahmet Vefik Paşanın teşviki ile Şinasi tarafından yayımlanmıştır (İstanbul, 1864). A. nin bu eserinin Viyana Millî kitaplığında İtalyanca ve Paris Millî kitaplığında Fransızca birer yazma tercümesi bulunduğu gibi, P. A. v. Tischendorf'un *Das Lehenswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche* adlı eserinde (s. 57-103) *Sammlung der Lehensgesetze im Osmanischen Reiche unter Sultan Ahmed I.* başlığı altında Almanca bir tercümesi (Leipzig 1872) ve Belin tarafından *Journal Asiatique*'te (1870) Fransızca bir özeti yayımlanmıştır. A., Mısır defterdarı iken (1607) orada vali bulunan Öküz Mehmet Paşa'nın isteği ile Mısır maliyesine ait kanunları da toplamış ve Şeyh Vefa'nın *Ruzname*'sine 1612 yılına kadar gelen bir şerh yazmıştır.

AYN-İ CEM, Bektaşi ve Mevlevi tekkelerinde, Âyin-i Cem (b. bk.) söziyle eşanlamda kullanılan bir terim. A. sözünün «Ayn-ül-cem'» den bozma olduğu söylenir (bk. CEM). Tasavvuf terimlerine ait eski kitaplarda Ayn-ül-cem' diye bir terim yoksa da, «ayn» kelimesi varlık, hakikat, öz anlamlarına geldiği için «birliğin özü, gerçek birlik» anlamlarına gelen bir terim olarak Bektaşi'lerle Mevlevi'ler tarfından icat edilmiş olması ihtimali de vardır. Bir törene A. denmesi için bir kurban tığlanması, yani kesilmesi ve yemekte helva olması şarttır.

Başlıca A. çeşitleri şunlardır: Muhip A. i; Derviş A .i; Baba A. i; Halife A. i; Mücerret A. i; ölenin ruhunu kutlama A. i; bir hastanın iyileşmesi, bir muradın olması için yapılan A. ; Alevî A. i; Görgü A i; Çelebi kolundaki A. ; Mevlevi A. i.

Muhip A. i (veya *Nasip alma A. i*): Bektaşi'lerde «Nasip alma, Nasip verme» veya «İkrar» denen, tarikate girme A. idir. Bu A., mutlaka cuma, yahut pazartesi gecesi, yahut da Berat, Mevlut, Regaip kandilleri gibi kutlu gecelerin birinde yapılır. Nasip alacak can, önce kurbanını tekkeye götürür, yahut bedelini verir. O akşamki A. de yenilecek ve içilecek şeylerin bütün masrafı nasip alacak kişiye aittir.

Muhip A. i, erkân bakımından, diğer A. lerin hepsinden daha etraflı ve daha uzundur. Nasip gecesi meydancı meydanı döşer. Meydanın cephesindeki «Taht-ı Muhammed» veya «Kürsi-i Gadîr-hun» veya kısaca «Taht» denen üç basamaklı mimberin önüne ve her basamağına üçer şamdan konur. Tahtın önünde 12 köşeli büyük bir «balım taşı» (Kırşehir'de çıkan balgamî taş) bulunur; bu taşa «Meydan taşı» da denir. Bunun yanında şerbet konan büyük bir tas bulunur. Akşam ezanından sonra önce Baba, sonra dervişler, sonra muhipler, sonrada kadınlar, kıdem sırasiyle girerler. Muhip A. i, bu girişle başlar. Baba «talip»i «rehberi»ne teslim eder. Uzun bir merasimden ve talip'in tarikate kabulu için canların rızası alındıktan sonra Rehber, Talip'i «baba»ya teslim eder; Baba, talip'i evlâtlığa kabul eder; yine uzun bir törenden sonra A. biter, «Muhabbet» başlar. Muhabbet'ten sonra lokma, yani yemek gelir; yemekte yeni nasip alanın kurbanı ve helvası mutlaka bulunur. Yemekten sonra herkes «vahdet»e çekilir (yatağa girip istirahat eder).

Bektaşilikte Muhip A. nin erkannamelerde kayıt ve tesbit edilen şeklinin ne zaman son şeklini aldığı kesin olarak belli değildir.

Derviş A. i: İkrar verip tekkede bir müddet hizmet gören «Muhip»in, taç giydiririlip dervişlik derecesine çıka-

rılması için yapılan A. dir. Derviş A. i, Muhip A. ne nispetle çok basittir. Bu A. de de kurban ve helva şarttır.

Baba A. i: Bir dervişe «Baba»lık verileceği zaman yapılan A. dir. Bektaşilikte bir dervişe babalığı ancak «halife» verebilir. Baba olacak dervişe eski babalardan biri rehberlik eder.Baba A. inde de kurban ve helva şarttır.

Halife A. i: Bir babanın «halife» olması için yapılan A. dir. Bektaşi'lerde «baba» lardan birine ancak «halife» olan baba, yahut halife olmasalar'da üç mücerret baba halifelik verebilir. Halife A. i ile Baba A. i arasında hemen hiçbir fark yoktur. Yalnız bu A. e muhipler alınmaz. Halife, hilâfet verdiği babaya, «çâr alâmet» (= dört alâmet), yani sofra, çerağ, tuğ ve alem verir. Bektaşi halifeleri siyah destar sararlar.

Mücerret A. i: Mücerret A. i, «mücerret» olacak kişinin saç, sakal, bıyık ve kaşlarını ustura ile tıraş etmek ve sağ kulağını delmek için yapılan törendir. Mücerret olan derviş, kulağına açılan deliğe menküş yani küpe takar. Mücerret A. e yalnız mücerretler girebilir, Mücerret olmıyan babalar, hattâ halifeler bile giremez. Eskiden Bektaşî'lerde, ancak dört dergâhta, Kerbelâ'da İmam Hüseyin âsitanesinde, Pîr evinde yani Hacı Bektaş dergâhında, Mısır'da Kaygusuz Sultan âsitanesinde ve Tesalya'da, Reni kasabasındaki Dur-Balı Sultan âsitanesinde mücerret A. i yapılabilirmiş.

Ölenin ruhunu kutlama A. i: Bu A. de cuma, yahut pazartesi gecesi yahut da Berat, Mevlit, Regaip kandilleri gibi kutlu gecelerin birinde yapılır. Ölen canın kurbanı ve helvası yenir fakat şerbet v. b. yoktur.

Bir hastanın iyileşmesi veya bir muradın olması için yapılan A. : Ölenin ruhunu kutlamak için yapılan A. gibidir. Onun gibi, kutlu sayılan gecelerde yapılır. Bunda, helva da yoktur.

Alevî A. i: Bir kimsenin Alevîliğe girdiği sırada yapılan A. dir. Alevîliğe girme A. i de, Bektaşiliğe girme A. inden hemen hemen farksızdır. Alevîlerde bu giriş A. inden başka, «müsahip kavline giriş» ve «görgü» A. leri de vardır.

Görgü A. i: Kışın dede, taliplerini görmeğe, yani yolsuzları düşürmek (tarikattan çıkarma), hatalılara ceza vermek veya suçlarını affetmek, yol atası tutacakları yola almak, müsahip kavline girecekleri kabul etmek için yola çıkar, taliplerinin bulunduğu köye konar, bahara kadar köy köy gezer, hangi eve konarsa cuma gecesi o evde A. yapılır.

Çelebi kolundaki A : Alevîler ile arası açılan Çelebi Cemalettin (1922) Alevîlikte kendi adiyle anılan bir kol meydana getirmiştir. Çelebi kolundaki A., Bektaşi A. inin kısa bir örneğinden başka birşey değildir.

Mevlevî A. i: Mevlevî A. i, Mevlâna zamanında yapılan semâ' meclislerinin aynıdır. Tekkelerde yapıldığı gibi evlerde de yapılabilir. O geceki masrafı A. i yapan kimse çeker. Yemekten sonra toplanılır, âyin (b. bk.) okunur, ney ve kudüm çalınır, istiyenler tennuresiz olarak ve kol açmadan semâ' ederler. A., şeyh yahut dedenin çektiği gülbank ile sona erer.

AYNÎ HAKLAR, kişinin eşya üzerindeki hakları. Borç münasebetlerinden doğan haklardan farklı olarak A. ın kullanılması bir başkasının vesayetine lüzum göstermez ve herkese karşı savunulabilir (Medeni Kanun 618). Mülkiyet, aynî bir haktır. A. dan sayılan, fakat sahibine geniş anlamda fiilî bir hâkimiyet vermiyen haklar da vardır ki bunlara «mülkiyetten gayrı aynî haklar» denilir; irtifak hakları(M. K. mad. 703), gayrimenkul mükellefiyeti (M. K. 754) rehin (M. K. mad. 765, 853) gibi.

AYNÎ YARDIM, İkinci Dünya Harbi sırasında devlet memur ve hizmetlilerinin aylıkları, Bütçe zaruretinden dolayı hayat pahalılığı derecesinde artırılamadığı için memurların geçinme sıkıntısını bir dereceye kadar hafifletmet maksadı ile bir yardım yapılması ve miktarı para ile gösterilecek olan bu yardım karşılığında bazı zarurî ihtiyaç maddelerinin kendilerine ucuz fiyatla dağıtılması düşünülmüş ve 21 haziran 1944 tarihli ve 4599 sayılı kanunla bu A. ın esasları tespit edilmiştir.

1946 bütçe yılı sonunda memur aylıkları artırıldığı sırada A. da kaldırılmıştır.

AYNİYAT MUHASEBESİ, imaledilen maddelerle istihlâk eşyası için tutulan muhasebe. Endüstri kurumları gibi devlet de, istihsal ve imal ile uğraşan kurumlarında ayniyat, yani eşya muhasebesi tutar. İstihlâke ve imale yarıyan eşya ve malzemenin ambarlara giriş ve çıkışının ve bunların azalış ve artışlarının hesabını kaydettirir. Bu hesapları tutanlara ayniyat muhasibi denir. Bu muhasebe için bir de yönetmelik vardır.

AYNOROZ: bk AYNAROZ.

AYNOS KÖRFEZİ, Ege denizinin kuzey bölümünde. Türkiye-Yunanistan sınırı boyunda bir deniz girintisi (bk. ENEZ KÖRFEZİ).

AYNU (yanlış olarak **Ayno**), doğu Asya'nın en eski kavimlerinden biri. Tip ve kültür bakımından Japon'lardan çok farklıdırlar. Kelimenin Aynu dilindeki anlamı «insan» demektir. Bunlar Japon'larca Yemişi, Yebisu ve Ezo adlariyle de anılmışlar, avcı ve balıkçı olarak tanıtılmışlardır. A. lar Japon'lar tarafından eski yerlerinden sürülmüş bugün yalnız Hokkaido (Yezo) ile Sahalin adalarının en az bereketli yerlerinde ve dağınık bir halde Kuril adalarında kalmışlardır. Hepsi 17 000 kadar olan A. ların, 15 000 i Hokkaido'da, 1500 ü Sahalin adasının güneyinde, pek azıda Kuril adalarında yaşamaktadır. Hokkaido'daki A. lar birkaç köye çekilmiştir. Burada son yüzyıl içinde Japon halkı hızla artmış ve iki milyonu aşmıştır.

AYNU (erkek)

Bulunan kafataslarına bakılarak A. ların geçmişte Asya karasında da yaşamış oldukları tahmin olunmaktadır. Fakat Japon takımadalarındaki yer adları, geçmişte bu halkın bütün Japon adalarında yaşadıklarına şüphe bırakmamaktadır. Gerçekten bu takımadalarda Japonca olmıyan birçok yer adları Aynucadır. A. lar Japon takımadalarına dikey olarak uzanan birtakım hatlar boyunca, kuzeye doğru, gerilemiş lerdir; 811 de Japon'lar tarafından Hondo adasının kuzeyinde bugünkü Akita ile Morioka şehirleri arasından geçecek bir çizginin kuzeyine atılmışlar, bu gerileme zaman za-

man dayanmalarına rağmen sürüp gitmiştir. Bugün Hokkaido adasında yaşıyan A. lar, Japonya'dan göç etmiş olanların torunlarıdır.

A. lar gerek bedenleri, gerekse dil ve kültürleri bakımından ayrı bir kavimdirler. Hangi ırktan oldukları henüz kesin olarak bulunamamıştır. Kısa veya orta boylu, fakat güçlü kuvetlidirler, tenleri esmerdir, kafatasları, burunlarının biçimleri, göz kapakları ve gür saçlariyle sarı ırktan ziyade beyaz ırka yakın bir durum gösterirler. Vücut kılları ve sakalları gürdür.

A. lar, iyi kalbli, onurlu ve dindardırlar. Dinleri ilkel bir animizmdir. Hayvan ve bitkilerden totemleri ve ayı kültü vardır. Ayı yavrularını yakalar besler ve üç yaşını bitirdikleri zaman özel bir dinî törenle kurban ederler. Kültürleri çok ilkeldir. Medeniyetleri bugün bir bozulma ve sönmiye doğru gitmektedir..

A. lar en çok avcılık ve balıkçılık yapan ve ormanlardan meyva toplıyarak gecinen insanlardır. Giyeceklerini ağaç liflerinden yapar ve süslerler. Giyiniş tarzları genel olarak Japon'larla Amur bölgesinde yaşıyanların giyinişlerini andırır. Yazın giydikleri sandallar, Rus mujiklerinin Lupti dedikleri hasır ayakkabılarına benzer.

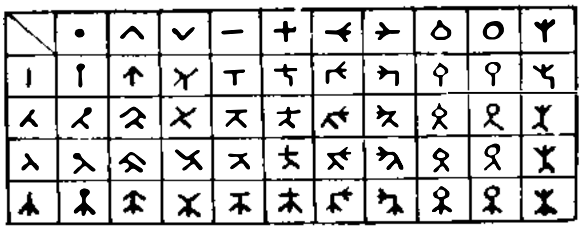
A. lar, tahtadan yapılmış, çatıları kamışların basamakvari dizilişi ile örtülmüş küçük kulübelerle yerden bir adam boyu yükseklikteki kazıklar üzerine kurulmuş duvarlı bir nevi çardaklarda barınırlar.

A. lar, uzaklara giden gemiciler değildirler. Japonlara yaptırdıkları kayıklar bir dereceye kadar Japon'larınkine benzer. Kendi yaptıkları sandallar ise ağaç gövdelerinin içini oymakla elde edilir.

Japon'ların gelmesinden önce A. lar. kültürce hemen taş devrinde idiler. Yontma taştan mızraklar kullanmakta, oklarının uçlarını obsidiyenden yapmakta idiler. Japon'ların saldırışlariyle geriledikleri sırada henüz tarla işlemesini bilmiyorlardı. Şimdiki A. lar. demiri kullanmakta, basit ve kaba âletlere yapmaktadırlar. Bununla beraber, oyma ve nakış işlerinde gelişmiş bir sanat duygusuna varmış oldukları görülüyor.

Son zamanlarda A. ların ulusal varlıklaıı, Japon sömürgecilerinin gittikçe artması, avlamıya yarıyan yaban hayvanlarının durmadan azalması avcılık ve balıkçılığın hergün biraz daha çok yasak edilmesi yüzünden tehlikeye uğramış bulunmaktadır. Kültür ve millî varlık bakımından gittikçe sönme ve bozulmıya doğru giden A. lar, bugün çok vakit Japon'ların yanında işçi, uşak kayıkcı olarak çalışmakta nadiren kendi başlarına balıkçılık yapmakta yahut çiftçilikle geçinmektedirler.

AYNU DİLİ, Japonya'nın Hokkaido (Yezo) adasiyle (15 000 kişi), Sahalin adasının güney yarısında (1500 den az) ve Kuril takımadalarından Şikotan adasında (birkaç yüz kişi) 17 000 kişi tarafından konuşulan bir dil. Asya'nın kuzeydoğu ucunda konuşulan Çukçi (yerli dilde: Luoravetlan), Kamçatka yarımadasında kullanılan Koryak (Nımılan), Kamçadal (İtelmen), ve Amur nehrinin aşağı kısımlariyle Sahalin adasının kuzey bölümünde yaşıyan Gilyak (Nivh) dilleriyle beraber, bu dil. Hyperbor veya Paleoasyat (Eski Asya Dilleri; eskiden, kuzeydoğu Asya'nın Kuzey Buz Denizi kıyılarında konuşulan Yukagir veya Odul [Çuvan diyeleğiyle beraber] dili de bu aileye bağlanırdı, şimdi Samoyed dillerinden sayılmaktadır) dil ailesini meydana getirir. Bu aile içerisinde Aynu dilinin en yakın akrabası ve komşusu Gilyak dilidir. Bazı dilcilere (meselâ S. Eliséév) göre Aynu dili (*aynu-itak*) Uzak Doğu'da beyaz ırka mensup bir topluluk tarafından konuşulmuş olup, başka dillerin baskısı üzerine adalara sığınmış, eski akrabalarını kaybetmiş ve şimdi tek başına kalmıştır. Eskiden bütün Japonya'da konuşulurdu. B. Laufer'e göre de bu dilin akrabaları yoktur. Başka dilciler arasında, bunu, Altay, Japon, hattâ Hint-Avrupa dilleriyle karşılaştıranlar olmuştur. Bk. PALEOASYAT DİLLER.

Kök-Türk yazısına benziyen ve Aynu memleketinde kullanılmış olan işaretler.

Aynu dilinin fonetiği basittir. Diyeleklerde görülen değişik şekiller bir tarafa bırakılırsa, bu dildeki sesler şunlara sınırlanır: a, e, i, o u; k, ç, t, p, r, n, m, h, ş, s, y, w. Ötümlü (sonore) patlayıcılar esasta yoksa da, k, t, p sesleri vokaller arasında ve hususiyle m'den evvel, sırasiyle yarı - ötümlü g, d, b olurlar. Ş sesi palatal ś sesine doğru kayar; bazı diyeleklerde de r sesi l'ye çevrilir. Esasta uzun vokaller bulunmamakla beraber, müzikal vurgu vokalleri uzatabilir. Vurgu, anlam farkı da doğurabilir, meselâ *ē* = yemek, *e* = gelmek; *âtaye* = sandalye, *atâye* = fiyat. Diftonglar ay. ey şeklindedir; au ile ao'daki vokaller teker teker söylenir. Hecelerin çoğu açıktır, yani vokalle biter.

Tip bakımından Aynu dili bitişken (b. bk.; agglutinant) dillerdendir. Meselâ «onu, onları kavgaya tutuşturmak için gönderdi» anlamına gelen *aeiyukoikireyara* kelimesindeki unsurlar şöyle çözümlenir: *ki* = yapmak, *i* = şiddet edatı (*i* + *ki* = şiddetle yapmak, kavga etmek), *ko* = . . . e, *u* (*yu*) = beraber, *re* = sebep olma, *a* = geçmişlik eki, *i* = o *e* = nesne (meful) eki, *yara* = yapmaya göndermek. Kelime yapısında ve çekiminde genel olarak sonekler kullanılırsa da, önekler de vardır.

İsim, şekil bakımından değişmez; gramatikal cins yoktur. Tekil (müfret), çoğul (cemi) farkı için de kelimenin bünyesinde bir değişiklik yapılmaz; tekili belirtmek için kelimenin önüne *şine* (bir), çoğul için de kelimenin sonuna *utara* (asıl anlamı: arkadaşlar; *u* = karşılıklı + *tara* = ilişik şey), *utari*, *utare* edatlarından biri katılır, *şine aynu* = bir tek adam, *aynu utara* = adamlar; Sahalin diyeleğinde çoğul için *çin* edatı eklenir, *aynu-çin* = adamlar, *matnepo-çin* = kızlar, gibi. Harf-ı tarif (article) olmadığı gibi, isim çekimi de yoktur. Hal, genel olarak sözün gelişinden anlaşılır; bazan sontakı (postposition) larla belirtilir, *seta otta* = köpek + e, *miçi orowa* = baba + dan, *makiri ari* = bıçak + ile, gibi. Genitif, belirtilenden evvel gelir, meselâ *aynu kot çisei* = adamın evi (= adam + ın + ev), *çiramantep maratto* = ayının başı (= ayı + baş). Sıfatta da cins ve sayı farkı gözetilmez; çoğulu belirtmek gerektiği zaman *pa* edatı eklenir, meselâ *wen* = kötü, *wenpa* = kötüler (sıfat), *aynu wenpa* = insan kötüler (= insanlar kötüdürler). Nitelik sıfatlarında

mukayese dereceleri ekle değil, edatlarla gösterilir, *pon* = küçük, *naa pon* = daha küçük, *iyotta pon* = en küçük, gibi. Sanlık (épithète) olarak kullanılan sıfat isimden evvel gelir, *atomte çisei* = güzel ev, gibi. Geçişli (transitif) fiillere *şi* refleksif öneki geldiği zaman bunlar geçişsiz (intransitif) hale gelerek sıfat değerini kazanır, *maka* = açmak, *şimaka* = açık, açılmış, gibi. Sıfatlara gelen *no* soneki ile, fiillere katılan *kane*, *koro* edatları zarf değerini kazandırır, meselâ, *aşiri* = yeni, *asinno* = yeni olarak, *arapa* = gitmek, *arapa kane* = giderken, *iku* = içmek, *iku koro* = içerken.

Şahıs zamirlerinin birçok şekilleri vardır. Tekil birinci şahıs için *ku* (= ben) + *an* (=imek) + *i* (= fiili, fiilî isim haline getiren ek) unsurlarından yapılmış *ku*, *kuani*, *kani*, *anokay* v. b. şekiller kullanılır, ve bunlar yanyana da gelebilir, *kuani ku nukara* = ben kendim görürüm gibi. Şahıs zamirlerine *koro* (= sahip olmak) kelimesi eklenmek suretiyle iyelik (possessif) zamiri meydana getirilir ve bunlar yalnız belirtmek gerektiği zaman kullanılır, *ku koro* = benim, *ku miçi* = babam (= ben + baba), *ku koro miçi* = benim babam (= ben + im + baba), gibi.

Bu dilde sayı adları karışık olarak on (décimal) ve yirmi (vigésimal) esasına göredir, 5 = *aşikne* (krş. *aşke* <**aşike* = el), 10 = *wan*, 6 = *iwan* (= 10 - 4), 7 = *arawan* (= 10 - 3), 20 = *hotne*, 80 = *ine hotne* (= 4 × 20), 100 = *aşikne hotne* (= 5 × 20), 90 = *wan e aşikne hotne* (= 5 × 20 - 10).

Fiiller iki sınıfa ayrılır: 1 — *ra* veya *ro* ile biten ve bazı hallerde bu heceyi n'ye çeviren fiiller (meselâ *kara* = yapmak, *ku kan nisa* = yaptım); 2 — Çekimde hiç değişmiyen fiiller. Zaman, kip (siga, modus), çatı (bina, vox), ve aspekt (b. bk.) farkı, yardımcı unsurlarla gösterilir. Meselâ *kik* = vurmak, vur. *ku kik* = vururum (*ku* = ben), *ku kik şiri ne* = vuruyorum. *ku kik nisa* vurdum, *ku kik kusu ne* = vuracağım. Passif'te *ku* zamiri bırakılarak *a-en kik* = vurulurum, *e-kik-an* = vurulursun (*an* = imek), *a-kik* = vurulur şekilleri kullanılır. Dilek (*ku kik rusui* = vurayım), gereklik (*ku kik otokuş* = vurmalıyım), şart (*ku kik yak* = eğer vurursam), taviz (concessionnel; *ku kik koroka* = vursam da), faraziye (hypothétique; *ku kik ita* = vurursam [= vurduğumda], *ku kik yakka* = vursam bile) kipleri için de yardımcı kelimeler vardır. Olumsuzluk (nefi, négation), fiil zamirinden evvel gelen *şomo* veya *seenne* kelimesiyle gösterilir, *şomo ku kik* = vurmam, gibi. Fiil tümleci (mütemmim, complément) çoğul olduğu zaman özel fiil şekilleri kullanılır, meselâ *nina* = çok (şey) almak. Geçişsiz fiilleri geçişli (daha doğrusu: oldurumlu, lâzımdan müteaddi, causatif) yapmak için *ge, ka, te, de, re* soneklerine başvurulur: *ray* = ölmek, *rayge* = öldürmek; *uş* = sönmek, *uşka* = söndürmek; *at* = parlamak, *atte* = parlatmak; *rikin* = yükselmek, *rikinde* = yükseltmek; *arapa* = gitmek, *arapare* = göndermek, gibi. Bazı geçişli fiillerin vokalini değiştirmek suretiyle ettirimli (mâlûmdan müteaddi, factitif) şekiller elde edilir, meselâ *kara* = yapmak, *kare* = yaptırmak. Dönüşlü (mutavaat, refléchi) fiiller *yar-* önekiyle yapılır, *kik* = vurmak, *yar-kik* = vurunmak, gibi.

Cümlede özne (fail) başa, nesne (meful) ortaya, fiil de sona gelir, ve bütün uyrumlu tümce (proposition subordonnée) ler başlıca fiilden evvel yer alır: *kama otta wakka omare* = ibrik + e + su + doldur, gibi.

Aynu dilinin üç başlıca diyeleği vardır: 1 — Hokkaido, 2 — Sahalin, 3 — Şikotan. Hokkaido diyeleği de üç alt-diyelek grupuna ayrılır: a — güneydoğuda: Saru, b — ortada: Tokapçi, ç — kuzeyde ve güneybatıda: Usu. Tokapçi diyeleği öbürlerinden oldukça farklıdır. Sahalin diyeleğinde vurgular daha keskindir, ç sesi ts değerine kayar (meselâ Hokkaido *çisei*, Sahalin *tsisei* = ev; Tokapçi altdiyeleğinde de böyledir), kelime hazinesinde de farklar vardır (meselâ Hok. *çup*, Sah. *tombe* = güneş; Hok. *abe*, Sah. *unçi* = ateş). Hokkaido diyeleğinin kuzey ve güney altbölümlerindeki tipik ses farkları şu misallerden anlaşılır: kuzey *ku*, güney *k* = ben; k. *ku ek*, g. *kek* = gelirim; k. *ku oyra*, g. *koyra* = unuturum; k. *coropok*, g. *koropok* = altında; k. *çaro*, g. *paro* = ağız; k. *uçaş - kuma*, g. *upaşkuma* = hikâye. Kuzey diyeleği esas olarak alınır.

Aynu dilinin yazılı edebiyatı yoksa da, halk edebiyatı zengindir. Masal (*yukara*), hikâye (*uçaşkuma*), aşk, gezi, ve balıkçılık şarkıları (*şinotça*) gibi folkloristik parçalardan ibarettir. Hokkaido adasının batı tarafında, eşya üzerindeki mülkiyet işaretlerinden başka, kaya üzerinde çizilmiş yazı işaretleri de bulunmuştur (Otaru [Temiya] mağarası yazıtı, Soya Burnu yazıtı). Bazı bilginler (T. Kitasato 1901) Aynu'ların eskiden bir yazı sistemine sahip olduklarına inanıyorlarsa da, Orhon - Yenisey Türk yazısına benziyen bu işaretler bu adaya pek erken bir devirde akın etmiş olan Proto - Tunguz'lara ait olsa gerek (R. Torii 1919 - 1921). Bk. ORHON YAZISI.

Gramerler ve sözlükler: A. Pfitzmaier: *Untersuchungen über den Bau der Aino-sprache*, Viyana Akad. 1851. Aynı yazar: *Vocabularium der Aino - sprache*, Viyana Akad. 1852. M. M. Dobrotvorskiy: *Aynsko - russkiy slovar' i prilojeniya*, Kazan 1875. J. Summers: *An Aino - English Vocabulary*, Yokohama 1886. J. M. Dixon: *Ainu Grammar* («The Chrysanthemum» dergisinde, Yokohama 1883). J. Batchelor: *A Grammar of the Ainu Language*, Tokyo 1887, 2. bas. Yokohama 1903. Aynı yazar: *An Ainu - English - Japanese Dictionary, including a Grammar of the Ainu Language*, Hokkaido - cho 1889, 2, bas. Tokyo 1905, 3. bas. Tokyo 1926. B. Pilsudski: *Materials for the Study of the Ainu Language and Folklore*, Kraków 1912. B. Laufer: *The Vigesimal and Decimal Systems in the Ainu Numerals, with some Remarks on Ainu Phonology* («Journal of the American Oriental Society» de, cilt XXXVII, [1917], s. 192 - 208). S. Eliséév: *La langue aïnou* (A. Meillet - M. Cohen'in «Les langues du monde» adlı eserlerinde, Paris 1924 s. 263 - 267).

AYR (*ær* ok.] (Ayrshire) : 1 — İngiltere'de. İskoçya'nın güneybatısında bir kontluk. Yüzölçümü 2932 km², nüfusu 298 700. Tepelik ve dağlık (Tinto Hill 703 m) bir yöre olan A. da hayvan yetiştirme, madencilik ve dokuma endüstrisi gelişmiştir.

2 — [*ær* ok.] aynı addaki kontluğun merkezi. Nüfusu 41 600. Firht of Clyde deniz girintisinde kurulmuş bulunan A. bir liman ve banyo şehridir. Yün dokumacılığı gelişmiştir,

AYRAN: 1 — yoğurda su, istenirse tuz da kattıktan sonra çalkayarak yapılan bir içki. Taze yoğurt yerine torba yoğurdu ve Doğu illerimizde «kurut» denen kurutulmuş yoğurt da kulanılabilir. Bileşimi, yoğurdun çeşidine ve sulandırılmasına göre değişir. Yoğurdun Türk'ler ve bütün eski Asyalı milletlerce ötedenberi bilinmekte olması ve Uygur'lar tarafından 14 yüzyıl önce uykusuzluğa, karındaki ağrılara v. b. karşı kullanıldığı Turfan kazılarında elde edilen belgelerden (Reşit Rahmeti Arat: *Heilkunde der Uiguren*) öğrenilmiştir;

bundan, A. ın da çok eskiden hekimlikte kullanıldığı anlaşılıyor. Gerede'li Ishak b. Murat 1389 da yazdığı *Havas-ül-Edviye*'sinde (Topkapı sarayı, Hazine Kütüphanesi nushası, s. 91) ayrandan bahsetmekte ve sığır sütünden yapılmasını tavsiye etmektedir. A. ın Türk'lerde revaçta bir içki olduğunu gösteren bir vaka da İstanbul'daki Külliye'yi açarken Fatih Mehmed'in bilginlerden Molla İzarî'ye ayran ikram ettirmesidir (Prof. Dr. Süheyl Ünver: *İstanbul Üniversitesi Tarihine Giriş. Fatih medreseleri notları*). A. sulu ve kolay hazmedilebilir bir gıda almak zorunda olanlara, hususiyle ateşli hastalara verilir (bk. YOĞURT)

2 — *Yayıkaltı ayranı:* tereyağı yapılırken arta kalan sulu kısım. Terkibi, yağı alınmış sütünküne benzer (bk. SÜT). Proteinler sütteki kadat (binde 35 g) olmakla beraber kazein mayalanarak hazmolunmuştur. Sütşekeri süttekinden yüzde 20-25 azdır (binde 35-38 g) ve bunun yerine ekşime sonucunda süt asidi (binde 4.5 - 6 g) meydana gelmiştir; sütten en önemli farkı yağın azlığıdır (binde 2,5 - 6,5 g).

Yayıkaltı ayranı çocuk hekimliğinde kullanılır. Yağının azlığından ve protein moleküllerinin mayalanarak değişmesinden ötürü kolay hazmolunur. İçindeki süt asıdi barsak bozukluklarına karşı gelir. Hususiyle süt çocuklarına had gastro-enteritlerde, genel olarak sürgün (ishal) ve toksik infeksiyonlarda verilir. Süt çocuklarında görülen bazı deri belirtilerine de iyi gelir. 3 hafta kadar verilebilir. Uzun müddet yalnız başına kulanılırsa besi eksikliği, kansızlık ve zayıflık görülür. Bazan çocuklarda ateş yapar (39-40). Yayıkaltı ayranı, kaymağı çıkarılmış yoğurt sulandırıldıktan sonra yağı sentrifüjle elden geldiği kadar. alınarak da yapılabilir.

AYRANCI, Konya'nın Ereğli ilcesine bağlı bir bucak. A. bucağının merkezi, aynı adı taşıyan 981 (1945) nüfuslu köydür. Bir ovada kurulmuş bulunan A. Ereğli ile Karaman arasında, demiryolu boyundadır. Bir istasyonu vardır. Evleri kerpiçıen ve düz damlıdır. Bir çok evlerin damları sazla yahut toprakla örtülüdür. A. halkı tahıl eker ve meyvacılıkla geçinir. Az miktarda da kilim dokunur. A. bucağına bağlı 18 köyde 9 584 (1945) nüfus vardır.

AYRER [*ayrir* ok.], **Jakob** (1543-1605), Alman dram şairi. Eserleri *O'us Theatricum* (Tiyatro eserleri) adı altında ilk defa 1618 de Nürenberg'te yayımlanmıştır. Bunun içinde otuz kadar komedya veya tragedya, otuz altı parça da güldürücü piyes vardır.

AYRI ÇANAKYAPRAKLILAR (Chorisepales), bitki sisteminde iki çeneklilerden çanak yaprakları bitişik olmıyan bitki takımlarının bağlı olduğu büyük bir birlik.

AYRI TAÇYAPRAKLILAR (Choripetales), bitki sisteminde iki çeneklilerden taç yaprakları bitişik olmıyan bitki takımlarının bağlı olduğu büyük bir birlik.

AYRICALIK, halk sınıfları arasında doğum, mezhep, aile, servet gibi sebeplerle fark gözetilmesi hali. Anayasa 69 uncu maddesiyle bunu yasak etmiştir.

AYRIK (Mantık), biçimsel mantık terimi: «ya», «yahut» bağlaçlarından biriyle iki parçaya ayrılmış olan bir yargı veya önermeye denilir. Önerme bu haliyle çift sayılır. Bu türlü önermeler almaşlıdır. A. önermelerde bulunan iki şıktan biri inkâr olunmadıkça öteki tasdik edilemez. Bunlar, iki varsayımsal önermeye denk bir durumdadırlar. Bir problem karşısında bir çok çözme şekilleri farzolunabilir: bunlardan yalnız birinin kabul edilebileceği, ötekilerin kabul olunamıyacağı tanıtlanırsa bir A. usavurma yürütülmüş olur. Bu usavurmanın doğru olması için. bilinen hale göre bütün olanaklı farz şekillerinin üzerinde tümevarım yoliyle tam bir sayım yapılmış olması ve bunların birbiriyle çelişikliklerinin anlaşılmış bulunması gerektir.

A. tasımlarda büyük önerme, A. bir önerme hâlinde bulunur. Şeması şöyledir: A, B yahut C dir. A, C değilse B dir. A, B değilse C dir.

AYRIKOTU (Cynodon), buğdaygiller (Gramineae) den, üçtanesi Avusturalya, bir tanesi de dünyanın her yerinde olmak üzere 4 kadar türü yetişen bir bitki cinsi. Hepsi otsu olan bu bitkilerin hususiyle *C. dactylon* yani ayrıkotu denen ve dünyanın her yeride yetişen türüne yurdumuzda da tarla ve çayırlarımızda çok raslanır. Yatık gövdeli olan bu bitkinin toprak altı gövdelerinde bol kök çıktığından, kültür bitkisi yetiştirilen tarlalar için zararlı bir yabani ottur. Bir parçası, kısa bir zamanda bütün tarlayı sarar. Buna karşılık değerli bir hayvan yemi bitkisi olduğundan, tarla ve hele çayırlarda çok yetiştirilir. Yem bitkisi olarak kuzey Amerika'nın güney bölgelerindeki çayırlarda önemli bir yeri vardır. Bundan başka deniz kenarlarında hareket eden kum yığınlarını tutmak için de en çok böyle bölgelere ekilir.

AYRIKOTU

AYRILIK: 1 — (Huk.), hâkim hükmüyle birlikte yaşamak ödevinden uzak tutulan karı kocanın durumu. Türk Medenî Kanununun 129 uncu ve ardı sıra gelen maddelerinde yazılı olan boşanma sebepleri aynı zamanda ayrılık sebebidir (bk. BOŞANMA). Boşanma dâvasını açmıya hakkı olan taraf dilerse boşanma, dilerse ayrılık istiyebilir. Yetkili yargıç dâvacının konut yargıcıdır. A. a en az bir yıl ve en çok üç yıl için hüküm edilir. Tayin edilen sürenin bitmesi veya bu süre içinde karı kocanın barışması hallerinde A. kendiliğinden ortadan kalkar. A. süresi içinde karı koca birleşmezlerse iki taraftan her biri boşanma istiyebilir. A. dâvası açıldıktan sonra, boşanma dâvasında olduğu gibi, karı koçadan her biri, dâva devam ettiği müddetçe diğerinden ayrı yaşamak hakkını haizdir. Hâkim karının iskân ve bakımı, karı kocanın malî münasebetleri ve çocukların korunması için gerekli tedbirleri alır. A.. boşanmadan farklı olarak evlilik bağını çözmediği ve yalnız karı kocayı bir likte yaşatmaktan uzak tuttuğu için, kanunun yüklediği karşılıklı yardım ve sadakat koca tarafından karı ve çocukların bakımı gibi ödevler ayrılık hükmünden sonra da devam eder. Karı A. hükmünden sonra ayrı bir konut seçebilir. A., karının şahsî hallerinde bir değişiklik husule getirmez. Bu süre içinde karı kocadan biri ölürse diğeri mirasçılık haklarından faydalanır A. a karar veren yargıç A. ın müddetine ve karı kocanın durumlarına göre mallarının yönetimi için kabul ettikleri usulün kalkmasını veya kalmasını emreder. Fakat karı kocadan biri isterse, yargıç

mallarını ayırmakla mükelleftir. Yargıç ana babayı dinledikten sonra çocuklar üzerinde velâyet hakkının kullanılması ve ana baba ile çocuklar arasındaki münasebetler için gerekli tedbirleri alır. Çocuk kendisine verilmemiş olan taraf, kudretine göre onun bakımı ve eğitimi giderlerini paylaşmaya mecburdur. (bk. BOŞANMA).

2 — (Fel.), insanı her yandan kaplıyan bütün şeylerde birbirinden ayrılık mı vardır, yoksa bunlar birtek varlığın türlü şekiller altında görünüşleri midir? Usumuzla kalırsak bütün bu şeylerin aslında bir olduğuna inanır gibi oluruz. Ancak, usumuza deney de katılınca, dünya bize çokluk ve görelik içinde imiş gibi görünmeğe başlar. İşte bu iki türlü anlayıştan şu büyük felsefe problemi ortaya çıkmıştır: «Şeylerde iki bakıma göre beliren birlikle ayrılık arasındaki oran nedir? Birlik ve ayrılık ilkelerinin değerleri ne olabilir?» Bu çetin problem için başlıca üç çözüm şekli ileriye sürülmüştür:

a — A. ilkesi salt görüngüyü deyimler. ve bir olaya dayanır. Bunun için de olaysaldır. Elea felsefe okulunun, Brahmacılığın, Buddhacılığın bütün kamutanrıcılık (pante izm) in görünüşü böyledir.

Elealılara göre, şeylerdeki çokluk yalınç bir görüngüden ibarettir. Şeylerin temeli birliktir. Brahmacılık, çoktanrıcılrk'tan başlıyarak kamutanrıcılığa güçmiştir. Buddhacılığın temeli olan «dört yüce hakikat'te birlik fikri üzerine kurulmuştur. Bu birlik ilkesi, kamutanrıcılıkta en engin şeklini bulur.

b — A. ilkesinin saltık olarak bir nesnel değeri vardır. Bu çözüm şekli, Demokritos'un, adcıların, Locke'un, Condillac'ın görüşlerini deyimler.

Demokritos'a göre bütün şeyler iki ilkeye dayanır: doluluk ve boşluk.

Adcılar da «genel düşünce» nin yalnız bir addan ibaret olduğunu, tinin ne içinde, ne de dışında bir gerçekliği bulunmadığını ileriye sürdükleri için A. ilkesini kabul etmiş oluyorlar.

Bu ikinci çözüm şekli, ikiciliğe ve çokculuğa denk sayılır.

c — Ayrılık ilkesinin bir gerçek değeri vardır. Ancak bu değer, birlik ilkesinin değeriyle sınırlanmıştır. Sokrates, Aristo, Eflâtun da problemi böyle orta bir görüşle çözmek yolunu tutmuşlardır.

Bu problem, Spinoza, Kant, Hegel ve Schelling'in sistemlerinde esastır. W. James onu birinci olmıyan bir görüşle çözmek istemiştir.

AYRILIK KARGASI: bk. ALA KARGA.

AYRILIK SAVAŞI: bk. AYRILMA HARBİ.

AYRILIRMEYVA (Diachaine), bitişik meyva yapraklı bazı bitkilerin (Maydanozgiller), meyvaları olgunlaşınca, meyva yapraklarının birleştikleri bölgelerden ayrılan meyvaya denir (bk. MEYVA).

AYRILMA HARBİ, Amerika Birleşik Devletleri tarihinde 1861-1865 yıllarında yapılmış olan iç harbin adı (War of Secession, American Civil War). Güneydeki devletlerin kendilerini Birlikten ayırmaları (Secession) yüzünden doğan bu harbin asıl sebebi, Birliğin kuzey devletleri ile güney devletlerinin ekonomi siyasetleri arasındaki tezatlar olmuştur. Bu tezatlar, birinci derecede Zenci köleler ve serbest ticaret sisteminin mi, yoksa himaye gümrükleri siyasetinin mi uygulanacağı meselelerinde kendini göstermektedir. Ekonomileri yalnız tarıma dayanan ve demokrat parti tarafçısı olan güney devletleri, gerekli işçileri kolayca sağlıyabilmek için Zenci köleliğin devam ettirilmesini ve muhtaç oldukları endüstri maddelerini ucuz bir fiyatla elde edebilmek için de serbest ticaret siyasetinin güdülmesini istemekte idiler. Buna karşılık ekonomi hayatları daha çok sanayie dayanan ve Cumhuriyetçi parti taraflısı olan kuzey devletleri ise sosyal sebeplerden dolayı köleliğin kaldırılması ve Amerika endüstrisinin gelişebilmesi için de yüksek himaye gümrüğü siyasetinin uygulanması tarafçısı bulunuyorlardı. Bu durum karşısında güney demokratları hukuk nazariyelerine dayanarak, Birlik ile olan münasebetlerini bir anlaşma mahiyetinde saymakta ve bu Birlikten ayrılmak hakkına her zaman sahip bulunduklarını ileri sürmekte idiler. Kasım 1860 ta yapılan seçimde Cumhuriyetçi partiden Lincoln'ın Amerika Birleşik Devletleri (Birlik) Cumhurbaşkanlığına gelmesi, ötedenberi hazırlanmakta olan ayrılıkçıların harekete geçmelerine bir vesile oldu. Böylece, ilkönce Güney Carolina (10 kasım 1860) olmak üzere Mississippi, Florida, Alabama, Georgia, Louisiana, Texas devletleri Birlikten ayrıldıklarını ilân etmişlerdir. Biraz sonra Virginia. Kuzey Carolina, Arkansas ve Tennessee devletleri de bunlara katılarak kendi aralarında bir konfederasyon kurmuşlardır. Fakat bu ayrılma hareketi kuzey devletleri tarafından bir isyan sayılmıştır. Konfederasyon Devletleri (The Confederate States of America) kuvvetlerinin başında bulunan general Beauregard'ın Birliğe ait Sumter kalesini ele geçirmesi ile 14 nisan 1861 de iç harb fiilen başlamıştır. Kuzey devletleri harbe hiç hazır olmadıkları gibi güney devletlerinin de hazırlıkları tamamlanmış olmaktan uzaktı. Önce bellibaşlı savaşlar Potomac bölgesinde geçmiş, fakat kısa bir zaman içinde iki grupa ayrılmış bu devletler arasındaki bütün sınıf boyunca genişlemiş, günden güne hemen bütün güney devletleri içinde yayılarak geniş ölçüde bir iç harbi halini almıştır.

Potomac boyunca genel bir taarruza geçen Birlik (Federal) kuvvetleri, 21 temmuz 1861 de Beauregard'a karşı meydan savaşını Bull Run'da kaybetmişlerdir. Fakat Konfederasyon kuvvetleri bu büyük zaferlerinden faydalanarak Birliğin merkezi olan Washington üzerine yürümek ve kesin sonucu sağlamak fırsatını kaçırmışlardır. Bunun üzerine Potomac ordusu adı verilen Birlik kuvvetleri başkomutanlığına geçirilen McClellan, bu orduyu düzenleyip kuvvetlendirdikten sonra, Konfederasyon devletlerinin merkezi olan Richmond'a hücum etmek amacı ile kuvvetlerinin büyük kısmının başında ve donanma himayesinde Virginia yarımadası denilen bölgeye gelmiştir. Fakat Konfederasyon generalleri Joseph E. Johnston ile Robert Lee, McClellan'ı Chickahominy'de (31 mayıs-1 haziran 1862) ve 25 hazirandan 1 temmuza kadar süren Yedi Gün Meydan Savaşı'nda büyük kayıplar verdirmişler ve sonunda onu deniz yolu ile Aşağı Potomac bölgesine çekilmeğe zorlamışlardır. Birlik kuvvetleri burada yeni teşkil olunan General Pope'un komutasındaki Virginia ordusu ile birleştikten sonra da ikinci Bull Run meydan savaşında general Lee tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır (28-30 ağustos 1862). Bunun üzerine galipler Maryland'e girmişler, fakat McClellan tarafından 16-17 eylülde Antietam (Sharpsburg) meydan savaşı ile geri çekilmeye zorlanmışlardır. Potomac ordusu yeni başkomutanı general Burnside, Fredericksburg'da ağır bir yenilgiye uğratılmıştır (13 aralık 1862). Bunun ardası Hooker da 1-4 mayıs 1863 te

Chancellorsville meydan savaşını kaybettiği zaman ordunun başına general Meade geçirilmiştir.

Bunun üzerine Konfederasyon devletlerinin kuvvetleri Pennsylvania'ya kadar ilerlemişlerdir. Fakat kanlı Gettysburg meydan savaşında (1-3 temmuz 1863) yenilerek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

Harbin öteki cephelerinde ise Birlik orduları daha büyük başarılar elde etmeğe muvaffak olmuşlardır. Düşmanına kat kat üstün olan Birlik donanması, güney devletlerinin sahillerini abluka altına almıştır. Amiral Farragut Aşağı Mississippi'deki tahkimli yerleri yararak 29 nisan 1862 de New Orleans şehrini zaptetmiştir. Zırhlı harb gemileri ilk defa olarak bu deniz savaşlarında kullanılmıştır. Ulysses Grant'ın komutasındaki Birlik orduları, Mississippi'de başarılar kazanarak Tennessee'ye girmişlerdir. Grant, şubat 1862 de Henry ve Donelson kalelerini almış, nisanda Konfederasyon ordularının komutanları general Johnston ile general Beauregard'ı Shiloh meydan savaşında bozguna uğratmış ve 30 mayısta Corinth'i almıştır. 4 temmuz 1863 te de Mississippi devletini Vicksburg'u içindeki 27000 askerle birlikte teslime zorlamıştır ki bu olay harbin dönüm noktasını teşkil etmektedir. Böylece Missis sippi'nin batısında kalan güney devletlerinin, yani Arkansas, Louisiana ve Texas'ın öteki Konfederasyon devletleri ile bağları kesilmiş ve kuzey devletleri bütün kuvvetleri ile Virginia üzerine yüklenmek imkânını bulmuşlardır. Gerçi Birlik kuvvetleri komutanlarından general Rosecrans 19-20 eylül 1863 de Chickamauga savaşında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Fakat general Grant, Chattanooga'da kazandığı büyük bir zaferle (3-25 kasım 1863) kuzey ordularının üstünlüğünü sağlamıştır.

1864 mart da general Grant, Hallecks'in yerine Birlik kuvvetlerinin başkomutanlığına getirilince en önemli harb sahnesi olan Potomac cephesinde komutanlığı bizzat üzerine almış ve konfederasyon ordularını üstün kuvvetlerle sıkıştırmıya başlamışlardır. Fakat general Lee'nin çok inatçı ve maharetli bir mukavemeti ile karşılaştığından ne kanlı Wilderness (5-7 mayıs 1864) meydan savaşında ne de Spotsylvania (18-19 mayıs 1864) savaşında bir zafer kazanamamıştır. Cold Harbor tahkimatına saldırışı ve Petersburg kalesine hücumu başarısızlıkla sona ermiştir (15-17 haziran 1864). Hattâ bir konfederasyon ordusu cepheyi yararak Washington'u tehdit etmeğe muvaffak olmuş fakat Grant'ın ünlü suvari generali Sheridan tarafından 1864 sonbaharında geri atılmıştır. Bu sırada Birlik orduları komutanlarından general William T. Sherman, Tennessee'den hareketle Georgia içinden Atlas Okyanusu sahiline yaptığı ünlü seferine girişmiştir. Güney devletleri generallerinden Joseph E. Johnston'ın ordusunu yavaş yavaş geri atarak 2 eylülde Atlanta şehrini almış ve 22 aralık 1864 te de Savannah limanını teslim olmağa zorlamıştır. Düşman arazisini sistematik bir surette tahrip ede ede kuzeye doğru ilerlemiş ve 18 şubat 1865 de Güney Carolina'da Charleston limanını ele geçirmiştir. Kuzeyden Grant, güneyden Sherman ve batıdan da Sheridan Virginia üzerine yürümüşler, 2 nisan 1865 te Petersburg ve Richmond şehirlerini ele getirmişlerdir. Bunun üzerine general Lee'nin 28 000 mevcuda düşen ordusu Appomattox'ta 8 nisanda general Grant'a ve general Johnston'ın ordusu da Greensboro'da 26 nisan 1865 te general Sherman'a teslim olmak zorunda kalmışlardır.

Böylece A., güney devletlerinin tam bir yenilgisi ile sona etmiştir. Bu harb kuzey devletlerine 360 000, güney devletlerine de 260 000 insana mal olmuştur. Kuzey devletleri aşağı yukarı 2 800 000 güney devletleri ise 1 400 000 askerle karşı karşıya döğüşmüşlerdir.

AYRIM (Mantık), bir türü, aynı cinsin başka türlerinden ayıran ıra (karakter): insanı hayvan cinsinin başka türlerinden ayıran onun uslulu'; (akıllılık) ırasıdır. Buna «türel A.» denir. Bir cinsi başka bir cinsten ayıran ıraya da onun A.ı denilir. Cinsleri birbirlerinden ayıran A. «uzak A.», türleri ayıran A. da «yakın A.» dır. A., «beş» tümelden biridir.

A. lar, ya temelli, yahut öze olurlar. Gülmek, insan türü için, temelli değil, öze bir ayrımdır.

Bir bakımdan özdeş olan şeylerin arasındaki başkalık bağıntısına da eski felsefede A. deniliyordu. İskolastiklerin şeyler arasında sayı yönünden olan farkla, öz ve takım yönünden olan farkı ayırmaları da işte böyle bir A. anlayışiyle ilgilidir.

Modern görüşle, bir kavramı başka bir kavramdan ayıran ıra, onun ayrımıdır.

AYRIMEYVA YAPRAKLI (Apocarp), bitkilerde yumurtalığın bir tek meyva yaprağından meydana gelmesi (bk. ÇİÇEK).

AYRİKO, Amerika kızılderili dillerinin Güney Amerika bölümüne giren iki ayrı dilin adı: 1 — Chibcha (Çibça) ailesinden olan Ayriko, Chibcha-Aruak bölümünün Betoi grupundandır. Gruptaki akrabaları (Betoi, Xirara, Situfa, Ele, Lukulia, Xabúe, Arauka, Kilifay, Anaballi, Lolaka, Atabaká) gibi ölü dillerdendir. Eskiden Kolombiya-Venezuela sınırında Casnare, Arauca, Apure ırmakları dolaylarında konuşulurdu; bk. CHIBCHA.

2 — Tukano ailesinden olan Ayriko, ailenin Kuzey grupundandır. Tama dili ile beraber, Kolombiya'nın orta bölgesinde, Meta ırmağının ayaklarından olan Manacacia'nın kaynakları dolaylarında konuşulur; bk. TUKANO.

AYRTON [*ęrtın* ok.], **Edmund** (1734-1808), İngiliz bestecisi Ripon'da doğmuş, Londra'da ölmüştür. Bir çok kilise eserleri yazmıştır. Uzun zaman Londra'da Kıral kilisesindeki Koro çocuklarına öğretmenlik yapmıştır.

AYRTON [*ęrtın* ok.], **William** (1777-1858), İngiliz müzik yazıcı ve yayımcısı. Londra'da doğmuş, orada ölmüştür. Londra'da Kıral Tiyatrosunda çeşitli zamanlarda orkestra şefliği yapmış ve Mozart'ın operalarının yeniden ele alınmasında büyük emek harcamıştır. Yazıcı ve yayımcı olarak A., *Harmonicon* adlı aylık bir dergi yayımlamıştır. Çağının müzik akınlarını aydınlatması bakımından bu derginin büyük önemi vardır.

AYSBERG: bk. BUZDAĞI.

AYŞE (613-678), Muhammed Peygamber'in karısı vebirinci Halife Ebu Bekir'in Ümmü Ruman bint Amir'den doğan kızı olup künyesi, kızkardeşinin oğlu Abdullah'a nispetle, Ümmü Abdullah'tır.

Bir söylentiye göre, Muhammed'in ilk karısı bulunan Hatice'nin ölümünden sonra, henüz 6 yaşında iken Muhammed'le nikâhlanmış ve Hicret'ten 6-7 ay sonra, 9 yaşında iken zifaf olmuştur (623).

A., bir çocuk olduğu halde, kısa bir zaman içinde, zekâsiyle Muhammed'in sevgisini kazanmasını bilmiştir. Ancak, Benu Mustalak'a karşı yapılan seferden dönerken,

Muhammed'le beraber bulunan Ayşe'nin ordugâhtan uzaklaşması ve bu sırada ordunun hareket etmiş olması yüzünden yalnız başına kalması, sonra da Safvan b. Muattal adında genç bir adamın devesi üzerinde çıkagelmesi, birçok dedikodulara yol açtığından, kısa bir zaman için Muhammed'in teveccühünü kaybetmişti; fakat A. nin üzüntüden hastalanması üzerine Muhammed, bu meseleyi Ali ve Üsame b. Zeyd ile görüşmüş, Üsame, A. nin suçsuz olduğunu savunmuş, Ali ise Peygambere Ayşe'i boşamasını teklif etmişti. A. nin bu yüzden Ali'ye kin bağlamış olması düşünülebilir; fakat sonunda iftiraya karşı nazil olan bir âyet ile Ayşe'nin suçsuzluğu kabul edilerek, Peygamberin sevgisini yeniden kazandığını, Muhammed'in hastalık zamanının büyük bir kısmını onun evinde geçirmiş ve burada ölmüş olmasından anlıyoruz.

A., Muhammed'in ölümünde henüz 18 yaşında idi; fakat Müslümanların büyük bir çoğunluğu tarafından kutsal (Ümm-ül-mü'minin) ve büyük nüfuzlu bir kişi olarak tanınmıştı; bu yüzden önemli siyasî olaylara karışmış İslâmlar arasında ayrılık ve particilik çıkmasında ve İslâmlığın büyük istilâ adımlarını durduran iç harplerin başlamasında rol oynamıştır. A., bu faaliyetini hususiyle üçüncü Halife Osman'a karşı muhalefette bulunmakla göstermiş, her vesile ile Osman'ın idare tarzına hücum ederek iktidarı bırakması gerektiğini açıkça söylemekten çekinmemiştir. Osman'a karşı olan ayaklanmada da rolü olduğu söylenir; fakat Osman'ın evi kuşatıldığı zaman (Yevm-üd-dâr vakası) A., Medine'de olmayıp, Hac için Mekke'ye gitmiş bulunuyordu; bununla beraber, A. nin bir ihtiyat tedbiri olmak üzere Mekke'ye gitmiş olduğunu söyliyenler de vardır.

A., Osman'ın öldürüldüğünü ve Ali'nin halife seçildiğini öğrenince Medine'ye dönmemiş, Ali'yi Osman'ın katli ile suçlandırarak onun kanını dâva etmiş. Müslümanları Ali'ye karşı kışkırtmağa başlamış ve bu hususta bir önder rolü oynamıştır. Önceleri Osman'ın hal'i hususunda (katlini istemedikleri muhakkaktır) ellerinden geleni yapan, fakat Ali halife olunca istediklerini elde edemiyeceklerini anladıklarından ondan ayrılan ve bu devrin Ali'den sonra iki büyük kişisi bulunan Talha (bk. TALHA B. UBEYDULLAH) ve Zübeyr (bk. ZÜBEYR B. EL-AVVAM) de muhaliflere katılmışlar, sonra bu kuvvetli kişilere Abdullah b. Amir, Sai'd b. As ve Velid b. Ukba gibi birçok tanınmış kimselerin de katılması üzerine, muhalif taraf ağır basmağa başlamış, Ali bu yüzden sarfettiği büyük gayretlere rağmen. biat'ından dönen «âsîlere» karşı Medine'de ancak küçük bir kuvvet toplıyabilmişti.

Başta A. olmak üzere, Talha ve Zübeyr'in önderliği altında bulunan muhalif taraf, Ali'ye karşı daha esaslı bir mücadeleye girişmek için, Talha ve Abdullah b. Amir'in birçok tarafçısı bulunan Basra'ya hareket etmişler, daha yolda iken, kendilerine katılanlarla mevcutları, 3000 e yükselmişti ki, bu, Ali'ye karşı bir isyan hareketinden başka bir şey değildi.

Ali, kendisine biat etmemiş olan ve çok kuvvetli bir rakip gördüğü Muaviye'yi bu durum karşısında ikinci plâna bırakarak, toplıyabildiği tarafçılarla birlikte A. ve tarafçılarının arkasından hareket etmiş, fakat önce Kûfe'ye giderek burada yeni kuvvetler sağladıktan ve hususiyle Malik el-Eşter'den yardım gördükten sonra, Basra üzerine yürümüştür. Burada iki taraf arasında kanlı bir çarpışma olmuş (aralık 656), A. de bir deve üzerinde olduğu halde savaşa katıldığından, bu vakaya Cemel (= deve) Vakası (b. bk.) adı verilmiştir. Savaş sonunda Ali galip gelerek A. esir edilmiş, Talha, harbde yaralanarak ölmüş Zübeyr de, savaş henüz bir sonuca varmadan, kendi isteğiyle dönerken, yolda Amr b. Curmuz adında birisi tarafından öldürülmüştür. A., her ne kadar Ali'nin yanında kalmak ve düşmanlarına karşı savaşlarında beraberinde bulunmak istemişse de, Ali bu teklifi kabul etmediğinden, onun isteği üzerine Medine'ye dönmek zorunda kalmış ve bu suretle tarihî rolü sona ermiştir. Bununla beraber Hasan (Ali'nin oğlu) ın ölümünde yeniden meydana çıktığını görüyoruz; onun, Peygamberin yanına gömülmesine engel olmak istemişse de halkın israrı ve gösterdiği heyecan üzerine, sonunda buna da razı olmak zorunda kalmıştır.

A. zekâsı ve çok kuvvetli hafızasiyle tanınmıştı; hadîs rivayet edenlerin başta gelenlerinden biridir; Muhammed'e ait birçok tarihî olayların tespitinde onun rivayetlerine dayanıldığı gibi, Muhammed'den 2210 hadîs rivayet ettiği, din meselelerinde büyük bir bilgi sahibi bulunduğu ve bu hususlarda çok kere kendisine başvurulduğu söylenir.

AYŞE HUBBA HATUN (XVI. yüzyıl), Türk şairi. Şeyh Ak Şemsettin'in kızı ve Selim II. nin öğretmeni bulunan Şems Çelebi'nin karısı. Âşık Çelebi, A. u diğer kadın şairlerle karşılaştırarak hepsinden üstün olduğu sonucuna varır. A., şiir türlerinin hepsinde eser vermiştir. Divanından başka üç bin beyitten fazla tutan *Hurşid ü Cemşid* adlı bir de mesnevisi olduğu tezkirelerde kayıtlıdır.

AYŞE SULTAN, Bayezid II. nin karısı ve Yavuz Selim'in annesi. Dülkadıroğulları'ndan Alâüddevle Bozkurt (hük. 1479-1515) un kızıdır. Şah Budak yüzünden Fatih Mehmet zamanında bir müddet karışmış olan Osmanlı-Dülkadır münasebetleri bu evlenme ile tekrar yoluna girmiştir. A., Yavuz'u 1470 te kocasının vali olarak bulunduğu Amasya'da doğurmuştur.

AYŞE SULTAN, Osmanlı padişahlarından bazılarının tanınmış devlet adamları ile evlendirilmiş olan kızları.

1 — Kanuni Sultan Süleyman'ın Mihrimah sultandan doğan kızı (ölm. 1594). Sadrazam Semiz Ahmet paşa ile evlendirilmiştir.

2 — Murat III. ün kızı (ölm. 1605). 1595-1597 ve 1599 yıllarında sadrazam bulunan Bosnalı İbrahim Paşa ile evlendirilmiştir.

3 — Ahmet I. in kızı (ölm. 1656). 1611 de henüz 6 yaşında iken sadrazam Nasuh paşa ile evlendirilmiştir. 1614 de kocası A. nın gözü önünde boğdurulmak suretiyle öldürülmüş ve çok zengin olan Nasuh paşa'nın bir kısım serveti A. a kalmıştır. A. 1626 da sonradan iki defa sadrazam olan Ahmet Paşa, Hafız (b. bk.) ile evlendirilmiş, 10/2/1632 günü ayaklanan ve saraya hücum eden sipahilerin kocasını padişahın gözü önünde öldürmeleri üzerine tekrar dul kalmıştır. Bu olayın üstünden bir ay bile geçmeden kardeşi Murat IV. ün emriyle Diyarbakır valisi Murtaza paşa'ya verilmiş ve 1630 da paşanın Revrn'da ölümüne kadar nikâhında kalmıştır. 1637 de kubbe vezirlerinden Celep Ahmet paşa ile evlendirilen A. 1644 te dördüncü kocasının ölümü üzerine yine dul kalmış ve 1645 te Adana valisi bulunan ve sonradan kaptan paşa olan ve Girit kuşatmasında bir top güllesiye şehit düşen Ahmet paşa, [Voynok] (b. bk.) ile evlendirilmiştir. 1644 te de ipşir Mustafa paşa'yı sadrazam yaparak İstanbul'a getirtmek ve sonradan ortadan kaldırılması çaresine bakmak siyasetini güden Osmanlı sarayı, yeni sadrazamın sözde itibarını artırmak için kendisini damat edinmeyi

çıkarına uygun görmüş ve genç padişah Mehmet IV. halasını İpşir paşa'ya vererek altıncı defa evlendirmiştir (28. II. 1655). A. bu sefer de ancak iki ay kadar evli kalabilmiş ve son kocasının da boğdurulmak suretiyle idamından birkaç yıl sonra ölmüştür.

4 — Mustafa II. nin kızı (büyük) (1697-1752). 1708 de Köprülü Numan paşa (ölm. 1719), 1719 da Eğriboz muhafızı Silâhtar İbrahim paşa (ölm. 1723), 1724 te Hotin muhafızı Mustafa paşa (ölm. 1717) ile evlendirilmiştir.

5 — Ahmet III. ün kızı (küçük) (1718-1775). 1727 de silâhtar bulunan ve 1730 Patrona ayaklanmasından sonra sadrazam olan İstanbullu Mehmet paşa (ölm. 1737), 1740 ta Topal Osman paşa'nın oğlu Rumeli Beylerbeyi vezir Ahmet Ratip paşa (b. bk.) ve 1758 de Tırhala mutasarrıfı olup 1770 de sadrazam olan silâhtar Cihangir'li Mehmet paşa (1710 - 1778) ile evlendirilmiştir.

AYŞÎ (XVII. yüzyılın ikinci yarısı), Türk şairi. Şam'da doğmuş, yine orada ölmüştür. Mevlevidir. Esrar Dede tezkiresinde 1650 sıralarında öldüğü yazılı ise de eldeki 110 beyitlik küçük bir mesnevisi 1686 da yazıldığına, 1690 yılında da bir tarih düşürmüş olduğuna göre, A. nin bu yıldan sonra ölmüş olması lâzımdır.

A. nin Bağdat'ta yazılmış bulunan divançesi Üsküdar'da Kemankeş kitaplığındadır (No. 202). Mesnevisinin yalnız 17 beyti divançesinde kayıtlıdır.

AYTAŞI, ortoklas feldispatların sedef parıltılı, mavimsi renkte olan, bezemede kullanılan bir çeşididir. Seylan adasında çıkar.

AYTOUN [*eytun* veya *ētn* ok.], **Sir Robert** (1570-1638), İskoç şairi. Andrew Aytoun of Kinaldie'nin oğludur. Fifeshire'da doğmuş, Londra'da ölmüş, Westminster Abbey'ye gömülmüştür. Andrews üniversitesinde okumuş, James VI. İngiltere kıralı olunca, A., Paris'te Lâtince bir övgü yazmış, bunun üzerine sarayın gözüne girmiş, ve 1612 de kendisine şövalyelik verilmiştir. James I. ve Charles I. zamanlarında kıraliçelerin özel kâtipliğini yapmıştır. A., güney edebiyatını örnek alan ilk İskoç yazarlarındandır.

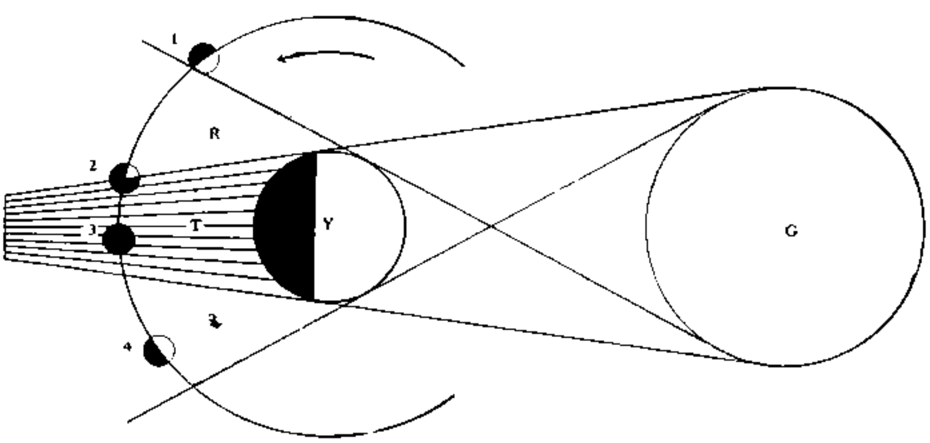
A. un Lâtince şiirleri *Delitiae Poetarum Scotarum* [Amsterdam, 1637] adıyla basılmıştır. İngilizce şiirleri, Sir John Aytoun tarafından toplanarak elyazması halinde British Museum'da korunmuştur.

İngilizce şiirlerinin bazılarını ilk defa «Watson Collection» [1706-11] ve «Baunatyne Miscellani» [1827] de yayımlamış, daha sonra Lâtince ve İngilizce şiirlerinin hepsi bir arada olarak, Charles Rogers tarafından *The Poems of Sir Robert Aytoun* (Sir R. A. un şiirleri) [Londra 1844 ve 1871] adiyle yayımlanmıştır. Eserlerinin ikinci baskısı birincisinden daha iyi olmakla beraber yine kusursuz değildir. Buradaki şiirlerin bazılarının başkalarına ait olduğu sonradan anlaşılmıştır.

AYTOUN [*eytun* veya *ētn* ok.], **William Edmondstoune** (1813-1865), İskoç şairi ve mizahçısı. Sir Robert A. ile aynı sülâledendir. Edinburgh üniversitesinde ve Almanya'da Aschaffenburg'da okumuştur. 1840 ta İskoçya barosuna girmiştir. İlk defa *Poland, Homer and other Poems* (P., H. ve diğer şiirler) [1832] adlı kitabını bastırmış, 1836 da «Blackwood's Magazine» e yazı yazmış ve 1839 dan ölümüne kadar bu derginin yazarları arasında çalışmıştır. 1841 de tanıştığı Theodore Martin ile birlikte birçok mizah ve yergi dergilerine yazdıkları şiirleri sonradan *The Bon Gaultier Ballads* [1855] adlı kitapta toplamışlardır. Bunlar daha sonraları W. S. Gilbert gibi yazarlara örnek olmuştur. A., hususiyle parodi yazmakta başarı göstermiştir. 1845 te Edinburgh üniversitesi rethorik ve edebiyat profesörlüğüne, Tory partisine hizmetleri yüzünden de Orkney ve Zetland sheriff'liğine atanmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: Şiirler: *Lays of the Scottish Cavaliers* (İskoçya şövalyelerinin manzum hikâyeleri) [1848], *Firmilian, a spasmodic Tragedy* (F., bir spasmodik [b. bk.] tragedya) [1852], *Bothwell, a Poem* (B., bir şiir) [1854] *Collection of the Ballads of Scotland* (İskoçya balladlarının kolleksiyonu) [1858]; roman: *Norman Sinclair* [1861].

AYTUTULMASI, Yer'in, Güneş ile Ay arasına gelmesi ve böylece Ayın Güneş ışığını alamıyarak Yer'in gölgesi içine girmesi ile bir A. olur.

Ayın yürünge düzlemi Yer'inkine (ekliptiğe) yaklaşık olarak $5^{\circ}\ 9'$ kadar eğiktir. Eğer her iki düzlem birbirine yapışık olsalardı, bu takdirde her tamay zamanında Ay Yer'in gölgesi içinde kalacak ve bir A. olacaktı. Fakat yürünge düzlemlerinin birbirine eğik olmaları yüzünden tamay zamanlarında çok kere Ay, Yer'in koni şeklindeki gölgesinin altından veya üstünden geçerek A. olmaz. Eğer Ay tamay zamanında yürüngesinin çıkma veya inme düğümlerinden birinin yakınında (13° den daha yakın) bulunursa, bu takdirde bir A. olur. Ay tamamen tam gölge içine girerse, bir tamtutulma (Tamay) ve bir parçası gölgeye girerse, bir Kısmî tutulma (Kısmî A) olur. Tam A. ında ay çok zaman tamamen karanlık görünmeyip bakır kırmızısı renkte

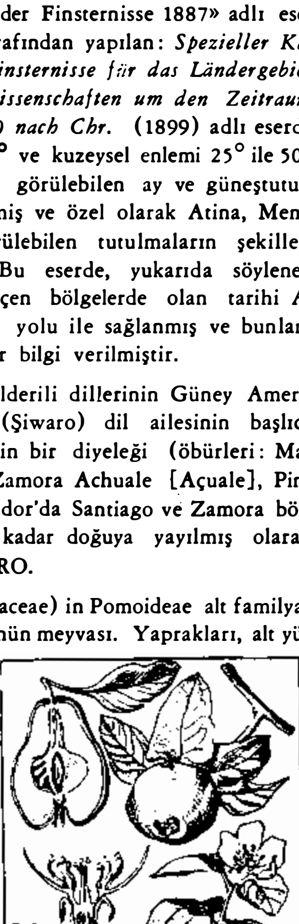
AYTUTULMASI
G: Güneş; Y: Yer; T: Tamgölge bölgesi; R: Yarıgölge bölgesi; 1, 2, 3, 4: aytutulması zamanında Ayın değişik durumları

görünür. Bunun iki sebebi vardır: 1) Ayın Yer'e yakın bulunması, 2) Yer atmosferinde güneş ışığının kısa dalgaboyunda (mavi ışık) olanların ötekilerden daha çok absorbe edilmesi ve böylece atmosfer içinde kırıldıktan sonra

ayın yüzü üstüne kırmızı ışığın düşmesidir ki, bu ışık altında ay sönükleşmiş kırmızımtrak bir ışık altında görünür. Bir yıl içinde 3 ten fazla A. olamaz. Bir A. Yer'in her noktasından görülebilir, yeter ki Ay bu noktanın ufku üstünde bulunsun. A. zamanında Ay inme ve çıkma düğümlerinden birinin yakınında bulunduğundan, bir A. önceki A. ndan tam sayıda sinodik ve drakonik ayların geçmiş olması gerekir. 223 sinodik ay. 242 drakonik aya eşit olup bu zaman aralığı 18 yıl 11 gündür. Bu sebepten her A. 18 yıl 11 günde tekrarlanır. Bu devre Kaldeli'lerce de bilinmekte olup buna *Saros* veya Kalde'li periyodu denir. M. Ö. 1207 yılından M. S. 2163 yılına kadar bütün ay ve güneş tutulmaları (5200 aytutulması ve 8000 güneştutulması) Oppolzer'in «Kanon der Finsternisse 1887» adlı eserinde verilmiştir. Ginzel tarafından yapılan: *Spezieller Kanon der Sonnen und Mondfinsternisse für das Ländergebiet der klassischen Altertumswissenschaften um den Zeitraum von 900 vor Chr. bis 600 nach Chr.* (1899) adlı eserde doğusal boylamı 10° ile 50° ve kuzeysel enlemi 25° ile 50° arasında bulunan bölgelerde görülebilen ay ve güneştutulmaları hesap edilip bildirilmiş ve özel olarak Atina, Memfis, Roma ve Babil'den görülebilen tutulmaların şekilleri ile süreleri de verilmiştir. Bu eserde, yukarıda söylenen zaman aralığında ve adı geçen bölgelerde olan tarihi A. ve güneş tutulmaları hesap yolu ile sağlanmış ve bunlara dair bibliografya ile kısa bir bilgi verilmiştir.

AYULİ, Amerika kızılderili dillerinin Güney Amerika bölümüne giren Xíbaro (Şiwaro) dil ailesinin başlıca üyesi olan asıl Xíbaro dilinin bir diyeleği (öbürleri: Makas, Gualakiza, Aguaruna, Zamora Achuale [Açuale], Pintuk, Miazal, Morona). Ekvador'da Santiago ve Zamora bölgelerinde, Pastaza ırmağına kadar doğuya yayılmış olarak konuşulmaktadır; bk. XÍBARO.

AYVA, gülgiller (Rosaceae) in Pomoideae alt familyasından *Cydonia vulgaris* türünün meyvası. Yaprakları, alt yüzünde sık, beyaz tüylü ve tam; çiçekleri iri kısa saplı, pembe ve meyva dalcıklarının ucunda tek bir halde; meyvası, iri, elma veya armut biçiminde, yumru - yumru, limon sarısı ve üzeri sık ve keçemsi tüylü kabuklu, güzel kokulu, sert, çok posalı ve mayhoş etli, beş sayı daki çekirdek evinin herbirinde 2 den fazla çekirdekli bir çalı veya ağaççıktır.

AYVA

Ekmek ayvası, şeker gevrek gibi bazı çeşitlerinde meyvaların eti gevrek, tatlıca, sulu ve az tatlı olduğundan sofralık olarak kullanılabilmektedir. Genel olarak komposto, marmelât, ezme, reçel, jele, şurup şekillerinde işlenerek harcanır. Doğu ilerimizde taze yapraklarından sarma yapılır. Komposto, veya hoşafı hastalara ferahlatıcı etki yapmakla beraber biraz da peklik verir.

Ayva ağacı, çelikle ve hele daldırma ile kolayca vegetatif olarak ve aşısız çoğaltılabilir. Kuvvetli büyümiyen armut çeşitlerini bodur şekillerde yetiştirmek için anaç olarak da kullanılır. Bu maksatla kuzey ormanlarımızdaki yabani ayva çekirdeklerinden elde edilen fidanlardan da faydalanılabilir.

Ayva sıcak ılıman iklim ister. Orta ağırlıkta nemlice topraklardan hoşlanır. Kurak bölgelerde sulanması gerekir. Geç çiçek açtığından ilkbaharda don tehlikesini atlatır. kendi kendini dölleyebildiğinden tek çeşitli olarak da dikilebilir.

Önemli çeşitleri: Ekmek ayvası (İzmir, Kocaeli), Limon ayvası (Amasya), Şekergevrek (Bilecik, Edirne), Tekkeş ayvası (Edirne), Tavşanbaşı (Burdur).

Ayvanın anavatanı Güney Kafkasya ve Kuzey Anadolu'dur. Kültür kaynak yeri de buralarıdır. Eski Yunanistan'da ayvanın M. Ö. 650 yıllarında sözü edilmeğe başlanmış, buradan İtalya'ya ve öbür kültür memleketlerine geçişi daha sonraları olmuştur.

Ayvanın bağlı bulunduğu *Cydonia* cinsinden, Doğu Asya'dan gelme, *Cydonia Japonica* (hüzme durumunda kırmızı çiçekli ve dikenli bir çalı) ve Güney Çin'den gelme *Cydonia sinensis* (gül kırmızı çiçekleri) gibi süs ağaççıkları da vardır.

AYVACIK: 1 — Çanakkale iline bağlı ilce. Nüfusu 20 458 (1945), yüzölçümü 796 km² dir. Merkez bucağının nüfusu 10 196, köy sayısı 36 dır. Gölpınar ve Küçükkuyu bucaklarında da 62 köyü vardır.

2 — Çanakkale'ye bağlı ilce merkezi. Nüfusu 2406 (1945) dır. Kıyının ayrı noktalarından 10-15 km uzaklıkta bulunan A. ın denizden yüksekliği 250 m kadardır. A., Çanakkale'ye 75 km lik bir şose ile bağlı olan A. la Çanakkale arasında her gün otobüsler işler. Küçükkuyu iskelesi 27, Behram iskelesi 22 ve Babakale iskelesi 50 km uzaktadır.

A. çevresinden elde edilen palamut, zeytin, armut, mazı ihraç edilir ve sebzesi ile meyvası da boldur; hayvancılık (kasaplık ve binek), ormancılık gelişkindir. Bir un fabrikası, Ziraat Bankası şubesi vardır. Cuma günleri pazar kurulur. Belediyesi 1876 da kurulmuştur. Yakınında Behram harabeleri vardır.

3 — Samsun'un Çarşamba ilcesine bağlı bir bucak. A. bucağının merkezi Çarşamba kasabasının 24 km güneyinde, Yeşilırmak kıyısında, 637 (1945) nüfuslu A. köyüdür. Köyün çevresinde orman ve fundalıklar vardır. Evleri dağınık olup, ahşap ve damları tahta ile örtülüdür. Tahıl ve tütün ekilir. A. bucağına bağlı 19 köy 12 565 (1945) nüfus vardır.

4 — Balıkesir'in Gönen ilcesine bağlı Tütüncü bucağının merkezi. Nüfusu 576 (1945). A. Gönen ovasının doğusunda, Suçıktı deresi boyunda ve ilce merkezinden 7 km uzaktadır.

AYVALI, Malatya'nın Darende ilcesine bağlı bucak. Eski adı ve bugünkü merkezi Kuluncak'tır. A. bucağının nüfusu 8945, merkezinin nüfusu 315, köy sayısı 25 (1945) tir. Bucağın ayrıca A. adlı 1407 nüfuslu bir köyü de vardır. A., Darende'nin 24 km kuzeyinde, A. Tohmasu denilen derenin bir kolu (Ayvalı çayı) üzerindedir.

AYVALIK: 1 — Balıkesir'e bağlı ilce. Yüzölçümü 319 km², nüfusu 24 742 (1945) dir. Merkez bucağının 6, Altınova bucağının 12 köyü vardır. A. kasabası karşısındaki Alibey (b. bk.) adası da ayrı bir bucaktır.

2 — Balıkesir iline bağlı ilce merkezi. A., Edremit körfezi güneyinde, Alibey adasının karşısındadır. Nüfusu

13 650 (1945)dir. Limanı XIX. yüzyıl sonlarında taranarak gemiler için yanaşılır bir hale getirilmişti. A., 160 ve 165 km uzunluğunda birer yol ve günlük otobüs seferleriyle Balıkesir ve İzmir'e, deniz yoliyle (haftada iki defa uğrıyan vapurlarla) İstanbul ve İzmir'e bağlıdır. Belediye sınırları içindeki alanın yüzölçümü 420 hektardır. Halkın geçimi zeytincilik, zeytinyağcılık ve sabunculuğa dayanır. Çevresinde bir miktar tahıl, tütün ve A. ihtiyacını karşılıyacak kadar sebze elde edilir. 24 zeytinyağı, 2 pirina, 4 un, 2 çırçır, 1 buz, 25 sabun fabrikasiyle 15 zeytinyağı fabrikası, 2 tamir atölyesi, 2 kaynak demirhanesi, çorap ve fanila örümevleri, Ziraat, İş ve Osmanlı bankalarının birer şubesi, Tarım Satış Kooperatifi iki sebze pazarı 500 den çok mağaza ve dükkânı vardır. A. ta perşembe günleri pazar kurulur; elektrik akaryakıtla elde edilir,

Şehirde 1,5 hektarlık belediye parkı, eskiden çıplak olan sırtlar üzerinde emek ve dikkatle yetiştirilmekte olan 18 000 ağacın bulunduğu çamlığı vardır. İçme suyu kuyular ve sahrınçlardan sağlanır.

A. ın dispanseri, doğum evi, ortaokulu ve orta sanat okulu, dikiş yurdu, Halkevi, şehir klübü, sineması ve spor alanı, doğal plajları vardır.

Tarih: A. ın karşısında bulunan Alibey adasiyle yanındaki küçük adalarda eski çağlarda Yunan sömürgeleri bulunmakta olduğu ve şimdiki A. ın da bugünkü yerine sonradan nakledildiği sanılmaktadır. Bununla beraber, buranın Türkçe adının öteden beri Rum'lar arasında Ayvali şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. XIV. yüzyılın ilk yarısında başlıyan Osmanlı idaresi zamanında çeşitli tarım ve ticaret işleri ile zenginleşen A. okulları ile dolayındaki Rum'lar için bir kültür kaynağı haline gelmiştir.

1770 te Çeşme olayından kurtulabilenler, kara yolu ile İstanbul'a dönerlerken A. Rum'larından ilgi ve yardım gördüklerinden, bura halkına padişah tarafından birtakım ayrıcalıklar da bağışlanmış ve böylece A. Rum'ları bir çeşit ve yerel özerklik de elde etmişlerdir.

A., XIX. yüzyılın ilk yarısında Yunan bağımsızlık hareketine katılmış, bunun üzerine A. ile dolayındaki Türk kasabaları arasında amansız bir çarpışma başlamıştır. A. ın Etnikē Hetaireia derneği ile ilgisi olduğu anlaşılınca hükümet buraya kuvvet göndererek halkın silâhlarını toplamak istemiş, fakat Rum'lar evlerini yakarak adalara kaçmışlar ve silâhlarını vermemişlerdir. 10 yıl sonra bunların yerlerine dönmelerine izin verilmiş ve A. yeniden ve çarçabuk gelişmiştir. XIX. yüzyıl sonralarında şehir eski zenginliğini bulmuş ve liman taranarak gemilerin kıyıya yaklaşmalarına elverişli bir hale getirilmiştir.

İzmir'in işgalinden sonra A. da 29 mayıs 1919 tarihinde, buradaki Türk'lerin yerli Rum'lara karşı korunması gibi gülünç bir sebep ileri sürülerek, Yunan'lılar tarafından işgal olunmuştur. Fakat burada bulunan 172 nci piyade alayının komutanı yarbay Ali (bk. ÇETİNKAYA, Ali) İstanbul'daki hükümetin emrine uymamış, gönüllü halktan bir millî kuvvet toplamış ve alayı ile bu kuvveti destekliyerek düşmana karşı savaşa girişmek suretiyle Kurtuluş Savaşı tarihimizde A. cephesi adını alan mukavemet hareketini düzenlemiştir. Üç buçuk yıl düşman işgali altında kalan A. büyük taarruzdan sonra 15 eylül 1922 de kurtarılmıştır. Lausanne Antlaşması uyarınca Türkiye ve Yunanistan devletleri ara sında kabul edilen nüfus değişimi esası gereğince A., Rum'ları Yunanistan'a göçmüşler; Midilli, Girit ve Makedonya'dan gelen Türk'ler buraya yerleştirilmişlerdir.

AYVANSARAY, İstanbul'da Haliç'in İstanbul kıyısında bir semt ve iskele. A., çeşitli işçilerle, gemicilerin ve küçük esnafın çoğunlukla bulunduğu bir yerdir. Çeşitli imalâthaneleri, dokuma, konserve, kurşunkalem fabrikaları, kalafat yerleri ve ünlü bir değirmeni vardır. İstanbul'un kara suru ile deniz suru burada birleşirdi. A. nın iç kısmı Lonca adını taşıyan büyük bir çingene mahallesidir.

İstanbul'un Haliç'e açılan ve fetihten sonra yaptırılan bir kapısı da A. kapısı adını taşımaktadır. Semtin ve kapının bu yolda adlandırılması Bizans devrinde bu kapı yakınlarında bulunan sarayın «Büyükler sarayı» diye anılmış olmasından ileri gelmektedir.

AYVAT BENDİ, İstanbul'da Belgrat Ormanları'nda Ayvat deresi üzerinde bir su bendi. Osmanlı hükümdarı Mustafa III. tarafından yaptırılmıştır (1766). Deniz yüzünden 102 m yüksektir. 150 000 m^3 su toplamaktadır. Suları, İstanbul'da Kırkçeşme diye anılan su şebekesine akmaktadır.

AYVAZ, Köroğlu hikâyelerinin hepsinde raslanan bir kahraman; Köroğlu'nun, güzelliğini ve yiğitliğini işittiği ve kaçırıp Çamlıbel'e getirdiği delikanlı. Birçok söylentilerde Köroğlu'nun A. a uzaktan uzağa âşık olduğu anlatılır. Fakat, İstanbul'da taşbasması olarak yayımlanmış olan Köroğlu hikâyesinden başka hikâyede, A. ın, Çamlıbel'e geldikten sonra Köroğlu'nun «mahbubu» olduğu söylenmemiştir. Hepsinde A., Köroğlu'nun beylerinden, savaş arkadaşlarından, keleşlerinden biridir; çok defa o, Köroğlu'na kâtiplik ve yaverlik vazifesinde görülür. Bazı söylentilerde, manevî evlâdı bir söylentide (Özbek söylentisi) «veliahdı» rolünde görülür. Maraş söylentisindeki şiirlerden birinde Köroğlu ondan «Küçücükten büyüttüğü, üğrüleyip uyuttuğu, mah yüzünü seyrettiği Han Ayvaz» diye bahseder.

Anadolu söylentisi Köroğlu hikâyelerinde A. Üsküdarlıdır. Anadolu dışı anlatmalarda onu başka memleketlere mal ederler: İran Azerbaycan'ında meydana gelmiş bir Köroğlu hikâyesinde Urfa'lıdır; Özbek anlatmasında Gürcistan'lıdır. A. ın maceraları Köroğlu hikâyelerinde uzun bir bölüm tutar; her kahramanın macerasını ayrı bir hikâye halinde geniş ölçüde veren Azerbaycan ve Doğu Anadolu anlatmalarında, 12 veya 24 «kol» içinde, «Ayvaz kolu» da vardır; bu adla anılan kol, A. ın Kasapbaşı'ndan hile ile kaçırılmasını ve Çamlıbel'e getirilmesini anlatır.

A. ın Üsküdar'lı olduğunu kabul eden söylentiler oldukça yaygındır. Bununla, İstanbul'daki Üsküdar mı anlaşılmalıdır? ve Köroğlu hikâyelerine oğlunun maceraları karışmış olan Üsküdar'lı bir Kasapbaşı yaşamış mıdır? Bu hususta kesin bir şey söylenemez. Köroğlu hikâyelerinde Türkmen kabilelerinden birçoğunun isimleri geçer. Bu hikâyelerdeki maceralardan pek çoğunun Türkmen'lerle ilgisi vardır. Öte yandan, XVIII. yüzyıl başlarına ait bir belgede «Üsküdar Türkmeni» adiyle bir aşirete raslıyoruz. Bundan da, A. ın Üsküdar'lı Türkmen aşiretinden bir delikanlı olması ihtimali bulunduğu meydana çıkıyor.

Köroğlu ile birçok arkadaşlarını XVI. yüzyıl sonlarının ünlü Celâlî'leri arasında gösteren belgeler vardır; Celâlî'lerden bahseden 1587 tarihli bir hükümde Köroğlu hikâyelerinde adı geçen kişilerin adlarını hatırlatan isimler arasında Ivaz adlı bir Celâlî'den de bahsedilmektedir. Fakat, belgede bunun, Köroğlu ile ilgisini gösteren herhangi bir kayıt yoktur. Bununla beraber, yine bu çeşit belgelerden başka birinde (1580 tarihli hüküm), Bolu

civarında zuhur etmiş eşkiya Köroğlu'nun «çektiği» (=zorla kaçırdığı) bir «emred oğlan»dan bahsediliyor. Belki de bu, hikâyelerdeki A. ın tarihî simasıdır.

AYVAZOVSKİ, İvan Konstantinoviç (1817-1900), Rusyalı deniz ressamı. Kırım'da Feodosya (Kefe) da doğmuş, orada ölmüştür. Önceleri Fransız ressamı Joseph Vernet'nin Ermitage müzesindeki eserlerinden kopyalar yaparak meslek hayatına atılan A., sonradan yüksek öğrenimini yaptığı Petersburg güzel sanatlar akademisinde Philippe Tanneur'den ders alarak kendini yetiştirmiştir. 1839 dan 1844 de kadar İtalya, İspanya ve Fransa'ya 1846 da doğuya geziler yapmıştır. XIX. yüzyılın son Rus romantik ressamları arasında yer almıştır. Paris'te eserlerini sergilemiştir. Fırtınalı denizleri kontrastlı renklerle işlemede başarı gösteren bir ressam olarak tanınır. Çar Nikola I. tarafından sanatçıya Karadeniz ve Baltık Rus limanlarından birçok manzara resimleri yaptırılmıştır. Bazı yabancı ressamları Türkiye'ye getirtmiş olan Abdülâziz, A. yi de, resimler yaptırmak üzere İstanbul'a çağırmıştı. Türkiye'de kaldığı müddet içinde birçok eser yapmıştır. Topkapı sarayı müzesi resim galerisinde sanatçının imzasını taşıyan bazı padişah portreleri, ve Dolmabahçe sarayında da bazı tabloları vardır. 50 yıl içinde 4 000 den fazla eser vermiştir. Moskova ve Petersburg müzelerinde bulunan *Tufan*, *Dokuzuncu dalga*, *Dünyanın yaradılışı* adlı eserleri en önemlileri arasında yer almaktadır.

AYYÂR, Arapça *ʿa. y. r.* kökünden gelen bu kelime aslında hırsız, haydut anlamına gelir. Sonradan semantik bir değişimle serseri, çapkın, hilekâr ve kurnaz anlamlarında kullanılmıştır. Türkçeye de daha ziyade «kurnaz» karşılığı olarak geçmiştir.

A. kelimesi ayrıca, Ortaçağ İslâm âleminde, herhangi bir ülkede kurulan toplum düzenini türlü gayelerle bozmağa çalışan, devlet otoritesini hiçe sayarak kendi çıkarlarına göre serbesçe harekete çalışan bir zümreye de alem olmuştur.

Tarihî kaynaklardan, kendi aralarında özel bir teşkilâtları olduğu anlaşılan ve «ayyârân» diye anılan bu zümre, hususiyle hilâfet otoritesinin zayıflıyarak bir çok küçük devletlerin kurulduğu VIII. - X. yüzyıllarda İran ve Türkistan'da, hattâ Irak'ta çok önemli roller oynamıştır. Bu yüzyıllarda hemen hemen her büyük İslâm şehrinde, çoğunluğunu işsiz güçsüz kalmış esnaf tabakası ile ayaktakımının teşkil ettiği A. ların birçok karışıklıklar çıkardığı görülmüştür. Bir merkeze bağlı oldukları hakkında şimdilik hiçbir şey bilinmiyen ve ayrı ayrı bölgelerde bağımsız olarak hareket eden A. lar arasında sivrilen bazı şahsiyetler önemli mevkilere de geçmişlerdir. Meselâ Saffarî devletinin kurucusu Yakup b. Leys, başlangıçta A. iken nüfuzunu arttırarak Sîstan'a hâkim olmuştur.

AYYÂR BEG, Karahanlılar zamanında ün alan Karluk komutanlarından. A. asîl bir aileden olmamakla beraber zekâ ve kabiliyeti sayesinde yükselmiş ve bu devletin ordusunda, Karluk fırkasının başına geçmişti. «Zamanının en iyi suvarisi» olarak gösterilen A. bir sene süreyle Maverâünnehir bölgesi sipehsâlârlığında da bulunmuştu. Fakat 1163 te tahta geçen Ebu'l-Muzaffer Kılıç Tamgaç Han Mesud b. Ali zamanında, asıl sebebi bilinmiyen büyük bir isyan hareketine girişmiş, üzerine yürüyen Han'ın ordusu ile Zâmîn ve Sâbât arasında karşılaşmış, savaş sırasında bütün safları yararak Han'ın bulunduğu yere kadar gelmiş, fakat etrafı sarılarak esir düşmüştür. Han, huzuruna getirilen bu büyük komutanı derhal öldürtmüştür.

AYYAŞLIK (Huk.), ispirtolu içki içmek arzusuna karşı koyamamak hali. Bunda alışkanlık esastır. Sarhoşluktan farkı, sarhoşluğun geçici oluşudur. Bir kimsenin A. olması kısıtlanmasını gerektirir (Türk Medenî Kanunu, mad. 356).

ÂZAD, Sasaniler devrinde İran'ın dört toplum sınıfından biri. Bu dört sınıf şunlardı: 1. şahdaran (Prensler), 2. vaspuhran (büyük aileler), 3. vuzurgân (büyükler), 4. âzâdan (hür insanlar). Bazı araştırıcılar sonuncuların suvari köylü sınıfı olduğunu tahmin etmektedirler.

ÂZAD, Mevlâna Ebu'l-Kelâm Ahmet (doğ. 1888), Hint bilim ve siyaset adamı ve önderi. Mekke'de doğmuştur. El-Ezher üniversitesinde okumuş, kuvvetli bir İslâmî eğitim görmüş ve genç yaşındanberi yayım alanına atılarak Hindistan Müslümanlarını uyandırmağa çalışmıştır. A., Hindistan'da bu yolda yürüyen ilk Müslüman olmuş, bu yüzden hükümet tarafından kovuşturulmuş, zaman zaman hapsedilmiş, fakat hiçbir sebeple çalışmalarının hızı kesilmemiştir. 1912 yılında ordu diliyle El-Hilâl gazetesini çıkarmış, hükümet bu gazeteyi kapatınca *El-Belâğ* adiyle yeni bir gazete yayımlamış ve daima hürriyeti, insan haklarını ve egemenliği savunmuştur. A., Birinci Dünya Harbi'nde Hint Müslümanlarının İngiltere hesabına harbetmemeleri için çok uğraşmış ve İslâm kongrelerinden bu yolda kararlar sağlamıştır. Mütareke yıllarında da Türkiye'ye yapılan haksızlıkları protesto etmiş ve bütün Hint Müslümanlarını arkasından sürüklemiştir. A., birkaç defa Hint Millî Kongresi başkanlığına seçilmiştir. Bu makama ilk seçildiği zaman 35 yaşında bulunuyordu. A. o yaşta bu yüksek göreve seçilen ilk Hint'lidir. Bütün Hindistan halkının şefliği demek olan bu yüksek mevkide bulunduğu sıralarda çok önemli kararlar alınmasını sağlamıştır. İngiltere 1941 yılında Hindistan işini halletmek için Hindistan'a ünlü bir temsilci (Sir Stafford Cripps) göndermiş ve İkinci Dünya Harbi'nden sonra Hindistan'a egemenlik verileceğini vadetmiş, fakat A. ve arkadaşları bu vadin hemen yapılmasını istediklerinden görüşmeler başarılı bir sonuca erememişti. Bunun üzerine Hint Millî Kongresi «medenî isyan» (silâhsız ayaklanma) ilân ederek İngiltere'yi sıkıştırmağa başlamıştır. Bu olaydan sonra A. ve arkadaşları bir müddet hapsedilmişlerdir. Din duyguları ve bilgisi çok kuvvetli bir önder olan A., medenî isyan hareketini İngiltere ile Hindistan arasındaki silâh ve kuvvet farklarını gözönünde tutarak milletine tavsiye ettiğini yazılarında ve nutuklarında belirtmiştir. A., Hint-Müslüman birliği tarafçısıdır. Kongre başkanı bulunduğu sırada, Hindistan, egemenliğine kavuşmuştur. Gandi, en yakın iş arkadaşı olan A. ın fikrini almadan büyük kararlarını vermezdi. Şimdi Hindistan Millî Eğitim Bakanı olan A., Doğu ve Batı kültürlerini derinden bilen bir bilgindir. Eserleri arasında hususiyle Tefsir'i çok önemlidir. Türkiye'de tanınmış bir eseri de *Hindistan'ın kurtuluş mücadeleleri* (İstanbul) adlı kitaptır.

Mevlâna Ebu'l-Kelâm Âzad

ÂZAD HAN (1764- ?), Afgan asıllı Keşmir hâkimi. Babası Hacı Kerim, Ahmet Şah Abdalî'nin yakınlarından olup eski Keşmir hâkiminin ayaklanmasını bastırdığından Ahmet Şah ölüp yerine Timur Şah geçince (1773) Keşmir hâkimliğine atanmıştır. Babası ölünce (1782) A. Keşmir hâkimi olmuştur. Zalim ve fena idareci olarak tanınmıştır.

ÂZADE, bir tek mısralık şiir. A., en kısa bir şiir şekli olduğu için divanların en sonuna konurdu.

AZADİN, Bizans kaynaklarında Selçuklu sultanı İzzettin Keykâvus I. (hük. 1210-1219) in adı. Bk. AZATĒN, AZATİNĒS.

ÂZADİSTAN, Güney Azerbeycan'da 9 ay süren geçici bir devlet. Birinci Dünya Harbi'nden sonra (1918-1920) İngiliz hükümeti ile İran'ın Vusuk-üd-devle kabinesi arasında bir antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşma gereğince İran, İngiliz koruyuculuğu altına girmişti. Tahran'ın bu teşebbüsünden memnun kalmıyan Azarbeycan ili merkezden ayrılmış ve A. adıyla bağımsız bir kükümet kurmuştur. A. devletini Tebriz'in tanınmış bilginlerinden Hiyaban'lı Şeyh Muhammet kurmuş ve başkanlığını yapmıştır. Sonradan Şah olup İran'da Pehlevî sülâlesini kuran Riza Pehlevî komutasında gönderilen Tahran kuvvetleri, A. kuvvetlerini yenmiş ve 5 eylül 1920 de Şeyh Muhammet asılmak suretiyle öldürülmüştür. Bağımsızlığının sürdüğü 9 ay içinde A. da ilk defa Türkçe yayım yapılmış, Türkçe öğretim yapan okullar açılmış; Türkiye ile Kuzey Azarbeycan'dan öğretmenler getirtilmişti. A. la beraber bütün bu kurumlar ortadan kaldırılmıştır.

AZADVÂRİ (veya Arzvâri), Irak Türkmen'leri arasında yaygın bir bestenin adı. Ali Şîr Nevâî, *Mizan-ül-e.zan* adlı eserinde, halk arasında aruz vezniyle söylenmiş sürûd (türkü) lardan bahseder; A. onlardan biridir. A., *mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün* (·———/·———/·———/·———) veya *fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün* (—·——/—·——/—·——/—·—) vezinlerinden biriyle söylenir. Fars musikisinde «âzâdvâr» adlı özel bir beste veya makam bulunduğu *Burhan-ı Kātı*ʿda kayıtlıdır. A. ile âzâdvâr'ın aynı olduğu tahmin edilebilir.

AZAÏS, Pierre Hyacinthe (1766-1845), Fransız filozofu. Sorèze'de doğmuş, Paris'te ölmüştür. Müzisyen P. H. Azaïs (1743-96) in oğludur. Hayatının ilk senelerini öğretmen ve orgcu olarak geçirmiştir. Yayımladığı *Des compensations dans les destinées humaines* (İnsan mukadderatında muvazeneler) [1809] adlı eseri Napoléon tarafından çok beğenilerek St. Cyr'e profesör atanmıştır. Bu yüzden Restoration hükümeti onu ilk zamanlarda Bonapart'çı zannetmişse de sonradan bir ödenek bağlamıştır. A., daha sonra kendisini derslerine ve felsefe eserleri yayımlağa vermiştir.

A., *Compensations*'da, insanları ihtilâlin sıkıntılarına katlanmaktansa kendilerine verilen hükümeti kabul etmelerinin doğru olduğunu ispata çalışır. Diğer eserleri şunlardır: *Système universel* (Genel sistem) [1812], *Du sort de l'homme* (İnsan kaderi) [1820], *Cours de philosophie* (Felsefe dersleri) [1824], v. b.

AZAK (Rusça: Azov), Azak Denizi'ne dökülen Don ırmağının ağzında bir şehir. İdare bakımından Sovyetler Birliği'nin Kuzey Kafkas birliğine bağlı Don bölgesinin içine girer. 19 266 nüfusu vardır. Bugün balık endüstrisi ile tanınmıştır. Eskiden aynı zamanda önemli bir alışveriş yeri idi, fakat Rostov'un gelişmesi ve A. limanının kumlanması yüzünden ticaret gerilemiştir.

Tarih: Bugünkü A. şehri, M. Ö. III. yüzyılda Miletos'lular tarafından kurulmuş olan Tanais adlı koloni yöresindedir. Daha önce buralarda İskit'ler de otururdu. (Tanais<İskitçe *Tana* = «su» ?). Milât sıralarında bu koloni Bosphoros kırallarının eline geçmiş ve karışıklıklar esnasında yıkılmıştır. Kavimler muhaceretinden sonra Hazar, Peçenek ve Kıpçak Türk'lerinin elinde bulunmuş, sonra da Altın Ordu devletinin idaresinde kalmıştır.

Ortaçağda Tanais büsbütün önemini kaybederek, Don ırmağının güney ayağının sol sahilinde ve denizden 15 km kadar içerde kurulmuş olan Tana şehri onun yerini almıştır ki, bugünkü şehrin yeri de burasıdır. XII. yüzyıl İslâm kaynakları bu yerin adını ṭrma, ṭwma, ṭwmā şekillerinde yazmakta ve bu yörede bir çok şehir bulunup ahalisinden çoğunluğunun Müslüman Bulgar'lar olduğunu söylemektedirler. Tana balık, havyar ve buğday çıkarır, kumaş ve şarap satın alırdı. Bundan başka biri Astrahan üzerinden Kâbil'e ve diğeri de İran'a uzanan kervan yollarının başı idi. Önemli bir ticaret yeri olan bu şehri, Bizans'ın zayıflaması üzerine Venedik ve Ceneviz'liler ele geçirmeğe çalışmışlardır. Tana adına Avrupa haritalarında 1306 dan başlıyarak raslıyoruz. Fakat ondan sonra çok geçmeden, gerek XIV. yüzyıl İslâm bilginlerinin eserlerinde, ve gerek 1317 den itibaren sikkelerin üstünde Tana, Türkçe adı olan Azak ismi ile karşımıza çıkmaktadır. XIV. yüzyılda A. şehri, Venedik Ceneviz ve Altın Ordu devleti arasında bir tartışma sahnesi olmuştur. Adı geçen İtalyan cumhuriyetleri, daimî olmamakla beraber Altın Ordu hanlarından, burada ticaret yapabilmek için küçük koloniler kurmak müsaadesi alabilmişlerdir.

A. şehri 1395 te Timur, 1410 da Kıpçak hanı Pulad Beg ve 1418 de Kerimberdi han tarafından alınıp tahrip edilmişse de, her defasında yeniden tamir edilmiş ve Cenevizlilerle Venedikliler burada kalmakta devam etmişlerdir.

Ancak Fatih Sultan Mehmet, Kırım hanı Hacı Giray ile birleşerek 1475 te Kefe ile A.ı da almak suretiyle buralardaki İtalyan kolonilerine son vermiştir. Böylece, XV. yüzyıldan XVIII. yüzyılın başlarına kadar A. kalesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir sınır kalesi olarak Rusya'ya karşı yapılan savunmalarda şöhret kazanmıştır. Rus çarlarından bu kaleye ilk olarak 1558 de Korkunç İvan'ın saldırdığı, fakat geri püskürtüldüğü bilinmektedir. Bu çar daha sonra tertiplediği ikinci hücumunda da muvaffak olamamıştır. Fakat Don ırmağı yolu ile A. ve Karadeniz'e çıkarak tüccarı soymakla geçinen Kazaklar, 1637 de Kırım'da başgösteren iç karışıklıklar sırasında A. kalesine hücum ederek Rus'ların yardımı ile burasını ellerine geçirmişlerdir. Osmanlı'lar ancak birkaç teşebbüsten sonra 1642 de şehri Kazak'lardan kurtarmışlardır. Bundan sonra 1656 ve 1659 yıllarında yapılan Kazak-Rus saldırışları da başarı ile püskürtülmüştür. XVII. yüzyılda Rus çarı Pëtr I. in, A. ve Karadeniz'e çıkmak siyasetini önemle ele aldığını görüyoruz. 1695 teki birinci seferinin donanmasızlık yüzünden akim kaldığını gören çar, Voronej ırmağı üzerinde 30 savaş gemisi ve yüzlerce yardımcı gemi ile sal yaptırmış ve 1696 da ikinci defa hücum ve muhasara ederek burasını zaptetmiştir. Şehrin bundan sonra da yine birkaç defa elden ele geçtiğini görüyoruz: 13 haziran 1700 tarihli Türk-Rus antlaşması ile Rus'lara, 1711 Prut savaşından sonra imzalanan Prut (1711) ve

İstanbul (1712) antlaşmalarını birleştiren ve pekiştiren 1713 tarihli Edirne antlaşması ile de Türk'lere bırakıldı. 1736 da habersiz bir hücum ve üç aydan fazla muhasara neticesinde yine Rus'ların eline geçti. 1739 Belgrad antlaşması gereğince A., kaleleri yıkılmak şartı ile Rus'lara bırakılmış, 1774 Kaynarca antlaşması ile de A. ın Rus'lara geçmesi kesin bir şekil almıştır.

AZAK DENİZİ (Yun. *Maiotis*, Lât. *Palus Maeotis*), Karadeniz'in kuzeydoğusunda, hususiyle nehirlerin ağızları yakınında çok sığ olan bir deniz kolu. En derin yeri 15 m dir. A., Karadeniz'e Kerç boğazı (6-8 km genişlikte) ile bağlıdır. Uzunluğu en çok 343 ve en geniş yeri 231 km; yüzölçümü 37 700 km^2 dir. A. güney kıyıları dışında, hele Kerç boğazının batısında kalan kıyılarda daha fazla sığ olup birçok kıyı kordonları ve deniz kulakları bulunur (bk. ARABAT ve SİVAŞ DENİZİ). A. inde teknenin sığlığı dolayısiyle kıyı çizgisi çok yer değiştirir. Kuban, Don (Ten), Krinka, Mius, Kalmius, Molaoçnaya gibi birçok akarsuları aldığından tuzluluk derecesi % 1 den azdır. Bu sebeple de kışın kolaylıkla donar ve aralık ayından marta kadar buzlarla örtülü kalır. Baharda güneybatıdan esen rüzgârlar, Azak denizinin dışarıya akışını güçleştirdiğinden sularının derinliği artar ve en yüksek seviyeye erişir. Bu sırada büyük vapurların giriş çıkışları da bir dereceye kadar kolaylaşır.

A. nde çok bol balık bulunur (mersin v. b.). Başlıca limanları Rostov, Taganrog, Mariupol ve Berdjansk'tır. Bunlar da kumla dolmak tehliyesiyle karşı karşıyadırlar. Ardelini teşkil eden Donets havzasında tarım ve endüstri çok gelişkin olduğu halde A. deki taşın buna uygun olmaktan uzaktır. Nehirlerin taşıdıkları döküntüler sığlığı gittikçe artırmaktadır. Bu yüzden vapurlar kıyılardan uzaklarda demirlemek ve yüklerini daha küçük taşıtların yardımiyle almak ve boşaltmak zorundadırlar.

Tarih: Yunan ve Roma kaynaklarına göre eski İskitçe adı Temerinda veya Karalukh olup «deniz anası» anlamına gelirdi. Yine aynı kaynaklar bu denizin etrafında yaşıyan halkın Yunanlı'larca Maiōtai, Romalı'lar tarafından da Maeotae veya Maeotici diye adlandırıldığını yazarlar ki; sonra bu halka izafeten deniz dahi Yunanlı'larca Matiotis ve Romanlı'lar zamanında da Maeotis veya Palus Maeotis diye adlandırılmıştır. O zaman A., Karadeniz'in anası sayılmış ve büyüklüğü hakkında yanlış fikirler yürütülmüştür. Tâ eski devirlerden beri sahil ahalisi balıkçılıkla geçinmişler ve Bosphoros kırallarının idaresine geçinciye kadar serbest yaşamışlardır. A. nin ondan sonraki tarihi Azak kalesinin mukadderatına sıkı sıkıya bağlı olarak yürümüştür. Bir taraftan güneyden gelen kuvvetler Azak kalesini ellerinde bulundurmakla A. ne de hâkim olmuşlar. diğer taraftan kuzeydeki kuvvetler ise aynı şehri ellerine geçirmek suretiyle Azak ve Karadeniz'e çıkmaya çalışmışlardır (bu olaylar için bk. AZAK).

AZAKİ, Mehmet (ölm. 1608), Kıpçak'lı Türk bilgini. A. önce memleketinde öğrenimini yapmış, sonra İstanbul'a giderek eğitimini tamamlamış ve bu arada ünlü bilgin Ebussuut efendinin de öğrencisi olmuştur. Çok zeki olan A., az zamanda öğrenimini tamamlıyarak müderris olmuş, 1596 Eğri seferinde Mehmet III. ün maiyetinde bulunmuştur. Bu sefer sırasında hizmetleri çok takdir edildiğinden dönüşte Sinan Paşa medresesine müderri (1596), sonra da Kefe'ye müftü atanmıştır. Kefe müftüsü iken, Gazi Giray ile kardeşi Fetih Giray arasında kırım hanı olma hususunda çıkan anlaşmazlığı Gazi Giray lehine çözmesiyle ün almıştır.

AZALAS, eski Anadolu'nun Bithynia bölgesinde, Nikaia (İznik) nın yakınında bir dağ. Şimdiki Avdan dağı olduğu sanılıyor.

AZALEA: bk. ORMAN GÜLÜ.

AZALİ (I.- V. yüzyıl), Yukarı Pannonia'da, bugünkü Macaristan'ın Komárom ve Esztergom kasabaları arasındaki bölgesinde oturmuş bir Kelt kabilesi. Kavimler göçünün fırtınalarında izleri kaybolmuştur.

AZALTICI SEBEPLER, işlenmiş olan suç için kanunda gösterilen cezadan daha azına hükmettirmeyi gerektiren haller. Bazen, azaltmayı gerektiren sebebi kanun kendisi gösterir. Diğer birtakım hallerde böyle bir sebebin varlığını takdir mahkemeye aittir.

AZAMET GİRAY (ölm. 1630), kalgay. Selâmet Giray han (1608 - 1610) ın oğlu. 1610 da amcası Canbek Giray, hanlık tahtına çıkınca onu Nureddin (b. bk.) yapmıştır. A. bir müddet sonra kalgay Devlet Giray'ın bozguna uğrıyarak Lehistan'dan dönmesi üzerine Kalgaylığa getirilmiş, fakat bu makamda çok kalmıyarak han tarafından idam olunmuştur. A., Kırım'da bu dönemde baş gösteren mücadeleler sırasında Osmanlı'lara tarafçı partiden bulunuyordu.

AZAMORA, eski Anadolu'nun Kataonia (Niğde çevresi) bölgesinde bir dağ kalesi.

AZAÑA Y DÍEZ [*athanya i dieth*], **Manuel** (1880-1940). İspanyol devlet adamı ve yazarı. Alcala de Henares'te doğmuş, mülteci olarak Montauban (Fransa'da) da ölmüştür. Avukat olarak yetiştikten sonra siyaset hayatına atılarak İspanyol Liberal Partisinin lideri olmuş, 1931 de kıral Alfonso XIII. ün tahttan indirilmesi ile cumhuriyetin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. İspanya cumhuriyetinin ilk kabinesinde millî savunma bakanlığını üzerine almış, ekim 1931 den eylûl 1933 e kadar başbakanlıkta bulunmuş, bu arada birçok ıslahat yapmış, başbakanlıktan ayrıldıktan sonra, ekim 1934 te tevkif edilerek cezaevine gönderilmiş, oradan kurtulduktan sonra solcu cumhuriyetçilerin liderliğine geçmiş, şubat 1936 da ikinci defa olarak başbakanlığa getirilmiş, aynı yılın mayısında da cumhurreisi seçilmiştir. İspanya iç harbi (1936 - 1939)nde Gen. Franco'ya karşı üç yıl dayanmış, ve nihayet hükümetiyle beraber Kuzeydoğu İspanya'ya sıkıştırıldıktan sonra, şubat 1939 da Fransa'ya sığınarak orada 28.II.1939 da istifasını imzalamıştır. Yazdığı eserler arasında Juan Valera'nın biyografyası da vardır.

AZANDE: bk. ZANDE.

AZANOİ veya **AİZANOİ** (Ayasin), eski Anadolu'da Phrygia bölgesinde Hermos (Gediz) ırmağının yanında, Penkalos denilen yerde bir şehir, şimdiki Çavdarhisar. Kütahya'nın 65 kilometre güneybatısındadır. Bu şehrin tarihine dair pek az belge ele geçmiştir. Bunlar arasında en önemlileri M. Ö. I. yüzyılda basılan ve üzerlerinde Ezeaniton sözü yazılı olan paralardır. A. şehrinin M. S. II. yüzyılda Anadolu'daki birçok şehirler gibi zenginleştiğini gösteren Zeus tapınağı, stadion, tiyatro ve Roma zamanında yapılan iki köprünün bize kadar kalabilen parçaları iyi korunmuştur. Bizans'lılar zamanında bu şehir bir piskoposluktu.

Ünlü Zeus tapınağı da bu zamanda kiliseye çevrilmiştir. Şehrin öreni ilk defa 1824 te İngiliz bilginlerinden Earl of Ashburnham tarafından keşfedilmiş, daha sonra, başka bilginler tarafından da çeşitli zamanlarda incelenmiştir. A. nin şöhreti tapınağının, tiyatrosunun ve stadionunun ihtişamından gelir.

AZAP, Allah tarafından günahkârlara verilen ukubet. *Kuran*'da birçok yerde bu anlamda kullanılmıştır. Kudret sahibi bir kimse tarafından verilen cezaya da A. denir. İslâm şeriatinde azap ve alışılmış terimiyle ceza dört çeşit idi: 1 — Kısas: suçluyu işlediği suçla cezalandırmak. 2 — Diyet: kan parası almak. 3 — Had-di şer'î: şeriatin açıkça tayin ettiği işkence. Bu ceza azaltılıp çoğaltılamaz (recmetmek, muayyen sayıda değnek vurmak gibi cezalar). 4 — Tâzir: suça göre yargıcın takdiriyle verilen ceza (hapis, sürgün, dayak v. b. cezalar).

AZAP, Türk askerlik teşkilâtında bir çeşit asker. Arapçada bekâr anlamına gelen bu kelimenin XIII. yüzyıl sonlarından beri askerî terim olarak kullanıldığı görülüyor. Aydınoğulları Beyliğin'de (XIV. yüzyılın ilk yarısı) A. ler denilen bir sınıf donanma askeri vardı; denizcilikten büyük kazançlar sağlıyan Aydınoğlu Umur Bey'in bu A. kuvvetlerinden dolayı Bizans ve Lâtin kaynaklarında, Türk deniz korsanlarına A. tan bozma olarak «Azapi» ve buna benzer isimler verilmiştir. A. askerini XV. yüzyıl ortalarında Akkoyunlular'da görmekteyiz.

A. teşkilâtının olgunlaşmış şeklini Osmanlı'larda bulunuyoruz. Osmanlı'larda A. lar yaya, deniz ve kale A. leri olarak üç sınıftı.

Yaya A. lar ilk devirlerinden itibaren XVI. yüzyıl ortalarına, yani orduda tüfeğin iyice genelleşmesine kadar savaşlarda hizmet etmişlerdi. Bu askere ihtiyaç görülünce yirmi veya otuz ev başına bir er düşmek üzre «A. çağırmak» denilen usule göre, Anadolu'nun güçlü kuvvetli Türk gençleri arasından kefilli olarak toplanmışlardır. Bunların maaşlarını onları temin eden haneler verirlerdi. A. lar harb zamanlarında bütün vergilerden muaf sayılırdı. Yaya A. lar muharebede oklariyle merkez ordusunun en önünde bulunarak, buralara yapılacak ilk düşman hücumuna bunlar maruz kalırlardı. A. lar başlarına kırmızı börk (b. bk.) giyerlerdi.

Osmanlı'larda donanma hareketleri artınca, XV. yüzyıl ortalarına doğru A. ların «tüfenk-endaz» olarak maaşla gemilerde hizmet etmeleri kabul edilmiş ve bunlar Türk donanmasının çekdiri, yani kürek devrinde önemli başarılar sağlamışlardır. Deniz A. larının başına reis denilir ve bunlar sonra yükselerek kadırga reisi, yani kaptanı olurlardı. A. lerin bu çalışması yelken devri sonuna kadar devam etmiştir.

Yine XV. yüzyıl ortalarında A. ların kale muhafızlıklarında hizmet ettiklerini görmekteyiz. A. ların bulundukları yerin sınırda olup olmayışına ve kale, hisar ve palangada bulunuşlarına göre mıktarları çok veya az olurdu; hususiyle düşman sınırındaki kalelerde A. cemaatleri, azabân-ı evvel, azabân-ı sânî ve sâlis... v. b. gibi bölüklere ayrılmışlardır; her cemaatin ağa, kâtip, kethuda ve bölükbaşı gibi subayları vardı. A. lerin icabında köprücülük, lâğımcılık gibi hizmetlerde de kullanıldıkları görülüyor. Kale A. lığı, Mahmut II. devrinde yapılan ıslahata kadar sürmüştür.

AZAPKAPISI, İstanbul'da Galata çevresinde bulunan surun Haliç'teki kapılarından biri. Atatürk köprüsü ile Karaköy köprüsü arasında birincisine yakın bir yer. Aynı zamanda o semtin adıdır. Osmanlı İmparatorluğu devrinde tersane ocağı erlerinden olan azap (b. bk.) ların kışlası burada idi. A. da 1577 yılında Sokollu Mehmet Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan ve bugün Azapkapısı camii diye anılan bir cami vardır. Plânı dört köşe olup mihrabı dışarıya çıkıntılıdır. Minberi, mihrabı, kürsüsü ve diğer mimarlık kısımları kıymetli mermerden yapılmıştır. Camiin içini süsliyen değerli çiniler bugün yeryer sökülmüştür. Camiin arkasında rokoko üslûbunda yapılmış Azapkapısı çeşmesi vardır. Bu çeşme ve bu cami Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından güzel bir şekilde onarılmıştır.

AZAPKUR, Muş'un merkez ilcesine bağlı bucak; Merkezi Til nüfusu 6471, merkez nüfusu 472 (1945), köy sayısı 36 dır. Bucağa bağlı ayrıca A. köyü de (190 nüfuslu) vardır. A., Muş'un doğusunda ve Murat nehrinin kaynak kolları alanındadır.

AZARA, eski Anadolu'nun Phrygia veya Pisidia bölgesinde bir yer. A. adı Hoyran gölünün kuzeyinde Sağır (İsparta ili, Yalvaç ilcesi) da bulunmuş bir yazıtta kayıtlı olduğuna göre A. nın bu bölgede bulunmuş olması ihtimali vardır.

AZARI, Konya'nın Akşehir ilcesinin Reis bucağına bağlı köy, ve Afyon-Konya demiryolu üzerinde istasyon. A., Akşehir ovasının güneydoğu köşesindedir. Nüfusu 692 (1945)dir. Yakın çevresindeki tahıl ürünlerinin toplanma ve gönderme yeridir. İstasyonunda Toprak Mahsulleri Ofisinin ambarları vardır. Akpınar karst kaynağı, topraklarının küçük bir bölümünü sular ve köy değirmenini çevirir.

AZARYA, *Ahd-i Atîk*'te birçok kişinin adı. En önemlileri şunlardır:

1 — Yahuda kıralı (hük. M. Ö. 779 - 740). Amatsya ile Yekolya'nın oğlu (II. Kırallar XV, 1 v. dd.) ve Yotam'ın babası (I. Tarihler III, 12) idi. Uzziya adiyle de anılır. A. Filisti, Meuni ve Ammoni'leri yendikten sonra gitgide çok kuvvetli olmuştur. Üç yüz bini aşan bir ordusu vardı. Yeruşalim (Kudüs) i kulelerle tahkim etmiş, çölde de birçok kuleler yapmıştır. Cüzam hastalığına yakalanınca kırallıktan istifa etmek zorunda kalmış, yerine oğlu geçmiştir (*Kitab-ı Mukaddes*, II. Tarihler, XXVI, 1 v. dd.). Peygamber İşaya, A. nın öldüğü yıl ortaya çıkmıştır.

2 — Peygamber Danyal'ın üç arkadaşından biri. Başka bir adı Abed-nego'dur. Babil kıralı Nebukadnezar, Yeruşalim'i işgal edince bu dört Yahudi delikanlıyı Babil'e götürmüştür (Daniel I,6). Hükümdar, dönüşünde çok büyük bir altın heykel diktirmiş ve halka bu heykelin önünde yere kapanıp tapınmalarını emretmişti. A. ve arkadaşları bu emri hiçe saydıkları için yanar bir fırının içine atılmışlar, fakat Tanrının mucizesiyle kendilerine bir zarar gelmemiş ve ateşin içinden sapasağlam çıkmışlardır (Daniel III, 8 - 30). Bk. DANİEL.

AZAT VE AZATLAMA, İslâm hukukunda, esirin, sahibinin isteğiyle hür bırakılması.

Azatlama hakkını kullanmak için reşit olmak ve âkil olmak şarttır. Azatlama çeşitleri:

1 — *Ivazsız azatlama:* Bu azatlama için merasim

yoktur. Sahibin esirine veyahut cariyesine hitaben «sen hürsün, azatlısın» yahut «seni azat ettim» gibi sözleri söylemesi yeter. Bu sözleri söyliyenin gerçek niyeti dahi gözönüne alınmaz. Bu sözler söylendiği andan itibaren esir hür olur. Hattâ «sen hürsün» cümlesi yerine «senin başın hürdür, senin yüzün hürdür» gibi ancak bir âzasının hürriyetini bildiren cümlelerle ifade olunan azatlama dahi makbuldür. Bu sözlerinde esirin tam hürriyetini sağladığı kabul edilir. Bu türlü azatlama sevap sayılır.

Azat edilen esir diğer Müslümanların haklarına sahip olur.

2 — *Ivazlı azatlama, yani mal karşılığında azatlama* (mükâtebe): bu çeşit azatlamaya İslâm hukukunda *mükâtebe* denir. Mükâtebe, esir ile sahibi arasında akddolunan bir mukavele ile olur. Bu mukaveleye göre esir sahibi (Mevlâ) esirini (abdini) bir şartla azat ediyor; bu şart da. azat edilen esirin sahibine bir miktar mal vermesi (yahut belli bir hizmet görmesi) dir. Bu mal, azattan sonra hemen ödenebildiği gibi sonradan yavaş yavaş da ödenebilir, hattâ takside de bağlanabilir. Bu bağıt esir sahibi için kesindir. Bu bağıt anından itibaren sahibi «mükâteb» (sahibi ile azat edilmesi için mukavele yapmış olan esiri) ine satabilir, ne de herhangi bir şekilde onun hürriyetini sınırlandırabilir.

«Mükâteb» in hukukî durumuna gelince, İslâm hukukçuları bu durumu şöyle ifade ediyorlar: «mükâteb. mevlâ'nın tasarrufundan çıkar, fakat mülkiyetinden çıkmaz». Mükâtebe bağıtı yapıldığı andan itibaren mükâteb serbesttir. İstediği şekilde çalışabilir, ticaret yapabilir, seyahat edebilir. Fakat sahibi ile kendisi arasında alacaklı ve borçlu münasebeti devam ettiği için, bazı cihetten hürriyeti sınırlanmıştır:

a — Mükâteb, mevlâsından izinsiz evlenemez. b — Ivazsız malını başkasına veremez. c — Kefalet kabul edemez.

Mükâteb'in kesin olarak azat olabilmesi şarta bağlı olduğundan, şartı yerine getiremiyen, vadettiği miktar malı mevlâsına teslim edemiyen mükâteb tekrar esaret durumuna düşer.

3 — *Ölüme bağlı azatlama* (Tedbir): esir sahibi, esirinin kendi ölümünden sonra azat olacağını ilân edebilir. Bu türlü azatlamaya *tedbir* denir. Ebu Hanife'ye göre bu azatlama bozulamaz. İmam Şafiî mezhebinde esir sahibi (müdebbir) hayatta iken bu iradesini değiştirebilir. «Müdebbir» in ölümüne kadar tedbir usuliyle azat olacağı ilân olunan esirin durumu esaret ile hürriyet arasında bir durumdur. O, esirdir; diğer esirler gibi o da sahibini bırakamaz, o da sahibinin emrine itaate ve sahibi için çalışmaya mecburdur. Fakat sahibi de tedbir usuliyle azat olacağını ilân ettiği esiri ne satabilir, ne de herhangi bir şekilde başkasına temlik edebilir.

4 — *İstilâd:* Sahibi ile olan münasebeti sonucunda çocuk doğuran cariyenin hukukî durumu esaret ile hürriyet arasında bir durumdur. Böyle cariyelere «Ümmü veled» (= çocuk anası) denir. Ümmü veledi satmak, yahut herhangi bir şekilde başkasına temlik etmek yasaktır. Bir cariyenin «ümmü veled» haklarını kazanabilmesi için sahibinin onun çocuğunu kendi çocuğu (veledi) olarak tanıması şarttır. Bu çocuğu tanımaya «istilâd» denir.

İlk çocuğu tanınmış ümmü veled'in diğer çocukları da tanınmış sayılır. İslâm hukukuna göre, sahibi hayatta iken dahi hukukî durumu tam esaretten çok daha iyi olan ümmü veled, sahibinin ölümü halinde hürriyet kazanır. Bu hürriyet kanun sayesindedir, sahibinin iradesine bağlı değildir.

Azatlı ile eski sahibi arasındaki münasebet: azat edildikten sonra azatlı ile azat eden arasında bir münasebet kalır. Bu münasebete İslâm hukukunda «vilâ», azat edene «mevlâ» denir. Azatlı ile mevlâ arasındaki vilâ münasebetini İslâm hukukçuları «hükmî karabet» sayarlar. Bu, Roma hukukunun *cognatio servilis* (esir karabeti) ni karşılar.

İslâm hukukunda vilâ şu hakları sağlar:

a — Mevlâ. mirasçısı olmıyan azatlısının mirasçısıdır. Bu mirasçılık hakkı mevlânın erkek mirasçılarına dahi geçer. b — Mirasçısı olmıyan mevlâ'ya da azatlı mirasçı olur.

AZATĒN, Bizans kaynaklarında Selçuklu sultanı İzzettin Keykâvus I. (hük. 1210-1219) ve İzzettin Keykâvus II. (hük. 1245-1259) nin adı. Bk. AZATİNĒS

AZATİNĒS, Bizans kaynaklarından Selçuklu sultanı Kılıç Arslan III. (hük. 1203-1204), İzzettin Keykâvus I. (hük. 1210-1219) ve İzzettin Keykâvus II. (hük. 1245-1259) nin adı. Bk. AZATĒN, AZADİN.

AZATLI, Bursa'nın Mustafakemalpaşa ilcesi merkez bucağına bağlı köy. Nüfusu 1053 (1945) tür. A. ilce merkezinin 5 km kuzeyinde ve ovadadır. İpek böceği yetiştirilir; tarla ve bahçe tarımı ve hayvancılık yapılır.

AZAUM (I. - IV. yüzyıl), Yukarı Pannonia'da, bügünkü Dunaalmás (Macaristan) kasabasının yerinde bir Romalı istihkâmı. Azali (b. bk.) Kelt kabilesinin başlıca yurt kurduğu yer olan A., Roma kaynaklarında *Adiaum* adiyle geçmektedir.

AZAZEL, *Hanoḫ kitabı*'nda ve *Kitab-ı Mukaddes*'te adı geçen tabiatüstü bir yaratık. A. hakkındaki en eski söylenti, Yahudi apokryph'lerinden *Hanoḫ (Enoch) kitabı*'ndadır (bu kitap Katolik'lere göre apokryph, Protestan'lara göre pseudepigrapha'dır): insan kızlarının güzel olduklarını gören 200 melek (*Ahd-i Atîk*te: Allah oğulları. Tekvin, VI., 2) Hermon dağı üzerinden yere inip onlar arasından beğendiklerini karı olarak alırlar. A., bunların 10 uncu (LXIX., 2-4) veya 11 inci (VI., 7) başkanıdır. Bu birleşmeden doğan devler (*Ahd-i Atîk*'te Nefilim. [Tekvin, VI.. 4]) dünyada kötülük etmeğe başlayınca, Tanrı, insan kızlarıyle birleşen melekleri cezalandırır, A. in el ve ayaklarını büyük melek Rafael'e bağlatarak Dundael çölünde bir çukura attırır ve hüküm gününde ateşe atılıncaya kadar ışık görmemeğe mahkûm eder. Daha sonra, Tanrı, kötülük eden devleri yok etmek için tufan yapar; *Kitab-ı Mukaddes*'te de anlatılan bu kıssada (*Ahd-i Atîk*, Tekvin, VI.) A. adı geçmez. *Kitab-ı Mukaddes*'te A. adı yalnız bir yerde geçer (*Ahd-i Atik*, Levililer, XVI. 8, 10): burada Harun, İsrailoğulları'nın günahlarının kefareti için iki erkeç (erkek keçi) ten kura ile seçilen birini Tanrıya kurban eder, diğerinii - zerine İsrailoğulları'nın günahları yükletilmiş olduğu halde - bir adamla çöle, A. e gönderir. Avrupa dillerinde geçen «suç erkeçi» (üzerine başkalarının suçları yükletilen kimse) deyimi, buradan gelmektedir.

A. efsanesi Yahudi'lerden Arap'lara da geçmiştir. Arap'lar, buna «Azâzîl» derler ve karanlık gecelerde çölde yolculara eziyet eden cinlerden biri olduğuna inanırlar.

AZÂZÎL: bk. AZAZEL.

AZDAVAY: 1 — Kastamonu iline bağlı ilce. 1946 yılında kurulmuştur. Yüzölçümü yaklaşık olarak 1000 km², nüfusu 27 336, köylerinin sayısı 83 tür.

2 — Kastamonu'ya bağlı ilce merkezi. Eski adı Çarşamba. Denizden yüksekliği 850 m. Nüfusu 178 (1945). A. Kastamonu - Cide yolu üzerindedir. Bir ilkokulu Halkevi, 2 oteli, 4 hanı vardır. Çevresinde linyit bulunmuştur.

AZEB: bk. AZAP.

AZEB BEY (=Paşa), Murat II. devri Osmanlı devlet adamlarından. Şehzadeler mücadelesi devrinde Musa Çelebi'nin Edirne'de egemenliği ele aldığı dönemde onun emîr-i alem'i olmuş ve Musa'nın öldürülmesi üzerine Eflâk'a kaçmıştır. Murat II. devrinde Varna savaşında bulunmuş, padişaha Tokat zindanında mahpus bulunan Turahan Beyi bağışlatmış ve zaferi bildirmek üzere padişah tarafından esirlerden 24 şövalye ve bir çok armağanlarla Mısır Sultanına elçi olarak gönderilmiştir. İkinci Kosova savaşında bulunan komutanların en yaşlısı olduğu Murat II. ile aralarında geçen konuşmadan anlaşılmakta ise de (Anonim *Tevarih -i Âl-i Osman*, Giese yayımı, Breslau 1922, s. 72), ne vakit öldüğü bilinmemektedir. 1456 da yaptırdığı Camisindeki yazıttan o tarihte henüz hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

Bursa'da Muradiye semtinde adını taşıyan ve şimdi harap olan bu cami ile bir de çeşmesi vardır, aynı yerde 1450 de yapılmış bir kümbette gömülüdür. Bu türbede Turhan adında bir oğlunun mezarı da bulunmaktadır.

AZEF, Evno Fişeleviç (ölm. 1939 dan sonra), ünlü bir Rus tahrikçisi. 1893 de yüksek okul öğrencisi iken, çarlığın giz. li polis ajanlığına girmiş; aynı zamanda da çar rejimine karşı ihtilâl hazırlıyan Sosyalist Revolüsyoner partisi tedhiş teşkilâtına başkanlık etmiştir. Bu sıfatla, A., çarın bakanlarını ve önemli idare adamlarını öldürtmüş, öbür yandan da, bir ajan sıfatiyle, ihtilâl teşkilâtının sırlarını polise vererek partinin başında bulunan liderlerin kanına girmiş ve şebekelerini ele vermiştir. Siyasî Rus teriminde A. cilik tahrikciliğin karşılığı olarak kullanılan bir kelimedir. A. in İkinci Dünya Harbi esnasında Berlin'de ölmüş olduğu rivayet edilmektedir.

AZEGLIO [*azęlyo* ok.], **Massimo Taparelli, Marchese d'** (1798-1866), İtalyan yazarı ve devlet adamı. İlkin ressamlığa heves etmiş, sonra edebiyatla uğraşmıştır. *Ettore Fieramosca* [1833] ve *Niccolò d' Lapi* [1841] isimlerindeki romanları ile «Risorgimento» (b. bk.) akımının önderlerinden olmuştur. *Ultimi casi di Romagna* (Romagna'da son hadiseler) [1841] ve *I lutti di Lombardia* (Lombardia'da matem) [1848] isimlerinde, millî hareketi destekliyen, siyasî mahiyette kitaplar yazmıştır. Avusturya'ya karşı yapılan savaşa (1848) katılmış ve yaralanmıştır (1849). Vittorio Emmanuele II. zamanında Meclis başkanı olmuş ve 1852 ye kadar devlet idaresinin başında kalmıştır. Bundan sonra Romagna ve Milano'da devlet hizmetinde bulunmuştur. Ölümünden sonra otobiyografyası yayımlanmıştır (*I miei ricordi*). Torino şehrinde bir heykeli dikilmiştir.

AZEMMÛR (Batı kaynaklarında Fransızca yazılış şekli olan *Azemmour* kullanılır), Fas'ın Atlantik kıyısındaki şehirlerinden biri. Nüfusu 5 000 kadardır. Umm-ür-Rebia ırmağının ağzına yakın bir yerde, Darülbeyda (Casablanca) İle Mazağan şehirleri arasındadır. A. limanının gerisindeki bölge verimli ise de, buradan denize dökülen ırmağın taşıyıp yığdığı alüvyonlar yüzünden gemilerin işlemesi güçleşmiş; A, 11 km. güneybatısındaki Mazağan limanı gibi gelişememiş, sönük kalmıştır.

Tarih: A. un tarihi XVI. yüzyıl başlarına kadar kesin ve aydın olarak bilinmemektedir. XVI. yüzyıl başlarında A. dolaylarındaki şehirleri (Tanca, Arzila, Mazagan) almış bulunan Portekiz'liler A. ile de ilgilenmeğe başlamışlardır. A. o zamanlar 2000 evli bir şehir olup en büyük geliri karagöz balığı idi. A. da Portekiz korurluğu altında egemen bir idare kurmak istiyen Mârini emîri Zeyyan, 1508 yılında Portekiz'lilere şehri teslim etmek istemiş, fakat Portekiz'liler buraya geldikleri zaman Müslümanları savunma durumunda bulmuşlar, bir çok gemi ve insan kaybederek kaçmışlardır. Zeyyan, halkın güvenini kaybetmemek için yardıma çağırdığı Portekiz'lilerle savaşmak zorunda kalmıştır. 1513 yılında Portekiz'liler A. u almışlar ve şehir yirmi sekiz yıl onların elinde kalmıştır. Portekiz'liler şehirde yapılar, kilise ve bugün de şehri kuşatan surlar yapmışlardır. 1541 de Portekiz'liler, burayı ekonomik ve askerî sebepler yüzünden boşaltmışlar ve Şerif Muhammed el-Mehdî buraya yeniden Müslüman halkı yerleştirmiştir. Dört yıl sonra Portekiz'liler burasını basarak bir kısım halkı ve Murabıtları tutsak olarak götürmüşler, sonra bunları para karşılığında bırakmışlardır. 1545 yılından sonra A. Müslüman egemenliği altında kalmıştır. Portekiz'liler kıyılarda ve nehir ağızlarında balıkçılık için müsaade almışlarsa da karaya çıkmalarına ve şehre girmelerine izin verilmemiştir.

AZER, *Kuran*'da bir ayetin (VI. 74) tefsirine göre İbrahim (b. bk.) in babasının adı. Halbuki *Tevrat*'ta İbrahim'in babası Terah olarak gösterilir (Tekvin, XI. 26). Eusebios (b. bk.) un ünlü kilise tarihinde ise İbrahim'in babasının adı Athar'dır. Bazı Doğubilginleri bu son ismin Thar-ra şeklinde yanlış okunmasından Azer şeklinin meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir. Eğer bu doğru ise, bu hususta tek kaynak olan *Tevrat*'a göre, Terah, oğlu İbrahim ve gelini Sara ile birlikte İsrailoğullarını Keldanî'ler (Kaldeliler) in Ur (b. bk.) şehrinden çıkararak Harran'a getirmiş ve 70 yaşında ölmüştür.

AZER, Afrika'daki Sudan-Guinea dillerinin Niger-Senegal bölümünün Kuzey grupundan bir dil. Acer, Girganke, ve Masin de denir. Batı Afrika'da Fransız Sudan'ında Girganke göçebeleri ile Tişit, Uadân, ve Uaiata vâhalarındaki halk tarafından konuşulur. Yakın akrabaları Sorko ve Sarakolle dilleridir; bk. NİGER-SENEGAL DİLLERİ.

AZER, Doğuda yaşamış bir kısım eski milletlerin kullandıkları güneş yılı esasına dayanan takvimlerde bir ay adı. Bu ismin Nabati'lerde bir Tanrının veya ünlü bir kişinin adı olduğu söylenmektedir. Nabatiler'de ve Keldaniler'de senenin sonuncu ayına (mart), İbranî'lerde şubattan sonra gelen aya, Eski İran takviminde dokuzuncu aya (kasım) A. adı verilmektedir. Süryanî aylarının sonuncusu olan A. (mart), doğu memleketlerinde Rumî tarih (b. bk.) diye anılan İulius takvimi (b. bk.) nde birinci ayın (mart), Celâli takvimi (b. bk.) nde dokuzuncu ayın (kasım) adı olmuş, böylece zamanla İslâm âlemine de geçmiştir. Ayları kamerî, yılları şemsî olan ve 1740 dan sonra Osmanlı Devletince resmî malî yıl (b. bk.) olarak kabul edilen ve ilk ayı mart olan takvimde de bu ayın ikinci bir adı halinde, bazı hususlarda, XIX. yüzyıl ortalarına kadar kullanılmıştır.

AZER MEDHALİ KURALI (Medhal-i azer kaidesi), Osmanlı'ların ayları şemsî, yıl sayıları Hicrî olmak üzere kullanmış oldukları malî takvimde her 33 senede bir yılı sivdirmek, yani sıradan çıkarmak için kullanılan usul. Atılan yıla «Siviş yılı» adı verilir.

Bu kural, zamanla içinden çıkılması güç karışıklıklar doğurmuştur. Bazı memleketlerde yılları güneş ve ayları ay yılı esasına bağlı karma bir takvim sisteminin kullanıldığı görülmüşse de Osmanlılarda uygulanan yılları ay ve ayları güneş esasına bağlı sistem gibi akla aykırı bir takvim, başka hiç bir yerde ve devirde görülmemiştir. Çünkü 366 gün tutan 12 güneş ayı 355 günlük bir ay senesi içine sığamıyacağından her yıl kesriyle birlikte 11 gün kadar bir artık ortaya çıkmakta ve bu sebeble her hangi bir ay senesi muharreminin ilk günü bir yıl önce uymuş olduğu gündan 11 gün daha evvel gelmekte ve böylece malî sene ile ay senesi beraber gitmeyerek malî sene daima iki ay senesi, hattâ bazan üç, içine düşmekte ve kesirler birikerek otuzüç senede bir, bir malî senenin gaip olması gerekmektedir. Bazı ay seneleri başları da hiç bir zaman mart ayına rastlamamaktadır. Bu sebeble muamelattaki karışıklığı önlemek ve Osmanlı malî senesini sistemleştirmek için A. uygulanmıştır. Mehmet IV. zamanında Defterdar Nailî Rasih Efendi'den (Hicrî 1088 - Milâdi 1677) başlayarak 1740 da deftardar Âtıf (b. bk.) Efendi ve Selim III. zamanında deftardar Moralı Osman Efendi (1791-1794 yıllarında) bu konu ile ciddi surette meşgûl olmuşlar ve bu sistemi geliştirip kesinleştirmeğe çalışmışlardır. Bu malî sene sistemi ikinci meşrutiyet devrinde 1917 yılında yapılan takvim düzeltmesine kadar sürmüş ve esaslı olarak Cumhuriyet devrinde (1925) kaldırılmıştır. A. ına göre 1121, 1154, 1188, 1221 ve 1255 malî yılları siviş yılı yapılmış, fakat Abdüllaziz devrinde çıkarılan devlet tahvillerinden birinin kuponlarında siviş yılı olması gereken 1288 yılının da öteki yıllar arasında yanlışlıkla basılmasının doğurduğu zaruretle bu yılın siviş yapılmasından vaz geçilmiş ve böylece A. bırakılarak malî ve hicrî yılların sayıları arasında her otuz üç senede bir, bir yıl artmak üzere şimdi üç seneyi bulan bir tarih farkı ortaya çıkmıştır.

AZERBAYCAN (Coğ.), Doğu Anadolu ile Hazer denizi arasında bir bölge. Yüzölçümü 190 840 km², nüfusu 4,7 milyondur. A., Türk dilinin Azerî diyeleği ile konuşan halkın çoğunluk teşkil ettiği bir bölgedir.

Bakû : Neftalan denilen petrol kuyuları ve Bibi Heybet türbesi

A. iki anabölüme ayrılır: Kuzey A., Güney A. Kuzey A., Güneydoğu Kafkasya'da bir cumhuriyetin adı olup (bk. AZERBAYCAN CUMHURİYETİ) buraya «Kafkasya Azerbaycanı» da denir. Yüzölçümü 86 000 km², nüfusu 3,2 milyondur. Başşehri Bakû'dur. Güney A., Batı İran'da bir ilin adıdır ki, buraya «İran Azerbaycanı» denir. Yüzölçümü 104840 km², nüfusu 2 milyon kadardır.

Aras nehri, Kuzey ve Güney A. ı birbirinden ayırır. Kuzey A. dört doğal bölge gösterir: Orta bozkır, Büyük Kafkas dağları, Küçük Kafkas dağları ve Halış dağları. Bozkır bölgesi Kura ırmağının iki yanına yayılmış geniş bir bozkırdır. Bu bozkır batıda 300 m yüksekliğinde bir yerden başlar ve derece derece inerek, doğuya doğru alçalır ve genişler. Bu bölge Karabağ ve çevresiyle Mil düzlüklerini içine alır. Bu düzlüklerin önemli bir bölümü Hazer denizinin hizasında ve böylece deniz yüzünden 16 m aşağıda bulunur. Büyük Kafkas dağları bölümü de doğu sınırında gene deniz yüzünden aşağı bir durumdadır; fakat batıya doğru birden bire değişir ve asıl dağ kitlesine varınca 1 800-3 400 m kadar yükselir. Bu bölümdeki en yüce doruk Bazardüzü (4480 m) dür. Bu doruklar karlar ve buzlarla örtülüdür. Aynı bölümün güneyinde, dağ kitlesi, birden 600 m ye kadar iner; doğu ve güneydoğuya doğru bu iniş değişir ve Apşeron yarımadasında 50 m yüksekliğinde bir ovacık teşkil eder. Apşeron'dan Lahic'e kadar, bütün bu bölge, zaman zaman püsküren volkan embriyanlariyle doludur. Hazer denizindeki bazı adalar da volkan olaylariyle meydana gelmiştir. Küçük Kafkas bölümü A. ın güneybatı tarafını kaplar. Bunun önemli kısmını Karabağ yaylasiyle Gence dağsırası (1 800-3 000 m, en yüce doruğu Kupucuk 3918 m) teşkileder.Dördüncü bölümü güneydoğu Elburs'un güneybatı eteğindeki Halişdağları teşkileder. Bu dağlar Hazer denizinin güney kıyılarını çerçeveler ve kumsallara doğru iner.

Güney A., geniş bir plâtodur. Birçok dağsıraları arasında ova ve vâdiler vardır. Burada en büyük ova, Urmiye gölünün çevresidir (1 200-1 500 m). Bunun doğusunda Sehend dağları yükselir (3 545 m). Kuzeydoğuda ise, memleketin en yüksek dağı Savelan gelir (4 813-m). Ovadaki topraklar kısmen tuzludur. Güney A., Doğu Anadolu plâtolarına benzer. Hazer deniziyle Van gölü çanağından kendisini ayıran yüksek sıradağlar A. plâto-

BAKÛ: GENEL GÖRÜNÜŞ

suna arızalı bir özellik verir. A. plâtosu batıda Urmiye gölü çevresi, kuzeyde Aras nehri boyu, doğuda Kızıl Uzen çevreği olmak üzere üç bölüme ayrılır.

Iklim: kuzeyden sıradağları ile soğuk rüzgârlara karşı korunur. Kuzey A., ovalarda, astropikal bir iklim tipi gösterir. Haliş bölümünde nemli ve ılıktır; yazın çok sıcak olur. Bu iklim Hazer denizinin güney kıyılarındaki Lankeran çevresini kavrar. Buralarda yıllık yağış 1,300 mm dir. Denizden uzak yerlerde iklim sert ve kurak olur. Yazlar uzun ve sıcak geçer, yağış 400 mm ye iner. Ortadaki bozkırların doğu bölümü çok kurak, batısı biraz daha yağışlıdır. Dağ eteklerinde iklim nemli (600-900 mm yağış), Kışın ılık, yazın sıcaktır.

Bakû: «İçeri şehir» denilen eski kısım ve Cuma mescidi

Yüksek bir yayla olduğundan Güney A. ın iklimi sert, fakat sağlamdır. Dağlık çevrede kış uzun sürer ve sert olur. Buna karşılık ovalarda yazın yakıcı bir sıcaklık olur, yağmur yağmaz. Yağış ilk ve sonbaharla kışa münhasırdır. Güney A. ın havası genel olarak kuraktır.

Çok elverişli kışlakları bulunan Kuzey A. ile yaylakları olan Güney A. birbirini tamamlar.

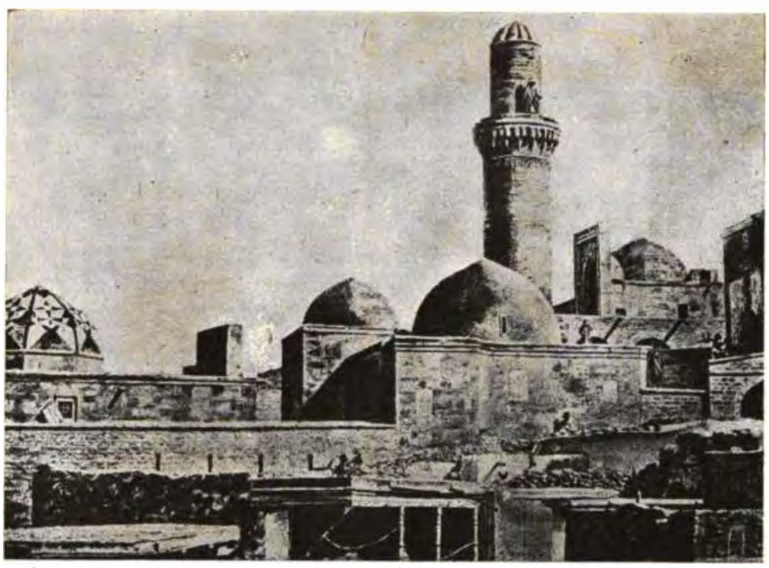
Sular: Kuzey A. doğuda Hazer denizine dayanır, kıyılarının uzunluğu 800 km yi bulur. Bakû limanı bu kıyı ortasındadır. Kuzey A. ın başlıca gölü Gökçe Göldür. Bu, sönmüş volkanlar arasında 1926 m yüksekliğindedir; alabalıklarıyle tanınmıştır. Bakû çevresinde, bir de Tuz gölü vardır. Doğrudan doğruya Hazer denizine dökülen ufak ırmaklar vasıtasiyle suvarılan kuzeydoğu ve göneydoğu tarafları müstesna, Kuzey A. ın bütün toprakları Kura ile Aras ırmakları çevreklerine girer. Memleketin ortasından geçen Kura ırmağının Jori ve Alazan kolları vardır. Aras ırmağı denize dökülmeden önce Kura ile birleşir. Büyük ve Küçük Kafkas dağlarından inen bir çok sular şiddetli buharlaşmalar, suvarılmalar yüzünden Kura'ya ulaşamamaktadırlar.

Güney A. ın akarsularından önemlileri Aras ile Kızılüzen'dir. Bu sonucu Şahrud ile birleştikten sonra Sefidrud adını alır. Kızılüzen memleketin en önemli suyudur. Güney A. ın ortasında, 1 225 m yükseklikte bulunan Urmiye gölünün suyu çok tuzludur; balığı yoktur. Urmiye gölüne her taraftan birçok ırmaklar akar; bunlardan önemlisi Acıçay'dır.

Bitkiler: Kuzey A. ovalarının çok yeri çorak bozkırlardır. Yalnız Kura ile Aras boyunca kavak, çınar, tamariks ve türlü cinsten söğüt ağaçları biter. Büyük ve Küçük Kafkas dağlarında ormanlar 2 000 m yüksekliğine kadar görünür, daha yükseklerde ise otlaklar ve çayırlar gelir. Halış dağları etekleri ormanlarla kaplıdır. Buralarda nevileri kendilerine mahsus ipekli akasya, Hazer gladiçyası, demir ağacı vardır. Her türlü bağ, bostan ve ekinden başka Kuzey A. da pamuk (Amerikan cinsi), keten, susam yetişmektedir, Apşeron yarımadasında safran, Lenkeran'da çay yetişir.

Güney A. da buğday, arpa, meyva ve üzüm yetişir. Çekirdeksiz üzümü tanınmıştır. Pamuk, keten gibi endüstri bitkileri de vardır. Güney A. da orman azdır. Düzlükler kuraklık yüzünden çorak, dağ etekleri ise çayırlıktır. Güney A. ın otlakları boldur. Su kenarlarında kavak, çınar, söğüt ağaçları sıralanır. Güney A. ceviz, kestane, fındık. fıstık, badem, iğde, dut yetiştirir. Güney bölümünde yabani kestane ormanlar halindedir.

Hayvanlar: Kuzey A. da her türlü yabani hayvanlar, dağlarda keçi, bozkırlarda ceylân, ormanlarda pars, sırtlan, tilki, sazlıklar ve çalılıklarda çakallar ve yabani kediler bulunur. Bozkırlarında turaç, çil, sülün gibi kuşlar vardır. Hazer denizi kıyısındaki bataklıklarla göller kuzeyden büyük miktarda uçup gelen su kuşlarının kışlağıdır. Evcil hayvanların çeşitleri vardır. Karabağ atları tanınmıştır. Lenkeran'da yaban öküzüne raslanır. Balıkçılık ileridir. «Rus havyarı» diye Avrupa'ca tanınan siyah havyar A. mahsulüdür. Otlakları bol bulunan Güney A. da çok koyun beslenir.

Bakû: XIV. yüzyıla ait «Bakû akropolu» denilen «şaşal» üstü binalardan bir grup

Madenler: A. ın madenleri zengin ve çeşitlidir. Kuzey A. bir petrol memleketidir. Petrol sade Bakû'da değil, A. ın diğer yerlerinde de vardır. Gence'de bakır. Nahcivan'da kükürt ve kayatuzu; Apşeron'da göltuzu; Tauz Şamhor'da çimento; Zaklık'ta aluminyum yapımında kullanılan alunit; Daşkesen (Gence) de demir, dağlık Karabağ'da kurşun ve gümüş vardır.

Bakû : Üniversite binası

Güney A. da yeraltı zengindir. Tebriz çevresinde gümüş, Karadağ ve Erdebil'de bakır vardır. Bunlardan başka türlü yerlerde kurşun, kükürt, demir ve linyit madenleri bulunur. Bazı yerlerinde petrol da vardır. Maraga ile Tebriz çevrelerindeki dağlarda şeffaf bir nevi mermer vardır ki bu, ince levhalar halinde kesilerek, hususiyle hamam pencerelerinde cam yerine kullanılır. Urmiye gölü çevresinde, Şiramin denilen yerde tüf tabakalı ve kireçli dağların eteğinde birçok sıcak maden suları vardır. Burada siyah mermer de çıkar.

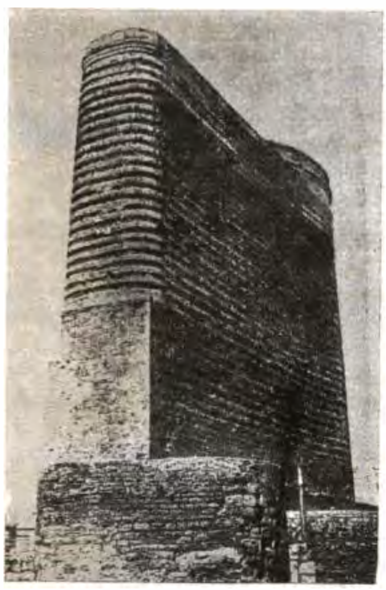
Bakû : «İsmailiye» halkevi binası

Nüfus: 5 milyonu aşan nüfusun yüzde 70 i Azerî Türk'leridir. Kuzey ve Güney A. ın her tarafında Oğuz Türk'lerine mensup muhtelif boyların torunları yaşamaktadır. Fakat Oğuz boylarından başka burada Kıpçak Türk'leri ile diğer Türk boylarının kalıntılarına da raslanır. Türkler'den başka A. da İranlı ve eski Arap kavimlerinin de kalıntıları vardır. Sonuncuları tamamiyle Türkleşmişlerdir; Tat denilen evvelkilerin Türkleşmeleri büyük bir hızla sona ermektedir. Türk'lerden sonra A. da Ermeni'ler, Kürt'ler, Talış'lar, bir miktar Yahudi'ler gelir. Kuzey A. da ise Rus'lar ve az miktarda göçmen Alman'lar yaşamaktadırlar. A. ahalisinin % 80 i Müslümandır. Müslümanların büyük bir kısmı Şiî mezhebinde ise de, Kuzey A. ın bir kısmı Şâfiî'dir. Güney A. da ahalinin Kürt kısmı Sünnî mezhebindedir.

Arkeoloji: Azerbaycan'da yapılan araştırmalar ve kazılar, bu bölgede insanların eskitaş devrinde yaşadığını gösteren belgeler vermiştir. Ele geçen eserler arasında çakmaktaşından yapılmış ok ucları, elbaltaları, bıçaklar anılmağa değer. Höyüklerdeki araştırmalarda, en alt tabakalarda, taştan yapılmış türlü silâhlarla birlikte süs eşyası da ele geçmiştir. Şemkir çevresindeki höyüklerde yapılan kazılarda bulunan madenden balta dökümü için hazırlanmış taş kalıplar, burada ele geçen belgelerin başka bölgelerden getirilmediğini gösterir. Eserlerin yapılışındaki ustalık, burada ileri bir tekniğin geliştiğini anlatmaktadır. Tunç çağına ait maden eşyası yanında, kara ve kırmızı topraktan yapılmış çanak çömlek de bulunmuştur. Bunların üzerinde insan bitki ve hayvan motifleri de vardır. Bakû'nun kuzeybatısındaki Sangaçal istasyonu yanında, Cihangir dağının eteğindeki kayaların yüzünde, kazıdan çıkan çanak çömlek üzerindeki resimlere benzer hayvan insan şekiller bulunmuştur. Bu resimler kayalara derince çizgilerle işlenmiştir. çizgiler düzgün ve ifade kuvvetlidir. Bu belgeler, Prehistorya da, Azerbaycan'ın doğu ve güney ile kültür bakımından sıkıca ilgili olduğunu göstermektedir. Burada yapılan araştırmalarda tarih çağlarına ait eserler de bulunmuştur. Hususiyle Büyük İskender'e, Roma, Arap, Moğol ve Türk hükümdarlarına ait ele geçen sikkeler dikkate değer. Azerbaycan'da basılan paraların Rusya içlerinde bulunması uzak bölgelerden buralara getirilmiş olan sikkeler, Azerbaycan'ın bir taraftan Rusya, diğer taraftan İran, Arap yarımadası ve Anadolu ile ticaret münasebetlerini açıklamaktadır. Azerbaycan'ın mimarlık anıtlarının çoğu İslâm-Türk çağına aittir. Bununla beraber daha eski devirlere ait kaleler, surlar da vardır. Baş Noraşen ile Nahcivan çevresinde M. Ö. 1 inci yılda kurulan kale ve surlar iri taşlarla yapılmıştır (kiklopik). Kuzeyden

Bakû : Opera binası

Bakû : Kızkalesi

Nahcivan: Mümine Hatun türbesi (XII. yüzyıl)

gelen akınları Kafkas kapılarında durdurmak için yapılan kale ve surlar içinde Bermekî'ler, Gilançay, Derbend surları V.. VI. yüzyıla aittir. Azerbaycan'da VI. ve IX. yüzyıllarda yapılmış bazı kilise ve manastırlara ait kalıntılar da vardır. XII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar geçen zaman içinde yapılan eserler önemlidir. Bunların çoğu İslâmî eserlerdir. O zamanlardan kalma köprülerin, camilerin kalelerin, türbelerin, ve hamamların bir kısmı zamanımıza kadar korunabilmiştir: Bakû'daki Sanıkkale Camii 1078 yılında yapılmış değerli bir anıttır. Apşeron yarımadasındaki Merdekân (1203), Ramana (XII. yüzyıl), Nerderan (1301) kaleleri ile Bakû'daki Kızkalesi (1116-1156) bu bölgenin askerî mimarlık eserlerinin en güzel örnekleridir. Bütün bu savunma tesisleri, etrafı surlarla çevrilmiş olan Bakû kalesinin parçaları olarak kabul olunur. Bundan başka, Bakû'da dinî mimarlık eserleri de önemli bir yer tutar. Bunlar arasında Ulcaytu tarafından 1310 da yaptırılan Cuma mesçidi, 1169 da yaptırılan Lezgi mesçidi, İlhanlılar'dan kalma Gilek mesçidi (1301) ve 1300 de yaptırılan Mirza Ahmet mesçidi, Bayıl burnundaki Bibi Heybet kabri ve mesçidi, Şirvanşah Halilullah (1417-1462) tarafından yaptırılan saray ile Şah mesçidi. Şirvanşahlar türbesi, ince süsleriyle ünlü olan Divanhane ve saray avlusundaki Derviş kabri önemli anıtlardır. Kuzey Azerbaycan'da da değerli mimarlık eserleri vardır: bunlardan, Kabala şehri çevresinde eski Karzal mahallesinde Şirvanşah'lara ait eserler (1194 1252) Şamahi çevresinde Kubala Hankahı, Nahcivan çevresinde büyük Atabeg Mehmet Pehlivan'ın yaptırdığı kale ile tâk, Mümine Hatun türbesi (1186-1187), Atababa adiyla tanılan Şeyh Yusuf türbesi (1161-1162); Karabağlar köyündeki türbe (XIII.-XIV. yüzyıl). Barda'da Ebu Sait zamanında yapılan kule (1322) bunlardandır. Güney A. daki anıtların önemlileri ise şunlardır: Tebriz'de Şûnb-i Gâzân ve Rub-i Reşidî mahallerinin yıkıntıları, şehirdeki birçok su yolları, Tacüddin Ali Şah camii (Tâk-ı Ali Şah); Sultan Üveys Celâir'in yaptırdığı Devlethane, Gâzân Han devrine ait iç kale Karakoyunlu Cihanşah tarafından yaptırılan Gökmesçit'in kalıntıları (XV. yüzyıl); Sultaniye'de Ulcaytu ve Ebu Sait türbeleri; Marağa çevresinde Hulâgû zamanından kalma rasathane kalıntıları; Merend'de Ebu Said'in yaptırdığı cami (1331); Urmiye'de Abaka Han zamanından kalma cami (1277); Dehharkan, Miyana ve Zencan'da Ulcaytu ve Ebu Sait zamanına ait yapılar.

XVI. yüzyıl mimarlığında köprülerle su depolarının (Avdan) yapılarında belli bir özellik vardır. Bakû'daki Şirvanşah'lar devrinden kalma binalara eklenen Murat kapısı (Murat III. ün şerefine yapılmıştır) bu devir mimarlığının önemli bir anıtıdır. Gence'deki Şah Abbas camii de bu devrin yapılarındandır. XVII. yüzyıl anıtlarında kayda değer bir varlık görülmez. XVIII. yüzyıl anıtlarından Şeki'deki Han Sarayı önemlidir.

Bütün bu eserler, mimarlık bakımından, İslâm-Selçuk anıtları tipinde olmakla beraber A. ın yerli özeliklerini de taşmaktadır:

Tarih: Bugün Azerbaycan adı verilen topraklar ancak M. Ö. IV. yüzyılda başlıbaşına idarî ve siyasî bir bölge olarak hudutlandırılmış ve özel bir ad almıştır. Bundan dolayıdır ki, Azerbaycan'ın tarihi M. Ö. IV. yüzyıldan başlanarak ele alınacaktır. Bu bölgenin daha eski tarihini, her yönden komşu bulunduğu ülkelerinkinden ayrı olarak gözden geçirmek lüzumsuzdur.

M. Ö. IV. yüzyıldan sonra da hudutlarının zaman zaman değiştiği görülen Azerbaycan, doğu ve kuzeyden batı ve güneye doğru (ki bazı kere bunun aksi de olmuştur) göç eden veya fetihlere girişen kavimlerin uğrağı olduğundan, ayrıca etrafındaki ülkelerin güveni ve ticareti bakımından stratejik önemi bulunduğundan yüzyıllar boyunca elden ele geçmiş, pek karışık bir tarihî çehre kazanmıştır. Böyle olmakla beraber Azerbaycan'ın tarihini esas itibariyle şu dönemlere ayırmak mümkündür:

Şeki: Han Sarayı (XVIII. yüzyıl)

I. Azerbaycan'a adını veren Satrap Atropates ve Atropatene krallığı,

II. Selevkoslular ve Ermeni kıralları egemenliği,

III. Roma ve Parth egemenliği,

IV. Sasanî egemenliği ve geçici Bizans istilâları,

V. Azerbaycan'da Türk kavimlerinin yerleşmesi,

VI. Arap istilâsı,

VII. Yerli sülâlelerin egemenliği,

VIII. Selçuklu istilâsı,

IX. Atabegler (Pehlevanî'ler) devri ve Harezmşahlar istilâsı,

X. Moğol - İlhanlı ve Altın-ordu egemenliği, Celâyirliler istilâsı,

XI. Timur istilâsı, Şirvanşah'lar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular devri,

XII. Safevî egemenliği.

XIII. Osmanlı seferleri,

XIV. Rusya'nın Azerbaycan işlerine karışması ve Nadir Şah'ın teşebbüsleri,

XV. Bağımsız hanlıklar devri,

XVI. Rus ve Kaçar egemenliği,

XVII. Millî uyanış devri ve Azerbaycan Cumhuriyeti,

XVIII. Azerbaycan'ın egemenliğini kaybetmesi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve İran şahlığı egemenliği.

I. *Azerbaycan'a adını veren Satrap Atropates ve Atropatene kırallığı:* Aşağıyukarı bugünkü Azerbaycan, Ahaimenid'ler (Kiyaniyan) in idarî teşkilâtında Media Satraplığı'nın bir kısmını teşkil ediyordu. Dareios III. zamanında (M. Ö. 336 - 330) bu satraplığın başında bulunan Atropates, Büyük İskender'le Dareios arasındaki Gaugamela savaşına katılmış (M. Ö. 331), fakat hükümdarının ölümünden sonra İskender'e boyun eğerek (M. Ö. 328) Makedonya'lıların hizmetine girmişti. Atropates M. Ö. 324 te kızını ünlü general Perdikkas ile evlendirmeğe muvaffak olmuş, böylece Makedonya'lılar yanında yerini kuvvetlendirmişti.

İskender'in ölümünden sonra (323), İmparatorluk büyük komutanlar arasında paylaşılırken Media Satraplığı'nın güney kısmı (Media Major) Peithon'a, kuzey kısmı (Media Minor) da Atropates'in idaresine bırakılmıştı. Atropates sonraki yıllarda burada bağımsız hale gelmiş ve küçük bir kırallığın temelini atmıştır. Bu kırallığın toprakları onun adına bağlanarak Media Atropatana veya Atropatene diye anılmağa başlamıştır.

Ermeni kaynaklarında «Atrpatakan» şeklinde görülen bu ad, III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar (Sasanîler tarafından) Āẕurbaẕagān olarak kullanılmıştır. Fakat IV. yüzyılda -daha çok Süryanca kaynaklarda görülen- Āẕorbāīgān şekli çıkmıştır. Bizans'lılar da ülkeye Adarbiganōn - Adrabiganōn demişlerdir. Arap'lar ise, bu addaki g'yi c'ye çevirmişlerdir. Böylece İslâm devrinde Arap'lar, Türk'ler ve İranlılar arasında «Azerbaycan» şekli kullanılagelmiştir. (Azerbaycan kelimesi hakkında sonradan uydurulma diğer bazı etimolojiler de söylenir. Meselâ *āẕer* [Pehlevî dilinde=ateş] ve *baygan* [=muhafız] dan teşekkül ettiği veya Azerbād b. Bisuresf'in adı ile ilgili olduğu gibi).

Atropatene kırallığının merkezi Gazaca idi. Ermeni ve Süryanî'lerde Ganzaka, İranlılarda Gezna, Arap'larda Cenze denilen bu şehir şimdiki Meraga'nın güneyinde ve Meraga'dan Urmiye'ye giden yol üzerindeydi. Kırallığın, çoğunu atlılar teşkil eden, muntazam ve savaş kabiliyeti yüksek bir ordusu vardı.

II. *Selevkoslular ve Ermeni kırallar egemenliği:* Atropatene kırallığı, Atropates'in ardalarından Artabazanes zamanında Selevkoslu'lardan Büyük Antiokhos III. tarafından tazyik edilmiş, Artabazanes M. Ö. 220 de kırallık ve egemenliği için pek iyi olmıyan şartlarla bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştır.

Sonradan Büyük Ermeni devleti Atropatene'nin önemli bir kısmını hudutları içine almıştır (M. Ö. 179). Bugünkü Erivan (Revan) civarında bulunan Artaksata şehri bir ara bu devletin başkenti olmuştur.

III. *Roma ve Parth egemenliği:* Anadolu'daki küçük kırallıkları birer birer ortadan kaldıran Roma'lılar karşısında, Pontos ve - küçülen Atropatene kırallığını kendine tabi kılan - Ermenistan devletleri bir müddet dayanmışlar, fakat M. Ö. 68 yılında Lucullus tarafından açılan sefer sonunda Roma'lılar Azerbaycan'a kadar ilerlemişler, Ermenistan kıralı Tigranes, Artaksata yakınında bozguna uğramış, bununla beraber Lucullus, askerlerinin yorgunluğu yüzünden, geri dönmüştür.

İki yıl sonra, M. Ö. 66 da Cn. Pompeius Magnus, Roma orduları başkomutanı olur olmaz Pontos'un işgalini tamamlamış, hemen Tigranes üzerine yürüyerek itaat altına almış, böylece Ermeni devleti ile beraber Atropatene kırallığı da önemini kaybetmiştir.

Bundan sonra Azerbaycan toprakları, gittikçe kuvvetlenen Parth'larla Roma'lılar arasında bir tampon bölge haline gelmiş, elden ele geçmiştir.

IV. *Sasanî egemenliği ve geçici Bizans istilâları:* Parth sülâlesi yerine İran'da hâkim olan Sasanî'ler, daha Ardaşir I. zamanında, 227 yılında bütün Azerbaycan'ı idareleri altına almışlardır. Merkez Erdebil şehri olmuş; ayrıca ülke, Zerdüşt mezhebinden olanlar gözünde önem kazanmış, hususiyle eski Gazaka kutsal bir şehir olarak tanınmıştır; burada Zerdüştîlerin büyük bir âteşgedesi ve Kisrâ'ların muhteşem bir «eyvan» ı vardı.

Bu dönemde -hususiyle güney kısmı- oldukça istikrarlı bir hayata kavuşan Azerbaycan, VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın başında Bizans'lılar tarafından istilâ görmüştür. 572 de başlıyan ve 591 de son bulan Sasanî - Bizans savaşları sonucunda, Bizans'lılar Azerbaycan'ın batısından bir kısım toprak kazanmışlar, asıl 624 te İmparator Herakleios, Sasanî ordularını bozgundan bozguna uğratarak Azerbaycan'a girmiş, bütün ülkeyi çiğniyerek büyük âteşgedeyi yıkmıştır.

Husrev (Khosroes) Perviz II. nin ölümünden sonra (628) Sasanî'lerle Bizans için çok müsait bir anlaşma yapan Herakleios, daha sonraki yıllarda güneyden başgösteren Arap hücumlarına boş yere karşı koymağa çalışmıştır.

V. *Azerbaycan'da Türk kavimlerinin yerleşmesi:* Türklerin A. a ilk defa M. Ö. VII. yüzyılda Saka'ların seferi sırasında gelip yerleştikleri ileri sürülmekte, bugünkü Gence bölgesine ve bunun batısına düşen topraklara kendi adlarını veren ve Strabon'da bile adları geçen Utî'lerin de ırk bakımından Türk oldukları sanılmaktadır (Arap'lar zamanında bunlar Uz ve Uvazin adı ile anılmıştır).

M. S. IV. ve V. yüzyıllarda ise Güney Kafkasya ve A. a Hun adını taşıyan Türk'ler gelmiştir. Bunlardan 446 da Ermeni kaynaklarında «Ḫaylendurk» adiyle geçen Akhun'ları görüyoruz.

Fakat Doğu Avrupa'nın en eski Türk unsuru olan Bulgar, Hazar, Ağaçeri ve Sabir'ler A. a yerleşen en esaslı Türk zümreleri olmuştur.

Gerçekten, tarihî kaynaklarda Bulgar'ların daha M. Ö. 120 de Güney Kafkasya'ya geçip Kars civarına yerleştikleri, Hazar'ların ise 197 - 216 yıllarında Kura nehrini aştıkları nakledilir. 460 ta Hazar'larla akraba olan Ağaçeri'ler, 468 de Saragur (Sarı Uygur yahut Uygur) lar A. a girmişler, Hazar'ların diğer bir kolu sayılan Sabir'ler de 503 yılında Kafkasya'nın güneyinde görünmüşlerdir. Sabir hanlarının karargâhı çok defa Daryal (= Daryol) ve Derbend geçitlerinin kuzeyinde bulunuyordu. Sabir'lerin başbuğu Ambazuk 508 de Azerbaycan'da Sasanî'lerden Kubad (488 - 531) ile çarpışmış, oğulları ise Kubad ile anlaşarak Bizans'a karşı savaşmışlardır. Kubad'ın saltanatının son senelerine kadar Erran, Gürcistan, Vaspurakan ve Sisakan Hazar'ların ve onlarla akraba kavimlerin elinde kalmış, bundan dolayı bu ülkelerle beraber A. a da «Hazarlar memleketi» denmiştir.

Bütün A. ı ve Güney Kafkasya'yı Türk'lerin elinden alan ve A. ın sınırını Derbend'e kadar genişletmeğe muvaffak olan Sasanî hükümdarı Nuşirevan ise ülkeyi İranlılar ile iskân eylemek siyasetini gütmüş, fakat bir kısım Bulgar ve Belencer Türk'lerini de A. a getirtmiştir. Bunlar daha önce Kök - Türk'lerden İstemi Kağan'ın ordusunda bulunuyorlardı. Sasanî'ler ile olan savaşta yenilince bu ordudan arta kalanlar A. a yerleştirilmiştir. Güney Kafkasya ve A. ın çeşitli yerlerinde, İslâmlıktan önce ülkeye gelen bu Türk kavimlerinden kalma bir çok coğrafî yer adına rastlanır. Arap'lar geldiği zaman bu Türk kütlelerinden Şirvan, Burçalı, Kazak, Şamhûr, Kabala, Mugan ve Halhal taraflarında yaşıyanlardan gayrısı artık yerli ahaliye karışarak milliyetlerini kaybetmiş bulunuyordu. Fakat bütün Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın vaktiyle Türk'ler tarafından idare edilmiş bir ülke olduğuna dair söylentiler, Arap'lar geldiği zaman bile kuvvetle yaşıyordu.

VI. *Arap istilâsı:* VII. yüzyılın ortasına doğru A. tarihinde yeni bir unsur rol oynamağa başlamıştır. Bu unsur, Arabistan'dan Suriye'ye geçtikten sonra büyük bir İslâm devleti kurma yolunda bütün Yakındoğuyu fethe başlıyan Arap'lardır. Bu yeni ve taze kuvvet karşısında A. ı kendi egemenliklerine almak istiyen Bizans ve Sasanî mücadelesi sona ermiş, bütün ülke Arap'lar tarafından ele geçirilmiştir.

A. ın fethi halife Osman zamanında 642 de tamamlanmıştır. Emevî ve Abbasî'lerin egemenliği sırasında başlıbaşına bir idarî bölge sayılan A. a bir çok defa Ermeniye'yi de idare sahaları içine alan Arap valileri atanmıştır. Bunlar arasında çok ünlü kişiler vardır (meselâ Mervan II., Ebu Cafer el-Mansur gibi).

Arap'lar zamanında A. ın merkezi Meraga olmuştur. Fakat X. yüzyılda Yusuf b. Ebî's-sâc Divdâd, Sasanî'ler zamanında olduğu gibi Erdebil'i merkez yapmışlar (Selçuklu'lar Tebriz'i, Moğol'lar Meraga [Hulâgu zamanında] ve yine Tebriz'i [Abaka Han zamanında] merkez olarak kullanmışlardır).

Arap egemenliği devrinde de A. a Türk unsurunun gelmekte devam ettiği, Abbasî halifelerinin hizmetinde bulunan Türk emîrlerinin kendi yanlarındaki Türk'leri çeşitli bölgelere yerleştirdikleri anlaşılıyor. Bu arada Mubarek et-Türkî, Kazvin'in iç kalesini yaptırmış ve ona kendi adını vermiştir. 848 de Benî Bu'eys emîrlerinin Merend'de ayaklanmaları üzerine halife Mütevekkil, Zîrek et-Türkî'yi kuvvetli bir ordu ile oraya göndermişti. Bir aralık Ermeniye'ye ve A. a Türk'lerden Muhammed b. Sûl vali olmuştu.

Daha sonra gelen Buğa'nın yanında dört bin kadar Türk askeri olduğu, bu emîrin Şamhur'u Hazar Türk'leriyle iskân ettiği bilinmektedir. Babek (b. bk.) isyanını bastıran Afşin (usruşana beyi Kara Buğra'nın torunu) Erdebil ile Buz arasındaki Berzend'i imar etmişti. Ayrıca A. da Türk aslından gelme diğer bazı valiler bulunmuştu.

VII. *Yerli sülâlelerin egemenliği:* IX. yüzyılda Abbasî imparatorluğunun geçirdiği buhran, valiler tarafından idare edilen muhtelif bölgelerde halifelerin nüfuzunu kaybettirmiş, İmparatorluğun yavaş yavaş parçalanması üzerine Azerbaycan'da da bazı yerli sülâleler türemiştir. Bir kısmı doğrudan doğruya Arap valileri tarafından kurulan bu sülâleler, ele geçirebildikleri topraklarda egemen olmuşlar ve ancak şekilce Hilâfete bağlı kalmışlardır.

Bunlardan Sâcî'ler şimdiki İran Azerbaycanında, Meraga, Erdebil ve Berdaa bölgesinde hüküm sürmüşlerdir. Adını 879/880 de ölen Ebî's-sâc Divdâd I. b. Yusuf Divdast'tan alan bu sülâle 930/931 de son bulmuştur.

İki kola ayrılan Sallârî'lerden Benî Merzuban veya Benî Musafir diye adlandırılan kol merkezi Erdebil olan bölgede 941/2 - 1029/30 yılları, Benî Ravvad ise Gence ve civarında 1029/30 - 1117/8 yılları arasında egemen olmuşlardır.

Şeddadî'ler Karabağ'da ve Ravvadî'lerden sonra Gence'de (951/2-1075/6 arasında), Abbasî valilerinden Haşim b. Suka'nın soyu Bâb - ül - ebvâb (Derbend) da (XI. yüzyılın ikinci yarısında Şirvanşahlar tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar), Hârun - ür - Reşid zamanında Ermenistan valisi olan Yezîd b. Mezyed b. Zâide'nin çocukları tarafından kurulan Şirvanşahlar sülâlesi ise Şirvan'da (1027/8 den itibaren Şamahı'da) bulunuyordu. Tiflis ise kendilerini Ümeyye hânedanının azatlısı sayan Caferî'ler elindeydi.

VIII. Yüzyılda kurulan Ermeni Bagrat hanedanı ile Gürcî kırallıkları da Erran'ın bir kısmına sahib bulunuyorlardı. A. bu siyasî durum içinde iken İmparator Basileios II., gürcistan ve Abhazya'ya büyük bir sefer yaparak Bizans devletinin hudutlarını kura nehri kaynaklarına, bu nehri kuzeyden saran dağlar silsilesine ve Tiflis önlerine kadar genişletmiştir. Fakat az sonra Selçuklu istilâsı başlamıştır.

VIII. *Selçuklu istilâsı:* İlk defa, Selçuk'un torunu ve Mikâil'in oğlu Davut Çağrı Bey, Horasan'a geçerek, bu ülkeye Samanlı'lar hükümdarı Ahmed b. İsmail zamanında getirilmiş olan Oğuz'lardan yardımcı kuvvetler aldıktan sonra Azerbaycan'a girmiştir (1015/6). Büyük bir akın mahiyetinde olan bu ilk seferden sonra 1018-1021 yılları arasında yine Çağrı Beyin komutasındaki Oğuz'lar Şeddad oğulları topraklarına saldırıp evvelâ Nahcivan, sonra da Aras'ı geçerek Dovin şehri önünde görünmüşler, Gürcî generali Liparit'in karşı çıkmağa cesaret edememesi üzerine bu bölge ile Ani kırallığına ait bazı kaleler bir müddet Oğuz istilâsı altında kalmış; Çağrı Bey bu suretle birkaç sene akınlarına devam ettikten sonra ganimetlerle geriye dönmüş ve Maverâünnehir'de kardeşi Tuğrul Bey'le birleşmiştir.

Selçuklu'ların, Horasan'a geçmelerinden az sonra Gazneli'lere isyan etmeleri ve Sultan Mahmut tarafından yenilgiye uğratılmaları (1028) üzerine bir kısım Oğuz'lar bu ülkeden kaçmak zorunda kalmışlar, Irak-ı Acem yolu ile Azerbaycan'a gelmişlerdir. Bizans'lıların taarruz ve tehdidine karşı yardıma muhtaç olan Benî Ravvad sülâlesi hükümdarı Vahsûdan III. onları maiyetine almış, böylece bu Oğuz kuvvetleri Azerbaycan'dan Bizans topraklarına geçerek akınlar yapmağa başlamışlardır. Fakat bunlar 1041 de Vahsudan'ın hıyanetine uğramışlar, bellibaşlı başkanlarını kaybettikten sonra güneye kaymışlardır.

Sultan Mahmut'un oğlu Sultan Mes'ut'un türlü vaitlerle hizmete aldığı bir kısım Oğuz'lar da, beyleri Yağmur'un öldürülmesi üzerine isyan etmişler ve üzerlerine gönderilen Gazneli kuvvetlerini yendikten sonra kısmen Azerbaycan'a yürümüşler; kendilerinden önce oraya gelmiş soydaşları ile birleşerek muhtelif yerlerde yaylak ve kışlaklar kurmuşlardır (1036). Bunların bir kısmı Aras nehrini geçerek Erran ülkesine girmişler, Şeddadî emîrleriyle birleşerek Ermeni'lerin oturduğu bölgelere akınlara başlamışlardır. 1038 de Gürcî kıralı Bagrat IV. Tiflis'i Müslümanlardan almak için muhasaraya başladığı sırada bu Oğuz kuvvetlerinin geldiğini işiterek çekilmiş; 1045/6 yıllarında ise aynı kuvvetler, Bizans'lıların Erran ülkesine ve Dovin şehrine yaptıkları taarruz esnasında Şeddadî'lerle birlikte savaşlara katılmışlardır.

1043 yılında Rey şehrine gelerek karargâhını kuran Tuğrul Bey, maiyetindeki Selçuklu şehzadelerinin her birini bir bölgenin fethine gönderirken amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ve kardeşlerini Hazer denizi kıyılarındaki toprakların zaptı ile vazifelendirmişti. Aynı zamanda diğer amcası Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'yi Azerbaycan'ı fethe memur etmişti.

Bunun üzerine hemen harekete geçen şehzadelerden Kutalmış, bir taraftan Aras nehrini geçerek Erran ve Gürcistan'a girerken, diğer taraftan Hasan ve Yakutîde Güney Azerbaycan'ı istilâ etmişti. Kutalmış aynı zamanda Bizans'lıların ve uyrukluğu altında bulunan Ermeni prenslerinin tecavüzüne karşı Şeddadî'leri himaye ederek Bizans ordularını geri çekilmek zorunda bırakmış, 1047 de Gence'yi sarmıştır. Bu şehrin hâkimi Şeddadî'lerden Leşkerî b. Musa b. Fadlûn uzun müddet dayanmış ve Kutalmış'ın saldırışlarını durdurmuştur. Fakat bu sırada Hasan, Bizans ordusu ile Aras kenarında Beçni civarında yaptığı bir savaşta bozguna uğrıyarak şehit düşmüştür.

Tuğrul Bey, Hasan'ın ve yenilen ordusunun intikamını almak üzere İbrahim Yınal'ı Azerbaycan'a vali olarak göndermiş, Erran bölgesinin bir kısmını almış olan Kutalmış'ı da onunla birleşerek gaza yapmaya memur etmiştir. Her iki Selçuklu şehzadesi Azerbaycan'da güvenliği sağladıktan sonra Anadolu içlerine kadar girmişlerdir.

Fakat 1049 da Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal'ın arası bozulduğundan Bizans'lılar karşı taarruza geçmişler, Bizans generallerinden Nikephoros'un komutasındaki bir ordu Azerbaycan'a girmiş; Dovin ve Gence kapılarına kadar akın yapmıştır.

İbrahim Yınal, Tuğrul Bey tarafından affedildikten sonra tekrar Azerbaycan'a vali atanmıştır. Bizans akınlarını önliyen İbrahim, 1058 de Mısır Fatımî halifesi adına hutbe okutarak egemenliğini ilân etmiştir. Onun bertaraf edilmesinden sonra Azerbaycan'da Kutalmış egemen olmuş, o da Tuğrul'a karşı başkaldırmakta gecikmemiş Selçuklu kuvvetleri Kutalmış'la uğraşırken Tuğrul Bey de 1062 de Azerbaycan'a girmiş, yerli hükümdarları huzuruna kabul ettikten sonra Anadolu'ya yapılacak akınları düzenlemiştir.

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Sultan Alp Arslan 1064 te yaptığı büyük seferle hemen hemen bütün Azerbaycan'ı Selçuklu İmparatorluğu'na katmış, küçük Gürcî ve Ermeni kırallıklarını da boyun eğmek zorunda bırakmıştır. Aras boyunda aldığı yerleri Minuçehr b. Ebu's-savvar'a. Gürcistan kırallığına ait toprakları Gence emîri Fadlûn'a ve Tiflis emîrlerine verip büyük Selçuklu komutanlarından bir kaçını, idare için Azerbaycan'da bırakarak İran'a dönmüştür.

Alp Arslan 1068 de tekrar sefere çıkmış, Gence yolu ile Berdaa'ya gitmiş ve Aras'ı geçerek bütün A. ı dolaşmıştır. Geri dönüşünden az sonra Gürcî kıralı Bagrat, kuvvetlerini toplıyarak A. ı tehdide başlamış, bunun üzerine Gence emîri Fadlûn, 30 000 kişi ile Bagrat'a karşı çıkmak için Tiflis'e gelmiş, Mukhar bölgesinde yapılan savaşta Fadlûn bozguna uğrayarak esir düşmüş, Alp Arslan'ın feth ederek kendisine verdiği birçok kalelerin geri verilmesi şartiyle serbest bırakılmıştır. Sonradan Selçuklu kuvvetleri tarafından yardım gören Fadlûn kayıplarını giderebilmiştir.

Melikşah zamanında ise Bagrat'ın ardası Giorgi II. uzun müddet Selçuklu'larla uğraşmış, sonunda sultana boyun eğmek zorunda kalmıştır. Melikşah bütün A. ve Erran' aamcasının oğlu Kutbüddin İsmail b.Yakutî'yi genel vali atamıştır.

Bundan sonra A. da Selçuklu egemenliğinin esaslı bir şekilde kurulduğunu görüyoruz.

IX. *Atabegler (Pehlevanî'ler) devri ve Harezmşahlar istilâsı:* Sonradan Irak Selçuklu'larına bağlanan A. a 1146 da, «Atabeg-i a'zam» sanını alan Şemsüddin İldeniz'in vali olarak atandığını görüyoruz. (Bunun kurduğu - ya kendi adına göre İldenizî'ler. yahut oğlu Pehlevân-ı Cihan Mehmet'e göre Pehlevanî'ler diye adlandırılan - bağımsız hanedan hakkında bk. AZERBAYCAN ATABEGLERİ).

Selçuklu egemenliğinin zayıfladığı ve Atabeglerin egemen olduğu yıllarda Şamahı'da da Hakanîler diye anılan Şirvanşahlar sülâlesi ortaya çıkmıştır.

Bu sülâlenin egemenliği aşağıyukarı XII. yüzyılın ortasında Ebu'l-Muzaffer Minûçehr b. Kisrân ile başlıyarak XIV. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. XIV. yüzyıldan sonra da sülâlenin diğer bir kolu egemen olmuştur.

A., Atabeglerin egemenliği sırasında Harezmşahların istilâsına uğramıştır. Evvelâ Harezmşah Alâüddin Mehmet, 1217 de A. a girmiş, Atabeg Özbek'i yenmiş, fakat Moğol tehlikesi karşısında çekilmişti.

Mehmet'in büyük oğlu olan Celâleddin, daha saltanatının başlangıcında 1224 te Meraga'yı almış, bunun üzerine A. Atabeglerinden Özbek, Tebriz'i bırakarak Gence'ye çekilmiş ve A. ı Sultan Tuğrul III. kızı Hatun eline terk etmiştir. Celâleddin 1225 temmuzunda da Tebriz'i ele geçirmiş, ve karargâhını kurmuştur. A. a sık sık saldıran Gürcî'leri ezmek için Aras'ı aşmış ve Beylekan'ı almış, Gökçegöl güneyinde Garni'de Gürcî kıraliçesi Rusudana'nın kuvvetlerini bozmuştur. Bu sefer sırasında Tebriz'de Atabeg Özbek tarafçılarının ayaklandığını haber alınca geri dönmüş, ayaklanmayı bastırdıktan ve Hatun'u kocasından boşatarak kendisi aldıktan sonra tekrar Aras'ı geçmiş ve Gence'ye girmiştir. Atabeg Özbek kaçarak Alıncak kalesine çekilmiş ve orada ölmüş, böylece A. da Atabeglerinin egemenliği sona ermiştir.

Celâleddin 10 mart 1226 da ise uzun zamandan beri Gürcî'ler elinde bulunan Tiflis'i ele geçirmiş, seferi tamamladıktan sonra güneye kayıp, Ahlat'ı kuşatırken Oğuz'lardan Yiva boyunun ayaklandığını haber alır almaz yine A. a gelmiş, 1227 yılı başında. Tiflis'e saldıran Gürcî'leri kaçmak zorunda bırakmıştır.

Bu sırada Ceyhun'u geçen Moğol kuvvetlerine karşı hazırlıklar yapmakla uğraşırken, karısı Hatun'un, Ahlat'ta Melik Eşref'in komutanı Hacib Ali ile birleştiğini, Hacib Ali'nin A. a girerek Hoy, Merend ve Nahcivan'ı yağmaladığını öğrenmiş, derhal A. a dönmüş ve düşmanlarını kovmuştur.

Fakat 1228 yılı yazında Moğol kuvvetleriyle uğraşması ve uzun müddet Irak-ı Acem'de kalması A. da karışıklıklar çıkmasına sebep olmuştur. A. Atabeglerine bağlı emîrler, devleti yeniden kurmak için çalışmağa başlamışlar, Hacib Ali'de tekrar A. a girmiş, bununla beraber Sultanın yerine bıraktığı vezir Şerefülmülk bütün ayaklanmaları bastırmış ve

Hacib Ali'yi de bozguna uğratmıştır. Hemen A. a dönen Celâleddin, ülkenin bozulmuş olan durumunu düzeltmeğe çalışmış, Gürcîlerin saldırışlarına son vermek üzere 1229 yılı başında büyük bir sefer daha yapmış, tekrar Tiflis'i almış, ayrıca Şekan, Gag ve Kakızvan (Kağızman) başta olmak üzere birçok kaleyi ele geçirmiştir. Bundan sonra Doğu Anadolu ile Ahlat bölgesinde meşgul olan Celâleddin, 1230 yılı kışında A. da Hoy şehrinde bulunduğu sırada Moğol kuvvetlerinin Hârezmşahlar devletini yıkmak üzere harekete geçtiklerini işitmiş, komşu devletlerden yardım istemişse de cevap alamamış. kendi başına Mugan'da askerlerini toplamağa uğraşırken Şîrkebût kalesi önünde Moğol'ların baskınına uğramıştır. Kendisi zorla kurtulup Aras kenarına gelmiş. kışı Mahan ovasında geçirmiş, baharda Diyarbakır'a inmiş, fakat bu şehir önünde, 1231 ağustosunda. ardından gelen Moğol'lar tarafından korkunç bir bozguna uğratılmış; az sonra da, sığındığı dağlarda öldürülmüştür. Böylece A. daki Hârezmşahlar egemenliği sona ermiş, onların yerini Moğol'lar almıştır.

X. *Moğol - İlhanlı ve Altınordu egemenliği:* Daha 1220 yılında Subutay Bahadır ve Cebe Noyan idaresindeki Moğol ordusu İran A. ına girmiş. 1221 de Gürcü ve Ermenilerle çarpıştıktan sonra Derbent yoluyla geri çekilmiştir. Fakat asıl büyük istilâ 1230 yılında başladı. Kısa zamanda Moğol egemenliğine giren A. Çingiz'in ölümünden sonra Cuci ulusuna bağlandı. Mönge Kağan devrinde ise Hülâgû ve evlâtları (İlhanlı'lar) A. yı ele geçirdiler. İlhanlı'lar devrinde A., geniş ölçüde Türkleşmiş, doğudan gelen bir çok Moğol-Türk boyları ülkenin her tarafına yerleştirilmişti.

Türk'ler ve Moğol'lar A. da yerleşirken yerlileri bertaraf etmek hususunda çok şiddet göstermişlerse de bundan şehir hayatı zarar görmemiş, aksine, yeni bir hız almıştır. Tebriz ve Meraga gibi şehirler pek büyüdüğü gibi Sultaniye ve Ordubad (Orduâbâd) gibi yeni yeni şehirlerde meydana getirilmiştir. Yapı işlerine en çok Gazân, Ulcaytu ve Ebu Sait hanlar önem vermişlerdir. Fakat A. merkezî bölgelerinde yüzyıllar boyunca olagelen şiddetli zelzeleler ve sonraki harbler bütün bu eserlerin yıkılmasına sebep olmuştur.

Ayrıca A. bu devirde dört yönden gelen milletlerarası ticaret yollarının merkezi haline gelmiş, bilim ve sanat adamlarının buluştukları bir ülke olmuştur. Büyük şehirlerde güzel sanatlar alanında meydana getirilen kıymetli eserler, geniş ölçüde gelişen bilim çalışmaları (meselâ Meraga rasathanesi gibi) hususiyle anılmağa değer.

A. daki İlhanlı egemenliği. Ebu Sait zamanında ve hususiyle onun ölümünden sonra çıkan saltanat kavgaları sırasında zayıflamış ve yerini bir aralık Altınordu hanları ile - küçük bir bölgeye münhasır olmak üzere - Muzafferî'ler (b. bk.) egemenliğine bırakmıştır. Fakat Altınordu hanları burada çok tutunamamışlardır.

XI. *Celâyirli'ler, Timur'un istilâsı, Karakoyunlu'lar, Akkoyunlu'lar devri ve Şirvanşah'lar:* Celâyirlı devletini kuran Şeyh Hasan'ın oğlu Şeyh Üveys 1358 de Tebriz'i ve A. ın büyük bir kısmını Altınordu'dan almıştır. Üveys'ten sonra yerine geçen oğlu Hüseyin zamanında ise A. da Celâyirli egemenliği kuvvetlenmiştir. Hüseyin 1382 de ölünce Celâyirli toprakları ikiye bölünürken A. ile Irak, Sultan Ahmet'e düşmüştür. Ahmet, bir yıl sonra, Kürdistan'ın bir kısmı ile Irak-ı Acem'de egemen olan kardeşi Bayezid'i yenerek büsbütün kuvvetlenmiş, fakat Timur istilâsına karşı koyamıyarak yabancı ülkelere sığınmıştır. Timur, 1383/4 te Azerbaycan'ı almış, sonraki yıllarda Yakındoğuda yaptığı seferler için bu ülkeyi bir hareket üssü olarak kullanmıştır. Onun, hususiyle Karabağ'ı orduları için kışlak yaptığı bilinmektedir. Timur. A. ı oğlu Miranşah'ın idaresine vermiştir.

1405 te Timur'un ölümünden sonra, Bağdat'a dönerek devletini canlandıran Celâyirli Sultan Ahmet, A. ın bir kısmını tekrar almıştır. Fakat eski bağlaşığı Karakoyunlu Yusuf Bey tarafından 1410 da bozguna uğratılmış, oğlu Alâüddevle ile beraber öldürülmüştür.

Vaktiyle Celâyirli'lerin hizmetinde bulunan Bayram Hoca'nın oğlu Kara Mehmet'in başbuğluğu altında yavaş yavaş kuvvetli bir siyasî birlik haline gelen Karakoyunlu'ların cesur beyi Kara Yusuf, Timur istilâsının doğurduğu karışıklıklardan faydalanmasını bilmiş ve A. ın bir çok yerlerini ele geçirmiştir. Fakat o da Timur'un karşısında tutunamıyarak kaçmak zorunda kalmıştır. Bununla beraber 1405 te, tekrar A. a gelmiş, kısa zamanda Tebriz'i ele geçirmiş (1406), 1407 de Mîranşah'ı da yendikten sonra egemenliğini kuvvetlendirmiş, fakat oğlu Cihanşah zamanında (1435-1467), Akkoyunlu Uzun Hasan ile Cihanşah arasında 1467 yılında yapılan savaş sonunda, Cihanşah yenilerek öldürülmüş ve A. Akkoyunlu'ların eline geçmiştir.

Uzun Hasan ve ardası Yakup'un ölümünden sonra A. da Akkoyunlu egemenliği sarsılmıştır. Uzun Hasan'ın oğlu Yusuf Bey'in iki oğlu Elvend ve Mehmet Beyler ile Sultan Yakup'un oğlu Murat, birbirine rakib olan devlet uluları tarafından çeşitli yerlerde hükümdar ilân edilmişler, şehzadeler arasında başlıyan kavgalar sonunda A. ve Erran Elvend Beye düşmüş; fakat Şah İsmail 1502 de Elvend'i, az sonra da Murat'ı yenmiş ve A. da Akkoyunlu egemenliğine son vermiştir.

Bu devirde Kuzey A. da Şirvanşah'lar(b. bk.)ı görüyoruz. Hakanî'ler(b. bk.)in diğer bir kolu olan ve XIV. yüzyılın sonlarında Şeyh İbrahim b. Mehmet Derbend b. Keykubad ile hüküm sürmeğe başlıyan bu sülâlenin egemenliği sırasında Şirvan bölgesi her bakımdan gelişmiştir. Hususiyle Sultan Halilullah (1417 - 1462) ve oğlu Ferruh Yesâr (1462 - 1501) idaresinde ülke en parlak ve nüfusça en kalabalık devrini yaşamıştır. Bir taraftan toplumsal hayat seviyesi yükselmiş, ticaret artmış, bir taraftan da kültür çalışmaları gelişmiş Şirvanşahlar sarayı bir çok sanatçıların toplandığı ve korunduğu bir yer olmuştur. Bu dönem, Ferruh Yesâr'ın 1501 de Şah İsmail'e yenilmesinden ve oğlu İbrahim II. (1502 - 1524)nin bazı iç karışıklıklar sonunda Safevî egemenliğini tanımasından sonra kapanmıştır. Artık aynı sülâleden gelen Halilullah II. (1524 - 1536) ve Şahruh (1536 - 1538) zamanında ülkede idare ve siyaset birliği iyice bozulmuş bulunuyordu. Az sonra da Şah Tahmasb I., Safevîlerin vassali durumunda olan bu sülâleye son vermiştir.

XII. *Safevî egemenliği:* İlhanlı'lar çağında Erdebil'de yerleşerek ün alan Şeyh Safiyyüddin'in ardaları gittikçe müritlerini çoğaltmışlar ve Akkoyunlu hükümdarı Yakub Bey zamanında, siyasî nüfuzu hissedilen ve aşırı Şiilik güden dinî bir teşkilât kurmuşlardı. Hususiyle Şeyh Haydar, Uzun Hasan'ın kızı ile evlendiğinden, bu evlenmeden doğan oğullar hanedan üyesi gibi Tebriz'deki saraya girmişler, yavaş yavaş Akkoyunlu egemenliğinin zayıf bulunduğu Karabağ ve Mugan taraflarını ele geçirmişlerdi. Bunlar Akkoyunlu'lar gibi Sünnî olan Şirvanşah'ları da ortadan kal-

dırmak ve topraklarında egemen olmak istiyorlardı. Şeyh Haydar bu maksatla Ferruh Yesâr ile çarpıştığı zaman Yakup Bey hemen harekete geçmiş ve Haydar'ı esir ederek öldürtmüştü (1488). İşte bu olay, Safevî şeyhleri ve müritleri için genel bir ayaklanmaya sebep olmuş, Haydar'ın oğlu Ali, Yakub Bey'in ölümünden sonra Akkoyunlu şehzadeleri arasında çıkan anlaşmazlıktan faydalanmak istemiş, fakat o da Uzun Hasan'ın torunu Rüstem b. Maksud tarafından öldürülmüştür. Bununla beraber Haydar'ın Uzun Hasan'ın kızından doğan oğlu İsmail (sonradan Şah İsmail diye anılacaktır) yılmadan çalışmış, 1499 dan başlıyarak ardı ardına başarılar kazanmış, 1502 de Nahcivan yakınında Akkoyunlu ordusunu bozguna uğratıp Tebriz'e yerleşmiş, böylece A. Safevî'lerin egemenliğine geçmiştir.

Bu devirde A.da bir çok Türkmen boyları bulunuyordu. Bu arada, Erdebil ve Mugan çevresinde Ustaclu, Şamlu, Tekelü, Baharlu, Dulgadırlı, Avşar Rumlu, Kavanlu, Kozanlu, Kaçar ve Varsak'lar, Karabağ'da «Otuz iki Cavanşîr» diye adlanan Cavanşîr'ler, Derbend'de Hamaslı, Musullu, Kırhlu (Avşar'ların kolu) ve Bayat'lar, Serav'da Esperlü'ler ,Ahıska'da Kazak'lar, Şirvan'da Alpavut'lar görülür. Safevî'ler, İsfahan'ı başkent yaptıktan sonra, başlıca dayanakları olan bu Kızılbaş Türkmen'leri Orta ve Güney İran'a, hattâ Özbek'lere karşı koymak için Horasan'a nakletmişlerdir.

XIII. *Osmanlı seferleri:* Anadolu'nun siyasî birliğini sağlamağa muvaffak olan Osmanlı'lar, XVI. yüzyıl başından beri bu birliği tehdit eden Safevî'lere karşı açtıkları savaşlar sırasında bir çok defa A. a girmişler, ülkede Safevî egemenliğinin devamlı bir surette yerleşmesine engel olmuşlardır. Bundan dolayı, XVI. - XVIII. yüzyıllar arasında, Safevî'lerin Türkiye aleyhine bir propaganda merkezi ve taarruzlar için hareket üssü haline getirmek istediği A., devamlı savaşlara sahne olmuş ve kararsız bir devir geçirmiştir.

Yavuz Sultan Selim daha 1514 eylûlünde Çaldıran zaferinden sonra Tebriz'e doğru yürümüş ve şehri işgal etmişti. Bu hükümdar dönüşte bir çok A. lı sanatçıyı beraberinde İstanbul'a getirmiştir.

Sonradan tekrar Safevî'lerin eline geçen Tebriz ve civarı Kanunî Sultan Süleyman zamanında (1534 te) İbrahim Paşa tarafından geri alınmıştır. Aynı yıl içinde Irakeyn seferine çıkan Kanunî, İbrahim Paşanın ardından Tebriz'e girdikten sonra, Bağdat'a doğru yürürken Sultaniye yolunu takip etmiş, böylece bütün A.ı Osmanlı topraklarına katmıştır. Dönüşte tekrar Tebriz'e uğrıyan hükümdar 1548 de de Safevî şehzadesi Elkas Mirza'nın teşvikiyle bir kere daha A. a sefer açtırmıştır. Bu seferde Şirvanşah'ları tekrar tahtlarına geçirmek istiyen Kanunî kışın iaşe zorlukları yüzünden geri dönmüş, 1549 eylûlünde ise vezir Kara Ahmet Paşa(b. bk.) Gürcistan'a gönderilmiş ve bir çok yerler işgal edilmiştir. 1551 den başlıyarak Doğu Anadolu'ya yıkıcı akınlar yapan Şah Tahmasb'a karşı açılan seferde de (1554 yaz ayları) A. a girilmiş, Nahcivan, Revan (Erivan) ve Karabağ tahrip edilmiştir. Ertesi yıl Amasya'da Safevî elçilerini kabul eden Kanunî, iki devlet arasında bir antlaşma yapılmasını kabul etmiş ve yorucu savaşlara son vermek için A. ın büyük bir kısmında Safevî egemenliğini resmen tanımıştır (29 mayıs 1555).

Fakat Murat III. ün hükümdarlığı zamanında bütün A. Osmanlı egemenliği altına alınmıştır. Önce 1578 yılında Şirvan, Dağıstan ve Tiflis hanlıkları Safevî'lere karşı ayaklanıp Osmanlı'lardan yardım isteyince, büyük bir ordu ile bu bölgeye gönderilen Lâla Mustafa Paşa, Şirvan ve Derbend'e kadar bütün Güney Kafkasya'yı işgal etmiştir. Bundan sonraki yıllarda Kırım Hanları ve Noğay'lardan da yardım gören Şırvan valisi Özdemiroğlu Osman Paşa başarılı seferler yapmış, Kırım hanı Mehmet Giray II. ve kardeşi Gazi Giray ile Âdil Giray, Osman Paşa kuvvetlerine katılarak Ereş ve Mugan bölgelerinde zaferler kazanmışlardır. Osman Paşanın sadarete geçişinden sonra Ferhat Paşa çalışmalara devam etmiş Erivan da bu sırada alınmış; 1585 te Özdemiroğlu tekrar büyük bir ordu ile Güney A. a girmiş. Tebriz'i işgal ederek (21 eylül 1585) Kuzey ve Güney A. ın baştanbaşa Osmanlı egemenliği altına girmesini sağlamıştır. Şah Abbas(b. bk.) anlaşmaya razı olarak Güney Kafkasya ve A. da Osmanlı egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır. Bununla beraber az sonra Anadolu'da Celâlî isyanlarının (1603 te) patlak vermesinden faydalanarak anlaşmayı bozmuş ve A. ı işgal etmiş. Nahcivan, Erivan, Karabağ gibi önemli merkezleri ele geçirmiştir. 1605 te Çağalazade Sinan Paşa'nın Tebriz'e yaptığı karşı taarruz kesin bir sonuç vermemiştir. Şah Abbas, Erdebil, Gence ve Şirvan'ı da almakta gecikmemiş, bu savaşlar esnasında bütün ülke geniş ölçüde harap olmuş ve Sünnî ahali Safevî'lerden pek çok zarar görmüştür.

Ancak Ahmet I. devrinde (1610 da) Murat Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu hemen hemen bütün Güney A. ı, bu arada Tebriz'i geri almış, fakat Murat Paşa tamamen yakılıp yıkılmış olan A. topraklarında devamlı olarak kalmayı uygun bulmadığından Şah Abbas'ı yıllık bir vergiye bağlıyarak geri çekilmiştir. Ondan sonra Diyarbakır valisi Nasuh Paşa da bazı başarılar elde etmiştir. Şah, Nasuh Paşanın adiyle anılan bir antlaşmayla (1613) yılda iki yüz yük ipek vermeyi kabul etmiş ve A. ın bir kısmını kurtarabilmiştir.

Osman II. zamanında (1617 de) Dağıstan ve Şirvan ahalisinin şikâyetleriyle Kırım hanının teşviki üzerine diğer bir Osmanlı ordusu A. a gönderilmiştir. Ordunun başındaki Halil Paşa Tebriz'i, ayrıca yardıma gelen Kırım hanı Cani Bey Giray da Erdebil'i ele geçirmiş, fakat az sonra Osmanlı kuvvetlerinin Serâb (Serav) yakınında Sakınsaray'da ağır bir bozguna uğramaları üzerine iki tarf arasında, Nasuh Paşa antlaşması esaslarına göre Serav'da yeni bir antlaşma yapılmıştır (26 eylül 1618).

Bundan sonra Murat IV. büyük bir ordunun başında A. a girerek Revan'ı almış (8 ağustos 1635) ve Tebriz'e girmiştir (12 eylûl 1635). Bu sefer, esaslı bir fetih değil, ancak Abaza ayaklanmasına yardım eden Safevî'leri yıldırmak gayesiyle yapılmıştı. Nitekim biraz sonra geri çekilen Murat IV.. Kasr-ı Şirin antlaşmasını (7 mayıs 1639) yapmakta gecikmemiş, böylece Safevî'ler, A. da kaybettikleri toprakların bir kısmına yeniden sahip olmuşlardır.

Ahmet III. zamanında (1714 te) Dağıstan ve Şirvan hanlarının yardım dilemeleri üzerine ve Safevî'lerin, A. da Müslümanlar arasında mezhep anlaşmazlıkları yaratarak tutunma siyasetlerine son vermek için teşebbüse geçilmiş, Revan ve Karabağ alınmış, Tiflis ve Şemahı'ya Osmanlı vâlileri atanmıştır. Şah Hüseyin'in Afganlılar tarafından esir edilmesinden (1722) sonra İran'da çıkan karışıklıklar üzerine Osmanlı ordusu Güney A. a girmiş, Köprülüzade Abdullah Paşa, Nahcivan, Merend ve Tebriz'i işgal etmiş, 1724 te Erdebil ve Karabağ'ı da almıştır.

XIV. *Rusya'nın A. işlerine karışması ve Nadir Şah'ın teşebbüsleri:* Abdullah Paşanın seferleri sırasında Nystad antlaşması(b. bk.)nı yaparak Kuzey harbini bitirmiş olan Rus

çarı Petro I. de İran'daki karışıklıklardan faydalanmak istemiş, Ejderhan'dan önemli kuvvetlerle ve donanma ile Hazer denizini geçerek bu denizin batı ve güney kıyılarını istilâ etmiştir.

Petro, diğer taraftan, babasının yerine geçmek iddiasında bulunan Şah Tahmasb II. ile, Ruslar'ın aldığı yerler üzerinde her türlü haklardan vazgeçmek şartiyle bir yardım antlaşması yapmıştır.

Petro'nun Hazer denizi kıyılarındaki fetihleri ve Kafkasya'daki harekâtı Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatlerine dokunuyordu. Hattâ Petro, şahla yaptığı antlaşmayı ileri sürerek Osmanlı'ların A. da Safevî'lere ait topraklardan çekilmesini istemiş, Kırım hanı da Rusya'nın güneye sarkmasından ve Anadolu'yu doğudan kuşatmasından doğabilecek tehlikeleri padişaha bildirince, harbe karar verilmiş, fakat bir harbe girişmeyi göze alamıyan Petro, İstanbul'daki Fransız elçisini araya koyarak Osmanlı'larla anlaşmak istemiştir. Her iki devlet 23 haziran 1724 te İstanbul'da bir «İran muhasemenamesi» imzalamıştır. Buna göre Aras nehrinin aşağısından başlıyarak kuzeyde kalan Hazer kıyıları ile, Hazer'in güney kısmı Rusya'ya bırakılacak, İran'ın batı illeri ve A. Osmanlı'lara ait olacak, Şemahı hanlığı da egemenliğe kavuşacaktı. Tahmasb II., bu şartları kabul ederse, şahlığı tanınacaktı. Fakat Tahmasb antlaşmayı reddetmiş, bunun üzerine Afganlı Eşref Şah ile konuşmalara girişilmiştir. Eşref, İran şahlığı tanınmak şartiyle evvelâ Osmanlı'larla (23 ekim 1727), sonra da Rus'larla anlaşmış ve her iki devletin aldığı topraklar üzerinde hak iddiasından vazgeçmiştir.

Fakat bu antlaşma hükümsüz kalmıştır. Çünkü gittikçe kuvvetlenen Nadir Şah, az sonra Eşref'i İran'dan kovarak istilâ edilen yerleri geri almağa başlamıştır.

Nadir Şah 3 ağustos 1729 da, Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu Tebriz ile Sufiyan arasındaki Süheylân'da bozguna uğratmış; Heştarud valisi Rüstem Paşa'yı da esir etmiş, bunun üzerine Osmanlı kuvvetleri geri çekilmiştir. 1731 de Hekimoğlu Ali Paşa tekrar A. a girmiş, ve Tebriz'i almış, ancak 10 ocak 1732 antlaşması ile Aras kuzeyindeki toprakların Osmanlı ülkesine katılmasını sağlayınca Tebriz'den çekilmiştir.

Nadir Şah'ın Bağdat yakınındaki yenilgisinden sonra da Van valisi Rüstem Paşa tekrar Tebriz'i almış, fakat kendini toplıyan Nadir Şah 1734 te A. a girmiş, Şirvan'ı da ele geçirerek Osmanlı'ları bu topraklardan çıkarmağa muvaffak olmuştur.

Nadir Şah'ın ölümünden sonra A. küçük hanlıklara bölünmüştür. Tebriz valisi Rıza Han, Osmanlı hükümetine başvurarak A. da bağımsız bir saltanat kurmak için bir serdar istemişse de bu hususta bir şey yapılmamıştır. Az sonrada Rus'lar A. işlerine karışmağa başlmıştır.

(A. ın bundan sonraki tarihi için bk. AZERBAYCAN HANLIKLARI, AZERBAYCAN CUMHURİYETİ, AZERBAYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURIYETİ, AZERBAYCAN VİLÂYETİ).

Bibliyografya: A. tarihi hakkında komşu bulunduğu ülkelerin umumî tarihine ait eserlerde bilgi bulunabilir. Ayrıca şu müstakil araştırmalara da bakılabilir: F. Weissbach, *Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der class. Altertumswissenschaft* II, 2 149 v. d. (*Atropatene* madd); Andreas, *ayni eser*, I, 345 - 347 (*Adarbigana* madd.); Streck, *ayni eser*, Suppl. I, st. 223 v. d. ; Streck, *Encyclopédie de l'Islam I*, 136 v. d. (*Adharbaidjan* madd.); Th. Nöldeke, *Atropatene*, Zeitschrift d. Deutschen Morgenländischen Gesellschaft XXXIV, 692 697; A. Zeki Velidi Togan, *İslâm Ansiklopedisi II*, 91-118 (*Azerbaycan* madd.).

A. ın tarihî coğrafyası için bk. Marquart, *Eranšahr n. d. Geogr. d. Pseudo Moses-Xorenac'i*, Abhandl. der Götting. Gesellsch. d. Wissensch. N. S. III, 2, Berlin 1901, s. 108 - 114, 273, 277; G. le Strange *The Lands of the Eastern Caliphate*, Londra 1905, s. 159-172; A. Zeki Velidî, *Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası*, Azerbaycan Yurt Bilgisi mecmuası, I 1932, 35-48, 69-83, 123-132, 145-156; V. Minorsky, *Ḥudūd al-ʿĀlam*, Londra 1937 s. 142-145, 393-411; Paul Schwarz, *Iran im Mittelalter, nach den arabishen Geographen*. VIII (1934), IX (1936).

A. a gelen muhtelif seyyahların verdiği malûmat şu eserlerde toplanmıştır: Ritter, *Erdkunde*, IX, 763-1018; Curzon, *Persia*, Londra 1892, s. 518 v. d. ; Ahmed Caferoğlu, *Avrupa seyyahlarına göre XVII. asır Azerbaycanı*, Azerbaycan Yurt Bilgisi mecmuası II (1933), s. 254-263, 289-297. Ayrıca bk. J. de Morgan, *Mission Scientifique en Perse I.* (*Etude Géograph.*), s. 290-358; J. Dieulafoy, *La Perse, la Chaldée et la Susiane*, Paris 1887, s. 29 v. d.

A. ın etnografyası için bk. V. M. Sısoev, *Tyurkskoe naselenie Azerbaydjana v XVII v.* (*Die Türkische Be.ölkerung Azerbaidschans im XVII. Jahrh.*) Bakû 1926-28; Mas'ud Keyhân, *Coğrafyâ-i Mufassal-ı İran* II, 150-178; A. Zeki Velidî Togan, *Azerbaycan etnografyasına dair*, Azerbaycan Yurt Bilgisi mecmuası, II (1933), s. 49-56, 101 - 107, 247-253.

A. da hüküm süren sülâleler ve Arap valileri hakkında geniş bilgi şu eserlerde vardır: M. Ghazarian, *Armenien unter der arabischen Herrschaft*, Marburg 1903; R. Vasmer, *Zur Chronologie der Ğastaniden und Sallāriden*, Islamica III 1927, s. 165-186; R. Vasmer, *Chronologie von Armenien unter den Abbasiden*, Viyana 1931; E. Denison Ross, *On Three Muhammedan Dynasties in Northern Iran*, Asia Major II (1925), s. 205-226; E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover 1927, s. 175-194; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İst. 1927; Seyyid Ahmed Kisrevî, *Şehriyârân ı Gumnâm*, cüz 1 - 3, Tahran 1928-1930 (bilhassa Şeddadî'ler ve Ravvadî'ler için önemli). Hanlıklar hakkında da ayrı araştırmalar vardır, msl. Abdüllatif Efendi, *İstoriya Şekinskiḫ Ḫanov* (Şeki Hanları tarihi), nşr. ve terc. A. Dadaşev. Bakû 1926.

A. tarihi için en önemli kaynak *Derbend-nâme*'dir. Bk. A. Kazem Beg, *Derbend-Name, the History of Derbend, translated from Turkish version*. Petersburg 1851. Arapça aslının kaybolduğu zannolunan bu eserin yazmasının XVII. yüzyılda İstanbul'da bulunduğu Müneccimbaşı'nın *Sahâif ül-ahbar*'ında *Tarih ül-bâb ve'l-ebvâb*'tan naklettiği parçalardan anlaşılmıştır (Bayezid Umumî Ktp. Nr. 5 019, s. 1111 - 1130; Nr. 5 020, s. 719 - 842). Diğer kaynaklar için bk. A. Zeki Velidi Togan, *Tarihde usul*, İst. 1950 s. 229 - 230. A. a ait olmak üzere yakın çağlarda yazılan eserlerden Mirza Cemal'in *Karabagnâme*'si (bk. *İslâm Ansiklopedisi*, II, 118) henüz basılmamış bulunuyor. Kisrevî'nin *Tarih-i hejdehsâle-i Azerbaycan* (Tahran 1313); Muhammed Hasan Velîlî'nin *Azerbaycan, coğrafî, tabiî, etnografî ve iktisadî mülâhazat* (Bakû 1921); Abbas Kuli Bakihanlı'nın *Gülistan-ı İrem* (Bakû 1926); M. Emin Resulzâde'nin *Azerbaycan Cumhuriyeti* (İst. 1925); G. Jäschke'nin *Die Republik Azerbeidschan.*

Geschichtskalender (Die Welt des Islams XXII, 1941, s. 55 - 69); Mirza Bala'nın *Millî Azerbaycan hareketi* (Berlin 1938) ve Ahmet Caferoğlu'nun *Azerbayan* (İst. 1940) adlı eserinde A. nın yakın tarihi ile ilgili geniş malûmat bulunabilir. Şu dergilerde de A. nın tarihini ilgilendiren çeşitli araştırmalar yayınlanmıştır: İzvestiya Obçşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana; vostoçnogo fakul'teta Azerbaydjanskogo Gosud. Universitera Vostokovedenie (Mitteilungen der orientalischen Fakultät der Azerbaidjanischen Staatsuniversität. Orientkunde), Bakû 1927 d. b; İzvestiya Azkomstarisa (Mitteilungen des Azerbaidjanischen Komités für die Erhaltung der Denkmäler des Alterrums, der Natur und Kunst), Bakû 1925 d. b.; Odlu Yurt Millî Azerbaycan fikriyatını tervic eden aylık mecmua, neşreden: M. E. Resulzade, mart 1929 d. b.; Azerbaycan Yurt Bilgisi mecmuası, neşreden Ahmet Caferoğlu, 1932 d. b.

AZERBAYCAN ATABEGLERİ, XII. yüzyılın ilk yarısından XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar (1146 - 1225) Azerbaycan'da hüküm süren İldenizoğulları veya Pehlevanîler adiyle tanınmış bir Türk sülâlesi.

A. Selçuk İmparatorluğu'nun çökmesi üzerine Yakındoğu'da meydana gelen Atabeglik (b. bk.) ler grupundan siyasî bir teşekküldür. A. sülâlesinin Kurucusu Şemsettin İldeniz'dir (Elder iz ve İldegiz de okunur). Şemşettin İldeniz aslında Kıpçak'tan gelme bir köle iken, kendi zekâsı ve kahramanlığıyle devlet işlerinde büyük mevkilere geçmiştir. Azerbaycan ile Kafkasya seferlerinde Selçuklular ordusuna komuta etmiş, Erran ile Şirvan'ın alınmasında yararlıklar göstermiştir. Sade askerliğiyle değil, siyaset ve idare işlerinde de başarılariyle yükselmiş; İran Selçuklu'larından Sultan Muhammed'in veziri olmuştur. Atabeglik rütbesi kendisine Sultan Tuğrul'un oğluna mürebbîlik (atalık) ettiği için verilmiştir.

Gence'de vali bulunduğu sırada (1146) kendi adına hutbe okutturarak ve para bastırarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilân etmiştir. Bütün Azerbaycan'ı kendi egemenliği altında birleştiren Şemsettin İldeniz 27 yıl (1146 - 1172) hüküm sürmüştür. Başarılarla geçen bu devirde iç ve dışta nüfuz kazanan Şemsettin İldeniz'e Atabeg-i Âzam (Büyük Atabeg) denilmiştir. 1173 te Gürcistan seferinden dönüşünde koleraya tutularak ölmüştür. Cenazesi buradan Hemedan'a götürülerek, orada, kendisi tarafından yaptırılmış bulunan camiin avlusuna gömülmüştür.

Atabeg Şemsettin İldeniz'den sonra, oğlu Muhammed Azerbaycan Atabegi olmuştur. Muhammed'in zamanında (1172 - 1186) Azerbaycan devleti daha çok parlamıştır. Kahramanlık ve cesaretinden dolayı kendisine Cihan pehlivanı denilmiş ve bu münasebetle sülâle de, bazı kere, *Pehlevanîler* adı ile anılmıştır. Abbasî Halifeliğinin bu devirde tanıdığı iki hükümdardan biri Selâhaddin i Eyyubî, öbürü de Azerbaycan Atabegi Muhammed idi. Onun zamanında ticaret epey genişlemiş ve Azerbaycan siyasetçe de devletlerarası bir önem kazanmıştır. Muhammed, 1186 da Ebu-Yahya adında birisi tarafından öldürülmüştür.

Azerbaycan Atabegliğine üçüncü olarak Şemsettin İldeniz'in ikinci oğlu ve Muhammed'in öz kardeşi Kızıl Arslan gelmiştir. Kızıl Arslan'ın saltanatı (1186 - 1191) Selçuklu Tuğrul'un isyaniyle başlamıştır. Kızıl Arslan'la Tuğrul arasında Mazenderan, Damgan ve Hemedan'da kanlı savaşlar olmuştur. Bu savaşlarda Tuğrul yenilmiş ve hapse konmuştur. Bu zafer üzerine Bağdat'taki Abbasî Halifesi Kızıl Arslan'a Sultan ünvanını vermiştir. Bu tarihten sonra A. ne, evvelce Selçuk hükümdarlarına mahsus olan Sultan sanı takılmıştır. Bundan evvel İldenizliler kendilerine Sultan veya Hakan dedirtmemişler, sadece Atabeg saniyle yetinmişlerdi Kızıl Arslan 1191 de Batinîlerden olduğu sanılan biri tarafından öldürülmüştür.

Kızıl Arslan'ın yerine kardeşinin oğlu Ebubekir Nüsretüddin geçmiştir. Ebubekir'in saltanatı zamanında siyasî buhranlar ve kargaşalıklar olmuştur. Hapisten kaçan Selçuklu Tuğrul, Azerbaycan Atabegliğini çok uğraştırmıştır Yurttaki kargaşalıkları zorlukla atlatan Ebubekir bu defa da Gürcistan'a karşı savunmak zorunda kalmıştır.

1210 da ölen Ebubekir'in yerine kardeşi Özbek Muzafferüddin geçmiştir Onun zamanında Azerbaycan hem içeriden hem dışarıdan birçok zorluklarla karşılaşmıştır. İç kavgalarından baş alır almaz Özbek 1219 da Harezmli'lerin, 1222 de Moğol'ların hücumuna uğramış ve en sonra 1225 te Harezmli Celâledin'in Tebriz'i almasiyle Azerbaycan Atabegliği sona ermiştir. Tebriz'den Gence'ye sığınan Özbek burada ölmüştür.

A. 81 yıl hüküm sürmüşlerdir. Bunların ilk devirleri başarılarla geçmiştir. Başkentleri ilkin Gence, sonra da Tebriz olmuştur. A. lerinin Azerbaycan ile Errandan başka, Ermenistan'a, Şirvan'a ve İran Irakına da sahip bulundukları zamanlar olmuştur.

A., şairlerle, bilginlere değer vermişler, onları korumuşlardır. XII. yüzyılın tanınmış büyük şairi Genceli Nizamî, meşhur *Husrev ü Şirin* mesnevisi ile *İskendername*'sini bunların adına yazmış ve dört evvelki Atabeg'leri övmüşrür. Kızıl Arslan şaire bir köy bağışlamış, Ebubekir de ona ömrü boyunca maaş bağlamıştır. Nizamîden başka Felekî-i Şirvanî ile Hakanî i Şirvanî ve Kıvamî i Mutarrizi, Zahîr-i Faryabî gibi tanınmış diğer şairler de A. ne kasideler yazmışlardır. Mucirüddin-i Beylekanî gibi bilginler de A. nin lûtuflarını görmüşlerdir.

A. nden Azerbaycan'ın Nahcivan İlinde «Mümine Hatun Türbesi» ve Hemedan'da Şemsettin İldeniz camii gibi anıtlar kalmıştır.

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ, Kafkasya'da 28 mayıs 1918 den 28 nisan 1920 ye kadar süren bir cümhuriyet. Yüzölçümü 86 000 km², nüfusu 3,2 milyon, başşehri Bakû (809 347) dur. 19 şehri, 19 kasabası, 1128 köyü vardır. Nüfus %33 ü şehirlerde, %67 si köylerdedir. Nüfus sıklığı ortalama 37 dir. Kuzeyden Dağıstan; doğudan - Hazer denizi; Batıdan - Gürcistan ile Ermenistan, Güneyden de İran (güney A.) ile çevrelenir.

Tarih: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kapladığı alan eski zamanlarda Albania, Erran ve Şirvan adını taşımıştır (bk. AZERBAYCAN). Türkmençay antlaşması ile (22 şubat 1828) Rusya egemenliğine geçen bu yerlerde 9 hanlık vardı (bk. AZERBAYCAN HANLIKLARI). Rusya çarlığı egemenliği altına aldığı bu hanlıklardaki idarî rejimi hemen değiştirmemiş, önce her hanlığın başına askerî bir komutan koymakla yetinmişti. Bu rejim 1840 a kadar sürmüş, bu tarihten sonra bütün hanlıklar «Prikaspiyskiy oblast» (Hazer kıyısı mahalli) adı altında bir İl haline konmuş ve yönetimi Tiflis'te oturan askerî bir komutana verilmiş, daha sonra bütün Kafkasya çar naibi sanını taşıyan genel bir tek valinin yönetimine verilmiş, Azerbaycan hanlıklarının yerleri de Bakû, Gence ve Erivan «Gubernia» illeri ile Dağistan ve Zakatala «Oblast» (mahal) ları adı altında Tiflis'teki bu genel valiye tâbi tutulmuştur. Bu şekil 1918 e kadar sürmüştür.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar, Azerbaycan toplumunun bünyesinde büyük bir değişiklik olmamıştır. Yüzyılın ikinci yarısında genel gelişim hareketiyle (hususiyle Güney Kafkasya demiryolunun yapılması) ilgili olarak Azerbaycan ekonomisinde ve dolayısiyle sosyal yaşayışında ilerlemeler görünmüş ve genel bir kalkınma hareketi başlamıştır. Neticede bir burjuvazi sınıfı doğmuş ve bununla beraber çağdaş aydınlar zümresi meydana gelmiştir. 1905 devrimine kadar gelişme imkânlarına pek malik olmıyan millî hareket bu tarihten sonra epey ilerlemiş, Bakû'da birçok gazeteler, basımevleri, eğitim ve kültür dernekleri, okullar, tiyatrolar ve bunlara ait büyük yapılar meydana getirilmiş, nihayet siyasî partiler kurulmuş, Balkan Harbi esnasında millî heyecana kapılan Azerbaycan toplumu Birinci Dünya Harbi sırasında teşkilâtlanmış, Rus İmparatorluğunun çökmesi üzerine başlıyan ikinci devrim yıllarında ise harekete geçilmiş, nisan 1917 de, Bakû'da Millî Azerbaycan «Müsavat» halk fırkasının resmî birinci kurultayı toplanmış, burada Azerbaycan otonomisi siyasî bir deyim olarak meydana konmuştur.

Bu tarihten başlıyarak, Azerbaycan Türkleri Bakû'da toplanan Müslüman kongresinde (nisan 1917), sonra Moskova'da Rusya Müslümanları Kongresinde (mayıs 1917) hep bu programla hareket etmişler, aynı fikri yürütmek için, merkezi Bakû'da olmak üzere, memleketin her tarafında Millî komiteler kurulmuş, «Müsavat» fırkasiyle birlikte yürüyen Millî Komite, Rusya Kurucular Meclisi'nde yapılan seçimde oyların büyük bir kısmını kazanmıştır.

Bu sırada Güney Kafkasya'dan seçilen Azerî, Ermeni ve Gürcî vekilleri, bolşevik egemenliğini kabul etmiyerek, Tiflis'te Güney Kafkasya'yı idare etmek üzere bir «Seym» meclisi kurmuşlardır. Seym'deki Türk-Müslüman vekiller «Müslüman Fraksyonu» adı altında birleşmişler, Millî menfaatları birlikte korumak istemişlerdir.

Bu sırada bolşevik diktatörlüğünü destekliyen yerli bolşevikler ile bir kısım Rus ve Ermeni'ler ayaklanarak, şehirdeki Rus garnizonlarının yardımiyle Bakû'da Türk'lere hücum etmişler, üç gün süren bir savaştan sonra, Millî Komite dağıtılmış ve egemenlik bolşeviklerin ellerine geçmiştir (17-20 mart 1918).

Bu tarihte Seym ile Türkiye arasında «Elviye-i Selâse» denilen Batum, Kars ve Ardahan illeri üzerine çıkan anlaşmazlık, üç gün süren bir savaştan sonra Türkiye lehine olarak halledilmiştir.

Bu olay üzerine «Müslüman Fraksyonu», Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığı altında «Azerbaycan Şûra-yı Millîsi» sıfatını almıştır. 28 mayıs 1918 de Güneydoğu Kafkasya'nın, «Azerbaycan Cumhuriyeti» adı altında bağımsızlığı ilân edilmiş ve Feth Ali Han'ın başkanlığında millî bir hükümet kurulmuştur. Şûra-yı Millî ilk iş olarak Türkiye hükümetiyle bir antlaşma imza etmiştir (4 haziran 1918 Batum). Bu antlaşma gereğince (madde 4) Bakû'yu bolşeviklerden geri almak üzere, Türkiye'den askerî yardım istenmiştir. Türkiye istenen kuvveti göndermişse de Gürcistan Cumhuriyet'iyle gizlice anlaşmış ve Sovyet hükümetine karşı da Bakû bölgesine «üçüncü bir devlet» kuvvetlerini bırakmamak taahhüdüne girişmiş olan (Brest-Litovsk antlaşmasının zeyli) Türkiye'nin bağlaşığı Almanya, Batum'dan yola çıkan Türk kıtalarının ilerlemesine engel olmuştur. Bu kıtalar sonradan Dilican ve Kars üzerinden geçerek Azerbaycan'a gelmişler ve Azerbaycan kıtalariyle beraber Bakû cephesine gönderilmişlerdir. Bu sırada Kafkas ve İslâm ordusu komutanı Nuri Paşa (Killigil ölm. 1949) da karargâhiyle birlikte gelerek bunlara katılmıştır.

Olağanüstü durumu (bir yandan harb, bir yandan da beliren anarşi) dikkate alan Şûra-yı Millî Gence'de yaptığı bir toplantıda bütün yetkilerini Fath Ali Han hükümetine devrederek, geçici bir zaman için, çalışmalarını durdurmağa karar vermiştir.

Türkiye-Azerbaycan kuvvetleri Şemahı ve Kuba gibi ilcelerden bolşevik kuvvetlerini çıkararak, Rus'ları Bakû sınırları içinde kalmak zorunda bırakmıştır. Bu sırada Bakû'daki bolşeviklere karşı bir komplo yapan Ermeni Taşnak'lariyle Rus sosyalist devrimciler iktidarı ellerine alarak İran'da bulunan İngiliz kuvvetlerini yardıma çağırmışlardır. Nihayet Gürcistan demiryoliyle gelen 15 inci Türk kolordusu yardımiyle Bakû 15 eylül 1918 de Rus'lardan alınmıştır.

Mondros mütarekesi gereğince Türkiye askerî kıtaları Azerbaycan'dan çekilmiş, çekilen bu kıtaların yerine İran'da bulunan İngiliz ordusu gelmiştir. İngiliz kıtaları arasında silâhlı Rus kuvvetleri de vardı.

16. XI. 1918 de Şûra-yı Millî yeniden toplanmış; Azerbaycan'ın her tarafından gelecek yeni milletvekilleri ve millî azınlıkların gönderecekleri delegelerle tamamlanarak, Mebusan Meclisi şeklini almaya karar vermiştir. 7. XII. 1918 de Azerbaycan Mebusan Meclisi törenle açılmış, 28. V. 1918 beyannamesindeki hükümlerin yürürlükte olduğunu belirtmiş ve Feth Ali Han başkanlığında bir koalisyon hükümeti kurmuştur. İtilâf devletleri kuvvetlerinin temsilcisi İngiliz komutanı general Tomson 18. XII. 1918 de bu hükümeti tanımıştır. 19 IV. 1919 da Feth-Ali Han dışişleri Bakanlığında kalmakla beraber başbakanlığa Yusufbeyli Nasip bey getirilmiştir. Bundan sonra, derece derece, Azerbaycan hükümeti kuvvetlenmiş, polis kontrolünden kurtulmuş, silâhlı Rus kuvvetleri sınır dışına çıkarılmış; Gence'de bulunan savunma bakanlığı ile Azerbaycan ordusu Bakû'ya gelmiştir. Nihayet 12. I. 1920 da İtilâf devletleri Yüksek şûrası tarafından A. nin bağımsızlığı tanınmış, ağustos 1920 de ise İngiliz işgal kuvvetleri Azerbaycan'dan çekilmiştir.

Kısa bir zaman içinde A. 24 000 süngü ve 6 000 kılıçtan ibaret bir ordu ile küçük bir deniz kuvveti almış, polis ve jandarmayı teşkilâtlandırmıştır. Bundan başka Türkçe resmî dil olarak ilân edilmiş, üniversite ile yüksek öğretmen ve meslek okulları açılmış, Türkiye'den öğretmenler getirilmiş, Avrupa'ya yüksek öğrenim için, öğrenciler gönderilmiştir. Bu arada toprak reformu, belediye ve vilâyet meclisleri kanunları hazırlanmış. Merkez Bankası ile Köy Kredi Bankası kurulmuş, Alyat-Culfa demiryolu yapılmış, milletlerarası alanda Gürcistan'la savunma bağlaşması, İran ile kardeşlik antlaşması yapılmış, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ne 50 000 000 rublelik ödenek ayrılmış, Türkistan'a konsolos, İstanbul'a elçi gönderilmiştir. A. nin bağımsızlığı İtilâf devletleri Yüksek şûrasından sonra Avrupa devletleri ile beraber Japonya tarafından da tanınmıştır. Amerika'dan Bakû'ya heyetler gelmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti, idare sistemi bakımından bir halk cumhuriyeti idi. Bakanlar Mebusan Meclisine karşı sorumlu idiler. Başbakanı Meclis başkanı tayin eder ve kabine güven oyu almadan yetkili sayılamazdı. Söz, yazı, toplanma hürriyeti ile konuk güvenliği ve dinde serbestlik esastı.

A. nin kuruluşu en buhranlı bir devreye raslar. Kuzeyde çar generallerinden Denikin (b. bk.)in komutanlığındaki Beyaz Rus kuvvetleri duruyor, bu tehlikenin önü diplomasi tedbirleriyle alınıyordu. Müttefik devletler tarafından bu kuvvet ile Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında Ka-

radeniz'den Hazer denizine kadar ayrıca bir çizgi çekilmişti. Denikin ordusunun bu çizgiyi aşmamasına çalışılıyordu. 1920 mart sonlarında Denikin ordusu çökmüş, yerini Kızılordu tutmuştur. Kızılordu bir yandan Azerbaycan'ın mukavemetini gevşetmiye başlamış, öbür yandan da Dağıstan'ı tamamiyle alarak, Azerbaycan hududuna dayanmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan'ın Karabağ kısmında yaşıyan Ermeni'ler A. hükümetine karşı ayaklandırılmıştır. Ayaklananlar Askeran geçidini tutmuşlardır. Yapılan şiddetli savaşlarla geçit temizlenmiştir. Bu sırada Ermenistan Cumhuriyeti sınırlarında askerî birikmeler görülmüş, Kazan tarafında yeni bir cephe açılmış, Ermeni — Azerbaycan kuvvetleri arasında çarpışmalar başlamıştır. Aynı zamanda beşinci kol tarafından Bakû'da ayaklanma hazırlandığı polis tarafından meydana çıkarılmış ve elebaşıları hapsolunmuştur. Bu sırada bir yandan Dağıstan'daki kızılordu yeni kuvvetler alırken öte yandan da Sovyet diplomasisi A. ne «anlaşma» ve «antlaşma» teklifi yapmaya başlamıştır. Bu durum karşısında siyasî bütün fırkaların bir araya gelmesiyle yeni bir kabinenin kurulması M. Hasan'a bırakılmış ve yeni hükümetin kurulması beklenmeden Rusya'ya bir heyet gönderilmiştir. Bu hey'et Rusya'nın muhtaç olduğu ekonomi maddelerini sağlamak suretiyle bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü hakkında Rusya'dan siyasî garanti almak üzere, antlaşma imzalamağa yetkili idi.

Azerbaycan heyeti sınırı henüz geçtiği sırada Rus ordusu üstün kuvvetlerle sınırlardaki Azerbaycan kuvvetlerini yenerek, Bakû üzerine yürümüş ve nisanın 27 sinde başkenti almıştır. Nisanın 28 inde ise kızılordunun yardımıyla ayaklanan «işçiler» bir «devrim komitesi» kurarak Moskova'dan askerî yardım istemişlerdir. Böylelikle A. C. Sovyetleştirilmiştir.

Bayrak: A. millî bayrağı ufkî şekilde yanyana getirilen mavi, kırmızı ve yeşil renkli idi; ortadaki kırmızı renkli parçanın ortasında beyaz renkte ay ve sekiz köşeli yıldız konmuştu. Bayrağın renklerinin seçiminde «Türkleşmek, islâmlaşmak, muasırlaşmak» formülünden ilham alınmıştır.

AZERBAYCAN HANLIKLARI, vaktiyle Aras nehrinin her iki tarafında kurulmuş olan İran kaynaklarının «Hanât-ı Azerbaycan» dedikleri hükümetler gurupu. XVI. yüzyılla XVIII. yüzyıl arasında Safevî'lerle Osmanlı'lar arasında yapılan savaşlarda elden ele geçen A., Safevî'lerin çöküşü üzerine bağımsızlıklarını elde etmişlerken Nadir Şah'ın ortaya çıkmasiyle tekrar İran egemenliğine girmişlerdir. Nadir Şahın öldürülmesi üzerine (1739) A. yeniden bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Kaçar sülâlesi ise tam egemenliğini Azerbaycan'ın sade Aras'ın aşağısındaki bölgeye yayabilmiştir. Kafkasya Azerbaycanı denilen Aras'tan yukarıdaki hanlıklar, bağımsız ve yarıbağımsız durumlarını muhafaza etmişlerdir.

A. ndan bazı kere birinin büyüyerek ötekilerini kendine bağlamak suretiyle siyasî bir birlik kurmak istediği görülmüştür. Kuba'lı Feth Ali Han bütün hanlıkları toplamak istidadını göstermiş ve bu maksatla bir İran seferi tasarlamışsa da, ömrü buna yetmemiştir. Bunun gibi vaktiyle Nuha kalesini Nadir Şah'a karşı başariyle koruyan Şeki'li Hacı Çelebi Han'ın ve sonra oğlu Ağa Kişi Han'ın öteki hanları başına toplıyarak Gürcistan hegemonyasına karşı geldigi bilinmektedir. Cevanşirli'lerden Penah Han'ın kurduğu Karabağ hanlığı da büyümek davasiyle Gürcistan, Gence hanlığı ve nihayet Yavuz ağa Muhammed Şah Kaçar'la savaşmıştır.

XVIII. yüzyılın sonlariyle XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'yı istilâya kalkan Rusya başlıca bu hanlıklarla uğraşmıştır. Rus istilâsına karşı savunmada Gence hanı Cevat Han'ın kahramanca savunması önemli bir yer tutmaktadır. Geniş ve düz bir ovalıkta bulunan Gence kalesi Cevat Han'ın gayretiyle general Tsitsianov komutasındaki üstün Rus kuvvetlerine karşı aylarca dayanmıştır. Kuşatma sırasında birçok defa tekrarlanan teslim teklifini reddeden Han. yiğitçe döğüşmüş ve bir oğlu ile beraber şehit düşmüştür.

Gence'ye karşı yapılan bu tecavüz, hanlığın bağlaşığı İran ile Rusya arasında 1813 yılına kadar süren kanlı bir ihtilâfa sebepolmuştur.

Gence'den başka Derbend, Bakû, Lenkeran, Revan [Erivan] gibi hanlıklar da Rus istilâsına karşı türlü tarihlerde şiddetle savaşmışlardı. 1796 da general Zubore kuvvetlerine karşı, Derbent sokaklaı ında yapılan savaşa hanın kızkardeşi Perice Hatun da silâhlı olarak katılmıştır.

A. milletlerarası durumu Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları ile belirtilmiştir. Birinci antlaşma gereğince Derbent, Kuba, Bakû, Lenkeran, Şirvan, Şeki, Gence ve Karabağ hanlıklariyla Ilısu sultanlığı ve Gürcistan üzerindeki egemenlik hakkı İran tarafından Rusya'ya bırakılmıştır. Fakat Gülistan antlaşması siyasî bir barıştan ziyade askerî bir mütareke mahiyetinde idi.

1826 da Rus'ların İran'a yaptıkları taarruz üzerine iki devlet arasında yeniden savaşlar başlamıştır. Bu sırada Bakû. Gence, Şeki ve Karabağ gibi Kafkasya Azerbaycanının türlü yerlerinde ayaklanmalar olmuştur. Azerbaycan genel valisi Abbas Mirza ordusunun Aras'ı geçmesiyle kanlı savaşlar olmuş, Revan kalesi aylarca dayandıktan sonra üstün Rus kuvvetleri karşısında düşmüştür. Bunun üzerine Abbas Mirza ordusu geri çekilmiş ve Rus'lar Aras'ın güneyindeki Makû, Hoy, Selmas ve Karabağ Hanlıklarını alarak Tebriz'e girmişlerdir. Nihayet 1828 de Türkmençay antlaşması imzalanmıştır (22 şubat 1828). Bu tarihten sonra Aras nehri ile Talış dağları sınır olmak üzere, Azerbaycan ikiye ayrılmış; Revan ile Nahcivan Hanlıkları Rusya'ya bırakılmış, Hazer denizi de Rus egemenliğine geçmiştir.

Bu hanlıklarla Kafkasya askerî komutanlığı arasında, Rusya İmparatorluğu adına yapılan antlaşmalarla (Vassal) hanların yetkileri ve imparatorluğa karşı görevleri belirtilmişrir. Şeki hanlığı (1819), Şirvan (1820), Karabağ (1822), Nahçivan (1840), Ilısu sultanlığı da (1844 yılına kadar) bu suretle idare olunmuştur.

A. ında egemenlik mutlak olarak han'a aitti. Zabıta işleri han tarafından atanan naipler, jandarma göreviyle posta hizmeti de çapar denilen süvarîler tarafından görülürdü. Sosyal düzen şeriat ve töre üzerine kurulmuştu. Kaza hakkı şeriat mahkemelerine aitti. Kadılar hanlar tarafından atanır; hükümler hanlarca yerine getirilirdi. İdam cezası hanın yetkileri arasında idi. Cünha ve cinayet işlerine köha (kâhya)lar, beyler, naipler ve hanlar tarafından sırayla bakılırdı. Hanın hükümet işlerine baktığı yere «Divanhane» denilirdi.

A. da ahali hayvan beslemek, bahçıvanlık ve ekincilikle geçinirdi. Kasaba ve köylerde halıcılık, çuhacılık, ipekçilik, bakırcılık ve demircilik gibi el sanatları vardı.

Arazinin mülkiyet hakkı, han'a aitti. İskân edilmiş topraklar raiyeler tarafından kullanılırdı. Hanlar bu toprakların idaresini verdiği beylere, raiyeden gelir almak

hakkını vermişlerdi. Fakat bu hak özel bir irade almadan babadan oğula geçemezdi; Bey idare ettiği araziyi satamazdı; idaresine karşılık genel toprak gelirinden bir hisse alırdı. Bu hisseyi köylüler angarye olarak eker biçerlerdi. Burada köylü köle değil, hürdü; ekininin ve mahsülünün sahibi idi.

İktisadî hayat bakımından da Hanlıkların kendilerine göre bir değerleri vardı. Gence Rus'ların eline geçtiği zaman burada cam ve şişe imalathanesi ile 400 e yakın ipek fabrikası ve şehir çevresinde Bayan, Seyah ve Taçkesen adlı yerlerde demir ocakları çalışmakta idi.

A. millî kültür bakımından da bir varlığa sahiptiler. Bu devrin derin izler bırakmış şairlerinden, daha o zamanda Türkçe hece vezniyle güzel şiiler yazan Molla Penah Vakıf'ın şöhreti bugüne kadar halk arasında yaşamaktadır.

AZERBAYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ (resmisi: Respublikası), 28 nisan 1920 de Sovyetleştirildiği ilân edilen Azerbaycan devletine verilen ad. 1922 den 1936 ya kadar A. S. S. C. Zakavkaziya (Maverayi Kafkas) S. S. Cumhuriyetleri federasyonuna; 5 aralık 1936 dan sonra doğrudan doğruya S. S. C. Birliğine katılmıştır. S. S. C. lerinin devlet kuruluşunu yeniden düzenleyen 1 şubat 1944 tarihli anayasa ile de bu durum değişmemiştir. A. S. S. C. dışişleri, savunma. maliye sosyal kurum, adlî ana perensipler, siyasal emniyet, işçilik kanunu, sosyal kültür, posta, telgraf ve ulaştırma bakımından Sovyetler Birliğinin merkez yönetimine tâbidir. Ekonomi bakımından da hayat Moskova'ya göre ayarlanmaktadır. Eğitim, Adalet, Sağlık, ve yönetim işlerinde A. S. S. C. nin kendine mahsus teşkilâtı varsa da, bu alanlarda da Azerbaycan, Sovyetler Birliği'ndeki genel esaslara bağlıdır. Azerbaycan polisi ile jandarması Sovyetler Birliği'nin Devlet Polis İdaresi (G. P. U.) nin kontrolundadır. Bilim alanında da A. S. S. C. teşkilâtı merkezleri Moskova'da bulunan Sovyetler Birliği Kurumlarının birer bölümüdürler. A. S. S. C. nin kendine mahsus ordusu yoktur; Azerbaycan erleri doğrudan doğruya Sovyetler Birliği kızılordu kadrolarında vazife görürler. A. S. S C. nin millî bayrağı, Millî marşı ve pasaportu yoktur. A. S. S. C. anayasasına göre «Azerbaycan Türkçesi ile beraber Rusça da» devletin resmî dilidir.

Sovyetleştirilmiş olan Azerbaycan'ın sınırları değişmiştir; topraklarından bir bölümü Gürcistan S. S. C. ine. bir bölümü de Ermenistan S. S. C. ine verilmiştir; bundan başka Nahçivan S. S. Muhtar Cumhuriyeti ile dağlık Karabağ S. S. Muhtar C. adiyle Azerbaycan himayesinde iki teşekkül meydana gitirilmiştir. Bakû Sovyeti (belediyesi) nin de imtiyazlı bir durumu vardır: Bakû Sovyeti (B. S. İ.), A. S. S. C. hükümetinin Bakû'ya ait kararlarını veto edebilir. A. S. S. C. inin yüksek yönetim teşkilâtı yılda bir defa toplanan Azerbaycan Sovyetler Kongresi ile A. S. S. hükümetinden ibarettir; fakat bunlar Sovyetler Birliği kongresiyle hükümetine tâbi bir durumdadırlar; devlet bütçesi Moskova'nın tasdikinden geçer. A., çok önce, kısa bir zaman (1921-1922), yalnız Ankara'da siyasî bir temsilci bulundurmuşsa da, sonra buna son verilmiştir.

A. S. S. C., Komünist Partisi tarafından yönetilmekte ise de, bu parti, bütün Sovyetler Birliği'ni yöneten tek Komünist Partisinin bir parçasıdır. Azerbaycan Komünist Parti'si milletlerarası kurumlara Rusya'nın aracılığı olmadan katılmak yetkisinde değildir.

A. S. S. C. devrinde Azerbaycan bir yandan geniş ölçüde sanayileştirilmiş, öbür yandan da tarım hayatı kollektivleştirilmiştir. Bakû. Gence, Naha gibi şehirler büyüdükleri ve sanayileştirildikleri nisbette milletlerarası bir hal almışlardır. Nüfusları Türk unsurunun zararına Rusya'dan gelenlerle artmıştır. Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesi üzerine meydana gelen 1920 Gence ayaklanmasından sonra 1930 - 31 yıllarında başgösteren Kolhoz ayaklanması önemli birer mukavemet hareketidir.

Etnografya durumu. A. nüfusunun %75 ni Azerî Türk'ler, %13 nü Ermeni'ler; %7 sini Rus'lar ve başka azlıklar teşkil ederler. Türk'ler memleketin orta ve ovalık bölümünde büyük çoğunlukla bulunurlar. Ermeni'ler dağ eteklerinde, Dağlık Karabağ'da ve bir kısmı da şehirlerde yaşarlar. Türk nüfusu sade tabiî artımla değil, Tat ve Talış denilen İranlı Müslüman azınlıkların temessül etmeleriyle de artmaktadır. Türkçe, A. ndeki Ermeni azınlığı tarafından konuşulduğu gibi, bu bölgede yaşıyan Rus, Alman ve Ukrayna'lılar tarafından da konuşulmaktadır.

Ekonomi, Sanayi, Ulaşım: Türk'ler tarım ve davarcılıkla (yaylaya çıkış) geçinirler. Köylerde çok eski zamanlardan beri gelişmiş elişleri (halı, çuha, ipekliler) işlenir. Köylülerden bir kısmı çalışmak üzere şehirlere, hususiyle Bakû petrol ocaklarına giderler.

A. nin toprağı, genel olarak, bitektir; fakat, yağışı az ve bozkırları çok olduğundan, suvarılamak ister (eski kanal izleri, Aras'tan sulama). Yılda 200 000 ha. yerde *Pamuk* ekilirve 250 000 ton ürün alınır. Muğan çölünde ayland denilen Amerika cinsi üstün pamuk yetişir. Tahıl da önemlidir (bilhassa pirinç). Üzüm, sebze, meyva yetiştirilir. Meyan kökü 20 000 tonu aşmakta ve İngiltere ile Amerika'ya götürülmektedir.

Hayvancılık: 1936 istatistiğine göre A. nde 188 000 baş at ve katır; 1,5 milyon büyük baş hayvan; 2,4 milyon koyun ve keçi; az miktarda da domuz, deve vardır. Karabağ atının cinsi meşhurdur. A. nde arıcılık da önemlidir.

Bakû petrollarından başka burada demir, bakır vardır. Büyük pamuk tarlalariyle birlikte ilerliyen davarcılıkla, ipekçilik - dokumacılığın; alunit, bakır piriti ile petroldan alınan türlü cevherler de kimya endüstrisinin gelişimini sağlamaktadır. 1936 da A. nde, 2 400 kurumda 400 000 işçi, 14 000 de mühendis, teknisiyen ve başka ihtisas adamları çalışıyordu. Elektrik santrallerinin genel gücü 200 000 kw. dı.

Petrol: A. sanayiinin başlıca bölümünü teşkil eder. Yalnız Bakû petrolunun mevcudu 1,5 milyar ton ölçüsündedir; Bakû çevresinden başka, A. nin başka, yerlerinde de petrol vardır Petrol istihsali bakımından A. bütün dünyada, Amerika'dan sonra, ikinci yeri tutmakta ve Sovyetler Birliği petrol istihsalinin % 90 ını vermektedir.

Başka madenler (demir, alunit, kükürt, pirit) Gence çevresinde bulunur. Yılda 50 000 tondan fazla tuz veren Bakû gölü, bütün Kafkasya'nın ihtiyacını karşılamaktadır. Bundan başka Aras ırmağı çevresinde de bol kayatuzu vardır Ayrıca Zakatala'da bakır, Yevlak'ta çinko. Nahcivan yanında kalav madenleri vardır. A. nin bazı nehirlerinde altın da bulunmaktadır.

Pamukçuluk bakımından, A. ti, Sovyetler Birliği'nde, Türkistan'dan sonra, ikinci yeri tutar. Burada pamuk temizleyen fabrikalar vardır; 1934 te Agdamı, Gence, Salyan ve Nahçivan gibi, pamuk ekilen çevrelerinde 60 000 ton pamuk temizlenmiştir.

İpekçilik A. ipekçilikle de tanınmıştır. Birinci Dünya Harbi'nden evvel Nuha ipekçileri 1 600 000 kuru kokon işlemişlerdir; şimdi ise bu iş Dağlık - Karabağ'da, Nuha'da

ve bir kısım da Şamahı ile Gence'de toplanmıştır.; 1928 de A. nde, 15 fabrikada 850 tezgâh vardı. Bunlardan başka, biri Dağlık - Karabağda - 140 tezgâhlık, öbürü de Nuha'da - 480 tezgâhlık yeni fabrikalar yapılmıştır; sonuncusu bu tipteki Avrupa fabrikalarının birincilerinden sayılır. Çuha fabrikaları (Bakû ve Gence'de) vardır. Balık üzerine olan endüstri önemlidir (havyar).

El işleri endüstrisi alanında A. halıcılığı belirtili bir yer tutar; bu işle uğraşan 50 000 insan yılda 20 000 den fazla halı dokumaktadır. A. halıları nakışlarının güzelliği ve cinslerinin devamlılığı bakımından değerlidir ve Batı Avrupa'da çok satılır. Eski «Şirvan» halıları Amerika'da yüksek bir rağbet görmektedir.

A. da ulaştırma gelişmiş değildir. Demiryolları azdır (1083 km). Kuzey Kafkas hattı Bakû'yu Don nehri üzerindeki Rostov'a bağlar. Güney Kafkas hattı Bakû'dan Tiflis'e, Erivan'a ve Culfa'ya uzanır. Alyat - Culfa yolu da Muğan çölünü keserek, Bakû'yu Güney A. nın merkezi Tebriz ile birleştitir. (bu hattın önemli kısmını millî A. hükümeti yapmıştır).

Hazer denizinin en işlek limanı olan Bakû, A.ı kuzeyde Astrahan, güneyde Pehlevî, doğuda Aşkabad, batı da Batum'la birleştirir.

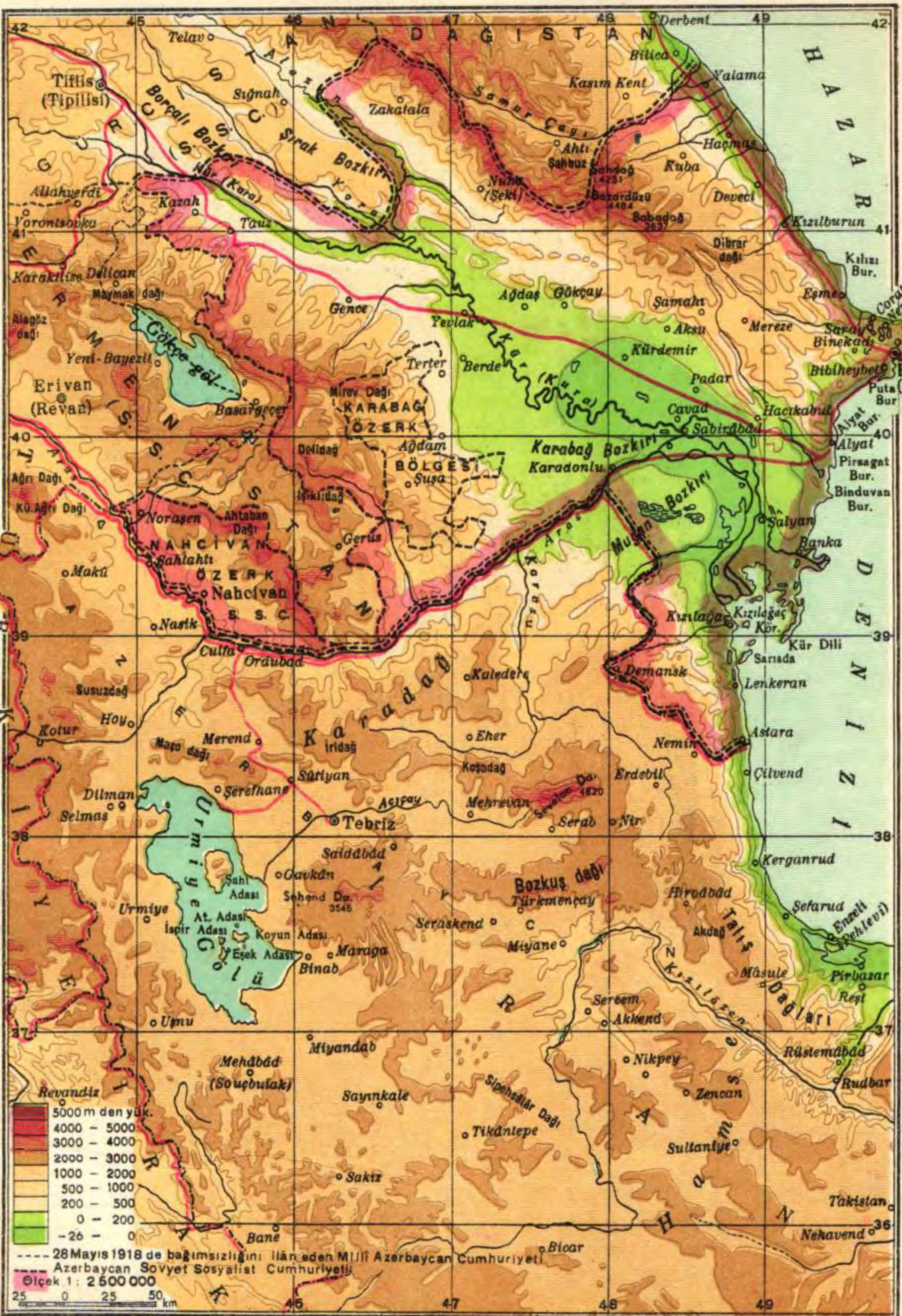
DİL. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde hâkim olan dil Azerî Türkçesinin Kuzey diyeleğidir (bk. AZERÎ TÜRKÇESİ); bunu konuşanların sayısı 2 750 000 kadardır, 50 000 kişi de Güney veya İran Azerîcesini kullanır. Azerbaycan'da konuşulan yabancı dillerden başlıcaları, Rusçadan başka, Ermenice (birkaç yüzbin kişi; hususiyle Dağlık Karabağ Muhtar Bölgesinde), Lezgi diyelekleri (hususiyle Avar'ca), Kürtçe (batı bölgesinde), Gürcîce (kuzeybatıda), türlü Kafkas dilleri, ve İran diyelekleri (hususiyle güneydoğuda Tat ve Talış diyelekleri) dir. Azerbaycan'ın kuzey kısımlarında bazı Kafkas dilleri barınmışlardır. Yalnız burada yaşıyan ve başka yerde konuşulmıyan bu küçük diller şunlardır: Kuzey sınırındaki Samur ırmağı boyunca, Zakatala'nın doğusundan başlıyarak ṮSa'ẖur, Rut'ul (veya Meẖ'ıd), ve K'üri (bunun Aẖti diyeleği tamamiyle Azerbaycan sınırlarının dışındadır); her üç dil de Dağıstan'a doğru taşmıştır; en önemlileri K'üri dilidir. Kuzeydoğu Azerbaycan'da Kuba'nın kuzeyinde ve Şahdağ eteklerinde Ḫinaluğ, Buduẖ, ve Cek (veya Haputli veya Krız) dilleri konuşulur; Nuẖa'nın güneydoğusunda Niş ve Vartaşen köylerinde de Udi dili kullanılır. Bu dillerin hepsi Kafkas dillerinin Çeçen-Lezgi veya Kuzeydoğu kolunun Lezgi grupundandır, ve bunun Samur ve Şahdağ bölümlerine girerler. Bk. ÇEÇEN-LEZGİ DİLLERİ.

AZERBAYCAN VİLÂYETİ, Kuzey - Batı İran'ın en bayındır bir ili. Yeni İran idare terimince «İstan-i Sevvüm» denilen bu il 36° - 38°,5 Kuzey enlemiyle 44° - 50° boylamı arasında 104 000 kare kilometrelik bir sahayı kaplar (fizikî coğrafyası hakkında bk. AZERBAYCAN). Kuzeyden Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kendisinden ayıran Aras nehri ile Hazer denizi kıyısına varan Talış dağları, Batıdan Türkiye toprakları, Doğudan Hazer denizi ile İran'ın Gilan iliyle çevrelenir. 1936 dan itibaren A., Doğu ve Batı Azerbaycan diye idarî iki kısma ayrılmıştır. Doğu bölümüne - Tebriz, Erdebil Serap, Germrud, Eher, Mişgin, Astara; Batı bölümüne de - Halhal. Makû, Hoy, Selmas (Şâpur), Urmiye (Rizaiyye), Işnu, Savuçbulak (Mehabâd), Meraga, Miyane, Biçar ve Gerus gibi şehirlerle dolayları dahil bulunmaktadır. Vilâyetin öteden beri meşhur olan merkezi Tebriz'dir (214 000). A. nin 2,5 milyon tahmin olunan halkının çoğunluğunu Azerî Türk'ler teşkil ederler; onlardan sonra bir miktar Ermeni, Kürt ve başka etnik gruplar gelir. Azerî Türk'ler tamamiyle Şiîdirler. A. nüfus kesafeti bakımından İran'ın en kalabalık bir ilidir. Kilometre başına 30 kişi tahmin olunur. Halkının büyük bir kısmı ekincilik ve ticaretle geçinirse de Şahseven, Karacadağlı, Çelebian ve Hamse illeri (aşiretleri) gibi bir kısmı da göçebelik halinde, çobanlıkla meşgul olurlar. Ekine müsait yerleri az olmakla beraber toprağı bitektir. Burada arpa, buğday gibi pirinç de yetişir. Üzüm ile meyve bağları boldur. A. çok miktarda üzüm, şeftali elma, armut, kayısı, fıstık, badem, ceviz, fındık gibi yaş ve kuru meyve ihraç eder. Debbağlık, dokumacılık, demircilik marangozluk, dülgerlik ve kavaflık gibi sanayi de vardır. Azerbaycan kaliçeleri maruftur. Tebriz'de bu endüstriye mahsus fabrikalar vardır. Azerbaycan Türk'leri çalışkan ve müteşebbistirler. İşçilik, esnaflık ve ticaret maksadiyle, dış memleketlere giderler. Tahran, Bakû ve İstanbul'da kalabalık kolonileri vardır. Azerbaycan tacirlerine Avrupa'nın büyük merkezleriyle dünyanın her tarafında raslanır. A. ötedenberi Yakındoğu'nun bir transit deposunu teşkil etmiştir. Burası ulaştırma vasıtaları bakımından İran'ın öbür illerine nisbetle daha elverişli bir durumdadır. 136 km uzunluğunda Culfa - Tebriz demir yolu Devlet tarafından işletilir; bu yolun bir de Sofyan'dan Urmiye gölüne götüren 48 km uzunluğunda bir kolu vardır. 74 km bir yol da vilâyetin Kuzey kısmında mevcuttur. Tebriz'den Culfa'ya giden ağır kamyonlara mahsus, 148 km uzunluğunda bir şose yolu ile hafif taşıt vasıtalarına elverişli Culfa - Hoy şosesi ve Tebriz - Kazvin, Tebriz - Astara şoseleri ve son zamanlarda Türkiye - İran anlaşması gereğince, otobüs ve kamyon taşıtlarına mahsus Tebriz - Trabzon transit yolu vardır.

XX. yüzyılın başlarından itibaren İran'da kuvvet bulan meşrutiyet hareketinde de Azerbaycan'lılar ön sırada yer almışlardır. 2 ağustos 1906 da Tahran'da başlıyan meşrutiyet hareketinde «Azerbaycan Encümeni» nin büyük rolü vardır. İlk defa toplanan Millet Meclisinde (Şûra-yi Millî), başta Seyyid Hasan Takizade olmak üzere, Azerbaycan saylavları öncü bir rolde idiler. 23 haziran 1908 de, Rus kuvvetine dayanan Mehmet Ali Şah Kaçar, Şûra-yı Millîyi topa tutturarak dağıtınca, Tebriz'deki «Azerbaycan Encümeni» Tahran'a karşı ayaklanmış ve bu isyan 11 ay sürmüştür. Settar Han ile arkadaşı Bakır Han başta olmak üzere Tebriz ahalisi tarafından teşkil olunan mücahitler, Tahran'ın emriyle gönderilen kıtaları yenilgiye uğratmışlardır. Tebriz'in bu mukavemeti İran'ın diğer vilâyetlerini de ayaklanmıya teşvik etmiş; neticede General Snarski komutasındaki Rus kıtaları, 3 nisan 1908 de, Tebriz'i tutmuşlar. Settar Han ile Bakır Han Osmanlı konsolosluğuna sığınmışlardır. Daha sonra Tebriz'de teşkil olunan fedailerle Rus'lar arasında, 1911 de, bir çarpışma olmuştur. 1912 de, buradaki Rus garnizonu general Voropanov komutasında gönderilen kıtalarla kuvvetlendirilmiş ve fedaileri gizledikleri bahanesiyle, ahaliye karşı yıldırma rejimi tatbik olunmuştur. Başta şehrin meşhur âlimlerinden İmam Cuma ile Şeyh Sıkatül - İslâm olmak üzere, bir çok adam asılmıştır.

Birinci Dünya Harb'inde Tahran hükümetinin tarafsızlığına rağmen, İran düşman kuvvetlerin çarpışmalarına sahne olmuş, hususiyle Rus ve Osmanlı orduları karşılıklı hareketlerde bulunmuşlardır. Bir aralık Osmanlı ordusu Azerbaycan'ı tutmuş, Sarıkamış bozgunu üzerine,

AZERBAYCAN

D A Ğ I S T A N
H A Z A R
D E N İ Z İ
Derbent
Bilica
Yalama
Kasım Kent
Samur Çayı
Zakatala
Ahtı
Şahbuz
Şahdağ 4251
Bazardüzü 4484
Babadağ 3637
Kuba
Haçmas
Deveci
Kızılburun
Dibrar dağı
Kılızı Bur.
Eşme
Coral
Nevhanı
Mastağa
Saray
Binekadı
Balahana
Sabuncu
Surahana
Apşeron
Bibiheybet
Bakü (Baki)
Puta Bur
Apşeron Bur.
Yad.
Telav
Tiflis (Tipilisi)
Sığnah
Sirak Bozkırı
Borçalı Bozkırı
Kür (Kura)
Nuha (Şeki)
Allahverdi
Kazah
Tauz
Voronitsovka
Karakilise
Delican
Maymak dağı
Alagöz dağı
Gökçe göl
Yeni-Bayezit
Erivan (Revan)
Basargeçer
Gence
Yevlak
Ağdaş
Gökçay
Şamahı
Aksu
Mereze
Kürdemir
Padar
Terter
Berde
Kür (Kura)
Cavad
Sabirabad
Hacıkabul
Alyat Bur.
Alyat
Pirsagat Bur.
Binduvan Bur.
Mirov Dağı
KARABAĞ ÖZERK BÖLGESİ
Ağdam
Şuşa
Delidağ
Işıklıdağ
Karabağ Bozkırı
Karadonlu
Muğan Bozkırı
Salyan
Banka
Aras
Karasu
Gerus
Ağrı Dağı
Kü.Ağrı Dağı
Noraşen
Ahtaban Dağı
NAHÇİVAN ÖZERK S. S. C.
Şahtahtı
Nahçivan
Makû
Nasık
Culfa
Ordubad
Kızılağaç
Kızılağaç Kör.
Kür Dili
Sarısda
Demansk
Lenkeran
Astara
Nemin
Çilvend
Kaledere
Karadağ
Eher
İridağ
Susuzdağ
Hoy
Kotur
Merend
Maço dağı
Koşadağ
Erdebil
Sufiyan
Şerefhane
Sevelan Da. 4820
Mehrevan
Acıçay
Dilman
Selmas
Tebriz
Serab
Nir
Urmiye Gölü
Şahi Adası
At. Adası
İspir Adası
Koyun Adası
Eşek Adası
Saidâbâd
Gavkân
Sehend Da. 3545
Bozkuş dağı
Türkmençay
Kerganrud
Hirodbâd
Talış Dağları
Akdağ
Şefarud
Enzeli (Pehlevi)
Urmiye
Seraskend
Miyane
Maraga
Binab
Masule
Pirbazar
Reşt
Kızılözen
Sereem
Akkend
Uşnu
Miyandab
Rüstemâbâd
Rudbar
Mehâbâd (Souçbulak)
Nikpey
Revandiz
Sayınkale
Sipehsalar Dağı
Zencan
Tikantepe
Sultaniye
Hamse
Sakız
Takistan
Bane
Bicar
Nehavend
İ R A N
Ü R K İ Y E
E R M E N İ S T A N
G Ü R C İ S T A N
5000 m den yük.
4000 – 5000
3000 – 4000
2000 – 3000
1000 – 2000
500 – 1000
200 – 500
0 – 200
-26 – 0
28 Mayıs 1918 de bağımsızlığını ilân eden Millî Azerbaycan Cumhuriyeti
Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
Ölçek 1 : 2 500 000
25 0 25 50 km

çekilerek yerini Rus ordusuna bırakmış. 1917 de Rusya'da başveren ihtilâl üzerine, içinden çöken Rus ordusu Azerbaycan'ı bırakıp çekilmiş, 1918 de Azadistan (b. bk.) hükümetinin teşkiliyle neticelenen Şeyh Muhammed Hiyabanî hareketi olmuş ve Tahran'dan gönderilen kuvvetlere yenilen Şeyh, dokuz aylık hükmetten sonra idam edilmiştir. Bundan sonra aslında komünist olan Lahûti adında bir İran subayı Rıza Şah Pehlevî hükümetine karşı isyan etmiş ve Şeyh Muhammed Hiyabanî tarafçılarını kullanmak istemişse de, yüz bulamamış ve 150 kadar adamiyle, 1922 de, Sovyetlere sığınmıştır. İkinci Dünya Harbi esnasında, 25 ağustos 1941 de Kızılordu kuvvetleri Azerbaycan'ı tutarak, Tebriz'e girmişler ve Birleşik Amerika, Britanya ve Sovyetler Birliği namına üç büyük devletin ocak 1942 de, törenle verdikleri teminat gereğince Amerika ile Britanya kuvvetleri 1945 ten önce İran topraklarını bırakıp gittikleri halde, Kızılordu Azerbaycan'da kalmış ve burada İran hükümetine karşı Azerbaycan muhtariyet hareketini tahrik ve teşvik etmiş, Dr. Pişaverî tarafından teşkil olunan Azerbaycan hükümeti iki yıla yakın bir müddetle Azerbaycan'ı idare etmiş ve burada siyasî, sosyal ve kültürel birçok icraatta bulunmuştur. İran Hükümetinin 19 ocak 1946 da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine yapılan şikâyet üzerine 6 mayıs 1946 da İran ile Sovyetler Birliği arasında Rus birliklerinin İran'dan çekilmeleri hususunda bir anlaşma imzalanmış, 9 mayısta bu birlikler memleketi terketmişler, aynı zamanda Azerbaycan'daki muhtariyetçilerle müzakereye girişen Tahran'da, Azerbaycan hükümetini tanımış, Fakat İran askerî kıtaları Azerbaycan'a girdikten sonra A. ni eski tabi durumuna sokmuşlar, Pişâveri ile tarafçıları Sovyetler Birliği'ne çekilmişlerdir.

AZERBAYCANLILAR, Azerbaycan bölgesinin başlıca halkını teşkil eden Azerî Türk'ler. A., başta Oğuzlar

Azerbaycan millî kadın kıyafeti

olmak üzere, XI. - XIV. yüzyıllarda Azerbaycan'a gelen muhtelif Türk boylarının eskiden burada bulunan yerlilerle karışıp kaynaşmasından vücude gelen etnik bir tiptir. A., Türk dilinin Azerî diyeleğiyle konuşurlar (bk. AZERÎ TÜRKÇESİ), zengin halk edebiyatına malik olan Azerî diyeleği daha XVI. yüzyılda yüksek gelişim derecesini bulmuş bir edebiyat dilidir (bk. AZERÎ EDEBİYATI). A. Müslümandırlar. Çoğunluğu Şiî mezhebinde olmakla beraber, hususiyle Kuzey Azerbaycan'da Sünnîler de vardır. Eskiden bu iki mezhep arasında geçimsizlik vardı; fakat şimdi, milliyet şuurunun kuvvetlenmesi üzerine, her iki mezhepte olanlar birbirlerine karşı musamahakâr davranmaktadırlar.

A.. başlıca, ekincilik, bahçıvanlık ve hayvan beslemekle geçinirler. Büyük şehirlerde işçilik edenlerle, obalarda, köylerde ve kasabalarda elişleriyle uğraşanları da vardır. Halıcılık, kilimcilik, çuhacılık, ipekçilik, eski zamanlardan beri A. ca bilinen bir iştir. Şirvan, Karabağ, Çiçi (Huba), Hile (Bakû) adıyla anılan Azerbaycan halıları Avrupa ve Amerika pazarlarında makbuldur. Gence'nin Kalağayı denen ipek başörtüsü de sürümlüdür. Azerbaycan'da ticaretle uğraşanlar da önemli bir sınıf teşkil ederler. Bu sınıf Güney Azerbaycan'daki önemini hâlâ korumaktadır; Kuzey Azerbaycan'da ise Sovyetleştirilmeden önce bu sınıf oldukça gelişmiş bulunuyordu; tüccar sınıfı gibi sanayici sınıf da petrolculuk, gemicilik, fabrikacılık, mülk sahipliği gibi alanlarda önemli bir yer tutuyordu.

Azerbaycan'ın merkezinde ve ovalık kısmında yaşıyan köylülerden önemli bir kısmı ekincilikle beraber geniş miktarda hayvan da beslerler. Bunlar yarı-göçebe bir hayat yaşarlar. Kışın «aran» dedikleri ovalarda oturur, yazın da «yaylak» dedikleri yaylalara göçerler. Kışlaklarda izbelerle kazmalarda yaşıyan göçebeler, yaylaklarda «alaçık» dedikleri çadırlarda barınırlar. Şiddetli sıcağa, susuzluğa ve hastalıklara maruz bulunan ovalarda yazın barınamıyan göçebeler yılın 4 5 ayını yaylalarda geçirirler.

Azerbaycan'da erkekler gibi, kadınlar da çalışır. Ev işleri tamamiyle köylü kadınların elindedir; bazı yerlerde bunlar tarla işlerinde, de erkeklere yardım ederler.

Azerbaycan toplumunun esasını aile teşkil eder. A. ailesi baba otoritesine dayanır; büyüğe hürmet esastır. Çocukların terbiyesi ve evin iç işleri annenin elindedir. Azerbaycanlı aileye mahsus tipik ev bir otak (oda), bir dehliz (hol) ve bir mutfaktan ibarettir; daha zengin olanların evi, daha çok odalı, bazı kere de birkaç katlı olur; hali vakti yerinde olan köylü evlerinde «konuk otağı» dedikleri

Hanlıklar devrinde aristokrat bir subay kıyafeti

bir oda bulunur; bu oda daima döşeli olup, yoldan gelen konuğa açık tutulur; fakat bu âdet gittikçe ortadan kalkmaktadır. Eski Azerbaycan evleri taştan, tuğla veya kerpiçten yapılır; döşemesi topraktır; tavan düzdür; odalar

palas, kilim veye halılarla döşenir; yatak takımları «tokça» denilen bu gibi eşyayı koymaya mahsus duvarda yapılmış oyuklarda bulundurulur, «leme» denilen raflara kâse ve tabak gibi sofra takımı konur. Kışın. odayı ısıtmak için ormanlık yerlerde duvar içinde yapılmış «buhari» denilen ocaklarda odun yakılır; odunu olmıyan yerlerde ise mangal ve «kürsi = tandır» denilen araç kullanılır. Kürsi üstü koca ve kalın yorganla örtülü dört köşe bir masadır; bu masanın altına, bir mangal konur; bütün aile fertleri bu masa çevresine toplanarak üstündeki yorganın altında ısınırlar. Şehirlerde kürsiler çok zamandan beri, yerini sobaya bırakmıştır. A. ın tipik giyimleri, erkekler için, başta ko yun derisinden bir papak, sırtta beli büzmeli ve göğsü düğmeli. etekleri dize kadar gelen bir arkalık ve belden bağlanan bacakları düz bir şalvardan ibarettir; ayakkabı olarak da, yerine göre, va «çüst» ya «çekme» denilen bir çizme veya «çarık» kullanılır. Arkalığın üstüne giyilen «çuha»da manto yerini tutar. Kışın «çuha» yerine çok defa koyun derisinden yapılan bir kürk giyilir. Arkalık üstünden, bazı yerlerde, kurşak (kuşak), bazı yerlerde de «tokka» denilen kemer bağlanır. Törenlerde kemere bir kama veya hançer de asılır. Şehirli giyimi aynı şekilde olmakla beraber kumaşının inceliği, biçiminin zarifliği ile ayrılır, papak yerine de karagül derisinden ince «börk» giyilir. Şehirlinin kışın giydiği kürk de «kulece» (içinde pahalı kürkler dikili bulunan bir çuha) si ile köylününkünden ayrılır. Kadınlara gelince, bunlar haline göre ince ve renkli kumaştan gömlek, göğsü dışarda bırakan arkalık ve birbiri üstüne giyilen «tuman» dedikleri fistanlar taşırlar. Giyinenin maddî durumuna göre giyim kumaşının cinsi ile süsü değişir. Kadınlar yüz örtüsü olarak «çatku» taşırlar. Çatku peçeyi andırır bir askıdır; fakat siyah değil, beyazdır; bazı yerlerde hususiyle köylerde çatku yerine sadece mendil (yaylık) bağlanır. Şehirlerle büyük kasabalarda çarşaf kullanılır; fakat bu çarşaf siyah değil açık renkli kumaşlardan yapılır. Bugün çarşaf ortadan kalkmış gibidir. Bunun yerini sadece ,«kelağı» denen ve ipekten veya başka cinsten olan bir örtü tutmuştur. Azerbaycan kadınları «kolbak» (bilezik), sırka yüzük ve «çutkapağı» (çatku önü) denilen altın süsler kullanırlar; kıymetli taşlardan ve altın sikkelerden yapılma hamayıllar da taşırlar. Son devrimlerin etkisiyle şehirlerde olduğu gibi köylerde de geçinme ve giyinme alanında radikal değişmeler olmuş, hayat modern bir şekil almıştır. Bu değişme giyimde olduğu gibi ev eşyasında da hasıl olmuştur. Şimdi modern mobilya modadır.

Azerbaycan köylü kıyafeti (güney bölgesi) — Hanlıklar devrinde şehirli kıyafeti — Azerbaycan köylü kıyafeti (kuzey bölgesi)

A. dinî bayramlardan ramazan (şeker) ve kurban bayramlarından başka, bahar bayramı olan «nevruz» u da kutlarlar. nevruz bayramı şeker bayramını andırır; üç gün sürer: ailelerde şekerlemeler pişirilir; kapılar misafirlere açılır; çocuklar sevindirilir. (Sovyetleştirilme hareketinden sonra yalnız ihtilâl bayramlarına önem verilmiştir.) Düğünlerde çalgılar çalınır, koşular güreşler tertip edilir; gelinin «beg» (güvey) evine götürülmesi kendine mahsus geleneklerle yapılır. Muharrem ve Aşure (b. bk.) günlerinde mersiyeler okunur, Şebih (b. bk.) ler çıkarılır; Kerbelâ (b. bk.) faciası acı acı hatırlanır. Ölülerin tabutu üç gün evde tutulur, bildikler uğrayarak ölene fatiha okurlar Ölüsü olan evin damından müezzin «öleceksen eğerci şah olasan» nakaratiyle tekrarlanan Türkçe bir söyleyişi hazin sesle okur (hususiyle Bakû'da). Ağıtçı denilen kadınlar ölenin arkasından ağlarlar.

A. çok defa sebzeli, sütlü ve hamur işi yemekler yerler; etlerden koyun eti makbuldür; «mal eti» denen sığır eti az yenir; bazı kere deve eti de yenir. Etli yemeklerden «bozbaş» günlük yemek nevidir. Bu bir nevi nohutlu haşlamadır; bunun bir de «köfte bozbaş» denen nevi vardır. Tebriz köftesi meşhurdur. Şiş kebabı ile «boz kavurma» denilen saç içi yahnisi göçebelerin yemeğidir; pilâvın nevileri çoktur. Çorbalardan yoğurtla yapılan doğa vardır; Gence doğası sevilir. Azerbaycanlı aile ekmeğini evde «tendir» (tandır) denilen fırında pişirir; haftada bir defa tendir yakılarak pide nevinden bir çörek pişirilir; bizim çörek dediğimize ise orada «kokal» veya «fetir» denilir. Güney Azerbaycan'da çörek yerine lavaş denilen yufka pişirilir ve bu kurutularak saklanır ve yendiği zaman su serpilerek yumuşatılır.

A. atı severler; iyi binicidirler; Rusya çarlığı zamanında askerliği yadırgaladıkları halde gençlerin, hususiyle köylü ve göçebelerin silâha karşı ilgileri kuvvetlidir.

A. ekseriyetle ortanın üstünde boylu (Kafkas Azerbaycanında: 1675 mm, İran Azerbaycanında 1696 mm). Az yuvarlak veya uzunca kafalı mezosefal veya dolikosefale yakın (baş karinesi 76.00-78.1), uzun yüzlü koyu esmer derili, ince ve uzunca burunlu, siyah saçlıdırlar. Aralarında daha açık renkli ve daha uzun boylu olanlara da raslanırsa da bunlar azdır. A. antropolojik karekterleri bakımından büyük Avrupa (Europöide) veya Kafkas (Caucasıque) ırkının esmer - ırklar grupunun karekterini gösterirler: fakat gerek kültürleri, gerekse dilleri itibariyle Türklüklerini muhafaza etmişlerdir.

AZERÎ, Hamza b. Abd -ül - Melik Tusî, XIV. yüzyıl İran şairi. Tuş çevresinden Isferayın'de doğmuştur. Timur'un oğlu Şah ruh ile başka büyüklere medhiyeler yazmakla tanınmıştır. Sonra Seyid Nimetullah'ın irşadiyle, tasavvufa kapılmış ve bir derviş hayatı yaşıyarak ömrünü seyahatlerle geçirmiştir. Mekke'de iken *Sa'y-üs-safa*, *Acayib-ül-garaib* ve *Tugra-yi Hümayun* eserlerini yazmıştır. 82 yaşında iken doğduğu Isferayın'da ölmüştür.

AZERÎ ÇELEBİ, [Muallimzade] (asıl adı: *İbrahim;* ölm. 1585), Türk şairi. Kazasker Muallimzade Ahmet Efendi'nin küçük oğludur.

A., Ebüssuud'dan mülâzım olmuş, kardeşi Mehmet Çelebi 1576 da Nişancı olunca A. da o yola girmiş, 30 akçe zeamet elde etmiş, bir zaman sonra kadılık mesleğine girmiş, Hama'da kadı iken ölmüştür.

Nakş-i Hayal adlı mesnevisi ahlâk ve tasavvufla ilgili bir eserdir. 1579 yılında bitirilmiş olan bu eser, zamanında ün kazanmıştır. Riyazî, A. nin Hâcû-yi Kirmanî'yi taklidettiğini söyler. *Nakş-i hayal*'in önsözünden ve Cinanî'nin yazısından öğrenildiğine göre, *Husrev ü Şirin* adlı bir mesnevi daha yazmıştır. Sanıldığı gibi *Leylâ ve Mecnun*'u yoktur.

A. ile Cinanî Bursa'da görüşmüşlerdir. Azerî'nin başlamış bulunduğu *Nakş-i Hayal*'i Cinanî; Cinanî'nin bitirmek üzere bulunduğu *Riyaz-ül-cinan*'nı da Azerî Çele i beğenmiş ve birbirlerini teşvik etmişlerdir.

AZERÎ EDEBİYATI, Azerî Türk'lerinin edebiyatı; buna «Azerbaycan edebiyatı» da denir.

Azerbaycan'ın tarih şartları içinde gelişmiş bulunan A., iki büyük döneme ayrılır: İslâm medeniyeti etkisi altındaki A., Batı medeniyeti etkisi altındaki A.

1 — İslâm medeniyeti etkisi altındaki A: Eski çağlardan beri türlü kültür ve medeniyetlerin çarpışma alanı olan Azerbaycan, İslâm fetihleri (VIII. yüzyıl) nden sonra İslâm medeniyeti etkisi altında kalmıştır.

XI.-XIII. yüzyıllarda bu bölgede yetişen şairler eserlerini Farsça yazmışlardır. Gence'li Nizamî ve Şirvan'lı Hakanî bunların en ünlülerindendir. Bu yüzyıllarda şehirlerde ve saraylarda böyle Fars diliyle şiir yazılırken, köylerde veya göçebe halinde yaşıyan Türk halkı arasında sözlü bir Türk halk edebiyatı vardı. XIII. yüzyılda Moğol istilâsı ile büyük yığınlar halinde gelen Türk aşiretlerinin etkisiyle memleketin etnik yüzü değişmiş, başlıca Oğuz boylarından olan bu göçmenler, Türkistan'dan getirdikleri edebî geleneklerle halk arasında zaten yaşamakta olan yerli halk edebiyatını daha da canlandırmışlardır.

İslâm medeniyeti etkisi altındaki A., XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıl sonuna kadar 6 yüzyıl sürer. Bu dönemde Fars edebiyatının egemenliği altında yürüyen A., daha çok şiir alanında gelişmiş, nesir alanında ise çok verimsiz kalmıştır. Azerî yazarları, Kerbelâ vakası gibi dinî konular dışındaki mensur eserlerini hep Farsça olarak yazmışlardır. Bu dönemdeki A., Çağatay ve Osmanlı edebiyatlarından ayrı olarak, ideoloji hakımından da, İran'da hâkim olan Şiîliğin kuvvetli etkisi altındadır.

XIV. yüzyıl: Bu yüzyıl, İlhanlı'lar ve Celâyirli'ler devrine raslar. İslâm medeniyeti etkisi altındaki A. nın tanıdığımız en eski şairi, XIII. yüzyıl sonlarında ve XIV. yüzyıl başlarında yaşamış bulunan Hasanoğlu (Şeyh İzzeddin Esferayînî) dur. Elimizdeki bir tek gazelinin ifadesindeki olgunluğa bakılırsa, Azerî şiirinin Hasanoğlu'ndan daha önce bir gelişme devri geçirdiği tahmin olunabilir.

Bu devirde A. nın en büyük şairi Nesimî (ölm. 1404) dir. Hurufî tarikatından olan ve bu tarikatın kurucusu Fazlullah Hurufî'nin halifelerinden bulunan bu şair, etkisinin devamı bakımından Türk edebiyatının en seçkin temsilcilerindendir.

Bu devirde Kuzeydoğu Anadolu'da yazıya geçirilmiş bulunan *Dede Korkut* hikâyeleri Azerî lehçesi özelliği taşır.

XV. yüzyıl: Bu yüzyıl, Türkmen sülâlelerinden Karakoyunlu'lar (1400-1468) ile Akkoyunlu'lar (1468-1502) devrine raslar. Celâirli'lerin geleneklerini devam ettiren bu sülâleler zamanında Irak, Azerbaycan ve Doğu Anadolu tarafında A. oldukça ilerlemiştir. Karakoyunlu hükümdarlarından olan ve Hakikî mahlasiyle Farsça şiirler yazan Cihanşah (1437-1466) ile Akkoyunlu hükümdarları Uzun Hasan'ın oğlu Sultan Yakup (1478-1490) bilgin ve şairleri korumuşlardır. Bu devir şairleri arasında en önemlileri Ruşenî, *Yusuf* *.e Züleyha* mesnevisini yazan Hataî ve Habibî'dir. Sonradan, Şah İsmail zamanında «melik-uş-şuarâ» sanını alan Habibî, bu devirde yetişen en büyük Azerî şairidir. Bu yüzyılda, aruz vezniyle yazan Divan şairlerinin yanında hece vezniyle yazan saz şairleri de yetişmiştir.

XVI. yüzyıl: Bu yüzyıl, Safevî'lerin egemenliği zamanına raslar. Türkmen aşiretlerine dayanarak, Şiîliği devletin resmî mezhebi olarak kabul eden Safavî'ler devrinde sarayda, orduda ve aristokrat muhitte kullanılan dil Türkçe idi. A. nın altın devri sayılan bu yüzyılın en önemli şairleri Hatâî (Şah İsmail) ile Fuzulî'dir.

Ilk Safevî hükümdarı olan ve şiirlerinde Hatâî mahlasını kullanan Şah İsmail, Farsça şiirlerinden başka, Türkçe şiirler de yazmıştır. Bunların bir kısmı aruzla, bir kısmı da hece vezniyle ve koşma şekliyle yazılmıştır. Hatâî'nin *Divan*'ından başka, *Dehname* adlı bir de mesnevisi vardır. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazan Fuzulî ise, Azerî edebiyatının olduğu kadar bütün Türk edebiyatının da en büyük şairlerindendir. Safevî şehzadesi Sam Mirza'nın XVI. yüzyılın ilk yarısındaki şairlerden bahseden *Tuhfe-i Sami* adlı tezkiresiyle Sadıkî'nin *Mecma-ül-havâs* adı tezkiresinden ve başka kaynaklardan öğrenildiğine göre, bu devrin tanınmış diğer şairlerinin başlıcaları şunlardır: Sahâbî, Yusuf Beg, bir mesnevi ve divan sahibi Hayalî (ölm. 1544), Tufeylî, Emanî, Sûsenî, divan sahibi Pir Kuli Beg, varsagıleriyle ünlü Şemsî (Muhammed Beg), nükte ve hicivleriyle ünlü Mevlânâ Hûşî, Şahî, Abdullah Hoyî (ölm.-1583), Ragıp (Tebrizli Kalb-i Ali, ölm. 1593/4), v.b.

Bu yüzyılda A., bir yandan Nesimî, Fuzulî gibi büyük Azerî şairlerinin, bir yandan Ali Şîr Nevâî ve diğer Çağatay şairlerinin, bir yandan da Osmanlı şairlerinin ve genel olark Fars edebiyatının etkisi altında gelişmiştir.

XVII. yüzyıl: A., bu yüzyılda Fuzulî etkisi altında yürümüştür. Başlıca şairleri şunlardır: *Dâm ü Dâne, Zenbûr ü Asel, Varka v.ı Gülşah* adlı mesnevileriyle ünlü Mesihî Şah Abbas II. zamanının «melik üs-şuarâ» sı olan ve 17 Türkçe gazel yazmış bulunan Fars şairi Sâip, Tarzî, elde küçük bir divanı bulunan Melik Beg Avcı, Tebriz'li Kavsî, Mevcî, v.b.

XVIII. yüzyıl: Bu yüzyılda İran'da Safevî egemenliği yıkılmış, idare Kaçar'ların eline geçmiş, Kuzey Azerbaycan'daki hanlıklar ise bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Azerbaycan'ın siyasî hayatının çok karışık devirlerinden olan bu yüzyılda edebiyat hareketi durgun geçmiş, hemen bütün şairler Fuzulî tarzını devam ettirmişlerdir. Bu devrin en ünlü şairleri, yüzyılın ilk yarısında Nadir Şah devrinde yetişen Tebrizli Neş'e (ölm. 1745) ile ikinci yarısında Kafkas Türk'leri arasında yetişen Vâkıf (Molla Penah) (ölm. 1795 veya 1797) ve onun takipçisi Vedadî (ölm.-1808 veya 1809) ve Ârif (ölm. 1805) tir.

Bu yüzyılda, filoloji alanında Nadir Şah'ın vakanüvisi ve kâtibi Mirza Muhammed Mehdi Han'ın *Senglâh* adlı

büyük Çağatay - Fars sözlüğü ve bu eserin Çağatay. Âzeri ve Osmanlı lehçesinin karşılaştırmalı bir grameri olan *Mebâni'l-lûga* adlı ilk kısmı çok önemlidir.

XIX. yüzyıl: Bu yüzyılda Güney ve Kuzey Azerbaycan'da İslâm medeniyeti etkisi altındaki edebiyat devam ederken, bir yandan da. Rus istilâsı altına girmiş bulunan Kuzeyde, Kafkas Azerbaycanı'nda, Batı medeniyeti etkisi altında bir edebiyat doğmuştur.

Filoloji çalışmaları bu yüzyılda da devam etmiştir. Bu alanda an önemli yazar 1841 de *Behcet - ül - lûgaat* (yahut *Lûgaat-i Etrâkiye*) adlı Çağatayca - Farsça bir sözlük kaleme almış bulunan Kazvin'li Feth Ali Kaçar'dır.

Abdurrazzak Dunbulî'nin *Nigâristan-ı Dârâ*'sından, Esrar'ın *Hadîka - tüş - şuara*'sından ve başka tezkire ve biyografya kitaplarından öğrenildiğine göre, bu devrin İslâm medeniyeti etkisi altında yazan başlıca şairleri şunlardır: İran Azerbaycanı'nda Bende (Mirza Muhammed Râzî), Mecnun Şah veya Han Çobanî mahlaslarını da kullanan ve Divan edebiyatı yolunaki şiirlerden başka, yerli bestelerle okunmağa mahsus halk şiirleri tarzında manzumeler de yazmış olan Âciz (Ebu'l - Kaasım Nebati; ölm. 1845), irticalen şiir söylemekle ünlü Çertâb (Çerh - tâb), Efser (Mirza Abdullah Ordubâdî) Molla Mihr Ali, Tebriz'li Hayran Hanım, *Kenz - ül - mesâib* yazarı Kumri (Mirza Muhammed Takî; 1819-1891) Raci (1831-1876), mersiyeleriyle ünlü Pürgam, Kerbelâ faciasına ait 6 ciltlik bir eser yazmış olan Maraga'lı Dahîl (Molla Hüseyin), Dilsûz (Muhammed Emin Tebrizî; ölm. 1834 sıraları) lâtifeleri ile tanınmış olan Lâ'lî (Mirza Ali Han; 1845-1907), hezl ve hiciv alanında Cânî (Mirza Akacan Karacadagî), Molla Cebbar Tebrizî, Şükûhî (Hacı Mihrî Tebrizî; ölm. 1896), hususiyle bir tilkinin macerasını tasvir eden ve tilki remzi ile Ahundlar sınıfının yalancı dindarlığını kasteden *Sa'lebiye* adlı mesnevisiyle ünlü Muhammed Bâkır Halhâlî.

Kafkas Azerbaycanı'nda ise Divan edebiyatı yolunda yazanlar Sâlik (1780-1842), Kudsî (Abbas Kulu Ağa [b. bk], 1794-1846), Kerbelâî Abdullah (1781-1839), Vâlih v. b. dir. Bu yüzyılda Kafkas Azerbaycanı şairlerinden bir çoğu üzerinde Vâkıf'ın etkisi görülür; o yolda yazan şairlerin başlıcaları Zâkir (Kasım Beg; 1780 veya 1790-1857 veya 1854) ve Zâkir'in takipçisi Seyyit Azîm Şirvânî (1835-1890) dir.

II. — Batı medeniyeti etkisi altındaki A.: Kafkas Azerbaycanı'nın Rus istilâsına uğramasından sonra, aristokrat ailelere mensup bazı gençler Moskova, Petersburg, Varşova gibi büyük Rus şehirlerindeki veya Kafkasya'daki Rus okullarında okuyarak Batı medeniyeti ile temasa gelmişlerdir. Bu yeni aydınlar vasıtasiyle, Kuzey Azerbaycan'da yeni bir fikir ve edebiyat hareketi başlamıştır.

Batı medeniyeti etkisi altındaki A., üç devre ayrılır:

1 — *XIX. yüzyıl ortalarından 1905 e kadar:* Bu devrin en önemli yazarı Mirza Feth Ali Ahundof (b. bk.) tur. Tiyatro ve roman alanında çok başarılı eserler veren ve modern A. nın kurucusu olan Ahundof (Ahundzade) tan sonra onun yolunda çalışan tiyatro yazarlarının başlıcaları Necef Bey Vezirli (1857-1926), Haşim Bey Vezirli, Abdurrahim Bey Hakverdi (1870-1933), Sultan Mecit Ganizade, Dr. Neriman Nerimanof, Süleyman Bey Ahundzade'dir. Bu devir, Azerbaycan tiyatrosunun kuruluş devridir.

Bu devirde Azerbaycan'da gazetecilik de başlamıştır. İlk Azerî gazetesi, Hasan Bey Zerdâbî (1811-1907) tarafından ilk nüshası 22 temmuz 1875 te çıkarılmış olan ve ayda iki defa yayımlanan «Ekinci» dir. Azerbaycan'da yeni lik hareketinde önemli yeri olan bu gazete, üç yıl sonra çarlık Rusya tarafından kapatılmıştır (1877). Bu devirde yayımlanan diğer gazeteler. Tiflis'te çıkarılan «Ziya» ve «Ziya-i Kafkas» (1879-1884), «Keşkül» (1883-1891), önce Tiflis'te, sonra Bakû'da yayımlanan «Şark ı Rus» (1903 1905) tur.

2 — *1905 ten 1920 ye kadar:* Rus - Japon harbi sonunda Rusya'daki ayaklanma ve devrim hareketi sonucunda Azerbaycan üzerindeki baskı hafiflemiş, sansür kalkmış; okul açmak, hayır cemiyetleri kurmak. gazete çıkarmak v. b. gibi haklar tanınmıştır.

Bu devirde, Azerbaycan üzerinde, Türkiye'deki 1908 Meşrutiyet devriminin, hususiyle Balkan Harbi'nden sonraki milliyetcilik akımının; A. üzerinde de Osmanlı - Türk edebiyatının kuvvetli etkisi olmuştur. Bu devirde yayımlanan en önemli gazeteler, Ahmet Bey Agayef (Ahmet Ağaoğlu [b bk.]) ile Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940) nin birlikte çıkardıkları «Hayat» (1907), Ahmet Bey Agayef'in yalnız olarak çıkardığı «İrşat» (1907) ve «Terakki» (1908) gazeteleri ile, Azerbaycan'da milliyet hareketinin kuvvetlenmesi üzerine, bu akımın organı olarak Bakû'da Mehmet Emin Resulzade tarafından çıkarılan «Açık söz» (1915-1918) v. b. dir.

Bu devirde çıkan dergilerin edebiyata etkileri bakımından en önemlileri «Füyuzat» ve «Molla Nasreddin» dir.

Ali Bey Hüseyinzade tarafından yayımlanan «Füyuzat» (1906 1907) dergisinin, A. nın gelişmesi üzerinde derin etkisi olmuştur. Osmanlı-Türk edebiyatının Şinasi'den Fikret'e kadar yürüyen gelişimini çok iyi bilen Ali Bey Hüseyinzade, öğrenim ve edebiyat dili olarak İstanbul Türkçesinin kabul edilmesini savunmuş, «Füyuzat» dergisinde bu yolda yayım yapmıştır. Celil Mehmet Kuluzade'nin çıraklığı «Molla Nasreddin» (1906-1920) ise, Azerbaycan'ın en ünlü mizah dergisidir.

Bu devirde. edebiyat alanında hususiyle şiir ve tiyatroda önemli bir gelişme olmuştur. Füyuzat dergisinin açtığı çığırda yürüyenler Tanzimat edebiyatı ile Edebiyat-ı Cedide yazarlarının etkisi altında ve Türkiye Türkçesiyle yazmışlardır. Mehmet Hâdi (1879 1919) nin *Firdevs-i ilhamat* adlı şiir kitabında Namık Kemal, Abdülhak Hâmit, Tevfik Fikret v. b. nin kuvvetli etkisi vardır. Abbas Sıhhat (1874-1918) *Mağrip güneşleri* adlı bir şiir kitabı yayımlamış, ayrıca Fransızca ve Rusça'dan manzum tercümeler yapmıştır. Abdullah Şaik, Füyuzat akımınının nazariyelerini yaymış ve didaktik çocuk şiirleri yazmıştır. Bu çığırın en önemli şairi Hüseyin Cavit (doğ. 1882) tir. Abdülhak Hâmit'in ve daha çok Tevfik Fikret'in takipçi ve taklitçisi olan bu şairin *Geçmiş günler* ve *Bahar şebnemleri* adlı iki şiir kitabiyle *Şeyh San'an, Şeyaâ, İblis, Uçurum, Peygamber, Siyavuş* gibi, bazısı aruz, bazısı hece vezniyle ve *Topal Timur* gibi nesirle yazılmış dramları vardır. Şiirlerini *Koşma* ve *Dalga* adlı iki kitapta toplamış bulunan Ahmet Cevat, Türkiye'de 1911 den sonra gelişen millî edebiyat akımının etkisi altında kalarak, hece vezniyle, halk edebiyatı nazım şekilleriyle ve İstanbul Türkçesiyle yazmıştır.

Bu devirde, «Füyuzat» akımının yanında Ahundof'tan beri gelen Azerî lehçesiyle yazma akımı devam etmiştir. «Molla Nasreddin» mizah dergisini çıkaran ve A. nın en önemli piyeslerinden biri olan *Ölüler* dramını yazan Celil Mehmet Kuluzade (1868-1932) ile «Molla Nasreddin» dergisinde «Hophop» takma adiyle mizah ve hiciv şiirleri

yazan Sâbir (1862-1911), bu akımın kuvvetli yazarlarıdır. Birinci devirdeki Ahundof takipçilerinden Necef Bey Vezirli, Abdurrahim Bey Hakverdi, Neriman Nerimanof, Sultan Mecit Ganizade bu devirde de çalışmalarına devam etmişlerdir.

Yine bu devirde Azerbaycan'da musikili tiyatro da çok gelişmiştir; *Leylâ ve Mecnun, Aslı ve Kerem, Köroğlu* v. b. operalariyle *Arşın mal alan* (b. bk.) ve *O olmasın bu olsun* v. b. operetlerinin bestecisi Uzeyir Bey Hacıbeyli (1885-1948) çok önemlidir.

3 — *1920 den bu yana:* Azerbaycan'ın Sovyet idaresi altına girdiği bu devirde yetişen yazarların en ünlüleri tiyatro alanında *Oktay, Sevil, Od gelini* v. b. piyesleriyle ün almış bulunan Cafer Cebbarlı (1899-1934) ile, şiirleri ve *Vâkıf* adlı manzum dramiyle ün alan Samet Vurgun ve *Hayyat* adlı piyesin yazarı Mirza İbrahimof (doğ. 1911) v. b. dir. Bu devrin Samet Vurgun'dan başka diğer ünlü şairleri Süleyman. Rüstem, Mehmet Rahim, Rasut Rıza, Osman Sarıvelli, Nigâr Hanım v. b. dir.

Azerbaycan dışında çalışan Azerî şairlerinin en tanınmışı Gültekin'dir.

Bu devirde Azerbaycan'da tercümeye çok önem verilmiş, Rus, İngiliz, Fransız ve diğer Avrupa edebiyatlarından pek çok eser tercüme edilmiştir.

AZERÎ MUSİKİSİ, Doğunun kendine göre özellikleri bulunan klâsik bir musukisi. Türk dünyasının kuzey ve doğu kısımları musikide daha çok İç Asya'nın, güney ve batı kısmı ise (o arada Anadolu ile Azerbaycan) en eski Yakındoğunun etkisi altındadır. Batı kısmında klâsik musiki teorisinin ilk yazılı kuralları için Farabî (ölm. 950) nin Arapça musiki kitabına kadar gerilemek gerekir. İç Asya etkisindeki Türk ezgileri çokluk *pentatonik* makamlara göredir. Halbuki Anadolu ve Türkmen musikisi gibi A. nde de yedişer perdeli «*destgâh*» (=makam) lar esastır. Azerbaycan makamları ile Anadolu makamları arasında çokluk ad ve seyir bakımlarından farklar vardır. Zaman ve notasızlık yüzünden (veya bazı yabancı etkilerle) meydana gelen bu gibi değişikliklerden sonra meselâ Azerbaycan'ın *Segâh* ve *Çargâh* makamları bazı farklarla İstanbul'da başka adlarla kullanılırlar; İstanbul'un Segâh ve Çargâh makamlarından bambaşka tertiplerdir. Buna karşılık *Rast* makamı gerek ad, gerek seyir bakımlarından her iki tarafta birdir (Rauf Yekta, tarcı Cemil ile birlikte çalışarak, A. musiki makamlarının Türkiye makamlariyle karşılaştırmalı ilk cetvelini 1911 de *Şehbal* dergisinde yayımlanmıştı).

A. *Meclisî* ve *Âşık* denilen iki tarzda olur: birincisi Türkiye'nin *fasıl* musikisini karşılar; diğerinin karşılığı halk musikimizde bulunur. *Meclisî*'nin başlıca fasılları, *Rast, Mahur, Şûr, Çargâh, Segâh Kâbilî, Beyatî Şiraz, Beyatî-Kürd, Beyatî İsfahan* ve başka makamlarda olanlardır. *Âşık* veya *Çöl* musikisi, Azerî Türklerine has asıl halk ağızlarıdır; bestecisi halkın kendisidir; makam yerini tutan ezgi tipleri *Bayatî* (Beyati) ve *Şirkeste* dir (adları yabancı da olsa, özleri A. Türklerine has bestelerdir). Bütün besteler henüz notaya alınıp tasnif edilebilmiş değildir. Batı tonalitesine göre: Rast ile Mahur, «majör» tonuna; Şûr, Hicaz, Beyatî - kürt «minör» e, Bayatî-şiraz, Şiraz, «harmonik minör»e oldukça uyar; Şehnaz makamının yarısı majör'e yarısı minör'e benimsetilebilir; Segâh, Çargâh, majör; Şuşter, «minör» dür (U. Hacıbeyli).

Vurma çalgılar kullanılmadan okunan usulsüz ezgileri vardır. Ölçülü Tasnif. Renk ve Oyun (=Raks) havaları ayrıdır. *Yüngül* (= kıvrak) melodilerin ölçüsü çokluk 6/8 lik, ağırlarınki 3/4 lüktür. 2/4 vuruşlu melodiler, yürüyüşlere mahsus olarak, pek azdır. 5/4, 7/8 gibi birleşik usuller yoktur. Türkiye'nin Sofyan, Düyek v. b. gibi ayrı ayrı adlar taşıyan usullerini Azerîler bilmezler. *Ağır* ve *Yüngül* olarak iki tempo kullanırlar. Oyuna mahsus yüngüllerden birine *Üç badam bir koz* (= Üç badem bir ceviz) denilir ki, meşhurdur. Azerîlerde özel bir usul vuruş tarzı bulunmamakla beraber, *çırtık* (= *fındıkça*) *vurmak*, veya «nevha» okunurken *sine vurmak* (göğüs dövmek) bir nevi vuruş tarzı sayılabilir.

Azerî musikisinin göze çarpan farklarından biri, okuyucuların pek tiz seslerde söylemeyi tercih etmeleridir. Sazların İran aletlerine benzeyişi de dikkate değer: meselâ 5 telli İran tarı, telleri on üçe çıkarılarak kullanılır (bk. TAR). Âşıkların sazı Anadolu'daki gibidir. Yaylı rubap tipindeki kemençe de takımda kullanılır. Üfleme sazları *Zurna, Yastı balaban, Düdük* (= *Tütek*) ve *Ney*'dir. Vurma aletler *Def* (Tef), *Dümbelek* ve *Koşa makara* dedikleri çiftenağradır.

XIV. - XVI. yüzyıllarda Anadolu ile Azerbaycan'ın klâsik ses sanatları arasında muhakkak ki daha az farklar vardı: meselâ Meraga'lı Abdülkadir'in sanatı Semerkand'da olduğu gibi Bursa'da da anlaşılıp makbul tutulabilmişti (XIV. yüzyıl). A. nin Fars dilinin şive özelliğine bağlı İran musiki folklorundan komşuluk icabı bir miktar etki görüldüğü düşünülebilir. Azerî ezgileri umumiyetle batının basit ölçülerine göre notaya alınabiliyorsa da, ölçü vuruşlarının içerden muttarıt senkoplarla sık sık süslenmiş bulunması müsikinin akışına işlek ve kıvrak bir güzellik sağlamaktadır; basit ölçüler sekici bir canlılık edinmektedir; bu haliyle oyuna pek uygundur. Sık sık makam değiştirme (= modülasyon) zenginlığiyle de canlıdır İrtical serbesliği İstanbul musikisinde oduğundan fazladır. Genel olarak pek şen ve coşkun bir sanattır.

Azerbaycan baleti

Karabağ başta olmak üzere, muhtelif Azerî merkezlerinde isim yapmış ses ve saz sanatkârları çoktur.

Âzerî musikisi ile millî operetler bestelemek akımı Birinci Dünya Harbi'nden az önce başlamış, Uzeyir Bey Hacıbeyli bu işin öncüsü olmuş, *Arşın mal alan* opereti gibi bir iki sahne denemesi o harbden sonra İstanbul'da da oynanmıştı. Hacıbeyli, Fuzuli'nin *Leylâ ve Mecnun*'unu besteliye rek 1907 de Bakû'da sahneye koymuştu. Başlangıçta Âzerî sazları orkestrada yer alıyor, Azerî temleri hafif armonilerle süsleniyordu. Hacıbeyli, denemelerini *Aslı ve Kerem Âşık Garip, Şah Abbas ve Hurşid Banu, Şah İsmail,* v. b. ile devam ettirmiştir (1907 - 1920). M. Magoma da aynı yolda çalışmış, daha ileri beste tekniğine örnek olarak Rus bestecisi Glier, Türkçe söz ve motiflerle *Şah Sanem* operasını yazmıştır. Bu esnada teknik bilgisini genişleten Hacıbeyli yeniden meydana çıkarak *Köroğlu* operasını dikkate değer bir hamle halinde meydana koymuştur. Bu eserde koro, solist, bale unsurları kuvvetlenmiştir. Azerbaycan'da konservatuvar, müzik öğretimi okulu gibi musiki teşkilâtiyle ilgili hususlarda da çalışılmış ve folklor derlemeleri yapılmıştır. Hacıbeyli'nin hususiyle *Arşın mal alan*(b. bk.) opereti bütün Kafkasya'da ötedenberi en popüler musiki lerdendir.

AZERÎ TÜRKÇESİ, bugün Kafkasya'da kısmen Dağıstan'a, Gürcistan'a ve Ermenistan'a taşmak üzere Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde ve İran Azerbaycanı ile İran'ın daha başka yerlerinde (aşağıya bk.) konuşulan bir Türk diyeleği; adı Āẕerī, Āḏerī, Āẕerbāycānī, Azerîce şekillerinde de yazılır. Kuzeyde Dağıstan'daki Kafkas dilleri ile Gürcîce, batıda Kürtçe ile Ermenice, güneyde de Farsça ve Aramca ile sınırlanmıştır.

Türk dilleri arasındaki yeri: Azerî diyeleği, Selçuk Türkçesi, Türkiye Türkçesi (eski şekli: Eski Osmanlıca), Rumeli Türkçesi, Tuna Türkçesi, Gagavuzca, Kırım Türkçesinin Oğuz kısmı (öbür kısmı Kıpçak grupundandır), Karapapaẖ Türkçesi. ve Türkmence ile beraber Türk dillerinin Güneybatı (bk. A. Samoyloviç: aşağıda anılan eser; M. Räsänen *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Dialekten,* Helsinki 1949) kolunu meydana getirir. Başka esaslara dayanan sınıflamalara göre, bu diyeleği W. Radloff (*Phonetik der nördli hen Türksprachen,* Leipzig 1882), K. Foy (bibliyografyaya bk.) ve G. J. Ramstedt (*Tietosanakirja* ansiklopedisi, cilt 9, Helsinki 1917) Güney grupundan. Németh Gy. (*Türkische Grammatik,* Leipzig 1916) y-grupunun Karadeniz bölümünden, A. Samoyloviç (*Nekotorıe dopolneniya k klassifıkatsii tıuretskiẖ yazıkov,* Petrograd 1922) z- grupunun y- kısmının *ol-* bölümünden (yani *azak* veya *adak* yerine *ayak; bolmak* yerine *olmak; kalġan* yerine *kalan; tağ* veya *tau* yerine *dağ;* ve *tağlıḳ* yerine *dağlı* diyen), Ligeti L. da (Bárczi G.: *Magyar szófejtő szótár,* Peşte 1941, önsöz) Doğu Türkçenin Oğuz grupundan saymışlardır. Bu kolun başlıca özellikleri için bk. GÜNEYBATI TÜRK DİYELEKLERİ. Kafkasya'da Azerî diyeleğinin batısında ve kuzeyinde bulunan Balkar, Karaçay, Kumuk, Noğay, v. b. (hepsinde *tau,* Kıpçak Kırım *tav;* krş. Azerî *dağ*) diyelekleri Kıpçak grupundandır. Azerî diyeleği, kuzeybatısındaki Kıpçak grupu ile kuzeydoğusunda Çağataycanın ve Özbekçenin mensup olduğu Güneydoğu diyelekleri grupu arasında yer almış bulunuyor. Batısında, Kars dolaylarında konuşulan Karapapaẖ (40 000 kişi kadar) diyeleği Azerîceyi Türkiye Türkçesine bağlıyan bir köprü olduğu gibi, Türkmencenin Astarabad kuzeyinde, Karakale'de konuşulan Göklen diyeleği de Türkmenceyi Azericeye bağlar; Kaşkaî ve İnallı diyelekleri için aşağıda ağızlar bölümüne bk.

İslâv esaslı	Lâtin esaslı	Türkiye Türkçesine göre değeri	İslâv esaslı	Lâtin esaslı	Türkiye Türkçesine göre değeri
а	a	a	ө	ө	ö
б	ʙ[1]	b	п	p	p
в	v	v	р	r	r
г	k	kalın k (k, ق)	с	s	s
ғ	g	kalın ġ (g, غ)	т	t	t
д	d	d	у	y	u
е	e	kapalı e; başta - ye	ү	u	ü
ә	ɔ	çok açık e (ä)	ф	f	f
ж	ƶ	j	х	x	gırtlak ẖ'sı (خ)
з	z	z	һ	h	h
и	i	i	ц	—	ts̮
й	j	y	ч	ç[2]	ç
к	q	ınce k (k', ک)	ҹ	c[3]	c
ҝ	ɋ	ınce g (g', گ)	ш	ş	ş
л	l	l	ы	ь[4]	ı
м	m	m	э	—	kapalı e (başta)
н	n	n	ю	—	yu
о	o	o	я	—	ya

1 — ilkin b şeklinde idi; 2 — ilkin c şeklinde idi; 3 — ilkin ç şeklinde idi. 4 — ilkin ı şeklinde idi

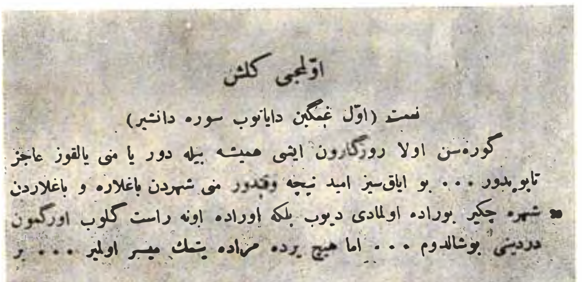
Azerî alfabesi

Azerî Türkçesi ve Türkiye Türkçesi: Bugün Azerî Türkçesi gerek fonetik, gerek morfoloji ve kelime hazinesi bakımından Türkiye Türkçesiyle hususiyle de yerli ağızlarımızla ortak nitelikler gösterdiği gibi, her iki kol arasında birçok farklar da göze çarpar.

Fonetik: Vokalizm: 1 — Birçok Türk diyeleklerinde bulunmıyan açık ve kapalı e farkı her iki kolda da vardır. İstanbul ağzına dayanan imlâ sistemimizin tanıdığı biricik e, açık e (è) ise de, kapalı e (é), Azerîcede olduğu gibi Anadolu ağızlarında da yaşamakta, hattâ fonoloji (b. bk.) bakımından anlam «karşıtlık»ı (opposition; bk. ARŞİFONEM) da yapmaktadır, *èl* (=dest, yed), *él* (= yabancı, memleket; *Dede Korkut*'ta da *él*), gibi. Azerîler bu kapalı e'yi, bizde de olduğu gibi. normal e harfi ile gösterirler. Eski bir i'den olma (Çuvaş i, ɔ, Uygur i, meselâ Uygur *ir*=er [erken], Çuvaş *ir* = yarın; ayrıca bk. K. Foy: *Türkische Vokalstudien* [«Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen» da, cilt III, yıl 1900, s. 180 - 215]; J. Németh: *Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen* [«Kőrösi Csoma-Archivum» da, 1. tamlama cildi, fas. 5 yıl 1939, s. 515-531]) bu kapalı e sesi, i'ye yakın olduğu için, bizde, hususiyle yerli ağızlarda i ile karıştırılmış, bu sebeple de *inmek / enmek, iyi/ eyi* (*Dede Korkut*'ta: *éyü*), *işitmek/eşitmek* gibi ikiz şekiller meydana gelmiştir. Azerî Türkçesinde bunlar hep kapalı e ile yazılır. Azerîcede e ile söylenen Arapça asıllı bazı kelimelerde de bizde i kullanılır. *ebtimal* yerine *ihtimal, etibar* yerine *itibar, elm* yerine *ilim,* gibi. İstanbul ağzına göre i ile yazılan bazı kelimeler de, Anadolu'da olduğu gibi. Azerî Türkçesinde de kapalı e ile söylenir. mesalâ *hiç* yerine *heç, nice* yerine *necə, gitmek* yerine *getmek.* Açık ve kapalı e farkı eski Türk diyeleklerinde de vardı. Bu fark Kök-Türkçenin Yenisey ve Orhon, Uygurcanın da Brāhmī alfabesinde özel işaretlerle gözetilmiş. *Divan-ü Lügaat-it-*

Türk'te (XI. yüzyıl) Arap harfleriyle açık e üstünlü elif (اَ) kapalı e ise esreli elif (اِ) ile yazılmıştır. Hakaniye Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş basamağı teşkil eden Harezm Türkçesinde (meselâ XIV. yüzyıldan kalma *Nehç-ül-Feradis*'te), meselâ *éw* (= ev) kelimesi kapalı e ile yazılmış ve imlâda bu e özel bir şekilde (اِيْف) gösterilmiştir. Açık e'ye gelince, Azeri Türkçesinde ters e (ə) ile yazılan bu ses (fonetik değeri: *ä*), Türkiye Türkçesindeki açık e (fonetik değeri: ɛ) den daha açık ve a'ya daha yakındır (Çuvaşça karşılığı a, meselâ *alə* = Uygur *älig*=el, dest), meselâ Azeri Türkçesi *gälmäk* (imlâda: *gəlmək*), fakat Türkiye Türkçesi *gɛlmɛk* (imlâda: *gelmek*). Azerî açık e'sinin a'ya çok yakın olmasındandır ki, birçok kelimelerde, hususiyle Arapça asıllı olanlarda, bizdeki a'ya karşılık Azerîcede açık e bulunur, meselâ *tərəf* (=taraf), *ərəb* (=Arap). bundan başka Azerî *ə*: Türkiye Türkçesi e, i karşılaşması da vardır, Azerî *təməl*, *əlaç*, Türkiye Türkçesi *temel*, *ilâç*. gibi. 2 — Öbür vokalleri ele aldığımızda, Türkiye Türkçesi ile Azerî Türkçesi arasında bazı kelimelerde u:o, ü:e, ü:ö, ü:i, diftonglarda, daha doğrusu vokal+konson bileşimlerinde de öy:e, ey:e, av:ou/ov karşılaşmalarını buluruz, meselâ *dudak* yerine *dodaḫ* (Türkmen: *dōdak*), *uyan* yerine *oyan*, *büyük* yerine *beyük* (Anadolu'da *böyük* şekli de vardır), *güzel* yerine *gözel*, *ülke* yerine *ölke*, *küçük* yerine *kiçik* (buna karşılık *tilki* yerine *tülkü*), *böyle* yerine *belə*, *eylemek* yerine *eləmək*, *tavşan* (<*tabışğan*) yerine *douşan/dovşan*, *avuç* yerine *ouç/ovuç*. Bu karşılaşmalardan bazısı, mesalâ *güzel*: *gözel*, Anadolu'nun birçok yerlerinde de vardır.

Vokal uyumu (ahengi) bahsinde, gerek Azerî Türkçesinin gerekse Türkiye Türkçesinin yerli ağızlarında, ikinci hecede o, ö bulunabilmesi olayı (Baku ve Şemahı: *versek* yerine *versök*, *ataŋ* yerine *aton*; Aydın: *odun* yerine *odon*, *öküz* yerine *ököz*, Kastamonu: *kömür* yerine *kömör*, *yorulduk* yerine *yoroldoḫ*, gibi) ndan başka, ince - kalın kuralının bozulması da vardır, meselâ İstanbul ağzında *alma* (Azerî: *alma*) yerine *ɛlma* (= elma), Anadolu ağızlarında

اولجی کلش

نمت (اول غمگین دایانوب سوره دانشیر)

گوره‌سن اولا روزگارون ایشی همیشه بیله دور یا منی یالقوز عاجز

تاپوبدور . . . بو ایاقسیز امید نیجه وقتدور منی شهردن باغلاره و باغلاردن

شهره چکیر بوراده اولمادی دیوب بلکه اوراده اونه راست گلوب اورگمون

دردینی بوشالدوم . . . اما هیچ یرده مراده یتمك میسر اولمیر . . . بر

Azerîce metin: Arap alfabesiyle

salı yerine *sāli*. Eski Osmanlıcada yer yer (meselâ Aşıkpaşa'da *bilmek* yerine *bilmaġ*) görüldüğü gibi, Azerî Türkçesinin hususiyle İrancanın etkisi altında bulunan ağızlarında (aşağıya bk.) bu olay daha çok göze çarpar. Bazı kelimelerde Azerî Türkçesi vokal uyumu kurallarına daha dikkatlidir, meselâ a'dan sonraki heceye u yerine ı gelmesi, ikinci hecede o yerine u kullanılması bakımından *çapık* (= çabuk), *horuz* (= horoz). Bazı kelimelerde, ister Türk, ister yabancı asıllı olsun, Anadolu Türkçesi kadar genel vokal uyumu kurallarını gözetmektedir, *beraberlik* yerine *barabarlık*, *helva*, yerine *halva*, *halde* yerine *halda*, *kaide* yerine *kayda*, *bahçe* yerine *bağça*, *selâm* yerine *salam*, *civan* yerine *cavan*, *zerafet* yerine *zarafat*, gibi. Bizde olduğu gibi (meselâ *dağ* > *dā*), Azerîcede de esas olarak uzun vokal bulunmadığı için bu gibi vokaller ancak düşme, derleşme (contraction), ve monoftonglaşma yoliyle meydana gelir, *çavdar* > *çōdar*, *sonra* > *sōra* (bizde de aynen vardır), *değişen* > *dēşēn*. gibi.

Konsonantizm: Türkiye Türkçesiyle Azerî Türkçesi arasında konsonantizm bakımından farkların en başlıcalarından biri, belli şartlar altında, Azerî Türkçesinde kelime başlarındaki y'lerin düşmesidir, meselâ Türkiye Türkçesinde *yıl*, *yılan*, *yıldız*, *yiğit*, *yut*, *yürek*, *yük*, *yüz*, *yüzük*, fakat Azerî Türkçesinde aynı sıra ile *il*, *ılan*, *ulduz*, *iyit*; *ud*, *ürek*, *ük*, *üz*, *üzük* (*il* [= yıl] kelimesinin kalın l ile ve ı yerine i ile söylenmesi de ayrıca dikkati çeker). Buna karşılık, Azerî Türkçesinde olduğu gibi, Türkiye Türkçesinde de kelime başlarında bazı y'lerin düştüğünü görüyoruz, *yigne* yerine *iğne*, *yılığ* yerine *ılığ/ılık*, *yinçü* yerine *inçü/inci*, *yigrenmek* yerine *iğrenmek*, gibi (krş. *yığaç* yerine *ağaç*). Hususiyle kuzeydoğu Anadolu'da, Erzurum ağzında, Azerîcede olduğu gibi, meselâ *yılan* yerine *ilan* (kalın l ve ince i ile; Türkmence: *yılān*), *yüzmek* yerine *üzmek* denir. Türkiye Türkçesi ağızlarında *ırak/yırak* (Türkmence: *yırāk*. Yakutça: *ıraḫ*), *üce/yüce*, *ipek/yipek*, *itirmek/yitirmek* gibi ikiz şekiller de vardır. Bu gösteriyor ki, y'nin düşmesi iki kol arasında kesin değil ancak nisbî bir fark esası olarak kabul edilebilir, ve daha doğrusu bir ölçü meselesidir; yani, belli şartlar altında, başta y'leri düşürme temayülü (daha birçok temayüller gibi: meselâ Çuvaşçanın bir özelliği olarak gösterilen r/z, l/ş veya z/r, ş/l değişimi tipinden bizde *kudur-/kuduz*. *del-/deş-*) eskiden bu kollar daha birbirinden ayrılmadan tek bir diyelek teşkil ettikleri zaman bunlar da vardı; sonra bu temayül Azerî kolunda geliştiği halde Türkiye Türkçesinde gelişmemiştir. Türkçenin Güneybatı grupuna giren öbür diyelek ve ağızlarında, hattâ Güneydoğu ve Kıpçak Türkçelerinde de kelime başlarındaki y'lerin bazan düştüğü vardır, meselâ Rumeli Deliorman Türkçesi *edi* (= yedi, 7), *etmiş* (= yetmiş, 70), Gagavuz *imekler* (= yemekler), Kırım Karaim *oksek* (= yüksek), Troki Karaim *igit* (= yiğit), Karaçay *aman* (= yaman), Balkar *aḫşı* (= yahşı), Tarancı *üzük* (= yüzük), Doğu Türkistan *üt-* (= yit-[mek], kaybolmak), Karagas *ırık* (= yırık, yarık; krş. *yırt-*), Soyot *oruk* (= yorık [yol, yolculuk]; Uygur *yorımak* = yürümek); bundan da bu fonetik olayın hemen bütün Türk diyeleklerinde, türlü ölçülerde genel bir temayül olduğu ve en çok Azerîcede gelişmiş bulunduğu anlaşılmaktadır. Bazı dilcilere göre (A. v. Gabain: *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, s. 52), meselâ Uygurca *ıra-/yıra-* (= kaçmak; krş. bizde *ırak/yırak*), *ığla-/yığla-* (= ağlamak; krş. bizde *ağla-*, ve Kök-Türkçede *yoġ* = matem), *ır/yır* (= musiki, şarkı; krş. aynı anlamda Anadolu *ır/yır*) gibi kelime çiftlerinde bir y düşmesi değil, bir y ilâvesi (y-prothese) vardır; krş. Azerî ağızlarında y ilâvesiyle *yesir* (= esir), *yeher* (= eyer); ayrıca krş. Genel Türkçe *at* (= beygir), Yakut *at*, Çuvaş *ut*, fakat Genel Türkçe *ad* (= isim), Yakut *āt*, Çuvaş y katkısiyle *yat*. Protez (b. bk.; prothèse), yani başa ilâve olayında, h sesi de her iki kolda rol oynamaktadır, *ayva* yerine gerek Anadolu'da gerek Azerî ağızlarında *hayva*, gibi. Bazı dilciler de (W. Bang ve G. R. Rachmati: *Die Legende von Oghuz Qaghan*, Berlin üniv., 1932, not 77) başta y düşmesi olayının bazı hallerinde bir vokalleşme görmüşlerdir yi > ü, gibi:

Uygur *yinçü* > *ünçü* (= inci), Doğu Türkistan *yit-* > *üt-* (= kaybolmak).

İki kol arasındaki ikinci başlıca fark, Azerîcede belli şartlar altında, kelime başlarında b yerine m kullanılmasıdır, *ben* yerine *men*, *bin* (= 1000) yerine *min* *buna* yerine *muna*, *binmek* yerine *minmek*, *boyun* yerine *moyun*, *boynuz* yerine *moynuz*, gibi. Kelime başlarında bulunan b'-

> Mən hejranam necin insan өz eşqini salьr dilə.
> Onu dərdə qərq edəni ləkələjir bilə-bilə,
> Sevməjirsə, necin onu, jad etməjir nifrət ilə,
> Yrəkdən də qijmətlidir hər fəna sөz hər səfilə.
>
> Ejib dejil hər aşiqə axьtsa da gөz jaşlarь,
> Məçnun olub juva salsa saclarьnda col quşlarь.
> Hiçran vaqtь сьxarmasьn xijalьndan nazlь jarь
> Qoj dujmasьn sevgisini jer yzynyn insanlarь.

Azerîce metin: Lâtin alfabesiyle

nin kendinden sonra gelen n'ye uyarak nazalleşmesi demek olan bu olay, esas olarak Anadolu ağızlarında yoksa da. buna tek tük raslanmaktadır, meselâ Uşak ağzında *binmek* yerine *minmek*, gibi. Kıpçakçanın ve Güneydoğu Türkçesinin Azerîce üzerine bıraktığı etki gibi görünen bu olay, tâ Kök-Türk ve Uygur diyeleklerinden beri bir temayül olarak kendini göstermiştir. meselâ Kök-Türkçe *binip* (*mini* · değil), fakat *ben*'in yanıbaşında bir de *men*, Uygurcada karışık olarak *beŋü/meŋü* (= bengi, ebedî), *ben/men* (muahhar Uygurcada: *min* = ben), *bin-/min-* (= binmek). Bu temayül Oğuz diyeleklerinde pek gelişmemiş (kış. meselâ Uygur *moncuk*, *meŋiz*, *müŋüz*, *miyi*, *menze-*, Türkiye Türkçesi *boncuk*, *beniz*, *boynuz*, *beyın*, *benze-*) ve öbür kollara yayılmıştır, Hakaniye. Çağatay, Özbek, Altay, Kırgız, Kazan, Balkar. Karaçay, v. b. *men* (= ben), Hakaniye, Çağatay, v. b. *muŋ* (= bun, bunaltı) gibi. Türkmencede Çağataycanın etkisiyle b/m karışıklığı vardır. Bu hususta Altayca daha ileriye giderek, n'ye bağlı olmıyan b'leri de kelime başlarında bazan m'ye çevirmiştir, *malta* (= balta) gibi.

Aynı konsonantizm alanında iki kol arasındaki öbür farklar başlıca şunlardır: 1 — Türkiye Türkçesinin edebî şeklinde kaybolmuş bulunan *ḫ* (خ) sesinin Azerîcede kullanılması, meselâ *aḫşam* (= akşam), *oḫumaḫ* (= okumak).

> ЗҮЛМӘ ГАТЛАШМАМАГ
>
> Нечин алчаглара боюн әйирсән?
> Оюнчаг олурсан намәрдләрә сән?
> Нә үчүн бойнуна мин йүк алырсан?
> Залымын зүлмүндән разы галырсан?
> Гәлби юмшаглыгы бир дәфә унут,
> Чийнини дағ кими учалыгда тут!
> Сән дә сүсән кими ипәкдән олсан,
> Сәни саф торпаг да яралар, инан.

Azerîce metin: İslâv alfabesiyle

Böyle olmakla beraber, şimdi Azerî dilinde *akşam*, *okumak* gibi k'li şekilleri kullanma temayülü vardır; okul kitaplarında da bu şekiller tavsiye edilmektedir; bu ḫ sesinin ince (palatal; ḫ') şekline de raslanır, *çeḫ'meḫ'* (= çekmek), gibi. Ḫ sesi Türkiye Türkçesinde yabancı bir ses olmayıp birçok ağızlarda kullanılmaktadır, *oḫumaḫ*, *çoḫ*, gibi. 2 — Kelime ortalarında bazı konsonların ikizleşmesi: *yeddi* (= yedi, 7), *sekkiz* (= sekiz), *sakkal/sakgal* (= sakal; hattâ iki k ve iki l ile *sakkallını* = sakalını), *eşşek* (= eşek), gibi. Bu konson ikizleşmesi Türkiye Türkçesinin edebî şeklinde yoksa da, yerli ağızların birçoğunda kendini göstermektedir; Gaziantep, Urfa *yeddi*, Urfa *ikki*. *dokkuz*, Elâzığ *dokguz*, Orta Anadolu *güccük* (= küçük). *goşşar* (= koşar), Türkiye'de her yerde (emfatik) *eşşek* gibi. Aynı olay Türkmence ile Özbekçede, hususiyle sayı adlarında vardır: Özbek. Türkmen *yeddi*, Türkmen *sekkiz*, *dokkuz*. 3 — Kelime başlarında Türkiye Türkçesindeki ötümlü (sonore) b, d, g'ye karşılık Kıpçakçanın etkisiyle p, t, k, ötümsüz (sourd) lerin bulunması. meselâ Türkiye Türkçesi *boz*. *dik*. *gibi*, fakat Azerî *poz*, *tik*, *kibi*. Bunun aksine olarak, Türkiye Türkçesinin edebî şeklinde aynı durumda görülen bazı p, t k'lere karşılık gerek Azerîcede gerekse birçok Anadolu ağızlarında b, d, g vardır: *barmaḫ* (= parmak) *daş* (= taş), *goḫmaḫ* (= kokmak). 4 — Geniz (veler) *ŋ*'sinin edebî dilde kaybolmuş bulunması, ki her iki kolda da ortaklaşa bir olaydır. Böyle olmakla barabe. yerli ağızlarda *ŋ* sesi sık sık kendini gösterir, *sąŋą*(= sana; vokallerin de nazalleşmesiyle), gibi. 5 — Kelime başlarında bazı t'lerin afrike (b. bk.) leşerek c'ye çevrilmesi Azerî Türkçesinin bir özelliğidir meselâ *tür* yerine *cür* (= çeşit), *ten* (= ... dek, kadar) yerine *cen*, meselâ *gedene cen* = gidene dek, gidinceye kadar). 6 — Rusçanın etkisiyle Azerîcede t͡s sesinin de kullanılması (yeni alfabede bu sesi göstermek için özel bir harf vardır), *t͡sement* (= çimento, bizde < İtal. *cemento*). gibi. 7 — Kelime ortalarında iki vokal arasında g sesi, Azerî Türkçesinde y/v'ye çevrilir, Türkiye Türkçesinde ise düşer (yazıda ğ [g spirans] şeklinde görüldüğü halde okunmaz), meselâ Uygur *soğıġ*., Hakaniye *soğuḳ*, Azerî Türkçesi *soyuk/sovuk*, bizde *souk* (yazıda: *soğuk*). Edebî dilimizde böyle olmakla beraber, Anadolu ve Rumeli ağızlarında *sovuk* şekli de vardır (krş. *soğan/sovan*, *döğmek/dövmek*). Bazı kelimelerde vokaller arası k sesi de buna benzer bir değişikliğe uğrar, meselâ Hakaniye ve Çağatay *takuḳ*. Azerî Türkçesi *toyuk/tovuk*. Türkiye Türkçesi *tauk* (yazıda: *tavuk*). Kelime sonunda bulunan k sesi de bazı kere her iki kolun ağızlarında y/v'ye çevrilir, *gök* > *göy*/*göv*, gibi. Azerî ağızlarında vokaller arası k > ğ değişmesi de vardır, meselâ *fakir* > *fağir*. Türkiye Türkçesinin edebî şeklinde ğ + ç bileşimi çok kere *hç*'ye çevrildiği halde. Anadolu ağızlarında olduğu gibi, Azerî Türkçesinde de *ğç* şeklini muhafaza eder, meselâ *boğça* (= bohça), *bağça* (= bahçe). Anadolu'da olduğu gibi, Azerîcede de kelime sonu ğ, sessiz değil. bir gırtlak sızıcısı (ع) dır. 8 — Kelime sonlarında b, d. g, c gibi ötümlü sesler b̥, d̥, g̊, c̥, şeklinde ötümsüzleşirse de (fakat Azerîce imlâsında meselâ *kitap* değil *kitab* şekli yazılır), heceler arasında konson akkomodasyon (b. bk.) u veya assimilasyon (b. bk.) u yoktur, meselâ bizdeki *bölüştürme*, *yoktur*, *ettiği* *Akkoyunlu* kelimelerinin Azerîce karşılığı *bölüşdürme*, *yokdur*, *etdiyi*. *Agkoyunlu* şeklindedir. 9 — Türkiye Türkçesinin edebî şeklinde y sesinden evvel gelen e'lerin çok kere assimile edilerek i'ye çevrilmesine karşılık, Anadolu'da olduğu gibi, Azerîcede de e'ler değerlerini değiştirmez. meselâ edebî ağzımızda *demek* - *diyecek*. fakat Anadolu ve Azerî Türkçesinde *demek-deyecek*; *giymek* fiili de *geymek* (Uygur *keδmek*) şeklindedir. 10 — Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen metatezler (*köprü* > *körpü*), assimilasyon'lar (*an-*

lamak > *annamak*), düşmeler (*kalk* > *ġaẖ*) ve başka ses değişiklikleri Azerî halk dilinde daha büyük ölçüdedir; meselâ, metatez: *ileri* > *ireli*, *toprak* > *torpaẖ*; assimilasyon-akkomodasyon: *aldat* > *allat*, *tapmak* (= bulmak) > *tappak*, *öpmek* > *öpbeẖ*: dissimilasyon: *şaş* > *çaş*, *zarar* > *zaral*; *ekmek* > *ekpek/eppek/epheẖ* gibi karışık şekiller de vardır; düşme: *kalk* > *ġaẖ*, *altmış* > *atmış*. Çoğul (cemi) eki olan *-lar/-ler* de ağızlarda bazan z (s, ş) t seslerinden sonra *-dar/-der*'e çevrilir, *gözler* > *gözder*, *atlar* > *atdar*. *dersler* > *dersder*, *işler* > *işder*, gibi, ki bu olay daha geniş kurallarla bazı Anadolu ağızlarında, genel olarak Kıpçak diyeleklerinde ve Yakutçada da görülür, meselâ Doğu Anadolu *kızdar* (= kızlar), Kazak *baldar* (= ballar), *kandar* (= kanlar), Kazan *cannar* (= canlar), Kırgız *ottor* (= otlar), Yakut *bısaẖtar* (= bıçaklar), v. b. Azerîcenin yerli ağızlarında birçok hece kaynaşmaları da göze çarpar, *ayağım* > *ayam*, *verseniz* > *versöz*, *alaram* (= alırım) > *allam*, *elli üç* > *ellüş*, *alıb gel* > *akel* (krş. Türkiye Türkçesi *alıp var* > *apar*).

Morfoloji ve sintaks: 1 — XI. yüzyıl Hakaniye (*Divanü Lûgaat-it-Türk*) ve XIII. yüzyıl Kıpçak (İbni Mühenna) Türkçesinden de anlaşıldığı gibi, eskiden iki çeşit «ism-i fail» (participium imperfectum) vardı: *bargan* (= varan) ile *baragan* (= varıcı, gidici) gibi. Alışkı ve tekrarlama (habituel — itératif), dolayısiyle de şiddet gösteren ve deverbal bir sıfat olan ikinci şekillerdeki *-ağan / -egen* eki birçok diyeleklerde kaybolduğu veya tam olarak gelişmediği (meselâ Türkiye Türkçesinde *olağan*, şimdi «seyyare» karşılığı olarak kullanılan *gezeğen* terimi, gibi) halde. Azerî Türkçesi halk dilinde oldukça canlıdır, *gezeğen*, *gedeğen*, *kaçağan*, *kalağan*, *alağan*, *yazağan*, *bileğen*, gibi. 2 — Yapı eklerinden *-ci* (ki bu diyelekte *-çi* şeklindedir, *yazıçı*, *arabaçı*, *alverçi* [= tüccar], gibi), bazan *-li* anlamında da kullanılır, meselâ *kendli*'nin yanıbaşında ve aynı anlamda *kendçi* (= köylü) şeklinin de bulunması gibi (krş. bizde *evli*'ye karşılık *evci*). 3 — Sıra sayıları (rütbî, ordinal) şekillerinde, *-inci*'den başka halk ağzında *-imci*, *-iminci* ekleri de kullanılır, meselâ *birimci*, *evelimci*, *evveliminci*, *beşimci*. 4 — Zamirlerden, halk ağzında *onlar* yerine *olar*, *çoğu* yerine *çokusu* (krş. bizde *kimi / kimîsi*, halk ağzında da *oğlu* yerine *oğlusu*), *bizim* yerine *bizin*, *bana / mana* yerine *bene / mene*, *sana* yerine *sene* gibi şekillere raslanır. 5 — Soru zamirlerinden *hangi*, *hangisi* yerine *han*, *hansı*, *hansı ki* şekilleri de dikkati çeker. 6 — *ki* zamiri vokal uyumuna tabidir, *seninki*, *karşıkı*, *onunku* (krş. bizde *dünkü*). 7 — İyelik (mülkiyet, possessif) zamirlerinde akkusatif eki olan -ı/-i bazı yerlerde düşer, meselâ *atasın* = atasını, *atamın evün* = babamın evini, *kulağım bağlaram* = kulağımı bağlarım. 8 — İsim çekiminde -in eki çok kere -ün şeklinde söylenir, *evün*, *evinün*, gibi. 9 — *Kimi* (= gibi) sontakı (postposition) sı hem «gibi», hem «kadar» anlamına kullanılır, meselâ *munun kimi* (= bunun gibi), *sabaha kimi* (= sabaha kadar); «kadar» anlamına olarak *dek*'ten başka *ten / cen* şekilleri de vardır, *indiye dek*, *indiye ten* (= şimdiye kadar), *gedene cen* (= gidene dek, gidinceye kadar); *şimdi* (< *oş imdi*; *oş* = şiddet edatı) nin yerini *imdi* tuttuğu gibi, *için* (< *ucun* = *uc* + *un*) yerine de, aslına daha yakın olan *uçun* şekli kullanılır. Yer zarflarından *hanı* (<*kanı*, bizde *hani*, *haniya*), *hara* (= nereye, nereden), *haçan* (<*kaçan* = vakta ki; zaman zarfı olarak) dikkati çeker. 10 — Fiil çekiminde: a — Tekil (müfret 1. ve 2. şahıs ekleri, bizdeki *-ım / -im*, *-sın / -sin* yerine *-am / -em*, *-san / -sen* şeklindedir. Çoğul 1. şahıslarda bizde olduğu gibi Azerî dilinde de *-ız / -iz* - eki kullanılırsa da, Anadolu ağızlarında olduğu gibi Azerî halk dilinde de *-ık / -ik* ekine yer verilir, *gelirik*, *alırık* gibi (krş. Türkmencenin Göklen diyeleğinde -k ile *gelyēk* = geliyoruz, *alyāk* = alıyoruz *gelmiyāk* = gelmiyoruz, *almıyāk* = almıyoruz *alarık* = alırız. *gelerik* = geliriz; öbür Türkmen diyeliklerinde *alyarıth*, İranlılaşmış diyeleklerde *alamız* = alıyoruz); çoğul 2. şahıs için *-sız / -suz* eki de kullanılır, meselâ *gelersüz*, *kalırsuz*; halk dilinde 3. şahıs ekinin son r'si çok kere düşer, *alır* yerine *alı*, *alırlar* yerine *alılla*, gibi; koşaç (copule) fiil de bu şekillere göredir: *babayam*, *babasan*, *babayık*, *gözelem*, *gözelsen*, *gözelik*, gibi. b — Yapı bakımından birbirinden yalnız bir vokal farkı ile ayrılan iki «praesens» kalıbı vardır. Bunlardan biri (praesens definitum), *-yir* (Eski Osmanlıca *-yür*, şimdi *-yor*) unsurundan olma *-ir* (*-ır*, *-ur*, *-ür*) ekiyle yapılır ve bizdeki «şimdikilik»-(hal) in karşılığıdır, *gelirem* (= geliyorum), *gelirsen* (= geliyorsun), *kalıram* (= kalıyorum), *alır* (= alıyor), *olur* (= oluyor), gibi. Bunun olumsuz (menfi, négatif) luğu *-mir* (*-mır*, *-mur*, *-mür*) ekiyle yapılır, *gelmirem*, *kalmıram*, gibi. İkinci «praesens» (praesens indefinitum), gerçekte «geniş zaman» (aorist) değerinde ise de, «gelecek»i de içine aldığı ve bir çeşit «belirsiz geleceklik» (futurum indefinitum) olduğu için, Azerîcede genel olarak «geleceklik» değeriyle kullanılır ve *-er / -ar* ekiyle yapılır, *gelerem* (= gelirim, geleceğim). *kalaram* (= kalırım, kalacağım), *alar* (= alır, alacak), *olar* (= olur, olacak) gibi (krş. Türkmen *alar*, *bolar*, *girir*, *durur*). Bunun olumsuzluğu *-mer / -mar* ekiyle yapılır, *gelmerem*, *kalmaram*, gibi; halk ağzında r > n değişmesiyle *gelmenem*, *kalmanam*, şekilleri de kullanılır. Bizdeki *-yor*'lu şimdikilik (praesens compositum) şekli (krş. Türkmen *-yār / -yōr / -yēr* ve *-ōr* <**yorı-r* <*yorı-* yardımcı fiili; meselâ *alyār / alyōr / alōr* = alıyor; Rumeli'de Razgrad Türkçesi *alērım*, fakat Varna *alāyom* = alıyorum, Erzurum, *sevyom* = seviyorum, *geliyür*, *geliyürür*, *geliyürüyür* = geliyor) Azerîcede esas olarak yoksa da, bu kalıba uyularak yapılmış şekillere de raslanır, *dinleyirem*, *okuyuram*, *gelmeyirem*, *kalmayıram*, gibi. c — Öbür zamanlar Türkiye Türkçesindeki şekiller gibidir. Geçmişlik'te meselâ *geldiniz* şekli halk ağzında *geldiz* olur, *gelitti* (= geldi), *alıttı* (= aldı) gibi şekiller de vardır; bu zaman şimdilik anlamiyle de kullanılır, meselâ *ben getdim* = ben gidiyorum. Geleceklik, yukarıda gösterilen şekilden başka, bizde olduğu gibi, *-cak / -cek* ekiyle de yapılır, *geleceyem*, *geleceksen* (= geleceksin), *geleceyiz / geleceyik*, *gelmeyeceyem*, gibi. Geleceklik anlatan ortaç (participium) lardan *-ası / -esi* (krş. Eski Osmanlıca *savaş eyleyesi yere* = savaş edilecek yere) bizdekinden çok daha canlıdır, *varasıyam*, *gedesiyem*, *başlayasıyam*, gibi. Bağ-fiil (gerundium) lardan *-ıb / -ip* (Eski Osmanlıcadaki gelişmiş şekilleri: *-ban*, *-banı*, *-banu*: *yanuban* = yanıb, yanarak, *bakubanu* = bakıb, bakarak) eki *-mış / -miş* anlamını da verir, *Ahmed gelip atam görmeyip* (= Ahmet gelmiş babamı görmemiş) gibi. Gerundif *-dik* eki yerine *-en* eki de kullanılır, *gelende* (= geldikte), *gelenden* (= geldikten) gibi. ç — Kip (siga, modus) lere gelince, dilek (iltizam, optatif) kipi, Anadolu'da olduğu gibi *gelem*, *kalam*, *varak / varayık* tipinde ise de, yazı dilinde *geleyim*, *kalayım* *varalım* şekilleri de kullanılır. Şart kipinin olumsuz şeklinde *-maz / -mez* (<**-maz* / *-mez*) ekinin z'si atılır, *almazsam* (= almaz isem)

yerine *almasam*, gibi. Şart eki olan *-sa / -se*, halk dilinde bazan tekrarlanır, *varırsamsa*, *gedersemse*, gibi. Gerekirlik (vucubî, nécessitatif) ve emir kipleri bizdekiler gibidir. Soru için bazan *-mı / -mi* eki kullanılmıyarak son hece uzatılır ve ton yükseltilir, *gedersen?* (=gidiyor musun?) gibi. d—Çatı (bina, vox) bakımından iki kol arasında büyük fark yoktur; meselâ *-il / -ıl* ekine karşılık Azerîcede *-ık / -ıḫ* da kullanılır, *darıḫmak* (=darılmak, canı sıkılmak). gibi.

Kelime hazinesi ve deyimler: Bizde kullanılan bazı kelimeler Azerîcede fazla olarak başka anlamlara da gelir, meselâ *çöl* = ev dışı, *bayır* = ev dışı, *sabah* = yarın (*sabahı gün* = ertesi gün), *erte* = erken, *saḫlamak* = durdurmak, *danışmak* = konuşmak (*danışık dili* = halk dili), *söyleşmek* = konuşmak (*Rus söyleşen* = Rusça konuşan), *işletmek* = kullanmak (*b harfi işledılir* = b harfi kullanılır), *kurtarmak* = bitmek nihayetlenmek (*samitle kurtaran* = konsonla biten), *dolanmak* = geçinmek, yaşamak, *kayırmak* = yapmak (*bu işi kayır* = bu işi yap), v. b. Şive farkı olarak «tanıdık» yerine *tanış* (*yaḫşı tanışlarımızdan* = iyi tanıdıklarımızdan), «zorluk, veya güçlük çekmek» yerine *çetinlik çekmek*, «aydınlık oda» yerine *ışık otak*, «hepsi» yerine *hemisi*, «başka» yerine *özge*, «eğri büğrü» yerine *eyri-müyrü*, «konu komşu» yerine *konum komşu*, «birçok adam» yerine *bir neçe adam*, «yağmur yağmak» yerine *yağış yağmak*. «tam kendisi» yerine *lap özü*, «tüccar» yerine *alverçi*, Arapça asıllı kelimelerden de «darbı mesel» yerine *zarbi mesel*, «meselâ» yerine *meselen*, «kısım» yerine *hisse* alınabilir. «Soruşturmak» yerine *sorak etmek* (*itki itiren sorak eder* = yitik yitiren soruşturur; Eski Osmanlıca *sorağ etmek*), «sonbahar» veya «güz» yerine *payız* (*cüceni payızda sayarlar* = civcivleri sonbaharda sayarlar), «geri çevirmek» yerine *kaytarmak*, «pınar» yerine *bulak*, «okuma yazma bilmiyen» anlamına *savadsız*, «bulmak» yerine *tapmak*, «değiştirmek» anlamına *evez etmek*, «dünkü» yerine *dünenki* gibi kelimeler ve «gözüm seni tutmadı» anlamına *gözüm senden içmir* gibi deyimler kullanma, bunlardan bazısı Anadolu ağızlarında varsa da, Azerîcenin özelliklerindendir. Farsçanın etkisiyle meselâ «kolay» yerine *asan*, «evvet» yerine *beli*, «cumartesi» yerine *şenbe*, Rusçanın etkisiyle de meselâ «İskoçya» yerine *Şotlandiya*, «fonetik» yerine *fonetika*, ve *tselluloza* (=selüloz) gibi ts'li kelimeler de Azerîceyi Türkiye Türkçesinden ayırır. Bunlardan başka, Azerîcede *yır* yerine *cır* (=yabani), *dışarı* yerine *dışkarı*, «bahşiş» anlamına *sogat*, «cadı yazısı» anlamına *cadı pitik*, «kapıya doğru» anlamına *kapuya sarı* gibi kelime ve deyimlerin bulunması Kıpçakçanın etkisini gösterir. *Keleci* (*Dede Korkut*'ta; sözcü, haberci < Moğol *kele* = dil, söz, Çuvaş *kala-*). *darga* (= çarşı bekçilerinin başı < Kalmuk *darğa*, Moğ. *daruğa* = kabile reisi. krş. eski Türkçe *yarğan*), *nöker* (= erkek hizmetçi < Kalmuk *nokr*, Moğ. *nökür* = arkadaş, eş), *cıda* (= mızrak < Kalmuk *cide*, Moğ. *jida* > Çağatay *yıda*, *çida*), *küreken* (= güvey < Kalmuk *kürgn*, Moğ. *kürgen* > Çağatay *köregen*) gibi kelimeler de Moğol akınından kalmadır.

Azerîcenin oluşumu: Azerî diyeleğinin en eski anıtları Güneybatı veya Oğuz Türkçesine ait ilk yazılar arasında karışık olarak bulunmaktadır. Kıpçakçaya şimdikinden daha yakın olan Oğuz Türkçesine ait en eski anıtların da Güneydoğu Türkçesi, yani Orta Asya yazı dilinin etkisi altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Oğuzca, dil özellikleri bakımından, sadece yazıt dili olan Kök-Türkçenin devamı sayılabilirse de, Kök-Türkçe bir edebiyat dili yaratmadan istihale ettiği için, Oğuz yazı dili kurulurken, Uygur edebî dilinin devamı olan ve yerleşmiş bir geleneği bulunan Doğu Türk yazı dilini birçok hususlarda örnek alması pek tabiî idi. Buna karşılık, Oğuzca kurulduktan sonra, Güneydoğu Türkçesinde (Çağatayca) yazan edipler de Azerîce denilen şekiller kullanmışlardır; meselâ Nevaî'de Çağatayca *tapmas min* şeklinin yanıbaşında Azerîce tipinde *tapmanam* (= bulmam), *alur min*'le beraber *aluram* (= alırım), *almış min*'le beraber *almışam* (= almışım), gibi. 1230 yılları sırasında Harezm Türkçesinin etkisi altında yazılan *Kıssa-i Yusuf*, Moğol istilâsından sonra gelişmiş olan edebî Oğuzcanın ilk verimlerinden sayılabilir. Dil bakımından özellikleri Güneydoğu ve Güneybatı Türkçesi arasında bulunan bu eserdeki karışıklık, kısmen tıpkı Luther'in bütün Alman halkına hitap edebilmek için ortalama bir Almanca seçmiş olduğu gibi edebiyat bakımından Güneydoğu Tükçesine göre yetişmiş olan müellifin, mensup olduğu Oğuz halkınca da anlaşılabilmek gayretinden ileri gelmiş olabilir. Oğuzca bakımından *Kıssa-i Yusuf*, Türkiye Türkçesi - Azerî kolundan ziyade Türkmenceye yakındır. Türkmence dil özellikleri, *Muhabbetname*, *Muin-ül-Mürid*, *Husrev u Şirin* gibi XIV. yüzyıl Harezm eserlerinde de göze çarpar, XV. yüzyılda *Revnak-ül-İslâm* ve *Boz-oğlan* gibi eselerde daha koyulaşır, ve asıl Türkmence, yine Çağatay geleneklerinden tamamiyle kurtulmuş olmamakla beraber, XVIII. yüzyılda başlar (klâsik Türkmencede dahi Azerizmlere raslanmaktadır, meselâ XVIII. yüzyıl şairlerinden Mahdum Kulu'da «bilmem, bilmezim» anlamına *bilmenem*, gibi). Türkmenceye Doğu Oğuzca diyebildiğimiz takdirde Batı Oğuzca şeklinde adlandırabileceğimiz Türkiye Türkçesi - Azerî Oğuzcasının edebî verimleri daha eskidir, ve bu eski şekilde eserleri dil bakımından Türkiye (veya Selçuk) Türkçesi ve Azerî Türkçesi gibi kesin olarak iki bölüme ayırmak imkânsızdır, çünkü bu bölüm sonraki siyasî şartlara ve buna göre de ayrı ayrı dil gelişmelerine dayanır. İlkin böyle bir ayrılık yoktu; her iki kolun şimdiki özellikleri, yukarıda misallerle gösterildiği gibi, eskiden genel temayüller halinde bulunuyordu; bunlar sonradan bir kolda daha çok gelişti, öbür kolda ise körleşti. Bir kısım özellikler de, her iki kolda ayrı ayrı olarak, şüphesiz sonradan kazanılmıştır.

Batı Oğuzcanın en eski temsilcilerinden olan Selçuk Türkçesinde (Sultan Veled *Divan*'ı XIII. yüzyıl), şimdiki Azerîce tipinde *anlamazam*, *bilmezem* (Mevlâna'da meselâ Çağatayca tipinde *yazar min*'in yanıbaşında Azerîce tipinde *men söylerem* de vardır) gibi şekiller bulunur, Eski Osmanlıca metinlerde de, meselâ Yunus Emre *Divan*'ında (XIV. yüzyıl), aynı tipte *olmuşam*, *Suheyl u Nevbahar*'da (XIV. yüzyıl) *düşmişem* şekillerine raslanır. Yine Yunus Emre'de *ıldırım* (= yıldırım), *ılduz* (= yıldız). *Ferhenkname*'de (XIV. yüzyıl) *ımşak* (= yumuşak), *ılan* (= yılan), Uruç'ta (XV. yüzyıl) *il* (= yıl) gibi Azerîce tipinde y'siz şekiller geçer. Azerîce sayılamıyan bu eserlerde raslanan bu şekiller gösteriyor ki, şimdi Azerîcede gelişmiş olan bu temayüller eskiden genel Batı Oğuzcada vardı. Buna karşılık. bazılarınca Azerîce sayılan *Dede Korkut* (XIV. yüzyıl başı) ve Kadı Burhaneddin *Divan*'ı (XIV. yüzyıl) ele alınacak olursa, orada da Azerî özelliklerinin tam olmadığı görülecektir; meselâ *Dede Korkut*'ta Azerîce tipinde *ıldırım*, *ılduz*, *ağ* (= ak), *kiçi* (= küçük),

g yerine k ile *keçim* (= geçim), *küvenmek* (= güvenmek), *men* (= ben), *meni* (= beni), *menüm* (= benim), *maŋa* (= bana), *yaḫşı, yoḫ, öldürmişem, danışmak* (= konuşmak) gibi şekillerin yanıbaşında şimdiki Azerîceye uymıyan *yigit, yüce, gelmişim/gelmişüm, gideyürür* (= gidiyor) tipinde kelimelere yer verilmiştir. Kadı Burhaneddin'de *oḫ* (= ok), *görürem, iderem, körimezem, doyamazam, olmışam, isderem* şekilleri bulunduğu halde, bugünkü Azerîce özelliklerine uymıyan bir şekilde meselâ *men* yerine *ben* (*bizedüm ven* [= bezdim ben] deki *ven* de dikkati çeker), *menüm* yerine *benüm*, *üz* yerine *yüz*, *ürek* yerine *yürek* kullanılmıştır. Bunun için, Kadı Burhaneddin *Divan*'ını tam Azerîce saymak, buna göre de Azerîcenin eskiden tâ Sivas'a kadar yayılmış olduğunu iddia etmek doğru olamaz, çünkü sonradan Azerîceyi vasıflandıracak olan özellikler o devirde genel Batı Oğuzcanın çerçevesi içerisinde henüz karışık bir durumda idi ve başka yazılarda da raslanıyordu. Batı Oğuzcanın içerisinde Azerî ve Türkiye Türkçesi (başlangıcı: Eski Osmanlıca) kollarının ayrılması bundan sonradır. Hattâ dil bakımından Azerî sayılan Fuzulî (XVI. yüzyıl; Azerîce şekli: Fizulî)-de bile Azerîceye uygun *men, meni, eylerem, eylemen, bilmezem, düşmişem, hansı, kande* (= nerede), *özge* (= başka), *yaḫşı, ağ* (= ak), *oḫ* (= ok,) *yaḫmak* (= yakmak), *dutmak* (= tutmak), *tek* (= gibi), Türkiye Türkçesi tipinde de *ben, beni, bunca, bin, yüz, yiğit, bozmak* (*pozmak* değil) gibi şekiller kullanılmıştır. Aynı yüzyılda yaşamış olan Habibî'de de Azerîce hususiyeti sayılan *görüm olsun, ağlayasıdır* (= ağlayacaktır), *il* (= yıl) tipinde kelimeler bulunmakla beraber, *yıldız, yüz, benim* gibi uymazlıklar da vardır. İlk Azerî şairlerinde görülen Azerî dil hususiyetlerinin zayıflığı bazılarınca bu şairlerin Osmanlı-Azerî şivelerinin sınırında yetişmiş olması, bazılarınca da metinlerin sonraki müstensihler tarafından Türkiye Türkçesine uydurulması ihtimalleriyle izah edilmeğe çalışılıyorsa da, asıl sebep bu hususiyetlerin o devirde kesin bir ayraç olarak henüz tebellür etmemiş olmasıdır. Fuzulî ile Habibî'den sonra Azerîcenin özellikleri gitgide koyulaşmış, ve XVIII. yüzyılda Molla Penah Vâkıf, XIX. yüzyılda da Mirza Feth Ali Aḫundof, Hakverdi, Sabir gibi halk diline yakın bir yazı dili kullanan yazarlarda tam olarak kendini göstermiştir. Klâsik devirde Azerî yazarlarının halk diline yanaşmamış ve ancak ara sıra ona kapılmış olmaları ihtimali de, kısmen, eski eserlerdeki Azerî özelliği kıtlığını ve karışıklığını izah edebilir. Eski devirlerdeki Azerî halk dilini bilmediğimiz ve bu hükümleri ancak yazı diline dayanarak verebildiğimiz için, bunlarda kesinlik aranamaz. Böyle olmakla beraber, kesin olarak söylenebilir ki, Eski Osmanlıcada görülen birçok özellikler bizde sonradan kaybolduğu veya değiştiği gibi, genel Batı Oğuzcanın birçok özellikleri de Azerîceye geçmemiş, ve siyasî şartlar bu iki kolun ayrı ayrı gelişmesine yardım etmiştir. Molla Penah Vâkıf'taki Azerîcenin özelliğini gösteren metatezli *kiprik* (= kirpik), *terpenmek* (= teprenmek), «gibi» anlamına gelen *tek* (*ilantek* = yılan gibi), Aḫundzade'deki metatezli *arvad*, y'siz *ulduz*, Hakverdi'deki *uca* (= yüce), *il* (= yıl), Sabir'deki *ılḫın* (= yılgın), *ürek* (= yürek) Azerî tipinde iseler de, bunlarda bile y'li *yüzük, yürek, yıl* gibi şekiller ara sıra geçmektedir. Azerîceye özel çeşnisini veren sadece böyle tek başına alınan kelimeler değil, genel şivedir, meselâ Aḫundof'ta: *menim şu oturan gül üzlü uşağımı, ki onun adaḫlısıdır, iyirmi günden sonra toyu başlanacak, ağlar sızlar koysun* = benim şu oturan gül yüzlü çocuğumu ki onun nişanlısıdır ve yirmi gün sonra düğünü başlıyacaktır, ağlar sızlar halde bıraksın. Böyle olmakla beraber, yukarıda misalleri verildiği gibi, Azerî diyeleği Türkiye Türkçesinden tamamiyle ayrılmış degildir, hususiyle Anadolu ağızlariyle, hele kuzeydoğudakilerle, ortak nitelikler göstermektedir. Bu, hususiyle Azerîce ile Erzurum ağzı arasında göze çarpmaktadır, meselâ Erzurum (ve Karapapaḫ) ağzında şimdiki Azerîce tipinde *gelmişem, gelmişek, bilmenem* (= bilmem), *bunun kimi* (= bunun gibi) şekilleri bulunduğu gibi, kelime hazinesinde de benzerlikler vardır: Erzurum ve Azerî *dincelmek* (= dinlenmek), *tor* (= ağ), *tay* (= benzer), *kıç* (= ayak), v. b.

Bugün Azerbaycan'da yazı dili bakımından başlıca üç cereyan vardır: 1 — «Molla Naśreddin» dergisi etrafında toplananların dili, ki mizahî olduğu için karışıktır ve edebî dilin esasını teşkil edemiyecektir. 2 — Hüseyin Cavid'in kullandığı dil, ki Türkiye Türkçesini örnek almak ve Azerî özelliklerinin çoğunu silmek istemektedir. Azerî geleneğiyle ilgisini kesmiş olan bu dil de esas sayılamamaktadır. 3 — «Orta grup» denilen yazarların dili. Bunlar halk diliyle klâsik dil arasında bulunan ortalama bir dil kullanmaktadır. Öğretmenler bu dili benimsemişlerdir. Azerbaycan'da çalışan dilci ve gramercilerden Prof. Bekir Çobanzade (aslen Kırım'lı), Doçent İdris Hasanov, H. Hüseynov, Ferhad Ağazade, E. Babazade, v. b. bu dili öğretmektedirler. Bk. AZERÎ EDEBİYATI.

Azerîcenin yayılma alanı ve ağızları: Azerî Türkçesi bugünkü Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin siyasî sınırlarından pek çok taşmış bulunmaktadır: kuzeydoğuda Dağıstan'a, kuzeybatıda Gürcistan'a, batıda Ermenistan'a, güneyde de İran'a (İran Azerbaycanı). Kafkas Azerîcesinin önemli bir diyeleği, Sovyet Azerbaycanının sınırdaş olmadğı Naḫçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde konuşulmaktadır. Azerî dili, doğu Kafkasya'da en yaygın dildir; burada konuşanların sayısı 2 750 000 den fazladır. İrancadan, Ermeniceden ve Gürcîceden başka, doğu Kafkasya'da yaygın olan Avar dili (b. bk.) yle savaş halindedir; hususiyle Ermenice üzerinde kuvvetli bir etki yapmıştır. Kıpçak grupundan olan Kumuk Türkçesi doğu Kafkasya'nın kuzey kısmında (Dağıstan), Türk olmıyan topluluklar tarafından bir «lingua franca», yani müşterek bir anlaşma vasıtası olarak kullanıldığı gibi, Azerî Türkçesi de doğu Kafkasya'nın güney kısmında aynı rolü oynamaktadır (bk. AZERBAYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ, dil). Azerbaycan'ın güneydoğu kısmında Hazer denizinin Baku'dan İran sınırına kadar uzanan kıyılarında konuşulan ve İran ailesinden olan Tat ve Talış dilleri de Azerîcenin baskısı altındadır.

Azerî Türkçesi genel olarak ikiye ayrılır: kuzeyde Sovyet Azerbaycanı ve yöresi, güneyde de İran Azerbaycanı diyelekleri veya ağızları grupu. İran'ın Farsistan bölgesinde, Şiraz şehrinin ve Taşk gölünün güneydoğusunda yaşamakta olan Kaşkaî ve İnallı (Äinaḷḷu) Türk diyelekleri de, Azerîden epey farklı olmakla beraber, bu dile bağlı sayılır. Bunlar Moğol akını zamanında kuzeydeki kütleden ayrılarak Tahran ve Horasan dolaylarından Farsistan'a inmiş olsalar gerek; bu diyelekler şimdi 40 000 aile tarafından konuşulmaktadır. Azerî Türkçesinin Sovyet topraklarında konuşulan ve Kuzey Azerîce denebilen bölümü şu diyeleklere ayrılır: merkezde Ağdam, Ağdaş, Gökçay; kuzeyde Nuḫa (Şeki); doğuda Şemaḫı (Şirvan), Baku; kuzeydoğu-

da Kuba, Derbent (Dağıstan'da); kuzeybatıda Zakatala, Borçalu (Gürcistan'da), Kazaḫ; batıda Şamhor (Şemkir), Gence, Kürdistan (Gökçe gölünün güneydoğusunda); güneybatıda Erivan (Ermenistan'da); güneyde Naḫçıvan (Naḫçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nde), Ordubad, Cebrail, Şuşa (Dağlık Karabağ Muhtar Bölgesi'nde); güneydoğuda Salyan Lenkeran. Bunlardan her birinin de yerli ağızları vardır; meselâ Nuḫa diyeleğinin başlıca alt-ağızları şunlardır: Gızlaḫ, Genceli, Uḫarı ve Savınçi, Dodı, Gilehli. Sovyet Azerbaycanındaki başlıca ağızların özellikleri şöyle özetlenebilir: 1 — Baku ağzı: *ŋ* sesi kelime sonlarında düz n'ye çevrilir, *ataŋ > aton* (= baban) gibi; iki vokal arasında *ŋ* düşer ve bundan evvelki vokal o/u/ü'ye çevrilir, meselâ *ataŋı > aton* (= atan, baban), *eliŋi > elüü* (= elini), *başıŋa > başua* (= başına). 2 — Gence ve Şuşa ağızları: bunlar arasında pek az fark vardır. Her iki ağızda da o vokali ikinci hecede bulunamaz. Gence'de kelime sonlarında ve ortalarında b > v değişikliği olur, meselâ *araba > arava, gab* (= kab) > *gav*; böyle olmakla beraber her iki ağızda da kelime sonlarında b/p > f değişikliği görülur, Gence *alıp > alıf, gelip > gelif*. Şuşa *kitap > kitaf, cevap > cevaf;* Şuşa'da kelime ortalarında p > f değişimine de raslanır, *sipariş > sifariş*, gibi. Yeterlik (iktidarî, potentiel) fiillerinin olumsuzluk şekillerinde de iki ağız arasında fark vardır, meselâ *gede bilmerem* (= gidemem) yerine Şuşa'da *gedeyilmerem*, Gence'de *gedemmerem*. 3 — Şemaḫı ağzı: Baku ağzında da olduğu gibi, ikinci hecede o vokali bulunabilir: *aton* (= atan, baban). Çok kere u > ı, bazı kere de c > j değişikliği olur, meselâ *bura > bıra, bu teref > bı teref* (= bu taraf), *bacı > bajı, acı > ajı*. Kelime sonunda *ŋ* sesi düz n'ye çevrilir, *ataŋ > aton* gibi: dudak uyumu (harmonie labiale) bozuk olduğu için, *üstü > üsti* gibi değişikliklere raslanır; zd > zz assimilasyonu göze çarpar, *yazdı > yazzı, yazda > yazza*, gibi. 4 — Nuḫa ağzı: ikinci hecede o vokali bulunabilir; *ŋ* sesi kaybolmuş, bunun sonucu olarak da nazal ve uzun sesler türemiştir, *elǖn* (= elini) gibi. Fiillerin mürekkep şekillerinde tekil 3. şahıs-*dır* bölücüğü eklendiği zaman f > t değişikliği olur, *alıfdı* (< *aluptur* = o almış) yerine *alıt* [*d*]*ı*, *gedifdi* (< *gedüptür* = o gitmiş) yerine *gedit*[*d*]*i*, gibi. Vokal uyumu oldukça bozuktur, *seysan* (= seksen), *bizo* (= buzağı), gibi. 5 — Kazaḫ ağzı: ikinci hecede o vokali bulunamaz; *ŋ* sesi muhafaza edilmiştir, *aŋlamēr* (= anlamıyor; başka ağızlarda: *annamır, anlamır*), *seŋ* (= sen) gibi. Fiillerin şimdikilik (hal, praesens) zamanında -*irem*/-*ıram* ekleri -*ērem*/-*ēram* şekillerine çevrilir, *gelirem > gelērem* (= geliyorum), *galıram > galēram* (= kalıyorum), gibi. 6 — Naḫçıvan ağzı: o vokali ikinci hecede bulunabilir; *ŋ* sesi n'ye, bazan da y'ye çevrilir, *gedersiŋiz > gedirsiniz/gedirsiyiz* (= gidiyorsunuz), *elīŋi > elini/eliyi*, gibi. Fiillerde y önünde e > i assimilasyonu yoktur, Şuşa *gedejiyiḫ* fakat Naḫçıvan *gedeceyiḫ* (= gideceyiz). 7 — Lenkeran ve Salyan ağızları: İran Azerbaycanı ağızlariyle ortak nitelikleri vardır; vokal uyumu oldukça bozuktur, ve birçok İranizmler göze çarpar.

Azerîcenin okullarda okutulan şimdiki klâsik şekli ne Baku, ne Gence, ne de Şuşa ağzıdır. Türkiye Türkçesinden etkilenmiş olmakla beraber, özelliğini muhafaza etmiş olan ve Azerbaycan'da «orta edebî dil» denilen ortalama bir diyelektir. Başlıca Şuşa, Gence, Kazaḫ, ve Şemaḫı ağızlarında yazan ediplerin kullandığı telâffuza ve şekillere dayanır.

Azerî Türkçesinin İran'da bulunan, Güney Azerîce denilebilen ve 2 000 000 kişi tarafından kullanılmakta olan bölümü de birçok ağızlara ayrılır: merkezde Tebriz, Marağa, Türkmençay; kuzeyde Merend, Eher; kuzeybatıda Ḫoy, Maku; kuzeydoğuda Bekrabad, Bacervan; doğuda Erdebil (Sevelan), Ḫalḫal; güneydoğuda Zencan (Hamse); güneyde Sayınkale, Sakız; güneybatıda Soğukbulak, Serdest; batıda Rızaiye (Rumiye), Şahpur. Başlıca edebî diyelek Tebriz diyeleğidir. Güney Azerîce, hususiyle şehirli ağızları, Yeni Farsçanın etkisi altında bulunmaktadır. Böyle olmakla beraber, birçok yerli ağızlarda, hususiyle Marağa'da Azerî Türkçesinin temiz ve arkaik unsurları muhafaza edilmiş bulunuyor. Güneydoğuda, Irak sınırına doğru, Azerî dili, Kürtçe, Rızaiye dolaylarında da Nasturî'lerin konuştuğu Yeni Doğu Aramca (Yeni Süryanca) ile karşı karşıyadır. Kafkas'larda olduğu gibi İran Azerbaycanında da Azerî dili siyasî sınırları aşmış, güneye ve doğuya doğru yayılmıştır. Eskiden, İran sarayında ve ordusunda Azerîce kullanılmıştı; şimdi de bu dil, İran'ın birçok yerlerinde, Tahran'da, Hemedan'da, Farsistan'da, Huzistan'da, Astarabad'da, ve Horasan'da konuşulmaktadır. Horasan ve Astarabad bölgelerinde İran Azerîcesi Türkmence ile karşılaşır.

İran Azerîcesinin başlıca özelliklerinden biri, İrancanın etkisi altında vokaller uyumunun bozulmuş olması (İran sınırına yakın bulunan Türkmen diyeleklerinde de bu özellik vardır), ve ayrıca fiillerde -*mak*/-*mek* ekinin yerine ince-kalın vokal farkı gözetmeden yalnız -*maḫ* şeklinin kullanılmasıdır, meselâ *bildıġı* (= bildiği), *yiyacaḫ* (= yiyecek), *gedaḫ* (= gedek, gidelim), *gelduḫ* (= geldik), *selametlıḫ* (= selâmetlik); bu uyum bozukluğu Kafkas Azerîcesinde de yok değildir, meselâ *yemaḫ* (= yemek), *oturdiler* (= oturdular), *atasinin* (= atasının), *deyirman* (= değirmen), gibi; -*maḫ* ekine misal olarak da: İran Azerîcesi *ölmaḫ* (= ölmek), *bilmaḫ* (= bilmek), *gelmaḫ* (= gelmek); krş. İrancalaşmış Türkmen ağızlarında *gelmāḫ/gelmāġ* (= gelmek), *gelecaḫ/gelecaġ* (= gelecek), *oturmey* (= oturmak). Yine İrancalaşmış Türkmen ağızlariyle ortaklaşa bir nitelik olarak İran Azerîcesinde kelime sonlarında kalın k'lar (ķ), ḫ olur; İran Azerîcesinde kelime ortalarında da böyledir; ayrıca İran Azerîcesinde kelime başlarında kalın (bazan da ince) ķ > g değişikliği göze çarpar, *gerdeş* (= kardeş; Kafkas Azerîcesinde: *ķardaş, ġardaş*), *yeḫe* (= yaka), gibi. Başta y düşmesi, ortada konson ikizleşmesi, fiillerde çoğul 1. şahıs eki olarak -*iz* yerine -*ik* (İran Azerîcesinde: --*uḫ*) kullanılması gibi hususlarda İran Azerîcesi Kafkas Azerîcesiyle birdir, *üḫ* (= yük), *uca* (= yüce), *dokguz* (= dokuz), *sekgel* (= sakal), *alıruḫ* (= alırık, alırız), gibi. İran Azerîcesinde fiilin şimdikilik zamanı şöyle çekilir: meselâ *alıram, alısan, alı* veya *alırı; alıruḫ, alısız, alılla;* -*yor* eki burada da yoktur; gerekirlik (vucubî, nécessitatif) kipi -*meli* ekiyle değil, *gerek* kelimesiyle yapılır, *gereḫ gedim* (= gitmeliyim), gibi. Yeterlik (iktidarî, potentiel) kipinin olumsuz şeklinde -*me* eki yerine *bilmemek* kelimesi kullanılır, *gele bilmemek* (= gelememek), gibi. Sıfatların ölçüştürme (comparatif) şeklinde Çağataycadan kalma -*raḫ* eki kullanılır; *kiçiḫraḫ* (= daha küçük).

Kaşkaî ve İnallı diyeleklerinin başlıca özelliği, Türkmencede olduğu gibi, uzun vokallerin bulunmasıdır, meselâ Kaşkaî *yīl* (= yıl; İnallı: *il*), *ǖlüm* (= ölüm), *sǖz* (= söz), İnallı *bāş* (= baş), *āt* (= at, beygir), *yāz* (= yaz),

gibi. Bu diyeleklerde de fiillerde çoğul 1. şahıs eki olarak -k kullanılır. Birçok hususlarda Kaşkaî ve İnallı diyelekleri Azerîce ile Türkmence arasında bir geçiş teşkil ederler.

Yazı: Azerî dilini yazmak için, 22 temmuz 1922 tarihine kadar Arap asıllı alfabe kullanılmıştır; eskiden özel bir şekilde kullanılan Arap alfabesi, gitgide Osmanlıca imlâ kalıplarına uydurulmuştu. 1922 de Azerbaycan'da çıkarılan bir emirname ile Lâtin asıllı bir alfabe sistemi kabul edilmiştir. Azerî yazısını ıslah etme hareketi yeni değildir. Daha 1857 de Mirza Feth Ali Ahundzade, Azerîceye uygun kılmak için Arap alfabesini kökünden ıslah etmeğe çalışmış, bu yolda hazırladığı taslağı 1863 te İstanbul'a giderek «Encümen-i Daniş» üyelerine göstermiş, fakat başarısız kalmıştır. Bundan sonra Ahundzade İslâv alfabesini esas alarak 10 vokal ve 32 konson sesi gösteren 42 harflik yeni bir alfabe taslağı düzenlemişse de bu da kabul edilmemiştir. 1922 de kabul edilen Lâtin esaslı alfabede İslâv unsurları yok değildir; meselâ ı ve u vokallerini ifade eden harfler bu esasa göredir; o tarihte kabul edilen harflerden ı, b, c, ve ç seslerini gösterenler sonradan değişikliğe uğramıştır (bk tablo). Bu alfabe 1939 a kadar devam ettikten sonra, yeni bir emirname ile yerini tamamiyle İslâv asıllı alfabeye bırakmıştır. Bu alfabeye birçok harfler tam Rusçadaki değerleriyle alınmıştır. Konsonlardan c, kalın g, ve kalın k için Rusçada sırasiyle ç, g, ve k seslerini gösteren harflere birer çizgi ilâve edilmiştir (bk. tablo). Lâtin alfabesinden alınan biricik harf, Rusçada bulunmıyan h'dir. Azerî diline geçmiş olan Rusça kelimelerde geçen ts sesini göstermek için Rus alfabesinde bu sesin karşılığı olan harf aynen alınmıştır; ya, ye, yu, bileşikleri ve başa gelen e için de Rusça harfler kullanılmaktadır; alfabede harflerin sırası da tamamiyle Rus alfabesine göredir.

22-24 temmuz 1928 de Ağamalıoğlu'nun başkanlığında Baku'da Birinci Azerbaycan İmlâ Konferansı toplanmış, ve burada Bekir Çobanzade ile Veli Huluflu'nun tespit ettikleri prensipler, Devlet İlmî Şurası ve Maarif Komiserliği tarafından 41 maddelik bir program olarak kabul edilmiştir. Bunda fonetik esas alınmış ve Azerî imlâsı yerli telâffuzların etkisinden kurtarılarak edebî bir norm tesbit edilebilmiştir. 1939 da alfabenin İslâvlaşması sırasında imlâ meseleleri yeniden ele alınmıştır.

Gramerler, sözlükler, araştırmalar: I. N. Berezin: *Dialecte d' Azerbidjan* («Recherches sur les dialectes musulmans. I. Système des dialectes turcs» adlı eserinde, Kazan 1848). İ. R. TSilosani: *Novıe razgovorı na rossiyskom, frantsuzkom, turetskom i tatarskom yazıkah s russkim proiznoşeniyem d.uh poslednıh.* Tiflis 1856. L. Budagov: *Praktiçeskoe rukovodstvo turetsko-tatarskogo Azerbaydjanskogo nareciya*, Moskova 1857. Mirza Abdülhasan Vezirov: *Uçebnik tatarsko-azerbaydjanskogo nareçiya*, Petersburg 1861. L. M. Lazarev: *Turetsko-tatarsko-russkiy slovar' s prilojeniyem kratkoy grammatiki*, Moskova 1864. A. Starçevskiy: *Kavkazskiy tol'maç*, Petersburg 1883. Sultan-Mecid Ganiev: *Polneyşiy samouçitel' tatarskago yazıka kavkazsko-azerbaydjanskago nareçiya*, Baku 1890. Neriman Nerimanov: *Samouçitel' tatarskago yazıka dlya russkih*, Tiflis 1900. İ. Ahverdov: *Arabsko-persidsko-turetsko-russkie razgovorı*, Petersburg 1900. Yusuf Talıbzadei Tiflisî: *Kitab-ü teshil-il kavaid*, Baku 1902. K. Foy: *Azerbajğanische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen* («Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen»da Berlin üniv., cilt 6 [1903], s. 126-193; cilt 7 [1904], s. 197-265, eksik kalmıştır). Sultan-Mecid Ganiev: *Tatarsko-russkiy slovar'*, Baku 1904, 6. bas. 1922. F. Giese: *Āzerī* («Encyclopédie de l'Islam» da, cilt 1 [Leyden 1908], s. 540-541). N. Mamedov: *Samouçitel' tatarskago yazıka azerbaydjanskago nareçiya*, Erivan 1911. Sultan-Mecid-Ganiev: *Grammatika tyurskogo yazıka*, 6. bas. Baku 1922. Komisyon: *Türkce sarf-nahv*, Baku 1925. C. Mamedzade: *Samouçitel' tyurskogo yazıka*, Baku 1926. İdris Gasanov: *Sklonenie imen susçestvitel'nıh bez prityajatel'nıh affiksov v govore upotreblyaemom korennım naseleniem Gandji*, Baku 1926. N. Marr: *Azerbaydjanskiy yazık* («Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya»da, cilt 1 [Moskova 1926], sütün 665-666). N. Aşmarin: *Obşçiy obzor narodnıh tyurskih govor: govor Nuhi (De dialectis Turcarum urbis Nuchae)*, Baku 1926. Ruhullah Ahundov: *Rusca-Türkce Lugat (Russko-tyurskiy slovar')*, 2 cilt, Baku 1928-1929. Veli Huluflu: *İmla Lugeti*, Baku 1929. Ahmed Djaferoglu: *75 azerbajğanische «Bajaty» in der Mundart von Gängä, nebst einer sprachlichen Erklärung* («Mitteilungen des Seminars für Orientalischen Sprachen»da, Berlin üniv., cilt 32 [1929], s. 55-79, cilt 33 [1930], s. 105-129). Bekir Çobanzade ve Ferhad Ağazade: *Türk Grameri*, Baku 1930 Azerbaycan Devlet Elmi Tedkikat İnstitutu: *Azerbaycan Halk Şiveleri Lugeti*, cilt 1-2, Baku 1930-1931. Şark Fakültesi: *Grammatika gandjinskogo govora azerbaydjanskogo nareçiya*, Baku 1932. İ. Hesenov, A. Şerif, ve E. Babazade: *Gramer*, 1-2. Baku 1932-1933. İ. Hesenov ve A. Şerifov: *Gramer orta mekteb uçun*, 1-2, Baku 1932-1933. A. Caferoğlu: *Azerî lehçesinde bâzı Moğol unsurları* («Azerbaycan Yurt Bilgisi» dergisinde, cilt 1 [İstanbul 1932], s. 215-226, cilt 3 [1934], s. 3 8). E. Babazade: *Türk dili*, 1-2, Baku 1933. Djeyhoun Bey Hadjibeyli: *Le dialecte et le folklore du Karabagh* («Journal Asiatique»te, cilt 222 [Paris 1933], s. 31-144). A. Caferoğlu: *Öz Azerî Sözlüğü* («Azerbaycan Yurt Bilgisi»nde, cilt 2 [1933], s. 380-385). Talıphanbeyli Süreyya: *Karabağ-İstanbul şivelerinin savtiyat cihetinden mukayesesi* («Azerbaycan Yurt Bilgisi»nde, cilt 2 [1933], s. 23-31, 65-71, 212-219, 273-277). A. Caferoğlu: *Şarkta ve garpta Azerî lehçesi tetkikleri* («Azerbaycan Yurt Bilgisi»nde, cilt 3 [1934], s. 96-102, 136-141, 197-200, 233-238). T. Kowalski: *Sir Aurel Steins Sprachaufzeichnungen in Äinallu-Dialekt aus Südpersien*, Kraków 1937. H. Hüseynov: *Rusca-Azerbaycanca Lugat*, 4 cilt, Baku 1940-1945. H. Hüseynov: *Azerbaycanca-Rusca Lugat*, Baku 1941. M. Fuad Köprülü: *Âzerî-Türk Lehçesi* («İslâm Ansiklopedisi»nde, cüz 12 [İstanbul 1942], s. 102-129). Resulzade Mehmed Emin: *Azerbaycan: Lehçe* («İslâm-Türk Ansiklopedisi» nde, cilt 1, fas. 47 [İstanbul 1943], s. 746-749). M. A. Şiraliev: *İzsledovanie nareçiy azerbaydjanskogo yazıka* («İzvestiya Akademii Nauk SSSR, otdel literaturı» da, cilt 6, fas. 5 [Moskova 1947]).

AZERMİNDUHT, Sâsânî hükümdarlarından Perviz II. nin kızı. İran'da Sâsânî sülâlesinin sonlarına doğru meydana gelen kargaşalıklar sırasında (yaklaşık olarak 630-631) büyük bir nüfuzu olan Horasan valisi Ferruhzat Hürmüz'ün yardımiyle Ktesiphon'da tahta geçmiştir. Vali, son derece güzel olan A. ile evlenmek isteyince, küstahlığını hayatiyle ödemiş, fakat Ferruh'un oğlu ünlü komutan Rüstem de A. u pek vahşice öldürterek babasının öcünü almıştır.

AZI DİŞİ, öğütücü dişler. İnsanın 32 dişinden 8 i küçük, 12 si büyük azıdır. Büyük azıların sondan her çene-

de ikişer taneden 4 tanesi halk dilinde «akıl dişi» diye anılır. Azı dişlerinin vazifeleri kesici dişlerin kesmediği ve parçaladığı lokmayı alt çenenin sağa, sola hareketiyle çiğnemek, öğütmek bir lâpa haline getirmektir.

AZİGİA (Azygia), yassı kurtlar (Plathelminthes) ın Trematodes takımının fassiolide (Fasciolidae) familyasına bağlı bir cinsi. *A. lucii* adlı türü 3 cm kadar boyu ve 1,5 mm genişliği vardır. Turnabalığı (*Esox*) gibi bazı yırtıcı balıkların mide ve barsaklarında parazit olarak yaşar.

AZİL, memurun, tayine yetkili makam tarafından memurluk vasfının kaldırılması. Tayin ve azil özlük bakımından aynı olmakla beraber birbirine karşıt sonuçlar doğurur. Biri memuru memurluk statüsünün içine alır, öteki statüden çıkarır. Bu bakımdan azil yetkisinin, tayin eden makamda bulunması tabiîdir. Ancak, memurların kendi durumundan emin olması işlerin selâmeti bakımından şart olduğu düşünülerek mutlak azil yetkisinden vazgeçilmek istenil miştir. A., kanunlarımız arasında 1881 tarihli kararnamede yeralmış, 1909 yılında da memurların mazullük maaşlarına dair bir kanun yayımlanmıştır. Nihayet 788 sayılı memurlar kanununa idare yoliyle azlin kaldırıldığı hükmü konulmuştur. Şu kadar ki, yabancı memleketlerde bulunan memurlarla vali, kaymakam ve zabıta âmirlerinin işlerinden çıkarılmasında bazı kere zaruret olabileceği düşüncesiyle, bunların gerektiği takdirde mensup oldukları bakanlık emrine alınabilecekleri kabul edilmiş ve daha sonra 25 mart 1931 tarih ve 1777 sayılı kanunla bu hüküm her derece ve sınıftaki memurlar hakkında genişletilmiştir.

AZİLİYEN KÜLTÜRÜ, XIX. yüzyılda prehistoryacılar Eski veya Yontma Taş (Paleolitik) ve Yeni veya Cilâlı Taş (Neolitik) çağlarını tesbit etmiş oldukları halde bu iki çağı birbirine bağlıyan bir ara geçiş kültürüne tesadüf etmemişlerdi. Üst Paleolitik çağın avcılıkla geçinen göçebe insanları ile köylerde oturan, tarım yapan ve evcil hayvanlardan faydalanan Neolitik çağ insanları arasında medeniyet bağımından çok büyük bir fark bulunduğundan, bu iki çağ arasında bir intikal safhasının bulunup bulunmadığı, meselesi prehistoracıları çok meşgul ediyordu. Zira bu iki medeniyet arasında bir geçiş safhasının bulunmasından Avrupa'nın bu çağda da iskân edildiği, bir geçiş safhasının bulunmamasından'da Avrupa'nın bu çağda iskân edilmediği gibi çok farklı iki sonuç çıkarılabilirdi. XIX. yüzyılın sonuna doğru Fransız prehistoryacısı E. Piette'in Güney Fransa'da yaptığı bir kazı bu meseleyi halletmiştir. Piette, Güney Fransa'da Pirene bölgesinde ve Arise nehrinin sol kıyısında bulunan Mas d' Azil mağrasında yaptığı kazıda en altda Eski Taş çağının en son kültürü olan Magdaleniyen endüstrisine bunun üzerinde hem Paleolitik, hem de Neolitik medeniyetlerden farklı yeni bir endüstriye, bunun üzerinde Neolitik çağa ait kalıntılara ve daha yukarda Tunç ve Demir çağlarına ait kültür eşyasına tesadüf etmiştir. İlk bulunmuş olan bu ara geçiş kültürüne A. denilmiştir. Sollas ve daha birçok prehistoriyacılar Magdalaniyen ve Neolitik medeniyetler arasında bulunan bu geçiş çağına «Aziliyen», De Morgan «Mezolitik», Obermaier «Epipaleolitik» ve Mortillet de «Turasiyen» adını vermişlerdir. Bugün bu çağa daha ziyade Mezolitik, yani Orta Taş çağı denilmektedir. Aziliyen de bu çağa tesadüf eden kültürlerden biridir. Mezolitik çağ çerçevesi içine giren diğer kültürler şunlardır: Tardenuvaziyen, Maglemoziyen ve Astürüyen.

Batı Avrupa'da A. nün geliştiği sırada buzullar Pleistosen çağda kapladıkları alanların büyük bir kısmından çekilmişlerdi. Bu esnada Batı Avrupa'da ısı bugünkünden belki biraz daha fazla idi. Bu çağda Pleistosen esnasında Batı Avrupa'da hüküm süren tundra ve step şartları da kaybolmuştur ve geniş alanlar ormanlarla kaplanmıştır. Bu çağda Pleistosen epokta Avrupa'da yaşamış olan hayvanların bir kısmı büsbütün ortadan kalkmıştır ve ren geyiği (Rangifer tarantus), buzulların ardından Kuzey Avrupa'ya çekilmiştir. Bu çağda Batı Avrupa'da bir vakitler ren geyiklerinin dolaştığı sahalarda bugünkülere benziyen geyik (Cervus) sürüleri geziyordu.

Daha eski Magdaleniyen kültürü ile karşılaştırıldığı zaman, Aziliyen endüstrisinde, bazı bakımlardan bir gerileme fark edilmektedir. Buna karşılık Aziliyen çağda köpeğin evcilleştirilmiş olması ileriye doğru önemli bir adım olmuştur.

A. nde, Magdaleniyen ve Üst Paleolitik endüstrilerin iyi yapılmış sileks aletleri yerine mikrolit (*mikro* = küçük) dediğimiz çok küçük taş aletler kullanılmıştır. Aziliyen tabakaları içinde hususiyle sileksten yapılmış küçük lamlara ve disk şeklinde küçük kazıyıcılara (grattoire) raslanmaktadır. Aziliyen kültüründe Magdaleniyen çağda kullanılmış olan kemik dikiş iğnelerine raslanmamıştır. Bu Aziliyen insanlar kemikten yapılmış biz'ler kullanmışlardır. Aziliyen tabakalar içinde çok sayıda zıpkın (harpon) bulunmuştur. Bu Aziliyen zıpkınları hem kullanılan malzeme, hem de yapı bakımından Magdaleniyen çağın zıpkınlarından çok farklıdır. Magdaleniyen çağda zıpkınlar ren geyiği boynuzundan yapıldığı halde, Aziliyen kültürünün zıpkınları geyik boynuzundan yapılmıştır. Magdaleniyen çağda tesadüf edilen zıpkınların kesidi yuvarlaktır, bundan başka Magdaleniyen çağ zıpkınlarının dişleri çok iyi olmuştur ve zıpkının dip kısmı delik değildir. Diğer taraftan Aziliyen tabakaları içinde bulunan zıpkınlar geniş ve yassı olduktan başka, bunların dişleri de okadar iyi oyulmamıştır. Ayrıca bu Aziliyen çağ zıpkınlarının çoğunun dip kısmı üzerinde bir delik vardır. Aziliyen kültürünün en karakteristik aleti olan bu zıpkınlara hususiyle Kuzey İspanya'da ve Güney Fransa'da raslanmaktadır. Bununla beraber, İsviçre'de, Belçika'da ve Büyük Britanya'da birkaç yerde de A. ne ait zıpkınlar bulunmuştur.

A. sanat bakımından Magdaleniyen kültüründen çok daha geridir. Aziliyen tabakaları içinde çok sayıda bulunmuş olan üzeri boyalı çakıl taşları bu çağın en karekteristik sanat eserleri arasındadır.

Bu çakıl taşları yağla karışık kırmızı aşı boyası ile boyanmıştır. Bu çakıllar üzerinde zikzaklar, paralel düz çizgiler, noktalar ve daha başka şekiller görülmektedir. Piette, bu şekillerden bazılarının rakam bazılarının da harf olduklarını iddia etmiştir. Fakat bu fikir prehistoryacılar tarafından kabul edilmemiştir. Ünlü prehistoryacı Breuil ve Obermaier'in İspanya da mağara duvarları üzerinde bulunan resimlerle yaptıkları karşılaştırma, Aziliyen çakılları üzerindeki tasvirlerin çoğunun şematize edilmiş insan resimlerinden başka bir şey olmadıklarını ortaya koymuştur. Yani, Piette'in bu husudaki fikri kabul edilemez. Bu boyalı çakılların dağılış alanı Aziliyen zıpkının dağılış alanı kadar geniş değildir. Ayrıca, Fransa'da Aziliyen çağdan daha eski Üst Paleolitik tabakalar içinde de birkaç boyalı çakıl taşına raslanmıştır.

Fransa'da La Tourasse, Büyük Britanya'da Oban'da yapılan kazılarda Aziliyen tabaka içinde köpek kemiklerine raslanmıştır. Mezolitik çağda evcilleştirilmiş olan köpek, evcilleştirilen ilk hayvandır. Diğer hayvanlar daha sonraki Neolitik ve Madenler çağında evcilleştirilmiştir.

XX. yüzyılın başlarında Kuzey İspanya'da Valle mağarasında yapılan kazıda A. ne ait aletler, Tardenuvaziyen kültürünün karakteristik geometrik mikrolitleriyle bir arada bulunmuştur. Böylece, Aziliyen ve Tardenuvaziyen kültürlerinin çağdaş oldukları anlaşılmıştır. A. sadece Batı Avrupa'da, hususiyle Pirene bölgesinde kaldığı halde, Tardenuvaziyen kültürü çok daha geniş bir alana dağılmıştır.

A. nün menşei meselesine gelince, bunu Tardenuvaziyen kültürünün menşei ile birlikte incelemek lâzımdır. Avrupa'nın Tardenuvaziyen kültürü ve diğer mezolitik endüstrileri Kuzey Afrika'nın ve Akdeniz bölgesinin Kapsiyen ve Oraniyen kültürlerinin son safhasının tadil edilmiş bir devamı gibi görünmektedir (bk. AVRUPA, Prehistorya).

Bavyera'da Ofnet'de bulunmuş olan kafatasları bize Mezolitik çağda Avrupa' da yaşamış olan insan ırkları hakkında bilgi vermektedir. Ofnet'de Aziliyen ve Tardenuvaziyen kültürlerine ait aletlerle birlikte, çok sayıda kafatası bulunmuştur. Bu insanların başları gövdelerinden ayrıldıktan sonra ayrı olarak gömülmüştür. İki çukur içine yerleştirilmiş bulunan bu kafataslarının hepsi de batıya doğru bakmaktadır. Bu kafataslarının bazıları dolikosefal, bazıları da brakisefal'dir. Buna karşılık, Avrupa'nın üst paleolitik insanlarının çoğu dolikosefal'dir. Avrupa'da Mezolitik çağda görülen bu bırakisefal'ler kıtaya dışardan gelmişlerdir.

Aziliyen kültürünün sahipleri de, üst paleolitik çağın insanları gibi, avcılıkla geçiniyor ve mağralarda yaşıyorlardı. Buna karşılık, çağdaş Tardenuvaziyen kültürünün sahipleri daha çok açık yerleşme yerlerini tercih etmişlerdir. Aziliyen endüstrisinin sahipleri tarım bilmiyorlaıdı, yani, bunların hayat tarzı, üst paleolitik insanların hayat tarzından pek farklı değildir.

ÂZİM, [**Şabanzade**] (ölm. 1712), Türk şairi. Kazasker Şabanzade Mehmet efendinin oğludur. Medreselerde müderrislik etmiştir. Nabi yolunda didaktik şiirler yazan Â., devrinde epey ün almıştır. Yazma divanı Üniversite kitaplığındadır (No. 760).

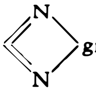
AZİM [Yun. *azymos; a* = yokluk eki, *zymē* = maya] (Dinler Tarihi), Yahudi'ler tarafından çok vakit yalnız un ve su ile yapılan bir nevi mayasız yassı ve kuru ekmek; hamursuz. Bu ekmeğe bazı kere yumurta karıştırılır. Yahudi'ler Hamursuz Bayramı (İbranca: *Pesaḥ*) nda yalnız bu ekmeği yerler.

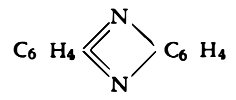
AZİMİT (Azymite), Katolik kilisesesi Kuddas (b. bk.; Lât. *Missa,* Yun. *Eukharistia*) âyininde mayasız ekmek kullandığı için, mayalı ekmek kullanan Ortodokslar tarafından XI. yüzyılda Katoliklere verilen ad (Yun. *Azymites* = mayasız yiyenler). O devirde İstanbul patriği de Katolik kilisesini bu bakımdan tenkid etmiştir.

AZİMUT: bk. ASTRONOMİ.

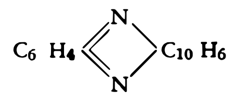
AZİMUT DAİRESİ: bk. ASTRONOMİ.

AZİMÜŞŞAN (ölm. 1712), Türk-Hint hükümdarlarından Bahadır Şah'ın oğlu. A., dedesi Âlemgir zamanında Bengal valisi olmuş ve Patna şehrini merkez yaparak şehrin adını Azimâbâd olarak değiştirmiştir. Âlemgir ölünce A. babası ile amcası Âzam Şah arasında başlıyan taht kavgasına (1707) katılmış ve kardeşi Cihandar Şah ile babası arasındaki savaşta ölmüştür. Oğlu Mehmet Kerim de bu savaşta Cihandar Şah'ın eline tutsak olarak düşmüş ve öldürülmüştür.

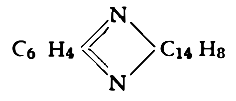
AZİN BOYAR MADDELERİ, grupunu taşıyan organik boyarmaddeler. Bu grupun her iki tarafında benzen, naftalin veya fenantren halkaları bağlı olarak bulunur. A. nin ana cisimleri fenazin (I), nafto-fenazin (II), fenantro-fenazin (III) ve naftazin (IV) dir.

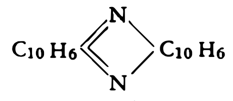
(I)

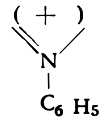
(II)

(III)

(IV)

(V)

Bu ana cisimlerin amino (NH_2) türevlerine *eurodin,* oksi (OH) türevlerine *eurodol* adı verilir.

Azin sınıfındaki en önemli boyar maddeler yukardaki ana cisimlerinin fenil-fenazonyum (V) bileşiklerinden türerler. Bunların amino türevleri *safranin, indulin ve rosindulin* boyarmaddeleridir.

AZINCOURT [*azẽkụr* ok; eski şekli: *Agincourt*], Kuzey Fransa'da, Pas-de-Calais departmanında tarihî bir köy. Arras'ın 48 km kuzeybatısındadır. Yüzyıl Harbi (b. bk.) sırasında 25 ekim 1415 te, İngiltere kıralı Henry V., sayıca üstün olan Fransız ordusunu burada yenmiştir. Bu önemli muharebede, Fransız ordusunun, zırh ve kılıcına karşı, İngilizlerin kullandığı ok ve yayın daha üstün bir harb silâhı olduğu ortaya çıkmıştır.

AZİNLER, altılı bir halka içine karbondan başka bir veya daha fazla azot atomu taşıyan organik heterosiklik bileşikler. A. benzen halkasındaki CH grupları yerine N atomlarının gelmesiyle benzenden türerler. Bir CH grupu yerine bir N gelirse *piridin* (5C, 1N), iki CH grupu yerine iki N gelirse *diazin* (4C, 2N) halkaları meydana gelir. Karbon ve azottan başka kükürt bulunursa *tiazin* (4C, 1N, 1S), oksijen bulunursa *oksazin* (4C, 1N, 1O) halkaları elde edilir. A. den bir çok önemli boyarmadde türer.

ÂZİR, İslâm geleneğinde, ölümünden birkaç gün sonra İsa tarafından yeniden diriltildiğine inanılan kişi. Â. in *Kitab-ı Mukaddes*'teki adı Lazaros(Yuhanna, XI.)tur. İsa'nın ölüleri diriltme mucizesi hakkında İslâm geleneğinde çeşitli söylentiler vardır. Bir kayaya oyulmuş bulunan mezar içinde, ölümünden 3 gün sonra İsa tarafından tekrar diriltilen Â, sonradan çoluk çocuk sahibi dahi olur; başka bir söylentiye göre, İsa, Â. dan başka, Â. in karısını, Nuh peygamberin oğlu Sâm'ı, Yahya bin Zekeriya'yı da diriltir. *Kitab-ı Mukaddes*'te de (Yuhanna, XI.) Lazaros ölünce iki kız kardeşi İsa'ya haber gönderirler. İsa onlarla bir-

likte mezara gider, önü taşla kapalı bir mağara olan mezarın taşını kaldırırlar; İsa, «Lazaros, dışarı gel» diye seslenince ölü, elleri ve ayakları sargılarla bağlı, yüzü mendille örtülü olarak çıkar. İsa etrafındakilere «onu çözün ve bırakın gitsin» der.

AZİRİS, eski Anadolu'nun kuzeydoğu kısmında Fırat kıyısında bir yer, şimdiki Erzincan.

AZİRU, Amarna çağında Amurru (b. bk.) beyi Abdi-Aşirta'nın oğlu. Amarna arşivinde Amenofis IV. e gönderilmiş Akkadça mektupları bulunduğu gibi, Hitit kıralı Suppiluliuma ile yaptığı antlaşmanın Akkadca metni de Boğazköy kazılarında ele geçmiştir.

AZİZ (Ebu'l - Mahasin Cemaleddin Yusuf b. Barsbay), Mısır'da hükümet süren Çerkes kölemenleri hükümdarlarından olup Melik Eşref Ebu'n - Nasr Barsbay (El - Eşref Seyfeddin Barsbay) ın oğludur. Babasının ölümü üzerine (1438) hükümdar olmuşsa da ancak üç ay hükümet sürebilmiş ve düşürülerek yerine Melik - üz - Zâhir Ebu Sait Çakmak (Ez - Zâhir Seyfeddin Çakmak) seçilmiştir.

AZİZ (İmadeddin Osman; 1172 - 1198). Mısır'da hüküm süren Eyyubî devletinin ikinci hükümdarı. A.. devletin kurucusu Salâhaddin Yusuf'un oğludur. Kahire'de doğmuştur. 1187 de Mısır valisi olmuş, 1193 te babasının ölümü üzerine tahta çıkmıştır. Zamanında adaleti korumağa çalışmış, fakat Mısır'ın bozuk olan ekonomik durumunu düzeltememiştir. Kuvvetli bir hadîs tahsili gören A. in hayatı ve hükümdarlığı çok kısa sürmüştür. Ölümünden sonra yerine on yaşında bulunan oğlu El - Mansur Mehmet geçmişse de bir yıl sonra düşürülmüş ve Sultan Salâhaddin'in kardeşi Melik-i Âdil Seyfeddin Ebu Bekir (Âdil I.) hükümdar olmuştur. Bundan sonra gelen Mısır ve Şam Eyyubî hükümdarları bunun soyundandır.

AZİZ, [Hocazade] (asıl adı: *Abdülâziz*; 1575-1617), Türk şairi. Hoca Sadeddin efendinin dördüncü oğlu. Babasından mülâzemet alarak bir müddet İstanbul'un çeşitli medreselerinde çalışmış (1595-1600), sonra Bursa (1601), Galata (1603), İstanbul (1604) kadılıklarında, ve Anadolu kazaskerliği (1606) ile iki defa Rumeli kazaskerliği (1608,1611) gibi görevlerde bulunmuştur. Nev'îzade Atâyî'nin *Şakayık-i Numaniye Zeyli*'nde, A. in Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazmış olduğu kayıtlıdır.

A. in divanı henüz bulunamamıştır. Birçok yazma mecmualarda şiirlerine raslanmaktadır.

AZİZ BİLLÂH, Ebu Mansur (955-996), Fatimî halifesi. A., Mağrip ve Mısır'da hüküm süren Fatımî halifelerinin beşincisi ve Mısır'dakilerinin birincisidir. A., giyinmeğe, nadir bulunur eşyayı, kuşları ve hayvanları sarayında toplamağa, ihtişama çok meraklı ve müsrif bir hükümdar olarak tanınmıştır. Zamanında Kahire'de ve dolaylarında birçok yeni binalar, camiler, saraylar, köprüler, kanallar ve rıhtımlar yapılmıştır. Bunların bazısı plânsız ve programsız yapılmış olmakla beraber bir kısmı da gerçekten lüzumlu idi. Bu çalışmalar sonucunda hükümet büyük bir para sıkıntısına düşmüştür. A., Maliye Bakanlığını sıkı bir baskı altında tutmuş, memurların hediye ve rüşvet almalarını kesin olarak yasak etmiş ve ancak yazılı emir karşılığında para verilmesini emretmiştir. Yahudi dönmesi Yakub b. Killis, A. a on beş yıl bu işlerde sadık bir işçi olarak yardım etmiştir. A. Hıristiyanlara imtiyazlar ve imtiyazlı mevkiler vermekle tanınmıştır. Bunun sebebi kendisinden sonra halife olan oğlu El-Hâkim'in anası olan eşinin Hıristiyan olmasıdır. Hıristiyanlara verilen serbestlik A. zamanında en yüksek dereceyi bulmuştur. A. dinini değiştiren Müslümanları zorlamamış ve kovalamamıştır. Ramazan ayının cuma günlerinde halifelerin resmî alaylar kurmaları ve cemaat ile namaz kılmaları usulünü A. koymuştur. Fatımî ordusuna ilk defa Türk unsurları sokan da A. tır. A. zamanında Fatımî devletinde iç ayaklanmalar olmamışsa da önemli dış olaylarla karşılaşılmıştır. Hususiyle Suriye olayları bu sırada Fatimî'leri çok uğraştırmıştır. Bu devirde Afrikiye valisi Yusuf Bulukin ve oğlu El-Mansur'un idareleri altında bu eyalet Fatımî idaresinden yavaş yavaş ayrılmağa yüz tutmuş, Suriye eyaleti de ancak silâh kuvveti ile Fatımî sınırları içinde kalmıştır. Bununla beraber Fatımî devletinin en geniş sınırları, yalnız isim bakımından da olsa, yine bu devirde kurulmuştur. Atlas Okyanus'undan Kızıldeniz'e kadar, Suriye, Yemen ve bir kere de Musul'da hutbe Fatımîler adına okunmuştur.

AZİZ DEDE (ölm. 1905). Türk neyzeni. A., Üsküdar'lıdır. Gençliğinde Mısır'a gitmiş, ney üflemeğe önce Mısır mevlevihanesinde başlamış, sonra Gelibolu'ya giderek Ağazade mevlevîhanesinde çilesini bitirmiş, İstanbul'a döndüğü zaman Neyzen Salim Beyden faydalanmıştır.

A., Galata, Üsküdar, daha sonra Bahariye mevlevihanelerine neyzenbaşı olmuş, 70 yaşlarında iken ölmüş. Üsküdar mevlevihanesinin bahçesine gömülmüştür.

Devrinin usta neyzenlerinden biri olan A., peşrev, saz semaisi gibi saz eserleri bestelemekte de başarı göstermiştir. Hicaz makamındaki peşreviyle uşak ve yegâh makamındaki saz semaileri en başarılı ve yaygın eserlerindendir.

AZİZ EFENDİ, [Medenî] (ölm. 1895), Türk bestecisi. Medine'de doğmuş, İsanbul'da ölmüştür. Medine'de doğduğu için kendisine Medenî lâkabı verilmiştir. 9 yaşında iken babası Abdullah Efendi ile İstanbul'a gelerek Fatma Sultan sarayında başağa bulunan Amber Ağa'ya misafir olmuşlar, Amber Ağa, A. yi evlât edinerek öğrenim ve eğitimine yakın ilgi göstermiştir. Ünlü hattat ve besteci Mustafa İzzet Efendiden musiki dersi almıştır. Abdülâziz zamanında ikinci imamlıkla saraya alınmış. rahatsızlığından dolayı bu görevden kendi isteğiyle çırağ edilmiş, sonra tütün gümrüğünde çalışmış, bir defa Şeyhülislâm Hayri Efendi, bir defa da Şeyhülislâm Cemalettin Efendi zamanında ilmiye sınıfına girmiş, hayatının son döneminde eğitim alanında çalışmış, kız sanat okulları müdürlüğü, dilsiz ve kör okulu musiki öğretmenliği, kız okulları genel müfettişliği görevlerinde çalışmıştır.

Musiki alanında çocukluğundan başlıyarak ölünceye kadar süren geniş ve ateşli bir öğrenme ve öğretme devresi geçirmiş bulunan ve yaşadığı devrin musikiüstatları arasında sayılan A. nin evi bütün musikiseverlere açıktı. Her eseri her istiyene öğretmekte bir an bile tereddüt etmezdi. Ayrıca Fer'iye saraylarında ve zamanının büyüklerinin konaklarında da musiki dersleri verirdi.

A. dini musiki alanında birçok ilâhiler, dindışı musiki alanında da şarkılar bestelemiştir. Kendisine şöhret sağlıyan eserleri şarkılarıdır.

Tanbur, lavta ve piyano çalardı. Güzel bir sesi ve kendine mahsus bir okuyuş üslûbu vardı.

AZİZ EFENDİ, Ali (ölm. 1798), Türk yazarı ve elçi. Girit defterdarı tahmisçisi Mehmet Efendinin oğludur. Kandiye'de doğmuştur. Babasının ölümünden sonra İstan-

bul'a gelmiş, bir aralık Sakız'da, iki yıl kadar da Belgrat'ta memurlukta bulunmuş, 1797 de mîrimîranlık rütbesiyle ilk daimî elçi sıfatiyle Prusya elçiliğine atanmış, 15. VI. 1797 - 29. X. 1798 tarihleri arasında bu görevde bulunmuş, Berlin'de ölmüş ve orada gömülmüştür.

A., *Muhayyelât* (yazılışı 1796; basılışı 1851) adlı eseri ile tanınmıştır. Önsözünde bu kitabı, Süryanca, İbranca ve başka dillerdeki hikâyelerden seçerek meydana getirdiğini yazar. Kitabın baş tarafında Avrupa filozoflarından bazılarının sorularını cevaplandırdığını ve bu cevaplardan bir risale meydana getirmiş bulunduğunu da kaydeder. Küçük bir divanı ve *Varidat* adlı mensur ve küçük bir tasavvufî eseri de vardır. Şiirleri de tasavvufîdir.

AZİZ İDRİS BEY, [Kırımlı] (1840-1878), Türk hekimi. İstanbul'da doğmuş ve ölmüştür. Babası Kırım'da Bahçesaray'da Saraç İdris Ağa diye tanındığı için, A. e de «Kırımlı» denmiştir. A., Askerî Tıbbiye'de okumuş (1855-1866), öğrenimi bitirince iç hastalıkları muallim muavini olmuş, aynı sene açılan Tıbbiye-i Mülkiye'ye müdür olmuş, burada «Emraz-ı umumiye», «Kimya-yı tıbbî», sonra «Hikmet-i tabiiye» ve «Emraz-ı dahiliye» derslerini okutmuştur. *Kimya-yı Tıbbî* (2 cilt, 1869, 1873) ve *Emraz-ı Umumiye* (1873) adlı ders kitaplarını yazmış, bazı arkadaşları ile Eyüp Sultan'da Beşir Ağa medresesinde Cemiyet-i Tıbbıye-i Osmaniye'yi kurmuştur (1862). 1873 te Tıbbiye ders nazırı Ferik Ahmet Paşa başkanlığında genel kâtip olmuş, 1874 te bu kuruma başkan olmuştur. Meclis-i Tıbbıye-i Mülkiye'de de üye idi. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne delege tayin olunmuş, 1877 de yine Cemiyete başkan olmuş, akciğer vereminden ölmüştür. Cemiyet-i Tıbbıye-i Osmaniye'nin millî ve meslekî gayelerle kurulmasında, tıp öğretiminin Türkçeleşmesinde ve Tıbbiye-i Mülkiye'nin Türkçe öğretim yapılması maksadiyle açılmasında büyük hizmetleri dokunmuştur. Türkçe öğretimin kazandığı başarı dolayısıyle Askerî Tıbbiye'de de Fransızca verilen dersler, 1871 de Türkçeye çevrilmiştir. O zamanki gazetelerde Türkçe ile tıp okutulamaz diye yazanları kuvvetli cevapları ve eserleriyle susturmuştur. Okuttuğu Kimyayı tıbbî ve Emraz-ı umumiye ders kitaplarından başka, Nisten'den arkadaşlariyle birlikte *Lûgat-ı Tıbbî*'yi Türkçeye çevirmiştir. *Mecmua-i Fünun*'da yayımlanmış bazı makaleleri de vardır.

AZİZÎ, [Yedikuleli] (asıl adı: *Mustafa;* ölm. 1585), Türk şairi. İstanbul'da Yedikule'de doğmuştur. Yedikule hisarı dizdarlarının kethüdası idi. *Divan*'ı ve *Şehrengiz*'i vardır. Divan şairlerinin kadın aşkından bahsetmeyi kendilerine büyük bir ayıp saymalarına karşılık, A., kendisine ün kazandırmış olan *Şehrengiz*'ini, o devirde İstanbul'da tanınmış olan güzel kadınları övmek için yazmıştır. Güzellerin her birini üçer beyitle över.

Azizî [Yedikuleli]

AZİZİYE, Abdülâziz devrinde padişahın giymekte olduğu fesin biçimine uygun olarak devrin devlet adamlarından ve ordu mensuplarından çoğunun giydiği fes. A. fesin alt tarafı geniş, tepesi dardı. Püskülü, Abdülmecit ve Mahmut II. devirlerinde giyilen feslerin püskülleri gibi kalın ve fesin kenarını aşacak kadar uzun değildi.

AZİZİYE: bk. EMİRDAĞ.

AZİZİYE: bk. PINARBAŞI.

AZİZLER (Lât. tekil *Sanctus*, dişil *Sancta*; Yun. *Hagios*, dişil *Hagia*), Katoliklere göre hayatında alelâde insanın kuvvetini aşan faziletlere sahip, yaşarken, fakat daha çok ölümünden sonra kerametler gösteren ve kilise tarafından resmen aziz olarak tanınan erkek veya kadınlar. Çok girift olan A. sırasına çıkarma (Lât. *canonisatio*) muamelesinden önce mutlular sırasına çıkarma (Lât. *beatificatio*) muamelesi yapılır. Bu bir dâvaya benzer ve 10 yıldan fazla sürer. Mutlular sırasına çıkarılacak olan kimse (Lât. *servus Dei* = Tanrının kölesi, kadınsa *ancilla Dei*= Tanrının cariyesi) nin olağanüstü faziletleri ve kerametleri hakkındaki söylentiler ilkönce yaşadığı yerin piskoposu, ondan sonra da Vatikan'da bu işlerle uğraşan bir kurul tarafından titizce incelendikten sonra, eğer söylentilerin doğruluğu anlaşılırsa, Papa, Roma'daki San Pietro kilisesinde çok parlak bir tören esnasında adayı bir breve (b. bk.) ile «mutlu» (Lât. *beatus*, dişil *beata*) ilân eder ve ömrü boyunca yaşadığı ülkede kendisine saygı gösterilmesine müsaade eder. Eğer mutlu bundan sonra en az iki keramet daha gösterirse, hakkında «azizlik dâvası» adı verilen muamele yapılabilir ve müspet bir karar vukuunda Papa, San Pietro kilisesinde öncekinden daha parlak bir tören esnasında bir bulla (b. bk.) ile mutluyu aziz ilân eder ve adını A. defteri (Lât. *canon*, *canonisatio*) ne kaydeder. Aziz bütün Katolik Kilisesinde sayılır, adına bağlanarak kilise ve sunaklar yapılabilir ve yortusu emredilir.

Hıristiyanlığın ilk zamanında böyle bir muamele yoktu. Kilise, birisinin halk tarafından sayıldığını, saygınının, sayılan zâtın ülkesinin sınırlarını aştığı takdirde, zımnen tasdik ederdi. Bugün meriyette olan formaliteler Papa Urbanus VIII. (1634) ve Papa Benedictus XIV. (1745) un kararnameleriyle tesbit edilmiştir.

Eski Hıristiyanlarda ilkin yalnız din uğrunda ölenler, sonra bazı rahipler, çilekeşler, kilise babaları, piskoposlar, papalar, hükümdarlar ve başka kişiler aziz olarak sayılmıştır.

Katolik kilisesinden başka Ortodoks kilisesinde de A. vardır, ancak burada resmî canonisatio yoktur. Ortodokslarda eski âdet kalmıştır. Buna karşılık Protestanlar Augsburg itikatnamesinde (bap 21) A. e saygıyı kesin olarak reddetmiş ve resimlerini kiliselerinden çıkarmışlardır.

AZİZÜDDİN-İL-MÜSTEVFÎ (Ebu'n-nasr Ahmet b. Hâmid el-Esbihanî; ölm. 1130), Selçuklu devletinin ileri gelen devlet adamlarından. Melikşah'ın torunu sultan Mahmut'un hazinedarı. A., ünlü bilgin İmad Kâtip Esbihanî'nin amcasıdır. Hükümdar kendisine amcası Sancar'ın kızını vermiş, bir müddet sonra bu kadın ölünce babası kızının çok değerli olan mallarını istemişse de Mahmut bunları vermemiş ve A. nin bunu söylememesi için kendisini Tekrid kalesinde hapsetmiş, bir yıl sonra da öldürtmüştür. Salâhaddin-i Eyyubî ve kardeşi Şirgûh o zaman bu kalenin komutanı idiler. A. i kurtarmak istemişlerse de başaramamışlardır. A. cömertliği ve iyiliği ile ün almış olup zamanının şairleri tarafından çok övülmüştür.

AZKUE [*aşkue* ok.], **Resurrección Maria de** (doğ. 1870), Bask asıllı İspanyol dilci. Bilbao'da doğmuş, rahip olarak yetişmiş, aynı şehirde Bask dili profesörü olmuştur. Bask dili akademisi üyesidir. Başlıca eserleri şunlardır: *Manual de conversación en Euskara Bizkaino arreglado por dos que aman al pais basko* (Bask memleketine gidenler için tertiplenmiş Vizcaya Baskçası diyeleğinde konuşma el kitabı) [Bilbao 1897], *Clave de temas, complemento del metodo pratico para aprender el Euskara Bizkaino y Gipuzkoano* (Vizcaya ve Guipúzcoa Baskçası diyeleklerini öğreten pratik metodu tamamlıyan alıştırmalar anahtarı) [Bilbao 1898], en önemli eseri olan *Diccionario vasco-español-francés* (Baskça - İspanyolca - Fransızca sözlük) [2 cilt Bilbao - Paris 1905-1906]. *Diccionario español y vasco* (İspanyolca - Baskça sözlük) [Bilbao 1916, eksik kalmıştır], *Fonética vasca. Conferencias* (Bask dili fonetiği. Konferaslar) [Bilbao 1919]. Azkue. Bask dilindeki halk şarkılarını da toplamış ve 1919 yılında *Cancionero popular vasco* (Bask halk şarkıları kitabı) adı altında yayımlamağa başlamıştır. Dil konusunda, Bask dilini Rus dilcilerinden N. Marr'ın kurduğu Yafetidoloji (b. bk.) görüşüne göre incelemeğe ve bu dili Kafkas dillerine bağlamağa tarafçı olmuştur.

AZLIKLAR, ırkları, yahut dinleri, yahut da dilleri bir devlette halkın çoğunluğundan ayrı olan gruplar. Son üç yüzyılda yapılan anlaşmaların birkaçında (1648 Vestefalya, 1774 Küçük Kaynarca, 1897 Nimègue, 1815 Viyana, 1856 Paris, 1878 Berlin antlaşmaları v.b.) ayrı dinde olanları koruyucu hükümler vardır. Azlıklar işi devletlerce Birinci Dünya Harbi'nden sonra bir sisteme bağlanmıştır. Her milletin kendi kaderine hâkim olacağı prensipi bu harb içinde çok söylenmişti. Barış yapılırken bu prensipin her yerde gerçekleştirilemiyeceği anlaşılınca, barışla kurulan, yahut büyütülen, yahut kendileriyle barış yapılan devletlerde ırkları, dinleri, yahut dilleri ayrı olanları koruma yoluna gidilmiş ve yeni Devletler Komisyonuna bunu da sağlama ödevi verilmiştir. Bu Komisyonun adı yüksek sulh meclisidir. Beş büyük devlet temsilcileriyle kurulmuş olan komisyonun hazırladığı hükümlerle ayrı anlaşmalar yapılmış, yahut bu hükümler barış antlaşmalarına birer bölüm olarak konmuştur, yahut da birer demeçle kabul ettirilmiştir.

A. antlaşması adiyle ayrı antlaşma yapmış devletler beştir: Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya, Rumanya, Yunanistan. Barış antlaşmalarında birer bölüm kabul eden devletler dörttür: Avusturya, Bulgaristan, Macaristan, Türkiye. Demeçle bağlı devletler altıdır: Finlandiya, Arnavutluk, Litvanya. Letonya, Estonya, Irak. Bunlardan başka Memel için olan anlaşmaya ve Polonya, Almanya arasındaki Yukarı Silezya anlaşmasına da bu hükümler girmiştir. Demek ki 17 anlaşma ile 15 devlet bağlıdır ve 20 milyon halk ilgilidir.

Sistemin mahiyeti: Kurulan sistemin iki özelliği vardır: 1 — A. ile belli haklar sağlanmış ve bunlar her memlekette anayasalarla ve kanunlarla değiştirilemiyecek aslî kanunlar sayılmıştır. Sağlanan haklar şunlardır: hayat, hürriyet ve mülkiyet; medenî ve siyasî haklar eşitliği, din serbestliği, dillerini kullanma, öğretim ve hayır müesseseleri kurma serbestliği. 2 — Bu haklar azlıklara ne muhtarlık (otonomi), ne de tüzel kişilik vermez. Bu hakları Milletler Cemiyeti'nin koruması kararlaşmıştır.

Sistemin değeri: Birinci Dünya Harbi'nden sonraki yirmi yıllık devrede sistem çok gürültü doğurmuş olmakla beraber iyi işliyememiş ve verimli olamamıştır. Bütün devletlere değil, belli devletlere uygulandığı için bu devletlerce bir kurul değil, bir kayıtlanma sayılmıştır. A. için de taşkınlık ve geçimsizlik kaynağı olmuşlardır. Bu sebeplerle sistem başarılı, olmamıştır.

Devletler hukukunda iç işlere karışmazlık ana prensiptir. San Francisco'da bu iş görüşülürken A. için antlaşma yapma gereği söylenmiş, fakat üzerinde durulmamıştır. Yeni barış antlaşmalarının ne sistem koyacağı daha belli olmamıştır.

Lausanne'da: Azlık işi Lausanne konferansında en çetin tartışmalara meydan veren meselelerden biridir. Fatih, İstanbul'u aldıktan sonra İslâm olmıyanlara kendiliğinden geniş imtiyazlar vermişti. Bu imtiyazlarla, cemaatler yüzyıllarca rahat yaşamışlar, İmparatorluğun zayıf zamanlarında bunu politikalarına alet olarak kullanılmışlardır. Devletler, Lausanne'da başlıca beş istekte bulunmuşlardır: 1 - Yeni antlaşmalardaki hükümler. 2 - Osmanlı İmparatorluğu'ndaki imtiyazlar (bunlar dinî, idarî, adlî, hattâ siyasî idi ve devlet içinde devlet demekti). 3 - Milletler Cemiyeti'nin ayrı bir denetlemesi. 4 - Memleketten kaçmış veya çıkarılmış olanların geri gelmesi ve terkedilmiş mallarının kendilerine verilmesi. 5 - Yurt kurulması. Türk delegeleri Millî Misak'ın kabul ettiği birinci esastan gayrısını, zorlu ve uzun tartışmalarla reddetmişler, birincisini de kısarak kabul eylemişlerdir. Lausanne Antlaşmasında yalnız din azınlığı vardır. Irk ve dil azınlığı kabul edilmemiştir (bk. LAUSANNE BARIŞ ANTLAŞMASI).

AZLIKLAR MESELESİ: bk. AZLIKLAR.

AZMAN, çeşitli ırk veya alt ırk melezlemesinde birinci kuşak (F_1) hayvanların aynı şartlar altında genel olarak ana babaya nispetle daha canlı, daha kuvvetli ve daha sağlam olmalarına, kolay serpilip, çabuk büyümelerine (çok defa ana ve babayı geçerler), uygun melezlemelerde yüksek verimli olmalarına azmanlık ve böyle F_1'lere de azman adı verilir.

AZMAN DALLAR, ağaçların gövdelerinden ve yaşlı dallarından süren ve dikine kuvvetle büyüyen dallar. Çok hızlı sürdüklerinden bu dalların dokusu gevşek olur. Bunun için, ağaç yetiştiriciliğinde çelik veya aşı kalemi almak için bu dallara rağbet edilmez.

Azman dallar, kocamaya yüztutmuş ve dalları sarkmış ağaçlarda çok defa dalların büküntü yerlerinin kısımlarından sürerler ve onlarda yaşama düzeninin bozulmuş olduğunu gösterirler. Bu gibi ağaçlarda gençleştirme budaması yaparken bu azman dallardan faydalanılır (bk. BUDAMA).

AZMÎ, Pîr Mehmet (ölm. 1582), Türk bilgin ve şairi. Defterdar Pîr Ahmet Çelebi'nin oğlu olan Pîr Mehmet Azmi, İstanbul'da doğmuştur. Kınalızade'den okumuş, Rusçuk ve İstanbulda, Edirne Dar-ül-hadîs'inde müderrislikte bulunmuştur. Kıbrıs adasını teftişe memur olmuş, son zamanlarında şehzade Mehmet'e (Mehmet III.) hocalıkta bulunmuştur. Eyüp mezarlığında gömülüdür.

Hüseyin Vâiz'in *Ahlâk-i Muhsinî* adlı kitabını, bazı yerlerini kısaltmak ve birçok yerlerine de ekler yapmak suretiyle ve *Enis-ül-ârifîn* adiyle Türkçe'ye çevirmiştir (1567). Eser başlıbaşına bir telif sayılabilecek kadar önemlidir.

Fars şairi Hoca Muhammed Assar'ın *Mihr ü Müşteri* adlı mesnevisini de Türkçeye çevirmeğe başlamış, ancak bin kadar beytini çevirebilmiş, fakat eseri tamamlıyamamıştır.

AZMÎ, Ahmet Sait (ölm. 1821), Osmanlı elçilerinden. Giritlidir. Ahmet Resmî Efendi (b. bk.) nin kaynıdır. Babıali'de yetişmiştir. 1763 te Ahmet Resmî'nin Berlin'e sefir olarak gidişinde maiyetinde bulunmuştur. 1787 sonlarında Osmanlı devletine malî yardım sağlama maksadiyle Fas'a elçilikle gönderilmiştir. Dönüşünde rikâb-ı hümayun mektupçusu olan A., 1790 sonlarında, Osmanlı devleti ile arasında bir ittifak antlaşması bulunan Prusya'yı Rusya aleyhine harbe girmeğe teşvik etmek vazifesiyle Selim III. ün Prusya kıralı Friedrich Wilhelm II. ye yolladığı değerli bir kısım hediyeler ile ve Haremeyn muhasebecisi payesiyle Berlin'e elçilikle gitmiş ve 21.II. 1791 den 27. XII. 1791 tarihine kadar orada vazifede bulunmuş ise de bir iş başaramadan dönmüştür. 1792 de Sadaret mektupçusu olan A. daha sonra muhtelif maliye ve idare hizmetlerinde bulunduktan sonra İstanbul'da ölmüştür. A.nin Fas elçiliğinden dönüşünde verdiği takrir henüz basılmamıştır (Topkapı Sarayı Arşivi: No. E. 4034). Berlin elçiliğinden bahseden *Sefaretname*'si Ebüzziya yayımları arasında basılmış [1885], ayrıca, *150 sene evvel Berlin'de bir Türk elçisi* başlığı altında bugünkü Türkçeye çevrilerek İstanbul'da *Vakit* gazetesinde (21. VII. 1942 - 5. VIII. 1942) tefrika olunmuştur. Almanca bir tercümesi de Dr. Otto Müller-Kolshorn tarafından *Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen Preussens zur Hohen Pforte unter Friedrich Wilhelm II.* adı altında yayımlanmıştır (Berlin, 1918).

AZNEFT, Azerbaycan neft endüstrisi birleştiren devlet tekeli. 10 nisan 1923 te kurulmuştur. Bu tekel, Bakû çevresinde ve Apşeron yarımadasında o zamana kadar mevcut olan bütün petrol kurumlarını birleştirmiştir. A. idaresi doğrudan doğruya Moskova'daki Klavtop denilen Baş-Yakıt İdaresine bağlıdır.

AZO BİLEŞİKLERİ, içinde -N = N- atom grupu bulunan aromatik bileşiklerdir. Bu sınıfın en basit üyesi azobenzendir: $C_6H_5 - N = N - C_6H_5$. Bu, nitrobenzenin indirgenmesiyle elde edilir. Azo bileşikleri sarı, kırmızı veya kahverenginde katı cisimlerdir. Kuvvetli indirgenlerin etkisiyle aminlere dönerler. Meselâ azobenzenden anilin teşekkül eder:

$$C_6H_5 - N = N - C_6H_5 + 2H_2 \rightarrow 2C_6H_5 - NH_2$$

Azo bileşiklerinin en önemlileri sun'i azo boyarmaddeleridir.

— N = N — azo grupu kromofor vazifesini görür. Yani bu maddelerin renkli olmasını sağlar. En basit üye, azobenzen renklidir, fakat henüz boyarmadde değildir. Çünki bir cismin boyarmadde olabilmesi için kendisinin renkli olması kâfi gelmez, bu cisimlerin aynı zamanda kumaş ile de kimyasal şekilde birleşmesi lâzımdır. Bu birleşmeyi sağlıyan $-NH_2$ ve $-OH$ gruplarına oksokrom denir. Şu halde en basit azo boyarmaddeleri amino-azobenzen $C_6H_5 - N = N - C_6H_4 - NH_2$ ve oksi — azobenzen $C_6H_5 - N = N - C_6H_4 - OH$ dır.

Azo boyarmaddelerini elde etmek için evvelâ aromatik aminler, meselâ anilin diazolanır. Yani anilin hidroklorik asit ve sodyum nitrit ile muamele edilir. Teşekkül eden fenil-diazonyum-klorür $C_6H_5 - N_2Cl$ katı halde sebatsız olduğundan sulu eriyikte doğrudan doğruya bir fenol veya aromatik amin ile birleştirilerek (kenetleme) oksi veya amino-azo bileşiği elde edilir. Meselâ, fenil diazonyum klorürün anilin ile kenetlenmesinden hasıl olan p-amino azobenzen:

$$C_6H_5 - N_2Cl + C_6H_5 - NH_2 \rightarrow C_6H_5 - N = N - C_6H_4 - NH_2 + HCl$$

anilin sarısı ismindeki en basit azo boyarmaddesidir.

Bir boyarmaddenin boyacılıkta kullanılabilmesi için suda erimesi lâzımdır. Azo bileşiklerine $-SO_3H$ sulfon guruplarının sokulmasiyle bunların suda erirlikleri artar.

Azo boyarmaddeleri yün ve tabiî ipeği doğrudan doğruya, pamuğu ise mordan ile boyarlar. Mamafih benzidinden türüyen bir çeşit azo bileşikleri pamuğu da doğrudan doğruya boyarlar. Bunlara substantif boyarmadde denir.

AZO BOYAR MADDELERİ, kromofor grup olarak -N=N- azo grupunu taşıyan organik boyarmaddeler. Azo gıupunun her iki tarafında aromatik gruplar brğlı olarak bulunur. En basit azo bileşiği olan azo-benzen renkli ise de henüz boyarmadde değildir; auksokrom grupların (NH_2 veya OH grupları) girmesinden sonra ancak iplik lifleriyle sağlam bileşik vermek suretiyle bunları boyayabilir. NH_2 grubu bazik, OH grubu asitlidir. Böylece en bazik azo boyarmaddesi amino-azo-benzen $-C_6H_5-N=-C_6H_4-NH_2$, en basit asitli azo boyarmaddesi de oksiazobenzen $C_6H_5-N=N-C_6H_4OH$ dir.

Bu boyarmaddeleri elde etmek için, evvelâ bir aromatik primer amin, mesela anilin $C_6H_5-NH_2$, asitli ortamda sodyum nitrit ($NaNO_2$) ile diazolandırılır. Teşekkül eden diazonyum tuzları, meselâ $(C_6H_5N_2)Cl$, kolaylıkla parçalandıklarından katı halde elde edilmeden, eriyik içinde doğrudan doğruya aromotik bir amin veya bir fenol ile muamele edilir. Kenetleme adı verilen bu reaksiyonda boyarmadde teşekkül eder. Diazonyum tuzlarının aromatik primer aminlerle kenetlenmesinde bazen evvelâ diazo-amino bileşiği çökerse de, karışma az miktarda asit ilâve etmekle bu bileşik kolavlıkla amino-azo bileşiğine döner. Meselâ fenil-diazonyum klorürün anilin ile kenetlenmesinde evvelâ aeşekkül eden diazo-amino-benzen $C_6H_5-N=N-NH-C_6H_5$, asitlerle amino-azo-benzene $C_6H_5-N=N-C_6H_4NH_2$ döner.

Bütün aromatik primer aminler anilin gibi diazonyum tuzları verirler, bunların çeşitli aromatikamin, fenol, naftol v. b. ile kenetlenmesinden de büyük sayıda A. elde edilir.

Bileşiminde iki veya daha fazla NH_2 grupu bulunan aromatik primer aminlerin bütün NH_2 gruplarının diazolanarak kenetlenmesinden disazo, trisazo ve paliazo boyarmaddeleri meydana gelir. A. nin suda erimlerini sağlamak için bileşimlerine sulfo grupları (SO_3H) sokulur, Bu asitli boyarmaddeler ticarette sulfonik asitlerinin sodyum tuzu halinde bulunurki, bunlar suda kolay erir. Bazik Boyarmaddeler de çokluk suda eriyen hidroklorür tuzları halinde kullanılır. Yün boyacılığında hususiyle asitli boyarmaddeler kullanılır bunlar yün ve tabiî ipek gibi hayvansal lifleri doğrudan doğruya boyarlar. Pamuk, keten, jüt gibi bitkisel lifler ile bazı suni ipek çeşitleri (viskoz ipeği, bakır ipeği) ise, ancak mordan yardımiyle boyanır. Bir çok disazo ve poliazo boyarmaddeleri bitkisel lifleri ve suni ipeği doğrudan doğruya boyarlar. Bunlara «substantif A.» denir. Substantif A. nin bir kısmı, daha evvelden hazır bulunmayıp boyama esnasında lif üzerinde teşekkül ettirilir, «Buz boyarmaddeleri» adı verilen bu gurupta başlıca naftol AS boyarmaddeleri bulunur.

AZO - BENZEN, $C_6H_5-N=N-C_6H_5$, portakal renginde parlak rombik billûrlar meydana getiren organik bir bileşik. Azo boyar maddelerinin ana cismi olan A. nitrobenzenin bazik ortamda indirgenmesinden elde edilir.

AZOİK (Azoique, Yun. *a* = yokluk eki, *zoon* = hayvan), fosilsiz en eski jeolojik sistemin adı (= Arkeen).

AZON, eski Anadolu'nun Lykia bölgesinde bir ırmak.

AZORİN [*athorin* ok.] (doğ. 1874; asıl adı: *José Martínez Ruiz*), İspanyol yazarı ve tenkidcisi. «1898 nesli» nin başlıca temsilcisidir. Eserlerindeki kişilerin iç âlemlerini göstermeğe çalışır. Geleneklerden kurtulmak istiyen sanat akımına mensuptur. Önemli eserleri: *El alma Castellana* (Kastilya ruhu) [1900], tarihî, aynı zamanda edebî mahiyette bir eserdir; *La Voluntad* (İrade) [1902], *Antoine Azorín* [1903], *Castilla* (Kastilya) [1912], *Felix Vargas* [1928], ve sürrealist bir eğilim gösterdiği *Blanco en azul* (Mavide beyaz) [1929] dur. Romanlarından *Don Juan*(1922) ile *Doña Inés* (1925) önemlidir.

AZORT, Erzurum'un Tortum ilcesine bağlı tam teşkilâtlı bucak ve bucak merkezi. Bucak nüfusu 7164, merkez nüfusu 1160 (1945) tır 14 köyü vardır. A. Tortum çayına doğudan katılan küçük bir akarsuyun vadisindedir. Denizden yüksekliği 1600 m, kuzeyindeki Tortum gölünden uzaklığı 5 km kadardır.

AZOSPERMİ (Azoospermie), ersuyu (meni) içinde sperma hüçrelerinin bulunmaması. Çok kere belsoğukluğu yüzünden sperma kanallarının iltihaplanması ve kapanması sonunda husule gelir. Seyrek olarak da doğuştandır. Teşhis koyabilmek için ersuyunun mikroskopla muayenesi lâzımdır. A. kısırlığa sebep olur.

AZOT (Lât. *Nitrogenium*), sembolü N olan bir eleman. Fransız'lar Yunanca «hayatsız» anlamına gelen *azotikos*'tan Az sembolünü de kullanırlar. Atom numarası 7, atom ağırlığı 14 008 olan A., serbes halde havanın esas maddesini (% 78) teşkil eder. A. u havi organik maddelelerin bozulmasında meydana gelen eser mikdarlarda amonyak ile, fırtınalı ve elektrikli havalarda teşekkül eden nitrik asitten (HNO_3) başka tabiatta sodyum nitrak ($NaNO_3$) müstesna, büyük miktarlar halinde A. un anorganik bileşiklerine raslanmaz. Şili sahillerinde büyük yataklar halinde bulunan Şili güherçilesi ($NaNO_3$), bitkisel ve hayvanî maddelerin bozulmalarından meydana gelmiş olması muhtemel bir azot bileşiğidir. Bunlardan başka A. maden kömürlerinde, bitki ve hayvan vücutlarında bulunan bütün protein maddelerinde bulunur.

Havadan serbes A. un elde edilmesi için, kızgın bakır üzerinden hava geçirilir. Bu esnada havanın oksijeni bakıra bağlanarak bakır oksit meydana gelir. A. teknikte çoklukla sıvı havanın yavaş yavaş buharlaşmağa bırakılmasiyle elde edilir. A., buharlaşma basıncının geride kalan sıvı oksijeninkinden daha yüksek olması dolayısiyle daha evvel buharlaşır. Havadan bu şekilde elde edilen A. da asal gazlar, hususiyle Argon bulunduğundan büsbütün saf değildir. Laboratuarda saf A. elde edilmesi için

$$NH_4NO_2 = N_2 + 2H_2O$$

denklemine göre A. veren derişik bir amonyum nitrik eriyiği veya içinde amonyum klorür ile sodyum nitrik karşımı bulunan bir eriyik 70° de ısıtılır. Çok saf A. amonyağın 1000° de nikel tozu üzerinden geçirtilerek termik parçalanmasiyle elde edilir; bu arada meydana gelen saf N_2 ve H_2 fazla soğutularak birbirinden ayrılabilirler. Keza azotürlerin parçalanmasiyle de saf N_2 elde edilir.

$$2NaN_3 = 2Na + 3N_2$$

A. kokusuz, renksiz ve tadı olmıyan bir gaz olup suda oksijenden daha az erir. —195,8° de adi basınç altında renksiz bir sıvı halinde yoğunlaşarak —kritik sıcaklığı —147,1°, kritik basıncı 33,5 atmosfer, kritik kesafeti 0,3110, —210,5o de kara benziyen bir kütle halinde donar.

Adi sıcaklıkta A. un reaksiyon kabiliyeti pek azdır. Kendisi ne yanmağa, ne de solunuma yaramadığından A. atmosferi içinde alevler söner, hayvanlar boğulur. Yalnız baklagillerin kök yumrularında bulunan bakteriler, elementel A. u asimile ederler, yani A. u organik bileşikler haline geçirebilirler. Yüksek sıcaklıklarda A. un reaksiyon kabiliyeti artar, bir çok metallerle nitrür'leri teşkil ederek birleşir. Muayyen katalizörler muvacehesinde takriben 500° de, basınç altında hidrojenle birleşerek amonyağı, elektrik arkı sıcaklığında oksijenle birleşerek A. monoksidi, aynı şartlar altında asetilenle birleşerek hidrosiyanik asidi ve kalsiyum karbürle kızgın sıcaklıkta. kalsiyumsiyanamidi ($CaCN_2$) meydana getirir.

İçinde seyreltik A. gazı bulunan bir tüple yüksek gerilimli elektrik boşalmaları yapılırsa, borudan sarı bir ışık çıkar, ve akımın kesilmesinden sonra da bu ışık kısa bir müddet devam eder. Bu ışık, elektrik enerjisinin sarfiyle bölünen N_2 moleküllerinden meydana gelen (N) atomlarının tekrar N_2 molekülleri vermek üzere birleşmesinden ileri gelir. Işık verme esasında mevcut aktif A. un reaksiyon kabiliyeti adi A. unkine nazaran çok fazladır, metallerle ve hattâ kükürt ve fosforla derhal nitrürleri verir, karbon ve hidrojenle birleşerek hidrosiyanik asidi (HCN) ve hatta amonyağı (NH_3) meydana getirir.

Serbest A. teknikte az, buna karşılık bileşikleri gübre olarak (Şili güherçilesi, amonyum sülfat), patlayıcı maddeler endüstrisinde (nitrik asiti, nitrarlar), organik boyarmadde endüstrisinde (nitrik asit, nitritler), sülfürik asit endüstrisinde (nitrik asit) ve analitik kimyada çok büyük mikyasta kullanılmaktadır.

Azot bileşikleri. Azot oksitleri: Diazot-monoksit, N_2O, (azot-oksidül), renksiz, suda oldukça kolay eroyebilen, hafif ve hoş kokulu bir gazdır. Azot monoksidin kükürtlü hidrojen veya çinko tozu gibi maddelerle indirgenmesiyle elde edilir. Keza amonyum nitratın 170° ye ısıtılmasiyle de teşekkül eder. $NH_4NO_3 = N_2O + 2H_2O$ Diazot-monoksit-89°5 de renksia bir sıvı haline gelir. Oksijen gibi yanma olayını temin eder. Az miktarlar halinde teneffüs edilirse insana hafif bir sarhoşluk vererek gülmek ihtiyacı uyandırır. Bu özelliğinden «güldürücü gaz» ismini de alır. Daha fazla miktarı uyutucu olarak tesir eder ki bundan istifade ederek oksijenle karıştırıp hafif ameliyatlarda hastayı uyutmak için kullanılır. Diazot-monoksit çelik şişelerde sıvı halinde ticarete sevkedilir.

Azot monoksit: NO renksiz, suda az eriyen bir gaz olup 151° de mavimsi bir sıvı halinde yoğunlaşır. A. monoksit indirgen maddelerin nitrik aside etkisiyle meydana gelir; meselâ hidroklorik asitli bir demir (2) klorür eriyiğine nitrik asidin damlatılmasiyle

$$HNO_3 + 3FeCl_2 + 3HCl = NO + 3FeCl_3 + 2H_2O$$

veya, bakır, civa gibi metallere nitrik asidin etkisiyle

$$3\,Cu + 8HNO_3 = 3Cu\,(NO_3)_2 + 4H_2O + 2NO$$

$6\ Hg + 2HNO_3 + 3H_2SO_4 = 2NO + 3Hg_2SO_4 + 3H_2O$ teşekkül eder. Cıvanın derişik sülfürit asit ve nitrik asitle çalkanmasından azot monoksidin çıkması ve bunun hacminin ölçülebilmesi, Lunge nitrometresinde nitrik asit miktarının tayini metodunun esasını teşkil eder. A. monoksit kolaylıkla havanın oksijeni ile birleşerek kırmızı kahve rengindeki azot dioksit gazını meydana getirir. A. monaksit soğukta demir (2) sulfat eriyiği tarafından bağlanarak kahve rengindeki $FeNOSO_4$ bileşiğini teşkil eder. Bu bileşik ısıtıldığı vakit NO tekrar gaz halinde çıkar.

Diazot-trioksit. N_2O_3, nitröz asidin anhidridi olup, 1,3 özgül ağırlığındaki nitrik asidin arsenik trioksit üzerine damlatılmagı veya nitrik asidin nişasta unu ile ıslatılmasiyle koyu mavi bir sıvı halinde meydana gelir. çok soğutulursa, - 102° de açık mavi renkte bir kütle halinde donar. Diazot-trioksit daha sıfır derecesinin altında bile ayrışır. $N_2O_3 \rightleftarrows NO + NO_2$

Azot dioksit: NO_2, *azot tetroksit* N_2O_4, azot monksit ile oksijenin birleşmesinden veya kurşun nitratın ısıtılmasiyle meydana gelen kırmızı kahve renginde bir gazdır. $2Pb(NO_3)_2 \longrightarrow 2PbO + O_2$. Soğutulduğu zaman gaz daha açık bir renk alır, + 22, 4° yoğunlaşarak sarı kırmızı bir sıvı teşkil eder. Bu sıvı, daha fazla soğutulursa, rengi gittikçe açılarak, -10° de renksiz billurlar halinde donar. Rengin bu şekildeki açılması, koyu renkli NO_2 moleküllerinin renksiz olan çift moleküllere N_2O_4 (azot tetroksit) dönmesinden ileri gelmektedir.

Bu iki madde arasında sıcaklığa bağlı bir denge vardır: $2NO_2 \rightleftarrows N_2O_4$ A. dioksit soğuk suda eriyerek nitröz ve nitrik asitleri, $N_2O_4 + H_2O \longrightarrow HNO_3 + HNO_2$ teşkil eder. Bunlar da kalevi eriyiklerde nitrat ve nitrit tuzlarını meydana getirir:

$$N_2O_4 + 2NaOH \longrightarrow NaNO_3 + H_2O$$

Azot dioksit kuvvetli bir oksitliyen olduğundan bu gazın içinde kömür, kükürt, fosfor gibi cisimler şiddetle yanarlar. Azot-dioksidin derişik nitrik asitte erimesiyle koyu kırmızı renkteki dumanlı nitrik asit elde edilir. Nitrik asit buharlarının ve diğer azotoksit gazlarının teneffüsü ile nefes boruları ve ciğerlerde bir takım (ödem) şişkinlikler hasıl olur. tedavisi: sodyum bikarbonat eriyiği püskürtülerek nefes yollarına çekilir, seyreltik kireç suyu veya buna benzer asit giderici maddeler içirtilir.

Azot pentoksit: N_2O_5 Nitrik asidin anhidridi olup, bu asidin fosfor pentoksitle muamelesinden elde edilir:

$2HNO_3 + P_2O_5 = 2HPO_3 + N_2O_5$. Saf halde iken renksiz, havada nemlenerek gevşeyen sert rompik prismalar halinde billûrlar teşkil eder. + 30° de erir, 45-50° de kaynar. Dayanıklı bir birleşik olmayıp kolaylıkla patlar.

Azotlu gübreler: bk. GÜBRE.

Azot endüstrisi: Sentetik azot bileşiklerinin elde edilmesi kimya endüstrisinin önemli bir kısmını teşkil eder. Tarımda sunî gübre kullanmasının bilimsel esasları Justus Liebig tarafından konulduktan sonra, daha 1809 da Şili'de keşfedilmiş olan sodyum güherçilesinden XIX. yüzyılın ortalarından itibaren istifadeye başlanmıştır. İlk zamanlar bu güherçile yatakları tarımın A. ihtiyacını karşılayabilecek bir derecede idi. XIX. yüzyılın sonlarına doğru A., maden kömürünün koklaşması esnasında çıkan gazlardan elde edilmeye başlandı. XX. yüzyılın başlarında A. un havadan sentetik olarak elde edilmesi mümkün oldu. Bu maksat için Norveç gibi elektrik kuvvetinin ucuz olduğu kuzey memleketlerinde elektrik arkı usulü arkasından kalsiyum siyanamid metodu ve nihayet bütün diğer usulleri her hususta geçen Haber-Bosch usulü kullanılmıştır. Bu usül ilkin 1913 te Almanya'da Oppau'daki bir fabrikada tatbik edilmiştir. Patlayıcı maddelerin elde edilmesinde A. çok önemli olduğundan, Birinci Dünya Harbi'nde ve bu harpten sonra Almanya'dan başka sırasiyle İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika ve Japonya'da sentetik A. elde eden birçok önemli fabrikalar kurulmuştur. Eskiden Şili güherçilesi bütün dünya piyasasına hakim iken sentetik azot bileşiklerinin elde edilmesindeki hızlı gelişme yüzünden çok geri kalmıştır. Bu gerileme Şili güherçile endüstrisi üzerinde büyük krizlere sebep olmuş ve nihayet 1926-28 de şili güherçilesi endüstrisinin teknik ve işletme bakımından tamamen yenilenmesi icap etmiştir.

AZOTEMİ (Azotémie; *azot* + Yun. *haima* = kan): 1 — Kanda proteinlerden başka üre, asit ürik ve zararlı azotlu maddelerin çoğalması (bk. üremi). 2 — Kanda ürenin artmasına bağlı bir at hastalığı. Fazla gıda verilmesinden ve yeter alıştırma yaptırılmamasından doğan bu hastalık birden gözüken bir terleme, arka ayakların paraliziye uğraması ve idrarda kan bulunmasiyle kendini gösterir.

AZOTLU KİREÇ, Ca NCN, kimyasal bileşimi kalsiyum siyan-amid olan bir madde. A. Frank-Caro metoduna göre, kalsiyum karbür ile azottan elde edilir. Azot atmosferi içinde bulunan ince toz haline getirilmiş kalsiyum karbür, elektrik vasıtasiyle kızdırılmış bir kömür çubuk yardımiyle bir yerinden ısıtılır. Böylece başlatılan reaksiyon çok ekzoterm olduğundan yavaş yavaş bütün kütleye yayılır. Bu olay esnasında grafit halinde karbon ayrılır.

$$Ca\ C_2 + N_2 \longrightarrow CaNCN + C$$

A. % 20-23 azot ihtiva eden siyah gri renkte sert bir cisimdir; ince toz halinde gübre olarak kullanıldığı gibi, amonyak veya üre elde edilmesinde ilksel madde olarak kullanılır. Amonyak elde etmek için A. basınç altında su buharı ile ısıtılır:

$$CaNCN + 3H_2O \longrightarrow CaCO_3 + 2NH_3$$

Eğer A. soğuk su ile muamele edilirse, serbest siyan-amid teşekkül eder ki, bu da asitlerle ısıtılınca veyahut katalizörler yardımiyle üreye döner.

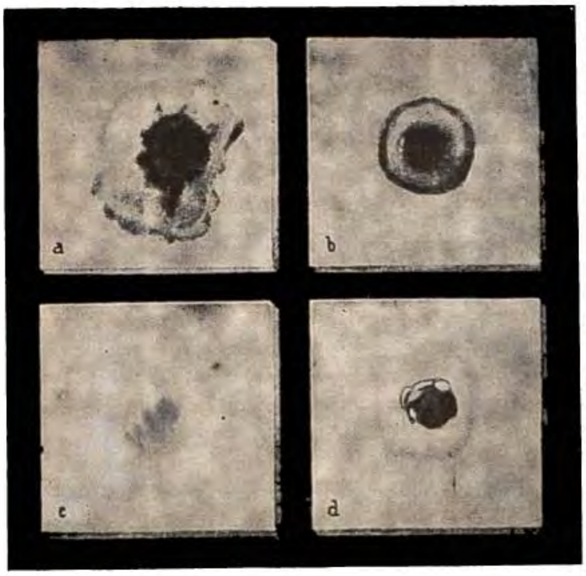
A. alkali tuzlariyle ergitilirse siyanürleri verir.

Toprağın kabuk bağlamasını önlediği gibi toprak bakterilerinin çoğalmasını da sağlıyan A. gübresi hektar başına 200-300 kilo olarak hesaplanır.

AZOTOBAKTER (Azotobacter), elementer azotu tesbit eden toprak bakterilerindendir. Beijerinck tarafından tanıtılmış, bir çok varyeteleri olup hepsi kosmopolit karakter taşırlar. Tipik azotobakter hücreleri, belli büyüklükleriyle kolay tanınır. Genç kültürleri daima beyazdır. *A. chroococcum* sonraları esmer - siyah renk alır. *A. agile* (veya *Vinelandii*) substrata difunde eden ve yeşil fluoresans gösteren renk maddesi verir. *A.*

Değnekçik şeklindeki bakterilerden Azotobakter (Füksin ile boyanmış, 1000 defa büyütülmüş geçici bir şekli).

Alçı plâkalar üzerinde Azotobakter kültürleri
a – Azotobacter chroococcum, b – Azotobacter Beijerinckii,
c – Azotobacter nitreum, d – Azotobacter agile.

Beijerinckii sarılaşır ve yalnız *A. nitreum* ise daima renksiz kalır.

A. chroococcum 2-2 m kalınlığında ve 4-6 m uzunluğunda çomakcıklar teşkil eder. Genç hücreler polar bir tüycük ile hareket ederler.

Azotobakter tamamiyle aerobdur. Herbirgram karbonhidratına karşılık 10-15 mg «N» tesbit ederler. Özel itina gören azotobakter kültürleri 1 g. dekstros'a karşılık 50 mg ve daha fazla «N» tesbit edebilir. Mannit, üzüm-. meyve, kamış ve sütşekeri ile dekstrin inolin ve arabinos'un iyi birer karbonhidratı menbaı oldukları anlaşılmıştır. Kültür topraklarında bok bulunur. ve toprakların «N» toplamasında esas rolü oynarlar.

AZOTÜRİ (Azoturie; *azot* + Yun. *uron* = idrar), bazı patolojik şartlar dolayısıyle idrarda ürenin ve başka azotlu maddelerin normaldekinden fazla bulunuşu. Vücut örgülerini hızla ve ileri derecede yıpratan patolojik şartlar yüzünden, meselâ zayıflatıcı ağır şeker hastalığında, vücudu hızla eriten ve kaşeksiye (aşırı zayıflığa) sürükliyen hastalıklar sonucunda A. gözükür ve idrarla çok miktarda üre çıkar.

AZOTÜRLER, hidroazotik asidin tuzları. Bu asit bir monoasit olduğundan azotürlerin genel formülü $Me^{1} N_3$ dür. Sodyum azotür $Na N_3$, diazotmonoksit ile sodyum amidden 190° de meydana gelir:

$$N_2O + NA\ NH_2 \rightarrow Na\ N_3 + HO_2$$

Suda güç eriyen gümüş azotür Ag N_3, cıva (I) azotür Hg N_3 ve kurşun azotür Pb $(N_3)_2$ gibi ağır metal azotürleri şiddetle patlarlar. Kurşun azotür inisyal patlayıcı olarak kapsüllerde kullanılır. Sodyum azotür patlayıcı değildir; ısıtılınca sodyum ile azota ayrışır.

AZRAİL, ölüm meleğinin adı. Çeşitli dinlerde insanları öldürme işini üzerine alan, ölüm zamanını tayin eden, ölüler diyarına hükmeden v. b. Tanrılar vardır; eski Yunan mitolojisindeki Atropos, Thanatos, Persephone (bu maddelere bk.) bu çeşitten Tanrılardır. Tek Tanrılı dinlerde bu çeşit Tanrıların yerini, Allah'ın yardımcısı olan Melekler almıştır. Ne *Kuran*'da, ne de sahih hadîslerde A. kelimesine raslanmaz.

Kuran'da ölüm işlerine bakan meleğin adı «Melek-ül-mevt» (ölüm meleği) diye geçer. Sahih hadîslerde de ölüm meleği hep «Melek-ül-mevt» diye anılmaktadır.

Gerek *Kuran*'da, gerek sahih hadîslerde Azrail kelimesinin bulunmadığına bakarak A. kelimesinin Peygamberden sonra kullanılmağa başlandığına hükmedilebilir; bununla beraber, bunun çok eski olduğunu da kabul etmek lâzımdır. A. kelimesinin Sahabe devrinde, yahut daha sonraları Müslümanlığı kabul etmiş olan bazı Hıristiyan ve Yahudi bilginleri ile girmiş olması ihtimali kuvvetlidir. Ölüm meleğinin adı olarak A. kelimesine, İbranî kaynakları ile *Kuran* tefsirlerinde raslanır; bu kelime İbranicede Cehennem meleğine verilen adın bozulmuş bir şekli olmalıdır. Türk halk dilinde (meselâ bazı halk türkülerinde) A., «Can alıcı» diye adlandırılır.

İbranî söylentileriyle bunları kaynak edinmiş olan *Kuran* tefsirlerine göre A., bütün dünyayı kaplıyacak kadar büyük, 70 000 ayaklı, 4 000 kanadlı, canlıların sayısınca dili ve gözü, dört tane yüzü bulunan bir melektir. Tanrı, ölümü yaratınca onun kuvveti karşısında bütün melekler düşüp bayılmışlar, yalnız A. ölümden daha kuvvetli çıkmış. — İnsanı yaratmak istediği zaman Tanrı'nın top rak getirmeğe memur ettiği meleklerden hiçbiri toprağın yalvarmasına dayanamamış, hepsi elleri boş dönmüş, ancak katı yürekli A. bu işi görebilmiş. Tanrı bunun üzerine onu insanların canını almağa memur etmiş. Bu söylenti Türk halk inanışlarına da girmiştir.

Başka Yahudi söylentilerine göre birçok ölüm melekleri bulunmaktadır: A. yalnız peygamberlerin ruhunu almağa memur imiş. — Ölüm meleğine, canlarını almağa gittiği kimselerden direnenler olunca Tanrı bir cennet elması gönderirmiş, bunun üzerine kurtuluş çaresi olmadığını anlıyan insan direnmeden vazgeçermiş. Türk halk inanışlarında bu söylenti, çocukların, eziyet çekmeden canlarını vermeleri için, A. in onlara bir elma gösterdiği şeklini almıştır. — Halk inanışları arasında çok yaygın bir tanesi de, insan vücudundaki âni ürpermeleri, A. in insanı yokladığına işaret diye gösterendir; bu gibi hallerde «Hazırım» demek lâzımmış.

Ölüm saati gelmiş insanın A. in işini görmesini imkânsız bırakan tedbirleri de vardır: Allahın ismini anmak suretiyle ölüm meleğinin boğazdan girmesini, sadaka vererek elini tutmasını önlemek gibi... Buna karşı A. de, emrin Allahtan geldiğini bildiren bazı nişaneler göstermek suretiyle insanın direnmesini kırar, ve kolayca canını alırmış - İbrahim ve Musa Peygamberlerin A. e direndiklerini, bir müddet ölümü geciktirdiklerini, fakat, Allahın kesin emrini öğrendikten sonra ölüme razı olduklarını anlatan söylentiler vardır.

Türk destanî söylentilerinde A. le savaş eden kahraman, Deli Dumrul (b. bk.) dur. Onun macerasında İbrahim ve Musa kıssalarının A. e direnme motifleriyle, Yunan mitolojisindeki Admetos (b. bk.) un (bk. ALKESTİS) kendi yerine ölecek bir kimse bulmak şartiyle ölümden kurtulması motifi birleştirmiştir. Dede Korkut kitabı (b. bk.) nın en güzel epizotlarından birini, Deli Dumrul'un bu macerası teşkil eder. Bu hikâye, Deli Dumrul'un adiyle, Antalya bölgesi Alevî - Abdal'ları arasında zamanımızda da yaşadığı gibi, bazı halk masallarında da Dumrul adı anılmadan bir epizot halinde yer almıştır. Doğu Anadolu bölgesinde

anlatılan, «Erzurumlu Hoca Fenayî'nin oğlu Mahzunî» (bk. MAHZUNÎ) adlı türkülü bir hikâyede de, can yerine can bulmak suretiyle ölümden kurtulma motifine rasliyoruz.

A. in, doğrudan doğruya hikâyenin kahramanları arasında yer aldığı Türk halk masalları da vardır.

Deli Dumrul hikâyesinde A. al kanadlı, gözleri çökmüş, kuvvetli ve korkunç bir ihtiyar gibi tasvir edilir. Türk folklorunda ölümle ilgili bazı inanışlar onu «kara bir adam» gibi gösterirler. Avrupa Ortaçağının, elinde orak bulunan ölüm timsali, İslâm ve Türk inanışlarındaki A. tasavvurunda da görülmektedir. Taberî tarihinin Türkçe tercümesinde - kitabın Peygamberler kıssası bölümünde - asıl Arapça metinde bulunmıyan hikâyelerden birinde, bir şehzade Nil'in kaynağını aramağa giderken, orakla ekin biçen birine raslar, kim olduğunu soruşturur, ve A. olduğunu öğrenir; Yunus Emre'nin, genç yaşta ölenleri gök iken biçilen ekinlere benzetmesinde bu söylentilere bir telmih bulunsa gerektir.

AZROH (Ezruh Ozroh), Doğu Ürdün'de Maan ile Vâdi Musa (Petra) arasında bir yer. Roma zamanında bir ordugâhtı; sonraları Suriye-Hicaz arasında kervanların bir uğrak ve durağı olmuş ve daha Muhammed zamanında barış yolu ile İslâmların eline geçmiştir (630-31). A. hususiyle Ali ile Muaviye arasında geçen Sıffin savaşından sonra, aradaki anlaşmazlığı gidermek üzere her iki taraf hakemlerininin (Amr ibn-ül-Âs ve Ebu Musa el-Eş'arî) görüşmelerini yapmak için buluştukları yer olması bakımından ün kazanmıştır. Haçlı seferlerinden bu yana önemini kaybederek unutulmuştur.

AZTEKLER, Amerika yerli uluslarının en önemlisi ve en ünlüsü. A. lere Meksika'da yerleşip kuvvetli bir devlet kurdukları için Meksika adı da verilmiştir. Büyük Uto-Aztek ailesinin Nahua dilini konuşan bölümündendirler. Gelenekleri A. in Aztlan ülkesindeki bir adada bulunan bir mağaradan çıktıklarını bildirmekte ise de bu yeri bulmak için Kuzey Amerika'da ve daha ötelerde yapılan araştırmalar olumlu bir sonuç vermemiştir. Geleneğin bu bölümünün efsanevî olduğu, Aztlan sözünün A. in yerinden başka bir anlamı olmadığı anlaşılmıştır. A. in cetlerinin Amerika'nın keşfinden (1492) birkaç yüzyıl önce göçebe avcılar halinde yaşadıkları yolundaki söylenti de son arkeoloji keşiflerine uymamaktadır. Bu keşifler A. in cetlerinin avcılıktan çok, mısır tarımı ile yaşadıklarını göstermektedir.

Aztek yazmalarındaki resimlerden

A. Meksiko vâdisindeki ve dolaylarındaki Toltek (b. bk.) egemenliği sönmeğe yüz tuttuğu sırada tarih alanına çıkmışlardır (1100). Bu sırada Nahua dilini konuşan diğer boylar da bu yerlere yerleşmek amacında idiler. Bu tarihlerde A. Anahuac da denilen Meksiko vâdisinde ve bu vâdinin 100 km güneybatısına kadar uzanan bölgede yerleşmişler ve bu yerlerden atılamamışlardır. A. o zamanlarda küçük ve zarif bir köy topluluğu halinde idiler. Kendilerine topraktan ve taştan evler, ünlü savaş tanrıları, Huitzilipochti'ye de tapınaklar yapmışlardır. Tarıma elverişli tarlaları azdı, balıkçılık, zanaat ve ticaretle geçindikleri sanılmaktadır.

Aztek tapınaklarından birinin bir köşesi

1325 te Toxoca gölünde adacıklar üzerinde Tenochtitlan şehrini kurmuşlardır. Bu şehir bugünkü Mexiko'dur. Gölün üzerindeki adacıkların aralarını taşla doldurmak suretiyle yollar yapmışlar; toprakları dar olduğundan Chinampa denilen dolma bahçeler meydana getirmişler ve bu bahçelerde sebze ve çiçek yetiştirmişlerdir. A. zaman zaman Cuhuacan, Tepanec, Coyoacan ve Atzcapotzalco gibi komşu şehirlerin egemenliği altına girmişler ve bunlara vergi vermişlerdir. Bu şehirler bugün Meksika'nın varoşları halinde yaşamaktadırlar. Kısa bir zaman sonra A. Culhuacan'ın yardımı ile Acamapichtli'yi kıral ilân edecek derecede kuvvetlenmişlerdir. Daha sonra 1427 de A. hükümdarları Azcoatl zamanında Tepanec ve Atzcapotzalcan şehirlerinin egemenliğini devamlı olarak kırmışlardır. Bundan sonra geleneğe uygun olarak yapılan şehirler antlaşması uzun zaman yürümüş, fakat bu birliğin en kuvvetli topluluğu olan A. diğer bağlaşıklarını geçmiş ve onları etkisi altına almıştır. Bu birlik 90 yıl sürmüştür. İspanyol'lar Meksika'ya geldikleri zaman bu birlik vardı ve durum böyle idi.

A. fetihleri başlangıçta yavaş yürümüş ve yalnız Meksiko vâdisi içinde kalmıştır. Xchililco, Chalco gibi şehirler inatla ve uzun zaman bu istilâya karşı koymuşlardır. A. ler istekleri ile kendilerine vergi veren topluluklara bağlaşık gözü ile bakmışlardır. Karşı duranlar veya ayaklanıp da yenilen topluluklardan alınan tutsaklar A. tanrılarına kurban edilmişlerdir. Meksiko vâdisi dışında fetihler A. hükümdarı Montezuma I. zamanındadır (1440 - 1469). A. hükümdarlarının en ünlüsü olan Montezuma I. zamanında kısa süren çarpışmalar sonucunda birçok yeni vasallar elde edilmiştir. 1519 de Cortez, Vera Cruz'a yakın bir noktada karaya çıktığı zaman Montezuma II. idaresi altında bulunan A. fetihleri son sınırına varmış bulunuyotdu. Yucatan ve Guatemala bölgelerinde de A. kırallığı biliniyor ve bundan korkuluyordu. Otomi, Totonac, Zapotec ve Mixtec'ler, çeşitli Nahua dili konuşan cemaatler, orta dağlık bölgede, Atlantik ve Pasifik, kıyıları boyunca yaşayan topluluklar bu kırallığın egemenliğini tanımışlaıdı. Yalnız

Michoacan'daki Tarasca'lar A. in yayılmasını durdurmuşlar ve sonuna kadar serbest kalmışlardır. A. İmparatorluğu antlaşmalarla müttefik olmuş şehirlerden, vergi veren şehirlerden ve A. politikasına uyup ta görünüşte vergi ver-

Aztekler'in taşa oyulmuş takvimi

meyen şehirlerden, bağımsız ve düşman milletlerin (Tlaxcolteca'lar, Tlaxcala'daki Huexatzinca'lar) topraklarından kurulmuştu,

Ünlü A. hükümdarları (Itzcoaltl, Montezuma I., Axayacatl, Tizoc, Auitzotl, Montezuma II.) devletin sınırlarını Orta Amerika'ya kadar genişletip büyük bir imparatorluk kurmuşlarsa da bu imparatorluk iç yapısı ve iç birliği bakımından hiçbir zaman kuvvetli olmamıştır. Fethedilen yerler kırallığa birer eyalet halinde bağlanmayıp birer garnizon halinde idare edilir ve birtakım vergilerle merkeze bağlanırdı. A. kıralının yanında aynı haklara sahip Teztcoco ve Tlacopan (bugünkü Tacupa) kıralları da bulunuyor ve kırallık alanı içinde bağımsız devletler de (Tlakcalla) yer alıyordu. 1519 dan sonra şiddetli Cortez istilâsı bu durumu bozmuştur. A. istilâya şiddetle karşı koydukları halde şaşılacak derecede çabuk yıkılmışlardır. İspanyol'ların ateşli silâhlara sahip olması, A. in düşmanlarından yardım görmeleri ve A. in görmediği, bilmediği atı bir savaş aracı olarak kullanmaları, imparatorluğun iç yapısının zayıf olması bunun önemli sebepleridir. A. kırallığının ihtişamı istilâcıların gözlerini o kadar kamaştırmıştır ki, A.in kültürel önemleri belki bu yüzden olduğundan fazla görülmüştür. A. in sosyal, ekonomik ve siyasal kuruluşları Birleşik Amerika'nın öndersiz ve klân şeklinde teşkilâtlanmış kabîlelerinin kuruluşuna benzerlik göstermektedir. A. in sosyal hayatı ilkel şartlardan başlayarak zamanla gelişmiştir. Tenochtit'an'ın 1325 te temeli atıldığı zaman 1000-2000 olan nüfusunun 1519 da yaklaşık olarak 100 000 olması ve İspanyol'ların buraya geldikleri zaman 60 000 ev ile muntazam binalar, sokaklar bulmaları bu iki tarih arasında sosyal ve ekonomik bir gelişme olduğunu göstermektedir.

Bu bayındırlık eserlerine bakarak A. in mimarları, heykeltraşları, doktorları, şairleri, artistleri ve sanatçıları olan, uygarlığı yüksek bir toplum olduğuna hükmetmek lâzım gelmektedir. Buralarda yetişen agav ağacının yapraklarına ressamları ve desinatörleri önemli olayları hiyeroglife benziyen resimli bir yazı ile yazmışlardır. A. den kalan bu yazmalar için bk. AZTEK DİLİ. A. uygarlığın başlıbaşına bir uygarlık olmadığını, daha evvel buralarda egemenliğini yürüten Toltek uygarlığının etkisi altında kaldığını, onun bir devamı, mirasçısı ve yayıcısı olduğunu savunanlar da vardır. A. imparatoru mutlak surette hâkimdir. Ordusu, asîlleri. meclisleri, kuryeleri, elçileri vardır. A. de adaleti sağlıyan mahkemeler bulunurdu. A. de din adamları yüksek ve çok kuvvetli bir sınıf kurmuşlardır. Yılın her günü bir tanrıya ayrılmıştır. Yıl 20 şer günlük 18 aya bölünmüş, artan 5 gün lüzumsuz sayılmıştır. Bayramlarda tanrılara tutsaklar kurban ederlerdi. Cesur, çevik ve savaşçı bir boy olarak tanınan A. anıtlarından ve heykellerinden anlaşıldığına göre, orta boylu, düzgün yapılı ve dolikosefal'dirler. Alınları düz, yüzleri ovaldir. Dudakları kalın ve mavimtrak renktedir. Burunları düzdür. Bazılarında kartal gagasını andırır şekilde hafifce eğridir. Gözleri çukur ve kahverengidir, beyaz kısmı sarımtraktır. Dişleri çok beyazdır. Göğüsleri dışarı çıkıktır. Kalçaları geniş, bacakları kalın, kuvvetli ve çoğu zaman eğridir. Derileri kırmızımtraktır. Ellerinin içi ve tabanları daha açık renktedir. Elleri küçük ve düzgündür. Saçları siyah, kaba, gür ve düzgündür. Sakalları azdır, birçokları kösedir. Kadınları daha küçük yapılı ve zariftir.

Zamanımızdaki A., Meksika'da dağınık bir şekilde küçük köylerde yaşamaktadırlar ve eski uygarlıklarını kaybetmişler, unutmuşlardır. A. bugün acınacak derecede düşük bir fellah hayatı yaşamaktadırlar. Sayıları yaklaşık olarak 2 000 000 dur.

AZTEK DİLİ, Amerika yerli dillerinin Kuzey Amerika bölümüne giren Uto - Aztek ailesinin Nahuatl (öbürleri: Shoshon, ve Pima - Sonora) grupundan bir dil. Grup içerisindeki akrabaları, en yakını Pipil ve buna bağlı ölü Alaguilak olmak üzere, Nikarao (ölü), Tlaskaltek, Sigua (ölü), ve Kazkan (ölü) dilleridir. Mexicano ve dar anlamda Nahuatl, yani asıl Nahuatl da denilen bu dil, Meksika'nın şu bölümlerinde 650 000 kişi tarafından konuşulmaktadır: Tabasco, Vera Cruz, Chiapas, Puebla, Talaxcala, Guerrero, México, Hidalgo, Morelos, Michoacán, Colima, San Luis, Sinloa, Durango, Zacatecas, Tepic, Jalisco, dağınık olarak da Oaxaca (Pochutla, Tuxtepec, Teotitlan, Silacayoapan çevrelerinde). Bazı dilciler (W. Schmidt, E. Kieckers, v. b.) buradaki dilleri, kabile adlarının *—tl* veya sadece *—t* sesiyle bittiğine göre «Tl— dilleri» ve «T— dilleri» şeklinde ikiye bölmüş, birincisine Nahuatl, ikincisine de Nahuat (her ikisine birden: Nahua) grupu demişlerdir. Bu sınıflamaya göre, yukarıda «asıl Nahuatl» veya Mexicano veya sadece Aztek dediğimiz dile Toltek demek gerekir, ve Pipil (Guatemala ile Salvador'da), Nikarao (Nikaragua'da) dilleriyle beraber Nahuat bölümünde yer alır. Aynı sınıflamaya göre, Tlaskaltek (Salvador'da), Sigua (Kostarika'da), ve Kazkan (güneybatı Meksika'da) dilleri de Nahuatl bölümünü meydana getirir. Bu sınıflama, T— dillerini konuşanları eski Toltek'lerin torunları olarak kabul ettiği gibi, Aztek'leri de Tl— dillerini konuşanların en önemli temsilcileri olarak tanımaktadır. Böyle olmakla beraber, genel olarak Nahuatl denildiği zaman bütün bu dillerin topu anlaşılır. Bk. NAHUA, UTO - AZTEK. Aztek dilinin Uto - Aztek ailesi içinde Tano ve Kiowa aileleri ile olan ilgisi için bk. AZTEK - TANO DİLLERİ.

Aztek dilinin başlıca özellikleri şunlardır: Fonem sisteminde, kısa ve uzun olmak üzere a, e, i, o, u vokalleri, p t k, ç, s, ş, m, n, l, y, w, palatal l (l'), affrike ts, ve lateral tl konsonları yer almıştır. Hususiyle, Proto-Ḫatti ve Kafkas dillerinde de görülen yandan sızıcı (latéral) tl sesinin bulunması, nazal vokallerin, r, f'nin ve ötümlü (sonore) b, d, g, c, z, j konsonlarının yokluğu, l ile kelime başlamaması ve genel olarak fonem sisteminin basit olması dikkati çeker. Kelime yapısında genel olarak sonek (suffixe) kullanılır, meselâ *tetl* = taş («yumurta» da «taş» kelimesiyle anatlatılır), *tetla* = taşlık yer, *tetoyo* = taşlı, *tetik* = sert (= «taş gibi»), *tetiliçtli* = setlik, *ni - tla - tetilya* = setleştiririm. Kökler çok kere biribiririyle veya eklerle kaynaşmış olduğu için bunları ayırmak güçtür. Bileşik kelimelerde ve kelime takımlarında tamlıyan unsur tamlanandan evvel gelir *içkayotl* = kuzu derisi (*içkatl* = kuzu + *ewa-yotl* = deri, kabuk), gibi.

İsimlerde gramatikal cins farkı yerine canlı-cansız, canlı sayılanlarda da düşünür-düşünmez sınıf farkı vardır. Cansızlar için tekil-çoğul farkı pek gözetilmez. İsimlerde *-tl*, bireyleştirici ektir; canlı sınıfın «düşünür» bölümünde bu ek çoğulda atılır ve vokal uzatılır, *siwatl* = kadın, *siwā* = kadınlar, gibi. ; «düşünmez» bölümünün çoğulunda da bunun yerine *-mē* eki getirilir, meselâ *pitsotl* = domuz, *pitso-mè* = domuzlar; *-tli* ile biten isimlerin çoğulu *-tin* alır, *tatli* = baba, çoğulu *tatin.* gibi. Hususiyle cansız sınıfında çoğul bazan tekrarlama yoliyle veya «çok» kelimesinin ilâvesiyle yapılır, meselâ *kal'i* = ev, *ka-kal'i* = evler, *tetl* = taş, *miek tetl* = taşlar (= «çok taş»). İsim hallerinin özel bitimlik (désinence) leri yoktur; nominatif fiilden evvel, akkusatif de sonra gelir; datif, çok kere zamir ekinden belli olur; genitif de şu şekilde yapılır, meselâ *i-tlaşkal okiçtli* = adamın ekmeği (*i* = onun, *tlaşkal* = ekmek, *okiçtli* = adam). Sayı adları sistemi beşli yirmili (quinaire-vigésimal) dir: *se* = 1, *ome* = 2, *çik-a-sen* = 6, *çik-ome* = 7, *sem-pual'i* = 20 (= bir yirmi), *om-pual'i* = = 40 (= iki yirmi). Sıfat isimden evvel konur, *çipawak atl* = temiz su, gibi. Öntakı (préposition) yok, sontakı (postposition) vardır, meselâ *no-pampa* = benim için (*no* = benim, *pampa* = için). Şahıs zamirleri şunlardır: tekil 1. *newa*, 2. *tewa*, 3. *yewa*, çoğul 1. *tewan*, 2. *amewan*, 3. *yewan*; törenli konuşmada bunlara *-tsin* eki katılır. Fiillerde başta zamir eki olarak tekil 1. *ni-*, 2. *ti-*, çoğul 1. *ti-*, 2. *am-/an-* kullanılır; 3. şahıs genel olarak zamir eki almaz. İyelik (possessif) zamirleri ek olarak başa gelir: tekil 1. *no-*, 2. *mo-*, 3. *i-*, çoğul 1. *to-*, 2. *amo-*, 3. *in-/im-*, meselâ *no-çiçi* = köpeğim, *to-çiçi* = köpeğimiz.

Fiil oldukça basittir: *ni nemi* = yaşarım, *ti-nemi* = yaşarsın, *nemi* = yaşar, *ti-nemī* = yaşarız, *an nemī* = yaşarsınız, *nemī* = yaşarlar, gibi. Bağ-fiil (copule) yoktur: *ni-kali* = ben iyi (im), *ni-mo-piltsin* = ben oğlun (ım). Bu şekilde, fiillerin nesne (meful) si de bir isim veya bir zamir (tekil 1. *neç-* 2. *mits-*, 3. *ki-/k-*, çoğul 1. *teç-*, 2. *ameç-*, 3. *kin-*) halinde fiilin içine alınır, meselâ *ni-noma-popowa* = ellerimi yıkayorum (*ni-* = ben, *no-* = benim, *ma* = el, eller [mücerredi: *ma-itl*], *popowa* = yıkamak), *ti-neç-maçtia* = sen beni okutuyorsun, *ni-tetla-witeki* = birini veya birşeyi dövüyorum (*tetla* = bir kimse veya birşey). Geçişsiz (lâzım, intransitif) yerine ettirgen (illî, causatif) fiil kullanmak temayülü vardır, meselâ *koçi* (= uyuyor) yerine *mo-koçi-tia* = kendini uyutuyor. Passif pek kullanılmaz, aktif'le ifade edilir; kullanıldığı takdirde *-lo* ekiyle yapılır, *ni tla-powa* = onu sayıyorum *ni-powa-lo* = sayılıyorum, gibi. Öbür fiil yapı eklerinin başlıcaları şunlardır: *-tia/-ltia* ettirgen yapar, meselâ *nemi* = yaşamak, *nemi-tia* = yaşatmak; *-lia/-li* bir işin başkası yararına veya hesabına yapıldığını anlatır, *onikçiw-li* = birisi için yapmak, gibi. Fiil zamanlarından şunlar vardır: 1 — Geniş zaman - şimdikilik, mes. *ni-tla-powa* = onu sayarım onu sayıyorum; özel eki yoktur. 2 — Bitmemişlik (imperfectum), mes. *ni-tla-powa-ya* = sayardım, sayıyordum; *-ya* ekiyle yapılır. 3 — Bitmişlik (perfectum), mes. *o-ni-tla-pou* = saydım, saymışım; *o-* önekiyle yapılır. 4 — Bitmişlik öncesi (plus-quam-perfectum), mes. *o-ni-tla-pou ka* = saymıştım; *-ka* ekiyle yapılır. 5 — Geleceklik, mes. *ni-tla-powa-s* = sayacağım; *-s* ekiyle (çoğulda: *-s-ke*) ekiyle yapılır Kip (siga, modus) lerden kohortatif (= kendine emir) *ma-* önekiyle yapılır, *ma-ni-tla-powa* = sayayım, gibi. Dilek için iki şekil vardır: 1 — kohortatif'e *-ni*, 2 — gelecekliğe *-kia* eklemek: *ma-ni-tla-powa -ni*, veya *ni-tla-powa-s-kia* = saysam, gibi.

Aztek dili, Columbus'tan evvelki Meksika'da gelişmiş olan iki büyük medeniyet dilinden biridir (öbürü: bunun doğusunda, yani Yucatan yarımadasında konuşulan Maya dilidir). Eski Amerika'dan yeryüzüne yayılmış olan bazı maddelerin adları İspanyolca vasıtasiyle Aztek dilinden alınmadır, bizdeki *domates* (İsp. *tomate* < Aztek *tomatl*) ve *çikolata* (İsp. *chocolate* < Aztek *chocólatl* [*çokolatl* ok.]) gibi. 1520 de Cortez Aztek'lerin memleketi olan Aztlan (= balıkçıl kuşun memleketi)ı feth ettiği zaman bu dili yazmak için oldukça gelişmiş bir yazı sistemi de vardı. Bu yazının esasını Aztek'ler, Çiçimek'lerden, onlar da daha evvelki Toltek'lerden almış olsalar gerek. Taş, geyik derisi, hattâ ağaç yapraklarından istihsal edilmiş bir çeşit kâğıt üzerine yazılan bu hiyeroglifimsi yazıyı, Meksika'nın fethi zamanında kâhinler biliyor ve kullanıyorlardı. Hıristiyan din adamları bu yazmaların çoğunu taassubla yok etmişlerse de, elimizde epey yazma (codex)'lar kalmıştır. Bunlar konu bakımından tarih-mitoloji ve takvim-astroloji olmak üzere ikiye ayrılır. Birinci sınıfa Codex Borbonicus, Codex Vaticanus Codex Telleriano-Remensis, Codex Boturini, ikinciye de Codex Borgia, Codex Vaticanus B girer. Büyük güneş-piramidi takvimi ünlü bir anıttır. Aztek yazısı resim yazısı (pictographie) esasına dayanıyorsa da, özel adlar ve bazı tabirler kelime-yazısı halinde yazılmış, bazı heceler hattâ fonetik değerleriyle kullanılmıştır; bk. YAZI. Aztek yazısı XVI. yüzyıla kadar kullanıldıktan sonra, yerini Lâtin yazısına bırakmıştır. Franciscuscu rahiplerden Bernardino Ribera 1532 de ilk olarak bu dili Lâtin harfleriyle yazmış ve iki Aztek yerlisinin yardımiyle *İncil*'i bu dile çevirmiştir. 1547 de aynı tarikattan olan başka bir rahip, Andrea de Olmos, İspanyolca olarak bu dilin gramerini yazmıştır (Fransızca tercümesi: R. Siméon: *Grammaire de la langue Nahuatl ou mexicaine*, Paris 1875); ayrıca bk. R. Siméon: *Dictionnaire de la langue Nahuatl ou mexicaine*, Paris 1885; R. de la Grasserie: *Le Nahuatl... grammaire, vocabulaire, textes, traduction*, Paris 1903; J. Schoembs: *Aztekische Schriftsprache. Grammatik mit Lautlehre, Text und Glossar*, Heidelberg 1949.

AZTEK-TANO DİLLERİ, Amerika yerli dillerinin Kuzey Amerika bölümünden bir dil aileleri grupu. Amerikalı dilci Edward Sapir (1929) tarafından adlandırılmıştır (Aztec-Tanoan). Bu dilci, genel olarak 26 aile halinde sınıflandırılan Kuzey (kısmen de Orta) Amerika yerli dil-

lerini daha genel niteliklere göre ve daha geniş bir ölçüde sınıflandırmaya ve birçok dil ailelerini buna göre birleştirmeye çalışmış, ve meydana getirdiği 6 aile topluluğundan biri (öbürleri: Eskimo-Aleut, Algonkin - Wakash, Nadene, Penutia Hoka-Sioux) Aztek-Tano olmuştur. 1 — Uto-Aztek: a — Nahuatl, b — Pima, c — Shoshon; 2 — Tano-Kiowa: a — Tano, b — Kiowa; 3 — Zuñi şeklinde iç bölümlere ayrılan bu dil topluluğunun ağırlık merkezini Amerika Birleşik Devletleri'nin güneybatı kısımlarında ve Meksika'da yayılmış olan Uto-Aztek ailesi teşkil eder; öbür üyeler küçük dillerdir. Tano ile Zuñi New Mexico'da, Kiowa da Colorado'da konuşulur.

Bütün bu dilleri bir birlik içerisine toplıyan ortak niteliklerin başlıcaları şunlardır: 1 — Yapı unsurları arka arkaya bitiştiği fakat bu bitişme öbür Amerika dillerinde görüldüğü gibi aşırı derecede olmadığı için, bu dillerin orta derecede polisentetik (b. bk.; polysynthétique) tipte bulunması. 2 — Yapı eklerinin genel olarak sonek (suffixe) şeklinde olması. 3 — Fiille isim arasında kesin bir fark gözetilmesi. 4 — Kelime ve cümle yapısında unsurları tekrarlama (redoublement) metoduna geniş yer verilmiş olması. 5 — Kelime köklerini bileştirme temayülü. 6 — Özne (fail) veya nesne (meful) olarak ismin fiil gövdesine girmesi. 7 — Birçok sontakı (postposition) lar kullanılması. 8 — Zamirlerin, bazan da isimlerin özne veya nesne olduklarına göre ayrı ayrı şekil almaları. 9 — Bazı Amerika yerli dillerinde görüldüğünden farklı olarak, öznenin geçişli (transitif) ve geçişsiz (intransitif) fiiller için ayrı ayrı şekil almaması. Bk. UTO-AZTEK, TANO, KİOWA, ZUÑI.

AZUA, Orta Amerika'da. Haiti adasında, Dominik Cumhuriyeti topraklarında 100 000 nüfuslu Azua eyaletinin merkezi. Nüfusu 6 000 dir. A., Santo Domingo'ya demiryolu ile bağlıdır. Kahve ve petrol ihrac olunan bir limandır.

AZUAGA [*athuaga* ok.], İspanya'nın Badajoz yönetim bölümünde Sierra Morena'nın yüksek kenarında eski bir şehir. Birtakım örenleri vardır. Nüfusu 16 453 dür.

AZUAY (Assuay) [*asuai* ok.], Güney Amerika'nın Ekvador cumhuriyetinde yönetim bölümü. Yüzölçümü 10 034 km², nüfusu 263 873 (1944). Yerliler tarla ziraati, hayvancılık, çömlekçilik, yün dokumacılığı ile geçinir. Merkezi Cuenca'dır.

AZUMBRE [*athumbre* ok.], sıvılar için İspanya'da kullanılan ve yaklaşık olarak 2 litre değerinde olan eski bir ölçü.

AZUNI [*adzüni* ok.], **Domenico Alberto** (1749-1827), İtalyan hukukçusu. Sassari (Sardinia'da) de doğmuş, Cagliari'de ölmüştür. Sassari ve Turin'de hukuk öğrenimini görmüş, 1762 de Nice, daha sonra Cagliari konsolos'uğunda yargıçlık ve aynı şehir üniversitesi kitaplığında müdürlük etmiştir. Eserleri *Dizionario universale ragionato della giurisprudenza mercantile* (Ticaret hukukuna ait açıklamalı genel sözlük) [1786-88] ve Avrupa'nın denizcilik kanunu hakkında sistematik bir eser olan *Sistema universale dei principî del diritto marittimo dell' Europa* (Avrupa deniz hukuku ilkelerinin genel sistemi) [1795] dır.

AZURARA, Gomez Eanes de (1400-1474) Portekiz vakanüvisi. Kıral Duarte zamanı (1433-38) nda kırallık kitaplığında Fernão Lopes'in asistanı olarak, 1452 de aynı kitaplıkta müstakil olarak çalışmış, gösterdiği başarıdan dolayı 1454 te arşiv başmemurluğuna ve kırallık vakanüvisliğine atanmıştır. 1556 da Affonso V. tarafından, D. Pedro de Meneses'in idaresi altında Ceuta'nın tarihini yazma işiyle görevlendirilmiştir. *Cronica del Rei D. João I. Terceira parte em que se contem a tomada de Ceuta* (Kıral João I. e ait kronik. Ceuta'nın zaptını anlatan üçüncü kısım) [yazılışı 1456-1463; bas. 1644] adlı eseri 1450 den sonraki olayları anlatır; bu, Lopes'in kıral João I. hakkındaki vakayinamesini tamamlar. Bunun yazılışından üç yıl sonra *Cronica do descobrimento e Conquista de Guiné* (Guiné'nin keşif ve alınmasını anlatan kronik) [bas. 1841] adlı eserinin ilk müsveddesini tamamlamıştır; bu eser. Okyanusta Portekiz denizciliği Afrika sahilleri hakkında bilgi vermesi dolayısiyle coğrafya bakımından olduğu gibi, prens Henrique'nin biyografyasını anlatması bakımından da ilgi çekicidir.

A, ilk eseri olan *Ceuta* tarihini bitirince (14?3), yine kıral tarafından D. Duarte de Meneses hakkında bir tarih yazmakla görevlendirilmiş ve olayların geçtiği yeri bir yıl inceleyip malzeme topladıktan sonra *Chronica do Conde Duarte de Meneses* (Kont D. de M. in kroniki) [bas. 1793] adlı vakayinamesini tamamlamıştır.

AZURİT (Azurite), bileşimi sulu bakır karbonat ($CuCO_3Cu(OH)_2$) rengi çivit mavisi olan monoklinal sisteminde bir mineraldir, havadan su alarak yeşil renkli malakit haline gelir. Bakır cevherlerinin yüzey kısımlarında bu iki minerale birlikte raslanır. Banat, Ural, Arizona ve Anadolu'nun birçok yerlerinde bulunur.

AZZE, Arap'larda çok kullanılan bir kadın ismi. Bu isimdeki kadınlardan ikisi çok ünlüdür:

1 — *Azze Kuseyyir* (asıl adı *'Azze bint Humeyd bin Vakkas*), Zamra aşiretinden, güzelliğiyle ün almış bir bedevi kızı. Şair Kuseyyir, A. ye âşık olduğu için kadın bu isimle ün almıştır.

2 — *Azze El-Maylâ'* (VII. yüzyılın ikinci yarısı), Arap muganniyesi. Medine'de oturmuştur. Şarkı söylemesi ve ud çalmasiyle ün almıştır. Bazı öğrenciler de yetiştirmiştir.

AZZI, büyük Hitit İmparatorluğu zamanında Kuzeydoğu Anadolu'da bir bölgenin, yaklaşık olarak Karasu vâdisinin adı. A Hititçe metinlerde hemen daima «Azzi-Hayasa memleketleri» şeklinde geçmektedir. Bk. HAYASA.

Dördüncü Cildin Sonu

DÖRDÜNCÜ CİLTTE DÜZELTİLMESİ GEREKEN BAŞLICA YANLIŞLAR

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
14	1	62 - 63	paraçlar	parçalar
16	2	42	Sırderya	Sirderya
19	2	49	Dekan	Dekkan
20	1	33	Amuderya Sirderya	Amuderya, Sirderya
20	2	20	brahımandır	brahmandır
21	2	30	ortava	ortaya
26	1	56 - 57	büyük Hun (b. bk.) devletidir.	Büyük Hun Devleti (b. bk.) dir.
27	1	5	To - pa (b. bk) devletinin	To - pa Devleti (b. bk.) nin
30	1	21	Amenofis	Amenophis
30	1	24		«denilen» kelimesinden sonra «devirde» kelimesi ilâve edilecek.
143	2	17	Hadrianoupolis	Hadrianopolis
167	1	1	A. nda	A. nde
188	1	8	Tıak'lara	Trak'lara
241	1	58	Tell el-Yahidiye	Tell - el - Yahudiye
265	1	22	1114 m	1114 m
275	2	32	Sakson'ya	Saksonya
279	2	3	görülür	görülür.
284	2	6	3.30	3 - 30
308	1	50	Dekan	Dekkan
309	1	2	tabanı	tabanını
311	1	27	boyunce	boyunca
311	2	11	kadar kadar	kadar
312	1	23	cılız.	cılız,
314	1	24	hayliî	hayli
323	2	55	*Österrei h*	*Österreich*
324	2	58	öneli	önemli
326	1	40	25 35	25 - 35
326	2	17	baslenir.	beslenir.
338	1	4	*dir*	*die*
338	1	33	*Österreichiche*	*Österreichische*
354	2	60	**AYAN:**	**AYANA**
257	2	20 - 21		**AYASİN:** bk. AZONOİ ilâve edilecek.
367	1	11	boş	loş